

Б. Ғ. ҒАҒУРОВ

ТОҶИКОН

**ТАЪРИХИ ҚАДИМТАРИН,
ҚАДИМ, АСРҲОИ МИЁНА
ВА ДАВРАИ НАВ**

**ДУШАНБЕ
НАШРИЁТИ «ДОНИШ»
2008**

*Ба истиқболи 100 – солагии ал-
лома Б.Ғ.Ғафуров нашр шудааст.*

ББК 63,3 (2Т)

Ғ 45

ISBN – 978-99947-38-38-0

Б.Ғ.Ғафуров. Тоҷикон: Таърихи қадимтарин, қадим, асрҳои
миёна ва давраи нав - Душанбе: Дониш, 2008. 870 саҳ.

© Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон

САРЧАШМАИ ХУДШИНОСИИ МИЛЛӢ

Агар кас гузаштаи аҷдоди худро надонад, инсонӣ комил нест!

Ин хитобаи сода, вале дар айни замон ҷиддии бузургони илму адаби мо аз қаъри асрҳо ба гӯш мерасад ва ҳушдор медиҳад, ки аз таърихи миллату сарзамин, расму русум ва дину оини худ мудом воқиф бошем. Воқеан, таърихро хотираи инсоният меноманд. Пас ҳар фард бе омӯзиши таърихи кишвари худ аслу насаб ва маърифати бумиву зотиаширо пойдору бегазанд нигоҳ дошта намаставонад, аз решаи хеш дур ӯ канда шуда, ба вартаи гумномӣ ӯ фано қадам мениҳад ва, ба таъбири имрӯзӣ, «манқурт» мешавад. Яъне инсон таърихи гузаштаи худро фаро нагирад, табиист, ки аз зоти худ, роҳи тайкарда, дастовардҳои сиёсӣ фарҳангӣ ва бурду бохти мардумаш ноогоҳ монда, чун махлуқе одамсурат, вале бепарво, бемасъулият, бенишон умр ба сар мебарад. Ин бадбахтии бузург аст. Охир оӣ аз хотираи гузашта, фориғ аз ғами фардо чӣ хел худро инсон мешуморӣ?

Агар ин фоҷиа давлат, миллат ва қавмеро фаро гирад, чӣ мешавад?

Таърих гувоҳ аст, ки аз рӯи чунин безҳтиётӣ ва воқиф набудан аз гузаштаи хеш қисме аз давлату миллатҳои абарқудрат пора-пора шуда, аз забон ва расму оини хеш маҳрум гардидаанд. Дар аҳди бостон чунин мисолҳо фаровонанд.

Сарнавишти миллати тоҷик дар тӯли асрҳо баробари дигар мардуми эронинажод басо печида ва пуршебу фароз аст. Тоҷик бо қору пайкор барои ноил шудан ба озодӣ, бо созандагӣ ва бунёдкорӣ, бо ақлу заковати фарзандони нобиғааш дар арсаи илму адабу сиёсат, бо расидан ба даврони эҳёи давлатдорӣ ва ҷашидани заҳри шикаст, бо талошҳо баҳри худшиносӣ ва огоҳии миллат таърихи худро ғаниву рангин сохтааст.

Таърихи саршор аз лаҳзаҳои пирузӣ, ҳаспу талош барои ташаккули тафаккури милливу ривочу равнақи давлатдорӣ, илму фарҳанг ва ... гулгун аз хуни мардони муборизу фидокор ... Аммо пӯшида нест, ки солҳои тӯлонӣ мо аз омӯзиши мероси таърихӣ халқи худ як андоза дур мондем. Дар мактабу донишгоҳҳо ба фарзандони мо ба ҷои таърихи халқи тоҷик бештар таърихи халқҳои дигарро меомӯзонданд. Ва ин муносибати носолим раҳнае гузашт

дар таърихомӯзӣ ва таърихдонии мардуми мо. Шояд як сабаби аз асли хеш каме дур мондан ва паст рафтани маънавият, коҳидани ахлоқи ҷомеаи мо аз ҳамин иборат буд.

Ва, хушбахтона, ду фарзанди нобиғаи миллати тоҷик - устод Садриддин Айнӣ ва академик Бобоҷон Ғафуров ҳамин норасоиро эҳсос карданд ва ҷиддан аз пайи ислоҳи он шуданд. Аллома Айнӣ бо рисола ва мақолоти зиёдаш дар хусуси зиндагӣ ва эҷодиёти шахсиятҳои илму фарҳанг ва сиёсату давлатдорӣ мардумро бо гузаштаи пурифтихор ва фарзандони некноми миллат ошно сохт, онҳоро бо таърихи ибратомӯзу пурифтихори худ пайваст. Мардум бо нигоҳи зиракона ва хирадмандонаи Айнӣ аз барору нокомиҳои ниёгон дар набарди зиндагӣ огоҳ шуданд.

Ҳамчунин Бобоҷон Ғафуров бо ҳидояти ин пири хирад ба кори пуршарафе камар баст. Вай дар солҳои басо мушқил ба тадқиқ ва таълифи китобе аз таърихи халқи тоҷик шурӯъ намуд. Ковишу ҷустуҷӯҳои пайвастаи ӯ дар ин роҳ самараи дилхоҳ доданд. Ва нахустин асари илмии Бобоҷон Ғафуров «Таърихи мухтасари халқи тоҷик» панҷоҳ сол муқаддам - соли 1947 аз ҷоп баромад. Вай чун фарзанди дилсӯзи миллат баробари фаъолияти давлатдорию сиёсӣ ин корро ба анҷом расонд ва барои ҳамзабонону ҳаммиллатонаш равзанае кушод аз олами таърих. Ин таҷрибаи аввалини таърихнависи тоҷик дар замони шӯравӣ буд ва онро муҳаққиқони намоён, шарқшиносони машҳури дунё хуш пазируфтанд.

Хонандаи тоҷик тавассути ин асар аз мақоми худшиносӣ ба омӯختани таърихи гузаштаи худ рӯ овард. Ва ба саволҳои зиёди «Аҷодӣ мо киҳо буданд? Аз куҷо ба зиндагӣ шурӯъ карданд? Чӣ тавр давлат сохтанду давлатдорӣ карданд? Бо чӣ роҳу дастуре ба илму адабиёти оламшумул пой гузоштанд? Дар таърихи башарият чӣ мақому поя доранд?»- посухи дақиқ ва муфассал ёфтанд.

Ман ин асари аҷоиб ва пурмўҳтаворо ҳанӯз солҳои донишҷӯӣ мутолиа карда, гоҳе аз ҳунари волои давлатдории гузаштагонамон меболидам, баъзан аз шикасти ҳукумат, ҷоҳталабӣ, ҷангу ҷидол ва ҷаҳолату хунрезии бародарон ба хоҳири тахту тоҷ ва шўҳрату нафс, ки теша ба решаи давлат задааст, тохтутози ваҳшиёнаи аҷнабиён, саросар нобуд шудани мардумони бегуноҳ ва харобу валангор гаштани марказҳои фарҳангӣ дилам реш мегашту ба андеша

меафтодам. Пайваста фикр мекардам, миллате, ки як замон соҳиби тамаддуни олий буд, имрӯз аз коҳидани маънавияти ҷомеа меноладу азоб мекашад?!

Пӯшида нест, ки баъди инқилоб мардуми мо ба таври сунъӣ аз омӯхтани таърихи чандинҳазорсолаи худ бенасиб ғашт ва маънавияту ахлоқаш аз нарасидани ин ғизо коҳид. Асари Бобоҷон Ғафуров, ки чун ӯ ҳаво барои ҳудогоҳӣ ва рушди тафаккури таърихӣ мардум зарур буд, дар тӯли панҷоҳ сол танҳо як маротиба нашр шуд. Албатта, ин боиси таассуф аст. Аз рӯи инсоф мебоист ин асар борҳо аз чоп мебаромад ва дастраси ҳар як фарди тоҷик мегардид.

Агар мо аз роҳи тайкардаи пур аз шебу фарози миллати худ огоҳии нисбатан пурра медоштем ва аз хатоҳои содирнамудаи ниёгонамон сабақ мегирифтем, шояд тӯфони офатбори ҷанги гражданий, ки мо ба он дучор омадем, чунин ранги фоҷиавӣ намегирифт. Охир як сарчашмаи худшиносии милли маҳз ошноӣ бо мероси таърихӣ аст. То хотираи қавии таърихиҳо, ки дар осори фарҳангиву илмӣ бостон маҳфуз аст, ҷомеа аз худ накунад, аз хираду заковати гузаштагон баҳраманда нашавад, дар тамоми риштаҳои зиндагӣ ба дастовардҳои дилхоҳ ноил шуда наметавонад.

Омӯхтани таърих танҳо барои донишмандони гузашта нест, балки ин барои шукуфоии фардои ҳар як миллату давлат зарур аст. Яъне миллат бояд аз гузаштаи худ ҳоҳ дурахшон бошад, ҳоҳ тира, сабақ бигирад ва дурнамои ояндаашро муайян бисозад.

Академик Бобоҷон Ғафуров ба ҳамин хотир умри худро ба таҳқиқ ва эҷоди таърихи миллаташ бахшид ва, хушбахтона, ба мурод расид. Вай бо чопи шоҳасари бузурги худ – «Тоҷикон» натавонанд миллати тоҷик, балки тамоми форсизабонони олам, мухлисонро ҳаводорони тамаддуни Шарқ ва сокинони Осиёи Марказиро бо як сарчашмаи нерубахшӯ пурбаҳо шодмон сохт. Бояд таъкид бикунам, ки аллома Бобоҷон Ғафуров дар эҷоди ин асар, ба таъбири устод Айнӣ, яке аз «...шартҳои муҳими таърихнависӣ - муҳокимаронии бетарафона»-ро риоя кардааст.

Ин асар аввал ба забони русӣ дар Москва чоп шуд ва ҳамчунин аз ҷониби олимони машҳури собиқ шӯравӣ ва хориҷӣ баҳои арзанда гирифт. Асар танҳо ба омӯзиш ва таҳқиқи таърихи тоҷикон, саҳми беназири онҳо ба ганҷинаи тамаддуни башарӣ маҳдуд намешавад. Инчунин, дар он таърихи мардуми ҳамзабонамон ва халқҳои дигари Осиёи Марказӣ мавриди таҳқиқи ҳамҷони-

ба қарор гирифтааст. Аз ин хотир баъди он ки «Тоҷикон» ба хати русиасоси тоҷикӣ дар Душанбе ба табъ расид, дарҳол диққати муаррихони Афғонистонро ҷалб намуд. Ва дар ин кишвари дӯсту бародар асари мазкур бо ҳуруфи форсӣ аз чоп баромад, сипас дар мамолики дигар низ пай дар пай чопи он сурат гирифт.

Қимати илмии «Тоҷикон», алҳақ, бениҳоят бузург аст. Бобоҷон Ғафуров бо ин иқдоми неқ ва заҳмати пурбаҳояш натанҳо саҳифаҳои таърихи рангини миллати тоҷик ва мардуми ҳамзабони мо, балки таърих ва роҳи тайкардаи халқҳои ўзбеку қирғиз ва қазоқу туркманро то андозае ба хонанда ошно сохт. Ин хидмати рустамонаи Бобоҷон Ғафуров шоистаи таҳсин ва офарин аст, зеро осори пурқимати илмиаш чун беҳтарин омўзгор ба мо ва насли оянда сабақ меомўзад.

Имрўз мардуми кишвар ба худшиносӣ ва барқарор кардани хотираи таърихии хеш беш аз пеш ниёз дорад. Мо бояд аз таърихи гузашта сабақ бигирем ва барои ваҳдати комили миллий корҳои бузургеро ба анҷом бирасонем. Дар ин роҳи пуршараф чопи осори гаронбаҳои академик Бобоҷон Ғафуров барои барафрўштани эҳсоси ватандўстӣ ва ифтихори миллий мадад хоҳад расонд.

Эмомалӣ Раҳмон

соли 1998

ТОҶИҚОН

МУҚАДДИМА

Халқи тоҷик ба иттиҳоди бузурги миллатҳои сотсиалистӣ, ки Иттифоқи Республикаҳои Советии Сотсиалистиро ташкил додаанд, дохил мешавад. Вай ҳамроҳи бародари калони худ – халқи кабири рус ва дигар халқҳои бародари мамлакатамон таҳти роҳбарии Партияи Коммунистии Иттифоқи Советӣ бо қадамҳои устувор ба сӯи коммунизм пеш меравад.

Аз қадимулайём риштаҳои гусехтанашавандаи дӯстию ҳамкорӣ халқҳои Иттифоқи Советиро ба ҳам пайваста, муборизаи якҷояи зидди золимон ва истилогарон онҳоро муттаҳид сохтааст. Инро дар тимсоли робитаҳои таърихии ўзбекҳо, тоҷикҳо, туркманҳо, қирғизҳо, қазоқҳо, қарақалпоқҳо ва дигар халқҳои республикаҳои Осиёи Миёна метавон возеҳу равшан мушоҳида намуд.

Тадқиқи таърихи халқи тоҷик барои донишмандони манбаъҳои равободати анъанавии халқҳои Осиёи Миёна кўмак хоҳад расонд. Хусусан тоҷикон ва ўзбекон, ки ташаккули халқияти онҳо дар асоси умумии наҷодӣ қарор гирифтааст, бо ҳамдигар алоқаи хеле наздик доранд. Чунон ки ўзбекон аз сарвасти маданияи халқи тоҷик баҳраманд мегардиданд, ҳамин тариқа, тоҷикон низ аз комёбиҳои маданияти халқи ўзбек файзёб буданд; хусусияти маданияти модӣ, урфу одат, санъат ва ҳунарҳои халқии тоҷикон ва ўзбекон чунон наздиканд, ки гоҳо дар байни онҳо фарқ гузаштан мумкин намешавад. Таърихи даврҳои қадимтарин, қадим ва ҳамчунин давраи асримиёнагии ин халқҳо хеле шабеҳ ва аксаран яксон буда, илова бар ин сайри тараққиёти он дар як сарзамин ба вуқўъ пайвастааст. Бо вуҷуди ин, ду халқ ташаккул ёфт, ки имрӯз ба миллатҳои сотсиалистии тоҷик ва ўзбек мубаддал гардидааст.

Бинобар ҳамин ҳам омўзиш ва таҳқиқи таърихи тоҷикон, саҳми ба худ хоси онҳо ба ганҷинаи тамаддуни башарӣ бо омўзиш ва таҳқиқи таърихи ҳамаи халқҳои Осиёи Миёна, бо ошкор намудани он чӣ ки онҳоро муттаҳид сохтааст, алоқаи ҷудонашаванда дорад. Дар асоси чунин омўзиш решаҳои амиқи таърихии ҳамкории бародаронаи халқҳои Осиёи Миёнаро муайян кардан имконпазир хоҳад шуд.

Чунон ки маълум аст, таърихи тоҷикон, мисли ҳамаи халқҳои Осиёи Миёна, бо таърихи бисёр халқҳои шарқи хориҷӣ, қабл аз ҳама, Ҳиндустон, Покистон, Афғонистон, Эрон, кишварҳои араб ва як қатор мамлакатҳои дигар алоқаманд аст. Мо - таърихшиносони советӣ ба робитаҳои таърихии халқҳои Осиёи Миёна ва шарқи хориҷӣ, ки онҳоро дар мубориза барои сулҳ ва пешрафти иҷтимоӣ муттаҳид месозад, баҳои баланд медиҳем.

Дар асарҳои олимони буржуазӣ гузаштаи халқҳои Шарқ, аз он ҷумла тоҷикон, ҳамчун силсилаи беинтиҳои ҷангу ҷидолҳо ва табaddулотӣ дарборӣ тасвир ёфта, бештар нақлу ривоятҳо дар бораи подшоҳон, ҳокимон ва сипаҳсолорон оварда мешаванд; гоҳ-гоҳ дар байни ин нақлу ривоятҳо баъзе маълумоти роҷеъ ба таърихи маданиятро дучор омадан мумкин аст. Муаррихони буржуазӣ қонуниятҳои таърихию дар ин ҳолат ё умуман рад мекунанд ё худ аз нуқтаи назари идеалистӣ тафсир медиҳанд.

Тамоми ҳуҷҷат ва мадракҳои фаровони оид ба таърихи Осиёи Миёна нишон медиҳад, ки қўшишҳои як қатор муаррихони буржуазӣ, аз ҷумла муалли-

фони ба Ватани советӣ хиёнат карда, ба хизмати империалистон гузашта, ки таърихи халқҳои ин сарзаминро ҳолӣ аз зиддиятҳои синфӣ ва муборизаҳои синфӣ вонамуд карда, онро фақат чун арсаи задухӯрд ва низоъҳои ирқу наждҳои мухталиф ба қалам додани мешаванд, беҳуда ва бенатиҷа аст. Ин қабил муаррихон бар ҳилофи далелҳои илмӣ ирқро бо халқ айният дода, «назария»-и ҳаннотонаи мумтозии ин ё он ирқи «асил»-ро пеш меронанд. Дар айни замон онҳо ба як типи наждии помири-фарғонӣ нисбат доштани ўзбекон ва тоҷиконро инкор мекунад. Умуман кўшиши аз нуқтаи назари ирқият тавзеҳ додани таърихи Осиёи Миёна, ҳамчуни дигар кишварҳо, зарарнок ва аз ҷиҳати илмӣ тамоман беасос аст.

Шарҳу баёни ҳақиқатан илмӣ ҳодисаҳои ҳаёти иҷтимоӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ ва маданияти халқҳои гуногун фақат дар партави таълимоти марксистӣ-ленинӣ доир ба таърихи ҷамъият имконпазир мегардад. К.Маркс механизми тараққиёти ҷамъиятиро дохили муайян намуда, гуфтааст: «Одамон дар истеҳсолоти ҷамъиятии ҳаёти худ ба муносибатҳои муайян ва зарурии ба иродаи худашон вобаста набудас – ба муносибатҳои истеҳсолие дохил мешаванд, ки ин муносибатҳо ба зинаи муайяни инкишофи қувваҳои истеҳсолкунандаи моддии онҳо мувофиқ меоянд. Маҷмӯи ин муносибатҳои истеҳсолӣ сохти иқтисодии ҷамъиятро, базиси реалиро ташкил мекунад, ки бар болои ин базис надстройкаи ҳуқуқӣ ва сиёсӣ пойдор мегардад ва шаклҳои муайяни шуури ҷамъиятӣ ба ин базис мувофиқ меоянд. Тарзи истеҳсолоти ҳаёти моддӣ сабабгори умуман протсессҳои сотсиалӣ, сиёсӣ ва маънавии ҳаёт мегардад. Шуури одамон ҳастии онҳоро муайян намекунад, балки, баръакс, ҳастии ҷамъиятии онҳо шуури онҳоро муайян мекунад. Қувваҳои истеҳсолкунандаи моддии ҷамъият дар зинаи муайяни инкишофи худ ба муносибатҳои истеҳсолии мавҷуда ё худ – ки ин фақат ифодаи ҳуқуқии ҳамин муносибатҳо аст – ба муносибатҳои моликият, ки дар дохили ҳамин муносибатҳо он қувваҳо то ҳол инкишоф меёфтанд, зид меоянд. Ин муносибатҳо, ки пештар шакли инкишофи қувваҳои истеҳсолкунанда буданд, акнун кишани онҳо мегарданд. Он гоҳ давраи револотсияи сотсиалӣ фаро мерасад. Бо тағйир ёфтани асоси иқтисодӣ дар тамоми надстройкаи бузург ба таври каму беш тез табaddулот ба амал меояд»¹. Илми марксистӣ-ленинӣ чунин мавқеи муҳими базис – маҷмӯи мураккаби муносибатҳои истеҳсолии ин ё он марҳалаи тараққиёти таърихи ба асос гирифта, қонуни амали мутақобили базис ва надстройка, роли фаъоли надстройка ва шаклҳои муайяни шуури ҷамъиятии алоқамандии он, маданияти маънавӣ ва моддиро ошкор менамояд. Беҳтарин сарватҳои маданияти маънавӣ ва моддӣ, ки дар давоми ҳазорон сол аз таҷрибаи ҷамъияти таърихӣ инсоният рӯидаанд, самараи фаъолияти моддӣ, илмӣ ва бадеии башарият, дониши пешқадам, назария ва шаклҳои мутараққии тафаккури эҷодӣ, яъне мероси маданӣ, бо тамоми маъниҳои умумисотсиологӣ он чун василаи муқтадир дар таҳаввулоти амиқи ҷамъияти ҳозира хизмат мекунад. Ин аст, ки мо ба омӯختан ва таҳқиқи амалии гузаштаи таърихӣ ғании халқҳо пардохта ва ба он таҷдиди назар намуда, дар роҳи пешрафти ҳақиқии иҷтимоӣ ва ташаккули шахсияти мутаносиби коммунистӣ аз он нерӯи тозаи маънавӣ ҳосил мекунем.

Чунон ки маълум аст, муборизаи синфӣ қувваи ба ҳаракатоварандаи тараққиёти таърихӣ ҷамъияти антагонистӣ мебошад. Аз ин рӯ, шӯро ошӯбҳои халқӣ ҳар гоҳ ҷамъияти осеимӣнагиро ба ларза меоварданд. К.Маркс ва

¹ К.Маркс, Ф.Энгельс. Асарҳо (Нашри дувуми русӣ), ҷилди 13, с.6-7.

Ф.Энгелс навиштаанд: «Озод ва ғулом, патритсий ва плебей, помещик ва крепостной, усто ва шоғирд - хулоса, золим ва мазлум нисбат ба якдигар дар антагонизми доимӣ буданд, муборизаи пай дар пай гоҳ пинҳонӣ ва гоҳ ошкор мебуданд, ки ин мубориза ҳамеша бо азнавсозии револүтсионии тамоми бинои ҷамъиятӣ ё бо ҳалокати умумии синфҳои муборизакунанда анҷом меёфт»². Барои таърихшиносон чунин нишондоди В.И.Ленин бағоят муҳим аст, ки марксизм ба кашф кардани қонуниятҳои ин ҳодисаҳо, ки «ба назар печдарпеч ва ҳарҷумарҷ менамоянд», роҳ нишон дод, яъне вай назарияи муборизаи синфиро кашф кард³. Илми таърихшиносии советӣ гузаштаи халқи тоҷик ва дигар халқҳои Осиёи Миёнаро маҳз аз ҳамин нуқтаи назар таҳқиқ менамояд.

Ҷанӯз солҳои 20-ум роҷеъ ба масъалаҳои ҷудогонаи таърихи маданӣ ва сиёсии Осиёи Миёна тадқиқоти зиёде ба миён омад. Очеркҳои В.В.Бартолд оид ба таърихи тоҷикон, қирғизҳо ва туркманҳо, асари умдаи ӯ «Таърихи ҳаёти маданияи Туркистон», беҳтарин асарҳои таърихӣ ва адабиётшиносии асосгузори адабиёти советии тоҷик устод Садриддин Айни, инчунин як идда тадқиқоти А.А.Семёнов ва М.С.Андреев маҳз дар ҳамон вақт таълиф ва нашр гардида буданд.

Дар солҳои 30-юм методологияи марксистӣ дар тадқиқоти таърихшиносон мавқеи асосиро ишғол менамояд. Донишмандони таърих мадракҳои илмӣ пештар бадастомадаро аз дидгоҳи материализми таърихӣ дубора аз назар мегузаронанд (дар ин маврид махсусан хидмати А.Ю.Якубовскийро бояд хотиррасон кард), маъхазҳои нав пайдо мешаванд, дар ҳудуди Тоҷикистон нахустин экспедицияҳои археологӣ ба кор шурӯъ карданд.

Солҳои пас аз ҷанг давраи бозёфтҳои хеле зиёди маъхазҳои мухталиф ва пуранови таърихӣ ба шумор меравад. Дар ин давра архивҳои қадима, санадҳои асри миёнагӣ, материалҳои оид ба сиккашиносӣ, археология, палеоантропология, забоншиносӣ ва ғайра ба даст меоянд. Ҷамаи ин ба амиқтар гардидани тадқиқот ва пурратар омӯختани қонуниятҳои протсессҳои таърихӣ имконият фароҳам меоварад. Дар баробари тадқиқи баъзе масъалаҳои алоҳида таърихчиёни ба таълифи баъзе асарҳои калони монографӣ ва маҷмӯаҳо сар карданд.

Дар соли 1947 муаллифи ин сатрҳо асари ҷамъбаस्तкунандаи «Таърихи мухтасари халқи тоҷик»-ро таълиф намуда, ҳуди ҳамон сол ба забони тоҷикӣ ва сипас, се маротиба (охирин бор дар соли 1955) ба забони русӣ чоп карда буд, ки ҳар дафъа бо тасҳеҳу иловаҳо аз нав таҳрир меёфт. Ин асар дар асоси таҳлили марксистӣ тараққиёти таърихии халқи тоҷикро аз давраҳои қадимтарин то соли 1917 ба таври мухтасар баён менамояд. Илова бар ин муаллиф дар таълиф ва таҳрири асари сечилдаи коллективии «Таърихи халқи тоҷик», ки солҳои 1963–1965 дар Москва аз тарафи Академияи фанҳои Тоҷикистон нашр гардид, бевосита иштирок дошт. Дар солҳои баъд ӯ кори худро дар тадқиқи проблемаҳои таърих ва маданияти халқи тоҷик давом дод. Материалҳои фаровони бадастомада танзим ва таҳлили ҷамъбасти худро тақозо мекарданд.

Ин асар, ки бо унвони «Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим ва асри миёна» ба диққати хонанда пешниҳод мешавад, аз ду китоб иборат буда, давраи тӯлониро аз замони пайдоиши ҷамъаи инсонӣ дар сарзамини Осиёи Миёна то ғалабаи Револютсияи Кабири Сотсиалистии Октябр дар бар мегирад.

² К.Маркс ва Ф.Энгельс. Асарҳо, ҷилди 4, с. 424.

³ В.И. Ленин. Асарҳо, ҷилди 21, с. 16.

Китоби якум аз чор фасл иборат аст. Фасли якум ба тавсифи сохти ҷамоати ибтидоӣ дар Осиёи Миёна бахшида шудааст. Дар фасли дувум ҳаёти қавму қabilaҳои мухталиф – аҷдоди тоҷикон дар давраи инкишофи муносибатҳои ғуломдорӣ тавзеҳ меёбад. Дар фасли сеюм тақдири таърихии Осиёи Миёна дар давраи зуҳури муносибатҳои феодалӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Фасли чорум вазъияти Осиёи Миёнаро дар давраи тараққиёт ва барқарории сохти феодалӣ баён мекунад. Китоби дувум фаслҳои панҷум ва шашумро дар бар мегирад: фасли панҷум таърихи халқи тоҷикро аз ибтидои асри XVI то миёнаи асри XIX ва фасли шашум аз ҳамроҳшавии Осиёи Миёна ба Россия ва тараққиёти муносибатҳои капиталистӣ то ғалабаи Револютсияи Кабири Сотсиалистӣ Октябр тавсиф менамояд. Маълумоти муҳтасари манбаҳои таърихӣ, рӯйхати адабиёт ва маъхазҳои иқтибосшуда, феҳристи номҳои тамоми асар дар охири китоби дувум оварда мешавад. Чун дар ин ҷо номи асарҳо ба сурати мукаммал зикр ёфтаанд, дар поварақ фақат ба ихтисораи онҳо ишора хоҳад шуд.

Муаллиф, бешак, ба тадқиқи муфассали ҷамъонибаи тамоми масъалаҳои таърихи халқи тоҷик нақўидааст. Асли мақсади вай воқеа ва ҳодисаҳои асосии таърихро бо тадқиқи проблемаҳои хеле муҳим, мураккаб ва баъзан мубоҳисавӣ пайвастан аст.

Бисёр ҷиҳатҳои таърихи давраҳои қадимтарин, қадим ва аввали асри миёнаи тоҷикон ҳоло чунон ки бояду шояд омўхта нашудааст, аммо материалҳои нав хеле фаровонанд. Аксар вақт масъалаҳои марбут ба ин ҷиҳатҳоро ба таври қатъӣ ҳал кардан имконпазир намегардад. Бинобар ин муаллиф баробари шарҳи прагматикии фактҳо фарзияҳои ҳамкасбони советӣ ва хориҷиро аз назар гузаронида, мушоҳида ва нуқтаи назари худро сареҳан баён менамояд. Табиист, ки дар ин сурат нақл нисбатан тафсил ёфта, истинод ба сарчашмаҳо ва ишора ба тадқиқоту нашрияҳои таърихшиносӣ, бостоншиносӣ, сиккашиносӣ, забоншиносӣ, катибашиносӣ ва адабиётшиносӣ зиёдтар хоҳад гардид.

Дар ин китоб, ки асосан материалҳои дар осори илмӣ ба дараҷаи кофӣ тавзеҳёфтагӣ дар бар мегирад, мо ба қадри имкон аз тақдирӣ муаллифони дигар худдорӣ намудем. Чунончи, инро дар фасли давраи асри миёна, ки таърихи сиёсӣ ва қисман маданияи он тавассути тадқиқоти чанд насли шарҳшиносони рус ва советӣ, пеш аз ҳама, В.В.Бартолд, А.Ю.Якубовский, А.А.Семёнов, Е.Э.Бертелс, П.П.Иванов ва дигарон ба таври муфассал омўхта шудааст, метавон мушоҳида намуд. Ба ин сабаб истинод ва ишораҳои поварақи ин фасл нисбат ба фаслҳои дигар маҷмӯӣ ва хулосавист.

Баъзе проблемаҳои, ки дар ин китоб мавриди таҳлил қарор гирифтаанд, аз инҳо иборатанд: дараҷаи тараққиёти маданият ва иқтисодиёти Осиёи Миёна дар асри биринҷӣ ва робита бо қabilaҳои Ҳиндустон, Эрон ва кишварҳои дигар; масъалаи ориёӣ ва асоси наҷодию забонии тоифа ва халқҳои қадимаи Осиёи Миёна, Ҳиндустони шимолӣ, Афғонистон, Эрон ва даштҳои байни Европа ва Осиё; пайдоиш ва инкишофи ҷамъияти синфӣ; зуҳур ва таҳаввули оини зардуштӣ, синтези маданияти Осиёи Миёнаю Эрон, Ҳиндустону Юнони Қадим; пайдоиш, хронология ва маданияти Кушониён. Ба тавсифи сохти иҷтимоию иқтисодии Осиёи Миёнаи қадима боби махсусе бахшида шуда, дар баробари таҳқиқи таърихӣ ин проблемаи мураккабтарин тамоми материалҳои мавҷуда, ки ҳиссае аз онҳо нахустин бор ба ин муносибат бардошта шудаанд, ба риштаи таҳлил кашида мешаванд.

Таърих ва маданияти аввали асримиёнагии Тахористон ва Суғд хеле ба тафсил тадқиқ шуда, ба тағйироти прогрессивии ҳаёти ҷамъият: тараққиёти

қувваҳои истеҳсолкунанда ва пешрафти фавқуллоддаи маданияти бадеӣ боис гардидани пайдоиш ва инкишофи муносибатҳои феодалӣ муқаррар карда мешавад. Дар ҳақиқат ҳам, Осиёи Миёна дар давраҳои купшӯнӣ, аввали асри миёна ва баъдтар ҳам яке аз муҳимтарин марказҳои маданияи шарқ ҳисоб меёфт.

Дар бобҳое, ки ба пайдоршавӣ ва инкишофи муносибатҳои феодалӣ бахшида шудаанд, диққати асосӣ ба комёбиҳои навро, ки илми советӣ дар давоми зиёда аз ду даҳсолаи охир дар ин соҳа ноил гардидааст, нигаронида мешавад. Дар ин ҷо, пеш аз ҳама, тадқиқи тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунанда ва муносибатҳои истеҳсолӣ, қонуниятҳои ҳаёти иқтисодӣ ва падидаҳои муайяни он дар назар дошта шудааст.

Дар китоб ба ошкор намудани хусусиятҳои хоси ҳар як давра ва тадқиқи ҷараёни инкишофи созмонҳои ҷудогонаи иҷтимоӣ сиёсӣ диққати махсус дода шуд. Муаллиф аз маълумоти риштаҳои гуногуни илм ва сарчашмаҳо ба таври васеъ истифода бурд, ки онҳо қабл аз ин ҷи дар тасвири манзараи умумии таърих ва ҷи дар тавсифи тараққиёти ҷамъияти Осиёи Миёнаи асримиёнагӣ ниҳоят кам ё тамоман мавриди истифода воқеъ нашуда буданд. Маданияти асримиёнагии халқи тоҷик мухтасар, вале бо фаро гирифтани тамоми ҷабҳаҳои он: адабиёт, илм, санъат, ҳунари меъмории ва маданияти моддӣ баён ёфт.

Муаллиф ҷараёни пайдоиши қавму наҷодҳоро низ ба тадқиқ гирифта, барои нишон додани роҳи ташаккули халқи тоҷик ба ҷамъ ва таҳлили ҳамаи мадракҳои ба илми имрӯза маълуми манбаъҳои хаттӣ, забоншиносӣ, палеоантропология ва антропология, этнография ва адабиётшиносӣ саъю кӯшиш намуд. Ба ташаккули халқи ўзбек ҳам қисмати махсус бахшида шуд – дар ин ҷо, мисли дигар қисматҳои китоб, натиҷаҳои тадқиқоти ҳамкасибони ўзбекамон, ки мабдаи қадимаи пайдоиши қавми ўзбек, дараҷаи баланд ва бикрияти маданияти халқи ўзбекро ба таври қонсукунанда нишон додаанд, мавриди истифодаи васеъ қарор гирифт.

Дар асар шарҳу тафсири оқибати ба давлати ҳахоманишӣ, империяи юнону мақдунӣ ва хилофати араб ҳамроҳ карда шудани Осиёи Миёна, ки дар адабиёти илмӣ мо, аз ҷумла, дар таълифоти ҳуди муаллиф мавҷуд буданд, то андозае вусъат пайдо намуд. Бояд гуфт, ки дар ин бобат ду навъ шарҳу тафсир маъмул аст: яке – ситишӣ истилогарон ва паст задани савияи маданияти халқҳои Осиёи Миёна, ки хоси илми буржуазист; дигаре – таҳқиқи тавзеҳи дар илми советӣ муқарраршуда аст, ки дар он аз рӯи инсоф диққати асосӣ ба муборизаи озодихонаи халқҳои Осиёи Миёна бар зидди истилогарон ва нишон додани махсусият ва савияи баланди маданияти маҳаллии ин сарзамин нигаронида мешавад. Пештар муборизаи зидди ақидаҳои буржуазӣ ва ба онҳо муқобил гузоштани шарҳу тафсири марксистӣ фақат як қисми ин масъаларо – асосан воқеаҳои сиёсиро фаро мегирифт. Аммо ҷиҳатҳои иҷтимоӣ иқтисодии масъала дар канор монда, ғайрикофӣ тадқиқ мешуд ё нодуруст баён меёфт. Муаллиф кӯшиш намуд, ки ба тадқиқи ҳамаҷонибаи ин масъала пардохта, онро бо материалҳои онд ба муносибат ва робитаҳои иқтисодӣ ва таърихӣ маданияи халқҳо ва синтези маданий пурратар созад.

Инсоният маҳз ба тавассути ривочи истеҳсолот ва маданият, мубодилаи комёбӣ, дониш ва таҷрибаҳои амалӣ ба пешрафти худ ноил гардидааст. Муборизаи муттафиқонаи халқҳо, ки дар ҷараёни он дӯстӣ ва бародарии онҳо ба вучуд омада, беш аз пеш устувор мешуд, дар муқобили тохтутозҳои харобиовар ва ғоратгаронаи ўрдуҳои Искандари Мақдунӣ, Чингизхон, Темур ва дигар истилогарон монсаи сахте гардида буд. Ҳамкорӣ дар роҳи пешрафти

ичтимоӣ, алоқаҳои мусолимадомези тичоратию иқтисодӣ ба инкишофи синтези маданӣ мусоидат менамуд. Ба ин маънӣ санъати Юнони Қадим, санъати Қандаҳор, ки дар худ беҳтарин офаридаҳои мардуми Ҳиндустон, Осиёи Миёна, Порт ва Юнонро пайвастааст ва адабиёти арабизабонро бо фазилатҳои байналмилалӣ он метавон хотиррасон кард. Иртиботи наздик ва ғанӣ сохтани маданияти яқдигар боиси тавлиди сарватҳои муштаракӣ маданӣ гардид. Дар айни замон анъанаҳои маҳаллӣ, хусусият ва ҷиҳатҳои ба худ хоси маданияти халқҳо, аз он ҷумла аҳолии давраҳои қадим ва асри миёнаи Тоҷикистон ва умуман халқҳои Осиёи Миёна, ки маданияти олӣ ва ба дараҷаи баланди тараққиёт расидаро ба вуҷуд овардаанд, маҳфуз монд.

Харитаҳои таърихӣ аз китоби «Таърихи халқи тоҷик (ҷ. I– II, М., 1963–1964) иқтибос шудаанд. Тасвирҳои Эрмитажи давлатӣ, Институти санъатшиносии РСС Ўзбекистон, Институти таърихи ба номи Аҳмади Дониши Академияи фанҳои РСС Тоҷикистон, музей Британия, ташкилоти бостоншиносии Франция дар Афғонистон ва дигар муассисаҳои илмӣ советӣ ва хориҷӣ ва инчунин донишмандони ҷудогона лутфан дар ихтиёри муаллиф гузоштанд.

Таълифи асар дар соли 1970 анҷом ёфта буд. Бинобар ин, дар он асосан ҳамон манбаъҳо ва тадқиқотҳое, ки то охири соли 1969 ва аввали соли 1970 дастрасӣ муаллиф буданд, мавриди истифода қарор гирифтанд. Он чӣ ки баъдтар, то аввали соли 1977, ба даст омад, дар нашри тоҷикии асар қисман истифода шуд.

Нашри русии китобро олимони советӣ ва хориҷӣ ба некӣ истиқбол карданд ва тақризи ҷиҳатҳои далели ин аст. Вале баъди нашри русии китоб аллакай панҷ сол⁴ гузашт, ки ин дар айёми инкишофи босуръати илм муддати кам нест. Дар ин солҳо маъхазҳои мухталиф ва пуранвоӣ таърихӣ пайдо шуд, археологҳо ҳам ба бисёр кашфиётҳои беҳамто ноил шуданд. Оид ба давраҳои гуногун бисёр асарҳои илмӣ тадқиқотӣ интишор гардиданд. Худи муаллиф низ тадқиқи ҳаматарафаи масъалаҳоро, ки дар китоб дарҷ шуданд, идома дода, ҳудуди хронологии онро аз нимаи аввали асри XVIII то ғалабаи Револютсияи Кабири Сотсиалистии Октябр расонид. Дар натиҷа зарурат пеш омад, ки баъзе нуктаҳои асар тағйир дода шуда, баъзе ҷойҳои он мукамал ва баъзе фаслҳои он муфассалтар карда шаванд. Вале гуфтан даркор, ки бандубастии асар тағйир наёфт ва фақат ба сабаби афзудани ҳаҷм китоб ба ду қисм ҷудо карда шуд.

Муаллиф ба ҳамаи онҳое, ки бо маслиҳат, илова ва қайдҳои эродҳои муфиди худ ба ӯ кӯмак карданд, алалхусус ба А.Е. Бертелс, И.С. Брагинский, Э.А. Грантовский, Е.А. Давидович, А.М. Мирзоев, И.М. Оранский, В.А. Ранов, В.А. Ромодин, албатта, ба муҳарири нашри русии китоб Б.А. Литвинский ва муҳаррири нашри тоҷикии китоб А. Мухторов ташаккури самимӣ изҳор менамояд.

⁴ Сарсуханро Б. Фафуров дар аввали соли 1977 навиштааст.

ФАСЛИ ЯКУМ

СОХТИ ЧАМОАТИ ИБТИДОЙ
ВА ЗАВОЛИ ОН
ДАР САРЗАМИНИ
ОСИЁИ МИЁНА

ҶАМОАТҲОИ ИБТИДОӢ ДАР ОСИӢИ МИӢНА

1. ПАЛЕОЛИТ. СОХТИ ПЕШАЗҚАБИЛАВӢ. ПАЙДОИШИ ҶАМОАТИ ҚАБИЛАВӢ

Осори палеолити поин

Замони пайдоиши нахустин одамонро дар сарзамини Осии Миёна ба таври яқин муайян кардан хеле душвор аст, зеро осори аз ҳама қадимаи ҳаёти онҳо боқӣ намондааст. Ба гумони баъзе олимон, гӯё Осии Миёна дар дохили минтақаи одамшавии маймун воқеъ гардида будааст¹. Ҳарчанд ин ақида маъмул ва мақбули умум маҳсуб ёфта наметавонад, бо вучуди ин кашфи қадимтарин ёдгориҳои ҳаёти одамиро дар ин сарзамин набояд берун аз имкон донист.

Соли 1953 А.П. Окладников дар рӯди Унарчаи наздики дарёи Норини Қирғизистон аз девораи регии суфаи қадимаи плейстосени миёна қайроқи калони дасти инсон расидаро, ки як тарафи он ба теғи дарози барҷастаи камонӣ монанд аст, пайдо намуд. Чунин олат дар илми бостоншиносӣ бо номи чошпер – олати қайроқсанг машҳур аст². Пас аз чанд соли бозёфтӣ ин олати қадима дар маҳалҳои мухталифи Осии Миёна боз даҳ макони он кашф гардид³. Ин гуна олат дар бисёр ноҳияҳои Олами Куҳан ба ҳубӣ маълум буда, қадимтарин маданияти инсонӣ – маданияти қайроқсангро тавсиф менамояд⁴.

Таҳлили типологӣ нишон медиҳад, ки олати қайроқсанги Осии Миёна бо маданияти ба истилоҳ суонии давраи палеолити Ҳиндустон хеле шабоҳат дорад⁵. Аз ин чунин бармеояд, ки ин ду кишвар дар давраи палеолити поин як роҳи умумии таърихро тай кардааст. Чунон ки аз мадракҳои геологӣ маълум мешавад, аҳли маданияти қайроқсанг дар давраи пирияхҳои нахуст ва яхбандии рис, яъне дар давраи плейстосени миёна, беш аз 200 ҳазор сол қабл аз ин зиндагӣ ба сар бурдаанд. Он вақтҳо чунин ҳайвонот, аз қабилҳои чинҳои қадимаи фил, асп, мамонт ва бизонҳои шохдароз, намудҳои гуногуни каркадан вучуд доштаанд. Аз рӯи баъзе далелҳо, одам дар он замон хеле кам будааст.

Олати навӣ дигар дастколлаҳои сангӣ, ки барои палеолити поини Европа бисёр характернок аст, фақат дар қисмати ғарбии мамлакат – дар Туркманистон пайдо гардид.

Баъзе олимон изҳори шубҳа мекарданд, ки Осии Миёна ин қадар барвақт маскани одам шуда будааст, зеро нишонаҳои зиндагии инсон дар ин маҳал аввало, ки хеле кам, дар баъзе ҷойҳо, алоҳида-алоҳида ёфт мешуданд ва сонӣ, аслан дар қабатҳои аз ҳама болоии заминҳои соҳили дарёҳо ба назар мерасиданд. Вале инак соли 1973 дар мағзи зардҳои Қаротоби Ёвон ва сипас, дар ҳафт ҷои ҷануби Тоҷикистон дар мағзи хокҳои, ки дар чуқурии 50–65 метр

¹ Нестурх М.Ф., 1964.

² Окладников А.П., 1966 б, с. 19.

³ Ранов В.А., 1966.

⁴ Ниг.: масалан, Movius H.L. 1944; Leadey L. S.B., 1951 ва ғ.

⁵ Ранов В.А., 1964 а.

воқеъ мебошанд, олоти сангӣ ба даст омад. Ҳафриёти ду бошишгоҳ – бо-пишгоҳи Қаротоғи 1 ва Лоҳутӣ-1 нишон дод, ки дар ин ҷо нишонаҳои бо-пишгоҳи нав, осори маданияти то ба ҳол номаълуме ҳастанд, ки он «мадани-яи Қаротоғ» ном гирифт. Таърихи ин қабати археологӣ 200–150 ҳазор сол аст, ки инро бо мадракоти геологӣ муайян карда, баъд бо усули термолюми-нистенсия аниқ намуданд. Маданияти Қаротоғ аз ҷиҳати тавсифоти худ ба маданияти қайроқсанг мансуб аст ва аз маданияти суонии нимҷазираи Ҳинду-стон, ки дар боло номбар шуда буд, ягон фарқи казой надорад. Баъди ин кашфиёт ҷои шубҳа нест, ки дар Тоҷикистон ва Осиёи Миёна сараввал тоифаҳои маскун шуданд, ки ба давраҳои маданияти қайроқсанг тааллуқ до-штанд⁶.

Осори палеолити миёна

Дар Осиёи Миёна аз марҳилаи баъди ҳаёти башари аввалия – палеолити миёна ёдгориҳои фаровон боқӣ мондааст. Ин замони напшӯнамои маданияти мусте, замони мавҷудияти неандерталҳо буд, ки дар ҳудуди палеолити миёна ва боло аз онҳо инсонии навъи имрӯза ташаккул ёфтааст.

Дар ин давр қувваҳои истеҳсолкунандаи ҷамъият нисбат ба давраи палео-литии поин тезтар ба дигаргунӣ рӯ ниҳоданд: техникаи тайёр кардани олот зу-дтар такмил ёфт, шакли олатҳо нав ва вазифаи онҳо гуногун гардид. Одамон натавонанд нигоҳ доштани оташ, балки гирифтани онро ёд гирифтанд. Навтарин усулҳои статистикӣ имкон медиҳад, ки дар ноҳияҳои мухталиф, аз ҷумла дар Осиёи Миёна чанд маҳалли маскуни асрисангии миёна, ки мумкин аст мавҷудияти ягон иттиҳодияи калони ҷамоатиرو инъикос гардонанд, ошкор карда шавад.

Масканҳои саркушода ва ғори мустӣе дар бисёр ҷойҳои Осиёи Миёна, чи дар қисмҳои кӯҳсор ва чи дар дашту воҳаҳо ёфт шуданд. Чунончи, ин қабил иқоматгоҳҳо дар Туркманистон – дар нимҷазираи Красноводск ва Кўпетдоғи Марказӣ, ғорҳои қадима дар Ўзбекистон – дар наздикии Тошканд ва Са-марқанд, масканҳои саркушодаи зиёд дар Тоҷикистон – дар Фарғонаи ғарбӣ, ноҳияи Ўротеппа, водии Ҳисор ва Вахш, ноҳияи Данғара ва ниҳоят, дар солҳои охир осори маданияти мустӣе дар Қирғизистони шимолӣ низ кашф гардиданд.

Мағоки Тешиктош дар Иттифоқи Советӣ ва хориҷа шўҳрати зиёд пайдо намуд⁷. Вай дар наздикии шаҳри Тирмиз, дар воҳаи Турғондарё, дар кӯҳсори Бойсун воқеъ гардидааст. Дар ин мағок панҷ табақаи маскун, ки неандер-талҳои чандин бор ба манзили кўҳнаи худ бозгашт намуда боқӣ гузоштаанд, мушоҳида шудааст. Аз ин ҷо қариб 3 ҳазор маснуоти сангӣ пайдо гардид, ки 339-тои он олоти комия мебошад. Дар байни онҳо ду навъи олоти хеле маъмул – корд ва белчаи сангӣ мавҷуд аст. Корд ҳамчун олоти бурранда ва силоҳи шикорӣ хизмат мекард. Белчаро барои сохту пардохти дарахт, пўст истифода менамуданд. Олатҳои дигар хеле каманд. Сайди асосии шикорчиёни тешиктошӣ бузи кўҳии сибирӣ буд, ки дар кўҳистони Осиёи Миёна бисёр ду-чор меомад. Файр аз ин гавазн, хирс, паланг ва дигар ҳайвонҳои хурдтарро низ шикор мекарданд.

Тасодуфан пайдо шудани ҷасади одами аҳди мустӣе – писарбачаи 8–9-сола воқеаи дорои аҳамияти ҷаҳонӣ гардид. Аз вақти ин бозёфт наздик чил

⁶ Ranov V.A., 1976.

⁷ Окладников А.П., 1949.

сол гузашта бошад ҳам, бостоншиносон ба ёфтани дигар косаи сари одами неандертал муваффақ нашудаанд, ҳарчанд ки ҳоло дар мамлакати мо даҳҳо макони мустей маълум аст. Дар гирди ҳасад (косаи сар ва баъзе устухонҳои скелети писарбача) шохҳои бузи кӯҳӣ ба шакли ҳалқа гузошта шудаанд, ки аз ин метавон бо нияти муайян ба ҳок супурда шудани онро тахмин кард.

Коллексиҳои олоғи сангии Тешиктош бо осори дигар мағораҳо пурратар гардид. Аз байни онҳо мағоки ба қарибӣ ёфташудаи Обираҳматро, ки дар масофаи 100 км дуртар аз Тошканд воқеъ аст, ном бурдан мумкин аст. Материалҳои ҳафриёти ин ёдгории хеле ҷолиб ҳанӯз муфассалан интишор наёфтааст. Аз ин мағок бештар аз 30 ҳазор маснуоти давраи мустей пайдо шуд.

Дар водии Сирдарё, дар байни Ленинобод ва Навкати Қайроққум бисёр материалҳои муҳим ба даст расид. Олоғи ду марҳилаи давраи мустей дар ин ноҳия бо бақияи суфаҳои қадимаи Сирдарё алоқаманд аст. Ин олатҳо дар реғҳои обшустаи суфаҳо чамъ шудаанд. Дар ин ҷо ҳам ба мисли Тешиктош аксари олоғро белча ва кордҳои сангӣ ташкил мекунанд, фақат фарқ дар ин аст, ки онҳо на аз оҳаксангӣ чаҳмоқии зудшикан, балки аз сангӣ саҳти сумоқ (порфирит) сохта шудаанд.

Ҳамаи ин ёдгориҳо мутааллиқи маданияти ба «истилоҳ леваллиуа мустей» буда, бо ёдгориҳои давраи мустейи шарқи Наздик шабоҳат доранд⁸.

Вале дар ҷануби Тоҷикистон якчанд ёдгориҳои давраи мустей пайдо шуданд, ки тамоман хусусияти дигар дошта, бо тамаддуни Ҳиндустон ва соири кишварҳои дар ҷанубу ғарби Тоҷикистон воқеъгардида наздиканд. Калонтарин маҳалли ин навъи осори қадима Қаробўра, воқеъ дар водии Вахш (наздики Чилликўл) аз ҷониби В.А. Ранов тадқиқ шудааст. Вай аз силсилаи дунгиҳои на он қадар баланди реғӣ иборат аст, ки рӯи онҳоро ба ғафсии ду метр сангрезаҳо пӯшидаанд. Маснуоти қадима маҳз аз байни ҳамин сангрезаҳо ёфт шудаанд. Ҷолиби диққат аст, ки дар ин маҳал дар қатори олоғи муқаррарии мустей маснуоти махсуси сангӣ – олоғи ҳақиқии қайроқсанг – чопер ва чопинг низ пайдо гардид, ки бо ҳамин қабил маснуоти давраҳои баъдинаи маданияти Суои Ҳиндустон бисёр монанд аст.

Ҳафриёти майдончаи назди гори Оғзикичики райони Данғара барои тадқиқи маданияти мустейи материали фаровон дод. Аз ин ҷо даҳҳо олатҳои гуногуни сангӣ, аз ҷумла, белчаву кордҳои гуногун ба даст омад, ки хеле хуб сохта шудаанд. Инчунин бисёр устухони ҳайвон низ ёфт шуд, ки неандерталҳо сайд карда будаанд. Дар қатори устухони ҳайвонҳои маълуме, ки то ба ҳол вуҷуд доранд, устухони карки дарознаш ва асп барин ҳайвонҳое низ ёфт шуданд, ки то ба рӯзҳои мо омада нарасидаанд.

Қисми болоии табақаи маскуни (табақаи археологии) ин ҷо дар ҷои дигар вонамехўрад ва иборат аз пораҳои ба лой часпидаи резай устухони сангпӯштҳои даштиву дигар ҳайвонҳо мебошад. Аксари устухонпораҳо сўхтагианд ва ин далолат мекунад, ки мардуми Оғзикичик дар ҳамон давраҳо асосан гўшти сангпӯстро истеъмол мекардаанд⁹.

Ба ин тариқа, аз давраи мустей сар карда, дар маданияти асри сангии Осиёи Миёна мушобихати ду минтақаи бузурги палеолит – Осиёи шарқӣ ва Миёнаро метавон мушоҳида намуд. Чунин наздикии маданиятҳоро дертар, дар давраи неолит ҳам дида мумкин аст¹⁰. Мутобиқи мадракҳои наварин,

⁸ Окладников А. П., 1966 б, с. 48–49.

⁹ Ранов В. А., 1975.

¹⁰ Ранов В. А., 1965 б.

синни осори асосии давраи мустӣе дар Осиёи Миёна 50–40 ҳазор сол мебошад.¹¹

Осори палеолити боло

Тахминан 40–35 ҳазор сол пеш ташаққули навъи имрӯзаи башар *Homo sapiens* сураат мегирад.

Дар ин давра асбобу олати сангӣ босуръат такмил меёбад. Ба ивази се-чор намуди асосии олатҳои замони мустӣе асбобу абзорҳои гуногуни сангӣ ба вуҷуд меоянд. Бо такмили асбобу олат ҳаҷми онҳо хурдтар ва василаҳои шикор низ беҳтар мегардад.

Дар давраи палеолити боло ташаққули қабилаҳо шурӯъ мешавад: қавми модарӣ, ки аз гурӯҳи экзогамии одамони бо риштаҳои хешӣ ва умумияти насаби модарӣ баҳампайваста фароҳам омада буданд, дар ҳамин давра ба дараҷаи рушду тақомули худ мерасад.

Палеолити болои Осиёи Миёна кам тадқиқ шудааст. Зоҳиран, баръакси давраи мустӣе, шароити табиӣ на дар ҳамаи ноҳияҳои Осиёи Миёна барои зиндагонии одамони он давр мусоид буд.

Муҳимтарин ёдгории палеолити боло қароргоҳи Самарқанд мебошад, ки дар даруни ҳуди шаҳр воқеъ гардидааст. Дар байни ҳазорон маснуоти аз се табақаи маскунӣ бадастомада абзорҳои мухталиф, аз қабили белча, корд, асбобҳои тарошанда, буранда ва ғайра мавҷуданд. Соли 1964 аз ин ҷо ҷоғи одами палеолити боло ёфт шуд. Сардори ҳафрийёт Д.Н. Лев чунин таҳмин дорад, ки одамони ин қароргоҳ дар манзилҳои аз гил ва қамиш сохташуда мези-стаанд. Ғанимати шикори онҳо асосан асп, хар, гови ваҳшӣ, шутур, оҳуи даштӣ, гӯсфанди ваҳшӣ ва ғавазн будааст¹².

Дигар ёдгории палеолити боло маҳаллест, ки бо номи «Ҳоҷағор» машҳур буда, дар водии хурди силсилакӯҳи Туркистон, дар наздикии деҳаи Чоркӯҳ воқеъ аст¹³. Ин ёдгорӣ ба охири палеолити боло тааллуқ дорад; эҳтимол меравад, ки одамон дар ин ҷо 15–12 ҳазор сол пеш аз ин, яъне дар аҳди кунунии геологӣ зиндагонӣ кардаанд. Табақаи маскуни ин ҷо маҳфуз намондааст, олатҳои аз сангӣ чаҳмоқ сохташударо сел рӯфта бурдааст¹⁴. Вале ин ёдгорӣ аз ҷиҳати фаровонии анвои олати чаҳмоқсанг, ки бо шакл ва сохту пардохти худ аз олати бошишгоҳи Самарқанд фарқ мекунад, ҷолиби диққат аст.

Солҳои 1969–1970 дар бошишгоҳи Шуғнов, ки дар болооби Яхсу воқеъ аст, чанд табақаи маскунӣ кашф шуд. Дар ин маҳал дар мағзи зардхоки ҷарии панҷоҳметраи соҳили дарё дар вусъати калони майдон 4 табақаи маскуни палеолити боло кофта шуд. Синни табақаи қадимтарин, мувофиқи мадракоти геологӣ археологӣ 35–30 ҳазор сол ва синни табақаи навтарин, мувофиқи усули радиокарбонии муайян кардани сана, 1050 сол мебошад. Аз ду табақаи аз ҳама боло бештар аз ҳама олати меҳнат ёфта шуд. Табақаҳои маскуни бошишгоҳи Шуғнов чунон ҷойгир шудаанд, ки ҷиҳати стратиграфии онҳо возеҳ ба назар мерасад ва ин ба археологҳо имкон медиҳад, ки инкишофи тадриҷии маданияти палеолити болои Тоҷикистонро равшан тасаввур намоянд¹⁵.

¹¹ Окладников А. П., 1966 6, с. 45–46; инчунин Иванов И. К., 1965.

¹² Лев Д. Н., 1965.

¹³ Окладников А. П., 1964, с. 170.

¹⁴ Несмеянов С. А., Ранов В. А., 1964.

¹⁵ Ранов В. А., Никонов А. А., Пахомов М. М., 1976.

Ба мадракҳои дигар низ истинод намуда, мумкин аст гуфт, ки дар Осиёи Миёнаи аҳди палеолити боло ду анъанаи таърихи мавҷудияти худро давом мебуд, ки яке бо палеолити Осиёи шарқӣ ва Сибир (қароргоҳи Самарқанд) ва дигаре бо палеолити Осиёи Пеш (Ҳоҷағор) алоқаманд буд.

Таърифи ҷамъияти палеолит

Мо дар асоси материалҳои археологӣ инкишофи таърихи қувваҳои истеҳсолкунандаи ҷамъияти давраи палеолити Осиёи Миёнаро мавриди таҳқиқ қарор додем. Аммо масъалаи тақомули таърихи иҷтимоии ин ҷамъият ниҳоятдараҷа мураккаб аст. Ҳатто қонуниятҳои асосии тараққиёти он дар асарҳои мутахассисони сотсиология низ ба таъри мукаммал омӯхта нашудааст, мулоҳиза ва ҳулосаҳои пешниҳодшуда мавзӯи баҳсу мунозираҳои тундӯзгариданд¹⁶. Масъалаи оид ба хусусиятҳои инкишофи ҷамъияти аҳди палеолити Осиёи Миёна умуман ба миён гузошта нашудааст.

Агар гӯем, ки ҷамъияти инсонӣ бисёртарин қисмати вақти худро дар марҳилаи асри санг гузаронидааст – ин сухани умумӣ хоҳад шуд. Дар ин маврид қоида аст, ки барои возеҳтар ифода ёфтани матлаб қиёси борҳо истифодашударо биёварем. Инак, шартан фарз кунем, ки тамоми ҳаёти ҷамъияти инсонӣ то Револютсияи Кабири Сотсиалистии Октябр ҳамагӣ як сол давом кардааст. Дар он сурат ба одам табиқ шудани маймун дар аввали моҳи январ ба вуқӯъ пайваستا, давраи ҳукмронии палеолит қариб тамоми солро то 25-уми моҳи декабр фаро мегирад ва тамоми таърихи ҷамъияти синфӣи Осиёи Миёна баҳузур дар ним соати охири пеш аз соли нав «ғунҷош» меёбад!

Таъкилоти иҷтимоӣ дар палеолити поин хеле сода ва ибтидоӣ буд. Коллективҳои аз ҳама қадим ва нав таъкилотиёфтаи одамнор Ф.Энгелс «гала» номидааст¹⁷. В.И.Ленин паи ҳам «галаи ибтидоӣ» ва «коммунаи ибтидоӣ»-ро номбар мекунад¹⁸.

Давраи галаи ибтидоӣ даврасест, ки ҷамъияти инсонӣ таъкилоти ёфта, асоси асосҳои он фароҳам меояд. Дар охири палеолити миёна ва боло таъкилоти қабилагии ҷамъият – коммунаҳои ибтидоӣ бо тартиби қавмию насабӣ пайдо мешавад. Ин сохти қавмӣ модарӣ буд, ки зан дар он мавқеи хеле баландро ишғол мекард¹⁹. Муносибати оилавӣ дар доираи никоҳи гурӯҳӣ сурат мегирифт.

Истеҳсолоти коллективӣ бошад ҳам, вале дараҷаи қувваҳои истеҳсолкунанда ниҳоят паст буд. «Ин нави ибтидоии истеҳсолоти кооперативӣ ё коллективӣ, албатта, на оқибати умумӣ кардани воситаҳои истеҳсолоти, балки натиҷаи заифии шахсияти ҷудогона буд»²⁰. Қувваҳои истеҳсолкунанда дар як ҷо намонда, ба оҳистагӣ тақмил меёфт. Тараққиёти беш аз пеш қувваҳои истеҳсолкунанда ва таъкилоти ҷамъиятӣ боиси мураккабшавии шаклҳои маданияти инсонӣ мегардид. Бояд гуфт, ки ёд гирифтани тариқи ҳосил кардани оташ, сохтани манзилҳои оддӣ, ривоҷи шикори ҳайвоноти калон ва ба ин васила гузаштан ба зиндагонии муқимӣ – ҳамаи ин қадамҳои муҳими тараққиё-

¹⁶ Ниг.: масалан: Семёнов Ю.И., 1966; Семёнов Ю.И., 1968; Тер-Акопян Н.Б., 1968; Бутинов Н.А., 1968; Кабо В.Р., 1968 (дар ин асарҳо феҳрасти муфасссал ва нигориши таърихи масъала мавҷуд аст).

¹⁷ К.Маркс ва Ф.Энгелс. Асарҳо, ҷилди 34, с. 138.

¹⁸ Ниг.: В.И.Ленин. Асарҳо, ҷилди 35, с. 111.

¹⁹ Дар таърихнигории советӣ нуқтаи назари дигар низ мавҷуд аст (ниг.: Кабо В.Р., 1968, с. 258–265).

²⁰ К.Маркс ва Ф.Энгелс. Асарҳо, ҷилди 19, с. 404.

ти прогрессивии ҷамъияти инсониро нишон медиҳад. Чунон ки аз мадфани писарбачаи тешиктошӣ аён мегардад, дар ҳамон вақтҳо аввалин аломатҳои русуми дафн, нахустин падидаҳои дин ба зухур омада будаанд.

2. МЕЗОЛИТ ВА НЕОЛИТ

Замони мезолит ва неолитро одатан ба 10–15 ҳазор сол тахмин мекунанд. Лекин давоми ин давраи ҳаёти инсонӣ дар ҳар маҳал ҳар хел будааст. Дар асоси маълумот ва мадракҳои мавҷудаи археологӣ ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки аҳолии Осиёи Миёна дар ин давра хеле сершумор гардида, дар шароити сохти қабилавии модаршоҳӣ зиндагонӣ мекардаанд. Дар ин давра олооти истеҳсолот нисбатан мукамал ва беҳтар мегардад. Усулҳои нави асбобу олотсозӣ: сайқал додан, парма ва арра кардан, ки дар гузашта аз онҳо ҳеҷ асаре набуд, ба таври васеъ паҳн мешаванд. Соҳаҳои нави хоҷагӣ, аз қабили кулолӣ, зироат ва чорводорӣ низ ба вуҷуд меоянд. Мувофиқи шароити табиӣ дар ноҳияҳои гуногуни Осиёи Миёна маконҳои шикорчиёни моҳигир, шикорчиёни чорводор ё худ барзгарони ибтидоӣ пайдо мешаванд.

Осори мезолит

Осори давраи мезолит хусусан дар маҳалҳои соҳили Каспӣ ба таври муфассал тадқиқ шудааст. Намунаи барҷастаи он бозёфти диққатангези А.П.Окладников - ғори Ҷабал мебошад. Маълумот ва мадракҳои аз ин ҷо бадастомада дар солҳои охир ба тавассути кашфи боз як маҳзани ёдгориҳои қадима – ғори Замзамчапма афзунтар гардид. Дар табақаҳои пуршумори маскунӣ ин ғорҳо ва дигар ёдгориҳои наздики Каспӣ дахҳо ва садҳо асбобу абзори хурди сангичахмоқӣ боқӣ мондааст, ки аз байни онҳо, алалхусус, олооти шакли ҳандасӣ: қитъаи доира (сегмент), секунҷа, шакли мунҳариф (трапетсия) ҷолиби диққат аст. Маълумот ва мадракҳои археологӣ шаҳодат медиҳанд, ки дар давраи мезолит ва оғози неолит дар баробари шикори ҳайвонот сайди моҳӣ ва ғизоғундорӣ ривож меёбад. Ёдгориҳои соҳили Каспӣ бо хосияти худ ба маданияти ҳамонвақтаи Осиёи Пеш қаробат доранд²¹.

Ҳангоми кӯшиши бошишгоҳи Тутқавул дар маҳалли сохтмони ГЭС-и Но-рак осори нодири мезолит ба даст омад. Дар ин ҷо дар қатори олооти маъмули мезолити Осиёи Пеш (кордҳои сангии якдама, сегментҳо ва ғ.) олооти дағал-таре низ ёфт шуд, ки онҳо мезолити ҳазораҳои XIII–VII то милоди Тутқавулро бо маданияти давраҳои сонитари Ҳисор марбут месозанд. Осори Дараи Шӯр ҳам маконан ва ҳам тавсифан ба маданияти номбурда наздик аст. Ин осор дар 20 км шарқтари Тутқавул воқеъ мебошад.

Дар бошишгоҳи Обикиик, ки дар ҷои аз қаторкӯҳи Рангинтоғ баромадани роҳи Душанбе – Қўрғонтеппа ҷой гирифтааст, як силсила олооти аҷоибӣ мезолит ёфт шуд.

Аммо осори дар Помир кашфшуда аз ин ёдгориҳо ба кулӣ фарқ мекунад. Дар ин ҷо, дар шароити фавқуллодаи кӯҳистон, дар иртифои мутлақӣ аз 3,5 ҳазор то 4,2 ҳазор метр аз сатҳи баҳр, баландтарин дар ҷаҳон қароргоҳи одамоне ёфт шуд, ки 95 ҳазор сол пеш зиндагӣ ба сар бурдаанд (ин сана ба воситаи таҳқиқи физикии ангишти оташдони қароргоҳи Ошхона муайян гардидааст)²².

²¹ Окладников А.П., 1966 а.

²² Бутомо С.В. ва диг., 1964.

Ин хосиятан маданияти дигарест, ки аз мезолити ғарбӣ ба кулӣ фарқ мекунад. Дар он асосан асбобу олати дурушт, мисли белчаҳои аз санги қайроқ сохташуда, ба назар мерасанд, яъне дар ин ҷо бештар техникаи давраи палеолит ҳукмфармо буда, аз олатҳои ҳандасӣ асаре ҳам дида намешавад. Он аслан қароргоҳи шикорчиён будааст, ки дар фасли тобистон ба ин маҳалли аз сайд фаровон кӯчида меомадаанд. Дар қароргоҳи Ошхона чор табақаи маскун кашф гардид, беш аз 10 ҳазор олат ҷамъ карда шуд²³.

Осори неолит

Тахминан 9–7 ҳазор сол қабл аз ин асри нави санг оғоз ёфтааст.

Дар Осиёи Миёна се умумияти маданияти таърихино, ки аз якдигар бо шароити зиндагӣ ва осори худ фарқ мекунанд, метавон аёнан мушоҳида намуд. Дар ҳамин марҳила дар ҳаёти ҷамъияти инсонӣ тағйироти таърихӣ рӯй медиҳад. Инсоният аз масраф ва захираи неъмат ба тавлид ва истеҳсоли он қадам мегузорад – ҷои шикор ва ғизоғундориро зироат ва чорводорӣ ишғол менамояд. Ин дигаргуниро гоҳе «инқилоби неолит» меноманд. Албатта, воқеан ин тавр нест, балки ин ном фақат шартист.

Дар тӯли доманаи Копетдоғ он вақтҳо масканҳои аҳли маданияти Ҷайтун – қабिलाҳое, ки аз тамоми ҷамъу тоифаҳои сокини Иттифоқи Советӣ пештар ба зироат шурӯъ намудаанд, воқеъ гардида буданд. Онҳо дар деҳқадаҳои қабилавӣ, дар хонаҳои кулӯҳӣ зиндагонӣ мекарданд. Чорводорӣ низ аз машғулиятҳои асосии онҳо ба шумор мерафт. Асбобу олати деҳқонии онвақта аксаран аз досҳои содаи сангичахмоқӣ иборат буданд, ки онҳо 36,5 фоизи олатҳои тадқиқшударо ташкил менамоянд. Аз навъҳои зироат бештар гандум ва ҷав кошта мешуд. Дар қатори аслиҳаву абзори сангичахмоқӣ пораҳои зарфи гилӣ ҳам пайдо гардиданд, ки аз мавҷудияти кулолӣ дар он замон гувоҳӣ медиҳанд. Зарфҳо дастӣ сохта, баъзан бо хатҳои ислимӣ ва нақшунигори тӯросо оро дода мешуданд. Ин ҳоло қадимтарин намунаи осори кулолии Осиёи Миёна мебошад.

Ба санъати сафолиёти Ҷайтун хеле фаровон будани асбобҳои майдаи сангӣ хос аст. Дар ин ҷо пайкони тир ё найза мутлақо дучор нашуд. Аз афти кор, асбоби меҳнат ва ҷанг аз сангҳои майда сохта шуда, баъд васл карда мешуд²⁴.

Дар ҳамон давраҳо барои сафолпазӣ кӯраву хумдонҳои махсус вучуд доштанд, гарчанде ҳуди асбобҳои сафолӣ кам истеҳсол мешуд.

Дар яке аз бошишгоҳҳои маданияти Ҷайтун – дар Ҷўпонтеша қабрҳое ёфт шуданд, ки хусусияти ба худ хос доранд ва ин хусусият дар давраҳои сонӣ ҳам ба назар мерасад ва он иборат аз ҳамин аст, ки қабр дар ҳуди бошишгоҳ дар рӯи ҳавлӣ ё дар дохили хонаҳо канда мешуд. Дар байни бошишгоҳҳои ин маданият Пассочиқтеппа мақоми махсус дорад ва маҳз дар ҳамин ҷо биное ёфт шуд, ки, аз афти кор, бинои ҷамъиятӣ мебошад. Дар яке аз деворҳои ин бино бо ранги сиёҳу сурх сурати даррандагону чаррандагон ва нақши аҷоиб кашаида шудааст²⁵. Ин сурат яке аз қадимтарин суратҳои рӯидеворӣ дар СССР мебошад.

Дар давраи неолит сокинони соҳилҳои камбориши ҷануби Туркменистон барои обёрӣ зоҳиран фақат дамиши обро истифода мебарданд. Барои ин махсус ҷўйҳо меканданд ва палҳо месохтанд. Дар айни ҳол дар маҷрои мобайнии

²³ Ранов В.А., 1962 б.

²⁴ Массон В.М., 1971, саҳ 27

²⁵ Дар ҳамон ҷо, с.51.

дарёву дарёчаҳо воқеъ будани баъзе бошишгоҳҳо шояд далели он бошад, ки оби он дарёву дарёчаҳо барои обёрии заминҳои лаби дарё истифода бурда мешуд. Чорводорӣ хеле равнақ ёфта бошад ҳам, ба туфайли шикор низ хеле ғўшт (дар Ҷайтун қариб 25%) ба даст оварда мешуд, ғайр аз ин пўсту устухони чорво низ дар рўзгор ба кор мерафт²⁶.

Дар макони ин маданият – Ҷайтун низ чандин муҷассамачаҳои ғилии ҳайвонот ва одамнро ёфтаанд. Ин муҷассамаҳо, ба ақидаи В.М.Массон, маъбадҳои қабилавӣ мебошад²⁷. Замон ва таърихи мавҷудияти ёдгориҳои асосии маданияти Ҷайтун ҳазораи VI пеш аз милод аст.

Қабिलाҳое, ки ба умумияти дигар тааллуқ доштанд, дар дашту чулғаҳои Осиёи Миёна, хусусан дар воҳаи Бухоро ва канораҳои баҳри Арал ҳаёт ба сар мебуданд. Ёдгориҳои аз онҳо боқимондари бо номи «маданияти Калтаманор» ёд мекунанд. Вай асосан маданияти шикорчиён ва моҳидорон буда, бо ҳамин ҷиҳат аз маданияти пеш аз ин зикршуда тафовут дорад. Калтаманориҳо, зоҳиран, дар марҳалаҳои охири тараққиёти худ ба ром кардани ҳайвонот ва аз худ кардани зироати ибтидоӣ шурӯъ намудаанд. Санайи маъмули мавҷудияти ин умумияти қабилавӣ ҳазораи IV–III пеш аз милод аст.

Ҳамин тариқ, дар он замон инкишофи номавзуни маданиятҳои асри санг ба амал меояд. Ҳафриёти Ҷонбозқалъаи 4, ки аз он ҷо боқимондаҳои манзили калони гирдашакли аз ҷўбу қамиш сохташудаи ба ҷамоаи қабилавии иборат аз 100 нафар ва бештар аз он тааллуқдошта пайдо гардид, ҳаёти қабिलाҳои калтаманорро хеле барҷаста тасвир менамояд. Ҳамин навь манзили боз ҳам калонтар дар қароргоҳи Ковати 7 ёфт шуд.

Хусусияти маданияти Калтаманор аз олатҳои хурди сангичаҳмоқӣ ва инкишофи техникаи васла зоҳир мегардад. Сангичаҳмоқ аз кўҳи Султонуниздоғ ба даст оварда мешуд. Дар ин ҷо кони санг ва устохонаи сохту пардохти олати сангичаҳмоқӣ (Бурли 3), ки ба давраи Калтаманор тааллуқ доштааст, пайдо гардид. Ҳамчунин аз масканҳои қадима бисёр асбобҳои сафолӣ, аз ҷумла сафолҳои нақшунигорин ёфт шуданд²⁸.

Дар кўҳистон ва маҳалҳои назди кўҳсори Осиёи Миёна умумияти қабилавии севум – маданияти Ҳисор макон ёфта буд. Ин воқеа ҳам «неолити кўҳистон» аст, яъне давраси, ки бо шароити махсуси зиндагонии одамони даранишин тавсиф меёбад. Нахустин муҳаққиқи маданияти Ҳисор А.П.Окладников ҷиҳатҳои ниҳоят фарқкунандаи олатҳои сангии ин маданиятро, ки қисми асосии онҳоро асбобу абзори қайроқсангӣ ташкил додаанд, хотирнишон намуда буд. Бозёфти чунин асбобу олат дар Осиёи Миёна мебошад. Хусусияти дигари ин маданият иборат аз он аст, ки дар байни ёдгориҳои он аз асбобҳои сафолӣ ҳеҷ як асаре дида намешавад. Ба ақидаи А.П.Окладников, аҳли маданияти Ҳисор аввалин барзгарони вилоятҳои кўҳистон буда, дар баробари зироат ва чорводорӣ шикор ҳам дар ҳаёти онҳо мавқеи ҳудро нигоҳ медоштааст. Бозёфтҳои Тутқавул (соҳили чапи дарёи Вахш дар наздикии Норак), ки он ҷо дар масоҳати калоне макони бисёртабақа ва пурасори онвақта тадқиқ мешавад, таърихи пайдоиш ва ҷараёни инкишофи маданияти Ҳисорро равшантар хоҳад намуд.

Дар Тутқавул чор табақаи маскун (ду табақаи маданияти мезолити ҳазораи X–VIII пеш аз милод ва ду табақаи мутааллиқ ба ҳуди маданияти Ҳисор) кашф гардид. Дар табақаҳои маданияти Ҳисор боқимондаҳои оташдони ним-

²⁶ Дар ҳамон ҷо, с. 81–89.

²⁷ Массон В.М., 1966 б, с. 88.

²⁸ Толстов С.П., 1948 а. с. 59–66; Виноградов А.В., 1968; Коробкова Г.Ф., 1969.

доираи аз санг чидашуда, иичунин «хоначаҳо»-и махсуси аз девораҳои чандқабатаи сангӣ биноёфта пайдо шуданд. Ин гуна суфаҷаҳо, ки зоҳиран ҳамчун бунёди манзилҳои сабукбори ҷӯбӣ хизмат мекардаанд, дар ҳафриётҳои Шарқи Наздик низ дарёб гардиданд»²⁹.

Дар байни бештар аз 40 ҳазор маснуоти асри санг, ки аз ҳафриёти Тутқавул ба даст омадааст, табарҳои хуби суфта, кордҳои тез, абзорҳои дастии хонагӣ: дарафш, парма, белча ва бисёр олатҳои сохту пардохти ҷӯб мавҷуданд. Аслиҳаи асосии шикорӣ аз найза ва синон иборат буд, ки ба дастаҳои ҷӯбӣ ё устухонӣ тег нишонда, бо мум ва ширеш маҳкам мекарданд. Қисмати асосии ёдгориҳои маданияти Ҳисорро олатҳои калони сангӣ қайроқӣ ташкил менамоянд. Асбобу олати устухонӣ хеле кам ба назар мерасад. Аз ҳафриёти ин ноҳия устухонҳо – аввалин осори антропологии аҳли маданияти Ҳисор низ ёфт шуданд.

Мувофиқи усули радиокарбӣ муайян карданд, ки табақаи болоии маскуни Ҳисор 5150 ± 140 сол пеш аз милод вучуд доштааст.

Муқаррар кардани асосҳои иқтисодии марҳалаи тутқавулии маданияти Ҳисор ниҳоятдараҷа душвор аст. Вале аз мадракҳои археологӣ чунин бармеояд, ки он маскани шикорчиён ва ғундорандагони неъматҳои табиӣ набуда, балки одамони навакак ба шаклҳои истеҳсолкунандаи ҳоҷагӣ қадамгузошта мебошанд. Иқтисодиёти сокинони қадимаи Тутқавул бештар ба марҳалаи «пайдоиши зироат ва чорводорӣ» наздик аст. Як қатор нишона ва аломатҳои гувоҳӣ медиҳанд, ки чорводорӣ мавқеи асосӣ доштааст. Дар байни устухонҳои миқдоран ками ҳайвонот, ки аз табақаҳои маскунӣ берун оварда шудаанд, устухони буз ва гўсфанди хонагӣ ба назар мерасанд.

Ҳоло дар дасти мо баъзе далелҳои мавҷуданд, ки барои муайян кардани ҳудуди интишори маданияти Ҳисор имкон медиҳанд. Ин навъ ёдгориҳо асосан воҳаҳои сарзамини имрӯзаи Тоҷикистонро фаро гирифтаанд. Ёдгориҳои мушобеҳи ин, ки дар дигар ноҳияҳои кӯҳистони Осиёи Миёна, аз ҷумла дар шимолӣ Тоҷикистон, Фарғона ва соҳилҳои Иссиққўл дучор меоянд, мутаассифона, то ҳол дуруст омўхта нашудаанд.

Таърихи мавҷудияти маданияти Ҳисор ва санаҳои асосии осори он низ муайян карда шуд. Маълум гардид, ки ин маданият на камтар аз се ҳазор сол (ҳазораҳои VI–III пеш аз милод) давом кардааст. Ёдгориҳои давраи аввали ин маданият дар Тутқавул, давраи миёна дар Кӯи Бўлғени Данғара ва ниҳоят давраи охири он дар Тепшаи Ҷозиёни Ҳисор маҳфуз мондаанд³⁰.

Масъалаи гузаштан аз маданияти Ҳисор ба фулуз ҳанўз ба дараҷаи кофӣ тадқиқ нагардидааст.

Қадимтарин тасвирҳои рӯи санг

Тасвирҳои рӯи санг, ки барои дарк намудани тафаккури башари қадим ва тасаввуроти нисбат ба муҳит пайдокардаи ӯ кўмак мерасонанд, мавриди таваҷҷўҳи муҳаққиқони таърихи бостон қарор гирифтаанд.

Дар бисёр ноҳияҳои Осиёи Миёна ҳазорон тасвирҳои дар саҳраҳо кандашуда мавҷуданд, ки машҳуртарини онҳо тасвирҳои Саймалитош дар Фарғона³¹ ва Лангаркишт дар Помири ғарбӣ мебошад³². Дар Тоҷикистон ҳам

²⁹ Braidwood R.J. 1967, p. 106-107.

³⁰ Коробкова Г. Ф., Ранов В. А., 1968.

³¹ Бернштам А. Н., 1952.

³² Ранов В.А., 1960 а.

чандин маҳалли ин қабил ёдгориҳоро метавон ном бурд. Чунончи, дар қадди соҳили Зарафшон ва шоҳаҳои он³³, дар силсилақўҳи Қурама³⁴ ва дигар маҳалҳо миқдори зиёди тасвирҳои рӯи санг пайдо гардидаанд. Дар Помир тақрибан 50 маҳалли чунин ёдгори қайд шудааст³⁵. Аксари ин тасвирҳои рӯи санг ба даврони таърих ва қисман ба замони скифу сарматҳо тааллуқ дорад. Аз тадқиқи онҳо масъалаҳои хеле ҷолибе ба миён меоянд, ки эҳтимол, чанд насли донишмандон – археологҳо ва санъатшиносон ба ҳалли онҳо машғул хоҳанд шуд.

Вале аз ҳама ҷолибтар қадимтарин тасвирҳои рӯи саҳроҳо офаридаи одамони асри санг мебошад. Ин қабил тасвирҳо ҳамагӣ фақат дар якҷанд нуқтаҳо дучор омадаанд. Онҳо чи аз ҷиҳати мавзӯ ва чи аз ҷиҳати тарзи офариниши худ аз чунин осори ҳунарии давраҳои баъд фарқ мекунанд. Яке аз фарқҳои муҳими тасвирҳои қадима ин аст, ки онҳо бо ранг кашида шудаанд.

Тасвирҳои хеле диққатангези Заравутсой (воқеъ дар Ўзбекистон) кайҳост, ки шўҳрати ҷаҳонӣ пайдо кардаанд. Дар байни ин тасвирҳо хусусан саҳнаи шикори говони ваҳшӣ, ки шикорчиён рӯи худро бо або пўшидаанд, ҷолиби таваҷҷўҳ мебошад. Дар натиҷаи тадқиқоти солҳои охир маълум гардид, ки ин суратҳо ба давраҳои неолиту энеолит тааллуқ дошта, эҳтимол, баъзе қабатҳои қадимтари онҳо ба замони мезолит ҳам рафта мерасида бошанд³⁶.

Чунин ба назар мерасад, ки қадимтарин тасвири рӯи санг дар Осиёи Миёна суратҳои мағораи Шахта мебошад, ки дар Помир кашф шудааст. Дар девори мағораи начандон калоне, ки дар баландии 4200м аз сатҳи баҳр воқеъ гардидааст, суратҳои ба ду ранг кашидашуда маҳфуз мондаанд. Тасвири одамони ба зерӣ қаноти мурғон паноҳбурда, гурозҳо ва хирсҳо хеле хуб намоён аст. Ҳайвонҳо дар лаҳзаи захмӣ шудан аз тири шикорчиён тасвир шудаанд. Бино ба сабки нигориши ин суратҳо, қазоват кардан мумкин аст, ки онҳо назар ба суратҳои Заравутсой қадимтаранд ва метавонанд ба давраҳои аввали неолит ё худ мезолит нисбат ёбанд³⁷.

Суратҳое, ки аз ду маҳалли дигари кўҳистони Осиёи Миёна – дар наҳри Саричас³⁸ ва Куртикисои наздики мағораи Шахта ёфт шудаанд, ба давраҳои баъдтар, ба аҳди охири неолит ё биринҷӣ тааллуқ доранд³⁹.

3. АСРИ БИРИНҶӢ

Гузариш ба сохти қавмии падарӣ

Асри биринҷӣ муҳимтарин давраи таърихи инсоният мебошад. Дар ин давра чи дар тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунанда ва чи дар сохти иҷтимоии ҷамъият тағйироти ҷиддӣ ба вуқӯъ меояд: истихроҷ ва гудозиши маъдан ва сохтани асбобҳои фулузӣ шурӯъ гардида, олоти истеҳсолот такмил меёбад, дар киштукор обёрии сунӣ ҷорӣ мешавад, қариб тамоми қabilaҳои Осиёи Миёна ба ҳоҷагии истеҳсолкунанда мегузаранд, тадриҷан масканҳои бузург ба вучуд меоянд; ниҳоят, дар охириҳои ин давра нобаробарии молумулкӣ ва

³³ Дальский А. Н., 1949; Мандельштам А. М., 1956.

³⁴ Ранов В. А., 1960 б.

³⁵ Ранов В. А., Гурский А. В., 1960.

³⁶ Формозов А. А., 1966; 1969, с. 60–78.

³⁷ Ранов В. А., 1961.

³⁸ Окладников А. П., Рацек В. И., 1954.

³⁹ Ранов В. А., 1961.

ичтимоӣ авҷ гирифта, заминаи дар оянда ба ҷамъияти синфӣ гузаштанро фароҳам меоварад.

Ибтидои асри биринҷиро «энеолит» – «асри сангу мис» меноманд, зеро маҳз дар ҳамин вақт, баробари ҳифзи анвои зиёди олооти сангӣ, оҳишта-оҳишта асбоб ва маснуоти мисӣ ҳам пайдо ва паҳн мешаванд. Энеолит дар ҷануби Туркменистон ҳазораҳои IV–III пеш аз милодро дарбар гирифта, дар маҳалҳои дигар то ҳазораи II пеш аз милод давом намудааст. Асри биринҷӣ асосан аз охири ҳазораи III пеш аз милод оғоз ёфта, мавҷудияти худро то қарнҳои IX–VIII пеш аз милод нигоҳ медорад.

Дар аҳди биринҷӣ қабилаҳои Осиёи Миёна ба дараҷаи ҳеле баланди тараққиёти маданияти моддӣ ва маънавӣ расида, дар байни тамаддуни шахрҳои Шарқи Наздику Миёна ва Ҳиндустон, аз як тараф, ва қабилаҳои Поволже, Қазоқистон, Сибир, Осиёи Марказӣ ва Хитой, аз тарафи дигар, ҳалқаи пайвандкунанда гардида буданд. Бо вучуди ин, дар осори олимони ғарб майли ошкоро кам карда нишон додани аҳамияти тамаддуни қадими мардуми Осиёи Миёна ба назар мерасад. Ҳатто дар чунин як асари ҷиддӣ монанди «Таърихи инсоният. Тараққиёти маданият ва илм», ки ЮНЕСКО нашр кардааст, роҷеъ ба маданияти аҳди биринҷӣ ҷануби Туркменистон чунин суханҳо гуфта шудаанд: «Хусусияти умумии он нисбатан сода аст, ин маданияти ҷамъиятест, ки на дар ягон ҷараёнҳои прогресс, балки яқинан дар «халиҷи кӯчаке» умр ба сар бурдааст»⁴⁰. Таҳқиқоти олимони советӣ ин гуна мулоҳизаҳои беасоси нигилистонаро комилан рад мекунанд. Мадрақҳои таърих гувоҳӣ медиҳанд, ки саҳми Осиёи Миёна дар маданияти асри биринҷӣ шарқ бағоят бузург аст, ба замми ин, қабилаҳои эронизабону ҳиндузабон ба кишварҳои ҳамсои Ҳиндустон, Афғонистон ва Эрон маҳз аз Осиёи Миёна омадаанд. Ононе, ки аз ин қабилаҳо дар Осиёи Миёна монданд, як андоза тафовут пайдо карда, минбаъд аз ҳамқаवмони ба Эрон ва Ҳиндустон рафтаи худ ҷудо шуданд. Тараққиёти минбаъдаи маданияти Осиёи Миёна ниҳоятдараҷа бартарӣ доштани анъанаҳои давраи энеолитро нишон медиҳад.

Қувваҳои истеҳсолкунанда

Бо мурури асрҳо олоти истеҳсолот беш аз пеш такмил ёфта, техника тараққӣ намуд. Яке аз равияҳои ин тараққиёт ба пайдоиши фулузгудозӣ оварда расонид. Илм дар ихтиёри худ мадрақҳои аниқ ва дақиқи ба вучуд омадани металлургияи ибтидоиро надорад. Аввалҳо одамон фулузоти хурдӯро як навъи маҳсули санг пиндишта, бо ҳамон усуле, ки ба санги муқаррарӣ кор мефармуданд, сохту пардохт мекарданд. Тадричан онҳо пай бурданд, ки баъзе навъҳои санг дигаргун буда, хосияти ёзандагӣ доранд. Дертар, вақте ки инсон аз даруни хокистари сард дар натиҷаи тасодуфан гудохта шудани маъдансанг як порча мисро пайдо намуд, фикри аз маъдан хориҷ кардани мис, яъне гудозиши маъдани мис ба вучуд омад. Таҷрибаи сафолпазии кулолон дар кори омӯхтани фулузгудозӣ ҳеле кӯмак расонид. Ин қадамҳои аввали саноати фулузсозии ибтидоӣ бо машаққати зиёде гузашта шуда, чунон ки бостоншиносон муайян кардаанд, чандин ҳазор сол тӯл кашидааст.

Аммо олоти мисӣ, бинобар мулоим будани худ, он қадар самараи дилхоҳ дода натавонист. Он вақте, ки инсон ба мис қалъагӣ (гоҳе сурб, сурма ва маргимуш) ҳамроҳ карданро омӯхт, вазъият фавран тағйир ёфт, як навъи нави фулуз – биринҷӣ тавлид гардид, ки дар баробари як қатор бартарҳои техно-

⁴⁰ Hawkes J. and Wolley L., 1963, p. 827.

логӣ ба сабаби хеле саҳт буданаш барои вусъат пайдо кардани таҳияи олотӣ фулузӣ имконият фароҳам овард. Вале дар айни замон асбобу аслиҳаи сангӣ низ ҳамоно мавҷудияти худро нигоҳ медошт⁴¹.

Ф.Энгелс навиштааст: «Муҳимтарини онҳо (фулузот.— Б.Ф.) мис ва қалъагӣ, инчунин биринҷии аз ҳамбастагии онҳо ҳосилшуда ба шумор мерафтанд; биринҷӣ олоти аслиҳаи лозимаро ба вуҷуд овард, лекин олоти сангиро аз байн бурда натавонист; ба ин кор фақат қудрати оҳан мерасид, аммо ҳосил кардани оҳанро ҳоло намедонистанд»⁴².

Дар Осиёи Миёна осори бисёр конҳои мис, ки дар асри биринҷӣ кашф гардида, мавриди истифодаи аҷлоди қадимаи мо қарор гирифта буданд, боқӣ мондаанд. Чунончи, дар Фарғона мисро аз кони Навкат, дар кӯҳистони Чатқолу Қурама истихроҷ мекарданд, ҳамчунин конҳои, ки дар Буконтоғ ва дигар маҳалҳои кӯҳсори Осиёи Миёна ёфт шуданд, аз ҳамин қабил манбаҳои машҳури мис ба шумор мераванд. Тадричан хелҳои маъдане, ки дар гудозиш истифода мебуданд, зиёдтар гардид; аввалҳо фулузгудозони ибтидоӣ мисро фақат аз маъданҳои туршониданшуда гудохта ҳосил мекарданд, баъдтар технологияи нисбатан мураккабтари аз маъданҳои хеле васеъ паҳншудаи сулфид ҳосил кардани мис азхуд карда шуд. Дар Осиёи Миёна қалъагӣ аз кони Қарнаб, воқеъ дар самти ҷанубии водии Зарафшон, истихроҷ карда мешуд⁴³.

Зироат ва чорводорӣ, ки дар аҳди гузашта пайдо шуда буд, дар асри биринҷӣ ба соҳаи асосии хоҷагӣ табдил ёфта, аҳамияти шикор камтар гардид.

Дар ҷануби Туркменистон, ки дарёчаву ҷўйбор бисёр аст, зироаткорон дар вақтҳои аввал аз обхезиҳо истифода карда, бештар дар заминҳои лойқа кишт мекарданд. Дар ҳазораи IV пеш аз милод дар ин ҷо нахустин иншооти обёрӣ пайдо гардид, ки дар тамоми Шарқи Пеш қадимтарин иншоот ба шумор меравад. Обанбори сунъии ғунҷоипаш 3,5 ҳазор метри мукааб, инчунин каналҳои обёрии андаке дертар (дар байни ҳазораҳои IV–III пеш аз милод) сохтанишуда кашф гардидаанд, ки онҳо ба ҷўю ҷўйчаҳои зиёде тақсим шуда, қариб 150 гектар замини яке аз деҳқадаҳои ҷануби Туркменистонро обшор мекардаанд. Аввалҳо зироати асосиро ҷави дурадда ва гандуми нарми зирадона тапшикл мекард, вале сонитар, чунон ки бозёфтҳои бостонӣ шаҳодат медиҳанд, ғайр аз ҷаву гандум ҷавдор, нахӯд ва ангур низ ба қатори зироатҳои асосӣ дохил гардид. Пештар доси сангӣ ба кор бурда мешуд, баъдҳо ҷои онро доси мисӣ ва биринҷӣ гирифт. Яқинан метавон гуфт, ки дар айни тараққиёти аҳди биринҷӣ дар шудгор ва киштукор аз қувваи ҳайвонот низ истифода мебуданд. Рамаи чорпоён аксаран аз бузу ғўсфанд иборат буд. Аз ҳайвоноти корӣ, алалҳусус аспу шутур нигоҳ дошта мешуд⁴⁴.

Пайдоиши зироати обӣ дар байни қавму қабилаҳои дигар вилоятҳои Осиёи Миёна нисбатан дертар, дар охириҳои аҳди биринҷӣ ба вуқӯъ омад. Маълумот ва мадракҳои баҳснопазире ҳастанд, ки дар ҳазораи II пеш аз милод дар Хоразм мавҷуд будани каналҳои обёриро тасдиқ менамоянд⁴⁵. Аз эҳтимол дур нест, ки ин гуна каналҳо дар Фарғона ҳам буданд. Чорводорӣ

⁴¹ Богаевский Б.Л., 1936, с. 390–439; Литвинский Б.А., 1954 б, с. 13–36; «A History of Technology», 1957, p. 572–598.

⁴² К.Маркс ва Ф.Энгельс. Соч., т. 21, с. 161.

⁴³ Ливинский Б.А. ва диг., 1950; 1962, с. 189–191.

⁴⁴ Лисицына Г.Н., 1965; «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы». М.–Л., 1966, с. 110–113, 164.

⁴⁵ Итина М. А., 1968; Андрианов Б. В., 1969. с. 102–110.

дар хоҷагии ин вилоятҳо назар ба ҷануби Туркменистон ҳиссаи бештареро ташкил мекард.

Дар баробари истихроҷи фулуз, пайдоиши фулузгудозӣ, зироат ва чорводорӣ дигар навъҳои истеҳсолот, аз ҷумла кулолӣ, таҳияи олоти сангӣ ва ғайра низ хеле тараққӣ карда буд.

Вилоятҳои таърихӣ маданияи Осиёи Миёна

Сайри тараққиёти таърихӣ аҳди биринҷӣ дар қисматҳои мухталифи Осиёи Миёна яқсон набуд. Дар ин бобат ду вилояти калонро метавон зикр кард: 1) ҷанубу ғарбӣ (ҷануби Туркменистон); 2) шимолу шарқӣ (қисматҳои боқимондаи Осиёи Миёна). Маданияти ин вилоятҳо аз ҳам ҷиддан фарқ намурад. Дар айни замон миёни онҳо робитаи қавӣ ва тӯлонӣ вучуд дошт⁴⁶.

Дар ҷануби Туркменистон маданияти муқими зироатӣ, ки аз рӯи нахустин осори таҳқиқшуда «маданияти Анав» номида шудааст, ривоч ёфта буд. Нахустин қовишҳои Анав бо номи қипқаршиноси рус А.В.Комаров алоқаманд аст. Баъдҳо экспедитсияи америкой бо сардории Р. Помпелли ин қовишҳоро давом дод⁴⁷. Бо ҳафриёти солҳои 1949-1950 дар Намозгоҳтеппа баамаловардаи Б.А.Литвинский тадқиқи илмӣ ёдгориҳои маданияти Анав шурӯъ гардид⁴⁸. Сипас, ин корро Б.А.Куфтин идома дода, нақшаи табақабандии ин ёдгориҳоро пешниҳод намуд, ки то имрӯз аҳамияти худро гум накардааст⁴⁹. В.М.Массон ва ҳамкории ӯ дар натиҷаи қовишҳои чандинсола материалҳои фаровоне доир ба тамоми марҳалаҳои маданияти Анав ба даст оварданд. Ба ин васила В.М.Массон материалҳои оид ба таърихи қабилҳои Анавро тадқиқ ва ҷамъбаст намуда, онҳоро бори аввал ба доираи васеи масъалаҳои таърихи Шарқи қадим дохил намуд⁵⁰.

Дар аввалҳои энеолит маскани одамон фақат аз як дар ва хона иборат буд. Баъдтар дар марҳалаҳои минбаъдаи тараққиёти энеолит атрофи онро ба мақсади мудофия девор мекашанд; хонаҳои ҷамоатӣ низ сохта мешаванд, ки дар ҳар яке қўшманқал гузошта шудааст. Тадриҷан тамоюли сохтани манзилҳои серхона пайдо мешавад. Дар охири энеолит масканҳо боз ҳам васеътар гардида, тақрибан ҳамаи онҳо аз манзилҳои серхона иборат мешаванд ва аз чанд манзили наздик як маҳаллаи иқоматӣ ба вучуд меояд.

Зарфҳои сафолӣ пурнақшунигор аз ҷиҳатҳои махсуси маданияти ҷануби Туркменистони аҳди энеолит то охири аҳди биринҷӣ ба шумор меравад.

Дар аҳди биринҷӣ масканҳои хурд ва миёна (ба масоҳати то 10 гектар) ва деҳқадаҳои хеле калони шаҳристонмонанд, аз қабилҳои Намозгоҳтеппа, ки то 70 гектар масоҳат дошт, мавҷуд буданд.

Дар давоми мавҷудияти Намозгоҳтеппа, ки ҳанӯз дар аҳди энеолит пайдо шуда буд, табақаи маскунӣ ба ғафсии қариб 34 метр расидааст. Машғулияти асосии аҳоли ба тариқи пештара давом карда, вале анвои зироат бисёртар гардид. Дар хоҷагии қишлоқ олоти мисӣ ва биринҷӣ ба вучуд омад ва ҳамин қабил маснуот дар қатори асбобҳои сангӣ ба зиндагонии мардум низ беш аз пеш роҳ ёфт. Зоҳиран ин деҳқада аз якҷанд манзилгоҳҳои калоне таркиб ёфта,

⁴⁶ Муқоиса кунед бо ИТН, I, с. 98–100.

⁴⁷ «Explorations in Turkestan», 1908.

⁴⁸ Литвинский Б.А., 1952 б.

⁴⁹ Куфтин Б.А., 1954.

⁵⁰ Массон В.М., 1956, а; 1956 б; худӣ ӯ, 1959; 1960; «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы», с. 76–128, 151–178.

дар ҳар яке аз онҳо ҷамоаи сероилае маскан намуда буд. Дар яке аз ин манзилгоҳҳо 27 хона (ҳамагӣ на камтар аз 50 хона буд), ки бо роҳравҳо ба якдигар пайваст гардидаанд, пайдо карда шуд. Биноҳо ба намуди росткунҷа ва мураббаъ, баъзе шаклан нодуруст ҳам сохта шуда буданд. Девори хонаҳо аз хиштҳои калони росткунҷа бардошта шудаанд. Дар ин хонаҳо чанд хел оташкада ва суфаҳо мавҷуд буданд. Деворҳои ба хубӣ андова намуда, дар баъзе ҷоҳо ғачқорӣ ҳам кардаанд. Аз баъзе мадракҳо маълум мешавад, ки як қисми хонаҳо боми гумбазшакл доштаанд. Ба ин тариқа, дар давраи энеолит ва биринҷӣ қорҳои сохтмони меъморӣ дар маҳалҳои ҷануби Осиёи Миёна ниҳоятдараҷа тараққӣ мекунад.

Саноати ҳунармандӣ низ хеле равнақ меёбад. Қорхонаҳои мисгудозӣ ба вучуд омада, аз мӯҳрачау сӯзан то ханҷарҳои мисӣ маснуоти гуногун истеҳсол мегардиданд. Аз санг ҳам нафақат аслиҳа ва олоти меҳнат, балки ҳар гуна асбобҳои зиндагӣ ва зарфҳои зебо сохта мешуданд. Маҳорати кулолҳо низ ба дараҷаи баланд мерасад. Онҳо аз кӯзачау қадаҳҳои ниҳоят хурд то хумҳои хеле калон зарфҳои гуногун месохтанд. Зарфҳои бисёр нафис ва зебои таомхӯрӣ бо гулҳои рангоранг ороиш меёфтанд. Дар ин вақт саноати бофандагӣ ҳам бағоят пеш меравад.

Нақшунигори зарфҳои серо, ки дар баробари нақшаҳои ҳандасӣ, суратҳои мор, парранда, буз ва ғайра кашида шудаанд, омӯхта, доир ба мафкураи аҳолии Намозгоҳтеппа баъзе маълумот ба даст овардан мумкин аст. Махсусан, расми бузи дар байни ду дарахт қароргирифта ниҳоят воқеӣ тасвир ёфтааст. Муҷассамаҳои гилии хеле табиӣ баромадаи одам ва ҳайвонот низ ёфта шудаанд. Баъзе аз ин қабил суратҳо ҳанӯз вучуд доштани боқимондаҳои давраи модаршоҳиро нишон медиҳанд. Аз тасвироти маросимӣ амсилаи гилии хона ва чархи гилии аробаро ном бурдан мумкин аст. Дар назди девори хонаҳо ва дар зери онҳо қабри одамон низ дучор меояд⁵¹.

Ҳафтии муназзами ин бошишгоҳ имкон дод, ки тарҳи онро равшан тасаввур кунем. Дар мобайни шаҳр майдоне ёфт шуд, ки гирдогирдаш пур аз ҳавлӣ мебошад. Дар шарқи теппа иншооти динӣ ва дар шимол хумдонҳои зиёде воқеъ буданд. Биноҳои иқоматӣ ба се навъ тақсим мешаванд: 1. биноҳои бисёрхона, ки дар онҳо аъзои як ҷамоаи сероила зиндагӣ мекарданд; 2. биноҳои бисёрхонае, ки дар онҳо чанд хона алоҳида-алоҳида ҷудо карда шуда, ғайр аз ин анборча ва ҳавличаю ошхона низ дорад; 3. биноҳои калоне, ки тарҳи аниқӣ муқаррарӣ дошта, вусъати онҳо аз 70 то 80 м² аст. Тахмин меравад, ки дар ин гуна биноҳо аъён ашроф ва дар биноҳои ду навъи аввал намоёндагони табақаҳои поёнтари ҷамъият зиндагӣ мекарданд. Дар қарибии биноҳои иқоматӣ дахмаҳои ҷамоатӣ воқеъ буданд; аз рӯи ҷиҳози дафн низ тақсими молумулкии ҷамъиятро равшан дидан мумкин аст⁵².

Иншооти диние, ки дар давраи Намозгоҳи V ба вучуд омадааст, ҷолиби диққат аст, – ин иншоот дар теппае ҷой дорад, ки дар он чанд қабати қадимтари маскун ёфт шудаанд. Теппа бо хишти хом рӯкаш шуда, дар болои он як иморати бурҷмонанде сохта будаанд, ки аз пеш қариб 21 метр бардошт. Муҳаққиқон тахмин мекунад, ки ин иморат зинадор буд – чор зинаи аввали он ёфт шуд. Беруни девори зинаи дигари иморат бо нақшҳои хиштихонии барҷастаи сезина оро дода шудааст. Ба ақидаи В.М.Массон, ин иморат зиккуратҳои Шумерро хотиррасон менамояд.

⁵¹ Литвинский Б. А., 1952 б.

⁵² Массон В. М., 1968, 1974, 1976.

Шимолтари ин иншоот чанд бинои иқоматие буд, ки ба биноҳои навъи 3 мансуб аст ва роҳбарони ҳафриёт онро «кохи коҳин» номидаанд. Дар ҷанубтари ин маҳалли иқомат даҳмас воқеъ буд, ки он як долони дароз ва панҷ ҳуҷра дошт. Яке аз ин ҳуҷраҳо, ки, эҳтимол, ибодатхона бошад, хеле материалҳои пурарзиш дод. Аз ҳамаи ҳуҷраҳо шаддаҳои лоҷувардӣ, фирӯзӣ, ақиқӣ ва тиллоӣ ёфт шуд. Алалхусус, ҳайкалчаҳои тиллоии сари гург ва барзагов (ҳайкалчаи сари барзагов фирӯзанишон аст) ба аҳамияти махсус молик мебошад. Дар ин даҳма умуман турбати зиёда аз 30 кас ёфт шуд, ки ҳамаи онҳо, аз афти қор, аъзои як оилаи калони ҷамоат буданд⁵³.

Ҳафриёти Олтинтеппа ҷои маданияи таърихии маданияти давраи мутараққии асри биринҷии Анавро муайян намуд ва аҳамияти он маҳз дар ҳамин аст. Ин маданият дар заминаи анъанавии маданияти маҳаллӣ ташаккул ёфта, баъд аз қомеъҳои тамаддуни мутараққии Байнаннаҳрайн фаровон баҳра бардошт ва бо тамаддуни Фаластин, Сурия ва Осиёи Хурд қаробат пайдо намуд⁵⁴.

Шомилони маданияти Анав дар давраи биринҷӣ ҳам аз гил бут ме-сохтанд. Ин бутҳо аз ҳайкалчаҳои ҳаҷмдору умумисохти давраи энеолит фарқи калон доранд. Ин бутҳо муҷассамачаҳои асосан мусаттаҳи зан ва баъзан мард мебошанд, ки ба тани онҳо ороиши зиёде часпонда шудааст ва баъзан ин муҷассама танҳо як пораи гил аст, ки дар вақти мулоим будани он ба рӯйи тарҳи дарахтҳо ва дигар суратҳо сабт гардидааст⁵⁵. Ба ақидаи муҳаққиқон, ин бутҳо таҷассуми он ҳудову олиҳаҳое намебошанд, ки қайҳо маълум шуда буданд, балки инъикоси арвоҳи ҳамон ашёву ҳодисаҳоеанд, ки пеш аз пайдоиши ҳудӯҳои махсус вучуд доштанд⁵⁶.

Дигар деҳқадаи шаҳристонмонанд - Олтинтеппа, ки аз Намозгоҳтеппа хурдтар буда, ҳамагӣ масоҳати 46 гектарро ишғол мекард, осоре аз биноҳои азими шарқи қадим ва ҳунари мардуми он, мисли муҷассамачаҳои бо хат ва аломатҳои рамзӣ ороишёфтаҳо то замони мо расонид⁵⁷.

Охирин марҳилаҳои асри биринҷӣ чи дар осори тамаддуни Намозгоҳтеппа ва чи дар дигар ёдгориҳои доманавии кӯҳи Купетдоғ ва воҳаи Марв нишонаҳои худро боқӣ гузаштааст.

Тадқиқоти солҳои охир далолат мекунад, ки ҳанӯз дар давраи Намозгоҳ V қисми сокинони доманавии кӯҳҳои Купетдоғ ба соҳилҳои резиниҳои Мурғоб кӯчидан гирифтанд. Дар ин ҷо бисёр бошишгоҳҳои наҷандон калон (вусъати калонтарини онҳо 15 га) ёфт шудаанд, ки дар лаби маҷроҳои қадимии дарёҳо ҷой гирифтаанд. Ба маданияти Анав қаробат доштани онҳо равшан аст. Эҳтимол, сокинони ин ноҳия бо мардумони дашт хариду фурӯш мекарданд. Масалан, мумкин аст ба онҳо асбобҳои сафолӣ мефурӯхтанд. Дар ин бошишгоҳҳо ҳайкалчаҳои занон, мӯҳрҳои нақшینی сангӣ, фулузӣ ва сафолӣ ба даст омадаанд, ки ба маданияти давраи Намозгоҳ V-и Анав хос аст.

Баъдтар, дар миёнаҳои ҳазораи II то милод ба резиниҳои Мурғоб аз доманавии кӯҳҳо гурӯҳи дигари мардум кӯчида омаданд, ки маданияти моддӣи онҳо ба маданияти Намозгоҳ VI тааллуқ дорад. Айнан дар ҳамин давра дар бошишгоҳҳои Мурғоб ба сохтани қалъаҳое шурӯъ карданд, ки бурҷҳои му-

⁵³ Массон В.М., 1974.

⁵⁴ Массон В.М., 1976, с. 446.

⁵⁵ Массон В.М., Сариниди В.И., 1973.

⁵⁶ Дар ҳамон ҷо, с. 121.

⁵⁷ Массон В.М., 1967 б; ҳам аз ўст, 1974.

стаҳкам доштанд⁵⁸. Шубҳае нест, ки ин кор тақозои замона буд, зеро айнан ҳамин гуна қалъаҳо дар Афғонистони шимолӣ ва Ўзбекистони ҷанубӣ низ сохта шудаанд.

Дар тамоми давраи мавҷудияти аҳди биринҷӣ Туркманистони ҷанубӣ мутараққитарин ва маданитарин вилояти Осиёи Миёна ба шумор мерафт. Ин вилоят «ба минтақаи паҳновари ҷамоати кишоварзии ибтидоӣ, ки ба тамаддуни шаҳри шарқи қадим пайваста буд, дохил мешуд. Қабिलाҳои Осиёи Миёна, Эрон, Балучистон ва Афғонистон, ки дар миёнаи ду маркази бузурги тамаддуни бостонӣ – Ҳиндустон ва Мовароуннаҳр воқеъ гардида буданд, дар пешрафти он роли муҳим бозиданд»⁵⁹. Қабिलाҳои ҷануби Туркманистони Осиёи Миёна баробари баҳра бурдан аз таъсири пурбаракати марказҳои шахрии ҳеле тараққикардаи шарқи қадим ва ҳамчунин тоифаҳои кишоварзии ҷамҷавори Эрон ва Афғонистон дар навбати худ ба онҳо низ таъсири муайяне расонидааст. Дар байни қабिलाҳои ҷануби Туркманистон ва дувумин вилояти аҳди биринҷӣ Осиёи Миёна, ки ба сабаби дохил шуданашон ба қабिलाҳои саҳронишини Евросиё номи «қабिलाҳои доираи саҳро»-ро гирифтаанд, робитаи ниҳоятдараҷа наздик ба вучуд омада, муттасил инкишоф меёфт ва дар пешрафти иқтисодию маънавии онҳо аҳамияти бағоят калоне дошт. Дар нимаи дувуми ҳазораи II ва ибтидои ҳазораи I пеш аз милод гурӯҳҳои пуршумори қабिलाҳои саҳронишин аз шимол ба Туркманистони ҷанубӣ рӯ оварданд.

Ба тавассути экспедитсияҳои С.П.Толстов ва ҳамкорони ӯ аз маҳалҳои назди баҳри Арал бисёр ёдгориҳои аҳди биринҷӣ пайдо шуд. Аксари ин ёдгориҳо ба маданияти Тозабогёб тааллуқ дорад. Тозабогёбиҳо дар заминканҳо мезистаанд. Дар миёнаҳои хона оташдони калоне ва ба тўли девор ӯра сохта шуда буданд. Аҳоли ба зироат ва обёрӣ машғул буда, чорводорӣ ҳам дар ҳаёти иқтисодӣ роли калон мебозид. Якчанд қабри одамони онвақта кофта, таҳқиқ карда шуд. Миқдори зиёди зарфҳои сафолии бо нақшҳои ҳаққокии ҳандасӣ ороишёфта дарёфт гардид. Чунон ки М.А.Итина исбот намуд, ин зарфҳои сафолӣ аз ҷиҳати ороиш ба сафололоти маданияти Андрони Қазоқистони ғарбӣ ва маданияти кандакорӣи Поволже ҳеле шабоҳат дорад.

Дар маҳалҳои назди баҳри Арал баробари маданияти Тозабогёб маданияти дигаре, ки бо номи «Суюрғон» машҳур аст, низ паҳн гардида буд. Ба ақидаи муҳаққиқон, хусусияти ин маданиятро бештар аз рӯи робитаҳои он бо маданияти қабिलाҳои ҷануб, яъне маданияти Анав метавон муайян намуд.

Дар интиҳои аҳди биринҷӣ (охирӣ ҳазораи II пеш аз милод ё худ асрҳои аввали ҳазораи I пеш аз милод) барои намоёндагони ашрофи қabila дар резингоҳи Сирдарё, болои тали Тоғистон мақбараҳои калоне аз хишти хом ва сутунҳои ҷўбӣ сохта шудаанд. Онҳо аз берун мудававаршакл (ба қутри то 15 метр) ва аз дарун мураббаъшакл мебошанд. Деворҳои гилии онҳо ниҳоят ғафс буда, эҳтимол меравад, ки аз дарун бо як навъ қолин зинат ҳам меодаанд⁶⁰.

Дар охириҳои ҳазораи III ва нимаи аввали ҳазораи II пеш аз милод дар поёнҳои Зарафшон деҳоти қабиласе, ки бостоншиносон «замонбобиҳо» номидаанд, вучуд дошт. Замонбобиҳо дар хоначаҳои қамишии бо қаҳил ловидашуда зиндагӣ мекарданд. Онҳо заминҳои ҳангоми обхезӣ шодобшударо барои кишт истифода карда, ба зироат ва парвариши чорво, инчунин ба шикор ва моҳидорӣ машғул мешуданд. Олоти меҳнати онҳо аз қўба, дос ва каланди

⁵⁸ Сариниди В.И., 1972; 1973; 1975; 1976.

⁵⁹ Массон В.М., 1964, с. 5

⁶⁰ Толстов С.П., 1962, с. 47–88; Итина М.А., 1962; «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы», с. 233–238.

сангӣ иборат буд. Сафололоти ин маданият, ки ба давраи охири маданияти Калтаманор дохил мешуд, ба андозаи зиёд таҳти таъсири маданияти Анав низ воқеъ гардида буд. Дар ин маҳал пораҳои сафололоти махсуси Анав ва зерварҳои сангӣ ва биринҷии айнан ё қисман ба асбобҳои зинагии Туркменистонӣ ҷанубӣ монанд ёфт шуданд. Шояд замоне ғавҷи муҳоҷирони ҷанубитуркистонӣ ба ин ҷо расида, бо авлоди калтаманориҳо зиндагии якҷоя ба сар бурда бошанд. Ҳамчунин тахмин мекунам, ки ин ҳамрангиро робитаҳои мутақобилаи маданий (на ин ки ирқии) мардуми ин маҳал бо қabilaҳои зироаткори ҷануб ба вуҷуд овардааст.

Дергар (аз миёнаҳои ҳазораи II пеш аз милод) дар воҳаи Зарафшон қabilaҳои аҳди биринҷии саҳроӣ паҳн мегарданд⁶¹.

Қадимтарин ёдгориҳои аҳди биринҷӣ, ки дар Тоҷикистони ҷанубӣ ва марказӣ кашф шудаанд, маснуоти мису биринҷӣ, аз ҷумла табарҳои мисӣ мебошанд. Яке аз ин табарҳо аз деҳаи Ёрии райони Панҷакент, дигаре аз қишлоқи Шаршари райони Куйбишев ва сеюмӣ аз наздикии қишлоқи Арақчини Варзоб ёфт шудааст. Таърихи ҳамаи инҳоро охири ҳазораи III – аввали ҳазораи II пеш аз милод муайян кардаанд⁶².

Як силсила ёдгориҳои, ки дар шимол ва ҷануби республика пайдо гардидаанд, давраи тараққиёти аҳди биринҷиро тавсиф менамоянд.

Дар соҳили рости Сирдарё, самти шарқии Ленинобод, дар маҳалли биёбонии Қайроққум даҳҳо маскани давраи тараққӣ ва охири марҳилаҳои аҳди биринҷӣ дарёфт ва таҳқиқ шудаанд. Аскарӣ ин масканҳо хурд буда, аз 0,1 то 3,0 гектар масоҳат доранд, вале дар байни онҳо масканҳои хеле калон ҳам ҳастанд, ки масоҳати қариб 10 гектарро ишғол намудаанд. Ҳар як маскан аз якчанд нишемангоҳ иборат буд, ки дарозииаш ба 20 метр ва бараш ба 12–15 метр мерасид.

Қайроққумиҳо асосан машғули чорводорӣ будаанд. Аз ин рӯ, дар масканҳо устухони гӯсфанд, буз, гов ва асп ҷамъ шудааст. Ба таври фаровон мавҷуд будани ҳовану ос, ки барои ярма ва орд кардани ғалла хизмат мекарданд, аз ривож доштани зироат гувоҳӣ медиҳанд.

Яке аз машғулиятҳои асосии қайроққумиҳо кори маъдан ва фулузгудозӣ буд. Дар масканҳои онон даҳқоқҳои аз гудозиши биринҷӣ боқӣ монда ва қолибҳои сангӣ барои рехтани метин ва табарҳои биринҷӣ ёфт шуданд.

Сафололоти Қайроққум бо олооти сафолӣ Тозабобӣ шабоҳат дорад. Қайроққумиҳо барои ороиши зарфҳои сафолӣ қолибҳои махсуси мусаттаҳ ва дандонадорро кор мефармуданд.

Дар ҳуди Қайроққум, инчунин дар қишлоқи Даҳанаи райони Апт дафнгоҳҳои одамони аҳди биринҷӣ пайдо гардиданд.

Қabilaҳои қайроққумӣ як қисмати гурӯҳи калони қabilaҳои аҳди биринҷии саҳроиро, ки он вақтҳо баъзе ноҳияҳои водии Фарғона ва Тошкандро ишғол намуда, дар ҳудуди Ҳафтрӯд бо қabilaҳои андронии Қазоқистони ҷанубӣ пайваста буданд, ташкил мекарданд. Маданияти ин маҳалро «маданияти Қайроққум» меноманд. Қайроққумиҳо дар шимолӣ Тоҷикистон ғайр аз ҳуди Қайроққум дар райони Шаҳристон низ сукунат доштанд. Осори маданияти модии онҳо аз қабатҳои болоии мағораи Оқтанга ёфт шуд⁶³.

Дар водии Фарғона баробари маданияти Қайроққум маданияти тамоан дигар вуҷуд дошт, ки бо номи «Чуст» машҳур аст. Соҳибони маданияти Чуст

⁶¹ Гулямов Я.Г., Исмолов У., Аскарлов А., 1956; Аскарлов А., 1969.

⁶² Литвинский Б.А., 1961.

⁶³ Литвинский Б.А. ва диг., 1962; шарҳу баёни Glasser G., 1965, p. 323–329.

бештар ба зироат машғул буданд. Сохтани олоти сафолии пурнақшунигор ба онҳо низ хос аст.

Дар ҷануби Тоҷикистон (масалан, дар работи марказии совхоза ба номи Киров, наздикии шаҳри Қўрғонтеппа) осори маскани қабिलाҳои аҳди биринҷии саҳроӣ пайдо гардид. Дар воҳаҳои поёноби наҳрҳои Қизилсу, Вахш ва Кофарниҳон, ки ба дарёи Панҷ мерезанд, қабристонҳои давраи охири аҳди биринҷӣ, яъне миёна ва нимаи дувуми ҳазораи II пеш аз милод ёфт шуданд. Сокинони боқимондаи онҳо зарфҳои сафолии хеле хуб месохтаанд, ки олоти охири марҳилаҳои Анавро ба хотир меоранд. Равобити маҳалҳои ҷануб ва ғарбро ҳамчунин аз рӯи маснуоти биринҷии ин маданият метавон дарк намуд. Дар айни замон маросими дафн, сохти қабр, сӯзондани мурда ва ғайра бештар бо доираи маданияти саҳроӣ алоқа доштани онҳоро нишон медиҳад. Ин маданият аз рӯи маҳалли воқеъ шудани қабристонҳо ба худ ду ном: «Вашкент» ва «Вахш»-ро гирифтааст, ки муносибати онҳо ҳанӯз равшан нест⁶⁴. Дар масофаи начандон дуртар аз ин ҷо, дар Сурхондарё масканҳои дорои сафололо-ти охири Анав пайдо карда шуданд. Чунон ки маълумот ва мадракҳои аз ҳафриёти Кучуктеппа (таҳқиқи Л.И.Албаум) ва Сафолтеппа (таҳқиқи А.Аскарров) бадастомада гувоҳӣ медиҳанд, дар охири ҳазораи III ва аввали ҳазораи II пеш аз милод дар вилоятҳои ҷануби шарқии Осиёи Миёна ҷамоатҳои ба вучуд меоянд, ки дорои хоҷагии тараққикардаи зироати ибтидоӣ буда, дар масканҳои мустақам ва нишемангоҳҳои муназзаму зебо иқомат мекарданд (дар таги ин қабил хонаҳо мурдаҳоро дафн менамуданд). Ҳунарҳои гуногун ба дараҷаи баланди тараққӣ расида буд.

Ҳафриёти Сафолтеппа⁶⁵ хеле ҷолиби диққат аст. Бошишгоҳи Сафолтеппа далолат менамояд, ки дар ҳазораи II то милод дар шимол зироаткории мутараққӣ вучуд дошт. Сафолтеппа теппаи начандон калонест, ки қариб 3 гектар вусъат дорад. Гирдогирди хонаҳои иқоматии ин бошишгоҳро се қатор деворҳои мудофиавӣ иҳота карда буданд. Биноҳои бошишгоҳ ҳама бисёрхона буда, чанд бино ба ҳам пайваста мешуд ва байни ин биноҳои пайваста кӯчаву тангкӯчаҳо воқеъ буданд. Тарҳи бошишгоҳ ниҳоят пухта ва аниқу дақиқ буда, аз эҳтимол дур нест, ки тамоми биноҳо аз рӯи нақшаи пешакӣ баробар сохта шуда буданд. Берун аз бошишгоҳ қабристон нест, зеро мурдагонро бевосита дар таги девори хонаҳо ва ё дар ҳуди даруни хона мегурониданд. Баъзан ҷасади мурдагонро андаруни зарфҳо меёбанд. Дар аксари гӯри калонсолон зарфҳои сершумор ва инчунин дигар ашёи фулузӣ, сангӣ, чармӣ, ҷўбӣ, оина, асбобҳои гуногун, яроқу аслиҳа, ашёи зинату зевар ва ғайра ёфт шуданд. Оло-ти Сафолтеппа ниҳоят хушсифат буда, олоти сафолии аҳди биринҷии мутараққии Анавро ба хотир меорад.

Ин гуна зарфҳо ба қарибӣ дар райони Регари Тоҷикистон ёфт шуданд. Дар ин ҷо даҳмаи гилии давраи биринҷӣ–Тандирӣӯл кашф шуд⁶⁶. Дар ин ҷо зиёда аз 20 қабр ёфт шуд, ки ҳамаи онҳо он қадар чуқур нестанд, баъзеи онҳо лаҳад ҳам доранд. Теппаи гӯрҳо бо тӯдаи сангпораҳо ишорат шудааст. Мурдари дар гӯр паҳлунокӣ пойҳояшро қат карда мемондаанд. Аз ин гӯрҳо зарфҳои сершумор, шаддаҳои сангию биринҷӣ ёфт шуданд. Аз ду гӯр ҳайкалчаи гилие ба даст омад, ки ҳамто надорад. Яке аз ин ҳайкалчаҳо нисбатан кам зарар дидааст ва баландии он қариб 37 см буда, марди ришдореро тасвир мекунад, ки пойҳояшро дароз карда нишастааст.

⁶⁴ Литвинский Б.А., 1967 а; Мандельштам А.М., 1968.

⁶⁵ Аскарров А.А., 1972.

⁶⁶ Литвинский Б.А., Антонова Е.В., Виноградова Н.М., 1976.

Ба ақидаи Б.А.Литвинский, дар охири ҳазораи III ва аввали ҳазораи II пеш аз милод паҳншавии фаврии ойкуманҳои қабिलाҳои Анав ба амал омада, дар маҳалҳои шарқӣ ва ҷануби шарқӣ маскан мекунанд. Дар ҷойҳои нав қисме аз онҳо тарзи зиндагии муқаррарии худро давом медиҳанд ва қисми дигар ба маҳзи созгор афтодани шароити маҳал тадриҷан ба ҷорводорӣ шуғл варзида, ба зиндагонии ниммуқимӣ рӯ меоваранд (қабристонҳои қадимаи ҷануби Тоҷикистон ана аз ҳаминҳо боқӣ мондаанд). Саҳронишинҳо ба урфу одат ва маданияти моддӣи онҳо таъсири калоне расонидаанд.

Сохти ҷамъиятӣ

Масъалаи сохти ҷамъиятии аҳди биринҷӣ мавриди баҳсу мунозираҳои бе-ниҳояти мутахассисон қарор гирифтааст. Роҷеъ ба ин масъала бисёр ақида ва фарзияҳои ба ҳам муҳолиф мавҷуданд.

Бештар мулоҳиза ва андешаҳое, ки дар сари таҳқиқи таърихи қабिलाҳои маданияти Анав пайдо шудаанд, ҷолиби диққат мебошанд. Ба фикри В.М.Массон, ба вучуд омадани хонаҳои бисёрманзила ба пайдоиши ҷамоати сероила алоқаманд аст. Дар ҳудуди ҳазораҳои IV–III пеш аз милод ба оилаҳои падаршохӣ табдил ёфтани ҷамоатҳои сероилаи модаршохӣ ба вуқӯъ меояд. Ниҳоят, чунон ки классикони марксизм-ленинизм таълим медиҳанд, аз сохти модаршохӣ ба сохти падаршохӣ гузаштан сабабҳои иқтисодӣ дошта, хусусан бо тараққиёти ҷорводорӣ, ки кори мардон буд, марбут аст. «Тамоми маҳсулоти барзиёде, ки акнун касбу кор меод, ба дасти мард мебаромад; зан дар истеъмоли ин маҳсулот иштирок мекард, аммо ба ягон ҳиссаи он соҳиб набуд. «Одами ёбӣ», ҷанговар ва шикорчӣ, дар хона баъд аз зан мавқеи дувумро ишғол менамуд, ҷӯпони «ҳалимтар» бо сарвати худ калонгарӣ карда, ба ҷои яқум гузашту занро ба мавқеи дувум фурувард... кори хонагии зан акнун назар ба касбу кори мард аҳамияташро гум кард»⁶⁷.

Дар охирҳои аҳди биринҷӣ тафрикаи мулкӣ ва иҷтимоӣ қувват мегирад. Мақбараҳои калоне мисли Тоғистон сохта мешаванд. Ҳаёти шаҳриёнаи ибтидоӣ падида меояд. Оё ин маънии гузаштан ба ҷамъияти синфиро дошт ё не? Ҳоло ба ин суол ҷавоби аниқ ёфтан душвор аст, вале ба ин ки аввалин падидаҳои он маҳз дар ҳамон давр ба зуҳур омада буданд, ҳеҷ шубҳае нест.

4. ТАРКИБИ НАҶОДИИ АҲОЛИИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР АҲДИ БИРИНҶӢ. МАСЪАЛАИ ОРИЁӢ.

Умумияти ҳиндуэронӣ. Ориёӣҳо

Протсессҳои этникӣ, ки дар Осӣи Миёнаи аҳди биринҷӣ ба амал меоманд, ҳам барои тараққиёти ояндаи худӣ ин сарзамин ва ҳам барои таърихи як қатор кишварҳои ҳамсоя, ки аз Ҳиндустон то Аврупои ҷануби шарқӣ ма-соҳати бузургро ишғол кардаанд, аҳамияти хеле калон доштанд.

Мавҷуд набудани манбаъҳои хаттӣ ва ҳанӯз ба як маънӣ тавзеҳ наёфтани бозёфтҳои археологӣ боиси ба миён омадани душвориҳо дар таҳқиқи таърихи этникии Осӣи Миёнаи онвақта гардидааст. Бо вучуди ин, маълумоти аз оғози давраи таърих дар сарзамини Осӣи Миёна ва кишварҳои ҳамсоя сукунат доштани қавму тоифаҳои мухталиф ва ҳамчунин мадракҳои қиёсии таърихӣ забоншиносӣ дар баробари таҳқиқ ва ҷамъбасти материалҳои беш аз пеш

⁶⁷ К.Маркс ва Ф.Энгельс. Асарҳо, ҷилди 21, с. 162.

афзоиандаи археологӣ ба баровардани чанде аз хулосаҳои муҳим ва ба ҳақиқат наздик имкон медиҳанд.

Нахустин сарчашмаҳои хаттии санаӣ, ки дар бораи Осиёи Миёна маълумот медиҳанд, дар асрҳои VII–VI пеш аз милод дар ин сарзамин сукунат доштани қавму тоифаҳои эронинажод – суғдиён, бохтариҳо, марғисниҳо, хоразмиҳо, портҳо, қабилаҳои мухталифи сакоӣ ва ғайраро хотирнишон намудаанд.

Ҳоло дар натиҷаи кофтуков ва бозёфтҳои ҷудогонаи археологӣ ба дасти олимони матнҳои ба чандин забонҳои эронӣ навишташуда расидаанд, ки ин забонҳо дар давраҳои қадим ва аввали асри миёна дар Осиёи Миёна ва ноҳияҳои сарҳадии он паҳн гардида буданд. Инҳо забонҳои бохтарӣ, суғдӣ, хоразмӣ ва хутану сакоӣ⁶⁸ буданд, ки ба гурӯҳи забонҳои шарқиронӣ дохил мешуданд. Забони портӣ ба гурӯҳи забонҳои ғарбиронӣ дохил шавад ҳам, вале бештар таъти таъсири забонҳои шарқиронӣ қарор гирифта буд, низ аз ҳамин қабил забонҳои қадимии Осиёи Миёна ҳисоб мешафт⁶⁹. Дар нимаи аввали ҳазораи якумӣ қабл аз милод дар яке аз вилоятҳои Осиёи Миёна ва атрофи он лаҳҷае мустаъмал буд, ки асоси забони китоби муқаддаси оини зардуштӣ – «Авесто» аз он фароҳам омадааст.

Ба гурӯҳи забонҳои эронӣ забони форсӣ (ба се марҳилаи маълуми таракқиёти худ: форсии қадим, форсии миёна ва форсии нав), забонҳои тоҷикӣ, курдӣ, балучӣ ва дигар забонҳои ғарбиронӣ, забонҳои афғонӣ (пашту), осетӣ, помирий ва як идда забону лаҳҷаҳои шарқиронӣ дохил мешаванд. Забонҳои эронӣ ба гурӯҳи забонҳои ҳиндӣ ё худ ҳиндуорийӣ⁷⁰, ки ғайр аз забону лаҳҷаҳои мустаъмалӣ имрӯза лаҳҷаи ведӣ, санскрит ва палии дар матнҳои қадима боқимондари дар бар мегирад, алоқаи хеле наздик доранд.

Ин аст, ки забонҳои эронӣ, яқоя бо забонҳои ҳиндуорийӣ шохаи ҳинду-эронӣ, ё худ ориёии оилаи забонҳои ҳиндуаврупоиро ташкил менамоянд. Ба ин ҳамчунин забонҳои славянӣ, германӣ, келтӣ, романӣ, юнонӣ, арманӣ ва як қатор забонҳои дигар низ дохил мешаванд. Қаробати ҳамаи ин забонҳо, ки хусусан дар замонҳои қадим ва қисман имрӯз ҳам дар бисёр бобат мушоҳида мешавад, аз ҷиҳати асли пайдоиши худ ба як оила тааллуқ доштани онҳоро нишон медиҳад.

Олимони ҳозиразамон маҳалли тапаққули ин оилаи забонҳоро ба ин ва ё он ноҳияи минтақаи байни Европай Марказӣ ва Балкан дар ғарб ва даштҳои паҳновари Евросиё дар шарқ нисбат додаанд. Албатта, дар ин маврид сухан аз замонҳои хеле қадим меравад. Баъдтар дар давраи ба худ шакли муайян гирифтани лаҳҷаҳо, ки пешгузаштаи бевоситаи забонҳои «таърихӣ» ҳинду-аврупой (ба мисли юнонӣ, славянӣ, германӣ ва ғайра) ҳисоб мешаванд, қабилаҳои ба ин лаҳҷаҳо гапзананда дар хиттаи васеъ зиндагонӣ карда, вале бо ҳам робитаи бисёр наздик доштаанд. Тафовути гузаштагони қавму забонҳои ҳиндуорийӣ ва эронӣ аз пешгузаштагони дигар гурӯҳҳои забонҳои «таърихӣ»

⁶⁸ Осори он дар Туркистони шарқӣ ёфт шудааст; аз забонҳои ҳозираи эронӣ забони вахонӣ, ки ба гурӯҳи забонҳои помирий дохил мешавад, ба забони хутанӣ наздик аст; ниг.: Герценберг Л.Г., 1965, с. 31 ва мобаъд; Bailey H.W. 1968, p. 157–159.

⁶⁹ Доир ба мавқеи забони портӣ дар байни забонҳои эронӣ ва калимаҳои аз забонҳои шарқиронӣ Осиёи Миёна ба он дохилшуда ниг.: Henning W.B., 1958, s. 92–97.

⁷⁰ Истилоҳи «ҳиндуорийӣ» ба маънии ҳамон забонҳои Ҳиндустон аст, ки аз забонҳои ғайриҳиндуаврупоии ин кишвар, аз қабилҳои дравидӣ ва мунда фарқ мекунанд.

ҳиндуаврупой дар он аст, ки онҳо дар марҳилаҳои аввал як гурӯҳи воҳиди забониро ташкил мекарданд⁷¹.

Ҳешӣ ва қаробати гузаштагони тоифаҳои эронӣ ва ҳиндуориёиро, пеш аз ҳама, наздикии забонҳои онҳо нишон медиҳад. Омӯзиш ва муқоисаи забонҳои гуногуни эронӣ ва ҳиндуориёӣ, алалхусус забонҳои авестоию форсии қадим, аз як тараф, ва ведии санскрит, аз тарафи дигар, метавонад ба таври равшан далолат кунад, ки забонҳои эронӣ ва ҳиндуориёӣ дар замонҳои қадим ҳам аз ҷиҳати сохти грамматикӣ ва ҳам аз ҷиҳати захираи асосии луғавӣ, то ҷӣ андоза умумият доштаанд. Дар воқеъ, аз ин забонҳо ба тариқи намуна бисёр калимотеро овардан мумкин аст, ки дар сохт ва маъно тафовуте надошта, фақат бо баъзе хусусиятҳои фонетикӣ худ фарқ мекунанд. Масалан, об дар забонҳои эронии қадим *ал*, дар ҳиндии қадим ҳам *ап*; замин, мутобиқан *буми* ва *бҳуми* – бод – *вата* ва *вачас*; тан – *тану* ва *тану*; даст – *заста* (ё даста) ва *ҳаста*; калима, овоз – *вачаҳ* ва *вачас*; ном – *наман* ва *наман*; либос – *вастра* ва *вастра*; падар – *питар* ва *питар*; бародар – *братар* ва *бхаратар*; андар – *антар*; ду – *два* ва *два*; ҷаҳор – *ҷатвар* ва *ҷатвар*; панҷ – *панча* ва *панъча*, ҳафт – *ҳапта* ва *сапта*; ҳашт – *ашта* ва *ҳашта*; даҳ – *даса* ва *даща*, дувоздаҳ – *двадаса* ва *двадаща*; сад – *сата* ва *шата* ва ғайра.

Аксари ин калимаҳо бо баъзе тағйироти фонетикӣ мавҷудияти худро дар забонҳои ҳозираи эронӣ низ давом медиҳанд. Чунончи, дар забони тоҷикӣ калимаҳои *об*, *бод*, *тан*, *даст*, *ном*, *падар*, *бародар*, *андар*, *ду*, *ҷаҳор*, *панҷ*, *ҳафт*, *сад* ва амсоли инҳо то имрӯз мустаъмал аст.

Мутобиқати устувор ҳамчунин дар грамматика, дар системаи тасриф ба назар мерасад. Масалан, дар эронии қадим калимаи *тану* дар ҳолати фоилӣ (именительный падеж) шакли *тануш*, *танум*, *танва* ва ҳоказо. Дар эронии қадим барои тасрифи феъли *бар* (бурдан) чунин шаклҳои замони ҳозираи он вучуд дошт: шахси якуми танҳо – *барамӣ*, шахси дувуми танҳо – *бараҳӣ*, шахси сеवуми танҳо – *баратӣ* ва ғайра; дар ҳиндии қадим барои тасрифи ҳамин феъл, яъне *браҳ* мутобиқан чунин шаклҳои мавҷуд буд: *бҳарами*, *бҳараси*, *бҳарата* ва ғайра⁷².

Чунин далелҳо гувоҳӣ медиҳанд, ки забонҳои ҳиндӣ ва эронӣ аз як мабдаи забонӣ ба вучуд омада, асосҳои сохти грамматикӣ ва луғавии худро аз он мерос гирифтаанд. Инро ҳам бояд гуфт, ки забонҳои нави дар ҷараёни тараққиёти мустақил инкишоф ёфтаи эронӣ (ва ҳамчунин ҳиндуориёӣ), чи навъе ки забоншиносон хотирнишон менамоянд, назар ба забонҳои қадими эронӣ ва ҳиндӣ аз якдигар тафовути бештар доранд.

Дар миёни ҳиндӯш ва эронӣ қадим аз ҷиҳати дину мазҳаб ва тасаввуроти ҳамосиву асотирӣ низ ҳамрангӣ ва шабоҳати зиёде мавҷуд будааст. Ин наздикӣ ҳатто дар хусусият, вазну оҳанг ва сохти луғавии чанде аз фикраҳои ба мо расидаи «Авесто» ва «Вед» мушоҳида гардида, умумияти дар забон ва осори динию ҳамосӣ доштаи ин мардумонро нишон медиҳад.

Таҳқиқи қиёсии оинҳои қадими эронӣ ва ведӣ ҳамгунӣ ва монандии тасаввуроти динии аҷлоди халқҳои эронӣ ва ҳиндуориёиро собит намуд. Маълум гардид, ки расму оин ва урфу одатҳои ин мардумон аз қадимулайём бо ҳам хеле наздик ва шабеҳ будаанд. Онҳо дар парастии оташ, дар таҳияи

⁷¹ Муқоиса кунед: Иванов В.В. ва Топоров В.Н., 1960, с. 12; Грантовский Э.А., 1970, с. 346, 350.

⁷² Мисолҳои мутобиқати байни забонҳои қадими эронӣ ва ҳиндӣ аз китоби Оранский И.М., 1960, с.44-48 оварда шуд.

нӯшобаи муқаддаси *хавма* (ба ҳиндӣ *сома*), дар эътиқод ба сухани ҳакимона ва сеҳромези *мантра* аз якдигар қариб ҳеҷ тафовуте надоштаанд.

Исми бисёр худоҳо ва қаҳрамонҳо, ки эронӣро ҳиндӯро қадим ононро парастид ва дар китобҳои динию ҳамосӣ сутудаанд, дар ҳар ду забон як будааст. Митра аз худоҳои асосии ҳам тоифаҳои қадимаи ведӣ ва ҳам эронӣро ҳисоб меёфтааст. Худои боду ҷанг Вайу ва дигар худои бод Ватаро ҳар ду тоифа баробар мепарастиданд. Подшоҳ ва қаҳрамони авестой – Ёима, писари қаҳрамони меҳрсон Вивахвонт, бо қаҳрамони ведӣ – Ёама, писари Вивасвонт мутобиқати комил дорад.

Мафҳуми «арта» ба маънии «ҳақиқат» ва «адлу инсоф», ки аксари қавоиди муҳими динӣ ва умуман тасаввуроти васеътари мафкуравиरो муайян мекард, барои ҳам эронӣро ва ҳам ҳиндӯро муштарак будааст. Ин мафҳум бо худо – бо асура Варунаи «Ригведӣ» ва Аҳура Маздои эронӣро марбут аст (*асура* мутобиқи *аҳура* аст, ки ҳар ду маънии «соҳиб» ва «ҳукмрон»-ро ифода менамоянд).

Тасаввуроти онҳо дар бораи пайдоиши олам низ бо ҳам хеле наздик аст. Чунончи, дар навиштаҷоти қадимаи ҳиндӯро ва эронӣро доир ба се муҳити коинот – осмон, фазои байни замин ва осмон ва замин сухан ронда мешавад. Нишонаҳои ҳар як муҳит ва худоҳои мансуб ба онҳо, аз қабилҳои худоҳои осмонхудоҳои боду ҷунон ҷанг ва худоҳои напшву ҳосил дар байни ин тоифаҳо яксон будаанд.

Муҳаққиқони таърихи тамаддуни ҳиндӯро ва эронӣро аз осори қадимаи динӣ ва адабии онҳо бисёр қиссаҳои ба якдигар монанди асотири ва ҳамосиро кашф намудаанд. Ин навъ мушобиҳатҳоро дар дигар соҳаҳои маданияти маънавии эронӣро ҳиндӯроӣҳои қадим низ метавон пайдо кард.

Аз таҳлили қиссаҳои асотирии тоҷик маълум мегардад, ки дар онҳо бисёр падидаҳои тасаввуроти даврони умумияти ҳиндӯроӣро мавҷуданд. Инак, якду мисол барои тасдиқи ин иддао. Чунон ки М.С.Андреев менависад, асотири Падар – Осмон ва Модар – Замин, «ду волидаи бузург»-и «Ригведа» то ҳол дар тасаввуроти тоҷикон боқӣ мондааст. Аз ҷумла, дар Язғулом осмонро ҳоло ҳам *дуд* – падар, заминро *нан* – модар меноманд. Ба фаслҳои мардона ва занона ҷудо кардани сол низ бо ҳамин алоқаманд аст. Фаслҳои солро низ бо ҳамин тасаввурот тақсим намудаанд. Чунончи, тирамоҳу зимистонро, ки айёми боришот ва борваршавии замин аст, фаслҳои мардона ва баҳору тобистонро, ки дар ин айём табиат бор меорад, фаслҳои занона донистаанд.

Дар «Ригведа» ҳам Замин ва Осмон ҳамчун Модар ва Падар, ҳамчун ҷуфти ҷудоинопазир тасвир мешавад. Падидаҳои чунин тасаввур ва эътиқодотро метавон дар осори қадимии юнониён ва дигар халқҳои Европа низ пайдо намуд. Аз ин рӯ, онҳоро нафақат ҳиндӯронӣ, балки ҳиндӯаврупой ҳам дониستان мумкин аст. Силсилаи эътиқоди ба бузи кӯҳӣ алоқаманди тоҷикони кӯҳистон қариб бе ҳеҷ тафовут дар байни мардуми дардӣ машҳур аст⁷³.

Дигар наздикӣ ва шабоҳатҳое, ки умумияти мерос ва анъанаҳоро дар риштаҳои иқтисодӣ ва тарзи зиндагӣ, дар ташкили ҷамъият ва сохти иҷтимоӣ сиёсӣ нишон медиҳанд, ҳамчунин аҳамияти калоне доранд. Аз маълумот ва мадрақҳои қиёсӣ чунин бармеояд, ки тарзи зиндагии аҷлоди тоифаҳои ҳиндӯроӣро ва эронӣ ба ҳам монанд будааст. Онҳо як хел зиндагонии муқимӣ ва ниммуқимиро ба сар бурда, ба зироат ва чорводорӣ машғул будаанд. Бояд

⁷³ Андреев М.С., 1927, с. 77–78; Литвинский Б.А., 1964, с. 147–150. Қиёси эътиқоди оид ба Падар-Осмон ва Модар-Замин ниг.: Schroeder L., 1923, s. 582–583; Gonda J., 1960, s. 95, 99; Campbell L.A., 1968, p. 152, 156–157; Огибенин Б.Л., 1968, с. 13.

қайд кард, ки ҳарчанд чорводорӣ аз чиҳати аҳамияти худ мавқеи дараҷаи аввалро ишғол намуда, доштани чорво меъёри асосии сарват ва напъунамо ҳисоб меёфт, ҳамоно зироат соҳаи доимии хоҷагии ориёӣҳои қадим буд⁷⁴. Бисёр калимоти ба забонҳои қадими эронӣ ва ҳиндӣ умумӣ мавҷуданд, ки номи ҳайвоноти хонагӣ, ғалла, олотӣ чорводорӣ ва киштикорро ифода менамоянд. Чунончи: *гав* ва *гав* – гов; *аспа* ва *ашва* – асп; *уштра* ва *уштра* – уштур; *қаршӣ* ва *криш* – чўяк ва шудгор; *йава* ва *йава* – ғалладона ва ғ.

Дар «аҳди ориёӣ» аҷдоди тоифаҳои ҳиндӣ ва эронӣ аз металлургия ба ҳубӣ огоҳ будаанд. Дар забонҳои эронӣ ва ҳиндӣ як идда номҳои фулузот боқӣ мондаанд, ки ба ҳам наздиканд, аз қабилӣ *айах* (эронӣ) ва *айас* (ҳиндӣ) – умулман фулуз ё худ мис, биринҷ, дертар оҳан; *зараня* ё *дараня* (эронӣ) ва *хираня* (ҳиндӣ) – тилло; *аршата* (эронӣ) ва *раҷата* (ҳиндӣ) – нуқра ва ғ. Бештари олотӣ меҳнат (аз ҷумла, олотӣ фулузӣ (ва аслиҳаҷот) (мисли найза, камон ва ғ.), инчунин калимаҳое, ки онҳоро ифода мекунанд, барои ин ду тоифа яксонанд. Мадрақҳое мавҷуданд, ки ҳанӯз дар «аҳди ориёӣ» аз тарафи ҳиндуэронӣҳои истифода шудани дучархаҳои ҳарбӣ (бо эронӣ рата ва ба ҳиндӣ ратҳ), ҳамчунин дар байни ин тоифаҳо ба таври васеъ ривож доштани аспарвариро собит менамоянд. Ин тоифаҳо дар созмони ҳарбӣ ва тарзу тариқи бурдани ҷанг ҳам аз якдигар фарқи казоеӣ надоштаанд.

Ташкилоти хонаводагӣ, қавмӣ ва қабилавӣ ҷамъият ба шабоҳати тамоми ҷузъиёти созмонҳои ҷудогона, урфу одат ва истилоҳоти мутобиқи онҳо (масалан, ба эронӣ *вис* ва ба ҳиндӣ *виш* – хонавода, деҳа, ҷамоа ва ғ.) барои ҳиндувон ва эронӣён як хел буд. Муқоисаи анъана ва луғатҳои эронӣ ба ҳиндӣ яқинан гувоҳӣ медиҳанд, ки оилаву хонаводаҳои ориёӣ кайҳо дар асоси усули падаршохӣ ташаққул ёфта будаанд. Яке аз муҳимтарин гурӯҳҳои ташкилоти ҷамъияти ориёӣ гурӯҳи аз алоқаи хешутаборӣ (аз тарафи мард) ва аслу насаб фароҳамомада мебошад, ки аъзоёни як қатор оилаҳои ба ин хонадон тааллуқдоштаро муттаҳид намуда, ҳамаҷониби дигар ҳамин қабил гурӯҳҳо ба воҳиди бузургтари ҷамъиятӣ – қавм (ё ҷамоа) ва қабила (ё иттиҳодияи ҷамоа) дохил мешуд. Дар эронӣён ва ҳиндувони қадим аъзоёни гурӯҳи ақрабой дорои як хел ҳуқуқ ва вазифаҳои молумулкӣ, мазаҳабӣ ва ғ. буда, дар ҳудуди ин гурӯҳ принципҳои умумии варосат амал мекард ва суннати ягонаи бахшиш ба аъзои болиги гурӯҳ вучуд дошт. Дар Ҳиндустон чунин гурӯҳро «*готра*» (ба ориёӣ *гавтра*) меномиданд; ин истилоҳ дар Эрон низ мустаъмал буд (ба форсии миёна *гўҳр*, *гўҳрак* аз калимаи эронии қадим *гавтра*)⁷⁵.

Муносибатҳои иҷтимоӣ ниҳоятдараҷа мураккаб буданд. Гурӯҳҳои аҳолии ноқисулҳуқуқ ва мутеъ вучуд доштанд.

Аҳолии озоди комилҳуқуқ ба се гурӯҳ тақсим мешуд: коҳинҳо, ашрофи ҳарбӣ ва аҳли соҳибхотиёри ҷамоа, ки аз чорводорону барзгарон иборат буданд. Маълумоти роҷеъ ба чунин тақсимои иҷтимоиро дар «Ригведа» ва ҳамчунин дар қадимтарин қисматҳои «Авесто» ва осори ҳамоисии дигар қавмҳои эронӣ, аз ҷумла скифҳо ва осетинҳо метавон дучор омад. Ягонагии пайдоиши ин тартиботи ҷамъиятии ҳиндӣ ва эрониро мутобиқати комили тасаввуроти идеология, ки ба ҳама тақсимои сегона алоқаманд аст, низ нишон медиҳад. Дар анъанаҳои қадимаи ҳама ҳиндӣ ва ҳама эронӣ ҳар яке аз ин гурӯҳҳои иҷтимоӣ бо яке аз табақаҳои коинот (чунончи, коҳинҳо бо осмон, ашрофи ҳарбӣ бо фазои байни замину осмон, яъне муҳити ҳудуди ҷанг ва аҳли ҷамоа бо замин ва муҳити напшу ҳосил) марбут гардида, дар айни замон ҳар

⁷⁴ Грантовский Э.А., 1967, с. 346–347, 377–378.

⁷⁵ Периханян А.Г., 1968, с. 28–53.

яке ранги муайянеро (масалан, коҳинҳо ранги сафед, ашрофи ҳарбӣ ранги сурх ва ғайра) ба худ гирифтаанд. Шояд аз ҳамин сабаб бошад, ки номи ин гурӯҳҳои иҷтимоӣ бо ранг – ба ҳиндӣ *варна* ва ба эронӣ *пиштра* (ҳар ду ҳам маънии «ранг»-ро дорад) алоқа пайдо кардааст^{75a}.

Намояндагони ашрофи ҳарбии эронӣ ва ҳиндӣ аҳди қадим ҳамчун ҷанговарони дучархасавор тавсиф ёфтаанд. Инро номи авестоии ин гурӯҳ *рататайшгар* – дучархагӣ, айнан «дар дучарха ростистода» низ собит менамояд. Калимаи ба ҳамин маънӣ мутобиқи ҳиндӣ *ратхештха* дар шумори варнҳо барои ифодаи ин гурӯҳ баробари истилоҳи муқаррарии *кшатрийа* истифода мебардид. (Дар навиштаҷоти эронӣ ҳам ба ҳамин маънӣ гоҳо хшатра, хшатра ба кор бурда мешуд). Ин далелу мадракҳо дар баробари нишон додани истифодаи васеи дучархаҳои ҷангӣ (*ратха*, ба эронӣ *рата*) барои баровардани баъзе хулосаҳои умумӣ роҷеъ ба ҷиҳатҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ имкон медиҳанд. Худи мавҷудияти дучархаҳои ҷангӣ шоҳиди дар истифода будани олотӣ фулузӣ ва инкишофи касбу ҳунар буда, ҷанговарони дучархасавори касбӣ, дар воқеъ, вучуд доштани ашрофи ҳарбию, ки қисман аз меҳнати истеҳсолкунанда озод буда, манбаи даромади ғайрimeҳнатӣ доштанд, ба субут мерасонанд⁷⁶. Ин ҳам мавҷуд будани гурӯҳи мутеи аҳолиро бори дигар тасдиқ менамояд.

Дар сари қабилаҳои ориёӣ пешвоён ё худ «подшоҳон»-е меистоданд, ки аз байни ашрофи ҳарбӣ баромада буданд. Барои ишорати онҳо дар навиштаҷоти эронӣ ва ҳиндӣ истилоҳоти мухталиф, аз ҷумла калимаи эронии қадим *хшай* (ки калимаи «шоҳ» аз он баромадааст) ва калимаи ҳиндӣ қадим *кшай* (ҳукм рондан, ҳукмфармой кардан) ба кор бурда мешуд. Калимаи эронии *хшатра* ва ҳиндӣ *кшатра* – ҳокимият, ҳукмронӣ, подшоҳӣ низ бо ин алоқа дорад.

Тартиботи ҳокимияти ин қабил пешвоён, баъдтар подшоҳон, мисли баъзе дигар созмонҳои идораии қабилаҳои ҳиндувон ва эронӣ қадим аз ҷиҳати пайдоиш ба «аҳди ориёӣ» рафта мерасад.

Наздикии ва ягонагии аҷдоди қабилаҳои гуногуни эронии қадим аз номи умумии онҳо «орё» низ пайдоост⁷⁷. Ин ном чи дар матнҳои қадими эронӣ ва ҳиндӣ ва чи дар сарчашмаҳои дигар ба таври васеъ кор фармуда шудааст. «Эрон»-и имрӯза ҳам аз ҳамин ном, яъне аз шакли қадимаи «Арянам» («Кишвари ориёно») ба вучуд омадааст. Калимаи ҳиндӣ «Аряварта» («Кишвари ориёно») – Ҳиндустони шимолӣ ё як қисми он бо маркази байни наҳрҳои Ҷамна ва Ганга, яъне аз қадимтарин марказҳои ориёӣҳои Ҳиндустон; истилоҳи авестоии «Аириянам вайчаҳ» («Паҳнои ориёно») – диёри афсонавии эронӣ; номи як қатор қabila ва гурӯҳҳои қабилавии эронӣ: қабilaи мидии аризонто (айнан «қабilaи ориён»), қабilaи сармати орий, иттиҳодияи қабилавии *аллонҳо* (номи аслии осетинҳо дар ҳамосаи қадимаи онҳо, ки аз калимаи эронии *орёно* аст)⁷⁸ ва амсоли инҳо низ ба ҳамин ном нисбат пайдо кардаанд.

^{75a} Dumezil G., 1930, p. 109–130; 1958; Benveniste E., 1932, p. 117–134; 1938, p. 629–650; Грантовский Э. А., 1960; 1970, с. 158, 208–209, 348 ва мобаъд; Бонгард-Левин Г.М., Ильин Г.Ф., 1969, с. 164–166.

⁷⁶ Муқоиса кунед: Грантовский Э.А., с. 350.

⁷⁷ Дар бораи шарҳи маънии аввалии этимологии ин калима, ки баъдтар ба маънии умумии «начиб», «озод» низ истеъмоли гардид, ниг.: Thieme P., 1938; Абаев В.И., 1958 а; Mayrhofer M., 1961, s., 179 ff.

⁷⁸ Муқоиса кунед: Абаев В.И., 1958, с. 47.

Ҳамин тариқа, мадракҳои забони ҳиндӣ ва эронӣ, ки аз як манбаи умумӣ пайдо шудани ин забонҳоро нишон медиҳанд, шабоҳат ва қаробати амиқ дар дину маданият, ташкилоти иҷтимоӣ ва сиёсӣ, ҳоҷагидорӣ ва тарзи зиндагии тоифаҳои эронӣ ва ҳиндӣ дар сарғаҳи таърихи хаттии онҳо ва ниҳоят номи аслии ягонаи ҳар ду тоифа ба умумияти аҷдоди эронӣ ва ҳиндувон дар «аҳди ориёӣ» далolat мекунад. Пас, ваҳдати ҳиндуэронӣ нафақат як ҳодисаи забонӣ, балки ваҳдати воқеии таърихист, ки дар як давраи муайян ва дар як сарзамин мавҷудияти худро нигоҳ доштааст. Дар ин давра ба тавассути тараққиёти ҳоҷагӣ ва иҷтимоӣ паҳншавии тоифаҳои ориёӣ ба дигар маҳалҳо шурӯъ шуда, боиси ба эронӣ ва ҳиндуориёҳо ҷудо шуда рафтани онҳо гардид.

Роҳҳои кўчиши тоифаҳои ҳиндуэронӣ ва комплексҳои археологии Осиёи Миёна

Тоифаҳои ҳиндуэронӣ то замони аз ҳам ҷудо шудани худ дар қучо сукунат доштанд, қай ва бо кадомин роҳҳо кўчидан аз маҳалҳои аслии гузаштагони ин ва ё он тоифаҳои эронӣ ва ҳиндуориёӣ ба амал омад? Донишмандон ба ин суолҳо ҷавобҳои мухталиф додаанд. Доир ба ин масъала дар илм ақидаҳои гуногун ба вуҷуд омадаанд⁷⁹. Вале ақидаи нисбатан маъмул ва ба ҳақиқат наздик он аст, ки аҷдоди тоифаҳои мухталифи ҳиндуэронӣ то замони азҳамчудошавӣ дар сарзамини Осиёи Миёна ва ноҳияҳои ҳамҷудуди он зиндагӣ ба сар бурда, сипас, як гурӯҳи ҳиндуориёӣ аз ин ҷо ба Ҳиндустон кўчидааст ва гурӯҳи дигар дар Осиёи Пеш маскан гирифта, тақрибан дар миёнаҳои ҳазораи II пеш аз милод осори нутқ ва маданияти худро боқӣ гузоштааст, ҳамчунин тоифаҳои эронӣ, аҷдоди мидиҳо, форсҳо ва ғайра ба самти Эрони ғарбӣ ҳаракат карда, дар он ҷо сукунат ихтиёр намудаанд. Чунин нуқтаи назарро аксари муаррихон ва донишмандони забонҳои эронӣ тарафдорӣ мекунад⁸⁰. Дар байни бостоншиносони советӣ ҳам ин ақида бартарии комил дорад; онҳо одатан ориёҳо ва эронӣҳоро аҳли маданияти андронӣ ва ё даштии Осиёи Миёнаи аҳди биринҷӣ мешуморанд (А.Н.Бернштам, С.П.Толстов, М.А.Итина, Ю.А.Заднепровский, Е.Е.Кузмина, А.М.Мандельштам ва диг.) Мутобиқи дигар нуқтаи назар, аҳолии зироаткори ҷанубу ғарбии Осиёи Миёна ва ноҳияҳои ҳамҷавори Эрон ва Афғонистон низ ҳанӯз аз ҳазораи III пеш аз милод ва ё аз нимаи дувуми он ба қавми ориёӣ дохил мешуданд (С.П.Толстов, В.М.Массон, И.М.Дяконов, Ю.В.Ганковский ва диг.)

Вале, дар баробари ин, ақидаҳои дигар ҳам мавҷуданд. Масалан, баъзеҳо чунин мепиндоранд, ки тоифаҳои эронӣ – аҷдоди мидиҳо, форсҳо ва дигар халқҳои ғарбӣ эронӣ на аз шарқ, яъне аз Осиёи Миёна, балки аз шимол, ба воситаи Кавказ ба сарзамини Эрон ворид гардидаанд (Г.Хюсинг, Ф.Кениг, Р.Гиршман, Э.А.Грантовский). Бар тибқи чунин мулоҳиза, онҳо изҳори ақида менамоянд, ки дар ҳазораи II пеш аз милод тоифаҳои эронӣ ё қисми онҳо дар ҷанубу шарқи Европа умр ба сар бурдаанд. Дар ин маврид ҳам мўътақиданд, ки қисми дигари тоифаҳои эронӣ он вақтҳо дар Осиёи Миёна ва ноҳияҳои

⁷⁹ Таърихи масъалаи пайдоиши тоифаҳои эронӣ ва ориёӣ дар китоби Э.А.Грантовский муфассал баён шудааст (1970, боби I, с. 7–66; муқоисаи шавад бо ишораҳои муфассали феҳрасти баъзе ақидаҳои, ки поинтар оварда хоҳанд шуд).

⁸⁰ Муқоисаи кунед бо асарҳои В.Гейгер, Эд. Мейер, В.В. Бартолд, Э.Херцфельд, А.Кристенсен, Э.Бенвенист, Ч.Камерон, И.М.Дяконов, Г.А.Меликишвили, И.М.Оранский, И. Алиев, Р. Фрай ва дигарон.

ҳамсоия шимолии он сукунат дошта, гузаштагони ҳиндуориёиҳо ба Ҳиндустон аз Осиёи Миёна омадаанд.

Аммо чанде аз олимони дигар ақидае доранд, ки гӯё тоифаҳои эронӣ аз тарафи Кавказ ба Эрон омада, сипас, аз ҳамин ҷо ба маҳалҳои ҷануби назди Урал ва дигар вилоятҳои Осиёи Миёна рафтаанд (Ф.Алтай, К.Йеттмар).

Гурӯҳи ориёиҳои дар ҳазораи II пеш аз милод ба Осиёи Пеш роҳёфтаре ҳам аксар вақт аз Кавказ «мегузаронанд». Бо вучуди ин, ҳамон як ақида, ки дигар тоифаҳои ориёӣ, аҷдоди эронӣҳо ва ҳиндуориёиҳо, то замони ба дигар кишварҳо кӯчиданишон, дар Осиёи Миёна ва маҳалҳои ҳамсоия он якҷоя мезистаанд, ғолибан таъкид меёбад⁸¹. Дар чунин ҳолат ба Ҳиндустон рафтани аҷдоди ҳиндуориёиҳоро ба нимаи дувум ё асрҳои охири ҳазораи II пеш аз милод нисбат медиҳанд, мутахассисон бошанд, санаи «Ригведа»-ро қарибии асрҳои XII–X пеш аз милод ҳисоб мекунанд⁸².

Баъзе муҳаққиқон аз рӯи ақидаи бо роҳи Кавказ ба Осиёи Пеш рафтани ориёиҳо ба ҳулосае омадаанд, ки маҳз ҳаминҳо ниёгони ориёиҳои Ҳиндустон мебошанд. Онҳо, пас аз он ки қарибиҳои асри XII пеш аз милод аз вилоятҳои Осиёи Пеш танг карда бароварда шуданд, роҳи Ҳиндустонро пеш гирифтанд⁸³. Дар айни замон қазияе пешниҳод мешавад, ки мувофиқи он, маълумот ва мадракҳои археологӣ дар асрҳои охири ҳазораи II пеш аз милод, тақрибан асрҳои XII–X пеш аз милод аз Осиёи Пеш ва моварои Кавказ ба воқеаи Эрон ба тарафи Ҳиндустон ҳаракат кардани аҷдоди ориёиҳои ведиро гувоҳӣ медиҳанд.

Боз як нуқтаи назари тамоман фарқкунанда ҳаст, ки дар асоси он ба Ҳиндустон сокин шудани тоифаҳои ориёӣ ба замонҳои қадимтарин, яъне ба ҳазораи III пеш аз милод рафта мерасад. Ин ақида бо таърихгузори пешинаи «Ригведа», ки онро ба давраҳои қабл аз ҳазораи II пеш аз милод нисбат додаанд (ва ҳоло ҳам баъзе донишмандони ҳинд инро қабул доранд), марбут аст. Дар воқеъ, ин ёдгории қадимаи адабиёти динии ориёӣ дар Ҳиндустон (тақрибан дар ҳудуди Панҷоб ва сарғаҳи Ҷамнаву Ганга) ба вучуд омадааст. Ба муносибати дар водии Ҳинд ва ноҳияҳои наздики он кашф гардидаи маданияти Хараппа – Моҳенҷо-Доро, ки дар нимаи дувуми ҳазораи III ва асрҳои аввали ҳазораи II пеш аз милод вучуд доштааст, гумони баъзе олимони боз ҳам қавитар гардид, ки ориёиҳо ҳанӯз дар ҳамон вақтҳо ба Ҳиндустон маскан кардаанд ва ин маданият аз онҳост.⁸⁴ Илова бар ин, ҳатто чунин пиндоре ҳам ҳаст, ки гӯё «Ригведа» аз маданияти Хараппа қадимтар бошад⁸⁵.

Ҳамин тариқа, чунон ки мебинем, дар бораи маҳалҳои аслии иқомати тоифаҳои ориёӣ, дар хусуси замон ва роҳҳои ба дигар кишварҳо кӯчидани онҳо нуқтаи назар ва ақидаҳои хеле гуногун пайдо шудаанд. Вале аз ин чунин барнамеояд, ки барои ҳалли муаммои ориён ягон асоси боварибахш набошад. Баръакс, маълумот ва мадракҳои илмӣ бадастомада ва натиҷаҳои тадқиқи объективонаи бисёр олимони имкон медиҳад, ки, аз як тараф, баъзе назарияҳои

⁸¹ Burrow T., 1955, p. 1–34; Hauschild R., 1962; ҳамчунин муқоиса кунед: Иванов В.В., Топоров В.П., 1960, с. 10–22.

⁸² Ниг. ба асарҳои зикршудаи Т.Барроу, Р.Хаушилд ва дигарон. Р.Хаушилд, аз ҷумла, чунин ақида дорад, ки аҷдоди ҳиндуориёиҳо то ба Ҳиндустон рафтани худ вақти дуру дарозе дар Осиёи Миёна ва ноҳияҳои ҳамхудуди Афғонистон якҷоя бо ниёгони як қатор тоифаҳои эронӣ, аз он ҷумла «авестоиҳо» зиндагонӣ кардаанд.

⁸³ Назар кунед ба якҷанд асари П. Кречмер, В. Бранденштайн ва дигарон.

⁸⁴ Назар кунед, масалан, ба маҷ: «The Vedic Age». 1950, p. 194 sq., 216 5sq.

⁸⁵ Sastri K. N., 1956, p. 142.

беасоси дар боло тавсифшударо рад кунем ва, аз тарафи дигар, як қатор фикру ақидаҳои комилан эътимодбахшро қабул ва эътироф намоем. Ҳамчунин мадрақҳое, ки солҳои охир ба даст омадаанд, аз ҷумла бозёфтҳои тозаи бостоншиносони советӣ дар Осиёи Миёна роҳи баъзе хулоса ва тахминҳои ба ҳақиқат наздиктарро низ мекушоянд.

Фикри ҳанӯз дар ҳазораи III пеш аз милод сокини Ҳиндустон гардидани ориёӣҳо ва фарзияи ба онҳо тааллуқ доштани маданияти Хараппа тамоман асосе надорад. Наздикии бевоситаи забонҳои ҳиндуориёӣ ва эронӣ, умуман ба оилаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ тааллуқ доштани гурӯҳи забонҳои ориёӣ, маълумоти роҷеъ ба алоқаҳои дуру дароз ва муттасили аҳли ин забонҳо ва як қатор мулоҳизаҳои дигар ҳама гуна тахмину гумонҳои хеле пештар, лоақал дар аввалҳои ҳазораи II пеш аз милод ба Ҳиндустон маскан кардани тоифаҳои эрониро аз байн мебаранд⁸⁶. Он чӣ оид ба маданияти Хараппа бошад, вай зодаи асрҳои XXIV–XXIII пеш аз милод (ё миёнаҳои ҳазораи III пеш аз милод) аст. Файр аз ин, чунон ки мадрақҳои илми бостоншиносӣ собит менамоянд, маданияти Хараппа дар заминаи тараққиёти маданияти маҳаллии қадимтаре, ки дар нимаи аввал ва миёнаҳои ҳазораи III пеш аз милод дар водии Ҳинд ва ноҳияҳои ҳамсои он ҳукмфармо буд, ба вучуд омадааст⁸⁷. Худи ҳамин ҳам далели он аст, ки офаринандагони маданияти Хараппа ба аҳолии пешазориёии Ҳиндустон тааллуқ доранд. Илова бар ин, аз рӯи мулоҳизаи қонёкунандаи як идда донишмандони имрӯза, аҳли маданияти Хараппа ба забони гурӯҳи дравидӣ ё ба забони ба он наздик гуфтугӯ мекардаанд. Зоҳиран, аҳолии пешазориёии водии Ҳинд ва навоҳии ҳамсои он ба ҳамин гурӯҳ дохил мешудаанд. Ин иддаоро таъсири зиёди забони дравидҳо ба забони ориёӣҳои Ҳиндустон, ки падидаҳои онро метавон дар «Ригведа» ҳам мушоҳида намуд, инчунин як силсила далелу мадрақҳои дигар ба субут мерасонанд⁸⁸.

Дар вақти ҳозира халқҳое, ки ба забонҳои гурӯҳи дравидӣ гап мезананд, асосан дар ноҳияҳои ҷанубтари Ҳиндустон зиндагонӣ мекунанд. Дар вилоятҳое, ки дар самти ғарби Ҳинд воқеанд, дар сарзамини кунунии Покистон ва ноҳияҳои ҳамсои ҷануби Афғонистон ҳоло ҳам қавми браҳми дравидизабон боқӣ мондааст⁸⁹. Дар қарнҳои гузашта қавмҳои дравидизабони ин маҳалҳо хеле сершумор буданд, вале бо мурури замон тадриҷан бо тоифаву халқҳои ҳиндуориёӣ ва эронӣ омезиш ёфта, бо онҳо як шуда рафтанд.

Бояд хотирнишон кард, ки ба ақидаи як гурӯҳи олимони советӣ, ки хат ва осори қадимаи маданияти Хараппаро бо кӯмаки техникаи муҳосиба таҳқиқ менамоянд, аз рӯи натиҷаҳои бадастомада қазоват кардан мумкин аст, ки забони ин навиштаҷот ориёӣ набуда, балки ба забони дравидӣ наздик аст ва,

⁸⁶ Баъзе донишмандони ҳиндуаврупошинос, эроншинос ва ҳиндшинос, аз ҷумла Т. Барроу ва Р. Хаушилд чунин мешуморанд, ки гузаштагони тоифаҳои ҳиндуориёӣ дар Осиёи Миёна ҳамроҳи гузаштагони тоифаҳои эронӣ пас аз соли 2000 қабл аз милод ҳам боз муддати зиёде зистаанд. Поинтар ниг. ба замоне, ки то он вақт мебоист алоқаи бевоситаи аҷлоди ҳиндуориёӣҳо ва эронӣҳо давом мекард.

⁸⁷ Бонгард-Левин Г.М. ва Ильин Г.Ф., 1969, с. 88–92; ба адабиёти дар он ҷо номбаршуда назар кунед.

⁸⁸ Bloch J., 1934, p. 321–331; Birtow T., p. 373–378; Воробьев-Десятковский В.С., 1956, стр. 99–100; Емануи М.В., 1956; Дьяконов И.М., 1967, стр. 108–113; Бонгард-Левин Г.М. ва Ильин Г.Ф., 1969, с. 105–106 ва дигарон.

⁸⁹ Ба ақидаи забоншиносон, аз забони дравидии қадим ҷудо шудани гурӯҳе, ки забони ҳозираи браҳмӣ ба он тааллуқ дорад, на дертар аз ҳазораи IV–III қабл аз милод ба вуқӯъ омадааст (муқ.: Андронов М.С., 1965, с. 13–14).

эҳтимол, ба ҳамин гурӯҳи забон (дар марҳилаҳои қадимтари он) тааллуқ дошта бошад⁹⁰. Ин қабил таҳқиқот дар хориҷа ҳам ба амал оварда мешавад ва ҷолиб аст, ки ин муҳаққиқон низ роҷеъ ба забони навиштаҷоти маданияти Хараппа ҳамин як натиҷаро мебароранд⁹¹.

Дар айни ҳол ақидаи аз ориёӣҳо баромадани тоифаҳои ҳиндуориёӣ ҳам қобили қабул набуда, маълумот ва мадракҳои оид ба забон ва маданияти тақрибан миёнаҳои ҳазораи II пеш аз милод, ки дар сарчашмаҳои Осиёи Пеш мавҷуданд, ба ин маънӣ далелат намекунанд.

Воқеан ҳам дертар як қатор олимон далелҳои забонӣ ва таърихиеро, ки ба тасдиқи ин иддао оварда мешуданд, рад карда, дар навбати худ исбот намуноданд, ки ориёӣҳои Осиёи Пеш ҳеҷ гоҳ аҷдоди тоифаҳои ориёии Ҳиндустон набуданд⁹². Ҳамин тариқа, далелҳои археологӣ ҳам, ки гӯё дар асрҳои XII–XI пеш аз милод тоифаҳои ҳиндуориёӣ аз Осиёи Пеш ва моварои Кавказ ҳаракат карда бошанд, беасос баромаданд⁹³.

Он чӣ оид ба назарияи бо роҳи Кавказ ба Эрон омадани ниёғони мидиҳо, форсҳо ва дигар эронӣҳои ғарбӣ бошад, пас ин нуқтаи назар ҳам бо вучуди то имрӯз як қатор тарафдор доштаниш, асоснок дониста намешавад. Ба назари мо, дурусттараш ин аст, ки тоифаҳои эронӣ чи ба Эрон ва чи ба кишварҳои дигар аз Осиёи Миёна рафтаанд. Вале аз эҳтимол дур нест, ки онҳо нафақат бевосита аз Осиёи Миёна, балки ба воситаи Кавказ ҳам гузашта бошанд⁹⁴. Вале дар ин ҳолат бояд ба назар дошт, ки зоҳиран ноҳияҳои Европайи ҷануби шарқӣ, ки баъзе қabilaҳои ғарбиэронӣ аз он ҷо ба Эрон омадаанд, мебоист давоми бевоситаи маҳалҳои эронинишини шарқӣ, аз ҷумла Осиёи Миёна бошанд. Чунин тахмин кардан ҳам мумкин аст, ки ин гурӯҳи қabilaҳои ғарбиэронӣ, агар дар воқеъ, ба воситаи Кавказ гузашта бошанд, қаблан аз тарафи шарқ ба ноҳияҳои шимолӣ баҳри Каспӣ омада, дар ин ҷо сукунат ихтиёр кардаанд⁹⁵. Ин ҳамон роҳест, ки баъдтар скифҳо ба воситаи он ба сӯи ғарб ҳаракат намуданд.

Лекин дар ҳар сурат фикру ақидаеро, ки гӯё тоифаҳои эронӣ ба Осиёи Миёна аз Эрон омада бошанд, ҳамчун фикру ақидаи тамоман нодуруст бояд аз эътибор соқат кард. Далелҳои тарафдорони ин ақида, албатта, ягон асосе надоранд⁹⁶. Мадракҳои воқеӣ шаҳодат медиҳанд, ки тоифаҳои эронӣ дар охири ҳазораи II ва ё дар ҳудуди ҳазораи II–I пеш аз милод ба Эрони ғарбӣ ҳиҷрат намуда, дар асрҳои аввали ҳазораи I пеш аз милод ба таври васеъ дар ин сарзамин паҳн гардидаанд⁹⁷. Аммо дар Осиёи Миёна, чунон ки мадракҳои таърихию забонӣ ва археологӣ нишон медиҳанд, тоифаҳои эронӣ ба ҳар ҳол аллакай дар нимаи дувуми ҳазораи II ва ибтидои ҳазораи I пеш аз милод сукунат доштанд.

⁹⁰ «Предварительное сообщение», 1965; «Proto-Indica», 1968.

⁹¹ Parpola A., Roskenniemi S., Parpola S., Aalto P., 1969.

⁹² Mayrhofer M., 1966.

⁹³ Деопик Д.В., Мерперт Н. Я., 1957; Sanralia N. D., 1963; Грантовский Э.А., 1970, стр. 15, 36, 46 и др.; инчунин ниг.: Дьяконов И.М., 1970.

⁹⁴ Литвинский Б. А., 1967 а, стр. 126–127.

⁹⁵ Қиёси ин, масалан, ақидаи В. Бранденштайн аст, ки мувофиқи он тоифаҳои ориёӣ ва эронӣ дар замонҳои қадим сокини маҳалҳои шарқтари Урал ва Каспӣ буданд. Бранденштайн шурӯи ҳаракати тоифаҳои ғарбиэрониро, ки, ба қавли ӯ, аз Кавказ ба Эрон убур кардаанд, аз вилоятҳои шимолу шарқии баҳри Каспӣ мансуб медонад.

⁹⁶ Нигаред ба китоби Э.А.Грантовский (1970, с. 21, 39–41, 52, 166–168).

⁹⁷ Нигаред низ ҳамон ҷо с. 334 ва баъд.

Аксари халқҳои имрӯзаи эронӣ: форсҳо, афғонҳо, курдҳо, балучиҳо ва ғ. дар фалоти Эрон ва сарзаминҳои ҳамсояи шарқӣ ва ғарбии он зиндагонӣ мекунанд. Вале дар ҳазораи II пеш аз милод дар Эрони ғарбӣ халқҳои мезистанд, ки ба гурӯҳҳои дигари наҷодӣ ва забонӣ (аломӣҳо, лубубӣҳо, касситҳо ва ғ.) тааллуқ доштанд. Дар асрҳои аввали ҳазораи I пеш аз милод дар Эрони ғарбӣ, ки ҳодисоти онзамои ин сарзамин дар осори ҳаттӣ тасвир ёфтаанд, ин гурӯҳҳои наҷодӣ тадриҷан мавқеи худро ба тоифаҳои эронӣ дода, баъдтар бо онҳо омезиш пайдо карданд⁹⁸.

Дар замонҳои қадим маҳалли паҳншавии забонҳо ва тоифаҳои эронӣ назар ба асрҳои миёна ва давраи нав хеле васеътар буд. Вай сарзамини паҳновареро аз Европайи ҷануби шарқӣ то Туркистони шарқӣ ва аз назди Урал то ҷануби Эрон фаро мегирифт.

Сарчашмаҳои Юнони Қадим аз шарқ ба Европайи ҷануби шарқӣ, ба маҳалҳои шимолӣ Кавказ ва баҳри Сиёҳ ҳаракат кардани як гурӯҳ қабилаҳои эронизабонро шаҳодат медиҳанд. Инҳо скифҳои дар асрҳои IX–VIII пеш аз милод омада (ки баъдтар дар ҳудуди асрҳои VIII–VII пеш аз милод як қисми онҳо ба воситаи Кавказ ба Осиёи Пеш гузаштаанд) ва ҳамчунин тоифаҳои сармату алом буданд. Аҷдоди яке аз халқҳои кунунии эронинаҷод – осетинҳо, ки ҳоло дар Кавказ зиндагӣ мекунанд, маҳз тоифаҳои сарматӣ буданд. Ин тоифаҳо, бар тибқи шаҳодати манбаъҳои ҳаттӣ ва мадракҳои археологӣ, то замони ба самти ғарб ҳаракат кардани худ дар маҳалҳои шимолӣ баҳри Каспӣ, баҳри Арал ва моварои Урал иқомат доштанд.

Ҳамин тариқа, далелҳои таърихӣ ва археологӣ ба Европайи ҷануби шарқӣ аз ноҳияҳои шарқтари Волга ва Урал ҳаракат кардани тоифаҳои эрониро тасдиқ менамоянд. Зимнан тоифаҳои эронӣ дар ин ноҳияҳо қабл аз офози ҳазораи I пеш аз милод сукунат доштаанд.

Тоифаҳои эронӣ, аз ҷумла, аҷдоди аҳли забони хутану сакоӣ, ки ба тавасути матнҳои боқимонда шўҳрат пайдо намудааст, ба Туркистони шарқӣ фақат аз Осиёи Миёна ва ё ноҳияҳои ҳамҷавори Қазоқистон метавонистанд биёянд. Дар асрҳои III–II пеш аз милод қисмати муҳими хоки Туркистони шарқиро тоифаҳои эронӣ, аксаран сакоӣҳо ишғол карда будаанд. Манбаъҳои ҳаттӣ ондавраина роҷеъ ба ин маҳалҳо шаҳодат медиҳанд, ки тоифаҳои номбурда дар ин ҷо то асри III пеш аз милод (бо ҳамроҳии дигар тоифаи ҳинду-аврупоӣ – тахориҳо) иқомат доштаанд ва сипас, аз ҳамин вақт сар карда, ин сарзамин аз тарафи шимолу шарқ мавриди истилои тоифаҳои турку муғул қарор гирифтааст.

Дар асрҳои VII–VI пеш аз милод, чунон ки тазаккур ёфт, сар то сари Осиёи Миёнаро қомилан халқиятҳои эронӣ – бохтариҳо, хоразмиҳо, суғдиҳо, гурӯҳҳои сакоӣ ва ғайра ишғол мекарданд. Дар асоси ин халқиятҳо ва, қабл аз ҳама, бохтариҳо ва суғдиҳо дар марҳилаҳои аввали асри миёна халқи тоҷик ташаккул ёфт.

То ҳамин давра тоифаҳои зироаткори эронӣ кайҳо дар маҳалҳои муайян маскан гирифта, вилоятҳои ҳамноми худро, чунончи: бохтариҳо Бохтарро, суғдиҳо Суғдро, хоразмиҳо Хоразмро, марғиёниҳо Марғиёро, ориёиҳо Ориёро (ки қад-қадӣ рӯди Ҳарӣ сарзамини кунунии Афғонистонро дар бар гирифта, марказаш Ҳирот буд), портиҳо Портро, ки қисмати шимолӣ он дар

⁹⁸ Таърихи ин протсесс (бо баъзе тафовутҳои таъини вазни нисбии тоифаҳои эронизабон дар байни аҳолии Эрони ғарбӣ мансуб ба давраи мазкур) дар монографияҳои зерин мавриди таҳқиқи муфассал қарор гирифтааст: Дьяконов И.М., 1956; Алиев И., 1960; Грантовский Э.А., 1970.

хоки Туркменистони ҷанубӣ ва қисмати ҷанубиаш дар ноҳияҳои сарҳади Эрон воқеъ гардида буд, ба вучуд оварданд. Тараққиёти қабилаҳои бодиянишини эронӣ, аз ҷумла сақонҳо, чунон ки материалҳои археологӣ гувоҳӣ медиҳанд, ҳамчунин ба давраи то асри VI пеш аз милоди таърихи Осиёи Миёна алоқаманд аст.

Матнҳои «Авесто», ки қадимтарин қисматҳои онҳо асрҳои аввалини ҳазораи I пеш аз милод дар Осиёи Миёна ба вучуд омадаанд, хеле барвақттар аз асрҳои VII–VI пеш аз милод дар Осиёи Миёна иқомат доштани тоифаҳои эрониро тасдиқ менамоянд. Дар ин осори қадима вилоятҳои онвақтаи Осиёи Миёна, инчунин баъзе ноҳияҳои ҳамҳудуди онҳо, аз ҷумла Суғд, Марғиён, Хоразм, Ориё ва ғайра зикр ёфтаанд.

«Авесто» ҳамчунин хотиротеро аз кишвари нимафсонавии Аириёнам ваеҷаҳ («Фарохнои Ориёно»), маҳалли қадимаи сукувати тоифаҳои эронӣ (ё умуман ориёӣ) дар худ маҳфуз доштааст. Як идда донишмандон, аз қабили И.Маркварт, Э.Бенвенист, А.Кристensen, С.П.Толстов ва дигарон ин кишвари нимафсонавию Хоразм доништаанд⁹⁹. Аммо дар ин ҷо на Хоразмро, ки дар «Авесто» бо номи худ зикр шудааст, балки сарзамини паҳновари Осиёи Миёна ва вилоятҳои ҳамҳудуди шимолӣ онро дар назар доштан дурусттар ва ба ҳақиқат наздиктар мебуд. Шарқшиноси машҳури рус К.А.Иностранцев дар вақташ чунин мулоҳизаро ба миён гузошта буд ва ҳоло ҳам баъзе олимони советӣ ин нуқтаи назарро тарафдорӣ менамоянд¹⁰⁰.

Маълумот ва мадрақҳои оид ба равобити муттасили забонҳои умуман ориёӣ (ва пас эронӣ) бо забонҳои фини уғорӣ, ки дар илм ҷамъ оварда шудаанд, гувоҳӣ медиҳанд, ки маҳалҳои иқомати тоифаҳои ориёӣ (ва пас эронӣ) масоҳати бузургро дар шимол то минтақаи бешазори байни Поволже ва Сибири ғарбӣ, яъне то ҷойҳое, ки имкони алоқа бо фини уғориҳо мавҷуд бошад, дар бар мегирифт. Ҳамчунин ба робитаи аз давраҳои «тоориёӣ» боқимондаи тоифаҳои ориёӣ ва шеваҳои онҳо бо ҳиндуаврупоиҳои дигар ишорат мешавад. Аз ин чунин бармеояд, ки ҳудуди маҳалҳои иқомати тоифаҳои ориёӣ дар шимолу ғарб то ба даштҳои Европаи ҷануби шарқӣ мерасидааст.

Дар баробари ин тахмин кардан мумкин аст, ки тоифаҳои эронӣ ва ё ориёии пешина дар дашту саҳроҳои воқеъ дар ҳудуди шимолӣ шарқӣ ва шарқии Осиёи Миёна низ маскан доштаанд. Инро мадрақҳои оид ба аҳолии ин маҳалҳо дар давраҳои баъдина (аз миёнаҳои ҳазораи I пеш аз милод) ва маълумоти археологӣ роҷеъ ба аҳди қадимтарин ин ҷойҳо низ тасдиқ менамоянд. Тоифаҳои эронӣ дар Осиёи Миёна ва ноҳияҳои ҳамсояи шимолӣ он дар асрҳои охири ҳазораи II ва оғози ҳазораи I пеш аз милод иқомат мекардаанд. Чунон ки дидем, ин иддао аз тафсири материалҳои сарчашмаҳои хаттӣ ҳам собит мегардад. Аз ин бармеояд, ки ёдгориҳои археологӣ онвақтаи ин маҳалҳо ба тоифаҳои эронӣ тааллуқ дошта, ба маданияти доираи Андрон (ва ё яке аз намудҳои маданияти Андронӣ, Тозабөгёб, Қайроққум ва ғ.) мансубанд. Вале дар миёнаҳои ҳазораи II ва аввалҳои ҳазораи I пеш аз милод маданияти аз рӯи хусусиятҳои археологӣ ва ҳамчунин аз рӯи симои антропологии аҳолии аврупоишакл ҳамгун ва ҳамранг дуртар ба тарафи шарқ, аз ҷумла ба Туркистони шарқӣ, ки аз он ҷо ёдгориҳои сафолии навӣ Андрониро пайдо кардаанд, низ паҳн гариданд. Баъдтар, дар ҳазораи I пеш аз милод дар ин ноҳияҳо, аз ҷумла дар Олтой ва Туркистони шарқӣ қабилаҳои скифи сақои маскан гирифтанд. Ғайр аз ин, ба туфайли пайдо шудани навиштаҷоти ҳазо-

⁹⁹ Адабиётро ниг.: Смирнов К.Ф., 1964, с. 191, Грантовский Э.А., 1970 с. 18.

¹⁰⁰ Иностранцев К.А., 1911, с. 316; Смирнов К.Ф., 1964, с. 191.

раи I милодӣ дар Туркистони шарқӣ ду забони ба ҳам хеши мансуб ба гурӯҳи дигар кашф гардид, ки дар илм бо номи «тахорӣ» машҳур буда, аҳли онро «тахориҳо» меноманд.

Онҳо дар давраҳои пешина ҳатман ҳудуди нисбатан васеътарро, ки қисматҳои ғарбиро ҳам фаро мегирифт, ишғол менамуданд. Дар илм роҷеъ ба пайдоиши тахориҳо дар ин маҳалҳо фикру мулоҳизаҳои мухталиф мавҷуданд¹⁰¹. Аммо муҳимтараш ин аст, ки маълумот ва далелҳои забонӣ дар байни тахориҳои қадим ва тоифаҳои шарқӣэронӣ вучуд доштани робитаҳои муайянеро нишон медиҳанд.

Инак, чунин ба назар мерасад, ки қадимтарин маҳалли иқомат ва маркази асосии паҳншавии тоифаҳои эронӣ Осиёи Миёна ва ноҳияҳои ҳамҳудуди шимолӣ он будаанд. Наздикӣ ва ягонагии пешгузаштагони тоифаҳои эронӣ ва ҳиндуориёиро ба эътибор гирифта, тахмин кардан мумкин аст, ки аҷлоди ҳиндуориёҳо низ то ба Ҳиндустон кӯчидани худ дар ҳамин маҳалҳо сукунат доштаанд. Мадракҳои археологӣ ва хусусан материалҳои наве, ки аз ҳафриёти Осиёи Миёна ба даст омадаанд, ин қазияро тасдиқ менамоянд.

Чи навиҷе ки аз назар гузаронидем, дар Осиёи Миёна аз аҳди неолит сар карда, ду ноҳия аз ҳам хеле фарқкунандаи хоҷагию маданӣ ба вучуд омадаанд. Дар қисмати ҷанубу ғарб, дар Туркманистони ҷанубӣ маданияти зироаткорон ривож ёфта, дар охири ҳазораи III ва асрҳои аввали ҳазораи II пеш аз милод ба авҷи тараққиёти худ расидааст. Ин маданият бо муҳимтарин хусусиятҳои худ бо маданиятҳои Эрон ва ноҳияҳои ҳамҳудуди ҷанубӣ қаробат дорад. Дар қисмати бештари Осиёи Миёна маданияте ҳукмфармоист, ки бо маданиятҳои дар ноҳияҳои шимолӣ паҳнгардида шабеҳ ва ҳамранг аст. Фолибан аҳолии ана ҳамин маҳалҳо ва, қабл аз ҳама, қabilaҳои саҳронишини асри биринҷӣ ба ориёҳо ва эронӣҳо нисбат дода мешаванд.

Ақидаи дигаре ҳам ҳаст, ки дар асоси он, чунон ки дар боло тазаққур ёфт, ориёҳо гӯё ҳамон зироаткорони маҳалҳои ҷанубӣ ғарби Осиёи Миёна мебошанд, ки асари мавҷудияти онҳо то охири ҳазораи III пеш аз милод низ пайдост. Ин нуқтаи назар қисман аз он сар задааст, ки як вақтҳо чи тоифаҳои зироаткори ҷанубу ғарби Осиёи Миёна ва чи қabilaҳои саҳронишини ҳама ориёӣ пиндошта мешуданд. Агар дар воқеъ ҳамин тавр мебуд, ин чунин маънӣ пайдо мекард, ки гурӯҳҳои мухталифи тоифаҳои ориёӣ дар шароити аз ҳам тамоман фарқкунандаи иқтисодӣ ва маданӣ зистаанд, ки маълумот ва мадракҳои мавҷудай (ва қисман дар боло тавзеҳёфтаи) таъриху забоншиносӣ онд ба ориёҳо ба ин комилан мухолиф аст¹⁰². Дар айни замон маълумоти роҷеъ ба симои хоҷагӣ ва иҷтимоию маданияи аҷлоди ориёҳои ҳиндӣ ва эронӣ бо мадракҳои маданияти мардуми саҳронишин ва чорводору зироаткори аҳди биринҷӣ мувофиқати комил пайдо намуда, вале гумон аст, ки бо мадракҳои маданияти зироаткорони ҷануби Туркманистон алоқае дошта бошанд¹⁰³.

Инро ҳам ба назар гирифта зарур аст, ки маданиятҳои Туркманистони ҷанубӣ аз аҳди неолит то аввалҳои аҳди биринҷӣ ба доираи маданиятҳои зироатие, ки дар қисматҳои ҷанубтар, дар Эрон ва ноҳияҳои ҳамсоя – аз Осиёи Пеш то Афғонистону Ҳиндустон паҳн гардидаанд, дохил мешаванд. Ин мада-

¹⁰¹ Дар бораи онҳо нигаред: ИТН, 1, с. 127–128; Абаев В. И., 1965, с. 136–139; Грантовский Э. А., 1970, с. 20, 360.

¹⁰² Грантовский Э. А., 1970, с. 367.

¹⁰³ Ниг. ҳамон ҷо: ба муқобили ба қавмҳои ҳиндааврупоӣ тааллуқ доштани сокинони аслии ҷануби Туркманистон дар ҳазораи III–II қабл аз милод А.М.Мандельштам низ изҳори ақида намудааст: «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы». с.255–256.

ниятҳо аз ҷиҳатҳои хоҷагию иқтисодӣ ва маданӣ бо якдигар наздик ва ё ҳамнавьанд. Илми бостоншиносӣ далелҳои зиёде ҷамъ овардааст, ки дар он замонҳо, алаҳхусус дар охириҳои энеолит ва аввалии биринҷӣ вучуд доштани алоқаи наздики байни зироаткорони Туркманистон ва маданиятҳои ҷанубии Эрон ва ноҳияҳои ҳамсояро нишон медиҳанд; роҷеъ ба наздикии маданияти маънавии онҳо низ далелҳо мавҷуданд; тахмин мекунанд, ки дар миёни аҳолии Туркманистони ҷанубӣ ва вилоятҳои ҳамҷавори Эрон Афғонистон ва мардуми муҳоҷири ин маҳалҳо муносибати ҳешутаборӣ ҳам вучуд доштааст¹⁰⁴.

Ба ин тариқа, ҳам аз ҷиҳати умумияти симои хоҷагию маданӣ ва ҳам, эҳтимол, аз ҷиҳати ирқу нажод зироаткорони ҷануби Туркманистони аҳди энеолит ва аввали биринҷӣ бо аҳолии Эрон, Афғонистон ва ноҳияҳои ҳамсоя алоқаманд буданд. Аммо тоифаҳои ориёӣ, зоҳиран, он вақтҳо дар ин кишварҳо буда наметавонистанд. Маълумот ва мадракҳои аниқе ҳастанд, ки дар ин вақт сокини ин сарзаминҳо будани аҳолии нажодан ва забонан дигарро собит менамоянд. Бар ҳилофи ин, маданиятҳои дигар қисмати бузургтари Осиёи Миёна аз ҷиҳатҳои хоҷагию иқтисодӣ ва маданӣ ҳамранг буда, бо маданиятҳои навоҳии шимолӣ, яъне бо маҳаллӣ, ки аз рӯи маълумоти таъриху забоншиносӣ тоифаҳои ҳиндуэронӣ яқинан алоқаманд буданд, робитаи доимӣ доштанд. Инро ҳам ба эътибор гирифта лозим аст, ки дар аввалии аҳди биринҷӣ алоқаи муайяни ниёгони ориёӣ бо қабилаҳои ҳиндуаврупоии Европа бояд ҳанӯз вучуд дошта бошанд.

Дар айни ҳол маълумоти бостоншиносӣ оид ба аҳолии маданияти саҳроии аҳди биринҷии Осиёи Миёна ва ноҳияҳои шимолӣ бо он ҷӣ, ки мо аз рӯи материалҳои муқоисавии таърихӣ ва забоншиносӣ медонем, қомилан мутобиқанд. Дар байни тоифаҳои саҳронишини аҳди биринҷӣ чорводорӣ хеле тараққӣ карда, онҳо аз қорҳои зироат ҳам ба ҳубӣ хабардор буданд. Ҳамин «навъи хоҷагидорӣ (чорводорию зироаткорӣ бо имтиёзи парвариши чорво ҳамчун аломати рифоҳ ва сарват), ҷунон ки дида шуд, барои ориёӣҳо ҳам хос буд. Ҳам тоифаҳои ҳиндуэронӣ ва ҳам тоифаҳои саҳронишини аҳди биринҷӣ бештар ба аспарварӣ машғул мешуданд ва, аз ҳамин рӯ, аспарварӣ дар чорводорӣ онҳо мавқеи асосиро ишғол менамуд. Дараҷаи тараққиёти иҷтимоии онвақтаи аҳолии саҳронишин низ нисбатан баланд буд. Масалан, бостоншиносон дар асоси материалҳои қабристонӣ он замон муқаррар намуданд, ки ҳанӯз дар ҳамаи вақтҳо аҳолии саҳронишини зиндагонии хонаводагии падаршохиро ба сар бурда, дар байни онҳо нобаробарии молумулкӣ ва иҷтимоӣ ба вучуд омада будааст¹⁰⁵. Айнан ҳамин ҷиҳатҳо ба ҷамъияти ориёӣҳо низ хос аст. Дар боло аз хусуси дараҷаи баланди тараққиёти металлургияи тоифаҳои ҳиндуэронӣ ҳанӯз дар аҳди ориёӣ сухан рафта буд. Инро аз мадракҳои археологӣ мансуб ба маданиятҳои саҳроии аҳди биринҷӣ ҳам метавон бори дигар мушоҳида намуд¹⁰⁶. Ҷунончи, мадракҳои аз ҳафриёти Қайроққум (воқеъ дар шимоли республика) бадастовардаи бостоншиносони Тоҷикистон, ки ба таври васеъ ба роҳ гузошта шудани истеҳсоли маҳаллии

¹⁰⁴ Муқоиса кунед, масалан: Массон В.М., 1957 а; худӣ ӯ, 1964; Хлопин И.Н., 1966, с. 125–128; «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы», с. 167–169.

¹⁰⁵ Муқоиса кунед: «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы», с. 228–230; инчунин нигаред: Грантовский Э.А., 1970, с. 359.

¹⁰⁶ Муқоиса кунед: Stagul G., 1969. p. 56–57, 87.

маснуоти металлургиро нишон медиҳанд, дар ин бобат хеле ҷолиби диққатанд¹⁰⁷.

Маълумоти таъриху забоншиносие, ки дар давраи тараққиёти ниҳоят ва-сеи металлургия ва истифодаи олотӣ фулузӣ ҳанӯз ҳам якҷоя зистани аҷдоди ориёӣҳои ҳиндӣ ва эрониро тасдиқ менамоянд, ҳамчунин барои муайян кардани замони иқомати якҷояи ниёгони тоифаҳои гуногуни ҳиндуэронӣ аҳамият доранд. Дар заминаи материалҳои археологии Осиёи Миёна ва ноҳияҳои ҳам-соия шимолӣ он ин ҳолат асос медиҳад чунин тахмин кунем, ки аҷдоди ҳин-дуориёӣҳо дар ҳудуди ватани қадимаи худ, ҳадди ақал, то асрҳои аввал ё худ, ҳатто то миёнаҳои ҳазораи II пеш аз милод ҳамроҳи ниёгони тоифаҳои эронӣ зиндагӣ ба сар бурдаанд. Оғози аз Осиёи Миёна ба тарафи ҷануб ҳаракат кардани тоифаҳои ориёӣ тақрибан ба ҳамин вақтҳо рост меояд.

Зироаткорони ҷануби Туркменистони асри энеолит ва аввалҳои аҳди би-ринҷӣ, зоҳиран, ориёӣ буда наметавонишанд. Маданиятҳои шаҳристонӣ ва шаҳрии Эрони шимолӣ шарқӣ (Ҳисори III ва ғ.), Афғонистони ҷанубӣ (Мун-диғоки IV), водии Ҳинд бо ёдгориҳои давраи Моҳенҷо - Доро - Хараппа ва ғайра бо ҳамон сабабҳо ва якҷанд сабабҳои дигар мисли маданияти ҷанубу ғарби Осиёи Миёна, балки аз он ҳам зиёдтар наметавонанд ориёӣ маҳсуб ёбанд.

Бо вуҷуди ин, илми бостоншиносӣ дар ҳамаи ин маҳалҳо рӯй додани тағйироти ҷиддии таърихиро дар ҷаҳояки дувуми ҳазораи II пеш аз милод қайд менамояд. Марказҳои пешина деҳқада ва шаҳрҳои тамои бесоҳиб ва беодам монда, ба харобазор табдил меёбанд. Дар бисёр ҷойҳо ба кулӣ дигар-гун шудани сафолोलот ва аз байн рафтани дастгоҳи қадимаи кулолӣ ба назар мерасад. Ин ҳолатро бештар бо паҳншавии қабилҳои нав ва, аз рӯи баъзе пиндорҳо, маҳз тоифаҳои аз Осиёи Миёна ҳаракаткарда ва нажодан ориёӣ (ё ҳиндуаврупой) вобаста менамоянд¹⁰⁸.

Дуруст аст, ки бо вуҷуди имконпазирии чунин ҳаракат, ҳанӯз мо далелҳои бевосита ба он ишоракунанда дар даст надорем. Метавон фарз кард, ки тағйироти номбурда мумкин аст бо сабабҳои дохилӣ ҳам рӯй дода¹⁰⁹, барои вуруди тоифаҳои ориёӣ ба ин маҳалҳо заминаи мусоид фароҳам оварда бошад.

Ҳамон ақидаи хеле паҳншуда, ки гӯё маданияти Хараппа дар натиҷаи ба водии Ҳинд сар даровардани тоифаҳои ориёӣ аз по афтода бошад, ба назар ҳатмӣ намерасад. Маълумоти мавҷуда дигар шарҳу тафсири аз ин ҳам ба эҳтимол наздиктарро, яъне пас аз чандин асри таназзули маданияти Хараппа ба водии Ҳинд омадани тоифаҳои ориёиро ба миён мегузорад¹¹⁰.

Вале қатъӣ назар аз ин муҳолифатҳо, ҳамон ҳолати воқеӣ, ки дар сарзамини Эрони шарқӣ, Туркменистони ҷанубӣ, Афғонистон ва Ҳиндустони

¹⁰⁷ Литвинский Б. А. ва дигарон, 1962, с. 170–231.

¹⁰⁸ Stagul G., 1969, p. 56–57, 86.

¹⁰⁹ Дар хусуси фикру мулоҳизаҳои пешниҳодшуда нисбат ба маданияти деҳоти Турк-менистони ҷанубӣ ниг.: «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы», с. 177; нисбат ба маданияти шаҳрҳои водии Ҳинди замони Моҳенҷо-Доро-Хараппа ниг.: Бонгард-Левин Г.М. ва Ильин Г.Ф., 1969, с. 113–115.

¹¹⁰ Бонгард - Левин Г.М., 1962; Бонгард-Левин Г.М. ва Ильин Г.Ф., 1969, с. 125–128 (ниг.: ба феҳристи мукаммали ин асарҳо роҷеъ ба масъалаҳои мавриди баҳс дода-шуда); тахминан чунин санаҳои ба Ҳиндустон омадани ориёӣҳо пешниҳод шудаанд: асрҳои XIV–XIII қабл аз милод ё худ боз ҳам васеътар – нимаи дувуми ҳазораи II қабл аз милод.

ғар-бй тағйироти номбурда дар таърихи маданиятҳои хеле пештар равнақдоштаи ин ҷойҳо тақрибан то асрҳои XVIII–XVII пеш аз милод ҳанӯз ба амал наомада буд¹¹¹, барои чунин тахмин кардан имкон медиҳад, ки то ҳамин вақт ҳаракати пуравчи тоифаҳои ориёӣ ба ин маҳалҳо шурӯъ нагардида буд.

Мадрақҳои аниқтаре, ки дар бораи кӯчиши ин тоифаҳо маълумоти нисбатан саҳеҳ медиҳанд, барои миёна ва нимаи дувуми ҳазораи II пеш аз милод мавҷуданд. Материалҳои фаровон ва мухталифи ба он вақтҳо алоқаманд, ки дар натиҷаи ковишҳои бостоншиносон ба даст омадаанд, ин давраро ҳамчун давраи ҳаракати пурвусъати қабилавӣ дар тамоми сарзамини Осиёи Миёна тавсиф менамоянд. Тоифаҳои саҳронишин ба ҳудуди минтақаи зироатии Туркменистони ҷанубӣ наздик мешаванд ва сипас, зоҳиран, ба он дохил шуда, масканҳои худро ба вучуд меоваранд. Ҳоло мадрақҳое мавҷуданд, ки то ҳудуди воҳаҳои қадимаи зироаткории ҷануби Туркменистон паҳн гардидани аҳолии саҳронишинро собит мекунанд, дар ин ҷойҳо сағонаҳои худӣ тоифаҳои саҳронишин, ки бештар ба ноҳияҳои шимол ҳосанд, ёфт шудаанд¹¹².

Айнан дар ҳамон вақт ҳаракати тоифаҳои ориёӣ ба ҷониби Афғонистон ва Ҳиндустон воқеъ мегардад. Дар ин бобат ҳафриёти сағонаҳои қадима дар Тоҷикистони ҷанубӣ дар водии дарёҳои Қизилсу, Вахш ва Кофарниҳон аҳамияти махсусе дорад. Материалҳои ин ҳафриёт шаҳодат медиҳанд, ки онҳо ба аҳолии аз ҷиҳати маданияти моддӣ ба тамаддуни Намозгоҳи VI ва бо хусусияти маросими дафн ба қабिलाҳои доираи саҳро хеле монанд тааллуқ доранд. Симои антропологии соҳибони ин сағонаҳо ононро бо мардуми вилоятҳои ҷанубӣ – аҳли маданияти сафолототи нақшунигорин наздик менамояд. Пайдоиши ин тоифаҳо ҳоло комилан муқаррар нагардидааст, дар роҳи муайян кардани усули пайдоиш ва маданияти онҳо кӯшишҳои гуногун ба амал омада ва фикру мулоҳизаҳои мухталиф баён ёфтаанд. Муҳаққиқон дар асоси тадқиқи маросими дафн ва якҷанд хусусияти сағонаҳо чунин фикреро пеш гузоштанд, ки ин сағонаҳо ба тоифаҳои ориёӣ алоқа дошта, дар ин ҷо амали дафн ва баъзе дигар русумоти хоси ориёӣҳои ведӣ ва ҳамчунин тоифаҳои шарқиронӣ инъикоси худро пайдо намудааст¹¹³.

Бозёфтҳои бостонии Тоҷикистони ҷанубӣ боз аз он сабаб ҳам диққати мутахассисонро бештар ба худ ҷалб менамоянд, ки бостоншиносони покистонию итолиёӣ дар вилояти Сват, воқеъ дар шимолу ғарби Покистони кунунӣ, ҳамин гуна сағонаҳои аз ҷиҳати сохт ва тариқи дафн ба онҳо наздикро кашф карданд. Санай як гурӯҳи қадимтари ин сағонаҳо тақрибан ба нимаи дувуми ҳазораи II пеш аз милод рафта мерасад¹¹⁴.

Ҳамин тариқа, аз як тараф, барои ҳиндуориёӣ ҳисоб кардани тоифаҳои асри энеолит ва аввалҳои аҳди биринҷии Осиёи Миёна ҳеҷ як асосе нест, ам-

¹¹¹ Аз рӯи санагузории ҳамин ҳоло ба эҳтимол наздиктар маҷмӯи иморати Намозгоҳи V-ро дар ҷануби Туркменистон ба ҳудуди ҳазораи III–II ва сеяки аввали ҳазораи II қабл аз милод нисбат медиҳанд (ниг.: «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы», → с. 151, 169); таърихи яке аз марказҳои асосии шимолу шарқи Эрони он замон – Ҳисор тақрибан то асрҳои XIX–XVIII қабл аз милод давом кардааст (ниг.: Dyson R.H., 1965, p. 240–242); шаҳрҳои маданияти Хараппаи водии Ҳинд тахминан то асрҳои XVIII–XVII/XVI қабл аз милод мавҷудияти худро нигоҳ доштаанд (ниг.: Бонгард-Левин Г.М., 1962; Бонгард - Левин Г.М. ва Ильин Г.Ф., 1969, с. 94–96, 114, 125–126).

¹¹² «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы», с. 240–243.

¹¹³ Дар ҳамон ҷо, с. 243–259; Мандельштам А.М., 1968; Литвинский Б.Л. 1967, а, с. 121–127.

¹¹⁴ Литвинский Б. А., 1967 а, с. 122; Dani A. H., 1967; Stagul G., 1969.

мо, аз тарафи дигар, эҳтимоли қавӣ меравад, ки ҳиндуориёиҳо маҳз тоифаҳои саҳронишини (ва дар қисмати шимолу ғарби онҳо воқеъгардидаи) Осиёи Миёнаи нима ва охири аҳди биринҷӣ будаанд. Ба назари мо, фарзияи И. М. Дяконов оид ба протессии паҳншавии забонҳои ҳиндуэронӣ дар байни тоифаҳои зироаткори анавии Осиёи Миёна дар охирин марҳилаҳои тараққиёти онҳо, ки бо таъсири алоқаҳои гуногун ба саҳронишинон сураи гирифтааст, ба ҳақиқат наздик менамояд. Дар ҷараёни ин алоқаҳо умумиятҳои наҷодие, ки бо номи ҳиндуэронӣ машҳуранд ва инчунин маданияти онҳо ба вуҷуд меоянд. Ин фарзия, ки онро дигар муҳаққиқон (масалан, Б.А.Литвинский) ҳам тақвият додаанд, материалҳои бадастомадаи археологиро беҳтар аз ҳама тавзеҳ менамояд. Дар айни замон, ин фарзия як қатор ҷиҳатҳои сусти ва ноқис ҳам дорад. Фақат ҷамъ оварда шудани далелу мадракҳои нав ба ҳалли қатъӣ ва ҳамаҷонибаи ин масъала имкон хоҳад дод.

Дар баробари ин, мадракҳои зикршуда метавонанд ба ҳаракати тоифаҳои Осиёи Миёна дар миёнаҳо ва нимаи дувуми ҳазораи II пеш аз милод ба тарафи ҷануб, аз ҷумла ба сарзамини Ҳиндустон шаҳодат диҳанд.

Албатта, ба тарафи ҷануб паҳн шудани тоифаҳои Осиёи Миёна баъдтар, ҳангоми дар Ҳиндустон қарор гирифтани аҷдоди ҳиндуориёиҳо ҳам давом кардааст.

Бостоншиносон чунин мепиндоранд, ки дар офаридани маҷмӯи маданияти Туркменистони ҷанубӣ, ки дар давраҳои пас аз Намозғоҳи VI вуҷуд дошт, тоифаҳои саҳронишини дар ин ҷойҳо паҳншуда ва ё ин маҳалҳоро дар оғози давраи мазкур (яъне тахминан дар ҳудуди ҳазораҳои II ва I пеш аз милод ё худ дар ибтидои ҳазораи I пеш аз милод) «забткарда» роли калоне бозиданд¹¹⁵.

Дар шарқтари Осиёи Миёна, дар Помир ҳам нақши ба самти ҷануб равонашавии тоифаҳое, ки аз байни аҳолии саҳронишини баромада, зоҳиран, ба ин ҷо бештар аз ноҳияҳои Фарғона ва вилоятҳои ҳамсояи он омадаанд, мушоҳида мешавад. Аз ин насаб тоифаҳо дар Помир ҳанӯз дар аҳди биринҷӣ, дар охириҳои ҳазораи II ва ибтидои ҳазораи I пеш аз милод пайдо шудаанд. Аз асри VII пеш аз милод дар асоси материалҳои археологӣ Помир роҷеъ ба тоифаҳои гурӯҳи скифу сақойи сухани муайян гуфтан мумкин аст. Маълумоти археологӣ ҳамчунин то ҳудуди Ҳиндустон ҳаракат кардани онҳоро ба таври мӯътамад собит менамояд¹¹⁶.

Ин ҳулосаҳо бевосита ба маълумоти сарчашмаҳои хаттӣ ва далелҳои таърихӣ забоншиносӣ, қатъӣ назар аз мадракҳои археологӣ, ки дар асрҳои VII-VI пеш аз милод ба навоҳии ҷануби Помир то наздикиҳои ҳудуди Ҳиндустон (қисман дар ҳоки он) ва маҳалҳои шарқии Афғонистон рафта ҷойгир шудани тоифаҳои эронии мансуб ба гурӯҳҳои сақой ва ё ба онҳо наздик, аз он ҷумла, зоҳиран, аҷдоди афғонҳо ва мунҷонҳои имрӯзро нишон медиҳанд, тасдиқ мегарданд¹¹⁷.

Ҳеҷ ҷои шубҳа нест, ки ин тоифаҳои гурӯҳи шарқии эронӣ аз шимол, аз сарзамини Осиёи Миёна баромада, ба сӯи кишварҳои ҷануб ҳаракат кардаанд.

Инак, чунон ки дидем, ҳам маълумоти археологӣ ва ҳам далелҳои таърихӣ забоншиносӣ аз Осиёи Миёна ба тарафҳои ҷануб, ба Ҳиндустон, Афғонистон ва зоҳиран, ба Эрон нуфуз кардани гурӯҳҳои мухталифи ориёӣ (аввалҳо аксаран ҳиндуориёӣ, баъдтар эронӣ)-ро исбот менамоянд.

¹¹⁵ Кузьмина Е. Е., 1964.

¹¹⁶ Литвинский Б. А., 1960 а; 1969.

¹¹⁷ Грантовский Э. А., 1963 а; Литвинский Б. А., 1967 а, с. 127-133.

Ҳамаи ин бори дигар тасдиқ мекунад, ки Осиёи Миёна бо ноҳияҳои ҳамҷавори худ қадимтарин маҳалли иқомати тоифаҳои ҳиндуэронӣ ва маркази асосии паҳншавии онҳо будааст. Ҳамон тоифаҳои эроние, ки дар Осиёи Миёна мондаанд, ниёгони аҳолии аслии Осиёи Миёна аз оғози аҳди таърих то аввалҳои асри миёна ҳисоб меёбанд.

Баъдҳо бар асоси халқиятҳои шарқизрони Осиёи Миёна, пеш аз ҳама, бохтариҳо, суғдиён ва ба дараҷаи камтар дигар ҷузъҳои таркибии наҷодӣ, халқи тоҷик ба вучуд омад.

Боби дувум

ТОИФАҲОИ ШАРҚИЭРОНИИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР ОФОЗИ ПАЙДОИШИ ҶАМЪИЯТИ СИНФИИ ИБТИДОӢ (АСРИ IX - МИЁНАҲОИ АСРИ VI ПЕШ АЗ МИЛОД)

1. МАТЕРИАЛҲОИ АРХЕОЛОГИИ АСРИ АВВАЛИ ОҲАН

Металлургияи оҳан

Материалҳои археологӣ бо қисми баъзе мадракҳои забонӣ ва ҷамчунин сарчашмаҳои хаттӣ қадим, ки ба давраҳои баъдтар тааллуқдоранд, манзариҳои ҳаёти ҷамъиятии Осии Миёнаи охири ҳазораи II – ибтидои ҳазораи I пеш аз милодро равшан месозанд.

Дар ибтидои ҳазораи I пеш аз милод сокинони Осии Миёна аз маъдан истеҳсолкардани оҳанро ёд гирифта буданд. Ф.Энгелс аҳамияти оҳанро дар таърихи ҷамъияти инсонӣ муайян намуда, навиштааст: «Оҳан аз тамоми ашёи хоме, ки дар таърих роли революсионӣ бозидааст, охирин ва муҳимтарин, то ҳуди пайдо шудани картошка наватарин навъи ашёи хом буда, ба одам хизмат мекардагӣ шуд. Оҳан барои дар майдонҳои васеъ ривож додани зироат ва ба мақсади киштикор тозакардани бешаҳои паҳновар имконият фароҳам овард; вай ба дасти ҳунарманд чунон асбоби саҳт ва тезе дод, ки ҳеҷ як санг ва ҳеҷ як металл то он замон маълум ба вай муқобил истода наметавонист. Ҷамаи инҳо якбора муяссар нашудаанд; аввалин оҳани ҳосилкардашуда бисёр вақтҳо аз биринҷӣ ҳам мулоимтар буд»¹.

Шиносоӣ бо усули аз маъдан истеҳсол намудани биринҷӣ ба инсон дар бобати бопротсессии металлургӣ ба даст овардани оҳан ёрӣ расонд. Оҳан дар кӯраҳои дошӣ, ки ҳарорати он то 1300–1400° мерасид, гудохта мешуд. М.С. Андреев дар солҳои бистуми асри XX ҳамин гуна кӯраҳоро, ки ҳанӯз мавриди истифода буданд, дар водии Ванч пайдо карда буд².

Барои инсонии ибтидоӣ ба моддаи саҳти ёзанда мубаллағ гардидани як порча сангӣ бешакл, яъне маъдан мӯъҷизасо ва пурасрор менамуд. Ин боиси пайдоиши эҳтироми махсус нисбат ба оҳангару фулузсозон ва ҳар гуна бимуҳаббат хушроғатпарастона гардид. Дар миёни бисёр халқҳо ин навъ муносибат то вақтҳои охир давом карда омадааст. Чунинчи, аз ҷумла дар баъзе районҳои Помир оҳангарон одами хеле мӯҳтарам ва корхонаи онҳо ҷои муқаддас дониста мешуд, мардум ба онҳо сарҷа мекарданд ва пас аз ҷамъоварии ҳосил дар оҳангархона маросими қурбонӣ барпо мегардид. Дар баробари ин аз рӯи дигар эътиқодҳои динӣ оҳангарон фиристводаҳои шайтон ва иблис ҳисоб ме-

¹ К.Маркс ва Ф. Энгельс. Асарҳо, ҷилди 21, с. 163.

² Андреев М. С, 1926, с. 8-16.

ёфтанд ва дар истифодаи оҳан мамониатҳои гуногун гузошта мешуданд, ки ин асари ҳамоно тарсу ваҳми хурофии одамон аз фулузот буд³.

Олоти оҳанӣ хеле оҳиста паҳн мегардид. Аввалҳо оҳанро асосан ба мақсади зебу зинат кор мефармуданд. Сонӣ тадриҷан аз он асбобу аслиҳа ме-сохтагӣ шуданд. Оҳанро ба моддаи ёзанда табдил дода, ба ин васила асбобу олот тайёр кардан аз сохтани олоти биринҷӣ дида чандин мартаба душвортар буд. Техникаи нав ба сустӣ азхуд карда мешуд. Аз ин рӯ, бартариҳои фулузи нав зуд ва якбора аён нагардид. Дар аввалин марҳилаҳои зуҳури асри оҳан дар Осиёи Миёна бештар асбобу аслиҳаи оҳану биринҷӣ, чунончи, ханҷарҳои тегааш оҳаниву дастааш (қисман ё тамоман) биринҷӣ сохта мешуданд.

Дар Осиёи Миёна ғалабаи асри оҳан хеле барвақт ба амал омад. Баъзе кишварҳои дигар, масалан, Хитой дар ин бобат аз Осиёи Миёна чандин сад-солаҳо ақиб монда буданд.

Масканҳо

Ёдгориҳои асри аввали оҳан дар Осиёи Миёна назар ба ёдгориҳои пешини асрҳои санг ва биринҷӣ ниҳоятдараҷа кам кашф ва таҳқиқ гардидаанд.

Дар ҷануби Туркменистон баъзе масканҳои қадима, ки ҳаёти онҳо ҳанӯз аз аҳди энеолит шурӯъ гардида буд, мавҷудияти худро дар асри оҳан низ давом медоданд. Чунончи, дар ҳуди Анав қабатҳои маскунӣ мансуб ба асри аввали оҳан кашф гардида, аз ин маснуоти оҳанӣ, аз ҷумла қадимтарин дар Осиёи Миёна досҳои оҳанӣ, пораи корд ва ғайра ёфт шудаанд⁴.

Дар қисмати ҷанубу ғарби Туркменистон, дар он ҷое, ки фалоти Машҳади Мисриён воқеъ аст, масканҳои истехкомӣ ва беистехкоми маданияти дигаргунаи аз Анав фарқкунанда вучуд доштаанд. Баъзе аз онҳо ниҳоят калонанд, масалан, масоҳати маскани Иззатқули ба 50 гектар мерасад. Хонаҳо аз хиштҳои хеле калони дарозиаш 3/4-метра сохта шудаанд.

Водии Машҳади Мисриён ба воситаи каналҳо аз дарёи Атрек шодоб мегардид. Зироат дар зиндагонии аҳли масканҳо мавқеи муҳимро ишғол мекард. Ба ин нафақат шабакаи обёрӣ, балки фаровонии осҳо ва дастгоҳҳои ярма низ шаҳодат медиҳанд. Ба кор фармуда шудани досҳои оҳанӣ набояд шубҳа кард, вале, дар баробари ин, истифодаи досҳои қадимаи сангӣ ҳам, ки тегаи аз санги чақмоқ сохташудаи онҳо пайдо гардидаанд, ҳанӯз давом дошт.

Дар масканҳо лўндаҳои дағғоли оҳан ёфт шудаанд. Аз биринҷӣ яроқи аслиҳа, аз ҷумла шамшер ва пайкон сохта, бо чархи кулоли олоти сафолии хушсифат, вале бенақшу нигор тайёр мекардаанд⁵.

Ниҳоят, гурӯҳи (аз ҷиҳати ҳудуд) савуми ёдгориҳо дар Туркменистони ҷануби шарқӣ, дар резингоҳи Мурғоб, яъне дар Марғиёни охир кашф гардидааст. Калонтарин маскани ин ҷо Ёзтеппа мебошад, ки ба масофаи 34 км дуртар дар тарафи шимоли ғарбии Байрамалӣ воқеъ аст. Ин маскан иборат аз қалъаи тақрибан ростгўшае буда, дар саҳни он манзилҳо ҷой гирифтаанд. Масоҳати умумии Ёзтеппа дар ин вақт (вай баъдҳо низ вучуд дошт) 16 гектар будааст. Дар қалъа рӯи суфаи хиштии баландиаш ҳаштметра бинои калоне сохта шуда буд, ки чанд манзили дарозрӯя ва мураббаъшакл, аз ҷумла толори бузурги ростгўшае дошт. Маълум гардид, ки ин қалъа аслан кўшкӣ пуршукўҳе буда, ҳамчун қароргоҳи ҳокими ин маҳал хизмат мекардааст.

³ Зарубин И. И., 1926, с. 126–127.

⁴ Schmidt H., 1908, p. 156–157.

⁵ Массон В. М., 156 а; «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы». М.–Л., 1966, с. 179–182.

Қисмати асосии бозёфтҳои маскани Ёзтеппаро сафололот ташкил менамояд. Олоти сафолии ин ҷо аз олоти сафолии Машҳади Мисриён бо он фарқ мекунад, ки вай бештар дастӣ сохта шудааст⁶.

Асри аввали оҳан дар Тоҷикистони ҷанубӣ ва Ўзбекистони ҷанубӣ осори худро дар сурати масканҳои Кучуктеппа (вилояти Сурхондарё), Макони Мор (райони Фархори ҷанубии Тоҷикистон) ва баъзе бозёфтҳои дигар боқӣ гузаштааст.

Маскани Кучуктеппа дар дашти Музробод воқеъ гардидааст. Вай ҳанӯз дар айни авҷи тараққиёти аҳди биринҷӣ ба вучуд омада, мавҷудияти худро то ҳуди миёнаи ҳазораи I пеш аз милод нигоҳ доштааст. Дар давраи мавриди баҳс дар ин маскан бинои байзашакли аз хиштҳои дарозрӯя сохташудае мавҷуд будааст (дар солҳои 1962–1964 ҳамагӣ 17 хона кофта тоза карда шуд). Ин бино бо девори мудофиавии мудаввар ихота гардидааст. Аз ин ҷо қолабҳои рехтагарӣ, маснуоти биринҷӣ ва сангӣ, аз ҷумла досҳои сангӣ пайдо шуданд⁷.

Бостоншиносони тоҷик дигар маскани онвақтаро дар поёноби Қизилсу, дар мавзеи Макони Мор кашф намуданд. Биноҳои ин маскан хароб гардида, фақат сафолоти фаровон ва инчунин баъзе маснуоти дигари марбут ба он замон боқӣ мондааст.

Маснуоти ҷудогона ва маҷмӯи асбобу олоти асри аввали оҳан аз дигар ноҳияҳои республика низ ёфт шудаанд. Аз ҷумла, охири маҷмӯи бозёфтҳои Қайроққум, баъзе сағонаҳои дар Помири шарқӣ пайдошударо ҳам ба ҳамон давра нисбат додан мумкин аст⁸.

2. ҶАМЪИЯТИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР АСРИ АВВАЛИ ОҶАН

«Авесто» ҳамчун сарчашмаи таърихӣ

«Авесто», ки аз маҷмӯи матнҳои пайравони оини зардуштӣ иборат аст, муҳимтарин маъхази оид ба таърихи қадимтарини Осии Миёна мебошад. Ҳоло ғайр аз тасдиқи андаке дар Эрон, зиёда аз 100 ҳазор зардуштиён дар Ҳиндустон зиндагӣ менамоянд, ки онро одатан «порсиён» меноманд. Порсиён натавонанд дини қадима, балки матнҳои қадимии диниро маҳфуз медоранд.

Дар миёнаҳои асри XVIII Анкетил Дюперрони франсавӣ, ки нисбат ба омӯзиши дину мазҳабҳои қадим шавқу рағбати махсусе дошт, ба Ҳиндустон сафар намуд. Ӯ назди мӯбадони порсӣ маросими динӣ ва хондани матнҳои қадимиро (ба дараҷае ки мӯбадон балад буданд) омӯхт ва якчанд дастхатро харида гирифт. Ба ватан баргашта, баъдан ӯ тарҷумаи франсавии «Авесто»-ро бо мулҳақоти чанде аз матнҳои марбут ба он интишор дод⁹. Ба воситани ин корнамоии илмӣ ӯ маълумот дар бораи «Авесто» дастраси аҳли илми Европа гардид. Вале тарҷумаи Дюперрон хеле ноқис буд. Аксари порчаҳоро ӯ нодуруст фаҳмида ва ё қомилан нафаҳмида буд.

Дар асри XIX ба сабаби инкишофи забоншиносии муқоисавӣ наздикии забони «Авесто» бо забонҳои қадимии хуб омӯхташуда ва аз рӯи бисёр ёдгориҳои маълуми ҳиндӣ-ведӣ (бо ин забон «Ригведа» ва ёдгориҳои қадими дига-

⁶ Массон В. М., 1959.

⁷ Альбаум Л. И., 1965, с. 59–60.

⁸ ИТН, I, с. 167–168.

⁹ Anquetil du Perron, 1771.

ри Ҳинд навишта шудаанд) ва санскрит исбот гардид. Ҳамчунин пайдо шудани мифтоҳи дувумин забони машҳури эронии қадим – форсии қадим, мутолиа ва баррасии минбаъдаи адабиёти зардуштии пасазавестой ва истифодаи васеи маълумотҳои забоншиносии муқоисавии ҳиндуаврупоиро қайд кардан зарур аст. Омӯзиши забонҳои эронии миёна, аз он ҷумла забонҳои мурда (хоразмӣ, суғдӣ, хутану сакоӣ) ва зиндаи (забонҳои помирӣ) эронии шарқӣ низ аҳамияти бисёр калон дошт. Ҳамаи ин кори тарҷумаи илмӣ «Авесто»-ро нисбатан осон намуд¹⁰. Вале ба ин нигоҳ накарда, тарҷумаи «Авесто» ҳанӯз мушкilotи зиёде дорад ва мўтабартарин мутахассисон ҳам баъзе ҷойҳои муҳими «Авесто»-ро ба таври мухталиф тарҷума мекунанд¹¹.

Муддатҳои зиёде «Авесто» мисли дигар ёдгориҳои динӣ ва ҳамосии ҳиндӣ ва эронӣ ба таври шиғоҳӣ, ки ягона шакли дақиқан маҳфуз мондан буд (ғайр аз баъзе тағйироти муайяне дар талаффуз), нақл карда мешуд. Ин тарзи нақл ва хониш боз муддати дуру дарозе, пас аз сабти хаттии «Авесто» ҳам, дар иҷрои ниёш, таълим ва ғайра, инчунин дар маҳфуз мондани матни анъанавии он аҳамияти умда дошт.

То ба вучуд овардани алифбои авестоии ҳозиразамон (яъне алифбое, ки дастхатҳои то замони мо расидаи «Авесто» китобат шудаанд) матнҳои авестое вучуд доштанд, ки бо алифбои дар асрҳои VI–V пеш милод дар Эрону Осиёи Миёна мустаъмали оромӣ таълиф ёфта буданд. Тибқи навиштаҷоти зардуштии давраи форсии миёна, ки доир ба бисёр масъалаҳои таърихи пешини зардуштия маълумоти дақиқе надошт, дар замони Ҳахоманишиҳо маҷмӯи китобҳои «Авесто» мавҷуд буда, ҳангоми забти Искандари Мақдунӣ аз байн бурда шуд, баъдтар шоҳи ашқонӣ -Валахш (яъне Вологес, одатан ўро бо Вологеси I, ки дар асри I милодӣ ҳукмфармой кардааст, айнӣ як кас мешуморанд) фармон дод, ки бақияи матнҳои авестой ва он ҷӣ ба таври шиғоҳӣ байни мўбадон монда буд, чамъ оварда шавад¹². Олимони имрӯза чунин маълумотро, яъне аслан вучуд доштани «Авесто»-и замони Ҳахоманишиёнро беасос мешуморанд ва баъзеҳо, ҳатто ба мавҷудияти матни ашқонӣ «Авесто» ҳам шубҳа доранд. Вале, зоҳиран «Авесто»-и хаттӣ дар нимаи дувуми давраи Порт (Парфия) ва яқинан дар оғози давраи сосонӣ вучуд дошт. Дар асоси баъзе мадракҳои асноди портҳо, ки аз Насо ёфт шудааст, И.М.Дяконов ва В.А.Лившиц тахмин доранд, ки дар шарқи давлати Порт дар асри I пеш аз милод матни хаттии «Авесто», ҳеҷ набошад, қисмати ҷудогонаи он, мавҷуд буд¹³.

Баъдтар «Авесто» бо алифбое, ки махсус барои навишти он ихтироъ шуда буд, китобат гардид. Ин алифбо дар заминаи хати паҳлавӣ (яъне ҳуруфи китобҳои зардуштии форсии миёна), ки инкишофи яке аз намудҳои хати оромӣ-асос ҳисоб меёбад, ба вучуд омадааст. Вале алифбои авестой хеле зиёдтар (бештар аз ду баробар) ҳуруф, аз ҷумла, 14 ҳарфи садонок дорад. Ин алифбои бо тамоми ҷузъиёташ коркардашуда имкон меод, ки матнҳои «Авесто» бо нигоҳ доштани тарзи талаффузи анъанавии гўяндагони он аз давраи пайдо-

¹⁰ Оранский И. М., 1960.

¹¹ Дар ин бобат махсусан муқоисаи тавзеҳи «Авесто», ки ба Х.Нюберг ва Э.Хертсфелд тааллуқ дорад, қобили ибрат аст: онҳо дар бисёр масъалаҳо нуқтаи назари ба якдигар тамоман муқобилро пеш меронанд (Nyberg H.S., 1938; Herzfeld E., 1947. Таҳлили мубоҳисавии ақидаҳои онҳо дар Henning W.B., 1951).

¹² Сипас, мувофиқи ҳамаи навиштаҷот, матнҳои парокандаи авестой дар аҳди Ардашери I ва Шопури I дар як ҷо чамъ карда шуданд (Widengren G., 1965, s. 246–247).

¹³ Дяконов И. М., Лившиц В. А., 1966, с. 153–157.

иши ин ёдгорӣ хеле дақиқ ва саҳеҳ сабт гардад; ба замми ин чунин сабт бо як қатор хусусиятҳо (бештар марбут ба хусусиятҳои қадимаи лаҳҷавӣ) симои забони эронии қадимаро, ки ҳангоми пайдоиши матнҳои авестой мустаъмал буд, пурра ва комилан инъикос менамояд.

Алифбои авестой зоҳиран дар асри VI, аниқтараш дар замони Хусрави I (531 – 579) ба вуҷуд оварда шудааст¹⁴. Матнҳои бозмондаи «Авесто», ки қадимтарини онҳо ба асрҳои XIII ва XIV тааллуқ доранд, ба ҳамин китобати давраи охири сосонӣ мансуб мебошанд.

Китобати «Авесто» ба алифбои то замони мо расидааш аслан дар асоси нақли лафзии он сурат ёфтааст. Худи номи «Авесто» аз калимаи форсии миёнаи *apastāk*, баъдан *apastāv* – ба маънии «асос» (ва ё мувофиқи тафсиrotи дигар «гузориш», «дастур», «ниёиш» ва ғ.)¹⁵ аст, ки бевосита ба матни маҳфузмондаи «Авесто» нисбат дорад¹⁶. Замимаҳои он «Занд» (калимаи форсии миёнаи *zand* «дониш», «таълимот») номида мешуданд. Зоҳиран, матни хаттии «Авесто» (дар сабти алифбои кӯҳна ва шояд дар давраҳои аввали китобати нав) ва ҳамчунин дигар иловаву тафсирҳои дастури авестоиро низ «Занд» мегуфтанд. Вале баъдтар номи «Занд» бештар ба тарҷума ва тафсири дар замони Сосониён анҷомгирифтаи «Авесто» (ҳамаи дастхатҳои қадимии «Авесто» дорои тарҷумаи таҳтулафзӣ ба забони форсии миёна мебошанд) нисбат дода мешуд.

Аз ҳамин ҷост, ки муддатҳои зиёде дар илми Европа номи нодурусти «Авесто» – «Занд-Авесто» ва номи забони авестой дар шакли «забони зандӣ» ривоч дошт.

«Авесто» дар зарфи мавҷудияти чандинасраи худ борҳо кодификатсия шудааст. Чунон ки сарчашмаҳо хабар медиҳанд, ҷамъоварӣ ва танзими қавонини «Авесто» дар замони Вологеси I Ашконӣ (зоҳиран, асри I милодӣ), Сосониёни аввалия (асри III), Шопури II (асри IV), ки таҳрири пураҳамияти китоби муқаддас зери роҳбарии Атурпати Меҳроспандом анҷом ёфт ва ниҳоят, пас аз ҳаракати маздакиён, дар аҳди Хусрави I (асри VI), ки аз «Авесто» баъзе матнҳои дар асрҳои IV – V вуҷуддошта партофта шуданд, ба вуқӯъ пайваستاаст.

Пас аз ин таҳрири охирин «Авесто» аз 21 китоб (наск) иборат буд, ки ном ва мазмуни мухтасари онҳо аз рӯи асари оид ба дини зардуштӣ дар асри IX таълифкардаи Денкарт маълум аст (ин хулоса на аз рӯи матни авестой, балки

¹⁴ Аз рӯи нуқтаи назари дар асарҳои Г.Юнкер ва баъзе дигар олимони ифодашуда алифбои авестой гӯё дар асри IV ташаккул ёфтааст. Вале, чунон ки ҳанӯз дар асри гузашта эроншиносии маъруфи рус акад. К.Залеман ва сипас, В.Ҷеннинг, Г.Моргенштерне, Г.Бейли собит намудаанд, алифбои авестой на пештар аз асри VI ба вуҷуд омадааст (Henning B., 1958, 52; ниг.: инчунин Периханян А.Г., 1966, с.108–109; ҳамон ҷо ниг.: феҳристи муфассали асарҳо).

¹⁵ Henning W. B., 1946, p. 725; ИТН, I, с. 175.

¹⁶ Ба таври васеъ дар байни зардуштиён паҳн гардидани нақли лафзии матнҳои муқаддас боиси он шуд, ки то давраҳои аввали асрҳои миёна қавмҳои ғайризардуштии муносири онҳо аксар вақт гумон мекарданд, пайравони зардуштия умуман китобҳои муқаддас надоранд. Сабаби аз замони истилои арабҳо дар кишварҳои исломӣ баръакси исавиён ва яҳудиён «аҳли китоби муқаддас» ҳисоб нашудани зардуштиён, ки ба вазъи расмии онон дар олами ислом нақши худро гузопштааст, эҳтимол, дар ҳамин бошад. Адабиёти зардуштӣ низ мавқеи анъанаи нақли лафзӣ, аз ҷумла, аҳамияти дар ҳифзи қоидаҳои муқаддаси «Авесто» доштаи онро бевосита таъкид менамояд (Widengren G., 1965, 245-259).

аз рӯи тарҷумаи форсии миёнаи «Авесто» аст)¹⁷. «Авесто»-и то замони мо расида ҷаҳонро қисмати китобати давраи охири сосониё таъсир медиҳад. Ин, пеш аз ҳама, фаслҳои дар бар мегирад, ки барои тоату ибодат заруранд; ҷузъҳои мавҷудаи «Авесто», китобҳои «Ясно» ва ғайра низ мувофиқи ҳамаин мақсад тартиб ёфтаанд. Аз ин китобҳо танҳо «Видевдат» қомилан ба яке аз китобҳои «Авесто»-и қадим мутобиқат мекунад.

«Авесто»-и имрӯза аз китобҳои «Ясно» – «назр», «ниёз», маҷмӯи матнҳои маросимӣ; «Яштҳо» («Яшт» – «ниёш», «ситош»), сурудҳо дар васфи худоёни дини зардуштӣ; «Видевдат» – «қонун ба муқобили девон» (шакли баъдинаи нодуруст «Вандидод»), дастурҳо дар бораи покизагӣ ҳангоми тоату ибодат (як қатор муқаррароти динӣ ва шаръӣ, порчаҳои асотири қадим, ҳамоҳанг ва ғайра дар бар мегирад); «Виспрат» – «ҳама родҳо» (номи баъдинаи каме нусаҳои он «Виспарад»), аз маҷмӯи дуо ва матнҳои ибодатӣ иборат аст. Ғайр аз ин, ба «Авесто» якҷанд қисматҳои ҳаҷман хурд ва қаҳрамонӣ дохил мешаванд¹⁸.

Аз 72 боби «Ясно» 17-тоашро «Готҳо» («Сурудҳо»-и пайғамбар Зардушт - асосгузори зардуштия), 7-бобро «Ясна ҳаптаҳатӣ» («Яснои Ҳафтбоба»), ки аз ҷиҳати забон ва замони офариниш ба «Готҳо» наздик аст, таъсир менамоянд. Лаҳҷаи «Готҳо» ва «Яснои Ҳафтбоба» нисбат ба ҷузъи дигари «Авесто», ки «Хурд-Авесто» ном гирифтааст, кўҳнатар мебошад ва аз он бо хусусиятҳои лаҳҷавӣ фарқ мекунад.

Баъзе муҳаққиқон (П.Тедеско, А.Мейе) забони авестоиро ба забонҳои эронии ғарбӣ нисбат додаанд, дигарон (мисли Х.Нюберг) онро аз гурӯҳи забонҳои шарқиронӣ меҳисобанд. Ақидаҳои дигаре низ мавҷуданд, ки мувофиқи онҳо ин забон дар байни забонҳои эронӣ мавқеи алоҳида (К.Гоффман) ва ё дар байни гурӯҳи забонҳои ғарбӣ ва шарқӣ мавқеи васатӣ дорад (В.Хеннинг). Як қатор хусусияти алоҳидаи забони авестой, аз ҷумла, лаҳҷаи «Готҳо» бо забонҳои шарқиронӣ мувофиқат мекунад. Дар «Хурд-Авесто» таъсири забонҳои эронӣ (аз он ҷумла, забонҳои ғарбӣ) дар минтақае, ки забони авестой ҳаҷман забони муқаддас интишор ёфта буд, ҳис карда мешавад.

Масъалаи замон ва макони пайдоиши ҷузъҳои «Авесто» то имрӯз аз бисёр ҷиҳат баҳснок аст. Мувофиқи анъанаи дини зардуштӣ, ки дар замони Сосониён тасдиқ ёфтааст, замони зиндагии Зардушт ва офарида шудани «Готҳо»-ро ба охири асри VII – нимаи аввали асри VI пеш аз милод нисбат медиҳанд. Ин ақида ро муҳаққиқоне тарафдоранд, ки анъанаи маҷмӯро қомилан асоснок мнуморанд. Вале баъзе олимони ба ҳақиқати он шак доранд; онон қайд мекунанд, ки ин анъана дар давраи баъдтар тасдиқ ёфтааст ва эҳтимолан пайдоиши он ҷанбаи ривоятӣ дорад. Дар замони ҳозира, ба ҳар ҳол, бо мушкилӣ метавон ба эҳтимолинокии ин таърих бовар намуд, гарчанде имкон дорад, ки, дар ҳақиқат, Зардушт дар охири асри VII – оғози асри VI пеш аз милод зистааст.

Мувофиқи ривоятҳои маъмули давраи сосонӣ ва баъдина, Зардушт дар Атропатена (Озарбойҷон) ва ё аз Роғи мидӣ (Райи асримиёнагии наздики Техрон) баромадааст. Вале ин маълумот ҳоло безътимод шумурда шудааст;

¹⁷ West E. W., 1892.

¹⁸ Тарҷумаи «Авесто» ё қисмҳои он ба забонҳои русӣ ва европоӣ мавҷуд аст: Коссович К., 1861; Бертельс Е.Э., 1924, с. 3-11; Брагинский И.С., 1956, с. 35-37; 46-49-70, 105-116, 182-187 ва ғ.; Бертельс Е.Э., 1960, с. 53-66; Абасов В.И., 1963, с. 349-350, с. 367-370; Darmesteter J., 1892-1893; Wolff F., 1910; Lommel H., 1927; Gershevitch I., 1959; Humbach H., 1959; Duchesne-Guillemin J., 1963 ва ғ.

ҳақиқатан ҳам материалҳои «Хурд-Авесто» ба мавҷудияту ҳокимияти деринаи ҷамоаи пайравони Зардушт дар Роғ ишорат мекунанд; ин ҳолат, бешубҳа, аз он сабаб рӯй додааст, ки ноҳияи мазкур, ки дар қисмати шимоли шарқии Мод (Мидия) ҷой дошт, нахустин ноҳияе буд, ки таълимоти Зардушт аз шарқ ба он роҳ ёфт.

Ривояти хеле қадима мавҷуд буд, ки тибқи он Зардушт гӯё дар Бохтар зистааст. Ин ривоят дар асари муаллифи юнонӣ Ктесий (охири асри V-оғози асри IV пеш аз милод) ифода ёфтааст¹⁹. Ба ин ривоят пайравӣ намуда, баъзе олимони (аз қабилҳои Ч.Мултон) гумон кардаанд, ки «Готҳо» дар Бохтар офарида шудаанд, ҳамчунин забони онҳоро дар давраи қадим авестой ҳисобидаанд (дар асри XIX В. Гейгер ва дигарон ҳамин гуна ақида доштанд). Вале баъзе маълумотҳо ин ақидаро тасдиқ намеkunанд, ёдгориҳои ба наздикӣ кашфгардидаи забони Бохтари давраи кушони бошад, онро аз эҳтимол дур месозанд.

Ж.Дармстетер, В.Чексон ва баъзе дигар олимони, баъдтар дар солҳои 30–40 асри XX Э.Хертсфелд ва муаллифони дигар, ки Зардуштро ҳамзамони Ҳахоманишиёни нахустин, аз ҷумла, Дорои I шуморидаанд, ғайриқадимии ӯро ба шимоли ғарби Эрон нисбат медиҳанд. Вале, мувофиқи ақидаи маъмули замони ҳозира, «Готҳо» то ба миён омадани давлати ҳахоманишӣ тартиб ёфтаанд ва аз сӯи пайдоиши худ ба Эрони ғарбӣ муносибат надоранд.

Мувофиқи ақидаи муҳаққиқони ҳозиразамон, пеш аз ҳама, ба маълумоти географии худӣ «Авесто» истинод мекунанд, «Готҳо» ва қисматҳои, ки ба он аз ҷиҳати замон наздикӣ доранд, дар яке аз ноҳияҳои Осиёи Миёна ва ё минтақаҳои муҷовири шимоли ғарби Афғонистон ва шимоли шарқи Эрон офарида шудаанд. Дар ин бобат ақидаҳои мухталиф баён карда мешаванд. Масалан, баъзеҳо ба ноҳияи ҷараёнгоҳи миёна ва поёноби дарёи Аму ва ё аслан ба Хоразм ишора мекунанд (С.П.Толстов ва диг.); дар ин маврид нуқтаи назари қабулнамудаи И.Маркварт, Э.Бенвенист ва олимони дигар, ки мамлакати асотирии Аириёнам Васеҷах «Фарохнои Ориёно» – ватани эронӣ ва дини зардуштиро бо Хоразм айнӣ медиҳанд, ба асос гирифта мешавад; ба ғайр аз ин ба ноҳияҳои байни дарёи Аму ва дарёи Сир, яъне ба Суғд ва ё ноҳияҳои ҳамсояи он (Х.Нюберг) ба сарҳадҳои скифу сакоӣҳои осийимиёнагӣ (В.И.Абаев) ва ноҳияҳои соҳили баҳри Арал ва поёноби дарёи Сир (Г.Виденгрэн); ба Марв, Суғд ва Хоразм (Ж.Дюшен-Гюймен) ва ғайра ишоратҳо кардаанд.

Нуқтаи назаре (дар қорҳои В.Ҳеннинг, К.Барр, И.Гершевич, Р.Сеннер ва дигарон) ба таври васеъ паҳн гардидааст, ки мувофиқи он «Готҳо» дар ҳудуди конфедератсияи давлати Хоразм, ки пеш аз забткориҳои Ҳахоманишиён мавҷуд буд, офарида шудаанд (дар ин маврид ба санаи анъанавии Зардушт, ки дар боло ба он ишора рафт, пайравӣ мешавад). Ба ин мавзӯ ноҳияҳои қисмати ҷануби Хоразм низ дохил мегарданд ва махсусан Марғиёну Ориё ҳамчун макони офарида шудани «Готҳо» шинохта мешаванд (В.Ҳеннинг ва диг.; академик В.В.Струве аз рӯи асосҳои дигар ба Марғиён ҳамчун ватани дини зардуштӣ назар менамуд); ба қавли В.Ҳеннинг, матнҳои авестои баъдина имкон дорад дар Систон эҷод гардидаанд²⁰. Вале қатъӣ назар аз ин ки оё чунин конфедератсияе бо сарварии Хоразм вучуд дошт (маълумоти муаллифони қадим ба ин суол ҷавоби мусбат медиҳанд), далелҳои муайяне оид ба муносибати Зардушт ба он мавҷуд нестанд.

¹⁹ Пьянков И. В., 1968.

²⁰ Henning W. B., 1951, p. 44-45.

Ба замми ин, муҳаққиқоне, ки ба «санаи анъанавии Зардушт» пайравӣ намуданро зарур наменшуморанд ва ё аслан онро эътимоднок намендонанд, одатан офариниши «Готҳо»-ро ба замони бисе қадимтар, яъне замони пеш аз ҳучуми Ҳахоманишиҳо ба Осиёи Миёна нисбат медиҳанд. Масалан, И.М.Дяконов²¹ дараҷаи инкишофи ҷамъияти тасвиринамудаи «Готҳо»-ро ба назар гирифта, гумон менамояд, ки онҳо бояд пештар аз асри VI ва то нимаи дувуми асри VII пеш аз милод эҷод шуда бошанд. Эд. Мейер ва баъзе донишмандони дигар дар вақти худ, ҳатто имкони ба қарибҳои соли 1000-ум ва ё ибтидои ҳазораи I пеш аз милод нисбат доданро ҳам изҳор карда буданд. Ва муаллифи яке аз охири асарҳои бузурге оид ба дину мазҳабҳои эронӣ - Г.Виденгрэн менависад, ки бо камали боварӣ метавон замони зиндагии Зардуштро ба давраи байни солҳои 1000–600 пеш аз милод, ҳеҷ набошад, ба давраи пеш аз пайдоиши давлати ҳахоманиший нисбат дод²².

Ба ақидаи чанде олимон (аз он ҷумла, И.М.Дяконов, Г.Виденгрэн ва диг.) «Авесто»-и аввали то миёнаи асри VI пеш аз милод дар шарқи Мидия, дар Роғ пазируфта шуд, аз он ҷо таълимоти он дар шакли тағйирёфта бошад ҳам, дар Эрони ғарбӣ паҳн гардид. Муҳаққиқони дигар интишори ғояҳои «Готҳо»-ро ба ғарб, ба замони Ҳахоманишиҳои нахустин (замони Куруш ба қавли В.Хинтс, замони Дорои I ба қавли В.Хеннинг, И.Гершевич ва ғ.) нисбат медиҳанд.

Ба ҳамин тариқ, ба ҳулосе бояд омад, ки замони фаъолияти Зардушт ва офариниши «Готҳо» пештар аз охири асри VII - аввали асри VI пеш аз милод мансуб аст, вале маҳз ба ҳамин замон ва ё як-ду аср пештар муносибат доштани онҳоро мо яқинан гуфта наметавонем. Доир ба макони пайдоиши «Готҳо», гарчанде ҳоло ягон ноҳияи муайянеро бо боварии қатъӣ ном бурдан мумкин нест, бо вучуди ин, метавон тасдиқ кард, ки он дар минтақаи Осиёи Миёна ва ё ноҳияи ҳамсарҳади он воқеъ буд. Дар ин бора ҳудуди географии ҳуди «Авесто» ва маҷмӯи мамолики дар он номбаршуда шохиди мӯътамаде шуда метавонанд.

Номгӯи нисбатан пурраи ин мамолик дар боби аввали «Видевдат» оварда шудааст. Дар ин ҷо дар силсилаи «беҳтарин кишвар ва мамлакатҳо»-и офаридаи Аҳурамаздо инҳо номбар мешаванд: Аириёнам Ваеҷаҳ, «Гава, макони суғдиён», «Моуруи [ноҳияи Марв] тавоно, ростипараст», «Баҳди (Бохтар) зебо бо дирафшҳои афроста», «Нисайя, ки байни Моуру ва Баҳди воқеъ аст», Ҳарайва (ноҳияи Ҳирот) ва ноҳияҳои дигар то мавзеҳои Ҳинд ва Ҳарахвати (Арахозия) дар ҷануби шарқӣ, Ҳайтуманта дар водии Ҳилманд дар ҷануб, кишварҳои гургониён ва Роғ (дар шимоли шарқии Мидия) дар ғарб. Ҳамин тавр, ҷаҳонбинии географии тартибдиҳандагони ин матн авестой тақрибан тамоми ноҳияҳои асосии Осиёи Миёна ва минтақаҳои ҳамсарҳади он – Афғонистону Эрони шимоли шарқиро дар бар мегирад. Аслан, матн дар ин шакл то замони мо расида нисбат ба қисматҳои дигари «Авесто» ба давраи баъдтар, ба замоне дахл доранд, ки зардуштия ба таври васеъ паҳн шуда буд. Баъзеҳо ақида доранд, ки асоси ин матнро порчае ташқил мекард, ки дар он теъдоди камтари кишварҳо номбар шуда буданд.

«Суруд дар васфи Митра» («Яшт»-и X, «Меҳр Яшт»), ки дар он ҳам номгӯи якчанд кишварҳо омадааст, ба давраҳои нисбатан қадимтаре муносибат дорад. Ин «Яшт» яке аз беҳтарин намунаҳои шӯрияти авестой (ва ё эронии қадим) мебошад. Дар ин ҷо, аз ҷумла тавсифоти пуробуранги кишварҳое,

²¹ Дяконов И.М.. 1956, с. 390 ва мобаъд.

²² Widengren G., 1965, s. 61.

ки «сипаҳбадони мағлубнашавандаи онҳо корзорҳои беададе месохтанд, кўҳҳои баланди пурчарогоҳ ба шахси парастори чорпоён хидмат мекарданд, кўлҳои булўрин ба масоҳати бузург паҳн шуда, дарёҳои васси пуроб ба сўи Ишкат ва Парут, Ҳироту Марв, Ғави Суғд ва Хоразм равон буданд», дода шудааст²³.

Ба минтақаи дар ин порча тасвиршуда бояд ҳамчун ба минтақае назар кард, ки дар он аз ҳама пештар дини зардуштӣ паҳн гардид ва, ба ақидаи мо, дар яке аз ин кишварҳои номбурда ватани нахустин матнҳои авестоиро бояд ҷуст. Қайд кардан зарур аст, ки дар ин ҷо ноҳияҳои номбар мешаванд, ки бо Бохтар ҳамсояву ҳамсарҳад буданд ва ё қисман дар замони пеш аз Ҳахоманишиҳо ба таркиби он дохил мешуданд. Аз ин рӯ, Бохтар бо «дирафшҳои афрошта», чи тавре ки он дар «Видевдат» ёд мешавад, агар нахустин набошад, яке аз он кишварҳоиест, ки дар манотиқи он дини зардуштӣ аввалин бор паҳн гардид.

Дар матнҳои «Хурд-Авесто» муттаҳидшавии таълимоти Зардушт, ки аз тарафи пайравони ӯ инкишоф дода шуд, бо ғояву русумот ва образҳои ба таблиғоти аввалияи пайғамбар бегона, вале дар «Хурд-Авесто» инъикосёфта, мушоҳида мегардад. Ҳатто «Яснои Ҳафтбоба», ки ба ҳамон лаҳҷаи «Готҳо» тартиб ёфта буд, гузаштҳои зиёде бо оинҳои паҳншуда дорад. Як силсила сурудҳои «Авесто» худоён ва персонажҳои асотириро (мисли Митра ва Ҳавма) васф мекунанд, ки аз қадим боз ориёён онҳоро ситоиш мекарданд, вале аз тарафи пайғамбар дар «Готҳо» рад гардидаанд. Ин натиҷаи созиш бо дину мазҳабҳои қабилавӣ буд, ки дар ҳудуди давлатҳои бузурги ҳахоманишӣ, Порт ва Сосониён паҳн гардида буданд ва дар замони мавҷудияти онҳо ҷузъҳои «Хурд-Авесто» эҷод гардида, тартиб ва таҳрир меёфтанд. Вале чунин дину оинҳо ва дастурҳои маросимӣ ба таври сохта тавассути ибораҳои «чунин гуфт Ахура-Маздо ба Зардушт...» ва дигар василаҳои таҳрирӣ дар он аз номи Зардушт оварда мешаванд. Ба истиснои ин фикраҳои илова чанде порчаҳои «Хурд-Авесто», махсусан «Яштҳо», аз рӯи мундариҷаи худ нисбат ба замони мураттаб гардидани «Готҳо» қадимтаранд.

Ҳамин тавр, «Авесто» натавон доир ба дини зардуштӣ, балки доир ба баъзе оину мазҳабҳои эронии қадим ва русумоти қабилавие, ки ба замони умумияти ҳиндуаврупоӣ дахлдоранд, маълумот медиҳад. Дар баробари ин «Авесто» муҳимтарин ёдгории дар бобати омӯзиши айёми бостон, маданияту маишат, созмонҳои иҷтимоӣ ва сиёсии давр, ҳамчунин осори ҳамосии қабилаҳои эронии Осиёи Миёна ва Эрон мебошад.

Қараёни махлутшавии таълимоти Зардушт бо дигар мазҳабҳои эронӣ дар миёнаи асри V пеш аз милод сурат ёфт.

Замони офариниши «Яснои Ҳафтбоба»-ро асри VI – оғози асри V пеш аз милод, иншои «Яштҳо»-и қадимтар (ва махсусан «Меҳр Яшт»)-ро даҳаҳои нахустини асри V пеш аз милод меҳисобанд²⁴. Вале дар ин сурат, одатан, дар назар дошта мешавад, ки «Готҳо» дар оғоз ва ё нимаи аввали асри VI пеш аз милод мураттаб шудаанд. Вале эҳтимол дорад онҳо пештар эҷод шудаанд, аз ин рӯ, қисматҳои аз ҷиҳати замон пасоянди «Авесто», «Яснои Ҳафтбоба» ва «Яштҳо»-и аввалиро метавон ба замони боз ҳам қадимтар нисбат дод ва онҳоро байни санаи аниқ муайян нагардидаи Зардушт ва миёнаи асри V пеш аз милод ҷой дод. Мураттаб кардани матнҳои дигари «Хурд-Авесто» аз замо-

²³ Доир ба ҷойгиршавии ин вилоятҳо нигаред: ИТН. I, с. 505.

²⁴ Gershevitch I., 1959.

ни нишондодашуда пасонтар низ идома дошт, баъзе аз онҳо, эҳтимол, дар асрҳои якуми ҳазораи I милодӣ ташаккул ёфта бошанд.

Чунон ки аз гуфтаҳои боло равшан мегардад, ҳангоми истифодаи «Авесто» ҳамчун маъҳази таърихӣ бояд гуногунҷанбагии он, ки ифодакунандаи давраҳо ва ҳатто аҳдҳои мухталифи таърихӣ мебошанд, таъсири ақоиду тасаввуроти муҳаррирон ва тартибдиҳандагон ба матни то замони мо бозрасида ба назар гирифта шаванд. Дар ин ҳолат, ҳатто як фикра чун ҳамбастаи маълумоти замонҳои мухталиф ба назар мерасад.

Ба ҳамаи ин маҳдудиятҳо нигоҳ накарда, «Авесто» муҳимтарин ва ягона маъҳазест барои равшан намудани таърихи қадимтарини эронӣ ба шарқӣ, яъне мардуми Осиёи Миёна, Афғонистон ва он қисмати Эрон, ки дар шафати Осиёи Миёна воқеъ гардидааст.

Ҷамъияти Осиёи Миёна мувофиқи маълумоти «Авесто»

Маҷмӯи нисбатан комилтари маълумоти «Авесто» дар масъалаи тавсифи ҷамъият асари В.Гейгер «Маданияти Эрони шарқӣ дар аҳди бостон» мебошад²⁵. Дар муддати пас аз соли 1882 ин асар аз бисёр ҷиҳат кўҳна шудааст, вале, мутаассифона, асаре ҳаммонанди он аз ҷиҳати дарбаргирии материал ҳоло ба миён наомадааст. Ба ғайр аз диди нави филологӣ-лингвистӣ дар чунин асар маълумоти «Авесто»-ро мумкин аст аз назари комёбиҳон нави археологӣ тадқиқ кард. Умед аст, ки эроншиносон ва бостоншиносони мо дар солҳои наздик чунин асари заруриро ба вуҷуд меоранд.

Муҳаққиқон хусусияти ҷамъияти авестоиро тадқиқ намуда, чаҳорзина будани онро қайд намудаанд. Дар «Яшт»-и X, 115 оварда шудааст: «Сарвари динии хонадон нманйа; сарвари динии авлод – висйа; сарвари динии қабила – зантума; сарвари динии мамлакат – даҳйума; сарвари олии динӣ – «заратуштротэма» номида мешавад²⁶.

Ба ҳамин тариқ, оила *нмана* ном дошт. Сарвари чунин оилаи патриархалӣ кадхудо – *нманопати*, яъне «худованди хона» буд, зани калонӣ дар оила *нманопатни* – «кадбону» номида мешавад. Мавқеи зиёдро ишғол кардани зани калонӣ дар оилаи тоҷикон, махсусан сокинони маҳалҳои назди Помир, бо ҳукмронии ҳазорсолаи ислом нигоҳ накарда, то замони мо боқӣ мондааст. Материалҳои этнографияе, ки дар мавзёҳои гуногуни Помир ҷамъоварӣ шудаанд, ба ин шаҳодат медиҳанд.

Як далели дигар, вале ғайримустақиме оид ба роли баланди занон дар Осиёи Миёна қадим мавҷуд аст. Чунон ки маълум аст, дар замонҳои қадим ҳукмрони ноҳияҳои Осиёи Миёна – Уструшон ва Суғд лақаби «афшин» доштанд²⁷. Таҷзия ва таҳлили таърихӣ этимологии ин истилоҳро В.И.Абаев анҷом додааст. Ў тафсирҳои кўҳна ва дар ҳақиқат беасосро рад намуда, ин истилоҳро бо калмаи дар забони осетинӣ боқимондаи *äfsin* – «кадбону» муқоиса намуд²⁸. Ба ақидаи В.И.Абаев занон – сарварони қабилаҳои сақой-массагетӣ бояд ҳамин унвонро медоштанд. Аз онҳо ин истилоҳ баъдтар ба ноҳияҳои ҳамсои Осиёи Миёна гузашта, нисбат ба мардони сарвар истифода

²⁵ Geiger W., 1882.

²⁶ Gershevitch I., 1959; p. 131. 276, 299.

²⁷ Бартольд В.В., 1964 а, с. 497.

²⁸ Абаев В.И., 1959, с. 112-116; доир ба амали *äfsin* байни осетинҳо ниг.: Косвен М.О., 1961.

шудааст²⁹. Ба ҳамин тариқ, истилоҳе, ки дар байни осетинҳо маънии «кадбону»-ро дошт, дар Осиёи Миёнаи қадим тадриҷан нисбат ба мардони ҳукмрон истифода гардид.

Дар матнҳои авестой калимаи «нманий» аъзои оиларо ифода менамояд, дар баробари ин, чунон ки И.Гершевич исбот кардааст, истилоҳи мазкур эзиди ниғаҳбони хонадонро низ ифода мекунад, ки мувофиқи тасаввуроти қадимии мардуми рус номи «парии хонагӣ»-ро гирифтааст. Ҳамчунин эзидони қабилавӣ мавҷуд буданд, ки онҳоро «висйа» меномиданд.³⁰ Амали ин эзидон қисман бо амалиёти фравашихо – фариштаҳои ниғаҳбон ва рӯҳи тамоми мавҷудот мутобиқ мебошад³¹.

Ба ҳайъати оила узвҳои ноқисулҳуқуқ – вира, вайса ва парийатар низ дохил мешуданд. Вира маънии «мард», «сарбоз»-ро дорад, вале маънии «ғулом»-ро низ метавонад ифода кунад. Масалан, дар «Яшт»-и X, 28 оид ба Митра сухан меравад, ки вай ба он хонадоне, ки хайрхоҳ аст «ғалаву рама ва вираҳои зиёд», яъне ғуломонро тақдир меорад. Умуман, ҳангоме ки дар «Авесто» номбурд ва муқобилгузори чорпоён ва вира оварда мешавад, вира одатан ғуломро ифода мекунад. Вайса ва парийатар, тибқи баъзе матнҳо, ба ҳайъати оила ҳамчун узвҳои хурд дохил мешудаанд³².

Иттиҳодияҳои нисбат ба оила калонтар аз риштаи падарӣ «нафа» ном доштанд. Онҳо соҳиби замини кишт, чарогоҳ ва дигар дорони дигари умумӣ буда, моликияти аъзои иттиҳодияро риштаҳои ҳамрашӣ ва кафолат ба ҳам мепайвастан. Ин гурӯҳҳо хеле бузург буданд ва наздики 100 марди комилҳуқуқ ба он дохил мешуд. Оид ба мавқеи чунин гурӯҳҳо, аз ҷумла, гилаи Зардушт шаҳодат медиҳад: «Бизоатмандон ва муттафиқон аз ман рӯ тофтанд, ҷамоа нисбат ба ман номехрубон аст, ҳамчунон ки шаҳриёрони дурӯғпарасти кишварҳо номехрубонанд» («Ясно»-и 46, 1)³³.

Қабила («вис») аз якчанд гурӯҳҳои бизоатманд иборат буд, сардори қабила «виспати» ном дошт. «Вис» натавон қабила, балки маскани аҳли қабила – деҳро низ ифода мекунад. Дар аввал, зоҳиран, ин макони зист аз якчанд хонадон иборат буд. Баъдтар вай батадриҷ хусусиятҳои ҷамоаи кишоварзиро соҳиб шудааст³⁴.

Ҷавонон ҳангоми ба камол расидан (овони 15-солагӣ) маросими иртиқаро ба дин ва ҷамоа мегузафтанд. Дар маҷлиси гурӯҳи бизоатмандон ба онҳо камарбанд ва пирохани муқаддас бахшида мешуд. Ба ин амал ҳамчун «таваллуди дувум»-и инсон назар мекарданд. Танҳо пас аз ин ҷавон узви комилҳуқуқи ҷамоа мегардид, дар маросимҳои динӣ иштирок менамуд, ўҳдадориро гирифта ва ақди никоҳ баста метавонист.

Аксари масъалаҳои хонаводаро шӯрои қабила, ки сарварони гурӯҳҳои бизоатманд ба он дохил мешуданд, ҳал мекард. Шӯро масъалаҳои ҳаёти дохилӣ, истеҳсоли ва ҷамъиятии марбут ба анҷоми вазоифи динӣ ва ҳуқуқӣ, ғайр аз ин масъалаҳои муносибат бо қабилаҳои дигарро ҳал менамуд³⁵.

Мувофиқи матнҳои «Авесто», дар ҷамъияти онзамона тафриқаи иҷтимоию молумулкӣ хеле васеъ инкишоф ёфта буд. Дар боло мо ба ғуломон иш-

²⁹ Абасев В. И., 1958, с. 110-111.

³⁰ Gershevitch I., 1959, p. 265.

³¹ Дар ҷамои ҷо, р. 266; ИТН, I, с. 140.

³² Gershevitch I.; 1959, p. 87, 182; ИТН, I, с. 141-143.

³³ Периханян А. Г., 1968, с. 34-38.

³⁴ ИТН, I, 1963, с. 143-146.

³⁵ Периханян А. Г., с. 38-39.

рат кардем. Дар қисматҳои мухталифи «Авесто» ба кадхудоён ва шахсоне ишора мешавад, ки галаву рамаи фаровонеро соҳибанд. Чорпо боигарии асосӣ ба ҳисоб мерафт, вале маълум аст, ки боигарии дороён натавонанд чорпо, балки заминро сарватҳои дигар низ буд.

Дар «Авесто» гурӯҳҳои «ичтимоӣ-қасбӣ» ба монанди рӯҳонӣ, сарбозу дучархасавор, деҳқони чорводор ва (як бор) ҳунарманд номбар мешаванд. Баъзе олимони ақидадоранд, ки ин тақсимои иҷтимоӣ ба давраи умумияти ҳиндуэронӣ дахл дорад ва аз ин сабаб қобили таваҷҷӯҳ нест; дигарон бошанд, ба таври асоснок мӯътақиданд, ки он инъикоскунандаи ҳақиқати (дар замони пайдоиши «Авесто» ва баъдтар) вучуддоштаи таърихӣ мебошад, аз ин рӯ, ҳангоми таҷдиди ҷамъияти «Авесто» бояд ба мадди назар дошта шавад³⁶.

Дар баробари мардуми оддӣ ҷамъият дорои «родмардон» ва «ашрофон» буд. Яке аз истилоҳот ба маънии «родмард», «ашроф» – «азата» («асилзода») аст. Аксаран вай сарвари васа (қabila) ва оилаи худ мебошад. Таҳлили таҷзияи комили этимология ва эволюсияи калимаи «азата»-ро Г.Бейли анҷом додааст. Дар забони форсии миёна – паҳлавӣ он маънои «зодаи хонадони шоҳ», «родмард», «озодасл»-ро дошт³⁷.

Аз ҳамин ҷо калимаҳои тоҷикии «озод» ва «озода» сар задааст, ки яке аз маъниҳои он «род», «наҷиб» аст. Истилоҳи дигари «Авесто» барои ифодаи «ашроф» «асна» мебошад³⁸.

Қabila – «занту», зоҳиран, мавқеи нисбатан хурдтарро ишғол менамуд. Дар баробари ин баъзе матнҳоро аз шӯрои «беҳтарин мардумон» итилоъ медиҳанд. Истилоҳи ифодакунандаи ин гуна шӯроҳо «ҳанҷамана» буд, ки дар забони тоҷикӣ ба шакли «анҷуман» боқӣ мондааст.

«Вилоят» ва «мамлакат», ки аз якҷанд ноҳия иборат буд, дар «Авесто» «дахӣу» ном дорад. И.М.Дяконов дуруст қайд мекунад, ки «равшан кардани маънии ин истилоҳ мушкул аст». Аксаран дар қисматҳои қадимтарини «Авесто» «дахӣу» ба маънии ҳамоно гуна «давлатҷаҳое» буд, ки тибқи манбаъҳои ошурӣ, дар Мидия вучуд доштанд, яъне иттиҳодияҳои минтақавие будаанд, ки на ҳамчун давлат, балки ҳамчун ташкилотҳои бузурги қabilaвӣ амал мекарданд. В.А.Лившиц ҳаққонӣ хотиррасон мекунад, ки дахӣу «пеш аз ҳама, мафҳуми ҳудудӣ ва географист, ки дар он умумияти этникӣ ҳеле зиёд аст, вале он ҳоло дар таркиби давлати ташаккулёфта воҳиди маъмурӣ нест».

Дар сари «дахӣу» «дахӣупатн» меистод. Аз шахсони дигаре, ки ҳокимият ба дасташон буд, «састар» («ҳукмрон», «ҳоким») -ро ном бурдан мумкин аст, ки ҳукмаш ба ин ё он маҳал раво буд³⁹.

Дар «Авесто» барои ифодаи маънии иттиҳодияи ноҳияҳо истилоҳи «дахӣуасати» – «ҳокимият бар ноҳияҳо» мавҷуд аст.

Сардори чунин иттиҳодия «дахӣупатии тамоми дахӣуҳо» – «ҳокими тамоми ноҳияҳо» буд; вай ҳуқуқи яккаҳокимиятӣ надошт, чунки ба ғайр аз ӯ «дахӣунам фратэмадато» – «шӯрои бузургон»-и иттиҳодияи ноҳияҳо низ фаъолият мекард. Зоҳиран, ҳокимияти «дахӣупати»-ҳо ва, ҳатто «ҳокими тамоми ноҳияҳо» маҳдуд буд ва шӯро бар ҳокимияти онҳо назорат мекард⁴⁰.

³⁶ Herzfeld E., 1947. p. 788 H; Дяконов И. М., 1956, с. 154; Грантовский Э.А., 1960, с.1-2, 10-13; ИТН, I, с. 150.

³⁷ Bailey H.W., 1959, p. 95-101; 1960, p. 953-955.

³⁸ Gershevitch I., 1959, p. 158.

³⁹ Nuberg H.S., 1938, s. 57, 304; Дяконов И.М., 1956, с. 185-189; ИТН, I, 1963, с. 146-147.

⁴⁰ Gershevitch I., 1959, p. 296-299.

Таҳлили «Готҳо» аз ҷиҳати иҷтимоӣ-сиёсӣ (дар ин бобат корҳои В.И.Абаев ва И.М.Дяконов муҳиманд⁴¹) нишон медиҳад, ки онҳо инъикоскунандаи ҳолати авзои ҷамъияте мебошанд, ки дар остона ва ё дар оғози офарилиши давлат аст.

Ҷамъаи дар «Готҳо» тасвиршуда аз тороҷгарӣ, тохтутози ваҳшиёнаи ҷамъагон, ғорат шудани чорпоён ба дод омадааст. «Готҳо» ба зиндагии орому осоишта ва мавҷудияти маконҳои гул-гулшукуфон бо сарвариҳои шоҳони «хуб», даъват мекунанд. Ҷамъаи ин тағйироти бузурги иҷтимоиро талаб мекард, ки ҷараёни онҳо дар он замон хеле тезтунд буд. Ин ҳолатро низ ба назар гирифта зарур аст, ки «дар давраи аввали ҷамъияти синфӣ мавқеи ҳалқунандаро дар байни синфи ҳукмрон ҷамъаи аъён ашрофи қабила – пешвоён ва рӯхониёне, ки дар заминаи сохти ҷамъаи ибтидоӣ ба миён омада буданд, ишғол мекард. Аммо давлати муттаҳида танҳо анъанаҳои қабилавӣ ва ҳукмронии олигархиро, ки бо рӯшаниҳои маҳаллӣ ва ҷамъавии худ ғуҷувват буда ва аз ин ваҷҳ доимо ҷудоиталаб аст, аз миён бардошта, ба вучуд омада метавонад»⁴².

Ба ҳамин тариқ, муносибатҳои иҷтимоӣ-сиёсии давраи мазкурро дар Осиёи Миёна ҳамчун муносибатҳои гузариш аз сохти ибтидоии ҷамъагӣ ба сохти ҷамъиятии синфӣ маънидод кардан мумкин аст. Ҷамъаи қабилавӣ аз байн рафта, ҷамъаи деҳот ба миён меояд. «Оилаи ҷудогона воҳиди хоҷагии ҷамъият шуда менамояд»⁴³ – гуфтааст Ф.Энгелс. Асоси ҷамъаи деҳотро бар хилофи ҷамъаи қабилавӣ, на муносибатҳои қабилавӣ, балки алоқаҳои хоҷагӣ ва территорияӣ ташкил мекарданд. Дар таърихи мардуми Осиёи Миёна ҷамъаи деҳот роли калоне бозида, асрҳои аср пояндаву барқарор будааст. «Истибдоди шарқӣ ва ҳукмронии истилогарони бодиянишине, ки ҷои якдигарро мегиританд, дар давоми ҳазорҳо сол бо ин ҷамъаҳои қадимӣ ягон коре карда натавонистанд»⁴⁴, – қайд мекунад Энгелс дар «Анти-Дюринг».

Дар дохили обшона тадриҷан нобаробарии молумулкӣ меафзуд. Ғуломдорӣ патриархалӣ инкишоф меёфт. Дороён ва камбағалон пайдо мешуданд. Мавқеи сипаҳсолорон ҳамчун шахсони доиман соҳибмансаб баланд мегардид. Вале ҳокимияти онҳоро шӯрои куҳансолон ва маҷлиси қабилавӣ маҳдуд мекард. Зарурати иттиҳодияи қабилаҳо ба миён меояд.

Чунон ки Ф.Энгелс қайд мекунад, лашкаркашиҳои ғоратгарона мавқеи сипаҳсолорон ва пешвоёнро боз ҳам баланд менамуд. Ҷанг бо мақсади ғоратгарӣ касбу кори доимӣ мегардад. Сипаҳсолори олий ва дастёрони вай аъён ашрофи меросӣ шуда менамоянд, «демократияи табиӣ сохти ибтидоӣ ба аристократияи нафратовар» мубаддал мегардид⁴⁵.

Мутобиқи шароити муҳталифи истеҳсолот дар минтақаҳои саҳроӣ ва водихо дар оғози ҳазораи I пеш аз милод ду намуди хоҷагӣ – кӯчманчигӣ, чорводорӣ дар саҳро ва муқимнишинӣ, заминдорӣ дар воҳаву водихоҳои сероб ташкил гардиданд. Ба ҳамин тариқ, аз давраҳои қадимтарин дар Осиёи Миёна ҳолати барқарор гардида буд, ки дар бораи он К. Маркс навиштааст: «Дар ҷамъаи қабилаҳои шарқ аз сароғози таърих дар байни муқимӣ будани як қисми онҳо (қабилаҳо – Б.Ғ.) ва кӯчманчигии давом кардаистодаи қисми дигар таъносиби умумиро дидан мумкин аст»⁴⁶.

⁴¹ Абаев В. И., 1956; Дяконов И. М., 1956, с. 386-394.

⁴² Дяконов И. М., 1956, с. 392.

⁴³ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарҳо, ҷилди 21, с. 164.

⁴⁴ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарҳо. ҷилди 20, с. 166.

⁴⁵ Дар ҳамон ҷо, ҷилди 21, с. 168.

⁴⁶ Дар ҳамон ҷо, ҷилди 28, с. 214.

Масъалаи ташаккули қадимтарин давлатҳо

Таҳлили вазъи иҷтимоию иқтисодии Осиёи Миёна нишон медиҳад, ки мамлакат дар марҳилаи гузариш ба ҷамъияти синфӣ буд. Комилан табиист, ки дар баъзе аз ноҳияҳои мутараққии Осиёи Миёна аввалин давлатҳо ташкил меёфтанд ва, эҳтимол, инҳо ҳамон давлатҳое буданд, ки дар «Авесто» «даҳйусасти» номида шудаанд.

Дар сарчашмаҳои таърихӣ оид ба ин давлатҳои нахустин маълумоти хеле кам ва дар бисёр мавридҳо нодурустери дучор менамоем.

Яке аз ин давлатҳо «Хоразми Бузург» буд. Геродот (III, 117) иттилоъ медиҳад: «Дар Осиё даште мавҷуд аст, ки атрофашро силсилаи кӯҳҳо ишғол кардаанд, дар ин қаторкӯҳҳо панҷ дара мавҷуд аст. Замоне ин дашт моли хоразмиён буд ва он дар ҳудуди хоки ҳамин хоразмиён, гиркониён, портҳо, сарангҳо ва таманаҳо ҷо гирифтааст. Аз кӯҳе, ки дар атрофи дашт ҷо дорад, дарёи бузурги Акес ҷорӣ аст. Аввалҳо дарё ба панҷ шохоб тақсим шуда, заминҳои мардумони зикршударо обшор менамуд». Ин порча аз Геродот баҳси зиёдро ба миён овардааст; тафсиrotи мухталиф, аз ҷумла, комилан фантастикӣ дар ин бобат баён шудааст. Ҳақиқатан ҳам дар ин ҷо душвории зиёд пеш меоянд. Дар натиҷа В.В.Бартолд барин шахсе, ки беҳтарин донандаи географияи таърихии Осиёи Миёна аст, аз таҳлили конкрети ин иттилоот даст кашидааст⁴⁷.

Аксарияти олимони ба ин иттилоот таври дигар назар мекунад. Аввалан, дарёи Акесро, ки Геродот аз он хабар медиҳад, қариб тамоми муҳаққиқон ҳамон дарёи Течен мешуморанд (Ба ақидаи мо, С.П.Толстов, ки бар хилофи шаҳодати бавосита ва бевоситаи манбаъҳо кӯшиш дорад, дарёи Акесро дар мавзеи Хоразми ҳозира ҷой бидиҳанд, ноҳақ аст⁴⁸). Сониян, иттилооте, ки дар асарҳои дигар муаллифони қадим мавҷуд аст, ба назар гирифта мешавад. Муаллифи юнонӣ Геготеи Милетӣ (наздики соли 500 пеш аз милод) аз Геродот пештар хоразмиҳоро ёд мекунад, ки қисман дар дашт ва қисман дар кӯҳҳо, дар шарқи Порт зиндагӣ мекарданд. Равшан аст, ки ин на Хоразми ҳозиразамон, балки ноҳияест дар навоҳии Ҳироту Марв⁴⁹. Ҳамаи инро ба назар гирифта, И.Маркварт дарёи Акесро натавон ба Ҳарирӯди ҳозира – Течен айнӣ ят додааст, ки ба ин васила иттилооти Геродот воқеӣ ба назар мерасад, балки онро бо ривоятҳои эронии қадим оид ба Афросиёб, ки якҷанд дарёҳоро ба кӯли Ҳилманд гузаронидааст, муқоиса менамояд⁵⁰. Вай ба будани иттиҳодияи калони қабилаҳои шарқизоронӣ – «Хоразми Бузург» ақидаи худро изҳор дошт.

Тамоми қазияи географияи дар боло овардашуда аз он шаҳодат медиҳад, ки маркази ин иттиҳодия дар Хоразми ҳозиразамон набуда, ҷанубтар – дар ноҳияи Марву Ҳирот ҷо дошт.

Сайри қавмҳо, ки боиси ташаккули чунин иттиҳодия гардидааст, масъалаи дигар аст. Дар ин бора ду назария мавҷуд аст: баъзеҳо исбот мекунаанд, ки иттилооти Гекотей ва Геродот шояди ҳаракати батадриҷи хоразмиҳо аз шимол ба ҷанубанд, дигарон, баръакс, мӯътақиданд, ки хоразмиҳо аз Эрон ба маҳалҳои назди Арал ҳаракат кардаанд.

⁴⁷ Бартольд В.В., 1965 а, с. 25–26, 100–101.

⁴⁸ Толстов С.П., 1948, а, с. 44–45.

⁴⁹ Дар ин бора ниг.: Tam W.W., 1951, с. 478–479; Пьянков И.В., 1961, с. 100.

⁵⁰ Marauart J., 1938, s. 9 ва мобаъд.

И.Маркварт назарияе пеш ронд, ки Аирйанам-Ваеҷаҳ, ки аслан маънии луғавиаш «Фарохнои Ориёно»⁵¹ аст, бо ҳамин «Хоразми Бузург» айнӣят до-рад. Дар бораи он иттилоъ дода мешавад, ки наздики дарёи Дотйа (зоҳиран, дарёи Аму) воқеъ аст ва зимистони ин ҷо даҳ моҳ тӯл мекашад. Ин назария аз тарафи аксари муҳаққиқон пазируфта шудааст.

Барои тасаввуроти бештар пайдо кардан оид ба «Хоразми Бузург» за-боншиносон, алалхусус В.Б.Ҳеннинг, кори зиёде анҷом додаанд. Аз ҷумла, ӯ забони «Авесто»-ро бо он иттилооте, ки оид ба забони хоразмӣ мавҷуд аст, муқоиса кардааст. Моҳияти ақидаи В.Б.Ҳеннинг дар он аст, ки ду лаҳҷаи асо-сии «Авесто»-ро ба гурӯҳи ғарбиэронӣ ва шарқиэронӣ нисбат додан мумкин нест, онҳо мавқеи мобайниро ишғол мекунанд. Аз рӯи ақидаи ӯ, ин ҳолат бо пешниҳоде, ки гӯё «Готҳо»-қадимтарин қисмати «Авесто» дар мавзеи Марву Ҷирот ва матнҳои баъдии авестой аксаран дар Систон офарида шудаанд, му-тобиқ шуда метавонад. Хулосаи ӯ чунин аст: «Тадқиқи амиқтаре ҳам лозим нест барои он ки бигӯем, шаҳодати забоние, ки материалҳои хоразмӣ додааст, ҳақиқат будани конструкцияи таърихӣ моро исбот мекунад, вале як чизро метавон гуфт: онҳо бо вай мутобиқат мекунанд»⁵².

Ба ҳамин тариқ, гарчанде бисёр масъалаҳои марбут бо «Хоразми Бузург» норавшан бошанд ҳам, ба мавҷудияти чунин иттиҳодияи бузург шубҳа кардан маҳол аст.

Дувумин давлати бузург салтанати Бохтари Қадим буд. Таърихнависи Юнони Қадим Ктесий ҳикоятро дар бораи лашкаркашии шоҳи ошурӣ - Ни-но ба Бохтар маҳфуз доштааст. Дар он оид ба сернуфус будани Бохтар, зиёд будани шаҳрҳои калон, дар бораи пойтахти ин давлат - Бохтари истеҳкомдор, шоҳи Бохтар - Уксорт, ганчинаҳои фаровони он хабар дода мешавад (Диодор, II, 5, 3). Чунон ки илми таърихшиносии ҳозиразамон исбот кардааст, лашкар-кашиҳои ошурӣ то Бохтар нарасидаанд⁵³, аз ин рӯ, ҳикояти Ктесийро сохта-кориин адабие мешуморанд, ки дар тақлид аз ҳикояти Геродот оид ба Лидияро гирифтани Куруш навишта шудааст⁵⁴.

Аксари олимони асли мундариҷаи ҳикояти Ктесийро рад намуда, дар ба-робари ин ақида доранд, ки он дар асоси ривоятҳои дар Эрон пахншуда ба миён омадааст. Далели мавҷудияти Бохтари муқтадирро аз иттилои Геродот (I, 153) дар бораи он ки дар сари роҳи Куруш баъд аз таслими Лидия «Бобул, мардуми Бохтар, сақоноҳ ва мисриён меистоданд», метавон дид. Пас, Бохтар бо давлатҳои бузурги Миср ва Бобул дар як қатор меистодааст. В. Гейгер низ мӯътақид буд, ки Бохтари Қадим аз ҷиҳати тавоноӣ аз ноҳияҳои ҳамсоя боло-тар буда, дар байни онҳо мавқеи хосро ишғол менамуд⁵⁵.

Ҳоки ин иттиҳодия, зоҳиран, аз ҳудуди Бохтар васеътар буд. Тибқи баъзе маълумотҳо, ба ҳайъати он (мумкин аст на ҳама вақт) Марғиён ва Суғд дохил мешуданд.

Шўҳрати боигариҳои табиӣи Бохтар берун аз ҳудуди он то Осиёи Наздик расида буд. Махсусан, лочуварди бадахшонӣ баҳои баланде дошт.

Дар минтақаҳои заминдорӣи Осиёи Миёна ба ғайр аз хоразмиҳо (аниқта-раш хорасмиҳо) ва бохтарҳо, ки дар боло ишора кардем, суғдиён, фарғониён, марғиён, портҳо мезистанд. Суғдиён дар водии дарёҳои Зарафшон ва

⁵¹Marquart J., 1901. s. 155–156; ниг. низ.: Benveniste E., 1934, p. 265–274.

⁵²Henning. W B., 1951, p. 44–45.

⁵³Дьяконов И. М., 1956, с. 169.

⁵⁴Пьянков И. В., 1966, с. 9.

⁵⁵Geiger W., 1881, s. 66–67.

Қашқадарё, фарғониён дар водии Фарғона, марғиён – дар воҳаи Марв, портҳо дар тарафи шимоли кўҳҳои Кунетдоғ умр ба сар мебарданд. Дар водӣ ва кўҳҳо қабिलाҳои бодиягарди сақоӣ қарор гирифта буданд. Сақоӣҳо ба ду конфедератсия ҷудо мешуданд: сақоӣҳои ҳумаварга («сақоӣҳои ситояндаи Ҳаума») ё амюргҳо – гурӯҳи ҷануби шарқии қабिलाҳои сақоӣ (ки таърихан бо Бохтар ва Ҳинд иртибот доштанд) ва сақоӣҳои тиграҳуд («сақоӣҳои қулоҳпӯш») ва ё ортоқарибантиҳо – массагетҳо – гурӯҳи шимоли шарқӣ, ки бо Хоразм марбут буданд⁵⁶.

Зардуштия

Дар боло ишора кардем, ки «Авесто» – маҷмӯи аносири аҷноси мухталиф ва дар замони гуногун ба вучуд омадааст. Кайҳост, ки муҳаққиқон доир ба таҷзияи ин аносир ва муайян намудани ҷанбаҳои қадимтарини дини эронӣён қор мебаранд. Махсусан, дар ду даҳсолаи охир ин қорҳо хеле пеш рафтанд⁵⁷. И.Гершевич ба ҷои як номи умумӣ «зардуштия» се номро пешниҳод мекунад: «заратуштрианизм» (дини замони ҳуди Зардушт, ҳамон тавре ки он дар «Готҳо» инъикос ёфтааст); «заратуштрисизм» (дине, ки дар матнҳои нисбатан баъдинаи авестой мунъакис гардидааст); «зороастрианизм» (оини замони сосонӣ)⁵⁸.

Дар байни қабिलाҳои эронӣ дар ҳудуди ҳазораҳои II – I пеш аз милод оини мазҳабҳои ҷудогонае мавҷуд буданд, ки баъдтар онҳо ба зардуштия дар шакли комилан инкипоёфтаи худ дохил гардиданд. Аксари онҳо ба давраи умумияти ҳиндуэронӣ ва баъзан ба умумияти ҳиндуаврупоӣ мерасиданд. Махсусан, ситоиши Митраро бояд ном бурд. Худоёне, ки эронӣён мепарастиданд, Аҳура ном доштанд. Тадриҷан тасаввурот дар бораи худои ягона – Аҳура пайдо шуд, ки ўро Маздо – «доно» меномиданд.

Гарҷанде баъзе олимони шубҳадоранд (ақидаи онҳо дар китоби мо «Таърихи халқи тоҷик» оварда шудааст), далели шахсияти ҳақиқии таърихӣ будани Зардуштро исботшуда шумурдан мумкин аст. Ў мураттиби «Готҳо» аст ва дар онҳо шахсияти ў ҳамчун таблиғотчӣ, одами зинда ва мубориз ба таври равшан аён мегардад. Сонитар, дар «Хурд-Авесто» Зардушт ҳамчун персонажи асотирӣ пайдо мешавад.

Номи Зардушт (шакли аврупоиаш Зороастр), бо эҳтимоли кулӣ, маънии «шутурбон»-ро дорад⁵⁹. Ў аз дудмони Спитама аст (аз ҳамин ҷост исми суғдии Спитамена, ки дар юнонӣ Спитамен шудааст). Падараш Поурушаспа ва модараш Дугдова ном доштанд. Зардушт ба табақаи мўбадон мансуб буд. Вай шахси камбизоат буд, шикваҳояш маҳфуз мондааст, ки қорво ва тобеони кам дорад, ба ў даҳ байтал бо тойчаҳояш ва шугуре ҳамчун тўҳфа ваъда шудааст. Зардушт зану фарзанд дошт.

⁵⁶ Масъалаи манзил гирифтани тоифаҳои сақоӣ хеле мураккаб аст. Ба ин ҷиҳат дар адабиёти илмӣ нуқтаи назарҳои мухталиф бисёранд. Мо яке аз онҳоро қабул мекунем (навтарин таҷрибаи баёни ин масъаларо ниг.: Грантовский Э.А., 1963; Литвинский Б.А., 1969).

⁵⁷ Duchesne-Guillemin J., 1953; Duchesne-Guillemin J., 1962; Zachner R.S., 1961.

⁵⁸ Gershevitch I., 1964.

⁵⁹ Заратуштра (Зардушт) шакли мифӣ аст, ки бо каме тағйирот дар Эрони Сосонӣ дар шакли Зардушт ривож ёфтааст (шакли тоҷикии он ҳам ҳамин хел аст). Зороастр, ки дар забонҳои аврупоӣ истифода мегардад, зоҳиран ба тавассути забони юнонӣ ба шакли форсии қадим Заратуштра мерасад (Gershevitch I., 1964, p. 28-38).

Зардушт дар «Готҳо» мегӯяд, ки ваҳйи дини халқро аз Ахурамаздо ноил гардидааст (ба ҳамин монанд дар Қуръон низ аз гуфтугузор ва сӯҳбатҳои Муҳаммад бо Худо ва илҳом гирифтаниш сухан меравад). Дар оғози таблиғоти динии худ Зардушт ба муваффақият соҳиб нашуд ва маҷбур ба фирор гардида, дар охир дар шахси кави (шоҳзода, шоҳ) Виштосп Ҳимоятгаре пайдо кард, ки худаш ва наздиконаш дини Зардуштро қабул карданд. Дар «Готҳо» ба ғайр аз ин чандин шахсон – наздикон ва хешони Зардушт номбар мешаванд.

Таблиғоти Зардушт ба муқобили пешвоёни қабилавӣ (ва ё ашроф) ва мӯбадони дини пешин, ки қурбонӣҳои зиёди хунинро тарғиб мекарданд, равона карда шуда буд. Ба таври одилона ва ҳолисона шаклҳои пешқадами хоҷагидориро тарғиб намуда, ба муқобилат кардан ба задухӯрдҳои ҷангиву ғоратгарона, ки ягона мақсадашон ба тороҷ бурдани чорпоён буд, даъват намуда, Зардушт тарафдори муқимнишинӣ ва барқарор намудани ҳокимияти пурзӯру зиндагии осоишта дар рӯи замин буд. Ситоиши эзидони қадимаро рад намуда, Зардушт ситояндаи худои ягона - Ахурамаздо гардид.

Аз байни хусусиятҳои асосии зардуштия, ки ба давраҳои мухталифи инкишофи он хос буданд, инҳоро ҷудо кардан мумкин аст: 1) дар шаклҳои аввалини зардуштия тамоили монотеистӣ (яккахудой), ки дар ибодат ба худои ягона - Ахурамаздо (Урмузд, Хурмузд) ифода ёфта буд, ба назар мерасад; 2) дуияте, ки аксаран онро ба ахлоқ ва одоб нисбат медиҳанд ва он аз муқобилгузори ду мабдаи доимии муҷаррад Некӣ ва Бадӣ ва ё Рост ва Дурӯғ таркиб ёфта буд, сарвари қувваҳои Некӣ (ростӣ, адолат, рӯшноӣ ва ғ.) - худои бузург - Ахурамаздо, сарвари қувваҳои Бадӣ (дурӯғ, торикӣ ва ғ.) эзиди бад ва душман - Аҳраманӣу (дар навишти авестой – Ангро Майну, баъдан Аҳриман) мебошанд. Муборизаи ин ду қувва асоси пешрафти ҷаҳонро таъшиқ медиҳанд. Мутобиқ ба исми Ахурамаздо зардуштияро баъзан маздаизм⁶⁰ ва худӣ пайравони он худашонро маздаясноён (аз маздаясно «ситояндаи Маздо») меноманд.

Қабилаҳои ориёӣ хеле барвақт, зоҳиран, дар давраи ҳиндуэронӣ дар бораи ду навъ худоҳо тасаввурот доштаанд: дайва (дар ҳиндӣ дева, баъдтар дар эронӣ дев шудааст) – худоҳои қадимии антропоморфии табиӣ буданд, ин калима ба маънии умумии худо низ меояд (решаи ҳиндуаврупоӣ – дейво), дигар асура (дар эронӣ аҳура, маънии луғавиаш «сарвар», «худованд») – худоёне, ки сарвари оӣ ва сарвари махсусро доир ба масоили ахлоқӣ ба ўҳда доштанд. Мувофиқи анъанаи Ҳиндӣ қадим (дар сурудҳои баъдтар эҷодшудаи «Ригведа»), асураҳо душмани мардум ҳисоб мешуданд, баъдтар дар Ҳинд калимаи асураро танҳо барои ифодаи қувваҳои бадӣ истифода мекардагӣ шуданд, девҳо бошанд, ҳамчун худоён боқӣ монданд. Дар дини маздаясно ин табилол баръакс анҷом гирифт: девҳо дар ин дин худоёни бадкирдор гаштанд⁶¹. Дар шумори девҳо «Авесто» Индра (яке худоёни маълуми машҳури ведоӣ) ва «Нахатна» (дар ҳиндӣ Насатйа) ва дигаронро ном мебарад. Истилоҳи «аҳура», баръакс маънии «худо»-ро дар худ нигоҳ дошт.

⁶⁰ Баъзе муаллифони советӣ маздакияро маҳз як нави ақоиди қадими эронии бо зардуштия марбути Осиёи Миёна номидаанд. Дар ҷунин маврид бояд Маздакияи Осиёи Миёна гуфт, то ки дарҳам-барҳамӣ ба миён наояд.

⁶¹ Ҷунон ки дар манбаҳои хаттӣ зикр шудааст, дар Осиёи Миёна то асрҳои миёна ва дар байни сокинони назди Помир ва яғнобиҳо то имрӯз, ҳатто тасаввуроти ҳамчун наққор на фақат ба ҷинси мард, балки ба ҷинси зан тааллуқ доштани ҷин маҳфуз мондааст.

Аз байни худоёни дигар яке чудо гардид, ки худои оламу кайҳон, худованди донову роздон ба ҳисоб мерафт. Аҳура дар якҷоягӣ бо сифати «Мазда» номи худои ягона Аҳурамаздоро (худованди бохирадро) ташкил мекунад. Ин тағйирот бевосита бо рафти гузариш ба дине, ки ҷанбаҳои ахлоқии зиёд дошт, марбут буд. Аҳурамаздо (монанди асураи Ҳинди қадим Вауна) бо яке аз мафҳумҳои асосии динӣ бевосита алоқаманд аст, ки он арта (дар «Авесто»-аша) – ростӣ, шахриёрии хуб, адолат мебошад. Дар «Готҳо»-и Зардушт Аҳурамаздо натавон ҳудои ягона аст: ӯ натавон ҳудоёни дигарро раду инкор мекунад, балки ба ҷои онҳо амал менамояд.

Дар соҳаи расму оин Зардушт қурбонҳои хунин ва истифодаи нӯшокии муқаддас - хаомаро (дар ҳиндӣ сома) рад мекард ва танҳо ситоиши оташро тарғиб менамуд. Оташ ҳамчун ифода ва ё рамзи адолати илоҳӣ – арта шинохта мешуд. Ситоиши оташ ва оташкадаҳо баъдан яке аз хусусиятҳои хоси зардуштия гардиданд. Манъи куштори қорноён барои қурбонӣ бевосита бо мазмуну мундариҷаи иҷтимоии таълимоти Зардушт алоқаманд аст.

Якҷоя бо тамоюли яккахудой, ки ба сабаби ҳудои ягона шинохта шудани Аҳурамаздо дар байни тоифаҳои эронӣ инкишоф меёфт, тасаввуроти дуалистӣ низ паҳн мегардид. Мувофиқи ин тасаввурот, тамоми чизҳои рӯи ҷаҳон – ҳудоён, ҳаводиси табиат ва ҷамъият, ҳайвонот ва ғайра ба мабдаъҳои неку бад, ба ростӣ (арта) ва ё дурӯғ (драуга, шакли авестоиаш друг, друҷ) – таҷассуми беадолатӣ, бадӣ ва бадахлоқӣ мансубанд. Ин ақидаҳо дар таълимоти Зардушт, ки монотеизм ва дуализмро фаро гирифта, тамоми тасаввуроти дуалистиро дар атрофи як зиддияти умумии ҷаҳонӣ ғун мекард, ҷамъбаст ва амиқтар шуда буданд. Дар зиддияти умумии ҷаҳонӣ роли ҳалқунандаро инсон мебозид.

Роли инсон дар зардуштия аз рӯи концепсияи онд ба иродаи озод, ки дар «Готҳо»-и Зардушт асоснок шудааст, муайян мегардад. Инсон неқӣ ва ё бадиро худ интиҳоб менамояд ва амалиёти ӯ дар рафти муборизаи ҷаҳонии мабдаъҳои неку бад аҳамияти ҳалқунанда дорад. Роҳи некиро дини поки ба замин овардаи пайғамбар – Зардушт нишон медиҳад. Кӯшиши якҷояи тарафдорони он (ва ё пайравонаш) бояд дар охир ба пирӯзии неқӣ бирасонад. Зардушт ба мардум ваъдаи расидани ҷаҳони навро меод, ки дар он қувваҳои неқӣ бар бадӣ пирӯз хоҳанд шуд. Пас аз озмоиш бо оташ онҳое, ки некиро интиҳоб намудаанд, ба олами адолат, ки Аҳурамаздо ба он асос гузоштааст, мерасанд. Мувофиқи таълимоти Зардушт пирӯзии қатъии қувваҳои неқӣ дар ояндаи наздик бояд анҷом бипазирад. Вале баъдтар дар зардуштия қабул гардид, ки пас аз мавлуди Зардушт ва ба миён омадани оини ӯ, ки васоили мубориза бо бадӣ аст, то расидани раҳиббахш – Саошианта (ин истилоҳ дар «Готҳо» низ истифода шудааст), ки аз нутфаи Зардушт аст ва дар қаъри кӯл нигоҳ дошта мешавад, се ҳазор сол хоҳад гузашт. Маҳз пас аз расидани раҳиббахш бояд пирӯзии қатъии неқӣ бар бадӣ анҷом ёбад.

Вазифаи асосии инсон дар мусоидат ба неқӣ ва дар муборизаи он бо бадӣ гузориши намоз ва иҷрои маросимҳо ҳисоб намеёфт. Дар оғози пайдоиши худ зардуштия ба ин ҷиҳати масъала қариб ҳеҷ аҳамияте намедод. Вазифаи асосӣ зиндагии одилонаи аз тарафи дини ҳақ муайянгардида ва «андешаи неқ», «гуфтори неқ», «кирдори неқ» буданд, ки тавассути онҳо инсон бо бадӣ мубориза мекард. Зиёд кардани боигариҳои моддӣ (ки Аҳурамаздо ва ё Рӯҳи

муқаддас барои инсон офаридааст), яъне машғул шудан бо чорводорӣ ва киштукор яке аз василаҳои мубориза бо қувваҳои бадӣ доништа мешуд⁶².

Дар ҳуди «Готҳо» дар баробари Аҳурамаздо ду рӯҳи ҳамзод мавҷуданд, ки якеашон тимсоли ростӣ ва дигаре таҷассуми дурӯғ мебошад. Дар қисмати «Яснои Ҳафтбоба»-и «Авесто» мавзӯҳои бисёрхудоӣ (политеистӣ) хеле зиёданд. Дар ин ҷо натавонӣ Аҳурамаздо ва тазоҳуроти ӯ, балки оташ, об, бод, замин, ҳаво, равони чорпоён ва ғайра ситоиш мешаванд⁶³.

Дар байни маҷмӯи худоҳои авестой аз ҳама машҳур ва ситоишшаванда худои офтоб ва равшанӣ Митра – ҳимоятгари пурзӯри размкунандагон, бахшандаи пирӯзӣ ва боз олиҳаи серҳосилӣ ва обҳои равон Ардвисура Анаҳито буданд. Дар маросими ибодат ба ин олиҳа хусусиятҳои маҳфуз монда буданд, ки ба давраи модаршӯхӣ мерасиданд⁶⁴.

Аз одоби русуми зардуштия расми гӯрондани мурдаҳо (ҳоло ҳам дар байни порсӣҳои Ҳинд маъмул аст) ҷиҳатҳои ба худ ҳосе дорад. Колбади мурда дар дахма гузашта мешавад ва гӯшташ тўмаи паррандагон мегардад. Устухонҳои ба ин тарз аз гӯшт тозакардашуда дар зарфҳои махсус – оссуарийҳо (устадонҳо) нигоҳ дошта мешаванд. Ин расм, ки шаклан аз зардуштия пештар ба вучуд омадааст, бо қоидаҳои асосиаш ба зардуштиён бор карда шуд ва барои пайравони он ягона расми имконпазир гардид. Зиддияти байни зиндагӣ ва марг яке аз зиддиятҳои асосӣ дар системаи таълимоти дуалистии зардуштия ба шумор мерафт. Зиндагӣ неъматҳои бахшидаи мабдаи некӣ, марг бошад, бадии офаридаи Аҳриман буд. Тани пайрави дин, ки дар зиндагӣ ифодаи мабдаи нек буд, пас аз марг нопок, ифодаи мабдаи бадӣ мегардад. Дар баробари ин ситоиши оташ, замин, об қатъиян нопок кардани онҳоро манъ мекард. Аз ин рӯ, ба ҳок супурдан ва ё сӯзондани мурда расм набуд (гарчанде пеш аз ин сӯзондани мурда маъмул буд, ба ин ҳуди калимаи «дахма», ки одатан онро ҳамчун «ҷои сӯзондан» маънидод менамоянд, ишорат мекунад)⁶⁵.

Таълимоти зардуштӣ шуғли деҳқонӣ ва чорводориро вазифаи муқаддас ва кори пуршӯроат медонист ва пайравони худро ба ин амр водор менамуд.

Дар фасли савуми «Видевдод» гуфта мешавад, ки макони хайру эҳсон ва шодиву хуррамӣ «ин ҳамон ҷост, ки бандагон барои худ маскан ва оташкада сохта, соҳиби зану фарзанд ва дорои рама бошанд. Он гоҳ ба ин макон хайру баракат рӯ оварда, ҳайвонот ва сағ, зан ва кӯдак, оташ ва ҳама гуна нозу неъмат осуда ва эмин хоҳад буд... Ин ҳамон ҷост, ки бандагон бисёртар ғалла, алаф, наботот ва меваҳои хӯрданӣ мекоранд, замини хушкшударо шодоб ва замини хеле намро хушк мекунанд, ба миқдори хеле зиёд ҳайвоноти калон ва хурдро парвариш менамоянд... ва ин ҳайвонот порӯҳои ниҳоят бисёре меҳианд» (фиқраҳои 2-6).

Дар ин ҷо барои гузаштан ба чорводорӣ ва зиндагии муқимӣ ва махсусан ба хоҷагии зироаткорӣ ошкоро даъват карда шудааст.

Боз дар ҳамон фасл гуфта мешавад: «Он касе, ки бо дасти чапу рост ва росту чап заминро меронад ва мекорад, ба замин ғайдаи бисёр меорад. Ин ба шавҳари дӯстдоре монанд аст, ки барои зани маҳбубаи дар бистари нарму

⁶² Очеркҳои умумиро ниг.: Duchesne-Guillemin J., 1962, p. 71-223; Widengren G., 1965, 5. 7-110 (руйхати муфассали библиографӣ дар ҳамон ҷо).

⁶³ Gershevitch I., 1964, p. 12-15.

⁶⁴ Gershevitch I., 1959 (адабиёти муфассал дар ҳамон ҷо); Ringbom L. -I., 1957 (ахбори ноқис, вале манфиатнок).

⁶⁵ Иностранцев К.А., 1909; Ставиский Б.Я., 1952; Herzfeld E., 1947, II, p. 747-748; Humbach H., 1961; Рапопорт Ю.А., 1971.

музайян ба роҳат хобидааш фарзанд ва ё неъматӣ дигар мебахшад... Замин ба он кас хитоб мекунад: «Эй одаме, ки маро бо дасти чапу рост ва росту чап меронӣ ва кишт мекунӣ..., дар ҳақиқат, ман монда нашуда тавлид мекунам, ҳамеша ҳосили фаровон ва ҳама гуна хӯрокворӣ муҳайё месозам. Касе, ки ғалла мекорад, гӯё тухми некий мепошад» (фиқраҳои 25 – 26,31).

Дар «Готҳо» ба чорводорӣ низ диққати калоне дода шудааст. Пайғамбар ба Аҳурамаздо рӯ оварда мегӯяд: «Ту ҳамоне ҳастӣ, ки... барои мо ин неъматӣ бузург – чорворо офаридӣ» (47,3). Мо дар ин ҷо бисёр порчаҳоеро дучор мекунем, ки дар бораи чорво, нигоҳубини чорво, муҳофизати чорво ва ҳимояи чорводорони бегуноҳ аз ҳуҷуми даррандагон суҳан меравад. «Ситишӣ Аҳурамаздо ва сер кардани чорворо мо аз ҳама афзал медонем» (35,7)⁶⁶

Маҳз дар қадимтарин қисми «Авесто» даъват ба меҳнати деҳқонӣ, инъикоси тасаввурот ва афсонаҳои халқӣ ва ғайра дида мешавад. Вале «Авесто» дар сурати мукамал, ҳамчун асари давраҳои хеле баъдина ба назар мерасад, давраҳои, ки таълимоти зардуштӣ муқаддас ва қонунӣ эълон гардида, ба дину оини давлатӣ, ки ҳокимияти подшоҳро парастид, ҳукмронии ашроф ва рӯҳониёнро бар оммаи меҳнаткаш раво медонист, табдил меёбад.

Барои омӯхтани таърихи қадими аҷлоди халқи тоҷик маълумоти этнографӣ низ аҳамият дорад. Дар маишат ва тарзи зиндагии пешазреволутсионии тоҷикон, махсусан тоҷикони кӯҳистон бисёр боқимондаҳои муносибати ҷамоати ибтидоӣ маҳфуз монда буд. Чунончи, хонаҳои калони умумӣ дар деҳаҳои Дарвоз ва Қаротегин яке аз нишонаҳои он мебошад. Аз бисёр бақияҳои парастии оташ аловхона, яъне ҷое, ки аҳолии мардинаи қишлоқ дар гирди оташ ҷамъ омада, зиёфат меоростанд, ниҳоят паҳн гардида буд. Дар санъати сафолсозӣ ва бинокорӣ бисёр хусусиятҳои қадима нигоҳ дошта шудаанд. Машҳуртарин гуфторҳои бостонии доир ба қаҳрамонӣ ривоятҳо дар васфи Рустам мебошад. Одатан тоҷики кӯҳистонӣ ба коре шурӯъ намуда, пеш аз ҳама, «Рустам, мадад кун!» мегӯяд. Тиру камон «камони Рустам» ном гирифтааст. Як қатор урфу одатҳо аз маҳфуз мондани бақияҳои давраи модаршохӣ шаҳодат медиҳад. Дар ҳунари кулоӣ ва санъати бинокорӣ бисёр ҷиҳатҳои анъанавии қадима боқӣ мондаанд.

⁶⁶ Абаев В. И., 1956, с. 23-56.

Фасли дувум

АЧДОДИ ТОҶИКОН
ДАР ДАВРАИ ТАРАҚҚИЁТИ
МУНОСИБАТҲОИ
ҒУЛОМДОРӢ

ОСИЁИ МИЁНА ДАР ҲАЙАТИ ДАВЛАТИ ҲАХОМАНИШИҲО

1. ТАЪРИХИ СИЁСИИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР АСРИ VI - ИБТИДОИ АСРИ V ПЕШ АЗ МИЛОД

Ба вучуд омадани давлати Ҳахоманишиҳо

Пайдоиши нахустин падидаҳои давлат дар Эрон ба асрҳои IX-VII пеш аз милод тааллуқ дорад¹. Дар ин асрҳо аксари ноҳияҳои Эрони ғарбӣ ба ҳайати давлатҳои Ошур ва Урарту дохил мешуд (вилоятҳои, ки баъдтар маркази салтанати мидиҳо гардидаанд, дар таҳти тасарруфи давлати Ошур буданд; тоифаҳои форсии ҷануби ғарби Эрон, ки аввалҳо ба подшоҳии Аллом ва баъд ба Ҳахоманишиҳо итоат мекарданд, тақрибан дар соли 640 пеш аз милод тобеияти худро нисбат ба Ошур эътироф намуданд). Дар асрҳои VIII-VII қисмати муҳими хоки шимолу ғарби Эрон дар зери идораи давлати подшоҳии Монӣ муттаҳид гардид.

Тоифаҳои эронизабон дар марҳилаҳои аввали нуфузи худ ба Эронзамин (аз охири ҳазораи II – ибтидои ҳазораи I пеш аз милод) ҳанӯз ба ҳамон дараҷаи тараққиёти иҷтимоию сиёсӣ, ки таъсиси иттиҳодияе мисли давлат имкон меода бошад, нарасида буданд. Фақат баъдтар дар асоси ин тоифаҳо ва ба онҳо омехтани аҳолии маҳаллии як қатор вилоятҳои Эрон тамаркузи (консолидатсияи) унсурони эронизабон ба амал омада, дар натиҷаи инкишофи он дар чоряки дувуми асри VII пеш аз милод давлати подшоҳии Мидӣ таъсис меёбад, ки аввалҳо дар ҳудуди ноҳияи Экботан (Ҳамадон) ва ҷанге аз вилоятҳои ҳамсоя қарор гирифта, пас аксарияти вилоятҳои Эрон (аз ҷумла, вилояти Форс), хоки давлатҳои Монӣ ва Урарту, як идда ноҳияҳои тобеи давлати Ошур, қисмати шарқии Осиеи Хурдро тасарруф намуд²; ҳудуди он дар шарқ то сарҳадди Осиеи Миёна расида буд.

Дар миёнаҳои асри VI пеш аз милод ба ҷои давлати Мидӣ давлати Ҳахоманишиҳо ба вучуд меояд. Бо зуҳури давлати ҷаҳонии Ҳахоманишиҳо ҳамон протсессҳои ҳосил дар раи гузашта (асрҳои IX-VI пеш аз милод), ки тамоюли ба як давлат муттаҳид кардани халқу кишварҳои мухталифи Шарқи бостониро (чунон ки давлатҳои Ошур, Урарту, Мидӣ ва Бобули Нав муттасил вусъат меёфтанд) ифода менамуд, ба анҷом расиданд.

Бунёди давлати Ҳахоманишиҳо ро подшоҳи тоифаҳои форс Куруши II гузошт, ки пештар чун вассал ба салтанати Мидӣ тобест буд. Ӯ дар натиҷаи муборизаҳои саҳт ва дуру дароз на фақат аз тобеият халос шуд, балки дар соли 550 пеш аз милод давлати Мидиро тамоман торумор намуда, ба зери ито-

¹ Ба истиснои ноҳияҳои ҷануби ғарби Эрон, ки дар он ҷо ҳанӯз дар нимаи дувуми ҳазораи III пеш аз милод давлати Аллом ба вучуд омада буд.

² Беҳтарин тадқиқоти оид ба таърихи давлати Мидӣ асари И.М. Дьяконов (1956) мебошад, ҳамчунин ниг.: Алиев И., 1960. Аз асарҳои хориҷӣ: Cameron G., 1936.

ати худ даровард. Вай дар баробари унвони подшоҳи Форс унвони подшоҳи Мидиро ҳам соҳиб шуд³.

Куруши II ҷангҳои зиёде кардааст. Ў аввал тамоми мулкҳои тобеи давлати Мидиро тасарруф намуд. Сипас, дар соли 547 ё 546 пеш аз милод давлати юнонии Осиёи Хурд – Лидияро, ки мамлакати пурсарвате буд, ба салтанати худ тобеъ кард⁴.

Футуҳоти Куруши II дар Осиёи Миёна

Натиҷаҳои давраи аввали фаъолияти Куруши II ин буд, ки давлати Ҳахоманишӣ ба иқтидори бузурге соҳиб гардид, нуфуси мамлакат ва манбаъҳои моддии он афзуд. Ҳамаи ин барои амалӣ гардидани ниятҳои Куруш дар бобати ба вучуд овардани давлати паҳновари фарогирандаи тамоми Осиё шароит ва имконият муҳайё сохт.

Пас аз фатҳи Лидия, ба қавли Геродот (I, 153), «дар сари роҳи Куруш кишвари Бобул, мардуми бохтар, сақонҳо ва мисриён қарор гирифта буданд, ки дар набардҳои зидди онҳо ӯ меҳост шахсан худаш сардорӣ кунад, аз ин рӯ, ба ҷанги зидди иониҳо сарлашқари дигареро фиристо». Чунин нақшаи Куруш тасодуфӣ набуд: аз афташ, ӯ дар бораи иқтидор ва омодагии ҳарбии халқҳои Осиёи Миёна вуқуфи комил дошт. Бинобар ин, ӯ дар ин сафарҳои ҷангӣ фармондиҳии қўшунро, ҳатто ба наздиктарин сарлашқарони худ ҳам бовар карда супурда наметавонист.

Мо дар бораи он ки истилои Осиёи Миёна чи гуна сураат гирифт, чизе ба яқин наметавонем. Вале ҳаминаш маълум аст, ки истилогарон дар роҳи расидан ба ниятҳои худ бераҳмиҳои аз ҳад зиёде кардаанд. Чи навъе ки Геродот хабар медиҳад (I, 177), «Қисми зиёди аҳолии Осиёи поёнро Гарпаг ва Осиёи болоро худӣ Куруш, ки халқҳои онро паси ҳам, ба ҳеҷ яке раҳм накарда, ба асорат дучор мекард, аз дами тег гузарониданд». Муаррихи Бобули асри III пеш аз милод Беросс ҳамчунин хабар медиҳад, ки Куруш танҳо пас аз мутеъ кардани тамоми Осиё ба Бобул лашқар кашид. Ҳамаи ин далелҳо нақлу ривояти Николаси Димитриро («Таърих», 75) дар хусуси ин ки пас аз ғалабаи Куруши II бар давлати подшоҳии Мидӣ гӯё сатрапи Гиркон ба пои худ омада, изҳори итоат карда бошад ва «сипас, сатрапҳои портҳо, сақонҳо, бохтариҳо ва соири халқҳо паси ҳам, яке пештар аз дигаре омада, дар назди ӯ ба замин зону зада бошанд», комилан рад мекунам. Ҳамаи ин гуфтаҳо иштибоҳи маҳз аст, зеро бохтариҳо ва сақонҳо ба ҳайбати давлати Мидӣ намедаромаданд ва онҳоро тасхир кардани Куруш ҳоло дар пеш буд. Ин гуфтаҳо, зоҳиран, дар ҳақиқи дигар вилоятҳо ҳам нодуруст аст. Дар ин бобат аҳбори Трог дар нақли Юстин (I, 7, 2) ба ҳақиқат наздиктар аст: «Давлатҳое, ки пеш тобеи мидиҳо буданд, тағйири ҳокимиятро тағйироти вазъи худ пиндошта, аз Куруш ҷудо шуданд; ин барои Куруш баҳонае гардид, ки ба ҷангҳои сершумор оғоз намояд».

Баъзе тафсилоти футуҳоти Куруши II дар Осиёи Миёна аз тарафи Ктесий (фиқраи 9/29) низ баён ёфтааст. Ӯ хабар медиҳад, ки Куруш «бо бохтариҳо меҷангид, вале дар муҳориба бартарии ягон тараф аён нагардид». Фақат пас

³ Дьяконов И.М., 1956, с. 417–422.

⁴ Тадқиқи муфассали таърихи онвақтаи Эрон асари М.Дандамаев аст: Дандамаев М.А., 1963 а. Нақли батафсиلى таърихи сиёсӣ: Olmstead A. F., 1959. Назари мо доир ба таърихи иҷтимоӣ-иқтисодии давлати Ҳахоманишӣ дар асари муаллиф (Ғафуров Б.Ғ., 1966; 1971) муфассалтар баён ёфтааст.

аз он ки бохтариҳо аз устувори вазъияти сиёсии дохили давлати Ҳахоманишӣ огоҳ шуданд, «ихтиёран» ба Куруш сари итоат фуруд оварданд.

Махсусан, маълумоти навиштаҷоти кӯҳи Бесутун⁵, ки бо амри Дорой I сабт шудааст, аҳамияти калоне дорад. Аз ин навиштаҷот роҷеъ ба ҳайъати давлати Ҳахоманишӣ то замони ҷулуси Дорой I бисёр мадракҳои баҳснопазир ба даст овардан мумкин аст. Дар айни замон бояд дар назар дошт, ки дар фосилаи байни вафоти Куруши II ва ба тахт нишастани Дорой I, яъне дар солҳои 530-522 пеш аз милод Ҳахоманишиҳо на ин ки ба тобеъ кардани вилоятҳои нави Осиёи Миёна, балки ба фатҳи Миср ва умури дохилии давлати худ машғул буданд⁶. Доро дар сутуни аввали навиштаҷоти мазкур: «Ин аст он кишварҳое, ки бо меҳрубонии Ахуромаздо насиби ман гардидаанд» мегӯяд ва аз ҷумлаи ин кишварҳо Порт, Ориё, Хоразм, Бохтар, Суғд ва ҳамчунин вилоятҳои ҷануби Афғонистон ва шимолу ғарби Ҳиндустон: Қандаҳор, Сатагидия, Арахосия ва дар миёни ду вилояти аввал «Сака»-ро (эҳтимол, сакоиҳои Ҳавмаварға дар назар дошта шуда бошад) ном мебарад. Дар сарчашмаҳои Юнони Қадим ахборе (Плиний, VI, 23) мавҷуд аст, ки Куруш Каписаро (муҳаққиқон одатан онро ба маҳалли Бағроми назди Кобул нисбат медиҳанд) хароб намуд⁷.

Дар асоси хулосаи он далелу мадракҳои хеле кам, ки мо дар даст дорем, метавон тахмин кард, ки ба Куруши II фатҳи Порт, Бохтар, Хоразм, Суғд ва кадом як қисмати сакоиҳо, яқинан сакоиҳои Ҳавмаварға, муяссар гардидааст⁸. То кучоҳо тӯл кашидани ҳудуди давлати Ҳахоманишӣ дар қисмати шимолу шарқ ба мо маълум нест. Як вақтҳо чанде аз муҳаққиқон ба баъзе сарчашмаҳои баъдина, ки бунёди шаҳри Кирополро ба Куруш нисбат медоданд, истинод намуда, то Фарғона расидани ҳудуди давлати Ҳахоманиширо тасдиқ кардани мепуданд. Вале ин иддао дар асоси таҳқиқи таҳлили мадракҳои забонӣ то андозае аҳамияти худро аз даст дод. Чунин мулоҳизае баён ёфт, ки шаҳр, дар воқеъ, Куру(ш)-ката ном дошта, қисми аввали калима мумкин аст номи қабिला бошад ва юнониҳо ин калимаро каме дигар карда, Кирёсхата хондаанд⁹.

Куруш ва Томирис. Шикасти қўшуни Ҳахоманишӣ

Дар соли 539 пеш аз милод Куруши II Бобулро сарнагун карда ба қасди истилои Миср афтод. Аммо вазъияти сарҳади шимолу шарқии давлат, яъне Осиёи Миёна ўро доимо ба ташвиш андохта, ба сафари Миср монёе мепуд. Ниҳоят ў дубора ба сӯи Осиёи Миёна ҳаракат кард, то хавфи ақибгоҳи худро бартараф намояд. Куруш дар садади торумор кардани бодиянишинони муқтадирӣ Осиёи Миёна худ дар сари қўшун қарор гирифта, ба набарди зидди онҳо мерафт.

Аксари муаллифони қадим роҷеъ ба ин ҷангҳои Куруш маълумот медиҳанд, аммо ҳар кадоми онҳо воқеаро ба таври худ баён менамоянд. Яке

⁵ Нашри катибаҳо: Kent R.G., 1953, p. 116-134. (матн ва тарҷумаи англисӣ); тарҷумаи пурраи русӣ: Дандамаев М. А., 1963, с. 262-270.

⁶ Дандамаев М.А., 1963 а, с. 116 ва мобаъд.

⁷ Массон В.М., Ромодин В.А., 1964, с. 58.

⁸ ИТН, I, с. 190-192.

⁹ Benveniste E., 1934, 1947, p. 163-164. Ниг.: таҳлили муфасссал, Б.А.Литвинский; ИТН, I, с.528. Навтарин таҳлили забоншиносӣ; Eilers W., 1964 s. 180-236 (хусусан аз ҷиҳати ареал муҳим аст); Абаев В. И., 1967, с. 286-291 (этимологияи мўътамад).

мегӯяд: Куруш аз дарёи Аракс убур карда, ба сарзамини массагетҳо дохил шуд, ки сарвари онҳо малика Томирис буд. Дигаре ҳам тақрибан ҳамин тавр нақл мекунад: Куруш бо скифҳо, ки дар сари онҳо Томирис меистод, ҷангҳо кард. Севумӣ чунин меоварад: Куруш бо дарбикҳо задухӯрд намуд. Ниҳоят, ривояти дигаре ҳаст, ки аз ҷангидани Куруш дар «даштҳои дайҳо» хабар ме- диҳад¹⁰.

Геродот, Трог-Юстин ва дигар муаллифони дар бораи ин ҷангҳои Куруш ва натиҷаи онҳо ҳикоятҳои муфассале ҳаст. Ба тариқи мисол аз ҳикояти Трог-Юстин мазмунан фикраи зеринро меоварем: Куруш Осиёро тасхир ва тамоми Шарқро ба ҳокимияти худ мутеъ намуда, ба ҷанги зидди скифҳо рафт. Он вақт ҳукмрони скифҳо Томирис буд. Вай бо вучуди зан буданаш, бар хилофи ҷашмдошт, аз ҳамлаи душман наҳаросид. Томирис метавонист пешро роҳи убури қўшуни душманро аз дарёи Окс бигирад, аммо вай ин тавр накард, ба гузаштани душман имкон дод. Зеро малика ба чунин мулоҳизае расида буд, ки дар ҳудуди давлати худ бо душман ҷанг кардан барояш осонтар аст, вале барои душман, ки дарё пешро роҳашро бастааст, гурехта ҷон ба саломат бурдан амри маҳол хоҳад шуд. Куруш қўшуни худро аз дарё гузаронид ва ҷанд фарсах ба дарунтари мамлакати скифҳо даромада, дар ҷое таваққуф намуд. Рӯзи дигар мисли ин ки аз тарс фирор мекарда бошад, дафъатан ўрдугоҳро тарк кард ва гўё аз саросемагӣ ба қадри фаровон май ва тамоми асбоби зиёфатро партофта рафт. Вақте ки инро ба малика гуфтанд, вай писари ҳанўз ҷавони худро бо сеяк ҳиссаи лашкари скифҳо барои таъқиби душман фиристод. Ҷавони кори ҷарбро наозмуда, ҳамин ки қадам ба ўрдугоҳи душман ниҳод, худро на дар майдони разм, балки дар саҳни базм дарёфт, душманро фаромўш кард ва гузошт, ки сарбозони барбарии шаробнадида аз майхўрӣ масти лояъқил шаванд ва май онҳоро пештар аз силоҳи адў ба мағлубият дучор гардонид. Чун Куруш аз ин ҳол воқиф шуд, шабонгаҳ пас гапш ва ин сарбозони масти афтода ва очизу нотавонро ҳамроҳи писари малика сар аз тан ҷудо кард. Томирис ин қадар қўшунро ва аз ҳама алампноктар ягона фарзанди дилбанди худро аз даст дода, тасаллои дили пурдарди худро на дар ашкҳои сўзон, балки дар интиқоми ҷонситон дид ва мисли ҳамон тадбири душмани маккор, ки ҳоло дар нишоти барори дирўза кайфу сафо дорад, тадбир андешид. Вай ҷунон вонамуд кард, ки гўё пас аз ин зарбаи сахт ба қувваи худ бовар надорад ва роҳи гурезро пеш гирифта, Курушро бо ҳила аз дунболи худ ба тангнои кўҳ кашид, ки пешакӣ дар камарҳои он сарбозони худро ба камин нишонда буд. Томирис дар ин ҷо қўшуни 200 000-нафараи форсро ҳамроҳи подшоҳашон маҳв намуд. Ҳатто ягон пайке ё ҷондоре, ки форсҳоро аз ин шикасти даҳшатангез огоҳ мекарда бошад, боқӣ намонд. Малика амр кард, ки сари буридаи Курушро ба машки бо хуни одаи пуркардашуда андозанд ва худ бо чунин суханон бераҳмӣ ўро маҳкум намуд: «Инак сер шав аз хуне, ки ту ҳамеша ташнаи он будӣ ва ҳеҷ гоҳ аз он сер намешудӣ» (Юстин, I, 8, 1-13).

Ҳикояти Геродот (а, 205-214) боз ҳам муфассалтар аст. Аз он маълум мешавад, ки Куруш аввал ба воситаи фиристодагони махсуси Томирис ба малика зановуш шуданро пешниҳод карда будааст. «Лекин Томирис, – менависад Геродот, – на хостгори вай, балки хостгори салтанати массагетҳо будани Курушро пай бурда, ин пешниҳодро рад намуд» (I, 205). Писари Томирисро «Спаргапис» меномиданд (I, 211) вай кушта нашуда, балки асир афтода, ху-

¹⁰ Таҳлили манбаъшиносӣ: Пьянков И.В., 1964.

даширо кушта будааст (I, 213). Доир ба муҳорибаи массагетҳо ва қўшуни ҳахоманишӣ чунин нақл карда мешавад: «...Ин муҳориба аз тамоми заду-хўрдҳое, ки барбарӣҳо иштирок доштаанд, шадидтар буд. Аз рӯи шунидам, вай ин тариқа рӯй додааст: аввал ҳарду қўшун аз масофаи дуртар истода ба якдигар аз камон тир паррондаанд, сонӣ, вақте ки тири камон тамом шудааст, ба ҷанги тан ба тан гузашта, найзаву шамшерзанӣ кардаанд. Қўшунҳо муддати дуру дароз ба ҳам муқобил истода, ҳеҷ яке аз тарафҳо ба гурез рӯ наниҳо-дааст. Ниҳоят, массагетҳо ғалаба ба даст овардаанд. Бештарин қисмати қўшунӣ форс дар майдони ҷанг набуд гардида, ҳуди Куруш ҳам кушта шудааст» (Геродот, I, 214). Страбон ба (XI, 8, 5) ин ахбор чунин як маълумоти хеле муҳимро илова менамояд, ки дар вақти ин ҷанг душманони бодиянишини Куруш-и II (ӯ онҳоро сакоӣ меномад) қўшуни ҳахоманиширо ду бор шикаст доданд.

Масъалаи аниқ муайян кардани самти ҳаракати Куруш II ва маҳалли ҷангҳои ӯ хеле мураккаб аст. Баъзеҳо тахмин мекунанд, ки ин Сирдарё, Амударё ва ё Узбой аст. Шояд маҳалли охири ба ҳақиқат наздиктар бошад¹¹.

Аз тарафи массагетҳо шикаст хўрдани Куруш дар охири июлу ибтидои августи соли 530 пеш аз милод воқеъ шудааст, ки ин ягона санаи яқинан муқарраршудаи таърихи халқҳои Осиёи Миёна мебошад¹².

Чунон ки М.М.Дяконов менависад: «Куруш яке аз барҷастатарин симоҳои таърихи қадим буд»¹³. Ин, бешубҳа, ҳақ аст, зеро Куруш дар ғаъолияти худ, ҳамчун ифодакунандаи бисёр тамоюлҳои пешқадами замони худ баромад мекард. Илова бар ин, захираҳои фаровони давлати паҳновари Ҳахоманишӣ, ки тӯли он аз Осиёи Хурд то водии Ҳинд кашида мешуд, дар ихтиёри ӯ буд. Ба ин ҳама нигоҳ накарда, ӯ дар мубориза бо бодиянишинони Осиёи Миёна на фақат ба шикасти саҳт дучор шуд, балки ҳудуд ҳам ҳалок гардид. Ин ҷо асли гап на дар номади қор ва на дар бахти ноустувор аст. Мардумоне, ки барои муҳофизати озодӣ ва истиқлолияти худ камар бастаанд, тамоми қувваи худро ба муқобили душман сафарбар менамоянд. Тимсоли чунин муборизаҳои қаҳрамонона чи дар таърихи халқҳои Осиёи Миёна ва чи умуман дар таърихи ҷаҳон бешумор аст.

Шӯриши зидди Ҳахоманишиҳо дар аҳди Дорой I

Ғалабаи бодиянишинони Осиёи Миёна бар Куруш II дар ҳалли тақдири давлати Ҳахоманишӣ роли калоне бозид. Аз як тараф, бунёдгузори тавонои давлати Ҳахоманишӣ кушта шуд, аз тарафи дигар, писар ва валиаҳди ӯ Камбучиё мачбур гардид, ки сафари ҷангии кайҳо муқарраршудаи Мисрро мавқуф гузорад¹⁴. Дертар Камбучиё ба ҳар ҳол ба Миср лашқар кашида, ин мамлакатро ҳам ба таҳти тасарруфи Ҳахоманишиҳо даровард.

¹¹ Herrman A., 1914, s. 19; Пьянков И.В., 1964, с. 126-130; муқ. Струве В.В., 1968, с. 51-66.

¹² Ин сана аз ҳуҷҷатҳои бобули муқаррар мегардад: ҳуҷҷати охири аз номи Куруш Сонӣ 12 августи соли 530 қабл аз милод, ҳуҷҷати аввали аз номи Камбучиё 31 августи соли 530 қабл аз милод сабт шудааст. Аз ин маълум мешавад, ки хабари ҳалокати Куруш ба Бобул дар миёна ва ё нимаи дувуми ҳамин моҳ расида будааст (Parker R. and Dubberstein W.H., 1956, p. 14; Дандамаев М.А., 1963 а, с. 117). Санаи дигар, яъне соли 529, ки гоҳо дучор меояд (масалан, Массон В.М., Ромодин В.А., 1964, с. 57) нодуруст аст.

¹³ Дьяконов М. М., 1961, с. 79.

¹⁴ Дандамаев М. А., 1963 а, с. 116-117.

Дар соли 522 пеш аз милод ҳокимияти Эронро яке аз намоёндаҳои сулолаи ҳахоманишӣ Дорои I ба даст даровард (ӯ то соли 486 салтанат рондааст). Бесарусомониҳои хонадони подшоҳӣ ва муборизаҳои тоҷутахталабӣ, ки дар муҳити бӯҳрони сиёсӣ иҷтимоӣ ба вуқӯъ меомад, ба парешонии давлати ҳахоманишӣ ва сар задани ҷунбишҳои истиқлолиятхоҳонаи як қатор вилоятҳо оварда расонид. Дар навиштаҷоти машҳури кӯҳи Бесутун, ки Доро ба мақсади ҷовидон гардонидани корҳои худ сабт кардааст, аз хусуси фурӯ нишондани ҷунин ошӯбҳо ба таври муфассал нақл карда мешавад.

Халқҳои Осиёи Миёна ҳам барои аз дӯш барандохтани юғи асорати ҳахоманишӣ аз ин фурсат истифода намуранд. Порт, Марғиён ва мамлакатҳои сакоӣ сар бардоштанд (навиштаҷоти Бесутун, 6-8). Шӯриш махсусан дар Марғиён вусъати зиёд пайдо кард. Дорои I дар навиштаҷоти Бесутун (катибаи Бесутун, III, 10-12) дар ин бора ҷунин нақл мекунад: «Доро гӯяд: кишвари Марғиён ба ошӯб омад. Якero бо номи Фради Марғиёнӣ сардор хонданд. Пас, ман як марди форсро бо номи Додоршиш, банда ва волии ман, ба Бохтар фиристода, ба ӯ гуфтам: «Бирав ва мағлуб соз лашкареро, ки худро на лашкари ман гӯяд». Сипас, Додоршиш бо қўшун бирафт ва бар сари Марғиёниён битохт. Аҳуро-Маздо ба ман мададгор шуд. Бо марҳамати Аҳуро-Маздо қўшуни ман лашкари ошӯбгаронро торумор намуд. Рӯзи 23-и моҳи ассирия ҷанг оғоз шуд». Пас аз ин, Доро мегӯяд (навиштаҷоти Бесутун, III, 19-20) «кишвар мутеи ман гардид».

Санаи ин навиштаҷот мутобиқи 10 декабри соли 522 пеш аз милод аст¹⁵ ва ин ҳам мисли санаи шикасти Куруш аз қадимтарин санаҳои аниқ муайянгардидаи таърихи СССР ба шумор меравад.

Қўшуни ҳахоманишӣ бо сардории волии Бохтар шӯришро бераҳмона пахш кард, дурустгараш ба хун ғарқ намуд. Тибқи ривояти бобулӣ ва нусхаи оромии навиштаҷоти Бесутун 55 ҳазор кушта ва 6,5 ё 7 ҳазор кас асир гирифта шуд¹⁶. Пешвои шӯришгарон Фрад аввал раҳой ёфт, вале баъд аскарони ҳахоманишӣ ўро ҳам дастгир карданд. Шӯришҳои Порт ва кишвари сакоӣ низ бераҳмона фурӯ нишонда шуд.

Дорои I дар соли савуми салтанати худ (соли 519/518 пеш аз милод) махсус ба муқобили сакоӣҳои тиграҳуд лашкар кашид (навиштаҷоти Бесутун, V, 20-30). Дар муҳориба сакоӣҳо шикаст хӯрданд. Қисме аз онҳо асир афтод. Дар миёни асирон пешвои сакоӣҳо Скунха ҳам буд. Дорои I барои сакоӣҳо пешвои дигар таъин намуд¹⁷.

Муаллифи Юнони Қадим Полиен (XII, 12) дар асоси ривоятҳои то ба ӯ расидаи сакоӣ роҷеъ ба як лавҳаи муборизаи диловаронаи сакоӣҳо ҷунин нақл мекунад: Дорои I бо қўшуни сершумор ба муқобили онҳо равона шуд. Замоне ба ўрдугоҳи ӯ саисӣ сакоӣ Шерак омад. Аъзои баданаш маъюб, рӯяш аз ҷароҳат баднамо, гӯшу биниаш бурида буд. Шерак арз кард, ки ҳамқавамонаш ҳамин тариқа ҷазояш доданд ва инак, ӯ ташнаи ниқор аст. Ў роҳбаладиро ба зимма гирифта, ваъда кард, ки қўшуни форсҳоро бо пайраҳаҳои фақат ба худаш маълум якбора ба ақибгоҳи сакоӣҳо мерасонад. Пас аз ҳафт рӯзи роҳи пурмашаққат аскарони форс ба биёбони хушку холӣ баромада монданд. Онҳоро хавфи ҳалокат таҳдид мекард. Форсҳо фиреб хӯрдани худро фаҳмиданд. Шерак, дар ҳолате ки душман ба сараш тег мекашид, бо ифтихор

¹⁵ Ба тадқиқи ин шӯриш асари махсуси В.В. Струве «Шӯриши Марғиён дар аҳди Дорои I» (Струве В.В., 1949) мавҷуд аст.

¹⁶ Струве В.В., 1949, с. 24.

¹⁷ Струве В.В., 1968; Дандамасев М.А., 1963 6.

ҷавоб дод: «Ман ғалабаро ба даст овардам, зеро барои аз сари ҳамватанони худам – сақоиҳо дур кардани фалокат форсҳоро аз гушнагиву ташнагӣ ба ҳалокат супурдам». Форсҳо сари сайро аз тан ҷудо карданд. Ин сафари ҷангии Дорой I, чи навиё ки аз гуфтаҳои Полиен бармеояд, бемуваффақият анҷом ёфт.

2. ҶАМЪИЯТИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР АСРҲОИ V-IV ПЕШ АЗ МИЛОД

Осиёи Миёна дар ҳайъати давлати Ҳахоманишӣ

Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳо, қисмати муҳими Осиёи Миёна дар ҳайъати давлати Ҳахоманишӣ қарор гирифта буд. Дар навиштаҷоти Тахти Чампед қайд шудааст, ки давлати Ҳахоманишӣ аз сарзамини «сақоиҳои паси Суғд» то Кӯш (Эфиопия) масоҳати бузургеро ишғол мекард. Бо чунин ақида мумкин аст розӣ шуд, ки «сақоиҳои паси Суғд» ҳамон сақоиҳои он сӯи дарёи Сир мебошанд, яъне, онҳое, ки дар ҷараёнҳои боло ва қисман миёнаи ин дарёи Осиёи Миёна зистаанд¹⁸. Хоразм, Суғд, Бохтар, Порт, аксари вилоятҳое, ки сақоиҳои бодиянишини сукунат доштанд, – ҳама дар овони напшӯнамои давлати Ҳахоманишӣ ба ҳайъати он дохил мешуданд.

Бохтар то охирин лаҳзаҳои мавҷудияти давлати Ҳахоманишӣ дар тахти тасарруфи он буда, муҳимтарин маркази шарқии ин давлат ҳисоб мешафт. Нуфуси зиёд ва имкониятҳои фаровони иқтисодию ҷарбии Бохтар ва вилоятҳои тобеи он мавқеи ин кишварро дар ҳаёти иқтисодӣ ва сиёсии тамоми қисмати шарқии давлати Ҳахоманишӣ муайян мекард. Аҳамияти Бохтар дар муборизаҳои сулолаӣ барои тахти шаҳаншоҳӣ низ хеле бузург буд. Зоҳиран, аёнӣ ашрофи бохтарӣ сиёсати ҷудониталабиро ҷорӣ карда, дар айни замон, гоҳо тарафи ин ва ё он даъвогари тахтро мегиританд ва кӯшиш мекарданд, ки дар умури давлат баробари форсҳо мавқеи роҳбарикунанда дошта бошанд¹⁹.

Тамоми давлати Ҳахоманишӣ ба вилоятҳои молиётдихандаи ҷарбӣ, яъне сатрапиҳо тақсим гардида буд, ки онҳоро волиҳо (сатрапҳо) идора мекарданд. Чи навиё ки Геродот хабар медиҳад (III, 89-94), дар аҳди Дорой I (522-486 пеш аз милод) шумораи ин қабил вилоятҳо ба 20 мерасид. Волиҳо, ки бевосита ба подшоҳ итоат мекарданд, аксаран аз байни форсҳо таъин карда мешуданд. Вазифаи воли асосан аз ҷамъоварии андоз ва ниғаҳдорӣ қўшун иборат буд²⁰. Вай инчунин ҳақ дошт бо ҳамсоягонии итоатнакарда муносибат намояд ва бо ризоияти подшоҳ метавонист, ҳатто бар зидди онҳо лашкар кашад. Мансаби воли бештар меросӣ буд.

Бочу хирочғундорӣ аз муҳимтарин амалҳои дастгоҳи давлатӣ ҳисоб мешуд. Мувофиқи ислоҳоти дар соҳаи молиёт ҷорӣ намудаи Дорой I ҳар як вилоят мебоист андози солонаро бо пул адо кунад.

Ғайр аз ин, ба тариқи молиёти ҷинсӣ, яъне маҳсулоти зироатӣ ё ки ҳунармандӣ андоз мепардохтанд. Илова бар ҳамаи ин, бочҳои дохилӣ ва андозҳои

¹⁸ Литвинский Б.А., 1960, б, с. 91-92.

¹⁹ ИТН, I, с. 209-211.

²⁰ Чунон ки Р.Фрай менависад, сатрапҳо гўё подшоҳчаҳое буданд, ки монанди ҳукумати марказӣ дарбор ва дастгоҳи идораи худро доштанд.

роҳ низ вучуд доштанд. Махсусан, бо сарбоз таъмин кардани қўшуни ҳахоманишӣ барои аҳоли бори гароне буд.

Аҳоли аз ин қабил андозу хироҷҳои зиёд ба азобу кулфатҳои тоқатшикан дучор мегардид. Вай барои додани молиёт аксар вақт замини худро ба су-дхӯрҳо гарав мегузошт ва ҷеҳатто фарзандони худро ба ғуломӣ мефурӯхт.

Осиёи Миёна ба чор сатрапӣ тақсим шуда буд. Қабिलाҳои кўчманчии сокини канораҳои баҳри Каспӣ, ба қавли Геродот, ба таркиби сатрапии ХI дохил шуда, солона ба маблағи 200 таланти²¹ нуқраи бобули хироҷ медоданд. Хоразм, Суғд ва Порт сатрапии ХVI буда, 300 талант андоз мепардохтанд. Бохтар сатрапии ХII ба шумор рафта, 360 талант андоз медод. Ниҳоят, сақонҳои вилояти ХV-ро ташкил намуда, ба маблағи 250 талант хироҷ медоданд.

Яке аз воситаҳои, ки Ҳахоманишиҳо аз аҳолии Осиёи Миёна андозҳои иловагӣ мегирифтанд, баستاني дарғот буд. Аҳоли аз беобӣ ба танг омада, маҷбур мешуд, ки барои кушодани дарғот хироҷи иловагӣ бидиҳад. Геродот (III, 117) дар ин бора менависад: «...Вақте ки онҳо беоб монданд, бо аёли худ ба Форс мераванд, дар назди дари қасри подшоҳ чамъ шуда, доду фиғон мебардоранд; подшоҳ аҳволи ин мўҳтоҷонро дида, амр мекунад, ки дарғотҳоро кушода, обро ба сўи дашт сар диҳанд. Ҳамин ки замин аз об сер шуд, боз дарғотҳоро мебардоранд ва бо амри подшоҳ дарғотҳои дигарро барои дигар мўҳтоҷони об боз мекунанд. Аз рӯи ривоятҳо ба ман маълум аст, ки подшоҳ ғайр аз андозҳои муқаррарӣ ба ивази *кушодани дарғотҳо* пули бисёр меситонад» (фосила аз ман.- Б. Ф.).

Муайян кардани ин ҷои дарғот, ки аз рӯи суханони Геродот дар дарёи Акес воқеъ гардида будааст, кори хеле душвор аст. Бар тибқи ақидаи аксари муҳаққиқон, ин дарғот дар дарёи Течен – Ҳарируд аст, ки аёнан дарёи Мурғоб меноманд. Кўшишҳои боз ҳам аниқтар муайян кардан ҳам ба назар мерасад²².

Зоҳиран, дар аҳди ҳукмронии ҳахоманишиҳо иншоотҳои калони обёрӣ дар дасти (ва ҷеҳатти назорати) маъмурони ҳахоманишӣ қарор гирифта буданд. Вазъияти аҳолии меҳнатӣ дар давраи ҳукмронии ҳахоманишиҳо фавқулодда вазнин буд. Қабилаву халқҳои озодихоҳи Осиёи Миёна муттасил ба муқобили ҷавру зулми подшоҳони форс шўриш мебардоштанд.

Ҳанўз аз нимаи дувуми асри IV пеш аз милод хоразмиҳо давлати мустақили худро таъсис менамоянд. Дар ин вақт сақонҳо ҳам аз тобеияти ҳахоманишиҳо берун меоянд.

Давлати Ҳахоманишӣ тазоҳури равшани давлати ҳарбии ашрофии ғуломдорӣ ба шумор мерафт, ки табақаҳои ҳукмрон ва соҳибимтиёзи он аз форсҳо ва қисман аз мидиҳо иборат буданд. Дар маҳалҳо, алаҳхусус дар вилоятҳои аз марказ дури давлати Ҳахоманишӣ ҳокимияти маъмурони «худӣ», яъне осиймиёнагӣ хеле қавӣ буд; инак, ҳахоманишиҳо ва ашрофи маҳаллӣ якҷоя ба аҳолии сатрапҳои Осиёи Миёна зулму ситам мекарданд.

Соҳти иҷтимоию иқтисодӣ, маданият ва дини Суғд, Хоразм ва Бохтар дар асрҳои VI–IV пеш аз милод

Соҳти ҷамъиятии халқҳои шарқизрони Осиёи Миёна дар давраи ҳукмронии сулолаи ҳахоманишиҳо, чунон ки аз тадқиқи тамоми сарчашмаҳои

²¹ Талант – қариб 30 кг нуқра.

²² Marquart J., 1938, 9; Дьяконов И. М., 1956, с. 357; Массон В. М., 1967 а, с. 172-175.

мавҷуда маълум мегардад, аз сохти ҷамъиятии эронӣ ба ғарбӣ моҳиятан фарқ мекард. Агарчи дар Осиёи Миёна ҳам муносибатҳои ғуломдорӣ тараққӣ карда буд, асоси хоҷагиро меҳнати ғуломӣ ташкил намедод. Дар ин ҷо бақияҳои сохти авлодӣ бештар маҳфуз монда, ҷамоати рустой мавқеи афзалиятноке дошт. Барқароршавии ҳукмронии ҳахоманишиҳо дар бобати тараққиёти минбаъдаи иҷтимоию иқтисодии Осиёи Миёна роли дутарафа бозӣ кард: аз як тараф, ба тезтар инкишоф ёфтани муносибатҳои ғуломдорӣ имконият дода бошад, аз тарафи дигар ба ниҳоят хароб ва заиф гардидани иқтисодиёт оварда расонд. Сарватҳои бисёри он дар сурати бочу хироҷ ва таҳвили молу ашё тороҷ мегардид, беҳтарин пешаварон барои кор кардан дар сохтмони қасрҳои подшоҳони ҳахоманиши аз ин мамлакат бурда мешуданд.

Маълумоти археологие, ки аз кофтукови шаҳри кӯҳнаи Афросиёб (Самарқанди қадима) ба даст омадаанд ва инчунин ахбори муаллифони қадим барои тавсиф намудани вазъияти Суғд дар он давра, ҳарчанд ба тарзи хеле умумӣ бошад ҳам, имкон медиҳанд²³. Дар ҳаёти Суғд махсусан зироаткорӣ, ки акнун дар он давра ба обёрӣ асос ёфта буд, мавқеи муҳиме ишғол мекард. Доир ба ин ҷиҳати охирин марҳилаҳои даврае, ки мавриди таҳқиқи мо қарор гирифтааст, сарчашмаҳои хаттӣ шаҳодат медиҳанд. Страбон (XI, II, 5) дар хусуси дарёи Политимент (Зарафшон) менависад: «Дарё ин маҳалро шодоб намуда (айнан – ташнагии ин мамлакатро шикаста.– Б.Ф.) ба сарзамини биёбону регзор мебарояд ва рег онро фурӯ мекашад». Эҳтимол меравад, ки дар ин ҷо ба рӯдхонаҳои сершумори суғдийн об дода, синас, ба тарафи биёбон ҷорӣ гардидани Зарафшон дар назар дошта шудааст.

Дар қатори масканҳои рустой, ки сокинони онҳо ба зироаткорӣ ва чорводорӣ машғул буданд, масканҳои шаҳрӣ ҳам ба вучуд меоянд. Калонтарини онҳо шаҳре буд, ки юнониҳо онро Мараканда ва мардуми маҳаллӣ Смараканда (Самарқанди ҳозира) меномиданд. Ин шаҳр то вақти истилои мақдуниҳо аз ду қисмат, яъне, аз арки бо хандаку девор ихоташуда ва ҳуди шаҳр, ки бештар аз 12-12,5 км тӯл дошт, иборат буд (Квинт Куртсий, VII, 6, 10). Шаҳр аз қадом як наҳре «об меҳӯрдааст» – дар ин ҷо, зоҳиран, наҳрчаи Сиёб (Сиёҳоб) дар назар дошта шудааст.

Мувофиқи мадракҳои илми бостоншиносӣ, Самарқанди қадим (ё худ маркази он) дар ҷои харобаҳои шаҳри Афросиёб воқеъ гардида буд. Дар ҷараёни тадқиқи ин шаҳр нишонаҳои маскани асрҳои VI-IV пеш аз милод, ки дар қисмати шимолу ғарби Афросиёб вучуд дошта, тақрибан 50-70 гектарро ишғол мекардааст, пайдо карда шуд. Агар тамоми Афросиёбро умрону обод ҳисоб кунем, пас масоҳати он тахминан ба 200 гектар мерасад. Аз рӯи баъзе мадракҳо дар қисмати ҷануб маскани аввалин берун аз ҳудуди Афросиёб воқеъ гардида буд. Қалъаи шаҳри қадим мумкин аст дар ҷои қалъаи асримиёнагӣ воқеъ гардида бошад.

Ба тӯли 12-12,5 км капида шудани девори шаҳр, ки дар боло зикр гардид, муаммои сарбастаеро ба миён меорад. Дарозии девори канори Афросиёб қариб 5 км аст, аммо дар сарчашмаҳо девори 2,5 баробар аз он дарозтар ёдоварӣ мешавад. Ин тафриқа шояд аз он ҷиҳат сар зада бошад, ки шаҳри қадим метавонист ба фақат дар ҳудуди Афросиёб, балки берун аз он ҳам масоҳати бузургтареро ишғол намояд.

Ҳангоми ҳафриёти Афросиёб дар табақаҳои ба ҳамон замон тааллуқдошта бақияи иморатҳои шаҳр (аз хишти хом ва гил), зарфҳои гирдаи бо чар-

²³ Тереножкин А. И., 1947, с. 128; 1950 б, с. 153, 155-156

ху даст сохташуда, дегу дегчаҳои дуруштсохт, ҳамчунин белчаи оҳанӣ, доси оҳанин, оинаи биринҷӣ ва ғайра, ки дар бораи баъзе асбобу олот ва ашёи онвақта тасаввурот пайдо мекунанд, ёфт шудаанд. Мӯҳри сангӣ бо тасвири подшоҳ ва ё худоеӣ камондардаст низ ба ҳамон давра мансуб аст²⁴.

Ғайр аз ин, масканҳои шаҳрии аз Марақанда хурдтар ҳам мавҷуд буданд. Бозори онҳо махсусан ба воситаи маснуоти пешаварони моҳири суғдӣ диққати тоҷирони мамлакатҳои гуногунро ба худ мекашид. Шумораи зиёди пешаварон ба сохтани олоти фулузӣ, тайёр кардани зарфҳо, ба бофандагӣ ва ғайра машғул мешуданд. Агарчанде хоҷагӣ асосан хусусияти натуралӣ дошт, ба ҳар ҳол мубодила мавҷуд буд. Аёнӣ ашрофи Суғд бар аъзои оддии ҷамоат беш аз пеш нуфуз пайдо мекард. Суғдиҳо бештар оини зардуштиро мебарас-тиданд. Дар баробари ин дигар дину мазҳабҳои аз сохти авлодӣ меросмонда ҳам мавҷудияти худро ниғаҳ медошт.

Чӣ навъе ки тадқиқоти экспедитсияи Хоразм муқаррар намуд, дар Хоразми асрҳои VI-V пеш аз милод якҷанд масканҳои калони истеҳкомноки аҳолинишин вучуд доштанд. Яке аз онҳо шаҳрчаи Гўзалқир буд, ки намуди секунҷаро дошта, ба тўли 1 км кашида мешуд. Муҳити берунаи ин шаҳрча саросар аз манзилҳои долонмонанде, ки бари онҳо аз 2,5 то 4 метр меомад, фароҳам гардида буд. Инҳо манзилҳои паноҳгоҳ буданд. Дар миёнаҳои шаҳр бинои хеле калон бо толорҳои фароҳ ва нақшҳои муназзам сохта шудааст. Шукӯҳу азамати ин бино дар пеши кулбаҳои ҳақири канораҳои шаҳрча як манзараи тазодеро ба назар мерасонид ва аз амиқтар гардидани тафриқаҳои иҷтимоӣ ва молумулкӣ гувоҳӣ медод. Дигар аз ёдгориҳои онвақтаи Хоразм - маскани Дингилҷӣ мебошад. Дар ин ҷо ҳавлии серманзилаи берунишаҳрӣ, ки зоҳиран иқоматгоҳи шахси сарватманде аз ашрофи маҳаллӣ будааст, бо тамоми ҷузъиёташ омўхта шуд. Шаҳрчаи Кулолгар бо толорҳои сутундори худ ба охири даврае, ки мавриди таҳқиқи мо қарор гирифтааст, тааллуқ дорад²⁵.

Марғиён бо саҳроҳои ҳосилхези худ шўҳрат пайдо карда буд. Мувофиқи гуфтаҳои Страбон (1, 10, 102) замини Марғиён «...тоқҳои хубе мерўёнад. Нақд мекунанд, ки дар ин ҷо аксар вақт чунон танаҳои тоқ дучор меояд, ки танҳо дар оғўши ду кас ҷой мегирад ва дарозии ҳар як сари ангур ба ду олчин мера-сид». Дар ин ҷо хеле барвақт, ҳанўз дар давраи пеш аз Ҳахоманишӣ, мас-канҳои бузурги шаҳрӣ пайдо шудаанд. Яке аз калонтарини онҳо дар ҷои Ғаюрқалъа – шаҳри қадимаи Марв воқеъ гардида буд. Қалъа дар болои суфаи хиштии хеле баланд сохта шудааст. Аз афташ, ин ҷо қароргоҳи ҳокими вилоят будааст. Он чи оид ба Ёзтеппа бошад, вай аҳамияти пештараи худро гум ме-кунад²⁶.

Шаҳрчаи Елкинтеппа, ки таҳқиқи он мавҷудияти системаи иншоот ва ис-теҳкоми ҷарбиро нишон дод, дар шимолӣ Порт мавқеи муҳиме дошт²⁷.

Аз рӯи мушоҳидаҳои археологӣ, ҳанўз дар ҳамон вақтҳо дар воҳаи Марв каналҳои калони обёрикунанда, ки яке аз онҳо аҳолии Ғаюрқалъа ва саҳроҳои атрофи онро аз об таъмин мекард, вучуд доштанд. Археологҳо дар ҷои ха-

²⁴ Тереножкин А.И., 1950 б, с. 153–156; Шишкин В.А., 1969, с. 148–149; Шишкина Г.В., 1969 б, 1969, а; Филанович М.И., 1969, с. 206 ва мобаъд; Фуломов Я.Г., 1969, с. 7; Ис-тория Самарқанда, 1, 1969; Пьянков И.В., 1970. Муносибати нигилистона нисбат ба баробарии Мароқанд (Смараканд) ва Самарқанд (Пачос М. К., 1967) ба назари мо тамоман беасос менамояд.

²⁵ Толстов С.П., 1962, с. 96–117.

²⁶ Пиотровский Б.Б., 1949, с. 35–41; Массон В.М., 1954.

²⁷ Марущенко А.А., 1959, с. 54–72.

робаҳои ин шаҳр бисёр чизҳои сафолӣ, муҷассамачаҳо ва дигар маснуот, аз ҷумла пайконҳои скифӣ аз биринҷӣ сохташударо дарёфт намудаанд.

Дар Бохтар зироаткорӣ машғулияти асосии аҳоли ҳисоб мешуд. Квинт Куртсий менависад: «Табиати Бохтар гуногун аст: дар он ҷо токҳои ангур ҳосили пурбор ва ширин медиҳад; оби фаровон замини тафсонро шодоб мекунад; дар заминҳои ниҳоят ҳосилхез ғалла корида, боқимондаи он ба чарогоҳи гову гӯсфандон табдил дода шудааст, вале қисми зиёди замин дашти бесамар мебошад». Плиний дар бораи дар Бохтар парвариш карда шудани рустанӣҳои ғалладонае, ки ҳар як донаи он аз ҷиҳати ҳаҷм бо хӯшаҳои муқаррарӣ баробар аст, хабар медиҳад. Зироат ҳам лалмӣ ва ҳам обӣ буд. Чунончи, дар асрҳои V-IV пеш аз милод аз Вахш канал кашада буданд, ки тахминан ба шохай ҳозираи Ҷӯйбори Боло мувофиқат мекард. Дар минтақаи обёрии ин канал қариб 50 км мураббаъ замин мавҷуд буд²⁸.

Ҳафриёти Балх нишон дод, ки қадимтарин табақаҳои он ба охири нимаи аввали ҳазораи I пеш аз милод тааллуқ доранд²⁹. М.М.Дяконов дар вақти кофтукови харобаҳои Қалъаи Мир дар поёноби дарёи Кофарниҳон (райони Қубодиёни РСС Тоҷикистон) доир ба маданияти Бохтари шимолӣ материалҳои ҷолиби диққат ба даст овард. Дар ин ҷо, яъне дар асосҳои маскане, ки то револютсия вучуд дошт (он вақтҳо ин ҷо маҳалли таваққуфи бекҳои Қубодиён буд), як силсила иқоматгоҳҳои хеле вайронгардидаи давраи қадими бохтарӣ пайдо карда, аз он ҳашт хонаи камбари аз хишти мураббаъ биноёфта кушода шуд. Девори берунии хонаҳо назар ба дигар деворҳо ғафстар буд. Дар ин ҷо бисёр зарфҳои, ки ба зарфҳои Самарқанд ва Марви қадима монандӣ доштанд, инчунин пайконҳои биринҷии марбут ба асрҳои VII-V пеш аз милод ва маснуоти оҳанӣ, аз қабилҳои сӯзан, корд ва ғайра ёфт шуданд. Аз рӯи кашфиёти археологӣ маълум мешавад, ки бошандагони ин деҳа ба касбу пешаи кулолӣ, бофандагӣ, оҳанлотсозӣ ва биринҷигудозӣ, инчунин ба корҳои хоҷагии қишлоқ – зироаткорӣ обӣ ва чорводорӣ машғул буданд³⁰. Дигар аз масканҳои асрҳои V-IV пеш аз милод маскани Булдонтеппа, ки дар водии Вахш, наздикии шаҳри Қўрғонтеппа кофта ёфтаанд³¹.

Аз рӯи чизҳои, ки ба таркиби ба истилоҳ «Дафинаи Амударё» дохил мешаванд, яъне аз рӯи маҷмаи миқдори зиёди ашёи зарғарии асосан аз симу зар сохташуда (ҳамагӣ 180 адад, аввалҳо зиёдтар будааст) ва низ пулҳои тилло ва нуқра дар бораи дараҷаи тараққиёти пешаи санъатварӣ дар Бохтар фикри мулоҳиза рондан мумкин аст. Ҳамаи ин тилворро дар соли 1877 тоҷирони бухорӣ аз бошандагони яке аз маҳалҳои райони Қубодиён харида ба Ҳиндустон бурданд, ки баъдҳо ин бозёфтҳо ба дасти олимони афтод. Асли таърихи ба вучуд оварда шудани ин маҷмаи ашёи зарғарӣ ҳанӯз маълум нест³². Истеъдоди

²⁸ Зеймаль Т.И., 1971, с. 52.

²⁹ Доир ба ҳафриёти Балх: Schlumberger D., 1949, p. 1973-190.

³⁰ Дяконов М.М., 1954 б.

³¹ Зеймаль Т. И., 1971, саҳ., 50-52.

³² Нашри пурра: Dalton O.M., 1964; Bellinger A.H., 1962, 51-57. Доир ба вазъи ҳолати бозёфт ниг.: Зеймаль Т.И., Зеймаль Е.В., 1962. Баъзе олимони ғарб исбот мекунанд, ки дар он бисёр ашёи аз хориҷа оварда мавҷуд аст. Мо ақидае дорем, ки вай асосан аз маснуоти бохтарист. Он чи ки санъати Бохтар ва вилоятҳои ғарбии Эрон бисёр ҷиҳатҳои муштарак дошта, ба якдигар нуфуз кардаанд, ғани дигар аст ва ба ин ҳеч шубҳае нест. Воқеан, асари М.Далтон, ки аввалин бор соли 1905 ва бо баъзе тасҳеҳот соли 1926 чоп шуда буд, ҳоло дар қисмати тадқиқ тамоман кўҳна шудааст. Акнун вақте расидааст, ки кашфиёти тозаи дар ҷанбаи санъати бостонии Эрон ва дигар кишварҳои шарқи хориҷӣ ва ҳамчунин Осиёи Миёна ба даст омадаро пурратар ба

санъаткории бохтариёни қадим, ҳунари заргарии ҳайратафзои онҳо дар бисёр ашёи «Дафинаи Амударё» ба таври барҷаста муҷассам гардидааст. Чунончи, аробаи дучархаи ҷангии тиллоӣ, ҳайкалчаи нуқрагии одам, сафҳаи тиллоие, ки дар рӯи он сурати барҷастаи одам кашида шуда, либос ва аслиҳаҷоти ӯ бо тамоми ҷузъиёташ тасвир ёфтааст, бозубанди тилло, ки нӯғҳои он ба шакли сари буз зинат дода шудааст, муҷассамаи тиллоии гавазн ва бисёр чизҳои дигари моҳирона сохташуда ба гуфтаи боло далолат мекунад.

А. Каннингем чунин мепиндишт, ки ин ҳазинаи хусусии кадом як хонаводаи ашрофи бохтарист. Р.Гиршман фарзие пеш ниҳод, ки дафинаи Амударё як қисми ҳазинаи маъбади машҳури дар Бохтар будаи Анахито аст, ки эҳтимол, дар вақти ҳамлаи қўшуни Искандари Мақдунӣ ва ё Салҷуқи I хароб гардида бошад. Ин фарзиро Р.Бэрнетт, ки зимнан санаи дертари анҷоми таҳништи дафинаро (асри II пеш аз милод) пешниҳод кард, тарафдорӣ намуд³³.

Дар он вақтҳо дар қисмати шимолии Тоҷикистон ҳам як қатор шаҳрҳои калону хурд вучуд доштанд. Аз он ҷумла шаҳре буд, ки онро юнониҳо Киропол меномиданд (дар ноҳияи Ўротеппаи ҳозира).

Дар сарзамини паҳноваре, ки тоифаҳои сакоӣ иқомат доштанд, низ ёдгориҳои мухталиф мавҷуданд. Дар Помири шарқӣ қўрғонҳои дафнгоҳ кашф гардиданд. Мурдари ба қабрҳои на чандон чуқур кофташудаи лаҳаднок дафн мекарданд. Баъзан ҷасадҳои ҷуфт гўркардашуда низ воমেҳўранд. Дар Ҳафтруд қўрғонҳои калони дорои хонаҳои ҷўбин ва дар маҳалҳои назди Арал, байни дарёҳои Аму ва Сир мақбараҳои калони мураккабсохти аён ашрофи сакоӣ ёфт шудаанд. Дар худӣ ҳамин маҳалҳо масканҳосеро, ки эҳтимолан ба сакоӣҳо нисбат медиҳанд, пайдо кардаанд.

Ҳафриёти қабристонҳои сакоӣҳо, ки дар поёноби Сирдарё воқеанд, имкон дод, ки дар бораи сохти иҷтимоии ҷамъиятии сакоӣҳо баъзе мулоҳизаҳои муҳим пеш гузошта шавад. О.А.Вишневская қабристонҳои Ўйгаракро тадқиқ намуда, диққати муҳаққиқонро ба ҳамин ҷалб намуд, ки хоктеппаи ин қабристонҳои равшан ба се гурӯҳ тақсим мешаванд ва зимнан дар ҳар се гурӯҳ тарзи ба ҳамон гурӯҳҳо хоси дафн ва асбоби ашёи ба ҳамон гурӯҳ хоси дохили қабрҳо ба назар мерасад. Масалан, дар қабрҳои гурӯҳи шарқӣ дар маросими дафн оташро бисёр кор мефармудаанд ва дар гўри занҳо ҷатман тахтасанги ниёз мемондаанд, ки ин гуна тахтасанг дар қабрҳои дигар гурӯҳҳо ниҳоят кам воমেҳўранд ва хеле дағал сохта шудаанд. Яроқу аслиҳа фақат дар қабристонҳои гурӯҳи марказӣ гузошта шудаанд. Дастос фақат дар гурӯҳи қабристонҳои гурӯҳи ғарбӣ ва марказӣ ба назар мерасанд³⁴.

Ҳамаи ин қонуниятҳо ба Е.Е.Кузмина имкон доданд сохти қабристонҳои Ўйгаракро бо ҳамон қоидаи анъанавӣ, ки ҷамъияти халқҳои қадими эрониро ба се табақа тақсим менамояд, муқоиса кунад. Мувофиқи ин қоида, ҷамъият ба се гурӯҳ (ё худ, бо истилоҳи баъзе муҳаққиқон, ба се каста) тақсим мешавад: ҷанговарон, қоҳинон ва аҳли озодаи ҷамоат. Қабрҳои гурӯҳи марказии

ҳисоб гирифта, ашёи хизонаи Амударё аз сари нав мавриди таҳқиқ қарор дода шавад. →

Тадқиқоти Р.Д.Бэрнетт (Barnett R.D., 1968) дар ин роҳ фақат як қадами хеле хурд ба шумор меравад.

³³ Ghirshman R., 1964, с. 88-94, Barnett R.D., 1968, с. 35-52 Бояд қайд кард, ки Р.Бэрнетт дар санагузории худ, алалхусус, ба фикри В.В.Тарн дар бобати набудани тилло дар Бохтар таъя мекунад. Аммо ин ба ҳақиқат рост намеояд, зеро осори конҳои тилло дар заминҳои Бохтар боқист.

³⁴ Вишневская О. А., 1973, с. 67-68.

Ўйгарак бояд аз они ҷанговарони савора бошад, қабрҳои гурӯҳи ғарбӣ, ки сохташон ҳам оддитар ва ашёи онҳо низ камтар аст, бояд аз они аҳли зироаткори ҷамоат ва косибон бошад; қабрҳои гурӯҳи шарқӣ ба онҳое тааллуқ доранд, ки вазиғаи коҳиниро адо мекардаанд³⁵.

Тасдиқи ба ин се гурӯҳ тақсим шудани ҷамъияти сакоиҳоро, эҳтимол, аз асарҳои муаррихони антиқа дарёфта метавонем, ки онҳо мардумони ин ноҳияро ба қалам додаанд. Масалан, Плиний Калонӣ мардумони сокини ноҳияҳои шимолии Осиёи Миёнаро зикр карда, аз ҷумлаи онҳо котиерҳо ва эвхатҳоро ном мебарад (Pliny, VI, 19). Аз афти қор, ин номҳо номи ҳамон катарҳо ва авхатҳо мебошад, ки мувофиқи маълумоти Геродот (IV, 6) номи авлоди скифҳои Европаро ифода менамояд ва ин скифҳо аз ду бародарони афсонавӣ, ки саравлоди тамоми скифҳо ба шумор мераванд, пайдо шуда будаанд (авлоди севуми скифҳо, ки аз бародари хурдӣ пайдо шуда будаанд, паралатҳо ном доштанд). Ҳам этимологияи ин номҳо ва ҳам он атрибутҳое, ки ривояти скифҳо ба намоёндагони он авлодҳо ва ба асосгузорони он авлодҳо нисбат медиҳанд, ба муҳаққиқон имкон доданд, ки ривояти ба авлодҳо тақсим шудани скифҳоро тасдиқи тақсимои иҷтимоӣ, тақсимои табақавие шуморанд, ки ба қоидаҳои анъанавии мазкури тақсимои ҷамъиятии халқҳои қадими эронӣ мувофиқат дорад³⁶. Умумияте, ки дар вақти скифҳои Европаро тасвир кардани Геродот ва қавмҳои ба онҳо наздики сакоии Осиёи Миёнаро тасвир кардани Плиний ба назар мерасад, ба мо имкон медиҳад даъво кунем, ки анъанаи ривояти скифҳо ҳам ба ҳуди онҳо нисбат дораду ҳам ба сакоиҳо³⁷. Ин даъвои моро тадқиқи сохти қабристони Ўйгарак ҳам тасдиқ мекунад.

Ҳуди ҳамин умумият ва, ҳеҷ набошад, қаробати скифҳои ноҳияҳои назди баҳри Сиёҳ ва сакоиҳои Осиёи Миёнаро аз рӯи он атрибутҳое ҳам дидан мумкин аст, ки нишони рамзии намоёндагони ин ё он гурӯҳи иҷтимоӣ мебошанд. Ба қавли Геродот (IV,5), ин нишонаҳои рамзӣ табарзин (нишони ҷанговарон), юғу омоч (нишони аҳли зироат) ва ҷом (нишони коҳинон) аст. Ин чизҳо мувофиқи ривояти скифҳо аз осмон афтида будаанд. Дигар муаррихи дунёи қадим Квинт Куртсий Руф (VII, 8,34) чанд ашёро ном мебарад, ки сакоиҳо онҳоро чун чизҳои худофиристода парастид мекардаанд. Ин чизҳо найзау тир барои дафъи душман, юғу омоч – барои баҳрабардорӣ аз замин ва ҷом барои адои ибодат будаанд. Маҳз ҳамин ҷиҳати масъала, яъне зикри барои кадом қор дарқор будани ин чизҳо равшан нишон медиҳад, ки онҳо дар ҷамъияти сакоиҳо, пеш аз ҳама, нишони рамзии гурӯҳҳои гуногуни иҷтимоӣ буданд. Ба истиснои ба ҷои табарзин ном бурдани найзау тир, ин нишонаҳои рамзии ҳам скифҳо ва ҳам сакоиҳо айнан яхелаанд³⁸.

Дар бораи сохти сиёсии ҷамъияти сакоиҳо мо маълумоти казой надорем. Дар сари қабилаҳои сакоӣ шоҳ меистод. Полиен (VII,12) аз ҷанги сакоиҳову Доро сухан ронда, се шоҳи сакоиро ном мебарад. Мумкин аст онҳо шоҳони се қабилаи мустақили аз ҳам ҷудое бошанд, ки фақат дар вақти ҷанг муттаҳид шудаанд. Вале ин нуктаро дигар ҳел шарҳ додан ҳам мумкин аст. Геродот (IV,120) нақл мекунад, ки дар сари скифҳои ноҳияи назди баҳри Сиёҳ се подшоҳ меистод ва яке аз онҳо подшоҳи асосӣ буд. Мувофиқи ривояти скифҳо ин тарзи ябора ҳукмронӣ кардани се шоҳ дар давраҳои афсонавии қадимтарин пайдо шуда будааст (Геродот, IV,7). Чи тавре мебинем, дар ин ҷо ҳам қароба-

³⁵ Кузьмина Е.Е., 1975, с. 291-292.

³⁶ Dumezil G., 1930, с.123-124; 1926; Грантовский Э.А., 1950; Раевский Д.С., 1977, с.46-71.

³⁷ Раевский Д.С., 1977, с.129-130.

³⁸ Раевский Д.С., 1977, с.130.

ти ривоятҳои скифҳои Европа ва сакоиҳои Осиёи Миёна равшан зоҳир шудааст³⁹.

Этиқоди диниву мазҳабии аҳолии Осиёи Миёна яксон ва якранг набуд. Дар вилоятҳо ҳазорӣ, дар байни аҳолии муқимӣ оини зардуштӣ паҳн гардида, кешҳои гуногуни маҳаллиро дарбар гирифта буд. Дар хусуси мазмуни воқеии тасаввуроти динии мардумони он замон ҳанӯз яқинан чизе гуфтан душвор аст. Эҳтимол меравад, баъзе тоифаҳои сакоӣ ҳам оини зардуштиро қабул карда, дар байни қавму тоифаҳои дигар ҳамон тасаввуроти диние, ки асоси он аз парастии яздонӣ меҳр – Ахуро-Маздо (ё худ Митра) фароҳам омада буд, ҳукмфармой менамуд⁴⁰.

Санъати сакоӣҳо ва, пеш аз ҳама, сабки тасвири ҳайвон, ки дар он замонҳо дар саросари даштҳои паҳновари Евросиё паҳн шуда буд, бо ақидаҳои динии сакоӣ алоқаи зич дорад. Вале масъалаи аҳамияти ин образҳо ҳоло ҳам масъалаи баҳснок мебошад. Ба ақидаи баъзе муҳаққиқон, ин образҳо инъикоси ақидаҳои хурофӣ сакоӣҳост, ба қавли дигар муҳаққиқон, ин образҳои ҳайвонсимо тасвири худоҳои скифу сакоӣ мебошад. Ба ҳар ҳол, ин масъала ҳоло торик аст ва тадқиқи муфассалро тақозо дорад. «Дафинаи Амударё» ба рои омӯзишу тадқиқи ақидаҳои динию хурофотии халқҳои қадими Осиёи Миёна аҳамияти калон дорад. Гуфтан мумкин, ки дар ин дафина беш аз ҳама анъанаи санъати бохтарҳо ва сакоӣҳои кўчманчӣ акс ёфтааст⁴¹. Вале, чи тавре ки дар боло ҳам инро қайд кардем, масъалаи тавзеҳи этникӣ ва маданияти ин дафина ҳанӯз масъалаи басо баҳснок мебошад.

Дар давлати ҳахоманишӣ ба истилоҳ тақвими хурдавестой қорӣ шуда буд. Ин тақвим аслан ба тақвими шамсии Миср, ки ҳар сол аз 12 моҳи сирӯӣ ва панҷ рӯзи илова фароҳам меомад, шабоҳат дошт. Моҳ ва рӯзҳои ин тақвим бо номи худоён ва шахсони асотирии мансуб ба оини Зардуштии «Хурд-Авесто», ки дар «Готҳо» зикр гардидаанд, инчунин бо номи дигар худоёни эронӣ (аз ҷумла, ононе, ки Зардушт яқинан мункир шудааст) тасмия ёфтаанд. Ин тақвим дар байни мардуми эронинажод ба таври васеъ паҳн гардида буд. Ёдгориҳои хаттии марбут ба Суғд, Хоразм ва Порт дар замонҳои қадим ва ибтидои асрҳои миёна дар сарзамини Осиёи Миёна мустаъмал будани онро шаҳодат медиҳанд. Тақвими форсии миёна ва тақвими аз он баромадаи форсии нав дар заминаи ҳамин тақвим ба вуҷуд омадааст (номи моҳҳои тақвими шамсии имрӯзаи Эрон аз номи худоёни «Хурд-Авесто» гирифта шудааст). Номҳои моҳҳои ин тақвими қадима дар ёдгориҳои хаттии баъзе дигар кишварҳои Осиёи Наздик, аз ҷумла, дар Арманистон низ дучор меояд⁴².

Он вақтҳо дар байни қавму тоифаҳои Осиёи Миёна достоне, ки дар «Авесто» ҳам инъикос ёфта буд, ривож дошт. Тавассути ривояти Ктесий порчае аз қиссаи маликаи Заррина ва Стриангеи мидӣ маҳфуз мондааст. Дар он нақл карда мешавад, ки Заррина пас аз ғавти шавҳараш подшоҳи сакоӣ ба Мармар ном ҳокими вилояти портҳо хонадор мешавад. Подшоҳи мулки Форс ба муқобили Мармар лашкар мекашад. Дар вақти муҳориба «Стриангеи ном марди мидӣ як зани сакоиро аз асп фуру меандозад – занҳои сакоӣ воқеан ҳам савораи хуб буда, мардонавор меҷанганд. Ў ба маҳзи дидани ин зани соҳибҷамол ва мисли гул шукуфон вайро зараре нарасонида, сар медиҳад». Пас аз чанд вақт худӣ Стриангеӣ ба дасти шавҳари вай асир меафтад. Дар ди-

³⁹ Дар ҳамон ҷо, с.128-121.

⁴⁰ Литвинский Б. А., 1968 б.

⁴¹ Dalton O.M., 1905, p. XIII; Артамонов М.И., 1977, с. 14-15.

⁴² Дьяконов И.М. ва Лившиц В.А., 1966, с. 153 ва мобаъд.

ли Стриангей нисбат ба ин зани соҳибчамол оташи ишқ шўълавар мегардад ва зоҳиран чунин эҳсос дар дили зан ҳам пайдо мешавад. Вале шавҳари вай Стриангейро куштанист ва ҳеҷ як зорию таваллои зан ўро аз ин қасд боздошта наметавонад. Он гоҳ Заррина асиронро раҳо карда, бо кўмаки онҳо шавҳарашро мекушад ва бо Стриангей «унсият меварзад» (Ктесий, фикраҳои 7 (26), 8а (27) ва ғ.).

Ба ақидаи як қатор олимон, ин асар аз достони сакоист, аммо баъзеҳо чунин тахмин доранд, ки он намуна аз офаридаҳои мидӣ аст. Ба назари мо, ақидаи аввали саҳеҳтар менамояд.

3. ОСИЁИ МИЁНА ВА ЭРОН ДАР АҲДИ САЛТАНАТИ ҲАХОМАНИШИҲО

Давлати бузурги ҳахоманишӣ, ки яке аз пуриқтидортарин империяҳои ҷаҳони аҳди қадим ҳисоб меёфт, мавҷудияти худро беш аз 200 сол нигоҳ дошта, дар таърихи Шарқи бостонӣ мавқеи ба назар намоёне ишғол намуд. Соҳмонҳои иқтисодию сиёсӣ ва анъанаҳои маданият, ки дар давраи ҳахоманишиҳо ба вучуд омада буданд, қарнҳо маҳфуз монда, дар давлати императории Искандари Мақдунӣ, давлатҳои портҳо, сосониён ва халқҳои Осиёи Миёна низ давом карданд.

Дар давраи ҳахоманишиҳо тағйироти муҳими иҷтимоӣ (тараққиёти муносибатҳои заминдорӣ, афзудани аҳамияти меҳнати ғуломон, фаъолияти тижоратхонаҳои Бобул ва ғ.) ба амал омада, низоми ягонаи давлатии пул ва тартиби пардохти молиёт дар асоси ба назар гирифтани имконоти иқтисодии кишварҳои дохили империя қорӣ гардид, усули идоравии ба сатрапиҳо (вилоятҳо) тақсим кардани давлат бо аниқ муқаррар намудани ҳудуди онҳо ва коргузори аз як расмулхатти ягонаи умумидавлатӣ, яъне алифбои оромӣ истифодакунанда ба вучуд омад. Ҳамчунин почтаи давлатӣ таъсис ёфта, роҳҳои нав сохта ва роҳҳои қўхнаи корвонгард таъмир карда шуд. Ғайр аз ин, қонунгузори умумидавлатӣ кор карда баромада, дар тамоми қаламрави салтанати Ҳахоманишиҳо қорӣ карда шуд. Дар айни замон қонунҳои пешинаи халқҳои гуногун қувваи худро нигоҳ медоштанд.

Худ аз худ маълум аст, ки воқеияти таърихӣ хеле мураккаб буд. Ба сиёсати пешгирифтаи подшоҳони ҳахоманишӣ фақат дар қиёси салтанатҳои мустабидаи қадимаи шарқ, ки зулму истибдоди онҳо назар ба аҳди Ҳахоманишиҳо шадидтар буд, метавон баҳои нисбатан мусбат дод. Дар замони ҳукмронии онҳо низ зиндагӣ хуш ва ором набуд: муборизаҳои тунду тези синфӣ, шӯришҳои мардумони мутеъ пояҳои давлати Ҳахоманиширо муттасил ба ларза медароварданд.

Ҳахоманишиҳо, бар хилофи дигар подшоҳони пешинзамони Шарқи қадим, нисбат ба оину мазҳабҳои соири халқҳо хеле ботаҳаммул муносибат карда, ҳатто маъбаду калисоҳои кишварҳои мухталифро (ба мисли ибодатхонаҳои Бобул ва Яҳудистон) дубора барқарор намуданд. Хусусан, асосгузори давлати Ҳахоманишӣ Куруш шўҳрати зиёде пайдо карда буд. Форсҳо ўро чадди кабир, бобулиҳо расули худон Мардук, юнониҳо рачули бузурги давлатӣ ва яҳудиён наҷотбахши худо Яҳве номидаанд.

Дар замони Ҳахоманишиҳо барои тижорати байнихалқӣ шароити мусоид фароҳам омада буд. Сайёҳон ва донишмандон метавонистанд ба кишварҳои тобеи давлати Ҳахоманишӣ сафар кунанд. Бисёр намоёндагони маъруфи маданияти Юнони Қадим (Гекатей, Геродот, Демокрит ва д.) он вақтҳо ба ки-

шварҳои маприкзамин саёҳат намуда, ҳамватанони худро бо комёбиҳои маданияи халқҳои Шарқ шиносониданд.

Ҳамаи ин ба вуҷати уфуқҳои маданияти тобеиёни давлати Ҳахоманишӣ боис гардида, ба инкишофи алоқаи байни намояндагони халқҳои гуногун муносибат намуд.

Чунон ки маълум аст, Искандари Мақдунӣ нияти ба як ваҳдати маданияи сиёсӣ муттаҳид кардани юнониён ва халқҳои Шарқро дар дил мепарварид ва ин орзуи худро бо кӯмаки сарбозони мақдунӣ ба амал овардан мехост, вале ҳар гоҳ ба муқовимати шадиди мардумон, аз ҷумла халқҳои Осиёи Миёна дучор мегардид. Албатта, роҳи осоишта ва мусолиमतомез бештар манфиатрасон ва самарабахштар буд ва ўро ба ҳусули мақсад наздиктар менамуд. Бояд хотирнишон кард, ки оғози синтези маданияи халқҳои гуногун ва ҷараёни аввалин марҳилаҳои инкишофи он дар зарфи 200 соли қабл аз футўҳоти Искандари Мақдунӣ ба вуқӯъ пайвастааст ва аз ин рӯ, тадбироти Искандар дар ин роҳ идомаи ҳамон сиёсати Ҳахоманиширо мегирифт.

Дар замони Ҳахоманиширо дар дохили ҳар як кишвари тобеи онҳо намоёндагони халқҳои мухталиф ҳамроҳ зиндагӣ ва кор мекарданд. Чунончи, дар ҷазираи Элефантинаи назди сарҳади Нубия ва дар шаҳри Мемфиси Миср мисриён, форсҳо, юнониён, хоразмиҳо, бобулиён, оромиҳо, яҳудиён, финикиҳо ва ғайра зиста, бо ҳам дар муомила буданд. Аксар вақт онҳо урфу одатҳои динии якдигарро пазируфта, на фақат ба худоёни худ, балки ба худоёни дигар ҳам сатда меоварданд, ҳатто номҳои худро иваз намуда, номҳои дигаронро қабул мекарданд. Дар Нишур ва дигар шаҳрҳои Бобул бобулиҳо, мисриҳо, кариҳо, лидиҳо, мидиҳо, яҳудиҳо, ҳиндуҳо, сакоиҳо, бохтариҳо, хоразмиҳо ва ғайра бо ҳам зиндагӣ ва кор мекарданд. Дар Шул, Истахр ва шаҳрҳои дигар садҳо ва ҳазорҳо аҳли Миср, Бобул, Юнон ва ғайра зиндагӣ ба сар мебуданд. Ба ин шаҳрҳо аз Ҳиндустон сар карда, то Миср намоёндагони халқҳои гуногун доимо рафтуо менамуданд. Маданияти модӣ ва маънавии халқҳои мухталиф ба ҳам омезиш ёфта, дар заминаи он тадриҷан маданияти давлати Ҳахоманишӣ, ки бештар аз синтези донишҳои илмӣ, ҳунаро санъат ва ақоиди мазҳабии бисёр кишварҳо иборат гардида буд, ба вучуд омад. Бисёр халқҳо, аз он ҷумла халқҳои Осиёи Миёна ҳам, ба ин маданият саҳми худро гузоштаанд. Дар давлати Ҳахоманиширо, махсусан бохтариҳо, хоразмиҳо, суғдиҳо, портҳо, марвониҳо, сакоиҳо ва дигар халқҳои Осиёи Миёна роли бузург бозиданд.

Бисёр ҷанговарони моҳир ва корозмуда дар қўшуни Ҳахоманиширо аз Осиёи Миёна буданд. Масалан, дар вақти ҷанги Юнону Форс, дар муҳорибаи Марафон дар қатори аскарони пиёдагарди форсҳо сарбозони савораи сакоӣ ҳам ширкат намуда, ҷанговарони дастаи марказии афиниҳоро ба ақибнишинӣ маҷбур карданд. Сакоиҳо ҳамчунин дар муҳорибаҳои назди Платей ва Фермопил мардонагӣ ва ҷасорати фавқуллода нишон доданд. Сарлашқари Форс Мардонӣ ба сафи қўшуни яккачини худ, ки ба мақсади фатҳ кардани Юнон гирд оварда буд, дар қатори форсҳо ва мидиҳо бохтариҳо ва сакоиҳоро низ дохил намуд. Ҷанговарони сакоӣ дар ҳайъати қўшунҳои киштигард дар муҳорибаҳо иштирок мекарданд. Онҳоро дар сафи қўшунҳои Миср ҳам дидан мумкин буд. Сафҳаҳои сафолиеро, ки дар онҳо сарбозони сакоӣ кулоҳ бар сар тасвир ёфтаанд, аз Миср то Осиёи Миёна, дар ҳамаи шаҳрҳои давлати Ҳахоманишӣ метавон пайдо кард.

Дар шаҳри Нишури Бобул ва атрофи он маҳаллаҳои калони муҳоҷирнишин ба вучуд омада буд, ки дар онҳо сарбозони сакоӣ истиқомат мекарданд. Чунин масканҳои сарбозони сакоӣ дар дигар шаҳрҳои Бобул низ

мавҷуд буданд. Чунончи, дар санади аҳди Дорои I аз шаҳри Сиппар Сакиэт ном марди сакоӣ ёд шудааст. Намояндагони дигар халқҳои Осиёи Миёна ҳам дар кишварҳои мухталиф хидмати сарбози ҳахоманиширо адо мекарданд ва ё бо сабабҳои дигаре ба он ҷойҳо ҳиҷрат менамуданд. Марди хоразмӣ Дарғмон дар ҷазираи дурдасти Элефантина зиндагӣ ихтиёр карда, дар он ҷой соҳиби ҷоҳу ҷалол гардидааст. Ҳаминро ҳам бояд қайд кард, ки дар санадҳои бобулии аҳди Дорои I занҳои қандаҳорӣ ва бохтарӣ, ки ба канизӣ фурухта шудаанд, ёд карда мешаванд. Намояндагони Осиёи Миёна ба тарафҳои Осиёи Хурд ҳам мерафтаанд.

Дар навбати худ аҳли кишварҳои ғарб ҳам ба Осиёи Миёна омада, сукунат ихтиёр мекарданд. Дар аҳди Хишоёршоҳ (асри V пеш аз милод) бисёр касон аз шаҳри юнонии Милет ба Осиёи Миёна муҳоҷират намуда, дар ин ҷо маскан гирифта буданд. Онҳо ба ду забон – ҳам ба забони маҳаллӣ ва ҳам ба юнонӣ гап мезаданд. Дар аҳди Дорои I аҳолии шаҳри Барк (Африқои шимолӣ) ба Бохтар кӯчонида шуда буданд. Файр аз ин, намояндагони идораҳои давлатии Ҳахоманишӣ, аз ҷумла муншиҳои оромӣ дар Осиёи Миёна зиндагӣ мекарданд.

Ҳарчанд мансабҳои муҳими идораи давлат асосан дар дасти форсҳо буд, Ҳахоманишиҳо намояндагони дигар халқҳоро низ барои ишғоли мансабҳои калон роҳ меоданд. Касони аз Осиёи Миёна баромада ҳам аксаран мақомҳои баландро дар идораи давлат соҳиб мешуданд. Чунончи, дар асри IV пеш аз милод Амминасии портӣ ҳукмрони Миср гардида буд.

Достони халқии эронӣ, ки аз фикраҳои боқимондаи «Таърихи форс» ном асари табиби дарбори Ардашери II Ктесий ба мо маълум аст, аслан дар вилоятҳои Осиёи Миёна, бештар дар маҳалҳои бохтариҳо ва сақонҳои офарида шудааст. Баъдтар вай ба тарафҳои ғарб интишор ёфта, пас аз тағйироту иловаҳо асоси ҳамоаси миллии эрониро фароҳам овард. Бисёр сюжетҳои ин достон ба «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ дохил гардидаанд.

Оини Зардуштӣ, ки дар Осиёи Миёна ба зуҳур омада буд, дар замони Ҳахоманишиҳо ба Эрон ва боз дуртар ба тарафҳои ғарб паҳн шуда, баъдҳо (то замони тахти истилои арабҳо воқеъ гардидани Эрон ва Осиёи Миёна) мазҳаби давлатии эронӣ қарор гирифт. Ҳанӯз дар асри V пеш аз милод дар шаҳри Мемфиси Миср маъбади худои эронӣ Митра вучуд дошт. Дар давраи империяи Рим парастиди Митра дар бисёр мамлакатҳо расм гардида, то ҷазираҳои Британия расида буд.

Мувофиқи маълумоти муаррихи бобулии асри III пеш аз милод Беросс, Ардашери II мучассмаи олиҳа Анахиторо барои эҳтиром дар Бобул, Шуш, Экботан, Истаҳр, Бохтар, Димишқ ва Сардаҳ гузошт.

Чунон ки аз навиштаҷоти хатти меҳии бобулий ва папирусҳои оромӣ маълум мегардад, дар замони ҳахоманишиҳо муғҳои эронӣ ба Бобул ва Миср рафта, дар ин кишварҳо, зоҳиран, маросимҳои диниро ба ҷо меовардаанд.

Донишмандони Юнони Қадим аз оини зардуштӣ ба таври кулӣ балад будаанд, ки роҷеъ ба он рисолаҳои махсус ҳам таълиф намудаанд. Масалан, Арасту дар бораи муғҳо асаре офаридааст, ки то давраи мо фақат баъзе порчаҳои он боқӣ мондаанд. Ҳамчунин навиштаҳои Плутарх, Диогени Лаэртӣ ва дигарон доир ба дини зардуштӣ маълум аст. Муаррихи лидии асри V пеш аз милод Ксанф, муаррихи бобулий Беросс, файласуфи библӣ Филон ва бисёр донишмандони дигар низ ба забони юнонии қадим дар бораи зардуштия асар эҷод кардаанд. Оинномаҳои асосии зардуштӣ ба системаи фалсафаи юнониёни қадим таъсири муайяне расонидаанд.

Устодон ва ҳунармандоне, ки дар қаламрави Ҳахоманишиҳо кор мекарданд, анъанаҳои мадании гузаштагони худ ва халқҳои ҳамсояро эҷодкорона давом ва такмил меоданд.

Ҳанӯз дар аҳди Ҳахоманишиҳо дар сарзамини паҳноваре аз Сибир то навоҳии шимолии лаби баҳри Сиёҳ ҳунари махсуси тоифаҳои скифӣ дар тасвири ҳайвонот («сабки скифии тасвири ҳайвонот») ба вучуд омада буд. Асарҳои санъати ин сабк дар замонҳои қадим ба дараҷае шӯҳрат дошт, ки баъзе наққошони юнонӣ аз онҳо истифода мебарданд. Санъати ҳахоманишӣ аз ҳамин «сабки скифии тасвири ҳайвонот», ки он вақтҳо дар байни аҳолии даштҳои Евросиё, аз ҷумла Осиёи Миёна ҳукмфармо буд, хеле баҳраманд гардидааст (асарҳои барҷастаи онро дар навоҳии назди Арал, Ҳафтруд, Помир ва як қатор маҳалҳои Қазоқистон пайдо кардаанд). Осори санъати Ҳахоманишиҳо, маснуоти косибону пешаварони ҳахоманишӣ на фақат ба Осиёи Миёна, балки дуртар ба тӯли даштҳо, то ба маҳалли иқомати савроматҳо роҳ ёфта, дар навбати худ ба маданият ва санъати онҳо таъсири худро мегузоштанд.

Халқҳои Осиёи Миёна ва Эрон дар бобати либос ҳам умумият доштанд, хусусан либоси хоразмиҳо, бохтариҳо ва дигар халқҳои Осиёи Миёна хеле монанд буд, зимнан сақоиҳои тиграҳуд бештар бо қулоҳи худ фарқ мекарданд. Либоси онҳо аз нимтанаи тасмакалон ва шалвори кӯтоҳ иборат буд. Намояндагони халқҳои Осиёи Миёна дар нақшҳои барҷастаи Бесутун, Тахти Чамшед ва Нақши Рустам тасвир ёфтаанд, ки ин барои донишмандони ҳусусиятҳои антропология ва этнографии ин халқҳо аҳамияти бағоят калон дорад. Ин ёдгориҳо нишон медиҳанд, ки либоси форсҳо ҳам айнан мисли либоси мардумони Осиёи Миёна будааст.

Бозёфтҳои ҳафриёти қўрғонҳои мансуб ба асрҳои VI-IV пеш аз милоди Олтой, ки ашӯи аз пўст, папм ва намад сохташуда дар шароити яхбандии доимӣ ба хубӣ маҳфуз мондаанд, дар бораи алоқаҳои маданӣ ва тиҷоратии Эронии ҳахоманишӣ ва Осиёи Миёна шаҳодат медиҳанд. Порчаҳои матои папмӣ ва гилеми пат, ки дар қўрғони панҷуми Пазирӣ ёфт шудаанд, хеле ҷолиб диққатанд. Онҳо аз дараҷаи баланди ҳунари бофандагӣ ва қолинсозии онвақта шаҳодат медиҳанд. Баъзеҳо чунин мепиндоранд, ки ин гилемро устодони форс ё мидӣ тайёр кардаанд, ба ақидаи дигарон вай моли ҳунармандони Осиёи Миёна аст. Эҳтимоли қавӣ меравад, ки ин гуна гилемҳо ҳам дар Эрон ва ҳам дар Осиёи Миёна тайёр карда мешуданд, зеро тариқи бофт, нақшу ниғор ва сужети лавҳаҳои дар онҳо тасвиршуда барои бисёр халқҳои эронизабон хос ва умумист.

Чунон ки аз бозёфтҳои бостоншиносон ва тасвири нақшҳои барҷастаи ҳахоманишӣ ҳувайдост, дар навъҳои мухталифи яроқи аслиҳа ва тариқи овехта ғаштани он низ қаробат ва шабоҳати бештар ба назар мерасад. Дар ҳазораи I пеш аз милод дар Осиёи Миёна ва даштҳои Евросиё савораи вазнинилоҳи ҷавшанпӯш, қулоҳхӯд бар сар ва баргустувон дар асп тимсоли марди мусаллаҳ гардида буд. Баъдтар ин навъи аслиҳаҷот дар Эрон ва Осиёи Пеш ҳам паҳн мешавад, ки мавҷудияти он дар ин маҳалҳо ба василаи санадҳои охири асри V пеш аз милод тасдиқ гардидааст.

Ниҳоят, халқҳои Осиёи Миёна дар офариниши осори бошукӯҳи санъати Ҳахоманишӣ ҳиссаи бузурги модӣ гузоштанд. Тибқи навиштаҷоти Доро, барои сохтмони қасри Шуш аз Бохтар тилло, аз Суғд лоҷувард ва ақиқ, аз Хоразм фирӯза бурда шудааст. Ин маълумот, инчунин ахбори муаллифони қадим ва ҳафриёти бостоншиносӣ аз дараҷаи баланди тараққиёти кори маъдан дар Осиёи Миёна ва таъсири он ба пешрафти кори маъдан дар Эрон

шаҳодат медиҳанд. Ногуфта намонад, ки лочуварди Осиёи Миёна дар Ҳиндустон, Бобул ва Миср ҳам мавриди истифода будааст.

Ба ин тариқа, ба ҳайъати давлати Ҳахоманишиҳо дохил шудани Осиёи Миёна уфуқи ҷуғрофӣ ва донишҳои илмӣ эронӣро фарбӣ, юнониён ва дигар халқҳоро хеле вуъат дод. Дар навбати худ халқҳои Осиёи Миёна бисёр комёбиҳои форсҳо, мидиҳо ва дигар мардумонро азхуд намуданд.

Вилоятҳои Осиёи Миёна нахустин бор бо хат пас аз дохил шудан ба ҳайъати давлати Ҳахоманишӣ ошноӣ пайдо карданд. Ёфт шудани навиштаҷоти оромӣ дар ҳудуди собиқ сатрапиҳои шарқии давлати Ҳахоманишӣ (Таксил, Пули Дарунта ва Қандаҳор) бар он шаҳодат медиҳанд, ки ҳанӯз дар аҳди Ҳахоманишиҳо забон ва хатти оромӣ ба музофотҳои сарғаҳи Ҳинд ва Осиёи Миёна нуфуз карда, дар расмияти идораҳои давлатии он ҷо истифода бурда мешудаанд. Дар аҳди Ҳахоманишиҳо ба тадриҷ қолабҳои ба забонҳои эронӣ гардонидани истилоҳот ва муншаоти оромӣ ба вучуд омадаанд.

Баъдҳо аз номаҳои идоравии оромии пас аз ҳахоманишиҳо чор системаи хатти идеографӣ: портӣ, форсӣ, суғдӣ ва хоразмӣ пайдо шуданд. Ин системаҳои хат дар Осиёи Миёна ва Эрон муддати чандин аср, то давраи истилои арабҳо мавҷудияти худро нигоҳ доштанд.

Чунон ки таъйид гардида буд, дафинаи Амударё барои таҳқиқи ҳунар ва санъати Осиёи Миёна, аз ҷумла Бохтари миёнаҳои ҳазораи I пеш аз милод материали асосӣ медиҳад. Сиккаҳои давраҳои охири ин дафина мутобиқи соли 200-уми пеш аз милод буда, аксари ашёи он, бешубҳа, ба давраҳои қадимтар, яъне асри IV ва ҳатто асрҳои VI-V пеш аз милод мансубият дорад.

Дар байни ганҷҳои дафинаи Амударё як миқдор ашёи воридотӣ ҳам мавҷуд аст, аммо қисмати муҳими ин дафинаро маснуоти маҳаллӣ ташкил менамояд. Устодони ин ҷо бо санъати дарбории Эрони ҳахоманишӣ, ки намунаи барҷастаи он қасрҳои бошукӯҳи Истаҳр ва Шуш мебошад, шиносӣ доштанд. Саҳнаи шикори шер, ки дар рӯйбасти заррини наём тасвир шудааст, ҳамчунин сураи шер аз таъсири анъанаи мактаби устодони нақшҳои машҳури ошурий, ки яке аз мавзӯҳои дӯстдоштаи онҳо шер шикор кардани подшоҳ буд, шаҳодат медиҳад.

Санъати Бохтари Қадимро боз дигар як мактаби шоистатаре буд, ки онро бо санъати дунёи васеи тоифаҳои бодиянишин наздик менамуд. Тарзи хеле гўёву фасеҳ, муассиру пурҷазаба, дар ҳаракати тез, ҳолат ва чарху печҳои ғайриоддӣ тасвир кардани ҳайвонот ҷиҳати хоси ин санъат аст. Нақши ин сабки тасвирро дар ашёи хизонаи Амударё ҳам метавон мушоҳида намуд. Чунончи, ҳайкалчаҳои гавазн, муҷассамаи нуқрагии буз дар вазъи ҷаҳиш, саҳнаи саворон ҳангоми шикори бузу харгўш аз ҳамин қабиланд. Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳо, дар асри IV пеш аз милод бузургзодагони суғд майдонҳои шикори худро доштаанд ва, аз ин рӯ, табиист, ки саҳнаи шикор дар санъати Бохтари Қадим ин тариқа маъмул ва машҳур аст. Бинобар ин дар вақти омўштани санъати «сабки тасвири ҳайвонот» бояд мавқеи мактаби ҳунарии Бохтар ва дигар воҳаҳои иқоматиро ба назар гирифт.

Дар замони Ҳахоманишиҳо ба тавассути ривочи касбу ҳунар ва муносибатҳои пулии молӣ тараққиёти босуръати шаҳрҳои Осиёи Миёна, ҳамчун марказҳои маъмурӣ ва ҳунармандӣ шурӯъ гардид. Ҳаминро ҳам бояд хотирнишон кард, ки халқҳои Осиёи Миёна дар давраи Ҳахоманишиҳо аввалин бор бо пули танга ошно шуданд. Намунаҳои тангаи тилло ва дигар сиккаҳои системаи пулии ҳахоманишӣ аз хоки Осиёи Миёна пайдо карда шуд. Дар замони Ҳахоманишиҳо робитаҳои тиҷоратии Осиёи Миёна бо дигар кишварҳо беш аз пеш инкишоф ёфт, ки ба ин то Бохтар расидани роҳи корвонрави Эронӣ Бо-

бул мусоидат менамуд. Дар ҳафриёти маҳалҳои Осиёи Миёна намунаҳои санъати Эрони ғарбӣ, Миср ва дигар мамлакатҳо ёфт шуданд. Дар байни онҳо маснуоти давраи Ҳахоманишӣ низ мавҷуд аст, ки онҳоро пешаварони юнонӣ дар резингоҳи Нил, дар шаҳри Навкратис сохтаанд.

Ғайр аз ин, халқҳои Осиёи Миёна дар аҳди Ҳахоманишӣ на фақат бо маданияти эронӣ санъати ғарбӣ, балки ҳамчунин бо тамаддуни бостонии Аллом, Бобул, Миср ва дигар кишварҳо низ шиносӣ пайдо карданд.

Ҳамин тариқа, ба ҳаёти давлати Ҳахоманишӣ дохил шудани Осиёи Миёна барои тараққиёти маданият ва муассисаҳои давлатии ҳам худ ин сарзамин ва ҳам ҳамсояҳои ғарбии он аҳамияти хеле калон дошт. Он сарватҳои умумии маданий, ки дар он замон ба вуҷуд омада буданд, муддати чандин асрҳо давом карданд.

Давлати бузурги Ҳахоманишиҳо, ҳамчун яке аз пуриқтидортарин империяҳои ҷаҳонии қадим беш аз 200 сол мавҷудияти худро нигоҳ дошт. Қомебиҳои соҳаи ҳоҷатӣ ва анъанаҳои сиёсӣ ва маданияи он дар давраҳои баъдина, дар аҳди эллинизм ва мавҷудияти давлатҳои портҳо ва сосониён низ ҳамоно дар таърихи халқҳои Шарқ роли муҳим мебозиданд.

Маълумоти сарчашмаҳои ҳагӣ ва мадракҳои бостоншиносӣ дар бораи пешрафти муҳими соҳаи қувваҳои истеҳсолкунандаи давраи Ҳахоманишӣ (чунончи, паҳн шудани олотӣ оҳан дар кишварҳои гуногун – аз Миср то Осиёи Миёна), тараққиёти зироат, обёрӣ ва ба таври васеъ азхуд кардани заминҳои нав, раванқи касбу ҳунар, вусъати шаҳро деҳот, ривози тиҷорати дохилӣ ва байналхалқӣ шаҳодат медиҳанд. Маданият ва санъати давлати Ҳахоманишӣ, ки тавассути амали мутақобили ғаёлонаи анъанаҳои маданияи қавмҳои муҳталиф ба вуҷуд омада буд, на фақат аз салтанати Ҳахоманишиҳо зиёдтар умр дид, балки ба тараққиёти маданияти халқҳои гуногуни Шарқ ва Ғарб таъсири амиқе расонид. Ба ин тариқа, ваҳдати сиёсии давраи ҳахоманишии бисёр халқҳои Шарқ марҳилаи муҳими инкишофи иқтисодӣ ва маданияи тамаддуни тамоми ҷаҳон гардид, ки роли қавму тоифаҳои Осиёи Миёна дар ин давра ниҳоятдараҷа бузург буд.

Барқароршавӣ ва тамоми давраи мавҷудияти давлати Ҳахоманишиҳо бо авҷ гирифтани муборизаҳои синфӣ оммаи халқ бар зидди истисморкунандагон алоқаманд гардидааст. Давлати Ҳахоманишиҳо ҳам, мисли тамоми дигар империяҳо, бо ҷангҳои истилогарона ва ғуруъ нишондани шӯришҳои қавму тоифаҳои гуногуни дохили мамлакат ба вуҷуд омада, вусъат пайдо кардааст. Вале дар баробари ин, чунон ки зикр гардид, ба миён омадани иттиҳодияи чандин кишварҳо ба тараққиёти тамаддуни Шарқ ва таҳкими робитаҳои мутақобили иқтисодии маданияи бисёр халқҳо мусоидат намуд.

Боби дувум

МУБОРИЗАИ ХАЛҚҲОИ ОСИЁИ МИЁНА БА МУҚОБИЛИ ИСТИЛОГАРОНИ ЮНОНУ МАҚДУНӢ

1. ЛАШКАРКАШИИ ИСКАНДАРИ МАҚДУНӢ БА ШАРҚ

Тараққии Мақдуния

Дар аҳди салтанати Файлақуси II (359–336 пеш аз милод) иқтидори Мақдуния афзуда, марказиятноки ва иттиҳоди он устувор мегардад, ки дар ин бобат барҳам додани майлҳои ҷудоихоҳии аёнӣ ашрофи мақдунӣ роли муҳим бозид. Файлақус дар ташкили қўшун ҳам дигаргунӣ ба амал овард. Аз ҷумла, дар қўшуни пиёдагард воҳидҳои ҷудогона – сафҳои зичро ҷорӣ кард. Хусусан кор карда баромадани усулҳои нави тактикӣ, ба ҳам алоқаманд намудани амалиёти навҳои гуногуни қўшун аҳамияти калон дошт. Ба Файлақус муяссар гардид, ки қисмати муҳими Юнонро ба тахти тасарруфи худ дароварад. Соли 337 дар конгресси Коринф мавқеи ҳукмронии Мақдуния бар Юнон эътибори расмӣ пайдо намуд. Ҳамон вақт ҷанги муқобили Форс эълон карда шуд. Соли 336 қўшуни даҳҳазорнафараи Файлақус дар Осиеи Хурд ба муҳорибаи зидди форсҳо шурӯъ кард. Вале дар ҳамин вақт Файлақус аз дасти посбони шахсии худ кушта шуд.

Писари бистсолаи ӯ Искандар ба сари ҳокимият омад, ки дар таърих бо номи Искандари Мақдунӣ ва дар ривоятҳои мардуми шарқ Искандари Зулқарнайн шўҳрат ёфтааст. Пас аз ҳалокати Файлақус шаҳрҳои юнонӣ хоستانд дубора истиқлолияти худро соҳиб шаванд. Аммо Искандар ба зудӣ ин фикру ҳаёло аз сари онҳо дур андохт. Маълум шуд, ки вай дар ҳокимият аз падараш ҳам бераҳмтар будааст. Даре нагузашта Искандар тамоми душманони худро ба сари итоат овард. Энгелс қайд мекунад, ки «Файлақус ва Искандар ба нимқазираи Эллин ваҳдати сиёсӣ бахшиданд»...¹

Искандар ба ҷанги зидди давлати Ҳахоманишӣ тайёрии зўр медид. Вай ҳам мисли падараш ба ташкил ва такмили қўшун, хусусан аскарони савора бисёр аҳамият медод. Қўшуни пиёдагарди зичсафи машҳури юнонӣ-мақдунӣ ҳам бо найзаҳои тезпайкон ва сипарҳои тирногузари худ мисли сангпӯшти зиреҳпӯши тегдор қувваи ҷамлаовари даҳшатангезе ба шумор мерафт. Ҷиҳати заифи он сустҳаракатӣ буд. Дар муҳорибаҳои Осие қўшунҳои пиёдагарди сабукбор ва тезрафтор роли калон мебозид. Ин қўшун дорои манҷаниқҳои мукамал, василаҳои хуби алоқа ва таъминот буд.

¹ К.Маркс и Ф.Энгельс. Асарҳо, ҷилди 22, с. 483.

Шикасти давлати Ҳахоманишӣ

Искандар ба тавассути хабарҳое, ки аз Форс мерасид, аз вазъияти ноустувори давлати Ҳахоманишӣ ба хубӣ огоҳ гардида буд.²

Подшоҳи ҳахоманишӣ Ардашери II Мнемон 115 писар дошт. Пас аз ғавти ӯ дар соли 358³ пеш аз милод яке аз писаронаш, ки бо номи Ардашери III Ох машҳур аст, ба тахт нишаст. Ох, ки ҳанӯз дар вақти зиндагии падараш бо макру фиреб бародаронашро набуд сохта буд, баробари нишастан ба тахти салтанат тамоми ҳешовандони худро сарфи назар аз синну чинс ба қатл расонид ва бо ҳамин дар таърих ҳамчун хунхортарин подшоҳи ҳахоманишӣ ном баровард.

Солҳои аввали ҳукмронии ӯ бо ҷангҳои муттасили Осиёи Хурд гузашт. Сипас, ҷанги ғўлонӣ ва хунрезонаи Миср, ки аз иттиҳоди давлати Ҳахоманишӣ сар капида буд, оғоз ёфт. Агарчанде ин ҷанг дар соли 341 пеш аз милод тамом шуд, Мисри Поён (ҳамчунин Финиқия ва Кипр) ба тасарруфи империяи Ҳахоманишӣ даромад, дар натиҷаи ҷангҳои пурдавом ҳуди империя хеле заиф ва хароб гардид. Ардашери III ба мақсади як дараҷа таъмин кардани саботи давлат ба сатрапҳои Осиёи Хурд нигоҳ доштани қўшуни кироёро манъ намуд. Ин тадбири муҳим буд, вале дар сари вақт ба амал наомад. Соли 338 Ардашери III Ох бо амри хоҷасарой Боҳуй, ки он вақтҳо нуфузи хеле калон дошт, аз тарафи табиби худ заҳр дода кушта шуд⁴.

Бесарусомоние, ки пас аз марги Ардашери III дар хонадони подшоҳӣ ҳукмфармо гардид, умеди душманони юнонии Ҳахоманишиҳо қавитар намуд. Подшоҳи нави ҳахоманишӣ Арсас бозичаи дасти дарбориён гардида буд, ки ба онҳо Боҳуй сардорӣ мекард. Вақте ки Арсас раъйи худро гузарониданӣ шуд, хоҷасарой тавоно фармуд, ки ӯро низ заҳр дода набуд созанд (Арсас камтар аз ду сол ҳукмронӣ кард); писарони ӯро ҳам ба қатл расониданд. Чун аз хонадони аслии Ҳахоманишиҳо касе ҷон ба саломат набурда буд, хоҷасарой «подшоҳнишон» яке аз ҳешовандони дури Арсасро, ки ба таърих бо номи Дорои III Кудумон дохил шудааст, ба сари салтанат овард. Даре нагузашта Боҳуй хост ин дастнишондаи худро ҳам ба ҳалокат расонад, вале подшоҳ аз қасди ӯ пай бурда, бо зўр косаи заҳро ба ҳудаш нўшонид.

Низоъҳои дохили салтанатӣ ва табаддулотҳои дарборӣ ҳокимияти марказии давлати Ҳахоманиширо бениҳоят суст карда, кўшишҳои ҷудоинхоҳии табақаи ҳукмрони музофотҳо беш аз пеш қувват дод. Тараққиҳои иқтисодии вилоятҳои ҷудогона, ки ба ҳайъати давлати Ҳахоманишӣ дохил карда шуда буданд, ба ҷунин майлҳои истиқлолхоҳӣ мусоидат менамуд. Ҳарчанд ки дар бораи сиёсати иҷтимоии даврони охири мавҷудияти ҳахоманишиҳо маълумоти бевосита мавҷуд нест, нуфузи мутлақӣ аёнро ашрофи онвақтаро метавон яқинан тасаввур намуд. Сиёсати мувозанати иҷтимоӣ, ки Дорои I эълон карда ва наздиктарин ворисони ӯ идома медоданд, дар вақтҳои охир дур партофта шуд. Базаи иҷтимоии ин сулола ниҳоятдараҷа маҳдуд гардид. Оммаи халқ бар зидди зулму тааддии Ҳахоманишиҳо беист мубориза мебуданд; муттасил шӯру ошӯбҳо ба амал меомаданд.

² Нақли батафсил: Olmstead A.F., 1959, p. 427 ff.

³ Санаи дигар, соли 359 ҳам, оварда мешавад.

⁴ Ба ақидаи Олмстед Ардашери III Ох бо вучуди хунхориаш ҳукмрони қобилиятноке буд. Вале ҳулосаи ӯ дар бораи ин ки Боҳуй вайро кушта, давлати Ҳахоманиширо вайрон кард (Olmstead A.F., 1959, p. 48), тамоман идеалистӣ ва аз ҳақиқат дур аст.

Мана дар чунин як вазъият байни давлатҳои Юнони мақдунӣ ва Ҳахоманишиҳо ҷанг сар шуд. Аз сар шудани амалиёти ҷанг дере нагузашта дар муҳорибаҳои назди наҳри Граник (маи с.334 пеш аз милод) ва шаҳри Исса (тирамоҳи с.333 пеш аз милод) қўшуни Ҳахоманишиҳо ба зарбаи саҳт дучор гардид ва Искандари Мақдунӣ Осиёи Хурд, Сурия, Фаластин, Финиқия ва Мисрро забт кард. Баҳори соли 331 лашкари юнону мақдунӣ ба қисмати марказии империяи Ҳахоманишиҳо ҳаракат намуд.

1 октябри соли 331 пеш аз милод дар назди Гавгамела ном деҳаи шимоли шарқии Байнаннаҳрайн муҳорибаи шадиде рӯй дода, қўшуни ҳахоманишиҳо тамоман торумор гардид. Дорой III гурехт. Лашкари юнону мақдунӣ дар маркази давлати Ҳахоманишиҳо ғолибона роҳпаймой карда, сипас, тақрибан бе ҳеҷ муқобилат Бобул, Шуш, Истаҳр ва Экбатанро ишғол намуд ва ғанимати беҳадду ҳисобе ба даст даровард.

Ҷанг бо ғалабаи комили Искандар анҷом ёфт, вале ӯ ба ин қаноат накарда, аз пай дастгир кардани Дорой III афтод. Лашкари юнону мақдунӣ подшоҳи ҳахоманиширо, ки ба самти шимолу шарқ фирор мекард, таъқиб намуд. Дар ҳамин вақт аъёну ашрофи бо Дорой III ҳамроҳиқунанда бар зидди ӯ сӯйқасд ташкил карданд. Тарсуӣ ва бечӯрҷагии Дорой III ва аз истеъдоди ҷангӣ маҳрум будани ӯ ба ғалабаи душман хеле мусоидат намуд. Вай на он симое буд, ки дар гирди ӯ қувваҳои зиддимақдунӣ ҷамъ оянд. Дар ҳамин лаҳза сатрапи Бохтар Бесс, ки аз ҳешовандони худи Дорой буд (Арриан, III, 21, 5), чун шахси муҷоҳид зуҳур карда, дар сари сӯйқасдкунандагон қарор гирифт. Дар натиҷаи исёни сардорони лашкар Дорой III ба зиндон партофта шуда, сипас ба қатл расид. Бесс худро бо номи салтанатии Ардашер подшоҳи ҳахоманишиҳо эълон кард ва барои муқовимати зидди қўшуни юнону мақдунӣ ба ҷамъ кардани қувва пардохт.

Муҳорибаҳо дар дамғаҳи Осиёи Миёна

Дар сарчашмаҳои ҳаттӣ роҷеъ ба ҷораҷӯйҳои Бесс баъзе маълумот мавҷуд аст. Аввалан, ӯ кўшиш кард, ки ҷиҳати қонунии ҳокимияти худро таъмин намояд. Зуҳуроти чунин кўшишҳои Бессро дар ахбори Диодор (XVII, 74, 1-2) роҷеъ ба Бохтар метавон пай бурд: «Бесс ваъда дод, ки ба ҷанг сардорӣ мекунад ва мардум бовар карда, ӯро подшоҳ хостанд». Дар ин сарчашма ҳамчунин хотирнишон мешавад, ки Бесс «аскар ҷамъ кард ва аслиҳаи бисёр омода намуд».

Бесс муваффақ гардид, ки аз сатрапиҳои ҳамсоя, пеш аз ҳама Ориё (вилояти имрӯзаи Ҳирот) ва инчунин аз мардумони бодиянишин барои тарафдорӣ ризоият гирад. Як навъ «Иттифоқи сатрапиҳо» ташкил ёфт. Аммо ба ӯ таъмини пуштибонии табақаҳои васеи аҳолии муяссар нагардид. Яке аз сабабҳои асосии ин ба худ ном ва унвони подшоҳи ҳахоманиширо гирифтани Бесс буд. Илова бар ин, ба ӯ фурсат кифоя намекард: аз тарафи ғарб лашкари юнону мақдунӣ бо суръат наздик меомад.

Аввалин дафъа лашкари юнону мақдунӣ дар Ориё ба муқовамати саҳт дучор гардид. Ба Искандари Мақдунӣ бештар аз як моҳ лозим омад, то муқовамати ориёӣҳоро фуру нишонад. Дастаи сершумори савораи ориёӣ бо сардории Сатибарзан аз дасти Искандар раҳой ёфта, ба қўшуни Бесс ҳамроҳ шуд.

Искандари Мақдунӣ вилоятҳои ҷанубии Афғонистонро, ки дар он ҷойҳо низ, зоҳиран, тарафдорони Бесс мавҷуд буданд, забт намуда, ба воситаи ағбаи Ҳиндукуш роҳи шимолро пеш гирифт. Ҳангоми ба даштҳои шимоли Афғонистон баромадани лашкари юнону мақдунӣ дар ихтиёри Бесс 7 ё 8 ҳа-зор бо-

хтариҳои мусаллаҳ ва боз чанд даста сарбозони дигар буданд (Арриан, III, 28, 5; Квинт Куртсий, VII, 4, 20). Дуруст аст, ки Бесс ба мақсади нигоҳ доштани як қисми лашкари Искандар Сатибарзанро бо ду ҳазор аскари савора ба Ориё фиристод ва дар он ҷо шӯриш сар зад, ки Искандарро маҷбур сохт барои фурӯ нишондани он қисмате аз қувваҳои ёрирасони худро равона кунад. Бо вучуди ин нирӯи Искандар аз нирӯи Бесс хеле зиёд буд. Аз ин рӯ, Бесс ба тарафи шимол, ба Бохтари ин сӯи Амударё, яъне ба Осиёи Миёна ақиб нишаст.

Дар таълифоти илмӣ роҷеъ ба моҳият ва оқибати амалҳои Бесс фикру андешаҳои мухталиф баён ёфтаанд. Ба назари мо, ин амалиёт, сарфи назар аз кӯшишу ҳаракатҳои шахсии салтанатталабонаи худи Бесс, объективона аҳамияти прогрессивӣ дошт. Ба тавассути муборизае, ки бо сардории Бесс вусъат пайдо намуд, ҳамлаи лашкари юнону мақдунӣ ба Осиёи Миёна якчанд моҳ (ва шояд ним сол ҳам бошад) ба таъхир афтод, зеро аскарони Искандар дар натиҷаи муқовиматҳои сари роҳи ин сарзамин заифу беҳол гардида буданд. Муборизаи «иттифоқи сатрапиҳо» бар зидди лашкари истилокори юнону мақдунӣ муқаддимаи он муборизаи ҳақиқатан ҳам халқист, ки баъдтар дар сарзамини Осиёи Миёна бо вусъати тамом ба амал омад.⁵

2. МУБОРИЗАИ ХАЛҚҲОИ ОСИЁИ МИЁНА БО ҚҶШУНИ ЮНОНУ МАҚДУНӢ

Қувваҳои ҳарбӣ ва ҳунари ҷангии халқҳои Осиёи Миёна

Халқҳои Осиёи Миёна бо кадомин қувваҳо муқобили Искандари Мақдунӣ муқовимат карданд? Бояд қайд кард, ки камбудии асосии қувваҳои мудофиавии Осиёи Миёна марказият надоштани онҳо буд. Дар даврае, ки мавриди баҳси мо қарор гирифтааст, фақат як қисми Осиёи Миёна ба қаламрави Ҳахоманишиҳо дохил шуда ва он ҳам ба дараҷаи лозима устувор набуд; вилоятҳои боқимондаи ин сарзаминро ҳокимони соҳибихтиёр ва пешвоёни қабилаҳо идора мекарданд.

Ҳунари аслиҳасозии Осиёи Миёна дар асри IV пеш аз милод хеле раванг пайдо карда буд. Аскарони Осиёи Миёна аз аслиҳаҷоти ҳуҷум бештар ханҷар ва шамшерҳои оҳанӣ ва аҳёнан биринҷиро истифода мебарданд, ки дастаи онҳо аксаран бо нақшу нигори зебо оро дода мешуд. Ханҷарро ба паҳлӯи рост меовехтанд. Мардуми Осиёи Миёна ханҷарро карта меномиданд. Дар баробари ин, зоҳиран, истилоҳи акинок низ ба кор бурда мешуд. Шамшерҳо хеле калон буда, дарозияшон то 1,2 метр мерасид. Аксар вақт дар муҳориба табарҳои ҷангӣ - сагарис ба кор мебаромад. Баъзе намунаҳои ин қабил табарҳои ҷангии яктеға ва дутеға дар ҳафриёти гӯрхонаҳои қадимаи Помир ёфт шудаанд. Геродот (I, 215) ва Страбон (XI, 86) хабар медиҳанд, ки сеқираҳои массагетҳо мисӣ буданд. Найзаҳои дароз бо пайконҳои биринҷӣ ё оҳанӣ, ки арштии меномиданд, аз аслиҳаҷоти муҳим ба шумор мерафтанд. Беҳуда нест, ки Геродот (I, 215) массагетҳоро «найзадорон» номидаст. Он вақт гурз мавқеи ҷандон муҳим надошт.

Ба сифати силоҳи дурзан бештар камон истифода мешуд. Ҳанӯз дар миёнаҳои ҳазораи I пеш аз милод дар Осиёи Миёна камони мураккабсохти ба истилоҳ навъи скифӣ мустаъмал буд. Ин навъи камон бо дурзанӣ ва нишонрасии худ фарқ мекард. Дар манбаъҳо якчанд хели ин аслиҳа зикр шудааст.

⁵ ИТН, I, с. 241-242.

Барои тайёр кардани камони бохтарӣ, ҳамчуни камонҳои суғдӣ, портӣ ва хоразмӣ найро ба кор мебардаанд (Геродот, VII, 54, 66). Дар сарчашмаҳо сақоиҳо ва массагетҳои «камонандоз» ва «камонандозони савора» ёд шудаанд (Геродот, I, 215; Ксенофонт, «Киропедия», V, 3, 24; Арриан, III, 8, 3). Сарбозони Осиёи Миёна дар фалахмонпарронӣ ҳам хеле моҳир будаанд (Арриан, IV, 3, 3; Квинт Курций, VII, 6, 2, 22; Плутарх, «Ҳаёти Искандар», XV, 3).

Сарбозон худро бо ҷавшан муҳофизат мекарданд. Квинт Курций (IV, 9, 3) менависад, ки мардуми саҳронишани Осиёи Миёна «аз варақаи оҳан» барои худ зиреҳ месохтанд. Бар тибқи маълумоти Арриан (III, 13, 4) сарбозони Осиёи Миёна дар вақти ҷанг худро бо зиреҳҳои фулузӣ «тамоман мепӯшониданд». Онҳо бар сар кулоҳҳӯ доштанд, ҳамчуни сипарҳои гуногунҳаҷму гуногуншаклро барои муҳофизати худ истифода мекарданд. Ба қавли Геродот (I, 215), аспҳои массагетҳо ба василаи баргуствон муҳофизат карда мешуданд. Аз эҳтимол дур нест, ки умуман Осиёи Миёна ҷои таълиди афзори муҳофизаи асп – баргуствон бошад. Ин ихтирои муҳими ҷангӣ сонитар ба тарафи ғарб – ба Эрони ҳахоманишӣ, ба тарафи ҷануб – ба Ҳиндустон, ба тарафи шарқ – ба Хитой паҳн гардид. Дар Осиёи Миёна дучарҳои ҷангӣ ҳам мавҷуд буданд.

Охирҳои асри биринҷӣ дар Осиёи Миёна ҳунари истеҳкомсозӣ ба вучуд меояд. То вақти тохтутози истилокорони юнону мақдунӣ шаҳрҳои ин сарзамин иншоотҳои бузурги мустаҳкам доштанд. Илова ба истеҳкомоти умумӣ шаҳрҳои калонро бо қалъаҳои баланд ихота карда, дар девори қалъа манораҳо нишонда, тиркашҳо сохта буданд.

Дар Осиёи Миёна аз рӯи навъҳои қўшун ба қисмҳо ҷудо кардани қувваҳои аскарӣ маъмул буд. Ҳар яки ин қисмҳо алоҳида саф орошта, баъзан дар вақти ҳучум ба ҳам ҷафс мешуданд ва паси ҳам қарор гирифта, қувваи бузурги ҳамлавареро ташкил медоданд. Дар баробари ин боз як усули тактикӣ – ақибнишинии стратегӣ мавҷуд буд: қўшуни савора дар вақти ҳучум якбора ақиб рафта, аз самти дигар барқавор зарба мезад. Умуман, разми ҳучум бо фуру рехтани сели қўшуни савора сар мешуд, ки мудофиакунандагон онро аввал аз дур бо тирӣ найза пешвоз гирифта, сонӣ, баъди тамоман наздик шудан ба ҳамлаи қатъӣ мегузаштанд ва ниҳоят тан ба тан ҷанг карда, душмани рӯ ба гурез ниҳодаро таъқиб менамуданд. Дар лаҳзаи ҳалқунанда қувваи эҳтиётӣ ба майдон дароварда мешуд.

Сарчашмаҳои қадима ба ҳунари ҷангии сақоиҳо арзиши баланд додаанд, ки инро дар вақти ҷанги зидди Форс юнониҳо хеле хуб эҳсос намуда буданд. Баъдтар ҳуди Искандари Мақдунӣ ҳам борҳо нахустин мартаба дар сари муҳорибаи назди Гавгамела, вақте ки аскарони савораи сақоиҳо бохтарӣ қўшуни пешоҳанги Искандарро ба фирор маҷбур карданд, ба ин боварӣ ҳосил намуд (Арриан, III, 13).

Муҳаққиқони кори ҳарбии халқҳои Осиёи Миёна ба чунин хулосаҳо расидаанд: «1. Аслиҳаҷоти қўшуни Осиёи Миёна ба дараҷаи нисбат ба замони худ баланд расида буд ва аз баъзе ҷиҳатҳо, ҳатто аз яроқи аслиҳаи қўшуни юнону мақдунӣ ҳам бартарӣ дошт. 2. Қўшунҳои Осиёи Миёна усулҳои гуногун тактикии ҳучум ва мудофиаро ба кор мебарданд. 3. Ба тавассути иштирок дар ҷангҳои давлати Ҳахоманишӣ бар зидди юнониҳо, аз ҷумла дар муҳорибаҳои зидди Искандари Мақдунӣ (берун аз ҳудуди Осиёи Миёна) сардорони қўшунҳои Осиёи Миёна аз силоҳ ва усулҳои тактикии ҳам қўшуни ҳахоманишӣ ва ҳам юнону мақдунӣ хеле хуб огоҳ буданд. 4. Иқтидори ҳарбии халқҳои Осиёи Миёна дар асрҳои VI-IV пеш аз милод бисёр баланд буд, ки ин

дар муборизаи онҳо ба муқобили истилогарони аҷнабӣ омили муҳиме гардид»⁶.

Амалиётҳои ҳарбӣ дар Мовароуннаҳр

Арриан (III, 28, 9-10) воқеаро ба қарори зайл нақл мекунад: «Вақте ки ба Бесс наздик расидани Искандарро хабар доданд, ӯ аз дарёи Окс (Амударё–Б.Ф.) убур намуд: киштиҳосро, ки онҳо аз дарё гузашта буданд, сўзонид ва худ ба сарзамини Суғд, ба Навтоқ рафт. Спитаман, Укборт бо савораҳои суғдӣ ва доӣ аз Танаис гузашта, аз паси ӯ равон шуданд». Ин ҷо аввалин бор дар сарчашмаҳо номи қаҳрамони муборизаи зиддимакдунӣ Спитаман зикр гардидааст⁷.

Искандар дар зарфи панҷ рӯз қувваи аскарӣ худро аз дарёи Аму гузаронид⁸. Воқеаҳое, ки сарчашмаҳо дар ин маврид баён кардаанд, ниҳоятдараҷа мубҳам ва пурихтилоф аст⁹. Бесс аз тарафи Спитаман ва дигар ҳамсафони худ аҳз гардида, ба дасти Искандари Мақдунӣ супурда мешавад. Сабаби чунин рафтори ҳамроҳони Бесс маълум нест. Шояд дар ҳамин лаҳзаи мубориза аз худ аҷзу нотавонӣ зоҳир кардани Бесс ва ба ин нигоҳ накарда мавқеи роҳбариро ихтиёран ба каси дигар додан нахостаниш боиси маҷбуран аз миён бардоштани ӯ гардида бошад¹⁰. Вақте ки Искандар ба Бохтар бозгашт намуд, шӯрои саркардагони ҳарбии мақдунӣ ва амалдорони ба тарафи ӯ гузаштаи форсро даъват кард ва дар ин шӯро Бесс ҳамчун қотили шоҳи «қонуний» ва ғосиби унвони подшоҳӣ айбдор карда шуд. Искандар амр кард, ки бинӣ ва гӯшҳои Бессро бурида, ӯро ба ҳамин сурат ба Эқботан бибаранд ва дар пешни назари мидиҳо ва форсҳо ба қатл расонанд. Бояд гуфт, ки Искандар қатли Бессро чун интиқом бар ивази ғасб намудани ҳокимияти шоҳ дониста, бо ҳамин меҳост аёну ашрофи форсро ба тарафи худ ҷалб намояд.

Искандар пас аз ишғол кардани Навтоқ ба маркази Суғд Мароканд равона шуд ва онро забт кард¹¹. Аз афташ, дар ноҳияи Мароканд, ба муқовимат дучор омад. Ба қавли Квинт Куртсий (VII, 6, 10), «Искандар дар шаҳр гарнизон гузошт ва деҳоти атрофро сўхта, ба харобазор табдил дод». Сипас, ӯ бо лашқари юнонӣ ба самти шимоли шарқӣ ҳаракат намуд. Лекин дар ин роҳ ба мушкilotи бузурге дучор гардид. Суғдиҳо ҳама чун як тан ба муқобили истилокорони юнону мақдунӣ сар бардоштанд. Вақте ки масъалаи озодӣ ва истиқлолияти ватанашон ба миён омад, онҳо бо тамоми мардонагӣ барои мудоғиби кишвари худ бар зидди истилогарони юнонӣ чунон мубориза бурданд, ки ин мубориза дурашонтарин саҳифаҳои таърихи қадимаи халқҳои Осиёи Миёнаро фароҳам овардааст. Яке аз аввалин намунаҳои ин мубориза бархӯрдани тачовузорони юнонӣ бо тоифаҳои суғди вилояти кӯхистонии Уструшан мебошад, ки дар вақти аз кӯҳсори байни Мароканд ва Киропол гузашта истодани аскарони Искандар рӯй дода буд.

⁶ Литвинский Б.А., Пьянков И.В., 1966, с. 51-52; Литвинский Б.А., 1966.

⁷ Абаев В.И., 1959, эзоҳи 2 дар с. 114.

⁸ Тревер К.В., 1947, с. 114.

⁹ Доир ба масъалаи ҳуҷуми Искандари Мақдунӣ ба Осиёи Миёна ва муборизаи халқҳои ин сарзамин ба муқобили истилои юнону мақдунӣ тадқиқоти зиёде мавҷуд аст. Хусусан ниг.: Григорьев В.В., 1881; Тревер К.В., 1947; Zolling Th., 1875; Schwarz F., 1906.

¹⁰ В.В.Григорьев дар асари худ «Ҳуҷуми Искандари Бузург ба Туркистони ғарбӣ» менависад, ки азми Бесс бо «рафтори ниҳоят буздилонаи ӯ» алоқаманд аст.

¹¹ Henning W. B., 1958, s. 54.

Чанд даста аскарони юнонӣ барои мусодири кардани озуқа ва ҳӯроқвории ҳайвонот ба тарафи қишлоқҳои Уструшан фиристода мешаванд. Аҳолии озодихоҳи ин маҳалҳо бар зидди бедодгариҳои истилогарон сар мебардоранд. Искандар аз ин аҳвол хабардор шуда, ба муқобили онҳо лашкар мекашад. Шӯришгарон бо фишори қўшуни юнону мақдунӣ маҷбуран ба кўҳсор фирор карда, дар он ҷо камин мегиранд¹². Задухўрд дар кўҳсори серхарсанги душворгузар ба амал меояд. Суғдиҳо то охири қувваи худ муқобилат мекунанд ва чи навъе ки Арриан хабар медиҳад, аксари онҳо ба дасти душман афтодандро нахоста, худро нобуд месозанд. Ниҳоят, Искандар муқовимати суғдиёни кўхистонро бо машаққати зиёде фурў менишонад, вале дар натиҷаи ин лашкаркашӣ 22 ҳазор нафар аз халқи маҳаллӣ кушта мешавад. Лашкариёни юнону мақдунӣ ҳам талафоти зиёде медиҳанд. Худи Искандари Мақдунӣ саҳт ярадор мешавад (Арриан, III, 30, 10-11).

Искандар пас аз ин ваҳшонияте, ки нисбат ба суғдиёни Уструшан зоҳир намуд, ба сӯи Сирдарё равона гардид. Дар ин вақт дарёи Сир ҳудуди байни дашги бодиянишинон ва водиҳои зироатӣ ҳисоб мешуд: дар соҳили ростӣ дарё сақоиҳо зиндагӣ мекарданд ва дар тарафи чапи он як қатор шаҳрҳои калону хурд воқеъ гардида буданд. Искандар ба лаби дарёи Сир омада қарор гирифт ва аз юнониёну мақдунӣҳо дар ин шаҳрҳо гарнизон гузошт. Лекин дере нагузашта ба муқобили юнониён шӯриши халқи маҳаллӣ сар шуд ва ба зудӣ тамоми ҳафт шаҳри соҳили чапи Сирдарёро фаро гирифт. Дар дигар соҳили дарё сақоиҳо қувваҳои худро ҷамъ намуда, расидани фурсати мусоидро интизорӣ мекашиданд, ки аз дарё гузашта ба шӯришкунандагон ёрӣ расонанд. Дар ҳуди ҳамин вақт дар Суғд ва Бохтар низ ошўбҳои калоне ба амал меоянд. Искандар ба як вазъияти душвор дучор мешавад. Вай, пеш аз ҳама, қарор медиҳад, ки мавқеи худро дар соҳили дарёи Сир мустаҳкам намояд. Ба ин мақсад, ӯ дар муддати ду рӯз панҷ шаҳрчаи наздисоҳилиро ишғол намуда, бо аҳолии он ҷойҳо ваҳшиёна рафтор мекунад. Юнониён бо амри Искандар тамоми мардҳоро ба қатл расонида, зану бачаҳоро ба ғуломӣ мефурўшанд (Арриан, IV, 2, 4).

Аҳолии Киропол, ки маркази шӯриш ба шумор мерафт, ба муҳосираи юнониён саҳт муқобилат нишон медиҳад. Худи Искандар маҷбур мешавад шахсан дар гирифтани шаҳр иштирок намояд. Ӯ як даста аскарро гирифта, бо маҷрои хушкшудаи рӯде, ки аз байни шаҳр мегузашт, ба даруни шаҳр медарояд ва дарвозаи онро барои дохил шудани қўшуни худ боз мекунад. Дар кўчаҳои шаҳр ҷангҳои хунин давом намуда, дар натиҷа 8 ҳазор нафар аз аҳолии маҳаллӣ кушта мешавад. Талафоти юнониён низ кам набуд. Дар ин муҳориба худи Искандар ва баъзе сарлашкарони бузурги ӯ захмдор мешаванд.

Пас аз муҳорибаи шадид ва ҳуҷуми қатъӣ охири такягоҳи шӯришиён забт карда мешавад. Бо ин тариқа, шӯрише, ки ба муқобили истилокорони юнонӣ дар соҳилҳои дарёи Сир ба амал омада буд, хобонида шуд. Арриан мегӯяд, ки аз аҳолии ба шӯриш иштирокдоштаи ин ҳафт шаҳр як нафар ҳам боқӣ намонд – ҳамаи онҳо кушта ва ё ба ғуломӣ фурўхта шуданд.

Шӯриши солҳои 329–327 пеш аз милод

Ба муборизаи баҳри истиқлолияти Суғд ва Бохтар сипаҳсолори маҳаллӣ Спитаман, ки яке аз симоҳои хеле барҷаста дар таърихи аҷлоди қадими халқи

¹² ИТН, I, саҳ. 253-255.

тоҷик буд, сарварӣ мекард. Дар соли 329 Спитамен бо қувваи зиёди аскар, ки ба он аҳолии осоишта низ ҳамроҳ шуда буданд, шаҳри Марокандро ишғол намуд. Бештарин қисми гарнизон кушта шуда, боқимондаи аскарони юнонӣ дар интизори расидани қувваҳои имдодӣ ба арки қалъа паноҳ бурданд.

Искандар пас аз паҳш кардани шӯриш дар Сирдарё барои кӯмаки муҳосирони қалъаи Мароканд 3 ҳазор нафар пиёдаанизоми ва 800 нафар аскарӣ савора фиристода, худ дар канори дарёи Сир (аз эҳтимол дур нест, ки дар байни Ленинобод ва Бекободи ҳозира ё худ дар ҳудуди шаҳри Ленинобод бошад) ба сохтмони қалъа-шаҳри Искандарияи Ақсо (Искандарияи Дур) машғул гардид¹³. Ба қавли Квинт Куртсий (VIII, 6, 25–27), «Искандар ба канори дарёи Танаис» (яъне Сирдарё – Б. Ф.) баргашта, тамоми паҳноиро девор кашид ва қароргоҳи аскар сохт. Девор 60 стадий (10–11 км. – Б. Ф.) дарозӣ дошт. Фармуд, ки ин шаҳро Искандария номанд. Биноқории шаҳр чунон ба зудӣ анҷом ёфт, ки рӯзи ҳафтдаҳуми сохтани истехком иморатҳои шаҳр ҳам буд шуданд... Ба ин шаҳри нав асиронро ҷой доданд». Ба гуфти Арриан (IV, 4, 1), дар муддати 20 рӯз атрофи шаҳр аз нав девор кашид шуд, Искандар «дар он ҷо сарбозони кироиҳои юнонӣ, ҳамсоягони барбарии истиқомат ихтиёркарда ва ҳамаи аскарони ба хизмати ҳарбӣ ношоями мақдуниро сокин намуд». Юстин (XII, 5, 12) низ тасдиқ мекунад, ки сохтмон (аз афташ, суҳан аз оғози корҳои асосии сохтмон меравад) 17 рӯз давом кард. Давродаври девори шаҳр 6000 «ҷуфт қадам», яъне қариб 9 км меомад¹⁴. Ба шаҳри навбунёд, аз рӯи қавли Юстин, сокинони дигар шаҳрҳоро кӯчонданд ва ҳамчунин аскарони аз боварӣ баромадаи Искандарро гузоштанд. Ин шаҳр мебоист нуқтаи муттақои истехкоми ҳудуди шимолӣ шарқии давлат мегардид. Корҳои Искандар, хусусан сохтмони қалъа-шаҳр боиси хавотири сақоиҳои он сӯи Сирдарё гардид. «Подшоҳи скифҳо (яъне сақоиҳо. – Б.Ф.), ки давлати ӯ сарзамини он тарафи Танаисро фаро гирифта буд, шаҳри дар соҳили дарё бунёдкардаи мақдунӣро юге бар гардани худ ҳисоб менамуд», – менависад Квинт Куртсий (III, 7, 1). Сақоиҳои бодиянишин аз он сӯи Сирдарё бо камонҳои худ иониёнро тирборон мекарданд. Искандар ба тугайи тирпаронӣ кардан аз манҷаниқҳо (асбобҳои ҷангии сангандоз) онҳоро қадре ақиб ронд ва пас феврал бо амалҳо аз дарё гузашта, ба ҳучум сар кард ва скифҳоро маҷбур намуд, ки ба тарафи дашт ақибнишинӣ кунанд. Лекин кӯшиши тамоман торумор кардани скифҳо қариб ба ҳалокати аскарони юнонӣ анҷом ёфт. Ҳарорати баланди ҳаво, набудани об, бегоҳии биёбон ва дар ҷунин шароит ҳамлаҳои пайдарпаи сақоиҳои ҷанговар бо сардории бародари подшоҳашон (Квинт Курций, VII, 7, 1) истилокоронро ба вазъияти тоқатфарсое дучор намуд. Аскарони юнонӣ гӯё ба сабаби бемории Искандар маҷбур шуданд аз таъқиб кардани сақоиҳо даст кашанд (Арриан, IV, 4, 8,9).

¹³ Мулоҳизаҳои оид ба ҷои воқеъ шудани ин шаҳр, ки бар таҳқиқи сарчашмаҳо ва шиносоии ҳамаҷонибаи топографияи маҳал асос ёфтаанд, дар асари муаллифи ин сатрҳо «Таърихи халқи тоҷик» (нашри III, М., 1955) баён гардида буданд. Ақидаи пеш ронда мешуд, ки Искандарияи Ақсо дар ҷои қалъаи Хучанд, дар маркази шаҳри Ленинобод воқеъ буд (Насимов Н.Н., 1955, с.33–34). Бояд ба назар гирифт, ки ҳангоми ҳафриёти қалъа ҳоло фақат мадрақҳои камаш 250–300 сол «ҷавонтар» аз аҳди Искандари Мақдунӣ дарёфт гардида буданд.

¹⁴ Гуфтаҳои Квинт Куртсий ва Юстин дар бораи масоҳати Искандарияи Ақсо фақат дар сурати таври дигар шарҳ додани истилоҳи Юстин доир ба ифодаи андозаи дарозӣ мувофиқат кард. Вай ба ҷои «қадам», ки пеш тафсир кардаанд, «ҷуфт қадам» гуфта будааст, дар ин сурат доираи шаҳр ба 9 км баробар мешавад.

Вақте ки қўшуни юнону мақдунӣ дар тақопӣи ишғол қардани Уструшан ва Фарғонаи ғарбӣ буд, оташи шӯру исён тамоми мамлакати Суғд ва як қисми Бохтарро фаро гирифт. Искандари Мақдунӣ миқёси шӯришро дарк накарда, ба кўмаки гарнизони муҳосирашудаи Мароканд қўшуни начандон калон (тақрибан 2500 нафар) фиристод. Вақте ки дастаи аскарони пештар фиристодаи Искандар ба Мароканд наздик расид, Спитаман шаҳрро аз муҳосира озод намуда, зиракона ақиб нишаст. Аскарони юнонӣ ин аҳволро дида, суғдиёнро таъқиб қарданд. Спитаман фурсати мусоид пайдо намуда, якбора пас ғашт ва ба сари юнониён тохт. Арриан (IV, 5, 8) мегӯяд, ки юнониён «рӯ ба гурез ниҳода, ба як қазирачаи байни дарё (дарёи Зарафшон дар назар дошта мешавад.— Б.Ғ.) паноҳ бурданд. Лекин дар ин ҷо скифҳо ва аскарони савораи Спитаман онҳоро ба муҳосира гирифта, парронда маҳв қарданд»¹⁵.

Чунон ки муаррихи маъруфи Германияи ғарбӣ Ф.Алтхайм ба таври ҳаққонӣ менависад: «Спитаман ба қоре муваффақ шуд, ки касе аз ўҳдаи он баромада натавониста буд: ў дар муҳориба як қисми қўшуни мақдуниро маҳв намуд»¹⁶.

Спитаман, ки аз тарафи аҳолии маҳаллӣ ҳимоят медида, дубора гарнизони мақдуниро дар Мароканд муҳосира намуд. Вақте ки Искандар бо қувваҳои асосии худ ба Мароканд омад, Спитаман ҷанг накарда, аскарони худро боз ба тарафи саҳро ақиб кашид. Азбаски Искандар дар муҳорибаи бо скифҳои бодиянишин қардаи худ дарси ибрат гирифта буд, дигар Спитаманро дар саҳро таъқиб накарда, бо ҷазои саҳт додани аҳолии осоиштаи водии Зарафшон қаноат намуд. «Ў фармон дод, ки қишлоқҳоро сўзанд ва ҳамаи калонсолонро кушанд» (Квинт Курций, VII, 9, 22). 30 нафар суғдиёни маҳкуми марг чунон хунсардие нишон доданд, ки мақдуниҳо ангушти ҳайрат гзиданд: онҳо сурухдонон ба сӯи қатлгоҳ мерафтанд (Квинт Курций, VII, 10, 4).

Талафоти лашкари юнонӣ ниҳоятдараҷа зиёд буд. Аз ин рӯ, Искандар бо саросемагӣ ба ҷангҳои баҳори соли 328 тадорукот медида. Ў зимистонро дар Бохтар гузаронида, бо пешвоёни сақоӣҳо ва хоразмиҳо гуфтушунид намуд ва барои бо қувваҳои тоза пурра қардани лашкари худ машғул шуд. Дар ин вақт халқӣ қаҳрамони Суғд ҳам, бо вучуди додани талафоти зиёд, мутеъ шуданро ба хотир наоварда, дар таҳти роҳбарии Спитаман барои муҳорибаҳои навбатӣ омода мегардид. Спитаман як рӯз ҳам ба душман осоиш наметод. Ў бо дастаҳои савораи «парвозкунанда»-и суғдиён ба сари истилогарон ҳучум оварда, ба онҳо зарбаҳои ҳалокатовар мезад. Чи навиё ки Арриан хабар медиҳад, «аксарияти суғдиҳо ба ҷоҳои мустаҳкам гурехта, ба волии таъинқардаи ў (Искандар.— Б.Ғ.) итоат намуданро намехостанд» (IV, 15, 7). Дар ҳақиқат, мамлакати тамоман толон ва харобаштаи суғдиён боз аз сари нав ба муқобили таҷовузкорони аҷнабӣ қиём намуд. Искандар ба мақсади фуру нишондани шӯриш лашкари 20 ҳазорнафараи худро ба панҷ даста тақсим намуда, аз як ғўша ба ғўшаи дигари Суғд ҳаракат қард ва ҳар як одами рӯ ба рӯ шударо аз дами тег гузаронид. Чунон ки муаррихи Юнони Қадим Диодори Ситсиль (XII) хабар медиҳад, «Искандар суғдиёни шӯришгарро таъқиб қарда, аз онҳо беш аз 120 ҳазор нафарро ҳалок менамояд». Дар натиҷаи ин ҷазодиҳии мудҳиш ва хунҳорӣ мамлакат ба дараҷае ҳолӣ гардид, ки Искандар ба яке аз саркардаҳои ҳарбии худ супориш дод, то «ба ҷои Суғд дубора шахре таъсис

¹⁵ Ба қавли Ф. Шварц, задухӯрд дар соҳили рости дарёи Зарафшон, дар ноҳияи Зиёуддин ба амал омадааст (Schwarz F., 1906, s. 62–63), ба фикри Б.А.Литвинский дар қисми ғарбӣ (ИТН, I, с.530).

¹⁶ Altheim F., 1953, s. 68.

намоянд» (Арриан, IV, 16, 3). Зоҳиран, дар ин маврид ба ҷои шаҳрҳои вайрон ва холишудаи суғдиҳо ба вучуд овардани шаҳрчаҳои ҳарбии юнонӣ, ки барои маъмурият ва лашкари юнону мақдунӣ ҳамчун таҷягоҳ хизмат мекарданд, дар назар дошта мешуд¹⁷.

Дар чунин вақте ки истилокорони юнонӣ Суғдро ба хун оғушта мекарданд ва сарлашқари дар Бохтар гузоштаи Искандар барои дар итоат нигоҳ доштани мамлакат ва танбеҳ додани шӯришиён ҳар гуна чораҳо меид, Спитамен бо 600 нафар аскари савораи худ ба ақибгоҳи Искандар, яъне ба Бохтар гузашта, бо тамоми ғайрат ва шӯроат муборизаро бар зидди аскарони юнонӣ давом дод. Дар тирамоҳи соли 328 ў бо 3 ҳазор аскари савора боз ба пойтахти Суғд раҳсипор гардид. Спитамен пас аз ҷанги сахте, ки аз ду тараф бисёр одамон кушта шуданд, ба тарафи саҳро ақиб нишаст, вале дар он ҷо сардорони баъзе қabilaҳои бодиянишин хоинона ба ў ҳуҷум намуда, сарашро аз тан ҷудо карданд ва ҷи навъе ки Арриан мегӯяд, «онро ба Искандар фиристоданд, то ки ба ин васила хавфу хатари ба сари худашон таҳдидунандаро бартараф намоянд» (IV,17,7).

Ҳалокати Спитамен ҳеҷ гоҳ тамоман зафар ёфтани истилогарони аҷнабӣ ва комилан сари таслим фуруд овардани суғдиёнро ифода намекард. Вазъияти мамлақати Суғд мисли пештара барои таҷовузкорони юнонӣ хатарнок буд. Искандаре, ки қувваи давлати ҷаҳонии Ҳахоманиширо ба осонӣ дарҳам шикаста тавонист, ҳоло маҷбур гардид, ки зимистони соли 328/27-ро дар кишвари итоатнопазири Суғд гузаронад.

Лекин Искандар аз тирамоҳи соли 328 пеш аз милод бо нияти дар дохили мамлакат пайдо кардани қувваҳои пуштибони мубориза бар зидди аҳолии шӯришгари Суғд сиёсати худро нисбат ба аён ашрофи маҳаллӣ ва коҳинони зардуштӣ ба кулӣ тағйир дод. Масалан, баҳори соли 327 пеш аз милод, ҳангоми ба даст даровардани якчанд истеҳкоми кӯҳистонии суғдиҳо, ки барои муҳофизаи «онҳо аз аён ашрофи суғдӣ – Уксорт, Сисимитр ва Ҳуриён» роҳбарӣ мекарданд, Искандар онро на фақат бубахшид, балки тамоми молу мулкашонро ба ихтиёри худӣ онҳо гузошт. Ў на танҳо ба он намояндагони аён ашрофи маҳаллӣ, ки ба вай кӯмак мерасониданд, инчунин, ҳатто ба ононе, ки дар муборизаи юнониён ва суғдиҳо бетараф меистоданд, ба тариқи ҷоиза пул меод ва молу мулки шӯришиёнро байни онҳо тақсим мекард.

То ҷӣ андоза тағйир ёфтани равиҳои Искандар нисбат ба аён ва ашрофи маҳаллӣ аз гуфтаҳои сарзанишомези Каллисфен ном таърихнигори дарбори ў, ки Арриан ба тариқи зайл нақл кардааст, аён мегардад: «Искандаро, агарчанде мегӯянд, ки дар кишвари барбарӣ аз худ кардани ахлоқи барбарӣ лозим аст, бо вучуди ин, ман аз ту хоҳиш мекунам, Элладаро ба хотир ор, ки аз барои вай ту ба ин сафари ҷангӣ иқдом намудӣ, то Осиёро мутеи Юнон кунӣ».

Искандар бо табақаи фавқонии Суғд алоқаи ҳешутаборӣ ҳам пайдо мекунад. Вай духтари Уксорт Руксона (Рухшонак)-ро, ки асир афтада буд, ба занӣ гирифта, ақрабӣ ўро ба тарафи худ ҷалб менамояд. Дар натиҷаи ин гуна сиёсати Искандар аён ашрофи Суғд боварӣ ҳосил мекунанд, ки ў на ба муқобили онҳо, балки фақат бо халқ мубориза мебарад. Аз ин сабаб, онҳо бо вай ҳамдастӣ намуда, манфиати мамлақати худро ба душман мефурӯшанд. Чунончи, Сисимитр қўшуни сершумореро ба ихтиёри Искандар дода, дар муте намудани қabilaҳои сакоӣ ба ў мадад мекунад.

¹⁷ Ҳоло ин нуқтаи назар тавассути тадқиқи муфассали филологии И.В.Пьянков (Пьянков И.В., 1970, с.47-48) тасдиқ гардид.

Рафтори Уксорт ҳам яке аз мисолҳои равшанест, ки нисбат ба манфиати халқи худ хиёнат кардани гурӯҳҳои ашрофӣ маҳаллиро нишон медиҳад. Ў пас аз он ки бо Искандар алоқаи хешӣ пайдо кард, дар роҳи ба асорат гирифтور намудани кишвари худ бо тамоми қувват ба истилокорон кӯмак расонид. Баҳори соли 325 пеш аз милод, вақте ки аскарони дар Бохтар таваққуфкардаи юнонӣ бар зидди Искандар исён намуданд, Уксорт, ба ҷои аз ин фурсат истифода бурда ба муқобили истилогарон сар бардоштан, Искандарро аз ин воқеа хабардор кард. Искандар, ки он вақт дар Ҳиндустон буд, баробари воқиф шудан аз ҳодиса фавран чорае чуста, исёнро фурӯ нишонд ва Уксортро волии музофоти Паропамис (воҳаи Кобул) таъин намуд. Ҳангоме ки дар ин музофот ҳам бар зидди тақовузкорони аҷнабӣ шӯриш сар зад, Уксорт бо тапаббуси худ онро хобонид ва шӯришгаронро ваҳшиёна ҷазо дод.

Ҳамин навб, ба сабаби қувваи марказиятноки ҷарбӣ доштани истилокорон ва инчунин дар натиҷаи хиёнати аёну ашрофи маҳаллӣ шӯриши қаҳрамононаи халқи Суғд пахш карда шуд. Ҳамаи заминҳои шохай ростӣ дарёи Омура мақдунӣро ишғол намуданд. Мувофиқи афсонае, Искандар гӯё то сарғаҳи дарёи Зарафшон омада будааст, ки дар он ҷо вучуд доштани кӯле бо номи Искандар (Искандаркӯл) низ ба ин гувоҳӣ медиҳад.

Дар даврае, ки Осиёи Миёна мавриди истилои Искандар қарор гирифта буд, фақат Хоразм тавонист истиқлолияти худро нигоҳ дорад. Арриан «нақл мекунад: вақте ки Искандар зимистони соли 329/28-ро дар Бохтар мегузаронид, шохӣ Хоразм Фарозмон бо 1500 савора ба зиёрати ӯ омада, бар зидди колхҳо ва амазонҳо муттафиқона амал карданро пешниҳод намуд» (IV,15,1-6).

Аҷдоди тоҷикон ва дигар халқҳои Осиёи Миёна дар зарфи се сол истиқлолияти кишвари худро муҳофизат намуда, бо истилогароне, ки империяи бузург ба вучуд оварда буданд, мубориза карданд. Агарчанде онҳо дар ин мубориза мағлуб шуданд, вале ба ҳар ҳол бо муқовимати диловаронаи худ ба Искандар ҷунон зарбае ворид оварданд, ки иқтидори ҷангии лашкари ӯ саҳт заиф гардид.

Шикасти давлати Ҳахоманишӣ ва ба истилогарони юнону мақдунӣ тобеш шудани Бохтар, Суғд ва соири кишварҳои Осиёи Миёна аҳволи вазнини оммаи заҳматкаши ин мамлакатҳоро қадре ҳам беҳтар накард. Табақаи ашрофӣ маҳаллӣ, ки дар шахсияти истилокорон таъягоҳи мустаҳками худро пайдо карда буданд, ҷи барои афзудани сарвати худ ва ҷи ба манфиати истилогарони аҷнабӣ аҳли меҳнатро боз ҳам саҳттар истисмор мекарданд. Ин аст, ки дар тамоми давраи ҳукмронии истилокорони мақдунӣ халқҳои Осиёи Миёна бо нияти аз дӯш барандохтани бори гарони зулму тааддӣи аҷнабиён дам ба дам сар мебардоштанд.

Инқирози империяи Искандари Мақдунӣ ва оқибати футуҳоти мақдунӣ

Искандар Бобулро пойтахти давлати нави худ қарор дод ва асосан ҳамон усули мамлакатдорӣи давраи Ҳахоманишӣҳоро нигоҳ дошта, бо тамоми ҳастиаш барои ба даст овардани ягонагии давлат саъй намуд. Аз соли 324 пеш аз милод сар карда бохтариҳо, суғдиҳо ва дигар намояндагони халқҳои Осиёи Миёнаро низ бидуни тафриқагӯзорӣ бо юнониён ба сафи аскарӣ мегирифтагӣ шуданд. 30 ҳазор нафар ҷавононро аз фарзандони ашрофи маҳаллӣ ба тарзи мақдунӣ мусаллаҳ намуда, ба дастаҳои аскарони савора тақсим карданд.

Аз рӯи маълумоти муаллифони қадим, Искандар бо мақсади ба вучуд овардани нуқтаҳои муттақои истилои юнону мақдунӣ дар Суғд ва Бохтар 8-12

шаҳр бино карда, ба ҳар яке Искандария ном дод. Чунончи: Искандарияи Ақсо, Искандарияи Ориёй (Ҳирот), Искандарияи лаби Ому (тахминан дар «ноҳияи Тирмиз ё Кўлоб»), Искандарияи Бохтар, Искандарияи Мароға (Байрамалии ҳозира). Дар ин шаҳрҳо то 20 ҳазор аскарони пиёдаанизм ва 3 ҳазор савора қарор гирифта буданд.

Вале ҳамаи ин тадбироти Искандари Мақдунӣ империяи ӯро, ки аз ихтилоти тасодуфии қабила ва халқҳои гуногун фароҳам омада буд, ба як давлати воҳид табдил дода натавонист. Ноустувории ин империя ҳамоно лаҳза пас аз фавти Искандар (с.323 пеш аз милод) ошкор гардид.

Бо расидани хабари вафоти Искандар шӯриши аҳолии мазлуми Осиё ба амал омад. Муаррихони қадим хабар медиҳанд, ки «барбарихо» фавран пас аз марги фотеҳ шаҳри Искандарияи Марвонино, ки дар лаби наҳри Мурғоб сохта шуда буд, хароб карданд.

Ҳокимият пас аз вафоти Искандар ба ихтиёри қонишинон – сарлашкарони ӯ бимонд, ки онҳоро «диадохҳо» (ворисон) ва «эпигонҳо» (вориси ворисон) меномиданд. Сарлашкарон барои соҳиб шудан ба империя бо якдигар муборизаҳои шадиде бурданд, вале ба ҳеҷ кадоме аз онҳо тамоман ба даст даровардани ҳокимияти олий муяссар нагардид. Пас аз муҳорибаи хунини ду гурӯҳи асосии диадохҳо дар наздикии Ипс (с.301 пеш аз милод) дар Фригияи Кабир, ки яке аз саҳттарин ҷангҳои дунёи қадим ҳисоб меёфт, империяи Искандар ба се давлати мустақил: Мақдунӣ, Миср ва Сурия (Селевкиҳо) ҷудо шуд. Ин давлатҳо дар таърих давлатҳои эллиний ном гирифтаанд.

Муаррихони буржуазӣ сафарҳои ҷангии Искандари Мақдуниро ҳамчун ҳодисаи прогрессивӣ ба қалам дода, вале аз он амри воқеӣ, ки мақсади асосии лашкаркашиҳои Искандар маҳз ба таҳти тасарруфи Юнон даровардани кишварҳои Шарқ, васеъ кардани доираи таъсирот, истисмор намудани халқҳои Машриқзамин ва ба ғорат бурдани сарватҳои онҳо буд ва ҳамаи инҳо бо қатлиони аҳолии маҳаллӣ анҷом мепазируфт, ҷашм пӯшидаанд.

Таҳқиқи таърихи кишварҳои ба истилоҳи қўшунҳои юнонию мақдунӣ дучоршуда нишон медиҳад, ки юнониён ва мақдунӣён баробари қадам гузоштан ба сарзамини забткардашон усули бо аҳолии мутеъ муносибат кардан, чунончи: ба кор бурдани зўрӣ, маҷбуриятҳои номаҳдуди аҳолий, ба нафъи худ истифода кардани одамони асирарфта бо роҳи фурӯштан ва ба маҳалҳои дигар фиристодани онҳо ва амсоли инро, ки дар қараёни инкишофи ҷамъияти ғуломдорӣ Юнон ба зухур омада буд, низ бо худ меоварданд¹⁸.

Аксари муаррихони буржуазӣ таъсири маданияти Юноноро ба маданияти Шарқ (ки дар ҳақиқат ҳам хеле бузург буд) хотирнишон намуда, вале аз хусуси комёбиҳои маданияи халқҳои Шарқ, ҳатто лаб во накардаанд. Аммо ҳақиқат ин аст, ки маданияти ҳазорсолаи Шарқ ба маданияти Юнон ва дигар мамлакатҳои Ғарб таъсири бузург ва ҳамаҷониба расонидааст.

Дар маданияти ба истилоҳ эллиний на ин ки эҷодиёти маданияи «соф» юнонӣ, балки омезиши махсуси маданияти юнонӣ ва шарқӣ инъикоси худро пайдо намудааст ва дар бобати инкишофи ин маданият роли бузургеро халқҳои Осиёи Миёна бозӣ кардаанд. Ҳафриёти археологӣ далелу мадракҳои тоза ба тозаеро меоранд, ки саҳми халқҳои шарқ, аз ҷумла мардумони Осиёи Миёнаро дар тараққиёти маданияти модии ҷаҳони эллиний собит менамоянд. Баъзе принципҳои асосии шахрсозӣ бо фикру тасаввуроте, ки дар шарқ хеле барвақттар аз давраи эллиний равноқ дошт, алоқаманд мебошад.

¹⁸ Зельин К.К., Трофимов М.К., 1969, с. 66.

Расму одатҳои мазҳабии мардумони Осиёи Миёна ва Эрон ба ақидаҳои динии юнониён ва римиҳо таъсири калоне бахшида, сипас ба тараққиёти дини насронӣ ҳам асароти худро гузаштааст.

«Дар ин соҳа, – менависад В. Тарн, – Шарқ фотеҳи худро асир намуд; ин ҳаракат мумкин аст то аҳди масеҳӣ ба авҷи худ нарасида бошад, вале дар зарфи тамоми давраи эллиний торафт боло мерафт»¹⁹. Таъсири Шарқи қадим дар адабиёт, санъат, фалсафа ва дигар риштаҳои илму фанни юнонӣ низ инъикоси худро пайдо намудааст.

¹⁹ Тарн В., 1969, с. 309.

ЮНОНУ БОХТАР ВА ПОРТ ДАР АСРҲОИ III-II ПЕШ АЗ МИЛОД

1. ОСИЁИ МИЁНА ДАР ҲАЙЪАТИ ДАВЛАТИ СЕЛЕВКИЁН

Яке аз сарлашкарони Искандари Мақдунӣ - Селевк соли 312 пеш аз милод дар Бобулистон ба сифати сатрап мавқеъ ёфт. Минбаъд дар муддати нӯҳ сол вай тадричан ҳукми худро ба Фарбу Шарқ, аз ҷумла, ба Эрон ва Осии Миёна вусъат дод. Ҷойҳос буд, ки вай бо роҳи дипломатӣ пеш мерафт, вале дар Осии Миёна ба муқобилати шадид дучор омад ва роҳи ҷангро пеш гирифт. Ба қавли Помпей Трог (Юстин, XV, 4, 11), Селевки I «бар Бобулистон зафар ёфта, қувваи худро афзуд ва Бохтарро тасхир намуд». Порт ва Суғдро ҳам зери даст кард (Аппиан, «Сурия», 55). Вале кӯшиши Ҳиндустони шимолиро ғасб кардани Селевки I барор нагирифт.

Муҳаққиқи эллинизм, муаррихи номии советӣ А.Б.Ранович навиштааст, ки «таърихи Селевкиён барои муаррихон мушкilotи ғавқулodда дорад, зеро вазъияти маъхазҳои адабӣ ниҳоят бад аст»¹. Ин нукта ба Осии Миёна низ пурра дахл дорад, зеро давраи дар ҳайъати Селевкиён будани он, яъне охири асри III ва миёнаи асри II пеш аз милод тақрибан номаълум аст.

Азбаски давлати Селевки I ниҳоят васеъ буд ва ноҳияҳои Шарқ диққати доимиро тақозо дошт, вай соли 293 пеш аз милод писараш Антиохро дар шарқ волиъ таъин кард. Ҷолиби диққат аст, ки Антиох писари духтари Спита-ман Апама буд, аз ин рӯ, Осии Миёна барои Антиох кишвари аҷлоди ӯ ҳисоб мешуд.

Мувофиқи баъзе маълумотҳои бевосита, дар Осии Миёна дар ибтидои асри III пеш аз милод зидди ҳукмронии Селевкиён исёнҳо шуда, дар айни ҳол ба мулкҳои осийимёнагии Селевкиён қabilaҳои кўчманчӣ ҳамла карданд. Дар айни ин ошӯбҳо бисёр пойгоҳҳои давлати Селевкиён хароб гардиданд, масалан, Искандарияи Мароға ва Искандарияи Ақсо, ки ҳанӯз Искандари Мақдунӣ сохта буд, ба хок яксон шуданд. Минбаъд Селевкиён ин шаҳрҳоро барқарор намуданд ва дар атрофи воҳаи Мароға деворе сохтанд, ки 250 км тӯл дошт. Сарлашқари Селевкиён Демодам зидди кўчманчиён, ки дар он та-рафи дарёи Сир макон доштанд, лашкар кашид (Плиний, IV, 18, 49). Ба ту-файли як қатор тadbирҳои ҳарбию сиёсӣ ва дипломатӣ ба Антиох муяссар шуд, ки неҳзати зиддиселевкиёно фуру нишонад.²

Барои дарки сиёсати Селевк дар шарқ ва мавқеи волии ӯ Антиох матери-али нумизматӣ³, ки Б.А.Литвинский ва В.М.Массон⁴ аз ин дидгоҳ таҳлил кар-даанд, маълумоти ҷолиби диққат медиҳад. Антиох дар замони шарикҳоким будани худ ба вазни сиккаи «ҳиндӣ» сиккас зад ва зимнан дар ин тангаҳо ҳам

¹ Ранович А.Б., с. 113.

² ИТН, I, с. 283.

³ Newell F.T., 1938.

⁴ ИТН, I, с. 283–286, Массон В.М., Ромодин В.А., 1964, с. 99–101.

номи Селевки I ва ҳам номи писараш Антиох сабт шудаанд. Эҳтимол, ин кўшиш буд барои пайдор намудани соҳибхитиёрии Антиох. Ба ҳар ҳол, баъди вафоти падараш Антиох соли 280 пеш аз милод ҳоками тамоми давлати Селевкиён гардиду дигар ин гуна танга набаровард.

Дар аҳди қариб бистсолаи (солҳои 280-261 то милод) Антиохи I дар ғарби мулки вай қанғҳои бисёре мешуданд ва ӯ ба шарқи давлати худ, алаҳхусус, ба Осиёи Миёна кам аҳамият меод. Дар ин вақт ноҳияҳои Осиёи Миёна беш аз пеш қувват гирифта, дар ин ҷо зисту зиндагӣ ба тартиб меомад, хоҷагии қишлоқ, ҳунармандӣ ва тиҷорат равнақ меёфт.

Осиёи Миёна аз марказҳои асосии мулки Селевкиён хеле дур бошад ҳам, дар айни ҳол қисми муҳими давлат ҳисоб мешуд. Селевкиён қад-қад роҳи тиҷоратие, ки аз Селевкияи соҳили Дардана ба Бохтар мебарид, деҳу шаҳрҳои нав бунёд мекарданд ва таъбири ин факт фақат ҳамин аст, ки Селевкиён ба Осиёи Миёна ҳам аз ҷиҳати ҳарбии стратегӣ ва ҳам аз ҷиҳати иқтисодӣ ҳавасманд буданд⁵.

Таркиби синфи ҳукмрон якранг набуд. Дар қатори юнониён ҳоким аёнӣ ашрофи маҳаллӣ низ ба назар мерасиданд. Бешак, ҳокимияти Селевкиён дар Осиёи Миёна ба қувваи ҳарбӣ – ба аскароне, ки дар қароргоҳҳои ҳарбии юнониён – катойкияҳо меистоданд, таъя дошт. Вале дар истисмори аҳолии истисморгарони «худӣ», намоёндогони синфи ҳукмрони Осиёи Миёна ҳам ширкат кардаанд. Муносибати синфи ҳукмрон ба давлати Селевкиён низ якхела набуд; қашонда бурдани сарвати Осиёи Миёна ба хориҷа боиси норозигии он тоифаи синфи ҳукмрон мегардид, ки барои худ луқмаи калонтареро «қанда» гирифтани буданд. Аҳолии маҳаллӣ, ки дучори истисмори дутарафа буд, низ аз ҷон безор мешуд.

Дар айни ҳол, чунин мулоҳизаро дуруст ҳисоб кардан лозим, ки «замони дар ҳайъати давлати Селевкиён будани Осиёи Миёна замони барқароркунии қувваҳои истеҳсолкунандаи аз таҷовузи юнониён мақдунӣ ҳаробгардидаи мамлакат, замони дар муборизаи зидди Селевкиён ба вучуд омадани иттиҳоди бохтариён, сугдиён, портҳо ва дигар халқҳои Осиёи Миёна аст»⁶.

Дар дохили давлати Селевкиён ҳам байни даввогарони тахт доимо задухӯрд мешуд. Баъзе ворисон меқўшиданд, ки ҷудо шаванд ва соҳибхитиёр бошанд. Дар натиҷа вазъият (алаҳхусус, дар ноҳияҳои канорӣ) ниҳоят ноустувор ва хавфнок мешуд.

2. ДАВЛАТҲОИ ЮНОНУ БОХТАР ВА ПОРТ

Пайдоиш ва таърихи даврҳои аввали Порт ва Юнону Бохтар

Дар айни муборизаи байни ду бародарон (Селевки II ва Антиохи Гиеракс) барои соҳиб шудан ба тахт аз давлати Селевкиён портҳо ҷудо шуданд, ки ба онҳо Андрагор ном юнони сардорӣ мекард. Мувофиқи ривояти воқеанигори антиқа, ки рӯйдодҳои онвақтаи Осиёи Миёнаро муфассал баён кардааст, воқеа чунин ҷараён дошт: «Сипас, Диодот низ ҷудо шуд (аз селевкиён -Б.Ф.),

⁵ Frye R.N., 1963, p. 140. Беҳтарин маҷмӯаи материалҳои маъхазҳои хаттӣ оид ба бунёди шаҳрҳо дар шарқ, аз тарафи Искандари Мақдунӣ ва Селевкиён ин аст: Tscherikower V., 1927. Аммо селевкиён шаҳрҳои навро дар Осиёи Миёна не, балки асосан дар ғарб месохтанд (Altheim F., 1947–1948, c. 205).

⁶ ИТН, I, с. 289.

ки ҳокими ҳазор шаҳрҳои Бохтар буд ва фармуд ўро подшоҳ хонанд; ба ибрати ў аз мақдунӣён тамоми мардуми Шарқ чудо шуданд. Дар он давра Арсак ном одаме буд безот, вале бошучоат, ки одатан роҳзанӣ ва дуздӣ мекард. Шунид, ки Селевк (Селевкии II. – Б.Ф.) дар Осиё шикаст хӯрдааст, дигар аз подшоҳ боке накарда, ба портҳо бо дастаи роҳзанон дарафтод, бар ҳокими онҳо Андрагор ғолиб омад, ўро ба қатл расонд ва ҳокимиятро бар халқ (портҳо) ба даст гирифт» (Юстин, XII, I, 4-7).

Ҳатто дар ҳамин як порчаи хурди таърихи ибтидои Юнону Бохтар ва Порт хеле норавшаниҳо, алалхусус, норавшаниҳои хронологӣ ҷой дорад. Юнону Бохтар кай чудо шудааст? Аввалин муҳаққиқи ин масъала академики Россия Ф.Байер (соли 1738) ва пас аз ў бисёр дигар олимони матнҳои лозимаро муфассал таҳлил намуда, мудом таъкид мекунанд, ки дар ин матнҳо, аз ҷумла дар матни Юстин муҳолифатҳои хронологӣ ҳаст⁷. Эҳтимоли комил аст, ки воқеаҳои Диодот андаке пештар, тақрибан соли 256 пеш аз милод ба вуқӯъ омаданд, ҳол он ки воқеаҳои Арсак қарибиҳои соли 256 пеш аз милод шудаанд.

Масъалаи дигари муҳимтар – масъалаи хусусияти он воқеаҳо аз ин ҳам мураккабтар аст. Дар ин бобат дар илми таърих ду ақида ҳаст. Ба ақидаи олимони Англия Г.Макдоналд ва В.Тарн дар Бохтар Селевкиён тангае сикка мезадаанд, ки дар он монограммаи (сарҳарфи) номи Диодот сабт шудааст ва ин далолат мекунад, ки иқтидор ва истиқлоли вориси мазкур ба тадриҷ меафзуд ва ниҳоят ҳақиқатан соҳибхитиёр гардид.⁸ Вале ба ақидаи олими Ҳиндустон А.Нарайн, ин гуна монограммаҳо одатан номи худи сиккаҳона ва ё худ номи маъмури сиккаҳонаро ифода мекунад. Агар ба таъкиди истиқлоли ин ё он ворис ҳоҷат бошад, дар танга номи пурраи ў сабт мешуд.⁹ Файр аз ин дигар ақидаҳо ҳам ҳастанд. Аниқаш ҳамин, ки алҳол маънои монограммаҳои тангаҳои юнонию бохтариро муайян кардан имкон надорад.¹⁰ Дар айни ҳол, ҷолиби диққат аст, ки дар як қатор тангаҳои давраи Селевкиён ба ҷои сурати подшоҳи Селевкиён сурати Диодот сабт шудааст. Ростӣ гап, баъзе таърихчиён мегӯянд, ки ин на он Диодот аст, балки писари Диодот мебошад, вале ин даъво асоси ҷиддие надорад.

Хулласи гап, маълумоти тангаҳо ба ақидаи Макдоналду Тарн асос шуда наметавонад. Файр аз ин ақидаи мазкур чунин ривояти бевосита ва аниқӣ Юстинро ба инобат намегирад, ки Диодот аз давлати Селевкиён «чудо шудааст», яъне зидди давлати марказӣ шӯриш бардошта, давлати худашро таъсис додааст.

Ақидаи мо доир ба ин масъала, ки дар сарчашмаҳо ниҳоят ночиз акс ёфтааст, дар «Таърихи халқи тоҷик» (с.1955) зикр шудааст. Гуфтан мумкин аст, ки дар Бохтар ворисони Селевкиён соҳиби қувваи тавоноии ҷарбии юнонӣ буданд. Диодот ин қувваи ҷарбӣ ва аъёну ашрофи юнонишудаи маҳаллии Бохтару Суғдро, ки низ аз Селевкиён чудо шудан меҳостанд, истифода бурда ва ба онҳо така карда, сарвари ҳаракате шуд, ки боиси аз Селевкиён чудо шудани Бохтар гардид. Шакке нест, ки дар ин ҳаракат оммаи халқ низ ширкат дошт, ки зидди зулми дутарафа ва барои истиқлол мубориза мебурд¹¹.

Аниқ гуфтан мумкин нест, ки вусъати ин давлат чӣ қадар буд. Страбон (II, 9,2) ҳикояте дорад, ки ривояти мазкурро қувват медиҳад. Ба қавли Страбон,

⁷ Таҳлили ақидаҳоро ниг.: Narain A.K., 1962, p. 167.

⁸ Tarn W.W., 1951, p. 72, 74.

⁹ Narain A.K., 1962, p. 15.

¹⁰ Curiel R. et Fussman C., p. 68–70.

¹¹ Дигар тафсириро ниг.: Bickerman E., 1966, p. 89 (n. 13), 91-93

волиёни юнонӣ (яъне дастнигору ҳамсафони Диодот) «пеш аз ҳама, Бохтарро ва тамоми мамлакати наздиктаринро ба исён таҳрик карданд». Аз ин аниқтар маълумоте дар даст надорем. Мумкин аст, ки ин Суғд бошад (баъзе муҳаққиқон чунин мепиндоранд), мумкин Ориёно ё Мароғо бошад (ки ин ҳам аз эҳтимол дур нест).

Таърихи давраи аввали давлати Юнону Бохтар ва таърихи мулки Порт ба ҳам печиданд. Юстин рӯйрош меғӯяд, ки Арсак аз шоҳи Бохтар Диодот «метарсид» (II, 1, 4,8). Страбон низ ривояте меоварад, ки Арсак бохтарие буд «барои халос шудан аз қудрати рӯзафзуни Диодот ва ворисони вай дар Порт исён кард».

Ба ҷои Диодоти I, ки аз афти кор, дер ҳукм нарондааст, писараш Диодот ба сари ҳокимият омад. Сиккапиносон ҳеҷ муайян карда наметавонистанд, ки тангаҳои расми Диодот доштагӣ кадомаш ба Диодоти I тааллуқ дораду кадомаш ба Диодоти II.¹² Аз дигар тараф, чи гуна пайдо шудани мулки Порт ҳам равшан не. Дар маъхазҳои антиқа роҷеъ ба давраҳои аввали таърихи Порт се ақида ҳаст. Ба қавли Н.Дибвойс, ки муаллифи беҳтарин асари тадқиқотии таърихи сиёсии Порт мебошад, «ба ҳуди юнониён(-и қадим.-Б.Ф.) ҳақиқати таърихӣ ин ақидаҳо комилан ҷӯшида буд».¹³

Аз афти кор, дар миёнаҳои асри III пеш аз милод сатрапи Порт хостааст аз Селевкиён ҷудо шавад. Дар ҳамин давра аз Селевкиён Бохтар ҷудо шудааст. Маъхазҳо ривоят мекунанд, ки дар Порт ҳокимиятро Арсак ба даст гирифт. Ба қавли Страбон (XI, 9,3; XI, 9, 2), асли насаби вай аз кӯчманчиёни дах (ё худ парндаҳо) будааст; «баъзеҳо акси инро меғӯянд, – гапашро идома медиҳад Страбон – ва ўро бохтарӣ мешуморанд, ки барои халос шудан аз қудрати рӯзафзуни Диодот ва ворисони вай дар Порт исён кард». Юстин хабар медиҳад, ки (XI, I, 4, 6) Арсак шахси безот, вале бошӯроат буд. Вай ба сатрапи Порт дарафтод, бар ӯ ғолиб омад «ва бар халқи Порт ҳукмрон шуд». Ақидаи севум (ки хеле муфассал аст) ба Арриан («Парфика», фикраи I) тааллуқ дорад. Ду бародар Аршак ва Тиридот аз сатрапи Селевкиён ҳақорат шундаанд. Пас аз ин панҷ шакики худро ба ёрдам ҷеғ зада, таҳқиркунандаи худро куштаанд ва халқро ба ҷӯриш таҳрик кардаанд.

Мо бо Дибвойс¹⁴ ҳамфикр ҳастем, вале бе маъхазӣ иловагӣ муқаррар кардан душвор аст, ки кадоме аз ин ақидаҳо дуруст мебошанд¹⁵.

«Аввал Арсак очиз буд, зеро мудом бо онҳое меҷангид, ки мулкашонро кашада гирифта буд...» (Страбон, XI, 9, 2). Даре нагузашта Арсак ҳалок шуд. Минбаъд подшоҳони Порт аксаран бо номи аслии худ номбар нашуда, балки «арсакҳо» («аршакҳо») ва ҳуди сулола «Арсакиён» («Аршакиён») номида шудааст, ки дар сарчашмаҳои шарқӣ бештар бо номи Ашкониён машҳур аст.

Пас аз вафоти асосгузори сулола - Аршак бародари вай Тиридот ба сари ҳокимият омад¹⁶. «Даре нагузашта Арсак (яъне Тиридоти I. – Б.Ф.) мулки Гир-

¹² Curiel R. et Fussman C, 1965, p. 75; Lahiri A. N., 1965, p. 110–114, 265.

¹³ Debevoise N. C, 1938, p. 9–10.

¹⁴ Ibid, p. 10.

¹⁵ Дар бораи пайдоиш ва таърихи давраи аввали Порт, ҳам дар мамлакати мо ва ҳам дар хориҷа бисёр муаррихон (А.Г.Бокшанин, Г.А.Кошеленко, М.Е.Массон, И.Вольский, Ж. ле Риде ва диг.) тадқиқот бурдаанд ва ҳозир машғули тадқиқот мебошанд, вале на хронология ва на моҳияти воқеаҳои миёнаҳои асри III пеш аз милод алҳол комилан равшан нестанд.

¹⁶ Ба ҳамин тариқ, мо илдои И.Волский (Wolski J., 1947, p. 222) ва пайрави ӯ Г.А. Кошеленко (Кошеленко Г.А., 1968, с. 64–65), ки Тиридотро шахси афсонавӣ →

конро низ тасхир кард. Ба ҳамин тарз, Арсак бар ду давлат сарвар шуда, лашкари бузурге чамъ овард, зеро ҳам аз Селевк ва ҳам аз шоҳи Бохтар Диодот бим дошт» (Юстин, XLI, 4, 8).

Дар айни ҳол, ҳамин хеле муҳим аст, ки ҳар ду давлати навбунёд бо ҳам муҳолифат меварзиданд. Аз афти кор, сараввал ҳар яки он иддао дошт, ки дар Осиёи Миёна ҳукмрон шавад. Ҳокимони Порт дар аввал аз Диодоти I ба дараҷае меҳаросиданд, ки аз Селевкиён ин қадар ҳарос надоштанд. Вале баъди марги Диодоти I кор ранги дигар гирифт. Аз афти кор, ниятҳои таҷовузкоронаи Селевкиён, ки ба ҳар ду давлати соҳибихтиёри Осиёи Миёна таҳдид мекарданд, дар бобати дигар ғаштани муносибати Порт ва Юнону Бохтар сабаби асосӣ шуданд. Баъди марги Диодоти I писараш Диодоти II бо Порт муоҳидаи сулҳ баст (Юстин, XLI, 4, 8–9). Гап дар ин ки подшоҳи Селевкиён - Селевки II ба шарқ лашкар кашид, то ноҳияҳои Осиёи Миёнаро боз ба мулки худ ҳамроҳ кунад. Вале ин дафъа «дандонаш нагузашт». Портҳо, ки ақибгоҳи худро мустақкам карда буданд, ҳамлаи селевкиёноро рад намуданд. Ростӣ гап, аввал Тиридоти I маҷбур шуд ба мулки апасиақҳои кўчманҷӣ, ки дар шимоли Порт мезистанд, ақиб нишинад, вале баъд баргашту Селевки II-ро торумор кард.

Дар боло мо гуфтем, ки иттифоқи Порт ва Юнону Бохтар дар бобати сиёсати хориҷӣ чӣ мақсад дошт. Эҳтимол, Диодоти II муоҳидаи мазкурро барои ҳамин баста бошад, ки меҳост дар соҳаи сиёсати дохилӣ ҳам мавқеи худро пойдор намояд, зеро вазъият дар дохили мулки вай он қадар ҳам таърифӣ набуд.

Душмани Диодоти II Евтидем ном юнонии Осиёи Сағир, ки ба туфайли табaddулот ба сари ҳокимият омад, беш аз пеш мақоми намоёнро соҳиб мешуд. Тахмин мекунам, ки вай бародари Диодот аст, вале ин аз эҳтимол дур мебошад. Чунин тахмин ба ҳақиқат наздиктар аст, ки вай пеш аз табaddулот дар давлати Юнону Бохтар мансаби баланде дошт, вале чӣ гуна мансаб, инаш маълум не. Баъзеҳо мегӯянд, ки вай сатрапи Суғд буд, дигарон сатрапи Ориёно ё Мароға мегӯянд, вале ҳамаи ин иддао ягон асоси ҷиддие надорад.

Полибий (X, 34, 2–3) бо забони худӣ Евтидем чунин мегӯяд: «На ман аввал зидди подшоҳ хестам, баръакс ҳукмрони Бохтар барои ҳамин шудам, ки авлоди чанд хоинро қир кардам». Аз ин мебарояд, ки Евтидем авлоди Диодоти I, яъне худӣ Диодоти II ва бачагони ӯро ва, эҳтимол, авлоди дигар ҳамсафони Диодоти I-ро нобуд кардааст.

В.Тарн мутмаин аст, ки табaddулотӣ Евтидемо «халқ дастгирӣ мекард, зеро иттифоқ (Диодоти II.– Б.Ф.) бо Порт ба юнониёни Бохтар маъқул набуд» ва Евтидем ба манфиати Селевкиён амал мекард.¹⁷ В.Тарн дар асоси чунин тахмин сухан меронад, ки зани Евтидем духтари маликаи Селевкиён буд ва ба ин сабаб худро хешу ақраби Селевкиён мешумурд. Вале ҳамаи ин тахминҳои беасос аст.

Дар бораи ҷиҳатҳои ҳақиқии воқеаҳои минбаъдаи аҳди Евтидем маълумот ниҳоят кам аст. Тахмин кардан мумкин, ки вай Диодоти II-ро кушту бо худӣ ҳамин як кирдораш муносибатро бо Порт тезтунд кард. Аз эҳтимол дур нест, ки ин муносибати тезтунд боиси задухӯрдҳои мусаллаҳона ҳам гардид. Чӣ тавре ки аз баёни минбаъда равшан мешавад, дар аҳди Евтидем давлати Юнону Бохтар, дар ғарб Ориёно, Мароға ва эҳтимол, Аспирон ва Туриваро

гуфтаанд, қабул надорем. Маълумоти архиви Насо далолат мекунад, ки Тиридот вучуд дошт (Дьяконов И.М. ва Лившиц В.А., 1960, 7, с.20-21).

¹⁷ Tarn W.W., 1951, p. 74.

аллакай дар бар мегирифт. Ба ҳамин тариқ, Евтидем дар Осиёи Миёна мулки зиёдеро соҳиб шуд. Маркази ин мулк ҳамона Бохтар буд ва ба ҳайъати он Суғд ва мумкин аст, баъзе ноҳияҳои ҳамсоя дохил мешуданд.

Муборизаи зидди истилокории Селевкиён

Сипас, ахбори маъхазҳо моро ба даҳсолаҳои охири асри III пеш аз милод меоварад. Дар ин мобайн Порт давлати муқтадир гардид. Барои мустаҳкам кардани ҳокимияти худ Ашкониён баробари қувваи яроқ, инчунин аслиҳаи идеологиро ҳам кор мефармуданд. Дар тангаҳои онҳо дар паҳлӯи номи подшоҳ унвони «teos», яъне «Худо» пайдо шуд, ки ин далели баробари Худо боло бардоштани шоҳ мебошад ва ин яке аз хусусиятҳои идеологияи сиёсии Шарқи қадим аст. Аршакиҳо барои исботи худодод будани ҳокимияти худ ҷангоми тоҷгузорӣ маросимоти оташпарастиро истифода мебарданд, ки аз он қадимтарин урфу одатҳои эронӣ бармеояд.¹⁸

Яке аз мавзӯҳои маъмули расми рӯи тангаҳои портӣ расми мардест, ки дар ҷои нишастааш дасташро рост карда, камонро дошта истодааст. Ақидае ҳаст, ки ин гуна тасвир кардани камонро бояд як навъ инвеститура шуморид. Диққати муҳаққиқон инчунин ба ҳамин ҷиҳати масъала низ ҷалб карда шуд, ки мавзӯи расми рӯи тангаҳои Ашкониён ва расми рӯи зарфҳои нуқра, ки аз қўрғони давраи скифҳо дар маҷрои миёнаи Дон дар наздикии Воронеж ёфта шуд, ба ҳамдигар хеле шабоҳат доранд¹⁹. Агар тавзеҳи ба қарибӣ пешниҳодшудаи расми рӯи он зарфҳоро қабулкарда эътироф намоем, ки он расм тасвири ривояти скифии пайдоиши скифҳо ва шоҳони онҳо мебошад дар айни ҳол, инчунин манзараи инвестируро ҳам инъикос менамояд, пас гуфтан мумкин, ки шабоҳати он ду расм исботи возеҳи расми рӯи тангаҳои портӣ мебошад. Зиёда аз ин, агар чунин маълумоти муаррихони антиқаро ба назар гиризем, ки Ашкониён худ аз шимол ва кўчманҷӣ буданд, пас шояд чунин илҳолат ҳам карда тавонем, ки ҳам дар зарфи скифӣ ва ҳам дар тангаи ашконӣ ҳамон як чиз тасвир шудааст.²⁰

Тиридот ҳудуди Портро вусъат дода, ба он чанд ноҳияҳои Эронро ҳамроҳ кард, чанд қалъа сохт, шумораи лашкари худро афзуд. Вале тақрибан соли 211 баъди 37 соли ҳукмронӣ вафот кард. Ба тахти салтанат писараш Артабони I нишаст.

Дар ин солҳо мавқеи Селевкиён боз мустаҳкам шуд. Подшоҳи Селевкиён Антиохи III кўшид, ки ҳукми худро ба тамоми мулкҳои пешини шарқии Селевкиён ҷорӣ намояд, алалхусус, ки Тиридот барин лашкаркаши ботаҷрибаи кордон кайҳо фавтида буд. Мувофиқи маълумоти, зоҳиран, муболиғаомези Юстин (XLI, 5, 7) Антиохи III бо лашкари сершумор—100 ҳазор пиёда ва 20 ҳазор савора ба юриш баромад²¹. Портҳо мардона муқобилат мекарданд, вале душман зўр буд ва онҳо маҷбуран ақиб ништаданд. Онҳо як қисми хоки худро аз даст доданд ва маҷбур шуданд, ки дар бораи иттифоқ бо Селевкиён муоҳида банданд²².

¹⁸ Кошеленко Г.А., 1971.

¹⁹ Droysen I.G., 1952, с. 100.

²⁰ Раевский Д.С., 1977, с. 125–128.

²¹ М.Е.Массон дар таърих чунин маълумоти ғалатро ҷорӣ кардааст, ки ин лашкари бузург аз ғайри Артабони I буд (Массон М.Е., 1955, б. с. 11). Дар асл бошад, ин рақам ба лашкари истилогарон дахл дорад.

²² Нақли муфассали ин воқеаҳо ниг.: Debevoise N.C., 1938, p. 14–18.

Роҳ ба хоки давлати Юнону Бохтар кушода шуд. Рафти воқеаҳои минбаъдaro Полибий ба қалам додааст. Дастаи пешгарди лашкари Евтидем, ки 10 ҳазор савора дошт, ба лаби дарёи Арей (Ҳарируд) оварда шуд. Вазифаи онҳо ҳамин буд, ки ба убури лашкари Селевкиён монеъ шаванд. Убургоҳро рӯзона дидбонӣ мекарданду шабона андаке аз дарё дуртар хайма зада қарор мегирифтанд ва, аз афти кор, дар канори дарё танҳо посбонро мегузоштанд. Антиохи III инро фаҳмида дар торикии шаб номаълум лашкари худро ба канори дарё оварду қарибиҳои субҳ қисми зиёди лашкари худро аз дарё гузаронд. Бохтариён хабари ҷосусони худро шунида ба тарафи дарё тохтанд. Антиохи III шахсан худаш дар сари лашкар истод. Лашкари савораи бохтариён ба се гурӯҳ тақсим шуда, ба сари Селевкиён фуру рехтанд ва аз ҳар ду тараф одами зиёде кушта шуд. Сарчашмаҳо қайд кардаанд, ки ҳуҷуми саворагони бохтарӣ хеле кироӣ буд. Полибий менависад, ки вақте гурӯҳи дувум ва сеуми лашкари бохтариён ба ҳуҷум гузашт, Селевкиён «аз ин тазйиқи мудҳиши душман ба танг омаданд». Вале Антиохи III лашкари эҳтиётӣ худро ба кор андохту қисми асосии лашкари бохтариён дур монд. Дар натиҷа лашкари Селевкиён ғолиб омад ва танҳо қисми ночизи саворагони бохтарӣ, ки душман онҳоро дунболагирӣ мекард, то ба қувваи асосии лашкар рафта расид, ки ба он худи Евтидем сардорӣ мекард. Евтидем маҷбур шуд, ки ба тарафи қалъаи Зариаспа – Бактарам ақиб нишинаду дар паси деворҳои мустаҳками он паноҳ барад (Полибий, X, 49, 1–15).

Аз он матн то замони мо расидаи Полибий як пораи калонаш гум шудааст. Пас аз он анҷоми муҳосираи Бохтар тасвир шудааст. Байни душманон гуфтушуниди дурдарозе оғоз ёфт. Евтидем, аз ҷумла, созиш карданро барои ҳамин ҳам хеле зарур мешумурд, ки «дар сарҳад... лашкари бешумори кўчманчиён истодааст, ки барои ҳардуи мо хавф доранд ва агар он ҷоҳилон аз сарҳад гузаранд, мамлакат, бешак, истило мешавад». Аз навиштаҳои Полибий маълум мегардад, ки подшоҳи Селевкиён ҳам бесамари муҳосираро дида, ба умеди ҷунон ҳалли масъала буд, ки мақбули тарафайн бошад. Гуфтушуниди хеле давом кард. Барои анҷоми он Евтидем ба қароргоҳи Антиохи III писараш Деметрийро фиристод. «Подшоҳ (Антиохи III – Б.Ф.) ўро хуш қабул кард ва дид, ки вай ҳам ба сурат ва ҳам ба сират шоистаи тахту тоҷ аст, бинобар ин аввалан ваъда дод, ки яке аз духтарони худро ба вай никоҳ хоҳад кард ва сониян, розӣ шуд, ки ба унвони подшоҳии падараш кордор нахоҳад шуд. Дигар шартҳо дар созишномаи хаттӣ дарҷ ёфта, иттифоқи қасамӣ баста шуд. Антиох барои роҳ тўшаи фаровон бардошта ва филҳои ҷангии Евтидевро бо худ гирифта, аз қароргоҳаш хест» (Полибий, XI, 34, 1–11). Дар бораи дигар шартҳои созишнома маълумоти аниқе дар даст надорем. Фақат ҳаминаш маълум, ки Евтидем ба Антиохи III пешкаши бисёр, аз ҷумла, филҳои ҷангии худро дода, ба ҳар ҳол соҳибхитиёрии расмии Юнону Бохтарро нигоҳ доштааст. Ҳамаи ин бо шарофати ҷасорату мардонагии муҳофизони Бохтар ба даст омад, зеро муҳосираи шадид ҳам умеди онҳоро аз ғалаба қанда натавонист.

Як ҷои ривояти Полибий ҷолиби диққат аст. Қисми зарбазани лашкари Евтидем саворагони Бохтар буданд – худи ҳамон 10 ҳазор аскарони савора буданд, ки аввалин зарбаи лашкари Селевкиёно рад карданд ва қариб буд, ки худ ба ҳуҷум гузашта, ғолиб оянд. Ба ақидаи В.Тарн, сабаби бисёр будани аскарони савораи Бохтар ҳамин, ки ба туфайли кадом як тадбирҳои сиёсии Евтидем аёну ашрофи Бохтар ба қорҳои идораи давлат ҷалб шуда будаанд²³.

²³ Tarn W.W., 1950. p. 124–125, 410.

Вагарна, ҳатто тасаввур имкон надорад, ки ба саворагони Бохтар чунин супориши муҳимро додан мумкин буд, зиёда аз ин, агар иқрор накунем, ки аёну ашрофи Бохтар ба дафъи ҳамлаи Селевкиён ҳақиқатан майл доштанд, мо шарҳ дода наметавонем, ки чаро онҳо дар ҷанг ин гуна амал карданд²⁴.

Антиохи III аз муҳосираи Бохтар даст кашида рӯ ба ҷануб рафт ва аз Ҳиндукуш гузашта, ба Ҳиндустон даромаду «дар он ҷо бо подшоҳи ҳиндуҳо Софагасен тарҳи дӯстӣ баст» (Полибий (XI, 34, I–II) номи яке аз шоҳони сулолаи Моравиён–Субҳагонасонро чунин ба қалам додааст). Антиохи III роҳи Ҳиндустонро пеш гирифта, кӯшиш дошт як қисми хоки давлати Моравиёнро, ки дар он вақт хеле суғур буд, тасхир намояд, вале ин кӯшиши вай барор нагирифт. Дар аини ҳол, вай бо ин ҳаракати худ ба ҳокимони Юнону Бохтар гӯё ишора кард, ки минбаъд қучоҳоро тасхир кардани онҳо мумкин аст.

Равнақи давлати Юнону Бохтар

Масоҳати давлати Юнону Бохтарро писари Евтидем Деметрий аз ҳисоби хоки Ҳиндустон вусъат дод. Юстин (XII, 6,4) Деметрийро «шоҳи ҳиндувон» меномад. Страбон (XI, II, I) мегӯяд, ки Ҳиндустонро Деметрий ва боз як подшоҳи дигар Менандр тасхир карданд. Дар сафарномаи Исидори Харкаси Деметрий ном шаҳре зикр шудааст, ки дар Арахозия воқеъ будааст.

Тангаҳое, ки дар онҳо номи Деметрий сабт шудаанд, хеле гуногунанд. Дар ин тангаҳо подшоҳ гоҳо тоҷ бар сар ва гоҳ ҳўд дар сар тасвир шудааст, ки ба сурати каллаи фил аст. Симои подшоҳ низ дар тангаҳо як хел нест. Хати баъзе тангаҳо юнонӣ, дигар тангаҳо юнонию ҳиндӣ (бо хати кхарошти). Дар рӯи тангаҳое, ки дар атрофи сурати подшоҳ хатҳои юнонию ҳиндӣ доранд, чунин навишта шудааст: «Аз он подшоҳи мағлубнопазир Деметрий»²⁵. Баъзе муҳаққиқон гуногун будани тангаҳоро дар назар дошта тахмин мекунанд, ки ду подшоҳ вучуд дошту номи ҳар ду Деметрий буд, вале баъзе муҳаққиқон инро қатъиян рад мекунанд. Алҳол ин масъаларо аниқ ҳал кардан мумкин не. Ба ҳар ҳол Деметрий (ё худ яке аз он ду подшоҳи ҳамном) аз ҳисоби ноҳияҳои ҷануб ҳудуди Юнону Бохтарро хеле васеъ кард. Ба ду забон сабт шудани навиштаҷот ва ҳўди ба каллаи фил монандро фақат чунин шарҳ додан мумкин, ки ба ҳайъати давлати Юнону Бохтар кадом як қисми Қандаҳори Қадим (Шимолу ғарби Покистони ҳозира) ҳамроҳ шудааст.

Олими Ҳиндустон А.Н.Лоҳурӣ дар асоси маъхазҳои ҳиндӣ ба хулосае меояд, ки Деметрий ба Ҳиндустон дар аҳди Брихандратҳа (Brihandratha) ном подшоҳи нотаवоне дохил шудааст, ки худ аз сулолаи Моравиён буд ва ин тақрибан соли 185 пеш аз милод ба вуқӯъ омадааст. А.Н.Лоҳурӣ ба Р.Уэтхэйд пайравӣ намура, тахмин мекунад, ки ин истилои пойдор не, балки як навъ юриши бардавоми ҳарбӣ, як навъ тохтутозе буд, ки дар рафти он лашкари юнониёну бохтарҳо ба дарунтари хоки давлати Моравиён дохил шуданд. Ин воқеа ба Шарқ таъсири зӯр расонд ва ба ин сабаб Деметрий соҳиби унвони «шоҳи ҳиндувон» гардид, ки мо инро аз гуфтаи Юстин медонем: «Натиҷаи бевоситаи ин тохтутоз казоӣ набуд, он танҳо ба таҷовузҳои минбаъдаи юнониён (юнону бохтарҳо.–Б.Ф.) ва истилои шудани шимолу ғарби Ҳиндустон роҳ кушод». Ба ақидаи А.Н.Лоҳурӣ, Деметрий то ба Паталипутра расида, лашкари Брихандратҳаро торумор карду дере нагузашта ба Бохтар баргашт, зеро

²⁴ Муқ.: кӯшишҳои зерини шубҳа гузоштани ин нуқтаҳо (Толстов С. П., 1940, с. 199).

²⁵ Дар ин бора ниг.: Bivar A.D., 1951, p. 22–39; Массон В.М., 1961, с.40–41; Curiel R. et Fussman C., 1965, p. 75–76.

ӯро мубориза бо Евкратиди Кабир²⁶ дар пеш буд. Ин таҳлили Лоҳурӣ, ки аниқу дақиқ буда, қариб тамоми ҷузъиёташ ба фактҳо асос ёфтааст, ба назари мо, хеле эътимодбахш мебошад.

Дар он даврас, ки Деметрий ба тасхири Ҳиндустон машғул буд, дар арсаи таърихи Юнону Бохтар дигар як шахси намоён – Евкратид пайдо шуд. Юстин чунин ривоят мекунад: «қариб дар як замон дар Порт - Митридот ва дар Бохтар - Евкратид подшоҳ шуданд. Ҳар ду мардони майдон буданд. Вале толеи портҳо тофт ва онҳо ба шарофати сарвариини ин марди бузург ба авҷи қудрат расиданд. Бохтариён бошанд, гоҳ ба ину гоҳ ба он ба ҷангу ҷидол саргарм гардида, на фақат мулки худ, балки истиқлоли худро аз даст доданд; онҳо бо суғдҳо, араҳотҳо, дрангаҳо, ориҳо ва ҳиндуҳо беист ҷанг карда, дар азоб монданд ва дар охир гӯё аз ҳол рафта, зердасти портҳое шуданд, ки нисбат ба онҳо заифтар буданд. Ба ҳар ҳол, Евкратид дар ҳамаи ин ҷангҳо ҷасорату матонати беҳамтоие нишон медод: масалан, вақте вай дар муҳосираи шоҳи ҳиндуҳо Деметрий монда хеле суст шуда буд, бо сесад нафар лашқари худ паси ҳам шабохун зада, бар шаст ҳазор нафар душман ғолиб омад. Баъди муҳосираи панҷмоҳа вай Ҳиндустонро мутеъ кард» (XII, 6, 1–5).

Страбон (XV, 1, 3) ба «Таърихи Порт»-и Аполлодор истинод намуда, менависад, ки подшоҳони Юнону Бохтар «нисбат ба мақдунӣён, ҳатто қисми бештари Ҳиндустонро тасхир карданд...» Дигар ровӣён ривоят кардаанд, ки ба вай «9 қабил ва 5000 шахр тобеъ буд». Страбон (XI, 9, 2) ривоят кардааст, ки портҳо хеле пештар аз Евкратид ва тарафдорони вай, инчунин як қисми Бохтарро истило намуданд ва скифҳоро дур андохтанд. Страбон (XI, 11, 2) шахрҳои Бохтарро зикр карда, шахри Евкратидеяро ном мебарад, ки «ба шарафи собиқ ҳокими худ чунин ном доштааст» ва сипас илова мекунад, ки «портҳо аз дасти Евкратид сатрапиҳои Аспӣён ва Туриваро қашида гирифтанд».

Чунинанд маълумоти маъхазҳои таърихӣ. Файр аз ин бисёр тангаҳои Евкратид ҳастанд. Шумораи зиёди онҳо аз Осиёи Миёна ёфт шуданд. Масалан, дар вилояти Қашқадарё, назди Китоб ҳазинае ёфт шуд, ки қариб 100 дона тангаҳои Юнону Бохтарӣ дорад. Аксари ин тангаҳо тангаҳои давраи Евкратид мебошанд. Ин гуна тангаҳо, инчунин аз хоки Тоҷикистон, масалан, аз райони Панҷи вилояти Кӯлоб ва ғ. ёфт шудаанд.

Бояд гуфт, ки дар рӯи он тангаҳо, ки расми Евкратид сабт гардидааст, «Подшоҳи аъзам Евкратидро» навишта шуда, дар қафои он расми ду кас ҳаст: як зани тоҷдор ва як марди бетоҷ ва инчунин хате ҳаст: «Гелиокла ва Лаодика». Ҳарфи «а», ки ба охири ин номҳо илҳоқ шуда, мансубияти онҳоро ифода менамояд, боиси шарҳу тавзеҳоти мухталифе гардид, ки мувофиқи онҳо хати тангаро ин тавр хондан даркор: «Подшоҳи аъзам Евкратидро (фарзандонаш) Гелиокл ва Лаодик», ё худ дар қафои танга писари Евкратид ва занаш тасвир шудаанд, ки малика будааст (барои ҳамин тоҷ доштааст ва ғ. ва ҳ.). Алҳол аксари олимони эътироф мекунанд, ки дар танга волидаини Евкратид, аз он ҷумла, модараш – малика тасвир шудаанд ва гӯё бо ҳамин «қонунӣ» будани амалиёти худ ва соҳиби тахт шудани худро таъкид кардани будааст.²⁷ Ба фикри мо, маҳз чунин ақида қобили қабул мебошад ва аз гуфтаҳои сустбунёди В. Тарн, ки дар адабиёти советӣ таҳлил карда шудааст, даст кашидан даркор.

²⁶ Lahuri Q. N.. 1957, p. 40–49.

²⁷ Григорьев В. В., 1867, а, с. 343; Narain A. K., 1962, p. 55–56.

Дар асоси маълумоти маъхазҳои хаттӣ ва тангаҳои мазкур тахмин кардан мумкин аст, ки дар аҳди Евкратиди Кабир²⁸ воқеаҳо ба тартиби зайл чараён дошанд.

Дар он замоне ки Деметрий дар Ҳиндустон мегашт, дар Бохтар Евкратид ном яке аз намоёндогони ашрофи ҷунонӣ исён бардошт, ки падараш Лаодик аз авлоди подшоҳон будааст. Ин воқеа айнан дар ҳамон вақте ба вуқӯъ омад, ки ба тахти Порт Митридоти I соҳиб шуд, яъне тахминан соли 171 пеш аз милод Евкратид ҳокимиятро ба ҳамин сабаб ҳам ба осонӣ ба даст овард, ки қисми асосии лашкари Юнону Бохтарро Деметрий ба Ҳиндустон бурда буд.

Евкратид ба тахт соҳиб шуда, унвони «Сотер», яъне «Наҷотбахш»-ро гирифт ва бо ҳамин гӯё таъкид мекард, ки вай Бохтарро аз Деметрий наҷот додааст. Деметрий ин хабарро шунида, барои фуруш нишондани исён лашкари бисёре мефиристад, ки шумораи он аз шумораи лашкари Евкратид зиёд буд. Лашкари камшумори Евкратид ба муҳосира гирифта шуд ва гӯё ки илоҷи ҳалосӣ надошт – охир шумораи муҳосирон фақат 60 ҳазор буд. Вале Евкратид аз парокандагии лашкари душман ғолиба бурда (дар ин бора дар маъхазҳо ишорате нест), беист ба душман ҳамла карда, бо дастаи 300-нафараи худ мудом шабохун зада, шуҷоату ҷасорати бемисл нишон дод ва лашкари сершумори Деметрийро торумор кард. Сипас, ба тахт баромада, унвони «Подшоҳи аъзам Евкратид»-ро гирифт, сиккае зад, ки дар он расми падару модараш сабт шуда буд. Ба номи худ Евкратид дар Бохтар тангаи бисёре бароварда шуд, ки, аз афти қор, пас аз сари вай ҳам хеле вақт дар муомила буд. Минбаъд ҳам баъди суқути давлати Юнону Бохтар тақдидан ба ин тангаҳо хеле дигар тангаҳо бароварда шуд.

Евкратид дар Бохтар ҳокимияти худро тақвият дода, ба тасхири мулкҳои ҳиндустонии Деметрий шурӯъ намуд ва зимнан ҳудуди онҳоро ҳатто васеъ кард. Ақидае ҳаст, ки вай соҳиби 1000 шаҳр будааст.

Вале гуфтан мумкин нест, ки дар аҳди Евкратид ҳама қор нуран ало нур буд. Аз ду музофоти ғарбии давлати Юнону Бохтар маҳрум шуд – онҳо ба дасти подшоҳи муқтадир Порт - Митридоти I гузаштанд, зимнан Митридоти I ким-чи хел ноҳияҳои сарҳадиро низ ишғол карда будааст²⁹.

Евкратид тасхири Ҳиндустони шимолиро анҷом дода, ба тарафи Бохтар раҳсипор шуд. Юстин (XLI, 6, 5) менависад, ки «ҳангоми бозгашт аз юриш Евкратидро писараш қушт, ки ўро андаке пештар ба худ шарикӣ ҳукмронӣ карда буд. Писар падаркушии худро, гӯё ки на падараш, балки душманашро қушта бошад, ҳатто пинҳон ҳам намекард. Вай савораи аробаи ҷангӣ хуни падарашро зер карда гузашту фармуд, ки ҷасадро ба хок насупурда, партофта раванд». Ин анҷоми пурғоҷиҳои қори Евкратид қарибҳои соли 155 пеш аз милод ба вуқӯъ омадааст³⁰.

Муосир ва рақибҳои Евкратид подшоҳи Порт - Митридоти I (солҳои 171–138/7 пеш аз милод) дар бобати вусъати ҳудуди мулкҳои худ хеле муваффақиятҳо ба даст овард. Вай зидди ҳокимони маҳаллӣ ва Селевкиён боисрор мубориза

²⁸ Назари мо ба ин воқеаҳо бо назари А.К.Нарайан наздик аст, гарчанде дар баъзе нуктаҳо фарқ дорад ва ба ақидаҳои В.Тарн мутлақо муҳолиф мебошад.

²⁹ Маълумоти Оросий (V, 4, 16) дар бораи истилои Митридоти I шарт нест, ки ба Ҳиндустон дахл дошта бошад (Debevoise N.C, 1938, p. 56–57).

³⁰ Ба ақидаи Нарайан, Евкратид ду писар доштааст - яке Платон, дигаре Гелиокл (бо Гелиокле, ки падари Евкратид буд, омехта нашомад!). Нарайан мегӯяд, ки падаркуш Платон буд (Narain A. K., 1962, p. 71-72).

бурда, Эрони ғарби роишғол намуд, ки Мидия ва Байнаннаҳрайнро ба ҳудуди Порт дохил кард. Порт тадриҷан яке аз давлатҳои муқтадири ҷаҳон гардид.

Вазъият дар Юнону Бохтар дигар буд. Аз нимаҳои асри II пеш аз милод давраи инқирози иқтисодии сиёсии он расид.

Ин давлати бузург, ки ноҳияҳои беканори Осиёи Миёна, Афғонистон ва Ҳиндустонро дар бар мегирифт, пароканда мешуд. Баъзе волиён, ки аз авлоди Диодот, Евтидем ва Евкратид буданд ва баъзе ашрофи забардаст, ки ба хонадони шоҳон тааллуқ надоштанд, ҳокимиятро ба даст мегирифтанду аз номи худ сикка мезаданд. Зоҳиран, дар нимаи дувуми асри II пеш аз милод дар Бохтару Суғд воли Антимах ном шахсе будааст, ки унвони «Теос» («Худо») доштааст. Аз ҷумлаи шоҳони ҳиндустонӣ мавқеи Менандр намоёнтар аст, ки вай, аз афти қор, ғавран баъди вафоти Евкратид³¹ мулкҳои дар Ҳиндустон бударо ба даст даровардааст. Мувофиқи ривояти буддӣ, вай подшоҳи хирадманде буда, ба раънақу ривҷи давлат мусоидат мекардааст. Тахмин меравад, ки ривояти маъхазҳои буддӣ роҷеъ ба дини буддиро қабул кардани вай аз ҳақиқат дур нест.

Аллакай дар охири асри II пеш аз милод дар аҳди Евтидем иттиҳоди қабилаҳои кўчманҷӣ ба ноҳияҳои шимолии Юнону Бохтар бевосита таҳдид мекарданд. Дар нимаи дувуми асри II пеш аз милод бошад, олами кўчманҷиёни шимолии Осиёи Миёна гўё як баҳри хурӯшон буд, ки мавҷҳои он паси ҳам ба соҳилҳои Юнону Бохтар дарафтада, онро паҳн мекарданд. Аз омадани ин тўфон ҳатто онҳое, ки Селевкиёнро зерӣ по карда буданд, яъне подшоҳони Порт, ворисони Митридоти I муқтадир ба ларза меомаданд.

3. СОХТИ ДОХИЛӢ, ИҚТИСОДӢ ВА МАДАНИЯТИ ОСИӢИ МИӢНА ДАР АСРҲОИ III-II ПЕШ АЗ МИЛОД

Давлати Юнону Бохтар

Ниҳоят кам будани маъхазҳои таърихӣ имкон намедоҳад, ки сохти давлатӣ ва ҷамъиятии Юнону Бохтар муфасссал тавсиф карда шавад. Дар аҳди ҳокимони тавонотар давлат ба андозасоҳиби марказият буд ва дар ин бобат, аз афти қор, асосан ба тарзи давлати Селевкиён тақлид карда мешуд. Плутарх дар ҳақиқи Селевк чунин латифа меорад, ки гўё вай гуфта бошад: «Агар аксари мардум медонистанд, ки фақат барои навиштану хондани мактубҳои давлатӣ чӣ қадар машаққат кашидан даркор, тоҷҳо дар кўчаҳо афтида меҳобиданду касе ба онҳо нигоҳ ҳам намекард». Донандаи давраи эллинизм, муаррихи советӣ А.Б.Ранович менависад: «Мувофиқи маълумоте, ки аз катибаҳо ба даст омад, ҳукумати Селевкиён мукотибаи зиёде карда, амру фармонҳои гуногун тартиб дода, оид ба ҳалли муноқишаи байни шаҳрҳо қозиву ҳакамҳоро таъйин мекардааст, бошишгоҳҳои нав барпо менамудааст, бо дигар давлатҳо мукотибаи дипломатиро ҷорӣ намуда, байни шаҳрҳои худӣ мамлакат, бо шаҳрҳои Юнон, бо маъбадҳо ва дигар мазорҷойҳои умумиюнонӣ робитаи зич доштааст».³²

Эҳтимол, идораи давлатии Юнону Бохтар мисли идораи давлатии Селевкиён мукамал, муфасссал ва мутамарказ набуд. Дар сари давлат подшоҳ меистод. Баъзан подшоҳ бо писараш баробар ҳукмронӣ мекард. Давлат ба сатрапиҳо тақсим шуда буд.

³¹ Narain A.K., 1969, p. 76–77.

³² Ранович А.Б., 1950, с. 140.

Аз «Милинда-Панха»³³ аён шуд, ки дар салтанати Менандр, яъне дар ноҳияи ҳиндустонии Юнону Бохтар подшоҳ шаш ақрабо доштааст: сарлашкар, сарвазир, сарқозӣ, сардори хазина, чатрбардор ва шофбардор. Файр аз ин, «соҳиби деҳ» низ зикр мешавад («Милинда-Панха», IV, 1, 36). К. В. Тревер дуруст қайд мекунад, ки таҳлили ҳамаи ин истилоҳот ва муқоисаи маълумоти «Милинда-Панха» бо маълумоти дигар сарчашмаҳо метавонанд ба як андозаи муайян сохти иҷтимоии давлати Менандрро равшан намояд. Вале дар бораи Бохтар ва дигар ноҳияҳои ҳамҷавор маъхазҳо ин гуна маълумот намендиҳанд»³⁴.

Лашкар низ мақоми намоён дошт, ки аз ҷумлаи ҳам юнониён ва ҳам аҳолии маҳаллӣ, аз ҷумла бохтариён, ҷамъ карда мешуд. Бохтариён лашкарро асосан бо қисмҳои савора таъмин мекарданд. Подшоҳ, аз афти кор, гвардияи шахсӣ низ дошт. Филҳои ҷангӣ қувваи зарбазани лашкарро афзун мекарданд.

Дар бораи ташкили лашкари Юнону Бохтар баъзе маълумотҳо ба даст омаданд. Дар лашкар қисмҳои савора ва пиёдагард қисмҳои асосӣ буданд. Осори санъат ва сарчашмаҳои хаттӣ, ки дастраси мо шудаанд, шаҳодат медиҳанд, ки дар лашкари Бохтар филҳои ҷангӣ буданду дар болои онҳо ҷанговарони мусаллаҳ менишастанд. Аз афти кор, филҳои ҷангиرو дар айни авҷи муҳориба ба кор меандоختанд.

Юстин (XLI, 4, 5) Диодотро «ҳокими ҳазор шаҳри Бохтар» номида буд. Страбон (XV, 1,3) мегӯяд, ки ба Евкратид 1000 шаҳр тобест буд. Ин муаллифон, зоҳиран, на хоки худи Бохтар, балки тамоми територияи давлати Юнону Бохтарро, аз ҷумла Ҳиндустони шимолиро низ дар назар доштанд ва дар зимни ин, рақами «1000» дар ин маврид на ба маънои аслии худ, балки чун муболиға омадааст. Дар айни ҳол, бояд дар назар дошт, ки ин муболиға асос ҳам дорад, яъне дар он давра дар Бохтар шаҳрҳо дар раванқу ривож буданд.

Шаҳрҳои бохтариён, инчунин суғдиёно аз рӯи пайдоиш ба се гурӯҳ тақсим кардан мумкин. Ба гурӯҳи якум шаҳрҳои медароянд, ки пеш аз Ҳахоманишиҳо ва дар аҳди онҳо ба вучуд омадаанд. Ба ин қабил шаҳрҳо, аз ҷумла шаҳри Бохтар (Бактра)– пойтахт ва калонтарин шаҳри Бохтар мансуб аст, ки дар поёноби дарёи Кофарниҳон воқеъ буд (алҳол димнаи Қалъаи Мир); шаҳри дигар пойтахти Суғд – Мароканд ва ғ. Гурӯҳи дувуми шаҳрҳо дар замони истилои юнону мақдунӣ ё дар аҳди Селевкиён пайдо шуданд. Ба гурӯҳи сеюм шаҳрҳои мансубанд, ки дар давраи давлати Юнону Бохтар сохта шудаанд. Дар байни шаҳрҳои гурӯҳи дувум ва сеюм шаҳрҳои буданд, ки Искандари Мақдунӣ (мас. Искандарияи Ақсо) ё дигар волиёни Юнон (мас. дар Бохтар шаҳри Евкратидея) барпо карда буданд ва инчунин шаҳрҳои, ки бе дахлати ҳукумати подшоҳӣ худашон ба вучуд омадаанд.

Дар бораи сохти дохилии ҳаёти шаҳрҳои Бохтар ва Суғд мо маълумоти казой надорем. Вале кашфиётҳои минбаъдаи эпиграфӣ шояд далолат намоёнд, ки баъзе хусусиятҳои шаҳрҳои Порту Селевкиён, масалан, баъзе шаклҳои худидоракунии шаҳрҳо, дар ин маврид ҳам ҷой дошт.

³³ «Милинда-Панха» рисолаест, ки асри II пеш аз милод ба забони палӣ чун мубоҳиса дар мавзӯи фалсафа байни Менандр (галаффузи ҳиндиаш Милинда) ва олими ҳиндӣ Нагасена таълиф шудааст.

³⁴ Тревер К.В., 1940, с. 19. В.Тарн кӯшидааст дар матни ин сарчашма ишорате пайдо кунад, ки иборат аз 500 нафар шӯроӣ шоҳ вучуд дошт (Tam W., 1950, p. 267, 418), вале ин кори вай боиси эътирози қатъӣ ва, аз афти кор, ҳаққонии А.К. Нарайан гардид (Narain A.K., 1962, p. 167–168).

Дар «Милинда-Панха» шаҳри калоне тасвир шудааст, ки дар давраи Юнону Бохтар ё худ баъдтар вучуд доштааст.

Дар он ҷо маълумоте ҳаст, ки дар асоси он гуфтан мумкин дар он давра косибӣ хеле ривоч ёфта буд. Масалан, дар шаҳре, ки дар «Милинда-Панха» зикр шудааст, оҳангарон, заргарон, мисгарон, кулолон, чармгарон, хаймадӯзон, шонатарошон, бофандаҳо, наддофон, сабадбофон, камонгарон, сантгарошон, заршӯён, ошпазҳо, ҳаммомчиҳо, қассобҳо, майфурӯшон, гулфурӯшон ва ғ. ва ҳ. буданд. «Милинда-Панха» қайд мекунад, ки дар байни сокинони шаҳр фурӯшандагони моҳут ва ҳар навъ озуқа низ бисёр буданд³⁵. Ҳамаи ин маълумот ба мо имкон медиҳад иддао намоем, ки ҳам касбу ҳунар ва ҳам савдо асосан дар дасти аҳолии маҳаллӣ будааст.

Пойтахти Бохтар таъягоҳи подшоҳони Юнону Бохтар буд. Барои ҳамла ба дигар мамлакатҳои ҳамсоя, алаҳхусус ба Ҳиндустон, онҳо дар ҳамин шаҳр қувва ҷамъ мекарданд.

Ҷои шаҳри Бактра маълум аст: шаҳр тақрибан бист километр дуртар аз шаҳри ҳозираи Афғонистон - Мазори Шариф воқеъ буд. Вале дар он ҷое, ки Бактра воқеъ буд, ба андак танаффус бошад ҳам зиндагӣ дар тамоми муддати асрҳои миёна давом мекард ва дар ин ҷо яке аз калонтарин шаҳрҳои онвақта – Балх вучуд дошт. Ба ин сабаб болои табақаҳои пештараро табақоти давраи сонӣ панаҳ кардаанд, ки ҳафриёти археологиро бениҳоят душвор мекунад. Маркази он Бактра, ки дар замони Юнону Бохтар вучуд дошт, димнаи ҳозиразамони Болоҳисор мебошад, ки тарҳи он доираи дарозрӯя буда, вусъаташ 120 га аст. Муҳаққиқони Франция Д. Шлюмберже ва М.Берра чи хел будани сохти деворҳои қалъаи Бактраро муқаррар карда тавонистанд. Ғафсии он деворҳо ҳайратангез аст. Гуфтан мумкин, ки ғафсии пояи ин деворҳо то ба 31 м мерасидааст. Деворҳо чанд қатор тиркашҳои пайконшакл доштанд. Ба ақидаи муҳаққиқон, аз эҳтимол берун нест, ки маҳз ҳамин деворҳо ба муҳофизони Бактра имкон доданд муҳосираи лашкари сершумори Антиохи III-ро рафъ намоянд. Аз афти қор, дар давраи Юнону Бохтар ҳудуди Бактра бо ҳамин як Болоҳисор маҳдуд набуд³⁶.

Солҳои 1964–1965 археологҳои Франция ба ҳафриёти димнаи Ойхонум шурӯъ намуданд. Ойхонум дар хоки Афғонистон, дар лаби Панҷ айнан дар ҳамон ҷое, ки Кӯкчадарё ба он мерезад, воқеъ гардидааст. Тарҳи ин димнаи калон секунча буда, асоси дукилометраи он лаб-лаби Панҷ тӯл мекашад. Як паҳлӯи секунча (1,5 км) Кӯкчадарё аст. Қисми шимолу ғарбии димна, ки дар лаби Панҷ аст, андаке пасттар ва қисми ҷанубу шарқии он қадре баландтар мебошад. Ҳафриёти Ойхонум натиҷаҳои муҳим дод. Аз ин ҷо пораҳои иншооти азиме ёфт шуд, ки хусусияти асосии он истифода шудани усули тарҳбандӣ ва қисмҳои бинокории эллиний мебошад. Биноҳо аз санг ва хишти хому пухта сохта шудаанд. Дар иморат сутуну болорҳои сангӣ дар болои деворҳои хомхшт ҷой дода шудаанд. Қисмҳои сангии иморат аз рӯи усули коринф сохта шуда, ба меъёри эллиний айнан мувофиқат дорад. Аз ин ҷо ҳайкалҳои эллиний, сафолот, зевар, инчунин қабристони юнонӣ ва сангҳои рӯи қабрҳои юнонӣ ва ғ. ёфт шудаанд.

Тамоми ин бозёфтҳо, аз ҷумла тангаҳо, далолат мекунанд, ки Ойхонум шаҳри асрҳои III–II пеш аз милоди Юнону Бохтар асту дар он унсурҳои маданияти юнону эллиний ва инчунин унсuri хоси юнонии аҳолии маҳаллӣ афзали-

³⁵ The Questions of King Milinda, 1890; 1894.

³⁶ Le Berre M. et Schlumberger D., 1964.

ят дошт.³⁷ Мо ҳоло номи ин шаҳрро, ки яке аз калонтарин шаҳрҳои юнонӣ буд, намедонем – шояд ин шаҳр ҳам яке аз ҳамон Искандарияҳо ва Антиохияҳо бошад, мумкин Евкратидея ҳамин шаҳр бошад. Вале ҳаминаш аниқ, ки ин шаҳр дар давраи селевкиёну юнону бохтариён, бешак, вучуд дошт ва яке аз марказҳои муҳими давлати Юнону Бохтар буд.

Қолиби диққат аст, ки дар рӯбарӯи Ойхонум дар ин соҳили Панҷ дар худуди райони Фархор археологҳо дигар осори муҳими давраи охири аҳди Юнону Бохтар – Саксонохурро кашф намуда тадқиқ карданд. Саксонохур аз маркази райони ҳозираи Фархор 7 км шимолтар воқеъ аст. Вусъати умумии димна 5 га. Дар рафти ҳафриёт дар ин ҷо маҳаллаи косибон, хумдонҳои кулолӣ ва инчунин иншооте ёфт шуд, ки қаср ва маъбадро дар бар гирифтааст. Маркази ин иншоот ҳавлии калони (27,7x27,7 м) чоркунчааст, ки аз се тараф долон дорад. Дар як тарафи ҳавлӣ айвони барҳавои чорсутун будааст. Дар пешғаҳи айвон даре будааст, ки ба долон кушода мешудааст. Дар ду тарафи айвон ду ҳуҷра будааст. Аққол набошад ҳам, ба ҳар ҳол, қариб рост рӯбарӯи айвон толори калони чоркунчае будааст, ки шифти онро ду сутун бардошта меистодааст. Дар шафати толор боз як иморати чоргӯшаи дарозрӯе будааст, ки он ҷо қурбонӣ мекардаанд. Толор ва ин қурбонҷо гирдогирд долон доштаанд, ки бо долони гирди ҳавлӣ пайваست мешудаанд.

Ба қалди долони ғарбии ҳавлӣ ҳашт биное будааст, ки ба се гурӯҳи алоҳида тақсим шудаанд, хусусан гурӯҳи шимолии биноҳо қолиби диққат аст, ки дар мобайни онҳо як хонаи калони чоркунҷаи сутундор будааст. Маҳз аз ҳамин хона бисёр чизҳои қиматбаҳо, аз ҷумла себарғаи тиллоӣ ёфт шуд.

Девори биноҳо ниҳоят ғафс аст, хонаҳои дарозрӯя ба бомҳои чоркунҷа ё росткунҷаи сутундор пӯшида шудаанд. Остонаи бисёр хонаҳои боҳашамат аз тахтасангҳои чортарош сохта шудааст. Айвон бо чандин сутунҳои сангӣ музайян будааст, ки пояҳои пурнақшу нигору мураккабсохти онҳо дар рӯи таҳкурсиҳои дуқабата, сангин меистоданд. Хусусан, бошаҳои сутунҳо, ки бо усули коринф сохта шуда будаанд, намуди ғароиб доштаанд.

Аз афти кор, толори дусутунаи паси айвон ва бинои шафати он, ки меҳробӣ ошан он ҷо меистодааст, маркази ибодат буда, он ҳашт бинои дигар, ки ба се гурӯҳ тақсим шудаанд, толори қабул ва ибодатгоҳи қаср будааст.

Санай иморати ин иншоот асрҳои III–II пеш аз милод³⁸.

Дар территорияи Тоҷикистон дар замони Юнону Бохтар бисёр шаҳрҳои дигар низ будаанд. Масалан, яке аз онҳо димнаи Кайқубодшоҳ мебошад, ки дар қарибии посёлкаи ҳозиразамони Носири Хусрав воқеъ гардидааст. Тарҳи он росткунҷа (285x325 м) буда, деворҳои ғафс ва бурҷҳои чоркунҷа доштааст. Девор аз поҳса ва хишти хом сохта шуда, кунгурадор будааст. Аз ҳуди шаҳр чанд биноҳои чоркунҷаву росткунҷаи сафедандова ёфт шудаанд. Кайқубодшоҳ арк надоштааст.

Андаке дуртар аз ин димна боз як димнаи дигаре ҳаст, ки дар ҳуди посёлкаи Носири Хусрав дар ҷои димнаи Қалъаи Мир воқеъ гардидааст. Аз ин ҷо ҳам устохонаи мисгарӣ ва бисёр ашёи рӯзгору тангаҳо ёфт шуданд.³⁹

Дар байни осори археологҳои Тоҷикистони ҷанубӣ Кӯҳнақалъаи қарибии Ворошиловобод мақоми махсус дорад. Ин димна аз Кайқубодшоҳ хурдтар буда, аз ду қисм иборат: қисми асосӣ, ки росткунҷа аст ва қисми дигар, ки ша-

³⁷ Ниг.: маълумотҳои нахустинро: Schlumberger D., 1965-1966; Bernard P. P., 1967 а, 1967, 1968 а, 1968, 1969.

³⁸ Литвинский Б.А. ва Муҳиддинов Х., 1969

³⁹ Дьяконов М.М., 1953. с. 172 ва боз: 1956, с. 57-66.

кли муайяне надоста, дар шафати он воқеъ аст. Ин димна дар ҷои аз ҷиҳати стратегӣ хеле қулай – дар лаби ҷарии канори Вахш истодааст. Дохили қалъа саросар иморат будааст, ки он аз биноҳои дарозрӯяи ба ҳам пайваста иборат буда, хонаҳои гуногуни калону хурди росткунҷа ва чоркунҷа доштааст.

Аз ҳафриёт маълум шуд, ки сохтмони Кӯҳнақалъа ба охир нарасида будааст. Шояд сабаб ҳамин бошад, ки он дар поёни вучуди давлати Юнону Бохтар сохта мешуду ҳамлаи кўчманчиён сохтмони онро қатъ кардааст.

Кӯҳнақалъа ҳам мисли Кайқубодишоҳ имкон медиҳад, ки санъати қалъасозии Бохтари Қадим аниқ карда шавад. Бурҷҳои росткунҷае, ки ба ҳамдигар зич сохта мешуданд, иншооти муқтадири ҳарбӣ буданд. Нимасутунҳои махсус (пилястрҳо), ҳам девори бурҷҳо ва ҳам девори ҳуди қалъаро мустаҳкамтар мекарданд. Қатори тиркашҳои бурҷ ва девори қалъа ҳам тиркашҳои ҳақиқӣ ва ҳам тиркашҳои қалбакӣ дошт. Даромадгоҳи қалъа бо иншооти махсуси пеши дарвоза ва ё худ ба бурҷи баланд мустаҳкам карда мешуд.⁴⁰

Маълум, ки Самарқанду Суғд аз истилои юнону мақдуниҳо хеле зарар кашид. Вале сарфи назар аз ин дар ноҳия зиндагӣ боз ба роҳ даромаду минбаъд ҷон гирифт. Масалан, санъати кулолӣ хеле пеш рафт. Умуман, касбу касибӣ дар ин давра хеле раванқ ёфт. Ба бозорҳо дар қатори маҳсули касибони маҳаллӣ маҳсули эллиниҳои касиб ҳам дароварда мешуд. Аз ҳисоби яқдигар бойшавии маданият ба амал меомад, ки ин ба баланд шудани дараҷа ва сифати санъати маҳаллии касибӣ мусоидат намуд ва санъати маҳаллии касибӣ, дар навбати худ, ба касбу касибии тамоми шарқи эллини таъсир расонд. Ин процесс, масалан, аз кулолӣ ва бинокорӣ аён аст.

Дар хоҷагии қишлоқ ҳам хеле комёбиҳо ба даст омад. Муаллифони атиқа аз шароити хеле қулайи обу ҳавои Бохтар бисёр ривоят кардаанд. Дар ин ҷо ғалладона мекоштаанд (зотан донаи зироати ин ҷо хеле калон-калон будааст), аз ҷумла, дар ин ҷо шолӣ нағз мешудааст, боғу тоқзорҳо будаанд, чорводорӣ раванқ доштааст. Шакке нест, ки ҳам дар Бохтар ва ҳам дар Суғд шабакаи калони каналҳои обёрӣ вучуд дошт.

Дар фавқ ғангоми таърихи таърихи афкори сиёсӣ мо борҳо ба тангаҳо истинод кардем. Алҳол мукамалтарин ва бонизомтарин маълумотнома роҷеъ ба тангаҳои давраи Юнону Бохтар «Корпуси тангаҳои ҳиндуюнонӣ» мебошад, ки олими Ҳиндустон А.Н.Лоҳурӣ⁴¹ тартиб додааст, вале гуфтан даркор, ки дар маълумотномаи мазкур материали музейҳои советӣ ва асарҳои дар ин бобат ҷопшудаи советӣ истифода нашудааст. Подшоҳони Юнону Бохтар аз тилло, нуқра, мис сикка мезаданд, ғайр аз ин сиккаҳо буданд, ки аз хўлаи мису никел зада мешуданд. То ба замони мо бисёр тангаҳои нуқраи Юнону Бохтар омада расидаанд.

Дар рӯи тангаҳо одатан сурати шоҳ ва дар қафои он сурати ягон ҳудо (Аполлон, Артемида, Афина, Деметра, Диоскура, Геката, Гелиос, Геракл, Зевс, Ника, Посейдон) нақш мешуд. А.Н.Лоҳурӣ менависад, ки ин ҳудоҳои юнонӣ, «баъзан бо қиёфаси тасвир меёфтанд, ки ба тавъамони шарқии онҳо хос буд».

Дар аввалин тангаҳои Юнону Бохтар катиба фақат аз унвон ва номи шоҳ иборат буд. Евкратид аввалин касе буд, ки дар тангаҳо сифати *μεγας* («кабир»)ро сабт намуд. Антимох бошад, ҳудро *υεος* («ҳудо») номид. Дар аҳди Евкратид дар тангаҳо бори нахуст катибаи дузабона пайдо шуданд. Сурату

⁴⁰ Литвинский Б.А., Кузьмина Е.Е., Певзнер С.Б., 1956.

⁴¹ Lahiri Q.N., 1965, p. 27.

хатҳои юнонӣ, ки одатан, дар қафои танга сабт мегардид, ба рӯи танга гузаронда шуда, дар қафои он бо хатти кхарошти тарҷумаи тахтуллафзии пракритии онро сабт мекардагӣ шуданд. Зимнан, гуфтан лозим, ки катибаҳо ҳеҷ вақт ба ҳамдигар мувофиқат надоштанд. Дар тангаҳои мисии давраҳои сонии ду волиёни ҳиндуёнонӣ дигар хат – хати браҳмӣ⁴² истифода мешуд.

Масъалаи миқёси вазни тангаҳои Юнону Бохтар мувофиқи ҳамон миқёси вазн аст, ки дар Юнон маъмул буда, атиқӣ ном дошт ва аз рӯи он воҳиди вазни тилло ба 132 гран, яъне ба 8,2 г баробар буд. Масалан, чунинанд вазни тангаҳои тиллоии Диодоти I ва II, Евтидеми I ва Евкратид, ки статер ном доштанд. Вале тангаҳои Юнону Бохтар на ҳама вақт ба миқёси вазни атиқӣ мувофиқат мекарданд ва дигар миқёсҳои вазнӣ низ кор фармуда мешуд. Пайдоиши ин миқёсҳо ва самарайи иқтисодии истифодаи онҳо мавриди муҳоҳиса мебошад.⁴³

Зиёд будани тангаҳои Юнону Бохтар далели раднопазири ривочи муомилоти мол аст. Мувофиқи маълумоти бозёфтҳои навтарини археологӣ тиҷорати байналхалқӣ, алахусус тиҷорат бо олами эллиний хеле дар авҷ будааст. Дар айни ҳол, тангаҳо дар савдои дохилӣ ҳам истифода мешуданд. Ба ин маъхазҳои хаттӣ ҳам шаҳодат медиҳанд. Сайёҳони аҷнабӣ навиштаанд, ки «бохтариён дар савдо ҳамто надоранд». Дар Бактра бозори калон будааст.⁴⁴

Маълумот дар бораи маданияти маънавий ниҳоят ноқис аст. Вале ҳамин маълумоти ноқис ҳам далолат мекунад, ки Юнону Бохтар яке аз марказҳои маданияи ҷаҳони онзамона буд. Дар сарзамини Бохтар маданияти мутараққии ба худ хоси маҳаллӣ вучуд дошт, ки он аз қаъри асрҳо ибтидо мегирифт. Равобити тамаддуни Бохтар бо маданияти бойи Ҳиндустон, бо маданияти иониён ва бо маданияти шарқи эллиний самарайи бузург дошт.

Санъати Юнону Бохтар ба авҷи тараққиёт расида буд. Беҳтарин донандаи ин санъат К.В.Тревер дар бораи тангаҳои шоҳони Юнону Бохтар навишта буд: «Дар тангаҳои Юнону Бохтар сурати шоҳон бо маҳорати баланд сабт шудаанд. Мӯҳри онро санъаткорони забардасте кандаанд, ки дар акси ҳаҷман хурдакак чунон расми реалистона офаридаанд, ки на фақат хусусияти қиёфаи шахсро инъикос менамояд, балки бо воситаи ин ё он ҷузъиёти хурд феълӣ атвори ин ё он шахсро аён месозад». Ба қавли К.В.Тревер, дар шахрҳои Бохтар асарҳои ҳайкалтароши машҳури Юнон Лисипп, ки муаллифи ҳайкалҳои маъмули Искандари Мақдунӣ мебошад, бояд вучуд дошта бошанд. Эҷодиёти ин санъаткор хеле реалистона аст. Санъати ҳайкалтароши асри III пеш аз милоди эллиноҳо дар зери таъсири Лисипп ва пайравони ӯ такмил меёфт ва ин нуктаро ба Бохтар ҳам нисбат додан мумкин аст. Ба ҳар ҳол, дар Ойхонум аллакай ҳайкалҳои эллиний ёфт шудаанд. Дар масъалаи расми тангаҳо бошад, мегӯяд К.В.Тревер гапашро давом дода, «эҳтимол, дар байни мӯҳрканҳо иониён ҳам буданд, вале агар инро ба назар гирем, ки тангаҳои Юнону Бохтар нисбат ба тангаҳои онзамонаи ионӣ сурати касро равшантару возеҳтар акс намуда, ҳам фикру андеша, ҳам шафқату меҳрубонӣ ва ҳам қуввату матонатро ифодаву инъикос карда метавонанд, мумкин аст мӯҳрро устои маҳаллӣ – ионӣ ё бохтарие канда бошад, ки беҳтарин анъанаҳои Лисиппро аз худ намудааст».⁴⁵

⁴² Lahiri Q.N., 1965, p. 38–42, 256–262.

⁴³ Ibid 1, p. 13–18.

⁴⁴ Бичурин, II, с. 152.

⁴⁵ Тревер К.В., 1940, с. 40–41.

Мо инчунин аз осори аҷоиби торевтикаи Бохтар воқиф ҳастем. Девори биноҳо бо нақшу нигор, бо муқарнасу мунаббаткориҳои сангӣ, фулузӣ ва ғ. зинат дода мешуданд.

Чи тавре дар боло қайд кардем, дар ин давра Бохтар бо олами эллиний ва бо Ҳиндустон равобити пурсамари маданӣ дошт, ки ин дар ақоиди динӣ низ зоҳир гардидааст. Маҳз дар ҳамин давра дар Осиёи Миёна дини буддӣ паҳн шуд.

Вале ин чунин маъно надорад, ки зардуштия мавқеи худро аз даст дода бошад. Ба маркази Бохтар - шаҳри Бактра, ки дар он ҷо зардуштия хеле маъмул буд, аз ҳар ғўшаву канор зиёратчиёни сершумор ҷамъ меомаданд. Дар ин ҷо маъбади асосии оташпарастон - маъбади олиҳа Ардвисура Анаҳито мавҷуд буд. Дар ин маъбад ҳайкали Анаҳито меистод, ки дар сар тоҷи тилло ва дар бар либосе дошт, ки аз пӯсти 30 сағоби дӯхта буданд. Дар шаҳр маъбади дигари худоҳо низ буд. Аз афти қор, маъбади Саксонохур ҳам маъбади зардуштия буд.

Бешубҳа, дар Бохтар маъбадҳои юнонӣ ҳам вучуд доштанд, зеро дар байни аҳолии юнониён бисёр ва ҳуди ҳокимони давлатии Юнону Бохтар юнонӣ буданд. Далели ин иддао сурати худоҳои юнонист, ки дар қафои тангаҳо сабт мешуд (номи онҳоро андак болотар зикр кардем). Маъбаду ибодатхонаҳои юнонӣ дар Ойхонум ҳам ёфт шуданд.

Инак, дар Юнону Бохтар динҳои гуногун вучуд доштанд, аз «Милинда-Панха» (1, 3) медонем, ки дар Шакала ном шаҳри Ҳиндустон намояндагони ҳама гуна динҳоро эҳтиром мекарданд. Дар ин ҷо воизи ҳама гуна дин «нидои таҳсину табрик мешунидааст». Эҳтимол, дар Бохтар ҳам вазъият чунин буд. Дар айни ҳол, шакке нест, ки аксари аҳолии маҳаллӣ – бохтариҳо мисли пештара ба зардуштия эътиқод доштанд. Мумкин аст юнониён ҳам ба таъсири он дучор мешуданд.

Давлати Порт

Агар бо санаҳои ин фасл маҳдуд нашавем ва материалҳои давраи сони-тарро ба назар гирем, маълумот дар бораи сохти дохилии давлати Порт нисбат ба Юнону Бохтар бештар аст. Баъзе маълумотҳои муаллифони атиқа дастраси мо гардидаанд, ёдгориҳои эпиграфӣ бисёр маълумот медиҳанд ва ғ. Дар яке аз калонтарин марказҳои давлати Порт - Нисо (қарибии Ашхобод) архиви калони ҳуҷҷатҳои хаттӣ ёфт шуд, ки он аҳамияти махсус дорад.

Дар давлати Порт ҳокимияти подшоҳро ду шўро – шўрои ашроф ва шўрои қоҳинон ба андозае маҳдуд мекарданд. Ба шўрои ашроф ғайр аз намояндагони сулолаи ашқонӣ, аз афти қор, намояндагони боз шаш хонаводаи ашроф дохил мешуданд. Подшоҳро аз байни хонадони ҳукмрони ҳамин ду шўро интихоб карда, васияти подшоҳи марҳумро ҳам ба эътибор мегирифтанд.

Ба ҳайъати Порт дигар давлатчаҳои тобеъ (масалан, Гиркония ва Сакистон), ки волии онҳо баъзан ба номи худ сикка мезад (масалан, Алам ва Персида), инчунин сатрапияҳо, ки нисбатан хурд буданд, бо сардории сатрап (ҳишаҳраи ё наҳводор) дохил мешуданд. Сатрапияҳо ба гипархияҳо ва гипархияҳо ба статмаҳо тақсим мешуданд. Марзбонҳо аз сатрапҳо болотар меистоданд, зеро ба онҳо якчанд сатрапияҳо тобеъ буданд⁴⁶.

⁴⁶ Периханян А. Г., 1956, с. 50–51; Дьяконов М.М., 1961, с. 194–197.

Ба туфайли тадқиқ ва кушодани рамзи архиви Насои кӯҳна И.М.Дяконов ва В.А.Лившицс барои муайян намудани тартиби маъмурияти маҳаллие, ки дар Порти шимолу шарқӣ амал мекард, материали пурқимат ба даст оварданд. Дар маҳалҳо идораҳои сершабакаи маъмури вучуд доштааст. Воҳиди хурдтарини маъмури - диз, яъне деҳаи ҳисорӣ будааст, ки ба он дизпат сардорӣ мекард. Дизпат ба сатрап тобеъ буд. Солҳои 20-уми асри II пеш аз милод дар ин ноҳия Кофизод ном шахсе сатрап будааст. Номи сардори дастаи лашкари саворагон ҳам ба мо маълум – ўро Тиридот меномидаанд, боз номи чанд «хазинадорон» ва «аспакӣ Сосон» то ба мо омада расидаанд.

Дар ғун кардани хироҷу андоз ва андўхтани маҳсулот як гурўҳ амалдорон машғул будаанд. Масалан, барои кашондани шароб ба анбори подшоҳ, ки мадустон ном дошт, амалдороне мутасаддӣ буданд, ки унвонҳои зерин доштанд: «шаробкаш», «мўҳрдор», «котиб», «муҳосиб», «дастархончӣ». «Муғҳо» низ табақаи боимтиёз буданд ва Спосак ном муғ номбар шудааст, ки унвони атуршпат («омири оташ») доштааст⁴⁷. Вазифаи амалдорони маҳаллӣ, пеш аз ҳама, ҳамин буд, ки аз мардум ҳар чӣ бештар хироҷу андоз ситонанд ва ўро мутеъ нигоҳ доранд.

Ҳуҷҷатҳои архиви Насо далолат мекунанд, ки дар заминҳои ҳосилхези ҷануби Туркманистон «мулкҳое» вучуд доштаанд, ки аз «токзор» иборат будаанд. Моликияти замин чанд намуд дошт ва вобаста ба ҳар як намуди моликияти замин барои подшоҳ андоз мегирифтанд. Андози махсус, ки (қисман ба намуди мол ва қисман ба пули нақд) барои хомўш нашудани оташи муқаддас ситонда мешуд, гуё як навъ ушри динӣ буд.

Дар марказ, дар қалъаи Меҳрлодқирд (алҳол димнаи Насои кӯҳна) анборҳои бузурги шаробнигоҳдории шоҳ воқеъ буд. Ба ин ҷо шароб оварда, ба хумҳои калон мерехтанд ва ба ҳуҷҷати дахл менавиштанд. Барои навиштани ҳуҷҷат тани хумҳо истифода мешуд. Дар як пораи он гапҳои лозимаро навишта мемонданд (масалан, «турш шудагӣ», «ба хуми дигар рехта шудагӣ» ва ғ.) Дар ин ҳуҷҷатҳо миқдори шароб, номи токзори номи мулк, ному унвони шаробкаш, санаи овардани шароб, навъи шароб ва ғ. нишон дода мешуд. Ин гуна ҳуҷҷатҳои муфассал дар давоми 70 сол тартиб дода мешуд. Файр аз ин ҳисоботи умумӣ, рўйхатҳо ва барои шаробгирӣ талабномаҳо ёфт шудаанд.⁴⁸

То ба қарибӣ фақат шаҳрҳои Порти ғарбӣ, санъати шаҳрсозӣ ва маданияти он омўхта шуда буд. Аз ҳуҷҷатҳои бадастомада маълум буд, ки шаҳрҳо, ба ҳар ҳол шаҳрҳои калон, органҳои худидоракунӣ доштанд, ба шаҳр як ноҳияи хоҷагии қишлоқ вобаста буд ва баъзе шаҳрҳо аз номи худ ҳатто сикка мезаданд.

Ба шарофати ҳафриёти археологҳои советӣ бори нахуст шаҳру деҳаҳои Порти шимолу шарқӣ ҳам маълум шуданд. Масалан, дар ду димнаи ҳамшафати Насо, ки дар деҳаи Боғир (қарибии Ашхобод) воқеъ аст, чандин сол ҳафриёт канда шуд. Димнаи Насои кӯҳна қуруқи подшоҳ будааст. Насои нав бошад, боқимондаи шаҳри Порт.

Қалъаи Насои кӯҳна қасрҳои подшоҳ (аз ҷумла, иморатҳои хоҷагӣ) ибодатгоҳҳо, бинои сарбозон ва манзили ашрофонро дар бар мегирад. Тарҳи қалъа панҷгўша буда, дар атрофаш девори мустаҳкаме дошт, ки ғафсии пояи он ба 9 м мерасид. Дар гўшаи ҷанубӣ гулдастаи азиме буд, ки вусъати болои он 35х35 м буд. Худи ҳамин гулдаста истеҳкоми мукамал – яке аз қисмҳои асосии мудофияи қалъа буд. Девору бурҷҳо аз поҳса ва хишти хом мебошанд.

⁴⁷ Дяконов И.М. ва Лившиц В.А., 1960, с. 22–23; 1966, с. 141–143, 146.

⁴⁸ Дяконов И.М. ва Лившиц В.А., 1960, с. 16–20; 1966, с. 134–136.

Тахмин мекунанд, ки ба қалъа фақат бо як роҳрави дарози моил (пандус), ки тактаки девори қалъа тӯл мекашид, даромадан мумкин буд.

Дар миёнҷои қалъа толори ниҳоят бузурги чоркунҷас буд, ки 400 метри мураббаъ вусъат дошт. Дар мобайни толор чор сутуни хишгӣ меистод, ки таънаи ҳар яки онҳо гӯё аз чор нимасутун таркиб ёфта буд. Дар гирду атрофи девори толор қатори нимасутунҳо менамуд. Қабати дувуми девори толор низ нимасутунҳо дошту дар мобайни ҳар як ду нимасутун дар тоқчаҳо ҳайкалҳои калони (аз қадим одам болотар) гилӣ меистоданд. Қабати дувуми девор бо ранги сурхи баланд андова карда шуда, нақшу нигори бисёр дорад ва зарҳалқорӣ карда шудааст. Фарши толор гачӣ, сақфаш тахтагин, дар мобайн равзан дорад, ки ягона манбаи равшанӣ мебошад. Ҳар касе, ки ба ин толор мебаромад, сутунҳои босалобат гӯё ба фалак саркашида, муҷассамаҳои назаррабои ба дил ҷаросандозанда, шавкату шукӯҳи нақшунигору рангубори онро дида, моту мабхӯт мешуд. Дар байни меъмрон ва археологҳо мубоҳиса меравад, ки ин толор чӣ буд. Баъзеҳо мегӯянд, ки ин толори азим қабулгоҳи подшоҳони Порт мебошад, дигар гуруҳ мутахассисон тарафдори чунин ақидаи ба ҳақиқат наздиктаре мебошанд, ки толори мазкур маъбади азими оташ аст, ки ба ёдбуди аҷдодони ҳудогашта сохта шудааст, яъне як навъ осори меъморӣ динӣ мебошад.

Дар Меҳродкирд ғайр аз ин ибодатгоҳ дигар иморатҳо, аз ҷумла, анбори калони шароб, ки зиёда аз ним миллион литр шароб мебурад ва хазинаи подшоҳ ёфт шуд, ки он як бинои калони сарбастааст (60х60). Дар яке аз хонаҳо бисёр ашёи оқӣ, асосан ритонҳо – ҷомҳои шохшакл ёфт шуданд. Лаби ритонҳо изорае дорад, ки дар он бо усули мунаббат лавҳаҳои Дионисий, худоҳо ва ғ. тасвир ёфтаанд. Поёнтари изораи аксари ритонҳо ба шакли муҷассамае сохта шудаанд. Инчунин ҳайкалҳои гилӣ (аз ҷумла, ҳайкалҳои гилии зарандуд), биринҷӣ, мармарӣ ва нуқра ёфт шуданд – масалан, ҳайкалчаи нуқрагини зарандуди олиҳаи Порт, ҳайкалчаи нуқрагини Эрот ном бут, ки дастпонаҳои тиллоӣ дорад ва ғ. Осори портии Насо, ки ба қавли Г.А.Кошеленко, «таркиботи узви ду «мабада» – мабади маҳаллӣ, мабади бисёрасраи анбанаҳои маданияи халқҳои эронинажоди Шарқи Наздику Осиёи Миёна ва мабади эллинӣ мебошад».⁴⁹

Дар байни бозёфтҳои Насои кӯҳна ҳуҷҷатҳои сершумори Порт, ки дар боло ном бурдем, мақоми махсус дорад. Ин ҳуҷҷатҳо асосан санадҳои андозу хироҷ буда, дар остраконҳо, яъне дар порчаҳои сафолӣ сабт шудаанд.

Дар димнаи дигар – дар Насои нав боқимондаҳои маъбад ва сағонаҳо ёфт шуданд.⁵⁰

Архиви Насо имкон дод, ки на фақат тартиботи маъмурию андозгирӣ, балки инчунин маданияти маънавии шимолу шарқи Порт амиқтар дарк карда шавад. Худи ҳуҷҷатҳо бо хати оромӣ навишта шудаанд. Бояд хотирнишон намуд, ки хати оромӣ ҳанӯз дар девони ҳахоманишиҳо кор фармуда мешуд. М.М.Дяконов, И.М.Дяконов ва В.А.Лившиц рамзи ин хатро кушода истода, дар ибтидои кор диданд, ки як қисми калимаҳо оромию қисми дигар портӣ мебошанду зимнан худи ҳамаи онҳо мафҳуми гоҳ бо калимаҳои оромӣ ва гоҳ бо портӣ шарҳ дода шудаанд. Синтаксиси ҳуҷҷатҳо на оромӣ, балки портӣ – калимаҳои портӣ мувофиқи қоидаҳои грамматикаи забони оромӣ не, балки мувофиқи қоидаҳои грамматикаи забони портӣ навишта шудаанд. Ҳамаи ин

⁴⁹ Кошеленко Г.А., 1966, с. 40.

⁵⁰ Оид ба напши осори портии Туркменистони ҷанубӣ ниг.: «Труды ЮТАКЭ»; Массон М.Е. ва Пугаченкова Г.А., 1959, с. 22–117.

муҳаққиқонро ба ақидае водор сохт, ки дар он давра калимаҳои оромӣ фақат як навъ мифтоҳи махсус (гетерограмма) буданд, яъне ба оромӣ навишта шуда бошанд ҳам, ба оромӣ хонда намешуданд ва котиб маҷмӯи ин ё он ҳуруфотро дида, ин ё он калимаи портиро ба забон меоварду бас. Аз худ намудани чунин хат кори осон набуд. Пеш аз он ки талабаҳо ба ҳуҷҷатнависӣ ҳуқуқ пайдо кунанд, бояд дурудароз машқ мекарданд. Хатҳои машқ низ ёфт шудаанд, ки дар порчаҳои сафолӣ навишта шудаанд (дигар масолеҳи хатнависӣ – чарм чизи арзоне набуд, ки барои хатмашққунӣ истифода шавад).

Дар давлати Порт динҳои ниҳоят гуногун вучуд доштанд. Файр аз динҳои маҳаллӣ парастии худӣ офтоб - Митра ва асосгузори сулола - Аршак дар ин ҷо мазҳабҳои юнонӣ, зардуштия, яхудия ва баъдтар насрония мавҷуд буданд. Дини зардуштия мақоми асосӣ дошт.

Дар ҳуҷҷатҳои Насо 200 ном зикр шудааст, ки ҳар яки он аз он зардуштия мутаассиб буданаш мумкин, бисёр номҳо соф зардуштӣ. Тақвим ҳам зардуштӣ буд.

Дар боло Спосак ном муғеро ном бурда будем, ки унвони «омири оташ» доштааст, инчунин бисёр дигар муғҳои қаторӣ зикр шудаанд. Дар ҳуҷҷатҳо бисёр маъбадҳои беном, инчунин маъбадҳои Фраат ва Нанайя сабт гардидаанд. Эҳтимол меравад, ки хоҷагиҳои маъбадӣ низ буданд. Синкретизми дини Порт инчунин аз ҳамин ҳам зоҳир аст, ки ба зумраи худоёни Порт бисёр худоёни аҷнабӣ дохил карда шудаанд.

Масалан, Нанайя худӣ қадимии Моҳ дар Байнаннаҳрайн буда, ҳанӯз аз давраҳои Шумер маълум аст. Баъд он ба Ошур роҳ ёфт, сипас ба Эрон, Арманистон, Сурия, Миср ва ҳатто ба Юнон гузашт. Дар ғарб бо баъзе худоён, масалан, бо олиҳа Артемидаи юнониён як шуда рафт. Нанайя (Анаҳито) баъдтар дар зумраи худоёни Кушон ва Суғд ба назар мерасад. Номҳои худӣ баъдҳо ба забони шугнонӣ гузашт ва ҳоло ҳам дар ин забон «модар»-ро «нана» мегӯянд.

Ба муносибати ҳуҷҷатҳои Насо масъалаи тақвими Порт пеш омад. Оғози тақвим солест, ки ба соли 247 пеш аз милод рост меояд. Дар ҳуҷҷатҳои Насо санаҳои мувофиқи тақвими зардуштӣ (ё худ ҷавонавестой) дарҷ гардидаанд. Чи тавре ки маълум аст, тақвим дар Эрон аз нимаи дувуми асри V пеш аз милод ҷорӣ шуда, ба тимсоли тақвими шамсии мисрӣ тартиб ёфтааст. Сол аз 365 рӯз, 12 моҳ (ҳар яке 30 рӯзӣ) иборат буда, ба он боз панҷ рӯз илова мешуд. Номҳои рӯзи моҳҳои ин тақвим талаффузи портии номи худоёни зардуштӣ мебошад⁵¹.

Солноманависони асримиёнагии Эрон тамоми давраи бисёрасраи давлати Порто аз эътибор соқит сохта, онро ноҳақ чун давраи ҳокимияти мустабидаи пурчаҳолат ба қалам додаанд.

Вале ёди ин давра дар хотири халқ ба шакли аҷиб маҳфуз мондааст – калимаи «пахлавон» исми ом шуда, ибораи «ривояти пахлавӣ», «суруди замони пахлавӣ» маънои достону ривояти қадимаро гирифтааст. Номҳои адабиёти форсизабони асрҳои III–VII ҳам адабиёти пахлавӣ шудааст.

Таърихи давлати Порт, ки ҳамагӣ 500 сол тӯл дорад, дар нимаи дувуми мавҷудияти худ асосан дар ҳоки Эрон ва Байнаннаҳрайн ҷараён гирифта, аз доираи таърихи аҷодӣ халқҳои Осиёи Миёна қисман берун мемонад.

⁵¹ Оид ба ҳуҷҷатҳои Насо ниг.: Дьяконов И.М., Дьяконов М.М., Лившиц В.А., 1951 ва асарҳои дар фавқ зикршудаи И.М. Дьяконов ва В.А. Лившиц. Оид ба тавсифи умумии дини Порт дар асоси маъхазҳои хаттӣ ниг.: Unvala G. M., 1925. Оид ба парастии Нанайя дар шарҳ ниг.: Ingholt H., 1954, p. 12–14.

Дигар ноҳияҳои Осиёи Миёна

Яке аз муҳимтарин ноҳияҳои зироати Осиёи Миёна – Фарғона мувофиқи маълумоти маъхазҳои охири асри II пеш аз милод дар давраи пешина ва дар давраи Юнону Бохтар соҳиби иқтисодиёти мутараққие буд. Ростӣ гап, мо фақат дар асоси маълумоти охири асри II пеш аз милод чунин иддао карда метавонем, зеро осори асри III–II пеш аз милод алҳол аз хоки Фарғона ёфт нашудааст.

Масъалаи дар ҳайъати давлати Юнону Бохтар будан ё набудани Фарғона ҳам масъалаи баҳснок аст. Дар асоси фақат як қайди Страбон (XI, 11, 1) бисёр муҳаққиқон иддао доранд, ки Фарғона як қисми давлати Юнону Бохтар буд. Вале ин иддао далели мўътабар надорад⁵².

Дар Фарғона тангаҳои Евтидем, Деметрий ва сиккаи тақлидии Гелиокл ёфт шудаанд. Вале мумкин аст ин тангаҳо ва ҳам тангаи юнону бохтарӣ, ки дар Насои Порт ёфт шудааст, дар натиҷаи муомилоти савдо ба он ҷойҳо афтода бошад.

Хоразм, ки аз истилои аҷнабиён камтар аз ҳама зарар дида буд, дар асри II пеш аз милод давлати соҳибхитиёри тавоно ҳисоб мешуд. Маъхазҳои хатгӣ дар ин бора маълумоте надодаанд, вале ин иддаоро осоре, ки экспедитсияи Хоразм кашф кардааст, бешак, ба исбот мерасонад. Баъзе аз ин кашфиётро аз назар мегузаронем.

Ҷонбосқалъа росткунҷаи баробарпахлуест, ки дар атрофаш ду қабат девори мустақкам дорад. Даромадгоҳи қалъа, ки ба мудофияи он махсус аҳамият меоданд, ба шакли долони морпечи панҷгардиша сохта шуда, ба замми ин деворҳои он тиркашҳои иловагӣ дошт. Азбаски девори қалъа бурҷ надошт, тиркашҳои гўшаҳои девор бодбезаквор ҷойгир шуда, ғайр аз ин тоқчаҳои нимдоирае низ буданд, ки ҳар яке се тиркаш дошта, имкон меоданд, ки таги девори қалъа тирборон карда шавад. Тиркашҳо ниҳоят чуқур буда, ғайр аз ин нова ҳам доранд, то ки тир кушодан осонтар шавад. Ана ҳамин новаҳо деворро чунин вонамуд мекунад, ки гўё сатҳи он саросар нимсутун дошта бошад.

Шумораи калони тиркашҳо касро ба ақидасе меорад, ки ба мудофияи қалъа тамоми аҳолии он сафарбар карда мешуд. Тамоми соҳти қалъабандӣ аз нақшаи ягонае далолат мекунад, ки мақсади он мудофияи воҳа аз ҳуҷуми кўчманчиён буд.

Ба ду тақсим будани шаҳр ҷолиби диққат аст. Кўчаи калоне, ки шаҳрро ба ду тақсим мекунад, бо «Оташкада» – маркази парастини оташи ҷовид интиҳомебод, ки он рўбарӯи дарвозаи қалъа ҷой гирифтааст. Дар ҳар ду тарафи кўча иморатҳои бузург сохта шудаанд, ки аз хонаҳои сершумори андозаашон қариб якхела иборат аст⁵³.

Яке аз иншоотҳои ҷолиби диққати Хоразм Қўйқирилганқалъа мебошад. Бар хилофи қалъаҳои муқаррарии чоркунҷа ё росткунҷа Қўйқирилганқалъа манори алоҳидаест, ки ғафсии он 42 м буда, бо девори тарҳаш доирашакли бурҷдор иҳота шудааст (қутри ҳалқаи берунии девор 87,5 м). Манори марказӣ дуошёна буда, ду бор аз нав сохта шудааст. Доҳили қалъа бо мурури замон пур аз иморат шуда будааст.

⁵² Дар ин бора ғайр аз асарҳои дар боло борҳо номбаршудаи В.Тарн, А.К. Нарайн боз ниг. Баргольд В.В., 1964 б; Altheim F., 1947–1948., 315–317.

⁵³ Толстов С.П., 1948, с.88-48.

Дар натиҷаи ҳафриёт ашӯи гуногун, аз ҷумла, хумҳои бисёр ёфт шуданд. Дар рӯи зарфҳои пачақ (баклаг) нақши мунаббатшудаи баландсанъати грифонҳо, аспакиҳо, занон ва ғ. тасвир шудааст. Ҳайкалчаҳои сершумори сафолино гачӣ бутҳои хоразмиро таҷассум менамоянд, инчунин суратҳои тасвири рӯзгор ҳам ба назар мерасанд. Баъзе ҳайкалчаҳо ниҳоят реалистона мебошанд. Чанд катиба ҳам ёфт шуд, ки ба асрҳои III–II пеш аз милод тааллуқ дошта, бо хати оромӣ навишта шудааст. Дар яке аз он номе зикр шудааст, ки асосан «аспа» мебошад ва мазмунан савораро ифода мекунад.

Дар Қўйқирилганқалъа пораҳои даҳҳо устодонҳо (оссуарийҳо) ва бисёр ниқобҳои мотамӣ ба даст омаданд. Дар гирду атрофи қалъа ҳам бисёр устодонҳо ёфт шудаанд. Онҳо қуттии чоркунҷаи гили мебошанд ва дар сарпўши худ ҳайкали одамиро доранд (баъзан андозаи ин ҳайкал баробари қади одам аст)⁵⁴.

Ба қавли муҳаққиқони Қўйқирилганқалъа, «бинои марказӣ гўё сағонае буда, аниқтараш, бо қоидаи мурдасўзӣ алоқа дошт. Ин «бинои мурдагон» якҷоя бо ҷасади ягон ашроф ё ҳоким ё худ подшоҳи Хоразм сўзонда шудааст. Хокистари ҷасад ва шояд хокистари онҳоро, ки ба дунёи охират мушоият мекарданд, аз хонаи сўхта бардошта, ба устодон андохта мондаанд. Баъд тамоми ин иморат маъбади калоне шуда, дар айни ҳол ба маркази парастии ҷирмҳои осмонӣ ва мушоидаи астрономӣ табдил ёфт».⁵⁵

Ин нукта хеле аҷиб ва баҳсталаб аст, вале шубҳае нест, ки Қўйқирилганқалъа осори барҷастаи маданияти Осиёи Миёна мебошад.

Қабилаҳои кўчманчӣ ва ниммуқимӣ дар минтақаи васеи дашт, доманакўҳҳо ва марғзорҳои кўҳистон сокин буданд. Дар ноҳияҳои назди Арал ва байни дарёҳои Аму ва Сир ин қабилаҳо дар зерӣ таъсири маданияти Хоразм монданд. Ва маҳз дар ин ҷо ба ҳаёти муқимӣ гузаштанд, ашрофи кўчманчиён мулкҳои истехкомӣ доштанд. Қабилаҳои кўчманчиӣ сақоиҳо дар ноҳияҳои соҳили рости Сир, ки дар ҷараёни мобайни он воқеъ буданд, дар даштҳои ҷануби Қазоқистон, шимолӣ Қирғизистон, дар канораҳои водии Фарғона, қисман дар ноҳияҳои дохилии Фарғона ва дар Помирӣ шарқӣ маскун мешуданд. Онҳо бо ноҳияҳои аслии муқиминишин робитаҳои мустақами иқтисодӣ, сиёсӣ ва маданӣ доштанд, дар айни ҳол, онҳо як қисми он баҳри беканори қабилаҳои кўчманчӣ буданд, ки аз Муғулистон то даштҳои ҷануби Рус мавҷ мезад.

Мо фақат тарҳи умумии таърихи асрҳои III–II пеш аз милоди Осиёи Миёнаро медонем ва он акнун як шакли муайян гирифта буд. Гап на танҳо дар он аст, ки ҳодисаҳои он давра чун лавҳаҳои ҷудо-ҷудо ва гусистаи як кинои азбайнрафта дар пеши назари мо ҷилвагар мешаванду зимнан иртиботи сабабии воқеаҳо, чун қоида, комилан номаълум аст. Таърихи сиёсии Юнону Бохтар то ба ҳол барои мо торик ва мавҳум мебошад. Пеш бисёр кўшиш карда мешуд, ки номҳои аз тангаҳо маълуми ҳокимони Юнону Бохтар «ба навъҳо» тақсим карда шавад. Шарқшиносии рус В.В.Григорьев расо 100 сол пеш ин кўшишҳоро танқид карда, бо алам навишта буд, ки «бо ин найрангбозиҳо илми таърих як қадам ҳам пеш намеравад»⁵⁶. Дар ин сад соли охир шумораи тангаҳои ёфтшудаи Юнону Бохтарӣ хеле афзуд. Шарҳу тавзеҳоти нави таърихи Юнону Бохтар пайдо шуд, ки нисбат ба шарҳу тавзеҳоти сиккашиносони нимаи аввали асри XIX хеле ҷасурана буд. Вале ин ҷасорат, алалхусус ҷасора-

⁵⁴ Рапопорт Ю.А., 1971, с. 64–66.

⁵⁵ Толстов С.П., 1962, с. 117–135. Боз ниг.: «Койкрылганкала», 1967.

⁵⁶ Григорьев В.В., 1867 б, с. 774–775.

ти В.В.Тарн, ба ягон факти аниқ муқарраршуда асос наёфтааст, балки асоси ин ҷасорат ҳамин, ки В.В.Тарн бе ҳеҷ далел байни ашхоси таърихӣ робитаву риштаҳои хешу ақрабой кашада, аз рӯи расми тангаҳо онҳоро ба ҳам наздик мекунад ва маъхазҳоро бениҳоят озодона тавсиф менамояд. Ғояти субъективизми В.Тарн боиси он гардид, ки вай манзараи аз ҳақиқат дури таърихи Юнону Бохтарро ба вучуд овард. Мо ҳаргиз ният надорем, ки аҳамияти асари ин муаррихи барҷастаи англисро паст кунем. Ин асар аз мушоҳида ва матери-алҳои пурқимат молмомол аст.

Мо фақат ҳаминаро гуфтани, ки ҳадде ҳасту аз он ҳад гузаштани таърих-пинос мумкин нест, зеро агар вай аз ин ҳад гузарад, на ин ки таърихпинос, балки қиссапардоз мешавад. В.В.Тарн маҳз ба ҳамин аҳвол афтадааст.

Дар айни ҳол ба туфайли кашфиёти археологҳо ва нумизматҳо тавсифи иқтисодӣ ва маданияи Юнону Бохтар як шакли ба таври лозима конкрет ва муайяне гирифтааст.

Боз дар як масъала таваққуф кардан лозим меояд. Дар адабиёти ғарб рол ва аҳамияти маданияти эллину юнонӣ дар инкишофи Осиёи Миёна беҳад бо-лобардор карда мешавад. Баъзе олимони иддао мекунамд, ки кулли инкишофи иҷтимоӣ иқтисодии Осиёи Миёна дар давраи баъди истилои юнону мақдунӣ фақат натиҷаи таъсири юнониён аст ва шаҳрҳо, аз ҷумла, истехкомҳо фақат баъди омадани юнониён сохта шудаанд ва ғ. ва ҳоказо.

Дар асарҳои олимони советӣ, аз ҷумла, дар асари муаллифи ин сатрҳо, ки пеш ҷои шудаанд, ин ақида саҳт танқид шудааст. Сабабгории узви прот-сессҳои дохилии иҷтимоӣ иқтисодӣ – ин аст он қувваи асосие, ки инкишофи ҷамъияти Осиёи Миёнаро муайян мекард. Кашфиётҳои археологӣ дар айни ҳол муқаррар намуданд, ки бохтариҳо, хоразмиҳо, суғдиён ва дигар халқҳои Осиёи Миёна маданияти ба худ хос доштанд.

Вале баъзеҳо ақидаҳои беасоси буржуазиро ҳаққонӣ танқид карда истода, ба ифрот роҳ медиҳанду аҳамият ва самарайи робитаи иҷтимоӣ иқтисодӣ ва маданияи байни олами юнону эллиний ва Осиёи Миёнаро дуруст акс наменамоянд, дар Осиёи Миёна мавҷуд будани бошишгоҳҳои калони юнониро рад ме-кунамд.

Юнониён ба Осиёи Миёна ҳамчун истилогар омаданд, вале баъдҳо юно-ниён на танҳо дар ҳайъати дастаҳои ҳарбӣ монданд. Дар байни юнониёне, ки дар Осиёи Миёна, Афғонистон ва шимолӣ Ҳиндустон зиндагӣ мекарданд, ко-сибу савдогар, артисту ҳайкалтавш, духтуру машшоқ ва ғ. мавҷуд буданд. Ба муносибати робитаи зич бо олами эллиний инкишофи соҳти ғуломдорӣ як та-кони зӯре гирифт. Шаҳрҳо аз таъсири шаҳру бошишгоҳҳои юнониён, ки дар Осиёи Миёна барпо шуда буданд, берун монда наметавонишанд.

Таъсири юнониён ба маданияти маҳаллӣ, ҳам маданияти маънавияу ҳам моддӣ, аз ин ҳам зӯртар буд. Фақат як мисол меорем: хати юнонӣ баъди исти-лои Искандари Мақдунӣ дар муддати ҳазор сол дар Бохтар навъи асосии хат буд. Дар санъати меъморӣ, ҳайкалтавшӣ, заргарӣ ва ғ. таъсири тарафайни маданияти эллиний ва маҳаллӣ ба назар мерасид. Самарайи ин таъсири мута-қобила дар асрҳои минбаъда ҳам равнақу ривож ёфтанд. Вале бар хилофи даъ-вои бисёр муҳаққиқони ғарб, дар ин ваҳдат маданияти Осиёи Миёна аъзои ко-милхуқуқ ва ҳатто аъзои асосии пешбаранда буд. Забони юнониён, ки дар қа-тори аҳолии маҳаллӣ зиндагӣ мекарданд, батадрич бо забони мардуми таҳ-ҷоии мамлакат омехта мешуд. Маданияти онҳо низ соҳиби хусусияти син-кретӣ мегардид. Муовизаи байналхалқии мол, кӯчи мардум дар натиҷаи савдо, ҷанг, муҳоҷират ва ғ. боиси он гардид, ки беҳтарин комёбиҳои мадани-яти маънавӣ ва моддӣ Осиёи Миёна дар ғарб васеъ интишор ёфт. Бинобар

ҳамин маданияти эллинӣ зодаи бисёр халқҳо: эллинҳо, мардуми Шарқи Наздику Миёна, халқҳои Осиёи Миёна ва Ҳиндустон мебошад.

Боз як масъала: В.В.Тарн мегӯяд, ки Юнону Бохтар қисми олами эллинӣ, яке аз давлатҳои эллинӣ мебошад⁵⁷. А.К.Нарайн ин ақидаро танқид карда, тамоми таърихи Юнону Бохтарро таърихи «ҳинду юнонӣ» меномаду мегӯяд: «Таърихи Юнону Бохтар як қисми таърихи Ҳиндустон аст, на давлатҳои эллинӣ. Эллинҳо омаданд, диданд, вале Ҳиндустон онҳоро тасхир намуд»⁵⁸.

Ҳар ду ақида ҳам аз ҳақиқат дур аст. Албатта, таърихи Юнону Бохтарро берун аз доираи таърихи Селевкиён омӯхтан мумкин нест. Албатта, набояд шубҳа кард, ки нимаи дувуми таърихи Юнону Бохтар бо Ҳиндустон иртибот дорад. Вале сарчашмаи таърихи давлати Юнону Бохтар дар Осиёи Миёна аст, он дар ҳамин ҷо пайдо шуд, дар ҳамин ҷо (дар Афғонистон ҳам) қувват гирифт. Маҳз ширкати унсурҳои бохтарию эллинӣ он қувваеро ба миён оварданд, ки Ҳиндустонро тасхир намуд. Пас, Юнону Бохтар, пеш аз ҳама, Осиёи Миёна ва Афғонистон аст, инчунин Ҳиндустон ва олами эллинӣ.

⁵⁷ Tarn W.W., 1950, p. XIX–XX.

⁵⁸ Narain A.K., 1962, p. 10–11.

Боби чорум

ОСИЁИ МИЁНА ДАР ДАВРАИ КУШОНИЁН

1. ПОРТ, ЮНОНУ БОХТАР ВА КЎЧМАНЧИЁН. ИБТИДОИ ТАЪРИХИ ЙУЧИҶО

Кўчманчиён ва Порт

Соли 138/7 ба тахти Порт Фарҳоди II нишаст. Худи Фарҳод Ҷанӯз хурд буд ва давлатро модараш идора мекард. Амниятӣ мамлакат талаб мекард, ки подшоҳ дар шарқ бошад. Вале кор якбора ранги дигар гирифт – ба портҳо Селевкиён боз ҳуҷум карданд. Кори лашкари Селевкиён омад карду қисмҳои асосии ноҳияҳои ғарбии Порт, аз ҷумла, Бобулистонро тасхир намуданд, вале тантанавӣ Селевкиён тўл нақашид. Аҳолии шаҳрҳо аз ғорату истисмори бераҳмонаи душман ба дод омада, шӯриш бардоштанду ба гарнизони Селевкиён дарафтоданд. Фарҳод душманро торумор кард, подшоҳи Селевкиён ҳалок шуд (ё худашро кушт), духтари ўро Фарҳод ба ҳарамӣ худ овард. Ин охири кўшиши Селевкиён буд барои баргардонидани ноҳияҳои шарқӣ, ки замоне ба онҳо тааллуқ доштанд. Лашкари портҳо боз ба Бобулистон дохил шуда, барои юриш ба Сурия тайёриро сар карданд¹.

Аз паси ин қомебиҳои гуворо ба сари подшоҳони Порт рӯзҳои саҳт омаданд. Дар ин бора Юстин батафсил ривоят мекунад (XLII, 1, 1-3): «...Дар ҳамин вақт исёни скифҳо (қабалаҳои кўчманчиҳои Осиёи Миёна – сақоиҳо) Юстин чунин меномад) ўро (яъне Фарҳоди II-ро. – Б.Ғ.) маҷбур кард, ки барои ҳимояи давлати худ аз роҳаш баргардад. Гап дар ин ки скифҳо дар ивази музди муайян бояд ба портҳо ёрӣ расонда, зидди подшоҳи Сурия - Антиох меҷангиданд, вале фақат баъди тамои шудани ҷанг расида омаданд. Онҳо саҳт таъна заданд, ки вақти даркорӣ ёрӣ нарасонданд ва муздҳо, ки бояд онҳо мегирифтанд, надоданд. Скифҳо ниҳоят дар ғазаб шуданд, ки ин қадар роҳро беҳуда тай намуданд ва талаб карданд, ки ё музди онҳо диҳанд ё бар зидди ягон душмани дигар фиристанд. Вале Фарҳоди II талаби онҳо ҳавобаландона рад кард ва скифҳо ҷавоби радро барои худ таҳқир дониста, ба ғорати мулки Порт сар карданд. Бинобар ҳамин Фарҳод ба ҷанги зидди онҳо баромад...».

Амалиётҳои ҷангӣ (дар соли 130 пеш аз милод) чунин сурат гирифт (Юстин, XLII, 1, 4-5): «...Фарҳод ба ҷанг ҳамон лашкари юниониро бурд, ки дар муҳорибаи зидди Антиох асир гирифта буд ва то ба ҳол нисбат ба онҳо ҳавобаландона ба бераҳмона муомила мекард... Бинобар ин вақте юнионӣ дидаанд, ки сафи портҳо андак суст шуд, зуд ба тарафи душман гузаштанд ва кини, ки барои асирии худ кайҳо дар дил мебарваридаанд, ба амал бароварданду ҳам лашкари портҳо ва ҳам худӣ Фарҳодро аз дами теғ гузаронда, фарқи хун сохтанд».

¹ Debevoise N.C., 1938, p.27-37.

Ба тахт амаки подшоҳи пештара - Ардавони II нишаст. «Скифҳо» бошанд, Портро батомом ғорат карда, ба даштҳои худ баргаштанд (Юстин, XLII, 2, 1). Порти замоне ғайру сарбаланд маҷбур шуд, ки ба онҳо боҷ диҳад (Иоанни Антиохӣ, порчаи 66). Вале Ардавон як бор кӯшид, ки аз ин тобеият раҳо ёбад. Вай зидди яке аз қабिलाҳо, ки Юстин онҳоро таҳорӣ меномад, ба ҷанг баромад, вале аз дасташ тир хӯрду даре нагузашта мурд.

Ин воқеа тақрибан соли 123 пеш аз милод ба вуқӯъ омад. Ба тахти Порт писари Ардавон - Меҳрдои II нишаста, унвони Кабирро гирифт. Фақат дар аҳди вай ба портҳо муяссар шуд, ки пеши роҳи қабिलाҳои сакоиро гиранд ва ҳатто (ҳамааш набошад ҳам) ноҳияҳои скифҳо ишғолкардари баргардонанд. Юстин мегӯяд (XLII, 1,5): «Вай чанд бор зидди скифҳо бомуваффақият муҳориба кард ва қасоси он озорери гирифт, ки ба аҷдои вай расонда буданд». Дар аҳди Меҳрдои II (123-87 пеш аз милод) Порт чунон тавоно шуд, ки пеш аз ин ҳеҷ вақт ба чунин дараҷаи иқтидор нарасида буд.

Масъалаи пайдоиши йуҷиҳо

Қараёни воқеа дар Юнону Бохтар тамоман дигар буд. Барои фаҳмидани он ва фаҳмидани вазъияти умумии Осиёи Миёна ба воқеаҳои мурочиат кардан даркор, ки дар шимолу шарқи хоки Осиёи Миёна ба вуқӯъ омадаанд ва дар маъхазҳои қадимии Хитой сабт шудаанд. Ҳамсояи хуннҳои, ки дар хоки Муғулистон зиндагӣ мекарданд, йуҷӣ ном халқе буд. Аллакай дар нимаи дувуми асри III пеш аз милод йуҷиҳо хеле қувват гирифтанд ва ҳокими хуннҳо маҷбур гардид, ки писари худро ба онҳо гарав диҳад². Вале баъд авзоъ дигар шуд. Шанюйи хуннҳо Маодун (ё Модэ) ҷамъияти хуннҳоро аз ҷиҳати ҳарбию маъмурӣ ба як тартиби муназзам дароварда, ин мардуми кўчманчиро ба қувваи раднопазире табдил дод.

Маодун ду бор ба Хитой ҳамла кард, императорҳои Хан аз номи вай ба ларза меомаданд. Соли 176 пеш аз милод яке аз сарлашкарони хуннҳо йуҷиҳоро шикаст дод³. Писари Маодун – Шанюй Лаошан соли 174 пеш аз милод йуҷиҳоро торумор кард, ҳокими онҳоро кушта, аз косахонаи сари вай барои худ ҷоми шароб сохт. Йуҷиҳои торуморшуда ба тарафи ғарб ба Туркистони шарқӣ ва Осиёи Миёна кўчиданд⁴. Вале дар ин ҷо мардуме зиндагӣ мекарданд, ки хитойҳо онҳоро «усунӣ» меғуфтанд ва ҳамин усунӣҳо ба андозае худ зери таъсири хуннҳо буданд. Аз афти қор, бо таҳриқи ҳамин хуннҳо усунӣҳо ба ҷанги зидди йуҷиҳо бархостанд, вале шикаст хӯрданд. Баъд йуҷиҳо сз ном қабिलाҳои торумор карданд, ки онҳо рӯ ба ҷануб гурехтанд ва аз «қантара» (яъне ағбаҳои Помири ҷануби шарқӣ) гузашта, ба Гибин (яъне қисми шимолу ғарбии Ҳиндустон) расиданд. Дар навбати худ усунӣҳо қувват гирифта, йуҷиҳоро торумор карданд ва онҳо низ маҷбур шуданд рӯ ба тарафи Даҳя – Бохтар гурезанд⁵.

² Бичурин, II, с. 46-47.

³ Дар ҳамон ҷо, с. 54-55.

⁴ Бичурин II, с. 147-151.

⁵ Дар ҳамон ҷо, с. 151, 190, 191; De Groot, 1926, с. 15, 123. Таърихи хуннҳо ва муносибати онҳо бо ҳамсоягони худ дар бисёр асарҳо тадқиқ шудаанд. Масалан, ниг.: Me Govern W.M., 1939, p. 116-129; Бернштам А.Н., 1951, с. 57-71; Гумилев Л.Н., 1960 б, с. 63-94; зидди йуҷиҳо «вендетта» кардани усунӣҳо, ба ақидаи баъзе муаррихони ҳозира, дуруғи маҳз аст, ки дар солномаҳои Хитой зикр шудааст ва ягон асоси таърихӣ надорад (Pulleyblank E.G., 1970, p. 158-159).

Олими Европаи ғарбӣ Г.Халоун менависад, ки «санаи ҳар ду сафари йуҷиҳоро аниқ муайян кардан душвор аст». Олими Япония И.Кувабара таҳмин мекунад, ки йуҷиҳо ба шимоли Осиёи Миёна дар миёнаи солҳои 172-161 пеш аз милод омада, дар миёнаи солҳои 139-129 пеш аз милод ба ҷануб, ба тарафи ноҳияи Аму гузашта рафтаанд ва ин ғапҳои ӯ ба ҳақиқат наздиктар мебошанд⁶. Зимнан ба ноҳияи Самарқанди ҳозира онҳо дар миёнаи солҳои 133-129 пеш аз милод расидаанд⁷.

Йуҷиҳое, ки ба Осиёи Миёна омаданд, да-йуҷӣ, яъне «йуҷиҳои кабир (калон)» ном доштанд. Йуҷиҳои дар Туркистони шарқӣ маскунро «йуҷиҳои сағир» мегуфтанд.

Дар маъхазҳои атиқӣ ин воқеаҳо тамоман ба тарзи дигар тавсиф шудаанд. Бисёр ғапҳоро онҳо умуман намедонистанд, зеро воқеаҳои гӯшаҳои дурдасти Осиё барои онҳо пӯшида буд. Страбон (XI, 8, 2) менависад: «Аз ин кўчманчиён махсусан онҳое машхур гардиданд, ки аз юнониён Бохтарро кашида гирифтанд, яъне асиҳо, пасианҳо, тахориҳо ва сакараулҳо, ки аз ноҳияи соҳили дигари Яксарт кўчида омаданд ва макони онҳо дар шафати сар-замини сакоиҳо ва инчунин хоки суғдиён қой дошт, ки дар дасти сакоиҳо буд». Дар муқаддимаи китоби XLII-вуми Помпей Трог чунин иборае ҳаст: «Асиҳо – шоҳи тахориҳо ва аҷали сараукҳо», дар китоби XLI дигар иборае ҳаст, ки аз ҷумла, чунин ғапҳо дорад: «...Бохтар ва Суғдро сараукҳо ва асианҳо ном қабилаҳои скифҳо ишғол карданд».

Буду шуди маълумот ҳамин – дигар ғап нест. Ягон хел йуҷиҳо, ҳатто номбар нашудаанд. Дар айни ҳол, комилан равшан, ки ҳам маъхазҳои хитой ва ҳам сарчашмаҳои ғарбӣ аз ҳуди ҳамоно як воқеаҳое суҳан меронанд, ки боиси заволи Юнону Бохтар шуданд. Инак, дусад сол инҷониб, аз миёнаҳои асри XVIII, ин ду гурӯҳ маъхазҳоро ба якдигар «мувофиқ» карданӣ мешаванд ва барои ин тамоми халқу қабилаҳое, ки дар он маъхазҳо зикр шудаанд, байни худ ва бо дигар номҳои этникӣ (ва географии) Осиёи Миёна муқоиса менамоянд. Аммо то ба ҳол ягон ақидаи муайян нест.

Кайҳо боз таҳмин мекунанд, ки дар матни Страбон котибон хато кардаанд ва аслан «асиҳо, пасианҳо...» не, балки «асиҳо, ё пасианҳо» будааст, ки мувофиқи қоидаҳои китобат чунин саҳв аз эҳтимол дур нест. Агар чунин бошад, ин ду номи ҳамоно як халқ аст. Халқе, ки Страбон «сакараулҳо» номидааст, бешубҳа, айнан ҳамоно «сараукҳо»-и Помпей Трог мебошад. Бисёр забоншиносон ин ду номро муқоиса карда ва дигар маъхазҳоро истифода бурда, иддао мекунанд, ки номи дурусти он халқ «сакараукҳо» мебошад, ки аз калимаи онҳо таҷдиднамудаи «сакаравака» (яъне «сакоиҳои тезҳаракат») ⁸ пайдо шудааст.

Инак гуфтаҳои болоиро ҷамъбаст менамоем:

Страбон	Помпей Трог
Асиҳо	Асиҳо
Пасианҳо (асианҳо)	Асианҳо
Тахориҳо	Тахориҳо
Сакараулҳо (=сакараукҳо)	Сараукҳо (=сакарукҳо)

⁶ Оид ба тавзеҳи тадқиқоти олимони Япония ниг.: Haloun G., 1937, s. 246-249.

⁷ Рерих Ю.Н., 1963, с. 120.

⁸ Дар ин бора ниг.: Литвинский Б.А., 1960 б, с. 92-93 (дар ҳамоно ҷо адабиёти оид ба ин масъала), вале дигар ақидаҳо ҳам ҳастанд. Масалан, Э.А.Грантовский дар Конференсия байналхалқӣ оид ба проблемаи Кушониён дар Душанбе (соли 1968) баромад карда, гуфта буд, ки «сакаравака»-ро «сакоиҳои сафед» хондан даркор.

Акнун ба маъхазҳои хитой мурочиат мекунем. Дар онҳо усуниҳо, сз ва да-йучиҳо номбар шудаанд. Этноними «усуни» дар забони миёнаи хитой бояд *Uosuən ва дар забони қадимаи хитой бояд *Oswəp талаффуз мешуд. Аксар вақт чунин ақида ҳам изҳор мегардид, ки усуни ин ифодаи асиҳо ба хитой аст, масалан, А.Н.Бернштам⁹ ин ақидаро қатъиян тарафдорӣ мекард. Дар ин ҷо ғайр аз шабоҳати садой мувофиқати маъхазӣ низ ҷой дорад – мувофиқи маъхазии хитой усуниҳо йучиҳоро торумор карданд, мувофиқи Помпей Трог бошад, асиҳо шоҳони тахориҳо сакараукаҳоро аз байн бурданд.

Вале асли масъала он қадар сахл нест. Маъхазшиносии номӣ И.Маркварт имконпазирии чунин шабоҳатро саҳт танқид карда буд.¹⁰ Г.Халоун ҳам ҳаққонӣ қайд мекунад, ки аз рӯи маъхазҳои хитой усуниҳо дар ҳуди Ҳафтруд ва Тиёншон мондаанд ва ягон ишорате нест, ки онҳо ба ҷануби Осиёи Миёна ҳаракат кардаанд, ҳол он ки асиҳои муаллифони қадим яқинан ба ҷануб кўчидаанд. Бинобар ҳамин вай муодилаи усуниҳо = асиҳоро «баҳснок»¹¹ менамояд. Бояд гуфт, ки ба ақидаи мутахассиси барҷастаи лингвистикаи таърихӣ Хитой Э.Пуллейблэнк муодилаи усуниҳо = асиҳо (ё асианҳо) аз нуқтаи назари таърихӣ лингвистӣ ҳам беасос аст¹². Хуллас, иддаои як будани усуниҳову асиҳо (асианҳо), ки дар адабиёт, аз ҷумла, дар адабиёти махсус низ вомерӯрад, танҳо тахминест, ки асоси казой надорад.

Дар бобати сз ҳаминаро гуфтан даркор – дар даврае, ки аз он суҳан меравад сз бояд «сзк» талаффуз мешуд. Алҳол ҳама эътироф мекунанд, ки сз ҳамоно сакоиҳои маъхазҳои форсии қадим ва антиқӣ мебошанд.

Бармегардем ба сари қаҳрамони асосии ин драмаи таърихӣ – ба сари йучиҳо. Дар бораи дар давраҳои қадим ҷӣ гуна талаффуз шудани ин ном дар байни синологҳо як фикри ягона нест. Пештар мегуфтанд, ки ин ном ngint-tsie ё ngiwât-tia талаффуз карда мешуду барои хитоиҳо got-ti, gut-ti, geti барин номҳои аҷнабиرو ифода менамуд¹³. Алҳол Пуллейблэнк исбот мекунад, ки ин тавзеҳ нисбат ба давраҳои сонӣ дуруст аст ва дар он давраҳое, ки йучиҳо ба доираи назари маъхазҳои хитой афтиданд, номи хитоии онҳо Ywāti барин ягон номро бояд инъикос мекард¹⁴.

Ҳамаи ин нозуқиҳои забонӣ аҳамияти калон дорад. Вобаста ба он ки номи «йучӣ» дар қадим ҷӣ гуна талаффуз карда мешуд, онҳоро ба ин ё он халқе, ки аз маъхазҳои антиқӣ маълум мебошанд, нисбат медиҳанд.

Аз нимаи аввали асри XIX чунин тахмине ҳам ҳаст, ки йучиҳо ин массагетҳо мебошанд. Аз олимони советӣ С.П.Толстов яке аз пешгуздорандагони ин тахмин аст.

С.П.Толстов чунин фарзияи О.Франкero ба асос мегирифт, ки аз Осиёи Миёна ба шимолу шарқ кўчидани як қисми массагетҳо факти баҳснопазир мебошад, ҳол он ки аслашро гирем, ин иддао ягон далели қатъӣ надорад. Чун дар он давра гўё аниқ муқаррар шуда буд, ки «йучиҳои кабир» бояд дар қадим «гватҳои (ё гатҳои) кабир» талаффуз мешуданд, С.П.Толстов номи «массагетҳо»-ро «гетҳои кабир» таъбир намуд ва дар ҳамин асос даъво кард, ки йучиҳо ҳуди ҳамоно массагетҳо мебошанд¹⁵. Асоси ин даъво нуктаҳои ғалату

⁹ Бернштам А.Н., 1947 а, с. 43.

¹⁰ Marquart J., 1901, s. 204, Anm. 5.

¹¹ Haloun G., 1937, s. 252–254.

¹² Pulleyblank E.G., 1961 а, р. 29.

¹³ Maenchen-Helfen O., 1945, р. 77.

¹⁴ Pulleyblank E.G., 1966 а. s. 17–18.

¹⁵ Толстов С.П., 1948 а, с. 242–245.

беасос мебошанд. Бо вучуди ин, С.П.Толстов ба миён омадани дигар хел таъбиру тафсирро бидуни мулоҳиза имконнопазир донистааст.

Дар «Таърихи халқи тоҷик» ақидаи тарафдорони муодилаи йучиҳо=массагетҳо муфассал зикр гардида, дар айни ҳол, қайд карда мешавад, ки дар байни олимони советӣ, аз ҷумла, И.И.Умняков,¹⁶ муқобилони ин ақида ҳам ҳастанд. Дар омади гап гуфтан лозим, ки этимологияи дурусти каллаи «массагетҳо» то ба ҳол муайян нашудааст.

Пештар И.Маркварт, ҳозир Э.Пуллейблэнк чунин тафсирро ба ҳақиқат наздик мешуморанд, ки талаффузи қадимии йучиҳо (Ywati) номи қабилаи ятиҳо мебошад, ки Птолемей (VI, 2) онҳоро ҳамсоия тахориҳо гуфтааст¹⁷.

Номи тахориҳоро бошад, баъзан бо номи сарзамини Даван алоқаманд мекунанд. Дар аҳди қадим ин ном ба хитой бояд dá'iwán талаффуз карда мешуд, ки он, эҳтимол, номи маҳаллии *Taxwar (тахор)-ро¹⁸ ифода менамуд. Дар адабиёти таърихӣ чунин ақида мақоми мустаҳкам дорад, ки Даван Фарғона аст. Ягон асос нест, ки ин ақида дигар карда шавад ва он ҳама ҷиду чаҳде, ки ҳам пештар ва ҳам ҳозир ба мақсади кашидани Даван (ба тарафи Помир, ба тарафи Туркистони Марказӣ) карда мешавад, мутлақо эътибор надоранд.

Аз дигар тараф, ҳам муаллифони асрҳои IV ва ҳам муаллифони асрҳои минбаъда «йучиҳоро» мудом «тахор»¹⁹ тарҷума кардаанд, ки ин ақидаи иртибот доштани тахору йучиҳоро бори дигар тақвият медиҳад.

Дар вақтҳои охир майли ба ҳамон гурӯҳҳои аҳолии Туркистони шарқӣ нисбат додани йучиҳо (ва тахорҳо) боз зӯр шуда истодааст. Аз авлоди асри миёнагии онҳо дастнависҳое ба мо расидаанд, ки ба ду забон навишта шуда ва он забонҳоро шартан «тахорӣ» номидаанд. Ин забонҳо ҳиндуаврупоӣ бошанд ҳам, на ба забонҳои ҳиндӣ шабоҳат доранд ва на ба забонҳои эронӣ. Аз муҳаққиқони советӣ Ю.Н.Рерих ва В.В.Иванов²⁰ моили ин ақидаанд.

Олими Япония К.Еноки ҳамаи ин мушкилотро бо роҳи зерин баргараф кардани шудааст. Вай ҳаминро ба асос гирифтааст, ки маъхазҳои антиқӣ ва хитой ҳуди ҳамон як воқеаро не, балки ду воқеаи пайдарпай – ду марҳалаи истилои Бохтарро инъикос кардаанд, яъне давраҳои аввали истилои маъхазҳои антиқӣ ва давраҳои минбаъдаи истилои маъхазҳои хитой тасвир кардаанд. Дар ин сурат ҳоҷат нест, ки йучиҳо ба ягон халқи дигар, ки дар маъхазҳои антиқӣ зикр шудаанд, нисбат дода шаванд. К.Еноки мисли Г.Халоун таклиф мекунанд, ки йучиҳо скиф шумурда шаванд. Вай тахмин мекунанд, ки шомилони маданияти Пазирек дар сарзамини йучиҳо зиндагӣ мекарданд. «Ба ақидаи ман, – менависад К.Еноки, – йучиҳои асри сеуми то миллод аз рӯи манзил ва иқтисоди худ ба туркҳои асрҳои шашу ҳафт хеле монанд мебошанд ва он ҳодисае, ки чун кӯчи йучиҳо маълум аст, аслан кӯчи ин ё он гурӯҳи халқе аз ҷое ба ҷое не, балки васеъ шудани ҳудуди шарқӣ ва шимолии давлати йучиҳо буд».²¹ Бояд гуфт, ки ҷиҳати лингвистии муодилаи йучиҳо=скифҳо Э. Пуллейблэнк саҳт танқид кардааст, дигар ҷиҳатҳои ин нукта ҳам асоси мустаҳкам надоранд.

¹⁶ Умняков И. И., 1940; 1946.

¹⁷ Marquart I., 1901, s. 206; Pulleblank E.G., 1966 a, p. 22.

¹⁸ Pulleblank E. G., 1966 a. p. 22.

¹⁹ Рерих Ю. Н., 1943, с. 122.

²⁰ Дар ҳамон ҷо, с. 122-125; Иванов В. В., 1967.

²¹ Enoki K., 1959, p. 227-232.

Умуман, дар панҷоҳ соли охир ба туфайли тадқиқоти лингвистии олимони мамлакатҳои гуногун, аз ҷумла олимони советӣ, ҳалли масъалаи йуҷиҳо тақдир дид. Хеле маълумот ба даст омад. Бисёр таҳминро назарияҳои мутақобил ба миён омаданд. Вале тамоми ин ҳабару маълумоту факту мушоҳидаҳо алҳол дар як манзараи муайян нағунҷида истодаанд. Аз афти кор, ин гуна манзараи муайян дар оянда ба вучуд оварда мешавад.

Тамоми қорҳои дар ин бобат шударо аз назар гузаронда бояд гуфт, ки дар ҳалли ин масъала аҳамияти мадрақҳои археологӣ беш аз пеш афзуда истодааст.

Дар бобати роли муносибатҳои мутақобили хитойҳою хуннҳою йуҷиҳо дар заволи Юнону Бохтар С.П.Толстов изҳори ақида мекунад, ки «...Умуман, аз тарафи «барбарӣҳо» истило шудани Бохтар ба сӯи ҷануб, зидди душманони анъанавии худ ҳаракат кардани қабिलाҳо, пеш аз ҳама, ҳаракат кардани қабिलाҳои назди Арал аст»²². Ба фикри мо ҳам, маҳз ҳодисаҳои, ки дар маҳалҳои дур аз Осиёи Миёна рӯй додаанд, ҳақиқатан, боиси он гардидаанд, ки ба ноҳияҳои шимолии Осиёи Миёна урдуи мутааддиди кўчманчиён – йуҷиҳо зада даромаданд ва дар навбати худ дигар қабिलाҳоро халқҳои кўчманчиҳои Осиёи Миёна ба ҳаракат оварданд. Ҳамин тариқ, гӯё реаксияи мусалсал ба амал омад. Вале реаксияи мазкур, метавонист фақат ба ҳамин шарт ин қадар бо шиддат ҷараён ёбад, ки агар ташбеҳи болоиро бори дигар қор фармоём – дар «деги» вазъият «массаи критикӣ» ба вучуд омада буд.

Ҳамлаи қатъӣ ба Юнону Бохтар

Соли 206 пеш аз милод, даҳҳо сол қабл аз он, ки йуҷиҳо ба хоки Осиёи Миёна дохил шуданд, дар сарҳадҳои давлатии Юнону Бохтар аллакай урдуҳои сершумори кўчманчиён меистоданд. Таназзули минбаъдаи давлати мазкур, аз афти қор, боиси мудом аз даст рафтани ноҳияҳои шимолии он гардид. Ба муносибати ҳаракатҳои, ки аз даҳолати йуҷиҳо ба амал омаданд, ба Юнону Бохтар ҳуҷуми қатъӣ сар шуд. Мо наметавонем, ки ин воқеа ҳақиқатан чӣ гуна ҷараён дошт. Яке аз таҳминҳои имконпазир (ки мисли тамоми дигар таҳминҳо бисёр ҷойҳои суғоридора) чунин аст: сақоиҳо аз тазйиқи йуҷиҳо гурехта, аз гузаргоҳҳои кўчистони Туркистони шарқӣ ва Помир гузашта, ба Ҳиндустони шимолу шарқӣ омаданд²³. Сақаруқҳои, ки дар маҷрои миёнаи Сир маскун буданд, Суғро истило намуда, аз он ҷо ба воҳаи Марв дохил шуданд ва ба ҷануб ба тарафи Сакистон (Систони ҳозира) ва Ҳиндустони шимолу ғарбӣ ҳаракат карданд. Иттиҳодияи калони тоифаҳо аз атрофи Фарғона (тахорҳо?) ва аз Ҳафтруд, инчунин дигар ғавҷи кўчманчиён аз назди Арал ба ҷануб – ба тарафи Бохтар раҳсипор шуданд.

Сафири Хитой Чжан-Сян соли 128 пеш аз милод тавонистааст қайд кунад, ки йуҷиҳо Дахя, яъне Бохтарро истило карданд, вале дар он вақт қароргоҳи сардори йуҷиҳо дар шимолтари Аму воқеъ буд²⁴. Аз афти қор, дар марҳилаҳои аввал волиёни вилоятҳои Бохтар ба йуҷиҳо фақат итоати вассалиро ба гардан гирифтаанд, вале сонитар, баъди ба ҷануб ҳаракат кардани лашкари йуҷиҳо маъмурияти йуҷиҳо низ таъсис ёфтааст.

Эҳтимол, ҳақ ба ҷониби А.К.Нарайн аст, ки навишта буд: ба давлати Юнону Бохтар бо роҳҳои гуногуни амалиёт халқҳои гуногун дар вақтҳои гу-

²² Толстов С.П., 1948 а, с. 245.

²³ Литвинский Б.А., 1960 а, с. 8-11.

²⁴ Бичурин, П, с. 151-152.

ногун ҳамла кардаанд²⁵. Дар натиҷа Юнону Бохтар суқут ёфт. Дар охири асри II–нимаи аввали асри I охирин мулкҳои волиёни Юнону Бохтар истило гардида, барҳам дода шуданд.

Ба ҳамин тариқ, бар хилофи Порт, ҳамлаи кўчманчиён боиси тамоман завол ёфтани давлати Юнону Бохтар гардид.

2. ОСИЁИ МИЁНА ДАР АСРҲОИ II-I ПЕШ АЗ МИЛОД

Бохтар ва Суғд

Аз тарафи йуҷиҳо истило шудани Бохтар боиси минбаъд пароканда ва ғайримутамарказ шудани он гардид. Вақтҳои аввал дар ҳар як шаҳр ва маҳалҳои атрофи он ҳоким менишаст. Ин тарзи идора аз замонҳои давлати Юнону Бохтар монда буд. Маъхазҳои хитой хабар медиҳанд, ки дар ихтиёри ҳокими йуҷиҳо панҷ вилоят вучуд дошт. Баъди ба Даҳя – Бохтар кўчидан «хонаводаи йуҷиҳо ба панҷ хонаводаи ҳокимон тақсим шуд»²⁶. Ин матн далолат мекунад, ки тақсимои территориявии йуҷиҳо ба принципи авлоду қабилавӣ асос ёфтааст ва ин принцип дар байни кўчманчиёне, ки баъдҳо ҳам ба Осии Миёна омадаанд, бисёр дучор мешавад.

Волиёни ин вилоятҳо унвоне доштанд, хитойҳо онро бо калимаи «хи-хэу» (талаффузи қадимияш *hear-goh*) ифода кардаанд. Қариб шакке нест, ки ин ҳуди ҳамон унвон мебошад, ки баъдҳо дар тангаҳои Кушониён ба намуди уявуга ба назар мерасад ва сипас, ба туркҳо ба шакли «ябғу» гузаштааст. Ба ақидаи Г.Бейли, баромади унвони мазкур форсӣ ва маънояш бояд «сардор» бошад.²⁷

Тартиби реалии воқеаҳое, ки дар асрҳои II–I пеш аз милод ҷараён ёфтаанд, амалан маълум нестанд. Ягона маълумоте, ки мо дорем, аз тадқиқи материалҳои нумизматӣ ва археологӣ ба даст омадаанд.

Эҳтимол, баъди заволи давлати Юнону Бохтар ҳам, дар сарзамини Бохтар обола ном пули майдае дар муомилот буд, ки рӯиш расми подшоҳи Юнону Бохтар – Евкратидро дошт. Тангаҳое, ки дар ҷануби Тоҷикистон ёфт шудаанд, далолат мекунанд, ки ин тангаҳо дар замони йуҷиҳо ҳам, яъне дар охири асрҳои II–I пеш аз милод бароварда мешуданд. Зотан ин тангаҳо айнан ба намуди тангаҳои ҳуди Евкратид сикка зада мешуданду фақат навиштаҷоти онро андак дигар мекарданд. Тахмин меравад, ки аз ин хел тангаҳо чанд намуд бароварда шудааст (онҳо аз Ҳисор ва Қубодиён ёфт шудаанд)²⁸.

Дигар тангаҳо низ хеле муҳиманд, ки ба намуди тангаҳои яке аз охири подшоҳони Юнону Бохтар Гелиокл бароварда шудаанд. Баъзе аз ин тангаҳо ба тангаҳои Гелиокл қариб айнан монанд аст, дар баъзе дигари онҳо сураати асп ҳаст, ки дар тангаҳои Гелиокл набуд. Тангаҳои сураати аспдор тангаҳои давраи сонӣ мебошанд ва, аз афти қор, аз ягон дигаргуниҳои сиёсӣ ва шояд аз кўшишҳои марказонии ҳокимият дар асри I пеш аз милод далолат менамоянд. Ин тангаҳо дар водиҳои Сурхандарёву Ҳисор²⁹ ва дар райони Фархори Тоҷикистон ёфт шудаанд.

²⁵ Narain A.K., 1962, p. 138.

²⁶ Бичурин, II, с. 184, 227.

²⁷ Дар ин бора ниг.: Литвинский Б.А., 1967 б, с. 36.

²⁸ Мандельштам А. М., 1966 в.

²⁹ Массон В.М., 1957 б.

Дар Суғд ҳам ба тақлиди тангаҳои Юнону Бохтар сикка мезаданд. Вале чун намуна тетрадирхамҳои Евтидем истифода мешуд. Як қисми ин тангаҳо ба нусхаи қадимии асли монанданд. Эҳтимол, дар нимаи дувуми муддати мавҷудияти давлати Юнону Бохтар сикка зада мешуданд (ва дар муомила буданд), яъне дар ҳамаи даврае, ки Суғд, мумкин аст, аз зери ҳокимияти Юнону Бохтар аллакай озод шуда буд. Дигар навъ тангаҳо, ки аз нусхаи асли хеле фарқдоранд, эҳтимол, баъди суқути Юнону Бохтар сикка зада мешуданд. Ин тангаҳо, аз афти қор, ба воҳаи Бухоро тааллуқдоранд.³⁰

Ғайр аз ин дар Суғд (ва қисман дар Бохтар) дигар тангаҳо ҳам дар муомилот буданд. Тангаҳое, ки дар паси он сурати камонгар сабт шудааст, ҷолиби диққат мебошанд; бо хатти юнонӣ номи шоҳи Селевкиён Антиох навишта шудаасту вале дар рӯи танга расми Антиох не, балки расми волии маҳаллӣ нақш ёфтааст. Ин гуна тангаҳо аз Тали Барзуи қарибии Самарқанд ва аз Панҷакент ёфт шудаанд.

Тангаҳое, ки дар онҳо номи Гиркод сабт шудааст, хеле бисёранд ва хати онҳо қисман юнонӣ ва қисман суғдӣ мебошанд. Р.Гиршман тақлиф мекунад, ки навиштаҷоти юнонии баъзе тангаҳо ин тавр хонда шавад: «[Тангаи] Гиркод [писари] Ардетри сакараук». Дар сурати суғдӣ будани навиштаҷот номи мазкурро Артадр (ё Аратадр) ва сакараукро «сакараг» хондааст.³¹ Дар асоси ин тавр хондани навиштаҷоти тангаҳо Р.Гиршман иддао мекунад, ки Суғдро маҳз сакараукҳо ишғол кардаанд ва дар он маскан гирифтаанд ва зотан, аз ҳисоби сарвати ин вилояти бойиқадори онҳо хеле афзудааст. Вале ҳуди ин тавр хондани навиштаҷоти тангаҳо боиси шак аст.

Дар поёноби Кофарниҳон (водии Бешкент) ва дар маҳалли Бобошоб (дар соҳили чапи Аму, дар байни истоҳи Тошрабат ва Муқрӣ) сағонаҳои калони кўчманчиён кашф шудаанд. Онҳо андак дуртар аз воҳаҳои муқиминишини зироаткор, дар маҳалҳои нимбиёбон, вале дар қарибии чоҳу чапмаҳо воқеъ гардидаанд. Сағонаҳо берун аз ҳудуди заминҳои обӣ воқеъ гаптаанд. Ба ҳамин тариқ, мавқеи онҳо нисбат ба тамоми воҳаҳо гўё як навъ мавқеи ҳукмрониро дорад. Аз дигар тараф, сағонаҳо дар мобайни убургоҳҳои Аму ҷой гирифтаанд. Ҳамаи ин чунин нуктаро тақвият медиҳад, ки дар замони ба ноҳияҳои шимолии Бохтар кўчидани одамон, шумораи зиёди мардум ба тарзи ҳаёти нимкўчманчигӣ гузашта буданд.

Аз сағонаҳое, ки дар водии Кофарниҳон тадқиқ шуданд, материали фаровон – аслиҳа (пайкон, ханҷар ва ғ.), асбоби зинат (аз ҷумла, тиллоӣ), сафолот ва ғ.³² ба даст омаданд. Аксари ин ашё, бешак, аз аҳолии маҳаллии муқимӣ гирифта шудааст, масалан, асбобҳои сафолии ҳоси бохтариҳо ва ғ. Ин далолат мекунад, ки ба туфайли таъсири маданияи аҳолии маҳаллӣ бисёр унсурҳои маданияти Бохтар дар маишати кўчманчиёни истисморгар бо суръату вусъат қорӣ гардид. Ҳафриёт маълум кард, ки навомадаҳо мувофиқи намуни антропологии худ ба сокинони ноҳияҳои шимолии Осиёи Миёна – ба сакоҳои ва усуниҳои Ҳафтруду Назди Арал хеле қаробатдоранд ва зимнан таъсири ан-

³⁰ Массон В. М., 1954.

³¹ Ghirshman K., 1946, p.111-115; Массон В. М., 1955, с. 42-43; ИТН, I, 1063, с. 34-347. Дар бораи мушқилоти хондани навиштаҷоти суғдӣ тангаҳои ин давра ниг.: Henning W.B., 1958, s.26.

³² Мандельштам А.М., 1966 а; 1975. Дар солҳои охир бо ҳафриёти қўрғонҳои водии Бешкент (райони Шахрӯзи РСС Тоҷикистон) яке аз отрядҳои Экспедицияи археологии ҷануби Тоҷикистон машғул аст, ниг.: Медведская И. Н., 1976).

тропологии муғулсимоҳо ҳам возеҳ ба назар мерасад.³³ Вале эҳтимол дорад, ки ин ёдгории бегонагон не, балки ёдгории аҳолии кўчманчии Бохтар бошад (фарзияи Б.А.Литвинский).

Сағонаҳои кўчманчиёни навомада дар Суғд ҳам тадқиқ шудаанд. Масалан, сағонаҳои Қўймазор ва Лавандак аз ҳамин қабиланд³⁴. Аҳамияти таърихию маданияи ин сағонаҳо ба аҳамияти сағонаҳои Бохтар қариб баробар аст. Дар ин ҷо, яъне дар Суғд ҳам навомадаҳо аз маданияти аҳолии маҳаллии муқимӣ баҳравар шудаанд.

Давлати қадимии Фарғона – Даван

Дар маъхазҳои хитоии асрҳои II–I пеш аз милод Даван ном як кишвари васеи пурсарвати серодам тасвир шудааст. Аксарияти куллии муҳаққиқон – ҳам русҳо ва ҳам хориҷиён Даванро дар Фарғона ҷой медиҳанд. Муаммо дар ҳамин, ки баромади калимаи «Даван»-ро, ки ба калимаи «Фарғона» ҳеҷ монандӣ надорад, ҷи хел шарҳ додан мумкин бошад. Умуман, калимаи «Даван» то асри III пеш аз милод дучор меояд. Баъд номҳои «Бохан» ва «Полона» ба назар мерасанд ва зимнан ишорат меравад, ки ин ном муроди «Даван»-и қадим аст. Шубҳае нест, ки Полона транскрипсияи хитоии калимаи Фарғона мебошад³⁵. Дар бобати Даван бошад, ҷи тавре дар боло ҳам қайд кардем, чунин ақида пешниҳод шудааст, ки хитоӣҳо зери номи Даван кишвареро дар назар доштанд, ки номи он бо номи тахорҳо (Taxwar) алоқаманд аст.

Мувофиқи маълумоте, ки дар охири асри II пеш аз милод аз Хитой дастрас шудааст, аҳолии Фарғона 300 ҳазор нафар будааст. Вале дар он вақт рӯйхатгирии аҳолий набуд ва инчунин усулҳои тақрибан муайянкунии шумораи аҳолий низ вуҷуд надошт. Ба ин сабаб рақами мазкур маҳсули ҳаёли сайёҳ аст, на хабари аниқу дақиқ. Дар Даван бисёр шахру деҳаҳои калон будааст (сарчашмаҳо 70 номгӯйро додаанд). Шаҳри асосии Даван - Арши будааст.

Ривоят мекунад, ки «мардум чашмони ҷӯкида ва риши ғуллӣ доранд, дар тиҷорат моҳиранд... Занонро ҳурмат мекунад. Зан чизе гӯяд, шавҳар ҳақ надорад, онро иҷро накунад»³⁶.

Даван чун мамлакате тасвир шудааст, ки хоҷагии қишлоқи мутараққӣ дорад. Дар ин ҷо тоқзорҳои калон будааст. Шаробе мекашидаанд, ки даҳҳо сол нигоҳ медоштаанд. Юнучқа мекиштаанд (номамро алафи «му-су» гуфтаанд).³⁷

Хусусан, аспҳои Фарғона машҳур будаанд. Масалан, дар байни онҳо арғумоқҳое будаанд, ки ҳар як аспрофзодаи мамлакатҳои ҳамсоя орзу мекард, соҳиби чунин аспе шавад. Хитоӣҳо, алалхусус, дар орзуи он аспҳои Фарғона буданд, ки «хун метаровиданд». Онҳо ин аспҳоро аспҳои илоҳӣ меномиданд ва итминон доштанд, ки савори ин гуна асп ба «абадистон» расидан мумкин аст. Хусусан, императори оли ханҳо Ву-ди, ки шабурӯз илоҷи ҷовид шуданро меҷуст, мудом орзу мекард, ки соҳиби чунин аспҳои хунтаровиш шавад. Ин аспҳои Фарғона дар Хитой, ҳатто мавриди парастии шуданд. Кор ба дараҷае расид, ки шоирон дар ҳаққи ин аспҳо қасидаҳо гуфтанд. Лекин ин аспҳо ба қасида не, балки ба муолича мӯҳтоҷ буданд, хун таровидани ин аспҳо, ки ба

³³ Кияткина Т. П., 1955, с. 6, 8; 1976, с. 86-125.

³⁴ Обельченко О. В., 1956, 1961.

³⁵ Мувофиқи анъанаи маъхазҳои хитой P'o-1o-на дар сарчашмаҳои солҳои 436-437 дучор мешавад (Pelliot P., 1934, p. 41).

³⁶ Бичурин, II, с. 161-162, 188.

³⁷ Дар ҳамон ҷо, с. 161-162, 186-188.

назари хитоиҳо қудрати илоҳӣ менамуд, аслан аз газидани кирму кана хуншор шудани пӯст буд.

Императорҳои Хитой мекӯшиданд, ки Даванро тасхир намојанд. Халқи Даван ба муқобили истилогарон дар муддати солҳо ҷанги вазнини хунин бурд. Соли 104 пеш аз милод ба Даван 60 ҳазор лашкари савора фиристода шуда, илова бар он ба мадади онҳо, ҷӣ тавре сарчашмаи хитой менависад, «даҳҳо ҳазор ҷанговарони ҷавони хитой» дода шуд. Ин лашкари сершумор шикаст хӯрда, ба мақсад нарасид ва боқимондаи ночизи он қафо гашт. Баъди ин ба Даван бори дувум ҳуҷум карданд, ки дар он лашкари шастҳазорӣ ва даҳҳо ҳазор мададгори ширкат доштанд. Фарғонагиҳо зеро роҳбарии шоҳи худ Муғия зидди истилогарон фидокорона ҷангиданд. Гарчанде дар ин муҳориба бисёр фарғонагиҳо ҳалок шуданд ва худи Муғия бо роҳи хиёнат кушта шуд, истилогарон Даванро гирифта натавониста, маҷбур гардиданд, ки ақиб раванд. Барои таъмини идомаи сиёсате, ки Муғия мебурд, баъди вай додарашро ба тахт шинонданд.³⁸

Ба ҳамин тариқ, халқи Фарғона бо мадади дигар халқҳои ҳамсоии Осиёи Миёна истилои оли Ханҳоро рафъ кард ва истиқлоли худро нигоҳ дошт.

Халқҳо ва ноҳияҳои шимолӣ

Яке аз халқҳои, ки дар мушқилӣ дастгирӣ фарғонагиҳо шуд, канғуйҳо буданд (талаффузи қадимааш khaп-kiah). Дар сарчашмаҳо Канғуй муфассал тасвир шудааст. Аз як тараф Канғуй бо Даван, яъне Фарғона, ҳамсарҳад буд ва зоҳиран, ин сарҳад аз ҷанубу шарқ мегузашт. Дар ҷануб ҳудуди Канғуй бо мулки йуҷиҳо мепайваст. Дар шимолу ғарб сарзамини Канғуй то Ян-сай, яъне то ҳоки қабилҳои сармату олони Назди Арал тӯл мекашид ва ин қабилҳо тобеи Канғуй буданд.³⁹

Худи канғуйҳо киҳо буданд? Маркази сарзамини беканори онҳо дар кучо буд? Ақидаи С.П.Толстов, ки мувофиқи он Канғуй ва Хоразм як чизанд, дар илми таърихшиносӣ ҳеле маъмул буд ва муддати дароз баҳснопазир доништа мешуд.⁴⁰ Вале тадқиқи муфассали сарчашмаҳо ва натиҷаи тадқиқотҳои навтарин нишон доданд, ки бисёр фактҳо муқобили ин ақида мебошанд.

Чарогоҳи канғуйҳо, эҳтимол дар лаби Сир воқеъ буда, қароргоҳи ҳокимони онҳо дар қарибиҳои Тошканд ҷой дошт. Ба ҳамин тариқ, маркази Канғуй дар маҷрои миёнаи Сир буд. Аз ин ҷо маълум, ки чаро канғуйҳо ба мадади фарғонагиҳо омада, зидди хитоиҳо ҷангиданд. Хоразм бошад, дар як ғӯшаи дурдасти сарзамине воқеъ буд, ки ба Канғуй итоат мекард.

Нисбати этникии канғуйҳо мавриди баҳси олимони қарор гирифтааст. Ақидае ҳаст, ки онҳо турк мебошанд. Баъзеҳо исбот мекунанд, ки канғуйҳо аз мардумони тахоризабонанд. Вале дурусташ ҳамин, ки онҳо аз мардумони эронизабон буда, авлоду ворисони сакоиҳои Сир мебошанд.

Сарчашмаҳо канғуйҳоро «аҳли кўчӣ» номидаанд. Инчунин ривоят меравад, ки мувофиқи урфу одат Канғуй «айнан бо Янсай як аст». Вале дар Янсай «мардум андаруни чордевори кулӯҳӣ зиндагӣ мекунанд». Дар ҳақиқат, дар территорияи Қанғуй манзилгоҳҳо ҳеле бисёр буданд».⁴¹

³⁸ Бичурин, II, с. 163; I, с. 162-167 б, с. 350-351.

³⁹ Бичурин, I, с. 150, 165, 166, 229.

⁴⁰ Толстов С. П., 1948 а, с. 20-26.

⁴¹ Литвинский Б. А., 1968.

Аз рӯи маъхазҳои хаттӣ маълум мешавад, ки Канғуй иттиҳоди тавоноии давлатӣ буд. Дар айни авҷи тараққиёти худ дар асри I пеш аз милод 120 ҳаз. лашкар дошт. Канғуй сиёсати мустақилонаи хориҷиро пеш мебард ва ба ҳам-соҳаҳои худ дар муборизаи онҳо зидди истилогарони аҷнабӣ мадад мерасонд. Дар замони осоишта ҳам Канғуй ба намояндагони оли Ханҳо равшан нишон медод, ки оли Ханҳоро заррае писанд намекунад ва онҳо маъюсона хабар мекашиданд, ки «Канғуй... сарбаланд ва саркаш аст».⁴²

Таърихи минбаъдаи Канғуй равшан нест. Ханӯз дар соли 270 пеш аз милод вай ба мамлакатҳои хориҷи Осиёи Миёна ҳайъатҳои сафорат мефиристондааст. Баъдтар Канғуй тамоман аз қувват монда, ба ҳайъати давлати Хайтолиён дохил мешавад.

Тадқиқоти археологӣ маҷрои миёнаи Сир нишон дод, ки дар ин ҷо сағонаву бошишгоҳҳо бисёранд. Аввалин бошишгоҳе, ки тадқиқ шуд (аз тарафи Г.В.Григорьев), бошишгоҳи Қавунчи назди Янгийул буд. Дар паҳлуи ин бошишгоҳ сағонаи Чуно воқеъ гардидааст. Археологҳо маданияти маҷрои миёнаи дарёи Сирро, ки дар асрҳои охири пеш аз милод ва асрҳои аввали милод вуҷуд дошт, маданияти Қавунчию Чуно меноманд. Доираи ин маданият баъдҳо вусъат ёфта, то ба кӯҳҳои Қаромазор ва Самарқанд расид. Ана ҳамин маданият маҳз маданияти Канғуй мебошад. Мувофиқи пайдоиши худ ин маданият, бешак, маданияти маҳаллӣ аст. Аз рӯи мадракҳои бостоншиносӣ маълум шуд, ки дар байни бутҳои канғуйҳо Фарн ном буге низ будааст, ки ба қатори бутҳои дини зардуштӣ медарояд. Ин бут ҳофиз ва ҳомии ҳам ҳокимон ва ҳам парастори рӯзгору оилаву саломатӣ мебошад. Баъзан ин бут ба намуди ғусфанд мучассам карда мешуд. Маҳз ба ҳамин сабаб аҳли Канғуй дастаи зарфҳои худро ба шакли ягон ҳайвон – дар ин сурат, ба шакли ғусфанд месохтанд (боқимондаҳои ин тасаввурот дар байни тоҷикон дар рӯзҳои мо ҳам ба назар мерасанд)⁴³.

Усун (талаффузи қадимиаш *O-swən) иттиҳоди калони қабилаҳоест дар шимолу шарқи Осиёи Миёна ва Туркистони шарқӣ. Мувофиқи ривояте усунҳои аввал дар Муғулистон сокин шуда, баъд ба ғарб кӯчиданд. Ҳокими усунҳо Кунмо ном дошт (кун-бағ «сардори қабилаҳо»). Ривоят ҳафт, ки усунҳо дар Муғулистон зиндагӣ мекардаанд ва кунмо Нан-доу-мӣ ҳокими онҳо будааст. Баъдтар ба усунҳо йучиҳо ҳамла карданду Нан-доу-мӣ кушта шуд ва усунҳо ба хоки хуннҳо кӯчиданд, ки шояд хуннҳо онҳоро тарафгирӣ кунанд (мувофиқи як варианти дигар хуннҳо ҳудашон сардори усунҳоро куштаанд). Аз Кунмои кушташуда як писарчаи навзод мондааст. Боре парастори ин писарчаи навзод «кӯдакро парпеч карда, мобайни алафҳо монду ҳудаш рафт, ки қути лоямуге пайдо кунад. Гапшта омада дид, ки модагурге ба кӯдак сина медахад ва зоге пораи ғӯшт дар минқор болои онҳо чарх мезанад. Парастор пиндошт, ки ин кӯдак бут аст ва ўро бо эҳтиёт бардошта, ба назди хуннҳо бурд. Ба шанюи хуннҳо ин писарак писанд омад ва ўро ба тарбият гирифт. Вақте кунмо ба балоғат расид, шанюи раиӣ падарашро ба ихтиёри вай дод ва сардори лашкар таъин кард. «Кунмо қувват гирифта, дар охири охири ба йучиҳо, ки ба ғарб кӯчида буданд, ҳуҷум кард ва қасоси падарашро гирифта, онҳоро торумор намуд»⁴⁴.

⁴² Бичурин, II, с. 184-185.

⁴³ Григорьев Г. В., 1948; Тереножкин А. И., 1950 6, с. 158-160; Мухторов А., 1966, с. 7; Литвинский С. А., 1968.

⁴⁴ Бичурин, II, сах. 155-156. Оид ба таҳлили масъалаи пайдоиши усунҳо ниг.: Зуев Ю. А., 1960, с. 121-124; Pulleyblank E.G., 1970, p. 154-160.

«Усунҳо на ба зироат машғуланд ва на ба боғдорӣ, балки бо чорвои худ ба кучое, ки алаф бисёру об бошад, кўчманчигӣ мекунанд» – мегўяд сарчашма. Дар асри I пеш аз милод хитойҳо тахмин кардаанд, ки шумораи усунҳо аз 600 ҳазор беш аст. Ин кишвар яке аз зўртарин кишварҳои Осиёи Миёна буду Хитой дар назди он тамаллуқ мекард. Мақоми намоёндагони ашроф баланд буд. Ба сарватмандии онҳо ҳамин як маълумот далолат мекунад, ки ҳар яки онҳо чорвои бешумор, аз як худӣ асп 4-5 ҳазор сар доштанд. Писарони болиғи кунмо ҳар яке соҳиби мулки худ буд ва кунмо ҳақ надошт, ки қорҳои давлатиро танҳо худаш ҳал кунад.

Кунмои нав аз тарафи «оқсаққолон» ба тахт бардошта мешуд⁴⁵.

Охирин маълумот дар бораи усунҳо дар ҳисоботи Дун-Дин ном сафире ҷой дорад, ки соли 435 ба пойтахти усунҳо «Шаҳри Водии сурх» омада будааст, дар ҳамон вақт аварҳо усунҳоро сахт ба танг мевардаанд, баъдҳо усунҳо, умуман, истиқлолияти сиёсии худро аз даст додаанд⁴⁶.

Дар Тяньшон ва дар Ҳафтруд бисёр сағонаҳои усунҳо кашф шудаанд⁴⁷. Материалҳо, ки аз ин кашфиёт ба даст омад, имкон дод таърих ва маданияти усунҳо аниқтар ва равшантар карда шавад. Фақат ҳаминро бояд қайд кард: сарчашмаҳои хаттӣ хабар медиҳанд, ки усунҳо аз шарқ омадаанд, вале ин хабарро бечунучаро қабул кардан лозим не. Аз афти қор, ба Осиёи Миёна қабилаҳои нисбатан камшумор кўчида омадаанд. Қисми асосии иттиҳоди қабилаҳои, ки дар таърих бо номи «усунҳо» маъмул аст, ин худӣ ҳамон аҳолии маҳаллии сакоӣ мебошанд, ки баъдҳо трансформатсия шудаанд.

Маълум, ки усунҳо на фақат чорводорӣ мекарданд. Онҳо ҳунармандӣ ва зироатро ҳам медонистанд. Гуфтан мумкин, ки усунҳо ҳам, мисли сакоӣҳо дар мавзёҳои калони Туркистони шарқӣ маскун буданд.

Порт. Ғалабаи Порт бар Рим

Иқтисодии Порт дар аҳди Меҳрдоди II ниҳоят афзуд. Баъд аз сари вай (соли 88/7 пеш аз милод) қори Порт аввал омад накард. Дар ҳамин вақт Рим дар шарқ сиёсати ниҳоят таҷовузқорона мебард. Ҳар ду тараф дарёи Фуротро хатти сарҳадди ду мамлакат муқаррар карданд. Вале амалиёти таҷовузқоронаи римиҳо ногузир портҳоро низ ба ҷангу ҷидол мекашид, алалхусус, ки портҳо ҳам феълӣ ҳақиқатан тез доштанд. Аввалин задухӯрдҳо соли 65 пеш аз милод шуд ва римиҳо ғалабаи қомил ба даст оварданд.

Соли 54 пеш аз милод Рим ба юриши қалони зидди Порт тайёри дидан гирифт. Ба лашкари римиҳо Красс ном лашкарқашӣ машҳур сарварӣ мекард, вале Красс ҷои муҳорибаҳоро мутлақо намеронист ва бо тактикаи портҳо шинос набуд. Қисми асосии лашкари портҳо бо сардории шоҳ Ороди II ба Арманистон дохил шуданд ва умед доштанд, ки лашкари Красс ба ин ҷо меояд. Вале Красс ба водӣ баромада, ба тарафи Байнаннаҳрайн раҳсипор шуд ва зимнан ба ҳисоб нагирифт, ки лашкари савораи портҳо маҳз дар водӣ хавфи зиёд дорад. Лашкари римиҳо аз Фурот гузашт ва лашкари портҳо қасдан ақибнишиниро вонамуд карда, бо фиреб душманро аз паси худ ба масофаи роҳи се-чоррӯза ба як маҳалли дурдасти хилват овард. Сарлашқари портҳо Суруна ба муҳориба нағз тайёри дид. Ғайр аз дастаҳои муқаррарии аскарони

⁴⁵ Бичурин, II, с. 190-198.

⁴⁶ Зуев Ю. А., 1960, с. 121.

⁴⁷ Воеводский М. В., Грязнов М. П., 1938; Бернштам А. Н., 1950; Кибиров А. К., 1959; Акишев К.А., Кушаев Г. А., 1963.

савора вай ҳазор катафрактарий, яъне саворагони зирехпӯш дошт. Вай пешакӣ тири бешумореро захира кард.

9 майи соли 53 пеш аз милод дар қарибии шаҳри Карра портҳо ба лашкари римиҳо дарафтоданд. Пеш аз муҳориба садои мудҳиши нақораҳои ҷангии портҳо ба осмон печид. «Бо ин наъра ба дили римиҳо воҳима андохта, – менависад Плутарх (Марк Красс, 24), – портҳо ба якборагӣ чодар аз китф партофтанд ва дар пеши назари римиҳо чун алангаи оташ ҷилвагар шуданд – ҳӯду зирехи онҳо аз фӯлоди Мароға буду дар офтоб рахшида, ҷашмҳоро мебурд, аспони онҳо ҳам зирехи мисӣ ва оҳанӣ доштанд. Худи Сурина пеш баромад, ки марде буд қавиҳайкал ва хушсурат. Портҳо тез сафи сирак кашида, аз дур қариб нишон нагирифта (римиҳо чунон зич меистоданд, ки кас хоҳад ҳам тираш хато намерафт), римиҳоро тирборон карданд ва камонҳои калони зеҳсахи худро бо тамоми қувват қат карда, тирҳои ҷоншикор раҳо менамуданду зарбаҳои саҳти кироӣ мезаданд. Дар чунин шароит ҳоли римиҳо табоҳ шуд...»

Красс инро дида беҳтарин қисмҳои лашкари худро бо сардории писараш ба ҷанг даровард. Портҳо нохост қафо гурехтанд. Вақте ки дастаи римиҳо портҳоро таъқибкунон хеле дур рафтанд, портҳо якбора, худи римиҳоро иҳота карданду ҳамаро аз дами тег гузаронданд.

Лашкари римиён дар торикии шаб роҳи гурезро пеш гирифт, вале халос шуда натавонист. Дар ниҳояти қор аксари сарбозони римӣ кушта шуда, боқимондаашон асир афтиданд. Красс низ ҳалок шуд. Сари ӯро аз тан ҷудо карда, чун ғанимати ҷангӣ ба Ороди II оварда доданд⁴⁸.

Мувофиқи хабари баъзе маъхазҳо, римиёни асирро дар ноҳияи Марв маскун карданд. Дар ин ҷо легионерҳои Рим хонаву бачадор шуданд ва дар лашкари портҳо хизмат мекарданд (Горатсий, «Одаҳо», III, 5, 5). Як қисми онҳо, аз афти қор, ба тарафи шимолу шарқ рафта, дар Ҳафтруд сокин шуданд⁴⁹. Дар яке аз ҳуҷҷатҳои Нисо гуфта мешавад, ки аз сардорони тағма шароб қабул карда шуд ва зимнан номи он сардорон портӣ аст. «Тағма» бошад, калимаи юнонист, ки дар аҳди Рим маънои «легион»-ро дошт.

И.М.Дяконов ва В.А.Лившиц тахмин мекунанд, ки дар ҳуҷҷати Нисо шаробе қайд шудааст, ки аз легионерҳои сокини Порти шарқӣ омадааст⁵⁰. Ин тахмин ҷолиби диққат аст, вале онро баҳснопазир гуфтан мумкин не, зеро, эҳтимол, ин истилоҳот дар рафти робитаи порту римиҳо ба забони портӣ дохил шуда бошад (шояд ин калима бевосита аз забони юнонӣ гирифта шуда бошад, ки он маънои «саф», «дастаи лашкар»-ро дошт).

Дар аҳди подшоҳ Покор соли 40 пеш аз милод портҳо, ҳатто Сурия ва Фаластинро тасхир намуданд. Осиёи Сағир ба онҳо мутеъ шуд. Ростӣ гап, Рим дере нагузашта ин ҷойҳоро боз кашида гирифт. Вале муҳимаш ин не – муҳимаш ҳамин, ки дар асри I пеш аз милод Порт душмани тавоноии Рим буд ва лашкари портҳо борҳо лашкари римиёноро торумор кард.

⁴⁸ Тафсилоти инро ниг.: Бокшанин А. Г., 1949.

⁴⁹ Dubs H.H., 1957.

⁵⁰ Дяконов И. М., Лившиц В. А., 1966, с. 150-151.

3. ДАВЛАТИ КУШОН

Давраи аввали давлати Кушон

Дар Осиёи Миёна ва инчунин дар ноҳияҳои ҷануби он – то ҳуди хоки шимолу ғарби Покистон бисёр вақт тангаҳои ёфт мешаванд, ки дар онҳо аз миён боло сурати марде тасвир шудаасту он мард дар сар пешонабанди подшоҳӣ – диадема дорад. Мӯи сари мард мавҷ зада, хеле дароз шудаанду ҳатто гӯшҳоиашро панаҳ кардаанд. Сурати аз миён болои мард ба доираи гирифта шудааст, ки аз дончаҳои арзанмонанди пайваста таркиб ёфтааст. Дар қайи танга сурати савораи менамояд, ки ба тарафи рост рафта истодааст. Дар миёни савор горити дароз (ғилофи камон) ҷамоил мебошад. Дар пушти сари савор олиҳаи зафар – Ника дар парвоз аст. Маълум, ки асп қадам мезанад, зеро пои чапи пешашро бардошта истодааст. Савор болои зин озодона ништа, ба тарафи нигаранда тоб хӯрдааст, ба ин сабаб тамоми танаи аз пеш баръало намоён буда, фақат сарашро андак гардондааст ва танҳо як бари рӯиаш менамояд. Гарчанде танга ниҳоят хурд бошад ҳам, тамоми ҷузъиёти мӯйсару сарулибоси савор равшан намоён мебошад ва аз онҳо маълум, ки савор ҳуди ҷамон подшоҳест, ки дар рӯи танга тасвир шудааст. Дар атрофи танга ба юнонӣ ибораи сабт гардидааст, ки аз чор калима иборат мебошад. Маънои калимаи якум «ҳоким» аст ва дар ин маврид ҷамон калимаи юнонӣ истифода шудааст, ки аз калимаи «тиран» бармеояд ва дар он давра ин истилоҳро нисбат ба ҳукмронро кор мефармуданд, ки мустақил набуд, яъне ҳокими олий набуд.

Калимаи дувумро аксар вақт «Герай» мехонанд ва онро номи хоси юнонӣ мегӯянд, ки аз номи олиҳаи Юнон - Гера пайдо шудааст. Баъзан дар адабиёт ин номро ба тарзи дигар ҳам мехонанд (масалан, «Мийа» ҳам мехонанд). Хондани калимаи севум ҷои баҳс надорад ва он ҷамон «кушон» аст, калимаи чорумро аз афти кор, «санаб» хондан даркор. Ба ақидаи Е.А.Давидович, умуман хати рӯи танга бояд ин хел хонда шавад: «Ҳокими Герай кушони Санаб». Ба ақидаи муҳаққиқи ин тангаҳо нумизмат А.Н.Зиграф, тангаҳои мазкур ба тангаҳои Евкратид шабоҳат доранд ва гуфтан мумкин, ки дар миёнаҳои асри I пеш аз милод сикка зада шудаанд⁵¹.

Ганҷинаи тангаҳои калони нуқраи Герай дар маркази райони Вахш ёфт шуд, ки он дар илм аввалин ганҷинаи маълуми ин подшоҳ мебошад⁵². Файр аз ин Б.А.Литвинский чор дон тангаи хурди нуқраи Герайро аз димнаи Кушониён–Теппаи Шоҳ ва як донии онро дар Тирмиз ва як донии дигарро аз Кайқубодшоҳ ёфт. Дар баробари дигар бозёфтҳои бозёфтҳо ба мо ҳақ медиҳанд иддао намоем, ки тангаҳои Герай дар Бохтар ва, эҳтимол, дар Бохтари шимолӣ сикка зада мешуданд.

Маънаҳои хатҳои дар бораи касе, ки ин тангаҳоро сикка задааст, яъне дар бораи «ҳокими Герай» ягон маълумот намедиҳанд, ягона чизи маълуми ин подшоҳ калимаи «кушон» аст. Ва аз ҳамин калима равшан, ки шоҳи мазкур ба кадом сулола мансуб буд.

Доир ба ин масъала Е.А.Давидович навиштааст, ки калимаи «кушон» пеш аз номи сулолаву давлат пайдо шуда, аз тарафи дигар халқҳо эътироф шудани онро ҷудо аз маълумоти роҷеъ ба ҷуҷиҳо дида баромадан кори ғалат аст.

⁵¹ Зиграф А. Н., 1937, Давидович Е. А., 1976, с. 72.

⁵² Давидович Е. А., 1976, с. 71.

Аслашро гирем, дар маъхазҳои дар бораи панҷ қabila (ё қавми) йуҷиҳо маълумоти бевосита нест. Дар Хан-шу ва Хоу Хан-шу панҷ си-хоу (ябғу) зикр шудаанд. Ин ду маъхаз дар бораи панҷ си-хоу маълумот диҳад ҳам, маълумоти онҳо ба як андоза муфассал нест ва ҳатто ба назар гуногун ҳам менамояд, вале ҳар ду маъхаз баробар ба як андоза таҳриқ менамоянд, ки ба ин муносибат ду масъалаи зеринро, ҳар якеро алоҳида-алоҳида, ба эътибор гирифта зарур мебошад: 1) масъалаи нисбати панҷ мулку пойтахтҳои онҳо ва мақоми онҳо дар давлати Йуҷиҳои Кабир, 2) масъалаи этимологияи истилоҳи си-хоу ва минбаъд дигар шудани мазмуни он.

Чжан Сян, ки тахминан дар солҳои 130-125 пеш аз милод (баъзе муҳаққиқон санаи аниқтареро пеш ниҳодаанд, вале ин санаҳои аниқ яқинанд) ба мулки Йуҷиҳои Кабир сафар карда будааст, чунин вазъиятро ба қалам медиҳад; Йуҷиҳои Кабир вилояти Дахя (ҷануби Аму)-ро тасарруф намуда, худ дар шимоли Аму маскан гирифтанд ва дар ҳамон ноҳия кўчманчигӣ мекарданд. Ҷиҳати муҳими ин маълумот ҳамин аст, ки ҳангоми баёни сарҳади давлати Йуҷиҳои Кабир Дахя сарҳадди ҷанубии давлат номида шудааст.

Панҷ мулк на дар ноҳияҳои кўчманчигӣ зикр шудааст на дар ҳуди Дахя. Албатта, набудани зикри онҳо исботи набудани онҳо нест. Чжан Сян Дахяро бо ҷашмони худ дидааст ва маълумоти муфассали вай («Онҳо шоҳу волиёни кабир надоранд, вале дар ҳар як шаҳру деҳоти мустақами худ ҳокимро ба тахт шинондаанд») ба нуктаи вучуд доштани панҷ ва ё камтар аз он мулк зинҳор мувофиқат намекунад. Он вазъияте, ки Чжан Сян тасвир кардааст, мо шартан марҳилаи якуми таърихи йуҷиҳо меномем, ки баъди аз тарафи онҳо тасарруф шудани ноҳияҳои ҳар ду соҳили Аму сар шуда буд.

Дар маъхазҳои дигар Хан-шу, ки тақрибан солҳои 80-уми солшумории мо таълиф шуда, воқеаҳои то соли 25-уми солшумории моро дар бар мегирад, тамоман вазъияти дигар тасвир шудааст: подшоҳи мамлакати Йуҷиҳои Кабир қароргоҳе дорад, ки дар яке аз шаҳрҳои воқеъ дар шимоли дарё ҷой гирифтааст; сарҳадди ҷанубии мамлакат Дахя не, балки вилояти Гибин мебошад; ҳуди йуҷиҳо дар аввал ҳамчун давлати кўчманчӣ ташаккул ёфта буданд; панҷ си-хоу ҳаст, ки ба Йуҷиҳои Кабир итоат мекунанд. Пас, маълум мешавад, ки дар бобати ба маданият ва иқтисодиёти маҳаллӣ (ва эҳтимол, қисман ба ҳаёти муқимӣ) марбут шудани истилогарони кўчманчӣ ва аниқтар ташаккул ёфтани ҳуди давлати Йуҷиҳои Кабир хеле тағйирот ба амал омада будааст. Дар шаҳр вучуд доштани қароргоҳи подшоҳ, муқаррар шудани сарҳадди давлатӣ ва ба он дохил карда шудани Дахя, ки дар аввал фақат ба ном тасарруф шуда буд, ниҳоят умумию сатҳӣ бошад ҳам, ба ҳар ҳол зикри вучуд доштани шоҳони Йуҷиҳои Кабир ва панҷ мулки алоҳида, ки аз тарафи си-хуҳои (ябғуҳои) ғайримустақил идора карда мешуданд – ҳамаи ин маълумотҳо фикри болоиро тасдиқ мекунанд. Маълум не, ки ин гуна вазъият кай оғоз ёфта буд ва чӣ қадар давом дошт, фақат ҳамин маълум, ки ин гуна вазъият пеш аз соли 25-уми солшумории мо вучуд дошт ва он дар таърихи йуҷиҳо марҳилаи нава мебошад, ки мо онро марҳилаи дувум меномем. Ба ақидаи Е.А.Давидович, чулуси Герай ба марҳилаи дувум, яъне ба асри I пеш аз милод ё худ ба ибтидои асри I солшумории мо тааллуқ дорад⁵³.

Пас аз ин маъхазҳо хабар медиҳанд: «Баъди он ки сад сол ё андак бештар аз ин мурур кард, Гуйшуан Киотсзюкю дигар чор мулкро тасхир намуд ва худро подшоҳи Гуйшуан хонд. Зидди Анси ба ҷанг баромад. Гаофуро ишғол

⁵³ Давидович Е. А., 1976, с. 59-60.

кард. Пуду ва Гибинро торумор намуд ва замини онҳоро забт кард. Ки-отсзюкю 80 сол умр дид. Баъд аз сари вай писараш Янгаочжен ба тахт нишасту Ҳиндустонро мутеъ намуд ва идораи онро ба яке аз сарлашкарони худ супурд. Аз ҳамон вақт сар карда, йуҷиҳо тавонотарин ва бойтарин хонавода шуданд. Мамлакатҳои ҳамсоя онро подшоҳи Гуйшуан меномиданд, вале дарбори Хитой мисли пештара онро Йучии Кабир меномид»⁵⁴.

Гуйшуан (аниқтараш Kiwei-sian)⁵⁵ транскрипсияи хитойи калимаи «кушон» мебошад, ки аз рӯи тангаҳо маълум аст. Инак, Герай аввалин ҳокими оли Кушон дар ҳамон даврае будааст, ки ин сулола акнун боло мерафт. Мумкин аст вай аз ниёғони (падар ё бобои) ҳоким Киотсзюкю буд, ки дар тангаҳо номбар шудааст.

Тангаҳои кушонӣ дар хоки Осиёи Миёна, Афғонистон, Ҳиндустон бисёр ёфт шудаанд. Онҳо муҳимтарин сарчашмаи тадқиқи таърихи давлати Кушон мебошанд. Катибаҳои ҳиндӣ, ки номи шоҳони Кушонро ифода мекунанд, низ хеле муҳиманд. Файр аз маъхазҳои хитой дар баъзе маъхазҳои таърихии Ҳиндустон ва Тибет дар бораи фаъолияти шоҳони Кушон камубеш маълумот ба назар мерасанд. Вале ҳамаи ин маълумот порча-порчаи ба ҳам новобаста буда, онҳоро ба ҳам муқоиса кардан душвор аст ва аксари онҳо ба ҳамдигар ҳилоф мебошанд.

Масъалаи хронологияи Кушон

Масъалаи хронологияи Кушон, ки олимони сад сол боз бо ҷӯшу хурӯш муҳокима мекунанд, ҳоло ҳам масъалаи дандоншикан аст. Ба назари аввал кор осон менамояд – катибаҳоеро, ки дар Ҳиндустону Покистон ёфт шудаанду номи шоҳони Кушонро ифода менамоянд, ибтидои оли Кушон ҳисоб кардан дарқору халос. Вале гап дар ин ки дар аксари ин катибаҳо сол ҳасту вале ишорате нест, ки он сол ба кадом эра нисбат дорад. Эҳтимол, санаи катибаҳо аз рӯи ду ва ё якчанд эра омада бошанд. Аниқ маълум, ки дар Ҳиндустон якчанд эра дар як вақт баробар истифода мешуд, масалан, эрае, ки аз нирвонаи Буддо сар мешуд, эраи Викрам – Vikramaditya Samvat (с.57 то м) эраи Сака – Saka-kāla (соли 78 м) ва ғ. Аз рӯи тахмини олимони дар Ҳиндустони Қадим солшуморӣ аз рӯи эраҳои аҷнабӣ: ҳам селевкӣ⁵⁶, ҳам портӣ ва ғ. ба амал оварда мешуд. Файр аз ин тахмин ҳаст, ки дар замони Кушонӣ санаи воқеаҳо мувофиқи бисёр санаҳои дигар, масалан, санаи ба Бохтар дохил шудани йуҷиҳо, санаи ибтидои аҳди ин ё он ҳоким ва ғ. ҳисоб карданишон мумкин буд. Душвории кор боз ҳамин, ки дар Ҳиндустони Қадим одате буд, ки рақамҳои садӣ ё ҳазории солҳо наменавиштанду фақат рақамҳои даҳӣ ва якиро менавиштанд.

Муҳаққиқи англис Э. Томас соли 1874 таклиф карда буд, ки барои муқаррар намудани эраи яке аз машҳуртарини шоҳони Кушон – Канишка эраи селевкиро (с. 312 пеш аз милод) ба асос гирифта, ба он рақамҳои садӣ, дар ин маврид, рақами «се» (садӣ)-ро илова кардан дарқор. Дар ин сурат, агар бозёфтҳои навтарини хаттиро ба назар гирем, аҳди Канишка бояд дар соли 9

⁵⁴ Бичурин, II, с. 227-228. Тарҷумаи Э.Шаванн (Chavannes E., 1907, p. 190-192) ва ҳам тарҷумаи Э.Пуллейблэнк (Pulleyblank E.G., 1961-1968, p. 1) бо тарҷумаи Бичурин амалан як аст.

⁵⁵ Pulleyblank E.G., 1962, p. 118.

⁵⁶ Cunningham A., 1883; Sircar D.C., 1965, p. 219-235; «The Age of Imperial Unity», 1951, p. 154-158.

пеш аз милод сар шавад. Мутахассиси машҳури археология ва нумизматикаи Ҳиндустон А. Каннингем дар байни эраи Викрам ва эраи Селевк ва ғ. мекала-вид. Д. Фергюссон ақидае пеш ниҳод, ки аҳди Канишка аз эраи Сака – соли 78 пеш аз милод сар мешавад. Баъдтар А.Каннингем ҳам ба ин розӣ шуд. Минбаъд ин сана дар адабиёт хеле маъмул гардид. Яке аз эпиграфистҳо ва муҳаққиқи мўътабарӣ забонҳои хутану сакоӣҳо С.Конов, ки тамоми маъхазҳои ин масъаларо бодикҷат аз назар гузарондааст, ба як қарори қатъӣ ҳеч омада натавонист. Вай чун ибтидоӣ аҳди Канишка солҳои 128/129, 130, 134, 138 пеш аз милодро пеш ниҳодааст. Вай нишондодҳои астрономии катибаҳоро ба назар гирифта, ҳаракат кард, ки (бо ёрии астрономҳо) ин санаҳоро муайян кунад, вале ба як хулоса омада натавонист. Дар охири охири гуфт, ки аҳди Канишка тақрибан соли 200 пеш аз милод сар шудааст. Худи ҳамин калавишҳо ва ҷустуҷӯҳои чунин як муҳаққиқи номдор нишон медиҳад, ки ҳалли ин масъала чӣ қадар душвор аст. Файр аз санаҳои мазкур бисёр дигар санаҳо ҳам пешниҳод шудаанд. Масалан, Р.Гиршман таклиф кард, ки ибтидоӣ аҳди Канишка соли 144 пеш аз милод ҳисоб карда шавад⁵⁷.

Соли 1902 мақолаҳои муҳаққиқи ҳинд Д.Р.Бҳандаркор нашр шуданд. Ӯ катибаҳои ҳиндӣ бо Кушониён алоқамандро истифода бурда, дар заминаи таърихи Ҳиндустон фактҳои таърихӣ Кушониёнро таҳлил намуд ва ба хулосаи хориҷулоддае омад. Моҳияти тарзи исботи вай чунин аст. Ба қавли вай, (ки инъикоси дараҷаи инкишофи ҳамоҳангҳои илм буд), тартиби ба тахт нишастани шоҳони Кушон чунин буд: Куджула Кадфиз, Куджула Кара Кадфиз, подшоҳи беноме ва Вима Кадфиз. Катибаи Панҷтараро, ки санааш соли 192 эраи номаълум асту аҳди яке аз шоҳони беноми Кушон мебошад, Д.Р.Бҳандаркор ба Куджула Кадфиз вобаста мекунад. Вай шартан шуморид, ки ин подшоҳи беном 3 сол пеш аз Куджула Кадфиз, яъне соли 123 эраи номаълум ҳукм рондааст. Д.Р.Бҳандаркор фарз кард, ки ҳар яке аз он чор шоҳи мазкур бистсоли подшоҳӣ кардаанд, чамъ 80 сол мешавад ва дар ин сурат аҳди Вима Кадфиз бояд соли 200 эраи номаълум ба поён расад. Дар катибаҳои дар ҳамоҳанг вақтҳо маълум, ки дар онҳо номҳои Канишка, Хувишка, Васудева буданд, санаи аз соли 5 то соли 98 эраи номаълум зикр шудааст. Ба ақидаи муҳаққиқ ин сана айнан ҳамоҳанг санаи матлуб асту фақат садиҳои он нест, пас аҳди ин шоҳон соли 205 эраи номаълум сар шуда, соли 298 эраи номаълум ба охир расидааст. Вай таклиф карда буд, ки ибтидоӣ ин эра ибтидоӣ эраи сана ҳисоб карда шавад (ки он ҳам аз рӯи дигар маъхазҳо муайян карда мешавад) ва он соли 78 милодӣ мебошад. Дар натиҷаи ҳисоби китоби оддӣ чунин мебарояд, ки соли 205 эраи номаълум (яъне катибаи аввалини дар он вақт маълум) соли 283 милодӣ аст, ки он оғози аҳди Канишка мебошад. Бҳандаркор, инчунин, исбот кардани мешуд, ки маҳз ба шартӣ қабул шудани чунин тартиби хронологӣ таърихи Кушониён ба ҷорчӯбаи таърихи Ҳиндустон айнан «мувофиқ» меояд⁵⁸.

Суст будани бисёр нуктаҳои ин фарзияро ба осонӣ дидан мумкин. Он тартибе, ки Бҳандаркор шоҳонро ба тахт мешинонад, хато будааст. Маҳз бистсоли ҳукм рондани ҳар як подшоҳ низ ҳеч як асос надорад (дар омади ғап, аз рӯи маъхазҳои хитой Куджула Кадфиз хеле тӯлонӣ ҳукмронӣ карданиш мумкин).

⁵⁷ Тафсириҳои бехтаринро ниг.: Van Lohuzen-de Leeuw J.E., 1949; p. 1-72; Ghirshman R. 1957, p. 690-722; Rosenfield J.M., 1967, p. 253-258; Narain A. K., 1968. Тафсилоти муфассалтарро ниг.: Зеймаль Е. В., 1968 а.

⁵⁸ Bhandarkor D. K., 1902, p. 269-302, 385-386.

Ҳозир маълумоти зиёд гирд омадааст. Дар катибае, ки алҳол маълум аст, аз соли 200 то соли 299 эраи номаълум фосилае ҷой дорад. Дар катибаи соли 187 (ё 184) Вима Кадфиз⁵⁹ номбар мешавад. Мувофиқи маълумоти нумизматӣ Кадфиз баъди Канишка ба тахт нишастааст, вале катибае, ки дар он номи Канишка аст, бо санаи соли якум (?) сар мешавад, баъд катибаи соли дувум меояд ва, ҳамин тавр, то соли 23 давом мекунад. Аз ин рӯ, санаи аҳди шоҳон ин тавр мешавад: Васишка солҳои 24-48; Хувишка солҳои 28-60; Канишка солҳои 11-41; Васудева солҳои 64 (ё 67) -98 уми эраи номаълум.⁶⁰ Ҳама гап дар сари ҳамин, ки муаллифони катибаи Канишка ва дигар шоҳони минбаъда маҳз эраро дар назар доштанд.

Яке аз мумаййизони мўътабари ин масъала, профессори голландӣ хонума Лохвизен де Леев тамоми материалҳои мавҷударо хеле дақиқона таҳлил намуда, ба хулосае омад, ки «дар савияи ҳозираи дониш бояд эътироф намуд, ки соли якуми аҳди Канишка ба соли 200-уми эраи кўҳна ё айнан баробар аст ё худ чанд сол сонитар мебошад». Дар асоси ақидаи «мувофиқат»-и эраҳо вай соли 199 пеш аз милодро сароғоз ҳисоб кард. Дар ин сурат ибтидои аҳди Канишка соли 78 милодӣ мешавад⁶¹.

Баъзе дигар олимон ҳам дар асоси ин ё он маълумот ба ақидае омадаанд, ки соли 78 милодӣ ибтидои аҳди Канишка аст.⁶²

Таҳлили ниҳоят дақиқкоронаи палеографии олими покистонӣ А.Донӣ⁶³ имкон медиҳад хулосае бароварда шавад, ки палеографияи катибаҳо ба «мувофиқат»-и эраҳо хилоф нест, балки онро тасдиқ мекунад.

Ин далели хеле мўътабар бошад ҳам, вале ҳалқунанда не, зеро палеографияи ҳиндӣ ба он дараҷа қор карда нашудааст, ки дар асоси он роҷеъ ба даҳсолаҳо бо итминон ҳукм баровардан мумкин бошад.

Чи тавре дар боло гуфтем, дар масъалаи муайян кардани ибтидои аҳди Канишка дигар фикру ақидаҳо ҳам ҳастанд: соли 101 милодӣ (Нарайн), соли 128/29 милодӣ (Д.Маршалл), соли 144 милодӣ (Р.Гиршман), қарибии соли 200 (охирин ақидаи С.Конов), соли 235/36 (Р. Гёбл), соли 248 (Р.Маҷумдар).

Ба қарибӣ олими советӣ Е.В.Зеймал ба ғоидаи фарзияи Бҳандаркор далелҳои хеле муфасссал овард, ки мувофиқи онҳо тамоми санаҳои аҳди шоҳони қушонӣ ҳаддалимкон сонитар мешаванд.

Ғайр аз катибаҳои, ки дар Ҳиндустону Покистон ёфт шудаанд, вай материалҳои нумизматиро низ истифода бурдааст. Ҷадвали хронологияи нисбӣ, ки Е.В.Зеймал онро дар асоси ақидаҳои Бҳандаркор таҷдид намудааст, чунин аст (дар қавсайн рақамҳои садие оварда шудаанд, ки дар ҳуди катиба нестанд)⁶⁴:

Номи ҳокимон	Соли катиба	Соли милодӣ
Куджула Кадфиз	қарибии 100–160	178–238
Вима Кадфиз	қарибии 160–200	238–278
Канишка I	қарибии (2)00–(2)23	278–301

⁵⁹ Зотан ақидае ҳаст, ки дар хондани ин ном саҳв рафтааст, ин одам на Вима Кадфиз, балки ягон волии Қушониён аст (Sircar D.C., 1963, p.139). Ба ақидаи Рапсон, ин номи ҳокими маҳаллии кўҳистон мебошад.

⁶⁰ Maricq A., 1958, p. 380-393; Rosenfield J.M., 1967, 1968 a, p.264–273; Зеймаль Е.В., 1968 а, с.18-23, 32–47 (рўйхати муфасссали катибаҳо).

⁶¹ Van Lohuizen-de Leeuw J.E., 1949, p. 63–65, 1–72, 302–387, ҷадвали А., В.

⁶² Sircar D.C. 1960, p. 185–188.

⁶³ Dani A.H., 1968, p. 1–3.

⁶⁴ Зеймаль Е. В., 1964, с. 40–46; 1965, с. 4–6; 1968 б.

Васишка	қарибии (2)24–(2)28	302–306
Хувишка	қарибии (2)28–(2)60	306–338
Канишка II	қарибии (2)41	319
Васудева	қарибии (2)64–(2)98	342–376

Маълум, ки санаи ибтидои аҳди Куджула Кадфиз аз рӯи ақидаи Бҳандаркор гирифта шудааст. Соли 160 бошад, мутлақо шартист ва ба интиҳоби он шояд дарозии умри ин шоҳ таъсир расонда бошад, ки дар маъхазҳои хаттӣ қайд гардидааст.

Ягона асосе, ки мувофиқи он муддати аҳди Вима Кадфиз муайян карда шуд, дар навиштаҷоти соли 184/187 зикр гардидани вай мебошад. Сабаби соли 160 будани ибтидои аҳди вай соли (мутлақо шартӣ) поёни аҳди пеш гузаштаи вай Куджула Кадфиз аст. Поёни аҳди Вима Кадфиз барои ҳамин соли 200 шудааст, ки аз соли 200 ё 201 (яъне соли 278 милодӣ) аҳди Канишка I сар мешавад. Асоси ин сана фақат фарзияи Бҳандаркор дар бораи «мувофиқат»-и ҳамаи ин санаҳо мебошад (баъди илова намудани садиҳои зикрнамуда).

Ба ҳамин тариқ, схемаи Е.В.Зеймал таҷдидкардаи Бҳандаркор хеле ба-мантиқу бамаврид намоёнд ҳам, нуқси асосии он, яъне ба исбот нарасидани «мувофиқат»-и санаҳо (сарфи назар ба далелҳои палеографии А.Донн) баргараф нашудааст⁶⁵. Иддаи соли 78 (эраи сакоӣ) будани оғози хронологияи Кушониён ҳам баҳснок мебошад.

Е.В.Зеймал ба тарафдорӣ фарзияи Бҳандаркор боз чанд далелҳои муҳими иловагӣ овард. Вай дар баъзе ашхос ва ҷузъиёти тангаҳои кушонӣ тимсоли тангаҳои римиро дидааст. Масалан, дар тангаҳои кушонӣ Хувишка тимсоли тангаҳои давраҳои чоряки дувуми асри III ва даҳаи аввали асри IV-уми римиро мебинад. Азбаски ин хусусияти сиккаи Кушониён фақат баъди дар сиккаи римиҳо қабул шудан метавонист маъмул гардад, ба ин сабаб тангаҳои кушонӣ Хувишка бояд ба нимаи аввали асри IV ё IV/V ба давраҳои сонитар мансуб бошанд. Е.В.Зеймал ана ҳамин ҷиҳатро далели дурустии ақидае мешуморад, ки оғози эраи номаълум соли 78 мебошад ва дар ин сурат Хувишка бояд солҳои 306–338 эраи нав [(78 + 228) – (78 + 260)] ҳукмронӣ кунад. Дигар далели нумизматӣ, ки ба он Е.В.Зеймал таъя мекунад, таърихи сиккаи Кушону Сосониён ва санаи заволи империяи Кушониён (солҳои 70–80-уми асри IV) мебошад, ки В.Г.Луконин пешниҳод кардааст (ин тангаҳо мисли тангаҳои Васудеваанд, аз ин рӯ, пас аз вай баромадаанд). Дар ин бобат, инчунин маъхазҳои эронӣ, хитой ва ҳиндӣ мавриди истифода ва тафсир қарор гирифтаанд.⁶⁶

Фарзияи Бҳандаркор-Зеймал бо ин ҳама диққатҷалбкунандагии худ танҳо фарзия асту бас. Худи ҳамон як материалҳои нумизматӣ аз тарафи Р.Гёбл чунон тавзеҳ ёфтаанд, ки схемаи хронологии ўро ба исбот мерасонанд, ҳол он ки санаҳои он аз схемаи дар боло зикркардаи мо қариб ним аср «калонтаранд»⁶⁷.

Гарчанде таърихи давлати Кушон дар сарзамини беканоре ҷараён ёфта, бо таърихи ханҳои Хитой, Сосониён Эрон ва давлатҳои Ҳиндустон роба-

⁶⁵ Яке аз эпиграфистҳои машҳури ҳозира Д. Саркор (Ҳиндустон) ақидаи дар эраи Канишка навишта напудани садиҳо ва, умуман, ақидаи «мувофиқат»-и эраҳоро қатъиян инкор мекунад (Sircar D.C., 1960, p. 249–250; ниг.: низ Mukherjee B.N., 1967, p. 107, 110, 117).

⁶⁶ Зеймаль Е. В., 1968 б; Луконин В. Г., 1967, с. 16–40.

⁶⁷ Ниг.: Göl R., 1964, s. 7; 1967.

таи зич дошта бошад ҳам, дар санаи воқеаҳои онҳо ягон мувофиқати баҳснопазир ба назар намерасад. Як мисол меоварем.

Мувофиқи сарчашмаи хитой 5 январи соли 230 ба Хитой ҳайъати сафорати Ро-т'iao шоҳи йуҷиҳо омадааст. Ханўз Э.Шаванн эътироф карда буд, ки эҳтимол, ин талаффузи хитойи номи Васудева бошад, вале аз имкон берун мешумурд, ки ин ҳамон подшоҳи Кушон - Васудева мебошад, ки пас аз Канишка ва Хувишка ҳукмронӣ кардааст.

Ба фикри Карлгрен, ба хитой ин ном бояд *Puād'ieu талаффуз карда шавад. Одатан ҳарфи аввали **p**-и хитой, ки дар номҳои хориҷӣ меояд, садои **p** ё **b**-ро ифода мекунад. Дар ин маврид бошад, барои ифодаи ҳарфи **v** истифода шудааст. П.Пело илочи корро дар ҳамин медид, ки ба матн тағйирот даровардан дарқору Puād'ieu хондан лозим. Вай ҳам эътироф мекард, ки ин ном бо Васудева алоқаманд аст, вале дар ин ақидааш устувор набуд ва дар ин шакле нест. Э.Пуллейблэнк чунин тағйиротро имконнопазир медонист ва ба чунин ақидае майл дошт, ки ин одам ба ҳар ҳол, ҳамон Васудева аст, гарчанде дар ин иддаои худ исрор намеварзад ва масъалае мегузорад, ки ин одам маҳз кадом Васудева бошад, зеро аз эҳтимол дур нест, ки ин ном дар байни авлоди шоҳони Кушон серистеъмол буд ва мумкин чандин кас чунин ном доштанд ⁶⁸.

Барои ҳалли ин масъалаи бениҳоят мураккаб муҳаққиқон ғайр аз материалҳои номбурда дигар мадракаву маълумот— бозёфтҳои якҷояи тангаҳои кушону римӣ дар хазинаҳо ва аз табақоти археологӣ, маълумоти сиккаи маҳаллии ҳиндӣ (ва шарқитуркистонӣ), материалҳои археологӣ осоре, ки дар онҳо танга ё катибаи кушонӣ ёфт шудаанд, асарҳои санъат, шаҳодати номукаммали маъхазҳои ҳиндӣ ва тибетӣ ва ғ.-ро низ мавриди истифода қарор додаанд. Вале ҳамаи инҳо ҳам имкон намедиханд, ки як хулосаи аниқ бароварда шавад.

Солиҳои 1913 ва 1960 дар Лондон дар масъалаи муайян намудани санаи аҳди Канишка симпозиум гузаронда шуд. Ин масъала дар Конференсияи байналхалқии роҷеъ ба таърих, археология ва маданияти Осиёи Марказӣ дар давраи Кушонӣ (Душанбе, 1968) хеле муфассал ва амиқ муҳокима карда шуд. Ва боз муҳаққиқон ба як қарори қатъӣ омада натавонистанд ⁶⁹.

Ба фикри мо, миқдори материалҳои мавҷуда алҳол имкон намедихад, ки масъалаи дурустӣ ё нодурустии ин ё он схема, ҳатто ба таври пешақӣ ҳал карда шавад, барои ҳар як схема далелу бурҳони қотее ёфтаи мумкин, ки мувофиқи он ибтидои аҳди Канишка ба ҳар як соли давраи аз нимаи дувуми асри III эраи нав рост омаданааш мумкин аст. Бинобар ин, шаҳодати бисёр катибаҳои ҳиндӣ, маъхазҳои хитой ва ғарбиро, ки роҷеъ ба ин ё он воқеаи давлати Кушон аст, муаррихони ҳозиразамон ба аҳди ин ё он шоҳ мулҳақ намуда, ба қавли хеле муносиби олими ҳинд Б.Н.Пурӣ, «онҳоро дар ҷазираҳои мутаҳарриқи хронологияи Кушонӣ баста мондани мешаванд». Асари худи Б.Н.Пурӣ ⁷⁰, ки маҷмӯи хеле муфиди материалҳо мебошад, дар айни ҳол равшан нишон медиҳад, ки барои ҳалли бисёр масъалаҳои таърихи Кушон дар дасти илм алҳол меъёрҳои объективӣ нестанд.

⁶⁸ Pelliot P., 1934, p. 40; Harmatta J., 1965; Pulleyblank E.G., 1966–1968, p. 121.

⁶⁹ Ниг.: «Центральная Азия в кушанскую эпоху», 1974; «Центральная Азия в кушанскую эпоху», т. II, 1975.

⁷⁰ Puri B.N., 1965.

Забти сарзаминҳо

«Ҳокими Гуйшуан Киотсзюкю» (ба қавли П.Пеллю, ин ном дар қадим K'iaudz 'iəu kiər талаффуз карда мешудааст), ки дар маъхазҳои Хитой зикр шудааст, ҳамон Куджула Кадфиз мебошад, ки дар тангаҳои Кушониён номаш ба назар мерасад (ду қисми аввали номи хитой «Кудзула» ва қисми охираш «Кадфиз»-ро ифода мекунад)⁷¹. Инак, мо медонем, ки вай бо Анси, яъне Порт чангида буд. Сипас, ривоят мешавад, ки ин ҳоким Гаофу (ё Каофу), яъне Кобулро тасхир кардааст. Вале дар бораи ин мулк мо ҳаминро медонем, ки он пеш тобеи Анси будааст ва йучиҳо (Кушониён) фақат аввал Ансиро шикаст додаанд баъд Гаофу ро ишғол кардаанд⁷² (Дар ин асос ба хулосае омадан мумкин, ки Кушониён дар ин давраи мавҷудияти худ бо худи Порт не, балки бо ҳокимони номустақили Порти шарқӣ задухӯрд карда, онҳоро торумор намудаанд). Баъд ба Пуду зарба зада шуд, ки дар қадим b'uok-d'āt талаффуз карда мешуд ва ба қавли И.Маркварт, эҳтимол, этноними пактиё мебошад (Геродот, IV, 44; VII, 67; Гекатей, фиқраи 178).⁷³

Масъалаи Гибин хеле мураккаб аст. Дар бобати муқаррар кардани ҷои он мо ҳамфикри олими Италия Л.Петеч мебошем, ки вай Гибинро дар қисми шимолу ғарбии Ҳиндустон – дар ноҳияҳои Қандаҳор ва Панҷоби ғарбӣ ҷой додааст⁷⁴.

Ба ҳамин тариқ, аллакай дар аҳди Куджула Кадфиз, ки онро ғолибан Кадфизи I меноманд, хоки давлати Кушон хеле васеъ шуд. Масоҳати давлат аз ҳудуди Бохтар берун рафта, бисёр дигар ноҳияҳо ва халқҳоро дар бар гирифт.

Дар бораи аҳди Кадфизи I баъзе маълумотҳоро аз тангаҳои гирифтани мумкин⁷⁵. Як силсила тангаҳо ба даст омаданд, ки дар рӯи онҳо расми яке аз охири ҳокимони Юнону Бохтар - Гермей ва номи он сабт шудааст. Дар пунги танга ҳайкали Геракл тасвир шуда, чунин хат ҳаст: «Куджула Кадфиз, Ябғуи кушон, қавиимон». Ба ақидаи баъзе муҳаққиқон (масалан, Д.Саркор, А.Симонетта, В.М.Массон) тангаҳои мазкур инъикоси авзои мебошад, ки дар айни ба қўхистони Афғонистони марказӣ ҳаракат кардани Кадфизи I ба вучуд омада буд ва Кадфизи I дар ин давра маҷбур буд, ки муваққатан сарвар будани подшоҳчаи Юнону Бохтар - Гермейро эътироф намояд ва ба ҳамин сабаб дар тангаҳо, ки ҳар дуи онҳо сикка заданд, дар рӯян расми Гермей ҳаст.⁷⁶ Вале дигар ақида ҳам ҳаст, ки ин сиккаи якҷояи Гермей ва Кадфизи I не, балки сиккаи худи Кадфизи I аст, ки тақлидан ба тангаҳои қадима баровардасту фақат номи худро илова намудааст. Ба фикри В.В.Тарн, сабаб ҳамин, ки қадоме аз нисбони Кадфизи I домод ё почои Гермей будааст ва ин тангаҳои якҷоя варосаттарошии Кадфизи I-ро ифода мекардаанд. Вале ин қаробати Гермей ва Кадфизи I исбот нашудааст. Дигар олимони (Рапсон, Бахофер, Нарайн) низ ба ин тахмин зид не, балки онҳо нуктаҳои ба ҳақиқат наздиктари ин тахминро тарафдорӣ мекунанд, яъне Кадфизи I маҳз барои ҳамин дар сик-

⁷¹ Pelliot P., 1934, p. 39. Чунин шаклро Б. Карлгрен ҳам пешниҳод кардааст (ниг.: Kopow S., 1933, p. 27–28).

⁷² Бичурин, II, с. 228.

⁷³ Petech L., 1950, p. 69. Муқоиса шавад: Массон В. М. ва Ромодин В. А., 1964, с. 68.

⁷⁴ Petech L., 1950, p. 69–70.

⁷⁵ Cunningham A., 1892, p. 6–8, 25–28 ва дигар мадракаву мақолаву тадқиқот роҷеъ ба тангаҳои Кушониён.

⁷⁶ Sircar D.C., 1938; Simonetta A.M., 1958, p. 171; Массон В.М., Ромодин В.А., 1964, с. 158–159.

каи Гермей номи худро илова намуда, онро давом дод, ки ин тангаҳо дар маҳалҳо аз ҳама маъмултар буданд.⁷⁷

Хулоса, барои муайян кардани шароити сиккаи ин тангаҳо алҳол имкон нест.

Тадқиқи дигар тангаҳо, ки онҳоро ҳуди Кадфизии I баровардааст, нишон медиҳад, ки унвони вай аз ябғу («сарвар») сар карда, то «подшоҳи аъзам» ва ҳатто то «шаҳаншоҳ» тадриҷан дигар шудааст.⁷⁸

Аз афти қор, вассеъ шудани масоҳати давлат ва пурзӯр шудани ҳокимият боиси зӯр шудани ғурури Кадфизии I гардиданд. Дар ҳақиқат ҳам, дар муддати ниҳояти тўлонии ҳукмронии худ вай аз як ҳокимчаи вилояти хурдак ба шаҳаншоҳе мубаддал шуд, ки ба вай мамлакатҳову халқҳои бисёр итоат мекарданд.

Ғайр аз маъхазҳои хаттӣ бисёр тангаҳое, ки дар шимолу ғарби Ҳиндустон ёфт шуданд, шаҳодат медиҳанд, ки як қисми ин ноҳияро Кадфизии I ба мулки худ ҳамроҳ карда буд. Фақат дар димнаи Таксила (Сиркан) 2500 танга ёфт шуд. Дар Осиёи Миёна бошад, ин гуна тангаҳо кам вомерӯранд. Дар Тоҷикистон ин хел тангаҳо дар Шаҳринав, Душанбе, Қабодиён⁷⁹, Хоруғ ва дар дигар ҷойҳо ёфт шудаанд.

Тангаҳои Кадфизии I фақат аз мис будаанд. Ба фикри Е.В.Зеймал, қадимтарини ин тангаҳо ҳамон тангаҳое мебошанд, ки тақдидан ба тангаҳои Гермей бароварда шудаанд. Дар байни тангаҳои Кадфизии I тангаҳое ҳастанд, ки ба тангаҳои қадими императории Рим шабоҳат доранд.⁸⁰

Боз як гурӯҳи тангаҳо ҳастанд, ки дар онҳо номи подшоҳ несту фақат унвони вай – «шаҳаншоҳ, наҷотбахши аъзам» («сотер мегас») сабт гардидааст. Ин тангаҳо ҳам дар Осиёи Миёна хеле кам ёфт шудаанд; онҳо дар ғӯшаҳои гуногуни Тоҷикистон ба назар мерасанд. Дар асоси якчанд маълумотҳо баъзе олимони (М.Е.Массон, Г.А.Пугаченкова, А.К.Нарайн) тахмин мекунанд, ки ин тангаҳои беномро Кадфизии I баровардааст.⁸¹ Ин фарзия хеле ҷолиби диққат бошад ҳам, бисёр муаммоҳои печдарпечи нумизмати дорад. А.Симонетта тахмин мекунанд, ки подшоҳи ин тангаҳоро сиккада баробари Кадфизии II ҳукм меронду баъд Кадфизии II он подшоҳро дур кард.⁸² Борҳо чунин ақида ҳам изҳор гардид, ки тангаҳои ин подшоҳи беномро якчанд подшоҳ баровардаанд, ки тақрибан дар як вақт ҳукмронӣ мекардаанд. Ба фикри Е.В.Зеймал, қадимтарини ин силсила тангаҳо ба давраи Кадфизии I мансуб буда, тангаҳои давраҳои сонитар андаке пеш аз тангаҳои Кадфизии II ё баробари онҳо бароварда шудаанд.⁸³ Ниҳоят, чунин ақида ҳам ҳаст, ки «сотер мегас» ба доираи

⁷⁷Tarn W., 1951, p. 503–507; Narain A.K., 1968, p. 160–162; Rozenfeld J.M., 1967, p. 12–13.

⁷⁸Marquart J., 1901, s. 208–209.

⁷⁹Зеймаль Е. В., 1960, с. 115–116.

⁸⁰Göbl R., Зеймаль Е. В., 1965, с. 6–7. Дар байни нумизматҳо ақидаи ягонае нест, ки тимоли сурати (сари марде дар аверс) баъзе тангаҳои Кадфиз ба кадом тангаҳои римӣ – тангаҳои Август, ё Тиберий, ё Клавдий ва ғ. алоқаманд аст. Ба фикри Розенфелд, суратҳои рӯи тангаҳои Кушониён чунон мавҳуми умумӣ мебошанд, ки онҳоро бо ин ё он оригинали римӣ аниқ муқоиса кардан мумкин нест (Rosenfeld J.M., 1967, p. 13).

⁸¹Массон М. Е., 1950; Пугаченкова Г. А., 1966 а; ба фикри А. К. Нарайн (Narain A.K., 1968, p. 8) ин тангаҳоро Кадфизии I дар нимаи дувуми аҳди худ баровардааст.

⁸²Simonetta A., 1958, p. 171.

⁸³Зеймаль Е. В., 1957, с. 7.

ҳоқимони олии давлати Кушон тааллуқ надошт, балки аз онҳо мартабааш пасттар буд⁸⁴.

Солномаи Хитой пас аз Киотсзюкю (яъне Кадфизи I) писари вай Янгаочженро (талаффузи қадимаи вай Iām-kāu-t ien)⁸⁵ зикр кардааст. Аз рӯи мадракаи тангаҳо ин одам Вима Кадфиз аст, ки унвони болохонадоре дошт – «шаҳаншоҳ, подшоҳи олам, наҷотбахш». Аз рӯи хатту мадракаи тангаҳо ва маълумоти солнома бисёр ноҳияҳои шимолӣ Ҳиндустонро забт кардани ин подшоҳ ба ҳақиқат хилоф нест. Дар Матхура ҳайкали сангине ёфт шуд ва одатан, тахмин мекунам, ки катибаи ин ҳайкал номи Вима Кадфизро ифода мекунад⁸⁶. Дар Ладак бошад, дар маҳалли Калатсе (Khalatse) – катибае бо зикри номи вай ва санаи соли 187-ум (эраи номаълум) ёфт шудааст. Ба фикри баъзе олимон, Кадфизи II тамоми шимолӣ Ҳиндустон, аз ҷумла Кашмиро ҳам забт карда будааст (дар омади ғап, Кашмиро забт кардани Кадфизи II боиси шубҳа мебошад)⁸⁷.

Ислоҳоти пулии Кадфизи II

Кадфизи II дар сиёсати пул ислоҳоте ба амал оварда, тангаҳои тиллоро ба муомилот андохт. Одатан, чунин ақида маъмул буд, ки вазни тангаҳои тиллоии Кадфизи II дар асоси меъёри вазни тангаҳои римӣ – «динариус ауреус» муқаррар шуда буд, вале гуфтан лозим, ки дар байни тангаҳои Кадфизи II динороҳи дучанда, динороҳи муқаррарӣ, нимдинороҳи ва ҷорякидинороҳи ҳам буданд (вазни як динороҳ қариб 8 г). Аз охири асри XIX маъсалае муҳокима мешуд, ки ин меъёри вазн ба меъёри вазни тангаҳои тиллоии римӣ, ки Август сикка мезаду вазни онҳо ҳам 8 г буд, чи қадар робита дорад. Дар саҳифаҳои адабиёти хориҷӣ ва русӣ дар ин асос борҳо даъво мешуд, ки вазни тангаҳои тиллоии худро Кадфизи II аз вазни тангаҳои Август гирифтааст ва зиёда аз ин, тангаҳои тиллоии Кадфизи II дар замоне баромадаанд, ки ба давраи аҳди Август хеле наздик мебошанд. Вале ҳаминаш маълум, ки Август соли 14 пеш аз милод мурдаасту тангаҳои аз ӯ сервазнтари вай хеле пештар – аз солҳои 19 пеш аз милод сикка зада мешуданд. Баъд аз сари Август вазни тангаҳои тиллоии римӣ тадриҷан кам шуда, пас аз ислоҳоти соли 64 милодӣ 7,3 г муқаррар карда шуд. Лохвизен де Леев дар ин асос ба хулосае омад, ки Кадфизи II тангаҳои худро пеш аз ин ислоҳот, яъне пеш аз соли 64 милодӣ сикка мезадааст⁸⁸.

Вале ба қарибӣ Д.Макдоуэлл нишон дод, ки ин масъала саҳли мумтанеъ аст. Аввалан, дар Рим тангаҳои сервазни тиллоӣ баъди сари Август ҳам сикка зада мешуданд ва ин кор то ҳуди соли 97 милодӣ давом кард. Сониян, тангаҳои тиллоии вазнашон қариб ҳаштграммӣ дар аҳди Август фақат аз соли 19 то соли 12 милодӣ бароварда мешуданд ва зимнан, баъдтар онҳо аз муомилот баромаданду дигар дар ҳазинаҳои мансуби нимаи якуми асри I милодӣ дучор намешаванд. Дар он вақт дар Рим фақат тангаҳои роиҷ буданд, ки вазни онҳо аз вазни тангаҳои Кадфизи II кам буд. Илова бар ин, (ҳар кадом схемаи хро-

⁸⁴ Göbl R., 1968, p. 5–6.

⁸⁵ Pelliot P. 1934, p. 34.

⁸⁶ Vogel J., 1930, p. 22, II. Вале якчанд олимон ба ин зид ҳастанд (Rosenfield J.M., 1967, p. 144-145).

⁸⁷ Ghirshman R., 1946, p. 142. Муқоиса кунед: Petech L., 1950, p. 75.

⁸⁸ Van Lohuizen-de Leeuw J.E., 1949, p. 365.

нологоиро кор фармосем ҳам) мутлақо имкон надорад, ки аҳди Кадфизи II ба охири асри I пеш аз милод бурда шавад.

На фақат мулоҳизаи мазкури Д.Макдоуэлл, балки чунин хулосаи вай ҳам ҷолиби диққат аст, ки навигариҳои Кадфизи II дар ин соҳа айнан нусхабардории қонуну қоидаҳои Рим набуд ва буда ҳам наметавонист. Ҳам дар Рим ва ҳам дар Кушон ин тангаҳои тиллоӣ сарвати андак набуд. Зотан, ин тангаҳо ба сабаби гуногунии вазни худ ба ҷои ҳамдигар роҳ намерафтанд, вале тоҷироне, ки бо муомилоти моли бисёр машғул буданд, ин тангаҳоро дар тиҷорати байналхалқӣ кор мефармуданд, зеро дар ин ҳели тиҷорат масъалаи муовиза дупвор нест. Ба ақидаи ин муҳаққиқ, тангаҳои тиллоии Рим ва Кушон на он гуна тангаҳое буданд, ки «дар як ва ҳатто дар кишварҳои ҳамҷавор паҳлу ба паҳлу гардиш карда тавонанд»⁸⁹.

Вале сарфи назар аз ин, мо ба маълумоти фаровони роҷеъ ба равобити тиҷорати империяи Риму Ҳиндустон, аз ҷумла, давлати Кушон, ба бозёфтҳои сершумори тангаҳои Рим дар хоки Ҳиндустон⁹⁰, ба таъсири баҳснопазири усули сикказании римӣ ба тарзи сикказании кушонӣ чашм рӯида наметавонем⁹¹. Вале ҳамаи ин касро ба андешае водор менамояд, ки сабаби дар муомилоти пулии Кушонӣ роиҷ шудани тангаҳои тилло эҳтиёҷоти тиҷорати байналхалқӣ буд ва дар бобати муқаррар шудани вазни тангаҳои тиллоии Кушонӣ таъсири метёри тангаҳои Рим бошад ҳам, аммо гуфтан мумкин, дар ин бобат нусхабардорӣ ҷой надошт.

Е.В.Зеймал таъкид кардааст, ки дар як давлати бекарони муқтадир муттаҳид шудани мулкҳои парешону пароканда ва ба туфайли ҳамин ҳеле афзудани имконияти иқтисодии мамлакат яке аз заминаҳои асосии ислоҳоти мазкур гардиданд, ки дар айни он аз тангаҳои нуқра даст кашида, тангаҳои тиллоро ҷорӣ намуданд⁹². Ба фикри мо, ин даъвои Е.В.Зеймал, бешубҳа, дуруст аст.

«Маълум ки шоҳони давлати Кушонӣ Кабир аз сикка задани тангаҳои нуқра тамоман даст кашида буданд, – менависад Е.А.Давидович, – вале ин масъала тадқиқоти махсусро тақозо дорад, аммо дар ин масъала ҳатман ду ҷиҳатро ба эътибор гирифтани лозим – аввал, тамом шудани нуқра дар қонҳои нуқра ва сони, барои эҳтиёҷи сиккаҳонаҳо ба қадри кофӣ ҷамъ нашудани нуқра. Аз афти қор, аз ҳама дурусташ ҳамин, ки таъсири ҳар ду омил ба назар гирифта шавад ва аҳамияти он омилҳо бо давраҳои гуногуни таърихӣ – бо шароити тағйирёбандаи сиёсӣ (давраҳои омадани йучиҳо, давраҳои вучуди панҷ мулки тобеъ, давраҳои вучуд доштани панҷ мулки мустақил, давлати Кушонӣ Кабир; васеъ шудани ҳудуди мамлакат) ва иқтисодӣ (ҳатман равнақ ёфтани истеҳсолоти молӣ, ки ҳеле зиёд шудани миқдори пулро талаб мекард) вобаста карда шавад.

Баъди суқути давлати Юнону Бохтар дар муддати мадид ислоҳоти пулии Кадфизи II як дигаргунии сифатие мебошад, ки ба туфайли, умуман, инкишоф ёфтан ва дигар ғантани шароити сиёсӣ иқтисодӣ ва ҷузъан равнақ ёфтан ва пеш рафтани сикказанӣ ва муомилоти пулӣ, ба амал омада буд»⁹³.

⁸⁹ Mac Dowall D.W., 1960, p. 63–68.

⁹⁰ Wheeler M., 1955, p. 141–202; Margabandho C., 1955, p. 316–322.

⁹¹ Göbl R., 1960, p. 76.

⁹² Зеймаль Е. В., 1967, с. 61.

⁹³ Давидович Е. А., 1976, с. 76–77.

Канишка ва равнақи давлати Кушон

Машхуртарин шоҳи Кушон - Канишка мебошад. Таҳлили номи вай дар илм боиси мубоҳисаву мунозираи дурударозе гардид. Г.Бейли изҳори андеша кард, ки қисми аввали ин ном аз калимаи «kan» («хурд, ҷавон») баромадааст ва маънои тамоми калима «ҷавонтарин» ё «хурдтарин» аст⁹⁴. В.Б.Хеннинг ҳам ба ин фикр розӣ, вале бар хилофи Г.Бейли, вай ба суффикс маънои дигар дод⁹⁵. В.В.Иванов таклиф кард, ки суффикс тахорӣ ва худӣ калима калимаи муштаракӣ форсу тахорӣ шумурда шавад⁹⁶.

Агар маънои номи Канишка то ба ҳол аниқ муайян нашуда бошад, масъалаи муайян намудани санаи аҳди вай аз он ҳам мушқилтар аст. Зарофати фарзияву тахминҳои сершумор ҷои маълумоти аниқро гирифта наметавонад. Санаҳои ниҳоят мухталиф аз соли 78 сар карда, то соли 278 милодӣ пешниҳод шудаанд. Дар вақтҳои охир нумизматҳои ҳам советӣ ва ҳам хориҷӣ санаҳои сонитари (ё нисбатан сонитари) ибтидои аҳди Канишкарро дурусттар меъёнӣ, вале дар омади ғап, ин ақидаи онҳо боиси эътирози саҳти муқобилои онҳо гардидааст. Аз афти қор, бозёфтҳои нав, алалхусус бозёфтҳои археологӣ ин масъаларо равшан хоҳанд кард, вале алҳол ин масъала ба кӯчаи равшанӣ ё муайяний наздик ҳам нашудааст. Инак, баробари санаи Канишка, санаҳои аҳди дигар шоҳони Кушон ҳам аз «асре ба асре чорхез мекунанд».

Мувофиқи маълумоти мавҷуда аҳди Канишка камаш 23 сол давом доштааст. Дар аҳди вай вусъат ва тамаркузи минбаъдаи мулкҳои ҳиндустони Кушон ба вуқӯъ пайваست: Панҷоб, Кашмир, Синд, Уттор Прадеш (дар шарқ то худӣ Банорас) дар таҳти ҳокимияти вай буд. Пойтахти давлат шаҳри Пурушпура (Пиповури ҳозира) қарор ёфт⁹⁷.

Сарзамини давлати Кушон дар аҳди Канишка бо як худӣ шимолӣ Ҳиндустон маҳдуд нашуда, қариб тамоми Афғонистон, бисёр ноҳияҳои Осиёи Миёна ва Туркистони шарқиро дар бар мегирифт.

Сюан-Сзан навишта буд: «Пештар, замоне ки Канишка подшоҳӣ мекард, шўҳрати вай дар давлатҳои ҳамсоя паҳн шуд ва иқтидори ҳарбии ўро ҳама эътироф менамуданд. Шоҳзодагоне, ки дар кишварҳои ғарбтари Хитой буданд, ба Канишка итоат доштанд ва ба ин подшоҳ гаравиҳои худро мефиристоданд»⁹⁸.

Дар катибаи соли 262-уми милодӣ шоҳи Сосониён - Шопури I дар «Каъбаи Зардушт» гуфта мешавад, ки тўли Кушоншаҳр то Пиповур (?), Кош (Қошғар ё Кеш – Шаҳрисабз), Суғд ва худудӣ Чоч буд⁹⁹. Ёдгориҳои археологӣ ва бозёфти тангаҳо имкон медиҳанд бо камоли итминон гўем, ки ноҳияҳои ҷануби Тоҷикистони ҳозира (аз ҷумла, Помир) ва Ўзбекистон, инчунин водии Зарафшон, бешак, дар ҳайъати давлати Канишка буданд. Аз эҳтимол дур нест, ки дар давраи авҷи тараққиёти давлати Кушон Фарғона ҳам дар ҳайъати он, ё худ дар зери таъсири он буд, ин нуктаро дар ҳаққи ноҳияҳои маҷрои мобайни дарёи Сир ҳам гуфтан мумкин аст. Дар ин бобат дар бораи Хоразм

⁹⁴ Bailey H. W., 1968.

⁹⁵ Henning W. B., 1965, s. 83–84.

⁹⁶ Иванов В. В., 1965.

⁹⁷ Синха Н.К., Банорҷӣ А.Ҷ., 1954, с.81; Sircar D.C., 1953, p.141. Баъзе олимони дар асоси таҳлили катибаи Канишка баъзе марҳалаҳои тасхири Ҳиндустон ва вусъати хоки давлати ўро муайян карданианд (Puri B. N., 1965, p. 37 ва харита).

⁹⁸ Si-Yu-Ki, p. 173.

⁹⁹ Sprengling M., 1953, P. 7, 14; Луконин В. Г., 1967, с. 16, 1964 а, с. 30-31.

ягон гапи аниқ задан мумкин не: иддаои мавҷуд будани «Хоразми кушонӣ», ки дар адабиёт бисёр ба назар мерасад, алҳол асоси мустаҳкам надорад.¹⁰⁰

Дар бобати Туркистони шарқӣ бошад, ҳатто сарчашмаҳои ғаразomezи хитой эътироф менамоянд, ки ин мамлакат муддате дар ҳайъати давлати йучиҳо, яъне Кушонӣён буд. Аввал Кушонӣён ва Хитой ханнҳо робитаи дӯстӣ доштаанд. Вале баъдтар дарбори ханнҳо бо роҳи хиёнат ҳайъати сафорати Кушонӣёнро ба ҳабс мегирад. Дар натиҷа ҷангҳои бисёре мешавад. Дар ниҳоятӣ кор, дар ибтидои асри II эраи нав ба Кушонӣён муяссар шуд ба тахти Сулэ (Қошғар) волии худро бардоранд¹⁰¹ ва ҳокимони ин мамлакат аз йучиҳо «метарсиданд»¹⁰².

Дар натиҷаи мавҳумии хронологияи Кушонӣён алҳол маълум не, ки ин ҷангҳои Кушону Хитой дар аҳди Канишка шудаанд ё дар аҳди ниёғони вай.¹⁰³ Маъхазҳои ҳиндӣ, ҳам ишғоли Тарим ном вилояти Туркистони шарқӣ ва ҳам ғалаба дар ғарб бар портҳоро бо номи Канишка алоқаманд кардаанд.¹⁰⁴

Ҳамаи ин далолат ба он дорад, ки Канишка тавонист на фақат хоки давлати худро вусъат диҳад, балки, аз афти кор, ба калонтарин давлатҳои ҳамсоя зарбаҳои саҳт занад.

Ривоятҳои буддой номи Канишкаро бо дини буддой саҳт вобаста кардаанд. Мувофиқи ин ривоят Канишка ба дини буддой гузашта, пайрави маҳкамэътиқоди ин дин шуд. Вай бинову иншоотҳои сершумори дини буддой – ступаҳо, вихорҳо ва ғайра соҳт. Ривоят ҳаст, ки Анҷумани Севуми буддой маҳз бо ташаббуси ӯ ҷамъ шудааст.

Албатта, дар ин ривоятҳои буддой игроқи муҳобот бисёр аст, вале баъзе нуктаҳои он дар маъхазҳо ҳам зикр шудааст. Масалан, Берунӣ хабар медиҳад, ки Канишка дар Пишовур Каникҷайтя ном маъбаде соҳта будааст.¹⁰⁵

Бешак, асоси ҳама ривоят ягон ҳодисаву воқеаи реалӣ аст. Дар ин бобат, чунин факт ҷолиби диққат мебошад; яке аз ниёғони Канишка шоҳи Кушон Вима Кадфиз дар тангаҳои худ фақат як худои ҳиндуҳо–Шиваро тасвир мекард. Вале дар тангаҳои Канишка ва вориси вай Хувишка расми ин худо бошад ҳам, дар байни расмҳои сӣ худои дигар ҷои назарноғире доранд.¹⁰⁶ Дар байни ин худоҳо расми Буддо ва катибаи «Буддо» ва «Буддо Шақямуни» ҳастанд.

Дар тангаҳои Канишка дигар худоҳо, масалан, худоҳои антиқӣ ҳам тасвир шудаанд. Дар байни ин худоҳо худоҳои кеши зардуштия – худои ғалаба ва бод Вэрэтрагна, Анаҳитой машҳур, худои офтоб ва ғалаба Митра, рамзи сарват ва ҳукми подшоҳӣ Фарро барин худоҳо ба назар мерасанд. Вале олимон ба як ақида наомадаанд, ки ин серхудои инъикоси авзои ҳақиқии дини Кушонӣён аст ё сабаби он мақсади сиёсӣ мебошад, яъне бо ҳамин роҳ табақаҳои гуногуни давлати беканори Кушонро дилгарм кардани буданд. Маҳз дар аҳди Канишка бори аввал дар тангаҳо ба забони бохтарӣ (на юнонӣ) навиштаҷоте пайдо шуд, ки бо намуди кушонии хатти юнонӣ иҷро шуда буд.

¹⁰⁰ Дар бораи мувоҳиса оид ба ин масъала ниг.: Толстов С. П., 1948 6, с. 151; Ставиский Б.Я., 1961, с. 111-112; Массон В. М., 1966 в ва дигарон.

¹⁰¹ Тафсилоти ин масъаларо ниг.: Васильев Л.С., 1955.

¹⁰² Бичурин II, с. 232; Chavannes E., 1907, p. 205.

¹⁰³ Pulleyblank E., 1906-1968, p. 117-121.

¹⁰⁴ Ghirshman R., 1946, p. 145-146.

¹⁰⁵ Берунӣ, 1963, с.360.

¹⁰⁶ Зеймаль Е. В., с. 40-41.

Ин навигарии Канишка хеле бамаврид баромад, ки минбаъд ҳам дар тангаҳои кушонӣ истифода мешуд.

Хулоса, дар аҳди Канишка дар соҳаи маданияти маънавӣ дигаргуниҳои калон ба вуқӯъ омад, дар баробари хеле озод будани дигар динҳо дини буддӣ эътибори бештаре пайдо карда, ба он ҳуди подшоҳ ҳам мӯътақид мешавад, забони бохтарӣ аҳамияти бештаре пайдо карда, аз афти кор, ба забони расмӣ (ё худ ба яке аз забонҳои расмӣ) мубаддал мегардад.

Дар аҳди Канишка танга бисёр бароварда мешуд. Ҳунармандӣ ва тиҷорат равнақ меёбад. Давлати Кушон ба авҷи иқтисоди худ мерасад. Вале дар айни ҳол, таъсири дигар қувваҳои марказгурез зӯр мешавад, яъне бениҳоят гуногун будани мулкҳои ҳайъати давлати Кушон, муқобилати баъзе ҳокимон ва сиёсати таҷовузкоронаи давлати Сосониён, ки дар рӯи харобаҳои давлати Порт дар Эрон ба вучуд омада (соли 226 эраи мо), акнун қувват мегирифт, амнияти давлати Кушонро халалдор мекарданд.

Таназзули давлати Кушон. Кушонӣён ва Сосониён

Мувофиқи катибаҳои ҳиндӣ баъди Канишка ба тахт Васишка нишаст, вале тангае бо номи ӯ нест, тангаҳое ҳастанд, ки дар онҳо Хозроко (аслан Хозроко, зеро дар хатти бохтарӣ овози «ш» бо «р» ифода мешуд) зикр шудааст ва ўро аз рӯи дар катиба чӣ гуна талаффуз шуданиш Хувишка¹⁰⁷ мегӯянд. Вай зиёда аз сӣ сол ҳукмронӣ кардааст. Аз ҷумлаи дигар шахсоне, ки тўлонӣ дар сари идораи давлат нишаста буданд, Васудеваро ном бурдан лозим. Дар аҳди Васудева аз расмҳои ҳудуди бисёри рӯи тангаҳо боз фақат расми Шива менамояд. Зимнан, чи тавре Е.В.Зеймал ҳам ба ин ишорат кардааст, дар тангаҳои Васудева (чунончи, дар тангаҳои Вима Кадфиз) расми Шива чунон капида шудааст, ки ба навиҳои сонитари тасвири вай хос буда, ба ҳамон фирқаи шиваизм мансуб аст, ки дигар ҳел динҳоро бо таассуби тамоми мутлақо эътироф намекард.¹⁰⁸

Дар боло хотирнишон намудем, ки давлати Сосониёни Эрон қувват мегирифт. Шоҳи Сосониён Шопури I (солҳои 242-272 э. н.) солҳои 40-уми асри III э. н. ба шарқ лашкар мекашад. Дар катибаи худ Шопур ва ворисони ӯ худро «шоҳони Сакистон, Туристон ва Ҳиндустон то қаронаи дарё» номидаанд.¹⁰⁹

Ба фикри В.Г.Луконин, ба Шопури I, дарвоқеъ, муяссар шудааст, ки аз афти кор, танҳо ноҳияҳои дурдасти собиқ давлати Порт, аз ҷумлаи Марв ва Сиистонро ба худ тобеъ намояд.

Дар боло катибаи соли 262-уми «Каъбаи Зардушт»-ро роқеъ ба Кушоншаҳр зикр карда будем. Дар ин катиба пеш аз рӯйхати ноҳияҳо (аз ҷумлаи онҳо Кушоншаҳр) Шопури I мегӯяд, ки «Ҳукмаи равоӣ» ва баъди рӯйхат бошад, илова мекунад: «Ҳамаи онҳо боқӣ медоданд ва итоат доштанд». Ақидае ҳаст, ки эҳтимол Кушоншаҳр ҳудуди дар ҳайъати давлати Сосониён набошад, фақат боқидеҳи он бошад¹¹⁰, вале одатан, чунин мешуморанд, ки Кушоншаҳр

¹⁰⁷ Дар бораи давраи ҳукмронии Хувишка маълумот кам аст, бинобар ин даъвои Б.Н.Пурӣ – «аҳди Хувишка, эҳтимол, давраи аз ҳама мутараққии таърихи Кушон мебошад» (Puri B. N., 1965, p. 16), ягон асоси реалӣ надорад.

¹⁰⁸ Зеймалъ Е.В., 1965, с. 14. Дар бораи авзои шиваизм дар давраи Кушонӣён ниг.: Puri B. N., 1965, p. 138–139.

¹⁰⁹ Луконин В. Г., 1969, с. 34–37.

¹¹⁰ Дар ҳамон ҷо, с. 31.

дар ҳайъати давлати Сосониён буд¹¹¹. Кушоншаҳр чӣ қадар дар ҳайъати давлати Сосониён буд?

Ин алҳол муаммои ҳалношудани мебошад (шояд, ки ин ба шоҳони сосонӣ итоат доштани ҳокимони Кушон бошад). Хабарӣ сарчашмаҳо ба яқдигар мувофиқат надоранд ва ҳатто хилофи ҳамдигаранд. Аз як тараф, муаррихи араб Табарӣ менависад, ки нахуст аз Сосониён Ардашери I Марв, Балх, Хоразмро «то ҳудуди ақсои Хуросон»¹¹² забт кардааст. Одатан ин хабарро дуруст мешуморанд ва танҳо баъзе олимони ба он шаклдоранд¹¹³. Агар фарз кунем, ки хабарӣ Табарӣ дуруст аст ва асли маънои навиштаҷоти «Қаъбаи Зардушт» ҳамон мебошад, пас ба ин нуктаҳо як шаҳодате, ки аз маъхазҳои монавия бармеояд, хилоф мешавад.

Асосгузори мазҳаби монавия Монӣ дар миёнаҳои солҳои 70-уми асри III ба шарқ Маар Уммо ном воизро фиристода буд. Ин воиз аз Хуросон гузашта, ба ҳудуди Кушон расид, баъдтар ривоят ҳаст, ки ба Замба (Замм-шаҳр ва убургоҳест дар Амударё дар қарибии Каркии ҳозира) омадааст. Аз афти қор, охири маҳалли саёҳати Маар Уммо-шаҳри Варучан (дар қарибии Балх) дар зери ҳокимияти шоҳони Кушон ё худ шояд дар зери ҳокимияти олии давлати Сосониён буд ё ба он итоат дошт.¹¹⁴

Хулоса, ба Сосониён ба ҳар ҳол муяссар шудааст, ки ба Кушониён зарбаи сахт зананд ва қисми бисёри мулкҳои онҳоро кашаида гиранд. Вале кай?

Масъалаи санаи аз давлати Сосониён шикаст хӯрдани давлати Кушон бе ҳалли масъалаи муайян намудани санаи сосонукушонӣ ва кушонусосонӣ ном тангаҳо ҳал карда намешавад. Ба тадқиқи ин масъала А.Каннингэм, Э.Херсфелд, А.Бивар, В.Г.Луконин, Р.Гёбл барин муаррихон ва нумизматҳо машғул шудаанд. Як қисми ин тангаҳо мисли тангаҳои сосонӣ сикка зада мешуданд. Дар ин тангаҳо бо забони форсии миёна хат ҳаст. Ин тангаҳоро зарробхонаҳои Марв ва Хирот мебароварданд. Дигар ҳел тангаҳо мисли тангаҳои давраҳои охири давлатии Кушон бароварда мешуду дар онҳо номи Васудева буд. Хати ин тангаҳо ҳам ба забони форсии миёна, вале он бо ҳуруфоти кушонӣ навишта шудааст ва зимнан, дар баъзеи онҳо калимаи «Бахлю» (яъне Балх) ҳаст. Ба тахмини Э.Херсфелд, ҳамаи тангаҳое, ки ба тангаҳои Кушониён шабоҳат доранд, дар Балх¹¹⁵ сикка зада мешуданд, ҳатто ҳамон тангаҳо, ки дар онҳо номи шаҳр нест, низ аз Балх мебароманд. Вале Бивар ин иддаоро ҳаққонӣ зери шакл монда, ақидае изҳор намуд, ки зарробхонаи асосӣ дар қарибиҳои Кобул воқеъ буд¹¹⁶.

Дар яке аз тангаҳо чунин катибае ҳаст: «Мўъмини Маздак, подшоҳи Хурмузд, шаҳаншоҳи аъзам» ва илова бар ин номи зарробхонаи Марв зикр шудааст. Дар дигар тангаҳо номҳои Ардашер, Пирӯз, Варохран ба назар мерасад. Пенштар баъзе олимони, аз ҷумла, Э.Херсфелд тахмин доштанд, ки фарз кардем Хурмузди тангаҳои кушонусосонӣ ин ҳамон шаҳаншоҳи Эрон Хурмузди II (солҳои 302–309) аст ва ғайраву ва ҳоказо. Дар натиҷаи таҳлили муфассали таърихӣ В.Г.Луконин ба чунин хулоса омад, ки ин тавр бевосита айният додан ғалат аст. Вай исбот мекунад, ки тангаҳои кушонусосонӣ (ва ҳам сосону-

¹¹¹ ИТН, I, с. 367; Лившиц В. А., 1969, с. 56.

¹¹² Nöldeke Th., 1879, s. 17–18.

¹¹³ Луконин В. Г., 1969 а, сах. 22–27.

¹¹⁴ Матнҳои Монӣ роҷеъ ба ин саёҳат аз тарафи В.В.Хеннинг (1944, р. 85–90, 1950, р.94) тадқиқ шудаанд.

¹¹⁵ Herzfeld E., 1931, р. 11.

¹¹⁶ Bivar A. D. H, 1956, р. 17.

кушонӣ)-ро шоҳзодагони Эрон (ки баъзе аз онҳо умуман шаҳаншоҳи Эрон нашудаанд) аз миёнаҳои асри IV то миёнаи асри V-уми мелодӣ мебароварданд.¹¹⁷

Қабули ин нукта ба андозае тақвияти ақидаи санаҳои сонитари аҳди шоҳони Кушон ва заволи давлати Кушон аст, яъне ин сана на асри III, балки асри IV мешавад. Вале далелҳои ҳастанд, ки фарзияи В.Г.Луконинро рад мекунад. Алҳол ҳулосаи қатъӣ баровардан мумкин нест. Заволи давлати Кушон кори якбора набуд, балки амале буд, ки дар муддати тӯлонӣ, бо таъсири сабабҳои берунӣ ва дохилӣ ба вуҷӯ меаӣвааст.

Мо муносибати Кушонӣён ва давлати Сосонӣёнро дида баромадем. Вале давлати Кушон маҷбур буд, ки зидди чандин самт мубориза барад ва дар дохили худ Кушонӣён ҳам ким-чи хел ҷойивазкунии қувваҳо ба амал меомадааст. Аз ҷумла, дар ин бора солномаи хитой далолат мекунад: «...Шоҳи диловари йуҷиҳо Сидоло бо лашкари худ аз кўҳҳои баланд гузашта, ба Ҳиндустони шимолӣ ҳамла кард ва панҷ давлатро, ки шимолтари Гантоло (яъне Қандаҳор) воқеъ буданд, забт намуд».¹¹⁸ «Шоҳ Сидоло» номи хитойи Кидара ном ҳокими Кушонӣён аст, ки дар нимаи дувум ё аниқтараш дар охири асри IV дар қисми зиёди давлати пештараи Кушон ҳукми худро ҷорӣ карда буд. Дар айни ҳол, як қисми Осиёи Миёнаро қабилаҳои навомадаи хиёниҳо забт карданд. Ниҳоят ҳокимият ба дасти Ҳайтолиён гузашт. Ҷангҳои доимии асрҳои IV–V аҳоли Осиёи Миёнаро ниҳоят табоҳ карданд.

4. ШАҲРҲО ВА МАНЗИЛҲОИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР ДАВРАИ КУШОН

Бохтари шимолӣ

Ба туфайли тадқиқотҳои муфассалу мунтазами археологии территорияи Осиёи Миёна, Афғонистон ва шимолӣ Ҳиндустон имкон шуд, ки масъалаи як навъ тамаддуни шаҳрӣ будани империяи Кушонро пеш гузорем. Бағром барин шаҳрҳои калони давраи Кушонӣён (дар наздикии шаҳри Кобул) – Каписаи қадим¹¹⁹, Таксила (қарибии Равалпиндӣ) – Таккасила ё Такшапилаи Ҳиндустони Қадим¹²⁰, Чорсада (шимолу шарқтари шаҳри Пишавур) – Пушкалаватии қадим¹²¹ барин шаҳрҳои калон тадқиқ шудаанд. Экспедитсияи археологии советию афғон яке аз калонтарин шаҳрҳои ҷануби Бохтар – Дилварзинтеппаро тадқиқ карда истодааст. Ин шаҳр қариб 36 га вусъат дошта, дар 40 км шимолу ғарбии шаҳри Балх воқеъ аст¹²². Экспедитсияҳои археологии советӣ дар Осиёи Миёна чандин шаҳру манзилҳои давраи Кушонро ҳафриёт кардаанд. Материал ба андозае калон аст, ки мо дар бораи баъзе осори тадқиқшуда интиҳобан мухтасар маълумот медиҳем. Яке аз шаҳрҳои калонтарини Бохтари шимолӣ дар давраи Кушон шаҳри Тирмиз буд. Шаҳр дар ин мавзеъ (дар қарибии шаҳри ҳозираи Тирмиз) дар муддати қариб ҳазорҳо сол вуҷуд дошт, бинобар ин болои табақаҳои археологии давраи Кушонӣёнро табақаҳои дав-

¹¹⁷ Луконин В. Г., 1967.

¹¹⁸ Бичурин, II, сах.264.

¹¹⁹ Hackin J., Hackin R., 1939; Ghirshman R., 1946; Hackin J., Hackin R., Carl J., Hamelin P., 1954; Гиришман Р., 1946.

¹²⁰ Marshall J., 1956; Ильин Г. Ф., 1958.

¹²¹ Wheeler M., 1962.

¹²² Ниг.: Кругликова И. Т., 1974; Кругликова И. Т., Сарияниди В. И., 1976.

раҳои сонӣ пӯшидаанд. Вусъати Тирмиз дар давраи Кушониён калон буд. Дар шаҳр марказҳои калони ибодат – маъбадҳои буддони Қаротепша ва Фаёзтепша ҷой доштанд. Дар шаҳр бисёр устохонаҳои ҳунаромандӣ, аз ҷумла, дӯконҳои кулолӣ буданд.

Тирмизи кушониёне яке аз марказҳои истеҳсоли фулузот (ва аз афти кор, маркази саноати фулузӣ) буд, дар қабатҳои археологии давраи Кушониён бисёр пораҳои шахшудамондаи маъдани ғудохта ёфт шудаанд, ки дар рафти ғудозиши ҳамонвақтаи маъдан пайдо мешуданд. Бинобар баъзе боқимондаҳои қисмҳои биноҳои сангин ғуфтан мумкин, ки дар Тирмиз бисёр иншоотҳои калони меъмории вучуд доштанд.

Ба тӯфайли тадқиқи саросари осори археологии ҷануби Тоҷикистон ва ҷануби Ўзбекистон имкон шуд, ки якчанд марказҳои шаҳрии воҳаҳои зироаткор муқаррар карда шавад. Ин марказҳо асосан дар минтақаҳои ҷой гирифтаанд, ки соҳиби шабакаи мустаҳками обёрӣ мебошанд ва дар ғирду атрофи онҳо бисёр дигар манзилҳои хурди зироаткорӣ воқеъ гардидаанд. Дар водии Сурхондарё калонтарин марказҳои шаҳрӣ димнаҳои Дилварзинтепша, Хайрободтепша, Ҷондавлаттепша¹²³ ва Зартепша¹²⁴ буданд.

Дилварзинтепша, ки дар қарибии шаҳри Деҳнави ҳозира мебошад, димнаест, ки қариб 28 га вусъат дорад ва аз рӯи масоҳат дар шимоли Бохтар баъди Тирмиз ҷои дувумро мегирад. Аз асрҳои III–II пеш аз милод сар карда, Дилварзинтепша маркази ноҳияи калони зироаткорӣ мегардад. Тарҳи аниқу дақиқи чорғушаи шаҳр, ки ғирду атрофаш ҳисори мустаҳкаме дорад, далолат мекунад, ки он аз рӯи нақшаи пешакӣ сохта шуда буд. Аз биноҳои он қасрҳои ашроф ҷолиби диққат аст, ки толори азими сутундори ташрифот ва ғирдо-ғирд долон дорад, ки ба хонаҳои сершумори истиқоматӣ ва хоҷагӣ аз ин долон гузаштан мумкин буд. Дар яке аз ин хонаҳо кӯзачае ёфт шуд, ки пур аз чизҳои тиллоӣ мебошад. Дар маҳаллаҳои дигари шаҳр биноҳои оддитар ҳам муфассал тадқиқ карда шуданд. Алалхусус, гузари кулолон ҷолиби диққат аст, ки хумдонҳо асосан аз ҳамин ҷо кашф шудаанд¹²⁵.

Дар Зартепша, ки аз афти кор, маркази қадимии обёрӣ будааст, ҳафриёти бинои калоне сар шуд, ки он дар маркази димна воқеъ мебошад ва зоҳиран ба қаср шабоҳат дорад¹²⁶.

Дар қарибии Шаҳринав ҳам як шаҳри калон буд, ки тӯли деворҳои он ба 7 км ва вусъати умумии майдонаш ба 350 га мерасид. Аз ин ҷо ғайр аз тангаҳо, бошаҳои аҷоибӣ ёфт шудаанд, ки дар он тасвири сангии одамон ва ҳайвони афсонавӣ дида мешавад¹²⁷.

Шаҳри Кайқубодшоҳ (райони Шаҳртӯз), ки ҳанӯз дар давраи Юнону Бохтар таъсис ёфта буд, дар давраи Кушониён низ вучуд дошт ва дар ноҳияи поёноби Қофарниҳон маркази калони минтақаи зироаткорӣ буд. Шаҳр деворҳои мустаҳками мудофиавӣ дошт, ки майдони чоркунҷаи (375x285 м) шаҳрро иҳота карда буд. Дар тарафи дарози ин чоркунҷа 9 бурҷ ва дар тарафи кӯтоҳи он 7 бурҷ ба назар мерасид. Ғайр аз ин дар ҳар ғӯша низ гулдастае буд. Ҳамаи бурҷҳо чоркунҷаанд. Ҳафриёти баъзе қисмҳои девор нишон дод, ки аз дарун, қад-қади девор, долоне тӯл мекашид ва он ба чанд қисм тақсим

¹²³ Массон В. М., 1974.

¹²⁴ Альбаум Л. И., 1960.

¹²⁵ Пугаченкова Г. А., 1966; 1966 б; 1971; 1973; Пугаченкова Г. А., Турғунов Б. А., 1974.

¹²⁶ Щетенко А. Я., 1974.

¹²⁷ Давидович Е. А., 1956, с. 76-77; Мухторов А., 1975, ҷилди 2, с. 374-377.

шуда буд. Пайваста ба долон хонаҳои чоркунча ҷой доштанд. Аз ин ҷо ашӯи зиёде, аз ҷумла, сафолот, ҳайкалчаҳо, асбоби зебу зинат ба даст омад¹²⁸.

Аз Ёвони ҳозира 8 км дуртар дигар як шаҳри кушонӣ воқеъ буд. Вусъати ин шаҳр ба 40 га мерасид. Ин ҷо дунгие ҳаст, ки ба арк шабоҳат дорад. Пайваста ба ин дунгӣ теппае ҳаст (баландиаш 8 м), вусъаташ 380–200 м мебошад. Тамоми ин майдонро девор печонида гирифтааст. Берун аз ин девор баъзе ҳавлиҳои алоҳида ва сағонаҳо воқеъ буданд. Ҳафриёт асосан дар майдони арк ва инчунин дар дигар ҷойҳо гузаронда шуд. Қатори иморатҳо ёфт шуданд, ки хонаҳои на чандон калон буда, гурӯҳ-гурӯҳ қад-қадӣ ду тарафи тангкӯча ё роҳрави сарбаста ҷой гирифтаанд. Дар давраҳои охир хонаҳо, эҳтимол, дуошӯна буданд. Боқимондаҳои иморатҳои давраҳои пештар ҳам ёфт шуданд. Табақаи даҳметраи арк аз боқимондаҳои иморатҳои панҷ давра иборат мебошад ва зимнан, санаи табақаи аз Ҳама поёни асри I-уми то милоду ҳудуди эраи нав ва санаи табақаи аз Ҳама боло асрҳои IV–V эраи нав аст. Таҳаввулоти маданияти модӣ, алалхусус, таҳаввулоти санъати кулолӣ равшан ба назар мерасад. Аз ин ҷо ашӯи устухонӣ (масалан, сӯзанаки саракаш мунаққаш), зарфу ҷиҳози фулузӣ – ўғурчаҳо, дастосҳо ва ғайра ёфт шудаанд¹²⁹.

Мисоли деҳаи хурдакаки зироаткории давраи кушонӣ дар Бохтари шимолӣ манзилгоҳи Оққўрғон мебошад, ки дар қарибии шаҳри ҳозираи Шерободи вилояти Сурхондарё воқеъ аст. Ин манзилгоҳи на он қадар калонест, ки масоҳаташ аз 0,5 га андаке зиёд мебошад ва иборат аз чанд биноҳои бисёрхонаест, ки онҳо бо тангкӯчаҳо аз ҳам ҷудо карда шудаанд. Мувофиқи маълумоти археологӣ машғулияти асосии аҳоли зироаткорӣ, чорводорӣ ва майдакосибӣ буд¹³⁰. Ҳамин гуна манзилгоҳҳо дар райони Шаҳртузи РСС Тоҷикистон (Қабодиёни қадимӣ) – Теппаи Шоҳ¹³¹, Оқтеппаи II ва ғайра ҳафриёт шуда истодаанд.

Яке аз машҳуртарин осори ин давра маҷмӯи Холҷиён (қарибии Деҳнав) мебошад. Дар ин ҷо, дар Хонақоҳтеппа, масалан, бинои қасре (ё маъбаде) ҳаст. Пешӣ ин иморат ба намуни айвони Чорсутундори дарозиаш 16,5-метра сохта шудааст. Аз ин айвон ба воситаи се дар (як дари мобайнӣ ва ду дари паҳлӯӣ) ба толоре даромадан мумкин, ки бараш хеле тўлонӣ аст. Аз пешгаҳи толор даре кушода мешавад, ки ба хонаи дусутундор мебарад. Ғайр аз ин, хонаву долонҳои иловагӣ ҳастанд. Деворҳои ин хонаҳо бо ҳайкалчаи ниҳоят зебои сафолӣ, ки композитсияҳои мукамалро ташкил медиҳанд ва бо расмҳо оро ёфтаанд. Аз Хонақоҳтеппа дигар ҳел иморатҳо, аз ҷумла, биноҳои дуошӯна ёфт шудаанд.

Суғд, Фарғона, Чоч, Хоразм

Шаҳру манзилҳои давраи Кушонӣни Суғд, Фарғона, Чоч нисбат ба шаҳру манзилҳои давраи Кушонӣни Бохтари шимолӣ хеле камтар тадқиқ шудаанд.

¹²⁸ Кузьмина Е. Е. ва Певзнер С. Б., 1956; Мандельштам А. М. ва Певзнер С. Б., 1956.

¹²⁹ Литвинский Б. А., 1967 а.

¹³⁰ Пидасев Ш. Р., 1976.

¹³¹ Литвинский Б. А., 1967.

Калонтарин шаҳри он давра Самарқанд буд. Дар Суғд дигар манзилҳои хурдтар ҳам вучуд доштанд, ки аз ҷумлаи онҳо дизаки Тали Барзуро¹³² номбар кардан мумкин.

Дар ноҳияи Фарғонаву Истаравшан, қарибии Бегобод димнаи Мунчоқтеппа, деҳас дар ҷои қалъаи Ленинобод, дар қарибии Ашт, Шӯрбашат, Ҷинтеппа ва ғ. манзилҳо ҳастанд. Маданияти модии манзилҳои Фарғона хусусияти ба худ хос дошт. Дар ҳуди дохили Фарғона ҳам фарқиятҳои калон ба назар мерасад.

Дар ноҳияи маҷрои мобайни Сирдарё дар хоки вилояти Фарғона ва атрофи он маданияте ривож меёбад, ки аз номи манзили Қавунҷӣ ва сағонаи Ҷуно маданияти Қавунҷию Ҷуно ном гирифтааст. Табақаҳои поёнии манзили Қавунҷӣ ба асрҳои II–I пеш аз милод мансубанд ва он то миёнаҳои ҳазорсолаи I пеш аз милод вучуд дошт. Димнаҳои Минғариқ, Олимбойтеппа, Кеҳиттеппа, Оқтеппа ва Шавушқумтеппа¹³³ ва ғ. ба ҳамин давра тааллуқ доранд.

Дар Хоразм ҳам шаҳру манзилҳои бисёре буд. Аз ҷама муфассалтар шаҳре тадқиқ шудааст, ки ҳоло Тупроққалъа ном гирифтааст. Тарҳи шаҳр росткунча буда, атрофи он (500х350 м) аз хишти хом деворе дорад, ки дар он тиркашу бурҷҳо будаанд. Аз мобайни шаҳр кӯчаи танге мегузашту дар ду тарафи он маҳаллаҳои калон ҷойгир буданд.

Бинои асосии шаҳр қасри мўҳташами себурҷас буд, ки он қароргоҳи олишохони Хоразм ҳисоб мешуд. Ин қалъаи фатҳнопазир, ки ба баландии 25 м қад афрохта буд, намуди босалобате дошт. Миёнҷои қаср майдони фароҳе (80х80 м) буд. Хонаҳо дуошёна буданд. Якҷанд толорҳои калон, аз ҷумла, толори азиме - «Толори шохон» (вусъаташ 280 м²) ёфт шудаанд.

Тағ-тағи девори «Толори шохон» қатор-қатор суфаҷаҳо сохта, онҳоро бо деворҷаҳои паст аз ҳам ҷудо кардаанд. Дар ин суфаҷаҳо муҷассамаҳои гузашта шудаанд, ки шоху малика ва аъёну ашрофи Хоразм ва инчунин ҳудоҳоро тасвир менамоянд. Дар девор ва даруни тоқҷаҳо суратҳои бениҳоят дилкаш кашида шудаанд. Дигар хонаву толорҳои қаср ҳам бо муҷассамаву ҳайкалҷаҳо ва бо нақшу нигор зинат ёфтаанд. Аз биноҳои хоҷагӣ ҳамон биноҳоевро ном бурдан лозим, ки гўё як навъ «қўрхонае» буданд. Инчунин боқимондаҳои архив¹³⁴ ба даст омадаанд.

5. ИҚТИСОДИЁТИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР ДАВРАИ КУШОНИЁН

Хоҷагии қишлоқ. Обёрӣ

Тадқиқи муфассали археологҳои майдонҳои фароҳ нишон медиҳад, ки дар он давра тамоми ноҳияҳои асосии Осиеи Миёна барои зироат истифода мешуданд. Дар водиҳо бо киштукор (асосан киштукори обӣ) ва чорводорӣ машғул буданд. Алаҳхусус, ирригатсия ниҳоят ривож ёфта буд. Дар Хоразм, дар водии Зарафшон ва дар дигар ҷойҳои каналҳои бисёре кофта шудаанд. Каналҳои қадимии давраи Кушониён дар хоки Тоҷикистон ҳам, масалан, дар водии Вахш ёфт шуданд. Барои обёрӣ на фақат оби дарё, балки оби чашмаҳо низ, ки дар он давра, бешак, хеле бисёр буданд, истифода мешуданд. Масалан, дар шимоли водии Вахш заминҳо асосан аз канали дарёи Вахш об мехўрданд,

¹³² Дар ин бора ниг.: Григорьев Г. В. 1940 а; 1940 б; Ставиский Б. Я., 1967.

¹³³ Левина Л. Н., 1967, Максимова А. Г. ва дигарон, 1968.

¹³⁴ Толстов С. П., 1962, с. 204-226; Рапопорт Ю. А., 1968; Неразик Е. Е., 1969.

вале якчанд манзилҳо, масалан, димнаи Ҳалқаҷари қарибии посёлкаи Уялӣ аз дарё хеле боло ҷой гирифта буд, ки ҳозир ба заминҳои он ҷо фақат бо насос об мебароранд. Дар давраи Кушониён тамоми заминҳои ин манзилҳо аз оби чашмаҳои кӯҳӣ шодоб буданд. Дар айни ҳол, чунон ки дар водии Ёвон маъмул буд, дар ин ҷо ҳам лалмикорӣ мекарданд. Лалмикорӣ дар ноҳияҳои доманай кӯҳҳо ва дар кӯҳистон низ расм буд. Дар давраи Кушониён саросари водии Зарафшонӣ боло то Мастҷоҳи ҳозира аз худ шуда буд¹³⁵.

Маълум, ки техникаи зироат бениҳоят содда буд. Фақат дар обёрӣ пешравии калон ба назар мерасад. Ҳангоми ҳафриёти Тали Барзу позай оҳанин ёфт шуд¹³⁶.

Аз асри I милодӣ осӣ маъмул шудан гирифт. Қадимтарин дастосҳо аз сағонае дар кӯҳи Қаромазор ба дасти мо расидаанд. Аввал осӣ хеле хурд буд, баъд калон шудан гирифт ва андозаи онҳо, алаҳусус, дар асрҳои III–IV хеле калон шуда рафт.

Маъхазҳои хаттӣ ва бозёфтҳои археологӣ шаҳодат медиҳанд, ки дар давраи Кушониён зироаткорони Осиёи Миёна тамоми анвои зироати дар асрҳои миёна ҳам маъмулро – зироати ғалла, техникаӣ, ангуру мева ва алафу хошнок кишт мекарданд ва парвариш менамуданд. Ниҳоят зиёд будани анвои зироат ҷолиби диққат аст. Масалан, дар асрҳои III–IV милодӣ дар Хоразм ҳам навъи маҳсули шаробӣ ва ҳам ҳӯрокии ангур рӯнда мешуд. Ба туфайли селексиаи халқӣ, ки аз авлод ба авлод идома дошт, навъҳои серҳосили зироат пайдо шуданд, ки ба шароити маҳал хеле мувофиқ муносиб буданд. Бесабаб нест, ки халқҳои кишварҳои ба Осиёи Миёна ҳамсоя бисёр анвои зироатро маҳз аз мардуми Осиёи Миёна ёд гирифтанд (масалан, хитойҳо кишти юнучқа ва парвариши чормағзро аз халқҳои Осиёи Миёна ёд гирифтаанд).

Дар водӣҳои байниқӯҳӣ, масалан, дар водии Фарғона барин ҷойҳо чорводории яйловӣ равнақ дошт ва ин гуна чорводорон ҳаёти нимқўчманчигӣ ба сар мебарданд. Чорвои хушзоти Фарғона, алаҳусус, аспҳои Фарғона мисли пешина боиси ҳасади ҳамсоғон буду дар хориҷи Фарғона бисёр ба фурӯш мерафт.

Бинокорӣ ва ҳунармандӣ

Ҳангоми ҳафриёти археологӣ чунин намудҳои иморату иншоот ёфт шуданд: 1) қасрҳо, 2) маъбадҳо, 3) биноҳои истиқоматӣ, 4) корхонаҳо, 5) анборҳо, 6) қалъаҳо, 7) иншооти обёрӣ ва ғ. Аксари ин иморату иншоот алоҳида набуда, балки пайваста бо дигар намудҳо бино ёфтаанд. Вазифа ва таъиноти ин ё он иморату иншоотро аниқ муқаррар кардан мумкин не, масалан, қасри Холҷиён, эҳтимол, қаср не, балки маъбад бошад.

Биноҳои ҷамъиятӣ одатан хеле мўҳташам мебошанд. Қасру кохи ҳокимон ниҳоят калон буда, дар болои ягон баландӣ сохта мешуданд ва дар атрофи худ девори мустаҳкам доштанд. Толорҳои васеи шифтбаланд бо муҷассамаву ҳайкалҳо ва нақшу нигори зиёд зинат дода мешуданд. Девори биноҳо одатан хеле ғафс буд.

Дар байни ибодатгоҳҳо бошад, баъзан маъбадҳои хурд ҳам дучор мешаванд. Масалан, миёнҳои маъбади буддоии Ҳайратон (дар қарибии Тирмиз) хеле танг аст. Вале ҳамин маъбад ҳам ороишоти аҷоибе дорад (арақаи машҳури Ҳайратон).

¹³⁵ Ставиский Б. Я., 1961.

¹³⁶ ИТН, I, с. 360–370.

Сифати иморатҳои манзилгоҳҳои хурди зироаткорӣ он қадар баланд набуд. Аксари ин иморатҳо хоначаҳои гилини амонат сохташудае мебошанд, онҳо ду-ду ё се-се ба ҳам пайваст шуда, дар атрофи ҳавличаҳои хурд гирд оварда шудаанд.

Иморатҳои марказҳои калони шаҳрӣ бо санъати баланди бинокорӣ сохта шудаанд. Асоси ин санъат нақшаи ягонаи биносозӣ мебошад, вале, ростӣ ғап, ин нақша дар ҳар ҷо ҳар хел ба амал татбиқ карда мешуд. Вале умуман асоси ин нақша ҳамин буд, ки хонаҳои муҳими таширифотӣ паи ҳам дар як қатор ҷой мегирифт, масалан, айвон - дар паси он даҳлез - дар паси даҳлез толор ва гирдогирди бино долон ва пайваста ба он хонаҳои гуногуни хоҷагию маишӣ. Ба осори гуногун хос будани як нақшаву усули умумии биносозӣ, аз афти кор, ба мо ҳақ медиҳад иддао кунем, ки усули махсуси меъмории бохтарӣ ташаккул ёфта буд ва он аз давраҳои токушонӣ бармеояд¹³⁷. Дар айни ҳол, гуногун будани сохту сифати биноҳо шаҳодат медиҳад, ки тақсмоти молумулкии ҷамъият вучуд дошт.

Муҳандисони қалъасозии Осиёи Миёна комёбиҳои калон ба даст оварданд. Деворҳои рахнанопазири қалъаҳо, ки онҳоро бурҷҳои овеза, садди мураккаби таги дарвоза ва тиркашҳои сершумор боз ҳам мустаҳкамтар мекарданд, санъати қалъасозии Осиёи Миёнаро ба дараҷаи беҳтарин санъати қалъасозии он давра боло бардошта буданд. Дар водиҳои Помири ғарбӣ Қаҳқаҳа ва Ямчун барин қалъаҳои азим сохтанд, ки дар сари роҳҳои асосӣ воқеъ буданд ва силсилаи истеҳкомҳои дарозмуддати ба ҳамдигар алоқамандро ташкил мекарданд¹³⁸.

Масолеҳи бинокорӣ гуногун буд. Барои деворзанӣ одатан поҳса ва хишти хомро истифода мебарданд (хишти хоме маъмул буд, ки андозаи паҳлӯҳои он аз 32 то 44 см меомад). Дар кӯҳистон барои деворзанӣ тахтасанг ҳам ба кор мерафт. Хишти пухта кам истифода мешуд. Дар Бохтар ба шарофати идома доштани тарзу усулҳои бинокории эллиний ва мавҷуд будани масолеҳи лозимаи табиӣ бинокорӣ дар сохтмони қисмҳои асосии бино ва ороиши он масолеҳи сангиرو бисёр истеъмол мекарданд – пойсутунҳои сангини гирда, ки онро пойсутунҳои муқаррарӣ ҳам меноманд ва пойсутунҳои мураккабнақши гуногуншакли «антиқӣ»; танаҳои сангини сутунҳо, бошаҳои бағоят базебу пирами сангин, ки ба бошаҳои навъи коринфӣ тақлидани сохта шудаанд ва ин навъи бошаро инкишоф медиҳанд (масалан, дар бошас, ки дар Шаҳринав ёфт шуд, сурати инсон ва грифонҳо ҳаст)¹³⁹; таҳкурсии сангини сутунҳои чортароши сангин, ки нимаи он дар мағзи девор мебошад, аз ҳамин қабиланд. Танаи сутун ва болорро бисёр вақт аз ҷӯб ҳам мекарданд. Дар бомпӯшӣ сафолпораҳо ҳам истифода мешуд. Усули бомпӯшӣ ҳам ду хел буд: усули сутун бар болор ва усули бесутуни гунбазӣ. Дар омади ғап, бо усули бесутуни гунбазӣ фақат болои биноҳои начандон калон пӯшида мешуд. Сақфҳо бо усули қаламаи моил таҳия мегардиданд.

Ҳунаремандӣ ҳам дар шаҳрҳои калон ва ҳам дар деҳаҳои хурд равнақу ривож ёфта буд. Мо инро ба туфайли ёфт шудани ашёи сершумори маданияти модӣ ва дӯкону устохонаҳои бисёр нағз медонем. Масалан, аз бисёр ҷойҳо осори дӯконҳои кулолӣ падида омаданд. Маълум, ки кулолон чанд хел кӯраву

¹³⁷ Оид ба масъалаи таснифи нақшаи биносозии бехатарӣ ниг.: Пугаченкова Г.А., 1973; 1973 а; 1976 а.

¹³⁸ Дар бораи қалъаҳои Вахон ниг.: Бернштам А.Н., 1952; Бобоев А., 1955; 1973.

¹³⁹ Мухторов А., 1975.

хумдон доштанд¹⁴⁰. Ҳайкалчаҳои сафолӣ ҳам дар ҳамин кӯраву хумдонҳо пухта мешуданд. Дар натиҷаи ҳафриёт маснуоти сафолӣ хеле бисёр дастрас шудааст. Навъу намуди зарфҳо шумор надорад. Сифати зарфҳо, хусусан зарфҳои хӯрокхӯрӣ ва ҷомҳо бағоят баланд аст. Масалан, ҷомҳое, ки аз сағонаи Тӯпхона (дар Ҳисор) ба даст омадаанд, ниҳоят нозуку нафис буда, ба дараҷаи олий сайқал дода шудаанд. Аз мобайн ду ҳазор сол гузаштаасту вале ҳоло ҳам кас ба онҳо нохун занад, мисли ҷомҳои булӯрин ҷарангос мезананд! Зарфҳои зиёфат нақшу нигори гуногуни муқарнасӣ доранд ва дастаи онҳо дар шаклу намуди пурпечуби зебо сохта шудааст. Асбобу ашӯи металлӣ рӯзгор ва зинат қариб дар ҳама ҷо истеҳсол карда мешуд. Зарфҳои биринҷӣ, шамъдонҳо, оинаҳо, дастпонаҳо, гӯшвораҳо, ангуштаринҳои гуногунро мардум бисёр истифода мебуданд. Анвои ин қабил асбобу ашӯ сершумор ва сифати он баланд аст. Қолабҳои рехтагарие ба даст омаданд, ки бо воситаи онҳо ин асбобу ашӯ сохта мешуданд.

Анвои ашӯи шишагин ҳам хеле бисёр аст. Алаҳхусус, бисёр шадда ёфт шудааст ва дар байни онҳо шаддаҳои нақшине дурахшон ба даст омадаанд, ки ба сад ранг тобиш доранд, шаддаи нақшине ёфт шудааст, ки дар он тасвири одам ҳаст. Хусусан шаддаи дуқабатаи зарандуд намуди ҳайратангез дорад - дар мағзи он андак зарварақи ниҳоят тунук монда, баъд бо шишаи нафиси шаффоф рӯкаш кардаанд.

Маснуоти корхонаҳои аслиҳасозӣ ҳам гуногун буд. Аслиҳаи дурзани он замона – камон дар ин давра хеле такмил ёфт. Дар ин давра камони махсусу мураккабе маъмул гардид, ки аз панҷ қисм иборат буда, бо пулакчаҳои устухонӣ ё шохӣ хотамкорӣ карда мешуд. Ватани ин гуна камон Осиёи Миёна мебошад ва он баъдтар дар Эрони сосонӣ паҳн шуд. Ба ин сабаб номи ин камонро, ки дар адабиёти ғарб «сосонӣ» шудааст, дуруст гуфтан мумкин не, чи тавре олимони советӣ таклиф кардаанд, номи дурусти ин камон «камони кушону сосонӣ» мебошад. Ин навъи камон аз Осиёи Миёна баромада, ба сарматҳо гузашт ва аз он ҷо ба ғарб паҳн шуда, то ҳуди Шотландия рафта расид, дар ҷануб дар Эрон Ҷиндустон ва дар шарқ дар Хитой расм шуд¹⁴¹. Ҳангоми ҳафриёти осори он давра дар Осиёи Миёна пулакчаҳои устухонӣ шохӣ ёфт шуданд, ки бо онҳо камонро хотамкорӣ мекарданд, аз баъзе ҷойҳо бошад, ҳуди камон ё худ қисмҳои он ба даст омад, ки онҳоро ба осонӣ таъмир кардан мумкин аст. Тири ин камон аз ҷӯб ё аз най ва пайкони он аз оҳан буду чанд намуд дошт. Маъмултарин намуди пайкон пайкони оҳанине буд, ки се қирраи барҷаста дошт. Дар охири он ин давра пайконҳои оҳанине пайдо шуданд, ки шакли мураккаб доштанд¹⁴².

Аскарон бо ханҷар ва шамшер мусаллаҳ буданд. Дар Осиёи Миёна, дар асрҳои якуми эраи нав, шамшерҳои дарози (то 1,2 м) калони дудамии оҳанин истифода мешуданд, ки дастаи онҳо дарози миёнхамида буда, гулӯбанд надоштанд. Аз дигар навъҳои аслиҳа найза, табарзин, фалахмон ва ғайраро ном бурдан мумкин аст.

Барои бинокорӣ ва кори дӯкону устухонаҳо ашӯи хом лозим буд. Истихроҷи маъданиёти гуногун дар давраи кушониён хеле афзуд. Аз таги замин маъданиёти гуногун¹⁴³, масолеҳи бинокорӣ, сангҳои қиматбаҳо ва ғ. истихроҷ

¹⁴⁰ Масалан, ниг.: Пугаченкова Г.А., 1973; 1974.

¹⁴¹ Литвинский Б.А., 1965. Муқоиса кунед: Хазанов А.М., 1966.

¹⁴² Литвинский Б.А., 1965.

¹⁴³ Шубҳае нест, ки тилло хеле бисёр истихроҷ карда мешуд. Аз афти кор, заррохонаҳои Кушониёнро бо тилло асосан конҳои Осиёи Миёна таъмин мекарданд, дигар

менабуданд. Як қисми маҳсулоти маъданӣ ва ҳунармандӣ барои фурӯш ба хориҷа мерафт.

Савдои дохилӣ ва хориҷӣ

Ба давраи Кушониён системаи мутараққии пулӣ, ниҳоят гуногун будани қимати тангаҳо ва ҳеле зиёд будани шумораи онҳо хос мебошад. Ҳамаи ин далолат мекунад, ки дар мамлакат истеҳсоли мол ва гардиши он дар амал буд. Ба ин муносибат чунин чиҳати масъала ҷолиби диққат аст, ки қисми зиёди тангаҳои кушонӣ тангаҳои мис буд. Ин нукта шаҳодати он аст, ки дар ҳаёти рӯзмарра муомилоти пул ҷараён дошт¹⁴⁴. Дар баёни ҷанбаҳои таърихи давлати Кушон қайд шуда буд, ки тангаҳои Кушониён вобаста ба давраҳои гуногун ҳеле тағйир меёфтанд. Дар айни замон бояд гуфт, ки нумизматҳо то ба ҳол асосан танҳо ба масъалаҳои Кушониён ва тадқиқу таснифи тангаҳои Кушониён ва расму хати рӯи он тангаҳо ва ғ. машғул буданд. Ҷанбаи иҷтимоию иқтисодии ин масъала алҳол амалан тадқиқ нашудааст.

Дар баробари савдои дохилӣ савдои хориҷӣ ҳам ҳеле раванқ меёбад. Плиний (ХП, 84) хабар медиҳад, ки аз Ҳиндустон, Туркистони шарқӣ, аз Арабистон ба империяи Рим моли бисёр (ба арзиши 100 млн сестерсий) оварда шуд. Як қисми ин мол аз хоки давлати Кушон, аз ҷумла, аз Осиёи Миёна рафтааст. Ба қавли Плиний (XXXIV, 145), ба империяи Рим аз Сарика оҳан меоварданд, ки қимати баланд дошт. М. Хвостов тахмин мекунад ки ба империяи Рим оҳани оддӣ не, балки маснуоти оҳанӣ бурда мешуд¹⁴⁵. Гуфтан мумкин, ки ақаллан як қисми ин молҳо, аз ҷумлаи он маснуоти оҳанӣ, дар ҳақиқат, моли Осиёи Миёна буд. Дар давраҳои сонитар дар асрҳои миёна аз хоки Осиёи Миёна бисёр оҳан ва маснуоти оҳанӣ ба хориҷа ба фурӯш мерафт, ки инро географҳои асрҳои IX–X-уми араб ҳам борҳо қайд кардаанд.

Мадраке ҳаст, ки тоҷирони Бохтар ба хоки империяи Рим масалан, ба яке аз марказҳои калонтарини тиҷорат – шаҳри Искандарияи Миср рафта буданд, аз дигар тараф, тоҷирони Рим ба Осиёи Миёна меомаданд¹⁴⁶.

Дар Осиёи Миёна маснуоти римӣ, инчунин тангаҳои римӣ¹⁴⁷ ниҳоят бисёр ёфт шудаанд ва ин бозёфтҳо возеҳ исбот менамоянд, ки робитаи Рим ва Осиёи Миёна ҳеле амиқ ва пуравҷ буд. Ба Осиёи Миёна оварда шудани молҳои римӣ (аниқтараш баҳри миёназаминӣ) боиси он гардид, ки истеҳсоли ин гуна молҳо дар Осиёи Миёна ҳам ба роҳ монданд¹⁴⁸.

Асарҳои санъати римӣ ба таҳаввулоти санъати Осиёи Миёна, аз ҷумла, ба ташаккули санъати Қандаҳор, ки дар шимолу ғарби Ҳиндустон, дар Афғонистон ва аз афти кор, дар ҷануби Осиёи Миёна инкишоф ёфт, таъсири калон расонданд.

қисми лозимаи тиллоро аз Афғонистон, Ҳиндустон ва бо роҳи тиҷорат аз дигар мамлакатҳо мегирифтанд; эҳтимол, тангаҳои тиллоии римири ҳам об карда, аз он тангаҳои кушонӣ месохтанд.

¹⁴⁴ Массон В. М., Ромодин В. А., 1964, с. 183.

¹⁴⁵ Хвостов М. 1907, с. 156.

¹⁴⁶ Ставиский Б. Я., 1964, с. 180.

¹⁴⁷ Ба ахбори бозёфтҳо ниг.: Ставитский Б. Я., 1964 в; Массон В. М., 1966 а

¹⁴⁸ Дар ин бобат намунаҳои санъати навантиқӣ ва асарҳои тақлидан ба онҳо таҳиягашта, ки дар Осиёи Миёна ёфт шудаанд, ҷолиби диққат мебошанд (Литвинский Б.А., Турсунов Н.О., 1971).

Бо Хитой ҳам робитаи савдо буд. «Роҳи абрешим», ки бо воситаи он ба ғарб корвонҳои абрешим мерафт, аз Осиёи Миёна мегузафт¹⁴⁹. Маълум, ки як қисми он абрешим дар ҳуди Осиёи Миёна фурухта мешуд, бинобар ҳамин, агар ба ғани Флор (3, II) бовар кунем, аллакай дар миёнаҳои асри I-уми пеш аз милод портҳо байрақҳои абрешимӣ доштанд. Ғайр аз абрешим аз Хитой ба Осиёи Миёна оинаҳои биринҷӣ, ашӣи локӣ ва ғ. оварда мешуд. Аз Осиёи Миёна ҳам ба Хитой бисёр мол бурда мешуд¹⁵⁰.

Дар китоби дувуми «Маҳабҳарата» - «Сабҳапарва», ки дар нимаи дувуми асри IV милодӣ таълиф шудааст, инъоме зикр гардидааст, ки ба подшоҳи пандиҳо Юдҳиштҳира (қароргоҳаш дар қарибии Деҳлии ҳозира будааст) намояндагони халқҳои гуногун пешкаш кардаанд ва дар байни ин халқҳо халқҳои Осиёи Миёна ҳам будаанд. Ин халқҳо ба подшоҳи мазкур, аз афти кор, ҳамон молеро пешкаш кардаанд, ки одатан ин гуна молҳоро барои фуруш меоварданд. Шояд ба ҳамин сабаб аз кишвари Бахлӣ (яъне Бохтар) «кампаҳои папмини хуштарҳу хушранги нарму мулоим», матои гуногун, пӯсти ғўсфанд, аслиҳа ва сангҳои қиматбаҳо овардаанд; «шакоиҳо» (сакоиҳо), «тукҳарҳо» (тахорҳо), «канкиҳо» (канғуйҳо) аспҳосеро инъом кардаанд, ки «метавонистаанд роҳи дуру дарозро тай намоянд» («Маҳабҳарата», 11, 47).

Мадрақҳои археологӣ далолат мекунамд, ки бо қабिलाҳои сарматҳои назди Урал ва соҳилҳои Волга ҳам робитаи савдой вучуд дошт. Аз сарзамини онҳо ҳамон роҳи савдо мегузафт, ки Осиёи Миёнаро бо Кавказ ва ноҳияҳои соҳили баҳри Сиёҳ мепайваст.

Дар боло қайд кардем, ки бохтариҳо то Искандарияи Миср рафта будаанд, Суғдиён низ дар ҷойҳои аз ҳудуди Суғд ниҳоят дур марказҳои калони савдо таъсис карда буданд. Дар Дунхуан (Туркистони шарқӣ) катибаҳои асри IV пеш аз милод ба даст омадаанд, ки ба забони суғдӣ навишта шудаанд. Дар яке аз катибаҳо гуфта мешавад, ки дар Друан 100 нафар самарқандии озод (ё худ асирзода) ҳастанд. В.В.Ҳеннинг бо асоси комил тахмин мекунад, ки шумораи суғдиҳо (бо ғулмон ва аҳли хонаводаашон) дар ин шаҳр бояд камаш ҳазор нафар бошад. Дар баъзе мактубҳо дар бораи молҳо, нархҳо ва ғ. маълумот ҳаст. Суғдиёне, ки дар Туркистони шарқӣ зиндагонӣ мекарданд, бо ҳешу ақрабони дар Самарқанд будаи худ робитаи зич доштанд¹⁵¹.

6. МАДАНИЯТ ВА ДИНИ ОСИЁИ МИЁНАИ КУШОНӢ

Осори хаттӣ

Дар давраи Кушониён дар соҳаи маданияти маънавии халқҳои Осиёи Миёна дигаргуниҳои ҷиддӣ рӯй доданд. Ин давраи пури ҳодисаҳои ниҳоят мураккабу аксаран мухталиф, давраи ба ҳам омехтани тамоилу ҳодисаҳои гуногун буд¹⁵².

¹⁴⁹ Дар бораи беҳтарин тадқиқоти маъхазҳои хаттии роҷеъ ба ин маърузаҳо ниг.: Негтман А., 1938.

¹⁵⁰ Васильев Л. С., 1958.

¹⁵¹ Дар бораи напри ин ҳуҷҷатҳо, ки бо номи «Мактубҳои қадимии суғдӣ» маълуманд, ниг.: Reichelt H., 1931. Инчунин ниг.: Розенберг Ф.А., 1932; беҳтарин тадқиқоти ин масъала: Henning W.B., 1948.

¹⁵² Фафуров Б. Ф., 1968.

Ҳанӯз дар асрҳои IV-II пеш аз милод дар Осиёи Миёна дар асоси хати оромӣ хатҳои маҳаллӣ ба вуҷуд меоянд.

Қадимтарин осори хаттии суғдӣ катибаи рӯи тангаҳои ибтидои эраи мо аст. Пас аз ин «Мактубҳои қадимии суғдӣ» меоянд. Дар ин мактуб аломатҳои алоҳидаву хоно навишта шудаанд, бо ҳамдигар пайваست намебошанд. Ин намуди хат аз асли худ, яъне аз хати оромӣ фарқи калон надорад. Дар айни ҳол, ба ақидаи В.А.Лившиц, ин мактубҳо далолат мекунанд, ки аллакай дар ҳамон замонҳои «нормаҳои асосии забони хаттии суғдӣ ташаққул ёфтаанд ва ҳеч набошад, то асри X пойдор монданд».

В.Б.Ҳеннинг исбот кардааст, ки «Мактубҳои қадимии суғдӣ» ба солҳои 312–313-уми милодӣ мансуб буда, нафақат ҳуҷҷати муҳими таърихӣ, балки намунаи насри муқотибот мебошад¹⁵³. Дар ин мактубҳои қадимӣ одамони он давра бо як самимияти ошкоро тасвир ёфтааст. Ҳамлаи хунӣ, айёми пуризи-тироби маҳаллаҳои суғдиён, тарсу ваҳм, қару ғазаб ва ишқу муҳаббат – тамоми эҳсосоти одамии дар ин мактубҳои бе рангубори бадеӣ хеле ҳаққонӣ инъикос шудааст.

Мактуби Меванча (маънои ин ном «палангча» ё «гурбача» буд) ном суғдидаст, ки ба модараш ба Самарқанд фиристода будааст, пур аз дарду аламу ҳасрат мебошад. Нанидод ном васии Меванча ёро бар хилофи хоҳишаш ба занӣ гирифтани шудааст ва инак, Меванча менависад: «Бехтараш ба сар ё ҳук мерасаму ба Нанидод не» (тарҷумаи В.А.Лившиц). Муддате гузашту Меванча боз ба модараш мактуб менависад. Меванча нафақат ба Нанидод расидааст, балки дар бораи шавҳараш бо ишқу муҳаббат ва ҳурмату эҳтиром гап мезанад. Ростӣ гап, ин гуна анҷоми қор дар адабиёти қаҳон борҳо тасвир шудааст!

Дар Сурхкӯтал (ҷанубтари Қундуз) чанд навиштаҷоте ёфт шуд, ки бо намуди қушони алифбои юнонӣ иҷро шудааст. Забони катиба шарқӣ-эронӣ будааст, ки пештар амалан маълум набуд. Ин ҷиҳат қушодани рамзи катиба-ро, ки бо ин қор А.Марик, Э.Бенвенист, В.Ҳеннинг, И.Гершевич, Я.Ҳарматта, Ҷ.Хумбах ва дигарон машғул буданд, хеле душвор гардонд. Яке аз катибаҳо аз 25 сатр иборат аст. То ба ҳол як тарҷумаи мукамали он нест, зиёда аз ин, муҳаққиқон дар шарҳи муҳимтарин нуктаҳои матн ҳамфиқр нестанд, масалан, то ба ҳол як ақида нест, ки дар матн кӣ меъмори маъбад аст ё худ тахминан қиро меъмори маъбад гуфта мумкин аст. Яке аз тарҷумаҳои эҳтимолии он матнро В.А.Лившиц пешниҳод кардааст: «Ин маъбад [ки ном дорад] Каниш-каи Музаффар эъзози ҷаноби подшоҳ аст Канишқаро. Инак, баъди итмоми [иморати] маъбад андаруни он [маъбад] зарфҳои об буданд, ки хушкданд ва маъбад бе об монд. Ва аз тамуз хушкӣ омад ва худоҳо аз хонаи [маъбади] худ гирифта шуданд – ҳам суратҳои [худоҳо] ва ҳам ҳайкалҳои [худоҳо]. Ва маъбад хилват шуд, то даме ки соли 31-уми ҳукмронӣ, моҳи найсон ба маъбад воли Ноқанзоқ омад, ки буд маҳбуби подшоҳ, дӯсти наздики подшоҳ, неқфарҷом [«писари худо»], неқғайрат [?], неққор, неқҳиммат ва неқхислат нисбат ба ҳама маҳлуқот. Ва ӯ маъбадро девор кашид, чоҳ канд, об баровард, бо санг [чоҳро] рӯкаш кард, то бошандагонӣ маъбад ба об мӯҳтоҷ нашаванд [ё «маъбад ба оби тоза мӯҳтоҷ нашавад»] ва то ки дар айни хушкӣ, ки аз тамуз аст, худоҳо аз хонаҳои худ дур нараванд ва маъбад хилват нашавад. Дар бо-лои чоҳ обкаше [?] сохт ва ҳавзе дуруст кард. Ба шарофати ин чоҳ, ба шарофа-ти ин обкаш маъбад шодоб шуд. Ва ин чоҳ ва ин [дар ин ҷо калмае ҳаст, ки

¹⁵³ Henning W.B., 1958. s. 52–56; Лившиц В.А., 1962, с. 135–136.

тахминан ба маънои «тиреза», «бурҷ» меояд] амали Ҳаргумон, Бурзмехр писари Кузгашка, Астилҳансиг ва Ноқанзоқ аст волиёни фармонбардори подшоҳ. Ва навишт инро Ёвмон бо Меҳримон, Бурзмехр – пухри Амихромон»¹⁵⁴.

Забони ин навиштаҷот забонест, байни забони пашту ва забонҳои помирии мунҷонӣ ва ядғу, аз як тараф, ва забонҳои суғдио хоразмию портӣ, аз тарафи дигар. Маҳз ба туфайли заковату фазилати эроншиносии шаҳир В.В.Ҳеннинг муқаррар шудааст, ки забони ин навиштаҷот забони бохтарӣ мебошад¹⁵⁵ ва то вақтҳои охир забони мутлақо номаълуме буд (навиштаҷоти рӯи тангаҳо, геммаҳо ва сафолоти Кушониён ба сабаби ниҳоят мухтасар будани худ имкон намедоданд, ки забони он муайян шавад). Забони бохтарӣ аз рӯи сохти грамматикӣ худ нисбат ба дигар забонҳои шарқиронӣ аз забони аслии қадимӣ хеле пештар рафта буд¹⁵⁶.

Ба ақидаи забоншиносон, дар катибаи Сурхкӯтал ва инчунин дар катибаҳои Ҳиндӣ давраи Кушониён баъзе истилоҳоти нахустини шеваи сакоии забони кушонӣ мафҳуз мондаанд. Аз афти кор, Кушониён дар кишвари Бохтар бо бохтариён омехта шуданд ва бохтариён ба андозае онҳоро ассимилятсия карданд ва ба ҳар ҳол Кушониён дар нутқи хаттии худ, ростӣ гап, баробари дигар калимаҳои иқтибосии забонҳои эронӣ Ҳиндӣ, калимаҳои забони бохтариро ҳам кор мефармуданд. Дар навиштаҷоти рӯи тангаҳои кушонӣ маҳз ҳамин хат ва маҳз ҳамин забони бохтарӣ ба назар мерасад.

Барои иншо, ҳеҷ набошад, аз давраҳои Канишка ҳуруфоти юнонӣ истифода мешуд. Ба 24 ҳуруфоти юнонӣ боз як ҳарф илова карда шуд, вале дар амал шумораи камтари ҳарфҳо истеъмоли мегардид. Аломатҳои ҳуруфоти кушонӣ ё худ аниқтараш бохтарӣ аксаран қиррадорӣ чоркунҷаву кулӯла мебошанд. Баъдтар намуни нимакурсив пайдо шуд¹⁵⁷.

Ба ҳамин тариқ, баъди забонҳои суғдӣ, портӣ ва хоразмӣ илм аз забони бохтарӣ ҳам воқиф шуд. Катибаи калони Сурхкӯтал дар айни ҳол аввалин осори хаттии забони бохтарӣ мебошад. Мувофиқи жанри худ он ба навиштаҷоти Ҳахоманишиҳо ё Сосониён ҳамгун аст. Вале бар хилофи катибаи шоҳон дар катибаи Сурхкӯтал қариб ки мадҳу сано нест. Агар онро ба матни навиштаҷоти Доро, ки аз Шўш (DSf)¹⁵⁸ ба даст омада, он ҳам ба бинокорӣ бахшида шудааст, муқоиса намоем, ин ҷиҳати катибаи Сурхкӯтал махсусан аёнтар мешавад – қариб сеяки матни Доро ҳамду санои Ҳурмузд ва подшоҳ аст, матни Сурхкӯтал бошад, фақат аз кор сухан меронаду беҳуда гап-ро кашол намедихад. Дар матн воқеаҳо ба тартиб зикр шуда, сабаби онҳо низ нишон дода шудааст. Ин матн гуфтан мумкин, як навъ солномаи воқеаҳо, як навъ намунаи матни маъмурӣ мебошад.

Дар ҷануби Осиёи Миёна ҳам бисёр катибаҳои бохтарӣ ёфт шудаанд (вале, ростӣ гап, онҳо калон нестанд). Масалан, аз ҳуди Душанбе хуми гӯр ёфта шуд, ки як калима хат дорад, аз Даштиҷум як зангӯлачаи биринҷӣ ба даст расид, ки хате иборат аз 17 аломат дорад (аз афти кор, ин ҳарфҳои алоҳидаи бербитаанд, ки устои бесавод кандааст). Дар Тирмиз аз дайри Қаротеппа чанд хати бохтарии рӯи сафолпораҳо ёфт шуд, ки дар байни онҳо хатҳои дузабона (билингваҳо) ҳам ҳастанд; хат дар девор харошида навишта шудааст.

¹⁵⁴ Тарҷума дар китоби зерин ҷой шудааст: Массон В. М., Ромодин В. А., 1964, I, с.192-193.

¹⁵⁵ Henning W.B., 1960, p. 47–48.

¹⁵⁶ Лившиц В.А., 1962 а, с. 142–143.

¹⁵⁷ Лившиц В.А., 1967, с. 162–163; 1969.

¹⁵⁸ Матнашро ниг.: Kent K.C., 1953, p. 142–144; тарҷумааш: Абаев В.А., 1945.

Дар Хоразм аз Тупроққалъа осори хати хоразмӣ ёфт шуд, ки тадқиқи он давом дорад.

Дар димнаи Дилбарчин (соҳили чапи Аму) бисёр навиштаҷоти бохтарӣ ба даст омад, вале, мутаассифона, онҳо хеле зарар дидаанд. Ба ақидаи муҳаққиқе, ки онҳоро нашр карда буд, ин навиштаҷот бо хати шикастаи тезнависӣ иншо шуда, гӯё матни зери суратҳои рӯи девор будаанд, яъне гӯё маъноӣ расмӣ деворро ифода мекардаанд. Мувофиқи хусусияти палеографӣ навиштаҷот тахминан ба асрҳои III–IV дахл дорад¹⁵⁹. Аз ҳуди ҳамин ҷо чанд острак ва пораҳои мрамари хатдор ёфт шуд.

Ақоиди мазҳабӣ

Ақоиди мазҳабии давраи Кушониён ниҳоят печдарпеч ва мураккаб аст. Қисми асосии аҳолии Осиёи Миёна мисли пештара зардуштияро мепарастид. Масалан, суғдиҳо бино бар номи онҳо (зиёда аз 20), ки дар «Мактубҳои қадимии суғдӣ» дучор мешаванд, асосан ба зардуштия имон доштаанд. Ин номҳо аз номи худоҳои қадимтарини Эрон бармеоянд, ки онҳо ба қатори худоҳои зардуштияи Осиёи Миёна даромада буданд. Дар айни ҳол бояд гуфт, ки зардуштияи «суғдӣ» хусусияти ба худ хос дошт. Гуфтан лозим, ки дар байни худоҳои суғдӣ ҷои аз ҳама баландро олиҳа Нана(и)¹⁶⁰ мегирад. Муаллифи мактуби № 2 ва он самарқандие, ки бояд ин мактубро мегирифт, дар таркиби номи худ калимаи «нана(и)» доранд. Ин номи олиҳаест аз Байнаннаҳрайн, ки дар он ҷо ҳанӯз дар давраи шумерҳо маълум буд. Баъд аз он ҷо ба Ошур ва сонитар ба Эрон гузашт ва дар давраи Рим дар ғарб аз Мисру Юнон сар карда, дар шарқ то Порт, Кушон ва Суғд паҳн шуд. Эҳтимол, дар Осиёи Миёна парастии Нана(и)¹⁶¹ бо парастии Анаҳито пайваст буд.

Аз афти қор, суғдиёни Туркистони шарқӣ ва ҳуди Суғд маъбадҳои доштанд, ки онҳоро «вағн»¹⁶² меномиданд ва обидони ин вағнҳо – «вағнпатҳо» дар ҷамъияти Суғд соҳиби мақоми намоён буданд.

Аз таҳлили суратҳои худоёни рӯи тангаҳои кушонӣ ҳам дар бораи зардуштияи бохтарӣ мадраке гирифта мумкин аст. Дар ин ҷо бисёр номи худоён ҳастанд, ки ба шакли ҳоси бохтарӣ навишта шудаанд: Оромоздо – Хурмузд, Михро – Митра, Мао -Маҳо (худои Моҳ), Фарро - Фарна (худои фаровонӣ, бахти шоҳ, тақдир), Орлагно–Вэрэтрағна (худои ғалаба), Нана - Нанаи (худои ҳосил) ва ғ.¹⁶³ Худоёне ҳастанд, ки фақат номи ҳоси маҳаллии бохтарӣ доранд - масалан, Охшо ё Оахшо. Шубҳае нест, ки ин калима аз калимаи эронии қадим «вахшу» бармеояд. Ба авестой «вахш»–«гапи гуфта» (истилоҳи техникӣ) буда, дар суғдӣ ба маъноӣ «логос» меояд. Дар забонҳои миёнаи эронӣ ин калима «рӯх»-ро ифода мекунад, ки баъзан бо «оби ҷорӣ» алоқаманд мебошад¹⁶⁴. Дар маъхазҳои ҳиндӣ «вахшу» гуфта Амударё дар назар дошта шуда-

¹⁵⁹ Лившиц В.А., 1976 (дар ҳуди ҳамон ҷо очерки мухтасари тадқиқи навиштаҷоти бохтарӣ).

¹⁶⁰ Henning W.B. 1948, p. 602–603; Henning W. B. pt. 2, 1965 a. p. 250–252.

¹⁶¹ Ingholt H., 1954, p. 12–13; Дьяконова Н. Я., Смирнова О. И. 1967 (асари Инголт ба муаллифон маълум нашудааст).

¹⁶² Дар бораи истилоҳоти роҷеъ ба маъбадҳо ниг.: Widengren G. 1965, s. 326.

¹⁶³ Stein A., 1887., p. 155–166; Widengren G., 1965, s. 33–338.

¹⁶⁴ Bailey H.W. 1931 a, p. 281. Ба ақидаи баъзе забоншиносон, ин калима аз калимаи «шустан» бармеояд, дигар гурӯҳи олимони забондон исбот мекунад, ки маънои он «рахшон» аст (Harmatta J., 1960, с. 198).

аст, ки онро юнониён бо номи Оксус¹⁶⁵ медонистанд. Дар санги кандакории музеи Калкатта чунин дуо нақш шудааст: «Вахш худои яккаву ягона»¹⁶⁶.

Тасаввуроти худо будани «Вахш» дар Осиёи Миёна то асрҳои миёна пайдор монд. Дар ибтидои асри XI Берунӣ хабар медиҳад, ки хоразмиён «вахшхангом» ном иде доранд ва илова мекунад: «Вахш номи малакест нозирӣ дарё, аз ҷумла, рӯди Ҷайхун»¹⁶⁷. Дар давраи сонитари асрҳои миёна ва дар рӯзҳои мо номи қадимии Амударё фақат дар як шохоби Панҷи Амударё, яъне фақат дар номи дарёи Вахш боқӣ монд. Вале худи ҳамин далели он аст, ки маҳз дар ҳамин ҷо, маҳз дар ҷануби Тоҷикистон имон ба рӯҳи парастори оби наҳрҳо Оашхо махсусан пайдор мондааст.

Новус ном як навъ гурӯҳи рӯизаминӣ, ки дар ҷануби Тоҷикистон ёфт шудаанд, ба аниқ шудани тасаввуроти мо оид ба зардуштияи бохтарҳо хеле мусоидат менамояд.

Маъбади Сурхкӯтал, ки онро экспедитсияи франсавиҳо дар Афғонистон кашф кардаанд, дар бораи маъбади бохтариҳо тасаввуроти равшан медиҳад. Маъбади асосӣ дар болои теппа, дар рӯи суфаи баланде, ки аз хишт бардошта, атрофашро бо тахтасангу тиргакҳои сангин устувор карда буданд, ҷой гирифта буд. Аз поён то дарвозаи маъбад зинаи васеи сеқисма мебурад. Худи маъбад росткунча (35x27м) буда, девори пеши он назар ба девори ақибаш васеътар менамуд ва дар миёнҷо хонаи чоркунча ва дар ду паҳлу ва дар пешгаҳ долоне дошт. Маъбад аз пеш се дарвоза дошт – дарвозаи асосӣ ба хонаи чоркунча ва ду дари паҳлӯӣ рӯ ба долонҳо кушода мешуд. Дар маркази хонаи мобайнӣ суфаи чоркунҷаи сангине буд, ки дар чор гӯшааш чор сутун дошт. Дар пушти суфа зинаи се поғундадоре воқеъ буд. Девори ин хона бо сутунҳои чортарош оро дода шуда буд.

Атрофи маъбад мисли девори қалъа девори мустаҳкам ва дар пеши ин деворҳо бурҷҳои росткунча вучуд дошт. Аз дарун ба қадди ин девор айвони раддасутун воқеъ буду дар девори ин айвон тоқчаҳое кандаанд, ки замоне андаруни онҳо ҳайкалҳои сернақшунигори сафолӣ меистодаанд (аксари онҳо ҳок шудаанд). Баъдтар дар майдони байни тағи суфа ва девори қалъамонанди атрофи маъбад ва инчунин берун аз ин девор боз ду маъбади хурдтаре сохтаанд, ки онҳо ҳам дар миёнҷо хонаи чоркунча ва гирдогирди он (вале аз чор тараф) долон доштаанд. Дар хонаи мобайнӣ яке аз ин маъбадҳои хурд суфаи зинадори хиштӣхоме буд. Гӯша ва мобайни ин сутунҳо дар андоваи гилии девор сурати паррандаҳо кашида шуда буд. Дар болои ин суфаи хиштӣхомӣ оташдони пури хокистари тоза ба назар расид. Ин оташдон меҳроби оташ будааст. Вале ростӣ гап, меҳроби оташ исботи он нест, ки маъбад маҳз кунӣшт, яъне маъбади оташ буд. Ақидае изҳор шуд, ки маъбад маъбади оли шоҳон аст. Муҳаққиқи ин маъбад Д.Шломберже ақидае дорад, ки маъбад метавонист ду вазифаро якбора иҷро кунад, яъне ҳам маъбади оли шоҳон бошаду ҳам кунӣшт ва маъбади Сурхкӯталро «кунӣшти шоҳони кушонӣ» менамояд¹⁶⁸.

Дар яке аз катибаҳои Сурхкӯтал калимаи «Бағолағго» яъне «меҳроб» ҳаст, ки зоҳиран маъбад чунин ном дошт: алҳол ноҳия ва деҳа, ки дар қарибии

¹⁶⁵ Marguaret J., 1938.

¹⁶⁶ Лившиц В. А., 1969, с. 65.

¹⁶⁷ Берунӣ, 1957, с. 258.

¹⁶⁸ Schlumberger D., 1961, p. 77-88.

ин маъбад вучуд доранд, номи ҳамон маъбадро гирифтаанд ва Бағлон ном доранд¹⁶⁹.

Дар баробари зардуштия дигар динҳо ҳам паҳн мешаванд. Чи тавре маълум аст, дар Осиёи Миёнаи қушони дини буддой паҳн шуда буд. Аз эҳтимол дур нест, ки мадраки дини буддой чандин аср пеш аз ин, шояд дар давраи ҳахоманишиҳо, ба Осиёи Миёна расида бошад, вале санаҳои дақиқи дар Осиёи Миёна паҳн шудани дини буддой ба давраҳои хеле сонитар мансуб аст. Дини буддой ба Осиёи Миёна аз Афғонистон омад. Мувофиқи мадракоти мавҷуда дини буддой аз чанд самт (ду самти он аниқ): аз самти ғарб ба Марв (ба ноҳияҳои шарқии Порт) ва аз самти шарқ ба Тирмиз (ба Бохтар) сар даровардааст.

Солномаи сейлони хабар медиҳад, ки дар чоряки якуми асри пеш аз милод ба яке аз идҳои дини буддой Маҳадева ном ҳакиме омадааст. Гумони ғолиб, ки ин ҳаким аз ҳуди Порт не, балки аз ягон ғўшаи дурдасти он омадааст, зеро дере нагузашта, баъди ин воқеа дини буддой дар ноҳияи Марв реша меронад. Мадракате ҳаст, ки соли 148 ба Лаоян Ан-Ши-гао ном ҳакиме омада, матнҳои дини буддоиро ба забони хитой тарҷума кардааст ва бинобар номаш аз кишвари Ан - яъне Порт мешудааст. Маҳз ба шарофати ин ҳаким ва шогирдони вай Хитой бо дини буддой шинос шуд. Зиёда аз ин, Ан-Ши-гао олими забардасте буд ва хитойҳо дар бораи инкишофи илми халқҳои Осиёи Миёна аз вай маълумоти зиёде гирифтанд¹⁷⁰.

Роҷеъ ба Бохтар дар даст маълумоти фаровон дорем. Номи воизи машҳури дини буддой Ғҳшак ба мо маълум, ки аслан аз Тахористон будааст. Зодгоҳи фақеҳи дини буддой Дҳармамитра Тирмиз аст. Воизони дини буддой то ба Чоч расида, дар он ҷо ҳам маъбадҳо сохтаанд.

Дар Осиёи Миёна мактаби буддоии Вайбҳашика интишор дошт, ки дар таълимоти он бисёр нуктаҳои материалистӣ ба назар мерасад ва назарияи дарки онҳо унсурҳои диалектика дошт. Ф.Энгелс навишта буд: «Маҳз барои ин ки заминаи пешакии тафаккури диалектикий тадқиқи табиати ҳуди мафҳумот мебошад, он танҳо барои инсон имконпазир аст ва ҳамон ҳам бошад, фақат дар савияи нисбатан баланди тараққиёти вай (буддоиҳо ва юнониён) ва он хеле сонитар, дар давраҳои фалсафаи навтарин ба камоли инкишофи худ мерасад...»¹⁷¹.

Чандин маъбадҳои буддой маълуманд. Масалан, дар Ҳайратон дар қарибии Тирмиз дайри буддоии асрҳои I–II милодӣ қисман ҳафриёт карда шуд. Маркази дайр маъбад аст, ки бинои чоркунҷае буда, дар миёнҳои он суфаи росткунҷа барои гузоштани ашёи муқаддас сохта шудааст ва аз ғайри ин даҳлезе ҳаст, ки арақаи сангини он расмҳои аҷоиб дорад. Дайр ғайр аз ин чандин биноҳои истиқоматӣ ва маъмуриро соҳиб будааст¹⁷². Дар ҳуди Тирмиз дар Қаротепша маъбади мағокии буддой ҳафриёт шуда истодааст (ин гуна маъбадҳо дар Ҳиндустон бисёр будаанд). Аз ҷумла, дар ин ҷо чандин маҷмӯи ибодатгоҳҳо кофта ёфта шуд, ки ҳар яке аз маъбади мағокии дорои чор долони сақфашон гунбазӣ ва ҳавлиии берун иборат аст, ки дар он иморати лозимаи ибодат сохта шудаанд. Осори расмҳои рӯи девор ва пораҳои ҳайкалҳои гачӣ ва сангин ба даст омадаанд¹⁷³. Андаке дуртар аз Қаротепша археолог Л.И.

¹⁶⁹ Henning W.B. 1956, p.366-367.

¹⁷⁰ Литвинский Б. А.. 1967 в; Litvinsky B. A.. 1968.

¹⁷¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 20, с. 537–538.

¹⁷² Вязьмитина М. И., 1945.

¹⁷³ Грек Т. Е. в диг., 1967; Ставиский Б. Я., 1967 а, 1969.

Албаум Фаёзтеппа ном маҷмӯи ибодатгоҳи буддоиро ҳафриёт мекунад, ки он расму сураат ва ҳайкалҳои ниҳоят хушнамои дилкаш дорад. Ин қатори долону хонақоҳу мазору ибодатхонаҳост, ки ба биноҳои дайрӣ ва хоҷагӣ ҷудо мешаванд. Ҳамаи онҳо ба шакли ҳарфи «П» ҷойгир шудаанд ва алоҳида аз инҳо дар як тараф ступа воқеъ мебошад ба ақидаи муҳаққиқ, ин манзилгоҳ тақрибан дар ибтидои солшумории мо пайдо шуда, дар асрҳои I–III ба маркази калони динӣ табдил ёфта, яққоя бо дайри мағоки Қаротеппа обиди ягонасро ташқил меод ва зимнан дар ин ансамбл маҳз Фаёзтеппа ҷои аввалро ишғол мекард¹⁷⁴.

Дар ҳуди Тирмиз ҳам як ступаи буддой ҳаст, ки ҳозир онро «Бурчи Зӯрмола» меноманд. Дар паҳлуи Дилварҷинтеппа маъбади буддой кашф шудааст, ки ба давраи Кушониён тааллуқ дорад. Ҳайкалҳое, ки дар ин ҷо ёфт шудаанд, дорои аҳамияти махсусанд, зеро онҳо таҷассуми ашхоси динӣ ва дунявии буддоӣ мебошанд.

Инчунин баъзе бозёфтҳои ашӣ марбут ба дини буддой, ки дар манзилгоҳҳои хурди зироаткори Бохтари шимолӣ ба даст омадаанд, далolat менамоянд, ки буддоия дар байни бохтариён қадим хеле васеъ паҳн шуда буд¹⁷⁵. Ин гуна бозёфтҳо шаҳодат медиҳанд, ки буддоия танҳо дини табақаи муайяни ҷамъият набуд, балки дар байни оммаи васеи мардум ҳам реша давонда буд¹⁷⁶.

Аз Ҳиндустон ба Бохтари кушонӣ боз як дини дигар – ҳиндуя сар даровард. Тасвири Шива дар аҳди Вима Кадфиз пайдо шуда буд. Тасвири Шива дар тангаҳои давраҳои сонитари шохони кушонӣ то ҳуди Васудева во-мехӯранд. Ҳангоми ҳафриёти ибодатхонаи Дилварҷинтеппа лавҳаи калони мусаввар ба даст омад, ки дар он Шива ва Парватии савори гови муқаддас – Нанди тасвир ёфтааст. Ин бозёфт, аз афти кор, далели он аст, ки дар Бохтар (ба ҳар ҳол дар ноҳияҳои дар тарафи чапи дарё будаи он) пайравони мазҳаби Шива вучуд доштаанд.

Дини насронӣ ба Осиёи Миёна аллакай дар асрҳои II–III милодӣ дохил мешавад ва Берунӣ ҳам хабар медиҳад, ки тақрибан баъди 200 соли вафоти асосгузори ин дин онро рӯхоние ба Марв овардааст¹⁷⁷. Агар дар дасти мо дар бораи паҳншавии дини насронӣ дар кишвари Кушониён маълумоти маъхазҳои суриёнӣ (ибтидои асри III милодӣ) ва арманӣ (асри IV милодӣ) намебуд, ахбори болоиро танҳо ривоят ҳисоб кардан мумкин буд.

Дар Осиёи Миёна пайравони боз як мазҳаби дигар – мазҳаби монавия пайдо мешаванд, ки дар таърихи ҳаёти маънавии Осиёи Миёна мақоми намоён дорад. Дар ин бобат муфассалтар таваққуф мекунем. Асосгузори ин мазҳаб Монӣ соли 216 дар Бобулистон, дар қарибии Ктесифон, дар оилаи ашрофе ба дунё омадааст. Подшоҳи сасонӣ иҷозат дод, ки мазҳаби нав тарғиб карда шавад, вале дар ниҳояти кор Мониро ба зиндон андохтанд ва ӯ дар он ҷо вафот

¹⁷⁴ Альбаум Л. И., 1974, с. 53–58.

¹⁷⁵ Литвинский Б.А., 1976; Пидасев Ш.Р., с.192–193.

¹⁷⁶ Дар масъалаи эътиқоди динӣ муросокор будани мардуми он давраро мо дар мисоли мардуми димнаи на он қадар калони Теппаи Шоҳ мебинем. Аз ҳуди шаҳр дар хонае ҷои ибодат ёфт шуд, ки пораҳои ҳайкалчаҳои динии гилий ва гачӣ дорад ва он ба дини буддоия марбут мебошад (Литвинский Б.Н. 1976, с.75–76). Дар айни ҳол, тадқиқи қабристонии он манзилгоҳ аниқ муқаррар кард, ки мурдагон бо маросими дини зардушӣ гӯронда мешуданд (Литвинский Б.А., 1976, с.83).

¹⁷⁷ Берунӣ, 1957, с.330.

кард (соли 276–277 милодӣ), худи таълимоти Монӣ ва монавиён дар Эрон дучори таъқиботи мудҳиш бераҳмона гардиданд.

Мувофиқи маслаки монавия дар ибтидо на замин будаасту на осмон ва фақат ду мабдаъ – Равшанӣ (некӣ) ва Торикӣ (бадӣ) вучуд доштааст. Дар зиндагӣ ин ҳарду мабдаъ ба ҳам омехтаанд ва инсон бояд майли камолот карда, мадад расонад, ки некӣ бар бадӣ ғолиб ояд. Таълимоти Монӣ, аз як тараф, унсурҳои асосии зардуштия ва аз тарафи дигар, баъзе хусусиятҳои дини насронӣ ва ба андозае дини буддоиро ҳам дар бар мегирифт. Вале ин таълимот дар ҳама ҷо як хел набуда, дар баъзе қараёнҳои монавия падидаҳои эътирози иҷтимоӣ равшан ба назар мерасанд. Масалан, чунин шиори монавиён маълум аст: «Касе, ки бой буд, қашшоқ мешавад, ғадой мекунад, азоби абад насиби ӯ мегардад».

Маҳз ҳамин гуна шиорҳо, инчунин тарғиби идеали некӯахлоқӣ, ваъдаи «бихишти олам» ба мазҳаби монавия оммаи меҳнаткашон ва намоёндагони табақаҳои миёнаи ҷамъиятро ҷалб карданд. Монавиён дар айни ҳол ташкилоти тавоносо ро таъсис намуранд. Ҳамаи ин, ҳам дарбори Сосониён ва ҳам аркони дини зардуштиро ба воҳима наандохта наметавонист.

Ҳанӯз дар давраи ҳаёти Монӣ ва баъди вафоти вай дере нагузашта монавия аз ҳудуди Эрон берун меравад. Дар Осиёи Миёна бар хилофи шиори болоӣ тарғиботи монавия асосан дар байни аёнӣ ашроф бурда мешуду вале баъдтар оммаи васеи аҳолиро фаро гирифт. Яке аз воизони номии монавия дар Осиёи Миёна Маар Уммо буд. Баъди ин монавия ба Туркистони шарқӣ ва аз он ҷо сонитар ба Хитой гузашт. Дар Осиёи Миёна ва дар Туркистони шарқӣ монавия бисёр чиқатҳои дини буддоиро азхуд намуда, баъзе ғояҳои он ва қисман истилоҳоти онро қабул кард. Монавиён дар тарғиби дини худ санъат, аз ҷумла, санъати тасвириро хеле хуб истифода мебарданд ва китобҳои динии онҳо мусаввараҳои назаррабое доранд. Бинобар ҳамин дар адабиёти форс-тоҷик ва дар фарҳангҳои қадимии тафсирии забони тоҷикӣ ному Монӣ синоними расоми забардаст аст¹⁷⁸.

Дар давраи Кушониён ҳар халқ ба худ хос маросими дафн дошт.

Гӯрҳои давраи Кушониён (ба ном – «навъи III Б»), ки онҳоро М. М. Дяконов дар ғӯристони Тӯпхона (Ҳисор) ёфтааст, хеле ҷолиби диққат мебошанд. Ин ғӯрҳои хокианд, ки бо хишти хом рӯкаш шудаанд, баъзан сағонаҳое мебошанд, ки аз хишти хом сохта шудаанд. Дар лаҳади ин ғӯрҳо зарфҳои пури хӯроки охират ҳаст. Ҳамаи ин зарфҳо зарфҳои хушсифати кулолӣ мебошанд. Шакли аксари онҳо ҷоммонанду муносибтарҳи зебо мебошад. Ҷолиби диққат аст, ки дар ин ғӯрҳо мутлақо аслиҳа нест. Баъзан дар даҳон ё синаи мурда тангае мемондаанд ва ин тангаҳо ба тангаҳои Евкратид монанд буда, ба асри I пеш аз милод, яъне ба давраҳои баъди суқути давлати Юнону Бохтар нисбат доранд.

Дар ғӯри занҳо асбоби зинагии тиллоӣ (ғӯшвораҳо), оҳанин (ангушттарин, сагакҳои либос), сангину шишагин (шадда), биринҷӣ (оина, дастпона, ангушттарин) ёфт шудаанд. Аксари ин ашёи ороиш бо ашёи ороиши сарматҳои соҳилҳои Каспий ва баҳри Сиёҳ ҳамгунӣ дорад. Аҷоибаш ҳамин, ки дар байни бозёфтҳо қахрабоне ёфт шуд, ки фақат дар баҳри Балтик ҳаст ва каури ном ғӯшмоҳие ба даст омад, ки фақат дар уқёнуси Ҳинд мешавад.

¹⁷⁸ Дар бораи монавияи Осиёи Миёна ниг.: Беленицкий А.М., 1954; Assmussen J., 1965; Litvinsky B.A., 1968, p. 14–17, 38–41. Дар бораи тавсифи умумии монавия ниг.: Луконин В.Г., 1969, с. 74–81.

Берун аз гӯрҳо тангаи бисёре ёфт шуд, ки якеи онҳо азони Канишка мебошад, ғайр аз ин, чанд осие, пораи дастос ва як чанд кордҳои оҳанин ба даст омадаанд¹⁷⁹.

Ҳангоми ҳафриёти М.М.Дяконов ва ҳафриёти минбаъдаи Б.А.Литвинский дигар намуди дафн низ пайдо шуд – бо ин усул мурдари тобутҳои калони сафолӣ мегӯрондаанд (ин тарзи дафн дар байни портҳои маъмул буд ва аз афти кор, аз онҳо иқтибос шудааст). Дар хоки Душанбе мурдаҳое ёфт шуданд, ки дар тобутҳои сангин ва дар хумҳои дафн гардидаанд. Дар димнаи Кӯҳнақалъа (водиҳои Вахш) мурдаҳоро дар дахмаҳои мегӯрониданд. Аз асри II пеш аз милод Хоразм ва баъд дар дигар ноҳияҳои Осиёи Миёна оссуарийҳои, яъне устухондонҳои сафолӣ (баъзан сангин) ба ҳукми таомул мебароянд, ки ба онҳо устухони мурдари андохта мемондаанд¹⁸⁰.

Кашф ва тадқиқи қабристонии димнаи Тепшаи Шоҳ (дар поёноби Қофарниҳон), ки мурдагонии он дар асоси маросими дини зардуштии гӯронда шудаанд, хеле аҳамияти калон дорад. Аз ин ҷо чанд новусе ёфт шуд, ки тарҳи мураккабе доранд. Яке аз онҳо (новуси 1) як хона дорад. Айвони новус аз ду тараф сангпӯш буда, инчунин бо остонаи сангӣ мустақкам карда шудааст. Аз ин айвон ба даруни ҳуди новус роҳ ҳаст. Даруни новус ҳуҷраи чоркунҷааст, ки андозааш 3,16x4,80м мебошад. Гирдогирди тағи девор суфаҷа дорад, ки бари он 0,95–1,00 м ва баландиаш 0,42 м аст. Тағи ҳуҷра, суфаҳо ва деворҳои тунукак бо ғач андова карда шудаанд. Ҳуди новус дар болои таҳкурсии нимметра сохта шудааст. Рӯи суфа ва ҳуҷра пур аз устухони одамӣ аст, ки бетартибона ҳобиданд ва дар байни устухонҳои бисёр ашӯи маданияти моддӣ (зарфҳо, асбоби зинат, оинаи биринҷӣ, ҳайкалчаҳои сафолӣ ва ғ.) ба назар мерасад. Инчунин тангаҳои мисии Канишка ва Васудева ёфт шудаанд.

Новуси дигар (новуси 2.) ки дар болои таҳкурсии чоркунҷаи на чандон баланд сохта шудааст, тарҳи мураккабтаре дорад. Баъди дари даромад долоне сар мешавад, ки тамоми новусро ба ду қисми баробар тақсим мекунад. Дар ин долон рӯбарӯи ҳамдигар чор ҳуҷра ҳаст, ки андозаи онҳо 2,2x2,1 м ва 2,1x2,3м мебошад (фақат ду ҳуҷра безарар мондааст, ду ҳуҷраи дигар қисман вайрон шудааст). Даруни ҳуҷраҳову долон аз чанд қабат устухони одамӣ пур аст, устухони баъзе мурдагон пароканда нашуда, дар ҷои аслии худ мебошанд. Умуман аз ин новус 51 қосаҳои сар баромад. Агар ба назар гирем, ки новус хеле вайрон шудааст, пас шумораи дар ин ҷо гӯршудаҳои хеле зиёдтар будааст. Аз афти кор, ба андозаи пур шудани ҳуҷраҳои даҳони онҳоро мебастанд, баъди пур шудани долон дари асосиро ҳам гӯр кардаанд ва бо ҳамин ин новусро дигар кор нафармудаанд. Аз ин новус ҳам бисёр ашӯи маданияти моддӣ – бисёр асбоби зинат (шаддаҳои сангию шишагин, ангуштаринҳо, дастпонаҳо, гӯшворҳо ва ғ.), асбобҳои сафолӣ, бутӣ ғачӣ ёфт шуд. Боқимондаҳои матоие, ки аз ин ҷо дастрас гардид, хеле ҷолиби диққат мебошанд. Яке аз тангаҳои аз ин ҷо ёфтшуда (тангаи нуқраи Герай) дар даҳони мурда буда, онро аз қабати лое ёфтанд, ки ба коми мурда часпида монда будааст. Тамоми тангаҳои ёфтшуда аҳамияти калон доранд, зеро далолат мекунам, ки новус ба муддати ниҳоят дароз истифода мешуд – аз ин ҷо тангаҳои нуқрагини тақлидӣ ба тангаҳои нуқрагини Евкратид сикказадашуда, тангаҳои мисини Вима Кадфиз, Канишка, Хувишка, тангаҳои тақлиди тангаҳои Васудева ба даст омаданд¹⁸¹.

¹⁷⁹ Дьяконов М.М., 1950.

¹⁸⁰ Рапопорт Ю.А., 1967.

¹⁸¹ Литвинский Б.А., 1976, с. 76-84.

Аҳамияти ҳафриёти қабристони Теппаи Шоҳ ниҳоят калон аст. Файр аз ин ки ин новусҳо қадимтарин гӯрҳои Бохтар мебошанд (санаи онҳоро асри I пеш аз милод, III–IV милодӣ гуфтаи лозим), боз онҳо шаҳодат медиҳанд, ки дар Бохтар маросими дафни зардуштӣ паҳн шуда буд ва он хусусиятҳои ба худ хос дошт. Инчунин тавсифи антропологии мурдагон ҳам ҷолиби диққат мебошад¹⁸². Дар солҳои охир айнан ҳамин гуна қабристонҳо дар дигар ноҳияи Бохтари шимолӣ – дар водии Сурхондарё, дар қарибии димнаи Дилварчин-теппа ва деҳаи Бандихон ёфт шуданд.

Аҳолии кўчманчӣ, нимкўчманчӣ ва як қисми аҳолии муқимӣ мурдаҳои худро дар хоктеппаҳои баланд гӯр мекарданд. Шумораи зиёди ин гуна хоктеппаҳо дар поёноби Кофарниҳон, дар райони Исфара ва дар территорияи Ўзбекистону Тоҷикистон ҳафриёт шудаанд.

Санъат

Давраи Купониён давраи авҷи инкишофи санъати қадимии Осиёи Миёна мебошад. Мо аз раванку ривочи шаклҳои монументалии санъат (рассомӣ, муҷассамасозӣ, мунаббаткорӣ), намудҳои хурдтари он (ҳайкалчаҳои аз сафолот) ва аз раванқи санъати амалӣ (заргарӣ ва ғ.) воқиф ҳастем. Мо алҳол дар даст материали фаровон дорем, вале ба туфайли ҳафриёти археологӣ андӯхти он чунон суръатро соҳиб аст, ки ҳама гуна тавсифи қабл аз интишор кўҳна шуданаш мумкин аст. Маҳз дар санъат заковату фазилати устоёни Осиёи Миёна равшан ҷилвагар мешавад, дар айни ҳол, муносибат бо дигар мамлакатҳои ҳамсоя возеҳ ба назар мерасад. Аҳамияти осори санъати Осиёи Миёна берун аз ҳудуди Осиёи Миёна ҳам мақом дорад, яъне имкон медиҳад, ки муҳимтарин ҷиҳату ҷанбаҳои маданияти бадеии шарқ аз дидгоҳи нав тафсиру тавзеҳ дода шавад. Масалан, ин нукта ба санъате низ дахл дорад, ки «санъати Қандаҳор» ном гирифтааст. Қандаҳор номи қадимии кишварест, ки миёниҳои он водии Пишовур буд ва дигар ноҳияҳои ҳамсояро дар бар мегирифт.

Маҳз дар ҳамин ҷо бисёр осори ба худ хоси санъат ёфт шудааст, ки асосан аз ҳайкалии сангин (ва ғайрӣ) ва нақшҳои қандакорӣ иборат мебошад. Бинобар номи қадимии сарзамин намуди санъат «гандҳарӣ» ном гирифт, гарчанде асарҳои бо ин услуб офаридашудаи санъат хеле васеъ интишор ёфта буданду дар саросари хоки шимолу ғарби Ҳиндустон, дар Афғонистон ва дар ҷануби Осиёи Миёна дучор меоянд. Санъати гандҳарӣ таркиби ҳайратангези анъанаҳои санъати маҳаллӣ ва эллинурумӣ мебошад. Вале масъалаҳои пайдоиш, таҳаввулот ва хронологияи санъати гандҳарӣ то ҳол ақидаҳои ниҳоят мухталиф ва аксар ба ҳамдигар хилофро ба миён меоварад ва боиси пайдоиши назарияву фарзияҳои мутааддид мегардад. Яке аз олимони таърихи тадқиқи санъати гандҳариро бо заковати тамом ба «ҳарбгоҳе» ташбеҳ додааст, ки «дар он ақидаҳои сершумори археологҳо бисмил шудаанд ва ин ҳарбгоҳ аз ҷавшану зиреҳҳои кафидаю дарида, яъне дидҳои аз даҳон монда ва аз шикас-тапораҳои яроқу аслиҳа, яъне аз фарзияҳои радшуда молотол аст. Ҳол он ки масъалаҳои ҳалталаб шумор надоранд ва онҳо бемуҳобот ҷидду ҷаҳди олимониро густохона рафъ менамоянд ва чунон ба назар мерасанд, ки ҳалли онҳо мутлақо мумкин нест»¹⁸³.

Асоси тадқиқи санъати гандҳарӣ дар асарҳои олими франсавӣ А.Фуше, ки дар тадқиқи санъат ва археологияи Ҳиндустону Афғонистон хизмати шоён

¹⁸² Кияткина Т.П., 1976, с. 85-86.

¹⁸³ Иқтибос аз китоби: Ingholt H., 1957, p. 22.

кардааст, гузошта шудааст. Ман хонандаро ба асарҳои вай¹⁸⁴ ва ба асарҳои Д.Маршалл, Б.Роулэнд, А.А.Кумарасвами, И.Лохвизен де Леев, Г. Инголт ва дигарон ҳавола карда, ҳаминро қайд кардан мехостам, ки нисбатан ба қариб олими франсавӣ Д.Шлюмберже фарзияи диққатангезе пеш ниҳод. Вай ба натиҷаҳои кашфиётҳои навтарини археологияи Осиёи хориҷӣ таъя намуда, исро мекунад, ки дар ташаққули санъати қандаҳорӣ «унсури юнону эронӣ» (аз ҷумла, юнону бохтарӣ) мақоми калон дорад¹⁸⁵. Кашфиётҳои археологияи Осиёи Миёна бошад, барои исботи мавҷудияти санъати хоси бохтарӣ мадраки фаровон доданд. Ҳайкалу расмҳои дилкаши Холчиён, нақшунигори назаррабӯи Бохтар бояд дар ҳалли масъалаҳои пайдоиши санъати Бохтар ба назар гирифта шаванд.

Дар баробари санъати Бохтар дар он давра Суғд, Хоразм ва Порт ҳам мактабҳои бадеии хоси худро ба вуҷуд меоранд.

¹⁸⁴ Хусусан ниг.: Foucher A., 1905; 1918; 1922; 1951.

¹⁸⁵ Schlumberger D., 1960.

СОХТИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДИИ ОСИЁИ МИЁНАИ ҚАДИМ

1. ИСТОРИОГРАФИЯИ МАСЪАЛАҲОИ ФОРМАТСИЯИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДИИ ҒУЛОМДОРИИ ОСИЁИ МИЁНАИ ҚАДИМ

Нотавонии илми буржуазӣ, алаҳхусус ҳангоми чун як чизи том омӯхтани таърихи иҷтимоию иқтисодии Осӣи Миёна ва Шарқ маълум шуд. Муаррихони буржуазӣ барои шарҳу тафсири ин масъалаҳо усулро пеш гирифтаанд, ки ба методологияи ғайриилмӣ асос ёфтааст ва манзараи ҳақиқии таърихро таҳриф менамояд. Бар хилофи муаррихони буржуазӣ муаррихони советӣ алакай аз солҳои 20-ум ва аввали солҳои 30-юм сар карда, дар ягона мавқеи дурусту ҳақиқатан илмӣ – дар мавқеи марксизм - ленинизм истода, ба тавзеҳи конкретии форматсияҳои иҷтимоию иқтисодии шарқ шурӯъ намуданд.

Ин тадқиқотро новобаста ба дигар масъалаҳо, ҷудо аз он муборизаи шадиди идеологӣ, ки илми мо зидди идеологҳои империалистии Европай ғарбӣ ва Америка бурда истодааст, тасаввур кардан мумкин не. Ин идеологҳо (рӯй-рост ё худ пардапӯшкунон) исбот кардани мешаванд, ки халқҳои Шарқ аз азал қафомонда мебошанд ва дар Шарқ тараққиёти ҷамъиятӣ гуфтани чизе набуд. Иддаи «карахтии» тараққиёти ҷамъиятӣ дар Шарқ бо чунин як даъво «тақвият» дода мешуд, ки аз даврони таъсиси аввалин давлатҳои Миср ва Байнаннаҳрайн то рӯзҳои мо дар Шарқ муносибатҳои феодалӣ вучуд доштанд.

Асари дохӣнаи В.И.Ленин «Дар бораи давлат», ки соли 1929 нашр шуд, дар қори аз нуқтаи назари марксистӣ муайян кардани таърихи иҷтимоию иқтисодӣ роли калон бозид. Дар ин асар навишта шудааст: «Тараққиӣ тамоми ҷамъиятҳои инсонӣ дар давоми ҳазорҳо сол беистисно дар ҳамаи мамлакатҳо ба мо қонуниятҳои умумӣ, дурустӣ, мунтазамии ин тараққиётро ба ин тариқа нишон медиҳад, ки дар аввал мо ҷамъияти бесинф - ҷамъияти аввалини патриархалӣ, ҷамъияти ибтидоиро мебинем, ки дар он ҷамъият аристократҳо набуданд, баъд ҷамъияти ба ғуломӣ асосёфта, ҷамъияти ғуломдориро мебинем. Ин роҳро тамоми Европай маданияи замони ҳозира тай кардааст – ғуломдорӣ 2 ҳазор сол пеш аз ин қомилан ҳукмрон буд. Ин роҳро аксарияти бузурги халқҳои қитъаҳои дигари олам ҳам тай кардааст»¹.

Тадқиқи марксистии масъалаи форматсияҳои иҷтимоию иқтисодии Шарқ дар солҳои 20 – 30-юм акнун оғоз меёфт. Яке аз мушкилиҳои он солҳо ҳамин буд, ки аксарияти насли калонсоли шарқшиносон, ки соҳиби дониши фактҳои конкрет буданд, дар соҳаи идеологияи марксистӣ ҳанӯз тайёрии казой надоштанд. Дар ин бобат нутқи яке аз барҷастатарин намоёндогони «насли калонсол» академик С.Ф.Олденбург, ки дар маҷлиси Ҷавҳулолдаи АФ СССР июни

¹ В. И. Ленин. Асарҳо, ҷилди 29, с. 508.

соли 1931 эрод карда буд, ниҳоят ба мавриду муносиб шуд. О.Ф.Олденбург гуфта буд: «Мо халқҳо ва мамлакатҳоро ба халқу мамлакатҳои Шарқу Ғарб, халқу мамлакатҳои ба ҳамдигар муқобил ва ҳар якеро ба тарзи худ омӯхташаванда ҷудо намекунем, зеро Шарқ бо ҳуқуқи баробар бо Ғарб ба Иттифоқи мо дохил шуд ва мо Ғарбро бо кадом методологияи марксистӣ меомӯхта бошем, Шарқро ҳам бо ҳамон методология тадқиқ мекунем. Чи тавре дар Ғарб муборизаи синфӣ равад, дар Шарқ ҳам чунин мубориза давом дорад. Дар Шарқ ҳам ҳуди ҳамон форматсияҳо ба вуҷуд омадаанд, ки дар таърихи ғарб ҳастанд. Ин нуктаҳои асосии шарқшиносии мо мебошад»². Ана ҳамин тавр шоҳроҳи инкишофи шарқшиносии советӣ, ки ба таҳкурсии мазбути марксизм - ленинизм асос дорад, муқаррар карда шуд. Хуллас, диди марксистӣ ба таърихи халқҳои Шарқ тамоман хилофи он ҷараёни реаксионии илми буржуазӣ мебошад, ки мабдаву сиришти он чунин суханони маддоҳи империализми Британия Киплинг аст: «Бидонед, ки Шарқ Шарқ асту Ғарб Ғарб ва то рӯзи арасот онҳо бо ҳам як нахоҳанд шуд!»

В.В.Струве маъхазҳои таърихи Миср ва Байнаннаҳрайни Қадимро марксистона тавзеҳ дода ва онҳоро бо диққати тамом тадқиқ намуда, дар ибтидои солҳои 30-юм ба чунин хулосае омад, ки давлатҳои Шарқи қадим ҷамъиятҳои навъи ниҳоят соддатарини ғуломдорӣ буданд³. Соли 1933 вай дар маърӯзаи махсуси худ, ки барои Академияи давлатии таърихи маданияти моддӣ тайёр карда буд, ин ақидаи худро изҳор намуд ва он дере нагузашта аз ҷои ҳам баромад⁴. Ҳамаи ҳақиқатҳои будани гуфтаҳои вай роҷеъ ба мавҷуд будани форматсияи иҷтимоию иқтисодии ғуломдорӣи Шарқ, ба ин дараҷа конкрет ва наво-варона масъала гузоштани вай ва дар айни ҳол баъзе камбудҳои ақидаҳои вай, яъне аз ҳад зиёд баланд бардоштани роли ғуломон ва баҳои лозима надодан ба аҳли ҷамоат боиси он гардид, ки баъзе олимони машҳур ба тавзеҳоти В.В.Струве зид баромаданд. Дигар олимони нуктаи дар Шарқ вуҷуд доштани форматсияи ғуломдориро қабул карда, онро инкишоф доданд⁵.

Дар ҳуди ҳамон соли 1933 С.П.Толстов дар пленуми Академияи маданияти моддӣ, ки ба масъалаҳои пайдоиш ва тараққиӣ феодализм бахшида шуда буд, дар мавзӯи «Генезиси феодализм дар ҷамъиятҳои кўчманчии чорводор»⁶ маърӯза кард. Вай бисёр нуктаҳоро асоснок намуд, ки баъдтар ба дурдонаҳои ганҷинаи илми таърихшиносии советӣ мубаддал гардиданд, масалан, яке аз онҳо нуктаи робитаи зич доштани кўчманчиён ва зироаткорони муқимӣ мебошад ва ғ.

Дар айни ҳол, вай фарзияе пеш ниҳод, ки кўчманчиёни Осиёи Миёна (аз хунҳои сар карда) аз асри II пеш аз милод то ҳуди асрҳои VIII–IX давраи инкишофи ғуломдориро аз сар гузаронданд ва зимнан «дар инкишофи ҷамъиятҳо, ки дар онҳо чорводорӣ кўчӣ афзалият дошт, давраи ғуломдорӣ, ки ба форматсияҳои антиқии баҳри Миёназамин ҳамгун буд, дар як шакли ба худ хос демократияи ҳарбии ғуломдорӣ вусъат меёфт»⁷. Ин фарзияи вай ба тафсил асоснок ва конкрет таҳлил нашуда буд ва иддаои С.П.Толстов аз он сабаб ҳам раҳнапазир ҳисоб мешуд, ки баъзе нуктаҳои он ғалат буд (масалан, чунин ид-

² Олденбург С. Ф., 1931, с. 9.

³ Струве В.В., 1932.

⁴ Струве В.В., 1934 б; 1934 а.

⁵ Дар бораи тафсилоти мувоҳидаи ибтидои солҳои 30-юм ниг.: Постовская Н. М., 1961, с. 79–82, 98–100.

⁶ Толстов С.П., 1934,

⁷ Толстов С.П., 1934, с. 179, 185.

дао, ки дар байни туркманҳо дар асри XIX сохти ғуломдорӣ вучуд дошт ва ғ.). Вале умуман ақидаи С.П.Толстов, ки нисбат ба Шарқ таълимоти марксистии форматсияҳои иҷтимоию иқтисодиро конкрет татбиқ менамуд, хеле судбахш баромад. Аз ин ақида мантиқан бармеомад, ки нафақат халқҳои кўчманчии Осиёи Миёна, балки халқҳои муқимии ба онҳо зич робита дошта ҳам марҳалаи тараққиёти ғуломдориро аз сар гузарондаанд.

Гузориши нави масъала боиси эътирози сахти як қатор олимони гардид. Масалан, А.Н.Бернштам дар пленуми соли 1933 тарафдори чунин ақида шуд, ки «қисми зиёди Осиё (Осиёи Миёнаро ҳам вай ба ин ҷо ҳамроҳ мекард. – Б. Ғ.) форматсияи ғуломдориро аз сар нагузаронда аз коммунизми ибтидоӣ ба ҷамъияти феодалӣ гузаштааст»⁸.

Ду сол сонитар, соли 1935 М. Е. Массон даъво кард, ки дар давраи баъди асри VIII милодӣ дар Осиёи Миёна аллакай «заволи муносибатҳои кўҳнаи феодалӣ» сар шуда буд⁹.

Вале чунин нукта, ки халқҳои Осиёи Миёна давраи ғуломдориро аз сар гузарондаанд, тадриҷан ба саҳифаҳои напсияҳои илмӣ оммавӣ¹⁰ ва махсус роҳ меёбад¹¹.

Соли 1938 С. Толстов бори нахуст сохти ғуломдорӣ Осиёи Миёнаи қадимро муфассал тафсир дод. Нуктаҳои асосии он тафсир инҳоянд:

Аёнӣ ашрофи суғдиён дар арафаи истилои арабҳо хосияти «ғуломдорӣ ва сардорони қабилаву авлод»-ро мепазируфтанд.

Ҳокимияти он ба «дастаҳои мусаллаҳи ғуломони ҷақир... ва ба лашкари боимтиёзи савораи ҷавонони ашрофзода», ки маъхазҳои арабию форсӣ ва хитой аз онҳо ривоят менамоянд, таъя мекард. Ин намуди тапшики дастаҳои ҷарбӣ дар давраи портҳо ҳам расм буд.

Тамаддуни қадими воҳаҳои Осиёи Миёна симои хоси «шаҳрӣ» дошт.

Кўчманчиён ва зироаткорон бо ҳамдигар робитаи зич доштанд.

Ғуломдорӣ дар байни аҳолии муқимӣ ва кўчманчӣ маъмул буд. Ба ин мадраки маъхазҳои хитой ва «мақтубҳои қадимии суғдӣ» бевосита далолат мекунанд. Ба ин ҳуди дар ҳайъати давлати Ҳахоманишиҳо будани Осиёи Миёна ва бевосита моддаи оид ба ғуломдорӣ айбномаи Сосониён шояд аст. Гўрҳои оддии давраи усунӣ, ки ба тартиби муқаррарӣ қатор-қатор нестанд, аз афти қор, гўрҳои ғуломоне мебошанд, ки ба усунӣ тааллуқ доштанд (ақидаи дигар – «ғуломони дар манзиле сокиншуда ва аёнӣ ашрофи усунӣ»).

«Мадрақоти археологӣ далолат мекунанд, ки дар сохтмони шабакаи обёрии Осиёи Миёна меҳнати ғуломон васеъ истифода бурда мешуд... Анҷом додани ин гуна сохтмон бо қувваи деҳқонон ва бо воситаҳои техникӣ, ки дар ихтиёри суғду хоразмиёни қадим буд, он қадар қувваи қориро аз хоҷагии қишлоқ кашида мегирифт, ки ин соҳаи хоҷагӣ ба ҳеҷ ваҷҳ мўтадил қор карда наметавонист. Суханони машҳури Ф.Энгелсро андак дигар ҳел таъбир дода гуфтан мумкин, ки агар ғуломдорӣ намебуд, маданияти баланди обёрии Шарқ ба вучуд намеомад».

⁸ Бернштам А.Н., 1934, с.343.

⁹ Массон М.Е., 1935, с.217. Баъдтар (с.227) вай менависад, ки: «сохти феодалӣ дар Осиёи Миёна дар асри X завол ёфт».

¹⁰ Масалан, муқоиса кунед: Баженов А.В., 1937.

¹¹ Массон М.Е., 1938., с.83.

«Пас аз он ки Осиёи Миёна ба доираи назари осори хаттӣ афтод, боз дар муддати чандин асрҳо боқимондаҳои сохти ибтидоии ҷамъиятӣ пойдор монданд ва фақат аз асрҳои якуми ҳазораи якум сар карда, аввалин дигаргуниҳои калони сохти ҷамъиятии халқҳои Осиёи Миёна ба назар мерасанд, ки онҳо Осиёи Миёнаро тадриҷан ба доираи системаи ғуломдорӣ Шарқ мекашиданд».

«Бӯҳрони умумии олами ғуломдорӣ, ки империяи Римро вожгун сохта, давлати Хитой қадимро ба заволи расонд, ба сари Осиёи Миёна ҳам омадааст. Давлати Кушон дар асри V дар зами зарбаи қабिलाҳои барбарӣ, ки дар асри IV дар Хитой ва дар асрҳои IV-V дар Европа бо номи гуннҳо маълум буданд, ба ҳок яксон гашт»¹².

Ин нуктаҳои С.П.Толстов, ба ғайр аз ду нуктаи аввал, асосан¹³ аз тарафи аксари олимони советӣ маъқул дониста шуд ва дар таълифи марксистии таърихи қадими Осиёи Миёна роли муҳим бозид (ду нуктаи аввал барои ҳамин қабул нашуд, ки иддао дошт, гӯё дар Осиёи Миёна давраи ғуломдорӣ то ҳуди асрҳои VII-VIII давом карда бошад. Ҳол он ки ин фикр ғалат аст).

Баъдҳо С.П.Толстов борҳо ба сари масъалаи сохти иҷтимоии иқтисодии Осиёи Миёнаи Қадим¹⁴ баргашта, ҳаракат кард, ки асосан бо мадади мадраки таърихи шабакаи обёрӣи Хоразм нуктаи дар ин ноҳия вучуд доштани сохти ғуломдориро исбот кунад. Дар ҳоҷагии қишлоқ, аз ҷумла дар обёрӣ истифода шудани меҳнати ғуломон аз эҳтимол дур нест. Вале чунин иддаои С.П.Толстов, ки аҳолии озод дар сохтмони шабакаи обёрӣ ширкат надошт ва каналҳои қадима «бо қувваи ғуломони сершумори дар дигар намудҳои зироаткорӣ машғул набуда сохта шудаанд»¹⁵, ба назари мо он қадар баҳснопазир нест¹⁶. Аз рӯи ҳисоби китоби С.П.Толстов фақат дар сохтмони канали бисту-панҷкилометраи Ҷонбосқалъа мардони ноҳияи атрофи канал, агар соли 20 рӯзӣ кор мекарданд, 15 – 25 соли онҳо сарф мешуд. Ба фикри С.П.Толстов, ин кор ҳеҷ мумкин не, аз ин рӯ, ин каналҳоро шумораи зиёди ғуломон сохтаанд. Ин мулоҳизаҳо ба ду гумон асос ёфтаанд: каналҳои калон ниҳоят тез сохта мешуданд; аҳолии зироаткори воҳа метавонист дар сохтмони канал соли ҷамагӣ 20 рӯз кор кунад.

Вале каналҳои калон, эҳтимол, дар зарфи чандин солҳо (дар баъзе мавридҳо дар зарфи даҳҳо солҳо), умуман шабакаи обёрӣ дар зарфи садҳо сол сохта мешуданд. Аз дигар тараф, хусусияти ҳоҷагии қишлоқи Осиёи Миёна (аз ҷумла, Хоразм) имкон меод, ки аҳолии зироаткор дар сохтмон ва тоза кардани ҷӯю анҳор соли ду ва ҳатто се моҳ машғул шавад¹⁷. Пас, ҳуди ҳамон канали Ҷонбосқалъа (агар чунин маълумоти С.П.Толстов ва Б.В.Андриановро ба назар гирем, ки шумораи мардони қобили кор тақрибан 1000 кас мебошад) мумкин буд бо қувваи аҳолии ноҳияи канал дар зарфи чор

¹² Толстов С.П., 1938 б, с. 24–32, 47–49; 1938 а, с. 182–187.

¹³ Баъзе нуктаҳои ҷузъӣ масалан, чунин нукта, ки гӯё қатори гӯрҳои муқаррарӣ гӯри ғуломони усунӣ буданд, бо тадқиқоти минбаъда исбот нашуд.

¹⁴ Хусусан ниг.: Толстов С.П., 1948 а, 1948 б ва ғ.

¹⁵ Толстов, С.П., 1958, с.115. Дар бораи шакли шубҳас, ки онд ба ин нукта вучуд дорад, ниг.: Беленицкий А.М., 1935, с.507.

¹⁶ ИТН, I, с. 475–576.

¹⁷ Дар охири асри XIX ҳодисаҳои маълуманд, ки аҳоли дар тоза кардани ҷӯю анҳор соли ду моҳ машғул мешуданд (Шкапский О., 1960, с.49-50, Дингельштедт М., 1895, с. 65).

ё панҷ сол сохта шавад¹⁸. Ниҳоят, беандоза соддаву камсамар будани техникаи хоҷагии қишлоқ аз киштукор кашада гирифтани «шумораи зиёди» коркунон ва фақат дар каналкани истифода бурдани онҳоро ба як кори бефоида ва ҳатто зарарнок табдил меод. Онҳоро бо воситаи зиндагӣ таъмин кардан бар дӯши аҳолии зироаткор бори гароне мешуд. Дар ҳамон дараҷаи техникаи хоҷагии қишлоқ, ки дар Хоразми охири асри XIX вучуд дошт, як коркун метавонист (агар чорвои корӣ дошта бошад) дар як сол дар андак майдон киштукор кунад¹⁹. Дар давраҳои қадим бошад, сифати техникаи хоҷагии қишлоқ боз ҳам пасттар буд. Пас, имкон ва зарурати васеъ намудани майдони кишт ба шумораи коркуноне, ки бевосита дар киштукор шугъл доштанд, сахт вобаста буд.²⁰

Маълум, ки дар асри XIX ва ибтидои асри XX миқдори ҳосили гандум аз ҳар як гектари замини обӣ 15-20 сентнер буд²¹. Аз ин миқдор 1,5–2 сентнерашро барои тухмӣ мегирифтанд. Як қисми ҳосилро (ба ҳар ҳол, камаш 1/3 қисми онро, ки ин ҷоида дар асрҳои миёна маъмул буд) деҳқон хироҷ ё андоз меод²². Дар дасти деҳқон ҳамагӣ 8–11с ғалла мемонд. Дар давраи қадим бошад, ин рақамҳо аз ин хеле камтар буданд. Агар ин рақамҳоро 50 фоиз кам карда, онро дуруст ҳисоб кунем (албатта, фақат фикран) дар дасти деҳқон ҳамагӣ 4–5,5с ғалла мемонд: ин миқдор ғалла сола ба ду ва агар бисёр гирем, ба се кас базӯр мерасад. Агар ба назар гирем, ки дар киштукор ба коркунӣ асосӣ аҳли хонаи вай ҳам кӯмак мекарданд, пас оилаи деҳқони Хоразми Қадим шиками худро бо азоб сер мекарду маҷбурӣ андоз меод.

Дар асоси мулоҳизаҳои болоӣ чунин тахмин ҷоиш аст, ки дар сохтмони ирригатсионӣ ва дар мавсимҳои лозима тоза кардани ҷӯи анҳор одатан (гарчанде баъзе истисноҳо ҳам маълуманд) тамоми коркунони хоҷагии қишлоқ ва аз ҷумла, ғуломон низ иштирок мекарданд. Б.А.Литвинский хеле дуруст навиштааст, ки: «Ба сохтмони каналҳои нав худи давлат манфиатдор буд, зеро барои истифода аз об ва заминҳои обӣ андоз мегирифт. Бинобар ҳамин аҳли деҳот, аз афти кор, маҷбуран ба каналковӣ сафарбар мешуданд. Ин кор, эҳтимол, зери роҳбарӣ ва назорати намояндагони ҳукумат иҷро мешуд».²³

Худи ҳамин муҳаққиқ чун шабех ба Ошур ишорат мекунад, ки дар он ҷо бинокорӣ чун амри умум маъмул буд ва дар он худи подшоҳ ҳам, ҳамчун намояндаи ҷамоат (албатта, фақат ба тарзи рамзӣ) иштирок мекунад.²⁴ Боқимондаҳои ин расму таомули қадим дар Хева то асри XIX пайдор буд.

¹⁸ Дар воқеъ, агар ба назар гирем, ки барои анҷом додани канал 760 ҳаз. м³ хокро кандан даркор (Андрианов Б.В., 1969, с. 128) ва як коркун метавонист дар як рӯз 2,5 м³ хок канад, ба осонӣ ҳисоб кардан мумкин, ки канал дар панҷ сол буд мешуд. Вале дар ҳуҷҷатҳои папирусии Мисри Эллиний мадраре ҳаст, ки дар сохтмони канал як коркун бояд дар як рӯз 3,5 м³ хок канад (Крюгер Е.В., 1935, с. 28), агар маҳсули кори каналканоҳоро ба ин миқдор наздик ҳисоб кунем, пас сохтмони канал дар зарфи се сол анҷом меёфт.

¹⁹ Шкапский О. 1900, с. 191.

²⁰ Аз рӯи ҳисоби С.П.Толстов, дар атрофи канали Ҷонбосқалъа андак камтар аз 4-5 ҳазор кас иқомат доштаанд ва аз ҷумлаи онҳо 1–1,5 ҳазор кас мардони қобили кор буданд (ин миқдор аз будани шояд андак зиёд шуда бошад – Андрианов Б.В., 1969, с. 127). Агар фарз кунем, ки ҳамаи онҳо машғули киштукор буданд, дар ин сурат ҳам майдони начандон калонро киштукор карда метавонистанд.

²¹ Массальский В. И., 1913, с. 442.

²² Бродовский М., 1872, с. 240; Давидович Е. А., 1970. саҳ 124-125

²³ ИТН, I, с. 476.

²⁴ Дьяконов И. М., 1949, с. 27.

Ҳар сол дар вақти тоза кардани ҷўйбор, баъди маросими пурдабада, худӣ хон ба ҷўй мебаромаду ба даст каланд гирифта, онро гўё тоза кардани мешуд.²⁵

Аҳамияти иҷтимоӣ ва агар ин таъбир ҷоиш бошад – «мартабаи» каналковон дар Шарқ қадим чунон баланд буд, ки масалан, дар асоси шумерӣ худӣ худӣ ҷўй мекованд, каланд мезананд ва хокро ба сабад андохта, пушторакунон берун мебароранд.²⁶

Дар Мисри Птолемей каналковию дарғотсозӣ бо мадади аҳолии маҳаллии мутеъ анҷом дода шуда, давлат онҳоро ба ин кор иҷборӣ сафарбар менамуд. Умуман таомул ҳамин буд, ки дар ин кор бояд ҳама иштирок кунанд, вале намояндагони табақаҳои болоии ҷамъият андози муайяне медоданду ба кор намебаромаданд. Касони ба каналковӣ сафарбаршударо давлат бо каланду сабади хоккашонӣ таъмин мекард ва онҳо баъди анҷоми кор бояд каланду сабадро гашта медоданд.²⁷

Дар Шарқ манфиати оддӣ иқтисодӣ тақозо мекард, ки тамоми аҳли деҳот дар каналковӣ иштирок кунанд. Ин гуна корҳои мураккаб бе идораву танзими давлат анҷом ёфта наметавонист ва чи тавре К. Маркс дар асари худ «Ҳуқмронии Британия дар Ҳиндустон» навиштааст:

«Шароити обу ҳаво ва хусусияти хок... системаи обёрии сунъиро, ки бо ёрии каналҳо ва иншооти ирригатсионӣ ба амал бароварда мешавад, асоси зироаткорӣ шарқ гардонидаанд... Он функцияи иқтисодӣ, ки ҳамаи ҳукуматҳои Осиё маҷбуран ба ҷо меоварданд, яъне функцияи ташкили корҳои ҷамъиятӣ аз ҳамин система ба миён меомад. Чунин системаи ба таври сунъӣ баланд бардоштани ҳосилхезии замин, системае, ки ба ҳукумати марказӣ вобаста буда, дар сурати бо корҳои ирригатсионӣ ва хушккунии заминҳо бепарвоя кардани ин ҳукумат феврал ба таназзул меафтад, сабаби чунин факте мебошад, ки территорияҳои бисёр калоне, ки як замонҳо хеле обод буданд... ҳоло ба биёбони беҳосилу беодам мубаллаъл шудаанд...»²⁸

Муаррихони советӣ дар солҳои 40 – 60-ум нуктаи дар таърихи Осиёи Миёна инкишоф ёфтани сохти ғуломдориро аниқ ва амиқ намуда, масъалаҳои таърихи сиёсӣ, тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунанда, муомилоти пулӣ, маданият ва дигар ҷиҳатҳои ин сохтро муфасссал тадқиқ намуданд. Файр аз ин кўшиш карданд, ки хусусияти сохти ғуломдорӣ Осиёи Миёнаро муайян намоянд ва марҳалаҳои тараққиёти онро муқаррар кунанд.²⁹ Хуллас, дар илми советӣ чунин ақида пойдор шуд, ки дар Осиёи Миёна қадим сохти ғуломдорӣ ҳукмрон буд.³⁰

Тадқиқи маҷмӯи материалҳои таърихӣ касро ба чунин ақида водор мекунад, ки сохти ғуломдорӣ Осиёи Миёна баъзе хусусиятҳои муҳим дошт. Ҳанӯз дар нашри якуми «Таърихи халқи тоҷик» (М., 1949) баъзе хусусиятҳои принсипиалии сохти ҷамъиятии Осиёи Миёна қадим таъкидан баён шуда буд. Ин

²⁵ Фуломов Я.Ф., 1957, с. 262.

²⁶ «Возникновение и развитие земледелия», М., 1967, с. 37–38.

²⁷ Крюгер Е.В., 1936, с. 27–30; Зельин К. К., Трофимова М.К., 1969, с. 74–75.

²⁸ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарҳо, ҷилди 9, с. 132.

²⁹ Дар ин бора ниг.: Бернштам А.Н., 1949; Толстов С.П., 1938 б, с. 417–219.

³⁰ Якчанд олимони советӣ, ки дар ин бобат дигар ҳел ақида доранд (И.И.Умняков, А.М.Беленицкий), маҷбуранд, ки асосан бо изҳори баъзе мулоҳизаҳои манфӣ қаноат кунанд ва ба ҷои нуктаи дар Осиёи Миёна қадим вучуд доштани сохти ғуломдорӣ ягон фикри асосноки боварибахш пешниҳод карда натавонистанд.

ақида дар нашрҳои минбаъдаи ин асар инкишоф дода шуд ва хеле аниқтар гардид.

Дар ҷилди I асари коллективонаи «Таърихи халқи тоҷик» (М., 1963) ҳамон материалҳое, ки дар солҳои 60-ум оид ба Осӣи Миёнаи қадим дар ихтиёри илм буд, таҳлил карда шуда, бо мадраки таърихӣ иҷтимоӣ иқтисодӣ мамлакатҳои ҳамҷавори Шарқ муқоиса карда шуданд. Ин тадқиқоти аз ҳама пурратару ботартибтар дар ҳалли ин масъала, инчунин қадаме ба пеш буд.

Дар болои мувоҳиса оид ба «тарзи осӣи истеҳсолот» махсус таваққуф кардан даркор.

Дар охириҳои солҳои 20-ум ва аввали солҳои 30-юм дар илми советӣ таърих оид ба «тарзи осӣи истеҳсолот» мувоҳисаи калон ба вуқӯъ омад. Ин мувоҳиса дар миёнаҳои солҳои 60-ум боз авҷ гирифт ва зимнан ба мувоҳисаи дувум баромади олимони марксистӣ хориҷа³¹ ибтидо гузошт. Дар ин мавзӯ дар журналҳои илмӣ бисёр мақолаҳо чоп шуданд, маҷмӯаҳо ва асарҳои алоҳида интишор гардиданд.³²

Истилоҳи «тарзи осӣи истеҳсолот» дар асарҳои асосгузори марксизм дучор меояд. Вале дар ибтидои солҳои 80-уми асри XIX вақте К.Маркс ва Ф.Энгелс бевосита ба масъалаҳои таърихӣ қадим машғул шуданд, диди онҳо ба ин масъала тағйир ёфт. Дар асари Ф.Энгелс «Пайдоиши оила, моликияти хусусӣ ва давлат» (с.1884) ба ҷои «тарзи осӣи истеҳсолот» сохти ибтидоӣ ва баъди ин сохти ғуломдорӣ омадааст. Соли 1887 Ф.Энгелс навишта буд:

«Дар даврони қадими осӣӣ ва классикӣ ғуломдорӣ шакли асосии зулми синфӣ буд, яъне на он қадар замини оммаҳо мусодира карда мешуд, балки бештар шахсияти онҳо аз он худ карда мешуд... Дар асрҳои миёна аз замин озод кардани халқ не, балки, баръакс, ба замин вобаста намудани вай манбаи истисмори феодалӣ буд»³³.

В.И.Ленин дар асари махсуси худ «Дар бораи давлат»³⁴, ки ба форматсияҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ бахшида шудааст, ҳар як форматсияро муфассал тавсиф дода, ба ҷои ҳамдигар бо тартиб омадани онҳоро баён кардааст, вале В.И.Ленин истилоҳи «тарзи осӣи истеҳсолот»-ро ҳатто ном намебарад ва фақат дар матн иқтибосҳое зикр мекунад, ки аз асарҳои дахлдори К.Маркс гирифтааст. Мо ҳамфикри он олимони советӣ ҳастем, ки ба ақидаи онҳо К.Маркс ва Ф.Энгелс бо мурури вақт аз тасаввурот оид ба ким чи хел «тарзи осӣи истеҳсолот» даст кашаанд. Кӯшишҳои В.И.Ленинро ҳам тарафдори «тарзи осӣи истеҳсолот» карда нишон додан низ ҳеҷ як асос надорад.

Дар айни ҳол, дар рафти мувоҳисаи охири маълум шуд, ки мазмуни форматсияи ғуломдориро бештар ҳаргарафа ва васеътар муайян кардан зарур аст. Чунин ақида ҳаст, ки сохти ғуломдорӣ гӯё чунон ҷамъияте бошад, ки дар он аксарияти (ва ҳатто қисми асосии) истеҳсолкунандагони бевосита бояд ғуломон бошанд - ҳол он ки ин ақида мутлақо беасос ва догматикӣ аст. Воқеан таърих аз ин гуна ҷамъиятҳо хабар надорад ва ҳама вақт ғуломон қисми камтари аҳолиро ташкил медоданд. Худи авзои ғуломон ниҳоят ғуно-

³¹ Баъзе асарҳои ин олимони дар матбуоти мо чоп шудаанд («Народы Азии и Африки», 1965, № 1).

³² «Ҷиҳатҳои умумӣ ва хусусии инкишофи таърихӣ мамлакатҳои Шарқ. Материалҳои мувоҳиса оид ба форматсияҳои ҷамъиятии шарқ (Тарзи осӣи истеҳсолот)», М., 1966; Качановский Ю.В., 1971; «Проблемы», 1971; Никифоров В.Н., 1975.

³³ К.Маркс ва Ф.Энгелс. Соч., т. 21, с. 348–349.

³⁴ В.И. Ленин. Асарҳо, ҷилди 29.

гун шуданаш мумкин буд. Билохир, он чамбияте, ки мо чамбияти ғуломдорӣ меномем, аслан гуногунклад буд.³⁵

Ҳамаи инро дар вақти дида баромадани сохти чамбиятии Осиёи Миёнаи қадим ба назар нагирифтани мумкин нест.

2. ТАСАВВУРОТИ ҲОЗИРАЗАМОН ДАР БОРАИ СОХТИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДИИ ОСИЁИ МИЁНАИ ҚАДИМ

Тақсимои иҷтимоӣ ва молумулкӣ

Аллакай дар охири ҳазораи III ва аввали ҳазораи II пеш аз милод дар Туркменистони ҷанубӣ тақсимои молумулкӣ равшан ба назар мерасад. Дар Тешаҳисор ном осори эронӣ, ки ба ҳамин давраҳо тааллуқ дорад, қабрҳои ниҳоят бои сардорон ёфт шудааст. Дар Туркменистони ҷанубӣ ин гуна қабрҳои боён нестанд, вале дар қатори гурӯҳи муқаррарӣ гурӯҳе ҳастанд, ки фарқи калон доранд. Масалан, чунин аст қабри коҳинае, ки бо ангуштарини тилло ва шаддаи зебо гурӯнда шудааст (дар Олтинтеппа). Паҳн шудани мӯҳр ҳам аз инкишофи тақсимои молумулкӣ ва иҷтимоӣ далолат мекунад. Ёфт шудани ҳазинаҳо нишондиҳандаи он аст, ки сарватандӯзӣ аз тарафи намоёндагони баъзе хонаводаҳо сар шудааст.³⁶ Сохтмони қасру коху маъбад барин биноҳо аз мавҷудияти чамбияте шаҳодат медиҳад, ки аз афти кор, аллакай ба синфҳо тақсим шудааст.

Тақсимои молумулкӣ ва иҷтимоӣ дар ҷануби Осиёи Миёна, аниқтараш дар Туркменистони ҷанубӣ нисбат ба дигар ноҳияҳои ҳамсоя хеле барвақттар оғоз ёфтааст. Сабаби ин гуна «барвақтии» инкишофи Туркменистони ҷанубӣ гуногун мебошад. Аз ҷумла, яке аз сабабҳо ҳамин, ки дар Туркменистони ҷанубӣ барои зироати обии қадимӣ шароити аз ҳама қулайтар (дар Осиёи Миёна) фароҳам омадааст. Аз дигар тараф, Туркменистони ҷанубӣ дар бобати робита бо дигар тамаддунҳои шаҳрии Шарқ авзои муносибтаре дошт.

Инкишофи чамбияти синфӣ дар Туркменистони ҷанубӣ аввал мунтазам боло рафта, вале дар мобайн ва дар нимаи дувуми ҳазораи II пеш аз милод суст шудан гирифт. Ин ҳолат беихтиёр шимолӣ Ҳиндустонро ба ҳаёл меоварад. Дар бораи хусусияти дигаргуниҳои иҷтимоӣ, ки дар он давраҳо дар чамбияти Туркменистони ҷанубӣ ба вуқӯъ меомаданд, фақат тахминан гап задан мумкин аст. Шакле нест, ки аллакай дар оянда дар он давра тақсимои калони иҷтимоӣ ва молумулкӣ вуҷуд дошт. Инчунин мавҷудияти дизҳо (манзилҳои мустаҳками аркдор) низ ҷолиби диққат аст, ки онҳо дар охири ҳазораи II ва аввали ҳазораи I нафақат дар Туркменистон, балки дар Бохтар низ маълум буданд. Чунин суҳанони Ф.Энгелсро пурра ба онҳо нисбат додан мумкин аст: «Беҳуда нест, ки дар атрофи шаҳрҳои нави мустаҳкамгардида деворҳои даҳшатовар қомат рост кардаанд: дар хандақҳои зерини деворҳо гӯри абгори сохти авлодӣ намоён шуда меистад; бурҷҳои онҳо бошанд, то ба тамаддун расидаанд».³⁷

Дар нимаи аввали ҳазораи I пеш аз милод тақсимои молумулкӣ, иҷтимоӣ ва пайдоиши синфҳо бо қувваи нав авҷ мегирад. Ҷиҳати нави ин падида ҳамин, ки он акнун тамоми ноҳияҳои асосии Осиёи Миёнаро фаро мегирад.

³⁵ Дьяконов И.М., 1966, с. 47–52.

³⁶ Массон В.М., 1967 б, с. 187.

³⁷ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарҳо, т. 21, с. 164.

Инъикоси онро дар «Авесто» ва ҳатто дар қисмҳои қадимтарини он дидан мумкин аст. Ба ақидаи муаллифони «Авесто», сарват, пеш аз ҳама, чорво мебошад. Паҳлавони таҳамтан Хумо соҳиби «галаҳои хуб» будааст; «ҳавлиҳое» зикр шудаанд, ки «аз чорво бой будаанд». Ба ҳуди Зардушт шахсе даҳ модии тоҷадор ва як шутуро инъом кардани шудааст ва чи тавре В.И.Лившице ҳаққонӣ қайд мекунад: «ба гумон, ки ин одам зироаткори одӣ бошад».³⁸

Дар бораи сохти иҷтимоии Осиёи Миёна дар миёна ва нимаи дувуми ҳазораи I пеш аз милод маълумот неҳоят кам аст. Фақат баъзе ишораҳо оид ба тақсими иҷтимоӣ ба назар мерасад. Масалан, дар байни бохтариҳо ва суғдиён «наҷибтаринҳое» (*nobilissimi*) будаанд, ки бо «наҷобати», худ аз дигарон фарқ доштаанд (Квинт Куртсий, VII, 10, 4; Арриан, VII, 6, 3). Дар Осиёи Миёна ғуломдорӣ ҳам расм будааст. Масалан, дар сарчашмаҳо ривояте ҳаст, ки сокинони ноҳияи ғарбии давлати Ҳахоманишиҳо «ғулом гардонда» ба Осиёи Миёна кӯчонда овардаанд. Ана ҳамин тавр сокинони Барка ном шаҳри юнониёнро (воқеъ дар шимоли Африка) дар Бохтар муқимӣ кардаанд (Геродот, IV, 204). Форсҳо юнониёнро ионии шӯришбардоштаро метарсонанд, ки ҳудашонро ғулом карда, духтарони онҳо ба Бохтар муҳочир хоҳанд кард (Геродот, VI, 9). Аз афти кор, ғуломонро, ки аз ноҳияҳои ғарбии давлати Ҳахоманишиҳо меоварданд, одатан дар Бохтар маскун мекарданд. Вале ин ғуломон ғуломони подшоҳ буданд. Дар бораи ғуломони хусусии ин давра маълумот камтар аст. Масалан, танҳо як хабар ҳаст, ки (ҳамамон ҳам комилан аниқ не) Спитами суғдӣ ғулом (*servus*) доштааст (Квинт Куртсий, VIII, 3, 9). Дар айни замон дар маъхазҳо ишорат меравад, ки дар ташкили иҷтимоии аҳолии ондавраи Осиёи Миёна падидаҳои сохти авлоду қабилавӣ ба назар мерасанд. Шояд ба ҳамаин сабаб аҳолии яке аз шаҳрҳои шимоли Суғд қабилა ё авлоди (*gens*) момакон номида шудаанд (Квинт Куртсий, VII, 6, 17).

Аёнро ашрофи Суғд ва Бохтар дар замони Искандари Мақдунӣ соҳиби сарвати азим буд. Бевосита набошад ҳам, ба ин, масалан, кирдори Ҳуриён ном шахсе далолат мекунад, ки тамоми лашкари мақдунӣро дар муддати ду моҳ бо ҳӯрокворӣ таъмин карда тавонистааст (Арриан, IV, 21, 10). Портӣи машҳур аз авлоди Сурен, ки Крассро торумор карда буд, ба қавли Плутарх («Ҳаёти Красс», 21), «одаме будааст бағоят нодир, ҳам дар сарват ва ҳам дар наҷобат ва ҳам дар шӯҳрат нафси соён баъди шоҳ... Бидуни тӯша, ки бори ҳазор шутур будааст ва бидуни дусад ароба канизак ба сафар намебаромадааст. Ҳазор паҳлавони зиреҳпӯш ва аз ин беш сарбозони мусаллаҳ ўро мушоият мекардаанд, тамоми нӯкару саворагону ғуломони вай аз даҳ ҳазор меафзудааст». Мусофире қайд кардааст, ки дар Даван «ҳавлиҳои пурсарват» ва «калоншавандаҳо» ҳастанд; бойҳо захираи фаровони шароб доштаанд. Бойҳои усуниҳои кӯчманчӣ галаҳое доштаанд, ки ҳар яке 4–5 ҳазор сар будааст.

Таркиби ҷамъияти Осиёи Миёна дар охири ҳазораи I пеш аз милод ва ибтидои ҳазораи I милодӣ

Дар тангаҳои Юнону Бохтар ва давраҳои баъдтар ва инчунин дар тангаҳои Кушониён чунин унвони юнонӣ ё худ шарқизронии сардори давлат сабт гардидаанд – «волий», «шоҳ», «шаҳаншоҳ». Дар як мӯҳри ҳиндӣ ба хатти кушонӣ номе зикр шуда, баъди он унвони он шахс – «вазург фрамалар»³⁹ омадааст. Дар Эрони сосонӣ ҳам сардори маъмуриятро «вазург фрамалар»

³⁸ ИТН, I, с. 145–146.

³⁹ Bivar A. D. H., 1961, p. 320–322.

меғуфтаанд, ки гўё як навъ сарвазир буд. Ба ин мансаб фақат муқаррабони шоҳ ё худ намоёндагони авлодҳои машҳур соҳиб шуда метавонистанд.⁴⁰ Вале бояд дар назар дошт, ки дар Осиёи Миёна маънои ин унвон дигар буданаш ҳам мумкин, зеро дар матнҳои мансуб ба давраҳои аввали асри миёнаи Суғд фармондор «маъмури хоҷагии дарбор» буд.⁴¹ Аммо аз эҳтимол дур нест, ки дар замони Кушониён унвони мазкур унвони маъмури олии (ё яке аз унвонҳои олии) давлат буд.

Дар Эрмитажи давлати⁴² ва дар Музеи Британия⁴³ мўҳрҳои ҳастанд, ки дар онҳо унвони «ҳазорахт» сабт шудааст ва он ҳамчун ҳазорпати Сосониён мебошад.⁴⁴ Санаи ин мўҳрҳо муайян нест, эҳтимол, онҳо ба давраҳои баъди Кушониён мансуб бошанд. Дар бораи ҷои таҳияи онҳо ҳам ягон ғапи муайян задан мумкин не, вале мо метавонем барои исботи дар асрҳои III-IV мелодӣ дар Бохтар мавҷуд будани идораи мукаммали давлати онҳоро чун далели иловагӣ ба кор барем. Дар катибаи Сурхкўтал гуфта шудааст, ки унвони Ноқанзоқ «қаралраг» буд. Ба ақидаи В.Б.Ҳеннинг ин бо унвони сосонӣ «қаноранг» (яъне сарҳадбон) як асту соҳиби ин унвон волии ноҳияи шарқӣ (яъне ноҳияи ба Осиёи Миёна ҳамсарҳади) давлати Сосониён буд. Вазифаи ин воли асосан ҳарбӣ буд, на граждонӣ. Баъд ин унвон дар Осиёи Миёна хеле паҳн шуд, масалан, дар ибтидои асрҳои миёна намоёндагони оли Самарқанд чунин унвон доштанд.⁴⁵

Дар мўҳре, ки дар Эрмитажи давлати маҳфуз аст, В.Б.Ҳеннинг калимаи «асбаропат»-ро хонд. Қисми аввали калима калимаи забони форсии миёна «асбар», яъне «савор» мебошад. Қисми дувуми калима аз «пат»-и забони қадимаи форсӣ аст, ки ба маънои «соҳиб» меояд. Хуллас, аниқаш ҳамин, ки ин калима ном не, балки унвон буда ва маънои он «сардори саворон аст»⁴⁶.

Дар яке аз геммаҳои кушонӣ номи соҳиби гемма «Харбалан» (яъне «Харсавор») сабт шудааст. В.А.Лившиц ишорат кардааст, ки ин ном дар ду катибаи ҳиндӣ, ки аз Сарнатҳа (қарибии Банорас) ёфт шудааст, дучор мешавад ва зимнан яке аз катибаҳо сана дорад ва он ба соли сеуми ҳукмронии Канишка рост меояд. Дар ин катиба дар бораи иморати ибодатгоҳи буддӣ хабар дода шуда, дар байни донаторҳо ду «сатрап» –Wanaspara ва Kharapallano зикр мешавад. Шахси дувум талаффузи номи ҳиндӣ касест, ки дар гемма сабт гардидааст, Vanaspara бошад, аз Wanaspar-и бохтарӣ бармеояд ва маъноаш «зафардол» аст. Дар дувумин катибаи мазкур Kharapallano «сатрапи аъзам» номида шудааст».⁴⁷

Аз тадқиқи Порт маълум буд, ки идораи маъмурӣ - вилоятӣ ва маҳаллӣ ниҳоят маъмул буду барои паҳн намудани истеҳсолкунандагони бевосита хизмат мекард.

Инак, ду қутб: дар як тараф, ашроф, ки дар даст ҳокимияту сарвати беандозаро нигоҳ медошт ва дар тарафи дигар, ононе, ки ин сарватро ба

⁴⁰ Дьяконов М.М., 1961, с. 299.

⁴¹ Лившиц В.А., 1962 б, с. 134–135.

⁴² Stavisky B.S., 1960, p. 107.

⁴³ Bivar A. D.H., 1965, p. 209-210.

⁴⁴ Henning W.B., 1965 в, с. 81.

⁴⁵ Ibid, S. 77–78.

⁴⁶ Henning W. B., 1962.

⁴⁷ Лившиц В.А., 1967, с.168–170. Дар бораи сохти маъмурии давлати Кушон олими Ҳиндустон Б.Н. Пурӣ (Puri B. N. 1965, p. 80–87; аз ҷумла, мавҷуд будани шўрои шоҳ ҳам дар ҳамин ҷо) маълумоти муфид ҷамъ кардааст.

вучуд овардаанд. Дар бораи таркиби аҳли меҳнат (агар маҳз аз Осиёи Миёна сухан равад) дигар маълумоти муфассалгаре нест. Дар маъхазҳои то ба мо расида хабаре нест, ки қасрхоро кӣ месохт, қалъаву истехкомхоро кӣ барпо менамуд, кӣ дар устохонаҳои шахр кор мекард ва аҳолии деҳот аз ҷиҳи иборат буд. Шакке нест, ки дар Осиёи Миёна ғуломон⁴⁸ ҳам буданду аҳолии мазлуму мутеъ ҳам.

Бояд қайд кард, ки (дар асоси исботи забоншиносон) барои ифодаи ғуломи давраи падаршохӣ ҳиндуевропоиён ҳанӯз дар давраи биринҷӣ истилоҳе доштанд, пас онҳо дар ҳамамон замонҳо аз ғуломдории падаршохӣ воқиф буданд. Дар давраи «Авесто» ҳам ғуломону одамони мутеъ вучуд доштаанд. Агар давраҳои сонитарро гирем, дар бораи ғуломони Суғд, Порт маълумоте ҳаст, дар бораи ғуломоне низ сухан меравад, ки аз Бохтар ва эҳтимол, аз Фарғона мешудаанд. Дар «Мактубҳои қадимаи суғдӣ» ва дигар осори хаттии суғдиён истилоҳоти «вандак» («банда», «ғулом») ва «даӣя» («чӯрӣ») дучор мешавад. Дар никоҳхати суғдиён (аввали асри VIII милодӣ) чор тоифаи мардумони мутеъ зикр шудааст. Дар байни онҳо ғуломони дар боло зикршуда вандакҳо, ғуломони ба ҷои пули қарз гирифташуда нипакҳо ва шахсони асир афтода ғуломшуда - ванақҳо номбар шудаанд. Дар айбномаи Сосониён, ки дар асри V милодӣ таълиф шудааст, ду тоифа ғуломон – бандакҳо (яъне умуман ғуломон) ва анашҳаракҳо (яъне шахсони асир афтода ғуломшуда) ба назар мерасанд.⁴⁹ Дар ду катибаи рӯи устухондонҳои Тўққалъа (Хоразм), ки санаи онҳо дар як вақт аст, истилоҳи «хуноник» пайдо шуд. Мувофиқи баъзе мадракот дар Хоразм истилоҳи «хун» маънои асири ғарибро доштааст.

Барои ҳалли масъалаи сохти иҷтимоию иқтисодӣ ҳуҷҷатҳои Тупроққалъа аҳамияти махсус доранд (асрҳои II–III милодӣ). Ин рӯйхати аҳли хонаводаҳост, аниқтараш, рӯйхати мардони оила, яъне рӯйхати тоифаи агнатӣ мебошад. Масалан, дар ҳуҷҷати № 8 гуфта мешавад, ки тоифа аз 21 кас иборат, аз ҷумла, 4 шахси озод (соҳибхона, ду писари калонаш ва домодаш). Ғуломон бошанд (ё худ хизматгори) 17 нафар, зимнан 12 нафари онҳо ғулом (ё хизматгори) худи соҳибхона, 2 нафарашон аз он занаш, 2 нафари дигар аз он писаронаш ва 1 ғулом аз он писари канизи соҳибхона⁵⁰. То наشري пурраи ҳуҷҷатҳои мазкур аз тафсири таърихӣ он беҳтараш худдорӣ кардан даркор. Вале бори дигар таъкид мекунем, ки меҳнати ғуломон на ягона буду ва на, аз афти кор, афзалияте дошт. Ин гап, аз ҷумла ба хоҷагии қишлоқ ҳам дахл дорад.

Ҳиндушинос - марксистаи машҳур Валтер Рубен (РДГ) ақида дорад, ки дар Ҳиндустон шумораи ғуломон хеле зиёд буд, вале бевосита дар истехсолот (ҳам дар хоҷагии қишлоқ ва ҳам дар ҳунармандӣ) онҳо мақоми баланд надоштанд, зеро самараи меҳнати онҳо зиёд набуд.⁵¹ Вазъият нафақат дар Ҳиндустон чунин буд, балки чи тавре олимони советӣ нишон доданд, дар аксари мамлакатҳои дунёи қадим, ки дар он ҷо истехсолоти молӣ тараққӣ накарда буд, чунин вазъиятро дидан имкон дошт. И.М.Дяконов менависад: «...Фақат Коринф, Афина ё Рим (ҳам Рими республикаи сонӣ ва ҳам Рими империяи аввал) барин ҷамъиятҳо, яъне фақат баъзе ҷамъиятҳои дунёи қадим, ҷамъиятҳое, ки

⁴⁸ Маълумоти маъхазҳо дар бораи ғуломони Осиёи Миёна дар ҷилди I «Таърихи халқи тоҷик» (М., 1963) ҷамъ ва таҳлил карда шудааст.

⁴⁹ ИТН, I, 1963, с. 468-276.

⁵⁰ Гудкова А.В., Лившиц В.А., 1967, с. 13-14; Бентович И.В., 1969, с.304-305.

⁵¹ Ruben W.. 1961, 5. 101.

дар онҳо ғолибан истеҳсолоти молӣ равнақ дошт, дар инкишофи пуравчи ғуломдории ғайридавлатии миқёсан хеле калон мисол шуда метавонад.»⁵²

Ба фикри мо ҳам, дар Осиёи Миёна меҳнати ғуломон, аз ҷумла меҳнати ғуломон дар истеҳсолоти хоҷагии қишлоқ роли ғайриасосӣ, аниқтараш, роли дувумдараҷаро мебозид.

Ба ин муносибат бояд таъкид кард, ки мувофиқи шаҳодати баъзе мадрокоти бевосита ва бисёр мадрокоти бавосита дар Осиёи Миёнаи қадим, ҷунончи, умуман дар Шарқи қадим⁵³ ҷамоат мақоми ниҳоят баланде дошт. Ҷамоатҳои хонаводагии падаршӯхӣ ва ҷамоатҳои ҳамсоиягон, ки онҳоро муттаҳид менамуданд, ҳамон таҳкурсии буд, ки бар он ҷамъияти қадим пойдор меистод. Ин ҷамъият, бо таъбири И.М.Дяконов, пеш аз ҳама, ташкilotи одамони озоду ғуломдорони баробархуқуқ буд.⁵⁴

Дар Сугди давраҳои аввали асрҳои миёна (ва аз афти қор, аз ин ҳам пештар) ҷамоат (наф) аз ашроф (озоққорон), савдогарон (ҳавоқорон) ва деҳқонони озоди ҷамоату ҳунармандон (қорикорон)⁵⁵ иборат буд. Умуман аз давраҳои «Авесто» сар карда дар забони эронӣ муқобилгузориҳои шахсони аз ҷиҳати иҷтимоӣ боло ба шахсони аз ҷиҳати иҷтимоӣ паст ба назар мерасад. Шахсони аз ҷиҳати иҷтимоӣ болоро «озод» меномиданд.⁵⁶ Ба онҳо шахсони мутеъ, пеш аз ҳама, ғуломон муқобил меистоданд. Ба қавли Ф.Энгелс, «истибдоди шарқӣ ба моликияти умумӣ асос ёфта буд».⁵⁷

Гарчанде дар сохти иҷтимоӣ иқтисодӣ муносибатҳои ғуломдорӣ мақоми муҳим доштанд ва ҷуноне ки бисёр муҳаққиқон нисбат ба Шарқ инро раво медонанд, ҷамъиятро умуман ҷамъияти ғуломдорӣ номидан мумкин аст, вале ба ақидаи мо, дар Осиёи Миёна дар истеҳсолот дар тамоми муддати давраи қадим аҳли ҷамоат роли пешбаранда доштанд ва ин, алалхусус, дар истеҳсолоти хоҷагии қишлоқ аён аст. Ин замоне буд, ки дар деҳот ҷамоати қишлоқ ҳукмронӣ мекард.⁵⁸

Хусусияти ҷамоатӣ доштани зироаткорӣ протсессии аз хоҷагии натуралӣ ба хоҷагии молӣ гузаштанро хеле сул кард, зеро маълум аст, ки «ҳар қадар таназзули тарзи ҷамоатии зиндагонӣ бештар бошад, ба мол табдил ёфтани маҳсулот... ҳамон қадар зиёдтар мешавад».⁵⁹

Чи тавре дар бобҳои болоӣ нишон додем, дар Осиёи Миёна ҳаёти шахрӣ барвақт оғоз ёфта, бо бисёр мамлакатҳо робитаи савдо баста шуд, вале хусусияти натуралии хоҷагӣ мисли пештара мақоми асосӣ дошт. Агарчи ба туфайли ин савдои дохилӣ ва муомилоти пул чандон чуқур паҳн нашуда бошанд ҳам, онҳо дар ҳар ҳол «барои ба системаи ғуломдорӣ, ки ба истеҳсоли арзиши изофа нигаронида шудааст, табдил ёфтани системаи патриархалии ғуломӣ, ки

⁵² Дяконов И. М., 1963, с. 18.

⁵³ Тюменев А. И., 1956; Дяконов И. М., 1959; 1963 ва диг.

⁵⁴ Дяконов И. М., 1963, с. 33.

⁵⁵ ИТН, I, с. 472.

⁵⁶ Дар бораи таърихи ин истилоҳот ниг.: Bailey H.W., 1932. p. 952–954. Дар бораи «озода»-ҳои матнҳои хутанусакоӣ ниг.: Bailey H. W., 1960. p. 45. Дар бораи истифодаи ин истилоҳот дар ҳуҷҷатҳои ҳиндӣ, ки ба қҳароптӣ (Туркистони шарқӣ) навишта шудаанд, ниг.: Birtow T., 1934, p. 509.

⁵⁷ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарҳо, ҷилди 20. с. 647.

⁵⁸ Баъзе муҳаққиқон қўиш доранд, ки манзилгоҳҳои хурди зироаткори дар Бохтари шимолӣ ёфтшударо ҳамчун манзилгоҳҳои ҷамъиятӣ ба қалам диҳанд – дар ин бора ниг.: Массон В. М., 1974, с. 9; Пидасев Ш. Р., 1976, с. 192–193.

⁵⁹ К.Маркс ва Ф.Энгельс. Асарҳо, ҷилди 23, с. 89.

ба истеҳсоли васоили бевоситаи зиндагӣ нигаронида шудааст»⁶⁰, мусоидат карданд.

Дар ноҳияҳои кӯҳӣ ва даштии Осиёи Миёна инчунин воҳиди тақсим-нашудаи ҳунармандӣ байни шаҳру деҳот вучуди худро идома меод. Дар ин ҷойҳо ҳунармандӣ аз зироаткорӣ ҳанӯз қатъиян ҷудо нашуда буд.

Ҳамзистӣ ва ҳамкориҳои зичи ноҳияҳои зироаткор ва олами қабिलाҳои кўчманчӣ дар тӯли бисёр асрҳо ва ҳазораҳо ҳодисаи хоси тараққиёти таърихи Осиёи Миёна ва бисёр дигар мамлакатҳои Шарқ буд.⁶¹

Яке аз вазифаҳои истибдоди шарқӣ бо мақсади ғорати кишварҳои дигар ва ғасби заминҳои бекарон доимо ҷанг кардан буд.

Инчунин бояд қайд кард, ки тараққиёти хоҷагӣ ниҳоят нобаробар буд ва, аз ин рӯ, дар инкишофи муносибатҳои ғуломдорӣ дар вилоятҳои гуногуни Осиёи Миёна низ нобаробарӣ ба назар мерасад. Аз ҷиҳати иқтисодӣ ноҳияҳои пешқадам воҳаҳои Суғд, Хоразм, Бохтар (Тахористон), Фарғона ва Хуросон буданд. Воҳаҳои нисбатан маҳдуди кўҳистони доманаи Помир, Бадахшон, Кўҳистон ва ғ. андак қафо мемонданд. Ноҳияҳои Ҳафтрӯд, назди Арал, соҳили Каспий ва ноҳияҳои Қазоқистони ҳозира гўшаҳои қафомондаи дурдаст ҳисоб мешуданд. Воҳаҳои Чоч ва Истаравшан як навъ районҳои гўё буферӣ буданд. Дар хоҷагии чорводорӣ даштҳо ва дар хоҷагиҳои маҳдуди кўҳистон сохти авлодӣ хеле вақт боқӣ монд. Дар ноҳияҳо муносибатҳои ғуломдорӣ тезтар инкишоф меёфтанд. Умуман бояд қайд кард, ки дар Осиёи Миёна муносибатҳои ғуломдорӣ он қадар амиқ нашуданд, ки дар олами антиқа шуда буданд.

Зиддияти асосии беш аз пеш тезтундшавандаи синфӣ дар байни ду тараф ба назар мерасад, аз як тараф, ашрофи беш аз пеш бойшавандаи ҳарбиёну ғуломдорону қоҳинон, ки соҳиби ғуломони бисёру заминҳои бекарон ва қорвоҳон бешумор буданд ва, аз тарафи дигар, аҳли оддии ҷамоат, ки гирифтори шаклҳои гуногуни асорати сарватдорон буданд.

Ҳокимияти давлатӣ дар дасти ашрофу қоҳинон бо сарвари мустабиду лашқари вай буд – ҳамаи онҳо дар дўши халқ менишастанд. Табақаи ҳукмрон ба ҳокимияти муқтадири марказӣ таъя карда, ғуломон ва аҳли ҷамоатро истисмор менамуд.

К.Маркс ҳатто дар бораи Рим барин мамлакати классикии ғуломдорӣ антиқӣ навишта буд: «... дар Рими қадим муборизаи синфӣ фақат дар дохили ақаллияти имтиёзнок, дар байни боёни озод ва камбағалони озод ба амал меомад ва ҳол он ки оммаи бузурги истеҳсолкунандаи аҳолий, яъне ғуломон, барои ин муборизон танҳо пояи сӯсте шуда хизмат мекарду бас»⁶².

Алалхусус, дар Осиёи Миёна, ки оммаи асосии истеҳсолкунандаи он аҳли озодаи ҷамоат буд, зиддиятҳои асосии синфӣ, ки ба онҳо маъхазҳои қадим норавшану нимғурма ишпорат мекунанд, маҳз дар байни ашроф ва камбағалони озодаи ҷамоат ҷой дошт.

Чунин аст мухтасаран манзараи протсессҳои иҷтимоӣ, ки аз асри VII пеш аз милод то ҳуди асри III–IV милодӣ ба амал омаданд. Дар бобати ташаққули халқҳои Осиёи Миёна ҳаминро гуфтан даркор, ки дар ин давра ба ҷои робитаи авлодӣ ва баробарии ин робитаҳо беш аз пеш робитаҳои маҳаллӣ мустаҳкам мешаванд. Ҷамоатҳои деҳот аллакай ба андозаи иттифоқҳои ноҳиявӣ

⁶⁰ К.Маркс ва Ф.Энгельс. Асарҳо, ҷилди 25, қисми I, с. 364–365.

⁶¹ Тафсилоти инро ниг.: Фафуров Б. Ф., 1968, с. 7–8.

⁶² К.Маркс ва Ф.Энгельс. Асарҳо, ҷилди 16, с. 375.

ҳам буданд. Файр аз иттиҳоди муқаррарии қабилаҳои ҳамсоя, инчунин протсессҳои омезиши онҳо, таппаккули халқиятҳо ба назар мерасад.

Аммо дар он шароити таърихӣ, чунон ки Энгелс дар бораи Юнони антиқӣ таъкид карда буд, протсесси таппаккул ёфтани халқҳо танҳо боиси барпо шудани иттифоқи қабилаҳои мегардид, ки қисман бо ҳамдигар алоқаманд буданду бас. Он вақт барои таппаккули халқи ягонаи калон ҳанӯз замина набуд.⁶³ Ин нуктаи Ф.Энгелсро мисоли Осиёи Миёна ҳам тасдиқ мекунад. Дар ин давра дар бораи халқи муттаҳиди Суғд ё Хоразм сухан рондан ғалат аст. Дар он замон танҳо марказҳои маҳаллӣ, халқҳои гуногуни камшумори Суғд, Хоразм, Балх, Хуросон ва дигар вилоятҳо буданду бас.

⁶³ Ниг.: К.Маркс ва Ф. Энгельс. Асарҳо, ҷилди 22, с. 482–483.

Фасли севум

ПАЙДОИШИ
МУНОСИБАТҲОИ ФЕОДАЛӢ
ДАР ОСИЁИ МИЁНА

ТОИФАҲО ВА ХАЛҚИЯТҲОИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР АСРҲОИ IV-VI МИЛОДӢ

1. ТАЪРИХИ СИЁСӢ

Давлати Сосониён

Дар ибтидои асри III милодӣ дар натиҷаи ҷангҳои дурударози ғура-таҳлукаи зидди римӣҳо ва низову хархашаҳои дохилӣ давлати Порт заволифт. Зиддияти синфӣ байни ашрофу ғуломдор ва аҳли ҷамоату ғуломон якбора тезутунд шуда рафт; дар дасти ашроф бисёр заминҳои киштбоб ҷамъ омад.

Барои барпо намудани идораи давлат чунон мубориза авҷ гирифт, ки он тавонист, ҳам истеҳсолкунандагони бевоситаро дар итоат нигоҳ дорад ва ҳам ба афзудани иқтидору сарвати ашроф мусоидат намояд: ашрофони Форс бо қоҳинони зардуштия ҳамдастӣ карда, дар ин мубориза мақоми намоёнро соҳиб шуданд.

Дар аввали соли 220 милодӣ ҳукмрони вилояти Истахр (дар Форс) Ардашери I Бобакони Сосонӣ¹ ҳокими тамоми Форс гардид. Соли 224 Ардашери I лашкари охирин намоёндаи Оли Ашкониён Ардавони I-ро торумор намуда, ҳокимиятро ба даст гирифт ва давлате таъсис дод, ки дар тамоми сарзамини Эрон вусъат дошт.

Ба ҷои портҳо омадани Сосониёнро табилии муқаррарии подшоҳон гуфтан ғалат аст. Оли Портҳо, ки «дар задухӯрдҳои зидди Рим суи гашта, дар банди зиддиятҳои мураккаби иҷтимоӣ монда, дар байни Ғарби ғуломдорӣ ва Шарқи ҷамоатию авлодӣ мекалавид, ба инкишофи муносибатҳои нави ҷамъиятӣ таҳрик дода натавонист. Ин корро давлати Сосониён кард»².

Давлати Сосониён зиёда аз 400 сол (224 ё 226–651) вуҷуд дошт. Дар аҳди Сосониён чунин ҷиҳатҳо ҷолиби диққат аст. Якум, тақрибан аз асри IV милодӣ дар давлати Сосониён муносибатҳои феодалӣ босуръат инкишоф меёбад. Дувум, бар хилофи қувваҳои марказгурези волию ҳокимони алоҳидаи баъзе ноҳияҳо мақоми ҳокимияти марказӣ дар Эрон баланд мешавад, бинобар ҳамин Ф.Энгелс давлати Сосониёнро «подшоҳии... батартиб» номида буд³. Севум, таъсири қоҳинони зардуштия ниҳоят баланд мешавад, дини зардуштӣ ба дараҷаи дини давлатӣ мерасад ва ба Ардашери I чунин ҳикматро нисбат медиҳанд: «Тахт пояи меҳроб асту меҳроб пояи тахт».

Дар аҳди писар ва вориси Ардашер шоҳ Шопури I (солҳои 242–272) Сосониён лашкари римӣҳоро торумор карданд, дар як муҳориба як императори

¹ Бобои Ардашери I Бобакон Сосон ном қоҳини маъбади Анахито буд – номи сулола аз ҳамин ҷост.

² Дьяконов М.М., 1961, с. 260. Дар бораи кӯшишҳои аз нуқтаи назари марксистӣ идрок намудани протсессҳои иҷтимоии давраи аввали давлати Сосониён ниг.: Пигулевская Н.В., 1956 а, с. 150–152. Дар бораи мадракоти таърихи ба тахт нишастани Ардашер ниг.: Луконин В.Г., 1961, с. 9–24.

³ К.Маркс ва Ф. Энгельс. Асарҳо, ҷилди 28, с. 222.

Рим кушта шуду дар муҳорибаи дигар боз як императори Рим асир афтод. Давлати Сосониён дар аҳди Шопури II (солҳои 309-379) хеле қувват гирифта, дар шарқу ғарб дар чандин муҳорибаҳо ғолиб омад ва шахрҳо таъсис намуд. Шоҳ Яздигурди I (солҳои 399-420) кўшид, ки ба насрониён таъя карда, ҳуқуқи ашроф ва қоҳинони зардуштиро маҳдуд намояд; бояд гуфт ки дар давлати Сосониён насрониён бисёр буданд.

Тартиботи бераҳмонаи давлати Сосониён боиси эътирози саҳти халқҳо, аз ҷумла, боиси эътирози саҳти халқҳои ноҳияҳои тасхиргаштаи Осиёи Миёна ва Моварои Кавказ шуд. Шўриши ин ноҳияҳо, таҷовузи кўчманчиён давлати Сосониёнро ба ларза меовард ва шоҳу шоҳзодагони сосонӣ ба асирӣ меафтиданд ё гарави кўчманчиёни Осиёи Миёна мешуданд ва яке аз ин гуна шоҳон Пирўз (солҳои 459–484) аст. Дар Эрон неҳзати иҷтимоӣ низ ҷой дошт, ки яке аз онҳо неҳзати маздакия мебошад ва дар айнаи он дар зери зарбаҳои тавоноӣ халқ қариб буд, ки давлати Сосониён вожгун шавад.

Давлати Сосониён дар аҳди Хусрави I Анўшервон (солҳои 531–579) ба авҷи иқтидори худ расид. Хусрави I ҷангу ҷидоли бисёре карда, ҳатто Ямани Арабистонро тасхир намуд ва аз ғайри ин чанд ислоҳоти ҳарбӣ гузаронд, ки онҳо муносибатҳои навбунёди феодалиро мустаҳкам карданд ва ба инкишофи минбаъдаи он мусоидат намуданд. Ислоҳоти соҳаи андоз, ҳарбӣ ва маъмурии Хусрави I аҳамияти калон дошт. Ин ислоҳот ғайр аз ин ҳокимияти марказиро ҳам тақвият дод.

Шоҳони сосонӣ кўшиданд, ки воҳаҳои Осиёи Миёнаро ба давлати худ ҳамроҳ кунанд ва ин кўшиши онҳо барабас нарафт. Дар миёнаҳои асри V онҳо ноҳияҳои Осиёи Миёнаро аз даст медиҳанд ва ин ҷойҳо ба дасти кўчманчиён мегузарад. Вале андаке сонитар ноҳияҳои Туркменистони ҷанубӣ боз ба тасарруфи Сосониён мебарояд. Давлати Сосониён дар миёнаи асри VII миллод аз зарбаи арабҳо суқут ёфт.

Кидориён

Мадраки асосӣ роҷеъ ба Кидориён дар ахбори маъхазҳои зерин ҳастанд. Дар солномаи Бэй-ши ривоят мешавад, ки ҳокими йуҷиҳо аз ҳамлаи жожҳо хавф бурда, дарбори худро ба шаҳри Болю кўчонд. «Пас аз ин подшоҳи диловари йуҷиҳо Сидоло аз кўҳҳои баланд убур карду ба шимоли Ҳиндустон ҳамлавар шуд ва шимолтар аз Гантоло панҷ давлатро зери даст овард». Баъди ин солнома воқеаҳои соли 424-ро нақл мекунад. Аз дигар ривояти Бэй-ши маълум мешавад, ки Сидоло ба ноҳияҳои йуҷиҳои сағир ҳам ҳукмфармо будааст, вале сонӣ «хуннҳо ўро пеш кардаанд ва ў ба ғарб рафтаасту» ҳукуматро ба дасти писараш додааст.⁴

Чанд навъ тангаҳо ҳастанд, ки дар рӯи онҳо ба браҳмӣ «Кидара Кушона ша» навишта шудааст. Ҳуруфоти танга далолат мекунад, ки он дар ким-кадом ноҳияи ҷануб, дар паси Ҳиндукуш бароварда шудааст ва мувофиқи маълумоти нумизматӣ ба давраи солҳои 390–430 нисбат дорад. А.Бивар ин тангаҳоро таҳлил намуда, ба хулосае омад, ки ин гуна тангаҳоро паси ҳам камаш ду ҳоким сикка мезаданд.⁵ К.Еноки исбот мекунад, ки Кидориён тақрибан дар солҳои 412–437 Тахористон ва Қандаҳорро тасарруф карда буданд.⁶

⁴ Бичурин, II, с. 264–266.

⁵ Ghirshman R., 1948, p. 78–79; Bivar A.D.H., 1956, 26–27; Луконин В.Г., 1967, с. 32–33.

⁶ Enoki K., 1959, p. 11.

Дар маъхазҳои ғарб (Приски Понӣ) гуфта мешавад, ки «гуннҳос, ки онҳоро кидориён меноманд», солҳои 456 ва дар солҳои минбаъда зидди Эрони сосонӣ мубориза бурдаанд. Дар зери санаи соли 456 Приски Понӣ (19) хабар медиҳад, ки шоҳи «портӣ» (яъне сосонӣ) зидди гунну кидориён мечангид. Худи ҳамон маъхаз зери санаи соли 464 менависад, ки ҳукумати Сосониён чунин иддао дошт: «Римиён (Византия–Б.Ф.) ўҳдадор шуданд, ки агар форсҳо зидди гунну кидориён ном тоифае ба ҷанг дароянд, ёрии пулӣ хоҳанд расонд, зеро агар дасти форсҳо боло шавад, барои римиён суд ҳамин мешуд, ки гуннҳоро (кидориёнро) рухсат намешуд ба сарзамини Рим дароянд» (Приски Понӣ, 25).

Маълум, ки Сидолои маъхазҳои Хитой (талаффузи қадимиаш (kⁱo-tâ-lâ)⁷ ва Кидораи рӯи тангаҳо худи ҳамон як ном аст. Ба ҳар ҳол, дар бораи дигар ҷиҳатҳои масъала алҳол бо итминон ягон гапи муайян зада намешавад. Агар ба маъхазҳои Хитой бовар кунем, мо ҳам гуфта метавонем, ки кидориён хеши кушониён ва ҳатто як ҷузъи кушониён буданд, вале ин иддаоро дигар маъхазҳо тасдиқ намекунанд. Масъалаи муносибати кидориёни ба Ҳиндустон рафта ва он кидориёне, ки ба қавли Приск, зидди Сосониён ҷангидаанд, мутлақо норавшан аст. Чанд фарзияи зарифона пешниҳод шудааст, мувофиқи яке аз ин фарзияҳо кидориёну хиёниён қариб як тоифаанд ва азбаски хиёниён ба ном тобеи шоҳи кидориён буданд, бинобар ин онҳоро ҳам «кидориён»⁸ меномиданд. Маълумоте ҳаст, ки Кидориён ҳанӯз соли 477 аз Гандҳара ба Хитой ҳайъати сафорат фиристодаанд.⁹

Хиёниён

Соли 346/47 шоҳи Сосониён Шопури II дар сарҳади шарқии давлати худ меистод, зеро ба он ҷо, ба қавли Аммиан Марселлин (16, 9, 4), «хиёниёну авсанҳо», ки худ «еусан» мегуфтаанд, ҳуҷум кардани будаанд. И. Маркварт¹⁰ ақидае пеш ниҳод, ки дар калимаи «еусан» як ҳарф ғалат рафта ва онро «кусан» яъне кушон хондан даркор. Агар ин гуна ислоҳро эътироф кунем (бисёр муҳаққиқон инро раво мешуморанд), пас хиёниён бо кушониён (бо кидориён ҳам?) ҳамгун ва ҳатто якҷоя мешаванд. Баъди ин (17, 5, 1) Аммиан Марселлин нақл мекунад, ки ба Шопур муяссар шудааст бо халқҳои дурдаст–«хиёниён ва гелонҳо» муоҳада бандад.

Соли 359 дар асоси муоҳада хиёниён дар ҳайъати лашкари Шопури II дар қарибии шаҳри Сурия–Умеда ба ҷанг медароянд. Сардори лашкари хиёниён Грумбат ном «марде будааст тоза ба тахт нишаста ва синнаш аз миёна боло нарафта, вале чеҳраи пур аз чину ожанг гашта ва дар сӯҳбат заковати комил дошта ва аз зафарҳои бешумор шӯҳрат ёфта. Ҷамроҳи вай писараш низ будааст ҷавоне барно, вале дар коргоҳ ҳалок гашта» (Аммиан Марселлин, 18, 6, 20, 19, 1, 7–11).

Дар охири солҳои 60-ум ва миёнаи солҳои 70-ум Шопури II ду бор ба сари «кушониён», ки пойтахти онҳо дар Балх будааст, лашкар кашидааст. Тафсилоти ин муҳорибаҳоро муаррихи арман Фавст Бузанд ба қалам додааст. Бори аввал «шоҳи кушониён» Шопури II шахсан худаш дар сари лашкар будааст, вале ин ба форсҳо мадад накардааст. «Лашкари кушониён лашкари форсҳоро

⁷ Pelliot P., 1934, p. 43.

⁸ Манделштам А. М., 1958.

⁹ Enoki K., 1959, p. 27. Ба қавли вай, дар байни солҳои 477–520 Ҳайтолиён дар Гандҳара Кидориёнро торумор кардаанд (Enoki K., 1955 б, p. 236; 1958, p. 1).

¹⁰ Marquart J., 1901, s. 36.

торумор кард, бисёр форсҳоро аз дами тег гузаронд», – менависад муаррихи арман. Бори дувум Шопури II ба нияти ниқор лашкар кашид, вале ин дафъа ҳам ҳоли форсҳо табоҳ шуд.¹¹

Маълум, ки дар ин маврид дар зери номи «кушониён» ким-чи хел дигар як тоифа – кидориён, хиёниён ё худ, эҳтимол, ҳар дуи онҳо дар назар дошта шудааст.

Дар катибаи Самадрагупта, ки дар сутуни Оллоҳобод нақш ёфтааст, аввал «дайвапутра-шахи-шаханушахи-шака-марунда» зикр гардида, баъд арзи аҳолии Сарандеб барои ҷазираҳо забт шудааст ва дар аризаи худ мардуми ин ҷазираҳо ба Самадрагупта изҳори итоат намуда, ба вай занҳо ва духтаронро пешкаш мекунанд ва аз вай ярлиқе металабанд, ки аз рӯи он ба шартӣ эътироф намудани ҳукмронии Самадрагупта мамлакати худро худашон идора карда тавонанд. Муҳаққиқони ин катиба унвонеро, ки дар боло дар нохунак оварда шуд, ҳар ҳал тавзеҳ медиҳанду ҳар як олим (мувофиқи салоҳиди худ) онро ба ҷузъҳо тақсим мекунад. Дар байни ин тавзеҳот тавзеҳи олими ҳинд Будҳа Пракаш ба назар дурусттар менамояд. Ба ақидаи вай тамоми ибори «дайвапура-шахи-шаханушахи» як истилоҳи том буда, кадом як аз подшоҳони барҷастаи миёнаи асрҳои IV-уми Кушониёнро дар назар дорад (санаи катиба ҳам ба санаи ин давра мувофиқ аст).

Ба фикри дигар муаррих А. С. Алтекар, дар катибаи Оллоҳобод Кидара¹² зикр шудааст ва ин фикр ҳам ҷолиби диққат мебошад. Дар ин маврид дар байни ахбори Фавст Бузанд роҷеъ ба «шоҳи кабири Кушониён»¹³ ва унвони катибаи ҳиндӣ, ки дар он аз «шоҳаншоҳи» улвӣ сухан меравад, иртиботе пайдо мешавад. Вале ба доираи маъхазҳо дохил кардани ин катиба ҳам тамоми авзоъро қобили идрок карда наметавонад, масалан, маълум не, ки муносибати байни кидориён ва хиёниён чӣ гуна буд.

Вале шояд маъхазҳои хитойро ба инобат гирифтани даркор бошад? То вақтҳои охир ақидае вучуд дошт, ки онҳо дар бораи хиёниён маълумот намедиханд. Алҳол олими японӣ К. Еноки исбот мекунад, ки ахбори маъхазҳои хитой роҷеъ ба Судро тасхир кардани «хунҳо» ва чунин ривоят, ки онҳо «ҳокими Судро кушта, заминҳои вайро забт намуданд» (ва зимнан ҳоким Хун насли чорумин пас аз он воқеаҳо будааст), ба Суғд нисбат дорад ва дар ин ҷо зери номи «хунҳо» аслан хиёниён маҳфуз мебошанд.¹⁴ Вале тамоми он чизе, ки аз ин ахбор гирифтани мумкин аст, танҳо зикри ҳамина воқеа, ки Суғдро дар ким-кадом давра хиёниён забт карда будаанд ва таҳлили санаҳо (ахбор ба соли 437 дахл дорад) нишон медиҳад, ки онҳо, эҳтимол, Суғдро қабл аз пайдо шудани худ дар ҷануби Осиёи Миёна забт кардаанд, яъне аз Суғд гузашта рафтаанд.

Бояд қайд кард, ки дар маъхазҳо хиёниёну кидориён байни худ омехта мешаванду вале байни маълумотҳо дар бораи хиёниён ва ҳайтолиён ҳақ гузашта аз ин ҳам мушкултар аст. Ин гап ба воқеаҳои нимаи аввал ва миёнаи асри V нисбат дорад. Муаррихони араб Табарӣ ва Динаварӣ хабар медиҳанд, ки ба тахти Сосониён Варахрони V Баҳроми Гӯр (солҳои 420–437) нишасту дере нагузашта ба Хуросон ҳоқони «туркон» дарафтод ва мамлакатро ба

¹¹ Тревер К. В., 1954, с. 133–134.

¹² Buddha Prakash, 1957, 1954 p. 135. Бар хилофи ин Д. Аллан ақида дорад, ки сухан аз намоёндагони гуногуни «халқҳои сақоӣ ва кушонӣ» меравад ва ноҳияи сукувати онҳо аз сарҳадҳои Ҳиндустон то Амударё тӯл мекашид (Allan J., 1914, p. XX–XXVIII).

¹³ Тревер К. В., 1954, с. 134.

¹⁴ Бичурин, II, с. 260; Enoki K., 1955 a, 1959, p. 24–25.

горат бурд. Баҳроми Гўр вонамуд, ки ба Озарбойҷон меравад, вале ҳудаш бо эҳтиёти тамом пинҳонӣ ба «туркҳо» наздик омад, ки онҳо дар қарибии Марв хайма зада, бепарвоёна дам мегирифтанд. Инак, сарбозони Баҳроми Гўр наъраи мудҳише кашиданду «туркҳо» рӯ ба гурез ниҳоданд. Баҳроми Гўр хоқони «турк»-ҳоро кушт, зани ўро ба даст овард ва лашкари ўро то ҳуди Амударё таъқиб намуд ва дар назди Омул аз дарё убур карду ба «туркҳо» наздик шуда буд, ки онҳо арзи итоат намуданд ва илтимос карданд, ки байни онҳо ва ҳудаш сарҳаде муқаррар кунад ва онҳо аз ин сарҳад нахоҳанд гузашт. Баҳром маҳаллоро, ки ба хоки «туркҳо» хеле амиқ мерафт, интиҳоб намуд. Фармуд, ки дар он ҷо бурҷе бардоранд ва ин ҷоро сарҳад таъин кард» – менависад Диноварӣ.

Табарӣ менависад, ки дар байни туркҳо ва ноҳияҳое, ки бо «кишвари туркҳо» ҳамсарҳад буд, сарҳад муқаррар карда шуд. Вай муфассал номбар мекунад, ки Баҳроми Гўр чӣ ғанимате ба даст оварда буд. Вале муҳимаш ҳамин ки вай волии Хуросонро таъин мекунад ва меғўяд, ки қароргоҳи вай дар Балх буд¹⁵. Пас сарфи назар ба ғалаба вазъияти сарҳади шарқӣ назорати доимиро тақозо дошт. Шояд гуфтаи Фирдавсӣ роҷеъ ба он ки пас аз шикасти «туркҳо» ашрофи Чағониёну Хатлону Балху Бухоро маҷбур буд ба Эрон хироч диҳад, ба ҳамин воқеа алоқа дошта бошад.

Дар бораи кадом «туркҳо» суҳан мерафта бошад? Шакке нест, ки ҳуди ин ном анахронизм аст. И.Маркварт ба ду ҷиҳат диққат дод – аввалан, дар як достони паҳлавӣ («Ёдгори Зарирон») аз разми шоҳи Эрон Виштосп ва шоҳи хиёниён Арҷосп суҳан меравад ва зимнан корзор дар даштҳои ноҳияи Марв будааст. Баъди ғалаба Виштосп ба Балх бармегардад. Ҳамаи ин тафсилоти муҳорибаҳои Баҳроми Гўрро ба ёд меоварад. Дувум, валиаҳди Хуросон ба унвони «марзбони кушон» (яъне «сарҳадбони кушон») соҳиб мешавад.¹⁶ И.Маркварт дар асоси ҳамин ба хулосае меояд, ки Баҳроми Гўр, дар ҳақиқат, ба хиёниён ҷангида буд ва ин хулосаи вай боварибахш аст.¹⁷

Чаро унвони валиаҳди Балх «марзбони кушон» буд? Ин ду сабаб дошта-наш мумкин. Якум, ба қавли Табарӣ, Баҳроми I Гўр як қисми хоки Ҳиндустонро, ки дар он маҳалҳо мулки Кушониён вучуд дошт, ба мамлакатаи худ ҳамроҳ карданӣ буд ва инак, унвони мазкур гўё як навъ намоиши сиёсӣ ҳам буд. Дигар сабаб ҳамин: дар Эрон гумон доштанд (ё медонистанд), ки байни хиёниёни навомада ва Кушониёни аз қадим маълум ким-чӣ хел алоқае ҳаст. Сабаби дувумро ҳамин як далел ҳам тақвият медиҳад. Дар аҳди Яздгурди II (солҳои 438–457) зидди кўчманчиёни шимол ҷанг идома дошт. Иштирокчӣ ва ҳамасри ин ҷанг муаррихи арман Егише Вардапет хабар медиҳад, ки шоҳи Сосониён «ногаҳон ба кишвари *хиёниён тохт, ки онҳоро Кушониён ҳам меғўянд* ва ду сол ҷарб зад, вале натавонист онҳоро ба итоат дарорад»¹⁸. Хуллас, ду маъхазе, ки бо ҳам мутлақо вобаста нестанд, хиёниёро бо кушониён алоқаманд кардаанд. Ин исботи ақидаест, ки хиёниёро аз кушониён ҷудо кардан нашояд.

Яздгурди II ҳатто маҷбур шудааст, ки қароргоҳи худро ба шимол кўчонад. Авзои пуртаҳлука дар ин ҷо зиёда аз даҳ сол тўл кашид. Ҳуди ҳамоно муаррихи арман Егише Вардапет менависад, ки соли 450 «Яздгурд лашкари бешумор гирд оварда, раҳсипор шуд ва ба кишвари ҳайтолиён расид. Шоҳи

¹⁵ Nöldeke Th, 1879, s. 98–102; Шмидт А. Э., 1958, с. 445–447–475.

¹⁶ Nöldeke Th, 1879, s. 101–102.

¹⁷ Marquart J., 1901, s. 50–52.

¹⁸ Тревер К.В., 1954, с. 136 (хатти гусиста аз ман. – Б. Ф.).

кушониён инро дида, чуръати ҳарб наёфт ва рӯ ба гӯшаҳои дастнораси биёбон фирор кард». Баъди ин Яздгурди II сарзамини Кушониёнро ба ғорат бурд, бисёр шаҳрҳо, асирон ва сарватро ғанимат гирифт. К.В.Тревер дар асоси ибораи «кишвари Ҳайтолиён»-и ин матн хулосае мебарорад, ки ҳайтолиён дар ин давра «аз афти қор, ҳанӯз бар кушониён ҳукмфармо набуданд»¹⁹. Вале мо ба ин фикри К. В. Тревер розӣ не, баръакс, ба фикри мо, матни мазкур далели он аст, ки ҳайтолиён бар ҳиёниён ҳукмфармо шудаанд ва тамоми хоки («кишвари») онҳо аз он ҳайтолиён ҳисоб мешуд, вале онҳо ҳанӯз дар ҷангҳои зидди Эрон иштирок намекарданд.

Ҳайтолиён

Инак, дар ахбори муаррихи арман, ки ба соли 450 нисбат дорад, «кишвари ҳайтолиён» номбар шудааст. Египше Вардапет хабар медиҳад, ки солҳои 453–454 Яздгурди II боз ба шоҳи Кушониён дарафтодани шуд, вале шоҳи Кушониён ин нияти ӯро пешаки фаҳмиду ба форсҳо зарбаи мудҳише зад ва бисёр ҷойҳои Эронро ба ҳок яксон намуду ба ғорат бурд²⁰.

Е.Е.Неразик дар асоси таҳлили матн чунин ақидаи ба фикри мо ҳам қобили қабулро изҳор намуд, ки юриши Яздгурди II нисбат ба юришҳои пештараи вай ба ноҳияҳои шарқтар нигаронида шуда буд, эҳтимол, муҳориба на бо ҳиёниён, балки акнун бо ҳайтолиён рӯй дода бошад.²¹ Гуфтан мумкин, ки ин аввалин задухӯрди ҳарбии Эрони сосонӣ бо ҳайтолиён буд ва сосониён аз ҳамин задухӯрдҳо бояд фаҳмида бошанд, ки душмани нав – душмани ниҳоят пурзӯри тавоно пеш омада истодааст. Вале ҳамаи ин ҳоло аввали қор буд.

Иттиҳодияи нав дар солҳои 50-уми асри V ба дараҷае қувват гирифт, ки ба дигар мамлакатҳо ҳайъатҳои сафорат мефиристодагӣ шуд; соли 456 ба Хитой ҳайъати сафорати ҳайтолиён меояд²². Агар ба ин дараҷа тез қувват гирифтани иттиҳодияи ҳайтолиёнро дар назар дошта бошем, равшан мешавад, ки «гунну кидориён» дар охири солҳои 50- 60-уми асри V беҳуда ба ҳайтолиён тазйиқ наоварда будаанд.

Дар аҳди Пирӯз (солҳои 459–484) муборизаи зидди ҳайтолиён ба авҷи худ расид. Аз хабари муаррихони араб маълум мешавад, ки Пирӯз бо дастгирии аҳолии «Тахористон ва атрофи он» чулус кардааст. Вай «иктидори ҳайтолиёноро афзуд ва ба муқофоти мадади онҳо ваъда дод, ки ба сарҳади онҳо дахл нахоҳад кард». Вале Табарӣ ривоят мекунад, ки «сипас, Пирӯз ба сари тоифае лашкар кашид, ки Тахористонро соҳиб буданд ва худро ҳайтоли меконданд». Пирӯз бо лашкари худ то ба таги ҳамаи бурҷе расид, ки Баҳроми Гӯр сохта буд. Баъди ин Табарӣ як ривояти афсонамонандеро меоварад, ки Пирӯз ҷӣ илоҷе ёфта, ваъдаҳои набудани худро нишон додани шудааст (гап аз он ваъдае меравад, ки Пирӯз ба шоҳи ҳайтолиён Хушнавоз дода буд ва мувофиқи он бояд аз сарҳадди ҳайтолиён намегузашт: Маълум, ки сарҳади ҳайтолиён ҳамаи бурҷ буд ва инак, «Пирӯз ба таги он бурҷ расиду фармуд, ки 50 фил ва 300 паҳлавонро бар он илҳоқ созанд ва филону паҳлавонон бурҷро пеш мекашиданду Пирӯз аз паси он меомад ва бо ҳамин илоҷ ваъдаеро, ки ба Хушнавоз дода буд, гӯё вайрон намекард». Дар ин муҳорибаи зидди ҳайтолиён Пирӯз ва бисёре аз лашкари вай ба хандақҳое, ки махсус дар сари роҳ канда

¹⁹ Дар ҳамаи ҷо, с. 136–137.

²⁰ Египше Вардапет, 1953, с. 256–257.

²¹ ИТН, I, с. 410.

²² Enoki K., 1955 б, р. 234.

шуда, рӯи онҳоро номаълум пӯшонда, ноаён карда буданд, афтиданду кушта шуданд. Ҳайтолиён тамоми Хуросонро тасхир намуданд²³. Динаварӣ менависад, ки номи шоҳи «туркҳо» яъне ҳайтолиён Хушнавоз буд. Вай ҳам мисли Табарӣ менависад, ки хандақҳои чуқур канда, рӯи онҳоро ноаён пӯшида монда буданд. Худи подшоҳ ва бисёр аскарони вай ба ин хандақ афтиданд ва ба қавли муаррих, «ба адам рафтанд». Вақте Пирӯз ба ин хандақ афтида банд мешавад, ўро бо санг зада мекушанд ва тамоми қароргоҳи вай, духтараш, мўбади пираш, занҳояш ва сарваташ ба дасти ҳайтолиён меафтад²⁴. Дар бораи ин хандақи рӯпӯши пуроб дар маъхазии византий ҳам маълумоте ҳаст (Проконий Кесарский, I, 4).

Ин воқеа на фақат дар сарчашмаҳои арабӣ, балки инчунин дар сарчашмаҳои суриёӣ, византий ва арманӣ ҳам тасвир шудаанд. Баъзе чиҳатҳои масъаларо хотирнишон мекунем. Пирӯз зидди ҳайтолиён се бор ҷангидааст. Ҷанги якум бо ҳамин анҷом ёфт, ки вай асир афтоду вале шоҳи Византия пули бисёре дода, ҷони вайро харида, аз асорат озод кард. Пас аз муддате боз ҷангро сар мекунад боз асир меафтад. Аз афти қор, маҳз дар вақти бори дувум асир шуданаш ваъда додааст, ки дигар аз сарҳади ҳайтолиён нахоҳад гузашт ва ба зами ин бояд товони ниҳоят калон – 30 ҳаҷир танга меод. Пирӯз дар асорат истода фармуд, ки товодро ба ҳайтолиён биёваранд, аммо ҳазинаи дар ҷангҳо холишуда ин миқдор пул надошту фақат як қисми онро дод. Вале Пирӯз писарашро ба гарав монда, ба ҳар ҳол, аз асорат раҳо ёфт. Агар ба хабарии Приски Понӣ бовар кунем (I,27), Пируз ҳайтолиёноро фиреб додааст ва ин ба ҷанги севум баҳона шудааст. Гап дар ин, ки Пирӯз ба «гуннҳо» таклиф кардааст, ки муоҳидаи сулҳ банданд ва чун гарави софу покии нияти худ ба подшоҳи «гуннҳо» духтареро ба занӣ додасту гуфтааст, ки ин духтар ба вай хоҳар мешавад. Духтар ба дарбори шоҳи «гуннҳо» меояду қаллобии Пирӯзро фаш мекунад ва мегӯяд, ки вай хоҳари Пирӯз не, балки канизи вай аст. Шоҳи «гуннҳо» Кунҳо аз ин найрангии Пирӯз бениҳоят музтар шуда, ба нияти қасос аз Пирӯз илтимос мекунад, ки ба ихтиёри вай муаллимони илми ҳарб фиристонад, зеро вай лашкари қалон дораду аммо сарлашкарони пуртаҷриба надорад. Вақте ин муаллимон ба ихтиёри подшоҳи ҳайтолиён омаданд (Пирӯз 300 эронии наҷибро фиристода буд), ҳайтолиён як қисми онҳоро гўшу биниву за-

²³ Шмидт А. Э, 1958, с. 448–449; Nöldeke Th., 1879. s. 115–132.

²⁴ Altheim F., 1960, с. 51–52; муаллифони арабу форсзабон номи ин подшоҳро Хушнавоз (Фирдавсӣ) ё Ахушунвор (Табарӣ) гуфтаанд (Marquart J., 1901, s.60; Лившиц В.А., 1969, с.67). Ақидае ҳаст, ки ин ном аз забони эронӣ бармеояд ва аслан *axsondag «ҳукмдор» ё *axsonwar («ҳоким») аст. (Maenchen-Helfen O. J., 1959, p. 230). Мумкин аст, ки ин ном не, балки унвон бошад.

бон бурида, сар доданду боқимондаро куштанд.²⁵ Инак, боз чанг сар шуд, ки ин чанги севум буд ва дар ин чанг Пирӯз бешарафона ҳалок шуд²⁶.

Ин шикасти мудҳиш аҳолии Эронро ба воҳима андохт. Ба қавли сарчашмае дар Эрон, «қатто дар айёми амонӣ касе набуд, ки ҷасурина ва нотарсона ба ҳайтоли нигарад ва агар номи ҳайтолиро шунавад, қатто ба ларза меомад».

Зиёда аз ин, як форси наҷиб ба шароите, ки дар Эрон баъди Пирӯзро торумор кардани ҳайтолиён ба вучуд омада буд, чунин баҳо додааст: «Пирӯз меҳани ин қадар аъзаму ин қадар мустақили моро чунон банди ҳайтолиён сохт, ки то мулки ориён (Эрон –Б.Ф.) вучуд дорад, аз ин бандагии пурғусса раҳой намеёбад»²⁷

Дар «Баҳман-Яшт», ки ба забони форсии давраҳои миёна таълиф шудааст, порчае ба назар мерасад, ки зотан бо воқеаҳои солҳои 80-уми асри IV иртибот дорад. Г. Бейли ин фикро ба тариқи зайл овардааст: «Бад-ин минвол, ин тоифа, ки худ зодаи Ғазаб ҳастанд, садҳо, ҳазорон ва ҳазорон ҳазор мардумро тўмаи тег сохтанд. Ин девҳои фатиламӯй ялаву алами бешумори худро бардошта, ҳамла оварданд. Онҳо Эрони маро поймол карданд, ки он маҳсули дастранчи Хурмуз аст, онҳо саросар ҳуҷум карданд, онҳо, ки туркону хиёниёни сурхи адӯ ҳастанд ва алами онҳо сарозер аст»²⁸

Эрони сосонӣ, ки борҳо ба тағи пой вай императорҳои мағрури Рим сар мондаанд, дар охири асри V фақат аз номи кўчманчиёни бадҳайбати Осиёи Миёна ҳайтолиён ба ларза меомаду ба онҳо боҷ меод²⁹.

Мо хотирнишон карда будем, ки (дар байни солҳои 467–470 ва 480) ҳайтолиён Суғдро ишғол карданд. Баъди ин онҳо ба тасхири мулкҳои Туркистони шарқӣ шурӯъ намуданд. Онҳо соли 479 ноҳияи Турфон, солҳои 490–497 Урумчӣ, байни солҳои 497 ва 509 Қарошараро³⁰ забт карданд. Аз қувват ва нуфузи ҳайтолиён дар Туркистони шарқӣ чунин воқеа шаҳодат медиҳад. Соли 522 волии яке аз мавзеҳои ноҳияи Хара-Хото, ки аслан ҳудуд аз жожҳо будааст, зидди хитойҳо исён мекунаду баъд ба назди ҳайтолиён гурехта меояд ва аз онҳо барои рафъи душманони худ мадад меурсад.³¹

²⁵ Дар бораи ин воқеаҳо ниг.: Пигулевская Н.В., 1941, с. 56-59. Приски Понӣ Кунҳоро шоҳи гуннукидориён меномад. Дар катибае номи ин шоҳ Гунҳоз аст (Altheim F., 1959, I, s.32). Ин маъхазро ҳар гуна тавзеҳ додан мумкин. Эҳтимол, хабари Приски Понӣ ба ҳуди кидориён дахл дошта бошад, ки онҳо яқоя бо ҳайтолиён ба Эрон ҳуҷум мекарданд. Соли 468 аз Византия хабар расид, ки «форсҳо бар гунну кидориён ғолиб омаданд ва шаҳри онҳо Валаамро муҳосира намудаанд» (Приски Понӣ, 35) ва ин хабарро ба Византия ҳайбати сафорати форсҳо бурда будааст. Гумон меравад, ки Валаам қароргоҳи кўчиест дар ким-кучои ҷанубу ғарби Туркменистон. Аммо инро дигар ҳел тавзеҳ додан ҳам мумкин – масалан, Приски Понӣ ҳамаи гуннҳои Осиёи Миёнаро «кидориён» ба Бахтро Валаам меномиду дар ривояте, ки роҷеъ ба кидориён дошт, мадрокоти онд ба кўчманчиёни гуногуни Осиёи Миёна ба ҳам омезиш ёфта буд.

²⁶ Феофани Византи менависад: «Шоҳи ҳайтолиён Ҳайтол, ки номи тоифа аз ўст, Пирӯзро мағлуб сохту форсҳо ин ҷойҳоро аз даст доданд (тарҷумаи русии пурраи ин матнро ниг.: «Византийские историки», 1960, с. 493). Эҳтимол, номе, ки Феофан меорад, маҳсули этимологияи халқӣ бошад.

²⁷ Тревер К. В., 1954, с. 138.

²⁸ Bailey H. W., 1954, s. 13–14.

²⁹ Мувофиқи мадрокоти нумизматӣ (Массон В. М., Ромодин В. А., 1964 с. 204).

³⁰ Enoki K., 1955 в, р. 235.

³¹ Enoki K., 1959, р. 25–26.

Агар ба назар гирем, ки Хутану Кошғар ҳам ба ҳайъати давлати Ҳайтолиён даромадаанд (эҳтимол, дар охири асри V), пас гуфтан мумкин, ки дар ибтидои асри VI ҳайтолиён ба тамоми Туркистони шарқӣ соҳибӣ мекарданд.

Солномаҳои хитой номгӯи мулкҳоеро додаанд, ки ба ҳайъати давлати Ҳайтолиён дохил шуданд. Муқоисаи ин ахбор бо сарчашмаҳои давраҳои сонитари арабу форс имкон медиҳад, ба хулосае оем, ки давлати Ҳайтолиён қисми асосии Осиёи Миёнаро дар бар мегирифт ва зоҳиран (инро Ҳанӯз И. Маркварт ҳам қайд карда буд) қисми муҳимтарини мулки онҳо Тахористон буд. Файр аз ин, ҳайтолиён дар ҷануб ҳам ҷанд ҷойҳоро забт карданд. Масалан, онҳо дар нимаи дувуми асри V Қандаҳор³² ва андаке баъдтар баъзе мавзёҳои шимоли Ҳиндустонро тасхир намуданд.

Афсӯс, ки таърихи осӣмиёнагии Ҳайтолиён ҷӣ қадар мавҳуму пардапӯш аст. Дар маъхазҳои ҳиндӣ ҳайтолиёно «хуно» (hūna) гуфтаанд. Мувофиқи мадраре охириин волии аъзами оли гунтҳо Скандагунта (санаи аҳдаш тақрибан солҳои 435–467³³, мувофиқи маъхазҳои дигар аз солҳои 455–456 тахминан то соли 470³⁴) маҷбур шудааст, ки аз онҳо худро дифоъ кунад ва тавонистааст онҳоро мағлуб созад.³⁵ Гумон меравад, ки ин аввалин тохтутозҳои ҳайтолиён буд ва онҳо то ин дам аллакай Қандаҳорро дар итоати худ доштанд.

Барои тавзеҳи давраҳои минбаъда дар дасти мо мадракоти сарчашмаҳои гуногун, аз ҷумла, солномаву навиштаҷоти ҳиндӣ, ривояти сайёҳони Хитой ва дигар мамлакатҳо ҳаст, ки маълумоти онҳо аксаран ба якдигар ҳилоф мебошад, ба ин сабаб тафсири онҳо низ ҷандин тобиш дораду ҳар олиме ақидаи худро роҷеъ ба онҳо ба тарзи худ баён кардааст. Дар солҳои охири асри V ва даҳсолаи аввали асри VI дар сари хуноёни ҳинд Тарумана ном шоҳе меистод, ки дар яке аз катибаҳои ҳиндӣ дар ҳаққи вай гуфта шудааст: «Номдор Тарумана, подшоҳи беандоза машҳури олам». Валиаҳди ӯ писараш Миҳирақул шуд, ки дар бораи вай хеле баъдтар Сюан-сзан навишта буд, ки вай ба тамоми Ҳиндустон ҳукмронӣ мекард ва «бе истисно тамоми музофотҳои ҳамсояро ба худ тобёе намуд». Аз афти кор, дар аҳди Миҳирақул мулки Ҳайтолиён дар шимоли Ҳиндустон, ҳақиқатан, ҳаддалимкун ваъсё буд. Вале бисёр иқдмоти вай, алалхусус, буддоиёно таъкиб кардани вай тамоми аҳолии Ҳиндустонро бар зидди вай ҳезонд. Миҳирақул дар ҷанги зидди волиин гунтҳо Яшодҳарман шикаст хӯрд ва сонитар дар Кашмир ҳокимиятро ба даст гирифт.

Дар миёнаҳои асри VI қисми асосии шимоли Ҳиндустон аз ҳукми «хуно» – ҳайтолиён раҳой ёфт. Сабаби ин (дар ин бобат ақидаи олими ҳинд Р. Маҷумдар мутлақо дуруст аст) на шикастҳои мебошанд, ки сарварони «хуноён»-и ҳинд ба онҳо дучор омаданд, балки дар ибтидои солҳои 60-уми асри VI ҳалокатбор торумор шудани ҳайтолиёни Осиёи Миёна мебошад³⁶. Дар натиҷаи ин қадар зарбаи мудҳиш хӯрдани ҳайтолиёни Осиёи Миёна Ҳайтолиёни ҳинд аз ақибгоҳе, ки дар Осиёи Миёна доштанд, маҳрум шуданд ва дигар на қувваи нав гирифта тавонистанду на имдоди тоза ва маҳз ба туфайли ҳамин ба суқут расиданд, ки ин боз як мисоли робитаи зичи байниҳамдигарии таърихи Ҳин-

³² Ба ақидаи Еноки К., ин воқеа дар байни солҳои 477 ва 520 ба вуқӯъ омадааст (Еноки К., 1959, р. 27), вале дар оғози ин фосола рӯй додани воқеаи мазкур бояд ба ҳақиқат наздик бошад.

³³ Синха Н.Қ., Банерҷӣ А.Ч., 1957, с. 89.

³⁴ «The Yākatāko-Gupta age», 1954, р. 161–169; Majumdar R.C., 1957, р. 25, 28.

³⁵ «The Yākatāko-Gupta age». 1954, р. 163–164; Majumdar R.C., 1954, р. 26.

³⁶ Majumdar R.C., 1954, р. 39.

дустон ва Осиёи Миёна мебошад. Гарчанде дар Ҳиндустон ҷамоатҳои ҳайтолиён ва ҳатто вилоятҳои ҳайтолиён боз хеле вақт вучуд доштанд, вале акнун «хуно» – Ҳайтолиён дар таърихи Ҳиндустон дигар мақоми намоёнро соҳиб набуданд.³⁷

Дар баёни таърихи сиёсӣ материали нумизматӣ дидаву доништа амалан истифода бурда нашуд. Асари чорчилдаи Р.Гёбл «Ҳуҷҷатҳо оид ба таърихи хуноёни эронӣ дар Бохтару Ҳиндустон»³⁸ муфасссалтарин тадқиқотест дар бораи тангаҳои кидориёну ҳайтолиён. Ин асар, ки таҳкурсии мукаммали ҳуҷҷатӣ дорад, ба тадқиқи илмӣ нумизматикаи ҳайтолиён асос мегузорад. Р. Гёбл тамоми он материали беандоза фаровонро ба 297 эмиссия, яъне сиккаи тангаҳо тақсим кардааст. Вай инчунин тартиби таснифи тангаҳо ҳам тағйир додааст. Бисёр хатҳои рӯи тангаҳо ба тарзи нав хонда шудаанд, хулосаҳои ниҳоят пурмасъулу муҳими таърихӣ изҳор гардидаанд. Мо меҳнати пурмашққату дурударози муфиди ин олимро ба қадри лозима тақдир намуда, дар айни ҳол бояд гуём, ки муҳимтарин асарҳои таърихӣ-нумизматики олимони советӣ аз доираи назари вай берун мондааст ва мо алҳол аз истифодаи хулосаҳои умумитаърихии вай худдорӣ менамоем, зеро асоси ин хулосаҳо ғолибан тарзи нави хондани хатти рӯи танга мебошад, ки бисёр ҷиҳатҳои он баҳснок буда, ба тафтиши лингвистони эроншинос эҳтиёҷ дорад. Мутаассифона, пас аз наشري асари Р. Гёбл (ва инчунин асари қабл аз ин чопшудаи Р. Гиршман ва диг.) ҳам масъалаи ҳамчун мадраки мукаммали таърихӣ истифода бурдани тангаҳои ҳайтолиён ҳал нашуда монд; ҳалли ин масъала кори оянда аст.

Хуллас, Ҳайтолиён давлати ниҳоят калоне ба вучуд оварданд, ки андозаи он аз андозаи давлати Кушониён ҳам калонтар буду вале ҷӣ қадар калон бошад, ҳамон қадар сусту ноустувор буд. Аммо сарфи назар ба ин ҳайтолиён дар таърихи Осиёи Миёна ва бисёр мамлакатҳои Шарқ роли муҳим бозиданд. Маҳз онҳо тавонистанд дар Шарқ на фақат пеши роҳи урдуи Сосониёни Эронро гиранд, балки ба шоҳони кушонӣ зарбаи ҳалокатбор зананд. Парчами дастаҳои ҳайтолиён дар дашту саҳрои Эрон ҷавлон мезад, ба шоҳони ҳайтолиён вобаста буд, ки ин ё он одам дар Эрон шаҳаншоҳ мешавад ё не ва дар вақташ бурда супурдани боҷ яке аз вазифаҳои муҳими бисёр ҳукуматҳои Эрон буд.

Халқҳои Моварои Кавказ, ки дар зери асорати Сосониён буданд, низ қомат афрохтанду зидди зулми Сосониён алангаи муборизаро боло ҳезонданд.

Дар солҳои 483–484 дар Иберия, Арманистон ва Албанияи Кавказ шӯълаи шӯриш ба осмон мепечад. Шӯришгарон аз ҳайтолиён шикаст хӯрдани Пирӯз ва суст шудани иқтидори Сосониёно истифода бурданд.³⁹ Ана ҳамин тавр, муборизаи халқҳои мазлуми Моварои Кавказ бо равиақи халқи Осиёи Миёна– ҳайтолиён ба ҳам печида рафт. Ниҳоят, ҳайтолиён дар этногенези Ҳиндустон, Афғонистон ва, алалхусус, Осиёи Миёна роли муҳим бозиданд.

³⁷ «The Yâkâtako-Gupta age». 1954, p. 174–175; Majumdar R.C, 1954, p. 26; McGovern W. M., 1939, p. 414–417.

³⁸ Göbl R., 1967.

³⁹ Дьяконов М.М., 1961, с. 227.

2. МАСЪАЛАҲОИ ТАЪРИХИ ЭТНИКӢ. МУБОРИЗАИ СИНФӢ

Масъалаи пайдоиши хиёниён ва ҳайтолиён

Нависандаи суриёнии аввали асри VI Яшу Стиллат менависад, ки: «хиён-иён, ки худ гунн ҳастанд».⁴⁰ Вале ин даъворо бечунучаро қабул кардан лозим не. Дар назари муаллифони онзамои ғарб тамоми кўчманчиёни Осиёи Миёна сарфи назар аз номи аслии онҳо, «гуннҳо» ё «гуннҳои сафед» буданд.

Баъзе муҳаққиқони имрӯза хиёниёро бо «хиёна»⁴¹ ном тоифае, ки дар «Авесто» зикр шудааст, алоқаманд мекунад. Онҳо душмани зардуштиён, душмани шоҳи одил Вишнот буданд, ки ҳомии Зардушт мебошад. Бар вифоқи матни «Авесто», онҳо «бадраг» ва «баджеш» мебошанд аз афти қор, аз ҷумлаи кўчманчиёнанд. Ф.Алтхайм, ҳатто таъбири «Авесто» – тегахӯду теғасипар»-ро, ки дар як матни мавҷуме омадааст («Яшт», XIX, 30), бо номи сақоиёни тегахӯд алоқаманд мекунад ва дар ҳамин асос ба хулосае меояд, ки: «Пас, хиёна баробари яке аз қабилаҳои сақои байни Оксус ва Яксарт падид меоянд».⁴² Эроншиноси номӣ Бейли⁴³ ин масъаларо мавриди тадқиқи муфассал қарор дода, ақидае изҳор мекунад, ки ин қабила, дар ҳақиқат, вучуд дошт ва бесабаб не, ки номаш дар «Авесто» мондааст. Вале, ростӣ гап, то чи андоза мураккабу печдарпеч будани ин масъаларо Г.Бейли нағз мефаҳмад. Ба ақидаи вай, аввалҳо («дар давраҳои Виштосп») ин қабила дар ноҳияи Оксус макон дошт. Лекин баъд онҳо чи шуданд – оё ба шимолу шарқ кўчида рафтанд баъдтар боз ба ҷануб ғашта омаданд ва ё дар ҷои худ монда, ба ҳеҷ қучо нарафтанд ва ғайраву ва ҳоказо ва онҳо бо «хуннҳо» чи муносибате доштанд ва мабодо дар номи худӣ ҳамин «хуннҳо» решаи калимаи қадимии «хиёна» намонда бошад ва ғайра ва ҳоказо – ҷавоби ин саволҳоро Г.Бейли наметодад.⁴⁴

Дар ҳақиқат, дар савияи ҳозираи дониш мо на ба ин саволҳо ҷавоб ёфта метавонему ва на ба як қарори қатъии асоснок омада метавонем, ки «хиёна» ба хиёниёни таърихӣ чи муносибату чи алоқае доштанд. Гап дар ин ки, агар ба таъбири хеле дақиқона изҳоркардаи Г.Бейли аниқ пайравӣ намоем, мо ҳам бояд эътироф кунем, ки ким-чи ҳел як иттиҳодияи муқтадирӣ қабилаҳо вучуд дошт ва онҳо душмани зардуштиён буданд ва дар «Яштҳо» зикр гардидаанд баъд якбора аз пеши назари сарчашмаҳои таърихӣ ғайб задаанд. Менчен-Хелфен менависад, ки «дар тамоми ин муддат онҳо дар қучоҳо пинҳон шуда мегаштанд. Инро касе наметоданд», фарзияи ба шимолу шарқ кўчида рафтани онҳо – «мутлақо қобили эҳтимол нест» ва ба қавли Моргенштерне, «аслашро гиред, онҳо умуман вучуд надоштанд»⁴⁵.

Инак, ду ақидае, ки қомилан ҳилофӣ яқдигар мебошанд. Дар «давраҳои Виштосп»– дар асри VI пеш аз милод қабилаҳои «хиёна» аслан вучуд доштанд ё не? Маркварт дар ин бобат андешаҳои боасос изҳор мекунад. Ханӯз дар ибтидои асри XX вай ҳамон зарбаҳои ҳалокатборӣ хиёниёну ҳайтолиён-

⁴⁰ Marquart J., 1901, 5. 58; Пигулевская Н. В., 1941, с. 36.

⁴¹ Marquart J., 1901, 5. 50; Herzfeld E., 1930, p. 19.

⁴² Altheim F., 1959, I, s. 52. 53.

⁴³ Доир ба ақидаҳои аввалии вай онд ба ин масъала ниг.: Bailey H. W., 1932, p.946.

⁴⁴ Bailey H. W., 1954, 5. 20–21.

⁴⁵ Maenchen-Helfen O'., 1959, p. 227–228. Оид ба шакку шубҳаи Гиршман ниг.: Ghirshman R., 1948, p. 116.

ро, ки ба Эрони сосонӣ зада буданд, таҳлил намуда, навишта буд: «Ин тоифа ба эронӣён чунон зӯр асар кардааст, ки ҳатто номи онҳо ба «Авесто» роҳ ёфта, аз он ҷо номи аслии душманони ҳомии Зардушт – Коваи Виштоспро таъмоман зудуда партофтааст».⁴⁶ Э.Херсфелд⁴⁷ ва Р.Гиршман⁴⁸ ҳам ба ин фикр розӣ ҳастанд.

Инак, решаи хиёниёнро дар давраҳои пеш аз ҳахоманишиҳо ё дар давраи ҳахоманишиҳо ё дар давраҳои баъди ҳахоманишиҳо, яъне вобаста ба он, ки санаи «Яшт»-и нӯҳум чӣ гуна мешавад, қустуҷу кардан ҳарчанд кори дилкашу қулай намояд ҳам, вале аз афти кор, ба иҷрои он асос надорем. Эҳтимол, ҳақ ба ҷониби ҳамон олимоне мебошад, ки иддао доранд, ин ном дар «Авесто» хеле сонитар пайдо шудааст. Вале дар ин сурат ҳам, масъала ҷолиби диққат аст, яъне ин ном акнун на далели барвақт ба вучуд омадани ин тоифа, балки инъикоси авзои сиёсии давраҳои хеле сонитар хоҳад шуд. Дар айни ҳол, ин ном нишон медиҳад, ки умуман масъалаи пайдоиши хиёниён то чи андоза масъалаи дандоншикани мураккабу пешдарпеч мебошад.

Номи шоҳи хиёниён Грумбат, мумкин гуфт, аз забони эронӣ омадааст ва маънои он «Пуштибонаш Баҳром»⁴⁹ мебошад. Аммиан Марселлин менависад, ки писари Грумбат «ҷавоне буд хеле болотар ва зеботар аз ҳамсолони худ» (Аммиан Марселлин, 19, I, 7). Азбаски ҳуди ҳамин муаллиф афти гуноҳоро «безеб» ва намуди онҳоро «бадҳайбату дилнокаш» гуфтааст, мо метавонем пайрави он муҳаққиқоне бошем, ки ин тавр мегӯянд – ин ҷавон аз хиёниён аст ва модоме нависандаи ғарб ҳусни ўро таъриф карда бошад, пас вай ба гуноҳоро қаробате надоштааст.⁵⁰

Алалхусус, тасвири маросими дафни хиёниён ниҳоят муҳим аст. Аз рӯи нақли Аммиан Марселлин (19, I, 10–11; 19, 2, 1) ҳасади шоҳзодаро, ки дар ҷанг кушта шуда буд, бо сару либосу асбобу аслиҳаи ҷангӣ орову торо дода, дар миёнҳои суфаи васеи баланд монданд, дар атрофи он даҳ тобута чиданд, ки андаруни ҳар яки он ҳайкали мурдае буд ва ҳайкалҳо чунон моҳирона сохта шуда буданд, ки аз мурдаи ҳақиқӣ фарқ надоштанд. Дар муддати даҳ рӯз мардум даста ба даст ва хайма ба хайма тақсим шуда, зиёфат меҳўрданд, ба мурдаи шоҳзода азо гирифта, марсияҳои махсус мехонданд. Занон бошанд, лобакунону навҳакашон ин орзуву умеди халқро ба охират гусел мекарданд...». Баъд мурдаро сўзонданду устухони онро дар зарфи нуқрагине андохтанд, то ин ки васияти ҷавонро ба иҷро расонда, турбати ўро дар ватанаш ба хок супоранд».

Дар адабиёти илмӣ ишорат ҳаст, ки унсурҳои ин тарзи дафн дар Хоразм ҳангоми ҳафриёти димнаҳои Кенгқалъа ва Кўҳнааёз падид омадаанд. Дар ин ҷо суфаи баланди васеъ ёфт шуд, ки дар болои он замоне гулхани калоне афрўхта будаанд ва дар атрофи гулхан устухони одамм ёфт шудааст. Дар паҳлӯи устухон пораи рӯи ҳайкали гилии одам ба даст омад, ки ранг дода шуда аст (дар Кенгқалъа), ғайр аз ин дар дахмаи Кўҳнааёз пораи мучассамаи гилии одам ёфт шуд (аниқтараш дасти ҳайкал, ки бо усули ба қолиби оҳанин

⁴⁶ Marquart J., 1901, s. 50.

⁴⁷ Herzfeld E., 1947, p. 771–774.

⁴⁸ Ghirshman R., 1948, p. 116.

⁴⁹ Ин этимологияи Ф. Андреас (ниг.: Ghirshman R., 1948, p. 117; Maenchen-Helfen O.J., 1959, p.230). Этимологияҳои туркӣ қобили қабул не (Altheim F. und Steidl R., 1954, s.277).

⁵⁰ Пигулевская Н. В, 1941, с. 36.

печондани латтаи гаҷолуд сохта шудааст).⁵¹ Ин бозёфт ва дигар мушоҳидаҳо ба аксари олимони советӣ имкон доданд, тахмин кунанд, ки ватани хиёниён соҳилҳои Арал аст⁵² ва ин тахмин ба ҳақиқат хеле наздик аст. Вале фаромӯш набояд кард, ки баъзе унсурҳои маросими дафн, ки ба маросими дафни хиёниён шабоҳат дорад, дар дигар ҷойҳои Осиёи Миёна ҳам ёфт шудаанд. Мувофиқи хабари солномаҳои хитой дар Ши (ноҳияи Тошканд) бинос будааст, ки дар миёнҷо суфаи баланд доштааст. Ҳар сол дар ин бино маросими азо мешудааст: дар суфаи баланд «... зарфи тиллоро мегузоранд, ки андаруни он хокистари ҳасади волидайнӣ воли ҳаст, баъд он зарфро дар гирди тахт мегардонанд ва гулу мewa мешопанд ва волию ашрофро гӯшти қурбонӣ медиҳанд».⁵³

Дар Фарғона, дар ноҳияҳои маҷрои мобайни Сирдарё ва дар соҳилҳои Арал ҳамроҳи мурда ба гӯр бутҳои хурди гаҷӣ мегузоштаанд.⁵⁴

Хуллас, аз диди нависандаи асри VI Сурия бемалол даст кашидан мумкин бошад ҳам, вале бар хилофи вай ягон назарияи мукаммали пайдоиши хиёниёро пеш гузоштан аз имкон берун аст. Фақат ҳаминро аниқ гуфтан мумкин, ки хиёниён, пеш аз ҳама, қабилаҳои эронизабони Осиёи Миёна буданд.

Дар бораи пайдоиш ва шароити этникии ҳайтолиён маълумоти хеле зиёд ҳаст, вале афсӯс, ки аз ин суде нест, зеро аксари маълумотҳо хилофи яқдигаранд. Прокопий Кесарский, ки ҳайтолиёро «гуннҳои сафед» номидааст, менависад: «Гарчанде ҳайтолиён аз тоифаи гуннҳоянд ва (чунин) ном доранд, вале бо он гуннҳое, ки мо медонем, ҳеҷ иртиботи муносибате надоранд, зеро кишварии онҳо ҳамхудуди гуннҳо намебошад ва онҳо дар қарибии гуннҳо сокин нестанд... онҳо мисли дигар тоифаи гуннҳо кўчманчигӣ намеkunанд ва аз давраҳои қадим дар заминҳои ҳосилхез ба тарзи муқимӣ сукунат доранд. Дар байни тамоми гуннҳо онҳо ягона тоифае мебошанд, ки пўсти баданашон сафед аст ва симои зебои дилкаш доранд ва мисли дигар гуннҳо ким-чи хел ваҳшиёна зиндагӣ намеkunанд ва дар итоати як подшоҳ мебошанд, давлати қонуни доранд ва дар муносибати байни худ ва ҳамсоягони худ беҳтар аз румиёну форсҳо адолатро риоя менамоянд».⁵⁵

Ба ҳамин тариқ, Прокопий Кесарский ҳайтолиёро аз гуннҳо аниқ ҷудо мекунад. Вай на фақат халқҳои гуногун будани онҳоро таъкид менамояд, балки гуногун будани онҳоро батафсил асоснок ҳам мекунад. Албатта, ба чунин маълумоти муфассал ва асоснокӣ як сарчашмаи мўътабар баҳои лозима надодан нодуруст аст. Вале дар аини ҳол, гуфтан лозим, ки аз ин хабар дар бораи пайдоиши ҳайтолиён ҳеҷ гуна маълумот гирифта наметавонем.

Дар сарчашмаҳои хитой оид ба пайдоиши ҳайтолиён чандин ақида буда, байни онҳо мувофиқате нест. Маълумоти маъхазҳои хитойро ба намудҳои зерин тақсим кардан мумкин:

а) ҳайтолиён яке аз тоифаҳои йучиҳо; б) ҳайтолиён шоҳаи қабилаҳои гогуйҳои турк; в) ҳайтолиён аз қабилаҳои чеши (Турфон) бармеоянд; г) ҳайтолиён авлоди Кангўй. Яке аз қадимтарин муаллифони Хитой дар бораи пайдоиши ҳайтолиён навиштааст: «Мадрақоти кишварҳои дурдур ва

⁵¹ Рапопорт Ю. А., 1958, с. 51.

⁵² ИТН, I, с. 413–414.

⁵³ Бичурин, II, с. 272–282.

⁵⁴ Дар бораи онҳо ниг.: Давидович Е.А. ва Литвинский Б.А., 1955, 51–52; Левин Л.М., 1968.

⁵⁵ Дигар муаррихи византий Агафий гапро хеле кўтоҳ кардааст: «Ҳайтолиён ҳамон гуннҳоянд» (Приски Понй, 91–92, эзоҳи 116).

халқҳои ба забони хориҷӣ гапзананда, ки рӯч ба давраҳои бениҳоят қадим мебошанд, нодуруст фаҳмида шудаанд ва таҳриф гардидаанд. Пас, мо наметавонем, ки асли воқеа чӣ гуна буд. Бо ин роҳ ҳалли масъалаи пайдоиши ҳайтолиён имкон надорад».⁵⁶ Олими ҳозиразамони Япония К.Еноки ҳамаи ин ақидаҳоро муфассал ва бо камол кордонӣ тадқиқ намуда, маҷбур шуд ба ҳамагон ҳулосаи болоӣ ояд – яъне муаллифони Хитой пайдоиши ҳақиқии ҳайтолиёноро наметавонистанд ва ақидаи онҳо одатан «китобӣ» буда, аз ҳаво гирифта шудаанд.⁵⁷

Олимони Европавӣ ғарбӣ асосан ақидаҳои гуногуни маъхазҳои хитойро дар назар дошта, дар бораи нисбати этникии ҳайтолиён назарияҳои бисёре пеш ниҳодаанд. Баъзеи онҳо ҳайтолиёноро авлоди йуҷиҳо мегӯянд, ба ақидаи баъзеҳо ҳайтолиён аз гуниҳо пайдо шуда будаанд, севумиҳо мегӯянд, ки ҳайтолиён қабилҳои қадимии турк ғи муғул мебошанд; мувофиқи ақидаи ҳайтолиён аз тоифаи мардумони эронизабон бармеоянд. Ба қавли баъзе муҳаққиқон ҳайтолиён хиёниён не, балки тамоман як тоифаи дигар, дигарон бошанд, мегӯянд, ки ҳайтолиёно хиёниён як тоифаанд ва худ ҳайтолиён синфи ҳукмрони хиёниён мебошанд.⁵⁸

Материалҳои мавҷударо аз назар гузаронем. Лингвистҳо кайҳо боз машғули таҳлили ному истилоҳоте мебошанд, ки ба ҳайтолиён алоқаманданд.

Дар сарчашмаҳои гуногун ҳайтолиён, ғайр аз номи «гуниҳои сафед», боз номҳои бисёре доранд (ки худ ҳамагон боиси мушкilotи калон аст). Дар маъхазҳои суриёни номи онҳо абдол ғи эпталит; дар маъхазҳои юнонизабон абдел ғи эфталит, дар маъхазҳои арманӣ ҳаптал, идал ва тетал; дар забони миёнаи форсӣ ефтол ва ҳефтол, дар забони арабӣ ҳайтал ва яфтал; дар забони тоҷикии форсӣ ҳетал ва ҳайтал, дар маъхазҳои хитой *е-да*⁵⁹ (талаффузи қадимиаш **iep-tât*) ва *е-диен* (талаффузи қадимиаш **iep-t'ien*)⁶⁰. Ғайр аз ин бояд гуфт, ки дар маъхазҳои паҳлавӣ зардуштӣ онҳоро хиёниён, дар ҳиндӣ хуно номидаанду маъхазҳои арабӣ онҳоро бо туркҳо ва маъхазҳои арманӣ бо қушониён омехта кардаанд.

Ф.Алтайм кӯшиш дорад, ки баромади калимаи ҳайтолиро ба решаи туркӣ алоқаманд кунад, ки он ба маънои «кардан»⁶¹ меояд, вале ин зӯри беҳуда асту асосе надорад. Боз як ақидаи ҳаст, ки ҳайтол аз калимаи форсии «ҳафт» баромадааст⁶².

Ҳанӯз дар асри Х Балғамӣ навишта буд: «haytila ҳамин haital аст ва дар Бухоро зӯрмардро гӯянд. Ба забони Бухоро hatail қувват аст ва haital муарраби он мебошад»⁶³.

Дар ҳақиқат, дар забони шарқӣэронии хутанусакоӣ калимаи ба ин монанд маънои «ҷасури диловар» дорад⁶⁴.

Аз хатти рӯи тангаҳои ҳайтолиён оид ба масъалаҳои ба мо дахлдор маълумоти зеринро гирифта мумкин. Ҳайтолиён худро хион мегуфтаанд (дар тангаҳо OIONA), пас онҳо яке аз шохаҳои хиёниён будаанд. Аз рӯи хатти

⁵⁶ Enoki K., 1959, p. 7.

⁵⁷ Enoki K., 1959, p. 1-14; 1955, p. 232-235.

⁵⁸ Ghirshman R., 1948, p. 10-21, 115; Enoki K., 1959, p. 15-23; ИТН, I, с. 415-416.

⁵⁹ Altheim F. und Stehl R., 1953, s.276; Altheim F., 1959, I, s. 41-42

⁶⁰ Enoki K., 1959, p. 7.

⁶¹ Altheim F., 1959, I, s. 44.

⁶² Maenchen-Helfen O.J., 1959, p. 231.

⁶³ Балғамӣ, р. 128.

⁶⁴ Лившиц В.А., 1969. с. 67, эзоҳи 103.

тангаҳо маълум шуд, ки забони расмӣ онҳо дар мулкҳои тахористонии худ бохтарӣ будааст. Дар рӯи тангаҳо, бешак, унвонҳои бохтарӣ сабт гардидаанд.⁶⁵

Инчунин дар масъалаи ба ду тақсим будани ҳайтолиён низ таваққуф кардан лозим. Ин масъаларо дар адабиёти ҳозира Г.Бейли хеле дақиқ ва муфассал тадқиқ намудааст. Мабадаи мулоҳизаҳои вай матнҳои паҳлавӣ буданд. Дар «Чомоспнома» (96) дар бораи муҳорибаи Эронӣ «хӣниён сафед» ривоят ҳаст. Баъд дар охир муждае меояд, ки «Шомилони касофат, Девону Хӣниён, мисли он ки сармо барг аз бун канад, аз беҳу бун канда шуданд»⁶⁶. Дар «Баҳман-Яшт» бошад, баръакс, аз шикасти Сосониён гап меравад.

«Давлату ҳокимият насиби омиён гардид ва онҳо хӣнӣ буданду турк, ҳайтоли буданду таббатӣ, кӯхистонӣ буданду хитой, суғдӣ буданду византӣ, хӣнии сурх буданду хӣнии сафед, вале эронӣ набуданд. Омиён подшоҳи Эрон шуданд, подшоҳи меҳани ман шуданд».⁶⁷

Инак, агар дар матни аввал фақат сафедхӣниён ба назар расад, дар матни дувум ҳам хӣнӣ (пеш аз туркҳо), ҳам сурххӣниён (қирмизхӣниён) ва ҳам сафедхӣниён ҳастанд. Ба ақидаи шореҳи «Баҳман-Яшт», номи сурххӣниён аз сурх будани кулоҳ, зиреҳу ҷавшан ва байрақи онҳо бармеояд. Дар маъхазҳои ҳиндӣ ҳам, ба сурх (ё худ тира) ҳуноён ва сафедҳуноён ишорат ҳаст (хотирнишон менамояд, ки дар маъхазҳои ҳиндӣ ҳуно ин номи ҳайтолиён аст). Ниҳоят, дар достоне, ки асри VII ба забони хутанусакоӣ таълиф шудааст, ҳалқе ном бурда мешавад, ки тарҷумаи номи онҳо сурхкулоҳон аст. Ба ақидаи Г.Бейли, ин тоифа сурххӣниён мебошанд. Ба ин муносибат мадракоти маъхазҳои фарбро низ мавриди истифода қарор додан лозим, зеро онҳо ҳам номи гунҳои сафедро бисёр овардаанд (ниг. масалан, Прокопи Кесарский, I, 3). Дар айни ҳол, муаллифони византӣ дар бораи ким-чи ҳел кармихионҳо сухан рондаанд. Ба фикри Г.Бейли, ин ҳам он қирмизхӣниён мебошад, ки дар матнҳои паҳлавӣ ном бурда мешавад.⁶⁸

Мо дар бораи ин ду тоифаи ҳайтолиён қариб, ки чизеро намедонем – намедонем, ки онҳо ду тоифа буданду дар як иттиҳоди қабила дохил мешуданд, ё худ дар дохили як қабилаи том як навъ табақае буданд, ки аз ҷиҳати этноантропологи фарқ доштанд. Ҷолиби диққат аст, ки дар суратҳои рӯи девори Афросиёб (дар Самарқанд), ки ба қарибӣ кашф шудаанд, омади ҳайбати сафорат тасвир шудаасту ду сафир, пеш аз ҳама, аз ҷиҳати ранги рӯи худ фарқ мекунанд: яке «сурхрӯй», дигаре «сафедрӯй». Ба ақидаи В.А.Лившиц мумкин аст ин суратро далели мавҷудияти «сурххӣниён»-у «сафедхӣниён» ҳисоб кунем.⁶⁹

Ҳуруфоти ҳайтолиён идомаи бевоситаи ҳуруфоти кушонӣ (бохтарӣ) буда, вале нисбат ба ҳуруфоти кушонӣ андак моилтар навишта мешавад. Маҳз дар бораи ҳуруфоти ҳайтолиён Сюан-сзан навиштааст: «Забони онҳо аз забони

⁶⁵ Ghirshman R., 1948; Henning W.B., 1960, p. 51; Лившиц В. А., 1969, с. 67-71.

⁶⁶ Bailey H. W., 1931, p. 585-586.

⁶⁷ Bailey H. W., 1932, p. 945-946.

⁶⁸ Bailey H. W., 1954, p. 13-20. Феофани Византӣ (порчаи 2) дар бораи «кармихионҳо» сухан ронда, менависад, ки дар шарқтари Танаис туркҳое ҳастанд, ки дар қадим онҳоро массагет меномиданд, ба забони форсҳо номи ин туркҳо кармихионҳо аст. Э. Шаванн, ки дигар маъхазҳои византиро ҳам муфассал тадқиқ кардааст, тахмин мекунад, ки гап аз тоифаи жоҳо меравад (Chavannes E., 1903, p. 229-239). Вале ин фарзия алҳол қобили қабул нест.

⁶⁹ Лившиц В. А., 1965 а, с. 6.

ни дигар мамлакатҳо андак фарқ дорад. Шумораи ҳуруфоти асосии онҳо бисту панҷто ва онҳо ин ҳарфҳоро таркиб дода, ҳама гуна мафҳумотро ифода мекунанд. Аз ҷаҳат ба рост менависанду мехонанд. Осори адабии онҳо тадриҷан меафзояд ва шумораи ин осор аз шумораи осори мардуми Су-ли (Суғд) зиёд шудааст».⁷⁰

Вале амалан аз ин «осори адабӣ» ниҳоят кам боқӣ мондааст. Аз ҷумлаи ин осор пораҳои дастнависе, ки дар Тоҷикистони шарқӣ ёфт шудааст, ба хатти ҳайтолиӣ мебошад.⁷¹ Зоҳиран, баъзеи онҳо ба асрҳои VII-VIII нисбат доранд, вале то ба ҳол ягон матни пурраи маънодоре хонда нашудааст. Баъзе забоншиносон забони он матнҳоро сакоӣ ва баъзеи дигар бохтарӣ мегӯянд.

Дар шимолу ғарби Покистон дар водии дарёи Тоҷи се катибае ёфт шуд, ки дар санг қанда шудааст – дар санги якум матни арабию санскрит, дар санги дувум матни бохтарию санскрит ва дар санги сеюм, ки аз ду пора иборат аст, матни бохтарӣ ва ду сатр хатти арабӣ ҳаст. Хатти бохтарӣ бо усули шикастаи моил сабт гардидааст. Як варианти транслитератсия ва тарҷумаи он пешниҳод шудааст.⁷² Тарҷумаи ҷошудаи ин матн хомакӣ буда, танҳо кӯшишест дар тарҷумаи он. Санай он ҳам ба давраҳои хеле сонитар, аз афти қор, ба асри IX милодӣ нисбат дорад.

Дар Осиёи Миёна аз ҷумлаи осори бадастомадаи хатти ҳайтолиӣ катибаи рӯи сафолпораест, ки дар Зангтеппа падид омад ва дар он ҳамагӣ як қисми шаш сатр боқӣ мондааст,⁷³ осори дигари хатти ҳайтолиӣ катибаи графитии Қаротеппа ва инчунин ду сатри хатти шикастаи моили бохтарии Афросиёб мебошад, ки мувофиқи далолати катибаи суғдии паҳлуи он намунаи хатти расмӣ ҳайтолиӣ будааст⁷⁴, боз як осори хатти ҳайтолиӣ катибаи сурати девори димнаи Қофирқалъаи Колхозобод мебошад, ки дуруст маҳфуз намондааст.

Усули хондани катибаи тангаву геммаҳои ҳайтолиён низ аз бисёр ҷиҳат баҳснок аст. Одатан ин катибаҳоро дар асоси этимологияи эронӣ тафсиру тавзеҳ додан мумкин ва худ ҳамин далолат ба он дорад, ки забони ҳайтолиён шарқӣэронӣ буд.⁷⁵ Тарафдорони ақидаи гуннотуркӣ будани ҳайтолиён инро дар назар дошта, сабаби дар забони ҳайтолиён мавҷуд будани калимаҳои бешак форсиро алҳол чунин шарҳ медиҳанд, ки забони ҳайтолиён аслан туркӣ (ё муғулӣ) буду баъди эронийро тасхир кардан аз забони аҳолии эронии мутеъгардонидашуда баъзе калимаҳо ба забони ҳайтолиӣ дохил шудааст. Аз олимони ҳозира ин ақидаро, масалан Ф.Алтхайм ва Э.Пуллейблэнк⁷⁶ тарафдорӣ мекунанд. Ишоратҳои мухтасаре, ки оид ба забони ҳайтолиён дар маъхазҳои хитой ҳаст, инчунин хеле гуногун маънидод карда мешаванд.

Амалан ягон далели ҷиддие нест, ки забони ҳайтолиёнро туркӣ (ё муғулӣ) гӯем, ин забон, бешакку шубҳа, забони шарқӣэронӣ буд. Вале фақат минбаъд дастрас гардидани осори он, таҳқиқу тадқиқи амиқу муфассали забоншиносон имкон медиҳад, ки бисёр ҷиҳатҳои асосии алҳол норавшани ин масъала равшан карда шавад, тавсифи осори хаттии ҳайтолиён муқаррар ва муносибати онҳо бо халқиятҳои ҳайтолиӣ муайян карда шавад.

⁷⁰ Beal S., 1960, I, p. 38; Pelliot P., 1934, p. 50.

⁷¹ Hansen O., 1951; Gershevitch S., 1957; Лившиц В. А., 1967, с. 163.

⁷² Dani A. H., Humbach H., Göbl R., 1964, p. 125–135.

⁷³ Лившиц В.А., 1969, с. 73-74.

⁷⁴ Лившиц В.А., 1967, с.164. Дар Афросиёб боз якчанд катибаҳои ҳайтолиӣ ёфт шудааст.

⁷⁵ Bailey H.W., 1937, p. 892–893 (титлатураи хатти рӯи тангаҳои эронӣ); Enoki K., 1959, p. 39-45; Ghirshman K., 1948, p. 67, 117-118; Maenchen Helfen O.J., 1959, p. 227-231.

⁷⁶ Altheim F., 1959, s. 41-54; Pulleyblank E.G., 1962, p. 259-260.

Дар масъалаи макони пайдоиши ҳайтолиён ҳам таваққуф кардан лозим. Ин халқи пурасрор, ки дар таърихи Осиёи Миёна, Эрон, Афғонистон, Ҳиндустон ва Туркистони шарқӣ ин қадар мақоми намоён дошт, аз куҷо пайдо шуда бошад? Дар ин масъала ҳам аз маълумоту мадракоти аниқ дида, назария бештар аст. Муҳаққиқон, гоҳ ин ва гоҳ он маълумоти маъхазҳои хитойро ба эътибор гирифта, макони пайдоиши ҳайтолиёнро, гоҳ дар Олтой, гоҳ дар Туркистони шарқӣ ва гоҳ дар ягон мавзеи дигар ҷой медиҳанд.

Назарияи аз Бадахшон будани ҳайтолиён наву тоза аст. Ҳанӯз соли 1951 А.Н.Бернштам дар бораи этногенез ва ташаққули давлатдории ҳайтолиён муҳокима ронда, ба ду маркази пайдоиши онҳо ба мавзеи миёна ва поёни Сирдарё, аз як тараф ва аз тарафи дигар, ба болооби ҳавзаи Амударё ишорат карда буд.⁷⁷

Солҳои 1955–1959 ин ақидаи А.Н.Бернштам дар тадқиқоти олими Япония К.Еноки асоснок карда шуд. К.Еноки на фақат тамоми материалҳои мавҷударо аз дидгоҳи танқидӣ таҳлил намуд, балки аз маъхазҳои хитой мадракҳои тоза овард. Хулосаҳои К.Еноки чунин аст: а) зодгоҳи аслии ҳайтолиён қарибии ҳудуди шарқии Бадахшон аст; б) дар маданияти онҳо баъзе унсурҳои эронӣ ҷой дорад.⁷⁸ Л.И.Гумилев⁷⁹ ҳам ақидаи аз Бадахшон будани ҳайтолиёнро тарафдорӣ мекунад, вале ба назарияи К. Еноки ягон далелу исботи нав намонад. Ҳаминро бояд гуфт, ки ин фарзия ҳам, дар ниҳояти қор, ба маъхазҳои хитой таъяс мекунад, аниқтараш, ба ҳамаи ривояти Сюан-сзан асос ёфтааст, ки Гимотоло (шакли санскритшудаи калмаи «ҳайтоли») ё ягон тобиши дигари он) ном кишвари бадахшоние вуҷуд дораду подшоҳи он бисёр кишварҳоро тасхир кардааст.⁸⁰ Вале Е.Е.Неразик ишорат кардааст, ки ин ривоят ба ривояти тохтутозҳои йуҷиҳо ҳам нисбат доштаниш мумкин, модоме чунин бошад, ин ривоят далел шуда наметавонад, ки интишори ҳукми ҳайтолиён аз Бадахшон оғоз ёфта буд. Е.Е.Неразик дигар ҷойҳои сусти ақидаи К.Енокиро⁸¹ ҳам нишон додааст ва қайдҳои танқидии ўро қобили қабул гуфтан мумкин. Вале ҳамаи ин аҳамияти асари К.Енокиро наст карда наметавонад, алалхусус, дар соҳаи маъхазшиносӣ аҳамияти он ниҳоят баланд аст. Барои исботи фарзияи аз Бадахшон будани ҳайтолиён далелҳои нав⁸² даркор ва онҳо шояд ба туфайли ҳафриётҳои археологӣ дастрас мегарданд.⁸³

Дар адабиёти тореволюсионии рус К.И. Инотранцев диққати муҳаққиқонро ба он ҷалб карда буд, ки сағонаҳои сангин – муғхонаҳо ба ҳамаи сағонаҳои ҳайтолиён, ки аз рӯи маъхазҳои хаттӣ маълуманд, хеле шабоҳат доранд.⁸⁴ Б.А.Литвинский муғхона ва дигар хелҳои сағона, аз ҷумла, гӯрҳои хокиро, ки дар онҳо мурда дар тобутҳои ҷӯбин гӯронида мешуданд (мувофиқи хабари маъхазҳои хитой ин маросим дар байни ҳайтолиён ҳам расм будааст) ва инчунин баъзе дигар маълумоту мадракотро омӯхта, ба чунин хулоса омад, ки дар ташаққули қабилаҳои ҳайтоли қабилаҳои сокини маҳалҳои доманакӯҳии ноҳияи Фарғона аҳамияти махсус доштанд, зеро ин тарзи дафн маҳз дар байни ҳамаи қабилаҳо маъмул буд.

⁷⁷ Бернштам А.Н., 1951, с. 197.

⁷⁸ Еноки К., 1955, 1959 а.

⁷⁹ Гумилев Л.И., 1959.

⁸⁰ Еноки К., 1959, р. 35.

⁸¹ ИТН, I, с. 553-554.

⁸² Муқоиса кунед: Гумилев Л.И., 1967, б.

⁸³ Шоев А.Ҷ., 1909, с. 16-18.

⁸⁴ Инотранцев К.И., 1909, с. 116-120.

Дар адабиёти таърихӣ советӣ оид ба пайдоиши ҳайтолиён боз як ақида ҳаст. Ба ақидаи С.П.Толстов, онҳо сокини соҳилҳои Арал мебошанд. Дар баёни охирин варианти ин назарияи худ вай навишта буд: «Гумон меравад, ки дар асрҳои IV–V резингоҳи дарёҳои Аму ва Сир маркази «давлати барбарии» хиёниёну ҳайтолиён буд, ки дар заминаи қабилҳои қадимии сакоию массагетҳо таппакул ёфта буданд ва чи тавре дар боло қайд кардем, дар таркиби ин қабилҳо бисёр унсурҳои гунну туркҳои шарқӣ ба назар мерасид».⁸⁵ Мадракотест, ки дар боло овардем, нишон медиҳанд, ки соҳилҳои Арал бар хилофи иддаои С.П. Толстов ҳеҷ вақт маркази давлати хиёниён ё ҳайтолиён набуд. Дар бораи аз соҳили Арал будани ҳайтолиён ҳам маълумот ниҳоят кам аст.

Аз нуқтаи назари танқидӣ дида баромадани фарзияҳои мавҷуда моро ба гумоне водор менамояд, ки имконияти дар вақти ҳозира, қатъиян он тараф истад, ҳатто ба андозае эҳтимолан муайян намудани макони таппакули ҳайтолиён ниҳоят кам аст. Масъалаи нисбати этникии ҳайтолиён, гуфтан мумкин равшантар аст – яъне ҳайтолиён дар заминаи қабилҳои қабилҳои забонашон шарқирони Осиёи Миёна ба вучуд омадаанд дар таркиби онҳо унсурҳои этникии туркҳо мавҷуд мебошанд.

Ҷамъияти ҳайтолиён

Прокопий Кесарский дар бораи «гунҳои сафед» – ҳайтолиён гап зада, навишта буд, ки онҳо «аз қадим» муқимӣ мебошанд, «ба як подшоҳ итоат мекунанд» ва «давлати қонунӣ» доранд. Менандр аз номи ҳайъати сафорати туркҳо ривоят мекунад, ки ҳайтолиён «мардумони шаҳрианд»; ба қавли вай туркҳо ҳайтолиёнро шикаст дода, ҳокими шаҳрҳои онҳо шудаанд (Менандр, порчаи 18).⁸⁶ Феофани Византий (порчаи 3) мегӯяд, ки ҳайтолиён форсҳоро мағлуб сохта, ба шаҳр бандарҳои форсҳо соҳиб шуданд. Вале маъхазҳои Хитой тамоман гапи дигар мезананд. Мувофиқи хабари онҳо, «да, яъне ҳайтолиён «шаҳр надоранд ва дар ҷойҳои серобу алаф, дар хонаҳои сиёҳ зиндагӣ мекунанд». Сон Юн ном сайёҳ менависад, ки «да, яъне ҳайтолиён қалъа надоранд ва кўчманчигӣ мекунанд»⁸⁷. Ҳар дуи ин ривояти муҳолиф дар нақли Сюан-сзан оид ба Гимотоло оварда шудааст. Сокинони ин маҳал, яъне ҳайтолиён дар ҷодарҳои пўстакӣ зиндагӣ доштанду кўчманчигӣ мекарданд. Дар айни ҳол, хабар дода мешавад, ки дар гузашта онҳо бисёр мамлакатҳоро забт намудаанд ва дар «бисёр қалъаву дигар ҳукмронӣ кардаанд».⁸⁸ Ба ҳамин тариқ, муаллифони ғарб, эҳтимол, барои ҳамин ҳайтолиёнро мардумони шаҳрӣ мегуфтаанд, ки онҳо соҳиби шаҳрҳо буданд ва дар давраҳои сонӣ аёнӣ ашрофи ҳайтолиён дар шаҳрҳо маскун мешуданд.

Ҷамъияти ҳайтолиён аз ҷиҳати молу мулк равшанӣ аниқ тақсим шуда буд. Масалан, дар ин бора мо аз тасвири маросими дафни онҳо воқиф гардидем. Солномаи Лян-шу⁸⁹ хабар медиҳад, ки мурдари дар тобутҳои оддӣ ҷўбин мегўрониданд, дар баробари ин дар солномаи Бэй-ши (ё Вэй-шу) чунин навишта шудааст: «Мурдаи боёнро дар сағонаҳои сангин дафн мекунанд, мурдаи камбағалонро ба ҷуқуриҳои кўҳна мепартоянд»⁹⁰. Сарулибоси аёнӣ

⁸⁵ Толстов С. П., 1962, с. 244.

⁸⁶ Тарҷумаи тамоми порчаро ниг.: «Византийские историки», 1860, с.374; Бичурин, II, с.268.

⁸⁷ Beal S., 1906, p. XC–XC1; Enoki K., 1959, p. 50.

⁸⁸ Enoki K., 1959, p. 35.

⁸⁹ Дар ҳамон ҷо, р. 49.

⁹⁰ Бичурин, II, с. 269.

анпроф хеле бокарру фарр буд. Сон Юн сарулибоси бойзанхоро тасвир карда менависад: «Сарулибоси бойхову камбағалон фарқи калон дорад»⁹¹. Чазон дуздй ниҳоят сахт буд: «Барои дуздий чизе, ки андозааш маълум нест, сар мезаданд; товони чизи дуздиро даҳ карат зиёдтар додан даркор буд»⁹². Аз ин мадракот маълум мешавад, ки ҷамъияти ҳайтолиён ҷамъияти синфӣ ҳисоб мешуд ва аз ҷиҳати молу мулк аниқу равшан тақсим шуда буд. Онҳо соҳиби давлат буданд. Лашкари ҳайтолиён хеле тавоно буд. Аслиҳаи онҳо гурз буд⁹³, ба ақидаи хитойён, онҳо камонкашҳои забардаст будаанд, ба фикри муаллифони давраҳои сонӣ, аслиҳаи асосии онҳо шамшер будааст.⁹⁴

Усули амалиёти ҷангие, ки ҳайтолиён кор мефармуданд, касро ба ақидае водор менамояд, ки лашкари онҳо асосан аз саворагон иборат буд. Дар ин масъала мо бо Ф.Алтхайм ҳамфикр ҳастем⁹⁵ ва ақидаи Л.Н. Гумилевро зинҳор қабул надорем.⁹⁶

Дар байни ҳайтолиён полиандрия (яъне сершавҳарӣ) расм буд: «бародарон як зани умумӣ доранд, зани шавҳараш бе бародар, яъне зани якто шавҳар дошта кулоҳи якгӯша мепӯшад; зани сершавҳар кулоҳе мепӯшад, ки чанд шавҳар дошта бошад, ҳамон қадар гӯша дорад; дар либос ҳам мувофиқи шумораи шавҳар пӯпак дӯхта мешавад».⁹⁷ Дар бораи ин урфу одат, ки баробари полигамия (яъне серзанӣ) дар байни волиён маъмул буд, бисёр маъхазҳои хитой хабар медиҳанд.⁹⁸ Полиандрия, ки боқимондаи никоҳи гурӯҳӣ мебошад, дар рӯзҳои мо дар Тибет ва дар гирду атрофи наздики он вучуд дорад.⁹⁹

Мувофиқи хабари маъхазҳо ҳайтолиён дини буддоиро не, балки худоёни худро, масалан, худои оташро менарастаидаанд. Ҳар саҳар онҳо аз хаймаи худ баромада, намоз меҳондаанд. Эҳтимол, онҳо офтобро ҳам парастииш мекарданд.¹⁰⁰ Вале дар ҷамъияти ҳайтолиён дину оини халқҳое, ки онҳоро мутеъ менамудаанд, масалан, дини буддӣ, тадриҷан реша давондан гирифт. Мадраке ҳаст, ки дар байни ҳайтолиён дини насронӣ ҳам маъмул будааст.

Неҳзати Маздак

Дар ҳудуди асрҳои V–VI дар Эрони Кайқубодшоҳ (солҳои 488–531) бар зидди муносибатҳои феодалӣ, ки нав ташаккул меёфт, баромадҳои тавоноӣ оммаи халқ ба вуқӯъ омад.¹⁰¹ Ба ин неҳзат шахсе сардорӣ мекард, ки дар

⁹¹ Bea1 S., 1960, p. XCI.

⁹² Бичурин, II, с. 269.

⁹³ Пигулевская Н. В., 1941, с. 64; Altheim F., 1960, II, s. 17–18.

⁹⁴ ИТН, I, с. 419.

⁹⁵ Altheim F. 1960 II, s.269.

⁹⁶ Гумилев Л. Н., 1967. 6, с. 94.

⁹⁷ Бичурин, II, с. 268.

⁹⁸ Miller R.A., 1959, с. 12.

⁹⁹ Ghirshman R., 1948, p. 125-128; Enoki K., 1959, p. 51-56.

¹⁰⁰ Маъхазҳо: Ennoki K., p. 45–49; ниг.: инчунин Ghirshman R., 1948, p. 120-124.

¹⁰¹ Тадқиқоти муфассалтарини маъхазшиносӣ: (Christensen A., 1925. Дар китоби олиҷаноби шарқшиноси Чехословакия О. Клима (Klima O., 1957) маъхазҳо ниҳоят дақиқона таҳлил шудаанд, баъзе дидҳо аз дигар тавзеҳу таъвил ёфтаанд ва рӯйхати муфассали адабиёти мавҷуда зикр гардидааст. Аз ҷумлаи тадқиқоти олимони советӣ муҳимтаринаш асарҳои Пигулевская Н.В. (1948, 1956). Очерки ниҳоят муфиду муҳтасар: Дяконов М.М., 1961, с. 303-309, 410-412.

таърих бо номи Маздак¹⁰² машхур аст. Мисли тамоми дигар неҳзатҳои халқии он давра эътирози аҳли ҷамоат зидди зулму истибод ба худ шакли диниро гирифт. Асосгузори ин неҳзати динӣ Зардушт ибни Хурроӣ ном шахсе буд. Баъзеҳо санаи ҳаёти ӯро ба охири асри III ва аввали асри IV нисбат медиҳанд, вале санаи ба ҳақиқат наздиктари санаи ҳаёти вай бояд нимаи дувуми асри V бошад. Аз номи ин одам таълимоти динӣ ҳам ба худ номи «зардуштакан»-ро гирифт. Маздак шогирд ва пайрави ин одам буд.¹⁰³

Маздак ташвиқ мекард, ки ҳама одамон ҳуқуқи баробар доранд ва нобаробариро барҳам додан лозим, заминро сарвати бойҳоро кашида гирифтандаркор. Ба қавли Табарӣ, ки ба тарҷумаи солномаҳои давраҳои забони миёнаи форсӣ така мекунад, Маздак ва пайравони вай тарғиб мекардаанд, ки ҳудо «неъматҳои оламро барои ҳамин офарид, ки мардум онро байни худ аз рӯи инсоф тақсим кунанд, вале мардум дар ин кор ноинсофӣ карданд». Пайравони Маздак мегӯянд, ки онҳо моли дороро кашида мегиранду ба нодор медиҳанд, зеро агар касеро бештар зану пулу мол бошад, ин чунин маъно надорад, ки фақат вай ба ҳамаи он чизҳо ҳақ дорад.¹⁰⁴ Ё худ, чи тавре муаррихи араб менависад, Маздак таълим меод, ки «Моли мулки бойҳоро кашида гирифта, ба камбағалон додан даркор, то ин ки моли мулки онҳо баробар шавад».¹⁰⁵

Одамкушӣ ва ҳатто куштани чорво, ба ақидаи маздакиён, гуноҳи азим аст. Мувофиқи таълимоти Маздак, фақат дар роҳи ғалабаи неки ва дар муборизаи зидди бадӣ одамкушӣ ва хунрезӣ раво аст. Талаби одилона тақсим кардани неъматҳои моддӣ ва талаби барҳам додани нобаробарӣ мусоидат намуд, ки таълимоти Маздак, пеш аз ҳама, дар байни зироаткорони ҷамоат паҳн шавад.

Фирдавсии бузург дар «Шоҳнома» аз номи Маздак гуфтааст:

Ҳамегуфт: ҳар к-ӯ тавонгар бувад,
Тихидаст бо ӯ баробар бувад.
Набояд, ки бошад касе барфузуд,
Тавонгар бувад тору дарвеш пуд.
Ҷаҳон рост бояд, ки бошад ба чиз,
Фузунӣ ҳаром асту нохуб низ.¹⁰⁶

Тарғиби Маздак муваффақияти азим пайдо кард. Ба қавли Табарӣ, мардуми алом аз ин фурсат истифода карда, ба Маздак ва пайравонаш ҳамроҳ шуд ва бо онҳо ваҳдат намуд. Ба қавли Берунӣ, «мардуми мутааддид пайрави ӯ шуданд»¹⁰⁷.

¹⁰² Алтхайм ва Р. Штил исбот мекунанд, ки Маздак аз Хоразм ва ё худ аз ягон мамлакат ба он ҳамсоя аст (Altheim F. und Stehl R., 1953) вале О.Клима (Klima O., 1957, с. 154–165) нишон дод, ки ин ақида қобили қабул нест. Инчунин ба он маълумоти баъзе маъхазҳо бовар кардан лозим нест, ки гӯё Маздак аз Нисо, ё худ аз дигар як шаҳри Хуросон мешудааст. Ҷои таваллуди Маздак аниқ маълум нест, шояд он Байнаннаҳрайн ё соҳили чапи Даҷла бошад. Зиеда аз ин, ақидае ҳаст, ки Маздак номи одам не, балки унвони сардори фирқа ё худ унвони умуман мўътақид (аслаш «маздак» ё «маздиқ») мебошад.

¹⁰³ Klima O., 1957. Тафсири муфассали таърихи таълимоти неҳзати Маздак аз доираи мавзӯи мо берун аст, мо фақат баъзе нуктаҳои онро хотирнишон намуда, хонандаро ба асарҳои махсуси бахшида ба таърихи Эрони сосонӣ ҳавола мекунем.

¹⁰⁴ Шмидт А. Э., 1958, с. 450–451.

¹⁰⁵ Иқтибос аз китоби: Пигулевская Н. В., 1956 а, с. 296.

¹⁰⁶ Фирдавӣ, 1966, с. 60–61.

¹⁰⁷ Шмидт А. Э., 1958, с. 451, 490; Берунӣ, 1957, с. 213.

Неҳзати маздакиён дар пойтахти Эрон боиси он шуд, ки издиҳоми гушнагон анборҳои ғаллаи ашрофу бойҳоро тороҷ карданд. Дар як муддати кӯтоҳ шӯриш саросари мамлакатро фаро гирифт. Маздак молу мулки бойҳоро капида мегирифт дар байни камбағалон тақсим мекард. Бисёр заминдорони калони Эрон кушта шуданд; бисёри онҳо ба мамлакатҳои ҳамсоя гурехтанд.

Кайқубодшоҳ аз ҷони худ тарсида ва бо роҳи суст кардани мавқеи ҳокимони маҳаллӣ ва намоёндагони калонтарини аёну ашроф ҳокимияти марказиро пурқувват карданӣ шуда, худро пайрави таълимоти Маздак эълон намуд. Сабаби ин кирдори Кайқубодшоҳро муаррихон ҳар хел шарҳ медиҳанд. А.Гутшмид ва Т.Нёлдеке дар асоси ишорати бевоситаи муаррихони асри миёна чунин ақидаро пеш ниҳоданд: Кайқубодшоҳ барои ҳамин зидди неҳзати маздакиён набаромад, ки умед дошт, онро ба роҳи барояш ғоибанок равона мекунад, яъне дар муборизаи зидди аёну ашроф ва рӯҳониён, ки бо онҳо якҷоя буданд, воситае пайдо кунанд.¹⁰⁸ Аксарияти олимони имрӯза чунин ақида доранд.¹⁰⁹ Аммо А.Кристенсен баръакс, чунин мешуморад, ки Кайқубодшоҳ аз таҳи дил ба маздакиён ҳамроҳ шуда, пайрави собитқадами онҳо гардид. Ба фикри аксари олимони советӣ гапӣ А. Кристенсен дуруст не. Сабаби ин кирдори Кайқубодшоҳ ғаразу тамаъи сиёсӣ буд, на ҳусни таваҷҷӯҳ нисбат ба маздакиён ва на хайрхоҳӣ нисбат ба маздакиён ва на хайрхоҳӣ нисбат ба халқ.¹¹⁰

Аёну ашроф Кайқубодро аз тахт фуруварда, ба зиндон андохтанд (соли 496) ва ба тахт бародари ўро шинонданд, ки мақсаду мароми аёну ашрофро ба амал барорад. Вале ба Кайқубод муяссар шуд, ки аз зиндон гурезад ва зимнан аз зиндон гурехта, рост ба назди ҳайтолиён рафт, зеро подшоҳи ҳайтолиён почои Кайқубодшоҳ буд. Қайқубод ба назди почояш рафта, хоҳари ўро ба занӣ гирифт. Яшу Стиллат ин воқеаро чунин ба қалам додааст: «Кайқубодшоҳ домоди подшоҳ шуда, хеле қомат афрохту ҳар рӯз ба зорию тавалло даромад, ки ба вай лашкар диҳад, то ки рафта аёну ашрофро аз дами тег гузаронад ва боз соҳиби мамлакатаи худ шавад. Ва падарарӯсаи лашкари сершуморе ба вай дод ва Кайқубодшоҳ бо ин лашкар ба сарҳади Эрон расида буд, ки бародараш инро шунида гурехт ва Кайқубодшоҳ ба мурод расид ва ашрофро қир кард».¹¹¹ Хуллас, соли 499 Кайқубодшоҳи I бо ёрии лашкари ҳайтолиён боз чулус мекунад ва ба ҳамон қисми аёну ашроф, ки зидди вай буданд, ҷазои саҳт медиҳад.

Баъди бо ёрии ҳайтолиён боз ба тахт нишастани Кайқубодшоҳ муносибати вай ба маздакиён тадриҷан дигар шудан гирифт, вай аввал ниҳонӣ, баъд рӯйрост пайравони Маздакро чунон таъқиб кардан гирифт, ки гӯё онҳо душ-

¹⁰⁸ Nöldeke Th., 1879, 142–143, 461.

¹⁰⁹ Масалан, ниг.: Frye R. N., 1963, p. 212.

¹¹⁰ С.П.Толстов чунин ақидаро пеш ниҳод: Қайқубодшоҳро дар ҷавонӣ падараш Пирӯз чун гаравӣ ба дарбори шоҳи ҳайтолиён дода буд. Дар асоси ин воқеа, ки дар сарчашмаҳо қайд шудааст, С.П.Толстов ба хулосае меояд, ки сабаби бо маздакиён созиш кардани Кайқубодшоҳ «ошно будани вай бо тартиботи ҳайтолиён аст, яъне анбанаҳои ҷамоатию авлодии соҳти ҷамъияти ҳайтолиён бо шиорҳои меҳнатии маздакиён мувофиқат дошт ва Кайқубодшоҳ, эҳтимол, гумон дошт, ки бо роҳи ба амал баровардани ин шиорҳо давлати ҷавони барбарии «гунҳои сафед»-ро чун намунаи ибрат дар назар дошта, империяи Сосониёнро, ки торафт суст мешуд, боз мустақкам кардан мумкин аст» (Толстов С.П., 1948 б, с. 216). Вале ҳайтолиён ҳаргиз дар давраи соҳти ибтидоии ҷамоатӣ набуданд, дар ҷамъияти онҳо тақсимои равшани молу-мулкӣ ва иҷтимоӣ вуҷуд дошт.

¹¹¹ Пигулевская Н.В., 1940, с. 136.

мани қаттоли вай бошанд. Дар солҳои 528 ва 529 Кайқубодшоҳ бо роҳи фиребу қаллобӣ аввал Маздак, баъд роҳбарони неҳзатро ба қатл расонд. Дар саросари мамлакат куштори ваҳшиёнаи маздакиён сар шуд.

Муҳимтарин сабаби шикасти маздакия ҳамин, ки он зидди муносибатҳои феодалӣ буд, ки дар ҳамон давра зинаи лозимаи тараққиёт ҳисоб мешуд, аммо шиори маздакиён, ки барқарор намудани баробарии ҷамоатиро талаб мекард, дар ҳамон шароит бозгашт ба қафо буд, бозгашт ба он шаклҳои сохти ҷамоативу авлодӣ буд, ки кайҳо аз дарун гандида, ҳаққи вучудро гум карда буд.

Вале шӯриши Маздак ба таври объективона хусусияти прогрессивӣ дошт, зеро халқро ба муборизаи зидди зулму истисмор бархезонд. Таълимоти Маздак ба табақаҳои нодори ҷамъият таъсири бузург расонд ва саросари Осиёи Миёна, ки дар ин ҷо ҳам ташаккули муносибатҳои феодалӣ оғоз ёфта буд, паҳн шуд.

Аз шикасти неҳзати Маздак дере нагузашта, писари Кайқубодшоҳ Хисрави Анӯшервон (солҳои 531-579), ки душмани ашаддии Маздаку маздакиён буд, дар Эрон чанд ислоҳот гузаронду бо ҳамин муносибатҳои феодалиро ҳеле мустаҳкам кард.

Боби дувум

ХАЛҚҲОИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР АСРИ VI – ИБТИДОИ АСРИ VIII

1. ВОҚЕАҲОИ АСОСИИ ТАЪРИХИ СИЁСӢ. МУБОРИЗАИ СИНФӢ

Хоқонии турк ва нуфузи ҳокимияти он дар Осӣи Миёна

Дар асри VI хеле дур аз ҳудуди Осӣи Миёна дар Олтой зери унвони «Хоқонии турк» (солҳои 551-744) иттиҳоди давлатие пайдо шуд, ки дар таърихи Осӣи Миёна роли муҳим бозид. Туркҳо дар сарчашмаҳо бо номҳои гуногун маълуманд, вале бояд гуфт, ки ин номҳо ба ҳамдигар хеле айният доранд. Хитойҳо онҳоро «тутсзюе» мегуфтаанд (гумон меравад, ки талаффузи қадимии он *tiuet kiwat* буд ва ин ҳуди ҳамон тюркют мебошад, ки он номи туркҳо дар забони жоғҳои муғулзабон аст. Мувофиқи катибаҳо ҳуди туркҳо худро тюрк мегуфтанд, сӯғдиёну форсҳо онҳоро «турк» меномиданд. Роҷеъ ба этимологияи ин калима олимони гуногун ақидаҳои гуногун доранд¹.

Ҳокими туркҳо Бумон аввал теле ном қабилаеро мутеъ сохта, қувват гирифт баъд зидди иттиҳоди қабилаҳои жоғҳо, ки то ин дам бар туркҳо ҳукмронӣ мекарданд, ба ҷанг даромад ва дар Муғулистону Олтой давлати пурқувват таъсис дод. Вусъати минбаъдаи ин давлат дар давраи яке аз валиаҳдҳои Бумонхоқон Мӯҳон (солҳои 553-572) хеле авҷ гирифт. Ба лашкаре, ки сӯи ғарб раҳсипор гардид, бародари Мӯҳон Истам сарварӣ мекард. Соли 555 вай ба «Дарёи ғарбӣ» расид (эҳтимол, баҳри Арал бошад). Катибаи калони Кӯлтегин хабар медиҳад, ки «онҳо (яъне, Мӯҳону Истам – Б.Ғ.) халқи худро то таги Те-мурқашик маскун намуданд»². Темурқашик («Дарвозаи оҳанин») номи асри-миёнагии убургоҳи кӯҳиест, ки аз Сӯғд ба Тахористон мебарду ҳудудҳои Бойсун воқеъ буд. Дастаҳои пешгарди лашкари туркҳо ба сарҳади Эрон мерасанд, дар ғарб то ҳуди баҳри Сиёҳ рафта, Босфори Қиммериро ишғол мекунанд. Империяи бениҳоят калони кӯчманчиён пайдо мешавад, ки аз ҳуди Корея то соҳилҳои баҳри Сиёҳ масоҳати азимро фаро мегирифт. Хитой амалан вассали туркҳо шуд ва ҳар сол товони ниҳоят калон медоду бо ҳамин ҷонашро халос мекард. Дар назди ин «фавқулдавлат»-и туркҳо дигар ду давлати калонтарини он давра - Эрон ва Византия ба ҳарос меомаданд.

Вале иттиҳод насиби ин давлати бузурги туркҳо нашуд. Ҷангҳои байниҳамдигарӣ авҷ гирифтанд ва дар ибтидои асри VII (солҳои 600–603) ҳоконӣ ба ду қисм – ба Хоқонии шарқии туркҳо ва ба Хоқонии ғарбии туркҳо тақсим шуд (Осӣи Миёна дар ҳайъати Хоқонии ғарбии туркҳо монд). Солҳои 630–682 Хоқонии шарқии туркҳо тамоман аз қувват рафт ва амалан дигар вуҷуд

¹ Кононов А.Н., 1949, с. 40–47; Кляшторный С.Г., 1964, с. 18–19

² Малов С.Е., 1951, с. 36.

ҳам надошт. Дар охири асри VII дар муборизаи зидди Хитой Хоқонии дувуми шарқии туркҳо таъсис ёфта, зуд қувват мегирад. Ин давлат, алалхусус, дар аҳди Моҷо ё худ Қапаганхоқон (солҳои 691–716) хеле пурқувват мешавад. Боз ливои туркҳо дар тағи девори қалъаи Пекин ба ҷавлон меояд ва боз лашкари Қапаганхоқон ҳучумкунон аз дарёи Хуанхэ мегузарад. Туркҳо дар саросари шимоли Хитой ҳукмронӣ мекарданд, даҳҳо, садҳо ҳазор сокинони онро мекуштанд ё ба даштҳо гирифта мебурданд, сарвати беандозае ғорат мекарданд. Рӯ ба ғарб ба Осиёи Миёна ҳам тохтутози худро оғоз менамуданд.

Дар охири асри VII ва миёнаи асри VIII арабҳо ноҳияҳои асосии Осиёи Миёнаро ишғол намуда, ҳукмронии сиёсии туркҳоро дар ин кишвар аз байн бардоштанд.

Туркҳо ва Ҳайтолиён

Ҳанӯз вақте ки туркҳо ба Осиёи Миёна сар медаварданд, бояд ба Ҳайтолиён дучор меомаданд. Вақте Хоқонии турк ба нияти тасхири Осиёи Миёна афтод, задухӯрд ногузир гардид.

Вазъияти Ҳайтолиён барои ҳамин ҳам мушкил буд, ки онҳо дар байни ду оташ монданд, ки яке туркҳо буданду дигаре Эрони сосонӣ. Эрон маҳз дар ҳамин давра, яъне дар аҳди Хусрави Анӯшервон (солҳои 531–579) комилан ташаққул ёфта, иқтидори он хеле афзуд ва ба Ҳайтолиён дигар боч ҳам наметод.³

Ҳанӯз дар солҳои 50-уми асри VI дар шимоли Осиёи Миёна туркҳо ба Ҳайтолиён дучор омаданд. Аз афти кор, Ҳайтолиён, ҳатто гумон накардаанд, ки бо чи гуна душмани тавоно рӯбарӯ шудаанд. Сардори Ҳайтолиён, ҳатто ба ҳучум гузафта, туркҳоро пеш карданӣ шуд, вале Қотулф ном вазираш ўро аз ин кор боздошту гуфт, ки қуввати Ҳайтолиён дар хоки ҳудашон фузунтар аст (Менандр, порчаи 10). Ҷанг (аз афти кор, бо баъзе танаффус) хеле тӯл кашид. Сарвари туркҳо Силзибул аварҳоро тарсонд, ки баъди торумор кардани Ҳайтолиён дигар душманони худро ҳам ба хок яксон хоҳад кард (Менандр, порчаи 10).

Хусрави Анӯшервон бо туркҳо гуфтушунид мекунаду мақсад аз он таъсири иттифоқе буд, ки бояд ҳайтолиёнро барҳам меод. Ҷамаи ин воқеаҳоро Фирдавсӣ хеле муфассал ба қалам додааст:

Зи Балху зи Шукнону Омӯю Зам,
Силеҳу сипаҳ хосту ганҷу дирам.
Зи Хатлону аз Тирмизу Висагирд,
Зи ҳар сӯ сипаҳ андаровард гирд⁴.

Дар ин мобайн Ғотифар лашкар ҷамъ кард. Аз Балх, Шуғнон, Хатлон, Вашгирд ё Висагирд (ноҳияи Тоҷикистони ҷанубӣ), Тирмиз, Омул, Зам лашкари бисёре омада, дар атрофи Бухоро ҷой гирифт. Муҳорибаи асосӣ дар қарибии Бухоро шуд.

Бухоро пур аз гурзу кӯпол буд,
Ки лашгарғаи шоҳи Ҳайтол буд,
Бишуд Ғотифар бо сипоҳе чу кӯҳ,
Зи Ҳайтол гирд оварида гурӯҳ,

³Дьяконов М.М., 1961, с. 309–315, 321.

⁴Фирдавсӣ, 1966, с. 223–224.

Ба ҷанг андаромад зи ҳар сӯ сипоҳ
Зи тангӣ бубастанд бар бод роҳ.⁵

Ҳикояти Табарӣ ҳам дар ин бора аниқу мухтасару мӯҷаз аст: «Тавонотарину муқтадиртарини туркҳо Санҷибу буд, ки аз лашкари бешумори шоҳи ҳайтолиён В. р. з. наҳаросида, ба ҷанг даромад. В. р. з. ва лашкари ўро нобуд сохт, сарвату мулки ўро ғасб кард, ба ҷуз он ҷойҳое, ки пештар Хусрави I тасарруф карда буд⁶.

Инак, ҳар ду тараф мекӯшид, ки аввалин шуда ба Ҳайтолиён зарба занад ва амалан Ҳайтолиён бар зидди ду душмани муқтадир танҳо меҷангиданд. Дар масъалаи номҳо бошад, Синҷибуи муаррихони араб, бешак, ҳамон Синзибули маъхазҳои византий мебошад.⁷ Т.Нёлдеке таклиф мекунад, ки номи подшоҳи Ҳайтолиён Варз⁸ хонда шавад (вале ин аниқ не). Агар ин таклифро қабул кунем, пас ин калимаи форсиест, ки маънояш «гурӯз» мебошад. Баъзе волиёни шарқиронӣ, масалан, волиёни Марв, Ҳирот, Гарҷистон, Нисо чунин унвон («вараз») доштанд⁹. Маънои ин номро дигар ҳел шарҳ додан ҳам мумкин – эҳтимол, ки маънои он «баланд» бошад (ниг.: *βrз* – варзи суғдӣ).

Ба ақидаи Э.Шаванн, ки ин маъхазҳоро хеле муфассал талқик кардааст, туркҳо Ҳайтолиёро дар ким-қучои мобайни солҳои 663 ва 567 торумор кардаанд,¹⁰ вале мувофиқи таҳмини А.М.Мандельштам, ин сана ба ибтидои он фосила наздиктар мебошад, яъне мумкин аст, соли 563 бошад¹¹; Г.Моравчик бошад, мегӯяд, ки ин санаро умуман «қарибҳои соли 560»¹² гуфтан даркор.

Дар ин ҷанги шадид, ки, аз афти қор, масоҳати зиёди Осиёи Миёнаро фаро гирифт, пеш аз ҳама, сокинони шаҳру деҳот зарар دیدанд.

Байни иттифоқчиён низоъ афтоду аз ҳам ҷудо шуданд ва ҳар яке меҳост, ки аз шароити мавҷуда, аз афти қор, ҳаддалимкон ғоида барад. Ба қавли Табарӣ, таҷовузро туркҳо сар карда, талаб намудаанд Эрон ҳамон бочеро, ки замоне ба Ҳайтолиён меод, акнун ба онҳо диҳад. Диноварӣ, баръакс, хабар медиҳад, ки Хусрави Анӯшервон то Бухорову Кешу Насаф расидани туркҳоро шунида, бо сардорони валиаҳди худ зидди онҳо лашкар мефиристад, вале туркҳо аз ҷанг рӯ тофта, ақиб мегурезанд ва тамоми ин ноҳияҳо ба дасти Сосониён мемонад. Ҳанӯз Т.Нёлдеке ишорат карда буд, ки ин хабари Диноварӣ ба дигар маъхазҳо мувофиқат намекунад ва, дар ҳақиқат, ин ноҳияҳои маркази Мовароуннаҳр дар дасти туркҳо буд,¹³ вале шубҳае нест, ки ба ҳар ҳол байни иттифоқчиён носозие ба вучуд омада буд.

Низои байни Сосониёну туркҳо ба ғоидаи Ҳайтолиён буд. Ҷанубитарин ноҳияҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла территорияи ҳозираи ҷануби Тоҷикистон, Ўзбекистон ва Туркменистон дар тасарруфи Эрони сосонӣ ва ноҳияҳои шимолӣ дар ихтиёри туркҳо монд. Байни онҳо сарҳади муайян набуд ва баъзе маҳалҳои (ҳатто ноҳияҳои) мобайнӣ маҷбур мешуданд, ки якбора ба ду тараф

⁵ Фирдавсӣ, 1966, с. 224.

⁶ Nöldeke Th., 1879, с. 158–159.

⁷ Nöldeke Th., 1879, s. 158.; Anm. 2; Chavannes E., 1903, p. 226. Дар бораи шакли ибтидои туркии ин ном ниг.: Moravcsik G., 1958, S. 275-276.

⁸ Nöldeke Th., 1879, s. 159.

⁹ Maenchen-Helfen O., 1959.

¹⁰ Chavannes E., 1903, p. 226.

¹¹ ИТН, II, с. 43.

¹² Moravcsik G., 1958, I, s. 76.

¹³ Nöldeke Th., 1879, s. 159; Anm 1.

боҷ диҳанд. Ҳайтолиёни водии Зарафшон ба туркҳо боҷ медоданд (Менандр, порчаи 18). Ҳайтолиёни ҷанубии Осиёи Миёна, аз афти кор, муддате му-стақилона ҳаёт ба сар бурданд. Вале, мувофиқи ривояти Масъудӣ, Хусрави Анӯшервон, зоҳиран, баҳонае ёфта, ба ноҳияҳои паси «дарёи Балх», яъне Амударё лашкар дароварда, то ба Хатлон расид, шоҳи Ҳайтолиён (ки номаш Хушнавоз будааст ва шояд ин ном не, балки унвон бошад) кушта шуд ва Ху-срав мулки ўро ба мамлакати худ ҳамроҳ кард.¹⁴

Ана ҳамин тавр, давлати Ҳайтолиён вучуди худро қатъ карду аз забони маъхазҳо гуфтан мумкин, ки «сипас, тукуесҳо (яъне туркҳо– Б.Ғ.) мулки е-даро (яъне Ҳайтолиёно– Б.Ғ.) ба ғорат бурданд ва ба авлодҳо қирон омад...»¹⁵

Низои туркҳо ва Сосониён.

Иқтисодиёт ва сиёсат

Ҳамин ки давлати Ҳайтолиён барҳам дода шуд, байни собиқ иттифоқчиён низоъ хест. Даре нагузафта алангаи низоъ боло меравад ва акнун сабаб на манманиҳои сиёсии тарафайн, балки зиддияти манфиатҳои иқтисодии онҳо буд.

Мо медонем, ки дар давраи Кушониён аз Осиёи Миёна роҳҳои тиҷорат, аз ҷумла, «роҳи абрешим» мегузашт, ки Осиёи Марказӣ ва Римро ба ҳам мепай-васт. Баъдтар кирмакдорӣ ва шоҳибобӣ дар ҳуди Осиёи Миёна ривож меёбад. Дар ғарб истеҳсоли шоҳӣ умуман вучуд надошт, бинобар ҳамин ҳам империяи Византия ва ҳам Рим фақат нигарони шоҳие буданд, ки аз Осиёи Марказӣ ва Миёна оварда мешуд ва зимнан, дар ин савдо савдогарони форс миёнчиғӣ ме-карданд. Византиҳо чанд бор кӯшиданд, ки бевосита аз Ҳиндустон шоҳӣ ги-ранду дар ин кор ба форсҳо мўҳтоҷ набошанд, вале кӯшишҳо бар абас рафт, зеро Эрон ба ин кор зид буд. Форсҳо аз миёнчиғии худ пули ниҳоят калон мегирифтанд, бинобар ҳамин онҳо, аз як тараф, намонданд, ки Византия бевосита бо фурӯшандагони абрешим робита дошта бошад ва, аз тарафи ди-гар, чӣ қадар хоҳанд, ҳамон қадар нархи молро боло мебардоштанд. Ҳукума-ти Византия, ки нархи абрешимро ба тартиб андохтани буд, ба ҳеҷ кор муваффақ нашуд. Дар миёнаҳои асри VI тухми кирмак ба Византия ҳам овар-да шуд¹⁶, вале барои тараққии саноати шоҳӣ вақти тўлоние лозим буд.

Сугдиён, ки ҳудашон шоҳибобӣ мекарданду бо абрешимфурӯшон бевоси-та алоқа доштанд, дар барори савдои Осиёи Миёнаву Византия беш аз ҳама манфиатдор буданд. Роҳи қулайтарини савдо аз Эрон мегузашт. Вале маҳз дар ҳамин ҷо манфиати савдогарони форс ва сугд ба ҳам дучор омад.

Дар айёми муносибатҳои мўътадил ва, эҳтимол, ҳатто ҳамкориҳои байни туркҳои Эрон бо ташаббуси сугдиён қарор дода шуд, ки ба Эрон ҳайъати сафорат фиристода, маслиҳат кардан лозим омад, ки оё шоҳиро аз хоки Эрон гузаронда, ба Византия ба фурӯш бурдан ё худ ақаллан ба ҳуди савдогарони форс шоҳӣ оварда, фурӯштан имкон дорад ё не. Сардори сафорат Монияҳ ном «сарвар»-и сугдиён будааст. Менандр (порчаи 18), инчунин хабар медиҳад, ки хоқони турк ба сугдиён иҷозат додааст «худашон ҳайъати сафорат фиристо-нанд». Ин факт далели ҳамин аст, ки туркҳо Сугдро ҳамчун давлат нест накарда, фақат ба худ мутеъ намуданд. Ин кор, бешубҳа, инъикоси вазъияти

¹⁴ Altheim F., 1960, с. 57–58.

¹⁵ Бичурин, II, с. 269, муқоиса шавад: Miller R. A., 1959, p. 12.

¹⁶ Пигулевская Н. В., 1947, саҳ 184, 196; 1951, саҳ 83–95, 184 ва мобаъд.

сиёсии реалии Осиёи Миёна мебошад. Мо дар ин масъала ақидаи Н.В. Пигулевская¹⁷ пурра тарафдорӣ мекунем ва Л.Н. Гумилёв¹⁸, ки ўро танқид кардааст, ҳеҷ асосе надорад. Вале Л.Н. Гумилёв ҳам мисли ҳамаи дигар муҳаққиқон¹⁹ дар як бобат ҳақ аст, корро тавре тасаввур кардан лозим не, ки чи тавре Н.В. Пигулевская менависад, «туркҳо ба муомилоти васеи тиҷоратӣ рағбат надоштанд». Аслан гирем, ашрофи туркҳо хеле «пухта» шуда буд ва нағз мефаҳмид, ки муомилоти васеи тиҷоратӣ байналхалқӣ, алалхусус, фурӯши шоҳӣ чӣ манфиате дорад. Маҳз ба ҳамин сабаб ташаббуси суғдиён ба ҳокони турк маъқул шуд.

Ҳайъати сафорати Монияҳ ҳеҷ кор карда натавонист: пас аз нею нестону кашолакориҳои зиёд Хусрави Анўшеровон ҳамин баҳонаро ёфт, ки ба Эрон омадани туркҳо мувофиқи мақсад нест, бинобар ҳамин тамоми тақлифҳои ҳайъати сафоратро рад кард. Алалхусус, яке аз вазирони шоҳ – Катулф ном ҳайтоӣ ба суғдиён саҳт муқобилат кард. Ин ҳамон Катулфе мебошад, ки баъди Ҳайтолиёнро торумор кардани туркҳо дар Эрон паноҳ ёфта буд. Бо маслиҳати ин вазир шоҳ тамоми абрешими суғдиёнро хариду баъд дар пешии чашми онҳо ҳамаашро сўхта партофт. Н.В.Пигулевская дуруст менависад, ки «бо кирдори худ форсҳо маълум карданд, ки ба моли суғдиён мўҳтоҷ нестанд, зеро ин абрешим аз туркҳо омадааст.»²⁰

Ҳокон инро шунида, қарор дод, ки ин сафар аз номи худаш сафорат фиристонад ва ба ҳайъати он фақат туркҳоро дохил кард. Маълум, ки сафорати яқум тамоман нобарор баромад, вале сарфи назар ба ин, ҳокон ироркорона сафорати дувумро ирсол менамояд ва ҳамаи ин далолат мекунад, ки дар тағи ин коса нимкоса, яъне тақозои сиёсати «олӣ» ниҳон мебошад. Аз афти кор, туркҳо фаҳмидани буданд, ки Эрони сосонӣ бо онҳо тинчу осуда зиндагонӣ кардани ё худ ба ҷанг тайёри дидан даркор. Рад шудани тақлифи сафорати яқумро чунин шарҳ додан мумкин буд, ки форсҳо бо давлати мутеъ гуфтушунид кардан нахостанд. Вале шоҳи Эрон ба ҳокони тавоно, ки ба қарибӣ иттифоқи ӯ буд, чӣ ҷавоб меода бошад? Ҷавоби шоҳи Эрон басо равшан буд: аз тамоми ҳайъати сафорат фақат якчанд кас ғашта омад, дигарон дар Эрон кушта шуданд, гарчанде форсҳо худро сафед карда бошанд ҳам, маълум буд, ки ба аксари сафирон заҳр дода куштаанд. Ҳамаи ин муносибати туркҳо ва Эронро хеле тезтунд кард. Ҳар ду тараф фаҳмиданд, ки ба ҷанг тайёри дидан даркор, зеро ҷанг дар ҳар лаҳза сар шуданиш мумкин буд.

Ба ин сабаб ҳукумати ҳокон хост, ки бо душмани азалии давлати Сосониён – империяи Византия робитаи сиёсӣ бандад. Агар чунин робита баста шавад, масъалаи фурӯши шоҳӣ ҳам худ ба худ ҳал мешуд, ҳол он ки ин масъала ашрофи Суғдро (ва ҳам туркҳоро) хеле ба ташвиш меоварду аз анҷоми неки он нишоне ҳам набуд. Сардори ҳайъати сафорате, ки бояд ба

¹⁷Пигулевская Н.В., 1951, саҳ 203.

¹⁸ Гумилев Л.Н. (1967 а, с. 46) гумон дорад, ки сабаби ҳайъати сафоратро фиристодани маҳз суғдиён танҳо ҳамин, ки «онҳо гуфтушуниро ба зимма гирифтанду боварӣ доштанд, ки ин вазифаро нисбат ба бегҳои тюркют, ки дар дипломатия таҷрибае надоштанд, беҳтар анҷом хоҳанд дод». Вале агар ҳокон аз маҳорати дипломатии ҳамқабилаҳои худ дилаш пур набошад, дигар илоҷе ёфтаниш мумкин буд, масалан, метавонист ба ҳайъати сафорат ду-се суғдии дипломатро дохил кунад сафирашро аз номи худ фиристонад. Дар воқеъ бошад, бо розигии ҳокон ҳайъати сафоратро маҳз суғдиҳо фиристодаанд.

¹⁹ИТН, II, 1, с.46.

²⁰ Пигулевская Н.В., 1951, саҳ 203

Византия мерафт, боз ҳамон Монияҳ таъин шуд. Вай дар даст мактубҳои лозима ва аз инъому пешкашҳо «бисёр шоҳивории қиматбаҳо дошт». Маълум, ки ин сафорат аз хоки Эрон гузашта наметавонист, инак, роҳи дигар интиҳоб шуд – сафорат қад-қади соҳили шимолии баҳри Каспий мерафту аз Кавказ гузашта, ба Византия мерасид.

Ҳайбати сафорат ба Византия омада, инъому пешкашҳо ва мактуберо ба императори Византия супурд, ки ба ақидаи ҳуди византиҳо «бо саводи суғдӣ» (эҳтимол, бо хати суғдӣ бошад) навишта шуда буд. Муоҳидаи ҳарбие баста шуд, ки муқобили Эрон буд. Ҳуди ҳамон соли 568 сафорат ба ватан баргашт ва зимнан ҳамроҳи онҳо ҳайбати сафорати ҷавобии византиҳо омад, ки дар сари он Зимарх ном шахсе меистод. Иттифоқи ҳарбию сиёсии туркҳо Византия аз ҳамон вақт сар карда, арзи вучуд намуд, алалхусус, ки аз паси ин ҳайбати сафорат боз чандин сафар ба Византия рафта омад²¹.

Маъхазҳо хабар медиҳанд, ки соли 581 бар зидди туркҳо Хутан, Форс ва Ҳайтолиён²² шӯриш бардоштанд. Вале аниқ не, ки ин кадом Ҳайтолиён бошад. Ба гумон аст, ки маъхазҳо аз Хутану Форс сухан ронда, балвои хурдеро дар назар дошта бошанд, аз афти кор, ин шӯриши калоне буд. Эҳтимол, дар ҳамин солҳо, яъне пас аз вафоти Хусрави Анӯшервон (соли 579) дере нагузашта, туркҳо вазъияти пурталотуму пуртахлукаи Эронро ба ҳисоб гирифта, хостаанд, ки давлати буферии Ҳайтолиёнро ба мулки худ ҳамроҳ кунанд, ки ин давлат дар Тахористон вучуд дошту, аз афти кор, дар охири солҳои 70 ва аввали солҳои 80-уми асри VI мустақил шуда буд²³. Вале дар ҷангҳои ҷануб туркҳо якбора ҳам ба лашкари Ҳайтолиён ва ҳам ба лашкари Эрон дучор омаданд. Мувофиқи хабару ривоятҳо маълум мешавад, ки ғалабаи туркҳо пурра набудааст – ба онҳо фақат Ҳайтолиёни соҳили рости Тахористон мутеъ шудаанд Ҳайтолиёни соҳили чап мисли пештара мустақил мондаанд.

Якчанд сол гузашт, инак соли 588 туркҳо бо сардории Совашоҳ ба ҳудуди давлати Сосониён зада даромаданд. Зидди онҳо сарлашкари забардасти Эрон – Баҳроми Чӯбина мебарояд. Ин мард ҳам дар зиндагӣ ва ҳам баъди вафоташ ниҳоят машҳур буд. Дар адабиёти паҳлавонӣ қиссае вучуд дошт, ки корубори ўро ситоиш мекард, дар маъхазҳои ба он давраҳо наздик номи вай хеле бисёр зикр шудааст. Вале ҳамаи онҳо то ба рӯзҳои мо нарасидаанд, мадракоти онҳоро Фирдавсӣ ва муаррихони араб истифода бурдаанд. Вале маҳз чунин будани ҷараёни воқеаҳо набояд боиси шубҳа бошад. Лашкари туркҳо ҳучум-кунон аз Амударё гузашта, тамоми Тахористонро ишғол мекунаду ба ғарб рафта, то ба Ҳирот мерасад. Дар муҳорибае Баҳроми Чӯбина бо дастаи яккачии лашкари худ ба қароргоҳи сарлашкари туркҳо зада мебарояд. Мувофиқи ривояти Диноварӣ, «сипас, шоҳи туркон аспашро талабид, савор шуд ва ба арса баромад ба рӯбарӯи Баҳром; Баҳром тире аз камон зад, ки туркро ба хок яксон намуд ва туркҳо гурехтанд».²⁴ Баъди ин «Пармуда» (аз рӯи дигар маъхазҳо «Елтегин») ном писари волии кушташудаи туркҳо лашкари нав ҷамъ карда, ба он қисмҳои лашкари пештараро ҳам дохил мекунад. Дар бораи ҷараёни минбаъдаи воқеа ду ривоят ҳаст – мувофиқи як ривоят, форсҳо аз Аму

²¹ Таҳлили муфассалтарину мўтабартарини муносибати туркҳо ва Византияро дар асарҳои Н.В.Пигулевская ёфтан мумкин; аз асарҳои наватарини олимони хориҷа доир ба ин масъала (бо таҳлили маъхазҳои византий ва феҳристи мукамал) ниг.:Moravcsik G., I–II, 1958.

²² ИТН, II, 1, с. 43.

²³ Мандельштам А.М., 1957, с. 133.

²⁴ Шмидт А.Э., 1958, с. 480.

гузапта, бори дувум туркҳоро шикаст додаанд; мувофиқи ривояти дувум, дар соҳили Аму дар қарибии Тирмиз тарафайн сулҳ бастаанд.²⁵

Дар баробари ин ду хабар боз як ривоят ҳаст, ки ба епископи арман ва муаллифи китобҳои пурбаҳои таърихи Себеос тааллуқ дорад. Ривояти вай хусусан ба ҳамин сабаб ҷолиби диққат ва мўътабар мебошад, ки Себеос дар ҷавониаш дар боргоҳи Сосониён зиндагӣ кардааст ва нақли ин воқеаҳоро шунда будааст. Ба қавли Себеос, Баҳроми Чўбина «лашқари теталиёнро (яъне ҳайтолиёнро.-Б.Ф.) шикаст дод, Балхро гирифт ва тамоми кишвари Кушониёнро то он тарафи дарёе, ки онро «Ваҳруд» (яъне Амударё.-Б.Ф.) мегуфтаанд, ишғол намуд... Баҳром дар ин вақт бо шоҳи аъзами маскутҳо меҷангид, ки онҳо дар он тарафи наҳри калон сукунат доштанд ва Баҳром лашқари бешумори онҳоро қир кард, худӣ шоҳро кушт ва ҳазинаи ин давлатро ба ғорат бурд».²⁶ Ин ривоят, ки дар адабиёти махсус борҳо муҳокима шудааст (хусусан И.Маркварт муфассал тадқиқ кардааст), ба ҳамин сабаб бениҳоят муҳим мебошад, ки зидди Эрони сосонӣ ҳамроҳи ҳайтолиёни шимоли Афғонистон баромадани туркҳоро равшан нишон медиҳад.

Дар ибтидои асри VII дар солҳои 616–617 Эрони сосонӣ бори дигар мекушад, ки Ҳайтолиён ва ҳомии онҳо – туркҳоро шикаст диҳад. Лашқаркаши Эрон – Симбат Бағратунӣ ба ноҳияҳои соҳили рости Тахористон ду бор тохтутоз мекунад. Дар ин ноҳияҳо якчанд мулки Ҳайтолиён воқеъ буд, ки ба волии Балх итоат доштанду дар зерӣ ҳокимияти туркҳо буданд. Аз рӯи хабари Себеос Ҳайтолиён дар он солҳо дар Ҳирот, Бодхез, Толиқон ва Балх зиндагӣ мекардаанд. Гарчанде сарлашқари Эрон дар чандин муҳорибаҳо ғолиб омада, ғанимати бисёре ба даст оварда бошад ҳам,²⁷ аз афти қор, маълум, ки ин ноҳияҳо дигар ба ҳукумати Сосониён итоат намекарданд ва туркҳо дере нагузашта аз он ҷойҳо дастаҳои лашқари форсҳоро дур ронданд.

Муносибати ҳокони турк ва ҳокимони маҳаллӣ. Синтези Осиёи Миёнаву турк

Аввалҳо сиёсати туркҳо, ки Осиёи Миёнаро ишғол карда буданд, аз сиёсати Ҳайтолиён фарқи казой надошт,²⁸ яъне онҳо ба ҳокимони маҳаллӣ андоз муқаррар карданд, сулолаҳои пештара боқӣ монданд ва қоидаву қонунҳое, ки дар ин ё он маҳал вучуд доштанд, тағйир наёфтанд. Маълум, ки агар хавфи ҷанг пеш ояд, онҳо бояд ҳокими худро дастгирӣ мекарданд. Вале тадриҷан вазъият дигар мешавад. Туркҳо дар Осиёи Миёна тартиби идораи маъмуриро аз худ намуданд ва акнун дар ғўшае истода, бепарвоёна нигоҳ карда намеништаанду балки тадриҷан ба биноқорони ғайбӣ ҳаёти Осиёи Миёна табдил меёфтанд. Аъёну ашрофи ҳариси турк беш аз пеш дар андеша мемонд, ки чаро фақат як қисми сарвати аз халқ ситондашударо мегирифтаасту ҳамаашро не?

²⁵ Дар бораи маъхазҳо ниг.: Nöldeke Th., 1879, s. 272, 474-478; Altheim F., 1962, s. 234 etc. Баёни муфассали воқеаҳоро ниг.: Гумилев Л.Н., 1967 а, с.120-132; 1960 а, с. 64–74.

²⁶ Тревер К. В., 1954, с. 140.

²⁷ Дар ҳамон ҷо, с. 142–143.

²⁸ С.П.Толстов сиёсати волиёни туркро дар Осиёи Миёна ба сиёсати Ҳайтолиён муқобили мегузорад, ки ин ақидаи вай ғалат аст. Асоси ғани вай ҳамин ки «Ҳайтолиён ба дастгирии оммаи халқ, ки зидди унсурҳои доимоафзоюндаи феодалӣ мубориза мебуданд, тақия менамуданд» (Толстов С.П., 1948 а, с.278). Вале ин даъво асоси ҷиддие надорад.

Инак, соли 605 туркҳо волии ноҳияи Чочро кушта, ба ҷои вай «Дола» ном туркро шинонданд.²⁹

Дар аҳди «Туншаху» ном ҳоқон, ки дар ҳоқонии ғарбии турк ҳукмронӣ мекард, соли 618 ислоҳоте эълон гардид, ки, мувофиқи он, ҳоқони мазкур тамоми ҳокимони маҳаллиро волиёни худ хонда, ба ҳамаи онҳо унвонҳои лозима дод. Барои назорат ба қори онҳо вай намояндагони худро низ таъин кард, ки онҳо ҳам бояд андоз меғундоштанд.³⁰ Оё ҳоқон ин ислоҳоти худро ба амал баровард ё не? Ба ҳар ҳол, ин қўшише буд дар роҳи таъсиси ягон ҳел иттиҳоди давлатӣ дар заминаи мулкҳои ҷудо-ҷудои мустақил. Дар дасти Туншаху (солиҳои 618–630) қувваи пурзўри ҳарбӣ барин як воситаи ниҳоят қиддии реалӣ буд. Мувофиқи ривояти маъхазҳо, ҳуди вай «далеру дурандеш буду дар ҳама гуна муҳориба ғолиб мебаромад»³¹. Дар натиҷа дар аҳди вай бисёр ҳокимони маркази Осиёи Миёна сари итоат фуруд оварданд. Дар баробари зўри вай зориҳо ҳам қор мефармуд. Масалан, яке аз тавонотарин ҳокимони Самарқандро ба худ домод кард.³² Вақте лашкаркаши Эрон – Симбат Бағратунӣ ба ҳайтолиён дарафтод, Туншаху ба мадади онҳо омад ва баъди он ки ҳуди Бағратунӣ ба Эрон бозгашт, дастаи туркҳо аз дарё гузашта, гарнизони эронӣро дур ронданд. Тамоми Тахористон аз панҷаи Сосониён озод карда шуд. Таъбири маъхаз, ки Туншаху «Форсро гирифт» гуфтааст, ба ҳамин маъно мебошад. Дар ҳуди ҳамин ҷои маъхаз гуфта шудааст, ки Туншаху «Гибинро гирифт»,³³ яъне ҷануби Афғонистонро гирифт ва ба ҳамин тариқ, тамоми шимолу ғарби Покистони ҳозира ба тасарруфи туркҳо афтод ва ё ҳеҷ набошад, ба туркҳо мутеъ гардид.³⁴

Баъди вафоти Туншаху (соли 630) вазъияти Ҳоқонии ғарбии турк ноустувор мешавад. Исёну ошӯбҳо, низоъву хархашаҳои байни аъёну ашроф ба сари ноҳияҳои зироаткори Осиёи Миёна ҳам фалокату касофати зиёде овард – тороҷу ғорату тохтутозҳо авҷ гирифт. Масалан, волии Фарғона кушта шуду дар шимоли Фарғона волиёни турк ба сари ҳукумат омаданд.

Сабабҳои дохиливу хориҷии сиёсӣ Ҳоқонии ғарбии туркро аввал аз дарун шалақ карда, баъд онро тамоман барҳам заданд. Дар айни ҳол бояд қайд кард, ки тоифаҳои туркҳо ба воҳаҳо сар дароварданд; қисми онҳо муқимӣ сокин шуданд; қисми дигари онҳо дар воҳаҳои канорӣ машғули чорводорӣ гардиданд; туркҳо дар шаҳрҳо ҳам сокин буданд; ба аксари вилоятҳо волиёни турк ё худ туркнажод ҳанӯз ҳукмронӣ мекарданд.

Саҳми туркҳо ба хусусияти ҳунармандии Осиёи Миёна кам нест. Мувофиқи мадракоти археологӣ, ҳанӯз то ба Осиёи Миёна омадани туркҳо ҳунармандӣ ҳеле ривож ёфта будааст. Ашёи металлӣ, алалхусус ашёи зарғарии онҳо, яроқу аслиҳаи онҳо, асбоби зебу зинати онҳо бағоят хушсифат ва хушсохт буд. Зери таъсири торевтикаи туркҳо дар заминаи намунаҳои маҳаллӣ баъзе навъҳои махсуси сафололоти Суғду Фарғона, масалан, машрабаҳои оличаноби сафолӣ³⁵ ва инчунин тасмаҳои аҷоибӣ қуроқ ва ғ. пайдо мешаванд. Дар асрҳои VII-VIII унсури туркӣ дар таркиби ҷамъияти Осиёи Миёна ҳеле

²⁹ Бичурин, II, с. 313

³⁰ Бичурин, I, с. 283.

³¹ Дар ҳамон ҷо.

³² Бичурин, II, с. 311; Chavannes E., 1903, p. 24, 135

³³ Бичурин, II, с. 283.

³⁴ Аз тарҷумаи Э.Шаванн, ки андаке аз тарҷумаи Бичурин фарқ дорад, чунин маъно мебарояд (Chavannes E., 1903, p. 24).

³⁵ Маршак Б.И., 1961.

такмил ёфта, аз ҳисоби аслиҳаву тарзу усулҳои илми ҳарбии туркҳо бой мешавад. Таъсири туркҳо ба ҷанбаҳои гуногуни маишат низ хеле калон аст ва дар асарҳои санъати тасвирии ондавра симои туркӣ бисёр ба назар мерасад. Таъсири байниҳамдигарии назму эпоси халқии турк ва назму эпоси халқиятҳои муқимии Осиёи Миёна самарайи зиёде овард³⁶. Туркҳое, ки ба Осиёи Миёна омада монданд, дар ҳаёти динии мардумони кишвар ва дар офариниши сарватҳои маданӣ ғайбона ширкат варзиданд ва баробари мардуми маҳаллӣ офаридгори ҳақиқии он сарвати маданӣ шуданд, ки насибаи тамоми халқҳои Осиёи Миёна мешавад. Аллакай дар ҳамоно даврае, ки мавриди назари мо шудааст, таркибан пайвастшавии урфу одат, дину оин ва маросиму маданияти халқҳои эронизабону туркизабони Осиёи Миёна оғоз ёфта, бо суръати тамом идома меёфт.

Неҳзати Абрӯӣ

Аҳволи аҳли меҳнат ниҳоят вазнин буд.³⁷ Ба ин муносибат маълумоти неҳзати Абрӯӣ ниҳоят муҳим аст. Ин маълумот аз як боби асари Абдурраҳмон Муҳаммади Нишопурӣ (асри XI) – «Хазината-л-улум» («Хазинаи илмҳо») ба назар мерасад, ки онро Наршаҳӣ дар таҳрирҳои охирини «Таърихи Бухоро» ба китоби худ зам карда буд. Ба қавли Наршаҳӣ, Нишопурӣ навиштааст, ки мардум дар ноҳияи Бухоро аз давраҳои қадимтарин сокин будаанд: «Ва мардумон аз ҳар ҷониб омаданд ва он ҷо хурраӣ гирифт. Ва мардумон аз ҷониби Туркистон омаданд ва бад-ин вилоят об ва дарахтон бисёр будӣ ва шикор бисёр будӣ. Он мардумонро ин вилоят хуш омад. Ин ҷо мақом карданд. Ва ба рӯзгор мардум гирд омаданд ва иморатҳо карданд. Ва мардум бисёр шуданд ва якеро баргузиданд ва амир карданд. Ва номи ӯ Абрӯӣ буд ва ҳанӯз ин шаҳр набуд». Подшоҳ худ дар Пойкент истиқомат дошта, шаҳрро «Қалъаи Дабусӣ» номиданд. «Ва чун рӯзгоре баромад, Абрӯӣ бузург шуд ва зулм пеш гирифт, бад-ин ноҳият, чунон ки мардум беш сабр натавонистанд кард. Деҳқонон ва тавонгарон аз ин вилоят бигрехтанд ва ба Туркистон ва Тироз шаҳре бино карданд. Ва он шаҳрро «Хамук» ном карданд, аз баҳри он ки деҳқони бузург, ки раиси он тоифа, ки аз он ҷо рафта буд, вайро «Хамук» ном буд... Пас он мардум, ки ба Бухоро монда буданд, ба наздики меҳтарони худ кас фиристоданд ва фарёд хостанд аз қабри Абрӯӣ. Он меҳтарон ва деҳқонон ба наздикии подшоҳи туркон рафтанд ва номи он подшоҳ Қарочурин Турк буд...» Ӯ писари худ – Шери Кишварро бо лашкари зиёд равон кард. Шери Кишвар ба Бухоро омада, дар Пойкент Абрӯӣро дастгир кард. Ӯ «бифармуд, то як ҷуволеро бузург аз қабти сурх пур карданд ва Абрӯӣро дар он ҷувол карданд, то бимурд». Баъд аз ин Шери Кишвар ҳокими вилояти Бухоро шуд ва ба гурезагон фармон кард, ки ба ҷойҳои худ баргарданд, чун «ҳар кӣ тавонгар буд ва деҳқони бузург буд, гурехта буд ва дарвешон ва фақирон монда буданд. Чун

³⁶ Бертельс Е.Э., 1960, с. 84–87; Стеблева И.В., 1965, с. 65–68.

³⁷ Л.Н. Гумилев менависад: «Деҳқонону тоҷирони Суғд аз хонҳои ҳокимии ғарбии тюркют (турк– Б.Ғ.) ин қадар неқӣ диданд, ки худашон тақияҳои мустаҳкамӣ тахт шуданд». Баъд дар бораи дар асри VII равнақу ривож ёфтаи иқтисодиёту маданияти Осиёи Миёна сухан ронда, ба чунин хулоса мерасад: «вале тамоми ин беҳбудӣ натиҷаи ба хони тюркют итоат доштани Суғд мешавад» (Гумилев Л.Н., 1967 а, с.152). Ин хулосаҳо (алалхусус, хулосаи дувум) ғояти хориқа мешавад, зеро ба фактҳо мутлақо ғайб аст. Л.Н. Гумилев аз мадракоти сарчашмаҳои таърихӣ дур меравад ва бар замми ин фаромӯш мекунад, ки ҳодисаҳои таърихиро фақат аз нуқтаи назари мубоҳизаи синфӣ таҳлил кардан даркор.

он қавм бозомаданд, он қавм, ки бечора монда буданд, хидматгорони он қавм шуданд. Ва дар миёни он қавм деҳқони бузург буд, он деҳқонро «Бухорхудот» гуфтандӣ, аз баҳри он ки деҳқонзодаи қадим буд ва зиёъ бештар ўро буд. Ва ағлаби ин мардумон кадеварон ва хидматгорони ў буданд».³⁸

Олимон ин ривоятро борҳо тадқиқу таҳқиқ карданд. Аввал ақидае пайдо шуд, ки ривоят афсонаи оддӣ аст ва дар он, эҳтимол, дарёи Зарафшон ташхис дода шудааст ва ё худ инъикоси ривоятҳои ниҳоят қадимтарини маскуншавии водии Зарафшон мебошад.

Э.Захау ва К.Иностранцев, ки машхуртарин донандагони таърихи қадими Осиёи Миёна мебошанд, ривояти мазкурро маҳз ҳамин тавр маънидод мекунанд. И.Маркварт бори аввал дар як қатор асарҳои худ³⁹ ақидаеро пеш ниҳод, ки дар ин ривоят воқеаҳои реалии таърихӣ инъикос шудаанд. Зиёда аз ин, вай исбот мекунад, ки дар ин ривоят суҳан аз муборизае меравад, ки туркҳоро Ҳайтолиён барои Суғд мебурданд, яъне суҳан аз воқеаҳои солҳои 60-уми асри VI меравад. Дар асоси чандин муқоисаҳо вай тахмин мекунад, ки Абрўй бояд яке аз шоҳони охири Ҳайтолиён бошад (дар омади гап, вай шакли «Абрез»-и ин номро қабул кардааст, дар яке аз дастнависҳо дучор мешавад).

С.П.Толстов ҳам фарзияи аҷибро пеш ниҳод. Ба ақидаи вай, ин воқеаҳо дар охири солҳои 80-уми асри VI рўй додаанд ва ба низову хархашаи дохили ҳокимии турк нисбат доранд, ки дар натиҷаи он туркҳо ба воҳаи Бухоро ба тарзи оммавӣ муҳочир шуда буданд. Вай таклиф мекунад, ки ашхоси ривояти Нишопурӣ бо ашхоси реалии ҳокимӣ, ки дар ҳамон давраҳо амал мекарданд, муқоиса карда шавад.⁴⁰ Вале ҳам дар фарзияи С.П.Толстов ва ҳам дар тахмини И.Маркварт ҷойҳои суғҳастанд ва фарзияи вай ҳарчанд ҷолиби диққат бошад ҳам, алҳол дурустии он исбот нашудааст. Аз эҳтимол дур не, ки ин воқеаҳо андаке сонитар, яъне дар солҳои 90-ум рўй додаанд⁴¹.

Ба он тавсифе, ки С.П.Толстов ба ҷараёни ҳодисаҳо додааст, розӣ шудан аз имкон берун мебошад, вале дар айнаи ҳол вай дуруст хулоса мебарорад, ки ин неҳзат хусусияти аёни иҷтимоӣ дошт. Дар ин мубориза ва умуман дар ҳама гуна мубориза нисбати этникӣ ҷиҳати ҳалқунанда нест. Муҳочирони оддии турк, ки дар ин кишвар сокин буданд ё сокин мешуданд, ҳамдаму ҳамрози суғҳиёни камбағал буданд. Ва баръакс, аёну ашрофи Суғд бо аёну ашрофи туркҳо аз як гиребон сар мебардоштанд. Ба ҳамин тариқ, мувофиқи ривояти Нишопурӣ ва як қатор дигар мадракот гуфтан мумкин, ки Осиёи Миёна арсаи муборизаи шадиди синфӣ буд ва сабаби ин мубориза ҳамин буд, ки деҳқонон меқўшиданд ба гардани аҳли озоди ҷамоат юғи истисмор андозанд.

³⁸ Наршахӣ, с. 5–7.

³⁹ Marquart J., 1901, s. 309; 1938, s. 147–148.

⁴⁰ Толстов С.П., 1948 а, с. 248 ва мобаъд.

⁴¹ Мандельштам А.М., 1964, с. 48.

2. ТАХОРИСТОН ДАР АСРИ VI – ИБТИДОИ АСРИ VIII

Маълумоти сарчашмаҳо дар бораи вазъияти Тахористон дар асри VI – ибтидои асри VIII

Номи «Тахористон» бори аввал дар як асари тарҷумавии соли 383 зикр мешавад.⁴² Маъхазҳои хитой ин мамлакатро «Тухоло» (T'ou-ho-lo, Tou-ho-l-o ё Tou-hoi-lo)⁴³ номидаанд.

Тахористон ноҳияҳои ҳозираи ҷануби Тоҷикистон, вилояти Сурхандарёи РСС Ўзбекистон ва ноҳияи шимоли Афғонистонро дар бар мегирифт. Аслан, Тахористони ибтидои асрҳои миёна аз ҷиҳати масоҳат ба Бохтари қадим хеле шабоҳат дошт.

Таърихи сиёсии Тахористони асрҳои VI–VII ниҳоят пурғалаён буд. Давлати буферии Ҳайтолиён, муборизаи зидди туркҳо ва ҳукмронии минбаъдаи онҳо, исёну шӯриш ва ҷангу ҷидолҳои дохилӣ таърихи Тахористонро басо мураккабу печдарпеч кардаанд. Лозим ба таъкид аст, ки ҷараёни зоҳирии таърихи Тахористон ба мо каму беш маълум аст, вале дарвоқеъ, он чизе ки мо медонем, гӯё танҳо сарлавҳаҳои китоби Тахористон мебошанд - мо хабар надорем, ки мазмуну мундариҷаи зери он ё ин сарлавҳа чӣ гуна буд, дар ин ё он ноҳияҳо чӣ гуна воқеаҳо ба вуқӯъ омаданд ва сабаб ҳамин ки дар маъхазҳо маълумот дар бораи ин таърих хеле кам аст. Бозёфтҳои нумизмати андаке маълумот доданашон мумкин – ҳангоми ҳафриёти Аҷинатепша ва Кофир-қалъа бисёр тангаҳои тахористонӣ ба даст омаданд, вале онҳо то ба ҳол тадқиқ нашудаанд.

Доир ба Тахористон чанд маълумоти маъхазҳоро зикр мекунем. Сон Юн ном сайёҳе ба Бо-хо (Вахон) омада будааст (соли 519). Вай менависад, ки кӯҳҳои ин ҷо осмонбӯс ва дараҳояш бетағ асту подшоҳи ин мулк дар шаҳре иқомат дорад, ки худаш бино кардааст. Сарулибоси мардум ниҳоят базебу шинам ва аксари он аз чарм. Иқлими кишвар беҳад хунук буда, мардуми оддӣ дар ғорҳо зиндагӣ мекунанд. Хусусан бўронҳои барфӣ зиёд мешудааст. Дар ҷануби мамлакат кӯҳҳои пурбарфи баланд воқеъ будаанд.

Сон Юн роҳашро давом дода, ба кишвари е-да – Ҳайтолиён расид, ки он Бадахшони ҳозира аст. Дар бораи кишвари Ҳайтолиён менависад, ки ин сарзамини обод асту аз пешӣ ҳар як хона ҷўйборе гузашта, тамоми сарзаминро шодоб менамояд (эҳтимол, ин рӯдҳои кӯҳӣ ва каналҳои обёрӣ бошанд). Либоси камбағалон аз пўст аст, вале боён либосҳои аҷоиб дўхта, бокарруфар мепӯшанд (масалан, либоси маликаи Ҳайтолиён фаши дарозе дошт, ки онро аз қафо канизони махсуси барои ҳамин кор таъиншуда бардошта мегаштанд). Дар ин кишвар қолинҳои беандоза калон ҳастанд (масалан, чунин қолинҳо дар борғоҳи шоҳи Ҳайтолиён будааст). Сангҳои қимматбаҳо шумор надоштаанд,⁴⁴ аспу шутур ҳам бисёр будааст. Пойтахти кишвар шаҳри Бадиия⁴⁵ мебошад (шояд ин ном талаффузи нодурусти Бадахшон бошад). Дар маъҳази соли 590-ум вилояти Бодочан зикр шудааст, ки ин, бешубҳа, Бадахшон мебошад.⁴⁶

⁴² Müller T. W. K., 1948, s. 575.

⁴³ Chavannes E., 1903, p. 155.

⁴⁴ Beal S., 1906, p. ХСII-ХСIII.

⁴⁵ Бичурин, II, с. 268–269.

⁴⁶ Мандельштам А. М., 1957, с. 101, 107.

Мадракоти солномаи Оли Суйшу ба ибтидои асри VII нисбат дорад. Вай низ аз Тухоло, яъне Тахористон ривоят мекунад, ки мардуми он бо ҳайтолиён «аралаш» будааст. Инчунин аз «сад ҳазор сарбозони қобили ҷанг» сухан меравад. Дар бораи полиандрия ҳам маълумот ҳаст.⁴⁷

Сайёҳи асри VII Союан-сзан (қарибии солҳои 639–645) умуман Тахористонро тасвир карда, дар бораи бисёр мулкҳои вилояти он хабар медиҳад ва андозаи масоҳати ин мулкҳо ва шаҳрҳоро меоварад. Вай аз шимол омада, аз Дарвозаи оҳанин (аз кӯҳҳои Бойсун) гузашта, ба Тухоло – Тахористон расидааст. Ба қавли вай, арзи Тахористон нисбат ба тўлаш се баробар зиёдтар будааст. «Наҳри аъзам (дар ин ҷо номи ҳамонвақтаи хитойи Амударё оварда шудааст) сарзаминро ба самти ғарб бурида гузаштааст». Ба гуфти Сюанс-зан, ба оли шоҳони Тахористон кайҳо қирон омада буд, бинобар ин якчанд ҳокимон дар маҳалҳои алоҳида зўран ба сари ҳукумат баромаданд. Сарзамин аз рӯи сарҳадҳои табиӣ ба 27 мулк тақсим буду ҳамаи онҳо ба туркҳо итоат дошт. Иқлим ба назари сайёҳ басо нарму серрутубат намудааст. Сарулибоси мардум асосан пахтагӣ ва баъзан пашмӣ буд. Забони онҳо аз забони халқҳои ҳамсоя хеле фарқ дошт. Дар хатти онҳо асосан 25 ҳарф буд (ин хитой, ки ба хатти иероглифӣ одат карда буд, тамоман моту мабхут мондааст, ки бо роҳи таркиби ҳамин 25 ҳарф тамоми ашёву мафҳумотро ифода кардан мумкин будааст). Тахориён аз чап ба рост менавиштаанду мехонданд. Адабиёти онҳо бой буда, нисбат ба тамоми адабиёти мавҷудаи Суғд бештар буд. Дар тиҷорат тилло ва нуқраро истифода мебарданд. Тангаҳои онҳо аз тангаҳои мамлакатҳои ҳамсоя фарқ дошт.⁴⁸

Сипас, Сюан-сзан хеле мухтасар мулкҳои асри VII тасвир мекунад, ки дар ҳайъати Тахористон буданд. Аз ҷумлаи онҳо Да-ми (Тирмиз) ва Чи-о-ян-на (яъне Ҷағониён вилояте, ки шимолу шарқи водии Ҳисорро дарбар мегирифт) зикр шудааст. Масоҳати пойтахти Ҷағониён нисбат ба пойтахти Тирмиз ду баробар хурдтар будааст. Инчунин Шу-ман, яъне Шумон ном бурда мешавад, ки дар асрҳои миёна ноҳияҳои марказӣ ва шарқии водии Ҳисор чунин ном дошт ва аз афти кор, дар асри VII масоҳати бештареро фаро мегирифт ба ҷануб то ба Кофарниҳон тўл мекашид. Махсусан қайд карда мешавад, ки шоҳи Шумон турк буд. Шумон бо Сзюй-хэ-ян-на (Қабодиён) ҳамсарҳад ва пойтахти он (номаи зикр нашудааст) тақрибан баробари пойтахти Ҷағониён буд. Дар шарқи Қабодиён вилояти Хо-ша (Вахш) ҷой дошт. Тўли ин вилоят нисбат ба арзаш дуним баробар зиёдтар буд. Пойтахти он аз пойтахти Тирмиз монданӣ надошт. Шарқтари Вахш мулки Кэ-до-ло (талаффузи қадимаи Kuettuet Хутгал (Хатлон))⁴⁹ ҷойгир буд, дар шарқ ин мулк бо кӯҳҳои Сунлин (Помир) ҳамсарҳад аст ва он кишварест, ки нисбат ба тамоми мулкҳои мазкур калонтар мебошад. Пойтахти он баробари пойтахти Тирмиз буд.⁵⁰ Ба муносибати Хатлон боз дар бораи ду вилояти дигар гап задан даркор. Яке аз онҳоро Сюан-сзан Оли-ни меномад ва он дар ҳар ду соҳили Панҷ ҷойгир буду шаҳри асосиаш хеле калон ҳисоб мешуд. Вилояти дигар По-ли-хо аст ва

⁴⁷ Бичурин, II, с. 286.

⁴⁸ Beal S., 1906, I, p. 37–38; Chavannes E., 1903, p. 196. Дар масъалаи хатти Тахориён мо дар боби боло таваққуф карда будем. Фақат ҳаминро илова карданем, ки муаллифи асри XII Самъонӣ аз Вашгирд (Висагирд, қарибии Файзобод) сухан ронда менависад, ки: «то ислом ин ҷо ҳуруфе буд маълум ва мазбур дар кутуб» (Самъонӣ, варақи 576 б; Бартольд В.В., 1964, с. 469)

⁴⁹ Bailey H. W., 1937, p. 886.

⁵⁰ Beal H. S., 1906, I, p. 38–41.

он ҳам мисли О-ли-ни дар сарзамини Тухоло ҷой дошт. Шаҳри асосии ин вилоят ҳам хеле калон буд.⁵¹ С.Бил По-ли-хоро ҳамон Фархор мегӯяд, ки дар харитаи Вуд қайд шудааст (атрофи Кӯкҷӣ)⁵². Маркварт ҳам ин гапро баҳснопазир мешуморад⁵³. А.М.Беленицкий исбот кард, ки И.Маркварт ғалат рафтааст ва хулосаи дуруст баровард, ки гап дар бораи Фархоре меравад, ки дар соҳили рости Панҷ воқеъ аст (ҳозира райони Фархори Тоҷикистон). Дар масъалаи О-ли-ни ҳаминро гуфтаи лозим, ки ин бешубҳа, Архони муаллифони асри миёна мебошад ва дар ҳамон давраҳо дар соҳили рост ҷой дошт.⁵⁴ Ғайр аз ин, мулкҳои Сзуй-ми-то (Қумод, ки дар ким-куҷои ноҳияи Қаротегину Дарвозу Ванҷ воқеъ буд), Ши-си-ни (Шуғнон), Бодочуанна (талаффузи қадимааш *puat-d'ak-tsitang-nā* (Бадахшон) ва Домоситеди (Вахон) номбар мешавад. Пойтахти Домоситеди Хунтодо⁵⁵ буд. Гуфта мешавад, ки иқлими ин маҳал ниҳоят саҳт аст. Масалан, дар бораи Домоситеди⁵⁶ навиштаанд, ки замини онро кӯҳҳои пасту баланд чок кардаасту сатҳи он регзор ва санглох мебошад. Дар ин маҳал тундбодҳои сарди ҷонситон бо қувваи даҳшатоваре мевазиданд. Ба қавли Сюан-юзан, дар Вахон андак гандуму лӯбиё мекиштанд. Вай аспҳои ҷойдориро бисёр таъриф мекунад – онҳо хурд бошанд ҳам, бағоят пуртоқат буданд ва масофаҳои зиёдро тай карда метавонистанд. Либоси мардум папмӣ буд.

Дар айнаи тасвири Шуғнон гуфта мешавад, ки дар ин ҷо гандум, лӯбиё ва ҳатто камтар шолӣ мекоранд. Либоси шуғнониён аз чарм ва папм буд. Хати ин ҷо ба хати тахориён монанд бошад ҳам, вале забони шуғнониён аз онҳо фарқ доштааст.⁵⁷

Сюан-сзан пойтахти Тахористон По-хо (Балх)-ро тасвир мекунад, ки он қалъаи дастнораси нисбатан камодаме буд; ғайр аз ин вай дигар ноҳияҳоро, ки дар соҳили чапи Тахористон (дар ҳоки ҳозираи шимолӣ Афғонистон)⁵⁸ ҷой доштанд, тасвир мекунад.

Мувофиқи мадраки таърихи Тан – маъхази нимаи дувуми асри VII ва аввали асри VIII тахориён ҳамроҳи Ҳайтолиён зиндагӣ мекарданд ва ҳаёти муқимӣ ба сар мебуданд⁵⁹. Дар Шуғнон қароргоҳи шоҳ аввал шаҳри Куҳон буд, сонитар вай дар водии ҳуногуни байни кӯҳҳо зиндагӣ мекардагӣ шуд. Тарҷумаи Н.Я.Бичурин чунин аст.⁶⁰ Э.Шаванн матни мазкурро дигар ҳел ҷамъидааст: «Аввал пойтахт дар шаҳри Куҳон буд, сипас (мардум) дар дараҳои кӯҳӣ маскун шуданд». Дар панҷ водии калон панҷ волии соҳибхитёр

⁵¹ Beal H.S., 1906, II, p. 289–290.

⁵² Beal H.S., 1906, I, p. 42, N. 140; ниг. инчунин: Минаев И., 1979, с. 65,

⁵³ Marquart J., 1901, 234.

⁵⁴ Беленицкий А.М., 1950, с. 110.

⁵⁵ Дар бораи ин муқоисаҳо ниг.: Мандельштам А. М., 1957, с. 109 ва мобаъд.

⁵⁶ Номи «Домоситеди» тобиши санскритӣ дорад ва И.Маркварт ҳам диққати муҳаққиқонро ба ин ҷалб намуда, тахмин карда буд, ки Домоситеди таъбири истилоҳи санскритии *Dharmasthiti*, яъне «манзили ақоиди [буддой]» мебошад. Вале И.Маркварт фикрашро давом дода менависад, ки ба гумон аст даирҳои хилвати буддоии Вахон бо ин дабдаба пойгоҳи дини буддой ном гирифта бошанд. Эҳтимол, ин ном яке аз синонимҳои санскритию буддоии номи маҳаллии Вахон мебошад (Marquart J., 1901, s. 225). Ин фарзияи И.Маркварт хеле ҷолиби диққат аст.

⁵⁷ Beal S., 1906, p. 291–296.

⁵⁸ Beal S., 1906, p. 42–48; II p. 285–292.

⁵⁹ Бичурин, II, с. 321.

⁶⁰ Дар ҳамон ҷо, с. 333.

менишасту ҳамаи онҳоро якҷоя «панҷ шин» меномиданд. Мувофиқи хабари маъхаз, зироаткорӣ вучуд надоштааст.

Дар бобати Вахон таърихи Тан фақат гапҳои Сюан-сзанро такрор мекунад, масалан, ин таърих ҳам мегӯяд, ки чашми мардуми ин ҷо кабуд аст ва ғ. Вале бар хилофи Сюан-сзан маъхаз номи қароргоҳро дигар гуфтааст ва он Сайгаһэн мебошад аз шимолгари ин шаҳр дарёи Уху (Панҷ) мегузаштааст⁶¹. И.Маркварт талаффузи қадимии ин номро дар назар дошта, тахмин кард, ки ин шаҳр бояд Ишқошим⁶² бошад, пас дар ҳамон давраҳо пойтахти Шуғнон дар соҳили чапи дарё воқеъ будааст. Э.Шаванн⁶³ ва дигар олимони ба ин фикр розианд. Ва он фикр, дар ҳақиқат, тамоман дуруст менамояд.

Инчунин тасвири Хатлон ҳаст, ки дар он давраҳо вилояти калоне буд. Пойтахти он Се-чу-кан ном дошт ва он қароргоҳи подшоҳ ҳисоб мешуд. Мамлакат аз аспҳои олиҷаноб ва палангҳои зардмӯй эҳтимол, шер ё бабр бошад, бой буд. Дар охир хабар дода мешавад, ки дар ин вилоят чор кӯҳи намак ҳаст⁶⁴ ва дар ҳақиқат, ҳоло ҳам дар қарибии Восеъ Хӯча Мӯъмин ном кӯҳи калони намак ҳаст.

Хой Чао ном дигар дарвешӣ буддой, ки соли 726 ба Осиёи Миёна омада будааст, дар бораи Тахористон чунин маълумот медиҳад. Мамлакатро арабҳо забт намуданд. Подшоҳ аз онҳо гурехта, дар Бадахшон паноҳ бурдааст. Забони мардум аз забони дигар мамлакатҳо фарқи калон дорад ва андаке ба забони Каписа монанд аст. Барои сарулибос пашмина ва газворҳои пахтагиро истифода мебаранд. Дар сарзамин шумораи шутуру гӯсфанд, ҳаҷиру асп ва масоҳати пахтазору тоқзор зиёд аст. Хӯроки маъмули мардум аз ҳамир мебошад. Мардон сару ришу мӯйлаби худро метарошанд, занон баръакс, мӯйҳои дароз доранд. Подшоҳ, аёну ашроф ва мардум пайрави тариқати хиноёнии мазҳаби буддой мебошанд, дайру роҳибон зиёданд⁶⁵. Дар Тахористон даҳ, панҷ, се ё ду бародар як зани умумӣ доранд⁶⁶ – ин ахбор далели ҳамин, ки дар ин ноҳияҳо полиандрия расм будааст, ки он бо сукунати ҳайтолиён алоқаманд мебошад.

Дар Хатлон (Хой Чао ин кишварро ҳам чунон тасвир кардааст, ки аксари нуктаҳои он ба тасвири умумии Тахористон қариб як аст) низ подшоҳ аз туркҳо буду нимаи мардум ху, яъне ҷойдорӣ, нимаи дигараш туркҳо. Мамлакат дар дасти арабҳо мебошад. Як қисми мардум ба забони тахорӣ, қисми дигар ба туркӣ ва боз як қисм ба шеваи маҳаллӣ гап мезананд. Дар Хатлон шу-тур, ҳаҷир, гӯсфанд, асп, гов, ҳар ҳаст; пахта мекоранд, тоқ мепарваранд, газвори пашмин мебошанд. Сарулибоси мардум аз газвори пахтагин ҳам мешавад, бисёриҳо пӯстин мепӯшанд. Сару рӯи мардон тарошида, занон кокул-дароз. Подшоҳ, аёну ашроф ва мардум пайрави тариқати хиноёнии мазҳаби буддой мебошанд, дайру роҳибон бисёранд.

Дар Вахон подшоҳ заиф асту ба арабон дастнигар ва ҳар сол ба онҳо ба тариқи боҷ шоҳӣ медиҳад. Вахониён дар водиҳои кӯҳӣ дар кулбаҳои тангу торик ва дар ғорҳо зиндагӣ мекунанд. Аксари мардум қашшоқ аст. Пӯстину чакман мепӯшанд, сарулибоси подшоҳ шоҳию пахтагин. Забони мардум аз забони мардуми ноҳияҳои ҳамсоя фарқ дорад. Фақат нони танӯрӣ ва хӯроки

⁶¹ Дар ҳамон ҷо, с. 323–324; Chavannes E., 1902, p. 162–165.

⁶² Marquart J., 1901, S. 224.

⁶³ Chavannes E., 1901, p. 165, N 1.

⁶⁴ Бичурин, I, с. 236.

⁶⁵ Fuchs W., 1930, S. 449.

⁶⁶ Дар ҳамон ҷо, S. 452.

хамирӣ меҳӯранд. Ин сарзамин бениҳоят хунук аст, нисбат ба дигар ҷойҳо хеле хунуктар. Дар кӯҳҳо ягон гиёҳу набот нест. Гӯсфанду гов (зоти резан ҷойдорӣ) ва аспу хачир ҳаст. Дар бораи эътиқоди мардум айнан ҳамон гапҳоеро мегӯяд, ки дар ҳаққи мардуми Хатлон гуфта буд.

Сайёҳ инчунин дар бораи «Нӯҳ мулки Шигинон» (Шуғнон) хабар медиҳад. Дар яке он малике бо лашкари худ меистод. Малики Шуғнон ба шоҳи Вахон тобеъ аст. Иқлими мамлакат бениҳоят хунук буда, ҳуди он дар мобайни кӯҳҳои пурбарф ҷой дорад. Гӯсфанд, асп, гов ва ҳар ҳаст. Шоҳ ва аъёну ашроф либосҳои пахтагин доранд, пӯстин мепӯшанд; мардуми оддӣ аз пӯстак либос медӯзанд ва гоҳо чакман мепӯшанд. Забони онҳо аз забони мардуми атроф фарқ дорад. Дар Шигинон оини Буддо расм нест. Инчунин ривоят мекунад, ки шоҳ барои тороҷи қорвони тоҷирон дастаҳои махсус мефиристодааст.⁶⁷

Таърихи сиёсӣ

Мо дар боло нақл карда будем, ки дар аҳди Туншаху (вафоташ соли 630) ҳокимии ғарбии турк Тахористонро забт намуд. Сюан-сзан, ки андаке баъди ин воқеаҳо ба ин ҷойҳо омадааст, волии туркҳоро дид.⁶⁸ Мувофиқи хабари маъхазҳои арабии форсӣ волии ин ҷо унвони ҷабғӣ ё ҷабғӯро дошт, ки он ябғу⁶⁹ аст. Таърихи мулкҳои ҳайъати Тахористонро маъхазҳо беандоза муҳтасар баён мекунанд.

Яке аз мулкҳои пуриқтидори Тахористон Хатлон буд.⁷⁰ Дар ин мулк, ба ҳар ҳол дар ҳудуди асрҳои VII–VIII, оли маҳаллие ҳукм мерондааст ва яке аз намояндагони он шоҳи Хатлон буд, ки номашро Табарӣ Ассабол⁷¹ гуфтааст. Шояд ин ном муарраби ҳамон номи туркиест, ки дар дигар маъхазҳо Шаболо омадааст.⁷² Хой Чао, ки дар аҳди Ассабол ба Осиёи Миёна сафар карда буд, рӯйрош менависад, ки шоҳи Хатлон аслан аз туркҳо буд.⁷³ Ассабол аз охири асри VII то ибтидои солҳои 30-юми асри VIII Хатлонро идора мекард. Маъхазҳои араб ўро малик меноманд. Варосати тахт тартиби махсус дошт. Табарӣ аз забони Ассабол мегӯяд, ки тартиби варосати тахтро риоя кардан зарур будааст.⁷⁴

Аз афти қор, вай аслан турк (ё туркшуда) бошад ҳам, намояндагони он унвони эронӣ – «Хатлоншоҳ» ё «Шери Хатлон»-ро доштанд, дар маъхазҳои арабӣ онҳо одатан малик номида мешаванд.⁷⁵ Дар айни ҳол онҳо мутеи ҳокимони умумитахористонӣ буданд. Дар як зиёфати волии араб - Қутайба ибни Муслим ҳокими умумитахорис- тонӣ ва чанд ҳокимони мартабаашон пастрар, аз ҷумла, Ассабол иштирок доштанд. Ин ҳокимон ҳокими умумитахористониро дида гуфтаанд: «Агарчанде вай душмани ман аст, вале меҳтар аз ман. Вай малик асту ман бандаи вай».⁷⁶

⁶⁷ Дар ҳамон ҷо, S. 452–453.

⁶⁸ «The life of Hsuan-Tsang», 1959, p. 48–49.

⁶⁹ Marquart J., 1901, S. 69.

⁷⁰ Ставиский Б. Я., 1957, б. 89.

⁷¹ Табарӣ, II, 1040 ва мобаъд; 1152 ва мобаъд; 1583.

⁷² Marquart J., 1901, S. 303.

⁷³ Fuchs W., 1938, S. 452.

⁷⁴ Табарӣ, II, с. 1618.

⁷⁵ Marquart J., 1901 S. 301; Chavannes E., 1903, p. 168, Беленицкий А.М., 1950 а, с. 117.

⁷⁶ Муфассалтарин: Беленицкий А.М., 1950 а, с. 112–113.

Маъхазҳои аввали асри VIII хабар медиҳанд, ки подшоҳи Хатлон 50 ҳазор лашкар таҳия карда метавонад (мисли ҳокимони Шумон, Қубодиён, Шугнон, Вахон барин мулкҳо),⁷⁷

Таърихи подшоҳони минбаъдаи Хатлонро И.Маркварт ва алалхусус, муфассал А.М.Беленицкий ва О.И.Смирнова тадқиқ кардаанд.⁷⁸ Ба зикри батафсили ҷузъиёти таърихи оли Хатлон ҳоҷат нест, зеро то ба ҳол мадракоти маъхазҳои гуногунизабон ба ҳам мувофиқ карда нашудаанд.

Дар бораи таърихи дигар мулкҳо ҳам маълумот ҳаст. Катибаи дар боло зикршудаи Афросиёб, ки ба Самарқанд омадани ҳайъати сафоратро хабар медиҳад, хеле ҷолиби диққат мебошад. Сафир мегӯяд, ки аз Тўронтош – «шоҳи Чағониён» омадааст. Муҳаққиқи суратҳои рӯи девори Афросиёб В.А.Лившиц тахмин мекунад, ки ин тасвирот на сурати ҳуҷҷатии таърихи расмӣ шояд Суғд, балки инъикоси сюжети фолклорӣ мебошад. Модоме чунин бошад, катиба он гуна маъхазе нест, ки воқеаро аниқ тасвир намояд. Вале ҳамин ҳам бошад, аз ин катиба шамоли он воқеаҳои реалие меояд, ки эҳтимол, дар нимаи дувуми асри VII ба вуқӯъ омада буданд.

Пас аз он ки мо ин ақидаи худро изҳор намудем, муҳаққиқи суратҳои Афросиёб Л.И.Албаум онро гарму ҷўшон тарафдорӣ кард. Вай ба напри русии китоби мо истинод карда, чунин навишт: «Баъди аниқ шудани катибаҳо ва пурра ҳафриёт шудани толор мо ба чунин хулоса омадем, ки мавзӯи суратҳо воқеаҳои муайяни таърихро инъикос менамоянд. В.А.Лившиц ҳам баъдтар ба чунин хулоса омад».⁷⁹

Маъхазҳо ишорат мекунанд, ки Ҳайтолиён Чағониёнро соҳиб буданд⁸⁰. Дар ибтидои асри VIII, аниқтараш, соли 719 малики Чағониён Тиши Якчашма буд ва маъхазҳои арабӣ мегӯянд, ки худи ҳамин одам дар айни ҳол ябғуи Тахористон буд⁸¹. Аҷоибаш ҳамин, ки ин ном, бешак, эронӣ аст ва дар забони бохтарӣ ситораи Сириус чунин ном дошт⁸². Унвони маликҳои Чағониён «Чағонхудот» буд⁸³.

Гуфтан мумкин не, ки Тахористон умуман давлати мутамарказ буд, зеро дар сари ҳар як мулк ё ҳоким ё малике менишаст ва аниқтараш Тахористонро иттиҳоди давлатҳои қариб соҳибхитӣ номидан дурусттар мебуд. Аз дараҷаи соҳибхитиёрии онҳо ҳамин низ шаҳодат медиҳад, ки онҳо ҳам ба мамлакатҳои ҳамсоя ва ҳам ба мамлакатҳои дургарин ҳайъати сафорат мефиристоданд.

Дар бораи сохти дохилии ин давлатҳо амалан ягон маълумот нест. Дар қисси Суғд тахмин кардан мумкин, ки дар Тахористон ҳам идораи мукаммали маъмурӣ вуҷуд дошт. Дар катибаи суғдӣ Афросиёб унвони сафири Чағониён «дабирпат» (дабири котибон) навишта шудааст. Вале аз эҳтимол дур нест, ки сафир, дар ҳақиқат, соҳиби мансаби баландтар, масалан, соҳиби мансаби вазири бошад.⁸⁴

⁷⁷ Chavannes E., 1903, p. 200-201; О.И. Смирнова (1969, с. 218) барғалат «панҷсад ҳазор» навиштааст.

⁷⁸ Marquart J., 1901; Беленицкий А.М., 1950 а; Смирнова О.И., 1969.

⁷⁹ Альбаум Л.И., 1975, с. 55–56.

⁸⁰ Chavannes E., 1903, p. 223.

⁸¹ Дар ҳамон ҷо, p. 226–227.

⁸² Лившиц В.А., 1962 б, с. 40, эзоҳи 75.

⁸³ Marquart J., 1901, S. 226.

⁸⁴ Лившиц В.А., 1965 б.

Обёрй. Хоҷагии қишлоқ

Аз афти кор, аксарияти мардуми Тахористон машғули зироат буд. Дар ривояти Сон Юн (ниг. ба боло) ба вучуди обёрй ишорате ҳаст. Албатта, дар водӣ шабакаи мукаммали обёрй буд: дар ноҳияҳои баландтар лалмикорӣ мекарданд. Ҳафриёти археологӣ имкон доданд тасаввур шавад, ки дар таҳияи шабакаи обёрй чӣ қадар меҳнати зиёд сарф мешудааст. Мувофиқи кашфиёти Т.И.Зеймал, дар давраҳои қадим ва дар асрҳои миёна чор канали магистралӣ кофта шудааст, ки аз Вахш об мегирифтанд. Дар замоне, ки мавриди диди мост, канали Кофир аҳамияти махсус дошт.

Боқимондаи ин канал дар соҳили чапи Вахш, 2,5 км ғарбтари посёлкаи ҳозираи Калининобод, падида омад. Канал аз Вахш сар шуда, то як масофаи муайян оби худро ба ҷое тақсим накарда ҷорӣ мешуду то ба деҳаи Мардот мерасид (заминҳои совхозии ба номи Кирови райони Қўрғонтеппа) ва аз он ҷо тағ-тағи тепшаҳои канории водӣ ба ҷануб тоб меҳўрд. Дар ин ҷо маҷмӯи ёдгориҳо (иборат аз 16 объект) ёфт шуд. Маркази ин маҷмӯи ёдгориҳо димнаи Чоргултеппа мебошад, ки дар ибтидои асрҳои миёна шаҳри қалъабанди мустаҳкам буд ва андаке дуртар аз он دائири буддоии Ачинатеппа ҷой дошт. Канал боз ҷанубтар рафта аз паҳлуи фалоти Оқғозӣ гузашта меравад. Аз ин ҳам ҷанубтар канал ба пасту баландии маҳал мутобик шуда, ба ғарб тоб меҳўраду ба тарафи тепшаи Қизилтумишўқ ҷорӣ мешавад. Дар ин ҷо боқимондаи бошишгоҳҳои калон ёфт шуд, ки дар ибтидои асрҳои миёна вучуд дошт. Баландии девораҳои канал 1,5–2 м, бари маҷроаш то 6 м, махсусан намуди канал, ки дар 4–5 км ҷанубу ғарбтари Бешкаппа зоҳир аст, ҳайратангез мебошад. Дар ин маҳал канал бояд аз пастхамӣ мегузашт. Инак, бинокорон дар ин пастхамӣ аввал дарғоти азиме бардоштанду баъд аз болои он канал гузаронданд. Баландии ин дарғот қариб 8 м, бари таҳкурсии он то 50 м ва бари маҷрои канал, ки аз болои он мегузашт, 13–15 м буд. Ҳатто дар айёми мо ин гуна иншоот касро моту мабҳут мекунад. Баъди ин канал боз ба ҷануб ҷорӣ шуда, замини бисёр маҳалҳоро шодоб менамуду то ба атрофи райони Қумсангири ҳозира мерасид ва ба ҳамин тариқ, қисми асосии водии Вахшро бурида мегузашт.

Ду хусусияти ин каналро махсус таъкид кардан даркор: якум, канал аз ҷойҳои болотари доманаи тепшаҳо мегузашт ва нисбат ба сатҳи водӣ болотар меистоду имкон меод, ки оби канал бо ҷўйборҳо ба тарафи дилхоҳ ҳудуд ҷорӣ шуда равад. Дувум, бинокорони қадим роҳи каналро чунон муайян кардаанд, ки боварии кас намеояд. Роҳи канали ҳозира, ки инженеру ирригаторҳои баландхисос бо ёрии аэрофотосуратгирӣ ва асбобу афзори ниҳоят дақиққору мукамалтарини ҳозиразамони геодезӣ муайян кардаанд, аз рӯи самти худ ба самти роҳи канали қадима қариб ё комилан мувофиқ меояд.⁸⁵

Ба ҳамин тариқ, ҳанўз дар давраҳои қадим барои муайян кардани самти дурусти Кофирканал барин иншоотҳои мураккаби калон тарзу усулҳои махсусу пурсамари кор вучуд дошт.

Киштукор бо асбобу афзори ниҳоят содда анҷом дода мешуд. Замиро бо омочи позадор меронданд ва дар Ачинатеппа позай оҳанӣ ёфт шудааст. Дигар аслиҳаи зироаткорӣ белу каланд буд. Пораи доси оҳанин дар Мунчиктеппа ба даст омад (райони Шаҳртўз). Гандумро дар дастос ва ҳованҳо орд мекарданд ва бисёр ҳовану дастосҳои хурду калон ёфт шуданд (ҳангоми ҳафриёти архео-

⁸⁵ Дар бораи тавсифи муфассали канали Кофир ва ёдгориҳои атрофи он ниг.: Зеймалъ Т.И., 1962; Литвинский Б.А. ва Зеймалъ Т.И., 1964; Зеймалъ Т.И., 1971, с. 39-47.

логй дар поёноби Кофарниҳон, дар водии Вахш Сурхондарё). Чунончи, дар дигар ҷойҳои Осиёи Миёна дар ин ҷо ҳам осӣб бояд бисёр бошад.

Дар бораи анвои зироат мо мадраки муфассал дорем. Дар даштҳо ғалла мекиштанд, лӯбиё мекориданд. Махсус таъкид карда мешавад, ки сифати пахтаи ин ҷо хеле хуб аст (дар омади гап, эҳтимол дар ин маврид сифат ба газворҳои пахта нисбат дошта бошад). Дар ин сарзамин тоқзор бисёр буд, як миқдор шолӣ ҳам кориди мешуд.⁸⁶

Ривоят ҳаст, ки соли 677 ябғуи турк ангури навъи махсуси донаҳои дароз-дарози чилликмонанд фиристода буд⁸⁷ (шояд аз Тахористон бошад?). Аз Тахористон, инчунин бисёр гиёҳҳои нодири доруй меоварданд.⁸⁸

Мадракоти археологӣ маълумоти маъхазҳои хаттиро тасдиқ менамоянд. Бисёр будани ҳовану дастос далолат мекунад, ки вазни қиёсии кишти ғалла хеле зиёд буд. Дар Балаликтеппа (дар қарибии деҳаи Анҳори вилояти Сурхондарёи РСС Ўзбекистон) мавиз ёфт шуд. Ғайр аз ин дар ин ҷо донаҳои гандум, арзан, мош, донаҳои шафтолу, зардолу, олу, тухми ангур, харбуза, тарбуз, пӯстлохи чормағз, pista, бодом, ғўза ба даст омад.⁸⁹

Аспҳои Тахористон хеле машҳур буд. Аз афти кор, якчанд зоти асп буд – аспҳои резачусса, вале ниҳоят пурбардошти кўҳӣ, ки масофаҳои зиёдро тай карда метавонистанд, инчунин зоти аспҳое, ки махсус барои ҷойҳои ҳамвор мувофиқ буданд. Дар бораи асп достонҳо мегуфтанд; ҳатто ба як навъ аспҳои осмонӣ эътиқод ҳам буд ва ин аспҳо саравлоди ҳамаи аспҳое будаанд, ки дар айёми ровиён вучуд доштанд.

Ғайр аз асп шутурҳо ҳам номбар шудаанд. Барои боркашӣ хаҷиру аспу⁹⁰ харро истифода мебарданд. Дар сарзамин подаҳои сершумори гову рамаҳои гўсфандон буд, ки ба ин на фақат бевосита ҳуди Хой Чао ишорат кардааст, балки ахбори зиёди сарчашмаҳо оид ба сару либоси паҳмӣ ва қолинҳои паҳмӣ далели ин аст.

Хунармандӣ ва тиҷорат

Дар Тахористон конковӣ хеле ривож дошт. Аз рӯи хабари сайёҳон ва маълумоти содироти ин ё он мол⁹¹ мо медонем, ки дар ин сарзамин сангҳои қиматбаҳо ва аз афти кор, пеш аз ҳама, лаъли машҳури Бадахшон, инчунин лоҷувард ва дигар хел сангҳои нимқиматбаҳо ва қиматбаҳо истихроҷ мешуд. Сон Юн навиштааст, ки дар Тахористон сангҳои қиматбаҳо шумор надорад. Санги та-пао истихроҷ мешуд, ки онро ақиқи сўхта⁹² тарҷума мекунанд, вале Шефер дуруст мегўяд, ки ин ақиқи сўхта не, балки «корнелиан» ном сангест ва аз ин санг ашӣ зиёд низ сохта мешуд. Инчунин намак ҳам истеҳсол мекарданд⁹³. Аз намаксанг баъзе асбобу анҷом месохтанд. Масалан, дар Балаликтеппа ҳайкалчаи шутур ба даст омад, ки аз як пора намаксанги гулобӣ тарошида шудааст. Намак, эҳтимол, чизи муқаддас ҳам ҳисоб мешуд, ба ҳар ҳол, нисбат ба Эрони сосонӣ дар ин бобат ҷои шубҳа нест, зеро дар маросими қасами ботантанаи шоҳони сосонӣ намак чун рамзи садоқат кор фармуда

⁸⁶ Ханўз Страбон (XV, I, 8) қайд кардааст, ки дар Бохтар шолӣ мекоранд.

⁸⁷ Schafer E.H., 1963, p. 142.

⁸⁸ Бичурин, II, с. 321.

⁸⁹ Альбаум Л.И., 1960, с. 67–68, 101.

⁹⁰ Дар бораи истилоҳоти ин соҳа ниг.: schaftr E.H., 1963, p. 76.

⁹¹ Schafer E.H., 1963, p. 222, 230–235.

⁹² Бичурин, II, с. 321.

⁹³ Дар ҳамон ҷо, с. 326; ChavannesE., 1903, p. 167.

мешуд. Л.И.Албаум қайд кардааст, ки мувофиқи хабари сарчашмаҳои хаттӣ дар маслаки халқҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла, Ҳайтолиён намак, эҳтимол, чун як чизи рамзӣ эътибор дошт.⁹⁴

Гарчанде мадракоти бевосита набошад ҳам, дар асоси маҷмӯи маълумотҳо роҷеъ ба Тахористон гуфтан мумкин, ки дар ин ҷо аз тилло сар карда⁹⁵ (барои сохтани ашӯи заргарӣ, зинату ороиши ҳайкалу муҷассамаҳо ва ғ.), то оҳан (барои сохтани асбобу анҷоми меҳнату рӯзгор, яроқу аслиҳа, зиреҳу ҷавшан) маъданиёти гуногун истихроҷ мешуд. Маълум, ки корхонаву устохонаҳои гуногуни оҳангарӣ дар амал буданд. Дар он айёми пур аз ҷангу ҷидолҳои нотамоми беохир дар ҳунармандӣ яроқу аслиҳасозӣ мақоми муҳим дошт ва истеҳсоли он хеле равнақу ривоч ёфта буд. Аз маъхазҳои хаттӣ воқиф мешавем, ки дар асрҳои V–VII аҳли Тахористон бо камон, найза, ҷўпин, гурз ва шамшер мусаллаҳ буданд. Тани сарбозонро «зиреҳи балхӣ» ном зиреҳи баландсифати бофта муҳофизат мекардааст.

Материалҳои археологӣ ва иконографӣ имкон медиҳад, ки ин маълумот каму беш тафсил дода шавад. Тахориёни ҷанговар ғайр аз камони муқаррарӣ камони мураккаб доштанд.⁹⁶ Тиру камон пайкони вазнини оҳанини сепарра дошту баъзан неши он ба ду тақсим мешуд. Инчунин пайконҳои калони сепаррае низ буданд, ки дар нўги найза шинонда мешуданд.⁹⁷ Аз рӯи расми тахористонии деворҳо маълум, ки мардон дар камар ханҷаре ҳамоил кардаанд. Филофи ханҷар баъзан бо пулакчаҳои тиллоӣ хотамкорӣ шудааст. Аёну ашроф низ шамшер гирифта мегаштанд, вале ҷӣ гуна будани он маълум нест.

Дар маишати аёну ашроф ҷому қадаҳои тиллоӣю нуқра бисёр истифода мешуд. Шакли ин ҷому қадаҳо бағоят нафису нозук буда, баъзеи онҳо пояи дарозу борики пурнақшу нигори серпечуб ё таги суфтаву сайқалии хурде доштанд ва танаи ҳуди он ҷому қадаҳо пур аз рахҳои амудӣ мебошад (қадаҳои рах-рах ном гирифтани онҳо аз ҳамин ҷост), лаби онҳоро бошад, ҳошияву лаблӯлаҳои мудағвар зинат меод. Шакли баъзеи онҳо ниҳоят мураккаб мешуду нақшҳои кандакорӣ зиёде дошт.

Дар гардани одамоне, ки дар рӯи девори Балаликтеппа тасвир шудаанд, шаддаҳос менамоянд, ки аз тангаҳо таркиб ёфтаанд, дар дасти онҳо дастпона ва дар ангуштон ангуштаринҳо ба назар мерасанд. Дар гўши одамони рӯи сурати девори Балаликтеппа ва дар гўши аёну ашрофи Аҷинатеппа гўшворҳои мураккаб ҳаст. Археологҳо дар айни ҳафриёт ангуштаринҳои оҳанин ё хотамкоришуда, дастпонаҳо ва дигар ашӯи зебу ороиш меёбанд.⁹⁸ Инчунин асбобҳои хеле дилкашу хушнамои мисин ҳам буданд – масалан, ин гуна машрабаҳои мисин дар Балаликтеппа ёфт шудааст ва дар рӯи онҳо нақшҳои басо реалистонаи филҳо менамояд.⁹⁹

Мо инчунин аз маҳсулоти ниҳоят хушсифату олиҷаноби заргарони Тахористон воқиф ҳастем. Масалан, дар нимаи дувуми асри VII онҳо «аз ақиқи сўхта (ё худ аз корнелиан) ба шакли дарахт ду қандил сохтаанд, ки баландии ҳар яки онҳо қариб 1 м буд».¹⁰⁰

⁹⁴ Альбаум Л.И., 1960, с. 79–81.

⁹⁵ Ҳайъати сафорати Тахористон ба як ҳокими аҷнабӣ, ҳатто «либоси тиллоӣ» инъом кардааст (соли 682) -Schafer E.H., 1963, p. 197.

⁹⁶ Дар бораи таҳаввулоти ин камон дар Осиёи Миёна ниг.: Литвинский Б.А., 1966 в/

⁹⁷ Литвинский Б.А., 1965, расми 8.

⁹⁸ Масалан, дар Мунҷиктеппа, ниг.: Мандельштам А.М. ва Певзнер С.Б., 1959, саҳ 313

⁹⁹ Альбаум Л.И., 1960; Литвинский Б.А. ва Зеймаль Т.И. 1968.

¹⁰⁰ Бичурин, II, с. 321. Тафсилоташро ниг.: Schafer E.H., 1963, p. 159.

Дар Тахористон шишагарӣ хеле равнақ дошт. Ба ин даъво ҳамин як воқеа далел аст, ки шишагарони Осиёи Миёна ба хитойён тайёр кардани шишаи рангаро ёд доданд (дар Хитой шишагарӣ дар давраҳои қадим пайдо шуда бошад ҳам, дараҷаи тараққиёти он хеле паст буд). Солномаи хитой хабар медиҳад, ки соли 424 аз кишвари йуҷиҳои кабир, яъне аз Тахористон ба Хитой тоҷирону ҳунармандон омаданд. Онҳо гуфтанд, ки «аз санг шиша сохта метавонанд ва барои ин аз кӯҳ маъдан оварданд ва дар пойтахт онро гудохтанд. Баъди гудохтани он маъдан шишас пайдо шуд, ки аз шишаи мамлакатҳои ғарб хеле беҳтар буд» (шишаи мамлакатҳои ғарб гуфта, эҳтимол, шишас дар назар дошта шудааст, ки аз Сурия ва Искандария оварда мешуд ва беҳтарин шишаи дунёи қадим буд). Сипас, дар солнома навиштаанд, ки хитойён санъати шишагариро аз устоёни Осиёи Миёна омӯхтанд. «Шисас, ки онҳо тайёр карданд, рахшону шаффоф буд, бинандаро дар ҳайрат мегузошт ва ҳама онро худофарид мегуфтанд».¹⁰¹ Вале хеле сонитар ҳам, дар ибтидои асри VIII аз Тахористон ба Хитой шишаҳои қирмизию зумурради мефиристонданд, ки боиси аҷобату ҳайрати бинанда мегардид.¹⁰²

Дар Балаликтеппа намунаи ҳайратангези санъати шишагарӣ ба даст омад. Ин тӯмори шишагини сабзтоби гирдааст, ки бо усули рехтагарӣ сохта шудааст. Дар рӯи он зане тасвир ёфтааст, ки кӯдакашро сина медиҳад. Тӯмор чанбараки тунуки нуқрагин дорад.¹⁰³ Зарфҳои шишагини хурдакак – одатан, шишачаҳои тангдаҳон бисёр дучор мешаванд. Танаи ин гуна шишачаҳо раҳи (ё тасмаи) мавҷшакл дорад ва ин раҳу тасмаҳо аз шишаи рангаш дигар буда, об карда, ба танаи шишачаҳо часпондаанд. Инчунин шаддаҳои шишагин истеҳсол карда мешуд.

Ҳунари бофандагӣ ҳам ба дараҷаи камолот расида буд. Маъхазҳои хаттӣ газворҳои папмию пахтагӣ ва сарулибоси аёнӣ ашрофро зикр кардаанд, ки хеле мураккаб дӯхта мешуданд. Аз Хатлон шохии хушсифати гуногунранг меовардаанд.¹⁰⁴

Материалҳои археологӣ ва иконографӣ имкон медиҳанд, ки ин тавсифот хеле васеъ карда шаванд. Дар Балаликтеппа се хел матоъ ёфт шуд – газвори папмини рах-рах (рахҳои зарду сурх), газвори папмини гулдор (гулаш кабудӣ такаш зард) ва газвори шохӣ (ранги кабуд ё сабз)¹⁰⁵. Ягон шакле нест, ки ин газворҳои папмин (ё пахтагин) дар ҳуди Тахористон истеҳсол карда мешуд. Барои исботи ин даъво ақаллан ҳамин як фактро овардан кофӣ будагист, ки дар байни осори Тахористон урчуқи (сафолӣ ё сангӣ) бисёр ба даст омад, ки дар танаи дук пинонда мешуд. Бо ёрии ҳамин олотӣ оддӣ ресмон ресида мешуд (то он даме, ки газворҳои фабриқӣ газворҳои дастбофро тамоман танг карда набароварданд, ин усули ресмонресӣ дар ҷойҳои гуногуни Тоҷикистон то давраҳои навтарин вучуд дошт). Маълум, ки модоме ресмон мересиданд, пас дастгоҳҳои бофандагӣ низ буданд, ки ба воситаи онҳо газворҳои папмину пахтагин мебофтанд.

Дар масъалаи матои абрешим бояд ҳаминро гуфт, ки пештар мавҷуд будани онро бечуну чаро ба содироти Хитой вобаста мекарданд. Навтарин бозёфтҳои археологӣ далolat мекунанд, ки кирмакдорӣ ва шохӣбофӣ дар ибтидои асрҳои миёна дар Осиёи Миёна пурра азхуд шуда буд. Дар боби ҳунар-

¹⁰¹ Бичурин, II, с. 265.

¹⁰² Бичурин, II, 1950 б, с. 322; инчунин ниг.: Schafer E.H., 1963, p. 235–236.

¹⁰³ Альбаум Л.И., 1960, с. 76–78.

¹⁰⁴ Schafer E.H., 1963, p. 202.

¹⁰⁵ Альбаум Л.И., 1960, с. 101–103.

мандии Суғд дар ин бора таваққуф хоҳем кард. Алҳол фақат хотирнишон менамоем, ки дар қасри Зангхона (вилояти Сурхондарё) дар қабатҳои асрҳои V–VIII пилла ёфт шудааст.¹⁰⁶

Аз рӯи суратҳои рӯи девори Балаликтеппа аён, ки бойҳои тахорӣ сару либоси бодабадаи гуногунранги хушдӯхт мепошиданд. Гули матоъ, ки бағоят кам такрор мешавад, баъзан тамоми вусъати матоъро фаро мегирад. Дар байни ин гулҳо гулҳои муқаррарии ҳандасӣ (яъне қатори маинчаҳои якранг), гулҳои наботӣ (себаргаву сербарга) ва ғ. ҳастанд. Баъзан тамоми рӯи матоъро тасвири рамзии моҳӣ, шохӣ оху ва ғ. пӯшидааст. Нақши рӯи матоъ ҷолиби диққат мебошад, ки иборат аз чанд доираи андарҳамаст ва дар мобайн сурати кадом як махлуқи афсонавӣ менамояд, ки забонашро бароварда истодаасту дандонҳои ашқи вай намоён аст. Рӯи дигари матоъ пур аз доираҳои пайваста буда, андаруни ҳар яки он суроби як паҳлӯи сари марде нақш ёфтааст. Ақоибаш ҳамин, ки сарулибоси хизматгоне, ки дар ҳамин суратҳо тасвирёфтаанд, аз матои якранги беғул дӯхта шудааст.

Дар тани мардоне, ки дар сурати рӯи девори Балаликтеппа кашида шудаанд, яктаҳи борику дарозе ҳаст, ки гиребони секунҷаи тарафи ростӣ он хеле калон буда, чаппа шуда истодааст. Яктаҳ ба тан часпида истодааст ва аз миён бо тасмае баста шудааст. Занон дар бар китфпӯшаки вассеи беостин, аз таги он яктаҳи остинвасеъ ва боз куртае доранд, ки фақат остини тангу борики он менамояд. Дар суратҳои рӯи девори Ачинатеппа мардоне, ки инъому тўҳфаҳо овардаанд, дар бар яктаҳи борику шинами бегиребон доранд ва аз рӯи миёнашон маҳкам бастаанд. Камарбанди онҳо хотамкорӣ аст – дар рӯи он пулакчаҳои зард (яъне тилло) ва сиёҳ (шояд оҳанин бошанд?) менамоянд. Дар пой ҳама маҳсӣ ҳаст. Ҳайкали бошукӯҳи кадом як бое, ки аз Ачинатеппа ёфт шуд, дар бар яктаҳи шинами гиребонкушод дорад.¹⁰⁷

Хуллас, гуфтан мумкин, ки ҳунари бофандагӣ ба авҷи тараққиёт расида, беҳтарин намунаҳои маҳсулоти он ба дараҷаи асари ҳақиқии санъат расида буд ва зиёда аз ин, дар ҳунари дўзандагӣ ҳам комёбиҳои беназир ба назар мерасанд.

Аз дигар касбҳо, пеш аз ҳама, кулолиро ном бурдан даркор. Гарчанде сафололоти асри V–VIII аз бисёр ҷиҳатҳо ба дараҷаи сифати сафололоти Кушнониён нарасад ҳам, истеҳсолоти сафололот ақиб гуфтан хатои калон мебуд. Сафололоти зиёде истеҳсол карда мешуд – аз чинчароғҳои нўгборики ниҳоят хурдакаки сафолӣ сар карда (дар як ҳуди Ачинатеппа зиёда аз 350 дона ин гуна чинчароғҳо ёфт шудаанд), то хумҳои ниҳоят бузург сохта мешуд. Сифати зарфҳои ҳаррўза ва идона хеле баланд буда, баъзеи онҳо шаклан ба зарфҳои металлӣ шабоҳат доштанд. Инчунин дигар касбҳо – чармгарӣ, дуредгарӣ, устухонтарошӣ,¹⁰⁸ дорусозӣ ва ғ. мавҷуд буданд.

Аз вусъати бениҳояти тиҷорат ҳамин чиз шаҳодат медиҳад, ки савдогарони тахорӣ ба кишварҳои дуртарин рафтуомад мекарданд.¹⁰⁹ Аз Тахористон, махсусан аз Хатлон, аспҳои хушзот ба фўрӯш мерафт. Масалан, қайд шудааст, ки солҳои 681, 720, 748 (аз Тахористон) ва солҳои 729, 733, 746, 750 (аз Хат-

¹⁰⁶ Альбаум Л.И., 1963, с. 81.

¹⁰⁷ Литвинский Б.А. ва Зеймаль Т.И., 1968.

¹⁰⁸ Масалан, ниг. шапхолеро, ки аз Мунчиктеппа ёфта шуда буд (Мандельштам А.М. ва Певзнер С.Б., 1958, с. 313, расми 22).

¹⁰⁹ Schafer E.H., 1963, p. 20.

лон)¹¹⁰ галаи ин гуна аспҳоро ба Хитой овардаанд. Инчунин миқдори зиёди сангҳои қиматбаҳо ба фурӯш мерафт, ки як қисми он ба шакли санги носуфта ва қисми дигари он ба шакли маснуоти тайёр содир карда мешуд. Ҳоҷат ба он нест, ки дар ин ҷо тамоми мадракоти маъхазҳоро зикр кунем. Фақат чанд суҳан дар бораи лочувард мегӯем. Дар давраҳои сонӣ ин санг дар Хитой бо номи «санги Хутан» маъмул буд ва дар давраҳои қадим ва асрҳои миёна аз он барои аъёну ашроф ашӣ зебу зинат хеле бисёр тайёр карда мешуд. Вале Хутан фақат ҷое буд, ки санги мазкурро аз ҳар кучо меоварданду баъд аз ин ҷо ба дигар шаҳру мамлакатҳо мебарданд ва ё, аз афти қор, дар ҳамин ҷо сай-қал ҳам медоданд, вале ҷои истихроҷи он ба ҳар ҳол, ҳуди Бадахшон буд.¹¹¹

Аз Тахористон хеле навъҳои дору ҳам ба фурӯш мерафт – масалан, ҳаббҳои буданд, ки дар намуи ин ё он мева аз маъҷунҳои гуногун тайёр карда мешуданд, инчунин гиёҳҳои дорӣ ва малҳамҳои ба фурӯш мерафтанд, ки ба назари аҷнабиён «аҷоиб» менамуданд. Citragandha ном доруе бисёр ба фурӯш мерафт, ки аз чанд моддаи хушбӯӣ тайёр карда мешуд. Ин дору ҳангоми захираи бадан ва шоридани хун беҳтарин даво будааст. Зӯрии ин дору хитойёно ба дараҷае моту мабхӯт кард, ки дар байни онҳо чунин овоза ҳам паҳн шуд – агар дасту пой кандашуда бо ин дору ба тан часпонда шавад, мисли пештара-аш сӯхт шуда меравад.¹¹²

Мубодилаи тиҷории байни Тахористон ва дигар мулкҳои Осиёи Миёна низ хеле ҷоннок буд. Дар Аҷинатеппа тангаҳои суғдӣ ёфт шудааст. Ҷолиби диққат мебошад, ки тангаҳои нимаи дувуми асри VII ва нимаи якуми асри VIII мисли тангаҳои суғдӣ сикка зада мешуданд.¹¹³ Ёфт шудани миқдори зиёди тангаҳои мисин аз шимолӣ Тоҷикистон далоят мекунад, ки савдои дохилӣ, аз ҷумла, на фақат савдои умумӣ, балки савдои чакана ривоч ёфта, муомилоти пулӣ дар зиндагии рӯзмарра мустақкам ҷой гирифта буд.

Бинокорӣ. Меъморӣ

Дар Тахористон бисёр шаҳрҳо, қасрҳои деҳқонон ва ибодатгоҳҳо ҳафриёт шудаанд. Ҳафриёте, ки дар Тирмиз шуд (солҳои 1936–1938 зери раҳбарии М. Е. Массон), маълумоти аниқ равшан наод, ки дар он давраҳо сохт ва баъзе унсурҳои ин шаҳри калонтарини Тахористон ҷӣ гуна буд. Баръакс, ҳафриёти ҷойҳои нисбатан хурдтар – масалан, қасрҳои Балаликтеппа, Зангтеппа, димнаи Кофирқалъа ва ғайра бештар натиҷа доданд.

Кофирқалъа дар ибтидои асрҳои миёна маркази водии Вахш буд ва онро Сюан-сзан ҳам зикр кардааст. Ин димнаи чоркунҷа, ки дар райони Колхозобод мебошад, 360X360 м андоза дорад. Димна иборат аз шаҳристоне, ки пур аз дўнгию пуштаҳо мебошад ва дар тағи онҳо харобаи иморатҳо ниҳон аст. Дар кунҷи шимолу шарқии димна харобаи арк ҳаст. Суфаи чоркунҷаи болоии ин арк (60X60 м) солҳои 1968–1970 хеле ҳафриёт карда шуд. Арк девори муштақаме дошту дар гўшаҳои девор бурҷҳои хиштӣ ва похсагӣ менамуд. Гунбазро ҳам бо қатори хишту похса бардоштанд. Беруни девори арк пур аз тоқчаҳои зина-зина ва дар мобайн як иншооти бурҷмонанде буд. Девор саросар тиркашҳои қалбақӣ дошт. Дар гўшаи шимолу шарқии арк иморати бузур-

¹¹⁰ Дар ҳамоно ҷо, р. 64, 269. Дар бораи аз Тахористон оварда шудани айғирҳо дар соли 720 ниг. дар ҳамоно ҷо, р. 76.

¹¹¹ Schafer E.H., 1963, p. 230–234.

¹¹² Schafer E.H., 1963, p. 159, 183–184, 191.

¹¹³ Литвинский Б.А. ва Зеймаль Т.И., 1971, с. 15.

ге ёфт шуд (20X10 м), ки аз афти кор, толори қабул будааст. Таг-таги ин толор суфа бардоштаанд. Яке аз суфаҳои мобайнии девори паҳлуии хона нисбат ба дигар суфаҳо болотар буда, андак ба дарун ҳам рафтааст ва зоҳиран замоне дар болои ин суфа тахт меистоду дар он малик ва дар атрофаш муқаррабони вай менишастанд. Рӯ ба рӯи ин тахтасуфаи баланд дигар тахтасуфаи пасттаре ҳаст, ки дар миёни он оташдони азими маросимӣ боқӣ мондааст. Дар ин толор осори катибаҳо ба даст омад. Дар арк дигар биноҳои чоркунҷаю росткунҷа ҳастанд, ки бо нимсутунҳо зинаи ёфтаанд ва бо долонҳо пайвасти мебошанд. Осори суратҳои рӯи девор ва нақшҳои рӯи сафолалот ба назар мерасанд. Дар яке аз ғушаҳои арк маъбади хурдакаи буддой ҳаст, ки аз як ҳуҷраи гунбаздор ва долони атрофи он иборат мебошад. Даруни девори ҳуҷра пур аз суратҳои Буддо аст. Ҳавлии болои арк камаш се маротиба аз нав сохта шудааст.

Шаҳри дигар, ки он пойтахт набуда, балки баръакс, як шаҳрчаи хурдакаст, димнаи Қалъаи Кофарниҳон мебошад, ки дар 80 км ҷанубу ғарбии шаҳри Душанбе ва 0,8 км шимолтари деҳаи Эсамбой воқеъ гардидааст.¹¹⁴

Дар ин маҳал водии соҳили чапи дарё ниҳоят танг буда, баръакс, водии соҳили рост хеле васеъ (то 1 км) мебошад.

Дар тарафи шарқ, тахминан 5–6 км дуртар аз димна аз самти шимол ба тарафи ҷануб қаторкӯҳи асосӣ тӯл кашидааст ва мутавозӣ ба қаторкӯҳи чанд қатор адирҳо низ ҳастанд, ки ҳар қадар ба дарё наздик бошанд, ҳамон қадар паст шуда, ниҳоят ба тепшаю дунгиҳои пастакак табдил меёбанд, ки хушкӣ холиву бедолу дарахтанд ва баъзе ҷои онҳоро набототи нимбиёбонӣ фаро гирифта аст, фақат дар доманаи кӯҳ ва ёнаҳои он андак арчазор ва дар баъзе ҷойҳо чапмаҳо ҳастанд.

Дар болои яке аз ҳамин гуна тепшаҳои соҳили дарё, ки зоҳиран ба мунчақӯҳи алоҳида менамояд, димнаи Қалъаи Кофарниҳон ҷой гирифтааст.

Димна аз ду қисм иборат – як қисми он аркест, ки аз манзилгоҳҳо бо хандақ ҷудо мебошад. Тарҳи ҳуди манзилгоҳи чоркунҷаи тӯлонӣ буда, дар ҷануб танг шуда меравад. Андозаи он чунин аст: аз шимол ба ҷануб 275 м, аз шарқ ба ғарб 150 м ва 100 м (дар ҷануб якҷоя бо арк). Тарҳи арк панҷгӯша аст, андозааш 55X30 м. Масоҳати димна қариб 3,5 га.

Аз шимолӣ димнаи Қалъаи Кофарниҳон сой мегузарад, ки аз он андак об ҷорӣ аст. Соҳилҳои сой серҷар, дар назди димна ҷарӣ то 20 м баландӣ дорад. Дар шарқи димна вайронаҳои деворе ҳаст, ки дар масофаи баробар дар болои он (дар ҳар 22–27,5 м) дунгиҷаҳое менамояд, ки замоне бурҷҳои девор буданд. Баландии бурҷҳо ва девори байни бурҷҳо нисбат ба сатҳи ҳуди димна он қадар намоен нест (тақрибан 1–1,5 м баланд мебошанду бас). Фақат девори байни бурҷи охири шимолӣ ва бурҷи паҳлуӣ он фарқ дорад, яъне он нисбат ба бурҷҳо 3,5 м пасттар мебошад. Ҳатто таъсири «мурури замон»-ро ҳам ба назар гирем (аз ин ҷо ҳозир ҳам роҳи калон мегузарад), ин ҷо аз аввал ҳам паст будааст. Зинаи бепоғундае, ки таг-таги девор тӯл кашида, аз ҷануб ба шимол баланд шуда меравад, маҳз дар ҳамин ҷо қатъ мегардад. Аз имкон берун нест, ки ин ҷо замоне дарвозаи асосӣ будааст.

Ин ҳам аз эҳтимол дур нест, ки ин дарвозаи дувумӣ (дарвозаи иловагӣ) девори кӯтоҳи ҷанубӣ мебошад, осори девори ғарбии рӯ ба дарё буда ба назар намерасад. Аз афти кор, онро барону барф шуста рафтааст.

¹¹⁴ Бо ҳафриёти он солҳои 1974–1976 Экспедитсияи муттаҳидаи Институти шарқшиносии АФ СССР ва Институти таърихи ба номи Аҳмади Дониш машғул шудааст (сар-дораш Б.А. Литвинский).

Майдони шаҳристон пур аз дўнгичаҳо мебошад ва он дўнгичаҳои бо тартиби муайян ҷойгирфта шаҳодат медиҳанд, ки шаҳр аз рӯи нақшаи пешакӣ сохта шуда буд. Дар шимол қад-қадӣ майдони лаби ҷарӣ осори иморатҳои менамоянд, ки бари он 35 м аст ва зимнан дар ғўшаи шимолу шарқии ин майдон тепасе ҳаст, ки аз шимол ба шарқ тўл кашидааст.

Аз дарвозаи шарқӣ 30–35 м ғарбтар осори равшани кўчае менамояд, ки мутавозӣ ба девори қалъа сӯи ҷануб меравад. Бари ин кўча 5–7 м, тўлаш 115 м аст. Дар охир ин кўча якбора тоб хўрда, ба сӯи ғарб меравад ва бо кўчаи дигаре мепайвандад, ки бо канори ғарбии димна мутавозӣ ҷой гирифтааст. Бари ин кўча андак тангтар менамояд, тўлаш 135–140 м аст.

Ҳафрии асосӣ дар ҳуди шаҳристон гузаронда шуд.

Маълум гардид, ки ин ҳисор дар давраи Кушониён сохта шуда ва дар ҳамаи давраҳо ин ҷо маркази калони Кушониён буда, дар аввалҳои асрҳои миёна ҳам вуҷуд доштааст.

Ба туфайли ҳафриёт дар қисми ҷанубии шаҳристон комплекси калони иморатҳои бошукӯҳ кашф шуд. Маркази комплекс толови қариб чорғўша, аниқтараш ромбшакл мебошад (андозааш 7,35х7,55 м), ки аз тарафи шимол даромадгоҳи равоқӣ дорад. Деворҳо ҳама поҳсагӣ буда, фақат 2–3,1 м он боқӣ мондааст. Таг-таги девор суфаи дуболо ҳаст, як ҷои он – айнан рўбарӯи дари даромад пеш баромада, як навъ «эстрада» барин шудааст. Дар мобайни хона дўнгичаи лоии чоркунҷае ҳаст, ки аз бисёр алавмонӣ мағз андар мағз пухта рафтааст. Аз афти қор, ин оташдони муқаллас буди дар он доимо оташ дармегирифт. Шифти толов ба чор сутун тақия мекард, деворҳои хонаро лавҳаҳои тахтагини мусаввари бошукӯҳ зинаи меоданд. Ба касофати сўхтор як қисми ҷўбҳои иморат ва лавҳаҳои мусаввари тахтагин набуд шудаанд. Се тарафи толови асосӣ – ҷанубӣ, ғарбӣ ва шимолӣ долон дорад (зоҳиран, аслан дар шарқ ҳам долон будааст), ки гирдогирди биноро фаро гирифтаанд ва хеле баъдтар баъзе қисмҳои онро вайрон карда, ба тарзи дигар сохтаанд. Дар ҳамгаштии шимолӣ ва ғарбии долон як тўдаи бетартиби ҷўбҳои шифт ва пораҳои лавҳаи ҷўбини мусаввар ёфт шуд, ки мазмуни онҳо нақши навадаи тоқ мебошад.

Кўчаи танги шаҳр ин комплексро аз маъбади буддоии шаҳр, ки дар ҷануби воқеъ мебошад, ҷудо кардааст. Тарҳи умумии ин маъбад чунин мебошад: бинои марказӣ ибодатхонаест, ки ду дари рў ба якдигар ҷойгиршуда дорад ва аз берун се тарафи онро долоне печонида гирифтааст, тарафи чоруми он, яъне тарафи яке аз дарҳо долон не, балки айвони чорсутуна дорад. Аз ҳамаи қисми долон, ки дар тарафи дигари бино рост ба муқобили айвон ҷой гирифтааст, гузаргоҳе менамояд, ки ба ҳуҷраи хурдакае мебарад ва он дар як тарафи меҳвари шартӣ, ки дарҳоро мепайвандад, воқеъ гардидааст, гузаргоҳи дигар аз он иморатҳои берун аст (он ду биноест, ки бо долони дароз ба ҳамдигар пайваست шудаанд). Дар пеши айвон ҳавлии калони гирдогирд девордоре ҳаст, ки алҳол фақат як қисми ғарбии он тадқиқ шудааст.

Тарҳи дарунии ибодатхонаро чоркунҷа гуфтан ҳам мумкин (тарафҳои 4,65х4,45 ва масофаи як кунҷ то кунҷи муқобили он 6,8 ва 5,68 м). Ҷафсии деворҳои ибодатхона 1,2–1,25 м ва ҳуди ибодатхона аз берун ҳам чоркунҷа менамояд ва андозаи он 7х7,4 м аст. Тарафи беруни деворҳо рост не, балки хеле ба дарун уреб сохта шудаанд. Дар мобайни ду девори мутақобил ду равоқ ҳаст (бари равоқи тарафи дарун 1,8 м, бари равоқи тарафи айвон 1,68 м). Дар девори ҷанубӣ ҳам гузаргоҳ будааст, ки сонитар дар мағзи он ду пояи ҳайкал устувор кардаанд (аз тарафи ҳуди ибодатгоҳ ва тарафи долон) ва дар он пояҳо ду ҳайкали Буддои нишастаро устувор кардаанд, ки онҳо гўё пунт ба ҳамдигар менишастанд ва байни онҳо як деворчаи тунук буди бас. Девори

муқобил, яъне девори тарафи шимолӣ ҳозир тамоман хароб аст, вале шубҳае нест, ки он ҳам гузаргоҳ дошт. Дар мобайни ибодатгоҳ пояи дуболои панҷгӯша ҳаст. Ин гуна пояҳо дар чор кунҷи бино ҳам ёфт шуд ва дар ҳамаи онҳо ҳайкалҳои барқад буданд. Ғайр аз ҳайкалҳои маъбад нақшу нигори аҷибе ҳам дошт.

Дар ин димна ғайр аз иншооти мазкур ҳавлии кадом як ашроф ва гузари косибон низ ҳафрийёт карда шуд.

Ба туфайли ҳамин навъ ҳафрийёт таърихи иморати Балаликтеппа ошкор шуд. Таги иморат тепшаи дастисохти баланд мебошад (андозааш 30X30 м бо баландиаш 6 м). Дар атрофи ин таҳкурсӣ девори ғафсу мустаҳкаме сохтаанд, ки баландии он аз сатҳи ҳуди таҳкурсӣ андаке болотар аст. Дар майдони ин таҳкурсӣ чанд иморат бино кардаанд. Дар миёнҳо ҳавлии чоркунҷае ҳаст, ки гирдогирди он хонаҳои тангу борик мебошад. Ин хонаҳоро бо ҳамдигар ва бо ҳавлӣ долоне мепайвандад. Иморат барои мудофия мос карда шуда буд – дар девори беруни ҳар як хона ду-се тиркаши борик ҳаст: ғайр аз ин дар яке аз гӯшаҳои девори ҳавлӣ бурҷе ҳаст, ки он ҳам тиркашҳо дорад. Мувофиқи таҳмини муҳаққиқон, дарвозаи арк дар таги ҳамин бурҷ будааст ва ба дарун фақат бо кўпруки болошаванда даромадан имкон дошт. Пас аз муддате тамоми қасрро аз нав сохтанд. Дар рӯи ҳавлӣ чанд иморат карданд ва яке аз онҳо толори азими кабуд буд, ки таги-таги девори он қатор-қатор суфаҳо сохта шуд. Дар таги яке аз деворҳои ин толор суфаи гирдаи баланде ҳаст, ки аз афти қор, дар болои он оташи муқаддас меафрӯхтанд. Боми толор ҳамвор буд ва болорҳояш кандакорӣ шудааст, дар миёнҳои бом равзана буд, ки аз он равшанӣ мебаромаду дуд мебаромад. Хоначаи дигари суфадор ҳам ҷолиби диққат аст. Девори даруни ин хона пур аз расмҳои олицаноб мебошад. Ин хона ҳам баъди фатарот шудан аз нав таъмир шуда будааст. Ба ақидаи Л.И. Албаум, ин хона дар асри V бино ёфта, дар охири асри V ё аввали асри VI таъмир шудааст ва деворҳои он бо расмҳо оро ёфта ва ҳуди Балаликтеппа дар чоряки аввали асри VII тамоман хароб шудааст.¹¹⁵

Дар наздикии Балаликтеппа дар ҳуди ҳамон райони Анҳори вилояти Сурхондарё димна ва қасри Зангтеппа ҳаст. Атрофи ин димнаи на чандон калон девори мустаҳкаме дошт. Дар гӯшаи шимолу ғарбии димна қасри калон ёфт шуд. Ин қасри калони чоркунҷа (дарозии як тарафааш қариб 50 м) алҳол хароб шуда бошад ҳам, то баландии 20 м қомат афрохтаасту намуди бошукӯҳе дорад. Қасри мазкур дар болои иморатҳои асрҳои якуми милодӣ бино ёфтааст, яъне аввал он иморатҳоро вайрон карда, хеле шибба намудаанду тепшае бардоштаанд ва дар болои ҳамин тепша қаср сохтаанд. Ин қаср истеҳсоми дастнорасе буд. Ҳар як гӯшаи он бурҷи баланди мустаҳкаме дошт. Саросари девори қаср аз тиркашҳо ва аз тоқчаҳо, ки андаруни онҳо ҳам тиркаш дошт, пур буд. Дар майдончаи боло чанд иморат ёфт шуд. Иморатҳои давраи аввал (асрҳои V – VI) ба иморатҳои Балаликтеппа монанд аст. Вале сонитар (асрҳои VI – VII) иморатҳо тамоман аз дигар сохта шуданд, аксари деворҳои хонаҳоро бардоштанд ва иморати нав аз иморатҳои Балаликтеппа ба кулӣ фарқ пайдо кард ва аз чанд иморатҳои алоҳидаи бербита иборат гардид. Дар қатори хонаҳои таширифот инчунин хонаҳои истиқоматӣ, ошхонаҳо ва ғ. ҳастанд ва тамоми ин маҷмӯи иморатҳо бо ҳаёти деҳқон – феодал зич вобаста аст. Ба ин асбоби анҷоми рӯзгори ин қаср ҳам далолат мекунад. Дар ҳамин ҷо нодиргарин бозёфт - катибаи буддоии рӯи пӯсти дарахт дастрас гардид.¹¹⁶

¹¹⁵ Альбаум Л.И., 1960, с. 114–125; Нильсен К.А., 1966, с. 154–163.

¹¹⁶ Альбаум Л.И., 1963; Нильсен В.А., 1966, с. 163–172.

Хавлиҳои камбағалон низ ёфт шуданд, ки онҳо ҳам дар болои суфаҳои баланд сохта шудаанд. Хар як ҳавлӣ чанд кулбаи тангу хурде дошту бошишгоҳи як оила буд (масалан, чунин аст Чаёнтеппа, Тоштеппа ва ғ.). Ин манзили ҷамоати сернуфуси деҳот – манзили оилаи патриархалӣ буд. Инчунин бошишгоҳҳои дучор шуданд, ки як аҳли деҳот дар он ҷо зиндагӣ мекарданд – чунин аст Яхшибойтеппа.¹¹⁷

Намунаи иморати ибодат Аҷинатеппа ном маъбади буддоист, ки дар асрҳои VII ва аввали VIII сохта шуда, дар водии Вахш 12 км шарқтари Қўрғонтеппа ҷой дорад. Ин обида на чандон калон аст (вусъаташ 100X50 м, алҳол баландиаш 6 м). Осор аз ду қисми чоркунча иборат мебошад. Қисми аввал ҳавли чоркунчаест, ки гирдогирд хонаҳои бисёр дорад. Дар мобайни хар як тараф иморате ҳаст, ки аз ду қисм иборат – аз толори чоркунча (дар тоқчаҳои яке аз онҳо муҷассамаҳо ёфт шуд) ва аз айвоне, ки рӯ ба ҳавлӣ мебошад. Байни айвонҳо долоне ҳаст, ки гӯшаи онҳоро ба ҳам мепайвандад ва бо рӯи ҳавлӣ алоқаманд мекунад.

Дар миёнҳои ҳавлӣ ступае ҳаст: ступа иншооти калонест, ки шаклан махрутӣ буда, дар болои суфаи зинадор гузашта шудааст; дар болои ступа замоне сарпӯши нимдоира ва чанд чатр буд (ки онҳо боқӣ намондаанд). Суфаи ступа аз чор тараф чор зина дошт. Иморати атрофи ступа аз иморати дигар қисмҳои осор фарқи калон надорад. Дар ин ҷо низ ҳамон долонҳои васеи 16–17-метра ва ҳамон толорҳои айвондор ҳастанд. Вале ин толорҳо нисбат ба толорҳои қисми якуми осор андак хурд мебошанд. Дар долонҳо, дар тоқчаҳо ҳайкалҳои калони (аз қади одам баландтари) Буддо ёфт шуд; девору шиғи хонаҳо ҳам аз расмҳои худи Буддо ва суратҳои дар мавзӯи дини буддой кашидашуда пур аст. Дар яке аз долонҳо дар болои суфаси Буддои хуфтаи дувоздаҳметра ёфт шуд, ки дар ҳолати нирвана мебошад. Боми иморатҳои долонмонанд бومي муқаррарӣ ва бومي хонаҳои хурдтари чоркунча гунбазӣ аст. Боми яке аз толорҳои калон чор сутун дошт, ки аз ағти қор, ҷўбин будаанд.

Шумораи зиёди ҳайкалҳои Буддо ва суратҳои бисёри он, худи сохти маъбад равшану возеҳ исбот мекунад, ки Аҷинатеппа дайри буддоист ва мувофиқи тамоми маҷмӯи мадракот, аз ҷумла, маълумоти тангаҳо, ба асри VII ва аввали асри VIII нисбат дорад. Осор аз ду қисм иборат аст, ки он қисмҳоро шартан қисми «дайрӣ» (масалан, дар ҳамин қисм хонаҳои ҳуҷраҳои роҳибон, толори тоату ибодат ва ғ. воқеъ буд) ва қисми «маъбадӣ» номидан мумкин ва ступаи марказӣ дар ҳамин ҷо, дар атрофи ступа ва дар долону толорҳо, ки пур аз ҳайкалу суратҳои Буддо буд, роҳибон ва диндорон тоату ибодат мекарданд.

Тарҳи хоси Аҷинатеппа: тамоми қисмҳои ин иморат аниқу дақиқ мутаносиб буда, асоси таносуби байни қисмҳои иншоот мавҷуд будани тарҳи чорайвон мебошад. Баъди ғалабаи дини ислом ҳам, яъне дар давраҳои асрҳои миёнаи мутараққӣ ҳам, дар баъзе иншоотҳои меъмории Осиёи Миёна тарҳи меъморӣ чорайвон ба назар мерасад, ки ин аз робитаи дайри буддоии сангҳарама ва мадрасаи асримеёнагии Осиёи Миёна шаҳодат медиҳад.¹¹⁸

Ҳам иморати Қалъаи Кофарниҳон ва ҳам маъбади буддоии Кофирқалъа тарҳи муайяни мутамарказдоранд ва ин ҳолат чунин ақидаҳои барбод медиҳад, ки гӯё иморатҳои динии тоисломӣ ин гуна тарҳ надоштаанд. Б.А.Литвинский таъкид карда буд, ки санъати меъморӣ буддой дар ташак-

¹¹⁷ Нильсен В.А., 1966, с. 173–179.

¹¹⁸ Litvinsky B.A., 1968, p. 57–63, 64–73; Литвинский Б.А. ва Зеймаль Т.И., 1971.

кули санъати меъмории мақбарасозии Осиёи Миёна аҳамияти ниҳоят калон дошт.¹¹⁹ Қалъаи Кофарниҳон ва Кофирқалъа ин даворо бори дигар тасдиқ карданд. Материалҳои наватрин исбот мекунанд, ки тамоми ҷузъиёти сохти меъмории мақбараҳои давраи исломии Осиёи Миёна – ҳам композитсияи меъмории он, ҳам сохту услуби он, ҳам зинату ороиши он дар давраҳои тоисломӣ таппакул ёфта буданд. Тарҳи зоҳиран доирашакл ва дохилан чоркунҷаи мақбараҳо гӯё бо василаҳои меъморӣ тасаввуроти ҳиндуэронии аз чор унсур иборат будани оламо таҷассум менамоянд.

Мақтаби меъмории Тахористон дар он даврае, ки мавриди тадқиқоти мо қарор гирифт, айнан ҳамон масолеҳи бинокорӣ ва усули меъмориро истифода мебард, ки дар дигар вилоятҳои Осиёи Миёна кор фармуда мешуд, вале ҳаминаро ҳам гуфтан лозим, ки он баъзе хусусиятҳои ба худ хос дошт. Масолеҳи асосии бинокорӣ поҳса ва хиштҳои калони нимметра буд. Хишти пухта хеле кам – фақат барои фарши хонаҳо ва пойсутунҳо истифода мешуд. Болои иморатҳои танг бо тарзи муқаррарии бомпӯшӣ, бе истифодаи харӣ, фақат ба воситаи болорҳо пӯшида мешуд. Барои бардоштани гунбазҳо худӣ ҳамон хишти чоркунҷа ба кор мерафт.

Бомӣ баъзе хонаҳои чоркунҷа гунбазӣ буд. Дар баробари гунбазҳои оддӣ, ки бевосита аз сари деворҳои хона бардошта мешуд (масалан, дар Мунҷиктеппаи Шаҳртӯз), инчунин гунбазҳои мукаммалу мураккаб низ буданд, ки бевосита ба девори хона не, балки ба доираи махсуси тағӣ гунбазӣ 'шинонда' мешуданд. Худӣ гунбазро аз ду масолеҳ, ҳам аз поҳса ва ҳам хишт низ ме-сохтанд (масалан, Кофирқалъаи Колхозобод).

Кодокҳои махсуси тағӣ шиғтро, ки бори бомро хеле сабук мекард, яке аз комёбиҳои калони санъати меъморӣ гуфтан мумкин аст (Аҷинатеппа). Чанд нави равоқ истифода мешуд. Ба ҳамин тариқ, усули бомпӯшии он давра хеле гуногун ва мукамал буд. Дар баробари усулҳои мазкури бомпӯшӣ, инчунин бомҳои муқаррарӣ низ буданд, ки ба сари деворҳо ё ба сутунҳо таъя дода мешуданд. Хонаҳои тағрифоту зиёфат бо суратҳои аҷоибӣ рӯидевор, бо ҳайкалу муҷассамаҳо ва ҳаққокию кандакорӣ зебу оро дода мешуданд.¹²⁰

Санъати тасвири

Санъати рассомӣ дар Балаликтеппа, Аҷинатеппа ва Қалъаи Кофарниҳон махсусан муфассал инъикос шудааст. Дар яке аз хонаҳои чоркунҷаи Балаликтеппа дар сатҳи девори кабудранги сиёҳча як силсила расмҳои кашаида шудааст. Расм тасвири зиёфатест, ки дар он занону мардон иштирокдоранд ва онҳо дар рӯи қолинчаҳо нишастаанд ё якпаҳлӯ дароз кашаидаанд. Ҳар як шахси дар расм тасвиршуда ба тарафи шахси дар паҳлӯяш нишаста андак тоб хӯрда нигоҳ мекунанд. Дар паси нишастагон хизматгори менамоянд, ки онҳо нисбат ба нишастагон қариб ду баробар хурдтар кашаида шудаанд. Зиёфат дар айни ҷӯшу хурӯш аст. Ба ақидаи Л.И.Албаум, ки ӯ ин осори олиҷанобро кашф кардааст, сурати Балаликтеппа тасвири «саҳнаи зиёфати динӣ мебошад. Вале азбаски дар маслаки ҷамъияти ибтидоӣ асрҳои миёна дин бо маишат зич алоқаманд буд, ба ин сабаб сурати мазкурро маишӣ номидан ҳам мумкин

¹¹⁹ Литвинский Б.А., Зеймаль Т.И., 1971, с. 43–45.

¹²⁰ Нильсен В.А., 1966, Литвинский Б.А. ва Зеймаль Т.И., 1971.

аст».¹²¹ Л.И.Албаум ин ақидаи худро бо чанд бурҳону далел исбот мекунад, вале онро комилан ба исбот расида ҳисоб кардан мумкин нест. Г.А.Пугаченкова¹²² ва Б.А. Литвинский¹²³ дуруст мегӯянд, ки ин расм тасвири зиёфати муқаррарии аъёну ашроф аст ва ин гуна зиёфатҳо дар байни бойҳои он давра хеле маъмул буд. Албатта, минбаъд батафсил тавзеҳ додани ҳар як ҷузъиёти ин расм кори ниҳоят мураккаб аст. Г.А. Пугаченкова ҳаракат карда буд, ки расми мазкурро чун инъикоси яке аз лавҳаҳои «Шоҳнома» ба қалам диҳад. Вале ин кор ба назар гӯё ҳеҷ асос надорад. Аниқӣ гап бояд ҳамин бошад, ки расми мазкур инъикоси камубеш умумии базмест, ки дар қасри яке аз ҳокимон ё бойҳои маҳаллӣ барпо шуда буд.¹²⁴ Тасвири Балаликтеппа хеле моҳирона анҷом дода шудааст. Рангубори равшану гӯёи расм пур аз нишоту тараби зиндагӣ мебошад. Дар расм баъзе унсурҳои шартӣ низ ба назар мерасанд, масалан, рӯ ба қадом тараф будани нишастагон бо ҳамдигар кам мувофиқат дорад, дар ваҷоҳати нишастагон аломати феълу ҳӯи онҳо дида намешавад, симои онҳо ягон эҳсосеро ифода наменамояд. Дар расм ҷиҳатҳои умқӣ ва ҳаҷмии манзара инъикос наёфтааст. В.А.Нилсен менависад, ки дар як симои барҷастаи расм тасвири идеалии ин ё он аъёну ашроф ҳаст. «Дар расми мазкур тавсифоти реалӣ нест ва он ба андозае шартӣ мебошад». Дар аини замон ҳар як ҷузъиёти сарулибос, ҳар як асбобу анҷоми нишастагон хеле бо ҳавсала, аниқу дақиқ капида шудааст.

Л.И.Албаум робита ва аҳамияти сурати Балаликтеппаро тадқиқ кардааст. Инчунин, бояд қайд кард, ки ба ақидаи яке аз машҳуртарин донандагони санъати шарқ, олимҳои хориҷӣ М. Буссалӣи кашфиёти Балаликтеппа «ба таври баҳснопазир ниспона дод, ки аллакай дар асрҳои V вилояти ғарбии олами Осиёи Миёна (вай Тахористонро чунин номидааст.-Б. Ф.) ба сабку услуби навъи «эроникунанда» майл дошт ва ин сабку услуб ба санъати сосонӣ ё бегона аст ё ҳеҷ набошад, бо ҳуҷҷатҳои лозима ба таври равшан исбот напудаст, ки ба санъати сосонӣ алоқаманд мебошад. Бинобар ин мо бояд эътироф кунем, ки баъзе равияҳое, ки дар маркази Сериндия (Туркистони шарқӣ) инкишоф ёфтаанд, дар ҳақиқат, равияҳои эҷодии шарқизэрониро (яъне осийиёнагиро.- Б.Ф.) тақдор мекунад». Ба Сериндия дохил шудани ин равияҳоро М.Буссалӣи аз ривочи тичорат ва аз алоқаҳои иқтисодӣ медонад. Муҳаққиқ, аз тарафи дигар, қайд мекунад, ки санъати Балаликтеппа ба санъати Афғонистони марказӣ, аз ҷумла, ба санъати Бомӣён таъсири зӯр расонд.¹²⁵ Ғайр аз ин маҳз санъати Балаликтеппа қадимтарин намунаи санъати тасвирии Осиёи Миёна мебошад. Сабку услубе, ки дар санъати Балаликтеппа таҷассус ёфт, дар санъати Панҷакент, Варахш ва дигар осори асри VII ва миёнаи асри VIII минбаъд ба камол расид.

Суратҳои Ачинатеппаро аз рӯи сюжет ба се тақсим кардан мумкин: суратҳои Буддо ва ниёғони вай, ашхоси дунявӣ ва нақшу нигор. Саросари шифт пур аз қатори Буддои нишаста аст. Буддо инчунин дар дигар ҳолатҳо низ тасвир ёфтааст, ки чанд «авзони рӯҳии» вайро ифода мекунад. Дар девори долонҳо Буддо (ба андозаи калон) ва дигар ашхоси вобаста ба вай (ба андозаи

¹²¹ Альбаум Л.И., 1960, с. 198; В.А. Нильсен дар бораи худи сурат ҳарфе назада, қатъиян даъво мекунад, ки дар ин хона фақат зиёфатҳои динӣ баргузор мегардид (Нильсен В.А., 1968, с.162).

¹²² Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И., 1965, с. 137–138.

¹²³ Литвинский Б.А. ва Зеймаль Т.И., 1971.

¹²⁴ Ё худ саҳнаи пазироии меҳмонон дар қаср аст (Нильсен В.А., 1966, с. 284).

¹²⁵ Bussagli M., 1963, S. 36, 39.

нисбатан хеле хурд) тасвир карда шудаанд. Дигар суратҳо, аз ҷумла сурати ашхоси дунявӣ ҳам, бо мавзӯи умумӣ, бо равиҳои умумии ғоявии тамоми иншоот алоқаманд карда шудааст. Масалан, дар девори даҳлезӣ яке аз селлаҳои хурд саҳнае тасвир шудааст, ки дар он ду марди мусаллаҳ дузону нишастаанд ва ҳар ду ба якдигар зарфи пур аз гулро дароз мекунанд (зарфи яке тиллоӣ, дигаре нуқрагин). Ин саҳна инъикоси маросими ба мазор назр додан аст, ки бо номи прандихӯ дар дини буддӣ маълум мебошад ва аз Сейлон сар карда, то ба Туркистони шарқӣ дар санъати тасвирий дучор мешавад. Ин сурат бо суратҳои Балаликтеппа хеле монанд мебошад, вале онро расоме анҷом додааст, ки нисбат ба таъсири ашхоси дунявӣ иконографияи буддоиро хеле хубтар медонистааст.¹²⁶

Долоне, ки гирдогирди сӯмиаи маъбади буддоии Қалъаи Кофарниҳонро печонида гирифтааст, саросар пур аз расму суратҳо буд. Як қисми ин суратҳо дастраси мо гардидааст. Аз тамоми расми долон фақат қисми марказии он ва як порчаи сурати дуқабата нисбатан кам зарар дидааст. Аз сурати дуқабата фақат аз 1/3 қисми болоии он ва қисми поёниаш пурра боқӣ мондааст. Сурати қисми боло аз расми Буддои нишаста иборат мебошад, ки дар мобайн капида шудааст, дар ду тарафи он боз ду одами ростистода тасвир гардидааст, қабати поён бошад, қатори одамонро тасвир мекунад, ки ба тарафи рост рафта истодаанд. Дар расми қабати поён композитсияи серодаме ба назар мерасад, ки расми баъзе одамон қариб 70 см баланд аст ва дар мобайни онҳо расмҳои хурдтари одамон низ менамоянд. Дар тарафи чапи расм сурати ду зан ҳаст, ки рост истода 3/4 дараҷа ба тарафи рост тоб хӯрдаанд. Яке аз занҳо дар даст гул ва дигаре шамъи шамшодӣ дорад. Либоси онҳо аз куртаи дароз ва ҷомаи пешкушоде иборат аст, ки то пошнаи пои онҳо мерасад. Баъди занҳо расми хурди марде менамояд, ки дар камар шоф дорад ва дузону нишастааст. Дар пеши ин мард расми марди дигар ба назар мерасад, ки рост истодааст ва зоҳиран ба габр мемонаду як китф ва дасташ луч мебошад. Ин мард ба дасти росташ шохчаи хамидаи гулро ба сари синааш зер карда истодааст. Пеш аз ин мард боз расми хурди ду марди дигар ҳаст, ки рӯбарӯи ҳамдигар нишастаанд ва яке аз онҳо дар даст ҷоми тилло дорад.

Ғайр аз инҳо расми боз як одаме ҳаст, ки хеле зарар дидааст ва ниҳоят хира менамояд.

Ба ақидаи Б.А.Литвинский, ин сурат тасвири маросимест, ки хангоми он ба сӯмиа назру ниёз меоварданд. Ин гуна манзара дар осори буддоии Туркистони шарқӣ ниҳоят маъмул аст. Аз эҳтимол дур нест, ки дар ин расм ҳокими шаҳр, ҳешу ақрабон вай ва габрҳои сӯмиа тасвир шудаанд.

Муҳаққиқи номбурда имони комил дорад, ки сурати Қалъаи Кофарниҳон маҳз мардумони маҳаллии тахористонӣ, сарулибоси онҳо, чизу ҷораи онҳоро инъикос менамояд. Ин чиз ҳам аз аҳамият ҳолӣ нест, ки сурати хушобурангу назаррабои Қалъаи Кофарниҳон бо санъату маҳорати олидараҷаи бадеӣ капида шудааст. Услубан ин сурат ба силсилаи суратҳои аҷоибу беамсоли Балаликтеппа андаке шабоҳат дорад, вале айнан мисли онҳо нест. Шояд сабаб ҳамин бошад, ки сурати Қалъаи Кофарниҳон хеле сонитар эҷод шудааст, бинобар ин дар байни санъати Балаликтеппа ва Аҷинатеппа мақоми алоҳидаи мобайниро ишғол мекунад.

¹²⁶ Литвинский Б.А. ва Зеймаль Т.И., 1968. Масъалаи тадқиқи ин тасаввурот дар адабиёти советӣ ва хориҷӣ муфассал баён шудааст, бинобар ҳамин мо дар бораи он таваққуф намекунем.

Ҳайкалтарошӣ, кандакории ҷўб ва дигар намудҳои санъат

Баъзе асарҳои санъати ҳайкалтарошӣ дар осори гуногун дучор мешаванд. Дар Аҷинатепша як силсила муҷассамаҳои буддой ба даст омад. Тамоми ҳайкалҳои буддой аз лой буда, аз дарун қафасаи ҷўбин надоранд. Қисмҳои калони ҳайкал аз лой сохта шуда, ҷузыёти он бо қолаб тайёр карда мешуд. Сари ҳайкалҳои андозаашон хурд ва миёна бо қолаб сохта, аз нўги по то фарқи сари ҳайкалҳо ранг дода мешуд. Сарулибоси Буддоро сурх, дасту пояшро сафед ва мўяшро кабуд ё сийё мекарданд.

Калонтарин ҳайкали ин маҷмўа ҳайкали Буддо дар ҳолати нирвана аст. Ин ҳақиқатан як муҷассамаи бениҳоят бузург мебошад, вале он рост наистода, балки дар суфаи тағи девор дароз кашидааст. Ҳайкал ба паҳлӯи рост хобидааст, дасти чапашро дароз карда, ба паҳлӯ гузоштааст. Дасти росташ қат буда, дар тағи сараш мебошад ва дасту сар дар болои болиштаки панҷқисма қарор гирифтааст. Ба андозаи ҳайкал ҳамин далолат мекунад, ки дарозии кафи пой он 1,7–1,9 м мебошад. Худи ҳайкал аслан 12 м будааст. Рӯи бадани Буддоро қатҳои либоси сурх пӯшидааст, фақат панҷаи даст ва пой луч мондааст. Дар пой Буддо кафши сабуке будааст, ки онро бо тасма ба пойҳо мебастанд. Фақат баъзе қисмҳои сар боқӣ мондааст. Мўйсари Буддо ҷолиби диққат аст – ҳар як тори онро мавҷвор шона зада, хеле шинам хобонда мондаанд. Агар дар санъати буддой ҳайкали Буддо тасвир шавад, он одатан дар ҳолати нирвана – якпаҳлӯ гузошта мешуд ва дар ин сурат ҳайкалтарошони буддой ҳатто ҳаракат намекарданд, ки хусусияти аъзои бадани каси хобидаро аниқ таҷассум намоянд. Ҳайкали мазкури Буддо ҳам бо услуби мутлақо шартӣ таҳия шудааст. На тасвири воизи ба зинаи ҳақ расида, балки офаридаи рамзи азими сукувати илоҳӣ – чунин буд вазифаи ҳайкалтарош. Тасаввур қардан душвор нест, ки ин ҳайкал 13 аср пеш чи таъсири азиме дошт ва буддоиёни мўбтақидро то чи андоза моту мабхут мекард. Аз дигар ҳайкалҳои Буддо ҳайкалҳосеро ном бурдан даркор, ки дар тоқчаҳо истодаанд. Онҳо нисбат ба Буддои хуфта хеле хурд, вале аз қадри одам 1,5 баробар калонтар мебошанд. Ин ҳайкалҳои Буддо дар ҳолати падмасана таҷассум шудаанд. Дар болои сари ҳар як ҳайкали Буддо аломати фачри гирдаест, ки барҷаста буда, ранг дода шудааст.

Инчунин бисёр ҳайкалҳосе ёфт шуданд, ки $\frac{3}{4}$ ва $\frac{1}{2}$ андозаи қадри одам буда, аз ҷиҳати бадеӣ аз ҳама мукамал мебошанд. Дар ин ҷо инчунин сари Буддо ҳаст, ки дар фарқаш махсус ғурӯй («ушнӣша») дорад. Аксари ин ҳайкалҳо асари баландсифату олидараҷаи санъат мебошанд. Тарҳи мавзуну шинам ва таносуби мукаммалу ҳусни бенуқс – хусусияти асосии ин асарҳо аст. Илова бар инҳо тасвири бодисатваҳо ва дигар ашхос ба даст омадааст. Алалхусус қомати ким-чи гуна деватҳо ниҳоят дилрабо баромадааст. Ҷавони танлучи зебо, ки дар бар танҳо лўнгие дорад, хеле аҷиб истодааст: синааш ба тарафе хамида, миёну пойҳояш ба сўи дигар хамида ва илова бар ин яке аз пойҳояш ба қафо партофта. Дар синаи нақшینی ҷавон асбоби зиёди зинат. Баъзе ҳайкалҳо пур аз кирдору рафтор ва илова бар ин бағоят мавзуну дилкашу нозук. Дар тасвири рўҳониён ҳайкалтарош аз ҳама гуна банди урфу одатҳои динӣ озод буд ва маҳз дар ҳамин асарҳо вай ба камоли эҷодиёт расидаасту реализми ҳақиқиро касб кардааст. Яке аз ҳайкалҳо, ки сари пирамарди ҳаставу лакоти пешонаву пешни чашмонаш пур аз чину очинг аст, мўйсафедони имрӯзаи тоҷикро ба хотир меоварад. Инчунин сари ҳайкале низ ҷолиби диққат аст, ки салла дорад. Ҳайкалҳои Аҷинатепша бисёр дигар ашхосеро низ таҷассум менамоянд.

Ҳайкалҳои Ачинатеппа гарчанде ба дигар осори санъати буддой (масалан, ба санъати осори буддоии Фундукистони Афғонистон, ки инчунин ба асрҳои VIII нисбат дорад) шабоҳат дошта бошад ҳам, ба ҳар ҳол, санъати ба худ хос ва бесобиқа аст.

Дар ин санъат чанд анъана фароҳам омадааст - ҳам анъанайи гандҳарии давраҳои сонии Ҳадда, ҳам анъанайи санъати гуптҳои Ҳиндустон ва ғ. ва ҳамаи онҳо бо анъанайи тавоноии санъати ба худ хоси маҳаллии бохтару таҳорӣ омезиш ёфтааст.¹²⁷

Девори бисёр хонаҳои Ачинатеппа гачқорӣ буда, тоқчаву равоқҳоро оро додааст.

Ҳайкалҳои Қалъаи Кофарниҳон ҳам хеле мароқангез мебошанд. Беҳтарини онҳо аз ҷиҳати нафосат, ҳатто аз ҳайкалҳои Ачинатеппа болотар меистанд. Яке аз хусусиятҳои ин ҳайкалҳо ҳамин, ки онҳо полихромӣ, яъне рангоранг мебошанд.

Дар Балаликтеппа ва дар Ҷумалактеппа (вилояти Сурхондарё) ҷўбҳои кандакорӣ боқӣ мондаанд. Алаҳхусус, дар Ҷумалактеппа ин хел ҷўбҳо бисёр. Дар ин ҷо болорҳои чортарош ҳастанд, ки нақши ба ислимӣ монанде доранд ва ё худ доиранақш канда шудаанд, инчунин лавҳаҳои калони ҷўбини нақшин ҳастанд ва нақши онҳо иборат аз доираҳои калони гирдашон хол-хол буда, дар мобайни доира гулбаргҳои зебое тасвир шудаанд. Ғайр аз ин қисмҳои арақай аҷоибе ёфт шуд, ки онро як навъи махсуси нақш ба равоқҳои ҷудогона тақсим кардааст ва дар мобайни ҳар як равоқи пурнақши гулбарг сурати аз миён болои одам тасвир ёфтааст.¹²⁸

Дар қисми тоҷикистони Тахористони шимолӣ ҷўби кандакоришуда аз Қалъаи Кофарниҳон ба даст омад. Аз ин ҷо зиёда аз панҷоҳ пораҳои лавҳаҳои кандакоришудаи ҷўбин ва қисмҳои ҷўбини иморат ёфт шуданд. Муҳимтарини он пораҳо лавҳаи ҷўбини кандакорӣ думтра аст. Дар ин лавҳа ду товус тасвир шудааст, ки рӯ ба ҳамдигар думҳои худро бо шукӯҳи тамом ҷилва дода, рафта истодаанд ва дар минқори худ гул доранд. Нақши маъмули дигар лавҳаҳо расми пурпечутоби наздаи тоқ, расми хўшаҳои ангур, барги тоқ ва печакҳои наздаи тоқ мебошад. Инчунин нақшае бисёр вомахӯрад, ки қатори равоқҷаҳоро меонад. Нақши қисмҳои ҷўбини иморат аз занҷираҳои гуногун иборат аст. Услуби кандакорӣ бағоят равшану гўё буда, бо маҳорати тамом анҷом дода шудааст.

Дар Тахористон инчунин санъати рақс ва мусиқӣ ривож ёфта буд. Дар Хатлон ва Қумод раққосаҳои фаттоне буданд. Ҳокимони ин вилоятҳо ба ҳокимони давлатҳои хориҷа чун инъом раққосаҳоро мефиристоданд. Баъзе мусиқачиёни Осиёи Миёна, ки ба хориҷи мамлакати худ бурда шуданд, ба аҳли дарбор маъқул нашуда бошанд ҳам, дар байни халқи ом шўҳрати азим ёфтанд. Масалан, чунин аст таърихи мусиқачиёни Қумод, ки нигони навозандагони имрӯзаи Помир мебошад.¹²⁹ Шикастапораҳои асбобҳои мусиқӣ – косаи ҷўбини тор, дастаи ғижжак ва ғайра аз Балаликтеппа ёфт шуданд.¹³⁰

¹²⁷ Литвинский Б.А. ва Зеймаль Т.И., 1971, с. 76–109.

¹²⁸ Нильсен В.А., 1966, с. 303–307.

¹²⁹ Schafer E.H., 1963, p. 54–56.

¹³⁰ Альбаум Л.И., 1960, с. 99–100.

Дин

Мардуми Тахористон дар асрҳои V–VII чанд динро мепарастиданд. Дар партави маъхазҳои таърихӣ ва мадракоти археологӣ аниқ гуфтан мумкин, ки қисми асосии мардуми Тахористон, мисли давраҳои қадим зардуштӣ буданд. Вале падидаҳои яқин ва шаклҳои парастии ин дин қариб мутлақо маълум нест. Бар хилофи Суғд, Чоч, Хоразм маросими дафн дар устодонҳо дар ин кишвар расм набуд, гарчанде дар баъзе ҷойҳо ҳуди устодонҳо ёфт шуданд (Данғара, Ҳисор).

Аз ҳеле паҳн шудани оташпарастӣ чилими калони сафолие шаҳодат медиҳад, ки аз Балаликтеппа ба даст омадааст. Чилим аз пояи офтобашакли пурнақш ва аз сархона иборат аст. Ин ҳел чилимҳо дар Хайрободтеппа¹³¹ ва дар ҷануби Тоҷикистон воমেҳӯранд. Дар Кофирқалъаи Колхозобод оташдони муқаддас ёфт шуд.

Мавқеи дини буддой басо мустаҳкам буд. Ростӣ гап, Ҳайтолиён дар аввалҳо дини буддоиро нампарастиданд. «Аз афти қор ҳокимони гуногуни вилоятҳои ҷудогонаи Ҳайтолиён нисбат ба дини буддой муносибати ҳархела доштанд. Дар рафти ҷанг дар баъзе ҷойҳо маъбади буддоиён хароб гардида, талаву тороҷ мешуданд. Вале, умуман гирем, тамоми маълумотҳо далолат мекунанд, ки дар Осиёи Миёна дар давраи Ҳайтолиён дини буддой таъқиб карда намешуд ва баъзе ҳокимони ҳайтолий дини буддоиро дастгирӣ мекарданд».¹³² Дини буддой ба туркҳо пеш аз ба Осиёи Миёна омадани онҳо таъсир дошт.¹³³ Дар охири асри VI ва аввали асри VII баъзе ҳокимони ғарбии туркҳо ба дини буддой эътиқод мебанданд ва ҳам дар ҷануби Осиёи Миёна, ҳам дар Афғонистону шимолӣ Ҳиндустон ба сохтмони ибодатгоҳҳои буддой шурӯъ менамоянд ва буддоиёнро тарафгирӣ мекунанд. Сайёҳи асри VIII хабар медиҳад, ки дар Тахористон «шоҳу аъёну фуқаро» бут мепарастанд. Ҳуди ҳамин гап дар ҳаққи Хатлон ҳам гуфта шудааст. Дар асри VII дар пойтахти Тахористон шаҳри Балх садҳо дайр, дар Тирмиз қариб даҳҳо дайр, дар Шумон ду дайр, дар Қабодиён се дайр ва ғ. мавҷуд буд. Дар ҳар як дайр шумораи муайяни роҳибон – аз 2 то 50 роҳиб буд. Дини буддой ба Помир ҳам сар даровард, масалан, дар Вахон дайру роҳибон будаанд. Мувофиқи баъзе маълумотҳо, баъзе дайрҳо соҳиби сарватҳои калон – соҳиби заминро молу мулк будаанд. Ҳафриёти Ачинатеппа ва Кофирқалъа ин ахбори маъхазҳои хаттиро пурра тасдиқ кард. Топонимика ҳам баъзе ишоратҳо додааст. Дар ҷануби Тоҷикистон, дар поёноби дарёи Қизилсу Фархор ном маркази район ҳаст. Забоншиносон исбот карданд, ки номи Фархор аз калимаи санскритии «вихара», яъне «дайри буддой» бармеояд.

Дар Зангтеппа -катибаҳои буддоии рӯи пӯсти дарахт ёфт шудаанд. Ин катибаҳо бо хати марказиосиёгии браҳмӣ навишта шуда, забонаш санскрити омехта мебошад. Ин катиба чандин маротиба матнҳои буддой буда, яке аз онҳо «Виная» мебошад ва он қоидаву қонунҳои рафтору кирдори роҳибону роҳибаҳо ва дигар эътиқодмандони қаторист, ки пайрави дини буддой шудаанд. Боқимондаҳои ин гуна дастнависҳо аз Кофирқалъа ҳам ёфт шудааст.

¹³¹ Дар ҳамон ҷо, с. 71–76.

¹³² Litvinsky B.A., 1968, p. 33–34.

¹³³ Gabain A.V., 1961 ва мобаъд.

Хамаи ин маълумот далолат мекунад, ки дар Тахористон дини буддой хеле интишор дошт.¹³⁴

Дигар дине, ки дар Осиёи Миёна ва аз ҷумла, дар Тахористон реша давонда буд, дини монавия мебошад. Дар ибтидои асри VIII қароргоҳи пешвои ин мазҳаб дар Тахористон буд. Соли 719 ба сифати сафири Чағониён марде аз аҳли монавия фиристода шуд, ки унвонаш «дабири кабир» будааст. Монавия аз худи ибтидои дар Осиёи Миёна паҳн шуданаш ба аён ашроф ва ҳокиму волиён таъя менамуд ва сафир будани яке аз аҳли монавия далели равшани ин даъво мебошад.¹³⁵

Ниҳоят боз як дини дигар – дини насронӣ¹³⁶, аниқтараш, тариқати нестории ин дин хеле паҳн шуда буд. Мувофиқи маълумотҳо, дар байни Ҳайтолиён дини насронӣ маълум будааст, туркҳои тахорӣ ин динро мепарастидаанд ва аз Тахористон сафоре омада будааст, ки мақсад доштааст, тариқати несториро паҳн кунад ва ғ.

Хуллас, дар асри VI ва ибтидои асри VIII дар Тахористон чандин дин баробар вучуд дошту ҳар яке он барои «банда» кардани мардум мубориза мекурд, ба ҳамдигар таъсир мерасонд ва аксар вақт бо ҳамдигар омехта шуда мерафт.

3. СУҒД ДАР АСРҲОИ VI-VII

Тавсифоти умумӣ

Номи «Суғд» дар маъхазҳои гуногунзабон дар муддати мадид дучор мешавад.¹³⁷ Муҳаққиқи машҳур В. Томашек тахмине пеш ниҳод, ки калимаи «суғд» аз калимаи умумиэронии бармеояду маънояш «рахшидан», «дурахшидан» ва «сӯхтан» аст.¹³⁸ Дар фарҳангҳои тоҷикию форсӣ калимаи мазкур таъмоман дигар хел шарҳ дода мешавад: «шибарзамин, ё худ пастие, ки дар он ҷо об қўл мешавад».¹³⁹ Дар забони ҳозираи тоҷик алҳол «суғд» гуфта ҷосро мегӯянд, ки шибарзамину ботлоқ, ҷои киштбоби шодоб бошад, вале, аз афташ, ин тафсир сонитар пайдо шудааст.

Худуди географии Суғд чӣ гуна буд? Ба ақидаи сайёҳи асри VII Сюан-сзан, Суғд кишварест байни дарёи Чу дар шимолу шарқ ва Дарвозаи Бойсун дар ҷанубу ғарб. Маълум, ки ин ҳудуд худуди сиёсӣи географии Суғд не, балки макони зиндагии суғдиён мебошад. Маъхазҳои арабу тоҷикзабони даврҳои сонӣ (асосан асрҳои X–XIII) идроки ҳамонзамонаи масъалаи мазкурро таҷассум намуда, ба ҳар ҳол, баъзе ғаллҳои қадимаро ҳам ба инобат гирифтаанд. Аз ин маъхазҳо мо воқиф мешавем, ки Суғд ба ду маъно: ба маънои танг ва ба маънои васеъ истифода мешуд. Суғд ба маънои васеъ тамоми водии Зарафшон (баъзан ноҳияҳои болотарини онро истисно мекарданд) ва водии Қашқадарё мебошад. Дар айни ҳол, тасаввуре низ маъмул буд, ки Суғд танҳо ноҳияи Самарқанд мебошад. Муаррихони асрҳои миёна дар бораи «Суғди Самарқанд» бисёр сухан рондаанд. Инчунин «Суғди Бухоро» ном мафҳуме

¹³⁴ Тавсифи муфассали инро ниг.: Litvinsky B.A., 1968, p. 55-57, истинод адабиёту маъхазҳо дар ҳамон ҷо.

¹³⁵ Беленицкий А.М., 1954; Литвинский Б. А. ва Зеймаль Т.И., 1971, с. 120–121.

¹³⁶ Бартольд В.В., 1893; Литвинский Б. А. ва Зеймаль Т.И., 1971, с. 122–123.

¹³⁷ Маҷмӯи маълумотро ниг.: Tomaschek W., 1877, s. 74.

¹³⁸ Дар ҳамон ҷо, 74–75.

¹³⁹ Маҷмӯи мадрокотро ниг.: Смирнова О.И., 1963, с. 24–25.

ҳам буд. Ёқут гуфтааст: «Гўянд ду Суғд ҳаст – Суғди Самарқанд ва Суғди Бухоро».¹⁴⁰ Водии Қашқадарё чузъи Суғд доништа мешуд ва зимнан, баъзе муаллифон, масалан, Яъқубӣ Кешро пойтахти Суғд гуфтаанд.¹⁴¹ Ҳамаи ин маълумотро муҳаққиқон муфасссал тадқиқ кардаанд.¹⁴²

Сюан-сзан ва Хой Чао дар бораи Суғд

Сюан-сзан ба Суғд соли 629 омад. Вай менависад, ки Самокиён ё Самосзан (Самарқанд) – мулкест, ки аз шарқ ба ғарб тӯл кашидааст. Андозаи пойтахти кишвар баробари Тирмиз будааст. Мулки Самокиён аз чор тараф бо монеаҳои табиӣ муҳофизат шудааст. Мардумаш хеле бисёр. Дар ин мулк аз дигар мамлакатҳои хориҷа молу сарвати ниҳоят пушқиматтарин бисёр ҷамъ шуда мемонад. Заминаш ҳосилхез асту ҳосили фаровон медиҳад. Долу дарахт нағз месабад (вай дарахтҳоро бешагӣ номидааст), гулу мева ниҳоят зиёд аст. Дар ин кишвар аспҳои хушзот ҳастанд. Мардуми ин кишвар нисбат ба мардуми кишварҳои дигар дар санъат ва ҳунар (мувофиқи тарҷумаи дигар – дар тиҷорат) пешқадам мебошанд. Иқлим нарму мўътадил аст. Аҳолии серғайрату пухтакору нотарсу далер мебошад. Ин кишвар дар мобайни кишварҳои «барбарӣ» ҷой гирифтааст. Тамоми халқҳои ҳамсоя дар хушхалоқӣ ва нақӯкорӣ аз суғдиён ибрат мегиранд. Подшоҳ каси ҷасуру бебоқ аст ва ҳама ноҳияҳои атроф ба вай итоатдоранд. Дар ихтиёри шоҳ лашқари сершумор, аз ҷумла, сарбозони савора ҳаст. Сарбозоне, ки сайёҳ онҳоро «чи-киа» номидааст, мақоми махсус доштанд. Онҳо ба дараҷаи фидокор буданд, ки ҳатто бо шодӣ сӯи марг мерафтанд. Вақте онҳо ҳамла кунанд, ягон душман истодагарӣ карда наметавонист.

Сипас, Сюан-сзан аз мулкҳои Мимокия ё Мимохэ (Моймурғ), Сзебудан (Кабудон), Сюйшуаннисзя (Кушония), Бухэ (Бухоро), Сзешуанна (Кеш) ва ғайра сухан меронад. Инчунин дар бораи андозаи онҳо маълумоте оварда, ба ҳамаи онҳо як хел тавсифи мухтасар дода мешавад: «Дар бобати урфу одат ва маҳсулот ба Самокиён (Самарқанд) шабоҳат дорад».¹⁴³

Хой Чао (соли 726) умуман «кишвари Ху»-ро тасвир намуда, ба ҳайбати он Ан (Бухоро), Сао (Иштихон), Ши (Кеш), Ши-ло - Ми (Моймурғ) ва Кан (Самарқанд)-ро дохил кардааст. Гарчанде ҳар яки ин мулкҳо малике дошта бошанд ҳам, ҳамаи онҳо ба арабҳо тобеъ мебошанд. Ин мулкҳо калон нестанд ва дар ҳар яки онҳо дастаи хурди сарбозон ҳаст. Аз чорвои ин ҷо шутур, хачир, гўсфанд ва аспро ном бурдан мумкин. Пахта мекоранд. Либоси мардум пахтагин аст, шалвор ва ҷомаҳои онҳо пашмин. Мардон саллаи сафед мебанданд ва ришу мўйсари худро тоза метарошанд. Забони онҳо аз забони мардуми мамлакатҳои ҳамсоя фарқ дорад. Урфу одати онҳо бад аст – ҳар занеро, ҳатто модар ва хоҳари худро ҳам ба занӣ мегиранд. Дар Эрон ҳам, мард ҳақ дошт модарашро ба занӣ гирад. Дар шаш мулк дини зардуштиро мебарастанд, дини Буддо расм не, фақат дар Самарқанд як даври буддой ҳасту он як роҳиб дорад.¹⁴⁴

¹⁴⁰ Ёқут, III, s. 394.

¹⁴¹ Яъқубӣ 1892 p. 299.

¹⁴² Масалан, ниг.:Бартольд В.В., с. 477-478.

¹⁴³ Beal S., 1906, p.32-36.

¹⁴⁴ Fuchs W., 1938, s. 451-452.

Таърихи сиёсӣ

Алҳол мадракоти кофӣ нест, ки таърихи сиёсии Суғд, алалхусус, таърихи сиёсии мулкҳои он тартиб дода шавад. Маъхазҳо фақат маълумотҳои берабти алоҳида-алоҳида медиҳанд.

Дар ибтидои асри VII, мувофиқи хабари солномаи таърихӣ дар Суғди Самарқанд (дар солнома номашро «Кан» гуфтаанд) оли маҳаллие ҳукм меронд, ки ба ниёғони йучӣ нисбат дошт (ё худро ба йучиҳо мансуб эълон мекард). Чунин ақида ҳаст, ки баъди ҷулуси худ ин ол бе танаффус қариб, ки аз ибтидои эраи нав ҳукмронӣ кардааст. Унвони малик чжаоу буд.¹⁴⁵ Малики суғдиён дар ҳамон вақт дар «Алуди» ном шаҳри серодам зиндагӣ мекард Солнома навиштааст, ки «Кан давлати муқтадир аст».¹⁴⁶ Дар натиҷа, ҳатто хоқони Хоқонии ғарбии туркҳо Датои (солҳои ҳукмронияш аз 575/76 то 603) лозим доништааст, ки бо малики Суғд Тайшепи (Э.Шаванн ва К.Ширатори номи ўро чунин хондаанд) хешу ақрабо шавад ва духтарашро ба занӣ додааст.

Шоҳони Суғд ба авлоди Унаш нисбат доштанд (ин ном дар солномаҳои муаррихони Хитой зикр шудааст ва дар навиштаҷоти суғдиён низ во-мехўрад).¹⁴⁷

Дар он давраҳо ба Кан, яъне ба Суғди Самарқанд, Ми (Моймурғ), Сао ва Хэ (Иштихон ва Кушония), Ани Сағир (ноҳияе дар сарҳадди шарқии воҳаи Бухоро), Нашебо (Насаф) барин ҳашт мулк тобё буданд.¹⁴⁸ Ба ҳамин тариқ, қариб тамоми мулкҳои водии Зарафшон (аз афти кор, фақат ғайр аз қисми ғарбии он) ва инчунин водии Қашқадарё (Насаф) дар зери тасарруфи малики Суғди Самарқанд буд. Амалан маълум не, ки ин иттиҳод кай ба вучуд омад, чӣ хусусият дошт ва дараҷаи итоати мулкҳои алоҳида ба ҳукумати марказӣ чӣ гуна буд.

Дар қасри малики Суғди Самарқанд «кохи ниёгон ҳаст, ки моҳи шашум дар он ҷо назр медиҳанд. Дигар маликон ҷамъ омада, ба назрдиҳӣ ёри мерасонанд».¹⁴⁹ Ин хабарро далели ҳамин доништан мумкин, ки дар байни маликҳои Суғд робитаи хешу таборие буд ва ҳамаи онҳо гўё як аҷлоди умумие доштанд (ба ин маъхазҳо ҳам ишорат кардаанд). Албатта, дигар гуна тавзеҳро ҳам аз эътибор соқит кардан даркор не, яъне эҳтимол меравад, ки фармонбардорони оли ҳукмрони Самарқанд ўҳдадор буданд, дар маросими назрдиҳӣ ширкат намоянд ва бо ҳамин ба малики худ содиқ буданашонро нишон диҳанд. Аз афти кор, имконпазир будани ҳар ду тавзеҳро дар назар доштан даркор.

Ба гумон аст, ки ҳайъат ва ҳудуди географии ин иттиҳод бетағйир монда бошад. Эҳтимол, дар ин ё он давраи мавҷудияти вай воҳаи Бухоро, ё худ қисми зиёди онро дар бар мегирифт. Инро аз чунин хабари Масъудӣ фаҳмидан мумкин, ки девори атрофи воҳаи Бухороро дар қадим яке аз подшоҳони Суғд сохта будааст.¹⁵⁰

¹⁴⁵ Оид ба ин унвон ду ақида ҳаст. Баъзе олимони (масалан, В.Радлов ва И.Маркварт) онро туркӣ мегўянд (оид ба охири тавзеҳоти ин даво ниг.:Haussig H. W., 1956), дигар гурўҳ олимони онро эронӣ мегўянд (аз давраҳои Ремюз: Abel Remusat, 1829, p. 227, п. 2). Аз тарафдорони эронӣ будани унвони мазкур В.Томашек, С.Конов, Х.Шедер ва дигаронро номбар кардан мумкин.

¹⁴⁶ Бичурин, II, с. 280–281.

¹⁴⁷ Альбаум Л. И., 1975, с. 54–55.

¹⁴⁸ Бичурин, II, с. 281.

¹⁴⁹ Дар ҳамон ҷо.

¹⁵⁰ Масъудӣ, 1894, с. 65.

Дар кадом як давраи вучуди Суғд пойтахти он Кеш буд. Ба ин маъхазҳои давраҳои сонитар ҳам ишорат мекунанд, дар ин бора муаррихи асри IX Яъқубӣ ҳам хабар медиҳад.¹⁵¹ Тақвияти мулки Кеш дар чоряки якуми асри VII оғоз меёбад.¹⁵² Малик Тичо (мабодо ин талаффузи аҷнабии ҳамон номи эронии Тиш набошад?) малики муқтадире ҳисоб мешуд. Вай ба кадом як давлати хориҷӣ ҳайъати сафорат фиристод; шаҳри Ки-шери сохт, ки одатан худи ҳамон Кеш мегӯянд. Инчунин хабар ҳаст «Шашеи» ном дигар Малик низ соли 642 бо тўҳфаю инъоми зиёд ҳайъати сафорат фиристода буд.¹⁵³ Дар маъхазҳои таърихӣ дар бораи вай дигар ягон маълумот нест. Вале ин малик танга мебаровардааст. Дар байни тангаҳое, ки дар Панҷакент ёфт шуд, тангаҳое ҳастанд, ки дар рӯи онҳо «ихшид Шашпир» навишта шудааст. Дар тангаҳо идеограммаи оромии «подшоҳ» ҳаст, ки дар тангаҳои суғдӣ унвони ҳокимони тамоми Суғд–ихшидҳоро ифода мекунанд. Дар натиҷаи муқоисаи ин маълумот маълум мешавад, ки аз ҳама аниқтарин шарҳу тавзеҳи он ҳамин, ки Шашпир ном малик подшоҳи тамоми Суғд буд.¹⁵⁴ Албатта, ин фақат яке аз роҳҳои таъвили масъала мебошад.

Вале ҳукмронии Кеш дар иттиҳоди Суғд тўл накашид. Инак, мувофиқи хабари маъхазҳо, дере нагузашта, дар байни солҳои 656–660 малики нави Кеш Чжаоу Шиагйе (номро Бичурин чунин хондааст; Э.Шаванн мегӯяд, ки онро Cho-a-ho хондан даркор) мутеи подшоҳи Самарқанд шуд.¹⁵⁵ Дар омади гап, малики Суғди Самарқанд андаке пештар–дар байни солҳои 650–655 подшоҳи тамоми Суғд шуда буд. Аз афти кор, як фурсати муайян лозим шудааст, ки Кеш ҳукмронии Самарқандро эътироф кунад. Фақат тахмин кардан мумкин, ки дар муддати ин панҷ сол дар байни Самарқанду Кеш мубориза рафтааст ва дар натиҷа Шашпир сарнагун шудааст ба ҷои вай ба тахти Кеш Шиагйе (Шеаҳо) баромадааст. Унвони ихшиди Суғд акнун насиби Оли Самарқанд шуд, ки аҷнабиён онҳоро Фухуман¹⁵⁶ мегӯянд. Як силсила тангаҳои суғдӣ ҳаст, ки хати онҳоро, ба ақидаи О.И.Смирнова, «ихшид Варҳуман» хондан даркор (ба ақидаи вай, Фухуман талаффузи аҷнабии номи шоҳи суғдиён Варҳуман ё худ аниқтараш Аварҳуман аст)¹⁵⁷. Номи ин подшоҳ дар катибаи калони суғдӣи Афросиёб ҳам зикр шудааст.

Дар баробари подшоҳони умуми Суғд маликҳои маҳаллӣ ҳам вучуд доштанд. Малики Кеш, ки акнун тобеи Оли Самарқанд буд, «ихрид» ном унвони меросӣ дошт.¹⁵⁸

Дар маъхазҳои хитой мулки Бухоро Ан, Нэуми, инчунин Бу-хо (Pou-ho) номида мешуд ва унвони малики он чжаоу буд. Насаби маликҳои Бухоро ва Самарқанд як буд. Дар чоряки дувуми асри VII дар Бухоро Алинга (номи ўро

¹⁵¹ Яъқубӣ, 1892, с. 299.

¹⁵² Умуман дар он ҷо хеле пештар аз ин оли мустақиле буд. Дар асрҳои V–VI шоҳони Кеш тангае мебароварданд, ки дар рӯи он расм ҳаст ва дар пушти танга сурати ҳокимест, ки шер ё махлуқи шермонанди ба пой қафояш истодаро бо шамшер мезанад. Таклиф кардаанд, ки хати суғдӣи ин навъ тангаҳоро «Подшоҳи Кеш (?)» хондан даркор (Кабанов С.К., 1961, с.137 ва мобаъд; Лившиц В.А., Луконин В.Г., 1964, с. 170, эзоҳи 110).

¹⁵³ Бичурин II, с. 316; Chavannes E., 1903, p. 146.

¹⁵⁴ Смирнова О.И., 1963, с.140-141, 62-63.

¹⁵⁵ Бичурин II, с. 316; Chavannes E., 1903, p. 146.

¹⁵⁶ Бичурин, II, с. 317; Chavannes E., 1906, p. 135.

¹⁵⁷ Смирнова О.И., 1963, с. 28.

¹⁵⁸ О.И. Смирнова ҷадвали хронологии маликҳои Кешро тартиб додааст (1962, с. 68).

Бичурин чунин хондааст; Э.Шаванн таклиф мекунад, ки Ho-ling-kia хонда шавад) ном шахсе малик шуд. Маъхазии хитой хабар медиҳад, ки Оли Бухоро «аз насл ба насл бист пушт ҳукмронӣ мекунад»,¹⁵⁹ яъне чанд аср ҳукмронӣ кардааст.

Дар ноҳияи Бухоро тангаҳои скифатии (яъне фурӯҳамидаи) мисин дар муомилот буд, ки дар рӯиаш ба суғдӣ «шоҳ Асвар» навишта шуда буд. Мувофиқи мадракоти палеографӣ ин тангаҳо ба асрҳои IV-V нисбат доштанашон мумкин. Номии шоҳ эронист ва маънояш «аспсавор» аст. Аз рӯи хати тангаҳо маликҳои Бухоро ду унвон доштаанд, ки маънои яке «шоҳ» ва маънои дигараш «ҳоким» будааст.¹⁶⁰

Мулки Панҷакент мулки мустақили муҳим буд. Ба ҳайъати он ғайр аз ноҳияи ҳуди Панҷакент (он замонҳо номаш Панҷ буд) дар ибтидои асри VIII атрофи болооби Зарафшон ҳам дохил мешуд. Дар ҳуҷҷатҳои суғдӣ, ки аз кӯҳи Муғ ёфта шуд, Моҳиён (ба маънои «Маҳтобӣ»), Парғор (яъне «Замини болои кӯҳ» - Фалғари ҳозира), Кштут (Кштутӣ ҳозира), Мартушкат (Мастҷоҳӣ ҳозира) ном бурда мешавад. Дар ин ноҳия бисёр деҳаҳо буд. Дар ин ҷо деҳаҳои Мадм ва Қум (алҳол бо ҳамин ном вучуд доранд), Заровадк (Зерободӣ ҳозира), Эскотар («Замини болоӣ», Искодари ҳозира), Хшиканд (Хушекати ҳозира), Варз («Баланд», Варзи Манори ҳозира), Курут (Курути ҳозира), Фатмив (Фатмеви ҳозира), Пахут (Похути ҳозира), Эртмаут (Фалмоути ҳозира), Шавкат («Шаҳри сиёҳ», Шватки ҳозира) зикр гардидаанд. Водии Ягноб ҳам ба мулки Панҷакент дохил мешуд. Аз афти кор, дигар ноҳияҳои Патаман (Бутамони асри миёна), яъне дар ин маврид ноҳияҳои кӯҳҳои Ҳисор ва Зарафшон ҳам ба ҳайъати мулки Панҷакент дохил мешуданд ё ба он тобеъ буданд. Масалан, дар ҳуҷҷатҳои Муғ деҳаи ҳозираи Анзоб¹⁶¹ ном бурда шудааст.

Тангаҳои сершумори Панҷакент - Панҷро муҳаққиқон батафсил тадқиқ мекунанд. Муқаррар шуд, ки дар Панҷакент - Панҷ оли маҳаллиёе ҳукмронӣ мекард (вале номи намоёндагони оли мазкур ба ҷуз баъзе истисноҳо то ҳол муайян нашудааст). Дар айёми вазнинтарини вучуди Суғд - дар чоряки якуми асри VIII дар натиҷаи ҳамлаи арабҳо мақоми мулки Панҷакент хеле боло шуд зеро дар ибтидо вай ба толону тороҷи арабҳо гирифтор нашуда буд. Ҳокими Панҷакент - Диваштак, ки худ аз авлоди шоҳон набуд (дар ҳуҷҷати В-4 кӯҳи Муғ номи падари вай Едхшетака бе унвони «шоҳ» зикр шудааст), ба тахти Самарқанд ва ба унвони «шоҳи Суғду ҳокими Самарқанд Диваштак» иддао дошт ва, аз афти кор, муддате ба ин мартаба ҳам расида буд.

Дар баробари мулкҳои калон мулкҳои хурд ҳам бисёр буданду баъзеи онҳо танга ҳам мебароварданд. Дар «Самитан» ном деҳаи Суғд (дар ҷои Кушонияи қадим, яъне заминҳои деҳаҳои имрӯзаи Метан, Пойариқ, Чалак) маркази мулки хурде буд, ки ҳокими он аз номи ҳудаш тангаи биринҷӣ сикка мезад.¹⁶²

Тақвияти баъзе мулкҳои алоҳидаи иттиҳоди Суғд аз маълумоти маъхазҳои таърихӣ, археологӣ ва нумизматӣ бармеояд. Ҳокимияти марказии шоҳи Суғд суғдӣ мешавад, танг мегардад. Дар бораи масоҳати иттиҳод аз чанд маъхаз маълумот гирифта мумкин аст. Соли 712 арабҳо ба писари ихшиди Суғд - Гурак ваъда додаанд, ки ўро «подшоҳи Самарқанду атрофу ноҳияҳои

¹⁵⁹ Бичурин, II, с. 282.

¹⁶⁰ Лившиц В.А., Луконин В.Г., 1964, с. 169-170.

¹⁶¹ Смирнова О.И., 1960.

¹⁶² Смирнова О.И., 1967, с. 36-39.

он, Кеш ва Насафу шахру қалбаҳои он» хоҳанд кард. Ба ҳайбати иттиҳоди Суғд инчунин Ми (Моймурғ) ва Сао (Кабудон ё Иштихон)¹⁶³ ва эҳтимол, баъзе дигар мулкҳо низ дохил мешуданд. Калонтарин мулки иттиҳоди Суғд - Бухоро истиқлол ёфт ва ба тахти он оли бухорхудотҳо¹⁶⁴ нишаст. Дар тангаҳои намоёндагони оли мазкур унвони онҳо «Шоҳи Бухоро» зикр шудааст.¹⁶⁵

Вилоятҳои Суғд бо дигар вилоятҳои Осиёи Миёна робитаҳои дипломатӣ доштанд ва ба дигар вилоятҳо ҳайбати сафорат мефиристоданд ва аз дигар вилоятҳо ҳайбати сафорат қабул мекарданд. Дар сурати Афросиёб, бешубҳа, омадани яке аз чунин ҳайбатҳои сафорат ва маросими дар Самарқанд қабул шудани онҳо инъикос ёфтааст. Аз навиштаҷоти суғдии таги ин сурат порчаи зерин боқӣ мондааст: «Вақте шоҳ Вархуман (зодаи) Унаш назди вай (яъне сафир) омад ва (сафир) лаб кушод: «Манам дапирпати (сардори дабирон.- Б.Ғ.) Чағониён, номам Бўкарзод. Аз шоҳи Чағониён Тўронтош омадам, ба Самарқанд назди шоҳ барои изҳори ҳурмат ва инак, пеши шоҳ истодаам бо эҳтиром. Ва ту (шоҳ) нанмо шубҳае аз ман, на аз худоёни Самарқанд ва на аз катибҳои Самарқанд (шояд ба маънои китобҳои динӣ бошад.- Б.Ғ). Ман хуб воқиғам ва нахоҳам расонд зиёне ба шоҳи (Самарқанд). Бодо, шоҳ, давлатат зиёда». Ва шоҳ Вархумон (зодаи) Унаш ўро рухсат дод. Он (гоҳ) лаб кушод дапирпати Чоч...»

Ҳуҷҷатҳои архиви Муғ ривоят мекунанд, ки бо бисёр вилоятҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла, бо Чоч, Истаравшан, Фарғона ва ғ. муносибатҳои дипломатӣ амал дошт. Бисёр маъхазҳо ҳикоят мекунанд, ки аз Суғд ба хориҷи Осиёи Миёна ҳайбати сафорат ва аз давлатҳои гуногун ба ин ҷо ҳайбати сафорат меомад.

Обёрӣ. Хоҷагии қишлоқ

Се канали асосии обёрӣ, ки заминҳои ҷануби Самарқандро шодоб мекард, дар асрҳои миёна аз Варағсар («Сари дарғот») ном маҳалле (ҳозир номи ин маҳал «Работи Хоҷа») сар мешуд. В.В.Бартолд қайд карда буд, ки аз тавзеҳу тафсири истилои араб маълум мешавад, ки ин канал пеш аз истилои арабҳо, яъне дар асрҳои VI-VII вучуд доштааст.¹⁶⁶ Дар ҳуди ҳамин давраҳо канале буд, ки Самарқандро аз об таъмин мекард.¹⁶⁷

Аз каналҳои калони тоисломӣ канали Норпайро ном бурдан даркор, ки он ноҳияи Кушониёро обёрӣ менамуд. Дар поёнтари Зарафшон, дар ҳудуди воҳаи Бухоро яке аз каналҳои дар асрҳои миёна калонтарин - канали Шопурком (баъдҳо Шофирком шуд) ном дошт ва зимнан ривояте ҳаст, ки онро Шопур ном кадом як шоҳзодаи сосонӣ сохтааст.¹⁶⁸ Ин канал заминҳои шимоли-тарини воҳаи Бухоро -ноҳияҳои мулки Варзонро шодоб менамуд, ки ҳокимони он бо бухорхудотҳо рақобат доштанду зидди онҳо меҷангиданд. Инчу-

¹⁶³ Бичурин, II, с. 311.

¹⁶⁴ Дурустгараи бухорхудо бояд бошад, ниг.: Наршахӣ. The History of Bukhara, 1954, p.108.

¹⁶⁵ Лившиц В.А., Луконин В.Г., 1964, с. 170.

¹⁶⁶ Бартольд В.В., 1965, а. с. 186-187.

¹⁶⁷ Дар ҳамон ҷо, с. 188.

¹⁶⁸ Дар ҳамон ҷо, с. 198-199.

нин боз якчанд каналҳои калон мавҷуд буд.¹⁶⁹ Дар воҳаи Қашқадарё ҳам шабакаи мукаммали обёрии амал мекард.¹⁷⁰

Вилояти Самарқанд ба дараҷае ободу шодоб, ба дараҷае сердолу дарахти пуру фаровонҳосил буд, ки аввалин волиёни араб онро «равзат-ул-амир ал-муъминин», яъне «боғи халифа» номида буданд.¹⁷¹

Зироат дар Суғд асосан обӣ буд, вале ин маъно надорад, ки зироати лалмӣ набуд, баръакс, заминҳои лалмӣ ҳам кор фармуда мешуд. Тавсифи умумии хоҷагии қишлоқ дар як солномаи ҳамон давраҳо чунин аст: «Иқлимаш нарм, барои кишти ҳамагуна ғалла мувофиқ. Мардум дар боғдорӣ ва обчакорӣ моҳир. Дарахт умуман месабад. Асп, шутур, хар ҳаст».¹⁷²

Бозёфтҳои, ки ҳангоми ҳафриёти кӯҳи Муғ ба даст омад, дар бораи анвои зироат маълумоти хеле муфассал медиҳад. Аз ин ҷо дону донакҳои гуногун ва боқимондаҳои ниҳоли пахта ёфт шуд.¹⁷³ Ҳуҷҷатҳои Муғ шаҳодат медиҳанд, ки дар ноҳияи Зарафшонӣ Боло зироати асосӣ ғалла ва ангур буд. Инчунин ҷав, арзан ва нахӯд ҳам мекиштанд.¹⁷⁴ Истилоҳи суғдӣ «ғалла» аз ҷиҳати этимология ба маънои «бехта» алоқаманд аст.¹⁷⁵

Ғалларо дар осӣб мекашиданд. Ҳуҷҷати В-4-и кӯҳи Муғ шартномаест дар бобати аз тарафи Моҳиён ном шахсе иҷора гирифтани се осӣб «бо тамоми анҳору бинову сангҳои он»; ҳаққи иҷора бо орд дода мешуд.¹⁷⁶ Гарчанде дар бораи осӣбҳои он давра мо тасаввуроти мукамал надорем, вале, ба ҳар ҳол, масалан, аз Афросиёб чанд санги калони осӣб ёфт шуд. Дар баробари осӣб дар рӯзгори мардум дастосҳои хурду калон бисёр истифода мешуд.

Дар ҳуҷҷатҳо супоришҳои зиёде ҳаст, ки ғалла, мева ва шароб дода шавад.

Токдорӣ яке аз соҳаҳои асосии хоҷагии қишлоқ буд.

Дар Панҷакент чархуште ёфт шуд. Чархушт чуқуриест, ки дар тағаш боз новачае дорад. Дар паҳлуи чуқурӣ боз як хандаҷа мекананд, ки он бо новача ба чуқурӣ пайваста аст. Девораҳои чуқурӣ ва хандаҷаро бо ғаж андова мекунанд. Мумкин аст дар тағи хандаҷа тахта ҳам мечиданд, баъд ба болои он янтоқи сабз меандохтанд ва ба болои янтоқи ангур рехта, онро фишор медоданд. Оби ангур дар натиҷаи фишор аз байни янтоқи мегузашту ба воситаи новача ба чуқурӣ мерехт. Пас аз он ки оби ангур дар чуқурӣ таҳшин мегардид, онро гирифта, ба хумҳо меандохтанд. Баъзе чархуштҳои имрӯзаи халқии тоҷикӣ ҳам маҳз чунин сохт доранд.¹⁷⁷

Дар солномаҳои таърихӣ маълумот ҳаст, ки дар Суғди Самарқанд шароби ангур бисёр буд. Хабар дода мешавад, ки дар ҳавлиҳои боён захираҳои зиёди он солҳо нигоҳ дошта мешуд. Мадрақоти археологӣ ва ҳуҷҷатҳои Муғ шаҳодат медиҳанд, ки ин хабарҳо муболиға нест. Дар яке аз ҳуҷҷатҳои Муғ чунин супориш ҳаст: «Ба фалонӣ аз он шароби ноб бояд дод, ки канизакҳо менӯшанд ва дар ин таъхир нашояд. Боқии шароб сар ба мӯҳр шавад ва бо

¹⁶⁹ Оид ба тавсифи шабакаи қадимии обёрии воҳаи Бухоро ниг.: Шипкин В.А., 1963, с. 22-25.

¹⁷⁰ Кабанов С.К., 1956 а, с. 164.

¹⁷¹ Бартолд В.В., 1965 а, с. 146.

¹⁷² Бичурин, II, с. 281.

¹⁷³ Данилевский В. В. ва диг., 1940.

¹⁷⁴ Смирнова О.И., 1963, с. 12-20; Смирнова О.И. ва Боголюбов М.Н., 1963.

¹⁷⁵ Лившиц В.А., 1962 б, с. 136.

¹⁷⁶ Дар ҳамон ҷо, с. 57.

¹⁷⁷ Дар ин бора ниг.: Болшаков О.Г. ва Нёматов Н.Н., 1958, с. 187-188.

ҳамин минвол маҳфуз монад». Ин гуна хабарҳо гӯё тасдиқи ривояти солномаҳо мебошад. Ҳатто вазифаи «сарсоқӣ» вучуд дошт.¹⁷⁸

Дар баробари тоқзорҳо бисёр боғҳо ҳам буданд. Дар ҳуди ҳамон ҳуҷҷатҳои Муғ унвони «боғбон» зикр шудааст. Меваҳо ниҳоят хушсифат будаанд. Масалан, аз Суғди Самарқанд шафтолуе меоварданд, ки аҷнабиёро дар ҳайрат мегузоштааст, зеро «ҳар яки он мисли тухми мурғобӣ калон буду ранги онҳо тиллоӣ метофт ва онро «заршафтолу меномиданд».¹⁷⁹ Олуи сафеду зард ҳам барои фурӯш ба хориҷа мерафт.¹⁸⁰ Ҳамаи ин тавсифоро, ки Сю-ан-сан ба хоҷагии қишлоқи Суғд дода буд, пурра тасдиқ мекунад.

Ба ақидаи аҷнабиёне, ки аспҳои хушзоти Самарқандро меҳариданд, ин аспҳо ба аспҳои Фарғона монанд буданд.¹⁸¹ Аз Самарқанд, Бухоро, Кеш ва Моймуғ дар солҳои 624, 724, 726, 727, 744, 750 ба Хитой барои фурӯш галаи аспҳои хушзоти суғдиро оварда буданд.¹⁸² Диққати муаллифони хориҷиро инчунин гӯсфандони Самарқанд, ки «дунбаи бениҳоят калон»¹⁸³ доштанд, ҷалб карда буданд, маълум, ки ин ҳамон гӯсфандони машҳури думбакалон аст;

Дар ҳуҷҷатҳои Муғ гову гӯсфанду буз, аспу хару ҳаҷир зикр шудааст.¹⁸⁴ Дар баъзе ҷойҳои ҳамвор шутур ҳам истифода бурда мешуд.¹⁸⁵ Шубҳас нест, ки дар Суғд кирмакдорӣ ҳам равнақ ёфта буд. Дар асоси ашёи хоми маҳаллӣ (ва ашёи аз дигар мамлакатҳо овардашуда) матоъҳои абрешимӣ, пахтагӣ ва пашмӣ бофта мешуд.

Ҳунармандӣ ва тиҷорат

Кўҳҳои атрофи Суғд пур аз маъданиёт аст. Мувофиқи маъхазҳои ҳаттӣ, баъзеи онҳо истихроҷ карда мешуд. Масалан, маълумоти аниқ ҳаст, ки тилло ва навшодир истихроҷ мешуд.¹⁸⁶ Тилло на фақат истихроҷ мегардид, балки миқдори зиёди он аз Суғд, аз ҷумла, аз Кеш ва Моймуғ содир ҳам карда мешуд.¹⁸⁷

Аз Моймуғ инчунин хўлаи металлие мекашондаанд, ки номи онро «латун», яъне хўлаи мису руҳ тарҷума кардаанд.¹⁸⁸ Инчунин намак ҳам истеҳсол карда мешуд. Намакро барои хўрок ва барои таҳияи анҷоми зинату ороиш истифода мебарданд. Дар маъхазҳо маҳсусан намаки ранга қайд карда шудааст, ки аз Моймуғ ва Кеш меовардаанд.¹⁸⁹

Миқдори зиёди истихроҷи маъданиёт, пеш аз ҳама, тақозои эҳтиёҷоти дохилӣ ва фақат қисман талаботи содирот буд. Материалҳои археологӣ оид ба ашёи оҳанӣ хеле гуногун аст. Ин гуна материалҳо маҳсусан аз ҳафриёти Панҷакент фаровон ба даст омад. Яке аз устохонаҳои оҳангарӣ дар ин ҷо дар объекти севум¹⁹⁰ падид омад. Устохона аз ду бинои пайваст иборат аст. Дар

¹⁷⁸ Лившиц В.А., 1962, с. 140.

¹⁷⁹ Schafer E.H., 1963, p. 1, 117.

¹⁸⁰ Бичурин, II, с. 311.

¹⁸¹ Schafer E.H., 1963, p. 147.

¹⁸² Дар ҳамон ҷо, р. 61.

¹⁸³ Дар ҳамон ҷо, р. 64, 296.

¹⁸⁴ Смирнова О.И., 1963, с. 20.

¹⁸⁵ Бичурин, II, с. 281.

¹⁸⁶ Дар ҳамон ҷо.

¹⁸⁷ Schafer E.H., 1963, p. 754.

¹⁸⁸ Дар ҳамон ҷо, р. 257.

¹⁸⁹ Дар ҳамон ҷо, р. 217.

¹⁹⁰ Беленицкий А. М., 1958, с. 117-119.

яке аз ин биноҳо дар суфаи паст хуме чаппа шинонда шудааст, ки он вазифаи кўраро адо мекард. Ғайр аз ин дигар асбобу анҷом ҳам ёфт шуд. Ду найчаи думила низ ба даст омад. Оҳангарони Суғд барои ҳосил шудани ҳарорати баланд ду дамро якбора кор мефармуданд, ки дар натиҷа дар дамидан танаффус наменшуд, яъне сикли дамиш анҷом пайдо мекард (дар омади гап, ҳалли ин муаммо дар асрҳои миёна дар назди инженерони Европай ғарбӣ ҳам истода буд).¹⁹¹

Дар дигар устохонаи оҳангарӣ (ки он ҳам аз ду қисм иборат аст) асосан ҷои кори оҳангар нағз боқӣ мондааст. Кўра даҳана ва барои дам додан сўрохе дорад. Андарики кўра як тўда даҷғол. Ба фарши устохона ҳам пораҳои оҳан ва даҷғол бисёр рехтааст.¹⁹²

Инчунин белчаи кўра, афзори оҳангарӣ ёфт шуд, ки аз сандон сар карда, то болғаву пугку фонаву исканаҳои калонеро дарбар мегирад.

Маҳсулоти оҳангарон гуногун буд. Агар яроқи аслиҳаро ба назар нагирем, анвои он хеле зиёд аст. Ин ҳам олоти меҳнат - белу табару дос ва ғ.; ҳам масолеҳи бинокорию дуредгарӣ - мех, кашак, тиргак, ҳалқа ва ғ. буданд. Аз ашёи оҳанини рўзгор кордҳои гуногуни оҳанӣ, сагаки оҳанию биринҷии тасмаҳо, пулакчаҳои гуногун, қайчӣ, калид, шамъдонҳои гуногуни биринҷию оҳанӣ, ҷиҳози зебу зинат ва ғайраро ном бурдан мумкин аст.¹⁹³

Бо оҳангарӣ истеҳсоли яроқи аслиҳа зич вобаста буд. Оҳангарон дар айни ҳол яроқсоз ҳам буданд, вале аз эҳтимол дур не, ки махсус устоёни яроқсоз ҳам вучуд доштанд.

Аслиҳаи ҳамлавари суғдийн аз аслиҳаи дурзану наздикзан иборат буд. Онҳо камонҳои оддӣ мураккаб, шофу шамшер, ханҷар, гурз, табарзин доштанд. Воситаи муҳофизати бадан сипар, зиреҳ, ҷавшан ва худ ҳисоб меншуд. Хонандаро ба маълумоти интишоршудаи ҳафриёт ва асарҳои махсус¹⁹⁴ ҳавола карда, фақат ҳаминро қайд менамоям: ёфт шудани худӣ яроқи аслиҳа (масалан, сипару тир аз кўҳи Муғ, пайкону пулакчаи камон аз Панҷакент ва ғ., инчунин материалҳои зиёди иконографӣ), ахбори маъхазҳои ҳатти далолат мекунанд, ки яроқсозӣ соҳаи асосии ҳунармандӣ буд. Ин миқдори азими яроқи аслиҳаро фақат шумораи азими устоҳои яроқсоз тайёр карда метавонистанд. Меҳнати онҳо вазнину пурмашаққат буд, вақти бисёр ва маҳорати баландро талаб мекард. Барои мисол камони мураккабро гирем. Мувофиқи мадракоти таърихӣ этнографӣ, барои тайёр кардани як дона ин гуна камон аз як то ду сол вақт мерафт. Аз Панҷакент ёфт шудани пулакчаҳои устухонии танаи камон далолат мекунад, ки ин гуна камонҳо дар Панҷакент ҳам тайёр карда мешуданд. Аслиҳаи аёнӣ ашроф, масалан, шамшер ва ханҷарҳои онҳо, эҳтимол, хеле зебу ороиш доштанду асари мукаммали баландсифати санъати ҳунармандӣ буданд. Дар асоси он нусхаҳои яроқи аслиҳа, ки дастраси мо гардидааст, метавон гуфт, ки яроқсозони Суғд усули таҳияи яроқи аслиҳаи шаклан бадеиро аз худ карда буданд. Дастаи ханҷару шамшерҳо асари ҳақиқии санъат мешуданд, аз металлҳои қиматбаҳо таҳия гардида, бо усули хотамкорӣ ва пулакчабандӣ зинат меёфтанд, ба онҳо шакли сари аждаҳо ва ғ. дода мешуд. Баъзе сипарҳо ҳам ба ҳамин тариқ хеле зебу зинат дода мешуданд.

Афзалияти яроқи аслиҳаи суғдийн на фақат дар шакли зебову мукаммали зоҳирии он буд. Аз ин ҳам муҳимтараш ҳамин буд, ки яроқи аслиҳаи Суғд ко-

¹⁹¹ A History of Technology, 1957, p. 643.

¹⁹² Беленицкий А.М., 1961 а, с. 82.

¹⁹³ Беленицкий А.М., 1958, с. 135-140; 1901, с. 84-85; 1961 б, с. 88-90.

¹⁹⁴ Масалан, ниг.: Чалилов А., 1958, с. 81-95 (тафсири муфид, вале ниҳоят ноқис).

рагар буд. Шўҳрати зиреху чавшани суғдиён дар шарқу ғарб хеле дур паҳн шуда буд. Соли 718 суғдиён чун тўҳфа ба Хитой зирех оварданд. Яроқсозони Хитой дар асоси ҳамин зирехи суғдиён зирехсозиро ёд гирифтанд ва дере нагузашта дар лашкари хитойиён чунин зирехҳо пайдо шуданд.¹⁹⁵

Суғди Самарқанд инчунин макони «ашёи бадеии»¹⁹⁶ баландсифат буд. Номи баъзеи он ашёро мо аз рӯи маъхазҳои хаттӣ медонем. Ин ашё чилимҳои қиматбаҳо, атрдонҳои хурди аҷоиб мебошанд. Аз Самарқанд, Моймурғ, Кеш ба дарбори подшоҳони аҷнабӣ чун инъом сангҳои қиматбаҳо ва ашёи аз сангҳои қиматбаҳо сохташуда мебуданд. Масалан, аз Самарқанд гулдоне оварда будаанд, ки аз карнелиан сохта шудааст.¹⁹⁷

Дар расмҳои рӯи девор бисёр ашёи заргарӣ: табақҳо, қадҳо, ҷомҳо ва ғ. тасвир шудаанд. Баъзе ашёе, ки берун аз ҳудуди Осиёи Миёна ёфт шудаанд (масалан, табақҳои нуқрагине, ки дар деҳаи Кулагин собиқ губернияи Перм ёфташуда, алҳол дар Эрмитажи давлатӣ маҳфуз аст), низ аз ҷумлаи асарҳои санъати заргарии суғдиён мебошад¹⁹⁸ ва дар ин табақ саҳнаи ҷанги тан ба тан тасвир шудааст. Дигар асари санъати заргарии суғдиён гуфта баъзан ҳамон табақеро мегӯянд, ки дар он саворе тасвир шудааст ба тарафи шери ба вай ҳамлакарда тир мебаронад.¹⁹⁹ Вале ин даъво асоси кофӣ надорад, зеро хати он суғдӣ нест ва дар он равшан номи шахсе навишта шудааст, ки бо супориши вай ин табақро тайёр карда будаанд. Таҳлили лингвистӣ ба ақидаи меоварад, ки табақи мазкур, эҳтимол, дар Эрон, дар даврони баъди сосониён сохта шудааст.²⁰⁰

Ба туфайли ҳафриёт бисёр ашёи заргарӣ: гўшвораҳои тиллоии олиҷаноби ақиқсанги фирӯзачашми марворидингӣ, ангуштаринҳои нигинашон аз сангҳои қиматбаҳо ва нимқиматбаҳо ва шаддаҳои мухталифи рангинкамони рахшону пурпур ёфт шуданд, ки мисли шабнами сахарии рӯи барги гул партав меафканад.

Дар Суғд ҳунари бофандагӣ хеле ривоч ёфта буд. Ба ин бозёфтҳои археологӣ ва хабарҳои маъхазҳои хаттӣ далел аст. Дар Қалъаи Муғ қариб 150 намунаи матоъ ёфт шуд. Гарчанде ин матоъҳо хеле фит ғаштааст ва танҳо пораҳои он боқӣ мондааст,²⁰¹ ба ҳар ҳол имкон медиҳанд, ки бофти онҳо муайян карда шавад. Мувофиқи ҳисоби китоби М.П.Винокурова, аз 135 намуд матои Қалъаи Муғ, ки ў тадқиқ кардааст, 90-тоаш пахтагин, 44-тоаш абрешимӣ ва фақат 1-тоаш пашмин аст (И.Б.Бентович навиштааст, ки «дар байни матоъҳои матои пашмин ниҳоят кам мебошад»). Бофти тамоми матоъҳои пахтагин бофти оддии муқаррарии катонӣ аст. Худи ресмон сусти ресида шудааст, тугуну гирехҳои зиёд дорад, ғафсиаш ҳам гуногун аст. Худи матоъ он қадар зич нест: дар як см. кв. аз 8–10 то 10–12 пуд, то 10–14 то 20–15 пуд ва зимнан намунаҳои дуруштгарини он ба катони имрӯза монанд. Умуман аз рӯи ғафсии ресмон, навъи бофт ва зичии матоъ тамоми матоъҳои пахтагинро ба чор намуд тақсим кардан мумкин. Ягон намуди газвори пахтагини гулдор ёфт нашуд.

¹⁹⁵ Schafer E.H., 1963, p. 261.

¹⁹⁶ Бичурин, II, 1963, p. 259.

¹⁹⁷ Schafer E.H., 1963, p. 310.

¹⁹⁸ Дар бораи суғдӣ будани ин ашё М.М. Дьяконов ва А.М. Беленитский навиштаанд.

Номгӯи ашёи торевтикаи суғдиёро Б.И. Маршак тартиб додааст.

¹⁹⁹ Забелина Н.Н. ва Ремпел Л., 1948; Пугаченкова Г.А., Ремпел Л.И., 1965, с. 149-150.

²⁰⁰ Лившиц В.А., Луконин В.Г., 1964, с. 162-163.

²⁰¹ Бентович И.Б., 1958, с. 362.

Газворҳои соф абрешимӣ ҳам чор намуд доранд. Бофти аксари онҳо мураккаби киперӣ (фарангӣ) ё репсӣ буда, баъзеи онҳо катонӣ ё худ муштараки катонию киперӣ мебошанд. Газворҳои абрешимӣ нисбат ба матоъҳои пахтагин зичтар аст: дар як см. мураббаъ то 39-40 пуд ва 39-40 тор дорад. Умуман барои бофтани газворҳои абрешимӣ бофанда бояд усулҳои мураккаби бофандагиро азхуд мекард. Баъзе газворҳои абрешимии Қалъаи Муғ бо усули бофти матоъҳои пахтагин бофта шудаанд ва илова бар ин, намууди газворҳои муштараки пахтагину абрешимӣ, ки дар боло зикр намудем, ишорат мекунад, ки бофандаҳо тадриҷан аз усулҳои бофти матоъҳои пахтагин ба усулҳои бофти газворҳои абрешимӣ мегузаштанд. Ба воситаи ресмонҳои гуногунранг дар газвор гул мепартофтанд. Нақши газвор аз қатори маинчаҳо иборат буд, ки дар миёнҷояш гулбарге дорад (чунин газвори гулдор дар расми рӯи девори Панҷакент ҳаст). Инчунин нақши кунгура ҳам дида мешавад, ки дар миёнҷои ҳар як тегаи кунгура ҳоле ё тарҳи дилшакле ба назар мерасад; ғайр аз ин нақши гули чорбарга, нақши рамзии шохаву гулу барг, нақшҳои мураккаби иборат аз қатори доираҳо ҳаст, ки дар дохили доира гулбарге кашида шуда, атрофи онро шохаву баргу гул печонида гирифтааст ва ғайраву ва ҳоказо. Эҳтимол, баъзе намудҳои газворҳои абрешимӣ аз Хитой ҳам омада бошанд, вале қисми асосии он, бешубҳа, дар худӣ Суғд тайёр карда мешуд.

Пораи матои напшмин ранги сурх ва рахҳои борики кабудчаи фирӯза дорад.

Албатта, барои бофти ин газворҳо дастгоҳҳои махсус мавҷуд буд. Яке аз қисмҳои дастгоҳи бофандагӣ - шонаи он аз Қалъаи Муғ ёфт шуд (як шонаи бутун ва чанд шикастапораҳои он).²⁰²

Расмҳои рӯи девори Варахша (ва дар омади гап, Панҷакент), либоси боён нақшу гули ниҳоят мураккаби рангобаранг дорад - аз қатори оддии маинчаҳою гулбаргҳо сар карда, то тарҳи ниҳоят печ дар печи доираҳо, андаруни онҳо расмҳои паррандаҳо ва гурозҳо кашида шудааст.²⁰³ Дар расмҳои рӯидевори Панҷакенти қадим матоъҳои тасвир шудаанд, ки нақши онҳо аз суратҳои шерфил ва парранда иборат буда, гирдогирди онҳоро шаддаҳои марворид гирифтааст. Либоси ашхоси суратҳои Афросиёб ҳам аз газворҳои пурнақшу нигор дӯхта шудааст.

Дар музейҳои мамлакатҳои Европай ғарбӣ намунаи шохӣҳое ҳастанд, ки дар онҳо расми шерҳо, гӯсфандон ва гулбаргҳо ҳастанд. Алҳол ин шохӣҳои рангпариди зардчаи тиратоб ё зарди паст ё кабуди сиёҳча мебошад. Маълум, ки ранги ин шохӣҳо аввал хеле равшану гӯё будо бо мурури вақт, ғайр аз ранги кабуд, дигар ҳама рангҳо хира шудааст. Масалан, муқаррар гардид, ки замоне ранги ин шохӣҳо сабзи баланд, симобӣ, гулобӣ, норинҷӣ ва сафеди тоза буд. Баъзе аз ин шохӣҳо бутун аст ва андозаи ҳар як порчаи он 1,6х2,41 м буда, имкон медиҳад, ки андозаи дастгоҳҳои бофандагӣ ҳам муайян карда шавад. Ба ақидаи муҳаққиқон нақши комил иборат аз қатори доираҳо буд, ки бо изораи мавҷдор фаро гирифта шудааст.

Дар пушти газворе, ки дар шаҳри Юи (Белгия) маҳфуз мебошад, бо сиёҳӣ хате навиштаанд, ки В.В.Хеннинг онро чунин хондааст: «дарозиаи 61 ваҷаб заданиҷӣ». Мутахассиси номии газворҳои қадимӣ Д.Шепард ин гуна матоъҳоро дар дигар музейҳо ҳам ёфта, хусусияти онҳоро муайян намуд. Вай нишон дод, ки ин газворҳо аз шохӣҳои хитой фарқи калон доранд ва ин намуд газворҳоро газворҳои суғдӣ номид. А.М.Беленитский ва И.Б.Бентович бо ис-

²⁰² Винокурова М.П., 1957, с. 17-32.

²⁰³ Шишкин В.А., 1963, с. 158-159, 220-221.

боту далелҳои иловагӣ ин ақидаро тақвият доданд. Дар маъхазҳои хитой ва дар маъхазҳое, ки воқеаҳои истилои арабхоро тасвир менамоянд, дар бораи газворҳои абрешимӣ бисёр сухан меравад (яке аз намудҳои он шоҳиҳо «занда-ничи» ном дошт).²⁰⁴

Мо дар болои дӯхти либосҳои мардонаву занона, дар бораи намудҳои он ва ғ. таваққуф намекунем. Фақат ҳаминаро мегӯем, ки аз рӯи расмҳои рӯи девор ҳамаи онҳоро равшан муайян кардан мумкин аст.²⁰⁵

«Суғдиён, - менависад И.Б.Бентович, - чармгариро нағз медонистанд». Мешии хушсифати олиҷаноб ба ҷои коғаз мерафт. «Масалан, ҳуҷҷати машҳури арабӣ (аз Қалъаи Муғ.- Б.Ғ.) маҳз дар чунин мешӣ навишта шудааст. Чарми зардҷатоби тунук рӯкаши сипари ҷӯбин гардидааст. Пораҳои қуттичаи ҷӯбин ҳам бо чарми сиёҳи заррингул рӯкаш шудааст. Сарпӯши сабади чоркунҷа ҳам як қабат чарми ранга дорад. Мӯзае ҷолиби диққат аст. Дӯхти он айнан дӯхти ҳамон муккиҳост, ки дар кӯҳистон тоҷикони имрӯза менӯшанд.²⁰⁶ Маълум, ки ғайр аз ашӯи чармини дар ҳуҷҷатҳои Муғ зикршуда чармгарон афзори аспу ароба, тасма, ғилоф барин чизхоро ҳам тайёр мекарданд. Дар ҳуҷҷатҳои хаттии Қалъаи Муғ «пӯсти гӯсфанд», «пӯсти барра» ном бурда мешавад, агар гап аз чарм равад, онро боз ҳам тасниф карда, «пӯсти оҳу», «пӯсти гови қисир», «пӯсти ҷавона» гуфтаанд, пӯсти ранга ҳам зикр шудааст.²⁰⁷

Мухтасар бошад ҳам, тамоми навъҳои ҳунармандиро тавсиф кардан аз имкон берун аст. Фақат ҳаминаро қайд менамоем, ки ҳунарҳои устухонтарошӣ, наҷҷорию дуредгарӣ, кулолӣ ва ғ. хеле тараққӣ карда буд.

Ривочи ҳунармандӣ, алалхусус, ривочи ҳунармандӣ дар шаҳр боиси равнақи ҳам савдои дохилӣ ва ҳам савдои хориҷӣ гардид. Якҷанд маъхазҳо менависанд, ки суғдиён дар тиҷорат «маҳорат» доранд. Таълими бача аз панҷсолагӣ сар шуда, аввал савод меомӯхтанд, сипас, баъди ба синни муайяни балоғат расидан ба онҳо тиҷоратро ёд медоданд. Ҷавонон 20-сола шуда, барои тиҷорат ба мамлакатҳои хориҷа мерафтанд. Маъхазҳо хабар медиҳанд, ки «аксари мардум ба ғоида рабати зӯр дорад».²⁰⁸

Савдои хориҷӣ бо роҳҳои бисёр ба мамлакатҳои шарқ ва ғарб, инчунин ба аҳолии даштҳои шимол бурда мешуд. Масалан, робитаҳои тиҷоратии Осиёи Миёна ва Византия хеле равнақу ривоч дошт. Як қисми ин тиҷорат ба воситаи Эрон ва қисми асосии он ба воситаи Кавкази шимолӣ анҷом дода мешуд. Ба Суғд аз Византия шоҳӣ меоварданд. Дар Суғд аз рӯи намунаҳои онҳо шоҳиҳои аҷоиб мебофтанду боз ба ғарб бурда мефурӯхтанд. Дар сағонаи Мошенная Балка (дар Кавкази шимолӣ) пораи шоҳии суғдӣ ёфт шуд, ки тақдидан ба шоҳиҳои Византия бофта шудааст, вале аз рӯи бисёр хусусиятҳои маълум, ки шоҳии суғдӣ мебошад.²⁰⁹

²⁰⁴ Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Беленицкий А.М. ва дигарон, 1963.

²⁰⁵ Сюан-сзан дар бораи Суғд навиштааст: «Кас ҳар қадар бойтар бошад, ҳамон қадар бештар ўро ҳурмат мекунад, вале зоҳиран бой аз камбағал фарқ надорад, ҳатто бойтарин одамон бо қаноат меҳўранду бо қаноат либос менӯшанд» (Beals., 1906, I, p. 27). Вале ин «демократизм» танҳо зодаи ҳаёлотӣ Сюан-сзан аст, зеро мадракоти археологӣ ва материалҳои археологӣ оид ба сарулибос ин ғаллҳои ўро тасдиқ намекунад.

²⁰⁶ Бентович И.Б., 1958, с. 362-371-372. Инчунин ниг.: Иванов С.В., 1952, с. 49-52.

²⁰⁷ Смирнова О.И. ва Боголюбов М.Н., 1963, с. 11.

²⁰⁸ Бичурин, П., с. 310; Chavannes E., 1903, p. 133, п.

²⁰⁹ Иерусалимская А.А., 1967 а; 1967 б

Аз «роҳи абрешимӣ»-и Кавкази шимолӣ на фақат шоҳиворӣ, балки бисёр дигар молҳо кашонда мешуд. Дар ин бобат табақи византӣ, ки аз атрофи Кунгур ёфт шуд, ҷолиби диққат мебошад. Бешакку шубҳа, тасвири онро то-ревтҳои византӣ кандаанд. Византӣ будани табақро ҳамин ҳам тасдиқ мекунад, ки дар он мӯҳри устои византӣ ҳаст. Ҳамоно табақ дар Византия дар чоряки дувуми асри VI сохта шудааст. Сарфи назар ба ҳамаи ин дар табақ бо хатти суғдии бухорӣ «подшоҳи Бухоро фалонӣ» канда шудааст. Мувофиқи таҳлили палеографӣ, хат ба охири асри VI ва аввали асри VII тааллуқ дорад. Пас маълум мешавад, ки маҳсули устоҳои византӣ баъди тайёр шудан даре нагузашта то ба Суғди Бухоро расидааст²¹⁰.

Бисёр молҳои суғдӣ - аз сангҳои қиматбаҳову ашёи он сар карда, то матову газворҳои аҷоиб ба Осиёи Марказӣ ва ба Хитой бурда фурӯхта мешуд.

Хуллас, ҳаҷми савдои беруни хеле калон буд. Дар баробари он савдои дохилӣ ҳам ривоч меёбад. Дар ин бора хеле бисёр сикка зада шудани тангаҳои мисин, алалхусус, тангаҳои биринҷӣ шаҳодат медиҳад.

Муомилоти пул дар асрҳои V–VII Суғд дуруст тадқиқ нашудааст. Бисёр тангаҳо, масалан, тангаҳои димнаи Варахша то ба ҳол нашр нагардидааст. Аз асри V сар карда, дар Осиёи Миёна тангаҳои нуқрагине бароварда мешуд, ки он тақлид ба тангаҳои сосонии Пирӯзи I (солҳои 459–484) буд. Дар водии Зарафшон чанд ганчинаи ин тангаҳо ёфт шуд (дар ҳар як ганчина садҳо дон танга буд). Файр аз ин тангаҳо буданд, ки тақлидан ба тангаҳои сосонии Варахрани V (солҳои 420–438) бароварда мешуданд. Сонитар ин тангаҳо дар Суғди Бухоро воситаи асосии муомилот мешаванд. Ин тангаҳоро одамон «дирамҳои бухорхудотӣ» ё «тангаҳои бухорхудотӣ» меномиданд. Шарқшиноси рус П.И.Лерх²¹¹ оид ба ин тангаҳо маҳсул асар навиштааст. Сипас, онҳоро бисёр нумизматҳо, аз ҷумла Д.Уокер²¹² ва Р.Фрай²¹³ тадқиқ карданд. Забониносон ба кушодани рамзи хати рӯи тангаҳо машғул шуданд. Ба ақидаи Ҳеннинг, дар рӯи тангаҳо «Шоҳи Бухоро» навишта шудааст.²¹⁴ Нумизматҳо мувофиқи санаи сикка тангаҳоро ба гурӯҳҳо тасниф намуданд; дар бораи макони сикка зада шудани онҳо тахминҳо ҳаст, вале алҳол ягон қарори қатъӣ нест.

Масалан, дар Суғди Самарқанд дар муомилот тангаҳои маҳаллии биринҷӣ буданд, ки хати суғдӣ ва дар рӯи худ расми ду одамро доранд. Вале пули асосӣ ин тангаҳо не, балки тангаҳо буданд, ки дар миёна сӯрохи чоркунҷае доранд ва аз чоряки дувуми асри VII сикка зада мешуданд. Чи қадар бисёр будани ин тангаҳоро ҳамин факт равшан мекунад, ки аз як ҳуди ҳафриёти Панҷакент чандин ҳазор ин гуна танга ёфта шуд. Дар рӯи танга ду аломат ҳаст, ки гӯё «герб»-и подшоҳиро ташкил медиҳанд ва дар пушти танга номи подшоҳ ва унвони вай сабт шудааст. Аз рӯи гуногун будани вазну андозаи ин тангаҳо, ки дар давраҳои гуногун ҳар хел мешуд, гуфтан мумкин, ки тангаҳои мазкур чанд қимат дошт.

Тангаи тилло, аз рӯи ахбори маъхазҳои хаттӣ, дар муомилот иштирок надошт, гарчанде дар катибаҳои суғдӣ «динор» ном истилоҳе дучор мешавад, ки ба маънои «тангаи тилло» омадаасту чун меъёри баҳои ин ё он чиз хизмат мекард.

²¹⁰ Лившиц В.А., Луконин В.Г., 1964, с. 165-167.

²¹¹ Лерх П.И., 1875–1909.

²¹² Walker S., 1941.

²¹³ Frye R.N., 1949, p. 24–31.

²¹⁴ Chenning W.B., apud Frye R.N., 1949, p. 28–29.

Дар ҳуҷҷатҳои Қалъаи Муғ аксаран тангаҳои нуқрагин - дирҳамҳо зикр шудаанду танҳо як бор тангаи мисро ном бурдаанд.

Ин ҳолат ба таркиби тангаҳои аз Панҷакент ёфтшуда ҳеҷ мувофиқ намеояд, зеро дар Панҷакент аз ҳама бештар тангаҳои биринҷӣ ёфт шудаанд. Аз афти кор, дар рӯзгори рӯзмарра ва харидуфурӯши бозор асосан тангаҳои биринҷиро кор мефармуданд, ки ин аз равнақи муомилоти пулӣ далолат мекунад; агар пули доду гирифтӯ харидуфурӯш хеле калон бошад ва ё арзиши харидуфурӯшро дар ҳуҷҷат қайд кардани шаванд, дар ин сурат арзишро бо тангаҳои нуқра – дирҳамҳо ифода мекарданд.

Ба қудрати иқтисодии Суғд ҳамин чиз далолат мекунад, ки тангаҳои ихшидҳои Суғд дар ҷойҳои хеле дур аз Суғд ёфт шудаанд.

Мустамликадорӣ Суғдиён

Мустамликадорӣ суғдиён дар ин давра, аз як тараф, ба ҳаёти тиҷоратӣ иқтисодӣ ва, аз дигар тараф, ба протсессҳои умумии иҷтимоӣ иқтисодӣ ва сиёсӣ вобаста буд, ки дар дохили ҳуди ҷамъияти суғдиён ҷараён дошт.

Яке аз самтҳои мустамликадорӣ суғдиён Ҳафтруд буд. Дар миёнаҳои асри VII Сюан-сзан Ҳафтрудро аллакай кишвари Су-ли, яъне Суғд номидааст.²¹⁵ Наршахӣ вақте дар бораи шӯриши Абрӯӣ ҳикоят мекунад, баъзе воқеаҳоеро низ меорад, ки каму беш бо мустамликадорӣ суғдиён алоқаманд мебошад. Дар асри XI Маҳмуди Қошғарӣ дар бораи Суғд бисёр маълумоти гаронбаҳо овардааст. Вай мардуми ин ноҳияро «суғдак» номида, менависад, ки «мардуми сокини Баласоғун аз он Суғде омадаанд, ки байни Бухоро ва Самарқанд ҷой дорад, вале либосу кирдори онҳо туркӣ шудааст». Дар асрҳои X–XI дар топонимияи Ҳафтруд бисёр номҳо суғдӣ буд.²¹⁶

А.Н. Бернштам маълумоти маъхазҳои хаттӣ ва мадракоти археологиро муқоиса намуда, ақидае пеш ниҳод, ки Ҳафтрудро мустамлика кардани суғдиён ду марҳала дошт – марҳалаи аввал дар асрҳои III–V (ё IV) ва марҳалаи дувум аз асри VII ва зимнан марҳалаи дувум боз чанд давраҳо дошт, ки ба истилои арабҳо ва тохтутозҳои Сосониён алоқаманд мебошад. Вай ба пайвасти маданияти муҳочирони суғдӣ ва маданияти кўчманчиён диққати калон додааст.²¹⁷ Дарвоқеъ, ҳафриёти минбаъдаи археологӣ нишон дод, ки дар водии Чу осори ҳаёти мутараққии муқимӣ аз асрҳои V–VI пайдо шудаанд.²¹⁸ Бешакку шубҳа, дар ин бобат хизмати суғдиён калон аст, зеро маҳз онҳо дар шаҳрҳо косибӣ ва тиҷорат мекарданду зоҳиран бо киштукор ҳам машғул буданд. Он кўчманчиёне, ки ба ҳаёти муқимӣ мегузаштанд, низ дар шаҳрҳо маскан мегирифтанд.

Мисли давраҳои пешина мустамликаҳои Суғд дур аз ҳудуди ҳуди Суғд ҳам мавҷуд буданд. Э.Г. Пуллейблэнк, ки ин масъаларо хуб тадқиқ кардааст, ба масъалаи мазкур чунин тавсиф медиҳад ва мо (қариб комилан) ба фикрҳои вай розӣ ҳастем: «Суғдиён, ки на фақат савдогарони абҷиру кордон, балки ҳунарманду косибони гулдаст низ буданду динҳои навро тарғиб мекарданд, ҳам қад-қадӣ роҳҳои тиҷоратии Осиёи Марказӣ, ҳам дар ноҳияҳои дурдасти Хитой ва ҳам дар байни кўчманчиён дар даштҳои саҳроҳо саёҳат мекарданду маскун мешуданд. Натиҷаи ин, масалан, ба туркҳо таъсири маданӣ расондани

²¹⁵ Beal S., 1906, I, p. 26.

²¹⁶ Дар ин бора ниг.: Бартольд В. В., 1964, с. 466–467.

²¹⁷ Бернштам А. Н., 1940, с. 34–43.

²¹⁸ Кожемяко П. Н., 1959, с. 168–169.

суғдиён, аллакай маълум шудааст». Сипас, муҳаққиқ нишон медиҳад, ки суғдиён нисбат ба ӯйғурҳо низ чунин ролюро иҷро карда буданд. Баъди Осиёи Миёнаро ишғол кардани туркҳо муносибати байни онҳо ва суғдиён, ки пеш аз ин ҳам вучуд дошт²¹⁹, хеле наздиктар шуд. Дар зимни ин муносибат на фақат бо туркҳои ғарб мустаҳкам гардид. Дар боргоҳи хоқони туркони шарқ, дар Муғулистони ҳозира бисёр суғдиён зиндагонӣ мекарданд. Зиёда аз ин маълум шуд, ки суғдиён баъди заволи Оли Суӣ ба ноҳияи Ҳом ҳатто соҳиб ҳам шудаанд. Онҳо ба туркони шарқ итоат доштанду дар давраҳои сонитар ҳам дар ин ноҳия ҳукмронӣ мекарданд. Дар чоряки дувуми асри VII зери роҳбарии Кан Ян-тян ном самарқандӣ суғдиён маконеро дар Лоб Нор обод карда нишастаанд ва дар ин ҷо, дар шаҳре, ки аҳли он кайҳо онро тарк карда будааст, маскун шудаанд ва дар ҳамин ҷо се деҳа ҳам сохтаанд.²²⁰ Яке аз ин деҳаҳо «Токзор» (Путоачэн) ном доштааст ва дар он токи бисёре будааст.²²¹ Мувофиқи рӯйхати аҳоли, ки дар миёнаҳои асри VIII тартиб дода шуда буд, дар ноҳияи Дунхуан дар қарияҳои суғдиён самарқандиҳо аз ҳама зиёдтар будаанд, баъди онҳо миқдори аҳли дигар шаҳрҳо ба тартиби зерин будааст – Бухоро, Тошканд, Сао (ду Сао буд –яке Кабудон ва дигаре Истаравшан), Тахористон, Кушония, Моймурғ ва Кеш.²²²

Тоҷирон, ҳунарманду косибон, рӯҳониёну воизон, сарбозу лашкаркашон ва ғайраи Суғд дар таърихи Осиёи Марказӣ – аз Тибету Ладак (дар ин ҷо катибаи суғдии Нӯшофарин ном самарқандие ёфт шуд, ки, ба қавли вай, азми Тибет доштааст) сар карда, то ҳуди Муғулистон роли муҳим мебозиданд. Дар бобати Туркистони шарқӣ, гуфтан лозим, ки аз ин ҷо ҳам бисёр осори катибаҳои суғдӣ ба даст омада, далолат намуд, ки суғдиён дар таърихи ин кишвар мақоми намоён доранд ва таъсири онҳо ба тамоми ҷанбаҳои маданияти ин сарзамин, алалхусус, ба санъати он ниҳоят калон аст.

Кашфи Қалъаи кӯҳи Муғ ва ҳафриёти Панҷакенти қадим

Дар тадқиқи давраҳои аввали таърихи асримиёнагии Суғд кашфиёту тадқиқотҳои археологӣ чунон мақому аҳамиятеро соҳиб аст, ки зоҳиран ин гуна мақому аҳамияти онҳо дигар дар ҳеҷ куҷо ба назар намерасад. Мо борҳо ба ин гуна мадракоти археологӣ истинод кардем. Дар болои материалҳое, ки аз Қалъаи кӯҳи Муғ ва аз Панҷакенти қадим ба даст омадаанд, андак муфассал таваққуф мекунем.

Аҳли деҳаи Хайробод (дар ҳудуди райони Айнӣ) аз давраҳои қадим ҷосро медонистанд, ки онро «Қалъаи Муғ» мегуфтанд ва ин ном дар адабиёти илмӣ ба шакли «Қалъаи кӯҳи Муғ» маъмул шуд. Дар ибтидои солҳои 30-юм аҳли деҳа ба ин ҷо бисёр омадурафт доштанд ва, инак, баҳори соли 1932 Ҷӯраалӣ ном подабон як сабад ва дар он як варақ қоғазӣ абрешиӣ ёфт, ки ба кадом як хати аҷоибӣ ғалатӣ ким-чиҳо навишта шуда буд. Хатро на маҳмадоноҳои деҳа ва на аҳли саводи Ўротепша хонда натавонистанд. Тирамоҳ ин хабар ба гӯши котиби райкомпартия Абдулҳамид Пӯлодӣ расид, ки ба таъриху маданияти қадим майлу рағбати зӯр дошт. Вай бо як дидан пай бурд, ки варақ варақи оддӣ не ва онро фавран ба Душанбе фиристод. Айнан дар ҳамон вақт, яъне

²¹⁹ Кляшторный С.Г., 1955, с. 278–281; Кляшторный С.Г., Лившиц В.А., 1971, с.143-144.

²²⁰ Pulleyblank E.G., 1952, p. 317–354.

²²¹ Pelliot P., 1916, p. 122.

²²² Чугуевский Л.И., 1971.

соли 1932 бо таклифи КМ Партияи коммунистии Тоҷикистон ва ҳукумати республика, бо қарори Президиуми АФ СССР Базаи тоҷикистони АФ СССР таъсис ёфта буд. Аввалин роҳбари он шарқшиноси оламшумул С.Ф. Олденбург таъин шуд. Мутахассисони База муқаррар карданд, ки хат ба забони ӯйғурӣ ё суғдӣ навишта шудааст ва баҳори соли 1933 расми дастнависро ба эроншиноси номии советӣ А.А.Фрейман доданд. Вай муқаррар кард, ки хат ба забони суғдӣ ва бо ҳуруфоти суғдӣ навишта шудааст. Бозёфти подабон кашфиёти бузурги илмӣ гардид. Осори катибаи суғдиён хеле пеш ҳам маълум буд (онҳо аз Туркистони шарқӣ ёфт шуда буданд). Соли 1932 катибаи суғдӣ маҳз дар хоки худи Суғд ёфт шуд – оре, хати суғдӣ аз худи Суғд баромад – аз ин хабар дили кадом олим ба тапиш намеомад!²²³

А.А. Фрейман ба Душанбе омад, бо нусхаи аслии хат шинос шуд, таърихи ёфта шудани онро ба тафсил пурсида гирифт ва инак, ақидае пайдо шуд, ки дар назари аввал гӯё ҳаёли хом менамояд - дар ҷои ёфтшудаи хат бояд боз дигар хатҳо ҳам бошад. Бо маслиҳати А.А. Фрейман ба Қалъаи Муғ як гурӯҳ ходимони базаи тоҷикистони АФ СССР рафтанд. Аҳли республика бо иштиёқи тамом мунтазирии кашфиёти нав гардид. А. Пўлодӣ дар чунин шароит тобистони соли 1933 ба кофтуков сар кард. Албатта, гуфтан даркор, ки вай археолог набуд ва эҳтимол, дар ин кор саҳву ғалат ҳам карда бошад, вале ҳар чи ҳам набошад, ба ғайрату ҷидду ҷаҳди вай қоиладар шудан даркор. Моҳи июл зиёда аз бист ҳуҷҷат ва чанд ашёи моддӣ ба даст омад. Совети Комиссарони Халқи РСФСР Тоҷикистон барои давом додани ҳафриёт қарори махсус қабул карда, маблағу воситаҳои лозимиро дод.

Тирамоҳи ҳамон сол ба сари ҳафриёт котиби илмии Базаи тоҷикистони АФ СССР А.И.Васильев бо як гурӯҳ олимону мутахассисон омад. Ана ҳамон вақт ба кофтукови қалъа шурӯъ карданд; А.И.Васильев боз 21 дастхат ёфт. Бо қарори идораҳои роҳбарикунандаи Тоҷикистон моҳи октябр як экспедитсияи калону мукамал таъсис дода шуд, ки роҳбари он А.А.Фрейман буд. Ноябри соли 1933 А.И.Васильев дар ҳайъати ҳамин экспедитсия Қалъаи кўҳи Муғро кофтуков кард. Сонитар (дар соли 1947) Л.Воронина кори А.И.Васильев сар кардари анҷом дод.

Кўҳе, ки дар болои он харобаи қалъа ҷой дорад, як ҳарсанги босалобати яклухти ҳаштодметрааст, ки дар соҳили чапи дарёи Зарафшон, дар қарибии бо он ҳамроҳ шудани дарёчаи Қум воқеъ гардидааст. Се тарафи ин ҳарсанг об ва тарафи чорумаш роҳи рости фарози мушкилгузар мебошад. Майдончаи болои кўҳ замоне девори сангин доштааст ва қалъа ба ин сабаб қариб тамоман фатҳнопазир мешуд. Дар ин майдонча харобаи бинос менамояд, ки замоне дуошёна будааст. Ҳангоми оғози ҳафриёт фақат харобаҳои ошёнаи якум менамуду бас. Иморат шаклан росткунҷаи нобаробаре буди паҳлуҳои он 18,5–19,5 м буд. Ошёнаи якум чунин биноҳо дошт: чор хонаи дарозу бориқ, ки ба қадди иморат баробар буданд (бари ҳар як аз ин хонаҳо 1,9-2,25 м) ва дар ши-моли ин хонаҳо долони аз ин ҳам бориқтари кўндаланге буд, ки тамоми он чор хонаро ба ҳам мепайваст. Аз ин долон даре ба берун кушода мешуд. Таҳ-курсии деворҳо аз хишти пухта ва сардевориҳо аз хишти хом буд. Худи

²²³ И.Ю. Крачковский ин воқеаро чунин ба қалам додааст: «Соли 1932 эроншиносони Ленинград ҳама саҳт ба ҳаяҷон омаданд - овоза паҳн шуд, ки дар Тоҷикистон ким-чи хел дастнависҳои суғдӣ ёфт шудааст. То ба ҳол дар худи Суғд ин хел чизҳо ёфт нашуда буд, фақат дар мулкҳои туркистони он ёфт шуда буд. Дар ин мобайн овоза зўртар шуд, ки дар Қалъаи Муғ дар соҳили Зарафшон ким-чи гуна осори архив ёфт шудааст» (Крачковский И.Ю., 1945, с. 94).

бино калон нест. Ягон зебу ороиш надорад ва як қалъаи муқаррарии дидбонӣ аст.

Дар рафти ҳафриёт маълум шуд, ки ҳуҷҷатҳо (шумораи онҳо аз 80 гузафт ва аз ҷумлаи онҳо 74-тоаш суғдӣ буд) дар баландии 50-70 м аз фарш, дар таги шикастапораҳои фурурафтаи шифт хобидаанд. А.И.Василюв дуруст тахмин кард, ки бино аслан дуошӯна буди ҳуҷҷатҳо дар ошӯнаи дувум меистоданд. Дар рафти ҳафриёт на фақат ҳуҷҷат, балки бисёр ашӯи маданияти моддӣ низ ба даст омад ва номгӯи онҳо ба 400 расид. Алалхусус, сафолот бисёр аст. Ашӯи бофта - сабадҳои гуногун ҷолиби диққатанд. Ин сабадҳо ниҳоят бо ҳавсала бофта шудаанд ва тарзи бофти онҳо бо бофти тоҷикони Помир шабоҳат дорад.

Ашӯи ҷӯбинро махсус қайд кардан даркор – карсону табақ, тугмаву сагак, бему қошуқ барин чизҳо хеле бомаҳорат сохта шудаанд. Сандуқчаи ҷӯбине кири зикр аст, ки бо чарми сиёҳи тунук рӯкаш гардидааст ва дар сарпӯши он ба шакли ситораҳои ҳаштгӯшаи сурх нақши аҷоибест ҳаст. Дигар ашӯи нодир сипари ҷӯбин аст, ки низ рӯкаши чармин дорад ва дар рӯи он сурати ранго-ранги аспу савори мусаллаҳ кашида шудааст. Матоъҳое, ки аз он ҷо ёфт шудаанд, асосан пахтагӣ, абрешимӣ ва папмӣ мебошанд. Алалхусус, сарги-ракҳои тӯрӣ ҷолиби диққат аст, ки аз ресмони пахтагӣ бофта шудааст ва осори бағоят аҷоибу олисифатва беҳамтою бесобиқаи санъати тӯрбофии Осиёи Миёна мебошад.²²⁴ Аз ҷумлаи асбоби ҷангӣ ғайр аз сипаре, ки дар боло зикр кардем эҳтимол, ин сипари ҷангӣ не, балки сипари маросимӣ ҳам бошад, боз ғилофи ҷӯбини ханҷар, пайконҳои оҳанӣ, тирҳои найӣ, ҷӯбӣ ва ҷӯбунайиро номбар кардан даркор. Инчунин ашӯи шишагин, шаш дона танга ва боқимондаҳои зироат ёфт шуд.

Тамоми ин бозёфти фаровон дар бораи хусусияти маданияти моддӣ суғдиён бори аввал маълумоти муфасссал дод ва кашфиёти ҳуҷҷатҳои хаттӣ, ки бозёфти беамсоли даврон ҳисоб мешуд, дарак меод, ки баъди кушодани рамзи он роҷеъ ба таърих ва маданияти маънаӣ мадракоти гаронбаҳо ба даст хоҳад омад. Ба шарофати меҳнати пурмашаққату шадида А.А.Фрейман кушодани рамзи дастхатҳои суғдӣ оғоз ёфт ва ин корро шоғирдони вай М.Н.Боголюбов, В.А.Лившиц, О.И.Смирнова анҷом доданд, матнҳои араби-ро И.Ю.Крачковский ва В.А.Крачковская хонда, шарҳ доданд.

Тадқиқи ин материалҳо имкон дод, ки санаи бунёди Қалъаи Муғ ва давраи истехсоли ашӯи он аниқ муайян карда шавад. Роҳнамо як ҳуҷҷати арабӣ шуд, ки дар матни он В.А.Крачковская ва И.Ю.Крачковский зуд номи «Дивасти»-ро хонданд (суғдиёно «Диваштич», «Диваштак» мегуфтанд) ва ин ном дар маъхазҳои роҷеъ ба Осиёи Миёнаро истило кардани арабҳо зикр шудааст. И.Ю.Крачковский баъди 10 соли ин кашфиёт дар китобаш «Над арабскими рукописями» («Дар сари дастнависҳои арабӣ») тафсилоти воқеаро хеле аниқу дақиқ ва бо обуранг тасвир кардааст. Дар хотима вай гуфтааст: «Дар ҳақиқат, номи Диваштич мифтоҳи тамоми қор гардид – яъне на фақат хати арабиёро фаҳмонда дод, балки барои тадқиқи ҳуҷҷатҳои суғдӣ заминаи мустақам фароҳам овард. Диваштак ҳокими суғдиён будаасту маҳз боқимондаҳои архиви вай дар Қалъаи Муғ ба дасти экспедитсия афтодааст. Номи дигар волии араб, ки Диваштич мактубро ба вай ирсол карда буд, ба осонӣ муа-

²²⁴ Дар маъхазҳои хитой як навъ ашӯи бофта зикр шудааст, ки аз Самарқанд меовардаанд ва Э.Шэфер номи онҳоро «hair brocade» тарҷума кардааст (Schafer E.N., 1963, p. 202), вале аниқ муайян карда натавонистааст, ки он чӣ бошад. Шояд ин чиз худӣ ҳамон саргиракҳои тӯрӣ бошад, ки аз Қалъаи Муғ ёфт шуд.

йян шуд ва маҳз ҳамин ном имкон дод санаи мактуб аниқ карда шавад ва он соли садуми ҳиҷрӣ, яъне тақрибан солҳои 718–719 будааст».

Аллакай феввали соли 1934 дар Ленинград, дар маҷлиси Академияи фанҳо, ки ба экспедитсияи Қалъаи Муғ бахшида шуда буд, натиҷаи он, аз ҷумла, аввалин кӯшиши кушодани рамзи дастнависҳои суғдӣ ва хондани ҳуҷҷатҳои арабӣ арз карда шуд. И.Ю.Крачковский хеле дуруст гуфтааст, ки: «...Ин тантана буд, тантанаи экспедитсия буд, ки илмро бо маълумоти бесобиқа ғанӣ кард, ин тантанаи илм буд, ки қудрати худро равшан нишон дод ва дар пеш назари ҳама дониши моро ба зинаи баландтаре баровард.²²⁵

Фақат ҳаминро илова кардан даркор, ки ба ин тантана ҳам як подабони оддӣ ва ҳам котиби райкомпартия ва ҳам роҳбарони идораҳои республикавӣ ва ҳам шарқшиносони оламшумули советӣ саҳми худро гузоштанд.

Ҳамаи ин диққати олимонро ба ҳавзаӣ болооби Зарафшон кашид. Дар он вақтҳо дар Тоҷикистон муассисаҳои археологӣ вучуд надоштанд, вале олимоне буданд, ки мехостанд гузаштаи республикаро тадқиқ намоянд. Яке аз ҳамин гуна одамони ташаббускор археологӣ кишваршинос В.Р.Чейлитко ном шахси кордони боғайрате буд. Вай солҳои 1934-1937 ҳавзаӣ болооби Зарафшонро тадқиқ карда, аз ҷумла, дар Панҷакенти қадим андак ҳафриёт гузаронд. Аз ахбори мухтасару бербитаи газетаҳо дар бораи ин ҳафриёт маълумоти муфассал гирифтани мумкин не, вале шубҳае нест, ки натиҷаи ин ҳафриёт хеле хуб буд. Вале тавсифи бозёфтҳо бисёр камбудӣҳо дорад. Аммо дар айни ҳол бояд иқрор кард, ки В.Р.Чейлитко аҳамияти димнаи Панҷакенти қадимро дуруст муайян намуд ва ояндаи онро низ дуруст пешгӯӣ кард, ки ба туфайли тадқиқоти ин димна як шаҳри калони бутун падид меояд, ки пеш аз истилои арабҳо вучуд дошт ва ба ин шаҳр «таъсири асрҳои минбаъда нест, зеро баъди дар ибтидои асри VIII хароб шудан мардум дигар ба ин ҷо манзил накарданд. Ба туфайли ҳафриёт бисёр асарҳои санъат, тамғаҳо ва сафолот ёфт шуд.

Вале тадқиқи илмӣ Панҷакент фақат пас аз 10 сол оғоз ёфт. Соли 1946 «Экспедитсияи археологӣ суғдшиносии тоҷик» ном экспедитсияи калони илмӣ ташкил карда шуд. Дар қори экспедитсия се муассиса - Институти таърихи маданияти модии АФ СССР, Филиали тоҷикистони АФ СССР ва Эрмитажи давлатӣ ширкат доштанд. Аъзо - корреспонденти АФ СССР, забардасттарин шарқшинос ва археологӣ советӣ, шоғирди В.В.Бартолд-А.Ю.Якубовский роҳбари экспедитсия таъин карда шуд. Вай соли 1946 бо як гурӯҳ олимони ба Панҷакент омад. А.Ю.Якубовский димнаро бодикқат тафтиш кард ва бо маълумоти В.Р.Чейлитко шинос шуда, ба хулосае омад, ки дар ин маҳал ҳафриёти калон ташкил намудан зарур аст. Вай ҳамин нуктаро дар назар дошт, ки «Панҷакенти қадим дар замони ислом вучуд надошт». А.Ю.Якубовский мехост маълумоте ҷамъ кунад, ки он имкон диҳад дар бораи шаҳрҳои то истилои араб вучуддошта ақидае баён карда шавад. Вай масъалаи тадқиқи Панҷакенти қадимро аз гӯшаву канору тангкӯчаҳои сарбастаи кишваршиносӣ берун бароварда, ба шоҳроҳи илмӣ советӣ ҳидоят намуд. То воқасин дами худ (соли 1953) А.Ю.Якубовский роҳбари ҳафриёти Панҷакент буд. Баъди сари вай ба ҳафриёт М.М.Дяконов роҳбар шуд (вафоташ соли 1954), аз соли 1954 роҳбари ҳафриёт А.М.Беленитский мебошад.

Харобаҳои Панҷакенти қадим 60 км шарқтари Самарқанд, дар канори Панҷакенти имрӯза ҷой гирифтааст. «Дар ҳамин ҷо, дар соҳили баланди За-

²²⁵ Крачковский И. Ю., 1945, с. 97–98

рафшон димна воқеъ аст. Пеш аз ҳафриёт ин ҷо заминҳои лалмӣ буду дар ву-
съати майдони лаби дарё тарҳи базӯр аёни девори қалъа ва бурҷҳои он ба
назар мерасид. Агар кас ба болои яке аз ин харобаҳои бурҷҳо барояд, сатҳи
худи димнаро медид, ки он майдоне буд пур аз теппаю дўнгию дўнгичаҳои
гуногунсохту гуногуншакл. Ин майдони худи шаҳр буд, ки сонитар ба он ис-
тилоҳи шаҳристонро нисбат доданд. Вусъати шаҳристон 19 га ва масофаи
гирдогирдаш 1750 м аст. Девори шаҳристон фақат дар шимол ва шарқ рост
аст, дар ҷануб ва ғарб бошад, ба пастию баландии маҳал мувофиқ шуда, қачу
килебу пастубаланд мебошад. Дар тарафи ғарбии шаҳристон бошишгоҳи
ҳоким – арк ҷой дорад, ки замоне бо деворҳои қалъа як истеҳкоми томо таш-
кил меод. Арк дар болои теппаи 30-метра воқеъ буда, аз шаҳристон бо сое
ҷудо аст. Дар тарафи шарқӣ ва ҷанубу шарқии шаҳристон ҳавлиҳои назди-
шаҳрӣ ҷой дошт, ки он гӯё ибтидои работҳои шаҳрҳои давраи мутараққии
асрҳои миёна буд. Дар ҷануби шаҳристон чанд теппачаҳо ҳаст, баъди ҳафриёт
маълум шуд, ки онҳо новусҳои зардуштӣ будаанд. Пас, қабристон ҳам дар
ҳамин ҷо будааст.

Шаҳристон кўчаҳои бисёр дорад. Бари кўчаҳои шаҳр 3–5 м буда, онҳо гоҳ
мутаवози мераванд ва гоҳ ба ҳам пайваста мешаванд. Дар ду тарафи кўча
маҳаллаҳои сершумор, дўкону устохонаҳои бисёр ҷой дошт. Масалан, дар яке
аз кўчаҳои, ки шартан № 3 номида шуду ба тўли 100м муфассал тадқиқ гар-
дид, дар як тарафаш маҳаллаҳои XIII ва VI ва дар тарафи дигараш
маҳаллаҳои III, XX, VII ва XVI ёфт шуд, ки ҳар яке аз даҳҳо ҳавлиҳо ва зиёда
аз 100 бино иборат аст.

Масалан, маҳаллаи истиқоматие, ки шартан «объекти III» ном гирифт,
дар гўшаи шимолу шарқии шаҳр ҷой дорад ва росткунҷаи тақрибан дурусте
мебошад, ки аз шимол ба ҷануб тўл капида, андозааш 190х35 м аст. Тарафи
ғарбии маҳалла дар тўли 100 м ба шакли девори яклухт аст, ки панҷ дарвоза
ва як айвон дорад, вале ҳамин ки ба ҷануб тоб хўрд, шаклаш дигар мешавад.
Тарафи шарқии маҳалла хеле бисёр дарвозаву айвон дорад. Ба ақидаи
О.Г.Болшаков, тамоми маҳалла аз ҳашт ҳавли иборат буда, дар ҳар як ҳавли
10–15 иморат ҳаст.²²⁶

Ҳавли аз бинои болохонадор иборат мебошад, ки аз хонаи поён ба хонаи
боло бо роҳи моил ба баландӣ баромадан (пандус) мумкин аст. Маркази
ҳавли толори калони чоркунҷа мебошад. Девори ғафсу баланди бедарвоза як
ҳавлиро аз дигар ҳавли ҷудо кардааст.

Сохти объекти VI–XIII назар ба объекти III он қадар ботартиб нест. Би-
ноҳои ин ҳавли ба девори қалъа пайваст буда, дар гардишҳои он ҷойҳои холи
мондааст, ки мисли рўйдариҷаҳо мебошад. Б.Я.Ставиский дар ин ҷо бисёр
ҳавлиҳоро муайян намудааст, ки ошёнаи якуми онҳо аз чор то даҳ хона до-
ранд. Дар якҷанд аз ин ҳавлиҳо толори калони таширифот ҳаст, ки ба он доло-
ни шервонисаф мебарад, ғайр аз ин чанд хонаҳои иловагӣ дорад ва барои ба
ошёнаи дувум баромадан баромадгоҳи моили зинамонанд сохта шудааст.
Ҳамаи ин ҳавлиҳо ба ҳавлиҳои объекти III монандӣ дорад.

В.Л.Воронина муайян кардааст, ки иморати ҳар як ҳавли ба ду тақсим ме-
шавад: ба хонаи таширифот ва хонаи истиқоматӣ. Ҳавлиҳои бойтар дарвоза-
хонае доштанд, ки ба намуди айвон сохта шуда буд. Хонаҳои поён одатан
шервонисаф ва шифти онҳо хеле баланд буд (то 5 м) ва таг-таги девор барои
хуфтубо суфаҳо сохта шуда буд. Хонаҳои поён андак ториктару салқинтар ва

²²⁶ В.Л. Воронина дар ин ҷо 14 биноро муқаррар кардааст.

хонаҳои боло равшантару сабуктар сохта мешуду, эҳтимол, хонаҳои тобистонӣ буданд ва ба он ба воситаи баромадгоҳи моил ё бо зина ба баландӣ баромадан мумкин буд. Чӣ тавре дар боло ҳам қайд кардем, маркази ин ҳавлиҳо толори калони чоркунҷае мебошад (андозаи онҳо ба ҳисоби миёна 50-80 м²). Гирдогирди даруни толор суфа дошт ва суфаи рӯбарӯи дари даромад баланду барҷаста буд. Шифти толор аз ҷӯби муқаррарӣ буда, ба чор сутун така мекард ва дар миёнҷо равзан дошт. Саросари деворҳои толорро пур аз нақшу нигор ва танаи сутунҳоро кандакорӣ мекарданд. Ҳайкалҳои ҷӯбин ҳам дар ин толорҳо меистоданд.

Ҳар як ин гуна ҳавлӣ бошишгоҳи апрофе мебошад, ки барои истиқомати худи соҳиби ҳавлӣ ва аҳли хонаводаи вай хонаҳои зиёде дошт, барои хизматгорону анбору ошхонаву ва ғ. низ хонаҳо буданд (баъзан онҳоро аз хонаҳои асосӣ ҷудо месохтанд) ва инчунин толори ташрифот буд, ки он вазифаи меҳмонхонаи ҳавлии бойи асрҳои XIX ва аввали XX-уми тоҷикро иҷро мекард.

Дар қатори ин гуна ҳавлиҳои калон дар маҳаллаҳо ҳавлиҳое буданд, ки толори ташрифот надоштанд; хеле хоксорона ва ҳатто фақирона буданд ва, зоҳиран, дар ин ҳавлиҳо шахриёни қаторӣ зиндагӣ мекарданд.

Яке аз ҳавлиҳои объекти VI сохти махсус дорад. Дар ин ҳавлӣ чор толори ташрифот ҳаст, аз ҷумла, толори росткунҷаи ташрифот, ки андозааш 12,7Х7,9м мебошад. Дар ин толор 100 қол ёфт шуд, дар байни расмҳои рӯи девор лавҳи нардбозӣ ҳам кашида шудааст. В.Л.Воронина мегӯяд, ки ин толор «толори махсуси бозӣ буд», вале ин гани ёро исбот кардан мумкин набошад ҳам, ба ҳар ҳол ҷои шубҳа нест, ки ин ҳавлӣ ҳавлии ҷамоатӣ буд.

Сохти ҳавлиҳо бетағйир наменонд. Онҳоро васеъ мекарданд, борҳо аз нав месохтанд.

Дар солҳои охир муайян шуд, ки хонаҳои алоҳида-алоҳидаи (баъзан иборат аз ду қисми) сари кӯчаҳо, ки бевосита ба кӯча дар доштанд, чӣ гуна хонаҳо будаанд. Дар ҷои тадқиқшудаи чоркӯча зиёда аз чил адад ин гуна хонаҳо баромад. Дар баъзе ин гуна хонаҳо кӯра, пораҳои пахшшудаи оҳани гудохта, дошҳои пури дағғол ва дигар осори касби ҳунармандӣ падида омад. Дар ҳамин хонаҳо нисбат ба дигар навъ хонаҳо танга бисёр ёфт шуд. А.М.Беленитский мегӯяд, ки ин хонаҳо устохона ё дӯкон мебошанд ва ё ҳам устохонаву ҳам дӯкон мебошанд ва ин иддаои ёро беасос гуфтан мумкин нест.

Як силсила ин гуна хонаҳо пайваста ба як ҳавлии хеле бой сохта шуда, дар пеш майдончае дорад, ки ба кӯча мебарояд ва шумораи он хонаҳо ба 11 мерасад. Пешии тамоми ин 11 хона як айвон дошт. Бозорҷойҳо дар қади кӯчаҳои шаҳр воқеъ буданд. Чунончи, дар давраи мутараққии асрҳои миёна чунин буд, дар он давраҳо низ бозор ҳам ҷои истеҳсол буду ҳам ҷои хариду фурӯш.

Ба қавли А.М.Беленитский, «ҳафриёти солҳои охир тасаввуроти пешинаро роҷеъ ба тартиби кӯчаҳои шаҳр ба кулӣ дигар кард. Маълум шуд, ки кӯчаҳои шаҳр кӯчаҳои рости батартибе мебошанду хонаҳоро ба маҳаллаҳои муайян тақсим мекунад. Бешак, майдонҳо низ буданду андозаҳои гуногун доштанд».²²⁷

Дар қисми шимолии димна пастхамии калоне ҳаст, ки замоне майдон буд. Дар ғарби ин майдон ду тепсаи калоне ҳаст, ки замоне ду иморати ҷамоатии

²²⁷ Беленицкий А.М., 1956, с.179-186, 194-195. Барои ин тавсифу таъвили ҳафриёти шаҳристон асарҳои дигар роҳбарону иштирокчиёни ҳафриёт, ки нашр шудаанд, низ истифода бурда шуд (Беленицкий А.М., 1958; Болшаков О.Г 1964; Воронина В.Л., 1958, 1964; Ставиский Б.Я., 1964, 6; Распопова В.И., 1971, Исоқов А. И., 1977 ва дигарон).

ба ҳам пайваста буд ва, одатан, алҳол онҳоро маъбад мегӯянд – маъбади ҷанубӣ (№ 1) ва маъбади шимолӣ (№ 2). Маъбадҳо ҳам аз ду қисм иборат – худи бинои маъбад ва ҳавлии маъбад, ки чанд иморатҳои истиқоматӣ ва хоҷагиро дар бар мегирифт. Гуфтан даркор, ки маъбади № 2 дар мобайни ҳавлӣ ҷойгир шудаасту чор тарафи онро хонаҳои гуногун печонида гирифтаанд (тӯли ҳавлӣ аз шарқ ба ғарб 75–80 м ва аз шимол ба ҷануб 60м). Маъбади № 1 бошад, дар як кунҷи ҳавлӣ истодаасту фақат як тарафаш рӯ ба ҳавлӣ мебошад. Маъбад дар болои таҳкурсии баланд сохта шуда, нисбат ба ҳавлӣ болотар аст. Кас, ҳамин ки ба ҳавлӣ даромад, рост рӯбарӯи дарвоза дар пеши маъбад роҳрави болопӯшидаи ду тарафаш кушодаеро медид, ки бомаш бар паш сутун устувор буд (тӯли ин роҳрав қариб 21м аст).

Дар охири ин роҳрав айвони чорсутунаи чоркунҷае рӯ ба ҳавлӣ, яъне рӯ ба шарқ сохта шуда буд (андозаи ин айвон дар як маъбад 7,58Х8,1 м ва дар маъбади дигар 8,1Х10,3 м). Аз ин айвон ба ибодатгоҳе даромадан мумкин, ки андак дарунтар воқеъ асту тарҳаш чоркунҷа мебошад. Аз ду тараф ва дар қафои маъбад роҳрави болопӯшидаи сутундори ду тарафаш кушодае воқеъ буд, ки бо ҳамин гуна роҳрави пеши маъбад пайваст мешуд. Девори толорҳои марказӣ чорсутундор ва девори айвонҳо пур аз расму сурат мебошанд ва, аз афти кор, замоне дар ин ҷо ҳайкалҳои гилӣ ҳам будаанд. Дарвозахонаи маъбади № 2 бо нақши гилӣ зинат дода шуда буд. А.М.Белинский исбот кард, ки як қисми ин нақшу нигор аҳамияти маросимӣ дошт ва инчунин таърихи ин иморатҳоро муайян намуд.

Ин иморатҳо алҳол хароб шуда бошанд ҳам, ҳоло ҳам салобати онҳо касро зер мекунад. Меъмори нияти муайяне доштааст ва бо маҳорати тамом ин нияти худро ба амал баровардааст. Аз роҳрави қаторсутуни болопӯшидаи ду тарафаш кушодаи майдон бинои марказии маъбад хеле бошукӯҳ менамояд. «Маъбад дар болои таҳкурсии баланд, болотар аз ҳама ва дар миёнҳои ҳавлӣ ҷо дошт ва баромадгоҳи моили зинамонанди васею бошавкати худ қатори сутунҳои мавзуну нозуки худ ва толорҳои музайяну муқарнасии худро бо гурури тамом ҷилва меод. Аҷаб намуде дошт қатори назаррабои сутунҳои он, нақши назокатомезу пурлатофати сутуну муҷассамаҳои он ва саҳаргоҳон, вақте анвори заррини офтоб ба даруни айвонҳо фуру мерехт, нақшу нигори он ба тобиши рангинкамон партав меафканд».²²⁸

Ҳамаи ин ҳафриёт қабати болоии шаҳристонро ошкор намуд, ки ба асрҳои VII-VIII нисбат дорад.

Ин давра давраи авҷи тараққиёти шаҳр буд ва онро истилои арабҳо қатъ намуд. Дар баъзе ҷойҳои шаҳр осори сӯхтори азиме менамояд, ки, эҳтимол, соли 722 пеш аз милод ва ё худ андак сонитар (то солҳои 738/39) ба вуқӯъ омадааст.

Тақрибан солҳои 738-740 шаҳр боз барқарор мегардад. Вале баъдтар дар солҳои 70-уми асри VIII, эҳтимол, ба муносибати шӯриши Муқаннаъ арабҳо Панҷакентро боз хароб карданд ва ин дафъа зиндагӣ дар шаҳристону работ дигар эҳё наёфт.²²⁹

Дар баъзе ҷиғҳоҳои шаҳр шабакаҳои поёнтар ҳам тадқиқ карда шуд ва маълум гардид, ки ҳам арк ва ҳам шаҳристони деворпеч, ҳанӯз дар асри V ва

²²⁸ Воронина В.Л., 1957, с. 131. Дар бораи тавсифи муфассали ҳафриёти маъбадҳо ва дигар бозёфтҳои он ҷо ниг.: Беленицкий Л.М., 1950 б; 1958, с. 105-113 ва дигарон.

²²⁹ Большаков О.Г., 1964, с. 118-120

ибтидои асри VI пайдо шуда будааст. Маҳз дар ҳамин давра шаҳр тараққӣ мекарду таппаккул меёфт.²³⁰

«...Панҷакент шаҳри ҳақиқӣ буд. Тамоми вусъати он пур аз иморатҳои ду ва сеошёна буд, ки онҳо маҳаллаҳои калонро ташкил медоданд ва ба ҳамдигар зич ҷой гирифта буданд. Вақти ҳафриёт дар ду тарафи кӯчаҳои танг дӯконҳои сершумори савдогарону касибон ёфт шуд, ки ба масофаи калон тӯл кашидаанд. Алҳол зиёда аз сад иморатҳои серхонаи панҷакентҳои қадим кашф гардидаанд. Қариб сеяки ин иморатҳо, яъне на фақат хонаи аёну ашроф, балки қариб ҳамаи хонаҳои шаҳриёни доро толорҳои бошукӯҳе доранд, ки бо нақшунигори муҷассамаҳо зиннат ёфтанд. Ба туфайли ҳафриёт маълум шуд, ки дар Панҷакенти қадим санъати монументалӣ ниҳоят маъмул будааст, ҳол он ки ин ақида ба гӯшаи ҳаёли касе намеомад. На фақат маъбадҳо, на фақат қасри шоҳ, балки даҳҳо хонаҳои аҳолии оддии шаҳр он қадар осори рассомии ҳайкалгарошӣ доштаанд, ки ҳар яки онҳоро музеи санъат гӯем ҳам, хато намешавад».²³¹

Дар айни вақт бо ҳафриёти дигар қисмҳои шаҳр А.И.Тереножкин ба кофтукови арк сар кард. Солҳои охир дар ин қитъаи ҳафриёт археологи ҷавон А.Исҳоқов бомуваффақият кор мекунад.

Онҳо муқаррар карданд, ки арк иборат аз бурҷи марказӣ, ки ба майдончаи пешии арк пайваста мебошад ва, инчунин чанд иморати поёни дорад, ки рӯ ба шаҳристон сохта шудаанд. Маҳз дар ҳамин ҷо якчанд иморатҳои калони таширифотӣ, аз ҷумла, толорҳои бузург ёфт шуданд, ки суфаҳои бисёр доранд. Миёни иморат толори азимест, ки (10x12,5) нишемаи тоҷи чуқуре дорад. Инчунин шикастапораҳои ҷубии таҳкурсии тахт ҳам ёфт шуд. Девори тамоми хонаҳо пур аз расму суратҳои оличаноб мебошад, вале онҳо аз сӯхтор саҳт зарар дидаанд. Аз эҳтимол дур нест, ки ин харобаҳои қасри Диваштич бошад.²³²

Қитъаи наздишаҳрӣ 20–25 га вусъат дорад. Ин ҷо саросар иморат нест, балки ҷо-ҷо ҳавлиҳо алоҳида ба назар мерасад. Солҳои 1951–1953 нӯҳ ҳавлӣ ёфт шуд, ки пеш аз ҳафриёт фақат теппаҳои ҳолӣ буданд. Яке аз ин теппаҳо, ки алоҳида меистод, 2,5 м баландӣ ва 22x16 м вусъат дошт.

Дар натиҷаи ҳафриёт тарзи сохти ҳавлиҳо ҳам ошкор шуд. Иморати ҳавлӣ ғайр аз даҳлез боз се хонаи дигар, долон ва баромадгоҳи зинамонанд дорад. Тамоми биноҳо нисбатан дуруст боқӣ мондаанд. Дар хонаи аз ҳама дарунтар чархуште ёфт шуд, ки он далели ҳамин аст, ки аҳли ин ҳавлӣ машғули шаробпazӣ буд. Дар дигар хонаҳо аҳли хонаводаи соҳиби ҳавлӣ зиндагӣ мекарданд. Яке аз биноҳо, эҳтимол, офилхона буд.

Баъзан чанд метр дуртар аз хонаҳо новусҳо, яъне сағонаҳо низ ёфт шудаанд, ки бошандагони қитъаи атрофи шаҳр мурдаҳои худро дар он ҷо меғӯрониданд.²³³

Ҷуристони шаҳр аз девори ҷанубии шаҳристон тақрибан ним километр дуртар воқеъ буд. Ҳозир дар ин ҷо 70 хоктеппа дида мумкин (пештар дар ин ҷо камаш 2–3 баробар бештар хоктеппа будааст). Сеяки онҳо кофта шуданд ва маълум гардид, ки ин хоктеппаҳо ҳамон новусҳое буданд, ки ба он ҷо устухондонҳоро мегузоштаанд. Ин новусҳо ҳуҷраи равоқдоранд, ки баъди устухони мурдаро ба он гузоштан дари онро лойбанд мекарданд. Вусъати ин

²³⁰ Беленицкий А.М., 1967, с. 8-9; Маршак Б.И., 1964.

²³¹ Беленицкий А.М., Маршак Б.И., 1976, с. 75.

²³² Тереножкин А.И., 1950 а; Ставиский Б., 1950; Исҳоқов А., 1971.

²³³ Большаков О.Г. ва Ньматов Н. Н., 1958; Воронина В.Л., 1958, с. 203–209.

хучраҳо одатан 4-5м² буда, баъзан то ба 10м² мерасид. Дар таги девори хучра суфачаҳо бардошта, ба болои он устухондонҳоро мемонданд.²³⁴

Дар рафти ҳафриёт дар бораи бинокорӣ, санъати меъморий ва дигар намудҳои косибии ҳунармандӣ материали зиёде ба даст омад.²³⁵

Самарқанд, Варахша ва дигар бошишгоҳҳои шаҳрӣ

Маркази Суғд шаҳри Самарқанд буд. Шаҳр дар димнаи Афросиёб ҷой дошт.²³⁶ Вусъати димна 219га аст. Дар Афросиёб Н.И. Веселовский, В.В. Бартолд, В.Л.Вяткин ҳафриёт гузаронидаанд. Ҳафриёте, ки А.И. Тереножкин дар Афросиёб гузаронд, асоси он донишҳои ҳозиразамоне гардидаанд, ки роҷеъ ба Афросиёб вучуд доранд. Тадқиқоти муфасссали археологҳои ўзбек, ки бо роҳбарии марҳум В.А.Шишкин ва Я.Г.Фуломов дар Афросиёб гузаронда шуд, боиси кашфиёти калон гардид. Вале бисёр масъалаҳои таърихи асрҳои VI–VIII Самарқанд аlicoл равшан нест.

Ба ақидаи А.И.Тереножкин, ин давра давраи тараққиёти Самарқанд буд.²³⁷ Дар қисми шимолии шаҳр арк ва дар қисми ҷанубии он шаҳристон ҷой дошт. Дар ин давра ҷануби шаҳр, ки хеле калон шуда рафта буд, ду қатор девор дошт (тўли деворҳои атрофи шаҳристон қариб 2км буд), дар шимол шаҳр бо ҷариҳои соҳили дарёи Сиёб маҳдуд мешуд. Ҳар ду қатори девори шаҳр дар масофаи 8-10 м дур аз ҳамдигар мутавозӣ тўл мекашид ва девори дарунӣ нисбат ба девори берунӣ хеле мустаҳкамтар буду бурҷҳои он ҳам шоҳмотвор ҷойгир буданд. Ин девори дуқатора (онро девори дувум ҳам мегўянд) ба қисми муҳофизатпавандаи шаҳр, инчунин ҳамон маҳаллаҳои атрофи шаҳрро низ дохил мекард, ки дар асрҳои IV–V сохта шуда буданд. Вале дар асрҳои VI–VII, баъди он ки девори дуқатора сохта шуд, шаҳр боз вусъат ёфта, аз ҳудуди деворҳо берун рафт ва қад-қадӣ канали асосӣ ба тарафи ҷануб паҳн шуд.

Инак, Самарқанд дар асрҳои VI-VII хеле мустаҳкам шуда буд. Бе исботи иловагӣ ҳам равшан, ки ду қатор девор шаҳрро нисбатан дастнорас мекард. Дарвозаи ҷанубии шаҳр дар ҷое сохта шуда буд, ки он бо ду девор, ба шакли нимдоира ба ҳам пайваст мешуд ва агар душман аз дарвоза ба дарун дарояд, ба як роҳрави сарбастае меафтоду аз чор тараф тирборон карда мешуд. Дарвозаи шарқӣ аз ин ҳам мустаҳкамтар буд - дар ду тарафи ин дарвоза ду бурҷи баланд меистоду аз дарун боз як девор буд, ки гузаргоҳи пинҳонӣ дошт.²³⁸

Солҳои 1965–1968 ва дар солҳои минбаъда, тахминан дар мобайни димнаи Афросиёб комплекси азими меъморий – қасри ҳокими кашф гардид. Аз ин ҷо зиёда аз сӣ хона ёфт шуд. Майдони умумии ҳафриёт аз 1 га зиёд аст. Яке аз толорҳои асосии кашфшуда толори шаҳнишини 1 мебошад. Ин толори калон чоркунҷаст, ки андозааш 11x11 м буда, даромадгоҳаш аз тарафи шарқ аст.

²³⁴ Воронина В.Л., 1957, с. 133-135; Ставиский Б.Я. ва дигарон, 1953.

²³⁵ Тавсифи муфасссали рафти ҳафриёт ва таъвили материалҳои бадастомада дар асарҳои А.Ю.Якубовский, М.М.Дяконов, А.М.Беленитский ва дигарон оварда шудааст.

²³⁶ Ба ақидаи В.А.Лившиц, номи аслии суғдии Афросиёб «Паршавоп» будааст (маънои «Паршавоп»- «Бар оби сиёҳ», яъне «Канори дарёи сиёҳ» мебошад, онро ба тоҷикӣ Порсиёб талаффуз мекардагӣ шуданд ва дар асрҳои минбаъда калима ба худ шакли «Афросиёб»-ро гирифт - Лившиц В.А., 1965 а, с. 5).

²³⁷ Тереножкин А.И., 1950 б, с. 161. Муқоиса кунед: Массон М.Е., 1950, с. 160-161 (дар Самарқанд «ба андозае беҳтар шудани зиндагӣ ба назар мерасидааст»).

²³⁸ Пачос М.К., 1967, инчунин ниг.: 1966.

Шифти толор ба сутунҳо така мекунад. Қад-қади таги девор суфаи васеъ тўл кашада, рўбарӯи даромад суфа хеле пеш мебарояд ва дар он ҷо тахт меистодааст. Деворҳои худи толор, долонҳои беруни он ва деворҳои дигар хонаҳои ҳамшафати он саросар аз расму сурат пур мебошанд. Аз толори дигар, ки тарҳаш мисли толори асосӣ бошад ҳам, нисбат ба он андак хурдтар аст, асбоби ашӣи ҷўбини кандакорӣ ва ҳайкалчаҳои ҷўбини нимсўхтаи раққосаҳо ёфт шуд.²³⁹

Яке аз калонтарин марказҳои Суғди Бухоро димнаи Варахша буд. Онро солҳои 1938-1939 ва 1949-1954 В.А.Шишкін тадқиқ кард. Қисми асосии димнаи Варахша тепшаест, ки шаклан тақрибан секунҷа мебошад. Вусъати он 9 га ва баландиаш тақрибан 10м аст. Баландии харобаҳои арк бошад, аз 9,5м зиёд нест (аслан баландии он 30м будааст). Ин иморати калоне буд, ки (андозаи тарафҳоиаш 31м) таққурии яклухти похсагӣ дошт. Дар ғарбгари арк қасри бухорхудотҳо воқеъ буд. Ин қаср иморату бинои зиёди хурду калон дошту ҳамаи онҳо ба саломхонаи бузурге мепайваст, ки дар тарафи ғарбии қаср воқеъ буд. Толорҳои ташрифот қатор-қатор ҷой доштанд. Баъзеи онҳо хеле калон буд. Деворҳои қаср пур аз нақшунигори аҷоиб ва расму суратҳои пурмазмун буд. Рўбарӯи қаср, аз афти кор, маъбаде сохта будаанд, ҳавлиҳои шахриён дар қисмҳои шимолӣ, шарқӣ ва ғарбии Варахша ҷой дошт.²⁴⁰

Аз дигар шаҳрҳои воҳаи Бухоро Пайкандро ном бурдан мумкин, ки вусъати он ба 20га мерасид. Ин шаҳр ҳам қалъа ва арк дошт.²⁴¹

Кофирқалъа ²⁴² ва табақаҳои болоии Тали Барзу²⁴³ ҳам ба димнаҳои ноҳияи Самарқанд нисбат доранд.

Ба шарофати ҳафриёти чандинсолаи Б.Я.Ставиский дар сарғаҳи Зарафшон ҳам бисёр бошипгоҳҳо ва қалъаҳо кашф ва тадқиқ гардиданд. Масалан, 12км дуртар аз Қалъаи Муғ дар канори деҳаи Мадм Б.Я.Ставиский ва Ю.Ёқубов Гардони Ҳисор ном димнаеро тадқиқ карданд ва он қасри калонест, ки дар болои тепшае ҷой гирифтааст. Қаср дар сўхторе нобуд шуда будааст. Худи қаср биноҳои бисёр, аз ҷумла, саломхона ва намозгоҳ доштааст. Аз ин ҷо намунаҳои аҷоибӣ ҷўбҳои кандакорӣ ба даст омад. Дар водии Моғиён ҳам бисёр асарҳои қадима тадқиқ шудаанд. Умуман, дар сарғаҳи Зарафшон зиёда аз 50 осори давраҳои аввали асрҳои миёна ёфт шудааст.²⁴⁴

Ва ниҳоят, бинобар тадқиқоти С.К.Кабанов, дар Суғди ҷанубӣ дар ноҳияи Қашқадарё ҳам дар аввалҳои асрҳои миёна бисёр шаҳрҳои калон воқеъ будаанд.

Бинокорӣ

Дар бобҳои пешина мо камубеш бисёр масъалаҳои бинокориро аз назар гузарондем. Дар аввалҳои асрҳои миёна дар Суғд ва, умуман, дар тамоми Осиёи Миёна масолеҳи асосии деворзанӣ похса ва хиштҳои калони хом буд (андозаи онҳо аксаран 50-52х 25-26х10-12 см). Хишти пухта хеле кам истифода мешуд (асосан барои фарши хона ва ғ. истифода мебуданд). Барои тақияи болору забарравҳо асосан сутунҳои ҷўбинро кор мефармуданд. Ҷўб дар бомпӯшӣ ҳам масолеҳи асосӣ буд.

²³⁹ Шишкін В.А., 1966; Альбаум Л.И., 1971; Альбаум Л.И., 1975.

²⁴⁰ Шишкін В.А., 1963; Нильсен В.А., 1936, с. 35-36.

²⁴¹ Якубовский А.Ю., 1940 - саҳ 51-84, Нильсен В.А., 1966, с.17.

²⁴² Шишкін Г.В., 1961; Нильсен В.А., 1966 с. 23-25.

²⁴³ Григорьев Г.В., 1940а.

²⁴⁴ Ставиский Б.Я., 1957 а; 1961, в, г; 1964 а.

Деворҳоро ба дараҷае ғафс мекарданд, ки ҳоҷат ба таҳкурсей ҳам наменд. Фақат дар якчанд ҷой таҳкурсей ёфт шудааст. Масалан, дар Варахша дар таги сутунҳо аз хишти хому пухта пойсутуни чуқуре сохтаанд (чуқуриаш қариб то 2м), маъбади Панҷакент ҳам таҳкурсей дошт. Фарши хонаҳо асосан гиландова буда, баъзан онҳоро аз хишти хом ва ҳатто аз хишти пухта ҳам мекарданд (масалан, дар Панҷакент ва Варахша). Дар кӯҳистон фарши хонаро аз санг месохтанд.

Чор навъи девор маъмул буд - похсағӣ, хиштӣ, похсагии хиштӣ ва хишти похсагин. Ғафсии деворҳо ба ҳисоби миёна 1 -1,6 м буд. Хонаҳо бо даҳлезу долонҳое пайваस्त мешуданд, ки болои онҳо бо чанд усул пӯшида мешуд. Тоқҳоро аз хишти хом мебардоштанд. Дарҳоро аз тахта месохтанд, баъзан дарҳоро дуқабата ҳам мекарданд ва сохти ин дарҳо ба муддати мадид бетағйир мондааст ва онҳоро, ҳатто ҳозир ҳам, дар баъзе иморатҳои тореволютсионии тоҷикон дидан мумкин аст - яъне ҳамон дари ду забонакдор, ки забонакҳои он дар хонаҳои тағдарию болодарӣ ҷой гирифта, тоб меҳӯранд. Агар хона тангу бориқ буда, бари бомаш аз 3м зиёд набошад, болои онро бо хишти хом бо усули шевронӣ моилтоқӣ мепӯшиданд, ки ин усули бомпӯшӣ ҳанӯз дар Шарқи Қадим истифода мешуд. Болои хонаҳои нисбатан хурди чоркунҷаро гунбазпӯшӣ мекарданд. Масалан, дар Афросиёб хонаи бомаш гунбазие ёфт шуд, ки 4,3x4,3м вусъат дорад. Хонаҳои калонтар боми муқаррарии сутундор доштанд. Масалан, толорҳои чоркунҷаи Панҷакент дар миёнҷо, андак дуртар аз ҳамдигар, чор сутундоранд, ки дар шифт бо чорҷӯбае пайваस्त шудаанд ва як нӯги болорҳо дар ҳамин чорҷӯба ва нӯги дигари онҳо ба забаррави девор устувор карда мешуд. Мобайни чорҷӯба ҳолӣ мемонду мӯривор бардошта мешуд ва вазифаи равангро иҷро мекард (масалан, дар Помир ва водии Қаротегин баъзеи хонаҳо ҳозир ҳам бо чунин тарз сохта мешавад).

Чӯбу тахтаҳои нимсӯхтаи зиёд, ки аз ин биноҳо ёфт шуд, далолат мекунад, ки дар хонаҳо кату тахтакатҳои²⁴⁵ тахтагӣ будааст. Дигар навъҳои ҷиҳози хона аз рӯи расми деворҳо аён аст.

Санъати тасвирӣ

Осори санъати тасвирӣ аз Панҷакенти қадим, Варахша ва Самарқанд пайдид омад.

Дар Панҷакент дар 60 хона расми рӯи девор ёфт шуд. Ин шумораи зиёд нишон медиҳад, ки одати ороиши деворҳои хона дар байни суғдиён то чи андоза маъмул будааст, ҳол он ки то ба рӯзҳои мо аз он санъати бузурги ороиш фақат резаҳои омада расидаанд.

Доир ба санъати тасвирии Панҷакенти қадим бори аввал А.Ю.Якубовский, М.М.Дяконов, А.М.Беленитский мақолаҳо chop кардаанд. А.Ю.Якубовский ҷиҳатҳои аҳамияти умумитаърихии тасвирҳо, М.М.Дяконов хусусиятҳои услубии тасвирҳо ва А.М.Беленитский мазмуну мундариҷаи тасвирҳоро таъвил додаанд. Тасвирҳои, ки дар солҳои охир ба даст омадаанд, бо эҳтимоми А.А. Беленитский интишор шудаанд (вале, мутаассифона, фақат қисми ками онҳо).

Аксари толорҳои ташрифот деворҳои доранд, ки вусъати онҳо то ба 100м² ва ҳатто беш аз ин аст ва чанд қатор расмҳои болоӣ ҳам доранд. Сюжети расмҳо хеле гуногун аст. Беш аз ҳама тасвири кадом як достони қадимас ба назар мерасад. Масалан, дар толори 41-уми объектҳои VI қариб 40м² сурат ёфт

²⁴⁵ Воронина В.Л., 1934, с. 78-87.

шуд ва дар омади гап, тамоми сурат аз поён то сари девор нағз боқӣ мондааст. Тамоми вусъати девор бо изораҳои уфуқӣ ба чанд табақа тақсим карда шудааст. Дар яке аз пораҳои девор чор табақа ҳаст, ки табақаи аз поён дувумаш нисбатан кам осеб дидааст. Дар заминаи кабудранги девор як манзараи томе инъикос шудааст, ки аз деворе ба деворе гузашта, ба масофаи 15м тӯл мекашад ва қариб нисфи вусъати тамоми деворҳои толорро фаро гирифтааст. А.М.Беленитский сурати мазкурро чунин ба қалам додааст: «Манзара аз ҳаши лавҳа ва ё худ саҳна иборат буда, қаҳрамони асосии онҳо ҳамон як паҳлавони самандсавор аст. Дар саҳнаи аввал паҳлавони самандсавор дар сари як даста саворони зиреҳпӯш истодааст, ки, аз афти қор, дар азми сафар мебошанд. Дар лавҳаи дувум паҳлавони самандсавор каманд ба душмани худ меандозад, ки вай ҳам савор аст. Дар лавҳаи сеум паҳлавони аспсавор бо аждаҳо ҷанг карда истодааст. Дар лавҳаи дигар боз ҳуди ҳамон паҳлавон тасвир шудааст, ки пешпоиши дастаи сарбозон меравад ва зимнан мурдаи аждаҳо дар таги пой саворон хобидааст. Дар лавҳаи панҷум паҳлавон бо душмане муҳориба дорад, ки он ҳам савор асту дар гирду атрофаш дигар ҳамсафонаш бо тӯдаи девон задухӯрд мекунанд. Ниҳоят, дар лавҳаи охирин паҳлавони аспсавор бо дигар сарбози аспсавор муҳориба дорад». Аждаҳое, ки дар лавҳаҳои сеум ва чорум тасвир шудааст, танаи дарози морпечи ҳалқа-ҳалқа дорад, ки охираш ба шакли бадани аз миён болои зан кашида шудааст ва сараш сари модашерро ба ёд меоварад. Эҳтимол, аждаҳо бол ҳам доштааст, вале инаш равшан не. Аз ҷароҳатҳои танаи аждаҳо шӯълаи оташ фаввора мезанад. Танаи девҳо ба танаи одам монанд, сари онҳо ҳам мисли сари одамай, вале андомашон ниҳоят бадҳайбат, мисли буз, барзагов шох доранд ва пойҳоишон мисли пойҳои буз. Ду дев савораи аробаҳои ҷангӣ задухӯрд мекунанд.

Ба А.Беленитский муяссар шудааст, ки манзараҳои ин суратро ба як достони конкрети эпикӣ, яъне достони Рустам бо ҳамдигар марбут созад. Дар «Шоҳнома» дар байни қорнамоиҳои Рустам ҷанги Рустам бо аждаҳо, гирифтӣ шудани Авлод ба дасти Рустам, ҷанги Рустам ва Аржангдев, куштани Рустам Деви Сапедро инъикос шудааст.^{245a}

А.М.Беленитский, инчунин он манзараҳои қорзорро, ки дар он замон ширкат доранд, низ суратҳои эпикӣ мешуморад. Дар қадим занони Осиёи Миёна дар муҳорибаҳо, дар ҳақиқат, иштирок мекарданд ва ривояти қорномаҳои аҷоибӣ Таҳминаву Заррина барин занони шӯҷо дар асарҳои муаррихони пешина зикр гардидааст. Қорномаи ин гуна қорнамо асоси достону ривоятҳои шарқӣеро шудаанд ва минбаъд дар дигар осори санъат низ тасвир ёфтаанд. Шаммас аз ин ривоятҳо дар «Шоҳнома» низ ба назар мерасад.²⁴⁶

Бисёр суратҳо дар мавзӯи дин ва маросимоти динӣ ҳастанд. Яке аз онҳо лавҳаи сӯғи навҷавони марҳумест, ки, ба ақидаи А.Ю.Якубовский, қаҳрамони афсонавии Осиёи Миёна - Сиёвуш мебошад (дар омади гап, дар ин бора дигар фикрҳо ҳам ҳастанд). Инчунин сурати олиҳаи қордастаро низ ном бурдан лозим, ки А.М.Беленитский ва баъди вай бисёр дигар муҳаққиқон онро сурати Нана (Нанайя) мегӯянд. Ҷолиби диққат аст, ки дар тангаҳои маликҳои Панҷакенти қадим номи ин олиҳа ба назар мерасад ва ин далолат мекунад, ки оли ҳукмрони Панҷакент ба ин олиҳа ибодат доштааст. Парастини ҷисмҳои осмонӣ ҳам, дар суратҳои рӯидевории Панҷакент акс ёфтааст.

^{245a} Беленицкий А.М., Ставицкий Б.Я., 1959, с. 62-66; Беленицкий А.М., 1967, с. 23.

²⁴⁶ Беленицкий А. М., 1960.

Бисёр суратҳои рӯидевории Панҷакенти қадим мавзӯҳои гуногуни фолклорӣ ва масалҳо оид ба ҳайвонотро инъикос менамоянд. Дар ин бора А.М.Беленицкий гуфтааст: «Ба ин лавҳае мисол шуда метавонад, ки дар он қаҳрамони афсона духтареро, ки бо ҷодуи касе андаруни танаи дарахт банд шуда будааст, озод мекунад. Ин ғап ба пайдоиши мундариҷаи дигар суратҳо низ дахл дорад, ки он то алҳол аз рӯи афсонаи машҳури «мурғи бахт» маъмул аст ва он зимнан дастраси фолклори тамоми олам гардидааст. Сурати начандон калоне ҷолиби диққат мебошад, ки дар он харгӯше тасвир ёфтааст ва ин харгӯш бо ғапфурӯшиҳои дилфиреб шерро маҷбур мекунад, ки худро сарозер ба гирдоб партояд ва бо ҳамин тадбир тамоми ҳайвонот аз зулми шер раҳо мешаванд. Ин сурати хушобуранг тасвири басо дақиқи ҳикоятест, ки дар маҷмӯи афсонаҳои ҳиндӣ «Панчатантра» оварда шудааст».^{246а}

Рассоме, ки суратҳои рӯи деворро кашидааст, аз ҳаёти гирду атрофи худ низ бисёр сюжету мундариҷаҳоро гирифтааст. Манзараи ҷангу муҳорибаҳо чунон печдарпечу боварибахшу пуртаъсир мебошанд, ки бинандаро дар ҳайрат мегузоранд. Лавҳаҳои базму зиёфат низ бисёр ба назар мерасад. Инчунин дигар падидаҳои зиндагӣ, масалан, тасвири нардбозӣ, гӯштингирӣ барин лавҳаҳо низ дучор мешаванд, илова ба ҳамаи ин бисёр нақшунигори меъморий низ ҳастанд, ки танҳо вазифаи зинати иморатҳоро иҷро мекунад.

Муҳаққиқон дар рафти тадқиқи суратҳои рӯидевории Панҷакенти қадим муқаррар карданд, ки ин суратҳо ба чанд услуб ва дар вақтҳои гуногун анҷом дода шудаанд.²⁴⁷

Вале таносуби мукаммали бенуқси ҳайратангези ин суратҳо баръало аён аст ва аксари онҳо бо латофату заковату назокати худ касро моту мабхут мекунанд. Хусусан, касро расми духтаракӣ уднавоз мафтун мекунад - қиёфаи пурандеша, чашмони хумор ва ангуштони нозуки вай, ки рӯи торҳо ҷавлон мезананд, дар ҳақиқат, таъсири фавқулуддае доранд. Ё худ боз як расмро гирем: ду савора - яке мард, дигаре зан. Ҳар ду паҳлу ба паҳлу ба рӯи якдигар нигоҳкунон рафта истодаанд, - мо намедонем, ки онҳо кучо рафта истодаанд, чиҳо гуфта истодаанд, вале ин ду нафар, ба назари мо, гӯё зиндаанд, замони онҳо ба қарри асрҳо фуру рафта бошад ҳам, онҳо ба чашми мо гарм менамоянд ва таҷассуми олами томи образҳои бадеӣ мебошанд.

Суратҳои рӯидевории Варахша ҳам басо диққатталаб ва пурмаъно мебошанд. Дар толори сурхи қасри Варахша дар болои суфаҳо лавҳае ба назар мерасад ва он бо як мазмуну мундариҷа бандубаст шудааст - дар лавҳа филсавороне тасвир ёфтаанд, ки аз ҳамдигар ба фосилаи баробар ҷой гирифтаанд. Махлуқоти гуногуни бадҳайбат (баъзеи онҳо зоҳиран шерони сурхранг мебошанд) ва ё мурғони сафедболи фўлдоминқори шерчангол аз чор тараф ба филҳо ҳамла мекунанд. Суратҳои толори шарқӣ тамоман дигар аст. Дар яке аз деворҳо як гурӯҳ ҷанговарони савор менамоянд. Дар маркази дигари сурат расми бузурги шоҳе тасвир шудааст, ки дар болои тахт нишастааст ва пояҳои тахтро суратҳои шутурҳои болдор зинат медиҳанд. Дар ҷангу ростии тахт суратҳои зиёд, расми ҷои қурбонӣ кашида шудааст. Боқимондаҳои суратҳои рӯидеворӣ дар дигар хонаҳои қаср низ ёфт шуд.²⁴⁸

^{246а} Беленицкий А.М., 1967, с. 24-25.

²⁴⁷ Файр аз асарҳои номбурда боз ба баъзеи дигар асарҳои асосӣ ниг.: «Живопись древнего Пянджикента» (маҷм. мақ.), М., 1954; «Скульптура и живопись древнего Пянджикента» (маҷм. мақ.), М., 1959.

²⁴⁸ Шишкин В. А., 1963, с. 150–156.

Чӣ тавре дар боло зикр карда будем, дар Афросиёб ҳам хонаи калоне ошкор гардид, ки суратҳои олиҷаноб дорад. Дар яке аз деворҳои сурати равоқе ҳаст, ки дар болои он мардону занони бисёре нишастаанд. Дигар тоҷори ташрифот (вусъаташ 11x11 м) яке аз хонаҳои марказии қаср мебошад. Дар девори шарқии ин хона сурате ёфт шуд, ки мазмунан ба об алоқа дорад – мавҷҳои кабуд кашида шудаанду рӯ-рӯи он одамону паррандагону моҳиён шино меку-нанд. Дар девори ҷанубӣ қофилае тасвир шудааст, ки ба тарафи қаср меравад ва дар саҳни қаср низ мардуми бисёре истодаанд. Худи қофила асари мукам-мали санъати тасвирии мебошад ва дар он одамоне акс ёфтаанд, ки савори фил, уштур ва аспҳо пеш мераванд. Аз ҳама пеш фили сафед меравад ва дар тахти равони болои фил кадом як бойзани нишастааст, ки эҳтимол, шоҳ духтар ё малика бошад. Дар сағрии фил, дар пушти тахти равон канизаки шоҳдхтар тасвир ёфтааст. Аз паси фил се зани аспсавор менамоянд. Дар дасти яке аз онҳо чунин иборати мухтасар ба забони суғдӣ сабт шудааст: «Ақрабони мали-ка». Аз паси онҳо ду марди мусаллаҳи шутурсавор мераванд, ки дар даст ҷўбдасти салтанат доранд, боз чор паррандаи сафед инъикос шудааст, ки онҳоро ду марди даҳонбаста гирифта мераванд ва ниҳоят боз як саворе ба назар мерасад, ки нисбат ба дигарон ду баробар калонтар кашида шудааст. Шояд, ки ин маросими арӯсбиёрони сафир бошад (духтари филсавор арӯсу марди аз ҳама калон кашидашуда сардори сафорат). Дар девори дигар лавҳаи қабули сафирон тасвир шудааст ва сафирон намоёндагони қавму тоифаҳои гуногун мебошанд.²⁴⁹ Дар бари ҷомаи яке аз сафирон матни суғдӣ ҳаст, ки аз сафорати Ҷағонӣ буданаш хабар медиҳад. Ин суратҳои Афросиёб маҳсули ранҷи дасти рассомону наққошони пойтахт буда, асарҳои мукаммалу олида-раҷаи санъат мебошанд. Онҳо ниҳоят зебову назаррабо кашида шуда, асосан рангҳои баланду равшану гуногунтобиш ба кор рафтааст (порас аз ин суратҳо дар лифофаи муқоваи китоб оварда шудааст).

Расмҳои рӯидевории Суғд на фақат чун осори давраи худ аҳамият доранд. Мо дар боло гуфта будем, ки онҳо боз ҷӣ гуна аҳамият доранд - аслашро ги-рем, ин суратҳо энциклопедияи ҳаёт ва афкори суғдиён мебошанд, гарчанде тамоми ҷабҳаҳои ҳаётро фаро нагиранд ҳам, энциклопедияи ҳақиқӣ мебо-шанд. Албатта, бояд дар назар дошт, ки забони ин энциклопедия образҳои бадеӣ мебошад ва тавзеҳи ягонаву баҳснопазири ин забон кори осон нест.

Аз ёфт шудани аввалин суратҳои рӯидевории Панҷакент дере нагузашта М.М.Дяконов ақидае изҳор намуд, ки аҳамияти ин расмҳо аз доираи мадани-яти Суғд ва, умуман, Осиёи Миёна берун меравад. Вай дуруст тахмин кард, ки акнун дар санъати Туркистони шарқӣ «ҷараёни осиймиёнагӣ»-ро ошкор кар-дан мумкин аст (баъзе осорҳои маданияти Туркистони шарқиро дар охири-ҳои асри XIX ва аввалиҳои XX экспедитсияҳои археологҳои рус, немис, фран-савӣ, англис ва япон ёфта буданд) ва барои муайян кардани замони пайдоиши баъзе гурӯҳҳои алоҳидаи онҳо имкон пайдо мешавад, ҳол он ки то ба ҳол замони пайдоиши онҳо асосан тахминӣ ва умумӣ муқаррар карда мешуд.²⁵⁰

Худи М.М.Дяконов ба чанд унсурҳои суғдию осиймиёнагии санъати Туркистони шарқӣ ишорат кард. Тадқиқоти олими Италия М.Буссали низ ҷолиби диққат ва боварибахш аст, ки вай масъалаи ба санъати Туркистони шарқӣ (зиёда аз ин, ба санъати тамоми Осиёи Марказӣ) таъсир расондани санъати Осиёи Миёнаро хеле аниқ таҳқиқ намудааст.²⁵¹ Вале бояд эътироф

²⁴⁹ Шишкин В.А., 1966, с. 14-22; Альбаум Л.И., 1971.

²⁵⁰ Дяконов М.М., 1954 а, с. 89-90.

²⁵¹ Bussagli M., 1963, s. 42-50.

кард, ки олимон фақат ба остонаи ин мавзеи ачибу начиб қадам ниҳодаанд ва арсаи меҳнат дар ин ҷо канор надорад.

Ҳайкалтарошӣ. Санъати мусиқӣ ва рақсӣ

Дар санъати Суғд дар баробари рассомӣ ҳайкалтарошӣ ҳам мақоми муҳим дошт. Масолеҳи ҳайкалсозӣ гил, гаҷ ва ҷўб буд.

Дар Панҷакент ҳайкали азими гилий ёфт шуд. Ин ҳайкал замоне айвони маъбадро оро медодааст. Дар ин айвон изорае ёфт шуд, ки қариб 8 м дарозӣ дошт. Мазмуни нақши ин изора тасвири фантастикии манзараи дарё мебошад. Заминаи нақш хатҳои шикастаи барҷаҳида аст, ки мавҷи дарёро ифода менамояд ва дар болои ҳамин хатҳои мавҷӣ, бо усули муқарнаси барҷаҳида ҳайвону моҳиҳои аҷоиб ва махлуқоти одамсимо тасвир ёфтаанд. Дар яке аз деворҳо дар мобайн махлуқи одамсимое нақш ёфтааст, ки аз об баромада истодааст. Тамоми моҳиён ва махлуқоти ғароиб ба тарафи ҳамин махлуқи одамсимо шино мекунанд. Дар нақши изораи девори севум дар мобайн махлуқи одамбашарае ҳаст, ки аз ду думи ба ҳам печида иборат мебошад. Дар ҳамин ҷо чанд аждаҳо менамояд, ки даҳони худро калон кушода истодаанд. Чунин ақидаи А.М.Беленицкий қобили қабул, ки ин нақши муқарнас ва ҷонварони он таҷассуми олами об, аниқтараш, таҷассуми Зарафшон мебошад, онро юнониён «Политимет» (яъне «Пурэвзоз») ва суғдиён «Номиқ» (яъне «номдор») меномиданд.

Дар Панҷакент инчунин ҳайкалҳои хушнамои ҷўбӣ ҳам вучуд доштанд. Ин ҳайкали раққосаҳо мебошад, ки ба андозаи 3/4 қисми танаи одаме сохта шудаанд. Раққосаҳо аз миён боло луч буда, дар айна ҳаракатҳои мураккабтарини рақс тасвир ёфтаанд. Онҳо дасти чапро ба миён монда, пой ростро қат карда, аз болои пой чап, ки рост аст, ба тарафи чап дароз карда истодаанд. Шаддаву халхолҳои зиёд ва шалвори аҷоибдӯхти маҳину нозук ба қомати расову болои раққоса боз як ҳусни барзиёде мебахшад.²⁵²

Ҳайкалҳои раққосаҳои Панҷакент мутассаммаи он мўъҷизакороне²⁵³ мебошад, ки аҷнабиён онҳоро «гирдбоди гашти духтар» меномиданд. Раққосаҳои Чоч, Қумод, Кеш, Маймурғ, алалхусус, раққосаҳои Самарқанд ниҳоят машҳур буданд. Пироҳани ҳарири шерозаҳояш зардӯзии гулобӣ, шалворҳои беқасаби нилранг ва кафшҳои қирмизии кемухтӣ ба қомати расову дилбари онҳо чунон қоиму шинам меафтад, ки бинанда аз ҳусни онҳо дар ҳайрат менамояд. Рақси онҳо баъзан дар болои тўб иҷро мешуд ва чунон бо суръату тезу шўх буд, ки бинанда мафтун мегардид. Вақте рақс ба авҷи худ мерасид, раққоса пироҳани худро кашида мепартофту аз миён боло луч мешуд ва ин таъсири рақсро ниҳоят зўр мекард. Ҳаракати раққоса чунон тез буд, ки шоир пиндоштааст боз андаке суръат гирад, раққоса мисли пораи абре ба осмон мепараду ба офтоб мерасад.²⁵⁴

Раққосаҳои Панҷакент шояд дар ҳамин гуна авҷи рақс таҷассум ёфтаанд.

Мардуми Суғд ва ноҳияҳои атрофи он на фақат дар маданияти рақс, балки дар санъати мусиқӣ ҳам шўҳрат доштанд. Номи даҳҳо асбобҳои мусиқӣ то ба мо расидаанд, ки дар Бухоро маъмул будааст. Бисёр навою оҳангу мақомҳои гўшнавоз эҷод гардидаанд. Баъзеи онҳоро яккахону якканавозон ва

²⁵² Беленицкий А.М., 1959, с. 75-76.

²⁵³ Рифтин Б.Л., 1960, с. 128.

²⁵⁴ Schafer E.N., 1963, p. 55-56.

баъзеи онҳоро дастаи навозандагону ҳофизон иҷро мекарданд. Бухоро инчунин бо артистони худ машҳур буд. Театри лӯхтакҳо асри VII маҳз аз Осиёи Миёна ба Хитой гузаштааст.

Вале бармегардем боз ба сари чӯбҳои кандакории Панҷакент - нақшҳои ислимӣ гиридои арақӣ иморатҳоро зиннат меод, сутуну болорҳо низ кандакорӣ карда мешуд.²⁵⁵

Аксар нақшҳои кандакории чӯб басо печдарпечу мураккаб буду одамон дар чорчӯба ва ё даруни нимдоира гирифта мешуд, масалан, дар дохили чорчӯба ё нимдоира тарҳи одами дар тахт нишаста ва ё сардори савори аробаи ҷангӣ ва ғ. тасвир карда мешуд. Дар ин нақшҳо анбанаи санъати қушониён баръало ба назар мерасад.²⁵⁶

Дар қасри Варахша бисёр деворҳои бо ғаж андовашуда ҳастанд, ки бо нақшҳои мураккаб фаро гирифта шуданд. Аввал девор бо қабати тунуки (аз 1,5 то 20 см) ғаж андова шуда, баъди хушк шудан дар он гул мебароварданд. Мазмуни нақш гуногун буд. Баъзан ин нақши оддӣ арча, баъзан қатори се-кунҷаву чоркунҷаҳои оддӣ ва ғ. буд, ки ба ҳам печида, намудеро пайдо мекарданд. Чоркунҷаҳои гуландарун, ситорагулҳо, таркибу печопечи нақшҳои наботию геометрӣ ҳама мутаносиб ба ҳам таркиб ёфта, андаруни доираҳо муттаҳид карда мешуданд. Нақши наботӣ, алалхусус, баргу навадаи тоқ бисёр дучор мешавад. Дар лавҳаҳо, ки аз афти қор, манзараи табиатро инъикос менамоянд, дарахтони танашон ниҳоят ғафси ду-се метр ба назар мерасанд, ки баргу шохҳои онҳо ниҳоят равшану дақиқу боҳавсала кашида шудаанд ва ҳатто гурми шохҳо нағз намоён аст. Дар ин лавҳаҳо, инчунин ҳавзоҳо ҳам ҳастанд, ки дар он моҳиён шино мекунанд. Дар заминаи ана ҳамин гуна манзараҳо лавҳаҳои зиёди зиндагӣ тасвир ёфтаанд, ки дар он ҳайвону инсон ва дарандагону парандагон ширкат доранд. Инчунин манзараҳои сайди гӯрхар, гуроз ва оҳу низ тасвир шудааст. Андозаи расми саворон қариб ба андозаи ҳақиқии савор баробар буд. Баъзе аспҳо болдор кашида шудаанд. Махлуқоти афсонавӣ ҳам хеле бисёр, алалхусус сурати зане, ки ба сурати парранда кашида шудааст, қолиби диққат мебошад, дар омади гап, гуфтан лозим, ки образи ин гуна занони парандасимо дар ашёи давраҳои сонии ҳунармандони Осиёи Миёна бисёр вомеҳӯрад ва ҳатто онро дар айёми мо дидан мумкин (то ба қарибӣ ин хели нақшро дар носкадуҳои Самарқанд ҳаққокӣ мекарданд).

Санъати гуногунмазмуну гуногунмундариҷаи кандакорӣ, басо наву тоза ва зарифу латиф будани он ба андозае ҳосияти умумӣ доранд ва ҷузъиёти он батафсил тасвир карда нашудааст, ки ин ҳолат хусусияти монументалӣ доштани тамоми он санъатро хеле равшан таъкид кардааст.²⁵⁷

Хати суғдӣ ва адабиёти он

Чи тавре дар боло гуфта гузаштем, хати суғдӣ аз хати оромӣ бармеояд. Дар он даврас, ки алҳол мавриди назар аст, хати суғдӣ хати курсив буд. Одатан дар амалия 18-19 ҳарфи алифбо ба қор мерафт ва баъзе калимаҳо бо идеограмма ифода карда мешуд. Соли 1965 дар арки Панҷакент археолог А.Исҳоқов бори нахуст дар таърих алифбои суғдиро ёфт. Дар танай ҳуме ҳарфҳо ва машқи хат сабт шуда буд. Алифбо 28 ҳарф дорад, ки он тамоми

²⁵⁵ Воронина В.Л., 1959. Чӯбҳои кандакориро Б.Я.Ставиский ва А.Ю.Якубовский дар Мадм ёфтаанд.

²⁵⁶ Беленицкий А.М., 1962.

²⁵⁷ Шишкин В.А., 1963.

ҳарфҳои алифбои оромӣ аст ва ҳатто он ҳарфҳое низ ҳастанд, ки амалан истифода намешуданд. Ана акнун маълум шуд, ки чаро Сюан-сзан «аз бист андаке зиёд»²⁵⁸ гуфтасту 18-19 ҳарф нагуфтааст, ки он амалан ба кор мерафт - вай ин маълумотро аз ягон суғдии босавод гирифта будааст ва ин суғдӣ ба вай шумораи аслий» яъне гуфтан мумкин, шумораи назариявии ҳарфҳоро хабар додааст, ки ҳар як одами саводноки он давра медонист. Хати суғдӣ дар ноҳияҳои гуногуни Осиёи Миёна ҳар хел буд, масалан, хати суғдии Самарқанд фарқ дошт.

Осори хати суғдӣ, пеш аз ҳама, дар Туркистони шарқӣ ёфт шуд. Ин осор бо ҳуруфоти суриёӣ, монӣ ва боз ба ҳуруфоти навъи севуме навишта шудаанд, ки он айнан мисли ҳуруфоти уйғурӣ набошад ҳам, ба он андак шабоҳат дорад. Ҳамаи ин матнҳо бо як забон иншо шудаанд. Дар баъзе матнҳо истилоҳи тақвим ҳаст ва он бо истилоҳи тақвим, ки Берунӣ дар «Осор-ул-боқия»-и худ суғдӣ номидааст, айният дорад. Ҳамаи ин имкон дод муқаррар шавад, ки забони матнҳои мазкур забони суғдӣ ва он ҳуруфоти навъи севум ҳуруфоти аслии суғдӣ мебошад.²⁵⁹

Материалҳои забони яғнобӣ имкон дод, ки ин матнҳо хонда шаванд.²⁶⁰

Аввалин маълумот дар бораи забони яғнобӣ баъди ба Яғноб сафар кардани шарқшиноси рус А.Л.Кун ва ҳамроҳи вай Мулло Абдурахмон ном марди тоҷик ба даст омад. Минбаъд дар бораи ин забон Ш.Акимбетов, Е.Ф. Кол, Н.Г.Маллитский, К.Г.Залеман ва дигарон маълумот ҷамъ карданд. Аз ҷумлаи олимони советӣ, ки дар ҳуди Яғноб забони яғнобиро тадқиқ кардаанд, М.С. Андреев ва Е.М. Пешерева, С.И. Климчитский ва Л.А. Хетагуров, М.Н. Боголюбов ва А.Л.Хромовро номбар кардан мумкин аст. Ба Яғноб забоншиносони хориҷа - Р. Гото ва Г.Юнкер ҳам омада рафтаанд. Инчунин номи эроншиноси немис В.Гейгер ва олими Франция Э.Бенвенистро бояд зикр кард. Сохти грамматикаи забони яғнобӣ тадқиқ карда шуд. Маълум гардид, ки ин забон забони шарқиронӣ буда, дар асоси яке аз лаҳҷаҳои забони суғдӣ инкишоф ёфтааст.

Аксари фонди луғавии он ба лексикаи суғдӣ тааллуқ дорад. Дар ноҳияи дурдасту мушкилгузари водии Яғноб боқӣ мондани ин забони нави суғдӣ дар тадқиқи осори хати суғдӣ мадади бебаҳое расонд.²⁶¹

Дар боло мо дар бораи алифбое сухан рондем, ки дар Панҷакент ёфт шуда буд. Ин бозёфт дар айни ҳол далолат кард, ки барои саводомӯзон машқҳои махсуси хат вучуд дошт. Ин гуна машқҳои хати суғдӣ дар Марв низ

²⁵⁸ Тарҷумаи аниқӣ инро ниг.: Pelliot., 1934, p. 48; муқоиса кунед: Beal, s, 1906, p. 26–27 («сй ё қариб сй»).

²⁵⁹ Gauthiot R., 1914–1923; Benveniste E., 1929; Лившиц В.А., 1966.

²⁶⁰ Яғнобиҳо қавми камшуморест, ки дар қўҳҳои Тоҷикистони Марказӣ, дар соҳилҳои дарёи Яғноб зиндагӣ мекунанд (дарёи Яғноб шоҳаи Фондарё аст, ки дар навбати худ ба дарёи Зарафшон мерезад). Шумораи яғнобиҳо хеле кам аст. Дар чоряки охири асри XIX ва аввалҳои асри XX шумораи онҳо 1250-1400 нафар буд. Мувофиқи маълумотҳои аниқтар, ки ибтидои солҳои 30-юм ба даст омад, шумораи яғнобиҳо (дар ҳуди Яғноб) ба 2150 нафар расид. Алҳол шумораи онҳо аз 3 ҳазор бештар мебошад. Яғнобиҳо ғайр аз ҳуди Яғноб дар дигар ҷойҳо, масалан, дар деҳаҳои болоби Варзоб ҳам зиндагӣ мекарданд. Дар рӯзҳои мо як қисми яғнобиҳо ба тоҷикӣ гап мезананд, қисми дигари онҳо (тақрибан 2,5 ҳазор нафар) дузабона мебошанд.

²⁶¹ Аз ҷумла дар бораи яғнобиҳо аз забони онҳо ниг.: Залеман К.Г., 1888; Geiger W., 1901; Маллицкий Н.Г., 1924; Андреев М.С., 1928; Климчицкий С.И., 1940 б; 1940 а; Боголюбов М.Н., 1956; Андреев М.С. ва Пешерева Е.М., 1957; Хромов А.Л., 1966 б; 1966 а; 1968.

ёфт шуданд. Дар арки Марв Л.А.Марушенко сафолпораҳои пури матни арабӣ ва машқҳои хати забони миёнаи форсӣ (пахлавӣ) ва суғдиро ёфт.

Аз афти кор, ин боқимондаи дабиристон, яъне мактаби хаттотони асри VIII аст, ки дар он ҷо талабаҳо хати арабӣ ва хати суғдиро меомӯхтанд, ки ҳанӯз дар муносибатҳои байналхалқии он давраҳо мақоми калон дошт.²⁶²

Ҳуҷҷатҳои Қалъаи Муғ далолат менамоянд, ки дар Суғд хаттотони касбии баландхаттос буданд ва аксар ҳуҷҷатҳо бо хатти ниҳоят зебо ва хоно навишта шудаанд. Аксар вақт дар поёни ҳуҷҷатҳо чунин таъбир ба назар мерасад: «Бо супориши фалонӣ фалонӣ навишт». Масалан, номи Аспанаки Девгон ном хаттот то ба мо расидааст. Яке аз беҳтарин хаттотони Суғд дар ибтидои асри VIII Рамтиш ном касе буд, ки падараш Вғашфарн ном доштааст ва он никоҳхати зеборо маҳз ҳамон Рамтиш навишта будааст.

Ба туфайли ҳуҷҷатҳои Қалъаи Муғ мукотибаи расмӣ суғдиён, ҳуҷҷатҳои юридикӣ, мактубҳои муқаррарӣ, мукотибаи хоҷагӣ ва ғ. дастраси мо шуданд.

Сюан-сзан қайд кардааст, ки дар Суғд «як навъ адабиёт ҳаст» (ин таъбирро дигар ҳел хондан ҳам мумкин: «як навъ солномаҳои таърихӣ ҳаст» ё худ онҳо китобҳо ва солномаҳои таърихӣ доранд).²⁶³

Дар ҳақиқат, суғдиён соҳиби адабиёти бойи динӣ ва дунявӣ буданд. Масалан, китобҳои суғдии буддой бо хати аслии суғдӣ навишта шудаанд. Аз ҷумлаи ин адабиёт тарҷумаи суғдии «Вессон тараҷатакӣ» аз ҳама муҳимтар аст. Дар ин китоб дар баробари матни суғдии ин ҷатакӣ матнҳои он ба забони палӣ, тибетӣ ва хитой низ ҳастанд ва ин ба яке аз беҳтарин донандагони забони суғдӣ Э.Бенвенист имкон дод, ки матни суғдии ин асари буддоиро пурра хонда барояд. Матни суғдӣ 1513 сатр аст (фақат чанд саҳифаи аввал ва чанд сатри охираш нест).

Мазмуни ҷатакӣ чунин аст: «Баъди интизории тӯлонӣ подшоҳ писаре меёбаду номашро Судопан мемонанд. Баъди балоғат (Судопанро ба духтари зебосе хонадор мекунад ва онҳо соҳиби 2 фарзанд мешаванд. Барои кадом як гуноҳе подшоҳ шоҳзодаро ба кӯҳи дурдасти пурдаҳшате бадарға мекунад, ки он макони даррандагон ва чинҳои одамхӯр буд. Занаш ду фарзандашро гирифта ва ба ҷои нестони шавҳараш нигоҳ накарда, ҳамроҳи вай ба сафар мебарояд. Шоҳзода, ки дар ҳиммату саховат ном бароварда буд ва маҳз барои ҳамин ҳам ба сараш кулфати бисёр меомад), тамоми чизу чораашро ба дигарон тақсим карда медиҳад.

Ниҳоят, онҳо ба як биёбони касногузари пурбими фалокатбор рафта мерасанд. Худои таоло ба онҳо раҳмаш меояду қасри пурҳаловате барои онҳо ато мекунад. Шоҳзода ва зану фарзандонаш каме дар қаср дам мегиранду шоҳзода боз азми сафар мекунад, то ин ки гуфтаи падарашро аниқ ба ҷо оварад. Дар охир онҳо ба он кӯҳи мудҳиш омада мерасанд ва шоҳзода аз шоху алаф козае сохта, дар он ҷо маскун мешавад. Саховати Судопан ба ҷое мерасад, ки вақте роҳгузаре фарзандони ўро талаб мекунад, фарзандонашро ба вай мебахшад ва ниҳоят Худои таоло ба мардум ҷӣ андоза сидқ доштани Судопанро донистанӣ шуда, ба пеши вай пирамардеро мефирисонад ва ин пирамард аз Судопан талаб мекунад, ки зани зебоашро ба вай бахшад. Судопан занашро ба пирамард мебахшад, вале пирамард мегӯяд, ки дертар омада гирифта мебарад ва худаш ғайб мезанад. Раҳгузаре, ки фарзандони Судопанро гирифта буд, ба пойтахти падари Судопан расида меояд ва подшоҳ писарони Судопанро харида мегирад. Онҳо азобу кулфати падари худро ба бобояшон

²⁶² Певзнер С.Б., 1954; Лившиц В.А., 1962 6, с. 67–68.

²⁶³ Beal S., 1906, p. 27.

ҳикоя мекунанд. Баъди илтиҷои зиёд Судошан ба назди падари худ бармегардад ва падараш ёро ба ҷои худ ба тахт мешинонад. Поёни ҷатакӣ хитобаи худи Буддо буда, дар он гуфта мешавад, ки шоҳзода Судошан худи Буддо асту ё дар яке аз давраҳои таносуи худ дар чунин шакл вучуд дошт».²⁶⁴

Маълум, ки сикли ҷатакӣ яке аз муҳимтарин фаслҳои адабиёти ҳиндӣ буддой мебошад. Инчунин асарҳои буддоие низ буданд, ки аз мавзӯи илми илоҳиёт баҳс мекарданд. Е.Э.Бертелс навишта буд: «Гуфтан лозим, ки қимати бадеии матнҳои мазкури суғдӣ баланд нест. Вале инро ҳам фаромӯш кардан лозим не, ки онҳо тарҷума мебошанд. Аз ҳама муҳимаи ҳамин, ки ин матнҳо ба зиммаи мутарҷимони суғд вазифаи бениҳоят мураккабтар гузошта буд ва дар айни ҳол, ин матнҳо ба мутарҷимон мадад мерасонданд, ки забони худро такмил диҳанд ва ба дараҷаи забони бою мукаммали адабиёти Ҳиндустони қадим – ба дараҷаи забони санскрит баланд бардоранд».²⁶⁵

Бояд қайд кард, ки тарҷумаи суғдӣ тарҷумаи тахтуллафзӣ набуд ва баъзе ҷойҳои он аз асл дур мерафт. Тарҷумон ба тарҷумаи худ нуктаҳои илова кардааст, ки дар матни асли нест, вале аз ҷаҳонбинӣ ва тарзи ҳаёти суғдиёни он-замона бармеомад.²⁶⁶

Ба қавли Наршахӣ, дар Бухоро як силсила ривоятҳои маъмул будаанд, ки аз корномаҳои Сиёвуш ном шоҳи афсонавӣ нақл мекардаанд. Ин ривоятҳо манзум будаанд ва онҳо дар майдону кӯчаҳои шаҳрҳо суруда мешудаанд. Ҳамон достоне, ки аз марғи Сиёвуш ҳикоя мекард, номи махсус дошт ва онро «Сӯги муғон» меномиданд. Аз афти қор, Сиёвушро суғдиёни Самарқанд ва инчунин дар дигар ноҳияҳои Осиёи Миёна мепарастидаанд.²⁶⁷

Дигар фасли дoston - достони Рустам ва аспӣ вай Рахш, ки ба суғдӣ иншо шудааст, танҳо дар намуди ду пораи ҷудогона дастрас гардидааст. Дар пораҳо ҳикоят мешавад, ки Рустам девҳоро таъқиб кард, бисёрии онҳоро қушт ва як қисми девҳо ҷон ба саломат бурда, андаруни қалъае пинҳон шуданд. Рустам аз кайфи зафар завқ бурда, дар марғзоре ба истироҳат рафт, зину лаҷоми Рахшро қушода, ба чаро сар дод ва худаш ҳам либоси ҷангиашро кашида монду ба хоб рафт. Дар мобайн девҳо ба худ омада, аз қалъа баромаданд аз пайи Рустам афтоданд, ки илоҷе ёфта ёро нобуд кунанд. Баъди ин лашкари девҳо тасвир шудааст, ки савори аробаю филу аспу дарандаву газандаву хазанда бо даҳшату ваҳшату мағалу ғавғои мудҳиш ба роҳ мебароянд ва баъзе девҳо мисли қарғасу қалхот бол мезананду сарозер парвоз мекунанд. «Аз қиёми девҳо пардаи осмон дариду барфу борон, тагаргу жола ва раъду барқ бар замин фурӯ рехт, девҳо наъракашон заминро замонро ба ларза меоварданд ва аз худ дуду оташ медамиданд». Рустами Дoston бошад, беҳабар аз ин ҳама ғарқи хоб. Аммо ҷони Рустамро Рахш халос карда, ёро аз хоби ғафлат ҳезонд. Рустам пӯсти шерро ба худ ҷавшан сохта, ба ҷанг омода шуд. Вақте ки девҳо наздик омаданд, Рустам вонамуд сохт, ки саҳт тарсидаасту фирор хоҳад кард. Девҳо аз паси вай афтоданду Рустам ҳам каме онҳоро пеш оварда, ногаҳон пас ғашту мисли шери ҷаён ба девон дарафтод.

²⁶⁴ Матни суғдӣ, тарҷумаи франсаӣ ва луғатро ниг.: Benveniste E., 1946. Таъвили муфассали русии матнро ниг.: Бертельс Е.Э., 1960, с. 69-71.

²⁶⁵ Бертельс Е.Э., 1960, с. 72.

²⁶⁶ Лившиц В.А., 1962 б, с. 72.

²⁶⁷ Тафсилоти инро ниг. дар: Дьяконов М.М., 1951 (ҳаволаҳо ба маъхаз ва адабиёт низ дар ҳамин ҷо).

Охири дoston боқӣ намондааст. Ниҳоят, ривояти суғдӣ масалҳои «Калила ва Димна», аз ҷумла, ҳикояти тоҷир ва суфтагар ҷолиби диққат мебошад. Ғайр аз ин дигар асарҳои адабии суғдӣ низ бисёранд.²⁶⁸

Ақоиди мазҳабӣ

Дар бораи ақоиди мазҳабии аҳли Суғд дар маъхазҳои гуногуни суғдӣ, хитой, арабӣ ва тоҷикию форсӣ маълумот ба назар мерасад. Вале муқоисаи ин маълумотҳо кори ниҳоят душвор аст, ба ин сабаб дар бораи тартиби диндорӣ суғдиён дар адабиёт то ба ҳол ягон асари мукаммале таълиф нашудааст. Ба маъхазҳо муроҷиат мекунем.

Дар Суғд «арвоҳи Дэсиро мепарастанд ва аз дарёи ғарб (яъне баҳри Каспий– Б.Ғ.) сар карда, то саросари мамолики Шарқ ба он эътиқод доранд. Зоҳиран, ин бутест заррин, ки миёнаш 15 фут аст ва ба ҳамин мувофиқ қад дорад. Ҳар рӯз ба ин бут панҷ уштур, даҳ асп ва сад ғўсфандро қурбон мекунанд. Шумораи қурбонивардагон баъзан ба 1000 мерасад...»²⁶⁹. Дар тарҷумаи ҳоли Сюан-сзан гуфта мешавад, ки дар Самарқанд «малик ва мардум ба Буддо имон надоранд ва оташ мепарастанд».²⁷⁰ Инчунин ривоят ҳаст, ки ба «арвоҳи бадқирдори олам»²⁷¹ ва ба «худованди осмон» низ эътиқод вучуд дошт. Ба қавли Хой Чао, дар Суғд дар нимаи аввали асри VIII «эътиқоди арвоҳи осмон маъмул буд».²⁷² Дар боргоҳи ҳокими Суғд, инчунин «маъбади ниёгон»²⁷³ низ вучуд дошт.

Дар китоби олими бузурги асри XI Осиёи Миёна - Берунӣ «Осор-ул-бақия» бо номи «Гуфтор андар идҳои тақвими суғдиён» боби махсусе ҳаст.

Дар асари олими бузурги асри XI Осиёи Миёна - Абӯрайҳони Берунӣ «Осор-ул-бақия» фасле ҳаст, ки дар он ҷашни моҳҳои суғдиҳо тавсиф ёфтааст. Рӯзи бисту ҳаштуми моҳи аввал «зардуштиёни Бухороро идест, ки «Ромиши оғом» меноманд. Ва дар он ид дар оташкадае, ки наздики қарияи Ромиш аст, ҷамъ мешаванд. Ва ин оғомҳо назди онон азизтарини идҳост. Ва дар ҳар деҳе, ки бошанд, назди раиси худ барои хӯрдану ошомидан ҷамъ мешаванд. Ва ин ид барои эшсон дар ҷандин навбат аст». Ин иди Соли нав аст, ки бо тасаввуроти роҷеъ ба табиати миранда ва азнав зиндашаванда алоқа дорад. Дар яке аз моҳҳои суғдиён расми рӯзадорӣ низ мавҷуд аст. Онҳо «дар ин рӯз таому шаробро тарк мекунанд ва аз он ҷӣ бо оташ пухта шавад, парҳез менамоянд. Ва ҳамиру меваю набот меҳӯранд». Рӯзи дувуми моҳи дигар онҳо «дар оташкадаҳо ҷамъ мешаванд ва ҷизеро, ки аз орди арзан ва рағғану шакар пухтаанд, дар он ҷо меҳӯранд». Ва ниҳоят расме ҳаст, ки соле як бор «аҳли Суғд бар мурдагони пешини худ ғия мекунанду бар онҳо навҳа мезананд ва рӯйҳои худро мехарошанду барои мурдагон таому шароб мебаранд». Ҳамчунин расм дар байни Хоразмиён ва форсҳо низ мавҷуд буд. Аз ривоятҳои, ки дар бораи ин халқҳо карда мешаванд, баъзе ҷиҳатҳои тозае аён мегардад, аз ҷумла ин аст, ки онҳо «дар рӯзҳои фарвардгон барои арвоҳи мурдагон дар ғўристонҳо ғизо мегузоранд».²⁷⁴

²⁶⁸ Benveniste E., 1956; Henning W.B., 1940., 1945; 1946; Брагинский И.С., 1955. с. 129-131, 207-215, 413-415.

²⁶⁹ Бичурин, II, с. 313.

²⁷⁰ «The Life of Hsuan-Tsaung», 1959; Chavannes E., 1903, p. 133.

²⁷¹ Бичурин, II, с. 310.

²⁷² Fuchs W., 1938, s. 452.

²⁷³ Бичурин, II, с. 281.

²⁷⁴ Берунӣ, 1958, с. 284; ниг. низ ба с. 236, 255.

Хуллас, аз гуфтаҳои Берунӣ чунин бармеояд, ки парастии мурдагон низ маъмул буд. Ин нуктаро мо дар ҳикояти Наршаҳӣ низ мебинем, ки ба Сиёвуш бахшида шудааст - дар Бухоро дар субҳидаи Соли Нав ҳар як аҳли шаҳр ба арвоҳи Сиёвуш хурусеро қурбон мекард. Муҳаққиқон ҳикояи Наршаҳӣ ва он маълумотро, ки Вэй-сзе дар бораи Самарқанд додааст, муқоиса карданд. Ва моҳияти он маросим маълум шуд ва гап дар ҳамин будааст, ки мардум имони комил доштаанд, ки он ҷавони муқаддас моҳи ҳафтум мурдааст ва устухонаш гум шудааст. Вақте ки ҳамин моҳ мерасид, диндорон либоси сиёҳ пӯшида, пой луч мебароянд ва мушт ба сина кӯфта навҳа мекашанд. Онҳо дашт ба дашт такопӯ мекунанд, то ки турбати ҷавони муқаддасро ба даст оранд. Ин маросим рӯзи ҳафтум ба охир мерасид.²⁷⁵

Вале парастии Сиёвуш на фақат танҳо парастии мурдагон буд, дар ин ақида нуктаҳои динҳои қадимтаре инъикос ёфтаанд, ки ба худӣ набот имон дошт ва он мемурду боз зинда мешуд.²⁷⁶

Мо дар боло новусҳои Панҷакентро зикр карда будем. Новусҳо аз Қофирқалъаи наздикии Самарқанд ҳам ёфт шудааст. Дар ҳуди Самарқанд бисёр оссуарийҳо ба даст омаданд. Аз деҳаи Бия-Наймани наздикии Каттақўрғон бисёр оссуарийҳо ёфт шуд, ки нақши муқарнасии латифу нозуки хушнамуде доранд.²⁷⁷

Аввалин оссуарий вақти кофтани таҳкурсии иморат соли 1971 дар Тошканд падид омад. Ҳангоми соли 1886 дар Афросиёб ҳафриёт кардани Н.И. Веселовский боз як оссуарии пурнақш ёфт шуд, ки олим онро «тобути сафолии давраи тоислом» мешумурд. Соли 1900 ҳуди ҳамин олим истилоҳи «оссуарий»-ро қорӣ кард (аз калимаи латинии *ossuarium*, ки маънояш устухондон мебошад), ки он дар илм маъмул гардид. Бо тадқиқи оссуарий ва маросими дафн дар оссуарий пеш аз инқилоб Н.И. Веселовский, В.В. Бартолд, К.А. Иностранцев барин олимони ва баъди инқилоб А.Я. Борисов, Ю.А. Рапопорт, Б.Я. Ставиский барин олимони машғул буданд.

Ба тӯфайли тадқиқоти ин олимони маросими дар оссуарий дафн кардани суғдиёно чунин таъвил кардан мумкин аст. Дар «Авесто» ва дар дигар асарҳои давраҳои сонии зардуштия гуфта мешавад, ки ҷасади зардуштиро ба ҷое бояд бурд, ки он дахма ном дорад ва дар ин дахма «доимӣ» сағҳо ва паррандаҳое ҳастанд, ки гӯшти мурдари хӯрда, устухонашро тоза мекунанд» (масалан, дар ин бора дар «Видевдат» ҳам сухан меравад). Чи тавре маълум аст, ин одат қариб бе ҳеҷ гуна тағйирот дар байни габрҳои Ҳиндустон боқӣ мондааст, ки онҳо дар асрҳои миёна аз Осиёи Миёна ба он ҷо кӯчида рафта буданд ва ҳоло ҳам ба зардуштия имон доранд. Баъди ин устухонҳоро ҷамъ карда, ба ҷои махсусе бурда мемонданд ва номи ин ҷоро устуодон (ё астондан) мегуфтанд. Дар маъхазҳои арабӣ, ки истилои арабро ба қалам медиҳанд, он иншооте, ки дар боло зикр кардему онҳо ба арабҳо дар Осиёи Миёна дучор меомаданд, новус номида шудаанд.²⁷⁸

Маъхазҳои хаттӣ бевосита шаҳодат медиҳанд, ки дар Суғд чунин маросим маъмул буд ва ин ҷиҳати масъала хеле муҳим аст ва инро муҳаққиқони пешинқилобӣ ҳам қайд кардаанд. Сафири Хитой Вэй-сзе, ки дар ибтидои асри

²⁷⁵ Дьяконов М.М., 1951, с. 36–37 (бо ҳавола ба маъхазҳо).

²⁷⁶ Толстов С.П., 1948 а, с. 202–204.

²⁷⁷ Кастальский Б.Е., 1909 (замима); Борисов А.Я., 1940 а; Ставиский Б.Я., 1961 б; Рапопорт Ю.А., 1971.

²⁷⁸ Бартольд В. В., 1966 а, 1966 б; Иностранцев К.А., 1907 б; 1907 а, 1909; Борисов А. Я., 1940 б; Ставиский Б.Я., 1952; Рапопорт Ю.А., 1971.

VII ба Суғд омада буд, чунин навиштааст: «Берун аз шаҳр дар ҷои алоҳида қариб дусад хонавода истиқомат доранд, ки махсус машғули дафн мебошанд, онҳо дар ҷои хилват ҳавлии махсус сохтаанд, ки дар он ҷо сағҳои махсусро парвариш мекунанд, агар ягон кас мурад, мурдаи ӯро ба миёни ҷамин ҳавлӣ бурда мемонанд ва сағҳо гӯшти мурдари хӯрда, устухонашро тоза мекунанд, пас аз ин устухонҳои мурдари ҷамъ карда, дар зарфи махсус андохта мемонанд ва онро гӯр намекунанд».²⁷⁹ Аз рӯи гуфтаҳои Табарӣ ва Наршаҳӣ маълум мешавад, ки баъзан устухони мурдари одамони махсус тоза мекардаанд. Ба қавли К.А.Иностранцев, маросими муқаррарӣ набуд ва он фақат дар мавридҳои махсус ба ҷо оварда мешуд.²⁸⁰ Вале устухонҳое, ки дар новусҳои Панҷакент ёфт шуданд, дар худ осори дандон надоранд ва ҳатто пайванди сутунмӯҳра безарар мондааст - ҳол он ки агар гӯшти устухонро сағҳо мехӯрданд, осори дандон ҳатман боқӣ мемонд. Дар ҳар як дахмаи Панҷакент – ба ҳисоби миёна устухони даҳ мурдари мегузоштаанд. Дар дахмаҳо ғайр аз осуарӣҳо, инчунин зарфҳои сафолӣ, тангаҳои мисӣ ва асбоби зинату ороиш ҳам монда мешуд.²⁸¹

Дар болои дар бораи маросими сӯғвории сӯғдиён андак маълумот оварда будем. Дар ҳуҷҷати В-8 Қалъаи Муғ (ки шартномаи фуруши замин аст) гуфта мешавад, ки харидорон ва авлоди онҳо ҳақ доранд, дар ин замин мурдаи гузоранд ва сӯғворӣ кунанд.²⁸² Маросими сӯғвории ҳангоми дафн дар «Шоҳнома» ҳам тасвир шудааст.²⁸³ Ин маросим, инчунин дар санъати тасвирии сӯғдиён низ инъикос гардидааст. Аслан ин маросим ба қонуну қоидаҳои зардуштия хилоф мебошад, зеро зардуштия дар болои мурдаи гираву нола карданро қатъиян манъ намулдааст. Вале дар Осиёи Миёна ва, аз афти қор, дар Эрон ҳам ақидаҳои қадимии халқӣ нисбат ба манъи динӣ зӯртар буданд.²⁸⁴ Дар давраҳои баъдинаи зидди ин маросим ислом ҳам дурудароз муборизаи шадид бурд, вале дар ҳама ҷо - ҳам дар Байаннаҳрайн, ҳам дар Эрон ва ҳам дар Осиёи Миёна маҷбур шуд, ки ақиб нишинад. Ин ё он шакли маросими мазкур то ба қарибҳои вуҷуд дошт. Дар болои мурдаи гираву нола карда ва ҳатто «самоъ рафтани» (ки як навъи рақси маросими дафн аст) дар байни тоҷикон дар рӯзҳои мо ҳам маъмул мебошад.

Дар маъхазҳо «оташкада» ва «буткада» зикр шудааст. А.М.Беленитский роҷеъ ба он тамоми маълумотро ҷамъ кард ва ба тафсил таҳлил намуд. Ғайр аз маъхазҳои номбурда, инчунин «Шоҳнома»-ро низ далел овардан мумкин аст, ки дар он «оташкадаҳои» Бухоро ва Пайканд қайд шудаанд. «Шаҳристонҳои Эрон» ном асари географии паҳлавии асри IX хабар медиҳад, ки дар Самарқанд писари Сиёвуш оташкадае бино карда, ба он ҷо матни «Авесто»-ро, ки дар лавҳаҳои тилло (ё зарандуд) навишта шуда буд, гузошт ва баъд онро Сакандар (Искандари Мақдунӣ) хароб кард ва ниҳоят, Тури Фрастак (Афросиёб) «хонаи худоёнро ба лонаи девон табдил дод». Мувофиқи ривояти маъхазҳои хитой, дар Кушония маъбаде будааст, ки дар деворҳои он сурати шоҳони қадимии халқҳои гуногуни ҳамсои қабилаи шудаанд. Малики Кушония ҳар рӯз дар ин маъбад ибодат мекардааст. Наршаҳӣ ҳам аз «оташкадаҳо»-и Ромитану Бухоро дарак медиҳад ва сухан на дар бораи асари афсо-

²⁷⁹ Chavannes E 1903, p. 123.

²⁸⁰ Иностранцев К.А., 1909, с. 115.

²⁸¹ Ставиский Б.Я. ва диг., 1953.

²⁸² Лившиц В.А., 1962, 6, с. 47–48, 52–53.

²⁸³ Беленицкий А.М., 1954, саҳ 82

²⁸⁴ Widengren G., 1965, 5. 329-330, 339-340.

навӣ, балки дар бораи асари конкретӣ-таърихӣ меравад. Дар Самарқанд дар айёми истилои арабҳо «буткадаву оташкадаҳо» будаанд ва дар бораи деҳаи Тавовис низ чунин хабар ҳаст (Табарӣ, Балозурӣ). Маъхазҳо бисёр тафсилоти ин бутҳоро тасвир кардаанд ва ин бутҳо ҷўбини зарандуд, нуқрагин ва тиллоӣ будаанд. Вақте ки бутҳои бутхонаи калони Самарқанд сўхта шуд, аз хокистари онҳо 50 ҳазор мисқол тилло баромад. Яке аз бутҳои симини Самарқанд баъди об карда шудан 24 ҳазор мисқол нуқра шуд. Наршаҳӣ аз Пайканд сухан ронда менависад, ки арабҳо дар буткадаи он буте ёфтаанд, ки аз нуқра буда, 4 ҳазор дирам вазн доштааст, вале мувофиқи ривояти дигар, ин бут тиллоӣ буду 50 ҳазор мисқол вазн дошт. Парастини ин бут дар Самарқанду Бухоро баъди ғалабаи ислом ҳам хеле давом кард. Буткадаҳо ниҳоят бой буданд, тиллову нуқраи бешумор, ҷавоҳироти бисёр доштанд, масалан, гавҳарҳое доштанд, ки ба андозаи тухми мурғ меомад.

А.М.Беленицкий ҳамайн ин хабару ривоятро ба тафсил тадқиқ намуда, ба хулосае омад, ки «буткадаҳо» ҷудо аз «оташкадаҳо» вучуд доштанд.²⁸⁵ Ба фикри мо, А.М.Беленицкий ин ақидаи худро пурра исбот накардааст, гарчанде аз як ҷиҳат даъвои вай ҷон дорад. Дигар ақидаи асосии А.М.Беленицкий ҳамин аст, ки дар Осиёи Миёна рӯҳониёни оташкадаҳо, ки онҳоро зардуштӣ меномад, зидди бутпарастӣ мубориза мебуданд ва дар ин мубориза зардуштиён дастболо буданд. Вале, ба фикри мо, ин даъво асоси казой надорад. А.М.Беленицкий ба ақидаҳои худ ҳамон қоидаву қонунҳои зардуштияро асос кардааст, ки дар Эрони сосонӣ маъмул буд. Вале зардуштияи Осиёи Миёна ба зардуштияи Эрон айнан монанд нест. Бинобар ин дар ҳалли ин масъала бисёр эҳтиёт шудан даркор. Ҳанӯз В.В.Бартолд тахмин карда буд, ки ақоид ва русуми зардуштиёни Осиёи Миёна «аз ақоиди пайравони аслии Зардушт хеле фарқ мекунанд». А.Ю.Якубовский навишта буд: «Асоси ҳам зардуштияи Эрон ва ҳам дини суғдиёну бохтарҳову хоразмиён ким-чӣ хел эътиқоду ақоиду русуми ягона буд ва он эътиқод, аз як тараф, тасаввуроти дуалистонаро дар бораи муборизаи олами неқӣ ва бадӣ, аз тарафи дигар, парастини оташро дарбар мегирифт. Дар Эрон зардуштия ба дини давлатӣ табдил ёфт ва соҳиби ақоиди мустаҳкамӯ аниқ гардид ва ташкилоти мураккаби пешвою роҳбарони он ба миён омад, ки ба корҳои давлатӣ, алалхусус, дар ҷабҳаи идеология таъсири зӯр доштанд. Дар Осиёи Миёна тақдири зардуштия дигар хел шуд – яъне ақоиди аниқӯ мустаҳкам ба вучуд наовард, ба дини давлатӣ табдил наёфт, зеро ҳуди он давлати ягона набуд ва пешвои роҳбарони он ҳам ба як ташкилоти тавонои мустаҳкам муттаҳид шуда натавонистанд. Зардуштия бо динҳои маҳаллӣ омехта шуд, ки онҳо, аз афти кор, ба парастини оташ хеле мувофиқат доштанд.²⁸⁶ Барои ифодаи дини суғдӣ, ки ба он даврҳо нисбат дошт, ҳатто истилоҳи махсус «маздоия» пешниҳод карда шуд.²⁸⁷ Эроншиноси машҳури имрӯза В.Б.Ҳеннинг ҳам «ба бутпарастии аслии Суғд таъсир расондани таълимоти Зардуштро» имконпазир донистааст.²⁸⁸

Гарчанде ҳанӯз В.В.Бартолд хусусияти динҳои маҳаллии тоисломиро мавриди тадқиқ қарор дода бошад ҳам, то ба ҳол дар ин бора қарори ягона

²⁸⁵ Беленицкий А.М., 1954, с. 52–62. Инчунин ниг.: Смирнова О.И., 1971, с. 103–106.

²⁸⁶ Якубовский А.Ю., 1954, с. 21–22.

²⁸⁷ Ибтои ин даъво ниг.: Ставиский Б.Я. ва диг., 1953, сах. 88, 82. Ба ҳар ҳол, агар ин ислоҳро ба маънои дилхоҳ истифода бурдан лозим бошад, ба он сифати «осиёи-миёнагӣ»-ро илова кардан беҳтар аст.

²⁸⁸ Henning W., 1965 a, p. 250 (...impact of Zoroaster's teachings in the native paganism of Sogdiane).

вучуд надорад ва бисёр масъалаҳо ё торик мебошанд ё роҷеъ ба онҳо ду ақидаи ба ҳам мутлақо хилоф ҳастанд. Масалан, ду муҳаққиқи мўътамад - А.М.Беленицкий ва А.Ю.Якубовский дар масъалаи муайян намудани муносибати байниҳамдигарии динҳои маҳаллӣ ва зардуштия ақидаҳои ба ҳам тамоман зид доранд. Муҳаққиқони таърихи маданият ва археологҳо материалҳои лингвистиро бояду шояд истифода намебаранд, дар навбати худ, забоншиносон материалҳои археологӣ ва иконографиро дуруст кор намефармоянд ва тадқиқи онҳо низ дуншворию мушкilotи зиёде дорад, ки алҳол пурра муайян карда нашудааст.

Барои тафҳими ҷаҳонбинии суғдиён, аз ҷумла, барои тафҳими дини онҳо, суратҳои рӯи девор маъҳази хеле муҳим, вале дар айни ҳол, маъҳази бениҳоят мушкилу мураккаб мебошанд. Дар Панҷакент суратҳо мувофиқи як тартиби муайян ҷой гирифтаанд, Масалан, дар толори чоркунча рост – рӯбарӯи дари даромад, аксар вақт андаруни тоҷаҳо «...мучассамаи калони худоро ҷой медоданд баъзан дар паҳлӯи он дигар шахсони муқаддасро низ мегузоштанд. Дар пеши сурати худо иштирокчиёни ибодат-суғдиёни рост ё базонуистода тасвир карда мешуданд. Агар худо дар пешгоҳи тоҷа кашида шуда бошад, расми одамон дар деворҳои паҳлӯи тоҷа ҳам тасвир шуданаш мумкин буд. Дар ду тарафи қисми марказии расм тасмавор чанд қабат манзараи муҳорибаҳову зиёфатҳо ва аксар вақт дostonҳои мукаммали пурмаъно тасвир мегардиданд ва бари ҳар як қабати ин расмҳо қариб 1м буд». Дар қисми аз ҳама поёни расм дар лавҳаҳои чоркунча суратҳои афсонавӣ ё маишӣ кашида мешуданд.²⁸⁹ Аз худи ҳамин тартиби ҷойгиршавии расм маълум, ки дар ҷаҳонбинии суғдиён ақидаҳои динӣ ва дунёвии онҳо ҷӣ гуна ба ҳам омезиш ёфта буданд.

Дини маҳаллӣ Суғд соҳиби анъанаҳои мукаммали тасвиrotи динӣ буд. Ба ҷумлаи худоҳо - худои ҷирмҳои осмонӣ, худои ҳодисаҳои табиат дохил шуда, инчунин парастии баъзе габрҳо низ вучуд дошт. Аз байни расмҳои худоҳо расмҳои зеринро номбар карда мумкин – олиҳаи чордаста, худои урён, ки баданаш кабуд буда, дар миёни лўнгии пустиалангӣ дорад, олиҳас, ки дар тахт нишастаасту дар паҳлўяш шерҳои болдор тасвир шудааст, худои сесараю пашдастае, ки соскан дошта истодааст ва ғайраву ва ҳоказо. Дар тасвири баъзе аз ин худоҳо аломатҳои суратҳои ҳиндӣ (шивагӣ) баръало ба назар мерасад. Ба ақидаи А.И. Беленицкий ва Б.И. Маршак, суғдиён дар муддати дароз соҳиби хати муайян ва анъанаи тасвиrotи динӣ набуданд. Дар натиҷа ба туфайли рақобати дини буддоия ва монавия, ки ҷунин анъанаро соҳиб буданд, габрҳо анъанаи тасвиrotи динии ҳиндуро андак дигар сохта, барои эҳтиҷи худ мувофиқ намуданд. Ин ақида, ба назари мо, ба ҳақиқат хеле наздик аст.

Ҷолиби диққат аст, ки дар Панҷакент дар хонаҳои гуногун худоҳои гуногун тасвир ёфтаанд ва ба ақидаи муҳаққиқони номбурда, ин кор далели ҳамин мебошад, ки ҳар як хона соҳиби худои «хуш» буд. Камбағалон бошанд, имкон надоштанд, ки дар кулбаҳои худ расми худоро кашанд, бинобар ин ҳар як камбағал як бутчаи сафолӣ мехариду ба ҳамон ибодат мекард.

Дар ҳар як хонаи бой меҳробе буд, ки дар он шабонарӯз оташи муқаддас дармегирифт ва ин шаҳодат медиҳад, ки дар системаи онзамонаи динӣ парастии оташ аҳамияти калон дошт.²⁹⁰

Тадқиқотҳои соляҳои охири забоншиносон хеле маълумоти муфид дод. Дар никоҳхати Қалъаи Муғ қасаме зикр мешавад, ки ба номи Баг ва Митра

²⁸⁹ Беленицкий А.М., Маршак Б.И., 1976, с. 75–76,

²⁹⁰ Беленицкий А.М., Маршак Б.И., 1976, с. 75–86.

ном худоҳо дода шудааст. Баг ин худи ҳамон худо аст, ки ҳанӯз дар «Ригведа» дар қатори Митра дучор мешавад ва худост, ки мартабааш андак поёнтар аст. Ба ақидаи В. Б. Ҳеннинг, дар никоҳхати Қалъаи Муғ Баг баробари Митра ва ҳатто аз Митра ҳам андак болотар меистад. Митра бошад, мисли Багчун худос тасвир шудааст, ки мутасаддии муоҳида мебошад.²⁹¹ Ношири никоҳхат - В.А.Лившиц ба ин даъво зид баромад ва ба ин кор асос ҳам дошт. Муқоисаву таҳлили ҳамаи матнҳои Қалъаи Муғ (ва дигар ҳуҷҷатҳои суғдӣ) В. А. Лившицро ба чунин хулосае водор кард, ки ин номи худои асосӣ, яъне номи Ахуро Маздо мебошад, вале суғдиён одатан номи пурраи ин худоро (xərmzt'βy «Баг Ахура Маздо») ба забон намесоварданд ва ба қалам намедоданд (ба ҳар ҳол навишти он ниҳоят кам вомехӯрад).

Аз ҷумлаи худоёни олимартабаи суғдиён Зарвонаро зикр кардан даркор, ки он ба худои олии Ҳиндуҳо Брахма айният дорад ва дар матнҳои тарҷумавии суғдию буддой ба сифати «аъзам» ва «шоҳи худоён» дучор мешавад. Гайр аз ин Вэрэтрагна (Wsyn- Вапэҗн), Нанайя, Хварэнаҳ (дар шакли rñi – Фарн), Тиштрийя (tys Тиш – ситораи Шаб – Оҳанг) ва дигар худоҳо низ маъмул буданд. Ба ин силсилаи худоёни наққор худои бадсигол - Аҳриман муқобил меистад, ки ба суғдӣ ба тарзи махсус Шимну (Smnu) талаффуз карда мешуд ва дар атрофи худ девҳои (δyw) бисёр дошт. Мо дар байни суғдиён бисёр мафҳуму тасаввуротро мебинем, ки хеле пештар дар «Авесто» зикр шудаанд.

Масалан, маъбад вағн (βyñ) ном дорад. Муаррихони асрҳои X–XIII (ва дигар маъхазҳои давраҳои сонитар) бисёр деҳаҳои Суғдро ном бурдаанд, ки дар таркиби номи онҳо калимаи вағн («бағн», «вағн») ҳаст ва он, бешубҳа, аз калимаи «вағн» бармеояд (ва инро бори аввал В. Б. Ҳеннинг муқаррар кард). Чунинанд деҳаҳои Миёнбағн (дар Вобканд), Вануфаг (н)-и қарибии Тавовис (дар атрофи Бухоро), Устувағн ва Хурбағн (дар Ғиждувон), Рустовағн ва Карасвағн (дар атрофи Самарқанд), Хушуфағн (дар қарибии Каттақўрғон ё Самарқанд ё худ, эҳтимол, ду деҳа буд), Кукшибағн (дар қарибии Ургут) ва ғ. Ақидае ҳаст, ки маънои «хушуфағн» «шаш маъбад» мебошад. Хуллас, дар топонимикаи Суғд бисёр номҳои боқӣ мондаанд, ки асли онҳо калимаҳои суғдӣ буда, маънои «маъбад»-ро доранд. Вале агар мо ҳам мисли баъзе муаррихони имрӯза гумон кунем, ки мавқеи он ҷойҳои, ки номи онҳо дар таркиби худ калимаи суғдии «маъбад»-ро доранд ва ин ҷойҳо дар хоки Суғд ҷойгир шудани маъбадҳои зардуштиро айнан нишон медиҳанд, ба хатои дағал роҳ хоҳем дод. Дар воқеъ, қонуниятҳои пайдоиши номҳои мураккаб хеле амиқ ва печ дар печ аст. Худи ҳамин гапро дар бораи он номҳои мураккаби маҳалло гуфтан мумкин, ки дар таркиби худ Ву, яъне «олиҳа», «худо»-и суғдӣ доранд.

Номи пешвои маъбад, сардори маъбад вағнпат буд; ин истилоҳ дар «Мактубҳои қадимии суғдӣ» ҳам вомехӯрад. Ин ном дар ҳуҷҷатҳои Қалъаи Муғ ҳам ҳаст. Курчи ном вағнпат (ҳуҷҷати I) дар иҷрои супориши муҳими дипломатӣ иштирок кардааст. Гайр аз ин дар дигар як ҳуҷҷати Қалъаи Муғ (A-5) муғпат зикр шуда аст, ки маъноаш пешвои муғон аст.

Дар қатори дини маҳаллӣ, ки онро ҳозир баъзан дини маздоия ҳам меноманд, дар Суғд дигар динҳо ҳам паҳн шуда буд. Дар ин давра буддоия обрӯи казой надошт ва онро дигар динҳо танг карда буданд. Буддоия пайравони бисёр ҳам надошт, вале сарфи назар аз ин, аҳамияти буддоия ва дигар динҳои

²⁹¹ Henning W., 1965; p. 248-250 (дар бораи Митра ниг.: Gershevitch s., 1959); Кляшторный С.Г., Лившиц В.А., 1971, с. 133–134.

ҳиндуён дар ҳаёти Суғд паст набуд. Мувофиқи баъзе ривоятҳо, насрония хеле паҳн шуда будааст. Дар ибтидои асри VI дар Самарқанд епископи насронии равияи несторӣ менишаст, дар асри VIII бошад, ҷои ўро митрополит гирифт.²⁹² Дигар дин, ки онро монавия меномиданд, низ хеле реша давонда буд.

Дар ҳаёти Суғди тоисломӣ чӣ мақом доштани монавияро А.М.Беленитский муфассал тадқиқ кардааст. Қарибҳои солҳои 600 дар байни монавиён тафриқа афтод, дар Осиёи Миёна мазҳаби диноварии монавиён барқарор гардид, ки маркази он дар Самарқанд буд. Ба ақидаи А.М.Беленитский, агар тахмин кунем, ки расмҳои рӯидевории Панҷакент расмҳои монавӣ мебошанд, ба ҳамин шарт мазмуни онҳоро тафсир кардан мумкин аст.²⁹³ Ва ин тафсир кори хеле душвор мебошад.

Кирои таъкид аст, ки ҳатто ҳамин материали на он қадар муфассал чӣ қадар мураккаб будани масъалаи ҳаёти Суғди асрҳои VI–VIII-ро равшан нишон медиҳад. Дар Суғд вучуд доштани динҳои гуногун боиси пайдо шудани системаҳои динии муттаҳида (синкретӣ) гардид.

4. ДИГАР НОҲИЯҲОИ ОСИЁИ МИЁНА

Уструшан

Дар маъхазҳои хитой ин ноҳия Сао (Саои шарқӣ), ё худ Су-дуй-ша-на (Suo-tuâi-ša-nâ)²⁹⁴ номида шудааст. Маълумоти маъхазҳо дар бораи ин ноҳия ниҳоят кам аст. «Тан-шу» хабар медиҳад, ки қароргоҳи малик дар ёнаи шимолӣ кӯҳи Боси (ё Поси) мебошад (эҳтимол, қаторкӯҳи Туркистон бошад. – Б.Ф.). Ин маҳал дар қадим ба шаҳри Арши, яъне Фарғона тобё буд. Ши (Тошканд) ва Кан (Самарқанд) аз ин ноҳия дар масофаи баробар воқеъ буданд. Тухоло (Тахористон) андак дуртар доништа мешуд. Ёе-ча ном шаҳре низ буд, ки он ғори сарбастае дошт ва ба ин ғор сола ду бор қурбонӣ мелоданд. Мардум ба даҳони ғор омада, рӯбарӯи он меистанд ва дуде, ки аз он зада мебаромад, одами аз ҳама наздик истодаро мекушт.

Дар солҳои 618–626 дар Су-дуй-ша-на малики ҷавоне ҳукмронӣ мекард. Ҳамроҳи Кан (Самарқанд) ин малик ба Хитой ҳайъати сафорат фириристодааст.²⁹⁵ Ба ақидаи Э. Шаванн, шаҳри Су-ду ҳам аз он ҳамин ноҳия буд.

Сюан-сзан ин ноҳияро Сутулисена номидааст ва хабар медиҳад, ки андозаи гирдогирди он 1400 ё 1500 ли мебошад (нисбат ба ноҳияи Чоч 1,5 баробар калонтар ва нисбат ба ноҳияи Самарқанд андак камтар. – Б.Ф.) Сарҳадди шарқии ноҳия дарёи калонест (номи хитоии Сирдарё оварда шудааст, вале дар ин маврид Сюан-сзан ғалат рафтааст, яъне Сирдарё сарҳадди шимолии Уструшан аст, на сарҳадди шарқии он). Хӯрду хӯрок ва расму одати мардум айнан ҳамонест, ки дар Чоч аст. Аз он даврае, ки дар Сутулисена подшоҳ ҳаст, ноҳия ба туркҳо тобё мебошад. Дар тарафи шимолу ғарбии ноҳия биёбони бекароне ҳаст, ки на об дораду на алаф.²⁹⁶

²⁹² Бартольд В.В., 1964, с. 275.

²⁹³ Беленицкий А. М., 1954, с. 39–52, 62–81; Беленицкий А.М., 1959, с. 61–64.

²⁹⁴ Су-дуй-ша-на боз як чанд вариантҳои дигар дорад, ки дар бораи онҳо ниг.: Chavannes E., 1903, p. 138.

²⁹⁵ Бичурин, II, с. 138; Chavannes E 1903, p. 37, 99, 136–139, 312.

²⁹⁶ Beal S., 1906, I, p. 31–32. Дар тарҷимаи ҳоли Сюан-сзан («The Life of Hsuan-Tsang», 1959, p. 47) ягон маълумоти дигар ба назар намерасад.

Ба ҳамин тариқ, ҳудуде, ки ин ноҳия дар асрҳои VI–VIII дошт, аниқ маълум аст ва маркази он ҳавзаи Ўротеппаю Шаҳристон буд. Дар ҷануб ноҳияи болооби Зарафшонро дар бар мегирифт ва, аз афти кор, то ба ёнаҳои шимолии қаторкӯҳи Ҳисор тӯл мекашид. Дар шимол ҳудуди ноҳия Сирдарё буд, дар шарқ бошад, сарҳадди ноҳия мулкҳои Хуҷанд ҳисоб мешуд (тахминан), дар шимолу ғарб бошад, мулкҳои Самарқанд (ба маънои васеи Самарқанд) ҳудуди ноҳия доништа мешуд. Дар бораи номи ноҳия ҳаминро гуфтан лозим, ки транскрипсияи хитории он аз талаффузи аслии он хеле дур аст. Ҳатто географҳои асримиёнагии арабу форс ҳам номи ноҳияро ҳар яке ба тарзи худ навиштаанд ва ин ҳолат боиси ҳамин шуд, ки даъвоҳои беасосу нодуруст ба миён омад ва баъзе олимони ҳозиразамон иддао карданд, ки «Уструшан навиштан дурусттар мебошад».²⁹⁷ Вале ин гуна олимони ба назар намегирифтанд, ки ҳам дар навишти хитории ном ҳарфи «т» ҳаст ва дар талаффузи имрӯзаи тоҷикӣ ҳам ноҳия «Истаравшан» («Истаравшан») аст, яъне «т» дорад.

Ниҳоят ҳуҷҷатҳои Қалъаи Муғ ҳам қатъиян исбот карданд, ки дар ибтидои асрҳои миёна вилоят Уструшана²⁹⁸ ном дошт, вале сонитар ҳарфи «т» соқит гардид. ҳокимони Уструшана соҳиби унвони «афшин» буданд.²⁹⁹

Дар майдони Уструшана ҳафриёти зиёде гузаронда шуд. Қароргоҳи афшинҳои Уструшана андак дуртар аз посёлкаи ҳозираи Шаҳристон воқеъ буд. Дар ин ҷо, дар соҳили ғарбии сойи Шаҳристон, дар ҷои баланд димнаи Қалъаи Қаҳқаҳа ҷой дорад, ки деворҳои он нағз боқӣ мондаанд. Вусъати димна 5 га аст. Димна аз ду қисм иборат мебошад – дар тарафи ғарб 8–10 м болотар аз майдони димна теппаи арк қад афрохтааст.

Аз арк қасри афшинҳои Уструшан ёфт шуд. Аз ҷумлаи хонаҳои қаср тоҷори ниҳоят азим (вусъаташ 230м²) мақоми махсус дорад, Ин тоҷор се қабат ва айвончае дорад, ки дар он тахт меистод. Дар шафати он тоҷор боз як тоҷори қабул ҳаст, ки он хурдтар мебошад, вале вусъати ҳамин тоҷори «хурд» ҳам 95м² аст. Дар ин ҷо инчунин ибодатхонаҳо, хонаҳои хоб, ошхона, нонвойхона, қўрхона ва ғ. ҷойгир шудаанд. Так-таки деворҳои тоҷор ва долон суфаҳои дароз сохта шудаанд ва дар даҳлезҳо, рўбарӯи дари даромад, суфаҳо барҷаста пеш баромадаанд ва як навъ «эстрада»-ро ба вуҷуд овардаанд. Барои нигоҳ доштани озуқа дар фарши хона хумҳои бисёре пинонда шудаанд, ки зарфияти умумии онҳо қариб 10м³ мебошад. Девори тоҷорҳо ва долонҳо саросар бо нақшу нигори назаррабо ва лавҳаҳои ҷўбии кандакоришуда пўшида шуда буданд.

Қаср муддати дароз вуҷуд дошт ва ниҳоят тўймаи оташ гардид. Ба касофати сўхтор аксари ороиши он нобуд шуд, вале ҳамон қисми ночизе, ки то ба рӯзҳои мо расидааст, аз санъати баланди Уструшани давраҳои қадим шаҳодат медиҳад.

Дар қисми поёнии долоне, ки кўндаланг тамоми иншоотро бурида гузаштааст, силсилаи расмҳои аҷоиб ба назар мерасад. Дар тарафи чапи расм марде тасвир шудааст, ки дар болои кати қолинфарш нишастааст. Андак дуртар аз ин мард расми як зану як мард менамояд, ки кўдакero дудафта дошта истодаанд. Дар паҳлӯи онҳо боз расми як мард ҳасту дар қафои вай як чизии «дарёмонанд» кашаида шудааст ва дар рӯи он як махлуқи моҳибашара тасвир ёфтааст. Баъди ин чанд одам хира менамоянд, ки ба тарафи чап, ба тарафи

²⁹⁷ Неъматов Н., 1957, с. 16.

²⁹⁸ Лившиц В.А., 1962, 6, с. 87. 29

²⁹⁹ Бартольд В.В., 1964, с. 497.

«дарё» рафта истодаанд. Ин қисми расм хеле зарар дидааст ва қариб базӯр менамояд. Ниҳоят, баъди ин одамон расми модагурги калоне ҳаст, ки сарашро ба рост гардонда, ба қафояш менигарад ва ду кӯдак синаи модагургро макида истодаанд.

Н.Н.Неъматов аввал пайдоиши ин расмро андак рӯякӣ шарҳ додааст ва гумон кардааст, ки расми мазкур ба ин ҷо дар асрҳои V–VII эраи мо аз соҳилҳои баҳри Миёназамин омадааст, вале гуфтан даркор, инчунин қайд кардааст, ки дар Осиёи Миёна «барои азхудкунии анъанаҳои асотирии насронияи Ғарб заминаи муайяни динӣ вучуд дошт»³⁰⁰.

Дар наشري русии китоб мо таъкид карда будем, ки халқҳои гуногуни Осиёи Миёна ва Марказӣ ривоятҳои доранд, ки ба ривояти машҳури этрускуримӣ хеле монанд аст. Сабаби дар Осиёи Миёна вучуд доштани ин расмро бояд дар ҳамин донист, ки ривояти модагургро макида ба воя расидани шоҳзода (ё шоҳзодагон) дар Шарқ дар даврони ниҳоят қадим пайдо шуда буд.³⁰¹ Н.Н.Неъматов дар асарҳои минбаъдааш ақидаи худаш ва ақидаи моро дар ин бобат хеле инкишоф дода, фикри худро хеле мукаммал намуд,³⁰² вале гуфтан даркор, ки оид ба якчанд нуктаҳои муҳим ҳоло ҳам ақидаи вай баҳснок мебошад.

Дар толори хурд пораҳои расмҳои гирд омадаанд, ки аз унсурҳои алоҳидаи тамоми композитсия маълумот медиҳанд. Масалан, чунин аст расми се савори дартоз, ки дар бар либоси ҷангӣ доранд ва ба тарафи чап рафта истодаанд. Дар таги суми аспҳо мурдаи душман тасвир ёфтааст. Инчунин расмҳои якчанд олиҳаву худоҳо ба назар мерасанд, масалан, расми худои чордаста, расми олиҳаи ҳоладор, ки дар болои шери лаҷомзада нишастааст, боз як расми дев менамояд, ки дандонҳои ӯро гиз карда истодааст. Боз як расми олиҳаи чордастай шерсавор ҳаст, ки ба тарафи вай ҷанговаре савори ароба давида истодааст ва ба ароба аспҳои болдор қўш карда шудаанд. Худи ҷанговарон низ ҳама бол доштаанд. Бисёр дигар расмҳои низ ба даст омадаанд, ки дар онҳо манзараҳои муҳорибаҳо ва зисту зиндагонии мардум (масалан, расми духтари уднавоз) инъикос гардидаанд. Расмҳо бағоят аниқу дақиқ, равшану воҳеҳ ва бо маҳорати комил капида шудаанд. ҳама расмҳои бисёррангаанд, тобиши рангҳои ниҳоят гўё буда, бештар ранги кабуд ва зарду сурхча истифода шудаанд.³⁰³

Н.Н.Неъматов менависад, ки аз харобаҳои қаср қариб 200 пораҳои ҷўбҳои кандакорӣ ёфт шуданд. Аз ҷумла «...якчанд ҳайкалчаҳои одамону парандагон ва варақаи лавҳаҳои зиёде дастрас гардидаанд, ки соҳиби манзараҳои мукаммалсюжет буда, дар онҳо расми одамон, ҳайвонот, парандагон, қочқонин тасвир шудаанд. Инчунин арақаи аҷоибӣ таги равоқ ёфт шуд, ки дар он расми одамон сабт гардидааст. Боз як пештоқ (тимпан) ба даст омад, ки ҳамто надорад.

Дар вусъати ин пештоқ ривояти қадимиэронии муборизаи бадию некӣ инъикос шудааст, ки дар он образҳои шоҳзода Фаридун, Коваи оҳангар ва шоҳ Заҳҳоки одамхӯри мордаркитф таҷассум ёфтааст.³⁰⁴ Ин пештоқ ва уму-

³⁰⁰ Неъматов Н. Н., 1968, с. 33–34.

³⁰¹ Оид ба тадқиқи муфассали ин масъала ниг.: Binder G., 1964; инчунин тақризро, ки оид ба ин китоб баромадааст, ниг.: Assmussen J., 1967; Bivar A.D.H., 1967, p. 512. Мадрақоти пурарзиш дар маълумотномаи зерин ҳам ҳаст: Thompson S., 1955.

³⁰² Неъматов Н.Н., Соколовский В. М., 1975.

³⁰³ Неъматов Н.Н., 1973.

³⁰⁴ Неъматов Н.Н., Соколовский В. М., 1975, с. 438–439.

ман, тамоми осори санъати шаҳристон барои тадқиқи маданияти бадеӣ, асо-
тир ва зисту зиндагонии Осиёи Миёнаи аввалҳои асрҳои миёна аҳамияти
ниҳоят калон дорад.

Андаке дуртар аз димнаи номбурда тепшаи дигар ҳаст, ки онро қалъаи
Қаҳқаҳаи II мегӯянд. Тарҳи ин қалъа тамоман дигар аст. Майдончаи (210x230
м) ҳамвори чоркунҷа гирдогирд девор дорад. Дар яке аз гӯшаҳои майдонча
теппас ҳаст. Маълум шуд, ки дар тағи ин тепша харобаҳои бинои сеошёнаи
қасрмонанд ниҳон будааст. Дар ин ҷо ҳам бисёр толорҳои ташрифот ва хо-
наҳои истиқоматӣ ёфт шудаанд. Шифти хонаҳо хиштини гунбазӣ ва муқарра-
рии болорпӯши сутундор мебошанд. Бинои ёфтшуда қасри истехкомдор буда,
деворҳои пур аз нақшунигор ва болору шифту сутунҳои кандакорӣ шуда-
анд.³⁰⁵

Дигар ёдгории Шаҳристон - Чилхучра, ки дар қарибии андароби Кулқу-
тан ва сойи Шаҳристон воқеъ аст, чунон хуб боқӣ мондааст, ки кас дар ҳайрат
мемонад. Ин бинои дуошёнаи қасрмонанд мебошад. Иморот таърихи дуруда-
рози мураккаб дорад ва борҳо аз дигар сохта шудааст. Вале сарфи назар аз ин
хонаҳои ошёнаи якум ва қисми хонаҳои ошёнаи дувум чунон хуб боқӣ монда-
анд, ки дар бораи сохти аслию аввалии иморат ба мо маълумоти пурра ме-
диҳад.³⁰⁶ Қасри Ўртақўрғон, ки дар қарибии Чилхучра воқеъ аст, низ ҷолиби
диққат мебошад.

Мо расму суратҳо ва ҷӯбҳои кандакории иморатҳои Уструшанро дар бо-
ло зикр карда будем. Ин расму суратҳо дар айни ҳол ёдгории маданияти бадеӣ
мебошанд, онҳо инчунин маъхазе мебошад, ки дар асоси он дар бораи идео-
логияи уструшаниҳо, аз ҷумла дар бораи дини уструшаниҳо тасаввуроте
ҳосил кардан мумкин аст. Мувофиқи баъзе мадракоти мавҷуда, масалан, аз
рӯи мурофияи ҷинойти Ҳайдар ном афшин (асри IX), ки гуноҳаш пинҳонӣ
парастидани дини ниёғони қадимааш будааст, ба чунин хулоса омадан мум-
кин, ки дар Уструшан равияи осӣбимӣёнагии зардуштия ҷараён доштааст³⁰⁷ ва
ин равияи зардуштия аз зардуштияи суғдӣ фарқи казоие надишт. Масалан,
маълумоте ҳаст, ки маросими дар оссуарий дафн кардан маъмул буд.

Забони уструшаниҳо яке аз лаҳҷаҳои забони суғдӣ мебошад. Дар
Чилхучра ҳуҷҷатҳои ёфт шуданд, ки бо ранги сиёҳ дар тахтачаҳо сабт гар-
дидаанд. Яке аз ин ҳуҷҷатҳо пурра ба дасти мо расидааст ва онро
В.А.Лившиц хондааст. Ин ҳуҷҷат ҳам мисли ҳуҷҷатҳои суғдӣ мебошад.
Мазмуни он чунин аст: «Бипурсидам, ман Чийус, дар 39-ум рӯзи [сар карда] аз
рӯзи ватӣ [рӯзи 22-юми моҳи суғдӣ] моҳи вағониҷ [моҳи 8-уми соли суғдӣ]
харҳоро. Фарнарҷ овард онҳоро барои ман аз [деҳаи] Атрипазмак [ва 30 тан]
байни онҳо якто ҳам бадаш набуд». Дар қафои тахтача чунин ибора ҳаст:
«Нависанда Гушнаспич бо супориши Фарнарҷ». Услуби хат ба услуби хати
ҳуҷҷатҳои Қалъаи Муғ хеле монанд аст.³⁰⁸

Ҷолиби диққат аст, ки чунон ки дар Суғд мебинем, дар Уструшан ҳам ко-
тибони касбӣ будаанд ва акнун мо номи яке аз он котибонро медонем. Аз ди-
гар тараф, номи одамон хоси номи зардуштиён аст

Дар бораи равнақу ривоҷи касибӣ, зироат ва ғ. низ маълумот ба даст
омадааст. Ҳамаи ин материалҳо шаҳодат медиҳанд, ки дар ибтидои асрҳои

³⁰⁵ Неъматов Н.Н. ва Хмелницкий С.Г., 1966.

³⁰⁶ Пўлодов Ў.П., 1968.

³⁰⁷ Пўлодов Ў.П., 1968, с. 20-21.

³⁰⁸ Chavannes E., 1903 P- 148.

миёна Уструшан маданияти баланде дошт ва бисёр падидаҳои ин маданият ба маданияти Суғд хеле наздик ва баъзан айнан ба он монанд буд.

Фарғона

Дар маъхазҳои хориҷӣ Фарғона дар асрҳои VI-VII Фейхан, Бохан, Пахан-на номида шудааст. Дар асоси ин транскрипсия ва номи суғдии Фарғона гуфтан мумкин аст, ки дар қадим Фарғона Фар[о]ғона ё Фрағона талаффуз карда мешуд.³⁰⁹

Мувофиқи хабари Сюан-сзан, Фарғона аз чор тараф бо кӯҳҳо ихота шудааст.³¹⁰ Ин ғап далели ҳамин, ки дар асри VII Фарғона гуфта водии Фарғонаро дар назар доштанд. Сюан-сзан боз менависад, ки замини Фарғона пурфайзу серҳосили пуроб асту аз гулу мева саршор мебошад. Аспу говҳои Фарғона шӯҳрати зиёд доранд.³¹¹ Хой Чао ба ин ғапҳо боз илова мекунад, ки дар Фарғона аспу хачиру гӯсфанд ҳаст. Пахта мекоранд, либосро аз пӯст (яъне аз чарм ё папм.— Б.Ф.) ва пахта медӯзанд.³¹²

Силсилаи олии Фарғона дар муддати чандин аср гусиста напудааст.³¹³ Фақат тақрибан соли 630 ноҳияи Фарғона ягон даҳ сол бе подшоҳ буд. Мувофиқи хабари маъхазҳо, ҳокимони зўртар ниҳоят тавоно шуда мерафтанд ва онҳо ба ҳамдигар итоат надоштанд.³¹⁴

Қарибиҳои соли 720 дар Фарғона подшоҳи муқтадире ҳукм меронд, ки маъхазҳои арабӣ ўро Алутар гуфтаанд.³¹⁵

Ҳокимони Фарғона унвони маҳаллӣ доштанд, ки он «ихшид» ё «ихшад» буд. Андаке сонитар, дар соли 726 дар Фарғона ду ихшид буд: ихшиди мулк-ҳояш дар ҷануби дарё буда ба арабҳо ва ихшиди мулкҳояш дар шимоли дарё буда ба туркҳо итоат мекард.³¹⁶ Соли 739 дар Фарғона Арслон Тархон ном турк ҳукмронӣ мекард.³¹⁷ Дар он давраҳо пойтахти Фарғона, мувофиқи баъзе маъхазҳо, шаҳри Косон ва, аз рӯи як қатор дигар маъхазҳо, Ахсикат буд.³¹⁸

Тавсифу тафсири воқеаҳои давраи истилои араб далолат менамояд, ки Фарғона сарзамини тавоное буд ва дар ҳаёти сиёсии Осиёи Миёна мақоми муҳим дошт. Яке аз сабабҳои ин иқтидори ҳарбӣ он буд, ки ба пойгоҳи мустаҳками иқтисодӣ таъя мекард. Дар боло қайд карда будем, ки хоҷагии қишлоқ, ҳам зироат ва ҳам чорводорӣ хеле равнақу ривож дошт. Маҳорати косибони Фарғона ҳам ба дараҷаи баланд расида буд. Ҳамин ҷиҳат ҳам хеле аҳамият дошт, ки савдои хориҷӣ басо вусъат ёфта буд ва ба мамлакатҳои ҳам-

³⁰⁹ Лившиц В.А., 1962 6, р. 85.

³¹⁰ Bea1 8., 1906, I, р. 30.

³¹¹ Ibid, р. 30–31

³¹² Fusch W., 1938, 8. 452.

³¹³ Бичурин, II, с. 319.

³¹⁴ Fusch W., 1938, 8. 452.

³¹⁵ Пештар номи ин подшоҳро Аттор меҳонданд (ва дар имлои арабӣ ин гуна хондан раво аст) ва В.А. Лившиц, ҳатто этимологияи ин номро пешниҳод кард, ки он «сиёҳ» мебошад (Лившиц В.А., 1962 6, с.85). Алутар талаффуз шудани ин номро О.И.Смирнова (1969, с. 213–214) муқаррар кардааст.

³¹⁶ Fusch W., 1938, 8. 452.

³¹⁷ Chavannes E., 1903, р. 149.

³¹⁸ Дар бораи пойтахти Фарғона дар ибтидои асрҳои миёна ва вобаста ба ин таҳлили маъхазхоро (вале маълумоти онҳо ба ҳамдигар хилоф аст) ниг.: Баргольд В.В., 1965 в, с. 529

соя аспҳои хушзот, доруворӣ, рангубор, маснуоти пишагии нилранг ва ғ. ба фурӯш мерафт.³¹⁹

Харобаҳои Косон дар канори Косонсой воқеъ буд, ки аз ду қисм - аз шаҳр ва аз қалъа иборат аст. Тарҳи шаҳр ба шакли трапетсия буда, андозаи тарафҳои он 160, 180 ва 80 м мебошад. Девори шаҳр морпечи шикаста аст ва дар ғўшаҳо бурҷҳои мустақкам дорад. Арк дар ҷанубу ғарби шаҳр ҷой гирифтааст. Иқтидори мудофияи шаҳрро боз девори иловагӣ меафзуд, ки 15м дарунтар аз девори асосӣ сохта шуда буд ва паси дарвозаи шаҳрро банд мекард. Қалъа андаке дуртар аз шаҳр дар баландие меистод (умуман, намуди ин ҷой Қалъаи Қаҳқаҳаи I ва II-и Шаҳристонро ба хотир меоварад). Қалъа ин девори ғафсу мустақкаме мебошад, ки майдончаи вусъаташ 90x70 м бударо гирдогирд печонида гирифтааст. Девори мазкурро боз шаш бурҷи дигар мустақкамтар кардаанд. Аз ин майдонча то дарвозаи шаҳр ду қатор девор будааст, ки аз ағти қор, роҳи байни шаҳру қалъаро муҳофизат мекард ва ҳардуро ба ҳам мепайваст. Тўли умумии атрофи ҷамаи ин харобаҳо ба 2 км мерасад. Соли 1948 дар ин ҷо А.Н. Бернштам каме ҳафриёт карда буд. Маълум шуд, ки ин маскан ҳанӯз дар давраи Купониён низ вучуд доштааст. Дар болои ана ҳамин маскан ва ҳамин масканро ба асос гирифта, дар ибтидои асрҳои миёна Косон қомат афрохт ва иморатҳои сершумору қалъаи мустақками худро барпо намуд.³²⁰

Дар ибтидои асрҳои миёна дигар шаҳри марказии Фарғона шаҳри Қува буд, ки дар он ҷо археологҳои Ўзбекистон ҳафриёт мебаранд.³²¹

Маркази ноҳияи Исфара – қароргоҳи ҳоким Қалъаи Боло буд. Қалъаи Боло дар соҳили дарёи Исфара, 4 км ҷанубтари райони ҳозираи Исфара ҷой дорад. Баландии қалъа 11–12 м андозааш 16x65 м. Хангоми ҳафриёти қалъа, ки ба он Е.А.Давидович роҳбарӣ мекард, маълум шуд, ки дар асрҳои VI–VII, дар вақти бардоштани таҳкурсии баланди қалъа, дар таги ин таҳкурсӣ деворҳои кадом як бинои қадимтаре монда будааст. Дар асрҳои VI–VIII ин қалъа дар болои таҳкурсии баланде меистоду деворҳои ғафси қалъа пур аз тиркашҳо буд. Ин қалъа бурҷҳои муқаррарӣ, ки хоси санъати меъморӣ қалъа мебошад, надошт, вале ба ҷои ин тарҳи беруни девори қалъа зинапоҳҳои махсус дошту имкон меод, ки аз ду паҳлу ҳам душман тирборон карда шавад. Даруни қалъа иборат аз ҳавличаест, ки дар шимоли он воқеъ буд, дар ҷануби қалъа чанд хонаҳои истиқоматӣ ва хоҷагӣ барпо шуда буд. Деворҳо бо поҳсаи муқаррарӣ ва хишти чорқирраи хоми андозааш 52x26x10 м бардошта шудаанд, деворҳои бинои қадимтари таги таҳкурсии қалъа ҳам аз чунин масолеҳ сохта шудаанд. Деворҳо ҳама андова буда, ранги деворҳои дарун сиёҳ аст ва деворҳои берун нақши хиштӣ доранд. Хонаҳои чоркунҷа бо сақҳои шарафадори гунбазшакл пӯшида шудаанд.

Ғайр аз Қалъаи Боло, ки дар водӣ сохта шудааст, дар райони Исфара дизҳо, яъне қалъаҳои кӯҳӣ низ буданд, ки дар рӯи мунчақўҳҳои мусаттаҳ сохта мешуданд. Масалан, чунин аст Қалъаи Кофир, ки дар соҳили чапи рӯди Исфара ҷой дорад. Дар ин мавзёе як тарафи мунчақўҳ рост то ба 50–60 м ба лаби дарё мефарояд. Аз ин тараф ба қалъа баромадан ҳеҷ имкон надорад. Аз дигар тарафҳо ҳам ба қалъа наздик шудан душвор аст. Дар болои ин мунчақўҳ дар майдончас (80x60 м) боқимондаи девори қалъа ёфт шуд, ки замоне вучуд доштааст. Тарҳи девори ин қалъа печдарпечи қаҷукилеб буда, мувофиқан ба

³¹⁹ Schafer E. H., 1963, p. 64-65, 212-236.

³²⁰ Бернштам А.Н., 1952, с. 233-244.

³²¹ Булатова-Левина В.А., 1961, с. 41-43.

шакли сатҳи болои мунчақўҳ сохта шудааст ва девор се бурҷ доштааст. Ин қалъаи себурҷа қалъаи дастнорасе буд. Ин гуна қалъачаҳо дар қарибии деҳаҳои Сурх, Ворух ва ғайра низ сохта шуда буданд. Онҳо гўё сипаре буданд, ки даромадгоҳи водии Исфараро муҳофизат карда, дар пешни роҳи душман садди рахнанопазире мегардиданд. Дар айни ҳол, худӣ ҳамон қалъаҳо такагоҳи мустаҳками феодалиҳои маҳаллӣ буданд ва онҳо имкон медоданд, ки ба тақсими об соҳибӣ кунанд.³²²

Қалъаҳои кўҳӣ ва қалъаҳои дигар, ки дар водӣ сохта шуда буданд, дар он давраҳо дар райони Ашт ҳам вучуд доштанд. Дар ҷануби Фарғона, дар водии дарёи Хоҷабоқирғон (райони Лайлаки РСС Қирғизистон) харобаҳои ҳавлии калони қадимии ҳокиме ёфт шуд. Ба туфайли ҳафриёте, ки Г.А.Брикина дар ин ҷо гузаронд, иморатҳои зиёде падида омад, ки дар байни онҳо биноҳои хоҷагӣ (масалан, анборе, ки дар он 16 хум будааст) ва хонаҳои истиқоматӣ ҳастанд. Дар ибодатхонаи ҳавлӣ, ки деворҳояш пури нақшунигор мебошад, чанд суфача ба назар расид. Дар яке аз суфачаҳо бутҳои ғачии одамсимое истодаанд, ки бо услуби махсус сохта шудаанд. Дар худӣ ҳамин ҷо се бухурдон ёфт шуд. Г.А. Брикина фаразияе пешниҳод кард, ки дар ин ибодатхона ба арвоҳи ниёгон ибодат мекарданд ва, ба фикри мо, ин ақидаи вай аз ҳақиқат дур нест.³²³

Дар водии Фарғона дар қатори аҳолии тубҷой аҳолии кўчманҷӣ ва нимкўчманҷӣ ҳам бисёр буд. Дар қаторкўҳи Қурама, дар ҳамон қисми он, ки кўҳи Қаромазор ном дорад (шимоли вилояти Ленинобод), чанд осори маросими дафн ёфт шуд, ки онҳо маҳз ба ҳамин аҳолии кўчманҷию нимкўчманҷӣ тааллуқ дорад. Дар ин ноҳия аз посёлкаи Қуруқсой сар карда, то худӣ Ашт ва Понғоз бисёр гўрҳое ёфт шуданд, ки сангпўш мебошанд ва мардуми тубҷой он гўрҳоро «қурама» ё «муғхона» меноманд.

Ба туфайли тадқиқоти археологӣ маълум шуд, ки ин гўрҳо, дар ҳақиқат, сағонаи калоне доштаанд ба он сағона нақби махсус канда шудааст. Дар ин сағона як ё якчанд устухони одаим ва асбобу ашёи маросими дафн - косаву табақ, яроку аслиҳа, зебу зинат ва ғ. ҳастанд. Дар яке аз сағонаҳо ҳатто ас-перо гўр кардаанд. Як рикобе ҳам ёфт шуд, ки маҳсули косибони Осиёи Марказӣ мебошад баъд дар асрҳои V–VI дар Осиёи Миёна маъмул гардидааст.³²⁴

Баъзе аз гўрҳо, аз ҷумла, баъзе муғхонаҳо, эҳтимол, бо туркон алоқаманд бошад, беҳуда нест, ки дар як ангуштарини биринҷие, ки дар яке аз муғхонаҳо ёфт шудааст, ҳатто ба назар мерасад, ки аз чор ҳарфи рунии туркии қадимӣ иборат мебошад ва номи соҳиби ангуштаринро ифода мекунад.³²⁵

Дар Фарғона алҳол бисёр ёдгории хаттии рунии миёнаи туркӣ ба даст омадааст.³²⁶ Шумораи ин гуна бозёфтҳо рӯз аз рӯз зиёд шуда истодааст. Онҳо инчунин дар қисми тоҷикистони Фарғона, аниқтараш, дар кўҳҳои Қаромазор ва дар водии Исфара ёфт шудаанд. Ёдгории хати руний, гўрҳои туркӣ ва мадракоти маъхазҳои хаттӣ шаҳодат медиҳанд, ки дар аввалҳои асрҳои миёна туркон на фақат дар таърихи сиёсӣ, балки дар таърихи этникии Фарғона ҳам таъсире доштанд.

³²² Давидович Е.А., 1958; Давидович Е.А. ва Литвинский Б.А., 1955, с. 144-147, 165-174.

³²³ Брикина Г.А., 1971 а; 1971 б.

³²⁴ Дар бораи муғхона (ё қурамаҳо) ниг.: Воронец М.Э., 1957; Спришевский В.И., 1956; Литвинский Б.А., 1959; Литвинский Б.А., 1972.

³²⁵ Кляшторный С.Г., 1959.

³²⁶ Заднепровский Ю.А., 1967.

Ин нукта ба ноҳияи ҳамсоия Фарғона – ба Чоч ва, алаҳусус, ба Ҳафтруд ҳам пурра дахл дорад. Вале, мутаассифона, мо имкон надорем, ки дар таърихи ин ноҳияҳо, ҳамчунин дар таърихи Хоразму Туркменистони ҷанубӣ ва ёдго-риҳои аҷоибӣ он ҷойҳо таваққуф намоем.

Чанд маълумоту мадракот ҳаст, ки қисми асосии аҳолии Фарғонаи қадим аслан мардуми шарқӣронӣ буданд, инчунин забони махсуси фарғонагӣ вучуд дошт, ки ба гурӯҳи забонҳои шарқӣронӣ мансуб буд.³²⁷

5. СОХТИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДИЙ. ТАШАККУЛИ МУНОСИБАТҲОИ ФЕОДАЛИЙ

Маъхазҳои ҳаттӣ дар бораи сохти иҷтимоию иқтисодии давраҳои аввали асримиёнагии Осиёи Миёна он қадар маълумоти воқеӣ намедиханд, ки сохти иҷтимоию иқтисодии асрҳои V–VIII Осиёи Миёнаро, алаҳусус, рафти инки-шофи онро муфассал тадқиқ кардан мумкин бошад. То ба қарибҳои муарри-хон маҷбур буданд, ки танҳо ба маълумоти ниҳоят кам, ба маълумоти, бе муболиға, ночизи маъхазҳои арабию форсии давраҳои сонитар қаноат ку-нанд.

Ҳатто дар ҷилди II-юми муфассалу мақаммалӣ «Таърихи халқи тоҷик» (М., 1964), ки ба ин масъала бахшида шудааст, дар қисми маъхазҳои ҳаттӣ фақат таъвили маълумотҳои маъхазҳои арабию форсӣ ба назар мерасад.

Мо дар ин боб муфассал таваққуф намекунем, балки ба он маълумоте рӯ меоварем, ки ба ҳамон давраҳо тааллуқ дошта, дар ҳуҷҷатҳои суғдии Қалъаи Муғ ва дигар ҳуҷҷатҳои суғдизабон, аз ҷумла, дар ҳуҷҷатҳои хоразмӣ зикр гардидаанд.

Дар яке аз ҳуҷҷатҳои Қалъаи Муғ, ки дар бораи воқеаҳои Кӯча нақл ме-кунад, тамоми ҷамъият, яъне халқ (n'β, n'βw) аз се табақа - ашроф ("ztk'r), тоҷирон (γw' kγ) ва «коркунон» (k'γyk'r), яъне зироаткорон ва косибон иборат аст. Файр аз ин чанд тоифаи ғуломон мавҷуд буд. И.Гершевич ва В.А.Лившиц дар асоси таҳлили истилоҳоти ҳуҷҷатҳои Қалъаи Муғ тахмин мекунанд, ки дар Суғди асри VII ва ибтидои асри VIII чанд тоифа ғуломон ва бандাগон вучуд доштанд – масалан, ғуломони муқаррарӣ (βntk ē syh), ғуломо-ни гаравӣ (np'k), асирони ғуломшуда (wn'k') ва ниҳоят, «ба васигӣ додашуда-гон» (γγpō) буданд. Зимнан соҳибхона ҳақ дошт узви хонаводаи худро ба ғуломӣ диҳад.³²⁸ Дар катибаҳои рӯи оссуарийҳои Тўққалъа (Хоразм) истилоҳи ҳунаник (ғулом) ба назар мерасад.³²⁹ Дар маъхазҳои арабии давраи истилои Осиёи Миёна рӯйрост ишорат ҳаст, ки дар Суғди ибтидои асри VIII ғуломон бисёр буданд.³³⁰

Вале ба ҳар ҳол на ғуломон, балки тоифаҳои гуногуни коркунони шахру деҳот қувваи асосии истеҳсолкунанда буданд. Деҳқононе, ки барои иҷрои ко-ре сафарбар карда мешуданд, дар ҳуҷҷатҳо mrtymkt («мардум») номида шуда-анд. Файр аз ин 'tkr'kt номи тоифае ба назар мерасад, ки бо исботи забоншино-сон маънои «маҷбуран коркунанда»-ро дорад. Инчунин mr'z ном тоифае низ вучуд дошт ва он коркунонро дар бар мегирифт, ки барои музде кор мекар-данд.³³¹ Хокпошон ба ду тоифа – ба тоифаи кшпичкорон (kšt ckr'k ва кашовар-

³²⁷ Лившиц В.А., 1969, Литвинский Б.А., 1976, с. 55–61.

³²⁸ Лившиц В.А., 1962 6, с. 34-37.

³²⁹ Гудкова А.В., Лившиц В. А., 1967, с. 14.

³³⁰ Оид ба ин материалҳо ниг.: Смирнова О.И., 1957, 1960.

³³¹ Оид ба истилоҳот, инчунин ниг.: Боголюбов М.Н., Смирнова О., 1963, 1 с. 9.

зон (kšwryz mryt, ks wrz'k) тақсим мешуданд ва ба ақидаи И.Гершевич онҳо «зироаткор» буданд (онҳоро вай farmer ва Plughman гуфтааст). Деҳқонони зироаткор кадивар ном доштанд. Ҷамоати деҳот (шояд агнатӣ бошанд?) мақоми муҳимро соҳиб буд ва дар ҳуҷҷатҳо бо унвони n'β зикр шудаанд (ин истилоҳот, инчунин ба маънои «мардум» ва «кишвар» ҳам меояд).

Деҳқонон ба ҷумлаи синфи ҳукмрон озодҳо дохил мешуданд.³³² Дар ибтидои асрҳои миёна (ва қисман дар давраҳои мутараққии асрҳои миёна) деҳқон заминдори калоне буд, ки ба як вилояти калон (масалан, ба Бухоро ё Чоч барин вилоятҳо), ба як ноҳия ё худ ба як маҳаллае ҳукмронӣ мекард. Дар маъхазҳо онҳо «деҳқонони акбар» ё худ танҳо «деҳқон» номида шудаанд. Доираи ҳукми ин қабил деҳқонон, алалхусус барои ҳамин ҳам хеле васеъ буд, ки онҳо дар ихтиёри худ дастаҳои сершумори ҷарбӣ доштанд ва азҳои ин дастаҳоро ҷақирҳо (ё шақирҳо) меномиданд. Сюан-сзан дар бораи Самарқанд сухан ронда менависад: «Лашкари онҳо тавоно аст ва аскарӣ он аз ҷжэ-гэ (ҷақирҳо) иборат мебошад. Феъли ҷжэ-гэ ниҳоят тезутунд ва ҳуди онҳо нотарсу ҷасуранд».

Ба ақидаи онҳо, реҳлат ба он дунё бозгашт ба хонаи худ аст. Агар ҳамла кунанд, чизе садди роҳи онҳо шуда наметавонад». Дигар маъхаз Ан (яъне Бухоро)-ро тасвир карда, менависад, ки ҷжэ-гэ «мардуми ғайру ҷасур» мебошанд»³³³.

Дар маъхазҳои арабию форсӣ ҳам ҷақирҳо бисёр номбар шудаанд. Ҳамаи ин мадракотро ҷамъбаст намуда,³³⁴ ба хулосае омадан мумкин, ки ҳокимон ва деҳқонон дастаҳои сершумори ҷарбӣ доштанд, онҳо аз ҷумлаи тоифаҳои озоди мардум ташкил мешуданд ва онҳоро ҷақир меномиданд. Ҷақирҳо ҷарбиёни касбӣ буданд ва маҳз онҳо маркази лашкар ҳисоб мешуданд. Шумори ҷақирҳои баъзе ҳокимон аз ҳазорҳо беш буд.

Ҳам аз ҳуҷҷатҳои Қалъаи Муғ ва ҳам аз маъхазҳои арабӣ чунин бармеояд, ки дар байни синфи ҳукмрон дараҷоти мураккаби тобеият вучуд дошт. Баландтарин нуқтаи ин дараҷот ихшид буд. Ҳанӯз дар «Мактубҳои қадимии суғдӣ» (ибтидои асри IV) ихшиди деҳаи Тамархуш зикр шудааст, ки деҳа дар водии Исфара ҷой дорад ва дар асрҳои IX-X ҳам маълум буд. Дар ҳуҷҷатҳои Қалъаи Муғ истилоҳи «ихшид» бо идеограммаи MLK' (яъне «малик») ифода ёфтааст. Муаррихони арабу форсизабони асрҳои миёна ин истилоҳро ҳамчун «шоҳи шоҳон» маънидод мекарданд ва ба ин асос ҳам доштанд, маънои аслии он дар ибтидои асрҳои миёна дар Осиёи Миёна ба истилоҳи «ҳокими олий» мусовӣ буд.

Мувофиқи маълумоти Наршаҳӣ, мо воқиф шудем, ки деҳқонҳо либоси махсус ва камари заррин доштанд (ва ин маълумоти Наршаҳиро материалҳои иконографии на фақат Суғд, балки Тахористон ҳам пурра тасдиқ менамоянд). Наршаҳӣ ривоят мекунад, ки маликаи Бухоро дар арафаи истилои арабҳо дар тахт менишаст (аниқтараш аз номи писараш подшоҳӣ мекард), одатан ҳар рӯз аз арки Бухоро баромада, болои тахт менишасту машғули ҳалли масъалаҳои давлатӣ мешуд, фармону супоришҳо медод, аз ҷумла мукофоти муҷозот низ дар ўҳдаи вай буд. Ҳар рӯз дусад деҳқонони навҷавон ба саломии вай меомаданд ва ба ду тараф қатор шуда, то ғуруби офтоб меистоданду баъд ба деҳаҳои худ бармегаштанд.

³³² Ин калима дучори таҳаввулотӣ тўлонӣ гардидааст. Дар айни ҳол, фақат ба маънои зироаткори оддӣ меояд.

³³³ Beal S., 1906; Pulleyblank E. .G, 348–349.

³³⁴ Мандельштам А.М., 1954.

Рӯзи дигар ба ҷои онҳо боз дусад деҳқони дигар ҳозир мешуданд. Ҳамаи ин маросим ба сифати хизмат буд ва зимнан ба ҳар гурӯҳ соле чор бор навбат мерасид.³³⁵

Ба туфайли ҳуҷҷатҳои Қалъаи Муғ мо дар бораи тартиби маъмурии Суғд тасаввуре ҳосил мекунем.

Ба ҳайъати маъмурияти марказии мулкҳои калони Осиёи Миёна *тудун* ном яке аз мансабҳои олитарин, ки, эҳтимол, сардори маъмурияти граждани буд ва инчунин *тархон* дохил мешуд. Боз як мансаби олӣ *n' ztyrw, n' ztyr' uw* («наздикон», «ёрдамчӣ») буд. Мақоми *др' угрт* - дапирпат (яъне «саркотиб», «сардори дабирон») низ хеле баланд буд. Коргузори хоҷагии дарбор – *фрамандор* ба дахлу харҷи маҳсулоти зироат, маснуоти косибон ва масолеҳи ҷанг мутасаддӣ буд, вай фармон мебаровард, ки фалон чиз фалон қадар ба фалон кас дода шавад, молу ашёро ба рӯихат мегирифт ва харҷи онро қайд мекард. Мақоми вай низ ниҳоят баланд буд, дар ихтиёри худ коркунони бисёре дошт (аниқтараш вакилони маҳсус дошт), ўро мисли худи малик иззату ҳурмат мекарданд ва ба вай «соҳиб, малик, пуштибони аъзам, фрамандар» гӯён муроҷиат мекарданд. Файр аз ин мансабҳо соҳибони мансаби «мири соқӣ», «мири шифо», «мири охур» ва «мири чорбоғ» вазифаҳои маҳсусро иҷро мекарданд. Инчунин мансаби ҷаллод ҳам буд (ҳуҷҷати А-5). Дар ҳуҷҷати В-4 бо истилоҳи *'wɲyuk'm* амалдоре зикр шудааст, ки аз афти кор, ким-чӣ хел вазифаи политсиаро баҷо меовард. Инчунин амлоқдорон ҳам буданд. Идораи лашкар низ вазифаи муҳим доништа мешуд. Дар ҳуҷҷатҳои Қалъаи Муғ «сарлашкар» (*s'ykn*) зикр гардидааст.

Дар баробари маъмурияти марказӣ маъмурияти маҳаллӣ ҳам вуҷуд дошт. Маъмурияти маҳаллӣ сардорони деҳа ва заминҳои атрофи он (ба истилоҳ онҳоро «деҳхудо» гуфтаанд), «арбобони деҳа», «арспона» ва «соҳиб»-ро дар бар мегирифт.³³⁶

Вазифаи асосии тамоми ин системаи маъмурӣ аз аҳли меҳнат капида гирифтани хирочу андозу закот буд. Ин «идораи иҷбор» мисли соати равшанхӯрда бекамукост амал мекард. Тамоми дахлу харҷу нақлу ҳамли молиёт хеле аниқу дақиқ ба ҳисоб гирифта шуда, дар ҳуҷҷатҳои сершумори дахлу харҷ қайд мегардид, аз тамоми ҳуҷҷатҳо нусха гирифта мешуд (аксар вақт ду нусха бардошта мешуд), зеро он имзо гузошта, ба ҳар яки он мӯҳр мемонданд.

Муассисаҳои низ буданд, ки вазифаи идоракуниро ба ҷо меоварданд. Маъхазҳо хабар медиҳанд, ки «намуди ҷазоро мувофиқи низомномае муқаррар мекунанд, ки дар маъбад нигоҳ дошта мешавад».³³⁷

Дар никоҳхате, ки аз Қалъаи Муғ ба даст омад, навишта шудааст, ки он дар «маҳкама» анҷом ёфтааст ва номи «сардори» маҳкама низ зикр шудааст, ки, эҳтимол, шахси рӯҳонӣ буд.³³⁸

Синфҳои мазлум бениҳоят қашшоқу бенаво ва аёну ашроф ба дараҷаи ғушношунид бой буданд. Мисоли равшани ин даъво сарвати бухорхудотест, ки дар ҳикояи Наршаҳӣ оварда шудааст. Ин бухорхудот, ки баъди неҳзати Абрӯӣ ба ватанаш баргаштааст, соҳиби он қадар молу мулк будааст, ки ҳисоби онро касе намедонистааст.

³³⁵ Наршаҳӣ, 1897, с. 15-16. Агар дуруст ҳисоб кунем, шумораи ба салом омадагон аз 18 ҳаз. мегузарад, вале, эҳтимол, ин муболиға бошад.

³³⁶ Лившиц В.А., 1962 б, с. 62-69, 134-135, 164, 176-178.

³³⁷ Бичурин, II, с. 281.

³³⁸ Лившиц В.А., 1962 б, с.24, 26, 38-39.

Дар ин бора боз як мисол овардан мумкин - Моҳиён ном суғдӣ аз Ди-ваштич «се осиебу анҳори он, бинову сангҳои онро» ба иҷора гирифтааст. Иҷорагир ба ҷои ҳаққи иҷора сола бояд 460 кафча, яъне зиёда аз 3,5 тонна орд меод.³³⁹

Мадракотӣ археологӣ (ки як қисми онҳо дар бобҳои пешина зикр гардиданд) дар бораи тақсими амиқӣ иҷтимоӣ ва молумулкӣ равшан шаҳодат медиҳанд. Мо мебинем, ки дар шаҳр дар паҳлуи кулбаҳои фақиронаи бенавоён иморатҳои бошукӯҳу пурдабдабаи аёну ашроф ва қасрҳои ҳангомадори ҳокимон сохта мешуданд.

Ҳаёти серупур, сарвати бекарони бойҳо дар ёдгориҳои санъат ҳам инъикос шудааст. Дар расму суратҳо тасвир шудааст, ки аёну ашроф чӣ гуна кайфу сафо мекунанду дар болои кату кӯрпачаҳои мулоим якпаҳлу ёзида, зиёфат меҳӯранд ва агар базм ба дилашон занад, аз ҷой меҳезанду ба ҳамдигар дар гӯштини шамшерзанӣ мусобиқа мекунанд. Ва дар ин расму суратҳо дар қафо, ноаёну назарногир хизматгори сарупобараҳнаи зору ҳақир тасвир карда шудаанд.

Тадқиқи воҳаи Бургутқалъаи Хоразм, ки С.П.Толстов ва ҳамкоронаш Е.Е.Неразик, Б.В.Андрианов³⁴⁰ анҷом додаанд, барои тавсифи ҳаёти деҳоти он давраҳо материали пурқимати фаровон дод.

Ба туфайли шароити мусоиди маҳаллӣ ёдгориҳои воҳаи Бургутқалъа то ба рӯзҳои мо дар ҳолати хуб омада расидаанд ва зимнан на ёдгориҳои алоҳида хуб боқӣ мондаанд, балки тамоми системаи истиқоматӣ ва иншооти обёрӣ кам вайрон шудаанд. Воҳа ба шакли тасмаи дарози камбар дар ду тарафи канали асосӣ тӯл кашидааст (дарозиаш қариб 40км, бараш тақрибан 4-5км).

Дар ҳар 200-300м якто ҳавлии истеҳкомдор ҷой дорад, ки дар воҳаи Бургутқалъа дар аввалҳои асрҳои миёна намуди асосии манзилгоҳи деҳот ба шумор мерафт. Дар ин гуна ҳавлиҳо хонаҳои мустаҳкам калони деворҳои нағфас сохта мешуд, ки онҳо баъзан гирдогирди ҳавлиро фаро мегирифтанд. Ғайр аз ин қалъаҳои мустаҳкам низ буданд. Тамоми манзилгоҳҳо ба 8-13 гурӯҳ тақсим мешуданд ва зимнан дар ҳар гурӯҳ як қалъа буд, ки ба тамоми дигар манзилҳои гурӯҳи худ ҳукмронӣ мекард. Андозаи ҳавлиҳои ниҳоят гуногун буд ва фақат 1/3 қисми онҳоро калон гуфтан мумкин буд, дигар ҳавлиҳои боқимонда вусъати казой надоштанд. Дар баъзе маҳалҳо муқаррар карда шуд, ки дар ҳар гурӯҳ андозаи майдони кишт ҳар хел мебошад ва ин ҳолат бевосита набошад ҳам, далолат мекунад, ки дар ҷамоати деҳот тақсими молумулкӣ (ва иҷтимоӣ) вучуд дошт. Ҷолиби диққат аст, ки бисёр қалъаҳо маҳз дар ҳамин давра сохта шудаанд. Дар атрофи Бургутқалъа, ки калонтарин қалъа ҳисоб мешуд, ҳатто шаҳрчае ба вучуд омад, ки яке аз марказҳои козибони воҳа буд.

Тамаркузи ҳавлиҳо ба гурӯҳҳои алоҳида, махсусан дар маркази воҳа босуръат ҷараён дошт. Дар асрҳои VII-VIII қалъаҳо ва дар атрофу наздикии онҳо ҳавлиҳо пайдо шуданд ва марказҳои пештараи воҳа рӯ ба таназул ниҳоданд.

С.П.Толстов фикре изҳор намуд, ки топографияи воҳаи Бургутқалъа ташаккули муносибатҳои феодалиро инъикос мекунад. Ин ақидаҳоро тадқиқотҳои минбаъдаи археологӣ Е.Е.Неразик тасдиқ ва аниқ намуданд. Аз афти қор, дар территорияи воҳа якчанд ҷамоатҳои калони деҳот вучуд дошт, ки 7-8 ҳазор касро дар бар мегирифт.

³³⁹ Дар ҳамон ҷо, с. 57, 60.

³⁴⁰ Толстов С.П., 1948; Неразик Е. Е., 1946; Андрианов Б.В., 1969.

Дар ҳавлиҳо гурӯҳҳои агнатие зиндагӣ мекарданд, ки шумораи онҳо гуногун буд ва ин гурӯҳҳо оилаҳои калоне мебошанд, ки молумулки умумӣ доштанд ва ҳам дар ҳаёти ҷамъиятӣ коллективи ягонро ташкил медоданд ва ғайр аз ин оилаҳои калон, инчунин оилаҳои хурд ҳам буданд, ки аз афти кор, мақоми намоён надоштанд.

Бинобар баъзе мадракот дар дигар маҳалҳои Осиёи Миёна ҳам вазъият чунин буд. Қалъаҳо, ки қароргоҳи деҳқонон ба ҳисоб мерафтанд, дар сари иншоотҳои обёрӣ сохта мешуданд ва ин кор ба деҳқон имкон медод, ки ба тақсими об соҳибӣ кунад - дар шароити Осиёи Миёна бошад, соҳиби об будан ҳамин маъноро дошт, ки ихтиёри ҳаёту мамоти аҳли деҳот дар дасти касе буд, ки ба тақсими об соҳибӣ мекард.

Дар адабиёти таърихӣ мо дар солҳои 40-50-ум чунин ақидаи С.П.Толстов маъмул буд, ки дар аввалҳои асрҳои миёна ҳаёти шаҳр таназзул дошт. Вале алҳол ин ақида ба маълумоти мадракоти навтарин тамоман ғалат аст. Ҳатто он маълумоти мунтахабу мухтасаре, ки дар ин китоб оварда шуд, шаҳодат медиҳад, ки шаҳрҳо ва ҳаёт дар онҳо хеле равнақу ривож доштанд. Шаҳрҳо маркази қосибӣ тичорат, маркази маданияти баланд буданд (вақти ҳафриёти Панҷакент ин нукта хеле равшан падида омад). Ба деҳоти он даврҳо сохтмони қалъаҳо хос буданд, ки баъзан дар наздикии шаҳрҳо бунёд карда мешуданд. Дар ин қалъаҳо, шаҳристониҳо, аркҳо аён ашрофӣ - бойҳое зиндагӣ мекарданд, ки дар маъхазҳои ҳаётӣ зикр гардидаанд. Сохти шаҳр ва бисёр будани қалъаҳо, хусусияти санъат ва анъанаҳои «тарзи зиндагии баҳодуруна», дар ихтиёри аён ашрофи калон мавҷуд будани дастаҳои ҳарбӣ, парокандагии сиёсӣ ва аломатҳои васаллитет далолат менамоянд, ки дар ҳаёти иҷтимоӣ ва иқтисодӣ он даврҳо дигаргуниҳои ниҳоят амиқ ба амал меомаданд. Ҷои форматсияи ғуломдориро дигар форматсия – форматсияи феодалӣ мегирӣфт.

Дар асрҳои V-VIII бисёр хусусиятҳои феодализм ҳанӯз дар шакли ибтидоӣ, дар шакли ҳоми номуайян зоҳир мегардиданд, дар бораи аксари он хусусиятҳо дар дасти мо маълумоти бевосита ҳам нест, вале сарфи назар аз ҳамаи ин моҳияти масъала возеҳу равшан аст, яъне дар асрҳои V-VIII ноҳияҳои аҳолиашон муқимии Осиёи Миёна ба роҳи тараққиёти феодалӣ қадам ниҳода буданд.

Дар шароити таърихӣ он давр пайдоиши ҷамъияти феодалӣ воқеаи муҳими прогрессивӣ буд. Дар Осиёи Миёна (ҳамчунин дар дигар мамлакатҳо ҳам) пайдо шудани феодализм фақат ба тӯфайли хеле пеш рафтани қувваҳои истеҳсолкунанда имконпазир гардид, ки тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунанда дигар ба доираи форматсияи ғуломдорӣ мувофиқат намекард. Форматсияи феодалӣ, ки дар Осиёи Миёна ба вуҷуд омад, боиси он гардид, ки дар ҳаёти ҷамъиятӣ бисёр дигаргуниҳои муҳим ба амал пайваست. Аллакай дар даврҳои аввали феодализи Осиёи Миёна сарчашмаҳои муҳими пешрафти таърихӣ - шаҳрҳои феодалӣ пайдо шуда, рӯ ба тараққи ниҳоданд, гарчанде мақоми деҳот ҳоло ҳам хеле баланд буд.

Ҳамаи ин тараққиёт дар шароити муборизаи шадиди синфӣ ва шӯришҳои маълумон ба амал меомад (масалан, неҳзати Абрӯро ба хотир оваред). Ф.Энгелс дар бораи давлат навишта буд: «Мақсади асосии ин ташкилот ҳамеша иборат аз он буд, ки бо ёрии қувваи мусаллаҳ ба аксарияти заҳматкшон зулми иқтисодӣ кардани ақаллияти хеле боимтиёро таъмин

намояд».³⁴¹ Ин тавсифи аниқу дақиқ ба Осиёи Миёнаи ибтидои асрҳои миёна ҳам пурра дахл дорад.

³⁴¹ К.Маркс ва Ф.Энгельс. Асарҳо, ҷилди 19, с. 359.

Фасли чорум

ОСИЁИ МИЁНА
ДАР ДАВРАИ ТАРАҚҚИЁТ
ВА УСТУВОРШАВИИ
СОХТИ ФЕОДАЛИЙ

ХАЛҚҲОИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР ҲАЙЪАТИ ХИЛОФАТИ АРАБ

1. АЗ ПО АФТИДАНИ ДАВЛАТИ СОСОНИЁН

Арабистон дар арафаи ислом

Дар асарҳои таърихшиносӣ аксар вақт ақибмондагии арабҳо дар арафаи пайдоиши ислом таъкид мешавад. Ин ақида яктарафа ва нодуруст аст. Соли 1853 Ф.Энгелс навишта буд: «Дар ҳосе, ки арабҳо зиндагии муқимӣ ба сар мебарданд, яъне дар қисмати ҷануби ғарбӣ, – зоҳиран, онҳо мисли мисриён, ошуриён ва ғайраҳо мардуми мутамаддин буданд, ки иншооти меъмории онҳо аз ин шаҳодат медиҳад»¹. Материалҳои эпиграфӣ ва археологӣ аз он вақт ин ҷониб дарёфтшуда² ҳаққонияти гуфтаҳои Ф.Энгелсро комилан тасдиқ менамоянд: тоифаҳои ҷануби араб воқеан ҳам дар замонҳои қадим давлатҳои муқтадир, маданияти баланд ва ба худ хосе ба вучуд оварда будаанд.

Дарачаи тараққиёти иҷтимоию иқтисодии қисматҳои гуногуни Арабистон ба таври кулӣ фарқ мекард. Агар дар сарзамини Яман ва баъзе дигар вилоятҳои ин кишвар дар нимаи дувуми асри VI ва ибтидои асри VII зироаткорӣ ва зиндагии шахрӣ равнақ ёфта бошад, дашту саҳроҳои паҳновари он макони суқунати кўчманчиёни бадавӣ ба шумор мерафт, ки уштур сарвати асосии онҳоро ташкил мекард. Ҳарчанд ташкилоти тоифавии авлодӣ дар байни арабҳо хеле қавӣ буд, муносибатҳои феодалӣ ба зуҳур омада, дар ҷараёни тараққиёти таърих аз қабилаҳои пароканда ва иттифоқи қабилаҳо давлати ягона таъсис ёфт. Дар оғози асри VII системаи нави динӣ бо номи ислом пайдо гардид.

Барои таҳлили сабаб ва шароити таърихӣ пайдоиши дини ислом ва бо як суръати фавқуллод аз тарафи арабҳо тасарруф шудани кишварҳои зиёде, пеш аз ҳама, таркиби синфӣи ҷамъияти он замон ва пешравиҳои дар ҳаёти ҳамон ҷамъият ба амал омадари аз назар гузаронидан зарур аст. Ҳамон амри воқеӣ, ки дини ислом дар давраи таъсиси ҷамъияти синфӣи арабҳо ба вучуд омадааст, ҳеҷ як ҷои шубҳа надорад. Масъалаи муайян кардани хусусияти ҷамъияти нави синфӣ ва тарзи истеҳсолоте, ки дар арабҳо ва кишварҳои забткардаи онҳо мавқеи бартарио ишғол мекард, ҳамчунин омӯхтани протсессҳои синтези мураккаби иҷтимоие, ки дар он давра ба амал меомад, басо мушкултар аст. Ҳалли ин масъалаҳо, хусусан, аз он ҷиҳат муҳим аст, ки онҳо на фақат яке аз муҳимтарин давраҳои таърихи халқҳои шарқро равшан менамоянд, балки дар навбати аввал ба талаботи ғоявии қадомин синфҳо мувофиқ будани дини исломро низ аён месозанд. Ҳалли масъалаи охири барои таҳлили марксистии ҷиҳати мафкуравии марҳилаҳои аввали ислом бояд замина фароҳам оварад.

¹ К Маркс ва Ф.Энгелс. Асарҳо, ҷилди 28, с. 210.

² Пигулевская Н.В., 1951, с. 260 ва мобаъд; Лундин А.Г., 1961, 1971; Бауэр Г.М., 1966; Лундин А. Г., 1971; Nielsen D., 1927; Bowen R. le Baron and Albright W. F., 1958; Ruckmans J., 1964.

Хеле кам будани манбаъҳое, ки доир ба сохти иҷтимоии Арабистони шимолии пеш аз ислом (дини ислом дар ҳамин ҷо ба вучуд омадааст) маълумот медиҳанд, хусусан таърихнигории асримиёнагӣ, ки диққати худро фақат ба баёни воқеаҳои сулолавӣ ва «муқаддас» равона сохта, ҳамеша ҳодисаҳои воқеиро бо афсона ва мавзӯҳои мухталифи фолклорӣ омехта нақл менамояд, аз ҳамон сабабҳое мебошанд, ки ҳалли масъалаҳои дар боло номбаршударо ниҳоятдараҷа мураккаб гардониданд. Исломиносии буржуазӣ далелу мадрӯҳҳои зиёде доир ба он давра ҷамъ намуда, роҷеъ ба сабабҳои пайдоиши ислом бисёр фарзияҳои идеалистӣ ба миён овард, аммо аз ҷиҳати методологӣ дар таҳлили решаҳои иҷтимоии ислом тамоман оғизу нотагон монд.

Дар илми таърихшиносии советӣ доир ба тавсифи ин ҷамъияти синфӣ ду нуқтаи назар мавҷуд аст. Бар тибқи нуқтаи назари аввал, дар ҷануби Арабистон ҷамъияти ғуломдорӣ ба ҳар ҳолат дар асри VI вучуд дошта, дар охири асри VI ва аввали асри VII дар Арабистони шимолий, дар Ҳиҷоз, Макка ва Мадина, ки дар роҳи асосии корвонгард воқеъ гардида буданд, ташаккули тартиботи ғуломдорӣ ба вуқӯъ меояд. Дар Арабистони дарунӣ, ки бадавиҳо, кӯчманчиёни чорводор сукунат доштанд, низ вайроншавии сохти ҷамоати падаршӯхӣ шурӯъ мегардад, вале он хеле суст ба амал меояд. Ба ҳар ҳол дар байни бадавиҳо ҳам, аз як тараф, сарватмандон – соҳибони рамаҳои калон ва баъзан замин, миқдори зиёди асирони ғулом, аксар вақт бо роҳи корвонӣ тижораткунанда ва, аз тарафи дигар, камбағалон пайдо мешаванд, ки дар ҳақиқи онҳо шоири тоисломии араб аш-Шанфара гуфта буд: «(Марди бенаво) рӯзро дар як паноҳгоҳ ва шабро дар паноҳгоҳи дигар мегузаронад, ҳамеша танҳост ва савора дар дӯши хатар аст».³ Ин камбағалон ҳар чӣ бошад ҳам, ҳанӯз озод буданд.

Бо вучуди ин, дар шимоли Арабистон тартиботи ғуломдорӣ то дараҷаи форматсияи ҳукмрон сабзиди нарасид, чунки дар айни бӯҳрони бавучуд-овардаи давраи гузариш ба ҷамъияти синфӣ ислом пайдо шуд ва Муҳаммад зуҳур намуд. Муҳаммад сарлашқари моҳире буд, дар бораи ғазовот (ҷанги муқаддас) ҳукми ислом қабул гардид, халифаҳои Муҳаммад роҳи ҳалосиро аз бӯҳрон дар ҷангҳои истилокорона медиданд. Инак, тӯдаҳои араб ҳамчун «сарбозони ислом» ба сарзаминҳое, ки сохти феодалий босуръат роҳ меёфт ва ё кайҳо барқарор гардида буд, фуру рехтанд. Лекин дар кишварҳои забткардаи арабҳо тартиботи ғуломдорӣ ҳам тамоман барҳам нахӯрда буд, бинобар ин сохти ғуломдорӣ дар арабҳо муддати дуру дароз маҳфуз монд ва ҳатто дар натиҷаи ба даст овардани асирони зиёд дубора қувват гирифт. Умуман, муносибати феодалий дар хилофат баъди футӯҳоти бузург дар охири асри VII ташаккул ёфт, ғуломдорӣ бошад, ҳамчун тарзи кӯҳнаи зиндагӣ боз вақти зиёде мавҷудияти худро нигоҳ дошт.

Мувофиқи ин нуқтаи назар, ислом аввал дар заминаи ҷамъияти ташаккулёфтаи ғуломдорӣ ба вучуд омад ва танҳо баъди футӯҳот ҳамчун дини ҷамъияти феодалий қарор гирифт. Ин нуқтаи назарро Е.А.Беляев, инчунин А.Ю.Якубовский, С.П.Толстов, И.П.Петрушевский ба миён оварданд.

Тибқи нуқтаи назари дувум, ҳанӯз пеш аз пайдоиши ислом, ҳам дар ҷануб ва ҳам дар шимоли Арабистон, на ин ки муносибатҳои ғуломдорӣ, балки феодалий ташаккул ёфта, то асри VII, яъне то футӯҳоти бузург мавқеи ҳукмронӣ пайдо карда буд. Ба ин тариқа, ислом аз аввалин қадамҳои пайдоиши худ дини табақаҳои болонишини ҷамъияти навбунёди феодалий ба шумор мерафт.

³ Фильштинский И.И., с. 29.

Ин нуқтаи назарро Н.В.Пигулевская, А.Г.Лундин, Н.А. Смирнов ва Л.И.Нодирадзе пешниҳод кардаанд. Пайравони ин нуқтаи назар диққатро ба чоряккорӣ, ки дар ҳамон шароити таърихӣ аз муҳимтарин зуҳуроти муносибатҳои феодалий буд, ҷалб менамоянд.

Ин ду нуқтаи назар нисбат ба вазъияти Арабистони асри VII ва шароити иҷтимоии пайдоиши ислом ҳоло фақат фарзияи ноқис ва шартӣ буда, ҳалли ҳамаҷонибаи ин масъала кори оянда аст.⁴

Вале, ҳеҷ чои шубҳа нест, ки ҷамъияти хилофати охири асри VII дар сура-ти маҳфуз мондани тартиботи ғуломдорӣ, ба дараҷаи хеле зиёд феодалий гардида буд ва истилои Осиёи Миёна, шарқи Хуросон ва Мовароуннаҳр аз тарафи ашрофи ҳарбии феодалий, ки унсурҳои тарзи зиндагии бодиянишинро ҳам давом мебуд, ба амал оварда мешуд. Муносибатҳои хоси ин қабил ҷамъият ба муносибатҳои ҷамъияти феодалишудаи муқимӣ нақши худро мегузошт ва ба ин васила протесси феодалишавиро тағйир ва суръат мебуд.

Пайдоиши ислом. Шикасти давлати Сосонӣ

Чанд суҳан дар бораи пайдоиши ислом. Муҳаммад пайғамбари Оллоҳи таоло ва якҷаву ягона гардид. Ў аслан аз калонтарин маркази Арабистон – шаҳри Макка буд, чун дар зодгоҳи худ ба чизе муваффақ нашуд, дар соли 622 бо пайравонаш ба Мадина кўчид, ки аз ҳамин сана солшумории мусулмонии ҳиҷрӣ сар мешавад. Тоифаҳои Мадинаро ба итоати худ дароварда, баъд сокинони Маккаро ҳам ба «ҷамоати мўътақидин» дохил намуда, як қатор қабилаҳои дигари арабро, ки ба Оллоҳ ва пайғамбари ӯ – Муҳаммад эътиқод баста буданд, ба тахти тасарруфи худ даровард. Ислом, ки номи ин дини нав мебошад, маънии «таслим ва итоат»-ро дорад. Пас аз фавти Муҳаммад (соли 632) Абӯбакр (632–634) халифа эълон карда шуд; баъди ӯ Умар (634–644) халифа гардид, ки дар замони вай қабилаҳои арабро ба кулӣ тобеъ карда, ҳамаи онҳоро ба мусулмон табдил доданд. Давлати динии аз ҷиҳати марказият қавӣ ба вуҷуд оварда, лашкари сершумор ва хеле ҷангӣ ташкил дода шуд.⁵ Аъёну ашрофи араб истилокорӣ, торочгарӣ ва ғасб кардани сарватҳои мамолики дуру наздикро орзу мекарданд. Дар ин сурат норозигии табақаҳои поини ҷамъияти араб ба муқобили мардуми ғайримусулмон, яъне кофирон равона карда, ба ин восита диққати онҳо аз муборизаи синфӣи зидди истисморгарони «худӣ» дур кашида мешуд. Илова бар ин, сарбозони қатории араб қисмате аз ғаниматҳои ҷангро соҳиб мегардиданд, ки ин онҳоро на камтар аз эътиқоди Оллоҳ рӯҳбаланд намуда, ба сӯи қорзор мекашид. Барои асилзодагони араб ҳукми шаръии ғазавот, дар воқеъ, пардае буд, ки ба пинҳон доштани асли мақсади ҷангҳои истилогаронаи онҳо хизмат менамуд.

Истилогарон қўшуни худро қариб дар як вақт, ҳам ба муқобили Рум (Византия) ва ҳам ба муқобили Эрон ҳамлавар сохтанд. Саъю кўшиши лашкаркашонӣ охири намоёндаи сулолаи сосонӣ - Яздигурди III (632–651), ки пешӣ ҳаракати қўшуни арабро гирифтани мешуданд, натиҷае набахшид. Дар муҳорибаҳои назди Қуддусия (Қадисия) ва Наҳованд (солҳои 636 ва 642)

⁴ Петрушевский И.П., 1966, с. 7

⁵ Дар хусуси Муҳаммад, марҳилаҳои аввали ислом ва истилои араб таълифоти зиёде мавҷуданд (ниг.: Беляев Е.А., 1965 ва Петрушевский И.П., 1966, ки ба маъхаз ва адабиёти илмӣ ишора шудааст; Sauvaget J., 1965, p. 116–129 ҳам феҳристи муфиде до-рад).

қўшуни араб қувваи якҷояи форсҳоро торумор намуда, ба мавҷудияти тақрибан панҷасраи давлати сосонӣ хотима дод. Дар зарфи 10 сол арабҳо хоки Эронро истило намуда, ба Рум зарбаҳои сахт заданд. Фаластин, Миср, Сурия ва Ироқро ишғол карданд.

Яздигурди III муддати 10 сол таҳти фишори арабҳо аз як маҳал ба маҳалли дигар ақиб нишаста, бо нияти бар зидди истилогарон ҳезондани аҳоли дар шаҳру кишварҳои гуногун сарсону саргардон ғашт. Вале ин кӯшишҳои ӯ ягон натиҷае набахшиданд.

Оммаи асосии аҳолии давлати сосонӣ барзгарону ҳунармандон – аз тарафи амалдорони сосонӣ, феодалон ва рӯхониёни зардуштӣ зулму ситам дида, илова бар ин, дар натиҷаи маҳдудиятҳои табақотӣ азият мекашиданд. Ҷангҳои дуру дарози Сосониён бо ҳайтолиҳо, туркҳо ва румиҳо аҳволи бе ин ҳам вазнини меҳнаткашонро табоҳ гардонида буданд. Ҷамаи ин боиси норозигии оммаи халқ гардид ва онҳо дар мубориза бар зидди арабҳо тарафи Сосониёро нагирифтанд.

Ҷангҳои пай дар пай давлати сосониёро аз иқтидори пешини сиёсӣ ва ҳарбии худ маҳрум ва заиф гардонида буданд. Ба сабаби баланд шудани мавқеи ашрофи маҳаллии феодалӣ роли ҳукумати марказӣ якбора хеле паст гардида, атроф аз тобеияти марказ баромадан гирифт. Ҳокимони маҳаллии вилоят ва музофотҳои ҷудогона дар вақти ҳуҷуми арабҳо ба ҳукумати марказӣ мададгори накарданд.

Мавридҳои мешуданд, ки оммаи аҳолии мазлум барои сабуктар гардидани аҳволи тоқатфарсои худ ба арабҳо ва дини онҳо, ки баробарии ҷамаи мусулмононро ваъда меоданд, умед мебаст. Ҳаёт ба зудӣ бар абас будани ин умеди халқро нишон дода бошад ҳам, ба ҳар ҳол дар вақтҳои аввал бе таъсир намонд ва он саҳван ҳамчун эҳёи анъанаҳои неҳзати маздакия тасаввур карда шуд.

Ин буд, ки Сосониён сели хурӯшони арабҳоро боздошта натавонидаанд ва давлати сосонӣ аз по афтод.⁶

2. АЗ ТАРАФИ АРАБҲО ЗАБТ КАРДА ШУДАНИ МОВАРОУННАҲР (ДАВРАИ АВВАЛ)

Парокандагии сиёсии Мовароуннаҳр дар миёнаҳои асри VII

Арабҳо аз ҳамон рӯзе, ки ба Эронзамин қадам гузоштанд, ғасб кардани вилоятҳои дар ин сӯи Омударё воқеъгардидаи Осиёи Миёна, яъне Мовароуннаҳрро мақсади асосии худ қарор доданд. Чи навъе ки дар «Таърихи Бухоро»-и Наршахӣ (асри X) ва «Мўъҷам-ул-булдон» ном асари ҷуғрофидони араб - Ёқут (асри XIII) дида мешавад, арабҳо аз номи асосгузори дини ислом Муҳаммад ҳадисҳо оварда, пешниҳод мекарданд, ки забт намудани Мовароуннаҳр вазифаи муқаддас ва бошарафи пайравони дини ислом аст.

Дар ин вақт Мовароуннаҳр ҳамон ҳолати парешонии сиёсиро, ки ҳанӯз дар асрҳои IV–V сар зада, дар авохири ҳукмронии ҳайтолиҳо ва ҳоконии турк боз ҳам бештар қувват гирифта буд, аз сар мегузаронид. То чӣ андоза будани ин парокандагиро аз ин ҷо ҳам фаҳмидан мумкин аст, ки дар лаҳзаи ба хоки

⁶ Барои тафсилоти вазъияти Эрони арафаи истилои араб ва ҷараёни ин истило ниг : Пигулевская Н.В. ва дигарон, 1958, с. 69-89; Колесников, 1970.

кунунии Тоҷикистон дохил шудани арабҳо дар ин сарзамин миқдори зиёди мулкҳои мустақил ва ниммустақил вучуд доштанд.

Дар Фарғона мулкҳои ғимолӣ ва ҷанубии ин сарзамин, дар ноҳияи Ёро-теппа – Уструшан (Истаравшан) бо пойтахти худ - Бунҷикат (дар қарибии Шаҳристони ҳозира) воқеъ буданд. Сарғаҳи Зарафшон бо воҳа ва доманаҳои қаторкӯҳи Туркистон ва Зарафшон ба ҳайбати мулки Буттом дохил мешуд. Дар ғимолӣ он мулкҳои Масчоҳ ва Парғар (Фалғари имрӯза), дар қисмати ғарбӣ шаҳри Панҷ – Панҷакентӣ ҳозира воқеъ гардида буданд.

Дар ноҳияи Ҳисор мулки Ҷағонӣён сар то сари водии дарёи Сурхон (Ҷағонруд) ва қисмати ғарбии водии Ҳисорро бо шаҳри бузурги худ - Ҷағонӣён (наздикии Деҳнав) дар бар мегирифт; дар шарқтари Ҷағонӣён – Аҳорун ва Шумон; дар байни дарёи Кофарниҳон ва Вахш – Вашгирд бо пойтахти худ Вашгирд (Файзобод); дар сарғаҳи Кофарниҳон (дарёи Ромит) ва Вахш мулки Кумед арзи вучуд мекард.

Дар ноҳияи Қўрғонтеппа тамоми паҳнои водиро мулки Вахш фаро мегирифт ва мулки Қубодиён бо шаҳри асосии худ - Қубодиён дар ҷараёнгоҳи поини дарёҳои Вахш ва Кофарниҳон воқеъ буд.

Дар ноҳияи Кўлоб – Хатлон (Хаталон – байни Панҷ ва Вахш бо пойтахти худ - Ҳулбук ва шаҳри Мунк (Балҷувон) арзи вучуд мекард. Ба Хатлон дар вақтҳои гуногун дигар мулкҳо, аз қабили Вашгирд, Қубодиён ва ғ. низ дохил мешудаанд.

Дар ноҳияи Фарм мулки Рошт бо пойтахти худ шаҳри Рошт (Фарм) ва мулки Дарвоз бо пойтахти худ - Қуррон воқеъ шуда буд.

Дар вилояти кӯҳистони Бадахшон мулкҳои Вахон, Шуғнон ва Рӯшон, ки бо Бадахшон алоқаи зич доштанд, мавҷуд буданд.

Ҳокими ҳар як мулк ҳудудро мустақил ҳисоб мекард ва унвони махсус дошт. Набудани иттиҳод ва ягонагӣ дар байни ҳокимони Мовароуннаҳр кори муттаҳид намудани халқҳои Осиёи Миёнаро барои зарба задан ба истилокорони араб хеле душвор мекард.

Ба сарғаҳи Осиёи Миёна расидани лашкари араб.

Ҷамлаҳои нахустин ба Мовароуннаҳр

Мувофиқи ривоятҳои араб, лашкари ислом пас аз муҳорибаи назди Наҳованд (с.642) қўшуни шикастхӯрдаи сосониҳо таъқибкунон, гўё то ғавти халифа Умар, яъне то соли 644 бо туркони Тахористон алоқа пайдо кардаанд.⁷ Аммо дар ҳақиқати ҳол истилои Осиёи Миёна даҳ сол баъдтар шурўъ гардид. Соли 651 охири подшоҳи сосонӣ - Яздигурди III аз таъқиби дастаҳои араб гурехта, ба Марв расид. Хост дар ин ҷо паноҳгоҳе пайдо кунад, вале бо хиёна-ати дастнишондаи худ – волии Марв қушта шуд (бар тибқи яке аз ривоятҳо қотил осибонест, ки подшоҳи гуреза ба хонаи ӯ паноҳ бурданӣ шудааст). Дар ҳамон сол арабҳо Марвро ишғол намуданд.

Пас аз се соли ин воқеа арабҳо нахустин ҷамлаҳои худро ба Мовароуннаҳр сар карданд, аз ҷумла, дар манбаъҳо ҳуҷуми соли 654 ба Маймури, воқеъ дар Суғд хотирнишон шудааст. Дар соли 667 онҳо аввалин дафъа ба Ҷағонӣён ҷамла оварда, ба ҳайтолиҳо зарбаи сахт доданд. Арабҳо ба амалиёти ҳарбӣ дар миқёси васеъ ошкоро тайёри медиданд. Яке аз чунин тадбироти тайёрии ҳарбию сиёсӣ аз Басра ва Куфа ба Хуросон кўчонидани 50 ҳазор хонаводаи

⁷ Gibb H.A.R., 1923, p. 15

араб буд. Барои арабҳои муҳочир ба тариқи гарнизон дар панҷ нуқта иқоматгоҳҳо ба вучуд оварда шуданд.

Ба ақидаи Гибб, ки меғӯяд, ин тадбирҳо бо ду мақсад: қувват додани амнияти вилоятҳои зеридаст ва ҷамъ кардани қувва барои истилои минбаъда ба амал оварда мешуданд, розӣ шудан мумкин аст.⁸

Наршаҳӣ меғӯяд, ки истилокорони араб борҳо аз дарёи Аму гузашта, ба Мовароуннаҳр ҳучум оварданд. Маликаи Бухоро ҳар бор ба ивази хироч ва дигар пешкашҳои сулҳ карда, мамлакати худро нигоҳ медод.

Дар охири соли 673 ва аввали соли 674 қоиммақоми арабҳо дар Хуросон Убайдуллоҳ ибни Зиёд ба Мовароуннаҳр ҳучум карда, Рометан ва атрофи Бухоро ба даст дароварда, тороҷ ва хароб намуд, вале ба муқобилати саҳти қувваҳои якҷояи туркҳо ва бухороӣҳо дучор омада, ба сулҳ бастан маҷбур гардид. Вай аз маликаи Бухоро пулу чизи бисёр гирифта ва 4 ҳазор камонкашонӣ моҳирро аз аҳолии маҳаллӣ ба ғуломӣ бурда (ва аз онҳо гвардияи шахсӣ таъкил карда), муваққатан ҳудуди Мовароуннаҳрро тарк намуд.⁹

Дар соли 676 қоиммақоми нави Хуросон – Саид ибни Усмон бо қувваи зиёде аз дарёи Аму гузашта, ба сӯи Бухоро ҳаракат кард. Маликаи Бухоро, мисли ҳарвақта, ба ивази додани сесад ҳазор дирҳам ва ба гарав гузоштани як гурӯҳ ҷавонони ашрофзодаи Бухоро бо арабҳо созиш намуд. Он гоҳ Саид ба тарафи Самарқанд рӯ овард. Суғдиён бо тамоми шучоат ва мардонагӣ муқовимат нишон доданд. Ҷанг бештар аз як моҳ давом намуд. Ниҳоят Саид чораи дигар наёфта, сулҳ кард ва бо асирону ғанимати андак баргашт. Дар роҳ ӯ Тирмизро ба тасарруфи худ даровард.

Наршаҳӣ ва Балозурӣ дар хусуси рафтори ҷасурунаи ҷавонони гаравии бухорӣ, ки Саид ба ғуломони худ таъдил дода буд, ҳикоят мекунанд. «Эшон (ҷавонони гаравӣ.– Б.Ф.) бағоят тангдил шуданд ва гуфтанд: «Ин мардро (Саидро.– Б. Ф.) чӣ хорӣ монд, ки бо мо накард ва моро ба бандагӣ гирифт ва корӣ саҳт мефармояд. Чун дар истихфох ҳоҷем ҳалок шудан, боре ба ғоида ҳалок шавем. Ба сарои Саид андаромаданд ва дарҳо барбастанд ва Саидро бикуштанд ва ҳештанро низ ба куштан доданд».¹⁰

Табарӣ воқеаи аҷибро нақл мекунад, ки дар бобати бо арабҳо ҷӣ гуна муносибат кардани аҳолии вилоятҳои кӯҳистонии Мовароуннаҳр хеле ҷолиби диққат аст. Ба ҳузури қоиммақоми араб, ки дар Кеш хайма зада буд, бародарзодаи малики Хатлон меояд. Ӯ ба халқи худ хиёнат кардааст ва арабҳоро таъвиқ мекунад, ки ба Хатлон лашкар кашанд. Қоиммақом розӣ шуда, писари худ Язид ибни Муҳаллабро мефиристад.

«Ӯ дар ҳудуди Хатлон,– менависад Табарӣ,– ба таври ҷудогона лашкаргоҳ бисохт ва бародарзодаи малик – он малик Сабол ном дошт – ўрдуи дигар ба худ зад ва Сабол шабонгаҳ ҳамла ба ўрдугоҳи бародарзодааш овард. Чун аскарони малик бо лафзи араб садо медоданд, бародарзодаи ў гумон бурд, ки арабҳо хиёнат карданд, аммо арабҳо, вақте ки ў қароргоҳи онҳоро тарк намуд, дар ҳарос буданд, ки ў хиёнат хоҳад кард. Сабол бародарзодаи худро дастгир намуд ва ба ҳисори худ бурда, ба куштан дод. Гўянд, ки Язид ибни Муҳаллаб қалъаи Саболро ба муҳосира гирифт ва ба ў сулҳ кард. Шартӣ мувофиқат ин буд, ки Сабол мебоист товони ҷанг медод. Язид ин товон биги-

⁸ Gibb H.A.R., 1923, p. 17

⁹ Ривоятҳои маҳаллӣ доир ба ин воқеаҳо дар осори Балозурӣ, Яъқубӣ ва Наршаҳӣ оварда шудаанд. Табарӣ ин воқеаҳоро ба тарзи дигар нақл мекунад. Барои таҳлили нусхаҳои гуногун муроҷиат шавад: Gibb H.A.R., 1923, p. 17, 18

¹⁰ Наршаҳӣ, с. 49.

рифт ва ба ҳузури падари худ Муҳаллаб бозомад. Баъд аз мақтул гардидани бародарзодаи малик модари вай ба назди модари Сабол расуле фиристод ва бигуфт: «Ту чӣ сон умед дорӣ, ки Сабол пас аз куштани бародарзодаи худ зинда хоҳад монд. Охир мақтул ҳафт бародар дорад ва онҳо акнун дар талаби хун ҳастанд. Ту бошӣ модари фарзанди ягонаӣ. Модари Сабол чунин ҷавоб бидод: «Шер кам бачча дорад, хук бисёр».¹¹

Баъд аз тохтутози Саид ибни Усмон қўшуни арабҳо муддати панҷ сол ба Мовароуннаҳр ҳучум накарданд. Арабҳо бори севум дар вақти ҳокими Хуросон шудани Салм ибни Зиёд, ки ба давраи хилофати Язид ибни Муовия (680–683) иттифоқ афтода буд, ба Мовароуннаҳр ҳамла оварданд.

Ба қавли Балозурӣ, лашкари араб то Хуҷанд расида, вале дар он ҷо ба зарбаи саҳт дучор гардид.¹² Самарқандиро ва бухороиро аз арабҳо шикаст хӯрда, маҷбур шуданд, ки ба ивази пулу чизи зиёде худро аз асорати истилогорон халос намоёнд.

Соли 689 писари яке аз ҳокимони исёнкори Хуросон - Мўсо ибни Абдуллоҳ Тирмизро ишғол намуда, тақрибан понздаҳ сол ҳокими ин қалъаи пуристеҳком гардид. Ӯ ҳокимияти касеро эътироф намекард, ба мулкҳои ҳамсоя ҳамла оварда, онҳоро ғорат месохт. Танҳо дар соли 704 ба қўшуни ҳукумати марказии араб муяссар гардид, ки бо кўмаки сарбозони суғд ва турк ин балворо аз байн бардоранд.¹³ Ҳақ ба ҷониби А.Ҷалилов аст, ки мегӯяд: «...Аҳамияти ин ғалаба бар Мўсо ду ҷанба дошт. Аз як тараф, он чи ки мулкдорони маҳаллӣ ҳамроҳи қўшуни хилофати Араб ҳокимияти Мўсоро барҳам заданд, кори мусбат буд. Аммо, аз тарафи дигар, онҳо бо ин амали худ ба ҳукумати марказии араб барои халос шудан аз балвогаре, ки як андоза дар роҳи ба Осиёи Миёна сар даровардани онҳо монеае буд, кўмак расониданд».¹⁴

Ҳамин тариқа, то замони қоиммақоми Хуросон таъин гардидани Қутайба ибни Муслим (с. 705) он ҳама ҷангҳое, ки арабҳо дар Мовароуннаҳр кардаанд, хусусияти тасодуфӣ ва ночур дошта, фақат барои мақсадҳои ғоратгаронаи сардорони ҷудогонаи араб хизмат мекарданд. Қўшунҳои араб вилоятҳои дар натиҷаи тохтутозҳои шадид ишғолнамудаи худро тороҷ карда ва ба харобазор табдил дода, ба Марв бозмегаштанд.

Муборизаи суғдиён, тахористониҳо ва дигар халқҳои Осиёи Миёна бар зидди истилогарон

Аъёну ашрофи араб фақат пас аз он ки дар замони хилофати Абдулмалик ибни Марвон (685–705) низоъҳои дохилии хилофатталабӣ барҳам хӯрда, шӯришҳои мардуми кишварҳои тобеъи ғуруъи нишонда шуданд, ба истилои Мовароуннаҳр ба таври қатъӣ камар бастанд.¹⁵ Тақрибан дар соли 705 ҳокими Хуросон - Қутайба ибни Муслим ба амалиёти ҷангие, ки ниҳоят ба забт гардидани Мовароуннаҳр оварда расонд, иқдом намуд. Ӯ аз парокандагии мамлакат ва ихтилофи дохилии ашрофи деҳқони маҳаллӣ истифода бурда, тавонист қадам ба қадам мавқеи хилофатро дар Осиёи Миёна мустаҳкам намояд. Қутайба дар соли 705 бо қувваи зиёде ба тарафи Балх ҳаракат намуда, он маҳаллоеро, ки аз арабҳо рӯи гардонида буданд, ба худ итоат кунонид.

¹¹ Табарӣ II, с. 1040–1041.

¹² Балозурӣ, 413.

¹³ Бартольд В. В., 1963, с. 242.

¹⁴ Ҷалилов А., 1961, с. 118.

¹⁵ Шарҳи мухтасари ин воқеаҳо: Беляев Е. А., 1965, с. 180 ва мобаъд.

Ғайр аз Балх вилояти Чағониён (ки дар ин вақт ҳокими он Тиш ба тарафи арабҳо гузашта, онҳоро барои ҳуҷум ба мулкҳои ҳамсоя таъсир мекард), Шумон ва ғ. ба итоати ӯ даромаданд. Дар соли 706 ӯ ба хоки Мовароуннаҳр қадам ниҳод. Чунон ки Табарӣ менависад, Қутайба аз дарёи Аму гузашта, ба Пайканд равоиш шуд. Дар дохили қўшуни ӯ деҳқонони Балх ва Чағонхудои хонин ҳам буданд, ки аз роҳи тамаъ истилогаронро тарафдорӣ мекарданд.

Пайканд дар он замон аз ободгарин шаҳрҳои Мовароуннаҳр ба шумор мерафт. Вайро шаҳри бозургонон («мадинату-т-туҷҷор») меномиданд ва азбаски қалъаи мустаҳкаме дошт, «шористони рўи» низ мегуфтанд. Қўшуни Қутайба аввалин дафъа дар ҳамаин ҷо ба муқовимати саҳти аҳолии дучор гардид. Дар мудофияи шаҳр на фақат сокинони Пайканд, балки суғдиёни дигар ҳам, ки пайкандиро барои кўмак ба онҳо муроҷиат карда буданд, ширкат доштанд. Аввалҳо дастӣ онҳо боло шуда, арабҳо ба вазъияти саҳте афтоданд. Суғдиҳо муддати дуру дароз қўшуни арабро ба муқосира гирифта, роҳҳои алоқаи онҳоро буриданд. Вале маҳз ноиттифоқи байни ҳокимони маҳаллӣ арабҳоро аз ин вазъият раҳо дод. Баъзе аз ҳокимон оҳиста-оҳиста дастаҳои худро ба канор кашиданд. Сафи мудофиячиёни Пайканд торафт кам шудан гирифт. Қутайба аз ин ҳолат истифода бурда, шаҳрро гирифт, ғорат кард ва пас ба Бухоро рӯ овард. Муқосираи Пайканд, ба як ривоят, 50 рӯз ва, ба ривояти дигар, 10 моҳ давом кардааст.

Ҳанӯз Қутайба 5 фарсах (яъне тақрибан 30 км) ҳам дуртар нарасида, аҳли Пайканд шўриш карданд ва арабҳои дар он ҷо истодаро ба қатл расониданд. Қутайба Пайкандро дубора ишғол карда, онро тамомен ба харобазор мубаддал гардонд, ҳамаи мардонро кушта, занону кўдаконро ба ғуломӣ дод. Арабҳо дар ин ҷо ҳамагон қадар сарват ба даст дароварданд, ки то ин вақт дар ҳеч ҷо ин андоза ғанимат насиби онҳо нагардида буд.

Аз ҳаётимол дур нест, ки муҳимтарин қисмати ин ғаниматро анбори бузургӣ пур аз аслиҳаву лавозимоти ҷангӣ ташкил мекард. Сифати ин ҳама маснуот ба дараҷаси оли буд, ки то ҳол дар назми араб калимаи «суғдӣ» ҳамчун ташбеҳи хунармандии беҳамто истифода мешавад. Аз рӯи баъзе маълумот, то забти Пайканд қўшуни Қутайба ҳамагӣ 350 адад либосу аслиҳаи ҷангӣ дошт. Бинобар ин, Қутайба аз ғанимати тақсимишаванда берун гузоштани лавозимоти ҷангиро исрор карда, пас тамоми сарбозони худро силоҳи нав дод ва иқтидори ҷангии қўшуни арабро хеле афзунтар гардонид.¹⁶

Ҷоғеи Пайканд ба аҳолии Мовароуннаҳр нишон дод, ки онҳо бо чӣ гуна душмани бераҳм сарукардоранд. Ҳокимони ҷудогонаи Суғд туркҳоро ба кўмак даъват намуда, дар атрофи Рометан (дар наздикии Бухоро) қувваҳои муттаҳидаи зиёде ҷамъ карданд, то ки ба арабҳо зарба расонанд. Ҷанги шадиде ба амал омад. Қўшуни арабҳо ба муқосира афтод. Дар ин ҷо Қутайба роҳи фиребро пеш гирифт. Ӯ ба тарзи махфӣ кас фиристода, подшоҳи Суғдро аз туркон ва турконро аз подшоҳи Суғд бадгумон карда, дар байни онҳо нифоқ андохт. Дар ҳамаин вақт ба Қутайба қувваи иловагӣ расид ва ба ин восита ӯ аз муқосира берун омад. Вале азбаски лашқари араб талафоти зиёде дода буд, ӯ дигар ҷангро давом дода натавониста, маҷбур шуд аз нақшаи забт кардани Мовароуннаҳр муваққатан даст кашида, ба Марв баргардад.

Дар соли 708 Қутайба бо қувваи нав боз ба тарафи Мовароуннаҳр ҳаракат кард. Бо вучуди муқовимати шадиди аҳолии Суғд ба ӯ муяссар гардид, ки худро ба мулки Бухоро расонида, Рометанро ишғол намояд. Лекин ҷангҳои

¹⁶ Gibb H.A.R., 1923, p. 33, 34

сахте, ки барои гирифтани Бухоро кард, натиҷае набахшид. Қутайба талафоти зиёде дода, дар тирамоҳи ҳамон сол маҷбур шуд ба Хуросон ақиб нишинад. Ҳокими Ироқ Ҳаҷҷоҷ, ки Қутайба ҳамчун қоиммақоми Хуросон ба вай итоат мекард, аз шунидани ин хабар дар ғазаб шуда, ба Қутайба фармуд дубора ба ҷанги бухорхудо равад ва ба ҳар қимат, ки бошад, ўро шикаст диҳад.

Инак, дар соли 709 Қутайба бо қўшуни пуршумор аз дарёи Аму гузашта, худро ба ҳаволии Бухоро расонид. Аҳолии Бухоро, мисли собиқ туркҳо суғдиёно ба ёрдами худ даъват намуданд. Ҷанги хунине рӯй дод.

Қутайба эълон кард, ки ҳар кас, агар сари душманеро биёрад, сад дирҳам ба тариқи ҷоиза хоҳад гирифт. Дар қароргоҳи арабҳо аз сари ҷанговарони Мовароуннаҳр манораи бузурге ба вуҷуд омад. Аммо ин ҳам муқовимати дифоъкунандагони Бухороро дарҳам шикаста натавонист. Онҳо ба арабҳо зарбаҳои ҳалокатовар мезаданд. Он гоҳ Қутайба аз мағлубият тарсида, боз ҳамагон усули пештараи худ – макру хиёнатро ба кор бурд. Чи навъе ки Наршахӣ нақл мекунад, ў ба назди подшоҳи Суғд - Тархун ҷосуси худро фиристод. Ҷосус Тархунро огоҳ кард, ки арабҳо пас аз чанде ин ҷохоро тарк мекунанд, туркон ин фурсатро ғанимат дониста, барои ишғол кардани Суғд, ки мулки пурсарвату зебост, нияти бар зидди Тархун лашкар кашидан доранд. Подшоҳи Суғд, ки аз ин гапҳои дурўғ саҳт ба тарсу ҳарос афтада буд, маслиҳат пурсид. Ба ў чунин маслиҳати пур аз макру ҳиял доданд: бояд бо Қутайба сулҳ кард ва ба туркон хабар расонд, ки ба ёрии арабҳо қувваҳои сершумори иловагӣ омада истодаанд, он гоҳ туркон пас хоҳанд гашт.

Тархун ин маслиҳатро қабул кард. Иттифоқи зидди арабҳо барҳам хӯрд ва қўшуни араб Бухороро ишғол намуд. Қутайба бо мақсади устувор намудани мавқеи худ бо ихшиди Суғд Тархун қарордод баст ва чанд нафарро аз ақрабони подшоҳ ба гарав гирифт ва барои ҳар сол ҷизя муқаррар намуд.

Ҳокимони баъзе вилоятҳои Тахористон, аз ҷумла ҳокими Шумон аз андармонӣ ва нобарориҳои арабҳо дар воҳаи Бухоро истифода бурда, аз итоати Қутайба саркашидани худро эълон карданд.

Дар соли 710 Қутайба қувваҳои тоза ҷамъ намуда, ба Шумон лашкар кашид. Аҳолии Шумон талабҳои таҳдидомези арабҳоро рад карда, ба муқобили қувваҳои бартаридоштаи онҳо ҷасурина ва мардонавор ҷангиданд. Дар яке аз муҳорибаҳои шадид подшоҳи Шумон кушта шуд. Қутайба шахрро тамоман ғорат карда, ба тарафи Насаф (дар наздикии Қаршии имрӯза) ва Кеш (Шаҳрисабзи кунунӣ) равон шуд ва он ҷохоро ба тобеияти худ даровард.

Мудофияи Самарқанд

Чунон ки дар боло оварда шуд, ҳукмрони Самарқанд подшоҳи Суғд - Тархун бо арабҳо сулҳ кард. Ў дар айни вақт ўҳдадор шуд, ки ба онҳо хироч медиҳад. Пас аз як сол Қутайба бародараш Абдуррахмонро барои гирифтани хироч ба Самарқанд фиристод. Тархун ба додани хироч маҷбур гардид. Ин боиси норизоятии ашрофи Самарқанд (ва, бешубҳа, оммаи меҳнаткаши Суғд, гардид. Тархун бо дасти муқаррабони худ аз тахти салтанат фуруварда шуд ва ў дар ҳолати навмедӣ ва шиддати алам худро нобуд сохт.¹⁷

Дар соли 710 ба тахти подшоҳии Суғд Фурак нишаст. Ин мард, аз рӯи баҳои донишманди воқеаҳои давраи истилои араб Ҳ.А.Р. Гибб, «ватанпараст ва раҷули давлат буд».¹⁸

¹⁷ Табарӣ, II, 1229; Ибн ал-Асир, IV, 437-438.

¹⁸ Gibb H.A.R., 1923, p. 42.

Дар ин вақт чараёни ҳодисот ба қарори зайл сурат мегирифт. Дар Хоразм таҳти роҳнамоии Хурзод ном бародари Хоразмшоҳ неҳзати халқӣ сар зад. Қутайба аз ин муборизаи дохилии давлати Хоразм истифода намуда, бо баҳонаи кӯмак расондан ба Хоразмшоҳ бо қўшуни худ ба он ҷо ҳаракат кард. Дар солҳои 710–712 Хоразмшоҳ бо Қутайба муоҳидаи сулҳ баста, ба ивази он ки шӯришиёро ба хун оғушта намуд, ба тариқи подош 10 ҳазор сар чорво дод. Ин амалан маънии ба арабҳо сари итоат фуруд овардани хоразмшоҳро дошт.

Қутайба ба осонӣ таслим напудани суғдиёни ҷангҷӯро дар назар гирифта, барои дар ғайлат гузоштани онҳо овозас паҳн кард, ки гӯё бо ғаниматҳои аз ғорат бадастовардаи худ ба Марв хоҳад рафт, лекин дар амал бо лашкари Хоразмшоҳ ва бухорхудот ба Самарқанд ҳуҷум овард.

Ҷиҳати хоси вазъияти онвақтаи муборизаи зидди истилогарон на фақат набудани fronti ягона ба муқобили арабҳо, балки бадтар аз ин, хиёлати ҳокимони Бухоро ва Хоразм мебошад. Дастаҳои сарбозони хоразмӣ ва бухорӣ дар тарафи арабҳо қарор гирифта, дар сурате, ки самарқандиро яккаву танҳо бо азобу машаққат ватани худро мудофиа мекарданд, ҳамроҳи қўшуни душман бар зидди Самарқанд бо тамоми қувват ҷангиданд. Бар зимми ин, дар дохили Суғди Самарқанд ҳам якдилӣ ва ҳамфикрӣ набуд. Пас аз марги Тархун дар Суғд гурӯҳи нерӯманди ашрофи арабпараст боқӣ монда буд. Аз эҳтимол дур нест, ки яке аз намоёндагони ин гурӯҳ ҳокими Панҷакент - Дивоштак бошад. Баъди худкушӣ кардани Тархун вай сарпарастии писари хурдсоли ӯро ба зимма гирифта, унвони «подшоҳи Суғд, ҳукмрони Самарқанд»-ро соҳиб шуд (ин унвон аз ҳуҷҷатҳои суғдии Кӯҳи Муғ маълум гардидааст).

И.Ю.Крачковский тахмин мекард, ки «албатта, мумкин аст, масъала аз ин ҳам амиқтар бошад, дар байни арабҳо ва арабпарастҳо майли дар муқобили Фурак ба сифати давомдиҳандагони «қонунии» силсилаи подшоҳони Суғд гузоштани писарони Тархун пайдо шуда буд».¹⁹ Инро дар ҳақиқи Дивоштак ҳам метавон гуфт, ҳарчанд ки яқинан ӯ унвони «подшоҳи Суғд, ҳукмрони Самарқанд»-ро хеле дертар, соли 719 гирифтааст. Қутайба риёкорона ва маккорона эълон кард, ки вай омадааст, то барои марги Тархун қасос бигирад.²⁰ Ба ин восита ӯ тарафдорони подшоҳи сарнагуншудаи Суғдро ба ҳаракат овард ва имкон дод, ки онҳо бо унсурони арабпараст муттаҳид шаванд. Роли муҳимро дар қароргоҳи тарафдорони арабҳо Дивоштак бозид. Ҳамаи инҳо вазъияти Фурак ва аҳволи мудофиакунандагони Самарқандро мураккабтар месохт.

Таҳлили муфассали манбаъҳои хаттии оид ба чараёни истилои Самарқанд ба қалами В.В. Бартолд тааллуқ дорад.

Манбаи асосӣ–Табарӣ–се ривоят ва ҳикояти ҷомеа дорад, ки аз рӯи ҷанд сарчашма навишта шудааст.²¹ Дар муҳорибаҳои шадид, ки ба арабҳо зарбаи ҳалокатовар зада шуд, мудофиакунандагони шаҳр қаҳрамони беназир нишон доданд. Подшоҳ Фурак дар яке аз мактубҳои худ навиштааст: «Бисёр сарбозони мо кушта ва маҷрӯҳ гардиданд, аскарони пиёда ва савораи дошҳо (арабҳо–Б.Ф.) ниҳоят сершумор буданд ва мо ба онҳо муқобилат карда наметавонистем. Ман дар паноҳи деворҳои қалъа ақиб ништам, то ки он ҷо камин бигирам».²²

¹⁹ В.А. ва И.Ю. Крачковскийҳо, 1934, с. 70

²⁰ Табарӣ, II, 1249.

²¹ Бартольд В. В., 1964, с. 382–384.

²² Chavannes E., 1903, p. 205.

Аҳли Суғд аз муҳосираи арабҳо ба ҷон омада, аз подшоҳи Чоч, хоқони турк ва ихшиди Фарғона кўмак хостанд ва навиштанд, ки «агар арабҳо бар Суғд ғалаба кунанд, навбати шумо хоҳад расид». Он се ҳукмрон қарор доданд, ки ба Суғд мадад расонанд ва дастаи ҷанговарони саворасро аз «шаҳзодагон ва шӯҷоатмандтарин сарбозони ҷавони подшоҳӣ» ба он ҷо фиристоданд. Сардори ин даста писари хоқон буд.²³ Азбаски аскарони турк дар ин вақт ба наздикиҳои Суғд қарор гирифта буданд, ба муборизаи зидди араб метавонистанд фавран ёрӣ кунанд. Маҳз аз ҳамин сабаб дар сари қувваи имдодӣ писари хурдии хоқони турк – Иналхоқон, ки вазифаи сарфармондеҳи қўшуни ғарбии туркро адо мекард, гузошта шуд.²⁴ Ҳанӯз қувваи имдодӣ дар роҳ буд, ки Қутайба аз воқеа хабардор шуда, ба муқобили он қўшуни баргузидае бо сардории бародари худ равона кард.

Арабҳо ногаҳон шабохун зада, дастаи иттифоқчиёни суғдиёро торумор карданд. Онҳо ашрофзода будани сарбозони ин дастаро фаҳмида, сари кушташудагонро аз тан ҷудо карданд ва номашонро ба гўшашон навишта, сарҳоро ба камарбанди худ овехта, ба қароргоҳашон баргаштанд. Яке аз арабҳои иштирокчии ин воқеа нақл мекунад: «Аз мо касе набуд, ки дар камарбанди худ сари душмани номдорро надошта бошад... ва мо силоҳи олӣ, матоъҳои гаронбаҳо, камарбандҳои заррин, аспҳои бодпоро ғанимат гирифтём ва Қутайба ҳамаи инҳоро ба худӣ мо инъом кард. Бо ҳамин суғдиҳо ба шикаст рӯ оварданд. Қутайба ба тарафи онҳо манҷаниқ рост карда, ба тирпарронӣ шурӯъ намуд, вай ҳамеша бо онҳо задухӯрд мекард. Сарбозони бухорӣ ва хоразмӣ тарафдори ӯ, ки (ба муқобили суғдиҳо. – Б.Ғ.) беамон меҷангиданд, барояшон намунаи ибрат буданд». Ҳамон вақт буд, ки Фурак суханони оташборе гуфта, Қутайба ва ҳамроҳонашро ба шӯро ғазаб овард: «Ту бо ман бо дасти бародарони ман ва аҳли хонадони ман ҷангида истодаӣ, кани арабҳоро ба муқобили ман гузор».²⁵ Ин муҳориба ва боз якчанд муҳорибаҳои дигар (Яъқубӣ якчанд «муҳорибаҳои шадид» мегӯяд), ки дасти арабҳо боло буд, суғдиёро маҷбур кард ба паси девори Самарқанд паноҳ баранд (дар охири ҷанги хеле саҳти назди Самарқанд суғдиён қариб ғалаба карда буданд, вале ба арабҳо муяссар гардид, ки ин муҳорибаро ба фоидаи худ анҷом диҳанд).

Муҳосира сар шуд. Худи Фурак чунин тасвир менамояд: «Он гоҳ арабҳо шаҳрро муҳосира карданд. Онҳо дар муқобили девор 300 мошини деворшикан гузошта, дар се ҷо хандақҳои калон канданд. Нияти онҳо несту нобуд кардани шаҳри мо ва подшоҳии мо буд».²⁶

Мошинҳои деворшикан рӯзу шаб деворҳои Самарқандро мекӯфтанд. Арабҳо як ҷои деворро сӯроҳ карданд, суғдиҳо зуд онро маҳкам намуданд. Суғдиҳо аз камон тирхоликунон гоҳо берун мебаромаданд ва ба муҳосиракунандагон талафоти зиёд ворид меоварданд. Ҳамин тариқа, онҳо як моҳи тамом шаҳрро мардонавор мудофия карданд. Вале охири охири шаҳр таслим шуд. Фурак ноилоҷ шартномаи барои Самарқанд ниҳоятдараҷа вазнинро имзо кард. Мувофиқи ин шартнома ӯ мебоист якбора ду миллион дирҳам, се ҳазор ғуломи калонсол ва ганҷи бутҳои маъбадҳои қадимаро ба арабҳо супорад, сипас, ҳар сол дусад ҳазор дирҳамӣ ба онҳо нақдина пардозад. Илова бар ин, мувофиқи шартӣ пешакӣ, самарқандиҳо мебоист барои

²³ Табарӣ, II, с. 1247–1249.

²⁴ Кляшторный С.Г., 1964, с. 146–153

²⁵ Табарӣ, II, 1244, 1248.

²⁶ Chavannes E., 1903, p. 205.

мусулмонон дар шаҳри худ масҷид месохтанд ва қўшуни суғдиро аз Самарқанд дур мекарданд. Ба ивази ҳамаи ин Қутайба Ғуракро ҳукмрони «Самарқанд ва заминҳои он ва атрофи он ва Кеш ва Нахшаб ва шаҳрҳо ва қалъаҳо» таъйин намуд, Ғурак дар амал вассали ӯ гардид. Қутайба аз тарси шӯриши суғдиҳо дар шаҳр дастаи сарбозони худро гузошт.²⁷

Вале рӯҳи озодихоҳии мардуми Самарқанд нашикаст. Чунон ки Яъқубӣ хабар медиҳад,²⁸ тирамоҳи соли 712 «мардуми Самарқанд ба муқобили ӯ (қоиммақоми арабҳо. – Б.Ғ.) сар бардошт ва хоқон, подшоҳи туркон ҳам ба ӯ ҳамла намуд». Фақат расида омадани Қутайба бо қувваҳои асосии араб (баҳори с.713) гарнизони арабро аз шикасти ногузир наҷот дод. Дар манбаъҳои қадимаи туркӣ ҳам доир ба ин воқеаҳо далелу мадракҳои ҷолиби диққат оварда шудаанд. Аз рӯи маълумоти онҳо, сафорати суғдӣ бо сардории Суқом ба қароргоҳи туркон меояд.²⁹ Чунон ки аз катибаи калоне ба шарафи Гултегин маълум мегардад, ҷавобан туркҳо «ба ёрии халқи Суғд» то худӣ «дарвозаи оҳанин» (Бойсунтови ҳозира) ҳаракат кардаанд.³⁰ Файр аз ин, чи навъе ки Ҳ.Гибб дуруст қайд мекунад, истилои Самарқанд ба тасарруфи Суғд ва мутеъ кардани суғдиён оварда нарасонид. Аксари суғдиён ҳокимияти арабҳоро эътироф накарда, озодона мезистанд.³¹ Бо вучуди ин, шӯриши самарқандиҳо бераҳмона пахш карда шуд.

Пас аз даҳ соли ҷангҳои муттасили хунрезона Мовароуннаҳр ба ҳокимияти олии хилофат тобеъ карда шуд. Вале ба ин нигоҳ накарда, халқҳои ин сарзамин худро тамоман мутеъ ҳисоб намекарданд. Тирамоҳи ҳар сол Қутайба аз хавфи ин мардуми озодихоҳ қўшуни худро аз Амударё гузаронида, дар Марв ва дигар шаҳрҳои Хуросон ҷойгир менамуд ва баҳорон боз ба Мовароуннаҳр ҳамла меовард ва ҳар бор бо қувваҳои тоза меомад, зеро талафоти ӯ дар ҳар дафъаи ба ин ҷониб ҳуҷум карданиаш хеле бузург буд.

Иттифоқи Суғд, Чоч, Фарғона ва Туркон

Дар солҳои 712–713 ба муқобили арабҳо иттифоқи хоқони турк ва се давлати калони истиқлолияти худро нигоҳ дошта - Суғд, Чоч ва Фарғона баромад мекард.

Низоъҳои байнихудии ашрофи Суғд ба он оварда расонид, ки Дивонштак таслими Ғурак ва аз тарафи арабҳо ҳамчун подшоҳи Суғд эътироф шудани ӯро барои иштироки худ дар муборизаи зидди истилокорони араб фурсати муносиб дарёфта, Фатуфарн ном сафири худро ба Чоч ва вилоятҳои ҳамсоя фиристод. Дар кӯшкӣ кӯҳи Муғ номаи аз Чоч ирсол доштаи ин сафир маҳфуз мондааст, ки дар тасвири бевоситаи вазъияти ниҳоят мураккаб ва фоҷианоки онвақта беҳтарин ҳуҷҷатест. Фатуфарн ба Дивонштак «хоҷа» гӯён муроҷиат карда, менависад: «Хоҷа, ман ба ҳузури ҳукмрони Чоч расидам. Ва ман, хоҷа, ҳам номаро супурдам ва ҳам он чи даҳонӣ гуфтани буд, якта намонда, ҳамаашро ба тудун (ҳокими Чоч – Б.Ғ.) ва «муовинаш» арз кардам. Ва, хоҷа, номаро ба хоқон ва номаро ба шоҳи Фарғона бо тутуки фарғонӣ (унвон – Б.Ғ.) ба шоҳи Фарғона фиристодам. Ва, хоҷа, ман дигар роҳи худро наметавонам давом диҳам, зеро, хоҷа, мегӯянд, ки хоқонро дидан мумкин нест. Ва,

²⁷ Ниг. тафсили ин воқеаҳо: Kurat A.N., 1948, p. 387-440; Смирнова О. И., 1957, с.119-134; Смирнова О. И., 1960, с. 69-79; Кляшторный С. Г., 1959, с. 151-152.

²⁸ Яъқубӣ, II, с. 344.

²⁹ «Едгорӣ ба шарафи Тонъюкук», 46–47. – Малов С. Е., 1951, с. 69.

³⁰ «Едгорӣ ба шарафи Гултегин». Катибаи калон, 39–40 – Малов С. Е., с. 41

³¹ Gibb H. A. R., 1923, p. 47

хоҷа, ман аз тудун ва «муовинаш» нома ва ҷавобҳои номаро гирифтаам..., вилоти Уструшан тамома аз даст рафтааст. Ва, хоҷа, ман яккаву танҳоям, ҳамроҳ надорам ва, хоҷа, ба рафтаи ҷуръат намекунам. Ва, хоҷа, ман ба ин ҷиҳат дубора ба Чоч баргаштам. Ва, хоҷа, ман барои ин аз ту бисёр метарсам. Ва, хоҷа, тудун мувофиқи аҳдномаи сулҳ бо арабҳо худро ақиб кашид. Ва, хоҷа, мувофиқи аҳдномаи сулҳ Ҷомравоз ва форси лашкаркаш ба пойи рафтаи овоза ҳаст, ки барои гирифтани тови ва барои аз арабҳо дур кардани қўшун... Ва, хоҷа, тудун [аввал] бо Тарбанд шартнома бааст [«сулҳ кард»] ва, хоҷа, вай ҳамаи заминҳоро [ҳамту] ба даст овард. Ва, хоҷа, аз рӯи овозаҳо, «муовин» аз «сулҳ» хеле ғамгин аст ва ҳам аз ту тарсон аст, ки ба назди ту нарафт». Дар охири роҳи маълумотрасонӣ ба Дивонштак, яъне ба воситаи Канд (Конибодоми ҳозира) ва баъд ба воситаи Исфара ба Мастҷоҳ ва, сипас, бо водии Зарафшон ба қароргоҳи Дивонштак расидани хабар нишон дода мешавад.³²

Номи тудун – ҳокими Чоч – аз дигар сарчашмаҳои хаттӣ низ маълум мебардад, ки Моҳеду-тутун (Баҳодуртудун) будааст.³³ В.А.Лившиц тахмин дорад, ки дар баробари тудуни қароргоҳаш Тарбанд (Ўтрои ҳозира), ҳокими маҳаллӣ «ҳукмрони Чоч» ҳам буд, ки дар Бинкент (наздикии Чоч) қароргоҳ дошт.³⁴ С.Г.Кляшторний, ки бо далелҳои муайян «тудун» ва «ҳукмрони Чоч»-ро як шахс медонад, ба ин нуқтаи назар муҳолиф аст.³⁵ Ҳоқон аслан Инэл-хоқони турк мебошад.³⁶

Подшоҳи Фарғона ҳам иштирокчи ин иттифоқ буд. Ба қатори иштирокчиёни иттифоқ, албатта, худи Дивонштакро низ ҳамроҳ кардан лозим аст.

Агарчанде Суғд ва, хусусан, ноҳияҳои кўҳии Самарқанд ҳанӯз комилан ба таҳти тасарруфи арабҳо надаромада буданд, Қутайба ибни Муслим қарор дод, ки аввал ба зўртарин иштирокчиёни иттифоқи зидди арабҳо – фарғониҳо, чочиҳо ва туркҳо зарба занад. Ў қувваи зиёде ҷамъ карда, бо ду фавҷ ба роҳ мебарояд. Яке аз фавҷҳо, ки аксаран аз «муттафиқон» – дастаҳои аз аҳолии Кеш, Насаф ва Хоразм ташкилшуда фароҳам омада буд, ба тарафи Чоч равона гардид, фавҷи дигар ба сӯи Хучанд ва Фарғона ҳаракат намуд. Дар бораи амалиёти фавҷи шимолӣ маълумоти хеле кам мавҷуд аст. Вай Чочро забт карда, бисёр маҳалҳои онро оташ дод. Фавҷи ҷанубӣ, ки худи Қутайба сардорӣ мекард, пас аз якчанд задухӯрд Хучандро ишғол карда, ба Косон расид. Дар ин ҷо ду фавҷ ба ҳам муттаҳид шуданд. Аз маълумоти Ибни Ҳавкал³⁷ ва Истаҳрӣ,³⁸ ки мутаассифона, хеле иштибоҳист, чунин бармеояд, ки Қутайба дар Уструшон, боз ҳам на фақат дар қисмати ҳамворӣ, балки дар маҳалҳои кўҳистонии он низ амалиёт доштааст.³⁹

Маълумоте низ мавҷуд аст, ки гўё Қутайба дар Фарғона қоиммақоми арабро гузошта, дар Чоч ва Фарғона маҳаллаҳои арабнишин сохта бошад, вале асосҳои ҳастанд, ки дурустии ин маълумотро зерин шубҳа мегузоранд. Қутайба ғалаба карда бошад ҳам, муқовимати фарғониҳо ва чочиҳоро тамоман шикаста натавонист. Маълумоте, ки дар ахбори Фатүфарн мавҷуд аст,

³² Лившиц В.А. 1962 б, с. 77–91.

³³ Бичурин, II 1950, б, с. 313.

³⁴ Лившиц В.А.. 1962, б, с. 82-83.

³⁵ Кляшторный С.Г., 1959, с. 159–161.

³⁶ Кляшторный С.Г., 1960, с. 134; Кляшторный С.Г., 1959, с. 154.

³⁷ Ибни Ҳавкал, ВОА, II. 1873. р. 328.

³⁸ Истаҳрӣ, ВГА, I, 1870, р. 383.

³⁹ Неъматов Н.Н., 1954. с. 120.

махз ба ҳамин маънӣ далолат мекунад. Чи навъе ки маълум аст, Фатуфарн дар айни гармогармии амалиёти ҷангии соли 713 фиристода шуда буд.

Соли 714 Қутайба бори дигар ба Чоч ҳамла меорад. Он ҷоро ба қароргоҳи асосии худ табдил дода, ба тарафи Исфиҷо (Сайраи ҳозира, дар наздикии Чимкент) ҳаракат мекунад. Таваҷҷӯи Қутайбаро на он қадар аҳамияти тиҷоратии ин шаҳр, балки бештар ҷиҳати стратегии он ба худ ҷалб менамояд. Ё Исфиҷобро забт карда, ният дошт пеш роҳи лашкари туркро, ки ба ёрии иттифоқчиёни осӣи миёнагии худ мерафт, бигирад.

Дар сари соли 715 Қутайба ба Фарғона ҳуҷум карда, ба он зарбаи саҳт расонид. Подшоҳи Фарғона фирор намуд.

Дар ҳамин вақт ба тахти хилофат Сулаймон нишаст, ки душмани Қутайба буд. Қутайба бар зидди ӯ исён кард, вале ин исён ба шикаст ва марги худӣ вай анҷом ёфт.

Арабҳо футуҳоти Осӣи Миёнаро анҷом дода, маркази вилояти шарқии худро, ки Хуросон ва Мовароуннаҳр дар бар мегирифт, дуртар аз Бухоро ва Самарқанди «ноором» – Марв муқаррар карданд.

Ба муваффақияти хилофат дар истилои Осӣи Миёна чӣ мусоидат намуд?

Сабаби асосии ин муваффақият, пеш аз ҳама, парокандагии сиёсии мамлакат буд, ки арабҳо ин вазъиятро барои манфиатҳои худ хеле моҳирона истифода бурда тавонистанд. Онҳо аз аввалин рӯзи ба Мовароуннаҳр қадам ниҳодани худ тамоми тadbирҳоро пешбинӣ карданд, то вилоятҳои ҷудогонаи Осӣи Миёна ба ҳам муттаҳид нашаванд. Ин ба онҳо, дар ҳақиқат ҳам, муяссар гардид. Қутайба чунин сиёсатеро пеш гирифта буд, ки аввалан, ба яке аз давлатчаҳои ба ҳамдигар душман кӯмак расонида, тарафи муқобилро торумор мекард ва, сипас, худӣ онро низ мутеъ менамуд. Аксар вақт ҳукуматчаҳои ҷудогонаи Мовароуннаҳр, ба манфиати истилогарон, бар зидди якдигар мубориза мебуданд. Қутайба барои тасхири Суғд илова бар қўшунҳои араб аз қувваҳои ҳарбии Хоразм, Бухоро, Насаф ва баъдтар, аз қувваҳои Суғд низ истифода намуд.

Дигар аз сабабҳои муваффақияти қўшунҳои хилофат дар ин ҷост, ки онҳо зиддиятҳои байни туркҳои бодиянишин ва аҳолии воҳаҳои зироатии Осӣи Миёнаро истифода бурда, гоҳо муваффақ мешуданд онҳоро аз ҳам ҷудо кунанд ва якеро ба муқобили дигаре барангезанд.

Ниҳоят, арабҳо аз ҷиҳати ҳарбӣ бартарияти калоне доштанд. Онҳо мамлакатҳои зиёдеро забт намуда, аҳолии маҳаллӣ ва воситаҳои моддии давлатҳои мутеъро барои муваффақияти сиёсати таҷовузкоронаи худ истифода бурда тавонистанд.

Халқҳои Осӣи Миёна ба истилогарони араб муқовимати хеле шадид нишон медоданд, вале борҳо иттифоқ меафтод, ки ҳокимони онҳо, мисли подшоҳчаҳои Хоразм ва Суғд, хиёнат карда, боиси барбод рафтани он ҳама ҷонфшонҳои халқ мегардиданд. Аксари подшоҳчаҳои маҳаллӣ на ин ки ба муборизаи оммаи халқ барои истиқлолият сардорӣ кардан, балки ба ваъдаҳои арабҳо фирефта шуда, ба истилогарон сари итоат фуруд овардандро афзалтар медонистанд.

3. АЗ ТАРАФИ АРАБҲО ЗАБТ КАРДА ШУДАНИ МОВАРОУННАҲР (ДАВРАИ ДУВУМ)

Аҳволи халқҳои Осиёи Миёна

Арабҳо дар тамоми шаҳру деҳаҳои бузурги Осиёи Миёна қувваҳои ҳарбии худро гузошта, бо ғуломҳои онҳо аҳолии маҳаллиро дар зери итоат нигоҳ медоштанд ва молиёт ҷамъоварӣ мекарданд.

Ҳукмронии хилофати араб дар Осиёи Миёна бар дӯши аҳоли бори сангине гардида буд. Чунончи, Қутайба дар вақти тарк кардани Самарқанд, пас аз ишғоли он, ба бародари худ, ки сардори гарнизони арабҳо буд, чунин амр намуд: «Ба ҳеҷ як бутпараст, то вақте ки мӯҳр ба дасташ назананд, иҷоза надихед, ки аз дарвоза берун шавад ва агар мӯҳр то берун шудан аз шаҳр хушк гардад, ўро бикӯшед ва агар теге аз ў пайдо кунанд, ўро бикӯшед. Ва агар шабонгаҳ пас аз бастани дарвоза касеро дар шаҳр пайдо кунед, вайро бикӯшед».⁴⁰ Аҷнабиён кишвари забткардаи худро ғорат ва аҳолии онро ба қабули дини нав маҷбур карда, маданият ва урфу одатҳои мардуми ба зери итоат даровардашонро таъқиб менамуданд. Онҳо ба он ҳама сарвате, ки ҳангоми ишғол кардани шаҳрҳо ба даст медароварданд, қонеъ нашуда, аз аҳолии маҳаллӣ андозҳои аз ҳад зиёд ситонида, ононро водор мекарданд, ки оқоёни нави худро бо ғулом, каниз, чорво, ғалла, маснуоти бофандагӣ ва дигар молҳо, инчунин гарнизони арабҳоро бо чизҳои зарурӣ таъмин намоянд.

Аёнро ашрофи араб дар вилоятҳои забтшуда беҳтарин заминҳои кишт ва василаҳои обёриро ба ихтиёри худ гирифта, ба шаҳрҳо хироч меандохтанд. Қисмате аз ҷанговарони араб дар заминҳои сабуз хуррами аз аҳолии маҳаллӣ мусодиракардаи худ манзил гирифтанд.

Ҳамон навбҳои молиёте, ки дар замони Сосониён буданд, дар ин давра низ вуҷуд доштанд. Масалан, хироч, ки нисфи ҳосили заминро ташқил мекард ва ҷиза, ки дар аввалҳо фақат аз касони ғайримусулмон гирифта мешуд, ба таври васеъ қорӣ гардид. Илова бар ин, ба барзгарон ва пешаварон андозҳои дигар, ўҳдадорӣҳои молӣ ва қорҳои иҷборӣ дар сохтмони биноҳо, пулҳо ва девори қалъаҳо, кофтани рудхонаҳо ва ғ. бор карда мешуданд. Арабҳо касонро, ки аз адои молиёт саркашӣ кунанд, ба ҷазоҳои мудҳиш гирифта мекарданд ва заминҳои онҳоро мусодира менамуданд.

Дар баъзе шаҳрҳо, чунончи, Марв, Самарқанд, Бухоро ва ғ. истилокорони араб нимаи ҳавлиҳои ҳар як аҳолии маҳаллиро ишғол карда буданд. Агарчанде гоҳо, масалан, дар Бухоро, ин қабил мусодираҳо бо баҳонаи зарур будани назорати доимӣ бар он ки аҳолии маҳаллӣ амрияти исломро чи тавр ба ҷо оварда истодаанд, ба амал меомад, вале дар асл ин ҳам яке аз шаклҳои ғорат кардани аҳоли буд, алаҳусус, арабҳо пас аз соҳиб шудан ба хонаҳои иқоматӣ соҳибони собиқи ҳавлиҳоро водор менамуданд, ки барои онҳо қор кунанд.

Халифаҳои араб дар кишварҳои тобеи худ сиёсати ба расмият даровардани дини исломро қорӣ мекарданд. Онҳо дар Осиёи Миёна низ меҳостанд ҳокимияти худро бо ҳамин васила мустаҳкам намоянд. Дар вақти сар шудани истилои арабҳо дар Осиёи Миёна дини ягона вуҷуд надошт. Дар баробари хеле васеъ паҳн шудани оини зардуштӣ, дар ин ҷо пайравони мазҳабҳои исавӣ, буддӣ ва монӣ ҳам мавҷуд буданд. Арабҳо ба ҳамаи ин дину мазҳабҳо ҳуҷум намуда, онҳоро қуфр эълон карданд. Онон, махсусан, бар зидди дини зардуштӣ, ки оини аксарияти аҳолии Осиёи Миёна буд, ба таври хеле ҷиддӣ

⁴⁰ Табарӣ, II, 1250, 1252.

мубориза бурданд. Арабҳо барои ин ки ҳар чӣ зудтар таъсири дину мазҳабҳои дигарро аз миён баранд, дар ҳама ҷо адабиёти динии мардумони Осиёи Миёна, хусусан китобҳои зардуштиро сӯхта nobуд карданд. Дар натиҷа, на фақат адабиёти динӣ, балки адабиёти дигар соҳаҳои зиндагии халқҳои Мовароуннаҳр ва дар ин қатор осори хаттии суғдиён низ қариб тамоман аз миён рафтанд.

Аҳолие, ки дини исломро қабул карда буданд, соҳиби имтиёзҳои калон гардиданд. Арабҳо дар аввалҳои қор ба ононе, ки заруриёти дини навро ба ҷо меоварданд, ҳатто пул меоданд ва аз одамоне, ки оини исломро пайравӣ намекарданд, ҳар сол чиза мегирифтанд. Ин тадбирот ба паҳн шудани дини ислом дар Осиёи Миёна хеле мусоидат намуд. Лекин, бо вучуди ин, аксарияти аҳолии ин сарзамин, ҳарчанд дини исломро қабул карда бошанд ҳам, муддати дуру дарозе ба дини аввали худ ба таври пинҳонӣ пайравӣ мекарданд.

Муборизаи суғдиён, фарғониҳо ва туркон дар солҳои 720–722

Дар таълифоти таърихшиносӣ гоҳе ба иштироки Хитой дар муборизаи зидди арабҳо ишора карда мешавад. Ин тамоман дар заминаи ғалат ва иштибоҳ ба миён омадааст. Дар ҳақиқат, чунон ки сарчашмаҳои хаттӣ шаҳодат медиҳанд, императорҳои Тан ҳокимони Осиёи Миёнаро ба муқобили арабҳо барангезонда, ба онҳо ташаққур изҳор мекарданд ва мансаб мебахшиданд. Ҳукумати Хитой ин ҳокимонро ба муборизаи зидди арабҳо таҳриқ намуда, дар оянда ба онҳо ёрӣ карданро ваъда дода ва дар сурати ба ҷо наовардани ўҳдадоринашон тобеияти худро нисбат ба Хитой эътироф кардани онҳоро талаб карда, аслан барои ёрӣ расондан ба мардуми Осиёи Миёна ангушти худро ҳам ҳам накарданд.

Чи навъе ки Л.Н.Гумилёв⁴¹ қайд мекунад, ҳукумати Тан аз дигар қисматҳои сарҳади худ ягон дастаи аскарро гирифта, ба кўмаки фарғониҳо ва суғдиҳо нафиристод. Чунон ки муҳаққиқ менависад: «Империягӣҳо умедворӣ доштанд, ки ваҳшати ғоратгариҳои арабҳо ва тибатҳо аҳолии Осиёи Миёнаро ба оғўши онҳо талаб медиҳад ва ба онҳо фақат сурати ташкилӣ додан мемонаду халос» (ибораи «сурати ташкилӣ» мебоист ба нохунак гирифта мешуд).⁴²

⁴¹ Гумилёв Л. Н., 1967 а, с. 355.

⁴² Л.Н.Гумилёв дар баробари мушоҳида ва мулоҳизаҳои пурарзиш доир ба муносибатҳои ондавраинаи Осиёи Миёна ва Хитой ақидаеро ҳам баён намуд, ки тамоман хатост. «Ҳокимони Осиёи Миёна, - меғўяд ў, - меҳостанд, ки ба ёрии онҳо (аз Хитой. - Б.Ғ.) лашкар фиристанд, аммо дар Хитой расидани қувваи имлодии онҳоро мунтазир буданд. Ҳамин ки дар Суғд ироа фаҳмиданд, муқовиматро бар зидди арабҳо бефоида дониста қатъ карданд» (Гумилёв Л.Н., 1967 а, с. 355). Ба ин тариқа, Л.Н.Гумилёв давоми муқовимати халқҳои Осиёи Миёнаро бар зидди арабҳо қомилан ба кўмаки Хитой алоқаманд мекунад. Пеш аз ҳама, хотирнишон мекунем, ки чунин ҳулосаи қатъии Л.Н. Гумилёв ҳилофи он маълумотест, ки худӣ ў дар саҳифаҳои оянда аз хусуси давом ёфтани муборизаи зиддиарабии суғдиҳо бо иттифоқи туркҳо дода, «ҳарф дар бораи ислом ва андозҳои он шунидан нахостани» кўхистониёни суғдиеро таъкид намудааст (Гумилёв Л.Н., 1967 а, с.357). Воқеан ҳам дар охири соли 718 ва аввали соли 719 подшоҳи Суғд Фурак ба императори Хитой нома фиристода буд. Дар ин нома гуфта мешуд, ки суғдиҳо ҳар сол қўшуни зиёде фароҳам карда, ба муқобили арабҳо меҷанганд, лекин император ягон бор кўмаки ҳарбӣ нарасонидааст. Дар охири нома Фурак аз император хоҳиш карда буд, ки як миқдор сарбоз фириштад (Charannes E., 1903, p. 205). Чунон ки маълум аст, хитониҳо ин дафъа ҳам кўмак нарасониданд. Вале, бар ҳилофи Л.Н.Гумилёв, суғдиҳо ҳеҷ гоҳ муқовимати худро бар зидди арабҳо бас накарданд.

Суғдиён аз кўмаки хитойҳо умеди худро канда, барои аз нав барқарор кардани иттифоқ бо фарғониён ва туркҳо ҳаракат намуданд. Соли 720 дар Суғд оташи муборизаҳои озодихоҳӣ дубора фурӯзон гардид.

Пеш аз ин чунин воқеаҳо ба амал омаданд:

Халифа Умар ибни Абдулазиз (717–719) ислоҳоти молиявие эълон кард, ки дар асоси он аз касони дини исломро қабул карда, ҳамчун мусулмонони араб, на хироҷ ва на ҷизя ситонида наменшуд. Ў аз тарафи арабҳо ба даст овардан, ё худ аниқтараф зер карда гирифтани заминҳоро низ манъ кард, зеро ин боиси ба хазинаи марказӣ хеле кам дохил шудани хироҷ мегардид. Аммо қоиммақомҳои Хуросон бо ҳар баҳона аз иҷрои ин амри халифа саркашӣ мекарданд. Дар навбати худ аёну ашрофи маҳаллӣ, ки аксари онҳо худро мусулмон мегуфтанд, аслан намехостанд андоз ба арабҳо расад. Онҳо ҳам дар ғами афзудани сарвати худ буданд. Ба ин ҷиҳат дар байни аёну ашрофи маҳаллӣ ва намоёндагони идораи хилофат зиддият пайдо шуд. Мардум, ки аз зулму ситам ва қатлу ғорати арабҳо ба дод омада буд, тарафи аёну ашрофи маҳаллиро гирифт. Овозас паҳн гардид, ки дар соли 100 ҳиҷрӣ, мутобиқи солҳои 718–719 милодӣ, ба қудрати арабҳо завоҷ мерасад.⁴³

Шояд ба муқобили арабҳо сар бардоштани Ғурак (махз дар ҳамин вақт, на пештар аз ин) баҳонае шуд, ки Диванштак бо таҳрики арабҳо худро подшоҳи Суғд ва ҳокими Самарқанд эълон кард.

Ҳамон гурӯҳҳои ашрофи суғдӣ ҳам, ки пештар байни худ хусумат парварид, тамоюлоти гуногунро пеш гирифта буданд, яққоя бар зидди арабҳо бархостанд. Туркҳо ҳам ба ёрӣ даъват шуданд.

Суғдиҳо дар аввали соли 720 шӯриш бардоштанд. Кўмаки туркҳо низ дар сари вақт расид. Хоқони турк бо сардории Курсул қўшун фиристод. Иттифоқчиён ба қувваҳои араб саҳт зарба заданд. Дар кишвари суғдиён қариб ҳеҷ маҳалле ва ё ҳокиме намонда буд, ки ба муқобили истилогарон сар набардошта бошад. Фақат дар баъзе ҷоҳо гарнизони арабҳо боқӣ монда, он ҳам бо додани тоvon ва гарав гузоштани одамон мавҷудияти худро нигоҳ медошт. Инак, вақти ҳисоб расид. Мавқеъҳо иваз шуданд. Истилогарони афтодаҳол дар ин арасот аз қаҳру ғазаби бениҳояти халқ ба ларза даромаданд. Қоиммақоми Хуросон ҳарчанд саъй кард, ки шӯришро хобонад, аммо натавонист. Он гоҳ Саид ал-Ҳарошӣ, ки дар паҳш кардани шӯриши халқи Ироқ «шўҳрат» ёфта буд, қоиммақоми Хуросон таъин гардид. Ў бо шӯришчиён гуфтушунид сар кард, фавран қисме аз аёну ашроф нисбат ба шӯриш хиёнат намуд. Дар миёни ин хиёнаткорон подшоҳи Суғд - Ғурак ҳам буд, ки на фақат ба тарафи арабҳо гузашт, балки ҳамроҳи онҳо бар зидди раияти худ ҷангиданро ҳам ба зимма гирифт.⁴⁴ Бо вучуди ин, аксари шӯришчиён қарор доданд, ки ба душман таслим нашуда, ба маҳалҳои аз тасарруфи арабҳо берунмонда паноҳ баранд.

Чунин маҳал Фарғона буд. Подшоҳи он Алутар, ки он вақт дубора тоҷу тахтро соҳиб гардида буд, ба суғдиён паноҳгоҳ ва ҳимоят ваъда дод. Қисми зиёди суғдиҳо ба ин ваъда бовар карда, роҳи Фарғонаро пеш гирифтани шуданд. Онҳоро Қарзанҷ ном марди далер ва шӯҷоъ сардорӣ мекард. Фарғона рафтан ба ӯ маъқул набуд. Ў нақшае пешниҳод кард, ки мувофиқи он ба қўшун пешоҳанги араб ҳамла намуда ва онро торумор карда, ба он сўи Сирдарё, ба назди туркҳо рафтан лозим буд. Лекин тоҷирон ва деҳқонони суғдӣ бо ин

⁴³ Бартольд В.В., 1964 в, с. 382, 384-387.

⁴⁴ Мумкин аст сабаби хиёнати ӯ аз тарси Диванштакро подшоҳи Суғд хостани арабҳо бошад.

пешниҳоди ӯ розӣ нашуданд ва Фарғонаравиро исрор карданд. Вақте ки фавҷи шӯришгарон ба тарафи Фарғона равон шуд, Алутар аҳдшиканона бо арабҳо гуфтугузор сар карда, ваъда дод, ки шӯришиёро ба дасти онҳо месупорад. Вале ба суғдиҳо хабар расонид, ки ваъдаи ба онҳо додаи ӯ пас аз 20 ё 40 рӯзи дар яке аз дараҳои Исфара пинҳон шудани онҳо қувват пайдо мекунад. Дар ҳамин вақт, ки ду тараф саргарми гуфтушунид буд, қўшуни араб ба Хучанд, ба қароргоҳи муваққатии шӯришгарон расида омад. Маълум, ки дастнишондаи арабҳо - Алутар ёрӣ расонданро ба одамони фиребдолаш рад намуд.

Ба арабҳо ишғоли Хучанд (баҳорон ё тобистони с.722) ба осонӣ муяссар нагардид. Суғдиҳо то дами охирин истодагарӣ карданд. Онҳо дар назди дарвозаҳои шаҳр хандақ канда, болои онро пўшониданд ва сипас, бардурӯғ рӯ ба гурез ниҳоданд, арабҳои фирефташуда онҳоро таъқиб намуданд ва даҳҳо нафарашон ба хандақ галтида, асири суғдиён гардиданд. Аммо вақте ки қувваҳои сершумори арабҳо расида, мошинҳои деворшикан ба кор сар карданд, вазъияти ба муҳосира афтодагон хеле бад шуд. Онҳо шартҳои арабҳоро дар бобати баргаштан ба Суғд, пардохтани хироч ва раҳо кардани асирони араб қабул намуданд. Суғдиёни шӯришгар ҳама беяроқ карда шуданд. Арабҳо якеро гунаҳгор хонда, тамоми онҳоро қир карданд. Сарбозони суғдӣ дар охирин лаҳзаи ҳаёти худ ҳам часорати фавқулудда нишон медоданд. Табарӣ бо тааҷҷуб менависад, ки суғдиёни бесилоҳ калтак ба даст ҷангида, муқовимат мекарданд.⁴⁵ Ҳамаи онҳо аз дами тег гузаронида шуданд. Фақат 400 нафар тоҷирон зинда монданд, ки ҷони худро бо пулу моли бисёре аз арабҳо харида гирифтанд. Аҳолии Хучанд ҳам ба азият ва маҳрумиятҳо дучор гардид; саркардаи араб фармуд, ки заминдорони ин ҷо ба гардани худ мўҳри сурбӣ овехта гарданд; касеро, ки андаке аз итоат сар мекашид, ба қуштан медоданд.

Ба гурӯҳи дигари шӯришгарон Дивонштак сардорӣ мекард. Ӯ бо ҳамроҳони худ аз Панҷакент ба сарғаҳи Зарафшон ҳаракат кард. Аз рӯи тахмини ба ҳақиқат наздики А.Ю.Якубовский, Дивонштак ният дошт одамони худро аз ағбаи Шаҳристон гузаронида, ба Хучанд ва Фарғона расонад.⁴⁶ Вале ин нияти ӯ амалӣ нагардид. Дар қарибиҳои қишлоқи Қум кўшке ба номи Абгор (ё худ Абаргор) мавҷуд буд, ки онро ба кўшкӣ Кўҳи Муғ як мешуморанд.⁴⁷ Қўшуни араб дастаҳои ҷанге аз ҳокимони Осиёи Миёнаро ҳам дар бар гирифта буд. Қўшишҳои Дивонштак дар бобати гирифтани пешроҳи душман бо ҷанги танбатан натиҷае набахшид. Даре нагузапта захираи озуқа ва лавозимоти фидоӣ ба муҳосира афтодаи ӯ ба охир расид. Дивонштак маҷбур шуд, ки бо арабҳо гуфтушунид сар кунад. Арабҳо барои нигоҳ доштани ҳаёти сад нафар, аз ҷумла, худи Дивонштак замонат доданд. Аммо дар ин ҷо ҳам истилогарон макру фиреби ҳамешагии худро ба кор бурданд: Дивонштакро ваҳшиёна қатл карданд ва сари буридаи ӯро ба ҳукмрони Ироқ фирестоданд.⁴⁸

Неҳзати зидди арабҳо бераҳмона пахш карда шуд. Бисёр деҳқонон ва ҳокимони маҳаллӣ нобуд гардида, молу мулки онҳо ба дасти саркардаҳои араб расид. Истисмори барзгарон қувват гирифт.

Баъзе ҳокимони мулкҳои Осиёи Миёна пас аз шикаст хўрдани неҳзати зиддиарабии солҳои 720-722 ҳам муборизаро қатъ накарданд. Дар байни онҳо, ҳатто қасоне ҳам буданд, ки дар вақтҳои пеш ба назди истилогарон сар ҳам мекарданд. Чунончи, дар соли 723 подшоҳи Фарғона - Алутар бар зидди

⁴⁵ Табарӣ, II, 1445.

⁴⁶ Якубовский А. Ю., 1950, с. 39.

⁴⁷ Волин С., 1940.

⁴⁸ Табарӣ, II, 1447-1448; Ибн ал-Асир, V, 82.

арабҳо лашкар кашида, бо ҳамроҳии фарғониҳо ва чочиҳо онҳоро дар тамоми роҳи аз Хучанд то Самарқанд таъқиб намуд ва ба истилогарон зарбаи саҳт ворид овард. Аҳолии Суғд аз сари нав шӯриш бардошт. Оташи мубориза гоҳо хомӯш мешуд ва гоҳо забона мезад. Амалиёти ҷарбӣ гоҳ ба ғоидаи арабҳо ва гоҳ ба ғоидаи муборизони роҳи озодӣ анҷом меёфт.⁴⁹

Муборизаи Хатлонзамин бар зидди истилогарон

Мардуми далер ва озодихоҳи Хатлон (Хаталон) ба истилогарони араб муқобилати саҳт нишон доданд. Он вақтҳо Хатлон тамоми хоки гурӯҳи рай-онҳои Кӯлоб ва водии Вахшро дар бар мегирифт ва дигар ноҳияҳои ҷануби Тоҷикистон аз ҷиҳати сиёсӣ ба вай итоат мекарданд. Подшоҳи Хатлон дар ихтиёри худ 50 ҳазор қўшун дошт.⁵⁰

Арабҳо фақат дар соли 725 ба муқобили Хатлон амалиёти ҷиддии ҷарбӣ сар кардани шуданд. Қоиммақоми араб - Асад ибни Абдуллоҳ пас аз барқарор намудани Балх ба ин мулк лашкар кашид. Вале арабҳо ба қувваи муттаҳидаи подшоҳи Хатлон ва хоқони турк рӯ ба рӯ шуда, роҳи гурезро пеш гирифтанд. Табарӣ хабар медиҳад, ки вақти аз ҷанги Хатлон шармандавор шикаст хӯрда, ба Балх баргаштани Асад ибни Абдуллоҳ аҳли Балх дар ҳаққи ӯ суруди тамасхуромез меофаранд, ки аз аввалин асари маҳфузмондаи тоҷикӣ ҳисобидан мумкин аст:

Аз Хаталон омадия,
Ба рӯ табоҳ омадия.
Обор боз омадия,
Хушкун низор омадия.⁵¹

Арабҳо дар муҳорибаи Хатлон чунон саҳт шикаст хӯрда буданд, ки дар муддати бештар аз даҳ сол ишғол кардани онро ҳатто ба гўшаи хотир ҳам намеоварданд. Фақат дар соли 737 Асад ибни Абдуллоҳ ба Хатлон ҳуҷум кард. Аввалҳо дасти ӯ қадре боло шуд. Вале хоқони турк аз ҳуҷуми арабҳо огоҳӣ ёфта, бо қувваи зиёде ба кўмаки хатлониҳо шитофт. Асад ибни Абдуллоҳ ақиб нишаста, ба воситаи дарёи Панҷ ба тарафи Кўҳи Намак (ҳоло Хўҷа Мўъмин меноманд) паноҳ бурд. Дар вақти фирор арабҳо аз қофилаҳои худ тамоман маҳрум шуданд. Қўшуни турк ва хатлониҳо дар соҳили чапи дарё ҳам араб-ҳоро таъқиб мекарданд. Иттифоқчиён комилан имкон доштанд, ки қувваҳои бесарусомон ва ҳаросон гурехтаистодаи арабро тамоман мағлуб карда, Балхро ишғол намоянд. Вале онҳо, ба ивази ин ки якҷоя ва фавран ба қўшуни арабҳо зарба зананд, муддати дароз нигарон истода, мавзёҳои камаҳамиятро забт мекарданд ва қувваҳои худро парешон менамуданд. Инак, вақте ки дар Хористон байни қўшуни иттифоқчиён ва арабҳо муҳориба ба амал омад, дастаҳои Асад на фақат ҷон ба саломат бурданд, балки сарбозони хоқон ва хатлониҳоро торумор ҳам карданд. Ҳокими Хатлон Бадр-Тархон⁵² ва сарбозони ӯ ба муҳосира афтада, бо аскарони араб ҷангро давом медоданд, вале дар охир маҷбур шуданд, ки дар бобати сулҳ бо арабҳо гуфтушунид кунанд. Арабҳо ваъда доданд, ки ба Бадр-Тархон даст намерасонанд. Ин дафъа ҳам ваъдаи онҳо дурӯғ буд. Бадр-Тархонро мисли Дивоптак аҳдшиканона ба

⁴⁹ Дар ин бора муфассалтар ниг.: Қодирова Т., 1965, с.80-85.

⁵⁰ Chavannes E., 1903, p. 200-201.

⁵¹ Табарӣ, II, 1492, 1494, 1602-1603.

⁵² Дар бораи шахсияти ӯ ниг.: Смирнова О. И., 1969, с. 217-220.

куштан доданд ва ӯ ваҳшиёна қатл карда шуд. Пас аз ин арабҳо Хатлон-заминро ба тахти тасарруфи худ дароварданд.

Як нафар аз зурёти ҳокимони Хатлон хост ба Фарғона фирор намояд. Вале ба таъқиби арабҳо дучор гардида, ба Уструшан гурехт. Ӯ ва ҳамроҳонаш бо худ бутҳои бисёреро ба Уструшан оварданд.⁵³

Чунон ки гуфта шуд, дар сари ҳукумати Уструшан афшин меистод. Афшинҳои Уструшан ба тарафдории деҳқонон–мулкдорони хурд ва, махсусан, ба хайрхоҳӣ ва муборизаи ғайризааминдорони озодиҳоқ истинод намуна, ба истилогарони арабро то охири асри VIII ба қаламрави худ роҳ надоданд.⁵⁴

Дар соли 728 ва солҳои 736–737 аҳолии Тахористон ва Суғд бо ҳимояи қўшуни ҳокими турк бар зидди истилогарони араб сар бардоштанд. Аҳволи арабҳо, хусусан, дар соли 737 хеле вазнин гардид. Тафсили ин қиёми озодиҳоқона чунин аст: дар аҳди хилофати Ҳишом (724–743) аксари аҳоли исломро фақат зоҳиран қабул карда, қизя намедоданд. Дар натиҷа даромади хазинаи давлати араб хеле кам шуд. Халифа ба мақсади дубора барқарор намудани даромади хазина амр кард, ки тамоми одамони мусулмоншуда боз андоз иловагӣ – қизя диҳанд. Ало намудани он барои мардум душвор буд. Бинобар ин онҳо ба унвони халифаном навишта, изҳори эътироз намуданд ва арз карданд, ки аз мусулмонон гирифтани қизя ғайриқонунист ва муҳолифи ваъдаи хилофат аст. Аммо талаби мардум аз тарафи Ҳишом рад карда шуд. Он гоҳ суғдиҳо аз ислом рӯй гардониди, ба пайравӣ кардани ақидаҳои динии қадимаи худ шурӯъ намуданд. Илова бар ин, туркҳоро ба ёрӣ даъват карда, ба муқобили ҳокимияти хилофат шӯриш бардоштанд. Ин шӯриш ба дараҷае вусът ёфт, ки ғайр аз Самарқанд ва Дабусия тамоми хоки Мовароуннаҳр ба дасти шӯришчиён даромад.

Рӯз то рӯз хавфноктар гардидани вазъияти Хуросон ва Мовароуннаҳр халифаи арабро маҷбур сохт, ки дар як муддати кӯтоҳ якчанд қоиммақомро иваз кунад. Ниҳоят, дар соли 738 Наср ибни Сайёр қоиммақоми Хуросон ва Мовароуннаҳр таъин гардид. Ӯ вақти зиёде ба корҳои давлатии Хуросон машғул шуда, баробари он дар солҳои 738–739 се маротиба ба Мовароуннаҳр лашкар кашид ва шӯришҳои аҳолии Самарқанд, Чоч ва Форобро фуру нишонид. Наср ибни Сайёр фаҳмид, ки фақат бо роҳи ҷанг мутеъ кардани мардуми ин сарзамин мумкин нест. Аз ин рӯ, вай роҳи бо аъён ашрофи маҳаллӣ созиш карданро меҷуст, то ки барои дар итоат нигоҳ доштани мамлакат аз қувваи онҳо истифода барад. Ӯ духтари бухорхудотро ба занӣ гирифта, бо асилзодагони Мовароуннаҳр робитаи ақрабӣ пайдо мекунад.

Вале ба ҳамаи ин нигоҳ накарда, муборизаи мардуми Осиёи Миёна бар зидди истилогарон ҳамоно давом мекард ва ин сарзамин яке аз безътимодтарин ғўшаву канорҳои хилофат ба ҳисоб мерафт.

Оқибати ба хилофати араб ҳамроҳ карда шудани Осиёи Миёна

Ҳангоми баҳо додан ба аҳамияти таърихӣ аз тарафи арабҳо истилошудани Осиёи Миёна, чунон ки дар баъзе тадқиқот ба шакли пардапӯшида ба назар мерасад, набояд ба ифроту тафрит роҳ дод. Дар вақти таҳлили чунин ҳодисаи мураккаб, мисли Осиёи Миёнаро истило кардани арабҳо, пеш аз

⁵³ Табарӣ, II, 1964. Дар бораи тафсили муборизаи Хатлон бар зидди арабҳо ниг.: Беле-ницкий А. М., 1950 а., с. 113–120.

⁵⁴ Нейматов Н.Н., 1954.

ҳама, мавқеи синфиро ҷиддан риоя намудан, гуногунӣ ва рангорангии ғайриоддии таркиби синфӣ ва тоифавии ҷамъияти феодалиро ба эътибор гирифтани зарур аст.⁵⁵

Шубҳае нест, ки маъмуриҳои сасонӣ, аёнӣ ашрофи динӣ ва ғайридинӣ маҳаллӣ дар Эрон ва Осиёи Миёна ба кишоварзону ҳунармандон аз ҳад зиёд зулм мекарданд. Ин буд, ки оммаи халқ аввалҳо ҳукумати худро дар мубориза бар зидди арабҳо дастгирӣ накард, шiori ҳокимони арабро дар бораи баробарҳуқуқӣ ва озодӣ саҳван ҳамчун таҷдиди анъанаҳои неҳзати маздакия пиндошт. Ҳамаи ин дар давраи аввали истило ба ҳаракати фотеҳони арабҳо дар сарзамини Эрон ва Хуросон мусоидат намуд.

Дар айни замон, аз тарафи арабҳо истило шудани Осиёи Миёна, қабл аз ҳама, ҷанги ғосибонае ба манфиати табақаи ҳукмрони араб буда, ба сари мардумони мутеъ мусибат ва маҳрумиятҳои зиёде меовард ва дучори зулму тааллии дутарафа мегардонид.

Ҳокимони маҳаллӣ аз тобеияти Эрони сасонӣ, хусусан дар нимаи дууми асри VII раҳӣ ёфта, ба зери ҳукмронии маъмурияти боз ҳам бераҳмонатари араб афтоданд. Истилогарон сиёсати толону тороҷ ва ҷабру ситамро ҷорӣ намуданд. Дар натиҷаи ин, алалхусус, дар марҳилаҳои баъдинаи истило, дар бисёр маҳалҳо аҳолии Осиёи Миёна ба муқобили истилокорон сар бардошта, бо матонати тамом муқобилати мусаллаҳона карданд.

Ҳамчунин бояд ба назар гирифт, ки вазъият ҳар гоҳ вобаста ба замонӣ макон тағйир меёфт. Кӯшишҳои нахустини арабҳо «нари кардан» ва ба василаи андозу хироҷ аз дасти онҳо халос шудан ба қиёми мусаллаҳона мубаҳдал мегардид. Таъйиқи арабҳо торафт зиёдтар мешуд, сиёсати табақаи феодалишудаи хилофат тағйир ёфта, баробари мустаҳкам шудани давлати бузургӣ ба тараққӣ рӯниҳода нисбат ба халқҳои мутеъ боз ҳам золимонатар мегардид. Дар ин сурат маҳалҳои нисбатан ба осонӣ забткардаи арабҳо ҳам ба шӯр омада, бо кӯмаки иттифоқчиёни шарқӣ худ, алалхусус, туркҳо ба истилогарон муқовимати сахт нишон медоданд. Мухтасаран чунин буд шароити таърихӣ Осиёи Миёна дар асрҳои VII–VIII.

Протсессҳои этногенӣ, забонӣ ва маданияи кишварҳои дохили хилофат ниҳоятдараҷа мураккаб ва пурхилоф буданд. Дар Шарқи Наздик ва Африқои шимолӣ аксари қавму наҷодҳо «арабонида» мешуданд. Дар ҳамаи ноҳияҳо ҳам, ки аҳоли забони модарии худро нигоҳ медошт, зӯран дини исломро ҷорӣ карда, баробари он забони арабро низ чун забони муқаддас паҳн менамуданд, зеро Қуръон ва дигар адабиёти динӣ фақат онҳое хонда метавонистанд, ки ин забонро медонистанд. Забони арабӣ ҳамон мавқеоро, ки забони латинӣ дар Европӣ ғарбии асримеёнагӣ дошт, дар дохили хилофат соҳиб гардида, дар байни халқҳои гуногун эътибори забони умумӣ илмиро пайдо мекунад (фақат баъдҳо адабиёти илмӣ дубора ба забонҳои маҳаллӣ инкишоф меёбад). Маданияти халқҳои хилофат ё худ чи навъе ки баъзан истилоҳи нодуруст ба кор бурда, маданияти мусулмонӣ меғунд (маданияти араб – тамоман нодуруст), натиҷаи синтези қомебиҳои эҷодии бисёр халқҳо, аз ҷумла, халқҳои Осиёи Миёна мебошад. Ҷаҳонбинӣ ягонаи динӣ ва забони (лоақал дар марҳилаҳои аввал) умумӣ, алоқаи наздик ва муттасилии ин халқҳо бисёр ҷиҳатҳои махсуси ин маданиятро ба миён овард. Вале бори дигар таъкид мекунем: ҳар як халқ ба ҳаёти хилофат дохилшуда дорои маданияти ба худ хос, инчунин махсусиятҳои мебошад, ки бо таъсири анъанаҳои ма-

⁵⁵ Фафуров Б.Ғ., 1963 а.

данӣ ва омилҳои иҷтимоӣ ва иқтисодӣ фароҳам омада, алалхусус, аз охири асри IX-X тадриҷан ба ҷудошавии (дизинтеграция) маданӣ оварда мерасонад.

Маданияти халқҳои хилофат дар асрҳои IX–XII аз маданияти ҳамзамони аврупоӣ чандин мартаба баландтар буд. Бузургтарин хизмати таърихӣ халқҳое, ки ба ҳайъати хилофат дохил буданд, бисёр суннатҳои қадима, хусусан, анъанаҳои улуми табиат ва фалсафаро, ки донишмандони хилофат ба таври эҷодӣ аз нав кор карда мебаромаданд, барои тамоми инсоният «интиқол» намудан аст. Меҳнат ва ғайрияти ин донишмандон барои шинос шудани аврупоӣҳо бо комёбиҳои мардуми шарқ мусоидат карданд. Осори илмӣ донишмандони Осиёи Миёна, аз қабили Форобӣ, Берунӣ, Ибни Сино ва бисёр дигарон ба ғанҷинаи илму маданияти на фақат хилофат, балки тамоми инсоният саҳми пунарзише гардиданд. Таълифоти оид ба тиб, рисолаҳои ҳисоб, ҷадвалҳои нучум ва тарҷумаҳои арабӣ аз забонҳои гуногун ба мамолики Ғарб роҳ ёфта, муддати асрҳо вазифаи дастури мўътабареро адо мекарданд. Роли Шарқ дар инкишофи адабиёти Европай ғарбӣ низ хеле калон аст, ҳатто таҳмин мекунанд, ки қофия ба назми румӣ аз шеъри араб гузаштааст.⁵⁶

Инак, аз нуқтаи назари пешомади таърихӣ, ба хилофат ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна оқибат ба суръат ёфтани тараққиёти феодализм, консолидацияи қавмҳои Осиёи Миёна, кам шудани парокандагӣ ва пайдоиши давлатҳои марказиятнок мусоидат намуд ва дар ин замина минбаъд давлатҳои маҳаллии Осиёи Миёна ва Эрон ба вучуд омаданд; илова бар ин, вай ҳарчанд аввал ба иқтисодиёт ва маданияти маҳаллӣ зарарҳои калон расонда бошад ҳам, баъдҳо ба равнақи васеи равобити байни халқҳои гуногун боис гардид, ки ба тавассути он синтези бузургии маданияи Осиёи Миёна ва тамоми Шарқи Наздики асрҳои IX–XI ба вуқӯъ пайваست.

4. РОЛИ ХАЛҚҲОИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР МУБОРИЗАИ БАЙНИ УМАВИҲО ВА АББОСИЁН

Гуруҳҳои муҳолиф дар хилофат

Рӯҳияи душманона нисбат ба ҳокимияти хилофат на танҳо дар Осиёи Миёна, балки дар дигар кишварҳои таҳти тасарруфи арабҳо низ хеле пурқувват буд. Усули идораи халифаҳои араб на фақат норизоияти оммаи меҳнаткашро ба вучуд меовард, дар айни замон, ба ашрофи заминдори маҳаллӣ ҳам намефорид. Зеро ашрофи маҳаллӣ тақрибан ба кулӣ аз ҳуқуқи сиёсӣ маҳрум гардида буданд ва дар натиҷаи ба нафъи халифа ва аъёнӣ қабилавии араб равона шудани тамоми молиёт ва андозҳои барзгарон ба оидоти онҳо хеле зарар мерасид.

Сиёсати пешгирифтаи халифаҳои Банӣ Умавия на фақат ба халқҳои мутеъ, балки инчунин ба ҳуди оммаи арабҳо хуш намеомад. Ин ҳолат бо протсессии ба синфҳо ҷудошавии қабилаҳои араб, вайроншавии алоқаҳои авлодӣ ва афзудани нобаробарии мулкӣ, ки дар ҳамин вақт ба вуқӯъ мепайваст, вобаста буд. Дар сари ҳокимият нишастани Умавиҳоро ду гуруҳи асосӣ ғайриқонунӣ медонистанд.

Гуруҳи аввал хориҷӣҳо буданд. Ин гуруҳ намоёндагони ҳамон табақаҳоеро дар бар мегирифт, ки аз баланд шудани мартабаи аъёнӣ ашрофи араб норозӣ буда, бар зидди усули ба мерос бурдани таҳти хилофат баромад

⁵⁶ Массэ А., 1962; Мел А., 1966; Фильштинский И. И., Шидфар Б. Я., 1971.

мекарданд ва чунин қонидаро пешниҳод менамуданд: «Нест халифас, ки берун аз хости Худо ва майли халқ бошад». Онҳо чунин ҳисоб мекарданд, ки халифаи аз тарафи ҷамоат интихобшуда мумкин аст дар сурати бад идора кардани аз тарафи ҳамон ҷамоат назл карда шавад; бояд дар дохили ҷамоати мусулмон баробарии комил ҳукмфармо бошад. Аз ҳамин сабаб ҳам баъдҳо таваҷҷӯҳи доираҳои васеи аҳолии аслан ғайриараб, хусусан барзгарон ба тарафи ин гурӯҳ кашида шуд.

Гурӯҳи дигар тарафдорони Алӣ (шиаҳо) буданд.⁵⁷ Дар аввалҳо ин гурӯҳ манфиатҳои баъзе болонишинони хонадонҳои қадимаи маккавӣ ва мадинавиро, ки усули меросӣ будани тахти хилофатро эътироф карда, дар айни замон, фақат авлоди Алиро (амакзода ва домоди Муҳаммад, шавҳари Фотима) вори-сони ҳақиқӣ медонистанд, ифода менамуд. Алӣ ва писари кӯчаки ӯ Ҳусайн, ки дар вақти задухӯрдҳои дохилӣ кушта шуда буданд, бо ҳолаи азиятдидагони муқаддас иҳота шуда, ливои муборизаи зидди Умавиҳо гардиданд. Дар оянда мазҳаби шиа ва парастии Алӣ ба байрақи чандин қараёнҳои муҳолифатварзандаи дохили ислом табдил ёфт. Мазҳаби шиа аз оғози ба вучуд омадани худ, хусусан, дар миёнаи болонишинони ҷамоаи халқҳои мутеи хилофат, ки онро ҳамчун василаи сулҳ шудани фишори аҷнабиён мепиндоштанд, тарафдорони зиёде пайдо намуд⁵⁸.

Ғайр аз ин, тақрибан аз соли 718 сар карда, авлоди Аббос (амаки Муҳаммад) бар зидди ҳукмронии Умавиҳо ба таври пинҳонӣ таблиғоти ҷиддӣ бурданд. Аббосиён даъво мекарданд, ки ҳаққи хилофат аз онӣ Банӣ Ҳошим, яъне хонадони пайғамбар аст. Аммо кӣ бояд аз ин хонавода ба тахти хилофат нишинад, дар ин бора одатан чизе ошкоро намегуфтанд. Аз ин сабаб онҳо ба шиаҳо, ки гумон доштанд Аббосиён ба нафъи онон амал мекунанд, муттаҳид шуданд.

Норизоияти умумӣ нисбат ба сиёсати Умавиҳо махсусан дар солҳои чилуми асри VIII, яъне дар овони хилофати Марвони II (744–750) ниҳоятдараҷа қувват гирифт, ки ба ин афзудани хироч ва дар бинокориҳои бузург беш аз пеш иҷборан истифода шудани қувваи аҳолии маҳаллӣ боис гардида буд.

Халифаи Марвон ин вазъиятро ба хубӣ ҳис карда, барои таъмини бехатарии ҳокимияти Умавиҳо як қатор тадбирот пешбинӣ намуд: аввалан, ӯ тамоми аъзои хонаводаи Умавияро аз Димишқ ба шаҳри Ҳаррон (пойтахти нави хилофат) кӯчонид; сониян, вай фармон дод, ки ғайр аз шаҳри Антиохия, ки чун маркази аз румиҳо мудофия кардани хилофат ба шумор мерафт, тамоми қалъа ва деворҳои атрофи шаҳрҳоро вайрон кунанд, то аҳолии маҳаллӣ аз ин истеҳкомот ба муқобили ҳукумати Банӣ Умавия истифода набаранд. Вале дигар ҳеҷ як тадбире пешӣ ҳаракати пурэтирозро гирифта наметавонист. Норизоияти умумӣ ба дараҷае вусъат ёфта буд, ки ҳатто аввалин бор дар таърихи хилофат аскарони хосаи дарбори халифа исён бардоштанд.

Яке аз шахсони соҳибнуфузи хонадони Аббосиён - Имом Иброҳим ибни Муҳаммад дар охириҳои давраи ҳукмронии Умавиён роҳбарӣ кардани қорҳои таблиғотиро ба дасти худ гирифта, ба тамоми ғушаву канори хилофат, махсусан, ба музофотҳои шарқӣ воизони маҳфӣ фиристод ва тарғиботи зидди Умавиҳоро хеле пурқувват намуд.

Аббосиён изҳор медонистанд, ки тамоми бадбахтиҳои аз рӯзи пайдо шудани ислом, яъне дар муддати ин сад сол ба сари мусулмонон омада аз тарафи

⁵⁷ Пайравони мазҳаби шиа.

⁵⁸ Петрушевский И.П., 1966, с. 38–57.

халифаҳои Банӣ Умавия сар задааст. Онҳо ба халқ ваъда меоданд, ки дар сурати сарнагун шудани ҳукмронии Умавиҳо хироч ва соири молиётҳоро кам хоҳанд кард, дар бинокориҳо ба тарзи маҷбурӣ кор фармудани барзгаронро барҳам хоҳанд дод, ба аҳолии маҳаллӣ ҳуқуқи сиёсӣ бахшида, онҳоро низ ба умури давлатии хилофат ҷалб хоҳанд намуд.

Албатта, ин ҳама ваъдаҳо, ғайр аз фиреб додани халқ чизи дигаре набуд. Аббосиён ба ин восита фақат меҳостанд, ки дар низоъҳои сулолавӣ бар алайҳи Умавиҳо оммаро ба тарафи худ кашида, муборизаро ба манфиати худ ташқил намоянд. Лекин он чӣ дар бораи манфиатҳои аслии оммаи васеъ бошад, Аббосиён ва воизони онҳо, ба мисли Умавиҳо, хеле кам фикр мекарданд.

Аббосиён дар муборизаи худ бар зидди Умавиҳо бештар ба ашрофи заминдори Мовароуннаҳр ва Хуросон, ки умедвор буданд дар сурати муваффақият пайдо кардани табaddулооти Аббосиён ба идора кардани мамлакат роҳ хоҳанд ёфт, така менамуданд. Воизони махфии Аббосиён ҳанӯз дар вақти хилофати Ҳишом (724-743) дар Хуросон пайдо шуда буданд. Сарчашмаҳои таърихӣ чунин гувоҳӣ медиҳанд, ки дар вақти қоиммақоми Хуросон будани Асад ибни Абдуллоҳ (735-738) якчанд намоёндагони Аббосиёнро дастгир карда, дасту пой онҳоро буридаанд. Дигар аз қоиммақомҳои Хуросон, ки ба муқобили шиаҳо ва Аббосиён бештар ва қатъитар мубориза бурдааст, ҳамон Наср ибни Сайёр (738-748) мебошад.⁵⁹

Дар нимаи дувуми солҳои 40-уми асри VIII вазифаи сардорӣ намудани муборизаи зидди хилофати Умавиҳоро Абӯмуслим, ки мубтакири табaddуло-ти Аббосиён буда, баъдҳо шўҳрати зиёде пайдо намуд, ба зиммаи худ гирифт.

Неҳзати Абӯмуслим

Абӯмуслим аслан аз оилаи барзгар баромада, бар тибқи баъзе маълумот, дар аввалҳо ғулом будааст. Абӯмуслим дар наздикии бузургтарин шаҳри Хуросон – Марв қароргоҳи худро таъин намуда, ҳамчун «як шахси бозътимо-ди хонаводаи пайғамбар» барои сафарбар кардани аҳли шиа ва дигар одамо-ни норозӣ бо тамоми ҷиддият кор мебард. Ин унвони бозътимодро ба Абӯму-слим Аббосиён дода буданд, зеро амалиёти таблиғоти ӯ ба манфиати онҳо равона шуда буд. Вақте ки замина ҳозир шуд, 9 июли соли 747 Абӯмуслим байрақи сиёхро, ки аз он Аббосиён буд, барафрошта, халқро ба муборизаи ошкоро даъват намуд.

Даъвати Абӯмуслим дар байни ҳам арабҳо ва ҳам халқҳои мутеи хилофат муваффақияти калоне пайдо кард. Муаллифи арабизабон Абӯҳанифаи Дино-варӣ чӣ навъ афзудани қувваҳои аскарӣ Абӯмуслимро ба ин тариқа фасеҳ тасвир менамояд: «Мардуми Ҳирот, Фушанҷ, Марворуд, Толиқон, Марв, Нисо, Абевард, Тўс, Нишопур, Сарахс, Балх, Чағониён, Тахористон, Хатлон, Кеш ва Насаф бо ачала ба назди Абӯмуслим ҳаракат мекарданд. Ҳамаи онҳо ба аломати ҳамрайӣ либоси худро ранги сиёҳ заданд, инчунин нимаи гурзҳои чўбиашонро сиёҳ карданд... Ин мардум савори аспу ҳар ва ё пиёда ҳарҳои худро пеш давонида ва ба онҳо «Харро Марвон!» – гўён фарёд зада, яъне халифаи Марвон ибни Муҳаммадро тамасхуркунон ба ҳар нисбат дода, ба ин ҷониб меомаданд ва иддаи онҳо 100 000 нафар буд».⁶⁰ Даста-даста арабҳои Яман, ки шўриши онҳо чанде пеш фурӯ нишонда шуда буд, дар таҳти байрақи

⁵⁹ Бартольд В.В., 1963 6, с. 246-250.

⁶⁰ Диноварӣ, 1888, с. 359-360.

Абӯмуслим гирд меомаданд. Ҳатто ғуломон, ки аз ин неҳзат ба сабук шудани ҳолати табаҳи худ умедвор буданд, ба қувваи ҳарбии ӯ ҳамроҳ мешуданд.

Қоиммақоми Хуросон - Наср ибни Сайёр, ки тамоми бори вазнини муборизаи зидди Абӯмуслим ба зиммаи ӯ афтода буд, дар бобати муттаҳид кардани арабҳо ба муқобили ин неҳзат хеле кӯшишҳои бефоида ба харҷ дод. Аён ашрофи тоифаҳои ҷудогонаи араб, ки пай дар пай барои ҳокимият мубориза мебуданд, дар ин вақт ба ҷаҳду талоши худ бештар вусъат дода буданд. Дар дохили қабилаҳои араб протсессии тақсимои синфӣ босуръат ба амал омада, бисёрии арабҳо, алалхусус онҳое, ки аз табақаҳои фақир буданд, ба таҳти байрақи Абӯмуслим қарор мегирифтанд.

Дар аввали соли 748 Наср ибни Сайёр маҷбур шуд, ки пойтахти Хуросон шаҳри Марвро ба қиёмкунандагон гузошта, тарафи Нишопур ақиб нишинад. Лекин яке аз сарлашкарони Абӯмуслим, ки таъқиб кардани Наср ибни Сайёро ӯҳдадор шуда буд, дар наздикии Нишопур ба қувваи ҳарбии ӯ зарбаи ҳалокатаро расонид ва гуфтан мумкин аст, ки ҳатто ҳуди ҳамин муҳориба ғалабаи асосии шӯришро таъмин намуда, тақдири хилофати Умавиҳоро ҳал кард. Агарчанде халифаи Марвон тамоми қувваи дар ихтиёраш бударо ба қор дароварда, шӯришчиёро шикаст дод ва Имом Иброҳими Аббосро дар пешни назари умум ба қатл расонид, лекин ин ҳам хилофати Умавиҳоро аз суқут наҷот дода натавонист. Шӯришчиён дар Ироқ ба қўшунҳои ӯ якҷанд зарбаи сахт дода, бузургтарин маркази хилофат - шаҳри Димишқро ишғол намуданд.

Ба ҳамин тариқ, он лашкаре, ки Абӯмуслим дар вилоятҳои шарқии хилофат асосан аз аҳолии Осиёи Миёна ва аз арабҳои муҳолифи сиёсати Умавиҳо таъкил дода буд, дар соли 750 қувваҳои ҳарбии охирин намоёндаи хонадони Умавиёро торумор карда, хилофати ин силсиларо аз миён бардошт.

Ба сари ҳокимият Аббосиён омаданд. Лекин Аббосиён, чунон ки интизор мерафт, дар бораи оммаи асосии шӯришчиён, ки бо ташаббус ва ғайолияти онҳо ба тахти хилофат соҳиб шуда буданд, чизе фикр накарданд. Ваъдаҳои ба халқ додаи онҳо иҷро нагардид, Абӯмуслим ҳам, ки қоиммақоми Хуросон таъйин шуда буд, дар ин бора хомӯш монд.

Вақте ки сӯғдиён дар бораи вафо кардан ба аҳди худ, ҳатто ният надоштани Аббосиён ва Абӯмуслимро яқинан донишанд, дар Бухоро бо сардории Шарик ибни Шайх шӯриш намуданд. Абӯмуслим ба муқобили шӯришчиён қўшуни даҳҳазора фиристод. Аммо шӯриш то дараҷае пурқувват буд, ки фақат бо кўмаки бухорхудот Қутайба ибни Туғшода, ки ба муқобили аҳолии заҳматкаши Бухоро лашкари бо нафароти қўшуни фиристодаи Абӯмуслим баробар бударо равона сохт, фурӯ нишондани он имконпазир гардид.

Абӯмуслим дар мубориза бар зидди императори Хитой, ки аз ҷангҳои дохили хилофат истифода намуда, хост ҳукмронии худро дар Осиёи Миёна барқарор кунад, низ ҳамчун ҳомии ғайри хилофати Аббосиён ғайолият нишон дод. Дар соли 751 дар муҳорибаи шадиде, ки дар соҳили наҳри Талас, наздикии шаҳри кунуни Чамбул рух дод, қўшуни арабҳо бо сардории яке аз сарлашкарони Абӯмуслим ба торумор намудани лашкари императори Хитой муваффақ гардид.

Бо вучуди он ки Абӯмуслим чи бо душманони хориҷӣ ва чи бо ҷунбишҳои дохилии зидди Аббосиён мубориза бурда, онҳоро самимона тарафдорӣ мекард, Аббосиён ба вай он қадар бовар надоштанд ва хавф мебуданд, ки ӯ рӯзе ба тахти хилофат даъво хоҳад кард. Ин хавф ба дараҷае расид, ки дар

соли 755 халифа Абўҷаъфар ал-Мансур (754-775) Абўмуслимро ба ҳузури худ талабида, ўро дар қасри худ аҳдшиканона қатл намуд.⁶¹

Шўриши Сумбоди Муғ ва неҳзати Муқаннаъ

Дар замони хилофати Аббосиён аҳволи оммаи васеи халқ на танҳо беҳтар нашуд, балки назар ба давраи Умавиҳо боз бадтар гардид. Оидоти заминини иҷора бештар ба шакли молӣ буд. Аз заминҳои лалӣ нисфи ҳосил ва аз заминҳои обёришаванда аз ҷаҳорак то сеяки он ситонида мешуд. Баъзан аз рост наомадани тақвими қамарии мусулмонон бо тақвими шамсии зироат истифода намуда, дар як сол ду мартаба хироч мегирифтанд. Бар замми ин дар вақти хирочғундорӣ қорандагони заминро фиреб медоданд ва бо роҳи таҳдид ҳарчи зиёдтар молиёт меситониданд.

Дар натиҷаи қувват гирифтани протессии инкишофи муносиботи феодалӣ, замин, ки исман моликияти халифа ҳисоб ёфта, вале амалан ҳиссаи умдаи он дар дасти ашрофи заминдори маҳаллӣ буд, ба қитъаҳои хурд ҷудо карда, ба тариқи иҷора ба барзгарони бечора дода шуд. Ба ин васила аҳли озоди ҷамоат соҳибхотиёрии худро аз даст дода, дар қатори қадиварҳои маҷнун, ғуломони озодшуда ва ё ғуломони ба заминҳо ҷо додашуда ба ашхоси вобаста мубаддал гардиданд.

Халифаҳои аббосӣ анъанаҳои Сосониёро давом дода, ба ҳашамат ва дабдабаи дарбори онҳо низ тақлид мекарданд. Аён ва ашрофи маҳаллӣ ҳам дар ин бобат ба онҳо пайравӣ менамуданд. Ин буд, ки бинокорӣ хеле авҷ гирифта, бисёр қасрҳо, қалъаҳо ва ғ. сохта шуданд. Ҳамаи хароҷоти ин бинокорӣ ба зиммаи барзгарон буд. Аҳволи пешаварони шаҳр низ беҳтар аз ин набуд. Онҳо мавриди истисмори нимфеодалӣ қарор гирифта, дар натиҷаи молиёти зиёд ва худсариҳои маъмурон тамоман муфлис гардида буданд. Молиёти ҷинсӣ, инчунин ба дўши туркҳои бодиянишин ҳам бори гароне шуда, онҳоро ба паршикастагӣ дучор мекарданд.

Ҳамаи инҳо боиси афзудани эътироз ва иғтишоши халқ мегардид. Яке аз бузургтарин шўришҳо дар он замон - шўриши Сумбоди Муғ буд. Сумбод аз пайравони наздики Абўмуслим ҳисоб мешуд. Вай дар соли 755 бо шиори «барои хуни Абўмуслим бояд қасос гирем» сар бардошта, ба атрофи худ аз ҳар табақа тарафдорони бисёре ҷамъ карда тавонист. Инчунин гурӯҳҳои зардуштиён ва хуррамиҳо⁶² (пайравони таълимоти Маздак) ба ӯ ҳамроҳ шуданд. «Одамони сурхалам»⁶³, яъне ононе, ки дар таҳти байрақи сурх гирд омада буданд, низ номи хуррамиҳоро доштанд. Шўриш ноҳияҳои бузург, аз ҷумла Хуросон ва Табаристонро фаро гирифт. Аббосиён ин шўришро фақат бо машакқати зиёде хобониданд. Сумбод шикаст хӯрда, дар Рай қатл гардид ва зану фарзандони ӯ ба ғуломӣ фурӯхта шуданд. Пас аз мағлубияти Сумбод пайравони ӯ аз тариқати муслимӣ ба таври пинҳонӣ фаъолияти худро давом медоданд. Онҳо ваъз мекарданд, ки Абўмуслим боз хоҳад омад, то «дар ҷаҳон одилона ҳукмронӣ кунад».

⁶¹ Бартольд В.В., 1963 б, с. 252–255; Якубовский А.Ю., 1954 а, с. 19-26, Moscoati S. 1949–1950; Spuler B., 1952, s. 34–50.

⁶² Бо номи зани Маздак Хуррама, ки тибқи ривояте дар вақти қатли оми маздакияҳо саломат монда, таблиғоти ғояҳои маздакиро давом додааст.

⁶³ Истилоҳи арабию форсӣ, айнан «сурхбайрақ».

Ҳанӯз қўшуни арабҳо шўриши Сумбодно тамоман фурӯ нанишонда, дар гирду атрофи Ҳирот шўриши дигар ба вучуд омад, ки ба он «Устод Сис» ном шахсе роҳбарӣ менамуд. Ба ин шўриш ҳазорҳо кас иштирок карда буданд.

Беш аз пеш ба қашшоқӣ ва хонавайронӣ дучор гардидани аҳолии заҳматкаш ва рӯйдани ҳисси танаффури онон нисбат ба золимони худ дар аҳди халифа Маҳдӣ (775–785) ҷунбиши бузурги халқиро бар зидди Аббосиён ба вучуд овард, ки дар солҳои 70-уми асри VIII тамоми Мовароуннаҳрро фаро гирифта буд.

Дар сари ин шўриш Муқаннаъ⁶⁴ меистод. Муқаннаъ аслан аз Марв буда, ба пешаварӣ машғулият дошт. Баъзе сарчашмаҳои таърихӣ⁶⁵ хабар медиҳанд, ки ӯ яке аз сарлашкарони Абӯмуслим буд ва дар неҳзати зидди хилофати Умавиҳо иштирок дошт. Ӯ шахси соҳибмаърифате буд. Ҷунин фикр беасос нест, ки дар вай ғояи маздакиён таъсири хеле калоне дошт ва ӯ ин ғояро таблиғ мекард. Қоиммақоми арабҳо аз таблиғоти Муқаннаъ воқиф гардида, ӯро дастгир намуд ва ҳамчун як марди ҷинояткори гузарои давлатӣ барои муҳокима ба маркази хилофат – шаҳри Бағдод фиристод. Лекин Муқаннаъ аз зиндони Бағдод фирор карда, худро ба Марв расонид. Дар ин ҷо тарафдорони худро ҷамъ намуда, дар соли 776 онҳоро барои даъват намудани аҳолии ба муборизаи зидди зулму асорати аҷнабиён ба тамоми ноҳияҳои Осиёи Миёна равона кард. Ин тарғибот махсусан дар Насаф ва Кеш, ки дар ин ҷоҳо бештар суғдиён иқомат мекарданд, муваффақияти калоне пайдо кард.

Маъмурони халифа боз аз паси дастгир кардани Муқаннаъ афтоданд. Онҳо дар соҳили дарёи Аму як дастаи пуршумори савораҳои мусаллаҳро гузоштанд, то рӯзу шаб назорат карда, нагузоранд, ки Муқаннаъ аз Марв ба Суғд равад. Ин, албатта, бесабаб набуд. Зеро дар Суғд тарафдорони ӯ рӯз аз рӯз зиёд мешуданд. Ҳокимони маҳаллӣ ба ҳубӣ медонистанд, ки агар Муқаннаъ ба Мовароуннаҳр роҳ ёбад, вазъияти онҳо фавқулодда душвор хоҳад шуд. Бо вучуди он ҳама мамониатҳо Муқаннаъ бо ҳамроҳии даҳҳо тарафдорони худ аз дарёи Аму гузашта, ба Суғд паноҳ бурд.

Дар ин вақт, ки навъе ки Наршахӣ мегӯяд: «андар Суғд ағлаб деҳаҳо ба дини Муқаннаъ даромаданд ва аз деҳаҳои Бухоро бисёр кофир шуданд ва куфр ошкоро карданд ва ин фитна азим шуд ва бало бар мусулмонон саҳт шуд».⁶⁶

Наршахӣ дар бораи неҳзати Муқаннаъ сухан ронда, нисбат ба пешвои шўриш назари душманона доштани худро рӯйрош қайд кардааст. Ин тариқа рафтор намудан нисбат ба Муқаннаъ барои ҳамаи муаррихони феодалии хос мебошад.

Сабаби асосии мавриди эътирофи омма қарор гирифтани таълимоти Муқаннаъ дар ин буд, ки ин таълимот бартараф намудани нобаробарии молӣ ва мулкиро талаб карда, бар зидди ҳукмронии истилокорони араб нигаронида шуда буд.

⁶⁴ Муқаннаъ – калимаи арабист ва маънояш «ҷодарпӯш» мебошад. Ин лақаб ба ҳамин муносибат ба ӯ дода шуда буд, ки гӯё ба рӯяш ҷодари сабз пӯшида мегаштааст. Номҳои ҳақиқии ӯ Ҳошим ибни Ҳаким буд.

⁶⁵ Барои тафсили он ниг.: Айний С., 1944; Якубовский А.Ю., 1948; Қодирова Т., 1965, с. 117–132; Большаков О.Г., 1976; аз ҷумлаи олимони хориҷа Sadighi D.N., 1938, p. 165–186. Маъхазҳо дар бораи ҳам рафти ин шўриш ва ҳам санаи он маълумоти ниҳоят пурмуҳолифат ва баъзан номаълуму маҷҳул медиҳанд.

⁶⁶ Наршахӣ, с. 79.

Дере нагузашт, ки чунбиши Муқаннаъ ба як шўриши бузурги ошкоро мубаддал гардида, дар муддати кўтоҳе тамоми Мовароуннаҳрро фаро гирифт. Ситоди (штаби) шўришчиён дар деҳаи Наршах, наздикии Бухоро, воқеъ шуда буд. Ҳокими Бухоро Ҳусайн ибни Муоз тамоми қувваи ҳарбии худро, ки асосан аз арабҳо иборат буд, ҳам карда, бо ҳамроҳии дастаҳои аъёну ашрофи Бухоро ба муқобили шўришчиён ҳаракат намуд. Дар моҳи апрели соли 776 дар назди девори деҳаи Наршах байни қўшуни арабҳо ва тарафдорони Муқаннаъ муҳорибаи шадиде ба миён омад. Шўришиён шикаст хўрда, 700 нафар аз пайравони Муқаннаъ сари худро дар роҳи талаби озодихоҳӣ қурбон карданд. Лекин ғалабаи арабҳо вазъиятро ба таври асосӣ тағйир дода натавонист. Ба зудӣ шўриш боз бо қувваи тоза сар зада, қиёмкунандагон мавзёҳои атрофи Бухороро ба таҳти тасарруфи худ дароварданд.

Халифа Маҳдӣ чун дид, ки шўриш торафт вусъат пайдо мекунад, барои пурқувват кардани муборизаи зидди неҳзати Муқаннаъ дар як сурати таъҷилӣ аз Бағдод ба Нишопур омад ва ба амири Хуросон фармон дод, ки барои кўмаки ҳокими Бухоро фавран қувваи иловагӣ фиристонад.

Сардори қўшуни имдоии аз Хуросон фиристодаи арабҳо Ҷабраил ибни Яҳё муддати дуру дароз Наршахро дар ҳолати муҳосира нигоҳ дошт, вале аз ин натиҷае ҳосил нашуд. Шўришчиён бо ҳамлаҳои пай дар пайи худ қувваи ҳарбии Ҷабраилро чунон заиф карданд, ки ӯ дигар бидуни қувваи иловагӣ ҷангро давом дода натавонист. Дар ҳамин вақт қўшуни ҳафтҳазорнафараи халифа аз Балх расида омада бошад ҳам, вале сардорони он муваффақиятҳои шўришчиёнро дида, ҳатто барои дохил шудан ба муҳориба ҷуръат накарданд. Ниҳоят, қувваи эҳтиётии амири Хуросон, ки мебоист нафароти қўшуни ба Мовароуннаҳр фиристодаи халифаро ду баробар меафзуд, ба имдод омад. Аммо ин ҳам самарае набахшид – шўришчиён ин қувваи ҳарбии арабҳоро ҳанӯз дар роҳи Мовароуннаҳр ба кулӣ торумор намуданд. Вазъияти Ҷабраил ибни Яҳё ниҳоятдараҷа пурхатар гардид. Роҳи алоқаи ӯ аз Балх ва Марв бурда шуда буд. Ҷабраил тамоми қувва ва техникаи ҳарбии дар ихтиёри худ доштаашро ба гирифтани истехкоми Наршах, ки дар ин ҷо қувваи асосии шўришиён ҳам шуда буд, равона кард. Қўшуни арабҳо чор моҳ беҳуда Наршахро муҳосира намуд. Дар охир ҳар ду тараф, ки аз задухўрдҳои муттасил хеле хаста шуда буданд, барои сулҳ кардан дохили музокирот гардиданд.

Сардорони қўшуни арабҳо дар вақти бастанӣ муоҳидаи сулҳ яке аз роҳбарони шўришро хиёнаткорона куштанд. Онҳо умедвор буданд, ки ба ин восита шўришро бесар карда, мақсадро ба даст хоҳанд овард. Вале ин кори онҳо натиҷаи акс дод. Кушта шудани як нафар аз роҳбарони шўриш муқовимати шўришиёнро чандин баробар зиёд кард.

Сарчашмаҳои таърихӣ араб тасдиқ мекунанд, ки охируламр шўришиёни Наршах мағлуб шуданд, лекин, дар айни замон, шўриш беш аз пеш вусъат ёфта, ноҳияҳои тозаи Осиёи Миёнаро фаро мегирифт. Ин оғози марҳалаи дувуми мубориза буд.

Агар дар марҳалаи аввал баъзе гурӯҳҳои ашрофӣ Суғд аз неҳзати Муқаннаъ пуштибонӣ карда бошанд, пас дар марҳалаи дувум онҳо аз тарси вусъати чунбиши халқ комилан ба тарафи хилофат гузаштанд. Аммо табақаҳои васеи барзгари Суғд торафт бештар ба сафи муборизон дохил мешуданд.

«Сафедҷомагон» (пайравони Муқаннаъ) соҳибони Мовароуннаҳр мегардиданд ва «бўстони амралмўминин» (Хуросон ва Мовароуннаҳрро бо ин ном ёд мекарданд) ба як мамлакати аз хилофати араб мустақил табдил меёфт.

Халифа Маҳдӣ қоиммақоми Хуросонро ба ноӱҳдабарой айбдор намуда, маъзул кард ва ба ҷои ӯ Муоз ибни Муслимро ба сари ҳокимият овард. Муоз ибни Муслим дар соли 778 дар навоҳии байни Бухоро ва Марв қўшуни зиёде ҷамъ намуда, ба кўмаки қўшуни арабҳо, ки дар назди Самарқанд аз дасти шўришиён ба аҳволи басте душвор афтода буд, равон шуд. Лекин ин лашкаркашии Муоз ибни Муслим низ, бо вучуди он ки аз тарафи ашрофи маҳаллӣ хеле ҳимоят медид, бо шикасти нангин анҷом ёфт. Шўришиён дар дашти назди Пайканд ба лашқари Муоз рӯ ба рӯ шуда, ба он чанд зарбаи саҳт ворид оварданд. Дар натиҷаи ин Муоз ибни Муслим ҳаракати худро ба Самарқанд давом дода натавониста, ба тарафи Бухоро майл намуд.

Фақат дар соли оянда ба қўшунҳои халифа муяссар гардид, ки Самарқандро забт намоянд. Бо ҳамин марҳалаи севум ва охири мубориза сар шуд.

Дар ин вақт қувваҳои асосии шўришиён дар қалъаи кўҳии Санам, наздикии Кеш, ҷамъ омада буданд. Муоз ин қалъаро муҳосира намуд, вале ба зудӣ маҷбур шуд, ки аз муҳосира даст кашад. Муаррихони араб тасдиқ мекунанд, ки сабаби аз муҳосира даст кашидани Муоз расидани фасли зимистон буд. Лекин сабаби асосии ин шояд ба зарбаи саҳти дастаҳои Муқаннаъ дучор гардидани ӯ бошад. Ба зудӣ пас аз ин воқеа аз мансаби қоиммақоми Хуросон дур карда шудани ӯ ва аз тарафи халифа таъин гардидани шахси дигар ин фикрро собит менамояд.

Чунон ки Наршаҳӣ меӱяд, Муоз ибни Муслим ду соли тамом бар зидди Муқаннаъ мубориза бурд. Волии нави Хуросон Мусайяб ибни Зуҳайр ҳам аз ҷиҳати лавозимоти ҷанг пурра таъмин будан ва ҳам хеле зиёдтар аскар доштани худро истифода бурда, ба туфайли ҳамин афзалияти калони худ баъди задухӯрдҳои хунини дурудароз тавонист муқобилати оммаи халқро, ки ба он Муқаннаъ роҳбарӣ мекард, бартараф намояд. Тобистони соли 780 қўшуни арабҳо қалъаеро, ки Муқаннаъ дар он ҷо иқомат менамуд, забт карданд ва аз мудофиакунандагони қалъа ҳар касе, ки ба дасташон афтод, ба қатл расониданд. Аммо ҳуди Муқаннаъ таслим шудан нахоста, худро ба қатл расонид. Пас аз марги ӯ низ дар зарфи чандин сол шўришҳои ҷудогонаи «сафедҷомагон» дар маҳалҳои мухталифи Осиёи Миёна ба амал меомаданд.

Дар он солҳое, ки мардуми Мовароуннаҳр дар роҳи истиқлолияти худ мубориза мебуданд, ҳилофати араб аз пуриқтидортарин давлатҳои он замон ҳисоб мешуд. Муборизае, ки аҳолии ин сарзамин дар таҳти байрақи Муқаннаъ солҳои бисёр бо чунин як давлати муқтадир буданд, дар бораи диловарӣ ва озодидӯстии халқҳои Осиёи Миёна боз як мисоли дурахшон аст.

Чунон ки мудовимат ва муташаққилии ин мубориза нишон медиҳад, Муқаннаъ роҳбари хеле боистеъдоди ҳарбӣ ва сиёсӣ буд, ки халқро ба ҷанги зидди истилокорони аҷнабӣ ва золимони маҳаллӣ ташвиқ ва рӯҳбаланд мекард.

Дар хотима ҳаминаро ҳам бояд гуфт, ки шўришҳои халқии давраи ҳилофати Аббосиён аз шўришҳои замони ҳукмронии Умавиҳо фарқи калоне доштанд. Шўришҳои халқӣ дар давраи Умавиҳо асосан бар зидди ҳукмронии аҷнабиён равона шуда, ба ин шўришҳо одатан аён ва ашрофи маҳаллӣ сардорӣ мекард. Аммо дар давраи ҳилофати Аббосиён мо тамоман як вазъияти дигареро мушоҳида мекунем. Дар ин давра оммаи халқ на фақат ба муқобили Аббосиён, балки бар алайҳи ҳомиёни онҳо, яъне аён ва ашрофи маҳаллӣ низ сар мебардоштанд.

Неҳзати Муқаннаъ неҳзати табақаҳои заҳматкаши аҳоли ва қабл аз ҳама, барзгарон буда, яке аз равияҳои асосии онро мубориза бар зидди асорати беш

аз пеш қувваттирандаи феодалӣ ташқил мекард. Ин аст, ки шӯриши Муқаннаъ дар таърихи халқҳои Осиёи Миёна аҳамияти бузургро дарбар кардааст. Ҳарчанд шӯришҳои халқӣ шикаст мехӯрданд, вале фаъолияти оммаи заҳматкашро инкишоф дода, рӯҳи асоратнописандӣ ва озодидӯстии халқҳои Осиёи Миёнаро тарбия менамуданд ва як дараҷа дасти истисморгарони феодалии нав ба рӯи қор омадаистодаи маҳаллиро кӯтоҳ мекарданд.

**АНҶОМИ ПРОТСЕССИ ТАШАККУЛИ ХАЛҚИ
ТОҶИК ВА СОЗМОНИ ДАВЛАТИИ Ў.
ДАВЛАТИ ТОҶИРИЁН,
САФФОРИЁН ВА СОМОНИЁН (АСРҶОИ IX-X)**

1. ТАЪРИХИ СИЁСИИ АСРҶОИ IX-X

Қувват гирифтани ашрофи феодалии маҳаллӣ

Шӯришҳои пай дар пайи халқҳои Мовароуннаҳр, ки аз замони мавриди ис-тилои хилофат қарор гирифтани Осиёи Миёна сар карда, ба муқобили ҳукм-ронии арабҳо давом менамуд, пас аз хобонидани шӯриши Муқаннаъ ҳам қатъ нагардид.

Дар соли 806 шӯриши бузурге бо сардории Рофеъ ибни Лайс ба амал омад. Шӯришиён қоиммақоми халифари Самарқанд ба қатл расонида, муддати чанд вақт шаҳро ба дасти худ гирифтанд. Дар ин шӯриш хусусан аҳолии Фарғона, Хучанд, Бухоро, Уструшан, Хоразм, Чағониён ва Хатлон ғаёлона ширкат намуданд. Туркҳои бодиянишин ҳам ба кӯмаки шӯришиён омаданд.

Ин шӯриши калони халқ дар соли 810 фурӯ нишонда шуд ва ин ҳам фақат ҳамон вақт ба арабҳо муяссар гардид, ки сардори шӯришиён Рофеъ ибни Лайс дар нозуктарин лаҳзаи мубориза хиёнат карда, ба тарафи душман гузашт.

Дар солҳои минбаъда гоҳ дар Суғд, гоҳ дар Уструшан ва Фарғона шӯришҳои нав ба вуқӯъ меомаданд.¹

Ин ҳама шӯришҳо гувоҳӣ медоданд, ки қоиммақомҳои халифа Мовароуннаҳр ва Хуросонро фақат бо қувваи аслиҳа дар сари итоат нигоҳ дошта наметавонанд. Идора кардани ин мамлакат танҳо ҳамон вақт ба онҳо мумкин мешуд, ки аён ва ашрофи маҳаллиро ҳарчи бештар ба қорҳои давлатӣ ҷалб намоянд.

Аббосиён бо роҳи беш аз пеш ба умури идораи давлат кашидани намо-яндагони ашрофи маҳаллӣ ният доштанд, ки ҷидду ҷаҳди онҳоро барои истиқлолият суғ намуда, дар мубориза ба муқобили шӯришҳои халқ ба онҳо така кунанд. Бинобар он аз вақти ҳукмронии халифа Абӯҷаъфар ал-Мансур (754-775) сар карда, дар замони ворисони ӯ халифа Маҳдӣ (775-785) ва Ҳорунарашид (786-809) вилоятҳои гуногуни Мовароуннаҳрро асосан намояндагони ашрофи феодалии маҳаллӣ, дар навбати аввал, вазирони насли Бармакиҳо ва Сомониён идора мекарданд. Вале ин тадбир боиси дар Осиёи Миёна мустақам шудани ҳокимияти хилофат нагардида, баръакс, шароит ва имкониятҳои мусоиди аз тахти ҳукмронии арабҳо озод шудани ин сарзаминро хеле инкишоф дод.

Дар ҳамин вақт дар Эрон ва Осиёи Миёна неҳзати (зиддиарабӣ, эронпарастии) ба истилоҳ шуубиён бисёр вусъат пайдо намуд.² Аз миёнаҳои асри IX

¹ Қодирова Т., 1965, с. 138–147.

² Петрушевский И. П., 1966, с. 248–250.

шуубия асоси идеологии неҳзати халқии зидди хилофат мегардад (вай бештар дар муҳити деҳот паҳн гардида буд). Шуубия дар байни доираҳои маърифатноки аҳолии маҳаллӣ, ки бо ҳар васила бартарии маданияи худро нисбат ба арабҳо таъкид мекарданд, низ шӯҳрати муайяне дошт. Дар айни замон ғаъолияти он гурӯҳҳои ашрофи маҳаллӣ, ки ба иқтидори худ боварӣ дошта, барои комилан ба даст даровардани ҳокимият ва мустақил шудан аз хилофати араб саъй мекарданд, рӯз аз рӯз қувват мегирифт.

Ҳорунарашид дар шахсияти Бармакиҳо беш аз пеш пурқувват шудани таъсири иқтисодӣ ва сиёсии ашрофи ғайриарабро дида ва аз он хавф бурда, амр кард, ки тамоми намояндагони хонаводаи Бармакиҳоро ба қатл расонанд.³

Вай бо мақсади ба такагоҳи худ табдил додани рӯҳониёни ислом мавқеи онҳоро хеле баланд бардошт. Ӯ заминҳои зиёдеро ба рӯҳониён тақсим кард. Дар баробари ин вай сиёсати ба тарафи хилофат кашидани аён ва ашрофи маҳаллиро низ давом дод. Аммо маҳв карда шудани насли Бармакиҳо, ки муддати 50 сол чи дар хилофат ва чи дар байни аҳолии маҳаллӣ нуфуз ва эътибори бузург доштанд, нисбат ба идора кардани вилоятҳои шарқӣ сиёсати хилофатро тағйир надод. Вилоятҳои шарқӣ ҳамоно монанди аввала бо ёрии намояндагони аён ва ашрофи заминдори маҳаллӣ идора мешуданд. Мавқеи ин аён ашроф махсусан аз соли 821, яъне вақте ки дар Хуросон ва Мовароуннаҳр сулолаҳои маҳаллӣ – авалан, Тоҳириҳо ва сониян, Сомониён ба сари ҳукумат нишастанд, хеле пурқувват гардид.

Тоҳириён (821–873)

Ниёғони Тоҳириҳо шаҳри Фушанҷи вилояти Ҳиротро дар дасти худ нигоҳ медоштанд. Сарилсилаи ин хонадон ҳокими Фушанҷ Тоҳир ибни Ҳусайн буд. Дар вақти қоиммақоми Хуросон будани Маъмун, ки баъдтар ба маснади хилофат расид, Тоҳир дар дарбори ӯ нуфуз ва эътибори калон пайдо намуд. Соли 811, дар ҷанги байни ду бародар, яъне ворисони Ҳорунарашид – Амин ва Маъмун, дар талоши ҳокимият Тоҳир лашкари Маъмунро сардорӣ кард. Ӯ дар соли 813 Бағдодро забт намуда, барои ба тахти хилофат соҳиб шудани Маъмун ба таври ҷиддӣ кӯмак расонд. Пас аз чанд вақт дар Бағдод сардори тамоми қувваи ҳарбии халифа буд ва баъд аз он, дар соли 821 ҳокими Хуросон таъйин гардид⁴.

Тоҳир мамлакати Хуросон ва вилоятҳои Осиёи Миёнаро ҳамчун ҳукмронии мустақил идора мекард. Вай дар соли 822 ҳатто фармон дод, ки дар хутбаи намози ҷумъа номи халифаро ёд накунанд. Ин бо Бағдод қатъи алоқа кардани ӯро ифода менамуд. Пас аз чанд рӯзи ин воқеа Тоҳир вафот намуд. Нисбат ба ин марги ногаҳонии Тоҳир чунин фикре мавҷуд аст, ки ӯро ҷосусони халифа заҳр дода куштаанд.

Агарчанде Тоҳир майли тамоман ошкорое мустақилшавӣ дошт, халифа Маъмун ба ҳокими Хуросон писари ӯ Талҳаро (822-828) тасдиқ намуд. Писари дигари Тоҳир – Абдуллоҳ (830-844) дар ҳеҷ сураат худро мутеи хилофат надониста, Хуросонро бо ихтиёри худ идора мекард. Дар замони ӯ қароргоҳи Тоҳириён шаҳри Нишопур гардид. Халифа Мўътасим (833-842) Абдуллоҳро хеле бад медид, вале барои саркўбӣ ва мутеъ кардани ӯ ҳеҷ як чора ва имко-

³ Barthold W., 1913, Бартольд В.В., 1966 в; Bouvat L., 1912; Sourdet D., 1959, I, p. 127–182.

⁴ Барои тафсиلى воқеаҳои сиёсии аҳди Тоҳириён ва Сафориён ниг.: Бартольд В.В., 1963 б, с. 265; инчунин ниг.: Spuler B., 1952, в. 59 ва мобаъд.

нияте надошт. Кӯшиши ба воситаи заҳр ҳалок сохтани Абдуллоҳ ҳам барор нагирифт.

Тоҳириҳо барои ташкил кардани ҳукумати мутамаркази қавӣ ва ба тартиб андохтани умури зироат тадбирҳои қатъӣ пешбинӣ намуданд. Онҳо тариқи беҳтар истифода бурдани обро ҷорӣ карда, наҳр ва каналҳои нав сохтанд. Мувофиқи супориши Абдуллоҳ машҳуртарин қонундонҳои мамлакат қоида ва мизони баҳрабарии обро дар қорҳои зироат таҳти мутолиа қарор дода, китобе дар ин бора таълиф намуданд, ки муддати дусад сол дар ҳалли мубоҳиса ва моҷарои соҳаи об ва обёрӣ ҳамчун дастуруламал хидмат кард.

Номаи Тоҳир ибни Ҳусайн ба писараш Абдуллоҳ маҳфуз мондааст⁵. Дар он ба тариқи панду насиҳат масъалаҳои давлатдорӣ, муносибат бо фуқаро, усулҳои андозгирӣ ва амсоли ин баён ёфтааст. Тоҳир ба писараш маслиҳат медиҳад, ки андозро аз рӯи адлу инсоф бигирад ва аз он на бойҳо ва на наздиқонашро озод накунад. Асли маънии ин «мувозибат» дар ҳуди нома равшан ифода шудааст: «Бидон, ки сарват даромаде намеорад, агарчи фузун бошаду дар ҳазина бимонад, вале баръакс, мефизояд ва зиёдатар мегардад, вақте ки ба зарурати фуқаро, барои адои ҳаққи онҳо ва аз ташвиш озод шуданашон сарф шавад; рафои ҳоли халқ бо ҳамин восита таъмин мегардад, ҳокимонро ин зеб медиҳад, шукуфонии даврон аз ҳамин аст, шўҳрат ва қудратро ҳамин мебахшад... Дар айни вақт ту ба шарофати ин барои ҷамъовариҳои миқдори лозимаи андозаи замин имкон меёбӣ ва боигарии ту афзун мешавад ва ин тариқа ту қуввае пайдо мекунӣ, то барои худ қўшун ниғаҳ дорӣ ва ба мардум дасти саховати худро боз намуда, ҳамаро аз худ шод гардонӣ».⁶ Тоҳир ин ҷо ҳамчун ҳимоякунандаи манфиати синфи худ баромад карда, дар айни замон чун шахсе, ки ба ҷуз хонахароб кардан ва аз иқтидори пардохти молиёт маҳрум намудан дигар нафъе надоштани зулму истисмори мардумро мефаҳмид, ба назар менамояд. Ў маҳз аз рӯи манфиатҳои синфи худ ба истисмори «оқилона» даъват мекунад. Абдуллоҳ ҳам васиятҳои падари худро то андозае дар амал татбиқ намуд.

Абдуллоҳ инчунин кўшиш намуд он худсарихоеро, ки дар маҳалҳо заминдорони калон ва маъмурони давлат нисбат ба барзгарон раво медоштанд, то ҳадди имкон маҳдуд гардонад. Ў фармони махсус бароварда, аҳволи барзгаронро қадре ба сомон овард. «Худо ризқи моро бо дасти онҳо мерасонад, – гуфта мешуд дар фармони Абдуллоҳ, – ба забони онҳо моро табрик мекунад ва ранҷонидани онҳоро манъ кардааст».

Худ аз худ маълум аст, ки Абдуллоҳ як шахси ҳимоякунандаи манфиати барзгарон набуд; вай фақат манфиати заминдорони калон ва бозургонро дар назар мегирифт. Ў «ранҷонидани» зироаткунандагонро танҳо аз ҳамин сабаб талаб мекард, ки бидуни ин ба таври маъмулӣ дохил шудани молиёт ба ҳазинаи давлат мумкин набуд.

Вазъияти аҳоли ва хусусан барзгарон дар замони Тоҳириҳо низ хеле вазнин буд. Онҳо аз тарафи заминдорони калон саҳт истисмор шуда, дар ҳамин ҳол маҷбур буданд, ки ба давлат андозҳои аз ҳад зиёд бидиҳанд. Чунончи, дар соли 844 маблағи молиёте, ки аз барзгарон ситонида шуда буд, 48 миллион дирҳамро ташкил мекард. Шӯриши барзгарони Систон қариб ҳеҷ қатъ намешуд.

Тоҳириҳо барои маъмул гардидани дини ислом кўшиш карда, чунин ният доштанд, ки рӯҳониёни исломро дар бобати сиёсати марказият додани давлат

⁵ Шмидт А.Э., 1925, с. 127–137.

⁶ Шмидт А.Э., 1925, с. 132–135.

ба такагоҳи худ мубаддал намоянд. Дар аҳди Талҳаи Тоҳирӣ дар Уструшан, ки оини зардуштӣ нисбатан бештар маҳфуз монда буд, низ дини ислом ҷорӣ карда шуд. Абдуллоҳи Тоҳирӣ дар соли 840 ба ташкили мурофияи ҷиноятӣ бар афшини собиқи Уструшан Ҳайдар, ки пас аз қабул кардани дини ислом яке аз сардорони ҷарбии халифа Мӯътасим гардида буд, мусоидат намуд. Афшин Ҳайдар дар вақти муҳокима ба он гунаҳкор карда шуд, ки ӯ барои пинҳон доштани асли мақсади худ дини исломро қабул карда, дар амал барои шӯриши Уструшан дар талаби истиқлол ва оини қадима тадорукот медида⁷. Ҳангоми мурофияи суд маълум гардид, ки уструшаниҳо фақат дар зоҳир дини исломро қабул кардаанд, аммо дар амал ба пайравии оини қадимаи худ давом медодаанд.

Давлати Тоҳирӣ ба миқдори зиёди амалдорони босавод эҳтиёҷ дошт. Аз ин ҷост, ки Абдуллоҳ кӯшиш мекард назар ба давраи гузашта дониш ва омӯзишро бештар дастраси оммаи васеи аҳоли гардонад. Абдуллоҳ низ монанди падари худ шоир буд. Бародарзодаи ӯ Мансур, ки Марв, Омул ва Хоразмро идора мекард, бо асарҳои фалсафии худ шӯҳрат пайдо карда буд. Писари Абдуллоҳ Тоҳирӣ II (844-862) саъй мекард, ки дар ҳар бобат ба падараш тақлид намояд. Умуман, замони ҳукмронии Абдуллоҳ ва Тоҳирро метавон оғози эҳёи маданияти маҳаллӣ номид⁸. Аммо ин протсесс хеле мураккаб ва ихтилофмез буд. Гап дар сари ин аст, ки ҳуди намояндагони сулолаи Тоҳирӣ, хусусан Абдуллоҳ ибни Тоҳир, ба маданияти араб ва тамоми зуҳуроти он ихлос доштани худро бо исрор таъкид мекарданд⁹. Дар асри IX ва ибтидои асри X дар Эрон ҷамоатҳои зардуштӣ напшат пайдо карда, маҳз дар ҳамин вақт чунин асарҳои зардуштӣ, аз қабилҳои «Бундаҳиш» ва «Денкарт», инчунин як қатор таълифоти ғайридинӣ ба вуҷуд меоянд¹⁰. Тоҳирӣ ҳамаи инро ба эътибор нагирифта наметавонистанд, хусусан, ки аз ҷиҳати сиёсат душмани асосиашон хилофати Аббосӣ буд ва ҳуди онҳо ба ҳамон вилоятҳои таъкид мекарданд, ки аксари аҳолиашон эронизабон буданд. Маҳз аз ҳамин сабаб Тоҳирӣ ба шоирон, алаҳхусус, мӯътақидони шуубия иҷозат медоданд, ки онҳоро бо подшоҳону қаҳрамонони Эрони пеш аз ислом қиёс карда, ситоиш намоянд. Дар дарбори Тоҳирӣ дар қатори забони арабӣ забони форсӣ ҳам мустаъмал буд. Дар Марв китобхонае вуҷуд дошт, ки асарҳои ба забони паҳлавӣ навишташуда нигоҳ дошта мешуд.¹¹

Бояд эътироф намуд, ки роли бузургро дар тараққии маданияти маҳаллӣ на Тоҳирӣ, балки Саффорӣ бозиданд.

Саффорӣ (873–903)

Дар асрҳои IX–X, ба мисли давраҳои гузашта, яке аз вазифаҳои ҳокимияти давлатӣ дар воҳаҳои зироатии Осиёи Миёна ташкил кардани муҳофизати ин воҳаҳо аз ҳуҷуми ғоратгаронаи бодиянишинон буд. Бо ҳамин мақсад дар ин давра дастаҳои махсуси фидоӣ мусаллаҳ ташкил дода шуда буданд, ки

⁷ Доир ба ин ҳодисаҳои аҷиб ниг.: Бартольд В.В., 1963 б, с.269; Sadighi G.H., 1938, p.287-305; Herzfeld E., 1948, s.138-152; Wright E.M., 1948. p.124-131; Spuler B., 1952, s.62-67; Нейматов Н., 1957, с.140-150. Муҳимтарин мулоҳизаҳои доир ба баъзе масъалаҳои ба ин ҳодисаҳо алоқамандро дар асари Ҳеннинг метавон дарёфт: Henning W.B., 1965 a.

⁸ Spuler B., 1952, 8. 68-69, 231-235.

⁹ Bosworth C.E., 1969 a.

¹⁰ Петрушевский И.П., 1960, с. 36-37; Frye K. N., 1963, p. 238-241.

¹¹ Bosworth C.E., 1969 b.

онҳоро ғозӣ - муборизони роҳи дин меномиданд. Ба сафи ғозӣён аксаран барзгарон ва пешаварони муфлис дохил мегардиданд. Ин одамоне, ки ҷангро касб карда гирифта буданд, ба ҳамон ҷоҳое фиристода мешуданд, ки бо «ко-фирон» задухӯрд ба амал меомад.

Ҳокимони маҳаллӣ ин фавҷҳои ғозӣёнро барои хизмат ба истеҳкомоте, ки дар ҳудуди байни воҳаҳои зироатӣ ва саҳрои бодиянишинон воқеъ гардида буданд, мефиристониданд. Чи навъе олими ҷуғрофидони араб - Мақдисӣ қайд мекунад, ғозӣҳо «ҳам такиягоҳ ва ҳам як воситаи нооромии» ҳукуматдорони маҳаллӣ буданд, онҳо, аз як тараф, ба тааррузи бодиянишинон зарба дода воҳаҳои зироатиро аз тохтутози душманон муҳофиза намоянд, аз тарафи дигар, дар неҳзати халқии зидди аёнӯ ашрофи маҳаллӣ ғаёлона иштирок мекарданд.

Дар охири асри IX фавҷҳои мусаллаҳи ғозӣён асоси он ҷунбиши бузурги халқиро, ки дар ҳудуди Осиёи Миёна ва Эрон рӯй дода буд, ташкил намуданд. Ин ҷунбиши халқро бародарон Яъқуб ибни Лайс ва Амр ибни Лайс ба манфиати худ истифода бурданд¹². Ин ду бародар дар аввали қор як дастаи роҳзан ташкил доданд, ки дере нагузашта ин даста ба яке аз фавҷҳои ғозӣёни тавобеи Систон ҳамроҳ шуд. Истеъдоди ҷанговарӣ ва диловарӣ ба Яъқуб имконият дод, ки дар андак фурсат роҳбарии фавҷро ба дасти худ бигирад. Ин фавҷ ба ҳаёти сиёсии вилоят ғаёлона иштирок намуд ва аз шӯриши мардумони воҳаҳои зироатӣ истифода бурда, дар соли 861 ҳокими тоҳириҳоро ронд ва маркази Систон шахри Заранҷро забт кард.

Яъқуб ҳукмрони ин вилоят гардида, дар зарфи даҳ соли оянда як қатор вилоятҳои шарқии хилофатро тасарруф кард, ки онҳоро то ин вақт охири намояндаи силсилаи Тоҳириҳо – Муҳаммад ибни Тоҳир (862-873) идора менамуд.¹³ Дар соли 873 Яъқуб ба қувваи ҳарбии Тоҳириҳо шикаст дода, маркази Хуросон шахри Нишопурро забт кард. Ба ҳамин тариқ, ҳокимияти Тоҳириҳо дар Осиёи Миёна ва вилоятҳои шарқии Эрони кунунӣ тамоман аз байн рафт.

Агарчанде ҳукумати Бағдод аз ин муваффақиятҳои Яъқуб хеле ба изтироб афтада, барои бештар паҳн нагардидани нуфузи ӯ баъзе чораҳо пешбинӣ карда бошад ҳам, натиҷае набахшид. Аз ин сабаб халифа дар соли 874 ин амри воқеиро эътироф намуда, маҷбур гардид, ки идора кардани тамоми хоки Хуросонро ба Яъқуб супорад.

Яъқуб то охири ҳаёти худ ҳамчун як нафар марди ҷангии содда ва шикастанафс боқӣ монд, либоси оддии ресмонӣ мепӯшид, ба палос ва қолин аҳамият надода, ба замин менишаст ва дар вақти истироҳат сарашро ба ҷои болишт ба рӯи сипари худ гузошта меҳобид. Дар айни ҳол вай бо мароми ҷунбишҳои халқии Осиёи Миёна ягон қадар наздикие надошт.

Дар байни лашкариёни ӯ интизоми саҳт ҳукмфармо буд. Худи ӯ намунаи диловарии ҳайратангезеро нишон дода, аз сарбозон ва сардорон низ инро бо қатъият талаб мекард. Дар яке аз ҷангҳо рӯи ўро бо шамшер зада ҷунон

¹² Аз рӯи баъзе маълумот Яъқуб мисгар буд. Дар забони араб мисгарро саффор мегӯянд. Номи силсилаи Саффорӣён низ аз ҳамин бармеояд. Амр наҷҷориро касб карда буд.

¹³ Муҳаммади Тоҳирӣ яке аз калонтарин феодалони он замон буд. Мадракҳое боқӣ мондаанд, ки мувофиқи шаҳодати онҳо вай аз заминҳои дар Мозандарон доштааш қариб як миллион дирам фоида ба даст меовардааст (дар сурате, ки даромади умумии Мозандарон 13 миллиону 630 ҳазор дирамро ташкил мекард). Ниг.: Ибни Исфандиёр, 1320/1941, ҷилди I, с. 74.

маъюб карда буданд, ки бист рӯзи тамом ба даҳонаш найча гузошта хӯрок меҳӯрд. Пас аз сиҳат шудан боз мисли пештара далерона ба корзор даромад.

Яке аз қисмҳои асосии қўшуни ўро сарбозони «фидой» ташкил мекарданд, ки гоҳо онҳоро бо оҳанги кароҳатомез «айёр» ҳам (ба маънии «қаллоб» ва «роҳзан») мегуфтанд. Ин табақаи махсуси «мучоҳидони роҳи дин» буд, ки сафи худро аз ҳисоби барзгарони безамин ва фирорӣ пурра мекард. Айёрҳо дар ҳаёти сиёсӣ роли муҳим мебозиданд, аз ҷумла, онҳо дар Систон ба муқобили истилогарон бо матонати тамом мубориза бурданд. Зоҳиран ҳамон айёр-қосро, ки дар ҷанг беш аз ҳама диловарӣ нишон медоданд, ба мартабаи баландтар бардошта, ба гурӯҳи сарҳангҳо дохил мекарданд. Дар қатори айёрҳо фарзандони деҳқонон ва заминдорон ҳам буданд, ки онҳоро «озодагон» меномиданд. Ғайр аз ин дар қўшун дастаҳои махсуси ғуломон ҳам мавҷуд буданд. Аввалҳо дар ихтиёри Саффорӣ ҳамагӣ 2-3 ҳазор сарбоз буд, аммо дар солҳои 874-75 Яқуб дар як муҳориба 15 ҳазор аскари савораро ба корзор даро-вард. Қўшуни саффорӣ мушинуҳои ҳарбӣ ва филҳои ҷангӣ дошт. Дар вақти ҳуҷум ба гузоштани дастаи пешоҳанги муҳофиз ва таҷассус аҳамияти калон дода мешуд. Сарбозҳо дар ҳар се моҳ маош мегирифтанд. Ҳар вақт дар айёми Наврӯз тағтиши қўшун ба амал меомад. Аз сарбоз то сардори қўшун ба амалдори махсус аспу силоҳи худро намоиш меод ва, сипас, пул мегирифт.¹⁴

Муваффақиятҳои Яқуб ибни Лайс аҳволи вазнини меҳнаткашонро, ки ў бо ёрдами онҳо ба ин дараҷа расида буд, заррае тағйир наод. Яқуб ғолибан ба заминдорони хурд ва миёнаи феодалӣ тақия менамуд. Ў дар вилоятҳои забткардаи худ тамоми тартиб ва қоидаи мавҷударо бо ҳамон ҳолати пештара боқӣ гузошт, ҳатто миқдори молиётро, ки бар дўши барзгарон бори гароне буд, кам накард.

Дар соли 876 Яқуб бо нияти ғасб кардани ҳокимияти хилофат ба Бағдод лашкар кашид, лекин то он ҷо нарасида, 100 км дуртар дар мавзие Дору-л-Ақул аз тарафи қувваи ҳарбии халифа ба шикасти сахт дучор гардида, ақиб нишаст. Чи наваз ки манбаъҳои таърихӣ нишон медиҳанд, яке аз сабабҳои мағлуб шудани Яқуб ибни Лайс кўмаки Алӣ ибни Муҳаммади Бурқайро рад кардани ў буд. Алӣ ибни Муҳаммад ба шўриши зангиёни ғулом дар Ироқ, ки тақрибан 14 сол (869-883) давом намудааст, сардорӣ мекард. Яқуб ибни Лайс, ки худ тарафдори ғуломдорӣ буд, аз иттиҳод бастан ба ғуломон ор кард ва аз ин сабаб кўмаки пешниҳодкардаи пешвои шўришиёно назаифуфт. Пас аз се соли лашкаркашии бемуваффақият ба Бағдод асосгузори сулолаи Саффорӣ Яқуб ибни Лайс вафот кард. Лашкариёни ў бародараш Амр ибни Лайсро ба тахт нишонданд.

Амр ибни Лайс (879-900) дар баробари ишғол кардани ҷои бародари худ фавран ба халифа муроҷиат намуда, итоати худро бо маркази хилофат изҳор кард. Ин буд, ки аз тарафи халифа мансаби қоиммақоми Хуросон ва идора кардани як миқдор вилоятҳои шарқии Эрон ба ў супорида шуд. Лекин дар амал Амр ҳам мисли Тоҳирӣ истиқлолияти худро аз хилофат нигоҳ медошт. Бар тибқи маълумоти сарчашмаҳо, вай як шахси дар идора кардан соҳибтадбиру доно ва лашкаркаши тавоно буд.

Дар асоси баъзе мадракҳо ҷунин тахмин кардан мумкин аст, ки Саффорӣҳо неҳзати мазҳабии шиаҳо, ки дар байни барзгарон ва пешаварон муваффақият пайдо карда буд, ба дараҷаи хеле зиёд истифода бурдаанд (ҳатто

¹⁴ Бартольд В.В., 1963 6, с. 272-280; Bosworth С.Е., 1968.

ривояте ҳаст, ки гӯё Яъқуб «Мо ба ҷои Каъба парастии офтобро ҷорӣ мекунем», гуфта бошад).

Таъсиси давлати Сомониён

Сарилсилаи хонадони Сомониён – Сомон аслан аз вилояти Балх ё худ атрофи Самарқанд ва ё аз Тирмиз буд.¹⁵ Ба тибқи маълумоте, ӯ дини исломо қабул карда, дар шахсияти ҳокими Хуросон Асад ибни Абдуллоҳ, ки намо-яндаи халифаи араб буд, барои худ пуштибоне пайдо намуд ва аз ин сабаб ба аломати эҳтиром нисбат ба ин мард фарзанди худро Асад ном кард. Асад чор писар дошт: Нӯҳ, Аҳмад, Яҳё ва Илёс. Ҳамаи фарзандони Асад дар аҳди хилофати Маъмун ба корҳои идораи давлат кашида шуда, Нӯҳ ба Самарқанд, Аҳмад ба Фарғона, Яҳё ба Чоч ва Уструшан, Илёс ба Ҳирот ҳоким таъин гардида буданд.

Дар зоҳир ин чунин ба назар мерасид, ки гӯё ҳар яке аз чор бародар ҳокими вилояти инъомшудае мебошад ва бевосита ба қоиммақоми Хуросон итоат мекунад. Аммо дар асл ин тавр набуд.

Бародари аз ҳама калон Нӯҳ мақоми махсусе дошт. Дар робитаҳои хориҷӣ ҳамчун сардори хонадон баромад мекард. Муаррихон ба ин ҷиҳат кам аҳамият додаанд. Таҳқиқи сиккаҳо нишон медиҳад,¹⁶ ки дар давраҳои аввал бародарон худро на ҳамчун молиқони алоҳида, балки ҳамчун аъзои як хонадон ҳисоб мекарданд, ки дар сари он Нӯҳ қарор гирифта будааст. Бесабаб нест, ки аввалин пулҳои мисии сомониҳо ба номи ӯ сикка задаанд. Хусусан яке аз ин пулҳо, ки дар мулки Яҳё – Бинкент бароварда шудаанд, ҷолиби диққат аст: дар он на номи соҳиби мулк, балки номи Нӯҳ сабт гардидааст. Бинобар ин чунин хулоса боварибахш аст, ки набараҳои Сомон аз қадамҳои аввал дар сар фикри ваҳдати хонадонро парварида, онро яке аз шартҳои таъсиси сулолаи муқтадире медонистанд, ки истиқлолияти Осиёи Миёнаро аз хилофати Араб ва Тоҳириҳо таъмин карда метавониста бошад.

Пас аз вафоти Нӯҳ додари ӯ Аҳмад сардори ин сулолаи навбунёд гардид. Аҳмад, ки марди нисбатан доно ва тавоно буд, бо мақсади муайян ба «ҷамъ кардани» замини бародаронаш ва собит намудани мавқеи аввалияти худ камар баст. Ӯ дар вақти зиндагӣ ҳукмронии Самарқандро ба писари худ Наср супурд, ки вай баъди вафоти падараш дар соли 864 сарилсилаи сомонӣ гардид. Соли 875 халифа ҳам Насро ҳамчун сардори сулола эътироф намуда, зимиҳои идораи давлатро ба дасти ӯ дод.

Аҳволи Наср бисёр вазнин буд. Хешовандони калонтари ӯ мулки алоҳида талаб мекарданд ва гоҳо, ҳатто зоҳиран бошад ҳам, вайро ҳамчун сардори сулола эътироф кардан намехостанд. Муборизаи Наср бо майлу кӯшишҳои ҷудошавии бародаронаш на ба таври кофӣ қатъӣ буд ва на бароре дошт. Масалан, амаки Наср Муҳаммад ибни Нӯҳ дар овони ҳукмронӣ карданиш дар Чоч, ҷиянашро чун сардори сулола шинохта, ба номи ӯ сиккаҳои мисӣ мебаровард. Вақте ки Чоч ба дасти бародари Наср – Яъқуб расид, ӯ сиккаҳоро ба номи худ баровардан гирифт. Дигар бародари Наср – Асад дар Фарғона ҳукм меронд. Ин ду бародар дар мубориза ба муқобили бародарони дигари худ муттафиқ буданд, бо вучуди ин, Асад дар пойтахти Фарғона – Ахсикат ба номи худ пул мебаровард ва Насро лоақал чун ҳукмрон ёд намекард. Наср ба ҳамаи ин созиш менамуд. Муносибати Наср хусусан бо бародараш Исмоил

¹⁵ Семёнов А.А., 1954, с. 3 ва мобаъд.

¹⁶ Давидович И.А., 1954, с. 78–79.

мураккаб буд. Исмоил фақат дар соли 874 соҳиби мулки калони Бухоро гардид. То ин вақт Бухоро ба Сомониён тааллуқ надошт. Ҳангоме ки аҳолии ин шаҳр бар зидди бедодгарӣҳои ҳоким шӯриш бардошта, ўро пеш карданд, аёну ашрофи бухорӣ ба кўмаки Наср рў оварданд. Наср Исмоилро қоиммақоми Бухоро таъин кард.¹⁷ Ва Исмоил бо нируи ақлу заковат, нармиву хушзабонӣ ва макру ҳиял ҳокимияти худро дар Бухоро устувор ва халалнопазир гардонид.

Бухоро дар дасти Наср мулки ба ивази хизмат инъомшуда ба шумор ме рафт. Таҳлили матни Наршаҳӣ ба чунин хулосае имкон дод,¹⁸ ки Исмоил қисмати зиёди даромади Бухороро (қариб 700 ҳазор дирам) мебоист ба Наср бидиҳад ва қисми камтари онро (500 ҳазор дирам) ҳамчун подоши хизмати қоиммақом барои худ нигоҳ дорад. Исмоил ҳокимияти худро дар шаҳр мустаҳкам карда, аз итоат ба Наср сар кашид ва тамоми даромади ин вилояти пурсарватро аз онҳо намуд.

Байни бародарон муборизаи дуру дароз сар шуд. То вақтҳои охир муаррихон чунин мепиндоштанд, ки ин муборизаи сиёсии ҳокимиятгалабӣ мебошад, аммо сарчашмаҳои ин фикрро тасдиқ накардаанд. Тасвири муфассали муносибати ин ду бародар нишон медиҳад, ки муборизаи онҳо дар заминаи иқтисодӣ қарор гирифта буд ва Исмоил фақат меҳост Бухороро бо тамоми ҳуқуқ ва имтиёз дар дасти худ нигоҳ дорад. Сабаби ҳар ду задухӯрде, ки дар миёни бародарон ба вуқӯъ омад, қисмати ба ҳазинаи Наср тааллуқдоштаи даромади Бухороро азхуд кардани Исмоил буд: задухӯрди якум (соли 886) ба он анҷомид, ки Исмоил аз вазифаи қоиммақоми Бухоро дур карда шуд; задухӯрди дувум (соли 888) ғалабаи Исмоилро таъмин намуд. Вале Исмоил тахтро аз Наср кашид нагирифт, зеро он вақт ў чунин даъво надошт. Ў фақат барои истиқлолияти иқтисодӣ ва сиёсии Бухоро ва ба мулки ҳосаи худ таъдил додани он мубориза мекард ва дар соли 888 қомилан ба ин нияти худ расид. Ниҳоят, дар соли 892, пас аз вафоти Наср, ба тахти салтанат нишаст ва мулки ҳосаи ў Бухоро пойтахти давлати Сомонӣ гардид.

Пас аз барҳам додани низоҳҳои байниҳудии феодалӣ ва ҳобонидани исёнҳо дар пеши Исмоили Сомонӣ вазифаи боз ҳам ҷиддитар меистод: акнун ў мебоист беҳатарии хориҷии давлати таъшиқкардаи худро таъмин менамуд. Вазъияти хориҷии мамлакат хеле пуртаҳлука буд. Қабл аз ҳама, иқтисодии рӯзафзуни давлати Исмоили Сомонӣ боиси ба вуҷуд омадани нооромӣ ва изтироб дар маркази ҳилофат мегардид. Инчунин ҳуҷуми пай дар пайи қабилаҳои бодиянишини ҳамсоя ба иқтисодии воҳаҳои зироатии мамлакат зарбаҳои ҳалокатовар мерасонид.

Халифаи араб дар мубориза бар зидди Исмоили Сомонӣ ҳокими Хуросон - Амр ибни Лайси Саффориро истифода мебард. Дар соли 898 халифа ҳоҷиёни аз Осиёи Миёна ба Бағдод омадаро ба қасри худ даъват намуда, дар ҳузури онҳо маншуреро, ки дар вай аз сари ҳукумат дур кардани Исмоил ва ба Амри Саффорӣ супорида шудани ҳукмронии Мовароуннаҳр навишта шуда буд, хонд. Сипас, ў ин маншурро бо ҳадяҳои пурқимат ба Амр ирсол намуд. Халифаи араб Амрро ба муқобили Исмоил барангехта, меҳост ба ин васила қуввати ин ҳар дуру заиф гардонад ва ҳокимияти ҳилофатро дар Осиёи Миёна мустаҳкам намояд.

Амр фармони халифаро гирифта, бар зидди Исмоили Сомонӣ лашкар кашид. Исмоил, чунон ки Наршаҳӣ менависад, «авом ва пешаваронро» му-

¹⁷ Бартольд В.В., 1963, 6 с. 281.

¹⁸ Давидович Е.А., 1954, с. 71–77.

саллаҳ намуда, бо қувваи зиёде ба муқобили Амр ба Балх ҳаракат кард ва пеши роҳи лашкари ӯро гирифт.

Соли 900 Исмоил дар назди Бухоро Амр ибни Лайсро мағлуб сохт. Ин ғалаба ба Исмоил аз он сабаб муяссар гардид, ки ӯро оммаи халқ – мардуми авом ва пешаварон дастгирӣ карданд.¹⁹ Инро Табарӣ²⁰, Ибни Мисковайх²¹ ва боз ҳам равшану возеҳтар Наршахӣ тасдиқ менамоянд. Масалан, Наршахӣ нақл мекунад, ки Исмоил ҳам ашроф, ҳам авом ва ҳам пешаварони бофандаро бо ҷиҳоз ва силоҳ таъмин намуд. Амр, ки назараш ин нируи бузурги фавҷи халқиро нагирифт, ба мағлубият дучор шуд.²² Ин гуфтаи Наршахиرو, яъне мусаллаҳ намудани Исмоил мардуми авом ва пешаварро муаллифи «Таърихи Систон» ҳам қувват медиҳад: «Исмоил ибни Аҳмад дар Мовароуннаҳр ба ҷорчиҳо фармуд эълон кунанд, ки: «Амр омадааст, то Мовароуннаҳрро забт кунад, одамонро ба қатл расонад, молу мулкро ба ғорат барад ва занону кӯдаконро ғулом гардонад!» Чун дарвоқеъ ҳам, ин ҳамин тавр буд, пешаварони Мовароуннаҳр тарафи Исмоилро гирифта, бо суҳанони «Марг аз асорат беҳ!» ба ҷанги зидди Амр равона шуданд».

Ин буд, ки соли 900 Исмоил дар натиҷаи ба кор бурдани тадбири моҳиронаи ҷангӣ лашкари Амр ибни Лайсро ба муҳосира гирифта, тамоман торумор кард ва ҳокимияти худро дар Хуросон барқарор намуд.

Муваффақиятҳои ҳарбие, ки Исмоили Сомонӣ дар ҷанги зидди бодиянишинон ба даст овард, аз ғалабаи ӯ бар Амр камтар набуд. Бодиянишинон як қатор зарбаҳои ҳалокатовар дида, вақти зиёде аз тохтутози воҳаҳои зироати Мовароуннаҳр даст кашиданд. Барои он ки воҳаҳои Бухоро аз ҳуҷуми бодиянишинҳо бехатар монад, ҳанӯз қабл аз Исмоил, дар байни воҳаҳои зироатӣ ва саҳрои чодарнишин дар масофаи даҳҳо километр девори баланд кашида буданд. Таъмири ҳарсолаи ин девор ба зиммаи аҳолии гузошта шуда буд. Чи навъе ки муаррихони асри X тасдиқ мекунад, ин кор барои аҳолии ўҳдадорони хеле саҳт ҳисоб мешуд. Ҳангоме ки Исмоили Сомонӣ ба бодиянишинон зарбаи қатъӣ расонид, аҳолии Бухоро ва атрофи онро аз ин хидмати маҷбурӣ озод намуд. «То вақте ки зиндаам, қалъаи Бухоро ман ҳастам» -мегуфт ӯ. Наршахӣ менависад, ки дар ҳақиқат ҳам Исмоили Сомонӣ ҳама вақт дар муҳорибаҳо шахсан иштирок менамуд ва ба душман имкон намедод, ки ба вилояти Бухоро даст ёбад.

Исмоили Сомонӣ аз муборизаи оммаи халқ барои истиқлолият истифода бурда, нахустин бор пас аз истилои араб сарзамини дар натиҷаи задухӯрдҳои дохилӣ парешонгардидаро ба ҳам муттаҳид намуд ва давлати бузурги мустақиле ба вуҷуд овард. Вай дар баробари барҳам додани ҳукумати Саффорӣ-ён ҳокимияти худро на танҳо дар Мовароуннаҳр ва Хуросон мустаҳкам кард, балки ба як қатор вилоятҳои шарқӣ ва шимолии Эрон соҳиб гардида, истиқлолияти ҳақиқии давлати ташиқкардаи худро нисбат ба хилофати Араб таъмин намуд.

Исмоили Сомонӣ, ки худ як нафар феодали калон буд, бо саъю кўшиши тамом манфиатҳои аъён ва ашрофи феодалии маҳаллӣ ва гурӯҳҳои бозургонии мамлакатро муҳофизат мекард. Исмоил ба тақозои ҳамин манфиатҳои тоҷирону заминдорони калон чи дар таҳкими амнияти хориҷии мамлакат ва чи дар бобати ба тартиб даровардани идораи дохили он иқдомот ба амал

¹⁹ Фафуров Б.Ф., 1958, с. 53–54.

²⁰ Табарӣ, III, 2194.

²¹ Ибни Мисковайх, р. 10.

²² Наршахӣ, наспри Техрон, с. 105.

овард. Ин иқдомот ва ҳамчунин дар навбати аввал ба як марказ муттаҳид намудани Хуросон ва Мовароуннаҳр, таъмин намудани истиқлолияти ҳақиқии мамлакат ва сомон кардани муносибати он бо бодиянишинон - ин ҳама ба тараққиёти зироат, пешаварӣ ва тиҷорати Мовароуннаҳр ва Хуросон заминаҳои зарурӣ фароҳам оварданд.

Сохти давлатӣ ва ташкили дастгоҳи идораи он

Асосгузори давлати Сомониён Исмоили Сомонӣ ба хубӣ медонист, ки таъмин кардани истиқлолияти Мовароуннаҳр ва аз хилофати Араб озодона нашъунамо ёфтани вай фақат ҳамон вақт мумкин мешавад, ки дар ин мамлакат як ҳукумати марказиятпайдокардае ба вучуд ояд. Вай дар роҳи ин мақсад як қатор иқдомот ба амал овард.

Яке аз ин навъ иқдомот қорӣ намудани усули мутаносиби идораи давлат буд.²³ Дар аҳди Сосониён дастгоҳи давлатӣ ба даргоҳ (дарбори подшоҳӣ) ва девонҳо (идораҳои марказии ҳарбӣ-гражданӣ) тақсим мегардид.²⁴ Дар шароити ҳаёти феодалӣ ба ин тақсимот он қадар ҳам риоя карда намешуд: одамони бонуфузи дарбор аксар вақт ба корҳои муҳофизоти меҳнатданд, ки вазифаи ин ва ё он девон ба шумор мерафт.

Чи навъе ки Наршаҳӣ қайд мекунад, дар замони салтанати Насри II Сомонӣ (914-943) дар атрофи Регистони Бухоро даҳ биноӣ олии барои девонҳо сохта буданд. Девонҳо аз 10 идораи марказӣ иборат буда, аз рӯи вазифаҳои худ ба соҳаҳои зерин тақсим мешуданд:

Девони вазир - асоситарин идораи марказӣ ҳисоб мешуд ва дар тамоми муассисаҳои маъмурӣ, сиёсӣ ва иқтисодии давлат назорат менамуд. Ба вай сардорони ҳамаи девонҳои дигар итоат мекарданд. Ба мансаби сардори ин девон, яъне ба вазифаи вазирӣ ё ҳоҷибӣ бузург, одатан яке аз намояндагони се хонавода: Ҷайҳонӣ, Балъамӣ ва Утбӣ таъин мешуданд. Тамоми қувваҳои ҳарбии Сомониён дар ихтиёри ҳоҷибӣ бузург буд.

Девони муставфӣ ҳамаи корҳои молиявӣ, яъне харҷу дахли мамлакатро пеш мебард.²⁵

Девони амид-ул-мулк ба ҳамаи қозғонҳои муҳими давлатӣ маъмур буда, инчунин муносибатҳои дипломатиро бо дигар давлатҳо идора мекард.

Девони соҳиб-уш-шурот гвардияи Сомониёнро дар ихтиёри худ нигоҳ медошт, ба озӯқа, моҳона ва нигоҳубини лашкар назорат менамуд.²⁶

Девони соҳиб-ул-барид (сардори почта) ба расонидани мурошилотҳои давлатӣ маъмур буд. Аммо коркунони маҳаллии ин девон на фақат вазифаи хатбариро адо мекарданд, балки дар бораи ҳокимон ва маъмурини маҳаллии давлатӣ ва рафтори онҳо хабарҳои махфиро ҳам ба марказ расонида меистоданд.

²³ Бартольд В.В., 1963 б, с. 285 ва мобаъд.

²⁴ Усули девонҳо ҳанӯз дар Эрони сосонӣ вучуд дошт. Дар хилофати араб тарзи идора фақат ҳамон вақт қорӣ гардид, ки Аббосиён ба сари ҳокимият омада ва намояндагонии аъёнро ашрофи заминдори маҳаллӣ ба корҳои давлат кашида шуданд (Мең А., 1966, с. 70-73; Spuler B., 1952, s. 337; Sourdel D., II 1960, p. 589-605).

²⁵ Бартолд тахмин мекунад, ки ин девон, эҳтимол, бо «девори хироҷи» Аббосиён мувофиқат дошта бошад (Бартольд В.В., 1963 б, с.289). Дар баробари ин, аз мавҷудияти «девор-ул-хироҷ» дар идораи Сомониён низ маълумот додаанд. (Bosworth C.E., 1963, p. 28).

²⁶ Аз эҳтимол дур нест, ки муҳимтарин вазифаи ин девон назорати полициягӣ бошад (Spuler B., 1952, s. 335-336; Bosworth C.E., 1963, p. 29).

данд, яъне вазиѐаи маъмуруни «маҳкамаи сиёҳ»-ро низ ба ҷо меоварданд. Девони барид бо чунин хусусияти худ аз дигар девонҳо тафовут дошт, ки муассисаҳои маҳаллии вай ба ҳокимҳо итоат нанамуд, бевосита ба идораи марказии худ нигоҳ мекарданд. Бояд қайд кард, ки почта он вақтҳо фақат ба эҳтиёҷоти давлат хидмат наамуд ва барои аҳоли дастрас набуд.

Девони мўҳтасиб ба бозор, тарозу, молҳои фурӯшии барзгарон ва пешаварон назорат мекард. Вай метавонист фурӯши молҳои қалб ва номарғубро боздорад ва ба нархи гарон фурӯштани маҳсулотро манъ кунад. Ин девон тадриҷан ба ахлоқи мардум, масҷидравӣ ва истеъмоли машрубот низ назорат мекардагӣ шуд. Шаҳре набуд, ки мўҳтасиби худро надошта бошад.

*Девони мушриф*²⁷ қорҳои давлатӣ, хусусан харҷу дахли хазинаро назорат мекард.

Ғайр аз ин девонҳо боз девони мулкҳои давлатӣ, девони қозӣ ва девони вақф мавҷуд буд. Ал-Хоразмӣ боз як девони дигар: девони умури ҳарбро ном мебарад, ки дар асари Наршаҳӣ зикр наёфтааст.²⁸

Муассисаҳои маҳаллии ҳамаи ин девонҳо, ба истиснои девони барид, аз як тараф, ба ҳокимҳо итоат кунанд, аз тарафи дигар, ба девони марказии худ итоат наамуданд.

Ҳокимони вилоятҳо аксаран аз байни аёён ва ашрофи заминдори бонофус, маъмулан аз хонаводаи ҳокимони гузаштаи маҳаллӣ таъин мешуданд.

Дар қатори ин ҳокимҳо дар ҳар шаҳр якнафарӣ раис ҳам буд, ки аз байни аёён ва ашрофи маҳаллӣ таъин мегардид.

Дар асри X, дар аҳди Сомониён рӯҳониёни ислом низ роли калон мебозиданд. Дар Мовароуннаҳр асосан мазҳаби ҳанифия паҳн шуда буд. Саррӯҳонӣ, ки аввалҳо «устод» меномиданд ва баъдтар ба худ лақаби «шайхулислом»-ро гирифт, дар давлати Сомониён мавқеи бузург дошт.

Аммо усули мутаносиби идораи давлат, ки Сомониён ба вуҷуд оварда буданд, ба ҳеҷ ваҷҳ аз марказияти қатъӣ пайдо кардани ин давлат шаҳодат намедид.

Дар зарфи тамоми давраи ҳукумати Сомониён муборизаи ҳокимияти марказӣ бар зидди қасдҳои марказгурези моликони ҷудогонаи феодалӣ қатъ нагардид. На Исмоили Сомонӣ ва на ворисони ӯ, бо вуҷуди муборизаҳои шадиде, ки барои мустақкам намудани ҳокимияти мутамарказ мебарданд, усули мамлакатдории марказиятнокро дар бисёр маҳалҳо ва канору гўшаҳои Осиёи Миёна қорӣ карда натавонистанд. Ҳарчанд вилоятҳои Хоразм, Ҷағониён, Хатлон ва ғ. дар ҳайъати давлати Сомонӣ бошанд ҳам, ҳокимони онҳо дар амал мустақилан ҳукмронӣ мекарданд.

Масалан, дар Хатлон дар зарфи қариб дусад сол (асрҳои IX–X) намоёндогани сулолаи маҳаллии Баниҷуриён²⁹ ҳукмронӣ карда, тамоми оидоти ин вилояти пурсарватро ба хазинаи худ мегузоштанд, вале ба Сомониён ғайр аз пешкаш чизе намедоданд. Ба ин тариқа, тадбири пешгирифтаи Сомониён, ки ҳокимони вилоят таъин карда, ба ин васила муқобилиятварзии феодалони

²⁷ Аз калимаи арабии «ишроф» («назорат аз ҷои баланд»). Бинобар ин ақидае ҳаст, ки ин девон ба воқъеанависи дохилӣ, яъне ҷосусӣ машғул будааст (Bosworth C.E., 1963, p. 29).

²⁸ Bosworth C.E., 1963, p. 29, 270. Дар рўйхати Наршаҳӣ аз он сабаб девони ҳарб зикр наёфтааст, ки ин девон ҷои доимӣ надошта, бо қувваи асосии лашкар ҳаракат мекардааст.

²⁹ Муфассалан ниг.: Fasmer R., 1925; Беленицкий А.М., 1950 а, с. 124–126.

маҳаллиро барҳам додан ва онҳоро ба тарафи худ кашидан буд, аксар вақт натиҷаҳои номатлуб меод.

Усули феодалии инъоми мулк, ки дар замони Сомониён хеле авҷ гирифта буд, давлатро аз дарун «пора карда», ҳатто ҳоки аслии онро ҳам тақсим намуд. Аҳли хонадони сомонӣ ва амалдорони калон, ки ба тариқи инъом шахру вилоятҳоро соҳиб мешуданд, кӯшиши соҳибхотиёр шудан доштанд ва аксар вақт мавқеи аз ҳокимияти марказӣ мустақилоро ишғол менамуданд.

Таҷрибаи ба умури идораи вилоятҳо таъин намудани намоёнтарин саркардаҳои ҳарбии гвардияи дарбори сомонӣ, ки дар вақтҳои аввал барои дарҳам шикастани муқовимати феодалони маҳаллӣ ва ғурӯи нишондани шӯришҳои халқӣ ба кор бурда мешуд, низ оқибатҳои нек набахшид. Саркардагони турк аз норизоияти феодалони маҳаллӣ ва муборизаҳои синфӣ дохил истифода намуда, гоҳо худашон бар зидди ҳокимияти марказӣ сар мебардоштанд ва вилоятҳои худро мустақил эълон мекарданд.

Низоъҳои байнихудии феодалӣ ва сушт шудани давлати Сомониён. Истилои Қарохониён

Баъд аз вафоти Исмоили Сомонӣ (с.907), дар аввалҳои салтанати Аҳмад ибни Исмоил (907-914) якбора дар якҷанд вилоятҳо исён сар зад. Ҳокимони Самарқанд, Рай ва Систон шӯриш бардоштанд. Пас аз хобонидани ин исёнҳо даре нагузашта дар натиҷаи хеле бад шудани аҳволи деҳқонон ва афзудани андозҳо дар Систон шӯриши халқӣ ба вучуд омад. Сомониён фақат бо машпақати зиёде ба паҳш кардани ин шӯриш муваффақ шуданд.

Аҳмад ибни Исмоил бо чанд сабаб дар байни гвардияи турк нисбат ба худ муносибати душманона ба вучуд овард ва дар вақти шикор аз тарафи ғуломони худ кушта шуд. Дар айёми подшоҳии писари ӯ Насри II (914-943) идораи кардани мамлакатро вазир Абӯабдулло Муҳаммад ибни Аҳмади Ҷайхонӣ ба ӯҳдаи худ гирифт.

Ҷайхонӣ, ки яке аз одамони бомаърифати замона буд, дар давраи вазорати худ, чунон ки муаррих Гардезӣ қайд мекунад, идораи мамлакатро ба тартиб овард. Бо вучуди ин, низоъҳои байнихудӣ ва ҷангҳои дохилӣ ҳамоно давом мекарданд. Чунончи, бар тибқи шаходати муаллифи араб Ибн ал-Асир, дар охири соли 914 ва аввалҳои соли 915 дар Самарқанд бародарзодаи Насри II - Мансур ибни Исҳоқ исён бардошт. Чанде пас аз ин, саркардаи калони ҳарбӣ Ҳусайн ибни Алии Марвазӣ³⁰ аввал дар Ҳирот ва баъд дар Нишоп

³⁰ Ҳусайн ибни Алии Марвазӣ бо хилофати Фотимиён, ки аз тарафи исмоилиҳо идора мешуд, алоқаманд буд, вале ӯ дар манбаъҳои таърихӣ одатан қарматӣ номида шудааст. Истеъмоли таърихи ислоҳоти «исмоилӣ» ва «қарматӣ» дар сарчашмаҳо ба сабабҳои зайл сурат ёфтааст. Дар вақти ҷанги зинҷиҳо ва шӯриши қармата дар охири асри IX ду давлати нисбат ба хилофати Аббосиён хусуматдошта ба вучуд омад: яке давлати қармата дар Баҳрайн ва дигаре хилофати Фотимиён дар Мағриб, ки баъдтар Мисрро ҳам забт намуд. Сохти ҷамъиятӣ ва идеологияи ин ду давлат гуногун буд, аз ҷумла, дар масъалаи ҳокимият байни онҳо тафовутӣ ҷиддӣ вучуд дошт. Қарматҳои дар вақти шӯриш ва баъдтар ҳам, ҷангоми тохтгӯзоҳои худ, ки соли 930 Маккаро забт карда «санги сиёҳ»-и муқаддасро бо худ бурданд, ҳамчун бидъатгӯзорони аз ҳама ҷасур ва ҷангҷӯ дар тамоми шарқ ном бароварданд. Дар асрҳои X–XI, ки Фотимиён ва қарматҳои якҷоя бар зидди хилофати Аббосӣ мубориза мебарданд, манбаъҳои маҳкамэтиқоди ислом аксар вақт мубаллиғони исмоилии Мисрро «қарматӣ» меномиданд. Чун исмоилиҳо худро тарафдори Алӣ ва авлоди ӯ меҳисобиданд ва қарматҳои ҳам таълимоти зоҳиран ба шиа монандро

пур исён намуда, сарвари ҳаракати қармата (исмоилия) гардид. Аҳмад ибни Саҳл - ном заминдори калон, ки қувваҳои ҳарбии Ҳусайни Марвазиро торумор ва худӣ ўро асир намуд, ба зудӣ худаш ҳам бар зидди Сомониён сар бардошт ва ин исён фақат пас аз як сол фурӯ нишонда шуд.

Баъд аз марги Ҳусайни Марвазӣ ба ҳаракати қармата дар Мовароуннаҳр Муҳаммад ибни Аҳмади Нахшабӣ роҳбарӣ намуд. Нахшабӣ дар ҷараёни ғайолияти худ муваффақиятҳои калон ба даст овард. Вай бисёр амалдорони олимақоми ҳукумати Сомониёро ба қабул кардани ақидаи қармата моил намуд, ки дар байни онҳо ҳоҷибӣ бузург, дабири ҳоси амири сомонӣ, сардори девони муставфӣ ва ҳокими Элок низ буданд. Нахшабӣ ба воситаи ин одамон ба дарбори Насри II Сомонӣ роҳ ёфт.

Дар охириҳои салтанати Насри II ҳаракати қармата хеле қувват гирифт. Худи Насри II ҳам тарафдори таълимоти қармата гардид ва мувофиқи хоҳиши Нахшабӣ розигӣ дод ба ивази дар ҷабхонаи Бухоро ҳалок шудани Ҳусайн ибни Алии Марвазӣ, ки иҷроқунандаи супоришоти махфӣи Фотимиён буд, ба халифаи Миср 119 ҳазор динар тоvon диҳад.

Ҳамаи ин ба норизоияти ҷиддии рӯҳониёни ислом боис гардид. Рӯҳониён бо ҳамроҳии намоёндагони гвардияи турки дарбор ба муқобили Насри II сӯйқасд ташкил намуданд. Онҳо барои расидан ба ин қасди худ хостанд, ки ба муносибати дар ояндаи наздик бар зидди бодиянишинон лашкар кашидани амири сомонӣ базми шабнишинии саркардагони ҳарбиरो барпо карда, дар ин базм Насро ба қатл расонанд ва тамоми пайравони қарматаро бикӯшанд.

Лекин писари Насри II – Нўҳ аз ин сӯйқасд хабардор шуд. Бо талаби ў Насри II саркардаи сӯйқасдчиёро бо фиреб ба ҳузури худ оварда, сарашро аз тан ҷудо кунонд ва, сипас, бо ҳамроҳии Нўҳ ба базми сарлашкарон ҳозир шуд. Дар айни авҷи базму тараб Насри II эълон кард, ки вай аз сӯйқасд воқиф аст ва фармуд, ки сари саркардаи мақтулро ба пеши сарлашкарон ҳаво диҳанд. Ў дар худӣ ҳамон ҷо аз тахти подшоҳӣ даст кашида, писараш Нўҳро, ки ҳеҷ кас ўро ба тарафдории ҳаракати қармата айбдор накарда буд, ба ҷои худ таъин кард.

Мувофиқи шаҳодати воқеаномаҳои таърихӣ, Нўҳ ибни Наср баъди расман ба тахт нишастани худ Нахшабиро ба ҳузураш даъват намуда, амр медиҳад, ки бо фуқаҳои ислом мунозира кунад ва дар пеши умум дурустии ақидаҳои худро исбот намояд. Албатта, фуқаҳои ислом ғолиби мунозира эълон карда шуданд. Нахшабӣ бо гуноҳи ба манфиати худ сарф кардани 40 ҳазор динар аз маблағе, ки ба товони марги Ҳусайни Марвазӣ ба Фотимиҳо бояд фиристода мешуд, низ айбдор гардида, бо фармони Нўҳ дар майдони Бухоро ба дор кашида шуд.

Аҷобаташ дар ин аст, ки пас аз як рӯзи қатл ҷасади ў аз дор ғоиб гардид.

Пас аз ин дар сар то сари мамлакат қатлиҳои қарматихо ва мусодираи молумулки онҳо сар шуд. Аз ҳамон вақт ҳаракати қармата дар Осиёи Миёна фақат ҳамчун ҷараёни махфӣ давом намуд. Вале ташкилоти махфӣи тарафдорони ин бидъат дар Бухоро хеле ғайбона ва муддати дуру дарозе амал мекард.

пайравӣ мекарданд, он вақтҳо истилоҳи «қарматӣ» маънии умумии «аҳли бидъат», «муборизи → зидди мазҳаби ҳанафӣи сунӣ», инчунин «ший» ва «рофизӣ»-ро ҳам ифода мекард (муфассалан ниг.: Заходер Б.Н., Бертельс А.Е., 1959, с.52 ва мобаъд; Петрушевский И.П., 1966, с. 280 ва мобаъд).

Хатибони қарматӣ соли 1045, дар аҳди Қарохониён, яъне пас аз сад соли воқеаи мазкур дастгир гардида, ба қатл расонида шуданд.

Дар давраи ҳукмронии Нӯҳ ибни Наср (943-954) аломатҳои таназзули давлати сомонӣ ба таври равшан падида мешаванд. Давлат дар солҳои аввали ҳукуматдорӣ Нӯҳ ба душвории саҳти молиявӣ рӯ оварда буд. Бар тибқи маълумоте, ҳанӯз дар соли 942 аз аҳолии ду қарат андоз гирифта шуд. Душвории молиявӣ ба дараҷае расида буд, ки ба сипоҳиён ва ҳатто ба гвардияи амир вақти зиёде моҳона дода нашуд. Ин аҳвол дар байни аскарон норозигии ҷиддӣ ба вуҷуд овард. Нӯҳ ибни Наср барои лоақал муваққатан паст кардани шиддати норозигӣ вазири худро ба сабабгори ин ҳама душвориҳои молиявӣ айбдор намуда, ба қатли ӯ фармон дод. Албатта, ин тадбир ба беҳтар шудани вазъияти молиявӣ мамлакат боис нагардид.

Амаки Нӯҳ-Иброҳим ибни Аҳмад аз чунин вазъият истифода бурда, дар моҳи январӣ соли 947 бо ёрии феодалӣ калони Чағониён - Абӯалии Чағонӣ ҳокимиятро ба даст даровард. Гвардияи дарбори Нӯҳ, ки аз марги Наср инҷониб моҳона намегирифт, Иброҳимро тарафдорӣ намуд. Нӯҳ маҷбур гардид, ки ба Самарқанд баромада равад. Лекин вай дар вақти ба Чағониён баргаштани Абӯалӣ аз сари нав тахтро ба даст оварда, ба чашмони амаки худ ва ду бародари ӯ, ки дар ин исён ширкат доштанд, мил кашида кӯр кард.

Нӯҳ ибни Наср дар солҳои охири ҳукмронии худ асосан ба муборизаи зидди шӯриши Абӯалии Чағонӣ машғул гардид. Вай пас аз кӯшиши бемуваффақияти бо роҳи ҳарбӣ бартараф намудани шӯриши Абӯалӣ ба баъзе гузаштҳо маҷбур шуда, ӯро аввал ҳокими Чағониён ва, сипас (дар с.952), ҳукмрони Хуросон таъин намуд.

Давраи ҳукмронии писари калони Нӯҳ – Абдулмалики I (954-961) бо қувват гирифтани нуфузи сиёсии саркардагони ҳарбии гвардияи турк ва ба дасти онҳо гузаштани қариб ҳамаи қорҳои идораи давлат тавсиф меёбад.

Дар ин вақт хусусан сардори гвардияи турк ва феодалӣ калон Алптегин ба сифати ҳоҷиби бузург сар мебардорад. Таъсири Алптегин ба дараҷае афзуда буд, ки Абдулмалик бидуни розигии ӯ, ҳатто касеро ба маснади вазорат таъин карда наметавонист. Ин буд, ки дар як муддати кӯтоҳ (аз соли 954 то соли 959) мансаби вазорат чор маротиба аз даст ба даст гузашта, ниҳоят ба дасти дӯсти Алптегин - Абӯалии Балъамӣ омада қарор гирифт. Чи навъе ки Гардезӣ дар «Зайн-ул-ахбор» ном воқеаномеи таърихӣ худ қайд кардааст, Алптегин ва Абӯалӣ аҳд карда буданд, ки ноиби якдигар бошанд ва Абӯалии Балъамӣ бо-яд ҳеҷ қореро бе маслиҳати Алптегин намекард.

Марги Абдулмалик боиси ошӯбҳои нав дар Бухоро гардид. Аҳолии шӯришкардаи пойтахт қасри амирро оташ зада толон намуданд. Бо исрори Алптегин писари хурдсоли Абдулмалик - Насри III амир эълон карда шуд. Лекин салтанати ӯ бештар аз як рӯз давом накард, зеро дигар саркардагони ҳарбӣ ва феодалони калон ба саъю кӯшиши Алптегин дар бобати мустаҳкам намудани мавқеи худ дар ҳокимият тарафдорӣ накарданд ва Мансур ибни Нӯҳи Сомониро (961-976) ба тахт нишонданд.

Алптегин пас аз якчанд задухӯрде, ки дар байни ӯ ва сарлашкарони сомонӣ дар ноҳияи Марв ва Балх рӯй дод, ба Ғазнин ҳаракат намуда, дар соли 962 ҳокимияти он қоро ба дасти худ гирифт. Танҳо пас аз марги Алптегин (с.963) ба Мансур ибни Нӯҳ муяссар гардид, ки ҳокимияти Сомониёнро дар Ғазнин барқарор намояд.

Баъд аз вафоти Мансур дар аҳди писари ӯ Нӯҳи II (976-997) ихтилофоти дарборӣ ва исёнҳои ҳокимону феодалони маҳаллӣ, ки вилоятҳои ҷудогонаи

давлати сомонӣ, аз он ҷумла, бисёр маҳалҳои Хуросон ба дасти онҳо гузашта буд, боз ҳам бештар қувват гирифтанд.

Иқтидори давлат ба дараҷае суғайра гардид, ки вай наметавонист ба андак ҳуҷуми хориҷӣ тоб оварад. Маҳз дар чунин вазъият дар соли 992 давлати Сомонӣ ба аввалин ҳамлаи як қатор қабилҳои бодиянишини турк дучор афтод. Дар сари онҳо хонҳои аз қабилҳои ямо меистоданд, ки ин сулола бо номи «Қарохониён» машҳур гардидааст. Қарохониҳо дар вақти ба Мовароуннаҳр ҳуҷум овардани худ, ба водии Ҳафтруд ва як қисми Туркистони шарқӣ – Қашғар соҳиб гардида буданд. Бузургтарин ва маданитарини қабилҳои дар миёни туркони қарохонӣ қабилҳои қорлуқҳо ба шумор мерафт.

Тамоми кӯшишҳои Нӯҳи II дар бобати сафарбар намудани қувваҳои ҳарбии мамлакат бар зидди тааррузи Қарохониҳо натиҷае набахшид. Азбаски туркони қарохонӣ ба дини ислом, ки ба тӯфайли равобӣ тижоратӣ бо шаҳрҳо ва воҳаҳои зироаткори Мовароуннаҳр дар байни онҳо паҳн гардида буд, эътиқод доштанд, ба муқобили ҳуҷуми онҳо бо шиори ғазовот ба по ҳезондани аҳолии имконнопазир буд. Саркардаҳои калони ҳарбӣ аз ҳимояи Нӯҳи II даст кашиданд. Қоиммақоми Хуросон - Абӯалӣ ибни Абулҳасани Симҷурӣ ба тарзи махфӣ бо Бӯғроҳони Қарохонӣ созиш намуда, қўшуни Хуросонро ба мудофияи Мовароуннаҳр нафиристод. Лашкаре, ки бар зидди Бӯғроҳон фиристода шуда буд, дар натиҷаи хиёнати сардори худ Фоиқ шикаст хӯрд ва худди Фоиқ ҳамроҳи Бӯғроҳон ба тарафи Бухоро ҳаракат кард. Ин буд, ки қўшуни Қарохониён ба муқовимате дучор нашуда, пойтахти давлати Сомонӣ – Бухоро ба осонӣ забт намуд. Нӯҳи II маҷбур шуд, ки ба Омул фирор кунад.

Ҷағди ногаҳонии Бӯғроҳон вазъиятро тағйир дод. Қўшунҳои қарохонӣ ғанимати зиёде ба даст оварда, ба шаҳроҳои худ баргаштанд.

Воқеаи соли 992 ноустувории давлати Сомониёнро равшан нишон дод: Абӯалии Симҷурӣ дар Хуросон ва Фоиқ дар Балх бар зидди Нӯҳи II исён намуданд.

Пас аз он ки Нӯҳи II ба Бухоро бозмад, дигар ба қувваҳои худ умед набаста, барои кўмак ба ҳокими Ғазна - Сабуктегин муроҷиат кард. Сабуктегин аслан аз авлоди гвардияи турки дарбори сомонӣ буда, истеъдоди фавқуллоддаи сарлашкарӣ дошт. Вай бо Алптегин алоқаи хешовандӣ пайдо намуда, пас аз вафоти ӯ ҳокими Ғазна гардид ва боз як қатор вилоятҳоро низ ба қаламрави худ дароварда, доираи давлатро хеле васъат дод. Сабуктегин хоҳиши Нӯҳи II-ро ба камоли майл қабул карда, фавран ба тарафи Мовароуннаҳр равон шуд. Ӯ бо қўшуни бистҳазорнафара аз дарёи Аму гузашта, аввал ба Кеш (Шаҳрисабз), сипас, ба Нахшаб (Қарши) ворид шуд ва аз он ҷо бо ҳамроҳии Нӯҳ ба муқобили Абӯалӣ ва Фоиқ ҳаракат кард. Баъди якҷанд муҳорибаҳо лашкари Абӯалӣ ва Фоиқ торумор гардида, худди онҳо ба Гургон гурехтанд. Ба ивази ин хидмат Нӯҳи II ба Сабуктегин лақаби «Носир-уд-дин в-ад-давла» («ҳомии дин ва давлат») дод. Писари Сабуктегин Маҳмуд, ки дар ҷангҳои зидди исёнкорон фаъолияти калоне нишон дода буд, низ лақаби «сайф-уд-давла» («шамшери давлат»)-ро гирифт ва ба ҷои Абӯалии Симҷурӣ ҳокими Хуросон таъин гардид.

Дар солҳои 995-996 ҳокимони вилоятҳои ҷудогонаи сомонӣ аз нав исён бардоштанд ва туркони қарохонӣ боз ба забт намудани хоки давлати Сомониён қасд намуданд. Ин бор ҳам Нӯҳи II бо мадади Сабуктегин исёнро паҳш намуда, аз ҳуҷуми Қарохониён ба Бухоро ҷилавгирӣ карда бошад ҳам, вале бо вучуди ин, вилоятҳои шимолӣ шарқии давлати сомониёро, ки дар ҳавзаи дарёи Сир воқеъ буданд, аз даст дод. Пас аз ҳамаи инҳо таъсири Ғазнавиён

дар Мовароуннаҳр хеле қувват гирифта, то дараҷае расид, ки Нўҳи II амалан аз истиқлолияти ҳукмронии худ маҳрум шуд.

Дар соли 997 Нўҳи II ва Сабуктегин вафот карданд. Писари Нўҳи II - Мансур ибни Нўҳ (997-999) тамоман дар тахти таъсири Маҳмуди Ғазнавӣ буд. Ҳокимони Нишопур - Бектузун ва Фоиқ, ки ба қарохониҳо гап дода буданд, аз торафт наздиктар шудани муносибати Мансур ибни Нўҳ ва Маҳмуд ба ҳарос афтода, ба чашмони Мансур мил кашиданд ва ӯ ба зудӣ дар соли 999 вафот кард. Бо исрори Бектузун ва Фоиқ бародари Мансур - Абдулмалики II ибни Нўҳ ба тахт нишаст.

Маҳмуди Ғазнавӣ бо баҳонаи гирифтани интиқоми Мансур бо лашкари худ ба дарбори Сомониён ҳаракат кард ва амири сомониҳо маҷбур намуд, ки қисмати шимолии Афғонистони имрӯзаро ба ихтиёри ӯ бисупорад. Пас аз чанд вақт Маҳмуди Ғазнавӣ ба тамоми Хуросон соҳиб шуд. Дар дасти Абдулмалики ибни Нўҳи Сомонӣ танҳо Мовароуннаҳр монд.

Вале дере нагузашта дар худи ҳамон соли 999 дар натиҷаи зарбаи нави Қарохониҳо ин таъягоҳи охирин низ аз по афтод. Хони Қарохониён Насри Илоқхон пойтахти давлати сомонӣ – шаҳри Бухороро забт намуда, Абдулмалик ва дигар намоёндагони хонадони салтанатиҳо ҳабс кард.

Ҳилол-ас-Сабӣ, ки аввалин бор ҳикояти ўро В.Р.Розен аз дастнависе пайдо карда, дастраси умум гардонид, дар ин бора мухтасаран, вале хеле возеҳу равшан нақл намудааст. Шоҳиди воқеа чунин меоварад: «Вақте ки лашкари хон сар даровард, ман дар Бухоро будам. Он вақт хатибони сомонӣ ба минбари масҷидҳои чомеъ баромада, мардумро ба ҷиҳод даъват мекарданд ва аз номи Сомониён мегуфтанд: «Охир шумо медонед, ки мо чӣ тавр ба шумо муносибати хуб доштем ва чӣ тавр бо нармаӣ муомила мекардем. Инак, акнун душман ба мо таҳдид мекунад, шуморо лозим аст, ки ба мо ёрӣ кунед ва барои мо бичангед. Барои ба мо мадад расондан ва пуштибонӣ кардан аз Худо бараракат бихоҳед». Қисми зиёди аҳолии Бухоро ба мисли (умуман) сокинони Мовароуннаҳр бо худ силоҳдоранд. Мардум инро шунида, ба назди онҳое, ки фақеҳ меҳонанд, рафтанд ва хоҳиш карданд, ки дар бобати ҷанг кардан ё накардан ба онҳо ғавво диҳанд. Лекин онон ҷангиданро манъ карда, гуфтанд: «Агар Хониён (бо Сомониён) дар роҳи дину мазҳаб низоъ меошанд, бар зидди онҳо ҷангидан савоб мебуд. Чун ҳоло байни онҳо дар талоши неъмат дунё задухӯрд ба амал омадааст, худро набуд кардан ва сар ба теғ додани мусулмон гуноҳ аст. Тариқи зиндагии ин мардум (яъне Хониён. – Б. Ғ.) хеле хуб ва эътиқоди онҳо бениҳоят аст, (бинобар ин) беҳтар аст (аз ҳама гуна муноқиша) худдорӣ кард». Ин буд яке аз сабабҳои асосии ҳокимиятро ғасб кардани Хониён ва фирору нузули Сомониён».³¹ В.В. Бартолд дар вақташ дуруст қайд карда буд: «Дар бораи ягон муқовимате, ки дар вақти аз Исфичоб ба Самарқанд ва Бухоро ҳаракат кардани Буғрохон ва ҳангоми пойтахти Сомониёнро ишғол намудани ӯ ба амал омада бошад, (дар сарчашмаҳо) чизе гуфта намешавад. Аз эҳтимол дур нест, ки мардуми аз низоу кашмакашҳои доимӣ бисёртар азиятдида ба табаддулоти сулолаи хунсардона ва бепарвоёна назар намудааст».³² Ба ҳамин тариқ, давлати сомонӣ тамоман аз байн рафт.

Чунон ки дар ҷараёни воқеаҳои ин боб мушоҳида карда шуд, пеш аз ҳама, муборизаҳои гунду тези синфӣ ва иҷтимоӣ муқобилатҳои байни феодалон ва ҳукумати марказӣ, носозиҳои миёни подшоҳони сомонӣ ва саркардаҳои ҳарбии турк, зиддиятҳои байни намоёндагони дарбор ва маъмуриҳои девонҳо, ки

³¹ Розен В., 1888, с. 275.

³² Бартольд В.В., 1963 6, с. 319–320.

рӯз то рӯз шадидтар мегардиданд, давлати сомонино заиф намуда, ба дараҷае оварда расонданд, ки дар охирҳои асри X аз иқтисоди он танҳо номи боқӣ монда буд.

Дар чунин як шароите, ки феодалони маҳаллӣ нисбат ба ҳамдигар душманона рафтор намуда, бар зидди иқдоми ҳукумати марказӣ бо яроқи аслиҳа мубориза мебуданд ва аз итоати саркашӣ мекарданд, албатта, Сомониён барои дафъи ҳуҷуми истилогаронаи хориҷӣ ҳеҷ як қувваеро пеш гузошта наметавонистанд. Оммаи халқи Мовароуннаҳр, ки аз андозҳои зиёд ба ҷон омада, борҳо ба муқобили Сомониён шӯриш карда буданд, низ онҳоро ҳимоя накарданд. Гвардияи турк, ки ягона таъғоҳи тоҷу тахт ҳисоб меёфт, ақибоҳи мустаҳкам надошт ва аз ин рӯ, ба дафъ кардани ҳамлаи душман очиз буд.

Ин аст, ки Сомониён ба ҳуҷуми хориҷӣ муқовимат карда наметавониста, аз майдони сиёсат ва мамлакатдорӣ берун рафтанд.

2. ҲОҶАГӢ, МАДАНИЯТИ МОДӢ, МУНОСИБАТҲОИ ИҚТИМОИЮ ИҚТИСОДӢ

Ҳоҷагии қишлоқ

Аксари аҳли меҳнат машғули зироат ва чорводорӣ буд. Зироати обӣ дар Осиёи Миёна ва дар Хуросон ба ғояти раванқ расид, шабакаи пурвусъати анҳору каналҳо ва иншооти мураккаби обёрӣ самарои зироатро ниҳоят афзун гардонданд. Барои тавсифи ҳоҷагии ин давра таъини ҳамин ҷиҳат хеле муҳим мебошад, ки дар асрҳои IX-X нисбат ба давраҳои пешина дар миқдори заминҳои кишт ва шумораи иншооти обёрӣ тағйироти ба назар намоёне шуда буд ё не. Азбаски дар асрҳои IX-X давлатҳои калони муташаққил таъсис ёфтанд, ба ҳамин сабаб барои сохтмони иншоотҳои калони обёрӣ ҳам имконият фароҳам омад ва чунин имконият дар давраҳои пеш аз оғози истилои арабҳо вуҷуд надошт, зеро Осиёи Миёна ба бисёр мулкҳои алоҳида-алоҳидаи аксаран ниҳоят хурд тақсим шуда буд. Ба ин сабаб мебоист, ки раванқу ривоби зироати обӣ дар асрҳои IX-X, нисбат ба асрҳои VI-VII ба давраи нав, ба давраи хеле баландтар мебаромад. Вале барои исботи ин даъво мадракоти конкрет дар даст надорем³³. Масалан, алҳол фақат ҳаминаш маълум, ки дар аҳди халифа Муътасим (833-842) дар Шош канали нав канда буданд. Инчунин тарзи идораи шабақаҳои калони обёрӣ низ дигар гашта, ин гуна шабақаҳоро аз як ҷо идора мекардагӣ шуданд. Масалан, чунин маълумот ба даст омадааст, ки дар ҳавзаи Мурғоб ва инчунин дар ҳавзаи Зарафшон тамоми шабакаи обёрӣ дар ихтиёри як кас буд. Ҳанӯз дар аҳди Абдуллоҳ ибни Тоҳир (830-844) дар боби танзими истифодаи қорезҳои махсус қабул шуда буданд.

Вале ин маълумотҳои пароканда имкон наметавонанд, ки дараҷаи раванқу ривоби зироати обӣ дар ин ду давра бо ҳамдигар муқоиса ва таҳлил карда шаванд ва он дигаргунӣ, ки бешак, дар асрҳои IX-X ҷой доштанд, маълум гарданд. Аммо умед ҳаст, ки ба тӯфайли дар вақтҳои охир хеле авҷ гирифтани ҳафриёти соҳаи таърихи обёрӣ ва, инчунин тадқиқи ҳуҷҷатҳои қадимӣ санаи аниқтари сохтмон ё худ таъмири мукаммалӣ бисёр каналҳоро муайян кардан мумкин мешавад. Алҳол мо метавонем дар бораи зироати обии асрҳои IX-X Осиёи Миёна ва Хуросон фақат ҳамоно тавсифотеро зикр намоем, ки В. В. Бартолд дар асоси мадракоти хаттӣ бо меҳнату машаққати зиёде ҷамъ оварда

³³ Мадракотро роҷеъ ба обёрии Осиёи Миёна дар асрҳои IX-X ниг. ба: Жуковский В.А., 1844, с.12; Бартольд В.В., 1965, а, с. 199; Фуломов Я.Ф., 1957, с. 125 ва мобаъд.

буд. Баъдтар ба ин маълумоти В.В. Бартолд маълумоти дигар муҳаққиқон зам гардид, ки дигар ҷойҳои ин ноҳияро тадқиқ кардаанд.

Ду калонтарин дарёи Осиёи Миёна—Аму (ғайр аз поёноби он, ки дар воҳаи Хоразм воқеъ аст) ва Сир бевосита барои обёрӣ қариб истифода намешуданд ва обро на аз худӣ дарё, балки асосан аз шохобҳои онҳо мегирифтанд. Қисми асосии заминҳои оби дар водӣҳои шохобҳои шимолии Аму ва Панҷ (Сурхоб, Кофарниҳон, Вахш ва ғ.) ҷой гирифта буданд. Ба қавли Мақдисӣ аз Сурхоб қадре об мегирифтаанд, ки баъзан дарё то Аму намерасидааст. Мувофиқи маълумоти маъхазҳо дар ноҳияҳои поёноби Аму—дар байни Тирмиз ва Омул танҳо воҳаҳои хурд-хурди ҷудогона вучуд доштанд, ки дар атрофи шаҳраҳои қариби убургоҳ воқеъ буданд ва обро ба воситаи канал аз худӣ Аму мегирифтанд. Умуман, аз рӯи шаҳодати Истаҳрӣ аз оби Аму фақат Хоразм баҳра мебардоштааст.

Оби Сир низ барои обёрӣ хеле кам ба кор мерафт. Заминҳои ҳосилхези Фарғона фақат аз шохобҳои он об мегирифтанд. Оби баъзе шохобҳои дарё пурра барои обёрӣ сарф мешуд ва то ба худӣ Сир намерасид. Географҳои араб аз об таъмин будани шаҳру деҳоти Фарғонаро мукамал ба қалам дода, борҳо наҳру ҳавзҳои пуроб ва боғоти шодобро зикр кардаанд.

Дар асри X дар ҳавзаи Сир ободтарин ҷо водии дарёҳои Элок (Оҳангарон) ва Парак (Чорғиз) ҳисоб мешуд. Дар тамоми Мовароуннаҳр дигар ягон маҳалле набуд, ки шаҳру деҳот дар як масоҳати хурд ин қадар зич ҷой гирифта бошанд. Маҳз дар нимаи аввали асри IX дар ин ҷо канали нави калон сохта шуд.

Шабакаи обёрии ҳавзаи Зарафшон пеш аз истилои арабҳо ҳам ба дараҷасе мукамал ва пурсамар буд, ки дар давраҳои минбаъда ҳам бисёр тағйир наёфт. Барои давом кардани кори шабакаи мазкур кифоя буд, ки ба каналҳои мавҷуда андак нигоҳубин кунанд, каналҳои муваққатан аз кор мондари ба кор дароранд ва баъзан ба сабаби паст шудани сатҳи оби дарё ҷои сари каналро дигар кунанд ва ғ. Аксар вақт баъди аз нав ба кор андохтани канали кӯҳна номи он ҳам дигар мешуд. Мисли давраҳои пешина дар асри X ҳам асоси шабакаи обёрии Зарафшон дарёоти Варағсар буд. Аз ин дарғот се канал сар шуда, тамоми заминҳои ҷануби Самарқандро шодоб менамуд. Се канали дигари шимолӣ аз соҳили дигари Зарафшон, аз рӯбарӯи Варағсар об мегирифт. Ноҳияи Самарқанд аз ҷиҳати ҳосилхезӣ воҳаи ягона доништа мешуд. Яке аз волиёни араб соли 720–21 намонд, ки лашкари вай душманро таъқибкунон ба Суғд дарояд, то ин ки мабодо «бўстони «амиралмуслимин» (яъне халифа) зарар ёбад. Воҳаи Бухоро ҳам анҳору каналҳои сершумори сероб дошт.

Шабакаи обёрии ҳавзаи Мурғобро низ қайд кардан лозим аст, ки дар он давраҳо хеле мукамал буд. Ривояте ҳаст, ки шумораи коркунони ин шабака гўё ба 10 ҳазор нафар мерасидааст.

Заминҳо дар Осиёи Миёна ва Хуросон асосан ба воситаи каналҳои обёрӣ мешуданд, ки аз дарё об гирифта, ба таври муқаррарӣ сохта мешуданд. Вале дигар тарзҳои обёрӣ низ вучуд дошт. Агар сатҳи замин ба кандани канали муқаррарӣ имкон надиҳад, дар он сурат корез месохтанд. Агар замин дар ҷои баланд бошад, обро ба он ҷо ба воситаи чигир мебароварданд ва чархи чигирро одатан бо ёрии шугур мегардонданд. Дар маҳалҳои доманақўҳ одатан сойҳоро баста дарғот месохтанд ва оби баҳоронро ҷамъ карда, тобистон истифода мебарданд.

Вале бояд гуфт, ки заминҳои лалмӣ ҳам кам набуданд. Ҳатто дар воҳаҳои сероб, масалан, дар Мурғобу Зарафшон он қадар заминҳои лалмӣ буданд, ки ҳосили онҳо як шаҳри калон ё худ деҳоти бисёреро пурра таъмин менамуд.

Дар ҷойҳои дигар заминҳои лалмӣ барои ҳамин буданд, ки об намерасид. Масалан, дар поёноби Ҳарируд барои обёрӣ об намерасид, ба ин сабаб дар ин ҷойҳо бештар чорводорӣ ривож ёфт. Дар он ҷойҳое, ки оби дарё хусусан дар фасли гарми сол камӣ мекард, барои обёрии боғу полизҳо аз оби ҷоҳҳо истифода мебурданд.

Маъхазҳои ҳатти асрҳои IX–X дар бораи шугли зироаткорони музофоту ноҳияҳои гуногун ба тафсил маълумот дода, аксар вақт махсус қайд менамоянд, ки ин ё он маҳал бо кадом намуди зироат ном баровардааст. Мисли давранҳои пешина дар ин давра ҳам кишти ғалла дар ҷои якум буд. Пахтакорӣ низ хеле равнақу ривож дошт. Дар ин бобат Осӣи Миёна дар тамоми Шарқи Наздик ва Миёна мавқеи махсусро ишғол мекард. Беҳуда нест, ки дигар вилояту шаҳрҳои хилофат маҳз аз Осӣи Миёна ба миқдори калон газворҳои пахтагӣ мегирифт. Аз ҷама бештар дар вилояти Марв (пахтаи ин ҷо, мувофиқи маълумоти маъхазҳо, чунон хушсифат будааст, ки ба сифати намуна хизмат мекардааст), дар атрофи Самарқанд, Бухоро, дар Шоп, инчунин дар дигар ҷойҳо пахта мекиштанд. Боғҳо, тоқзорҳо, полизҳо дар атрофи шаҳрҳо майдонҳои бузургро ишғол мекарданд. Баъзе навъҳои мева, ангур ва сабзавот хеле дур аз ҳудуди давлати Сомониён шўҳрат дошт, дар баъзе ҷойҳо рўян ва заъфарон барин зироати нодир парвариш мекарданд.

Табиист, ки зироаткорон чорво ҳам доштанд. Дар маъхазҳо ишорат меравад, ки ҳатто дар атрофи шаҳрҳои калон чарогоҳҳои сералафро дидан мумкин буд. Вале чорводорӣ ҳамчун соҳаи махсуси хоҷагӣ ҳам вучуд дошт ва алаҳуссус дар хоҷагии маҳалҳои даштӣ ва кўҳӣ хеле инкишоф ёфта буд. Вале қайд кардан лозим, ки як ҳуди чорводорӣ эҳтиёҷоти аҳолиро пурра таъмин карда наметавонист. Ба ин сабаб додугирифт бо чорводорони кўчманчӣ, ки дар шимолу шарқтари давлати Сомониён маскун буданд, аҳамияти калон дошт.

Истеҳсоли маъдан ва кўҳкорӣ

Истеҳсоли маъдан низ хеле равнақ гирифт. Дар Фарғона оҳан, қалъагӣ, нуқра, симоб, мис, сурб ва, инчунин мум, сангпахта, фирӯза, навшодир ва ғ. истеҳсол мекарданд; аз Қарамазор, аз қарибии Хучанд нуқраи зиёде мегирифтанд ва ин кон бо номи Кўҳи сим машҳур аст. Географи араб Ибни Ҳавкал навиштааст, ки дар Уструшан дар қарибии шаҳри Марсманда ва дар рустоки Минк оҳан истеҳсол карда мешуд. Маҳсули ин кон на фақат эҳтиёҷоти Фарғонаро таъмин мекард, «балки ба Хуросону Ироқ ҳам кашонда мешуд».³⁴ Дар китоби «Худуд-ул-олам» гуфта мешавад, ки ҳар сол дар Марсманда бозори калоне мешуд ва аз ҳамон ҷо ба гирду атроф ашёи оҳанӣ паҳн мешафт.³⁵ Муаррихи араб ал-Истаҳрӣ дар Асбара (Исфара) будани конҳои калони ангиштро қайд карда менависад, ки: «он ҷо кўҳе ҳаст аз санги сиёҳ ва он санги сиёҳ мисли ангишт месўзад».³⁶ Ҳуди ҳамин муаррих қайд мекунад, ки дар асри X дар Осӣи Миёна дар қариби нафт бисёр истифода мешуд – масалан, ҳангоми муҳосираи қалъа ба даруни он зарфҳои сўзони нафт партофта, шаҳрро оташ мезаданд. Ноҳияҳои болооби Зарафшон маркази истеҳсоли оҳан, тилло, нуқра, зок ва Дарвозу Рушону Шугнону Бадахшон маркази истеҳсоли тилло, нуқра, лаъл, лочувард дониста мешуд. Дар «Хучистон» ном

³⁴ Ибни Ҳавкал, BGA, II, с. 384.

³⁵ Худуд-ул-олам, 1930, в; варақи 23 б.

³⁶ Истаҳрӣ, BGA, I, с. 334.

чой (чои ҳозираи посёлкаи «Сольпром»-и райони Ашт) намак истихроҷ наму-
да ва бо он аҳолии Шош, Хучанд ва дигар шаҳрхоро таъмин мекарданд.³⁷

Тамоми сарзамини Осиёи Миёна батафсил тадқиқ карда шуда буд. Ва дар
ин кор ҳеҷ як шароити табиӣ монса нашуд. Истеҳсоли маъдан, ҳатто дар По-
мири Шарқӣ дар кӯҳи Бозордари равнақ дошт. Дар ин маҳал бошишгоҳи бу-
зурги истеҳсоли истихроҷ ва хариду фурӯши маъдан вучуд дошт, ки онро ар-
хеолог М.А.Бубнова тадқиқ кардааст; шояд ин маҳал худи ҳамон Самарқанд
бошад, ки дар маъхазҳои хаттӣ номбар шудааст. Хучҷатҳои хаттис, ки аз ин
ноҳия ба даст омаданд, аниқу дақиқ шаҳодат медиҳанд, ки ҳам дар асрҳои
миёна ва ҳам дар даврҳои хеле қадимтар аз ин дар Помири Шарқӣ фақат
намояндаҳои халқҳои Осиёи Миёна сокин буданд.

Ба туфайли тадқиқоти муфассали археологӣ ва геологӣ мо алҳол аниқ та-
саввур карда метавонем, ки авзои ҳақиқии кӯҳкории асрҳои IX–X чӣ гуна буд.
Маъданшиносӣ кӯҳкорони тоҷик соҳиби таҷрибаи бои чандинасра буданд ва
дар ҳамон шароити вазину душвор тамоми он аломату нишонаҳоро, ки ба
вучуди ин ё он маъдан далолат мекунад, мукаммал медонистанд ва чунон
конҳоро кашф карданд, ки ҳатто геологҳои имрӯзро дар ҳайрат мегузо-
ранд. Вобаста ба навъу намуд ва шарҳу мавқеи маъдан конҳои хурд ва ё
конҳои калон сохта мешуд. Баъзан конҳо чунон калон мешуданд, ки ҳозир
ҳам касро дар ҳайрат мегузоранд. Масалан, чунинанд Кони Мансур, Кони
Гут ва ғ. Барои истихроҷи маъдан аввал чоҳҳои чуқури рост ё моил мекоф-
танд, аз ин чоҳ баъд худи нақб канда мешуд, ки он то лаби маъдан рафта ме-
расид; агар маъдан рӯяк чой гирифта бошад, қабати хоки болои онро гирифта
партофта, бо усули кушод истихроҷ мекарданд. Баъзе конҳо хеле чуқур шуда
мерафтанд, масалан, дар Тоҷикистон кони асримиёнагисе кашф шуд, ки
чуқуриаш аз 250 метр бештар аст. Барои маъданкани одатан «усули оташкан»
истифода мешуд, яъне маъданро бо ёрии оташ меканданд. Барои ин дар таги
деворе, ки маъдан дорад, гулхан гиронда онро метасфонданд, ҳамин ки саҳт
тасфид, ки болоиш об мерехтанд. Пас аз чандин бор такрор шудани ин кор
сахттарин ҷинси кӯҳӣ кафида ҷудо мешуд ва баъди ин кандани он кори муш-
кил набуд. Олоти маъданкани ҳам вобаста ба саҳтию мустаҳкамии он ҳар хел
мешуд – асосан дар он даврҳо фонаҳои ҷўбину оҳанӣ, зогнўлу метинҳои да-
стадору бедаста, каланду бел, тешаву табар, путку болға барин чизҳоро кор
мефармуданд.

Кӯҳкорони асримиёнагии тоҷик барои сарфаи меҳнат ва осонии кор
фақат ҳамон хокеро канда берун мекартофтанд, ки пешӣ маъданро гирифта
бошад ва барои пеш рафтан имкон шавад. Ба ин сабаб тамоми он чоҳу
нақбҳои конҳои қадима бениҳоят қачу қилебу печдарпеч мебошанд ва аз
баъзе ҷойҳои нақб фақат хазида гузаштан мумкин аст. Дар айни замон чунин
ҳолат ҷолиби диққат аст, ки конҳо бо ҳавсалаи тамом канда, маъдани онҳо
покиза истихроҷ карда мешуд.

Аксар вақт сақфи конро бо тиргак мустаҳкам намекарданд, вале аз бисёр
конҳо тиргакҳои қадимӣ ёфт шуданд. Масалан, чунин тиргакҳо дар Кони
Мансур ёфт шуданд, ки аз ин кон дар асрҳои IX–X маъдан мегирифтанд.
Набудани тиргак дар аксари конҳо маънои онро надошт, ки ба ин кор ақли
кӯҳкорони он давр намерасид, балки сабаби асосӣ шароити иҷтимоию иқти-

³⁷ Маълумоти маъхазҳои хаттӣ оид ба истихроҷи маъдан дар Осиёи Миёна дар асарҳои
В.В.Бартолд гирд оварда шудаанд (хусусан дар боби таърихию географии «Турки-
стон дар давраи истилои муғулҳо» ва М.Е.Массон (1934 б, 1047, 1953). Инчунин ниг.:
Беленицкий А.М., 1953 а.

содии он замона буд, яъне ҳаёти кўҳкор ягон арзише надошт ва тиргак фақат ба ҳамин шарт монда мешуд, ки бе тиргак чуқур кардани кон ҳеҷ имкон надошта бошад. Барои исботи маҳорат ва саводи баланди техникий кўҳкорони қадимии тоҷик зикри ҳамин як мисол кифоя аст, ки аллакай дар ҳамон давраҳо тиргакҳои «чандар» ном навъи тиргакмонӣ истифода мешуд, ки онро илми ҳозира ҳам тавсия мекунад ва маҳз ҳамин усули тиргакмонӣ вазни фишори хокро бардошта, сақфи конро мустаҳкам нигоҳ медорад.

Даруни конро бо чароғи сийёх равшан мекарданд. Ҳавои он бо чанд усул тоза карда мешуд. Асосан ҳаракати табиӣи чараёни ҳаворо истифода мебарданд ва қонуни аз даруни кон берун шудани ҳавои вайрон, ки баъдтар бори аввал М.В.Ломоносов кашф кардааст, ба кўҳкорӣи асримиёнагии тоҷик маълум буд. Барои дигар кардани ҳавои кон дигар усулҳоро низ кор мефармуданд. Масалан, дар лаби даромадгоҳи кон тахтаҳои махсус мешинонанд, ки онҳо дами шамолро гардонда, онро ба даруни ин кон равона мекард. Аз афти кор, дар ҳамон давраҳо ҳам усули зўран дигар кардани ҳавои даруни кон истифода бурда мешуд.

Инчунин усулҳои берун кардани оби даруни кон ҳам вучуд дошт. Асосан барои берун кардани оби кон таҷрибаи якунимҳазорсолаи корезкобӣ истифода бурда мешуд.

Маъдани кандашуда аз кон ба воситаи сабад ё қавға (халтаи чармӣ) берун кашида мешуд. Дар ҷойҳои фарози баромади кон зинаҳо месохтанд. Барои аз ҷоҳ баромадан болорҳои поймонакдор ё нардбонро истифода мебарданд. Дар солҳои охир, инчунин осори ғарғаҳои боркашӣ ҳам ёфт шуд. Дар яке аз ҷоҳҳои Кони Мансур чархи калони ҷўбини ғарғаи боркашӣ, танобҳои он ва ҳатто дар нўги таноб чангак ҳам ёфт шуд, ки ба он сабад ё қавғаро илҳоқ карда, берун мекашиданд.

Маъданро аз кон бароварда аз даруни он пораҳои лозимаро чида мегирифтанд, баъд онро майда мекарданд (барои ин кор ҳам асбобу олати махсуси мураккабро кор мефармуданд), баъди майда кардан тоза мешустанд ва пас аз ҳамаи ин мегудохтанд. Кўраҳои калони маъдангудозӣ вучуд доштанд, масалан, кўраи калон аз Конжул ёфт шудааст.

Дараҷаи илму ҳунари маъданшиносӣ ҳам баланд буд. Муқоисаи маълумоти маъхазҳои хаттӣ ва осори қўраҳои маъдангудозӣ, таҳлили даҷғолу фулузоти тайёр далолат менамоянд, ки дар ҳамон давраҳо гудохтани маъданҳои сулфиди мис, бо усули купелятсия ҷудо карда гирифтани нуқра барин протсессҳои ниҳоят мураккаби маъдангудозӣ пурра азхуд карда шуда буданд.³⁸

Истеҳсоли шиша ва сафололот

Ҳангоми тадқиқи шаҳру деҳоти асримиёнагӣ бевосита дар болои хок ва ҳангоми ҳафриёти археологӣ дар мағзи қабатҳои археологӣ, андаруни вайронаи бинову хонаҳо, ҷуқуриҳои ахлотпартой ва ғ. бисёр шишаи «томуғуӣ» воমেҳӯрад, ки санаи онро ба асрҳои IX–XII нисбат медиҳанд. Ин навъ шиша, ки дар ҷойҳои гуногуни Осиёи Миёна ёфт шудааст, дар музейҳои СССР ҳам бисёр мебошад. Гарчанде мақолаву рисолаҳои сершуморе дар ин бора ба таъби расида бошанд ҳам,³⁹ давраҳои инкишофи шишагарии Осиёи Миёна аз асри

³⁸ Литвинский Б.А., 1950 а, 1954 в, 1956 а; Литвинский Б.А., Исломов О.И., 1959; Исломов О.И., 1955; Бубнова М.А., 1962; Буряков Ю.Ф., 1965.

³⁹ Абдураззоқов А.А. ва диг., 1963; Абдураззоқов А.А., Безбородов М.А., 1936.

IX то асри XIII ба таври хронологӣ омӯхта нашудааст. Агар ҳангоми кофтуков ягон маснуоти шишагӣ ба даст ояд, санаи онро ниҳоят тахминӣ умуӣ таъин менамоянд, масалан, шишаи асрҳои X–XII ё X–XI мегӯянд мемонанд, ба ин сабаб онҳоро ба мақсади тавсифи аниқӣ вазъият ва хусусияти шишагарии асрҳои IX–X истифода бурдан кори маҳол аст. Шакке нест, ки дар тамоми шаҳрҳои калон ва ҳатто миёна аз асрҳои IX–X сар карда, истеҳсоли шиша вучуд дошт ва онро истифода мебурданд, вале маснуоти шишагӣ, ки маҳз ба асрҳои IX–X тааллуқ доранд, аз ҷумлаи тамоми он маснуоти шишагӣ асрҳои IX–XII аниқ ҷудо карда нашудааст.

Фақат шишаи чанд маҳалле, ки дастраси археологҳо гардид, бешак, маҳз дар асрҳои IX–X истеҳсол шудааст ва он маҳалҳо инҳоянд: димнаи Кулзортеппа (дар қарибии Самарқанд⁴⁰), шаҳри асримиёнагии Нисо⁴¹ дар яке аз гузарҳои шаҳри асримиёнагии Варахша⁴² ва ғ. Дар байни маснуоти шишагии ин маҳал аз ҷама бештар зарфҳои шишагии рӯзгор ва зарфҳои атриёт ҳаст. Шаклҳои маъмули ин маснуоти шишагӣ чунинанд: ҷому қадаҳҳо, ки пояи борики баланд доранд, кӯзаҳои гуногуни тангдаҳану васеъдаҳан, ки баъзе дастадору баъзе бедаста мебошанд, косаву пиёлаҳои гуногуншакл, дӯлчаҳои дастадор, шишачаҳои носкадушакли дастадор ва ғ.

Маснуоти шишагӣ асосан аз шишаи беранг тайёр карда шудаанд, вале маснуоте низ ба даст омадааст, ки аз шишаи гуногунранг тайёр карда шудааст, шишаи рангаро барои ороиши дигар хел зарфҳо низ истифода мебурданд.

Дар асрҳои IX–X шишагарони Осиёи Миёна усули бо роҳи дамидан истеҳсол намудани зарфҳои тунукро комилан аз худ карда, тамоми нозуқиҳои онро кор мефармуданд. Шишагарон усули дамиданро барои ороиши зарфҳо низ татбиқ менамуданд – дар ин сурат зарфҳо чунин дамида мешуд, ки нақши рӯи қолаб айнан ба рӯи зарф мегузафт.

Якрангии шакли зарфҳои ҷою маҳалҳои гуногун, тамоман набудан ё ниҳоят кам ва арзону осон будани ороиши зарфҳо, ба нудрат истифода шудани нақшкӯбӣ барин усулҳои хоси ҳар як зарф далоят менамоянд, ки дар асрҳои IX–X истеҳсоли зарфҳои шишагии рӯзгор шакли оммавӣ дошт ва барои оммаи васеъ истеҳсол карда мешуд. Дар ин бобат як чиз ҷолиби диққат аст: баъзе шаклҳои зарфҳои шишагӣ тақлидани ба зарфҳои сафолии асрҳои IX–X сохта мешуданд ва ин шояди он аст, ки гарчанде масолеҳи зарф гуногун бошад ҳам, шакли онҳо ба як қолаби муайян дароварда мешуд ва ин протсессе хеле инкишофёфта буд.

Ҳамин чиз ҳам хеле муҳим аст, ки дар асрҳои IX–X дар Осиёи Миёна шишаи тиреза месохтанд ва истифода мебурданд. Пораҳои шишаи тиреза (масалан, аз Нисо, аз Афросиёб ва ғ.), ки дастраси мо гардидаанд, аз шишаи беранг бо ҳамон усули дамиш тайёр карда шудаанд, ки дар истеҳсоли зарфҳои шишагӣ ҷой дошт. Шишагарони Осиёи Миёна ин усули дамиш табақчаҳои паҳну шаффоф месохтанд ва ягона камбудии ин гуна шишаҳо ҳамин буд, ки мобайни он андак ғафс шуда мемонд. Вале ин камбудӣ қариб, ки ягон зарар надошт, зеро аздусар он табақчаҳои шишагиро ба порчаҳои гуногуншакл бурида, баъд дар кодокҳои ғайи мешинонданд.

Шишаҳои тирезаи ёфтшуда ба кӯшк қасрҳо ва ё дигар иморатҳои пурдабдабаи мӯҳташам муносибате надорад. Аз афти кор, вай дар манзили

⁴⁰ Ставиский Б.Я., 1960.

⁴¹ Давидович В.А., 1949.

⁴² Кабаков С.К., 1956.

шаҳриёни бой истифода мешуд. Умуман шишаи тиреза ихтирои прогрессивие буд ва шароити манзилҳои ондаврано хеле беҳтар мекард.

Истеҳсоли сафолот дар асрҳои IX–X, дар Осиёи Миёна басо мукамал ва муфассал⁴³ тадқиқ шудааст, вале то имрӯз ягон асари ҷамъбастанданда нест. Вусъати бузурги ҳафриёти археологӣ боиси он шуд, ки гузару маҳаллаҳои томи кулолон ошкор карда шавад, чандин навъу намуди даму қўраву хумдонҳо низ ёфт шуданд, ҳатто чанд устохонаву дўкони кулолон кашф гардид, ки дар дар он асбобу анҷоми кулолӣ, масолеҳи кулолӣ ва ҳатто зарфҳои сиҳат боқӣ мондаанд. Ба туфайли ин комилан тасаввур кардан мумкин аст, ки кулолони асрҳои IX–X аз аввал то охир, яъне аз ҳуди тайёр кардани лой то сохтани олот чи гуна тарзу усулҳоро ба кор мебарданд. Кулолии асрҳои IX–X аз дигар нуқтаи назари технологӣ низ хеле муфассал тадқиқ карда шудааст. Масалан, муайян карда шудааст, ки чӣ гуна гил истифода мешуд, чӣ гуна онро анғоб медоданд, ба чӣ гуна ранг гул мепартофтанд, таркиби сир чӣ гуна буд ва ғ.

Анвои зарфҳои сафолии асрҳои IX–X низ ниҳоят гуногун буд - аз хумҳои калон то пиёлачаву табақчаҳо сохта мешуд. Нуқтаи олии комёбии санъати кулолии он давра истеҳсоли зарфҳои сирдор мебошад. Талабот ба зарфҳои сирдор хеле калон буд ва бинобар ин бисёр истеҳсол карда мешуд.

Кулолони асрҳои IX–X навъҳои гуногуни сирро тайёр карда метавонистанд. Аввалҳо сирӣ ишқориро ба кор мебарданд, баъд сире маъмул гардид, ки аз сурб тайёр мекарданд ва сифати ин сир хеле баланд буд. Сирӣ сурбӣ худ ранг надошт, яъне шаффоф буд ва ин имкон медод, ки пеш аз андудани сир рӯи зарф бо нақшу нигори дилхоҳ оро дода шавад. Кулолони он давра ба таркиби сир ба миқдори муайян қалъагӣ ҳамроҳ карда, онро «рангдор» мекарданд, яъне сир дигар шаффоф нашуда, одатан сабзтоб ё ширатоб мешуд.

Дар асрҳои IX–X зарфҳои нақшини сирдор хеле гуногун буданд. Тайёр кардани ин гуна зарфҳо санъату маҳорати баландро тақозо дошт. Аввал ҳуди зарфро дар ҷархи кулолӣ месохтанд ва баъди хушконидаи рӯи онро барои нақш тайёр мекарданд – барои ин ба рӯи он анғоб мемолданд. Анғоб лой-обаи махсус мебошад, ки аз хоки ниҳоят маҳин бехташуда бо усули махсус тайёр мекарданд ва одатан ба он ранге меомехтанд. Дар асрҳои IX–X асосан анғоби сафед, сурх ва сиёхро истифода мебарданд. Баъди молидани анғоб рӯи зарф хеле силику суфта мешуд ва барои гулпартоӣ заминаи мувофиқ ба вучуд меомад. Пас аз ин бори дигар зарфи анғобандударо хушконида, баъд ба рӯи он гул мепартофтанд, нақш мекашиданд ва охири охири он ба хумдон андохта мепухтанд. Ҳамин ки пухт, баъди хушк шудан ба рӯи зарф сир медавониданд ва бори дувум мепухтанд. Барои тайёр кардани ин гуна зарф, барои ин ки шакли гулу нақш ва ё худ тобиши ранг вайрон нашавад, амиқу дақиқ донис-тан шарт буд, ки баъди ду бор пухта шудан дар таркиби масолеҳи зарф чи гуна тағйирот хоҳад шуд.

Дар байни зарфҳои нақшини сирдори асрҳои IX–X бештар аз ҳама косаву табақҳои гуногун буданд. Шакли онҳо аз ҳамдигар фарқи казӣ надошт, фақат баъзе ҷузьҳои онҳо фарқ мекарданд ва асосан фарқ дар андозаи онҳо буд. Ғайр аз косаву табақ бо усули мазкур, инчунин кўза, ҷароғи сиёҳ ва баъзе дигар ашёи майдаву чуйдаи рўзгор истеҳсол карда мешуд.

Яке аз роҳҳои ороиши зарфҳои рўзгор катиба буд. Катибаро асосан дар лаби пиёлаву коса, табақ ё худ дар мобайн ҷой медоданд. Катиба инчунин дар рӯи кўзаву кўзаҷаҳо ва ҷароғи сиёҳ ҳам дида мешавад. Катиба одатан бо хати

⁴³ Аҳоров И., 1966; Большаков О.Г., 1958, 1963, 1966; Вактурская Н.Н., 1959; Лунина С.Б., 1962; Сайко Э.В., 1963; Топхўҷаев Ш.С, 1967 ва диг.

зебову хоно, ки низ анъанаи худро дошт, анҷом дода мешуд. Мазмуни катибаҳо гуногун аст: «Хайроту баракот ба соҳиби ин чиз», «Баракот», «Хайрот», «Ош шавад» ва ғ. Дар баъзе ҷойҳо катиба умуман таъбирҳои гуногун аст: «Аввали дониш талх асту анҷомаш ширин», «Саховат пешаи мардон», «Саховат посбони ҷиммату давлат аст» ва ғ.

Аксаран нақши ин гуна зарфҳо нақши оддии ислимӣ – яъне тасвири печдарпечи шаклҳои ҳандасӣ ва наботӣ аст, вале тасвири махлуқот низ ба назар мерасад, масалан, тасвири мурғон бисёр аст.

Дигар навъи нақш рангубори мармарӣ мебошад. Барои офаридани ин нақш рангҳои гуногунро бе ягон тартиби муайян болои ҳам порча-порча ме-молиданд ва дар ин ҳолат ягон нақши муайяни маънодор пайдо намешуд. Дар ин гуна нақш на шакли муайяни он, балки тобиши он, мувофиқати пораҳои ранг ва ҷилои он муҳим буд.

Ҳамчун усули иловагии ороиши зарфҳои сафолӣ усули нақр, яъне харошида баровардани нақшро низ кор мефармуданд, ки он асосан дар зарфҳои нақшашон мармарӣ ё худ зарфҳои сирдори сабз дида мешавад. Ҷои харош бо сир пур карда мешуд ва дар заминаи сабзи рӯи зарф нақши барҷастае ба вуҷуд меомад, ки асосан аз тасвири шаклҳои ҳандасию наботӣ ва расми мурғон иборат буд.

Сафолоти асрҳои IX–X, бе шакку шубҳа, далолат мекунад, ки дар он давра ҳосилнокии меҳнат хеле ривож ёфта, бисёр дигар тарзу усулҳои кор азхуд карда, таркибу сифати сир хеле такмил дода шуд, дар нақшу нигори зарф низ хеле комёбиҳо дастгас гардид ва миқдори истеҳсоли зарфҳои сафолӣ хеле афзуд.

Дигар намудҳои касбу ҳунар

Дигар намудҳои касбу ҳунар ва маҳсулоти онҳоро, ба мисли шишагарӣ ё кулолӣ, ин қадар муфассал тавсиф кардан аз имкон берун аст. Дар ин ҳолат мо асосан ба маъхазҳои хаттӣ истинод карда метавонем. Маъхазҳои хаттӣ бошад, аниқу дақиқ хабар медиҳанд, ки дар асрҳои IX–X бисёр касбу ҳунар равнақу ривочи аъло дошт ва маҳсулоти аксари касбҳо басо хушсифат буданд ва берун аз хоки Осиёи Миёна ҳам шўҳрат доштанд. Чунин иддаои Истаҳрӣ низ беҳуда набуд, ки мардуми Мовароуннаҳр ба моли дигар мамлакатҳо эҳтиёҷ надоштанд, зеро ҳама чизи заруриро худ фаровон истеҳсол мекарданд.

Бофандагӣ низ хеле равнақу ривож дошт – моли бисёре истеҳсол мешуд, анвой матоъҳо сершумор ва сифати онҳо хеле баланд буд.

Матоъ асосан аз абрешим, пахта ва катон бофта мешуд. Осиёи Миёна макони бисёр навъҳои олидараҷаи матоъ мебошад. Бофандагони Осиёи Миёна, инчунин истеҳсоли баъзе намудҳои газворҳои хориҷиро низ ба роҳ монда буданд.

Дар байни навъҳои маҳаллии матоъ газвори пахтагии ведарӣ мақоми махсус дошт. Номи ин матоъ аз Ведар ном деҳае гирифта шудааст, ки дар қарибии Самарқанд воқеъ буд, вале ин гуна матоъ дар дигар маҳалҳои Осиёи Миёна ҳам бисёр бофта мешуд. Талабот ба ин матоъ на фақат дар худ Осиёи Миёна ниҳоят калон буд, балки берун аз хоки Осиёи Миёна ҳам бозори он хеле тез буд. Ба қавли Ибни Ҳавкал, «онро набурида ба шакли пораҳои бутун ба тан мепечониданд ва дар Хуросон ҳеҷ амиру вазир, қозию бой, омию сарбоз набуд, ки аз болои либоси зимистонӣ матои ведарӣ напартояд, барбастан матои ведарӣ аломати назокат ва зинат буд, зеро ранги матоъ ба ранги зари холис майл мекунад ва бағоят назаррабо ва хушҷило аст, худ матоъ

ниҳоят бадост, вале суфтаву маҳини ҳарир мебошад ва як либосвории он аз ду то ба сӣ динор арзиш дорад, худӣ ман як либоси онро панҷ сол пӯшидам. Барои ин матоъ аз Ироқ (Бобул) меоянд ва ба он ҷо мебаранд ва аз пӯшидани он ифтихор мекунад».⁴⁴

Маҳсулоти корхонаи маҳсули бофандагӣ, ки дар шафати арки Бухоро воқеъ буда, матои зебои сурх, сабз ва сафед мебаровард, шӯҳрати тамом дошт. Аз номи деҳаи Занданеи қарибии Бухоро номи карбоси машҳури занданечӣ баромадааст, ки дар бисёр дигар ҷойҳо ҳам бофта мешуд ва дар бисёр ҷойҳо ба фурӯш мерафт. Замоне карбоси занданечӣ аз абрешим бофта мешуд ва намунаи шохии занданечии он давраҳо дар баъзе музейҳои ҷаҳон маҳфуз мебошад. Дар паси яке аз ин намунаҳо хатти суғдӣ низ ҳаст (бо ранги сиёҳ андозаи матоъ ва номи он навишта шудааст). Тарзи бофт, ранг ва нақшу нигори занданечии асрҳои VII–VIII нағз тадқиқ карда шудааст.⁴⁵ Вале аниқ маълум не, ки занданечии асрҳои IX–X чи гуна буд, фақат тахмин менамояд, ки тақрибан аз охири асрҳои X сар карда, онро танҳо аз нахи пахта мебофтанд ва дар ин бора Наршахӣ ҳам ишорат мекунад: «Он чи аз вай (Зандане) хезад, онро занданечӣ гӯянд, ки карбос бошад, яъне аз деҳаи Зандане, ҳам неқӯ бошад ва ҳам бисёр бувад».⁴⁶

Дар маъхазҳо бисёр дигар навъҳои матоъ низ зикр шудааст (газворҳои пахтагӣ, абрешимӣ, зарбофт ва ғ.). Вале машҳуртарин он газвори Марв буд.⁴⁷ Ин газворҳо ба дараҷае хушсифату машҳур буданд, ки тақдидан ба онҳо дар дигар ҷойҳо ҳам истеҳсол карда мешуд ва миқдори зиёди он берун аз хоки Осиёи Миёна ба фурӯш мерафт.

Баъзе пораҳои хурди газвори асрҳои IX–X Осиёи Миёна то ба рӯзҳои мо омада расидаанд. Дар қабрҳои асримиёнагии Миср дар байни газворҳои қадимӣ чанд пора катони марвӣ низ боқӣ мондааст, ки дар асри IX бофта шуда буд. Дар ин порчаҳо хат ҳаст, якеи он, ҳатто нақш ҳам дорад.

Пораи газвори миёнаҳои асри X ҷолиби диққат аст, ки дар он номи соҳибаш навишта шудааст ва ӯ яке аз лашкаркашони сомонӣ будааст. Дар миёнҳои ин пора расми ду фил ва дар байни он ду фил, ду грифони болдор кашида шудааст.

Зеҳи матоъ иборат аз чанд навори нақшин аст, ки дар онҳо ё хат навишта шудааст ё корвон тасвир ёфтааст. Тамоми ин нақшу нигор ва мавзӯи он худӣ ҳамон нақшу нигорест, ки дар давраҳои пеш вучуд дошт ва акнун бо тарзи андаке наву мукамал тақрор шуда буд.⁴⁸

Маснуоти фулузӣ ҳам хеле маъмул буд. Як қисми он барои таъмини талаботи мардуми маҳаллӣ сарф шавад, қисми дигари он ба фурӯш мерафт. Аз ҷумлаи чунин маснуоти фулузӣ Мақдисӣ фонусҳои мисини Бухоро, зарфҳои қалбагии Рабинҷон, деғҳои мисин ва рикобҳои Самарқанд, қайчиву сӯзанҳои Шопш, яроқи аслиҳаи Фарғонаву Исфичоб ва ғайраро номбар кардааст. Яроқи аслиҳаи Фарғона ба дараҷае шӯҳрат дошт, ки ба бисёр мамлакатҳо ва ҳатто то ба худӣ Бағдод бурда мешуд.

⁴⁴ Ибни Ҳавқал, BGA, II, с. 403. Тарҷумаи русии ин порчаро ниг. дар: Бартольд В.В., 1965, с. 441.

⁴⁵ Беленицкий А.М., Бентович И.Б., 1961, с. 61–78.

⁴⁶ Наршахӣ, Техрон, с. 17.

⁴⁷ Крачковская В.А., 1949, с. 4 ва мобаъд; 1958, с. 615 ва мобаъд.

⁴⁸ Дар бораи тадқиқи мукаммалу муфассали таърихи бофандагии Шарқи «исломӣ» ниг. ба: Serjeant R., 1946, vol. IX–XVI (дар бораи газворҳои Хуросон ва Осиёи Миёна –vol. XI–XII).

Бо фармони халифа Ҳорунаррашид (786–809) фақат дар қоғаз навиштан мумкин буд. Ба ин сабаб папирус ва дигар чизҳое, ки ба рӯян хат менавиштанд, аз истеъмол баромад. Дар муддати мадид ягона шаҳре, ки тамоми мамлакатҳои хилофати арабро бо қоғаз таъмин мекард, Самарқанди нимаи дувуми асри VIII ва аввали асри X буд. Маҳз дар корхонаҳои ҳамин шаҳр қоғазии латтагӣ тайёр карда мешуд, ки онро қоғазии самарқандӣ (ва баъзан хуросонӣ) меномиданд. Номи паш навъи ин гуна қоғаз маълум аст. Дар асри X тарзи тайёр кардани қоғаз ошкор шуда, дар дигар ҷойҳо берун аз хоки Осиёи Миёна, то ҳуди Сурия паҳн мешавад. Вале дар асри X ҳам Самарқанд ҷои асосии истеҳсоли қоғаз буд. Ал-Хоразмӣ ҳазломез менависад, ки яке аз дӯстонаш ба вай хат наменависад, зеро хонааш аз Самарқанд дур аст ва қоғаз ба вай басо гарон меафтад.⁴⁹

Чармгарӣ ва истеҳсоли маснуоти пашмӣ низ дар бисёр ҷойҳо равнақу ривочи тамоми дошт ва аз чарму пашм маснуоти зиёде истеҳсол карда мешуд.

Ҳоҷат ба он нест, ки тамоми навъҳои касбу ҳунарро як-як номбар кунем ва рости гап, дар маъхазҳои хаттӣ ҳам, на ҳамаи онҳо зикр шудаанд. Оё мо гуфта метавонем, ки дар ҳамаи давраҳо ҷамъиятҳои муташаққили касбон вучуд дошт? Маъхазҳо бевосита ба ин ишорат намекунанд⁵⁰, вале далелҳои бевосита, аз ҷумла далелҳои таърихӣ топографӣ ба мо имкон медиҳанд иддао намоем, ки вучуд доштани чунин ҷамъиятҳо аз эҳтимол дур набуд.

Инаш хеле муҳимтар мебошад, ки хабарии маъхазҳои хаттӣ дар бораи ба миқдори зиёд содир шудани маснуоти касбии ҳунармандӣ ва инчунин намунаҳои он маснуоти касбии асрҳои IX–X (сафолот, шиша, матоъ), ки ба мо дастграс шудааст, равшану возеҳ шаҳодат медиҳанд, ки дар он давра истеҳсоли молӣ хеле тараққӣ карда буд ва инкишофи қувваҳои истеҳсолкунанда низ ба дараҷае расида буд, ки барои хеле хушсифат баровардани на фақат молҳои нодири камистеъмол, балки молҳои маъмули серистеъмол ҳам имконият фароҳам меовард.

Бинокорӣ ва меъмори

Дар маъхазҳои хаттӣ хабар дода мешавад, ки дар асрҳои IX–X бисёр бинову иморатҳо сохта шуда буд, вале аз онҳо хеле кам то ба рӯзҳои мо омада расидаанд.⁵¹

Бисёр кӯшк қасрҳо, сарою дўконҳо, масҷиду мадрасаҳову мақбараҳо сохта шуда буданд. Масолеҳи бинокорӣ асосан гил, поҳса ва хишти хом буд. Чўб ҳам бисёр истифода мешуд, сутуну болорҳои чўбин барои меъмории асри IX–X хеле хос аст. Хишти пухта камтар истифода бурда мешуд. Вале маҳз дар ҳамаи давра биноҳои мўхташам ба вучуд омаданд, ки аз хишти пухта сохта шуда буданд ва ин кор комёбии нав, комёбии муҳим ва прогрессивии замона буд.

Аз ҷумлаи биноҳои мўхташами асрҳои IX–X хубтар аз ҳама мақбараҳо тадқиқ шудаанд. Алҳол чор мақбараи он давра маълум аст – мақбараи Сомониён дар Бухоро, мақбараи Арабато дар Тим, мақбараи Мирсаидбахром дар Кармина ва мақбараи Оқ-Остонабобо дар қарибии Узун.

⁴⁹ Grohmann A., 1954, s. 74–76; Мец А., 1966, с. 363, 364.

⁵⁰ Lewis B., 1937, Spuler B., 1952, s. 398.

⁵¹ Доир ба осори меъмории ин давра асарҳои зиёд таълиф шудааст, масалан, ниг.: Булатов М. С., 1953; 1962; Воронина В. Л., 1954; 1950; Денике Г. Л., 1954; Литвинский Б. А., 1953; Нильсен В. А., 1950; Писарчик А. К., 1944; Пугаченкова Г. А., 1960; 1963 б; Пугаченкова Г. А. ва Ремпель Л. И., 1955 ва диг.

Мувофиқи эътирофи умум, мақбараи Сомониён осори беназиру беҳамтои санъати меъмории асримиенагии Осиёи Миёна мебошад. Зоҳиран мақбара шакли мураккаб надорад – ин як иншооти мукаабшаклест, ки болеяш бо гунбаз пӯшида шудааст. Андозаи мақбара ҳам калон нест, вале басо босалобат ва бошукӯҳ менамояд. Дар айни ҳол ниҳоят муносиб афтидани нақшҳои амудию уфуқи девор, зебу ороиши берунии бино тамоми иморатро бағоят нафису латиф нишон медиҳанд.

Ҳар чор намои бино якранг зеб доранд. Саросари болои деворро қатори равоқчаҳо печонида гирифтаанд. Поёнтар аз қатори равоқчаҳо худи девор сар шуда, масоҳати ҳар як намои он гӯё ба се қисм тақсим карда шудааст – дар мобайн як чоркунҷаи калон, ки дар миёнҳои он равоқ ва дари даромад ҷой гирифтааст, аз ду тарафи ин чоркунҷаи равоқдор боз ба масоҳати муайян девор тӯл кашида, то ғӯшаи иморат мерасад, ғӯшаи иморат бошад, ба шакли сутуни ғафсу мустаҳками як тарафаш бо девор пайваست сохта шудааст. Даромадгоҳ низ гӯё аз чанд қисм иборат аст – пеш аз ҳама, даромадгоҳ аз пеш як равоқ ва дар паси ин равоқ боз як равоқи хурдтаре дорад ва ду пояи ҳарду равоқ ба сутунчаҳо таъя шудаанд – ҳамаи ин даромадгоҳи мақбараро хеле дарундор карда нишон медиҳад.

Аз дарун девори бино ба гунбаз бо шарафаҳое пайваста шудааст, ки ҳар як нӯги он ба кунҷе таъя мекунад ва бо ҳамин чоркунҷа ба ҳашткунҷа мубаддал мешавад. Умуман даруни бино ҳам мисли беруни он ба пораҳои муайян ҷудо карда шудааст – боз худи ҳамон чоркунҷа, ки дар миёнҳои он дари баромад ҷой гирифтааст, боз ҳамон қатори уфуқии равоқчаҳои боло. Дар байни шарафаҳо ва қатори равоқчаҳои берун дар маъзи девор кодоки танге ҳаст, ки тамоми биноро печонида гирифтааст.

Воситаи асосии ороиши бино хишти пухта ва намуди асосии нақш тарзи гуногуни чидани хишт аст. Нақше, ки дар натиҷаи ба тарзи гуногун чидани хишт пайдо шудааст, басо оддӣ ва дар айни ҳол хеле зебо ва шином аст.

Тақрибан ҳар як ҷузъиёти тарҳу лоиҳа ва нақшу нигоре, ки дар мақбараи Сомониён ҳаст, дар санъати меъмории қадимтари Суғд ҳам ба худ як шабеҳ дорад. Мақбараи Сомониён гӯё муҷассамаи равнақу ривочи санъати чандинасраи меъмории буда, тамоми комёбиҳои онро дар бар гирифтааст. Дар айни ҳол, хишти пухта ба воситаи асосии бинокорӣ ва ороиш табдил ёфта, барои меъмрон имкониятҳои нав фароҳам овард ва меъмрон чунин имконро бо маҳорати тамом истифода бурданд.

Мақбараи Сомониён дар охири асри IX ва аввали X бино шуда буд, мақбараи Арабато бошад, мувофиқи хатти девори худи мақбара дар соли 977–78 сохта шудааст. Чи тавре мебинем, санаи иморати онҳо фарқи казoi надорад. Вале дар ҳамин муддати кӯтоҳ ҳам ҷустуҷӯи ҷиддии афкори меъмории боиси пайдоиши шакли нави мақбара гардид, ки онро мақбараи пештоқии гунбазӣ меноманд.

Мақбараи Арабато ҳам бинои мукаабшакли гунбазпӯш аст, вале фақат аз як тараф даромадгоҳ дорад ва тарафи даромадгоҳ бо пештоқи баланди мўҳташам зинат дода шудааст, ки қади он аз қади девор ҳам баланд буда, ҳатто қисми зиёди гунбазро ҳам панаҳ кардааст.

Пештоқ саросар бо нақши зебои барҷаста оро дода шудааст, ки он пештоқро, ҳам боҳашамат ва ҳам назаррабо нишон медиҳад. Дар болои даромадгоҳ тоқчаҳои ороишӣ ба назар мерасанд. Тарҳи даруни мақбараро ҳам асосан ба се порча тақсим кардан мумкин (яъне сатҳи худи девор, қисми тараф ва баъди он худи гунбаз), лекин тарафи ин мақбара сохти дигар дорад ва он дуқабата мебошад. Барои ороиши мақбара масолеҳ ва воситаҳои гуногунро

кор фармудаанд. Дар ороиши ин мақбара, ҳам усули бо чидани хишт нақш партофтан ва ҳам ғачкорӣ ва ҳам гулпартоӣ бо хиштҳои сайқалӣ ва ҳам сабти катиба дар заминаи нақши исломӣ ва ғ. истифода шудааст. Умуман дар сохту нақшунигори ин мақбара ҳам аломатҳои меъмории қадимии суғдиро дида мумкин аст, вале бештар аз он нишонаҳои нав ба назар мерасанд, ки баъдтар хеле такмил ёфта, дар осори меъмории асрҳои XI–XII равшан муҷассам мегарданд.

Таҳлили таносуби ин ду мақбара нишон дод, ки онҳо аз рӯи лоиҳаи пешакӣ сохта шудаанд ва зотан ҳар як андозаи онҳо ба нисбати муайян мувофиқат мекунад ва он нисбати тарафҳои чоркунҷа ба диагонали он аст. Ин қонунияти риёзӣ дар бисёр иморатҳои бошукӯҳ бо маҳорати тамом муҷассам гардида, намуни зебо ва мутаносиби Арабато ва алалхусус, мақбараи Сомониёнро таъмин намудааст.

Дар ин давра намуни ҳавлиҳои феодалӣ ҳам дигар шуда, ҷиҳати истеҳсоми он, яъне ҷиҳати мудофиавии он ба мадди сонӣ гузашта, ҷиҳати обод ва бароҳат будани он ба мадди аввал мегузарад. Яке аз чунин ҳавлиҳо ҳавлии Қирққиз мебошад, ки дар Тирмиз воқеъ аст. Ҳавлӣ аз хиштҳои калон-калони хом ва аз хиштҳои муқаррарии пухта сохта шудааст. Ҳавлӣ даҳҳо бинову иморатҳои гуногун дорад, ки дар ду қабат ҷой гирифтаанд ва бо гунбазу бомҳои гуногуншакл пӯшида шудаанд. Тарҳи Қирққиз низ чоркунҷаи мукааб аст ва дар ҳар ғӯшааш бурҷе дорад. Вале девори ҳавлӣ на он деворҳои пештараи рахнанопазири ғафс аст. Даромадгоҳи ҳавлӣ ягон ҷиҳоз ё иншооти мудофиавӣ надорад, девор ҳам саросар пур аз тиреза буда, ҳатто дар бурҷҳо тиркаш нест.

Дар димнаи Афросиёб боқимондаи қасри Сомониён кашф шуд, ки он низ аз хишти хом сохта шудааст. Яке аз толорҳои қаср нақшу нигор доштааст ва аз он пораи идораву аракаи рангину нақшин ва инчунин пораҳои тасвири рӯи девор боқӣ мондааст. Изора иборат аз лавҳаҳои калони чоркунҷааст, ки дар миёнҷояш нақши колони исломӣ дорад ва андаруни ин нақш боз нақши хурдтари наботӣ менамояд. Андоваи нақрдори қасри Сомониён далолат мекунад, ки ғачбуруни он давра соҳиби санъат, маҳорат ва завқи баланд будаанд.

Намунаи ҷӯбҳои кандакорӣ низ ҷолиби диққат мебошад. Дар ин бобат меҳробӣ масҷиди Искодар, сарсутунҳои Сангистон ва сутунҳои болооби Зарафшонро ном бурдан мумкин аст. Алалхусус меҳробӣ Искодар ҷолиби диққат мебошад – ин осори нодири санъат бе ягон меҳ ва ё ширеш сохта шуда, саросар кандакорӣ карда шудааст ва кандакорӣ аз ҳошияҳои катибаи куфӣ, нақши калон-калони занҷира ва резанақши исломӣ иборат мебошанд. Сутунҳои Курут, Оббурдон ва Фатмев ва сарсутунҳои Сангистон ҳам хело хуштаносуб ва назаррабо менамоянд. Ин сутунҳо низ мувофиқи анъанаи қадимии санъати суғдӣ оро дода шуда бошанд ҳам, дар онҳо унсурҳои нав низ ба назар мерасанд. Бомаи ин сутунҳо бо усули чуқур кандакорӣ шуда, асосан аз нақши наботӣ ва тасвири шартии ҳайвонот таркиб ёфтааст. Тасвири шартии ҳайвонот (моҳӣ, парранда, ғўсфанд ва ғ.), алалхусус дар сутуни Оббурдон ва сарсутуни Сангистон зиёд аст.

Тиҷорат ва муомилоти пул

Калонтарин шаҳрҳои Осиёи Миёна дар асрҳои IX–X марказҳои тиҷорати дохили вилоятҳо, байни вилоятҳо ва баъзеи онҳо маркази тиҷорати байни мамлакатҳо буданд. Вале тиҷорат на фақат дар ин гуна марказҳои савдою ҳунармандӣ раванҷи ривож дошт, балки инчунин дар бисёр деҳаҳо низ (алал-

хусус, дар ҷое ки ин ё он намуди касбу ҳунар пеш рафта бошад) хеле инкишоф ёфта буд. Дар ин бобат маълумоте, ки Наршахӣ дар бораи деҳаҳои атрофи Бухоро овардааст, ҷолиби диққат мебошад. Дар ин деҳаҳо ҳафтае як бор рӯзи бозор мешуд ва дар ин рӯз мардуми зиёде ҷамъ меомад. Дар баъзе деҳаҳо бозорҳои солона ҳам мешуд, ки 10 ва ҳатто 20 рӯз давом мекард. Ба ин гуна бозорҳои солона аз ҷойҳои дур низ тоҷирон меомаданд ва на фақат барои таъмини эҳтиёҷи худ, балки асосан барои фурӯш моли бисёре меҳариданд, зеро моли ин деҳаҳо, хусусан газворҳои онҳо берун аз хоки Осиёи Миёна ҳам нағз ба фурӯш мерафт. Савдогарони калони ҳуди ин деҳаҳо ҳам ба андозаи зиёд тиҷорат мекарданд.⁵²

Дар бораи вазъият, дараҷаи равнақу ривож ва баъзе хусусиятҳои савдои дохилии онвақта тангаҳои он давраҳо, хоҷагии мукаммали пулӣ ва хусусияти аниқ ҷаҳиҳои таърихӣ муомилоти пулӣ мадракоти пурарзиш медиҳад.⁵³

Тангаҳои тилло (динорҳо) дар давраи Сомониён хеле бисёр бароварда мешуд, вале миқдори бештари онҳоро берун аз ҳудуди Осиёи Миёна сикка мезаданд. Сиккаҳонаҳои Осиёи Миёна бошад, фақат гоҳ-гоҳ динор мебароварданд. Вале дигар ҷиҳати ин масъала ҷолиби диққат аст – мувофиқи хабари маъхазҳои таърихӣ ин динорҳо ба қимати мол роҳ доштанд, яъне мисли танга дона-дона кор фармуда наmeshуданд, балки фақат арзиши вазни онҳо ба назар гирифта мешуд. Ин иддаоро вазни ҳуди динорҳо низ тасдиқ менамояд, яъне вазни динорҳо аз ҳамдигар он қадар фарқи калон дорад, ки донабайъ истифода шудани онҳо тамоман аз имкон берун аст.

Аммо тангаҳои тилло дар асрҳои минбаъда ҳам, яъне дар асрҳои XI–XIII донабайъ не, балки ба арзиши вазн истифода meshуданд, вале дар ин давраҳо онҳо, инчунин дар муомилоти ҳақиқии савдо низ ба кор мерафтанд. Дар асрҳои IX–X бошад, онҳо амалан воситаи муомилот набуданд. Дар омади гап гуфтан лозим, ки Истахрӣ ҳам дар бораи тангаҳои Бухоро сухан ронда менависад, ки: «дар Бухоро бо динор тиҷорат намекунанд». Ибни Фазлон ҳам, ки соли 921 ба Бухоро омада буд ва ба тадқиқи пулҳои Бухоро мароқи калон дошт ва онҳоро хеле муфассал тасвир карда буд, динорҳои тиллоиро, ҳатто номбар ҳам намекунад. Аз афти кор, динорҳои тилло фақат василаи андӯхт буданд, яъне онҳоро ҷамъ карда, дар хазина нигоҳ медоштанд. Агар дараҷаи нархҳои он давра ва миқдори тиҷоратро ба назар гирем, ҳатто калонтарин харидуфурӯшро бо пули нуқра, бо дирамҳо анҷом додан мумкин буд.

Дар асрҳои IX–X дар давлати Тоҳириён ва Сомониён намудҳои гуногуни дирамҳо сикка зада мешуд ва ҳар як дирам номи махсус ва қадри махсус дошт. Аз асри IX, алалхусус аз асри X сар карда, сиккаи мунтазами дирамҳои умумидавлатии нуқра оғоз ёфт. Дар ин дирамҳо ягон расме нест, фақат хати арабии куфӣ ҳасту бас. Дар асри X ин тангаҳоро аз номи Исмоили Сомонӣ тангаҳои «исмоилӣ» меномидагӣ шуданд. Аҷоибаш ҳамин, ки тангаҳои «исмоилӣ» дар ҳуди Осиёи Миёна кам ёфт шудаанд, ҳол он ки дар Европайи шарқӣ ва дар ноҳияҳои Назди Балтика садҳо ганчинаҳои пули ин гуна дирамҳо ба даст омаданд. Аз ин бармеояд, ки пулҳои «исмоилӣ», пеш аз ҳама, воситаи тиҷорат буданд, гарчанде дар ҳаёти иқтисодии дохили мамлакат ҳам мақоми муайяне доштанд. Тадқиқи таркиби нуқрайи он ва вазни он иддаои болоии муро тасдиқ менамояд. Аввалҳо меъёри он олӣ ва вазни ҳар як танга аниқ буд ва ин нишон медиҳад, ки пули исмоилӣ дар дохили мамлакат чун воситаи муомилот бояд донабайъ ба кор мерафт ва дарвоқеъ, чунин ҳам буд. Вақте

⁵² Наршахӣ, Техрон, с. 13 ва мобаъд.

⁵³ Давидович Е.А., 1966, с. 103–134.

маълум шуд, ки аксари тангаҳои исмоилӣ аз дусар ба хориҷа мераванд ва дар хориҷа бошад, тангаҳо на донабайъ, балки аз рӯи вазни худ истифода мешаванд, ба ин сабаб ҳукумати Сомониён қарор дод, ки сиккаи онро камхарҷу осонтар кунад. Дарвоқеъ, сӣ сол ҳам нагузашта вазни дирамҳои исмоилӣ таъмоман дигар шуд ва вазни тангаҳо аз ҳамдигар тафовутӣ калон пайдо кард. Инчунин таркиби пули нуқра ҳам тағйир ёфт. Ин гуна тангаҳо дар дохили мамлакат донабайъ истифода шуда наметавонистанд ва ин бевосита набошад ҳам, равшан нишон медиҳад, ки дирамҳои исмоилӣ дар савдои дохилӣ мавқеи казоеӣ надоштанд. Эҳтимол, онҳо ҳам, мисли тилло, фақат аҳён-аҳён дар бозори дохилӣ ба кор мерафтанд.

Воситаи асосии муомилоти пулӣ дар Осиёи Миёна дар асрҳои IX–X дирамҳои буданд, ки дар маъхазҳои дирамҳои хоразмӣ, мусайябӣ, муҳаммадӣ ё қитрифӣ номида шудаанд. Ин тангаҳо бар хилофи дирамҳои исмоилӣ хеле кам хат, вале хеле зиёд сурат доштанд. Сурати асосии рӯи ин тангаҳо чунин буд, дар як тарафаш сурати аз миён болои подшоҳ ва дар тарафи дигари он назргоҳи муқаддас бо оташу посбонон. Ин суратҳо тасвири схематикӣ суратҳои тангаҳои яке аз шоҳони Сосониён мебошад, ки дар асри V ҳукм меронд. Яке аз хусусиятҳои иқтисодӣ он давра ҳамин буд, ки хироҷ маҳз бо ҳамин се хели тангаи суратдор дода мешуд, вале ҳар як вилоят ҳақ надошт, ки бо кадом намуди ин тангаҳо хоҳад, бо ҳамон хироҷи худро диҳад, балки ҳар як вилоят ўҳдадор буд, ки хироҷи худро фақат бо ҳамон навъи тангаҳо диҳад, ки барои он вилоят муқаррар шудааст. Масалан, вилояти Шоп, ки қонҳои зиёд дошт ва шаҳри Хучанд хироҷи худро фақат бо дирамҳои мусайябӣ бояд медод, ки таркиби нуқраи ин дирамҳо хеле тоза буд. Суғд ва маркази он Самарқанд, инчунин Фарғона чун хироҷ бояд дирами муҳаммадӣ медоданд. Бухоро бошад, фақат дирами қитрифӣ медод ва ғайра. Хироҷи вилояти Уструшан бошад, 48 ҳазор дирами муҳаммадӣ ва 2 ҳазор дирами мусайябӣ буд.

Аз ин мебарояд, ки ин се намуди дирам аз ҳамдигар фарқи калон доштанд, вагарна ҳар як вилоят метавонист хироҷи худро ба ҳамон дираме диҳад, ки мехоҳад. Дар бобати фарқи дирамҳо ду ақида ҳаст – мувофиқи ақидаи якум фарқи дирамҳо фақат дар хати арабии онҳо мебошад,⁵⁴ мувофиқи ақидаи дувум бошад, фарқ дар таркиби онҳост⁵⁵. Ақидаи дувумро баъзе маъхазҳо ҳам тасдиқ мекунанд. Мусайябӣ аз нуқраи ҳолис сикка зада мешуд ва беҳуда Ибни Ҳавқал низ нанавишта буд, ки мусайябӣ «ганҷинаи онҳост». Истахрӣ роҷеъ ба дирамҳои муҳаммадӣ менависад, ки таркиби онҳо оҳан, мис, нуқра ва ғайра дошт, яъне ин тангаҳо аз нуқраи ҳолис набуданд. Тангаҳои қитрифӣ фақат аз биринҷӣ сикка зада мешуданд. Аз ин рӯ, қурби онҳо низ ҳар хел буд, яъне ба дирами мусайябӣ аз ҳама зиёдтар ва ба дирами қитрифӣ аз ҳама камтар чиз фуруҳта мешуд. Вале яке аз хусусиятҳои ақоибӣ муомилоти пулии асрҳои IX–X ин аст, ки ҳар се тангаи номбурда аз тангаи нуқраи давлатии исмоилӣ бақурбтар ба ҳисоб мерафтанд, яъне ҳатто тангаи биринҷӣ қитрифӣ аз тангаи исмоилӣ бақурбтар ҳисоб мешуд ва ба он бисёртар чиз харидан мумкин буд.

Дар савдои чакана пули сиёҳ, ё худ фулус ба кор мерафт. Миқдори муайяни фулус бо як тангаи нуқра баробар карда мешуд, вале ин миқдор дар ҳар ҷо ҳар хел буд. Масалан, дар Бухоро як тангаи нуқра 24 фулус буд. Фулус одатан дар ҳуди ҳудуди вилоят ба кор мерафт, вале амалан аз ҳудуди вилоят берун ҳам истифода мешуд, лекин дар ин сурат қурби он андак паст меафт.

⁵⁴ Markoff A., 1891; Лепх П. И., 1909; Walker S., 1941; Массон М. Е., 1965 а ва диг.

⁵⁵ Давидович Е. А., 1966.

Чунончи, дар худи ҳамон соли 921 дар Бухоро ба як фулуси Самарқанд фақат 2/3 ҳиссаи он чизро харидан мумкин буд, ки ба як фулуси Бухоро ба фурӯш мерафт.

Хусусияти муомилоти дирамҳои мусайябӣ, муҳаммадӣ, қитрифӣ ва фулус далолат менамояд, ки ҳатто дар асри X, дар аҳди давлати ба таври кофӣ мутамаркази Сомониён Осиёи Миёна аз ҷиҳати иқтисодӣ як чизи том набуд. Ҳудуди вилоятҳои алоҳидаи иқтисодӣ равшан намоёнанд, ки ҳар яке соҳиби бозори худ буданд. Ин бозорҳои вилоятӣ ба равнақу ривочи равобити тиҷоратӣ нигоҳ накарда, муддате маҳдудияти худро пойдор доштанд ва ҳатто соҳиби пули махсуси худ ҳам буданд. Ба ин сабаб ҳукумат маҷбур буд, ки ин хусусияту анъанаҳоро ба инобат гирад.

Дар ин давра равобити тиҷоратии Мовароуннаҳр бо Шарқу Ғарб, алалхусус бо мамлакатҳои Шарқи Наздик, бо кўчманчиёни шимолу шарқ хеле авҷ гирифт. Анвои моли тиҷорат, ки Мовароуннаҳр мебаровард, низ хеле зиёд шуд. Акнун бештар молҳои ба фурӯш мерафт, ки барои истеъмоли шахсии мардум ва барои эҳтиёҷи касбу ҳунар лозим буданд. Роҳи корвонгузар байни Шарқи Наздик ва Хитой аз Мовароуннаҳр мегузашт. Ин роҳ аз кишварҳои соҳили баҳри Миёназамин сар шуда, аз Бағдод, Ҳамадон, Нишопур, Марв, Омул гузашта, ба Бухоро меомад ва аз ин ҷо давом ёфта, аз Самарқанд мегузашта Шом, Тароз, Баласогун, Суйоб ва соҳили ҷанубии Иссиққўлро тай намуда, ба Муғулистон ва аз он ҷо ба Хитой гузашта мерафт.

Корвонҳо баъзан ниҳоят калон мешуданд. Масалан, Ибни Фазлон, ки солҳои 921–922 ба сифати котиби сафорати халифа Муқтадир ба мулки Булғор сафар карда буд, менависад, ки корвони сафир аз 5 ҳазор кас, 3 ҳазор асп ва уштури бешумор иборат буд.⁵⁶ Аммо корвонҳои муқаррарӣ ба ҳар ҳол ин қадар калон наmeshуданд. Аксар вақт ба корвон ғайр аз савдогарон, инчунин косибон, ҳунармандон, олимон, рассомон, сайёҳон ҳам ҳамроҳ мешуданд. Сафирон ҳам бо корвоне мерафтанд. Дар ин ҳел вақтҳо корвон, дар воқеъ, хеле калон шуда мерафт ва барои муҳофизати он дастаи махсуси мусаллаҳ низ ташкил мекарданд.

Равобити тиҷоратии Мовароуннаҳр бо Хуросону мулки Булғор низ хеле ривочу равнақ дошт.⁵⁷ Ибни Фазлон роҳи тиҷоратиеро, ки Осиёи Миёнаро ба кишварҳои ҷанубу шарқии Европа мепайваст, хеле муфассал ба қалам додааст. Пештар роҳи савдо аз Эрон ба Бағдод то мулки Булғор аз Кавказу мулки Хазар мегузашт. Вале дар ибтидои асри X дар аҳди халифа Муқтадир муносибати халифаи Бағдод ва подшоҳи Хазар вайрон шуд, ба ин сабаб роҳи савдо аз Мовароуннаҳр кушода шуд. Ибни Фазлон менависад, ки роҳи савдо аз Бухоро гузашта, то ба Аму мерасид ва аз ин ҷо бо роҳи обӣ то худи маркази Хоразми ҷанубӣ - шаҳри Кат рафта, баъд то Урганҷ давом мекард ва аз он ҷо ҳам гузашта, ба воситаи Эмба дар худи мулки Булғор анҷом меёфт. Чи тавре мебинем, роҳи савдо аз паҳлуи мулки Хазар гузашта, қад-қад соҳили чапи Волга тўл мекашид. Дар сари ин роҳ бисёр рабату саройҳо бунёд шуданд, ки дар он ҷойҳо мусофирон истироҳат мекарданд. Миқдори зиёди дирамҳои исмоилии Сомониён, ки дар саросари Россия, ҳатто аз худи соҳилҳои Балтик ёфт шуданд, далолат менамоянд, ки робитаи тиҷоратии байни Осиёи Миёна ва давлати Рус хеле мустақкам ва бо равнақу ривоч буд⁵⁸. Аз мулки Булғор ба Осиёи Миёна мўина, чарм, масолеҳи чармгарӣ (ба муносибати дар худи Осиёи

⁵⁶ Ковалевский А.П., 1956, с. 128.

⁵⁷ Якубовский А.Ю., 1932, с. 12-15.

⁵⁸ Оид ба тадқиқоти бозёфти тангаҳои Шарқ дар Европайи шарқӣ ниг.: Янин В.Л., 1956.

Миёна ривоч ёфтани чармгарӣ), чорво, асал, чормағз ва ғулом меоварданд. Аз Осиёи Миёна ба кишварҳои шарқии Европа биринҷ, меваи хушк, матоъҳои гуногун ва беш аз ҳама дирамҳои нуқраи исмоили мебурданд.

Бухоро – маркази давлати Сомониён

Асри VIII барои аҳолии шаҳрҳои Мовароуннаҳр асри бениҳоят вазнин буд. Наршаҳӣ дар «Таърихи Бухоро» навиштааст, ки арабҳо соли 709 Бухороро ишғол карда, на фақат нисфи ҳавлиҳои ҳар як аҳолии шаҳрро кашаи гирифтанд, балки як қисми калони шаҳрро тамомен аз аҳолии маҳаллӣ ҳоли карда, дар он гузарҳо намоёндогони қабилҳои арабро ҷой доданд.⁵⁹ Аксари араб-ҳое, ки дар Бухоро сокин гаштанд, дар гузарҳои қариби Дарвозаи Қуҳандизи шаҳристони мезистанд, зеро дар Бухоро ин маҳалли аз ҳама беҳавфтар ҳисоб мешуд.

Ба шарофати авҷи равобити тиҷорати Шарқи Наздик ва Мовароуннаҳр шаҳрҳои Осиёи Миёна бо суръати тамомен ба шаҳрҳои ободи феодали табдил ёфтанд. Ин амр ба шаклҳои гуногун зоҳир мегардид – гоҳе сохти дохили шаҳристони дигар мешуд, гоҳе шаҳристони мартабаи худро аз даст меод ва берун аз он маркази нави ҳунармандӣ ва тиҷорат барқарор мешуд ва ғайра.

Бухоро мисоли роҳи якуми таъсиси шаҳри ободи феодали мебошад. Ҳаёти иқтисодӣ ва сиёсии шаҳр беш аз пеш дар шаҳристони Бухоро гирд меомад; дар он ҷо бозори гузарҳои нав ба нав бунёд мегардиданд, дўкониҳои нав, қорвонсаройҳои зиёд сохта мешуданд. Ба қавли Наршаҳӣ, ҳанӯз дар аҳди Тоҳириён дар Бухоро қорхонаи калони бофандагӣ вучуд дошт ва аз эҳтимол дур нест, ки дар ин қорхона ғуломон низ қор фармуда мешуданд. Моли ин қорхона ба шаҳрҳои марказии ҳилофат ва ба дуртарин шаҳрҳои Шарқи Наздик ба фурӯш мерафт. Дар ҳудуди шаҳристони пештара ҳавлиҳои боҳашамати боён иморат ёфтанд, бисёр биноҳои нав сохта шуданд, ки дар онҳо идораҳои давлатӣ ҷойгир буданд. Дар баробари дигар шудани ҳуди шаҳристони Бухоро аз ибтидои асри VIII сар карда, шаҳр ҳам аз се ҷониб васеъ шудан гирифт – аз ҷониби ҷануб, дар паси дарвозаи Атторон бозори работҳои зиёде пайдо шуданд, аз ҷанубу ғарб ва ҷанубу шарқ низ бозорҳо ва маҳаллаҳои нави қосибон ба вучуд омаданд. Дар миёнаҳои асри IX Бухоро ҳеле қалон шуда рафт ва солҳои 849–850 атрофи онро бо девори нав печонида гирифтанд, ки 11 дарвоза дошт.⁶⁰

Ба маркази ҳаёти сиёсии давлати Сомониён табдил ёфтани Регистони Бухоро, дар шимоли шаҳр бино шудани қасри амир ва биноҳои қаршумори девонҳо намуди шаҳрро ҳеле дигар қард.

Дар маркази шаҳр гирд омадани ҳаёти иқтисодӣ мусоидат намуд, ки Бухоро ба шаҳри феодали мубаддал шавад. Дар шаҳр маҳаллаҳои махсуси қосибон пайдо шуданд, ки дар он ҷойҳо ҳам дар дўкониҳо мол истеҳсол мегардиду ҳам дар ҳамаи ҷо фурӯхта мешуд. Ана ба ҳамаи сабаб дар асри X тамоми маркази Бухоро, гўё як бозори қалоне буд ва намуди ҳуди шаҳр ҳам ҳеле тағйир ёфт.

⁵⁹ Наршаҳӣ, Техрон, с. 63.

⁶⁰ Сухарева О.А., 1954, с. 28 ва мобаъд.

Созмони инъомоти феодалӣ ва заминдории шартӣ

Асри X давраи феодализми мутараққӣ мебошад. Давлати Сомониён давлати феодалие буд, ки манфиати заминдорону тоҷирони калонро дастгирӣ менамуд. Ана ба ҳамин сабаб зикри равнақи хоҷагӣ, ривочи зироат, косибӣ ва муомилоти пулӣ ҳаргиз чунин маънӣ надорад, ки ин равнақу ривоч боиси беҳтар шудани аҳволи аҳли меҳнат мешуда бошад.

Соҳиби асосии обу замин давлат ва феодалҳои калон буданд. Вобаста ба ҳамин замин ҳам ба заминҳои давлатӣ, феодалӣ, мулкӣ ва вақф тақсим мешуд. Мадракотӣ давраҳои пешин шаҳодат медиҳанд, ки заминдорони хурд бо шиддати тамои шикаст хӯрда хонавайрон мешуданд, ки маҷбур буданд заминҳои худро «ихтиёран» ба феодалҳои калон диҳанд⁶¹. Ин кор, албатта, дар асри X ҳам идома дошт.

Дар аҳди Сомониён ғайр аз мулкҳои ғайришартӣ, инчунин мулкҳои шартӣ, заминдорӣ шартӣ феодалӣ низ вуҷуд дошт, ки бар ивази хизмате инъом меёфт. Дараҷаи равнақи созмони инъомоти феодалӣ барои хизмат ва заминдорӣ шартӣ яке аз нишонаҳои муҳими он аст, ки ҷамъият «аз боло» то кадом дараҷа феодалӣ кунонда шудааст. Ақидае ҳаст, ки гӯё дар давраи Сомониён ҳам инъомоти феодалӣ ва ҳам заминдорӣ шартӣ мақоми казоӣ надошт, яъне дар ҳаёти иҷтимоӣ иқтисодӣ таъсире надошт ва танҳо дар асрҳои XI–XII дар аҳди Қарохониён ва Салҷуқиён бо суръати тамои ривоч ёфт.⁶² Мувофиқи маълумоти баъзе маъхазҳои ҳаттӣ дар аҳди Сомониён қариб нисфи пули давлат барои маоши хизматчиён сарф мешуд ва гӯё ҳамин нукта боиси пайдоиши он ақидаҳои мазкур гардидааст, маъхазҳои ҳаттӣ давраи сонитар – «Сиёсатнома» равшану возеҳ навиштааст, ки дар давраи Сомониён дар Хуросон иқтаъ дода намешуд.⁶³ Ғайр аз ин дар маъхазҳо ниҳоят кам возеҳ зикр шудааст, ки барои хизмати давлат ин ё он инъом дода шуда бошад ва маҳз ҳамин ҳам боиси пайдоиши он ақидаҳо шуданиш мумкин аст. Ана ҳамин тавр дар таърих ду давраи Осиёи Миёна – асрҳои IX–X ва асрҳои XI–XII ба ҳам муқобил гузошта шудаанд ва пайдоиши созмони инъомоти феодалӣ қомилан ба Осиёи Миёнаро тасарруф кардани Қарохониҳо ва Салҷуқиён вобаста карда шуд.

Тадқиқоти таърихӣ нумизматӣ имкон дод, ки дар асоси материалҳои конкретӣ Осиёи Миёна ин масъала аз нуқтаи назари нав дида шавад⁶⁴. Дар натиҷаи ин тадқиқот 18 инъоме кашф гардид, ки барои хизмат дода шудааст ва ба ин шумора он инъомҳое, ки қабл аз ин дар адабиёт зикр шуда буданд, аз қабилҳои мулкҳои инъомии Симчуриҳои Кӯҳистон дохил намешаванд. Ягон инъоме ба назар нарасид, ки ба хизматчиё худ сарбози қаторӣ дода шуда бошад. Вале аниқ маълум шуд, ки дар асри IX инъомоти басо калон ва пураиш (деҳаҳо, шаҳрҳо, вилоятҳои тои) фақат ба аҳли сулола дода мешуд. Аммо

⁶¹ Дар ҳилофати араб соҳибони заминҳое, ки дар ҷойҳои забтшуда мемонд, аксар вақт маҷбур мешуданд заминҳои худро ба халифа диҳанд, баъдтар он заминҳоро боз ғашта мегирифтанд, вале акнун замин моликияти онҳо ҳисоб намешуд, балки онро ба ин ё он шарт мегирифтанд (Lokkegaard F., 1950, p.68-70, Lambton A.K.S., 1969, p.21,25-26).

⁶² А.Ю.Якубовский (1949, с.37, 38; худӣ ў, дар китоби Тревер И.В. ва диг., 1950) дар бобе, ки роҷеъ ба асри IX–X аст, дар бораи созмони инъомоти феодалӣ ва заминдорӣ шартӣ ҳарфе намензанад.

⁶³ Дар бораи пайдоиш ва таҳаввулоти иқтаъ дар Шарқи асрҳои миёна ниг.: Lokkegaard F., 1950, p. 58 ff; Cahen C., 1953; Lambton A. K. S., 1967, 1969, p. 28-30, 53 ff.

⁶⁴ Давидович Е. А., 1954, с. 69–117; 1950 б, с. 154-257 ва диг.

дар асри X, хусусан дар нимаи дувуми аср инъом бештар ба онҳое дода мешуд, ки аз аҳли сулола набуданд ва асосан аз ҷумлаи амалдорони оддӣ ва ҳатто баъзан амалдори хурд ҳам буданд. Андозаи инъом пештара барин хеле калон буд, вале акнун инъомҳои хурдтаре ҳам дода мешуд.

Инъомоти асрҳои IX–X ба инъомгиранда ҳуқуқ меод, ки ба тамоми даромади мулки инъомшуда ва ё ба як қисми он даромад соҳиб шавад, вале худ инъом на умрбодӣ буду на меросӣ. Касе, ки инъом мегирифт, бояд ягон вазифаро ҳам иҷро мекард, яъне ҳудуд бояд соҳиби мансабе мебуд – одатан ин мансаб ҳокими вилоят ё шаҳри инъомгардида буд ва ба ин сабаб инъомгир дар ҳалли масъалаҳои дохилии вилоят ва ё шаҳр ҳуқуқ ва имтиёзҳои калон дошт. Касоне, ки шаҳр ва ё вилоятро инъом мегирифтанд, баъзан ҳуқуқ доштанд, ки ҳатто дар рӯи пул номи худро сабт намоянд. Дар ин ҳолат муносибати байни ҳукумати марказӣ ва соҳибони мулкҳои инъомшуда ва инчунин дараҷаи озодии онҳо хеле мухталиф буд. Масалан, баъзе тангаҳои мис аз номи сардори он сикка зада шуда, номи ҳокими вилояти инъомшуда дар ҷои назарногир қайд карда шудааст (чунин аст Самарқанд ва Шом дар чоряки севуми асри IX; Исфичоб дар ибтидои асри X). Вале баръакси ин ҳол бештар ба назар мерасад, яъне пули мис аз номи ҳамон кас бароварда шудааст, ки шаҳр ё вилоятро инъом гирифтааст, номи сардори оли Сомониён бошад, фақат ба нишони ҳурмат навишта нақр гардидааст (чунинанд шаҳрҳои Фарғона – Ахсикат, Насрбод, Қуба ва умуман тамоми Фарғона дар якҷанд даврҳои муайян). Боз як намунаи дигари тангаҳо ҳастанд, ки дар онҳо номи сардори он умуман зикр нашудааст ва фақат номи инъомгирифта ҳасту бас (чунинанд шаҳрҳои Ахсикат ва Шом дар нимаи дувуми асри IX ва аввали асри X). Ин ҳолат далолат мекунад, ки инъомгирифта, ҳатто ба ном тобеш будани худро ҳам эътироф накарда, майли тамоман мустақил шудан мекард. Аз рӯи он маълумоте, ки дастраси мо мебошад, аниқ гуфтан мумкин, ки ин гуна рафтору кирдор фақат ба аъзоёни оли Сомониён хос мебошад, ки вилоятҳои калонро инъом гирифта буданд.

Вилоятҳое, ки инъом мешуданд, дар ҳудуди давлати Сомониён аксар вақт ба мулкҳои мустақил табдил меёфтанд. Волиини ин гуна вилоятҳо (хоҳ аз оли Сомониён бошад, хоҳ ягон амалдори калон), аксаран худро бо ҳамон унвонҳое меҳонданд, ки сардорони оли Сомониён доштанд.

Дар аҳди Сомониён як нав иерархияи феодалӣ – он муносибати тобеияту итоати зинабазӣ маъмурӣ ба вуҷуд меояд, ки хоси феодализм аст. Чунин ҳодисаҳо низ ба қайд гирифта шудааст, ки масалан, сардори оли Сомониён ба амалдоре шаҳр ва ё вилоятҳоро инъом мекунаду худ он мансабдор қисми мулки инъомии худро ба каси дигар мебахшад. Дар Фарғона як мулки инъомшударо ба чор қисмат тақсим карда, боз чор бори дигар инъом кардаанд.

Бояд қайд кард, ки иқтаъдорон меқўшиданд, ки ҳуқуқи худро васеъ кунанд, ҳукумати марказӣ бошад, ба ин қўшиши онҳо монеш мешуд. Дар ин таллошҳо як тараф, гоҳ тарафи дигар дастболо мегардид. Масалан, Наср ибни Аҳмад ба додараш Исмоил ҳуқуқ дод, ки як қисми хироҷи вилояти Бухороро гирад. Исмоил бошад, як қисм не, тамоми даромади Бухороро гирифтаниш шуд. Кори Исмоил аввал дар ин боб барор накард, вале баъдтар вай ба мақсадаш расид, ки ин аломати мағлубияти ҳукумати марказӣ буд.

Вале дар дигар як чунин ҳодиса ҳукумати марказӣ ғалаба кард. Қуба ва Насрбод ном шаҳрҳои Фарғона ба амалдорони калон инъом шуда буд. Инак, ин амалдорон барои вусъати ҳуқуқи худ ба задухӯрд даромаданд, вале ин задухӯрд бо ҳамин анҷом ёфт, ки ҳар ду шаҳрро аз дасти он амалдорон касида гирифтанд. Аз ин воқеаҳо хеле пештар низ маълум шуда буд, ки барои

мулки умрбод ва меросӣ шудани Ахсикат муборизаи шадиде мерафт. Гуфтан лозим, ки дар он давра Ахсикат дар ихтиёри оли Сомониён буд ва дар ибтидо Ахсикат, ҳатто аз дасти онҳо рафт – солҳои зиёде дар шаҳр ягона соҳиб Исҳоқ ибни Аҳмад буд ва баъди ӯ шаҳрро писараш мерос гирифт. Фақат пас аз он ки Исҳоқ ибни Аҳмад барои тахт исён бардошта, шикаст хӯрд, ҳукумати марказӣ Фарғонаро аз дасти ӯ кашида гирифт ва бо имтиёзи хеле маҳдудтар Ахсикатро ба каси дигар инъом намуд. Дар аҳди Сомониён Кӯҳистон мулки инъоми чор насли Симҷӯриҳо буд.

Хуллас, дар ҳаёти иҷтимоию иқтисодии давлати Сомониён созмони инъомоти феодалӣ мавқеи намоён дошт. Ҳатто вилоятҳои марказӣ ва асосии давлат (Самарқанд, Бухоро, Шаш, Фарғона ва ғ.) ва, инчунин баъзе дигар шаҳрҳо дар давраҳои гуногун мавриди инъом гардида, аксар вақт ба мулкҳои мустақилу саркаши дохили давлати Сомониён табдил меёфтанд.

Баъзе ишоратҳои равшани маъхазҳо ва мисоли ҳамин гуна ҳодисаҳои Эрони ғарбӣ ва Ироқ ва, алалхусус, шаҳодати ал-Хоразмӣ ба мо имкон медиҳанд иддао намоем, ки ин гуна инъомоту подош дар Осиёи Миёнаи аҳди Сомониён иқтаъ ва тўма ном дошт. Ал-Хоразмӣ котиби вазири Сомониён буд ва асари худро дар мобайни солҳои 976–991 таълиф кардааст. «Вазифаи вай асосан ҳамин буд, ки барои девон маълумотномае тартиб диҳад ва ин маълумотнома ба шакли фарҳанги тафсирие навишта шуда буд, ки доираи вассе донишро дар бар мегирифт».⁶⁵ Инъомоту подоши феодалии замонашро вай бо ду таъбир ифода кардааст.⁶⁶ Тўма инъомест, ки умрбод дода мешуд, вале аз ин заминҳои инъомӣ як миқдор хироч додан лозим буд. Яъне дар ин сурат тўмадор на ҳамаи даромади заминро, балки фақат як қисми онро соҳибӣ мекард. Иқтаъ инъомест, ки соҳиби он ҳақ дошт онро мерос гузорад ва зимнан иқтаъдор соҳиби замини инъомӣ доништа мешуд. Гарчанде дар ин давра ва дар давраҳои минбаъда иқтаъ расман инъоми даромади замин бошад ҳам, чи тавре ал-Хоразмӣ ҳам ишорат кардааст, иқтаъдор дар асри X амалан ба ҳуқуқҳои калон молик гардид ва худ иқтаъ, ҳатто меросӣ шуд. Анвои гуногуни инъомот, ки асосан ба туфайли мадракҳои нумизматӣ ошкор гардиданду онҳо дар асрҳои IX–X дар Осиёи Миёна вучуд доштанд, ба тамоми он тавсифоти иқтаъ ва тўма, ки ал-Хоразмӣ додааст, комилан мувофиқат мекунад. Дар айни ҳол, набояд аз мадди назар дур андохт, ки қариб нимаи нақдинаи давлати Сомониён барои маоши ҳарбиён ва амалдорон харҷ мешуд. Дар давлати Сомониён ду тамоюл ошкоро муҳолифат доштанд – аз як тараф, анвои инъомоти феодалӣ беш аз пеш ривож меёфт, аз тарафи дигар, ҳукумати марказӣ ба амалдорон торафт бештар маош дода, мекӯшид, ки ривочи анвои инъомотро боздорад.

Мувофиқи далолати баъзе маъхазҳо, бисёр одамони он давра нағз мефаҳмиданд, ки ривочи инъомоти феодалӣ, ҳам барои иқтисоди мамлакат ва ҳам барои ҳукумати марказӣ оқибати мўҳлик дорад. Агар ин ё он шароити мусоид ба даст ояду бе инъомоти замин ҳам корро пеш бурдан мумкин шавад, ҳукумати марказӣ ҳаракат мекард, ки замин инъом накунад (масалан, чунин буд дар аҳди Ғазнавиёни аввал).

Дар ин асос метавон гуфт, ки давлати Сомониён як навъ давраи гузарииро аз сар мегузаронд. Муборизаи он ду тамоюли мухталиф боиси он гардид, ки дар асрҳои IX–X амалдорони қаторӣ ва табақаи ҳарбиён аз иқтаъ ва

⁶⁵ Крачковский И.Ю., 1957, с. 240.

⁶⁶ Қодирова Т., 1965, с. 38, 42.

тўйма тамоман маҳрум карда шуданд ва дар ин кор ҳукумати марказӣ ҳанўз дар мавқеи худ пойдор буд.

Дар бобати табақаи болои синфи ҳукмрон бошад, ҳукумати марказӣ маҷбур мешуд, ки ба онҳо беш аз пеш замин инъом кунад ва ягона коре, ки аз дасташ меомад, барои мулки меросӣ напудани ин заминҳо мубориза мебуд ва гуфтан лозим, ки ҳамин муборизааш ҳам на ҳама вақт натиҷае меод. Шакке нест, ки дар вилоятҳои ғарбии хилофат (алалхусус, дар нимаи дувуми асри X дар давлати оли Бўя) ин тавр феодалӣ шудани ҷамъият хеле пеш рафта буд. Вале дар давлати Сомониён ҳам вазни қиёсии заминдорӣ феодалӣ ё худ шартӣ (яъне замини инъомӣ) хеле калон буд.

Рентаи феодалӣ, ҳаёти деҳқонон ва неҳзатҳои халқӣ

Дар аҳди Тоҳириён ва Сомониён «тамғазани» деҳқонон, ки онҳоро то ба дараҷаи ғулом паст мекард, қатъ гардид ва зотан ба қатъи ин одати бераҳмонаву пурозор исёни Муқаннаъ дар Мовароуннаҳр (ки дар боло зикр карда будем) ва ҳамин гуна неҳзати тавоноӣ халқӣ дар Озарбойҷон сабаб гардид. Ба ақидаи А.Ю. Якубовский дар ин давра миқдори бегорӣ андак кам шуд, зеро дар аҳди Сомониён деҳқонон барои дафъи ҳамлаи кўчманчиён деворҳои қалъаҳо ро таъмир намекарданд ва девори нав намесоҳтанд.⁶⁷ Вале ин гап чунин маъно надорад, ки дар он давра умуман миқдори рентаи феодалӣ замин ва истисмори феодалӣ кам ё суст шуда бошад. Инкишофи иқтаъ, бешак, истисмори феодалӣ деҳқонро хеле зўртар кард. Аз дигар тараф, давлат миқдори муайяни хироҷро дар вақташ ғундошта мегирифт ва ҳатто дар як сол аз ҳисоби соли оянда ду бор ҳам хироҷ мегирифт. Ва ниҳоят дар асрҳои IX-X раванқу ривочи пуравчи муносибатҳои пулию молӣ ҳам боиси хеле вусъат ёфтани рентаи замин гардид. Дар назари аввал барои тасдиқи ин иддао гўё ҳеҷ далеле нест. Дар воқеъ, мувофиқи маълумоти маъхазҳои асрҳои IX-X хироҷи вилоятҳои гуногуни Осиёи Миёна, ки ба шакли пул ҳисоб карда мешуд ва миқдори муайяне дошт, дар ин давра гўё ҳеҷ каму зиёд напудаст. Вале ин фақат зоҳиран буд, дар асл бошад, миқдори хироҷ сол ба сол зиёд мешуд.⁶⁸ Инро аз маълумоти зерин фаҳмидан мумкин аст. Ба қавли Наршахӣ⁶⁹ хироҷи Бухоро аввалҳо аз 200 ҳазор дирами нуқра андак зиёд будааст. Вақте ки дирами қитрифӣ баромад, муқаррар карданд, ки як дирами нуқра ба 6 дирами қитрифӣ баробар аст, пас маълум мешавад, ки хироҷи Бухоро ҳам қариб 1200 ҳазор дирами қитрифӣ будааст.⁷⁰

Баъдтар қурби дирами қитрифӣ боло рафта, қобилияти харидорӣ он ба дирами нуқра баробар шуд. Ҳукумат мисли пештара хироҷро бо дирами қитрифӣ меситонд. Ин бошад, чунин маъно дорад, ки миқдори хироҷ дар як муддати кўтоҳ 6 баробар зиёд шуд. Зиёда аз ин – дар аввалҳои соли 835 қурби дирами нуқра ва қитрифӣ боз тағйир ёфт – акнун 10 дирами нуқра ба 20 дирами қитрифӣ не, балки ҳамагӣ ба 8,5 дирами қитрифӣ баробар шуд. Соли 921 бошад, 10 дирами нуқра ҳамагӣ ба 7 дирами қитрифӣ баробар шуда монд. Ҳушас, агар миқдори пештараи хироҷро 100 фоиз ҳисоб кунем, соли 921

⁶⁷ Якубовский А.Ю., 1949, с. 35-36.

⁶⁸ Ба ин Е.А. Давидович ҳам диққати моро ҷалб карда буд.

⁶⁹ Наршахӣ, Техрон, 43-44; дар тарҷумаи Н. Ликошин хеле таҳрифот ҳаст.

⁷⁰ Мувофиқи маълумоти Наршахӣ-1168567, Ибни Хурдодбех – 1189200, Мақдисӣ-1166897.

миқдори он ба 857 фоиз расид. Ин рақам, албатта, шартӣ мебошад ва бисёр дигар омилҳоро (тағйири нархи мол, озуқа ва ғ.) пурра ба ҳисоб гирифта аз имкон берун аст. Вале ҳамин ҷиҳат бешак аст, ки дар муддати асрҳои IX-X миқдори хироҷи Бухоро зоҳиран тағйир наёфта бошад ҳам, аслан доимо зиёд мешуд. Маълум, ки ин ҳодиса дар дигар ҷойҳои Осиёи Миёна ҳам айнан чунин буд.

Боз як масъалае ҳаст, ки ба андозае норавшан мебошад – аниқ маълум, ки хироҷи замин ба чӣ шакл адо карда мешуд. Маъхазҳои давраҳои сонитар шаҳодат медиҳанд, ки дар Осиёи Миёна рентии феодалӣ одатан ба шакли омехта рӯёнда мешуд, яъне хироҷ ҳам ба намуди маҳсулот, ҳам ба намуди бегорӣ ва ҳам бо пул адо мегардид ва зимнан беш аз ҳама ба намуди маҳсулот рӯёнда мешуд. Маъхазҳои асрҳои IX-X миқдори хироҷро фақат бо пул ифода кардаанд. Вале равшан кардан хеле муҳим мебошад, ки пули хироҷ бевосита аз ҳуди хироҷдиҳанда гирифта мешуд ва ё миқдори хироҷ бо пул эълон гардида, баъд баробари ҳамон миқдори пул маҳсулот меситониданд. Агар аз ҳуди хироҷдиҳанда пули хироҷ гирифта шавад, бо имони комил гуфтан мумкин, ки намуди пулии хироҷ афзалияти том дошт.

А.Ю.Якубовский ҳам тарафдори ақидае буд, ки «дар асрҳои IX-X пардохти пулакии хироҷ қисми асосӣ шуда буд».⁷¹ Зотан А.Ю.Якубовский барои тасдиқи иддаои худ ба як ривояти Наршахӣ таъя мекунад. Мувофиқи ин ривояти Наршахӣ, соли 874 Ҳусайн ибни Тоҳир Бухороро ишғол намуда, хироҷи онро бо дирами қитрифӣ рӯёнд ва баъд онро ба нуқраи холис иваз кардани шуд.⁷² Чи тавре ки мебинем, дар он давра хироҷ, дар воқеъ, пулакӣ ситонда шудааст. Пулакӣ ситонда шудани хироҷ воқеаи ягона набуд – барои исботи ин даъво хироҷи Бухороро мисол овардан кифоя аст – алалхусус, дар боло ҳам гуфта шуда буд, ки ҳукумат баъди баланд шудани қурби дирами қитрифӣ барои адои хироҷ ҳатто нуқраи холисро нагирифт ва талаб кард, ки хироҷ фақат бо дирами қитрифӣ дода шавад. Пулакӣ рӯёндани хироҷ дар асрҳои IX-X дар бисёр музофотҳои Ироқ ҳам расм буд.⁷³

Бухоро яке аз марказҳои калонтарини ҳунармандӣ ва тиҷорат буд. Тамоми вилояти Бухоро дар муомилоти пулию молӣ фаъолона ширкат мекард. Чи тавре дар боло ҳам қайд кардем, ҳатто дар бисёр деҳаҳои атрофи Бухоро истеҳсоли мол равнақу ривочи том дошт. Вале истеҳсоли мол дар тамоми ноҳияҳои Осиёи Миёна баробар тараққӣ накарда буд ва дар ҳама ҷойҳо муносибатҳои пулию молӣ ба як дараҷа равнақ ёфта буд. Дар аксари вилоятҳо, алалхусус вилоятҳои аз марказ дур барои ривочи хироҷи пулакӣ ягон заминаи реалӣ вучуд надошт. Он маълумоти конкретӣ, ки дар даст дорем, фақат ба вилояти мутараққии Бухоро дахл дорад. Дар асоси маълумоти як вилоят дар бораи тамоми Осиёи Миёна ҳукм баровардан кори дуруст нест, фақат ҳаминро аниқ гуфтан мумкин, ки дар вилоятҳои гуногуни Осиёи Миёна хироҷ ба намудҳои гуногун гирифта мешуд.

Дар асрҳои IX-X гурӯҳи асосии истеҳсолкунандагон бевосита ба ду тақсим карда мешуданд: деҳқонони ҷамоатӣ ва деҳқонони иҷоракор. Умуман гирем, фарқи байни онҳо торафт ноаён мегардид, зеро на фақат деҳқонони безамин, балки деҳқонони камзамин ҳам заминро ба иҷора гирифта, чоряккор мешуданд.

⁷¹ Якубовский А.Ю., 1932, с. 16.

⁷² Наршахӣ, Техрон, с. 92.

⁷³ Lambton A. K. S., 1969, p. 31–49.

Дар адабиёти оид ба таърих чунин ақидае изҳор шуда буд, ки дар Шарқ иҷора додани замин шакли асосии истисмори деҳқонон буда, худи деҳқонони иҷорагир дар зироат симои асосӣ ба шумор мерафт⁷⁴. Вале агар фактҳоро ба назар гирем, бояд иқрор кард, ки дар шароити конкрети Осиёи Миёнаи асрҳои IX-X чи гуна вазну мавқеъ доштани ҷамоат ва иҷора додани замин ҳанӯз мавриди тадқиқ қарор нагирифтааст.

Шаклҳои маъмули истисмори феодалӣ (хеле афзудани рентаи феодалини замин: дар як сол ду бор хироҷи солона ситондан; равнақу ривочи иқтаъ ва тўъма; иҷора додани замин ва ғайра), ки дар аҳли Сомониён вучуд дошт, боиси ҳамин гардид, ки аҳли сершумори меҳнат аз замин тамоман маҳрум шуда, батамом побанди заминдорони калон шуда монданд. Аҳли меҳнат – деҳқонону косибон зиндагии қашшоқона ба сар бурда, беш аз пеш хонабардӯш мешуданд.

Сомониён бошанд, аз ҳисоби халқ қасрҳои бошукӯҳ, мадрасаҳои бодабада ва масҷидҳои боқарруфар месохтанд ва тамоми хароҷоти он иморатҳоро аз аҳли меҳнат меситонданд. Ҳамаи ин зулму бедодиҳо боиси чандин шӯришу исёнҳои мардум гардид, ки зидди зулми тоқатгудози феодалӣ равона шуда буданд.

Ҳанӯз худи Исмоили Сомонӣ дар соли якуми ҳукмронии худ шӯриши калони деҳқононро пахш карда буд. Роҷеъ ба ин шӯриш Наршахӣ гуфтааст: «Ва яке аз дуздон халқеро ба худ гирд карда буд ва аз авбошон ва риндони русто чаҳор ҳазор мард ҷамъ шуда буданд ва ҳама дар миёни Ромитан ва Баркад роҳ мезаданд ва наздик буд, ки қасди шаҳр кунанд»⁷⁵.

Шакке нест, ки дар ин ҷо сухан аз шӯриши деҳқонон меравад. Вале худи Наршахӣ, ки маддоҳи феодалҳо буд, тоби шӯриши халқ надошт ва шӯришгарону роҳбарони онҳоро «пойлучону роҳзанон» номидааст.

Ҳаёти косибон низ бениҳоят вазнин буд. Шоири арабизабони тоҷик Абӯҳатими Варроқ, ки касби қоғазсозӣ дошт, дар поёни умри худ, баъди 50 сол қоғазсозӣ кардан бо дарду алам аз нодорӣ ва бенавой шикваҳо карда, гуфтааст:

Зи варроқӣ, ки шуғли пасту ночиз аст,
Надорам рӯзгори хуш, забунбаҳтам.
Агар зистам, чу муфлис бенаво зистам,
Ва гар мурдам, ҳамоно бекафан рафтам.

Зиддияти асосии дохили давлати Сомониён аз муборизаи ду синф – аз як тараф, деҳқонону косибон, аз тарафи дигар, синфи феодалҳо ва табақаи ҳукмрони онҳо ба миён омада буд.

Аксар вақт муборизаи синфӣ, ки бо баҳонаи иқтисодӣ (масалан, зиёд шудани хироҷ ва ғайра) сар мезад, ба худ пардае мепӯшид, ки он задухӯрди байни дини расмӣ ва бидъатҳоро ифода менамуд ва гуфтан лозим, ки мазлумон асосан зери байрақи ҳамин гуна бидъатҳо ба по мехестанд. Ин гуна шӯришҳо дар Бухоро, Систон, Ҷағониён ва ғайра шуда буданд.

Дар омади ғап, қарматия ҳам як шакли динии эътирози халқ бар зидди зулму истисмор буд. Дар ибтидои худ қарматия бисёр мазҳабу фирқаҳои то-исломӣ ва, аз ҷумла, баъзе ақидаҳои маздакияро ҳам дар бар мегирифт. Қарматӣҳо талаб мекарданд, ки дар баробари вучуд доштани ғуломдорӣ мардум

⁷⁴ Якубовский А. Ю., 1934, с. 61–62; 1947.

⁷⁵ Наршахӣ, с. 95.

бояд ба тарзи зиндагии қадимии деҳотӣ бозгарданд, ки дар он ҷамоа, тамоми аъзоёни озоди он баробарҳуқуқ мебошанд. Тарғиби баробарии аъзоёни озоди ҷамоат ба сафи қарматия бисёр деҳқононро ҷалб намуд, ки онҳо дар зери зулми феодалҳо буданд. Сабаби дар Осиёи Пеш босуръат паҳн шудани қарматия маҳз ҳамин буд.

Дар асрҳои IX-X дар Осиёи Миёна бисёр неҳзатҳои халқиро ба фирқаи қарматия мепайвастанд. Бисёр равшанфикрони он даврҳо қарматияро василаи муборизаи зидди зулми иҷтимоӣ, василаи баробарии ҷамъиятӣ медонистанд.

Вале қарматия аз офози пайдоиши худ пур аз зиддият буд. Ва ин зиддият, аз як тараф, неҳзати халқ буд ба муқобили тартиботи нави феодалӣ, аз тарафи дигар, баромади аён ашрофи феодалӣ ба муқобили ҳукумати марказӣ.

Анҷоми ташаккули халқи тоҷик

Дар ҳамон даврас, ки ҳокимият дар Мовароуннаҳру Хуросон дар дасти Сомониён буд, ташаккули халқи тоҷик анҷом ёфт. Дар шароити нави истиқлоли давлатӣ бисёр анъанаҳои маданияи пештара боз таҷдид гардиданд, сарватҳои нави маънавӣ, аз ҷумла, назми классикӣ, ки дар тамоми ҷаҳон эътироф гардидааст, ба вуҷуд омад.

Ҷанӯз хеле пештар аз офози ворид шудани арабҳо ба Осиёи Миёна бо шарофати равнақу ривоби иртиботи иқтисодӣ ва маданияи байни ноҳияҳои гуногун ва давлатҳои алоҳидаи Осиёи Миёна, ба туфайли дар шароити муносибатҳои мутараққӣ хеле равнақ ёфтани шаҳрҳо равшану возеҳ муайян шуда буд, ки баъзе халқиятҳои Осиёи Миёна, алалхусус халқиятҳои муқимӣ, майлдоранд, ки дар як халқ муттаҳид ва муттафиқ шаванд.

Протсессҳои этникие, ки аз даврҳои қадим дар Осиёи Миёна ҷараён дошт, боис гардид, ки суғдиён, хоразмиён, фарғониён, тахориён барин халқиятҳои гуногуни алоҳида пайдо шуданд. Ҳар як аз ин халқият соҳиби маданияти худ буд. Вале чунин иддао ҳам ғалат мебуд, ки маданияти ин халқҳо ҳар яке тамоман мустақилу махсус буду бо ҳамдигар муносибате надошт, дар айни ҳол, онҳоро як чизи том номидан ҳам мумкин не, зеро ҳар яке онҳо дар худ аз маданияти калоне, ки ҳоси тамоми Осиёи Миёна буд, қисмеро таҷассум менамуд. Забони ин халқиятҳо ба забони шарқиронӣ мансуб буд, вале мувофиқи маълумоти маъхазҳо дар Тахористон се забон будааст: забони «маҳаллӣ» (шояд шарқиронӣ бошад), забони «тахорӣ» ва забони «туркӣ». Худи он халқиятҳо аз мардуми муқимӣ ва кўчманчӣ таркиб ёфта, кўчманчиён ҳамон кўчманчиёне буданд, ки то ибтидои милод бе истисно ҳама тоифаҳои шарқиронӣ буданд, аз он ҷумла, ҳамон кўчманчиёне, ки ба иттиҳоди тоифаҳои сакоӣ дахл доштанд. Аз асрҳои охирини то милод ва аз ибтидои асрҳои милод сар карда, ба Осиёи Миёна дар баробари омадани гурӯҳҳои эронизабон, инчунин қабилаҳои ғайриэронизабон, аз ҷумла, қабилаҳои туркзабон низ омадан мегиранд. Алалхусус, фақат дар даврҳои Хоқони турк ба Осиёи Миёна хеле зиёд қабилаҳои туркзабон омада, маскун гариданд, аз асрҳои VI-VIII сар карда, туркҳо дар таърихи этникии Осиёи Миёна мақоми муайяне пайдо кардан гирифтаанд.

Ҳудуди байни халқиятҳо як чизи раҳнанопазири мустаҳками касногузар набуд, балки протсесс аз як халқият ба халқияти дигар гузаштани унсурҳои гуногун авҷи тамом дошт. Ин протсесс на фақат дар байни халқиятҳои ба ҳам наздик, балки байни халқиятҳои аз якдигар дур –масалан, байни халқиятҳои муқимӣ ва кўчманчӣ ҳам ба амал меомад. Дар Осиёи Миёна дар тӯли ҳазорон

сол кўчманчиён ба тарзи муқимии ҳаёт гузашта, зироаткор мешуданд, ба таркиби он мардуме дохил мешуданд, ки дар деҳаву шаҳрҳо зиндагӣ мекарданд. Ҳамин ҷиҳат ҳам хеле муҳим мебошад, ки халқиятҳои гуногунзабон бо ҳамдигар ҳамсоя шуда, иртиботи зичи маданӣ, иқтисодӣ ва этникӣ барқарор менамуданд. Ҳамаи ин боиси он мегардид, ки билингвизми ҷузъӣ ва ё худ пурра ба вуҷуд меомад, халқият забони аслии худро гум мекард, дар шаклу усулу намудҳои гуногун унсурҳои хоҷагидорӣ ва маданӣ ва ё худ тамоми комплекси маданияту хоҷагиро қабул мекард, шаклҳои мутақобили укладҳои хоҷагиро барпо менамуд ва ғ. Механизм ва, инчунин вариантҳои ин гуна муносибати тарафайни халқиятҳои Осиёи Миёнаро забоншиносон ва этнографҳо нағз тадқиқ кардаанд. Ба туфайли ин тадқиқот чунин ҳодисаҳои аҷоибу ғароиб ба назар мерасанд – масалан, ҳардуриҳои тоҷикзабон, ки тарзи ҳаёт ва маданияти ўзбекони кўчманчиро азхуд намудаанд ва ё қабिलाи аслан кўчманчии туркизабони «турк», ки дар ноҳияҳои Кўлоб маскун гардида, ба тарзи ҳаёти муқимӣ гузаштанд ва забони аслии худро фаромӯш карда, ба забони тоҷикӣ гап мезананд. Шаклҳои гуногуну аҷоибӣ билингвизм дар байни тоҷикони Ҷуст ва Бухоро ҳам ба назар мерасанд.⁷⁶

Шакке нест, ки никоҳи байни халқиятҳо ва дурага шудани мардум ҷой дошт ва дар ин бора маъхазҳои хаттӣ ҳам шаҳодат медиҳанд. Вале мардуми асосии Осиёи Миёна ба як наҷод – ба наҷоди мовароуннаҳрӣ, ё худ ба наҷоди помиру фарғонӣ мансуб мебошад. Ин яке аз калонтарин шохаҳои наҷоди европоӣ буда, онро антропологҳои советӣ Л.В.Ошанин, А.И.Ярхо ва баъзе дигарон кашф намуда, хусусиятҳои онро муқаррар намудаанд. Ин типӣ антропологӣ чунин нишонаву аломатҳо дорад: тарҳи рӯй паҳн набуда, балки каме ба пеш барҷаҳида аст ва хеле сермӯй мебошад. Устухони руҳсораҳо аён нест ва худи рӯй ҳам рафидашакл намебошад, андозаи бинӣ на калону на хурд, теғдори хуштарҳ (бинии аксари помириҳо минқоршакл). Ранги чашмҳо асосан сиёҳ, вале дигар рангҳо ҳам ҳаст (мӯйҳо ҳам асосан сиёҳ). Агар ба тарҳи косахонаи сар аз боло назар кунем, гирда менамояд, аз ин ҷост, ки наҷодро «брахитсефалҳо» (яъне «каллакулӯлаҳо») меноманд. Намояндагони ин наҷод асосан миёнақад (166-167 см) мебошанд.

Ба наҷоди мовароуннаҳрӣ тоҷикон (тозатарин намуди зоҳирии наҷоди онҳо дар симои тоҷикони кўҳистон ва ноҳияҳои даромадгоҳи Помир боқӣ мондааст) ва ўзбекҳо мансуб мебошанд, вале дар симои ўзбекҳо аломатҳои наҷоди муғул хеле аён ба назар мерасанд.

Дар бораи пайдоиши ин наҷод чанд фарзия ҳаст. Мувофиқи яке аз ин фарзияҳо наҷоди мазкур дар натиҷаи омезиши чанд наҷоди типӣ европоие пайдо шудааст, ки дар давраҳои хеле қадим дар Осиёи Миёна маскун будаанд, мувофиқи дигар фарзия, наҷоди мазкур натиҷаи инкишофу тақмили яке аз он наҷодҳо мебошад ва ин протсесс дар ибтидои ҳазораи якуми милод ҷараён дошт. Баъзе антропологҳо ин санаро хеле дуртар бурдаанд.

Дар миёнаҳои ҳазораи I милод омадомади тоифаҳои турк ва дигар қавмҳои муғулнаҷод хеле зиёд мешавад. Вале дар марҳалаи аввал муғулшавии симои наҷод нисбат ба протсесси туркшавии забони он хеле суст-тар буд.

⁷⁶ Кармышова Б.Х., 1957; 1960; 1961 а; 1962; Писарчик А.К. ва Кармышева Б.Х., 1953; Суҳарева О.А., 1958; 1966; Эшнӣёзов М., 1956; 1967 ва диг. аз асарҳои забоншиносон: Боровков А.К., 1952; Расторгуева В.С. ва диг. 1964 ва инчунин материалҳои маҷмӯаи «Таъсири тарафайн ва аз ҳисоби ҳамдигар бой шудани забонҳои халқҳои СССР», ки соли 1969 дар Москва ба забони русӣ ҷоп шудааст.

Дар давраҳои минбаъдаи таърихӣ инкишофу такмили нажоди мовароун-наҳрӣ давом дошт ва алҳол он хеле дигар ғаштааст ва дар ҳар як ноҳияҳои сукувати мардум соҳиби хусусияти хос мебошад (ин тағйиру дигаргуниҳо натиҷаи протсессҳои гуногуни такмили инкишофи чандинасрӣ, натиҷаи омешиш ва ё худ баръакс, ҷудои мардум мебошад).⁷⁷

Дар Осиёи Миёна дар давраҳои ибтидои истилои арабҳо суғдӣ, фарғонӣ, хоразмӣ, ҳайтоӣ барин забонҳои шарқизронӣ паҳн шуда буданд. Забони портӣ, ки ба доираи забонҳои ғарбиэронӣ мансуб аст, дар аввалҳои асрҳои V-VI дар хоки Туркменистони ҷанубӣ ва Хуросон умуман барҳам хӯрда буд.

Забони имрӯзаи тоҷикӣ аз забонҳои ғарбиэронӣ мебошад. Ба ақидаи забоншиносон асоси он лаҳҷаи ҷанубу ғарбии Форс аст, ки он баъдтар ба тарафи шимол ва шимолу шарқ паҳн шуда, бисёр унсурҳои забонҳои гуруҳи шимолу ғарбӣ, аз ҷумла, унсурҳои забони портиро ҳазм менамояд ва билохир, дар ин забон аломату хусусиятҳои бисёр лаҳҷаҳои ғарбиэронӣ бо ҳам омешиш меёбанд.

Навиштаҷоти форсӣ (аниқтараш форсии миёна)-и асрҳои VII-VIII, ки дар қарибии Марв ёфт шуд, равшан далолат мекунад, ки дар ин давра дар ин ҷойҳо бо забони форсӣ (тоҷикӣ, ки онро «забони форсии дарӣ» ё худ «забони форсӣ» ҳам номидаанд) ҳарф мезаданд. Мувофиқи маълумоти пураарзиши ал-Ҷаҳшӣро то ҳуди соли 742⁷⁸ дар Хуросон хати форсиро кор мефармудаанд (эҳтимол, ин хат дар асоси ҳуруфоти паҳлавӣ тартиб ёфта буд) ва зимнан котибонро муғон меномиданд. Мувофиқи ривояти ал-Муқаддасӣ ва Мақдисӣ ҳам чунин бармеояд, ки дар нимаи аввали асри VIII дар Балх забони форсӣ паҳн шуда буд.

Аллакай дар асрҳои VII-VIII мавқеъ ва мақоми ин забон дар шимолу шарқи Эрон, шимоли Афғонистон, ҷануби Осиёи Миёна ва, аз ҷумла, дар ҷануби Тоҷикистон хеле мустаҳкам шуд. Дар ин бора ғайр аз маълумоти ал-Муқаддасӣ, ки дар боло зикр шуд, инчунин маълумотҳои зерин шаҳодат медиҳанд: маълумоти Хой Чао дар бораи вучуд доштани забони махсуси таҳорӣ, маълумоти Табарӣ роҷеъ ба он, ки аҳли Тахористон шикасти арабҳоро масхаракунон ҳақвияҳо месуруданд ва ниҳоят маълумоти топонимика. Дар асарҳои олимони асрҳои VIII-X забони тоҷикӣ бо Хуросон, аз ҷумла, бо Балх илҳок карда шудааст. Аз эҳтимол дур нест, ки маҳз дар ҳамин давра, яъне дар давраи пеш аз истилои араб муҳимтарин хусусиятҳои он забон ташаккул ёфта буд. Сабабҳои гуногуни сиёсӣ, таъқиб карда шудани маданияти маҳаллӣ – ҳамаи ин носозиҳо пешро роҳи инкишофи минбаъдаи забонҳои суғдӣ, хоразмӣ ва дигар забонҳои шарқизрониро гирифта буданд. Дар айни замон дар ин давра кӯчुकӯчи мардуми зиёде, ки аксари онҳо ба «забони форсӣ» ғап мезаданд, хеле авҷ гирифт.

Забони форсӣ аз Марв, Балх ва дигар марказҳои маъмурӣ, иқтисодӣ ва маданияти Хуросони шимолӣ ба тамоми Мовароуннаҳр интишор ёфта, бо-тадриҷ ҷои забонҳои шарқизронии Осиёи Миёна – суғдӣ, таҳорӣ (бохтарӣ)-ро гирифт. Барои илм тафсилоти ин протсесс ва шароити аниқӣ ҷараёни он то-рик аст. Эҳтимол, забони форсӣ чандин аср пеш аз истилои арабҳо ба Осиёи Миёна баробари монавия омада бошад. Аниқ маълум, ки дар марказҳои қалони Осиёи Миёна, масалан, дар Самарқанд дар асрҳои VI-VII ҷамоатҳои

⁷⁷ Ошанин Л.В., 1937; 1957; 1957 а; 1958; 1959; Ошанин Л.В. ва Зезенкова В.Я., 1953; Гинзбург В.В., 1949; 1959; 1964; Дебец Г.Ф., 1948; Рычков Ю.Г., 1969 ва диг.

⁷⁸ Соли 742 забону хати арабӣ барои коргузориҳои идораи маъмурии Хуросон ва Мовароуннаҳр, ки маъмуран ба вилояти Хуросон итоат мекард, ҳатмӣ эълон карда шуд.

калони монавиён амал мекарданд. Мо асос дорем иддао кунем, ки дар ҷамоатҳои монавиёни Туркистони шарқӣ ба забони форсӣ гап мезаданд. Истилои арабӣ, ба ҳайъати ҳилофат дохил карда шудани Мовароуннаҳр, ҷоннок шудани робитаи иқтисодӣ ва маданияи Мовароуннаҳр бо дигар вилоятҳои ҳилофат, паҳн шудани ислом – ҳамаи инҳо ҳам протсессии дар Мовароуннаҳр паҳн шудани забони форсиро хеле тезонида метавонист.

Пеш аз ҳама бояд гуфт, ки дар ҳайъати лашкари арабӣ, ки Мовароуннаҳрро истило мекард, бисёр одамони ғайриараб ҳам буданд, ки онҳоро маволиён меномиданд. Маволиён он мардуме буданд, ки зери тасхири арабӣ монда, исломро низ қабул карда, дар ҳимояти яке аз қабилаҳои араб буданд. Дар лашкари волиёни Хуросон, ки ба истилои Мовароуннаҳр роҳбарӣ мекарданд, ин гуна маволиҳо зиёд буданд ва аксари онҳо аз ҳуди Хуросон мешуданд. Ин маволиҳои форсизабони ҷоҳу давлатталаби ҳарису зархарид, ки исломро оварда буданд, бо ҷидду ҷаҳди тамоми Мовароуннаҳрро тасхир намуда, дар вилоятҳои истилошуда исломро зӯракӣ қорӣ мекарданд. Албатта, дар ин гуна шароит ҳудуди интишори забонро ба ҳудуди паҳншавии халқ баробар кардан лозим нест, зеро маълум ки ҳудуди паҳншавии забон хеле васеътар мешавад (мисоли классикии ин ҳодиса таърихи дар Европай ғарбӣ паҳн шудани забони латинӣ аст). Мувофиқи ривояти ҳадисҳо забони форсӣ дар ҳамон давраҳо ва зотан дар давраҳои сонитар ҳам, василаи муҳими тарғиби дини ислом буд. Ба қавли Наршаҳӣ (асри X) дар як масҷиди Бухоро, ки соли 713 бинои шуда буд, Қуръонро ба забони форсӣ қироат мекардаанд. Чунин ҳодиса маълум, ки соли 728 яке аз воизони дини ислом аз тарғиби дин дар Самарқанд фақат ба ҳамин асос даст кашадааст, ки забони форсиро ба ҳубӣ наметавонист тааст.

Инаш ҳам маълум, ки ҳам дар паҳн шудани дини ислом ва ҳам дар паҳн шудани забони форсӣ сабабҳои иқтисодӣ ҳам хеле муҳим буданд. Масалан, қабули ислом каси исломовардaro аз баъзе андозҳо озод мекард, робитаҳои сиёсӣ, маданӣ ва иқтисодии байни Мовароуннаҳр ва Хуросону дигар ноҳияҳои Эрон, тоҷирону косибони шаҳрҳои Суғдро водор менамуд, ки забони форсиро азхуд кунанд.

Албатта, протсессии ба забони форсӣ гузаштани аҳолии суғдизабони Мовароуннаҳр протсессии тўлонӣ буд. Аз қайдҳои сайёҳи Хитой Сюан-сзан, ки соли 630 саросари Осиёи Миёнаро гапта буд, дида мешавад, ки номи Су-ли (яъне Суғд) ба тамоми кишвари нопайдоканор – аз ҳуди Суёб (водиҳои дарёи Чу) сар карда, то ҳуди Кеш (Шаҳрисабзи ҳозира, яъне андаке ҷанубтари Самарқанд) нисбат дорад, яъне ҳам забони мардуми ин кишвар ва ҳам хати он суғдӣ буд. Чи тавре мебинем, дар ибтидои асри VIII забони суғдӣ на фақат дар хоки ҳуди Суғд (водиҳои Зарафшон ва ноҳияҳои атрофи он, воҳаи Қашқадарё ва ғ.), балки дар хоки Ҳафтруд низ паҳн шуда буд, ки он ҷойҳоро суғдиён ғайроната тасхир мекарданд. Боз як исботи он, ки аҳли водиҳои Зарафшон дар ҷорӣ аввали асри VIII ҳанӯз ба забони суғдӣ гап мезаданд, ҳуди ҳамон ҳуҷҷатҳои мебошанд, ки аз Қалъаи Муғ ба даст омада буд. Тадқиқи ин ҳуҷҷатҳо нишон дод, ки тамоми мукотибаи Деваштич ва дигар феодалиҳои Суғд ба забони суғдӣ бурда мешуд. Мақтубҳои, ки аз номи Деваштич фири-стода шуда буданд ва тамоми мақтубҳои, ки ба номи Деваштич меомаданд, ба забони суғдӣ навишта шудаанд. Наршаҳӣ як воқеаи аҷибро овардааст, ки ба давраи истилои арабӣ тааллуқ дорад. Истилогарон аҳли Бухоро барои хондани намоз маҷбуран ба масҷиде мебуданд, ки соли 713 сохта шуда буд. Азбаски бухориён (ё худ як қисми бухориён) дар он вақт на забони арабӣ ва

на забони форсиро медонистанд, ба ин сабаб дар қафои намозхонҳо як одами махсус меистоду ба забони суғдӣ луқма меод, ки кай ба сачда раванд, кай аз ҷой хезанд ва умуман одоби намозро чи гуна ба ҷо оваранд.

Аз афти кор, фақат дар асрҳои IX–X қисми асосии мардуми шаҳрҳои калони Мовароуннаҳр (Самарқанд, Бухоро ва ғ.) ба забони форсӣ гузаштанд.

Чи тавре маълум аст, ҳанӯз дар асри X дар Бухоро адабиёти мукаммали форсизабон вучуд дошт. Вале дар кишлоқҷойҳо, дар ҷойҳои дур аз шаҳру роҳҳои калон, дар ноҳияҳои дурдасти қўҳистон забони суғдӣ дар амал буд. Ба қавли географи араб Мақдисӣ дар охири асри X дар рустакҳои Бухоро (дар деҳаҳои тобеи Бухоро) ба забони суғдӣ гап мезаданд: «Суғдиён худ забон доранд; забони рустакҳои Бухоро низ тобеи он аст; ҳуди забон хеле лаҳҷаҳо дорад. Вале ҳама якдигарро мефаҳманд, он ҷо имоми аъзам Муҳаммад ибни Фазлро дидам, ки ба суғдӣ бисёр ҳарф мезад».

Чи тавре дар боло ҳам қайд кардем, дар сарғаҳи Зарафшон ва алалхусус, дар ноҳияи шохобҳои сарғаҳи он лаҳҷаҳои забони суғдӣ дар тўли тамоми асрҳои миёна вучуд доштанд ва яке аз онҳо бошад, дар водии Яғноб (шохоби чапи Зарафшон) дар рӯзҳои мо ҳам вучуд дорад.

Аҳолии суғдизабон ба забони форсӣ гузашта, ба он баъзе унсурҳои забони суғдӣ, алалхусус, унсурҳои лексикӣ худро дохил мекарданд.⁷⁹

Айнан бо ҳамин роҳҳо забони форсӣ аз ноҳияҳои қадимии Тахористон лаҳҷаҳои маҳаллии шарқизирони аз байн бардошт.

Хуллас, забони форсӣ аввал дар шаҳрҳо ва баъди он дар қишлоқҷойҳо паҳн шуд, ки дар ин ҳел ҷойҳо то ҳуди асрҳои X–XI ҳам бисёр одамон зиндагонӣ мекарданд ва ба забони суғдӣ гап мезаданд. Мувофиқи ривояти сайёҳони асри X ва маъхазҳои хаттии ҳамон давраҳо, забони форсӣ, яъне забони тоҷикӣ ба чанд лаҳҷа тақсим мешуд ва мардуми ҳар як ноҳия ва ҳатто шаҳрҳои калон бо лаҳҷаи худ гап мезаданд. Лаҳҷаҳои Самарқанд, Ҳирот Нишопур, Марв, Балх ва ғ. номбар шудаанд. Дар айни ҳол, лаҳҷаҳои шарқ ба туфайли ҷудо шуда мондани худ, ба туфайли махсус будани талаффузи калимаҳо ва бисёр истифода шудани калимаҳои забонҳои шарқизиронӣ аз лаҳҷаҳои ғарб фарқи калон дошт. Лаҳҷаҳои шарқро «форсӣ» ва лаҳҷаҳои ғарбро «аҷамӣ» меномиданд ва истилоҳи «форсӣ»-ро хеле баъдтар ба лаҳҷаҳои ғарб нисбат меодагӣ шуданд. Ба ақидаи забоншиносон, аллакай дар асрҳои X–XI баъзе хусусиятҳои забоние ба назар мерасиданд, ки хоси забони имрӯзаи тоҷикӣ буданд ва онро аз забони имрӯзаи форсӣ фарқ мекунонданд. Вале фақат пас аз мурури ним ҳазор сол ин фарқият як шакли муайяно гирифта тавонист.

Бисёр масъалаҳои муҳими таппакул ва тақомули забони тоҷикӣ ҳанӯз мавриди тадқиқи амиқи забоншиносон нашудааст: масалан, ҳоло ҳам масъалаи замон ва макони таппакули ин забон баҳснок мебошад.⁸⁰

Ба забони тоҷикӣ дар асрҳои IX–X адабиёти бой ба вучуд оварда шуд. Ба забони адабии тоҷик лаҳҷаҳои хуросону осӣимиёнагӣ асос гардиданд. Забони адабии тоҷик низ таппакул ёфта, бо он забон шоҳасарҳои оламшумули адабиёти тоҷику форс навишта шудаанд.

Равнақу ривчи адабиёт басо муҳиму намоён бошад ҳам, фақат як ҷиҳати таппакулу тақомули забони тоҷикиро таҷассум менамуд. Дар асрҳои IX–X

⁷⁹ Лившиц В.А., 1957, с. 31 ва диг.

⁸⁰ Баҳор М.Т., I–II, 1942; Мирзоев А., 1949; Бертельс Е.Э., 1950; Фозилов М.Ф., 1954; Болдырев А.Н., 1955; Семёнов А.А., 1960; Lazard, 1961; Лившиц В.А., 1962; Капранов В.А., 1964.

дар илм, дар маданияти моддӣ ва маънавӣ дигаргуниҳои амиқ ба амал омада, дар ниҳояти қор боиси ба вучуд омадани мактабу равияҳои Осиёи Миёна гардиданд. Маданияти вилоятҳои гуногуни таърих беш аз пеш ба ҳамдигар шабоҳат пайдо кардан гирифтанд.

Гарчанде ташаккули халқи тоҷик аллакай дар асрҳои IX-X анҷом ёфта бошад ҳам, дар асрҳои минбаъда низ он бетағйир набуд. Аз як тараф, протсессҳои консолидацияи халқи тоҷик, тақвияти умумии маданияти маънавӣ ва моддӣ он ба амал меомад. Аммо истилоҳи аҷнабиён, парокандагии феодалӣ боиси протсессҳои мешуданд, ки баръакси протсессҳои болоӣ буданд. Дар таърихи этникӣ ва маданияти тоҷикон муносибат ба қавму тоифаҳои туркзабон, ки мақоми онҳо дар ҳазораи II милодӣ якбора боло рафт, беш аз пеш аҳамият пайдо мекард. Байни ин халқҳо қаробате пайдо шуд. Онҳо якҷоя зидди душманони синфӣ ва истилогарони аҷнабӣ мубориза мебаранд. Дар тамоми неҳзатҳои халқии асрҳои минбаъда, дар набардҳои қаҳрамононаи зидди истилогарони хориҷӣ мо тамоми намояндагони нияти халқҳои Осиёи Миёнаро, алалхусус, фарзандони ду халқи наздику ҳамсоя – халқҳои тоҷик ва ўзбекро дар як саф, паҳлӯ ба паҳлӯ, китф ба китф мебинем. Ҳар яке аз ин халқҳо ба ганҷинаи маданияти ҷаҳон дурдонаҳои бебаҳои худро гузошт, мо ин саҳми онҳоро тадқиқ менамоем ва дар айни ҳол, изҳор мекунем, ки онҳо бо ҳамдигар алоқаву робитаи зич доштанд ва ба ҳамдигар таъсир мерасонданд.

Хуллас, дар асрҳои IX-X дар Мовароуннаҳр Хуросон умумияти азими этномадани ташаккул ёфт, ки он тақрибан пурра ба ҳайати давлати Тоҳириён, Саффоориён ва, алалхусус, Сомониён дохил мешуданд. Ин умумияти этникӣ фақат дар миёнаҳои асрҳои X-XI ва ё худ дар нимаи аввали асри XI соҳиби ном шуд. Ба қавли Байҳақӣ соли 435/1043-44 яке аз муқаррабони султон гуфтааст: «Мо, ки тозик ҳастем...»⁸¹ То ин дам «тозӣ» гуфта, арабҳоро дар назар доштанд. Худи ҳамон Байҳақӣ ривоят мекунад, ки дар муҳорибаи назди Дандонақон (1040) ҳиндуву арабу курдҳо фирор карданд ва танҳо сарбозони тозик бо ҷасорат ҷангиданд.⁸² Хуллас, дар нимаи аввали асри XI истилоҳи «тоҷик» номи он халқе гардид, ки дар Осиёи Миёна ва Хуросон ташаккул ёфт.⁸³

Оид ба масъалаи пайдоиш ва инкишофи забони адабиёти классикии тоҷик

Асри X ва асрҳои минбаъда аз давраҳои напшӯнамои адабиёти классикии тоҷику форс ҳисоб меёбанд. Осори адабиёти бадеӣ (аксаран, асарҳои манзум), асарҳои таърихӣ ва илмӣ, ки дар ин давра ба вучуд омаданд, дар ҳаёти маданияти мардуми Мовароуннаҳр, Хуросон, Эрони ғарбӣ, Ҳиндустони шимолӣ ва бисёр мамлакатҳои Шарқи Наздик ва Миёна роли калон бозидаанд. Ба тавас-

⁸¹ Байҳақӣ, 1969, с. 725.

⁸² Дар ҳамон ҷо, с. 758–759.

⁸³ Мандельштам А.М., 1954 а, с.58. Чунин этимологияи халқи ҳаст, ки калимаи «тоҷик» аз «тоҷ» аст. Вале ба ақидаи аксари забоншиносон ин ном ба номи «тай» ном қабиллаи арабҳо вобастагӣ дорад. Ҳамсояи арабҳо ва пас аз он дигар халқҳо ҳам, арабҳоро бо номи қабиллаҳои онҳо ном мебарданду фақат он номро ба талаффузи худ мувофиқ месохтанд. Аллакай дар асри I милод ин ном ба хитоӣҳо маълум буд. Баъди Осиёи Миёнаро истило кардани арабҳо ва ислом овардани мардуми он истилоҳи португалии «тоҷик»-ро ба аҳли мусулмони муқими эронизабони Осиёи Миёна нисбат доданд (Бартольд В.В., 1963 д, с. 455-457; 1963 г, с. 469–470; Лившиц В.А., 1962 в, с. 87–88; Bailey Н.В., с. 20-21).

сути тарҷумаи русӣ ва забонҳои Европай ғарбӣ имрӯз ёдгориҳои адабиёти классикии тоҷику форс сарвати маданияи бисёр халқҳои ҷаҳон гардидаанд ва ба ганҷинаи умумии дурдонаҳои қиматбаҳое, ки инсоният андӯхтааст, дохил шудаанд.

Масъалаи пайдоиши ин адабиёт ва пайдоишу интишори забони он, бешубҳа, ҳам барои шарқшиносон ва ҳам барои доираи васеи аҳли илму адаб аз масъалаҳои хеле муҳим ҳисоб меёбад. Барои дурусттар фаҳмидани ин масъала, пеш аз ҳама, лозим меояд, ки ба вазъияти таърихию маданияи Эрон ва Осиёи Миёна дар асри X ва асрҳои пешина, ба таърихи забонҳои эронӣ ва осори хаттии мардуми эронизабон муроҷиат кунем.

Истилои Эрон ва Осиёи Миёна аз тарафи арабҳо ва мусулмонкунонии аҳолии мамлакатҳои забтшуда (асрҳои VII-VIII ва даврҳои баъдина) пайваста бо нест кардани осори хаттии қадим ва алифбои мардуми гуногуни эронизабон – алифбои паҳлавӣ дар Эрон, суғдӣ ва хоразмӣ дар Мовароуннаҳр, бохтарӣ дар Бохтарияи таърихӣ (Тахористон) ва ба ивази онҳо зӯран ҷорӣ кардани забон ва алифбои арабӣ ба вуқӯъ меомад.

Агарчи дар ноҳияҳои ҷудогонаи Эрон (масалан, дар вилоятҳои назди б. Каспӣ), Осиёи Миёна (Хоразм, Суғд) ва Туркистони шарқӣ хати паҳлавӣ, хоразмӣ, суғдӣ, монӣ, насронӣ дар давоми якчанд асри баъд аз истилои арабҳо то дараҷае нигоҳ дошта шуда бошанд ҳам,⁸⁴ дар баробари тадриҷан ба дини ислом гузаштани аҳолии имкониятҳои вучуд доштан ва инкишоф ёфтани хатҳои ғайриарабӣ ҳамоно суст шудан мегиранд. Асарҳое, ки бо алифбои ғайриарабӣ навишта мешуданд, бо як худи шакли зоҳириашон дар шуури мусулмонон ба ақидаҳои динии қадимаи ҳилофи ислом алоқа пайдо намуда, бе раҳмона несту нобуд карда мешуданд.⁸⁵

Забони арабӣ – забони табақаи болои ҳилофат ва дини ҳукмронӣ он чун аслиҳаи мутамарказонии ҳокимият ва ҳукмронии идеологии истилогарони араб хизмат мекард. Соли 81 ҳ. (700-701 м) забони арабӣ забони давлатӣ эълон гардида, ба тадриҷ коргузорӣ ва мукотибаи расмӣи вилоятҳои тахти тасарруфи ҳилофат ба ҳамин забон гузаронида мешавад. Сафолпораҳои алифбои арабӣ забтшуда, ки аз ҳафриёти археологии Марв ёфт шудаанд ва зоҳиран ба асрҳои VII-VIII тааллуқдоранд, нишон медиҳанд, ки дар Марв тақягоҳи маъмурияти хуросонӣ ва мовароуннаҳрии араб ба мақсади тайёр кардани амалдорони арабидон таълими забон ва хати арабиро ҷорӣ карда будаанд. Мувофиқи маълумоти ал-Ҷаҳшӣёрӣ, аз соли 742 донишҷӯи забон ва хати арабӣ барои маъмурияти Хуросон ва ҳамчунин Мовароуннаҳр, ки тахти идораи ҳукумати Хуросон қарор гирифта буд, ҳатмӣ ва маҷбурӣ гардид. Дар баробари ин дар мукотибаи расмӣ на танҳо намоёндагони ҳокимияти араб, балки ҳокимони маҳаллӣ ҳам (лоақал ҳангоми алоқа бо маъмурияти араб) аз забони арабӣ истифода мебарданд. Ин иддаоро, масалан, қадимтарин санади арабизабони аз ҳудуди Мовароуннаҳр ёфтшуда – номаи машҳури «шоҳи Суғд, ҳокими Самарқанд» Девоштак ба ҳокими араби Хуросон (718-719) низ мета-

⁸⁴ Ниг.: Henning W. B., 1958; Оранский И.М., 1960, с. 167, 187, 196; «История таджикского народа», т. I, 1963, с. 431–563, 556–565.

⁸⁵ Муроҷиат фармояд ба ахбороти ал-Берунӣ дар бораи аз тарафи Қутайба нест кардани ёдгориҳои хаттии Хоразми қадим. Ниг.: Берунӣ, 1957, с.48, 63. Муқ. кунед: нақли дар «Тазкираи Давлатшоҳ» (асри XV) дар бораи бо фармони амири Хуросон Абдулло ибни Тоҳир (солҳои 828-844) нобуд кардани «мероси зардуштӣ» ва умуман «асарҳои ғайриарабӣ» (Ниг.: И. М. Оранский, 1960, 257).

вонад тасдиқ намояд.⁸⁶ Забони арабӣ дар ин давра на танҳо дар мукотибаю коргузорӣ, балки дар адабиёти илмӣ, дар назм ва дигар соҳаҳои маданияти хаттии мардуми эронизабон қорӣ карда мешавад. Рисолаҳои илмӣ ва асарҳои сершумори бадии ба забони арабӣ навиштаи намояндагони вилоятҳои гуногуни Эрон ва Осиёи Миёна, чунончи, Ибн ал-Муқоффаъ (721-757, номи форсиаш Рӯзбех), Ибни Хурдодбех (820-қариби 912) ва ат-Табарӣ (соли ваф. 923) аз Форс; ал-Хоразмӣ (780-847) ва ал-Берунӣ (973-1048) аз Хоразм; Башшор ибни Бурд (710–784) аз Хуросон; ал-Хураймӣ (асри VIII) аз Суғд; Саолабӣ (961-1038), Наршахӣ (асри X), Ибни Сино (қариби 980-1037) аз Бухоро ва ғ. маълуму машҳуранд. Саолабӣ дар асари худааш «Ятимат-уд-даҳр» дар бораи 119 шоире, ки дар Хуросон ва Мовароуннаҳр дар замони ҳукмронии Сомониён зиндагӣ карда, ба забони арабӣ шеър эҷод кардаанд, маълумот додааст. Албатта, қисми зиёди ин шоирон, ба табақаи аёнӣ ашроф ва доираҳои расмии ҳукмрон мансубанд. Ин ҳам маълум аст, ки шоир Абӯ Нувос (742-қариб 812), ки худ фарзанди форсдхтар аст ва шеърҳоиашро дар дарбори Ҳорунар-рашид ба забони арабӣ эҷод кардааст, – мувофиқи маълумоти «Таърихи Систон» дар шеърҳои калимаҳои форсиро ҳазломезона дохил кардааст.⁸⁷

Ба маданияти хаттии мардуми эронизабон дохил шудани забони арабӣ, албатта, забонҳои зиндаи эронии аҳолии Эрон ва Осиёи Миёнаро аз байн бурда натавонист. Забони арабӣ ба сифати забони адабиёти хаттӣ танҳо дар байни қисмати миқдоран ночизи табақаи ашроф, шоирон ва олимони дарбор ривоч ёфта буд. Оммаи васеи аҳолии шахру деҳқадаҳои Мовароуннаҳр, Хуросон, Систон, Эрони ғарбӣ бошад, ба забони модарӣ сӯхбат мекарданд, ба ин забон суруд ва дostonҳои қаҳрамонӣ эҷод менамуданд. Забони арабӣ барои онҳо ҳамеша бегона монд, вале бо сабабҳои дар боло овардашуда эҷодиёти бадии мардуми эронизабон дар асрҳои аввали ҳукмронии ислом дар хатинӣкос наёфта ва аз ин рӯ, осори хаттии онҳо барои наслҳои оянда боқӣ намондааст.

Дар ҳаёти таърихӣ маданӣ ва адабии халқҳои Эрон ва Осиёи Миёна роли нисбатан муҳимро забоне бозиддааст, ки дар сарчашмаҳо бо номи «забони порсӣ» ё «забони форсӣ» оварда мешавад. Бо ин забон эҷодиёти даҳанакии халқ, бе шакку шубҳа, ҳеч гоҳ (ҳатто дар замони истилои арабҳо ҳам) қатъ нашудааст. Аммо аз он ҷо, ки ин эҷодиёти бадеӣ дар хати арабӣ сабт нагардидааст, қариб тамоман номаълум монда, танҳо аз рӯи баъзе маълумоти парокандае, ки аксаран аз асарҳои ҷуғрофидонҳо ва муаррихони арабизабони асрҳои аввали ҳукмронии ислом ба даст оварда шудаанд, муҳокима рондан мумкин аст. Масалан, мувофиқи маълумоти ал-Қоҳиз (соли ваф. 869) шоири аслан форсӣ асри VII Ибни Муфарриғ дар Басра ба тамасхури тӯдаи одамон бо каломи мавзунӣ форсӣ ҷавоб гуфтааст.⁸⁸

В.В.Бартолд дубайтаи форсии ба харобаҳои Самарқанд бахшидаро, ки Ибни Хурдодбех (асри IX ва аввали асри X) ҳифз намудааст, қайд мекунад.⁸⁹ Бартолд ҳамчунон маълумоти Табариро дар бораи шайхҳои Мароға, ки шеърҳои «ба форсӣ» эҷодкардаи Муҳаммад ибни Баисро (ваф. миёнаҳои асри IX) мехондаанд, хотирнишон кардааст. Дигар маълумоти Табарӣ (дар санаи

⁸⁶ Крачковский В.А. ва И.Ю., 1934, с. 52; 1955, с. 182–212.

⁸⁷ Дар бораи шоирони форс, ки ба арабӣ шеър эҷод кардаанд, ниг.: Эберман В. А., 1927. Муфассал доир ба ҳаёт ва эҷодиёти Абӯ Нувос ниг.: Шидфар Б.Я., Абу Нувас М., 1978.

⁸⁸ Ниг.: Марр Ю.Н., 1939, с. 63.

⁸⁹ Ниг.: BSOS, vol. II, part. IV, 1923, pp. 836–838; ИАН, 1933, № 3, 270–271.

727/728 ва 737) оид ба суруди ҳазломезе, ки сокинони Балх дар бораи ҳучуми бебарори қоиммақоми араб дар Хуросон – Асад ибни Абдуллоҳ ба муқобили мардуми башӯромадаи кӯҳистони Хатлон эҷод кардаанд, дар фасли гузашта зикр гардид.⁹⁰

Қаринаи ин маълумот ва худи характери суруд нишон медиҳад, ки вай аз байни халқ баромадааст. Ҳамин тавр, шубҳае намоёнад, ки дар ибтидои асри VIII забони зиндаи аҳолии Балх (ва ё қисми он) забони форсӣ будааст. Эҷодиёти бадеӣ ба ин забон, бешубҳа, дар байни монавиҳо низ вучуд дошт. Инро ду порчаи шеърӣ ба хати монӣ навишташуда, ки аз рӯи хулосаи профессор Ҳеннинг ба қалами яке аз ҳамзамонони Рӯдакӣ тааллуқ дорад, тасдиқ мекунад.⁹¹

Шароити ба майдони васеи ҳаёти сиёсӣ ва маданӣ баромадани забони форсӣ ва барои дар хати арабӣ таҷассум кардани он, пеш аз ҳама, дар вилоятҳои шарқии хилофат – дар Мовароуннаҳр, Хуросон, Систон пайдо шуда буд. Маҳз дар ҳамин ҷойҳо аввалин давлатдориҳои мустақили Тоҳириён (821-873), Саффорӣён (873-903), Сомониён (875-999) ба вучуд омаданд ва аёнӣ ашрофи феодалии маҳаллӣ ва доираҳои тарафдори онҳо забони модарии худ, забони аҳолии маҳаллӣ – забони форсиро ба сифати забони давлатӣ ва адабӣ пешниҳод карда, бо ҳамин роҳ истиқлолияти сиёсӣ ва мадании худро дар назди хилофати араб таъкид ва таъйид менамуданд. Аз ин рӯ, табиист, ки аввалин кӯшишҳои сабти хаттии ин забон ба воситаи алифбои арабӣ дар сарзамини Мовароуннаҳр, Хуросон ва Систон ба вуқӯъ пайвастааст. Ба илм кай, дар қучо ва аз тарафи кӣ дар таълифи асарҳои бадеии форсӣ истифода шудани алифбои арабӣ маълум нест, аммо равшан аст, ки худи зиндагӣ, шароити таърихии Мовароуннаҳр, Хуросон ва Систони то асрҳои IX-X бо забони маҳаллӣ ба вучуд овардани хат ва адабиёти хаттиро тақозо мекарданд. Ҳарчанд маълумоти сарчашмаҳо қомилан саҳеҳ ва аниқ набоянд ҳам, ба ҳар ҳол метавонанд вазъияти муайяни таърихиро, ки дар он протсессии забони адабии арабиро танг карда баровардани забони форсӣ ба вуқӯъ менамояд, ҳеле равшан нишон диҳанд. Маълумоти нисбатан машҳур ва пурарзише, ки ин амри воқеиро ба дурустӣ акс мекунад, дар «Таърихи Систон» сабт гардидааст. Дар сарчашмаи мазкур дар боби ҳучуми Яъқуб ибни Лайси Саффорӣ ба Ҳирот (867) чунин оварда шудааст: «...шуаро ба шарафи ӯ шеърҳои арабӣ гуфтанд: «Оллоҳ шаҳриён ва рустойёнро бо салтанати Яъқуби қобил ва қодир шарафёб гардонид... Чун ин қобил шеър бихонданд, Яъқуб, ки марди нохондае буд, аз маънӣ огоҳ нашуд. Муҳаммад ибни Восиф ҳузур дошт. Ӯ дабири девони сифир буд ва шахси муаддаб. Он вақт номаи порсӣ набуд. Яъқуб бигуфт: «Чаро он гуфт, ки ман намефаҳмам?» Пас, Муҳаммад ибни Восиф шеъри порсӣ гуфтаи гирифт ва аввалин касе аз Аҷам буд, ки шеъри порсӣ гуфт...»⁹²

Дар ин маълумот сабабҳои аз шеърҳои арабӣ ба шеърҳои форсӣ гузаштани шоирони маҳаллӣ қолиби диққат аст: ба намоёндаи ҳукмрони маҳаллӣ Яъқуб ибни Лайс шеъри ба арабӣ гуфташуда бегона ва нофаҳмост.

Дар сарчашмаҳо, инчунин дигар шоирони ин давра, ки ба забони форсӣ шеър мегуфтанд, зикр гардида,⁹³ порчаҳои алоҳида аз осори бадеии онҳо

⁹⁰ Табарӣ, II, 1492, 1494, 1603.

⁹¹ Ниг.: Henning W. B., 1962.

⁹² Ин порча дар чанд тарҷума, аз ҷумла, дар тарҷумаи русӣ ҳам маълум аст. Ниг.: ВЯ, 1955, № 5, с. 79–80; Оранский И.М., 1960, с.264-265; «Таърихи Систон», 1974, с.210-213.

⁹³ Rempis Ch. H., GDMG.

оварда шудаанд.⁹⁴ Қобили қайд аст, ки қариб ҳамаи ин шоирон дар Мовароуннаҳр, Хуросон, Систон – вилоятҳое, ки дар ҳудуди онҳо протессии таппаккули халқи тоҷик ба вучуд меомад, таваллуд ёфта, умр ба сар бурдаанд. Инкишофи пуршукӯҳи адабиёти классикии тоҷику форс, махсусан, аз давраи Сомониён, аз даврае, ки Рӯдакӣ (охири асри IX миёнаи асри X) ва Фирдавӣ (933/934-1020 ё 1025) ва инчунин, ҳамзамонҳои онҳо Дақиқӣ (соли ваф. 977), Абулҳасан Шаҳиди Балхӣ, Абӯшакури Балхӣ ва дигарон асарҳои пурқимати бадеиашонро ба забони форсӣ эҷод кардаанд, сар мешавад. Ба вучуд омадани аввалин асарҳои насрии адабиёти классикии тоҷику форс низ ба ҳамин замон ва маҳал тааллуқ дорад, ки дар байни онҳо, пеш аз ҳама, асарҳои зеринро бояд ном бурд:

1) «Муқаддимаи Абӯмансурӣ»-и «Шоҳнома», ки соли 957 дар Тӯс (Хуросон) навишта шудааст;

2) «Дорушиноӣ»-и Муваффақи Ҳиравӣ дар замони ҳукмронии Мансур ибн Нӯҳ (961-976) дар Бухоро навишта шудааст;⁹⁵

3) «Худуд-ул-олам» асари ҷуғрофии муаллифаш номаълум, ки соли 982/983 дар Гургон (шимоли ғарби Афғонистони имрӯза) ба таълифи он шурӯъ кардаанд;

4) Асари ҷуғрофии Абулмуайяди Балхӣ, ки бо номи «Аҷоиб-ул-булдон» ва ё «Китоби аҷоиботи баҳру бар»⁹⁶ машҳур аст.

Аз миёнаҳои асри XI адабиёти классикии тоҷику форс бо як қатор асарҳои оригиналии таърихӣ, монанди «Зайн-ул-аҳбор»-и Абӯсаиди Гардезӣ (таълифаш дар байни солҳои 1048 ва 1052), «Таърихи Байҳақӣ»-и Абулфазли Байҳақӣ (соли ваф. 1077), «Таърихи Систон» (муаллифаш маълум нест, қисми асосиаш, ба назари мо, дар нимаи дууми асри XI навишта шудааст) бой мебардад.

Майли дар адабиёти хаттӣ қорӣ кардани забони модарӣ дар фаъолияти тарҷумонии давраи Сомониён низ равшан мушоҳида мешавад. Дар байни асарҳои дар ин давра аз арабӣ ба забони форсӣ тарҷумашуда асари машҳури «Таърихи Табарӣ» ва асари дигари калонҳаҷми ӯ «Тафсир» (тафсири Қуръон) аҳамияти бештар касб кардаанд. Тарҷумаи ҳар дуи ин асар (аниқтараш тарҷумаи асари аввал тафсир аст) ба як давраи муайян (қариб соли 963)⁹⁷ тааллуқ дошта, бо фармони ҳокимони сомонӣ ва муқаррабони онҳо иҷро шудаанд. Тарҷумаи «Таърихи Табарӣ» ба қалами ходими намоёни давраи Сомониён Абӯалӣ Муҳаммад Балъамӣ, ки чун ҳомии адабиёт низ машҳур аст, тааллуқ дорад. Худи Балъамӣ дар сарсухани арабии асар сабаби ба тарҷума даст задани худро чунин баён мекунад: «Ва (ин китобро) порсии дарӣ гардонидам, то малик ва атбои ӯ битавонанд хондан ва фаҳмидан ва ба ҳар касе, ки

⁹⁴ Аз рӯи ҳисоби Л.П. Смирнова танҳо дар «Таърихи Систон» 126 байт ба забони форсӣ оварда шудааст. Ниг.: «Таърихи Систон», 1974, с. 29.

⁹⁵ Маҳз ҳамин асар аз қадимтарин дастхатҳои бо хати арабӣ китобатшудаи тоҷикӣ-форсӣ, ки то замони мо омада расидааст.

⁹⁶ Ин асари ягонаи Абулмуайяди Балхист, ки дастраси мо гардидааст. Асарҳои дар дигар сарчашмаҳо («Таърихи Систон») ёдоваршудаи ин муаллиф («Шоҳнома»-и манзум ва мансур, инчунин китоби «Гаршосп», ки шояд ба таркиби асари аввала дохил мешуда бошад) чун иқтибосҳои алоҳида дар асарҳои муаллифони дигар боқӣ мондаанд. Дар бораи Абулмуайяди Балхӣ ва асарҳои ӯ ниг.: Lazard G., Abul Mu'ayyad Balkhi, 1967; дар китоби «Таърихи Систон», с. 30–31.

⁹⁷ Таҳмин мекунам, ки гӯё тарҷумаи «Таърихи Табарӣ» соли 936 сар шуда бошад. Ниг.: Грязневич П.А. ва Болдырев А.Н., 1957, с. 55, эзоҳи 37.

бихоҳад маонии он доништан, мушките рӯ наёрад». Айнан бо ҳамин ният китоби «Тафсир» ҳам, мисли асари зикршуда, бо фармони амири сомонӣ Мансур ибни Нӯҳ (961-976) ба забони форсӣ тарҷума шудааст.

Боз як далели дигарро меорем, ки ба давраи Сомониён мансуб аст:

Амири Сомонӣ⁹⁸ уламои Мовароуннаҳрро ҷамъ карда, супориш дод, ки асаре роҷеъ ба ону русумот иншо кунанд. Имомҳои Бухоро ба Хоҷаимом Абулқосим Ҳакими Самарқандӣ⁹⁹ ишора карданд. Вай ин китобро ба арабӣ таълиф намуд ва қулли уламо писандиданд. Пас амир «фармуд, ки ин китобро ба порсӣ бояд кард, то ҳоссу оро манфиат бувад». Аз ин маълумот ва далелҳо чунин бармеояд, ки сабаби асосии қорӣ кардани забони хаттии форсӣ асарҳои бо ин хат навишташударо ба аҳолии маҳаллӣ дастрас намудан будааст.

Забони арабӣ, албатта, якбора ҷои худро ба забони форсии нав соҳиби хатшуда наод. Адабиёти хаттии арабӣ ва адабиёти хаттии форсӣ дар муддати мадид ба таври мувозӣ вучуд доштанд.¹⁰⁰ Аммо забони форсӣ кам-кам доираи истифодаи забони арабиро дар соҳаҳои гуногуни адабиёти хаттӣ маҳдуд кардан гирифт. Таваҷҷӯҳ шавад ба ин маълумоти «Таърихи Систон»: «Шуарои араб ба ӯ шеърҳои зиёде бахшиданд, аммо матлаби мо дар ин китоб шеъри порсӣ ба истиснои он мавриде, ки мо очиз бошем ва шеъри порсӣ пайдо карда натавонем».¹⁰¹

Чунон ки дуруст таъкид шудааст, интишори забони форсӣ дар соҳаҳои гуногуни хат «қонунияти прогрессивии таърихӣ буда, муборизаи мардуми як қатор давлатҳои Эрон ва Осиёи Миёнаро ба муқобили ҳукмронии сиёсӣ ва мафкуравии хилофат инъикос мекард».¹⁰²

Далелҳои сершумори ҳаёти маданӣ ва адабии Осиёи Миёнаи пеш аз муғулнишон медиҳанд, ки забони арабӣ барои аҳолии ин мамлакатҳо ҳамеша бегона буд ва дар хат қорӣ кардани забони ин мардум, яъне забони порсӣ яке аз муҳимтарин заруратҳои замон ба шумор мерафт. Маълум аст, ки асари Наршахӣ «Таърихи Бухоро» бори аввал ба забони арабӣ (933-934) навишта шуда буд, аммо соли 1128 ба забони форсӣ тарҷума шуда, соли 1178 ин тарҷума дубора таҳрир ёфт.

Дар ин бора мутарҷими асар дар муқаддимаи он чунин менависад: «Ва таълифи ин китоб ба арабӣ будааст ба иборати балеғ... ва чун бештар мардум ба хондани китоби арабӣ рағбат наменамуданд, дӯстон аз ман дархост карданд, ки ин китобро ба форсӣ тарҷума кун. Дархости ишорро иҷобат кардам ва ин китобро баъд аз гузаштани яксаду навад сол аз таълифи он ба порсӣ тарҷума кардам».¹⁰³

Пас аз Мовароуннаҳр, Хуросон ва Систон дар дигар вилоятҳои Эрон (ба маънои васеи ин калима) забони форсӣ доираи забони арабиро дар навиштаҷот беш аз пеш танг мекунад. Дар охири асри X ва аввали асри XI дар Гургон дар дарбори Қобус ибни Вушмгир (976-1012), аз аввали асри XI дар Ғазна дар дарбори Маҳмуди Ғазнавӣ (988-1030), аз солҳои 40-уми асри XI дар Табриз (Қатрон) баъзе шоирон ба гуфтани шеъри форсӣ сар мекунанд. Аз

⁹⁸ Аз афти қор, Наср II (914-943) ё Нӯҳ I (943-954).

⁹⁹ Соли 953/954 вафот кардааст.

¹⁰⁰ Аънаи аз забони арабӣ истифода бурдан махсусан дар асарҳои динӣ ва илмӣ хеле устувор буд.

¹⁰¹ «Таърихи Систон», 1974, с. 310.

¹⁰² Болдырев А.Н., 1955, с. 87.

¹⁰³ Наршахӣ, «Таърихи Бухоро» (муқаддимаи тарҷумаи форсӣ), 1904, с. 3.

соли 1022 то соли 1037 Ҷаъолияти донишманди бузурги халқи тоҷик Абӯалӣ ибни Сино дар Исфаҳон мегузарад ва дар ҳамин ҷо барои ҳокими маҳаллӣ якчанд асар, аз ҷумла асари машҳураш «Донишнома» ё «Донишномаи Алоӣ»-ро ба забони форсӣ эҷод кардааст. Дар ин ҷо низ ба мисли Мовароуннаҳр ва Хуросон сабаби аз адабиёти арабизабон ба адабиёти форсизабон гузаштани он ба оммаи халқ Ҷаъмо шудани ин адабиёт буд. Муаллифи яке аз асарҳои чоряки аввали асри XII ҷунин менависад: «Ва шунидам, ки худованди мозӣ Алоуддавла...»¹⁰⁴ ҳоҷараис Абӯалӣ ибни Синоро гуфт: – Агар илми аввал ба иборати порсӣ будӣ, ман битавонистаме доништан! Бад-ин сабаб ба ҳукми фармон «Донишномаи Алоӣ» сохт ва ҷун пардохт ва арза кард, аз он ҳеҷ дарнатавонист ёфтан».¹⁰⁵

Худи Абӯалӣ ибни Сино ҳам ба забони форсӣ эҷод кардани чанде аз асарҳои илмиашро бо майли ба омма Ҷаъмо кардани онҳо алоқаманд кардааст.

Таъсир ва шӯҳрати адабиёти хаттии форсӣ дар асрҳои миёна ҷунон бузург буд, ки вай на танҳо дар мамлакатҳои, ки забони форсӣ барои аҳолии онҳо забони модарӣ ҳисоб мешуд (Мовароуннаҳр, Хуросон, Эрони ғарбӣ), балки дар кишварҳои берун аз ҳудуди онҳо Озарбойҷон, Осиёи Хурд, Курдистон, Афғонистон, Ҳиндустони шимолӣ, Туркистони Шарқӣ низ эҷод мешуд.

Мумкин аст хотирнишон кард, ки адабиёти хаттии форсизабон аз охири асри IX ва аввали асри X дар тамоми соҳаҳои ҳаёти сиёсӣ ва маданияи мамлакатҳои гуногуни Шарқи Наздик ва Миёна васеъ паҳн мешавад. Забони форсӣ на фақат барои мардуми тоҷик ва форс, инчунин барои халқҳои гуногуни ин нуқоти Шарқ курдҳо, афғонҳо, ҳиндуҳо, мардуми туркзабони Озарбойҷон, Осиёи Хурд ва Мовароуннаҳр дар ибтидои асрҳои миёна (ва аксаран баъдтар ҳам) забони асосӣ ва забони асосии (ва ҳатто ягонаи) адабиёти хаттӣ ба шумор мерафт.

Забони форсӣ забони арабиро, ҳатто дар навиштаҷоти асбобҳои рӯзгор ва катибаҳо танг кардааст. Аввалин хати ба забони форсӣ дар рӯи пиёлаи нуқра сабтшуда ба асри XI тааллуқ дорад.¹⁰⁶ Дар хатти арабии рӯи сафолпораҳои, ки аз ҳафриёти археологии Марв ёфт шудаанд, ба гуфти М.Е.Массон, таъсири талаффузи забони тоҷикӣ аён аст.¹⁰⁷ Аввалин матни тоҷикии дар рӯи қайроқсанги аз қабристони Самарқанд пайдошуда ба аввали асри XIII тааллуқ дорад.¹⁰⁸

Дар ҳамаи сарчашмаҳои забони ин адабиёти арабихат «форсӣ», «порсӣ», «порсии дарӣ» номида мешавад.

Ин номҳо ҷиро ифода мекунанд? Калимаи «дарӣ» сифати нисбӣ аз «дар», яъне дарбор (дарбори шоҳ) буда, маънои «дарборӣ»-ро дорад. Дар ин истилоҳ вазъияти конкрети маданияи таърихӣ он замон, замоне, ки адабиёти хаттӣ асосан дар дарбори ҳукуматдорони феодалӣ ба вуҷуд меомад, инъикос ёфтааст.

Муаллифони арабизабони асрҳои миёна ин истилоҳро ба забони дарбори Сосониён дар Мадоин алоқаманд мекунанд. Дар давраҳои баъдина ин истилоҳ маъноҳои дигар низ пайдо намуд, аз ҷумла, услуби муайяни аввалин

¹⁰⁴ Ҳокими Исфаҳон аз соли 1007 то 1041.

¹⁰⁵ Иқтибос аз мақолаи Болдырев А. Н., «Из истории развития персидского литературного языка», «Вопросы языкознания», 1955, № 5, с. 83.

¹⁰⁶ Маршак Б.И., 1976, с. 162.

¹⁰⁷ Массон М.Е., 1978, с. 88.

¹⁰⁸ ФС, 237.

асарҳои ба забони форсӣ эҷодшуда, ки аз арабизмҳои зиёд ва гуфторҳои сер-такаллуфи хоси забони адабии асрҳои минбаъда холианд, бо ҳамин истилоҳ ифода шудааст.¹⁰⁹

Истилоҳи «дарӣ» дар адабиёти илмӣ баъзан бо лаҳҷаҳои маҳаллӣ порсҳои (зардуштони) Ҷазд ва Кирмон ва ҳамчунин лаҳҷаи Сивандӣ (воқеъ дар самти шарқии Техрон) ва ғ. низ мансубият пайдо кардааст. Ҳоло ин истилоҳ дар Афғонистон нисбат ба шакли хаттии яке аз забонҳои расмӣ ин мамлакат – забони форсии кобулӣ истифода мешавад.

«Забони форсӣ» ва «забони дарӣ»-ро ҳамчун ду забони гуногун ба ҳамдигар муқобил гузоштан ҳам нодуруст аст. Балғамӣ дар муқаддимаи арабии «Таърихи Табарӣ» (қариби соли 963) забони тарҷумаашро «забони форсии дарӣ» меномад. Баъдтар (зоҳиран, баъд аз соли 976¹¹⁰) муқаддимаи арабии ин тарҷума ба муқаддимаи форсӣ баргардонда мешавад, ки дар он забони ин тарҷума «порсӣ» номида шудааст. Ҳамин тавр, ҳеч як шубҳае нест, ки истилоҳҳои форсӣ, форсии дарӣ, ба айни як маъно кор фармуда шудаанд. Бо ҳамаи ин истилоҳҳо як забон – забони адабиёти классикии форсу тоҷик «забон порсӣ» ифода шудааст.

Ба он ақида ҳам, ки забони паҳлавӣ (забони форсии миёна) ва забони форсӣ гӯё ду забони гуногун бошанд, розӣ шудан мумкин нест. «Забони форсии миёна ва забони форсӣ (забони бо хати арабӣ навишташудаи осори адабиёти тоҷику форс) ду давраи инкишофи пай дар пай як забон мебошанд, ки дар хатҳои гуногунсистема – паҳлавӣ, монӣ, арабӣ инъикос ёфтаанд. Муаллифоне, ки забони форсӣ ва забони форсии миёнаро аз ҳам ҷудо мекунанд, хоҳу нохоҳ таърихи забони адабиёти классикии тоҷикро маҳдуд мекунанд. Ин забон ду-се аср пеш аз истилои араб не, чунон ки баъзе муаллифон менависанд,¹¹¹ балки якуним ҳазор сол пештар ба вучуд омада, ёдгориҳои хаттии он ба асри VI пеш аз милод рафта мерасад.

Ду масъаларо аз ҳамдигар фарқ кардан лозим аст: яке – масъалаи макон ва замони пайдоиши забони адабиёти классикии тоҷику форс, масъалаи асосии лаҳҷавии забони ин адабиёт ва дигаре – масъалаи таърихи ин забон ва ҷои он дар байни забонҳои дигари эронӣ.

Оид ба масъалаи якум ба вучуд омадани ду фикр мумкин нест. «Забони адабиёти классикии тоҷику форс дар ҳудуди Мовароуннаҳр, Систон, Хуросон ташаккул ёфтааст. Маҳз дар ҳамин ҷо, (асрҳои IX-X) пояи забони адабие, ки дар ҳаёти таърихӣ маданияи Осиёи Миёна, Эрон ва мамлакатҳои дигари Шарқи Наздик ва Миёна роли бузург бозидааст, устувор гардид. Маҳз аз Бухоро, Самарқанд, Балх, Ҳирот, Тӯс ва дигар вилоятҳои Мовароуннаҳр, Хуросон, Систон аввалин эҷодкорони бузурги ин адабиёт ба зӯҳур омаданд. Ном гирифтани Дақиқӣ, Фирдавсӣ, Носири Хусрав, Умари Хайём кифоя аст. Ин ҳам тасодуф нест, ки бузургтарин шоирони дарбори Ҷазнавиён ва Салҷуқиён аз вилоятҳои мазкур (Унсурӣ аз Балх, Фаррухӣ аз Систон, Анварӣ аз Сарахс, Муиззӣ аз Нишопур ва ғ.) баромаданд. Мувофиқи маълумоти тазкираи Муҳаммад Авфӣ (1221, 1222), ки қадимтарин тазкираи то ба замони мо расида «Лубоб-ал-боб» ба шумор меравад, аз 106 шоири замони Салҷуқиҳо 68 нафарашон дар Хуросон ва Мовароуннаҳр ва танҳо 16 нафари онҳо дар вилоятҳои ғарбии Эрон ба дунё омаданд.¹¹²

¹⁰⁹ Семенов А.А., 1960.

¹¹⁰ Ниг.: Грязневич А.П. ва Болдырев А.Н., 1957, с. 56.

¹¹¹ Ниг.: «СШ», 1975, с. 132.

¹¹² Ниг.: Бертельс Е.Э., 1950, с. 63.

Ин далелҳо бори дигар собит мекунанд, ки то давраи ҳуҷуми муғулҳо адабиёти форсизабон на дар ҳудуди Эрони ғарбӣ, балки дар ҳудуди Мовароуннаҳр, Хуросон, Систон дар ҳудуди вилоятҳои, ки асосгузори адабиёти классикии тоҷику форс Рӯдакӣ, Фирдавӣ ва ҳамзамонону пайравони онҳо зиндагӣ ва асар эҷод мекарданд, инкишоф ёфтааст. Аз ин рӯ, бесабаб нест, ки Асадии Тӯсӣ дар муқаддимаи «Луғати фурс» (1065-1066) «луғати фурс - лисони аҳли Балх, Мовароуннаҳр ва Хуросон» гуфтааст.¹¹³

Ҳар гоҳ ки сухан аз таърихи қадимтарин марҳилаҳои инкишофи ин забон равад, забони адабиёти классикии тоҷику форсро аз давраҳои гузаштаи тараққиёти он, ки дар ёдгориҳои хаттии форсии қадим ва миёна муҷассам шудааст, набояд ҷудо кард. Ин забон дар ҷои ҳолӣ ба вучуд наомадааст ва ба вучуд омада ҳам наметавонист. Таърихи он на ин ки аз давраи истилои араб, балки аз асари VI пеш аз милод шурӯъ мегардад, ки ин иддуро ёдгориҳои хаттӣ тасдиқ менамоянд.

3. ИЛМ ВА АДАБИЁТИ ХАЛҚИ ТОҶИК (АСРҲОИ IX-X)

Тараққиёти адабиёти бадеӣ

Вазъияти сиёсии Осиёи Миёна ҳанӯз дар ибтидои асри IX барои тараққии адабиёти нави китоби тоҷик, ки бар асоси эҷодиёти даҳанакии халқ қарор гирифта буд, шароити мусоид фароҳам овард, вале ин шароит самараҳои худро дар вақти Сомониён бахшид. Бинобар ҳамин ҳам давраи Сомониён давраи пайдоиши адабиёти классикии тоҷику форс ба шумор меравад.

Дар айни замон ин ифодаро чунин бояд фаҳмид, ки замони Сомониён аслан на давраи ба вучуд омадани адабиёти нави тоҷику форс, балки фақат давраи расман эътироф гардидан, ба шакли хаттӣ зуҳур ёфтан ва нашъунамои ин адабиёт мебошад.

Хеле вақт пеш аз барпо гардидани давлати Сомониён тоҷикон бо забони модарии худ лафзан асарҳои бадеӣ эҷод мекарданд. Чунин амри воқеӣ, ки дар тамоми давраи ҳукмронии арабҳо анъанаҳои адабии қабл аз ислом аз байн нарафтанд ва халқ образҳои бадеӣ ва сюжетҳои бостониро маҳфуз дошт, яке аз далелҳои нисбат ба асри IX хеле қадимтар будани таърихи адабиёти тоҷик мебошад.

Дар замони Сомониён дар баробари тараққӣ кардани адабиёт ба забони тоҷикӣ (дарӣ) адабиёти арабизабон низ равнақ ёфт. Эҷодкунандагони ин адабиёт дар Мовароуннаҳр бештар он тоҷикон буданд, ки бо доираҳои расмӣ муносибат дошта, ғайр аз забони модарии худ забони арабиرو ҳам нағз медонистанд.

Ин давра дар таърихи тараққиёти адабиёти классикии тоҷику форс дар асрҳои миёна яке аз муҳимтарин давраҳо ба шумор меравад.

Сомониён аз он сабаб шоиронро ба дарбори худ ҷамъ мекарданд, ки ба воситаи онҳо шӯҳрати худро зиёдтар паҳн намоянд. Аз тарафи дигар, саъю кӯшиш ба маъруфият, инчунин тангии маишат шоирон ва нависандагонро маҷбур менамуд, ки ба дарбори ин ва ё он ҳоким рӯ оваранд.

Дар адабиёти давраи Сомониён ҳам, монанди адабиёти асрҳои минбаъдаи замони феодали, ду тамоюлро қайд кардан мумкин аст: яке – майлҳои халқӣ,

¹¹³ Иқтибос аз «СШ», 1975, № 8, с. 131.

дигаре – майлҳои феодали (апрофӣ-клерикалӣ).¹¹⁴ Табиист, ки таваҷҷӯҳи моро асосан дар ин ҷо нависандагоне, ба худ ҷалб мекунанд, ки дар эҷодиёти онҳо майлҳои халқӣ бартарӣ доранд.

Асосгузори эътирофшудаи назми классикии тоҷику форс устод Рӯдакӣ мебошад, ки ҳанӯз дар ҷавонӣ чун навозанда ва ҳофизи халқ шӯҳрат ёфта буд.

Абӯабдулло Ҷаъфар Рӯдакӣ дар охирҳои асри IX дар деҳаи Панҷруд (наздикии Панҷакент) дар оилаи деҳқон таваллуд ёфтааст. Дар бораи ҳаёти ин шоири мумтоз ва, алалхусус, роҷеъ ба давраи бачагии ӯ маълумот ниҳоятдараҷа кам аст.

Барои донишмандони қисмати Рӯдакӣ кашфиёти асосгузори адабиёти советии тоҷик устод С.Айни аҳамияти ҳалқунанда дошт. С.Айни пас аз таҳқиқи дақиқонаи сарчашмаҳо ва пурсуҷӣ куҳансолони маҳаллӣ ба чунин хулосае омад, ки қабри Рӯдакӣ дар деҳаи зодгоҳи ӯст. То ин дам касе инро тахмин ҳам накарда буд. Ин воқеият барои кушодани бисёр уқдаҳои ҳаёти Рӯдакӣ кӯмак расонид ва собит намуд, ки шоири забардасти аз тарафи Сомониён ҳимоятдида, чи навъе ки ривоят мекунанд, солҳои охири умри худро дар хориҷу залии гузаронида, дар як деҳачаи номашхури кӯҳистон аз дунё гузашт ва дафн карда шуд. Чунин буд қисмати шоир дар замони феодали.¹¹⁵

Рӯдакӣ дар овони ҷавонӣ ба туфайли овози хуш, истеъдоди шоирӣ ва маҳорати ҷангнавозии худ шӯҳрати зиёде пайдо карда буд. Ба ин восита вай аз тарафи Насри II ибни Аҳмади Сомонӣ (914-943) ба дарбор кашида шуд ва қисми асосии ҳаёти ӯ дар муҳити дарбор гузашт. Чи навъе ки Абулфазли Балъамӣ мегӯяд, «Рӯдакӣ пешқадамтарини ҳамасронаш будааст дар шеърӣ порсӣ (тоҷикӣ) дар замони худ, ки дар Араб ва Аҷам монандаш нест»; ӯ на фақат устои шеър, дар айнӣ замон ҳофиз ва навозандаи забардасте низ ба шумор мерафт. Рӯдакӣ мураббӣ ва мувозиби шоирони навқалам буд, ки ин обрӯву эътибори ӯро боз ҳам зиёдтар мекард.

Бо вучуди ин, Рӯдакӣ дар айёми пириӣ худ дучори бисёр маҳрумиятҳо гардид. Дар соли 937 ҳомӣ ва дӯсти наздики ӯ Балъамӣ, ки сарвазири Насри II буд, аз кор дур карда шуд. Шоири куҳансоли нобино ё шояд зӯран кӯр кардашуда, ба гуноҳи дӯсти Абулфазли Балъамӣ буданаш ва ё ба шӯриши халқии қармата хайрхоҳӣ карданаш аз дарбор ронда шуда, ба зодгоҳи худ баргашт.

Рӯдакӣ пас аз ин воқеа бисёр зиндагӣ карда натавонист. Чи навъе ки Самъонӣ дар китоби «ал-Ансоб» менависад, ӯ дар соли 941 (аз рӯи дигар далелҳо – дар соли 952) дар деҳаи худ Панҷруд вафот кард.¹¹⁶

Аз осори Рӯдакӣ то замони мо танҳо бештар аз як ҳазор байт омада расидааст. Ҳамин шеърҳои боқимонда низ ба маҳорати баланди шоирӣ ӯ, ки дар тамоми жанрҳои назми он давра, монанди марсия, қитъа, рубой, ғазал, маснавӣ (чун маҷмӯаи амсоли маъруфи «Калила ва Димна» ва ғ.) зоҳир гардидааст, метавонанд гувоҳӣ диҳанд.

Рӯдакӣ аз қабилӣ қасидасароёни маъмули дарбор набуд. Қасидаҳои ӯ бо тасвири возеҳи манзараҳои табиат, васфи сурури зиндагӣ ва ишқ шурӯъ мегардиданд: қисмати насиб (муқаддима) назар ба мадҳия ҷозибаноктарин

¹¹⁴ Муфассалан ниг.: Брагинский И.С., 1956.

¹¹⁵ Айни С. 1959, с. 30–36.

¹¹⁶ Роҷеъ ба ҳаёт ва эҷодиёти Рӯдакӣ тадқиқот бисёр аст, хусусан ба муносибати ҷашни 1100-солагии таваллуди ӯ асарҳои зиёде таълиф ва нашр гардидаанд. Ниг.: Мирзоев А.М., 1968, ки феҳристи мукаммали адабиёти оид ба Рӯдакӣ зикр ёфтааст. Инчунин муроҷиат шавад ба асари олими Эрон Саид Нафисӣ (Техрон, ҷилдҳои I-III, 1309-1313 ҳ.).

қисмати қасидаҳои вайро фароҳам меовард. Ашъори Рӯдакӣ аз ҷиҳатҳои динӣ қариб тамоман ҳолӣ буда, дар аксари онҳо андешаҳои амиқи фалсафӣ нуҳуфтаанд. Чунончи, беҳтарин абёти ӯ роҷеъ ба гардиши доимии моддаҳо ва муборизаи наву кӯҳна мисоли барҷастаи ҳамин навъ шеърҳост. Дар қасидаи «Шикоят аз пири» шоир сабабгори фаро расидани пириро пурсида, худ дар ҷавоби он мегӯяд:

Ҷаҳон ҳамеша чу чашмест, гирду гардон аст,
Ҷамеша то бувад онн-ш, гирдгардон буд.
Ҷамон, ки дармон бошад, ба ҷои дард шавад,
Ва боз дард ҳамон, к-аз нахуст дармон буд.
Куҳан кунад ба замоне ҳамон куҷо нав буд,
Ва нав кунад ба замоне ҳамон, ки хулқон буд.
Басо шикастабиёбон, ки боғи хуррам буд,
Ва боғи хуррам гашт, он куҷо биёбон буд.¹¹⁷

Рӯдакӣ дар шеърҳои худ хирад ва дониш, нақўкорӣ ва далериро тараннум карда, мардумро ба наҳаросидан аз саҳтиҳои рӯзгор ва мардонавор бартараф кардани онҳо даъват менамояд, ғояҳои инсониятпарварӣ ва меҳнатдӯстиро таблиғ намуда, дар ин бобат аксаран ақидаҳои дар миёни халқ пайдошударо ифода мекунад. Ӯ бо эҷодиёти худ пояҳои назми тоҷику форсро устувор намуда, жанр ва навъҳои асосии шеърро ба таомул медарорад. Дар ашъори ӯ қариб ҳамаи вазнҳои арӯзӣ ва системаи образҳо ба худ шакли муайян мегиранд.

Шеърҳои Рӯдакӣ сармашқи шоирони минбаъдаи тоҷик гардид. Рӯдакӣ ба таври ҳаққонӣ ҳамчун асосгузори назми классикӣ шинохта шудааст, назме, ки дар асрҳои X-XV дар миёни тоҷикон ва форсҳо интишор ёфта, Фирдавсӣ, Хайём, Саъдӣ, Ҳофиз ва Ҷомӣ барин симоҳои бузургро ба арсаи вучуд овард. Классикони ин назм Рӯдакиро устои худ дониста, ӯро ҳамеша бо муҳаббат ва эҳтироми тамом ёд кардаанд.

Абулҳасан Шаҳиди Балхӣ дар деҳаи Ҷаҳидонаки Балх таваллуд ёфтааст. Дар бораи ҳаёти ӯ низ маълумоти ниҳоят кам мавҷуд аст. Аз сарчашмаҳои фақат ҳаминаро метавон донист, ки Шаҳид яке аз беҳтарин шоирони дарбори Насри II ибни Аҳмади Сомонӣ ва наздиктарин шогирди Рӯдакӣ ба шумор мерафт.

Шаҳиди Балхӣ на танҳо шоир, дар айни замон яке аз олимони пешқадами давраи Сомониён буд. Муаллифи «Китоб-ул-феҳрист» Ибн ан-Надим дар бораи ӯ чунин менависад: «Дар замони ар-Розӣ¹¹⁸ марде буд маъруф ва Шаҳид ибн-ул-Ҳусейн... дар ҳикмат бағоят моҳир ва соҳиби мусаннафоти бисёр ва байни вай ва Розӣ мунозирот будааст»...

Шаҳид пештар аз Рӯдакӣ вафот кард. Шоири куҳансол дар ғавти шогирди азизи худ марсияи ҷонсӯзе дорад.

Абӯшақури Балхӣ дар соли 915 таваллуд ёфтааст. Дар аҳди салтанати Нӯҳ ибни Насри Сомонӣ (943-954) ӯро ба дарбор кашидаанд. Номи ӯ бо маснавии «Офариннома», ки дар соли 944 навиштааст, шӯҳрат пайдо кард. Аз ин маснавӣ фақат баъзе қисматҳои пароканда то замони мо расидааст. Зоҳиран, ин нахустин достони дидактикии адабиёти классикии тоҷику форс ба шумор меравад. Илова бар ин, Абӯшақур боз ду маснавӣ таълиф карда будааст, ки аз онҳо чизе боқӣ намондааст. Ӯ ба равияи рубоӣҳои халқӣ шеър гуфта, дар айни

¹¹⁷ Осори Рӯдакӣ, 1958, с. 19-20.

¹¹⁸ Олим ва табибӣ маъруф Абӯбакр Муҳаммад ибни Закариёи Розӣ (тақрибан соли 865-925) дар назар дошта шудааст.

замон ба сабки мураккаб, зарофат ва хушбаёнӣ низ аҳамият додааст. Шеърҳои мураккаббаёни ӯ чунон машҳур гардида буданд, ки онҳоро ба забони арабӣ ҳам тарҷума намудаанд.

Робиаи Балхӣ нахустин шоираи ба мо маълуми даризабон аст. Дар чанде аз тазкираҳо шеърҳои ошиқонаи пурэхсос ва санъаткоронаи вай зикр ёфтаанд. Қиссаи ишқи фоҷиавии Робиа ва ғуломи ҷавон, ки дар асри XIII Фариддини Аттор ба риштаи назм кашидааст, бо номи ҳамин шоира алоқаманд мебошад. Дар бораи зиндагонии ӯ ягон маълумоти воқеӣ мавҷуд нест. Агар баъзе ривоятҳоро ба асос гирем, Робиа ҳамзамони Рӯдакӣ буда, устод ба ашъори ӯ арзиши баланд додааст. Ба арсаи вучуд омадани шоираи баркамол аз дараҷаи баланди маданияти он замон гувоҳӣ медиҳад.

Абӯмансур Муҳаммад ибни Аҳмади Дақиқӣ (вафоташ тақрибан с.977). Ҷои таваллуди ин шоир ҳанӯз маълум нагардидааст. Баъзе ўро аз Тўс (дар Хуросон), баъзе аз Самарқанд ва ё Бухоро медонанд, дар ҳар сурат вай тамоми умри худро дар Мовароуннаҳр ба сар бурдааст. Дақиқӣ фаёлияти худро дар дарбори ҳокими вилояти Ҷағонӣён, ки дар он замон яке аз ободтарин маҳалҳои давлати Сомонӣён ба шумор мерафт, сар кард. Шўҳрати санъаткории Дақиқӣ то дараҷасе расид, ки дар як муддати кўтоҳ ба Бухоро – ба дарбори Сомонӣён даъват карда шуд.

Дар он замон гирд овардани афсона ва ривоятҳои бостонӣ мавриди тавачҷӯҳи доираҳои ҳукмрон қарор гирифта буд. Бо анъанаҳои қаҳрамонии замонҳои гузашта шинос кардани оммаи халқ барои муттаҳид гардидани онҳо дар мубориза баҳри давлати мустақил аҳамияти калоне дошт. Бинобар ин Сомонӣён ба ҷамъ намудани нақлу ривоятҳои қадимаи қаҳрамонӣ-асотирий чи аз сарчашмаҳои таърихӣ паҳлавӣ, чи арабӣ ва хусусан аз забони мўбадон диққати махсусе медоданд. «Шоҳномаи Абӯмансурӣ» низ маҳз ба ҳамин муносибат ба вучуд омада буд.

Амир Нўҳи II Сомонӣ (976-977) ба Дақиқӣ фармуд, ки ин «Шоҳнома»-ро ба риштаи назм кашад. Вале умри шоир барои анҷом додани ин вазифа кифоя накард – соли 977 ӯ дар як шаби базм аз тарафи ғуломи худ кушта шуд.

Мумкин аст, ки ӯ қурбони фитнаву дасисаҳои шахсони тарафдори дини ислом гардида бошад, ки ба фаёлияти барқарор намудани анъанаҳои қаҳрамонӣ назари душманона доштанд.

Ҳазор байти Дақиқӣ, ки дар он муборизаи байни Гуштосп (Виштосп) ва Арҷосп тасвир ёфта буд, аз тарафи Фирдавсӣ ба «Шоҳнома» ҳамроҳ карда шуд.

Дар бораи миқдори байтҳои «Шоҳнома»-и Дақиқӣ ақидаҳои дигар низ мавҷуданд: чунончи, муаллифи аввалин тазкираи ба мо расидаи асри XIII Муҳаммади Авфӣ ҳатто дар бораи бист ҳазор будани ин байтҳо сухан меронад.

Бузургтарин шоири он замон Абулқосим Фирдавсӣ байни солҳои 934 ва ё 941 дар деҳаи Бож, наздикии Тўс, аз оилаи аёни миёнаҳол таваллуд ёфта, маълумоти нисбат ба он давра хубе ба даст овард. Ў ғайр аз забони модарии худ дарӣ забони арабӣ ва паҳлавиро (форсии миёна) низ нағз азхуд кард. Ба ин восита дар вақти таълифи «Шоҳнома» вай имкон дошт аз тамоми асарҳосе, ки бо ин забонҳо навишта шуда буданд, истифода намояд.

Фирдавсӣ дар синни 35-солагӣ, пас аз он ки ба Бухоро ва дигар ҷойҳо сафар карда, бар иловаи «Шоҳномаи Абӯмансурӣ» дар бораи гузаштаи халқҳои Эрон маълумоти муфасссал ҷамъ овард, ба танзими ҳамосаи худ «Шоҳнома» шуруъ намуд. Дар ин вақт давлати Сомонӣён ҳанӯз дар авҷи иқтисодии худ буд.

Фирдавсӣ дар асоси нишон додани гузаштаи пур аз қаҳрамониҳои халқ бедор намудани ҳисси ватандӯстии онро вазифаи асосии достони худ медонист. Ў ба эҷоди ин асар беҳтарин айёми умри худро сарф кард. Чунон ки мегӯяд, вай дар ин роҳ пир шуд, вале хомаашро ба канор нагузошт:

Ман аз шасту шаш суғст гаштам чу маст,
Ба ҷои инонам асо шуд ба даст.
Руҳи лолагун гашта бар сони коҳ,
Чу кофур шуд ранги мӯи сиёҳ,
Зи пирӣ ҳам овард болои рост,
Ҳам аз наргисон рӯшноӣ бикост.

Сарчашмаи асосии ҳамосаи Фирдавсиро силсилаи гуфтори сакоию суғдӣ дар бораи Рустами баҳодур, ки беш аз сеяки дostonро дар бар мегирад, инчунин афсонаҳои суғдӣ ва хоразмӣ дар бораи Сиёвуш ва афсонаи бохтарӣ дар бораи Исфандиёр фароҳам овардаанд. Аксарияти асотири фасли аввали дoston, ки бо афсонаҳои дар Авесто ишоратёфта мушобеҳ мебошанд, низ аз манбаъҳои осеимӣнагӣ баромадаанд. Ривоятҳои оид ба давраи сосонӣ (қисмати хурди дoston) асосан аз маъхазҳои хаттӣ, махсусан аз адабиёти паҳлавӣ иқтибос шудааст.

Фирдавсӣ асари худро дар асоси ғояи муборизаи қувваҳои нек ва бад, ки ибтидои худро аз ривоятҳои қадимаи эронӣ мегиранд, тартиб додааст. Дар тамоми ҷараёни воқеаҳои ин асар халқҳои эронӣ ҳамчун тарафдори қувваи нек бар зидди қувваи бад – истилогарони хориҷӣ мубориза мебаранд. Шоир дар қисми афсонавии дoston дар шахси шоҳи морон Заҳҳок зулми золимони аҷнабиро тасвир намуда, дар натиҷаи муборизаи қаҳрамононаи Коваи Оҳангар ва халқи бо даъвати ӯ шӯришбардошта барбод рафтани ин зулму истибдодро моҳирона нишон додааст.

Муаллиф дар симои Рустам ва дигар қаҳрамонони дoston муборизаи фидокоронаи насли навро дар роҳи истиқлолияти ватани худ тасвир менамояд. Шоир ба дoston воқеаҳои таърихиро аз лашкаркашии Искандари Мақдунӣ сар карда, то истилои араб ва марги Яздигурди III низ дохил намуда, ғояи муборизаи халқро барои истиқлолияти кишвари худ дар тамоми муддати таърихи он тараннум кардааст. Илова бар ин, вай дostonро ба лавҳаҳои романтикӣ (монанди қиссаи ишқӣ Зол ва Рудоба), масал ва ҳикматҳои тарбиявии ахлоқӣ оростааст.

Тамоми ҳамосаи Фирдавсӣ бо рӯҳияи хайрхоҳӣ нисбат ба аҳли меҳнат – барзгарону пешаварон фаро гирифта шудааст. Шоири бузург онҳоро бо беҳтарин сифатҳои инсонӣ – ҷавонмардӣ ва олиҳимматӣ ороста, тасвир менамояд. Фирдавсӣ дар бобати фаҳмидани моҳияти неҳзати маздакия аз тамоми ҳамасронии худ пеш гузаштааст. Ў ба маздакиён бо назари нек нигариста, онҳоро «гурусна ва азияткашида» меномад.

Ниҳоят, шоир вазифаи ба зимма гирифтаи худро дар овони пирӣ, пас аз заҳмати мутгасили чандинсола дар соли 994 анҷом дод ва аз 100 ҳазор мисраъ ҳам зиёдтар як асари ҷовидонаи оламшумулро ба дунё овард.

Вале аз рӯзе, ки Фирдавсӣ ба таълиф намудани ин асар камар баста буд, хеле вақт гузашт. Дар ин муддат давлати сомонӣ аз ҷо афтода, аз ҳомиёни шоир касе намона буд. Он гоҳ Фирдавсӣ аз рӯи маслиҳати яке аз одамони хайрандеш «Шоҳнома»-ро ба султон Маҳмуди Ғазнавӣ, ки ба сари ҳокимият омада буд, тақдим намуд.

Лекин Маҳмуд ин тўхфаи шоиронаро рад кард ва чунон ки нақл меку-
нанд, ҳатто шоирро аз сабаби тасвир намудани қаҳрамонон ва подшоҳони
пеш аз ислом ба кофирӣ айбдор намуда, бифармуд, ки ба зери пой шутур
партоянд. Намояндаи сулолаи нави ба ҷои Сомониён омадаи турк Султон
Маҳмуди Ғазнавӣ табиист, ки дар достон, қабл аз ҳама, хавфи сиёсӣ дарёфт,
зеро дар ин ҳамоса муборизаи аҷлоди халқӣ тоҷик бар зидди Тўрониён,¹¹⁹ ки
дар аҳди ӯ ҳамчун аҷлоди қавми турк ҳисоб меёфтанд, ситоиш карда мешуд.

Ғайр аз ин, Султон Маҳмуд, ки роҳи ба даст овардани пуштибонии хило-
фати араб ва рӯҳониёни мусулмонро мечуст, ба муқобили васфи анъанаҳои
қадимаи тоисломӣ дар «Шоҳнома» ва рӯҳияи зиддиарабии он бархост. Вале
муҳимтарин сабаби муносибати манфии Маҳмуд нисбат ба «Шоҳнома»-и
Фирдавсӣ иборат аз ин буд: Маҳмуд, ки фурӯ нишондани ҳаракатҳои халқро
асли мақсади худ қарор дода буд, наметавонист асари моҳиятан халқии шо-
ири гениалиро тақдир намояд.

«Шоҳнома»-и Фирдавсӣ аз ҷиҳати арзиши бадеии худ дар радифи
барҷастатарин асарҳои ҳамосии адабиёти ҷаҳон қарор гирифтааст.¹²⁰

Шоирӣ бузург бақияи умри худро дар қашшоқӣ ва маҳрумиятҳо ба сар
бурда, соли 1020 (аз рӯи дигар мадрақҳо – с.1025) дар Тўс вафот кард.
Рӯҳониёни ислом, ки Фирдавсро кофир меҳонданд, ба қабристони мусулмо-
нон дафн кардани ӯро манъ намуданд. Ҷасади шоир дар боғи худи ӯ ба хок
супурда шуд.¹²¹

Номи Фирдавсӣ ҷовид бимонд. Суханони хитобан ба Маҳмуди Ғазнавӣ
гуфтаи ӯ ҳақ баромаданд:

Биноҳои обод гардад хароб
Зи борону аз тобиши офтоб.
Пай афгандам аз назм коҳе баланд,
Ки аз боду борон наёбад газанд.
Бад-ин нома гар умрҳо бигзаранд,
Бихонад ҳар он кас, ки дорад хирад.¹²²

Илму фан

Комебихҳои илму фанни давраи сомонӣ камтар аз муваффақиятҳои адаби-
ёти нафиса набуд. Аммо фарқ дар ин буд, ки асарҳои илмӣ мисли пештара
аксаран ба забони арабӣ таълиф меёфтанд. Забони арабӣ дар байни мамла-
катҳои Шарқи исломӣ дар зарфи чандин асрҳо роли забони илмӣ байнал-
халқиро иҷро мекард. Бо забони маҳаллӣ навиштани асарҳои илмӣ боиси
маҳдудшавии доираи интишори осори муаллиф мегардид. Инро ҳам бояд ба
назар гирифт, ки забони арабӣ барои ифодаи муҳимтарин мафҳумҳои илмӣ
истилоҳоти мувофиқ дошт. Аз ин сабаб муаллиф кўшиш менамуд, ки асарҳои
худо ба забони арабӣ нависад, то ки онҳо дастраси ҳамаи доираҳои илмӣ
кишварҳои Шарқ гарданд.

Олимони ин давра дар ҳар як соҳаи илму фан ниҳоят зиёданд ва бинобар
ин мо фақат бо зикри номи барҷастатарини онҳо иктифо менамоем.

¹¹⁹ Номи қадимаи тоифаҳои бодиянишини шарқизронӣ.

¹²⁰ Дар Иттифоқи Советӣ наспри мукаммали илмӣ матни «Шоҳнома» анҷом пази-
руфт, ки ба қадимтарин дастхатҳо асос ёфта, аз тарафи кормандони Институти
Шарқшиносии АФ СССР тартиб дода шудааст (ҷ. I-IX, 1960-1971).

¹²¹ Дар бораи Фирдавсӣ, ниг.: Османов М.-Н. О., 1959.

¹²² Намунаҳои адабиёти тоҷик, 1940, с. 28.

Ибни Қутайба (828-829) ҳам дар соҳаи таърих ва ҳам дар соҳаи адабиёт-пиносей яке аз мумтозони замони худ буд. «Китоб-ул-маориф» ном асари доир ба таърихи ӯ аҳамияти ниҳоят калоне дорад.

Аҳамияти «Китоб-уш-шеър в-аш-шуаро» ном асари адабиётпиносии вай, ки дар таърихи адабиёт баробар будани мақоми шоирони гузашта ва муосирро таъкид менамояд, боз ҳам бештар аст.

Абӯмуашшар Ҷаъфар ибни Муҳаммади Балхӣ аз маъруфтарин мунаҷҷимон ва олимони асри IX ба шумор меравад. Вай аввалҳо ба ҷамъ овардани ҳадисҳо шугъл баст. Пас аз расидан ба синни 47-солагӣ дар Бағдод ба омӯхтани риёзиёт шурӯъ намуд, сипас ба илми нуҷум гузашт ва дар ин соҳа қариб 40 асар эҷод кард. Абӯмуашшар тақрибан сад сол умр дида, соли 886 вафот намуд.

Абӯбақри Наршахӣ (вафоташ с.959) яке аз муаррихони машҳури давраи сомонӣ аст. Китоби «Таърихи Бухоро», ки аз тарафи ӯ ба забони арабӣ таълиф ёфта, онро дар соли 1128 Абӯнаصري Қубавӣ ба тоҷикӣ тарҷума кардааст, аз бештарин сарчашмаҳои таърихӣ доир ба ҳаёти вилоятҳои ҷудогонаи Мовароуннаҳр ва махсусан Бухоро мебошад.

Абӯнаصري Форобӣ (тақрибан 870-950) аслан аз Фороби қадимаи соҳили Сирдарё буда, дар оилаи саркардаи ҳарбии турк таваллуд ёфтааст. Дар овони ҷавонӣ ба мақсади давом додани таҳсил ба Димишқ ва сипас, ба Бағдод сафар намуд ва қисми зиёди умри худро дар он ҷо гузаронид. Ҳамаи асарҳои ӯ ба забони арабӣ таълиф шудаанд. Хизмати арзандаи Форобӣ, пеш аз ҳама, дар он аст, ки ӯ мероси Арасту ва дигар файласуфони Юнони Қадимро азхуд намуда, онро ба халқҳои Шарқи Наздик интиқол дод. Бисёр мутафаккирони тоҷик ёро дар соҳаи фалсафаи Юнон устои худ донистаанд. Ба қалами Форобӣ миқдори зиёди асарҳои тадқиқӣ тааллуқ дорад. Махсусан, рисолаи «Доир ба ақидаи сокинони шаҳри комил», ки бо таъсири асарҳои дар бораи давлат навиштаи муаллифони қадим ба вучуд омада, дар айни замон бисёр фикру мулоҳизаҳои худӣ ёро дар бар гирифтааст, хеле ҷолиби диққат мебошад. Форобӣ дар ин асар саъй намудааст, ки ба як қатор масъалаҳои муҳим: пайдоиши давлат, сабабҳои нобаробарии иҷтимоӣ ва амсоли ин ҷавоб диҳад. Тасаввуроти иҷтимоӣ-утопии ӯ дар замони худ аҳамияти бузурги прогрессивӣ дошт.

Абӯалӣ ибни Сино тахминан дар соли 980 дар деҳаи Афшана (дар райони Бухоро) аз оилаи амалдори яке аз девонҳои давлати сомонӣ таваллуд ёфт. Вай маълумоти нисбат ба он замон ниҳоят васеъ ҳосил намуда, чунон ки худ мегӯяд, ҳанӯз дар синни ҳаҷдаҳсолагӣ ҳамаи илмҳои замона, аз ҷумла тибро омӯхта буд.

Махсусан, омӯхтани адабиёти доир ба риштаҳои мухталифи илму фан дар китобхонаи машҳури Сомониён, ки ба туфайли муолиҷа кардани амир Нӯҳ ибни Мансури Сомонӣ ба он ҷо роҳ ёфта, аксарияти вақти худро ба мутолиаи китобҳои он сарф мекард, дар таҳсилоти шахсии ӯ аҳамияти бағоят калоне дошт.

Вақте ки давлати сомонӣ ба таҳдиди Қарохониҳо ва ҳамлаи султон Маҳмуди Ғазнавӣ дучор гардид, Абӯалӣ маҷбур шуд хоки Бухороро тарк намояд. Аз ҳамин лаҳза давраи дуру дарози саргардонии ӯ, ки боиси он таъқиботи султон Маҳмуд буд, сар мешавад. Хоразм ва Абевард, Гургон ва Рай, Қазвин ва Ҳамадон, Исфаҳон ва боз Ҳамадон – ин буд ҷойҳои муҳоҷирати «шайхурраис», чунон ки муосирони ӯ ҳамин тавр ном дода буданд.

Ин солҳо барои Абӯалӣ ибни Сино давраи хеле пуркорӣ буд. Вай ба табобат ва дарсгӯӣ машғул мешуд, вазири ҳокими Ҳамадон буд ва, дар айни замон, асарҳои бисёре таълиф менамуд. Абӯалӣ ибни Сино донишманди ҳар-тарафа: файласуф, табиб, шоир ва арбоби сиёсӣ.

Ягон соҳаи фанне набуд, ки ин энциклопедисти аҷоибӣ ҳалқи тоҷик дар асрҳои X-XI онро наомӯхта бошад.

Китоби ӯ «Ал-қонун фи-т-тиб» беҳтарин асар дар илми тиб буда, дар давоми шаш аср (аз асри XI то миёнаҳои асри XVII) ҳамчун дастур барои духтурон ва китоби дарсӣ барои мактабҳои тиббии тамоми Европа хизмат кардааст. «Ал-Қонун» дар Европа чандин маротиба ба забони лотинӣ ва дигар забонҳо нашр гардидааст.

Ибни Сино дар шарқ ва ғарб чун бузургтарин файласуфи замон шӯҳрат пайдо кард.

Асари энциклопедии Ибни Сино «Китобу-ш-шифо», ки дар хусуси мантиқ, табиатшиносӣ, метафизика ва риёзиёт баҳс менамояд ва «Донишнома», ки ба забони тоҷикӣ навишта шуда, масъалаҳои оид ба мантиқ, илми табиат, фалсафа, риёзиёт ва нучумро дар бар мегирад, дар қатори «Ал-Қонун» ва дигар асарҳои ӯ, аз беҳтарин ёдгориҳои афкори пешқадами асримиёнагии қарнҳои X-XI ба шумор мераванд.

Ибни Сино дар омӯхтани мероси файласуфҳои қадим, махсусан Арасту, ҳамчун пайрави муқаррарӣ набуда, балки ба эҷодкорона инкишоф додани ғояҳои онҳо сазӣ мекард.

Ҳарчанд Абӯалӣ ибни Сино кӯшиш мекард ва ё маҷбур мешуд ақидаҳои пурмулоҳизаи худро аз ягон ҷиҳат мутобиқи аҳкоми шариат ифода намояд, ки ин боиси дуият ва номустақилии ӯ гардидааст, вале бо вуҷуди ин, асли моҳияти фалсафаи ӯ ҳамчун пешқадамтарин сухани машшоия ба шумор мерафт. Вай бар хилофи аҳкоми динӣ оид ба офариниши олам абадияти дунёро эътироф менамуд; баръакси ҳукми шаръӣ роҷеъ ба сарнавишти илоҳӣ таълимоти қонуни сабабиятро дар табиат пеш мебурд. Дар айни замон, Абӯалӣ ибни Сино мавҷудияти Худро эътироф карда ва мавҳумоти замони худ, рамзи арқом ва монанди инҳоро ҳақ пиндошта, дар мавқеи дуият монд. Аммо ин маҳдудияти ногузири таърихӣ аҳамияти осори Абӯалӣ ибни Синоро дар таърихи илму фанни тоҷик ва ҷаҳон кам намекунад.

Ҳамчунин, ақидаи нисбат ба замони худ пешқадами Ибни Синоро роҷеъ ба ҳуқуқи мардум дар бобати бо силоҳ сарнагун кардани ҳокими мустабид низ метавон ёдоварӣ намуд. Ин ақидаи ӯ ҳамоҳанги ғояҳои «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ мебошад.

Тараққиёти маданияти асри IX-X-ро ҷамъбаст намуда, дар тамоми соҳаҳои илму фан ва адабиёт комёбиҳои муҳим ба даст овардани ҳалқи тоҷик ва дигар халқҳои эронинажоди Осиёи Миёна ва Хуросонро қайд кардан мумкин аст. Шароити фароҳамомадаи таърихӣ: барпо кардани давлати худ ва аз зулму ситами хилофати араб озод намудани мамлакат, муттаҳид гардидани ҳалқи тоҷик ва ташаккули забони адабии ӯ; марказият ёфтани идораи давлат, ниҳоят, робитаи васеи хоҷагӣ ва маданияи халқҳои Осиёи Миёна бо тамоми кишварҳои Шарқи Наздик барои ба даст омадани ин комёбиҳо мусоидат мекард.

ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР АСРИ ХІ-ИБТИДОИ АСРИ ХІІІ. ДАВЛАТҲОИ ҒАЗНАВИЁН, ҚАРОХОНИЁН, ҒУРИЁН ВА ХОРАЗМШОҶИЁН

1. ТАЪРИХИ СИЁСӢ

Муборизаи бесамери Абӯиброҳими Мунтасир барои аз нав барқарор намудани ҳокимияти Сомониён

Дар солҳои аввали асри ХІ, пас аз забт кардани Мовароуннаҳр ба Қарохониҳо лозим омад ба муқобили амалиёти бародари Абдулмалик Абӯиброҳим Исмоил ибни Нӯҳ, ки дар муҳорибаҳои зидди Қарохониён бо номи Мунтасир (фотех) маъруф гардида буд, мубориза баранд. Мунтасир аз Ўзген, ки дар он ҷо маҳбуси Қарохониҳо буд, ба Хоразм фирор намуд ва аз тарафдорони хонадони сомонӣ лашкаре фароҳам оварда, ба сӯи Бухоро ҳаракат кард ва ҳокими Қарохониро ронда, шаҳро соҳиб шуд. Боқимондаи лашкари шикастхӯрдаи Қарохониҳо ба Самарқанд паноҳ бурданд.

Ҷаъфартегин ном бародари хони қарохонӣ, ки дар ин вақт ҳукумати Самарқандро ба дасти худ нигоҳ медошт, наздик расидани лашкари Мунтасирро шунида, бо қувваи муттаҳидаи Самарқанд ва Бухоро ба муқобили ӯ равон шуд, вале ба шикасти саҳт дучор гардида, худ бо бисёр саркардагонаш ба дасти душман асир афтод. Мунтасир баъд аз ин ғалаба ба Бухоро баргашта, ба сари ҳукумат қарор гирифт.

Лекин вақте ки хони қарохонӣ Насри Илокхон қувваҳои асосии худро бар зидди ӯ равона намуд, Мунтасир ба онҳо муқобилат карда натавонист ва бе ҳеҷ муҳориба Бухоро ба дасти душман гузашта, ба тарафи Хуросон ҳаракат кард. Дар он ҷо Абулқосими Симҷурӣ ба вай ҳамроҳ шуд ва ҳар ду бар зидди Маҳмуди Ғазнавӣ мубориза сар карданд, вале сарфи назар аз баъзе комёбиҳои ҷузъӣ, ин мубориза бемуваффақиятона анҷом ёфт.

Дар соли 1003 Мунтасир ба Мовароуннаҳр баргашта, бо ёрии ғузҳо дубора бар зидди Қарохониҳо сар бардошт.

Дар Осиёи Миёна ғузҳо қабилаҳои туркзбони аксаран бодиянишин буданд. Дар асри X манзили ғузҳо дар дашту саҳроҳои паҳновар – аз маҳалҳои ҷанубии назди Балхаш то поёноби Волга парешон гардида, фақат дар наздикиҳои Каспӣ, Сирдарё ва атрофи Арал иқоматгоҳҳои сернуфуси онҳо ба вучуд омаданд¹. Қисми камтару нисбатан камбағали ғузҳо дар ин вақт ба шаҳру деҳот ҷойгир шуда, ба қорҳои зироат машғул гардиданд. Дар охири асри IX ва аввали асри X дар наздикиҳои баҳри Арал давлати ғузҳо таъсис ёфт. Марказ ва қароргоҳи зимистонии онҳо шаҳри Янгикент (воқеъ дар поёноби дарёи Сир) буд. Ашрофи феодалии ғузҳо кўчманчиён ва зироаткорони қаториро

¹ Доир ба таҳлили муфассали ҳамаи мадракҳои паҳншавии рӯзҳо ниг.: Оғочонов С. Ғ., 1969, с. 49–85

беш аз пеш истисмор мекарданд. Авҷ гирифтани зиддиятҳои синфӣ дар муҳити ғузҳо сабабгори дар ҳудуди асрҳои X–XI аз по афтодани давлати сирдарёии ғузҳо гардид.

Ҷангҳои пайдарпай бо мардуми муқимии ҳамсоя манбаи доимии афзоиши сарвати ашрофи қавму қабилавии ғузҳо буд. Барои дафъи ҳуҷуми онҳо дар гирдогирди воҳаҳо истехкоми то зиёде месохтанд. Аз тарафи дигар, эҳтиёҷ ба ғалла, мубодилаи озуқаворӣ дар байни хоҷагӣҳои муқимӣ ва кўчманчӣ ғузҳоро водор менамуд, ки бо аҳолии зироаткори воҳаҳо робита барқарор кунанд.

Дар аввал амалиёти Мунтасир хеле муваффақиятнок давом намуд. Вай қувваҳои аскарӣи Насри Илоқхонро торумор карда, 18 нафар сарлашкарони қарохониро асир гирифт. Лекин ба зудӣ дар байни Мунтасир ва саркардаҳои ӯ дар бобати тақсими ғаниматҳои ҳарбӣ муноқиша ва носозиҳо сар шуд. Мунтасир, ки дар миёни аҳолии Мовароуннаҳр тақягоҳе надошт, аз тарафи он ки рӯзе саркардаҳои бо Қарохониҳо созиш намуда, ба ӯ хиёнат накунанд, ба ҷустуҷӯи иттифоқчиёни дигар қарор дод. Ӯ дар охириҳои тирамоҳи соли 1003 бо 700 нафар аскарӣ савора ва пиёда аз дарёи Аму гузашта, хост мавқеи худро дар Абевард ва Нисо (дар қарибии Ашқободи ҳозира) мустаҳкам кунанд, лекин дар ин ҷо ба дастаи ҳарбии Хоразмшоҳ дучор омада, шикасти сахт хӯрд ва пас аз ин бо аскарони боқимондаи худ боз аз нав ба Мовароуннаҳр рӯ овард.

Дар муборизаи минбаъдаи зидди Қарохониҳо Мунтасир қувваи ҳарбии дар Бухоро гузаштаи Насро шикаст дод. Дар натиҷаи ин муваффақияти Мунтасир дар як қатор маҳалҳои Мовароуннаҳр ҳаракати аз нав барқароркунии ҳокимияти Сомониён сар шуд. Сардори дастаи ғозиҳои Самарқанд Ҳорис, ки бо лақаби Ибни Аламдор машҳур гардида буд, бо қувваи сеҳазорнафараи худ ба Мунтасир пайваست. Файр аз ин, шайхҳои шаҳр садҳо ғуломонро мусаллаҳ намуданд. Ниҳоят, ғузҳо низ дубора омада ба Мунтасир ҳамроҳ шуданд. Ба ҳамин тариқ, Мунтасир лашкари худро пурқувват кард ва дар ҷанги назди Бурнамад ғалабаи калоне ба даст оварда, қувваи асосии Насри Илоқхонро торумор намуд.

Бо вучуди ин, муваффақияти ҳарбӣ Мунтасир мавқеи худро дар Мовароуннаҳр мустаҳкам карда натавонист, зеро Илоқхон фавран қувваҳои тоза ҷамъ намуда, дар ҷўли байни Ҷиззах ва Хавос ба ӯ ҳуҷум овард. Ғузҳо, ки дар ҷанги назди Бурнамад ғанимати зиёд ба даст дароварда буданд, дар ин муҳориба иштирок кардан нахоста, ба маҳалли бодиянишинии худ ақиб гаштанд. Илова бар ин, дар вақти нозукии қор яке аз сарлашкарони бузурги Мунтасир ба ӯ хиёнат намуда, бо 4 ҳазор аскар ба тарафи Илоқхон гузашт. Ин буд, ки Мунтасир фишори Қарохониҳоро баргараф карда натавониста, маҷбур шуд, ки ба тарафи Хуросон рӯ ба гурез ниҳад.

Лекин ҳатто пас аз ин ҳам Мунтасир аз фикри дубора таъсис намудани давлати сомонӣ даст накашид. Ӯ ба зудӣ аскар ҷамъ намуда, дафъаи чорум ба Мовароуннаҳр ҳаракат кард. Вале ин дафъа ҳам дар натиҷаи хиёнати сарлашкаронаш мағлуб гардид ва ниҳоят дар сари соли 1005 ба дасти яке аз роҳбарони қабилаҳои бодиянишин кушта шуд.

Мунтасир ягона намояндаи сулолаи Сомониён буд, ки барои дубора барқарор намудани ҳокимияти ин хонадон дар Мовароуннаҳр беоромона мубориза бурдааст. Вале азбаски Сомониён аз заминаҳои сиёсӣ ва иқтисодӣ худ маҳрум гардида, аз тарафи гурӯҳҳои асосии аҳолии пуштибонӣ намедиданд, кўшиш ва фаъолияти шахсии Мунтасир ҳеҷ як натиҷае набахшид.

Пас аз марги Мунтасир мубориза барои тақсими мероси давлати сомонӣ фақат дар байни Маҳмуди Ғазнавӣ ва Қарохониён давом мекунад.

Халқи тоҷик дар давраи салтанати Ғазнавиён

Давраи ҳамчун як маркази сиёсӣ сар бардоштани Ғазнин ҳанӯз аз аввалҳои нимаи дувуми асри X сар мешавад.²

Дар сарчашмаҳои таърихӣ Сабуктегин ҳамчун асосгузори сулолаи Ғазнавиён дар асри X эътироф гардидааст.³ Зеро Сабуктегин на фақат истиқлолияти Ғазнинро таъмин намуд, балки заминҳои ҳавзаи дарёи Кобулро ба он ҳамроҳ намуда, хоки давлати худро васеътар кард. Илова бар ин, ба ивази кўмаке, ки ба амири сомонӣ Нўҳи II расонида буд, ҳокимияти Хуросон низ ба ихтиёри ӯ гузашт. Сабуктегин дар соли 997 вафот намуд.

Маҳмуди Ғазнавӣ, ки писари бузурги ӯ буд, вориси қонунӣ ҳисоб мешуд. Лекин Сабуктегин дар вақти касалии худ писари хурдаш Исмоилро валиаҳд эълон намуд. Ба ин тариқ, пас аз вафоти ӯ Исмоил ба тахт нишаст. Аммо ҳукмронии ӯ зиёда аз 7 моҳ давом накард. Дар мамлакат саркашӣ ва исёнҳои феодалони маҳаллӣ бар зидди ҳокимияти марказӣ қувват гирифт. Маҳмуд аз вазъият истифода намуда, бо қувваи лашкар ба Ғазнин равоиш шуд ва Исмоилро шикаст дода, салтанатро ба дасти худ гирифт.

Вақте ки дар соли 999 давлати сомонӣ аз тарафи шимол ба ҳуҷуми Қарохониҳо дучор гардид, Маҳмуд ҳам аз тарафи ҷануб ба муқобили Сомониён бархоста, тамоми Хуросонро ба тахти тасарруфи худ даровард.

Аз тарафи халифаи Бағдод шинохта шудани салтанати Маҳмуд ва ба ӯ дода шудани лақабҳои ифтихорӣ асоси ҳукмронии Маҳмудро хеле мустаҳкам намуд. Дар соли 1002 Маҳмуд Систонро ишғол кард.

Аввалҳо дарёи Аму ҳамчун сарҳади байни Ғазнавиён ва Қарохониён муқаррар гардида буд. Соли 1008 дар ноҳияи Балх муҳорибаи шадиде дар миёни қўшунҳои ғазнавӣ ва қарохонӣ ба амал омада, бо ғалабаи комили Маҳмуд анҷом ёфт. Ин ҳолат мавқеи Маҳмудро дар тамоми Хуросон мустаҳкам намуд.

Дар айёми ҳукуматдории Маҳмуд (998–1030) давлати ғазнавӣ ба иқтидори бузурге соҳиб гардид.⁴

Султон Маҳмуди Ғазнавӣ аз соли 1002 то соли 1026 беш аз 15 маротиба ба Ҳиндустон лашкар кашид. Асли мақсад аз ин ҷангҳо, ки дар тахти шиори «ғазовот» бурда мешуданд, фақат ғорат кардани Ҳиндустон ва ба даст даровардани сарватҳои ин сарзамин буд.

Ҷамаи ин лашкаркашиҳои Маҳмуди Ғазнавӣ барои халқи Ҳиндустон харобӣ ва бадбахтиҳои аз ҳад зиёде овард. Сарбозони ӯ аҳолиро тороч мекарданд, ёдгориҳои гаронбаҳои таърихро несту нобуд менамуданд. Маҳмуд на танҳо шаҳрҳоро вайрон карда ба яғмо мебурд, балки нисбат ба аҳолии низ аз ҳеҷ гуна ваҳшоният рӯй намегардонид. Масалан, ӯ дар соли 1019, пас аз

2 Таърихи сиёсии Ғазнавиён дар ин асарҳо муфассалан баён шудааст: Бартольд В.В., 1963 б, с. 322 ва мобаъд; Bosworth С. Е., 1963, р. 35–47; 227–268; очерки мухтасар ниг.: Массон В.М., Ромодин В.А., 1964, с. 242 ва мобаъд; Спринг В., 1952, 8. 111–124.

3 Маълумоти оид ба аслу насаб ва давраҳои аввали зиндагии Сабуктегин, ки дар «Панднома» оварда шудааст, ба тавассути баъзе сарчашмаҳои асримиёнагӣ, аз ҷумла асари Муҳаммади Шабонқорай (асри XIV), «Маҷма-ул-ансоб» (ба тариқи иқтибос) то замони мо расидааст. Дар ин асар гуфта мешавад, ки Сабуктегин аслан аз тоифаи бархони Туркистон мебошад. Вай дар айёми ҷавонӣ ба дасти қабилаи турк-мани тухсӣ асир афтада, чор сол подаи онҳоро мечаронад ва пас ба тоҷирони Мовароуннаҳр фурухта мешавад (ЛО ИВАН СССР. С-372, вар. 144,145). Доир ба «Панднома» ҳамчун манбаи марҳилаҳои аввали таърихи Ғазнавиён ниг.: Bosworth С.Е., 1965.

4 Муфассалан ниг.: Якубовский А.Ю., 1934; Nasim М., 1931.

ишғол кардани қалъаи Маҳован (ё худ Моҳобон), ба сабаби он ки ҳокими қалъа пеш аз омадани вай гурехтааст, тамоми сокинони онро қатли ом намуда буд.

Султон Маҳмуд дар лашкаркашии соли 1019 илова бар ҷавоҳирот ва дигар сарвати фаровон 350 фил ва 57 ҳазор ғулом ба Ғазнин овард. Чунон ки сарчашмаҳои таърихӣ қайд мекунанд, миқдори асирони овардаи Маҳмуд то дараҷае зиёд буд, ки биноҳои мавҷудаи шаҳр кифоя накард ва барои ҷойгир кардани онҳо ба сохтмони биноҳои махсус шурӯъ намуданд.

Дар солҳои 1010–1011 Султон Маҳмуд ба сарзамини Ғур (вилояти дар Афғонистони кунунӣ) ҳуҷум оварда, ба ивази додани талафоти зиёд як қисмати онро ишғол кард. Ў дар соли 1017 аз кушта шудани Маъмуни Хоразмшоҳ истифода бурда, Хоразмро забт кард ва онро низ ба давлати худ ҳамроҳ намуд. Инчунин дар соли 1024 бо лашкари зиёд ба Балх омад ва бо баҳонаи ин, ки меҳодад зулми Алитегини Қарохониро аз сари аҳолии Мовароуннаҳр дур кунад, аз дарёи Аму гузашта Ҷағониён, Қабодиён, Хатлон ва баъзе ҷойҳои дигарро ба даст даровард. Илова бар ин, дар соли 1029 Райро ишғол намуда, ҳокими онро ба ҳабе гирифт ва ғаниматҳои дарёфт кардаашро ба Ғазнин фиристонид. Ба ин тариқа, аз қисматҳои шимолӣ ва шимолӣ ғарбии Ҳиндустон сар карда, то Ҷағониёну Хоразм ва дар ҳудуди Эрони имрӯза то Исфаҳон ва Рай вилоятҳои сершумор ба давлати Маҳмуди Ғазнавӣ дохил гардиданд.

Лашкаркашиҳои истилогаронаи Маҳмуди Ғазнавӣ, махсусан ҷангҳои дар Ҳиндустон бурдаи ӯ, ки сарчашмаи асосии сарватмандии султон, гвардияи вай ва лашкариёнашро ташкил менамуданд, дар айни ҳол халқи меҳнатиро ба муфлисӣ ва маҳрумиятҳо гирифтोर мекарданд. Дар арафаи ҳар як лашкаркашӣ аз аҳолии маҳаллӣ андозҳои бисёре ситонида мешуд. Ин тариқа, андозҳо то дараҷае зиёд буд, ки халқи заҳматкаш пас аз адо кардани он, ҳатто аз воситаҳои рӯзгузаронии худ низ тамоман ҷудо мегардид. Аз ин сабаб хоҷагии мамлакат торафт рӯ ба вайронӣ ниҳода, воҳаҳои зироатӣ ва наҳрҳои обёрӣ дар аксарияти маҳалҳо аз кор мемонданд.

Дар натиҷаи паст рафтани хоҷагии кишлоқ соли 1011 дар Хуросон қаҳтӣ рӯй дод. Барвақт омадани сармои зимистон ва камборонии айёми баҳорон ба ниҳоят кам шудани ҳосил боис гардид. Ин аҳвол вазъияти душвори аҳолиро боз ҳам сахттар кард. Мувофиқи маълумоти воқеаномаҳои таърихӣ дар як ҳуди Нишопур ҳазорон нафар одамон аз гуруснагӣ ҳалок шудаанд. Бо вучуди он ки баъзан дар Нишопур то 400 ман ғалла ба фурӯш нарафта, дар бозор мемонд, лекин аҳоли то андозае қашшоқ шуда буд, ки барои харидани он иқтидоре надошт. Дар соли қаҳтӣ мардум сагу гурбаҳоро кушта меҳӯрданд ва дар баъзе ҷойҳо, ҳатто гӯшти одамхӯрӣ ҳам ба амал омада буд.

Маҳмуди Ғазнавӣ барои аз гуруснагӣ ва марг халос кардани аҳолии Хуросон тамоми васила ва имкониятҳоро дошт. Вале дар ин бора ҳеҷ як чораи қатъӣ надид ва фақат барои намуд ба ҳокими Хуросон амр дод, ки ба камбағалон як маблағи ночизе кӯмаки пулӣ расонад.

Султон Маҳмуд гоҳ баъд аз лашкаркашиҳои навбатии худ ба умруну обод намудани пойтахташ машғул мешуд, ки масҷид ва мадрасаи машҳури Ғазнин аз ҷумлаи бинокориҳои ӯст. Лекин сохта шудани ҳар як иморат ба сари аҳоли маҳрумият ва мусибатҳои зиёде меовард. Тахтасанги мармар ва дигар сангҳои пурқимате, ки дар тоқҳо ва саҳни масҷиди ҷомеи Ғазнин кор фармуда шудаанд, чи навъе ки сарчашмаҳо хабар медиҳанд, ҳама аз ҷойҳои дурдаст бо қувваи халқ кашонида шуда буданд. Ҳатто хароҷоти ҳарсолаи

боғи Дилкушои Маҳмуд, ки дар Балх воқеъ гардида буд, комилан аз тарафи аҳолии ин шаҳр адо карда мешуд.

Маҳмуд тамоми аҳолии мамлакатро ба ду гурӯҳ – ба қувваҳои мусаллаҳ ва халқи оддӣ тақсим мекард. Ӯ ба аскарон моҳона меод ва ба ивази ин аз онҳо талаб менамуд, ки ҳама гуна амри ӯро бо садоқат иҷро кунанд. Вай ба-рои ин ки гӯё халқи мамлакатро бо қувваи аскарӣ худ аз ҳучуми душманони хориҷӣ муҳофиза мекунад, аз аҳолии оддӣ заҳматкаш ҳам талаб мекард, ки ҳар як фармони ӯро бегуфтугӯ ба ҷо оранд ва илова бар ин, андозҳои давлатиро адо карда истанд.

Султон Маҳмуд марди хеле ҳасис ва дар масъалаи ҷамъ кардани молу сарват бағоят ҳарис буд. Ӯ он ҳама сарвате, ки аз Ҳиндустон ва дигар ғўшаву канорҳои мамлакат бо роҳҳои гуногун ҷамъ карда буд, дар ҳазина нигоҳ медошт. Муаррихи асри XV Мирхонд дар далели ҳасисӣ ва ҳирсу ози Маҳмуди Ғазнавӣ чунин ҳикояти аҷибро овардааст: «Гўянд, ки султон ду рӯз қабл аз вафоти худ фармон дод, то аз ҳазина дирам... ва динорҳои сурх ва анвои ҷавоҳири нафис ва ғайраро, ки дар айёми салтанат ҷамъ оварда буд, ҳозир карданд ва дар саҳни сафҳаи ариз (васеъ) ҳамаро бигустурданд ва он саҳн дар назари бинандагон бӯстоне менамуд, ки ба гулҳои мулавлан аз сурх ва зард ва бунафш ва ғайра ораста бошанд. Султон ба ҷашми ҳасрат дар онҳо менигарист ва зор-зор мегирист ва баъд аз гирияти зиёд бифармуд, то ҳамаро ба ҳазина бибурданд ва фулусе аз он ҳама ҷинс ва нақд ба мустаҳиқе надод, бо он ки медонист, ки дар он ду рӯз ҷони ширин ба сад талхӣ хоҳад дод».⁵

Маҳмуди Ғазнавӣ дар лашкаркашӣ ва ҷангҳои ғоратгарона мақсади асосии худро бо шиори ғазовот – ҷанги муқаддаси ислом меиҷроид, ки ба туфайли ин аз тарафи халифа ҳимоят медида ва хеле мусулмонони мутаассиби «ғазоталаб»-ро ба қўшуни худ гирд меовард. Илова бар ин, ӯ худро пайрави мазҳаби сунний (ки дар он вақт мазҳаби ҳукмронӣ ислом буд) эълон намуда, ба муқобили ҳама гуна норозигӣҳо ва ҳаракатҳои зидди тартиботи феодалӣ, ки беш аз ҳама дар сурати ақидаҳои бидъатомези қарматӣҳо, исмоилиҳо, шиӣҳо ва аҳли дигар ҷараёнҳои зоҳир мегардиданд, мубориза мебуд. Вай молу мулки тарафдорони ин ҷараёнҳоро мусодира намуда, бо ин роҳ низ сарвати бисёре-ро ба дасти худ ҷамъ мекард. Ба ин тариқ, эътиқод ва тарафдорӣ садоқатмандонаи Маҳмуд нисбат ба мазҳаби сунний фақат як восита буд, ки бо ин роҳ ӯ мавқеи ҳокимияти худро мустаҳкам мекард ва сарваташро меафзуд.

Маҳмуди Ғазнавӣ ба корҳои таҷассуси давлатӣ ҳам ниҳоятдараҷа аҳамият медод. Файр аз ҷосусони махфӣ, ки дар ҳузури ҳар як ҳоким гузашта мешуданд, дар пеши ӯ маъмури махсус низ бо унвони «мушриф» кор мекард, ки аз вазъияти дохилӣ, кордорӣ ва аҳволи рӯҳияи ҳокимон хабар дода меистод. Султон Маҳмуд ҳатто аз паси фарзандони худ ва аз он ҷумла Масъуд, ки валиаҳди салтанат буд, ҷосус мегузашт.

Султон Маҳмуди Ғазнавӣ ба қўшуни сершумори хуб ташкил ва мусаллаҳшуда таъя мекард. Дар ихтиёри ӯ бисёр филҳои ҷангӣ, барои муҳосираи қалъаи мошинҳои сангандоз, барои убури дарё пулҳои шиновар мавҷуд буданд. Нафароти зиёди қўшуни султонро ғуломони зархарид ва таълими ҷангирифта ташкил медоданд. Дастаҳои сарбозони ғулом аз туркҳо ва ҷанговарони дигар халқҳо фароҳам меомад, ки дар байни онҳо тоҷикон кам набуданд.⁶

⁵ Равзату-с-сафо, с. 38.

⁶ Дар бораи яроқи аслиҳа, таркиб ва ташкили қўшуни Маҳмуди Ғазнавӣ ва ворисони наздики ӯ ниг.: Bosworth C.E., 1960; 1963, p. 98–128

Султон Маҳмуд ҳаққо, ки сарлашқари бузург ва ҳокими ғайору соҳибироде буд. Ӯ дар бораи ҳашмат ва шавкати зоҳирии давлати худ ғам-хорӣ карда, биноҳои зебову муҷаллаи месохт, ба шоирону уламои дарбор сарпарастӣ менамуд. Аммо вай дар роҳи тараққиёти хоҷагии қишлоқ ягон коре накард. Дар аҳди ӯ зироат ба харобӣ рӯ оварда, равобити иқтисодии байни вилоятҳои ҷудогонаи мамлакат заиф гардид. Ноустувории давлати барпокардаи султон Маҳмуд, хусусан пас аз вафоти ӯ (с. 1030), боз ҳам равшантар зоҳир шуд.

Салҷуқиҳо ва сукути давлати Ғазнавиён

Як гурӯҳ амалдорони олимақоми дарбори ғазнавӣ бо сардорӣ ҳоҷиб ба васияти султон Маҳмуд амал намуда, писари хурди ӯ - Муҳаммадро ба тахт нишонданд. Вале писари бузурги вай - Масъуд аз ин ҳол бохабар шуда, ба муқобили Муҳаммад сар бардошт. Масъуд ба чашмони Муҳаммад мил кашида, ӯро бо фарзандонаш дар қалъае ҳабс кард ва салтанатро ба дасти худ гирифт.

Дар давраи ҳукуматдорӣ Масъуд (1030–1041), ки дар ҳарисӣ ва ҳасисӣ аз падари худ мондани надошт, тороҷ гардидани аҳоли аз ҳад гузашт. Ҳокимони вилоятҳои ҷудогона ба воситаи ришвагирӣ ва андозҳои ғайриқонунӣ халқро тамоман хонахароб менамуданд. Азбаски як қисми сарвати бо ин роҳҳо ғун-шуда ба тариқи тўҳфа ва пешкаш ба султон дода мешуд, ӯ на ин ки бар зидди ин қабил беадолатиҳо мубориза намебурд, балки онро бо ҳар васила пуштибонӣ мекард.

Масъуд нисбат ба Қарохониҳо ҳамон сиёсати падари худро давом медод ва кўшиш менамуд, ки ҳама вақт бо онҳо муносибати дўстонаи ҳамсоявӣ дошта бошад, зеро дар чунин шароите ки шўришҳои халқ ва задхўрдҳои дохили мамлакат қувват мегирифт, равияи душманона доштани Қарохониҳо барои давлати ғазнавӣ хеле хавфовар буд. Мактуби зерини Хоразмшоҳ Олтунтош, ки дар соли 1030 ба Масъуд навиштааст, моҳияти ин муносибатро равшан нишон медиҳад: «Ошкор аст, ки амири марҳум (Маҳмуди Ғазнавӣ) барои ба тахти хонӣ нишастани Қодирхони Қарохонӣ кўшиши зиёде намуда, сарвати беандозае ҳам дар ин роҳ сарф кард. Ҳоло зарур аст, ки ӯро ҳимоя кунем, то ки дўстии байни мо ва ӯ мустаҳкам гардад. Онҳо (Қарохониҳо) дўстони ҳақиқии мо нахоҳанд шуд, вале дар ҳар сурат дар зоҳир муносибати дўстии худро бо мо нигоҳ дошта истода, дигаронро бар зидди давлати ғазнавӣ нахоҳанд шўронид».⁷

Хоразм, ки зоҳиран дар тобеияти Ғазнавиён бошад ҳам, вале амалан ҳамчун давлати мустақиле буд, дар ҳалли тақдири давлати ғазнавӣ роли бағоят калоне бозид. Агарчанде Масъуд пас аз марги Олтунтош барои кам кардани ҳуқуқи ҳукмронии Хоразм чораҳои лозима дид, аммо мамлакатро боз ба дасти ворисони ӯ боқӣ гузошт. Масъуд унвони «Хоразмшоҳӣ»-ро ба писари худ дода, писари Олтунтош Ҳорунро ҳамчун ноибуссалтана ба ҳукмронии Хоразм таъин кард. Албатта, ин рафтори Масъуд ба фарзандони Олтунтош таъсири бад накарда наметавонист. Ин буд, ки Ҳорун бо Алитегини Қарохонӣ ва салҷуқиҳо муносибати дўстӣ барқарор намуда, дар соли 1034 Хоразмро мустақил эълон кард ва номи султони ғазнавиро аз хутба бардошт. Дар баҳори соли 1035 Ҳорун ба Хуросон лашкар кашид. Фарзандони Алитегин (худи Алитегин дар соли 1034 вафот карда буд) ҳаракати Ҳорунро ҳимоя карда, аз

⁷ Байҳақӣ, 1962, с. 108

тарафи дигар, ба сарзамини Ғазнавиён ҳучум намуданд. Лекин вақте ки Ҳорун дар рӯзҳои аввали лашкаркашӣ ба дасти ғуломони худ, ки ба Масъуд фурӯхта шуда буданд, қатл гардид, фарзандони Алитегин ба Самарқанд баргаштанд. Масъуд ба музокироти ошӯи бо Қарохониҳо шурӯъ намуд, ки ба туфайли ин гуфтугузор дар байни онҳо алоқаи дӯстӣ ва ҳешӣ барқарор гардид. Ба ҳамин тариқ, ҳавфи ҳучуме, ки аз тарафи Хоразм ва Қарохониён ба давлати ғазнавӣ таҳдид мекард, бо роҳи дипломатӣ бартараф карда шуд.

Дар ҳуди ҳамон соли 1035 Масъуд мебоист ба муқобили туркони салҷуқӣ, ки ба Хуросон ҳучумовар шуда буданд, лашкар бикашад. Султон Маҳмуд дар давраи мубориза бар зидди Қарохониҳо, ки барои Мовароуннаҳр мебурд, ба як гурӯҳи Салҷуқиҳо барои маскан намудан дар шимоли Хуросон ба онҳо рӯхсат дода буд. Кӯшиши озод шудан аз ҷабри андозҳои вазнин ва ба даст овардани замину қароғоҳҳои нав борҳо боиси исён намудани Салҷуқиҳо гардид. Мубориза аввалҳо гоҳ ба фоидаи Салҷуқиёни Хуросон ва гоҳ ба фоидаи ҳукумати ғазнавӣ давом менамуд. Соли 1035 ҳучуми нави Салҷуқиён оғоз ёфт. Масъуд аз Нишопур қувваи зиёди ҷарбиро бар зидди салҷуқиҳо ба Нисо равона намуд. Дар ин муҳориба, агарчанде аввал аскарони ғазнавӣ ғалаба ба даст оварданд, лекин салҷуқиҳо ба қароргоҳи онон шабохун зада, ба лашкари Масъуд зарбаи сахт доданд.

Баъдтар Салҷуқиён ба Ғазнавиён якчанд мартаба зарбаҳои сахт ворид оварда, қисми зиёди Хуросон, аз ҷумла, Нишопурро ишғол карданд. Султон Масъуд тамоми қувваҳои аскарӣ худро ҷамъ карда, ба сӯи истиқоматгоҳи Салҷуқиҳо ҳаракат намуд. Баҳорони соли 1040 дар наздикии Дандонақон (Тошрабати ҳозира) муҳорибаи ҳалқунанда ба вуқӯъ пайваست.

Дар натиҷаи ин муҳориба (аз рӯи маълумоти сарчашмаҳо мумкин аст онро яке аз хунинтарин ҷангҳо дар таърихи халқҳои Осиёи Миёна донист) салтанати Ғазнавиҳо дар Хуросон ба таври доимӣ хотима ёфт. Дар баробари тамоми шудани ҷарбу зарб сардори Салҷуқиҳо - Туғрал дар майдони ҷанг тахте ораста бар он нишаст ва худро ҳокими кулли Хуросон эълон намуд.⁸ Бояд қайд кард, ки аёншу ашрофи шаҳрҳои Марву Нишопур, ки манфиатҳои онон аз тарафи Ғазнавиҳо маҳдуд карда шуда буд, ба Салҷуқиҳо кӯмаки бузург расониданд.

Султон Масъуд аз дарёи Марвурруд гузашта, ба Ғазнин омад, вале бо вучуди ин, ӯ барои дубора ҷамъ кардани қувваи ҷарбӣ бар зидди Салҷуқиҳо ҷуръат накард. Зеро ба вай аён буд, ки дар миёни оммаи васеъ ҳимоят нахоҳад дид. На аёншу ашрофи ба муқобили марказият сар бардошта, на аҳолии аз хирочу андозҳои бешумор муфлисгардидаи Хуросону Тахористон, на мардуми гирду атрофи Ғазнин, Систон ва мамлакати кӯҳистони Ғур нияти муҳофизат кардани давлати Ғазнавиёноро надида. Дар муҳорибаи назди Дандонақон аз душман рӯ ба гурез ниҳодани гурӯҳ - гурӯҳ аскарон, ки Масъуд бо ҷашмони худ дида буд, ба ин ҳол хеле равшан гувоҳӣ меод. Аз ин сабаб Масъуд ба қароре омад, ки бояд ҷар ҷӣ зудтар ба Ҳиндустон рафта, дар он ҷо лашкари пурқувват ҳозир намояд, то ки ба ин восита боздоштани ҳаракати Салҷуқиҳо мумкин гардад.

Чунон ки Байҳақӣ менависад, Масъуд пеш аз ба Ҳиндустон сафар кардани худ ба Арслонхон номае фиристода, дар муборизаи зидди Салҷуқиҳо аз ӯ кӯмак хост. Сипас, вай амр дод, то бародараш Муҳаммадро, ки ҳамроҳи ӯ ба Ҳиндустон рафтани буд, аз ҷабс бароваранд. Тарафдорони Муҳаммад бо ҳам

⁸ Доир ба ин муҳориба мақолаи махсусе ҳаст: Заходер Б.Н., 1943.

забон як карда, ба Масъуд ҳучум намуданд ва ўро ба ҳабс гирифта, Муҳаммадро ба султонӣ бардоштанд. Масъуд баъди чанд рӯзи дигар ба дасти одамони Муҳаммад кушта шуд (с.1041).

Мавдуд – писари султон Масъуд дар баробари шунидани қатли падараш дар моҳи апрели ҳамон сол ба Ғазнин омада, худро султон эълон намуд. Пас дар ҷанги назди Динур (Фатҳобод) қувваи ҷарбии Муҳаммадро шикаст дода, ўро тақрибан бо ҳамаи фарзандонаш ба қатл расонид.

Мавдуд на фақат муқобилати бародарони тоҷутахтталаби худро барта- раф карда тавонист, дар айни замон, ба нигоҳ доштани Ғазнин ва ҳам Тирми- зу Балх дар дасти худ муваффақ гардид. Пас аз ин ба зудӣ дар Ҳиндустон қўшуни пурқуввате фароҳам оварда, ба муқобили Салҷуқиҳо равона намуд. Вале Салҷуқиҳо ин қувваи султони ғазнавиро ҳам торумор карданд. Ниҳоят Мавдуд бо подшоҳони Ҳиндустон, Туркистон ва дигар кишварҳои ҳамсоя иттифоқ баста, дар солҳои 1049–1050 бо қувваи зиёде ба Хуросон ҳаракат намуд, аммо дар роҳ касалӣ шуда, ба Ғазнин баргашт ва дар он ҷо вафот кард.

Дар соли 1059 Салҷуқиҳо Балхро забт намуда, алоқаи байни Мовароун- наҳр ва давлати ғазнавиро буриданд. Баъд аз ин давлати Ғазнавиён рӯз то рӯз иқтидори худро гум кардан гирифт. Дар охири асри XII охирин султони ғазнавӣ ба дасти лашкари Ғур – давлати нав дар сарзамини Афғонистон, ки дар интиҳои асри XI ва ибтидои асри XII ба вучуд омада буд, асир афтод.

Давлати Ғуриҳо

Дар асрҳои миёна кишвари кўҳистониеро, ки дар сарғаҳи Ҳарируд воқеъ гардида, аз Ҳирот то Бомӣён ва ҳудуди Кобулу Ғазна вусъат дошт, «мамлака- ти Ғур» меномиданд. Ин мамлакат аз тарафҳои ғарб, шимол ва шарқ бо сарзаминҳои мепайваст, ки аз қадимулайём, тоҷикон зиндагонӣ мекарданд. Қисмати зиёди аҳолии Ғур аз қабिलाҳои кўҳистонии тоҷик иборат буд.

Иқлими мусоид ва обҳои фаровони ин мамлакат барои хеле тараққӣ кар- дани зироат ва чорвопарварӣ имконият медоданд.

Муаллифони асрҳои X–XII ҷангоми тасвири мамлакати Ғур дар бораи мазрааҳои атрофи қасабаҳои аҳолинишин, боғоти ангур ва дарахтони мева, галаву рамаҳои зиёде, ки дар кўҳсор ва доманаҳои кўҳ мечариданд, ҳикоят кардаанд.

Дар мамлакати Ғур истихроҷи маъдан ва таҳияи олоти фулузӣ нисбат ба он замон ба дараҷаи хеле баланде расида буд. Силоҳ ва либосҳои ҷангии ин мамлакат бағоят шўҳрат пайдо карда, аз чизҳои муҳими содиротӣ ҳисоб мешуданд.

Муаллифи асри XIII Ҷузҷонӣ, ки аслан аз Ғур аст, дар вақосномаи таърихӣ худ дар асрҳои IX–X ба қабिलाҳо тақсим шудани аҳолии Ғур ва бо ҳам ҷангидани онҳоро зикр намудааст. Кўшк⁹, менависад ў, бо кўшк дигар дар ҳолати ҷарб буда, одамон доимо бо ҳисси адоват нисбат ба якдигар зиндагӣ мекарданд.¹⁰ Дар мамлакати Ғур муносибатҳои ғуломдорӣ мавҷуд буд. Маълумоти муаллифи асри X роҷеъ ба бурдани ғуломон аз Ғур дар ин бобат зимнан гувоҳӣ медиҳад.¹¹

Дар мамлакати Ғур бақияҳои демократияи ҷарбӣ ба муддати хеле тўлонӣ давом намуданд.

⁹ Кўшк ва истеҳкомот дар қарияҳои авлодӣ дар назар аст.

¹⁰ Ҷузҷонӣ, тарҷумаи Раверти, с. 318

¹¹ Ҳудуд-ул-олам, 1930. ҷ. 21 б.

Дар интиҳои асри X вилоятҳои ҷудогонаи ба сари худ мустақили мамлакати Ғурро подшоҳчаҳо (маликҳо) идора мекарданд. Ин подшоҳчаҳо бештар ҳамчун пешвои қабила ва тоифаҳо буда, фақат аҳёнан якчанд қабилаҳоро ба тахти фармони худ медаварданд. Ғуриҳо дар айни замон таомули кўҳнаеро риоя мекарданд: дар сари ҳар вилоят ду пешво, яъне ҳоким ва сипаҳсолор меистоданд, ки ҳукуматро байни худ баробар тақсим карда буданд.¹²

Муносибати феодалӣ дар ин ҷо нисбат ба Мовароуннаҳр ва Хуросон қадаре дертар роҳ ёфтанд. Дар зарфи асрҳои X–XI дар ин мамлакат муносибатҳои нимпатриархалӣ ва нимфеодалӣ ҳукмфармоӣ мекарданд. Ҳокимони вилоятҳои ҷудогона тадриҷан ба феодал табдил ёфта, дар ҳар як вилоят ба худ унвони махсус мегирифтанд. Онҳоро дар вилояти Мандеш «малик» ё худ «меҳтар» (баъдҳо, ғуришох), дар вилояти Тамрон ва Тамазон «варанда», дар Вармишон «вармишпат» меномиданд.

Дини ислом дар мамлакати Ғур ҳам ба мисли дигар вилоятҳои кўҳистони тоҷик хеле суст қорӣ гардид. Ба ҳулафои араб муяссар нашуд, ки ин мамлакатро ба тахти тасарруфи худ дароваранд. Аҳолии озодидўсти он муддати дуру дарозе ақидаҳои қадимаи мазҳабии худро ниғаҳ дошта, ҳатто то миёнаҳои асри XI баъзе қабилаҳо дини исломро қомилан қабул накарда буданд.

Истиқрори сохти феодалӣ дар мамлакати Ғур, чи навъе ки дар тамоми Осиёи Миёна рух меод, дар баробари муборизаҳои шадидаи синфӣ ба амал меомад.

Дар соли 907 дар ноҳияи Ҳирот ва Ғур шўриши халқии қарматиҳо ва маздакиён сар зад. Низомулмулк (асри XI) дар хусуси ин шўриш чунин менависад: «Дар доманаҳои кўҳистони Ғур ва Фарҷистон марде бо номи «Бўбилोल» пайдо шуда, аз ҳар табақа мардум ба гирди ӯ ҷамъ меомаданд... Аз вилояти Ҳирот ва ноҳияҳои атроф одамони пуришумор ба ҳузури ӯ расида, савганд ёд мекарданд; нафароти онҳо аз даҳ ҳазор мутаҷовиз буд... Ёриҳо дар доманаи кўҳи Ҳирот падид омада, ошкоро ақоиди кофирон ва қарматиҳоро эълон карданд, онҳо аксар ҷўнон ва зорё буданд».¹³ Ин шўришро қўшуни Исмоили Сомонӣ бо як сурати бераҳмона фурў нишонд. Чи навъе ки сарчашмаҳо хабар медиҳанд, ин қабил шўро ошўбҳо дар маҳалҳои мухталифи кишвари Ғур борҳо ба вуқў омаданд.

Охири асри XI дар Ғур айёми барқароршавии муносибати феодалӣ буд. Дар нимаи дувуми асри XI ва нимаи аввали асри XII доираи ҳокимияти маликҳои вилояти Мандеш хеле вусъат пайдо намуда, ба тамоми Ғур паҳн гардид. Дар миёнаҳои асри XII давлати феодалии Ғуриҳо таъсис ёфт.¹⁴

Ҳокимони Ғур баъзе вақтҳо исман ба шинохтани ҳокимияти олии Ғазнавиён маҷбур шуда бошанд ҳам, вале дар зарфи чандин даҳсолаҳо бар зидди ин сулола мубориза бурдаанд. Ниҳоят, онҳо заиф шудани давлати ғазнавиро фурсати мусоид дарёфта, истиқлолияти худро аз нав ба даст оварданд ва дар аҳди ҳукмронии Қутбиддин Маҳмуди Ғурӣ ба қувваи бузурге соҳиб гардиданд.

Ин буд, ки Баҳромшох (яке аз охириин султонони ғазнавӣ) аз афзудани иқтидори Ғуриҳо ва шўҳрат ёфтани Қутбиддин Маҳмуд тарсида, вайро бо роҳи фиреб ба Ғазна биёвард ва ба ҳабс гирифта, пас аз чанде заҳр дода ҳалок намуд.

¹² Ниг.: ба гуфтаҳои Ф.Энгелс дар бораи ду пешво доштани ирокезҳо дар шароити демократияи ҳарбӣ (К. Маркс ва Ф. Энгельс Соч., т. 21, с. 96, 129).

¹³ Низомулмулк, 1949, с. 218–219.

¹⁴ Bosworth C. E., 1961; 1968 a, p. 159–166; Массон В. М., Ромодин В. А., 1964, с. 255–265.

Бо вучуди ин, дигарбора тасарруф кардани давлати Ғур ба Баҳромшоҳ муяссар нагардид. Баҳромшоҳи Ғазнавӣ дар чанд муҳорибаи шадиде, ки байни ӯ ва бародарони Қутбиддин ба амал омаданд, якзайл шикаст хӯрд. Султон Алоуддини Ғурӣ дар охири муҳорибаи қўшуни Баҳромшоҳро торумор карда, худӣ ӯро ба гурехтан маҷбур намуд. Шаҳри Ғазна аз тарафи Алоуддин (1150–1151) хароб карда шуд.

Вале муборизаи Ғазнавиён ва Ғуриҳо бо ин ҳама ба итмом нарасид. Дар соли 1186–87 бародарзодаи Алоуддин - Ғиёсиддин Муҳаммади Ғурӣ дар яке аз ҷангҳо охири хонадони ғазнавӣ, ҳокими Лоҳур - Хисравмаликро асир карда, ба пойтахти давлати Ғур - Фирӯзкӯҳ фиристонд. Бо ҳамин салтанати Ғазнавиён тамоман аз миён бардошта шуд. Ғуриҳо ҳокимияти Ғазнавиёнро барҳам дода, ҳукмрони давлати бузурге гардиданд, ки дере нагузашта ҳудуди он дар натиҷаи футуҳоти минбаъдаи онҳо хеле вусъат пайдо намуд. Маркази ин давлат ҳамон Ғур буд.

Султонони Ғур қувваи зиёдеро ташкил мекарданд. Дар ихтиёри онҳо қўшуни пуршуморе буд, ки дастаҳои низомии қабиласоҳро низ дар бар мегирифт. Ғайр аз ин, онҳо ашрофи феодалии тоҷик дар кўҳистони Бадахшон ва ҳавзаи дарёи Аму пуштибонӣ менамуданд. Дар охири асри XII маҳалҳои ҷанубии Тоҷикистон) ва Ўзбекистони кунунӣ, аз ҷумла, ноҳияи Вахш, Ҷағониён, Шугнон ва Вахон ба ҳайъати давлати Ғур дохил карда шуданд.

Солҳои 1152–1206 дурахшонтарин давраи таърихи мамлакати Ғуриҳо ҳисоб мешавад. Пешрафти бузурги иқтисодӣ ва маданияи давлати Ғур низ ба ҳамин давра алоқаманд аст. Лекин азбаски мамлакати Ғуриҳо нисбат ба дигар маҳалҳои Осиёи Миёна хеле ақибмонда буд, ин пешравӣ дер давом накард.

Салҷуқиҳо ва Низомулмулк

Ҷанги Дандонақон, ки дар соли 1040 сурат гирифта, тақдири давлати Ғазнавиёнро ҳал карда буд, боиси тамоман ба Хуросон соҳиб шудани Салҷуқиён гардид.¹⁵

Туғралбеки Салҷуқӣ (1040–1063) пас аз ин ғалаба фавран худашро «султон» эълон кард ва бародари худро дар Хуросон гузашта, ба тарафи Гургон лашкар кашид. Ӯ дар як муддати кӯтоҳ нафақат Гургон, Табаристон, Хоразм ва Озарбойҷонро ба таҳти тасарруфи худ гирифт, балки як қисми вилоятҳои ғарбии Эронро кунуниро низ ишғол намуда, дар соли 1055 пойтахти хилофати Аббосӣ шаҳри Бағдодро ба дасти худ даровард ва салтанати давлати салҷуқиро расман эълон кард. Султон Туғрал Кирмон ва Форсро низ забт намуда, дар Кавказ ба қўшуни давлати Румия шикасти сахт ворид овард.

Пас аз вафоти Туғрал бародарзодаи ӯ Алпарслон (1063–1072) ба тахт нишаста, ҳокими давлати салҷуқиро хеле вусъат дод. Алпарслон баъзе қойҳои Мо-вароуннахрро ба худ тобест кард. Вай инчунин императори Румия - Романи IV Диогенро мағлуб намуд.

Дар вақти ҳукмронии Ҷалолиддини Маликшоҳ (1072–1092) ҳудуди давлати салҷуқӣ ба дараҷаси тавсеа ёфт, ки аз соҳилҳои баҳри Миёназамин сар карда, то сарҳади давлати императории Чин қариб тамоми мамлакатҳои исломии Осиё дар таҳти тасарруфи он қарор гирифтанд. Аммо пас аз вафати Маликшоҳ

¹⁵ Бартольд В.В., 1963 в, с. 569–583; Заходер Б.Н., 1945. Таърихи минбаъдаи Салҷуқиён дар ин асар муфассалан тавзеҳ ёфтааст; Bosworth С.Е., 1968 а.

давлати паҳновари салҷуқӣ аз ҳам поп хӯрда, ба якчанд мулку давлатчаҳо тақсим шуда рафт.

Дар асри XII пойтахти давлати салҷуқии аҳди Санҷар (1118– 1157) шаҳри Марв буд. Ин шаҳр хеле тараққӣ карда, масоҳати бузургеро ишғол менамуд, каналҳои зиёди обёрӣ ва маҳаллаҳои калони пешаварӣ дошт. Марв ҳамчунин яке аз марказҳои маданияи онвақта ба шумор мерафт. Ёқут чунин менависад: «Вақте ки ман онро (яъне Марвро.– Б.Ғ.) тарк кардам, дар он ҷо даҳ китобхонаи вақф мавҷуд буд, ки дар бобати фаровонӣ ва бартариӣ китобҳои маҳфузгардида назири чунин як ганҷинаи китобро дар олам надидаам».¹⁶

Дараҷаи маданияти Салҷуқиёни бодиянишин нисбат ба савияи маданияи халқҳои мугёгардидаи Мовароуннаҳр ва Хуросон хеле паст буд. Кормандони дараҷаи дувум ва сеуми давлати салҷуқиро як сӯ гузорем, ҳуди «Салҷуқиёни бузург» низ аз дониш дур буданд. Масалан, Туғрал ва Алпарслон, ҳатто савод ҳам надоштаанд.

Ин ваъзият сабаб шуд, ки дар умури идораи ҳукумати Салҷуқиён мардони сиёсии маданитарин халқҳои ин сарзамин - форс, тоҷик ва туркони муқимӣ роли муҳиме бозанд. Ҳамеша дар чунин мавридҳо фотеҳон дар таҳти таъсири халқҳои мутеъ, вале ҳеле маданӣ қарор негирифтанд.

Бузургтарин арбоби давлатии аҳди салҷуқӣ Абӯалӣ Ҳасан ибни Алӣ ибни Исҳоқ буд, ки дар Хуросон таваллуд ёфта, тақрибан 30 сол (1063–1092) дар замони ҳукмронии Алпарслон ва Маликшоҳ хидмати вазириро адо кардааст. Ӯ дар дарбори ин подшоҳон, алаҳусус Маликшоҳ, обрӯй ва нуфузи бениҳоят пайдо намуда, лақаби «Низомулмулк»-ро гирифтааст. Низомулмулк як марди хеле оқил ва фозиле буд. Ӯ дар қорҳои мамлакатдорӣ қомилан ба таҷрибаҳои давраи Сомониён таъя мекард ва барои эҳё намудани анъанаҳои маданияи он давра қўшишҳои зиёде ба ҳарч меод.

Бештар бо ташаббус ва ғаёлияти Низомулмулк усули идораи давлати салҷуқӣ ба тартиб андохта шуд. Чи навъе ки тамоми сарчашмаҳои таърихӣ тасдиқ мекунанд, айёми ҳукмронии Салҷуқӣ-и то як андоза давраи тараққиёти осоишта ва ривочи тиҷорату иқтисодиёти феодалӣ буд. Шаҳрҳо умруну обод гардида, дар онҳо миқдори пешавароне, ки бо дастачамъӣ ва муташаккилона кор мекарданд, ҳеле афзоиш пайдо намуд.

Лекин вазъяти оммаи меҳнаткаш дар замони Низомулмулк низ ҷамоно бад буд. Низомулмулк ба мақсади пешпирӣ кардани торочғариҳое, ки феодалон нисбат ба барзгарон раво медиданд ва ин ҳол оқибат боиси кам шудани оидоти давлат мегардид, маҷбур шуд гузаронидани як қатор тадбирҳоро ба ҳокимони салҷуқӣ пешниҳод намояд. Ин тадбирот худсариҳои сардорони ҷарбӣ ва иқтаъдоронро маҳдуд мекард, то ки мардум тамоман муфлис нагардад ва дар айни замон ба ҳукмронии худи феодалон осебе нарасад.

Низомулмулк барои марказиятнок шудани идораи давлат ҳам чораҳои муассир пешбинӣ намуд. Вале ҳеҷ яке аз ин тадбирот бидуни таъшики дастгоҳи маъмурӣ, бидуни одамони доно ва босавод амалӣ намегардид.

Низомулмулк барои ташкил намудани мактабҳои олии диния – мадрасаҳо кӯшиши зиёде кард. Дар бисёр шаҳрҳо, аз ҷумла, дар Бағдод, Нишопур, Ҳирот, Балх, Марв ва ғайра ин қабил мактабҳо таъсис ёфта, ба шарафи ташкилкунандаи худ унвони «Низомия»-ро гирифтанд. Програмаи таълими мадрасаи «Низомия»-и Бағдод дар баробари аз ёд кардани Қуръон, ҳадисҳо ва дигар риштаҳои улуми динӣ, ҳамчунин илми ҳуқуқ, забон ва адабиёти

¹⁶ ЁҚҮТ, IV, с. 509

араб, риёзиёт ва амсоли инро дар бар гирифта буд. Мадраса мебоист намо-
яндагони табақаи амалдорро дар рӯҳи эътиқод ба дини ислом тарбия карда,
ба ин васила зумраи соҳибмансабро бо рӯҳониёни мусулмон наздик ва яксон
намояд. Файр аз ин, дастпарварони мадраса бояд аз болои мардум назорати
диниро анҷом дода, онҳоро аз равияи исмоилия дур мекарданд.¹⁷

Низомулмулк инчунин дар бобати тавсеаи тиҷорати хориҷӣ чораҳои ло-
зима дид, аз ҷумла, ба бекор кардани бочҳои зиёде, ки ба тараққии бозаргонӣ
мамониат мекарданд, муваффақ шуд.

Баъзе муаррихон Низомулмулкро берун аз ҳад ситоиш намуда, ҳамчун
муборизи беҳбудии халқ ба қалам медиҳанд. Албатта, ӯ ҳеҷ гоҳ чунин шахс
набуд. Агар баъзе тадбироти пешбиникардаи вай худсариҳои сардорони
ҳарбӣ ва феодалонро маҳдуд намуда ва ҳуди ӯ барои ба вучуд овардани мад-
расаҳо ғамхорӣ карда бошад, пас ҳамаи инҳо фақат барои мустаҳкам гар-
дидани иқтидори Салҷуқиҳо, барои ҳарчи бештар пур шудани хазинаи давлат
хидмат мекарданд.

Дар усули иқтаъ ва иқтаъдорӣ давлати Салҷуқиён, пеш аз ҳама, манфиа-
ти аён ва ашрофи туркони салҷуқӣ ба назар гирифта шуда буд. Ба тавассути
иқтаъ мадоҳили асосии мамлакат ба дасти аъзои хонадони салтанатии
Салҷуқиён медаромад. Ҳар яке аз аъзои ин хонадон ба шахрҳо ва вилоятҳои
ҷудогонани зироатӣ соҳиб шуда, даромади инро ба манфиати шахсии худ сарф
мекарданд. Хешу табори подшоҳони салҷуқӣ ва сардорони ҳарбии онҳо низ
бо роҳи иқтаъ ба тамоми як деҳа ва ҳатто ноҳияе соҳиб буданд. Ҳамаи ин, ал-
батта, дар байни феодалони маҳаллӣ, ки пас аз ба сари ҳокимият омадани
Салҷуқиён аз қисми зиёди оидоти худ маҳрум шуда буданд, ҳисси эътироз ва
норизоият ба вучуд меовард.

Неҳзати исмоилия

Неҳзати исмоилиҳо ¹⁸ тақрибан муддати чорсад сол дар таърихи Осиёи
Миёна ва Эрон роли калоне бозӣ кард. Ф.Энгелс навишта буд: «Оппозитсияи
револютсионӣ нисбат ба феодализм дар тамоми давраи асрҳои миёна мавҷуд
буд. Ин оппозитсия мутобиқи шароити замон гоҳ дар шакли тасаввуф, гоҳ
дар шакли бидъати ошкоро ва гоҳ дар шакли шӯриши мусаллаҳ зоҳир меша-
вад».¹⁹ Ҳамаи ин се шаклро дар марҳилаҳои гуногуни неҳзати исмоилия мета-
вон мушоҳида намуд.

Дар асри VIII исмоилиҳо – тарафдорони имом Исмоил, ки ҳафтумин ав-
лоди Алӣ ва Фотима буда, аз тарафи падараш Ҷаъфарӣ Содиқ мардуд гар-
дидааст, як фирқаи хурди сӯфияи шиаро ташкил мекарданд.

Дар охири асри IX ҳангоми шӯриши қарматӣ²⁰ ба исмоилиҳо муяссар
шуд, ки дар Мағриб ҳокимияти сиёсиро ба даст дароранд ва раҳбарияти
фирқаи исмоилия қариб дусад сол дар сари давлати пуриқтидори феодалӣ –
хилофати Фотимиён, ки пойтахти он Миср (аз соли 974) буд, қарор гирифт.

Дар асрҳои X–XI исмоилия, ҳамчун ҷараёни бидъатомези ба мазҳаби сун-
нии ислом муҳолиф, дар саросари Шарқи Миёна, хусусан дар Осиёи Миёна ва
Эрон паҳн гардид. Исмоилиҳо аз фалсафаи Юнон истифода бурда, системаи

¹⁷ Tritton A.S., 1957, p. 102 et seq; Makdisi G., 1961; Tibawi A.L., 1962.

¹⁸ Доир ба исмоилия ниг.: Беляев Е.А., 1957; Бертельс А.Е., 1959; Петрушевский И.П., 1966.

¹⁹ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарҳо, ҷилди 7, с. 361.

²⁰ Доир ба исмоилиҳо ва қарматҳо ниг.: Stern S.M., 1961–1962.

томи таълимоти ратсионалиро инкишоф медиҳанд ва ба ин васила зиёиён, бисёр мутафаккирон ва ходимони барҷастаи давлатиро ба тарафи худ мекашанд. Дар Хуросон ва Мовароуннаҳр, ки аз Миср то ба ин ҷо роҳи якмоҳаи корвонист, халифаҳои фотимиرو ҳокимони «ҷорикунандаи адлу инсоф дар рӯи замин» номида, аксарияти мардум ба ин макри воизони исмоилий бовар мекарданд.

Дар охири асри XI исмоилиҳои Осиёи Миёна ва Эрон аз хилофати рӯ ба таназзул ниҳодаи Фотимӣ алоқаи худро бурида, Ҳасан ибни Саббоҳро сардори худ интихоб намуданд. Дар Исфаҳон, ноҳияи Қазвин ва дигар вилоятҳо шӯриши халқ ба амал омад. Исмоилиҳо дар ноҳияи Қазвин давлатчаи худро таъсис карда, қалъаи Аламутро пойтахт қарор доданд. Онҳо як қатор қалъаҳои ишғолкардаи худро ба таъягоҳи мустаҳкам табдил дода, ташкилоти махфӣи террористии бар зидди ҳокимони салҷуқӣ нигаронидашударо барпо карданд. Фидоӣни ин ташкилот ба ҷусту ҷолокӣ ва ҷасорат ном бароварда буданд. Одамони мансуб ба аъёну ашроф аз ханҷари фидоии исмоилий ҷунон метарсиданд, ки ҳамеша аз тағи ҷома зиреҳ пӯшида мегаштанд.

Моҳи октябри соли 1092 Низомулмулк ба дасти террористони исмоилий кушта шуд. Исмоилиҳо баъдтар султон Санҷарро ҳам ба дараҷас тарсонида монданд, ки ӯ фикри ба қалъаҳои исмоилий ҳучум карданро тамоман аз сари худ дур кард.²¹

Табиист, ки неҳзати дар асрҳои X-XIII, дар шароити ҷамъияти гуногунтабақа ва гуногунсинфи феодалӣ ҷараёнфатаи исмоилия аз ҷиҳати синфу табақа якранг набуд. Қувваи асосии «ҷанги занҷиҳо» ва шӯриши қарматиҳо аввал ғулумони зангӣ, сонӣ деҳқонони безамин ва тоифаҳои кўчманчии бадавӣ буданд. Аммо футуҳоти ин давра табақаҳои ашрофро, масалан, ашрофи ғуломдорро дар давлати қарматии Баҳрайн ва ашрофи феодалиро дар давлати фотимиҳои Миср низ истифода намуд. Дар тамоми ҳаракати исмоилияи асрҳои IX-XI падидаҳои эътирози аҳли меҳнат, эътирози табақаҳои поини шаҳрро аз найрангбозиҳои табақаҳои болоии ашроф, ки доимо мардумро фиреб медоданд, боёд фарқ кард.

Дар неҳзати исмоилия ҷараёнҳои гуногун вучуд доштанд. Дар овони шӯришҳои, ки оммаи васеи деҳқонон ва камбағалони шаҳр иштирок доштанд, пиорҳои маздакии баробарии моликият ва адлу инсоф, эътирозҳои зидди зулму истибод пайдо мешуданд. Дар вақти ҳамчун ҷамъияти махфӣ мавҷудияти худро нигоҳ доштани ташкилоти исмоилий ва муқаррар гардидани якҷанд дараҷаи огоҳӣ аз назарияи исмоилия фалсафаи ратсионалистӣ ба он роҳ меёбад.

Таълимоти исмоилиён умуман ба муқобили ҳанафӣи ислом буд, ки дар аҳди ҳукмронии Салҷуқӣ нафақат шарҳу бастаи озодонаи Қуръон ва масъалаҳои илоҳиётро, балки ҳама гуна таҳқиқоти илмӣ, ҳатто тадқиқи риёзиёт, ҳайъат, тиб ва амсоли онро манъ карда буд, як шакли эътироз ба шумор мерафт.

²¹ Футуҳоти муғул ба давлати исмоилий зарбаи ҳалокатовар расонд. Соли 1256 қалъаи Аламут аз по афтод ва сардори исмоилиҳо - Хуршоҳ ба қатл расид. Пас аз ин исмоилиҳо дигар дар ягон ҷо ба сари ҳокимият омада натавонистанд. Дар Ҳиндустон ва кишварҳои дигар фирқаи мазҳабии аз ҷамоат дури исмоилия то рӯзҳои мо боқӣ мондаанд. (Доир ба таърихи неҳзати асримиёнагии исмоилий ва давлати онҳо тадқиқоти бисёре ҳаст, аз ҷумла: Hodgson M.G.S., 1955; Lewis B, 1966; Hodgson M. G. S., 1968.)

Ҷиҳатҳои пешқадам ва пешрави идеологияи исмоилии асрҳои X–XI-ро бояд таърихан конкрет, дар заминаи воқеияти беамони давр муайян кард. Мардонагии воизони исмоилӣ шоистаи таҳсин аст. Онҳо «дониши» худро, аз ҷумла, илмҳои ақлӣ ва дақиқро ба таъқиботи ваҳшатангез нигоҳ накарда, табиғ ва интишор менамуданд.

Роли исмоилии асрҳои IX–XI дар бобати нигоҳ доштани анъанаи афкори озод бағоят калон аст. Бесабаб нест, ки аксари муаллифони маҳкамэътиқоди асримиёнагии ислом, аз қабилҳои ан-Надим, Абдулқоҳири Бағдодӣ, Ибни Хазм, Низомулмулк исмоилиёро хавфноктарин душманони дини ислом ва маҳкумнандагонии он номидаанд. Бо вучуди ин, исмоилиёни оддӣ соддадилони гумон мекарданд, ки онҳо «барои покизагии дини ислом мубориза мебаранд». Бо чунин усул, яъне «баҳри покизагии дин» қорӣ намулдани ғояҳои таодули ба бисёр бидъатҳои халқии асри миёна хос мебошад.

Қарохониён

Таърихи Осиёи Миёнаи аҳди Қарохониён ҳанӯз ба дараҷаи кофӣ омӯхта нашудааст. Манбаъҳои ҳатти доир ба ҷараёни вуқоти сиёсӣ ва низоми дохилии давлати Қарохониён фақат маълумоти ҷузъӣ медиҳанд. Муаррихон ҳамеша ба умеди таҳқиқи сиккаҳои қарохонӣ буданд. Вале сиккаҳои қарохонӣ ҷамчун манбаи таърих ҳеле мураккаб ва барои омӯзиш ниҳоят душворанд ва аз муҳаққиқ эҳтиёт ва диққати ҷиддиро талаб менамоянд. Дар давоми даҳсолаҳои охир илми сиккашиносӣ роҷъ ба таҳқиқи аҳди Қарохониён муваффақиятҳои муҳим ба даст овард, алалхусус, ҳалли як силсила масъалаҳои баҳснок ва, ҳатто тамоман омӯхтанашудаи таърихи Осиёи Миёнаи асрҳои XI–XII муяссар гардид. Бо вучуди ин, на ҳамаи ҳулоса ва таҳминҳои муаррихон ва сиккашиносон ба як дараҷа боварибахш ва тамоман исботшуда ба шумор мераванд, дар ин бобат ҳоло қорҳои бузург, бисёр кашфиётҳои тоза ва таҷдиди назари баъзе ақидаҳо дар пешанд.

Дар байни таърихи сиёсии Қарохониён мо ба асарҳои машҳури В.В.Бартолд, ки беҳтарин намунаи таҳлили интиқодии ахбору маълумоти ноमुназзам ва зидди яқдигари сарчашмаҳои ҳатти мебошанд, истинод намудем. Ҷамчунин баъзе ҳулосаҳои эътимодбахши сиккашиносон, ки ба саҳеҳ ва мукамал шудани мадрақҳои манобеи ҳатти имкон меод, мавриди истифодаи мо буд.

Пайдоиши ҳуди сулола маълум нест, номи дар илм қабулшудаи он (Қарохониён ва гоҳо Илокҳо) тамоман шартӣ буда, муаррихони асри XI аз ду унвони маъруф: қарохон ва илок гирифтаанд. Зоҳиран, ҳастии асосии давлати Қарохониёро қабिलाҳои туркии яғмо ва чигилӣ ташкил мекарданд, ки дар ному лақабҳои давраи зуҳури қарохонӣ бештар дучор меоянд. Аввалҳо лақаби аз ҳама олии Арслонхон («арслон» – шер – нишони қабилавии чигилӣ) ва Буғрохон («буғро» – шутурнишони қабилавии яғмо) ҳисоб мешуд.²² Тахминан аз миёнаҳои асри X ислом дини давлатии Қарохониён гардид. Дар вақти оғози истилои Осиёи Миёна мақоми асосиро дар байни Қарохониён Алӣ ва Ҳасани Буғрохон ишғол мекарданд; чунон ки дар боло зикр карда шуд, Ҳасани Буғрохон соли 992 ба юриши Мовароуннаҳр сардорӣ карда, сипас, Наср ибни Алӣ ин вилоятро комилан тасарруф намуда буд. Ин ду хонадон, яке авлоди Алӣ («Алиён») ва дигаре авлоди Ҳасан («Ҳасаниён»), ҳанӯз дар охири асри X нуфуз ва иқтидори зиёде пайдо намуда, мулкҳои калонеро соҳибӣ мекарданд.

²² Тавсифи фарзияҳои оид ба пайдоиши ин сулоларо ниг.: Pritsak O., 1953, p. 21–22

Дар ин давра умуман давлати Қарохониён ба чандин амлок тақсим шуда, ҳудуди онҳо ҳамеша тағйир ёфта меистод. Соҳибони амлок ҳуқуқ ва имтиёзҳои калоне доштанд, онҳо метавонистанд ҳатто ба номи худ пул бароранд. Мулкдорони хурд ҳам амлок ва ҳам амлокдорро иваз менамуданд. Алоқаи тобеият серзина буд. Таърихи сиёсии ин давра пур аз ҳаводиси ҷангу талошҳои байнихудӣ мебошад.²³

Дар вақтҳои аввал имтиёзи сиёсӣ ба ҷониби авлоди Алӣ – «Алиён» буд. Пас аз истилои Мовароуннаҳр онҳо ба сарзамини бузурге соҳиб гардиданд, ки дар ғарбу ҷануб қад-қадӣ Амударё бо ҳудуди давлати ғазнавӣ тӯл мекашид, дар шарқ бародари Наср-Тўғанхон Қошғарро ба даст даровард. Дар ин оғоз сардорони сулола ғоҳ аз байни намоёндагони ғуноғуни хонадони «Алиён» ҳам хоста шудаанд.²⁴

Вале дере нагузашта кори хонадони дигар, яъне «Ҳасаниён» низ боло гирифт. Онҳо аз тарафи шарқ ба «Алиён» фишор оварданд. Бар тибқи маълумоти сиккаҳо, писари Ҳасани Буғрохон – Юсуфи Қадархон дар соли 1005 Тўғанхонро ронда, Қошғарро соҳибӣ кард.²⁵

Тадриҷан хонадони «Ҳасаниён» чунон иқтидор пайдо кард, ки пас аз ғавти писарони Алӣ унвони ифтихорӣ ва лақабҳои олии сардори сулола ба онҳо насиб гардид. Аз соли 1026/27 сардори Қарохониён Юсуфи Қадархон буд ва дар муносибатҳои дипломатӣ бо дигар давлатҳо низ ӯ бо ҳамин сифат баромад мекард. Пас аз марги ӯ (с.1032) писараш – Сулаймон лақаби «Арслонхон»-ро гирифта ба сари ҳокимият омад ва сардори Қарохониён гардид. Маркази амлоки хусусии ӯ шаҳрҳои Баласоғун ва Қошғар буданд. Бародари ӯ – Муҳаммад бо номи «Буғрохон», ки лақаби аҳамиятан дувум ба шумор мерафт, ҳокимияти худро дар Исфичоб ва Тироз барқарор намуд.²⁶ Пас, муваффақияти ин хонадон фақат дар эътирофи зоҳирии сулоладории онҳо ифода намеёфт. Онҳо ба тадриҷ «Алиён»-ро торафт бештар танг карда бароварда, вилоятҳои нав ба навро соҳиб мешуданд. Ҳатто Фарғона, ки мулки аслии «Алиён» буда, шаҳри Ўзғанди он пойтахти фотеҳи Мовароуннаҳр – Наср ибни Алӣ ҳисоб мешуд, ба тахти тасарруфи Юсуфи Қадархон ва хусусан ду писари ӯ – Сулаймони Арслонхон ва Муҳаммади Буғрохон дохил гардид.²⁷

Мовароуннаҳри фатҳкардаи Наср ибни Алӣ ҳам ба ихтиёри «Ҳасаниён» гузашт. Бухоро ва умуман тамоми Мовароуннаҳри марказиро ҳанӯз соли 1025 Алитегин, бародари Юсуфи Қадархон, зери даст карда буд.²⁸ Ҳар ду барода-

²³ Масъалаи ному лақаб ва силсилаи маротиби феодалий, ҳамчунин тамоми дигар мад-
рақҳои сиккашиносии марҳалаи аввали таърихи Қарохониён муфассалан дар ин
асарҳо мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд: Vasmer R. 1930; Pritsak O., 1950; Pritsak O.,
1953; Федоров М. Н., 1965.

²⁴ Аммо дар байни олимони ақиди ягонае нест, ки кадоме аз писарони Алӣ ва кай сар-
дори сулола ва дорандаи унвонҳои олӣ гардидааст. Дунвории ҳалли ин масъала,
бешак, боз дар он аст, ки мақоми зоҳирий дар силсилаи маротиби феодалий аксаран бо
ҳокимият ва нуфузи амалӣ мувофиқат намекунад, ки баъзе муҳаққиқон инро фа-
ромӯш мекунанд.

²⁵ Vasmer R., 1930, с. 93–94; Давидович Е.А., 1968 а, с. 70, 71; В.В. Бартольд (1963 б, с.
343) аз ин сиккаҳо хабар надишт, бинобар ин санаҳои ӯ дигар, яъне нисбатан дертар
аст.

²⁶ Бартольд В. В., 1963 б, с. 357.

²⁷ Марков А. К., 1896, с. 246, 256, № 348, 401; Vasmer R., 1930, с. 95; Давидович Е.А.,
1968 б, с. 69–74 ва табл. 1–2.

²⁸ Ба хонадони «Ҳасаниён» нисбат доштани Алитегинро О. Притсак муқаррар намуд
(Pritsak O., 1950, с. 216–224).

рон бо ҳам муросо намекарданд. Қадархон, зоҳиран, аз афзудани нуфузи Алитегин метарсид. Подшоҳи ғазнавӣ - султон Маҳмуд ҳам аз ӯ хавф мебурд. Бинобар ин онҳо бо ҳам забон як карда, соли 1025 якҷоя ба Мовароуннаҳр ҳуҷум карданд.²⁹ Мулоқотҳои ду подшоҳи маъруфи онвақта, ки бо зиёфатҳои бошукӯҳ ва инъомҳои гаронбаҳо сурат меёфт, бо қарори аз Алитегин (ба фоидаи Қадархон) кашида гирифтани Мовароуннаҳр ва пайвастании риштаи ақрабӣ анҷом пазируфт. Вале ин ҳар ду қарор ҳам амалӣ нагардид. Султон Маҳмуд он қадар қувват гирифтани Қадархонро ҳам намехост. Алитегин боз солҳои дароз дар Мовароуннаҳр ҳукм ронда, унвони бодабдабаи «Тамғоч Буғрохон»-ро қабул намуд³⁰ ва нисбат ба хешовандони худ тамоман мустақил гардид. Аҷибаш ин ки Ғазнавиён дар давраҳои минбаъда ҳам аз Алитегин хеле дар хавф буданд. Дар доираҳои дарбори ғазнавӣ ӯро душмани хатарнок, маккор ва ҳилагар мешумурданд ва зарурати аз ӯ хеле хушбӯна муҳофизат кардани вилоятҳои сарҳадии давлатро таъкид менамуданд. Ин буд, ки Масъуди Ғазнавӣ бо нияти халос шудан аз Алитегин дар соли 1032 Олтунош Хоразмшӯро ба муқобили ӯ ба Мовароуннаҳр равона кард. Алитегин бо мулоҳизаи тактикӣ Бухороро тарк намуд. Олтунош шаҳро ишғол карда бошад ҳам, муҳорибаи асосӣ дар ҷои дигар ба вуқӯъ пайваст. Ба Олтунош захми марговар расид. Маҷбур шуданд, ки бо Алитегин муоҳида баста, қўшуни хоразмиро аз Мовароуннаҳр бароваранд.

Алитегин ҳамеша дар дили худ нияти аз Ғазнавиён зада гирифтани баъзе мулкҳои соҳили Амударёро мепарварид. Ӯ дар шахси Ҳоруни Хоразмшӯх, ки аз Ғазнавиён ранҷиш дошт, иттифоқчиӣ худро пайдо намуд. Вале ба амал овардани ин ният ба Алитегин муяссар нашуд. Даре нагузашта, соли 1034 ӯ вафот кард. Ҳуҷуми муттафиқонаро писарони ӯ ба амал оварданд. Онҳо вилояти Чағониёнро забт намуда, Тирмизро ба муҳосира гирифтанд. Аммо ба сабаби қушта шудани Ҳорун аз тарафи қўшуни хоразмӣ ҳимоят надида, маҷбуран пас гаштанд. Пас аз ин муносибати байни фарзандони Алитегин ва Масъуди Ғазнавӣ дар зоҳир гӯё дуруст шуд.

Дар тамоми ин давраи тўлони пирўзиҳои бузурги сиёсии «Ҳасаниён», ки аз шарқ то ғарб саросари сарзаминҳои давлати қарохониро ба зери фармони худ дароварда буданд, дар манбаъҳои хаттӣ роҷеъ ба «Алиён» тақрибан чизе ба назар намерасад. Чунон ки аз сиккаҳо маълум мегардад, ду писари Насри фотеҳи Мовароуннаҳр - Муҳаммад ва Иброҳим фақат соҳибмулки ноҳияҳои хурде буда, дар айни замон ба кадом як узви олимақоми сулола нисбати тобеият ҳам доштаанд. Аввалҳо вазъияти Муҳаммад ибни Наср, ки дар манбаъҳои хаттӣ бо номи «Айн-уд-Давла» машҳур аст, хеле беҳтар буд. Ӯ чанде аз шаҳру ноҳияҳои Фарғона, бештар Ўзганд (собик пойтахти падараш), баъзан Ахсикат, Хучанд ва баъд Қубаро соҳибӣ мекард. Вале қариб ҳама вақт дар сикка номи соҳибдавлати худро сабт менамуд.³¹

Дар солҳои 40-уми асри XI мақоми намоёнро дар арсаи сиёсат Иброҳим ибни Наср ишғол менамояд. Ӯ дар овони ҷавонӣ лақаби хоксоронаи «Бўритегин»-ро гирифта, мулки майдае дошт ва як вақт, ҳатто ба дасти писарони Алитегин асир ҳам афтода буд. Аз асирӣ фирор карда, назди бародараш ба Ўзганд рафт, вале бо вай муросо карда натавонист. Ниҳоят, соли 1038 қўшун

²⁹ Барои донишгари тафсиلى ин юриш ва оқибатҳои сиёсии он ниг.: Бартольд В. В., 1963 б, с. 344 ва мобаъд.

³⁰ Нисбати ин унвонро ба Алитегин (на ба хоҷаи ӯ, чунон ки В.В.Бартольд гумон дошт, Р. Фасмер ба таври боварибахш исбот намуд (Ниг.: Vasmer R., 1939, с. 96-97).

³¹ Давидович Е.А., 1968 с.67-74.

чамъ карда, ба вилоятҳои Хатлон, Вахш ва баъдтар ба Чағониён ҳамлавар шуд. Ҳарчанд ин вилоятҳо дар доираи нуфузи Масъуди Ғазнавӣ воқеъ гардида буданд, ба сабаби андармонӣ ба муборизаи зидди Салҷуқиҳо маҷбур шуд, ки ба тохтутози Бӯритегин дар вилоятҳои худ тан диҳад. Ғайр аз ин, ӯ ҳаминро ҳам ба назар мегирифт, ки адовати байни Бӯритегин ва Қарохониёни Мовароуннаҳр (писарони Алитегин) аз ин сӯ ўро хотирчамъ карда, зарурати дар ду ҷабҳа мубориза бурданаширо аз байн мебардорад.

Вале вилоятҳои назди дарёи Аму барои Бӯритегин фақат ҳамчун мавзеи мувофиқи амалиётҳои ояндаи ӯ хизмат мекарданд. Ў аз ҳамин ҷо истилои Мовароуннаҳрро сар карда, бо суръати тамом ба ҳусули мақсад муваффақ мешуд. Бесабаб набуд, ки баъди пирӯзии нахустин дар муборизаи зидди писарони Алитегин ӯ лақаби худро иваз карда, ба ҷои Бӯритегин унвони дабдаба-ноки «Тамғоч Буғроҳон»-ро гирифт,³² ки онро пештар дар Мовароуннаҳр Алитегин дошт. Ғайр аз ин, ӯ унвони ифтихории «Муаййид-ул-Адл»-ро ҳам, ки падар ва бародараш доштанд, соҳиб шуд. То соли 1041 тамоми Мовароуннаҳр ба қаламрави ӯ даромад. Масъуди Ғазнавӣ, ки дар муҳорибаи наздики Дандонақон (с.1040) аз салҷуқиҳо зарбаи сахт хӯрда буд, ба ин ҳама болоравиҳои Иброҳим ибни Наср розӣ шуда, ҳатто бо мақсади дилгарм кардани он ва дар шахси ӯ пайдо кардани иттифоқии хуб барояш тўҳфаву инъомҳо фиристод.

Иброҳими Тамғочхон сиёсати мустақили хориҷии худро ҷорӣ намуд ва соҳибдавлатии Қарохониёни шарқиро эътироф накард. Дар аҳди ӯ дар Мовароуннаҳр давлати мустақили Қарохониён комилан ташаққул ёфт, ки марказаш Самарқанд буд.³³ Даре нагузашта, дар оғози нимаи дувуми асри XI Иброҳим ибни Наср Фарғонаро ҳам, ки дар таҳти тасарруфи Қарохониёни шарқӣ буд, ишғол намуд.

Сиёсати дохилии Иброҳими Тамғочхон низ хеле шоёни диққат аст. Агар ба ривоятҳои дар сарчашмаҳо овардашуда бовар кунем, Иброҳими Тамғочхон то як дараҷа мувозиби амният, оромиш ва эҳтиёҷоти раияи худ буд ва аз ин лиҳоз дар байни мардум шўҳрат дошт. Хусусан қасони ба моликият даст дарозкардаро беамон ҷазо меод. Дар ин бобат манбаъҳо як силсила ҳикоятҳо доранд. Рўзе роҳзанҳо рӯи дарвозаҳои қалъаи Самарқанд навиштанд: «Мо мисли пиёзем: чи қадре ки бидраванд, ҳамон қадар мерасем». Иброҳим Тамғочхон амр кардааст, ки ҷавобан чунин нависанд: «Ман ин ҷо мисли боғбон ҳастам, чи қадре ки сабзед, ҳамон қадар медаравам!» Ў гўё муваффақ шудааст, ки дуздиرو дар қаламрави худ барҳам диҳад. Вай нарху навои бозорро ҳам назорат мекардааст ва ба қиматфурӯшӣ роҳ намендодааст. Чунин ҳикояти аҷибе оварда мешавад: рўзе қассобҳо баландтар кардани нар-

³² Масъалаи ба ин ошон тааллуқ доштани унвони Тамғоч Буғроҳон аҳамияти назоҳирӣ, балки хеле ҷиддӣ дорад: ин масъалаест дар бораи замон ва роҳҳои қарор гирифтани давлати мустақили қарохонӣ дар Мовароуннаҳр. В.В.Бартольд (1963 б, с. 367) ва Р.Фасмер (Vasmer R., 1930, с. 97–98) гумон доштанд, ки ин унвон ба соҳибдавлатони Бӯритегин тааллуқ дорад (онҳо ба сифати соҳибдавлат ду шахси тамоман гуногунро ном мебаранд). О.Притсак (Pritsak O., 1950, с. 222, 224) тахмин мекард ва Давидович Е.А. (1970 б) исбот намуд, ки ин унвон ба худи Бӯритегин тааллуқ дорад (ӯ худро ҳеҷ гоҳ мутеи Қарохониёни шарқӣ эътироф накардааст) ва онро на дертар аз соли 1040, яъне то истилои тамоми Мовароуннаҳр қабул кардааст.

³³ Фикру ақидаи зоҳиран мураттаби О.Притсак (Pritsak O., 1950, с.227-228) доир ба Фарғонаи мустақил бо сарварию Муҳаммад ибни Наср, вақт ва тариқи таъсири ду давлати қарохонӣ – яке ғарбӣ, бо маркази Ўзганд ва дигаре шарқӣ бо маркази Бала-соғун комилан муҳолифи факту далелҳост (ниг.: Давидович Е.А., 1968 б, с. 67–75).

хи гўштро хоҳиш карда, ваъда додаанд, ки ба хазина ҳазор динор тақдим мекунанд. Хон розӣ шуда, пул гирифтааст, вале харидани гўштро ба аҳолӣ манъ кардааст. Қассобҳо маҷбур шудаанд боз ҳамон қадар пул дода, нархи пештара барқарор кунонанд.³⁴

Аз рӯи мадракҳои сиккашиносӣ маълум шуд,³⁵ ки ӯ дигар чораҳои бехтар намудани шароити тиҷорат ва бозаргониро пешбинӣ кардааст. Чунончи, дар Фарғона то аҳди ӯ асоси муомилоти пулиро дирҳам ташкил меод, вале он аз сурбу мис буда, дар таркиби худ ҳеҷ нуқра надошт. Илова бар ин, ҳаҷму вазни ин қабил тангаҳо гуногун буда, барои муомила дар тарозу баркашида мешуд, ҳар яке ба таври ҷудогона арзише надошт, ки ин кори тиҷорати пулиро душвор мегардонид. Иброҳим ин пулҳоро бекор карда, дар Фарғона дирҳамҳои гирдаи нуқрагӣ ва мисиро ҷорӣ намуд: ин пулҳо ба таври ҷудогона ва донагӣ ба муомила даромада, барои пешрафти тиҷорати пулӣ шароити мусоид фароҳам оварданд.

Ин қабил тадбирот зулми феодалиро камтар накарда бошанд ҳам, вале пешӣ зиёд шудани онро гирифтанд. Инак, дар шароити давлати феодалӣ ҳудӣ ҳамин ҳам як ҳодисаи прогрессивӣ ба шумор меравад.

Чунин сиёсати Иброҳими Тамғочхонро ду писар ва набераи ӯ Шамс-ул-мулк Наср, Хизр ва Аҳмад то як андоза давом доданд.

Муносибати байни ин подшоҳони қарохонӣ ва рӯҳониён саҳифаи хеле ҷолиб ва ҳанӯз кам таҳқиқшудаи таърихи Осиёи Миёнаро ташкил менамояд. Ин масъаларо бояд ҳамчун қисмате аз сиёсати дохилии онҳо баррасӣ намуд. Манбаъҳо, ҳам Иброҳими Тамғочхон ва ҳам подшоҳони дигарро мусулмонони комил, мардони порсо номида, нисбат ба рӯҳониён ва хусусан баъзе намоёндагони онҳо бо эҳтироми бузург муносибат доштани онро хотирнишон намудаанд. Бо вучуди ин дар аҳди ҳукмронии ҳар яке аз ин подшоҳон маҳз бо рӯҳониён зиддиятҳои тунду тезе ба амал омада, кор то ба қатлу қуштор мерасид.

О.Г.Болшаков дарёфт, ки «табааҳои» аз тарафи Аҳмад таъқибидида ва ба мусодираи молу мулк маҳкумшуда табақаи болоии ҷамъияти феодалӣ буданд. Ин нуқта низ муҳим аст, ки ашрофи феодалии тоифаҳои бодиянишин ҳамроҳи рӯҳониён баромад мекарданд.³⁶

Барои идеализатсияи муқаррарӣ ҳисоб кардани иддаои манбаъҳо роҷеъ ба шўҳрати зиёди баъзе аз ин хонҳо дар байни мардум ва ҳамчун подшоҳи одил ном баровардани онҳо ҳеҷ як асос мавҷуд нест.

Дар паси ин ҳама далелу мадракҳои пароканда сиёсати дохилии собитқадмонае намоён аст. Зоҳиран ин хонҳои қарохонӣ ба марказият додани давлати Қарохониёни Осиёи Миёна саъю кўшиш доштанд. Табиист, ки дар ин кор душмани онҳо феодалони бодиянишин ва рӯҳониёни аз қувватгирии ҳокимияти хонӣ норозӣ буданд. Мусодираи молу мулк дар шароити чунин мубориза яке аз василаҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ заиф гардонидани душмани сиёсӣ ба шумор мерафт.

Агар Иброҳими Тамғочхон бо роҳи ишғол намудани баъзе вилоятҳои ҳудуди давлати худро васеътар карда бошад, ворисони ӯ дар соҳаи сиёсати хориҷӣ ва ҳунари ҳарбӣ ба чизе муваффақ шуда натавонистанд. Ҳанӯз дар аҳди Шамс-ул-Мулк Наср онҳо ба фишори Қарохониёни шарқӣ дучор гардиданд. Фарғона аз даст рафт. Ҳудуди байни ду давлати Қарохониён аз болои

³⁴ Бартольд В.В., 1963 б, с. 374–376.

³⁵ Давидович Е.А., 1968 б, с. 76.

³⁶ ИТН, II, I, с. 239.

Хучанд муқаррар шуд. Аз тарафи дигар, маҳз дар замони ҳукмронии ин подшоҳони қарохонӣ Салҷуқиён аввал ба ноҳияҳои ҷудогонаи канории давлати Қарохониён ва баъдтар ба Мовароуннаҳри Марказӣ тохтутози худро саркарданд.³⁷ Дар охири охирон, соли 1089 Маликшоҳи Салҷуқӣ Бухоро ва андаке дертар шаҳри пойтахтии Самарқандро забт намуд. Бо вучуди ин, Салҷуқиён сулолаи Қарохониёро барҳам надоданд; онҳо бо он қаноат карданд, ки мегавонанд ба кори онон мудохила кунанд ва хонҳоро аз байни аъзоёни сулолаи қарохонӣ худашон таъин намоянд. Ягона низои ҷиддӣ соли 1130 дар миёни Арслонхони Қарохонӣ ва султон Санҷари Салҷуқӣ рӯй дод. Тақрибан 30 сол қабл аз ин, дар соли 1102 яке аз Қарохониёни шарқӣ Мовароуннаҳро ба даст дароварда, ҳатто то ҳудуди мулки Салҷуқиён расид, аммо дар муҳорибаи зидди султон Санҷар кушта шуд. Пас аз ин султон Санҷар абераи Иброҳими Тамғочхон Муҳаммади Сонии Арслонхонро ба тахт нишонд. Муҳаммад қариб 30 сол ҳукмронӣ намуд ва бо ғайбӣ бинокории худ шўҳрат ёфт. Ба вай мисли гузаштагонаш бо рўҳониён мубориза бурдан лозим омад. Пас аз он ки дар натиҷаи сўйқасди рўҳониён писари валиаҳдаш ба қатл расид, ӯ барои кўмак ба султон Санҷар муроҷиат намуд. Султон Санҷар бо қувваи зиёди аскарӣ ба Самарқанд омад, вале Арслонхон, ки худ душманонашро мағлуб карда буд, дигар ба кўмак эҳтиёҷ надошт. Аз рӯи шаҳодати баъзе сарчашмаҳо вай, ҳатто барои куштани Санҷар қотиле фиристонд. Дар ҳар сурат Санҷар Самарқандро гирифта, Арслонхонро аз тахт фурувард ва дар оянда низ ононро, ки фақат дар умури дохилӣ соҳибхотир буда, аз рӯи садоқат ба ӯ итоат мекарданд, ба тахти хонӣ менишонд.

Қарохониён ва қарахитойҳо

Дар аввали чоряки дувуми асри XII мардуми сершумори кидонӣ Ҳафтрудро бо шаҳри Баласоғун ишғол намуда, империяи бузурги худро, ки то шимолӣ шарқӣ дарёи Енисей рафта мерасид, таъсис карданд. Сипас, онҳо тамоми мулкҳои боқимондаи Қарохониёни шарқиро тасарруф карда, ба Қарохониёни ғарбӣ, яъне мовароуннаҳрӣ таҳдид намуданд. Дар осори муаллифони мусулмон, ки воқеаҳои онвақта ва муваффақиятҳои сиёсии кидониро тавсиф кардаанд, ин мардум номи қарахитойро гирифтааст.³⁸

Соли 1137 Қарахитойҳо дар наздикии Хучанд Маҳмуди Қарохониро торумор карданд. Маҳмуд дастнишондаи содиқи султон Санҷар буд. Ҳатто дар сиккаҳои худ номи ӯро ёд менамуд. Аммо ин бор султон Санҷар ба Маҳмуд дастӣ ёрӣ дароз карда натавонист, зеро худаш бо ҷанги Хоразм банд буд. Дурӯст аст, ки қарахитойҳо дар ҷунин маврид барои ғалаба аз фурсат истифода набурданд.

Вале чанд сол нагузашта қарахитойҳо дар ҷанги саҳти ҳалқунанда ба қўшуни муттаҳидаи Маҳмуди Қарохонӣ ва султон Санҷари Салҷуқӣ ҷунон зарбае ворид оварданд, ки дар таърихи ин се сулола ба эътибори марҳилае аҳамият пайдо намуд. Ин ҳодиса 9 сентябри соли 1141 дар дашти Катвони назди Самарқанд ба вуқӯъ пайваست. Қўшунҳои салҷуқиву қарохонӣ тамоман торумор гардиданд, Султон Санҷар ва Маҳмуд ақиб ништаанд. Қарахитойҳо бошанд, Бухоро ва тамоми Мовароуннаҳри марказиро забт намуданд.

³⁷ Барои тафсиلى ин воқеаҳо ниг.: Бартольд В.В., 1963 б, с. 379 ва мобаъд.

³⁸ Дар бораи Қарахитойҳо ва муносибати онҳо ба Қарохониён ниг.: Бартольд В.В., 1963 а, с. 48 ва мобаъд; 1963 б, с. 386 ва мобаъд.

Таносуи қувваҳои сиёсии Осиёи Миёна тағйир ёфт. Қарахитоиҳо ҳам, мисли Салчуқиҳо, сулолаи Қарохониёнро аз байн набурданд, балки ба вассали худ мубаддал карданд. Қарохониён мебоист ба Ғўрхон – сардори давлати Қарахитоиҳо хироҷ меоданд. Султон Санҷар бо ҷангҳои зидди Отсизи Хоразмшох, ки пас аз муҳорибаи Катвон ва шикасти Санҷар хеле ғайрат пайдо карда буд, саргарм шуда, ҳатто мубориза бурдан бо Қарахитоиҳо ва барқарор кардани нуфузи пешини худро дар Мовароуннаҳр аз ғўшаи ҳаёл ҳам наметугзаронид.

Қарахитоиҳо ба корҳои дохилии Қарохониён мудоҳила намекарданд. Баласогун ҳамоно пойтахти онҳо ба шумор мерафт. Дар давлати Қарохониён чунин вазъият ба амал омад: пас аз муҳорибаи дашти Катвони Самарқанд чанд вақт мамлакатро бародари Маҳмуди Қарохониён фироркарда идора намуд, Фарғона бошад, дар дасти хонадони «Ҳасаниён», яъне Қарохониёни шарқӣ буд. Вале аз нимаи дувуми асри XII (соли 1156) хонадони фарғонии Қарохониён Самарқандро ҳам ба итлоати худ дароварданд. Аз ҳамин вақт, пас аз фосилаи дуру дарозе Мовароуннаҳр дубора ба ихтиёри шоҳи шарқии Қарохониён гузашт, ки онҳо ду вилояти пурсарват – Мовароуннаҳри марказӣ ва Фарғонаро дар таҳти ҳокимияти худ муттаҳид намуда буданд. Аммо бояд қайд кард, ки Мовароуннаҳри марказӣ ва Фарғона дар нимаи дувуми асри XII ва ибтидои асри XIII амалан ҳамчун ду мулки калони мустақил дар дасти узвҳои гуногуни як хонадон боқӣ монданд. Маркази яке Самарқанд ва маркази дигаре Ўзганд муттасил, бо ихтиёри худ ба таври фаровон пул мебароварданд, ҳар шаҳр ба номи ҳокими худ бо тамоми унвону лақабҳои сикка мезад. Ба ҳар ҳол Самарқанд пойтахти тамоми давлат низ ҳисоб мешуд ва ҳокими он исман сардори сулола ба шумор мерафт. Ин ифодаи худро дар он меёфт, ки унвону лақабҳои ҳокимони Самарқанд аз ҳокимони Фарғона баландтар буд.³⁹

Ғайр аз ин, дар ин вақт ҳам, амлоқдорони хурди вассалмақом низ вуҷуд доштанд, вале онҳо дигар вазни сиёсии дар асри XI доштаи худро аз даст дода буданд. Дар ин бора нисбат ба асри XI хеле кам шудани сиккаҳо дар асрҳои XII ва ибтидои XIII, ки ба номи амлоқдорони хурд бароварда мешуданд, шаҳодат медиҳад. Фақат садрҳои Бухоро мақоми махсусе доштанд. Онҳо як навъ хонадони намояндагони рӯҳониёни олирутба маҳсуб меёфтанд. Лақаби онҳо ҳам «садри ҷаҳон» буд, аввалҳо вазифаи олии рӯҳонии шаҳрро адо мекарданд, вале баъдтар ба умури идора низ бештар дахлат мекардагӣ шуданд. Бонуфзтарини онҳо на фақат дар асл Бухороро идора мекарданд, балки ҳатто зоҳиран ҳам мансаби ҳокими шаҳрро гирифта буданд. Муносибати онҳо бо Қарохониёни Самарқанд ниҳоят мураккаб буд. Садрҳо ҳокимияти олии онҳоро эътироф карда, сиккаҳоро ба номи онҳо мезаданд. Гоҳо ҳокимияти Бухоро тамоман ба дасти Қарохониён мегузашт, гоҳо баръакс, садрҳо соҳибихтиёр шуда, худашон ба Қарахитоиҳо хироҷ меғундоштанд. Онҳо, ки бе ин ҳам барои афзудани сарвати худ аз роҳи воситаҳои гуногун ба таври фаровон истифода мебарданд, бо баҳонаи хироҷғундорӣ боз ҳам зиёдтар ғанимат ба даст меоварданд.

Хоразм ва давлати Салчуқӣ

Ғалабаи Қарахитоиҳо дар соли 1141 Салчуқиёнро хеле заиф гардонид.

³⁹ Дар бораи Фарғона ва Мовароуннаҳри нимаи дувуми асри XII, хронология ва генеалогияи сардорони сулола (ҳокимони Самарқанд) ва мулкдорони Фарғона ниг.: Давидович Е. А., 1957, 6, с. 108–119.

Дигар аз воқеаҳои қобили диққате, ки дар ин давра ба амал омада, яке аз омилҳои рӯ ба суқут ниҳодани давлати салҷуқӣ гардид, ҳамчун маркази сиёсӣ сар бардоштани Хоразм буд.

Сарсулолаи хонадони хоразмшӯҳӣ Ануштегин ҳанӯз дар замони Ма-ликшӯҳӣ Салҷуқӣ ба воситаи хидмат ва лаёқате, ки аз худ нишон дода буд, ҳокими Хоразм таъин гардид. Баъд аз вафоти Ануштегин ҳукмронии Хоразм ба тариқи мерос ба писари ӯ - Қутбиддин Муҳаммад (1097–1127) расид. Қутбиддин Муҳаммад лақаби «Хоразмшӯҳ»-ро гирифта, дар тамоми давраи ҳукмронии худ аз фармонбардортарин ҳокимони султон Санҷар ҳисоб мешуд. Баъд аз сари ӯ ҳукумати Хоразм ба писараш - Отсиз (1127–1156) гузашт, ки ин шахсро мумкин аст асосгузори ҳақиқии давлати бузурги Хоразмшӯҳӣ номид. Отсиз ва ворисони ӯ аз ҳар як лаҳзаи мувофиқ истифода бурда, тамоми саъю эҳтимоми худро ба ҳарч доданд, ки ба муқобили давлати салҷуқӣ истиқлолияти Хоразмро таъмин намоянд. Отсиз дар солҳои аввали ҳукмронии худ ба султон Санҷар сари итоат фуруд оварда, дар лашкаркашиҳои ӯ иштирок мекард. Аммо, вай дар айни замон, бо роҳи мутеъ кардани қабिलाҳои ҳамсоя беш аз пеш қувват мегирифт. Ба ӯ муяссар гардид, ҳатто он маҳалҳоеро, ки дар ҳаёти бодиянишинӣ хеле аҳамият доштанд, аз ҷумла заминҳои поини дар-рӯи Сир ва нимҷазираи Манқишпоқро ишғол намояд.

Отсиз пас аз ин тариқа мустаҳкам кардани мавқеи худ се мартаба (1138, 1141 – 1142 ва 1147 – 1148) бар зидди султон Санҷар сар бардошт, аммо муваффақият ба даст оварда натавонист. Ниҳоят, дар моҳи июни соли 1148 Отсиз ба пеши султон Санҷар ҳозир шуда, комилан фармонбардори давлати салҷуқӣ будани худро шахсан арз кард. Баъд аз ин Отсиз, агарчанде то охири умри худ аз итоати Салҷуқӣ сар напечид, лекин дар ҳар сурат барои истиқлолияти Хоразм ва таъсиси давлати бузурги ояндаи Хоразмшӯҳӣ заминаҳои мусоид ҳозир карда тавонист (аз ҳамон вақт, яъне аз миёнаҳои асри XII ҳокимияти Салҷуқӣ дар Хоразм мавҷудияти худро фақат исман нигоҳ дошт).⁴⁰

Дар аввалҳои нимаи дувуми асри XII дар Мовароуннаҳр ва навоҳии ши-моли Афғонистони кунунӣ воқеаи дигаре рӯй дода, бештар боиси аз байн рафтани давлати салҷуқӣ гардид. Дар соли 1153 туркони ғуз (оғузҳо), ки дар навоҳии Балх бодиянишинӣ мекарданд, ба муқобили султон Санҷар шӯриш бардоштанд. Сабабгори шӯриш ноинсофиҳои аз ҳад гузарои ҷамъкунандагони хироч буд. Пас аз ин ғузҳои бодиянишин ба ноҳияҳои ободи зироатӣ ҳуҷум оварданд. Султон Санҷар барои саркӯбии ғузҳо лашкар кашид, лекин шикаст хӯрда, худ ба дасти онҳо асир афтод. Пас аз ин, бодиянишинон дар воҳаҳои зироатии Хуросон ва қисмати ҷануби шарқии Мовароуннаҳр ба тохтутози худ бемонеа давом намуданд.

Султон Санҷар пас аз се соли асорат, дар соли 1156 халосӣ ёфта, ба пой-тахти худ - шаҳри Марв омад. Лекин дере нагузашта пас аз як сол вафот кард ва бо ин сурати зоҳирии давлати марказият пайдокардаи салҷуқӣ низ аз миён рафт. Осиёи Сағир ва Кирмон ҳанӯз дар вақти Султон Санҷар истиқлолият гирифта буданд. Баъд аз фавти ӯ дар Форс ва Озарбойҷон низ мулкҳои ҷудо-гонаи мустақил ба вучуд омаданд. Хуросон аз тахти тасарруфи Салҷуқӣ баромад. Халифа низ дар маркази хилофат - шаҳри Бағдод мавқеи пешинаи худро барқарор кард.

⁴⁰ Таҳқиқи муфассали таърихи давлати Хоразмшӯҳӣро В.В. Бартолд анҷом дод (1963 б); инчунин ниг.: Kafesoglu I., 1956.

Ин вазъият барои таҳкими истиқлолияти Хоразм хеле мадад расонид. Писар ва вориси Отсиз Эларслон (1156–1172) аз ин фурсат истифода бурда, ба муборизаи байни қўшуни қabilaи туркии қарлуқ ва хонҳои қарохонии Мовароуннаҳр, ки итоати Қарахитонхоро қабул карда буданд, мудохила намуд.

Эларслон дар ин мубориза қарлуқхоро ғимоя кард. Дар соли 1158 ӯ бо лашкари Хоразм ба хоки Мовароуннаҳр дохил шуда, дар муҳорибае, ки қарлуқҳо барои Самарқанд ва Бухоро мебурданд, иштирок намуд. Баъдтар ӯ бар зидди ғузҳои Хуросон мубориза бурда, баъзе муваффақиятҳо ба даст даровард. Дар соли 1165 вай ба сӯи Нишопур лашкар кашида, хост ин шаҳрро забт намояд, аммо ба мақсади худ расида натавониста, ба Хоразм баргашт.

Албатта, дар чунин шароити ихтилофоти муттасили дохилӣ дар бораи аз Мовароуннаҳр рондани Қарахитонҳо ҳатто фикр кардан ҳам мумкин набуд. Гайр аз ин, ба Эларслон лозим меомад, ки барои ғимояи қаламрави аслии худ тадбироти зарурӣ бубинад. Дар ҳақиқат, Қарахитонҳо бо баҳонаи ин ки Эларслон боҷи мамлакатро дар вақти худ намефиристонанд, дар соли 1171–1172 ба Хоразм лашкар кашиданд. Эларслон фақат ба воситаи вайрон кардани садди дарёи Сир тавонист пойтахти худро аз ҳуҷуми Қарахитонҳо муҳофизат намояд.

Дар соли 1172 Эларслон вафот кард ва писари кӯчаки ӯ Султоншоҳ бо ёрии модари худ ба тахти салтанати хоразмшоҳӣ нишаст. Писари бузурги Эларслон - Алоуддини Текеш, ки ҳокими яке аз вилоятҳои Хоразм буд, аз ин воқеа хабардор гардида, барои ғасб намудани ҳокимият камар баст ва дар ин қор аз қарахитонҳо мадад хост. Вай ба ивази ин пардохтани хирочи ҳарсолаи мамлақати Хоразмро бо Қарахитонҳо ваъда дод. Текеш дар ҳуди ҳамон сол бо кӯмаки Қарахитонҳо Хоразмро ишғол намуд. Султоншоҳ фирор карда, наҷот ёфт.

Алоуддин Текеш (1172–1200), пас аз он ки ҳукмронии Хоразмро ба дасти худ гирифта, андаке мавқеашро мустаҳкам намуд, фавран, бар зидди Қарахитонҳо сар бардошта, элчии онҳоро, ки барои ҷамъ кардани хироч ба Хоразм омада буд, ба қатл расонид. Вақте ки Султоншоҳ аз ин ҳаракати бародари худ воқиф гардид, дарҳол ба пеши Қарахитонҳо рафта, хоҳиш намуд, ки дар мубориза барои сарнагун кардани Текеш ба вай кӯмак расонанд.

Қарахитонҳо, ки чанд сол қабл аз ин бо Султоншоҳ муносибати дуруст набошганд, бо тамаи гирифтани боҷи Хоразм хоҳиши ӯро қабул намуда, бар зидди Текеш лашкар кашиданд. Вале ин дафъа амалиёти ҳарбии онҳо муваффақият пайдо накард: аз як тараф, Текеш роҳхоро ба зерӣ об мононда ҳаракати қўшуни Қарахитонхоро хеле ба душворӣ андохт; аз тарафи дигар, тадбири Султоншоҳ ва Қарахитонҳо, ки аҳолии Хоразмро ба муқобили Текеш шӯронидан буд, низ натиҷасе набахшид. Баъд аз ин бемуваффақиятӣ Қарахитонҳо маҷбур шуданд, ки ба пойтахти худ пас гарданд. Ҳангоме ки Султоншоҳ вазъиятро чунин дид, аз Қарахитонҳо хоҳиш кард, ки як дастаи аскарӣ ба ихтиёри ӯ гузоранд. Ин хоҳиши ӯ низ қабул шуд. Вай бо ин дастаи аскарӣ ба тарафи Хуросон ҳаракат намуд ва қувваҳои ҳарбии ғузҳои бодиянишинро шикаст дода, Марвро ишғол кард ва баъд аз чанде Сарахс ва Тўсро низ ба зерӣ дасти худ гирифт.

Текеш пас аз ҳуҷуми бесамари Қарахитонҳо ҳокимияти худро хеле мустаҳкам кард. Ӯ ба Мовароуннаҳр ва Хуросон чанд дафъа бомуваффақият лашкар кашида, шаҳру деҳаҳои зиёдеро забт намуд. Дар моҳи июни соли 1187 Нишопурро ишғол кард ва дар соли 1193, пас аз марги Султоншоҳ, Марвро ҳам ба тасарруфи худ даровард.

Тақрибан дар ҳуди ҳамин вақт Текеш имконият ёфт, ки ба ҳаёти сиёсии баъзе ноҳияҳои Эрон низ мудохила намояд. Султони салҷуқӣ Туғрали Сонӣ меҳост, ки умури идораи давлатро комилан ба дасти худ гирифта, ба ихтиёри халифа фақат қорҳои диниро вогузорад. Албатта, халифаи аббосӣ – Носир (1180–1225) ба ин розӣ наменшуд. Ин буд, ки дар байни султон ва халифа муборизаи шадиде ба амал омад ва халифа аз Текеш кӯмак хост. Текеш низ мавқеъро аз даст надода, бар зидди Туғрали Салҷуқӣ лашкар кашид ва дар моҳи марти соли 1194 ба қувваҳои ҷарбии ӯ зарбаи мӯҳлик ворид оварда, Ҳамадонро ишғол кард. Аббосиён ба зудӣ огоҳ шуданд, ки Хоразмшоҳ барои хилофати араб аз султони салҷуқӣ хавфноктар аст. Аз ин сабаб халифа Носир ба воситаи вазири худ ба Текеш хабар расонид, ки расму ташрифоти дарбории маркази хилофатро ба ҷо орад. Ин таклиф ҳаминро ифода мекард, ки Текеш чи дар умури идораи ҳукумат ва чи дар қорҳои динӣ бояд иттиботи халифаи аббосиро қабул намояд. Текеш аз ин ниҳоятдараҷа дар ғазаб шуда, вазири халифаро бо суҳанҳои дурушт баргардонид.

Дар моҳи июни соли 1196 дар байни аскарони Хоразмшоҳ ва қувваҳои ҷарбии халифа муҳорибаи саҳт рӯй дод, бо ғалабаи Хоразмиён анҷом ёфт. Аммо халифа ба мағлубияти худ нигоҳ накарда, аз Текеш талаб намуд, ки қўшуни худро аз навоҳии ғарбии Эрон берун бурда, ба Хоразм ақиб нишинад. Текеш дар ҷавоб ба халифа чунин изҳор кард, ки оидоти мамлакатҳои ишғолкардааш ба таъминоти қувваи бузурги ҷарбии вай кифоят наменкунад, аз ин сабаб халифа бояд илова бар ин мамлакатҳо боз баъзе вилоятҳоро ба ихтиёри ӯ супорад. Ба ин ҳам қаноат накарда Текеш аз халифа талаб кард, ки дар Бағдод хутбаро ба номи ӯ хонанд. Муборизаи байни халифа ва Хоразмшоҳ хеле тӯл кашид.

Оре, дуруст аст, ки дар замони ҳукмронии Текеш давлати Хоразмшоҳиён ба иқтисоди бузург соҳиб гардид. Лекин, дар айни ҳол, мубориза бо хилофат пояҳои ин давлатро беш аз пеш суст кард. Халифаи аббосӣ дар ҷараёни ин мубориза тавонист аз нуфуз ва эътибори рӯҳониёни ислом ба мағфиятҳои худ истифода намояд. Текеш дар навбати худ қўшиш намуд, ки ба қўшун таъя кунад. Ӯ барои бомуваффақият иҷро гардидани иқдомоти ҷарбии худ сардорони лашкарро ба дараҷаҳо тақсим намуда, як гурӯҳи пурқуввати ашрофи низомӣ ба вучуд овард. Лекин ин ҳама саъю кўшишҳои Текеш натиҷае набахшиданд, вай дар дохили мамлакат таъягоҳи мустаҳкам пайдо карда натавонист.

Муншии Текеш - Баҳруддин Муҳаммади Бағдодӣ дар «Ат-тавассул ило-т-тарассул» ном асари худ, ки то замони мо расидааст, манзараи иҷтимоӣ ва таркиби миллии нуфуси вилояти Сирдарёро то ибтидои асри XIII тасвир намудааст. Дар байни баъзе ҳуҷҷатҳои расмие, ки дар ин асар оварда шудаанд, як дастури Текеш бо қоиммақоми Ҷанд низ мавҷуд аст. Хоразмшоҳ дар ин дастури худ ба қоиммақом амр менамояд бо табақаҳои мухталифи аҳолии, ки ӯ мураттабан зикр намудааст, муносибати дуруст барқарор кунад:

1. Сайидҳо (анхоси мансуб ба авлоди Муҳаммад пайғамбар) – «ӯ (қоиммақом) танзими манофеи ононро бар тибқи адолат ва дараҷаи қудсияти эшон бояд ҳамчун давлати зиёда эътироф намояд... ва, бигзор, ӯ қоре кунад, ки онон аз рӯи нисб ба ҷизе рӯ наёранд».

2. Имомҳо ва уламо – «бигзор, ӯ ба эшон бахшишҳо диҳад ва хайро эҳсон намояд, то шоду мамнун бошанд» ва дар умури давлат таъя ва фатво созад.

3. Қозиҳо ва ҳокимон – аз онҳо бояд ҳукми одилона талаб кард, «вале мусаллам аст, ки набояд онҳо тобиши шаъни қозиро хира гардонанд».

4. Сўфиён ва пайравони онҳо – бояд ба эшон бахшишҳо дод, «то битавонанд бо хотири чамъ баҳри салтанати зафарманди мо машғули ибодат бошанд».

5. Оқсаққолҳои бонуфуз – онҳоро бояд ҳимоят кард.

6. Амалдорон ва ҳарбиёни мутеи қоиммақом – бидуни мудохила «ба баҳсу мунозира ва ҷангу низоъҳои байнихудии эшон» бар онҳо бояд ҳукмравӣ намуд ва барои дар вақти худ расидани муздашон назорат кард, то ки онҳо ба ситонидан аз аҳолии эҳтиёҷ пайдо накунанд».

7. Ғозиён – назорати аҳолиро ба онҳо вогузошта, ононро аз ҳар ҷиҳат бояд пуштибонӣ намуд.

Ин номбарӣ ба кадом гурӯҳҳои истисморкунанда майли такардан доштани Хоразмшӯҳиёро нишон медиҳад.

Дар ин асар роҷеъ ба барзгарон ва заминдорон ва ҳам дар хусуси пешаварон ва «аҳли бозор» дастурот дода, азбаски «бо заҳмати онҳо воситаҳои моддии қўшун таъмин мегардад», ба онҳо таваҷҷўҳи лозима намудан тавсия карда мешавад. Сипас, лузуми ҳимоят намудани тоҷирон, ки «қосиди маҷҷонӣ ва восифи шаҳриёр» мебошанд, қайд гардидааст. Файр аз ин, зарурати муносибати мусовӣ кардан бо туркон ва тоҷикон ба таври махсус таъкид ёфтааст.

Дар хотима аҳолии даъват мешаванд, ки қоиммақоми навро бо шодмонӣ пешвоз гиранд: «Бигзор, онҳо ба ӯ молиёти соли ояндаро ба ҳаҷми яқсавуми андозии ҷамъшуда комилан бипардозанд, бигзор, аз шикоятӣ беасос нисбат ба ӯ, ки арзқунандагон гўё аз ӯ зулм медида бошанд, худдорӣ намоянд ва бигзор, ба амри мо ва фармони ӯ, яъне қоиммақом, итоат кунанд».

Ин ҳуҷҷат гувоҳӣ медиҳад, ки дар асри XIII қисмати умдаи аҳолии атрофи Хоразм (дар сурати бартарӣ доштани унсурӣ туркизабон) аз тоҷикон иборат буданд. Қимати асосии он дар ин аст, ки силсилаи маротиби онвақтаи феодалӣ дар он хеле равшан тасвир шудааст.⁴¹

Пас аз марги Текеш писари ӯ - Муҳаммад (1200–1220) ба тахти хоразмшӯҳӣ нишаст. Дар соли 1203 султон Муҳаммад бо пуштибонии Қарахитойҳо Хуросонро тамоман ба даст даровард. Вай Ҳирот ва ғирду атрофи онро низ ба худ тобеъ намуда, дар соли 1207 ба пойтахти худ баргашт. Муҳаммади Хоразмшӯҳ, пас аз он ки аз қори Хуросон хотирҷамъ шуд, дар фикри забт кардани Мовароуннаҳр ва барҳам додани ҳукмронии Қарахитойҳо афтод. Дар ҳуди ҳамон соли 1207 ӯ бо баҳонаи фурӯ нишондани шўриши аҳолии шаҳри Бухоро, ки бар зидди садрҳо бардошта буданд, бо қўшуни пуршуморе ҳаракат карда, бо ҳамин васила ба тасарруфи Мовароуннаҳр оғоз намуд.

Шўриши Санҷар. Истилои давлати қарохонӣ аз тарафи Муҳаммади Хоразмшӯҳ

Чунон ки қайд карда шуд, Ҳанўз дар нимаи аввали асри XII дар Бухоро хонаводаи олинасаб – намоёндогони рўҳониёни дараҷаи олии ислом, ки унвони «Садри қаҳон»-ро гирифта буданд, нуфузи калоне пайдо намуданд. Файр аз миқдори зиёди заминҳои вақф, ба дасти рўҳониён гузаштани даромади муассисаҳои тижоратӣ, бозор, андозии заминҳои зироатии ғирду атрофи шаҳр, ҳамчунин молиёти пешаварон ва тоҷирон сарвати садрҳоро хеле афзуд. То чӣ андоза сарватманд шудани садрҳои Бухоро аз ҳамин ҷо ҳам доништан мумкин аст, ки яке аз садрҳо Муҳаммад ибни Аҳмад бо оидоти худ метавонист 600

⁴¹ Тавсифи муфассали ин асар (бо баёни ҷузъии мазмуни он) ниг.: Семёнов А.А., 1952, с. 17.

нафар фақеҳро нигоҳдорӣ кунад. Ҳангоме ки ӯ ба Макка сафар намуд, барои таъминоти роҳ зиёда аз сад уштур бор ҳамроҳи худ бурд. Вале ӯ дар ивази Ҳирсу оз ва рафтори ноқобиле, ки дошт, лақаби «садри ҷаҳаннам»-ро гирифта буд.

Сарвати садрҳои Бухоро сарчашмаи дигаре низ дошт. Онҳо бо баҳонаи ба ғӯрхонҳои қарахитой пардохтани хироҷи солиёнаи мамлакат халқи заҳматкашро бераҳмона истисмор ва бо ҳар васила ғорат мекарданд. Зимнан, қисмати зиёди сарвате, ки ба ин тариқа ҷамъоварӣ мешуд, ба ҳуди садрҳо мерасид.

Албатта, ҳамаи ин беадолатӣ ва ғоратгариҳо ҳисси нафрат ва адовати оммаи васеъро нисбат ба садрҳо ба вуҷуд наёварда натавонист. Дар соли 1206 аҳолии Бухоро бо роҳбарии Санҷар ном устои сипарсоз бар зидди ҳукумати садрҳо қиём намуданд.

Қувваи асосии шӯриши Санҷарро пешаварони шаҳр ташкил мекарданд. Сарчашмаҳои таърихӣ дар бораи ҷи гуна сар задани шӯриш ва вусъати минбаъдаи вай маълумоти хеле кам медиҳанд. Мо дар хусуси он ки шӯришчиён пас аз ғалаба чанд вақт шаҳрро дар дасти худ нигоҳ доштанд ва кори ташкилии онҳо ҷи гуна ба роҳ монда шуда буд, чизе намедонем. Фақат ҳамин қадар маълум аст, ки Санҷар баъд аз ишғол кардани шаҳр, ҷи навъе ки вақосънигорони дарбор менависанд, одамони номдор, яъне ашрофи феодалиро хеле «таҳқир» кард. Садрҳо бо як ҳолати ифтизоҳомез аз шаҳр ронда шуда, молу мулки онҳо ба дасти шӯришиён даромад.

Садрҳои рондашуда аз Қарахитоиҳо мадад хостанд.

Дар чунин вазъият Муҳаммади Хоразмшоҳ, ки барои аз Қарахитоиҳо гирифтани Мовароуннаҳр фурсат меҷуст, воқеан Бухороро барои иҷрои нақшаҳои худ мавқеи мусонд дарёфта, бо қувваи бузурги ҳарбӣ ба сӯи Бухоро ҳаракат намуд. Шӯришиён, ки барои мудофияи шаҳр ҳеҷ як чорачӯӣ надида ва, ҳатто бо барзгарони ободиҳои атроф муттаҳид нагардида буданд, ҳамлаи қувваҳои ҳарбии Хоразмшоҳро дафъ карда натавонистанд. Дар соли 1207 султон Муҳаммад қабл аз он ки Қарахитоиҳо ба Бухоро расанд, шаҳрро забт намуд. Садрҳои Бухоро ҳокимияти худро аз нав барқарор карда, мутеи Муҳаммади Хоразмшоҳ гардиданд. Тасарруфи шаҳри Бухоро фақат муқаддимаи мақсади ба пеш гузоштаи султон Муҳаммад буд. Барои тамоман тобеъ намудани Мовароуннаҳр ба ӯ лозим меомад, ки аз байни ҳокимони ҳуди ин сарзамин муттафиқ пайдо кунад.

Дар сарчашмаҳои хаттӣ роҷеъ ба воқеаҳои ин давра маълумоти зиёде мавҷуд аст. Вале фикрҳо аксаран муҳолифи якдигаранд.⁴² Барои равшан кардани бисёр масъалаҳо, ҳолатҳо ва таърихи воқеаҳо маҳз мадрақҳои сиккашиноӣ кӯмак мерасонанд.⁴³

Ҳокими Самарқанд ва сарсулолаи исмии Қарохониён - Усмон ибни Иброҳим буда, дар Фарғона бародари ӯ - Қадархон ҳукмронӣ мекард. Усмон дар ҳудуди асрҳои XII–XIII ба тахти падар нишаста, пас аз чанде унвони дабдабаноки «султони бузурги султонон»-ро қабул намуд. Вазъияти ӯ дар байни Муҳаммади Хоразмшоҳ ва Қарахитоиҳо чунон буд, ки гӯё дар «миёни обу оташ» қарор гирифта бошад. Вале ӯ то як муддат хеле моҳирона аз ин вазъият берун меомад. Чунин ба назар мерасад, ки Муҳаммади Хоразмшоҳ, дар аввалҳо фикри барҳам додани сулолаи Қарохониёнро надошт, ӯ фақат дар рафти мубориза бо Қарахитоиҳо сиёсати худро дар ин бобат тағйир дод. Му-

⁴²Бартольд В.В., 1963 а, с. 420 ва мобаъд.

⁴³Давидович Е.А., 1957, б, с. 93–108.

носибати байни Қарохониён ва Муҳаммади Хоразмшоҳро метавон ба се марҳила ҷудо кард: аввал муносибати муттафиқона, сонӣ муносибати тобеият ва, ниҳоят, таъқиб ва нест кардани ҳокимони Қарохонӣ.

Пас аз забти Бухоро Муҳаммади Хоразмшоҳ бо Усмони Самарқандӣ, бе он ки ба мулки ӯ даъвое кунад, иттиҳод баст. Усмон мисли пештара ба номи худ бо ҳамон унвону лақабҳое, ки ҳатто аз унвонҳои Муҳаммади Хоразмшоҳ дабдабаноктар буд, сикка задан гирифт.

Дар ҳамин вақт иттифоқиён, яъне Муҳаммади Хоразмшоҳ ва Усмон аз Қарахитоиҳо шикаст хӯрданд. Муҳаммади Хоразмшоҳ маҷбур шуд ба мамлакати худ баргардад, Усмон бошад, дубора бо Қарахитоиҳо наздик шуда, духтари худӣ гӯрхонро ба занӣ хост. Аммо ҷавоби рад гирифта, боз ба тарафи Муҳаммади Хоразмшоҳ майл намуд, вале ин бор на ба сифати иттифоқӣ, балки ҳамчун шахси мутеъ пазируфта шуд. Ин буд, ки Усмон дар соли 1209/10 сиккаро ба ду ном зарб кард: дар як тарафи сикка ном ва унвони Муҳаммади Хоразмшоҳ ва дар тарафи дигари он номи худро сабт намуд.

Ин хиёлати Усмон гӯрхонро ба хашм оварда, боиси ба Самарқанд ҳамла овардани ӯ гардид. Қарахитоиҳо Самарқандро гирифта ва як миқдор боҷ ситонида, аммо ба сабаби нооромиҳои ҷиддии дар шарқи мамлакати худ баамаломада маҷбур шуданд, ки шаҳрро тарк карда, пас гарданд.

Яке аз сабабҳое, ки то як андоза барои муваффақият пайдо кардани Муҳаммади Хоразмшоҳ имконият ба вуҷуд овард, мавриди ҳуҷуми қабилаи найманҳои муғул қарор гирифтани давлати қарахитой буд. Найманҳо ҳатто хазинаи гӯрхонро ғорат карданд. Усмон ин нокомӣ ва нобарориҳои кори Қарахитоиҳоро дида, аз сари нав ба тарафи Муҳаммади Хоразмшоҳ гузашта, боз ба ду ном сикка зад ва ба ин васила тобеияти худро тасдиқ намуд. Муҳаммади Хоразмшоҳ мустақкам кардани садди мудофияи Самарқандро фармуда ва дар назди Усмон намоёндаи худро гузошта, худ ба қувваи аскар ба тарафи шарқ равона шуд ва дар муҳорибаи водии Талас бар қўшуни Қарахитоиҳо ғолиб омада, сипаҳсолори ононро асир намуд.

Агарчанде ин муҳориба тақдирӣ Қарахитоиҳоро ба кулӣ ҳал накард, вале дар айни ҳол обрӯ ва эътибори Муҳаммади Хоразмшоҳро хеле зиёд намуд. Пас аз ин номи ёро дар ҳуҷҷатҳои расмӣ бо унвони «Искандари дувум» ё худ «Султон Санҷар»⁴⁴ ёд карданд.

Муҳаммади Хоразмшоҳ аз ин ҷиҳат ҳам Мовароуннаҳрро ба осонӣ фатҳ намуд, ки аҳолии ин сарзамин умедвор буданд, пас аз ронда шудани Қарахитоиҳои «бутпараст» ва истиқрор ёфтани ҳокимияти Хоразмшоҳиёни ҳамдин вазъияти онҳо беҳтар хоҳад гардид. Ин умедвории халқро султон Муҳаммад дар роҳи расидан ба мақсади худ хеле хуб истифода намуд. Ҳангоме ки ӯ дар соли 1207 Бухороро ишғол кард, зоҳиран, ба аскарони худ фармон дод, ки ба аҳоли ҳеҷ гуна ҷавру зулм накунанд. Ҳатто роҳбари шӯришиён - Малик Санҷар, ки бар зидди садрҳо ва гӯрхони қарахитой баромада буд, низ дар аввал саломат монда, фақат пас аз чанд вақт ба дарёи Ому ғарқ карда шуд.

Вале аҳолии Мовароуннаҳр ба зудӣ тамоми саҳтиҳои ҳокимияти хоразмшоҳи «мусулмон»-ро ҳис карданд. Усмон, пас аз он ки Муҳаммади Хоразмшоҳ бар Қарахитоиҳо ғалаба кард, ба духтари Муҳаммад хонадор шуда, як соли тамом дар Хоразм монд. Сипас ӯ ба Самарқанд баргашта, аз алами тобеият ба хоразмиҳо ва маҳрумият аз истиқлол боз ба Қарахитоиҳо гуфтугузор сар кард. Ба ин тариқа, ӯ аз сиёсати пешинаи худ, ки ба тарафи зӯро таво-

⁴⁴ Искандари Мақдунӣ ва охири намоёндаи маъруфи силсилаи салҷуқӣ султон Санҷар дар назар дошта мешавад.

но майл кардан буд, ин дафъа рӯ гардонид. Ин дафъа манфиати ҳокими қарохонӣ ба манфиати халқ мувофиқат намуд: зулму истибдоди хоразмиё дар муборизаи умумӣ онҳоро ба ҳам муттаҳид сохт.

Қабру зулми ҳокими дар Самарқанд гузоштаи Муҳаммади Хоразмшоҳ то дараҷасе саҳт буд, ки халқи шаҳр тоқат набарда, дар соли 1212 ба муқобили ин ситамгарони нав шӯриш карданд. Онҳо медонистанд, ки барои мубориза бурдан бо Муҳаммади Хоразмшоҳ қувваи кофӣ надоранд, бинобар ин Қарахитойҳоро ба ёрӣ даъват намуданд. Лекин Муҳаммади Хоразмшоҳ аз ин ҳодиса хабардор гардида, фавран ба Самарқанд омад ва шӯришро дар як сурати бераҳмона фурӯ нишонд. Қатлу ғорати аҳолии шаҳр се рӯз давом кард. Дар натиҷаи ин ваҳшоният ҳазорон одамони бегуноҳ nobуд шуданд. Усмон ҳам кушта шуд.

Султон Муҳаммад, пас аз он ки ба аҳолии саркаши Самарқанд чунин рафтор кард, ин шаҳро ба иқоматгоҳи худ табдил дод, дар он ҷо ба сохтани масҷид ва қасри подшоҳӣ шурӯъ намуд. Вай барои мустаҳкам гардидани мавқеи худ дар Мовароуннаҳр фармуд, ки дар вилоятҳои ҷудогонаи Осиёи Миёна ҳокимони қарохониро ба қатл расонанд.

Ў Фарғонаро, ки бародари Усмон Қодирхон ҳукмронӣ мекард, низ ишғол намуд. Пас аз ин ҳам дар соли 1213 дар Ўзганд - пойтахти калонтарин мулки Қарохониён ва дар Самарқанд – пойтахти давлати қарохонӣ сикка ба номи Муҳаммади Хоразмшоҳ зада шуд, ки ин маънии тамоман аз байн рафтани сулолаи Қарохониёнро дошт.

Ба мавҷудияти сулолаи Қарахитойҳо сардори найманҳои бодиянишин - Кучлук хотима гузошт. Кучлуки найман душмани муқтадире буд, вале фикри зикри хоразмшоҳи ҷоҳталаб ва шӯҳратпараст ба мулкҳои ҳамсои ҷануб ва ғарби худ банд буд, ӯ орзу дошт, сарзаминҳои Афғонистон ва Эронро забт намуда, бо худи халифа ситезаҷӯӣ кунад. Чун вай дар худ иқтидори дар ду ҷабҳа ҷангиданро наметид, аз тарси он ки Кучлуки найман ба истилои вилоятҳои шимолу шарқи давлати ӯ саъй хоҳад кард, аҳолии Шош, Исфичоб ва як қисми Фарғонаро ба маҳалҳои дигар кӯчонида, амр намуд, ки ин ноҳияҳоро ҳолӣ гузоранд.

Дар айни замон Муҳаммади Хоразмшоҳ Эрон ва Афғонистонро ба тахти тасарруфи худ дароварда, аз халифа талаб намуд, ки умури идораи Бағдодро ҳам ба ихтиёри ӯ вогузорад. Вале ӯ ба ин ҳам қаноат накарда, умуман аз тахти хилофат маъзул гардидани халифари эълон намуда, ба ҷои вай Саид Алоулмулки Тирмизиро халифа хонд ва соли 1217 ба тарафи Бағдод лашкар кашид. Вале аз ин барояш чизе ҳосил нашуд. Дигар маълумот ва ахбороти сарчашмаҳо доир ба муносибати байни халифа ва султон ихтилофоти зиёде доранд. Баъзе сарчашмаҳо хабар медиҳанд, ки султон Муҳаммад халифари мурда эълон карда, тақрибан дар тамоми шаҳрҳои мамлакатаи худ аз хутба номи ӯро баровард. Қисми дигари сарчашмаҳо, баръакс, бо халифа роҳи муросо ва мусолиमत ҷустани Хоразмшоҳро таъкид мекунанд. Муаррихон бештар тарафдори фикри дувум мебошанд.⁴⁵ Аммо мадракҳои сиккашиносӣ нишон медиҳанд, ки фикри аввал ба ҳақиқат наздиктар аст: ҳам пеш аз лашкар кашидани Муҳаммади Хоразмшоҳ ба Бағдод ва ҳам пас аз он номи халифа дар сиккаҳои баъзе шаҳрҳо ёд шудааст ва дар сиккаҳои баъзеи дигар шаҳрҳо не.⁴⁶ Аз ин ҷиҳат сиккаҳои Тирмиз – зодгоҳи Алоулмулк хеле ҷолиби диққат аст: дар ин ҷо баъди халифа эълон шудани Алоулмулк ва пас аз юриши Бағдод

⁴⁵Бартольд В.В., 1963 6, 437–440.

⁴⁶Давидович Е.А., 1953 6, с. 51–53.

номи халифаи «маъзул» дар сиккаҳо дида намешавад (ҳол он ки пештар мавҷуд буд), вале номи Алоулмулки Тирмизӣ ҳам дар ягон сикка сабт нагардидааст. Обрӯю эътибори халифаи Бағдод дар байни мусулмонон ниҳоятдараҷа баланд буд. Бинобар ин султон Муҳаммад дар сиёсати худ собитқадамона ва то охир дар роҳи азли халифа мубориза карда натавонист. Вай аз ин талоши худ чизе бурд накард, балки бисёр чизҳоро аз даст дод. В.В.Бартолд дуруст қайд мекунад, ки дар ҷамъият ягон синфе набуд, ки такягоҳи Муҳаммад бошад. Феодалиҳо, рӯҳониён, мардум - ҳама бо сабабҳои гуногун аз ӯ норозӣ буданд. Ҳатто аскарони кироӣ, ки тамоми ғалабаҳои ӯро таъмин карда буданд, дар охир аз итоати ӯ сар кашиданд. Давлати бузурги Муҳаммади Хоразмшоҳ аз дарун маҳкам ва устувор набуд ва бинобар ин дар натиҷаи зарбаҳои истилокорони муғул ба осонӣ аз по афтод.

2. ҲОҶАГӢ ВА МУНОСИБАТҲОИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДИ

Иқтаъ ва заминдорӣ шартӣ дар асрҳои XI–XII

Дар асрҳои XI–XII иқтаъ ва иқтаъдорӣ, яъне ба тариқи хизматона инъом карда шудани заминҳои кишт хеле ривоч ёфт, вале ин усул барои давлатҳои Ғазнавиён, Қарохониён, Салҷуқиён ва Хоразмшоҳиён якранг ва яксон набуд. Ҳангоми аз нуқтаи назари муайяни таърихӣ таҳқиқ намудани мавқеи иқтаъ дар ҳаёти иҷтимоӣ иқтисодии ҳар яке аз ин чор давлат инро ҳам бояд дар назар дошт, ки ҳукмронон ва арбобони давлатии дурбин ва оқибатандешӣ онвақта ба таназзули иқтисодӣ ва сиёсии ҳокимияти марказӣ оварда расонидани ривочи иқтаъро ба хубӣ мефаҳмиданд. Дар ин бобат ҳикояти Олтунтош қоиммақоми Хоразми аҳди Маҳмуди Ғазнавӣ ҷолиби диққат аст. Хирочӣ Хоразм аз маоше, ки Олтунтош ҳамчун қоиммақом мегирифт, ду баробар кам буд. Олтунтош ба вазири султон Маҳмуд чунин пешниҳод намуд: ӯ хирочӣ Хоразмро ба ғолидаи худ нигоҳ медорад ва бақияи ҳаққи худро аз ҳазинаи султон мегирад. Вазир пешниҳоди Олтунтошро нафақат рад кард, балки ғалҳои талх ҳам зад: «Бигузур, ба амир Олтунтош маълум бод, ки вай Маҳмуд наметавонад буд. Ҳеҷ гоҳ хироче, ки ӯ барои он масъул аст, ба ӯ дода нахоҳад шуд. Хирочро бистон ва ба ҳазинаи султон таҳвил бидеҳ, пас мавоҷиб битаб... Чӣ хавфи бузургест барои ғуломе, ки дар садади ширкат ба ҳукмронии подшоҳи худ бияфтад».⁴⁷ Ҳуқуқи ба ғолидаи худ ҷамъ кардани хирочро соҳибшудан аввалин шакли иқтаъдорӣ буд. Иқтаъ на ин ки барои «ғулом», балки барои подшоҳ «хавфи бузург» дошт. Бинобар ин ҳукумат, агар қувваи кофӣ ва имкони иқтисодии бидуни инъоми замин адо кардани хизматона мавҷуд бошад, ҳамеша кӯшиш мекард, ки ба ивази хизмат пули нақд бидиҳад.

Мувофиқи шаҳодати Низомулмулк, Сомониён ва Ғазнавиён «...иқтаъ на-медоданд, балки ба ҳар яке дар як сол чор бор аз ҳазина ба тариқи нақдина маош медоданд. Ва онҳо ҳамеша аз ин қонё ва хушнуд буданд. Омилҳо хироч ҷамъ карда, ба ҳазина месупурданд ва аз ҳазина бад-ин тариқ боре дар се моҳ маош мегирифтанд».⁴⁸ Низомулмулк дар ин ҷо фақат роҷеъ ба кӯшун суҳан меронад. Ин гуфтаҳои Низомулмулкро бо баъзе қайдҳои шартҳои асосан дуруст эътироф кардан мумкин аст. Дар аҳди Сомониён иқтаъ хеле ривоч дошта бошад ҳам, бо сабабҳои маълум онро фақат аҳли сулола ва ё дарбориёни

⁴⁷Низомулмулк, 1949, с. 230–231.

⁴⁸ Ҳамон асар, с. 106.

олимартаба соҳиб мегардиданд, ба қўшун бошад, маош дода мешуд. Дуруст аст, ки дар аҳди Ғазнавиён қўшун ҳам аввалҳо иқтаъ мегирифт, вале Сабуктегин (977–997) инро манъ карда, ба қўшун аз ҳисоби хазина маоши мунтазам таъин намуд. Ин ҳолат баъдҳо, дар аҳди ҳукмронии ду-се насли ворисони ӯ низ давом кард.⁴⁹ Бо вучуди ин, дар аҳди Ғазнавиён ҳодисаҳои ҷудогонаи инъоми мулкҳои калон воқеъ мегардид, лекин ин навъи подош дар ҳаёти иҷтимоию иқтисодии онон, чи навъе ки дар замони Сомониён буд, мавқеи ба назар намоён надошт.

Ба ин тариқа, дар аҳди Ғазнавиён бахшишҳои феодалӣ, ҳатто дар айни авҷи напъати ин салтанат камтар аз аҳди ҳукмронии Сомониён буд; ҳукумати марказӣ аз тақсими иқтаъ худдорӣ карданро мақсади асосӣ қарор дода, дар роҳи иҷрои ин маром ба имконоти иқтисодии худ така мекард.

Аммо вазъият дар аҳди Салҷуқиён тамоман дигар буд. Ҳарчанд мисли Низомулмулк шахсони пешқадами замон оқибатҳои зиёновари васеъ қорӣ намудани иқтаъ ва иқтаъдориро хеле хуб фаҳмида, барои пешгирӣ кардани он чораҳо меандешиданд, ин усул торафт бештар ривож меёфт. Ҳукмронони салҷуқӣ ба аёну ашроф ва соҳибмансабон инъомҳои бузург ва ба қувваҳои аскарӣ бахшишҳои зиёде ато мекарданд.⁵⁰

Иқтаи сарбозон сар то сари мамлакатро фаро гирифта буд. Иқтадор ҳақ дошт, ки як қисми даромади замини киштро ба ғойдаи худ истифода намояд. Вале дар амал вай ба васеътар шудани ҳуқуқи худ саъй мекард. Низомулмулк чандин мартаба бо ҳар баҳона изҳор менамояд, ки муқтаъ (иқтадор) набояд аз доираи ҳуқуқе, ки ба ӯ дода шудааст, берун барояд ва ҳокимияти марказиро лозим аст, ки аз болои он назорат кунад: «Иқтаъдорон, ки иқтаъ доранд, бояд бидонанд, ки эшонро бар раоё ҷуз он фармон нест, ки моли ҳақ, ки ба эшон супорида шудааст, аз онҳо биситонанд ба ваҷҳе неқӯ ва чун онро ситониданд, раоё ба тан, мол, фарзандон, асбоби худ ва ғайра аз онҳо эмин бимонанд».⁵¹

Аҳволи барзгарон дар заминҳои иқтаъшуда як хел набошад ҳам, вале умуман вазнин буд. Барзгарон бо ихтиёри худ аз як ҷо ба ҷои дигар рафта наметавонистанд. Баъзе сарчашмаҳо дар бораи меҳнати маҷбурии онон маълумот медиҳанд. Районҳои тамом, ки ҳоло дар ҷануби Туркменистон воқеанд, дар вақташ ба тариқи иқтаъ ба шахсони ҷудогона инъом гардида буданд.⁵² Масъалаи иқтаъ ва иқтаъдорӣ дар давлати Қарохониён на он қадар равшан аст. В.В.Бартольд ва А.Ю.Якубовский чунин ҳисоб мекарданд, ки дар давлати Қарохониён усули амлоқдорӣ боло гирифта, иқтаъ ба дараҷае паҳн шуда буд, ки онро метавон шакли ҳукмрони заминдорӣ онвақта донист.⁵³ Ин ду муҳаққиқи маъруф аз рӯи қиёси давлати салҷуқӣ чунин натиҷа бароварда буданд.

О.Г.Болшаков⁵⁴ ба равияи умумии тараққиёти муносибатҳои феодалии Шарқи Наздик ва Миёна комилан мутобиқ будани ин хулосаро тасдиқ наму-

⁴⁹ Bosworth C.E., 1963, p. 124-125.

⁵⁰ Бертельс А. Е., 1959, с. 31–33; Bosworth C. E., 1968 а, p. 230–244; Lambton A.K.S., 1969, p. 53-76 (дар ин ҷо роҷеъ ба таносуби усули иқтаи аҳди салҷуқӣ ва давлати Буиён маълумот дода мешавад)

⁵¹ Низомулмулк, с. 34.

⁵² Lambton A.K.S., 1969, p. 66–69.

⁵³ Бартольд В. В., 1963 6, с. 330, 367 ва мобаъд; 1963 е, с. 248; Якубовский А. Ю., 1949, с. 39–40.

⁵⁴ ИТН, II, I, с. 248-250.

да, дар айни замон дурустии чунин тарзи муҳокимаро, ки ба як шабоҳат асос ёфта, худ ба худ имкони тафовутро аз байн мебарад, ба зер шубҳа гирифтааст. Ў доир ба усули амлоқдорӣ дар давлати Қарохониён ин тариқа мулоҳизаро пеш меронад: аз рӯи далелҳои Е.А.Давидович, ҳатто дар айёми нашъунамои давлати сомонӣ ғайр аз мулкҳои вассалӣ, аз қабилҳои Хоразм, Чағониён ва Хатлон, мулкҳои калони инъомшуда низ мавҷуд буданд. Дар даҳсолаҳои аввали ҳукмронии Қарохониён Мовароуннаҳр ба бисёр мулк ва мулкчаҳо тақсим шуда буд. Вале пас аз таъсиси давлати мустақил дар ин ҷо тақрибан ҳамон вазъияте, ки дар аҳди Сомониён вучуд дошт, дубора ҳукмфармо гардид. Пас ҳеҷ як асосе нест, ки усули амлоқдории давлати Қарохониён ва давлати Сомониёнро (ҳарчанд бо баъзе тафриқаҳо бошад ҳам) бо ҳам муқобил гузорем.

Умуман, дурустии ин тарзи таҳқиқ ва натиҷаҳои онро эътироф накардан мумкин нест. Бо вучуди ин, баъзе тасҳеҳ ва илова кардан лозим меояд. Агар бахшишу инъомҳосеро, ки ба ивази хизмат дода мешуданд, аз рӯи аломати иҷтимоӣ ба ду гурӯҳ: «хўронидани» қўшун ва бахшишҳои калон ба аъзоёни сулола ва амалдорон ҷудо намоем, барои муҳокима рондан доир ба бахшиши гурӯҳи аввал дар аҳди Қарохониён ҳоло, дар ҳақиқат ҳам, далелҳои конкретӣ таърихӣ вучуд надоранд. Он чӣ оид ба гурӯҳи дувум бошад, аз сиккаҳои қарохонӣ баъзе маълумот ба даст овардан мумкин аст. Дар ибтидои асри XI давлати Қарохониён воқеан ҳам ба бисёр мулкҳои калону хурд тақсим шуда, муносибатҳои тобеият ва силсилаи маротиби серзинаи феодалӣ хеле равшан ба зуҳур омада буд. На фақат аҳли сулола, балки дигар намоёндагони табақаи ҳукмрон низ ба мавқеи вассали мулкдорони калон расида буданд. Баъдтар зикри соҳибони вассал дар сиккаҳо торафт камтар мешавад, вале тамоман аз байн намеравад. Дар замони асосгузори ҳақиқии давлати ҳокимии Қарохониёни ғарбӣ, ки марказаш Самарқанд буд, Иброҳим Тамғочон ҳам дар ҷанде аз сиккаҳо ному унвони соҳибони мулкҳои хурд-вассалони ӯ зикр ёфтаанд.⁵⁵ Ҳатто дар нимаи дувуми асри XII, вақте ки давлати Қарохониёни Осиёи Миёна ба дасти хонадони фарғонӣ қарор мегирад, на танҳо сардорони сулола, ки дар Самарқанд менишастанд ва на танҳо сардорони мулки Фарғона, ки дар Ўзганд сукунат доштанд,⁵⁶ балки гоҳ соҳибони мулкҳои хурд, масалан, дар Марғиён ва Бинокат ҳам, ба ихтиёри худ пули сикка мебароварданд.⁵⁷

Таассуроте ба вучуд меояд, ки авҷ гирифтани тамоили марказиятдихӣ пас аз таъсиси давлати мустақили қарохонии пойтахташ Самарқанд усули амлоқдориро, ки дар ибтидои асри XI муқаррар гардида буд, аз миён набардошта, фақат ҳуқуқи соҳибони мулкро маҳдуд гардонид ва, аз афташ, миқдори ин қабил мулкҳоро кам намуд. Ин аст, ки соҳибони мулкҳои хурд аз ҳамин вақт сар карда фақат аҳёнан номи худро дар сикка сабт мекарданд. Ғайр аз ин, агар Сомониён ба муқобили қўшишҳои ба мулки меросӣ табдил додани мулкҳои инъомӣ мубориза бурда ва гоҳ муваффиқият ба даст оварда бошанд, дар аҳди Қарохониён, чунон ки аз сиккаҳо маълум мешавад, ба мерос гузаштани чунин мулкҳо як ҳодисаи маъмул мегардад. Ҳақ ба ҷониби О.Г.Болшаков аст, ки барои суҳан рондан дар бобати муқобилгузории давлатҳои Сомониён ва Қарохониён ҳоло ягон далел ва асос мавҷуд нест. Лекин доир ба инкишофи «пешравандаи» минбаъдаи иқтаъ ва усули амлоқ,

⁵⁵ Марков А.К., 1896, с. 265-267, 451-453, 457-460 ва мобаъд.

⁵⁶ Давидович Е. А., 1957 6, с. 108-119.

⁵⁷ Давидович Е. А., 1961 с. 189-190.

бо чунин як таъкид, ки ин ҳам як қараёни муттасили бомайлон набуд, метавон сухан ронд.

Баёни вазъияти давлати Хоразмшоҳиён басте осонтар аст. Дар асари ёдоваришудаи котиби шахсии Хоразмшоҳ - Текиш (1172– 1200) Муҳаммади Бағдодӣ якҷанд ҳуҷҷати марбут ба вилояти Насо мавҷуд аст. Он вақтҳо дар ҳаёти сиёсии канорҳои қануби давлати Хоразмшоҳиён феодалиҳои гуз мавқеи калон доштанд. Текиш ба яке аз феодалиҳои номдори гуз - Туғоншоҳ ноҳияи калонеро дар ин вилоят ба тариқи иқтаъ инъом намуд. Аз ярилиқ маълум мешавад, ки ба Туғоншоҳ ҳуқуқи комили масуният дода шудааст. Рӯҳониён, қозиҳо, уламо, давлатмандон, «ҳукамо», «саркардаҳо», заминдорон ва дигар табақаи одамон ба ӯ итоат мекарданд. Шайхна – ҳокимони деҳ ва музофот, мутасаррифон – маъмурони молияву хироҷ (дар дастгоҳи ҳукумати марказ ва маҳалҳо), инчунин идоракунандаи обёрӣ ва омилон – ғундорандагони хироҷ – ҳама дар зери итоати соҳиби иқтаъ буданд. Дар ярилиқ ба иқтаъдор чунин дастури амал зикр ёфта буд: «Бигуздор, ӯ қазоянро диҳад, то ки муставфии хироҷ ва мутасаррифон ба зевари инсоф ва эътимод орошта гарданд, то ки онҳо аз фасод ва фориғболӣ орӣ бошанд, то ки ҳатман ва ҳаққан (мановей аҳолиро) ҳимоя кунанд, то ба ҷуз молиёти муайян ва хироҷи маълум дигар андозе (ягон молиёти набе) аз барзгарон наситонанд, то (ба сари онҳо) ягон маҷбурияти берун аз одат наниҳанд ва (он ҷой таъин мешавад) ҳамчун навиин ошкоро номақбулест, ки на Холиқ розӣ асту на халқ».

Дар ин панди бообуранг ҳамчунин зарурати ҳифзи номуси зан, молу мулк ва ҳаёти аҳоли, таъмини бехатарии хонаву ҷой ва ғайра таъкид шудааст. Аз ин ҳама чунин бармеояд, ки соҳибони ваколатдори иқтаъ, дар воқеъ, ҳамчун ситампешагону ғоратгарони ошкор буда, чунон ки дар санад гуфта мешавад, «мусулмонро маҷбур ба фирор менамуданд».

Қисмати аз иқтаъи Туғоншоҳ берунмондаи вилояти Насо ба мулки худӣ Хоразмшоҳ Текиш дохил мешуд. Текиш онро ба воситаи қоиммақом идора мекард. Ба ин қоиммақом мавоҷиб таъин гардида, илова бар ин, баъзе маҳалҳо ба тариқи иқтаъ инъом шуда буд. Дар ярилиқ ба қоиммақом тақдиршуда хотирнишон мегардид, ки ӯ дар заминҳои иқтаъи худ метавонад бароян хироҷ ғундорад, ба ӯ «калиди ҳаллу фасл ва банду баст, амри иҷро ва манъ» дода шудааст, «Бигзор, ӯ ба ноибони худ бигӯяд, ки онҳо дар вақти талабидани молиёти замин ба дӯши барзгарон андоза (аз ҳадди) қарор берун ва вазнин бор накунанд, дар ҳоле ки онҳо иқтидори таҳаммули мушкilotи ҳисобу китоб ва ихтилоли (онро) надоранд...» Аз барзгарон ва шахрнишинон талаб мекарданд, ки нодорӣ худро баҳона наоварда, тамоми андозу хироҷро бисупоранд, қасони саркашидаро қазоҳои саҳт нигарон буд.⁵⁸

Ҳамин тариқа, аз ин санадҳои воқеӣ манзараи мудҳиши зулму қабри оммаи халқ дар пеши назар намоён мегардад.

Моликияти замин ва деҳқонон

Яке аз протсессҳои ҳоси иҷтимоии давраи мавриди таҳқиқ тағйир ёфтани ҳайъати заминдорони калон ва, ҳатто миёна мебошад. То истилои араб соҳибони асосии замин деҳқонон буданд. Вале пас аз истилои араб деҳқонон ба муфлисӣ рӯ ниҳоданд. Дар навбати аввал, албатта, деҳқонони камбизоат ва миёнаҳол, ки дар натиҷаи андозҳои аз ҳад зиёд ва сӯиистифодаи амалдорон хонахароб мешуданд, ба ин ҳолат афтоданд. Баъзе моликони хурд ба молико-

⁵⁸Семёнов А.А., 1955.

ни калон ихтиёран супурдани заминҳои худро афзалтар медонистанд. Истилогарон ва аёну ашрофи наздики онҳо ин гуна заминҳоро бо майли тамои меҳариданд. Деҳқонон аз зулму фишор маҷбур мешуданд, ки замини меросиашонро ҳам фурӯшанд. Мусодира ва зӯран ғасб кардани мулки деҳқонон низ воқеъ мегардид.

Ин протсесс дар замони Сомониён ҳам давом намуд: аҳли сулола, амалдорон ва саркардаҳои соҳибмансаб ва сарватманд заминҳои мулкиро меҳариданд. Ривоч ёфтани бахшишҳои феодали дар асрҳои IX–X, аз як тараф, сарвати касони бахшишгирифтаро афзунтар намояд, аз тарафи дигар, ба онҳо барои хариди заминҳои мероси деҳқонон имкониятҳои фаровон муҳайё месохт, зеро бахшишҳои онвақта ниҳоятдараҷа калон буда, баробари он мансаби қоиммақом – ҳокими шаҳр, ноҳия ва вилоят низ дода мешуд. Ин буд, ки дар асри XI моликияти хусусӣ нисбат ба замин фақат бо деҳқонон маҳдуд нагарадида, дигар доираҳои болонишини ҷамъиятро низ фаро мегирифт.

Бо вуҷуди ин, дар асри XI деҳқонон ҳанӯз табақаи пуриқтидорро ташкил менамуданд. Деҳқонони калон ноҳия ва вилоятҳои тамоми соҳибӣ мекарданд. Баъзе аз ин қабил деҳқонон бо хоҳиши тамои ба тарафи истилогарони Қарохонӣ гузаштанд⁵⁹ ва дар вақтҳои аввал на фақат мулк, балки то андозае мавқеи сиёсии худро ҳам нигоҳ доштанд. Номҳои онҳо бо унвони «деҳқон», ҳатто дар сиккаҳои мисӣ (зарбаи солҳои 997, 998, 1004/05 ва 1008/09 дар Илак) ба сифати вассали хони Қарохониён ёд шудааст.⁶⁰ Чунин таассурот ҳосил мешавад, ки дар аҳди Қарохониён дар охири асри X – ибтидои асри XI деҳқонони Илак, ҳатто ба мавқеъҳои баландтар соҳиб шуда, бештар мустақилият ба даст оварданд ва эътибори онҳо, аз он ки дар асри X дар замони Сомониён буд, баландтар гардид.⁶¹

То ибтидои асри XI мавқеи ашрофи қадимаи заминдор – ҳокимони вилоятҳои гуногуни сарҳадӣ устувор буд. Масалан, дар замони Сомониён, чунонки зикр ёфт, баъзе мулкҳо ба тўҳфаву пешкашҳои аксаран рамзӣ маҳдуд шуда, хироҷ намероданд. Дар он чо замин моликияти феодалони маҳаллӣ ба шумор мерафт. Султон Маҳмуди Ғазнавӣ барои тасарруфи ин вилоятҳо кўшишҳои зиёде ба харҷ дод. Ў Гарҷистонро ишғол карда, кўшкҳои ашрофи маҳаллиро ба замин яқсон намуд. Вай кишвари Ғурро низ ба ҳамин минвол ба худ тобест кард.⁶² Вилоятҳои назди дарёи Аму яке аз паси дигаре ба тобеияти султон Маҳмуд дохил шуданд. Фақат Чағониён то солҳои 1038/39 соҳибхитиёрии сиёсии худро нигоҳ дошт. Дар он чо, ба қавли Байҳақӣ, молиқони меросӣ ҳукмронӣ мекарданд, дар сиккаҳои онҳо Ғазнавиён тамоман, ҳатто ба сифати султон ҳам ёд нашудаанд.⁶³

Дар вилоятҳои истилошуда системаи хироҷ қорӣ карда шуд, ки барои мулкдорони маҳаллӣ аз ҷиҳати иқтисодӣ хеле номусоид буд ва ин боиси тадриҷан хонахаробшавии заминдорони хурд ва камбизоат мегардид. Дар ин маҳалҳо, зоҳиран, ҳамон протсесс, ки дар вилоятҳои марказӣ пештар сар шуда, то асри XI қувват пайдо карда буд, «бо каме таъхир» такрор меёфт.

Дар давоми асрҳои XI–XII дар давлатҳои Қарохониён, Ғазнавиён ва Салҷуқиён протсесси аз тарафи аҳли ин сулолаҳо, ашрофу асилзодаҳо ва сар-

⁵⁹ Аз ҷумла, худӣ деҳқонон Бугрохони қарохониро даъват карда буданд (Бартольд В.В., 1963 б, с. 318).

⁶⁰ Марков А.К., 1896, с. 218–219, № 192–193; Массон М.А., 1953, с. 81.

⁶¹ Муқ, Бартольд В. В., 1963 б, с. 292.

⁶² Бертельс А.Е., 1959, с. 25–26.

⁶³ Давидович Е. А., 1970 б.

кардаҳои ҳарбӣ харида гирифтани заминҳои мулкӣ бо суръати тамои давом намуд. Дар сарчашмаҳо мулкдорони ниҳоят калоне, ки аз байни аёну ашрофи нав баромада буданд, зикр шудаанд. Онҳо ба имтиёзҳои зиёде соҳиб гардида, аксар вақт аз заминҳои худ андоз намедоданд.

Ҳамин тариқа, заминҳои мулкӣ деҳқонони баъзе вилоятҳо бо роҳҳои гуногун ба дасти сулолаҳои нав ва феодалони нав мегузафт. Дар ин вилоятҳо деҳқонон дар арафаи истилои муғул дигар ҳамчун табақаи асосии заминдорон мавҷудияти худро қатъ карданд. Вале аз рӯи кашфиёти А.Мухторов дар кӯҳистони тоҷик – Мастчоҳу Фалғар, ҳамчун соҳиби деҳу замин то асри XVI деҳқонон бақия монданд.⁶⁴

Диққатро боз ба чунин як зуҳуроти инкишофи иқтисодиёти феодалӣ, аз қабилӣ хариду фурӯши замин, мулкӣ хусусӣ ҷалб кардан лозим аст. Пайдо шудани нархи замин, мавриди савдо қарор гирифтани заминҳои мулкӣ, бешубҳа, натиҷаи аз тарафи арабҳо, сипас, Қарохониён ва Салҷуқиён истило шудани Осиёи Миёна ва Хуросон, таъсиси давлатҳои нав, тағйири ҳайъати табақаи болои феодалӣ ва дигар ҳодисаҳо мебошанд, ки мо аз назар гузаронидем. Маҳз хариду фурӯши заминҳои мулкӣ сабабгори асосии ҳамчун табақаи мустақил ва асосии мулкдор аз байн рафтани қисми деҳқонон ва ба вучуд омадани ҳайъати нави мулкдорон гардид ва ин табaddулотро тезонид.

Шаҳрҳои Осиёи Миёна дар асрҳои XI–XII

Тараққиёти босуръати шаҳрҳо, истеҳсолоти молӣ ва тиҷорати пулӣ аз муҳимтарин аломатҳои даврасе, ки мо ба таҳқиқи он пардохтаем.

Шаҳрҳои Осиёи Миёна калонтар ва аҳолии онҳо зиёдтар мегардид. Масалан, маркази ҳаёти шаҳри Самарқанд ҳаволии он ба ҳисоб мерафт, ки дар он ҷо маҳалҳои сершумори тоҷирону пешаварон воқеъ гардида буданд. Аёну ашроф, рӯҳониён, савдогарони доро ва дигар табақаҳои давлатманд низ дар ҳамин ҷо маскан доштанд.⁶⁵

Истеҳкомоти Бухоро низ аз нав сохта, масоҳати шаҳр васеътар карда шуд. Бисёр иморатҳои нави мӯҳташам бино ёфтанд.⁶⁶ Тирмизӣ асрҳои XI–XII нисбат ба замони Сомониён хеле доман паҳн кард. Дар асри XI истеҳкомоти шаҳр қавитар гардида, қалъаи он бо хишти пухта рӯкаш карда шуд. «Қасри ҳокимони Тирмиз» ҳам дар ҳамин аср қомат афрохт. Қисмати тиҷоратию пешаварии шаҳр, ки он ҷо дар атрофи бозорҳо коргоҳҳои зиёди косибон ба вучуд меомаданд, аҳамияти махсус дошт.⁶⁷ Яке аз калонтарин шаҳрҳои Тоҷикистони ҷанубӣ пойтахти Хатлон - Хулбук буд. Фақат қисмати марказии он масоҳати қариб 70 гектарро фаро мегирифт. Дар ин ҷо қалъае вучуд дошт, ки дар вақти ҳафриёт аз он бақияи қасри пурзебу зинати ҳокимони Хатлон ёфт шуд. Дар шаҳр коргоҳҳои гуногуни косибӣ, аз қабилӣ кулолӣ, фулузӣ ва ғ. вучуд доштанд.

Тараққиӣ босуръати шаҳр бештар дар ҳамин давра ба вуқӯъ пайваст: дар ҷойҳое, ки пештар партовхонаи шаҳр ва ё замини кишт маҳсуб меёфтанд, биноҳои иқоматӣ ба вучуд омаданд⁶⁸. Аз рӯи мушоҳидаҳои археологию топографӣ дар асрҳои XI–XII шаҳрҳои ҳам хурд ва ҳам калони Туркманистони

⁶⁴ Доир ба таҳаввули калимаи «деҳқон» ниг.: Бартольд В. В., 1923; 196.3 б, с. 238–239; Бертельс А. Е., 1959, с. 16–26; Мухторов А., 1967 ва ғайра. 65.

⁶⁵ Массон М. Е., 1950, с. 164–165.

⁶⁶ Сухарева О. А., 1958, с. 31 ва мобаъд.

⁶⁷ Массон М. Е., 1938, с. 7–8.

⁶⁸ Литвинский Б. А. ва Давидович Е. А., 1954, с. 41 ва мобаъд.

чануби: Марв, Дандонақон, Омул, Замм, Сарахс, Майхона, Абевард, Нисо, Язир, Деҳистон ва ғайра хеле равнақ меёбанд⁶⁹.

Дар воҳаи Чу маҳз дар давоми асрҳои X–XII баъзе деҳаҳо ба марказҳои калони шаҳри мубаддал мегарданд⁷⁰. Ҳатто ноҳияҳои кӯхистон (масалан, ноҳияи воқеъ дар воҳаи Оби Нов, шохҳои дарёи Панҷ ё худ ноҳияи Исфара) торафт бештар ба муомилоти молию пулӣ кашида мешаванд.

Тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунанда ва тадриҷан аз хоҷагии қишлоқ чудо шудани касбу ҳунар сабабгори асосии равнақи босуръат ва дар баъзе мавридҳо хеле пуравчи ҳаёти шаҳрҳо мегарданд. Омили дигари равнақёбии шаҳрҳо қувват гирифтани тобеияти деҳқонон нисбат ба феодалон мебошад, ки боиси ба шаҳр фирор кардани оммаи деҳқонон гардида буд (ин дар баъзе шаклҳои маданияти моддии шаҳр нақши худро гузоштааст)⁷¹. Ҳамин тариқа, назарияи К.Маркс ва Ф.Энгелсро дар бобати аҳамияти фирори деҳқонон дар таъсиси шаҳрҳои асримиёнагии Европа⁷² нисбат ба шаҳрҳои асримиёнагии Осиёи Миёна низ татбиқ кардан мумкин аст.

Касбу ҳунар дар асрҳои XI–XII

Маркази асосии касбу ҳунар ва тиҷорат шаҳр буд. Касбу ҳунари шаҳрии онвақта аксаран ба тавассути маълумот ва мадрақҳои бостоншиносӣ омӯхта шудааст. Бостоншиносон, беш аз ҳама, доир ба тавлиди маснуоти кулолӣ ва шишагӣ маълумот ба даст овардаанд.

Барои асрҳои XI–XII, қабл аз ҳама, ба дараҷаи хеле зиёд афзудани ҳаҷми истеҳсоли маснуоти кулолӣ ва дар айни замон ба худ шаклҳои қолибӣ гирифтани онҳо характернок аст. Дар истеҳсоли зарфҳои «сари дастархон» мавқеи калонро косаву табақҳои бесир, вале пурнақшу ниғор ишғол менамуданд, ки ин ҳам ҷиҳати ҳоси пешаи кулолии онвақта мебошад. Зарфҳои сирдодашуда ҳам дар асрҳои XI–XII ба таври васеъ паҳн гардида буданд, онҳоро дар чунин гӯшаҳои дурдасти кӯхистони Осиёи Миёна, ки дар асрҳои IX–X аз ин қабил зарфҳо асар набуд ва ё хеле камёб буд, дучор омадан мумкин аст. Дигар тағйиротҳое ҳам, ки олооти кулолии асрҳои XI–XII ва ибтидои асри XIII-ро аз давраҳои пешина фарқ мекунонанд, ба амал омаданд.

Истеҳсолоти кулолии асрҳои XI–XII ҳам аз нуқтаи назари техника ва технология, ҳам аз нуқтаи назари шаклу ороиш хеле хуб омӯхта шудааст,⁷³ зеро бостоншиносон зарфҳои мансуб ба ин давраро дар харобаҳои тамоми шахристонҳои асримиёнагӣ ба миқдори зиёде пайдо намудаанд. Дар як қатор маҳалҳо осори истеҳсолот мушоҳида гардида, кӯраҳои сафолпазӣ, қолибҳои нақшпартоӣ ва асбобҳои махсуси кӯра (овеза ва ҷойгоҳи зарф; сепоя барои аз ҳам чудо кардани зарфҳо ва ғайра) ёфта шудаанд.

Зарфҳои сирдодашуда дар истеҳсолот мавқеи асосӣ доштанд. Бештар сирӣ сиёҳчаранги шаффоф ва мисли пештара хиратоб ба қор бурда мешуд. Аз байни сирҳои ғайришаффоф хусусан сирӣ фирӯзафои хушсифат ва зебо, ки дар вақтҳои охир пайдо шуда буд, беш аз пеш мавриди истифода қарор мегирифт.

⁶⁹Пугаченкова Г. А., 1958, с. 190–199

⁷⁰Кожемяко П. Н., 1959, с. 183

⁷¹Муфассалан ниг.: Литвинский Б. А., 1953 б, с. 55 ва мобаъд.

⁷²К Маркс, Ф. Энгельс. Соч., т. 3, с. 14–15; 50–51; т. 4, с. 425.

⁷³Асарҳои И.Ахроров, О.Г.Болшаков, Н.Н.Вактурская, Э.Фуломова, Е.А.Давидович, Б.А.Литвинский, С.Б.Лунина, Э.В.Сайко, Ш.С.Тошхоҷаев, Г.В.Шипкин ва дигарон.

Дар баробари шаклҳои кӯҳнаи зарфҳои сирдор шаклҳои нави такмилёфта низ ба вуҷуд меомаданд. Чунончи, агар дар асрҳои IX–X шароҳҳо равшандони мудаввар ва нӯги кӯтоҳ дошта бошанд, дар асрҳои XI–XII бо баробари ин шакл шароҳҳо пайдо мешаванд, ки равшандони онҳо рахдор, нӯгашон тарош-ида ва дарозтар аст.

Дар вақти минокорӣ зарфҳо мисли пештара бо хатҳои ҷандасӣ, нақшҳои наботӣ, тасвири мавҷудоти зинда (хусусан парандагон) ороиш меёбанд. Заминаи нақшу нигори зарфҳо аксаран соф ва беранг буда, рангҳои норинҷӣ ва сиеҳ низ васеъ кор фармуда мешаванд. Ранги тасвирот хеле гуногун: сиеҳ ва сафед, қаҳвагӣ ва сурх, сабз ва зард, кабуд ва нилуфарӣ аст. Дар ороиши зарфҳо тамоми комёбиҳои замони гузашта истифода шуда, дар айни замон онҳо тағйир ва такмил ҳам ёфтаанд.

Навиштаҷоти аз ҳад зиёди хайриятхоҳона ва пандомез аз байн рафта, ҷои онро навиштаҷоти мухтасар мегирад, ки ҳатто аз як калима иборат буда, ин калима чандин бор такроран сабт мегардад; нақшҳои катибавие ба вуҷуд меоянд, ки аз шаклҳои зебои ҳуруфӣ фароҳам омада, ягон маъниро ифода наме-кунанд ва хонда ҳам намешаванд. Дар тасвири мавҷудоти зинда низ аломатҳои рамзӣ ба назар мерасанд. Масалан, тасвири мурғон, ки аз қадим дар ороиши зарфҳо истифода мешаванд, хеле сатҳӣ мебошад, аксар вақт, ҳатто сурати мурғ пурра оварда нашуда, фақат қаноти он такрор ба такрор тасвир мегардад.

Нақшҳои ҷандасӣ ва наботӣ низ гуногун мебошанд. Ду тариқаи ин нақшҳо дида мешавад: яке нақшест, ки фақат як қисми рӯи зарфро фаро гирифта, дар заминаи фароҳ паҳн мегардад ва одатан заминаш сабз ё зардранг мешавад; дигаре нақшест, ки тамоми рӯи зарфро пӯшида, дар заминаш ягон ҷои ҳолӣ намегузорад. Бисёр нақшу нигорҳои тоза ва рангуборҳои нав пайдо мешаванд. Масалан, нақшҳое, ки бо хатҳои нафиси сафед, сиеҳ ва норинҷӣ дар заминаи қаҳваранг капида шудаанд, ниҳоятдараҷа назаррабоиянд.

Дар асрҳои XI–XII сафолоти кошӣ тайёр карда мешуд. Сафоли он сафед ва ё андаке пуштиранг, мӯрт (зудшикан) ва ковок буд. Ба рӯи он луоби кабудча ва ё нилобӣ медаводиданд. Дар девораҳои тунуки он сӯроҳчаҳои гирда, секунҷа ё худ чоркунҷа мекушоданд, ки пас аз сир додан ҳамчун нақшҳои зебо диққатро ба худ ҷалб мекард.

Зарфҳои сафолии тунуки бесир ва пурнақшу нигори асрҳои XI–XII хеле ҳунармандона сохта шудаанд. Аксари ин зарфҳо аз кӯзаҳои даҳантанги гуногуншаклу гуногунҳаҷм иборатанд, ки танай онҳо гоҳ гирд ё мурӯдшакл ва гоҳ мисли фулуз печухамдор мебошанд. Барои нақшу нигори кӯза аз воситаҳои техникӣ низ истифода бурдаанд. Чунончи, қисмҳои боло ва поини кӯза ва баъзан даҳани онро ҳам дар даруни қолибҳои нақшин сохта, сипас, ҳамаи ин қисмҳоро ба ҳам васл мекарданд. Ҳамчунин ба воситаи қолибҳои махсус дар рӯи зарфҳои тайёр ҳар гуна сурат ва нақшҳо мекартофтанд. Дар ороиши оло-ти сафолӣ боз дигар воситаҳо низ ба кор бурда мешуданд.

Нақшҳои ҷандасӣ ва наботӣ, катиба, тасвири ҳайвон, мурғ, моҳӣ, одам ва ҳар гуна махлуқоти ҳаёӣ зарфҳои зарифи зеварии онвақтаро зебу оро дода-анд. Тасвиrotи рӯи ин зарфҳо ба таври гуногун тартиб ёфтаанд. Яке аз услубҳои маъмул хатҳои тасмашаклест, ки дар дохили яке катиба, дигаре нақшҳои мураккаби наботӣ ва севумӣ сурати ҳайвон ҷой гирифтааст. Офто-баи мисии катибадори бо нақшҳои паранда ва ҳайвонҳои болдори афсонавӣ ороишёфта маҳсули кори устоҳои асрҳои XI–XII мебошад. То ҳол дар ҳудуди Иттифоқи Советӣ даҳ адади он пайдо шудааст, ки шаштоаш аз музофоти Ўротеппа мебошад. Қимати зарфҳои мисӣ ва биринҷӣ на танҳо дар ороиши

онҳо ва санъати кори устоҳост, инчунин дар он аст, ки дар рӯи баъзеи онҳо номи устоҳо сабт гардидаанд⁷⁴.

Тимсоли дурахшони тараққии касбу ҳунар дар асрҳои XI–XII маснуоти шишагист⁷⁵. Дар ин давра махсусан шишаи тиреза хеле маъмул ва мустаъмал буд. Дар бисёр маҳалҳо, аз ҷумла, дар харобаҳои шаҳристони қадимаи Марв, як қатор мавзеъҳои Хоразм ва Фарғона, дар шаҳристони асримиёнагии Тароз ва ғайра осори ин навъ шишаолот дарёфт гардидааст. Шишаҳои онвақта аксаран беранг буда, қабл аз ҳама, ба мақсадҳои амалӣ дар тиреза истифода мешуданд. Гоҳо шишаҳои ҳамвори рангин низ дучор меоянд, ки яқинан барои ороиш ба кор мерафтанд. Дар ин бобат қасри ҳокимони Тирмиз ҷолиби диққат аст. Дар панҷараҳои ин қаср пораҳои зарфи шишагии рангин чид шудаанд, ки равшаниро камтар гузаронанд ҳам, бо нақшҳои рангубаранги худ биноро зеб медиҳанд.

Чунон ки аз мушоҳидаҳои бостоншиносон бармеояд, дар асрҳои X–XII тавлиди шишаолот нисбат ба давраҳои гузашта хеле афзуда, маснуоти шишагӣ ба зиндагонии мардум бештар ворид гардид. Осори устохонаҳои шишасозии мансуб ба ин давра дар харобаи бисёр шаҳристони асримиёнагӣ ёфт шудааст. Вале намудҳои ҳуди шишаолоти асрҳои XI–XII дар тамоми маҳалҳои Осиёи Миёна пайдо гардидаанд.

Истеҳсолоти зарфсозӣ мисли пештара мавқеи асосӣ дошт. Дар сохтани зарфҳои шишагӣ баробари шишаҳои беранг ва ё андаке зардчаранг шишаҳои рангин: сабз, кабуд, нилобӣ ва қаҳвагӣ ҳам ба кор бурда мешуданд. Анвои зарфҳо низ назар ба замони пешин зиёдтар гардид. Дар истеҳсолоти зарфсозӣ ҳам, мисли кулолӣ, шояд хусусияти ҳар маҳал нақши худро гузошта бошад, аммо дар ин бобат ҳоло ба яқин чизе гуфтан душвор аст. Лекин як тамоюл ба таври равшан ба назар мерасад: баъзе шакл ва навъҳои зарфҳои шишагӣ, аз қабилӣ косаву табақ, ҷому қадаҳ, кўзаву сабӯ ва шишачаҳои атриёту адвиеъ миқдоран зиёд буда, дар ҳама ҷо воমেҳуранд. Аксари зарфҳо бе нақшу нигор аст, вале зарфҳои зеварӣ ҳам кам нестанд. Зарфҳоро ба василаи дар лўлаҳои махсус дам кардан ва ба ҷолибҳои нақшин рехтани шиша ороиш меододанд. Дар ороиши зарфҳо ҳамчунин воситаҳои мураккабтари техникӣ, масалан, кандакорӣ низ истифода мешуд. Хусусан зарфҳои шишагии нақшдори Хулбук (Тоҷикистони ҷанубӣ) ва Қува (Фарғона) хеле ҳунаромандона сохта шудаанд. Медалйонҳои шишагии тирмизӣ, ки дар онҳо сурати парандагон, ҳайвонот ва савораҳо кашида шуда, катибаҳои хати кўфӣ сабт гардидаанд, низ ҷолиби диққат мебошанд.

Маснуоти шишагӣ ба заруратҳои гуногун кор фармуда мешуданд. Қисмати бештари онҳоро зарфҳои таом, дору ва атриёт, асбоби рӯзгор (даво, тувак ва ғ.), олоти мухталифи зинатӣ (хусусан шадда), шишаи тиреза ва амсоли инҳо

⁷⁴ Мухторов А., 1965, с. 52

⁷⁵ Абдураззоқов А. А., Безбородов М. А., Заднепровский Ю. А., 1953. Дар боби V, мутаассифона, барои муайян кардани хусусиятҳои нави шишасозии асрҳои XI–XII қўшише карда нашудааст, муаллифон ин соҳаи касбу ҳунарро маҷмӯан дар ҳудуди беш аз чор аср (IX – ибтидои XIII) мавриди таҳқиқ қарор додаанд, ҳол он ки бозёфтҳои бостоншиносӣ ба тавсифи конкретӣ он дар санаҳои муайяни таърих имкон медиҳанд. Миқдори хеле зиёди осори шиша-олоти асрҳои XI–XII бадастомада, дар бисёр наприяҳои бостоншиносӣ тавсифи худро пайдо кардааст.

ташкил мекарданд. Эҳтимол, зарфҳои кимиёгарӣ ҳам бисёр бошанд, вале мутаассифона, аксаран санаи онҳо зикр нашудааст.⁷⁶

Умумӣ ва ҳамаҷой будани истеҳсоли зарфҳои шишагӣ ва, ҳатто шишаҳои тиреза, гуногунии анвои зарфҳо ва дар айни замон якрангии шаклҳои аксари онҳо, истифодаи тарзҳои самарабахш ва дар баробари он камзаҳмат ва арзонтари зеварбандӣ—ин ҳама далели он аст, ки шишасозони асрҳои XI–XII назар ба асрҳои IX–X ба доираи васеътари харидорон хизмат мекардаанд.

Дар касбу ҳунари аҳли шаҳр мавқеи намоёнро истеҳсоли олоти фулузӣ ишғол менамуд. Масалан, «маҳаллаи оҳангарон» дар Тирмиз беш аз 5 гектар масоҳат дошт. Дар баробари сохтани асбобҳои рӯзгор, олоти истеҳсолот ва аслиҳаҷот миқдори зиёди маснуоти нафиси ҳунарий—дегча, қаламдон, чароғ ва ғайра, ки бо катибаҳо ва тасвири гуногун ороиш ёфтаанд, низ тайёр карда мешуданд. Чунончи, қаламдони мисии дар Осиёи Миёна ёфтшуда аз ҳамин қабил маснуот ба шумор меравад, ки бо нуқра хотамкорӣ шуда, рӯи онро катиба, нақшу нигор ба сурати мурғон зинат медиҳанд. Дар яке аз катибаҳо 12 апрели соли 1148 аз тарафи усто Умар ибни Фазл сохта шудани он зикр гардидааст.⁷⁷ Дар Бухоро дегчаи хеле зебои биринҷӣ бо мису нуқра хотамкорӣ шуда, ки моҳи декабри соли 1163 бо дасти устои мусаввир Масъуд ибни Аҳмад ва устои кандакор Муҳаммад ибни Абдулвоҳиди Ҳиротӣ сохта шудааст, пайдо гардид. Дар рӯи ин дегча подшоҳи тахтниниш, бозӣ, шикор, рақс ва саҳнаҳои дигар тасвир ёфтааст.⁷⁸ Дар Лағмон (водии Вахш) ганҷинаи маснуоти хеле хуби биринҷӣ, ки мансуб ба ҳамаи асрҳои қадимӣ, кашф карда шуд.

Дар ин давра истихроҷи маъдан давом намуда, конҳои сершумор дар айни истифода буданд.

Муомилоти пул

Тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунанда, беш аз пеш ҷудо шудани касбу ҳунар аз хоҷагии қишлоқ, инкишофи минбаъдаи истеҳсолоти молӣ, алоқаи наздик бо қabilaҳои бодияниниш боиси ривоҷи доду гирифт дар дохили давлатҳои Осиёи Миёна ва бо кишварҳои ҳамҷавор гардид. Дар ин хусус чи мадрақҳои бостоншиносӣ (хусусан, дар қисмати Хитой ва Эрон) ва чи манбаъҳои ҳатти гувоҳӣ медиҳанд.

Мадрақҳои фаровони сиккапиносӣ аз мавҷудияти мубодилаи пулӣ далолат мекунад. Аз асри XI то ибтидои асри XIII дар сарзамини Осиёи Миёна сиккаҳои зарби давлатчаҳои гуногун (вобаста ба дохил шудани онҳо ба ҳайъати ноҳия ва вилоятҳои ҷудогонаи Осиёи Миёна) роиҷ буданд. Сиккаҳои ғазнавӣ ва салҷуқӣ одатан дар ноҳияҳои ҷанубии Осиёи Миёна: аввалӣ дар Тоҷикистон, дувумӣ дар Туркманистони ҷанубӣ бештар дучор меоянд. Аксаран дар ҳудуди Қирғизистон, Ўзбекистон ва Тоҷикистони шимолӣ сиккаҳои қарохонӣ воমেҳуранд. Сиккаҳои хоразмшӯхӣ Муҳаммад ибни Текишро дар саросари Осиёи Миёна пайдо кардан мумкин аст.

Муомилоти пулии онвақтаро⁷⁹ метавон бо ду хусусияти асосии он тавсиф намуд: яке ин аст, ки аҳамияти пули тилло дар ин давра нисбат ба замони гузашта хеле меафзояд. Дуруст аст, ки ин пулро мисли пештара бо баркаш қабул

⁷⁶ Ниг.: масалан, Жуков В. Д. 1940, 1945; Давидович Е. А., 1953; Трудновская С. А., 1958; Мережин Л., 1956, Ахроров И., 1960; Аминҷонова М., 1960–1961; Фуломова Э., 1961 ва дигарон.

⁷⁷ Гюзальян Л., 1938, с. 217 ва мобаъд

⁷⁸ Веселовский Н. И., 1910

⁷⁹ Давидович Е. А., 1960 а, с. 92–117.

мекунанд. Вале роли он ҳамчун воситаи муомилот афзунтар мегардад. Пули тилло дар аксари шаҳрҳои Осиёи Миёна бароварда мешавад ва он ба бозор роҳ меёбад, ки пеш ин тавр набуд. Дигар хусусияти сиккаҳои онвақтаи Осиёи Миёна бо ҳодисае, ки «бӯҳрони пули нуқра» ном гирифтааст, алоқаманд мешавад. Аз асри XI дар давлатҳои шарқӣ иёри пули нуқра ба поин рӯ мениҳад ва дар баъзе мавридҳо вазни он кам мешавад. Дирҳамҳои камиёр дигар ба Аврупои шарқӣ бароварда намешаванд. Ҳудуди гардиши онҳо танг шуда, ҳамчун пули камарзиш фақат дар дохили давлате, ки онҳоро баровардааст, гардиш мекунанд.

Ҷараёни таназзули пули нуқра дар ҳар давлат ба таври ғуногун сурат мегирифт. Масалан, дар давлати Ғазнавиён ин ҳолат нисбатан суस्तтар ба амал меомад. Султон Маҳмуди Ғазнавӣ ва писари ӯ - Масъуд аз Ҳиндустон чунон сарвате ба ғорат бурда буданд, ки чанд муддат қурби пули нуқраро нигоҳ дошта тавонист.

Дар сиккаи онҳо 70–76% нуқраи ҳолис мавҷуд буда, дирҳамҳои пуриёре, ки 95% нуқра доштанд, ҳанӯз роиҷ буданд. Аммо дар ҳуди ҳамин вақт дирҳамҳои қарохонии зарби навоҳии ҷануби Осиёи Миёна ҳамагӣ дорои қариб 20% нуқра буданд.

Дар Фарғонаи миёнаҳои асри XI, ки таҳти нуфузи Қарохониёни шарқӣ воқеъ гардида буд, дирҳамҳои тамоман бенуқра бароварда мешуданд. Ин қабил дирҳамҳо аз омезиши мис ва сурб сохта шуда, ҳатто аз муомилоти ададӣ маҳрум буданд. Дуруст аст, ки баъдтар сардори давлати Қарохониёни ғарбӣ - Иброҳими Тамғочхон Фарғонаро забт намуда, пулҳое баровард, ки дар таркиби худ ба ҳисоби миёна 20% нуқра доштанд. Вале ин ҳам дер давом накард. Дар асри XII Қарохониён дирҳамҳои мисии бо варақаҳои тунуки нуқра рӯкашшударо бароварданд. Илова бар ин, дар Осиёи Миёна дирҳамҳои мисии аз давраи гузашта меросмонда низ мавҷудияти худро дар муомила давом медоданд. Ҳамаи ин сиккаҳо дар доираи гардиши пули нуқра амал намуда, зоҳиран дар тиҷорат пули нуқраи ҳақиқиро иваз мекарданд. Бинобар ин қувваи харид ва нархи муқаррарии онҳо аз арзишашон болотар буд.

Баъзе муҳаққиқон қадре пештар аз ин ба Аврупо гузаштани нуқра ва камёб шудани ин фулузи гаронбаҳоро сабабгори бӯҳрони пули нуқра донистаанд. Ин, албатта, омилҳои хеле муҳим аст, вале ба сари худ боиси шикасти пул шуда наметавонад. Дар дигар даврҳо ҳам, дар сурати мавҷуд будани чунон захираи нуқра сиккаҳои пуриёр мебароварданд, фақат муносибати онҳо бо тилло ва қурби онҳо тағйир меёфт. Дар ин маврид маҳз тараққиёти пуравчи шаҳрҳо, истеҳсолоти молӣ ва тиҷорати пулӣ чунон миқдори пул, яъне воситаи муомилотро талаб намуд, ки онро ба василаи зарби сиккаҳои комилиёр қонеъ кардан аз имкон берун буд. Талаботи афзудаи бозор, аз як тараф, ҳаракати тиллоро зиёдтар намояд, аз тарафи дигар, ба баровардани пулҳои камиёр водор мекард. Ба ҳар васила бештар пул баровардан лозим буд.

Аз ин тавсифи хоҷагии пулии асрҳои XI–XII ва ибтидои асри XIII муносибатҳои хеле боравнақи молию пулии онвақта равшан мегардад. Агар дар ин маврид ба муносибатҳои молию пулӣ кашида шудани ғўшаҳои дурдаст, аз он ҷумла, навоҳии кӯҳистон ба назар гирифта шавад, дар таърихи инкишофи муносибатҳои молию пулии Осиёи Миёнаи асримиенагӣ то чи андоза мавқеи хоса доштани давраи таҳқиқ кардаистодаи мо аён мегардад.

3. МАДАНИЯТИ АСРИ XI-ИБТИДОИ АСРИ XIII

Бинокорӣ, меъморӣ ва ҳунари амалӣ

Аз асрҳои XI–XII ва ибтидои асри XIII миқдори зиёди осори меъмории мўҳташам то замони мо омада расидааст. Ин албатта, бесабаб нест. Агар теъдоди ин биноҳои таърихӣ бо маълумоти роҷеъ ба сохтмони қасрҳо, масҷидҳо, ҳаммомҳо ва ғайра муқоиса карда шавад, овони авҷи бинокорӣ будани давраи мавриди тадқиқи мо маълум мегардад. Зимнан, ин яке аз таъзоҳурот ва далелҳои рушду тараққии шаҳрҳо, истеҳсолоти молӣ, тиҷорат, тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунанда, пешрафти умумии иқтисодиёт мебошад. Вале ин давра на фақат бо миқдори иморатҳо, балки бо равнақи минбаъдаи афкори меъморӣ, усулҳои нави нақшакаштиву тарҳрезӣ ва комёбиҳои соҳаи ороиши биноҳо шоёни таваҷҷӯҳ аст.

Дар сохтмони бошукӯҳи ин давра хишти пухта нисбат ба пештара мавқеи калонро ишғол менамояд. Дар айни замон, масолеҳи бинокорӣ пешина, аз қабилӣ поҳса ва хишти хом, алаҳхусус, дар иморати қалъа, кўшк ва қасрҳо ба таври васеъ истифода мешавад. Гоҳо дар бинокорӣ ҳам хишти хом ва ҳам хишти пухтаро дар як вақт ба кор мебаранд. Масалан, девори биноро аз хишти хом ва гунбади онро аз хишти пухта месозанд ва ё девори аз хишти хом сохташударо бо хишти пухта рўкаш мекунанд.

Намунаи хеле ҷолиби чунин сохтмон Қалъаи Болои райони Исфараи Тоҷикистон мебошад.⁸⁰ Ин кўшкқалъа, ки дар асрҳои VI–VIII бино ёфта, дар асри X хароб гардида буд, дар асрҳои XI–XII дубора таъмир ва хеле мустаҳкам карда шуд. Ҳангоми таъмир хишти хом ва поҳсаро истифода намуда, бо хишти пухтаи дар маҳлули ғач хобондашуда рўкаш кардаанд. Системаи мудофиавии аввала (асрҳои VI–VIII) бо сохтани ду манораи росткунҷа дар тарафи даромадгоҳи шарқии қалъа боз ҳам қавитар карда шуд. Дар асрҳои XI–XII он аз як хонаи калони расмӣ, ҳавлича ва ду қатори хонаҳои дарун ба даруни ҳамдолон иборат буд. Болои хонаҳоро гунбазҳои аз хишти хом сохташуда мепӯшиданд. Инро метавон инкишофи эҷодии тарҳи меъморӣ замони гузашта номид: долони иморат ҳамчун ҳавличаи чароғон масъалаи ба равшанӣ таъмин кардани хонаҳоро ҳал менамуд ва ҳар хона аз панҷараи дар ё худ аз тирезаи болои он равшан мешуд. Бояд қайд кард, ки аз қалъа шишаи мусаттаҳи тирезаи мансуб ба он замин ёфт шудааст. Он вақтҳо дигар васила ва заруроти зист низ вучуд доштанд, дар саҳни суфа чоҳҳои амиқе барои рехтани ахлот ва партовҳо канда, болои онҳоро бо хишти хом мустаҳкам мекарданд ва рӯи онро бо сарпӯши ҷубии гиландуд мепӯшиданд.

Дар ин давра сохтмони қасрҳо хеле вусъат ёфт. Қасрҳои ҳокимони Хатлон, Тирмиз ва амирони ғазнаӣ, ки аз тарафи бостоншиносон дар Хулбук (ҷануби Тоҷикистон), Тирмиз, ҳаволии Ғазна ва Лашкари Бозор кашф шудаанд, дар ин бора гувоҳӣ медиҳанд.

Қасри Хулбук⁸¹ дар даруни арки шаҳр воқеъ гардидааст. Ин мавқеъ бисёр хусусиятҳои онро муайян менамояд. Қаср дар рӯи суфаи баланде сохта шуда, аз маҷмӯи мураккаби биноҳои расмӣ иқоматӣ ва хоҷагӣ иборат аст. Вай асосан аз поҳса ва хишти хом сохта шуда, дар баъзе ҷойҳо, дар рўкаши току деворҳо ба кор бурда шудааст. Аз васоити зист ташноб ва чоҳи хокрӯбаи гунбазчадор (монанди Қалъаи Боло) ва системаи гармкунандаи манзилро, ки аз

⁸⁰Давидович Е. А., 1958, с. 83–90, 100–103 ва тасвири 70 дар с. 94.

⁸¹Давидович Е. А., Литвинский Б. А., 1954; Фуломова Э., 1961, 1962, 1964; 1968.

зери иморат гузаронида шудааст, метавон ном бурд. Қаср ороишоти фароне дорад. Хусусан ҷойҳои кандакории он, ки аз нақшу нигори ҷандасиву наботӣ ва катибаҳои аҷоибе фароҳам омадааст, хеле ҷолиби диққат мебошад. Дар бисёр қисматҳои ин нигоришот рангубори он маҳфуз мондааст. Ба ҷойҳои кандашуда рангҳои нилобӣ ва сурх додаанд, ки хеле назаррабо буда, аз завқи баланди ҳунармандони он замон гувоҳӣ медиҳад. Устоҳои гулдаст дар вақти ба фарши хона «паркетвор» чидани хиштҳои пухта низ хеле ҳунарнамоӣ кардаанд. Ин қаср мавҷудияти худро дар давоми асрҳо нигоҳ дошта, борҳо таъмир ва тармим ёфтааст. Дар асри XI қисми ҷанубии нисбатан баландтари он аз маҷмӯи иморатҳое иборат буд, ки бо ду долони васеи тоқдор чортаксим мешуд. Гурӯҳи иморатҳои шимолии қаср қадре поинтар воқеъ гардида, онро роҳраве, ки ба яке аз долонҳои тоқдори қисми ҷанубӣ мебурд, бурида мегузафт.

Системаи мудофиавии қалъаи Хулбук маҳфуз намондааст. Маълум, ки ҳам Қалъаи Боло ва ҳам қасри Хулбук дар як вақт ду вазифаро адо мекарданд: ҳам қаср ва ҳам қалъа буданд, ки ин масоҳат ва намуди онҳоро муайян кардааст.

Дигар се қасре, ки мо дар боло ном бурдем, аз ин қасрҳо фарқ доранд. Онҳо озодона дар майдони васе ҷой гирифта, ягон вазифаи мудофиавиро адо намекарданд. Қасри берунишаҳрии дар наздикии Ғазна воқеъгардида,⁸² ки қароргоҳи Масъуди III Ғазнавӣ (1099–1115) буда, сохтмони он, бар тибқи яке аз катибаҳо, соли 1112 анҷом ёфтааст, хеле бошукӯҳ ва олист. Майдони қаср ба шакли зузана буда, бо девор ихота шудааст. Дар миёнҳои майдони қаср ҳавлии калоне воқеъ гардидааст, ки дарозииаш 50,6 метр ва бараш 31,9 метр мебошад. Қисми марказии онро ба масоҳати 40,4 X 23,5 метр мармар фарш намуда, дар гирди он низ аз тахтасангҳои мармарӣ роҳрави васе сохтаанд. Дар чор тарафи ҳавлӣ чор айвон сохта шудааст: яке аз ин айвонҳо дарозрӯя буда, ҳамчун даҳлезӣ даромадгоҳ хизмат мекард ва айвони рӯбарӯи он ба толори салтанатӣ мебурд. Дар ин айвонҳо 32 тоқи вуруд мавҷуд аст, ки ба утоқи манзилҳои гуногуни қаср роҳ мекушояд. Нақшу нигорҳои тарафи беруни ин тоқҳо бисёр зебост. Қисми поинтари онҳо мармаркорӣ шуда, бо нақшҳои ҳаққокии ҷандасию наботӣ ва катибаҳои куфӣ ороиш ёфтааст. Хусни хати навиштаҷот хеле ҷалӣ ва нафис буда, мазмунан қасидаҳои тоҷикию форсианд, ки дар мадҳи ҳокимони ғазнавӣ гуфта шудаанд. Ин яке аз қадимтарин осори катибаи форсӣ ба шумор меравад. Қисми болои девор ва гунбади тоқҳо бо гилгул ва сафолҳои кандакоришудаи зарду сурху кабудранг зинат ёфтааст.

Қасри берунишаҳрии дигар дар шаҳристони қадимаи Тирмиз кашф гардид.⁸³ Ин ҷо дар мобайни ҳавлӣ, рӯбарӯи айвоне, ки вазифаи даромадгоҳи толори қабулро адо мекард, ҳавзе вучуд дошт. Толори қабул аз бинои калони росткунҷае иборат буд, ки ду қатор сутунҳои ғафси росткунҷа онро ба се қисмат ҷудо менамуд. Девору сутунҳо бо хиштҳои пухтаи нақшин ва кандакоришуда ҷунон рӯкаш гардида буданд, ки дар пеши назар нақшу нигори барҷаста ва хеле зеборо намоён мекарданд. Дар асри XII тамоми ин ороишоти хиштӣ бо гулгач пӯшида шуд. Нақшу нигори рӯи гач ба лавҳаҳои васеи росткунҷа тақсим гардида, ҳар як лавҳа бо шаклҳои гуногуни ҷандасию наботӣ, тасвирҳои асотирӣ ҳайвонот ва катибаҳо зебу зинат пайдо менамуд.

⁸² Scerrato U., 1959; Bombaci., 1966.

⁸³ Жуков В.Д., 1945; Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.С., 1965, с.190-192 (дар с. 406-407 рӯйхати адабиёт дода шудааст)

Мо дар хусуси тарҳи маҷмӯи мураккаби осори меъмории Лашкари Бозор⁸⁴ таваққуф накарда, фақат фаровонӣ ва гуногунии ороишоти онро хотирнишон месозем. Дар ин ҷо хусусан намунаҳои ҳунари наққошӣ ва суратгарӣ ҷолиби диққат аст. Дар девори толори қабул қариб 50 сурати сарбозони мусаллаҳ аз гвардияи подшоҳони ғазнавӣ боқӣ мондааст. Сурат ва нақшу ни-горҳои деворӣ дар толори дигар ҳам, ки, зоҳиран, базмгоҳ будааст, маҳфуз мондаанд. Дар лавҳаҳои ин ҷо дарбориёни босавлат тасвир ёфтаанд ва дар яке аз сутунҳо сари ҳамидаи ҷавоне капида шудааст. Нақшҳо ҳама сатҳианд. Бар тибқи маълумоти сарчашмаҳо, дар аҳди Ғазнавиён ин сабки ҳунари наққошӣ умуман ҳеле интишор ёфта будааст.

Яке аз беҳтарин осори меъмории асри XI Работи Малик мебошад. Даруни ҳавлиро манзилҳои камбари якхела ихота кардаанд, девори атрофи он аз қулӯҳ, вале рӯйкаши он, инчунин сардарӣ ва болои манораҳои кунҷӣ аз хишти пухта сохта шудааст. Девори даромадгоҳи асосӣ, ба тақлиди қалъа андаке нишеб буда, бо нақшҳои рахдор, ки нимсутунҳои фурунокро пешни назар меоранд, ороиш ёфтааст. Дар ороиши сардарӣ ҳар гуна нақшҳои барҷаста аз хишт, гилгул, сафолҳои кандакоришуда ва катибаҳои аз қасри Ғазна қадимтари форсӣ истифода шудааст. Дар Работи Малик анъана ва падидаҳои навин чунон мутаносибан ба ҳам омехтааст, ки маҳлути унсурҳои гуногун будани нақшҳои девор ва ороишоти сардарӣ ҳеҷ эҳсос намегардад.

Осори динию парастииш, аз қабилӣ масҷид, манора, хусусан мақбараҳо нисбатан бештар боқӣ мондаанд. Масҷиди Деғтарони деҳаи Ҳазора (наздикии Бухоро) бинои мукаабшаклест бо гунбази мобайнӣ, ки ба чор пояи мудаввар устувор аст ва дарҳои паҳлуии вай қуббачаҳо дорад. Масҷиди Тирмиз аввалҳо ба намуди айвони қушодӣ сегунбаза буд, баъдтар миқдори сутунҳо ва гунбазҳои болои онҳо зиёдтар карда шуда, он ба бинои пӯшида мубаддал гардид. Масҷиди Мағоки Аттори Бухоро (асри XII) шаш сутунпоя, дувоздаҳ қубба ва тоқи вуруд дорад. Гунбази марказии масҷиди Лашкари Бозор рӯи чор сутун қарор гирифта, паҳлударҳои он бо якчанд қуббачаҳо пӯшида шудааст.

Манораҳои он замон аз ҷиҳати шакл ва таносуб ҳеле гуногунанд: манораи Бухоро мудавваршакл, бузург ва мўҳташам аст, манораи Вобқанди наздикии Бухоро таносуби тамоман дигари бисёр мавзун ва муназзаме дорад. Сари манораи Ҷарқўрғон (воқеъ дар вилояти Сурхондарёи Ўзбекистон) бо рахҳои чин-чин зинат ёфтааст. Манораи Масъуди III дар наздикии Ғазна ба шакли ситора сохта шудааст. Манораи Ҷом дар асоси худ ҳаштрӯя аст ва се қисмати мудаввари он торафт бориқ шуда, то боло мерасад.

Мақбараҳои онвақтаи ашхоси динӣ ва омиё тамоман аз хишти пухта ва ё аз омехтаи хиштҳои пухтаву хом бино ёфтаанд. Мақбараҳо гунбазнок буда, дар доштанд ва гоҳо бедар ҳам мешуданд. Яке ба дигаре монанд набуд, ҳар кадом шаклу намуди маҳсули худро дошт, ҳамон як марому мақсад дар ҳар яке ба таври худ таҷассум меёфт. Мақбараҳои султон Санҷар дар Марв ва Абӯсаид дар Майхона (Туркменистон), мақбараи Қарохониён дар Ўзганд (Қирғизистон), мақбараҳои деҳоти Сайёд ва Хоҷа Нақшрон дар наздикии шаҳри Турсунзода, сохтмонҳои меъмории Чорқўҳ (Тоҷикистон) ва ғайра саҳифаҳои маҳсус ва дурахшони таърихи санъати меъмории Осиёи Миёна аст, ки меъмрон ва бинокорони асрҳои XI–XII музайян намудаанд.

Дар ин давра ҳунари амалӣ ҳам ба пояи баланди тараққӣ ва тақомули худ мерасад. Намунаҳои ҳаққокии рӯи ғач, ҷўб ва мармар, инчунин сафолҳои

⁸⁴ Арунова М. Р., 1959, с. 91–93; Пугаченкова Г. А., 1963, с. 114–121.

кандакоришуда хеле олӣ ва бошукӯҳанд. Устоҳои гулдаст дар сохтани нақшҳои ҳандасию наботӣ ва тасвири асотирии ҳайвонот ҳунарнамоии ҳайратангезе кардаанд. Хусусан катибаҳои гулхатти куфӣ ва насх диққати ҳар бинандаро ба худ мекашад. Нақшу нигори хеле ҷолиб ва дилчасп гоҳо бо одитарин воситаҳо: ба ҳар шакл чидани хиштҳо ва дар нақшҳо истифода намулдани хиштрезҳои тарошида ва суфта ба вучуд оварда мешуд. Дар сабк ва тариқи ороишоти сохтмонҳои бошукӯҳи ин замон анъанаи даврҳои гузашта давом ва инкишоф ёфта, дар айни вақт навоариҳои устоҳои бинокор низ ба назар мерасад. Омезиши анъана ва навиҷдорӣ дар зебу зинат ва ороиши ёдгориҳои меъмории асрҳои XI–XII ва ибтидои асри XIII ҷиҳатҳои ба худ хос ва тақрорнашаванда бахшидааст.

Илму адаби тоҷик дар асри XI– аввали асри XIII

Тағйироти сиёсии охириҳои асри X, яъне аз байн рафтани давлати сомонӣ, ба Мовароуннаҳр соҳиб шудани Қарохониҳо ва ба дасти Ғазнавиён гузаштани Хуросон ба ҳаёти фанӣ ва адабии халқи тоҷик таъсир накарда натавонист. Тараққиёти илм ва маданияти халқҳои Осиёи Миёна, пешрафти забони дарӣ ва адабиёти тоҷик дар натиҷаи ҷангҳои пай дар пай ва задухӯрдҳои дохилӣ то як дараҷа боздошта шуд.

Ба вучуд омадани давлати бузурги Маҳмуди Ғазнавӣ ва ба як марказ мутаҳид гардидани тамоми хоки Хуросон, Ҷағониён, Хатлон, Тахористон, қисми асосии Эрон ва шимолӣ Ҳиндустон барои равнақи илму фан ва адабиёт аз нав баъзе шароит ва имкониятҳо фароҳам овард.

Дар ин давра муносибати Осиёи Миёна, махсусан Хуросон ва Тахористон бо Бағдод тақвият ёфта, нуфузи Бағдод дар давлати ғазнавӣ, дар Мовароуннаҳр ва Хуросон хеле афзуд. Ин муносибат, дар навбати худ, боиси он шуд, ки дар айёми Ғазнавиён забони арабӣ ниҳоятдараҷа паҳн гардид. Агар дар аввалҳо қорҳои девон (идораи роҷеъ ба муқотибаҳои давлатӣ) бо забони дарӣ анҷом меёфта бошад, акнун қомилан ба забони арабӣ гузашт. Дар девон бештар одамони арабидон ба қор қашида шуданд. Аз ин ҷост, ки аз давраи Ғазнавиён сар карда қалима ва ибораҳои арабӣ беш аз пеш ба забони тоҷикӣ дохил шудан гирифтанд.

Дар он замон адабиёти тоҷик асосан дар пойтахти давлати ғазнавӣ марказият пайдо намуд. Ҷаънаве ки сарчашмаҳои адабӣ қайд кардаанд, ба дарбори султон Маҳмуд ҷандин даҳҳо шоирон гирд омада буданд. Султон Маҳмуд маҳз барои шӯҳрат ёфтан ва мавриди мадҳу ситоиш қарор додани қорнамоиҳои худ ҳомили адабиёт гардид. Аз ҳамин сабаб ҳам, жанри қасидаи мадҳия дар ин давра хеле ривож гирифт.

Яке аз шоирони бузурги қасидасаро, ки дар дарбори султон Маҳмуд ба унвони «Маликушшуаро» мушарраф гардида буд, Абулқосим Ҳасан ибни Аҳмад Унсурӣ Балхӣ мебошад, ки дар солҳои 60-уми асри X таваллуд ёфта, соли 1039 вафот намудааст. Ӯ пас аз таҳсили илму ҳунар, ба воситаи бародари султон Маҳмуд амир Наср ба дарбори давлати ғазнавӣ роҳ ёфт. Унсурӣ дар ақсарияти лашкаркашиҳои султон Маҳмуд иштирок намуда, қисми асосии қасидаҳои худро ба васфи ғалабаҳои султон бахшидааст. Муосиронаш ўро чун устои забардасти сухан бисёр таъриф ва таҳсин кардаанд. Ба қалами ў ҷанд маснавии ошиқона, ки порчаҳои парокандаи онҳо то замони мо расидаанд, аз ҷумла, маснавии «Вомиқ ва Узро» тааллуқ доранд. Унсурӣ сабки баёни мураккаб ва пуристиораи қасидаи мадҳияро ба адабиёти форсу тоҷик татбиқ намуд.

Абулҳасан Алии Фаррухӣ (вафоташ соли 1038) ва Абӯнаҷм Аҳмади Манучехрӣ (вафоташ соли 1041) низ аз намоёнтарин шоирони дарбори ғазнавӣ буданд.

Умуман мавзӯҳои мадеҳавӣ ва айшӣ ба назми доираи Ғазна хос аст. Шоирони ин давра жанрҳои адабии аҳди Сомониёнро инкишоф медоданд. Онҳо маҳзани воситаҳои тасвири бадеии адабиёти форсу тоҷикро ғанитар ғардонид, сабку санъатҳои нави шеърро низ ба миён гузоштанд.

Нашъунамои илму фани асри X, ки дар шароити истиқлолияти давлатӣ ба амал меомад, дар асри XI низ давом намуд. Намояндаи барҷастаи илм ва донишманди бузурги ин давра Абӯалӣ ибни Сино буд, ки тавсифи ӯ дар фасли гузашта оварда шуд.

Дигар аз олимони маъруфи ин давра Абӯрайҳон Муҳаммад ибни Аҳмади Берунӣ (973–1051) мебошад. Берунӣ дар яке аз деҳоти атрофи шаҳри Хоразм таваллуд ёфтааст. Аз рӯи нақлу ривоятҳо, ӯ тамоми умри худро барои азхуд кардани дониш сарф намуда, ғайр аз ҷашнҳои Наврӯз (иди соли нав, 21 март) ва Меҳргон (иди ҳосилғундорӣ, 21 сентябр) дигар ҳама вақт машғули корҳои илмӣ будааст.

Берунӣ ба саёҳат шавқе зиёде дошт ва асосан бо мақсадҳои илмӣ мусофират менамуд. Яке аз маҳалҳои, ки ӯ то як андоза бештар истиқомат кардааст, Ҷурҷон (Гургон) ном вилояти канори баҳри Хазар мебошад. Дар вақти ба Ҷурҷон омадани ӯ Қобус ибни Вушмгир (976–1012) ҳукмронӣ он ҷо буд. Қобус яке аз одамони фозил, донишманди адабиёт ва ҳимии илм ҳисоб мешуд. Худи ӯ низ якчанд асар таълиф намудааст. Берунӣ дар солҳои 999–1000 «ал-Осор-ул-боқия ан ал-қурун-ил-қолия» ном асари худро ба поён расонд. Ӯ дар ин асар тақвим ва санаҳо, инчунин ҷашнҳои суғдиён, хоразмиёнӣ қадим, форсҳо, юнониён, яҳудиён, исавиён ва мусулмононро тасвир намудааст. Ин асар муҳимтарин сарчашмаи таърихи халқҳои Осиёи Миёна ва тамоми Шарқ мебошад.

Берунӣ дар соли 1010 аз саёҳат баргашта ба Хоразм омад. Дар ин ҷо ӯ бо бисёр олимоне, ки дар натиҷаи табaddулотӣ сиёсии охирҳои асри X аз Бухоро ва соири шаҳрҳои Мовароуннаҳр ва Хуросон гурехта, ба Хоразм ҷамъ шуда буданд, мулоқот кард. Сарчашмаҳо хотирнишон мекунанд, ки хоразмшӯх - Маъмуни Сонӣ аҳли илму фан, аз ҷумла, Беруниро ба таҳти ҳимояи худ гирифт. Вале дар соли 1017 султони Маҳмуди Ғазнавӣ пас аз забт кардани Хоразм Беруниро ҳамроҳи худ ба Ғазнин бурд. Ба ин тариқа, фаъолияти минбаъдаи илмии Берунӣ дар Ғазнин давом кард.

Берунӣ дар лашкаркашиҳои султони Маҳмуд иштирок намуд ва ҳангоми дар Ҳиндустон буданаш забони санскритӣ, урфу одат ва ҳулуқ атвории халқҳои ин мамлакатро омӯхта, пас аз бозгаштан аз мусофират «Таҳрири моли-л-Ҳинд мин мақала мақбула фи-л-ақлаҳу марзула» ном асаре навишт, ки яке аз муҳимтарин сарчашмаҳои доир ба таърихи Ҳиндустон ба шумор меравад.

Берунӣ доир ба масъалаҳои илми ҳайат, ҳандаса ва нӯҷум ду асари машҳур дорад. Яке аз ин асарҳо дар соли 1024 дар Ғазнин ба забони арабӣ таълиф ёфта, ба Райҳона ном духтари ал-Ҳасан (аз хонадони хоразмшӯхӣ) бахшида шудааст. Дигарӣ «ал-Қонун-ул-Масъудӣ фи-л-ҳайа ва-н-нӯҷум» мебошад, ки муаллиф онро дар байни солҳои 1030–1036 ба номи султони Масъуд навиштааст. Ин асар дар олами шарқ оид ба ин соҳа аввалин асари илмӣ буд, ки барои тартиб додани харитаҳои ҷуғрофӣ ҳамчун дастуре хидмат намуд.

Ғайр аз таълифоти номбаршуда Берунӣ боз чандин асари илмӣ ба вуҷуд овардааст, лекин, мутаассифона, аксарияти онҳо то давраи мо омада нараси-

даанд. Олими сайёҳи асримиёнагии араб Ёқут менависад, ки ӯ дар яке аз масҷидҳои Марв дар байни вақфномаҳо рӯйхати аз 60 саҳифа фароҳамомадаи асарҳои Беруниро пайдо намудааст. «Номаи донишварон», ки дар миёнаҳои асри XIX дар Эрон тартиб дода шудааст, шумораи асарҳои боқимондаи ӯро 27 адад нишон медиҳад. Дар солҳои охир аз баъзе китобхонаҳои ҷаҳон асарҳои ҳанӯз номаълуми Берунӣ ёфт шудаанд.

Аҳамияти асарҳои Берунӣ бағоят бузург мебошад. Ӯ ба воситаи як қатор тадқиқот ва кашфиёти худ на фақат ба пешрафти илму фанни замонааш мусоидат кард, дар айни замон аз савияи дониши ондavra чунон пеш гузашт, ки аксар вақт дар асарҳои худ ба баъзе далел ва мадракҳои фанни имрӯза наздик мешавад. Чунончи, назарияи ӯ доир ба таърихи намуди сатҳи замини (ландшафти) пастии шимоли Ҳиндустон ва оид ба сайри тағйироти ҷараёни дарёи Аму ба ин иддао шаҳодат медиҳад.^{84a}

Берунӣ аз таассуби динӣ ва муносибати душманона нисбат ба маданияти мардуми ғайримусулмон тамоман дур буд. Масалан, ҳамаи асарҳои ба Ҳиндустон бахшидаи ӯ аз рӯҳ ва эҳсосоти олии эҳтиром ба маданияти бузурги Ҳинд саршоранд. Аз ҳамин сабаб ҳам Берунӣ дар Ҳиндустон ва Покистон шўҳрат ва маҳбубияти зиёде пайдо кардааст.

Дар нимаи аввали асри XI таърихнависе ҳам тараққӣ кард. Абӯнаصري Утбӣ (яке аз дарбориёни Маҳмуди Ғазнавӣ) ба номи султон «Таърихи Яминӣ»⁸⁵ ном асаре ба забони арабӣ таълиф намуд, ки он дар бораи давраи ҳукмронии Сабуктегин ва Маҳмуд бисёр маълумоти муҳимро дар бар гирифтааст.

Яке аз муаррихони машҳури давраи Ғазнавиён Абӯсаиди Гардезӣ⁸⁶ буд. Ӯ дар байни солҳои 1048–1052 ба забони тоҷикӣ китобе бо унвони «Зайн-ул-ахбор» навиштааст.

Ниҳоят, бузургтарин муаррихи давраи Ғазнавиён - Абулфазли Байҳақӣ (995–1077) мебошад. Абулфазл муддати наздаҳ сол дар девони расоили Ғазнавиён вазифаи мунширо адо намуда, тақрибан тамоми воқеаҳои муҳими он давраро бо ҷашми худ дид, пас иборат аз 30 ҷилд китобе ба забони тоҷикӣ таълиф намуд.⁸⁷ Вале аз ин китоби муҳими таърихӣ фақат якчанд ҷилди ноқис ва парокандае боқӣ мондааст, ки дар шарҳи аҳволот, салтанат ва воқеаҳои давраи султон Масъуд буда, бо номи «Таърихи Масъудӣ» ё худ «Таърихи Байҳақӣ»⁸⁸ машҳур аст. Ин ҷилдҳо танҳо камтарин қисмате аз он асари бузургӣ таърихӣ ин муаллиф ҳисоб мешаванд.

Дар давлати Қарохониҳо илму фан ва адабиёт дар ин давра хеле ақиб меравад. Чи навъе ки Муҳаммади Авфӣ дар тазкираи асри XIII менависад, аз хонҳои қарохонӣ фақат як Қилич Тамғочхон ба тараққиёти илм ва адабиёт андаке аҳамият додааст. Бо вучуди ин, якчанд асархоёро, ки дар асри XI дар Мовароуннаҳр ба майдон омадаанд, ном бурдан мумкин аст. Чунончи, «Таърихи мулки Туркистон»-и Маҷдуддин Муҳаммад ибни Аднон ва ғайра,

^{84a} Ниг.: Берунӣ, 1950; Берунӣ, 1957; 1963

⁸⁵ Маънои луғавии калимаи «ямин» дасти рост аст. Яке аз лақабҳои султон Маҳмуд «ямин-уд-давла» буд. Маънои «ямин-уд-давла» қудрат ва қуввати давлат ё «дасти рости давлат» мешавад

⁸⁶ Гардез – номи ҷоест, ки дар масофати якрӯза роҳ дуртар аз Ғазна, дар қадди роҳи Ҳиндустон воқеъ шудааст.

⁸⁷ Дар сарчашмаҳо бо номҳои гуногун зикр мешавад.

⁸⁸ Тарҷумаи русии он: Абулфазл Бейҳақӣ, 1962, 1969

ки аз онҳо ба чуз баъзе порчаҳои чудогона то давраи мо чизе омада нарасидааст.

Ба ҳар ҳол, дар ин давра адабиёти тоҷик дар Мовароуннаҳр ҳам баъзе шоирони боистеъдод, монанди Амъақи Бухорой (вафоташ соли 1149), Сўзани Самарқандӣ (вафоташ соли 1173), Рашидии Самарқандӣ ва ғайраро ба камол расонид. Вале ин шоирон аз ҷиҳати аҳамияти эҷодии худ бо гузаштагонанон баробар шуда наметавонистанд.

Амъақ ва Сўзани дар сабк ва тафаккури бадеӣ аз якдигар хеле тафовутдоранд. Эҷодии Амъақ, ки шоири дарбор аст, пур аз зарофат буда, шакли шеъриро ба авҷи тақомул расонидааст. Бесабаб нест, ки донишмандони адабашӯри ўро дар дастурномаҳои илми баён, ҳамчун намунаи тақлид ва пайравӣ зикр кардаанд. Сўзани, баръакс, шоири берун аз дарбор, намоёнҳои назми доираи ҳунармандони шаҳр аст. Албатта, гоҳо ба ў ҳам лозим меомад, ки барои дарёфти маош қасидаҳои мадҳия гӯяд, вале ў беш аз ҳама бо ҳаҷвияҳои худ, ки бо забони соддаи ба сабки гуфтугӯ наздик навишта шудаанд, машҳур аст. Маром ва оҳангҳои демократии эҷодии ўро шоирони давраҳои баъдина давом додаанд.

Нимаи дувуми асри XI ва ибтидои асри XIII дар таърихи тамаддуни халқҳои Осиёи Миёна мавқеи бузургро ишғол менамояд. Ба атрофи як марказ муттаҳид гардидани Мовароуннаҳр, Хуросон ва Тахористон, ки дар замони Салҷуқиён ба амал омад, дар шаҳрҳои Нишопур, Марв, Балх ва қисман Ҳирот фаъолияти фикриро эҳё намуда, барои дар ин марказҳои нави маданӣ чамъ шудани аҳли илму адаб имкониятҳои фаровон муҳайё сохт.

Ҳаёт ва фаъолияти адабии чунин намоёндогони маъруфи адабиёти тоҷик, монанди Асадии Тўсӣ, Носири Хусрав, Умари Хайём, Фахриддини Гургонӣ, Авҳадиддини Анварӣ, Масъуди Саъди Салмон, Муиззӣ, Собирӣ Тирмизӣ ва ғайра дар ҳамин давра ҷараён ёфтааст. Албатта, эҷодии ин адибон аз ҷиҳати мазмуни ғоявӣ ба як дараҷа набуда, балки дорои тафриқаҳои кулӣ мебошанд. Дар байни шоирони номбурда хусусан Носири Хусрав, Умари Хайём ва Фахриддини Гургонӣ, ки дар осори онҳо тамоили халқӣ ва тараққиҳоҳӣ баргари пайдо кардааст, мақоми барҷастас доранд.

Носири Хусрав (1004–1080) баргузидатарини шоирони ин давра мебошад. Ў дар ноҳияи Қабодиён, воқеъ дар Тоҷикистони кунунӣ, таваллуд ёфта, баъд аз гузаронидани давраи кӯдакӣ ба таҳсили илм, хусусан ба омӯхтани адабиёт ва масъалаҳои диниву фалсафӣ шуғл варзид.

Носири Хусрав дар айёми ҷавонӣ дарбори султон Маҳмуд ва Масъуди Ғазнавиро дид ва чанд вақт дар дарбори Салҷуқиён ба сифати дабир хидмат намуда, сипас, ба мусофират баромад. Ў ҳанӯз ҳангоми ҷавонӣ Ҳиндустон, навоҳии Туркистон ва Афғонистони кунуниро саёҳат намуд. Носири Хусрав бо ҳамин ният мусофират мекард, ки аҳвол ва ақидаҳои мазҳабии халқҳои гуногунро таҳқиқ намояд. Вай дар зарфи ҳафт соли мусофираи худ Ҳинҷоз, Осиёи Сағир, Сурия ва Мисро дида, бо зиндагии мардумони он ҷо ва урфу одати онҳо шиносӣ пайдо кард. Ниҳоят, дар Миср бо тарафдорони халифаҳои фотимӣ, сарварони тариқати исмоилӣ вохӯрда, ҳудуд низ пайрави боғайрати ақидаи исмоилӣ гардид.⁸⁹

Носири Хусрав пас аз бозгаштан ба Хуросон ва таваққуф кардан дар Балх ошкоро таълимоти исмоилро таълиф ва мардумро ба ин мазҳаб даъват намуд. Дар натиҷаи чунин фаъолияти худ ў ба таъқиби уламои исломӣ ва

⁸⁹ Фарзе ҳаст, ки гӯё Носир то ба Миср рафтани худ ба таври махфӣ пайравии исмоилиҳоро қабул карда будааст.

умарои салҷуқӣ дучор гардид. Вай ғайр аз ба тарзи пинҳонӣ зиндагонӣ кардан ва ба ҳолати гурезагӣ гаштан чораи дигар наёфт, аз шаҳре ба шаҳре рафта, дар ғурбат умр ба сар бурд.⁹⁰

Чи навъе ки худӣ Носири Хусрав хотирнишон мекунад, ин давраи зиндагӣ барои ӯ хеле ба сахтӣ мегузафт.

Озурда кард каждumi ғурбат чигар маро,
Гӯй забун наёфт зи гетӣ магар маро.
Дар ҳоли хештан чу ҳаме жарф бингарам,
Сафро ҳамебарояд з-андӯҳ ба сар маро.
Гӯям: чаро нишонаи тири замона кард,
Чархи баланди ҷоҳили бедодгар маро?
Гар ба қиёси фазл бигаштӣ мадори даҳр,
Ҷуз бар мақарри моҳ набудӣ мақар маро.
Дониш беҳ аз зиёу беҳ аз чону молу мулк,
Ин хотири хатир чунин гуфт мар-маро.
Бо лашкари замонаву бо теги тези даҳр
Дину хирад бас аст сипоҳу сипар маро.

Носири Хусрав пас аз мусофират асари машҳури таърихию ҷуғрофии худ «Сафарнома»-ро навишт⁹¹ ва ҳам роҷеъ ба масъалаҳои ақидаи исмоилӣ рисолаҳои фалсафии «Зод-ул-мусофирин», «Ваҷҳи дин», «Ҷомеъ-ул-ҳикматайн» ва соири асарҳоро таълиф намуд. Алалхусус девони шеър ва маснавиҳои «Рӯшноинома», «Саодатнома» ва ғайра қимати бузурге доранд.⁹² Ӯ дар ашъори худ ғайр аз масъалаҳои динӣ ва фалсафӣ бисёр фикрҳои пешқадами тарбиявӣ ва ахлоқиро ҷой додааст. Дар шеърҳои ӯ, инчунин афкори инсонпарварӣ ва даҳриёна низ дида мешаванд. Носири Хусрав дар яке аз шеърҳои худ ба Худо рӯ оварда, мегӯяд:

Касе гар тухми ҷав дар кор дорад,
Зи ҷав гандум наёбад бидравидан.
Ту дар рӯзи азал оғоз кардӣ,
Уқубат дар абад боист дидан.
Ту гар хилқат намудӣ баҳри тоат,
Чаро боист шайтон офаридан?
Сухан бисёр бошад, ҷуръатам нест,
Нафас аз тарс натвонам кашидан...
Агар меҳостӣ, к-инҳо напурсам,
Маро боист ҳайвон офаридан.
Агар дар ҳашр созам бо ту даъво,
Забонро бояд аз колам кашидан...
Бифармо, то сӯи дӯзах барандам
Чӣ масриф дорад ин гуфту шунидан?..
Ту додӣ раҳна дар қалби башарҳо
Фани иблисро баҳри макидан...

⁹⁰ Дар бораи ҳаёти Носири Хусрав ниг.: Бертельс А.Е., 1959. Инчунин ниг. Носир Хисроу, 1954; Носири Хусрав, 1957; Насир-и Хусрау, 1935; Насир-и Хусрау, Сафарнаме; Ашуров Ф., 1965

⁹¹ Ниг.: Насир-и Хусрау. Сафарнаме;

⁹² Тахмин мекунам, ки «Саодатнома» ба қалами ӯ тааллуқ надорад, балки моли муаллифи дигар аст, ки вай ҳам Носири Хусрав ном дошта, дар асри XIV дар Исфаҳон умр ба сар бурдааст.

Агар реге ба кафши худ надорӣ
Чаро боист шайтон офаридан?...
Ба мо фармон диҳӣ андар ибодат,
Ба шайтон дар рағу ҷонҳо давидан...
Агар некам ва гар бад хилқат аз туст,
Халифе хуб бояд офаридан.⁹³

Шоир дар хусуси мардуми заҳматкаш бо ҳарорат ва самимияти тамом суҳан ронда, подшоҳон, амалдорон, шайхони риёкор, хусусан шоирони маддоҳи ҳарисро саҳт маломат кардааст.

Носири Хусрав то охири умри худ аз таъқиб ҳалос нашуд. Пас аз он ки ӯ ба тарзи пинҳонӣ чанд гоҳ дар Хуросон, Табаристон ва Мозандарон иқомат кард, ба Бадахшон азимат намуда, дар Юмгон ном деҳаи кӯҳистонии он ҷо паноҳ бурд ва бақияи ҳаёти худро дар гӯшанишинӣ гузаронид.

Умари Хайём (1048–1131) дар Нишопур таваллуд ёфта, дар ҳамон ҷо таҳсили худро ба итмом расонид ва яке аз бузургтарин олимони асри XI гардид. Ӯ дар аксари илмҳои замони худ, махсусан дар ҳайбат, риёзиёт ва фалсафа маҳорати зиёд пайдо кард ва доир ба ин соҳаҳо як қатор асарҳои илмӣ аз худ боқӣ гузошт. Вай дар аҳди Маликшоҳи Салҷуқӣ ҳамроҳи мунаҷҷимони вақт ба кори ислоҳоти тақвим сардорӣ намуд.

Шоири барҷастаи Шарқ Умари Хайём, алаҳхусус бо рубоиёти худ шӯҳрат пайдо кардааст. Миқдори рубоиҳои ӯ зиёд нест, аммо аҳамияти онҳо, чи аз нуқтаи назари адабӣ ва чи аз ҷиҳати мазмуни фалсафӣ, хеле бузург аст. Маҳорати адабӣ, муҳокимаи файласуфона ва майли ба ҳақиқати ҳаёт материалистона наздик шудани Хайём натиҷае дод, ки рубоиёти ӯ то кунун аз гаронбаҳотарин дурдонаҳои адабиёти ҷаҳонӣ ба шумор мераванд.

Ин аст яке аз рубоиёте, ки зодаи таъби ин шоири заковатманд мебошад:

Гар бар фалакам даст будӣ чун Яздон,
Бардоштам ман ин фалакро зи миён.
В-аз нав фалаке дигар ҷунон сохтаме,
К-озода ба коми дил расидӣ осон.⁹⁴

Дар рубоиёти Умари Хайём одами сарбаланди озодманише тасвир ёфтааст, ки на аз эътибори ҳукмдорони замон ва на аз ҳарзаҳои динӣ дар бораи охират андеша надорад.

Дар байни шоирони асри XI аз ҷиҳати қувваи ифодаи кайфияти доираҳои шахр ва танқиди феодалон мавқеи махсусро Фаҳриддини Гургонӣ ишғол менамояд. Дар достони романтикии «Вис ва Ромин», ки дар қарибҳои соли 1055 таълиф ёфта, ривояти қадимаи ошиқонаи паҳлавии портҳоро нақл менамояд, ҳаҷву тамасхури тундутези хулқу атвори подшоҳон ва дарбориёни онҳо нуҳуфтааст.⁹⁵ Дар интиҳои дoston манзараи утопияи сотсиалӣ аз лиҳози тасаввуроти шахриёни онвақта тасвир карда мешавад.⁹⁶

Абӯнаسر Асадин Тӯсӣ (ваф. 1070) ба назираи «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ «Гаршоспнома»-ро таълиф кард. «Гаршоспнома» яке аз дostonҳои қадимаи халқҳои эрониҷаҳод аст.

⁹³ Хисрав Н., 1957, с. 40-45.

⁹⁴ Умари Хайём, 1963.

⁹⁵ Бертельс Е. Э., 1960, с. 284-285.

⁹⁶ Фаҳриддини Гургонӣ, 1963. Муқаддима.

Асадӣ дар адабиёти тоҷику форс аввалин касест, ки шакли мунозираро эҷод кардааст. Ё дар ин бобат панҷ асар навишта, дар онҳо заминро осмон, шабу рӯз, найзау камон, муғу мусулмон, арабу форсро бо ҳамдигар мунозира кунонидааст. Илова бар ин, Асадӣ луғате ҳам тартиб додааст, ки аз осори тақрибан ҳаштод нафар шоирони он замон намунаҳо оварда шудаанд. Ҳоло аҳамияти таърихии ин луғат хеле бузург аст: вай намунаи бисёр асарҳои азбайнрафтаи шоирони он замон ва гузашта, аз ҷумла, порчаҳои «Калила ва Димна»-и манзуми Рӯдакиро дар бар дорад.

Масъуди Саъди Салмон (1046–1121) шоири дарбори Ғазнавиён охир буд. Ё қисми зиёди умри худро дар Лоҳур, шимоли Ҳиндустон, гузаронид. Ба ин тариқа, вай яке аз аввалин намоёндагони адабиёти форсу тоҷик дар Ҳиндустон ба шумор меравад, ки баъдтар дар ин ҷо назм ба забони форсӣ хеле ривож ва интишор ёфт. Ё дар натиҷаи бӯҳтони душманони худ чандин мартаба ба зиндони султонҳо афтода, умуман, бештар аз 18 соли умраш дар маҳбусӣ гузаштааст.

Масъуди Саъди Салмон дар эҷодиёти худ ба эҳё кардани анъанаи мадҳу ситоиши иқтидори Ғазнавиён саъй намуда, ҳатто дар шеърҳои аз Унсурӣ – маликушшуарои султон Маҳмуд иқтибосҳо меовард. Вале ӯ мадҳияҳои худро ба забони соддаву фасеҳ офарида, онҳоро бо панду ҳикмат, андешаҳои фалсафӣ ва тасвири лавҳаҳои зебои зиндагӣ оро медиҳад.

Шоир дар солҳои маҳбусӣ марсияҳои пурсӯзу гудози «ҳабсия» эҷод намуда, аҳволи тоқатшикани худро баён менамояд ва аз беадолатиҳои замона забони шикоят мекушояд. Тақдири ин шоири боистеъдод хеле фоҷиангез аст. Ҳам ҳаёт ва ҳам эҷодиёташ таҳти фишори шиканҷаҳои истибдоди феодалӣ қарор гирифтаанд.

Амир Муҳаммади Муиззӣ (ваф. қарибҳои соли 1140) аслан аз Нишопур мебошад. Аксари асарҳои ӯро қасидаҳои мадҳия ташкил мекунанд, ки ба Маликшоҳ ва султон Санҷари Салҷуқӣ бахшида шудаанд. Ё дар вақти ҳукмронии султон Санҷар ба мартабаи баланди шоири дарбор расида, ба унвони «Маликушшуаро» сарфароз гардид.

Адиб Собирӣ Тирмизӣ шоири ғазалсарои хуштабъе буд. Вай иҷборан ба хизмати султон Санҷари Салҷуқӣ кашида шуда, ҳаргуна супоришоти ӯро адо мекард. Рӯзе султон Санҷар бо коре ӯро ба Хоразм фиристод. Дар он ҷо бо фармони Отсизӣ Хоразмшоҳ вайро дастгир карда, ба ҷосусии Салҷуқӣён айбдор намуданд ва дар соли 1151 ба дарёи Аму фарқ кунониданд.

Адиб Собирӣ Тирмизӣ девони қасоид ва ғазалиёт дорад.

Авҳадиддини Анварӣ (1126–1190) дар деҳаи Бадна, наздикии Майхона, воқеъ дар шимоли Хуросон, таваллуд ёфтааст. Ё ҳам монанди бисёр шоирони пешина дар овони ҷавонӣ тамоми илмҳои замонашро азхуд менамояд ва дар шоирӣ ном бароварда, ба дарбори султон Санҷари Салҷуқӣ даъват мешавад. Анварӣ қасидаҳои зиёде офаридааст, ки қариб ҳамаи онҳо ба султони Салҷуқӣ бахшида шудаанд. Бар тибқи ақидаи аксари адабиётшиносон жанри қасида тавассути эҷодиёти Анварӣ ба дараҷаи баланди камолоти худ мерасад. Қасидаҳои бо маҳорати фавқуллодла эҷодкардаи ӯ аз тағаззулоти ишқӣ, тафаккуроти фалсафӣ, тавсифоти олий ва дар баробари ин аз мадҳу санои султон Санҷар фароҳам омадаанд. Яке аз қасидаҳои машҳури ӯ, ки аз тарафи гузҳо хароб гардидани Хоразмро тасвир мекунад, бо эҳсосоти самимонаи ватанпарварӣ фаро гирифта шудааст. Ғазалҳои Анварӣ ба лирикаӣ халқӣ ҳамоҳанг аст.

Анварӣ дар солҳои охири ҳаёти худ беъмзунӣ ва фасодии назми дарбориро фаҳмида, аз ин муҳит худро канор мекашад ва шеърҳои меофарад, ки ба муқобили мадҳиясароӣ нигаронида шудаанд.

Дар баробари пешрафти назм дар адабиёти классикии форсу тоҷик беҳтарин намунаҳои асарҳои насри низ ба вуҷуд меоянд. Чунончи, «Сиёсатнома»-и Низомулмулк, «Чаҳор мақола»-и Низомии Арӯзии Самарқандӣ, «Ҳадоиқ-ус-сеҳр»-и Рашидаддини Ватвот, «Синдбоднома»-и Заҳирии Самарқандӣ ва «Мақомоти Ҳамидӣ»-и Ҳамидаддини Балхӣ аз ҳамин қабил асарҳо ба шумор мераванд.

«Сиёсатнома» сарчашмаи ҳеле муҳими таърихист, ки муаллифи он тартиби идораи давраи Салҷуқиёро аз мавқеи тарафдори давлати марказиятноки феодали танқид кардааст. Пас аз ҷавҳи Низомулмулк «Сиёсатнома» аз нав таҳрир ёфта, ба матни он иловаҳо дохил шуда буд. Бо вуҷуди ин, асари мазкур дар ҳамон шакле, ки то замони мо расидааст, осори ҳеле ғурағузиши насри охири асри XI ба шумор меравад. Забони он содда ва раван аст.

«Чаҳор мақола»-и *Низомии Арӯзӣ* дар таҳқиқи ҳаёти маданӣ ва адабии асри муаллиф ва давраҳои пеш аз он сарчашмаи гаронбаҳоест. Фаслҳои асосии «мусоҳиботи» он ба тавсифи пешаҳои табиб, мунаҷҷим, шоир ва муншии дарбор бахшида шудаанд. Дар ҳар фасл яке аз ин пешаҳо тавсиф намуда, доир ба намоёндагони баргузидаи ин пеша даҳ ҳикоя ба тариқи мисол нақл карда мешавад. Ин китоб бештар аз ҳар гуна сарчашмаҳои дигар дар бораи шароити зиндагии ҳодимони маданияти он замон маълумот медиҳад. Хусусан ҳамон фасле, ки ба шоирон ва аҳволи бади онҳо дар давлати феодали бахшида шудааст, қимати зиёде дорад.

«Ҳадоиқ-ус-сеҳр»-и Рашидаддини Ватвот асарест, ки шаклҳои шеъри он-вақта, алалхусус образҳо ва санъатҳои шеърро дақиқона тадқиқ ва тавзеҳ намуда, фикру мулоҳизаҳои ҳеле муҳими эстетикиро дар бар гирифтааст.

«Синдбоднома»⁹⁷-и *Заҳирии Самарқандӣ* дар яке мавзӯҳои маъмули қиссаҳои ахлоқии адабиёти Шарқ, ки аз макри зан баҳс мекунад, навишта шудааст. Тариқи нақли қисса дар қисса ба муаллиф имконият додааст, ки бисёр ҳикоятҳои тамсилюро ба сюжетҳои асар дохил намояд. Дар ин ҳикоятҳо ба шакли ҷолибе моҳияти «илми идораи мамлакат» баён карда мешавад. Дар аксари онҳо сарзаниши ҳокимон ва истеҳзои напдори хулқу атвори онон ба тариқи пардапӯш баён ёфтааст.

Китоби «Мақомоти Ҳамидӣ» ба шакли насри мусаччаъ навишта шуда, аз 24 мақоми шавқангез иборат мебошад, ки ин мақомҳо аз маҷмӯи масал, муаммо, ҳикам ва ҳикоятҳои ибратомӯз фароҳам омадаанд.

Дар ин давра дар қатори адибони бузург ҳеле намоёндагони барҷастаи илму фан ҳам ба камол расида, ҳар яке дар тараққиёти фикри хидматҳои муайяне ба ҷо оварданд.

Имом Фаҳриддин Муҳаммад ибни Умари Розӣ (1148–1210) дар Ҳирот иқомат намуда, ба фаъолияти мударрисӣ ва воизӣ машғул будааст. Ӯ доир ба тиб, ҳайбат ва риёзиёт асарҳои зиёде таълиф намудааст.

Абулқосим Маҳмуд Замахшарӣ Хоразмӣ (1074–1143) яке аз муҳаққиқони маъруфи соҳаи луғат ва сарфу наҳви арабӣ буда, фарҳанги арабӣ-форсӣ ба қалами ӯ тааллуқ дорад.

⁹⁷ Заҳирии Самарқандӣ, 1960

Абӯбакр Абдулқоҳир ибни Абдурраҳмони Ҷурҷонӣ (ваф. соли 1108) аз донишмандони сарфу наҳв буда, дар ин соҳа «Китоби авомил»-ро таълиф кардааст.

Зайниддин Исмоили Ҷурҷонӣ (вафоташ дар байни солҳои 1135 ва 1137) бо даъвати Қутбиддин Муҳаммад Ибни Ануштегин ба Хоразм омад ва соли 1110 дар он ҷо ба забони тоҷикӣ «Заҳираи Хоразмшӯхӣ» ном асаре навишт. Ин асар ба «Қонун»-и Ибни Сино асос ёфта, аз даҳ китоб иборат аст, ки дар бобати татбиқи тиб, анатомия, сабаб ва аломатҳои касалӣ, ҳифзуссиҳа, таъхиси беморӣ ва пешбиниҳои ҷараёни он, усулҳои табобат, заҳру подзаҳр ва дорушиносӣ баҳс мекунад. «Заҳираи Хоразмшӯхӣ» ба забонҳои яҳудии қадим, туркӣ ва урду тарҷума шудааст.

Паҳн шудани тасаввуф ва роҳ ёфтани он ба адабиёти форсу тоҷик

Яке аз муҳимтарин хусусиятҳои ин давра ба адабиёт роҳ ёфтани ғояҳои тасаввуф мебошад. «Тасаввуф», ки дар адабиёти илмӣ ба забонҳои аврупоӣ бо номи «суфизм» маълум аст, ҷараён ва назарияҳои идеологии аз ҷиҳати синфӣ гуногуни дар тамоми масоҳати интишори дини ислом вучуддоштаро дарбар мегирад.

Тасаввуф дар заминаи дини ислом нумӯ карда аз Қуръон, ҳадис ва дигар унсурҳои он баҳра бурд. Бо вучуди ин, бисёр шаклҳои тасаввуф, хусусан дар марҳилаҳои аввали тараққиӣ он, ба сабаби дигар навъ тавзеҳ додани аҳкоми ислом, як андоза ифодакунандаи афкори муҳолифи ин усули динӣ гардид. Бинобар ин ҳокимони феодали ва рӯҳониёни мутаассиб бисёре аз аҳли тасаввуфро таҳти таъқиби бераҳмона қарор медоданд (ин буд, ки дар соли 922 Ҳусайн ибни Мансури Ҳаллоҷ дар як сурати ваҳшиёна кушта шуд ва соли 1191 Шайхобиддини Сӯҳравардӣ дар зиндон ба қатл расид).

Тасаввуф аввалин мартаба дар асрҳои VI–IX дар Ироқ ба вучуд омад. Вай дар қадамҳои нахустин ҳамчун маслаки муҳолиф зуҳур намуда, ба муқобили таҷаммул ва риёкории аёну ашроф равона гардида буд. Он вақтҳо дар таблиғоти сӯфӣёнаи даст кашидан аз сурури нишоти зиндагӣ ва рӯ ниҳодан ба риёзат эътирози беш аз пеш қувватгирандаи ҳунармандон ва табақаҳои поини шахру деҳот бар зидди зулму тааддии феодалон, бар зидди тақсимои беинсофонаи неъматҳо⁹⁸ ифода меёфт. Дар таълимоти сӯфӣёни аввала таъкид мешуд, ки моликияти хусусӣ, сарват, ҷоҳу ҷалол, таносой ва нозпарвардиро қувваҳои аҳриманӣ ба миён овардаанд. Аҳли ин тариқат гӯшанишинӣ ихтиёр карда, ба тан либоси оддӣ аз пашми ғусфанд мепӯшиданд, ки онро «хирқа» ё худ «суф» меномиданд. Таҳмин мекунад, ки номи сӯфиро гирифтани онҳо низ шояд аз ҳамин ҷо бошад.

Дар асри XI тасаввуф ба тамоми Хуросон ва Мовароуннаҳр паҳн гардид. Шайх Абӯсаид (ваф. соли 1049) ба мақсади дар байни омма ҷорӣ кардани тасаввуф дар Нишопур хонақоҳ сохт, ба минбар баромада вазъ гуфт, бо уламои динӣ ва аҳли ҳикмат мубоҳисаҳо ташкил кард. Шайх Абулқосими Қушайрӣ (ваф. соли 1073) доир ба асосҳои тасаввуф рисолаи махсус таълиф намуд.

Бо таъсири рӯҳониён ва феодалон як шакли нави тасаввуф пайдо мешавад, ки аҳли он мардумро фақат ба зӯҳду тақво, итоаткорӣ ва риояи шарият даъват мекарданд. Дар роҳи бо мазҳаби ислом омехтани тасаввуф ва муво-

⁹⁸ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарҳо, ҷилди 7, с. 378.

фиқи манфиатҳои феодалон ба вучуд овардани силки нави он махсусан фақеҳ ва файласуфи маъруф Муҳаммади Ғазолӣ (1058–1111) роли калоне бозидоаст.

Бар тибқи таълимоти пантеистии тасаввуф, тамоми анвои табиати зинда ва мурда зуҳури Худо ва ё ба истилоҳи сӯфиён таҷаллии Ҳақ мебошад. Ҳамаи мавҷудоти дунёи моддӣ гӯё инъикоси дунёи ухравист. Инсон, ки охири он офаридаи ҳақиқати мутлақ аст, бояд дар роҳи илҳоқ ба Ҳақ саъй намояд. Барои ин бояд кас аз тамоми неъматҳои зиндагӣ даст кашада, дар нафси худ, ғайр аз кӯшиши илҳоқ ба Ҳақ, ҳама гуна орзу ва ҳадафҳоро фурӯ нишонда бошад. Барои он ки инсон бо роҳи тариқат ба Ҳақ мулҳақ шавад, ўро лозим аст, ки ба худ раҳнамое пайдо карда, дар ҳар кор ба он раҳнамо сари итоат фуруд орад ва ҳар як амру фармони вайро, бидуни шакку тардид, иҷро намояд. Чунон ки дар кутуби сӯфиён хотирнишон гардидааст, ҳар як мурид дар назди шайх бояд мисли мурдае дар дасти мурдашӯй бошад.

Шайхони сӯфия, пирони тариқат тадричан эътибори ҳеле зиёд ва қувваи бузургии сиёсӣ пайдо карда, ба хидмати худ садҳо муридони фармонбардорро ҷалб менамоянд. Синфҳои ҳукмрон аҳамияти ниҳоят калони ба тарафи худ кашидани ин шайхҳоро зуд фаҳмида, дар ин бобат чораҳо меандешанд. Ҳамин тариқа, бисёр шайхон ба надимони ҳокимон мубаллаъл мешаванд. Бо вучуди ин, дар байни шайхон касоне ҳам ёфт мешуданд, ки ҳанӯз ҳам бо табақаи ҳунармандон алоқаи ҳеле наздик доштанд. Онҳо бо қувваи ҳунармандон ба тимсоли ташкилотҳои тасаввуфӣ бо номи футувват иттиҳодияҳое ба вучуд оварда буданд. Дар заминаи ин иттиҳодияҳо тариқатҳои махсуси ҷавонмарди пайдо шуда, бар зидди «кофирон» ҷиҳод менамоянд (дар Гурҷистон, Кавкази шимолӣ, Ҳиндустон). Пас аз асри XI аксари шайхони бо ҳокимон алоқаманд худ ба заминдорони калон табдил меёбанд. Чунончи, Ҳоҷа Аҳрор, ки дар асри XV умр ба сар бурда, дар Самарқанд дафн шудааст, ҳамчун соҳиби мулку сарвати аз ҳад зиёд ном бароварда буд.

Аммо баъзе шайхон, баръакс, бо қувваи ташкилотӣ ва ҳарбии худ мардуми бар зидди феодалон сар бардоштаре тарафдорӣ мекарданд. Онҳо баробари моли мулкоро боисро талаб намуда, гоҳо қисман ва дар як муддати муайяне ба мақсади худ ноил ҳам мешуданд, чи навиё ки Ҳасани Ҷурӣ дар асри XIV ҳангоми шӯриши сарбадорон ба ин кор муваффақ гардид.

Ҳамин тариқа, дар давоми тамоми асрҳои миёна тасаввуф дорои ду ҷараёни зидди якдигар – феодалӣ ва халқӣ буд. Ҷараёни халқии тасаввуф бо доираи ҳунармандони шаҳр алоқаманд гардида, эътирози оммаро бар алайҳи зулму ситами феодалон ифода менамуд. Аҳли тасаввуф дар баробари тарки дунё қардан ва даст кашидан аз нозу неъмат, ки шартӣ асосии аксари тариқатҳои равияи таҳайюлии ғайрифайёл ва аз лузумоти давраи аввали аз шайх сабақ гирифтани мурид ба шумор мерафт, гоҷаи муҳаббат ба инсонро таблиғ карда, дар роҳи ҳусули мақсади худ аз муборизаи мусаллаҳона низ худдорӣ намекарданд. Албатта, аз ин чунин барнамеояд, ки ҳамаи сӯфиёни дар даст силоҳ ба муқобили феодалон ва истилогарони аҷнабӣ сар бардошта, гӯё аз тасаввуфи риёзатии «аслӣ» тамоман қатъи алоқа карда бошанд.

Дар соҳаи идеология эътирози сӯфиён, сарфи назар аз бисёр ҷиҳатҳои пурразиши он, таҳти таъсири шаклҳои динию мистикии тасаввуф, ки муносибатҳои воқеии ҷамъиятиро вайрон ва ҳаёли инъикос мекард, ҳеле маҳдуд гардида буд. Ба ин нигоҳ накарда, дар бисёр даврҳои таърих баъзе ҷараёнҳои тасаввуфие, ки алоқаи худро аз доираи ҳунармандон ва табақаҳои поини ҷамъиятии шаҳр нақанда буданд, бо вучуди маҳдудиятҳои таърихӣ худ равияҳои нисбатан пешрави ҳаёти ҷамъиятии даврҳои муайяни таърихро ташкил медоданд. Ин буд, ки ғайрияти аксари адибон ва мутафаккирони

гузашта, аз қабилӣ Бобо Кӯҳӣ, Ансории Ҳиротӣ, Саной, Фаридаддини Аттор, Низомии Ганҷавӣ, Ҷалолиддини Румӣ, Амир Хусрави Деҳлавӣ ва Абдулрахмони Ҷомӣ бо тасаввуф робитаи қавӣ пайдо намудааст. Баъзе аз онҳо, мисли Абдуллоҳи Ансорӣ, бо ҷараёни феодалии тасаввуф алоқаманд бошанд ҳам, вале аз таъсири анъанай умумӣ адабиёти тасаввуфӣ бебаҳра намонда буданд ва дар эҷодиёти худ бештар сабки соддаву равон, ибороту таркибот ва тамсилоту зарбулмасалҳои халқиро ба кор бурда, ба идеалҳои ҷавонмардӣ ва башардӯстӣ пайравӣ мекарданд. Ин ҷиҳатҳо арзиши асосии назми тасаввуфи-ро фароҳам овардаанд.

Чунин ақидае, ки шоирони бузурги асри миёна гӯё ҳамеша фақат аз тарси таассуб ва бо мақсади пинҳон доштани озодфикрии худ истилоҳоту ибороти сӯфияро истифода карда бошанд, нодуруст аст (мо ин гуна истилоҳоту иборотро дар офаридаҳои Ибни Сино ҳам дучор мешавем). В.И. Ленин дар хусуси файласуфони қадим суҳан ронда, ба тарафдори он баромад мекард, ки «таърихи философия ба фактҳои таърихӣ қатъиян мувофиқ бошад, то ки ба философҳои қадим чунон «такмили» идеяҳоишон нисбат дода нашлавад, ки он ба мо маҳфум асту вале дар асл ҳанӯз дар философҳои қадим мавҷуд набуд».⁹⁹ Мутафаккирони гузаштаро ба таври кулӣ аз ҳаракатҳои ҷамъиятии замони онҳо ҷудо кардан амали ғайритаърихист. Маҳдудиятҳои таърихӣ ҳар як мутафаккири асри миёнагиро, ки побанди тасаввуроти динӣ ҳукмрони онвақта буданд, фаромӯш накарда, хусусиятҳои нисбат ба он замон прогрессивии эҷодиёти ӯро бояд намуд.

Идеологияи сӯфия дар ҳаёти ҷамъиятии Осиёи Миёна ба дараҷае васеъ паҳн гардида буд, ки ҷараёни иртиқоии феодалии тасаввуф тадриҷан, алаҳқусус дар охири асри миёна, дар қатори ҷараёни динӣ ҳанафӣи ислом мавқеи дувумин ҷараёни асосиро ишғол кард.

Аз гуфтаҳои боло чунин бармеояд, ки ба таълимоти тасаввуф аз аввалин марҳилаҳои интишории худ ҷиҳатҳоеро, ки ба равнақи илмӣ дунявӣ ва фалсафаи ратсионалистӣ мамониат мекарданд, дар худ нухуфта буд. Баъдҳо, дар аҳди Темуриён ва хонии Бухоро, тасаввуфи феодали дар сари муборизаи зидди ҳама гуна афкори озод қарор гирифт. Дар айни замон, дар назми тасаввуфии давраҳои гуногун тазоҳури ғояҳои муҳолифаткоронаю инсонпарвари-ро мушоҳида накардан мумкин нест. Парастии инсонӣ комил ва Худо шумурдани он дар назми тасаввуфӣ аксар вақт дар шакли мистикӣ ба дараҷаи олӣ фаҳмидани барозандагӣ ва қадру қимати инсонро ифода менамуд.

Дар ин давра чунин назарияҳои бузурги тасаввуф, монанди Муҳаммади Ғазалӣ ва бародари ӯ - Аҳмади Ғазалӣ, ки назарияи махсуси тасаввуфи ишқӣ ирфониро ба миён гузоштааст, инчунин шоирони баргузидаи мутасаввиф - Абдуллоҳи Ансорӣ (1006-1077), Абулмачди Саной (1050-1131), Фаридаддини Аттор (1142-1220) ба майдон омаданд.

Абӯҳомид Муҳаммади Ғазалӣ (1056-1111) дар шаҳри Тӯс таваллуд ёфта, аз овони ҷавонӣ бо таълимоти аҳли тасаввуф шиносӣ пайдо намуд. Сипас, дар Нишопур ба таҳсили илм шугл варзида, махсусан дар соҳаи фикҳ дониши мукамал ҳосил кард ва аз ин ҷиҳат дар байни рӯҳониён эътибори калоне ёфт. Даре нагузашта шӯҳрати ӯ то ба дарбори султон Маликшоҳи Салҷуқӣ расид ва соли 1091 мувофиқи даъвати вазир Низомулмулк ба Бағдод рафта, дар мадрасаи «Низомия» ба дарсгӯӣ машғул шуд. Дар ин ҷо ба Ғазалӣ супориш доданд, ки бо исмоилиён - душманони ашаддии Салҷуқӣ мунозира карда,

⁹⁹ В.И. Ленин. Асарҳо, ҷилди 38, с. 256.

носозгории таълимоти онҳоро бо мазҳаби ҳанафийи ислом собит намояд. Вале Ҳазоли фақат ба ин кор маҳдуд нашуда, ҷиддан ба омӯзиши фалсафа, алалхусус осори Форобӣ ва Ибни Сино камар баст. Ӯ дар шароити муҳолифатҳои тундутази синфӣ ва сиёсӣ, ки ифодаи мафкуравии худро дар муборизаи фирқаҳои гуногуни динӣ ёфта буданд (ва ин умуман хоси асри миёна аст), зиндагонӣ карда, ҳамчун тарафдори сиёсати марказиятбахши Низомулмулк, дар роҳи ошғӣ додани илоҳиёт ва фалсафаи ратсионалистӣ, ки аҳамияти бузургии онро ба ҳубӣ медонист, саъю кӯшиши зиёде ба харҷ дод. Аммо ӯ дар ин роҳ ба чизе муваффақ нагардид ва, табиист, ки муваффақ шуда ҳам наметавонист. Пас аз ин, Ҳазоли бӯҳрони саҳти маънавиро аз сар гузаронид ва соли 1095 аз дарси мадраса даст кашида, ба аҳли тасаввуф пайваست.

Ҳазоли аз ҳаёт канора ҷуста, тасаввур кард, ки дар риёзат ва тарки дунё, ба қавли ҳудаш, «итминон ва осоиш» хоҳад ёфт. Дар солҳои баъдина ӯ бисёр саёҳат карда, ба Сурия ва Макка низ сафар намуд. Ин мусофират кайфияти сӯфӣнаи ӯро боз ҳам қувват дод. Асари муҳими вай «Эҳё-ул-улум-ад-дин», ки ба забони арабӣ навишта шуда, эҳсоси суфӣнаи ирфониро асоси маърифат ва ишқи илоҳиро асоси дину мазҳаб донистааст, маҳсули ин мусофират мебошад.

Ҳазоли баъди баргаштан аз сафари Сурия дар солҳои охири ҳаёташ якчанд вақт дар мадрасаи Нишопур дарсгӯӣ кард. Пас аз он ба Тӯс рафта, ҳонақоҳро маскан намуд ва бақияи умри худро дар ҳалқаи шогирдон ба сар бурд.

Чунон ки аз таҳқиқоти мавҷуда маълум мегардад, Ҳазоли дар таълифоти худ ба василаи ғояҳои сӯфӣна «фалсафаи ратсионалистиро дар кишварҳои мутасаррифи ислом хароб намуда», мабдаҳои тасаввуфӣ ва фикҳии дини исломро айёрона ба ҳам пайваст ва бо ин тариқа илоҳиётро аз безъитборӣ ва кӯчаи сарбастаи фалсафӣ раҳо намуд. Дар ҳақиқат ҳам, Ҳазоли аз нуқтаи назари ислом муҳокимаҳои соф фалсафиро маҳкум намуда, таълимоти пайравони фалсафаи машшоия, аз ҷумла Форобӣ ва Ибни Синоро, ки инкишофдиҳандаи ғояҳои Арасту ҳисоб меёфтанд, муҳолифи дин эълон кард ва ба маъниҳои тасаввуф либоси зӯҳду тақво пӯшонид, бо ҳамин дар таърихи афкори ҷамъиятии аксари халқҳои Шарқи Наздик роли иртиқой бозид. Ин аст, ки китобҳои ӯ дар давоми бисёр асрҳои пас аз вафоташ дар байни аҳли тасаввуфи равияи феодали ва қисман ҳокимони ба таассуби сӯфӣна майл дошта шӯҳрати зиёд пайдо карда буданд.

Чун Ҳазоли шахси хеле боқареҳа ва истеъдоднок буда, дар соҳаи фалсафа маърифати комил дошт, асарҳои вай дар баъзе бобатҳо роли мусбат низ бозӣ кардаанд. Чунончи, ӯ дар китоби «Мақосид-ул-фалосифа» ба нияти рад кардани таълимоти пайравони фалсафаи машшоия нуқтаҳои асосии ин таълимотро чунон аниқ ва дақиқ баён намуд, ки он бар хилофи хоҳиши муаллиф, муддатҳои дуру дароз ҳамчун беҳтарин васоити омӯзиши асосҳои ин фалсафа истифода гардид ва ҳолисона ба интишори ратсионализм кӯмак расонид. Ин китоб ба лотинӣ тарҷума гардида, як вақтҳо дар Аврупои асри миёна беҳтарин нақли мухтасари ғояҳои фалсафаи машшоия дониста мешуд.

Ҳазоли дар асари баъдтар таълифкардаи худ «Ал-Мунқиз мин аз-залол», зоҳиран, хавфи таассуби динӣ ва умуман манъи тамоми илмҳоро, ки намоишдиҳандаи иртиқоии рӯҳониёни ислом исрор мекарданд, дарк намуда, ақидаҳои ниҳоят муҳолифатомезро баён мекунад. Масалан, ӯ Арасту, Форобӣ ва Ибни Синоро аз нуқтаи назари ислом «кофир» эълон карда, дар айни замон хидмати бузургии онҳоро дар бобати инкишофи мантиқи ратсионалистӣ хотирнишон намоияд; инчунин аз мавқеи атеистӣ рад кардани динро ҳамчун як амри муҳолифатӣ роли улуми дақиқ сарзаниш намуда, дар айни ҳол мутаас-

сибони ҷоҳили мусулмонро, ки бо роҳи манъи тамоми илму фанни марбут ба фалсафаи муҳолифи ваҳйи Қуръон «тозагии» мазҳаби ҳанафийи исломро нигоҳ доштанӣ мешуданд, маҳкум месозад. Ў ҳуқуқи олимро барои аниқ ҳисоб кардан ва пешгӯӣ қардани вақти гирифтани офтобу моҳ (дар тасаввури рӯҳониён «каромоти илоҳӣ»), ҳуқуқи инкишофи риёзиёт, татбиқи мантиқ ва истифодаи тиббӣ амалиро аз қувваҳои иртиқой ҳимоя мекунад. Ғазолӣ изҳор менамуд, ки дини исломро ба ҷаҳолат асосёфта набояд пиндошт, зеро ҷаҳолат бар зидди ҳуди дин ҷинойат аст. Ў ба воситаи чунин сафсата, зоҳиран, меҳост соҳаҳои ба ҳудаф наздики илмро аз ҳамлаҳои аҳли таассуб наҷот бидиҳад. Вале ў дар охири китоб худро ба оғӯши таассуб андохта, таъкид мекунад, ки табиат на ин ки худ ба худ, балки фақат ба иродаи Худо амал менамояд.

Тамоми роҳи ғайолияти эҷодии Ғазолӣ фоҷиаи мутафаккири боистеъдодеро пешни назар меорад, ки дар ҳолати заъфу нотавонӣ мавқеи афкори ратсионалистиро бо таъсири фишори торафт афзояндаи рӯҳониёни иртиқой аз даст додааст.

Дар эҷодиёти Ансорӣ, ҳатто дар наср, шакли мунозираро, ки аввалин мартаба ў ба қор бурдааст, метавон мушоҳида намуд. Ин шакл бо ҳикоятҳои тамсилии халқӣ омезиш ёфта, баъдтар дар тақмили сохти дostonҳои ахлоқӣ (офаридаҳои Ағтор, Низомӣ, Ҷомӣ ва шоирони дигар) роли қалон бозид. Рубоиёти ў, ки баъзан эҷоди халқиро ба хотир меоранд, низ хеле ҷолиби диққатанд.

Саной ҳарчанд то охир чун шоири мутасаввиф монд, вале дар баъзе мавридҳо аз доираи мавзӯоти маъмулӣ ва маҳдудияти динии эҷодиёти худ берун мебаромад ва он гоҳ дар назми мутаноқизи ў кайфияти ҳоли оммаи халқ низ ба як тарзи махсус мунъакис мегардид. Ба тариқи намуна аз достони «Ҳадиқат-ул-ҳақоик» суҳанони ғазоболуди пиразани гадоро, ки ба султон Маҳмуд хитоб мекунад, овардан мумкин аст. Пиразан ба суолӣ султон, ки аз ў чӣ мехоҳад, чунин ҷавоб медиҳад:

Оби ҳасрат зи дида карда равон.
Гуфт: «Золе заифу дарвешам,
Қас наёзорам аз қаму бешам.
Писаре дораму ду духтари хурд,
Падари ҳар се шуд ду сол, ки мурд.
Аз ғами нону ҷомаи эшон,
Медавам бар тариқи дарвешон.
Хўшачинам ба вақти кишту дарав,
Арзану боқилаву гандуму ҷав.
Сол то сол аз он бувад наоам,
То нагӯй, ки ман таносонам.
Бар ман аз қист ҷаври ту пайдо,
Охир, ин рӯзро бувад фардо?
Чанд зулму раият озурдан,
Могу мулки ятимагон хўрдан?
Будам андар деҳе маҳе муздур,
Аз барои яке сабад ангур.
Дӣ сари моҳ буду ман зи нишот,
Бистидам музд то равам ба работ.
Панҷ турк омад аз қаҳр пешам,
Хонд аз эшон яке бар пешам.
Бигрифт он сабад зи гардани ман,
Ман баровардам аз ано шеван.
Дигаре омаду задам ҷўбе,

То зи ман барнахезад онӯбе».
 Гуфт: «Ин кисту ин кӣ шояд буд,
 К-ӯ баровард аз тани ман дуд?»
 Гуфт: «Ҷондори шоҳ Маҳмуд аст,
 3-ин ҷазаъ мар туро чӣ мақсуд аст.
 Бар худу ҷони худ маҳӯр зинҳор,
 Роҳро пеш гиру бонг мадор».
 Ман зи гуфтори вай битарсидам,
 Роҳи шикори ту бипурсидам.
 Ман туро ҳоли хеш кардам дарс,
 Аз дуои мани заиф битарс!
 Гар наёбам зи назди ту ман дол,
 Дар саҳар назди ӯ кунам фарёд.
 Оҳи мазлум дар саҳар бе яқин,
 Батар аз тиру новаку зубин.
 Дар саҳаргоҳ дуои мазлумон,
 Нолаи зору оҳи маҳрумон.
 Бишканад шери шарзро гардан,
 Даркаш аз зулм, хисраву, доман!¹⁰⁰

Ин қабил маъниҳоро дар эҷодиёти Аттот ҳам, ки ислоҳоти дар тасаввуф баамаловардаи Ғазолиро қабул надошт, дучор омадан мумкин аст. Дар яке аз аввалин дostonҳои ӯ «Хусрав ва Гул», ки қиссаи ошиқонаи қадимаи юнонӣ нақл гардидааст, фақат баъзе падидаҳои тасаввуф ба назар мерасад. «Мантиқ-ут-тайр»-и ӯ, сарфи назар аз он ки дар тариқи ҳикоябандии асарҳои тасаввуфӣ навишта шудааст, аз беҳтарин дostonҳои тамсилии ахлоқӣ ба шумор меравад. Дар ин дoston шакли қисса дар қисса бо омезиши масалҳои шавқангез ба кор бурда шуда, мазмун баъзе аз онҳоро танқиди хулқу атвори феодалий ташкил намудааст. Маҳорати дostonсароии Аттот, чунон ки аз дигар офаридаҳои ӯ низ ҳувайдост, аз маҳорати Саной ҳам баландтар аст. Азбаски Аттот дору-фурӯширо пеша намуда, шеърғӯиро мояи маош қарор надода буд, девони ашъори ӯ аз қасидаҳои мадҳия тамоман холист. Ўро дар шарҳи ҳоли аҳли тасаввуф бо номи «Тазкират-ул-авлиё» асарест, ки бо насри олий таълиф ёфтааст.

Дар инкишофи ғояҳои инсониятпарваронаи ин давр шоири бузурги форсизабони Озарбойҷон Низомии Ганҷавӣ (ваф. соли 1209) роли бағоят калон бозид. Ӯ офаринандаи асари безаволи «Хамса» аст, ки даҳҳо шоирон ба забонҳои форсӣ, ўзбекӣ, туркӣ, озарӣ ва ғайра онро пайравӣ кардаанд.

Дар ин мусобиқаи хамсанависӣ, ки асрҳои зиёде давом намуд, чунин шоирони маъруф, аз қабилҳои Амир Хусрави Деҳлавӣ, Алишер Навоӣ ва Абдулрахмони Ҷомӣ ширкат варзида, ҳар яке асарҳои барҷастае ба вуҷуд оварданд ва дар тақвияти ин равия саҳми пуарарзиши худро гузоштанд.

Дар ҳамин давра ба ҷои «сабки хуросонӣ» услуби нави адабие, ки бо номи «сабки ироқӣ» машҳур аст, ба зуҳур меояд. Агар баёни содда ва ба забони гуфтугӯ наздик хусусияти асосии сабки хуросонӣ ё худ «туркистонӣ» бошад, барои сабки ироқӣ суҳанбозиҳои печ дар печ ва ташбеҳу истиораҳои мураккаб хос аст. Ин хусусият, ки ҷиҳати асосии назми давраи тараққиёти феодализм мебошад, алалхусус, дар ашъори мадҳавии дарборӣ тазоҳуроти худро пайдо намудааст.

¹⁰⁰ Саной, Техрон, 1329, с. 557–560.

ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР ДАВЛАТИ ЧИНГИЗИЁН

1. ИСТИЛОИ МУҒУЛ. ХОҶАГИИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР ЗАМОНИ ҲУКМРОНИИ МУҒУЛҲО

Ҳуҷуми ўрдуи Чингизхон ба Осии Миёна

Давлати хоразмшоҳӣ дар солҳои бистуми асри XIII боз ҳам бештар саб-зида, ғайр аз Хоразм ва Мовароуннаҳр Афғонистони кунунӣ ва қисмати бузурги Эронро низ дар бар мегирифт. Вале ҷанбаи марказият ёфтани ин давлат хеле суст буд. Иддае аз ҳокимони маҳаллӣ фақат зоҳиран тобеияти худро нисбат ба Хоразмшоҳиён эътироф намуда, дар амал вилоятҳои зеридастии худро қариб мустақилона идора мекарданд.

Ҳокимияти Муҳаммади Хоразмшоҳ устувор набуд: давлати ӯро на фақат оммаи заҳматкаш ва халқҳои мутеъ, ки ҳам аз тарафи ҳокимони маҳаллӣ ва ҳам аз тарафи Хоразмшоҳ ба ҷабру зулм дучор буданд, пуштибонӣ намекарданд, балки ҳатто ашрофи феодалони ҷарбӣ ва рӯҳониёни бонуфуз низ нисбат ба он ошкоро равиши душманона доштанд. Илова бар ин, дар дохили хонаводаи Муҳаммади Хоразмшоҳ низову нифоқ сар шуда, вазъиятро боз ҳам мураккабтар намуд: модари Муҳаммади Хоразмшоҳ - Турконхотун, ки зани ғаюр ва омире буд, низ бо ӯ муҳолифат меварзид. Вай як гурӯҳ сарлашкарони дарбории қипчоқро, ки дорои қувваи бузурги ҷарбӣ буданд, ба муқобили ӯ барангехт.¹

Давлати Хоразмшоҳӣ дар чунин вазъияти душвори муҳолифатҳои дохилӣ ба ҳуҷуми ўрдуҳои Чингизхон дучор гардид.

Машғулияти асосии бодиянишинони муғул ҷорводорӣ буд. Онҳо ғайр аз парвариши ҳайвонот ба шикор низ машғул мешуданд. Дар байни онҳо ва қабилаҳои ирқан наздики ҳамсоя доду гирифтӣ молӣ давом менамуд.

Бар тибқи шаҳодати муаррих Ҷувайнӣ, қўшуни муғул ба даҳҳо, садҳо, ҳазорҳо ва даҳҳо ҳазор тақсим шуда, хеле боинтизом ва ҷусту ҷолок буданд. Ҷамаи қабилаҳои муғул муваззаф буданд, ки ҳама вақт ба амалиёти ҷангӣ омода бошанд.

Дар аввалҳои асри XIII дар сохти ҷамъиятии муғулҳо ҷанинҳои муносибати феодалӣ пайдо мешаванд. К.Маркс ин протсессро чунин тавсиф намудааст:

«Дар Ёсо (маҷмӯи қонунҳои муғулҳои қадим.—Б.Ғ.) дар бораи табақаи баландмақом, тарханҳо зикр шудааст, ки онҳо аз ҷар навъ андоз озод карда шуда буданд, ғанимати худро бояд бо дигарон тақсим намекарданд, ба назди

¹ Хоразмшоҳиён одатан духтари ягон саркардаи намоёни ҷарбиро аз байни пешвоёни аҷлоди қипчоқ (аз қабилаи кангли) ба занӣ мегирифтанд. Одатан, як фирқаи дарборӣ, ки ба ҳамқавмони ҷангҷӯи худ таъя мекард, ба атрофи малика (хотун) ҷамъ мешуд. Аз ин ҷост, ки баъзе аз маликаҳо, ба монанди Турконхотун, дар умури давлат роли муайяне бозиданд.

хони кабир ҳамеша бемалол даромада метавонистанд, аз ҷазо то нӯҳ маротиба озод карда мешуданд. (Ин навъи ҳуқуқҳои феодалӣ дар байни ҳамаи халқҳои ниммадани дар натиҷаи тарзи зиндагии ҷанговаронаи онҳо ба миён меояд)².

Лашкаркашиҳои азими истилокоронаи Чингизхон иқтидори ҳукмфармоии феодалӣ бодияниширо на фақат бар халқҳои мутеъ, балки бар ҳамқабилаҳои он низ меафзуд. Хони бузург ва ашрофи феодалӣ ба дараҷаи афсонавӣ сарватманд мешуданд.

Аммо аратҳо – оммаи заҳматкаши муғул охируламр ба ҳолати қашшоқӣ ва хонахаробӣ афтода, беш аз пеш мутеъ ва дастнигари табақаи ҳукмрон ме-гардиданд.

Дастаҳои ҷангии муғул бо сардории «Ҷуҷӣ» ном писари калони Чингизхон «халқҳои ҷангалнишини» соҳили дарёи Енисейро ба худ тобеъ намуданд. Халқи уйғур бо ихтиёри худ ҳукмронии Чингизхонро қабул кард. «Хубилой» ном сарлашқари Чингизхон қисми шимолии Ҳафтрудро ишғол намуд. Худи Чингизхон ба Чини шимолӣ лашкар кашида, шаҳри Чжунду (Пекин)-ро, ки дар он замон пойтахти давлати Тезин буд, забт кард.³

Пас аз ин, дар солҳои 1218-1219 қўшуни муғул бо роҳбарии «Ҷебе» ном лашкаркаши Чингизхон, тақрибан бидуни муқовимат, сарзамини Қарахитойҳо – Ҳафтруд ва Туркистони шарқиро тасарруф намуд ва ба ҳудуди давлати Хоразмшохӣ наздик шуд. Дар бобати тадриҷан шиддат ёфта, ба худ ранги душманӣ гирифтани муносибати ин ду давлат – давлати Чингизхон ва давлати хоразмшохӣ роли тоҷирони Осиёи Миёна кам набуд. Бисёр тоҷирони сарватманд, ки бозургонии Муғулистон ва Осиёи Миёнаро дар дасти худ нигоҳ медоштанд, ҳанӯз пеш аз ҳамсарҳад гардидани ин ду давлат бо ҳамроҳии уйғурҳо дар умури ташкилот ва сохти идораи дохилии Муғулистон аз мушовирони асосии Чингизхон ҳисоб мешуданд. Чингизхон дар бораи вазъияти дохилии давлати хоразмшохӣ муттасилан ба воситаи ин тоҷирон маълумот ба даст меовард.

Муҳаммади Хоразмшох, ки дар он вақт назар ба Чингизхон бештар қувват дошт, равияи ҷангталабонаро пеш гирифт. Дар соли 1218 ҷанговарони Хоразм бо иҷозати ӯ дар қалъаи сарҳаддӣ Утрор, ки дар канори дарёи Сир воқеъ гардида буд, як корвони аз тарафи Чингизхон фиристодашударо, ба гумони ин ки мақсади ҷосусӣ дорад, тороҷ намуданд. Бори корвон аз 500 путури тилло, нуқра, маснуоти абрешими чинӣ, пўстҳои қиматбаҳо ва амсоли ин иборат буд ва 450 нафар тоҷир, аёну ашроф ва ашхоси мўътамади хони муғул маъмури овардани онҳо буданд. Гумонтағони Хоразмшох ҳамаи ин одамонро ба қатл расонида, тамоми молҳоро фурӯхта, пули онро ба маркази давлати хоразмшохӣ фиристоданд.

Чингизхон аз воқеаи Утрор (ба истилоҳ «Фалокати Утрор») хабардор шуда, аз Хоразмшох талаб кард, ки мусаббиби ин фоҷиа, яъне ҳокими Утрорро ба ӯ супорад ва товони хасоратҳои воридшударо бидиҳад. Лекин сафири Чингизхон, ки бо ин талабот ба пойтахти давлати хоразмшохӣ омада буд, бо амри Муҳаммади Хоразмшох ба қатл расид ва ҳамроҳони ӯ бо ришу мўйлаби бурида пас гардонида шуданд (аз рӯи баъзе маълумот онҳоро низ қатл карданд). Ин рафтори ҷангталабонаи Муҳаммад ҳучуми Чингизхонро ба Осиёи Миёна тезонид.

² «Архиви Маркс ва Энгельс», ҷилди V; с. 220.

³ Владимирцов Б. Я., 1922; 1934; Grousset R., 1944; d'Ohsson C., 1834.

Чингизхон ба масъалаи лашкар кашидан ба Осиёи Миёна аҳамияти калоне дода, ба ин кор бо тамоми ҷиддият тайёри медид. Вай ҳанӯз то оғози амалиёти ҷанг ба воситаи тоҷирони Осиёи Миёна дар бораи дараҷаи омодагӣ ва нафароти қувваҳои ҷарбии душман маълумот ба даст овард. Аз ин қост, ки ҳуҷуми Чингизхон ба Осиёи Миёна, чи навъе ки як қатор муаррихони буржуазӣ тасвир мекунанд, ҳаракати бетартиб ва худсаронаи бодиянишинони муғул набуда, балки ҳуҷуме буд, ки бар асоси мулоҳизаҳои амиқ ва нақшаҳои муайян қарор дошт.⁴ Тоҷирони маҳаллӣ вазифаи роҳбалади ўрдуҳои чингизиро адо намуданд.

Чунон ки дар боло қайд гардид, Хоразм дар аснои ҳамлаи чингизӣ омодаи мудофия набуд. Муҳаммади Хоразмшоҳ бо вучуди иқтисодии зоҳирии худ ба андозаи зиёде вобаста ба ашрофи ҷарбии феодалӣ буд. Вай ба сардорони ҷарбии худ ва ба аҳолии маҳаллӣ он қадар ҳам бовар надошт. Ба ҳамин ҷиҳат аз тарс қўшуни худро ба як ҷо ҷамъ накарда, онро ба гурӯҳҳои хурд тақсим намуд ва дар маҳалҳои гуногун гузошт. Ин парокандагии қувваҳои ҷарбии давлати хоразмшохӣ барои ғалабаи лашкари муғул бештар заминаи мусоид ҳозир намуд. Файр аз ин, Муҳаммади Хоразмшоҳ ҳангоми тадорукоти ҷангӣ дар зарфи як сол аз аҳолии се мартаба молиёт гирифта, ба ин васила эътироз ва норизогии халқро ба вучуд овард.

Дар моҳи сентябри соли 1219 Чингизхон ба Утрор расида, қувваҳои ҷарбии худро ба се қисмат тақсим кард: як қисмати қўшуни худро ба писаронаш - Ўқтой (Угедей) ва Чағатой супорид, ки Утрорро муҳосира кунанд; қисмати дигари онро бо роҳбарии Ҷуҷӣ барои забт намудани шаҳрҳои соҳили дарёи Сир ба тарафи шаҳри Чанд равона кард.

Худи ӯ бо ҳамроҳии писараш Тулуй қувваҳои асосиро гирифта, ба тарафи Бухоро ҳаракат намуд.

Аскарони муғул бо ҳамлаи қатъӣ шаҳри Утрорро ишғол карданд, лекин қалъаи Утрор муддати як моҳ (бар тибқи баъзе ҳуҷҷатҳо – 6 моҳ) муқовимат намуд. Муғулҳо пас аз тасхири шаҳри Утрор ҳамаи мудофиякунандагони шаҳро қалъаро ба қатл расониданд.

Он қисмати лашкари муғул, ки бо сардории Ҷуҷӣ барои забт кардани шаҳрҳои соҳили дарёи Сир рафта буд, аввалин мартаба Сигноқро ғасб намуда, аҳолии онро тамоман аз дами тег гузаронид. Сипас, муғулҳо дар муддати кӯтоҳе шаҳрҳои поёноби дарёи Сирро ишғол карда, онҳоро низ ғорат ва хароб намуданд. Дигар дастаи қўшуни муғул, ки дар имтидоди дарёи Сир ҳаракат мекард, дар резиншогӣ Ангрен шаҳри Бинокатро забт намуда, тамоми аскарони мудофеи ин шаҳрро кушт.

Дар соли 1220 Чингизхон бо қувваҳои асосии лашкари худ ба Бухоро ҳамла овард. Вале ӯ дар ин маврид ба муқобилати падидаи муҳофизаткунандагони шаҳр дучор гардид. Ҳарчанд қувваи аскароне, ки шаҳри Бухоро мудофия мекарданд, назар ба лашкари муғул хеле кам буд, ба вучуди ин, онҳо устуворона муқовимат менамуданд. Лекин ин муқобилат бисёр давом накард. Дар рӯзи севуми ҷанг мудофиякунандагони шаҳри Бухоро, ки робитаи онҳо аз ҳама тараф бурида шуда буд, ночор аз муқовимат даст кашиданд. Аксарияти онҳо сафи қувваҳои муҳосиракунандаи душманро раҳна карда, аз дарёи Аму гузаштанд. Аммо, бо ин ҳама, муқобилат комилан барҳам нахӯрд.

⁴Манбаъҳои оид ба мавриди истилои муғул қарор гирифтани Осиёи Миёна аз тарафи В.В.Бартолд бо диққати тамоми омӯхта шуда, воқеаҳои марбут ба он бо тамоми ҷузъиёт баён ёфтаанд (Бартольд В. В., 1963 б). Доир ба ин манбаъҳо низ ниг.: Spuler B., 1955, s. 463-502.

Чандсад нафар аз ватанпарастони далер, ки тарк кардани шаҳри худро наме-хостанд, ба даруни қалъа паноҳ бурда, то дами марг бар зидди истилогарон мубориза намуданд. Фақат вақте ки хандақи атрофи қалъа аз ҷасади одамон ва мурдаи аспҳо пур шуд, тасарруфи қалъа ба муғулҳо муяссар гардид. Ғосибони муғул пас аз забт кардани Бухоро ҳазорон сокинони бегуноҳи шаҳрро куштанд ва боқимондагонро ҳамчун ғулом ва каниз ба асорат бур-данд.

Пас аз ин лашкари Чингизхон ба тарафи Самарқанд раҳсипор гардид. Муҳаммади Хоразмшоҳ барои мудоғибаи Самарқанд аҳамияти махсусе дода, дар ин ҷо қувваи бузурге ҷамъ оварда буд. Истеҳкомоти шаҳр аз нав таъмир карда шуд. Гарнизони калони қўшун фароҳам гардид, ки, ба қавли Рашидад-дин, 110 ҳазор ва, аз рӯи маълумоти дигар манбаъҳо, 50-60 ҳазор нафар сарбоз дошт. Тамоми мамлакат чашми умед ба сӯи Самарқанд дӯхта буд. Ба ақидаи шохидони давр, ин шаҳр метавонист ба муҳосираи чандинсола тоб оварад. Рӯзи севуми муҳосира мудоғиакунандагони шаҳр аз қароргоҳи худ баромада, ба душман ҳамлавар шуданд. Дар ин ҳуҷуми ногаҳонӣ дастаи сершумори ас-кар иштирок намуд. Онҳо як миқдор аскарони муғулро nobуд карданд. Вале худ ба ихотаи душман афтода, ба зарбаи саҳт дучор шуданд, аксари онҳо дар майдони набард ҳалок гардид. Ин ҳуҷуми бебарор ба рӯҳияи мудоғиакунандагон таъсири ногуворе расонд. Аъёну ашроф ва рӯҳонӣни рӯёкор аз ин ҳолат истифода карда, қозӣ ва шайхулислормо ба назди Чингизхон фиристо-данд, то дар роҳи таслим гуфтугузор ба амал оваранд. Субҳдам онҳо хоинона дарвозаи шаҳрро ба рӯи муғулҳо кушоданд. Қўшуни чингизӣ ба шаҳр зада даромада, ба қатли ом ва ғоратгарӣ шурӯъ намуд. Фақат хиёнаткорон ва онҳое, ки ба паноҳи муғулҳо омада буданд, ҷон ба саломат бурданд. Аммо мудоғиакунандагони қалъа ҳамоно сари таслим фуруд наоварда, ба душман муқобилати саҳт нишон медоданд. Бо вучуди ин ҳама шучоат ва мардонагӣ онҳо низ дар муқобили қўшуни чун мӯру малахи истилогарон дурудароз истодагӣ карда натавонистанд. Пас аз афтодани истеҳкомоти қалъаи Самарқанд ҳазорон диловарон ба масҷиди ҷомеъ паноҳ бурда, душманро ба наздик шу-дан намонданд. Муғулҳо бо роҳе масҷидро оташ заданд. Вале мудоғиакунандагон аз ин наҳаросида, дар ҷои худ нишастанд ва сӯхта мурданро аз тас-лим шудан ба душман авлотар донистанд.

Бештар аз нисфи аҳолии Самарқанд талаф шуд. 30 ҳазор нафар ғосибону ҳунармандон ба писарон ва хешу табори Чингизхон ва боз ҳамон қадар аз заҳматкашонӣ шаҳр ба хидмати қўшуни муғул бахшида шуданд.

Шаҳри Самарқанд ба харобазор табдил ёфта, аз одам ҳолӣ гардид. Ҳатто пас аз якуним сол ҳам, қисме аз аҳолии он ба ҷойҳои худ баргаштанд, нуфуси шаҳр фақат чоряки сокинони пешгараи онро ташкил менамуд.⁵

Ҳангоми муҳосираи Самарқанд Муҳаммади Хоразмшоҳ ба анҷоми муҳорибаҳои соҳили дарёи Аму нигарон буд. Вақте ки қўшуни муғул шаҳрро ишғол намуд, ӯ ба ҳудуди Эрон – ба Табаристон фирор карда, дар яке аз ҷазирҳои ҷануби баҳри Хазар паноҳ бурд ва дигар барои ташкили муборизаи зидди истилои муғул чорае наандешид.

Мудоғибаи қаҳрамононаи Хуҷанд. Темурмалик

Он қисмати лашкари муғул, ки барои забт кардани Хуҷанд фиристода шуда буд, агарчи муддати зиёде ин шаҳри қадими тоҷиконро ба муҳосира ги-

⁵ Чан-чунь, 1966 с. 311.

рифт, вале дар ишғоли он муваффақияте ба даст оварда натавонист. Аз ин ҷиҳат пас аз мағлубияти Бухоро ва Самарқанд як гурӯҳи калони аскарони муғул ба ёрии муҳосиракунандагони Хучанд омаданд ва, ба ин тариқа, дар атрофи шаҳр даҳҳо ҳазор нафар аскарони чингизӣ ҷамъ шуданд.

Ба мудоғиакунандагони шаҳр марди ҷасури ҷангӣ Темурмалик роҳбарӣ менамуд.⁶ Мудоғиакунандагони шаҳр фақат он вақт ба тарк намудани Хучанд маҷбур гардиданд, ки дигар ба душман муқобилат кардан мумкин набуд. Онҳо ба ҷазирас, ки дар дарёи Сир воқеъ гардида буд (зоҳиран, як километр поинтар аз шаҳр) рафта истехком гирифтанд ва аз он ҷо муборизаи худро бар зидди истилогарон давом доданд.

Ин ҷазира барои мудоғиа хеле муносиб буд. Вай дар ҷое воқеъ гардида буд, ки тирҳои душман аз соҳил рафта намерасид. Ҳатто ба манҷаниқ ҳам имкони ҳуҷум кардан набуд. Вақте ки муғулҳо ба муқобили ин сангари мудоғиакунандагони Хучанд чорае наёфтанд, ба ин фикр омаданд, ки бар рӯи оби дарёи Сир садде сохта ва ба ин васила худро ба ҷазира расонанд. Онҳо барои ин мақсад хеле асирони ҷарбиرو водор намуданд, ки аз қўҳ санг кашонида сад бисозанд. Аскарони Темурмалик барои бетаъсир кардани тири душман рӯи киштиҳои худро бо намад пўшида, бо гил андова намуданд. Онҳо шабона ва субҳдам бо чунин киштиҳо ба соҳил наздик шуда, ба лашкари истилогарон ҳамла меоварданд ва садди ононро вайрон карда, пас мегаштанд.

Қаҳрамони мудоғиакунандагони Хучанд яке аз дурахшонтарин саҳифаҳои таърихи халқи тоҷик мебошад. Онҳо бо вучуди хеле кам будани қувваи худ муборизаро ба муқобили қўшунӣ пуршумори душман қатъ накарданд. Лекин вақте ки захираи ғуҷуворӣ ба охир расид, Темурмалик маҷбур гардид ҷазираро тарк карда, аскарони зиндамондаи худро ҳалос кунад. Ин буд, ки ӯ сарбозонашро ба киштиҳо савор карда, шабонгоҳ ба кўмаки рўшноии машғалҳо бо маҷрои дарё ҳаракат намуд. Истилокорони муғул ҳамчун каргасҳои гурусна аз паси киштиҳои Темурмалик метохтанд ва онҳоро ба зерӣ борони тир мегирифтанд. Қаҳрамони Хучанд ҳамлаҳои душманро рафъ намуда, роҳи пурхатари худро мепаёмуданд. Бар тибқи ривояте, дастаи аскаронаи муғул аз онҳо пеш гузашта, аз ин лаб ба он лаби дарё занҷир кашиданд. Аммо Темурмалик ва сарбозони ӯ ин занҷирро пора намуда, барои убури киштиҳои худ роҳ кушоданд.

Темурмалик дар наздикии шаҳри Ҷанд бо қувваи бузурги ғосибони муғул, ки аз ду тараф соҳили дарёро иҳота карда буданд, дучор гардид. Муғулҳо киштиҳои манҷаниқдорро ба якдигар васл карда, пули мутаҳаррике ба вучуд оварданд ва, ба ин тариқа, роҳи киштиҳоро бастанд. Ба диловарони Хучанд лозим омад, ки аз киштӣ пиёда шуда, бо душман охири дафъа ба ҷанг дароянд. Дар ин ҷанги ду қувваи нобаробар тақрибан ҳамаи сарбозони Темурмалик ҳалок гардиданд. Фақат ҳуди Темурмалик муваффақ шуд, ки бо як дастаи хурде аз марғ раҳой ёфта, худро ба Хоразм бирасонад. Дар он ҷо бақияи қўшунӣ торуморшудаи Хоразмшоҳ ҷамъ омада буд.

Темурмалик дар Хоразм тамоми мардони ҷангиро муттаҳид намуда, дубора бар зидди истилогарони муғул амалиёти ҷарбиرو оғоз кард. Вай ба душман якданд зарбаи сахт ворид оварда, ҳатто муваффақ гардид шаҳри Ёникентро, ки яке аз калонтарин шаҳрҳои поёноби дарёи Сир буд, забт намояд. Лекин аз он ҷо, ки дар байни Темурмалик ва дигар сарлашкарони Хоразмшоҳ ваҳдат

⁶ Бартольд В. В., 1963 б, с. 485 ва мобаъд; Айний С., 1944.

ва муносибати хуб мавҷуд набуд, ӯ ин муваффақиятҳои ҳарбии худро вусъат дода натавониста маҷбур шуд ба Хоразм баргардад.

Писари Муҳаммади Хоразмшоҳ - султон Ҷалолиддин ҳам ба муқобили қўшуни Чингизхон муқовимати ҷиддӣ намуда, бо ҳамроҳии Темурмалик ба истилогарони муғул чандин зарбаи шадид расонид. Вале саранҷом ҳуди ӯ низ дар муҳорибаи наздикии дарёи Ҳинд дучори шикаст гардида, аз саҳнаи мубориза берун рафт.

Ташкили мудофияи шаҳрҳо ҳангоми ҳуҷуми Чингизӣ ҳеле бад буд. Фақат оммаи халқ шаҳро деҳаҳои худро фидокорона мудофия мекарданд, дар ҳоле ки аёну ашроф, амалдорон ва табақаи олии рӯҳониёни ислом барои ҳифзи ҳаёт, молу мулк ва ҷоҳу ҷалоли худ бо душман созиш менамуданд. Ин буд, ки Чингизхон бо қувваи камтар аз қувваи лашкари Хоразмшоҳ ба ғалабаҳои пай дар пай ноил мегардид.

Футуҳоти минбаъдаи Чингизхон дар Осиёи Миёна

Истилогарони муғул аҳолии зиндамондаи Бухоро, Самарқанд ва Хуҷандро ба азобу уқубатҳои даҳшатангезе гирифтанд намуда, пас аз андак таваққуф ба тарафи дашти Қаршӣ ва Тирмиз ҳаракат карданд. Онҳо шаҳри Тирмизро ба харобазор табдил дода, сокинони онро ба қатл расониданд. Пас аз ин хунрезӣ Чингизхон аз дарёи Аму гузашта, ба хоки Афғонистони шимолии ҳозира дохил гардид ва дар соли 1221 Балхро забт карда, онро низ тамоман хароб намуд.

Дар ҳамин вақт писарони ӯ - Ҷағатой, Ўқтой ва Ҷучӣ бо сад ҳазор нафар лашкари муғул пойтахти давлати хоразмшоҳӣ - шаҳри Гургонч (Урганч)-ро муҳосира намуданд. Мудофиякунандагони Гургонч муддати шаш моҳ бо муғулҳо мардонавор ҷангиданд. Муҳорибаи Гургонч ба дараҷае шадид буд, ки ғосибони муғул пас аз ворид шудан ба шаҳр низ ҳар як маҳалла ва кўчаро бо қурбонӣ ва талафоти бузург ба даст дароварданд. Онҳо пас аз забт кардани шаҳр ғайр аз пешаварон, кўдакон ва занон, яъне онҳое, ки ба ғулом ва каниз табдил намуданд, дигар ҳамаро сар буриданд. Илова бар ин, ғосибон аз он ҳаме талафоте, ки дар ҷанги Гургонч доданд, ҳеле ба хашму ғазаб омада, тасмим гирифтанд шаҳрро тамоман ба хок яксон кунанд, то аз он асаре боқӣ намонад. Ба ин мақсад онҳо садди соҳили дарёи Амуро вайрон намуда, шаҳри Гургончро ғарқи об карданд.

Дар аввалҳои соли оянда писари Чингизхон - Тулуй Хуросонро забт намуда, махсусан яке аз қадимтарин марказҳои маданияти Осиёи Миёна - шаҳри Марвро хароб кард. Аз аҳолии Марв фақат чандсад нафар пешаварони ғуломгардида зинда монда, дигар ҳаме кушта шуданд.

Аз навоҳии тоҷикнишин танҳо Бадахшон ва баъзе вилоятҳои қўхистонии Тоҷикистони шарқӣ, инчунин чанде аз маҳалҳои Фур, ки бо қалъаҳои муштаҳкам муҳофизат шуда буданд, ба дасти муғулҳо надароманд.

Аз муаррихони араб Ибн ал-Асир (1160-1244), ки шоҳиди манзараи мудҳиши истилои муғулҳо ва ваҳшонияти онҳост, рафтори ғайриинсонии ғосибони чингизиро чунин тасвир мекунад: «Онҳо (ӯрдуҳои Чингиз. – Б.Ғ.) ба касе раҳм намекарданд, баръакс, занон, мардон ва кўдаконро мекуштанд, шиками занони ҳомиларо пора карда, кўдакони ҳанӯз таваллуд нашударо сар мезаданд... Шарораҳои ин бало ба ҳар тараф pariда, офати он насиби умум гардид ва ҳамчун абри сиёҳе, ки вайро боди саҳт меронад, аз вилояте ба вилояте сайр намуд. Халқе аз канори мамлакати Чин баромада, ба вилояти Турки-

стон, ба Қошғар ва Баласоғун ҳамла овард ва аз он ҷо ба навоҳии Мовароуннаҳр, ба Самарқанд, Бухоро ва ҷоҳои дигар тохт, ишғол кард, хароб намуд, ба қатл расонид ва ба яғмо бурд. Шаҳре набуд, ки аз дасти тоторҳо саломат монда бошад, онҳо ҳама ҷоро вайрон мекарданд, аз наздикии ҳар чизе ки мегузаштанд, тороҷ менамуданд, ҳар як чизе ки ба назарашон ғайриқобили истеъмол менамуд, месўзониданд. Масалан, онҳо молҳои абрешимӣ ва дигар хел колоҳоро тўда-тўда тўймаи оташ мекарданд».

Истилои муғул ба сари халқҳои Осиёи Миёна мусибатҳои беҳадду ҳаср овард. Дар натиҷаи талаву тороҷ ва сўхторҳо шаҳрҳои Мовароуннаҳр ба харобазор табдил ёфтанд, аҳолии заҳматкаши онҳо қатли ом гардиданд. Корҳои зироат низ хеле паст рафт.

Маркс дар баёни зулми муғулҳо чунин таъкид карда буд, ки ин тааддӣ «ба рўҳи халқе, ки қурбони он гардидааст, на фақат фишор меовард, балки вайро таҳқир менамуд ва меҳушконид». Ба қавли Маркс, истилогарони муғул «одамонро ба ҳайвон, замини зироат ва деҳоти пурнуфусро ба чарогоҳ табдил медоданд».⁷

Дар айни замон муборизаи қаҳрамононаи халқҳои Осиёи Миёна бар зидди тааррузи Чингизийн, ки бо муқовимати бар ўрдуҳои муғул нишондодаи халқи кабири рус мусодиф шуда буд, аҳамияти бузурги таърихӣ дошт. Ин мубориза ҳамлаи муғулҳоро камқувват карда, роҳи минбаъд ба ғарб паҳн шудани онро масдуд намуд.

Вақтҳои охир баъзе муаррихони Республикаи Халқии Хитой ҳамчун си-тоишгари ҷангҳои истилокоронаи Чингизхон ва ворисони ў баромад карда, ба амалиёти хунхоронаи онҳо бо ҳар васила мадҳу сано меҳонанд. Онҳо ба тохтутозҳои истилогарони муғул дар кишварҳои бегона аҳамияти прогресси-виро нисбат дода, мавқеи ононро баланд бардоштанӣ мешаванд. Масалан, Хан Жу-лин дар бораи Чингизхон мақолае навишта («Лиши янь цзю», 1962, №3, с.1-10), бо ҳамон таърихшиносоне, ки «қатлу қуштор ва харобиҳои дар ҷанг баамаловардаи муғулҳоро махсус таъкид намуда, аммо ба роли прогрессивии дар таърих бозидаи Чингизхон мутаваҷҷеҳ намешаванд», муноқиша мекунад. Ў роли прогрессивии Чингизхонро фақат дар юриш ва ҷангҳои истилокорона мебинад: «Чингизхон марзҳоро аз сари роҳи равобити Шарқу Ғарб нест кард, истеҳкому қалъаҳоеро, ки ба алоқаҳои иқтисодӣ ва маданӣ мамониат мекарданд, ба хок яксон намуд, дар натиҷа робитаҳои мутақобили Шарқ ва Ғарб ба равнақ даромад». Ба ақидаи Хан Жу-лин, Хитойро истило кардани муғулҳо ва ба Осиёи Миёна ҳамла овардани онҳо аҳамияти мусбат дорад, зеро «муғулҳо дар Хитой гўё ваҳдати ягонагии давлати императориро барқарор намуда, дар Ғарб бошад, монеаҳоеро, ки ҳукмронии давлатҳои мухталиф дар роҳи мубодилаи иқтисодию маданияи Хитой ва ин давлатҳо ба вучуд меоварданд, аз миён бардошт».⁸

Моҳи декабри соли 1962 доир ба мақоми Чингизхон дар таърих мақолаи Ян-Чжи-тсзю чоп шуд («Лиши цзяосюэ», 1962, №12, с.6-11), ки дар он баробари эътироф намудани роли мусбати Чингизхон дар ташкили иттиҳоди тоифаҳои муғул ба ў роли муттаҳидкунандаи Хитой низ нисбат дода шудааст. Ян Чжи-тсзю менависад: «Агар аз нуқтаи назари давраҳои дуру дарози таърих нигарем, он гоҳ бардавом ва муҳимтар будани роли муттаҳидкунанда, амри муваққатӣ ва дараҷаи дувум будани харобӣ аён мегардад. Иттиҳод бо арзиши харобӣ ба даст меомад».

⁷ Marx K., Secret diplomatic history of the eighteenth century, London, 1899, p. 78.

⁸ Тихвинский С. Л., 1970, с. 17.

Асли мақсади муаррихони Хитой аз баланд бардоштани мавқеи Чингизхон дар «таърихи инсоният» ин аст, ки даъвоҳои роҳбарони ҳозираи Хитойро ба заминҳои Республикаи Халқии Муғулистон, республикаҳои Осиёи Миёнаи Иттифоқи Советӣ ва дигар сарзаминҳои як вақтҳо тахти тасарруфи истилогарони муғул қароргирифта «илман» асоснок кунанд. Дар айни замон, ин инъикоси сиёсати азаматталабонаи роҳбарони маочии Партияи Коммунистии Хитой мебошад.

Ҳаёти хоҷагӣ пас аз истилои муғул

Чингизхон давлати бузурги императории ташкилкардаашро дар байни писарони худ тақсим намуд.

Писари калони ӯ - Ҷуҷӣ ханӯз дар соли 1207 ба идора кардани «халқҳои ҷангалнишини» ӯҳдадор гардида буд, ки ин халқҳо дар масоҳати васеъ аз поёноби дарёи Саланга то соҳили Иртиш зиндагӣ мекарданд. Дар соли вафоти Чингизхон (1227) қисми шимолии Ҳафтруд, тамоми хоки онвақтаи қазоқҳо ва қирғизҳо, инчунин қисмати шимолии Хоразм низ ба ҳиссаи мулки Ҷуҷӣ дохил шуд. Мулки писари дигари Чингизхон – Чағатой аз мамлакати уйғурҳо то Самарқанд ва аз қисмати ҷанубии Олтой то соҳилҳои дарёи Аму вуъат дошт. Ёрду – қувваи асосии хони бузург Ўқтойхон дар Тарбоғатой воқеъ гардида буд. Писари хурди Чингизхон Тулуй, аз рӯи таомули бодиянишинон, ба заминҳои асосии падараш соҳиб шуд.

Агарчанде Мовароуннаҳр ба мулки Чағатой дохил мешуд, вале амалан ин мамлакатро бевосита худи хони бузург Ўқтой (1229-1241) дар тасарруф мебошт ва фақат як қисми оидоти онро ба Чағатой ва хонаводаи ӯ меод.

Истилокорони муғул кишварҳои забткардаашонро бо қувваи худ идора карда наметавонистанд. Ин буд, ки Ўқтой вазифаи идора кардани Мовароуннаҳрро ба бузургтарин тоҷир ва рибохӯри ин мамлакат - Маҳмуди Ялавоч супорид. Маҳмуд дар Хучанд истода, қаламрави худро идора мекард. Тамоми қувваи ҳарбии дар Мовароуннаҳр гузоштаи муғулҳо низ дар ихтиёри ӯ буд. Сардорони ин қувваи ҳарбӣ баскакҳо, ки назорати аз аҳоли ҷамъ кардани молӣ ҳам вазифаи онҳо ҳисоб мешуд, бевосита ба Маҳмуди Ялавоч итоат намуда, бо нишондоди ӯ амал мекарданд.

Истилои муғул сохти ҷамъиятии Осиёи Миёнаро тағйир наод, вале ба авзои табақаҳои мухталифи мамлакат ба таври ғуногун таъсир расонд.

Рӯҳониён, тоҷирон ва заминдорони калон ба зудӣ ба тақягоҳи ғосибони муғул табдил ёфтанд. Чи навъе ки муаррихи асрҳои XIII-XIV Рашидаддин меғӯяд, дар вақти Чингизхон ва ворисони ӯ Ўқтойхон ва Гуюкхон (1246-1248) хонҳо ва шохзодагони муғул ба тоҷирон ва заминдорони калон ярилиқҳои махсус («пайтези») меоданд, ки дар асоси он аҳоли мебоист ҳар вазифа ва хидмате, ки онҳо фармоянд, иҷро мекард. Вазъияти оммаи заҳматкаш, чи дар шаҳрҳо ва чи дар маҳалҳои рустой рӯз аз рӯз бадтар мегардид.

Барзгарон ва пешаварон ғайр аз хироч, ки ҳар сол аз заминҳои кишт ба давлат меоданд, боз ба адо намудани вазифаҳои зиёде маҷбур буданд. Маъмурон, тоҷирон, намояндагони табақаи рӯҳонӣ ва аъзои хонаводаи хонӣ, вақте ки аз ягон маҳал мегузаштанд, ярилиқҳои махсусро ишон дода, аз аҳоли маскан, озуқа ва нақлия талаб мекарданд ва аҳоли маҷбур буд, ки ҳамаи ин талаботро ба ҷо орад. Илова бар ин, масъулияти бо хӯрок ва пӯшок таъмин намудани дастаҳои ҳарбии дар шаҳр деҳот гузашташуда низ ба зиммаи аҳоли буд. Пешаварон дар феҳрасти махсус буданд ва ғайр аз вазифаҳои номбаршуда ба таҳия намудани як миқдори муайяни маҳсулот ҳам ӯҳдадорӣ до-

штанд. Онҳо мебоист дар мўҳлати муқаррарӣ миқдори муайяни маснуоти худро барои ҳокимони муғул ҳозир мекарданд. Махсусан, аҳволи пешаварони аслиҳасоз, пойафзолдӯз ва бофанда хеле бад буд.

Истилои муғул ба ҳаёти хоҷагии Осиёи Миёна зарбаи саҳт расонид. Сўистеъмолкунии ҳукмронони маҳаллӣ, ки худсарона андоз ва молиётро назар ба дараҷаи муқарраршуда якҷанд мартаба бештар меситониданд, аҳволи халқро ба кулӣ тоқатнопазир мекард. Зулму истибдод ва ҷабру бедод аҳолии зиндамондаи шаҳру қишлоқро аз ҳар гуна майлу иштиёқи пеш бурдани хоҷагӣ маҳрум сохт. Ин буд, ки вазъияти хоҷагии мамлакат дар даҳсолаҳои аввали истилои муғул боз ҳам харобтар гардид.

Дар ин бобат махсусан вазъи ҳаёти шаҳр ва тиҷорати дохилии пулӣ мисоли равшан шуда метавонад. Бар тибқи шаҳодати Чан-чун, ки аз қатлу ғорати муғулҳо дере нагузашта ба Самарқанд сафар кардааст, дар шаҳр қариб чоряки аҳолии маҳаллӣ боқӣ монда, ҳама чоро гадову гурусна зер карда буд, бо вучуди ин тиҷорат давом мекард ва бозор моли фаровон дошт. Баъдтар аҳвол на ин ки рӯ ба беҳбудӣ ниҳод, балки бадтар гардид. Дар сиккаҳои онвақтаи Самарқанд аломатҳои афзудани бўҳрони тиҷорати пулӣ, шакли бўҳрон ва кўшишҳои дар роҳи пешгирӣ кардани ин бўҳрон баҳарҷодаи ҳукумат возеҳу равшан нақш ёфтааст.⁹

Дар Самарқанди пас аз истилои муғул (мисли пештара, чунон ки дар асри XII ва ибтидои асри XIII) сиккаҳои калони мисӣ зарб зада, аз рӯйи оби нуқра медавониданд. Ин дирамҳои мисии нуқраандуд дар муомилот пулҳои нуқраи асилро иваз карданд. Осиёи Миёна «бўҳрони пули нуқра»-ро ҳоло ҳам аз сар мегузаронд. Ин аввалин пулҳои пас аз истилои муғул баровардашуда, ки навиштаҳои арабии аксаран динӣ доштанд, дар муомила дер давом накарданд. Дар соли 1225 ба ҷои онҳо пулҳои қадре ғайриоддӣ ба муомила гузошта шуданд, ки навиштаҳои онҳо на ин ки ба забони арабӣ, балки ба забони маҳаллӣ тоҷикӣ буд. Акнун зарурате ба мисл омад, ки мардум пулро на фақат аз шакли зоҳириаш, ҳамчунин аз мазмунаш ҳам бишиносанд. Ин навиштаҳо бо забони ғайриоддӣ самарқандӣ мардумро бовар кунондани мешуданд, ки ин пули маҳаллист, барои Самарқанд ва давоири он бароварда шудааст ва дар ҳама ҷо роиҷ аст. Вале мардуми Самарқанд бовар накарданд. Он гоҳ пас аз як сол дирамҳои нави мисии нуқраандуд бароварда шуд, ки дар онҳо низ суҳанони «боваркунонанда», вале акнун бо оҳанги таҳдидомез, сабт гардида буд: бо ин мақсад дар навиштаҳои рӯи пул се мартаба бо исроф таъкид мешуд, ки ин тангаҳои ҳудӣ Чингизхон аст. Аммо самарқандӣҳо аз ин натарсиданд. Ба ин сабаб дар соли 1232 дирамҳои пайдо шуданд, ки дар рӯи онҳо ба забони тоҷикӣ суҳанони ошкоро таҳдидкунанда сабт ёфта буд: «Ҳар касе, ки дар Самарқанд ва ноҳияи ин шаҳр ин пулро нагирад, ҷинояткор аст».

Аз ин чунин бармеояд, ки дар он вақтҳо Самарқанд саҳттарин бўҳрони муомилоти пулиро аз сар мегузаронид: касе наметавонист моли худро ба пули мисии нуқраандуд фурӯшад, лекин пули дигар мавҷуд набуд.

Аз хоҳишу таҳдид чизе ҳосил нашуд. Ҳукумат маҷбур гардид, ки дар Самарқанд пули нуқраи асил барорад. Вале ин иқдом вазъиятро фақат бадтар кард: тангаҳои нуқра, ҳамаи ки ба даст касе афтад, дигар берун намебаромад ва дере нагузашта захираи ин пул ба итмом расид. Дар чунин шароит бозгаштан ба дирамҳои мисии нуқраандуд умуман аз ақл берун буд. Инак, Самарқанди як замон бузургтарин маркази бозаргонии Осиёи

⁹ Давидович Е. А., 1970 а.

Миёна ба «давраи бепулай» қадам гузошт: тиҷорати пулӣ тамоман қатъ гардид.

Вазъияти тиҷорат дар дигар вилоятҳои калоне, ки як вақтҳо аз ҷиҳати иқтисодӣ хеле нашъунамо доштанд, боз ҳам бадтар буд. Чунончи, дар Фарғона, Шош, Тирмиз, Ҷағониён ва бисёр шаҳру вилоятҳо пас аз истилои муғул умуман пул бароварда нашуд. Агар дар ин маҳалҳо ягон қадар тиҷорати дохилӣ вуҷуд дошта бошад, тадриҷан ба дараҷаи содатарин доду гирифтӣ молӣ таназзул намуд.

Шўриши Маҳмуди Торобӣ

Аз солҳои 30-юми асри XIII дар байни аҳолии воҳаҳои зироатӣ ва пешаварони шаҳр чунбиши зидди золимони аҷнабӣ ва маҳаллӣ шурӯъ гардид. Ин чунбиш махсусан дар Бухоро пурқувват шуд ва дар соли 1238 шўрише дар ин ҷо ба амал омад, ки бо номи «шўриши Маҳмуди Торобӣ» машҳур аст.¹⁰

Бухороро асосан намояндагони аён ва ашрофи феодалии маҳаллӣ (амирон ва садрҳо), ки дар зулм кардан ба халқ аз хонҳои муғул ақиб намонданд, идора мекарданд. Бинобар ин, ҳеҷ ҷои тааҷҷуб нест, ки аввалин душмани бархўрдаи шўришиён ҳукмронони маҳаллии Бухоро буданд.

Роҳбари шўриш «Маҳмуд» ном яке аз пешаварони элакбофи деҳаи Тороб буд. Вай дар кўчаҳои Тороб ва деҳаҳои атрофи он нутқҳои ғазабнок эрод карда, омро ба муборизаи зидди зулми истилогарон ва тарафдорони онҳо даъват намуд. Ҳукмронони Бухоро дар садади дастгир кардани ӯ афтоданд. Пас аз он ки кўшиши фурӯ нишондани шўриш натиҷае набахшид, онҳо хоستانд, ки Маҳмудро бо фиреб аз Тороб ба Бухоро бурда, дар он ҷо ба қатл расонанд ва, ба ин тариқа, шўришро бе раҳбар кунанд. Лекин Маҳмуди Торобӣ қасди душманро пешакӣ фаҳмида, хатари таҳдидкунандаро баргараф намуд. Ӯ ба Бухоро танҳо нарафта, бисёре аз пайравонашро бо худ гирифт.

Тарафдорони ӯ пуршумори Маҳмуд дар яке аз тепаҳои наздикии шаҳри Бухоро ҷамъ шуданд ва Маҳмуд дар ҳузури иддаи зиёди аҳолии заҳматкаш нутқ эрод намуд ва мардумро ба муборизаи мусаллаҳона даъват кард. Ин нутқи Маҳмуди Торобӣ хеле муваффақият пайдо кард. Ҷамаи аҳолии маҳалҳои атроф омада ба ӯ ҳамроҳ шуданд. Вақте ки Маҳмуд қувваи бузурге ҷамъ намуд, аз рўҳониён, садрҳо ва дигар намояндагони табақаи ҳоким талаб намуд, ки ӯро халифа хонанд. Намояндагони синфи ҳоким ба вазъияти танг афтоданд: азбаски халқ тамоман ба тарафи шўришиён гузашта буд, онҳо ба ҷуз қабул кардани талаби Маҳмуд дигар чорае надоштанд. Маҳмуд қасри пешвои қиёми халқӣ - Малик Санҷарро, ки дар соли 1206 сохта шуда буд, иқоматгоҳи худ муқаррар карда, ба иҷрои нақшаҳои ӯ иқдом намуд. Садрҳо ва соири намояндагони табақаи ҳоким аз шаҳр ронда шуданд.

Муаррих Ҷувайнӣ, ки шўриши Маҳмуди Торобиро аз мавқеи синфии худ бо назари манфӣ тасвир намудааст, дар бораи тадбироти нисбат ба синфҳои ҳоким пеш гирифтаи Маҳмуд чунин менависад: «Вай аксарияти одамони наҷиб ва мўхтарамро таҳқир намуд ва қисми дигари ин гурӯҳ гурехта, худро аз ӯ халос карданд».

Дар айни замон Ҷувайнӣ маҷбур шудааст эътироф намояд, ки ӯ (Маҳмуди Торобӣ) ба мардуми авом ва дарбадарони бехонумон хайрхоҳӣ мекард... Одамоне ба хонаҳои тавонгарон мефиристонд, ки аз он ҷо хайма ва қолин оварда ӯрдугоҳ созанд.

¹⁰ Бартольд В.В., 1963 6, с. 545-547; Якубовский А. Ю., 1936, с. 101-135.

Аз ин суханони Чувайнӣ маълум мешавад, ки Маҳмуд барои марҳилаи минбаъдаи мубориза ба тарзи ҷиддӣ тайёри медидааст. Ӯ ба хубӣ медонист, ки «бузургони» Бухоро аз муқовимат даст намекашанд ва онҳо барои баргардонидани ҳокимияти аздастрафтаи худ, албатта, кӯшиш хоҳанд кард.

Садрҳо ва дигар намоёндагони табақаи ҳоким дар Кармина қарор гирифта, бо ҳамроҳии қувваҳои мусаллаҳи муғулҳо низ ба ҷанг омода мегардиданд.

Дар наздикии шаҳри Бухоро дар байни шӯришиён ва аскарони муғул муҳорибаи сахте ба амал омад. Қувваи шӯришиён хеле хуб ташкил шуда буд. Онҳо бо шучоат ва мардонагӣ меҷангиданд. Маҳмуди Торобӣ шахсан ҳамеша дар миёни қорзор буд. Аҳолии деҳаҳои атроф бо каланд ва табар мусаллаҳ шуда, ба кӯмаки шӯришиён омаданд. Ин хеле ғалабаи шӯришиёноро тезтар намуд. Қўшуни муғулҳо ва феодалони маҳаллӣ шикаст хӯрда, ақиб ниша-станд. Шӯришиён онҳоро то Кармина таъқиб намуда, аксарашонро нобуд карданд. Чунон ки Чувайнӣ тасдиқ мекунад, дар ин муҳориба 10 ҳазор кас кушта шуд.

Лекин қараёни мубориза ба зудӣ тағйир ёфта, шӯриш ба шикаст дучор гардид. Пешво ва ташкилкунандаи он - Маҳмуди Торобӣ дар наздикии Кармина кушта шуд. Дигар аз роҳбарони боистеъдоди шӯришиён, дўсти Маҳмуд – Шамсиддин Маҳбубӣ низ ҳалок гардид. Шӯришиёне, ки аз сардор маҳрум монда ва аз ҷиҳати яроқ камбудӣ доштанд, чанд рӯз пас аз ин воқеа қомилан мағлуб гардиданд. Аҳолии Бухоро ва сокинони атрофи он ба тарзи бе-раҳмонае қатлу ғорат шуданд.

Чувайнӣ дар воқеаномеи худ бо ҳар васила кӯшиш кардааст, ки симои Маҳмуди Торобиро бар хилофи ҳақиқат нишон диҳад. Ӯ Маҳмудро ҳамчун як марди мутаассиби нимдевона тасвир намуда, мегӯяд, ки аз паси вай фақат «мардуми авом ва дарбадар» мерафтанд. Ин суханони душмани синфии шӯриши халқ бори дигар ба исбот мерасонанд, ки ҷунбиши Маҳмуди Торобӣ ҳақиқатан дорои хусусиятҳои халқӣ будааст.

Шӯриши Маҳмуди Торобӣ на фақат ба муқобили ғосибони муғул ва зулми онҳо, балки бар зидди рӯҳониён, тоҷирон ва феодалони маҳаллӣ, ки истилогаронро пуштибонӣ мекарданд, равона гардида буд. Барзгарон ва пешаварон ба ин сабаб аз паси Маҳмуд рафтанд, ки ӯ ба муқобили зулму ҷабри номаҳмуди тавонгарон сар бардошта, тақсим намудани молу мулки онҳоро дар байни фақирон ва бенавоён талаб мекард.

Маҳмуди Торобӣ дар асл, бар хилофи Чувайнӣ, ки «одами мутаассиби нимдевона» тасвир мекунад, як марди оқили хеле шучоъ буд. Ӯ дар роҳи манфиати халқ аз ҳеҷ душворӣ рӯ намегардонд ва намеҳаросид. Аз ин ҷост, ки Маҳмуди Торобӣ дар таърихи халқи тоҷик ва дигар халқҳои Осиёи Миёна мақоми барҷастаеро ишғол намудааст.

Сиёсати дохилии

Мангузоон ва ҳокими тоҷир - Масъудбек

Аз истилои Осиёи Миёна ва Эрон дере нагузашта дар байни хонҳо ва ашрофи муғул нисбат ба аҳолии муқимии ноҳияҳои забтшуда ду тамоюл ба таври равшан падидор гардид. Асосҳои иҷтимоии ин тамоюлот аз тарафи А.Ю.Якубовский ва И.П.Петрушевский мавриди тадқиқ қарор гирифтааст.¹¹ Ифодакунандаи як тамоюл қисми зиёди ашрофи бодиянишини ҳарбӣ (чи

¹¹ Якубовский А. Ю., 1932, с. 52–53; Петрушевский И.П., 1960, с. 48 ва мобаъд.

муғул ва чи турк), аксари шоҳзодагон ва баъзе қоонҳо–соҳибдавлатони оли муғул ба шумор мерафтанд. Онҳо беибо мардумро талаву тороҷ мекарданд, ба оташ меандохтанд, ба асорат мебурданд ва ҳеҷ андешае надоштанд, ки дар натиҷаи чунин муносибат бо аҳолии маҳаллӣ худро хеле зуд аз даромадҳои беҳаддуҳисоб ва оидоти мунтазами замин, касбу ҳунар ва тиҷорат маҳрум месозанд. Қисмати аз аёну ашроф ва бозургонони маҳаллӣ, ки аз ғорат ва яғмогарӣ ба зудӣ сарвати фаровон ба даст овардани буданд, низ ба ин гурӯҳ ҳамроҳ шуданд.

Ифодакунандаи дигар тамоюл баъзе қоонҳо ва қисмати ками ашрофи бодиянишини муғул, амалдорон, рӯҳонӣ ва аксари тоҷирон буданд. Ин табақаҳои синфи ҳукмронро ҷидду ҷаҳд дар роҳи таъсиси ҳокимияти пуриқтидори марказиятнок, мубориза бо кайфияти ҷудоихоҳии намоёндагони равияи аввал, ниҳоят равшанӣ возеҳ фаҳмидани зарурати бас кардани ғорат ва хонавайрон сохтани аҳолии муқимӣ ба ҳам муттаҳид менамуд. Ба таҳти ҷимояи худ гирифтани шаҳрҳо ва умури тиҷорат, аниқ муайян кардани ҳаҷми хироч ва молиёт, аз андозҳои худсарона раҳонидани рустоиёну шаҳриён, роҳи надодан ба зерӣ по шудани киштзорҳо ва хароб гардидани ободихо – чунин буд сиёсати пешгирифтаи онҳо, ки бидуни он барқарор кардан ва ба роҳи инкишоф даровардани хоҷагии тамоман харобшуда муяссар намегардид. Албатта, асли мақсади онҳо аз тараққӣ додани хоҷагӣ аҳолии меҳнаткашро бештар ва бо самарайи зиёд истисмор кардан буд. Намоёндагони тамоюли дувум ба ҳубӣ мефаҳмиданд, ки пеш нагирифтани чунин тадбир ба маънии теша бар решаи манфиатҳои худ задан аст, зеро як дафъа тороҷ кардан ба ҳеҷ ваҷҳ ба даромади фаровоне, ки ҳар сол ва мунтазам аз хоҷагии кишлоқ, шаҳр, соҳаҳои касбу ҳунар ва тиҷорат ба даст меояд, баробар шуда наметавонад.

Мангуқоон, ки соли 1251 ба сари ҳокимият омада буд ва ҳокими тоҷир Масъудбек – писари Маҳмуди Ялавоч аз намоёндагони барҷастаи ин тамоюл ба шумор мерафтанд. Муаррихон ба маълумоти то замонӣ мо расидаи сарчашмаҳои хаттӣ роҷеъ ба фаъолияти Мангуқоон ба дараҷаи лозима диққат надода, амро фармонҳои ўро ҳамчун кӯшишҳои истисмой дар роҳи маҳдуд кардани худсариҳои ҳокимони маҳаллӣ донистаанд.

Ҳол он ки агар мазмуни фармонҳои Мангуқоон ба мадракҳои сиккашинуи муқоиса карда шавад, дар пеши назар на ин ки тадбироти парешон, балки сиёсати дохилии ба як мақсади муайян нигаронидашудаи ӯ намоён мегардад, ки татбиқи амалии баъзе аз ҷанбаҳои онро лоақал дар Осиёи Миёна метавон мушоҳида намуд.

Дар аҳди Мангуқоон андози сарикасӣ (сарона) ба низоми муайян дароварда шуда, дар бисёр шаҳрҳои Осиёи Миёна ва берун аз ҳудуди он зарби муназзами динорҳои тиллоӣ якиёра ҷорӣ гардид.

Умуман дар шароити феодализм ва хусусан дар ҳолати хасорати хоҷагии пас аз истилои муғул тангаҳои тиллоӣ баландиёр шаклан хеле калон буда, ба ҳаҷми тиҷорати дохилӣ ва савияи нархи молҳои асосӣ мувофиқат намекард. Барои ин ки динори тиллоӣ василаи муомилоти умумидавлатӣ гардад ва бо ин роҳ ба истиқрор ва инкишофи тиҷорати пулӣ мусоидат кунад, ба он иёри наст (тақрибан 60 фоиз тиллоӣ тоза) муқаррар карда шуд. Ба ин восита пул ва мол то андозас ба ҳам «наздик» гардид.

Рашидаддин дигар ҷорабиниҳои Мангуқоонро ба тариқи зайл тавсиф намудааст: «Чун пас аз (фавти) Гуюкхон бисёр хонзодаву маликзодаҳо ба одамон ярилиқу пайзаҳои беадад доданд ва ба тамоми гӯшаву канори давлат гумонштаҳо фиристода, хосу омор ба хоҳири сарукар доштан бо онҳо дар тиҷорат ва бо сабабҳои дигар пуштибонӣ мекарданд, Мангуқоон бо фармоне

ба ашхоси мазбур дастур дод, ки ҳар яке дар музофоти худ ҳамаи ярлиқу пайзаҳои аз Чингизхон, Ўқтойхон ва Гуякхон, ҳамчунин аз дигар шахзодаҳо гирифтанд одамонро пас бигиранд».¹²

Хирочу андозҳои пештараи миёншикан ва номаҳдуд бекор карда шуданд. Аз ҷумла, Мангуқоон тамоми ярлиқу пайзаҳои пас аз марги Чингизхон интишорёфтаре аз эътибор соқит намуд. Ў ҳамчунин аз аҳолии асп гирифтани қосидонро манъ карда, барои онҳо норми нақлиёти почтаре муқаррар сохт. Ба ашхоси ҷудогона умуман истифодаи аспҳои давлат манъ карда шуд. Мангуқоон бесабаб ба шахру деҳот рафтанд ва барои худ аз аҳли деҳа баҳудаву беҳуда чиз талаб кардандро иҷозат намендод. Ҳатто таъкид мекард, ки аз аҳолии пасмонда ҷамъ накунад. Боз як чиз ҷолиби диққат аст, ки дар аҳди Мангуқоон фармонҳо ба забони ҳамон халқҳое, ки фармон ба онҳо дахл дошт, содир мегардид. Барои муғулҳои бо муносибати безътинона нисбат ба халқҳои мутеъ одаткарда ақдноме амал мекард, ки сиёсати муайяни дурандешона ба он водор менамуд.

Ба ин тариқа, тадбироти ҷорикардаи Мангуқоон ба таъини миқдор ва ҳаҷми хироч, аз андозҳои ниҳоят худсарона ва номаҳдуд ҳимоя кардани аҳолии ва роҳ кӯшодан ба напъунамои ҳаёти шахрҳо ва тиҷорат равона гардида буд. Худи амри дар миёнаҳои асри XIII ба эътибори қонун даровардани ин қабил тадбирот аз ғалабаи ба назар намоёни тамоюли дувум дар арсаи сиёсат ба шумор меравад. Яке аз илҳомбахшу амалкунандагони асосии ин сиёсат Масъудбек буд, ки дар замони Мангуқоон ба сарзамини паҳноваре аз Уйғуристон то Хоразм ҳукмфармой мекард. Оё ин ҳама амру фармонҳо дар амал муваффақияте пайдо карда буданд?

Дар Эрон, ҷунон ки сарчашмаҳо шаходат медиҳанд, ҷорӣ гардидани андози сарона ба сабаби сӯиистеъмоли аз ҳад зиёди амалдорон ва муғулҳо барои аҳолии ягон сабуки наовард. Аммо муайян кардани ҳадди хирочҳо ва бекор кардани баъзе андозҳои худсарона дар истиқрори хоҷагии Осиёи Миёна роли мусбат бозид. Он чи оид ба ҳаёти шахр ва тиҷорати пулӣ бошад, дар ин бобат муваффақият боз ҳам бештар аст. Сиккаҳои тилло тиҷорати пулиро раванқ дод. Ба асоси муомилоти пулӣ на ин ки тангаи бутун, балки қисматҳо ва пораҳои баркаши он гузошта шуд. Агар ба ин боз паст гардидани иёри тангаи тилло илова карда шавад, ба доираи хеле васеи тиҷорат ва муомилоти дар миқёси тамоми мамлакат яксон хизмат кардани он ба ҳуҷи равшан хоҳад шуд. Ба ғайр аз ин қабил пулҳои умумидавлатӣ як қатор шахрҳо дубора ба зарби сиккаҳои мисии нуқраандуд шурӯъ намуданд. Аз ин ҷиҳат, авҷ гирифтани кори зарробхонаҳои ҷунин шахрҳо, монанди Утрор ва Хучандро, ки аз напъунамои дубораи чи худӣ ин шахрҳо (маълум аст, ки Утрор дар давраи футухоти муғул тамоман хароб гардида буд) ва чи Фарғона ва умуман қисмати шимолу шарқи давлат гувоҳи медиҳад, махсус бояд қайд кард. Ин ноҳияҳои мамлакат мустақиман пеш мерафтанд. Баъдтар, дар ҷорӣ охири асри XIII онҳо ба авҷи тараққиӣ худ расида тавонистанд, ҳарчанд бештарин қисмати Ҳафтрӯд дар миёнаҳои асри XIII ба ҷарогоҳ табдил шуда, аксари шахрҳои он харобазор гардида буд.

¹² Рашидаддин, II, 1960, с. 141.

Ислоҳоти пулии Масъудбек. Қисман барқарор шудани ҳаёти шаҳр ва тичорат

Дар ибтидои солҳои 70-уми асри XIII Масъудбек муҳимтарин ислоҳоти пулӣ ба амал овард.¹³ Ин аз ғалабаи нави ҳеле ҷиддӣ ва пайдарпаи тамоюли дувум гувоҳӣ меод. Ислоҳот соли 1271 эълон шуда, асосан дар бист соли охири асри XIII амалан ҷорӣ гардид ва муваффақият пайдо намуд.

Мазмуни асосии ин ислоҳотро дар бисёрии шаҳру вилоятҳои Осиёи Миёна гузаштан ба зарби муназзами сиккаи нуқраи аз ҷиҳати вазну иёр дар ҳама ҷо баробар таъкил мекард. Ин гуна сиккаҳо, сарфи назар аз маҳалли бароварда шудани он, дар муомилоти умумидавлатӣ эътибор доштанд. Ин воқеан ҳам дар тичорати пулӣ як инқилобе ба шумор мерафт. Пули нуқра беш аз ҳама ба нарху наво ва ҳаҷми тичорати дохилии Осиёи Миёнаи феодалий мувофиқат мекард. Вале зиёда аз дуним аср дар Осиёи Миёна зарби нуқра ба таври мунтазам ба амал омад ва қатлу ғорати истилокорони муғул бартараф намудани бӯҳрони ин пулро ҳеле ба таъхир андохт.

Борҳо барои баргаштан ба муомилоти пули нуқра кӯшиш карда шуд, аммо ҳамаи ин кӯшишҳо натиҷасе набахшиданд. Ислоҳоти Масъудбек бошад, муваффақияти тамом пайдо кард, ки аз тайёрии хуб ва саривақтии ин тадбир гувоҳӣ меод.

Зарби сиккаи нуқра озод буд, ҳар кас метавонист нуқраи худро ба зарробхона бурда, ба музди муайяне барояш пул созонад. Ислоҳот ҳамон вақт комилан муваффақият пайдо мекард, ки ба таъкили зарби озодонаи сикка имконият муҳайё шавад, дорандагони нуқра худро «маълум» кунанд ва нуқраи худро ба зарробхона биёваранд. Муҳимтар аз ҳама ба ин кор бовар кунондани одамон буд. Онҳо бояд барои эмин будан аз худсарӣ, зӯрварӣ ва ғоратгарии муғулҳо замонат дошта бошанд ва ба хубӣ бифаҳманд, ки ин тадбир ягон фиреби ба манфиати худ пешгирифтаи ҳукумат нест. Чунон ки чараёни амалӣ гардидани ислоҳот нишон медиҳад, нобоварии одамон зуд бартараф нашуда ва хусусияти он дар ҳама ҷо яқсон набудааст.

Ҳарчанд Масъудбек барои дар ҳамаи маҳалҳо ҷорӣ кардани зарби пули нуқра кӯшишҳои махсус ба ҳарҷ дод, ин кор ба ӯ якбора муяссар нагардид.

Дар солҳои 70-уми асри XIII фақат як қисмати ҳеле ками зарробхонаҳо ба кор шурӯъ намуда, маҳсули онҳо ба дараҷаи кофӣ набуд. Танҳо дар солҳои 80-90-уми асри XIII камаш дар 16 шаҳру вилоят зарробхона кушода шуда, зарби пули нуқра ҳақиқатан ҳам фаровон гардид. Аз ин чунин бармеояд, ки дар ин вақт аз худсариву ғорати муғулҳо замонати лозима мавҷуд буда, барои пешрафти ҳаёти шаҳрҳо ва тичорат шароити мўътадил фароҳам омада будааст.

Соли 1269, андаке пеш аз ислоҳот, дар соҳили дарёи Талас қурултой барпо гардид, дар он хонзодаҳои муғул ба зистан дар дашту кӯҳсор, поймол накардани киштзорҳо, даҳолат накардан ба кори аҳолии муқимӣ ва қаноат намудан ба андозу молиёти муқарраршуда ваъда доданд. Маълум, ки баъзе аз ин ўҳдадорихо иҷро шуда будааст, вагарна ислоҳоти Масъудбек ба ин дараҷа муваффақият пайдо намекард. Қарори қурултой соли 1269 ва амри ҷорӣ гардидани ислоҳот бо ҳам вобастагии қавӣ доранд: қурултой он замонатҳоеро дод, ки бидуни онҳо барои гузаронидани чунин ислоҳот, ҳатто ҳоҷати кӯшиш кардан ҳам набуд.

¹³Рочетъ ба тафсили ин ислоҳот ниг.: Давидович Е. А., 1970 а.

Муборизаи ду тамоюл ҳамоно давом мекард ва ғалабаи тамоюли дувум ҳеҷ гоҳ ба таври қатъӣ сурат наёфта буд. Мисоли равшани ин иддао тақдири Бухорост, ки маҳз баъди қурултои соли 1269 ва ҳангоми гузаронидани ислоҳоти пул дар солҳои 1273 ва 1276 аз тарафи хонзодаҳои ҳалоқуӣ ва чағатой ба ниҳояти харобӣ расид ва муддати ҳафт соли тамома аз чиҳати нуфус ҳоли монд. Дар чоряки аввали асри XIV низ воҳаи Бухоро боз вайронаҳои зиёде дошта, боғоту тоқзорҳои он дар ҳолати харобӣ буданд.¹⁴ Дар ин маврид ҳам бояд махсус қайд кард, ки Масъудбек барои ободони Бухоро ва барқарор кардани нуфуси он тадбирҳои муассир пешбинӣ намуд ва ба ин васила дар солҳои 1282-1283, ҳатто дар ин ҷо зарби муназзами сиккаҳои нуқра шурӯъ гардид, ки аз эҳёи ҳаёти шаҳр ва тиҷорати пулӣ гувоҳӣ медиҳад. Ин ҳам ҷолиби диққат аст, ки Туваҳон (1282-1283) дар Фарғона шаҳри Андичонро бино кард ва ин шаҳр бо суръати тамома равнақ пайдо намуд.

Ба ин тариқа, ислоҳоти пул, чунон ки мадракҳои сиккашиносӣ шаҳодат медиҳанд, дар охириҳои асри XIII нисбат ба вақти пештара муваффақияти калоне ба даст овард ва дар ин замина истеҳсолоти молӣ ва умуман ҳаёти шаҳрҳо қисман барқарор гардида, ба тараққӣ рӯ ниҳод. Зоҳиран, вазъи шаҳрҳо ва тиҷорат дар вилоятҳои шимолу шарқии Осиёи Миёна, ҳамчунин як қисми Ҳафтрӯд (хусусан сиккаҳои Тироз, Ганҷдеҳ, Утрор ва ғ. хеле фаровон буд), шаҳрҳои Фарғона, вилояти Шош нисбатан беҳтар будааст. Барқарор гардидани шаҳрҳои Мовароуннаҳр бисёр суст ба вуқӯъ меомад, бо вуҷуди ин, дар зарфи бист соли охири асри XIII ва ибтидои асри XIV дар ин ҷо низ муваффақиятҳои ба назар намоён ба даст оварда шуданд.

Он чи оид ба вазъияти хоҷагии қишлоқи Осиёи Миёна дар ибтидои асри XIV бошад, мо дар даст маълумоти хеле кам дорем. Яке аз ҳуҷҷатҳои, ки дар бобати равшан сохтани баъзе чиҳатҳои ин масъала аҳамият дорад, вақфномаи мансуб ба соли 1299 мебошад. Дар ин вақфнома гуфта мешавад, ки таъсискунандаи вақф аз наздикиҳои Бухоро (тахминан сӣ километр дуртар дар қисмати шимолӣ он) деҳасро бо заминҳои зиёди обёришавандааш тамоман харида, боз як деҳкада, ду масҷид, манзилҳои хуб барои хидматкунандагон, осибб ва чанд (на камтар аз се) устохонаи бофандагӣ сохт.¹⁵

Худ аз худ маълум аст, ки агар пеш аз ин дар як муддати дуру дарозе ҳаёти озоишта барқарор намегардид ва ба харҷ кардани пул барои замин ва сохтмон дилшӯрис намебуд, харидаи заминҳои кишт ва ин ҳама бинокориҳо дар ноҳияи Бухоро амри маҳол буд. Он замонате, ки дар қурултои соли 1269 дода шуда буд, то охири асри XIII, чунон ки тазаққур ёфт, эътибори худро гум накард ва ин барои қисман эҳё гардидани на фақат ҳаёти шаҳр, балки, зоҳиран, ҳаёти қишлоқ низ шароити мусоид муҳайё намуд.

Албатта, дар ибтидои асри XIV ва умуман дар давоми тамоми ин аср, оқибатҳои харобиовари истилои муғул ба кулӣ бартараф нагардид, хоҷагӣ аз сатҳи пешинаи тараққиёти худ ҳоло хеле дур меистод, истисмори саҳт ва андозҳои миёншикан ба барқарор намудани хоҷагӣ мамониат мекард ва чараёни ин корро ба таъхир меандохт. Юғи асорати муғулҳо барои халқҳои Осиёи Миёна ниҳоят тоқатфарсо буд ва онро ба ягон балову офат баробар карда наменшуд.

Ин ҳама маълумот ва мадракҳо диққати асосиро ба марҳалаҳои барқароршавӣ ва пешрафти нисбии, пеш аз ҳама, ҳаёти шаҳр ва тиҷорат ҷалб карда, нуқтаи назари аксари муаррихонро, ки гӯё барои равнақи шаҳрҳо ва

¹⁴Петрушевский И. П., 1949; Чехович О. Д., 1965 а, с. 14.

¹⁵Чехович О. Д., 1967, с. 75.

тиҷорати дохилӣ фақат ислоҳоти Кабакхон (1318-1326) имконияти воқеӣ фароҳам оварда ва маҳз Кабакхон ҳарчу марҷи муомилоти пулиро барҳам дода бошад, рад менамоянд.

Осиёи Миёна дар нимаи аввали асри XIV

Кабакхон аввалин ҳукмрони муғул аст, ки умеди худро тамоман ба Мовароуннаҳр алоқаманд намуд. Худи ӯ аслан бутпараст буда, дини исломро қабул накарда буд, вале бо уламои ислом доир ба мавзӯҳои динӣ бо майли тамом сӯҳбат меорост. Баъзе далелҳои ҳастанд, ки кӯшишҳои гоҳо бобарори ӯро дар роҳи пешгирӣ кардани таъқиботи саҳти феодалони бодиянишин нисбат ба аҳолии муқимӣ нишон медиҳанд. Кабакхон дар наздикии Насаф барои худ кӯшк (қаршӣ) бино намуд, ки баъдҳо дар атрофи шаҳре ба вучуд омад ва бо номи Қаршӣ машҳур гардид.

Ба Кабакхон ислоҳоти пулӣ ва идорино нисбат медиҳанд. Ислоҳоти пулии ӯ аз тарафи М.Е.Массон муфассалан таҳқиқ шудааст.¹⁶ Ин ислоҳот дар соли 1321 бо назардошти системаи пулии давлатии Ҳулокуй ва Олтинӯрда гузаронида шуда буд. Тангаи калони нуқраи 8 грамм вазношуда динори номида шуда, бо шаш тангаи хурд, ки дирам меномиданд, баробар буд. Солҳои аввалин сиккаҳои нав (хусусан дирам) бо номи Кабакхон аксаран дар зарробхонаҳои Бухоро ва Самарқанд ба таври ҳеле фаровон бароварда шуданд. Зарби ин ду навъ пули нуқраро дигар ҳокимон низ давом доданд. Масалан, Тармаширин аз ин пулҳо бисёр баровард ва дар замони ӯ кори зарробхонаи Утрор ҳам ҳеле авҷ гирифт. Баъдтар зарби ин сиккаҳо миқдоран кам мешавад.

Аксари муаррихон қушоду равшан ба аҳамияти ислоҳоти Кабакхон муболиға кардаанд. Аслан ин ислоҳот дар хоҷагии пулии мамлакат тағйироти кулӣ, чунон ки ислоҳоти Масъуд оварда буд, дохил карда натавонист. Лекин вай барои пешрафти тиҷорати ҳам дохилӣ ва ҳам хориҷӣ шароити мусоид муҳайё намуд. Худи амри воқеии қорӣ гардидани ислоҳот ва тамоми пулбарориҳои давраи он, ҳарчанд ки аз ҷиҳати вусъати худ дар ҳамаи вилоятҳои Осиёи Миёна яқсон набуд, умуман ба раванқи шаҳрҳо ва тиҷорати пулӣ шаҳодат медиҳад.

Дар асри XIV муборизаи ду тамоюли дар боло зикршуда нисбат ба аҳолии муқимӣ ҳеле шиддат ёфт. Масалан, ба Кабакхон лозим омад, ки бо шахзодаи исёнкори ҷағатой Ясовур ҷангу пархоши саҳт кунад. Ин шахзода бо кӯмаки қувваҳои ҷарбии амирони хуросонӣ Кабакхонро мағлуб намуд ва сипас, чунон ки сарчашмаҳо хабар медиҳанд, «аз Тирмиз то ҳудуди Самарқанд тамоми аҳолии вилоят ва деҳотро аз қаронаҳои Омул (Амударё) кӯчонид, шаҳрҳо ва маҳалҳои тобеи Кабакхонро ба харобазор табдил дод ва сокинонашонро ба асорат гирифт». Як худи амирони хуросонӣ зиёда аз 50 ҳазор асир ва ғаниматҳои зиёде бурданд. Вақте ки Кабакхон бо нияти зарбаи ҷавобӣ ба мулкҳои хуросонии Ясовур ҳуҷум карданӣ шуд, шахзодаи ҷағатой ба сокинони Фороб ва Мурғоб амр кард, ки ба вилояти Ҳирот кӯчанд. Ҳангоми ин муҳоҷират чандин даҳо ҳазор одамон аз хунукӣ ва гуруснагӣ ҳалок шуданд. Ҷангу ҷидолҳои феодалии солҳои 1316-1319, ки дар натиҷаи исёни Ясовур сарзада буд, ба мардуми Осиёи Миёна зарарҳои ниҳоят калоне расонид.

Вориси Кабакхон – Тармаширин (1326-1334) асосан сиёсати бародари худро давом дод. Ӯ ба анъана ва урфу одатҳои зиндагонии муқимӣ боз ҳам бештар майл намуда, мусулмони боғайрат гардид ва дини исломро мазҳаби

¹⁶Массон М. Е., 1957.

расмии давлати Чағатоӣён эълон кард. Ётироз ва норизогии феодалони сахронишин ба ошӯбу исён табдил ёфта, ниҳоят бо қатли Тармаширин анҷом ёфт.¹⁷

Низоъҳои байнихудӣ ба ҳаёти шаҳр ва зироати Ҳафтруд чунон зарбаи сахт расонид, ки ислоҳи он дигар аз имкон берун буд.

Ин вазъият дар яке аз сарчашмаҳо аз рӯи нақли як марди сайёҳ бо чунин суханони образнок баён ёфтааст: «Аз дур як деҳаи хушиморати гирду атрофаш сабзу хуррам ба назар менамояд. Нияти вохӯрдан бо сокинонаш туро ба он ҷо мебарад, вале чун менигарӣ, ҳавлиҳои он холист. Тамоми аҳолии мамлакат бодиянишин буда, ба қорҳои зироат ҳеҷ машғул намешаванд».¹⁸

Ислоҳоти идорие, ки Осиёи Миёнаро ба воҳидҳои хурди маъмурӣ – туманҳо тақсим мекард, ба ҳаёти мамлакат мебоист таъсири муайяне мегузошт. Доир ба замони қорӣ гардидани ин ислоҳот нуқтаи назари ягона мавҷуд нест ва, инчунин Кабакхон будани «чорикунандаи» он низ ҳанӯз аниқ маълум нагардидааст. В.В.Бартольд тахмин дошт, ки ислоҳот дар байни солҳои 1318-1334 (яъне дар замони Кабакхон ё худ Тармаширин) гузаронида шудааст.¹⁹ А.Ю.Якубовский чунин изҳори ақида карда буд, ки чорикунандаи он Кабакхон аст, зеро дар вақти ба сари ҳокимият омадани Темур туманҳо вучуд доштанд, аммо пеш аз Кабакхон аз онҳо ному нишоне ҳам набуд, пас аз Кабакхон касе наметавонист ин ислоҳотро гузаронад.²⁰ О.Д.Чехович, ки истилоҳи «туман»-ро дар вақфномаи соли 1299 дучор оварда буд (дуруст аст, ки ин калима на дар манбаи аслии арабӣ, балки дар тарҷумаи форсии ин ҳуҷҷат мавҷуд аст), эҳтимоли хеле вақт пеш аз Кабакхон вучуд доштани туманро ҳамчун воҳиди маъмурӣ фаразан изҳор намудааст.²¹

Муҳаққиқон ин ислоҳотро тазоҳури майлҳои ба як марказ муттаҳид кардани мамлакат донистаанд. А.Ю.Якубовский хотирнишон карда буд, ки «...онро бояд ҳамчун як иқдоми прогрессивие, ки дар тараққиёти давлати феодалии Мовароуннаҳр роли мусбат бозидааст, ётироф намуд». Дар айни замон, ӯ чунин ҳисоб мекард, ки «ислоҳоти идории Кабакхон мулкҳои феодалиро бо моликонаш аз байн набурда, балки ба он мувофиқ гардид; мулк ба воҳиди маъмурии туман ва соҳиби пештараи он ба қоиммақоми туман табдил ёфтанд». Бо вучуди ин, вақфномаи соли 1326 барои дурусттар дарк намудани аҳамияти ин ислоҳот ва донишани тағйироти амиқтари дар идораи маъмурию сиёсӣ баамаловардаи он имкон медиҳад. Дар байни шартҳои пешгузаштаи бахшандагони вақф чунин зарурате ҳам таъкид шуда буд, ки маҳалҳои вақфро «ба ҳокимони шаҳри Бухоро ва дигар вилоятҳо аз ҷумлаи амирони туманҳо, маликҳо, босқоқҳо ва вазирони девон»²² иҷора додан мумкин нест. Дар ин ҷо зикри мулкдорони ирсӣ ва ҳокимони аслии пеш аз муғул бо туман алоқаманд карда нашудааст. Туманҳоро амирон, яъне саркардагон ва аёну ашрофи тоифаҳои турку муғул идора мекарданд. Дар чунин маврид, худ аз худ маълум аст, ки мулки малик ва туман як мафҳумро ифода намекунад. Мумкин аст, ин ислоҳоти идорӣ, назар ба он чи ки пештар ангоншта мешуд, дар тарзи идораи кӯҳна тағйироти ҷиддитаре ба амал оварда бошад. Аз эҳтимол дур нест, ки яке аз вазифаҳои ин ислоҳот барҳам додани мухторияти мулкдорон – ҳокимо-

¹⁷Бартольд В. В., 1963 а, с. 74-76; Строева Л. В., 1958., с. 210-216.

¹⁸Бартольд В. В., 1963 е, с. 264.

¹⁹Бартольд В. В., 1963 ж, с. 153; 1964, с. 33.

²⁰«Таърихи халқҳои Ўзбекистон», I, с. 338-340.

²¹Чехович О. Д., 1967, с. 67.

²²Чехович О. Д., 1965, с. 107-108 (матн), 183 (тарҷума).

ни маҳаллӣ ба шумор мерафт. Аз ин рӯ, чунин тахмини В.В.Бартолд ба ҳақиқат нисбатан наздиктар аст, ки ба туманҳо тақсим кардани мамлакат, «монанди Эрон, бо ҷудо карда додани амлоки хоса ба намояндагони хонадонҳои марбут мебошанд, ки ба Мовароуннаҳр ҳамроҳи хон омадаанд»;²³ арлатҳо дар қисмати шимолии Афғонистон, қавгинҳо дар ҷануби Тоҷикистон, ҷалоириҳо дар Хучанд, барлосҳо дар водии Қашқадарё ва ғайра ҷойгир шудаанд. Он чи ки ашрофи турку муғул на фақат дар ҳудуди амлоки худ, балки берун аз он ҳам мавқеъҳои асосиро дар идораи маъмурии мамлакат ишғол намуданд, муҳимтарин ҷиҳат дар тавсифи, ҳам ҳуди ислоҳоти идорӣ ва ҳам протсессии ба тамоми соҳаҳои ҳаёти муқимӣ ворид шудани ашрофи бодиянишин мебошад. Бо ин ҳама, умуман масъалаи аҳамият ва мақсади ин ислоҳот ба таҳқиқи ҳамаҷониба эҳтиёҷ дорад, аз ҷумла, ҳоло равшан нест, ки ҳуди туман чи воҳиди маъмурий буд ва дар вақти муқаррар кардани ҳудуди он чи меъёро ба асос мегирифтанд.

Низовҳои феодали ба гузаронидани тадбироти прогрессивӣ мамониат мекарданд ва натиҷаҳои онро ба ҳеҷ мубаддал месохтанд. Дар солҳои 40-уми асри XIV Қазонхон равияи сиёсии Кабакхону Тармаширинро пеш гирифта, барои аз нав барқарор намудани ҳокимияти хонӣ кӯшишҳои зиёде намуд. Ӯ бо нияти ба вучуд овардани тақияҳои мустақаме дар мубориза бар зидди феодалони бодиянишин дар масофаи ду манзил дургари тарафи ғарбии Қаршӣ кӯшкқалъаи Занҷирсаройро бино кард. Соли 1346 ӯ дар ҷанг ҳалок гардид. Ба ҷои вай амир Қазоған, ки дӯстдори урфу одатҳои зиндагии бодиявӣ буд, ба сари ҳокимият омад. Ӯ зимистон вақти худро дар водии Сарой (райони ҳозираи Панҷи РСС Тоҷикистон) ва тобистон дар шаҳри Мунк гузаронид, бештар ба шикор ва ҳуҷумҳои ғоратгарона машғул мешуд ва ин барои ашрофи бодиянишин, ки аз чунин тохтутозҳо ғанимати бисёре ба даст меоварданд, айни муддао буд. Писари ӯ Абдуллоҳ аз соли 1358 саъю кӯшиш намуд, ки дигар сиёсати ифодакунандаи табақаи болои аҳолии муқимиҳо ҷорӣ намояд, вале аз мамлакат ронда шуд.

Дар охири солҳои 50-уми асри XIV давлати ҷағатой тақрибан ба сӣ мулки ҷудогона тақсим гардид. Баъзе аз ин мулкҳо ба феодалони бодиянишин тааллуқот пайдо намуд. Масалан, Хучанд ба таҳти ҳокимияти Боязиди Ҷалоир даромад. Дар сари мулкҳои дигар феодалони маҳаллии ашрофӣ ва динӣ қарор гирифтанд. Чунончи, дар Бухоро садрҳо, дар Хатлон авлоди хонадони қадимаи Кайхусрав, дар Бадахшон ду шоҳи бародар аз сулолаи маҳаллӣ, дар Тирмиз сайдҳо ҳукмронӣ мекарданд. Илова бар ин, давлати ҷағатой боз ба ду қисмат ҷудо шуда, вилоятҳои шимолу шарқии он ба худ номи Муғулистонро гирифтанд.²⁴

2. МУНОСИБАТҲОИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДИИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР ЗАМОНИ МУҒУЛҲО

Категорияҳои моликияти замин. Суюрғол

Муносибати иҷтимоию иқтисодии замони муғулҳо, таъсири истило ва фармонфармоии онҳо ба созмонҳои гуногуни иҷтимоию иқтисодии давлати

²³Бартольд В. В., 1964, с. 34.

²⁴Бартольд В.В., 1963 а, с. 76-78; Строева Л.В., 1958, с. 216-219.

хулокуиҳо ҳаматарафа омӯхта шудааст.²⁵ Албатта, мушоҳида ва хулосаҳои муаррихони Эронро ба таври механикӣ ба шароити Осиёи Миёна татбиқ кардан мумкин нест, лекин ин материалҳо барои фаҳмидан ва дарк кардани баъзе мадракҳои ғайримустақими оид ба як қатор созмонҳои иҷтимоию иқтисодии онвақтаи Осиёи Миёна кӯмак мерасонанд.

Бояд қайд кард, ки муаррихон барои аз ҳамин нуқтаи назар ба таври конкретӣ-таърихӣ тадқиқ намудани ҳуди Осиёи Миёна ҳаҷӯз хеле кам кор кардаанд. Яке аз сабабҳои ин ҳолат сустӣ ва маҳдудияти асосҳои маъхазшиносист. Пеш аз ҳама, ба ҷустуҷӯ ва омӯзиши сарчашмаҳои маҳаллӣ бояд диққати махсус дод. Тадқиқи вақфномаҳои солҳои 1299 ва 1326-1333, ҳамчунин мушоҳидаҳои О.Д.Чехович доир ба мафҳуми баъзе истилоҳот то чи андоза аҳамият ва ояндаи хуб доштани ин ҷиҳати масъаларо нишон медиҳанд.²⁶

Аз ин санадҳо маълум мегардад, ки дар замонӣ муғулҳо заминҳои вақфии Осиёи Миёна на фақат барҳам нахӯрд, балки вазни нисбии онҳо, зоҳиран, зиёдтар гардид. Хонҳои муғул, бо баъзе истисно, ба мардуми ин сарзамин озодии ақоиди мазҳабӣ мелоданд. Онҳо аксар вақт рӯҳониёро (аз ҷумла, рӯҳониёни исломро) аз пардохтани андозу хироҷ озод мекарданд. Ҳатто дар вақтҳои истило ва ғорати саросари мардум молу мулки рӯҳониён эмин мемонд. Албатта, ҳангоми тохтутозҳои истилокорона, ҷангҳои байниҳудӣ ва ҳучумҳои ғоратгаронаи муғулҳо заминҳои вақф ҳам мисли дигар заминҳо зерӣ по монда, хароб мешуданд. Аммо ҳуди ин категорияи замин мавҷудияти худро ҳамоно давом медод. Агар ин ҳам ба назар гирифта шавад, ки муғулҳо то Кабакхон ба идораи Осиёи Миёна даҳлат намекарданд ва кӯшишҳои ба даст даровардани заминро надоштанд, мумкин аст ба ҷунин хулосае омад, ки фонди заминҳои вақф пас аз истилои муғулҳо кам нашудааст. Дар баробари ба ҳолати муқаррарӣ даромадани ҳаёти хоҷагӣ ин фонд боз ҳам метавонист афзояд, ки дар ин бора вақфномаҳои дар боло зикршуда шаҳодат медиҳанд. Дар соли 1299 Абдурраҳим Муҳаммад ном як шахси давлатманди исфиҷобӣ деҳаеро бо заминҳои шодобаш харида, хуб иморат кард ва ҳамаи инро ба вақф табдил дода, идораи онро ба зиммаи худ ва авлоди худ гузошт. Дар соли 1326 набераи Сайфиддини Бохарзӣ як ноҳияи тамомро аз тарафи ҷанубу шарқи Бухоро ба ғоидаи мақбара ва хонақоҳи бобояш тақдим намуд. Чанде пештар аз ин хонзодаҳои муғул Сиюркўктенӣ маблағи калонеро ба сохтмони мадрасаи Бухоро (мадрасаи Хония) тахсис дода, онро бо вақфҳо таъмин кард. Ҳокими тоҷир Масъудбек низ дар Бухоро мадрасае сохт, ки бо номи мадрасаи Масъудия машҳур аст ва қабри Масъудбек ҳам дар он ҷост. Мулкҳои вақфи ин мадрасаҳо бояд хеле зиёд бошанд, зеро фақат талабаҳо дар ҳар яке аз онҳо, гўё ки ба ҳазор нафар мерасидаанд.

Аз эҳтимол дур нест, ки баъзе кӯшишҳои азхуд кардани заминҳои вақф низ зоҳир гардида бошад. Аз ин рӯ, яке аз шартҳои вақфдиҳандагон, ки ба ҳокимон ва амалдорон иҷора надодани милки вақфро таъкид кардаанд ва он дар вақфномаи соли 1326 зикр ёфтааст, беасос наменамояд.

Дар ин санад ғайр аз заминҳои вақф ҳангоми тавсифи қитъаҳои ба вақф дохилнашуда боз се категорияи замин: милк (мулки хос), мамлакаи инчу ва мамлакаи девон ном бурда шудааст. Вазни нисбии ҳар кадоме ин категорияҳо дар Осиёи Миёна аҳди муғул маълум нест. Ҳам мулки деҳқон ва ҳам мулки феодал дар феҳристи расмии фақеҳон замини милк номида шудааст. Давраи

²⁵Ниг.: Ализода А.А., 1956; Бартольд В.В., 1966; Беленицкий А. М., 1948; Petrushevsky I.P., 1968; Петрушевский И.П., 1948; 1951; 1960 (ҳамон ҷо феҳрист).

²⁶Чехович О. Д., 1959; 1965 а; 1967.

истило ва ҳукмронии муғулҳо ин ду навъи мулкро аз байн набурд. Ба ин сабаб онҳоро мо дар замонҳои баъди муғулҳо низ дучор меорем. Дар давлати Ҳулокуиҳо заминҳое, ки ба сардори давлат, аҳли хонадон ва вассалҳои ӯ тааллуқ доштанд, замини инчу номида мешуд. Метавонистанд ин гуна заминро ба тариқи хизматона тақдим кунанд, ба вақф диҳанд, тўҳфа кунанд, бифурӯшанд ва ғ. Ба фикри И.П.Петрушевский розӣ нашудан мумкин нест, ки ӯ замини инчуро бо милк муқоиса карда, ҳардуро мутааллиқ ба як категория медонист, фақат бо чунин тафовут, ки замини инчу дар ихтиёри сардори давлат, хонадони ӯ ва тобеонаш буду милк дар дасти ҳар шахси алоҳида²⁷. Албатта, заминҳои инчу аз андоз озод буданд. Лекин гоҳо аз заминҳои милк ҳам андоз гирифта намешуд. Заминҳои инчуи Эрон аз заминҳои дар вақти истило ва пас аз мусодирашудаи феодалони маҳаллӣ ва, инчунин аз ҳисоби коммендатсия (замини худро «ба таҳти ҳимоя» яке аз аъзои сулола вогузоштани шахсони ҷудогона) фароҳам омада, захираи онҳо хеле бузург буд. Зоҳиран, заминҳои инчуи Осиёи Миёна аз заминҳои инчуи Эрон фарқи казой надоштанд. Лекин мумкин аст, ки вазни нисбӣ ва роҳҳои ба вучуд омадани онҳо андаке аз ҳам тафовут кунанд. Инро ҳам бояд ба назар гирифт, ки фақат Кабакхон ва баъзе ворисони ӯ дар сарзамини Мовароуннаҳр ба таври устувор қой гирифтанд. Дар ин вақт муносибат бо аҳолии муқимӣ ва тартиботи маҳаллӣ назар ба давраи истило ва даҳсолаҳои аввали он тамоман дигаргун гардида буд. Аз ин рӯ, мумкин аст чунин тахмин кард, ки дар шароити Осиёи Миёна мусодира роҳи асосии пайдоиш ва афзоиши заминҳои инчу набуд ва умуман захираи ин қабил замин дар ин қо он қадар аҳамият надошт. Ҳангоми тадқиқи боз ҳам дақиқтар ва муфассалтари ин масъала, ба қадре ки сарчашма ва маъхазҳо имкон медиҳанд, ҳариди заминҳои милкро, ки эҳтимол, василаи пур кардани захираи заминҳои инчу бошад, набояд аз назар соқит намуд. Дар давраҳои дертари Осиёи Миёна чунин ҳодисаҳое маълуманд, ки подшоҳон маҳз заминҳои милкро ба як тариқаи муқаррарӣ бо хату мўҳри қозихона ба расмият дароварда меҳариданд.

Замини девон замини давлатӣ ба шумор мерафт. Пас, маълум мешавад, ки дар Осиёи Миёнаи замони муғулҳо аз рӯи ҳаққи моликият чор категорияи замин: 1) замини давлатӣ, 2) милки феодалӣ ва инчу, 3) замини вақф ва 4) милки деҳқон мавҷуд будааст.

Шубҳас нест, ки дар замони ҳукмронии муғулҳо дар Осиёи Миёна, мисли Эрон, усули подошҳои феодалӣ вучуд дошта, беш аз пеш равнақ пайдо мекард. Дар Эрони онвақта ин подошҳоро бо истилоҳи кўҳнаи арабӣ иқтаъ ва ё бо истилоҳи нави муғулӣ суюрғол меномиданд. Ҳам иқтаъ ва ҳам суюрғол мумкин буд хурд ё калон бошад. Дар вақтҳои аввал иқтаъро бештар саркардаҳои ҳарбӣ соҳиб гардида, сарбозони қаторӣ бошанд, ба ивази хизмат мол ё пул мегирифтанд. Аммо дар аҳди Ғазанхон ноҳияҳои тамом ба тариқи иқтаъ ба сарбозони муғул тахсис дода шуданд. Ин навъи иқтаъ аз қисматҳои хурди мутааллиқ ба шахсони ҷудогона иборат набуда, балки масоҳати калонеро ташкил мекард, ки ба як воҳиди қўшун дода мешуд. Амири ҳазорӣ ин замини иқтаъро байни амирони садӣ ва амирони садӣ дар навбати худ байни амирони даҳӣ тақсим мекарданд. Иқтаъ на фақат ҳаққи ба замин ва тамоми даромадҳои он, ба об ва одамони сокини он маҳал доштаи соҳиби худро маҳфуз менамуд, балки ҳамчун мулки меросӣ ҳисоб ёфта, ба иқтаъдор имкони бо тамоми салоҳият аз тобеони худ хироч ситониданро ҳам медод.

²⁷Петрушевский И. П., 1960, с. 224-245.

Суюрғол ифодаи равшантар ва шакли комилтари ҳукмронии феодали ғосиб (турк ё муғул) нисбат ба зироаткорони муқимӣ ҳисоб мешуд, ки дар худ маънии варосат ва масунияти пурраи андозу молиёт ва судиву идоравиро низ нуҳуфта буд. Ба суюрғолҳои калон мулкҳои фарогирандаи, ҳам воҳаҳои обо-ди зироати ва ҳам даштҳои ҳомун дохил мешуданд.

Масъалаи подошҳои феодалий дар Осиёи Миёна ҳанӯз бар асоси матери-алҳои конкрети таърихӣ мавриди тадқиқи ҳамаҷониба қарор нагирифтааст. Танҳо ҳамин як чиз маълум аст, ки Хучанд барои ҷалоириҳо, ноҳияи Қашқадарё барои барлосҳо, ноҳияи ҷануби Тоҷикистон барои қавучинҳо мулкҳои ба тариқи подош соҳибшуда, иқтаъ ё суюрғолҳои онҳо ба шумор ме-рафтанд.²⁸

Категорияҳои деҳқонон. Масъалаи сохти крепостной. Ғуломӣ

Деҳқонон дар замони муғулиҳо, мисли пештара ва давраҳои баъдина, гуно-гунтаркиб буданд. Гурӯҳе аз онҳо дорои имтиёз ва моликияти хусусӣ буда, ба давлат назар ба дигарон камтар андоз мебардохтанд (зоҳиран, ин ҳамон қисмати асосии аҳолист, ки дар натиҷаи хонахароб ва нобудшавӣ миқдоран хеле кам монда буд). Миқдори хеле зиёди деҳқонон заминро иҷора меги-рифтанд, ё худ ҳамчун барзгари кироя дар замини доро кор мекарданд. Ин қабил деҳқонон дар вақфномаи соли 1326 бо номи музореъ ёд шудаанд. Аз рӯи маълумоти ҳамин вақфнома, деҳқонони иҷоранишини заминҳои зироатии вақф сеяки ҳосилро меоданд. Аммо махсус таъкид шуда буд, ки замини вақф аз ду сол зиёдтар ба иҷора дода намешавад.

Мадрақҳои ғайримустақими давраҳои баъдтар водор мекунанд чунин та-саввур намоем, ки истилои муғул бақияҳои обшинагӣ – категорияҳои деҳқононро, ки аз насл ба насл дар як деҳа зиндагонӣ карда, соҳиби ҳуқуқи «иҷораи доимӣ» ва баъзе дигар ҳуқуқу вазифаҳои умумӣ ва ба ҳам алоқамандкунанда буданд, аз байн набурдааст.

Дар асрҳои XV–XVI чунин бозмондаҳои «обшинаи деҳқонон» дар катего-рияҳои гуногуни замин: замини давлат, замини милк ва замини вақф дида мешуданд. Аммо чигунагии ин ҳолат дар асрҳои XIII–XIV маълум нест.

Дар вақфномаи соли 1326 боз як категорияи деҳқонон ёд шудааст, ки онро кадевар меномиданд. Кадеварҳо асосан ба парвариши боғоти милк машғулӣ доштанд. Вале аз ин санад равшан нест, ки аҳволи онҳо аз аҳволи деҳқонони иҷоранишин чи тафовуте дорад ва муносибати онҳо бо соҳибони замин чи гуна аст. Зимнан, хидмати боғоти милкро на фақат кадеварҳо, балки боғбонҳо низ бачо меоварданд. Инро ҳам бояд қайд кард, ки бар тибқи сана-ди мазкур, киштукори заминҳои вақфро ғуломон ҳам, ки аз тарафи вақфдиҳандагон озод карда, ба замин нишонда шуда буданд, анҷом меоданд.

Онҳо ҳақ надоштанд, ки замини вақфро тарк кунанд, дигар аз ҳар чиҳат бо деҳқонони иҷоранишин яксон буданд, зеро онҳо низ дар ҳама шароити пардохти сеяк ҳиссаи ҳосилро додан хизмат мекарданд.

²⁸Ба ин муносибат ибораи «амирони туманҳо», ки дар вақфномаи соли 1326 зикр шудааст, бори дигар ба хотир мерасад. Оё ин туманҳо фақат воҳидҳои маъмурӣ ва соҳибонашон ҳокими онҳо буданд? Ё худ, чунон ки дар баъзе вилоятҳои давлати Ҳалокуиҳо мушоҳида мешуд, амирони туманҳо соҳибони калонтарин мулкҳои по-дошӣ (иқтаъ ё суюрғол) ҳисоб меёфтанд?

Ба замин вобаста шудани ғуломон ҳанӯз барои суҳан рондан аз усули крепостной дар Осиёи Миёна асосе намедихад. Дар Эрони замони муғулҳо деҳқононро ба замин побанд намуда, аз ҷое ба ҷои дигар кӯчиданро манъ мекарданд ва аз миёнаҳои асри XIII сар карда, деҳқонони кӯчидаро ба ҷойҳои пешгараи худ бозмегардонидагӣ шуданд. Ярилиқ Ғазанхон аз таърихи соли 1303 инро фақат тасдиқ намуд. Хеле муҳим аст, ки ин на фақат ба деҳқонони иҷоранишини заминҳои иқтаъ, балки ба деҳқонони дар заминҳои милк нишаста низ тааллуқ дошт. И.П.Петрушевский чунин мешуморад, ки ин ҳолат ба тамоми деҳқонони дар ҳар гуна замин нишаста дахл менамуд. Сабабҳои асосии ба заминҳо нишонда мондани деҳқонон ин буд: агар пештар барои нуфуси сершумор замини қорам намерасида бошад, пас аз қатлу ғорати истилокорони муғул миқдори аҳоли ва замини зироат хеле кам шуд ва бар зами ин, дар натиҷаи истисмори бераҳмонаи хусусан ашрофи ҳарбии феодалӣ деҳқонон ба ҳар тараф фирор намуда, аксари заминҳо нокишта монд. Ин буд, ки хонҳои муғул аз рӯи манфиати давлат ва феодалон, ки нигоҳ доштани деҳқононро ҳамчун адоқунандаи андозу хироч, яъне манбаи даромад тақозо мекард, сиёсати ба замин баста мондани деҳқононро қарор намуданд. Ин сиёсат боз аз он сабаб ҳам пеш гирифта шуд, ки вай ба нуктаҳои асосии Ясои Чингизӣ, ки ба пешвоёни худ қомилан мутеъ будани мардуми бодиянишин ва қатъан мумкин набудани ҳаракати худсаронаи онҳоро талқин мекард, мутобикат дошт.²⁹

Шароити Осиёи Миёна низ ба ҳамин минвол буд. Дар ин ҷо ҳам миқдори аҳоли ва замини зироат кам шуда, хоҷагии деҳқонон хароб ва зулму истисмор афзунтар мегардид. Дар ҳамон навоҳии Осиёи Миёна (аз қабилҳои Туркманистони ҷанубӣ), ки ба ҳайъати давлати Ҳулокуиҳо дохил мешуданд, мисли дигар вилоятҳои ин давлат ҳодисаи ба замин побанд карда мондани деҳқонон ба таомул даромада буд. Аммо мадрақҳои аниқе, ки ба мавҷудияти усули крепостной дар давлати чағатой, дар хиттаи Мовароуннаҳр ва вилоятҳои дар қисмати шарқӣ воқеъгардида далолат мекарда бошанд, дар дасти мо нест.

Бинобар ин ҳоло вақти ҳалли ин масъала нарасидааст. Дар ин маврид баъзе хусусиятҳои аз Эрон фарқкунандаи ташкили идораи Мовароуннаҳрро низ бояд ба эътибор гирифт. Чунон ки борҳо хотирнишон гардид, ҳуди муғулҳо дар асри XIII ба қори идораи мамлакат даҳолат намекарданд ва ҳудудҳои қитъаи замин ва иқтаъ надоштанд. Даромади мамлакатро ба воситаи ҳокимони тоҷир (Маҳмуди Ялавоч, Масъудбек ва писарони ӯ) қамъ мекарданд ва ин даромад барои ҳамаи он муғулоне, ки ин қисмати Осиёи Миёна ба онҳо тааллуқ дошт, умумӣ буд. Ин аст, ки он вақт дар назди хонзодаҳо ва аъёнҳои ашрофи муғул масъалаи чи тавр ва аз ки рӯсидани оидоти замин, дар ҷои худ будан ё фирор кардани деҳқонон ҳеҷ аҳамияте надошт. Албатта, дар асри XIV ин ҳолат дигар шуд. Вале дар ин маврид ишораи вақфномаи соли 1326-ро дар бораи ин, ки заминро, дар сурати ободу шодоб буданаш ҳам, ба деҳқонон аз ду сол бештар ба иҷора дода нашлавад, набояд аз назар соқит кард.

Алалахусус, ин ҷо суҳан аз воҳаи Бухоро меравад, ки дар солҳои 1273 ва 1276 тамоман хароб шуда, то соли 1326 ҳам дар ҳар сари қадам кӯшкҳои вайрон ва боғоти ба харобазор табдилёфтаҳо дучор меоманд.

²⁹Петрушевский И. П., 1960, с. 327–337.

Аҳволи пешаварон

Сиёсати ба қайди асорат даровардани аҳоли, ки муғулҳо қорӣ мекарданд, махсусан дар муносибати онҳо бо пешаварон возеҳу равшан зоҳир мегардад. Дар ин бобат шаҳодати яке аз маъхазҳо хеле ҷолиб аст. Тақрибан соли 1262 қосиди Қубилойхон дар Бухоро пас аз ҳисобу бароварди дубора тақсимоги зеринро муқаррар намуд: аз 16 ҳазор бухориён 5 ҳазор кас ба Боту (яъне Чучиён) ва 3 ҳазор кас ба Сиюркўктенибегӣ (модари Ҳулокухон, Манғухон ва Қубилойхон) тааллуқ дошта, қисмати боқимондаи онҳо дар ихтиёри қоон, яъне сардори муғулҳо буданд, ки ӯ бо онҳо ҳамчун моли шахсии худ муносибат мекард. Дар соли 1263 Ҳулокухон, ки бо Чучиён ҷанг мекард, ба беруни шаҳр бароварда, сар буридани 5 ҳазор аҳолии ба ин хонадон тааллуқдоштаи Бухороро фармуд ва дар ин ҷангом на андешаи молумулк ва на раҳме нисбат ба зану кўдакони онҳо дар дили ӯ пайдо нашуд. Муҳаққиқон дуруст тахмин мекунанд, ки инҳо пешавароне буданд, ки ба ихтиёри хонҳои муғул дода шуда, шахсан ба онҳо итоат мекарданд ва хизмати онҳоро ба ҷо меоварданд.³⁰

Плано Карпини ду гурӯҳ пешаваронро ёд мекунад: «Дар мулки саратси-онҳо ва дигарон, ки дар ин миён онҳо (муғулҳо. – Б. Ғ.) гўё ки ҳокиманд, ҳамаи беҳтарин пешаваронро соҳибӣ карда, ба тамоми корҳои худ истифода мебаранд... ба ҳар яке ҳар рӯз нони баркаш ва ҷафтае се бор поре гушт медиҳанд. Инро ҳам ба он пешавароне раво мебинанд, ки дар шаҳр иқомат доранд»³¹. Аз ин гуфтаҳо чунин бармеояд, ки як гурӯҳ пешаварони шаҳр ҳаёти ғуломона ба сар мебардаанд, маҳсулоти бавучудовардаи онҳоро дигарон соҳиб шуда, ба ивазаш ҳар рӯз ба онҳо хўроки бадаста медодаанд; гурӯҳи дигари пешаварони шаҳр, ки озод ё ғулом буданашон маълум нест, бо ихтиёри худ кор карда, аз оидоти касбашон андоз мепардохтаанд.

Рашиддадин ҳам ҷангоми ном бурдани тadbироти бевосита ба Осиёи Миёна дахлдоштаи Манғуқоон, зоҳиран, дар, бораи ҳамин гурӯҳи пешаварон сухан рондааст: «...Манғуқоон фармуд, ки мардуми авом аз (қабилӣ) тоҷирон, дўкандорон ва косибон ба дастёрони худ лутфу марҳамат намоянд ва ба (онон) аз неъматӣ худ бахшоянд, то ҳар яке маблағи лозимаро аз ин муомила ба қадри дарёфти худ бипардозанд».³²

Аҳволи пешаварони Осиёи Миёна ба як минвол набуд ва дар зарфи ду аср ҳамеша тағйир ёфта меистод. Аз манбаъҳои хаттӣ маълум мегардад, ки бисёр пешаварон ба вазъияти ғуломӣ дучор карда шудаанд. Дар овони истилои Осиёи Миёна муғулҳо умуман як қисми пешаваронро ба Муғулистон ронда бурдаанд. Баъдтар дар шаҳрҳои Эрон ва Осиёи Миёна корхонаҳои ҳунармандие ба вучуд омаданд, ки ба табақаи ҳокими муғулҳо тааллуқ дошта, дар он ҷо пешаварон мисли ғулом кор мекарданд. Дар баробари ин пешаварони мамлук ҳам ба мисли гурӯҳи дар боло зикршудаи Бухоро вучуд доштанд, ки ба ихтиёри худ кор карда, дар айни замон, ба хонҳои муғул вобаста гардида буданд ва аз касбу тиҷорати худ ба онҳо андоз медоданд. Гурӯҳи нисбатан озоди пешаварон ва тоҷироне низ мавҷуд буданд, ки ба ҳазинаи ҳукумати марказӣ андоз (тамға) мепардохтанд. Зоҳиран, миқдори ин гуна пешаварон торафт меафзуд. Бояд қайд кард, ки андозро аз онҳо маъмуриони девон ва ё иҷорадорон ҷамъ мекарданд.

³⁰Петрушевский И. П., 1949, с. 103, 114–115.

³¹Плано Карпини, 1911, с. 36.

³²Рашиддадин, II, 1960, с. 141.

Албатта, чунин гумон кардан, ки муғулҳо пешаваронро асир карда ва ба ғуломиву бардагӣ дучор намуда, гӯё боиси тамоман аз байн рафтани ташкилоти пешаварӣ низ гардида бошанд, ҳеҷ як асосе надорад. Баробари таҷдиди сохтмони шаҳрҳои харобшуда ва эҳёи истеҳсолоти молӣ мебоист, инчунин коргоҳу устохонаҳои ҳунармандӣ ҳам дубора барқарор гардида, рӯ ба тараққӣ мениҳод.

Яке аз ҳодисаҳои нангини ҳукмфармоии истилокорони муғул афзоиши ҷанбаи ғуломдорист. Муғулҳо на фақат пешаваронро, балки тамоми аҳолии маҳалҳои ғасбкардаи худро ба ғулом табдил меоданд ва онҳоро дар хоҷагӣ, аз ҷумла, дар зироат ба таври васеъ кор мефармуданд. Дар бозори ғулом одамони ҳар қавму миллатро мефурӯхтанд. Чун меҳнати ғуломи нисбат ба тараққиёти истеҳсолот бепарво мувофиқи ҷаҳмониди манфиат набахшид, чи навъе ки вақфномаи соли 1326 нишон медиҳад, таҷрибаи озод кардани ғуломон ва ба шахси вобаста табдил додани онҳо ба кор бурда шуд.

Зиддияти асосӣ на ин ки дар миёни ашрофи феодалӣ ва аъёни бодиянишин, балки дар байни табақаи болои феодалон, инчунин рӯҳониён, бозургонон ва судхӯрон, аз як тараф, деҳқонон ва бенавоёнӣ шаҳр, аз тарафи дигар, ба амал меомад. Таъсири фишоровари рӯҳониёнӣ ислом ба оммаи забун ва ақибмонда, хусусан роли гиҷкунандаи сӯфияи дарवेशӣ ва шайхони сершумори он инкишофи шаклҳои бевоситаи муборизаи оммаи истисморшавандаи тоҷикро бар зидди асоратгарони маҳаллӣ (тамоман пешгирӣ карда натавониста бошанд ҳам) бо ҳар васила бозмедоштанд.

3. МАДАНИЯТИ ХАЛҚҲОИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР ЗАМОНИ МУҒУЛҲО

Меъморий. Касбҳои амалӣ. Санъат

Вусъати фаъолияти бинокорӣ, ки дар миёнаҳои асри XIII ва алалхусус, асри XIV ба вуқӯъ пайваست, ба ҳолати муқаррарӣ даромадан ва, сипас, нисбатан боло рафтани ҳаёти шаҳр ва умуман хоҷагии мамлакатро инъикос менамояд. Пули сохтмонро феодалони динӣ ва ашрофӣ, ҳатто намояндагони ҷудогонаи табақаи ҳукмрони муғулҳо мепардохтанд. Аммо бинокорон устоҳои маҳаллӣ буданд. Бинобар ин дар санъати меъмории ин давра анъанаҳои маҳаллӣ, ҳамчун таҷассуми комёбиҳои меъмории Осии Миёна ва устоҳои гуногуни санъати амалӣ тараққиёти минбаъда ва мантиқии худро пайдо намуд.³³

Аз ин давра миқдори хеле зиёди осори меъморий боқӣ мондааст, ки аксаран аз мақбара иборат аст. Вале аз ин чунин барнамеояд, ки сохтмони асрҳои XIII–XIV фақат ба ҳамин навъи биноҳои мўхташам маҳдуд гардидааст. Аз манбаъҳои хаттӣ маълум мешавад, ки мадраса ва кўшкҳо низ бино меёфтаанд. Дар миёнаи асри XIII ду мадрасаи калон дар Бухоро сохта шуд, подшоҳи муғул Кабақхон дар наздикии Насаф кўшк (қаршӣ) бино кард. Дар Кўҳна-Урганҷ (Хоразм) манораи бошукӯҳе (ҳозир қариб 62 м баландӣ дорад) маҳфуз мондааст, дигар ҳамин хел манора дар ибтидои асри XX фурӯ рехт. Ин ду манора қисми таркибии масҷиде буданд.

³³Доир ба санъати меъморий ниг.: Бачинский Н. М., 1939; Беленицкий. А. М., 1950; Бретаницкий Л. С., 1958; Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И., 1965; 1961; Шишкин В. А., 1966 ва ғайра.

Қадимтарин иморати маҳфузмондаи ин давра мақбараи Сайфиддини Бохарзӣ мебошад. Сайфиддини Бохарзӣ аз шайхони хеле машҳур ва бонуфуз буда, ҳатто дар назди муғулҳо эътибори калон дошт.

Ӯ дар соли 1258 вафот кард. Авлоди вай бар сари мадфанаи мақбара ва хонақоҳ андохтанд. Соли 1333 ин хонақоҳро Ибни Батута зиёрат карда, онро ҳамчун «маъвои хеле бузург» тавсиф намуд. Мақбараи то замони мо расидаи шайх, ки дар наздикии Бухоро воқеъ гардидааст, хонақоҳ надорад. Вай дар асри XIV умуман таҷдид ёфта, дар паҳлуи иморати қадимаи ҳуди мақбара баъдтар зиёратхонае ҳам сохта шудааст. Қисми аз ҳама охир таъмирофтаи мақбара сардари пештоқдори вай аст. Ин ёдгории қадима ба таври оддӣ сохта шуда, дар айни замон хеле мўҳташам мебошад. Гунбади хурдтари ҳуди мақбара, гунбади калони зиёратхона ва сардари баланди дорои ду манораҷаи пурнақшу нигор таассуроти бинандаро ба пойдорӣ ва ҳашамати ин бино афзунтар мегардонанд.

Мақбараҳои қаблазтемурии асри XIV хеле бисёранд. Чанд мақбара дар маҷмӯи Шоҳизинда (зиёратхонаи назди мақбараи Қуссам ибни Аббос, мақбараи соли 1360, мақбараи Хоҷа Аҳмад ва ғ.), мақбараи Буёнқулихон дар Бухоро, мақбараҳои Начмиддин ва Турабекхоним дар Кўҳна-Урганҷ, мақбараи Муҳаммад Башоро дар Панҷакент, мақбараи ҳоло харобгардидаи Тубохон дар Ленинобод ва ғайра аз ҳамин қабиланд. Аксари мақбараҳо аз ҷиҳати тарҳу меъморий ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: гурӯҳи нисбатан сершумори онҳо, мақбараи якхонагии гунбаддор буда, гурӯҳи дигар, мақбараҳоеанд, ки мисли мақбараи Сайфиддини Бохарзӣ ду гунбад дошта, аз марқад ва зиёратхона иборатанд. Дар ин давра баъзе тарҳҳои нави сохтмони мақбара ба вучуд меоянд, ки бар боми гунбадшакл асос ёфта, бештар бино кардани мақбараҳои дугунбада ва, ҳатто сегунбада дар назар дошта шудааст.

Ороишоти меъморӣ ин давра хеле муҷаллал ва гуногунранг буда, аз тараққиёти минбаъдаи касбҳои амалӣ шаҳодат медиҳад. Дар нақшу нигори биноҳо гулкорӣҳои рӯи гил ва мино ба таври васеъ истифода бурда мешуд. Баъзан нақшҳои барҷастаи бар тахтаҳои гили пухта кандашударо бо луобӣ кабуд ё осмониранг андуда, дар мавридҳои дигар фақат катиба ва ё тасвири асосиро сир медоданд ва нақшҳои фаръии даруниро ба ранги гилтахтаҳои кандакорӣшуда мегузоштанд.

Дар ороиши биноҳо сафоли сирдори нақшин ба таври хеле фаровон ба кор бурда мешуд. Гоҳо зер мино ё рӯи миноро бо суратҳои заррин ё рангин зинат медоданд. Деворҳо бо хиштҳои сирдода, ки дар фосилаҳои баробар ба шакли амудӣ ҷида мешуданд, содда, вале нафис ороиш меёфтанд. Рӯи ғачкорӣшудаи деворҳо гоҳо бо нақшбандии бисёр зебо пӯшида мешуд. Усули қадимаи ороиши бино тамоман аз байн нарафта буд. Чунончи, кандакорӣҳои (беминои) асрҳои XI–XII дар амали меъморӣ асри XIV низ ба назар мебарсанд.

Дар нақшҳои рӯи гилтахта, сафоли сирдор ва нақшу нигори деворӣ диққати касро беш аз ҳама зебӣ ва гуногунии мураккабтарин тасвири наботӣ ва ҳандасӣ ба худ ҷалб менамоянд. Ҳунари ихтироъкоронаи мусаввирон, ки ин ҳама намунаҳои олиро барои устоҳои сафолгар ва ё нақшбандҳо таҳия кардаанд, ниҳоят ҳайратангезанд.

Махсусан катибаҳои бо хатҳои гуногун сабтгардидаи ёдгориҳои бошукӯҳи меъмориро, ки аз маҳфуз мондани ҳунари ҳаттотӣ ба дараҷаи баланди пешинаи худ шаҳодат медиҳанд, бояд зикр намуд. Қайд кардан лозим аст, ки ҳунари ҳаттотӣ ва наққошӣ осори бисёр зебои ҳудро на фақат дар

соҳаи меъморӣ, балки дар дигар ёдгориҳои санъати дастии мардуми он замон низ боқӣ гузоштаанд.

Аз ин лиҳоз ду кӯзаи гилӣ, ки танаи нокшакли онҳо бо хатҳои нақшу нигори хеле хуби қолабӣ зинат ёфтааст, бисёр ҷолиб мебошад. Дар яке аз ин хатҳо навиштаҷоте ҳаст, ки дар он ном ва сана сабт гардидааст: «Амали усто Абдурахмон; соли ҳафтсаду бисту як» (соли 1321 милодӣ). Хати катиба, ки хеле зебост, дар ҳар ду кӯза як хел аст, аммо нақшу нигори онҳо аз ҳам фарқ мекунад.

Баъзе намунаҳои сафолоти сирдор, ки аз Хоразм ва Туркменистони ҷанубӣ ёфт шудаанд, дорои аҳамияти калони бадеӣ мебошанд³⁴. Аз нақшу нигори маъбадҳои буддони Марв фикраҳои зиёде бо тасвири харгӯш, аждаҳо ва ғ. маҳфуз мондаанд.³⁵

Илму адаби тоҷик дар асри XIII – миёнаҳои асри XIV

Аз тарафи ӯрдуҳои Чингизхон истило шудани Осиёи Миёна ба тараққиёти фан ва адабиёт зарбаи калоне расонид. Дар асри XIII ва авоили асри XIV адабиёт махсусан дар Осиёи Сағир, ҷануби Эрон ва Ҳиндустон, яъне дар он маҳалҳое, ки дар таҳти тасарруфи муғулҳо қарор нагирифта буданд, равнак меёбад. Фақат дар охири асри XIV ва ибтидои асри XV марказҳои адабӣ азнав ба Мовароуннаҳр ва Хуросон мекуҷанд.

Дар асри XIII бузургтарин симоҳои назми форс-тоҷик Ҷалолиддини Румӣ, Саъдии Шерозӣ ва Амир Хусрави Деҳлавӣ ба майдон меоянд.

Ҷалолиддини Румӣ (1207-1272) аслан аз қадимтарин маркази тамаддунии халқи тоҷик шаҳри Балх мебошад. Ў қабл аз тааррузи муғул, дар синни 14-солагӣ бо падари худ аз ватан ҳиҷрат намуда, ба Нишопур, Бағдод, Ҳирот, Сурия ва Осиёи Сағир рафт ва дар Қуния (Осиёи Сағир) иқомат ихтиёр кард. Вай аввал бо роҳбарии падари худ дар Қуния, сипас, дар Ҳалаб ва Димишқ таҳсил намуда, маълумоти нисбат ба он замон мукаммале ба даст овард ва чанд гоҳ ба дарсгӯӣ машғул шуд. Вале дар соли 1224 ӯ бо таъсири мулоқоти яке аз дарвешон дарсдиҳӣ ва роҳбарии корҳои тариқати суфияро ба халифатони худ вогузор карда, худ ғушанишин гардид.

Ҷалолиддини Румӣ аз бузургтарин олимони ва шоирони мутасаввиף аст. Асарҳои хеле машҳури ӯ яке девони ғазалиёт ва дигаре «Маснавии маънавӣ» мебошад, ки аз шаш ҷузъ – 26 ҳазор байт иборат буда, асосҳои фалсафаи тасаввуфиро дар бар гирифтааст. Вай бо ин асари худ навъи маснавии ирфониро то ба охирин дараҷаи тараққиёти он пеш бурд. Эҷодиёти Румӣ хусусан аз он ҷиҳат ҷолиби таваҷҷӯҳ аст, ки шоир ба мақсади умумфаҳм гардидани асарҳои худ услуби соддаро ба кор бурда, шаклҳои назми халқии тоҷикро, ҷунончи, дар ғазал сурудҳои лирикӣ ва дар маснавӣ тамсилро истифода менамояд.³⁶

Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ (тақрибан 1219-1292) дар Шероз ба таҳсили илм шурӯъ намуда, пас аз он ба Бағдод рафт ва дар мадрасаи «Низомия» давраи таҳсили худро ба охир расонид. Аз як тараф, шавқӣ ҷаҳонгардӣ ва, аз тарафи дигар, нооромӣ, ки ҳангоми ҳуҷуми урдуи муғул дар ватани Саъдӣ рӯй дода буданд, ӯро ба мусофирати дуру дарози ки-

³⁴Вактурская Н. Н., 1959; Массон М. Е., 1949; Литвинский Б. А., 1953 в; Атагарриев Е. А., 1967.

³⁵Пугаченкова Г. А., 1954.

³⁶Одилов Н., 1964.

шварҳои гуногуни Шарқ водор намуданд. Саъдӣ дар овони ин мусофиратҳо, ки 30-40 сол давом карданд, Ҳичоз, Бағдод ва Африқои шимолиро саёҳат намуд.

Ӯ дар соли 1256 ба Шероз баргашта, ба ҷамъ кардан ва тартиб додани асарҳои худ машғул гардид.

Эҷодиёти Саъдӣ ба таъсири назми қадимаи тоҷик ташаккул ёфта, бо он узван марбут гардидааст. Бинобар ин бо вучуди он ки Саъдӣ шоири Шероз буда, берун аз хиттаи Осиёи Миёна офаринандагӣ кардааст, вай инчунин ба таърихи назми тоҷик дохил мешавад.

Саъдӣ ғайр аз «Гулистон» ва «Бӯстон» бисёр шеър ҳам навиштааст, аз ҷумла, чанд силсилаи ғазалиёт ба қалами ӯ тааллуқ дорад, ки ба ин васила шоир дар таърихи инкишофи ин навъи назми классикии форсу тоҷик мақоми шоистае ишғол намудааст. Саъдӣ, дар баробари офаридани намунаҳои мукаммали навъи ғазал, дар насри бадеӣ ҳам устодии худро нишон дод. Аз тарафи дигар вай усули панду насихатро дар адабиёт бештар ҷорӣ кард ва навъи асарҳои таълимиро хеле такмил намуд. Шоир дар асарҳои пандомезаш ақидаҳои инсониятпарваронаи худро акс кунонида, ғояҳои ватандӯстиро таблиғ кардааст.

Саъдӣ зулму тааддӣ ва ситамкорӣҳои давлатдоронро маҳкум намуда, ҳокимонро даъват мекард, ки ба мардуми оддӣ бо ҷашми эҳтиром ва қадришиносӣ назар кунанд. Ӯ ба кам қаноат карданро талқин менамуд ва молпарастиву таҷаммулхоҳиро мазаммат мекард. Дар айни замон эҷодиёти ин шоири бузург аз маҳудиятҳои таърихӣ ва синфӣ холи нест. Чунончи, ӯ зарурати дар пеши зӯрмандон сари итоат фуруд оварданро қайд намуда, як навъи ба худ хоси мароми ба муқобили бадӣ сар набардоштанро таблиғ ва талқин мекунад.

Амир Хусрави Деҳлавӣ (1253-1325) дар яке аз шаҳрҳои шимоли Ҳиндустон таваллуд ёфтааст. Падари ӯ аслан аз шаҳри Кеш буда, дар вақти ҳуҷуми муғул аз Мовароуннаҳр ба Ҳиндустон фирор намудааст. Амир Хусрав пас аз хатми таҳсил шаҳри Деҳлиро иқоматгоҳи худ қарор дод ва дар дарбори султон машғули фаёлияти эҷодӣ гардид.

Ӯ илова бар девони ашъоре, ки аз панҷ қисмат иборат аст, ба равияи фарзанди заковатманди халқи Озарбойҷон Низомӣ «Хамса» навишт. Амир Хусрав дар ин асари худ, агарчанде мавзӯи қадимаро нигоҳ дошт, лекин дар услуби дoston ва тавсифи қаҳрамонҳо дигаргунӣ овард. Ӯ нисбат ба дигар шоирон дар бобати гирифтани мавзӯҳои маҳаллӣ зиёдтар ҷасорат намуд. Аз асарҳои достонии ӯ «Қирон-ус-саъдайн» (дар бораи мулоқоти Саъд бо падари худ Бугроҳон), «Мифтоҳ-ул-футӯҳ» (калиди фатҳҳо) ва «Нӯҳ синепҳр» дар мавзӯҳои маҳаллӣ навишта шудаанд. Ин тариқа асарҳои шоир илова бар қимати адабӣ дорои аҳамияти бузурги таърихӣ ҳам мебошанд.

Достони ишқӣ-афсонавӣ ӯ «Хизрхон ва Дувалронӣ», ки дар бораи шаҳзодаи ҳиндӣ ва маъшуқаи вай ҳикоят мекунад, хеле қобили таваҷҷӯҳ аст. Амир Хусрав бо забони маҳаллии рехта, ки баъдҳо асоси забони урдуро фароҳам овард, низ асар эҷод кардааст. Ӯ ба омӯзиш ва таҳқиқи фанҳои гуногун, илми шеър ва мусиқӣ ҳам машғул мешуд.

Нахустин маҷмӯаи ба мо расидаи назми тоҷик тазкираи «Лубоб-ул-албоб» мебошад, ки дар солҳои 1221-1222 таълиф ёфтааст. Муаллифи он Муҳаммад Авфӣ аслан аз Марв буда, дар Бухоро тарбият гирифта ва дар ҳамин ҷо таҳсил намудааст. Ӯ дар вақти ҳуҷуми муғулҳо ба Ҳиндустон фирор намуда, дар он ҷо ғайр аз тазкираи номбаршуда асари мансуре бо унвони «Ҷавоме-ул-ҳикоят ва лавоме-ур-ривоёт» навишт, ки аз ҳикоятҳои ширин ва афсонаву қиссаҳои аҷиб фароҳам омадааст.

Дигар аз донишмандони илму адаб, ки дар дарбори Муҳаммади Хоразмшоҳ хидмат мекарданд, Муҳаммад ибни Қайси Розӣ мебошад. Вай низ ҳангоми тааррузи истилокорони муғул тарки ватан намуда, дар ноҳияи ҷанубии Эрони кунунӣ паноҳ бурд ва дар ин ҷо дар соли 1223 «Ал-мўъҷам фи маойири ашъор-ул-Аҷам» ном асаре доир ба арӯз ва қофия таълиф кард, ки дар он роҷеъ ба шоирони гузашта ва муосири муаллиф маълумоти пурбаҳо дода, аз ашъори онон намунаҳо оварда шудаанд.

Дар асри XIII таърихнависӣ хеле ривож гирифт. Аз муҳимтарин асарҳои ин соҳа «Табақоти Носирӣ»-ро метавон ном бурд, ки дар соли 1260 аз тарафи Абӯумар Минҳочиддини Ҷузҷонӣ ном шахсе аз аҳли Ғур таълиф ёфтааст.

Ин асар ғайр аз таърихи подшоҳони Ҳинд баъзе воқеаҳои давраи салтанати Ғазнавиён, ҳукмронии муғулҳо ва махсусан табaddулотӣ муборизаи зидди исмоилиро муфассал баён мекунад ва донр ба таърихи давраи асри миёнаи Ғур беҳтарин сарчашмае ба шумои меравад.

Аз асарҳои таърихии он замон, ки дар бобати таҳқиқ ва омӯзиши давраи муғулҳо қимати бузурге доранд, алалхусус, асари дар Эрон навиштаи Алоуддин Атомалики Ҷувайнӣ (ваф. 1283) «Таърихи Ҷаҳонкушо» ва асари Фазлуллоҳ Рашидаддин (дар соли 1318 кушта шудааст) «Ҷомеъ-ут-таворих»-ро ном бурдан мумкин аст. Ин асари охирино В.В.Бартолд нахустин иқдоми ҷиддӣ дар бобати офаридани «Таърихи умумиҷаҳонӣ»-и асри миёна мешуморад.

ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР ДАВЛАТИ ТЕМУР ВА ТЕМУРИЁН

1. ТАЪРИХИ СИЁСӢ. ҶУНБИШҲОИ ХАЛҚӢ

Темур ва аввалин қадамҳои ӯ дар роҳи ба даст овардани ҳокимият

Хонҳои муғул батадриҷ дини исломро қабул карда, ба атрофи худ намо-яндагони уламо ва тоҷиронро ҷамъ намуда, сиёсати марказият додани ҳоки-мияти ҳомиро пеш гирифтанд. Чунин рафтори онҳо норизогии пешвоёни қабилаҳои муғул ва туркро ба вуҷуд меовард. Ин буд, ки дар нимаи аввали қарни XIV дар улуси Чағатой, яъне Мовароуннаҳр муборизаи байни хонҳо ва аъёни қабилаҳои аксар турк ва туркшуда ниҳоятдараҷа шиддат гирифт. Дар натиҷаи ин мубориза пешвоёни қабила хеле нуфуз пайдо намуда, вале ҳоки-мияти хонӣ бисёр заиф гардид.

Дар нимаи асри XIV дар саҳнаи сиёсати Мовароуннаҳр писари беки қабилаи барлос - Темур зуҳур менамояд. Темур аввалҳо «дар хидмати хонҳои гуногун ҳамчун сардори кондотйерҳо сар мебардорад»¹ ва, сипас, ташкилку-нандаи давлати бузурге мегардад.

Темур соли 1336 дар деҳаи Хоҷаилғор, ки дар қарибии шаҳри Кеш воқеъ гардидааст, таваллуд ёфт. Ин деҳа дар масофаи 13 км аз Шаҳрисабз ҳоло ҳам вуҷуд дорад. Падари ӯ - Тарағай аз аъёни қабилаи барлос буд. Барлосҳо ҳанӯз дар аввалҳои асри XIV дар водии Қашқадарё маскан намуда, дар баробари ба сар бурдани ҳаёти бодиянишинӣ ба зиндагонии муқимӣ мегузаштанд ва ҳам-чун дигар муғулҳои сокини Мовароуннаҳр забон ва урфу одати аслии худро гум карда, бо туркҳои ин сарзамин омезиш ёфта буданд.

Темур аз соли 1360 сар карда, муддати даҳ сол гоҳ ба тарафи як феодалӣ ҳукмрон ва гоҳ ба тарафи ҳокими дигар гузашта, меҷангид ва дар айни замон барлосҳоро ба атрофи худ муттаҳид менамуд.

Дар соли 1361 хони Муғулистон - Туғлуқ Темур Самарқанд ва шаҳри Кешро ишғол кард. Темур дар ин вақт ба тарафи истилокорон гузашта, хид-мати Туғлуқ Темурро қабул намуд ва бо кўмаки ӯ ҳокими Кеш гардид. Аммо Темур дар хидмати хони Муғулистон бисёр давом накард. Вай бо ҳокими Балх амир Ҳусайн, ки бо Туғлуқ Темур муносибати душманона дошт, созиш карда, ба ҳомии аввалаи худ хиёнат намуд.

Амир Ҳусайн ва Темур ба муқобили Туғлуқ Темур сар бардоштанд, вале дар ҷанг шикаст хӯрда, маҷбур гардиданд, ки Осӣи Миёнаро гузошта, ба Систон гурезанд. Темур дар Систон ҷангоми яке аз моҷароҳои ҷарбии худ аз даст ва пой росташ захмдор гардида, то охири умр ланг шуд. Баъд аз ин вайро бо унвони «Темури Ланг» низ ёд карданд.

¹«Архиви Маркс ва Энгельс», ҷилди VI, с. 184. (Кондотйер – аскарӣ кироҷро гўянд, ки барои ҳар як кори серпул ба ҷон бохтан ҳозир аст.)

Дар соли 1364 амир Ҳусайн ва Темур муваффақ шуданд, ки Мовароуннаҳрро аз таҳти тасарруфи хони Муғулистон берун оварда, ҳукмронии худро дар он ҷо барқарор намоянд. Халқ ҳар ду амирро, хусусан Ҳусайнро, ки ба золимӣ ном бароварда буд, бад медид. Ҳусайн ҳангоми шунидани арзу хоҳиши мардуми Самарқанд дар даст шашпори оҳангро дошта меистод. Аксар вақт ӯ ба ҷои ҷавоб ба додхоҳ дарафтода, ӯро бераҳмона бо шашпар мезад.²

Дере нагузашта, писар ва вориси Туғлуқ Темур Илҷсҳоҷа ба мақсади дубора ғасб кардани Мовароуннаҳр бар зидди Ҳусайн ва Темур лашкар кашид.

Дар соли 1365 амир Ҳусайн ва Темур аскар ҷамъ намуда, дар соҳили дарёи Чирчиқ ба қувваҳои ҳарбии душман рӯ ба рӯ шуданд. Муҳорибае, ки дар ин ҷо рӯй дод, бо номи «қанги гилӣ» машҳур аст, зеро дар вақти задухӯрд чунон борони сел меборид, ки аспҳо дар гилу лой лағжида меафтоданд. Дар ин муҳориба Темур ва Ҳусайн қомилан торумор гардиданд. Онҳо Самарқанд ва Шаҳрисабزو ба ҳоли худ гузошта, худро ба он тарафи дарёи Аму гирифтанд ва ба сӯи Балх фирор намуданд. Қўшуни хони муғул Илҷсҳоҷа рост ба шаҳри Самарқанд равон шуд. Аҳолии шаҳр ҳама саросема гардида, ҷӣ кор кардани худро намедонистанд, чунки қувваи ҳарбии Самарқанд низ бо ҳамроҳии амир Ҳусайн ва Темур гурехта буд.

Чунбиши сарбадорон

Дар ҳамин гуна як вақти наврамеӣ ва лаҳзаи мураккаб мардуми заҳматкаш ташаббуси мудофияи шаҳрро ба дасти худ гирифтанд.³ Ҳангоме ки аҳолии Самарқанд ба масҷиди ҷомеъ омаданд, Мавлонозода ном яке аз шоғирдони мадраса ба минбар баромада, дар ҳоле ки атрофи ӯро гурӯҳе бо шамшерҳои бараҳна ихота карда буданд, чунин арз кард: «Фавҷи беҳисоби лашкари муғул, ки барои ғорат намудани мол ва ашёи мардум ба ин мамлакат фурӯ рехтааст, ба шаҳр наздик мешаванд. Ҳукуматдори мо, ки бо унвони бочу хироч аз ҳар як сар нуфус маблағи зиёдеро ситонида, мувофиқи майли худ ҳарч менамуд, дар баробари падидор шудани душмани мо, мусулмонро партофта, аз кофирон гурехт ва ҷони худро халос кард. Акнун мардуми Самарқанд ба ивази ҷони худ ҳар андозае хунбаҳо диҳанд ҳам, аз душман раҳой намебанд. Ҳоло кист, ки меҳодад вазифаи мудофия намудани аҳолии шаҳрро қабул карда, дар ҳузури бузургон ва мардуми авом ин масъулиятро ба ӯҳда бигирад? Мо дар пеши чунин шахс сари таъзим фуруд оварда, ба иҷро намулдани вазифаҳои худ машғул хоҳем шуд».⁴

Аён ва ашрофи Самарқанд дар ҷавоби даъвати Мавлонозода ҳомӯш монданд. Он гоҳ Мавлонозода бо ризогии ҳамаи ҳозирон вазифаи сардории мудофияи шаҳрро ба ӯҳдаи худ гирифт. Дар ҳуди ҳамин ҷо 10 ҳазор нафар ҷавонони мусаллаҳ баҳри ҳифзи ватан пеши ӯ савганд ёд карданд. Дар ташкили мудофияи шаҳр ғайр аз Мавлонозода боз ду нафари дигар – Мавлоно Хурдаки Бухорой ва Абӯбакр Калавии Наддоф низ роҳбарӣ намуданд.

Се шабу се рӯз пешвои шӯришгарон - Мавлонозода дам нагирифта кор кард: мудофияро ташкил кардан ва ба ин мақсад қувваҳоро ҷо ба ҷо гузошта,

²Ниг. Бартольд В. В., 964 д, с. 369. Тавзеҳи 44 (матн), с. 370.

³Роҷеъ ба чунбиши сарбадорони Самарқанд ниг. ба асарҳои махсус: Бартольд В. В., 1964 д; Гуревич А. М., 1935 (дар мулҳақот тарҷумаи манбаъҳо аз тарафи А.А.Семёнов ва А.А.Молчанов анҷом дода шудааст); Солеҳов П., 1936; Набиев Р., 1942; Строева Л. В., 1949.

⁴Абдураззоқ, в. 76 б; Бартольд В. В., 1964 д, с. 371.

шаҳрро ба қалъаи мустаҳкам табдил додан лозим буд. Дар ин кор қадре ҳам таъхир кардан мумкин набуд, зеро душман торафт ба шаҳр наздик меомад.

Мудофияи шаҳр хеле моҳирона ташкил карда шуд. Дар наздикии дарвозаҳои шаҳр дидбонҳо гузоштанд. Шаҳрро ба қитъаҳо тақсим карданд ва ғайр аз даромадгоҳи калон – кўчаи ом дигар ҳамаи дарвозаҳоро бастанд. Дар ду тарафи ин кўча сангарҳои мустаҳкам сохта, одамони бо камон ва туфанг мусаллаҳро гузоштанд. Дар охири кўчаи ом худи Мавлонозода бо садҳо тирандозони хуб қарор гирифт. Ба аҳолии шаҳр амр дода шуд, ки хоб накунад ва дар қитъаи таъиншудаи худ ҳушёрона машғули иҷрои вазифа бошанд.

Хони муғул, ки аз фирор кардани амир Ҳусайн ва Темур воқиф буд, бо-варӣ дошт, ки шаҳр тамоман бемудофия мондааст. Бинобар ин дастаҳои пешқадаи ӯ ба Самарқанд расида, бе ҳеҷ як эҳтиёткорӣ ба воситаи хиёбони асосӣ ба даруни шаҳр раван шуданд. Ҳангоме ки онҳо ба ҷои камингирифтаи дастаи Мавлонозода расиданд, ба мудофиякунандагони шаҳр ишораи ҳучум дода шуд. Дастаҳои мудофеин аз се тараф ба аскарони муғул ҳамла намуданд. Мудофиякунандагони шаҳр аз паси сангарҳо истода, муғулҳоро ба зерӣ бори-ни санг гирифтанд. Онҳо на фақат бо даст, балки бо фалахмон низ душманро сангборон мекарданд. Муғулҳо аз кушта ва захмӣ талафоти калон дода, маҷбур шуданд ақиб нишинанд.

Рӯзи дигар қўшуни муғул дубора ба Самарқанд ҳучум овард. Ҳарчанд муғулҳо усулҳои тактикаи ҳарбии бодиянишинии худро (чунончи, бардурӯғ ақиб гурехта, ногаҳон ҳамла намуданро) ба кор бурда бошанд ҳам, вале муваффақият ба даст оварда натавонистанд. Он гоҳ муғулҳо барои муҳосираи давомдор дар атрофи шаҳр мавқеъ гирифтанд. Лекин ин тадбири онҳо низ натиҷасе набахшид. Пас аз чанд вақт дар урдугӯҳи бодиянишинони муғул ма-рази тоуни асп пайдо шуд ва, чӣ навъе ки яке аз муаррихони он давра хотир-нишон кардааст, «муғулҳо дандонҳои худро ҳарисона ба ҳам фишурда» маҷбур шуданд, ки аз муҳосира даст кашанд ва фақат ба ғорати атрофи шаҳр қаноат намуда, пас гарданд.

Дар Самарқанд муборизаи фақирон бар зидди тавонгарон ба амал омада, оммаи заҳматкаш аз судхўрони манфур ва дигар золимони худ ниқор ги-рифтанд. Ин ҳаракати аҳолии Самарқанд дар адабиёти таърихӣ ҳамчун «чунбиши сарбадорон» шўҳрат ёфтааст. Ифодаи «сарбадор» қадре пештар (дар солҳои 1336-1337) ба муносибати шўрише, ки дар Сабзавор ном маҳалли Хуросон ба муқобили хонҳои муғул ва заминдорони калони маҳаллӣ сар зада буд, пайдо шудааст. Ин истилоҳ аз чунин шиори шўришиён бархостааст, ки гуфтаанд: «Назар ба он ки аз таре ҳалок шавем, беҳтар аст, сари худро ба дор бинем». «Сарбадор» калимаи мураккаб аст, ки аз ду калима («сар» ва «дор») бо илова кардани пешоянди («ба») таркиб ёфтааст.

Муаррихони феодалии давраи Темур ба калимаи «сарбадор» маънии «дорбоб»-ро додаанд ва роҳбарони ҳаракати соли 1365-уми Самарқандро ҳамчун исёнӣ, яъне мухолифони ҳукумати «қонунӣ»-и мавҷуда тасвир намуда, онҳоро ба ҳамин унвон ёд кардаанд. Чунон ки муаллифи «Равзат-ус-сафо» Мирхонд мегўяд: «Гурӯҳе аз онҳо (аҳолии Самарқанд.– Б.Ғ.), ки зўру тавоно ва ошўбгару ҷинояткори гузаро буданд, чуръати гузаштан аз ҳадди муҷоз намуданд, ҳокимиятро гирифтанд ва ба ситам шурӯъ карданд». Ӯ қадре поин-тар аз ин навиштаҳои худ илова мекунад: «Сарбадорон муртакаби ҳар гуна рафтори қабех гардиданд».

Мирхонд роҷеъ ба он ки «рафтори қабех»-и сарбадорони Самарқанд дар чӣ зоҳир гардидааст, чизе намегўяд ва фақат бо ҳусни назар қайд мекунад, ки

Ҳусайн ва Темур «ром кардан ва бо сари итоат овардани ононро (сарбадоронро. - Б.Ғ.) амри хайр донистанд».

Муаррих Хондамир, ки бародарзода ва давомдиҳандаи кори Мирхонд мебошад, агарчанде хидмати сарбадоронро дар бобати дафъ кардани ҳучуми муғулҳо ба эътироф намудан маҷбур шудааст, вале мисли Мирхонд ба онҳо баҳои бӯхтономез медиҳад: «Пас аз он ки сарбадорони Самарқанд ин кори хеле муҳимро (дафъи ҳучуми муғулро.— Б.Ғ.) бомуваффақият анҷом доданд, ба роҳи шарора ва фитна даромада, дасти ғорат ба моли раият заданд».⁵

Муаррихи дигар Шарафиддин Алии Яздӣ дар бораи сарбадорони Самарқанд чунин менависад: «Ба сари як гурӯҳ мардум боди ғурур ва ифтихор вазид: онҳо ба берун аз ҳалди худ қадам гузоштан ҳасрат намуда, дастони хунрезии ситамовари худро ба ҳар тараф дароз карданд». Муаллиф ин баҳои ба сарбадорон додаи худро бо шеър тақвият менамояд, ки мазмунаш ин аст: «Эй борхудоё, мағзур, ки гадо шахси мӯътабар гардад».⁶

Сарбадорон манфиатҳои пешаварон ва табақаҳои поини аҳолии шаҳрро ҳимоя мекарданд. Бинобар, ин тамоми иқдоми онҳо муҳолифи манфиатҳои аъён ва ашрофи Самарқанд буданд.

Вақте ки хабари аз муҳосираи Самарқанд даст қапида, ақибнишинӣ кардани муғулҳо ба ғӯши Темур расид, ў феврал ба пешаи амир Ҳусайн қосид фиристода, ҳақиқати воқеаро ба вай хабар дод. Амир Ҳусайн ва Темур ба зудӣ ҳамдигарро мулоқот намуда, дар ин бора маслиҳат карданд ва қарор доданд, ки дар ишғоли Самарқанд шитоб накунанд. Зеро онҳо, зоҳиран, аз дучор шудан ба муқовимати сахти мудофиакунандагони шаҳр метарсиданд. Ин буд, ки онҳо ба муборизаи ошкорои зидди аҳолии Самарқанд ҷуръат накарда, тасмим гирифтанд, ки ононро бо макру ҳила ба даст дароранд.

Онҳо барои ба ғалат гузоштани мудофиакунандагони Самарқанд ба унвони роҳбари мудофиаи шаҳр нома навишта, изҳор намуданд, ки идораи шаҳрро ба ў воғузор кардаанд ва ҳеҷ яке аз сокинони он ҷазо дода нахоҳанд шуд. Онҳо ин ваъдаҳояшонро бо қасамҳо тасдиқ намуда, номаро бо либосҳои фоҳиша ва ғўҳаҳо фириностанд ва инчунин бо ҳамроҳии элчиҳои хушзабон намояндагони махсуси худро равона карданд, ки ба шаҳр дохил шуда, барои забт намудани Самарқанд замина ҳозир кунанд ва дар ин амр аз гуногунии ҳайъати сарбадорҳо истифода баранд.

Қувват гирифтани фаъолияти ҷосусони амир Ҳусайн ва Темур, ки гурӯҳҳои дудилаи аҳолии шаҳрро ба тарафи худ мекашиданд, инчунин ноустувораи кор бурдани қисмати давлатманди сарбадорон ва омодаи созиш будани ашхоси бонуфузи онҳо дар байни аҳли ин ҷунбиш ихтилоф ба вуҷуд овард.

Дар аввали баҳори соли 1366 амир Ҳусайн ва Темур бо лашқари худ ба Самарқанд расида, пас аз қарор гирифтани дар он ҷо ба сарбадорон мактуб навиштанд ва гуфтанд: «Мо ба шумо боварии кулӣ дорем ва бо шумо беҳтар аз дигар ҳукмронон рафтор хоҳем кард». Роҳбарони сарбадорон ба ин суханони маккорона бовар карда, ба лашқарҳои амир Ҳусайн равон шуданд ва ҳамин ки ба он ҷо расиданд, ҳама дастгир гардида, кушта шуданд. Аз ин миён фақат Мавлонозода бо хоҳиши Темур ҳалос ёфт. Ба ҳамин тариқ, ҷунбиши сарбадорони Самарқанд бераҳмона фурӯ нишонда шуда, амир Ҳусайн ва Темур дубора ҳукмронии ин шаҳр гардиданд.

⁵Мирхонд, ҷилди VI, с. 12–13; Хондамир, ҷилди III, қисми 3, с. 9.

⁶Шарафиддини Яздӣ, 1887, р. 110.

Чунбиши солҳои 1365-1366, зоҳиран, на фақат Самарқанд, балки деҳаҳои атрофро низ фаро гирифта будааст. Лекин манбаъҳои таърихӣ дар ин бора хеле кам маълумот додаанд. Аз муаррихони он замон фақат Хондамир дар ин хусус баъзе мадракхоро овардааст. «Баъд аз он ки амир Ҳусайн Самарқандро ишғол намуд,— мегӯяд ӯ,— дигар вилоятҳо низ худсарӣ ва итоатнопазириро тарк карданд».

Маълумоти манбаъҳои ҳаттӣ роҷеъ ба ин чунбиш, ки дар таълифоти таърихшигори феодали оварда шудаанд, хеле ноқис ва ниҳоят бадғарозона мебошанд. Дар бораи программаи иҷтимоӣ ва сиёсати роҳбарони шӯриш ба ҷуз чанд ишорае дигар ягон мадрак мавҷуд нест. Ин аст, ки мо аз аксари ҳамон таббироте, ки онҳо дар вақти шӯриш ба амал оварда буданд, чизе намедонем.

Одатан дар асарҳои умумии илми таърих ва, ҳатто дар тадқиқоти махсуси оид ба масъалаи мавриди баҳс чунбиши сарбадорони Самарқанд ҳамчун аксуламали аҳолии шаҳр нисбат ба ҳавфи ҳуҷуми муғулҳо тавсиф ёфтааст. Агар, дар воқеъ, ҳамин тавр бошад, пас гумоне ба миён меояд, ки ҳамагӣ дар чанд рӯз бар зидди душмани сершумор ва хеле кордида ин тариқа мудофиаи мустаҳкамеро ташкил карда тавонистани шаҳриён амри маҳол аст. Бинобар ин, аз эҳтимол дур нест, ки дар арафаи ҳуҷуми муғулҳо ва шояд хеле пештар аз ин воқеа дар шаҳр ташкилоти пуриқтидори сарбадорон ва қувваҳои бо шиору мақсадҳои сарбадорӣ баромадкунанда мавҷуд бошад.

Чӣ навбес ки маълум аст, дар ғарби Хуросон солҳои 1337-1381 тақрибан дар зарфи ним аср давлати сарбадорон мавҷудияти худро нигоҳ дошт, солҳои 1350-1392 дар Мозандарон ва аз соли 1370 дар Гелон давлати сайидҳо ба вучуд омад. Чунбиши сарбадорони Самарқанд (1365-1366) ва Карминаро (1373) на ин ки дар ҷудой, балки дар қаринаи ҳамаи ин ҳаракатҳо бояд дид, ки баъзе ғояҳои муайяни онҳо, албатта, ба шакли махфӣ, дар миёна ва чоряки сеуми асри XIV ба Осӣи Миёна низ нуфуз кардаанд.

Давлати сарбадорон ҳам мисли дигар давлатҳои ҳамсоя бар принципи салтанатӣ қарор гирифта буд. Аммо асоси иҷтимоии он ба кулӣ фарқ мекард. Ҳокимияти давлатҳои сарбадорӣ дар дасти феодалони хурд буда, мавҷудияти ин давлатҳо фақат ба пуштибонии деҳқонону пешаварон вобастагӣ дошт. Қувваҳои ҳарби сарбозони аз байни заминдорони камбизоат ва деҳқонони озод даъватшуда ташкил меоданд. Феодалон ва дастаҳои ҷангии онҳо ба ин кор ҷалб карда наменданд. На фақат қўшун, балки идораи он низ демократӣ гардид. Ҳарчанд дар сари давлат ашрофи сарбадорӣ меистод, аммо намуди зоҳирии он тамоман дигар буд. Ҳокимон ҳам либоси оддӣ мепӯшиданд, тақсими баробари ғаниматҳои ҳарбӣ ҷорӣ гардида, барои ҳамаи ояндагон ғизохӯрии умумӣ барпо карда мешуд. Соле як бор хонаи ҳоким «барои ғорат»-и мардум воғузор мегардид. Ҳамаи инҳо натиҷаи ба тамоюли баробарии қаноти радикали сарбадорон мутобиқшавии аёнӣ ашроф буда, дар зери фишори оммаи халқ ба амал меоманд.

Чунон ки И.П.Петрушевский дуруст қайд мекунад, «давлати сарбадорӣ демократияи деҳқонӣ набуд, вай давлати заминдорони хурд буд, ки танҳо ба тувайли гузаштҳои муҳим ба деҳқонон мавҷудияти худро нигоҳ дошта метавонист». Ин гузаштҳо фақат ҷиҳатҳои зоҳириро дарбар намегирифт. Гуфтан кофист, ки тамоми андоз ва маҷбуриятҳои ғайришарӣ умуман бекор карда шуданд. Заминҳои феодалони калон мавриди мусодира қарор гирифтанд ва маҳз қисми зиёди ҳамин заминҳо ба ихтиёри табақаи ашрофи сарбадорон гузаштанд. Зоҳиран, вазъияти аҳолии шаҳр низ қадре беҳтар гардид. Дар натиҷаи табдирҳои бо фишори оммаи халқ амалишуда аҳолии меҳнаткаши

шаҳр барои худ шароити нисбатан мусоиди зистро муҳайё гардонид. Вилоятҳое, ки ба таркиби давлати сарбадорони Хуросон дохил мешуданд, ҳам шаҳрҳо ва ҳам қишлоқҳо, ҳақиқатан ҳам чун гул шукуфон гардиданд.⁷

Ҳатто аз чунин як тавсифи мухтасари сарбадорони Хуросон, нақшаҳо ва сиёсати онҳо то чӣ андоза барои мардуми Мовароуннаҳр қувваи ҷазбкунанда доштани ин ҷунбиш равшан мешавад. Аз афташ, ҷунбиши сарбадорон дар Самарқанд решаҳои амиқи худро дошт. Бинобар ин, Темур бо наҷот додани Мавлонозода эҳсоси аслан барояш бегонаи «инсондӯстӣ»-ро зоҳир намуда, ҳамчун сиёсатмадори маккор ва дурандеш кӯшиш кард, ки ҳусни таваҷҷӯҳи аҳолии шаҳрро нисбат ба худ ба вуҷуд оварад. Аммо ин кӯшиши ӯ бароре пайдо накард, дар оянда ҳам оммаи халқ муттасил бар зидди ӯ сар мебардоштанд.

Дар бораи анъанаҳои пурқуввати ҷунбиши сарбадорони Самарқанд чунин далел ҳам гувоҳи медиҳад, ки пас аз барқарор гардидани ҳокимияти Темур низ ҳар бор, ки ӯ дуртар сафар кунад, аҳолии Самарқанд шӯриш мебардоштанд. Дар давоми ҳаждаҳ сол (1370-1388) аз ин қабил шӯро оншӯб нӯҳ мартаба сар зада,⁸ самарқандиҳо бо вуҷуди он ҳама рафторҳои бераҳмонаи Темур, мардонавор барои озодии худ мубориза мебуданд.

Ба сари ҳокимияти Мовароуннаҳр омадани Темур ва футуҳоти минбаъдаи ӯ

Пас аз забт шудани Самарқанд муносибати байни амир Ҳусайн ва Темур вайрон гардид. Темур дар вақти ҳукмронии амир Ҳусайн ҳокими Шаҳрисабз ва Қаршӣ буда, ба муқобили муттафиқи собиқи худ ба таври махфӣ кор мебард. Муборизаи махфиянаи Темур то дараҷае расид, ки соли 1370 бо таҳрики ӯ дар Самарқанд табаддулоте ба амал омада, амир Ҳусайн кушта шуд ва Темур амири тамоми Мовароуннаҳр гардид.

Азбаски Темур аз авлоди Чингизхон набуд, пас аз ба Мовароуннаҳр соҳиб шудани худ ҳам унвони хониро қабул накард. Ӯ худро амир эълон намуда, ба он лақаби «Курагонӣ» (яъне «домод») -ро ҳамроҳ кард, зеро вай зани амир Ҳусайни мақтуло, ки духтари Қазанхони Чингизӣ буд, ба занӣ гирифт. Темур мамлакатро бо кӯмаки хонҳои козиб Суюрғотмиш (1370-1388) ва писари ӯ, Султон Маҳмудхон (1388-1402) идора мекард.⁹ Вай аз қабилаҳои ба худ наздики чағатой, хусусан аз барлосҳо гвардияи боэътимоде ташкил дод. Ба барлосҳо ва умуман ба тоифаҳои чағатой ҳар гуна имтиёзҳо бахшид. Қувваҳои ҳарбие, ки аз ин тоифаҳо ташкил мешуданд, ба тақияҳои асосии ҳокимияти Темур табдил меёфтанд.

Сафири испонӣ - Гонзалес де Клавихо, ки дар соли 1404 ба пойтахти давлати темурӣ - шаҳри Самарқанд омада буд, дар дафтери хотироти худ чунин навиштааст: «Чағатоӣҳо аз подшоҳ имтиёзҳои махсусро соҳиб шудаанд: онҳо метавонанд ба ҳар кучое, ки ҳоҳанд, бо рама ва галаи худ сафар кунанд, аз чарогоҳ ва заминҳои зироатӣ истифода намоянд. Онҳо зимистон ва тобистон дар ҳар маҳалле, ки мақбулашон ояд, зиндагонӣ мекунанд, онон озоданд

⁷Таҳлили таърих, базаи иҷтимоӣ ва идеологияи ҷунбиши сарбадорони Хуросонро ниг.:Петрушевский И.П., 1956.

⁸Ибни Арабшоҳ, 1868–1869, с. 16. Дар бораи шӯриш – Строева Л. В., 1949, с. 280-281

⁹Бартольд В. В., 1964 г, с. 42, 47–48.

ва ба подшоҳ андоз намедиҳанд, чунки дар вақтҳои лашкаркашӣ бо даъвати ӯ хизмати аскарро баҷо меоранд.¹⁰

Темур шӯриши оммаи халқ ва, аз ҷумла, ҷунбиши хеле бузурги сарбадорони Самарқандро дарҳам шикаста, синас, ба муборизаи зидди феодалони маҳаллие, ки майли мустақилшавӣ доштанд, шурӯъ намуд. Гурӯҳи бонуфузи аҳолии шаҳр – тоҷирон ва пешаварони сарватманд, ки дар заиф шудани иқтидори мулкдорони бузург ва барҳам хӯрдани ҷангу низоъҳои дохилӣ зинафъ буданд, аз ғаёлияти Темур дар амри марказият додани давлат пуштибонӣ мекарданд. Темур ба рӯҳониён бисёр имтиёзҳои иқтисодӣ дода, онҳоро низ ба тарафи худ кашид. Вай ба воситаи ташкил намудани лашкаркашиҳои ғоратгарона ба кишварҳои ҳамсоя ва ба вучуд овардани имконияти ба осонӣ соҳиби сарват шудан иштиҳои мулкдорони хурди феодалиро, ки аз қудрати ӯ пуштибонӣ мекарданд, бармеангехт.

Темур ба кишваркушоии 35-солаи худ қадам ниҳода, ҳокимияти худро, қабл аз ҳама, дар пойнҳои ҷараёни дарёи Сир мустаҳкам намуд, ки дар он вақт дар ин ҷо ҳукумати хонии Оқ Ёрда мавҷуд буд. Ӯ ба ихтилофи дохилисӯлолави Оқ Ёрда мудохила карда, Тӯхтамишхонро, ки яке аз муддаиёни тоҷу тахт буд, ғимоя намуд. Тӯхтамишхон баъдҳо бо кӯмаки Темур ҳукумати Олтин Ёрдаро низ ба даст даровард.

Дар соли 1372 амир Темур нахустин дафъа Хоразмро забт намуд. Пас аз ин ӯ панҷ мартаба ба муқобили шӯриши хоразмиён лашкар кашид ва охириин бор дар соли 1388 бар онҳо ҳамла овард. Дар вақти ин ҳуҷуми охир пойтахти Хоразм - шаҳри Урганҷ, ки яке аз марказҳои тичорати байни Аврупои шарқӣ ва Осиёи Миёна буд, бо фармони амир Темур бо замин яксон карда шуд. Сокинони шаҳрро ба Самарқанд кӯчонида, дар вайронаи шаҳри собиқ ҷав коштанд. Фақат дар соли 1391 Темур ба дубора барқарор кардани Урганҷ руҳсат дод.

Аз соли 1388 амир Темур ба муборизаи шадид ва давомнок бар зидди Тӯхтамишхон сар кард. Вай дар соли 1392 ба хоки Қафқоз ҳуҷум оварда, Арманистон ва Гурҷистонро ғорат ва мутеъ намуд. Дар соли 1395 ба қувваҳои ҷарбии Тӯхтамишхон шикаст дода, бақияи лашкари ӯро таъқибкунон ба хоки давлати рус дохил гардид ва то Елтс расид. Даре нагузашта Темур пойтахти Олтин Ёрда - шаҳри Саройро, ки дар соҳили дарёи Волга воқеъ шуда буд, забт ва хароб намуда, бо ҳамин ба давлати хонии Олтин Ёрда зарбаи қатъӣ ворид овард.¹¹

Ҳамаи ин, ба қавли А.Ю.Якубовский, ба Олтин Ёрда «зарбаи ҳалокатар» расонид. Пояи давлате, ки ба сари Руси қадим ин қадар бадбахтиҳо оварда буд, дарҳам шикаст. Олтин Ёрда пас аз соли 1395 яқинан рӯ ба таназзул ниҳод. Торумор гардидани Мамай соли 1380 дар корзори Куликово зарбаи нахуст ва ҳалкунандае буд, ки ба Олтин Ёрда расонида шуд; шикасти назди Терек дар соли 1395 ва хоку туроб гардидани Сарой зарбаи дувум гардид. Темур бо Олтин Ёрда баҳри манфиатҳои Осиёи Миёна мубориза бурда, бо князҳои Москва, ки дар бораи онҳо тасаввуроти равшане надошт, алоқа барқарор накарда буд, вале ӯ объективона на фақат барои Осиёи Миёна, балки барои Русия низ кори муфиде кард»¹² (ҳарчанд ки дар ҳамон соли 1395 якчанд шаҳрҳои ҷануби Русияро ғорат намуд).

¹⁰Клавихо, 1881, с. 220.

¹¹Греков Б. Д., Якубовский А. Ю., с. 316–373.

¹²Якубовский А. Ю., 1946 а, с. 64.

Темур дар баробари мубориза бурдан бо Олтин Ёрда амалиёти ҷарбиरो ба муқобили Эрон вусъат дода, он чоро низ ба ҳайъати давлати императории худ дохил намуд. Вай инчунин ба Ҳиндустон се мартаба ҳуҷум оварда, дар соли 1398 шаҳри Деҳлиро ишғол кард ва ганҷинаҳои зиёди онро ба ғорат бурда, дар соли 1399 ба Самарқанд баргашт. Соли дигар Темур дар хоки Сурия қувваҳои султони Мисро торумор намуд ва соли 1402 дар муҳорибаи Анқара ба қўшуни султон Боязид шикасти мўҳлик ворид овард. Темур дар соли 1404 ба пойтахти худ - шаҳри Самарқанд бозгашт намуда, дар фикри истилои мамлакати Чин афтод ва бо ғайрати тамои тадорукоти ҷарбӣ дида, дар соли 1405 лашкари худро ба тарафи шарқ ҳаракат дод. Лекин ӯ ба мақсади худ нарасида, дар роҳ (дар Утрор) ногаҳон вафот кард.

Дар натиҷаи ин ҳама лашкаркашӣ ва футуҳоти пуршумор амир Темур муваффақ шуд, ки давлати императории бузурге таъсис намояд. Давлати ӯ на фақат Мовароуннаҳр, Хоразм, мамлакатҳои соҳили баҳри Хазар (Каспий) ва хоки Афғонистони кунунӣ, балки Эрон, як қисми Ҳиндустон, Ироқ, навоҳии ҷанубии Қафқоз ва як қатор кишварҳои Осиёи ғарбиро дар бар мегирифт.

Тамоми лашкаркашиҳои Темур ошкоро характери ғоратгарона доштанд. Масалан, вақте ки ӯ бо Тўхтаминшхон ҷанг мекард, ободҳои лаби дарёи Волгаро ҷунон тороч ва хароб намуд, ки дар он ҷо қаҳгӣ ва гуруснагӣ рӯй дод. Маҳалҳои ободии шимолӣ Ҳиндустон низ ваҳшиёна ба харобазор табдил дода шуданд. Ёрдуҳои яғмогари Темур аз ин сарзамин сарвати беандоза ба даст дароварда, пас аз рафтани худ фақат шаҳри деҳаҳои хароб, вабо ва гуруснагиро дар Ҳиндустон боқӣ гузоштанд. Темур Арманистони пуродамро, ҷи навъе ки як шоҳид менависад, «бо қаҳгӣ, бо дами теғ, бо асорат, бо азобу уқубати гўшношунуда ва муомилаи ғайриинсонии худ ба биёбон табдил дод».¹³

Темур дар вақти лашкаркашиҳои истилогарона аз дигар ваҳшигарӣҳои мудҳиш низ худдорӣ намекард. Ё дар соли 1387 ҳангоми забт намудани шаҳри Исфҳон ба аскарони худ фармон дод, ки 70 ҳазор нафар аҳолии бегуноҳро сар бурида, аз сари онҳо «калламанора» созанд. Дар соли 1398 дар Ҳиндустон бо амри ӯ 100 ҳазор нафар асирон ба қатл расонида шуданд. Вай дар соли 1401 дар Димишқ аскарони худро фармуд, ки ҳар кадоми онҳо як сари буридаи одамӣ оваранд. Сипас, аз ин сарҳо калламанора сохтанд. Дар ҳуди ҳамон сол Темур шўриши Бағдодро фурӯ нишонда, рўзи иди қурбон ба аскаронаш амр кард, ки 90 ҳазор касро кушта, аз сари онҳо 120 калламанора созанд. Сарбозони Темур ба иҷрои ин фармон камар баста, дар қатори мардон занон ва кўдакони маъсум ва инчунин асирони аз Сурия овардаи худро ваҳшиёна сар буриданд. Шарафиддин Алии Яздӣ пас аз марги Темур дар «Зафарнома»-и худ навиштааст, ки дар дохили давлати васеи императории Темур ин тариқа «калламанораҳо» хеле зиёд буданд. Темур як шаҳри Осиёи Сағирро ишғол карда, фармон дод, ки ҳамаи кўдаконро ба замин партофта, аз болои онҳо аспу ароба гузаронанд. Ин як навъ манзараи мудҳиши гўшткўбиро мемонд, – навиштааст яке аз шоҳидони онзамона.

Воқеаҳои фоҷиавии Сабзавор (дар Хуросон) аз лиҳози бераҳмӣ аз ин ҳама ваҳшигарӣҳои Темур камтар набуданд. Мардуми Сабзавор бар зидди ҳукмронии хунхоронаи Темур шўриш бардоштанд. Амир Темур дар соли 1383 ин шўришро хобонида, аҳолии он чоро ба ҷазоҳои сахттар аз марг дучор кард: бо амри ӯ одамони зиндари дар байни хиштпораҳо гузошта ва аз болои онҳо

¹³Фома Мецопский, 1957, с. 62.

оҳак ва гил рехта, деворҳои баланд сохтанд. Чунин ҳодиса низ рӯй меод, ки аскарони Темур душманони асирафтодаро зинда ба зинда гӯр мекардаид. Ҳатто рӯзе бо амри Темур якбора 4 ҳазор кас бо ин азоби фаҷеъ нест карда шуданд. «...Сисъати Темур, – навишта буд К.Маркс,– аз он иборат буд, ки ҳазорҳо занону бачагон, мардону ҷавонро азобу шиканча диҳад, қир кунад ва ба ин тариқа, дар ҳама ҷо воҳима андозад...».¹⁴

Бо ҳамин роҳ Темур кӯшиш мекард, ки аҳолии ба ғорат ва истисмори бе-раҳмона дучоркардаашро дар итоати худ нигоҳ дорад.

Манбаъҳои таърихӣ ба Темур чунин ҳикматеро нисбат додаанд: «Тамоми қитъаи маскуни олам сазовори он нест, ки бештар аз як подшоҳ дошта бошад».¹⁵ Дар ҳақиқат ҳам, Темур дар баробари тороҷ ва истисмор намудани аҳолии кишварҳои забтшуда саъй мекард, ки ҳокимияти худро дар тамоми олам барқарор намояд. Вай аз нав ташкил кардани давлати императории аз-поафтодаи муғулро мақсади асосии худ қарор дода буд. Аз ин рӯ, Темурро метавон муттаҳидкунандаи давлати азҳампоидаи Чингизхон номид. Вале бояд хотирнишон кард, ки Темур ба анҷоми ин кор муваффақ нагардид. Ў дар мамлакатҳои тахти тасарруфаш ҳатто усули идораи як қадар муттаҳидшаклро ҳам ташкил карда натавонист.

Темур бо ўрдуҳои ғоратгари худ марказҳои маданиро хароб намуда, дар айни замон барои ободии вилоятҳои Осиёи Миёна, ки асоси иқтисоди давлати ўро ташкил меоданд, кӯшиш кард. Бо амри ў дар ин маҳалҳо корҳои обёрӣ ва роҳсозӣ хеле вусъат дода шуд. Темур аз Байаннаҳрайн, Осиёи Сағир, Эрон ва Ҳиндустон гурӯҳ-гурӯҳ устодон, аҳли илм ва санъатро асир намуда, ба Мовароуннаҳр меовард. Иддаи зиёде аз одамони пешавару ҳунарманд, ходимони илм ва санъат хусусан ба пойтахти давлати темурӣ - шаҳри Самарқанд ҷамъ карда шуданд. Ин буд, ки шаҳри Самарқанд дар ин давра ниҳоятдараҷа сабзид.

Амир Темур манфиатҳои табақаи болоии феодалони ба тиҷорат алоқаманд ва бозургонро дар назар дошта, дар бобати ба бузургтарин маркази тиҷоратӣ табдил ёфтани Самарқанд низ тадбирҳои лозимаро пешбинӣ намуд. Гонзалес де Клавихо дар ин бора чунин менависад: «Азбаски дар он ҷо (дар Самарқанд.– Б.Ғ.) барои ба тартиб фуруштани ҳамаи чизҳои калоне мавҷуд набуд, подшоҳ фармон дод аз байни шаҳр кўчае гузаронанд, ки дар ду тарафи он барои фуруштани молҳо дуккон ва хаймаҳо бошанд».¹⁶

Ин кор бо усули хоси кордории Темур анҷом пазируфт. Бо фармони маъмурони ў ҳавлӣ ва дигар биноҳое, ки аз ҷои онҳо бояд роҳ мегузашт, аз байн бурда шуданд ва соҳибони ин биноҳо барои дур будан аз ногувориҳо ба ҳар сӯ гуруҳа рафтанд. «Кўчаи хеле калон сохта шуд,– менависад Клавихо,– ки дар ду тарафи он дўконҳо сохта, хайма ва хиргоҳ зада буданд... рӯи кўча ҳамчун тим пўшида шуда, аз ҳар кӯчи он барои равшанӣ панҷараҳо гузошта буданд. Баробари тамои шудани кори сохтмони хаймаҳо фавран тоҷирон дар он ҷой гирифта, ба фуруштани ҳар гуна молу ашё шурӯъ намуданд».¹⁷

Темур мехост роҳҳои тиҷоратӣ дубора ба воситаи Мовароуннаҳр барқарор гарданд. Аз ин сабаб вай барои вайрон кардани тиҷорати байни Аврупо ва шарқ, ки аз роҳи Олтин Ўрда сурат мегирифт, кӯшиш намуд ва бо

¹⁴«Архиви Маркс ва Энгельс, ҷилди VI, с. 185.

¹⁵Шарафиддини Яздӣ, 1887, ҷилди I, с. 306.

¹⁶Клавихо, 1881, с. 316.

¹⁷Ҳамон ҷо, с. 317

ҳамин ният шаҳрҳои Сарой ва Урганҷро ба харобазор мубаддал гардонид, то ин ду шаҳр аҳамияти тиҷоратии худро гум кунанд.

Пас аз он ки Темур Эронро тасхир намуд, то як андоза ба дубора барқарор кардани роҳи тиҷорати ҷаҳонӣ дар Мовароуннаҳр муваффақ гардид.¹⁸ Акнун бозаргонон аз Эрон ба Султония омада ва аз он ҷо ба воситаи Ҳирот ва Балх ба Самарқанд ва, сипас, ба воситаи Тароз ба Муғулистон ме- рафтанд.

Муборизаи сулолавии Темуриён

Пас аз марги Темур давлати бузурги императории ташкилкардаи ӯ аз по афтода, Мовароуннаҳр ба сахнаи муборизаҳои хунини сулолавӣ табдил ёфт. Темур ҳанӯз дар вақти ҳаёти худ давлатро дар байни фарзандонаш - Ҷаҳонгир, Умаршайх, Мироншоҳ, Шоҳрух ва набераҳояш - Муҳаммадсултон, Пирмуҳаммад, Иброҳим ва Улуғбек тақсим намуда буд.

Ҳанӯз аз ҷавони Темур якчанд рӯз нагузашта буд, ки ҳар кадом аз Темуриён худро мустақил эълон карданд. Набераи Темур, ҳокими Тошканд- Халилсултон (писари Мироншоҳ) лашкар ҷамъ намуда, пештар аз писари Ҷаҳонгир – Пирмуҳаммад, ки ӯро Темур ҷонишини худ таъин карда буд, омада ба пойтахти давлати темурӣ - шаҳри Самарқанд соҳиб шуд. Агарчи Пирмуҳаммад борҳо барои барқарор кардани ҳуқуқи худ кӯшиш намуд, вале муваффақият ба даст оварда натавонист ва ниҳоят дар соли 1406 ба қатл расид.

Ба Темуриён лозим омад, бо намояндогони сулолаҳои собиқ ҳам, ки Темур аз ҳукмронӣ маҳрум карда буд, мубориза баранд. Дар ғарб ва шимоли ғарбии Эрон намояндогони сулолаи туркмани Қарақуёнлу, дар Туркистон амир Худодод ва шайх Нуриддин исён намуданд. Ҳангоме ки дар соҳили дарёи Аму байни Халилсултон ва Пирмуҳаммад ҷанг мерафт, Худодод кӯшуни муғул ва қалмиқро муттаҳид намуда, ба Мовароуннаҳр ҳуҷум овард. Ӯ Самарқандро забт карда, ҳатто дар вақти муҳориба Халилсултонро асир гирифт.

Темуриён ба вазъияти хеле хавфоваре дучор гардиданд. Писари Темур - Шоҳрух, ки ҳокими Ҳирот буда, исман вориси падари худ ҳисоб мешуд, ҷавран лашкар ҷамъ намуда, роҳи Мовароуннаҳрро пеш гирифт. Шоҳрух кӯшуни Худододро торумор карда, худ ӯро бо дастӣ ҷосусе ба қатл расонид ва Халилсултонро озод кард. Лекин вай Халилсултонро дигар аз ҳуқуқи вориси салтанат маҳрум сохта, ӯро ҳокими Рай таъин намуд ва идора кардани Самарқанд ва, умуман, Мовароуннаҳрро дар соли 1409 ба писари понздаҳсолаи худ - Улуғбек супорида, худ ба тарафи Эрон лашкар кашид. Ӯ тадриҷан авлоди се писари бузурги Темур – фарзандони Ҷаҳонгир, Умаршайх ва Мироншоҳро аз ҳокимият дур карда, писари худ Иброҳимсултонро дар соли 1414 ҳукмрони Шероз ва писари дигари худ - Суюрғотмишро дар соли 1418 ҳокими Кобул, Фазнин ва Қандаҳор таъин намуд.

Дар зарфи ин муддат намояндогони сулолаи туркмани Қарақуёнлу ба иқтидори маълум соҳиб гардида, на фақат хоки қабл аз футуҳоти Темур дошташонро дубора ба даст дароварданд, балки ҳудуди қаламрави худро хеле вусъат доданд. Шоҳрух ба муқобили Қарақуёнлу се дафъа лашкар кашид, аммо ба ғалабаи қатъӣ муваффақ нагардида, ба сулҳ розӣ шуд ва идора кар-

¹⁸Дар мукотибаи Темур бо ҳукмронони давлатҳои Аврупои ғарбӣ-подшоҳи Франция Карли VI ва подшоҳи Англия Генрихи IV масъалаи инкишофи тиҷорат мавқеи муҳимро ишғол менамояд. Ниг.: Умняков И. И., 1956; «Таърихи Самарқанд», ҷилди I, 1969, с. 173–189

дани Озарбойҷонро дар соли 1436 ба Ҷаҳоншоҳ ном яке аз намоёндагони ин сулола вогузор намуд.

Дар замони ҳукмронии Шохрух (1405-1447) давлати Темур, бо вучуди хеле гум кардани хоки худ, ҳанӯз то як андоза иқтидори пешинаашро нигоҳ медошт. Зимнан, бояд хотирнишон кард, ки аз сарзамини таҳти тасарруфи Шохрух амалан ду давлат: яке давлати худи Шохрух бо марказаш Ҳирот ва дигаре давлати Улуғбек бо марказаш Самарқанд ба вучуд омад.¹⁹

Ҳукмронии Улуғбек

Вақте ки Шохрух писари понздаҳсолаи худ - Улуғбекро ҳукмрони Самарқанд таъин кард, зимомӣ ҳокимият амалан дар дасти сипаҳсолори номдор, ҳамразми Темур амир Шохмалик буд. Аз вақти ба тахт нишастани Улуғбек дере нагузашта, 20 апрели соли 1410 дигар сипаҳсолори темурӣ, ҳокими Туркистон бо қўшуни сершуморе ба Самарқанд ҳамла овард. Улуғбек маҷбур гардид, ки ҳамроҳи васии худ фирор намояд. Шохрух ба маҳзи воқиф шудан аз ин ҳодиса фавран бо лашкари зиёде роҳи Самарқандро пеш гирифт. Дар муҳориба феодали исёнкор саҳт шикаст хӯрда, базӯр ҷон ба саломат бурд, вале пас аз ду сол оқибат кушта шуд.

Ҳокимияти Шохрух дар Осиёи Миёна комилан барқарор гардид.

Улуғбек аз тобеият ба васӣ хеле дилгир шуда, ҳар гоҳ ба падари худ арз мекард, ки ўро аз васотат раҳо намояд. Чун вазъи сиёсӣ ҳам пас хондани Шохмаликро талаб мекард (ў дар байни ашрофзодагони Осиёи Миёна душмани бисёр пайдо карда буд), Шохрух хоҳиши писарашро ба ҷо овард. Ҳамин тариқа, аз соли 1411 Улуғбеки ҳафдаҳсола на ин ки исман, балки амалан ҳукмрони Мовароуннаҳр гардид.

Дар ин маврид ҳам ҳокимияти олий ҳамоно дар дасти Шохрух буд. Улуғбек соле чанд бор барои саҷда ба Ҳирот мерафт, доир ба муҳимтарин масоил ҳамеша маслиҳати падарро мегирифт, аз кардаҳояш ба ў ҳисобот меод ва ғ. Бо вучуди ин, ҳамзамонаш Улуғбекро ҳокими мутеъ ҳисоб наменкарданд. Ў тақрибан дар ҳар бобат амалан соҳибихтиёр буд, вале корро ба ҷое намерасонд, ки боиси бадгумонии падар ва ҳалалдор шудани муносибати байни онҳо гардад.

Улуғбек дар соли 1414 ба муқобили ҳокими Фарғона - шаҳзода Аҳмад амалиёти муваффақиятнокӣ ҳарбӣ гузаронида, қаламрави ўро ба мулки худ ҳамроҳ намуд ва пас аз чанде Қошғарро ҳам ба тасарруф даровард. Улуғбекро, махсусан, ўзбекони қувватгирифта ва Муғулистон ба ташвиш меандохтанд. Аввалҳо ў ба гузоштани гумоштаҳои худ дар сари ин давлатҳои кўчнӣшӣ муваффақ гардид, вале баъдтар онҳо торафт аз итоати ў баромадан гирифтанд.

Соли 1425 Улуғбек дар ноҳияи Иссиққўл ва наҳри Или амирони муғулистониро шикаст дода, ғаниматҳои зиёде ба даст даровард. Санги яшме, ки ба мақбараи Темур истифода шудааст, аз ҷумлаи ҳамин ғаниматҳост.²⁰ Боз як ёдгории ин воқеа навиштаҷоти дараи Ҷелонўтӣ (дар роҳи байни Ҷиззах ва Самарқанд) мебошад, ки дар он Улуғбек аз юриши худ ва «аз он мардум сиҳат ва саломат ба ин ҷониб баргаштанашро» хабар додааст.²¹

¹⁹Тадқиқи муфассали таърихи Осиёи Миёнаи аҳди Шохрух ба қалами В.В.Бартолд тааллуқ дорад (1964). Инчунин ниг.: Аҳмадов Б.А., 1965

²⁰Массон М. Е., 1948.

²¹Лерх П. И., 1870, с. 26.

Аммо пас аз ду сол лашкари Улуғбек аз ўзбекони бодиянишин сахт шикаст хўрд, ки ба ин, беш аз ҳама, фориғболӣ ва белаёқатии ҳуди Улуғбек ва сардорони лашкари ӯ боис гардида буд. Голибон мамлакатро тамоман ғорат карданд. Шоҳрух бо қўшуни сершумор ба кўмаки писараш шитофт. Гунаҳкорони дар ҷанг шикастхўрда бо калтак ҷазо дода шуданд. Улуғбек аз ҳокимият дур карда шуд. Вале падараш аз рӯи илтифот ҳокимиятро боз ба ӯ пас гардонд.

Баъди ин воқеа Улуғбек дигар ба юришҳои ҳарбӣ сардорӣ накард ва он дастаҳое, ки ӯ ба муқобили бодиянишинҳо равона менамуд, одатан ба ягон муваффақияте ноил намегардиданд. Ўзбекони бодиянишин на фақат қисмати муҳими Хоразмро ишғол карданд, балки чандин бор ба Мовароуннаҳр ва музофотҳои шимолии Эрон ҳамла оварданд. Умуман, пирӯзиҳои ҷангӣ ба Улуғбек насиб нагардид.

Аз муҳимтарин тadbироти Улуғбек дар дохили давлат ислоҳоти пулии соли 1428 буд. Ин ислоҳот дар бобати ба низом даровардани муомилоти пулӣ ва тиҷорат, ки ба андозаи манфиатҳои аҳолии меҳнатиро низ ифода мекард, роли мусбат бозид (доир ба ин ислоҳот пойнтар батафсил сухан хоҳад рафт). Зоҳиран, дар аҳди Улуғбек андози замин назар ба давраи пас аз ӯ, яъне нимаи дувуми асри XV ҳақман камтар ситонда мешуд. Аз ҳамин ҷост, ки Давлатшоҳ гуфтааст: «Улуғбек дар замони подшоҳии падари худ - Самарқанд ва Мовароуннаҳр мустақилона ҳукумат кард ва дар умури идора ва адлия русуми шоистаеро риоят намуд».

Улуғбек аз Шоҳрух, ки мусулмони мутаассибе буда, вазифаи асосии ҳудро фақат дар дақиқона ва айнан риоя намудани тамоми аҳкоми шарият ва ба ин амр маҷбур кардани табааҳои худ медонист, аз бисёр ҷиҳатҳо фарқ мекард. Дар шаҳри Ҳирот – пойтахти давлати теурии аҳди Шоҳрух қоидаҳои сахт ва зўҳду тақвои намунавӣ ҳукмфармо буд.

Дар айни замон дар Ҳироти онвақта адабиёти бадеӣ ва санъати тасвирий хеле раванқ пайдо намуд. Писари Шоҳрух шаҳзода Бойсунқар китобхонаи бузурге сохта, бисёр хаттотони номӣ, котибҳо, саҳҳофон, мусаввирон ва ҳатто мутахассисони соҳаи адабиётро ба ин ҷо ҷамъ овард. Ӯ дар баробари китобати матнҳои қадима ва нодир корҳои матншиносиро ҳам ба роҳ гузошт. Таҳияи матни ҷомеи «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, ки дар ин китобхона бо амри Бойсунқар анҷом ёфта буд, намунаи чунин иқдоми муҳимест. Файр аз ин, ба матни мазкур муқаддимаи мукаммале низ навишта шуд. Ин нусхаи «Шоҳнома» то замони мо расидааст ва дар китобхонаи Техрон маҳфуз аст.²²

Аммо муҳити Самарқанд тамоман дигар буд. Дар ин ҷо ҳатто шайхулислон базмҳои меорост, ки занҳои раққоса ширкат меварзиданд. Рӯзе яке аз пайравони мутаассиби шарият аз ӯ пурсид: «Шайхулисломи беислом, кадомин тариқати дин якҷо нишастан ва бо ҳам нӯшидани марду занро раво медонад?»

Саргарми илмҳои дунявӣ гардидани Улуғбек зиддияти байни ӯ ва аҳли таассубро боз ҳам тезтундтар намуд.

Аввалин мураббии Улуғбек дар овони кўдакиаш қиссагў, шоир ва донишманди маъруф шайх Орифи Озарӣ буд. Баъдтар ӯ устодони дигар низ пайдо кард, ки аз байни онҳо, махсусан Қозизодаи Румӣ ва Ғиёсиддин шўҳрати зиёде доштанд. Қозизодаи Румиро «Афлотунӣ замон» меномиданд. Улуғбек аз адабиёт вуқуфи комил дошт, забонҳои туркӣ, тоҷикӣ ва арабиро

²²Бартольд В. В., 1964 г., с. 120-121; Ромаскевич А. А., 1934, с. 14; Якубовский А. Ю., 1946, с. 20-21; Бертельс Е. Э., 1960, с. 169-170.

ба хубӣ медонист ва худ ба туркиву тоҷикӣ шеър ҳам мегуфт, илми мусиқиро омӯхта, дар ин соҳа панҷ рисола таълиф намудааст, ҳамчунин нисбат ба илми тиб майлу рағбати зиёде аз худ зоҳир кардааст. Ў дар баҳсу мунозираҳои илмӣ иштирок намуда, ҳозиронро бо зеҳни хориқуллодда ва дониши амиқи худ дар ҳайрат мегузошт. Бо вучуди он ки ў қариб дар ҳамаи соҳаҳои илму фан маълумоти мукамалеро соҳиб гардида буд, беш аз ҳама, риёзиёт ва, алаҳуссус, илми нучумро дӯст медошт ва аксари вақти худро ба ин роҳ сарф менамуд. Ў тавонист дар андак муддат маъруфтарин мунаҷҷимон ва риёзидонони он замонро ба Самарқанд ҷамъ карда, расадхонаи бо асбобҳои мукамал таҷҳизонидашударо ба вучуд оварад. Самараи асосии кори ин расадхона, ки ҳуди Улуғбек бевосита ширкат намудааст, ҷадвали нави нучумӣ мебошад ва он муқаддимаи муфассали назариявист, ки барои ин ҷадвал навишта шудааст.²³

Бо фармоиши Улуғбек дар Самарқанд, Бухоро, Кеш ва Ғиждувон бисёр биноҳои бузургу мўҳташам сохта шудаанд, ки мадрасаи машҳури регистони Самарқанд аз ҷумлаи ҳамин биноҳост.²⁴

Қатли Улуғбек. Низоъҳои феодалӣ

Улуғбек пас аз вафоти Шоҳрух (1447) муддате чанд шаҳри пойтахтии Ҳиротро ҷои истиқомати худ қарор дод. Вале дар ҳамин вақт ўзбекони бодиянишин ба Самарқанд ҳуҷум карда, шаҳро ба муҳосира гирифтанд. Бинобар ин, Улуғбек маҷбур шуд ба Мовароуннаҳр бозгардад. Дар роҳ ба дастаҳои душман дучор омада, аз қувваи аскарӣ талафоти зиёде дод. Ин боиси паст шудани эътибори ў гардид. Аҳолӣ, аз он ки ҳокимияти марказӣ иқтисодии гирифтани пешни ҳуҷум ва ғоратгариҳои душманро надорад, изҳори норизоӣ мекард. Аз ин норизоии мардум истифода бурда, писари ҳуди Улуғбек - Абдулатиф бо таҳрик ва ташвиқи рўҳониёни иртиқой исён бардошт. Дар муҳориба Улуғбек тамоман шикаст хӯрда, аз тахти салтанат фуруварда шуд. Ниҳоят, дар охири моҳи октябри соли 1449 Улуғбек на бо розигӣ, балки бо фармони Абдулатиф ба қатл расид.

Абдулатиф дер боз орзуи соҳибӣ кардани тоҷу тахтро дар дил мепарварид. Рўҳониёни мутаассиби ислом ва шайхони тариқати дарвешӣ, ки Улуғбекро бад меиданд, ин майлу иштиёқи салтанатхоҳии вайро боз ҳам афзунтар мегардониданд. Бо ҳамин қасд Абдулатиф падарашро кушт ва барои тамоман эмин будан аз даъвои тахти салтанат бародарашро ҳам nobуд сохт. Лекин аз байн шаш моҳ нагузашта, ҳуди ў ҳам аз тарафи сўйқасдкунандагони ҳарбӣ ба қатл расид. Пас аз ин муборизаи байни Темуриён бо қувваи нави шиддат ёфт. Аз низоъҳои байнихудии ин хонадон тоифаҳои бодиянишин, ки мавқеи онҳо дар ҳаёти сиёсии мамлакат торафт бештар мегардид, истифода бурданд. Аз аҳли хонадони темурӣ ба Абўсайид муяссар гардид, ки бо кўмаки қувваҳои муттаҳидаи тоифаи бодиянишини ўзбек бо сардории Абулхайрхон ҳокимияти авлоди Мироншоҳро дар Мовароуннаҳр дубора барқарор кунад.

Дар давраи ҳукмронии султон Абўсайид (1451-1469) ҳаёти илмӣ ва адабӣ рӯ ба таназзул ниҳода, ба ивази он таассуби динӣ ривож гирифт, нуфузи рўҳониёни иртиқобпараст ва пайравони дарвешия беш аз пеш афзуд. На

²³Массон М. Е., 1941; Қорӣ-Ниёзов Т. Н., 1950; Шишкин В. А., 1953; Вороновский Д. Г., 1965; Қорӣ-Ниёзов Т. Н., 1965; Сирочиддинов С. Х., Матвиевская Г. П., Шишкин В. А., 1965.

²⁴Пугаченкова Г. А., 1965.

фақат Самарқанду Бухоро, балки тамоми Мовароуннаҳр аҳамияти худро ҳамчун мамлакати пешқадами шарқ аз даст дод.

Мавқеи дарवेशияи иртиқой ба дараҷасе баланд гардид, ки давлати Темуриён қариб тамоман дар зери итоати шайхӣ тариқати дарवेशӣ, феодали хеле калон Хоҷа Аҳрор қарор гирифт. Метавон гуфт, ки ҳукмронии чилсолаи Улуғбек ба ҳукмронии чилсолаи Хоҷа Аҳрор – яке аз тиратарин симоҳои таърихи халқҳои Осиёи Миёна иваз гардид.

Дар миёнаи асри XV барои соҳибшудан ба ҳокимияти олӣ дар Хуросон муборизаи шадид мерафт. Абӯсаид муваффақ гардид, ки тахти Ҳиротро ба даст дароварда, сарзамини паҳновареро аз Тиёншон то Бағдод ва аз дашти Қирғиз то дарёи Ҳинд ба зери ҳокимияти худ дароварад. Аммо ин иттиҳод аслан фақат дар зоҳир буд, зеро ба муқобили ҷудоихоҳии феодалони калон, ки амалан соҳибони комилҳуқуқи ноҳия ва вилоятҳои тамоми ба шумор мерафтанд, мубориза кардан имкон надошт.²⁵

Муаррихи он замон Абдулраззоқи Самарқандӣ дар бораи то чӣ андоза қувват пайдо кардани майлҳои ҷудоиталабии онвақтаи феодали, хусусан дар Хуросон, ба тариқи зайл нақл менамояд: «Аҷибтар аз ҳама ин ки ҳар як қалъаи дар он ҷониб воқеъшуда мулки ягон саркардае ҳисоб меёфт».

Мовароуннаҳр аз соли 1469 ба дасти фарзандони султон Абӯсаид гузашт ва Хуросон ба ихтиёри авлоди Умаршайх қарор гирифт. Бузургтарин намоёндаи ин хонадон Султон Ҳусайн ибни Мансур ибни Бойқаро буд, ки дар Ҳирот ҳокимияти қавии худро барқарор намуда, муддати чил сол салтанат ронд.²⁶

2. ХОҶАГӢ.

МУНОСИБАТҲОИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДИ

Вазъи умумии хоҷагӣ ва истисмори деҳқонон

Дар замони Темуриён вазъияти хоҷагии қишлоқ назар ба замони муғулҳо хеле беҳтар гардид. Қанғҳои Темур харобиовар буданд, ӯ мардуми бисёреро нобуд сохт, хусусан дар шаҳру қишлоқҳои муқобилатнишондода ваҳшигарӣҳои бемислу монанде кард. Лекин, дар айни замон, вай барои барқарор намудани иншоотҳои обёрӣи вайронкардаи муғулҳо ва васеътар гардонидани майдонҳои кишт дар чанде аз вилоятҳои мамлакат баъзе тадбирҳо андешид. Сиёсати молиғии ӯ низ барои вусъат ва инкишофи зироат шароити нисбатан мусоид фароҳам овард. Темуриён (ғайр аз вақтҳои қанғу ҷидоли байнихудӣ) асосан ин сиёсати муассиси давлати худро давом доданд.²⁷

²⁵Дар аҳди Абӯсаид ҳамаи вилоятҳои ғарбии Эрон аз Озарбойҷон то соҳилҳои уқёнуси Ҳинд, ки пештар як қисмати давлати Темур ҳисоб мешуданд, ба дасти сулолаи туркмени Қарақунолу дароманд. Дар соли 1458 Ҷаҳоншоҳ ҳатто кӯшиш кард, ки Ҳиротро забт намояд, вале ба ин муваффақ нагардид. Соли 1459 дар байни ӯ ва Абӯсаид муоҳидае баста шуд, ки бар тибқи он қисмати ғарбии Эрон бар таҳти таъсари Ҷаҳоншоҳ монда, Хуросон ба ихтиёри Абӯсаид гузашт. Абӯсаид пас аз марги Ҷаҳоншоҳ хост ҳокимияти давлати Темуриёнро дар ғарби Эрон дубора барқарор намояд, лекин ба чунин нияти худ расида натавонист: дар яке аз муҳорибаҳо ба дасти душмани худ асир афтада, қаштга шуд (1469). Ба ин тариқа, қисмати ғарбии Эрон ҳамоно дар дасти сулолаи Қарақунолу боқӣ монд.

²⁶Бартольд В. В., 1964 с.; Якубовский А. Ю., 1946.

²⁷Жуковский В. А., 1894, с. 71; Бартольд В. В., 1964, с. 62; 1965 а, с.

Маълум аст, ки Темур дар воҳаи Марв, водии дарёи Мурғоб корҳои зиёди обёрӣ ташкил намуд. Ў фармуд, ки саркардаҳои ҳарбӣ ва шахсони олимансаб аз Мурғоб канал бароранд. Манбаъҳо аз ин қабил каналҳо 20-тоаширо ном бурдаанд, ки аксари онҳо ба исми калонтарин саркардаҳо ва соҳибмансабони аҳди темурӣ номида шудаанд. Баъдтар Шохрух дар бобати барқарор намудани садди асосии об, ки бо номи «Султонбанд» машҳур буд, инчунин барои тоза кардани каналҳои лойзеркарда чораҳо дид. Қисмати зиёди заминҳои зироат дар воҳаи Марв бо ташаббуси Султон Хусайн обёрӣ карда шуд. Корҳои обёрӣ дар баъзе дигар вилоятҳои мамлакат (масалан, дар навоҳии Ҳирот ва Самарқанд) низ гузаронида шуданд. Дар замони Темуриён ҳар ташаббуси шахсии дар роҳи обёрӣ нишон додани мавриди тақдир қарор мегирифт, касони заминҳои бекорхобидаро азхудкарда ба имтиёзҳо соҳиб мешуданд.

Як қатор масъалаҳои муҳими таърихи иҷтимоию иқтисодии Осиёи Миёнаи асри XV ҳанӯз ҳал нагардидааст ва баъзе аз онҳо, ҳатто пеш гузашта ҳам напудааст. Аммо таърихшиносони советӣ роҷъ ба муносибатҳои аграрии он замон таҳқиқоти зиёд ва самаранокро анҷом додаанд,²⁸ ки тавассути он мумкин аст қонуниятҳои асосӣ, протсессҳо ва воқеаҳои ин даврро назар ба давраи гузашта пурратар ва равшантар баён кард.

Андози асосии замин дар замони Темур ва Темуриён хироҷ буд, ки ба ду шакл: яке ба тариқи мол, яъне ҳиссае аз маҳсул ва дигаре аз рӯи масоҳати замин ба тариқи пул ситонида мешуд.²⁹ Хироҷ асосан ба шакли мол рӯёнда шуда, ҳаҷми муайяне дошт. Аз рӯи баъзе мадрақҳо, молиёти замин, одатан, як савуми ҳосилро ташкил мекард.

Дар сарчашмаҳо оварда шудааст, ки амалдоронро барои сӯиистеъмол ва худсарона зиёд кардани ҳаҷми андоз ҷазо меодаанд, гоҳо ҳатто маҷбур ҳам мекардаанд, ки андози барзиёда ситонидаашонро ба деҳқонон баргардонанд. Баъзан ба муносибати ҷашнҳо вилоятҳои ҷудогона ба муддати чанд вақт аз додани хироҷ озод карда мешудаанд.

Вале дар худӣ ҳамон сарчашмаҳо иттилоъ дода мешавад, ки хусусан дар овони ҷангҳои байнихудӣ аз аҳоли дар як сол чанд бор хироҷ меғундоштанд ё ҳаҷми онро зиёд мекарданд ва илова бар наваҳои мавҷудан он бо ихтиёри худ молиёт меситониданд.

Ба ин муносибат шаҳодате, ки Давлатшоҳ дар бораи нормаи ҷамъ кардани хироҷи пулӣ (на аз ҳиссаи ҳосил, балки аз масоҳати муайяни замин) додааст, ҷолиби диққат мебошад. Аз рӯи гуфтаҳои ӯ маълум мегардад, ки ин норма дар замони Улуғбек назар ба вақти таълифи Давлатшоҳ (1487) камтар будааст.³⁰

Аммо дар хусуси тағйироти хироҷи молӣ, ки чун ҳиссае аз ҳосил ситонида мешуд, ҳоло чизе маълум нест. Ба ҳар ҳол, ба вуқӯъ омадани ин тағйирот аз

151-152; 194-195; Маҳмудов Н., 1966, с. 13.

²⁸Азимҷонова С. А., 1954 ва 1957; Беленицкий А. М., 1945; Маҳмудов Н., 1966; Молчанов А. А., 1940; Чехович О. Д., 1965; Якубовский А. Ю., 1946 ва ғайра.

²⁹Аммо на ҳамеша хироҷи дар манбаъҳо ба тариқи пул ифодаёфта ро ба таври механикӣ шакли пулии даромади солони замин ҳисобидан мумкин аст. Масалан, ба гумони Н.Маҳмудов (1966, с. 70) хироҷе, ки яке аз ҳокимон ба Темур мепардохт ё худ хироҷе, ки гумоштаҳои Темур аз хироҷғундорандагони Хуросон ҷамъ карда, мебоист ба Самарқанд мерасониданд, шакли пулии худро доштааст. Дар ин ҷо дар бораи воқеан, шакли пулӣ доштани даромади замин суҳан рондан на он қадар ҷоиш аст. Ин ҷо шояд ҳамон ҳодисае зикр ёфта бошад, ки одатан хироҷро ба тариқи мол ҷамъ карда ва аз рӯи арзиш ба пул гардониди, пулро ба ҳазинаи ҳукумати марказӣ мефиристоданд.

³⁰Бартольд В. В., 1964, с. 132; Чехович О. Д., 1965, с. 303-304 ва диг.

эҳтимол дур нест, зеро тағйири нормаи хироҷ яқинан ба ҳамаи навъҳои он дахл мекард.

Ғайр аз хироҷи оидоти замин дар асри XV боз бисёр андозҳои дигари иловагӣ вучуд дошт, ки ба ҳар яки он низ ранги қонунӣ дода, ҳам ба шакли пул ва ҳам ба шакли мол аз мардум меситониданд. Чанде аз ҳамин қабил андозҳои иловагӣ маҳз барои таъмини маоши соҳибмансабон муқаррар гардида буд. Ба дарахтони мева низ андози махсусе мавҷуд буд, ки онро «сардарахтӣ» меномиданд.

Андози сарикасӣ, ки муғулҳо қорӣ карда буданд, бо номи «саршумор» дар асри XV ҳам вучуд дошт. Илова бар ин, ба сабаби дуд кардан низ андоз мегирифтанд, ки он бо номи «дудӣ» машҳур гардидааст. Дар қатори ин ҳама боз якчанд ўҳдадориҳо ба зиммаи аҳолии гузошта мешуд, ки вазнинтарини онҳо андози почта-«улог» (мувофиқи он аҳолии маҷбур буд, ки ба ҳар як қосид ва чопар асп ёфта диҳад) ва «пешкаш» (ба тариқи тўҳфа ва бахшиш) ба шумор мерафт. Чун ба ин навъ ўҳдадориҳо ҳалде муқаррар нагардида буд, барои сўиистеъмол ва қабр имконоти васеъ фароҳам меомад. Беҳуда Темур пешкашро тамоман бекор накарда буд. Фақат дар вақти ҷанг аз аҳолии андозҳои иловагии махсус гирифта мумкин буд, вале амалдорон гоҳо ин қабил андозро дар айёми озоиштагӣ низ рӯиниданӣ мешуданд.

Дар замони Темуриён барзгаронро дар сохтмон ва таъмири ҳисору қалъа, кофтаи ва тоза кардани каналу корезҳо ва ғайра кор мефармуданд, ки ин шакли маҷбурият «бегорӣ» номида мешуд. Ин барои аҳли меҳнат бори аз ҳама вазнин буд, зеро ба ҷуз дигар ногувориҳо онро аз кори асосиашон меконд.

Ба ин тариқа, истисмори оммаи халқ аз тарафи табақаи ҳоким умуман ба ҳалли ниҳой расида буд. Бо вучуди ин, муҳаққиқон чунин фактор, ки Темур ва баъзе Темуриён дар сиёсати молиёти худ ба нормаҳои муайяншуда риоя мекарданд ва ҳатто гоҳо пешро роҳи сўиистеъмоли соҳибмансабонро мегирифтанд, мунсифона ҳамчун амри мусбат доништаанд. Ин амр барои тараққиёти хоҷагии деҳқонон ба дараҷаи кофӣ шароити мусоид фароҳам наоварда бошад ҳам, ба ҳар ҳол онро аз ҳаробии тамоми нигоҳ дошт.

Бояд қайд кард, ки ҳуди аҳолии шахру деҳот низ хеле ғайбон буд ва хусусан дар мавридҳои сўиистеъмол ва андозгириҳои ғайриқонунии маъмурони хироҷ ба муқобили ҳокимият дар шаклҳои мухталиф изҳори эътироз менамуданд. Баъзан оммаи деҳқонон ба вилоятҳои дигар кўчида мерафтанд ва аз ин сабаб ҳукумат маҷбур мешуд, ки андозҳои аз норма зиёдаро бекор кунад. Дар сарчашмаҳои муқовимати ошқори оммаи халқ, ки дар вақти ҷангҳои байниҳудии шахзодагонӣ темури аз андозҳои иловагии беохир хонахароб шуда буд, хотирнишон гардидааст. Масалан, вақте ки Султон Ҳусайн Хуросонро забт карда, ба девони муставфӣ ду амалдори навро таъин намуд, онҳо ба сари аҳолии андозҳои иловагӣ бор карданд. Халқи Ҳирот бо чунон як қуввае эътироз намуд, ки ба Султон Ҳусайн лозим омад, ҳам ин андозҳоро бекор намояд ва ҳам он амалдорони худсарро аз вазифа дур созад.

Ҳодисаи бекор кардани андозҳо ба мўҳлатҳои гуногун боз чанд бор ба вуқӯъ пайваст. Масалан, ба сабаби он ки аҳолии меҳнаткаш аз андозҳои зиёд ва хусусан аз худсарӣ ва сўиистеъмоли маъмурони хироҷ ба ниҳоятӣ қашшоқӣ расида буд, андози таъмини маоши аскарӣ чандин маротиба бекор карда шуд. Темуриён барои барқарор намудани қудрати молиётпардозии аҳолии ба гузашт ва маҳрумиятҳои муваққатӣ розӣ шуда, дар ин роҳ бо худсарии маъмури низ мубориза мебуданд. Дар сарчашмаҳои на фақат ҳодисаҳои аз мансаб

дур кардан, балки ҳатто қатл намудани ин қабил маъмуриони худсар зикр ёфтааст.

Ба ин тартиб, молиёте, ки аз оммаи заҳматкаш ситонида мешуд, бори хеле вазнин ва миёншикане буд. Ин бори гарон баъзе вақтҳо, хусусан дар овони ҷангҳои байнихудӣ, ки боиси чандин мартаба ҷамъ кардани ҳамоно як андозу молиёт ва қорӣ намудани андозҳои нав мегардиданд, боз ҳам афзунтар мешуд. Бар замми ин, сӯиистеъмоли маъмуриони хироч, ки ғоидаи худро дар назар дошта, андозҳоро аз норма зиёд ҷамъ мекарданд, як фалокати доимӣ ҳисоб меёфт. Бо вучуди ин, дар андозу молиёти асосӣ мавҷуд будани меъёри муайян ва қўшишҳои, ки Темур ва баъзе Темириён дар роҳи риоя намудани ин меъёр ва ба манфиати хазина пешгирӣ кардани худсариҳои маъмурион ба ҳарч медоданд, умуман, вазъияти нисбатан мусоидеро фароҳам оварда буд.

Мумкин аст тахмин кард, ки то оғози асри XV захираи заминҳои милки деҳқонон хеле кам гардид. Дар аҳди муғулҳо маҳз ҳамин навъ хоҷагиҳои милкии ноустувор мебоист дар навбати аввал хароб мешуд. Вале ба ин нигоҳ накарда, дар асри XV ба ҳар ҳол қисмати нисбатан имтиёзноки деҳқонон вучуд дошт. Ҳаҷми молиёти асосие, ки онҳо аз даромади солонаи замин ба давлат мепардохтанд, камтар буд. Аммо онҳо, албатта, аз додани дигар навъҳои андоз озод набуданд. Оммаи асосии деҳқононро, мисли пештара, иҷоранишинони саҳмкор ва барзгарони ҷамоатӣ таъкил мекарданд.

Агар мо барои аҳди муғулҳо аз хусуси мавҷудияти ҷамоати деҳқонон ё худ бақияҳои устувори он аз рӯи далел ва қаринаҳои зехнӣ сухан ронда бошем, пас барои асри XV, ҳарчанд кам бошад ҳам, мадрақҳои муайян мавҷуд аст. Е.А.Давидович аз рӯи мадрақҳои асри XVI муқаррар намуд, ки яке аз аломатҳои ғайримустақими мавҷудияти ҷамоатҳо ё худ бозмондаҳои яқини онҳо тақсимнашавандагии замини деҳот (қаряхҳо) мебошад. Ҳангоми харидуфурӯш ва ё ба вақф бахшидан қитъаҳои ҷудогонаро аз минтақаи умумии замин ҷудо намекарданд (аз ин рӯ, на ин ки худуди як қитъа, балки худуди умумии тамоми минтақа тавсиф мешуд), ки амалан сухан дар бораи андози оидоти солонаи ҳамаи минтақаи замини деҳот мерафт.³¹ Мисоли шабеҳи заминҳои тақсимнашавандаро мо метавонем барои асри XV низ пайдо намоем. Чунончи, бар тибқи вақфномаи соли 1470 қарияи Ҷоиз ба вақф дода шуда, вале аз ин бахшиш 1/24 таноб замини нотақсим ихроҷ гардида.³² Мувофиқи вақфномаи даври Темур, «сеяки нотақсим»-и деҳаи Рифон ва «чоряки нотақсим»-и деҳаи Нитаи вилояти Самарқанд ба вақф бахшида шуда буд. Дар айни замон, бар хилофи ин, нимаи деҳаи тақсимшуда низ зикр гардида, худуди ин нима ба таври ҷудогона тавсиф меёбад. Дар ҳуди ҳамин вақфномаи даври Темур боз як навъи замин, ки ба зироати ҷамоатӣ марбут аст, зикр гардидааст. Ин тоқзорест, ки дар ихтиёри деҳа буда, замини «ҷамъияти муайян» номида мешуд.³³

Мазмун ва моҳияти конкрети заминдорӣ ҷамоатӣ дар ин марҳила ҳанӯз маълум нест. Фақат ҳамин равшан аст, ки ҳамаи аъзои ҷамоат нисбат ба замини он ҳуқуқи баробар доштанд ва, аз ин рӯ, ҳангоми харидуфурӯш, бахшиш ба вақф ва ғ. ягон қитъаи онро ҷудо кардан мумкин набуд. Ҳатто ба тоқзор ҳам ҳуқуқи умумӣ вучуд дошт. Албатта, шудгору кишт ва парвариши зироат ба таври ҷудогона сурат мегирифт, яъне ҳар як узви ҷамоат дар ин қиссаи худро мегузошт, вале дар байни аъзои ҷамоат бо худуди муайяне ҷудо шудани

³¹Давидович Е. А., 1961 а, с. 37.

³²Чехович О.Д., 1965 а, с. 346.

³³Чехович О.Д., 1951 а, с. 62, 65-66.

қитъаи замин маълум нест. Бешубҳа, ин заминҳо ба ҷамоат «ба таври абадӣ» тааллуқ доштанд, ки ин амри воқеӣ имтиёзи деҳқони ҷамоатири нисбат ба деҳқони иҷоранишини нишон медиҳад. Ин ҳам қобили қайд аст, ки деҳқони ҷамоатӣ, аз рӯи мадракҳои мавҷуда, оидоти заминро на фақат ба давлат, балки ба соҳибони вақф ва шахсони ҷудогонаи заминдор низ мепардохтанд. Ба таври дигар гӯем, он вақт заминдории ҷамоатӣ ба категорияҳои гуногуни замин: заминҳои давлатӣ, вақф ва милкҳои феодалӣ дахл мекард. Бинобар он деҳқони ҷамоатири фақат ба заминҳои давлатӣ алоқаманд кардан нодуруст аст.

Қисми зиёди деҳқонро иҷоранишинони саҳмкор ташкил меоданд. Дар вақфномаҳо таъкид шудааст, ки мӯҳлати иҷора набояд аз се сол гузарад. Заурурати иваз кардани замини иҷора боиси беш аз пеш афзудани фоидаи заминдорони иҷорагузор гардида буд.

Категорияҳои моликияти феодалон ба замин. Суюрғол дар асри XV

Замин ва об аз рӯи ҳуқуқи моликият ба ҳамон категорияҳое, ки собиқан вучуд доштанд, тақсим мешуд. Мо дар боло милкҳои деҳқонро хотиррасон намудем. Дар давоми асри XV захираи заминҳои вақф, хусусан назар ба давраи гузашта, афзунтар гардид. Темур ва Темириён Ҷаъолияти бинокорири хеле вусъат доданд. Бисёр шаҳрҳои Осиёи Миёна ва Эрон бо иморатҳои зиёди гуногун: мадраса, масҷид, мақбара, хонақоҳ ва ғайра зеб ёфтанд. Ҷамаи ин иморатҳо аз ҳисоби амволи вақф сохта мешуданд. Чанд вақфномаи маҳфузмонда инро собит менамоянд. Дар бораи дигар бахшишҳои калон манбаҳои хаттии нарратив маълумот медиҳанд.³⁴

Амволи вақф дар ихтиёри мутаваллӣ буд. Аксар вақт вақфгузoron худро ва авлодашонро мутаваллӣ таъин мекарданд. Муассисаи махсусе буд, ки идораи вақфро ба таври умумӣ назорат менамуд. Дар сари ин муассиса садр меистод. Дабирхонаи садр аз сарвати вақф молиёти махсусе мегирифт, ки аслан барои таъмини маоши кормандони муассисаи мазкур сарф карда мешуд. Амволи вақф аз чунин назорати садр ва молиёти ӯ фақат бо фармони махсуси подшоҳ метавонист озод гардад. Воқеан ҳам садр ва маъмурони ӯ саъй мекарданд, ки аз оидоти вақф ҳиссаи бештаре ба даст оваранд. Дар ин замина муборизаҳои тунду тезе ҳам ба вуқӯъ меомад. Ба сабаби сӯиистеъмоли аз ҳад берун баъзе аз садрҳоро аз вазифа дур мекарданд.

Дигар навъҳои андозу молиёт аз ҷамаи заминҳои вақф, ба истиснои онҳое, ки бо амри махсуси подшоҳ аз пардохт озод шуда буданд, ба фоидаи хазинаи давлат ситонида мешуд. Дар замони салтанати Темириён, хусусан дар аҳди Темур, ин тариқа озодкуниҳо аз пардохти молиёт бисёр воқеъ мегардид.

Захираи заминҳои давлатӣ аз ҷама бештар буд. Аммо чун дар замони Темириён расми ба тариқи инъом ва подош тақсим карда додани замин хеле вусъат ёфт, фақат як ҳиссаи андози оидот ба хазинаи ҳукумати марказӣ дохил мешуд. Суюрғоли асри XV ягона ва дар як шакли мустақим набуд. Дар ин давра ҳам мисли пештара навъҳои мухталифи подош вучуд дошт, ки акнун ҷамаи онҳоро суюрғол мегуфтанд. Яке аз шаклҳои хеле маъмули суюрғол милки хосаи аъзои хонадони салтанатӣ ба шумор мерафт. Онҳо дар шаҳру вилоятҳои бузурги ҳамчун инъом бадастовардаи худ амалан соҳибихтиёри комил буданд. Ин тариқа инъомро баъзан мансабдорони калон низ соҳиб

³⁴Миқдори зиёди ин қабил мадракҳоро Н. Маҳмудов (1966, с. 56–59) чамъ овардааст.

мешуданд ва дар вилояту шаҳрҳо ба таври худ ҳукмфармой мекарданд. Дар амал ҳамаи ин суюрғолҳо аксаран хусусияти меросӣ ҳам ба худ гирифта буданд. Аз ин рӯ, гоҳо онҳоро суюрғолҳои «абадӣ» меномаданд. Вале бояд қайд кард, ки ирсият як чӯзӣ ҷудонашавандаи ин қабил суюрғолҳои бузург набуд. Вақте ки ин суюрғолҳоро ба мерос гузоштани мешуданд, ҳукумати марказӣ онро бо санади ҷудогона ба расмият мебаровард. Ҳамчунин маҳдудиятҳои дигаре низ мавҷуд буданд. Баъзан соҳиби суюрғол қисми даромади вилояти худро мебоист ба хазинаи ҳукумати марказӣ месупурд. Ҳукумати марказӣ дар баъзе мавридҳо масунияти казой ва маъмурии соҳибони суюрғолро маҳдуд намуд, барои ҳаллу фасли муҳимтарин масоил маъмурони худро ба назди онҳо мефиристонид. Гоҳо ин суюрғолҳо тамоман кашаи гирифта ва ё ҳаҷман кам карда мешуданд.

Дар айни замон чунин воқеъ мешуд, ки соҳибони суюрғол амалан ба ҳукумронии соҳибхитӣ табдил меёфтанд ва ҳукумати марказӣ аз муборизаи зидди онҳо оқиб мебарид.

Ҳамин тариқа, ҳатто калонтарин суюрғолҳои асри XV аз ҷиҳати мазмун ва моҳияти худ якхела набуданд.

Дар баробари ин навъ суюрғолҳои калон суюрғолҳои хурд ҳам вучуд доштанд, ки ҳуқуқи соҳибонашон аз бисёр ҷиҳатҳо маҳдуд буд. Дар замони Темириш ва хусусан дар аҳди худи Темур аксар вақт сипаҳсолорон, ҳатто саркардаҳои хурд ҳам, ки дар майдони ҷанг қорнамоие нишон медоданд, ба гирифтани суюрғол мушарраф мегардиданд. Ин суюрғолҳо ҳаҷман хеле гуногун буда, метавонистанд аз вилояти калон то деҳаи хурде бошанд. Баъзан шахси рӯхонӣ ҳам соҳиби суюрғол мешуд. Умуман, ҳамаи инъоми подошҳо, аз ҷумла, тӯҳфаи пурқимат ҳам бо истилоҳи «суюрғол» ифода меёфт.

Захираи заминҳои милк, ки ба феодалони ашрофӣ ва динӣ тааллуқ доштанд, хеле калон буд. Сарчашмаҳои номи як қатор ашхосро зикр кардаанд, ки заминҳои онҳо масоҳати бузургро фаро гирифта ва беш аз пеш вусъат меёфтанд. Ба тариқи мисол амлоки Хоҷа Аҳрорро метавон ном бурд.³⁵ Ба ӯ 1300 қитъаи замин дар вилоятҳои мухталифи Осиёи Миёна тааллуқ доштанд. Албатта, ин қитъа на аз пораҳои хурди замин, балки аз минтақаҳои тамоме иборат буданд. Ушронае (яъне андозаи оидоти замин ба миқдори 0,1 ҳиссаи маҳсул), ки Хоҷа Аҳрор аз заминҳои дар як худи вилояти Самарқанд доштаи худ ба давлат мебардошт, баробари 80 ҳазор ман буд. Агар як манро 20 кг ҳисоб кунем, ин миқдор ба 1600 тонна ғалла баробар хоҳад шуд.³⁶ Аз ин чунин бармеояд, ки қисмати асосии оидоти ин заминҳо ба фоидаи Хоҷа Аҳрор аз рӯи ҳисоби камтарин (агар қисмати асосии оидоти замин 0,3 ҳиссаи маҳсул доништа шавад) беш аз 0,2 ҳиссаи маҳсул, яъне 3200 тонна ғалла хоҳад шуд.

Вақте ки дафтардорони Хоҷа Аҳрор рӯзе барои ҳисобот додан гирд омаданд, аз гуфтаҳои онҳо маълум гардид, ки аксарашон 30-40 ҳазор ботмани ғалла ҷамъ кардаанд ва камтарин миқдори ғаллаи ҷамъовариқардаи онҳо ба 10 ҳазор ботман мерасад. Даромади пулие, ки онҳо аз боғу полизҳо ба даст овардаанд, аз ин ҳисоб берун аст. Дар ин ҷо равшан нест, ки кадом ботман ба назар дошта шудааст. Агар ботмани Самарқанд бошад, ки ҳар яке баробари 20 кг аст, пас маълум мешавад, ки ҳар як дафтардор аз 200 то 800 тонна ғалла ҷамъ оварда будааст.

³⁵Набиев Р. Н., 1968, с. 35 ва мобаъд.

³⁶Давидович Е. А., 1970, с. 90. Дигар муҳаққиқон як манро 8 пуд ҳисоб кардаанд, ки нодуруст аст.

Аз оидоти заминҳои милк фақат як ҳиссааш ба давлат тааллуқ дошт. Аммо дар асри XV аксари заминҳои милки феодалони ашрофӣ ва динӣ аз чунин ўҳдадорӣ, яъне аз пардохти як ҳиссаи оидот ба хазинаи ҳукумати марказӣ озод карда шуд. Ин гуна озодшавиҳо ба василаи ярлиқи тархонӣ ба расмият мебаромад. Феодалони калоне, ки ба мақоми тархон мерасиданд, боз ҳуқуқи иловагиро соҳиб мешуданд: онҳо ва авлодашон аз ҷазои нўҳ гуноҳ озод мебардиданд, онҳо бе ҳеҷ мамониат ба назди подшоҳ даромада метавонистанд. Вале касоне ҳам, ки умуман аз пардохти андозҳои давлат озод карда мешуданд, ба худ унвони «тархон»-ро мегирифтанд. Чунин унвон барои як муддати муайян ба сокинони тамоми як шаҳр ва вилоят низ дода мешуд.

Мо наметонем, ки дар асри XV протсессӣ пайдоиши моликияти комил ба замин бо чӣ суръате ба амал меомад, вале ҳаминаш маълум аст, ки ин ҳодиса дар ҳақиқат рӯй меод. Моликияти комил ба замин чунин маънӣ дошт, ки феодал тамоми оидоти заминҳои милки худро, бидуни он ки ягон ҳиссаашро ба давлат диҳад, худ соҳиб мешуд ва дар ин маврид вай на аз ҳуқуқи тархонӣ, балки аз ҳуқуқи моликии комили замин истифода менамуд. Дар сарчашмаҳои хаттӣ замони баъдина ин категорияи замин бо номи «милки ҳурри ҳолис» зикр ёфтааст. Роҳи асосии ташкил ва тақмили ин категорияи замин дар байни соҳиби мулки хусусӣ ва давлат аз рӯи ҳиссаи оидоти ба онҳо муқарраршуда тақсим намудани заминҳои милк буд. Чунончи, давлат аз заминҳои милк аз се ду ҳиссаи оидот ва шахси молик аз се як ҳиссаи онро соҳиб мешуд. Акнун пас аз ин тақсимот ҳам давлат аз се ду ҳиссаи заминро гирифт (ва ин қисмат ба категорияи заминҳои давлатӣ дохил шуд), соҳиби мулки хусусӣ бошад, аз се як ҳиссаи онро ба даст овард (ва ин қисмат моликияти комили ў гардид). Дар бораи чунин тариқҳои тақсими каналҳо санади мансуб ба охири асри XV мавҷуд аст,³⁷ ки дар он барои ифодаи мафҳуми нисбат ба канал моликияти комил пайдо кардани феодал истилоҳи «мутлақ» кор фармуда шудааст. Аз ин рӯ, моликияти комилро метавон моликияти мутлақ ҳам номид.

Тижорат

Падидаи аз ҳама шоёни тавачҷўҳи ҳаёти иқтисодии асри XV дараҷаи баланди тараққиёти касбу ҳунар ва тижорати пулии дохилӣ буд. Чӣ навъе ки аз таҳқиқи қиёсии мадракҳои сиккашиносии асрҳои IX-XVIII маълум гардид, маҳз дар асри XV, алалхусус, дар чоряки охири он ва чоряки аввали асри XVI муносибати молию пулӣ ба ҳалди ниҳони тараққиёти худ расида буд. Маҳз дар ҳамин вақт ҳам ҳаҷми умумии истеҳсоли мол ва ҳам вазни хоси истеҳсоли молҳои сермасриф бағоят афзун гардид. Маҳз дар ҳамин вақт табақаҳои васеи ҷамъияти шаҳр ва қисман аҳолии деҳот ҳам (хусусан, деҳаҳои назди шаҳрҳои калон) ба муносибатҳои молию пулӣ кашида шуданд. Ҳеҷ вақт, на дар гузашта ва на дар давраҳои минбаъда, ҳатто то замони ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна истеҳсоли мол, тижорати пулӣ ва андозаи ба муносибати молию пулӣ кашида шудани табақаҳои васеи аҳоли ба дараҷаи онвақта нарасидааст.³⁸

Тахассуси маҳдуд пайдо кардан дар соҳаи касбу ҳунар, ки афзоиши ҳосилнокии меҳнат ва имконияти хеле вусъат додани ҳаҷми истеҳсоли молро таъмин менамуд, бо ҳамин амри воқеӣ робитаи бевосита дорад.³⁹

³⁷Маҳмудов Н., 1966, с. 52-58

³⁸Давидович Е. А., 1965, с. 83-91

³⁹Беленицкий А.М., 1940, с. 44.

Тиҷорати пулӣ дар доираи истеъмоли умум ба василаи сиккаҳои мисӣ ба вуқӯъ мепайваست. Ислоҳоти пулие, ки Улуғбек дар соли 1428 қорӣ кард, аз ин ҷиҳат аҳамияти хеле калон дошт. Мақсади асосӣ аз ин ислоҳот барои савдои чаканаи молҳои сермасриф фароҳам овардани шароити мусоид буд, ки ба ин беш аз ҳама сокинони оддӣ шаҳр ва аҳолии деҳот манфиатдор буданд.

Мазмун ва моҳияти ислоҳот аз қарори зайл иборат буд:⁴⁰ дар соли 1428 ҳамаи сиккаҳои мисии пастқурби пешина аз эътибор соқит карда шуд. Дорандагони ин пул метавонистанд, онро дар давоми як муддати муайян ба сиккаҳои нави нисбатан баландқурб иваз намоянд. Сиккаҳои нав аз соли 1428 сар карда якбора дар чандин шаҳрҳо: дар Бухоро, Самарқанд, Тошканд, Шохрухия, Андиҷон, Қаршӣ ва Тирмиз зарб зада шуданд. Пас аз анҷоми муовизаи пул зарби сиккаҳои мисӣ фақат дар Бухоро ба амал омада, зарробхонаи дигар шаҳрҳо баста шуд. Бухоро дар зарфи чандин сол (то қатли Улуғбек ва пас аз он ҳам) сиккаҳои мисии якхела мебаровард, ки ҳатто санаи зарби онҳо тағйир намерёфт: дар ин сиккаҳо, сарфи назар аз соли зарби онҳо, ҳамеша ҳамон як санаи содир гардидани фармони ислоҳоти Улуғбек сабт мерёфт. Ҳамин пулҳои Бухоро тиҷорати тамоми давлати осеъимиёнагии Темуриёро бо як мизон таъмин менамуданд. Бо ин пул дар ҳамаи ғўшаву канори Осиёи Миёна мол харидан мумкин буд. Шакли ягонаи онҳо ҳар гуна мамониятро дар муомилот аз байн бурда, пешӣ роҳи сўиистеъмол ва қаллобиро масдуд мекард. Чунин ташкили тиҷорати пулӣ барои феодализм ҳодисаи хеле кам воқеъшаванда ва ғайритипист. Ин ислоҳот ба талаботи объективи тиҷорати дохилӣ ниҳоятдараҷа мувофиқ афтада буд. Истеҳсоли фаровони молҳо барои истеъмолкунандаи оддӣ ба низоми муайян даровардани гардиши маҳз сиккаҳои мисиро тақозо менамуд, ки ин кори муҳимро ислоҳоти Улуғбек анҷом дод. Қорӣ гардидани ин ислоҳот ва муваффақияти он, дар навбати худ, барои инкишофи минбаъдаи тиҷорати доираи гардиши молҳои сермасриф шароити мусоид муҳайё сохт.

Қобили қайд аст, ки баъдҳо, хусусан дар даҳсолаи охири асри XV гардиши умумидавлатии сиккаҳои мисӣ тамоман вайрон гардид. Соҳибони мулкҳо ҳар яке ба таври худ сиккаҳои худро бароварда, ба мақсади ҳар чӣ бештар фоида ситонидан ба ҳар гуна найрангу қаллобӣ роҳи кушоданд. Алалхусус, ҳокими Ҳисор - Хусравшоҳ бо сиккаҳои мисӣ хеле густохона амал мекард. Дар натиҷа бӯҳрони гардиши пул сар зада, ўро маҷбур намуд, ки дар соли 1501 ислоҳот гузаронад. Дар асоси ин ислоҳот вилояти Ҳисор ба ҷои сиккаҳои мухталиф ва безъитиборшуда сиккаҳои якхела дарёфт намуд. Хусравшоҳ ба тағйир додани гардиши ин пули нав дигар ҷуръат намекард. Зарробхонаи шаҳрҳои хурд баста шуд. Акнун сиккаҳои мисӣ фақат дар Ҳисор, Тирмиз ва Қундуз бароварда мешуд, ки маҳсули зарробхонаи ин се шаҳр дар тамоми мулк як хел гардиш мекард. Барои қулай ва осонтар намудани тиҷорат сиккаҳоро ба се арзиш – якдинора (он вақтҳо сиккаи мисиро динор мегуфтанд), дудинора ва тангаи майда зарб мезаданд.⁴¹

Дар асри XV тиҷорати байналхалқӣ низ бисёр равнақ пайдо намуд. Темур ва Темуриён барои ривож ба вуъсати робитаҳои тиҷоратӣ бо кишварҳои гуногун хеле саъю кўшиш мекарданд. Чунон ки зикр гардид, Темур ҳатто ба подшоҳони Франция ва Англия нома навишта, онҳоро даъват намуд, ки тоҷиронро мутақобилан аз ҳар ҷиҳат пуштибонӣ кунанд. Дар сарчашмаҳои он замон роҷеъ ба сафорати ҳайъати намоёндагӣ ба кишварҳои гуногун хабарҳои хеле

⁴⁰Давидович Е. А., 1965, с. 274-299.

⁴¹Давидович Е. А., 1965 б, с. 44-48

зиёд дарҷ ёфтааст. Ба Ҳирот – пойтахти Темуриён низ аз ҳар гўшаву канор сафирҳо меомаданд. Дар бозорҳои Осиёи Миёна ва Хуросон молҳои гуногуни хориҷиро харидан мумкин буд. Дар навбати худ бисёр молҳои маҳаллӣ ба хориҷа содир мегардид. Тиҷорати байналхалқӣ яке аз ангезаҳои инкишофи баъзе намудҳои касбу ҳунар ва афзоиши ҳаҷми истеҳсоли онҳо ба шумор мерафт ва ҳамчунин ба ривоҷи тиҷорати дохилӣ низ таъсири мусбат мерасонид.

Шаҳр ва касбу ҳунар

Маҳз дар асри XV ва ибтидои асри XVI ба болотарин ҳадди тараққиёти худ расидани муносибатҳои моливу пулӣ як ҳодисаи ҷудогона ва мунфарид набуд. Вай ҳамон мавқеи дар ҳаёти шаҳрҳои онвақтаи Осиёи Миёна ишғолкардаи ин муддатро аён намуда, аз пешрафтҳои он давра гувоҳӣ медиҳад. Барои ҳаматарафа таҳқиқ кардани он чи ки шаҳри асри XV аз ҷиҳати иҷтимоӣ ва иқтисодӣ арзи андом менамуд, мутаассифона, мадракҳои кофӣ ҳанӯз ҷамъ нагардидаанд. Мо дар дасти худ фақат миқдори каме аз тадқиқотеро дорем, ки ба масъалаҳои алоҳида бахшида шудаанд. Аммо ҳамин мадракҳои ноқис ва мушоҳидаҳои ҷудогона ҳам имкон медиҳанд чунин хулоса барорем, ки тамми муҳолифатҳои ҳаёти иҷтимоӣ иқтисодии шаҳр ҳамчун як ҳалқаи зиддифеодалӣ, дар силсилаи сохти феодалӣ ҳамоно дар асрҳои XV-XVI ниҳоятдараҷа тундӯз гардида буданд.

Аз як ҷиҳат, ғайбшавии табақаҳои миёна ва поёни шаҳр ба назар мерасад. Муҳаққиқон хотирнишон кардаанд, ки шаклҳои истисмори дар аҳди муғулҳо маъмулгардидаи аҳли касбу ҳунар, ки то ҳолати мамлуқӣ ва ғуломӣ расида буданд, дар асри XV комилан аз байн нарафта бошад ҳам, вале аҳамияти худро торафт аз даст мебуд. Акнун симои асосии пешаварӣ косиби озод ва шакли асосии ташкилоти пешаварон коргоҳи умумии косибон мегардад. А.М.Беленицкий дуруст қайд кардааст, ки коргоҳҳои умумии косибон дар асри XV устувор гардида, аҳамияти онҳо хеле боло рафт. Яке аз аломатҳои зоҳирии аҳамияти ин коргоҳҳо дар ҳаёти шаҳр иштироки муташаққилонани онҳо дар ҷашнҳоест, ки Темур ва Темуриён барпо мекарданд. Ҳар як коргоҳи косибон дар ин ҷашнҳо ба сари худ ширкат менамуд.⁴²

Тадқиқи идеологияи ин давра, ки дар адабиёти бадеӣ ва, умуман, дар ҳаёти маданӣ акс ёфтааст, материали боз ҳам конкреттар ва боварибахштар медиҳад. А.Н.Болдирев далелу санадҳои фаровонеро аз назари таҳқиқ гузаронида, ба таври қонёкунанда нишон дод, ки нимаи дувуми асри XV (алалхусус, охири асри XV ва аввали асри XVI) бо вусъат пайдо кардани базаи иҷтимоии ҳаёти маданӣ ва эҷоди бадеӣ тавсиф меёбад. Табақаи миёнаи аҳолии шаҳр – пешаварон ва бозаргонон, амалдорон ва рӯҳониёни миёнаҳол истеъмолкунанда ва офарандаи сарватҳои маданӣ мегарданд. Дар тазкираҳои он замон, аз ҷумла дар ёддоштҳои Восифӣ бисёр шоирони аз байни косибон, бозаргонон ва амалдорони хурд баромада зикр ёфтаанд. Албатта, як қисмати хеле ками онҳо шоири касбӣ буданд. Аксарашон нисбат ба адабиёт ва шеърӯи шоирӣ дилбастагӣ дошта, истеъдод ва соатҳои фароғати худро ба шеърҳои ва шеърҳои мебахшиданд. Акнун шоирон, навозандагон ва базлағӯён на фақат дар боргоҳи аъён ашроф ҷамъ меомаданд, балки дар дўконҳои саҳҳофӣ ва китобфурӯшӣ, дар коргоҳи косибон ва дар майдону бозорҳо низ баҳсу мунозираҳои адабӣ, маҷлиси шеърҳои ва мушоираҳо барпо мекарданд.

⁴²Беленицкий А. М., 1940 а, с. 189 ва мобаъд.

Ин қабил маҳфилҳои адабиӣ ва ҳунари дар Ҳирот, Самарқанд ва бисёр шаҳрҳои дигари давлати Темуриён ба вучуд омада буданд.

Боз муҳимтар ин аст, ки идеологияи шаҳр, ақида ва мафкураи табақаҳои миёнаи шаҳрнишинон дар ҳуди адабиёти бадеӣ низ инъикос меёфт. Ҳатто махсус «назми доираи ҳунармандон» ба вучуд омада буд, ки мундариҷаи асосии онро зисту зиндагии касибон ташкил мекард ва дар ин қабил шеърҳо луғату истилоҳоти касбу ҳунар ба таври фаровон истифода мешуд. Идеологияи шаҳр, ҷаҳонбинии нисбат ба феодализм муҳолифи он дар осори барҷастатарин намоёндагони равияи пешқадами адабиёти асрҳои XV-XVI инъикоси худро пайдо намудааст.⁴³

Аз ҷиҳати дигар, шаҳри асрҳои XV-XVI ба ҳамон ҳолати феодалии худ боқӣ монда, дар он шаклҳои соф феодалии истисмори аҳли меҳнат беш аз пеш давом мекард. Ин ҷанбаи ҳаёти иҷтимоию иқтисодии ҳаёти шаҳр дар асоси мадракҳои асри XV хубтар тадқиқ шудааст,⁴⁴ вале мадракҳои маълуми асри XV низ ба он шабоҳати комил дорад, аз ин рӯ, ба ин ду аср метавон як тавсифи умумӣ дод. Мо дар шаҳр низ мисли деҳот ҳамон категорияҳои моликияти заминро дучор меорем. Қисмати асосии замин дар ихтиёри давлат ва ё феодалони ашрофию динӣ (ҳамчунин аҳли хонадони салтанатӣ) буд. Аммо ба истехсолкунандаи бевосита фақат як қисмати ночизи он тааллуқ дошт. Аз ин чунин бармеояд, ки дар шаҳр истехсолкунандаи бевосита, агар дўкон, коргоҳ ва ё манзили ӯ на дар замини худаш, балки дар замини давлат, вақф ва ё милки феодал воқеъ гардида бошад, ҳатман дар ягон шакле ҳаққи иҷораи заминро мебардохт. Аз ин лиҳоз дар байни сокини шаҳр ва деҳқон тафовуте мавҷуд набуд.

Бино ба маълумоти сарчашмаҳо, на фақат замин, балки бисёр муассисаҳои тиҷоратӣ ҳам ба феодалон тааллуқ дошт. Протсессҳои якҷоякунии муассисаҳои ҳунармандию тиҷоратӣ ва ҳатто биноҳои иқоматӣ хеле босуръат давом мекард. Аз ин чунин бармеояд, ки касибон ва дўкандорони камбизоат на фақат заминро, балки ҳатто коргоҳ, дўкон ва манзилро ҳам ба иҷора мегирифтанд, ки ин боиси боз ҳам бештар ба феодал тобеш шудани онҳо мегардид. Ин тобеият боз аз он сабаб ҳам гарантар менамуд, ки дар шаҳр ба як даст ҷамъ омадани замин ва биноҳо ба ҳар ранг сураат мегирифт. Масалан, истехсолкунандаи бевосита метавонист дўкони вақфиро иҷора гирад, ки дар замини милке воқеъ шудааст, ё баръакс.

Дигар шаклҳои соф феодалии истисмор низ ҳанӯз мавҷудияти худро нигоҳ медоштанд. Муҳит ва ҳайъати касибон якранг набуд. Ба ҷуз касибони озод гурӯҳе ҳам вучуд дошт, ки дар дараҷаҳои гуногуни тобеиятӣ «ғайрииқтисодӣ» қарор гирифта буд. Қисми пешаварони аз кишварҳои дигар оваронидаи Темур амалан дар вазъияти ғуломӣ умр ба сар мебарданд. Мадракҳо, ки шаклҳои тобеияти баъзе гурӯҳҳои аслиҳасозонро аён месозанд, боз ҳам муҳимтаранд. Бар тибқи як фармон, гурӯҳи ин қабил касибон ба ихтиёри сардори қўрхона дода шуд ва ӯ мебоист ба кори он назорат мекард. Маъмурони давлат ҳақ надоштанд, ба кори ӯ мудохила кунанд ва аз ин касибон андоз бигиранд. Шакли дигари тобеият ба баъзе гурӯҳҳои касибоне дахл мекард, ки хидмати дарборро дар зимма доштанд. Ин касибон дар коргоҳи умумӣ ҷамъ омада, таҳти роҳбарии халифа кор мекарданд. Халифа, ки аз тарафи ҳукумат таъин мешуд, корро ташкил мекард ва ба сифати он назорат менамуд. Маҳсулоти ин коргоҳ на ба бозор, балки бевосита ба идораи давлат мерафт.

⁴³Болдырев А. Н., 1957, с. 253 ва мобаъд.

⁴⁴Иванов П. П., 1954, с. 42–43; Давидович Е. А., 1961 а, с. 40–42.

Қайд кардан муҳим аст, ки халифаҳои ҳатто ҳамон коргоҳҳои озодро, ки ба-рои бозор кор мекарданд, ҳуди косибон интиҳоб накарда, балки ҳукумат таъин менамуд.⁴⁵

Боз як аломати асосӣ ин аст, ки аҳолии шаҳр ба давлат баъзе аз он ан-дозҳоеро, ки аз аҳолии деҳот ситонида мешуд (аз қабилӣ андози сарона ё дудшулӣ), мепардохтанд. Онҳо ҳатто аз корҳои иҷборӣ ҳам озод набуданд.

Илова бар ин, албатта, андозҳои бевоситаи тичорат ва касбу ҳунар вучуд доштанд. Дар асри XV чунин андози асосии аз муғулҳо меросмонда «тамға» номида мешуд. Аз рӯи баъзе далелҳои ғайримустақим, ҳаҷми тамға хеле калон буд. Вале дар ин ҷо аз ҳама диққатангез он аст, ки феодалон муҳолифи ин навъ андоз буданд. Аз ҷумла, феодалони динӣ, бо баҳонаи ин ки тамға андози ғайришаръист, ба муқобили он бо қатъият мубориза мебуданд. Аммо дар асл ин ақсуламали феодалон сабабҳои иқтисодӣ дошт – ин навъ андоз бар хи-лофи манфиати синфи онҳо буд. Ба феодалон фақат тарзҳои соф феодалии истисмори шаҳр, касбу ҳунар ва тичорат, ки аз онҳо даромади зиёде ба даст меоварданд, мувофиқат мекард, аммо дигар шаклҳои истисморе, ки ба онҳо зиён мерасонид, ба ҳеҷ ваҷҳ муносиб намеафтод.

Дар шаҳрҳои Осиёи Миёна худидоракунӣ ҳақиқӣ набуд. Шаҳрро қоим-мақоме, ки аз тарафи ҳукумати марказӣ ва ё ҳокими вилояти калон таъин карда мешуд, идора мекард. Шаҳрҳо ҳамеша василаи инъому подошҳои фео-далӣ ба шумор мерафтанд.

Ба ин тариқа, муҳолифати асосии ҳаёти иҷтимоӣ иқтисодии шаҳрҳо, ки алалхусус, дар чоряки охири асри XV ва чоряки аввали асри XVI пайд-до намуд, аз қарори зайл иборат буд. Аз як тараф, тараққиёти прогрессивии шаҳрҳо, афзоиши ҳосилнокии меҳнат дар риштаи касбу ҳунар, вусъати бена-зири тавлиди коло, вазни ҳоси баланди истеҳсоли молҳои мавриди масрафи умум, ба муносибати молӣ ва пулӣ капида шудани аксари аҳолии шаҳр ва қисман деҳот, фаъолтар гардидани табақаи миёнаи шаҳр ва дар заминаи ин ҳама ҳодисоти муҳим ба зуҳур омадани падидаҳои навин дар соҳаи маданият. Аз тарафи дигар, омилҳои ба тараққиёти шаҳрҳо мамониаткунанда, аз қабилӣ истисмори хеле саҳти аҳолии меҳнаткаши шаҳр ва боло рафтани шаклҳои фео-далии истисмор; ба дасти ҳамон як феодал даромадани моликияти ҳам қишлоқ ва ҳам шаҳр; ба ихтиёри ҳамон як феодали ашрофӣ ё динӣ–молики заминҳои шаҳру деҳот гузаштани биноҳои тичоратию пешаварӣ, яъне (бо андак истисно) ба ҳам омехтани табақаи болои тоҷирону судхӯрони шаҳр ва ашрофи заминдор; шаклҳои феодалии идораи шаҳр.

Ҳамаи ин ҷиҳатҳо тадқиқи амиқи конкретию таърихиро талаб менамоянд. Муаррихон ба таҳқиқи шаҳрҳои Осиёи Миёна ва масъалаҳои иҷтимоӣ иқти-содии онҳо, назар ба муносибатҳои аграрӣ, диққати хеле кам мабзул ме-доранд. Асарҳосе, ки ба масъалаҳои ҷудогонаи ҳаёти шаҳр бахшида шуда бошанд, дар фосилаи солҳои зиёд ва ҳатто даҳсолаҳо ба вучуд меоянд. Ҳол он ки ин, қабл аз ҳама, аз нуқтаи назари омӯзиши ҷиҳатҳои ба худ ҳоси феода-лизми Осиёи Миёна, сабаб ва моҳияти хусусияти заволи он аз масъалаҳои хе-ле муҳим ҳисоб меёбад.

⁴⁵Беленицкий А. М., 1940, с. 45–46.

3. МАДАНИЯТ

Бинокорӣ ва меъморӣ

Аз асри XV ба замони мо миқдори зиёди ёдгориҳои муҳташами меъморӣ боқӣ мондааст, вале ин фақат як қисмати камест аз он чи ки дар он даврони таърих ба вуҷуд омада буд. Темур ва Темуриён сохтмони биноҳоро беш аз пеш вусъат меоданд ва феодалони сарватманд дар ин кор ба онҳо тақлид ва пайравӣ менамуданд. Хусусан дар ду пойтахти давлати темурӣ – Самарқанд ва Ҳирот бинокорӣ ба авҷи худ расида буд. Аммо бисёр шаҳрҳои дигар ҳам дар давоми асри XV бо иморатҳои зебову муҷаллал ораста гардиданд.⁴⁶

Аз қасрҳои сершумори онвақтаи Осиёи Миёна танҳо як қисми пештоқи Оқсарои Шаҳрисабз, ки бо амри Темур бино ёфта буд, маҳфуз мондааст.⁴⁷ Бо вуҷуди ин, аз таърифу тавсифи пурваҷди ҳамзамонон ва тасвири муфассали онҳо дар бораи истёдод ва маҳорати меъморон, ороишгарон ва боғбонони гулдаст тасаввуроти комил ҳосил мегардад. Темур, авлоди ӯ ва дарбориёнаш бо майлу ҳаваси тамои боғҳои қасрдори берунишаҳрӣ месохтанд. Ин боғҳо бо растаҳои сабзу гулгаштҳои хуррам ба қитъаҳои мутаносиб тақсим гардида, дар онҳо гулу буттаҳо ва дарахтони сара бо завқу салиқаи баланд шинонда мешуданд, ҳавзу истаҳрҳои пуроб ва чӯйҳои шилдирросии бо буттагулҳо пӯшидашуда ҳавои боғро серун ва форам мекарданд ва ин манзараи фароҳбахш сахнаи сайргӯҳи дилфиреберо ба назар ҷилвагар месохт; дар дарунтари боғ кӯшкӣ бошукӯҳе бино гардида, бо тамоми василаҳои зинатии замон зебу оро меёфт.⁴⁸

Дар бораи осори меъмории граждани ҳам асосан ба воситаи сарчашмаҳои хаттӣ метавон огоҳ шуд. Он вақтҳо сохтмони ин навъ биноҳо ба миқёси васеъ анҷом меёфт. Масалан, дар Самарқанд, чунон ки зикр гардид, бо фармоиши Темур яке аз хиёбонҳо ба бозорҳои умрун обод табдил дода шуд. Клавихо ҳатто аз дидани сохтмони нотамои ин бозори хиёбонии тоқу равоқдор ва панҷаракоришуда ба ваҷд омада, онро хеле таърифу тавсиф намудааст. Шоҳрух ҳам дар Ҳирот ҳамин гуна як бозоре сохт. Дар ду тарафи хиёбони чорсӯ, ки ин бозор воқеъ гардида буд, биноҳои дутабақаи дӯконҳо сохта шуда, болои хиёбонро саросар гунбазҳои панҷаранок пӯшонида буданд, дар маҳалли якдигарро бурида гузаштани ду хиёбони сарпӯшида бинои гунбазноки Чорсӯ сохта шуда буд, ки вай низ дӯконҳо дошт.⁴⁹

Мадраса, масҷид ва мақбараҳои то замони мо расидаи он давра дар бораи комёбиҳои муҳандисӣ, лоиҳакашию биносозӣ ва ороишгарии меъморони асри XV тасаввуроти пурра ва вуҷуд меоваранд. Аввалҳо баъзе қорҳои марбут ба тақмили усули кӯҳнаи сохтани бомҳои гунбазнок, вале баъдтар татбиқи васеи усули нав аз муҳимтарин муваффақиятҳои бинокорони онвақта ба шумор мерафт. Асли моҳияти усули нав аз ин иборат буд, ки акнун гунбаз на бар деворҳои бино, балки ба равоқ ва дигар қисмҳои бино устувор карда мешуд, ки

⁴⁶Доир ба санъати меъмории давраи Темуриён тадқиқот ва наشرҳои зиёде мавҷуданд, ки мо аз ин ҷумла асарҳои умумӣ ва ҷамъбасти зеринро қайд мекунем: Булатов М. С., 1969; Денике Б. П., 1939; Засыпкин Б. Н., 1928; 1948; 1961; «Таърихи Самарқанд», ҷилди I, 1969; Массон М. Е., 1948; 1950 в; 1957 а; Пугаченкова Г. А., 1951; 1957; 1958 б; 1965; 1968; Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И., 1958; Ремпель Л. И., 1961.

Оид ба сарзамини Тоҷикистон, аз ҷумла, ниг.: Веймарн Б. В., 1947.

⁴⁷Массон М. Е., Пугаченкова Г. А., 1953.

⁴⁸Пугаченкова Г. А., 1951.

⁴⁹Беленицкий А. М., 1946, с. 181-183.

ин ба хеле кам шудани қутри гунбаз имкон меод. Ин чунин маънӣ дошт, ки биноҳои калону васеъро ҳам гунбазпӯш кардан мумкин буд. Аз рӯи ин усули нави гунбазсозӣ дар биноҳои на фақат мураббаъ, балки дарозрӯя ҳам имкони гунбаз ниҳодан фароҳам меомад.

Дар ороишоти ёдгориҳои меъмории он давр майлҳои ҳашаматхоҳӣ ва таҷаммулписандӣ тазоҳуроти равшани худро пайдо намудаанд. Васиҳои ороишгарӣ хеле гуногун ва мукамал буданд. Дар ин бобат низ комёбиҳои пешинзамон ва бозёфтҳои тоза ба ҳам омехта, мавриди истифода қарор мегирифтанд. Дар асри XV хотамкорӣ маҷмӯи хеле гарон ва заҳматталаб, ки он вақтҳо ба дараҷаи беназири тақомули худ расида буд, ба таври васеъ ба қор бурда мешуд. Тасвири нафиси наботӣ ва ҳандасӣ, интиҳоби рангҳои асил (аксаран гаммаи рангҳои кабуду сафеду нилобӣ), тарҳи аҷибӣ луоби нилгун, ки дар замини ялгаросии он таҳайюлотӣ беинтиҳоби мусаввир нақшҳои зебо меофарад, аз хусусиятҳои барҷастаи хотамкорӣ он замон ба шумор меравад. Барои ороиши деворҳои дарунӣ усули кундал, ки аз омезиши андуҷаи тилло бо ягон хел ранг (бештар ранги кабуд) иборат аст, истифода мешуд. Таносуби зарандуд ва ранг гуногун буд: баъзан заминашро зарандуд намуда, бар он шаклҳои барҷастаи рангӣ мекашиданд ва ё, баръакс, ба заминаш ранг молида, дар рӯи он шаклҳои барҷастаи тиллоӣ месохтанд. Дар ҳар ҳолат нақшу ниғори аҷиб ва ҷолибе ба вуҷуд меомад ва бебабаб нест, ки мутахассисон ин нави орошро ба парчаи зардӯзи монанд кардаанд.

Дар ороиши бинои мармари суфта ё бо катибаҳои тасвири қандакорӣ ва ё бо нақшҳои нафиси тиллоӣ зинатдодашуда ба таври васеъ истифода бурда мешуд.

Дар ин асар тамоми усул ва васиҳои ороиши ин асрро тасвир ва тавсиф кардан аз имкон берун аст. Фақат бояд хотирнишон намуд, ки андешаҳои ҳаёлотӣ ороишгарӣ батадриҷ намендонд. Барои охири асри XIV ва ибтидои асри XV майли ба нақшу ниғор тамоман фаро гирифтани деворҳо хос аст. Баъдҳо усули ҷиддӣ хушро бештар ва ба таври васеъ истифода намуда, дар заминаи он аз хушҳои сирдор катиба ва нақшҳои оддӣ месохтагӣ мешаванд.⁵⁰

Майли таҷаммул ва ҳашаматписандиро дар бинокорӣ ва меъмории он замон, беш аз ҳама, масҷиди Бибиҳонум, ки солҳои 1399-1404 дар Самарқанд сохта шудааст, дар худ муҷассам менамояд. Як вақтҳо дарвозаи калони тоқдори он ба ҳавлии васеъ кушода мешуд, ки гирдогирди онро қатори долоно айвонҳо иҳота карда, гунбазҳои онҳо болои 400 сутуни мармарӣ устувор буданд. Дар пешгоҳи саҳни ҳавлӣ бинои асосии масҷид: равоқ ва як хонаи барҳавои гунбазӣ воқеъ гардида, бар болои он боз як гунбазӣ пурнақшу ниғори баланде сохта шуда буд. Ҳоло аз ин масҷид фақат як харобае боқӣ монда бошад ҳам, вай аз шукӯҳ ва азамати пешинаи он ба хубӣ шаҳодат медиҳад.⁵¹

Мақбараҳои асри XV аз назаргоҳи меъмории гуногуннавъ ва басо диққатангезанд. Мақбараи наҷандон калон, вале аз ҷиҳати ороиш хеле зебои Шохизинда (Ширинбег-ака ва Туман-ака),⁵² мақбараҳои Рухобод, Қутби Чаҳордахум,⁵³ ниҳоят, Ғури Мир аз муҳимтарин ёдгориҳои давраи темурӣ ба

⁵⁰Ин тарзи ороиш аз тарафи Б. П. Денике (1939) ва Л. И. Ремпель (1963) муфассалан тавсиф ёфтааст.

⁵¹Роҷеъ ба масҷиди Бибиҳонум ниг: Массон М. Е., 1929; Ратия Ш. Е., 1950; Пугаченкова Г. А., 1953.

⁵²Булатова В. А., 1965; Немцева Н. Б. ва Шваб Ю., 1968

⁵³Пугаченкова Г. А., 1962.

шумор мераванд. Аз ин миён Гӯри Мир (1403–1404), ки Темури ва авлоди ӯ дафн шудаанд, хеле ҷолиб аст.⁵⁴ Сохт ва тарҳи он бисёр оддист. Танаи ҳашигӯша, устувои мавзун ва гунбади чиндори бо ҳашигӯшаҳои нилобиранг рӯкашшуда асоси ин мақбараи машҳуро ташкил намудааст. Орошоти даруни тоҷорӣ ҳашигӯшаи тоҷорӣ он бо салобати мутантани худ касро дар ҳайрат меғузорад. Санги мармар, ақиқи сабзранг ва оби тилло бо андаке хиратобии умумии рангҳо фақат эҳсоси оромии сукунат ва дурӣ аз дунёи равшанро таъмин менамоянд.

Яке аз беҳтарин ёдгориҳои Улуғбек мадрасаи ӯст, ки дар регистони Самарқанд воқеъ гардидааст.⁵⁵ Дар чор тарафи ҳавлии даруни чорравоқа қатори манзилҳои дуошёна, дар гӯшаҳои он чор манораи мавзун ва дар даромадгоҳи асосӣ пештоқи боҳашамате сохта шуда буд. Ҳоло чор гунбази болои дарёхона, як манора ва ошёнаи дуҷуми манзилҳои ин мадраса вуҷуд надоранд. Аммо бо он ки ки акнун ин ёдгории қуҳан арзи андом мекунад, боз ҳам дар пешни назари бинанда як асари олиии ҳунари меъморию муҷассам сохта, бо тарҳи зебо, шаклҳои мутаносиб ва нақшу нигори гуногуну дилнишин, вале бисёр босалобати худ таассуроти фаромӯшношуданӣ ба вуҷуд меоварад.

Дар асри XV боз як нави мақбара маъмул мегардад, ки ба тарзи иншооти мураккаби чандхонагӣ сохта мешуд. Яке аз ҳамин қабил мақбараҳои Ишратхонаи наздикии Самарқанд мебошад. Тоҷорӣ марказии равоқҷадори он андаке тарҳи солибмонанде дорад. Аз ду тарафи ин тоҷорӣ мутаносибан биноҳои дигар: аз як тараф, масҷид, ва аз тарафи дигар, миёнсари сеҳонагӣ воқеъ гардидаанд. Маҷмӯи иморати мақбара бо хонаҳои дуошёнаи идорӣ ба худ шакли тамоми гирифта, дар ин асари меъморию усули нави қуббасозӣ намунаи барҷастаи таъбири худро пайдо намудааст. Техникаи нави нигориши кундаи ҳам дар ин бино хеле пурра ва моҳирона истифода шудааст. Ба зебу зинати ниҳоятдараҷа фаровони андарун нақшу нигори хеле содаи қисмати беруни бино муқобил воқеъ гардидааст. Маҳз қисмати беруни бино барои беҳтар дарк намудани тамоми ин ёдгории меъморию кӯмак мерасонад, зеро ҳангоми аз назар гузаронидани он диққати кас на ба ҷузъиёт, балки ба ҳалли умумии композиционӣ кашаи мешавад ва ба ин восита то ҷӣ андоза сабуки ва муназзам будани сохтмони ин иморати мӯҳташами аёнтар мегардад.⁵⁶

Бинои расадхонаи Улуғбек, ки дар доманаи баландии Ҷӯпонатои Самарқанд сохта шудааст, аз нодиртарин ёдгориҳо ба шумор меравад.⁵⁷ Аз ин бино фақат як тепша ва тӯдаи партовҳои сохтмон боқӣ мондаасту бас. Аммо бо кӯшиши бостоншиносон тарҳи табақаи поини таҳкурсии иморат маълум шуд. Муқаррар гардид, ки бино мунаввар буда, 30 метр баландӣ доштааст ва тавассути ҷӯбҳои қандакорӣ, сафолҳои сирдори нақшин ва сангҳои мармар орош ёфтааст. Ғайр аз ин, аз сарчашмаҳои ҳамаи маълум мешавад, ки расадхона се ошёна доштааст. Бақияҳои олоии асосии расадхона – асбоби дуқӯшаи зовиясанҷ, ки барои мушоҳидаи Оғтоб, Моҳ ва зимнан, дигар сайёраҳо қор фармуда мешуд, маҳфуз мондааст. Як нӯги асбоби зовиясанҷ дар ҷуқурии 11 метр даруни ҳандақи дар шах қандашуда ва нӯги дигари азбайнрафтаи он таҳминан дар баландии 30 метр воқеъ гардида будааст. Ин асбоб ба шакли ду қавси мувоҷӣ сохта шуда, ба шапакҳои доираи радиусаш беш аз 40 метр ба-

⁵⁴Массон М. Е., 1929 а; Масҷиди Гӯри Мир, 1905; Пелтнев И. Е., 1968; Семенов А. А., 1948, 1949; Шишкин В. А., 1946.

⁵⁵Веймарн Б., 1946; Массон М. Е., 1929 б, 1950 в.

⁵⁶Массон М. Е., Пуғаченкова Г. А. ва диг., 1958

⁵⁷Доир ба ёдгориҳои Ҷӯпонато ниг.: Фуломов Я. Ф., 1948.

робар меомад. Қавсҳо самти дақиқи ба меридиан мутобиқ доштанд. Онҳо бо тахтаҳои мрамори сайқалёфта рӯкаш гардида буданд. Нури офтоб аз ду равшанаи хурд ба дарун роҳ ёфта, бар ду қавси зовиясанҷ, ки дар рӯи онҳо нишонаҳои дараҷа, дақиқа ва сония сабт шуда буданд, нақши худро мегузошт.⁵⁸

Аз бинокориҳои Ҳироти асри XV хусусан маҷмӯи иморати Мусалло, ки аз масҷид, мадраса ва мақбара иборат аст, шояд тавачҷӯх мебошад. Ҳоло аз ин ёдгории меъморӣ қисмати хеле каме боқӣ мондааст. Манораҳои сечузаи бисёр мавзун ва мақбараи хеле ҷолиби Гавҳаршод, ки яке аз ғушаҳои мадрасаро ишғол намуда, қисми таркибии он ба шумор мерафт, аз ҳашамат ва азамати он гувоҳӣ медиҳанд.⁵⁹

Санъати наққошӣ ва миниётур

Чунон ки манбаҳои хаттӣ шаҳодат медиҳанд, иморатҳои бошукӯҳ, алал-хусус, қасрҳои Темур ва Темириён аксаран бо тасвирҳои тамоми рӯи деворҳои зинат меёфтанд. Сюжети онҳоро манзараҳои ҷангу муҳосираи шаҳрҳо, базму зиёфат, русуми пазирӣ ва саҳнаҳои муқаррарии зиндагӣ ташкил менамуданд. Чунин василаи ороишро, махсусан, Темур ташвиқ мекард. Дар рӯи девори қасрҳои сарилсилаи темурӣ тамоми қиссаҳои базму разми ӯ тасвири худро пайдо карда буданд.

Аз рӯи гувоҳии муосирон, сураҳои ҳуду Темур, фарзандону наберагон ва дарбориёни ӯ, ҳатто маликаҳои хонадони темурӣ ҷузъҳои ҳатмии он сюжетҳои мураккаби тасвири рӯи девори иморатҳои онзамона ҳисоб меёфтанд. Қитъаҳои боқимондаи чанде аз мақбараҳои Шоҳизиндаи Самарқанд дар бораи он санъати бошукӯҳ тасаввури умумӣ ва тақрибӣ ба вуҷуд меоваранд. Дар ин қитъаҳо фақат ҷӯйҳо, дарахтон, буттаҳо, гулҳо ва дар заминаи наботот ҳавосилҳои паранда тасвир ёфтаанд.⁶⁰

Асри XV ба олами тамаддун нусаҳои хаттии олий, ки аз коғазу чилд то китобату тасвирот – ҳама намунаи санъаткории беназирест, ҳада намуд.⁶¹ Дар бисёр шаҳрҳои давлати бузурги темурӣ ҳаттотҳо ва наққошони забардаст зиндагӣ карда, асарҳои хеле зебо ва мӯҳташам меофариданд. Аммо маркази асосии ривочу равнақи ин ҳунарҳо ба ҳар ҳол Ҳирот ба шумор мерафт. Дар бобати ҷамъ намудани одамони ҳунарвар ва шўҳратманд ҳеҷ як шаҳр наметавонист бо Ҳирот баробар шавад. Дар нимаи аввали асри XV дар ин ҷо бародари Улуғбек - Бойсунқар ҳамчун донишманд, қадршинос ва ҳомии маданият ном бароварда, чунон ки дар боло гуфта шуд, китобхонае ташкил кард, ки вай на фақат маҳзани китобҳои нодир буд, балки вазифаи коргоҳи аҳли ҳунарро ҳам адо менамуд. Дар он ҷо беҳтарин миниёгурсозҳо, ҳаттотҳо ва саҳҳофҳо кор мекарданд (як ҳуду ҳаттотҳо чил нафар буданд). Файр аз ин, дар

⁵⁸Рочет ба ҳафриёти расадхона ниг.; Вяткин В. Л., 1962; Массон М.Е., 1941 Шишкин В. А., 1953, 1965; Фуломов Я.Ф. ва Буряков Ю.Ф., 1968. Таҷдиди бинои азбайнрафтаи расадхона мавриди баҳсу мунозира қарор гирифтааст, ниг.: Нильсен В. А., 1953; Пугаченкова Г. А., 1969.

⁵⁹Пугаченкова Г. А., 1963, с. 147–157

⁶⁰Денике Б. П., 1939, с. 200–208; Ремпель Л.Н., 1961, с. 318–325, 332–337; Бородин И. Ф., 1965

⁶¹Адабиёти ин соҳа хеле зиёд аст. Ин ҷо фақат баъзе асарҳои характери умумидоштаро ном мебарем: Денике Б.П., 1938, с. 68-120; Семёнов А.А., 1940; 1946 б; Пугаченкова Г.А.; Ремпель Л.И., 1965; «Персидские миниатюры», 1968, с. 6-17; 3(с. 6-7; Stchoukine I., 1954; Ettinhausen R., 1960; Gray B., 1961 (ҳамон ҷо феҳристи муфасссал).

Ҳирот китобхона – коргоҳи дарбории Шоҳрух низ мавҷуд буд, ки намунаҳои хеле хуби осори хаттотӣ ва миниётурии ба вуҷуд меовард.

Дар нимаи дувуми аср Алишер Навоӣ ва Султон Ҳусайн Бойқаро, ки ҳамчунин донандагони қадри ин соҳаҳои ҳунар ҳисоб мешуданд, ҳунармандони мустаидро ҳимоят карда, онҳоро ба дарбор ҷалб менамуданд.

Хусусияти миниётури шарқ, хоҳ барои ороиши китоб хизмат кунад ва хоҳ ба таври ҷудогона (қитъа) сохта шуда бошад, ин аст, ки вай ҳаҷм ва сояравшан, умқ ва дурии надорад. Чизҳои ба назари бинанда дар фосилаҳои гуногун воқеъшуда ба тариқи амудӣ, аз паст ба боло: чизҳои наздик дар поён ва чизҳои дур дар боло ҷой дода мешуданд.

Ҳаҷми чизҳои дуру наздик таносубан аз ҳам фарқ намекард, яъне чизҳои дур назар ба чизҳои наздик ҳаҷман хурд намешуд. Вале ин ҷиҳатҳои миниётурии на ҳамчун нуқсон, балки ҳамчун хусусияти хоси ин наъви эҷодиёти тасвирии до-нистаанд. Нафосати тасвир, обуранги фаровон, ба василаи рангомезӣ ва сохти композитсионии сурат ифода кардани ҳолати рӯҳӣ ва эҳсосот аз ҷиҳатҳои пурарзиши миниётур ҳисоб меёфт. Дар сарчашмаҳои хаттӣ номи бисёр миниётурсозони асри XV, ки санъаткорони забардасти замони худ буданд, зикр шудааст. Лекин ба сабаби он ки миниётурсозон, одатан, дар асарҳои онҳо имзо намегузоштанд, таҳқиқи эҷодиёти аксари онҳо бо ниҳояти душворӣ анҷом меёбад.

Дар нусхаи «Шоҳнома»-и соли 1429/30 дар китобхонаи Бойсунқар китобшуда бист миниётуре, ки чанд нафар ҳунармандон сохтаанд, мавҷуд аст. Муҳаққиқон онҳоро аз беҳтарин намунаҳои марҳалаи аввали равнақи мактаби миниётурсозии аҳди темурӣ ба қалам додаанд. Нафисию мавзунӣ, балки зарифии сурат, равшании ранг ва қисматбандии махсус, ҳатто дар мавзӯҳои «расмӣ» ҳам ҷиҳати фарқкунандаи ин миниётурҳоро ташкил менамоянд.

Мактаби миниётурсозии Ҳирот дар нимаи дувуми асри XV ба тавассути як идда ҳунармандони моҳир ба авҷи тараққиёти худ расид. Дар байни ин ҳунармандон Камолиддини Беҳзод (тав. байни солҳои 1450-1460 - ваф. соли 1536/37) мақоми хосае ишғол намудааст.

Рассоми бузурги он замон - Мираки Наққош аз қобилияти ҷавулоддаи писарбачаи ятим - Камолиддин огоҳ шуда, ӯро тарбият ва сарпарастӣ намуд (мутаассифона, эҷодиёти Мираки Наққош ҳанӯз ба дараҷаи кофӣ омӯхта нашудааст, зеро фақат ду миниётури имзогузоштаи ӯ маълум аст). Дар камолоти Беҳзод Алишер Навоӣ низ ҳамчун ғамхор ва мададгор хидмати шоиста намуда, барои ба муҳити одамони истеъдоднок ва маданӣ роҳ ёфтани ӯ имконият фароҳам овард. Дар ташаккули идеалҳои эстетикӣ ва тараққиёти эҷодиёти Беҳзод маҳз ҳамин муҳит таъсири басо муфид ва самарбахш расонид.

Барои миниётурҳои марҳалаи аввали эҷодиёти Беҳзод бештар рангҳои банур ва тазод, қисматбандии динамикӣ, серсуратӣ ва пур кардани ҷо хос аст. Чунончи, миниётурҳои барои «Зафарнома»-и Яздӣ сохтаи ӯ аз ҳамин қабиланд. Дар маркази диққати рассом шиддати муҳориба ва ҷӯшу хурӯши меҳнат қарор гирифтааст. Тасвири майдони муҳорибаи ду қўшун ба тасвири манзараи мушобех дар нусхаи «Шоҳнома»-и соли 1429/30 ҳеҷ монандие надорад. Дар ин ҷо ду қўшуни баробар баҳамназдикшаванда не, балки тўфони разм ба назар мерасад. Дар ин ҷо ҳар як ҷеҳраи тасвиршуда фардист, задубархӯрди ҷанговарон ногаҳонӣ, пуршиддат ва хеле гуногун аст. Миниётури сохтмони масҷиди ҷомеи Самарқанд аз ҷиҳати мазмун тамоман фарқ мекунад. Вале дар ин ҷо ҳам шиддати ҳаракат баръало ҳис карда мешавад. Дуредгарону канда-

корон дам нагирифта кор мекунанд, назораткунанда коргурезеро чазо ме-
диҳад, аробаи пур аз санги мармар омада истодааст.

Одамони бисёре тасвир шудаанд, вале ҳама дар қиёфа ва ҳолати гуногу-
нанд: яке серҳаракат, дигаре оромтар, аммо ҳама дар якҷоягӣ ба ташвишу
тараддуи кори сохтмон комилан мувофиқат доранд.

Баъзе муҳаққиқон бо имони комил ва баъзе муҳаққиқон бо андак шакку
шубҳа якҷанд миниётурҳоро, ки дар маҳзанҳои гуногуни мамлакати мо
маҳфуз мебошанд, ба қалами Беҳзод нисбат медиҳанд⁶². Масалан, ба ақидаи
санъатшиноси советӣ О.И.Галеркина, якҷанд миниётурҳое, ки дар Китобхо-
наи оммавии давлатии ба номи Салтиков-Шедрини шаҳри Ленинград маҳфуз
мебошанд, асарҳои Беҳзод гуфтан мумкин аст⁶³. О.Ф.Акимовский,
А.А.Иванов, М.М.Ашрафӣ дар ин бобат хеле бо мулоҳиза изҳори ақида ме-
кунанд ва чунин мешуморанд, ки баъзе аз ин миниётурҳо, бешакку шубҳа, ба
қалами шоғирдони Беҳзод тааллуқ дорад ва мувофиқи услуби ҳуди Беҳзод
кашида шудаанд. Ба ин миниётурҳо композитсияи ҷиҳату мутаносиб,
назокату латофати ҳар як печуби хат, таъсири мукаммалу дилошӯби ранг
хос аст, ки ин фақат ба устодони забардаст муяссар мешавад. Ба гуфтаи
муҳаққиқони миниётурҳои форсӣ, миниётурҳои аслии Беҳзод соҳиби ҷунон
композитсияи мукамал мебошанд, ки дар асоси қонуну қоидаҳои аниқу
дақиқи математикӣ тартиб ёфтаанд ва одамон дар расм ҷунон ҷой мегиранд,
ки аксар вақт гӯё як доирае пайдо мешавад.

Дар баъзе расмҳои худ Беҳзод ин услуби худро ошкоро ба қалам медиҳад,
дар баъзе расмҳои ӯ бошад, баръакс, ба рӯи ин услуби худ парда мекашад ва
онро ноаён истифода мебарад. Беҳзод ба қоидаву қонунҳои маълуми муқар-
рарии расмкашӣ эҷодкорона муносибат мекард, ӯ қоидаву қонунҳоро аз нав
месохт, тағйир меод, дигар мекард, маҳз чунин муносибати эҷодкоронаи
Беҳзод ва дар айни ҳол, идроки ниҳоят нозуку латифи тобиши ранг ва намуни
тарҳ миниётурҳои ӯро ин қадар беҳамтову беамсол кардаанд.

Мақтаби миниётуркашии асри XVI Табриз аз эҷодиёти Беҳзод фаровон
бахра бардоштааст. Соли 1522 шоҳ Исмоили Сафавӣ Беҳзодро ба Табрис бур-
да, сардори китобхона таъин мекунад, ки вазифаи вай роҳбарӣ ба миниётур-
кашони дарбор буд. Дар давраҳои аввал услуби миниётуркашии мактаби
Табрис дар асоси услуби композитсиясозӣ ва рангубордиҳои равияи Ҳирот
инкишоф меёфт.

Ба ин ҷиҳати масъала, масалан, расми асри XVI Содиқбеки Афшор низ
ишорат намуда навишта буд, ки анъанаи маҳаллӣ бо услуби Беҳзод зич оме-
зиш ёфта буд.⁶⁴

Муҳаққиқон инчунин қайд кардаанд, ки таъсири мактаби Ҳирот дар ми-
ниётурҳои асри XVI Бухоро низ ба назар мерасад.

Дар охири асри XV эҷодиёти Беҳзод бештар ба тафаккур ва эҳсосоти
қалбӣ наздик мешавад ва аксаран ба тасвири манзараҳои табиат рӯ меоварад.
Чунин кайфияти санъаткори бузург дар миниётурҳои «Лайлӣ ва Мачнун»-и
Хусрави Деҳлавӣ акс ёфтааст. Мавзӯи ишқи маъсум ва ноком дар осори
Беҳзод ифодаи хеле таъсирбахш ва шоиронаи худро пайдо намудааст.

Беҳзод суратгари мумтоз ҳам буд. Дар офаридаҳои ӯ баъзе шахсони
таърихӣ аз ҷиҳати қиёфа ба ҳамзамононаш монанд шудаанд. Масалан, дар
яке аз миниётурҳои Искандари Мақдунӣ ба худ қиёфаи Султон Ҳусайн

⁶²Акимовский О. Ф., Иванов А. А., 1968, с. 17; Ашрафӣ М. М., 1974. с. 22

⁶³Galerkina O., 1970

⁶⁴Садиг-бек Афшар, 1963, с. 6.

Бойқароро гирифтааст. Ҳамчунин миниётурҳое ҳастанд, ки саҳнаҳои зиндагии дарбориёро инъикос мекунанд ва дар ин байн сурати Султон Ҳусайн ва ё яке аз дарбориён низ ба назар мерасад.

Аммо суратҳои алоҳидаи Султон Ҳусайн ва Муҳаммади Шайбониҳон аз шоҳқориҳои Беҳзод дар ин навъи санъати рассомӣ ба шумор мераванд.

Беҳзод дар санъат равияи тоза ба вучуд оварда, устои як мактаби маҳсуси наққошӣ замон гардид. Ў шоғирдони бисёре дошт. Яке аз наққошони машҳури он аср - Қосим Алӣ низ, мутобиқи маълумоти баъзе сарчашмаҳо, аз шоғирдони вай ҳисоб мешуд.

Муосирон чунин мешумрданд, ки тафовути асарҳои ин ду устои санъатро фақат донишманди зарофатбин метавонад дарк намояд. Мутаассифона, аз миниётурҳое, ки бидуни шубҳа, ба қалами Қосим Алӣ тааллуқ доранд, ягонто ҳам то замони мо нарасидаанд.

Мактаби миниётурсозии Ҳирот дар охири асри XV ва ибтидои асри XVI усулан ҳалли қисматбандии (назар ба нимаи аввали асри XV) камтағйирёфта-ро ба амал татбиқ намуд. Дар айни замон, ба ақидаи санъатшиносон, дар миниётурҳои он тамоюли реалистӣ беш аз пеш афзуда, майлу кӯшиши фардикунонӣ ва ҳатто ифода намудани ҳолати рӯҳии персонажҳо тақвият меёбад, тасвири табиат мураккабтар мегардад.

Маҳорат ва ҳунари санъаткорон ба дараҷаи баланди такомули худ мерасад. Асарҳои моҳирона офаридаи миниётурсозони забардасти асри XV яке аз қуллаҳои маданияти бадеии шарқ ҳисоб меёбад.

Илму адаб дар нимаи дувуми асрҳои XIV-XV

Яке аз олимони маъруфи замони Темур, ки борҳо дар мувоҳисаҳои илмӣ дарбори ӯ ширкат намудааст, *Саъдуддин Масъуд ибни Умари Тафтозонӣ* (1332-1389) мебошад. Саъдуддини Тафтозонӣ то охири умри худ дар Гиждувон, Ҷом, Хоразм, Туркистон, Самарқанд, Ҳирот ва Сарахс ба дарсгӯӣ машғул шуда, доир ба сарфу наҳв, фикҳ ва илми баён рисолаҳои зиёде таълиф намудааст, ки ҳанӯз аз вақти дар қайди ҳаёт будани ӯ ба қатори китобҳои дарсӣ дохил гардидаанд.

Муаррихи барҷастаи он давр *Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Арабшоҳ* (1392-1450) дар Димишқ таваллуд ёфта, аз синни ҳаштсолагӣ дар Самарқанд иқомат намудааст. Асари асосии ӯ «Аҷоиб-ул-мақдур фӣ навоиби Темур» ном китобест, ки дар он хусусиятҳои манфии Темур ниҳоятдараҷа саҳт ва нисбат ба он замон хеле ҷасуруна мазаммат мешавад.

Дигар аз муаррихони маъруф *Низомиддини Шомӣ* соли 1404 бо унвони «Зафарномаи Темурӣ» китобе навишт. Шарафиддин Алии Яздӣ (ваф. 1454) дар соли 1425 бо номи «Зафарнома» асари машҳури худро таълиф намуд, ки он ҳам ба аҳди Темур бахшида шудааст.

Дар асри XIV адабиёти бадеӣ низ тараққӣ карда, адибони барҷастае ба вучуд омаданд, ки дар байни онҳо классикони машҳури назми форсу тоҷик *Шамсиддин Муҳаммад Ҳофизӣ Шерозӣ* (ваф. 1389) ва *Қамоли Хуҷандӣ* (ваф. тахминан 1400) мавқеи бузургро ишғол мекунанд. Дар асарҳои онҳо бештар гояҳои тараққиҳоҳонаи замона мунъакис гардидаанд.

Ҳофиз дар айёми кӯдакӣ хеле барвақт аз падар ҷетим монд. Модараш, ки имконияти хонондани фарзандашро надошт, ӯро ба тарбияти шахсе гузошт. Лекин Ҳофиз ба зудӣ хонаводаи ин шахсро тарк намуда, ба нонвояи шоғирд шуд.

Чанд гоҳ дар мадраса ҳам таҳсил карда, як қадар маълумот ба даст овард. Баъдҳо вай зиндагонии дарвешона ба сар бурда, муттасил ба касби дониш машғул гардид ва дере нагузашта ҳамчун шоир шўхрат ёфт.

Шеърҳои Ҳофиз ҳанўз дар айёми ҳаёти ӯ дар байни оммаи халқ хеле паҳн шуда, тадричан як қисмати онҳо ба фолклор низ дохил гардидаанд. Ҳоло ҳам Ҳофиз дар Тоҷикистон, Эрон ва Афғонистон аз маҳбубтарин шоирон ба шумор меравад, мардум ашъори дилнавози ӯро бо шавқу завқ меҳонанд. Роли Ҳофиз дар таърихи адабиёти форсу тоҷик бағоят бузург мебошад. Вай шоирест, ки навъи лирика, яъне ғазалро ба дараҷаи олии тақомул расонида, ба он мазмунҳои тоза дохил кардааст. Ба ғазалиёти Ҳофиз дар баробари мавзӯи ишқ ва май, зебӣ ва хушгилӣ, фикру андешаҳои ирфонӣ чиҳати эътироз нисбат ба беадолатиҳои иҷтимоӣ низ хос мебошад. Ҳофиз дар шароити асри миёна то ба дараҷаи мубориза барои шаъну шараф ва қадру қимати инсон расид. Вай аксар вақт ҳамаи он чизеро, ки дар тафаккури ӯ пайдо мешуд, изҳор карда наметавонист. Шоир, ки бо шароит ва муҳити тираи давр муроса намекард, ғолибан ба худ ниқоби риндӣ кашидандро афзалтар медонист. Бо вучуди ин, мазмуни асосии назми Ҳофизро на шодиву хушҳолии лоқайдона ва на васфи зебӣ барои ҳуди зебӣ, чи навъе ки шарқшиносони буржуазӣ вонамуд кардани мешаванд ва на андешаҳои сарбастаи тасаввуф, балки ҳисси норизоӣ нисбат ба беинсофиҳои иҷтимоии замона фароҳам овардааст.

Шеърҳои ошиқонаи Ҳофиз эҳсоси баланд ва шавқу рағбати бепеши одамиро иброн намуда, дурӯғу риёро мазаммат ва писандидатарин хислатҳои инсонро талқин мекунанд. Ба тариқи намуна ин ғазали Ҳофизро, ки пур аз маҷозу кинояҳои ҳадафзан мебошад, меоварем:

Ман на он риндам, ки тарки шоҳиду соғар кунам,
Мўҳтасиб донад, ки ман ин корҳо камтар кунам.
Чун сабо маҷмӯаи гулро ба оби лутф шуст,
Қаҷдилам хон, гар назар бар сафҳаи дафтар кунам.
Лола соғаргиру наргис масту бар мо номи фикр,
Доварӣ дорам басте, ё Раб, киро довар кунам?
Ишқ дурдонасту ман ғаввосу дарё майкада,
Сар фурӯ бурдам дар ин ҷо, то кучо сар баркунам?
Гарчи гардолудӣ фақрам, шарм бод аз ҳимматам,
Гар ба оби чашмаи хуршед доман тар кунам.
Ман, ки дорам дар ғадой ганҷи султонӣ ба даст,
Қай тамаъ дар гардиши гардуни дунпарвар кунам!
Ошиқонро гар ба оташ меписандад лутфи дўст,
Тангчашмам гар назар бар чашмаи Кавсар кунам.
Аҳд паймони фалакро нест чандон эътибор,
Аҳд бо паймона бандам, шарт бо соғар кунам...
Бо вучуди бенавой рӯ сияҳ бодам, чу маҳ,
Гар қабули файзи хуршеди баландахтар кунам!
Ман, ки имрӯзам биҳишти нақд ҳосил мешавад,
Ваъдаи фардои зоҳидро чаро бовар кунам?!

Шеваи риндӣ на лоиқ буд васфамро, вале
Чун дарафтодам, чаро андешаи дигар кунам?...⁶⁵

Муосирони Ҳофиз мазмуни тасаввуфии ашъорашро ба назар гирифта, ӯро ҳанўз дар вақти зиндагӣаш «Лисон-ул-ғайб» номида буданд. Баъзе

⁶⁵Ҳофиз, 1893, с. 284–285.

рӯҳониёни мутаассиб пас аз марги Ҳофиз шеърҳояшро соф аз нуқтаи назари динию тасаввуфӣ маънидод карданӣ шуданд⁶⁶. Масалан, онҳо иддао мекарданд, ки образҳои ғазалиёти ӯ гӯё аслан маънии маҷозӣ доранд: «ё» ишора ба Худост ва ғайра.

Гётеи заковатманд ишорати Ҳофизро ҳамчун ифодаи эътирози зидди зӯҳду риё дарк намуд. Ӯ дар «Девони ғарбию шарқӣ»-и худ китоби махсуси шеърҳояшро бо унвони «Ҳофизнома» ба шоири бузурги форсу тоҷик бахшид.⁶⁷

Маҷозу кинояҳо дар ашъори Ҳофиз барои ифодаи ғояҳои инсондӯстии ин шоири бузург хизмат менамуд.

Камоли Хучандӣ. Айёми кӯдакии худро дар Хучанд гузаронида ва давраи таҳсилашро дар Самарқанд ба итмом расонида, сипас ба Табрёз рафт ва дар дарбори ҳокими он ҷо қарор гирифт. Вақте ки хони Олтин Ўрда- Тўхтамишхон Табрёро забт намуд, Камол ба асирий афғода, ба Сарой (пойтахти Олтин Ўрда) бурда шуд. Ӯ пас аз чанд соли маҳбусӣ ба Табрёз баргашта, тахминан дар соли 1400 вафот кард.

Камоли Хучандӣ низ яке аз барҷастатарин устодони назм мебошад. Ғазалҳои ӯ хеле равон ва хушоҳанг буда, баъзе аз онҳо бо мавзӯё ва мазмуни худ ғазалҳои Ҳофизро, ки Камол бо вай робитаи дӯстӣ доштааст, ба хотир меоранд. Ғазали зерин ғаму ҳасрати шоирро дар ёди ватан хеле хуб ифода намуда, бо як силсила ғазалҳои халқии тоҷик, ки ҳамчун шеърҳои «ғарибӣ» маъруфанд, пайваст мешавад:

Дил муқими кӯи ҷонон асту ман ин ҷо ғариб.
Чун кунад бечораи мискингани танҳо ғариб.
Орзуманди диёри хешаму ёрони хеш,
Дар ҷаҳон то чанд гардам бесару бепо ғариб?!
Чун ту дар ғурбат наафтодӣ, чӣ донӣ ҳоли мо?
Меҳнати ғурбат надонад ҳеҷ кас, илло ғариб.
Ҳаргиз аз роҳи қарам рӯзе напурсидӣ, ки чист –
Ҳоли зори мустаманди монда дур аз мо ғариб?
Чун дар ин даврон намеафтад касе бар ҳоли мо,
Дар чунин шаҳре, ки мебинӣ, кӣ афғад бо ғариб?
Дар ғарибӣ ҷон ба сахтӣ медиҳад мискин Камол
Во ғарибӣ, во ғарибӣ, во ғарибо, во ғариб!⁶⁸

Дигар аз шоирони он замон Носири Бухороист (ваф.1378), ки аз ҷиҳати услуб ва мазмуни эҷодиёти худ ба Ҳофиз ва Камол наздикӣ дорад.

Дар ашъори бузургтарин шоирони асри XIV, ғолибан дар ғазал онҳо бар ҳилофи қасидасароихон расмӣ, кайфияти эътирозомези халқ, ки дар шӯру ошӯбҳои он ба таври равшан ифода меёфт, дар шакли ба худ хос мунъакис мегардид. Қимат ва арзандагии махсуси ин ғазалҳо ва сабабҳои дар байни халқи тоҷик шӯҳрат пайдо кардани онҳо дар ҳамин аст.

Илму адаб махсусан дар аҳди салтанати Улуғбек равнақу ривоч пайдо намуд. Мо дар боло роҷеъ ба фаъолияти ҳамаҷонибаи эҷодии Улуғбек сухан рондем. Ӯ, дар ҳақиқат ҳам, тавонист барҷастатарин намоёндогони афкори илми нучум ва ҳандасаи замонро ба Самарқанд ҷамъ намояд.

⁶⁶Дар баъзе байтҳои Ҳофиз ба риштаи назм кашида шудани оятҳои ҷудогонаи Қуръон шояд ба чунин иддао асос гардида бошад.

⁶⁷Брагинский И., 1966, с. 220–253.

⁶⁸Камоли Хучандӣ, 1955, с. 14.

Дар соли 1428 Улуғбек сохтмони бинои расадхонаи бузургро ба итмом расонда, онро бо асбобу олоти мукамал муҷаҳҳаз сохт.

Ин расадхона дар тараққиёти илми нучуми он давра роли бағоят муҳиме бозӣ кард. Дар ин расадхона нахустин бор вазъияти як қатор ситораҳоро муқаррар карда, тавассути он дар соли 1437 ҷадвалҳои нучумие, ки аҳамияти умумиҷаҳонии илмӣ касб намудаанд, тартиб дода шуданд. Бояд қайд кард, ки ин ҷадвалҳо аслан ба забони тоҷикӣ тартиб ёфта, баъдҳо ба забони арабӣ тарҷума гардидаанд. Дар онҳо вазъияти беш аз ҳазор ситораи ба ҷашм аён ва мавқеи тақрибан ҳамаи шаҳрҳои шарқи исломӣ нишон дода шудааст.

Ҷадвалҳои нучумии Улуғбек, чи дар шарқ ва чи дар ғарб, дар зарфи чандин аср ҳамчун китоби дарсии доир ба таҳқиқи авзои кавокиб хидмат намуданд. Аҳамияти ин ҷадвалҳо боз дар ҳамин ҷост, ки онҳо барои омӯхтани вазъияти илми нучум дар миёнаҳои асри XV манбаи пушқимате мебошанд.

Улуғбек на фақат ба тараққиёти илму фан, балки дар айни замон ба пешрафти адабиёт ва санъат низ хеле аҳамият меод.

Дар ин вақт Самарқанд ва Ҳирот марказҳои бузурги маданияти шарқ гардида буданд. Ҳирот, ки ҳанӯз аз замони Шоҳрух ба пешравӣ оғоз карда буд, дар нимаи дувуми асри XV, яъне дар айёми ҳукмронии Султон Ҳусайн Бойқаро (1469–1506) ба калонтарин маркази илму маданият табдил ёфт. Аз тамоми ғушаву канорҳои Мовароуннаҳр ва Эрон ходимони илму санъат ба Ҳирот ҷамъ омадан гирифтанд. Ба ин ҷиҳат, дар Ҳирот илмҳои тиб, ҳуқуқ, ахлоқ, инчунин адабиёт ва санъат низ тараққӣ карданд.

Бузургтарин намоёнҳои адабиёти ин давра шоир ва донишманди маъруф *Нуриддин Абдураҳмони Ҷомӣ* (1414–1492) мебошад. Ҷомӣ дар деҳаи Ҷом, наздикии Нишопур, таваллуд ёфта, таҳсили худро дар Ҳирот ба анҷом расонид ва баъдҳо фаъолияти илмӣ ва адабиашро асосан дар ҳамин ҷо давом дод. Ў якҷанд дафъа ба Самарқанд низ сафар кардааст. Аз он қасидае, ки Ҷомӣ дар соли 1487 оид ба шарҳи ҳоли худ навиштааст, чунин маълум мешавад, ки вай илми шеръ ва қофия, сарфу наҳв, мантиқ, ҳикмати шарқ ва Юнон, табиӣёт, риёзиёт ва илми ҳайъатро омӯхта, баландтарин дараҷаи дониши замонаро азхуд карда будааст. «Баҳористон» ном асари ӯ, ки дар равиҳои «Гулистон»-и Саъдӣ таълиф ёфтааст, аз бештарин намунаҳои насри асри XV маҳсуб мегардад. Ҷомӣ дар асарҳои худ ҳамаи навҳои адабиро моҳирона такмил дод ва бо ҳамин ба тараққиёти минбаъдаи адабиёти тоҷик таъсири хосе расонидааст.

Абдураҳмони Ҷомӣ дар тамоми таърихи адабиёти асри миёнаи тоҷик аз сермаҳсултарин шоирон мебошад. Муаллифи тазкираи «Миръот-ул-хаёл» Шерхони Лудӣ чунин навиштааст: «Ҷомӣ наваду нӯҳ китоб тасниф намуд, ки ҳамаи онҳо дар Эрон, Тӯрон ва Ҳиндустон назди аҳли дониш мақбул афтод ва ҳеҷ кас ангушти эътироз бар ину он натавонист ниҳод».

Аз асоситарин асарҳои манзуми Ҷомӣ «Ҳафт авранг» мебошад, ки аз ҳафт достони бузурги мисли достонҳои «Хамса»-и машҳури Низомӣ фароҳам омадааст (аз ҳафт маснавӣ сегонаш: «Тўҳфат-ул-аҳрор», «Лайлӣ ва Мачнун» ва «Хирадномаи Искандарӣ» назира ба достонҳои «Хамса»-и Низомист). Дар бештарини асарҳои ӯ ғояҳои инсониятпарварона тараннум гардида, истибдоди ашрофи ҳукмрон танқид ва мазаммат карда мешавад. Вале эҷодиёти Ҷомӣ аз муҳолифатҳои фикрӣ ҳолӣ набуда, дар қатори ғояҳои нисбат ба он замон тараққиҳоҳона ба асарҳои ӯ ғояҳои динию тасаввуфӣ низ роҳ ёфтаанд.

Ҷомӣ дар «Хирадномаи Искандарӣ» ном яке аз достонҳои «Ҳафт авранг» дар пайравии Форобӣ ва Низомӣ кишвари ҳаёлиро тасвир намудааст, ки со-

кинони он ҳама дар мусовот зиндагӣ карда, дар байни онон аз дорову нодор ва аз золиму мазлум асаре дида наменавад.⁶⁹

Дар аҳди салтанати Темуриён, ки давраи ташаккули адабиёти бадии ўзбекизобон низ мебошад, протсессии таъсири мутақобили адабиётҳои ўзбек ва тоҷик беш аз пеш қувват мегирад. Фаъолияти даҳои адабиёти ўзбек - *Мир Алишер Навоӣ* (1441-1501) маҳз ба ҳамин давра тааллуқ дорад.

Навоӣ соли 1441 дар хонадони шахси соҳибмаърифате ба дунё меояд. Дар байни наздикони ӯ шоирон, мусиқичиён ва хаттотон ҳам буданд.

Ӯ аз хурдсолӣ нисбат ба шеър майлу рағбат пайдо карда, ба тоҷикӣ ва ўзбекӣ шеър гуфтан оғоз намуд ва аз синни понздаҳсолагӣ ба шоирӣ шўҳрат ёфт.

Пас аз ба тахти Ҳирот нишастани Султон Ҳусайн Бойқаро (1469) Навоӣ мақоми ходими давлатро соҳиб гардид. Ӯ бо унвони амир олитарин мансаби давлатиро ишғол намуд. Навоӣ қариб тамоми умри худро дар Ҳирот гузаронид.

Дар ташаккули даҳои Навоӣ муносибати дўстона ва алоқаи эҷодии ӯ бо Ҷомии бузургвор роли калоне бозидааст. Навоӣ худро шоғирди Ҷомӣ ҳисоб мекард. «...Мулоқоти Навоӣ ва Ҷомӣ, – менависад Е.Э.Бертелс, – дар воқеъ, дўстгиро ба миён овард, ки то охири умри Ҷомӣ давом намуд. Решаи ин дўстӣ, албатта, на фақат бар ҷиҳатҳои фардии ҳислатҳои ин ду марди бузург, балки дар заминаи умумияти ҷаҳонбинӣ, мувофиқати комили ақидаву назарҳои онҳо ба мақсад ва вазифаҳои адабиёт қарор гирифтааст».⁷⁰

Дар солҳои 1483–1485 Алишер Навоӣ ба забони ўзбекӣ «Ҳамса»-и худро эҷод менамояд, ки ин ҳам мисли «Ҳафт авранг»-и Ҷомӣ назирааст ба силсилаи дostonҳои шоири бузурги асри XII Низомии Ганҷавӣ.

Бисёр сухансароёни забардаст ба равиҳои Низомӣ «Ҳамса» навишта, дар офаридани ин навъ асарҳо анъанаи шоистаеро ба вучуд овардаанд.

Навоӣ дар ин силсилаи маснавиёти худ бисёр фаслҳоро ба танқиди зулму тааҷҷиб, ҳирсу оз ва ҷоҳталабӣ бахшидааст.

Вақте ки соли 1492 Абдуллаҳмони Ҷомӣ вафот намуд, Навоӣ ва дўстони ӯ як соли тамома азодорӣ карданд. Навоӣ барои абадӣ гардонидани хотираи дўсти бузургвори худ «Ҳамса-ул-мутаҳаййирин» ном асаре навишта, яке аз таълифоти Ҷомиро ба ўзбекии қадим тарҷума кард.

Дўстии Алишер Навоӣ ва Абдуллаҳмони Ҷомӣ тимсоли дурахшони дўстии ду халқи бародар – ўзбекон ва тоҷикон аст, ки таърихи он ба қадимтарин замонҳо рафта мерасад.

Навоӣ дар охири умри худ (ваф.1501) маснавиҳои «Лисон-ут-тайр» ва асари пандомӯзи «Маҳбуб-ул-қулуб»-ро, ки ба бисёр ҷиҳатҳои ҳаёти ҷамъиятии онрӯза дахл мекунад, инчунин асарҳои зиёди дигарро таълиф намудааст.

Алишер Навоӣ яке аз бузургтарин шоирони асримиёнагии шарқ ва дар айни замон олим ва мутафаккири забардаст, мусиқидон ва наққоши моҳир, инчунин арбоби намоёни сиёсӣ аст.

«Навоӣ марди бузург аст. Истеъдоди гуногунҷанбааш ўро ба қатори нобиғаҳои ҷаҳон мегузорад. Офаридаҳои ӯ кайҳост, ки дастраси тамоми инсоният гардидаанд. Роли онҳо махсусан дар инкишофи адабиёти туркизобон бағоят калон аст.

⁶⁹Роҷеъ ба он ниг.: Айний С., 1948; Бертельс Е. Э., 1965 а; Ҷомӣ, 1965. Нашри осори Ҷомӣ ва тарҷумаи онҳо: Ҷомӣ, 1964; Абдуллаҳмони Ҷомӣ, 1964.

⁷⁰Бертельс Е. Э., 1965 а, с. 124.

Бузургтарин шоири озари асри XVI Фузулӣ, шоирони туркман Андалеб, Махдумкулӣ, Мулло Нафас ва дигарон аз офаридаҳои Навоӣ илҳом гирифта, дар бисёр бобатҳо ба ӯ пайравӣ намудаанд. Навоӣ дар миёни шоирони Туркия низ шӯхрати зиёде дорад.

Хизмати Навоӣ дар адабиёти ўзбек аз ин иборат аст, ки ӯ ин адабиётро ба арсаи ҷаҳон баровард. Навоӣ бо офаридаҳои барои халқи ўзбек имконияти ба забони модарӣ тараққӣ додани маданияти худро фароҳам сохт.

Қувваи истеъдоди Навоӣ дар он аст, ки офаридаҳои ӯ асрҳоро паймуда, ба ёди мардум ҷой гирифтанд ва имрӯз ҳам ба онҳо рӯҳ ва илҳом мебахшанд.⁷¹

Дар ин давра адабиётшиносӣ низ бисёр тараққӣ карда, дар бораи қофия, вазн, мувашшаҳ, муаммо ва ғ. асарҳои зиёде ба вучуд омаданд. Масалан, Ҷомӣ бо унвони «Муаммои сағир» ва «Муаммои кабир», «Рисолаи қофия»; Камолиддин Ҳусайнӣ бо номи «Рисола фил-муаммо»; Сайфӣ бо номи «Арӯз» асарҳо таълиф намуданд.

Дар соли 1486 яке аз муқаррабони дарбори Султон Ҳусайн Бойқаро Давлатшоҳи Самарқандӣ, ки аксар вақт аз сўҳбатҳои Ҷомӣ ва Навоӣ баҳраманд мегардид, асари машҳури худ - «Тазкират-уш-шуаро»-ро ба вучуд овард. Ин асар дар бораи беш аз сад нафар шоир маълумот медиҳад.

Аҳамияти мактаби адабии Ҳирот ниҳоятдараҷа бузург аст. Махсусан бо-яд таъкид кард, ки ба яқдигар наздик шудани адабиёти ду халқи ҳамсоя-тоҷикон ва ўзбекон маҳз аз ҳамин давра сар карда торафт қувват мегирад.

Дар ин ҷо баъзе хулосаҳои илми советиро доир ба давраи савуми тараққиёти назми классикӣ, ки асрҳои XIII–XV, яъне давраи пас аз истилои муғулро дарбар мегирад, иҷмолан баён мекунем. Аз солҳои 50-уми асри XIII ба зулму истибдоди тоқатшикан нигоҳ накарда, дар марказҳои маданияти баҷомонда ҳаёти адабӣ дубора ба раванг даромад. Тадриҷан ҳамаи гуногунии жанрҳо, ки ба давраи яқум (асрҳои IX–XI) хос буд, хусусияти асосии адабиёти ин даврано ташкил дод ва равиҳои оппозиционии гуманистӣ, ки дар давраи дувум (асри XI–ибтидои XIII) пайдо шуда буд, дар ин давра боз ҳам қувват гирифт.

Таҷдиди анъана нисбат ба асарҳои ҷамъбасткунандаи «адабиётшиносӣ» (мисли тазкираҳои Авфӣ, Давлатшоҳ ва ғ.) зарурат ба миён овард. Мадеҳағӯӣ ба насри таърихӣ пуртумтароқ, ки ба ситоиши Темур ва ворисони ӯ бахшида мешуд, роҳ ёфт. Қасидаҳои мадҳия низ аз нав раванг гирифтанд (Ҳусрави Деҳлавӣ ва диг.). Назирагӯӣ ҳам ба воситаи «Хамса»-и Ҳусрави Деҳлавӣ, «Ҳафт авранг»-и Ҷомӣ, «Хамса»-и Навоӣ (ба забони ўзбекии қадим) умри дубораи худро шурӯъ намуд. Дигаргунӣ дар назми тасаввуфӣ аз он иборат буд, ки шеърҳои шаклан (аз ҷиҳати луғат ва воситаҳои тасвир) сӯфиёна, вале аз ҷиҳати мазмун хеле гуногун ба вучуд омаданд.

Комёбии басо ғурағуи назми ин давра ғазалиёти Ҳофиз ва Камол буданд. Ҷомӣ бо эҷодиёти худ адабиёти ин даврано ҷамъбаст намуд. Ӯ тамоми навъҳои адабиёти инкишоф дод, синтези тамоми таҷрибаҳои адабиёти ба вучуд овард ва концепсияи бадеии инсонӣ комилро қор карда баромад. Аммо дар назми асри XV унсурҳои тақлид низ беш аз пеш роҳ ёфта, диққати асосӣ ба ороиши зоҳирии шеър, шаклшарастӣ ва суҳанбозӣ равона карда шуд.

Тараққии адабиёти бадеӣ дар асри XV ба пешрафти дигар санъатҳои алоқаманд таъсир накарда наметавонист. Хусусан дар миёнаҳои асри XV

⁷¹Кор-оглы Х. Р., 1968, с.63. Осори Алишер Навоӣ иборат аз 15 ҷилд дар Тошканд нашр шудааст.

санъати мусиқӣ ва рақс хеле ривоч гирифт. Дар ин давра на фақат мусиқачиён, балки бастакорони хубе ҳам ба камол расиданд.

Пешрафти санъати мусиқӣ то дараҷае расида буд, ки дар ин соҳа асарҳои назариявӣ ба вучуд омаданд. Яке аз ин қабил асарҳо «Рисолаи мусиқӣ»-и Абдурраҳмони Ҷомист, ки дар бораи омӯхтани санъати мусиқии асри XV аз муҳимтарин сарчашмаҳо ҳисоб мешавад.

Дар ин давра инчунин оид ба илми ахлоқ бисёр асарҳо таълиф ёфтанд. *Ҷалолиддини Давонӣ* (1426-1502) соли 1467 бо номи «Ахлоқи Ҷалолӣ» китобе навишт. Дар соли 1494 *Ҳусайн Воизи Кошифӣ* дар масъалаи ахлоқ ва тарбия «Ахлоқи Мӯҳсинӣ»-ро офарид, ки аз чил боб иборат буда, ба шоҳзода Мӯҳсин бахшида шудааст. Ғайр аз ин, ӯ китоби машҳури «Калила ва Димна»-ро бо номи «Анвори Суҳайлӣ» аз нав таҳрир намуд.

Комебиҳои соҳаи таърихнависӣ низ дар ин давра кам набуданд. Яке аз асарҳои муҳими ин фан «Зубдат-ут-таворих»-и Ҳофизи Абрӯ (ваф. 1430) мебошад, ки нақли воқеаҳои таърихиро то соли 1427 расонидааст. Абдураззоқи Самарқандӣ, ки давомдиҳандаи корҳои вай аст, бо унвони «Матлаъ-ус-саъдайн ва маҷмаъ-ул-баҳрайн» китобе навишт, ки аз вақти таваллуди Абӯсаиди Ҳулокуӣ то Абӯсаиди Темурӣ, яъне воқеаҳои таърихии байни солҳои 1304 ва 1469-ро дарбар мегирад.

Муинниддин Муҳаммади Исфизорӣ дар соли 1491 бо номи «Равзат-ул-ҷаннат фӣ авсофи мадинат-ул-Ҳирот» асаре ба вучуд оварда, на фақат таърихи шаҳри Ҳирот, балки таърихи тамоми вилоятҳои давлати Султон Ҳусайнро тасвир намудааст.

Муҳимтарин асари таърихии давраи Темуриён китоби «Равзат-ус-сафо» мебошад. Муаллифи ин китоб *Муҳаммад ибни Ховандшоҳ* (ваф. 1498), ки дар таърих бо номи «*Мирхонд*» шӯҳрат дорад, аслан аз вилояти Балх буда, давраи минбаъдаи ҳаёт ва фаъолияти худро дар Ҳирот гузаронидааст. Ӯ яке аз иштироккунандагони фаъоли ҳаёти маданияи Ҳирот ва аз ҳамкорони наздики Ҷомӣ ва Навоӣ ба шумор меравад. «Равзат-ус-сафо» иборат аз ҳафт ҷилд аст, ки таърихи мамлакатҳои исломӣ, аз ҷумла, Эрон ва Осиёи Миёна, хусусан давраи Темуриёнро то охириҳои салтанати Султон Ҳусайн Бойқаро дарбар мегирад. Охири ин китоб, яъне ҷилди ҳафтуми он, ки нотамои монда буд, аз тарафи бародарзодаи муаллиф - Хондамир ба итмом расонида шуд.

Албатта, ин ҳама комебиҳои маданӣ ба мо асосе намедиҳанд, ки вазъияти давлати Султон Ҳусайнро зиёда ситоиш кунем. Чӣ навъе ки дар боло қайд гардид, ҳуди султон ва маъмурони ӯ халқи меҳнатиро бераҳмона ғорат мекарданд. Тамоми харҷи бинокориҳои шаҳри Ҳирот чун бори гарон бар дӯши оммаи заҳматкаш ҳамл мешуд. Ин аст, ки мо дар осори бисёр нависандагони он замон шикоят аз зулму истибдоди давраи темурӣ ва айёми ҳукмронии Султон Ҳусайнро мушоҳида мекунем.

Фасли панҷум

ТОҶИҚОН ДАР ОХИРҲОИ
АСРИ МИЁНА

ҲАЁТИ ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР ДАВЛАТИ ШАЙБОНИЁН (АСРИ XVI)

1. ТАЪРИХИ СИЁСӢ

ИСТИЛОИ ДАВЛАТИ ТЕМУРИЁН

Сиёсати дохилии Шайбониҳон

Дар охири асри XV ва ибтидои асри XVI ўзбекҳои бодянишин бо сардории Муҳаммад Шайбониҳон Мовароуннаҳри марказӣ ва андаке баъдтар тамоми қисмати боқимондаи давлати Темуриёнро забт намуданд. Давлат ва сулолаи нав бо номи таъсискунандаи худ – «Шайбонӣ» машҳур гардид. Худи Шайбониҳон аслан аз хонадони Чингизхон буд. Бобои ӯ- Абулхайрхон дар нимаи аввали асри XV давлати пуриқтидори бодиявӣ ташкил намуд. Қавму тоифаҳои туркзбони муттаҳидкардаи ӯ аз аслу насабҳои гуногун иборат буданд. Онҳо дар паҳноҳои бекарони дашту саҳрое, ки домони он аз поини дарёи Сир то Сибир рафта мерасид, ҳаёт ба сар мебуданд. Вале ин иттиҳодияи бавучудовардаи Абулхайрхон мабдаи иқтисодӣ надишт ва бо зӯри силоҳ арзи вучуд мекард. Ин буд, ки вай пояҳои худро устувор карда натавониста, ба зудӣ пас аз фавти Абулхайрхон аз по афтод¹. Шайбониҳон хост, таҷрибаи бобо-яшро такрор наояд, вале қораш барор нагирифт. Ҷангу талошҳо бо дигар Чингизӣни ҷоғалаб ва ихтиёрҳои гоҳ ба ғоида ва гоҳ ба зарари ӯ анҷом меёфт. Ҳарчанд ки баъзан бо ғаниматҳои хеле хуб зафар меёфт, вале ин барои таъмини имтиёзи сиёсии ӯ кофӣ набуд.

Шайбониҳон дар ин муборизаҳо борҳо аз ёрию дастгирии Темуриён баҳраманд гардида буд. Ў дар яке аз ҷангҳо мағлӯб шуда, ду сол дар Бухоро зист ва, аз рӯи шаҳодати сарчашмаҳо, ҷиддан машғули андӯштани илму дониш гардид.

Душмани ашаддӣ Темуриён дар қисмати шимолӣ мамлакат моғулҳо* ба шумор мерафтанд, ки Тошкандро маркази худ ихтиёр карда буданд. Онҳо чандин бор ҳатто ба ноҳияҳои Мовароуннаҳри марказӣ ҳамла намуда, молҳоро толон ва аҳолиро тороҷ мекарданд. Темуриён Шайбониҳонро ба муқобили моғулҳо истифода карданӣ шуданд. Лекин Шайбониҳон иттифоқии бад баромад: ӯ фақат аз паи манфиати худ шуда, аксаран хилофи ваъдаи худ амал мекард, гоҳ тарафи Темуриёнро мегирифт, гоҳ тарафи моғулҳоро, ҳар замон ба мулкҳои ину он ҳуҷумҳои ғоратгарона менамуд. Ниҳоят, ӯ чунин шаҳрҳои истехкомӣ, мисли Утрор, Сайрам ва Яссаро ба таҳти тасарруфи худ дароварда, ҳамқавмони худро даъват кард ва дастаи қавии аскарӣ ташкил дода, бо моғулҳо муоҳида баст ва соли 1499 ба истилои Мовароуннаҳр шурӯъ намуд. Аввал ӯ пойтахти Темуриёни Осиёи Миёна -

¹ Муфассалан ниг.: Семёнов А. А., 1954, б; Аҳмадов Б. А., 1965 а.

* Бо истилоҳи «моғулҳо» як доништа нашавад, зеро ин халқест, ки дар а. 16 дар баъзе ноҳияҳои Осиёи Миёна зиндагӣ мекард ва дар адабиёти ғарбу русӣ бо номи «моғолъ» машҳур буд (мутарҷим).

шаҳри Самарқандро ба муҳосира гирифт. Вақте ки волии Бухоро бо қўшуни худ ба тарафи Самарқанд равона шуд, Шайбониҳон аз муҳосира бархоста, ба муқобили ӯ шитофт ва дар роҳ ин қувваи аскарро торумор намуда, ба сўи Бухорои заифгардида ҳаракат кард. Аз муҳосира ҳатто се рӯз нагузашта, аёну ашроф ва рӯҳониён шаҳрро ба ӯ таслим намуданд.

Дар чунин лаҳзаи пурмасъулият ҳам, ки мамлакатро хатари қиддӣ таҳдид мекард, ашрофи Самарқанд ва шаҳзодагони темурӣ тамоман саргарми ни-фоқу низоъҳои байниҳудӣ буданд. Гурӯҳе саршохан Темуриёни Осиёи Миёна - Султон Алиро тарафдорӣ мекарданд, гурӯҳи дигар хешованди вай – Бобурро ба Самарқанд даъват намуда, таслими шаҳрро ба ӯ ваъда медоданд. Ҳангоми Самарқандро муҳосира кардани Шайбониҳон ин низоъҳо боз ҳам қувват гирифт. Баъзе намояндагони хеле бонуфузи рӯҳониён ҳисси наврамедӣ ва кайфи-яти мағлубиятро падида меоварданд. Султон Али дар ҳама ҷо хиёнатро гумон бурда, аз дигарон пештар бо як гурӯҳ рикобдорони худ ба қароргоҳи Шайбо-ниҳон равона шуд. Ашрофи Самарқанд аз ин воқиф гардида, бо тўҳфаву инъомҳои зиёде ба ҳузури Шайбониҳон омада, сари таъзим фуруд оварданд. Ба ин тариқа, соли 1500 Самарқанд бе ҷанг ба дасти Шайбониҳон даромад.

Аммо ин муваффақияти аввалин, ки ба зудӣ ва осонӣ ба даст омада буд, бақосе наёфт. Як қисми ашрофи Бухоро ва Самарқанд тарафдори барқарор намудани ҳокимияти Темуриён буд. Агарчанде ки ӯ нахустин сўйқасдро фош намуда, гунаҳкорон ва ҳатто гумонбарҳоро аз дами тег гузаронид, ба ҳар ҳол дасти муқобилони ӯ боло шуд. Акнун ҳарифи асосии Шайбониҳон шаҳзодаи ҷавони темурӣ, асосгузори ояндаи давлати Темуриёни Ҳинд - Бобур гардид. Қароргоҳи Шайбониҳон дар ҳаволии Самарқанд буд. Аёну ашрофе, ки пинҳонӣ бо Бобур мукотиба доштанд, ба рӯи ӯ дарвозаи шаҳрро кушоданд ва ўро подшоҳ эълон намуданд. Даре нагузашта дар баъзе шаҳрҳо ва ис-теҳкомоти дигар низ пирӯзӣ насиби тарафдорони Темуриён гардид. Вале дар муҳорибаи кушоди соҳили Зарафшон, ки дар моҳи апрели соли 1501 ба вуқӯъ омад, Бобур шикаст хӯрд ва ба Самарқанд ақиб иишаст. Худи ӯ дар ёддоштҳои аз тарафи Шайбониҳон моҳҳои дароз муҳосира шудани Са-марқандро ба тариқи хеле муфассал тасвир намулдааст.² Аз гуфтаҳои Бобур маълум мешавад, ки халқ, аҳолии оддии шаҳр, пешаварону косибон аввалҳо дар муҳофизати шаҳр бисёр фаъолона иштирок доштаанд, ҷасорат ва қаҳрамонӣ нишон дода, нақшҳои ҳуҷуми фикркардаи Шайбониҳонро вайрон мекардаанд. Аммо сокинони шаҳр манфиатҳои сулолави Бобурро, чунон ки ӯ соддалавҳона гумон мебурд, ҳимоя намекарданд. Самарқандиҳо якнун таҷрибаи калон ва талхе доштанд: хиёнат ва сўйқасдҳои аёну ашроф, аз даст ба даст гузаштани шаҳр боиси ғорат, қатлу куштор ва қаҳтиву гуруснагӣ ме-гардид. Лекин ин бор манфиати шаҳриён ва Бобур мувофиқ афтод.

Бо вуҷуди ин, нигоҳ доштани Самарқанд муяссар нагардид. Шаҳриён яроқу аслиҳа надоштанд. Дар шаҳри муҳосирашуда гуруснагӣ ҳукмфармой мекард. «Вақти гандумпаз расида буд, вале касе ҳосили нав намеовард. Рӯзҳои муҳосира тўл кашид, мардум ба маҳрумиятҳои зиёде дучор гардиданд; кор ба ҷое расид, ки бенавоён ва мўҳтоҷон гўшти сагу харро меҳўрдагӣ шуданд. Чун еми асп камёб шуд, одамон ба ҷои он барги дарахтро медоданд»³.

Бобур барои кўмак ба ҳокимони гуногун муроҷиат намуд, вале имдодде нарасид. Ў чунин хислати Темуриёнро, ки манфиати умум бораи бегона буд, хеле аниқ ва дақиқ хотирнишон намудааст: «Мо ба кўмак ва пуштибонии

² Бобур, 1958, с. 106 ва давомаш.

³ Ҳамон ҷо, с. 109.

моликони ҳамсоя ва атрофу акноф умед баста будем, лекин ҳар яки онҳо нақшаҳои худро дошт⁴. Хусусан, кӯтоҳандешии сардори Темуриёни Хуросон - Султон Ҳусайн, ки на фақат дасти ёрӣ дароз накард, балки ҳатто ба Шайбониҳон чошлусӣ намуд, ўро дар ҳайрат гузошт.

Сокинони шаҳр, сарбозон ва ҳатто наздикони Бобур ба қаҳтӣ ва гуруснагӣ тоб наёварда, ба ҳар сӯ фирор мекарданд. Ниҳоят, ҳуди Бобур ҳам роҳи гурезро пеш гирифт. Шаҳри пойтахтии Самарқанд дубора ва тамоман ба дасти Шайбониҳон даромад. Ин ҳодиса дар соли 1501 рӯй дод.

Ба Шайбониҳон аз ҳама бештар сокинони шаҳри Қарокўл муқовимат карданд. Баҳорони соли 1501 дар ин ҷо шўрише ба амал омад, ки амалан хусусияти синфӣ дошт. Ба сари шаҳр намояндаи халқро, зоҳиран, сардори шўришро нишонданд. Номӣ ў маълум нест, дар манбаъҳои онвақта ўро таҳқиқромезона «гадо» ва «қоҳил» номидаанд.

Шайбониҳон худ бо қўшуни зиёде ба ҷанги зидди Қарокўл рафт. Шаҳрро гирифта, сардори шўришгаронро ба қатл расонид. Вале пас аз шаҳрро тарк кардани Шайбониҳон мардум боз шўриш бардошт. Феодалон дар ин лаҳза ташаббусро ба дасти худ гирифтанд, онҳо ният доштанд, ки ин шўришро ба манфиати Темуриён истифода баранд. Онҳо аз ҳокимони ҳамсояи темурӣ мадад хостанд. Шайбониҳон дубора ба Қарокўл қўшуни сершуморе фиристод. Муҳорибаи ниҳоятдараҷа шадид ба амал омад, фуқарои шаҳр диловарӣ ва қаҳрамониҳои бемислу монанде нишон доданд. Дар охири охири Шайбониён шаҳрро ишғол намуда, онро ба кушторгоҳи ҳақиқӣ мубаддал карданд. Сипас ба мақсади тарсонидани чашми мардум бо амри Шайбониҳон аз сари қарокўлиҳои мақтул дар Бухоро калламанора сохта шуд⁵.

Муддате чанд Шайбониҳон барои аз ҳатар эмин намудани ақибгоҳи худ чораҳои лозима дид, пас ба истилои мулкҳои ҷанубии Темуриён камар баст. Дар ин ҷо ҳам ҳамон вазъияти парокандагии қувваҳои ин хонадон ба истилокорон мадад расонид. Ҳокимони вилоятҳои мухталиф ин дафъа ҳам нахостанд ба ҳам муттаҳид шаванд. Ҳисси нобоварӣ ба яқдигар, иғво, сўиқасд ва хиёнати ошкоро заминаҳои мусоиди истилоро фароҳам овард. Шайбониҳон аз чунин вазъият ба хубӣ истифода бурда, ба яке ваъдаи подош меод, ба дигаре сиёсат мекард ва худ ба василаи тохтутозҳои бемалол, тороҷ ва ғорати мардум оқибӣ ва нотаъони Темуриёнро нишони меод ва дар байни онҳо кайфияти мағлубиятро қорӣ менамуд.

Дар вилояти хеле калоне, ки марказаш Ҳисор буд, Хусравшоҳ ҳукмронӣ мекард. Чун замоне ў ба дараҷасе иқтидор пайдо намуда, ба худраъӣ ва сарватмандӣ шўҳрат ёфта буд, шаҳзодагони темурӣ дар ин лаҳзаи душвор барои кўмак ва пуштибонӣ ба вай рӯ оварданд. Вале ў нисбат ба вазъияти мавҷуда нодонӣ ва нофаҳмии тамоми зоҳир намуд: ба ҷои муттаҳид шудан бо Темуриён ва ё лоақал кўмак расондан ба онҳо, ки борҳо илтимосаш карда буданд, аз тарси даъвоҳои онҳо роҳи макру фиребро пеш гирифт ва дар натиҷа комилан дар ҳолати ҷудой ва танҳои монда, аз аввалин хабари ҳаракати қўшуни Шайбониҳон ба Ҳисор буздилона фирор кард. Қаламрави ў, ки ноҳияҳои ҷанубии Тоҷикистон, қисмати шимолии Афғонистон ва ҷануби Ўзбекистонро фаро мегирифт, ба осонӣ ба тахти тасарруфи Шайбониҳон даромад. Даре нагузашта, соли 1505 Хоразм ҳам аз тарафи қўшуни Шайбониён ишғол карда шуд.

⁴ Ҳамон ҷо.

⁵ Мукминова Р. Г., 1950, с. 13–14.

Навбати забти пойтахти дигари Темуриён – Ҳирот расид. Султон Ҳусайн фақат акнун то ҷӣ андоза ҷиддӣ будани хатари таҳдидкардаистодаро дарк намуда, бо қувваи асосии худ ба муқобили Шайбониҳон равона шуд. Вале ў, ки пир ва бемор буд, дар роҳ вафот намуд. Дар байни асилзодагони темурӣ низою нифоқ ба амал омад. Дар натиҷа, якбора ду писари Султон Ҳусайнро ба тахт нишонданд, ки онҳоро ду гурӯҳи ашрофи соҳибнуфуз пуштибонӣ мекарданд. Шайбониҳон аз ин дигар шароити мувофиқро орзу ҳам карда наметавонист. Ин буд, ки Бобур навиштааст: «Ин амрест ғариб: ҳеҷ гоҳ касе напунидааст, ки дар як мулк ду подшоҳ якҷоя ҳукмронӣ кунанд»⁶.

То ҷамъ кардани қўшун, то тамом шудани баҳсу мунозираи наздикони ду подшоҳ, ки ба як қарор омада наметавонистанд, Шайбониҳон Балхро забт намуда, ба ҳок яқсон кард ва зуд ба тарафи Ҳирот раҳсипор гардид. Ў дар наздикии шаҳр қўшуни ба ҷанг хуб омодашудаи темуриро мағлуб намуд⁷.

Бисёр амирону амалдорон аз майдони ҷанг ва баъзеҳо аз шаҳр гурезон шуданд. Ҳар ду подшоҳ ҳам-яке ба ғарб ва дигаре ба шарқ фирор карданд. Рўҳониёни олимақом ва аёну ашроф бо ҳам машварат намуда, ба Шайбониҳон хати таслим ва итоат фиристоданд. Аҷобат дар ин ҷост, ки ин номаро муаррихи маъруф, нигорандаи асари калони таърихӣ «Ҳабиб-ус-сияр» - Хондамир иншо намудааст. Фақат аҳолии шаҳр андаке муқовимат нишон доданд. Онҳо ногаҳон ҳамла карда, қариб сесад нафар ўзбекро, ки дар атрофи Ҳирот машғули яғмогарӣ буданд, нобуд сохтанд.

Дар айни замон, Шайбониён ба вакилони ашрофу рўҳониён шарту шароити супурдани Ҳиротро пешниҳод карданд: мардуми авом ва пешаварон мебоист ба тариқи тоовон маблағи калоне мепардохтанд, аз аёну ашроф ба сифати инъом ва бахшиш пули зиёде ситонда мешуд. Аммо мусодара асосан ба молу мулки сулолаи мағлуб ва ашрофи наздики он дахл мекард.

Дар як муддати кўтоҳ шаҳру вилоятҳои боқимонда то ҳуди Астаробод забт карда шуд. Дар тамоми шаҳрҳои калони давлати собиқаи темурӣ – Самарқанд, Бухоро, Марв, Сарахс, Балх, Ҳирот, Машҳад, Нишопур, Тўс, Нимрўз ва Астаробод пулҳои нуқраро ба номи фотеҳи нав сикка заданд. Шайбониҳон ҳам ба ин аҳамияти бузурги сиёсӣ меод, зеро ин амр маънии расман ба сари тахти подшоҳӣ омадани ўро дошт.

Шайбониҳон нияти истилои давлати Темуриён ва тасарруфи сарзамини бузургро дар дил парварида, ба хубӣ ангошта буд ва дар ҳусули ин мақсад фақат муваффақиятҳои ҷангӣ кофӣ нест. Ў намояндагони хонадони Темуриёнро бераҳмона таъқиб ва маҳв намуда, аз қадамҳои аввал барои ба тарафи худ кашидани феодалону рўҳониёни бонуфуз саъй кард. Зоҳиран, ин усул ба ў бештар аз силоҳи ҷангӣ зафар ва пирўзӣ овард. На фақат ҳуди ў, балки наздиқонаш ҳам мефаҳмиданд, ки танҳо ҳокимият дигар мешавад, аммо муқаррароти зиндагӣ ба ҳар ҳол мисли пештара боқӣ мемонад. Дар ин бобат ҳикояти Зайниддини Восифӣ, ки шоҳиди Ҳиротро гирифтани Шайбониҳон буд, хеле ҷолиби диққат аст. Як амири ўзбек ў ва ҳамроҳашро деҳқон пиндошта, ба онҳо фаҳмондани мешавад, ки фақат ҳоҷае бо ҳоҷаи дигар иваз шудаасту халос. Ҳоҷаҳои нав барои зудтар барқарор шудани ҳоҷагӣ саъй мекунанд, зеро акнун замин ва деҳқонон ба онҳо «тааллуқ гирифт» ва «тарбияву нигоҳубин»-и деҳқонони дигар дар ўҳдаи онҳост⁸.

⁶ Бобур, 1958, с. 212.

⁷ Барои тафсили забти Ҳирот ва воқеаҳои минбаъда ниг.: Болдырев А. Н., 1957, с. 59 ва давомаш.

⁸ Болдырев А. Н., 1957, с. 66.

Сиёсати дохилии Шайбониҳон пас аз истилои давлати темурӣ тамоман ба манфиати синфи ҳукмрон, синфи феодалоне, ки аннун ба таркиби он ашрофи тоифаҳои бодиянишини ўзбек ҳам дохил шуда буд, хизмат мекард. Ҳатто тадбироти, зоҳиран, мусбати ӯ ҳам манфиати синфи ҳокимро ифода менамуд.

Худи Шайбониҳон, муқаррабони ӯ, амирони тоифа ва ҳатто наздиктарин сипоҳиёнаш аз ҳисоби мусодираи молу мулки Темуриён, феодалони ашрофӣ ва рӯҳонии тарафдори онон ва ҳамаи касоне, ки ба суиқасди зидди Шайбониён гумон бурда мешуданд, хеле сарватманд гардиданд. Шайбониҳон тамоми давлатро ба мулкҳо тақсим карда, ихтиёри онҳоро ба дасти хешовандон ва амирони номии худ супорид.

Ҷиҳати иқтисодии ин мулкҳои инъомӣ аз он иборат буд, ки мудохилот на ба ҳазинаи Шайбониҳон, балки тамоман ё қисман ба дасти мулкдорони шаҳру вилоятҳо медаромад. Истилогарон зуд ҳис карданд, ки сарвати ғораткарда ва ҷабран ситонида ро дуру дароз беҳаракат нигоҳ доштан хуб нест. Ба ин мулоҳиза онҳо ба харидани замин, иморатҳои шаҳр ва устохонаҳо сар карданд. Онҳо ҳамчунин дар ҳар вазъият моликияти аз ҳама устувор будани чизҳои харидаро фаҳмиданд. Бинобар ин аксар вақт моли ҷабран ситонидаи худро ҳамчун моли харида ба расмият медароварданд. Аҷобаташ ин ки гоҳо заминҳои зӯран кашадагирифтаро пас гапша додан ҳам лозим меомад⁹.

Мусодира ва харид дар як муддати кӯтоҳ боиси ба дасти Шайбониён ва ашрофи ўзбек гузаштани заминҳои зиёд, бисёр иморатҳои шаҳр, осибҳо ва дигар ҷойҳои сердаромад гардид. Ҳамин як мисол кофист: ҳанӯз дар солҳои 20-уми асри XVI келини (зани писари) Шайбониҳон барои вақфи мадраса бештар аз 40 дӯкони косибӣ, тимча, 8 осиб, устохонаи қоғазрезӣ, анборҳо, ҳавлиҳо, тақрибан 150 қитъаи замин, пурра ё қисман 6 деҳа ва ғ. дода тавонист.¹⁰

Ҳамин тариқа, Шайбониён ва ашрофи тоифаҳои бодиянишини ўзбек ва калонтарин феодалони заминдор ба шахсони манфиатбари касбу ҳунар ва тиҷорати шаҳр табдил ёфтанд. Манфиатҳои иқтисодии онҳо аз манфиатҳои феодалони ашрофӣ ва рӯҳонии ирсии Осиёи Миёна, ки дар замони Шайбониён заминҳои меросӣ ва сарватҳои шахрии пешинаи худро нигоҳ дошта буданд, қариб ҳеҷ фарқ намекард.

Ислоҳоти пулие, ки Шайбониҳон дар соли 1507 ба амал овард¹¹, аз кӯшишҳои ӯ дар бобати ба тарафи худ ҷалб кардани табақаҳои ҳокими давлати истилокардаш ва ба ин васила васеъ намудани базаи синфӣ худ гувоҳӣ медиҳад.

Касбу ҳунар, тиҷорат ва муомилоти пулӣ аз муҳимтарин моддаҳои оидоти давлатӣ ва мадохили соҳибони мулк ба шумор мерафт. Охири намоёндагони сулолаи Темуриён аз ин модда ба таври хеле васеъ ва беиба истифода мекарданд, ба дараҷае ки муомилоти пулӣ аз манфиати тиҷорат дур гардида, ба инкишофи мўътадили он ҳалал мерасонид ва ин вазъият ба соҳаи пешаварӣ ҳам таъсир накарда намонд. Ин бар зарари манфиати на фақат пешаварон ва майдасавдогарон, балки тамоми синфи ҳоким ҳам буд, чунки дар ҷамъияти феодалии Осиёи Миёна феодал дар айни замон тоҷир ҳам ба шумор мерафт, ӯ на танҳо соҳиби замини шаҳру қишлоқ буд, балки коргоҳҳои мухталифи ҳунаремандӣ ва тиҷоратӣ ҳам дошт ва, аз ин рӯ, дар тиҷорати дохилии шаҳрӣ

⁹ Мукминова Р. Г., 1966, с. 26 ва давомаш.

¹⁰ Ҳамон асар, с. 41 ва давомаш.

¹¹ Давидович Е. А., 1954, с. 85 ва давомаш.

пиркат менамуд ва дар тичорати байнивилоятӣ ва байналхалқӣ симои асосӣ ҳисоб мешуд¹².

Ислоҳоти Шайбониҳон дар тамоми давлат муомилоти ягонаи куллиро ташкил карда, онро аз ҳар гуна тағйирот раҳо намуд. Вай вазн, ҳаҷм ва навъи сиккаҳои нуқрагию мисӣ ва муносибати байни онҳоро муайян кард. Ин сиккаҳо дар ҳамаи шаҳрҳо ва дар ҳамаи вилоятҳо қувваи баробар доштанд, соҳибони мулкҳо наметавонистанд ба муомилоти баробари онҳо монеае ба вучуд оваранд, қурби онҳоро мувофиқи табиӣ худ баланд ё паст кунанд.

Табиист, ки чунин ислоҳот дар тамоми мамлакат таъсироти бузурги сиёсӣ ба амал овард ва бартариҳои чорабиниҳои фотеҳи навро иисбат ба фаъолияти молиявии намоёндагони охирини Темуриён нишон дод. Бесабаб набуд, ки фармони ислоҳот фавран пас аз суқути Ҳирот – дувумин пойтахти Темуриён эълон карда шуд. Дар қатори дигар чорабиниҳои нисбатан ҷузъии Шайбониҳон, ки барои мўтадил гардонидани ҳаёти дар натиҷаи амалиёти ҷангӣ халалдоршуда нигаронида шуда буданд, ислоҳоти соли 1507 мебоист дафъатан ба ҳамаи табақаҳои синфи ҳукмрон нишон меод, ки аз ивазшавии сулола онҳо на ин ки зарар диданд, балки бурд карданд, зеро Шайбониҳон манфиати онҳоро мефаҳмад ва ҳимоя мекунад.

Муборизаи байни Шайбониён ва Бобур

Дар сарзамини паҳновари давлати Шайбониён чанд сол сулҳу осоиш ҳукмфармо гардид ва ба ин восита ҳаёти хоҷагии мамлакат қадре рӯ ба беҳбудӣ ниҳод. Вале дар соли 1510 якбора аз ду самт – ҳам аз шимоли шарқӣ ва ҳам аз ҷануби ғарбӣ ин оромӣ халалдор карда шуд. Бодиянишинони қазоқ, ки замоне аз Шайбониҳон саҳт шикаст хӯрда буданд, бо муғулҳо як шуда, дар наздикии дарёи Сир ба салтанати Шайбониён зарбаи ҳалокатовар расониданд. Дар ҳуди ҳамин вақт подшоҳи Эрон - Исмоили 1 аз ғарб ба тарафи Хуросон лашкар кашид. Вай дар сари роҳи худ яке аз паси дигаре шаҳрҳоро ишғол карда, фотеҳона ба сӯи Ҳирот ҳаракат намуд.

Исмоили 1 аслан аз хонаводаи сўфияи шаҳри Ардабил буд. Чун аз байни шайхони ин хонадон, хусусан, Сафиуддини Исҳоқ ба «порсой» ном бароварда буд, тамоми авлоди ӯ ва аъзои тариқати дарवेशия ба худ номи «сафавӣ»-ро гирифта, пас аз қадам гузоштан ба арсаи сиёсат бо унвони сулолаи «Сафавиён» шўҳрат ёфтанд. Дар асри XV пуштибони асосии ин сулола тоифаҳои бодиянишини турк буданд, ки дар хиттаи Озарбойҷони Эрон зиндагонӣ мекарданд. Ононро ба озарӣ «қизилбош»-«сурхсар» меномиданд, зеро сарбозони бодиянишин ба хоҳири 12 имоми шиа саллаи 12 - раҳи аргувонидоштаро ба сари худ мебастанд. Ин тоифаҳо ҳам аз ҷиҳати маънавӣ ва ҳам аз ҷиҳати сиёсӣ тобеи шайхони сафавӣ буданд. Шайхони сафавӣ дар сеяки охири асри XV аввал ба кишварҳои ғайриисломӣ тохтутозҳои ғоратгарона карда, баъдтар ба муборизаи зидди баъзе ҳукмронони мусулмон низ шурӯъ намуданд. Вале аз байни онҳо фақат ба Исмоили 1 муяссар гардид, ки пируӣ ба даст оварад: ӯ Табреро забт карда, онро пойтахти худ қарор дод ва дар соли 1501 унвони шаҳаншоҳи «Эрон»-ро ба худ гирифт. Қизилбошҳо бо сардории Исмоили Сафавӣ аз низоъҳои байнихудии хонадонҳои мухталиф истифода намуда, дар як муддати кӯтоҳ тамоми қисматҳои ғарбии Эронро ба тахти тасарруфи худ дароварданд.

¹² Иванов П. П., 1954, с. 42–43. Давидович Е. А., 1961 а, с. 40–42.

Ду давлат – Шайбониён ва Сафавиён дар ҳамсоияи якдигар воқеъ гардиданд. Вале дар байни онҳо аз сулҳу сафо асаре набуд. Сарони ин ду салтанат ба мақсадҳои сиёсии худ ранги мазҳабӣ меоданд: Шайбонихон дар қаламрави худ ба муқобили шиаҳо мубориза мебурд, дар сурате ки Исмоил ва қизилбошҳо шиаҳои мутаассиб буданд.

Шайбонихон барои муқовимат кардан бо шоҳ Исмоил қалъаи Марвро таъягоҳ интихоб намуда, қўшуни худро ба он ҷо ақиб кашид ва феврал аз қувваҳои ҳарбии ҳамқавамонаш кўмак хоста, худ ба мустаҳкам кардани истеҳкомоти шаҳр машғул гардид. Шоҳ Исмоил аз ин кор воқиф шуда, ба зудӣ худро ба Марв расонид ва бо қувваи зиёде онро муҳосира намуд. Азбаски қалъаи Марвро бо ҷанг фатҳ кардан хеле душвор буд, шоҳ Исмоил фиребе ба кор бурда, қувваи худро аз муҳосира гирифт ва ҷунон вонамуд кард, ки гўё ақибнишини мекунад. Шайбонихон ин бор саҳви барои сарлашқари корозмуда афвоназире содир намуд: ӯ ба ин ҳилаи шоҳ Исмоил фирефта шуда, аз қалъа берун баромад ва бо андак қуввае вайро таъқиб кард, дар натиҷа ба ихотаи душман афтода, тамоми сарбозонашро талаф дод ва худ дар майдони ҷанг кушта шуд. Исмоил аз косахонаи зарандудаи сари Муҳаммад Шайбонихон барои худ ҷоми шароб сохт.

Шоҳ Исмоил ба муқобили Шайбониён на фақат бо силоҳ мубориза бурд, балки тамоми тadbироти дипломатии худро ба кор андохт. Ӯ бозмондагони хонадони темуриро бо ҳар роҳ таъвиқ менамуд, ки барои мулки падару бобои худ талош кунанд. Дар ҳоле ки намояндагони бонифузи сулолаи Шайбониён ба ҳалли масъалаи вориси тахти салтанат сарғарм буданд, Темуриён Фарғонаро ишғол намуданд. Бобур, ки то ин вақт мавқеи худро дар Кобул мустаҳкам карда буд, феврал бо роҳи Қундуз ба сўи Ҳисор ҳаракат кард. Муҳорибаи ҳалқунандаи Пули Сангин дар дарёи Вахш (дар он ҷое, ки ҳоло стансияи электрикии оби Норақ сохта шудааст) бо ғалабаи Бобур анҷом ёфт. Тамоми ноҳияҳои марказии Мовароуннаҳр бидуни ҷанг ба тахти тасарруфи ӯ даромаданд. Худи султонҳои шайбонӣ ҳам аз муқовимат даст кашидида, шаҳрҳои Самарқанд, Бухоро, Қарши ва ғ.-ро ба ихтиёри Бобур вогузаштанд.

Ғалабаи ба осонӣ дастдода Бобурро рўҳбаланд ва дар айни замон як дараҷа форигбол ҳам намуд. Мувофиқи шаҳодати сарчашмаҳо, Бобур ва наздикони ӯ, ҳатто сарбозонаш ҳам ба базму зиёфат ва айшу ишрат машғул шуданд. Ин ҳама маблағи зиёдеро талаб мекард ва Бобур барои пайдо кардани он аз ҳеҷ чиз рӯй намегардонид. Як мисоли нисбат ба вазъи худ хеле бепарвоёна муносибат кардани Бобур дар зарби сикка ҳилаву найранг ба кор бурдан ва меъёри муомилоти пулии муқарраркардаи Шайбонихонро вайрон кардани ӯст. Аз ин амали Бобур тамоми табақаҳои ба харидуфурӯш сарукордоштаи ҷамъият зарар кашиданд. Қўшуни чандинҳазорнафараи Бобур, ки таъминоти он аз ҳисоби аҳоли муқаррар гардида буд, тамоми буду бозёфти мардумро ба ғорат бурд. Вале Бобур, ки аз талхҳои рўзгори гузаштаи худ сабақ гирифта буд, ба кам кардани сарбозони худ ҷуръат намекард. Махсусан, дастаҳои қизилбош, ки шоҳ Исмоил ба кўмаки Бобур фиристода буд, боиси норизоияти аҳоли мегардиданд. Кайфияти шианарастии Бобур ва инро бебокона намоиш додани ӯ ба онҳо ҳеҷ маъқул набуд.

Табақаҳои васеи Бухоро ва Самарқанд ба сари кор омадани Бобур ва пирӯзҳои ӯро бо хушнудӣ истиқбол карда буданд. Вале ним сол ҳам нагузашта, вай аз ҷунин пушту паноҳи муқтадир маҳрум гардид ва ҷаҳми умед фақат ба қўшуни гуногунҳаёли худ дўхта монд. Аммо ҳамин пуштибони ягона ҳам ба дарди ӯ барнахўрд. Баҳорони соли 1512 бародарзодаи Шайбонихон, ҷавони хеле ғайур ва шӯҷоъ - Ubaydullo султон ба дигар намояндагони хона-

дони шайбонӣ аз вачҳи сар кардани ҷанги нав баҳри Мовароуннаҳр чизе нагуфта, худ бо қўшуни начандон калон ба Бухоро ҳамлавар шуд. Ва ба ҳайрати ҳамзамонони худ, дар набарди шадид бар қўшуни миқдоран чандин мартаба афзунтари Бобур ғалабаи қатъӣ ба даст овард.¹³

Бобур ба Ҳисор фирор намуд. Тирамоҳи ҳамон сол, вақте ки қўшуни пуршумори қизилбош ба ёрии ӯ расид, барои дубора ба даст даровардани Мовароуннаҳр охири кўшиши худро ба кор бурд. Қувваҳои аскарӣ ӯ дар хоки Мовароуннаҳр чун мўру малах ҳаракат мекарданд, гўё ки ба ин сарзамин офати табиӣ рӯ оварда бошад. Онҳо ба ҳар ҷое, ки по мегузоштанд, сокинонашро аз дами тег мегузaronиданд. Хусусан, қатли оми аҳолии Қаршӣ ба худ манзараи даҳшатангезро гирифта буд. Ниҳоят, дар назди Ҷиждувон ба Шайбониён муяссар гардид, ки қизилбошҳоро комилан торумор намоянд.¹⁴

Қатли куштори ваҳшиёнаи мардуми Қаршӣ ҳатто норозигӣ ва эътирози муаррихони тамоюли сафавиро низ ба вуҷуд овард. Ба зами ин, боз овозае пахш шуд, ки қизилбошҳо тамоми аҳолии Самарқандро низ қир карданианд. Ҳамаи ин сабаб шуд, ки аҳолии маҳаллӣ ба атрофи Шайбониён муттаҳид гардида, нисбат ба онҳо ҳусни таваҷҷўҳ ва нисбат ба Бобур ҳисси нафрат пайдо кунанд.

Осиёи Миёна дар нимаи аввали асри XVI

Дере нагузафта Шайбониён ҳамаи вилоятҳои Осиёи Миёна: Тошканд, Фарғона, Ҳисор ва ғ.-ро аз сари нав ба зер тасарруфи худ гирифтанд. Вале сарзамини Осиёи Миёна тамоман ба харобӣ рӯ ниҳода буд. Ҳучуми қизилбошҳо, истибдод ва ғорати муғулҳо, қатли омҳо ба зиндагонии мардум ва ҳаёти хоҷагии мамлакат таъсири ҳалокатбор расониданд. Зимистони қаҳратуни соли 1512/13 ин аҳволро боз ҳам вазнинтар гардонид. Нарху наво баланд рафта, дар як қатор маҳалҳо қаҳтию гуруснагӣ рӯй дод. Дар сарчашмаҳо, махсусан, аҳволи табаҳи мардуми вилоятҳои Ҳисор ва Самарқанд ба тафсил баён ёфтааст.

Муғулҳо вилояти Ҳисорро ба кулӣ хароб намуда, тамоми ғалла ва ҷорҳои аҳолиро тороҷ карданд, ки дар натиҷа гуруснагии даҳшатангезе рӯй дод, бисёр мардум аз гуруснагӣ ҳалок гардиданд¹⁵. Аҳволи халқ дар Самарқанд ва атрофи он беҳтар аз ин набуд. Шоир ва нависандаи машҳур - Зайниддини Восифӣ, ки он вақтҳо дар Самарқанд зиндагӣ ба сар мебуд, аз зимистони сард ва қаҳти соли 1512/13 чунин нақл менамояд: «Дар ин сол дар Самарқанд қаҳтӣ ва гаронӣ ба дараҷае расид, ки халоиқ ба ҷуз қурси моҳу офтоб, ки дар дастархони фалак буд, дар дигар ҷой сурати нонро намедиданд ва гуруснагонии фақир шабҳо ба ҷои хўшаи гандум, дар ҳаёли худ аз хирмани Парвин хўша мечиданд». Восифӣ дар яке аз шеърҳои ин қаҳтӣ ва гуруснагию тасвир намуда, нисбат ба мардуми азияткашида хайрхоҳию ҳамдардӣ ва нисбат ба давлатмандони ҳарису бераҳм нафрат ва кароҳат иброз доштааст. Чунончи, ӯ дар бораи давлатмандон мегӯяд:

¹³ Манбаъҳои форсӣ ин марҳилаи муборизаи байни Шайбониён ва Бобурро таври дигар тасвир менамоянд, вале бояд ба муосирон ва шоҳидони воқеа бештар бовар кард (Семёнов А. А., 1954г., с. 127–131). Катибаи Бобур ба ҳамин давраи ҳаёти ӯ тааллуқ дорад (ниг.: Мухторов А., 1960).

¹⁴ Ҷузъиёти ин воқеаҳо дар ҳар манбаъ ба таври гуногун баён ёфтааст (Семёнов А. А., 1954 г., с. 131–136; Болдырев А. Н., 1957, с. 115–121),

¹⁵ Семёнов А. А., 1954 г., с. 139.

Гандум зи ҳар кӣ кас талабад, орд мекунамд
Аз зарби мушт рустаи дандони вай тамом¹⁶.

Дар тимсоли зоғи ҳарису форигбол худи Шайбонӣ тасвир ёфтааст:

Эй бод, агар ба чониби саҳро гузар кунӣ,
Аз ман калоғро бубарӣ тўҳфаву салом.
В-он гаҳ бигӯ, ки қоқ чаро мекунӣ зи ҳирс,
Нонҳои хешро, ки шавад сабз бар давом.
Эй тойири хучиста, зи нонҳои хештан
Якчанд нон бидеҳ ба фақирон ба расми вом¹⁷.

Аҳволи дигар вилоятҳои Осиёи Миёна аз ин беҳтар набуд. Онҳо низ ба майдони ҷангу ҷидолҳои хунин табдил ёфта, шоҳиди зуд-зуд иваз шудани ҳокимон мегардиданд. Шаҳрҳои шон борҳо ба муҳосира афтода, ҳар бор аз тарафи ҳокимони тарсу ба душман таслим мешуданд.

Вазъи хоҷагии пулӣ низ боиси афзудани гаронӣ мегардид. Ҳанӯз Бобур бо мақсади ба даст овардани нафъи бештаре дар кори пул дасисаҳои зиёде намуд. Шайбонӣ ба ҷои он ки оқибатҳои суиистифодаи Бобурро барҳам диҳанд, кардаҳои ӯро намунаи ибрат қарор доданд. Дар натиҷа, тангаҳои нуқра аз саҳнаи тиҷорат берун рафта, ба ивази онҳо дар бозор қариб тамоман тангаҳои мис ҳукмфармо гардиданд. Вале дере нагузашта қурби ин тангаҳо низ шикаста, бозори онҳо торафт касод мешуд.

Ҳангоми тавсифи вазъияти ҳаёти хоҷагии онвақта инро ҳам бояд ба назар гирифт, ки тоифаҳои бодиянишини ба сарзамини Осиёи Миёна омадаи ўзбек беҳтарин яйлоқхоро ишғол намуда, на фақат бодиянишинҳои маҳаллӣ, балки аҳолии муқимиرو ҳам танг карда бароварданд. Ақидае мавҷуд аст, ки, умуман, дар асри XVI масоҳати заминҳои кишт хеле кам гардидааст.¹⁸

Мувофиқи одати Шайбонӣ, шахси аз ҳама калонсоли хонадон бояд сардори давлат мешуд. Ба ҳамин сабаб, пас аз он ки дар соли 1512 ҳамаи муддаиёни салтанат аз Осиёи Миёна ронда шуданд, ба сари ҳокимияти на ин ки Убайдуллоҳон – обрӯмандтарин намояндаи хонадони шайбонӣ, балки Кўчкунчиҳон омад, ки обрӯву эътибори казояи надонӣ, дар ҳукуматдорӣ шахси беҳунаре буд ва аксар вақти худро дар тоату ибодат мегузаронид. Баъди ӯ писараш - Абӯсайидхон ҳукмрон гардид ва фақат пас аз ин Убайдуллоҳон (1533–1539) имкони ба тахт нишастанро пайдо намуд.

Ҳанӯз дар аҳди Шайбонихон давлат ба амлок, яъне мулкҳои хоса тақсим шуда буд. Акнун ин тақсимоат боз ҳам расмиёт гардида, мулкҳо тамоман ба ихтиёри намояндагони хонадони салтанатӣ гузаштанд. Соҳибони амлок дар умури дохилии қаламрави худ истиқлолияти комил доштанд, онҳо акнун метавонистанд мулкро ба фарзандонашон мерос гузоранд. Амлок фақат дар натиҷаи нифоқи байнихудӣ гоҳо аз даст ба даст мегузашт. Бухоро, Самарқанд, Тошканд, Балх, Ҳисор ва амсоли инҳо амлоки калонтарин маҳсуб мешфтанд. Соҳибони ин мулкҳо дар вақтҳои гуногун ҳукмрони мамлакат ҳам гардидаанд, аз ҳама бештар ин маснад (дар нимаи аввали асри XVI) ба ҳокимони Самарқанд насиб шудааст. Аз соли 1560 Бухоро мустақиман пойтахти давлати Шайбонӣ гардид.

¹⁶ Иқтибос аз Айни С. Восифӣ ва хулосаи «Бадосъ-ул-вақосъ», с. 181.

¹⁷ Восифӣ, - 1961, с.- 92.

¹⁸ Абдураҳимов М. А., 1966, с. 260.

Се чоряки аввали аср давлати Шайбониён як давлати хоси амлокӣ буд, ки онро яке аз соҳибони мулк, сарфи назар аз иқтидор ва эътибори худ, бо номи хон ва хоқон идора менамуд. Ў фақат имтиёзҳои зоҳирӣ дошт: ба вай ун-вонҳои олий меоданд, хутбаро ба номи вай меҳонданд ва дар сиккаҳо номашро сабт мекарданд.¹⁹ Ин қоида то солҳои чилуми асри XVI давом намуд, баъдтар баъзе амлоқдорон гоҳо сиккаҳоро ҳатто аз номи худ мебаровардагӣ шуданд, ки ин маънии на фақат исман, балки амалан ҳам соҳибхитӣ гардидани онҳоро дошт.

Дар аҳди се ҳукмрони аввал (Кўчкунчихон, Абўсаидхон ва Убайдуллохон) вазъи дохили давлат нисбатан собит ва барои барқарор намудану ба ҳадди эътидол даровардани хоҷагӣ шароити муайяне мавҷуд буд. Ҳукмронҳо ва соҳибони мулкҳо ҳатто дар пешбурди кори ҳамагон ҷанбаҳои ҳаёти хоҷагӣ, ки бо манфиати синфи феодалҳо ва, албатта, ҳудашон алоқае дошт, баъзе тадбирҳои муҳим пешбини мекарданд. Дар ин бобат, хусусан, ислоҳоти пулӣ, ки дар замони ҳукмронии Кўчкунчихон гузаронида шуда буд, ҷолиби диққат мебошад. Чи навъе ки қайд карда шуд, муомилоти пулӣ дар натиҷаи ҷангҳои харобкунандаи хоҷагии мамлакат ва найрангҳои Бобуру Шайбониён дар сикказанӣ ба вазъи бӯҳронӣ афтода буд. Ин ҳолат, умуман, ба кори тиҷорат таъсири бад расонида, манфиатҳои синфи феодалонро халалдор месохт ва ниҳоят даромадҳои худӣ Шайбониёро аз тиҷорат ва муомилоти пулӣ кам мекард. Инак, зарурати ислоҳоти пулӣ ба миён омад, аммо дар шароити сохти амлоқии давлат ва соҳибхитиёрии комили соҳибони мулк ба амал овардани ислоҳот амри маҳол буд. Охир қор ба қосе расид, ки Кўчкунчихон дар Самарқанд ва Убайдуллохон дар Бухоро, ҳар яке дар мулки худ, сиёсати мустақилонаи пулӣ қорӣ намуданд. Бештар аз даҳ сол лозим омад, ки муомилоти пулӣ дар миқёси тамоми давлат ба тартиб дароварда шавад.²⁰

Боз як ҷиҳати муҳими ин давра юришҳои Шайбониён ба Хуросон буд²¹. Ин юришҳо бештар дар аҳди Убайдуллохон ба вуқӯъ пайваست, зеро вай ҳамеша дар замири худ нияти барқарор кардани ҳудуди аввалии давлати Шайбониёро мебарварид. Ғайр аз ин, Шайбониён маҳз худро вориси қонунии Темириён меҳисобиданд.²²

Онҳо дар вақти лашкаркашиҳои худ ба забт намудани шаҳрҳои қалон саъй мекарданд, дар навбати аввал диққати онҳоро Ҳирот ба худ мекашид. Дар воқеъ, онҳо се дафъа Ҳиротро ишғол карданд, вале ҳар бор ба нигоҳ доштани он муваффақ шуда наметавонидаанд. Соли 1532 Шайбониён Ҳиротро муҳосира карданд, вале барояшон ишғоли он муяссар нашуд. Бо вучуди ин, тамоми шаҳрҳои қалон то Астаробод ба таҳти тасарруфи онҳо даромад. Охирин юриши Убайдуллохон дар солҳои 1535–1537 сураи гирифт. Пас аз муҳосираи панҷмоҳа Ҳиротро забт карда, зиёда аз як сол дар дасти худ нигоҳ дошт. Ў ба мақсади мустақкам кардани ин ғалабаи худ хост, ки ба ҳукмрони давлати сафавӣ зарбаи сахт ворид оварад. Лекин султони шайбонӣ, мисли ҳарвақта, ўро дастгирӣ накарда, ба сӯи мулкҳои худ ақиб ништастанро авло донистанд. Барои мустақилона тасмим гирифтани ҳатто қудрати чунин ҳукм-

¹⁹ Дар назари муосирон хутба ва сикка чунон аломатҳои муҳими ҳокимияти олий ба шумор мерафтанд, ки дар сарчашмаҳои хаттӣ ҳангоми баёни воқеа ба сари ҳокимият омадани касе ин ду лаҳза ҳатман таъкид карда мешуд.

²⁰ Давидович Е. А., 1951 а, с. 106–120.

²¹ Тафсили онро ниг.: Давидович Е. А., 1953 а, с. 97–106.

²² Миклухо-Маклай Н. Д., 1952, с. 11 ва давомаш.

рони соҳибэътибор, мисли Убайдуллоҳон, ки он вақт дар сари салтанат қарор дошт, намерасид.

Юришҳои хуросонии Шайбониён аслан қасди ғоратро надошт, ҳарчанд ки иштирокчиёни ин юришҳо барои афзудани сарвати худ аз онҳо истифода мебуданд. Илова бар ин, чунон ки дуруст қайд шудааст,²³ онҳо ба таври объективона шиддати ҷангу низоъҳои байнихудии Шайбониёнро бозмедоштан. Ин буд, ки давлати Шайбониён дар ин давра бо он ҳама худсарӣ ва худкомиҳои соҳибони мулк ба арсаи ҷангу ҷидолҳои доимии байнихудӣ мубаддал нагардид. Албатта, лашкаркашиҳои чандинкарата ба сӯи Хуросон, тадорукот ва таҷҳизоти юришҳо, бар иловаи хирочу молиёт, ҳамчун бори гароне ба дӯши аҳолии Осиёи Миёна меафтод. Бо вучуди ин, авзои ин давра нисбатан оромтар ва шароити хоҷагидорӣ мусоидтар буд.

Низоъҳои феодалон. Абдуллоҳони II ва «ҷамъ кардани мулкҳои хоса»

Аз солҳои чилуми асри XVI ҷангу низоъҳои феодалӣ як ҳодисаи муқаррарӣ гардид. Оташи ниҳоқ аввал дар байни амлоқдорони калон фурӯзон шуда, баъд амлоқдорони хурдро низ фаро гирифт: яке ғами муҳофизати мулки худро меҳӯрд, дигаре дар садаи тасарруфи мулки нав буд.

Ба тасвир ва тавсифи ин ҳама ҷангҳои сершумори феодалон, гурӯҳсозӣ ва гурӯҳбозии султонҳо ҳоҷате нест.²⁴ Фақат ҳаминро хотирнишон мекунем: султонҳои шайбонӣ аксар вақт ҳатто дар масъалаи вориси тахт ҳам мувофиқат ҳосил карда наметавонишанд ва сардори давлат ҳамчун амлоқдори муқаррарӣ дар ҷангҳои байни феодалон иштирок менамуд. Гоҳо чунин воқеъ мегардид, ки баъзе султонҳо на фақат сардори давлатро эътироф намекарданд, на фақат бо ӯ ва тарафдоронаш меҷангиданд, балки ҳатто ба худ рутбаву унвонҳои олиро нисбат дода, хутбаро ба номи худ меҳонданд ва дар сиккаҳо номи худро сабт мекунанд. Гоҳо чунин ҳодисае ҳам рӯй меод, ки ҳар як тарафи муқобил подшоҳи худро эълон мекард ва ба ин тариқа дар мамлакат як навъ дуҳокимият ба вучуд меомад. Яке аз ҳамин қабил рӯйдодҳо бо номи ҳокими Ҳисор - Темур Аҳмад алоқаманд аст. Чунон ки тазаккур ёфт, Ҳисор аз калонтарин мулкҳои хосаи давлати Шайбониён буд. Дар вақте ки ҳокими Тошканд - Наврӯз Аҳмадхон ба тахти салтанат нишаст, ҷангҳои байнихудӣ хеле авҷ гирифт. Дар ин маврид сардори давлат на ин ки роли оштидихандаро бозид, балки худаш ташаббускори сар задани низову ниҳоқ гардид. Оқибат ду гурӯҳи асосии муҳолифи якдигар ба вучуд омад: хонадони амлоқдорони тошкандӣ бо сардории хоқон - Наврӯз Аҳмадхон ва гурӯҳе, ки дар сари он Абдулло султони ҷавон меистод. Дар чандин муҳосира ва муҳорибаҳо Наврӯз Аҳмадхон бар Абдулло ғолиб омада, ӯро ба ақибнишинӣ маҷбур кард ва ҳатто мулки падараш – вилояти Миёнкалро, ки дар байни Бухоро ва Самарқанд воқеъ буд, бо маркази он шаҳри Кармина забт намуд.²⁵

Пас аз ғавти Наврӯз Аҳмадхон, мувофиқи маълумоти сарчашмаҳои ҳагӣ, волии Балх ва амаки Абдулло - султон Пирмуҳаммадхон тахти салтанатро соҳиб шуд. Аммо мадракҳои сиккашиносӣ ба тавсифи ҳаводиси сиёсии он замон тағйироти ҷолибе медароваранд.²⁶ Маълум мешавад, ки ду гурӯҳи муҳо-

²³ ИТН, П, 1, 1964, с. 372.

²⁴ Тафсиلى онро ниг. Вельяминов – Зернов В. В., 1859; Вяткин В. Л., 1927.

²⁵ Вельяминов – Зернов В. В., 1859, с. 379–386.

²⁶ Давидович Е. А., 1952, с. 27–36.

лифи собиқа ба таври худ ду хоқонро ба маснади ҳукумати олий менишонанд: хонадони амлоқдорони тошкандӣ ҳокими Ҳисор - Темур Аҳмадро сардори давлат хонда, сиккаро бо номи ӯ мезананд, гурӯҳи Абдулло султон бошад, узви хонадони ӯ амакаш - Пирмуҳаммадро сардори давлат эълон мекунанд ва охири охирон пирӯзӣ насиби ин гурӯҳ мегардад.

Дар воқеъ, ин аввалин ғалабаи калони сиёсии Абдулло султон буд. Пас аз ин ӯ боз як қатор муваффақияти ҳарбӣ ва сиёсӣ ба даст овард. Дар навбати аввал амлоки хонадони худи - Миёнколро бозгардонид, сипас писарони Наврӯз Аҳмадхонро аз Самарқанд ронда, дар соли 1557 Бухороро тасарруф намуд. Даре нагузашта, Абдулло аз нифоқи Балх (писари Пирмуҳаммадхон дар вақти набудани падараш ин шахрро ғасб кард) истифода бурда, падарашро аз Кармина ба Бухоро хонд ва дар соли 1560 ӯро сардори давлат эълон намуд,²⁷ ҳарчанд ки амакаш Пирмуҳаммадхон зинда буд ва Балхро дубора ба даст даровард ва мебоист то охири умр дар маснади хоқонӣ мемонд. Аммо ӯ дигар пир шуда, мубталои ташвишҳои хонавода гардида буд ва, аз ин рӯ, барои дубора баргардонидани тахти салтанат ҳатто кӯшише ҳам зоҳир накард. Падари Абдулло - Искандар фақат исман ҳукмрон буд, амалан зимомӣ ҳокимиятро Абдулло дар дасти худ нигоҳ медошт. Ягона душмани ашаддӣ сиёсии вай хонадони амлоқдорони Тошканд маҳсуб меёфт.

Абдулло, ки акнун ҳеҷ кас ва ҳеҷ чиз истиқлолиятро маҳдуд намекард, собитқадамона ва бо ҷидду ҷаҳди тамоми ба кори минбаъдаи «ҷамъ кардани мулкҳои хоса» иқдом намуд. Соли 1573 Балх, соли 1574 Ҳисор, соли 1578 Самарқанд ва ниҳоят соли 1582 Тошкандро ба тахти тасарруфи худ даровард. Соли 1583, пас аз фавти падар, Абдулло (ки бо номи «Абдуллоҳони II» маъруф гардидааст) бар ҳилофи русуми мавҷуда, ки мебоист фарзанди калонии хонадон ба тахт менишаст, ҳукмрони мамлакат эълон карда шуд. Акнун ӯ амалан ва расман ба тамоми ҳуқуқи ҳукмрони мутлақӣ салтанат соҳиб гардид. Ӯ дар байни хоқонҳои шайбонӣ ягона касе буд, ки дар муборизаи зидди худсарии соҳибони мулк муваффақ шуда, давлати то як андоза мутамарказ ба вучуд оварда тавонист.

Вале Абдуллоҳони II бо ин ҳама қаноат накарда, орзуи ба қаламрави худ баргардонидани ҳамаи он мулкҳоеро, ки замоне сарилсилаи ин хонадон - Муҳаммад Шайбонихон фатҳ карда буд, дар дил мепарварид. Дар ҳақиқат ҳам, бар ҳилофи пешгузаштагонӣ бетолеаш, ӯ дар ин роҳ пирӯзӣҳои намоён ба даст овард. Яке аз сабабҳои ин муваффақият, албатта, ҳокимияти номаҳдуди ӯ буд, ягон иқдоми вай ба нозу нӯз ва қарори дигар аъзои хонадони салтанатӣ вобастагӣ надошт.

Дар соли 1584 Абдуллоҳони II Бадахшонро забт кард. Соли 1588 Ҳирот ва пас бисёр шахрҳои дигари Хуросон ба тасарруфи ӯ даромаданд. Фатҳи Хоразм қувват ва вақти зиёдеро талаб намуд: ӯро лозим омад се мартаба ба он ҷониб лашкар кашад, то ки ниҳоят соли 1595 каму беш дар он ҷо ҳокимияти худро барқарор созад.

²⁷ Чунин русуми варосати тахти салтанатро шоҳиди воқеаҳои он замон Ҳофизи Таниш дар асари худ «Абдуллонома» нақл намудааст. В. В. Вельяминов – Зернов (1859, с. 392–395) дуруст қайд мекунад, ки баёноти муаррихи асрҳои баъдина Муҳаммадҷосифи Муншӣ тамоман ғалат буда, аз таҳрифот иборат аст. Барои тақвияти ин фикри В. В. Вельяминов–Зернов бояд илова кард, ки мадракҳои зиёди дар давоми асри гузашта ҷамъшудаи сиккашиносӣ (ниг. хулосаи ахбори охирин: Lowick N.M., 1966) нақли Ҳофизи Танишро, фақат бо қадре возеҳу равшангар сохтани баъзе маълумоти ӯ комилан тасдиқ менамоянд.

Ба анҷом расидани ҷангҳои байнихудӣ ва ба дараҷаи муайян марказият ёфтани давлат барои ба ҳолати муқаррарӣ даровардани ҳаёти хоҷагӣ баъзе заминаҳои мусоид фароҳам намуд. Абдуллоҳони II, зоҳиран, ходими барҷастаи давлат буд. Дар нақлу ривоятҳои халқӣ таъмиру бинокориҳои зиёде, аз қабилӣ сохтмони иншоотҳо, роҳҳо, сардобаҳо, пулҳо, корвонсаройҳо, тимҳои тиҷорат ва амсоли инҳо ба номи ӯ марбут гардидаанд. Ин нақлу ривоятҳо асоси воқеӣ доранд.

Дар сарчашмаҳо баъзе қорҳои обёрӣ ёдоварӣ мешаванд, ки бо амри ӯ анҷом ёфтаанд. Чунончи, дарғоти Нурато барои пешгирии сел, таъмири каналҳои ноҳияи Саврон, обанбори канори дарёи Кушка, пули дар наздикии Гиждувон будаи Зарафшон, ки, аз афташ, ба мақсади бардоштани об ва ба ҷӯйборҳо тақсим намудани он низ хизмат мекард, аз ҳамин қабиланд²⁸.

Абдуллоҳони II ба масъалаи тиҷорати дохилӣ ва хориҷӣ диққати махсус меод. Инро ободониҳои роҳҳои корвонгард ва, умуман, беҳтар намудани шароити тиҷорат, ки дар аҳди ӯ ба вуқӯъ пайвастаанд, собит менамоянд. Дар ин бобат ислоҳоти пулии ӯ, вазифа ва натиҷаҳои объективии он хеле ҷолиби таваҷҷӯҳ мебошанд.²⁹

Ҷангу низоъҳои муттасили феодалиё, ки тақрибан муддати панҷоҳ сол дар сарзамини Осиёи Миёна давом карданд, барои тиҷорат ва гардиши пул вазъияти хеле номусоид ба миён оварданд. Ҳокимони мустабид ва худсари мулкҳои хоса дар масъалаи пул ҳам сиёсати мустақилонаи худро қорӣ кардан мехостанд, то ки аз ин моддаи даромад низ ҳар чӣ зиёдтар фоида ба даст оранд. Онҳо ҳамаи муқаррароти муомилаҳои давлатиро вайрон карданд. Инро ҳам бояд ба назар гирифт, ки дар натиҷаи ба дараҷаи лозима набудани истихроҷи маъдан ва аз хориҷа ворид нашудани он эҳтиёҷ ба маводи нуқра дар мамлакат торафт бештар ба миён меомад. Дар чунин шароит аз тарафи ҳокимони мулкҳои хоса густохона сикка задан ва ба гардиш андохтани пулҳои нуқра боиси он гардид, ки захираи онҳо дар муомилоти тиҷоратӣ тадриҷан кам шудан гирифт. Пулҳои нуқра бо ду роҳ нопадид мегардид: як қисми онҳо «барои рӯзи нек» пинҳон карда мешуд, қисми дигари онҳо аз пайи фоида ба хориҷа мерафт. Ин тариқа қоҳиш ёфтани нуқра дар ҳолати эҳтиёҷи зиёда ба он таносуби байни мису нуқраро дар хариду фурӯш тағйир дода, сабабгори аз ҳам ба дараҷаи зиёд тафовут кардани арзиши бозорӣ ва расмии давлатии сиккаҳои нуқра гардид.

Бӯҳрони муомилоти пулӣ ба андозае тунду тез гардида буд, ки мудохилаи ҷиддиро талаб мекард. Ин вазъиятро маҳз ислоҳоти пулии Абдуллоҳони II бартараф намуд. Дар манбаъҳои хаттӣ аз ин хусус маълумоти бевосита мавҷуд нест. Фақат дар «Абдуллонома»-и Ҳофизи Таниш ба таври мубҳам гуфта шудааст, ки Абдуллоҳони II бо диққат назорат мекард, то дар зарробхона сиккаҳои тиллоро бо омезиши филизи паст вайрон насозанд. Дар ҳақиқат ҳам, Абдуллоҳони II зарби сиккаҳои тиллоӣ асилро ба роҳ гузошт. Вале қисмати муҳимми ислоҳоти ӯ ба зарб ва гардиши сиккаҳои нуқра алоқаманд аст. Барои амалӣ шудани ин тадбироти ӯ марказият ёфтани давлат, ки дар натиҷаи он бисёр зарробхонаҳои амлоки хоса баста шуданд, мусоидат намуд. Акнун пулҳое, ки асосан дар Бухоро бароварда мешуданд, аз «садди мулкӣ» берун омада, дар саросари давлат баробар ба гардиш даромаданд. Нархи бозорӣ ва расмии пули нуқра бо ҳам мувофиқат пайдо намуд. Ба ин васила қоҳиши нуқра дафъатан боздошта шуд. Ислоҳоти пулӣ ҳам ба манфи-

²⁸ Бартольд В. В., 1965 а, с. 153, 200, 226; Чехович Д., 1954, а, с. 106.

²⁹ Давидович Е. А., 1951 а, с. 120–141.

ати тичорат ва ҳам ба манфиати давлат гардид. Пас аз ин даромади зарби сикка асосан ба хазинаи Абдуллоҳони II рехтан гирифт.

2. МУНОСИБАТҲОИ ИҚТИМОИЮ ИҚТИСОДИ

Моликият ва истифодаи замин

Дар асри XVI замин аз рӯи ҳуқуқи моликият, мисли пештара, ба 5 категория тақсим мешуд. Истилокорҳои Шайбониён дар ин ҷиҳат ягон дигаргунӣ ҷиддӣ ба миён наовард. Бо вучуди ин, баъзе ҳодисот ва тамоюлоти навро бояд қайд намуд. Замини давлатӣ ҳамоно аз калонтарин категорияҳо маҳсуб меёфт ва он захираи асосӣ, вале на ягонаи мулкӣ инъомӣ, яъне заминдорӣ партияи феодалиро ташкил мекард. Навигарӣ ин буд, ки акнун заминҳои давлатӣ ба таври табиӣ аз нав тақсим карда мешуданд. Дар асри XVI соҳибони асосии заминҳои инъомии давлатӣ гурӯҳи нави синфи феодалон: аъзои сершумори хонадони салтанатӣ ва табақаи болои бо Шайбониён омадаи тоифаҳои сахронишини ўзбек гардиданд.

Чунон ки хотирнишон гардид, давлати Шайбониён аз маҷмӯи мулкҳои хоса фароҳам омада буд. Асоси иқтисодии ин «мулкият» иборат аз он буд, ки мулкдор метавонист хирочу андозҳои замини давлатии ба тариқи инъом соҳибшудаашро тамома ё қисман (ҳар ду навъ ҳам маъмул буд) ба нафъи худ ҷамъоварӣ намояд. Мулкҳои калони инъомшударо дар асри XVI низ «суюрғол» меномиданд.³⁰ Соҳибони чунин мулкҳо як қатор масуниятҳо доштанд, аз ҷумла метавонистанд нисбат ба молиёти замини инъомгирифтаашон комилан мувофиқи савобдиди худ ихтиёрдорӣ кунанд. Тадричан кор ба дараҷае расид, ки онҳо низ дар навбати худ як қисми замини давлатии мулкашонро ба зумраҳои нисбатан хурди аёну ашроф, рӯҳониён ва намояндагони табақаи ҳарбӣ тақсим карда медоданд. Ба ин тариқа, силсилаи дараҷаҳои инъоми замин ба вучуд омад, ки ин амри воқеӣ дар санадҳои расмӣ асри XVI возеҳу равшан қайд гардидааст.³¹

Ин қабил инъомҳои дараҷаи поинтарро, ки аз тарафи ҳукумати марказӣ ва ё соҳибони мулкҳои хоса дода мешуданд, низ бо истилоҳи «суюрғол» ифода мекарданд. Дар айни замон, истилоҳоти дигаре ҳам вучуд доштанд. Чунончи, инъомро, ки барои хидматҳои ҳарбӣ дода мешуд, дар ин аср аксаран «танҳо ва иқтоъ» (иқтаъ) меномиданд.³²

Дигар категорияи замин аз рӯи ҳуқуқи моликият – милки феодалӣ (яъне замин, ки қисми оидоти он ба ғайри давлат ва қисми дигараш ба нафъи шахси ҷудогона – феодал истифода мешуд) ниҳоят калон буд. Дар ин ҷо се тамоюл ба назар мерасад. Аввал он ки аъзоёни хонадони Шайбониён ва табақаи болои тоифаҳои сахронишини ўзбек тамоми саъю кӯшиши худро барои соҳиб шудан ба заминҳои милк сарф мекунанд. Қисми зиёди заминҳои милк бо роҳи мусодараи Темуриён, ашрофи темурӣ ва амалдорони фурсати ба тарафи Шайбониён гузаштанро наёфта ва ҳатто дар мавридҳои ҷудогона тавассути мусодараи рӯҳониён ба дасти истилогарон медаромад. Баъдтар, чунон ки аз санадҳои расмӣ асри XVI бармеояд, аъзоёни хонадони салтанатӣ ва та-

³⁰ Иванов П. П., 1954, с. 26.

³¹ Набиев Р. Н., 1959, с. 26-28.

³² Иванов П. П., 1954, с. 26-27. Бояд гуфт, ки истилоҳоти ба инъомҳои асри XVI алоқаманд ҳанўз ба дараҷаи кофӣ омўхта нашудааст.

бақаи болонишини тоифаҳои ўзбек ҳам дар деҳот ва ҳам дар шаҳр ба харида-ни милқҳо хеле вусъат доданд³³.

Тамоюли дувум, ки дар ин бобат ҳам санадҳои расмӣ шаҳодат медиҳанд, «таҷзия»-и заминҳои милқ, аз рӯи даромади солиёна байни давлат ва феодал мутаносибан тақсим шудани он мебошад. Масалан, агар ҳиссаи давлат аз се ду қисми даромади замини милқ ва ҳиссаи феодал аз се як ҳиссаи онро ташкил намояд, он гоҳ пас аз тақсимоат аз се ду қисми замини милқ ба замини давлатӣ ва аз се як қисми он ба замини ҳурри ҳолис (яъне мулки хусусӣ) табдил ёфт³⁴. Дар натиҷаи чунин тақсимоат захираи заминҳои милқ кам мешуд. Боз як манбаи хоҳиши заминҳои милқ дар он давра ба андозаи хеле зиёд барои вақф бахшидани онҳост (аз ин хусус дар поин суҳан хоҳад рафт).

Ва, ниҳоят, чунон ки аз санадҳои асри XVI ба давраҳои минбаъда маълум мешавад, давлат заминҳои милқро беш аз пеш ҳамчун захираи барои подоши феодалӣ истифода менамуд. Дар ин маврид давлат ҳиссаи даромади худро аз заминҳои милқ инъом мекард³⁵. Ин навъ подошро аз «сафедкунӣ»-и замини милқ, ки давлат милқдорро аз хирочи даромади солиёна озод мекард ва он соҳиби тамоми даромади замин мегардид, бояд фарқ намуд. Давлат заминҳои милқро (мисли заминҳои давлатӣ) барои подош истифода намуда, ҳиссаи даромади худро аз ин заминҳо метавонист на ин ки ба милқдор, балки ба шахси тамоман дигар инъом кунад. Дар ин ҳолат як қисми даромади солиёнаи заминро (дар асоси подош) шахси дигар соҳиб мешуд.

Вазни қиёсии заминҳои категорияи мулки ҳурри ҳолис дар асри XVI он қадар калон набуд, вале торафт меафзуд. Санадҳои расмӣ дар ин давра ду роҳи афзудани миқдори ин қабил заминҳои қомилан моликияти хусусӣ гардидаро нишон медиҳанд: яке, чунон ки дар боло қайд карда шуд, тақсимоатии заминҳои милқ дар байни давлат ва феодал, дигаре аз тарафи феодалон харида шудани заминҳои давлатӣ. Қобили таваҷҷӯҳ аст, ки харидаи заминҳои давлатӣ ҳамчун табдил додани онҳо ба заминҳои милқ ба тақсими минбаъдаи дар боло баёнффтаи ин заминҳо ба расмият дароварда мешуд.

Захираи заминҳои вақф дар асри XVI ҳам аз ҳисоби заминҳои милқ ва ҳам як андоза аз ҳисоби заминҳои мулки ҳурри ҳолис ғанитар гардид. Миқдори зиёди масҷиду мадрасаҳо хонақоҳҳои дар давоми асри XVI сохташуда, ки ҳамаи онҳо ҳатман бо молу мулки вақф, беш аз ҳама, замин таъмин мегардиданд, ба ин иддао гувоҳӣ медиҳанд. Файр аз ин, аз асри XVI вақфномаҳои зиёде боқӣ мондаанд, ки ба ҷуз таъминоти аслии барои сохтмонҳои хайрия аз тарафи шахсони ҷудогона нисор шудани ионаҳоро собит менамоянд.

Давлат аз даромади заминҳои вақф гоҳо ҳиссаи худро мегирифт ва гоҳо не. Вале ҳоқонҳо аксар вақт заминҳои вақфро «сафед мекарданд». Аз ин ҷиҳат асри XVI аз давраҳои пеш кам тафовут дошт. Аммо аҷобат дигар аст. Чунон ки маълум аст, аслан замини вақф тақсимопазир ва, умуман, дастнорас до-ниста мешуд. Бо вучуди ин, дар баъзе вақфномаҳо падидаҳои таъвишу изти-роб аз он ки феодалони калон ба даромад ва молу мулки вақф даст дароз кар-данӣ мешаванд, ба назар мерасад. Ба ин маънӣ хусусан вақфномае, ки ба нафъи мадрасаи Шайбониҳои Самарқанд навишта шудааст, равшан шаҳодат медиҳад. Масалан, дар байни шартҳои вақфгузор чунин таъкид ёф-тааст «...(ин молу мулки вақфро) ба касе ба орият додан нашоад, ки аз он хавфи ғасби ин (молу мулки) ориятӣ ба миён меояд, минҷумла: ба ситамко-

³³ Иванов П. П., 1954, с. 24-25.

³⁴ Давидович Е. А., 1961, а, "с. 28-32.

³⁵ Давидович Е. А., 1961 а, с. 29-30.

рон, касони хусуматпарвар ва тарсангез, султонҳо...»; «...ин молу мулки вақф ба ҳеҷ ваҷҳ ба иҷораи амалдорон ва одамоне, ки аз онҳо рӯғнидани ҳаққи орият душвор ва ё номумкин аст, дода нашавад»³⁶.

Замин ва молу мулки вақф одатан дар ихтиёри мутавалли буда, ҳаद्याнома дар дасти яке аз авлодони шахси вақфгузор нигоҳ дошта мешуд. Вақф барои рӯғхониён яке аз воситаҳои истисмори бераҳмонаи табақаҳои меҳнаткаши аҳолии мамлакат ва муҳимтарин василаи сарватмандшавии онҳо маҳсуб меёфт.

Шайху эшонҳои ду тариқати сўфияи хеле бонуфузи Осиёи Миёна – «кубравия» ва «нақшбандия» аз бузургтарин ихтиёрдорони заминҳои вақф ва ниғаҳдорандагони вақфномаҳо ба шумор мерафтанд. Шайхони дарवेश сарвати бисёрро ба даст оварда буданд. Масалан, дороии хоҷагони Ҷўйборӣ ҳалду ҳисоб надошт³⁷.

Муосири Абдуллоҳони II – Хоҷа Исломи Ҷўйборӣ дорои галаву рамаҳои бешумори асп, гўсфанд, уштур ва заминҳои кишти беканоре буд. Хоҷа Ислом ба сайёди шуғл варзида, сағҳои зиёди шикорӣ нигоҳ медошт ва чандин мири шикор ба ӯ хидмат мекарданд. Зиёраткунандагон аксаран гилагузорӣ мекарданд, ки «пири муқаддас» аз одамон дида, бо мурғону сағони шикорӣ бештар сўҳбат мекунад. 300 ғулом хидмати боргоҳи ӯро ба ҷо меовард ва барои ҳисобу китоби иқтисодиёташ идораи махсусе вучуд дошт. Хоҷа Ислом ба тиҷорат ҳам машғул мешуд. Корвонҳои ӯ то ба Москва расида буданд. Ҳамаи ин ҳукмронони тоҷдору бетоҷ – ашрофу рӯғонӣ, ҳама гуна шайхону муридонашон мардумро бераҳмона ғорат мекарданд.

Дар санадҳои расмӣ гоҳо боз як категорияи замин – қитъаи хурди замини милк ёдоварӣ шудааст, ки соҳиби он худи корандаи замин будааст³⁸. Мо дар бораи миқдори чунин милкҳои деҳқонон маълумоти бевосита дар даст надорем. Вале мушоҳидаҳои ғайримустақим нишон медиҳанд, ки захираи ин қабил заминҳо дар асри XVI ва давраҳои баъдина торафт кам мешуд. Деҳқонон замини худро ба феодалони давлатманд мефурӯхтанд. Албатта, ин бо майлу ихтиёри онон набуда, балки таҳти фишори феодалон ва ё дар натиҷаи ноҷорӣ иқтисодӣ сураат мегирифт. Дар ин бобат, хусусан, роли судхўрӣ ва ғаравмонӣ калон буд.

Деҳқонони милкдор назар ба қисмати боқимондаи корандагони замин як дараҷа вазъияти имтиёзнок доштанд, зеро хирочи аз даромади солиёна ба давлат мепардохтагии онҳо нисбат ба он чӣ, ки дигар деҳқонон ба давлат ва феодалон медоданд, камтар буд. Аммо ночизии қитъаи замин, зиёд шудани аъзои хонавода ва пеш омадани тангии маишат боис мегардид, ки деҳқонони милкдор ҳам аз қарздорӣ ба асорати феодалон ва судхўрон гирифтोर шаванд.

Аҳволи деҳқонони безамин – иҷоранишин ниҳоят дараҷа бад буд. Дар асри XVI, мисли давраҳои гузашта, воҳиди асосии хоҷагон ҳамоно хоҷагии деҳқонӣ ба шумор мерафт. Заминҳои ҳама гуна категорияҳо ба тариқи иҷора ба деҳқонон дода мешуд. Вазъияти деҳқонони иҷоранишин яксон набуд. Аз санадҳои расмӣ асри XVI маълум мегардад, ки аксар вақт иҷорадори заминҳои вақфӣ ва давлатӣ феодалон буданд. Дар ин маврид деҳқонон дар за-

³⁶ Мукминова Р. Г., 1966 с. 293.

³⁷ Вяткин В. Л., 1927, с. 3 ва давомаш, Иванов П. П., 1954, с. 48 ва давомаш. Дар бораи муборизаи байни шайхони «кубравия» ва «нақшбандия», ки асоси онро манфиатҳои модӣ ва кўшишҳои пайдо кардани нуфузи сиёсӣ ташкил менамуд, ҳамчунин роҷеъ ба усулҳои фирефтани мардум ниғ.: Семёнов А. А., 1040 ва 1941.

³⁸ Иванов П. П., 1954, с. 32-33, 41.

минҳои иҷорагирифтаи феодалон кироиянишини мекарданд. Шартҳои кироиянишини хеле гарон буд, зеро феодалӣ иҷорадор аз деҳқони кироиянишин ба андозаи дилхоҳӣ худ ҳақ меситонид³⁹. Аҳволи деҳқонони иҷоранишин ва кироиянишин боз аз он сабаб ҳам бад мегардид, ки мӯҳлати иҷора кӯтоҳ буд. Масалан, дар вақфномаҳо бисёр вақт таъкид шудааст, ки замин набояд зиёда аз се сол ба иҷора гузошта шавад.

Дар Осиёи Миёнаи асри XVI заминдорӣ ҷамоавӣ (обшинагӣ) ва боқимондаҳои маҳкама ҷамоа ҳанӯз давом мекард⁴⁰. Аҳволи деҳқони ҷамоа аз деҳқони иҷоранишин хеле кам тафовут дошт. Вале ўро чунин як имтиёзе буд: ў метавонист аз ҳуқуқи як навъ «иҷораи доимӣ» истифода намояд ва «бе-мӯҳлат» ба кишти замин машғул шавад. Гумон набояд кард, ки деҳқонони ҷамоа фақат дар заминҳои давлатӣ буданд. Замини ҷамоавӣ аз як молик ба молики дигар мегузашт, метавонист дохили милк ё тобеи вақф бошад, аммо дар ҳар сурат деҳқони ҷамоа ҳуқуқи нисбат ба «иҷораи доимӣ» доштаашро аз даст намедод. Ва аз ҷама муҳимтар он аст, ки дар вақти харидуфурӯш замини ҷамоа тақсим намешуд. Дар амал ин на харидуфурӯши худӣ замин, балки ба даст овардани ҳуқуқи аз қорандаи он ситонидани даромади солиёна буд. Чунин ҳодисаҳо ҳам сабт шудаанд, ки замини ҷамоавӣ ба чанд молик тааллуқ пайдо намуда, вале байни онҳо тақсим нагардидааст, онҳо фақат даромадро ба ҳам дидаанд.⁴¹

Мо дар даст далеле надорем, ки дар бораи тағйир ёфтани наёфтани шакли истисмори асри гузашта дар аҳди Шайбониён қазоват кунем. Ба хубӣ исбот шудааст, ки ҳаҷми қонунӣ ва муайяни қисми асосии даромади солиёнаи замин дар асри XVI, маъмулан, 30 фоизи ҳосили киштро ташкил мекард (гоҳо то 40 фоиз ҳам мерасид) ва ба шакли мол пардохта мешуд⁴². Ғайр аз ин, бисёр молиёту андозҳои дигаре ҳам вучуд доштанд, ки гоҳ ба шакли пул ва гоҳ бо шакли мол ситонда мешуд. Ҳаҷми ин молиёту андозҳо яқинан маълум нест. Вай аксаран ба худсарии ҳокимияти марказӣ ва маъмурони маҳаллӣ алоқаманд буд. Даромад ва ҳаққи иҷора аз боғоту тоқзорҳо, таомулан, ба шакли пул гирифта мешуд. Мисли пештара ба тариқи қор карда додан адо намулдани андозӣ замин низ вучуд дошт.

Гувоҳи бешубҳа ва бегумони аҳволи табоҳи деҳқонон, чунон ки дар манбаъҳои мухталиф зикр ёфтааст, замин ва ҷойҳои муқимии худро гузошта фирор кардани онҳост⁴³. Зоҳиран, чунин ҳодиса ба андозае зиёд рух додааст, ки ҳукумат маҷбур шудааст дар ин бобат тадбирҳои муассир, аз қабилӣ ба замин банд кардани деҳқононро пешбинӣ намояд. Аз ин лиҳоз хусусан ҳуҷҷатҳои марбут ба Фарғона ҷолиби таваҷҷӯҳанд: дар онҳо аз хусуси ба ҷойҳои худ баргардонидани деҳқонони фирорӣ сухан меравад.

Дар шаҳрҳои Осиёи Миёна низ ҳамон категорияҳои моликияти замин, ки дар деҳот вучуд дошт, амал мекард. Чунон ки аз санадҳои расмӣ онвақта бармеояд, як ҳодисаи ҳам ба шаҳр ва ҳам ба деҳот хос беш аз пеш ба дасти аъзои хонадони салтанатӣ, аёну ашроф ва рӯҳониёни олирутбаи феодалӣ ҷамъ шудани моликияти замин мебошад. Ҳам дар шаҳр ва ҳам дар деҳот ин ҳолат аз ҳисоби хонахароб шудани мулкдорони хурд ва ҳатто миёна ба вуқӯъ меомад. Баробари ин, дар шаҳрҳо ҳодисаи дигар – ба дасти феодалон дарома-

³⁹ Иванов П. П., 1954, с. 33–34.

⁴⁰ Иванов П. П., 1958, с. 62.

⁴¹ Давидович Е. А., 1961 а, с. 36–38.

⁴² Ҳамон ҷо, с. 30–32.

⁴³ Набиев Р. Н., 1964, с. 95–96; Мукминова Р. Г. 1966, с. 52, 55, 56.

дани дўконҳои косибӣ, коргоҳҳои ҳунармандӣ ва манзилҳои иқоматӣ ба амал меомад. Пешаварон на фақат заминро, балки акнун ҷои қор ва ҳатто иқоматгоҳи худро ҳам ба иҷора мегирифтанд. Ин боиси афзудани нормаи истисмори қувваҳои қории шаҳр мегардид. Ғайр аз ин, дар шаҳр хироҷҳои маъмулӣ ҳам вучуд доштанд. Дар ин бобат Љенкинсон навиштааст: «Хони Бухоро даҳяки арзиши ҳама гуна молҳои фурӯшии ҳунармандон ва тоҷиронро меситонад, ки ин тамоми мардумро бенаво хоҳад қард»⁴⁴. Бори хироҷҳои шаҳр боз аз ан сабаб ҳам қандин мартаба вазнинтар мешуд, ки ҳокимон ғайр аз молиёту андозҳои расмӣ худсарона шаҳриёро ба пардохтани андозҳои иловагӣ водор мекарданд, ҳамчунин аз андозҳои ғайримустақим низ истифода менамуданд⁴⁵.

Касбу ҳунар, тиҷорати дохилӣ ва муомилоти пулӣ

Дар адабиёти илмӣ доир ба вазъияти истеҳсолоти ҳунармандии Осиёи Миёнаи асри XVI ду фикри ба ҳам муҳолиф баён ёфтааст: баъзе муаллифон чунин мепиндоранд, ки касбу ҳунар пас аз истилои Шайбонийн рӯ ба таназзул ниҳод, вале муаллифони дигар, баръакс, дар ин давра падидаҳои инкишофи минбаъдаи онро мушоҳида мекунанд. Ба назари мо, ҳар ду фикр ҳам нодуруст аст.

Дар соҳаи истеҳсолоти ҳунармандӣ ва тиҷорати дохилии пулӣ дар давоми асри XVI тағйирот ва пешрафти муайяне ба амал омад. Аммо ин ба ҷиҳатҳои техникийи истеҳсолоти молӣ қам дахл дорад. Таҳассусёбии касбу ҳунар дар ин аср ҳам, мисли асри XV ҳамоно маҳдуд буд. Барои тавзеҳи ин таҳассусёбӣ дар асри XVI мо нисбат ба асри гузашта бештар материал дорем, зеро миқдори хеле зиёди ҳуҷҷатҳои расмӣ – санадҳои харидуфурӯш, вақфномаҳо ва ғ. маҳфуз мондаанд, ки дар онҳо дўкону устохона ва коргоҳҳои гуногуни ҳунармандӣ зикр шудаанд. Ҳар як намуди моли тайёр ва ҳатто нимтайёр аз тарафи пешавари ҷудогона таҳия мегардид. Дар ин давра ҳосилнокии меҳнат дар соҳаи касбу ҳунар ба ҳамон дараҷаи ҳаддиалимқон баланди замони феодали воқеъ гардида буд⁴⁶.

Дар сифати маҳсулот ҳам ягон тағйироти муҳим рӯй наод. Масалан, агар сифати баъзе навъҳои маснуоти қулолӣ ва ё касбҳои амалӣ бад шуда бошад, дар айни замон қоғазӣ самарқандӣ ⁴⁷ ва бисёр маҳсулоти ҳунармандии Осиёи Миёна шўҳрати пешинаи худро нигоҳ дошта, ба қорича содир мешуданд. Ба ҳамин тариқа, истеҳсолоти ҳунармандӣ ва сифати маҳсулоти он дар давоми асри XVI аз нуқтаи назари савияи техникий ба ягон тағйироти ҷиддӣ дучор нашуда, аз ин ҷиҳат қомилан ба ҳолати пешинаи худ боқӣ монд.

Бо вучуди ин, назар ба нимаи дууми асри XV баъзе тамоюлоти нав: як андоза қамшавии ҳақми истеҳсолоти молӣ ва тиҷорати пулӣ (ҳам дар соҳаи қаканафурӯшӣ ва ҳам дар савдои қалон) зоҳир мегардид. Ин тамоюлот якбора падида наомада, фақат дар қоряки дувум ва миёнаҳои асри XVI ба назар намоён шуд⁴⁸. Баъзе тадбироти ҳокимияти давлатӣ дар роҳи фароҳам овардани шароити мусоид барои тиҷорати пулӣ (ислоҳоти Шайбонихон, Қўчқунҷихон ва Абдуллоҳони II дар назар дошта шудааст), албатта, инкишофи ин тамоюлотро бозмедоштанд, вале онро қамоман аз байн бурда наметавони-

⁴⁴ Љенкинсон., 1937, с. 183.

⁴⁵ Шишқин В. А., 1947, с. 25-26; Давидовиҷ Е. А., 1961 а, с. 40-44.

⁴⁶ Беленицкий А. М., 1940; Беленицкий А. М., 1949; ИТН, П. 1, 1964, с. 401 – 402.

⁴⁷ Мукминова Р. Г., 1966, с. 32.

⁴⁸ Давидовиҷ Е. А., 1965, с. 90-91.

станд. Таҳқиқи сабабҳои тадриҷан, вале устуворона кам шудани истеҳсолоти молӣ ва тиҷорати пулӣ дар асри XVI ва босуръати бештар дар асрҳои XVII–XVIII хеле қобили таваҷҷӯҳ аст. Муаррихон ин масъаларо ҳанӯз бояду шояд мавриди баррасӣ қарор надодаанд.

Дар сари баъзе сабабҳои ҷузъие, ки мебоист ба вазъи касбу ҳунар ва тиҷорати пулии асри XVI таъсир мерасонид, таваққуф менамоем. Дар ин бобат тағйироти тиҷорати хориҷӣ нақши муайяне дорад. Чунон ки маълум аст, дар муддати чандин аср роҳи калони корвонгард аз Осиёи Миёна гузашта, шарқу ғарбро ба ҳам мепайваस्त, вале дар асри XVI, пас аз кашфиётҳои бузурги географӣ, ин роҳ аҳамияти худро гум кард. Осиёи Миёна аз ҷараёни асосии ҳаракати молҳои тиҷоратӣ дар канор монд ва ин ҳолат ба истеҳсолоти молии дохилӣ таъсир карда, боиси камшавии ҳаҷми маснуоти як қатор соҳаҳои касбу ҳунар гардид, хусусан он соҳаҳое, ки моли худро ба тиҷорати байналхалқӣ мебароварданд ва ҳам хидмати корвонҳои ояндаву равандаро анҷом медоданд.

Албатта, робитаҳои тиҷоратии Осиёи Миёна бо Россия, ки дар асри XVI ривож ёфта буд, як дараҷа қусури ин зиёнхоро мебаровард. Лекии анвои гуногуни молҳое, ки ба миқдори торафт афзоянда аз Осиёи Миёна ба Россия содир карда мешуд, манфиати фақат гурӯҳи муайяни корхонаҳои ҳунармандиро таъмин мекард.

Вазъияти хоҷагии пулӣ дар асри XVI, таъсири сохти амлокии давлати Шайбонӣ ба пулбарорӣ ва муомилоти пулӣ аз нуктаҳои хеле муҳим ба шумор мераванд. Барои охири асри XV ва даҳаи аввали асри XVI истифодаи боздоштанапавандаи нишони пулӣ хос аст. Ҳокимони зуд-зуд ивазшавандаи шахру вилоятҳо саъй мекарданд, ки аз кори пулбарорӣ ба ҳар васила фоидаи бештаре ба даст оваранд. Дар ин давра, хусусан, дар сикказанӣ ва муомилоти пули мисӣ бетартибӣ ва худсарӣҳои зиёде рӯй дод, дар сурате ки маҳз ҳамин пул дар чаканафурӯшӣ истифода мешуд. Ҳам косибоне, ки на олоти зинаӣ, балки асбобҳои ба мардуми шахрнишин зарурӣ тайёр мекарданд ва ҳам ҳуди шахриёну деҳқононе, ки барои хариди молҳои лозима ба дӯкони онҳо меомаданд, ба чунин навъи савдо манфиатдор буданд. Барои савдои калон, ки, пеш аз ҳама, табақаҳои гуногуни синфи ҳукмрон аз он манфиат мебарданд, низ ҳар гоҳ вазъияти номусоид ба вучуд меомад ва ин, дар навбати худ, ба таври ғайримустақим ба касбу ҳунар ҳам зарар мерасонид.

Ду ислоҳоти пулие, ки дар зарфи чоряки аввали асри XVI гузаронида шуда, мақсади аслии онҳо омода сохтани шароити мусоид барои тиҷорати пулӣ буд, возеҳу равшан шаҳодат медиҳанд, ки фароҳам овардани чунин шароит, тавре ки мебоист, имконпазир нагардид. Хеле мавриди аҷобат аст, ки ислоҳоти дувум ба сабаби худсарии соҳибони мулк якбора гузаронида нашуд, барои аз байн бурдани бӯҳрон ва дар миқёси тамоми давлат мураттаб сохтани муомилоти пулӣ бештар аз понздаҳ сол лозим омад.

Истиқлоли ҳукмронони мулкҳо дар давраҳои баъдина ба муомилоти баробари пулии умумидавлатӣ торафт монсаҳои нав ба нав ба вучуд меовард.

Пас аз ислоҳоти Кўчкунчихон, ки соли 1525 ба анҷом расид, фоидаи аз зарбу гардиши пул бадасторандаи ҳокимони мулк боз ҳам афзунтар гардид. Тавассути ин ислоҳот қоидае расмӣ пайдо кард, ки мутобиқи он даромади мулкдорони калон аз сикказании, масалан, пули нуқра аз ду манбаъ ҳосил мешуд: яке – пардохти ба мизони муайян даромадаи соҳибони филиз, дигаре – оидоте, ки аз макру найрангҳои ошкорои табдили қурби нуқра ба даст мебаромад. Маънии манбаи охири аз ин иборат буд, ки пулҳои нуқраи ҳамвазну ҳаммаҳак ба ду гурӯҳ-сиккаи «кўҳна» ва сиккаи «нав» ҷудо карда шуда, ба

онҳо арзиши гуногун дода мешуд (чунончи, қобилияти харидаи 10 тангаи «кўҳна» баробари 9 тангаи «нав» буд). Ба истибдоди ҳокимияти давлатӣ тақя карда, дар ҳар сари чанд вақт пулҳои «нав» худсарона «кўҳна» эълон карда мешуданд, ки ба ин васила 10% даромади муфт ба хазинаи давлат мебаромад ва соҳиби пул ҳам якбора 10% зиён мекашид. Ченкинсон, ки дар солҳои 1558–1559 ба Бухоро сафар карда буд, истифодаи беисти нишони пулӣ ва оқибати онро дар тиҷорат хеле боварибахш тавсиф намудааст: «Подшоҳ ҳар моҳ ва гоҳо дар як моҳ ду бор арзиши нуқраро баланд ё паст мекунад: вай аз ҳоли мардум парвоз надорад, чунки барои аз ду ё се сол зиёдтар ҳукм рондан чашмаш намерасад, ўро ё мекушанд ва ё меронанд. Ин ҳолат мамлакатро хароб ва тоҷиронро муфлис мегардонад».

Ба ин бояд ҳаминаро ҳам илова кард, ки ҳокимони мулк баробари афзудани парокандагии феодалӣ беш аз пеш ба муомилоти пулии умумидавлатӣ мамониат мекарданд. Онҳо ҳар чӣ бештар даромад ба даст овардани шуда, пеш роҳи дар қаламравашон гардиш кардани пули мулкҳои дигарро мебастанд.

Бесабаб нест, ки дар чоряки сеуми асри XVI Осиёи Миёна боз як бӯҳрони хеле саҳти муомилоти пулиро аз сар гузаронид.

Сеумин нуктаи муҳим вазъи умумии мамлакат ва таъсири бевоситаи он ба хоҷагист. Лашкаркашӣ ва тохтутозҳои сершумор ба Хуросон ҳокимони шайбонӣ ва то андозае аскарони онҳоро сарватманд намояд, тадрукот ва таҷҳизоти ин лашкаркашиҳо барои аҳоли бисёр гарон меафтад. Хусусан, ҷангҳои байнихудии феодалон, ки қариб ним аср муттасил давом намуд, аҳоли мардумро ниҳоятдараҷа табоҳ сохт: дар натиҷаи муҳорибаҳои байни султонҳои шайбонӣ, аз даст ба даст гузаштани шаҳро мулкҳо заминҳои кишт зери по, шаҳрҳо тороҷ ва хирочу андозҳо зиёд мешуданд. Ба ҳамин тариқа, шароити ин замон ҳам ба раванҷ ва ҳатто як дараҷа мўътадил гардидани вазъи истеҳсолоти ҳунармандӣ ва тиҷорат кўмаке нарасонид.

Дуруст аст, ки дар охири аср, вақте ки Абдуллоҳони II ба ҷангҳои байнихудӣ хотима дода, барои беҳтар гардидани шароити тиҷорат як қатор тадбирҳо пешбини кард, вазъият тағйир ёфт ва хоҷагии мамлакат каме ба ҳолати эътидол даромад. Аммо ин давраи на он қадар тўлонии истиқрор барои бартараф намудани тамоми оқибатҳои ҳасорате, ки дар давраи пешина ба касбу ҳунар ва тиҷорат ворид омада буд, кифоят накард. Ҷараёни инкишофи минбаъда ба зудӣ ҳамаи он натиҷаҳои мусбатеро, ки дар аҳди Абдуллоҳони II дар бобати ба дараҷаи маъмулӣ даровардани вазъияти умумии мамлакат ба даст омада буданд, ба боди фано дод.

Ба ҳамон ҳулосае, ки се чоряки асри XVI давраи тадриҷан камшавии ҳаҷми истеҳсолоти ҳунармандӣ ва тиҷорати дохилист, амри воқеии маҳз дар ҳамин аср нисбатан бештар ба тараққӣ рӯ ниҳодани шаҳрҳо муҳолифате надорад. Масалан, дар давоми асри XVI масоҳати Бухоро афзуда, як қисми маҳалҳои атрофи он ба шаҳр дохил карда шуданд. Дар ин давра дар Бухоро бисёр иморатҳои нави мўҳташам ба вуҷуд меоянд, аз ҷумла тоқҳои тиҷорат, корвонсаройҳо ва амсоли инҳо сохта мешаванд. Бухоро дар нимаи дууми асри XVI ба таври қатъӣ пойтахти давлати Шайбонийн мегардад. Боз муҳимтар аз ин, Бухоро маркази тиҷорати Осиёи Миёна, маҳалли омадурафти аксари тоҷирони хориҷӣ ва гузаргоҳе барои молҳои хориҷӣ маҳсуб меёфт. Аз ин рӯ, ҳаҷми тиҷорати Бухоро ҳоси тамоми Осиёи Миёна намебошад ва барои сухан рондан аз боби инкишофи беш аз пеш саноати ҳунармандӣ дар саросари Осиёи Миёна асосе намедиҳад.

Тичорати хориҷӣ. Муносибатҳои дипломатӣ

Устувор гардидани муносибатҳои иқтисодӣ ва дипломатӣ бо Россия омили тараққиёти таърихии Осиёи Миёна дар асри XVI буд⁴⁹. Ин бештар аз ҳама дар нимаи дувуми аср, ки рафтуомади сафирони рус ба Осиёи Миёна ва алалхусус сафирони осӣмиёнагӣ ба давлати Москва ранги доимӣ гирифт, ба назар намоён гардид. Он вақтҳо сафирон ба корҳои тичорат ҳам машғул мешуданд: онҳо бо корвонҳои худ на фақат тўҳфаҳои подшоҳӣ ва хонӣ, балки молҳои тичоратӣ низ мекашонданд. Аз тичорати подшоҳӣ ва хонӣ боқ гирифта намешуд. Бинобар ин, султонҳои шайбонӣ ва ҳокимони мулкҳо корвонҳои пурбори худро бо камолӣ майл ба сӯи давлати Москва равон месохтанд. Вале аз нуқтаи назари мустаҳкам кардани робитаҳои иқтисодӣ аҳамияти вусъат ва инкишофи ҳаҷми тичорати хусусӣ бештар буд. Ҳарчанд аз корвони тоҷирони ҷудогона, ки ба Аштархон рафтуомад мекарданд, боқ гирифта мешуд, аммо ин боиси камшавии тичорат намегардид. Молҳои Осиёи Миёна барои Россия ҷунун зарурат пайдо карда, ба таомул даромада буданд, ки ҳатто дар терминология ва топонимикаи он осори худро гузоштанд. Масалан, яке аз миқёсҳои маъмули вазн дар давлати Москва «ансири бухорӣ» номида мешуд. Дар давлати хонии Қазон тоҷирони осӣсимӣнагириро «тезикҳо» (тоҷикон) меномиданд ва дар маркази шаҳри Қазон маҳалла буд, ки бо номи «мавзеи тезикҳо» шўҳрат дошт.

Тичорат ба самти дигар – ба тарафи Сибир ҳам вусъат ёфт. Дар ин ҷо молҳои Осиёи Миёна лузумоти бештаре доштанд. Ба ин сабаб ҳукумати Москва дар асри XVI аз тичорати ин сарзамин ягон ҳел боқ намеситонд.

Дар давлати Москва аз молҳои тичоратии Осиёи Миёна талабот, махсусан, ба матоъҳои гуногуннавӣ пахтагӣ ва абрешимӣ зиёд буд. Аз Москва ба Осиёи Миёна пўсти хом, зарфҳои ҷўбӣ, газворҳои пашмӣ ва бисёр маснуоти дигар оварда мешуданд. Баъзе аз ин молҳои русиро дар Бухоро савдогарони ҳинду ва эронӣ мекарданд.

Дар асри XVI дар миёни давлати Шайбонӣ ва давлати Темуриёни Ҳинд муносибатҳои бисёр наздики тичоратӣ дипломатӣ ва иртиботи маданӣ вучуд дошт. Лекин муносибати тичоратӣ ба Эрони сафавӣ хеле коста гардид. Дар ин маврид, ғайр аз сабабҳои умумӣ (тағйири роҳҳои корвонгард), низоъҳои мазҳабии байни Эрони шиа ва Осиёи Миёнаи сунний ҳам роли муайяне мебозид. Сабаби дигар ҳамоно муносибатҳои сиёсии байни Шайбонӣ ва Сафавӣ буд, ки дар натиҷаи лашкаркашӣ ва тохтгӯзоҳои пайдарпайи султонҳои шайбонӣ ба Хуросон (бо нияти тасарруфи шаҳрҳои пурсарвати Ҳирот, Машҳад, Исфароин ва ғ.) беш аз пеш тезтунд мегардид. Љенкинсон, ки солҳои 1558–1559 дар Бухоро зиста, махсусан ба масъалаҳои тичорат мароқ зоҳир кардааст, роҷеъ ба тичорати Осиёи Миёна бо Ҳиндустон ва Эрон ҷунин менависад: «Ҳиндуҳо матоъҳои сафеди нафисро, ки тоторҳо ба гирди сарашон мепечонанд, ҳамҷунин дигар навъҳои газвори сафедро, ки дар вақти аз матои пахтагӣ дўхтани либос истифода мешаванд, ба ин ҷо ворид мекунанд, вале онҳо на тилло, на нуқра, на ҷавохирот ва на адвияҷот намеоваранд. Ман пурсуҷӣ карда фаҳмидам, ки роҳи ин тичорат ба воситаи уқёнус будааст, ҷунки ҳамаи маҳалҳои истеҳсоли ин молҳо дар таҳти тасарруфи португалиҳо воқеъ аст.

⁴⁹ Жуковский С. В., 1915; Панков А. В., 1927; Чулошников А., 1932; Зиёев Ҷ. З., 1962; 1965; Юлдошев Ш. Ю., 1964; Ҷамолов Қ., 1966.

Ҳиндуҳо аз Бухоро шоҳиворӣ, пӯсти хом, ғулом ва асп мебаранд, лекин ба харида пашмина ва моҳут он қадар майл надоранд. Ман ба тоҷирони он кишварҳо, ки аз дурдасттарин қисматҳои Ҳиндустон, ҳатто аз сарзамини Бангола ва қаронаҳои дарёи Ганг меоянд, муовизаи матоъҳои пашмиро ба молҳои онҳо пешниҳод кардам, вале нахостанд молашонро ба чунин матоъ, мисли моҳут, иваз кунанд.

Эронӣҳо ба ин ҷониб парча, ғози пахта, катон, шохии алвон, аспии зотӣ ва амсоли инро оварда, аз ин ҷо пӯсти хом ва дигар молҳои русӣ, ғуломони гуногуннаҷод харида мебаранд, аммо матоъ намехаранд, зеро худашон ин наваъ молҳоро ба ин ҷо меоваранд»⁵⁰.

Манбаъҳои дигар рӯихати молҳои ба Ҳиндустон содиркунандаро (аз қабилҳои себу нок, мавизу бодом, харбузаи қоразмӣ, мӯинаи русӣ ва мурғи шикорӣ) ва, бараъке, аз Ҳиндустон ба Осиёи Миёна воридкунандаро (мисли парча, рангубор, ҷой, марворид) пурра месозанд⁵¹. Боз як моли махсус – тангаҳои нуқраи шайбониро, ки дар асри XVI аз Осиёи Миёна ба Ҳиндустон бурда мешуд, бояд хотирнишон кард. Аҷоиб, ки шоҳ Акбар (1556–1605) барои гардиши пулҳои шайбонӣ дар дохили давлати худ иҷозат дода буд, аз ин рӯ номи Акбар ба шакли мӯҳри кӯчаке дар рӯи пул зарб зада мешуд⁵².

Муносибатҳои дипломатии байни Шайбонӣён ва Темуриёни Ҳинд низ бомуваффақият инкишоф меёфт. Шайбонӣён, ки Бобурро аз Осиёи Миёна тамоман ронда буданд, дере нагузашта пас аз қисмати зиёди Ҳиндустонро фатҳ карданиаш саъю кӯшиш намуданд, муносибатҳои худро бо ӯ мӯътадил гардонанд. Дар солҳои охири ҳукмронии Кўчкунчиҳон ба назди Бобур сафорати босалобате фиристода шуд. Сафирон на фақат аз тарафи сарсулола, яъне худи Кўчкунчиҳон, балки аз тарафи баъзе султонҳои хонадони шайбонӣ ҳам буданд. Бобур сафиронро ба ҳубӣ пазиroy намуд ва ғангоми рухсат ба онҳо тўҳфаҳои бисёре дод. Масалан, ба сафири Кўчкунчиҳон 70 ҳазор пули нуқра, ханҷари қиматбаҳо ва қулоҳи зардӯзӣ инъом кард⁵³. Ин сафорат фақат маънии ба расмӣ таъиншуда на дошт. Шайбонӣён, ки дар ин солҳо пай дар пай ба Хуросон ҳуҷум мекарданд, ба таъмини амнияти ақибгоҳи худ манфиатдор буданд.

Муносибатҳои дипломатӣ, хусусан, дар байни ду ҳукмрони барҷаста – султони шайбонӣ - «Абдуллоҳони II ва подшоҳи Ҳиндустон» - Акбар хеле муваффақиятмез буд. Онҳо ҳар гоҳ ба кишвари якдигар ҳайъати сафорат мефиристоданд, бо ҳам мукотиба доштанд ва ба якдигар тўҳфаҳои гаронбаҳо мефиристоданд. Абдуллоҳони II ба сафорате, ки феврал баъди Бадахшонро забт кардани Шайбонӣён ва дар Афғонистон ғалабаҳои қалон ба даст овардани қўшуни Акбар фиристода буд, арзиши баланд меод. Ин сафорат мақсади дугарафа дошт: яке – гирифтани пешниҳоди ҳаракати минбаъдаи қўшуни Ҳинд ва дигаре – ба Акбар фаҳмондани ин, ки Шайбонӣён даъвои мулки ӯро надоранд. Сафорати дар навбати худ фиристодаи Акбар бо ҳусни таваҷҷўҳ ва иззату эҳтироми бузурге пазируфта шуд⁵⁴.

⁵⁰ Ченкинсон, 1937, с. 184.

⁵¹ История Узбекской ССР, т. 1, 1967, с. 537-538.

⁵² Давидович Е. А., 1951 а, с. 139-140; Lowick N. M., 1966.

⁵³ Бобур, 1958, с. 407.

⁵⁴ Умняков И. И., 1930, с. 325-328.

3. МАСЪАЛАИ ЭТНОГЕНЕЗИ ХАЛҚИ ЎЗБЕК

Масъалаи этногенези халқи ўзбек фақат дар илми таърихнигории марксистии советӣ аввалин бор бар асоси илмӣ гузошта шуд. Дар асарҳои шарқшиносони тоинқилобии рус ва ҳамчунии хориҷӣ нуқтаи назаре ҳукмрон буд, ки мувофиқи он гӯё таърихи халқи ўзбек аз асрҳои XV–XVI, яъне аз вақти дар Осиёи Миёна бо номи ўзбек пайдо шудани тоифаҳои истилокор оғоз меёфта бошад. Тавзеҳи моҳиятан нави ин масъала аз А. Ю. Якубовский сар шуд. Ў дар қараёни тадқиқ ба чунин хулосае омад, ки ўзбекҳои истилогар бо аҳолии маҳаллии туркнажоди Мовароуннаҳр як шуда рафтанд: «...ўзбекҳои саҳронишин, агар дар тамоми ҳудуди ҳозираи Ўзбекистон набошад ҳам, ба ҳар ҳол дар қисмати зиёди он аҳолии туркзавон, яъне қавми турк ва туркшударо дарёб карданд, ки дар ин ҷо муддати дуру дарозе ҳаёти мутамаддина ба сар бурда, дар қараёни омезиш бо дигар халқҳои нисбатан қадимтари аз аҳди бостон дар ин маҳал сокиншуда ташаккул ёфтаанд. Ўзбекҳои саҳронишин ба ҳайъати аҳолии туркзавон ҳамчун ҷузъи охирин дохил шуда, ба он номи худро бахшиданд»⁵⁵.

Соли 1949 банда дар китоби «Таърихи халқи тоҷик» нуқтаи назари худро доир ба ин масъалаи мураккаб ва муҳим баён карда будам. Дар он китоб, аз ҷумла, навишта шудааст: «...Аз асри VI торафт бештар сар даровардани тоифаву қавмҳои туркзавон ба сарзамини Осиёи Миёна шурӯъ мешавад»⁵⁶. Дар ин миёни қараёни қаробат пайдо кардани ин тоифаву қавмҳо ба аҳолии қадимии Осиёи Миёна давом менамояд. Амалиёти якҷояи туркҳо ва сугдиён ҷиҳати ҳосил муборизаи халқҳои Осиёи Миёна бо истилогарони аҷнабӣ мебошад. Дар зарфи чандин аср, пеш аз ҳама, табақаҳои камбизоати бодиянишинони турк ба тарзи зиндагии муқимӣ ва зироаткорӣ мегузаранд. Тадриҷан ихтилот ва омезиши қавмҳои турк бо сугдиёну хоразмиён ва тоифаҳои сақиву массагетҳо қувват мегирад, ки зимнан халқияти ба ин тариқа ташаккулёфта аксаран ба забони туркӣ гуфтугӯ мекарданд. Мана дар ҳамин асос халқи ўзбек ташаккул ёфта, дар қараёни сурат гирифтани худ, мисли дигар халқҳои Осиёи Миёна, аз мероси маданияи сокинони қадимаи он баҳраманд гардид. Дар ибтидои асри XI қараёни ташаккули халқи ўзбек суръати бештаре пайдо намуда, аз қисматҳои шимолӣ Осиёи Миёна беш аз пеш ба ноҳияҳои ҷанубӣ он паҳн шуд, ки ин, аз ҷумла, дар таъсири давлати Қарохониён ва инкишофи маданияти шаҳр нақши худро гузоштааст.

Ташаккули босуръати халқи туркман ва дигар халқҳои ба истилоҳ туркзавони Осиёи Миёна низ ба ҳамин давра тааллуқ дорад. Маҳз дар ҳамин давра таъбири «турку тоҷик» барои тавсифи ду унсуре асосии наҷоди аҳолии Осиёи Миёна вирди забон гардид.

Чунон ки дар боло оварда шуд, ҳанӯз дар замони Сомониён дар ноҳияҳои муқимии Осиёи Миёна бисёр қавмҳои туркзавон зиндагӣ мекарданд. Сарчашмаҳои дар Фарғона, Хоразм, Чоҳ ва дигар ноҳияҳои муқимии зироатӣ сукунат доштани миқдори зиёди аҳолии туркзавонро қайд кардаанд. Ба ҳар ҳол дар давраи Сомониён аксарияти аҳолии шаҳрҳо ва ноҳияҳои муқимии зироа-

⁵⁵ Якубовский А. Ю., 1941, с. 3.

⁵⁶ Воқсан, баъзе муаррихон қўшиш карданд, ки ин нуқтаи назарро рад кунанд. Онҳо иддао доштанд, ки вуруди тоифаҳои туркзавон хеле барвақт воқеъ гардидааст. Бо ин иддао розӣ шудан мумкин аст. Лекин муаллиф чунин мешуморад, ки ба сарзамини Осиёи Миёна бештар ва ба таври оммавӣ сар даровардани қавму тоифаҳои туркзавон ба ҳар ҳол аз асри VI шурӯъ мешавад.

тии Осиёи Миёнаро тоҷикон ташкил медоданд. Вале ин ҳолат дар аҳди ҳукмронии Қарохониён тағйир ёфта, дар натиҷаи беш аз пеш ба ҳаёти муқимӣ гузаштани бодиянишинони туркзабон ва турккунони аҳолии маҳаллии тоҷик дар Осиёи Миёна аз ҷиҳати этникӣ бартарӣ пайдо кардани халқҳои туркзабон сар мешавад.

Дар байни табақаҳои ҳукмрон бо ҳам наздикшавии аъёни тоифавии турк ва ашрофи феодалии қадима ба амал омада, онҳо якҷоя истисмори оммаи меҳнаткашро вусъат медиҳанд. Дар айни замон, дар зинаҳои поин меҳнаткашони тоҷик ва унсурҳои меҳнаткаши халқҳои туркзабон бо ҳам унс гирифта, дар муборизаи якҷоя ба муқобили зулму истисмори синфи ҳоким риштаҳои дӯстии онҳо, хусусан ўзбекону тоҷикон маҳкам мегардад. «Дар тамоми шӯришҳои халқии асрҳои баъдина, дар муборизаи қаҳрамононаи зидди истилогарони аҷнабӣ паҳлуи ҳам истодани ниёғони ҳамаи халқҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла ду халқи ҳамсоя – тоҷикон ва ўзбеконро метавон дид. Мо саҳми махсуси ба ганҷинаи маданият гузоштаи ҳар яки ин халқҳоро омӯхта, дар айни замон робитаи мутақобил ва таъсири байниҳамдигарии онҳоро хотирнишон менамоем»⁵⁷. Дар ақидаи мо чунин нуктае, ки ўзбекҳо дар қатори тоҷикон ва дигар халқҳои Осиёи Миёна вориси тамоми таърих ва маданияти Осиёи Миёна мебошанд, таъкид ёфта, ҳамчунин роли тоифа ва қавмҳои қадимаи эронизабон дар ташаккули халқи ўзбек нишон дода шуда, ба зами ин, замони сурат гирифтани ин воқеа – асри XI муайян гардида буд.

Ин ақида дар муқаддимаи (муаллиф – А.Ю. Якубовский) нашри аввали «Таърихи халқҳои Ўзбекистон» (1950) ба назар гирифта шуда⁵⁸, дар нашри охирини «Таърихи РСФСР Ўзбекистон (1967) ифодаи возеҳу равшани худро ёфта буд⁵⁹.

Мувофиқи ин ақида, халқи ўзбек иштироккунандаи баробарҳуқуқи нафақат воқеаҳои чорсад соли охири Осиёи Миёна, балки давраи бениҳоят тўлони таърихи ин сарзамин мебошад.

Тадқиқоти минбаъда барои мо имкони сареҳ ва равшантар намудани баъзе нуктаҳои ин ақидаро фароҳам сохт. Қазияи охирин аз ин иборат аст, ки забонро дар муайян кардани ҳудуди таърихи этникии халқҳо ҳамчун нишонаи ягона донишдон нашоёд. Дар марҳилаи ҳозираи тараққиёти илми таърих ин қазияро муҳтасаран ба тариқи зайл метавон баён кард.

Дар боло роҷеъ ба давраҳои аввали таъсири мутақобили аҳолии эронӣ турк суҳан рафта буд. Ба Осиёи Миёна нуфуз кардани калони туркӣ бо кўчиши азими қабилҳои саҳронишини Осиёи Марказӣ ва шимолӣ шарқӣ, ки тақрибан дар ҳудуди аҳди нав шурӯъ гардида, муддати чандин аср гоҳ суҳт шуда ва гоҳ дубора бо қуввати тоза давом кардааст, алоқаманд мебошад. Як қисми ин қабилҳо, аз ҷумла тоифаҳои туркзабон дар қараёни кўчиш ва тохтутозхояшон дар сарзамини Осиёи Миёна маскан гирифта, иқомати доимӣ ихтиёр намуданд. Алалхусус, аз нимаи дувуми асри VI милодӣ, вақте ки дастаҳои ҳокими турк пас аз шикасти ҳайтолиён дар Мовароуннаҳр ҳокимиятро ба даст гирифтанд, теъдоди аҳолии туркзабони Осиёи Миёна афзоиш меёбад. Аз ҳамин вақт сар карда тоифаҳои туркзабон дар сайри ташаккул ва тараққиӣ қавмҳоро забонҳои Осиёи Миёна (хусусан, дар вилоятҳои шимолӣ ва шимолӣ шарқӣ он) роли ба назар намоёне мебозанд. А.Н. Бернштам оғози ин прот-

⁵⁷ Фафуров Б. Ф., 1949, с. 223–224.

⁵⁸ Тревер К. В., ва диг., 1950, с. 10–12.

⁵⁹ История Узбекской ССР, т. 1, 1967, с. 380–381.; ниг. инчунин Ваҳҳобов М., 1961, с. 3–85.

сессро дар мулки Фарғона ба асри VII милодӣ нисбат медиҳад⁶⁰. Е.А. Давидович ва Б.А. Литвинский чунин мешуморанд, ки ин протсесс дар ин маҳал андаке барвақт (асрҳои VI–VII) ба вуқӯъ пайваستاаст⁶¹. Дар бораи мавҷудияти аҳолии туркзабон дар Хатлонзамин Хой Чао маълумот медиҳад, ки он ба солҳои 726–727 тааллуқ дорад.

Дар вилоятҳои шарқии Осиёи Миёна (хусусан дар Ҳафтруд) ва дар Туркистони шарқӣ, ки аз даврҳои қадим қасабаҳои сершумори суғдиён воқеъ гардида буданд, тадриҷан ҷои каломи суғдиро каломи туркӣ ишғол менамояд.

Омадани аҳолии туркзабон дар асрҳои X–XII боз ҳам зиёдтар мешавад. Туркҳо дар дастгоҳи идораи давлати Сомониён, дар қувваҳои ҳарбӣ ва ғ. мавқеъҳои муҳимро ишғол мекунанд. Сулолаҳои турк (ба мисли Ғазнавиён) ба вуҷуд меоянд. Дар охири асри X–ибтидои асри XI мавҷи ӯршумори ба Осиёи Миёна фуру рехтан ва ҷойгир шудани тоифаҳои мухталифи туркнажод: туркони салҷуқӣ, туркманҳо, ғузҳо ва эликхониҳо мушоҳида мешавад. Қавми охирин, яъне эликхониҳо Сомониёро торумор намуда, давлати бузургеро, ки Мовароуннаҳр, Ҳафтруд ва Туркистони шарқиро фаро мегирифт, барпо карданд. Ин давлат, ки дар таълифоти муаррихон бо номи «давлати Қарохониён» ёд мешавад, дар таърихи Осиёи Миёна роли муҳим бозид. Ба ҳайъати давлати Қарохониён қабилаҳои уйғур, қарлуқ, чигил, яғмо, арғу, туркеш ва ғ. дохил мешуданд, ки дар байни онҳо қарлуқҳо ва уйғурҳо мавқеи асосӣ доштанд.

Бесабаб нест, ки забони аҳолии турки давлати Қарохониёро забоншиносон ба қарлуқиву уйғурӣ нисбат медиҳанд. Ин забон як қатор хусусиятҳои фонетикӣ, морфологӣ ва лексикӣ грамматикӣ дорад, ки дар «Қутадғу билик»-и Юсуфи Баласоғунӣ, дар баъзе қисматҳои «Девони луғат ат-турк»-и Маҳмуди Қошғарӣ ва ғ. ба назар мерасад⁶². Тоифаҳои туркзабони аҳди қарохонӣ чи бо суғдиёни маҳаллӣ (ва дигар қавмҳо, ки ҳамона ба забонҳои шарқизоронӣ гуфтугӯ мекарданд) ва чи бо аҳолии тоҷикзабон мутақобилан муносибати хеле наздик доштанд. Масалан, дар замони зиндагии Маҳмуди Қошғарӣ (асри XI) сокинони шаҳрҳои Ҳафтруд, аз ҷумла Баласоғун, «тарзи либоспӯшӣ ва урфу одати туркониро қабул карданд», онҳо ҳам ба суғдӣ ва ҳам ба туркӣ ҳарф мезаданд ва ҳеҷ касе набуд, ки фақат ба суғдӣ гап занад (аҳолии Тароз ва Исфичоб низ чунинанд)⁶³. Аз ин маълум мешавад, ки дар нимаи дувуми асри XI суғдиёни Ҳафтруд дузабона будаанд ва тадриҷан бо қавмҳои турк омезиш ёфта рафтаанд. Намунаи чунин ҳолатро дар рӯзҳои мо низ метавон мушоҳида кард. Дар ҷануби Ўзбекистон бо номи «ҳардурӣ» гурӯҳи хурди этникие ҳаст, ки аслан тоҷик буда, то ҳол ба забони тоҷикӣ гуфтугӯ мекунанд. Албатта, дар шеваи он калимаҳои ўзбекӣ хеле зиёд аст. Тарзи зиндагӣ, хоҷагидорӣ ва бисёр одатҳои ин гурӯҳ бо тоифаҳои ҳамсоияи ўзбек шабоҳат дорад⁶⁴.

Мисоли дигар бо Хоразм алоқаманд аст. Дар асри XII дар он ҷо ду қавми асосӣ: тоҷикон (дар он вақт забони тоҷикӣ ба андозаи зиёд забони хоразмиро

⁶⁰ Бернштам А. Н., 1947 в.

⁶¹ Давидович Е. А. ва Литвинский Б. А., 1956, с 207–208. Зоҳиран, аз нуқтаи назари катибашиносӣ намунаи қадимтарин хатҳои туркӣ – навиштаҷоти бостонии туркии шимоли Фарғона ва умуман, Осиёи Миёна ба нимаи дувуми асри VI – ибтидои асри VII нисбат дорад.

⁶² Шербак А. М., 1956; Баскаков Н. А., 1969, с. 300–301.

⁶³ Бартольд В. В., 1964, с. 466–467.

⁶⁴ Эшнӣёзов М., 1956.

танг карда бароварда буд) ва туркон мезистанд. Дар васиқаҳои Текеши Хоразмшоҳ (1172–1200) ҳокимони шаҳрҳои сарҳадии Сирдарё фақат ҳамин ду қавмро ном бурдаанд⁶⁵.

Мувофиқи шаҳодати олими бузурги Осиёи Миёна - Берунӣ, ки аслан аз Хоразм аст, барояш забони «зотӣ» хоразмӣ буд. Чунон ки маълум аст, дар таълифоти асрҳои XII–XIII низ калимаву ибораҳо, ҳатто муколамаҳои тамоми хоразмӣ дучор меоянд. Дар айни замон ин таълифот калимаву иқтибосҳои туркӣ ҳам доранд, ки аз ин дар Хоразми асри XIII ба миқдори муайян (эҳтимол хеле зиёд) мавҷуд будани аҳолии туркзабон аён мегардад. Мадрақҳои осори муаллифони он замон низ ин иддаоро тасдиқ мекунанд. Чунончи, Плано Карпини, ки солҳои 40-уми асри XIII дар Хоразм будааст, дар бораи «бо кумонӣ» (яъне, бо яке аз лаҳҷаҳои забони туркӣ) гуфтугӯ кардани одамони ин ҷо иттилоъ медиҳад. Яқинан метавон тасаввур кард, ки дар ин вақт аксарияти аҳолии Хоразм дузабона буда, ҳам ба хоразмӣ ва ҳам ба туркӣ муошират доштанд ва зимнан сухани туркӣ нисбат ба хоразмӣ бештар дар истеъмол буд.

Пас аз асрҳои XIII–XIV мо дигар аз мавҷудияти забони хоразмӣ ҳеҷ як мадраке дар даст надорем. Мумкин аст, аз он вақт дере нагузашта, ин забон бо таъсири лаҳҷаҳои туркӣ тамоми аз байн рафта, аҳолии дар собиқ эронизабони Хоразм комилан туркзабон гардида бошад. Шеваҳои туркӣ (ўзбекӣ ва туркманӣ), ки дар заминаи забони хоразмӣ инкишоф меёфтанд, як миқдор калимаҳои қадимаи хоразмиро низ дар бар гирифта буданд (чунончи, агна – канали калон, уав – канали хурд ва амсоли инҳо дар шеваи ўзбекии Хоразми ҳозира то ҳол маҳфузанд). Калима ва истилоҳоти қадимаи эронӣ дар номи маҳалҳои ин ноҳия хеле фаровон ба назар мерасанд (аз қабилҳои Ҳазорасп).

Тадқиқи манбаъҳои ҳаттӣ нишон медиҳанд, ки дар асрҳои XI–XII нуфузи туркнажоди Осиёи Миёна хеле афзуда, хусусан дар вилоятҳои шимолӣ ин сарзамин қисмати зиёди аҳолиро ташкил менамуд. Дар ҳаёти маданияти Осиёи Миёна, ҳатто дар маданияти шаҳрнишинон саҳм ва нуфузи туркҳо беш аз пеш нақши равшан пайдо мекунад (ниг., масалан, ба тасвири рӯи олоти сафолӣ). Забони туркии онвақта, ки дар боло роҷеъ ба он сухан рафт, яъне қарлуқино уйғурӣ асосзабоне буд, ки баъди ба қисмҳо ҷудошавӣ дар заминаи он дар Осиёи Миёна пас аз давраи муғул забони ўзбекии қадим рӯ ба тараққӣ ниҳод. Ин забон аз бисёр ҷиҳатҳо ба пешгузаштаи худ – асосзабон алоқаи хеле наздик дошт⁶⁶.

Дар илми таърихнигории советӣ ақидае ҳаст, ки дар «Таърихи РСС Ўзбекистон» мухтасаран баён ёфтааст: «Дар асрҳои XI–XII ташаккули халқияти ўзбек асосан ба анҷом расида, минбаъд ба худ номи «ўзбекҳо»-ро мегирад⁶⁷. Дар ин ҷо калимаи «асосан» дуруст оварда шудааст, зеро ташаккули халқи ўзбек (мисли халқи тоҷик) муддати дуру дарозеро дар бар мегирад. Тафриқаҳои тоифавӣ ҳамоно ба таври равшан зоҳир мегардид, туркони навомада аз аҳолии муқимии туркзабоншуда ва ҳам аз он кўчншинони туркзабон, ки ҳанўз дар замони пеш аз арабҳо ба Осиёи Миёна омада буданд, тафовути ҷиддӣ доштанд. Ин давраи ташаккули забони ўзбекии қадим буд⁶⁸.

Футуҳоти муғулҳо ба харитаи этникии Осиёи Миёна боз дигаргуниҳои калон дохил намуд. Кўчиди омадани миқдори зиёди бодиянишинони муғул

⁶⁵ Семёнов А. А., 1952 с. 24

⁶⁶ Щербак А. М., 1959, с. 108–109.

⁶⁷ История Узбекской ССР, т. 1, 1967, с. 380.

⁶⁸ Малов С. Е., 1961, с. 221–222

дар ин амр омили хеле муҳим гардид. Тоифаҳои муғулии манғит, чалоир, барлос ва ғ. пас аз сукунат ёфтан дар Осиёи Миёна, дере нагузашта, ҳама аз ҷиҳати забон турк шуданд⁶⁹. Сабаби асосии тоҷик напшуда, маҳз турк шудани тоифаҳои ба ин сарзамин омадаи муғул дар он аст, ки тарзи зиндагии ҳам муғулҳо ва ҳам туркҳо бодиянишин буд, ва аз ин рӯ, табиист, ки муғулҳо ва туркҳо бо ҳам робитаи наздик доштанд. Вале аз он, ки ин чараён хеле зуд ва босуръат ба вуқӯъ пайваست, ба чунин хулоса расидан мумкин, аст, ки ин тоифаҳои муғул ба муҳити ниҳоят пурнуфузи туркҳо афтода будаанд.

Дар асрҳои XIV–XVI забони ўзбекии қадим, аз ҷумла шакли адабии он низ мавҷудияти худро нигоҳ дошта, ба дараҷаи олии тақомул мерасад. «Дар ин давра як қатор лаҳҷаҳои арзӣ ба вуҷуд меоянд, аммо тафовутҳои забонии тоифаҳо ҳанӯз роли муҳим мебозиданд. Дар хиттаи Фарғона, дар Мовароуннаҳр ва Хоразм намоёндагони се гурӯҳи шеваҳои асосӣ: қарлуқиву уйғурӣ, уйғуриву оғузӣ ва қипчоқӣ дар таносубҳои гуногун бо ҳам дар муошират буданд»⁷⁰. Забони туркии аҳолии Мовароуннаҳр, ки дар баробари иқтибоси фаровони калимаҳои эронӣ бисёр унсурҳои туркии шарқиву ғарбиро дар худ фароҳам оварда буд, ҳамчун асоси забони адабӣ хизмат намуд⁷¹. Дар забони адабӣ калимоти эронӣ ва арабӣ хеле зиёд истеъмол мешуд (аксар вақт 40–50% таркиби луғавиро ташкил мекард), ҳамчунин таркибҳои ба забони туркӣ хоснабуда мавриди истифода қарор мегирифт. Бисёр шоирон ба туркӣ ва форсӣ шеър мегуфтанд (чунончи, Лутфӣ ва дигар шоирони гузашта ва муосири Навоӣ, инчунин худи асосгузори адабиёти ўзбек, ки ўро ҳамасронаш «зуллисонайн» номидаанд)⁷².

Дар асрҳои XIV–XV ба таври оммавӣ турккунонии аҳолии муқимии шаҳру деҳот хусусан Хоразм, Ҳафтруд, воҳаи Тошканд ва Фарғона ба амал омад. Дар сарчашмаҳои ин аҳолии муқимӣ аксаран бо номи «сартҳо» во-мехӯранд⁷³ ва зимнан, чунон ки аз «Бобурнома» маълум мешавад, ин ном ба сокинони ҳам туркзабон ва ҳам тоҷикзабони ин маҳалҳо нисбат дошт ва ин худ аз худ ишораест бар он, ки он вақт дар миёни туркзабонону тоҷикзабонон тафриқаи назаррасе набудааст.

Он чӣ оид ба истилоҳи «ўзбек» бошад, ҳама гуна кўшишҳои бо ҳукмрони Олтинўрда-Ўзбекхон (1312–1340) вобаста намудани ин ном асосе надорад.⁷⁴ Метавон фарз кард, ки дар солҳои 50 ё 60-уми асри XIV тахти ин ном аҳолии турку муғули Дашти Қипчоқ дар назар дошта мешуд ва пас аз он ки иттиҳодияи қабिलाҳои бодиянишин бо роҳбарии Шайбонихон дар ҳудуди асрҳои XV ва XVI ба Мовароуннаҳр ва Хуросон сар дароварданд, ин ном ба «аҳолии туркзабони ин вилоятҳо нисбат ёфт»⁷⁵, яъне халқи ўзбек аз ҳамон вақт номи худро пайдо намуд.

Албатта, кўчида омадани оммаи нави сершумори тоифаҳои туркзабон, ки барои халқ ном ҳам овард, ҳодисаи муҳим буд, вале вай лаҳзаи асосӣ ва прин-

⁶⁹ Щербак А. М., 1956, с. 109.

⁷⁰ Щербак А. М., 1962, с. 223.

⁷¹ Ҳамон асар, с. 211.

⁷² Ҳамон асар, с. 20; Рустамов Э. Р., 1963; Бертельс Е. Э., 1965 а.

⁷³ Роҷеъ ба ин истилоҳ ва таърихи он ниг.: Остроумов Н. П., 1908; Самойлович А., 1910; Бартольд В. В., 1964 ж, 1964 з, Ваҳҳобов М. Л., 1961, с. 31–33.

⁷⁴ Семёнов А. А., 1954, б. с. 3–37; Аҳмадов Б. А., 1965 а, с. 11–12. Муқ. Греков Б. Д., Якубовский А. Ю., 1950, с. 298–302.

⁷⁵ Аҳмадов Б. А., 1965 а, с. 11–17. Роҷеъ ба таносуби истилоҳоти «ўзбек» «қазоқ» дар асрҳои XV–XVI ниг.: Иброҳимов С. К., 1960 а, 1960 б.

сипиалии таърихи халқи ўзбек ба шумор намеравад. Гап дар сари он аст, ки ўзбекҳои бодиянишини ба Мовароуннаҳр омада аксаран аз худи ҳамон қабилаларое буданд, ки ҳанўз дар замонҳои пешин дар Осиёи Миёна зиндагонӣ мекарданд.

Донишмандони забони туркӣ муқаррар кардаанд, ки «аллакай дар асрҳои XIV–XV сохти грамматикӣ ва захираи асосии луғавии забони қавми ўзбек тақрибан дар ҳамон шакле, ки дар рўзҳои мо арз андом мекунад, муқаррар гардида буд», ҳатто дар Мовароуннаҳр сукунат ёфтани тоифаҳои бодиянишини ўзбек на хусусиятҳои забонӣ ва на типи этникии халқи вучуддоштаи ўзбекро тағйир надод⁷⁶.

Инкишофи минбаъдаи этникии халқи ўзбек бо чанд роҳ ҷараён ёфт. Бо ташаққули ваҳдат ва робитаи арзӣ тадриҷан аз байн рафтани хусусияти парокандагии ҷойгиршавӣ ва сохтмони иҷтимоӣ ба амал омад. Бояд гуфт, ки ин протсесс ҳатто дар замони нав ҳам ба анҷом нарасида, дар баъзе ноҳияҳо ҷудои қабилавӣ ва қавмию тоифавӣ ҳамоно давом мекард. Аммо дар он ҷойҳое, ки гузариш аз ҳаёти бодиянишинӣ ба ҳаёти нимбодиянишинӣ ва хусусан ба тарзи зиндагӣ ва хоҷагидорӣ муқимӣ ба вуқӯъ меомад, ин ҷараён суръати бештаре дошт. Баробари ин дар миқёси васеъ бо турккунонии аҳолии маҳаллии тоҷикзабон бо шаклҳои мухталифи дузабонӣ (аз ҷузъӣ то кулӣ) ва дар айни замон тоҷиккунонии гурӯҳҳои ҷудогонаи ўзбекон давом мекард. Ҳамаи ин тамоюлотӣ мураккаб, мухталиф ва зидди якдигар ҷамъан ба бартараф шудани тафовути ҷузъҳои таркибӣ ва аз ҷиҳати этникӣ мутамарказ гардидани халқи ўзбек оварда расонданд.

Дар боло борҳо хотирнишон гардид, ки халқи ўзбек бар асоси аҳолии муқимии эронизабон, ки чандин мартаба ба он тоифаҳои туркзабон пайваست шуда ва гурӯҳҳои туркшуда бо ҷузъҳои таркибии нави туркӣ омезиш ёфтаанд, ба вучуд омад. Мутаассифона, дар илм ҳоло ҷунон усулҳое, ки бо кўмаки онҳо муқаррар кардани таносуби миқдории ин ва ё он ҷузъи таркибӣ имконпазир гардад, вучуд надоранд. Ин муамморо ба василаи таҳлили мадракҳои антропологӣ низ ҳал кардан амри маҳол аст. Инро ҳам бояд дар назар дошт, ки тоифа ва қавмҳои туркзабони ба Осиёи Миёна омада метавонистанд то ба ин сарзамин кўчиданашон омезиши наҷодӣ пайдо кунанд. Воқеан ҳам, мадракҳои антропологӣ ба ҳар ҳол дар ин хусус барои мулоҳизаи тахминӣ баъзе имконот фароҳам меоваранд. Дар ҳақиқат, аз байни се халқи туркзабони нисбатан сернуфузи шимолӣ Осиёи Миёна – ўзбекҳо, қазоқҳо ва қирғизҳо ду халқи охири аз лиҳози шакли шамоил муғулнаҷод (қирғизҳо назар ба қазоқҳо бештар муғулнаҷод) ва ўзбекҳо европоинаҷоданд. Ўзбекҳо аз ҷиҳати антропологӣ ба ҳамон наҷоде, ки тоҷикон тааллуқ доранд, мансуб мебошанд. Тафовути зоҳирӣ дар миёни тоҷикону ўзбекон аз ин иборат аст, ки ўзбекон бештар омезиши муғулӣ доранд.

Бо вучуди ин ҷунон ки антропологҳо хотирнишон мекунанд, «типи антропологии ўзбекон бар асоси типи наҷодии қадими европоисурати маҳаллӣ қарор гирифта, аломатҳои муғулӣ ба он фақат изофа шудаасту бас» (В.В. Гинзбург). Чунин аст нуқтаи назари Л.В. Ошанин, А.И. Ярхо, В.В. Гинзбург⁷⁷. Типи наҷодии тоифаҳои кўнишини ўзбек гоҳо назар ба ўзбекони муқимӣ бештар муғулист. Чунончи, барои исботи ин иддао метавон лақайҳоро мисол овард. Дар айни замон, ўзбекони қарлуқ, шамоили муғулии худро тамоман гум карда, бо аҳолии маҳаллӣ «аралаш» шуда рафтанд ва аз тоҷикон ягон та-

⁷⁶ Щербак А. М., 1956, с. 109-110.

⁷⁷ Ошанин Л. В., 1957, с. 93–100; Гинзбург В. В., 1964, с. 132-133.

фовуте надоранд ⁷⁸. Ҳамин тариқа, аз омезаи сохти қиёфай муғулӣ то шабоҳати нисбатан камтар, ки дар ин сурат миёни ўзбек ва тоҷик фарқе намоёнад, таҳаввули симои наҷодии ўзбекони имрӯза ба назар мерасад. Барои қиёс ҳаминаро бояд қайд кард, ки ба истиснои тоҷикони помири, ки ягон омезаи муғулӣ надоранд, дар ҳамаи гурӯҳҳои боқимондаи тоҷикон кам ё беш ин омезаи мушоҳида мешавад: бештар дар тоҷикони Фарғона, ноҳияҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии Тоҷикистон ва ба дараҷаи камтар дар тоҷикони Бухоро, Самарқанд ва сарғаҳи Зарафшон⁷⁹.

Ба ин тариқа, чунон ки мадракҳои антропологӣ нишон медиҳанд, қисми асосии халқи ўзбек аз аҳолии маҳаллии европоисурати Осиёи Миёна, ки дар натиҷаи омезиш ёфтаи бо қавмҳои типӣ наҷодии ҷанубисибирӣ як андоза қиёфай муғулӣ пайдо карда буд, фароҳам омадааст. Инро аз нуқтаи назари таърихи наҷодҳо тавзеҳ дода, бояд хотирнишон кард, ки ҷузъи асосии таркиби халқи ўзбек, агар онро ба таври кулӣ гирем, аҳолии аслии Осиёи Миёна мебошад. Туркони қисмати он хеле барвақт, дар давраҳои аввали асри миёна шурӯъ гардида, баъдҳо бо суръати беш аз пеш идома ёфт. Зимнан, ҷараёни аз ҷиҳати забон турконӣ назар ба ҷараёни биологӣ муғулонӣ тезтар ва васеътар сурат мегирифт. Ба ин ҷараёноб гурӯҳҳо ва табақаҳои нав ба нави аҳолии капида мешуданд. Дар байни қавму тоифаҳои ба дараҷаи гуногун муғулӣ ва туркишуда дар бобати ҳамзистӣ ва амали мутақобили хеле наздик бо қавмҳои европоисурати эронӣ тоҷикзабон тағйироти мураккабе рух медод. Амали мутақобила аз лиҳози наҷодӣ боиси бо ҳам даромехтани ҷараёнҳои гуногунравия мегардид; ҳодисаҳои аз мансубияти туркӣ баргаштан низ ба вуқӯъ омада, манзараи умумиро боз ҳам мураккабтар месохтанд.

Чунин аст муҳтасаран мулоҳизаҳои мо доир ба таърихи ташаккули наҷодҳо. Таърихи хуб бо санадҳо тасдиқшудаи маданияти Осиёи Миёна, аз ҷумла адабиёти он, ин мулоҳизаҳоро комилан собит менамояд ва бо тамоми ҷузъиёташ шарҳ медиҳад. Мо дар сари ин масъала батафсил тавассути таҷрибаи наҷодӣ кард, хусусан ки равобити адабии тоҷикӣ ўзбек аз тарафи адабиётшиносон ба таври амиқ тадқиқ шудааст⁸⁰. Тимсоли барҷастаи қаробати адабиёти ду халқи бародар ҳаёт ва эҷодиёти ду фарзанди барозандаи халқҳои тоҷикӣ ўзбек - Абдураҳмони Ҷомӣ ва Алишер Навоӣ мебошад⁸¹. Материалҳои этнографӣ низ бағоят муҳимманд, зеро онҳо барои возеҳ ва воқеӣ тасаввур кардани ҷараёни муносибатҳои байни тоҷиконӣ ўзбеконӣ кӯмак мерасонанд (дар ин бобат асарҳои этнограф Б.Ҷ. Кармишева хеле ҷолибанд) ва муҳимтар аз ҳама ин, ки то чӣ андоза наздик будани маданият ва тарзи зиндагии ҳозираи халқҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ нишон медиҳанд ва ин наздикӣ ба дараҷаест, ки баъзан ҳудуди байни онҳоро ҳатто шартан бошад ҳам, муайян кардан мумкин намешавад. Ҳамсоияти ҷандинасра ва иртиботи хеле наздик, ҳамчунин мавҷудияти бунёди умумӣ боиси ба забони ўзбекӣ нуфуз ёфтани калимоти тоҷикӣ ва ба забони тоҷикӣ дохил шудани калимоти ўзбекӣ гардидааст. Забоншиносон таъсири мутақобили ҷаҳраҷасро дар сохти грамматикӣ ин забонҳо низ қайд кардаанд. Дузабонии тоҷикию ўзбекӣ як ҳодисаи хеле маъмулист.

Ба ин тартиб, агарчанде ки халқҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ дар замонҳои гуногун ташаккул ёфта ва забони ин халқҳо ба гурӯҳҳои мухталифи забонҳо тааллуқ

⁷⁸ Ошанин Л. В., 1957, с. 34-35.

⁷⁹ Гинзбург В. В., 1949, с. 316-331.

⁸⁰ Брагинский И. С., 1962.

⁸¹ Махсусан ниг.: Бертельс Е. Э., 1965 а.

дошта бошад ҳам, бунёди аслии нажодию антропологии онҳо як аст. Тақдири таърихии ин халқҳо ва маданияти онон пайвандҳои ногусастанӣ дорад. Дар асрҳои миёна маданияти ўзбек ва маданияти тоҷик фақат дар баъзе соҳаҳо, он ҳам асосан аз ҷиҳати забон, тафовут пайдо намуда, ҳар яке дорои хусусият ва анъанаҳои худ гардидааст, вале таъсир ва робитаи мутақобила дар ин соҳаҳо низ хеле зиёд ба назар мерасад. Тоифа ва қавмҳои туркӣ ва шарқиронӣ, тоҷикон, ўзбекон ва дигар халқҳои Осиёи Миёна дар хоки як давлати таъсисёфта, дар як шаҳр ва деҳқада паҳлу ба паҳлу зиндагӣ мекарданд. Онҳо дӯш ба дӯш истода, ба муқобили истилогарони аҷнабӣ ҷангидаанд, дар муборизаҳои синфӣ зидди истисморгарони «худӣ» яқоя иштирок намудаанд. Албатта, баъзе ҳодисаҳои нифоқу бадҳодӣ ҳам рух меод, вале заминаи муносибатҳои байниҳамдигарии онҳо аз дӯстии самимӣ, ҳамзистии бо сулҳу сафо ва ҳамкорӣ аҳлона фароҳам омада буд.

Баъзе тафовутиҳои нажодие, ки мо дар ин ҷо сухан рондем, ҳеҷ гоҳ асоси муқобилгузори як халқ бо халқи дигар нахоҳад шуд. Дар тараққиёти тамаддуни умумиинсонӣ ҳамаи мардумони Осиёи Миёна саҳми бузург гузоштаанд. Ҳам халқҳои эронизабон ва ҳам халқҳои туркзабонро арбобони барҷастаи илму маданият ҳастанд, ки онҳо мояи ифтихори тамоми халқҳои Осиёи Миёна мебошанд.

4. МАДАНИЯТИ МОДДӢ ВА МАЪНАВӢ

Бинокорӣ ва меъмориӣ

Дар асри XVI бинокорӣ хеле авҷ гирифт. Хусусан, сохтмони биноҳои маъмурӣ, хочағӣ ва маданино маишӣ вусъати зиёде пайдо намуд, ки ин яке аз ҷиҳатҳои хоси ин давра ба шумор меравад. Дар бисёр шаҳрҳо ва роҳҳои қорвонгард кӯпрӯҳо, сардобаҳо, қорвонсаройҳо, ҳаммомҳо ва тиҷоратхонаҳои боҳашамат сохта шуданд. Дигар иморатҳои мўҳташам, аз қабилӣ мадраса, масҷид, мақбара ва хонақоҳ низ ба вуҷуд омаданд. Агар ба ин ҳама он биноҳои сершумореро, ки дар он вақт сохта шуда, вале то замони мо нарасидаанду фақат дар вақфномаҳо ва дигар манбаъҳо зикр гардидаанд, илова кунем, он гоҳ доир ба вусъати фаъолияти бинокорӣ дар ин аср тасаввуроти пурра ҳосил мешавад.

Биноҳои нав аз ҳама бештар дар Бухоро ва атрофи он сохта шуданд.⁸² Бемуболиға гуфтан мумкин аст, ки симои Бухорои охири асри миёнаро маҳз иморатҳои дар асри XVI сохташуда муайян мекунанд. Дар ҳамин давра девори нави шаҳр, ки масоҳати он вақт хеле вусъатёфтаи онро ихота менамуд, ба вуҷуд омад. Дар охири асри XVI Абдуллоҳони II барои хотири шайхони бонуфуз аа давлатманди ҷўйборӣ тамоми амлоки бузурги ононро ба ҳудуди шаҳр дохил намуд.

Аз ин рӯ, муҳимтарин хусусиятҳои санъати меъмории асри XVI⁸³ бештар дар иморатҳои Бухоро таҷассум ёфтаанд. Агар синтези тамоюлҳои анъанавӣ

⁸² Шишкин В. А., 1936.

⁸³ Адабиёти илмӣ оид ба санъати меъмории асри XVI фаровон аст, асарҳои тавсифкунандаи ёдгориҳои алоҳида ва тадқиқоти ҷамъбастананда мавҷуданд: Воронина В. Л., 1950, с. 93–96; Давидович Е. А., 1950 а; Дмитрим В. И., 1950; Литвинский Б. А., 1953; Массон М. Е., 1936; Пугаченкова Г. А., 1962; 1968; Пугаченкова Г. А. ва Ремпель Л. И., 1958; Ратия Ш.Е. ва Воронин Л. Н., 1936; Френкель Н. И., 1950. Бакланов Н., 1944;

ва навин хоси сохтмони масҷиду мадрасаҳо бошад, дар биноҳои ҷамъиятӣ мавқеи асосиро тамоюли нав ишғол менамояд.

Дар бинокориҳои асри XVI аз ҷиҳати нақшакашӣ ва тарҳрезӣ ҷустуҷӯҳои ҷолибе ба назар мерасанд. Хусусан, гунбаз ва қуббаҳо хеле зебо ва мутаносиб сохта шуда, бо ҳаҷм ва таъйиноти бино мувофиқати комил пайдо кардаанд. Дар рехтани тарҳи иморат хеле дур шудан аз қолабҳои анъанавӣ мушоҳида мешавад. Аз он аср чанд нақшаи ҳақиқии иморатҳои гуногун ба даст расид, ки, зоҳиран, ба лоиҳаи намунавӣ монанд аст⁸⁴. Дар байни онҳо лоиҳаи хонақоҳ ҳам ҳаст. Баъзе биноҳои хонақоҳи дар асри XVI сохташуда аз ин лоиҳаи намунавӣ фақат дар ҷузъиёти тарҳи худ фарқ мекард. Вале як иморати хонақоҳи охири асри XVI дар Файзобод аз ҷиҳати ҳаҷм ва тарҳаш тамоман нав мебошад: дар ду тарафи пешрӯи иморат айвонҳои дарози қуббадор сохта шудаанд, ки дар шароити иқлими гарми Осиёи Миёна вазифаи гирифтани пешӣ бодҳои тафсонро адо мекарданд.

Мисоли дигар – мадрасаи асри XVI. Нақшаи мадраса хеле пештар ба вучуд омада, расмият пайдо карда буд ва баъзе мадрасаҳои асри XVI асосан ҳамонро фақат такрор мекарданд. Тарҳи мадрасаҳои дигар аз лоиҳаи анъанавӣ тафовутӣ ҷиддӣ дошт ва бештар ба ҷиҳатҳои амалӣ асос ёфта буд: меъмрон имкони зиёд кардани миқдори ҳуҷраҳо ва ба вучуд овардани манзилҳои ёрирасонро ҷустуҷӯ мекарданд. Аз ин нуқтаи «назар мадрасаи Мири Араб ва, алалхусус, мадрасаи Абдуллоҳон дар Бухоро ҷолиби диққат мебошанд. Тарҳи мадрасаи Абдуллоҳон хеле мавриди таваҷҷӯҳ аст. Андарики мадраса ҳавлии росткунҷаи муқаррарист, ки атрофи онро дар ду табақа ҳуҷраҳо иҳота кардаанд. Дар миёнаҳои чор тарафи он чор айвон сохта шудаанд, ки ба назар муқаррарӣ менамоянд. Аммо дар амал дутои онҳо ба комплексҳои ҷудогонаи манзилҳои иловагӣ пайвастаанд ва вурудгоҳ доранд. Яке аз ин комплексҳо ҳавличаи дарунист, ки ҳафт гӯша дошта, болояш бо гунбаз пӯшида шудааст ва атрофашро ҳуҷраҳо иҳота кардаанд. Миқдори умумии ҳуҷраҳои мадрасаи Абдуллоҳони II аз нақшаи муқаррарӣ хеле зиёд аст.

Тақомули тадриҷии ороиш ва нақшу нигори пештоқҳо ва рӯи деворҳои асосии биноҳо низ бисёр ҷолиби таваҷҷӯҳ мебошад. Дар санъати меъмории нимаи аввали асри XVI анъанаҳои аҳди темурӣ ҳоло идома дошта, марҳилаҳои нави тараққиёти худро ба сар мебарданд. Хотамкории рангубаранги қимат ва пурзаҳмат хеле васеъ ба кор бурда мешуд, хиштҳои копинкорӣ, мисли асри XV, бо нақшҳои зебо ва рангҳои мутаносиби кабуду сафеду нилобӣ ҳамонро асоси ороишоти биноҳо ба шумор мерафтанд, сафолтахтаҳои сирдори поини деворҳо бо нақшбандиҳои нафиси заррин зеб дода мешуданд, нақшҳои барҷастаи зарандуду нилобии бо усули кундал дар ниҳояти нафосат ва зебӣ кашидашуда ҳар бинандаро мету мабхӯт месохт.

Чунин тариқи ороишотро мо дар ёдгориҳои Бухоро, аз қабили Масҷиди Калон, Мадрасаи Мири Араб, Масҷиди Баланд ва Масҷиди Ҳоҷӣ Зайниддин, дар мақбараи Сиёнҷихони Топканд, Мадрасаи Абдулатиф Султон (Кўкунбаз) дар Ўротеппа ва ғ. низ дида метавонем. Махсусан, Масҷиди Баланд ва Масҷиди Ҳоҷӣ Зайниддин бо нақшу нигорҳои ниҳоят зебо ва муҷаллали худ касро ба ҳайрат меоваранд. Масалан, тамоми деворҳои Масҷиди Баланд бо тасвири рангубаранг ораста гардидаанд: дар ин ҷо сафолтахтаҳои минокорӣ бо нақшҳои заррин зинатёфта, хотамкорӣҳои нафиси шаклҳои мураккаб ва нақшбандиҳои кундалро метавон дид.

⁸⁴ Пугаченкова Г. А., 1962, с. 194–210.

Дар нимаи дувуми асри XVI ҳусни зоҳирии иморатҳои бошукӯҳ тағйир меёбад. Акнун василаҳои нисбатан арзонбаҳо ва камзаҳмати ороиш ба қор бурда мешаванд. Аммо аз ин чунин барнамеояд, ки дар ҷиҳати бадеии ҳунари меъмории таназзул руҳ дода бошад. Ҳунармандони гулдаст тавассути арзонтарин воситаҳо шоҳкориҳои ҳайратангезе ба вуҷуд меоварданд. Аз ҷумлаи ин шоҳкориҳо гунбазҳои мебошанд, ки фақат дар натиҷаи ба шакли қоч чидани хишт ба худ сурати зебӣ гирифта, дар назари бинанда мисли як ситораи сеқираи мушаъша намудор мешаванд. Аксар вақт ороиши гунбазҳо тавассути сохтани гӯшаҳои яклухти ғачӣ ва бо хиштҳои муқаррарии сайқалӣ пур кардани байни онҳо таъмин мегардид. Моддаи асосии зебу зинати дохили биноҳоро ғачи сафед ва ранга ташкил мекард. Усули истифода аз он гуногун буд. Баъзан ғачро ба девор ду бор меомоланд (дафъаи аввал ғачи ранга, дафъаи дувум ғачи сафед), сипас дар рӯи ғачи сафед ҳар навъ нақшҳои мекашиданд. Дар мавридҳои дигар ба девор аввал ғачи сафед молида, онро бо тасвирҳои оро меомоланд ва пас аз он ғачи рангаро ба шакли нақшҳои қандакорӣ «рӯйкаш» мекарданд. Беҳтарин намунаҳои чунин ороишоти арзонбаҳо, вале бисёр зеборо метавон дар хонаҳои Файзободи назди Бухоро ва Баҳауддин мушоҳида намуд.

Дар Осиёи Миёнаи асри XVI ҳам биноҳои ҷудогонаи бошукӯҳ ва ҳам мўҳташами ҷомеъ сохта мешуданд, ки баъзе аз онҳо, аз қабилҳои Масҷиди Калон ва мадрасаи Мири Араб аз калонтарин ансамблҳои меъмории Осиёи Миёна ба шумор мерафтанд. Дар қор тарафи ҳавли калони росткунҷаи дарунии Масҷиди Калон айвонҳои дароз сохта, болои онро бо сесад гунбаз пӯшидаанд, ки онҳо бар сутунҳои мураббаъ устуворанд. Даромадгоҳи асосии масҷид дар тарафи кӯча воқеъ гардида, худ иморати он дар пешгаҳи ҳавлӣ қой гирифтааст ва бомашро гунбазии нилобие, ки бар устувонаи баланд қарор гирифтааст, зеб медиҳад. Мадрасаи Мири Араб, ки рӯ ба рӯи Масҷиди Калон воқеъ аст, нисбатан хурдтар мебошад. Вале байни мадрасаву масҷид аз ҷиҳати тарҳу сохт таносуби қомил ҳеле моҳирона ба даст оварда шудааст: мадраса рӯи суфаи баланд бино ёфта, тарафи пеши он бо бурҷҳои калони қунҷӣ «ҷасимтар» гардидааст.

Ансамбли меъмории Чорбақр, ки дар наздикии Бухоро воқеъ аст, боз ҳам бузургтар мебошад. Маркази композиционии онро се иморати боҳашамати дар як суфа гузашташуда – хонаҳо, масҷид ва айвони пайвасткунандаи онҳо, ки аз ду тарафи он дар ду табақа ҳуҷраҳо сохта шудаанд, ташкил менамояд. Дар ин маҷмӯи иморат ҳавличаҳои низ ҳастанд, ки дар онҳо даҳмаҳои хонаводагӣ бо теъдоди зиёди сангҳои рӯи қабр воқеъ гардидаанд.

Водии Ҳисор низ аз ёдгориҳои меъмории бой аст. Ҳисор дар асрҳои XV–XVI ба авҷи равнақи худ расида буд. Дар ин давра ҳудуди он вусъат пайдо карда, ҷануби Тоҷикистон, ҷануби Ўзбекистон, вилоятҳои шимолии Афғонистон (Балх, Шибирғон, Қундуз), инчунин Бадахшонро дар бар мегирифт. Иморатҳои Қалъаи Ҳисор, аз қабилҳои Мадрасаи Кӯҳна, Мазори Махдуми Аъзам ва ғ. шояди санъати баланди меъмории Ҳисори онвақта мебошад⁸⁵.

Сохтмони биноҳои ҷамъиятӣ аз иморатҳои масҷиду мадрасаҳо фарқ мекард. Дар қорҳои баъзе ҳибонҳои бинои қорсу бардошта, ба тӯли ҳибон тоқҳо ва қорвонсаройҳои месохтанд. Маҷмӯи ин бинокориҳо боиси ба худ шакли муайян гирифтани майдонҳо, кӯчаҳо ва қорроҳҳо мегардид. Калонтарини ин қабил ансамблҳои меъмории дар ду маҳалли Бухоро ба вуҷуд омада буд: яке

⁸⁵ Давидович Е. А., Мухторов А., 1969.

дар Регистон (ҳоло аз он асаре боқӣ намондааст) ва дигаре дар чорроҳи ду кӯчаи пешинаи шаҳристони қадими Бухоро, ки ба самти шимол то беруни марзи шаҳристон давом мекард (аз он ҳоло се чорсу ва тоқи Абдуллоҳон маҳфуз мондааст).

Барои ҳар чи пурратар тасаввур намудани санъати асри XVI чунин навъҳои касбу ҳунари амалӣ, мисли кандакории рӯи санг ва ҷӯбро низ бояд зикр кард. Дар ин соҳа комёбии устодони асри XVI хеле назаррас аст. Сангҳои сершумори рӯи қабр дар маҷмӯи иморати номбурдаи Чорбақр аз намунаҳои барҷастаи ҳунари кандакории он давр маҳсуб мегардад. Ин сангҳо бо катиба ва нақшунигор ороиш ёфта, гӯшаҳои онҳо ба шакли сутунча дароварда шудааст. Баъзе сангҳои рӯи қабр ба худ шакли хурди мақбараи қуббадорро гирифтаанд. Беҳтарин намунаҳои кандакории рӯи ҷӯб ҳаққокии сақфи Масҷиди Баланд, дари чанде аз мадрасаҳо ва ғ. мебошад.

Дар асри XVI ороиши бадеии китобҳои дастнавис ба дараҷаи баланд расида буд.⁸⁶ Китобхонаҳое, ки дар дарбори баъзе султонҳо мавҷуд буданд, дар айни ҳол вазифаи коргоҳи китобат ва ороиши дастнависҳоро адо мекарданд. Дар Осиёи Миёнаи он замон бисёр миниятурсозон ва хушнависони забардаст ҳаёт ба сар мебуданд, ки чанде аз онҳо ба ин сӯ аз Ҳирот омада буданд. Миқдори зиёди дастнависҳое, ки дар асри XVI хушнависони маҳаллӣ китобат кардаанд ва миниятурсозони он давр зинат додаанд, ба замони мо расидаанд. Дар байни ин хушнависону миниятурсозон касоне ҳам буданд, ки бо истеъдод ва қареҳаи олии худ шўҳрати ҷаҳонӣ ёфта, аз мумтозони замон ба шумор мерафтанд.

Баъзе муҳаққиқон ба чунин хулосае омадаанд, ки миниятури Осиёи Миёна дар асри XVI дорои мактаби мустақили худ гардидааст. Пеш аз ҳама, Г.А.Пугаченкова ин иддаоро муфассалтар (ҳарчанд ки фикру ақидаҳои вай ҷиҳатҳои баҳсталаб низ доранд) баён намуда, зимнан тараққиёти ин мактаби осийимийнагии миниятурро ба чанд марҳила тақсим кардааст. Марҳилаи аввал (то солҳои 40-уми асри XVI) – давраи ҳамзистии ду равия. Як гурӯҳи миниятурсозон ба анъанаи Беҳзод пайравӣ мекарданд. Гурӯҳи дигар равияи андаке дигарро пеш гирифта, зарофатро камтар ва мухтасарино бештар мепишандиданд ва офаридаҳои онҳо бештар ҷанбаи этнографӣ дошт. Хусусиятҳои ин равияро беҳтар аз ҳама миниятурҳои «Фатҳнома» метавонанд тавсиф намоянд. Асар ба васфи корномаҳои Шайбониҳон бахшида шуда, китобати он дар ибтидои асри XVI ба вуқӯъ пайваستاаст. Миниятурҳо бо мазмуни ҳар фасл ва воқеаҳои муайяни таърихӣ мувофиқат доранд, дар онҳо симои як қатор шахсони таърихӣ, аз ҷумла худи Шайбониҳон ҳам тасвир ёфтааст. Тамоми ҷузъиёти зист, либос ва ҷиҳозот комилан воқеӣ акс гардидаанд. Дар онҳо омезиши маданияти муқимӣ ва саҳроӣ возеҳу равшан ба назар мерасад. Тасвири дигар асарҳои таърих низ ба ҳамин минволанд. Мавриди аҷобат аст, ки дар «Таърихи Абулхайр», ки дар асри XVI таълиф ёфтааст, агарчи баёни воқеаҳо фақат то аҳди Абулхайрхон давом мекунад, аммо миниятурҳо «модернизатсия» шудаанд: либосҳо, ҷиҳат ва ҷузъиёти зист, сарфи назар аз замони вуқӯи ҳодисот, ба асри XVI мансубанд.

Дар ин давра протсессии эҷоди бадеи асосан иборат аз ҳамин буд, ки миниятураҳои Ҳирот ниҳоят муфассал омўхта ва аз он нусхабардорӣ карда мешуд. Ҳатто чунин ҳодисаҳои маълум, ки расомони Осиёи Миёна аз расмҳои даврҳои пешинаи Ҳирот баъзе манзараҳо ва баъзе композитсияҳои томо айнан

⁸⁶ Галеркина О. И., 1956; Долинская В. Г., 1955; Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И., 1956; Семёнов А. А., 1946 б ва ғ.

кӯчонда мегирифтанд. Яке аз чунин композитсияҳои том, ки хеле маъмул буд, лавҳаҳои мебошанд, ки бо номи манзараҳои тахти подшоҳӣ машҳур гардидаанд. Дар айни ҳол, дар дигар шахрҳои Осиёи Миёна анбанаҳои маҳаллии расмкешӣ вучуд дошт (маркази ин анбанаҳо, масалан дар Самарқанд ва Тошканд буд). Дар расмҳои ин ҷойҳо таъсири мактаби Ҳирот қариб ҳис карда намешавад. Рассомон беш аз ҳама «ба тасвири ҳақиқии воқеаҳо ва юришҳои ҳарбии конкрет»⁸⁷ мароқ доштанд.

Дар марҳилаи дувум, аз миёнаҳои аср сар карда, дар офаридаҳои беҳтарин минијатурсозон як навъ омезиши ин ду сабк ба амал меояд. Тасвирҳои онҳо хеле нафис, дақиқ ва зебоанд, вале, баробари ин, дар онҳо таҳлили психологӣ, мазмуни иҷтимоӣ ва мавзӯоти жанрӣ торафт мавқеи бештар ишғол менамояд. Дар ин маврид ба тасвири симо низ аҳамият дода мешавад. Яке аз барҷастатарин намунаҳои осори ин марҳила дастнависи «Шоҳнома»-и Фирдавӣ мебошад, ки тасвири он ба килки устои машҳури минијатур - Муҳаммадмуроди Самарқандӣ тааллуқ дорад. Саҳнаҳои муҳориба дар тасвири ӯ хеле зинда, пур аз ҳаракат ва ниҳоят ҳаяҷонангез баромадаанд. Ӯ ба мавзӯҳои иҷтимоӣ ҳам рӯ овардааст. Аз ин ҷиҳат минијатурае, ки дар он шӯриши Коваи оҳангар тасвир ёфтааст, ҷолиби диққат мебошад.

Ин давра (солҳои 40–70-уми асри XVI) яке аз пурсамартарин давраҳои санъати миёнуруғӣ буд. Гарчанде дар санъати рассомии пойтахт-шаҳри Бухоро андак таъсири мактаби Ҳирот ҳис карда шавад ҳам, рафти умумии инкишофи санъати минијатураниғӣ далолат мекунад, ки он дар ҷустуҷӯи роҳи усулҳои ба ҳудуд хоси ривочу равнақ буд. Яке аз намоёнтарин рассомони ин давраи ташаккули мактаби нави минијатураниғӣ Маҳмуди Музаҳҳиб буд. Ин рассом дар асоси талаботи мактаби Ҳирот эҷод кунад ҳам, дар айни ҳол, дар осораи ҳамон тағйироти дигаргунӣ ба назар мерасад, ки ҳуди вай ба ин санъат дохил карда буд ва ӯ таъсири анбанаҳои нави маҳаллӣ ба шумор мерафт.

Эҷодиёти Усто Абдулло ном рассоми забардаст ба инкишофи санъати рассомии Бухоро хеле таъсир расонд. Нақшу тарҳу суроби расмҳои ин рассом ниҳоят нафису зариф ва мавзуну муносиб буда, тобишҳои ранг бо маҳорати ҳайратангез кор фармуда шудаанд ва дар сохтани композитсия ҳам ин рассом ниҳоят забардаст будааст. Минијатураҳои, ки то ба рӯзҳои мо расидаанд, далолат мекунанд, ки Абдулло пайравони бешуморе дошту онҳо ба устои худ тақлид мекарданд ва аз вай нусха мебардоштанд.

Эҷодиёти Муҳаммад Чехраи Маҳосин ва дигар мусаввирони забардаст низ дар ҳамин давра ҷараён ёфта, ба пояҳои баланди инкишофи худ расидааст.

Хусусияти ба назар намоёни асри XVI дар офариниши портрет иборат аз ин аст, ки минијатурсозон дигар аз тасвири шартии подшоҳ даст мекашанд: портретҳои офаридаи онҳо подшоҳонро идеализатсия намекунанд, дар онҳо кӯшиши на фақат дар ҳадди имкони минијатур ба таври воқеӣ нишон додани қиёфаи шахс, балки ҳамчунин аён сохтани кайфияти рӯҳии он эҳсос мешавад. Зоҳиран, Ҷалолiddин Юсуф, ки ўро Зайниддини Восифӣ борҳо ёд кардааст, дар офаридани портрет шўҳрати зиёде касб карда буд. Ӯ карикатураҳои хуб ҳам эҷод мекард.

Бояд таъкид намуд, ки ҳангоми мусаввар кардани осори назму насри классикӣ ҳатто дар ҳалли мавзӯҳои «доими»-и ба сурати қолаб даромада

⁸⁷ Galerina O., 1976 c. 180-193.

ҳам, ҳунармандони забардаст ҳаргиз аз офаридаҳои пешиниён нусхабардорӣ намекарданд, балки дар ин маврид ҳам ба эҷоди худ рӯҳи тоза дохил менамуданд.

Адабиёти бадеӣ ва таърихнигорӣ тоҷик дар асри XVI

Чи навъе ки дар боло қайд карда шуд, адабиёт ва фан, ки дар замони ҳукмронии Улуғбек хеле пеш рафта буд, ба зудӣ пас аз марги ӯ дар натиҷаи таъсири иртиҷонарастонаи рӯҳониёни ислом ва дарвешон ба ҳаёти ҷамъиятӣ, рӯ ба таназзул ниҳод. Ин ақибравӣ, махсусан, дар аҳди султон Абӯсаид хеле тақвият пайдо намуд. Он вазъияти сиёсӣ, ки аз аввалҳои асри XVI дар ин мамлакат фароҳам омад, ба ҳаёти адабӣ ва фанӣ зарбаи боз ҳам саҳтгаре расонид. Роли рӯҳониёни иртиҷоии ислом ниҳоятдараҷа пурқувват гардида, беш аз пеш ба тараққиёти афкори илмӣ монеъ мешуд. Дар натиҷаи ин Ҳирот аз аввалҳои асри XVI ҳамчун як маркази маданияи халқҳои Осиёи Миёна аҳамияти худро аз даст дод. Намояндагони илму фан, адабиёт ва санъат ба ҳар тарафи мамлакат пароканда гардиданд.

Агарчанде дар нимаи дувуми асри XVI шаҳри Бухоро ҳамчун маркази маданӣ сар бардошта, сол аз сол шумораи мадрасаҳо зиёд гардид, лекин дар ин мадрасаҳо асосан илмҳои динӣ омӯхта мешуданд. Бо вучуди ин адабиёт ва илму фанӣ дунявӣ низ дар ин давра то як дараҷа ривож ёфт. Хоҷа Ҳасани Нисорӣ ном муаллифи тазкираи назми Бухоро, ки дар нимаи дувуми асри XVI тартиб ёфтааст, 250 нафар ходимони илму адаби давраи ҳукмронии Убайдуллоҳон ва писари ӯро ном мебарад. Аксари ходимони зикркардаи Нисорӣ дар адабиёт ва санъат осори намоёне аз худ боқӣ нагузошта бошанд ҳам, ин рақам аз хеле раванқ ёфтани афкори адабиву илмӣ он замон шаҳодат медиҳад. Барои тараққиёти минбаъдаи илму фан ва адабиёт эҷодиёти фақат иддаи каме аз онон аҳамият пайдо кардааст. Аз байни адибони он давра, махсусан, ғаъли-яти Восифиро баяд хотирнишон намуд.

Зайниддини Восифӣ дар соли 1485 таваллуд ёфтааст. Ӯ то соли 1512 дар Ҳирот зиста, пас аз суқути салтанати Темуриён ба хидмати Шайбониён мегузарад ва то солҳои 30-юми асри XVI дар Бухоро, Самарқанд, Тошканд ва дигар шаҳрҳои Осиёи Миёна умр ба сар мебарад. Восифӣ ба ғайр аз анъгор асарӣ хеле ҷолиби таваҷҷӯҳи саргузаштис бо унвони «Бадоеъ-ул-вақоеъ» дорад. Ӯ дар ёддоштҳои худ симои шаҳрҳои онзамонаро ба таври барҷаста тасвир намуда, русуми адабии Ҳиротро дар давраи Навоӣ ва ҳаёти шоирони дарборӣ аҳди Шайбониёнро нишон медиҳад. Восифӣ ҳамчун нависандаи зарофатнишанд ва мушоҳидакор дар шакли нафиси ҳаҷв бисёр нуқсонҳои усули идораи давлати хониро ифшо менамояд.⁸⁸

Шоир ва муаррихи номӣ *Қамолиддини Биноӣ* (соли таваллуд 1453, соли қатл 1512) ҳамзамони Восифист.⁸⁹ Ӯ дар Ҳирот аз оилаи устои ҳунарманди бинокор ба дунё омада, дар овони ҷавонӣ чанд солро дар Шероз, пас дар - Табрз дар дарбори султон Яқуб ба сар бурдааст. Соли 1491 ба зодгоҳаш шаҳри Ҳирот баргашта, аммо ба сабаби фитнаву дасисаҳои аҳли дарбор, ки аз бухлу ҳасад нисбат ба ӯ – шоири боистеъдоди аз табақаи «паст» баромада сар мезад, дере нагузашта дар соли 1495 ба Самарқанд ҳиҷрат намуд. Ӯ дар он ҷо шоҳиди ҷангу низоъҳои байни ворисони салтанатталаби Темуриён ва Шайбониён гардид. Баъди Самарқандро забт кардани Муҳаммад Шайбонихон ба

⁸⁸ Болдырев А. Н., 1957; Айнӣ С., 1956.

⁸⁹ Дар бораи ӯ ниг.: Мирзоев А., 1957.

хидмати дарбори ӯ дохил шуд ва ҳамроҳи лашкари шайбонӣ дар соли 1507 ба Ҳирот бозгафт намуд. Пас аз ғавти Шайбониҳон (с. 1510) ва Ҳиротро тасарруф кардани Сафавиён ӯ ба Қаршӣ рафт ва баъди ду сол дар он ҷо ҳангоми қатли оми мардуми бегуноҳ, ки лашкари сафавӣ ба роҳ андохта буд, кушта шуд.

Биной шоири забардаст ва мутриби моҳире буд. Ба қалами ӯ чанд рисола ва намунаҳои насри бадеӣ низ тааллуқ доранд. Яке аз офаридаҳои барҷастаи ӯ маснави «Беҳрӯзу Баҳром» аст, ки дар он фикрҳои тарбиявӣ ахлоқӣ ва ақидаҳои иҷтимоӣ ҷамъиятии шоир баён ёфтаанд. Муаллиф заъфу сустиҳои инсонро мавриди мазаммат қарор дода, нуқсонҳо ва носозгориҳои муҳити феодалӣ, ахлоқи вайрони аҳли ҷоҳу сарват ва рӯҳониёни мутаассибро ба зери тозиёна мегирад ва хулқу атвори писандидаи одамиро сутуда, зарурати касби илму донишро боисрор таъкид менамояд. Бо вучуди он ки шеърӣ ахлоқӣ дар назми форсу тоҷик собиқаи хеле ғанӣ дошт, Биной дар маснави худ бисёр фикру ғояҳои навро ифода карда, тавонист ба ин жанри анъанавӣ хусусиятҳои тоза бахшад.

Ғазалиёти Биной асосан ба равияи ғазалсароии асри XV офарида шудаанд, вале дар ин маврид ҳам ӯ ба шеър лаҳзаҳои тарҷумаиҳолӣ ва унсурҳои танқиди ҳукмдоронро дохил намуда, дар пеши назар ҳамчун шоири навардоз намоён мегардад.

Аз асарҳои таърихӣ Биной, қабл, аз ҳама «Шайбонинома» ва нусхаи такмилёфтаи он «Футуҳоти хонӣ»-ро, ки дар байни солҳои 1504–1510 таълиф ёфтааст, бояд зикр кард. Ин асарҳо, ки асосан ба наср навишта шуда, фикрҳои шеърӣ ҳам доранд, тасвири воқеаҳои зиндагӣ ва саргузашти Шайбониҳонро дар бар мегиранд. Фарқи ин ду асар аз дигар асарҳои таърихӣ он замон ин аст, ки дар онҳо рӯчӯҳои пандуахлоқӣ мавҷуданд. Зоҳиран, чунин ба назар мерасад, ки муаллиф соддадилона хостааст бо ин восита ба табақаи ҳукмронӣ замони худ таъсир намуда, то ҳадди имкон пеши зулму тааддӣ ва худсариҳои ононро бигирад.

Биной намояндаи тиши табақаи миёнаи шаҳриён буд ва аз ҳамин мавқеъ нуқсонҳои маҳофили ҳукмронӣ замонашро танқид мекард. Ӯ давомдиҳандаи боистеъдоди беҳтарин анъана ва суннатҳои адабиёти классикии форсу тоҷик доништа мешавад, ки дар асарҳоиаш вазъи таърихӣ Осиёи Миёнаи асри XV ва ибтидои асри XVI ба таври возеҳу равшан инъикос ёфтааст.

Як вақтҳо дар баъзе асарҳо аз рӯи ишораи муаррихон роҷеъ ба кудурати гоҳ-гоҳ нисбат ба Навоӣ доштаи Биной иштибоҳан чунин ақидае дучор меомад, ки гӯё Биной муқобили тараққиёти адабиёт ва забони ўзбекӣ бошад. Аммо, дар ҳақиқати ҳол, Биной ба шеърҳои ўзбекӣ ва тоҷикии Навоӣ баҳои баланд меод, пас аз ғавти Навоӣ дар таълифоташ ўро ба некӣ ёд мекард ва ҳатто худаи ҳам ба ўзбекӣ шеър мегуфт. Дар он замон аслан «ягон ҳаракати зидди забони ўзбекӣ» вучуд надошт. Ҳаёт ва эҷодиёти Биной, баръакс, шоҳиди муносибатҳои хеле наздики дўстона дар байни арбобони маданияти ду халқӣ бародар мебошад.

Дигар аз шоирони соҳибқареҳаи он давр *Бадриддини Ҳилолист*.⁹⁰ Ӯ низ монанди Биной ба доираи маданияи Ҳирот мансубият дорад. Ҳилолӣ таҳминан соли 1470 дар Астарабод таваллуд ёфта, соли 1491 ба мақсади давом додани таҳсил ба Ҳирот меравад ва то охири умр дар он ҷо зиндагӣ ба сар мебарад. Соли 1529 ӯ дар натиҷаи ҳаҷвияи ба Убайдуллоҳон навиштааш ба шиага-

⁹⁰ Дар бораи ӯ ниг.: Айнӣ К., 1957.

рой айбдор гардида, бо фармони ҳукмрони вақт ба қатл мерасад. Дар эҷодиёти Ҳилолӣ мавқеи асосиро ғазал ишғол менамояд. Ғазалиёти дилрабо ва шӯрангези ин шоири ширинкалом то имрӯз дар саросари Тоҷикистон вирди забони мардуманд. Забони фасеҳ, санъати нафис ва оҳанги дилнишин ба ғазалҳои ӯ ҳусни махсусе бахшидаанд. Файр аз девони ғазалиёт ба қалами вай боз се дoston – «Лайлӣ ва Мачнун», «Сифот-ул-ошиқин» ва «Шоҳу дарвеш» тааллуқ дорад.

Эҷодиёти шоирони нимаи аввали асри XVI то ҳол ба дараҷаи кофӣ омӯхта нашудааст. Шубҳас нест, ки дар назми ин давра, назар ба асри XV, чиҳатҳои шаклпарастӣ, суханорониҳои каммазмун ва рангомезиҳои аз ҳад афзун қувват гирифта, таназзули маҳорат мушоҳида мешавад, ки ин ҳолат самарайи таъсири шароити таърихист.

Дар нимаи дувуми асри XVI, пас аз он ки Абдуллоҳони II ҳокимияти мутамаркази худро ба вуҷуд овард, ҳаёти адабӣ дубора эҳё гардид. Дар ин давра аз доираи ҳунармандон як зумра шоирони барҷаста дар арсаи адабиёт зуҳур намуданд, ки аз байни онҳо, пеш аз ҳама, *Абдурраҳмони Мушфиқиро* (1538–1588) бояд ном бурд. Ба ривояте, Мушфиқӣ дар Бухоро аз хонаводаи ҳунарманде ба дунё омада, замоне дар Самарқанд низ иқомат кардааст. Вай дар шоирӣ шӯҳрат ёфта, барои мақоми дуруст пайдо кардан дар дарбори султон Саид кӯшишҳо намуд, вале ба ин комёб нашуд. Сипас роҳи Деҳлиро пеш гирифта, ба хидмати дарбори шоҳ Акбар дохил гардид, ки ду қасидаи ӯ ба васфи ин ҳукмрони Ҳинд бахшида шудаанд. Мушфиқӣ соли 1567 ба Бухоро баргашта, ба дарбори Абдуллоҳон қашида шуд ва ба дараҷаи «маликушшуаро» расид.

Мушфиқӣ бо вуҷуди манзилати дар дарбор доштааш ва маҳорати баландаш дар қасидасарой (ӯро охири шоири бузурги мадҳасарои Осиёи Миёна мешуморанд) ҳамчун суханвари аз байни мардум баромада аз рӯи завқу тамоюли худ, пеш аз ҳама, шоири лирик ва ҳаҷвгӯ буд, хусусан, ғазалҳои ошиқона ва рубоии хуби ӯ шӯҳрати зиёде пайдо кардаанд. Аммо қасидаҳои дабдбанокаш қариб фаромӯш шудаанд. Дуруст аст, ки дар яке аз қасидаҳои худ ба огоҳ кардани подшоҳ аз аҳволи бади деҳқонон чӯрбат намулдааст.

Девони ҳаҷвии Мушфиқӣ, ки дар онҳо одамони мухталиф, беш аз ҳама шоирон, мавриди истехзо қарор гирифтаанд, дар байни мардум хеле машҳур аст. Мушфиқӣ дар фолклори тоҷик тимсоли ширинкореро ба худ гирифта, қаҳрамони дилписанди латифаҳо гардидааст. Ин латифаҳо аввал дар байни ҳунармандон паҳн шуда, сипас тадриҷан шӯҳрати умумӣ пайдо мекарданд. Мушфиқӣ дар ҳаҷвия ва латифаҳои халқӣ чун марди шаккок ва «халалдорку-нандаи оромиҳо» тасвир мешавад.

Ин аст намуна аз шеърҳои ҳаҷвии ӯ, ки дар тақсими мерос навишта ва дар ин нобаробархукукии занон ифшо гардидааст:

Ҳамшира, харҷи мотами бобо аз онӣ ту,
Сабр аз ману тараддуи ғавғо аз онӣ ту.
Анбори пур зи ғаллаи бобо аз онӣ ман,
Он коҳҳои монда ба саҳро аз онӣ ту.
Танбӯри пур зи хотами бобо аз онӣ ман,
В-он нағмаҳои тарна-таранно аз онӣ ту.
В-он ҷои хоби мондаи бобо аз онӣ ман,
Тасбеҳи пора-пораи бобо аз онӣ ту.
Дастор, ҷома, фўтаи бобо аз онӣ ман,
Бетоқативу нолаи шабҳо аз онӣ ту.

Кафгиру дегу дегчаи бобо аз они ман,
Дастгиру дегхонаи бобо аз они ту.
Ҳамёни пур зи тангаи бобо аз они ман,
Занги фулуси мондаи бобо аз они ту.
Љумла гилему қолини бобо аз они ман,
В-он нақшҳои мондаи бўрӣ аз они ту.
Аз рӯи ҳавлӣ то ба лаби бом аз они ман,
Аз пушти бом то ба Сурайё аз они ту.⁹¹

Дар асри XVI таърихнигорӣ ҳам ба тараққиёти худ давом намуд. Чунин асарҳои барҷастаи таърихӣ, аз қабилӣ «Ҳабиб-ус-сияр фӣ ахбори афрод-ил-башар»-и Хондамир, ки воқеаҳои таърихи умумӣ ва тарҷумаи ҳоли одамони машҳурро баён карда, шарҳи ҳодисаҳоро то охири муборизаи Шайбониҳон ва шоҳ Исмоил (с. 1510) расонидааст; «Меҳмонномаи Бухоро»-и Фазлуллоҳи Рӯзбеҳон, «Абдуллонома»-и Ҳофизи Таниш ба вучуд омаданд, ки барои омӯхтани таърихи Осиёи Миёнаи асри XVI аз муҳимтарин сарчашмаҳо ҳисоб мешаванд. Ҳофизи Таниш шоири соҳибдевор ҳам буд, вале девони ӯ мутаассифона, то замони мо нарасидааст.

⁹¹ Мушфиқӣ, 1958.

Боби дувум

ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР ҲАЙЪАТИ ДАВЛАТИ ҶОНИЁН (АСРИ ХУП – НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XVIII)

1. ТАЪРИХИ СИЁСӢ

Низоъҳои байнихудии феодалон дар асри XVII

Хони Шайбониён - Абдуллоҳони II соли 1598 вафот кард ва ба ҷои ӯ писараш - Абдулмуъмин ба тахт нишаст. Лекин азбаски ӯ монанди падараш дар мамлакатдорӣ таҷрибаи кофӣ надошт, гурӯҳҳои хусуматпарвари аён ва ашрофи феодалиро натавонист на ба тарафи худ кашад ва на дасти онҳоро кӯтоҳ намояд. Даре нагузашта, худӣ ҳамон сол, вай аз тарафи нӯкари зарҳариди як гурӯҳ феодалони зидди ҳукумати марказӣ кушта шуд. Охири намоёнҳои сулолаи Шайбониён - Пирмуҳаммадхони II фақат ба як қисмати ночизи давлат соҳиб буд. Ӯ ҳам ба зудӣ дар ҷангу низоъҳои байнихудӣ ҳалок гардид.

Сафавиён, сулолаи давлати хонии Ҳева ва қазоқҳо аз задухӯрдҳои миёни Шайбониён фавран истифода намуданд. Подшоҳи сафавӣ - шоҳ Аббоси I қисмати зиёди Хуросон ва ҳатто Ҳиротро забт кард. Балхро аввал бародарзодаи Абдуллоҳони II - Абдуламин ишғол намуда, як муддат аз номи худ сикка баровард. Вале ба зудӣ ин шаҳр аз тарафи дастнишондаи шоҳ Аббоси Сафавӣ - Муҳаммад Иброҳим тасарруф карда шуд ва, ҳамин тариқа, ин маҳалли аслии Шайбониён замоне дар доираи таъсири давлати Сафавиён қарор гирифт. Қазоқҳо чанд шаҳр, аз ҷумла калонтарин мулки Шайбониён - Тошкандро ба даст дароварданд. Аз ин ҷо хони қазоқҳо - Таваккалхон ба қисматҳои марказии Мовароуннаҳр ҳаракат карда, ҳатто Самарқандро ҳам ишғол намуд. Фақат шикасти назди Бухоро, саҳт маҷрӯҳ шудан ва оқибат ҳалок гардидани Таваккалхон футухоти қазоқҳоро боздошт¹. Хоразм, ки Абдуллоҳони II бо сад машаққат ба зерӣ иттилои худ дароварда буд, дубора истиқлолият ёфт. Кӣ будани аввалин подшоҳи сулолаи нави Ҷониён он қадар маълум нест. Аён ва ашрофи феодалӣ маснади хониро ба Ҷонимуҳаммадсултон (Ҷонибексултон) пешниҳод намуданд. Ӯ хоҳари Абдуллоҳони Шайбониро ба занӣ гирифта буд. Худаш аз авлоди ҳамон Чингизиде буд, ки пас аз пароканда шудани давлати Олтинӯрда дар Аштархон ҳукумати хонӣ ташкил дода буданд.² Вақте ки Аштархон ба Россия ҳамроҳ карда шуд, Ҷонибек гурехта ба назди Шайбо-

¹ Барои донишҷӯи тафсиلى ҳаводиси муборизаи салтанатҳои гуногун ниг.: Вельяминов - Зернов В.В., 1864; Абдураҳимов М.А., 1966, с. 56-57. Вале бояд дар назар дошт, ки М.А. Абдураҳимов саҳван намоёнҳои охири Шайбониён - Пирмуҳаммади Сониро бо амуи Абдуллоҳони II-Пирмуҳаммади Аввал (ваф. с. 1567) яке донистааст. Ҳол он ки Пирмуҳаммади Сонӣ амузодаи Абдуллоҳони II мебошад. Илова бар ин, муаллифи номбурда Муҳаммадҷосифи Мунширо, ки баёни ӯ доир ба таърихи асри XVI хеле носоҳе ва пенида аст, ба таври мусбат ва ғайританқидӣ тавзеҳ менамояд.

² Аз ин рӯ дар осори илмӣ сулолаи Ҷониён аксар вақт Аштархониён ном гирифтааст.

ниён омад. Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳои хаттӣ, Ҷонибексултон пешниҳоди аёну ашрофро рад карда, ба маснади салтанат писари калони худ - Динмуҳаммадро тавсия намуд. Аммо Динмуҳаммад, ки он вақт дар Абевард ҳукмронӣ мекард, ҳанӯз фурсати ба Бухоро омаданро наёфта, ба ҳучуми лашкари Эрон дучор гардид ва дар ҷанг кушта шуд. Бинобар ин ба ҷои ӯ бародараш - Боқимуҳаммад (1599–1605) ба тахт нишаст. Ба ҳамин сабаб дар асарҳои илмӣ ҳамин Боқимуҳаммадхон, яқинан, аввалин подшоҳи сулолаи Ҷониён доништа шудааст.³ Лекин мадракҳои сиккашиносӣ ҳақиқати ҳолро қадре дигар нишон медиҳанд, зеро ба дасти мутахассисони ин соҳа хеле бисёр сиккаҳои дар Бухоро, Самарқанд ва Тошканд зарбшудаи Ҷонибексултон расидаанд.⁴ Аз ин чунин бармеояд, ки амалан ӯ исман подшоҳи аввал худи Ҷонимуҳаммад (Ҷонибек) будааст.

Ягона муваффақияти дар ҳаёти сиёсии мамлакат ба даст овардаи Ҷониёни аввал ин буд, ки онҳо ҳокимияти худро дар Балх низ дубора барқарор намуданд. Дигар ҳамаи кўшишҳои онон дар бобати барҳам додани низоъҳои дохилӣ ва муборизаи зидди бодиянишинҳо натиҷаи муҳимме набахшид.

Дар соли 1605 Боқимуҳаммадхон вафот карда, ба ҷои ӯ бародараш - Валимуҳаммад (1605–1611) ҳукмрон гардид. Чун ӯ ба маишат дода шуда буд, аз ӯхдаи идораи мамлакат баромада натавонист. Аёну ашроф ба зудӣ аз вай рӯ гардониданд ва рӯзе ҳангоми дар дашти Қаршӣ машғули шикор буданаш тахти хониро ба писари Динмуҳаммадхон - Имомқулихон (1611–1642) муносиб диданд. Вақте ки Валимуҳаммадхон аз воқеа хабардор гардид, аз Мовароуннаҳр фирор карда, ба назди подшоҳи сафавӣ паноҳ бурд. Шоҳ Аббос ӯро хушпазирӣ намуда, бо қувваи зиёде дубора ба Мовароуннаҳр равона намуд. Аммо дар муҳориба лашкари Эрон шикаст хӯрда, худи Валимуҳаммадхон асир афтод ва бо фатвои уламо кушта шуд.

Ба Имомқулихон муяссар гардид, ки ҳудуди давлати худро васеътар намояд: ӯ бар зидди қазоқҳо лашкар кашида, Тошкандро бо зўр тасарруф намуд.⁵ Ӯ бо бодиянишинони дигар – қарақалпоқҳо ва қалмоқҳо, ки торафт ба сарҳадди давлати Ҷониён наздик мешуданд, низ бомуваффақият мубориза бурд. Имомқулихон ҳамчунин тавонист, ки муваққатан бошад ҳам ҷангу низоъҳои байнихудии феодалонро боздорад. Муаррихони он замон аҳди ҳукмронии Имомқулихонро ҳамчун давраи гуё пур аз рафоиҳат ва осоиши мамлакат тавсиф кардаанд. Агарчи ин тавсифот муболиғаомез намояд ҳам, дар он асоси ҳақиқат вуҷуд дорад. Агар ҳукуматдорӣ тўлонӣ ӯ бо давраҳои пешина ва баъдина муқоиса шавад ба ин метавон боварӣ ҳосил кард. Сарчашмаҳо далолат мекунанд, ки дар замони Имомқулихон ҳатто баъзе қорҳои обёрӣ анҷом дода шудааст.⁶

Аз ҳамон рӯзе, ки Имомқулихон аз мамлакатдорӣ даст кашида, бародари ӯ - Надирмуҳаммадхон (1642–1645) ба тахт нишаст, вазъият тағйир ёфт. Надирмуҳаммадхон аён ва ашрофи феодалии қабилавиро ба худ ҷалб карда натавонист. Рӯз аз рӯз муносибати байни ӯ ва намоёндагони бонуфузи табақаи ҳоким бадтар гардид. Ба ин сабаб ҳукмронии Надирмуҳаммадхон дер давом накард. Аён ва ашрофи феодалӣ, ки аз сиёсати пешгирифтаи ӯ норозӣ буданд, ба муқобили вай суиқасд карда, ба тахти салтанат писараш - Абдула-

³ Абдурахимов М. А., 1966, с. 64; История Узбекской ССР, т. 1, 1967, с. 550 ва ғ.

⁴ Давидович Е. А., 1964, с. 12-14, 243–244.

⁵ Дар ҳақиқат, мубориза дар атрофи Тошканд давом мекард ва ҳокими он фақат исман ба Имомқулихон итоат менамуд. (Абдурахимов М. А., 1966, с. 112–115).

⁶ Абдурахимов М. А., 1966, с. 267–268.

зизхонро (1645–1680) нишонданд. Надирмуҳаммад маҷбур шуд, ки бо мансаби ҳокими Балх қаноат кунад. Аммо дар ин ҷо ҳам мавқеи худро устувор карда натавонист. Дигар писарони Надирмуҳаммад, ки гоҳ тарафи падар ва гоҳ тарафи бародарро мегирифтанд, ҳудашон низ ба талоши ҳокимият ва мулк ҳамроҳ шуданд. Дар натиҷаи ҷангҳои пайдарпай Балх, ки аз ободтарин вилоятҳои мамлакат ба шумор мерафт, ба харобӣ рӯ овард. Надирмуҳаммадхон чун дид, ки бо қувваи худ коре карда наметавонад, барои кӯмак ба ҳукмрони сулолаи Темуриёни Ҳинд - Шоҳичаҳон муроҷиат намуд. Шоҳичаҳон, ки мисли гузаштагонаш ҳамеша фикри ба даст даровардани сарзамини пурсарвати ҳамсояро дар сар мебарварид, ин фурсатро барои расидан ба қасду нияти деринаи худ ғанимат дониста, хоҳиши Надирмуҳаммадро дарҳол қабул кард ва бо сардории писаронаш - Аврангзёб ва Муродбахш аскарӣ зиёдеро ба Балх фиристод. Надирмуҳаммад аз ҳақиқати масъала хабардор шуда, фавран фирор намуд. Истилогарон Балхро ишғол намуда, муддати ду сол тамоми сарвати ин вилоятро тороҷ карданд. Аҳолии маҳаллӣ аз ҷабру ситам ва қатлӣ ғорат ба танг омада, рӯ ба гурез ниҳоданд. Саросари Балх ва атрофи онро қаҳтӣ ва гуруснагӣ фаро гирифт. Ниҳоят Абдулазизхон бо тайёрии зиёд ба муқобили лашкари Ҳинд бархоста, дар натиҷаи муҳорибаҳои шадид ғалаба ба даст овард. Вале ҳоли мардум аз ин ҳама тороҷгарӣ ва ҷангу ҷидолҳои пурдавом ба ниҳояти табоҳӣ расида буд.

Дере нагузашта Балх боз ба дасти Надирмуҳаммад даромад, аммо ин дар вилояти харобгардида ягон оромӣ ва осоиш ба вучуд наёвард. Абдулазиз аввал бародараш Субҳонқулихонро ҳукмрони Балх таъйин карда, ба муқобили падараш фиристод, ки ӯ шаҳрро ба зудӣ ишғол намуд. Сипас қўшуни навро бар зидди Субҳонқулихон равона сохт, то ки Балхро ба тасарруфи худ дароварад. Вале ин ба ӯ муяссар нагардид. Субҳонқулихон муқобилати сахт нишон дода, Балхро дар дасти худ ниғаҳ дошт. Фақат ҳар он чӣ, ки дар атрофу акнофи он боқӣ монда буд, ҳама ба ғорат рафт ва хоку тӯроб гардид.

Ҳокимони Хева аз ҳамаи ин ҷангу ҷидолҳои дохилии сулолаи Ҷониён ба манфиати худ истифода намураданд, онҳо чандин дафъа ба ноҳияҳои марказии Мовароуннаҳр ҳучум оварда, ҳамаро ғорат карданд. Ҳатто то Бухоро расида, боре як қисмати шаҳрро гирифтанд. Фақат мардонагӣ ва далерии аҳолии имкон дод, ки шаҳр аз душман тоза карда шавад.

Субҳонқулихон чунин вазъиятро фурсати мусоид дарёфта, ҳокимиятро ба даст даровард. Дар аҳди салтанати Субҳонқулихон (1680-1702) вазъияти душвори мавҷуда на фақат аз байн нарафт, балки дар бисёр соҳаҳо бадтар гардид. Тохтутози хевагиҳо ҳамоно давом мекард. Онҳо ҳатто Самарқандро забт карданд ва аёну ашрофи шаҳр хони Хеваро ба расмият шинохтанд, ки ба ивази ин Субҳонқулихон бо ғаромати зиёде аҳолии Самарқандро хонахароб намуд. Ниҳоят, Субҳонқулихон фаҳмид, ки то дар Хева қоиммақоми худро нанишонад, тохтутози хевагиҳо тамом нахоҳад шуд. Бинобар ин бо ҳар роҳ аёну ашрофи маҳаллиро ба тарафи худ кашида, оқибат муваффақ гардид, ки Хева ҳукмронии ўро эътироф намояд. Ин дар тамоми давраи ҳукмронии Субҳонқулихон ягона муваффақияти ба назар намоёни сиёсатмадорӣ ӯ маҳсуб меёбад. Вай дар дигар ҳамаи корҳои боқимондаи мамлакатдорӣ ба чизе комёб шуда натавонист.

Низовҳои байнихудии феодалӣ кайҳо аз доираи хонадони салтанатӣ берун баромада буданд. Ҳоло сарони тоифаҳои ўзбек беш аз пеш қувват мегирифтанд. Худи Субҳонқулихон ҳам дар бисёр мавридҳо нуфузи баъзеи онҳоро баланд мебардошт. Чунончи, вақте ки писараш Сиддиқмуҳаммад худро дар Балх мустақил эълон карда, ба ин вачҳ бо амри падараш ба қатл расид, ӯ

ҳукумати Балхро, ки дер боз мулки ворисони салтанат ҳисоб мешуд, ба яке аз мирони қабилаи юз супорид.

Дар замони Субҳонқулихон мавқеъ ва эътибори Маҳмудбии атолиқ⁷ аз қабилаи қатаған фавқуллода баланд гардид. Субҳонқулихон дар муборизаи зидди хевагиҳо борҳо ба кӯмаки вай рӯ оварда ва фурӯ нишондани исёни амирони Балхро низ ба ҳамин атолиқ супорида, синас ўро ҳокими Балх ва Бадахшон таъин карда буд.⁸

Он вақтҳо Бадахшон амалан мулки мустақил буд ва дар он ҷо асосгузори сулолаи амирони бадахшӣ - Ёрбек ҳукмронӣ мекард. Аз соли 1650 сар карда муносибати байни Бадахшон ва Бухоро бад шудан гирифт. Хонҳои Бухоро хусусан, пас аз ишғол намудани водии Қундуз ба тохтутози худ ба сарзамини Бадахшон вусъат доданд. Бадахшониҳо Ёрбекро мири худ бардошта, бо сардорӣ ӯ ба истилокорон муқовимати саҳт нишон медоданд. Сабаби асосии ба Бадахшон лашкар кашидани Маҳмудбии атолиқ бухориёнро ба маҳсули кони лаъли он ҷо роҳ надодани Ёрбек буд.⁹

Ин лашкаркашии Маҳмудбии атолиқ, ки барои комилан мутеъ кардани тамоми хоки Бадахшон равона гардида буд, он қадар муваффақиятнок набаромад. Аскарони ӯ маркази Бадахшон - шаҳри Файзобод (Ҷузғун)-ро чанд гоҳ муҳосира намуда, вале фатҳ карда натавонистанд. Ниҳоят Маҳмудбӣ маҷбур шуд, ки дар асоси шартҳои зерин бо Ёрбек муоҳида баста, ақиб нишинад: Ёрбек мебоист маҳсули дусолаи кони лаъли Бадахшонро ба хон супорида, фармонбардории ҳукумати хони Бухороро қабул менамуд. Лекин дар ҳақиқат ӯ як ҳокими мутлақӣ он ҷо буд ва тамоман мустақилона кор мебард.

Ҳокими Балх - Маҳмудбии атолиқ истиқлолияти номаҳдуде ба даст оварда, ҳатто Субҳонқулихонро ҳам қариб писанд намекардагӣ шуд. Субҳонқулихон аз қувваи фавқуллода пайдо кардани Маҳмудбӣ дар хавф афтада, бо тadbире ўро аз Балх ронд ва набераи худ - Муҳаммадмуқимсултонро ҳокими Балх таъин намуд.

Субҳонқулихон муқобилати феодалони маҳаллиро бартараф карда натавонист. Ҷангҳои муттасиле, ки ӯ мебард, боиси ҳолӣ шудани хазинаи давлат ва қувват гирифтани зулму истисмори оммаи меҳнаткаш мегардиданд. Барои ҷангҳои дохилии зидди феодалони саркаш сармояи зиёде лозим буд ва аз ин рӯ Субҳонқулихон пешакӣ аз аҳолии ситонидани андози ҳафтсоларо талаб кард. Дар вазъияти онвақтаи мамлакат қорӣ шудани ин усули андоз барои аҳолии ниҳоятдараҷа вазнин буд. Рипшвахӯрӣ ва суиистифодаҳое, ки амалдорони ҳукумати хонӣ дар вақти ҷамъоварии андоз мекарданд, халқи меҳнатиро боз ҳам бештар афтада мекард.

Афзудани парокандагии феодали. Сиёсати дохилии Убайдуллохон

Дар давраи ҳукмронии кӯтоҳмуддати Убайдуллохон (1702–1711) муборизаи байни ҳукумати марказӣ ва феодалон хеле шиддат ёфт. Убайдуллохон охири кас аз хонадони салтанатии Ҷониён буд, ки дар роҳи маҳдуд намудани худсариҳои феодалон ва пурқувват кардани ҳокимияти марказӣ саъю кӯшиши зиёде ба харҷ дод. Аммо шахсияти Убайдуллохон ва сиёсати дохилии ӯ

⁷ Атолиқ - аз ҷиҳати мансаб понздаҳумин ва олитарин рутбаи давлати хонии Бухоро буд, ки пас аз хон мақоми аввалро ишғол карда, вазифаи нахуствазирро адо менамуд.

⁸ Муҳаммадсӯфи Муншӣ, 1956, с. 153.

⁹ Ҳамон асар, 1956, с.158-159.

ноҳаққона солҳои дароз аз доираи диққати муҳаққиқон берун монда буд. Дар бораи ӯ ҳатто чунин тавсифоте аз қабилӣ зайл ба асарҳои тадқиқотӣ роҳ ёфта, маъмул гардида буданд, ки бо онҳо розӣ шудан душвор аст: Убайдуллоҳон «барои ҳокимияти мутлақа саъй менамуд, вале азбаски як марди мутакаббир ва худписанде буда бо мардум дуруст муомила карда наметавонист, дар амал бозичаи дастӣ амирон гардид»¹⁰. Ин қабил таассурот аз он сар задааст, ки манбаҳои хаттӣ он замон комилан ба тасвири муфассали низоъҳои байни худии хонадонҳои салтанатӣ бахшида шуда, дар онҳо роҷеъ ба дигар ҳодисаҳои даврон фақат сатрҳои ҷудогона ва далелу ишораҳои ғайримустақим дучор меоянд.

Мадрақҳое, ки сиёсати дохилии Убайдуллоҳонро бештар баён менамоянд, дар «Убайдуллонома»-и Мирмуҳаммадами Бухорӣ мавҷуданд.¹¹ Муқоисаи ин мадрақҳо бо бозёфтҳои сиккашиносӣ нишон дод, ки ҷидду ҷаҳди Убайдуллоҳон дар роҳи марказонидани давлат аз маромноктарин амалиёт дар тамоми даври салтанати сулолаи Ҷониён ба шумор меравад, ин тамоюл ба фаҳмиши хеле возеҳу равшани хусусиятҳои тартиби нирӯҳои табақотӣ асос ёфта, на ҳамеша пайгириона бошад ҳам, бо азм ва қатъияти тамом зуҳур мекард. Агар вай муваффақият пайдо накарда бошад, пас сабаби асосӣ ин аст, ки дар он вақт барои марказонидани давлат ҳанӯз шароит ва заминаи мувофиқ фароҳам наомада буд.

Ба Убайдуллоҳон аз Субҳонқулиҳон вазъияти сахте ба мерос монд. Амирон – сардорони тоифаҳои ўзбек худро тамоман соҳибхитӣ ҳис мекарданд. Маъмулан, онҳо ҳокими ҳамаи шаҳру ноҳияе буданд, ки таъмини маишати тоифаашонро дар зимма дошт. Онҳо дар қаламрави худ замин харида, ба заминдори калон табдил меёфтанд ва ҳамчун хоҷагони соҳибхитӣ амал менамуданд. Аксари амирон ба ҳамқабилаҳои худ така карда, ҳокимияти марказиро тамоман ба эътибор намегирифтанд. Онҳо байни худ хусумат мепарвариданд, гурӯҳҳо ташкил медоданд, баъзан ошкоро ҳокимияти хони Бухороро эътироф намекарданд. Убайдуллоҳонро на сармоя буд ва на қўшуни кофӣ, ки ба сари худ зидди ҷудоихоҳии ин феодалон мубориза барад. Ба ин сабаб ў маҷбур буд, ки дар мубориза ба муқобили як амир аз пуштибонии амири дигар истифода намояд. Аммо, воқеан, дар чунин мавридҳо ба вай на ҳамеша амалӣ намудани ниятҳои худ муяссар мегардид. Аксар вақт амире, ки ба ў така мекард, бо ҳар баҳона аз ҷангидан сар мекашид ва ба ҳамаи сабаб чанд дафъа қувваи ҳарбии Убайдуллоҳон ба шикаст дучор шуда буд. Гоҳе чунин ҳодиса ҳам рӯй медод, ки дар вақти юриш қисме аз амирон бо қўшуни худ пас мегаштанд ва ё ҳатто ба тарафи душман мегузаштанд. Вазъияти Убайдуллоҳон бисёр мураккаб буд ва ҳар гоҳ ба вай лозим меомад, ки барои ҳалли мушкилот тадбирҳои гуногун андешад. Ў қўшини мекард, ки байни амирон муҳолифат пайдо шавад ва онҳо бо ҳам ҷангида, якдигарро заиф гардонанд. Ва ў дар ин кор аз худ маҳорати баланде нишон медод. Вале ин ягона ва асоситарин равияи ҳаракати ў набуд. Мадрақҳои ҷудогонаи ба ҳам овардашуда нишон медиҳанд, ки Убайдуллоҳон як системаи томи тадбиротеро пешбинӣ карда будааст, ки аз як тараф, ба мустаҳкам сохтани пояҳои иқтисодии давлати ў

¹⁰ «История народов Узбекистана», т. 2, 1947, с. 90.

¹¹ Ин мадрақҳо аз тарафи муаррихон таҳлил ва таҳқиқ шудаанд, ҳарчанд ки на ҳамеша фаҳмиш ва арзишдиҳии онҳо яқсон аст. Ниг.: Чехович О.Д., 1954, с. 68–69; 1959, с. 208 ва давомаш; Давидович Е.А., 1964, с.148–156; Абдурахимов М.Л., 1966, с.136 ва давомаш.

ва, аз тарафи дигар, ба роҳи аз ҷиҳати иқтисодӣ ва сиёсӣ заиф гардонидани амирон нигаронида шудаанд.

Синфи феодалон яксон набуд. Дар ин вақт ду гурӯҳи асосӣ: гурӯҳи амирон ва, умуман, феодалони болонишини тоифаҳои ўзбек ва гурӯҳи ашрофи қадимӣ, маъмурон, феодалони заминдор, табақаи фавқонии тоҷирону кошибон арзи вучуд мекард. Ҷангҳои байнихудии амирон на фақат оммаи халқро хонабардӯш месохтанд, балки ба манфиатҳои ҳамин гурӯҳи дувуми синфи феодалон низ зарар мерасониданд. Аз ин сабаб намоёндагони ин гурӯҳ тарафдори қувват гирифтани ҳокимияти марказӣ буданд. Феодалони рӯҳонӣ ҳам ба ҳамин ваҷҳ аксар вақт ҳукумати марказиро пуштибонӣ мекарданд. Аммо гурӯҳи дувуми феодалон, ки Убайдуллоҳон ба онҳо така менамуд, яклухт ва муттаҳид набуд. Намоёндагони ҷудогонаи ин гурӯҳ хусусан дар ҳамаи ноҳияҳои, ки амирон иқтидори бештар доштанд, гоҳо, баръакс, амиронро ҳимоя мекарданд. Мардуми заҳматкаши шаҳру деҳот, ки аз ҷангу низоъҳои муттасили байнихудии феодалон ба ҳоли табоҳ афтода буданд, ба тарафдории ҳокимияти марказӣ ва зидди амирони исёнкор сар мебардоштанд.

Убайдуллоҳон, агарчи на ҳамеша амали собитқадамона дошт, ин авзоёро хуб ба ҳисоб мегирифт. Ў беш аз ҳама ба ҳамаи гурӯҳи синфи феодалон, ки ба мустаҳкам гардидани ҳокимияти марказӣ ва барҳам хӯрдани ҷангу низоъҳои байнихудӣ манфиатдор буданд, така мекард. Муҳимтарин ҷузъи сиёсати дохилии Убайдуллоҳон кӯшиши аз ҳисоби сипосгузори худ ба вучуд овардани як дастгоҳи нави маъмурӣ буд. Муаррихи вақт Мирмуҳаммадамини Бухорӣ ошкоро шаҳодат медиҳад, ки Убайдуллоҳон ба умури идора фарзандони кошибон ва тоҷирон, одамони «пастнасаб» ва «бекас»-ро ҷалб менамуд.¹²

Албатта, лавҳаи зерин як ҳодисаи тасодуфӣ нест: вақте ки қўшуни Бухоро ба наздикии Балх расид, Убайдуллоҳон фармони махсус баровард, ки киштзори мардумро поймол накунад ва ба аҳоли ягон зараре нарасонанд. Ў дар яке аз деҳот қароргоҳи худро сохта, арзиши киштҳои аз тарафи аскаронаш поймолшударо пардохт. Аз ин ошкоро ҳувайдост, ки Убайдуллоҳон барои ба тарафи худ кашидани аҳолии оддӣ саъю кӯшиш менамуд. Чунон ки хотирнишон гардид, дар асрҳои XVII–XVIII оммаи халқҳои Осиёи Миёна хеле фаъол шуданд ва онҳоро дар муборизаи зидди амирони саркаш ба худ муттафиқ гардонидани хон барояш манфиати зиёде меовард.

Тадбироти Убайдуллоҳон чӣ навъ сурат мегирифт? Муносибати ӯ бо амирон душманона ва муборизаҳои бо онҳо рӯйрош ва ошкоро буд. Инро сарчашмаи номбурда низ тасдиқ мекунад. Ў ба ҳамаи амироне, ки така мекард, пулу мол ва замин ҳадя менамуд, вале аслан баробари ба сари ҳокимият омаданаи ба амирон аз ҷиҳати иқтисодӣ фишор расонид ва дар ин роҳ аз камтарин чизҳо низ ҳазар накард. Масалан, бисёр аҷиб аст, ки вай ба душманони сиёсии худ ба арзиши даҳчанд фурӯхтани «ҳадя»-ро ҷорӣ намуд. Сарчашмаи шаҳодат медиҳад, ки «ба ўзбекони бечора тоби нафаскашӣ ҳам намонд».¹³ Вале кори аз ин ҳам ҷиддитаре, ки ӯ анҷом дод, аз байн бурдани як қисми заминҳои танҳо буд. Вай амалан номумкин будани бе ҳеҷ асоси кашида гирифтани заминҳои танҳо дар қарда, як тадбири маккоронае ба қор бурд. Ў ин заминҳоро ба моликияти комили муқаррабон ва маъмураиш дод (яъне, албатта, фурӯхт). Дар амалӣ намудани ин сиёсати худ вай аз ҳамаи гурӯҳи синфи феодалон, ки манфиатдори мустаҳкам шудани ҳокимияти ӯ ва афзуда-

¹² Мирмуҳаммадамини Бухорӣ, 1957, с. 220, 223.

¹³ Ҳамаи асар, с. 227.

ни нуфузи худ буд, пуштибонӣ меидид. Ин тарзи мусодираи танҳо ҳамаҷунин зиддияти байни ду гурӯҳи синфи феодалонро тунду тез мекард.

Убайдуллоҳон боз як манбаи афзоиши даромади хазинаи давлатро дар барҳам додани масунияти хирочи заминҳои мулк дид. Ин тадбири хеле ҷасурина ва шояд хатарноке ҳам буд, зеро аз байн бурдани масуният ба манфиатҳои ҳамон гурӯҳи ўро тарафдорикунандаи синфи феодалон зарарҳои ҷиддӣ ворид мекард. Аз эҳтимол дур нест, ки Убайдуллоҳон ин тадбирро нисбат ба ин гурӯҳ интихобан татбиқ менамуд. Аз ҷумла маълум аст, ки ў масунияти хирочи бузургтарин феодалони рӯҳониин Осиёи Миёна – шайхони Ҷўйбориро бекор карда буд.

Убайдуллоҳон дар бобати инкишофи тиҷорати байналхалқӣ низ чораҳои дид. Дуруст аст, ки ривоҷи тиҷорати беруна ба манфиати савдогарони маҳаллӣ набуд. Пеш савдогарони Бухоро молҳои хориҷиро якбора меҳариданд ва пулашро баъдтар, пас аз фурухта шудани мол мебардохтанд. Ин муомила барои тоҷирони хориҷӣ бисёр ноқулай буд. Илова бар ин, мувофиқи шарият, моли фурухтаро дар давоми се сол баргардондан имкон дошт. Дар аҳди Убайдуллоҳон ҳукумат дар ин масъалаҳо ба нафъи тоҷирони хориҷӣ кор кард, зеро мебоист ин тадбир вуруди молҳои хориҷиро афзунтар созад ва ба ин васила даромади хазина низ зиёдтар шавад.

Убайдуллоҳон ба ислоҳоти пул умеди калон баста буд.¹⁴ Мирмуҳаммадамини Бухорӣ ба сабаби вуқуфи комил надоштан аз ҳақиқати ҳол навиштааст, ки сабаби гузаронидани ислоҳоти пул тамоми ҳоли шудани хазинаи давлат буд. Хонҳои сулолаи Ҷониён дар зарфи асри XVII сикказаниро ҳамчун манбаи даромад дониста, муттасил пул мебароварданд. Онҳо иёри пулро гоҳ паст ва гоҳ баланд намуда, дар охири асри XVII зарби сиккаҳоро ба дараҷае расониданд, ки дар тангаҳо ҳамагӣ 22,5% нуқра монда буди ҳалос. Убайдуллоҳон бошад, пулҳои баровард, ки иёрашон хеле баланд буд, яъне тангаҳо 35% нуқра доштанд. Ў дар давоми ҳафт сол, дар ҷи ваъзӣе ки бошад, ба тағйири пул ҳамчун манбаи даромад роҳ надод. Инро бо ду сабаб тавзеҳ додан мумкин аст: аз як тараф, ў сиккаҳоро вайрон накард, чунки ин бар зарари ҳамон гурӯҳи синфи феодалон мебуд, ки ба онҳо тақия мекард; аз тарафи дигар, ҷунон ки маънии ислоҳоти соли 1708 собит менамояд, ў ин манбаи даромадро, бидуни ба қисматҳо ҷудо ва пароканда кардан, «эҳтиёт менамуд», то ки дар як фурсати муносиб якбора даромади калонро ба даст оварад.

Соли 1708 пулҳои дар хазина буда дубора сикка зада шуданд: аз ҳар тангаи кўҳна чор тангаи нав ба вуҷуд оварда шуд, ки ҳар кадоми он 9% нуқра дошт. Пас аз ин эълон карда шуд, ки минбаъд иқтисодии хариди пулҳои нав (9% нуқра) ва пулҳои кўҳна (35% нуқра) баробар хоҳад буд. Агар таври дигар гўем, Убайдуллоҳон хост дороии хазинаро якбора чор мартаба афзояд. Ҷунон ҳодиса ҳеҷ вақт рӯй надода буд. Одатан иёри нуқраро 5–10% поин мефуроварданд. Убайдуллоҳон ба ҷунон тадбири ғайримуқаррарӣ ҷуръат намуда, зоҳиран, гумон дошт, ки барои самаранок мубориза бурдан бар зидди амирон воситаҳои кофиро ба даст меорад ва аз ин рӯ ҷунон худро ба хатар андохта, қадам ба ин роҳ гузошт. Ў бояд мефаҳмид, ки воқеан ҳам ҷунон худро ба хатар меандозад, зеро тавассути ин ислоҳот, бигзор муваққатан ва бо ниятҳои неқ бошад ҳам, на фақат душманонашро, балки муттафиқонаш: халқ, табақаи

¹⁴ Давидович Е. А., 1964, с. 135–147.

фавқонии феодалону тоҷирон, ҳамаи онҳоро, ки дар даст пул доштанд аз ислоҳот манфиатдор буданд, ғорат мекард.

Дар Бухоро кори савдо қатъ гардид. Тоҷирон ва косибони шаҳр дўкону корхонаҳояшонро бастанд. Ин воқеа вазъияти камбағалон ва гурӯҳҳои меҳнатии аҳолиро бисёр танг кард. Дар бозор чизе ёфт намешуд. Ин аҳвол норозигии умумро ба вуҷуд овард. Тўдаҳои мардуми шаҳр, аксаран одамони бенаво шўриш бардошта, ба таҳдид ва фарёд ба арк ҳуҷум карданд ва ба ҳолати аввала овардани вазъияти шаҳрро талаб намуданд. Шўриши халқ охир фурӯ нишонда шуд, чанд кас ба қатл расид. Вале ин шикасти тамом набуд. Ubайдуллоҳон ба созиш маҷбур гардид ва маънии ислоҳотро тағйир дод. Акнун пули кўҳна на ба як, балки ба ду пули нав баробар карда шуд (ва ин қоида солҳои дароз, ҳатто баъд аз сари Ubайдуллоҳон ҳам боқӣ монд). Ба ин тариқа, дороии хазинаи Ubайдуллоҳон на чор мартаба, балки фақат ду мартаба афзуд. Ислоҳот он даромадеро, ки интизор мерафт, оварда натавонист, вале ҳамаи онҳоро, ки пештар Ubайдуллоҳонро тарафдорӣ мекарданд, ба душмани ӯ мубаддал сохт. Ин буд, ки дар сиёсати дохилӣ имкони анҷом додани ягон кори мусбати ба назар намоёне фароҳам наомад.

Дар ин вақт мубориза, нобоварӣ ба якдигар, хусумат ва адоват парваридан ба ҳам хеле авҷ гирифт. Душманӣ то дараҷасе расид, ки ҳангоми яке аз суиқасдҳо дар соли 1711 Ubайдуллоҳон кушта ва дарбори хонӣ тороҷ карда шуд.

Пас аз ҳалокати Ubайдуллоҳон бародараш Абулфайзхон (1711– 1747) ба тахт нишаст. Дар замони ҳукмронии ин охирин намояндаи асосии сулолаи Ҷониён ҳукумати марказӣ иқтисодӣ худро тамоман аз даст дода, давлати хонӣ ба қисмҳои мустақили ҷудогона тақсим мегардад. Корҳои мамлакатдорӣ тақрибан ба кулӣ ба ихтиёри Муҳаммадҳақимбии атолиқ мегузарад, ки ўро саркардагони тоифаи манғит пуштибонӣ мекарданд.

Баъдҳо дар натиҷаи норизояти аёну ашроф Муҳаммадҳақимбӣ аз мансабҳои баланди дарбор дур карда, ба Қаршӣ фиристода мешавад. Сафири давлати Рус Флорио Беневени аз харҷумарче, ки он вақт дар дарбори Абулфайзхон ҳукмфармо буд, суҳан меронад. Умури идораи давлат ба дасти амалдорони ҳарис ва ҷоғталаб мегузарад. Онҳо барои савдо дар бозорҳои Бухоро ҳуқуқи номаҳдудеро соҳиб шуда, мувофиқи табиӣ худ мардумро ғорат менамуданд.

Ин ҳама задухӯрдҳои байнихудии хонҳо ва бедодгариҳои беамсоли феодалон аз ҳаёти пурмашаққати халқҳои Осиёи Миёна дар аҳди ҳукмронии Ҷониён шаҳодат медиҳанд.¹⁵

2. МУНОСИБАТҲОИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДӢ

Вазъи хоҷагӣ. Даромади замин. Андозҳои шаҳр

Чунон ки аз гуфтаҳои боло маълум гардид, ҳукумати марказӣ, дар воқеъ, иқтисодӣ ҷиддис надошт. Ҷониёнро ҳатто расман ду пойтахт буд – Бухоро ва Балх. Дар Бухоро ҳуди хон нишаста, дар Балх валиаҳдаш ва ё атолиқ ҳукмронӣ мекард. Маъмулан, хонҳои ин сулола тамоман ба аёну ашрофи феодалии қабिला, ки амалан зимони ҳукмронии мамлакат дар дасти онҳо буд, вобастагӣ доштанд. Дар ин давра ҳуқуқи атолиқҳо ва қудрату ихтиёри ашрофи

¹⁵ Расман сулолаи Ҷониён мавҷудияти худро то соли 1785 давом дод, вале охирин намояндаи ин хонадон Абулғозӣ ҳамчун хон ягон эътиборе пайдо карда натавонист.

тоифавии ўзбек назар ба давраи Шайбониён бағоят афзуд. Умури идора комилан ба дасти онҳо гузашт, мансабҳои муҳимро дар дастгоҳи давлат онҳо ишғол намуданд.¹⁶

Қувват гирифтани иртиқои феодалӣ, парокандагии сиёсӣ, ҷангҳои пайдарпайи дохилӣ, ҳолӣ мондани шаҳрҳо, аз молиёти ниҳоят зиёд ва бочу хирочи доимӣ хонавайрон шудани аҳолии муқимӣ, аз тохтутозҳои ҳокимони гуногун хароб гардидани воҳаҳо ва ба ғорат рафтани қорвоноҳои тичоратӣ – ин ҳама хусусияти ҳоси ин давраи мавриди таҳқиқи мост. Ба ҳамин сабаб аст, ки дар асри XVIII дар сарзамини Осиёи Миёна, алалхусус дар вилоятҳои марказии он таназзули амиқӣ иқтисодӣ рӯй дод. Ҳоҷагии қишлоқ ақиб рафт. Шабакҳои обёрӣ кам шуд.¹⁷ Нон намерасид. Яке аз шохидони ин вазъият, сафири подшоҳ Алексей Михайлович Борис Пазухин навиштааст: «Дар Бухоро, дар Балх ва дар Хева галларо бисёр намекоранд, аз ин рӯ то охири сол галлаи онҳо кам мемонад ва он ҳам дар баъзе хонаводаҳо»¹⁸. Тамоми як ноҳия ва вилоятро фаро гирифтани гуруснагӣ ҳодисаи муқаррарӣ гардида буд.

Меъёри расмӣ даромади солиёнаи феодал аз замин мисли пештара (0,3 ҳиссаи ҳосил) боқӣ монда бошад ҳам, дар амал хеле зиёдтар аз он ситонида мешуд. Феодал метавонист ин оидотро чанд сол пештар бигирад ва ё худсарона ҳаҷмашро зиёдтар кунад. Масалан, дар замони Субҳонқулихон онро ҳафт карат зиёд ситонида буданд! Ба зами ин, боз анвои мухталифи бочу хирочҳои дигар вучуд дошт ва суиистифодаҳои амалдорон аз ҳад гузашта буд. Малехо дар хусуси пешакӣ аз аҳолии гирифта шудани андози ҳафтсола сухан ронда менависад: «...агар шахсоро як танга додан лозим буд, ҳафт танга мегирифтанд. Ҳафтодчанд ба қалами девониён ва арбоб хароҷот мебаромад».¹⁹ Бояд қайд кард, ки андози даромад (молу ҷиҳот, хироч) на фақат аз заминҳои давлатӣ зиёд мешуд, балки мувофиқан ҳиссаи давлат аз даромади солиёнаи заминҳои милк, ки ин навъи хирочро милкони меғуфтанд, низ меафзуд. Бар тибқи шаҳодати яке аз сарчашмаҳо, аз заминҳои милк милкони гӯён чандон меситонданд, ки соҳибонаш ин заминро муфт диҳанд ҳам, касе намегирифт. Зоҳиран, дар ин ҷо сухан на он қадар аз феодалони милкдор, балки аз он гурӯҳи деҳқононе меравад, ки замини милк дар онҳо ҳанӯз боқӣ монда буд. Протсессии камшавии милкҳои ин гурӯҳи нисбатан имтиёзноки деҳқонон дар асри XVI ҳам ба назар мерасид, вале дар замони Ҷониён, алалхусус, дар вилоятҳои марказии Осиёи Миёна ин қабил соҳибони милк тамоман хонахароб гардиданд.

Дар натиҷаи зулму истисмори бераҳмона ва хирочу молиётситониҳои аз ҳад афзун деҳқонон чунон ҳам ба фақирӣ ва нотавонӣ афтоданд, ки дар ибтидои асри XVIII ҳукумат дигар ба зиёд кардани андоз ва ё қорӣ кардани ягон андозӣ нав ҷуръат накард. Дар «Убайдуллонома» ошкоро гуфта мешавад, ки ин роҳи даромади хазина бурида шуд, зеро хавфи ҷунбиши калоне таҳдид наамуд.²⁰

Деҳқонон, умуман, аз ҳар тараф ба ҳамлаву фишор дучор мешуданд. Ҳоҷагии онҳоро на фақат ғоратгарӣҳои ҳангоми ҷангҳои дохилӣ рӯйдода, на фақат андозҳои миёншикан хароб мекарданд. Ҳамчунин як протсессии амиқӣ

¹⁶ Дар бораи сохти идороти давлати Ҷониён ниг.: Бартольд В. В., 1964 и, с. 388 ва давомаш; Семёнов А. А., 1948 а, с. 137 ва давомаш.

¹⁷ Абдурахимов М. А., 1966, с. 260.

¹⁸ Пазухин Б., 1894, с. 61.

¹⁹ Мирзоев А. М., 1954, с. 17.

²⁰ Мирмуҳаммадамини Бухорӣ, 1957, с. 157.

ичтимой – барҳам додани бақияҳои обшина, кам кардани гурӯҳи деҳқонони дар замини ҷамоат коркунанда ва зиёд намудани гурӯҳи деҳқонони иҷоранишин ба амал меомад. Чунон ки дар боло хотирнишон гардид, замини ҷамоатро лоақал чунин як афзалияте буд, ки деҳқонро дар ҳар 2–3 сол иҷора гирифтани замини нав лозим намеомад. Ў ҳақ дошт дар замини ҷамоа тамоми умр кор кунад (ва кори худро ба авлодаш боқӣ гузорад).

Косибон ҳам аз тарафи феодалони калону хурд ҳар навъ зулму ҷавр медидаанд. Ба касбу тиҷорат худсарона ҳар гуна боҷ ва аворизоти зиёде андохта мешуд ва, ғайр аз ин, барои хону амир фиристодани пешкашҳои гаронбаҳо ҳатмӣ буд. Дар натиҷаи бедодгариҳои феодалон ва набудани ҳеҷ як замонат барои моликияти хусусии косибон ва тоҷирон ба ҳар тараф парешон гардида ни аҳолии ҳатто марказҳои шахрии қадим ба амал меомад.

Ҳуқмронони давлати ҳонӣ аз тарси ин, ки берун овардани сарватҳои зеризаминӣ боиси ҳуҷуми ҳамсоҳҳои ҳарис хоҳад шуд, кандани конҳоро манъ карданд ва ба ин сабаб саноати истихроҷи маъдан дар ин давра аз тараққиёт бозмонд.

Ба дасти феодалон ҷамъ шудани моликияти замин

Дар айни замон ба дасти феодалони калони ҷудогона ва шайхони бонофуз ҷамъ шудани мулк ва сарватҳои замин ба вуқӯъ меомад. Алаҳхусус, амирони тоифаҳои ўзбек дар аҳди салтанати Ҷониён ба заминдорони хеле давлатманд табдил ёфтанд. Инак, чанд мисол. Чунон ки аз санадҳои расмӣ маълум мегардад, Ялангтушбӣ хусусан дар вилояти Самарқанд, ки чандин сол (дар нимаи аввали асри XVIII) дар он ҷо ҳуқмронӣ кардааст, масоҳати беҳадду канори заминҳои киштро ба даст дароварда буд. Хонҳои сулолаи Ҷониён, ба замини ин, заминҳои ўро аз пардохти ҳиссаи давлатии даромади солиёна «озод» карданд. Аз амирони ўзбек Оллоҳбердибӣ ва писараи Оллоҳёрбӣ ҳам заминҳои ниҳоят зиёде доштанд. Онҳо саъй мекарданд, ки заминҳои дар ҳар ҷо парокандаи худро ба як ҷо ҷамъ оваранд, ба ин мақсад ҳатто заминҳояшонро иваз менамуданд.²¹ Бузургтарин моликони замин ҳамон шайхони ҷўйборӣ буданд. Дар шароити мураккаби замон, ки ҳукумати марказӣ дигар аз онҳо пуштибонӣ карда наметавонист, чунон ки дар давраи Шайбониён буд ва аъёну ашрофи қабिला ба дороии онҳо ҷашм медўхтанд, шайхи ҷўйборӣ Тоҷиддин ба ин нигоҳ накарда ба ҳар ҳол заминҳои бе ин ҳам беҳадду ҳисоби худро боз ҳам меафзуд.²²

Аъёну ашрофи феодалӣ ва саркардаҳои ҳарбӣ мисли пештара ба номи сўюрғол ва танҳоҳ подош мегирифтанд. Пазухин қайд мекунад, ки «тамоми деҳаҳо барои мавҷиби аскарон ва ҳар гуна мансабдорон тахсис ёфтааст».²³ Ғайр аз ин, дар аҳди ҳуқмронии Ҷониён хеле зиёд ва ба ҳаҷми калон на фақат заминхон давлатӣ, балки ҳиссаи давлат аз даромади солиёнаи заминҳои милк низ ба тариқи хизматона бахшида мешуд. Ин дар байни шахсони гуногун, ки аз даромади замин ҳиссаҳои гуногун доштанд, чунон муносибатҳои мураккаб ба вуҷуд овард, ки дар асрҳои XVII–XVIII, чи навъе ки муҳаққиқон дуруст қайд кардаанд, ҳатто истилоҳоти санадҳои расмӣ тағйир ёфт. Дар васиқа, вақфнома ва дигар санадҳо ҳангоми тавсифи заминҳои милк акнун диққати

²¹ Чехович О. Д., 1954, б. с. 1X–ХП.

²² Иванов П. П. 1954, с. 68–80.

²³ Пазухин Б., 1894, с. 61.

асосй ба дуруст муайян кардани ҳиссаи даромаде, ки харидор ва ё идораи вақф бояд мегирифт, дода мешуд²⁴.

Лекин ба дасти феодалони калон чамъ шудани замин на фақат аз ҳисоби подошҳо, балки бо роҳи хариди замин низ сурат мегирифт, ки ин ҷиҳати хоси ин давра ба шумор меравад. Баъзе феодалҳо заминҳояшонро ба дараҷае муттаҳид мекарданд, ки дар ниҳояти қор молики заминҳои як ноҳияи тамоми ме-гардиданд. Боиси тавачҷӯҳ аст, ки бештар заминҳои давлатӣ ба фуруш мера-сиданд. Ба ин санадҳои расмӣ ҳам гувоҳӣ медиҳанд.²⁵ Ҳолӣ шудани ҳазина хонҳои Бухоро зуд-зуд ба фурухтани замин водор мекард ва илова бар ин, як қисми заминҳо ба тариқи подош тақдир карда мешуд. Ҳамаи ин амалҳо, мисли асри XVI, дар қозихонаҳо ба расмият медаромаданд.

Акнун дар байни давлат ва шахсони ҷудогона тақсими шудани заминҳои милк (яъне қисман ба заминҳои давлатӣ ва қисман ба милкҳои холис мубад-дал гардидани онҳо) хеле босуръат ба вуқӯъ меафтаст. Ин, албатта, фаҳмост. Аз тарафи давлат беш аз пеш афзудани истисмори вазъияти феодалӣ милкдор-ро хеле номусоид мекард. Бинобар ин ӯ доштани милкдори камтари замин – милки холисро, ки худ ихтиёрдори қомил бошад, авлотар медонист. Дар чу-нин ҳолат даромади ӯ ба он, ки давлат аз деҳқон чӣ қадр меситонад ва оё ӯ аз хоҷагии харобшуда ҳиссаи худро рӯёнида метавонад ё не, ҳеҷ алоқае пайдо намекард.

Пас, ба дасти феодалони калон, хусусан аёнӣ ашрофи тоифаҳои ўзбек чамъ шудани заминҳои хусусӣ ва инъомӣ, аз ҳад гузаштани истисмори деҳқонон, ба таври оммавӣ муфлис гардидани деҳқонони милкдор, торафт кам шудани деҳқонони замини ҷамоат, афзудани замини милки холис, бо-суръат «парокандашавии» милкҳои феодалӣ, ба феодалон фурухтани за-минҳои давлатӣ, ба амлоки шартӣ тақсими карда додани заминҳои давлатӣ ва милкӣ (аслан ҳиссаи давлат аз даромади замини милк), инъом кардани за-минҳои давлатӣ ва аз хусусиятҳои махсуси асрҳои XVII–XVIII ба шумор ме-раванд. Дар натиҷа, барои ҳазинаи хон доимо пул намерасид, зеро манбаи асосии даромад, ки андоза мадохили замин буд, торафт кам шуда, ниҳоят бо сабабҳои боло қариб аз байн рафт. Дар ин ҳусус сарчашмаҳои гуногун гоҳ бавосита ва гоҳ бевосита шаҳодат медиҳанд. Мо дар ин ҷо фақат бо овардани гуфтаҳои ду нафар шоҳид, ки дар вақтҳои гуногун ба Бухоро сафар карда, вазъиятро бо ҷашми худ дидаанд, иқтифо мекунем. Б. Пазухин (1669): «Андӯхтаҳои пулии давлати онҳо дар ҳазинаи подшоҳӣ кам аст, зеро ҳамаи деҳқадаҳо ба тариқи инъом дар байни саркардаҳо ва мансабдорони гуногун тақсими шудаанд, барои заруроти шоҳон аз зарби сикка ва бочу хироҷ пуле дар ҳазина фароҳам меояд; боз бо ин ҳама зарурот то охири сол чизе боқӣ наме-монад». Ф. Беневени: «Аз ҷеҳраи хон пайдост, ки дар умури идораи мулк ма-роми олие дар ўст, аммо чун ҳазина холист, ўро иқтидоре нест... Он чӣ оидоти ҳазина хоҳад буд, низ аз байн рафтааст».²⁶

Ин аст асоси иқтисодии торафт заиф гардидани ҳукумати марказӣ ва беш аз пеш қувват гирифтани феодалони калони соҳибихтиёр, алалхусус амирон – сардорони қабилаҳои ўзбек.

Мавқеи феодалони рӯхонӣ ҳам баланд гардид. Чунончи, дар вақтҳои гу-ногун шайхони тариқати дарवेशӣ дар Фарғона ва Тошканд ҳокимиятро ба дасти худ гирифта буданд.

²⁴ ИТН, П, 2, с. 37.

²⁵ Чехович О. Д., 1954 б, с. XV-ХУШ.

²⁶ Пазухин Б., 1894, с. 61; Беневени Ф., 1853, с. 373.

Чунбишҳои халқӣ

Зулму ситами тоқатшикан ва истисмори бераҳмонаи феодалӣ, ҷангҳои дохилӣ ва ғайри ғуруснагӣ норозигии оммаи халқро ниҳоятдараҷа зиёд кард. Ин буд, ки дар маҳалҳои гуногун дам ба дам шӯро ошӯбҳои халқӣ сар мезаданд.²⁷ Дар замони Абдулазизхон, ба қавли шоири ҳамзамони ӯ Сайиди Насафӣ, шӯриши калоне дар деҳаи Даҳбеди Самарқанд рӯй дод. Шиддат ва вусъати ин чунбишӣ халқӣ ба дараҷас буд, ки худ Абдулазиз бо лашқари зиёде омада, шӯришро фурӯ нишонд ва Даҳбедро оташ дода, ба хок яксон намуд. Дар давраи ҳукмронии Субҳонқулихон ва ворисони ӯ ҳам муттасил шӯришҳои халқӣ ба амал меомаданд. Гоҳо аз ин чунбишҳои халқӣ феодалони ҷудогона барои расидан ба мақсадҳои шахсии худ истифода менамуданд. Масалан, боре Ҳангоми ба Балх ҳучум кардани Субҳонқулихон тамоми аҳоли дар зарфи 21 рӯз қаҳрамонона ҷангида, шаҳрро, ки ҳокими он Маҳмудбии атолиқ буд, аз бухориҳо ҳифз намуд.²⁸ Дар ин маврид ҳамаи табақаҳои ҷамъият муттаҳид гардида буданд, зеро ба ҳуҷум мефаҳмиданд, ки агар хон шаҳрро ишғол намояд, ба таври ваҳшиёна мардумро қатлӣ ғорат хоҳад кард. Аммо халқ аксар вақт ҳукумати марказиро тарафдорӣ менамуд, чунки ҷангу ғайриҷангу дохилии феодалӣ аҳолиро ҳам шаҳр ва ҳам деҳотро хонахароб месохт.

Қиёми калонтарин ва зафармандонаи халқ соли 1703 дар Ҳисор ба вуқӯъ омад. Сабабгори он ҷанги байни ду феодал гардид: Муҳаммадраҳимбӣ бо лашқари Бухоро ба муқобили Ўткан ном ҳокими яке аз қалъаҳои вилояти Ҳисор ҷанг сар кард. Вале лашқари Бухоро муваффақияте ба даст наоварда, ақиб нишаст ва мардуми Ҳисор дучори бедодгарии Ўткан гардид. Аз ниҳоят хунини байни феодалон ба танг омада, аҳолии Ҳисор ба амирони Бухоро бо эътироз муроҷиат намуданд ва ҳимояти худро талаб карданд. Амирон бо вакилони халқ дағалона муносибат карда, ҳатто яке аз амирон ба сари онҳо шамшер кашид, вакилон ҳам даст ба сангу калтак бурданд. Воқеанигоре ин ҳодисаро чунин ба қалам овардааст:

«Умарои Бухоро (башиноб) аз қалъаи Ҳисор берун омаданд, си-поҳиёнашон ҳам дар ҳоле, ки (аз қиёми мардум) ба ваҳшат ва биму ҳарос афтода буданд, ба ишон пайравӣ карданд. Он гоҳ аҳолии Ҳисор, юзҳои қавми шодӣ, худро ба тороҷи хиргоҳу шомӣёнаҳои бухороӣни шитобон фироркунанда дарандохтанд ва андаруни қалъа чунон талотубе барпо гардид, ки гӯё рӯзи ҳашр фаро расида»²⁹. Дар ин маврид манфиатҳои аҳолии муқими вилояти Ҳисор ва тоифаи юзи ўзбек ба ҳам мувофиқат намуд: халқ барои барҳам хӯрдани ҷангҳои феодалӣ дар сарзамини сар бардошт, юзҳо ҳаракати муваффақиятомези халқро тарафдорӣ карда, кори торумор намудани бухороӣро ба анҷом расониданд.

Шӯрише, ки соли 1714 дар Бухоро ба амал омада буд, бо марому хусусиятҳои худ аз дигар чунбишҳои халқӣ тафовут дошт. Як гурӯҳ феодалони қабилӣ кенас ба сардорӣ Иброҳим атолиқ ба мақсади иҷро кардани табдилути дарборӣ хост ба арк дохил шавад. Халқ ба ҳимояи ҳукумат бархоста, дар шаҳр сангарҳо барпо намуд. Ҳамин тариқа, фақат тавассути кӯмаки мардум ба хон муяссар гардид, ки душманонашро нобуд созад.³⁰

²⁷ Чехович О. Д., 1954, с. 63–71; Абдурахимов М. А., 1956, с. 64–72; Чехович О. Д., 1959 а, с. 221–223; Давидович Е. А., 1964, с. 135–145; ИТН, П, 2, с. 44–47; «История Узбекской ССР», т. 1, 1967, с. 579–580.

²⁸ Муҳаммадҷосифи Муншӣ, 1956, с. 162.

²⁹ Мирмуҳаммадамини Бухорӣ, 1957, с. 68.

³⁰ Абдураҳмони Толеъ, 1959, с. 60–63.

Аммо, қабл аз ин, соли 1708 дар вақти эълони ислоҳоти пул халқи Бухоро, баръакс, бар зидди Ubaydullohon шӯриш бардошт. Норозигӣ табақаҳои гуногуни ҷамъиятро фаро гирифта, аввал ба шакли муқобилати ғайрифайзоли зуҳур намуд: дўкону корхонаҳо баста шуданд: кори савдо қатъ гардид, дар бозор чизе ёфт намешуд. Баъдҳо норозияти мардум авҷ гирифта, ба як шӯриши ошқорои мардуми фақиру бенаво фурӯ рехт. Ба қавли, яке аз муаррихони онвақта – Мирмуҳаммадамини Бухорӣ шӯриш бераҳмона пахш карда шуд, чанд касро ба дор кашиданд, ислоҳот комилан қорӣ гардид ва ҳама сари итоат фуруд оварданд.³¹ Чанд вақт таърихшиносон ин баҳои ғаразнокӣ шӯришро ғайританқидӣ қабул карда буданд. Таҳқиқ ва муқобилаи манбаъҳои санадӣ он давр нишон дод, ки ин ҷунбиши халқӣ муваффақияти калоне пайдо карда будааст, ҳукумат аз он хеле ба ҳарос афтода, маҷбур шудааст, ки маънии ислоҳотро тағйир диҳад.³²

Дар нимаи аввали асри XVIII ҷунбишҳои халқӣ ҷунон бисёр сар мезаданд, ки ҳатто муаррихони дарбор, бигзор ғаразолуд ва рӯшнӣда бошад ҳам, аз зикри онҳо гурез надоштанд. Файр аз шӯришҳои номбурда, боз дар солҳои 1713–1714 дар Бухоро, соли 1713 дар Самарқанд, соли 1719 дар Балх, соли 1746 дар Тошканд шӯро ошӯбҳои халқӣ ба вуқӯъ омаданд. Ҳарчанд муаррихони дарбор воқеияти ҷунбишҳои халқиро таҳриф кунанд ҳам, шубҳае боқӣ наместонд, ки дар шароити иртиҷо ва истибдоди феодалӣ оммаи халқҳои тоҷик ва ўзбек ба муборизаи зидди соҳти беҳуқуқиву ситамкорӣ, зидди ҷангҳои дохилии феодалӣ бармехостанд.

Касбу ҳунар, тиҷорат, муомилоти пулӣ

Дар давлати Ҷониён шароит барои тараққиёти касбу ҳунар ва тиҷорати дохилию хориҷӣ хеле номусоид буд ва ба қадри авҷ гирифтани низоъҳои салтанатталабӣ ва ҷангҳои феодалӣ боз ҳам бадтар мешуд. Баъзе шахру вилоятҳои тамои ҷунон дучори тороҷ ва харобӣ мегардиданд, ки пас аз ин муддати дуру дарозе ба худ омада наметавонистанд. Вале мардум малакаи касбӣ, пешаварӣ ва ҳунари худро фаромӯш намекард: бе сабаб нест, ки дар як ҳуди Бухоро Сайиди Насафӣ беш аз дусад навъи касбу ҳунарро ном бурдааст. Харобии иқтисодӣ, ки ҷангҳои дохилӣ, тохтутози хевагиҳо, ҳуҷуми тоифаҳои бодиянишин ва қўшунҳои аҷнабӣ ба сари мамлакат меоварданд, ба инкишофи мўътадили истеҳсолоти молӣ ва тиҷорат ҳалал мерасонид. Қашшоқӣ, гуруснагӣ, хонавайроншавӣ – ҳамаи ин боиси кам шудани харидорони муқаррарии колоҳои оддӣ мегардид. Сайиди Насафӣ, ки дар айёми пири ба бофандагӣ машғул будааст, дар ашъори худ ба набудани харидор, тамои аз равнақ бозмондани бозор дар охири асри XVII ишорат мекунад.³³

Дар таҳи гарди касодӣ шуд матоам поймол,
Рўзгоре шуд ҳиҷолат аз дукон бошад маро,

Ё худ:

Гоҳе матои худ, ки ба бозор мебарам,
Домону остини харидор мекашам.

Вазъият дар нимаи аввали асри XVIII боз ҳам бадтар гардид. Дар натиҷаи тохтутозҳои муттасили ҳафтсолаи қазоқҳо (1723–1730) водии Зарафшон тамои ба харобазор табдил ёфт. Қаҳтӣ ва гуруснагии саҳт сар шуд, касони аз ҷанги ин фалокат раҳоефта ба ҳар тараф фирор карданд, Бухоро ва Са-

³¹ Мирмуҳаммадамини Бухорӣ, 1957, с. 159.

³² Давидович Е. А., 1964, с. 140 ва давомаш.

³³ Мирзоев А. М., 1954, с. 77–78.

марқанд беодам монд.³⁴ Аҳволи фақат он шахру вилоятҳое, ки аксаран дар ғўшаву канорҳои мамлакат воқеъ гардида, ба арсаи ҷангҳои доимии феодалӣ, тохтутозҳои хевагиҳо ва ҳамлаи бодиянишинон мубаддал напуда буданд, нисбатан беҳтар буд. Ба харобӣ рӯ ниҳодани ноҳияҳои марказии давлат ба тараққиёти онҳо ҳатто таъсири мусоид ҳам расонид, зеро косибону ҳунармандон барои эмин мондан аз хавфу хатар ва пайдо намудани имкони кори ошӯшта марказҳои бузурги касбу ҳунар ва тиҷоратро тарк карда, ба ин ғўшаҳои дурдаст паноҳ мебурданд.

Вазъи умумии пулдорӣ ва сиёсати ҳукумат дар соҳаи пулбарорӣ ва гардиши пул низ барои касбу ҳунар ва тиҷорат номусоид гардид.³⁵ Ба болои дупворҳои аз ҳилаву найранги қурб ба миён омада, ки ҳанӯз дар асри XVI чун бори гароне бар дӯши касбу ҳунар ва тиҷорат афтада буд, акнун босуръат вайроншавии сиккаҳои нуқра зам шуд. Пулро аз омезаи нуқраву мис зарб мезаданд, лекин миқдори мис торафт меафзуд. Ҳар бор, ки иёри пул паст мефуромад, хазина фоида мебурду аҳолии зарар меид. Аз ин рӯ, аҳолии ба муқобили шикастани қурби пул фаъолона мубориза мебуд ва дар ин маврид манфиатҳои қариб тамоми табақаҳои ҷамъият ба ҳам мувофиқат менамуд. Аҳолии «пули асил» – пули маҳкаму устувор ва ҳамеша якхелаву баландиёрро мехост. Ин мубориза дар асри XVII гоҳо натиҷаи матлуб меод: аҳолии муваффақ мешуд, ки ҳукуматро ба баландтар кардани иёри пул водор намояд. Аммо дар чоряки охири асри XVII зарби пули баландиёр тамоман қатъ гардид. Аҳолии агарчи мисли пештара барои «пули асил» муборизаи худро давом меод, вале барори он хеле кам ва ночиз буд: миқдори нуқра дигар аз 35% баланд набаромад. Баъдтар, соли 1708, чунон ки дар боло оварда шуд, Убайдуллоҳон миқдори нуқраро дар сиккаҳои худ ба 9% фуруварда, боиси сар задани шӯриши халқ гардид, ки он қисман муваффақиятомез анҷом ёфт.

Вале ҳукумат аз кори пулбарорӣ на фақат бо чунин роҳи бевосита фоида ба даст мебаровард. Найрангҳое, ки дар бобати тағйири қурби пул карда мешуд, чун бори боз ҳам гарантар ба дӯши аҳолии меафтод. Дар аҳди Ҷониён ҳам, мисли асри XVI, ҳамаи пулҳои нуқраро ба «пули нав» ва «пули кўҳна» ҷудо мекарданд. Ҳукумат ҳар вақт ки хоҳад, «пули нав»-ро «кўҳна» эълон менамуд, лекин иқтисодии хариди пули «кўҳна» дар бозор комилан ба иёри он вобаста буд. Чунончи, пулҳое, ки 60% нуқра доштанд, вақти нав будани худ ҳамчун пули баландиёр бо нархи иҷборӣ гардиш мекарданд. Ҳамин ки ин пулҳоро «кўҳна» эълон карданд, фавран 40% иқтисодии хариди он аз даст меорафт, яъне аҳолии дарҳол 40% зарар меид. Агар таври дигар гўем, дар давоми асри XVII меъёри истифодаи зарби пул фавқулодда афзоиш ёфт ва ин ҳол вазъияти косибону тоҷиронро назар ба он чи, ки Љенкинсон дар миёнаҳои асри XVI навишта буд, хеле вазнинтар намуд.

Аз ин ҳама ба таври равшан бармеояд, ки косибон дар ин давра ҳоло тамоми хусусиятҳои пешаву ҳунари худро ҳифз карда буданд, вале шароити онвақта ба пешрафти касбу тиҷорат имкон намедод. Ин буд, ки ҳаҷми онҳо хусусан аз охириҳои асри XVII сар карда саҳт коҳиш ёфт ва ин ба анвои молҳои низ бетаъсир намонд. Албатта, он навъи касбу ҳунар, ки маҳсулоти он ба хориҷ содир мешуд, як дараҷаи вазъи беҳтаре дошт: талаботи беруна дар чунин шароити саҳт низ ба пешрафти истеҳсолоти мусоидат мекард. Аз ин ҷиҳат муносибатҳои тиҷоратии торафт мустақкамшаванда ва вусъатёбанда бо Россия аҳамияти махсусе дошт.

³⁴ Чехович О. Д., 1954, с. 72–73.

³⁵ Давидович Е. А., 1964, с. 100–134.

Давлати Рус аз инкишофи тиҷорат бо Осиёи Миёна хеле манфиатдор буд ва барои он шароити мусоид фароҳам месохт. Ба савдогарони осиймиёнагӣ тадриҷан иҷозат дода шуд, ки дар тамоми шаҳрҳои ин мамлакати паҳновар тиҷорат кунанд. Хусусан, пеш бурдани корҳои савдо ба воситаи Сибир имтиёзҳои зиёде дошт – дар ин ҷо аз тоҷирони Осиёи Миёна хеле кам боҷ мегирфтанд ва ҳатто аз баъзе молҳои аслан боҷ ситонда намешуд. Баъди ба вуҷуд омадани истеҳсоми Оренбург дар соли 1735 ба мақсади ҷалб кардани тоҷирони Осиёи Миёна чанд муддат дар ин ҷо савдои бегумрук эълон карда шуд.

Савдогарони Осиёи Миёна ба тарафи Россия бештар матоъ ва мансӯҷоти пахтагӣ мебурданд. Аз дафтарҳои гумрукии тиҷоратхонаҳои Сибир ва Аштархон метавон дид, ки ба он мамлакат чӣ андоза молҳои зиёде содир мегардидааст. Дар рӯйхати муфассали ин дафтарҳо анвои мухталифи газворҳои истеҳсоли Осиёи Миёна, аз қабилҳои матои «зандонӣ» (себандӣ, дубандӣ, пурбени, бурматӣ), матоъҳои гулдор, хомсуф ва амсоли инҳо зикр ёфтаанд.

Як қатор мадракҳо дар ин вақт ба сабаби нарасидани абрешими хом (ҳатто ба хориҷ баровардани он манъ гардида буд) ҳам аз ҷиҳати ҳаҷм ва ҳам аз ҷиҳати навъ коҳиш ёфтани истеҳсоли шоҳивориро нишон медиҳанд. Бад шудани шароити зиндагӣ теъдоди касонеро, ки ба парвариши кирми абрешим шугъл доштанд, ҳамчунин талабгори матоъҳои шоҳӣ ва шоҳиворӣҳои гаронбаҳоро беш аз пеш кам менамуд.

Чарм, баъзе навъҳои мӯйина, қолин ва ғ. аз молҳои асосии содиротӣ ба шумор мерафтанд. Анвои молҳои ба истилоҳ тиҷорати хонӣ, яъне он молҳое, ки сафирони тоҷир мебурданд, хеле зиёд ва гуногун буд. Азбаски талаботи давлати Рус нисбат ба молҳои Осиёи Миёна ҳамоно меафзуд, ҳаҷми ин молҳои содиротӣ ҳам бештар гардида, табиатан ба истеҳсолоти онҳо шароити мусоидтаре фароҳам меомад.

Истеҳсоли аслиҳаҷот ва, умуман, маснуоти фулузӣ ниҳоят дараҷа равнақ ёфт. Онҳо низ ба кишварҳои хориҷӣ содир мегардиданд. Баъзе намунаҳои олоти сафолии онвақта то замони мо расидаанд ва чунин ба назар мерасад, ки ғайр аз зарфҳои оддӣ ва муқаррарӣ, зарфҳои нафиси луобии мунаққаш низ истеҳсол мешудаанд. Дар асри XVII касбу ҳунари амалӣ низ аз равнақ намонда буд, махсусан хотамкорӣ, қошинкорӣ ва қандакорӣҳои рӯи ғаҷ ва ҷӯб ба дараҷаи баланди тараққӣ расид. Аммо дар асри XVIII талабот нисбат ба осори ҳунари амалӣ тақрибан қатъ гардид.

Дар соҳаи тиҷорати хориҷӣ мавқеи муҳимро муомилоти савдо бо давлати Рус ишғол менамуд.³⁶ Чунон ки хотирнишон гардид, ба ин мамлакат молҳои хеле зиёд ва гуногуннавъи Осиёи Миёна бурда мешуд. Дар ин ҷо бояд илова кард, ки тоҷирони Осиёи Миёна роли миёнаравиро ҳам бозӣ мекарданд: онҳо ба Россия на фақат молҳои худро, балки бисёр молҳои хориҷӣ, хусусан ҳиндиро низ мебурданд. Ин албатта, дар навбати худ боиси ба Осиёи Миёна бештар ворид гардидани молҳои ҳиндӣ мегардид, ҳарчанд ки бо сабабҳои дар боло овардашуда талаботи аҳоли ба молҳои воридотӣ хеле кам шуда буд.

Ҳодисаи нав дар таърихи тиҷорати байни Россияву Осиёи Миёна на фақат афзудани ҳаҷми содироту воридот, балки дар ин қор ғайралола ширкат намулдани савдогарони рус ҳам буд. Савдогарони рус ва ё дӯкандорони онҳо акнун дар шаҳрҳои гуногуни Осиёи Миёна 2–3 сол иқомат намуда, молҳои худро меоварданд ва молҳои инҷоиро мебурданд. Аз молҳои русӣ дар Осиёи Миёна на фақат ба ашӣ таҷаммулӣ (мӯйина, чарм, моҳут ва дигар чизҳои

³⁶ Рычков П. И., 1949; Чулошников А., 1932; Зиёев Ҷ. З., 1962; Юлдошев М. Ю., 1964; Чамолов Қ., 1966.

қиматбаҳо) балки ба асбобҳои гуногуни рӯзгор, аз қабилӣ зарфҳо, чарчин-ворӣ ва ғ. низ талабот зиёд буд.

Дар ин давра Осӣи Миёна ҳамчунин бо Ҳиндустон, Эрон, Хитой робитаҳои тиҷоратӣ дошт, вале ҳаҷм ва миқёси ин муомилот ҳанӯз ба дараҷаи кофӣ омӯхта нашудааст. Дар ин бобат чунин амри воқеӣ диққатро ба худ ҷалб менамояд, ки дар Бухорои онвақта гузари махсуси савдогарони ҳиндӣ мавҷуд будааст. Убайдуллоҳон барои давлат зиёда манфиат доштани инкишофи тиҷорати хориҷиро ба хубӣ дарк намуда, дар роҳи беҳтар гардидани он чораҳо меандешид. Аммо ин як ҳодисаи кӯтоҳмуддате буд, ки бо қувват гирифтани харобии ҳоҷагии мамлакат ба зудӣ аз байн рафт. Флорио Беневени, ки соли 1722 дар Бухоро зиста, масъалаҳои тиҷоратро махсус омӯхта баромадааст, хотирнишон месозад, ки агарчи молҳои ҳам барои Бухоро ва ҳам барои Россия зарурӣ мавҷуданд, аммо шароит барои инкишофи тиҷорат вучуд надорад.³⁷

3. МАДАНИЯТИ МОДДӢ ВА МАЪНАВӢ МЕЪМОРИ ВА САНЪАТ

Хусусиятҳои ҳаёти ҳоҷагӣ ва иҷтимоию иқтисодии асрҳои XVII–XVIII ба соҳаи меъморӣ низ нақши маълуме гузошт. Нуфуз, ҳокимият ва сарвати табақаҳои фавқонии тоифаҳои ўзбек, алаҳхусус амирон торафт афзунтар мегардид. Шаҳрҳо ва вилоятҳои тамои гоҳе амалан дар ихтиёри онҳо қарор мегирифтанд. Пули барои сохтмон лозим дар дасти ҳамин амирони қабилавии ўзбек буд ва онҳо бо василаи анъанавӣ меҳостанд шўҳрат ёбанд ва номи худро ҷовидонӣ гардонанд.

Яке аз ҳамин қабил аҳли кибор Ялангтушбӣ дар Регистони Самарқанд сохтмони бузургро вусъат дод ва ҳамон маҷмӯи имороти муҷаллалеро, ки то имрӯз боқист, ба вучуд овард. Дар рўбарӯи мадрасаи Улуғбек (дар он ҷое, ки пештар хонаҳои Улуғбек мавҷуд буд) бо амри ӯ меъмори номӣ Абдулҷаббор мадрасаи нав бино кард. Дар пештоқи даромадгоҳи ин мадраса сурати даррандаи ба ғизол ҳамлакунанда тасвир ёфтааст ва аз ҳамин сабаб онро мадрасаи Шердор номидаанд. Рӯи мадрасаи Шердор айнан нусхаи рӯи мадрасаи Улуғбек аст: дар марказ – сардар, дар ғўшаҳо – манораҳои рост, аз байни дарвоза ва манораҳо гунбазҳои теғадор ба назар менамоянд, ки дар болои ду дарсхона сохта шудаанд. Лекин дар ҷузъиёти тарҳи бино ва ороишоти он навиҳои зиёде мушоҳида мешавад.

Баъдтар Ялангтушбӣ аз тарафи севуми майдон боз як иморати дигар андохт. Чун дар ороишоти ин бино тиллои бисёре истифода шудааст, онро Тиллокӯрӣ номидаанд. Ин биноест, ки мадрасаву масҷид дар як ҷо сохта шудаанд: дар се тарафи ҳавлӣ хучраҳо ва дар тарафи чорум масҷид воқеъ гардидааст (иморати марказии гунбазнок ва ду айвони серқубба низ дар ҳамин қисмат ҷо гирифтааст).

Ҳамин тариқа, майдоне ба вучуд омадааст, ки як тарафаш кушоду се тарафаш бо се бинои мўҳташами хушнамо зинат ёфтааст.

Дигар аз ёдгориҳои меъморӣ асри XVII маҷмӯи иморатест, ки дар Бухоро воқеъ гардидааст. Яке аз, қисматҳои муҳимми ин ансамбли меъморӣ ҳавзи калон мебошад ва аз ин рӯ вай бо номи Лабиҳавз машҳур аст. Аввалин иморати ин маҷмӯъ–мадрасаи Кўкалтош ҳанӯз дар асри XVI сохта шуда буд. Дар асри XVII яке амалдорони олимақоми он замон Надир-девонбегӣ фармуд, ки

³⁷ Беневени Ф., 153, с. 376, 380–381.

ҳавз, мадраса ва хонақоҳчае созанд. Ин ансамбли меъморӣ он қадар мутаносиб ва мутавозин нест, чунон ки дар маҷмӯи имороти Регистони Самарқанд метавон дид. Вай ҳамчунин ба худ шакли том нағрифтааст. Намуди он чунин аст: намои пурҳашаи мадрасаи асри XVI рӯ ба майдон буда, дар як тарафи ин майдон мадрасаи на он қадар калони Надир-девонбегӣ ва дар тарафи дигари он Лабиҳавз ва дар паси Лабиҳавз хонақои хурд воқеанд. Мадраса ва ҳавз бо ин хонақо мувозана надоштанд ва ҳамчунин бо мадрасаи асри XVI мувофиқат намескарданд. Ин ансамбли меъморӣ аз таносуб ва тавозуни қисматбандӣ маҳрум буда, меъмор дар бунёди он на завқе ва на таъбе аз худ зоҳир накардааст. Бинокориҳои асри XVII низ ба сари худ ягон ҷиҳати қобили таваҷҷӯе надоранд.

Дигар ансамбли меъмории дар асри XVII биноёфтаи Бухоро бисёр муҳим ва ҷолиб мебошад. Ин ду мадрасаест, ки муқобили якдигар воқеъ гардидаанд: яке мадрасаи Улуғбек, ки дар асри XV сохта шудааст ва дигаре мадрасаи Абдулазизхон, ки аз ёдгориҳои меъмории асри XVII ба шумор меравад. Дар байни ин ду иморат хеле шабоҳат мавҷуд аст, аммо тафриқаи онҳо боз бештар мебошад. Таносуби рӯи иморати мадрасаи Улуғбек ба ҳадди комил расида, ороишоти он сода ва дар айни замон хеле нафис аст. Аммо дар намои мадрасаи Абдулазизхон асаре аз таносуб мавҷуд нест, даромадгоҳаш ниҳоят дароз, канораҳои рӯи иморат, баръакс, бисёр ғафсанд. Ороиши он бағоят бодабдаба ва пурқаруфар мебошад.

Агар дар бораи асри XVII ҳамчун яке аз марҳилаҳои инкишофи санъати меъмории Осиёи Миёна сухан ба миён ояд, ин, беш аз ҳама, ба ороишоти биноҳо дахл менамояд. Ороишгарони асри XVII анъанаи ду қарни пешинаро давом дода, баъзан муваффақиятҳои муайяни эҷодӣ ба даст меоварданд. Алаҳусус, комёбии устодони қандакории рӯи ғаҷ ба назар намоёнтар буд. Шўшаҳои ғачии мадрасаи Абдулазизхон бо мураккабӣ, инчунин зарофат ва нафосати худ касро дар ҳайрат меғузорад. Дар ороиши иморатҳо аз ҳунари хотамкорӣ ва кошинкорӣ ба таври васеъ истифода мекарданд. Нақшҳои пурпечухам ва сарбаста, гаммаи рангҳо назар ба асрҳои XV–XVI дурушт ва ҳашиштар мебаромаданд, рангҳои зард ва сабз, ки ба таври фаровон кор фармуда шудаанд, онҳоро аз ҳад зиёд рангин менамуданд.

Аз нусаҳои хаттии асри XVII, ки бо минётурҳои рассомони Осиёи Миёна зинат ёфтаанд, миқдори хеле кам то замони мо расидааст. Вале аз ҳамин намунаҳои кам низ маълум мегардад, ки анъанаи мактаби минётури осиймиёнагии асри XVI давом ва инкишофи босазои худро дар асри XVII пайдо намудааст.³⁸ Хусусан, минётурҳос, ки «Зафарнома»-и Шарафиддини Яздиро зеб додаанд, бисёр хуб ва ҷолибанд. Ин нуса соли 1628 дар Самарқанд китобат шуда, 12 минётурро дар бар мегирад.³⁹ Минётурсози забардасте дар саҳнаҳои размӣ бо як маҳорати ҳайратангез тавонистааст миқдори зиёди симоҳои одамиро ҷо диҳад, ки ҳар яки он боз ба назар зинда ва дар ҷунбишу ҳаракат намудор мешавад. Масалан, дар сурате, ки Ҳиротро муҳосира кардани Темур тасвир ёфтааст, 23 андоми одамӣ ва 18 асп мавҷуд аст. Дар минётури дигар, ки лашкар кашидани Темур бар зидди хони Олтинўрда - Тўхтамиш тасвир шудааст, 20 кас ҷанг мекунад. Саҳнаи баъзеи Темур низ пуродам аст: дар ин ҷо аҳли кибор, сипоҳиён, мутрибон, ҳофизон,

³⁸ Пугаченкова Г. А. ва Ремпель Л. И., 1965, с. 358–359; «Среднеазиатское миниатюры XVI–XVII вв.», М., 1964.

³⁹ Семёнов А. А., 1956, с. 3–16.

ровиён ва соқӣёро метавон дид. Саҳнаҳо хеле зебо ва хушранг офарида шудаанд.

Дар асри XVII санъати портрет ҳам аз тараққӣ бознамонд. Чунончи, тасвири фасеҳи Имомқулихон, ки соли 1642 кашида шудааст, ба ин далолат мекунад.⁴⁰

Вазъияти даври баъдина ба пешрафти бинокорӣ, меъморий ва санъат ягон қадар мусоидат накард. Нимаи аввали асри XVIII давраи харобии иқтисодӣ, хуруҷи ҷангҳои дохилӣ, ба вайронӣ рӯ овардани шаҳру деҳот, сар задани шӯришҳои халқӣ, дубора авҷ гирифтани тохтутози хевагиҳо, ҳуҷуми тоифаҳои бодиянишин ва қўшунҳои аҷнабӣ буд. Дар ин вақт, махсусан, ноҳияҳои марказии Мовароуннаҳр ва вилояти Балх зарар диданд. Дар натиҷаи ба ҳар тараф фирор кардани аҳоли чунин марказҳои маданий, монанди Бухоро ва Самарқанд беодам монданд. Табиист, ки аз ин замони ошӯфта ва тира ҳеҷ як ёдгории муҳими меъморий ва ҳунарий боқӣ намондааст.

Адабиёти бадеии тоҷик ва солномаҳои таърихӣ асри XVII – ибтидои асри XVIII

Дар аҳди Ҷониён ду маркази адабӣ вучуд дошт, ки яке Бухоро ва дигаре Балх буд. Дар ин давра адабиёти тоҷик назар ба асри XVI бештар ба тараққӣ рӯ ниҳод. Лекин дар замони Субҳонқулихон шароит ба дараҷае саҳт гардид, ки ҳатто як идда шоирони дарбор ватани худро тарк намуда, ба Ҳиндустон ҳиҷрат карданд.

Дар сурате ки адабиёти дарборӣ ва расмӣ тасаввуфӣ ҳолати таназзулро аз сар мегузаронид, дар доираҳои ғайрирасмӣ, махсусан дар байни пешаварони шаҳр назми рӯҳан ба муҳити халқ наздик тараққӣ карда, мисли Фитрати Зардӯзи Самарқандӣ, Муллообиди Мумтоз ва, хусусан, Миробид Сайиди Насафӣ шоирони забардаст ба камол расиданд, ки маҳсули адабии онон бештар ба ҳаёти табақаҳои истеҳсолкунандаи мамлакат алоқаманд буд.

Фитрати Зардӯзи Самарқандӣ соли 1657 дар маҳаллаи Зардӯзони Самарқанд таваллуд ёфтааст. Ҷамаи хешу ақраби ӯ дар касби зардӯзӣ маҳорати комил доштанд ва ҳудӣ ӯ ҳам ин пешаро ба ҳубӣ азхуд карда буд. Фитрат дар соли 1685 ба Бухоро рафта, дар мадрасаи он ҷо таҳсил мекунад. Рӯзгори ӯ ба саҳтӣ ва машаққат мегузашт. Мӯҳтоҷӣ ва тангдастӣ ӯро маҷбур намуд, ки ҳавлиашро фурӯшад. Харидор, ки шахси давлатманде буд, ӯро фиреб дода, ҳавлиро бо нархи хеле арзон соҳиб гардид. Шоир ба ин вачҳ дар бораи вай як шеърӣ ҳаҷвӣ навишта, бо ҳамин васила қасос гирифт. Фитрат дар аввалҳои асри XVIII вафот кардааст.

Соҳибони тазкира ӯро устоди ҳам назм ва ҳам наср донистаанд. Аз мероси адабии ӯ маснавии «Толиб ва Матлуб», як ҳаҷвия ва чанд ғазал дар дастраси мост. Девони ӯ то ҳол пайдо нашудааст.

Сайиди Насафӣ (ваф. байни солҳои 1707–1711) бузургтарин шоири ин давра аст. Дар замони ҳукмронии Абдулазизхон, Субҳонқулихон ва Убайдуллохон ҳаёт ба сар бурда, рӯзҳои тира ва мудҳишро, ки истибдоди феодалӣ ба сари оммаи заҳматкаш оварда буд, бо ҷашми худ дидааст.

Сайидо дар давраи аввали эҷодиёти худ зоҳиран бо мақсади пайдо кардани сарпараст ва мураббӣ бо баъзе намоёндагони табақаи ҳоким ва бо муҳити одамони дарбор наздик шуд ва таъсири ҳамин муҳит буд, ки чанд қасидаи

⁴⁰ Пугаченкова Г. А., ва Ремпель Л. И., 1965; с. 360–361. Дар хусуси санъати мусиқӣ. ниг.: Семёнов А. А., 1946 а.

худро ба Абдулазиз ва Субҳонқулихон бахшид. Аммо, вақте ки вай аз тамоми фисқу фучури дарбор ва разолати аҳли он воқиф шуд, ҳар чӣ зудтар худро аз муоширати ин тоифа дур кашид:

Қадам аз кўчаи арбоби давлат кўтаҳ авлотар,
Ки аз ҳар нақши пой ман барояд чашмаи хуне.

Сайидо халқи худро бисёр дўст медошт. Ў на фақат бо маҳсули адабии худ, балки шахсан ҳам афтодагон ва мазлумони бечораи ватанашро то мета-вонист ҳимоят мекард:

Ҳар кучо афтодае бинам ба сар ҷо медиҳам,
Хори ин саҳро гули рӯи сабад бошад маро.

Сайидо қасидаҳои худро на ин ки ба подшоҳон ва аъён ашроф, балки ба камбағалон, пешаварон ва деҳқонон бахшида, ҳаёти ин гурӯҳи аҳолиро хеле хуб тасвир кардааст. Қасидаҳое, ки ӯ дар тавсифи нонвой, наққош ва ғ. навиштааст, аз ҳамин қабилаанд. Дар байни асарҳои ӯ мавқеи муҳимро «Баҳориёт» («Ҳайвонотнома») ишғол мекунад. Шоир дар ин асари худ дар тимсоли ҳайвонот симои намояндагони табақаҳои мухталифи ҷамъияти феодалиро тасвир намуда, чунин ақидаеро пеш меронад, ки одамони меҳнатӣ агарчи дар назар чун мўрчагон ба зерӣ по афтодаанд, дар амал аз ҳама болотаранд ва агар онҳо иттифоқ кунанд, қавитарин душманро ҳам мағлуб карда метавонанд.

Сайидо дар як силсила шеърҳои худ харобии шахру деҳот, маҳрумият ва азоби бекарони аҳолиро дар аҳди Субҳонқулихон – даврас, ки, аз як тараф, муфлисӣ ва бенавой зиёд шуда, аз тарафи дигар, сарвати синфи ҳукмрон беш аз пеш меафзуд, нишон додааст, чунон ки ӯ менависад:

Фалак ба қомати пири хамида мемонад,
Ҷаҳон ба деҳаи тороҷида мемонад...
Зи баски аҳли ҷаҳон хуни якдигар хўрданд,
Сари сипеҳр ба нори макида мемонад.
Даруни ҷомаи рангини хеш дунёдор
Ба кирмҳои бирешимтанида мемонад.⁴¹

Умуман, Сайидо Насафӣ дар давлати хонии Бухоро нахустин шоирест, ки ошкоро ба ҳимояи аҳли меҳнат бархоста, соҳти феодалиро саҳт танқид кардааст. Ў ҳамчун шоири соҳибистеъдод, ифодакунандаи орзуву омоли табақаҳои меҳнатии аҳоли, хусусан хунармандон баромад кардааст. Аҳли меҳнат ва баёни кайфияти он дар эҷодиёти ӯ мақоми марказӣ дорад. Сайидо дар ифодаи ақидаҳои пешқадами иҷтимоӣ ва таблиғи ғояҳои инсониятпарварона аз муосирони худ хеле пеш гузаштааст. Дар шеърҳои халқи меҳнаткашро ситоиш карда, бартарии онро аз дигар табақаҳои ҷамъият таъкид менамуд, бо ҷасорати тамои изҳор мекард, ки иқтисодии аҳли меҳнат дар иттиҳод аст, синфи ҳокимро ба ҷаҳолат ва бераҳмӣ гунаҳгор карда, ба зерӣ тозиёнаи саҳт мегирифт.

Сайидо дар мавзӯи ва шакли шеър баробари давом додани беҳтарин анъанаҳои гузаштагони худ, бисёр навиҳо овард. Дар ғазалҳои ҳокимони золимиро сарзаниш ва вайронҳои мулкро бо дарду алам тасвир намуда, доираи

⁴¹ Мирзоев А. М., 1954. с. 18.

мавзӯоти ин жанри анъанавиро хеле васеъ гардонид. Мавзӯҳои қасидаро низ тағйир дод ва дар васфи хунармандон қасидаҳо офарид. «Баҳориёт»-и ўро метавон шакли нави назми дидактикӣ ҳисоб кард. Дар адабиёти пас аз асри XVI ба тавассути эҷодиёти Сайидо жанри «шаҳрошӯб» равнақи тоза ёфт. Шоир дар эҷоди худ ташбеҳу истиораҳои нав, образҳои фолклорӣ ва таъбирҳои пуробуранги халқиро ба кор бурда, ганҷинаи воситаҳои тасвири бадеии назми тоҷикро ғанитар сохт.

Ғояҳои тасаввуфӣ ба эҷодиёти Сайидо як дараҷа таъсири манфӣ расониданд. Дар шеърҳои ӯ асари сабки мураккаби ҳиндиرو ҳам метавон эҳсос намуд, лекин истифодаи шоир аз ин сабк бештар характери эҷодӣ дошт.

Аксари шоирони гузашта ба ниғаҳ доштани меъёри дахлнопазири забони адабиёти классикӣ саъй менамуданд. Пас аз воқеаҳои сиёсии ибтидои асри XVI, пайдоиши ҷудой ва дурӣ дар байни Эрону Мовароуннаҳр ҳифзи ягонагии забон моҳияти пешинаи худро аз даст дод. Сайидо инро дарк карда, бо ҷуръати тамом анъанаи қадимаро шикаст ва ба назм калимаҳои оммафаҳми забони гуфтугӯии модариашро дохил намуд. Забони офаридаҳои ӯ ба забони адабии ҳозираи тоҷик бисёр наздик аст.⁴²

Асри XVII дар баробари расонидани ин қабил намояндагони бузурги адабиёт аз таърихнависон низ ҳолӣ набуд. Маҳмуд ибни Валӣ яке аз таърихнависони барҷастаи ин давра мебошад. Асари ӯ «Баҳр-ул-асрор фӣ маноқиб-ул-ахбор» як навъ энциклопедияест, ки аз чор ҷилд фароҳам омада, қисмати таърихӣ он воқеаҳои давраи аз Чингизхон то Ҷониёнро дар бар мегирад.

Дигар асари муҳимме, ки дар ин давра таълиф ёфтааст, «Таърихи Сайид Роқим» мебошад. Ин асар агарчанде воқеаҳои таърихро бо як тартиби муайян тасвир намекунад, лекин дар бораи одамони машҳур, дар хусуси бинокорӣ ва осори адабии замони Темур ва давраҳои баъдина то асри XVIII маълумоти хеле пурқимат медиҳад.

Ҳамчунин асари Муҳаммадамини Яроқчӣ «Муҳит-ут-таворих»-ро низ метавон дар қатори сарчашмаҳои муҳими таърихӣ ин давра номбар кард. Муаллифи ин китоб шарҳи воқеаҳои таърихро аз давраҳои қадим сар карда то нимаҳои асри XVII оварда мерасонад ва дар аҳди салтанати Ҷониён (Аштархониён) ба таври муфасссал таваққуф мекунад.

Аз таълифоти дигаре, ки дар ин давра ба вуҷуд омадааст, асари Муҳаммадҷусуфи Муншӣ «Таърихи Муқимхонӣ» мебошад. Дар ин асар, асосан, таърихи давраи Ҷониён то соли 1704 тасвир ёфтааст. Ниҳоят, муҳимтарин асари таърихӣ ин давра «Убайдуллонома»-и Мирмуҳаммадамини Бухорист, ки қомилан ба давраи ҳукмронии Убайдуллоҳон бахшида шуда, воқеоти солҳои 1702–1711-ро фаро гирифтааст.

⁴² Ҳамон ҷо, с. 159–162.

ҲАЁТИ ТОҶИКОН ДАР АМОРАТИ БУХОРО ВА ДАВЛАТИ ХОНИИ ХҶҶАНД (АЗ МИЁНАҲОИ АСРИ XVIII ТО МИЁНАҲОИ АСРИ XIX)

1. ТАЪРИХИ СИЁСИИ АМОРАТИ БУХОРО ВА ДАВЛАТИ ХОНИИ ХҶҶАНД. ЭКСПАНСИЯИ БРИТАНИЯ ДАР ОСИЁИ МИЁНА

Ҳуҷуми Нодиршоҳ ба Бухоро ва Хева

Дар миёнаҳои асри XVIII Осӣи Миёна, ки дар натиҷаи ҷангҳои дохилии пароканда ва аз харобиҳои иқтисодӣ хеле заиф шуда буд, ба ҳуҷуми шоҳи Эрон Нодиршоҳи Афшор дучор гардид. Нодиршоҳ дар муҳорибаҳои Кавказ, Афғонистон ва Ҳиндустон зафар ёфта, дар соли 1740 аз роҳи Балх ва Чорҷӯй ба Мовароуннаҳр дохил шуд.⁴³

Чунон ки дар фасли гузашта хотирнишон гардид, дар Осӣи Миёна давлати ягона вучуд надошт. Дар сари давлати хонии Бухоро намояндаи сулолаи Ҷонӣён - Абулфайзхон (1711–1747) меистод. Муаррихи бухорӣ - Мирзо Абдулазими Сомӣ менависад: «Абулфайзхон бошад ба лиҳози тиҳияти фиро-сату заковату қобилият аз аспӣ айшӯ тараб поён наменшуд, аз сӯҳбати писарону духтарони маҳлиқо берун намеомад ва ба ҷуз ошомидани шароби нобу баҳра бардоштан аз зебописарону лаззат гирифтани аз ҳофизону машшоқон дигар ба ҳеҷ кор шугл намеварзид. Ин буд, ки кори давлат рӯ ба инқироз ниҳод ва аҳкоми шариат аз доираи риоят маҳрум гардид. Ҳар кас тамаи сардорӣ дошту ҳар фард ғарази раҳбарӣ...».⁴⁴

Дар Самарқанд мулки мустақиле ба вучуд омада буд, ки бо Бухоро рақобат мекард.⁴⁵ Ҳокими Самарқанд аз бодиянишинон кӯмак хост ва онҳо дар давоми ҳафт сол (1723–1730) водии Зарафшонро ба харобазор табдил доданд. Қаҳтӣ ва гуруснагӣ сар шуда, сокинони Самарқанду Бухоро ба ҳар сӯ пароканда гардиданд.⁴⁶

Ба қавли Муҳаммадвафои Карминагӣ, бодиянишинҳо дар зарфи «ҳафт сол амволи хосу омро ба ғорат ва мардумро ба асорат бурда, саросари мамлакат ҳиҷоби тираи ҷабру тааддӣ густарониданд; бо ағному аҳшом ва маркабҳои худ мазрааву киштзор ва боғоту тоқзорҳои деҳқононро поймол намуданд. Заминҳои кишт ва чарогоҳҳои мамлакат дар зери суми ҷорпоёни сершумори (бодиянишинон) ба биёбон мубаддал шуданд. Ҳосили ғалла

⁴³ Дар бораи Нодиршоҳ ва истилоқориҳои ӯ ниг.: Пигулевская Н.В. ва дигарон, 1958, с. 316–325.

⁴⁴ Сомӣ, 1962, с. 41

⁴⁵ Абдурахмони Толеъ, 1959, с. 69

⁴⁶ Чехович О.Д., 1954, с. 71–73

ниҳоятдараҷа коҳиш ёфт, қаҳтӣ ва гаронӣ аз ҳар ҷиҳат дар ҳадди интиҳои бе-
раҳмӣ эҳсос мешуд; гуруснагӣ ва қашшоқӣ ҳукмфармой мекард... Нон қурси
мохро мемонд: ҳарчанд ба назар менамуд, ба даст намеомад»⁴⁷. А.А.Семёнов
ҳаққонӣ таъкид мекунад: «Ва ҳамин вайронии аз ҳад гузарои давлати охиринаи
Аштархонӣ, ки аз бенизомӣ ва худсариҳои гурӯҳи ҳукмрон – амирони худком,
тамаъкор ва фосиқ рух дода буд, дар давлати хонӣ чӣ андоза ба таназзул
расидани қувваҳои истеҳсолкунанда ва чӣ дараҷа қашшоқу хонабардӯш гар-
дидани аҳолиро ба таври возеҳ аён месозад».⁴⁸

Дар ин давра табақаи ашрофи қабилаи манғит имтиёзи бештаре пайдо
мекунад, ки ин ҳолат эътирози шадиди аъёну ашрофи дигар тоифаҳои ўзбекро
ба амал меорад. Абулфайзхон дар ҳокимияти ҳарбию сиёсӣ ягон қудрате
надошт. Ин вазъияти харҷумарчи сиёсӣ ва ҳаробии иқтисодӣ ба Нодиршоҳ,
ки сиёсати маккорона ва ҳисобгаронаро пеш гирифта, дар роҳи қасду ниятҳои
худ майлҳои ҷоҳталабонаи феодалони осиймиёнагиро моҳирона истифода
мебурд, имкони ба муваффақият соҳиб шуданро муҳайё месохт.

Ба замми ин, лашкари ӯ хеле беҳтар мусаллаҳ ва муташаккил буд.

Писари Муҳаммадҳаким атолиқи мардуд – Муҳаммадраҳимбии ҷоҳталаб
ба истиқболи Нодиршоҳ рафта, дар назди ӯ сари итоат фуруд овард. Худи
Муҳаммадҳаким, ки аз тарафи Абулфайзхон барои музокирот ба ҳузури Но-
диршоҳ фиристода шуда буд, низ ба манфиати шоҳи Эрон амал кард. Пас аз
бозгаштан бо амри Нодиршоҳ Муҳаммадҳаким ҳукмрони Бухоро ва барода-
ри ӯ - Муҳаммаддониёлӣ ҳокими Кармина таъин шуданд. Ба ин тариқа, Бу-
хоро ба қаламрави Нодиршоҳ мубаддал гардид.

Дар худи ҳамон сол Нодиршоҳ муқовимати ғаюронаи Элбарсхонро
дарҳам шикаста ва ўро дар муҳориба ҳалок намуда, Хеваро низ забт кард ва
ба сари ҳокимият қоиммақоми худро нишонд. Ў ҳам дар Бухоро ва ҳам дар
Хева захираҳои ӯзуқа, пул ва дигар чизҳои пурқиматро мусодира карда, аска-
рони маҳаллиро ба қўшуни худ ҳамроҳ намуд.

Пас аз вафоти Муҳаммадҳакимбии атолиқ писари ӯ - Муҳаммадраҳимбӣ
қўшуни пурқувват ва боинтизоме ташкил дода, исёни амирони муҳолифро
фурӯ нишонид ва дар дарбори Абулфайзхон мавқеи асосиро ишғол намуда,
амалан ҳукмрони давлати хонӣ гардид.

Дар соли 1747 Нодиршоҳ ба дасти дарбориёни худ кушта шуда, давлати
бузурги ташкилкардаи ӯ фавран рӯ ба заволи ниҳод. Аҳмадхон, ки аслан аз хо-
надони хонии қабилаи абдолии афғон буда, яке аз сарлашкарони Нодиршоҳ
маҳсуб меёфт, дарҳол ба Қандаҳор рафта, сардорони қабилаҳои афғонро ба
атрофи худ муттаҳид намуд ва худро подшоҳи Афғонистон эълон карда, асоси
давлати кунунии афғонҳоро бино ниҳод.

Бисёр вилоятҳои тоҷикнишин, аз ҷумла вилояти Ҳирот ба ҳайъати давла-
ти Аҳмадшоҳ дохил шуд. Дар солҳои 1750–1752 Аҳмадшоҳ аз Ҳирот қувваи
зиёди ҳарбиро барои тобеъ намудани музофотҳои тоҷикинишин ва ўзбекни-
шини соҳили ҷанубии дарёи Аму равона сохт. Ба феодалони афғон муяссар
гардид, ки муваққатан ҳокимони баъзе вилояту музофотҳо, аз қабили Балх,
Анҷӯӣ, Маймана, Аҳча, Шибирғон ва Қундузро ба худ мутеъ намоянд. Дар
Балх гарнизони афғонӣ гузошта, волие аз қавми афғон нишонда шуд (дар ак-
сари вилоятҳо ба тариқи вассал моликони маҳаллӣ фармонравой мекарданд).
Баъдтар Бадахшон ҳам таҳти нуфузи сиёсии Афғонистон қарор гирифт.
Ниҳоят, дар асри XIX қисми зиёди заминҳои дар соҳили чапи дарёи Аму

⁴⁷ Муҳаммадвафои Карминагӣ, дастхат, с. 18–19.

⁴⁸ Ниг.: ба сарсухани А.А.Семёнов дар асари Абдурахмони Толёв, 1959, с. 6–7.

воқеъгардидаи тоҷикон, ўзбекҳо ва туркманҳо ба ҳайъати давлати Афғонистон дохил гардид⁴⁹. Дар натиҷа миқдори бисёри тоҷикон аз ҳамқавмони дар соҳили рости дарёи Аму сукунатдоштаи худ ҷудо шуданд. Феодалон деҳқонони тоҷикро аз заминҳояшон ронда, киштзорҳои ҳосилхезро ба даст дароварданд ва қарияҳои нимҳарбӣ барпо намуданд.

Дар солҳои 70-уми асри гузашта муаррихи афғон Муҳаммад Ҳаётхон дар асари машҳури худ «Ҳаёти Афғон» роҷеъ ба қисмати талхи деҳқонони тоҷик чунин навишта буд: «Кайҳост, ки онҳо аз ҳуқуқи заминдорӣ маҳрум гардида, ба деҳқони кироиянишин ва ё муздури афғонҳо табдил ёфтаанд».⁵⁰

Оғози ҳукмронии Манғития

Соли 1747, аз кушта шудани Нодиршоҳ дере нагузашта, Муҳаммадраҳимбӣ Абулфайзхонро бо ду писараш ба қатл расонид ва бо ҳимояти табақаи ашроф ва рӯҳонӣ ба тахти хонии Бухоро нишаста, дар соли 1753 ба силсилаи Манғития асос гузошт.

Ў барои пурқувват кардани ҳукумати хонӣ дар навбати аввал бар зидди ҳаракатҳои худсаронаи сардорони қabilaҳои бодиянишини ўзбек мубориза бурд ва муҳолифати феодалони маҳаллиро нисбат ба ҳокимияти марказӣ то дараҷае барҳам дод. Ба ҳар як вилояти тобеи худ ҳоким таъин кард. Аксар вақт гуфтушунидҳои дипломатие, ки дар ин бобат бо болонишинони аз тобеияти ҳукумати марказӣ сар кашидаи қabilaҳо ба амал меомаданд, натиҷае намебахшиданд. Ба ин сабаб вилояти Ҳисор бо зӯрӣ тобеъ карда шуд: Муҳаммадраҳимхон ба Ҳисор ду дафъа (солҳои 1756–1757) лашкар кашид. Дар воқеоти он давра Қубодиён, ки он ҷо ҳокими пешина ҳукмронӣ мекард, ҳамчунин деҳаи Душанбе (қалъаи Душанбе ба муносибати воқеаҳои ибтидои асри XVIII низ ёд мешавад) роли муҳим бозиданд. Дар Ҳисор истеҳкомоти нав сохта, истеҳкомоти пешина дубора ба кор андохта шуданд. Чун Ҳисор ва вилоятҳои атрофи он барои давлати хонӣ аҳамияти калон доштанд ва феодалони ин маҳалҳоро табиати саркаше буд, Муҳаммадраҳимхон амаки худ - Дониёлбиро ҳокими Ҳисор ва вилоятҳои кӯҳистон таъин намуд. Самарқандро забт карда, ҳокимияти онро ба бародари худ супурд. Дар Шаҳрисабз, Тошканд ва дигар вилоятҳо низ одамони худро ба сари кор овард. Фақат Ўротепна, ки дар нимаи дувуми асри XVIII ба ҳайъати он шаҳрҳои Хучанд, Ҷиззах, қалъаҳои Зомин, Ём ва ғ. дохил мешуданд, ҳамчун мулки мустақил боқӣ монд.⁵¹

Дар аҳди ҳукмронии Муҳаммадраҳимхон дар натиҷаи ҷангҳои пайдарпай бисёр воҳаҳои зироатӣ ба майдони муҳориба мубаддал гардида, ба иқтисодиёти мамлакат зарарҳои зиёде расонида шуд.

Соли 1756 ӯ худро хон эълон намуд.

Баъд аз марги Муҳаммадраҳимхон дар соли 1758 амаки ӯ - Дониёлбӣ атолиқ (1758–1785) ҳукуматро ба дасти худ гирифт. Лекин вай лақаби хониро қабул накарда, исман Абулғозӣ ном набераи Абулфайзхонро ба тахт нишонид ва худаш маъмури вазифаи атолиқӣ гардид. Дониёлбӣ бештар ба қувваи ҳарбӣ таъия мекард ва барои таъмини он чизро дарёф намедошт. Ин буд, ки

⁴⁹ Мир Фуломмуҳаммади Губор, 1959. Масъалаи пайдоиши давлати афғонҳо дар асарҳои шарқшиносони советӣ, ки ба концепсияи марксистии ин масъалаи муҳим асос гузоштаанд, хусусан дар асарҳои Рейснер И.М., 1954; Ганковский Ю.В., 1958 а; Массон В.М., Ромодин В.А., II, 1965, муфасссал тадқиқ шудааст

⁵⁰ Муҳаммад Ҳаётхон, 1874, с. 299.

⁵¹ Мухторов А., 1964, с. 18–19.

дар аҳди ӯ ҳамаи сарлашкарони ашрофии қabilaҳои манғит заминҳои зиёдеро ба тариқи танҳо соҳиб шуда, барои ҳар чӣ бисёртар ғоида ситонидан аз ин заминҳо саъй мекарданд. Дониёлбӣ аз рӯҳониён ва шайхони дарвешӣ низ ҳимоят ва пуштибонӣ меид.

Чи навъе ки адиб ва олими маъруфи тоҷик дар асри XIX Аҳмад Махдуми Дониш қайд мекунад, дар аҳди Дониёлбӣ ҳеле андозҳои нав, монанди аминона, никоҳона, мӯҳрона, ҳаққи тарозу ва амсоли инҳо қорӣ карда шуд. Ҳамаи инҳо сабабгори боз ҳам бештар ба табаҳӣ рӯ овардани вазъи зиндагии табақаҳои меҳнаткаш аҳоли мегардиданд ва, ба қавли Аҳмади Дониш, «фуқаро ва раоёро маҷоли ҳаракат ва сукун набуда аз фарти зулму заҷр ва олуҳу солуқ, мисли аминона, вакилона, арзонии никоҳ ва қиматии никоҳона. Масалан, мӯҳри муаҷҷал даҳ дирам, никоҳонаи қозӣ даҳ динор, як ман гандум даҳ танга, ҳаққумизон понздаҳ танга ва ғайра».⁵²

Худкоми аён ашроф ва табаҳии ҳоли мазлумон, алаҳхусус, дар ибтидои ҳукмронии Дониёлбӣ зиёдтар гардид. Аҳолии меҳнаткаш дар саросари мамлакат, аз ҷумла дар Бухоро, борҳо шӯриш намуд. Ҳукмрони куҳансол дигар аз ӯҳдаи ба сари итоат овардани вассалҳои саркаш ва фуру нишондани шӯро ошӯбҳои мардум баромада наметавонист.

Қувват гирифтани парокандагии феодалӣ, беш аз ҳама, дар тангшавии ҳудуди давлати хонӣ зоҳир мегардид.

Балх истиқлолият ба даст овард. Фарғона дар охири асри XVII ниммустақил шуда, баъдтар дар ин ҷо хонии мустақили Хўқанд ба вуҷуд омад, ки дар сари он намояндагии қabilaи ўзбеки минг қарор гирифтанд. Ташаккули хонии Хўқанд дар миёна ва нимаи дувуми асри XVIII, дар замони ҳукмронии Эрдонабӣ ва Норбўта ба анҷом мерасад. Давлати хонии Хева дар асри XVIII давраи ҳеле саҳти ҷангу ҷидолҳои байниҳудиро аз сар меғузаронд, ба зами ин дар солҳои 60-ум саросари онро гуруснагӣ ва вабо фаро гирифт. Дар Хева қариб одам намонд. Андаке ба ифоқа омадани тартибу низоми ин хонӣ бо фаёлияти ҳукмрони он - Муҳаммадамин алоқаманд аст. Муҳаммадамин аслан аз қabilaи ўзбеки қунғрот буда, ба сулолаи Қунғротҳо, ки то соли 1920 давлати хониро идора кардаанд, асос гузоштааст.

Мулкҳои кўҳистоние, ки дар сарзамини кунунии Тоҷикистон, аксаран дар навоҳии Ҳисору Кўлоб воқеъ гардида буданд, аз давраи салтанати Ҷониён дар амал ҳамчун мулкҳои ниммустақил боқӣ монда, аз тарафи ҳокимони маҳаллӣ идора мешуданд. Мулки Ўротепша ҳам, ки сарғаҳи Зарафшон – аз Панҷакент то Мастҷоҳ ҳамоно дар ҳайъати он буд, истиқлолияти худро ниғаҳ медошт.

2. МУБОРИЗА ДАР РОҶИ МУСТАҲҚАМ КАРДАНИ АМОРАТИ БУХОРО

Чунон ки дар боло қайд карда шуд, норизоятии оммаи халқ тамоми аморати Бухоро фаро мегирифт. Дониёлбӣ на фақат худсариҳои феодалонро бартараф карда натавонист, балки ҳудуд торафт бештар мутеи кушбегӣ ва қозикалон мегардид. Яке аз писарони ӯ - Шохмурод худро тамоман ба тариқати сўфия бахшида, муриди шайхе шуд. Вай дар зоҳир аз дарвешӣ мискин ҳеҷ тафовут надошт. Бо фармоиши шайх ҳатто дар бозор ҳаммолӣ мекард. Содагӣ ва дастрасии зоҳирӣ, тарзи зиндагии шикастанафсонаи шахзода, ки ба кулӣ хилофи зиндагии айёбона ва пурдабадаи аён ашроф ва худӣ До-

⁵² Аҳмад Махдуми Дониш, 1960, с. 13; Аҳмади Дониш, 1967, с. 27.

ниёлбӣ буд, боиси дар байни оммаи халқ ва аҳли зӯҳду тақво шӯҳрат ва эътибори зиёд пайдо кардани ӯ гардид. Шоҳмурод, махсусан, ба рӯҳониён ихлос ва эҳтироми беандоза доштани худро бо ҷидду ҷаҳди тамоми таъкиди менамуд. Дониёлбӣ чунин маъруфияти писарашро ба назар нагирифта наметавонист ва шаҳзода дар умури давлат беш аз пеш нуфуз пайдо намуд. Ӯ ба бекор кардани баъзе андозҳо низ муваффақ шуд. Падарро ба ҷуз вориси худ таъин кардани ӯ дигар чорас намонд.

Пас аз вафоти Дониёлбӣ валиаҳди ӯ либоси тавба дар тан фарёдкунон дар кӯчаҳои Бухоро ғашта, бо лобаву зорӣ аз мардум илтиҷо менамуд, ки гуноҳҳои нисбат ба мардум кардаи марҳумро бубахшанд. Вай ҳамчунин ҳисси худро аз мероси падар гирифта, амр кард, ки ин сарватро ба касоне, ки «аз онҳо ситонида шудааст», баргардонанд. Чунин вонамуд мекард, ки гӯё ӯ ғайри хоҳиши худ ба тахти салтанат нишастааст ва, аз ин рӯ, боз ба асбоби таҷаммул наздик нашуда, худро дар маслаки зӯҳду тақво нигоҳ медошт. Тарзи зиндагии хоксорона ва порсоёнаи ӯ (либоси ғафру ғоқа мепӯшид ва онро то ҷиғда-ҷиғда шуда даридаиаш аз тан намекашид, таъми оддӣ ва хеле кам меҳӯрд, ҳеҷ гоҳ ҳадя намегирифт, дар як рӯз барои эҳтиҷоти худ фақат як танга харҷ мекард ва ғ.) муосиронашро дар ҳайрат мегузаштанд. Ӯ барои таҳдиди синфи хоҷагон ва ашроф қушбегӣ ва қозикалонро дар ҳузури умум ба қатл расонид. Чунин рафтору кирдори ӯ, ки аз рӯи мулоҳизаҳои сиёсӣ сураи мегирифт, дар кори соҳиб шудан ба тахти салтанат ва ба тарафи худ кашида-ни таваҷҷӯҳи оммаи мардум роли муҳим бозид.⁵³

Ин таваҷҷӯҳ барои Шоҳмурод ниҳоятдараҷа зарур буд, зеро дар соли ба тахт нишастани ӯ (1785) косаи сабри аҳолии Бухоро лабрез шуда, онҳо шӯриш бардоштанд. Дар рафти шӯриш беш аз ҳазор нафар кушта шуд. Аз ин рақам ба ҳубӣ маълум мешавад, ки муборизаи халқ то ҷӣ андоза вусъат доштааст. Шоҳмурод маҷбур шуд савганд хӯрад, ки аҳолии Бухоро аз ҷавру зулм ва хирочу андозҳои аз ҳад зиёд озод хоҳад кард. Ва фармони ӯро ба рӯи санг сабт намуда, дар пештоқи масҷиди ҷомеи Бухоро гузоштанд. Албатта, ин як ваъдаи хушку ҳолӣ ва фақат василаи аз ғазби халқ раҳой ёфтн буд. Аз бухориён минбаъд ҳам молиёти махсус, ки ба мақсадҳои ҳарбӣ андохта мешуд, меситониданд.

Аҳди салтанати амир Шоҳмурод (1785–1800) дар таърихи сулолаи Манғития давраи нисбатан устувор гардидани аморат ба шумор меравад.

Шоҳмурод ба мақсади бартараф намудани норизоияти умумӣ, ки дар вақти ҳукмронии падараш пайдо шуда буд, баъзе ислоҳоти ҷорӣ намуд. Вай фақат чунин андозҳои шаръӣ, монанди хироч ва закоти боқӣ гузошта, дигар ҳамаи молиёт, боҷ ва ҷаримаҳоро барҳам дод. Лекин ба ивази ин ҷиза – андози аз қавмҳои ғайримусулмон ситондашавандаро хеле зиёд кард. Ба аскарон моҳиёна муқаррар намуд. Бисёр заминҳои вақфро, ки амирони собиқ мусодира карда буданд, дубора барқарор кард. Ба ин восита ӯ рӯҳониёни исломро ҳомии худ карда, дар роҳи мустаҳкам намудани ҳокимияти худ аз нуфузи дар байни оммаи мардум доштаи онҳо моҳирона истифода мебард.

Ислоҳоти пулие, ки ӯ дар оғози ҷулуси худ гузаронид, барои ҳаёти иқтисодии мамлакат аҳамияти калон пайдо намуд. Хонҳои сулолаи Ҷониён ва сипас нахустин амирони манғит сиккаҳои нуқраи камиёр бароварда, аз тафо-

⁵³ Соддагӣ ва порсоии Шоҳмурод ба дараҷаи афсона расида, номи аслии ӯ «Амир Маъсум» (ба маънии «амири бегуноҳ») машҳур шудааст – ниг.: Семёнов А.А., 1953, с. 41–42. Аммо золимии ӯ низ ба андозае муосиронашро мутаҳайир сохтааст, ки таърихи вафоташро «золим мурд» гуфтаанд – ниг.: Семёнов А.А., 1924, с. 163, эзоҳи 2.

вути қурби расмӣ ва амалии ин сиккаҳо ғоидаи зиёде ба даст меоварданд. Ин ҳолат, дар навбати худ муомилоти пулиро вайрон карда, чун бори гароне ба дӯши аҳоли меафтод. Шоҳмурод иқдоми қатъӣ намуд. Шакли зоҳирӣ, ҳаҷм ва вазни сиккаҳоро тағйир дода, онҳоро аз нуқраи пуриёр мебаровардагӣ шуданд. Ҳар кас метавонист ба сиккаҳона нуқра оварда, ба ивазаш (ҳаққи зарробиро пардохта) пул бигирад. Зоҳиран, сиккаҳои кӯҳнаи пеш аз ислоҳот аз эътибор соқит карда шуданд.⁵⁴ Ин ислоҳоти пулӣ бар тибқи талаботи айнӣ иқтисодиёт ба вуқӯъ пайваста, ба ривочу равнақи тиҷорат мусоидат намуд.

Ба Шоҳмурод лозим омад, ки ба мақсади афзудани иқтисодии ҳокимияти марказӣ ҳокимони вилоятҳоро аз кор барканор карда, ҳокимони нав таъин намояд. Ба ҳар шахру деҳа қозӣ таъин карданро низ ӯ ба таомул даровард. Муқобилати феодалони ҷудогона дарҳам шикаста шуд. Ҳатто саркаштарини онҳо низ сари итоат ҳам кард. Чунончи, Ниёзали, ки дар вақти Дониёл худро дар Шаҳрисабз мустақил эълон карда буд, итоати амир Шоҳмуродро қабул намуд.

Шоҳмурод умури маҳкамаро низ як дараҷа ба тартиб даровард. Худаш рисолае роҷеъ ба ҳуқуқ таълиф намуд, ки барои қозиҳо ҳамчун дастур хизмат мекард. Дар он замон қонуне қорӣ гардид, ки бар тибқи он агар касе нисбат ба моликият ҷинояте содир кунад, сарфи назар аз мартабаҳои ҷамъиятии ӯ, ба саҳттарин ҷазо гирифта мешуд. Чунин тадбирот як андоза пешро роҳи ғорату торочҳои аз ҳад зиёдро гирифта, ба манфиати табақаҳои озоиштаҳои аҳоли буд. Ҳама меҳдонистанд, ки барои роҳзанӣ сар аз тан ҷудо мекунанд, барои дуздӣ дастӣ роҷо мебуранд ва ғ. Шоҳмурод ин ҷорабиниҳоро таҳти ливои мубориза дар роҳи риояти аҳкоми шариат амалӣ намуда, бо ин баҳона барои мувоқибат ва муҳофизати расму оин мансаби раисро қорӣ сохт, ки ӯ мебоист иҷрои тамоми фармудаҳои шариатро хурдагирона назорат мекард.⁵⁵

Мустаҳкам шудани ҳокимияти марказӣ боиси таъмини амнияти роҳҳо гардид ва ин дар баробари ислоҳоти пул барои равнақи тиҷорат заминаи мусоид фароҳам овард. Хоҷагии воҳаҳои зироатӣ, хусусан водии Зарафшон, инчунин ҳавзаи дарёи Аму ва Қашқадарё дубора рӯ ба сабзӣ ниҳод. Дар бобати афзудани нуфуси ноҳияҳои камодам чораҳо дида шуданд, каналҳои нави обёрӣ акнун на аз он феодалҳои маҳаллӣ, балки моли подшоҳӣ маҳсуб меёфтанд ва аз ин ҳам мадохили ҳазинаи давлат меафзуд. Дар натиҷаи пешрафти корҳои обёрӣ протсессӣ ба зиндагонии муқимӣ гузаштани тоифаҳои бодиянишини ўзбек дар заминҳои навобод қувват гирифт.⁵⁶

Амир Шоҳмурод риёкорона қиёфаи дарवेशи порсоро ба худ гирифта, таассуби диниро ривоч меод ва аз он ба мақсади қорӣ кардани сиёсаташ истифода менамуд. Ў таҳти шиори «ҷиҳоди муқаддас бар зидди шиаҳо» чандин мартаба ба Хуросон лашкар кашид ва бисёр маҳалҳои онро тороч намуд. Умарои Манғития дар ин лашкаркашиҳо ҳар як каси қобили меҳнатро аз аҳолии Хуросон асир карда, ба Бухоро меоварданд. Ба ин восита бозори ғуломфурӯшии Бухоро хеле авҷ гирифт. Дар охири асри XVIII, вақте ки Эрон саргарми ҷангҳои дохилии худ буд, Шоҳмурод дубора Марвро ишғол кард. Пас аз чанде вай ба муқобили бародари худ Умарбӣ, ки дар Марв ҳукм ронда, барои ҷудо шудан аз Бухоро кӯшиш мекард, дохили муҳориба гардид ва сарбанди дарёи Мурғобро ба кулӣ вайрон намуд. Ў тадриҷан қисмати зи-

⁵⁴ Давидович Е.А., 1964, с. 164–168.

⁵⁵ Мирзошамси Бухорӣ, 1861, с. 45.

⁵⁶ Бартольд В.В., 1963 в. с. 281.

ёди аҳолии ин воҳаро ба Самарқанду Бухоро кўчонида, дар таъмири харобаҳое, ки аз ҷангҳои собиқ ба амал омада буданд, истифода бурд. Ин сиёсати пешгирифти Шоҳмурод то андозае ба тармими харобиҳои водии Зарафшон, махсусан атрофи Самарқанд ва Бухоро мусоидат кард, вале дар айни замон вай боиси тамоман ба харобазор табдил ёфтани воҳаи Марв гардид. Шоҳмурод якҷанд дафъа ба тарафҳои Ўротепша лашкар кашид ва дар ин мавридҳо низ аксари аҳолии қобили меҳнати Хуҷанд, Ўротепша, Хавос, Зомин ва Ёмро зўран ба Самарқанд бурда, дар сохтмони биноҳо ва иншооти обёрӣ истифода бурд. Маҳз бо қувваи ин одамон дар Самарқанд 24 масҷид ва дигар иморатҳои гуногун сохта шуданд.⁵⁷

Аморати Бухоро дар нимаи аввали асри XIX

Пас аз фавти Шоҳмурод писараш - амир Ҳайдар (1800– 1826) ба тахти аморат нишаст.

Вай аксарияти вақтро ба мутолиаи асарҳои фикр ва муноқашаҳои бемаънии шарҳу ҳошияҳо сарф мекард. Шояд аз ҳамин сабаб бошад, ки худро «яке аз уламои замон» пиндошта, дар мадрасаи арк, ки бо амри ӯ сохта буданд, ба дарсгӯӣ машғул шуд. Чи навъе ки дар охири асри XIX пирмардони бухорӣ ба А.А.Семёнов ҳикоят кардаанд, муллобачаҳоро ба дарси «амири донишманд» ба зарби ҷўб ҷамъ менамудаанд, зеро касе бо ихтиёри худ дар пеши ӯ дарс хондан намехостааст.⁵⁸ Ин амири тақводор ҳимоят ва тарафдорӣ рӯҳониёро меҷуст (ва пайдо ҳам кард). Амир Ҳайдар Қуръонро саропо аз бар карда бошад ҳам, ҳеҷ гоҳ зоҳиди риёзаткаш набуд – аз сад канизи ҳарамсарои худ якеро интихоб намуда, ҳар моҳ ҳамсарашро иваз мекард, ҳамчунин аз байни пиразанони кордида касони махсус ба ҳар гўшаву канори мамлакат фиристода мешуданд, то ки духтарҳои соҳибҷамолро пайдо карда, ба хидмати амир оваранд.

Дар аввалҳои ҳукмронии амир Ҳайдар ба қўшуни Бухоро муяссар гардид, ки ба Хева зарбаи хеле шадид расонад ва аз ин ҷониб хавфи ҳучуми душманро ба Бухоро бартараф намояд. Лекин баъдтар, ба сабаби заиф гардидани аморати Бухоро, хонҳои Хева боз муттасил ҳучум намуда, то девори пойтахт расиданд. Муборица бо Шаҳрисабз ва давлати хонии Хўқанд хеле тўлонӣ ва тоқатфарсо буд. Амир Ҳайдар дар ҷанги Ўротепша ғалаба карда, Ҷиззах ва сарғаҳи Зарафшонро ба қаламрави худ дохил намуд.

Амир Ҳайдарро лозим омад, ки ба тарафи Ҳисор ҳам лашкар кашад. Ў дар ин ҷо баъзе муваффақиятҳо ба даст овард. Ҳокими Ҳисор, ки акнун хусури амир Ҳайдар гардида буд, унвони атолиқро соҳиб шуд ва гоҳо ба амир пешкаш ва қувваҳои ҳарбӣ мефиристод. Вай амалан дар аксари қорҳои мулкдорӣ бо ихтиёри худ амал мекард. Г.Мейендорф аз ҳикоятҳои амалдорони Бухоро дар соли 1820 чунин таассуроте ҳосил намуд, ки Ҳисор мулки басо сарватманд аст.

Шаҳри Ҳисор – нишемангоҳи ҳоким қариб се ҳазор иморат дошт ва дар водии шукуфони дорои заминҳои ҳосилхез (хусусан мазрааҳои фаровони шолӣ) ва чарогоҳҳои сабзу хуррам ҷой гирифта буд. Файр аз ин, Деҳнав, Қа-

⁵⁷ Мухторов А., 1964 с. 45

⁵⁸ Семёнов А.А., 1954 а, с. 3.

ратоғ ва Регар низ аз калонтарин маҳалҳои аҳолинишини ин мулк ба шумор мерафтанд. Ҳокими Обигарм баъзан бо ҳокими Ҳисор ҷанг мекард.⁵⁹

Миризатулло дар соли 1813 вазъияти сиёсии ҳамон қисмати Осиёи Миёнаро, ки бо он шиносӣ дошт, ба тариқи зайл баён менамояд: Мовароуннаҳр «миёни ҳокимони ҷудогона, ки пуриқтидортарини онҳо подшоҳи Бухоро Мир Ҳайдар мебошад, тақсим гардидааст». Ҷои дувумро аз ҷиҳати мақом амири Фарғона -Умархон мегирад. Севумӣ волии Ўротеппа Маҳмудхон аст. Пас аз онҳо Шаҳрисабз Ниёзалӣ меистад. Ў исман табааи Бухоро маҳсуб ёфта, аммо намегузашт, ки ба номи Мир Ҳайдар хутба хонда ва сикка зарб карда шавад. Сипас, Миризатулло ҳокимони Ҳисор, Қубодиён ва Қўрғонтеппаро зикр менамояд. Дар соҳили чапи дарёи Аму мулки Хоразм воқеъ аст, ки ҳокими он Муҳаммад Раҳимхон мебошад. Дар Бадахшон Мирмуҳаммадшоҳ ҳукмронӣ мекунад, Шўғнон ҳам ҳокими худро дорад. Ва хотирнишон менамояд: «Ҳамаи ин ҳокимон бо ҳам намесозанд ва доимо дар ҷангу ҷидоланд».⁶⁰

Аксари умаро ва ашроф нисбат ба амир Ҳайдар ҳисси норизоиятӣ мепарвариданд ва бар зидди ӯ ошӯб мебардоштанд.⁶¹ Амир Ҳайдар сиёсати падари худро дар бобати марказият додани давлат пеш бурда натавонист. Муқовимати феодалони маҳаллӣ дубора қувват гирифт. Дар натиҷаи лашкаркашиҳои сершуморе, ки ба муқобили феодалони исёнкор ва ҳамсоияни хусуматпарвар ба амал оварда мешуд, инчунин пардохти маоши беш аз ҳазор амалдор ва муллоҳои бешумор ва инъомҳои пулии ҳарсолаи аёнӣ ашроф эҳтиҷи моддии давлат низ хеле зиёд мегардид. Муҳаммадъяқуб, бародари амир Ҳайдар, навиштааст, ки «дар ин вақт харҷи амир ду баробар аз даخلي ӯ зиёдтар буд». Ҳар сол аҳвол торафт хатариноктар мешуд.⁶² Ин буд, ки молиёт ва хироҷҳои бисёр, монанди қўшпулӣ, танобпулӣ, алафпулӣ, яксарӣ, чўбпулӣ, миробона, кавсан ва ғ. дубора қорӣ гардида, бори гурӯҳҳои истеҳсолкунандаи мамлакатро вазнинтар намуданд. Ба зами ин, ғоратгариҳои, ки ҳангоми амалиёти ҳарбӣ ба вуқӯъ меомад, ба сари мардуми меҳнаткаш маҳрумият ва мусибатҳои зиёде оварда, ўро боз ҳам қашшоқу бенавотар мегардонд. Дар ибтидои солҳои бистум таназзули иқтисодӣ ва харобии саросари кишвар рух дод. Афзудани ҷабру зулм ва истибдод боиси сар задани ошӯбҳои нави халқӣ гардид. Шўриши хитой-қипчоқҳо, ки дар водии Миёнкол сар зада, аз соли 1821 то соли 1825 давом намуд, яке аз тазоҳуроти ҳамин навъ ошӯбҳои халқӣ буд (роҷеъ ба ин шўриш поёнтар, дар қисмати «Муборизаи синфӣ» батафсил суҳан ронда хоҳад шуд).

Пас аз вафоти амир Ҳайдар писараш - Насрулло (1826–1860) ба тахти аморат соҳиб гардид. Тавсифи возеҳу воқеии ин ҳукмрон ба қалами А.А.Семёнов тааллуқ дорад. Ў менависад, ки амир Насрулло аз болои ҷасади ду бародари худ – ворисони қонунии салтанат Ҳусайн ва Умар гузашта, ба тахт нишаст ва дар давоми як моҳи пас аз ҷулуси худ рӯзе 50–100 касро ба қатл мерасонид.

⁵⁹ «Роҷеъ ба вазъияти кунунӣ», 1826, с. 176–177; 1826, с. 130–131. Чунин хусусияти муносибатҳои байни амир Ҳайдар ва ҳокими Ҳисорро Миризатулло ҳанўз дар соли 1813 қайд карда буд –ниг.: Соколов Ю.А., 1957, с. 211. Дар солҳои 1815–1816 амир Ҳайдар метавонист амр кунад, ки тоифаҳои Ғузор ба ҷароғоҳҳои Ҳисор раван шавад –ниг.: Абдураҳимов М.А., 1961; с. 70–103 (номаи №1 722). Доир ба таърихи Ҳисор –ниг.: Давидович Е.А. ва Мухторов А., 1969, с. 35–37.

⁶⁰ Соколов Ю.А., 1957, с. 199–200.

⁶¹ Сомӣ, 1962 в, 63 а-б.

⁶² Муҳаммадъяқуб, дастнавис, в. 157 б.

«...Ў бо ғаддорӣ ва хунхории фавқуллодда фарқ мекард ва барои ин вайро бухориён «амири қассоб» номида буданд. Давраи ҳукмронии дуру дарозаш бо бадқирдорӣ, қатлу куштор, хиёнат, бешарафӣ ва ғирсу ози гӯшношунида ном баровард»⁶³.

Амир Насрулло бо Шаҳрисабз, Ўротепна, Қўқанд ва Хева муттасил ҷанг мекард. Кўшишҳои ӯ дар бобати ба ҳайбати аморати Бухоро баргардонидани вилоятҳои он сӯи дарёи Аму, ки акнун ба тасарруфи амирони афғон даромада буданд, натиҷасе набахшид.

Амир Насрулло бо мақсади инон задан ба феодалони дохилии мамлакат як қатор чораҳои ниҳоят бераҳмона пешбинӣ намуд. Ҳақим қўшбегиро, ки дар аҳди салтанати падараш амалан ҳукмрони аморат маҳсуб меёфт, аввал аз ҳокимият дур кард ва сипас ба қатл расонид. Ҳуқуқи қўшбегӣ маҳдуд карда шуд. Абдусамеди форс, ки ба ин вазифа таъин гардид, аз тарафи аъёну ашрофи қабилаҳои ўзбек пуштибонӣ намедид ва тамоман ба майлу илтифоти амир вобаста буд. Умаро ва сарони сипоҳ, ки андаке норизоятӣ изҳор кунанд ва ё майли ҷудошавӣ пайдо намоянд, кушта ё худ бадарға намуда, молу мулкашон мусодира карда мешуд. Н.В.Хаников, ки соли 1841 Бухороро дида буд, навиштааст: «Раҳмонбердӣ маҳсуми туркман, ки аз тарафи амир ба мансаби муҳими раис, яъне муҳофизи расму одат ва дурустии миқёси тўл ва тарозу таъин шуда буд, дар кори решакан кардани феодализми Бухоро ёвари нахустин гардид. Авомро бо зарби ҷўб ҷазо дода, ба дуову ибодат водор мекарданд, сипоҳиёро сар мебуриданд ва ё маҷбур менамуданд, ки гурехта ҷон ба саломат баранд; халқ ба раис нафрин меҳонд; сипоҳиён ҳам фаҳмиданд, ки ба тахт киро нишондаанд, вале дигар илоҷе набуд».⁶⁴

Дар соли 1837 амир Насрулло ислоҳоти ҳарбӣ гузаронид. То ин вақт қўшун аз ду қисмат иборат буд: яке н ў к а р ҳ о, ки бидуни мўҳлат хизмат мекарданд, дигаре қарачирикҳо, ки фавҷҳои ғайримуназзами сершумореро ташкил медоданд. Файр аз нўкарҳо шогирдпешаҳо низ буданд, ки хизмати қисми тайёрии қўшунро адо карда, сипас ба нўкари гузаронида мешуданд. Вақте ки нўкарҳо ба юриш мебаромаданд, шогирдпешаҳо дар гарнизон хизматро давом медоданд. Нўкарҳо ҳам, дар навбати худ, ба ду қисм: мерганҳо ва найзадастон ҷудо мешуданд. Мерганҳо бо туфанг ва ё камон, найзадастон бошанд, бо найза мусаллаҳ буданд. Силоҳро ҳукумат метод. Дар қалъа захираи борут ва тир мавҷуд буд. Қисми маҳсусро тўп ташкил медод, ки ба он тўпчибошӣ фармонфармой мекард. Нўкарҳо ва шогирдпешаҳо таъминоти худро асосан ба тариқи мол (ғалла ва ришқа) мегирифтанд, ки аз қитъаҳои муайяни замин ба андозаи молиёти барои хазина пардохташаванда рўёнида мешуд. Кўмаки пулӣ ҳам мегирифтанд, вале хеле номурааттаб. Қарачирикҳо аксар вақт бессилоҳ буданд. Дар яке аз фармонҳои амир Ҳайдар роҷеъ ба иштироки қарачирикҳо дар юриш гуфта шуда буд: «Агар силоҳ набошад, бигзор белу каланд ба даст бигиранд». Чӣ нерӯи размоварӣ доштани чунин қўшун ба шарҳу тафсил эҳтиёҷе надорад.

Амир Насрулло ба ташкили қисми калони ҳарбии муназзам саъй намуд. Асоси он аз асирони рус, инчунин аз форсҳо ва дигарон фароҳам омада буд. Баталёни 800-нафараи сарбозон ва қисмати 250-нафараи тўпчиён ташкил ёфт. Либоси маҳсуси низомӣ қорӣ карда шуд. Ҳамаи сарбозон бо туфангҳое, ки аз саросари мамлакат ҷамъ карда ва ҳам маҳсус аз хориҷа оваронида буданд, мусаллаҳ гардиданд. Туфанги онҳо найза дошт. Силоҳи тўпчиён аз таппонча

⁶³ Семёнов А.А., 1954, а. с. 3-4

⁶⁴ Ханыков Н.В., 1843, с. 231.

ва шамшери русй иборат буд. Сарбозон дар хоначаҳои махсус барояшон сохташуда, яъне як навъ «казармаҳо» зиндагӣ карда, ҳамеша омодаи ҷанг буданд. Дар вақтҳои озоишта машқҳои ҳарбӣ гузаронида мешуданд. Сарбозон ва афсарон мунтазам мавоҷиб мегирифтанд. Амир аз ин қисми ҳарбӣ, ки қувваи асосии зарбазанандаи қўшуни Бухоро маҳсуб меёфт, дар вақти ҷанг ба таври васеъ истифода менамуд, вале дар замони озоишта аз он метарсид.⁶⁵ Ин мустабиди хунҳор ҳамеша аз ҳар кас ва аз ҳар чиз хавф мебурд ва дарвоқеъ, ҳудаш ҳам зўран ба ҳалокат расонда шуд. Аз баъзе ривоятҳо маълум мешавад, ки зани бо зўр гирифтааш – духтари волии Шаҳрисабз – Кенагасхоним ҳангоми хоб ба гўшаш симоб рехтааст. Амир аз дарди ҷоннок бедор шуда, пеш аз марг фармудааст, ки он зан ва ҳамаи бачаҳои вайро кушта, ба ҷоҳ партоянд.

Пас аз фавти амир Насрулло инони салтанат ба дасти писари ягонаи ӯ - Музаффар (1860–1885) расид. Донандаи маъруфи таърихи Манғития А.А.Семёнов навиштааст: «Писар ва вориси амир Насрулло - Музаффар меҳри падарро ягон қадар эҳсос намекард ва амир Насрулло ҳеҷ намеҳост, ки Музаффар вориси тахти Бухоро гардад. Бинобар ин падар сидқан дар нияти куштани писараш – ин шахси мисли худӣ ӯ бераҳму хунҳор буд, вале азбаски дигар писари оқилтаре надошт, хоҳу ноҳақ ин қасди худро ба таъхир меандошт».⁶⁶

Дар замони ҳукмронии амир Музаффар Осиёи Миёна ба Россия ҳамроҳ карда шуд.

Давлати хонии Хўқанд дар нимаи аввали асри XIX

Таърихи хонии Хўқанд бо вучуди ба андозаи фаровон мавҷуд будани манбаҳои мўътамад, мадракҳои мустанад ва хотироти сайёҳон ҳанўз ба дараҷаи кофӣ тадқиқ нашудааст.⁶⁷

Дар асри XVIII Фарғона тавассути мавқеи ҷуғрофии худ назар ба Бухоро, Хева ва Тошканд вазъияти афзалиятнокро дошт, зеро бисёр ҳодисоти харобиовар, аз ҷумла фуғуҳоти Нодиршоҳ то он ҷо асар накарда буд. Аз ин рӯ, аҳолии Фарғона хеле афзуда, иқтисодии он зиёд мешуд. Ҳамин буд, ки барои таъсиси давлати мустақил замина ва имкониятҳои мусоид муҳайё гардид. Дар ин роҳ қадами нахустинро Олимхон (1800–1810)⁶⁸ гузошт. Ӯ ба мақсади баромадан аз тобеияти ашрофи ҳарбии феодалии дастаи махсуси низомӣ ташкил намуд, ки қомилан аз тоҷикони қўҳистон – дарвозиҳо, қаротегиниҳо ва шуғнониҳо фароҳам омада буд. Ин даста вазъияти имтиёзноро соҳиб гардида, дастаи асосии қўшуни аз аҳолии маҳаллии ўзбек ташкилшуда ба шумор мерафт. Олимхон дар бобати марказонидани давлат ҷидду ҷаҳди бисёре ба

⁶⁵ Муфассалан ниг.: Вяткин В.Л., 1928; Троицкая А.А., 1953. Инчунин ниг.: Галкин М.Н., 1968, с. 210–222. Роҷеъ ба қўшуни Бухоро маълумоти пурарзише дар баёноти асирони дар қўшуни Бухоро хизматкардаи рус, ки пеш аз рафтан аз Бухоро арз доштаанд, мавҷуд аст.

⁶⁶ Семёнов А.А., 1954, с. 4

⁶⁷ Таърихи сиёсии на ҳамеша дақиқ, вале пурратар – ниг.: Наливкин В.П., 1886. Аз муҳимтарин тадқиқоти нав – ниг.: Иванов П.П., 1939, 1958; Қаюмов А.А., 1961, 1961 а; Набиев Р.Н., 1961, 1966; Усенбоев К., 1961; Ромодин В.А., 1963; Мухторов А., 1964; Ҷувонмардиев А., 1965; Ҷамгарчинов Б., 1966; Плоских В.М., 1968; Троицкая А., 1969.

⁶⁸ Ин сана бо маълумоти сарчашмаҳои огоҳтар бештар мутобиқат дорад, ҳарчанд аз эҳтимол дур нест, ки соли анҷоми ҳукмронии Олимхон 1809 ё 1811 бошад. Вале В.И.Наливкин (1886, с. 76–77) огози салтанати Умархонро соли 1808 ҳисоб кардааст, ки тамоман хатост.

харҷ дода, ҳарчанд муҳолифати доираҳои бонуфузи аёну ашроф ва рӯҳониёнро бартараф карда натавониста бошад ҳам, ба ҳар ҳол баъзе муваффақиятҳоро ноил гардид. Ў ҳудуди давлати хониро васеътар намуд. Чун тасарруфи Ўротеппа барояш муяссар нашуд, қусури онро аз ҷои дигар баровард, дар охири ҳукмронии Тошканд ва қabilaҳои қазоқи ҳамҷавори онро ба қаламрави худ дохил кард.

Ҳамаи ин иқдомоти Олимхонро бародараш - Умархон (1810— 1822) бо муваффақият идома дод. Маҳз дар аҳди салтанати ӯ сохти маъмурии давлати хонӣ комилан таппаккул ёфт. Умархон бо баҳонаи мустақкам кардани иқтидори табақаи ҳукмрони хонии Хўқанд тавонист ихтиёрооти бузургеро соҳиб гардад. Ҷанги бебарор барои Ўротеппа бо аморати Бухоро давом мекард. Умархон ба тарафи шимол лашкар кашида, шаҳри Туркистон ва масоҳати паҳновари даштҳои қазоқнишинро аз баҳри Арал то Ҳафтрӯд ишғол намуд. Қалъаҳои Оқмачит (ҳоло шаҳри Қизилўрда), сипас Авлисато (Ҷамбули ҳозира), баъдтар Пишпек (шаҳри кунунии Фрунзе) ва ғайра сохта шуданд. Ҳамин тариқа, як қисми қabilaҳои қирғизу қазоқ ҳам ба қаламрави хонии Хўқанд дохил гардид.

Пас аз Умархон писар ва вориси ӯ - Муҳаммадалӣ (Мадалӣ) ба тахт нишаста, тақрибан бист сол (1822–1842) зимомии умури хонии Хўқандро дар дасти худ нигоҳ дошт. Ў чандин дафъа ба самти ҷануби шарқӣ лашкар кашида, мулкҳои Дарвоз ва Қаротегинро зери даст намуд ва муддате чанд ҳокими Қўлоб низ ба итоати вай сар даровард. Муҳаммадалихон дар тарафи ғарб бо Ўротеппа ҷанг кард, ҳамчунин ба Қошғар юришҳо намуд. Дар аҳди ӯ даҳҳо ҳазор аҳолии Қошғар аз зулму ситами ҳукумати Хитой ба дод омада, ба умеди наҷот сӯи Фарғона фирор карданд ва дар ҳамин ҷо маскан гирифтанд.

Муҳаммадалихон ба мисли ҳукмрони Бухоро амир Насрулло як марди золим ва бетараҳҳуме буд. Ў ягон меёреро риоят накарда, одамони гунаҳкору бегуноҳро ба қатл мерасонид, чун ишратпарастии фосиқ умр ба сар мебурд, айшу нӯш ва кайфу сафо шуғли доимии ӯ ба шумор мерафт. Ба қавли В.П.Наливкин ин «хунхори ҷавон» соҳиби тахту тоҷ гардида, тамоми умр «фақат ба фисқу фучур ва қатлу қуштор машғул шуд».⁶⁹ Ў аз пуштибонии аёну ашроф ба кулӣ маҳрум гардид; мардум ҳамеша дар ғалаён буданд. Амири Бухоро Насрулло аз ин фурсат истифода бурда, соли 1842 Хўқандро забт кард ва Муҳаммадалихонро бо ҳамаи аҳли хонадонаш ба қатл расонд. Аммо амир Насрулло Хўқандро дар даст нигоҳ дошта натавонист. Даре нагузашта Хўқанд боз истиқлолияти худро соҳиб шуд ва Хучанду Тошкандро ҳам дубора ба даст овард.

Ҷанӯз дар замони ҳукмронии Муҳаммадалихон, ҳеҷ набошад дар нимаи дувуми он, дар хонии Хўқанд падидаҳои бўҳрони дохилӣ ба зуҳур меомаданд. Ҷангоми ҷангҳои бешумор ва табаддулоии дарбор тоифаҳо тамои несту нобуд мешуданд. Низоҳои байни қавмҳои муқимӣ ва бодиянишин, ки феодалон ва аёну ашрофи қабилавӣ бармеангехтанд, истисмори бераҳмонаи аҳолии ҳам муқимӣ ва ҳам бодиянишин – ин буд хусусияти хоси ин давраи изтиробомез, ки хонии Хўқанд то охири лаҳзаҳои мавҷудияти худ аз он раҳой ёфта натавонист.

⁶⁹ Наливкин В.П., 1886, с. 125, 144.

Нобудшавии аҳоли ва харобии хоҷагӣ дар натиҷаи чангҳои байни давлатҳои феодалӣ

Мо ҳангоми баёни воқеаҳои таърихии аморати Бухоро ва хонии Қўқанд борҳо чангҳои барои Ўротепша сарзадари ёдоварӣ намудем.⁷⁰ Дар нимаи дувуми асри XVIII Ўротепша мулки калоне буд, ки ба ҳайъати он, ғайр аз ҳавзаи Шаҳристону Ўротепша, Панҷакент, Қиззах, Зомин, Нов ва Хучанд низ дохил мешуданд. Ин мулк ба ноустувории ҳудуди худ нигоҳ накарда, аксар вақт соҳибхитӣ буд. Дар ин ҷо ҳокимони аз тоифаи юзи ўзбек баромада ҳукмронӣ менамуданд.

Аз ибтидои асри XIX ба муносибати қувват гирифтани Бухоро ва Хўқанд мулки Ўротепша гўе ки дар байни путку сандон воқеъ гардид: аморати Бухоро Қиззах ва давлати хонии Хўқанд Хучандро ба тасарруфи худ дароварданд. Чангҳои беинтиҳо барои Ўротепша сар шуданд. Муҳаққиқи таърихи Ўротепша А.М.Мухторов ду сабаби асосии ин чангҳо дуруст муайян кардааст. Сабаби аввал – аҳамияти калони стратегӣ доштани забти Ўротепша, ки хатҳои иртиботии ба ҳам алоқамандкунандаи ду давлат таҳти ихтиёри он қарор гирифта буданд, инчунин роли муҳими Ўротепша дар иқтисодиёти ҳавзаи сарғаҳи Зарафшон. Сабаби дувум вобаста ба иқтисодиёт аст: мулки сернуфузи Ўротепша барои хазина даромади бисёр дода метавонист, зеро он анбори ғалла буд ва аз он ҷо миқдори зиёди ғалла содир мегардид (маълум аст, ки дар соли 1870 аз Ўротепша ба Самарқанд 250 000 пуд ғалла бурда шуд).

То солҳои сиёмои асри XIX давлати хонии Хўқанд дар талоши Ўротепша саҳми бештаре гузошт. Дар сурате, ки амирони Бухоро ба Ўротепша даҳ маротиба юриш карданд, хонҳои Хўқанд беш аз бист маротиба ба ин ҷониб лашкар кашиданд. Онҳо шаҳро ишғол намуда, ҳокими онро қатл мекарданд. Аммо пас аз рафтани қўшуни асосии онҳо аҳолии Ўротепша (инчунин Хучанд) сар бардошта, истиқлолияти худро дубора ба даст медароварданд. Сипас, боз юриши нави истилогарон сар мешуд. Солҳои 1841–1848 Ўротепша дар таҳти тасарруфи Бухоро қарор гирифта буд. Вале пас аз чанде боз чангу талош, муҳосираҳои тўлонӣ ва танаффусҳои кўтоҳмуддати озоишта шурӯъ мегардиданд. Дар арафаи ба Россия ҳамроҳ карда шудан мулки Ўротепша дар ҳайъати аморати Бухоро буд.

Ҳамагӣ дар асри XIX, дар зарфи шашуним даҳсола ба Ўротепша тақрибан панҷоҳ бор лашкар кашида шуд, дар он ҷо бисту панҷ ҳоким иваз гардид. Дар ҳар як-яку ним сол шаҳр ва атрофи он боз ва боз ба харобазор табдил меёфт. Дар асарҳои онвақта тасвирҳои дилхароши ваҳшоният ва кушторҳо, ки ҳодисаҳои муқаррарии ҳамагӣ ба гардида буданд, бисёр дучор меоянд. Дар вақти яке аз лашкаркашиҳои ба Ўротепша Олимхон ба сарбозони худ амр намуд, ки шаҳро тороҷ кунанд. Дар натиҷа, чунон ки сарчашмаи хаттӣ хабар медиҳад, «ба ҷуз хоку санг ҳар он чӣ, ки ин вилояти пурбаракат дошт, рабуданд». Тамоми аҳолии Ўротепша, марду зан бо пой луч ва тани урён, нолаву фиғонкунон мисли гадоён ба назди сарбозон омада, ҳоли табаҳи худро баён мекарданд ва ҳўроку пўшок металабиданд.

Сарчашмаи дигар маълумот медиҳад, ки истилогарон «мисли мўру малях» фуру рехтанд ва дар шаҳро атрофи он «ғайр аз хоку санг чизе боқӣ намонд». Шоираи ўротепшагӣ Дилшод, ки шохиди яке аз мавридҳои истилои қўшуни Хўқанд қарор гирифтани Ўротепша будааст, менависад, ки ишғолга-

⁷⁰ Дар хусуси мулки Ўротепша ва чангҳои барои Ўротепша дар байни аморати Бухоро ва хонии Хўқанд баамаломата – ниг.: Мухторов А., 1957, 1964.

рон аввал деҳаҳоро ғорат карданд, боғҳо, пулҳо ва иморатҳои беруни шаҳрро оташ заданд. Пас аз шаш рӯзи муҳосира ва ҷангҳои кӯчагӣ ғосибон ба шаҳр зада даромаданд. Сарбозон, нӯкарон ва муқаррабони амир хона ба хона ғашта, моли мардумро талаву тороҷ мекарданд, фосиқӣ ва беномусӣ менамуданд. Дар ҳар ҷо дорҳо сохта буданд.⁷¹ Аз субҳ то шом одамонро қатл мекарданд. Деҳаҳо тамои валангор гардида, киштзорҳо поймол ва сӯзонда мешуданд. Дар солҳои 1806–1807 худи шаҳр ҳам аз тарафи сарбозони Хўқанд оташ дода шуд. Пас аз ҳар як ҳуҷуми душман дуди оташ, қўраи хокистар ва нолаву шеван боқӣ мемонд. Аҳолии гуруснагӣ мекашид ва ҳалок мешуд. Танҳо савдогарони корчаллон аксаран аз ҳодисаҳои фоҷиангез ҳам барои худ нафъ ҳосил мекарданд. Вақте ки Ўротепша ба дасти амирҳои Бухоро мебаромад, пулҳои хўқандӣ арзиши худро гум менамуд ва савдогарон ин пулҳои беқадрро аз аҳолии муфт ҷамъоварӣ карда, ба Хўқанд мебарданд ва онҳоро бо арзиши пурра барои хариди молҳо истифода мекарданд. Ҳар гоҳ ки Ўротепша ба дасти хонҳои Хўқанд мегузашт, бо пулҳои бухороӣ ҳам айнан чунин ҳодиса рух медод. Ин фиребгариву ҳуққабозиҳо азобу машаққати мардуми авомро боз ҳам афзунтар мекард.

Дар байни аморати Бухоро ва Шаҳрисабз низ муттасил ҷанг ва задхӯрдҳо ба амал меомаданд. Чунон ки сайёҳ ва олими рус А.Л.Кун навиштааст, «беки Шаҳрисабз исман қисми таркибии аморати Бухоро маҳсуб ёфта, амалан қариб ҳамеша дар зери ҳукмронии ҳокимони аз қабилҳои кенас барномаи ўзбек ҳаёти мустақилона ба сар мебард».⁷² Қабिलाҳои ўзбеки кенас, қунғрод ва минг, ки дар вилояти Шаҳрисабз зиндагонӣ мекарданд, пас аз ба сари ҳукумат омадани Манғития бештар ба фишор дучор гардида буданд. Аз ин сабаб, онҳо ҳамроҳи тоҷикон ва дигар мардумони ин вилоят аз итоати ҳукумати Бухоро сар тофта, ҳокимон ва сардорони қабिलाҳои худро пуштибонӣ намулданд.

Чи навъе ки Аҳмади Дониш менависад, Насруллоҳон қаблан ҳамаи онҳоро, ки дар «фитнаи эл ва улус» иштирок доштанд, нобуд сохт ва сипас ба лашкаркашиҳои ғоратгаронаи худ, аз ҷумла ба ҳуҷуми Шаҳрисабз камар баст.⁷³ Қалъаи мустаҳками шаҳрро фатҳ кардан ба қўшуни Бухоро муяссар нагардид, бинобар ин сарбозони истилогар деҳаҳои атрофи онро ғорат ва хароб намуданд. Сайёҳи рус менависад: «Ҳар сол баҳорон ў (амир Насрулло–Б.Ғ.) барои нобуд кардани киштзорҳои ғалла дастаҳои савораи худро ба манзараҳои Шаҳрисабз мебаровард». Дар натиҷа гуруснагӣ сар мезад, нархи ғалла ва дигар хӯрокворӣҳо бағоят баланд мешуд.⁷⁴ Дар соли 1856 пас аз 32 бор ҳуҷум овардан, ниҳоят, амир Насрулло Шаҳрисабзро ба худ тобё намулд. Ин вилоят ба сабаби ҷангҳои пурдавом на камтар аз Ўротепша хароб гардид.

Муборизаи байни гурӯҳҳои мухталифи синфи ҳукмрон баҳри ба даст овардани ҳокимият дар давлати хонии Хўқанд, лашкаркашиҳои ғоратгаронаи хонҳои Хўқанд ба мулкҳои қазоқон⁷⁵, қирғизон⁷⁶ ва тоҷикони кўҳистон⁷⁷ низ ба тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунанда зиёни ислоҳоназир расонида, ба сари аҳолии меҳнаткаш азобу уқубатҳои фавқуллода оварданд.

⁷¹ Мухторов А., 1964, с. 43–44; 1969, с. 77.

⁷² Кун А.Л., 1880, с. 205.

⁷³ Аҳмади Дониш, 1960, с. 31, 1967, с. 38.

⁷⁴ Яворский И. Л., 1883, с. 46.

⁷⁵ Иванов П.П., 1939.

⁷⁶ Усенбоев К., 1961, с. 13–16.

⁷⁷ Искандаров Б.И., 1960, с. 49–55.

3. МУНОСИБАТҲОИ ИҚТИМОИЮ ИҚТИСОДӢ

Қувваҳои истеҳсолкунанда

Масоҳати аморати Бухоро 180 ҳазор километри мураббаъро ташкил мекард.⁷⁸ Маҳалҳои ин сарзамин аз ҷиҳати ҷойгиршавии аҳоли яксон набуданд: водиҳои Зарафшон ва Қашқадарё сερнуфуз ва Бухорои Шарқӣ нисбатан камнуфус ба шумор мерафтанд. Албатта, дар ин қисмати аморат водиҳое ҳам буданд, ки нуфуси хеле зиёд доштанд.

Ба сабаби набудани маълумотҳои статистикӣ муқаррар кардани миқдори саҳеҳи аҳоли имконпазир намегардад. Мувофиқи таҳмини Е.Ф.Мейендорф (с. 1820) дар аморати Бухоро дувуним миллион кас мезистааст. Ба таҳмини Н.В.Хаников (с. 1841) теъдоди аҳолии ин мамлакат ду-дувуним миллион нафар аст.⁷⁹ Мо барои охири асри XIX маълумоте (ҳамчунин таҳминӣ) дар даст дорем, ки тибқи он нуфузи аморат якуним – ду миллион кас будааст.⁸⁰ Шояд миқдори аҳолии аморати Бухоро 2 миллион кас таҳмин кардан дурӯст бошад. Қисмати асосии аҳоли аз ўзбекон ва тоҷикон (маҷмӯан 80%) иборат буда, аз паси онҳо туркманҳо (10% аҳоли), арабҳо, қазоқҳо, қирғизҳо ва дигарон ба шумор мерафтанд. Агарчи ҳудуди нисбатан бештар ва ё асосан иқомат доштани тоҷикон дар шаҳру деҳоти аморати Бухоро ва хонии Хўқанд мавҷуд буд, дар бисёр ноҳияҳо онҳо якҷоя бо ўзбекон мезистанд, чунон ки дар миёни сокинони бисёр деҳаву шаҳрҳои ўзбекнишин тоҷикон ҳам буданд, дар аксари маҳалҳои тоҷикнишин ўзбекон низ зиндагонӣ мекарданд.⁸¹

Ин ду халқи бо ҳам алоқаи хеле наздикдоштаро робитаҳои ҳешовандӣ, маданӣ ва иқтисодӣ муттаҳид месохтанд.

Таносуби аҳолии муқимиву бодиянишин ва шаҳру деҳотро фақат ба таҳмин метавон муқаррар кард. Зоҳиран, дар ибтидои асри XIX 40% аҳолиро одамони кўчӣ ва нимкўчнишин ташкил медоданд,⁸² аммо дар охири аср миқдори онҳо 35% гардид ва ҳуди кўчиҳо аз 15% бештар набуданд. Аз ин бармеояд, ки на фақат камшавии вазни нисбии ин қисмати аҳоли, балки тақсими нави дохилии он бо афзудани ғоизи одамони нимкўчнишин ба амал меомад. Аз эҳтимол дур нест, ки дар шаҳрҳо фақат даҳяки аҳоли, ҳатто аз ин ҳам камтар зиндагонӣ мекарданд, яъне нуфузи деҳот назар ба шаҳр бартарии мутлақро соҳиб буд.⁸³

⁷⁸ Галкин А., 1890, с. 191; Шубинский П., 1892, с. 380–386.

⁷⁹ Meyendorff J., 1826, с. 196–197; Ханыков Н.В., 1843, с. 75–76.

⁸⁰ Мо ба масъалаи суқунати тоҷикон дар Афғонистон дахл намекунем. Барои солҳои сивуми асри XIX М. Элфинстон (Elphinstone M., 1839, 1, р. 403–422) манзараи хеле пурра ва муфассалро тасвир менамояд. Мувофиқи маълумоти Н.А.Кисляков тоҷикон аҳолии аслии вилоятҳои шимолӣ ва қисман марказии Афғонистон буда, аз ҷиҳати миқдор дувуним халқи ин мамлакат ба шумор мераванд – таҳминан 2 миллиону 300 ҳазор кас (Кисляков Н.А., 1957, с. 149). Аз рӯи маълумоти дигар дар Афғонистон қариб се миллион тоҷикон иқомат доранд – ниг.: Массон В. М., Ромодин В.А., 1, 1964, с. 10.

⁸¹ Гребенкин А. Д., 1872, в. с. 54.

⁸² Аз рӯи ҳисоби Мирабдулкарими Бухорӣ дар ноҳияи Миёнкол ва Самарқанд чӣ қадар, ки муқимиҳо бошанд, ҳамон қадар кўчиҳо буданд (Mir Abdoul Kerim Boukhary, 1876, с. 77).

⁸³ Барои хонии Хўқанд ба сабаби ноустувории ҳудудаш овардани ҳатто чунин рақамҳои таҳминӣ ҳам амри маҳол аст. Рақами якуним – ду миллион аҳоли, ки дар китоби бе зикри номи муаллиф барои соли 1840 оварда шудааст («Обозрение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии», 1849, с. 191), ба мисли рақами се миллион →

Дар нимаи дувуми асри XVIII ва хусусан дар нимаи аввали асри XIX дар аморати Бухоро ва хонии Хўқанд корҳои бузурги обёрӣ анҷом дода шуданд. Муҳимтарин шабакаҳои обёрии водии Фарғона дар ҳамин вақт ба вуҷуд омаданд. Бо номи қ ў ш п у л ӣ андоза махсус қорӣ гардид, ки маблағҳои ба ин восита ҷамъовардари аввалҳо барои кандани каналҳои нав истифода мебарданд ва баъдтар барои эҳтиёҷоти дигар низ сарф мекардагӣ шуданд. Каналу қўйборҳоро на фақат ҳукумат, балки феодалони калон ҳам месохтанд, ки сонитар аз ҳисоби истисмори деҳқонони дар заминҳои обӣ зироаткунанда сарвати худро меафзуданд. Ҳангоми кандан ва тоза кардани каналҳои давлатӣ мардуми ғирду атрофро маҷбуран ба ҳашар ҷалб менамуданд. Таъмири иншооти гидротехникӣ низ ба ҳамин минвол анҷом меёфт, фақат барои нигоҳ доштани дарғоти Чўпонато баҳору тирамоҳ панҷазоркашӣ ба кори маҷбурий бурда мешуд.⁸⁴

Дар қатори заминҳои обӣ киштзорҳои лалмӣ ҳам, ки одатан дар баландиҳо, нишебҳо ва доманаи кўҳҳо воқеъ мегардиданд, бисёр буданд. Дар заминҳои обӣ усули киштгардони се-панҷқитғавӣ (майдони ришқа ба киштгардон намедаромад) татбиқ карда мешуд. Олоти меҳнат хеле содда буд. Бо омоч шудгор мекарданд. Ду навъи омоч ба кор бурда мешуд: омочи калон барои шудгори мазрааҳои саҳро, ки онро барзагов мекашид ва омочи хурд барои шудгори полиз, ки онро ба хар мебастанд. Ба воситаи омоч замин чунон шудгор карда мешуд, ки барои хокгардон эҳтиёҷе наменонд.⁸⁵ Сипас, бо мола ва сихмола хоки замини шудгоршударо майда ва ҳамвор мекарданд. К а л а н д аз муҳимтарин ва қулайтарин олатҳои зироат махсуб меёфт ва бесабаб нест, ки то имрӯз дар Осиёи Миёна хеле васеъ ба кор бурда мешавад. Якчанд навъи бел вуҷуд дошт, вале доираи истифодаи он назар ба каланд маҳдудтар буд. Бо дос дарав мекарданд ва ин олати меҳнат ҳам чанд хел мешуд. Деҳқонони камбағалтар ҳосили даравкардаи худро дастӣ бо кўба ё тўхмоқи вазнин мекўфтанд. Барои бод кардани хирман бел ё панҷшохаи қўбиро ба кор мебарданд. Дар боғдорӣ аз қачқорд истифода мекарданд. Дар кўҳистон чигина ва дар водӣ хелҳои гуногуни аробаи дучарха вазиҳои нақлиётро адо менамуд.

Барои пурзўр кардани замин ба киштзор пору ва хоки теппаҳоро мепوشиданд, ки дар таркиби худ бисёртар селитра дошт. Албатта, ин корро ҳам фақат заминдорони бою бадавлат карда метавонистанд. Онҳо ба ҳар гектар замини кишт аз се то шаш ҳазор пуд пору, то дувоздаҳ ҳазор пуд хок мерехтанд. Гоҳо ба ҷои пору ахлооти кўҳнаи пўсидаро низ истифода мекарданд.

Роҷеъ ба сохт ва таркиби майдонҳои кишти заминҳои обӣ дар давраи ба Россия ҳамроҳшавӣ мадракҳои сершуморе мавҷуданд. Чунончи, дар ноҳияи Хучанд 60% заминро киштзори ғалла (аз он нисфаш гандум, баъд ҷуворӣ ва шолӣ, камтар ҷав ва арзан) ташкил менамуд. Тақрибан 14% майдон аз боғу токзор иборат буд. Пахтаи қойдорӣ 11,5%, ришқа 6,4%, обчакорӣ 4,6% майдонро ишғол менамуд. Умуман чунин тақсими зироат аксаран ҳоси водихост, аммо бояд таъкид кард, ки дар ин бобат байни ноҳияҳои ҷудогона таф-

аҳоӣ, ки тақрибан барои ҳамон вақтҳо Волф зикр намудааст (Wolf J., 1846, с. 353) ба тафтиши дақиқ эҳтиёҷ дорад.

⁸⁴ Радлов В.В., 1880, с. 12.

⁸⁵ Омоч заминро ба чуқурии 40–45 см шудгор мекард ва дар айни замон онро ковок ва нарма ҳам менамуд. Академик А.Ф.Миддендорф (1882, с. 229) чунин ақидае дошт: «Ҳангоми шудгори амиқ вай, албатта, зерхокро ҳаво медиҳад ва аз сипори гардон чунин баргари муҳими дорост, ки хоки замин пас аз шудгори омоч дар зерӣ офтоби сўзон он қадар саҳт хушк намешавад».

риқаҳои калон вучуд доштанд. Дар маҳалҳои ба шаҳр наздик бештар боғдорӣ ва обчакорӣ равнақ меёфт. Дар боғҳо ангур, себ, нок, анор, зардолу, бодом, анҷир, тут ва ғайра парварида мешуданд, ки бо навъҳои олиӣ худ шўҳрат пайдо карда буданд.⁸⁶ Дар баъзе ноҳияҳо мавқеи асосиро зироатҳои саноатӣ ишғол менамуданд, ки муҳимтарини онҳо пахта, тамоку, зағирпоя ва растаниҳои рангӣ буданд.

Дар асарҳои тадқиқии таърихшиносӣ аксар вақт таъкид мешавад, ки техникаи хоҷагии қишлоқ хеле содда ва ибтидоӣ буд. Бешак, ин дуруст аст. Аммо дар ин маврид набояд ба кўтоҳназарӣ роҳ дод ва ин баҳоро умуман ба хоҷагии қишлоқ раво донист. Мутолиаи дақиқи мадракҳо нишон медиҳад, ки таҷриба ва малакаи дар зарфи ҳазорон сол ҳосилшуда бар абас нарафтааст. Дар Осиёи Миёна тарзҳои ниҳоят оқилонаи истеҳсолоти хоҷагии қишлоқ дар ҳамаҷон дараҷаи тараққиёти техникаи хоҷагии қишлоқ ва муносибати обу замин ба вучуд омада, дар амал ҷорӣ гардида буданд. Усули зироати оби ба шароити хоку иқлими ноҳияҳои гуногун мувофиқ, ки дар он бисёр омилҳо аз пешбинии ҳалҳои обу ҳавои сол сар карда, то савияи боздошти оби зерзаминӣ ба назар гирифта мешуданд, таҳия гардида буд. Деҳқон меҳнати хеле зиёде сарф намуда, заминро барои зироат омода месохт. Барои равшантар гардидани ин матлаб ба тариқи мисол дар парвариши пахта таваққуф мекунем: Пахта дар заминест кишт карда мешуд, ки пештар дар он ҷо ғалла, хусусан ҷойҷуворӣ ва ҳамчунин зироати лўбиёӣ парвариш ёфта бошад. Пас аз ҷамъоварии зироати пешина заминро шудгор карда, то охириҳои тирамоҳ дам медоданд, ё худ чунон ки мегўянд «офтоб меҳўронданд». Сонӣ, яҳоб медоданд, ки ин усул то ҳол маъмул аст. Мақсад аз ин дар вақти фаровонии об пешакӣ заминро бо об сер кардан буд. Дар аввали баҳор пору пошида, дафъаи якум шудгор мекарданд, аз паси он об мемонданд. Баъди даҳ рӯз дувумбора аз қаду бар такроран шудгор карда, бо каланд хокро нарм менамуданд. Сонӣ, мола мекарданд. Пунбадонро 4–5 рӯз дар деғҳои калон тар карда монда, баъд ба замин мепошиданд ва бо мола ба рўяш хок мекашиданд, ё худ аксар вақт ҷўякҳо сохта пунбадонро ба пуштаҳои он мешинонданд. Дар ҳавои гарм пас аз 10 рӯз он аз зери хок неш зада мебаромад. Баъди 10 рӯзи дигар киштзорро каланд мекарданд. Пас аз чанд вақт деҳқони пахтакор заминро дафъаи дувум каланд мекард, вале ин бор андаке чуқуртар. Баъд чеканка мекарданд.

Киштзори пахтаро хишова карда, аз алафҳои бегона тоза менамуданд ва сафолакҳои дар натиҷаи обёрӣ ба вучудомадаро бо каланд нарм мегардонданд. Аз рӯи ҳисоби як мутахассиси ҷуртаҷриба тақрибан чил амали заҳматталабро анҷом додан лозим меомад, то ба чидани пахта шурӯъ намојанд.

А.Ф.Миддендорф дар бораи деҳқонони Фарғона навишта буд: «Қобилияти қорӣ ва ҳунари бузурги бо меҳнати саҳт ба худ мутеъ сохтани табиат ва ба воҳаҳои биҳиштосо табдил намудани биёбонҳои ҳомун дар ин мардум бурдбории махсусро парваридааст...».⁸⁷

Дар овони бачагӣ ва ҷавонӣ ман бо рафиқони ҳамсолам дар ин қорҳои иштирок доштам. На фақат парвариши пахта, балки дарави дастии ғалла ва бисёр қорҳои дигари зироат хеле душвор ва пурмашаққат буд. Ҷавонони рустоии имрӯзаи тоҷик ва ўзбек ягон қадар тасаввуре надоранд, ки бобоёнашон

⁸⁶ Муфассалан ниг.: Ханьков Н.В., 1843, с. 121–123, 129–130, 137–139; Ефремов Ф., 1950, с. 26.

⁸⁷ Миддендорф А. Ф., 1882, с. 402.

як луқма нони худро бо чӣ миқдор арақи чабин ба даст меоварданд. Дар айни замон, дар миёни ҳамқишлоқие ни ман устодони моҳири хоҷагии қишлоқ, агрономҳои модарзоди таҷрибаи садҳо наслҳоро азхудкарда низ буданд. Онҳо аз хурдтарин нишона ва аломате метавонистанд обу ҳавои соли ояндаро пешгӯӣ кунанд ва медонистанд, ки барои кишт, обмонӣ ва дигар корҳои зират кадом вақт беҳтар ва мувофиқтар аст. Дар байни онҳо боғбонони гулдаст ҳам буданд, ки усулҳои гуногуни пайванд ва парвариши олитарин навъҳои дарахтони меваро медонистанд. Бояд гуфт, ки боғдорӣ ҳам шуғли осон набуд. Масалан, ба анор дар як сол аз 6 то 10 бор об додан лозим меомад. Дар ноҳияҳои кӯҳистон канал сохтан душвор буд, муддати кӯтоҳи расиши растанӣ ва замини санглох корро боз ҳам мураккабтар менамуд. Яке аз сайёҳони рус дар ҳайрат афтада буд, ки мардуми кӯҳистон аз майдонҳои худ бемуҳобот миллионҳо адад санг чамъ мекарданд.

Дар баробари мавҷуд будани анъанаи ғании зироаткории Осиёи Миёна набояд аз он чашм пӯшид, ки дониши илмӣ ҳозиразамон, аз ҷумла, илми агрохимия ба ин сарзамин роҳ намеёфт, техникаи хоҷагии қишлоқ ба дараҷаи ибтидоӣ буд ва истифодаи обу замин бо усулҳои аз даҳан мондаи феодалӣ сурат мегирифт. Бинобар ин, ба меҳнати хеле зиёд ва маҳорати деҳқонон нигоҳ накарда, самарайи хоҷагии қишлоқ ночиз буд.

Чорводорӣ тақрибан дар тамоми вилоятҳои аморати Бухоро тараққӣ мекард. Вай хусусияти возеҳи экстенсивӣ дошт. Мардуми водинишин аз чорводорӣ дида бештар ба зироаткорӣ машғул буданд. Ба истиснои одамони давлатманд, ҳар як хоҷагӣ 1–2 сар чорво дошт, он ҳам аксаран аз гову барзагов ва хеле кам аз бузу гӯсфанд иборат буд. Дар хоҷагии тоҷикони кӯҳистон ва Помир чорводорӣ мавқеи дараҷаи аввалро ишғол менамуд ва аз ҷиҳати аҳамияти худ бо зироаткорӣ, ки бо он робитаи узвӣ дошт, комилан ҳамвазн буд: бе пору ҳосил хеле кам мерӯид, бе чорво корҳои хоҷагии қишлоқ анҷом намеёфт, вай ба мардум хӯрок ва пӯшок муҳайё мекард. Аз ин ҷиҳат ҳам гов дар ҷои аввал меистод ва гӯсфанду буз мутобиқан ҷойҳои дувум ва сеумро ишғол менамуд. Чун дар фасли зимистони дуру дарози кӯҳистон омода сохтани хӯроки чорво ба сари ҳар охур бо душвориҳои зиёде муяссар мегардид, миқдори рамаҳо маҳдуд буд.

Чорводорӣ тоифаҳои нимкӯчнӣ ва алаҳхусус кӯчӣ хусусияти дигар дошт. Рамаҳо ва ҳамроҳи онҳо аҳоли, ё худ як қисми он, гоҳо фақат ҷӯпонҳо аз як чарогоҳ ба чарогоҳи дигар мегузаштанд. Давраи дар чарогоҳ нигоҳ доштани чорво хеле мураккаб ва тӯлонӣ буд. Чаронидани рама маҳорати калон, донишмандии чорво ва чарогоҳ ҷасорат ва мардонагиро талаб мекард. Бе сабаб нест, ки дар бораи туркҳои қарлуқ ҳамчун гӯсфандпарварони моҳири шӯҳратёфта дар байни халқ меғуфтанд: «Қарлуқ забони гӯсфандро медонад» ё ки «Қарлуқ модари гӯсфанд аст». Қуғроғҳо дар шутурпарварӣ ва лақайҳо дар аспнарварӣ машҳур буданд. Қирғизҳоро басазо чорводорони мумтоз медонистанд. Аммо миқдори чорвои онҳо бисёр набуд. Ҳар як хонадони қирғизҳои ҷанубӣ ба ҳисоби миёна 1,8 сарӣ гов, 3,1 сарӣ асп ва 12,8 сарӣ гӯсфанд дошт. Чорвои қисми асосии аҳоли амалан аз ин ҳам камтар буд, зеро давлатмандон чандин ҳазорсарӣ чорворо соҳибӣ мекарданд (масалан, дар байни қарлуқҳо қасоне буданд, ки ҳар яке 20–25 ҳазор сар гӯсфанд дошт). Миқдори гову гӯсфанди чорводорони камбағал ба дараҷае кам буд, ки барои то охири сол таъмин кардани хӯроки хонаводаашон намерасид. Ҷут, яъне дар

натиҷаи ях бастанӣ чарогоҳ ва аз ҳад зиёд боридаи барф саросар талаф шудани чорво, боз як балои даҳшатангезе буд.⁸⁸

Аҳолии шаҳр дар баробари касбу ҳунар ва тиҷорат ба заминкорӣ ҳам машғул мешуд. В.В.Радлов дар бораи Самарқанд аз рӯи таассуроти соли 1868 ҳатто навишта буд: «Самарқандиҳо ба саноат кам шуғл доранд, дар ин ҷо ҳамагӣ чанд фабрикаи бофандагӣ ҳасту ҳалос, машғулияти асосии аҳолии боғдорӣ, истеҳсоли абрешим ва пахта аст»⁸⁹. Дар навбати худ дар деҳот истеҳсолоти ҳунармандӣ тараққӣ карда буд. Чунончи, Т.С.Бурнашев соли 1795 хабар дода буд, ки аҳолии деҳоти Бухоро «мисли шаҳриён» ба касби бофандагӣ машғуланд ва онҳо низ на дар бинои маҳсус, балки дар хонаи худ кор мекунанд. Андаке пештар соли 1781 М.Бекчурин навишта буд, ки дар Бухоро «...фабрикаҳои номӣ вучуд надоранд, фақат фабрикаҳои хурди матоъҳои абрешим ва пахтагии одамони соҳибхитӣ мавҷуданд, аксаран дар хонаҳои худ ҷиру хомсуф мебофтаанд...»⁹⁰.

Мувофиқи ахбори сайёҳон, касбу ҳунари деҳот ба дараҷаи кофӣ ривож ёфта буд.⁹¹ Аммо дараҷаи тараққиёт ва тақомули техникаи касбу ҳунари шаҳр баландтар буд.

Сайёҳони асри XIX аксар вақт савияи пасти инкишофи истеҳсолоти ҳунармандиро таъкид кардаанд. Ин ҳолат аз он вазъӣ рӯй додааст, ки мушоҳидони онвақта ба воқеияти Осиёи Миёна ба воситаи маншури саноати фабрикаю заводии рус (ва ё Европайи Фарбӣ) назар афкандаанд. Лекин дарвоқеъ, истеҳсолоти ҳунармандӣ, чунон ки аз ахбори онҳо, санадҳо ва мад-ракҳои этнографӣ маълум мешавад, ба дараҷаи баланди тараққиёт расида буд. Пеш аз ҳама, Бухоро, Тошканд, Қаршӣ, Самарқанд, Шаҳрисабз, Хўқанд, Хуҷанд ва Ўротеппа барин шаҳрҳои калон маркази касбу ҳунар ба шумор ме-рафтанд.

Аз рӯи ҳисоби О.А.Сухарева дар Бухоро 75-90 ҳазор кас, яъне бештар аз сеяки тамоми аҳолии шаҳрнишини аморат зиндагонӣ мекард. Бар тибқи мушоҳидаи Н.В.Хаников дар соли 1841 тоҷикон «нуфуси асосии шаҳри Бухоро-ро ташкил медоданд».⁹² Мувофиқи ҳисоби тахминии Е. Мейендорф дар соли 1820 онҳо ба миқдори аз чор се ҳиссаи теъдоди умумии аҳолии пойтахти аморат буданд.⁹³ Ин сайёҳ асосан ба касбу ҳунар машғул шудани тоҷиконро хотирнишон карда, ба сифати корбарӣ ва ҳамчунин ба тараққиёти умумӣ, пеш аз ҳама тараққиёти маданияи онҳо баҳои баланде додааст. Чунон ки меғӯяд:

⁸⁸ Вазъияти хоҷагии қишлоқи Осиёи Миёнаи онвақта ҳанӯз тадқиқкунандаи худро интизор аст. Бисёр мадракҳои муҳим дар ҳисоботи сайёҳон, ҳуҷҷатҳои архиви Россия ва Осиёи Миёна парокандаанд, баёноти мутахассисоне, ки пас аз ҳамроҳшавии Осиёи Миёна ба Россия додаанд, ҳамчунин напсияҳои этнографӣ дар ин бобат арзиши муҳиме доранд. Аз ҷумла, ниг.: Бродский М., 1872, 1875; Милдендорф А.Ф., 1882; Шоҳназаров А.И., 1908; Юфев В.И., 1925; Кисляков Н.А., 1947; Кармишева Б.Х., 1954; Сухарева О.А., Бекчоновна М.А., 1955; Раҳимов М.Р., 1957; Андреев М.С., Писарчик А.К., 1958; Ершов Н.Н., 1960; Усенбоев К., 1961; Таджики Каратегина и Дарвоза, вып. I – 1966, вып. II – 1970, вып. III – 1976, «Очеркҳои этнографӣ», 1969 ва бисёр асарҳои дигар.

⁸⁹ Радлов В.В., с. 39; Семёнов А.А., 1960 а, с. 1001. 48.

⁹⁰ Бекчурин М., 1916. с. 303–304.

⁹¹ Семёнов А.А., 1960 а. с. 1002.

⁹² Хаников Н.В., 1843, с. 55. Роҷеъ ба роҳи мураккаби ташаққуло паймудани аҳолии Бухоро ва дар он иштирок доштани ўзбекон ниг.: Сухарева О.А., 1958, с. 74 ва давомаш, 1966, с. 113 ва давомаш.

⁹³ Мейендорф Е.Ф., 1975, с. 95.

«Точикон коргар ва меҳнатдӯстанд ва ба пешаҳои гуногун қобилияти зиёде доранд: онҳо ҳам тоҷир, ҳам ҳунарманд ва ҳам деҳқонанд ҳаёти бодиянишинӣ барояшон ягон фараҳмандӣ намебахшад. Аксари онҳо хонда ва навишта меваранд ва ба истисноӣ рӯҳониён, қисмати маданияти аҳолии Бухоро ташкил мекунад.⁹⁴

Истеҳсолоти ҳунармандӣ дар ҳаёти иқтисодии аморат роли муҳим мекунанд. Аксари аҳолии шаҳр аз касибону ҳунармандон иборат буд. Дар Бухоро тақрибан 10-15 ҳазор пешаварон мезистанд, ки бо хонаводаи худ қариб чоряки аҳолии шаҳро ташкил медоданд.

Касбу ҳунар ихтисосҳои зиёдеро фаро мегирифт. О.А.Сухарева, ки касбу ҳунари Бухорои асри XIX-ибтидои асри XX-ро тадқиқ карда буд, мадрақҳои хеле ҷолиб ҷамъ намудааст. Ҷузъиёти масъаларо ба рисолаи ӯ ҳавола карда,⁹⁵ фақат тақсиму гурӯҳбандиҳои зеринро хотирнишон менамоем. Қариб сад пешаи ҷудогона вучуд дошт, ки дар соҳаҳои зерин гирд омада будааст: 1) сохту пардохти фулузот; 2) коркарди лиф; 3) бинокорӣ; 4) даббоғӣ; 5) либосдузӣ; 6) таббоҳӣ; 7) дигар касбу кор ва машғулиятҳои тайёр кардани ашёи рӯзгор. Ҳар як соҳа дар навбати худ ба бисёр гурӯҳу навъҳои касб ҷудо мешуд. Чунончи, сохту пардохти фулузот ба панҷ гурӯҳ тақсим гардида буд: 1) оҳангарӣ; 2) деғрезӣ; 3) мисгарӣ; 4) рехтагарӣ; 5) заргарӣ.

Дар айни замон, ҳуди як гурӯҳи оҳангарӣ чунин пешаваронро дар бар мегирифт: а) челонгар; б) наългар; в) қуфлсоз; г) кордгар; ғ) сӯзангар; д) меҳчагар.

Ин қабил тақсиму гурӯҳбандиҳои зиёде дар дигар соҳаҳои касбу ҳунар низ вучуд дошт.

Мадрақҳои архивӣ ва этнографии роҷеъ ба касбу ҳунари мардуми Хуҷанд ва Ўротеппаи асри XIX – ибтидои асри XX мавриди мутолиа ва баррасии мутахассисон қарор гирифтаанд.⁹⁶ Аз ҳамроҳ шудан ба Россия дере нагузашта аҳолии шаҳри Хуҷанд ба 20 ҳазор нафар наздик расид. Пешаварон бо хонаводаҳои худ қисми муҳими аҳолии шаҳр, зоҳиран, чунон ки дар шаҳри Бухоро мушоҳида мешуд, тахминан чоряки аҳолии шаҳро ташкил мекарданд. Зиёда аз 100 навъи истеҳсолоти ҳунармандӣ вучуд дошт. Аз он байн касби бофандагӣ раванқи бештаре пайдо карда буд. Хуҷанд дар қатори Бухоро ва Хӯқанд яке аз муҳимтарин марказҳои истеҳсолоти бофандагии Осиёи Миёна ҳисоб меёфт.⁹⁷ Ин хусусияти иқтисодии Хуҷанд хеле барвақт ба зуҳур омада буд. Ба ҳар ҳол дар мақолаи беимзои «Роҷеъ ба вазъияти кунунии баъзе вилоят ва шаҳрҳои Осиёи Миёна» (с. 1826) гуфта мешавад, ки «аҳолии Хӯқанд ва Хуҷанд» ба Россия (ба Петропавловск) бисёр пахта, абрешим, маҳсулот ва матоъҳои абрешимӣ ва пахтагӣ, аз ҷумла, ҷома меоранд.⁹⁸ Кулолӣ дар истеҳсолоти ҳунармандии Хуҷанд назар ба Бухоро мавқеи муҳимтаре дошт.

Дар шаҳри Ўротеппа аз 1041 дӯкони касибон 187-тоаш дар деҳаҳои калон воқеъ гардида, ҳамаи боқимондааш дар шаҳр ҷой гирифта буд. Ин шаҳр бо истеҳсоли лавозимоти пашмӣ, корд ва устура (поку) шӯҳрат пайдо карда,

⁹⁴ Ҳамон ҷо, с. 105.

⁹⁵ Сухарева А., 1958; 1962; 1966.

⁹⁶ Турсунов Н., 1967; Мухторов А., 1964; 1975.

⁹⁷ Пашино П.И., 1868, с. 139.

⁹⁸ «Роҷеъ ба вазъияти кунунӣ», 1826, с. 177–178.

маснуоти он на фақат эҳтиёҷоти дохилиро қонеъ мегардонид, балки ба берун ҳам содир карда мешуд.⁹⁹

Дар Тошканд, ки аз ҷиҳати нуфус ба Бухоро наздик мешуд, машғулияти асосии аҳоли аз зироат ва тиҷорат иборат буд. Вазни нисбии касбу ҳунар назар ба Бухоро камтар буд, вале ба ҳар ҳол маҳсулоти гуногун таҳия мегардид. Беш аз ҳама касби бофандагӣ ва истеҳсолоти ҷўянрезӣ ривож дошт.¹⁰⁰

Таҷҳизоти техникий истеҳсолоти ҳунармандӣ нисбатан паст ва ниҳоятдараҷа кўҳнаву анъанавӣ буд. Касодии техника ҷиҳатҳои хоси тарзи истеҳсолоти феодалист. Чунон ки В.И.Ленин ишора карда буд: «Қонуни усулҳои истеҳсолоти пеш аз капитализм ба андозаи пештара, дар асоси пештара такрор кардани протсессии истеҳсолот аст...» хоҷагии натуралии деҳқонон, истеҳсолоти касбии саноатчиён аз ҳамин қабил аст.¹⁰¹

Истеҳсолоти бофандагӣ бештар тараққӣ карда буд ва дар он ҷо як дараҷа механиконии меҳнат (чархи поякӣ, дастгоҳи бофандагӣ) ба кор бурда мешуд.¹⁰² Бе сабаб нест, ки маҳз истеҳсоли матоъ соҳаи асосии саноати феодалӣ гардид, ки бо бозоргирии маҳсулот ва баъдтар бо вусъати ҳаҷми коргоҳҳои худ тафовут мекард.¹⁰³ Ҳунармандони Осиёи Миёна дар тайёр кардани маснуоти заргарӣ, кулолӣ, ҳаққоқӣ ва ғайра маҳорати комил пайдо карда буданд.

Маводи хомро барои истеҳсолоти ҳунармандӣ аз хоҷагии қишлоқ ва ҳам аз истихроҷи маъдан ба даст меоварданд. Мушоҳидони рус аксар вақт ба вазъи истихроҷи маъдан тамоман баҳои манфӣ меоданд (Е.Ф.Мейендорф, Хорунжий Н.И.Потанин, П.И.Неболсин ва диг.). Бисёр фулузот, аз ҷумла, оҳан, тилло, нуқра ва ғ. дар ҳақиқат аз Россия қашонда мешуд. Бо вучуди ин, дар Осиёи Миёна истихроҷи маъдан кам набуд, вале ба сабаби ҳанӯз дар ҳолати ибтидоӣ воқеъ гардидани тариқи истихроҷ ва хеле афзун будани талабот эҳтиёҷи кишварро тамоман рафъ карда наметавонист. Миқдори зиёди тилло дар Бухорои Шарқӣ бо усули заршўй ҳосил карда мешуд.¹⁰⁴ Дар кўҳҳои Ҳисор, Помир (дар Ванҷ) ва дигар маҳалҳо маъдани оҳан, дар Кўҳи Танг, кўҳсори Фарғона ва Варзоб сурб (қўрғошим) истихроҷ мекарданд. Дар Фарғона ҳамчунин кони нуқра мавҷуд буд. Дар ҳама ҷо намак ҳосил карда мешуд, онро ҳам ба шакли дурда (масалан, дар ноҳияи Қамишқўрғон, райони ҳозираи Ашт, дар ҷануби Тоҷикистон) ва ҳам ба шакли намаксанг (конҳои машҳури намаки рангини кўҳҳои Ғузор, намаки кўҳи Хоҷамўъмини наздики Кўлоб ва ғ.) ба даст меоварданд. Барои тайёр кардани борут аз шўра (селитра) ва гўгирд, ки дар маҳалҳои гуногун конҳои худро доштанд, истифода бурда мешуд. Дар кўҳистони Бадахшон ва Фарғона ҳар гуна ҷавохирот ва сангҳои қиматбаҳо, аз қабилӣ лаълу ёқут, фирӯза, санги лочувард ва амсоли инҳо ба даст оварда мешуданд.

Чамъбасти ҳамаи мадракҳои мавҷудаи роҷеъ ба саноати маъдан¹⁰⁵ пешрафти муайянеро дар истихроҷи сарвати зеризаминии асри XIX мавриди тадқиқ нишон медиҳад.

⁹⁹ Мухторов А., 1964, с. 72, 75.

¹⁰⁰ Масв Н., 1876; Хорошхин А.П., 1876; Гейнс А.К., 1898; Добромислов А.И., 1911; Озодаев Ф., 1959; Ҳочиев Э., 1960; Набиев Р.Н., 1966.

¹⁰¹ Ленин В.И., Асарҳо, ҷ. 3, с. 58

¹⁰² Петровский Н.Ф., 1874; Бродовский М.И., 1875, с. 15–17; 29–31

¹⁰³ Сухарева О.А., 1962, с. 142.

¹⁰⁴ Ниг.: масалан, Краткое описание., 1823, с. 7–8.

¹⁰⁵ Иванов П.П., 1932, с. 44–75; Бубнова М.А., 1975.

Дар ин пешрафт, ғайр аз сабабҳои умумӣ, дар ҷустуҷӯи конҳо иштирок намудани инженерҳои маъданшиносии рус, ки бо даъвати ҳукмронони давлатҳои хонӣ ба Осиёи Миёна омада буданд,¹⁰⁶ ҳамчунин ҳамон русҳое, ки хоҳу нохоҳ дар ин сарзамин иқомат доштанд, низ роли муайяне бозид.

Тадқиқи сарчашмаҳо нишон медиҳад, ки ноҳияҳои ҷудогонаи қори пурмаҳсули саноати маъдан ба ташаккул шурӯъ намуданд. Фарғона бо кӯҳҳои атрофи худ, ки қонҳои тилло, нуқра, сурб, оҳан, мис, нафт, ҳамчунин намак ва сангҳои қиматбаҳо доштанд, яке аз ҳамин қабил ноҳияҳо ба шумор мерафт.¹⁰⁷ Дигар аз чунин ноҳияҳо дар самти муқобил, интиҳои ғарбии Осиёи Миёна қазираи Чилқон буд.¹⁰⁸

Ҷамъиятҳои пешаварон (сеҳҳо) – коргоҳҳои пешаварон ба вуҷуд омада буданд. К.Маркс ва Ф.Энгелс дар «Идеологияи немис» ба ҷамъиятҳои пешаварони асри миёнаи Европайи ғарбӣ, аз ҷумла, чунин тавсифот додаанд: «Тақсими меҳнат дар шаҳрҳо байни ҷамъиятҳои пешаварони ҷудогона ҳоло (комилан) ибтидоӣ буд, вай дар дохили худ ҷамъиятҳо ҳам байни коргарони ҷудогона тамоман гузаронида наменшуд. Ҳар як коргар мебоист чанд корро бидонад, аз ӯҳдаи ҳар қоре, ки бо асбобу абзораш қардан лозим бошад, баромада тавонад; маҳдудияти тиҷорат ва робитаи сусти байни ҳамдигарии шаҳрҳои ҷудогона, бенавоии аҳоли ва қамии талабот ба тақсими минбаъдаи меҳнат мамониат мекарданд, бинобар ин ҳар қасе, ки усто шудан меҳост, мебоист қасби худро ба ҳадди аъло аз худ мекард»¹⁰⁹.

Ин тавсифотро қомилан ба Осиёи Миёна ҳам нисбат додан мумкин аст. Ин имқон медиҳад, ки моҳияти ҷамъиятҳои пешаварони осийимиёнагӣ, бо вуҷуди тафовутҳои аз ҷамъиятҳои Европайи ғарбӣ, ҳамчунин хусусияти маҳдудии таҳассусҳои қосибону ҳунармандон амиқтар дарқ қарда шавад. Дар доираи ҷамъияти пешаварон қанд навъи яҷейқай ибтидоӣ вуҷуд дошт. Оддитарини он ҳавзаи лифбофон буд, ки дар он мавқеи асосиро шакли қамоатӣ-ҳонаводагии ташқили истеҳсолот ишғол менамуд, аммо ҷамъият набуд. Дар дигар соҳаҳо усули дуузва (усто–шогирд) ё худ сеузваи ташқили қор (усто-ҳалифа, усто шогирд) мавҷуд буд. Шогирд аввалҳо фақат хӯрок меғирит, баъдтар андак музд ҳам меғиритгагӣ шуд. Аслан усули шогирдӣ яке аз тарзҳои истисмор ба шумор мерафт. Пайдоиши усули сеузва (аксаран дар истеҳсолоти бештар ривочёфта – бофандагӣ, қашқидӯзӣ, қўянрезӣ) аз вуҷути зиёди истеҳсолоти молӣ шаҳодат меод. Дараҷаи боз ҳам баландтари тарққиғи он аз мавҷудияти нахустин падидаҳои қоргоҳи парокандаи саноатӣ ва афзоиши миқдори мардикорон низ аён меғардад. Дар давлати хонии Хўқанд, дар арафайи қамроҳ шудан ба Россия, қўрхонаи давлатӣ бо милтиқхона ва тўпхонааш вуҷуд дошт. Устоҳои яроқсоз музд ва хўрокворӣ (нон, гўшт,

¹⁰⁶ Свенское К., 1851, с. 149; Жуковский С.В., 1915, с. 112–113; Маслов О.В., 1955, с. 47–48; Халфин Н.А., 1974, с. 47–60 ва ғайра.

¹⁰⁷ Маълумотро дар ин ҳус аз таҳқиқоти гуногуни роҷеъ ба хонии Хўқанд ба даст овардан мумкин аст, ки баъзе аз онҳо дар боло зикр ёфтаанд. Ҳамчунин ниг: Богословский, 1842, с. 21. Обзорение., 1849, с. 124–125; Потанин Н.И., 1856, с. 278; Максимов, 1860, с. 74; Вревский А.Б., 1868, с.137; Краузе Ч.И., 1872 ва бисёр таълифоти дигар. Махсусан санадҳои бо қори маъдан алоқаманд аз архиви хонҳои Хўқанд қолиби диққат мебошанд – ниг.: Троицкая А.Л., 1968, с. 353–354, № 2507–2522.

¹⁰⁸ Литвинский Б.А., 1949.

¹⁰⁹ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., том. 3, с. 52.

чой ва ғайра) мегирифтанд, баъзан аз андози замин ҳам озод мешуданд¹¹⁰, шояд ин яке аз шаклҳои (иловагии) музди меҳнати онҳо буд.

Дар бораи коргоҳи парокандаи саноатӣ як силсила маълумот дар даст до-рем. Чунончи, П.И.Пашино (с. 1866) навишта буд, ки дар истеҳсолоти бо-фандагӣ, масалан, як хўчаин «...ба хонаводаҳои шиносаш— ба яке тоза карда-ни пахта, ба дигаре нахресӣ, ба севумӣ бофандагӣ, ба чорумӣ рангрёзӣ ва ам-соли инро тақсим карда медиҳад, ки дар ин сурат ба вай на сохтани бинои коргоҳ, на харидани дастгоҳ ва на додани музди вақти бекорнишинии коргар лозим намеояд». Ва боз: «...дар ин ҷо ҳам, мисли Россияи мо, қисмати зиёди заҳмат ба зиммаи занон ва наврасон меафтад, ки онҳо бо тоза кардани пахта, ресидани нах, ба найча печонидани ресмон ва ғайра машғуланд.»¹¹¹ Ба қавли П.И.Неболсин «агар дар Бухоро ягон чизи фабрикамонанд вучуд дошта бошад, пас ин муассисаҳоест, ки ба матоъ гулҳои қолабӣ менартоянд, ҳам ба бофандагон калоба ва ҳам ба хайётаҳо барои дўхтан ҷомаҳои буридаро тақсим карда медиҳанд».¹¹²

Миқдори муассисаҳои калон аз миёнаҳои асри XVIII хеле афзуд. Николай Григорьевичи юнонӣ, ки муддати зиёде дар Бухоро зистааст, доир ба миёнаҳои ин аср чунин хотирнишон менамояд: «Фабрикаи мануфактурӣ фақат якест, ки моли ҳамон Раҳимбек (Раҳимбӣ –Б.Ғ.) мебошад ва он ҳам на он қадар калон буда, шохворӣ ва маҳмал истеҳсол мекунад...».¹¹³

Дар солҳои 60-уми асри XIX вазъият ба кулӣ тағйир ёфт. Гурӯҳи соҳибони давлатманди коргоҳҳои ҳунармандӣ пайдо шуданд, ки сарвати зиё-деро ба дасти худ ҷамъ намуданд. Қисмати косибони оддӣ тамоман дигар буд. «Коргари бофанда,— менависад А.Д.Гребенкин,— аз соатҳои 3–4 то нисфи шаб ва то намози шом нах ба нах кори худро иҷро мекунад. Рӯзе на бештар аз як соат дам мегирад».¹¹⁴

Муносибатҳои иҷтимоӣ дар истеҳсолоти ҳунармандӣ ҳамоно феодалий буд. Чунон ки дар боло гуфта шуд, шогирд ҳамеша мавриди истисмор қарор мегирифт ва аз он ки шогирд аксар вақт писар ва ё хеши хўчаин буду дар хо-наи вай меҳўрду мезист, ҳолаш беҳтар намешуд. Халифа ҳангоми даромадан ба кор аз хўчаин маблағи зиёд бунак мегирифт ва дар сурати тарк кардани кор мебоист онро баргардонад.¹¹⁵ Азбаски ин дар амал аз имкон берун буд, халифа то охир побанди хўчаин шуда мемонд. Умуман сармояи ғоидахўрӣ мавқеи калонро ишғол мекард. Судхўрҳо аз ҳазор танга ҳар моҳ бист танга мегирифтанд ва дар як сол ситонидани қариб 25%, яъне 250 сўм ғоида амри табиӣ ҳисоб меёфт. Аксаран ҳаққи қарз аз ин ҳам зиёдатар мешуд.

Чи навъе ки С. Айний шаҳодат медиҳад, «дар он вақтҳо дар деҳот судхўро-ни заминдор ба деҳқонони камбағал ҳар сад тангари ҳар моҳе то ба даҳ танга

¹¹⁰ Троицкая А.Л., 1968, с. 278–279, № 1878, 1879, 1883; с. 311–322 (№2160–2272).

¹¹¹ Пашино П.И., 1868, с. 139–140. Инчунин ниг.: Пашино П.И., 1867, с. 121. Маълумоти мушобеҳи аз ин барвақттар дар бораи давлати хонии Хўқанд дар ҳисоботи Хорунжий Потанин Н.И. мавҷуд аст. Дар асари беимзои «Обозрение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии» (1849), «Заводи хищтсозии хон» ва «фабрикаи коғазба-рорӣ» «корхонаи мануфактурӣ» номида шудаанд. Обзорение., 1849, с. 213.

¹¹² Небольсин П.И., 1865, с. 36. Ҳамин тариқа, ҳақ ба ҷониби Бунаков Е.В. нест. Ё но-дуруст таъкид мекард, ки маълумоти оид ба коргоҳҳои парокандаи 1138-саноатӣ фақат дар Пашино П.И. мавҷуд аст, ниг.: Бунаков Е.В., 1969, с. 97.

¹¹³ Вельяминов–Зернов В.В., 1853, с. 20, 71.

¹¹⁴ Гребенкин А.Д., 1-872 а, с. 31.

¹¹⁵ Роҷъ ба бунак дар хоҷагии қишлоқ ҳамчун байёна ниг.: Иванов П.П., 1937, с. 38–40.

ба фоида мемонданд». ¹¹⁶ Бисёр воқеъ мешуд, ки қарздор дар вақташ ҳаққи қарз ва ё тамоми қарзро адо карда наметавонист ва судхӯр ба ивази он бо зӯр духтарони ўро мегирифт. ¹¹⁷ Ин буд, ки мардум нисбат ба судхӯрон нафрат мепарвариданд. ¹¹⁸

Чунон ки К.Маркс хотирнишон менамояд, сармояи фоидахӯрӣ истеҳсолотро «ба ҳолати фалокатбор расонида, ба ҷои ин ки қувваҳои истеҳсолкунандаро тараққӣ диҳад, онҳоро фалаҷ мекунад, дар айни замон шароити ночизи ҷамъиятиро абадӣ мегардонад, ки дар он ҳосилонокии ҷамъиятии меҳнат, мисли истеҳсолоти капиталистӣ, аз ҳисоби худи меҳнат намеафзояд». ¹¹⁹

Косибону ҳунармандон дар системаи муносибатҳои иҷтимоӣ иқтисодии давраи мавриди тадқиқи мо муқобили феодалон қарор гирифта буданд. Дар айни замон, муборизаи синфӣ дар дохили табақаи ҳунармандон ҳам давом мекард ва шаклҳои шадидтаре, аз қабили корпартоии шогирдону халифаҳоро ба худ мегирифт.

Пешаварон дар шаҳрҳои гурӯҳ-гурӯҳ ҷойгир мешуданд, чунон ки аҳли ҳар касб бо ҳамкасбони худ дар як маҳалла сокин мегардид. Масалан, дар шаҳри Бухоро бофандагон ду маҳалро маскан намуда, оҳангарону челонгарон низ дар ду маҳалла ва рехтагарон дар як маҳалла ҷой гирифта буданд. Дар шаҳри Хуҷанд бофандагон дар маҳаллаҳои Раззоқ ва Сари Баланди қисми шарқии Қалъаи Нав ва оҳангарон дар се маҳал иқомат мекарданд. Пешаварони Тошканд ҳам аз рӯи касбу ҳирфаашон маҳалли сукувати худро муқаррар карда буданд. ¹²⁰

Чи навъе ки Ф.Энгелс дар хусуси шаҳрҳои асримиёнагӣ навишта буд, «дар паси он деворҳои хандақҳо касбу ҳунари асрҳои миёна инкишоф меёфт, – дурӯст аст, ки вай бо рӯҳи сеҳии бюргерӣ хеле оғушта ва маҳдуд буд, – сармояҳои нахустин ҷамъ мешуданд, эҳтиёҷи бо ҳам ва дигарон хариду фурӯш кардани шаҳрҳо ба вуҷуд меомад...» ¹²¹

Тиҷорат

Н.В.Хаников таъкид мекунад, ки Бухоро, Самарқанд ва Қаршӣ марказҳои асосии тиҷорати аморати Бухоро маҳсуб меёфтанд. ¹²² Ба радифи ин марказҳо Шаҳрисабз ва дар Бухорои Шарқӣ Ҳисор ва Кӯлобро низ бояд дохил намуд. Дар давлати хонии Хўқанд калонтарин марказҳои тиҷорат Хўқанд, Тошканд, Марғилон, Андиҷон, Намангон, Ўш, Ўротеппа ба шумор мерафтанд.

Он вақт протсессии аз саноат ҷудо шудани тиҷорат ҳоло ба анҷом нарасида буд: дўкон дар як вақт вазифаҳои ҳам фурӯшгоҳ ва ҳам коргоҳи косибонро адо мекард, ¹²³ зеро дар Осиёи Миёна низ, монанди кишварҳои асримиёнагии Европа «косибону ҳунармандон он вақтҳо дар айни ҳол тоҷир ҳам буданд». ¹²⁴

¹¹⁶ Айни С., 1970, с. 156–157.

¹¹⁷ Айни С., 1961, с. 97.

¹¹⁸ Дар бораи судхӯрҳо ва мардумро ғорат кардани онҳо ҳамчунин ниг: Айни С., 1960, с. 524–531.

¹¹⁹ Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 25, ч. II, с. 145.

¹²⁰ Озодаев Ф., 1959, с. 24–25.

¹²¹ Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 21, с. 406.

¹²² Хаников Н.В., 1843, с. 161.

¹²³ Аминов А.М., 1959, с. 50–51; Бунаков Е.В., 1960, с. 99.

¹²⁴ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 3, с. 50–51.

Дар шаҳрҳо тиҷорат дар бозорҳои махсус сураат мегирифт. Бозор маҳсулоти калонро ишғол менамуд. Бозори асосии шаҳри Тошканд, ба қавли А.П.Хорошхин «...бисёр калон ва оригиналист. Фақат дар рӯзи дарози тобистон метавон тамоми ғўшаву канори онро паймуд». Бозори Хўқанд ҳам «...хеле калон ва покиза аст, мисли бозори Тошканд ҷо-ҷо тим дорад».¹²⁵ Бозори Ўротеппа низ қариб тамоман пўшида буд,¹²⁶ бозори Хучанд ҳам ҳамчунин. О.А.Сухарева дуруст қайд мекунад, ки «хусусияти хоси тарҳи шаҳрҳои Осиёи Миёна аз ин иборат буд, ки дар чорсӯи хиёбонҳои асосӣ марказҳои савдо воқеъ гардида, дар ин ҷо тими дарози гунбаздор сохта мешуд ва аз байни он кўча мегузафт ва дар ду тарафи он андаруни тим дўконҳо саф мекашиданд. Маркази савдои Самарқанд ва Шаҳрисабз ин гуна тим дошт; дар Бухоро панҷ тим мавҷуд буд, ки ин аз равнақи тиҷорати Бухоро ва ободии бозорҳои шаҳр гувоҳӣ медиҳад. Чунин иморатҳои бозорро дар Самарқанду Шаҳрисабз «чорсу», дар Бухоро «тоқ» мегўянд».¹²⁷ Маркази шаҳри Бухоро тамоман бозорҳо ишғол карда буданд, дар майдони Регистон ва дигар майдонҳо низ дўконҳо вучуд доштанд, ҳатто дар назди дарвозаҳои шаҳр ҳам бозор мавҷуд буд. Дўконҳо на он қадар калон буда, бо ҳам зич ҷо мегирифтанд, растаҳои бозор ҳар яке ба моли муайяне тахсис ёфта буд. Илова бар ин, корвонсаройҳои бисёре буданд (дар солҳои 40-уми асри XIX миқдори онҳо ба 38 мерасид ва пасантар боз ҳам зиёдтар гардид). Дар корвонсарой тоҷирони мусофир ва маҳаллӣ иқомат мекарданд, дар он ҷо анбор, дўкон, устохона, саисхона ва ғайра мавҷуд буд. Як қисми корвонсаройҳо ба хонҳо тааллуқ дошт, қисми дигар моли вақф ба шумор мерафт ва қисми боқимонда аз онҳо шахсони ҷудогона буд.¹²⁸ Корвонсаройҳо дар ташкили тиҷорат роли хеле муҳим бозӣ мекарданд. Гуфтан кофист, ки мувофиқи маълумоти Н. В. Хаников (с. 1841) ба Бухоро ҳар сол иборат аз 12–15 ҳазор шутур корвон меомад¹²⁹ ва он ҳам бориҳо, одамон, аспу аробаҳо асосан дар корвонсаройҳо ҷой мегирифтанд.

Дар миёнаи солҳои 60-ум бозори асосии шаҳри Тошканд 16 корвонсарой ва тақрибан 2400 дўкон дошт (дар сурате, ки дар шаҳр ҳамагӣ 4584 дўкон мавҷуд буд). Бозор тахминан сӣ растан махсусро дар бар мегирифт¹³⁰. Дар шаҳрҳои дигар миқдори корвонсаройҳо камтар буд. Чунончи, дар шаҳри Хўқанд соли 1841 шаш корвонсарой вучуд дошт, ки «дар дутоаш сокинони шаҳр тиҷорат мекарданд ва боқимондааш хизмати корвонҳои муттасил ояндаву равандаро баҷо меовард».¹³¹

Дар солҳои 70-ум шаҳри Хучанд ҳамагӣ 5 корвонсарой дошт.¹³² Миқдори он дар шаҳри Ўротеппа сето буд. Дар хусуси ин корвонсаройҳои Ўротеппа М.С.Бекчурин хотирасон мекунад, ки ҳамаи онҳо моли шахсони ҷудогона мебошанд. Дар яке 28 дўкон мавҷуд буда, моликияти хусусии савдогарони кўтарафурӯши маҳаллӣ ба шумор мерафт. Ду корвонсарои дигар чун маскани

¹²⁵ Хорошхин А.П., 1876, с. 41, 96; Роҷеъ ба бозори Хўқанд ва хусусиятҳои он ниг.: Федченко А.П., 1875, с. 48.

¹²⁶ Бекчурин М.С., 1871, с. 218; Мухторов А., 1964, с. 81–87.

¹²⁷ Сухарева О.А., 1966, с. 43.

¹²⁸ Илова ба асарҳои Сухарева О.А. ниг.: Семёнов А.А., 1960, с. 1009–1010; Ремпель Л.А., 1962, с. 237–247. Миқдори корвонсаройҳо ҳама вақт тағйир меёфт, яъне меафзуд (муқоиса кунед бо маълумоте, ки барои солҳои 20-уми асри XIX мавҷуд аст).

¹²⁹ Хаников Н.В., 1843, с. 163.

¹³⁰ Тетеревников А.Н., 1867, с. 39. Мувофиқи маълумоти С.Н.Трубинков – 20 корвонсарой ва бозорҳои сарпўшида (Материалҳо..., 1869, с. 4).

¹³¹ Обзорение..., 1849, с. 213.

¹³² Кушакевич А., 1872, с. 52.

тоҷирони мусофир хизмат мекарданд, зимнан, дар яке аз онҳо судхӯрони ҳиндуи сокини Ўротеппа иқомат доштанд.¹³³

Дар Самарқанде, ки нуфусаш дар асри XIX аз Бухоро ду-дувуним баробар кам буд¹³⁴, дар давраи ҳамроҳ шудан ба Россия, ки он вақт аҳолиаш тахминан ба сӣ ҳазор расид, бештар аз 2400 дўкон (ҳамроҳи 712 дўкони корвонсаройҳо) дошт.¹³⁵

Дар марказҳои бузурги тиҷоративу ҳунармандӣ савдои дохилишаҳрӣ равнақ меёфт, зеро аҳолии сершумори шаҳрҳоро бо маснуоти гуногуни пешаварон таъмин кардан лозим меомад.¹³⁶ Дар айни замон, як қисми муҳими молҳо барои рафъи эҳтиёҷоти деҳқонон ба деҳот фиристода, дар навбати худ, аз он ҷо барои истеҳсолоти ҳунармандӣ маводи хом оварда мешуд. Шаҳр бо чунин деҳқадаҳои атрофи худ ноҳияи микроиқтисоди ро таъшиқ мекард.¹³⁷

Дар қария ва деҳқадаҳои калон ба истилоҳ «даври бозор» вучуд дошт. Масалан, дар Бухоро бозори Когон рӯзи сешанбе, бозори Баҳоуддин рӯзи чоршанбе ва ғ., дар Самарқанд бозори Чамбой рӯзи якшанбе, бозори Меҳнат рӯзи душанбе ва ғ. барпо мегардид. Албатта, анвои молҳо ва хусусияти харидуфурӯш дар ин ҷо дигар буд. Чунон ки В.В.Радлов меғӯяд: «дар ин бозорҳо савдо фақат эҳтиёҷи деҳқононро қонеъ мегардонад, ки онҳо маҳсули меҳнати худро мефурӯшанду чизҳои барояшон заруриро харид мекунанд».¹³⁸

Дар қатори ин савдои дохилии шаҳру деҳот, ҳамчунин савдои нисбатан калони байни шаҳрҳо ва вилоятҳо амал мекард. Бисёр шаҳру вилоятҳо бо навъи муайяни маҳсулоти ҳунармандӣ ва молҳои фурӯшии худ шўҳрат доштанд (масалан, Ҳисор бо ханҷар ва гўсфанд, Ўротеппа бо корд, Хучанд бо адрасу шохӣ, Қаршӣ бо алоча ва ғайра).

Калонтарин бозорҳои вилоятӣ, умуман, маркази тиҷоратии давлатҳои хонии Осиёи Миёна ба шумор мерафтанд. Алалхусус, савдои байни аморати Бухоро, давлатҳои хонии Ҳўқанд ва Ҳева равнақи зиёде пайдо карда буд. Моли бисёре аз кишварҳои хориҷӣ: Афғонистон, Ҳиндустон, Қошғар ва Эрон қашонда мешуд. Дар иқтисодии давлатҳои хонӣ мақоми маҳсусеро тиҷорат бо Россия ишғол менамуд (дар ин бора муфассалан дар фасли ҷудогона сухан хоҳад рафт). Маҳз шаҳрҳои калон муҳимтарин марказҳои тиҷорати байнивилоятӣ ва хориҷӣ ҳисоб мешуданд; табиӣ, ки ин тиҷорат хусусияти кўтарафурӯшӣ дошт.

Дар савдои калони хориҷӣ ҳукмронҳо, ҳешу ақрабони онҳо, амалдорони олимақом, ҳамчунин савдогарони «касбӣ» ширкат менамуданд. Ҳамин савдогарони сарватманд иттиҳодияи маҳсули худро доштанд. Рўяхати маҳсули хонӣ буд, ки дар он номи савдогарони бадавлатро зикр мекарданд. Дар сари ин иттиҳодия корвонбошӣ меистод. Ба ин вазифа интихоб гардидани корвонбошӣ бо фармони амир тасдиқ карда мешуд. Корвонбошӣ сардори кулли савдогарони мулки Бухоро маҳсуб меёфт.

Савдогарони миёна ва хурд иттиҳодияи худро аз рӯи раставу бозорҳо таъшиқ дода буданд, ки ба он оқсақол сардорӣ мекард. Аксаран аз рӯи принсипи хонаводагӣ ширкати савдогарон таъсис карда мешуд. Савдогарони ка-

¹³³ Бекчурин М.С., 1871, с. 218; Мухторов А., 1964, с. 82.

¹³⁴ Рақами барои соли 1820 овардаи Е.Ф.Мейендорф – панҷоҳ ҳазор (Megendorff J., 1826, p. 160) ба назар мувофиқаомез менамояд.

¹³⁵ Костенко Л.Ф., 1871, с. 23–24.

¹³⁶ Ваҳҳобов М., 1961, с. 60–61.

¹³⁷ Ханьков Н.В., 1843, с. 93, 105.

¹³⁸ Радлов В.В., 1880, с. 18–19.

лон -мирзоҳои худро доштанд. Хангоми харидуфурӯш даллолу қосидҳо ва воситачиву амонатфурӯшҳо иштирок мекарданд.¹³⁹ Савдогари калон дар шаҳр нишаста, аксар вақт танҳо амалиёти тиҷоратро бо маблағ таъмин ме-намуд, дигар ҳамаи корҳоро ҳар гуна ходимони тиҷоратхона анҷом ме-доданд. Масалан, Миралибой Хўқандӣ дар солҳои охири мавҷудияти давлати хонии Хўқанд ихтиёри хариди тамоми пахтаи мамлакатро ба дасти худ гирифта буд. Ин аз он сабаб барояш мумкин гардид, ки ӯ ба пули хон тиҷорат мекард.

Аз Бухоро ба Россия аксаран на худи савдогарони калон, балки хизматчи-ёни онҳо сафар мекарданд, ки аз 30 то 50 фоизи даромадро мебоист ба савдо-гар меоданд.¹⁴⁰ А. Гребенкин навишта буд: «Бо кори тиҷорат тавассути ди-гарон ҳатто муллоҳо, имомҳо, мударрисҳо, эшонҳо, қозиҳо, амлоқдорҳо ва оқсаққолҳо – алқисса, ҳамаи касоне, ки як миқдор пули зиёдатӣ доштанд, машғул мешуданд»,¹⁴¹

Калонтарин савдогари Самарқанд дар ибтидои асри XIX намояндаи номдори бузургзодагони олимақоми Бухоро Муҳаммад Давлатбии инок буд, ки муддати дароз дар Самарқанд ҳукмронӣ кардааст. Вай дар соли 1810 ба вақфи фақат як худи мадрасаи Улуғбек 123 дўкон ва ҳамчунин капшону ан-борҳо васият намуд.¹⁴²

Дар сурате ки савдогарони сарватманд ва даллолони калон даромадҳои ниҳоят зиёд ба даст меоварданд, майдасавдогарон ва дўкандорони хурдафу-рӯш «...ба ғайдаҳои ночиз ва бисёр вақтҳо ба он бозёфт, ки барои серии худ ва хўроки аспашон кифоят мекард, қаноат менамуданд».¹⁴³

Харобии роҳҳо ва набудани амният чи дар роҳу чи дар шаҳр пеши та-раққиёти тиҷоратро мегирифт. Дар роҳҳо аз дасти ғоратгарон ва дар шаҳрҳо аз тарафи ҳокимони ҳарис молу қони савдогарон ҳамеша дар хатар буд. Бочу хироч ва иҷорапулӣ ҳадду андоза надошт. Файр аз ин, доимо хавфи мусодири таҳдид менамуд. Ба қавли Аҳмади Дониш, дар замони ҳукмронии амир Насрулло «баъзе уламои ҳақношиноси манғит ҳозираро ба назар гирифта, мулку моли фуқаро ҳамагӣ аз онӣ подшоҳ аст, раёро моликият ба ашёе нест, агар ҳар чиз подшоҳ аз ҳар як раия ситонида гирад, тасарруф дар мулки худ кардагӣ мебошад, заҳр ва зулм нест, гуфта фатво ҳам дода буданд».¹⁴⁴

Заминдорӣи феодалӣ. Аҳволи оммаи халқ

Усули заминдорӣи феодалӣ дар охири асри XVIII-нимаи аввали асри XIX, умуман ҳамон тавре ки дар замониҳои гузашта буд, боқӣ монд.¹⁴⁵ Вале бо вучуди ин, баъзе тафовутҳо дар истилоҳот ва сохти заминҳои хусусӣ ба миён омаданд, ки он ҳам дар ҳар маҳал гуногун буда, дар давоми ҳамин давраи мавриди баҳс низ ба дигаргунӣ дучор мешуданд. Ин масъала хеле мураккаб

¹³⁹ Гребенкин А.Д., 1872 а, с. 26–30; Сухарева О.А., 1966, с. 236–240.

¹⁴⁰ Рожкова М.К., 1963, с. 38.

¹⁴¹ Гребенкин А.Д., 1872 а, с. 26.

¹⁴² Файзиёв А., 1970, с. 58–59.

¹⁴³ Гребенкин А.Д., 1872, с. 30.

¹⁴⁴ Ин фикр дар ҳамаи нусаҳои дастнавис мавҷуд аст, ниг.: Аҳмад Маҳдуми Дониш, 1960, с. 33–34 (тавзеҳи 4).

¹⁴⁵ Дар ин хусус ниг.: Брагинский И.С., Раҷабов С.А., Ромодин В.А., 1953, с. 25.

аст ва ба миқдори зиёди тадқиқот нигоҳ накарда, бисёр қиҳатҳои он мўҳтоҷи омўзиш мебошад.¹⁴⁶

Дар ҳаёти иҷтимоии ин давр усули танҳо – тариқи хизматона ба шахсони ҷудогона инъом намудани қиъаи замин, як ва ё якчанд деҳ ва ҳатто вилояти тамом, ки даромади он қомилан дар ихтиёри танҳоҳдор буд, мавқеи муҳим дошт. Баъзан соҳиби танҳоҳ ғайр аз молиёте, ки ба ғойдаи худ ҷамъ мекард, музде ба маблағи муайян аз ҳазинаи амир низ дарёфт менамуд. Танҳоҳ метавонист, на ин ки тамоми даромади солонаи замин, балки як ҳиссаи онро ташиқ намояд. Дар баъзе мавридҳо ин ба худ бидуни инъоми замин як навъ шақли нафақаи пулиро мегирифт.

Усули танҳоҳ аз оғози ҳукмронии сулолаи Манғития ба таври васеъ ҷорӣ гардид. Ба қавли Ф. Ефремов (солҳои 70-уми асри XVIII) «ба оқсаққолони калон ивази мавочиби пулӣ ва ғалла замин дода мешавад, ки аз он мадохили бузурге ба даст мебароранд».¹⁴⁷

Амир Насрулло ҳамчун падари худ дар ҷойҳое, ки исёни қабिलाҳои ҷудогона ва шӯриши халқҳо рӯй мебуд, «аксари умарои элдор ва номварро ба замин нишонид».¹⁴⁸ Дар яке аз фармонҳои амир Ҳайдар дар бораи таъин кардани ҳокими вилояти Нурато ва ҳам дар хусуси он ки ӯ бояд хироҷи ҷамъоваришавандаро ба эҳтиёҷоти қўшун сарф намояд, сухан меравад.¹⁴⁹ Аммо дар бораи ба ҳазинаи давлат супурдани қисми боқимондаи хироҷ чизе гуфта нашудааст. Аз эҳтимол дур нест, ки вай ҳамчун як навъ танҳоҳ ба ҳоким инъом шуда бошад.

Аксар вақт минтақаҳои на чандон калон ба тариқи танҳоҳ ба шахсони гуногуни соҳибмансаб, аз он ҷумла, ба сипоҳиён инъом карда мешуданд. Миқдори танҳоҳдорон дар ҷорӣ аввали асри XIX фақат дар аморати Бухоро аз 12 то 36 ҳазор нафар ба шумор мерафт. Агар танҳоҳдор ба ҷои дигар кўҷад, танҳоҳи нав дода мешуд. Ҳаҷми танҳоҳ ба рутбаи шахс алоқаманд буд: соҳибони рутбаи пойнтари ҳарбӣ аз 3 то 5 гектар замин мегирифтанд, аммо шахсони олирутба, аз қабилӣ саркардаҳо як деҳаи тамоморо бо садҳо гектар замин, осиб ва дигар дороиҳои ба даст мебароварданд.¹⁵⁰ Агар писар мансаби падарро ишғол намояд, ба танҳоҳи ӯ низ соҳиб мешуд. Гоҳо пас аз марги танҳоҳдор замини инъомии ӯ ба ворисони бепарастормондааш низ тақдим мегардид. Аз баъзе санадҳо бармеояд, ки он вақтҳо тамоюли меросӣ гардонидани усули танҳоҳ вучуд доштааст.

¹⁴⁶ Тавсифи зерин бештар ба далелҳои санаду васиқаҳо (матбӯъ ва номатбӯъ), материалиҳои архив, иттилооти пештар ва баъди ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна додаи сайёҳон ва қайдҳои этнографӣ (аз худӣ мо ва этнографҳо) асос ёфтааст. Дар илми советӣ ба омўзиши ин масъала Бартолд В.В. ва хусусан Семёнов А.А. (1929, 1954 а) ибтидо гузоштанд. Ин масъала дар асарҳое, ки хусусияти ҷамъбасти ва умумӣ доранд, ҳамчунин дар тадқиқҳои махсус борҳо мавриди баррасӣ қарор гирифтааст, аз ҷумла ниг.: Абдурахимов М.А., 1961; Баҳромов З., 1957; Искандаров Б.И., 1960, 1962; Юлдошев М.Ю., 1959; Кисляков Н.А., 1940, 1954, 1967; Мирзоев К.М., 1954; Муҳсинова К.З., 1969; Мухторов А., 1964; Плюских В.М., 1968; Раҳимов М., 1957; Сухарева О.А., Бекҷонова М.А., 1955; Троицкая А.Л., 1969; Усенбоев К., 1961; Ҳамроев М., 1959; Чехович О.Д., 1961; Очеркҳои этнографӣ, 1969; Юсуфов Ш.Т., 1964 ва ғ.

¹⁴⁷ Ефремов Ф., 1950, с. 18, 27.

¹⁴⁸ Аҳмади Дониш, 1967, с. 39.

¹⁴⁹ Ин ҳуҷҷат дар китоби Абдурахимов М.А., 1961, с.100, (ҳуҷҷати 690) оварда шудааст.

¹⁵⁰ Ҳуҷҷатҳо, 1954, с. 209-217. Инчунин ниг.: Вяткин В.Л., 1928, с. 17.

Дар мулкҳои кӯхистони Бухорои Шарқӣ танҳо дорои хусусиятҳои ба худ хосе буд. Дар ин ҷо на замин, балки хоҷагӣҳои деҳқонӣ ба танҳо дода мешуд. Шахсони поинрутба чанд хоҷагиро, вале бӣ, додхо ва соири амалдорони баландрутба ҳар яке чанд деҳаро бо садҳо хоҷагӣҳои деҳқонӣ ба сифати «танҳо» инъом мегирифтанд. Онҳо ҳар сол ба ҳиссаи маълуми ҳосилоти деҳқонӣ соҳиб гардида, дар айни замон, аҳолии деҳаҳои зердасти худро ба корҳои хоҷагии шахсии худ низ ҷалб менамуданд ва ба ҳар роҳе, ки метавонистанд, истисмор мекарданд. Аз ин сабаб ба танҳоҳои гузаштани хоҷагиашон ба деҳқонон ниҳоятдараҷа рӯзҳои сахтеро пеш меовард.

Таассуби динӣ, ки аз замони ҳукмронии Шохмурод сар карда, хеле қувват гирифта буд, ба вусъат ёфтани заминҳои вақф роҳ кушод. Дар заминҳои вақф кор кардан низ барои деҳқонон пурмашаққат буд. Зеро онҳо дар заминҳои вақф тамоми сол аз субҳ то шом кор карда, танҳо аз ҷор ва ё аз панҷ як ҳиссаи ҳосилотро мегирифтанд ва бештар ба мутаваллиҳо вобаста шуда, озодии худро аз даст медоданд. Ба таври васеъ ҷорӣ гардидаи усули танҳо ва ба фоидаи танҳоҳдор ҷамъоварӣ шудани молиёт, ҳамчунин вусъат ёфтани заминҳои вақф ба даромади хазинаи давлати хонӣ таъсир накарда наметавонист. Ин буд, ки амир Насрулло усули яргу – мусодираро ба роҳ андохт.¹⁵¹

Дар Бухоро ҳаҷм ва миқдори андозҳо торафт меафзуд. Дар аҳди амир Музаффар (1860–1885) кор ба дараҷае расид, ки на фақат аз замини зироат, балки аз замини нокорам низ хироҷ меситониданд ва дар ин маврид чунин баҳонаро пеш меоварданд, ки гӯё ки ин замин ба сабаби камҳавсалагии деҳқон нокишта мондааст.¹⁵²

Аз боғу тоқзор, кишти юнучка, полиз ва обчакорӣ андозе ба номи «танобона» ситонида мешуд. Дар ибтидои асри XIX амирони Бухоро ба ҳар таноб замин маблағе муқаррар намуда, хостанд ин навъ андозро ба хироҷи расмии замин табдил диҳанд. Дар номаи амир Ҳайдар соли 1807–1808 чунин гуфта шудааст: «...аз ҳар таноб ба маблағи як тилло танобона гиред. Агар (соҳиби он) ба додани як тилло розӣ нашавад, он гоҳ ба тариқи мол сеяки ҳосилро ситонед»¹⁵³. Соли 1860 дар вилояти Самарқанд тақрибан сеяки хироҷ бо пул пардохта шуд.¹⁵⁴ Дар хонии Хўқанд дар миёна ва нимаи дувуми аср танобона қариб тамоман ба шакли пул рӯёнда мешуд, ки ба ин вақҳ онро «танобпулӣ» мегуфтанд. Дар ин ҷо аз тоқзор назар ба обчакорӣ дувуним баробар зиёдтар андоз ситонда мешуд.

Дар маҳалҳои гуногуни аморати Бухоро ҳаҷми хироҷ як хел набуд. Баъзан вай ҳаҷми муайянеро дошт: масалан, аз ҳар таноб замини кишт як тангаву севуним килограммро ташкил мекард. Дар мавриди дигар як танга дар баҳор ва дар тирамоҳ як тангаву 6,5–7 кг ғалла ситонда мешуд. Тарзи дигари пардохтани танобона ҳиссаи ҳосилот ба шумор мерафт: чунончи, 2/5, 1/3, 1/5, 1/6, 1/8 қисмати ҳосилро хироҷ ташкил менамуд. Вале ҳокимон аксаран ҳаҷми хироҷро то нисфи ҳосил мерасониданд. Масалан, дар солҳои 1842–1843 хироҷи замин дар давлати хонии Хўқанд, ки одатан ба ҳаҷми сеяки ҳосил рӯёнда мешуд, то нисфи ҳосил афзун гардид. Яке аз ҳокимони Тошканд андози за-

¹⁵¹ Айнӣ С., 1966, с. 40

¹⁵² Аҳмади Дониш, 1967, с. 87.

¹⁵³ Абдурахимов М.А., 1961, с. 45, 95 (ҳуҷҷати 483). Ҳамчунин барои солҳои 20-ум низ сабт гардидааст - ниг.: Краткое описание, 1823, с. 7. Аз рӯи гуфтаҳои Радлов В. В, ки ҷамроҳи кӯшунҳои рус будааст, дар вақти истилои ҳукумати подшоҳӣ танобонаро фақат ба шакли пул меситониданд (Радлов В.В., 880, с. 92).

¹⁵⁴ Бунаков Е.В., 1960, с. 98.

минҳои зироатро 2,5 баробар ва дар баъзе маҳалҳо 3–4 баробар зиёд кард. Дар ҳудуди асрҳои XIX ва XX тамоюли то 40% ҳосил афзудани ҳаҷми хироч дар аморати Бухоро низ мушоҳида мешавад»¹⁵⁵

Рӯйдани ҳосили фаровон боиси хушнудии деҳқон намегардид, зеро дар натиҷаи ин ҳаҷми андоз ҳам меафзуд: масалан, аз даҳ ботман ҳосили гандум деҳқон мебоист чор ботманашро ва аз чав ҳатто панҷ ботманашро ба хироч диҳад. Соҳиби замин пас аз даравидани ҳосил ғалларо кӯфта, ба хирман мерехт. Чамъкунандагони хироч ба сари хирман омада, як қисми ғалларо барои имоми масҷиди маҳалла ҷудо мекарданд. Агар хироч аз панҷ як ҳиссаи ҳосилро ташкил диҳад, бақияи ғалларо ба панҷ ҳисса тақсим карда, аз ҳиссаи деҳқон (ё заминдор) миқдори муайянро барои саркор, мироб, оқсаққол ва мирзо мегузоштанд. Мабодо деҳқон то омадани чамъкунандагони хироч ба хирман даст расонида бошад, тамоми ҳосилро мусодира карда, худӣ деҳқонро саҳт ҷазо медоданд. Аксар вақт чамъовариҳои хирочро ба ягон шахс ба орият мефуруштанд ва он шахс аз деҳқон маблағи боз ҳам зиёдтареро «фишурда» мегирифт¹⁵⁶.

Дар аморати Бухоро вақти даравро на ин ки худӣ деҳқон, балки амлоқдор (қаламрави бекҳо ба амлоқҳо тақсим мешуд) муқаррар менамуд – вай дар ҳама ҷо дар як вақт шурӯъ мегардид. Ба пухта рехтани донаҳои гандум касе парво надошт. Агар дарав баробар дар як вақт сар шавад, ба ҳифзи ҳосил назорат кардан барои амлоқдор осонтар буд. Бандҳои гандумпоيارо дар майдони дарав ғарам карда мемонданд. Амлоқдор ба воситаи ходимонаш – доруғаҳо хурдагирона назорат мекард, то ки деҳқон ягон мушт ғалларо ба хонааш набарад.

Доруға баъди аз назар гузаронидани ғарамҳо барои кӯфтан иҷозат медод. Ғаллаи кӯфта ва боддодашуда «нишон зада мешуд»: «таки хирман ва чанд ҷои болои онро аз паҳлӯҳояш гил мемолиданд ва доруға дар нӯки он бо аломатҳои худ як пора кулӯҳ мегузошт. Ғалла муддати дароз дар хирмангоҳ меҳобид, деҳқонҳо гуруснаги мекашиданд, аммо дар ҳамин вақт амлоқдор ва муқаррабонаш ҳосили замини худро бо нархҳои хеле гарон ба фуруш мерасониданд. Ниҳоят, пас аз гирифтани пешкаш, амлоқдор бо аҳли рикобаш ба сари хирман меомад. Миқдори ғалларо бо тахмини худ ошкоран аз будаши зиёд муайян мекард ва хирочро ҳам ба қиёси тахмини амлоқдор муқаррар менамуданд. Гоҳо чунин ҳодиса ҳам рӯй медод, ки деҳқон ва ё оқсаққол ба тахминан аз будаши зиёд муайян кардани ҳосил муқобилат мекарданд. Он гоҳ эътирозкунандагонро мезаданд ва ҳатто ба зиндон мебартофтанд. Амлоқдор ҳосили замини касони соҳибнуфуз ва сарватмандро ба ивази ришва аз будаши хеле кам нишон медод. Албатта, ҳам дар аморати Бухоро ва ҳам дар давлатҳои хонии Хўқанд ва Хева ҳар рутба амалдорон низ деҳқононро ғорат карда, насибаи худро мерӯёниданд»¹⁵⁷. Мақоми амлоқдори Бухоро ё саркори Хўқанд бағоят сердаромад буд. «Мадохили» ҳарсолаи саркорони Хўқанд дар нимаи дууми асри XIX 10–15 ҳазор сўмо ташкил менамуд.

¹⁵⁵ Ниг.: Айний С., 1960, с. 182; инчунин Чехович О.Д., 1961; Мўҳсинова К.З., 1969.

¹⁵⁶ Семёнов А.А., 1929, с. 12-25; Семёнов А.А., 1960, с. 999-1000; Абдурахимов М.А., 1961.

¹⁵⁷ Дар бекии Қўрғонтеппа (дар ибтидои асри XX) бек аз ҳар ботман (16 пуд) барои худ як пуд, мироб аз ҳар як хирман якуним пуд, доруға аз хирман чор пуд, амлоқдор аз ҳар ботман як пуд мегирифтанд (Гавеский П., 1919–1923, с. 65).

Вақте ки андозҳо ба шакли пул ситонда мешуданд, амир нархи маҳсулоти зироатро муқаррар менамуд. Усулан, вай мебоист ба нархи бозор баробар меомад, вале амалан онро хеле баланд мебардоштанд.

«Дар натиҷаи ин гуна андозгундорӣ деҳқононе, ки дар асл дар вақти андозандозӣ тороҷ дида буданд, дар вақти пардохтани пули андоз тамоман хонавайрон шуданд ва маҷбур гардиданд, ки баъзеҳшон заминҳшонро бо нархи арзон ба бойҳо фурӯхта, баъзеҳшон ҳайвоноти қорӣ ва асбоби хонашонро фурӯхта пули андозро диҳанд. Ҳатто баъзе деҳқонон маҷбур шуданд, ки писару духтарҳшонро ба бойҳо фурӯхта, «қарзи ҳукумат»-ро адо намојанд, ё ин ки духтарҳшонро бо номи «духтархона» ва писарҳшонро бо номи «ғуломбача» ба ҳукумат ба ҷои андоз баҳо карда диҳанд».¹⁵⁸

Аҳволи қорандағони замин боз ҳам бадтар буд. Онҳо, одатан, бояд то сеяки ҳосилро мебардоштанд, вале чунин расм гардида буд, ки барои қорандагон фақат аз панҷ як ҳисса ҳосил боқӣ мемонд (ҳиссаи ҳосиле, ки қоранда мегирифт, ҳамчунин вобаста ба он буд, ки ӯ бо чорво ва олоти худ қор қард ва ё аз он хӯчаинро истифода намуд). Ба зами ин, ҳиссаи қоранда аз қисмати баъди адои хироҷ мондан ҳосил муайян карда мешуд. Соли 1843 дар ноҳияи Бухоро Идрисбой ном шахс аз мулки Мулло Фозилҷон қитъаи заминеро ба иҷора гирифт. Дар аҳднома чунин гуфта шуда буд: «...ба ӯҳда мегирам, ки ин заминро пору дода, шудгор қарда, хуб кишт мекунам, боғоту дарахтонро парварида, сабзу хуррам ниғаҳ медорам. Аз тамоми ҳосилоте, ки аз 14 таноб замини зикршуда мерӯяд, нисфаш аз он ман ва нисфи дигар аз он Фозилҷони номбурда хоҳад буд. Гуфту фармони Мулло Фозилҷонро бечунучаро ба ҷо меорам ва ҳар вақт, ки саҳлангорӣ қарда, дар ин замин қор накунам, бигузур замини зикршударо аз ман пас бигиранд...».¹⁵⁹ Ҳамчунин ду дафъа ситонидаи хироҷ ба таомул даромада буд: бори аввал аз тамоми ҳосилот ва бори дувум аз ҳиссаи қорандаи замин, ки маҷбур буд ҳамаи супоришоти соҳиби заминро бегуфтуғу иҷро намојад. Хусусан, вақте ки қорандагон дар ихтиёри иҷорагирони замин қор мекарданд, ҳоли боз ҳам табоҳтаре ба сари онҳо меомад: иҷорагирони қитъаҳои қалони замин аз онҳо ба ғойдаи худ ҳиссаи иловагии ҳосилро «фишурда» мегирифтанд. Иҷорагирони замин на фақат деҳқонони ҷудогона, балки як гурӯҳ деҳқононе ҳам буданд, ки заминро шарикона (пайқол) киштқор мекарданд. Ин тариқа ширкатҳо аз он сабаб ба вуҷуд омада буданд, ки аксари деҳқонон ҷуфти гов ва олоти киштоварзӣ надоштанд. Ҳиссаи пайқол дар байни ширкатқунандагони он аз рӯи саҳми молӣ тақсим қарда мешуд. Дар натиҷа узви бенавотари пайқол, ки арақи ҷабин рехта қор мекард, қути лојмутеро соҳиб мекардид.

Дар қатори деҳқонон, безамин мардикорон ҳам буданд, ки мавриди истисмори саҳт қарор гирифта, музди ночизе ба даст меоварданд.

Деҳқонон бисёр андозҳои иловагӣ низ мебардоштанд. Монанди «миробона» (барои обёрии замин), «алафпулӣ» (барои јонучқазор), «қўшпулӣ» (барои ҷуфти гов), «яқсарӣ» (барои ҳар сари чорво, аз қабилӣ асп, ҳар ва барзагов), инчунин барои ҷидани ҳезум, гузаптан аз пул ва ғайра андозҳои нав пайдо шуда, аҳволи гурӯҳҳои истеҳсолқунандаи мамлакатро боз бештар вазнин ме-

¹⁵⁸ Айний С., 1960., с. 88.

¹⁵⁹ Ҳуҷҷатҳо, 1954, с. 192-193 (ҳуҷҷати 42).

гардонид. Чунон ки А.А.Семёнов дуруст қайд мекунад, «...боре, ки ба дўши деҳқони азиятдидаи Бухоро гузошта мешуд, дарвоқеъ ҳам тоқатфарсо буд»¹⁶⁰

Барои аҳолии кўчӣ ва нимкўчӣ молиёти аз ҳама миёншикан «закот» ба шумор мерафт. Ин навъ молиёт аслан мебоист аз чил як қисми чорворо ташкил меод. Аммо амалан тамоман таври дигар буд. Ба қавли яке аз шоҳидон, чамъ кардани закот «... дар Хўқанд бо чунон сўиистеъмомолҳо сурат мегирифт, қирғизҳои он ҷо ҳар сол қариб аз бист як қисмати чорвои худро меоданд»¹⁶¹.

Дар миёнаҳои асри XIX закотро бештар ба шакли пул мегирифтагӣ шуданд. Сарчашмаҳо иттилоъ медиҳанд, ки дар давлати хонии Хўқанд чамъ кардани закот ба як навъ азимати низомии омилони хироҷ ба нишмангоҳи қирғизҳо таъдир ёфта буд. Қирғизҳо ҳар гоҳ ба муқобили чамъкунандагони закот сар мебардоштанд. Дар ин сурат дастаҳои калонтари низомӣ фирис-тода, ғайр аз закот «амонпулӣ» ҳам меситонданд.¹⁶²

Ба деҳқонон лозим меомад, ки маҷбуриятҳои гуногунро низ адо намоянд. Яке аз маҷбуриятҳои хеле вазнин ҳашар буд. Ин истилоҳ дар он замон корҳои маҷбуриро, ки деҳқонон бояд иҷро мекарданд, ифода менамуд. Сохтан ва таъмир кардани каналҳо, иншоотҳо, роҳҳо, инчунин киштукор ва ниҳолшинонӣ дар заминҳои амир ё хон аз ҳамин қабил корҳо ба шумор мерафт. Гоҳ дар як ҳашар то 10 ҳазор кас иштирок мекард. Деҳқонон вазифадор буданд, ки ба ҳашар бо хару асп, ароба ва асбобу абзори худ ҳозир шаванд. Дар хонии Хўқанд муқаррар гардида буд, ки ҳар як деҳқон бояд се рӯз дар ҳашар ширкат менамуд, хўроки одамон ва хошоки чорворо хон ба зиммаи худ мегирифт. Албатта, харчи хон аҳёнан риоят мешуд. Ба ҳар ҳол, бисёр далаҳои воқеа мавҷуданд, ки дар мулки Шаҳрисабз деҳқонон ҳангоми ҳашар аз ҳисоби худ хўрок меҳўрданд ва дар Қаротегин муддати ҳашар то 15 рӯз мекашид. Ҳашар ҳам як воситаи ғойадаи иловагӣ ба даст овардани амалдорони амир гардида буд. Инро устод С. Айний дар тасвири ҳашари канали тумани Шофирком хеле хуб нишон додааст¹⁶³.

Ба замири ин хироҷи маҷбуриятҳои маъмул боз бисёр андозҳои дигар низ мавҷуд буданд. Онҳо маҳсусан дар давраи амалиёти ҳарбӣ вусъати зиёда пайдо мекарданд. Яке аз ҳамин қабил андозҳои фавқуллодда ҷул буд, ки пардохтани он барои аҳоли хеле гарон меафтод. Як муаллифи мўътабари рус дар бораи хонии Хўқанд дар овони ҳамоҳанг шудан ба Россия чунин навиштааст: «...дар вақти ҷанг ва ё бо майли хон ё худ бекҳо фуқаро ба додани бочу хироҷҳои аз ҳад зиёд маҷбур карда мешаванд, дар ин вақтҳо аз маврид истифода бурда дуздӣ мекунанд ва барои ҳамин ҳам аз мардум ба ҳаҷми зиёдтар (молиёт) меситонанд, оқсаққоли деҳ ё маҳалла медуздад, чамъкунандаи хироҷ медуздад, бек медуздад, ҳазинадори хон медуздад, хон фақат бо ҳамин қаноат мекунад, ки миқдори таъинкардаи ӯ пурра чамъ оварда ва супурда шавад»¹⁶⁴.

Дигар аз андозҳои аз ҳама гарантарин «ҷўбпулӣ» буд. Вай ҳатто аз янтоқ ҳам гирифта мешуд. Аҳолии хонии Хўқанд бе иҷозати амалдор ҳатто хори дар саҳро рӯидаро ҳам наметавонист чамъ кунад.

¹⁶⁰ Семёнов А.А., 1960, с. 1000. Ғайр аз андозҳои зикршуда бисёр хироҷи маҷбуриятҳои дигар низ вуҷуд доштанд - ҳуҷҷатҳо ба ин шаҳодат медиҳанд - ниг.: Ягонӣ А. И, 1968, с. 29-30.

¹⁶¹ Обзорение..., 1849, с. 209.

¹⁶² Плоских В.М., 1968, с. 107-111.

¹⁶³ Айний С., 1960, с. 77-78.

¹⁶⁴ Хорошхин А.П., 1876, с. 45.

Дар мулкҳои кӯхистони Бухорои Шарқӣ аҳолиро маҷбур мекарданд, ки барои ҳокимон ва амалдорон ҳезум тайёр созанд.

Дар Хўқанд давлат ҳатто аз ақди никоҳ ва тақсими мерос ё хоҷагӣ низ андоз мегирифт (дар вилоятҳои дигар ин навъ андозро ба қозӣ меоданд). Аз осиб ва чувоз, ҳамчунин дар сари пул ва гузаргоҳҳо барои бор ва чорво «боҷ» ситонда мешуд. Аҳолии шаҳро деҳот дар вақти чизеро фурӯштан ғайр аз «закот» (аз чил як ҳиссаи нархи мол) андози иловагии бозор «тағичой»-ро ҳам мебардохтанд. Умуман ва дар мавридҳои махсус ба ғайри ҳукумати маҳаллӣ андоз ҷамъ карда мешуд, зимнан ба ҳамаи намоёндогони ҳукумат пул додан лозим меомад. Ҳамчунин барои рӯҳониён ва масҷидҳои андозҳои гуногун вучуд доштанд, хусусан «дахяк» ё «ушр» ба андоздихандагон гарон меафтод¹⁶⁵.

Дар яке аз манбаҳои хаттии Хўқанд чунин хабар дода мешавад: «Дар Хўқанд аз қадимулайём одате ба таомул даромада буд, ки мутобиқи он уламо, қозиҳо, сипоҳиён ва навқарон аз додани хироҷ ва андози танобона аз боғи ангур, кишти юнучқа ва дарахтзорашон озод буданд». Вале, азбаски танобона андози муайян буд, дар соли фаровонҳосили ҳиссаи аз ҳадди эътидол изофан ҳосил гирифта мешуд¹⁶⁶.

Ҷамъоварии андозро аксар вақт ба иҷорадорон вомегузоштанд. Ба қавли А.К.Гейнс дар давлати хонии Хўқанд, ки ҷабру ситам, бедодгарӣ ва худсарӣ ҳукмфармо буд, «...ин тариқа ҷамъ кардани андоз барои мавриди истисмори бетартибона, боздоштанишаванда ва аз назорат берун қарор гирифтани халқ баҳонаи меғарид¹⁶⁷. Ин ҳодисаро ба аморати Бухоро ва давлати хонии Ҳева ҳам нисбат додан мумкин аст¹⁶⁸.

Зикри тамоми хироҷу молиёт ва маҷбуриятҳои махсусе, ки дар вилоятҳои мухталифи Осиёи Миёна маъмул гардида буданд, дар ин баёни мухтасари мо ғунҷониш нахоҳанд ёфт. Хироҷу молиётҳои иловагӣ ва маҷбуриятҳои гуногуни меҳнатӣ, алаҳхусус, дар Бухорои Шарқӣ ҳадду ҳисоб надоштанд.

Чунин буд аҳволи гурӯҳҳои истеҳсолкунандаи деҳот. Аммо вазъи зиндагии шаҳриён аз ин беҳтар набуд. Аз дасти ҳукмронони ҳарису озманд на фақат аҳолии оддии шаҳр, балки табақаҳои давлатманд ва боиститоат, аз ҷумла, тоҷирон ҳам азият мекашиданд. Мувофиқи суханони яке аз шахсони бомаърифати Хучанд, ки соли 1824 гуфтааст, фақат ононе, ки дар хидмати амир ё ҳоким мартабаҳои баландро соҳиб шудаанд ва ҳам ҷамъкунандагони андоз аз ҳоли худ қонеанд¹⁶⁹. Чунон ки муҳаққиқи бо вазъияти Осиёи Миёна ба ҳубӣ шиноси рус дар миёнаҳои асри XIX навиштааст: «...худӣ халқ дар ниҳояти қашшоқӣ ва мазлумӣ зиндагӣ ба сар мебарад», аммо давлатмандон «дороии худро аз соҳибонашон (ҳокимон–Б.Ғ.) пинҳон мекунанд, ки ба ҳирси онҳо нарасанд, то дар номади қор мавриди ғорати онҳо қарор нагиранд, зеро ин соҳибон... аслан бедодгаранд, аз чизе андеша намеkunанд, худсарона ва

¹⁶⁵ Ҳукумат дар амал оидоти ин навъ андозро ба мақсадҳои гуногун харҷ менамуд. Ниг.: Иванов П.П., 1940, с. 28, 98–99.

¹⁶⁶ Набиев Р. Н., 1961, с. 38–39; инчунин ниг.: Ягонӣ А.А., 1968, с. 16 (№ 36). Дар бораи чунин расм дар хонии Ҳева. Ниг.: Иванов П.П., 1940, с. 28.

¹⁶⁷ Гейнс А.К., 1898, с. 720–721. Дар бораи ба иҷора додани ҷамъоварии андоз инчунин ниг. Обзорение., 1849, с. 208, 216.

¹⁶⁸ Роҷеъ ба зулми феодалии дар хонии Ҳева – ниг.: Кун А.Л., 1873 а, 1873 б; Иванов П. П., 1937 б, 1940, с. 26–29, 51–121; Юлдошев М.Ю., 1959, 1966; Хуччатҳо, 1967, с. 25–55, 79–296.

¹⁶⁹ Набиев Р.Н., 1961, с. 40.

бевичдонона ба дороии тобеонашон ихтиёрдорӣ менамоянд»¹⁷⁰. Худи ҳаёти одамай ҳам, ба таъбири шоири файласуф Абдулқодири Бедил «бар сари мижгон чу ашк истода» буд, зеро зулму истибод ва бедодгарӣ ҳақду ҳисоб надошт ва мумкин буд, ки ҳар касе бидуни таҳқиқ ва ҳукм ба қатл расонида шавад.

Ба болои ин ҳама сахтиву талхҳои рӯзгор хурوفот ва таассуб ҳукмфармой мекард. Чунончи, дар давлати хонии Ҳўқанд ҳангоми сохтмони канал об қитъасро раҳна карда, ба роҳи дигар қорӣ шуд. Амалдорони хон, ки ба кори сохтмон назорат мекарданд, аз байни коргарон ҳамаи касони «Тўхтасин» номдоштаро даъват карда, фармуданд, ки онҳоро зинда ба замин гўронанд, то роҳи қараёни об боздошта шавад¹⁷¹.

«Дар вақти баҳо додан ба вазнинии андозҳо, – гуфтааст К.Маркс, – чандон маблағи муқаррарии онро не, балки тарзи ситондан ва харҷ кардани андозҳо бояд дар назар гирифт. Тарзи ситондани андозҳо дар Ҳиндустон нафратовар аст ва агар ба тариқи мисол хироҷи заминро гирем, дар натиҷаи тарзи мавҷуда, аз эҳтимол дур нест, ки маҳсулот аз ҷамъоварӣ дида бештар nobуд мегардад. Он чӣ оид ба харҷи андозҳои ғундошташуда бошад, гуфтан кофист, ки ягон ҳиссаи он дар шакли биноҳои судманди ҷамъиятӣ, ки назар ба ҳар ҷои дигар, барои кишварҳои Осиё заруранд, ба халқ барнамегардад»...¹⁷² Ин суҳанони пурарзиш барои Осиёи Миёна низ комилан мутобиқат доранд. Даромади солони замин, хироҷи молиғи ҷамъшуда ҳама тамоман барои афзудани сарвати синфи феодалон, барои таъминоти дастгоҳи идораи давлат, ки олати истисмор ва ғорати мардум буд, барои қувваҳои аскарӣ, ки ҳамчун олати фурӯ нишондани норизоятии оммаи халқ хизмат мекард, сарф мешуд.

Муборизаи синфӣ

Аҳолии шаҳри Бухоро ва ноҳияҳои атрофи он борҳо ба муқобили амирони манғит шӯриш бардоштанд. Ин қабил шӯриш, аз ҷумла, дар соли 1758 барпо гардида, шӯришчиён дар кўчаҳои шаҳр сангарҳо сохта буданд. Шӯриши дигар соли 1785 сар зад, ки иштирокчиёни он бештар аз ҳазор нафар, зоҳиран, намояндагони синфи ҳукмронро ба қатл расонданд¹⁷³.

Соли 1810 дар Бухоро қаҳтӣ рӯй дод. Қиматӣ ва гуруснагӣ сар шуда, ба сари мардум азобу уқубатҳои зиёде омад. Дарбори амир барои сабуктар гардидани вазъияти ниҳоят сахти аҳоли ягон чорае наид. Он гоҳ шаҳриёни баошўбомада майдони Регистонро фаро гирифтанд. Амир ба ҳарос афтода, аз шаҳр фирор намуд. Оқибат ошўби халқ бо зўрӣ фурӯ нишонда шуд.

Аз рӯи баъзе мадракҳои ғайримустақим шӯру ошўбҳои халқӣ дар соли 1819 ё 1820 низ ба вуқўъ омада буданд¹⁷⁴. Ҷунбиши калони халқӣ соли 1821 дар қисмати миёнаи водии Зарафшон байни Самарқанд ва Бухоро (дар Миёнкал) ба амал омад. Дар ин ҷо тоифаҳои нимкўчии ўзбек хитойқипчоқҳо зиндагӣ мекарданд. Тазйиқи андозҳо, мусодираҳои доимӣ, ба хизмати ҳарбӣ сафарбар кардани миқдори зиёди мардони қабिलाҳо – ҳамаи ин якҷоя аҳолии Миёнкалро ниҳоят ба шӯр овард. Соли 1821 ҳукумат дубора ба сарбозӣ одам гирифтандро сар кард. Косаи сабри хитойқипчоқҳо лабрез шуда, норизоятии

¹⁷⁰ Иқтибос аз Халфин Н.А., 1960, с. 24.

¹⁷¹ Набиев Р.Н., 1961, с. 41. Дар бораи қурбонӣ кардани одамон ҳангоми каналсозӣ ва пайдоиши ин одати хурофӣ ниг.: Богомоллова К.А., 1952, с. 112–115.

¹⁷² Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 12, с. 531–532.

¹⁷³ Чехович О.Д., 1954, с. 76–77.

¹⁷⁴ Мухторов А., 1963, с. 34–46.

онҳо ба шӯриши ошкоро фуру рехт. Қарақалпоқҳои сокини ин маҳал низ ба шӯришчиён ҳамроҳ шуданд. Тамоми тоифаҳои ноҳияи байни Самарқанду Каттақўрғон ба зери ливои шӯришгарон даромаданд. Шӯришчиён маъмурони амиро ронда, Каттақўрғон, Чалак, Янгиқўрғон ва дигар шаҳру деҳаҳои гирду атрофро забт намуданд. Камбағалони ин ҷойҳо ҳам ба сафи шӯришгарон дохил шуданд, аммо аёну ашроф барои кўмак ба амир рӯ оварданд. Шӯришгарон ба тарафи Самарқанд ҳаракат намуданд. Амир ба Каттақўрғон ҳамла оварда, онро забт кард ва аҳолиро аз дами тег гузаронид. Шӯришгарон аз Хўқанд, Шаҳрисабз ва дигар мулкҳои душмани амир Ҳайдар мадад хостанд. Аммо иттифоқчиён байни худ мувофиқат ҳосил накарда, ба таври пароканда амал менамуданд. Хитойқипчоқҳо хостанд ба Бухоро зарба зананд, вале ба ин муваффақ нашуданд. Шӯришчиён кўшиш карданд, ки деҳқонони ноҳияҳои гуногунро ба тарафи худ кашанд. Ин ҳам нашуд. Охируламр қувваҳои асосии шӯришчиён аз ҳам пош хўрд ва онҳо усули мудофияи пассивро пеш гирифтанд. Дар ҳамин вазъият соли 1825 амир Ҳайдар муҳимтарин нуқтаҳои муқовимати шӯришчиёро ишғол намуд¹⁷⁵.

Дар солҳои 1840–1842 муносибати байни аморати Бухоро ва давлати хонии Хўқанд хеле тезтунд гардид. Вақте ки дар соли 1840 хони Хўқанд аз хавфи ҳучуми қўшунҳои Бухоро ба тарс афтода, Хучандро дод, дар Хўқанд шӯриш ба амал омад. Ба шӯриш Хоҷа Қаландари мисгар сардорӣ мекард. Ҳазорон камбағалони шӯришгар бо роҳбарии ин марди шучоъ амалан пойтахти мамлакатро ишғол намуданд. Онҳо манзилҳои амалдорони хонро ба хок яқсон карда, сафирони Бухороро низ эмин нагузоштанд.

Чи навъе ки таърихи Хўқанд иттилоъ медиҳад, ҳамаи амалдорони низоми ва ғайринизоми «ба ғўшаҳо пинҳон шуданд». Сипас, шӯришчиён дарбори хонро ихота намуданд. Доираҳои ҳукмрон фақат бо макру фиреб ва душвории зиёде тавонистанд, ки ин шӯришро фуру нишонанд. Вале сабабгори асосии сар задани шӯриш, пеш аз ҳама, зулму ситами бераҳмона аз байн бурда нашуд. Ин буд, ки соли оянда боз шӯриши халқ ба вуқӯъ омад. Вай чунон вусъат пайдо намуд, ки хони ба ҳарос афтода аз Хўқанд фирор кард. Чунбишҳои халқӣ дар Хўқанд соли 1842 вақти ҳучуми қўшунҳои Бухоро низ ба амал омада буданд¹⁷⁶.

Дар охири солҳои чилум (эҳтимол соли 1847) шӯриши сокинони шаҳри Тошканд барпо мегардад. Он вақтҳо шаҳри Тошканд таҳти тасарруфи хонии Хўқанд қарор гирифта, дар он ҷо намояндаи бузургзодагони дар сари идораи давлати хонӣ нишастаи қипчоқ - Азиз парвоначӣ ҳукмронӣ мекард. Ў борҳо ба муқобили шаҳри Туркистон лашкар кашида, дар натиҷаи ҷангҳои дуруда-рози тоқатфарсо хазинаро ҳолӣ карда буд. Ба ин сабаб, дар машварати ҳоким бо аёну ашрофи Тошканд қарор карда шуд, ки илова ба андозҳои маъмулӣ аз аҳолии шаҳр ва деҳоти атроф ба тариқи фаврӣ андози фавқулоддаи пулӣ чамъ карда шавад. Аҳолии шаҳр, ки аз ҷабри доимӣ ва тазйиқи бераҳмонаи Азиз парвоначӣ ҳолашон табоҳ мешуд, ҳамеша ба исён омода буданд. Қаҳру ғазаби халқ ба ниҳояти худ мерасид. Ҷамъовариҳои андози нав косаи сабри мардуми Тошкандро лабрес намуд. Сокинони шаҳр ба чамъкунандагони андоз дарафтоданд ва пулҳои ситондаи онҳоро кашида гирифтанд. Дар бисёр маҳалҳо сангарҳо ба вучуд омаданд. Яке аз марказҳои муҳими шӯриш расаи мисгарони бозори Тошканд буд. Ҳоким шаш рӯз бо кўмаки тўпу туфанг

¹⁷⁵ Дар таҳқиқи ин шӯриш Иванов П.П., ки ҳамаи манбаъҳои мавҷударо ба диққат омӯхтааст, хидмати пураъзише дорад—ниг.: Иванов П.П., 1937 а.

¹⁷⁶ Набиев Р.Н., 1961.

зӯр зада, бисёр марказҳои шӯришро забт кард, вале фурӯ нишондани шӯриш барояш муяссар нагардид. Шӯришгарон қувваи нав ҷамъ карда, тамоми шаҳроро ишғол намуданд. Ҳоким фурсати гурехтан наёфта, дар даруни қалъаи шаҳр пинҳон шуд. Шӯришгарон ҳамроҳи қўшуни ҳокими ноҳияи ҳамсоияи Қурама Азиз парвоначиро аз шаҳр ронданд.

Чунон ки аз сарчашмаҳо маълум мешавад, нерӯи асосии ҳаракатдиҳандаи ин шӯриш камбағалони шаҳр буданд, ҳарчанд ки дар он шаҳриёни доро ва намояндагони ҷудогонаи аёну ашрофи аз ҳукумати Хўқанд норозӣ низ иштирок доштанд. Оммаи халқ муваффақ шуданд, ки андозҳои нави хеле гаронро бекор кунонанд ва гумоштаи нафратангези Хўқандро аз шаҳр берун кунанд¹⁷⁷.

Тоифаҳои ҷануб ва шимоли Қирғизистон ва қазоқҳо низ чандин бор бар зидди юғи асорати Хўқанд сар бардошта буданд. Дар ҷараёни ин шӯришҳо меҳнаткашони кўчнишин аксар вақт бо деҳқонон ва шаҳриёни мазлум муттаҳид мешуданд¹⁷⁸.

Муборизаи синфӣ дар ноҳияҳои ҷудогонаи кўҳистони Помири Фарбӣ ҳам бо шиддати тамоми давом мекард. Дар ибтидои солҳои 60-ум деҳқонони Шуғнон, Рӯшон ва Вахон шӯриш бардоштанд, ки ба он Шайхзодаи рӯшонӣ сардорӣ намуд. Шӯришгарон нишемангоҳи мири Рӯшон Қалъаи Вомаро ба даст дароварданд. Сипас, онҳо ба сӯи қароргоҳи ҳокими Шуғнон Қалъаи Барпанҷ ҳаракат карда, қўшуни онро торумор намуданд. Тамоми дороии ҳокимон дар байни деҳқонон тақсим карда шуд. Ин шӯриш фақат пас аз он ки ҳукмрони кулли Бадахшон ба Помири Фарбӣ қувваи зиёди ҳарбӣ фиристод, шикаст хӯрд¹⁷⁹.

Яке аз калонтарин ва пурдавомтарин шӯришҳои асри XIX шӯриши туркманҳои Хоразм дар солҳои 1855–1867 мебошад. Ҳамчунин шӯриши деҳқонони бенаво бо сардории муздор Муҳаммад Фаноро, ки солҳои 1858–1859 дар хони Хева ба амал омада буд¹⁸⁰, метавон хотирнишон кард.

Мо фақат чанде аз лаҳзаҳо ва лавҳаҳои муборизаи синфӣ дар нимаи дувуми асри XVIII–нимаи аввали асри XIX ҷараён доштаи давлатҳои Осиёи Миёнаро зикр намудем. Мавҷи пурвусъати шӯришҳои халқӣ гоҳо саросари Осиёи Миёнаро фаро мегирифт. Аммо муаррихони давраи онҳоро нодида меангаштанд. Ин, дарвоқеъ, хусусияти таърихнигории феодалии Шарқ аст. Ин аст, ки мо дар бораи онҳо аксаран аз рӯи маълумот ва аломатҳои ғайримустақим огоҳ мешавем ва қазоват мекунем. Таърихшиноси машҳури советӣ П.П.Иванов аз хусуси ҳаракатҳои халқии аҳди амир Дониёл суҳан ронда, нуктасанҷона хотирнишон карда буд: «Муаррихони Бухоро, ки ин воқеаҳоро бароямон нақл мекунанд, онҳоро асосан ҳамчун лавҳаҳои муборизаи феодалони маҳаллӣ бар зидди ҳукумати хонӣ ба қалам медиҳанд. Вале бояд қайд кард, ки аёну ашрофи маҳаллӣ дар муборизаи зидди хон қариб тамоми ба ҷавҷҳои деҳқонон таъя менамуд ва саранҷоми ин мубориза ҳам маҳз ба ғаёлияти онҳо вобаста буд. Аз ин рӯ, фарз кардан мумкин аст, ки бештари лавҳаҳои муборизаи мусаллаҳ дар аморати Бухорои асри XVIII муҳимтарин унсурҳои ҳаракатҳои халқӣ ё деҳқониро дар худ нухуфта буданд, фақат фарқ дар ин буд, ки феодалони маҳаллӣ аз рӯи манфиатҳои маҳдуди синфӣ худ ба онҳо

¹⁷⁷ Барои тафсили шӯриш ниг.: Набиев Р.Н., 1966, с. 62–76.

¹⁷⁸ Усенбоев К., 1961, с. 44–51; История Киргизской ССР, т. 1, 1968, с. 293–298.

¹⁷⁹ Искандаров Б.И., 1960, с. 39–42.

¹⁸⁰ Юлдошев М.Ю., 1966, с. 112–113.

сардорӣ мекарданд ва аз онҳо истифода мебарданд»¹⁸¹. Ин фикри бағоят амиқ ва пурмаънист. Бо вучуди ин, метавон ба он илова намуд, ки ин гуфтаҳо ба нимаи аввали асри XIX низ комилан нисбат доранд.

Чи навъе ки аз мисолҳои овардашуда аён мегардад, ҳаракатҳои халқии ондавра, асосан, хусусияти аграрӣ доштанд. Зимнан деҳқонони тоҷику ўзбек аксаран бо қавмҳои кўчӣ ва нимкўчии ўзбек, қирғиз ва қазоқ якҷоя амал менамуданд. Манфиатҳои синфӣ ва муборизаи якҷояи табақотӣ бар зидди золимонӣ умумӣ монеаҳои тоифавӣ ва нажоди рошкарта, меҳнаткашонро бо ҳам муттаҳид месохт.

Дар баробари шўру оншўҳои аҳолии деҳот шўришҳои шахриён низ ба амал меомаданд. Чунбишҳои ҳам деҳот ва ҳам шахр ба таври стихиявӣ ва ғайримутаваккил сар мезаданд ва давом мекарданд, аммо дар шўришҳои шахриён гоҳо унсурҳои мутаваккили падидор мегардиданд. Ҳамаи шўришҳои хусусияти маҳаллӣ дошта, тамоми хоки давлати хонири фаро намегирифтанд ва аз ин рӯ қисми асосии аҳолии мамлакат аз муборизаи ғайрироғбатдор дар қанор мемонд, ки ин ҳолат ба ҳукумат барои фурӯ нишондани ин ва ё он оншўи халқ имкони мусоид фароҳам меовард.

Идеологияи ҳаракатҳои халқии он давр ба мо кам маълум аст. Одатан, шўришгарон дар назди худ мақсад мегузостанд, ки ба барҳам додани сўиистеъмор ва ноинсофҳои аз ҳад зиёди намоёндогани ҳокимияти давлатӣ, аз сари қор дур кардани амалдорону ҳокимони ҷудогона, беҳтар кардани аҳволи моддӣ ва ғайра муваффақ шаванд. Аз ин бештар мақсад ва вазифа намегузостанд. Ақиқомондагии шуури синфӣ хоси он замон дар ин соҳа низ возеҳу равшан зуҳур мекард.

4. МУНОСИБАТҲОИ ИҚТИСОДИИ БАЙНИ ОСИЁИ МИЁНА ВА РОССИЯ. ТАДҚИҚИ ОСИЁИ МИЁНА АЗ ТАРАФИ ОЛИМОНИ РУС

Соли 1781 мутарҷим М. Бекчурин ба сифати сафири ҳукумати Россияи подшоҳӣ ба Бухоро фиристода шуд. Вазифаи асосии сафорат муайян кардани имконоти инкишофи тиҷорати Россияву Бухоро ва ба воситаи Россия қашондани молҳои Бухоро, инчунин ҳалли масъалаҳои сиёсӣ буд.¹⁸² Дар навбати худ бухороӣҳо илтимос мекарданд, ки барои озодона тиҷорат кардан дар тамоми хоки Россия ба онҳо иҷозат диҳанд. Умуман, чи навъе ки Е.В.Бунаков хотирнишон мекунад, аз даҳсолаҳои охири асри XVIII Осии Миёна аввалин бор дар сиёсати хориҷии ҳукумати Россия мавқеи ҷиддии мустақилро ишғол менамояд, зимнан мақсаду мароми тиҷорат дар ин ҷо қариб дар навбати аввал гузашта мешуд.^{140а} Аз соли 1796 содироти молҳо аз аморати Бухоро ба Россия аз 379 то 485 ҳазор сўм, воридот аз 341 то 421 ҳазор сўм афзоиш ёфт. Вале дар соли 1801 содироти молҳои Бухоро ба Россия ба маблағи 732 ҳазор сўм расид, дар айни замон қисмати асосии онро (беш аз 545 ҳазор сўм) маснуоти нахӣ ва пахта, синас қисмати дигарро (102 ҳазор сўм) чарм ва бақияи онро пўсти қароқўлӣ, решаи ревоҷ ва сояри қолаҳо ташкил мекарданд. Ба ин тариқа, дар таркиби молҳои содироти Осии Миёна нахӣ пахта, газворҳои нахӣ ва худӣ пахта мавқеи бартариро дошт ва зимнан 90% ин гурӯҳи қолоро ресмон ташкил меод. Дар ин бобат мушоҳидаи полковник Струков хеле қоли-

¹⁸¹ Иванов П.П., 1958, с. 112.

¹⁸² Ниг.: Бекчурин М., 1916.

^{140а} Бунаков Е.В., 1941, с. 6–8.

би диққат аст, ки соли 1810 дар хусуси тиҷорати Россияву Осиёи Миёна навишта буд: «Россия, ки дар истеҳсолоти худ нахи пахта надорад, инчунин зарурати муҳимро ба миқдори зиёде ҳам дар ҳолати пахтаи табиӣ ва ҳам се навъи ришта аз Осиё дарёфт менамояд. Илова бар истифодаи басо муфид дар чароғон онро дар фабрикаҳои рус барои таҳияи матоъҳои гуногуна ба кор мебаранд. Баробари ин, ҳар навъ газворҳои аз Осиё воридшавандаро ҳар ду чинси мардуми омӣ бо дилхушии тамом истифода мекунанд, зеро вай нарм ва бадошт аст ва аз ин рӯ, матои зағирпоягиро, ки давлат барои (таъмини) армия ба вай эҳтиёҷи бағоят бузург дорад, аксаран бо он иваз мекунанд»¹⁸³.

Соли 1801 аз Бухоро ба Россия ба маблағи 732 ҳазор сӯм мол содир гардида, моли аз Россия ба Бухоро воридшуда аз ин маблағ якуним баробар камтар буд. Муҳимтарин қисмати молҳои воридотиرو червонҳои тилло (40%), моҳут ва дигар матоъҳо (21%), қаламфур, қирмиз, мӯина ва амсоли инҳо ташикил медоданд.

Дар соли 1813 гумоштаи Британия Мирризатулло маҷбур шуд эътироф намояд: «Тиҷорат бо Россия барои Бухоро тиҷорати асосист». Ҳар сол аз Россия як қорвони иборат аз 4–5 ҳазор шутур меомад ва ҳамин қадар як қорвон ба Россия мерафт¹⁸⁴.

Дар нимаи аввали асри XIX таназули хоҷагии феодалии крепостной шиддат ёфта, муносибатҳои капиталистӣ вусъат пайдо мекунанд. Коргоҳҳои хурди касибӣ беш аз пеш ҷои худро ба мануфактураҳои капиталистӣ ва сипас ба истеҳсолоти фабрикий сармоядорон медиҳанд. Аз соли 1804 то соли 1860 миқдори корхонаҳои саноатӣ аз 2402 ба 15.338 расида, миқдори коргарон мутобиқан аз 95,2 ҳазор то 565,1 ҳазор кас афзуд. Махсусан саноати бофандагӣ, ки дар нимаи дувуми солҳои 20-ум ва нимаи аввали солҳои сивуми асри XIX тақрибан 70% саноати маснуот барорандаи русро ташикил мекард, хеле тараққӣ намуд. Фақат дар зарфи 7 сол аз соли 1825 то соли 1832 адади дастгоҳи бофандагӣ ду мартаба зиёд шуд.

Албатта, мо барои тафсил додани инкишофи иқтисодии Россия имкон надорем ва ба ин ҳоҷат ҳам нест, зеро ин масъала дар тадқиқоти зиёде мавриди баррасӣ қарор гирифтааст¹⁸⁵. Мо ин ҷо фақат дар баъзе ҷиҳатҳои асосии он таваққуф менамоем. Саноати ба тараққӣ рӯниҳодаи Россия ба бозор эҳтиёҷ дошт. Инро бисёр арбобони онвақта ба хубӣ дарк менамуданд. Дар соли 1835 Г.Неболсин ин иддаоро хеле возеҳу равшан баён карда буд: «Аз он вақте ки фуруши молҳои мануфактурӣ мо дар байни мардумони Осиёи Миёна ба равнақ даромад, ин тиҷорат барои саноати дохилии мо аҳамияти махсус пайдо намуд...»¹⁸⁶. Чунон ки В.И.Ленин хотирнишон кардааст: «...капитализм бе пайваста вассеъ кардани доираи ҳукмронии худ, бе колонизатсияи мамлакатҳои нав... зиндагӣ ва тараққӣ карда наметавонад». Ва боз: «Барои фабрикантҳо бозор фавран даркор аст ва агар қафомондагии тарафҳои дигари хоҷагии халқ бозорро дар райони кӯҳна тангтар мекарда бошад, дар ин сурат онҳо бозорро дар райони дигар ё дар мамлакатҳои дигар... ҷустуҷӯ хоҳанд кард»¹⁸⁷.

¹⁸³ Рожкова М.К., 1949, с. 41.

¹⁸⁴ Соколов Ю.А., 1957, с. 198 (ҳамон ҷо ва с. 208 номбари молҳо).

¹⁸⁵ Хромов А., 1946; 1950; Лященко П.И., 1947; Пажитнов К.А., 1958; Халфин Н.А., 1960, 1974; Очеркҳо..., 1969 ва бисёр диг.

¹⁸⁶ Неболсин Г.П., 1835, II, с. 176.

¹⁸⁷ Ленин В.И. Асарҳо, ҷ. 3, с. 616, 613–614.

Маҳз ҳамин ва инчунин зарурати ба даст овардани маводи хоми Осиё сабабгори асосии вусъат ёфтани ҳаҷми робитаҳои иқтисодии Россия бо Осиёи Миёна буд. Ба ин вачҳ маҳдудиятҳои аз Россия ба кишварҳои Осиё содир кардани тилло, филизоти сиёҳ ва ранга, маснуоти филизӣ (ба истиснои аслиҳа) ва ғалла аз байн бардошта шуданд. Ба тоҷирони ҳар се дараҷа барои савдо кардан бо Осиёи Миёна ва ба шахсони ҳар зумра барои доду гирифти мубодилагӣ иҷозат дода шуд. Ин ва дигар тadbирҳо ба равнақи тиҷорат шароити мусоид фароҳам оварданд. Колоҳҳои Россия ҳатто ба Афғонистон, Қошғар ва соири ноҳияҳои машриқзамин низ роҳ ёфтанд ¹⁸⁸. Аммо аз хатар эмин набудани роҳҳои корвонгард ба тараққиӣ тиҷорат монеаи сахте гардида буд. Аксар вақт корвони тоҷирон, хусусан онҳое, ки аз Россия роҳӣ мешуданд, ба ҳамла ва ғорати роҳзанон дучор мегардид ¹⁸⁹. Корвонҳоро ҳамроҳӣ кардани дастаи муҳофиз ҳам кӯмак расонида наметавонист. Масалан, корвони пуршумору пурбори тоҷироне, ки солҳои 1824–1825 ба Бухоро ҳаракат мекард, бо вучуди муҳофизаи дастаи мусаллаҳ аз тарафи роҳзанон талаву тороҷ карда шуд ¹⁹⁰.

Аз маводи хоми Осиёи Миёна махсусан пахта аҳамияти калоне пайдо карда буд. Саноати бофандагии Россия миқдори торафт бештари онро талаб менамуд. Ин аст, ки кашондани пахта муттасил меафзояд. ¹⁹¹ Дар оғози асри XIX аз Осиёи Миёна ҳар сол қариб ҳазор пуд пахта ба Россия кашонда шуд, миқдори он дар соли 1818 ба беш аз 10 ҳазор пуд, дар соли 1836 ба 38,5 ҳазор пуд ва дар соли 1858 ба зиёда аз 180 ҳазор пуд расид, яъне дар давоми ним аср 18 баробар афзоиш ёфт.

Дар навбати худ Осиёи Миёна ҳам аз тиҷорат бо Россия хеле манфиатдор буд. Бисёр маҳсулоти муҳим, аз қабилӣ чўян, оҳан, мис, маснуоти филизӣ, маҳз аз Россия ворид мегардид. Аз тангаи кисаи шаҳриён сар карда, то тўп - ҳама аз филизоти рус сохта мешуд.

П.И.Неболсин навишта буд: «Мо ба Осиёи Миёна чунин молҳоро мефириستم, ки дар тамоми Тўрон чизҳои аз ҳама зарурӣ ва мавриди масрафи умуми аҳолӣ маҳсуб меёбанд. Тилло, нуқра, мис, чўян, оҳан, ҳар гуна маснуоти филизӣ, пўст, ранг, шакар, моҳут, чит ва матоъҳои гуногуни пахтагӣ ва абрешимӣ ба он ҷо аз мо мераванд. Осиёи Миёна филизот, чарм, моҳут ва чит барин молҳои моро муҳол аст, ки бо ҳамии нарх аз ягон кишвари дигар гирифта тавонад» ¹⁹².

Мувофиқи мадракҳои овардаи ҳамин муаллиф фақат дар зарфи даҳсолаи 1840–1850 танҳо бо роҳи Оренбург аз Россия ба давлатҳои хонии Осиёи Миёна тақрибан 40 ҳазор пуд мис, беш аз 400 ҳазор пуд оҳан, 75 ҳазор пуд чўян, 25 ҳазор пуд фўлод, ба миқдори зиёде сиккаҳои тилло ва нуқра кашонда шуданд. Бояд гуфт, ки ин миқдор аз истихроҷи филизоти маҳаллӣ бештар буд. Барои оммаи васеи аҳолии Осиёи Миёна, махсусан, ворид намудани матоъ аҳамияти калон дошт, аз ин рӯ, вай дар байни молҳои ба ин кишвар содиркунандаи Россия ҷои аввалро ишғол менамуд. Умуман, тиҷорати Осиёи Миёнаву Рос-

¹⁸⁸ Бобохоҷаев М.А., 1965.

¹⁸⁹ Ниг.: Масалан, тасвири ғорати корвони соли 1803 – Гавердовский Г., 1823.

¹⁹⁰ Ниг.: Рожкова М.К., 1949, с. 46–48; Кайдалов Е., 1828; Халфин Н.А., 1974, с. 176–198.

¹⁹¹ Дар дастуроте, ки ба мутарҷим П.И.Демезон дар соли 1833 ҳангоми бо миссияи дипломатӣ ба Бухоро сафар карданиш дода шуда буд, аз ҷумла фаҳмидани он ки «оё имкони зиёд кардани» истеҳсоли пахта ҳаст ё не ва агар бошад, то чӣ андоза» тавсия мешуд (Чабров Г.Н., 1957, с. III).

¹⁹² Небольсин П.И., 1865, с. 22–23.

сия, сарфи назар аз баъзе лаҳзаҳои ба мамониат дучор шудан ва ҳатто пас рафтан, беш аз пеш ривоч мегирифт.

Дар натиҷаи тавсеаталабии тиҷоратии Англия ва душвориҳои, ки солҳои сивум ва чилум дар соҳаи савдо ба миён омаданд, содироти Россия ба давлати хонӣ хеле паст фаромада, нисбат ба воридот якуним-ду баробар кам гардид. Вале аз охири солҳои 50-ум ва 60-ум тиҷорати Россияву Осӣи Миёна дубора ҷон гирифта, босуръат пеш рафт. Ба сабаби сар задани ҷангҳои дохилии дар Америка аз он ҷо ба Россия ворид намудани пахта ниҳоятдараҷа кам шуд ва ин, дар навбати худ, нархи пахтаро дар Россия хеле боло баровард. Дар бораи вусъати онвақтаи муносибатҳои тиҷоратии Россия ва Осӣи Миёна чунин далел гувоҳи медиҳад, ки дар Осӣи Миёна маҳз дар ҳама вақт масоҳати кишт-зори пахта чандин баробар афзоиш меёбад. Пас аз як соли оғози ҷанги дохилии Америка, яъне соли 1862 аз Осӣи Миёна кашондани пахта қариб се баробар зиёд мешавад.

Чунон ки дар боло таъкид ёфт, ба инкишофи тиҷорати Россияву Осӣи Миёна ҳар ду тараф ҳам манфиатдор буданд. Вале аз он набояд сарфи назар кард, ки дар тиҷорати хориҷии Россия ҳиссаи воридоти Осӣи Миёна ҳатто дар давраи авҷи худ низ фақат 2–3 фоизи ҳаҷми умумии содироти давлати Русро ташкил менамуд, дар сурате, ки қисми асосии молҳои содиротии Осӣи Миёна ба Россия фиристода мешуд. Ин ҳолатро дар воридоти Осӣи Миёна ҳам метавон мушоҳида кард. Қисми зиёди молҳои воридотӣ аз Россия меомад. Давлатҳои Осӣи Миёна хеле пештар аз ҳамроҳ шудан ба Россия таҳти нуфузи иқтисодии давлати Рус қарор гирифта буданд¹⁹³.

Манфиатдории ҳам Россия ва ҳам давлатҳои хонии Осӣи Миёнаро нисбат ба инкишофи муносибатҳои тарафайн омилҳо, на ин ки омилҳои сиёсӣ, дар сабаби кӯшишҳои аз нимаи дувуми асри XIX ба зухур омадаи ҳукумати подшоҳӣ дар бобати тамоман ба зерӣ назорати худ даровардани Осӣи Миёна ва ба ин васила аз истилои Англия – ҳатарноктарин ҳарифи империяи Россия эмин нигоҳ доштани он роли хеле муҳим бозиданд. Инро бояд махсус таъкид кард, зеро баъзе муаллифон¹⁹⁴ ҳангоми таҳқиқи ангежаҳои асосии амалиёти Петербург дар Шарқ ба ҷиҳатҳои иқтисодӣ аҳамияти лозимӣ намендиҳанд.

Муносибатҳои самарабахши тиҷоратии аморати Бухоро, давлати хонии Хева ва Хўқанд аз як тараф ва Россия, аз тарафи дигар, дар заминаи фаъолияти ҷиддии дипломатии ин кишварҳо беш аз пеш равақ меёфтанд. Дар зарфи тамоми нимаи аввали асри XIX онҳо сафорат ва намоёндагҳои худро мубодила карда, ба ҳалли масъалаҳои аз назари ин ва ё он давлат хеле муҳим муваффақ мегардиданд. Яке аз ҳамаи қабил масъалаҳо ҳамоно мубодилаи мол ва тамоми муаммоҳои ба он алоқаманд ба шумор мерафт.

Сафироне, ки аз Осӣи Миёна ба Россия фиристода мешуданд (алалхусус сафирони аморати Бухоро), кӯшиш мекарданд боҷҳои ба молҳои ҳамватанонашон андохташударо кам кунанд, барои ба Осӣи Миёна содир кардани

¹⁹³ Маълумоти солиёна нисбатан муфассал доир ба тиҷорати Россияву Осӣи Миёна дар нашрияи Вазорати молия, ки ҳар сол бо унвони «Тиҷорати хориҷии давлати дар навъҳои гуногуни он» мебаромад, оварда шудааст. Ҳамчунин бисёр таълифоти пур-рарзиш низ мавҷуданд: Мейендорф Е.Ф., 1826 (нашри франсавӣ, нашри русӣ–1975); Небольсин П.И., 1835; Ханьков П.И., 1843; 1851; Семёнов А., 1859; Небольсин П.И., 1856; Кушева Е.Н., 1934; Бунаков Е.В., 1941; Рожкова М.К., 1949, 1963; Муҳаммадҷонов А.Р., Неъматов Т., 1957; Аминов А.М., 1959; Михалева Г.А., 1965; Халфин Н.А., 1965, 1974 ва ғ.

¹⁹⁴ Ниг.: масалан, Рожкова М.К., 1963; Ҳидоятлов Г.А., 1969.

маснуоти мамнӯъ, тилло ва танга (ки ҳар вақт кашондани онҳо манъ мешуд) иҷозат гиранд, онҳо баъзан илтимос менамуданд, ки барои тоҷирони ин ва ё он давлати хонӣ дар ярмаркаҳои Россия қой диҳанд ва боисрор дархост мекарданд, ки барои дар шахрҳои гуногуни империяи Россия, на ин ки фақат дар маҳалли махсус таъиншуда, хариду фурӯш кардани тоҷирони Осиёи Миёна имкон дода шавад.

Ҳукумати подшоҳӣ, дар навбати худ, ба вусъати робитаҳои иқтисодӣ ва беҳтар шудани шароити тиҷорати савдогарони рус ҳавасманд буд ва чунин меангониш, ки ба ин васила нуфузи сиёсии худро дар Осиёи Миёна метавонад ба осонӣ паҳн ва устувор намояд. Вай дар назди сафирони худ, ки ба давлатҳои хонӣ раҳсипор мешуданд, вазифаи тадқиқи ин давлатҳо ва озод кардани раияҳои дар ин сарзамин мисли ғуломон зиндагикунандаи Россияро низ мегузониш.

Мавқеи душманонаи давлати хонии Ҳева муддати чандин соли нимаи аввали асри XIX Петербургро ба ташвиш меандоخت. Вай ба мақсади таҳти назорати худ қарор додани тиҷорати Россияву Осиёи Миёна аз мавқеи ҷуғрофии худ истифода бурдани мешуд. Хони Ҳева ба роҳи корвон дастаҳои мусаллаҳ фиристода, аз тоҷирон баноҳақ боҷ меситонд ва дар сурати эътироз кардани онҳоро ғорат менамуд; аксар вақт баъди қонён кардани талаби ин дастаҳо низ корвон аз тороҷ эмин намонд. Гайр аз ин, Ҳева ба бисёр қавму қабилаҳои қазоқ, ки кайҳо тобеияти Россияро қабул карда буданд, даъвои ҳукмронӣ дошт.

Қисса кӯтоҳ, мавзӯи гуфтушунидҳои дипломатӣ хеле бисёр буд. Илова бар ин, ҳар гоҳ ҳукмронии давлатҳои хонӣ барои кофтукови сарватҳои зерзаминӣ аз ҳукумати подшоҳӣ фиристодани инженерон ва техникаҳои маъданшиносро хоҳиш менамуданд. Ҳамин тариқа, дар охири асри XVIII амалдори соҳаи маъдан Т.Бурнашев ҳамроҳи А.Безносиков ба Бухоро омад. Д.Телятников бо ҳамон А.Безносиков ва баъдтар Т.Бурнашев ва М.Поспелов ба Тошканд, ки чанд вақт мустақил гардида буд, сафар карданд. Дар вақти сафари охирон кофтуковҳои геологӣ (табӣӣ, дар шароити онвақта як дараҷа сатҳӣ) анҷом дода, ба ҳокими Тошканд Юнусхоҷа роҷеъ ба он манбаъҳои табӣӣ, ки ӯ умедворӣ дошт, баъзе мадракҳо пешниҳод карда шуд ¹⁹⁵.

Дар навбати худ, сафирони Бухоро – девонбегӣ Азимҷон Мўъминҷонов (солҳои 1815 ва 1819) ва қўрчибонӣ Мирзо Муҳаммадҷосиф (соли 1816) ба Петербург рафтанд. Миссияи дипломатии А.Ф.Негри (солҳои 1820–1821), ки ба ҳайъати он табииатшинос Э.Эверсман, капитани штаби генералӣ Е.Мейендорф ва дигарон дохил буданд, ба аморат таърифи ҷавобӣ овард. Ҳарчанд бастани ягон хел шартномаи танзимкунандаи муносибатҳои Россияву Бухоро (ки ба он ҳамеша ҳукумати подшоҳӣ саъй мекард), муяссар нагардид, сафари А.Негри ба аморат дар инкишофи муносибатҳои байни империяи Россияву Бухоро ва дар бобати бо ҳам шиносо шудани ин ду давлат ба эътибори як марҳалаи нав аҳамият пайдо намуд.

Мубодилаи намоёндагони мухталиф дар байни Россия ва давлати хонии Ҳуқанд низ дорои чунин аҳамият буд. Аз он ҷӣ, ки дар таърихи ҳарду давлат нақше гузоштааст, пеш аз ҳама, ба водии Фарғона сафар кардани Ф.Назаров (солҳои 1813–1814) ва Н. Потанинро (солҳои 1829–1830), ки илмро бо маълумоти роҷеъ ба маҳалли номашхур ғанӣ гардониданд, бояд хотирнишон

¹⁹⁵ Доир ба наشري маълумоти ғангоми ин сафар ҷамъшуда ниг.: «Сибирский Вестник», қ. 4, 1818, с. 111–180, инчунин «Вестник Русского географического общества за 1851», қ. 1, СПб, 1851, VI, с. 1–44.

намуд. Дар солҳои 1823–1829 сафирони хони Хўқанд Муҳаммадалихон – Турсунхоҷа Найзахоҷинов ва Хоҷӣ Мирқурбон Мамадқосимов аввал ба Омск ва сипас ба Петербург фиристода шуданд.

Тавсеаталабии Британия дар Осиёи Миёна ва рақобати Англияву Россия

Инкишофи муносибатҳои мутақобилаи тиҷоративу сиёсии байни Россия ва давлатҳои Осиёи Миёна аз ибтидои асри XIX бо мудоҳилаи қувваи севум ба мушкилот рӯ ниҳод. Ба қадре, ки империяи Британия мавқеи худро дар Ҳиндустони забткардааш мустаҳкам намуда, торафт ба тарафи шимол пеш мерафт, ҳукумати подшоҳиро бими аз даст рафтани мавқеъҳои дар Осиёи Миёна пайдо кардааш фаро мегирифт. Мулкҳои мустамликавии Англия дар Осиё бо Бухоро, Хева ё Хўқанд ҳамхудуд набуданд, вале ҳукумати Лондон саъй мекард, ки Афғонистонро ба майдони амалиёти таҷовузкоронаи зидди ин давлатҳои хонӣ ва пойгаҳи тавсеаталабии иқтисодии худ табдил диҳад.

Ф.Энгелс таъкид менамояд: «Мавқеи ҷуғрофии Афғонистон ва ҳислати ба худ хоси мардуми он ба ин мамлакат дар қору бори Осиёи Марказӣ чунон аҳамияти сиёсӣ бахшидааст, ки ба он баҳои барзиёд додан муҳол аст»¹⁹⁶. Дар зарфи тамоми асри XIX ва ибтидои асри XX ба мардуми далери афғон лозим омад, ки баҳри истиқлолияти худ зидди асоратгарони англис саҳт мубориза барад. Ҳукумат ва буржуазияи Британия ҳамоно дар орзуи вусъат додани мулкҳои мустамликавӣ ва ба даст овардани бозорҳои нав буданд. Ба ин ният онҳо ба Осиёи Миёна ҳар гуна ҷосусонро мефиристоданд. Вазифаи ҷосусиро ҳам мусулмонони дар мактабҳои махсуси мулкҳои британии Ҳиндустон таҳсилдида ва ҳам англисҳои гоҳо мақоми баланди идориро ишғолкарда баҳо меоварданд. Аксар вақт ин ҷосусон ба қиёфаи тоҷир, зоир ва сайёҳи кунҷков даромада, амалан ба дасисакориҳои сиёсӣ машғул мешуданд ва барои ба тарафи Англия моил сохтани доираҳои ҳукмрони давлатҳои Осиёи Миёна ба яке инъом ва ба дигаре ваъдаи кўмаки ҳарбӣ ё сиёсӣ меоданд ва дар айни замон онҳоро муттасил ба муқобили Россия таҳрик менамуданд.

Дар солҳои 1812–1813 ба Осиёи Миёна аз байни мусалмонони ҳинду бо роҳбарии Миризматулло гурӯҳи ҷосусон фиристода шуд. Ин гурӯҳ маълумоти ҳарбии стратегӣ ва тиҷоратӣ чамъ мекард ва инчунин музокироти сиёсӣ ба амал меовард. Дар нимаи аввали солҳои 20-ум фаъолияти миссияи В.Муркрофт ва Ч.Требек ба вуқӯъ пайваست, ки ҳадафи асосии он аморати Бухоро буд. Дар ибтидои солҳои 30-юм ҷосуси машҳури британий, Александр Борнс ба Осиёи Миёна омада, ба таҳқиқи аморати Бухоро ва масъалаҳои ҳарбию тиҷоратӣ машғул шуд.

Дар нимаи солҳои 20-ум бисёр молҳои англисӣ аз Ҳиндустон ба Осиёи Миёна оварда мешавад. Соли 1836 сафири Бухоро хабар дода буд, ки англисҳои «чанд вақт инҷониб барои барқарор кардани муносибатҳои наздики тиҷоратӣ саъйкунанда» ба наздикӣ боз ҷосусони худро ба Бухоро фиристоданд ва фармуданд, ки «қарордоде банданд, то дар асоси он англисҳо тавонанд ба онҳо тамоми колоҳои лозимаро ба тарзи барои бухориён хеле муфид муҳайё созанд»¹⁹⁷.

Ба Петербург ва Оренбург, ки маркази асосии тиҷорати Россия бо Бухоро, Хева ва Хўқанд ба шумор мерафт, дар хусуси ба давлати хонӣ бо нархи

¹⁹⁶ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 14, с. 77.

¹⁹⁷ Иқтибос аз Рожкова М.К., 1949, с. 221. Инчунин ниг.: Жуковский С.В., 1915, с. 109.

хеле арзон мол овардани соҳибкорони британи хабарҳои изтиробовар мерасиданд. Ин молҳо дар вақтҳои аввал ба дараҷас арзон фурӯхта мешуданд, ки ҳатто бар зиёни соҳибонашон буданд. Ин тадбире буд, ки ба воситаи он меҳостанд бозори маҳаллиро ба тарафи худ кашида, маснуоти ҳарифро аз он ҷо танг карда бароранд.

Ин амал чунин маъние дошт, ки таҳдиди Англия нисбат ба Россия ба худ ранги воқеӣ гирифта, ба ҷои аз ҷама нозуки он – ба муносибатҳои тиҷоратиаш бо давлатҳои Осиёи Миёна бармехӯрад. Ба ин ваҷҳ губернатори ҳарбии Оренбург В.Перовский қарор дод, ки ба калонтарин давлати Осиёи Миёна – аморати Бухоро барои ошно шудан ба вазъияти сиёсӣ ва иқтисодии он ҷо шахсони мўътамади худро фиристонанд.

Аз моҳи декабри соли 1833 то моҳи июни соли 1834 П. Демезон ва дар соли 1836 Я. Виткевич бо чунин вазифаи нимрасмӣ ба назди ҳукуматдорони амири азимат намуданд. Я.Виткевич дар натиҷаи ин сафари дур хулосаи андаке таскиндиҳанда баровард. Дар гузоришоти аз гуфтаҳои ӯ тартибдодаи В.Дал изҳор мегардид, ки инкишофи тиҷорати Англияву Бухоро амалан пешомади муҳиме надорад. Дар аморат чизе нест, ки англисҳо бихаранд, кашондани оҳан ва маснуоти филизӣ, ки бухороиён эҳтиёҷ доранд, барои англисҳо кори хеле душвор аст. Аммо Россия дар тиҷорат ба Бухоро ва дигар кишварҳои шарқ нисбат ба ҳарифи худ имконоти бештаре дорад. Я.Виткевич гузоришоти худро бо чунин суханон ба поён мерасонад: «Мо, баръакс, метавонистем доираи тиҷорати худро то ҳуди Мўлтон вусъат диҳем ва саноатдорони англисро аз тамоми Осиёи Миёна берун кунем. Роҳи мо наздиктар аст, маҳсулот ва молҳои мо бозоргир ва машҳуранд ва мо метавонем аз Осиёи Миёна ашёи зиёде, ки дар байни онҳо пахта ҳамеша ҷои аввалро ишғол менамояд, ворид созем. Кам кас медонад, ки молҳои мо дар саросари Осиёи Миёна, то ҳуди Ҳиндустон, назар ба молҳои англисӣ арзиши баланд доранд»¹⁹⁸.

Аммо амалдорони олимақоми ҳукумати подшоҳӣ инро он қадар бо хушқоли истиқбол накарда, мисли пештара бо биму ҳароси зиёде амалиёти ҳарифонро дар кишварҳои ҳамсоя мувоқибат мекарданд. Рафти воқеа ҳақ будани онҳоро собит намуд. Соли 1839 империяи Британия ба тахти салтанати Кобул шоҳи лўхтакмонанд Шуҷоулмулкро нишонда, қисмати муҳими Афғонистонро ишғол намуд.

Вазъият дар давраи ҷанги якуми Англияву Афғонистон (1838 – 1842) хеле тундутез гардид. Англисҳо ба Осиёи Миёна на фақат ҷосусони зиёдеро мефиристонданд, балки гузаргоҳу роҳҳои ҳудуди ин сарзаминро ҳаматарафа меомўхтанд. Дар байни доираҳои ҳукмрони Британия масъалаи забти маҳалҳои шимолӣ Ҳиндукуш ва «ҳаракати минбаъда ба сӯи Бухоро»¹⁹⁹ мавриди муҳокима қарор мегирифт. Дар натиҷа ду роҳи ҳаракати қўшунҳои британи – яке ба воситаи Эрон ва дигаре ба воситаи Афғонистон пешбинӣ карда шуд²⁰⁰.

Дар ин вақт шаҳри Ҳирот ба маркази фаъолияти ҷосусии англисҳо табдил ёфт. Ҷосусони британи ба Хева, Бухоро, Хўқанд ва нишамангоҳҳои мардуми кўчӣ сар мебароварданд. Дар Оренбург овозае паҳн шуд, ки англисҳо дар нияти ишғол кардани Бухоро ва Хева мебошанд. Ба Бухоро ҷосусони озмудаи англис Стоддарт ва баъдтар Конолли фиристода шуданд, ки мебоист дар хусуси амалиёти якҷояи зидди русҳо шартнома мебастанд (Конолли пеш аз ин

¹⁹⁸ Ар. АФ СССР, Ленинград, ф. 56, оп. I, д. 19, в. 30–37.

¹⁹⁹ Rawlinson H., 1875, с. 157/

²⁰⁰ Wolf J., 1846, с. 346-348.

ба Хева ва Хўқанд рафта буд). Дигар ҷосуси британи Д.Аббот дар Хева амал намуда, ин давлатро ба доираи сиёсати Англия кашидан ва ба муқобили Бухоро, ки ба фишори англисҳо эътино надошт, таҳрик кардан мехост. Аббот ҳамчунин доир ба хатти сарҳадҳои русҳо маълумот ҳам мекард. Оқибат дар сари ин кори ҷосусӣ дастгир гардида, ба Англия ронда шуд. Англисҳо ба ҷои ин ҷосуси шикастхӯрда Р.Шекспир ном шахси дигареро фиристоданд, ки айнан ҳамон вазифаро бояд адо мекард ²⁰¹.

Намояндагони Лондон дар аморати Бухоро муваффақияти калон ба даст оварда натавонистанд. Стоддарт ва Конолли ҳангоми дар ин мамлакат буданашон ба дараҷаи кофӣ назокати дипломатӣ зоҳир накарданд. Ин буд, ки амир Насруллои худраъӣ онҳоро аввал ба зиндон андохт ва сипас ба қатл расонид (1842).

Ҳукумати подшоҳӣ ба мақсади беасар намудани амалиёти фаёлонаи ҳарифони хатарноки худ ба давлати хонӣ ҳайъати сафорат фиристод. Ин тадбир аз он сабаб ҳам салоҳ буд, ки сафирони Хева Отаниёз Хоҷараис муфти ва аз паси ӯ Эшнӣёз Мамадниёзов, инчунин сафири Бухоро Муқимбек Саидов ба Россия омада буданд. Аз ин рӯ, ба тариқи ташрифи ҷавобӣ ба ин кишварҳо сафирони давлати рус П.Никифоров, ки баъдтар ӯро Г.Данилевский иваз намуд ва К.Бутенев бо ҳамроҳии шарқшинос Н.Хаников, табиатшинос А.Леман ва дигарон фиристода шуданд.

Дар солҳои 1841–1842 дипломатҳои рус бо ҳукуматдорони давлатҳои хонӣ доир ба масъалаҳои гуногуни тичоративу сиёсӣ гуфтушунид карданд. Зоҳиран, ҳама кор мувофиқи дилхоҳи онҳо анҷом меёфт. Хони Хева Раҳимқул, ки пас аз фавти падараш Оллоҳқулихон дар моҳи ноябри соли 1842 ба тахти салтанат нишаста буд, барои мӯҳр гузоштан ба «ўҳдадоринама»-и пешниҳодкардаи Данилевский ризоият дод. Дар ин санад эълон карда мешуд, ки «соҳибдавлати Хоразм» ҳамеша сулҳу сафо ва дӯстиро бо Россия пос хоҳад дошт, асирон ва амволи ғасбкардаашро пас хоҳад дод; боҷи молҳои тичорати Россия аз 5 фоизи арзиши воқеии онҳо болотар нахоҳад шуд, корвонҳои «транзит» бошанд, тамоман аз боҷ озод хоҳанд буд.

Ҳукумати подшоҳӣ дар ҷавоби ин хусуматҳои пешинаро тамоман «ба дасти фаромӯшӣ супурд», ба амният ва ҳимояи тоҷирони Хева замонат дода, барояшон ҳама гуна имтиёзотеро, ки «тоҷирони дигар мамолики Осӣ» аз онҳо бархурдор буданд, паҳн намуд ²⁰².

Хабарҳое, ки аз Бухоро мерасиданд, он қадар боиси дилхушӣ набошанд ҳам, навмедкунанда набуданд. Амир Насрулло, ки навакак дар лашкаркашии навбатии худ ба Хўқанд зафар ёфта буд, аз имзо кардан ба «ўҳдадоринамаи» мушобеҳ сар кашид, вале умуман К.Бутенев ва ҳамроҳони ӯро бо камоли меҳмоннавозӣ пазиroy карда, ҳатто ба онҳо иҷозат дод, ки ба Самарқанд ва Қаршӣ таширф баранд. Вай ҳамчунин изҳор намуд, ки сафорати худро дар Петербург бо тамоми ваколати лозима омода хоҳад сохт.

Бо вуҷуди ин, ҳукумати Россия хеле дилсард ва навмед гардид. Ин на фақат аз он сабаб буд, ки намояндаи дар моҳи июни соли 1842 ба Оренбург омадаи амир Насрулло - Худоёрбек Қиличалӣ Гинаков ҳамагӣ фақат унвони қаравулбегӣ (унвони нисбатан паст дар силсилаи мартабаҳои Бухоро) дошт ва

²⁰¹ Дар ин бора ниг.: Халфин Н.А., 1958.

²⁰² Ар. внеш. полит. России, саридораи архиви Санкт Петербург, П-10, д. 1841-2: инчунин ниг. «Сборник материалов для завоевания Туркестанского края», т. IV, Тошканд, с. 106–107.

намехост қоидаҳои муқаррарии русуми дипломатиро риоят кунад. Бинобар ин дере нагузашта ӯ маҷбур шуд, ки ба ватан баргардад.

Ҳукуматдорони подшоҳии рус ба чунин ҳулосае омаданд, ки сабти ҳуҷҷа-тии ягон мувофиқат бо ҳукмронони давлатҳои хонӣ фоидае надорад. Дар му-котибаи амалдорони олимақоми Петербург ва дигар маҳалҳо баён ёфтааст, ки ин ҳукмронони мустабидди шарқ «аз тартиботи маъмулӣ беҳабаранд» ва ба риоя намудани мувофиқати ҳосилшуда, ҳатто агар ба тариқи лозимӣ сурати расмӣ пайдо карда бошад ҳам, азде надоранд. Ин ақида дар ҳақиқат ҳам, вақте ки соли 1858 сафорати нави рус бо сардории Н.Игнатов ба Хева (ва си-пас ба Бухоро) омад, собит гардид.

Норизоятӣ ва ташвишу изтиробӣ Петербург боз аз он ҳолат ҳам қувват мегирифт, ки буржуазияи англис ва ҳукумати вайро тарафдорикунандаи им-перияи Британия аз нақшаҳои пойдор намудани ҳукмронии иқтисодию сиёсии худ дар Осиёи Миёна тамоман даст накашида буд. Баръакс, дар солҳои 40-ум экспансияи тиҷоратии соҳибкорони англис дар давлатҳои Осиёи Миёна хеле тақвият ёфта, ба фуруши молҳои Россия душвориҳои ҷиддӣ ба миён овард.

Масалан, П.И.Неболсин пас аз сўҳбат бо тоҷирони Бухоро навишта буд: «...англисҳо бо қасди тамоман касод кардани молҳои рус дар соли 1841 ва ху-сусан дар соли 1842 ба Бухоро чунон ба миқдори зиёд маснуоти худро оварда, онҳоро бо чунон нархи арзон (чи навъе ки мегўянд, ҳатто бар зиёни худ) ба фуруш гузоштанд, ки тамоми мардум ба ин молҳои нав дарафтода, дигар ба читу чалвору моҳути мо эътиборе надоданд. Англисҳо бо ин васила тоҷирони моро дур карда, пас аз як-ду сол нархи молҳои худро якбора беш аз ду ба-робар боло бардоштанд»²⁰³.

Капиталистони Лондон, Ливерпул, Манчестер ва дигар шаҳрҳои Англия борҳо ин тавр амал карданд. Ин қабил усулҳо барои азхуд кардани бозорҳои Осиёи Миёна, хусусан вақте ки империяи Британия Синд (1843) ва сипас Панҷобро (1846–1849) ишғол карда, ба ҳудуди шимолии Ҳиндустон баромад, пайгириона ба роҳ андохта шуданд. К.Маркс ва Ф.Энгелс «ҳамлаи тиҷорати Англияро ба Осиёи Дарунӣ» дар нимаи дууми солҳои чилуми асри XIX мах-сус таъкид кардаанд. Ф.Энгелс хотирнишон менамояд: «Метавон бо ҷуръат тасдиқ намуд, ки то ҷанги Афғонистон ва то ишғоли Синду Панҷоб тиҷорати Англия бо Осиёи Дарунӣ тақрибан ба сифр баробар буд. Акнун кор ранги дигар гирифтааст. Зарурати ҷиддии муттасил вусъат додани тиҷорат – ин Fa-ctum (қисматест), ки мисли рӯё Англияи имрӯзаро таъқиб мекунад... ин за-рурати ногузир тиҷорати Англияро водор месозад, ки дар як вақт аз ду тараф ба Осиёи Дарунӣ ҳамла оварад: аз тарафи Ҳинд ва аз тарафи баҳри Сиёҳ. Ҳарчанд ки мо дар бораи ҳаҷми содироти русҳо ба ин қитъаи олам маълумо-ти хеле кам дорем, ба ҳар ҳол аз рӯи амри воқеии афзоиши содироти англисҳо метавонем ба ҳулосае оем, ки эҳтимол тиҷорати русҳо дар он ҷо хеле кам гар-дида бошад»²⁰⁴.

Ф.Энгелс саҳв накарда буд: маснуоти Британия маснуоти Россияро дар давлатҳои хонӣ хеле тазйиқ намуд. Департаменти тиҷорати хориҷии Россия дар соли 1845 кам шудани содироти молҳои ватаниро ба Осиёи Миёна, ки са-бабгори он «ба бозори Бухоро бештар кашонда шудани молҳои нисбатан ар-зонтари Ост-Индия ва Англия» мебошад, қайд кардааст. Дар ҳисоботи ин де-партамент барои соли 1847 чунин суханон зикр шудаанд: «Созгории молҳои

²⁰³ Небольсин П.И., 1865, с. 216.

²⁰⁴ Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 9, с. 12–13.

англисӣ бо бозорҳои Бухоро ва Хева ба фурӯши фойданоки газворҳои пахтагӣ ва дигар молҳои русӣ мамониат намуд»²⁰⁵.

Ин ҳуҷуми иқтисодии Британия тоҷирони Россияро низ бисёр ба ташвиш андохт. Яке аз тоҷирон Ф. Пичугин дар соли 1848 шикоят кардааст, ки «англисҳо сармояи худро дарёф надошта... ба Осиёи Миёна наздик мешаванд ва мо дар ин бозорҳо молҳои англисиро бисёр вохемхӯрем»²⁰⁶. Дар бисёр мақолаҳои газетаву журналҳои онвақтаи Россия ҳамин гуна ташвишҳо иброз гардидаанд. Экспансияи тиҷоратии империяи Британия воқеан ҳам бо иқдмоти ҷиддии сиёсии вай дар ин роҳ тавъам буд.

Дар солҳои 50-ум ин хавф боз ҳам зиёдтар гардид. Мустамликахоҳони британи дар мубориза бо Россия барои барқарор намудани ҳукмронии худ дар Осиёи Миёна аз давлати Туркияи усмонӣ ҳам истифода мебарданд. Доираҳои ҳукмрони Туркия низ дар замири дил орзуи дар тамоми «мамлакатҳои исломӣ», аз ҷумла дар Осиёи Миёна мустаҳкам кардани мавқеи худро мепарвариданд. Ҳанӯз дар соли 1851 намоёндагони Туркия ба мақсади сохтани истеҳкомоти туркҳо дар давлати хонии Хева дохили музокирот шуданд, ки зимнан сохтани истеҳкомоти англисҳо низ дар назар дошта мешуд. Фаъолияти шабакаи ҷосусии Англия ва Туркия алалхусус, ба муносибати ҷанги Қрим хеле вусъат ёфт. Фиристодагони махфии Туркия он вақтҳо баънияти султони туркро, ки давлатҳои Осиёи Миёнаро ба ҳуҷуми зидди Россия даъват мекард, оварда буданд. Ин гуна воқеаҳо кам содир намешуданд. Англия ва Туркияи иғвододаи вай борҳо саъю кӯшиш намуданд, ки шиори «газовоти» иттиҳоди се давлати Осиёи Миёна – аморати Бухоро, давлатҳои хонии Хева ва Хўқандро ба муқобили Россия амалӣ кунанд. Ба замми ин, хавфе ҳам ба миён омада буд, ки Англия ва Туркия ба иттиҳоди сегона ҳамроҳ шуда, бар зидди Россия ҷанг мекунанд.

Аммо дар амал ба Англия ва империяи Усмония бо вучуди даст задан ба макру ҳила ба вучуд овардани чунин иттиҳод муяссар нагардид. Англия ода-тан аҳдшиканона амал мекард. Фиристодагони махфии Англия бо амалдорони олимақоми Бухоро ба дӯстӣ ва садоқат савганд ёд карда, дар айни замон ба амири Афғонистон дар муборизаи зидди мулкҳои ўзбеку тоҷикнишини таҳти сарпарастии амири Бухоро қароргирифтаи он сӯи дарёи Аму кўмак мерасониданд. Оқибат дар натиҷаи чунин амалиёт қисми зиёди тоҷикон ва ўзбеконе, ки аз қадим дар соҳили чапи дарёи Аму (ноҳияҳои шимолии Афғонистони кунунӣ) зиндагӣ мекарданд, ба таври сунъӣ аз бародарони ҳамхуни дар Осиёи Миёна будаи худ ҷудо шуда монданд.

Инро ҳам қайд накардан мумкин нест, ки дар Лондон ҳаёли мудохилаи мусаллаҳонаи зидди давлатҳои хониро тамоман аз сар дур накарда буданд. Чунончи, соли 1858 ҷангоми дар парламенти Англия муҳокима шудани масъалаи вусъат додани экспансияи тиҷоратӣ дар Осиёи Миёна яке аз намоёндагони парламент таъкид намуд, ки ҳамин омил «имкони ба ин мамлакат фиристодани қувваҳои мусаллаҳро бештар мегардонад»²⁰⁷.

Вале мустамликадорон ба амалӣ намудани ин қасду ниятҳои худ муваффақ шуда натавонистанд.

²⁰⁵ Рожкова М.К., 1949, с. 311.

²⁰⁶ Ҳамон асар, с. 314.

²⁰⁷ Муфассалан ниг.: (илова бар асарҳои дар боло иқтибосшуда): Терентьев М.А., 1875; Грулёв М., 1909; Кастельская З.Д., 1934; Попов А.Л., 1940 а, 1940 б; Штейнберг Е.Л., 1950; Халфин Н.А., 1959, 1965, 1974; Муҳаммадҷонов А.Р., Нёматов Т., 1957 ва ғ.

Тадқиқи илмӣ давлатҳои Осиёи Миёна

Чунон ки гуфта шуд, ҳукуматдорони подшоҳӣ аз натиҷаҳои умумии музокироти намоёндагӣҳои дипломатии худ дар Бухоро, Хева ва Хўқанд қонёи нагардида буданд. Кўшишҳои истифода бурдани робитаҳои иқтисодӣ барои аз ҷиҳати сиёсӣ барқарор кардани нуфузи томи Петербург дар Осиёи Миёна бо сабабҳои гуногун бароре накард. Вале мо наметавонем дар баҳо додан ба муносибатҳои сиёсии империяи Россия бо давлатҳои Осиёи Миёна аз чунин мавқеи маҳдуд ва махсус наздик шавем. Ҳатто агарчи сафари дипломатҳо на ҳамеша боиси расидан ба мақсадҳои пешгузаштаи онҳо мегардид, лекин одатан ба афзоиши беш аз пеш мубодилаи молҳо дар байни давлатҳои номбурда таъсире мекард.

Муҳимтар аз ҳама ин аст, ки мусофирати сафирон, намоёндагӣҳо, тоҷирон ва сайёҳони ҷудоғонаи рус ба Осиёи Миёна аз дигар ҷиҳат аҳамияти хеле калон дошт. Аксари қасоне, ки ба ин тарафҳо сафар мекарданд, одамони фозил ва донишманд буданд ва баъзеи онҳо забонҳои шарқро медонистанд²⁰⁸. Дар байни онҳо мутахассисони дараҷаи аввали география ва геология, геодезия ва астрономия, табиатшиносон, шарқшиносон ва забоншиносони пуртаҷриба ҳам буданд.

Дар таҳқиқи натиҷаҳои саёҳат ва таҳлили маводу иттилооти гуногуне, ки тоҷирони Россия ва Осиёи Миёна меоварданд, гули сарисабади илму фанни ватанӣ, аз он ҷумла шарқшиносон ва ҷуғрофидонони маъруфи асри XIX-и рус иштирок менамуданд.

Инак, мўъҷизае ба амал омад: дар зарфи камтар аз 50 соли асри XIX Осиёи Миёна аз сарзамини ношинос (*terra incognita*) ба кишваре табдил ёфт, ки илм дар бораи он бисёр маълумоти дақиқ ба даст овард.

Ба қавли ҷуғрофидони машҳури рус И.В.Мушкетов, экспедитсияҳои нимаи аввали асри XIX дар таҳқиқи ҷуғрофии Осиёи Миёна аҳамияти қалонеро молиқ мебошанд: «...Онҳо материалҳои комилан илмӣ медиҳанд, ки ҳоҷат ба тафсир нест; илова бар мадракҳои каму беш дақиқи нақшабардорӣ, хизмати асосии ин тадқиқот иборат аз он аст, ки онҳо моро бо хусусиятҳои табииву таърихии ҳавзаи Туркистон шинос менамояд»²⁰⁹.

Дар вақти ин сафару саёҳатҳо роҷеъ ба халқҳои Осиёи Миёна, таърих ва маданияти онҳо низ мадракҳои фаровон ва гуногун (агарчи қисми зиёди онҳо он қадар мураттаб набуданд) ҷамъоварӣ карда шуданд. Мумкин аст гуфт, ки таҳқиқи этнографии мардумони Осиёи Миёна дар нимаи аввали асри XIX шурў гардида буд. Аз мадракҳои дар нашрияҳои мухталиф ва каммашҳур пароканда ва ё дар ҷузвдонҳои архив нигоҳ дошташуда дар бораи тарзи зиндагӣ, маданияти модӣ ва баъзе ҷиҳатҳои маданияти маънавии халқҳои Осиёи Миёна: тоҷикон, ўзбекон, туркманҳо, қирғизҳо, қазоқҳо ва қарақалпоқҳо метавон тасаввур пайдо намуд. Афсўс, ки қисми муҳими ин мадракҳо дар тадқиқоти этнографии муосир хеле кам ё ҳатто тамоман истифода нашудаанд.

Омўзиши забони халқҳои Осиёи Миёна бо эҳтиёҷоти амалӣ алоқаманд буд. Дар айни замон ба тадқиқи илмӣ ин забонҳо низ ибтидо гузашта шуд.

²⁰⁸ Бехтарин шарҳи иҷмолии саёҳат ва экспедитсияҳои русҳо ба Осиёи Миёна дар солҳои 1715–1886 таълифоти зерин аст: Жуковский С.В., 1915; Маслова О.В., 1955, 1956, 1962, 1971.

²⁰⁹ Мушкетов И.В., 1915, с. 126. Барои тафсили муваффақиятҳои нақшабардории Осиёи Миёна –ниг.: Федчина В.Н., 1967, с. 78–103.

Дар қисмати забони тоҷикӣ чунин хидматро яке аз шарқшиносони намоёни рус В.В.Григорьев адо кардааст.

Дар ҳисоботи сайёҳон ёдгориҳои ҷудогонаи санъати меъмории Осиёи Миёна бисёр зикр шуда ва ё мухтасаран тасвир ёфта, лавҳаи баъзе аз онҳо сабт гардидаанд, инчунин тавсифи биноҳои иқоматӣ оварда мешавад. Аз ин қабил навиштаҷоти кӯтоҳ метавон маълумоти пурарзиш барои таърихи санъати меъмории Осиёи Миёна ба даст овард.

Қариб ҳар як сайёҳ вазъу тартиби идории давлатҳои хониро каму беш ба тафсил баён карда, тавсифи ин ва ё он ҷиҳати ҳаёти иқтисодии онҳоро низ овардааст. Асари Н.В.Хаников «Тавсифи давлати хонии Бухоро» (1843) аз беҳтарин таълифотест, ки дар ин мавзӯ ба вучуд омадаанд. Вақте ки Н.В.Хаников ба Осиёи Миёна сафар кард, синни ӯ ҳанӯз ба 22 нарасида буд. Ӯ баъди хатми литсейи Саркоселск аз тариқи худомӯзӣ шарқшинос гардид. Истеъдоди фитрӣ, кунҷковӣ ва мушоҳидакорӣ ба ҷавони донишдӯст имкон доданд, асаре таълиф намояд, ки бо хусусиятҳои барозандаи худ – тасвири ҳамаҷониба ва амиқи аморати Бухоро – касро то кунун ба ваҷд меорад.

Дар китоби Н.В.Хаников ва асарҳои дигар муаллифон доир ба таърихи маҳалҳо, шаҳрҳо ва давлатҳои ҷудогонаи Осиёи Миёна мадракҳои муҳим зикр ёфтаанд. Дар айни замон, сайёҳон аз ин сарзамин дастнависи асарҳои гуногуни таърихӣ ва адабии ба забонҳои арабӣ, тоҷикӣ ва ўзбекӣ таълифёфтаро низ бо худ мебарданд, ки баъдтар чанде аз онҳо нашр гардид. Масалан, дастнависи «Таърихи Муқимхонӣ», ки сафорати рус соли 1821 аз Бухоро бурда буд, интиҳобан (матни аслий, тарҷумаи фаронсавӣ) бо шарҳи О.И.Сенковский ба таъъ расонида шуд. Ба қавли В.В.Бартольд, ин асар дар нашри яке аз «саромадони шарқшиносии рус» профессор Сенковский барои европоён муддати дарозе ҳамчун ягона манбаи таҳқиқи аморати Бухоро хизмат намуд²¹⁰. Дар соли 1834 академик Х.Д.Френ барои кўмаки сайёҳони рус феҳристи асарҳои муаллифони шарқро, «ки ба ҷустуҷўи дастнависи аслий ва ё нусхаҳои он машғул шудан лозим меомад», интишор дод. Ин феҳрист, ки чанд бор нашр гардид, дар ҷамъоварии дастнависҳои шарқӣ роли муҳим бозид. Донишманди ҷавон Н.В.Хаников низ аз Бухоро дастнависҳои зиёдеро пайдо карда, ба Россия бурд. Соли 1858 дар ҳайъати намоёндагии дипломатии Н.П.Игнатйев шарқшиносии машҳури рус П.И.Лерх ба Хева ва Бухоро омада, маҷмӯи тамоми дастнависҳоро ҷамъ намуд. Дар як вақт сиккаҳои гуногуни зарби Осиёи Миёна низ бурда мешуданд.

Тадқиқи таърих ва маданияти Осиёи Миёна яке аз муҳимтарин равияҳои шарқшиносии рус гардид. Намояндаи маъруфи ин равия академик Х.Д.Френ мадракҳои пурарзиши сиккашиносиро таҳқиқ ва нашр намуд, матни туркии асари Абулғозӣ «Шаҷараи туркон ва муғулон»-ро ба таъъ расонид. И.Н.Березин «Шайбонинома» ва Н.И.Илминский «Бобурнома»-ро ҷоп карданд. В.В.Григорьев, В.В.Веляминов-Зернов, Я.В.Хаников бисёр манбаъҳои пурбаҳои русӣ ва маҳаллиро роҷеъ ба таърихи Осиёи Миёна бо шарҳу тафсири худ интишор намуданд. В.В.Веляминов-Зернов, В.В.Григорев, В.Г.Тизенгаузен ва дигарон муддати зиёде ба таҳқиқи сиккаҳои Осиёи Миёна машғул шуданд. Тавассути асарҳои ин олимони нахустин бор тарҳи давраҳои ҷудогонаи таърихи асримиёнагӣ ва нави Осиёи Миёна дар пеш назар ҷилвагар гардид. Н.Я.Бичурин (Иакинф) дар омӯзиши таърихи бостони Осиёи Миёна саҳми бебаҳое гузошт. Хулласи калом, дар нимаи аввал ва миёнаҳои

²¹⁰ Бартольд В.В., 1977, с. 430.

асри XIX як зумра донишмандони рус дар соҳаи таҳқиқи таърихи Осиёи Миёна корҳои пурсамаре анҷом доданд²¹¹. Тоҷикон, ўзбекон, қирғизҳо, туркманҳо ҳамеша ин олимони забардасти русро, ки на фақат дар гузоштани асоси тадқиқи илмии Осиёи Миёна, балки дар устувор намудани дўстии халқҳои Осиёи Миёна ва халқи рус иқдоми тоистас кардаанд, бо ҳисси эҳтиром ва сипосгузорӣ ёд мекунанд.

* * *

Даврас, ки мо мавриди тадқиқ қарор додаем, яке аз саҳттарин давраҳои таърихи халқи тоҷик ба шумор меравад. Дар ҳамин давра байни давлатҳои мухталиф тақсим шудани халқи тоҷик анҷом меёбад. Бо таъсиси давлати Афғонистон қисми зиёди тоҷикон, ки аслан дар хоки Афғонистони кунунӣ иқомат доштанд, ба таври сунъӣ аз тоҷикони сокини Осиёи Миёна ҷудо карда шуданд²¹². Аксарияти тоҷикони Осиёи Миёна дар шаҳрҳои гуногуни аморати Бухоро ва давлати хонии Хўқанд, дар водии Фарғона, воҳаи Бухоро ва ғ., дар мулкҳои ниммустақили кўхистонии сарзамини Тоҷикистони ҳозира (Қаротегин, Дарвоз, Вахон, Шугнон ва ғ.), миқдори ками онҳо дар шаҳрҳои хонияи Хева ва давлатҳои хонии қазоқ (Авлиёто, Чимкент ва ғ.), дар Туркистон – дар давлати хоҷагони Қошғар (Қошғар, Хутан ва ғ.) сукунат доштанд. Дар шимоли Ҳиндустон ва Хуросони ба Эрон гузашта низ бисёр маҳалҳои тоҷикнишин мавҷуд буданд.

Ҳамин тариқа, дар миёнаҳои асри XIX вилоятҳои, ки тоҷикон ва дигар халқҳои Осиёи Миёна маскун буданд, ба ҳар мамлакат ва давлатҳои хонӣ пароканда гардиданд.

Ба сабаби сар задани бўҳрони иқтисодӣ ва сиёсӣ дар Осиёи Миёна шароити иқтимоӣ боз ҳам бадтар шуд.²¹³ Дар миёна ва чоряки сеуми асри XVIII бўҳрон ба нуқтаи баланди худ расид. Ҳарчанд баъзе тадбирҳои марказиятдиҳӣ ва як андоза беҳтар кардани вазъии обёрӣ, ки дар ибтидо ва нимаи аввали асри XIX дар се давлат – аморати Бухоро, давлатҳои хонии Хўқанд ва Хева ба амал омад, қадре зуҳуроти шадиди ин бўҳронро фурӯ нишонда бошад ҳам, онро тамоман аз байн бурда наметавонист.

Нуфузи ниҳоят зиёди дар байни оммаи забун ва гумроҳ пайдокардаи рўҳониёни ислом, хусусан шайхони дарвешӣ ба заволи ёфтани ва пўсидани низоми феодалӣ мусоидат мекард. Чунон ки И.С.Брагинский ҳаққонӣ гуфтааст: «...вазъи фавқуллоддаи саҳти хоҷагӣ ва маданӣ ва ҳоли табоҳи оммаи

²¹¹ Ҳанўз асари мукаммале, ки саҳми дар таҳқиқи Осиёи Миёна гузоштаи илми русро дар нимаи аввал ва миёнаҳои асри XIX бо ҷузъиёташ нишон меода бошад, ба вуҷуд наомадааст: Баёни мухтасараи нисбатан бозътибор – Бартольд В.В., 1925; Крачковский И.Ю., 1958.

²¹² Мо дар боло роҷеъ ба кўшишҳои амирони Афғонистон барои истилои намудани заминҳои соҳили чапи дарёи Аму, ки пештар ба давлатҳои Осиёи Миёна тааллуқ доштанд, сухан ронда будем. Амалиёти ҷиддии ишғолгари феодалони афғон дар солҳои 50-уми асри XIX, пас аз он ки мулкҳои вилояти Балх ба сифати музофоти Туркистони Афғон ба ҳайъати давлати Афғонистон ҳамроҳ карда шуданд, шурўи гардид. Бо вуҷуди муқовимати далеронаи тоҷикон ва ўзбекон ҳукумати Афғонистон аз он сабаб ба ин истило муваффақ шуд, ки дар ин ҷо парокандагии феодалӣ ҳукмфармо буд, ҳокимони маҳаллӣ бо ҳам хусумат варзида, ҷангу пархош мекарданд, аморати Бухоро, ки ин мулкҳо пештар тобеи он буданд, худ дар натиҷаи низоъҳои феодалӣ заиф гардид, ба ин мулкҳо кўмаки ҷиддии ҳарбӣ расонида наметавонист.

²¹³ Брагинский И.С., Раҷабов С.А., Ромодин В.А., 1953, с. 23–26.

заҳматкаш дар миёнаи асри XIX на фақат зуҳури аз қаъри завоҷиби муддати асрҳо дар Осиёи Миёна давомдошта мебошад, балки дар айни замон зуҳури ба худ хоси зиддиятҳои байни қувваҳои истеҳсолкунандаи бо вучуди ҳар гуна душвориҳо пешрафта ва муносибатҳои истеҳсолии ишқелзанандаи давраи таназзули феодализм аст, ки ба харобшавии қувваҳои истеҳсолкунанда оварда мерасонид»²¹⁴.

Асри XVIII дар Осиёи Миёна давраи дар натиҷаи бӯҳрони саҳти иҷтимоӣ ва хоҷагӣ ақиб рафтани қувваҳои истеҳсолкунанда мебошад. Дар асри XIX ба ҷунбӯш даромадани тамоми соҳаҳои иқтисодиёт мушоҳида мешавад, ки дар ин бобат робитаҳои иқтисодии Осиёи Миёнаву Россия роли муҳим бозиданд. Дараҷаи баланди тараққиёти касбу ҳунар, алалхусус дар шаҳрҳо, инчунин равнақи тиҷорат нишон медиҳад, ки дар системаи форматсияи феодалии Осиёи Миёнаи асри XIX истеҳсоли мол ва гардиши пул мавқеи калонро ишғол менамуд ²¹⁵. Дар айни замон қисми асосии аҳолии давлатҳои Осиёи Миёна, махсусан аҳолии кӯчӣ ва муқимии деҳот ҳамоно дар шароити хоҷагии соф натуралӣ ва ё нимнатуралӣ зиндагӣ мекард. Тамоми системаи истеҳсолот ва муносибатҳои иҷтимоӣ асосан феодали буд. Баъзе падидаҳои муносибати буржуазӣ (чунин тамоюлот ба назар мерасид) дар ин шароит ягон қадар ҳам инкишоф ёфта наметавонист. Дар боло роҷъ ба комёбиҳои соҳаи истеҳсолот ва тиҷорат сухан ронда шуд. Аммо бино ба гуфтаҳои Ф.Энгелс, ки комилан ба Осиёи Миёна ҳам татбиқшаванда аст: «Ҳамаи ин муваффақиятҳои истеҳсолоти муомилот, дар воқеъ, аз рӯи мафҳуми имрӯза характери хеле маҳдуд доштанд. Истеҳсолот дар ҳамон шакли қарахти сирф устохонаи ҳунармандӣ боқӣ монда, бинобарин, ҳудуд ҳам хусусияти феодалиашро ҳанӯз нигоҳ медошт...» муваффақиятҳои тиҷорат низ маҳдуд буданд²¹⁶. Масалан, дар Осиёи Миёна тамоюли пайдоиши бозорҳои вилоятӣ ба зуҳур меояд, вале ин ҳам ба кулӣ сурат намесбад.

В.И.Ленин хотирнишон карда буд: «Фақат дар давраи нави таърихи рус (тахминан аз асри 17) ҳамаи ингуна вилоятҳо, қаламравҳо ва княжестваҳо ҳақиқатан ба сурати воқеӣ дар як воҳид пайваста шуданд... Сабаби он ин буд, ки мубодила дар байни вилоятҳо рӯз ба рӯз қувват мегирифт, муомилаи молӣ ҳам оҳиста-оҳиста меафзуд, бозорҳои хурд-хурди маҳаллӣ дар як бозори умумии Россия ба ҳам меомаданд. Азбаски роҳбарон ва соҳибони ин протсесс капиталистони савдогар буданд, эҷоди ин алоқаҳои миллӣ танҳо эҷоди алоқаҳои буржуазӣ буд, на чизи дигар»²¹⁷.

Дар миёнаҳои асри XIX ин протсесс дар Осиёи Миёна аз ташкили бозорҳои маҳаллӣ ва қисман вилоятӣ дуртар нарафт. Дар чунин шароите, ки хоҷагии натуралӣ бартарӣ дошт ва парокандагии иқтисодиёи сиёсӣ ҳукмфармоя мекард, ба вучуд омадани бозори умумӣ дар Осиёи Миёна аз имкон берун буд; давлатҳои хонӣ мавҷудияти худро ҳамчун давлати феодали нигоҳ медоштанд. Вазъияти давлатҳои хонии Осиёи Миёнаро дар нимаи аввали асри XIX метавон бо гуфтаҳои Ф.Энгелс тавсиф намуд: «Вале дар ҳама ҷо, ҳам дар шаҳрҳо ва ҳам дар деҳот, миқдори чунин унсурони аҳоли, ки пеш аз ҳама барҳам додани ҷангҳои бемаънии пайдарпай, бас кардани низоъу ниҳоқи байни феодалон ва ҷангҳои муттасили дохилӣ, ки ҳатто дар мавридҳои ба

²¹⁴ Брагинский И.С., 1955, с. 434.

²¹⁵ Ин бар хилофи ақидаи баъзе муаллифон (масалан, ниг.: Неъматов Н.Н., 1959, с. 71–73) ба калонтарин шаҳрҳои Осиёи Миёна, мисли Бухоро низ комилан тааллуқ дорад.

²¹⁶ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 21, с. 407.

²¹⁷ Ленин В.И. Асарҳо, ҷ. 1, с. 163–164.

мамлакат ворид шудани душмани ачнабӣ ҳам қатъ намегардид, хотима ёфта-ни ин ҳолати дар зарфи тамоми давраи асри миёна ҳамеша давом кардаи харобиовариҳои доимӣ ва комилан бемақсадро талаб менамуданд, зиёдтар мешуд»²¹⁸.

5. МАДАНИЯТИ МОДДӢ ВА МАЪНАВӢ

Нооромии замона ва ҷангҳои феодалӣ, зулму ситами бераҳмона ва харобиҳои мамлакат тараққиёти маданиятро бозмедоштанд. Албатта, даҳон офаринандагии халқҳои Осиёи Миёна поён намерасид, вале он дар даврае, ки ҷамъият ба вазъияти таназзули иқтисодӣ ва то ҳадди охир фишор овардану инкор кардани шахсияти инсон афтода, тамоми ҷанбаҳои зиндагиро таассуби динӣ фаро гирифта буд, комилан ба зуҳур омада ҳам наметавонист.

Бинокорӣ ва меъмори

Дараҷаи тараққиёти санъати меъмории Осиёи Миёна алалхусус дар бобати сохтмони биноҳои бошукӯҳ дар давраи мавриди тадқиқ назар ба асри гузашта хеле поин рафт. «Дар нимаи асри XVIII бинокориҳои азими Бухоро аз ҳаракат бозмонд, гӯё ки мавҷудияти худро қатъ карда бошад: дар шаҳри валангор биное сохта намешуд. Ҳатто дар лаҳзае, ки аз охири аср кори сохтмон дубора ба роҳ даромад, тараққиёти он ҳамоно дар савияи нисбатан паст қарор меёфт»²¹⁹. Баъзе офаридаҳои меъмории барҷаста, аз қабилҳои бинои мадрасаи халифа Ниёзқул, ки бештар бо номи Чорманор машҳур аст ва силсилаи иморати халифа Худойдод, бо вучуди камхарҷии сохтмон ва соддагии сабки меъмори, аз он ки сохт ва намуди онҳо бо манзараи табиати маҳалли воқеъағайбӣ худ мувофиқати комил пайдо кардааст, диққати ҳар бинандаро ба худ ҷалб менамоянд.

Дар Самарқанд якҷанд биноҳои калон сохта ва ё сохтмони нимкорамондаи иморатҳои кӯҳна анҷом дода шуданд. Масалан, дар миёна ва нимаи дууми асри XIX дар таҳкурсии кӯҳна бинои масҷиди ҳазрати Хизр сохта, сипас борҳо таъмир ва такмил карда шуд (ин бино намуди ҳозираи худро дар натиҷаи азнавсозии соли 1915 пайдо кардааст). Биноҳое, ки аз охири асри XVIII то миёнаҳои асри XIX дар Хева ва баъзе дигар шаҳрҳои хонии Хева бо вусъати тамоми сохта шудаанд, аз ҷиҳати меъморию таърихӣ гуногунранг ва ҷолибтаранд. Дар ин ҷо қасрҳо, қорвонсаройҳо, дарвозаҳои шаҳр, мадрасаҳо, масҷидҳо, мақбара ва манораҳо ба вучуд омада буданд. Чунончи, қабулгоҳи соли 1855 дар рӯи ҳавлии Кӯҳнаарк (Хева) сохташуда айвоне дорад, ки бо зарофати сугунҳояш аз тамоми айвонҳои Осиёи Миёна зеботар мебошад. Қасри дуошёнаи Тошхавлӣ (1832–1841) яксаду пасту се хона, се ҳавлии калон ва панҷ ҳавлии хурдро дарбар мегирад. Ин иморати хеле калон ва мураккаб бо як маҳорати ғайбӣ тартиб ва танзим ёфтааст.

Дар хонии Хўқанд низ бинокорӣ вусъати зиёде пайдо карда буд. Дар шаҳрҳои гуногун ин мамлакат бисёр иморатҳои мўхташам: қасрҳо, қорвонсаройҳо, ҳаммомҳо, қалъаву манораҳо, инчунин масҷиду мадраса ва мақбараҳо сохта шудаанд.

Соли 1841 яке аз сайёҳони рус навишта буд: «Қасри хони ҳозира бинои дуошёнаи хушгӯ ва хеле зебоест, ки дар маркази шаҳр воқеъ гардида, атрофаш бо боғҳову иморатҳои ба он тааллуқдошта ва деворҳои баланди гили

²¹⁸ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 21, с. 409.

²¹⁹ Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И., 1965, с. 376.

иҳота гардидааст». Дар нимаи дувуми асри XIX қасри нави «ба таври худ хушнаму» (таъбири А.П.Федченко)²²⁰ сохта мешавад, ки корҳои асосии сохтмони он дар солҳои 1870-1871 анҷом ёфтааст. Тарҳи ин қаср мисли архитектоникаи рӯи он ҷолиб нест. Рӯи иморат бо кошинҳои гуногунранг зинат ёфта, дар ороиши он кандакории гачӣ истифода шудааст. Бо вучуди ороишоти зиёде иморати қаср шакли муназзам ва мўҳташам надорад. Дар ин ҷо устодони сафолсози Андиҷон, Чуст, Конибодом, Намангон, Ўротеппа, Риштон хуб маҳорат нишон додаанд. Мақбараи Модарихон ва Дахмаи Шоҳон (Хўқанд) тақлидкорона сохта шудаанд, рӯйкаши ин биноҳо аз ҳад зиёд рангоранг буда, дар онҳо таносуб ғайриҷамъида нашоудааст. Масҷиди Хонақоҳ дар Марғелон ва масҷиди Чинорлики 1 дар Хўқанд бо айвонҳои пурнақшунигори худ хеле назаррабо мебошанд. Мақбараи Хоҷамини Қабрии Намангон (нимаи дувуми асри XVIII) дар санъати меъмории асрҳои XVIII–XIX-и на фақат Хўқанд, балки тамоми Осиёи Миёна мақоми хосае дорад. Вай, сарфи назар аз баъзе ҷиҳатҳои илтиқотӣ, асосан анъанаи меъмории классикии даври асри миёнаи Фарғонаро давом медиҳад. Шаклҳои дақиқи меъмории ва ороишоти муҷаллас ин обидаро аз тамоми бинокориҳои онвақта фарқ мекунонад.

Дар ҳамин давра дар Хучанд, Ўротеппа, Ҳисор, Панҷакент ва дигар шаҳрҳо низ иморатҳои зиёд сохта шуданд. Масалан, масҷиди Чорбоғи Хучанд бо айвони баланд ва нақшунигори зебои сақфи даромадгоҳи худ аз ҳамин қабил ёдгориҳои меъмории ба шумор меравад. Вале дар байни бештар аз дусад масҷид ва бисту панҷ мадрасаи Хучанд фақат чандтои онҳо аз ҷиҳати меъмории мавриди таваҷҷўҳ мебошанд. Аз ёдгориҳои меъмории Ўротеппа бинои мадрасаи Рустамбек, ки мутаассифона то замони мо боқӣ намондааст, қобили қайд аст. Намои кошинкории он бо суратҳои дар пештоқи иморат капидашудаи ҳайвоноти асп ё палангмонанди ба муқобили якдигар ҳаракаткунанда зеби махсусе пайдо карда буд. Бинои мадраса дуошёна буда, 49 ҳуҷра дошт, дар ду ғўшаи рӯи он ду манор мавҷуд буд. Аз сохтмонҳои калони онвақтаи Ўротеппа мадрасаи Намозгоҳ, айвони тиллокории пойгаҳи қароргоҳи ҳоким дар болои Муғтеппа, ҳаммом ва қорвонсаройро, ки аз хишти пухта бино ёфта буданд, метавон зикр кард.

Дар ҳамин давра иморатҳои Регистони Ҳисор, Мадрасаи Нав, мадрасаи Миролим-додхоҳи Панҷакент сохта шудаанд. Тадқиқи ҳамаи ин ёдгориҳои меъмории ба чунин хулосае мерасад, ки дар сохтмонҳои бошукӯҳи онвақта савияи техникӣ ва меъморию бадеӣ хеле паст гардида будааст.

Аммо дар бинокориҳои оммавӣ манзара тамоман дигар аст. Дар ин ҷо на қатъи анъана ва на таназзул мушоҳида намешавад. Баръакс, маҳз дар ин давра навҳои маҳаллии манзилҳои Осиёи Миёна комилан ташаккул меёбад. Зимнан дар тарҳ, ороиш ва масоҳат ду навъи бино-манзили одамони давлатманд ва манзили одамони бенаво аз ҳам тафовути ҷиддӣ пайдо мекунад. Чор тарафи манзилгоҳ бо деворҳои баланд иҳота карда мешуд. Ба тақозои иқлим дар ҳар манзилгоҳ саҳни ҳавлӣ аҳамияти калоне дошт, зеро сокинони он аксари рӯзҳои солро дар зери сояи дарахтон ва гирди ҳавзи рӯи ҳавлӣ мегузаронданд. Ҳавлӣ аз ду қисмат иборат буд: ҳавлии дарун ва ҳавлии берун. Дар ҳавлии дарун хонаҳои зист, саиҳона ва ғ. ҷой мегирифтанд. Гоҳе ҳавлии махсуси хоҷагӣ ва қитъаи боғ ҳам ҷудо карда мешуд. Ҳамчунин дарвозахона бо дари кандакоришуда низ ба қисми таркибии манзилгоҳ дохил мегардид. Ак-

²²⁰ Федченко А. П., 1875, с. 44.

саран дар пеши хонаҳо айвон месохтанд. Биноҳо на фақат якошона, балки дуошона ва гоҳо сеошона ҳам буданд.

Дар бинокориҳои деҳот ҳавлӣ ва қитъаи боғ бо деворҳои баланди гилӣ ихота гардида, раборт ва ё қўрғон аксар вақт зеварбандӣ карда мешуд. Беҳтарин намунаҳои чунин манзилҳо дар Самарқанд боқӣ мондаанд ²²¹. Хонаву айвонҳо чунон сохта мешуданд, ки касро дар тобистон аз гармо ва дар зимистон аз сармо муҳофизат мекарданд. Хонаи зист ғайр аз дари асосӣ дарича ва тобадон ҳам дошт, ки барои равшанӣ ва тоза кардани ҳавои хона хизмат мекард. Дар даруни хона барои ҳўрокпазӣ оташдону мўрӣ ва барои гармшудан дар фасли зимистон сандалӣ мавҷуд буд.

Барои ороиши қисмати дохилии сохтмон тамоми навъҳои ҳунари амалии мардум, аз қабилӣ кандакорӣ чўб, гаҷкорӣ, нақшу ниғор ва ғ. истифода бурда мешуд, ки он бо ҷиҳози хона ҳамоҳангии том пайдо мекард. Аммо ин ҳама ба манзили одамони доро мутааллиқ буд. Масалан, шахси давлатманди Хучанд Камол Ҷалилов ва Ҳайдар ном бои Ёротеппа ҳамин гуна ҳавлӣ доштанд. Мардикороне, ки барои онҳо хизмат мекарданд, дар кулбаҳои ҳақир, баъзан дар заминкану таҳонаҳо мезистанд. Дар сурате ки он ҳама биноҳои мўхташам ва он ҳама осори ҳунари амалӣ, ки дар боло зикр гардид, бо ранҷи дасти онҳо ва бародарони ҳамқисматашон ба вучуд омадаанд. Дар шеър, ки ба як бинокори гулдасти Фарғона бахшида шудааст, гуфта мешавад, ки ў ҳам тарҳандоз, ҳам меъмور, ҳам наҷвор, ҳам наққош буд. Этнографҳо ва мутахассисони таърихи меъморий, алаҳхусус А.К.Писарчик, В.Л.Воронина, Л.И.Ремпель ва П.Ш.Зоҳидов мактаби меъмории Хоразм, Бухоро ва Фарғонаро бо тамоми навъҳои маҳаллиаш, инчунин манзилҳои аз онҳо тамоман фарқкунандаи тоҷикони кўҳистонро мавриди тадқиқи ҳамаҷониба ва хеле дақиқ қарор додаанд ²²².

Заргарон ва мисгарон низ осори бисёр нафиси ҳунари офаридаанд. Асарҳои шоистаи таҳсини кандакорону ҳаққокон, бофандагону дўзандагон, кулолону соири ҳунармандони забардаст аз он башорат медиҳанд, ки санъат ва ҳунари халқ дар ин давра ҳам мавҷудияти худро давом дода, комёбиҳои муҳимро ноил гардидааст. Тафриқаи моливу иҷтимоӣ, чунон ки дар боби манзил мушоҳида гардид, ба маданияти моддӣ низ нақши хеле равшани худро гузоштааст.

Ҳаёти илмӣ ва адабӣ

Дар шароите, ки мамлакат аз ҷиҳати иқтисодӣ хеле ақиб монда, нуфуз ва эътибори рӯҳониёни иртиқоии ислом беҳад пурқувват мегардид, дар бораи тараққиёти бомуваффақияти ҳаёти илмӣ ҷои ҳарф задан ҳам набуд. Дар ин

²²¹ Писарчик А. К., 1975, с. 140.

²²² Дар асарҳои ҷамъбастанандаи Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И., 1958–1965; Ремпель Л.И., 1961, Сухарева О.А., 1958; 1962; 1966; инчунин дар таълифоти дигар этнографҳо мадракҳои хеле муҳим ва ҷолиби диққат оварда шудаанд. Дар ин бобат дигар асарҳои тадқиқотии махсус низ мавҷуданд, аз ҷумла: Денике Б.П., 1928, Лавров В.А., 1964 Ремпель Л.И., 1936; 1937; 1960; 1969; Писарчик А.К., 1937; 1954; 1956; 1970; Андреев М.С., Писарчик А.К., 1958, Полупанов С., 1937, Кисляков Н.А., 1939; Фуломов Я.Ф., 1941, Бачинский Н.М., 1947; Веймарн В.В., 1948, Воронина В. Л., 1949; 1951 а; 1951 б; 1953; 1956; 1959 а; Бретаницкий Л.С., 1950; Абдурашулов Р.Р., 1960; Ноткин И.И., 1961; Зоҳидов П.Ш., 1965; 1969; Мухторов А., 1965; Рўзиев М., 1967 ва ғ. Мо имкон надорем дар сари натиҷаҳои ин тадқиқотҳо қадре бошад ҳам, муфассалтар таваққуф намоем.

давра на фақат ягон қадар асарҳои муҳим ба вучуд наомаданд, балки омӯхтани дастовардҳои илмӣ замони гузашта низ қариб тамоман ба дараҷаи нестӣ расид.

Хусусан замони ҳукмронии амир Шохмурод ва ворисони ӯ дар ин бобат тиратарин давраҳост. Дар ин вақт фақат омӯхтани илми фикҳ, тафсири «китобҳои муқаддас» ва шарҳи китобҳои дарсии динии асри миёна хеле ривоч ёфт. Ба ин сабаб муддати таҳсили мадраса ниҳоят дароз шуда, боиси аз до-нишҳои замон маҳрум мондани ҳатто боистеъдодтарин фарзандони халқ гардид.

Омӯхтани адабиёти бадеӣ, илмӣ баён, ҳаттотӣ, риёзиёт, ҳайъат дар про-граммаи мадрасаҳо аслан ба назар гирифта намешуд. Хостгорон метавони-станд бо ин соҳаҳо ба тариқи худомӯзӣ машғул шаванд.

Забони тоҷикӣ дар ин давра ҳамоно аҳамияти аввалияи худро дар даст-гоҳи давлатӣ нигоҳ дошта, монанди собиқ ҳам дар риштаи адабиёт ва ҳам дар қорҳои идораҳои мавқеи асосиро ишғол мекард. Дар мактабҳо таълиму тадрис бо ин забон ба амал меомад.²²³ Вале дар мадрасаҳо қариб тамоми дарсҳо ба забони арабӣ гузашта, забони тоҷикӣ фақат барои шарҳ ва тарҷумаи баъзе дарсҳо хидмат менамуд.

Мо сарчашмаҳои ҳаттии оид ба адабиёти асри ХУШ-ро дар даст надорем. Мувофиқи девонҳои ҷудогонаи то замони мо расидаи шоирони он давр, адабиёти Мовароуннаҳр дар аҳди зикршуда ба таназзули саҳт рӯ ниҳода буд. Дар охири асри XVIII – ибтидои асри XIX алаҳхусус, дар Хўқанд ҳаёти адабӣ дубора ба ҷўшу хурўш мебарояд. Шоирони зулҳисонайн (амир Умархон, Макнуна, Гулҳанӣ ва дигарон) ба вучуд меоянд, ки асарҳоиашонро ба за-бонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ ишро мекарданд. Оҳангҳои иҷтимоӣ дар шеърҳои онвақта хеле заиф гардида, таъсири тасаввуфи ғайрифайёл қувват мегирад. Дар миёнаи асри XVIII ҷараёни тозае ба зуҳур меояд, ки дар таърихи адабиё-ти тоҷик бо номи бедилӣ машҳур аст. Намояндагони ин ҷараён дар Осиёи Миёна беш аз ҳама ба тасаввуфи Бедил тақлид намуда, ба мароми умумии фалсафӣ ва иҷтимоии ӯ вуқуфи комил пайдо намекарданд.

Шоир ва файласуф Мирзо Абдулқодири Бедил (1644–1721) яке аз охири-намояндагони барҷастаи адабиёти тоҷикзабони асримиёнагии Ҳиндустон ба шумор меравад. Ӯ дар сарзамини Ҳинд ба дунё омада ва умр ба сар бурдааст. Бедил дар асарҳои худ бар асоси назарияи ваҳдати вучуд баъзе фикрҳои бидъатомезро, ки бар ҳилофи дини ислом буданд, ифода карда ва бар зидди нифоқ ва адовати мазҳабии байни ҳиндуён ва мусулмонон сар бардоштааст. Ӯ ақидаҳои худро баъзан ошкоро ва гоҳо дар зери таъбирҳои тасаввуфӣ баён намудааст. Асарҳои Бедил бо сабки махсус навишта шудаанд. Гояҳои ин шо-ир ва мутафаккири бузург назар ба дигар ҷойҳо бештар дар Осиёи Миёна, дар байни тоҷикон ва ўзбекон тарафдорони худро пайдо намуд. Лекин, мутаасси-фона, қисми зиёди пайравони Бедил асосан услуби мураккаби бадеии ўро дар пақл тақлид карда, ба мазмунҳои фалсафӣ, сиёсӣ ва иҷтимоии мероси адабии вай аҳамият наодомад. Шояд ба сабаби ақиб мондани ҳаёти маданияи Бухоро ва дар ин маҳал хеле қувват гирифтани таъсири таассуби динӣ бошад, ки ак-саран ҷиҳатҳои тасаввуфии шеърҳои Бедил диққати пайравони ўро ба худ ка-шидаанд. Ин ҳолатро ҳам дар байни шоирони тоҷикзабони дарбори Умархон

²²³ Дар мактабҳои тоҷикии аморати Бухоро хондани асарҳои шоири бузурги ўзбек Навоӣ расм гардида буд, ки дар бобати ба забони ҳамдигар ошноӣ пайдо кардани ду халқи бародар – тоҷикону ўзбекон аҳамияти калоне дошт.

(дар Хўқанд) ва ҳам дар эҷодиёти дигар шоироне, ки дар Бухоро, Самарқанд, Хучанд ва соири шаҳрҳо нашъунамо ёфтаанд, метавон мушоҳида кард ²²⁴.

Бо вучуди ин, қараёни бедилизм ғайр аз муқаллидони кўҳнапараст намо-яндагони пешқадами худро низ соҳиб буд. Дар байни пайравони Бедил ода-моне ҳам буданд, ки баъдҳо, дар асри XIX ва ибтидои асри XX эҷодиёти худ-ро то андозае ба ҳаёти иҷтимоии халқ наздиктар намууда, ғояҳои нисбат ба он замон мутараққиро табиғ мекарданд. Нақибхони Туғрал, Асирии Хучандӣ ва Чавҳарии Истаравшанӣ аз зумраи чунин шоирон маҳсуб меёфтанд.

Умуман, равиёи демократӣ ба назми ин давра низ роҳ пайдо менамуд. Чунончи, Мирзо Муҳаммадсодиқи Муншӣ, ки дар эҷодиёти ӯ оҳангҳои озо-фикрӣ ва танқиди зулму истибдоди ҳукмронон эҳсос мешавад, намоёндаи ҳамин равиё мебошад. Тамоюли танқиди соҳти мавҷударо дар эҷодиёти баъзе шоирони дигари Бухорой аз қабилӣ Ирсии Ҳисорӣ, Хичлати Бухорой, Раҳими Самарқандӣ ва ғайра низ метавон мушоҳида намуд. Дар доираи адабии Хўқанд мисли Гулханӣ, Мучрим, Кошиф, Маъдан, Ҳозиқ ва Махмур шоироне буданд, ки бо мароми эҷоднашон аз дигар муосирони худ тафовут доштанд. Шоира Дилшод, ки монанди бисёр адибони он замон асарҳояшро ба ду забон – тоҷикӣ ва ўзбекӣ офаридааст, нисбат ба ҷабру ситам ва бедодга-риҳои ҳокимони феодалӣ ва мулозимони онҳо ҳисси нафрат ва эътироз баён менамояд.

Дар ин давра асарҳои оид ба таърих асосан шакли воқеанигориро ба худ гирифта буданд. Лекин дар ҳар сурат як идда сарчашмаҳои таърихӣ ҳам ба вучуд омаданд, ки дар масъалаи омўхтани ҳаёти асрҳои XVIII–XIX арзиши зиёде доранд. Яке аз ин гуна сарчашмаҳо асари Муҳаммадвафои Карминағӣ «Тўҳфаи хонӣ» ё худ «Таърихи Раҳимхонӣ» аст. Ин китоб воқеаҳои дар байни солҳои 1721–1767 рӯйдодаро дар бар мегирад. Дигар аз асарҳои муҳими ин давра китоби Муҳаммад Яъқуб «Гулшану-л-мулук» мебошад, ки дар солҳои сивуми асри XIX навишта шуда, замони ҳукмронии манғитҳоро то аҳди амир Насрулло тавсиф медиҳад. Таърихи хонҳои Хўқанд дар «Мунтахабу-т-таворих» ном асари Муҳаммад Ҳакимхон, ки воқеаҳои аз замони ҳукмронии Норбўта (тақрибан с. 1770) то айёми салтанати Муҳаммадалихонро нақл ме-намояд, шарҳу баён ёфтааст. Асари Мулло Аттор «Ҷаҳоннамо», ки соли 1810 таълиф ёфта буд, асосан ба муносибати байни аморати Бухоро ва давлати хо-нии Хўқанд бахшида шудааст. Илова бар ин, доир ба таърихи давлати хонии Хўқанд асарҳои дигар, аз қабилӣ «Таърихи Шоҳрухӣ»-и Мулло Ниёз Муҳаммад ва «Таърихи муҳочирон»-и Дилшод низ таълиф ёфтаанд. Доир ба таърихи аморати Бухоро ғайр аз асари Аҳмад Махдуми Дониш «Таърихчаи Бухоро» ҳамчунин таърихи Мулло Ҳамулӣ (охири асри XVIII нимаи аввали асри XIX) қобили қайд мебошад.

²²⁴ Айний С., 1954; Айний Х.С., 1956; Бедил, 1955.

Фасли шашум

ТОҶИКОН ДАР ДАВРАИ
БА РОССИЯ ҲАМРОҲ ШУДАНИ
ОСИЁИ МИЁНА ВА ТАРАҚҚИЁТИ
МУНОСИБАТҲОИ КАПИТАЛИСТӢ
ДАР ИН САРЗАМИН

ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР ДАВРАИ БА РОССИЯ ҲАМРОҶ ШУДАНИ ОСИЁИ МИЁНА

1. ОҶОЗИ БА РОССИЯ ҲАМРОҶ ШУДАНИ ОСИЁИ МИЁНА

Инкишофи минбаъдаи робитаҳои тиҷоратӣ бо Россия бо давлатҳои Осӣи Миёна

Чунон ки дар боло қайд карда шуд, ҳукумати подшоҳии рус саъй ме-
намуд, ки бо роҳи иқтисодӣ ва дипломатӣ мавқеи худро дар Осӣи Миёна му-
стаҳкам карда, нуфузи ҳукмфармои худро дар Бухоро, Хева ва Хўқанд пойдор
гардонад. Дар охири солҳои чилум ва ибтидои солҳои панҷоҳуми асри XIX
кўшишҳои Британия дар роҳи вусъат додани тиҷорат ва дасисаҳои сиёсии он
Петербургро ба таъшиш андохта, дар вай хавфи ҷиддии аз даст рафтани бозо-
ри осӣи миёнагии молҳои рус ва дар ҳудуди ҷанубии Россия устувор гар-
дидани мавқеи ҳарифони хатарнокро ба вуҷуд овард. Аз ин рӯ, ҳукумати
подшоҳӣ барои инкишофи минбаъдаи муносибатҳо бо давлатҳои хонии Осӣ-
ён Миёна ҳаракат намуда, дар айни замон ба мақсади барқарор кардани ҳукм-
ронии худ дар он сарзамин иқдоми ҷарбӣ низ ба амал овард.

Дар соли 1847 кўшуни ҳукумати подшоҳӣ ба соҳилҳои баҳри Арал расид.
Дар ин ҷо бо унвони Раим истеҳкоме бино карда шуд, ки баъдҳо номи
Қалъачаи Аралро ба худ гирифт. Ин истеҳком ва дигар қалъаҳои соҳили
баҳри Арал барои он сохта шуда буданд, ки ҳаракати бемонсаи корвонҳои
тиҷоратӣ ба дарунтари Осӣи Миёна таъмин гардад. Дар ҳуди ҳамин вақт
дастаи дигаре, ки аз ҷониби Сибир ба Осӣи Миёна ҳаракат мекард, ба Ҳафт-
руд расид. Ба ин тариқа, қувваҳои ҷарбии ҳукумати подшоҳӣ аз ду тараф – аз
Оренбург ва Омск ба заминҳои яйлоқии аз қазоқҳо ва қирғизҳо қашидаги-
рифтаи давлати хонии Хўқанд наздик шуданд.

Ишғоли қалъаи Окмачити Хўқанд (истеҳкоми Перовский, Қизил Ўрдаи
ҳозира), ки соли 1853 пас аз муҳосира ва ҳамлаи дастаи ҷанговарони рус
таҳти фармондеҳии генерал-губернатори Оренбург В.А.Перовский ба вуқӯъ
пайваст, дар роҳи ҳаракати минбаъдаи кўшунҳои ҳукумати подшоҳӣ
марҳалаи муҳимме гардид. Ҳамон сол аввалин роҳи обии Россия ба Осӣи
Миёна кушода шуд ва киштиҳои рус ба шино кардан аз баҳри Арал ба самти
сарғаҳи дарёҳои Сир ва Аму шурӯъ намуданд. Пас аз ин қад-қад соҳилҳои
дарёи Сир як қатор нуқтаҳои муқовимат сохта, хатти истеҳкомоти Сирда-
рё ба вуҷуд оварда шуд. Дар тарафи шарқии Осӣи Миёна хатти истеҳкомоти
Сибир ба он мутобиқат менамуд. Аҳолии маҳаллӣ қазоқҳо ва қарақалпоқҳо,
ки дучори зулму тааддии давлатҳои Хўқанд ва Хева гардида буданд, ба
кўшунҳои ҳукумати подшоҳии рус фаълоне кўмак мерасониданд.

Петербург дар бобари ба амал овардани иқдоми ҷарбӣ саъю
кўшишҳои худро дар бобати ба василаҳои дипломатӣ «кушодани» роҳи васеи
ба Хева ва Бухоро дохил шудани молҳои рус низ идома меод. Баъди тамом
шудани ҷанги Қрим, ки як муддат диққати доираҳои ҳукмрони империяи Рос-
сияро аз Осӣи Миёна дур карда буд, соли 1858 ба аморати Бухоро ва хонии
Хева бо сардории полковник Н.П.Игнатов намоёндагии дипломатӣ фиристо-

да шуд. Гуфтушуниди ин намояндагӣ дар давлати хонии Хева ягон натиҷае надод. Аммо дар аморати Бухоро ба Игнатев муяссар шуд, ки баъзе муваффақиятҳо ба даст оварад. Амир Насрулло, ки бо хони Хўқанд ҷанг мекард, бо умеди пуштибонӣ дидан аз давлати Рус ҳайъати сафоратро ба хушӣ пазируфт ва барои савдогарони рус имтиёзҳои муайяне ваъда дод. Лекин амалӣ намулдани мувофиқати ҳосилшуда ниҳоят дараҷа душвор гардид. Худи Игнатев ҳам фаҳмид, ки ҳукуматҳои хонӣ (қабл аз ҳама, ҳукумати Хева) ба мушоҳидаҳои пешина аҳамияте намедиданд: дар Хева ҳатто матни қарордодеро, ки дар натиҷаи ба давлати хонӣ таъриф овардани П. Никифоров ва Г. Данилевский баста шуда буд, ёфта натавонистанд...

Империяи Россия ба ҳулосае омад, ки барои расидан ба мақсадҳои сиёсӣ ва иқтисодии худ дар Осиёи Миёна бояд қувваҳои мусаллаҳро ба кор андохт. Ин ният аз он сабаб ҳам қувват мегирифт, ки пас аз ҷанги Қрим нисбат ба давлатҳои тараққикардаи аврупоӣ заифтар будани Россияи подшоҳӣ аён гардид ва Осиёи Миёна ҳамчун бозори каму беш замонатдори молҳои саноатии рус дар пеши назари доираҳои ҳукмрон ва соҳибкорони мамлакат аҳамияти махсусе пайдо намуд. Ваҷҳи охирӣ бо тараққиёти сареи муносибатҳои капиталистӣ дар Россияи нимаи дувуми асри XIX, хусусан пас аз бекор кардани ҳуқуқи крепостной хеле саҳт алоқаманд буд. Корхонаҳои нави саноатӣ ба вучуд меомаданд. Муҳимтарин соҳаи саноат – бофандагӣ, ки бо таъмини пахта вобаста буд, бо суръати тамом вусъат меёфт. Тараққиёти иқтисодӣ ба даст овардани бозорҳои нави фурӯши мол, манбаъҳои нави маводи хом ва василаҳои нави алоқаро талаб мекард.

Илова бар ин, амалиёти фаъолонаи давлати Рус дар Осиёи Миёна на фақат хавфи аз тарафи Англия истило шудани ин сарзаминро бартараф мекард, балки, баръакс, Россияро ба ҳудуди мулкҳои шарқии Британия наздиктар менамуд. Ба ҳамин восита Петербург кусури шикасти ҷанги Қримро гирифтани ва мавқеи худро дар Европа мустаҳкам кардани буд. Аз ин рӯ, сардаровардан ба дарунтари Осиёи Миёна бо мақсад ва манфиатҳои ҳам помешикон ва ҳам доираҳои буржуазии империяи Россия мувофиқат мекард.

Мо дар баробари таъкид намудани омезиши сабабҳои иқтисодӣ ва сиёсӣ, ки Петербург дар муайян кардани нақшаи фаъолияти худ нисбат ба давлатҳои Осиёи Миёна онҳоро ба асос мегирифт, мавқеи дараҷаи аввал доштани омилҳои иқтисодиро бояд дар назар дошта бошем¹. В.И. Ленин дар мақолаи «Боз доир ба масъалаи назарияи реализатсия» маҳз дар давраи баъди ислоҳот бештар авҷ гирифтани мустамликакунии кишварҳои канориро бесабаб хотирнишон накардааст. Ў менависад: «Ҷануб ва ҷануби шарқи қисмати Россияи Европой, Кавказ, Осиёи Миёна, Сибир як навъ мустамликаҳои капитализми рус мебошанд ва на фақат ба қад, балки ба бар ба андозаи бузург тараққӣ ёфтани капитализми русро ҳам таъмин мекунанд»².

Бинобар ин бесабаб нест, ки масъалаи дар Осиёи Миёна устувор гардида ни мавқеи империяи Россия таваҷҷӯҳи аз ҳад зиёди доираҳои тижоратӣ саноатиро ба худ кашида, дар ташкилот ва органҳои матбуоти онҳо мавқеи муҳокимаи пурҷӯшу хурӯше гардидааст.

Ишғолгариҳои мустамликавӣ фақат ба ҳукумати мутлақаи подшоҳӣ, помешикҳо, дворянинҳо, ки дар хизмати гражданин ва ҳарбӣ мансабҳои калонро

¹ Ниг.: Халфин Н.А., 1972.

² Ленин В.И. Асарҳо, ҷ. 4, с. 86.

соҳиббанд, ба як тўдача капиталистон, фабрикантҳо ва пудратчиҳо ғоиданок аст³.

Дар солҳои шастуми асри XIX, ба сабаби он ки дар натиҷаи сар задани ҷангҳои дохилии дар шимол ва ҷануби Америка ба Европа кашондани пахтаи америкой қатъ гардида, бӯҳрони саноати боғандагии Европа ва Россия ба амал омад, истилои Осиёи Миёна ҳамчун манбаи маводи хоми пахта аҳамияти махсус касб намуд. Масалан, то соли 1861 як пуд пахтаи Бухоро дар ярмаркаи Нижегород 4-5 сўм арзиш дошта бошад, нархи он дар соли 1862 ба 7 сўму 50 тин ва дар соли 1864 ба 23-24 сўм расид.

Ҳуҷуми қўшунҳои подшоҳӣ ба Осиёи Миёна

Дар соли 1864 ҳуҷуми қатъии қўшунҳои подшоҳӣ ба Осиёи Миёна сар шуд. Дар моҳи сентябри соли 1864 Чимкент забт гардид. Сипас қўшуни подшоҳӣ ба тарафи Тошканд ҳаракат кард. Дар охири моҳи апрели соли 1865 баъд аз тўшпарронии шиддатнок қўшуни подшоҳӣ ба ишғол намудани қалъаи Ниёзбек муваффақ гардид. Ин қалъа дар соҳили дарёи Чирчиқ бино ёфта, барои мудуфияи Тошканд рои калоне мебозид, илова бар ин, сарғаҳи оби дохили шаҳр низ дар наздикии ҳамин қалъа воқеъ шуда буд. Дар натиҷаи ҳамлаи саҳт ва ҷангҳои шадиди кўчагӣ 15 июни соли 1865 яке аз калонтарин шаҳрҳои Осиёи Миёна суқут кард. Вале расман ба Россия ҳамроҳ кардани Тошканд бо мулоҳизаҳои дипломатӣ то тирамоҳи соли 1866 мавқуф гузошта шуд.

Ҷангҳои дохилии хонияи Хўқанд ва ҳамчунии муносибатҳои душманонаи байни Хўқанду Бухоро ба амалиёти муваффақиятомези қўшунҳои подшоҳӣ шароити мусоид фароҳам оварданд. Дар баробари рақобати Бухорову Хўқанд, ки аксар вақт боиси сар задани задухўрдҳои мусаллаҳонаи байни онҳо мегардид, аморати Бухоро ва хонияи Хева низ дар давоми ин солҳо бо ҳам муборизаҳои тундутезе мебуданд. Ин ҳама ҷангу низоъҳои байниҳудии давлатҳо ба вазъи сиёсӣ ва иқтисодии онҳо таъсири ҳалокатбор мерасонданд.

Дар миёнаҳои соли 1865 амир Музаффар ба водии Фарғона лашкар кашид. Қўшуни Хўқанд, ки дар муҳорибаҳои шадид ва тўлонӣ бо дастаҳои ҳукумати подшоҳӣ хеле заиф гардида буд, ба ҳуҷуми лашкари Бухоро муқовамат карда натавонист. Ин буд, ки амир Музаффар Хўқандро нисбатан ба осонӣ забт намуда, ҳукмрони собиқе Хўқанд-Худоёрхони ҳарис ва золими аз тарафи халқе шўришгар рондашударо дубора ба тахти хонӣ нишонд.

Амир Музаффар аз ин барори кор рўҳбаланд гардида, ба Тошканд ҳайъати сафорат фиристод ва аз ҳукуматдорони рус талаб кард, ки феврал шаҳрро тарк намоянд. Дар фосилаҳои музокироти дипломатӣ ҳар гоҳ задухўрди қўшуни подшоҳӣ ва сарбозони амир низ ба амал меомад. Губернатори ҳарбии Туркистон М.Г.Черняев дар моҳҳои январ ва феврал соли 1866 қалъаи Ҷиззахро фатҳ кардани шуда, чанд дафъа ба он ҳамла овард, вале ба мақсад расида натавонист. Ин амалиёти бесамар ва «ташаббуси» беҳуда фақат чунин натиҷас дод, ки М.Г.Черняев аз вазифа дур карда шуда, ба ҷои ӯ Д.И.Романовский таъин гардид. 8 май соли 1866 губернатори ҳарбии нав дар муҳорибаи Эрҷар, дар роҳи Ҷиззах ва Хуҷанд қўшуни амирро торумор намуд. Қайд кардан ҷолиб аст, ки Д.И.Романовский пас аз шикасти қўшуни Бухоро ба сўи ин давлат ҳаракат накарда, ишғоли Хуҷанд (24 май соли 1866),

³ Ҳамон асар, с. 386.

қалбаи Нов ва истехкоми Ўротешпаро (12 октябри соли 1866) афзалтар донист. Ин қарор, зоҳиран аз он сабаб қабул карда шуд, ки ин маҳалло аҳамияти калони стратегии ҳарбӣ дошта, дар сарғаҳи роҳи водии Фарғона воқеъ гардида буданд. Хучанд, Ўротешпа ва Нов аввалин шахрҳои асосан тоҷикнишин мебошанд, ки ба ҳайъати Россия дохил шудаанд.

Д.И.Романовский ба ин васила паҳлуи чапи худро мустаҳкам намуда, тамоми қувваҳои худро ба муқобили душмани асосӣ—амир Музаффар равона сохт. Амири Бухоро бошад, ба ҷанги зидди қўшунҳои муназзами империяи Россия омодагии дурусте надошт. Адиби маорифпарвари тоҷик Аҳмади Дониш (1828–1897) тадрукоти муҳорибаи Ҷиззахро чунин ба қалам овардааст: «...аскаре зиёда аз ҳалду ҳаср бад-ин насақ ҷамъ шуда, баъзе ба шавқ, баъзе ба қарҳ аз ҳар табақа мардум ба нияти ғазо мерафтанд, баъзе даҳрӯза, баъзе якмоҳа. Ҷаноби амир низ чун ин ҷамъиятро мулоҳаза намуд, ба худ ҷазм кард, ки ба ҳамин юруш то Петербурх – пойтахти императур фатҳ хоҳад шуд; чу меидид, ки тўлу арзи қўшун қариб ба ду фарсах меравад ва намедонист, ки:

Пароканда лашкар наёд ба қор,
Дусад марди ҷангӣ беҳ аз сад ҳазор.

Ба сатват ва шукӯҳи тамом ба ҳар ним фарсах роҳ нузул карда, ду шабу ду рӯз иқомат намуда, овози кўсу ной ва нафир ба курраи асир расонида, Фаридун ва Афросиёбро аз ҷумлаи ҳавошии ҳашам мешумурд.

Дар муддати ду моҳ камобеш ба лаби дарёи Сир рафта, дар соҳате мусаммо ба Сасиққўл нузул фармуд. Ғозиёни муаскари ҳумоюн пеш аз он ки ба манзил фуруд оянд, аз ғазва пушаймон гапшта, дар тарадлуди гурез ва махлас афтоданд; чи асбоби нуқсонотро дар арзи роҳ ба сомон расонида, қорашон ба талабу суол оид гардида буд»⁴.

Тасвири минбаъдаи ин воқеа боз ҳам рангинтар аст: «Ва аз ҷосе, ки амир нузул фармуда, саропардаи иҷлол афрошта дошт, то маъракаи қитол ним фарсах камобеш буд, ки овози нақораи аскарӣ мерасид. Амир дар сояи шомӣ ба лаъби шатранҷ машғул буд, ҷамоас аз қавволон қавлу ғазал меғуфтанд, худи амир усули нақораро ба фаҳзи худ нигоҳ дошта. Онан фа онан (дам ба дам) пешхидматонро мефармуд, ки ба амири тўбхона Салимбӣ ва амири аскар Шералӣ-иноқ таъин кунанд, ки хазинаи Русия ба дасти нўкария афтода талаф нашавад ва бисёр мардуми Русияро нокушта зинда оранд, ки дар зумраи сарбозони мо истода хидмат кунанд ва низомро ҷорӣ доранд.

Ва дар ҳошияи лашкар Яҳёхоҷаи туркмон, ки мансаби охундӣ дошт, бо ҳама сафоҳат фашии аммома аз ақби сар андохта, сафҳаи басити ариз ба даст бардошта, фазоиلى ҷиҳод ба ҳалқ талқин мекард, ки «ҷиҳод кунед, пойдор истед!» Ба ҳамон юруш Русия омада тўпҳоро соҳибӣ кард ва ду-се соҷма тўбча ба сўи ғозиён ҳадя фиристод. Ҳама мунтазири фирор буданд. Яқбора фирор бар қарор ихтиёр карданд. Аввал касе, ки бигрехт ва аммома аз сару сафҳа аз даст биандохт, Яҳёхоҷаи охунд буд.

Он гоҳ хабар оварданд ба ҷаноби амир, ки лашкар бевафой карданд ва пушт доданд. Амир низ саросема ба болои асби қантарӣ ва зини холӣ ништа, фурсат наёфт, ки аммома ба сар кунад ё ҷома бишӯшад – ҳамчунон аз сари шатранҷ бархоста болои зин барнишаст ва асб меронд»⁵.

⁴ Аҳмади Дониш, 1959, с. 39–40.

⁵ Аҳмади Дониш, 1959, с. 40–41.

18-октябри соли 1866 қўшуни подшоҳӣ пас аз муҳосараи чандинвақта қалъаи Ҷиззахро тасарруф кард ва мавқеи худро дар хоки аморати Бухоро устувор гардонид, ба дувумин шаҳри бузургӣ он –Самарқанди бостонӣ таҳдид намуд.

Таъсиси генерал-губернатории Туркистон ва пешравиӣ минбаъдаи қўшунҳои подшоҳӣ

Ҳукумати подшоҳӣ барои идора кардани қисмати ишғолшудаи Осиёи Миёна дар соли 1867 бо фаро гирифтани вилоятҳои Сирдарё ва Ҳафтруд генерал-губернатории Туркистонро таъсис намуд. Дар сари он генерал-адютанти подшоҳӣ К.П.Кауфман қарор гирифт. Ӯ ба ин вазифа бо «ярлиқи заррини» Александри II таъин шуда, соҳиби ваколати номаҳдуде буд. Вай ҳақ дошт, ки бо давлатҳои ҳамсоя музокироти дипломатӣ барпо намояд, ҷанг эълон кунад, сулҳ бандад ва монанди инҳо.

Кауфман ва ҳамкорони ӯ ба ташкили системаи идораи кишвари Туркистон шурӯъ намуда, дар он муассисаҳои граждани ба вучуд оварданд ва дар айни замон, нақшаҳои ба дарунтари Осиёи Миёна лашкар кашидандро низ муҳайё сохтанд.

Дар аввали соли 1868 ҳукмрони Хўқанд-Худоёрхон бо ҳукумати подшоҳӣ муоҳидаи сулҳ баста, ба империяи Россия тобеъ гардидани худро эътироф кард. Ба тоҷирони рус иҷозат дода шуд, ки дар саросари давлати хонии Хўқанд озодона хариду фурӯш кунанд. Онҳо барои кушодани корвонсаройҳои махсус ва ниғаҳ доштани гумоштаҳои худ дар ҳамаи шаҳрҳои хония ҳуқуқ пайдо намуданд.

Дар ҳуди ҳамон соли 1868, пас аз тобеъ кардани Хўқанд аскарони рус таҳти фармондеҳии генерал Кауфман дубора ба тарафи Бухоро, ки дар садади танг карда баровардани ҳарифи нави худ аз заминҳои ишғолӣ буд, ҳаракат карданд.

Вале аз муҳорибаи назди Ҷиззах тақдири яке аз калонтарин ва қадимтарин шаҳрҳои Осиёи Миёна –Самарқанд ҳам ҳал шуд.

Чанде пештар аз ин воқеа ҳокими Самарқанд – дастнишондаи амири Бухоро аҳолии шаҳрро ба муносибати шӯриши халқ, ки бар зидди зулму шиканҷаҳои феодалӣ сар зада буд, ба маҳрумият ва мусибатҳо дучор гардонид. Бинобар ин аҳоли ба сарбозони амири Бухоро ёрӣ расондан нахост. Аскарони ҳукумати подшоҳӣ сарбозони амирро торумор намуда, 2 май соли 1868 ба Самарқанд дохил шуданд.

Аз по афтодани Самарқанд дар байни сарбозон ва табақаи ашрофияи Бухоро парешонӣ ба амал овард. Умаро ва сипоҳиёни вилоятҳо ба мулкҳои худ фирор карданд. Кауфман роҳи пойтахти аморат – шаҳри Бухороро пеш гирифт ва охирин шаҳри калони дар сари роҳи пойтахт воқеъгардида – Каттақўрғонро ишғол кард. Амир Музаффар охирин қувваи худро ҷамъ намуда, дар Зирабулоқ истеҳком гирифт.

Дар моҳи июни соли 1868 аскарони ҳукумати подшоҳӣ дубора ба сарбозони амири Бухоро зарбаи қатъӣ расониданд. Амир Музаффар пас аз мағлубияти назди Зирабулоқ имконияти муқобилатро тамоман аз даст дода, аз таҳти салтанат фуруд омадан хост. Вале баъдтар, аз ин нияти худ баргашта, бо таклифи сулҳхоҳона ба назди генерал Кауфман элчӣ фиристод. Ва ҳудаш ба Бухоро рафта, дар интизори ҷавоб нишаст.

Ба ҳамин тариқ, дар зарфи солҳои 1864–1868 ду давлати Осиёи Миёна – хонияи Хўқанд ва аморати Бухоро ба мағлубият дучор гардиданд. Аммо

ҳукумати подшоҳӣ корро то ба ҳамроҳ кардани хоки ин ду давлат ба империяи Россия бурда нарасонид. Ҳам хонияи Хўқанд ва ҳам аморати Бухоро дар зоҳир ҳамчун давлати мустақил боқӣ монданд. Ин кор чи бо мулоҳизаи дипломатӣ ва чи бо мулоҳизаи дохилии сиёсӣ карда шуда буд. Ҳукумати подшоҳӣ, аз як тараф, аз мудоҳилаи Англия ва, аз тарафи дигар, аз ҳуҷуми ҳокимони вилоятҳои қудогонаи Осиёи Миёна хавф дошт.

Генерал-губернатор Кауфман таклифи амир Музаффарро доир ба сулҳ қабул намуд ва 23 июни соли 1868 муоҳида имзо карда шуд. Мувофиқи ин муоҳида, як қисми аморати Бухоро, ки аскарони ҳукумати подшоҳӣ ишғол карда буданд, ба Россия гузашт. Бухоро аз ҳуқуқи бо ихтиёри худ муносибат кардан бо давлатҳои хориҷӣ маҳрум гардид. Амир Музаффар ба пардохтани 500 ҳазор сӯм барои хароҷоти ҷарбии Россия ризоият дод. Ҳамин тариқа, амири Бухоро ба вассали фармонбардори ҳукумати подшоҳӣ мубаддал гардид. Ҳукумати подшоҳӣ ба ҳуқуқи аз хоки аморат гузаронидани хатти телеграф, ташкили почта, киштиронӣ дар дарёи Аму соҳиб шуд, амир бошад, таъмини сохтмони бандарҳо ва посбонӣ кардани онҳоро ба ўҳда гирифт. Ба соҳибкорони давлати Рус имкон дода шуд, дар ҳудуди аморат молу мулки ғайримутаҳаррика ба даст дароваранд; фуқарои Бухоро низ дар навбати худ ҳамин гуна ҳуқуқро нисбат ба Россия соҳиб шуданд. Ба савдогарони рус барои озодона тиҷорат кардан дар ҳудуди аморат иҷозат дода шуд, илова бар ин, муқаррар гардид, ки аз моли онҳо на бояд бештар аз 2,5% боч ситонда шавад.

Тадриҷан ноҳияҳои сарғаҳи Зарафшон, ки аслан тоҷикнишин мебошанд, ба таҳти назорати империяи Россия дохил шуданд. Дар моҳи августи соли 1868 ба ҳайъати музофоти Зарафшони кишвари Туркистон шаҳри Панҷакент низ ҳамроҳ гардид. Баҳори соли 1870 сардори музофоти Зарафшон генерал Абрамов ба мулкҳои ниммустақили кӯҳистонии Моғиён, Фон, Киштут, Фалғар, Мастчоҳ, Яғноб ва ғайра юриш намуд, ки дар таърих бо номи «Экспедиция Искандаркўл» (апрел-июли с. 1870) сабт гардидааст.

Аз тарафи муқобили дастаи генерал Абрамов, ки моҳи апрели соли 1870 аз Самарқанд баромада буд, дастае таҳти фармондихии Деннет аз Ўротепша ҳаракат мекард. Мақсади ин юриш аз назар гузаронидани Искандаркўли сарғаҳи Зарафшон буд. Абрамов дар маълумоти ба Кауфман фиристодааш таъкид мекард, ки саросари ин маҳал аз ангиштсанг ва беша фаровон аст.

Барои тадқиқи захираҳои табиӣ сарғаҳи Зарафшон ба ҳайъати экспедицияи Искандаркўл олими табиатшинос А.Ф.Федченко, геолог Д.К.Мишенков, нақшабардор (баъдтар арбоби намоёни ҷарбию сиёсӣ) Л.Н.Соболев ва дошмандони дигар низ дохил гардида буданд. Ба ин восита доираҳои илмӣ ва тиҷоративу саноатии Россия тавонистанд бо сарватҳои табиӣ ин кишвари душворгузари кӯҳистонӣ ошно бишаванд.

Дар натиҷаи ин юриш маҳалҳои пониҳодаи дастаҳои ҷарбии подшоҳӣ ба номи «Туманҳои кӯҳистонӣ» ба музофоти Зарафшон ҳамроҳ карда шуданд.

Муборизаи Англия ва Россия барои доираи нуфуз. Вусъати мулкҳои Россия дар Осиёи Миёна

Пешравии қўшунҳои Россияи подшоҳӣ дар Осиёи Миёна нақшаҳои империяи Британияро вайрон намуд. Дар соли 1869 Англия роҷеъ ба таъсиси давлати «буфер», яъне бетараф дар байни минтақаҳои таҳти тасарруфи Англия ва Россия дар Осиёи Миёна масъала ба миён гузошт. Ба ақидаи мустамликадорони англис, чунин давлат мебоист Афғонистон гардад, ки ба он

ҳамроҳ кардани мулки Бадахшон низ дар назар дошта мешуд. Дарёи Аму бо-
яд сарҳади байни доираҳои нуфузи Англия ва Россия мегардид.

Вале вақте ки доир ба ин масъала гуфтугузори тарафайн ба амал омад,
асли мақсади ҳукумати Англия нисбат ба Афғонистон ошкор шуд. Маълум
гардид, ки вай дар воқеъ Афғонистонро ба минтақаи тахти васояти худ таб-
дил додан мехостааст.

Дар аввали соли 1873 доираҳои ҳукмрони кишвари салтанатии Англия ва
Россиаи подшоҳӣ аз ҳисоби манфиатҳои мардуми Осиёи Миёна хомӯшона
чунин мувофиқате ҳосил карданд, ки тибқи он мебоист дар Хева протектора-
ти Россия ва дар Афғонистон протекторати Англия барқарор мегардид.

Пас аз он ки дар миёни давлатҳои Британия ва Россия дар бобати тақсими
доираи нуфуз созиш ба амал омад, ҳуҷуми қўшуни подшоҳӣ ба Хева шурӯъ
шуд. Ташаббускор ва ташкилкунандаи ғаёли юриши нави ишғолгарона
К.П.Кауфман буд, ки дар амалиёти худ аз ҳукумати подшоҳӣ қомилан та-
рафдорӣ медид. Зарурати «ҷазо додани» давлати хонӣ барои аҳдшиканиҳое,
ки аз вақти қуштори ҳайъати сафорати Бекович-Черкасский дар соли 1717
зоҳир мегардид, барои ҳамла ба қорвони тоҷирони рус, барои «муносибати
беэҳтиромона» нисбат ба намояндагони генерал-губернатори Туркистон ва
амсоли инҳо ҳамчун баҳонаи ин юриш ба қалам дода шуданд. Аммо асли
мақсади ин юриш ҳамон саъю кўшиши доираҳои ҳукмрони империяи Россия
дар роҳи васеъ кардани бозори фурӯш ва ба даст даровардани манбаъҳои
нави маводи хом буд.

Дар охири моҳи май соли 1873 қўшунҳои Туркистон ва Оренбург ба
қалъаи шаҳри асосии давлати хонии Хева расиданд. Хони Хева-Муҳаммад
Раҳими 11 кайҳо аз он ҷо фирор карда, ба дашти туркман, ба яйлоқи Хазовот
рафта буд. Муқобилони Муҳаммад Раҳим бародари ӯ-Атоҷонтўро, ки ба
сўйқасди зидди хон гунаҳкор карда, ба зиндон партофта шуда буд, хон эълон
намуданд.

Лекин К.П.Кауфман бо Атоҷон сарукор доштанро нахост ва аз паси хони
фирорӣ қосиди фириастода, ба боргоҳи худ баргаштани ӯро талаб кард. 2 июни
соли 1873 Муҳаммад Раҳими II ба пойтахти давлат бозгашт ва асири ифти-
хорӣ гардид. Кауфман шартҳои муоҳидаи сулҳ ва муносибат бо давлати хо-
ниро пеш мениҳод ва умарои Хева сари итоат ҳам карда, ба ҳамаи он шартҳо
розӣ мешуданд. 12 августи соли 1873 муоҳидаи байни Россия ва Хева, ки аз
18 модда иборат буд, ба имзо расид. Дар моддаи аввал таъкид мешуд, ки хон
итоати императори Россияро қабул карда, бидуни иҷозати ҳукуматдорони
подшоҳӣ бо ягон давлати ҳамсоя муоҳида намебандад ва ё ҷанг эълон наме-
кунад. Заминҳои соҳили ростӣ дарёи Аму аз Хева гирифта, як қисми он ба
ивази кўмакҳои дар давраи ҷанги Хева ба қўшунҳои рус расондаи амир ба
Бухоро дода шуд. Дар соҳили рост ҳамчунин шўъбаи Амударё бо маркази
Петро-Александровск (ҳоло ш. Тўрткўл) ташкил гардид, ки ба ҳайъати вилоя-
ти Сирдарё дохил мешуд.

Моддаҳои дигари муоҳида ба тоҷирон ва соҳибкорони рус барои
ғаёлияташон дар давлат имтиёзҳои васеъ медоданд. Мувофиқи ҳамин
муоҳида хон вазиладор шуд, ки хариду фурӯши одам ва гуломдориро барҳам
медихад ва инчунин барои хароҷоти ҳарбӣ маблағи 2 миллион сўм «ҷарима»
мепардозад⁶.

⁶ Матни пурраи муоҳидаи байни Россия ва Хева аз тарафи Жуковский С.В. дар китоби
«Сношения России с Бухарой и Хивой за последнее трехсотилетие». Пг., 1915, замимаи
III, с. 178–183 нашр шудааст.

Аз охири соли 1873 то аввали соли 1874 вазъият дар давлати хонии Хўқанд хеле тундугез гардид. Ҳокимони феодалии Хўқанд қариб ҳамаи заминҳои берун аз водии Фарғона дошташонро аз даст дода, қусури даромади барбоддрафтаро аз ҳисоби ҳар чи бештар истисмор кардани аҳолии Фарғона баровардан хостанд. Илова бар ин, маъмурон ва амалдорони бисёре, ки аз ҷойҳои сердаромади худ дар водии Чу ва ҷараёнгоҳи миёнаи дарёи Сир, дар Хучанд, Ўротеша ва дигар маҳалҳо маҳрум гардида буданд, ба ин ҷо фуру рехтанд. Харҷи ин аъёну ашрофи феодалий низ ба ўҳдаи аҳолии меҳнаткаш афтода, боиси афзоиши хироҷ ва молиёт гардид.

Ҳукуматдорони подшоҳӣ дар Петербург ва Тошканд аз ҳукмрони давлати хонии Хўқанд ҳамеша изҳори хурсандӣ ва қаноатмандӣ мекарданд. Ин аст, ки Худоёрхонро ба ивази нармию хушмаҳзарӣ ва гузаптҳои нисбат ба талабҳои империяи Россия борҳо бо нишону унвонҳои ифтихорӣ ва ташаққурномаҳои «аълоҳазрат» сарфароз гардонида буданд. Онҳо норизоиятӣ ва эътирозҳои оммавии аҳолии давлати хонии Хўқанд, тоҷикон, ўзбекон ва қирғизҳои Фарғонаро нодида меангистанд. Ҳол он ки ба идораи генерал-губернатори Туркистон дар бораи вазъияти ноороми давлати хонӣ хабарҳои зиёде мерасиданд. Дар яке аз ин хабарҳо, ки ба моҳи май соли 1874 тааллуқ дорад, аз ҷумла чунин гуфта шудааст: «Ҳозир вазъияти давлати хонии Хўқанд пурташвиш аст. Аҳолии аз хон ниҳоятдараҷа норозӣ мебошад. Хон агар қорвонсарое бино кардани шавад, ё дар ягон маҳал зироат кардан хоҳад ва ё ба ҳаёлаш сохтани боғе расад,— ҳамеша дар амалӣ намудани тамоми ин гуна қасду ниятҳои аҳолии ва сарбозонро маҷбуран қор мефармояд, аммо як тин ҳам музд намедиҳад»⁷.

Дар санадҳои дигар аз мавриди таҳқир қарор гирифтани одамони меҳнаткаш, ваҳшонияти политика, андозу хироҷҳои зиёде, ки ҳатто «барои хори дар биёбон рӯида, дарахтони аз кӯҳ оваранда, барои най, барои золуи аз кӯл ҷамъкунанда ва ғайра» меситониданд, суҳан ронда мешуд⁸. Баъзе ҳуҷҷатҳо дар худ ҳулосаҳои хеле сареҳу равшан низ доштанд. Масалан, дар «Мадрақҳои наварин роҷеъ ба давлати хонии Хўқанд» чунин изҳор гардида буд, ки тамоми дастгоҳи идории кунунӣ бо андак тақон мисли дарахти кӯҳнаи пӯсида омодаи афтодан аст»⁹.

Ба Кауфман лозим омад, ки ба вазъияти пурташвиш ва шӯромезии водии Фарғона мудохала намояд, Вале ў «ба таври худ» мудохала намуд ва бо ҳамин ҳам нисбат ба мардуми меҳнаткаш таваҷҷўҳ надоштани худро боз якбори дигар нишон дод. Генерал – губернатори Туркистон фақат хост, ки хони мустабидро аз хавфи сар задани ошўби халқ «падарвор» огоҳ созад. Ба ин маънӣ 8 июли соли 1874 ба Худоёрхон номаи навишт: «Беҳтарин қасоси зидди шумо амал мекунамд, мардум ҳам дар изтироб аст... Агар шумо тариқи раиятдорӣ худро тағйир надиҳед, он гоҳ ман бароятон анҷоми нохушро пешгўй мекунам»¹⁰.

Хони Хўқанд ин номаи генерал – губернаторро қомилан мувофиқи тарзи тафаккури худ таъбир намуда, оташи ҷабру ситамро дар саросари мамлакат боз ҳам фурузонтар гардонид. Вале оромии ба ин васила таъминшуда дер напояд. Баҳори соли 1875 шўри ошўбҳои халқ дубора бо қувваи нав сар зада, аз марзҳои ғарбии мамлакат, аз наздикии Хучанд то водии Олой ва маҳалҳои

⁷ Терентьев М.А., 1906, ҷ. II, с. 266-281

⁸ ЦГА УзССР, И-1, оп. 34, д. 234-а лл. 18-19.

⁹ ЦГА УзССР, И-1, оп. 34, д. 243-а лл. 18-19.

¹⁰ Ҳамон ҷо, д. 242, лл. 46-47.

назди кӯҳистони Помир-тамоми қаламрави давлати хониро фаро гирифт. Ба замми ин вазъияти умумии сиёсии давра аз даври пешин тафовут дошт. Агар дар нимаи солҳои 70 – ум асосан шӯришҳои халқии зиддифеодалӣ ба амал меомада бошанд, тахминан аз соли 1875 ба муборизаи зидди Худӯрхон як гурӯҳ намояндагони аъёни олимақоми дарбор низ ҳамроҳ шуданд. Абдурахмони Офтобачӣ, бародари Худӯр, ҳокими Марғелон Султон Муродбек, Мулло Исо-авлиё ва дигар феодалони калон аз тарси ин, ки онҳо ҳам ба ғазби халқ гирифта напаванд, ошкоран ба муқобили хон сар бардоштанд. Писари Худӯрхон-Насриддин ҳам ба сафи муҳолифи падари худ дохил гардид. Намояндагони синфи ҳоким ба ҳаракати зиддифеодалӣ ҳамроҳ шуда, тамоми саъю кӯшиши худро ба он равона сохтанд, ки равияи иқтимоии муборизаи халқро суст намојанд ва онро аз роҳи синфӣ бароварда, ба роҳи маъзабию миллатчигӣ дароваранд. Бинобар ин, вақте ки Худӯр аз тахт афтод (ва ба хоки генерал-губернатории Туркистон фирор карда, ба ҷимояи найзаҳои подшоҳӣ паноҳ бурд), онҳо ўро на ба зулму ситам ва қатлу ғорати мардум, балки ба мутеи давлати Россия гардида нагунаҳкор донистанд. Онҳо «ба муқобили кофирон чиҳод» эълон намуда, барқарор сохтани ҳудуди пешини хонияи Хўқандро талаб карданд ва Насриддинро хон бардоштанд. Дастаҳои ҷудогонаи шӯришгарон бо таҳрики доираҳои миллатчии феодалону рўҳониёни мутаассиб ба стансияҳои почта ва деҳаҳо ҳуҷум мекарданд ва дар роҳҳо даст ба ғоратгарӣ мезаданд.

Кауфман хабари ба тахт нишастани Насриддинро шунида изҳори ризоият намуд, ки ҳукумати ўро ба расмият хоҳад шинохт, фақат ба шарте ки хон қарордоду муоҳадаҳои байни Россияву Хўқандро риоят кунад ва ба табааҳои руси аз ҳамлаву ғоратгариҳо зарардида товод бидиҳад. Насриддин ба рўҳониёну феодалони калон таъя намуда, ба ин талаби генерал-губернатор эътино накард ва танҳо пас аз он ки дастаҳои Хўқанд 22 августи соли 1875 дар муҳорибаи назди қалъаи Маҳрам шикаст хўрданд, ба номаи Кауфман ҷавоб гардонида, ҳамаи пешниҳодҳои ўро қабул кард. Вале акнун он талабҳои пешини ба назари генерали подшоҳӣ кам менамуданд.

22 сентябри соли 1875 ба давлати хонӣ қарордоди нав пешниҳод карда шуд. Мувофиқи шартҳои ин қарордод Хўқанд аз ҳуқуқи бо ягон давлате (ғайри Россия) бевосита муносибат пайдо намудан маҳрум гардида, маблағи зиёде ҷарима ва товони ҷанг меод. Мулки бекии Намангонро аз давлати хонии Хўқанд ҷудо намуда, ҳамчун шўъбае ба ҳайъати кишвари Туркистон ҳамроҳ карда шуд. Мисли ҳарвақта корсозону тоҷирони рус ба ҳама гуна имтиёзот соҳиб гардиданд.

Бо вучуди ин, вазъият тезутунд ва пурташвиш буд. Феодалону рўҳониёни иртиқобпараст ҳамоно мардумро ба «чиҳод» даъват мекарданд. Ба ҷои Насриддин ба тахти хонӣ Пўлодбек нишонда шуд. Дар навоҳии Андичон ва Намангон байни сарбозони Хўқанд ва аскарони подшоҳӣ задухўрдҳои шадид ба амал омаданд. Ҳукумати подшоҳӣ амалан аз ғолидаҳои иқтисодӣ ва сиёсӣ, ки дар давлати хонӣ ба даст оварда буд, маҳрум гардид, зеро дар он шароит иҷрои қарордод ҳеҷ имкон надошт.

Кауфман аз тарси он, ки шўро ошўбҳо метавонанд тамоми Туркистонро фаро бигиранд, ба водии Фарғона қувваҳои иловагӣ фиристод. Ниҳоят манбаъҳои шўришу исён пахш карда шуданд. Генерал-губернатори Туркистон бо пуштибонии Вазорати ҳарбӣ мамониати вазорати корҳои хориҷиро, ки аз аксуламали Англия андеша мекард, бартараф намуда, ба қомилан аз байн бурдани истиқлолияти давлати хонии Хўқанд муваффақ гардид. Мувофиқи фар-

мони подшоҳ аз 19 феввали соли 1876 хоки давлати хонӣ бо номи вилояти Фарғона ба ҳайъати кишвари Туркистон дохил карда шуд.

Дар айни замон, дар ҷануби шарқии Осиёи Миёна амалиёти ҷангии аморати Бухоро давом мекард. Ин дафъа маҳалли ҷамъомад ва такаюғи қўшуни Бухоро Қаршӣ ва Шаҳрисабз гардид. Амир Музаффар дар навоҳии ин шаҳрҳо қувваи зиёдеро ҷамъ намуда, дар охири соли 1866– аввали соли 1867 ба Бойсун ва Деҳнав ҳучум кард. Дар муқобили ӯ дастаҳои ихтиёрии мулкҳои маҳаллии ниммустақил бо сардории беки Ҳисор қарор гирифта буданд.

Тўпхонаи ҳар ду тараф ҳам хеле заиф буд. Ҳисориҳо ҷамағӣ 4 тўп (2 тўпи чўяӣ ва ду тўпи мисӣ) доштанд, дар онҳо аслиҳаи оташфшонӣ ҳозиразамон ба миқдори кофӣ набуд. Бинобар ин, дастаҳо аксар вақт ба ҷанги тан ба тан мегузаштанд. Қўшуни Бухоро дар натиҷаи ҳарбу зарби саҳт (хусусан дар мавзеи Амоқсой) ҳисориҳоро ақиб нишонда, дар қалъаи Деҳнав ба муҳосира гирифт ва сипас шабохун зада, қалъаро ишғол намуд. Сарбозони амир ба қатли оми даҳшатангезе шурӯъ карда, ҳар каси ба дасташон афтодаро нобуд сохтанд.

Ба ҷанде аз ҳисориҳо ва иттифокчиёни онҳо муяссар гардид, ки ба тарафҳои Қаротегин, Дарвоз ва Кўлоб гурехта, ҷон ба саломат баранд. Аз он ҷумла беки Ҳисор Абдулкарим-додхоҳ ба Кўлоб паноҳ бурд. Аммо беки он ҷо Сарахони сиёсатмадори маккор ўро ҳамроҳи ҷанд нафар муттафиқонаш дастгир намуда, ба амир Музаффар дод. Сарахон ният дошт ба ин васила тавачҷӯи ҳукмрони Бухороро ба худ ҷалб намояд ва ҳукумати бекии Кўлобро дар даст ниғаҳ дорад.

Вале ҳаракати сарбозони амир ба самти шарқ ҷамоно давом мекард. Он гоҳ Сарахон, ки мулкҳои зиёде дар поёноби дарёҳои Кофарниҳон ва Вахш ба ҳар андоза таҳти ҳокимият ва нуфузи ӯ қарор гирифта буданд, барои дар атрофи худ муттаҳид кардани ашрофи феодалии қабилҳои ин ноҳия ва бо қувваи онҳо гирифтани пеши роҳи сарбозони амир саъй намуд. Беки нави Деҳнав-Улуғбек ба кўмаки ӯ шитофт ва онҳо якҷоя дар аввали соли 1869 аҳолии маҳаллиро барои муқовамат намудан дар муқобили бухороиҳо даъват карданд. Азбаски Сарахон шиори дар байни мардум машҳури муборизаи зидди андозҳои ҷорикардаи амирро ваъз мекард, ба зерӣ байроқи ӯ боз фавҷи сершумори ихтиёриён ҷамъ омад.

Амири Бухоро ва муқаррабони ӯ ба набардҳои нав дақиқона ва бо тамоми қувва тайёрӣ медиданд. Аз ҷумла бо сардории Яъқуббек қушбегӣ қўшуни махсус ташкил дода шуд. Яъқуббек дастаҳои амалан ноозмуда ва силоҳи дуруст надоштаи Шерободро, ки ба он Остонақулбӣ сардорӣ мекард, ақиб партофта, аз Сурхондарё гузашт ва тамоми сарзамини Ҳисорро ба харобазор табдил дода, сипас роҳи Балҷувон ва Кўлобро пеш гирифт. Ҳар як ҷамлаи сарбозони Бухоро бо ғорати шаҳру деҳот ва қатли оми мардуми бегуноҳ тамом мешуд. Дар як ҳуди Ҳисор панҷ ҳазор кас ба қатл расид ¹¹.

Ҳарчанд ки сарбозони амир касеро амон надода, ҳатто аҳолии шаҳру қишлоқҳои муқобилатнакардаро ҳам несту нобуд мекарданд, боз аз мулкҳои истилошуда бо номи «амонпулӣ» хироҷ ҳам меситонданд. Маблағи аз ҳад зиёде, ки бо роҳи ин гуна ғоратгариҳои рӯйрост ҷамъ омада буд, барои афзудани сарвати саркардаҳои феодалии Бухоро сарф гардид ва қисми асосии он ба амир фиристода шуд.

¹¹ Стремоухов Е., 1875, с. 685.

Ба мақсади комилан аз байн бурдани истиқлолияти бақияи мулкҳои ин ноҳия амир Музаффар фармуд, ки ҳокими Ҳисор Абдулкаримро бо тамоми хонаводааш нобуд созанд. Сарахон аз қушта шудан тарсида, ба воситаи дарёи Аму ба хоки Афғонистон гузашт (аз рӯи баъзе маълумотҳо, ӯ баъдҳо волии Қандаҳор шуд ва аз рӯи маълумотҳои дигар ба Ҳиндустон рафта, дар он ҷо иқомат ихтиёр намуд).

Сарони қабिला ва ашрофи феодалии мулкҳои забткардаи Бухоро бо одамон, ки нисбат ба амир садоқат доштанд, иваз карда шуданд. Яқуббек қушбегӣ ҳокими тамоми ин вилоят таъин гардида, мулкҳои Ҳисор ва Кӯлоб таҳти қаламрави ӯ қарор гирифт. Ба Яқуббек дар ҳокимият ихтиёроги тақрибан номаҳдуд дода шуд. Саидниёзи киикӣ-беки Балҷувон ва Начмуддинхоҷа-беки Кӯлоб таъин гардиданд. Ин ҳукмронони нав ба мақсади хушхизматӣ намуდან дар назди амир, корро аз ривочи зулму ситам ва ситонидани андозу хироҷҳои хонахаробкунанда сар карда, камтарин норизоиятӣ ва эътирози мардумро бераҳмона фурӯ менишонданд. Аҳволи оммаи меҳнаткаш боз ҳам табоҳтар гардид ва аз ин рӯ ба қатлу қушторҳои ваҳшиёна нигоҳ накарда, норизоиятӣ дар деҳоту шаҳрҳо беш аз пеш қувват мегирифт ва гоҳе ба ошӯбҳои зидди истисмори феодалӣ табдил меёфт.

Дар айни ҳол аморати Бухоро амалиёти истилокоронаи худро дар ҷануби шарқии Осиёи Миёна идома медод. Акнун навбати зарба задан ба Дарвозу Қаротегин расида буд. Ин мулкҳо он вақт таҳти нуфузи давлати хонии Хўқанд воқеъ гардида буданд. Раҳимшо аз задухӯрдҳои дохилии истифода бурда, ҳокимияти Қаротегинро ба даст гирифт ва бо нияти устувор гардонидани мавқеи худ бо амир чошпӯсӣ карда, ҳар гоҳ тобеияти худро ба аморати Бухоро эътироф менамуд ¹².

Ин ҳолат боиси ба вучуд омадани боз як ихтилофи байни Бухорову Хўқанд гардид. Ҳарчанд ҳукмрони онвақтаи Хўқанд Худоёрхонро амири Бухоро Музаффархон ба тахт нишонда буд, муносибати ин ду давлати Осиёи Миёна беш аз пеш тезтунд шуда, ошкоро ранги душманона мегирифт. Дар сарҳади Қаротегин задухӯрдҳои сахт ба амал омада, дар онҳо қувваҳои аскарӣ аморати Бухоро ва давлати хонии Хўқанд иштирок намуდან.

Бо вучуди ин, вазъият акнун назар ба даҳ-понздаҳ сол пеш аз ин як андоза дигар гардида буд. Пештар ҷангҳои байни Бухорову Хўқанд солҳои дароз қатъ намешуд. Аммо ҳоло, дар солҳои шастум ва ибтидои ҳафтодуми асри XIX дар Осиёи Миёна Россияи подшоҳӣ соҳибхитёр гардида, Бухорову Хўқанд ба вассали ӯ табдил ёфта буданд. Ҳар як ҷангу ҷидоли байни аморат ва давлати хонӣ ба эътибори империяи Россия зарар мерасонид. Илова бар ин, доираҳои ҳукмрони Петербург ва Тошканд, ки Туркистонро тамоман ба таҳти тасарруфи худ дароварда буданд, ба инкишофи робитаҳои тичоративу иқтисодии байни вилояту ноҳияҳо ва мулкҳову давлатҳои хонии ин сарзамин аз рӯи манфиатдори худ тавачҷӯх зоҳир менамуданд. Ба ин ваҷҳ вақте ки дар аввали соли 1870 дар Қаротегин миёни сарбозони Бухорову Хўқанд задухӯрд ба амал омад, генерал-губернатори Туркистон Кауфман маҷбур шуд ба амир Музаффар муроҷиат намояд ва ўро огоҳ кунад, ки аз ҷанги зидди давлати хонии Хўқанд даст кашад.

Вазъият як муддат ба оромӣ рӯ овард. Ҳокими Қаротегин-Саид Муҳаммадиншо ҳаракат мекард, ки истиқлолияти мулки худро таъмин намо-

¹² Сомй, 1962, - в. 102–103; Маев Н., 1879, с. 175–176; Кисляков Н.А., 1954, с. 63–70. Искандаров Б.И., 1960, с. 56–60; 170–189; Ҳамроев М., 1955, с. 26–29; Юсуфов Ш. 1964, с. 29–32.

яд, вале ин майли ў мавриди писанди маъмурияти Туркистон қарор нагирф.

Ҳукумати подшоҳ ба мақсади мустаҳкам кардани мавқеи худ дар маҳалҳои роҳи Помир ва аз ҷиҳати маънавияи сиёсӣ таъсир расонидан ба ҳокими Қаротегин ба водии Олой экспедитсия фиристод. Дар охири июл ва августи соли 1876 генерал Скобелев, ки нахустин губернатори ҳарбии Фарғона таъин шуда буд, дар сари як дастаи калон, ки ба ҳайъати он, ғайр аз ҳарбиён, донишмандони ҷуғрофия, табиатшиносӣ ва нучум (Л.Ф.Костенко, В.Ф.Ошанин, А.Р.Бонедорф ва дигарҳо) дохил мешуданд, ба самти кўҳдоманҳои Помир раҳсипор гардид. Ин экспедитсия мебоист таъкид мекард, ки ҳукумати подшоҳ акнун идомадиҳандаи ҳаққи хонии Хўқанд ба ноҳияҳои кўҳистони-Помир мебошад. Ғайр аз ин, вай ба ҳокими ниммустақили мулки феодалии Қаротегин Саид Муҳаммадиншо бояд хотирнишон менамуд, ки қаламрави ў барои аскарони империяи Россия қомилан дастрас аст. Даре нагузашта Саид Муҳаммадиншо барои «гарданкашиаш» аз ҳокимият маҳрум гардид ва ба ҷои ў Раҳимшо, ки то он вақт дар Бухоро мезист ва ҳукумати подшоҳ ба садоқаташ бовар дошт, гузошта шуд. Дар нимаи дувуми солҳои ҳафтодум амири Бухоро Қаротегинро тамоман ба қатори мулкҳои худ дохил намуд. Сипас чунин қисмат ба сари Дарвоз ҳам омад. Агар мулкҳои душворраси ғарби кўҳистони Помир, аз қабилҳои Рўшон, Шугнон ва Вахон сарфи назар карда шаванд, Дарвоз охирин мулки ниммустақили соҳили ростии Панҷ ба шумор мерафт. Соли 1676 амир барои тобӣ намудани ин мулк бо сардории беҳтарин лашкаркаши худ-Худойназар-додхо қўшун фиристод. Бухориҳо бо тазйиқи сиёсӣ ва макру фиреб тавонистанд шӯҳи Дарвоз Сирочиддинхонро барои мулоқот бо амир ба Шаҳрисабз оваронанд, ки ў дар он ҷо фавран ба асорат афтод.

Вале ин хиёнат иродаи мардуми Дарвозро шикаста натавонист. Онҳо ба муқобили истилокорон мардонавор ҷангида, аввал як дастаи наҷандон калони бухориҳо, баъд кўшуни якунимҳазораро, ки бо тўп мусаллаҳ буда, бо сардории Худойназар-додхо ба сўи онҳо ҳаракат мекард, торумор намуданд. Дар ин ҷанг Худойназар-додхо ва ҷанде аз саркардаҳои ў ярадор шуданд. Қисмати зиёди аскарони ба ин самт фиристодаи амир набуд гардиданд.

Муқовимати қаҳрамононаи мардуми ватанпарвари Дарвоз ҳамаи ноҳияҳои аз тарафи аморати Бухоро истилошудаи ҷануби шарқии Осиёи Миёнаро ба ҷунбиш овард. Амир Музаффар бо мақсади пешгирии намудани шӯришҳои умумӣ фавран ибтидои соли 1878 ба ин маҳалҳо қувваи зиёди аскарӣ фиристод (аз рӯи баъзе маълумотҳо, амир ҳатто нияти шахсан ба он сардорӣ кардан дошта будааст). Ин қувваи аскарӣ дар навоҳии Кўлоб, Балҷувон ва Қаротегин ҷой гирифта, як дастаи сершумор ба қалъаи Фарм низ гузошта шуд, то ки бо расидани баҳорон ва аз барф тоза шудани ағбаҳо ба Дарвоз ҳамла намояд.

Худойназар-додхо аз рӯи ин нақша амал намуда, мудофиакунандагони Дарвозро ба ақибнишинӣ маҷбур сохт ва қалъаи хеле мустаҳками Кафтархонаро ба муҳосира гирифт. Бухориҳо дар ҷангҳои саҳт талафоти зиёде дода, ниҳоят Кафтархонаро ишғол карданд ва пас аз он ба қарияи асосии Дарвоз-Қалъаихумб ва ноҳияи Панҷ равона шуда, он ҷойҳоро ҳам забт намуданд.

Вале муборизаи асоратнописандонаи мардуми ин диёр бо ҳамин қатъ нагардид. Ба сарлашкарон ва сарбозони амир барои фурӯ нишондани муқовимати сокинони баъзе маҳалҳои Дарвоз боз ба харҷ додани ҷаҳду кўшишҳои пур аз заҳмату ранҷ лозим омад. Махсусан аҳолии водии Ванҷ ба муқобили истилогарон бебокона ҷанг мекарданд. Бисёри онҳо дар қалъаи

дастнораси Рошорв ба камин нишаста, ба душман зарбаҳои сахт мерасониданд. Фақат пас аз он ки озуқа ва муҳиммоти қалъанишинон ба охир расид ва ҳамчунин саркардаҳои феодалии ба амир ғўрӯхташуда ба таслим қарор доданд, Рошорв дарвозаи худро ба бухороӣҳо боз кард. Аксари дарвозиёни мудоғиакунандаи қалъа ба таслим сар нафуроварда, бо роҳҳои махфӣ ба соҳили чапи Панҷ, ба Афғонистон гузаштанд. Сарбозони амир Музаффар ҳам бо нияти дастгир кардани онҳо ба он сӯи дарё гузашта, дар канораҳои ҷанубии он мавзёи гирифтанд. Ба ин сабаб он маҳаллӣ, ки сарбозони амир дар он сӯи дарё қарор гирифта буданд, «Дарвози паси Панҷ» номида шуданд.

Ҳукумати амирӣ муқовимати дарвозиҳоро комилан бартараф намуда, заминҳои онҳоро ба қаламрави худ даровард ва Раҳмон-қулибекро ҳоким таъин кард. Табиати озодихоҳӣ ва истиқлолталобии аҳолии маҳаллиро ба эътибор гирифта, доиман дар ихтиёри ҳоким дастаи сершумори сарбозон, ки нафароти онҳо ба 1300-1500 мерасид, гузошта мешуд.

Ин сарзамини ишғолкардаи аморат, ки акнун номи «Бухорои Шарқӣ»-ро гирифт, дар давоми ҷангҳои истилокорона ҷунон зарар ва хасоратҳо дид, ки то ғалабаи Револютсияи Кабири Сотсиалистии Октябр ба худ омада натавонист. Дар бораи ин харобиҳо аз гувоҳии капитани штаби генералӣ Стеткевич мумкин аст як андоза тасаввурот ҳосил намуд. Ӯ навиштааст: «Ба қавли сокинони ин маҳалҳо, тақрибан чил сол қабл аз ин водии Ширкент аз Дарбанд то Регар ва кӯҳистони Қаратоғ ҳама боғу чаманзор буд, аммо дар вақти ҷангҳои дохилӣ, ки бо тобёи шудани Регар ба амири Бухоро анҷом ёфтанд, ба вайроназор мубаддал гардид ва дигар рӯи беҳбудиро нахоҳад дид... Фақат ба боғҳои атрофи бозор (дар Регар-Б.Ғ.) даромада дидем, ки ғайр аз харобазор чизе нест ва шаҳр як деҳачаи бозорист, деворҳои гилии нимвайрона масоҳати васеи чорғушаеро ихота карда, даромадгоҳи он, ки аз дарвозаи бурҷнок аст, ба ботлоқ табдил ёфтааст»¹³.

Чунин манзараи ҳузнангезро дар бисёр шаҳру деҳаҳои ин вилоят дидан мумкин буд. Он шаҳру деҳаҳо ҳам, ки ҷангоми ҳуҷуми сарбозони амир солим монда буданд, баъдҳо аз усули фалокатбори идораи ҳукумати феодалии Бухоро ба таназзул рӯ оварда, ҳамроҳи сокинонашон қурбони ҳамлаҳои харобкоронаи ҳокимони ҳарису вичдонфурӯш ва торочғариҳои амлокдорону чамъкунандагони хироҷ гардиданд.

Чаро сокинони озодипарастӣ маҳалҳои кӯҳсору водӣҳои Тоҷикистон дар мубориза бо қувваҳои аскарӣ нисбатан заифи амир шикаст хӯрданд? Сабаби аввал ин аст, ки онҳо аз ҷиҳати омодагӣ ба муқовимат, ваҳдат ва таҷҳизоти моддӣ ҳанӯз ба дараҷаи лозима қувват пайдо накарда буданд. Сабаби дигар ин аст, ки феодалони болонишини маҳаллӣ, мисли одати ҳамешагии худ, барои нигоҳ доштани мавқеъҳои имтиёзнокашон дар айни саҳтии мубориза ба тарафи истилокорон гузашта, ба кори умум хиёнат мекарданд. Ғаразҳои синфӣ онҳо назар ба эҳсосоти миллию ватандӯстиашон ҷавитар буд. Ҳукуматдорони амир аз ин заъфи онҳо истифода бурда, бо фитнаву дасиса ва бо подошу ваъдаҳо ҳар гуна шоҳону ҳокимон, хонҳову бекҳо ва феодалони хурду калонро ба тарафи худ моил месохтанд. Ҳамчунин тарафдорӣ ва дастгириё, ки аморати Бухоро аз империяи Россия медид, дар барори истилокориҳои он аз аҳамият ҳоли набуд.

¹³ Стеткевич, 1894, с. 241.

Хучуми қўшунҳои подшоҳӣ ба Туркменистон

Нимаи дувуми солҳои 70-ум ва ибтидои солҳои 80-уми асри XIX давраест, ки доираҳои ҳукмронии Россия амалиёти худро дар қисмати ғарбии Осиёи Миёна, яъне дар Туркменистон вусъат медиҳанд. Дар ин иқдом на фақат табақаҳои ҳокими помещикҳову дворянҳо, балки буржуазияи босуръат тараққикунанда низ, ки барои ба воситаи баҳри Каспӣ роҳ ёфтан ба заминҳои нав ишғолшуда, яъне қушодани роҳи дар он замон хеле мусоид ва судманд ҳаракат мекард, манфиатдорӣ худро зоҳир менамуд. Файр аз ин, ноҳияи паси Каспӣ маҳалли дасисаҳои ҳарифи империяи Россия – Англия ба шумор мерафт. Офитсерон ва ҷосусони сиёсии англис бо ҳар роҳ ба Туркменистон сар дароварда, бо одамони соҳибнуфуз робита барқарор мекарданд ва барои устувор намудани мавқеъҳои ҳарбӣ ва сиёсии империяи Британия дар ин маҳалҳо замина муҳайё месохтанд.¹⁴

Дар моҳи марти соли 1874 ҳукумати Петербург «Низомномаи муваққатии идораи ҳарбии кишвари Моварои Каспӣ»-ро тасдиқ намуд. Мувофиқи ин низомнома, шўъбаи Моварои Каспӣ (Закаспия) таъсис ёфта, маркази он Красноводск гардид ва шўъбаи мазкур ба ихтиёри волии Кавказ дода шуд. Масоҳати он аз соҳилҳои шарқии баҳри Каспӣ то дарёи Атрек дар ҷануб ва давлати хонии Хева дар шарқ муқаррар гардида буд.¹⁵ Садорати шўъба то рафт бештар ба Туркменистон ва вилояти ба он ҳамсояи Эрон роҳ ёфтани намоёндагони англис – В. Марч, В. Бейкер, Нэпир, Клейтон, Гилл, Ч. Мак-Грегор ва дигаронро ба назар дошта, бонги хатар зад ва дар назди доираҳои олии ҳукумат роҷъ ба пешбинӣ кардани чораҳои лозима масъала гузошт.

Ҳукумати подшоҳӣ пас аз муҳокимаи дуру дароз қарор кард, ки қўшунҳои худро ба воҳаи Аҳалтегин ҳаракат диҳад. Дар аввали моҳи майи соли 1877 Қизиларват ишғол карда шуд. Вале худи ҳамон сол сардори шўъбаи Моварои Каспӣ генерал-майор Н.Ломакин ба сабаби дурӣ аз қароргоҳи асосӣ –шаҳри Красноводск амр кард, ки он чоро тарк кунанд. Тирамоҳи соли 1878 русҳо дар Атрек истеҳкоми Чатро бино карданд ва ба он таъя карда, дар моҳи августи соли 1879 генерал Н. Ломакин дубора Қизиларватро забт намуд ва ба сӯи иқоматгоҳи асосии тегинҳо – Кўктеппа равон шуд. Дар наздикии ин шаҳр қалъаи мустаққаи Данглитеппа бино ёфта буд. Ба генерал Н. Ломакин муяссар гардид, ки деҳаҳои Бомӣ, Биурма ва Арчманро ишғол кунанд, лекин дар қарибҳои Кўктеппа ба муқовимати сахти ватандӯстони туркман дучор омад. Ў дар ҷангҳои шадиди 28–29 августи соли 1879 шикаст хӯрда, ба ақибнишинӣ маҷбур шуд.

Ин мағлубияти қўшунҳои подшоҳӣ, ки дар тамоми ҷангҳои Осиёи Миёна аз ҳама ҷиддитарин ба шумор мерафт, дар Петербург ва Тифлис норизоятии саҳт ба миён овард. Вазъияти Моварои Каспӣ муддати дароз дар машваратҳои Шўъбаи махсуси Вазорати ҳарбӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифт. Ба вазифаи фармондеҳи қўшунҳои дар он сӯи Каспӣ будаи ҳукумати подшоҳӣ М.Д.Скобелев, ки дар ҷанги солҳои 1877–1878 воқеъгардидаи русҳову туркҳо ном бароварда буд, таъин карда шуд. Ў барои забт намудани Кўктеппа бо ҷидду ҷаҳди тамом тайёри дид. 12 январи соли 1881 пас аз ҷанги саҳти серӯза қалъаи Данглитеппа ба таслим маҷбур гардид ва қўшунҳои подшоҳӣ Кўктеппаро ишғол намуда, пас аз як ҳафтаи дигар, 18 январи соли 1881 ба калонтарин маҳалли иқомати тегинҳо – Ашқобод дохил шуданд. Дар моҳи майи ҳамон

¹⁴ Ниг: масалан, Тихомиров М.Н., 1960; Халфин Н.А., 1965; Ҳидоятлов Ф.А., 1969.

¹⁵ «Присоединение Средней Азии к России (матмӯаи санадҳо)». 1960, с. 142–151.

сол шўъбаи ҳарбии Моварои Каспӣ ба вилояти Моварои Каспӣ табдил дода шуд.

Мағлубияти қавитарин тоифаи туркман – тегинҳо ба дигар тоифаҳои ин сарзамин таъсири ҷиддӣ расонид. Дар натиҷаи гуфтушунидҳои тўлонӣ ва хеле мушкили байни амалдорони ҳукумати подшоҳӣ ва сардорони қабилаҳои туркмани вақил, сичмаз, бек ва боҳӣ 1 январи соли 1884 дар воҳаи Марв паи маслиҳат чамъомади куҳансолони ин қабилаҳо барпо гардид, ки дар он тақрибан ҳазор кас иштирок намуд. Маслиҳат дар сари ихтиёран ба Россия ҳамроҳ шудан қарор гирифт. Намояндагони аҳолии воҳаи ҳамсоияи Иолатан низ хулосаи ин маслиҳатро пазируфтанд. Моҳи марти соли 1884 аҳолии ин ноҳияҳо ба ҳайъати империяи Россия дохил шуданд.

Ин тариқа сурат гирифтани воқеа мувофиқи табъи Британияи Кабир набуд. Ба ин сабаб вай вазъиятро мураккаб кардани шуда, бо баҳонаи муайян кардани сарҳади Афғонистон саъй намуд, ки дар миёни русҳо ва афғонҳо ихтилоф ба вучуд оварад. Ин то андозае ба вай муяссар гардид. Ҳукумати Афғонистон ба воҳаи туркманнишини Пандин даъво намуда, бо раҳнамоии «мураббӣён» ва «мушовирон»-и англис ба минтақаи мавриди баҳс қўшун даровард. Дар моҳи марти соли 1885 аскарони рус таҳти фармондеҳии сардори вилояти Моварои Каспӣ А.В.Комаров қўшуни афғонро аз ин минтақа зада дур карданд.

Мавриди таваҷҷўҳ аст, ки В.И.Ленин ин ҳодисаро на ҳамчун ихтилофи байни русҳову афғонҳо, балки ҳамчун шиддати рақобати империяи Британия ва Россия баррасӣ намудааст.

Чунон ки мегўяд: «... Россия аз барои тақсим кардани ғаниматҳои Осиёи Миёна бо Англия қариб ба ҷанг даромада буд»¹⁶.

Ҳар чи ҳам бошад, дар қараёни музокироти соли 1887 анҷомёфтаи байни ин ду давлат марзҳои шимолӣ ғарбии Афғонистон ва ҳамчунин ҳудуди мулкҳои дар ин қисмати Осиёи Миёна воқеъгардидаи ҳукумати подшоҳӣ муайян карда шуданд.

«Масъалаи Помир» ва ҳалли он

Охири муаммои рақобати байни Англия ва Россия дар асри XIX, ки дар ваҳдаи аввал бояд ҳал мешуд, «масъалаи Помир» буд.

Кўхистони бузурги Помир ба ду қисмати асосӣ ҷудо мешуд: яке Помири Ғарбӣ, ки мулкҳои тоҷикнишини Вахон, Шугнон ва Рўшонро дар бар мегирифт ва дигаре Помири Шарқӣ, ки тоифаҳои кўчии қирғиз сукунат доштанд.

Ҳарчанд пас аз таъсиси вилояти Фарғона (1876) диққати асосии ҳукумати подшоҳӣ ба кори Туркменистон равона гардида буд, ба ҳар ҳол аз ноҳияи Помир ҳам сарфи назар кардан наметавонист, ҳам экспедитсияи Скобелев ба водии Олой ва ҳам таваҷҷўҳи махсуси маҳофили давлатӣ ва илмӣи Россия ба ин сарзамин ин иддоро собит менамоянд.

Вале муваққатан аз иқдоми амалии мустаҳкам кардани мавқеи худ дар Помир даст кашидани ҳукумати Петербург оқибатҳои ғайричашидмдошт овард. Амири Афғонистон-Абдуллоҳхон бо таҳрики империяи Британия, ки пас аз ҷанги солҳои 1878–1880 бо Афғонистон «қомии» сиёсати хориҷии ин давлат гардида буд, дар соли 1883 ба мулкҳои Помири Ғарбӣ лашкар кашид,

¹⁶ Ленин В. И. Асарҳо, ҷ. 23, с. 133.

Вахон, Шуғнон ва Рӯшонро ишғол кард ва дар ин ҷойҳо низоми бераҳмонаи қатли оро қорӣ намуд.¹⁷

Дар айна ҳамина вақт ва боз ҳам бо таҳрики англисҳо Хитой синӣ қўшуни сарҳаддӣ худро ба сӯи Помири Шарқӣ ҳаракат дод. Ҳукумати подшоҳии Россия ба муқобили ин рафтори давлатҳои ҳамсоя, ки дар ибтидои солҳои 80-ум ба вуқӯъ меомад, ба таври қатъӣ эътироз баён намуд, лекин ба ҷудо кардани қувва аз қўшунҳои бе ин ҳам камшумори дар Осиёи Миёна, хусусан дар Туркменистон амалкунандаи худ, имкон надошт. Эътирозҳои дипломатӣ бошанд ҳеҷ натиҷае набахшиданд.

Дар ин байн, вазъият дар Помири Фарбӣ торафт ошуфта мешуд. Аҳолии тоҷик бар зидди ғосибон сар бардошта дар сурате ки ҳокимони маҳаллӣ-Шоалимардон (дар Вахон) ва Юсуфалихон (дар Шуғнон) аз тарафи Абдурраҳмонхон маъзул гардида буданд, бо қатъияти тамоми ба дастаҳои афгон муқовимат мекарданд. Қисми зиёди вахониҳо диёри худро тарк карда, ба Туркистони Шарқӣ кўчиданӣ шуданд. Тирамоҳи соли 1883 дар Шуғнон шўриш ба амал омад. Иштирокчиёни он чанде аз хирочситонандагони афгонро, ки ваҳшигарӣ бераҳмиро ба авҷ расонида буданд, қатл карда, худ ба тарафи Рӯшон фирор намуданд.

Аз мулкҳои Помири Фарбӣ ба Туркистон чанд ҳайъати намоёндагии тоҷикон омада, ба ҳукуматдорони рус ҳуҷҷатҳои имзокардаи аҳолии ин маҳалҳоро супурданд, ки дар онҳо ба тобиести Россия қабул кардани Вахон ва Шуғнону Рӯшон хоҳиш карда мешуд (Ин қабил ҳуҷҷатҳо дар захираҳои архиви генерал-губернатории Туркистон кам нестанд). Аммо ҳукумати подшоҳӣ ба сабаби он, ки дар ин вақт муносибатҳои Англия ва Россия хеле тезу-тунд гардида буданд, ба ҷуз баъзе чораҳои дипломатӣ, ягон иқдоми ҷиддие дар ин бобат зоҳир нанамуд.

Шўриши тоҷикони Шуғнон амири Афғонистонро маҷбур кард, ки баъзе тадбирҳоро ба кор барад. Ў ба назди шўричиён қосид фиристода «сулҳи ифтихорӣ» пешниҳод кард ва барои қорӣ намуди худмухторӣ замонат дод. Аз ҷумла, ба вазифаи ҳокими Шуғнон яке аз намоёндагони «хонадони ҳукмронии маҳаллӣ Муҳаммад Акбаршоро таъин намуд. Дар ҳамаи шароит тоҷикон ғайр аз қабули ин шартҳо илоҷи дигар надоштанд. Ғосибон ҳамоно бедодгарӣ мекарданд. Ин буд, ки боз ба Фарғона, сипас ба Тошканд ва Петербург номаҳои пур аз шикоятҳои тоҷикони Помир фурӯ рехтанд. Дар ин номаҳо мардуми ситамдида аз зулму талдии ғосибон шикваҳои карда, арз ме-намуд, ки онҳо «ҳамаро ба ниҳояти қашшоқӣ ва хонавайронӣ мерасонанд: одамони бегуноҳро мекушанд, занонро мерабоянд, духтаронро таҷовуз меку-нанд, молу амволро зўран мегиранд, андозҳои муфлисқунанда меситонанд, бачагонро ба ғулумӣ мебаранд, ки дигар барнамегарданд ва ё фақат духтарони бадномшуда ба назди волидайнӣ хонахароб гардидаашон пас меоянд»¹⁸.

Мудохилаи мусаллаҳонаи Афғонистону Хитой ба Помир тақрибан 10 сол (1883-1893) давом намуд. Дар зарфи тамоми ин солҳо тоҷикон дар роҳи ҳифзи истиқлолият ва ҳайсиати миллии худ бо қатъият мубориза мебуданд.

Дар охири солҳои 80-ум ва ибтидои солҳои 90-ум амалиёти ҷосусони англис дар Помир ба маҳалҳои ҳамсояи он хеле вусъат ёфт. Онҳо ҳам якнафарӣ ва ҳам чун дастаи ҳарбӣ ба ин ноҳияҳо сар дароварда, кўталҳоро месанҷиданд ва роҳ мекушоданд.

¹⁷ Искандаров Б.И. 1960, с. 98-99.

¹⁸ ЦГА УзССР, И-1, оп. 34, д. 680 лл. 14-15; иттилои Қосиди ҳокими Шуғнон Акбаралихон аз 27 январи с. 1889 (ниг. Халфин Н.А. 1965, с. 385).

Соли 1891 Англия вилояти кӯҳистонии дар наздикии Помир воқеъгардидаи Комчутро, ки ба он мулкҳои Хунза ва Наҳор дохил мешуданд, забт намуд.¹⁹ Акнун нияти вай дар бобати комилан ба тасарруфи империяи Британия даровардани Помир ба зуҳур меомад. Ин ба ҳамон авзос, ки дар натиҷаи кӯшишҳои Лондон барои таҳти нуфуз ва ҳукмронии худ қарор додани Туркманистон дар ғарби Осиёи Миёна рух дода буд, шабоҳат дошт. Аммо чун истилокорони Афғонистону Хитой бо таҳрики Англия барвақт заминҳои тоҷику қирғизнишини Помирро ишғол карда буданд, дар ин ҷо вазъият нисбатан мураккабтар гардид.

Ҳукумати подшоҳӣ чунин вазъиятро ба эътибор гирифта, дар аввали солҳои 90-ум ба амалиёти ҷиддитар шурӯъ намуд. Дар моҳи июли соли 1891 дастаи на он қадар калони (120 нафараи) казакҳо ва аскарон бо сардории полковник М. Ионов ба сафари иктишофии Помир фиристода шуд. Ионов роҳи худро аз кӯтали Қизиларт сар карда, ба соҳилҳои Рангқул ва Қарақул сайр намуд ва то кӯтали Байк расид. Ў дар ҳама ҷо ба мардум эълон мекард, ки ин маҳалҳо дар тобеияти Россия мебошанд, Генерал-губернатори Туркистон А. Б. Вревский барои таъкид намудани аҳамияти сиёсии «юриши Ионов» бо тасдиқи зиёди мулозимонаш ба водиҳои Фарғона ва Олой сафар кард. Экспедитсияи Ионов масъалаи Помирро тақон дод. Акнун англисҳо бо нотаҳои эътирозӣ муроҷиат намуда, ба Петербург фишори дипломатӣ овардани шуданд. Ҳукумати подшоҳӣ ин эътирозҳоро рад кард. Арбобони давлати Рус дар моҳи апрели соли 1892 барои машварати махсус ҷамъ омаданд, ки комилан ба «масъалаи Помир» бахшида шуда буд. Дар ин машварат қарор карда шуд, ки ба Помир боз қўшун фиристода, онро доимӣ нигоҳ доштан ва ба ин васила ҳаққи қазовати империяи Россияро ба ин вилоят комилан устувор намудан лозим аст. Дар моҳи июни соли 1892, вақте ки гузаргоҳҳои пурбарфи кӯҳи кушода шуданд, полковник Ионов боз бо ҳамон роҳи шинос, вале ин бор бо қувваи зиёде ба сӯи Помир ҳаракат кард. Дар канори дарёи Оқсу дидбонгоҳи Помир (шаҳраки ҳозираи Мурғоб) сохта шуд ва дар мавзеи Шочон 250 нафар казакҳоро аскарон барои гузаронидани зимистон қарор гирифтанд.

Дар назди Англия ба таври қатъӣ масъала гузошта шуд, ки қўшунҳо ва идороти низомии афғон аз мулкҳои тоҷикони Помири Ғарбӣ бароварда шаванд. Чун дар байни Россия ва империяи Британия муоҳидаи солҳои 1869–1873 вуҷуд дошт, ки дар асоси он ҷараёнгоҳи боло ва миёнаи дарёи Аму сарҳади доираҳои нуфузи русу англис дар Осиёи Миёна гардида буд, Лондон бо чунин баҳонае, ки мулки аморати Бухоро Дарвоз дар ду канори дарё воқеъ шудааст, боз ҳалли масъаларо таъхир додан хост.

Дар охир дипломатҳои англис маҷбур шуданд, ки шикасти худро дар баҳси Помир эътироф намоянд. Дар соли 1893 котиби оид ба корҳои хориҷии идораи мустамликадорӣ Англия ва Ҳиндустон Мортимер Дюранд бо ташрифи сиёсӣ ба Кобул омад. Ў ноилоҷ ба Абдурраҳмонхон пешниҳод кард, ки аз даъвои Шуғнон, Рӯшон ва Вахон даст кашад. Амири Афғонистон норизоияти зиёде накарда, ин пешниҳодро қабул намуд. Зеро мулкҳои хароб ва қашшоқӣ кӯҳистони дурдаст барояш он қадар аҳамият надоштанд.

Бар тибқи шартномаи Англияву Россия қисми шарқии водии Вахон, ки дар байни мулкҳои Россия ва Ҳиндустон вазифаи минтақаи бетарафро адо мекард, дар қаламрави Афғонистон монд. Илова бар ин, заминҳои дар каро-

¹⁹ Тасвири ошкорои ин таҷовуз дар китоби иштироккунандаи он Дюранд (1905) ба назар мерасад; Ниг. инчунин Рустамов У. А., 1956.

наи чапи дарёи Панҷ воқеъгардидаи Дарвози Бухоро низ ба ихтиёри Афғонистон гузашт. Вале аз канораҳои рости дарё, аз мулкҳои Вахон, Шугнон ва Рӯшон қўшунҳои афғон бароварда шуданд.²⁰

Шартномаи мазкур пас аз мукотибаи иловагии дипломатӣ ба муовизаи нотаҳои байни сафири рус дар Лондон ва вазири қорҳои хориҷии Британия 27 феввали (11 март) соли 1894 ба расмӣ даромад. Баҳори соли 1895 комиссияи мухталифи англису рус сарҳади охири қитъаи сарзамини Осиёи Миёнаро ба таври аниқ муайян намуд.²¹

Дар моҳи январӣ соли 1896 Николаи II хатти сарҳади империяи Россияро дар Помир тасдиқ кард. Осиёи Миёна комилан ба ҳайъати Россия дохил гардид. Қисмати муҳими хоки онро кишвари Туркистон (генерал-губернатории Туркистон)²² ташкил мекард, ки пеш аз ин ҳам тобеи империяи Россия буд. Дар баробари ин мулкҳои як андоза масоҳатан камгардидаи аморати Бухоро ва хонияи Хева, ки амалан дар тобеяи вассалии Петербург воқеъ гардида буданд, мавҷудияти худро нигаҳ медоштанд.

Ҳукумати подшоҳӣ дар Осиёи Миёна ба манфиат ва эҳтиёҷоти аҳолии маҳаллӣ эътино накарда, ҳудудҳои идораи худро муқаррар намуд. Принципи этнографии ҷо додани халқҳои ҷудогона ба назар гирифта нашуд. Масалан, туркманҳо дар вилояти Моварои Каспии кишвари Туркистон, инчунин дар аморати Бухоро ва хонии Хева мезистанд, ўзбекҳо дар хоки Туркистон, Бухоро ва Хева зиндагӣ мекарданд. Тоҷикон ҳам аз ин қисмат гурез наёфтанд, шимолӣ Тоҷикистон (Хучанд, Ўротеша, туманҳои қўҳистони кишвари Зарафшон ва ғ.) ба ҳайъати генерал-губернатории Туркистон дохил шуда, оммаи асосии тоҷикон, ки дар қисмати ҷануби шарқи Осиёи Миёна сукунат доштанд, таҳти истибдоди аморати Бухоро қарор гирифтанд. Ҳукумати Петербург амирро ба хидматгори содиқи худ табдил дода, бисёр мулкҳои тоҷиконро, ки пештар ниммустақил буданд ва ё, аз қабилӣ Қаротегин ва Дарвоз, ба қаламрави хони Хўқанд дохил мешуданд, ба ихтиёри ӯ вогузашт.

Ғайр аз ин, ҳукумати подшоҳӣ қор кард, ки дар назари аввал номаҳфум менамуд. Вай мулкҳои Рӯшон, Шугнон ва Вахони Помири Ғарбӣ, сарфи назар аз эътироз ва норозигии саҳти аҳолии маҳаллӣ, таҳти қазовати амири Бухоро қарор дод. Бо ҳамин, ҳукумати подшоҳӣ гўё меҳост «қусури» заминҳои аздастрафтаи амир, яъне Дарвози паси Панҷро, ки ба Афғонистон дода шуда буд, бароварад.

Дар асл ҳукумати подшоҳӣ аз чизе маҳрум намегардид. Зеро назорати умумии ин ноҳия ҳамоно дар зимаи афсари ҳукумати подшоҳӣ – сардори дастаи низомии Помир монда буд. Ба зами ин, ҳукумати подшоҳӣ аз ин қорӣ худ ба дарёфти ғоидаҳои бештари сиёсӣ умед мебаст. Ва дар воқеъ ба ин вассила вай аз таънаву маломатҳои ҳарифони британи, ки аз вусъати мулкҳои он дар Осиёи Миёна гумонбар буданд, ба андозае худро халос намуд. Ин давом ва инкишофи ҳамоно амалиёте ба шумор мерафт, ки борҳо аз санҷиш гузашта буд. Вале ҷунин сиёсат барои халқҳои Осиёи Миёна фақат бадбахтиҳои иловагӣ оварду бас.

Дар таъини ҳудуди маъмурӣ риоя нашудани принципҳои этнографӣ, ки оқибати ин қабил амалиёти мустамликадорӣ маҳсуб меёфт, ба инкишофи худшиносии миллии халқҳои Осиёи Миёна ва ҳамчун миллат ташаккул ёфта-

²⁰ Тақрибан айни ҳамин вақт дар натиҷаи гуфтушуниди намоёндогони Россия бо ҳукумати Хитой постҳои ҳарбии империяи Син аз Помири шарқӣ бардошта шуданд.

²¹ Ниг.: Искандаров Б.И., 1960.

²² Барои тафсиلى ин воқеа ниг.: Халфин Н.А., 1965.

ни онҳо монеъ гардид. Ин ба майлу хоҳиши сатрапҳои подшоҳӣ комилан мувофиқат мекард. Чунин рафтори зиддиҳалқӣ ва иртиҷоӣ нисбат ба манфиат ва эҳтиёҷоти аҳолии маҳаллӣ фақат дар натиҷаи ғалабаи Револютсияи Кабири Сотсиалистии Октябр дар Россия, револютсияи сотсиалистӣ дар Туркистон ва револютсияҳои халқӣ дар Бухоро ва Хева аз байн бурда шуд. Партияи Коммунистӣ ва Ҳукумати Советӣ дар ҳалли масъалаи миллӣ сиёсати ленинро амалӣ намуда, соли 1924 мувофиқи омоли халқҳои Осиёи Миёна тақсимои миллии давлатиро дар ин сарзамин анҷом доданд.

2. АҶАМИЯТИ ПРОГРЕСИВИЮ ТАЪРИХИИ БА РОССИЯ ҶАМРОҶ ШУДАНИ ОСИЁИ МИЁНА

Дар вақти ҷамроҷ шудан ба Россия дар Осиёи Миёна муносибатҳои патриархалии феодалӣ ҳукмфармо буданд. Давлатҳои Осиёи Миёна аз тамоми ҷаҳони мутамалдин қариб ҷудо буданд. Аз тараққиёт бозмондани қувваҳои истеҳсолкунанда сабабгори асосии ақибмонии иқтисодӣ, сиёсӣ, маданӣ ва ҷарбии онҳо гардида буд. Россия назар ба Осиёи Миёна мамлакати пешқадам ва аз ҷиҳати иқтисодӣ тараққиқарда ба шумор мерафт, ки дар он ҷо муносибатҳои капиталистӣ аллакай барқарор ва ҳукмрон гардида буданд.

Тавассути ҷамроҷ шудан ба Россия Осиёи Миёна ба муомилаи молии ҷаҳон кашида шуд. Тадричан дар ин сарзамин корхонаҳои саноатӣ, дар навбати аввал корхонаҳои пахтадозакунӣ ва равшанкашӣ ба вуҷуд омаданд. Қисми зиёди коргарони ин корхонаҳои саноатиро аҳолии маҳаллӣ ташкил медоданд. Тараққиёти саноат ва аз миллатҳои маҳаллӣ пайдо шудани коргарон дар ҳаёти иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодии Осиёи Миёна қадами бузург ба пеш буд. Дар натиҷаи ҷамроҷ шудан ба Россия ҳаёти маданияи Осиёи Миёна рӯҳ гирифт. Масалан, дар Тошканд китобхона, театр, музей кушода шуда, қори матбуот рӯ ба тараққиӣ ниҳод. Аммо на бояд дар аҷамияти ин комёбиҳо ба муболиға роҳ дод, зеро оммаи халқ аз сабаби бесаводии саросар аз ин муассисаҳои маданӣ истифода бурда наметавонист. Ривҷи маданият, ки бо кӯмаки интеллигенсияи рус шурӯъ гардида буд, ба фаъолияти зиёӣони маҳаллӣ кӯмак расонид ва ин зиёӣён баъдтар дар ҳаракати револютсионӣ ва пас аз ғалабаи Револютсияи Октябр дар инқилоби маданияи Осиёи Миёна роли бузург бозиданд.

Ҷамроҷ шудани Осиёи Миёна ба Россия объективонаву таърихан аҷамияти прогрессивӣ дошт. Халқҳои Осиёи Миёна ба ин восита имкон ёфтанд, ки бо маданияти пешқадами рус ва муборизаи револютсионии табақаҳои демократӣ ва синас пролетарии он ошно шаванд.

Осиёи Миёна тўмаи империяи Британия нагардид, ки меҳост ин қисмати Осиёро мустамликаӣ худ созад ва ё онро ба ягон давлати хонии мустабиддаи калон, вале ақибмондае ҷамроҷ намуда, ба ин восита халқҳои ин сарзаминро мисли бисёр халқҳои дигар истисмор кунад. Агар Осиёи Миёна ба мустамликаӣ Англия табдил меёфт, он гоҳ халқҳои ин кишвар аз пролетариати револютсионии рус ва пешоҳанги марксистӣ -ленинии он ҷудо мешуданд.

Чи навъе ки маълум аст, К.Маркс ва Ф.Энгелс дар солҳои 60–80-ум дигар дар Англия вуҷуд надоштани пешомади револютсионӣ ва дар Россия наздик расидани револютсияро хотирнишон карда буданд. Чунинчи, Ф.Энгелс дар мактуби худ ба К.Маркс 6 апрели соли 1863 менависад: «Дар замони ҳозира аз пролетариати англис ҳама гуна қувваи револютсионӣ нест шуда ва проле-

тариати англис бо ҳукмронии буржуазия тамоман созиш кардани худро эълон намуд».²³

К.Маркс ҳанӯз дар соли 1859 дар хусуси Россия навишта буд: «Дар револютсияи оянда Россия бо омодагии тамом иштирок хоҳад кард».²⁴

Ў баъдтар бо пешбини дохилнае таъкид намуд: «Ин бор револютсия дар шарқ (дар Россия.– Б.Ф.) ба амал хоҳад омад...»²⁵ ва сипас ин фикри худро боз ҳам аниқтар баён карда, мегӯяд: «...Россия отряди пешқадами ҳаракати револютсионӣ дар Европа мебошад».²⁶

Ба ҳайъати Россия дохил гардидани давлатҳои хонии Осиёи Миёна низҳои дохилии феодалӣ ва ҷангҳои муттасилро, ки аҳолии меҳнаткаш аз онҳо саҳт дар азоб буданд, барҳам дод. Дигар амри мусбате, ки бо ҳамроҳшавии Осиёи Миёна ба Россия алоқаманд аст, дар ноҳияҳои бевосита ба ҳайъати давлати рус дохилгардида барҳам дода шудани ғулмдорӣ мебошад. Дар аморати Бухоро ғулмдорӣ амалан манъ карда нашуда буд.

Ҳукумати мутлақии подшоҳӣ меҳнаткашони Россияро дар шиканҷа нигоҳ дошта, нисбат ба онҳо ҷабру зулми бераҳмонаро раво медид. Вай Осиёи Миёнаро забт карда, дар ин ҷо тартиботи саҳти мустамликавӣ ҷорӣ намуд. Халқҳои ин сарзамин ба зулму тааддии дутарафаи истисморкунандагони маҳаллӣ ва амалдорони ҳукумати подшоҳӣ гирифта гардиданд. Ба ҳамин тариқ, ҳам меҳнаткашони Россия ва ҳам халқҳои мазлуми Осиёи Миёна дар тимсоли ҳукумати подшоҳӣ душмани ашаддии худро диданд.

Маҳз аз ҳамин сабаб аз ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна ба Россия дере нагузашта дар байни меҳнаткашони Россияи револютсионӣ ва меҳнаткашони кишварҳои канории миллӣ, аз он ҷумла пролетариати наватшкилёфта, косибон ва деҳқонони Осиёи Миёна бар зидди ҳукумати подшоҳӣ, соҳти помешкиву буржуазӣ ва истисморкунандагони маҳаллӣ иттиҳоди мустаҳкам ба миён омад. Гояҳои пешқадами револютсионии пролетариати Россия торафт бештар шуури халқҳои Осиёи Миёнаро бедор мекард. Ин буд, ки ниҳоят меҳнаткашони тоҷик, ўзбек, туркман, қирғиз, қазоқ, қарақалпоқ ва дигар халқҳои Осиёи Миёна тадриҷан тавонистанд таҳти роҳбарии партияи болшевикӣ ба ҳаракати револютсионии пролетариати Россия ворид шаванд.

Ин ҳолат дар баёни аҳамияти ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна мавқеи хеле муҳимро ишғол менамояд. Бўхтонгарони зиддисоветӣ, ки аз ҳар баҳона дар ҳуҷуми муқобили халқҳои Иттифоқи Советии сермиллат истифода кардани мешаванд, «суолҳои» сафсатаомези зайлро ба миён меоранд: «Азбаски Англияи капиталистӣ назар ба Россияи феодалии ҳарбӣ аз ҷиҳати иқтисодӣ ва сиёсӣ ба дараҷаи хеле зиёд тараққикарда буд, оё барои халқҳои Осиёи Миёна беҳтар намебуд, ки дар ҳайъати империяи Британия бошанд» ва ё «агар барои Осиёи Миёна мустамликаи Англия будан беҳтар намебуд ба бошад, пас, ба ҳар ҳол, бадтар ҳам намебуд? Хоҳ мустамликаи Британия бошад ва хоҳ мустамликаи ҳукумати подшоҳӣ, дар ҳар сурат мустамлика аст!»

Дар сари таҳлили ин суолҳо таваққуф намудан маъние дорад, хусусан ки ҷавоби онҳо наметавонад дорои характери якранга бошад ва чунон ки дар назари аввал менамояд, он қадар ҳам осон нест. Дар вақти ҷавоб гуфтан ба суоли аввал мо мулоҳизаҳои маълуми К.Марксро, ки дар силсилаи мақолаҳои машхури ў роҷъ ба «Ост-Индия» баён ёфтаанд, набояд фаромўш кунем. Ҳар-

²³ Маркс К., Энгельс Ф., 1932, с. 107.

²⁴ Маркс К., Энгельс Ф., 1932, с. 107.

²⁵ Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 34, с. 230.

²⁶ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 4, с. 419–459.

чанд гумон аст, ки кори бунёдгаронаи англисҳо дар Ҳиндустон аз миёни харобаҳои ба амаловардаи таҷовуз ва тороҷғариҳои бениҳояти аҷнабиён ба назар расад, вале он шурӯъ шудааст,— навишта буд К.Маркс. Самараи ин кор, берун аз майлу иродаи мустамликадорон, вайрон кардани асосҳои ҷамоати пайвастаи ҳиндуён ва фароҳам овардани заминаи таппаккули ҷамъияти капиталистӣ аст, хотирнишон карда буд К.Маркс. Лекин ӯ боз хеле возеҳу равшан таъкид мекард, ки аҳолии Ҳиндустон аз ҷиҳатҳои мусбати ҳукмронии мустамликавии Британия фақат дар натиҷа ва пас аз ғалабаи револютсияи пролетарӣ дар Англия, ё худ дар натиҷа ва пас аз ғалабаи револютсияи халқии зиддимустамликавӣ дар Ҳиндустон метавонанд баҳраманд гарданд.²⁷ Чунон ки маълум аст, халқҳои Ҳиндустон ва Покистон то ҳол оқибатҳои вазнини нуговори истисмори дуру дарози мустамликадорон: харобии қувваҳои истеҳсолкунанда, қашшоқӣ, гуруснагӣ, муромурии аз ҳад зиёд ва дигар мусибату маҳрумиятҳоро, ки ҳукмронии тўлонии салтанати Британия ба сари онҳо оварда буд, эҳсос менамоянд.

Маҳз аз сабаби он, ки халқҳои Ҳиндро мустамликадорони англиси аз ҷиҳати иқтисодию сиёсӣ қавитар ғорат мекарданд, аҳволи онҳо аз аҳволи табоҳи халқҳои Осиёи Миёнаи солҳои 1861– 1916 ҳам бадтар буд. Доираҳои ҳукмрони Британия аҳолии мустамликаҳои худро бо маҳорат, малака ва вуҷъати бузурге истисмор мекарданд. Инро В.И.Ленин хотирнишон намуда буд: «...империалистони рус намояндагони замони кўҳна буданд ва аз ин рӯ, чунон ки бояду шояд, буғӣ карда наметавонистанд», дар ҳолате ки намояндагони буржуазияи англису америкой «буғӣ карда метавонанд ва то охир буғӣ меку- нанд».²⁸

В.И.Ленин ҳама гуна мустамликадоронро, хоҳ ҳукумати подшоҳӣ бошад ва хоҳ ба истилоҳ «демократияи буржуазии ғарб», баробар хашмгинона ма- заммат менамуд. Ин аст калиди ҷавоби суоли дувум. Агар соф омилҳои зоҳирӣ ба эътибор гирифта шаванд, он гоҳ чунин ба назар мерасад, ки халқҳои Осиёи Миёна дар натиҷаи на ба ҳайъати империяи Британия, балки ба ҳайъати империяи Россия дохил шудан на чизе бурд кардаанд ва на бохтаанд. Вале дар чунин ҷавоб тафовутҳои махсуси ин ду давлати императорӣ ба ҳисоб гирифта намешаванд.

Ба замми он ки пролетариати Англия дар нимаи дувуми асри XIX ва иб- тидои асри XX бештарин ҳиссаи ғайриҷамъияти пешинаи револютсионии худро аз даст дод, вай аз ҷиҳати ҷуғрофӣ ҳам аз муборизони зиддимустамликавии Ҳинд хеле дур буд. Ба ин сабаб вай наметавонист онҳоро бо таҷрибаи мубо- ризаи сиёсӣ ғаний гардонад, балки қисми муайяни он («ашрофи коргар») дар ин бобат рағбате ҳам зоҳир намекард.

Вале мо дар Россияи подшоҳӣ тамоман акси ин ҳолро мебинем. Дар ин ҷо маҳз пролетариат миллати ҳукмрон буд ва синфи коргари рус ба ҳаракатҳои револютсионии ҳамаи халқҳои мамлакати паҳновари сермиллат бевосита роҳбарӣ намуд. Вай ба муборизаи зидди тамоми навъҳои истисмор, зидди ҳама гуна зулму асорати дарбори подшоҳ ва атрофиёни он, ашрофи дворянӣ ва буржуазия, сарфи назар аз мансубияти миллии ин истисморгарону му- стамликадорон – хоҳ рус бошанд ё украин, хоҳ белорус ё гурҷӣ, хоҳ тотор ё арман, хоҳ ўзбек ё тоҷик ва ё миллати дигар, бевосита роҳбарӣ намуд ва ба озод кардани ҳамаи халқҳо аз шиканҷаи феодалӣ ва капиталистӣ ноил гардид.

²⁷ Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 9, с. 130–136.

²⁸ Ленин В.И. Асарҳо, ҷ. 39, с. 398.

Бинобар ин мо ҳамаи асосҳоро дорем, то бигўем, ки Осиёи Миёнаро истило кардани империяи Россия, ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна протсессии диалектика на тасодиф аст: вай баробари дучори асорат намудан ва ҷорӣ кардани шаклҳои нави зулми иқтисодӣ, сиёсӣ, миллий ва маданӣ, чи навиё ки таҷрибаи таърих нишон дод, ба худ ҷанинҳои озодии комили миллатҳои мазлумро, озодӣ аз ҳар навиё истисмори одамеро аз тарафи одами дигар, синфиро аз тарафи синфи дигар, миллатеро аз тарафи миллати дигар низ овард. Маҳз барои ҳамаин ҳам, бар тибқи далелҳои таърих, таъкид мекунем, ки ба ҳайъати Россия дохил шудани халқҳои Осиёи Миёна на фақат барои ин халқҳо ва дигар халқҳои Россия, балки барои тамоми мардумони Шарқ низ оқибатҳои прогрессивии объективона дошт ва дорад.

Боби дувум

АҲВОЛИ ХАЛҚИ ТОҶИК ВА МУБОРИЗАИ ОН БАР ЗИДДИ АМОРАТИ БУХОРО ВА ҲУКУМАТИ ПОДШОҲӢ (НИМАИ ДУВУМИ АСРИ XIX)

1. СИЁСАТИ МУСТАМЛИКАДОРИИ ҲУКУМАТИ ПОДШОҲӢ

Ду марҳалаи сиёсати иқтисодии ҳукумати мутлақа дар Осиёи Миёна. Роҳ ёфтани муносибатҳои капиталистӣ

Сиёсати дар Осиёи Миёна ҷорикардаи ҳукумати мутлақай подшоҳиро ба ду марҳала ҷудо кардан мумкин аст: марҳалаи якум аз аввали футуҳот то солҳои 90-ум ва марҳалаи дувум аз замони барқарор гардидани давраи империалистии капитализм, яъне аз охири солҳои 90-ум то соли 1917.

Дар марҳалаи аввал сармояи давлати соҳибмустамлика ба истехсолоти Осиёи Миёна ҳанӯз ғаёлона даҳлат намекард ва аксаран бо миёнаравии савдогарони маҳаллӣ ба хариду фурӯши маҳсулот маҳдуд гардида буд. Вори-доти сармоя ба Осиёи Миёна нисбатан кам буда, дар содироти моли хом ҳоло ягон навъи маҳсулот (чунон ки баъдтар пахта ва пӯсти қароқўлӣ гардид) мавқеи намоён пайдо накарда буд.

Марҳалаи дувум бо даҳлати ғаёлонаи сармоядорони давлати соҳибмустамлика ба ҷараёни истехсолоти Осиёи Миёна, бо тараққиғи соҳаҳои махсуси хоҷагии қишлоқ, ворид шудани сармоя ва афзудани роли банкҳо тавсиф меёбад. Кашида шудани хатти роҳи оҳан мавқеи сармояи Россияро дар Осиёи Миёна ва аз он ҷумла дар аморати Бухоро мустаҳкам гардонид.

Бо вучуди моҳиятан тафовут доштани як марҳала аз марҳалаи дигар бояд қайд кард, ки аз қадамҳои аввали бо қасди мустамликакунии ба Осиёи Миёна роҳ ёфтани ҳукумати подшоҳӣ сиёсати он барои ба эҳтиҷоти саноати тараққикардаи Россия мувофиқ гардонидани иқтисодиёти ин кишвар нигаронида шуда буд. Осиёи Миёна мебоист ба манбаи моли хоми аграрии давлати соҳибмустамлика табдил меёфт.

Пас аз ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна дар ин ноҳия муносибатҳои капиталистӣ рӯ ба инкишоф ниҳода бошанд ҳам, на ин ки боиси тавлиди саноати вазнин нагардиданд, балки ҳатто саноати бофандагӣ барин соҳаҳои нави саноат ба вучуд наоманд. Иттиҳоди соҳибкорони саноати бофандагии Россияи подшоҳӣ бо тамоми ҷидду ҷаҳд намонд, ки дар ноҳияҳои пахтакор саноати бофандагӣ пайдо шавад. Баъзе кўшишҳои кушодани муассисаҳои бофандагӣ, ки аз тарафи баъзе соҳибкорони маҳаллӣ карда шуд, дучори муқобилати сахти соҳибони корхонаҳои бофандагии Петербург, Иваново-Вознесенск, Москва, Кострома, Орехово-Зуево ва ғ. гардид. Дар дигар соҳаҳои саноат ҳам аҳвол чунин буд.

Пас аз ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна саноатдори рус дар ин ҷо ба ташкили плантатсияҳои пахта сар карданд. Ба мисли плантатсияи «Хутори Андреев», ки дар Фарғона ташкил шуда буд, дар вилоятҳои Тошканд ва Самарқанд низ плантатсияҳо ба вучуд омаданд.

Бо вучуди ин, дар ҳамон шароите, ки дар парвариши пахта техникаи хеле ақибмонда ба кор бурда мешуд, соҳибони саноат ба ташкил намудани хоҷагиҳои плантатсионии фаровонҳосилу ғоиданок муваффақ гардида наметавонистанд. Мардикорони рӯзбайъ, ки дар плантатсияҳо кор карда, музди ночизе мегирифтанд, бар акси деҳқонони чоряккор ба афзоиши ҳосилнокии меҳнат ҳавасманд набуданд.

Пас аз он ки кори ташкили плантатсия барор накард, соҳибони саноат роҳи истифода намудани пахтаҷаллобони маҳаллиро пеш гирифтанд. Ба ин тариқа, дар соҳаи пахтакорӣ амалан ҳамон муносибати кӯҳнаи нимфеодалӣ нигоҳ дошта шуд.

Дар солҳои 70-80-ум ба ҷои навъҳои ҷойдори пахта навъҳои нави нисбатан сермаҳсул ҷорӣ гардид. Ҳукумати подшоҳӣ барои ёрӣ расонидан ба тараққиёти босуръати пахтакорӣ дар Осиёи Миёна ба пахтае, ки аз Америка мекашониданд, боҷи калон андохт. Ин тадбир барои боз ҳам бойтар шудани ҷаллобони маҳаллӣ, ки аз боло рафтани нархи пахта ғоидаи зиёде ба даст меоварданд, боис гардид.

Осиёи Миёна барои саноати Россия ва, қабл аз ҳама, барои саноати бофандагии он манбаи моли хом ва бозори фурӯш гардид. Косибон ва ҳунармандони майдаи маҳаллӣ ба молҳои саноатие, ки аз Россия кашонда мешуданд, рақобат карда натавониста, шикаст мехӯрданд.

Дар солҳои 70-ум нақшаи сохтмони роҳи оҳан, ки Осиёи Миёнаро бо Россия бояд мепайваст, аҳамияти махсус пайдо намуд. Муҳокимаи ин масъала боиси ҷангомаю майлу рағбати ҳасудомези пурғарази соҳибкорон шуд, зеро маълум аст, ки дар шароити капитализм кашидани роҳи оҳан барои дарёфти пулу ғоидаи зиёд имкони фаровон муҳайё менамояд. Дар масъалаи самти роҳи оҳани Туркистон лоиҳаҳои бисёр пешниҳод мешуд; масалан, Барранд ном инженери фаронсавӣ, ки замоне бо муаллифи лоиҳаи канали Сувайс – Ф.Лессепс ҳамкорӣ мекард ва ҳуди Ф.Лессепс ҳам таклиф карданд, ки байни Лиссабон ва Калкатта роҳи оҳани трансконтинентие сохтан даркор, ки аз мобайни Осиёи Миёна гузашта меравад. Дар шароити бӯҳрони доимии молиявӣ ҳукумати подшоҳӣ ба сохтмони ин гуна иншоотҳои калон қудрат надошт. Кашидани аввалин хатти ҳозиразамони роҳи оҳан ин тақозои амалияи муқаррарии ҳукумати подшоҳӣ – тақозои футуҳоти Туркменистон буд. Ин роҳ аз соҳили баҳри Каспӣ, аз Красноводск сар шуда, дар навбати аввал мебоист барои эҳтиҷи қўшунҳои ба Аҳлтегин ҳучумкунандаи М.Д.Скобелев хизмат мекард.

Дар соли 1885 роҳи оҳан то Ашқобод, дар соли 1888 то Самарқанд ва дар соли 1898 то Тошканд кашида шуд. В.И.Ленин аҳамияти ин роҳи оҳанро дар тақдири Туркистон махсус таъкид намуда, навишта буд: «Роҳи он тарафи Каспӣ барои капитал Осиёи Миёнаро «кашф» кардан гирифт».¹

Аммо барои таъмини эҳтиҷи ин кишвари беканор як хатти роҳи оҳан кам буд. Ба зами ин, роҳи оҳани мазкур ин кишварро бо ноҳияҳои марказии Россия бевосита наепайваст – борро ҳатман аз поезд ба киштӣ ва ё аз киштӣ ба поезд ҳамл кардан лозим меомад, ки ин корро ниҳоят душвор мекард. Файр

¹ Ленин В. И., Асарҳо, ҷ. 5. с. 85.

аз ин, аз поезд ба киштӣ, аз киштӣ ба поезд баромаданду фаромадани мусофирон ҳам ноқулай буд. Ба ин сабаб дар ибтидои асри XX сохтмони хатти нави роҳи оҳан сар шуд. Ин роҳ бояд шаҳри асосии кишвари Туркистон – Тошкандро бо Оренбург мепайваст. Сохтмони ин роҳ босуръат пеш мерафт ва инак соли 1905 хатти мовароикаспигии роҳи оҳани кишвар бо хатти роҳи оҳани Оренбург пайваста шуд. Табиист, ки табақаи дворяну помещикҳо ва буржуазии империяи Россия барои истисмори бештари сарватҳои табиӣ ва аҳли меҳнати Осиёи Миёна имкони фаровонтаре ба даст оварданд. Ба ноҳияҳои пахтакори водии Фарғона – шаҳрҳои Хўқанду Андиҷону Марғелон расондани роҳи оҳан кори басо муҳим буд. Роҳ аз саросари шимоли Тоҷикистон гузашта рафт ва бо ҳамин маҳсулоти деҳқонон ва косибони тоҷик ба тамоми бозорҳои генерал-губернатории Туркистон ва ба дигар ҷойҳои Россия роҳ ёфт. Ба тӯфайли ин дар шимоли Тоҷикистон муносибатҳои капиталистӣ ба андозае инкишоф пайдо намуд.

Сохтмони роҳи оҳани моварои Каспӣ ва баъдтар роҳи оҳани Оренбург имкон доданд, ки дар зарфи якчанд даҳсола мубодилаи мол байни Россия ва Осиёи Миёна бештар аз 10 маротиба зиёд карда шавад. Вале молҳои русӣ на дар тамоми бекиҳои Бухоро фаровон буданд, ки сабаби ин мушкилии кашондани мол, суст будани муносибатҳои молию пулӣ ва баъзе дигар омилҳо буданд. Молҳои русӣ аз ҳама бештар дар бозорҳои водии Тоҷикистон ба фурӯш мерафтанд, аммо ҷои асосии фурӯши молҳои русӣ худи Бухоро буд, ки дар ин ҷо савдогарони бой ва худи амир аз саноатчиёну савдогарони рус харидҳои калон мекарданд.

Дар он ҷойҳои кишвар, ки рафтуомадаш душвор буд, ҳаннотии молҳои русӣ басо авҷ гирифт. Кўҳистониён бо рағбати тамои молҳои арзони фабрикиро мехариданд. Тоҷирони абҷир, ки молҳои русиро меоварданд, бо нархи беҳад баланд онҳоро пул мекарданд. Азбаски кўҳистониён пул надонштанд, савдогарон инро дастак карда, барои як сарбанди оддии фабрикий аз деҳқони бечора 4 пул гандум ва 1 гўсфандашро кашида мегирифтанд. Шамъ, гўгирд, собун, карасин, ҷане он чизҳое, ки мардум пештар қариб истеъмол намекард, нағз ба фурӯш мерафт. Одамони бекҳо ва худи бекҳо ҳам аз ҳаннотиву савдогарӣ рӯ намегардонданд. Масалан, беки Қаротегин ба Фарғона як рама гўсфанд оварда фурўхту ба пули он бисёр молҳои русӣ харида, баъд онҳоро дар Қаротегин ба пули калон фурўхта буд.²

Аз солҳои 70-уми асри XIX сар карда ҳукумати подшоҳӣ ба нияти ба вучуд овардани такаҷоҳи миллий ба миқёси васеъ дар Осиёи Миёна муҳочирони русро ҷойгир намуд. Ҳукумати подшоҳӣ дар хусуси пешрафти хоҷагии қишлоқи Осиёи Миёна хеле кам ғамхорӣ мекард. Ҳамчунон ки вай барои сохтмони системаи обёрӣ дар воҳаҳои асосии пахтакорӣ ҳеҷ як чорас намедид, хоҷагии муҳочиронро низ аз эътибор соқит намуда буд. Муҳочирон дар ҳама ҷо маҷбур мешуданд, ки аз системаи кўҳнаи каналҳои обёрикунанда истифода баранд.

Аҳволи муҳочирони рус дар вилояти Самарқанд махсусан бад буд. Дар ин бора муосирон чунин навиштаанд: «Дар мобайни дашти шўрҳои сўзон деҳе сохтаанд... Чанд кулбаи амонатӣ, ки телбақорона бардоштаанд, дар гирду атроф на дарахте, на сабзае..., фақат дашти ҳомуну дашти ҳомун...» Муҳочирон гурўҳ-гурўҳ ба сафи бекорон дохил шуда, дар ҷустуҷўи ризқу рўзӣ ба феодалони маҳаллӣ ва кулакҳои рус муздурӣ ва мардикорӣ мекарданд.

² ЦГА Уз. ССР И-19, оп. 1, д. 6002, л. 19.

Меҳнаткашони тоҷик, ки қисми бештари аҳолии вилояти Самарқандро ташкил медоданд, ҳанӯз дар ҳамон вақтҳо боварӣ ҳосил карда буданд, ки коргарон ва деҳқонони камбағали рус, ки ҳамроҳи онҳо кор мекунанд, мисли меҳнаткашони маҳаллӣ аз қабру зулми ҳукумати подшоҳӣ дар азобанд. Ҳукумати помещикино буржуазии подшоҳӣ аз муҳоҷирони рус барои худ такягоҳи миллии синфие сохтани буд, вале беихтиёр мусоидат кард, ки барои тавлид ва ривоҷи иттифоқи синфию миллии меҳнаткашони Осиёи Миёна бо деҳқонони камбағали рус, бо батракҳои рус, бо коргарони роҳи оҳану заводҳои пахтаву равшан шароит фароҳам ояд.

Ҳукумати подшоҳӣ дар ғўшаву канорҳои империяи худ тартиботи асорати патриархалию феодалӣ, дар воқеъ қорӣ будани ғуломдорӣ ва бесаводию нодони мардумро қасдан барқарор медошт. Бисёр заминҳои ҳосилхез ба ихтиёри қисми дорои муҳоҷирон дода шуда, аҳолии маҳаллӣ ба заминҳои камҳосили баду вайрон ронда шуданд. Маълум, ки ин кор алангаи низои миллиро боло мекард. Ҳукумати подшоҳӣ ба ривоҷи мадания мардуми Туркистон мутлақо аҳамият намедод ва ночизтарин падидаҳои афкори инқилобиро бераҳмона нест мекард.

Дар кишвари Туркистон таъсис намудани системаи маъмурии ба истилоҳ «Идораи ҳарбии халқӣ» ба мақсадҳои мустамликадорӣ ҳукумати подшоҳӣ хизмат мекард. Кишвари Туркистон ба панҷ вилоят – Сирдарё, Фарғона, Самарқанд, Ҷафтруд (Семиречье) ва Моварои Каспӣ (Закаспий) тақсим мешуд. Ҳар як вилоятро, ба истиснои Закаспий, ки дар он ҷо сардори вилоят менишаст, губернатори ҳарбӣ идора мекард. Вилоят ба уездҳо ва уезд ба приставихо ва вулусҳо чудо мешуд. Маъмурони вулусҳо аз аҳолии маҳаллӣ таъин мегардиданд. Тадричан дар қатори феодалҳои кўҳна одамони аз табақаҳои давлатманди аҳолий, аз он ҷумла ононе, ки ба табақаи ашрофи феодалии маҳаллӣ мансубияте надоштанд, низ «бо роҳи интиҳоб» ба вазифаҳои маъмурий ҷалб карда шуданд. Аммо намоёндагони халқӣ меҳнатӣ ҳатто вазифаи оқсаққоли қишлоқ ва ё вулусро орзу ҳам карда наметавонистанд. Оммаи халқ дар ҳуди интиҳобот ҳам амалан иштирок надошт.

Дар бораи «интиҳоботе», ки дар ибтидои асри XIX воқеъ гардида буд, шохидон чунин нақл мекунанд: барои интиҳоби оқсаққоли вулуси Қистакўз (уезди Хучанд) аз тамоми деҳоти атроф бойҳо, муллоҳо, «элликбошиҳо»³ ва арбобон ба қишлоқи Қистакўз ҷамъ омаданд. Ба вазифаи оқсаққоли вулус ду нафар муддаии давлатманд - Мирзо Баҳодурхон ва Муллобойро пешбарӣ карда буданд. Муллобой барои ришваи «интиҳобкунандагон» 2 ҳазор сўм, ҳарифи ӯ бошад, ба ин мақсад 3 ҳазор сўм пул чудо кард. Дар натиҷа Мирзо Баҳодурхон ба вазифаи оқсаққолий «интиҳоб» гардид.

Як гурӯҳ бойҳое, ки Муллобойро тарафдорӣ мекарданд, аз ин интиҳобот норозӣ шуданд. Онҳо маблағи зиёде ҷамъ намуда, дастнишондаи худро ба назди губернатори ҳарбии Самарқанд фиристоданд. Муллобой баробари расидан ба Самарқанд ба зани губернатор чанд ҳазор сўм пул ва тўҳфаҳои қиматбаҳо пешкаш намуд. Рӯзи дигар ўро губернатор қабул карда гуфт: «Аз ҳамин рӯз эътиборан ту оқсаққоли вулус хоҳӣ буд». Ҳанӯз Муллобой ба Қистакўз барнагашта, фармони губернатор дар бораи ба вазифаи оқсаққоли вулус тасдиқ гардидани ӯ расид.

³ Пастгарин мансаб дар генерал-губернатории Туркистон, ки аз ҳар 50 хоҷагӣ интиҳоб мешуд.

Дар дигар ноҳияҳои генерал-губернатории Туркистон низ айни ҳамин ҳолат рӯй меод. Синфҳои истисморкунанда бо савобдиди худ одамонашонро ба вазифаҳои «интихобӣ» таъин мекарданд ва аз кор мегирифтанд.

Оқсаққолон, ҳамин ки ба сари кор омаданд, одатан худсарӣ ва бедодгарӣ мекарданд. Зулму ситам ва порахӯрии маъмурони маҳаллӣ ниҳоятдараҷа ривож гирифта буд. Кори маҳкамаҳо мисли пештара дар асоси шарият пеш бурда мешуд.

Ҳукуматдорони кишвари Туркистон дар баробари ба тарафи худ кашида ни табақаи давлатманди аҳолии маҳаллӣ, ки ба хизмати ҳукумати подшоҳӣ гузашта буд, барои заиф гардонидани мавқеи иқтисодии ашрофи кӯҳнаи феодалий низ чораҳо пешбинӣ намуданд. Аз шахсоне, ки заминҳои вақфро истифода мебуданд ва аз соҳибони мулки хусусӣ, ки аз тарафи давлат бахшиш шуда буд, манзур кардани ҳуҷҷати собиткунандаи ҳуқуқи ба ин заминҳо доштаи онҳо, аз қабилӣ вақфномаи тасдиқкардаи хон талаб карда шуд. Ин гуна ҳуҷҷатҳо хеле кам маҳфуз монда буданд. Бинобар ин миқдори зиёди заминҳои вақф ва мулкҳои хусусӣ давлатӣ карда шуданд. Заминҳои боқимондаи вақф аз ҳар гуна имтиёз ва баргариҳои молиётӣ маҳрум гардиданд. Ба ҳамин тариқа, ба манфиатҳои як қисми рӯҳониён ва ашрофи феодалий зарбаи ҷиддӣ расонида шуд.

Вале аҳволи деҳқонони меҳнаткаш аз ин ҳама чораҳо андаке ҳам ба беҳбудӣ рӯ наовард. Заминдорони калон мисли пештара барои истисмори деҳқонони бенаво, ки дар заминҳояшон чоряккорӣ мекарданд, имконият доштанд.

Тафтиши соли 1909 дар кишвари Туркистон гузаронидаи сенатор Пален муқаррар кард, ки аз ҷумла дар вилоятҳои Самарқанд ва Фарғона (яъне дар ҳамон вилоятҳое, ки бештари аҳолиро тоҷикон ташкил мекарданд) ҳуқуқи мулки хусусӣ дар камтар аз саяди тамоми заминҳои кишт ҷорист. Мулкдорони хурде, ки дар як порча замин аз рӯи қоидаи нав дар асоси заминдорӣ ҷамоати хонаводагӣ кор мекарданд, маишати худро ҳеҷ таъмин карда наметавонистанд. Онҳо ба дасти судхӯрҳо афтода, хонахароб мешуданд, дар сураати адо накардани қарз ва ё надодани андоз аз заминашон маҳрум гардида, ба сафи чоряккортон ва батракҳо дохил мешуданд. Дар баробари ин аз тарафи ҳукумати подшоҳӣ ҷорӣ карда шудани усули ҷимоякунии якдигар дар адои андозҳо ба маҳфуз мондани муносибатҳои феодалий ва ба асорати судхӯрҳо, феодалон ва маъмурон гирифтӣ шудани деҳқонони камбағал боз ҳам бештар мусоидат намуд.

Ҳукумати подшоҳӣ дар соҳаи хоҷагии об, ки дар зироати Осиёи Миёна роли хеле муҳим мебозид, низ қомилан тарафдори феодалон ва бойҳои калон буд. Онҳо тамоми манбаъҳои обро ба даст гирифта, аз байни худ миробҳо таъин мекарданд ва ба ин васила дар қишлоқ ҳўҷаини мутлақ гардида буданд.

Кори нимафеодалий ва нимағуломии иҷоравӣ беш аз пеш оммаҳои васеи деҳқонони муфлисро, ки дар замини бойҳои калон чоряккорӣ ва панҷяккорӣ мекарданд, фаро мегирифт.

Аҳволи ононе, ки дар корхонаҳои хурди фабрикмонанд кор мекарданд, беҳ аз ин набуд. Ин корхонаҳо асбобу ҷиҳозоти ночиз доштанду шароити кори онҳо касро ба даҳшат меовард. Кор то 12-16 соат тӯл кашида, рӯзе ҳамагӣ 40–60 тин музд дода мешуд. Дар заводҳои пахта оддитарин воситаҳои муҳофизати саломатӣ, ҳатто ҳавотозакунакҳои оддӣ набуданд, бисёр коргарон дучори дарди сил мешуданд. Манзили коргарон низ ниҳоят бад буд. Соҳибони корхонаҳо ба коргарон озӯқаи пӯсидаву гандида меоданду аз

музди ночизи онҳо пули зиёде меситонданд ва хуллас фоидаи калон ба даст меоварданд.

Аҳволи косибон

Дар солҳои аввали баъди ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна косибӣ ба андозае ривоч ёфт. Сабаб ҳамин буд, ки дар Осиёи Миёна шумораи аскарару афсарони армияи подшоҳӣ хеле афзуд, барои таъмини онҳо бошад, ҳама чизро аз Россия меоварданд, ки ин ҳам гарон меафтиду ҳам барои кашондани ин қадар чиз нақлиёт намерасид. Барои илоҷи кор ҳукумати подшоҳӣ қарор дод, ки бигзор сарбозону афсарон баъзе чизҳои лозимаро аз косибони маҳаллӣ харанд, ана ин буд, ки косибӣ ба андозае ҷон гирифт.⁴ Дар солҳои минбаъда дар сохти саноати косибӣ дигаргуниҳое ба вуҷуд омаданд, яъне баъзе хусусиятҳои муносибатҳои капиталистӣ ба он нуфуз карданд. Истеҳсолоти беш аз пеш ба худ сурати истеҳсолоти молро мегирифт. Ин пайдаро дар марказҳои калони косибӣ, дар шаҳрҳо, масалан, дар Бухоро равшан дида мумкин буд. Дар Бухоро қариб 100 соҳаи косибӣ вуҷуд дошт.⁵ Дар Хучанд, Ўротеппа, Панҷакент, Конибодом, Ҳисор, Кӯлоб ва баъзе дигар шаҳрҳо косибӣ умуман хеле равшан дошт.

Косибӣ дар ҳар як маҳалли кишвар вобаста ба манбаъ ва сифати моли хом, вобаста ба он ки аз марказ дур аст ё наздик, вобаста ба он ки чӣ гуна роҳҳо дорад – соҳиби хусусияти хос мегардид. Дар маҳалҳои баландкӯҳи Бухорои шарқӣ касбҳои хонагӣ маъмултар буд, ки дар ин шакли косибӣ муомилоти байни усто ва истеъмолгар, яъне байни молфурӯшу молгир фақат ба таваассути натура анҷом меёбад. Баъзе ноҳияҳо дар истеҳсоли ин ё он мол тахассус ҳам ёфта буданд.

Косибони Ҳисор асосан намаду моҳит мемулиданд, шолу арғамчин мебофтанд, пӯстак тайёр мекарданд. Ноҳияҳои ғарбии ин маҳал дар алочабофӣ, корсонтарошӣ, сабадбофӣ, хӯрчиндӯзӣ, ҷуроббофӣ ном бароварда буд. Шофу шамшеру кордҳои кордгарони Қаротог шӯҳрати баланд дошт.

Дар Душанбею водии Кофарниҳон чармгарӣ ривоч ёфта буд.

Дар Хучанд касби бофандагӣ басо маъмул буд ва беҳуда нест, ки дар ин ҷо гузар-гузар карбосбофон, шустагарон, абрбандҳо, шоҳибобон, пиллакашон ва ғ. буданд. Соли 1906 дар шаҳр 230 дӯкони шоҳибобӣ, чархресӣ, ҳаллоҷӣ ва ғ. вуҷуд доштанд. Дар шаҳрҳои Хучанд ва Ўротеппа гузарҳои махсуси кордгарон, дегрезон, кулолон, заргарон ва ғ. буданд.

Дар бекии Кӯлоб низ бофандагӣ яке аз касбҳои муҳим ба шумор мерафт ва дар ин касб занҳо низ бисёр ширкат доштанд. Занҳо дар хона пахтаро ҳаллоҷӣ мекарданд, мересиданд ва дар дастгоҳҳои бофандагӣ карбос мебофтанд, ки он ҳам барои эҳтиёҷи рӯзгор ва ҳам барои фурӯш мерафт. Аз калобаи кӯлобӣ мардуми Дарвоз низ карбос мебофтанд. Суфи кӯлобӣ ва ҷомаҳои карбосии кӯлобӣ хеле хушсифат буданд ва дар Бухоро ҳам тақдир мешуданд. Аз ашёи хоми маҳаллӣ барои қанору хӯрчин карбос мебофтанд, моҳуту намад, шолу ҷуроб тайёр мекарданд. Ҳамаи ин корро асосан занон анҷом медоданд. Қолину гилемҳои хушсурати қиматбаҳо бо супориши бойҳо махсус дар ҳавли онҳо тайёр карда мешуданд.

Дар Бухоро низ бисёр гузарҳои чармгарон буд (Чармгарони Боло, Чармгарони Поён), ки дар ин ҷо чармҳои аълосифати хонак, кемуҳтӣ, саночу

⁴ Мухторов А., 1964, с. 127–130.

⁵ Сухарева О.Д., 1966, с. 190.

далвҳо, машқҳо истеҳсол мешуд. Мӯзадӯзию маҳсидӯзию кафшдӯзию лаҷом-созӣ низ дар ҳамин гузарҳо маъмул буд. Косибони бойи Чармгарони Поён аз чорвофурӯшон пӯсти зиёде харида, онро чарм карда мефурӯхтанд.

Дар Мӯминобод ҳам чармгарону мӯзадӯзону лаҷомсозон бисёр буданд. Шоҳибобию пиллакашӣ ҳам дар инҷо хеле равнақ дошт.

Деҳқонони Кӯлоб ҳам кирмакдорӣ карда, пиллаи худро дар бозорҳо мефурӯхтанд. Дар шаҳр аз он пиллаҳо ришта кашада ва онро ранг дода, боз ба бозорҳои Кӯлоб бурда мефурӯхтанд.

Дар охири асри XIX Кӯлоб маркази муҳимми касбу тиҷорат шуд. Дар бисёр дӯконҳо аз ашён зироат маҳсулот тайёр мекарданд. Равғани кунҷид ва зағири Кӯлоб эҳтиёҷи ноҳияро таъмин мекард. Ордкашӣ ҳам хеле ривож ёфта буд. Аслиҳасозон милтиқу шамшер, кордгарон кордҳо месохтанд. Маҳсули кори мисгарон тамоми талаботи мардуми ин маҳалро таъмин карда, дар ҷойҳои дигар ҳам ба фурӯш мерафт.

Касбу косибӣ дар Ҳисор ҳам басо маъмул буд. Файр аз карбосу яроқу аслиҳаву маснуоти чармгарӣ дар ин ҷо ҳам алоча мебофтанд, ки шўҳрати зиёде дошт ва баъзе намудҳои он хеле қимат ҳам меистоданд. Масалан, баҳои ду тўби як навъи он 20 сўм буд.⁶

Оҳангарони маҳаллӣ ба дараҷаи баланд таҳассус доштанд. Онҳо наъл, каланд, дос, табар, тири чархи осӣ ва ғайра месохтанд.⁷

Кулолони Ҳисор (хусусан занони моҳири кўҳистон, ки бо кулолӣ шуғл доштанд) дар амал асбобу абзори оддиро кор фармоянд ҳам, бо зарфҳои сафолӣ тамоми ноҳияи Ҳисор ва ноҳияҳои ҳамсояро таъмин мекарданд.

Аз охири асри XIX сар карда дар байни шаҳрҳои ин ноҳия аз ҷиҳати ривоҷи тиҷорату саноат тадриҷан Душанбе ба мадди аввал баромад. Шояд яке аз сабабҳои ин ҳамин ҳам бошад, ки беки Ҳисор онро бошишгоҳи тобистонии худ қарор дода буд.

Аз ҷумлаи аҳолии Душанбе бисёр бофандагон, оҳангарон, зингарон ва чармгарони моҳир буданд.

Баробари обод шудани роҳҳои тиҷорату савдо моли косибони тоҷик беш аз пеш дар бозорҳои хориҷи Бухорои шарқӣ ба фурӯш мерафтанд.

Истеҳсолоти серсоҳаи косибони Бухорои шарқӣ бо маснуоти бадосту назаррабои устоёну чеварони гулдасти худ шўҳрати азим ёфта буд. Дар маснуоти онон ҳамон анъанаҳои инъикос меёфтанд, ки таърихи бисёрҳазорсола доштанд. Ба ин маъно истеҳсолоти косибон аҳамияти махсус дорад. Вале ҳамаҷун сирф истеҳсолот бисёр нуқсу иллатҳо дошт ва ҳатто барои ҳама даврас, ки мавриди тадқиқ қарор дорад, кўҳна шуда буд.

Истеҳсолоти давраи феодализм, ки дар чорчўбаи рисолаҳову ҷамъиятҳои косибон маҳдуд буд, дар ҳама шакли кўҳнаи анъанавии худ монда, дар мадди мадид ҳеҷ дигар нашуда буд.

Корхонаҳои косибон ягон ҷиҳози техникӣ надоштанд ва кор асосан дастӣ анҷом дода мешуд. Тайёр кардани маснуот меҳнати зиёдеро талаб мекард, дараҷаи маҳсули меҳнат нисбат ба фабрикаҳо хеле паст буд, барои ҳамаин ҳам арзиши аслии моли косибон нисбат ба моли фабрика хеле болотар меистод. Ба зами ин ҳукуматдорони феодализм ба косибон хироҷу андози бешумор меандоштанд, ки ин ҳам арзиши моли онҳоро баланд мебардошт.

Баробари аз маркази Россия омадани молҳои вазъияти косибон якбора табоҳ шуд. Дар марҳалаи аввал соҳибкорони рус– соҳибони фабрика, завод,

⁶ Маев Н.А., 1879, с. 191.

⁷ Ҳамроев М., 1959, с. 43.

савдогарони калон – талаботи бозорҳои Осиёи Миёнаро ба тафсил омӯхтанд ва анвои моли худро маҳз ба ҳамин талабот муносибу мувофиқ намуданд. Даре нагузашта аз Россия ба бозорҳои Осиёи Миёна читҳои гулдор, чойнику пиёлаву косаву табақҳои чинӣ, маснуоти мисин, сӯзан, собун, карасин, чарчинворӣ барин молҳои фабрикӣ омадан гирифтанд, ки нархи онҳо аз нархи моли косибони маҳаллӣ хеле пасттар буданд, зеро дар фабрика тайёр карда мешуданд. Дар аввалҳои соли 1910 молҳои русӣ тамоми бозорҳои Осиёи Миёнаро зер карда гирифтанду аксари молҳои косибони маҳаллиро танг карда бароварданд.

Пеш аз ҳама, касби бофандагӣ саҳт шикаст ёфт. Шоҳидон навиштаанд, ки чити алвони русӣ,⁸ матоъҳои катонӣ лифию чуттии русӣ махсусан нағз ба фурӯш мерафтанд. Маснуоти бофандагӣ 2/3 ҳиссаи воридоти молҳои русӣ буд. Яке аз шохидони он давра навиштааст: «Бо имони комил метавон иддао кард, ки аз нисф бештари шохиворӣ ва ҳатто либосҳои дӯхта - ҷомаву куртаи занона ва катон, ки дар бозори Бухоро ба фурӯш мераванд, моли масковӣ аст».⁹ Бозори маснуоти оҳанӣ – сим, меҳ, ғулбаҳои оҳанӣ хеле тез шуд. Асбобҳои чинӣ мисин ҳам нағз ба фурӯш мерафтанд. Милтиқҳои русӣ ва дигар яроқи аслиҳои русӣ хеле эътибор пайдо кард. Бозори сӯзангарони таҳҷой касод шуд. Харидорон собуни қимат ва бадсифати ҷойдориро монда, собунҳои арзону хушбӯйи русиро мехариданд. Бисёр косибон маҷбуран тарки касб карданд. Дар кишвар бекорию бенавоӣ зиёд мешуд. Вале дар айни ҳол, ба корхонаҳои саноатии Бухоро унсурҳои капиталистӣ бо зӯр ва шиддати тамоми сармедароварданд.

2. ВАЗЪИЯТИ ОММАИ ХАЛҚ ДАР КИШВАРИ ТУРКИСТОН ВА АМОРАТИ БУХОРО

Дар натиҷаи ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна шаклҳои асримиёнагии хоҷагӣ беш аз пеш вайрон гардид: дар солҳои 80-ум нуфуси шаҳрҳо афзуд, нахустин корхонаҳои саноатӣ ба вуҷуд омаданд. Дар дохили феодализм муносибатҳои капиталистӣ торафт қувват мегирифт. Меҳнаткашонӣ тоҷик, ўзбек, туркман, қирғиз ва дигар халқҳои, ки таҳти истисмори феодализм маҳаллӣ, рӯҳониёни иртиҷоъпараст, бойҳо ва судхӯрҳо қарор гирифта буданд, пас аз Осиёи Миёнаро истило кардани ҳукумати подшоҳӣ дучори ҷабру зулми иловагии амалдорони ҳукумати подшоҳӣ, тоҷирон ва судхӯрони беруна гардиданд.

Пас аз ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна даре нагузашта дар Хучанд фабрикаҳои на чандон калони коркарди ашёи кушода шуданд, ки онҳоро ҳам соҳибкорони рус ва ҳам бойҳои маҳаллӣ таъсис медоданд. Соли 1870 фабрикаи пиллакашӣ кушода шуд. Соли 1873 дар қишлоқи Деҳмоӣ қарибии Хучанд як савдогари рус заводи хурди шаробкашӣ кушод. Файр аз ин заводҳои шиша, чарм (дар Ўротешпа) ва меваҳои арақ сохта шуданд. Солҳои 1891-92 аввалин заводҳои пахта ба кор даромаданд. Соли 1895 дар Хучанд аллакай 16 корхонаи саноатӣ заводмонанд кор мекарданд, ки 125 коргар доштанд. Дар охири асри XIX дар шаҳр 5 заводи пахта вуҷуд дошт, ки дутои онҳо аз онӣ бойҳои маҳаллӣ буд.¹⁰

⁸ Губаревич-Радобыльский А., 5 ч., с. 79

⁹ Гулишамбаров С. И. 1913, с. 219.

¹⁰ Раҷабов С., 1954, с. 17-19.

Вазъияти аҳолӣ дар аморати Бухоро, ки қисми зиёди тоҷикони Осиёи Миёна дар он ҷо зиндагӣ мекарданд, назар ба кишвари Туркистон бадтар буд.

Усули идораи аморат, ки пеш аз истилои ҳукумати подшоҳӣ мавҷуд буд, бе ҳеҷ гуна тағйирот давом кардан гирифт. Аморати Бухоро ба 27 вилоят (бекигарӣ) тақсим гардида, ба ҳар яке аз онҳо бек ё ҳоким, қозӣ, раис ва муфтий аз тарафи амир таъин карда мешуд. Ҳоким мебоист корҳои давлатӣ, маъмури ва зироатиро идора мекард, қозӣ дар асоси шариат корҳои маҳкамаро ба ҷо меовард, раис аз тарафи аҳолӣ иҷрошудани фармоишоти дину шариатро назорат менамуд ва муфтий ҳамчун «донандаи» қонунҳои шариат дурустӣ ё худ нодурустии ин ва ё он ҳодиса ва иқдомро фаҳмонда меод. Ҳамаи ин қасон дар навбати аввал ва асосан манфиати доираҳои ҳукмрон ва ғойаҳои шахсии худро таъмин мекарданд. Ҳокимони вилоятҳо, ки ба воситаи амлоқдорҳо ва дигар одамони худ корҳои замин ва молия, ҷамъ кардани хироҷ, ушр ва ғайраро идора менамуданд, дар ҳалли ин масъалаҳо қомилан худсарона амал мекарданд, аз аҳолӣ ҷӣ ситондан ва ба хазина ҷӣ супурдани онҳоро қасе тафтиш намекард.

Мингбошӣ, амин, оқсақол ва арбобҳо, ки ба сифати намоёндаи аҳолӣ таъин мешуданд, одатан ба кирдори ҳоким ва дигар амалдорони амир пайравӣ мекарданд. Ин ҳол боиси ривож ёфтани ғоратгарӣ ва порахӯрӣ гардида, ба иқтисодиёт зарбаи сахт ворид меовард ва зиндагонии бе ин ҳам сахти аҳли меҳнатро ба дараҷаи тоқатнопазирӣ мерасонид.

Хусусан аҳволи оммаи васеи мардуми Бухорои шарқӣ бағоят вазнин буд. Қариб тамоми аҳолии ин маҳалҳоро тоҷикон ташкил медоданд. Ҳукумати амирӣ аслан Бухорои шарқиро чун мустамликаи худ қарор дода, дар ин ҷо назар ба қисми ғарбии аморат тартиботи саҳтаре ҷорӣ намуд. Табақаҳои ашрофи қадимаи ин ҷо, сипоҳ ва нӯкарҳо, рӯҳониён, заминдорони қалон ва бойҳо ба тақягоҳи аморат табдил ёфтанд. Ба ин гурӯҳҳои болонишини истисморкунанда аз баҳодур¹¹ (дар бекии Фарм аламон) то додҳо¹² ҳар гуна рутба ва мансабҳо дода мешуд. Мансабҳои олитар фақат ба сипоҳиёни дарбори амир бахшиш мегардид. Амир ба ивази маош ба ин сипоҳиён андозаи тамоми як деҳаро мебахшид. Деҳқонони ин қишлоқ амалан дар ҳолати крепостной буданд.

Ин деҳқонон қомилан дар ихтиёри танҳохӯр буданд. Соҳиби танҳох бо майли худ духтарҳоро мебурд, ҳавлиҳои деҳқононро қашаи мегирифт ва боз ҳар ҷӣ ки хоҳад, мекард. Дар аморат мансабу вазифаҳои баланд рӯйроҳ хариду фурӯш мешуд, ки ин ҳам аҳволи мардумро беш аз пеш табохтар менамуд. Солҳое, ки дар Қаротегин ҳокимони амир Алмосбек (1886-1892) ва Муҳаммадмуродбии парвоначӣ (1842-1904) ҳукмронӣ мекарданд, хариду фурӯши мансабу вазифа ва унвону рутба қариб, ки ба расмият даромада буд. Собиқ амлоқдори Ҳоит - Мирзо Нуруллобек хабар додааст, ки барои нӯкари оддӣ шудан 1200-2000 танга ришва додан лозим буд. Агар ин гуна нӯкар дар шаҳр ва ё қалъае ба хизмати ҳарбӣ таъин шавад, аз ҳама гуна андоз озод карда шуда, ғайр аз ин барои таъмини маош ба ихтиёраш ду «буна» хоҷагии деҳқонӣ дода мешуд. Агар нӯкар худаш ҳавлию боғу замин дошта бошад, дар ин сурат ба вай «буна» дода намешуд, вале ба ҳар ҳол ягон андозе ҳам намеод. Мансаби қаровулбегӣ хеле қиматтар, 2-4 ҳазор танга меистод. Ба ихтиёри қаровулбегӣ 4 «буна» дода мешуд. Қаровулбегие, ки дар хизмати амир

¹¹ Баҳодур ё аламон – аз поин нахустин мансаби баланди аморати Бухоро.

¹² Додҳо - яке аз болотарин мансабҳои аморати Бухоро, ки дар тартиб ёздаҳумин аст.

бошаду дар айни ҳол молу мулку замин ҳам дошта бошад, ўҳдадор буд, ки ба Ҷоиди хазинаи амир ушр (даҳяки ҳосил) ва «амал», яъне 21 танга хироҷи заминро ҳам диҳад.

Мансаби мирохур 3-5 ҳазор танга меистод. Ба ихтиёри мирохур 4-10 «буна» дода шуда, худаш ғайр аз ушр аз тамоми хироҷу андозҳо озод карда мешуд.

Тўқсабо барои соҳиб шудан ба мансаб бояд 5-10 ҳазор танга ришва меод. Ба ихтиёраш бошад, то сад «буна» дода мешуд ва худ аз ҳама андозҳо озод буд.

Мансаби аз ин болотар эшикоғобонӣ ба соҳибаш 6-15 ҳазор танга меафтид, вале 150-200 «буна» мегирифтунди андозе намедод.

Ниҳоят мансаби «бий», ки онро худи амир меод (дигар мансабҳои аз ин поёнро худи беги Қаротегин мефурӯхт ва аз ин хариду фурӯш хўҷаинаш, яъне амирро ҳатто огоҳ ҳам намекард), ба соҳибаш ба пули калон – 10-20 ҳазор танга меафтид. Вале бар ивази ин ҳар як бий (онҳо ҳамагӣ дар Қаротегин аз даҳ нафар беш набуданд) то 300 буна мегирифт, ки бо ҷабру зулми ғўшношунид онҳоро истисмор карда, қусури хароҷоташро мебаровард.

Мансабу рутбаҳои динӣ ҳам бемалол хариду фурӯш мешуду дар ин бобат ҳам як навъ «тақсимои меҳнат» вуҷуд дошт, яъне мансабҳои поёнро бек тақсим мекарду мансабҳои болоро худи амир мефурӯхт. Ҳуқуқи додани мансабу унвони қозикалон, ду ноиби он ва раис фақат ба амир тааллуқ дошт ва дар ин бобат фақат худи амир ёрлик дода метавонист. Инро ҳам ҳатман гуфтан даркор, ки қобилияти давлатдорӣ, истеъдоди роҳбарӣ таъкилӣ бар ин сифатҳои шахс мутлақо ба эътибор гирифта намешуд. Ҳар касе, ки бештар пора диҳад, соҳиби ҳуқуқи имконияти бештаре мешуду тақдирӣ садҳо, ҳазорон ҳазор деҳқону қосибонро, ки дар муҳити тираи аморат чун ғулумони бе-забон умр ба сар мебарданд, ҳал мекард.

Дар тамоми дигар бекиҳои аморат вазият айнан чунин буд.¹³ Албатта, ин гуна тартибот ба маъмурони амир маъқул ва мувофиқ таъб буд. Онҳо ҳатто дар хурдтарин мансаб нишаста, дар зарфи ду-се сол сарвати бисёре ҷамъ мекарданд. Хотирнишон бояд кард, ки вақте ки дар соли 1917 амир барои амалдорон вобаста ба вазифаашон маоши муайян муқаррар кардани ва андозҳои худсаронаро барҳам додани шуд, ин чунон мавҷи эътироз ва нори-зоиятиро ба вуҷуд овард, ки амир ба даст кашидан аз чунон нияти худ маҷбур гардид.

Ҳокимони вилоятҳо, алалхусус дар Бухорои шарқӣ, дар ғорат ва таҳқир кардани аҳолии ягон ҳалду ҳудудро намедонистанд. Яке аз сайёҳони рус дар хусуси давраи ҳукмронии Мирмурод ном ҳокими Қаротегин чунин навиштааст: «Ин як солномаи тамомест аз кирдуқори бераҳмона ва худсарии бе-ниҳоят».¹⁴ Ин ҳоким садҳо деҳқононро ба адои қорҳои ройгон маҷбур мекард. Ў устоҳои дуредгарро дар Фарм чанд моҳ дар сармои зимистон бемузд қор фармуда буд.

Ҳамаи заминҳои аморати Бухоро ба чунон категорияҳои юридикӣ: заминҳои амлоқӣ, амирӣ, вақф ва милк тақсим шуда буд. Заминҳои хусусӣ нисбатан кам буда, ба бойҳо ва амалдорони калон тааллуқ доштанд.

Деҳқононе, ки дар қиъаҳои хурди заминҳои амлоқӣ ва вақфҳо қор мекарданд, амалан дар вазияти крепостной буданд. Ба ивази истифодаи пор-

¹³ Ниг.: Юсуфов Ш., 1964. Ҳамроев М., 1959, с. 38, 39.

¹⁴ А.С., 1904

чаҳои ночизи замин аз онҳо дар шаклҳои гуногун молиёти зиёде ситонда мешуд.

Деҳқонон аксар вақт бо номи «ҳашар» дар заминҳои амлоқдор ва дигар амалдорони калон тамоман бемузд кор фармуда мешуданд. Онҳоро бо номи «бегор» низ ба корҳои сохтмони иморатҳои амир ва мансабдорони ӯ, таъмир ва тоза кардани ҷўйборҳо ва ғайра ҷалб менамуданд. Деҳқонон ўҳдадор буданд, ки маҷбуриятҳои гуногуни ҳамлунақлиро ҳам ба ҷо оваранд. Тамоми корҳо аксаран аз чор се ҳиссаи вақти деҳқонро мегирифт.

Масалан, дар бекигарии собиқи Ҳисор чунин навъҳои андоз вучуд дошт. Деҳқонон барои истифода аз заминҳои обӣ хумс, яъне панҷаки ҳосилотро ва аз заминҳои лалмӣ ушр, яъне даҳяки ҳосилотро меоданд. Ғайр аз ин, амлоқдор бо ивази «меҳнат»-и худ дар кори андозғундорӣ расман аз ҳар як ботман (тақрибан 12 пуд) ҳосили замини обӣ як нимхўрд (32 қадок) ва замини лалмӣ нимчоряк (8 қадок) ҳақ меситонид. Доруға (амалдори хурди хироч), ки ба хирман назорат мекард, ба тариқи кавсан мўҳрона мегирифт. Ҳиссаи миروب баробари ҳиссаи амлоқдор буд. Оқсаққол аз ҳар ботман нимчоряк, ё худ панҷаки нимхўрд дарёфт мекард. Ниҳоят домуллоимом ҳамагӣ ду ғалбери 64 қадок «ҳаққи Оллоҳ» ва кавсан мегирифт. Пас аз ҳамаи инҳо дарвешу қалан-дарҳо омада, назр талаб мекарданд.

Илова бар хирочи заминҳои кишт дигар хел андозҳо аз қабилӣ закот, ки аз ҳайвонот, боғот ва муомилоти пулӣ рўёнда мешуд, закоти чағона, андози коҳ, дала (савсор), яъне андози мўинае, ки шикорчиҳо пайдо мекарданд, чормағзпулӣ ва амсоли инҳо вучуд доштанд.

Гаевский ном инженер, ки дар он солҳо ба бекии Қўрғонтеппа сафар карда буд, манзараи аз тарафи амалдорони амир толону тороҷ шудани деҳқононро хеле аҷиб тасвир кардааст: «Одатан, ҳамин ки деҳқон ҳосилро даравида дар хирманҷо кўфта, зери назорати нозир онро тўб мекунад, амалдори дигар, яъне доруға омада онро мўҳр мекунад. Тарзи мўҳргузорӣ чунин аст: доруға дар болои пораҳои кулўх мўҳр монда, он кулўхпораҳоро дар болои тўби гандум ба тариқи муайян мечинад. Пас аз ин дигар хирманро по-сбонӣ намекунанд, зеро агар ба тўби гандум андак даст расад, ҷои кулўхпораҳо дигар шуда, дуздӣ ошкор мешавад.

Пас аз мўҳр кардани ҳосил онро амлоқдор омада мебинад ва тахминан бо назардид ва як газ ҷўб муайян мекунад, ки дар хирман чанд ботман ҳосил ҳаст. Дар ин хел мавридҳо одатан деҳқон доду вой мебардорад ва аслашро гирем, дар ин сурат мувофиқи қонун ҳосилро баркашида санҷидан даркор, вале ин корро дар ҳеҷ кучо намекунанд. Баъзан чун шоҳидони холис оқсаққол, ё амини деҳро ҷеғ мезананд, вале одатан худи амлоқдор дафтарчаашро мебарораду ба доду войи деҳқон нигоҳ накарда менависад мемонад, ки «фалонӣ фалон қадар ҳосил гирифтааст».

Миқдори умумии ҳосил ана ҳамин хел тақрибан муайян мешаваду вале минбаъд кор аз ин ҳам бадтар мегардад. Нархи бозорро мепурсанду вале онро 10-15 фоиз кам карда ба деҳқон хабар медиҳанд. Баъд мувофиқи қоидаи амир ҳафтак ё панҷаки ҳосил гуфта, сеяк ва ҳатто нисфи онро кашида мегиранд. Бар замми ин агар андоз ба шакли пул талаб карда шавад, ҳама гандуми худро ба бозор мебароранд, ки талабот ба он зиёд нест ва нархи гандум яқбора паст шуда меравад ва барои додани пули сеяки ҳосил (ки бе ин ҳам миқдори

умумии ҳосилро бардурӯғ зиёд навишта буданд), деҳқон маҷбур мешуд, ки ду маротиба бештар гандум фурӯшад».¹⁵

Ин толону тороҷи рӯйроستی ваҳшиёна дар тамоми ноҳияҳои аморат дида мешуд. Капитани штаби генералии Россия Покотило, ки соли 1886 аз Деҳнав ба Қаротог сафар карда буд, ниҳоят дар ҳайрат мондааст, ки чаро дар заминҳои ду тарафи роҳи 50-60 чақрима, ки нағз обёрӣ ҳам мешуданд, ҳеҷ чиз нақоштаанд. Маълум шуд, ки ба касофати хирочу андозҳои миёншикан мардум қишлоқҳои худро партофта, ба кӯҳҳо гурехта рафтаанд. Дар кӯҳсорон онҳо чорво парварида, барои эҳтиёҷи худ дар заминҳои лалмӣ андак кишт мекардаанду бас. «На молу мулк ва худӣ ҳаёти табааи амири Бухоро ягон василаи таъмин надоранд, – менависад Покотило ва илова мекунад: – натиҷаи ин авзои нохуши моддию маънавии халқ ҳамин аст, ки мардум ба ҳукумати амир ва ба намояндагони ин ҳукумат – бекҳо табиатан нафрат доранд».¹⁶

Дар воқеъ, вақте тоҷикон - ин мардуми меҳнатдӯст, ки чандин асрҳо пеш дар ин ҷойҳо маскун шудаанду соҳиби маҳорати баланду қадимии зироатпарварӣ мебошанд, маҷбур шудаанд, ки заминро ҷавливу ҷойҳои худро партофта, қариб ҳаёти нимкӯчӣ ба сар баранд, пас аз ин нисбат ба як даста феодалони ғоратгар, ки сардорашон амир буд, нафрат надошта чӣ ҳам дошта метавонистанд?!

Ҳатто П.М.Лессар барин мушоҳид, ки аз рӯи вазифааш «гумоштаи сиёсии императори Россия дар аморати Бухоро» буду ба танқиди саҳти тартиботи амир ҳеҷ ҳавас надошт, дар «Қайдҳои оид ба авзои сиёсӣ ва иқтисодии аморат» (1891) ном асараш менависад, ки дар айни андозчамъкунӣ бисёр сӯиистеъмоли худсариҳо мешавад, миқдори ҳосилро тақрибино бардурӯғ муайян мекунанду андозро на дар шакли мол, балки пулакӣ меситонанд ва зимнан пули андоз аз будаи хеле зиёдтар рӯёнда мешавад».

П.М.Лессар маҷбур шудааст иқрор намояд, ки «ҳатто дар ноҳияҳои бойтарин ҳам деҳқонон заминҳои худро партофта, ба Самарқанд гурехта истодаанд, то аз подоши бақияҳои беохири андоз раҳо ёбанд. Оне, ки илоҷи фирор надоштанд, барои адои қарзи андоз буду шудӣ худро, ҳатто духтарони худро ба Самарқанд бурда фурӯхтанд ва бо ҳамин онҳоро ба роҳи бад андохтанд».

П.М.Лессар гапашро давом дода менависад: «Ҳамаи ононе, ки ба водии Зарафшон ва ноҳияҳои ҳамҷавори он рафтаанд, хабар оварданд, ки ҳоли мардум табоҳ аст. Ҳоли мардуми бекиҳои кӯҳистони Бухорои ҷанубӣ ва шарқӣ бошад, аз ин ҳам бадтар аст, зеро дар ин ҷойҳо барои андак беҳ шудани аҳволи мардум ҳеҷ кор карда нашудааст. Ин касофатро рафъ кардан муҳол аст» – ғамгинона суханашро ба поён мерасонад П.М.Лессар.¹⁷

Дар воқеъ, чанд сол пеш аз ин қайдҳои иқтибос овардаи мо, 16 ноябри 1887 сардори уезди Самарқанд ба губернатори ҳарбии вулуси Самарқанд навишта буд, ки мардуми Кӯлобу Дарвозу Қаротегин «аз муомилаи ноодилонаву саҳт ва зулму асорати доимии ҳукуматдорони Бухоро ба танг омада шӯриш карданд». Вай навишта буд, ки мардуми ин ҷойҳо «дар маҷлиси умумии худ қарор додаанд, ки илоҷе ёфта, аз Бухоро ҷудо шудан даркор».¹⁸

Вазъият дар дигар ҷойҳо ҳам пуршиддат буд.

¹⁵ АВПР Среднеазиатский стол, д. 304, лл. 8–11.

¹⁶ ЦГА Уз. ССР, И. 1, Оп. 34, д. 670, лл. 72–75.

¹⁷ ЦГУ Уз. ССР Ф-И-3, оп. 2, д. 20, в 118–119.

¹⁸ ЦГ ВИА СССР, ВУ А/с, д. 556, ч. II, л. 83.

Чангу чидолҳои дохилии феодали ва ба ҳукумати подшоҳӣ додани товони чанг ба вазъияти хазинаи аморати Бухоро бетаъсир намонд. Амир Музаффар роҳҳои пур қардани ҷои ин хароҷотро ҷустуҷӯ менамуд. Қисми заминҳои вақф ба ғойдаи аморат мусодира карда шуд. Илова бар ин, амир ба қозихо иҷозат дод, ки бо ҳар восита аз аҳолии пул ҷамъ кунанд. Ҳамчунин фармоишот буд, ки як ҳиссаи ин пулҳо ба тариқи тўҳфа, молу мулки бесоҳиб ва бақияҳо ба ҳуди амир дода шаванд. Ҳамин тариқа, муҳимтарин вазифаи аморати Бухоро аз тороҷи халқи меҳнаткаш ва фурӯ нишондани ҳама гуна муқобилатҳои зидди ин ғоратгарӣ иборат гардида буд.

Ҳар он касе, ки изҳори норозигӣ мекард ё лоақал андаке ба амалдорони амир итоат накардани мешуд, ба ҷазоҳои ваҳшиёна гирифтормегардид. Ҳар як ҳоким метавонист одамро бе ҳеҷ як асос ба зиндон партояд ва аз хонаву оилаашон маҳрум созад. Маҳбусони бадбахт, ки бо ягон баҳонае ба зиндон афтода буданд, дар шароити тоқатфарсое зиндагӣ мекарданд. Онҳо дар зиндонҳои тираву ифлос бо пойҳои кундазада ва дасту гардани ишкелбанд дар замини мартуб ва ё рӯи як бўрӯе нишаста ё хуфта аз ҳисоби бахшишҳои хешовандони худ ва садакаи хайркунандагон рӯз мегузаронданд. Касоне, ки хешу ақрабо доштанд, гоҳо ба воситаи пули зиёде ришва додан ба ҳоким аз зиндон озод мешуданд, вале аксаран одамони бекас тамоми умри худро дар маҳбусӣ ба сар мебарданд. Дар шаҳрҳои аморати Бухоро «гунаҳкорон»-ро одатан дар рӯзҳои бозор, дар пеши назари мардум ҷазо медоданд. Барои андак гуноҳе шахси гунаҳкорро ҳафтаду панҷ ҷўб мезаданд, зарбаҳо бо дарраҳои саҳт бо шиддати тамои ба тахтапушти бараҳна расонда мешуд.

Дар аморати Бухоро тарзҳои ваҳшиёнаи қатлу қуштор, ба мисли овехтан, буридани гулӯи маҳкум ва ба воситаи ресмон ва ғарғара қин карда қуштан хеле бисёр ба амал меомад.

Ҳукумати подшоҳӣ ҳокимияти худро дар Осиёи Миёна барқарор карда бошад ҳам, барои тағйир додани сохти истибдоди Бухоро ҳеҷ гуна ҷорас наид, балки зиёда аз он, қасдан ин сохтро боз ҳам пойдортар гардонд. Агарчи одамони пешқадами Россияи онвақта борҳо ба муқобили «тартибот»-и аморати Бухоро изҳори эътироз намуданд, аммо бо вучуди ин пуштибонии ҳукумати подшоҳӣ аз амир ва усули давлатдорӣ ӯ давом кардан гирифт.

Чунин буд хусусияти асосии авзои сиёсии Осиёи Миёна. Ҳукумати подшоҳӣ тартиботи дарун ба дарун гандидаву пӯсидаи феодалиро асримиёнагии Бухоро ва Хеваро ғаёлола дастгирӣ мекард. Ин иттиҳоди болонишинони ҳукмронӣ доро буд, ки бар зидди он тадриҷан иттиҳоди меҳнаткашон ва оммаҳои истисморшавандаи ҳамаи миллатҳо арзи вучуд менамуд.

П.М.Лессар иқрор мекард, ки: «Калонии Бухоро ва мардум шакке надоранд, ки ҳама гуна шӯриш бо аслиҳои қўшунҳои рус пахш мегардад, худсарии амир бошад, ҳад надорад».¹⁹

Тақрибан пас аз бист сол генерал-губернатори Туркистон - Самсонов дар маълумоте, ки ба номи Раиси Совети Вазирон 29 декабри соли 1911 ирсол карда буд, таъбири аниқтару дақиқтареро кор мефармояд: «Ягона монсаи аз зулми амир озод шудан (яъне озод шудани аҳолии аморати Бухоро – Б.Ғ.) сарнайзаҳои қўшуни русҳо мебошад».²⁰ Ҳукуматдорони подшоҳӣ ононеро, ки тоҷикону ўзбекҳову дигар меҳнаткашони Бухоро бугӣ мекарданд, ҳарҷониба дастгирӣ намуда, дар айни ҳол эътироф мекарданд, ки дар ин кишвар алангаи ғазаби халқ боло шуда истодааст. Дар ахборе, ки сардори штаби асосӣ -

¹⁹ ЦГА Уз. СССР, д. И-3, оп. 2, д. 20., л. 109.

²⁰ Дар ҳамон ҷо, у И-2, оп. 1, д. 35, лл. 2–3.

Н.Н.Обручев 4 декабри соли 1883 аз Тошканд гирифта буд, ин ибораҳоро дидан мумкин аст: «Амир дар тахт барои ҳамин ором нишастааст, ки ба туфайли қину азобу ҷазоҳои беохир ба дили мардум воҳима андохтааст ва бо ёрии ана ҳамин зулму тааддӣ (ва дастгирии кўшунҳои Россияи подшоҳӣ – илова мекунем мо – Б.Ф.) имкон ёфта, алангаи шўру ғзаби мардумро, ки гоҳ дар ин ҷову гоҳ дар он ҷо боло мешуд, фурӯ менишонад. Дар нахустин номади қор револютсия мешавад, ки он на ба худи амир, на ба писараш – вориси тахт Сайид Абдулаҳадхон тараҳхум намекунад».²¹

Воқеияти Осиёи Миёна дар даҳсолаҳои минбаъда нишон дод, ки ин гуна баҳо ба вазъияти онвақта комилан дуруст будааст.

8. ҲАРАКАТҲОИ ХАЛҚӢ ДАР ОСИЁИ МИЁНА ВА ДАР ОНҲО ИШТИРОК КАРДАНИ ТОҶИКОН

Дар ҳоки генерал-губернатории Туркистон ва ҳамчунин дар қаламрави аморати Бухоро муттасил шўру ошўбҳои халқӣ ба амал меомаданд. Дар ин ҳаракатҳо тоҷикон низ баробари дигар халқҳои Осиёи Миёна ғаёлона иштирок доштанд. Шўришгарон участкаҳои политсиёро хароб мекарданд, ба рабату ҳавлиҳои феодалҳо ҳамла меоварданд, амалдоронро мекуштанд. Хусусан дар доираи аморати Бухоро, ки ғоратгарӣ ва зулму тааддӣ нисбат ба мардум ҳадду ҳисоб надошт, зуд-зуд шўришҳои халқӣ ба вуқӯъ меомаданд.

Сабаби асосии шўришҳое, ки тамоми бекигарии Бухоро фаро гирифтанд, ҳамин буд, ки андозу хироҷҳо бо усулҳои ваҳшиёна ситонда мешуданд, миқдори бе ин ҳам зиёди онҳо рӯз ба рӯз меафзуд, ба андозҳои пештара андозҳои нав зам мегардиданд, ба замми андозҳои умумии аморат боз андозҳои маҳаллӣ илова мешуд, як андозро чанд бор меситонданд, амлоқдорон барои ғойдаи худ бисёр сўнистеъмом мекарданд ва ғайраву ва ҳоказо. Дар як ҳуҷҷате, ки амалдорони амир тартиб додаанд, гуфта мешавад, ки амлоқдорон худсарӣ карда, аз деҳқонон андозро дуболо ситондаанд. Аз кишти шабдор ба ҷои 6 танга 12 танга ва аз боғ ба ҷои 26 танга 52 танга гирифтаанд.²²

Агар ҳаминро ба назар гирем, ки андози сершумори мавҷудаи аморати Бухоро аҳли меҳнатро ба дами ҳалокат расонда буд, ба осонӣ тасаввур кардан мумкин, ки ин найрангҳои амлоқдорон мардумро то ба қадом дараҷаи қаҳру ғзаб оварда метавонистанд. Бедодию худсарии амлоқдорон дар аксари ҷойҳо охири қатрае мегардид, ки косаи сабри мардумро лабрес менамуд. Баъзан ҷунон худсарии бедодиҳои ҷиддӣ содир мешуд, ки дар шўриш табақаҳои гуногуни аҳоли ва ҳатто баъзе ходимони пешқадами маъмурияти русҳо ҳам иштирок мекарданд.

Мо дар назди худ ҷунин вазифае гузошта наметавонем, ки тамоми шўришҳои халқии охири асри XIX ва аввали асри XX-ро муфассал таҳлил намоем, ба ин сабаб фақат баъзеи онҳоро мавриди назар қарор медиҳем.

Вале баъзан ҷунин ҳодисае ҳам мешуд, ки рӯҳониён ва феодалони аз имтиёзҳои пештараи худ маҳрумгардида ошўбҳои халқии бар зидди ҳукумати подшоҳӣ ва дигар золимон равоншударо ба мақсадҳои тамаъқоронаи худ истифода мекарданд. Бинобар ин, ҳаракатҳои прогрессивии халқиро, ки манфиатҳои оммаи меҳнаткашро ифода мекард, аз ҳаракатҳои дорои хусусияти миллатчигии феодалӣ, ки умуман ба муқобили «русҳо» нигаронида шуда буд, фарқ кардан лозим аст.

²¹ ЦГ ВИА СССР, ВУ А/с, д. 558, л. 36.

²² Мўҳсинова Қ. З., 1965, с. 12.

Шўриши соли 1898-и Андиҷон маҳз ҳамин гуна шўриши иртиҷой буд. Аксари муаррихони республикаҳои Осиёи Миёна шўриши соли 1898-ро ба шўриши халқӣ мансуб кардаанд.²³ Ҳол он ки тадқиқи муфассали шароити муҳити ин шўриш касро ба чунин хулосае меоварад, ки ин шўриш шўриши иртиҷой, шўриши зиддихалқӣ буд.

18 майи соли 1898 (бо усули кўҳна) «халифа Муҳаммадалӣ» ном пешвои тасаввуф, ки бо номи «Дукчӣ Эшон» низ машҳур буд, бо як даста пайравони худ, ки шумораашон қариб 1500 нафар буд, дар шаҳри Андиҷон ба гарнизони русҳо ҳамла кард. Балвогарон соати 3-и шаб овози садое набароварда, тамоми аскаронро дар ғафлат мононда, ҳуҷум карданду зуд як баракро печонида гирифтанд. Дар ин мобайн дар дигар баракҳо солдатҳо бедор шуда берун частанд ва ҳамлаваронро дур партофтанд. Дар ин шабохун 2 унтер-офицеру 19 солдати қаторӣ кушта шуда, 14 кас саҳт ва 5 кас сабук маҷрӯҳ гардиданд. Худи ҳамон рӯз муайян шуд, ки пайравони Дукчӣ Эшон шаҳрҳои Ўш, Марғелон ва баъзе дигар ҷойҳоро гирифта буданд. Вале дар ин шаҳрҳо шўриш нашуд, яъне мардум ба сардорони ин сўиқасд пайравӣ накарданд. Иштирокчиёни асосии ин балво муридҳо – пайравони ашаддии тасаввуф буданд. Мувофиқи тақозои тасаввуф, мурид бояд аслиҳаи мутею ғапдарои пири худ бошад ва бояд бечунучаро супоришу гуфтаҳои ӯро ба иҷро расонад. Ана барои ҳамин ба Дукчӣ Эшон ба ин осонӣ муяссар гардид, ки пайравони худро аз роҳ занаву ба ҳамлаи зидди қўшунҳои рус, ки кори ниҳоят хавфноку таваккалӣ буд, таҳрик намояд.

Пас аз ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна пешвоёни тасаввуф он нуфузе, ки дар идораи мамлакат ва муридони худ пештар, масалан, дар аҳди хонҳои Хўқанд доштанд, аз даст доданд. Сабаби дар ҳаракати соли 1898 қувваи асосӣ будани пешвоёни тасаввуф ҳам дар ҳамин аст. Баробари пешвоёни дин дар ҳаракати Дукчӣ Эшон 2 додхо, 2 бек (собиқ амалдорони хон) низ ширкат доштанд. Баъзе маълумотҳое ҳастанд, ки Дукчӣ Эшон бо султони Туркия алоқа доштааст ва ҷосусони султон бевосита дар балво иштирок ҳам кардаанд. Айнан дар ҳамон вақт дар Осиёи Миёна пайдо шудани бисёр ҷосусони амири Афғонистон касро ба ақидае водор мекунад, ки нўги риштаи ин дасиса дар дасти империализми Англия буд. Шиори балвогарон – «ғазовот» шиори иртиҷой буд ва на танҳо зидди амалдорони подшоҳ, балки умуман бар зидди русҳо нигаронида шуда буд.

Баъзе таърихчиён гўё прогрессивӣ будани ҳаракати соли 1898-ро нишон додани шуда ҷанми мепўшанд, ки Дукчӣ Эшон ва ақраби вай пайравони худро доимо фиреб меоданд. Яқин аст, ки Дукчӣ Эшон бо ҳилаву найранги бисёр «валӣ» ва «хизрназаркарда» будани худро нишон додани мешуд.

Ҳукумати подшоҳӣ дар Осиёи Миёна таассуби диниро ҳарҷониба дастгирӣ менамуд, то бо ин роҳ ҳам мардумро дар итоат ва ҷаҳолат нигоҳ дорад. Дар бисёр деҳаҳо раисоне кор мекарданд, ки онҳоро худи Дукчӣ Эшон таъин мекард ва онҳо бояд ба риояи қонуну қоидаҳои дин назорат менамуданд. Аксар вақт раисҳо мардумро барои андак вайрон кардани талаботи дин бераҳмона калтаккорӣ мекарданд. Маъмурияти подшоҳӣ ба ин худсариҳои Дукчӣ Эшон аҳамият намендод ва гумон надошт, ки фаъолияти Дукчӣ Эшон зидди худаш низ нигаронида шудааст. Пирӯ шайхҳо дар байни мардум тарғибот бурда мегуфтанд, ки сабаби бад шудани аҳволи онҳо на фақат пурра

²³ Дар нашри аввали «Таърихи мухтасари халқи тоҷик» (1947) мо ҳам ин шўришро нодуруст тафсир дода будем. Дар нашри дувуми китоб ва дар мақолае, ки дар журнали «Вопросы истории» (№ 2, 1953) чоп шуда буд, ин хатои худро ислоҳ кардем.

риоя накардани шарият, балки ҳамин ҳам мебошад, ки ба Осиёи Миёна «кофирҳо», яъне русҳо омадаанд. Ин тарғиботи зиддирусӣ барои ҳамин ҳам каме асар дошт, ки водии Фарғона ҳамчун ноҳияи асосии пахтакорӣ аз таъсири бозори ҷаҳонии пахта берун монда наметавонист. Дар бозори ҷаҳонӣ паст шудани нархи пахта бошад, аҳволи Фарғонаро бад кард, яъне дар ин ҷо ҳам бозори пахта касод шуд. Азбаски бисёр деҳқонони Осиёи Миёна аз банкҳо қарз доштанд, яқбора паст шудани нархи пахта онҳоро хонахароб кард. Хушк омадани солҳои 1897-98 ва нашудани ғалла аҳволи деҳқононро тамоман табоҳ намуд.

Аммо оммаи васеи меҳнаткашони водии Фарғона Дукчӣ Эшонро дастгирӣ накарданд. Дар аксар шахру деҳот, ки он ҷо пешвоёни тасаввуф нуфуз доштанд, деҳқонон ба Дукчӣ Эшон лаънат меҳонданд, ки чунин дасиса кардааст. Мақсади балвои Дукчӣ Эшон барқарор кардани ҳокимияти хон буд. Ҳатто эълон карданд, ки хоҳарзодаи ноболиғи Дукчӣ Эшон хон хоҳад шуд.

Балвои Дукчӣ Эшонро дар соли 1898 ҳаргиз ҳаракати халқӣ, ҳаракати миллии озодихоҳӣ гуфтан мумкин нест. Ин балво, ки мақсад аз он барқарор кардани ҳукумати хон, барқарор кардани имтиёзи аркони дину феодалҳо буд, кишварро ба қафо мекашид, ба вартаи асрҳои миёна мепартофт ва аз ин рӯ ҳаракати сирф иртиқоӣ буд.

Ошўбҳои халқӣ дар бекии Балҷувон

Дар солҳои 70-уми асри XIX дар бекии Балҷувон ошўбҳои пурзўри халқӣ ба амал омаданд. Соли 1870 ду ҳазор деҳқонон аз худсарию зиёд шудани миқдори хирочу закот ба шўр омада, қалъаи Балҷувонро муҳосира карданд. Яке аз косалесони амир «Абдулкаримбек» ном одаме, ки писари собиқ беки самарқандӣ - Шералии иноқ буд, дар ҳамин қалъа менишаст ва сабабгори зиёд шудани хирочу закот ҳам ҳудаш буд. Ба ҳар ҳол, бек аз ғазаби халқ тарсида ба Ҳисор гурехт. Ин баромади мардум мутлақо номуташаккил буд, барои ҳамин ҳам деҳқонон қалъаро гирифтанду молу мулки онро байни худ тақсим карда, ҳамон дам хона ба хона пароканда шуданд.

Чӣ чои ҳайрат аст, ки ин ошўбро ҳамон дам дастаи аскарони ҳокими Ҳисор - Яъқуб қушбегӣ пахш кард. Чанд ошўбгарро ба дор кашиданд, бисёриҳо ба Дарвоз гурехтанд. Абдулкарим боз ба Балҷувон баргашта, мисли пештара худсарӣ кардан гирифт.²⁴ Маъмурияти маҳаллӣ бошад, аз нияти деҳқонон воқиф буд ва ҳатто яке аз мингбошиҳо ба деҳқонон сарварӣ ҳам кард. Сардори округи Зарафшон ба генерал-губернатори Туркистон ахбор дода, диққати ўро ба мавқеи феодалони маҳаллӣ ҷалб карда буд, ки онҳо ният доштанд ошўбҳои халқиро ба ғайри худ ба кор баранду аз Бухоро ҷудо шаванд ва истиқлоли «сиёсӣ» ба даст оваранд.²⁵

Моҳи декабри соли 1874 дар Балҷувон боз ошўб шуду сабабаш боз ҳамон худсарию амлоқдорон дар бобати хирочу андоз буд. Ин дафъа лақайҳои ўзбек шўриданд. Аз нодонии сиёсии шўришгарон истифода бурда, онҳоро фиреб доданд, ки ба амир арз намоёнд ва ҷавоби аризаро маътал бошанд. Дар ин

²⁴ ИТН, т. II-2, 1964, с. 175–176. Ҳамроев М., 1959, с. 80–81. Стеценко И.А., 1963, с. 103–104.

²⁵ ЦГ ВИА, д. 1396, оп. 1, д. 1571, л. 51–52.

мобайн сардори дастаи қўшунҳои Бухоро 7 нафар сардори шўриширо дастгир намуда, ба зиндон партофт²⁶ ва бо ҳамин шўриш анҷом ёфт.

Моҳи март соли 1871 дар Гузор шўриши стихиявӣ шуд. Сардори округи Зарафшон ин воқеаро ба генерал-губернатори Туркистон арз карда навишта буд, ки сабаби ошўб гуруснагӣ аст.²⁷ 11 март соли 1871 деҳқонони гуруснаи атрофи Қаршӣ қалъаи шаҳро гирифта, бозорро тороҷ карданд. Ин ошўб ҳам стихиявӣ буд.

Ошўбҳо дар дигар маҳалҳои Осиёи Миёна

Соли 1872 дар Хучанд, соли 1873 дар Пашӣ ном деҳаи Ўротепша ошўбҳои калон шуданду барои қатъи онҳо ҳатто аскар даъват карданд. Соли 1875 дар Ўротепша ҳам мардум саҳт ошўб бардоштанд, ки сабабаш ҳамон зиёдии хирочу андоз буд. Ошўбгаронро баъзе коркунони маъмурияти русҳо ҳам тарафгирӣ карданд ва далолат намуданд, ки ситондани андозҳои нав хилофи қонун аст.²⁸ Моҳи ноябри соли 1880 дар Хучанду Ўротепша боз мардум ба шўр омаданд ва сабаб боз ҳамон нодуруст ситондани андоз буд, ки дар ин кор маъмурияти подшоҳии уезди Хучанд ҳам ширкат дошт. Сарварони ошўб - Раҳмонқулҳочӣ, Тиллоҳочӣ, Миркомилбой ва баъзе дигарон ҳаёс карда шуданд.

Дар солҳои 1885-86 мавҷи тавонои шўришҳои халқӣ қариб тамоми маҳалҳои тоҷиконро фаро гирифт. Деҳқонони вилояти Шўробод, Мўъминобод, Кўлоб, Ҳисор, Балҷувон ва Деҳнав ба шўриш хестанд. Вазъияти вилояти Шўробод ниҳоят шадид буд. Ба сабаби худсарона зиёд кардани андозҳо деҳқонон тамоман хонахаробу хонабардӯш шуданд. Амалдорони поёнии маъмурияти вилоят ниҳоят пуртахлука будани вазъиятро дониста фаҳмиданд, ки хоҷагии вилоят ба ростӣ ҳам хароб шудааст ва ба ин сабаб ошўбгаронро тарафгирӣ карданд.

Кўҳистониёни Деҳпаркент охири октябри соли 1885 ба амлокдорон андоз надоданд ва аз номи худ ба амир одам фиристоданд. Дар ҷавоби шикоятҳои деҳқонон андозро бори дигар ҳисобу китоб карданду вале чунон карданд, ки талаботи мардум қонун нашуд, бинобар ин ошўбгарон аз додани андоз боз сар кашиданд. Барои тафтиши ҷанҷол аз Бухоро «ясовул Бобоҷон чебаҷӣ» ном амалдори амир омад. Дар натиҷаи тафтише, ки бо ғарази тамом қозию ҳоким гузаронданд, намояндагони ошўбгарон ба дурӯғгӯӣ муттаҳам гардида, ба зиндон партофта шуданд. Пас аз як сол 10 октябри соли 1886 боз ошўб такрор шуд, ки ин дафъа ба ошўбгарон баъзе намояндагони синфҳои доро - хоҷаҳо, бойҳо, оқсаққолҳо²⁹ ҳам ҳамроҳ шуданд, ки ин ҳаракатро ба манфиати худ истифода бурдани буданд. Боз ба амир ариза доданд, ки аз деҳқонон 50-60 фоизи ҳосил ба тариқи андоз гирифта мешавад.

Ин ошўб ба дараҷае воҳима андохт, ки маъмурияти Бухоро маҷбур шуд роҳи ҳилаву найрангро пеш гирад. Барои тафтиши ариза аз Бухоро Муллошароф мирохур омада фармуд, ба дасти деҳқонон маншуре диҳанд, ки миқдори андозро аниқ муқаррар менамуд ва ҳамин тариқ, анъанаҳои дар ин маҳал мавҷударо гўё ба расмият даровард. Ин иқдоми маъмурияти Бухоро танҳо

²⁶ ЦГА Уз. ССР, ф. И. Л. 1, оп. 34, д. 236, л. 22-270 б. Рапорти И. Маев ба генерал-губернатор дар санаи 1 июли соли 1875.

²⁷ ЦГА Уз. ССР, ф. И-Л. 1, оп. 34, д. 109, л. 17.

²⁸ ЦГА Уз. ССР, ф. и. 1, оп. 22, д. 147 лл. 1-2, X-13, 17; Мухторов А., 1964, с. 147-150.

²⁹ ЦГА Уз. ССР, ф. 4-126. оп. 1, д. 1267, л. 72, 76.

муваққатан гузашт кардан буд. Зулму асорати андоз бошад, аз пеш беш мешуд, бинобар ин мардум умеди худро канда ҳавлию заминҳои худро партофта, баромада рафта гирифтанд, зеро замин дигар ба онҳо қути лоямут ҳам дода наметавонист.

Дар Мӯминобод ҳам вазъият аз ин бадтар буд. Соли 1884 ва чанд соли аз ин пеш барои мардуми вилояти Кӯлоб ниҳоят вазнин омад, зеро аксари зироат аз хушкӣ сӯхта рафту боқимондаи онро малах набуд кард. Соли 1885 пас аз чанд соли беҳосилии бори аввал андак ҳосил шуда буд, ки амлоқдорон қарзҳои солҳои пештарро ҳам талаб карданд. Файр аз ин миқдори андоз ҳам зиёд карда шуд. Одамонро, ки барои шикоят ба Кӯлоб фиристода буданд, ба зиндон партофтанд. Амалдорони ҳокими Кӯлоб - Муҳаммадназирбекро, ки ба Мӯминобод барои андозгундорӣ омаданд, деҳқонон дошта заданд. Пас аз ин деҳқонон хонаву замини худро партофта, ба Балҷувон рафтанд ва умед доштанд, ки беки Балҷувон онҳоро паноҳгоҳ медиҳаду муҳофизат мекунад. Вале ҳокими Балҷувон нахост, ки ба кори ҳамсояш даҳлат кунад ва ба деҳқонон маслиҳат дод, ки ба манзили худ баргарданд. Моҳи декабри соли 1885 ошӯб ба авҷи аълои худ расид. Деҳқонон аз касе напурсида, аз хирманҳо ғалларо ба хонаҳои худ бурданд, аз додани андоз сар кашиданд ва ба амир одам фирис-тоданду содалавҳона гумон доштанд, ки решаи ин касофат дар ҳуди ҳамин ҷойҳо мебошад. Ҳокими Кӯлоб дар навбати худ аз амир илтимос кард, ки барои қатъи ошӯб аскар диҳад. Ошӯб пахш гардид, вале ҳокими Кӯлоб - Муҳаммадназирбекро ҳуди амир аз қор гирифт. Аммо ин аҳволи мардумро беҳ накард.

Дар миёнаҳои соли 1880 дар Ҳисор ҳам вазъият ниҳоят тезу тунд шуд. Мубориза барои заминро об, муборизаи зидди асорати андозу хироҷ бо муборизаи шадиди қосибон, ки барои андак беҳ шудани зиндагии қашшоқонаи худ мебурданд, зич пайваст мегардид. Соли 1886 дар Қаротӯғ қосибони бофанда, ки кироя қор мекарданд, шӯриш бардоштанд. Шӯришро қосибони муздури Солеҳ Олимбой³⁰ сар карданд, вале дере нагузашта шӯриш қосибон ва дӯкониҳои дигарро ҳам фаро гирифт. Ошӯби бофандагон тез пахш мешуд, шумораи онҳо қариб ба ҳазор нафар расид. Қосибон зидди муомилаю муносибати ваҳшиёнаи соҳибқорон, зидди беҳад дароз будани рӯзи қор мубориза мебурданду бар зами ин музди қор ниҳоят кам ва шароити меҳнат ниҳоят вазнин буд. Яке аз «бобоён»-и ҷамъияти бофандагон миёнравӣ карду вале натиҷае надод. Вазъият торафт бадтар мешуд. Ба якҷанд соҳибқорони беҳад золиму ҳарис рӯйрост гуфтанд, ки кушта мешаванд. «Саид мингбошӣ» ном амалдори ҳукумати ҳам ба миён даромада, тарафҳоро оштии додани шуд, вале ин ҳаракат ҳам бенатиҷа монд. Дар ниҳояти қор соҳибони дӯкониҳо маҷбур шуданд, ки гузашт карда, баъзе талабҳои ошубгаронро иҷро намоянд. Масалан, маоши онҳо, ки 2 танга (30 тин) буд, 6 танга (90 тин) карда шуд.³¹

Айнан дар ҳамин вақтҳо, июли соли 1886 мардуми Ҳисор на фақат аз додани андозу закот саркашӣ карданд, балки ба зами ин яке аз амлоқдорони ҳарису бераҳмтарини амир – Абдурахмон мирохурро дошта заданд.

Тирамоҳи соли 1886 баромадҳои деҳқонон, ки соли 1885 сар шуда буд, алалхусус, дар ноҳияҳои соҳили дарёи Яхсу якбора авҷ гирифт. Кӯҳистониён ҳам аз додани андозҳои беҳад сар печида, ба назди амир одам фирис-тоданд. Мардум умед доштанд, ки ин ҷаллоди бераҳм лаҷоми нӯкарони зарҳарида

³⁰ Маҷлисав А. номи ин одамро ҳамин ҳел зикр кардааст, 1967, с. 294; Ҳамроев М. меғӯяд, ки номи ин одам Солеҳ Одинабоев буд, 1959, с. 81–82.

³¹ Ҳамроев М., 1959, с. 82.

худро кашада мемонад, вале ин умеди мардум барабас рафт. Ба сари деҳқонон дастаи ҷазодиҳандае фиристода шуд, ки аксари аҳолиро қир карда партофт. Чандин деҳаҳо оташ зада шуд. Ононро, ки роҳбари ошӯб доништа шуданд, ба Бухоро оварданд ва дар ҳамин ҷо сар заданд.

Кӯҳистониёро барои ҳамин ин қадар ваҳшиёна ҷазо доданд, ки ба ҳисориён ибрат шавад, чашми дигар ошӯбгарон тарсаду ба тақдирашон тан диҳанд. Вале кӯҳистониёни диловар ба тақдири шуми худ тан надоданд ва яроқ ба даст гирифтанд. Соли 1887 деҳқонони ноҳияи Ромит шӯриш бардоштанд. Онҳо ҳам ба дод омаданд, ки андозу хироҷи чорво, мўйина ва ғ. бар хилофи қонун (агар тартиботи ваҳшиёнаи аморати Бухоро умуман «қонун» ном чизе дорад гуфтан раво бошад) зиёд карда шудааст.³² Аҳолии Ромит яроқ дар даст зидди зулми феодалӣ бархоста бо як андоза содадилӣ ба ҳукумати подшоҳӣ аз ин зулму асорат шикоят карданд. Масалан, капитани Штаби генералии Россия Лилиентал, ки дар охириҳои асри XIX ба Ҳисор омада рафта буд, менависад, ки мардуми Ромит аз худсари амалдорони амир чанд бор ба вай шикоят карда буданд.

Соли 1894 Лилиентал дар бораи сафари худ ба Ҳисору Қабодиён асаре навишта, онро ба таъб расонд. Вай дар ин асараш менависад: «Ҳанӯз соли севуми қорам мерафт, ки он кӯҳистониён ба назди ман омада, аз ҳукуматдорони Бухоро рӯйрост арзу дод карданд ва маро илтиҷо доштанд, ки ҳимоят кунам... Дар кӯҳистон муносибати мардум ба ҳукуматдорони Бухоро... он қадар ҳам дўстона не» – мегӯяд ин афсари армияи подшоҳӣ.³³

Ҳоҷати баён нест, ки аз капитан имдод пурсидани аҳли Ромит боиси касофат нашуда бошад ҳам, якпула фоида ҳам нарасонд. Ҳукуматдорони подшоҳӣ ҳам ба майли тамои бо амири Бухоро ва калоншавандаҳои табақаи феодалӣ хонҳо ҳамкорӣ мекарданд.

Дар солҳои 80-ум зидди андозҳои миёншикан деҳқонони Деҳнав шӯриш бардоштанд. Аз мардум назар ба миқдори маъмулии андоз бист маротиба зиёдтар гирифтаанд. Ба Бухоро аризае фиристонданд, ки онро баробари деҳқонон намоёндагони маъмурияти маҳал, арбобҳо ва оқсаққолҳо ҳам имзо карда буданд. Амир ин аризаро гирифта, пас аз тадқиқ фармуд, ки амлоқдорон аз қор гирифта шаванд, зеро маълум шуд, ки қисми зиёди маблағи андозҳоро ҳуди амлоқдорон ба қиса задаанду бо ҳамин хеле бой шуда рафтаанд. Аммо дигар кардани амлоқдорон зиндагии деҳқононро дигар накард, зеро иллат дар ҳуди ниҳоди тартиботи андозгирӣ буд.

Дар Деҳнав боз шӯриш шуд, ки ин дафъа Эрназар-пахлавон ном деҳқоне ба он сарварӣ мекард. Шӯришро беки Деҳнав - Абдурраҳмон пахш карда, 48 кас ба қор кашада шуд, ки ҳуди ҳамин аз миқёси шӯриш далолат медиҳад.

Ҳамаи ин шӯришу ошӯбҳо барои ҳаракати азиме, ки соли 1885 тамоми бекиҳои Балҷувону Кўлобро фаро гирифт, гўё замина тайёр карданд³⁴ ва ин шӯриш дар адабиёти таърихӣ аз номи пешвои он Восеъ – чун «шӯриши Восеъ» маълум аст. Ин шӯриши ҳақиқатан халқӣ ин тавр қараён дошт.

Бо сардории Восеъ деҳқонони атрофи Ховалинг ба ҳавлии амлоқдори Ховалинг дарафтоданд, ҳавлиҳои дигар бою муллоҳоро ҳам ба ҳок яксон сохтанду пас аз ин Восеъ ба деҳаҳои Балҷувону Кўлоб одамони худро фирисотд, ки мардум дар ҷанги зидди амир ба вай ҳамроҳ шаванд. Ҷавобан ба ин

³² Маҷлисӣ А., 1967, с. 294.

³³ Лилиентал, 1894, с. 314.

³⁴ Болдырев А., 1936; Шодиншоев А., 1936; Ғафуров Б.Ғ. ва Прохоров Н.И., 1944, с. 154–156; Искандаров Б.И., 1954; Степенко И.А., 1963; с. 105–111.

даъвати Восеъ ҳазорон деҳқонон, ки аз зулму асорати ҳукумати амир ба танг омада буданд, дар атрофи Восеъ гирд омаданд. Мардум бо сарвари Восеъ роҳи Балҷувонро пеш гирифт. Шўришгарон аввал ният доштанд, ки ба назди ҳоким одам фиристанду бо маслиҳат миқдори андозро андаке кам кунанд. Аммо кор ранги дигар гирифт. Чанд нафар намояндагони шўришгаронро ба даруни қалъаи Балҷувон роҳ доданду аз паси онҳо дарвозаро бастанд. Ба назди деҳқонон бошад, чанд муллоро фиристоданд, ки дар байни шўришгарон низоъ андозанд ва онҳоро аз роҳ зананд. Муллоҳо ба панду насиҳат даромаданд, ки мардум бояд ба умеди «илтифот»-и ҳоким бошанду аз паи зиндагии худ шаванд. Вале деҳқонон ба ин панду насиҳат гўш накарданд ва маътали бозгашти намояндагони худ шуданд.

Дар ҳамин лаҳза якбора дарвозаи қалъа во шуду ба сари шўришгарон сарбозони ҳокими Балҷувон фурў рехтанд ва бо ин ҳамлаи ногаҳонӣ шўришро ба якборагӣ пахш кардани шуданд. Вале Восеъ фавран деҳқононро саф ораста, ба мудофия омода сохт ва онҳо худ ба ҳучум гузафта, сарбозонро гурезонданд ва қалъаро гирифтанд. Ҳокими Балҷувон ғайри пой ба каф гирифта гурехтан дигар илоҷе надошт.

Шўришгарон қалъаро фатҳ намуда, намояндагони худро, ки нўкарони ҳоким онҳоро ваҳшиёна калтаккорӣ карда, ба зиндон андохтаанд, раҳой доданд. Баъд қўрхонаи қалъаро кушода, аслиҳаро байни худ тақсим намуданд. Се шабонарўз қалъаи Балҷувон дар дасти шўришгарон буд. Хатон калони шўришгарон ҳамин шуд, ки барои паҳн гардидани шўриш ба дигар маҳалҳои водии Кўлоб, ҳамчунин ба Ҳисору Қўрғонтеппа ҳеҷ тадбире наандешиданд. Аз ғалабаи худ мамнун шуда, қадаме аз Балҷувон берун намонданд.

Дар ин мобайн ҳокими Балҷувон ба Кангурт расида, аз он ҷо ба ҳокимони Кўлобу Ҳисор чопар фиристод, ки фавран ба имдод оянд, худаш бошад, сарбозони худро ҳам кард, савдогарон, хизматгузорони маъмурияти маҳаллӣ, рўҳонӣ ва дигар душманони шўришгаронро ҳам овард. Бо ин лашкар ҳоким боз ба сари Балҷувон тохт ва қалъаи Балҷувонро гирифт.

Восеъ бо ҳамсафони худ аз қалъаи Балҷувон ақиб гашта, деҳаи Кангуртро гирифт ва дар ин ҷо деҳқонони атрофи Кангурту Қизилмазорро ҳам карда, бори дувум қалъаи Балҷувонро ишғол намуд. Ин дафъа ҳокими Балҷувон ва амалдорони амир ба кўҳҳои Қизилмазор гурехта рафтанд. Шўришгарон на фақат ба Балҷувон, балки ба Ховалингу Кангурт ҳам соҳиб шуданд.

Дар ин мобайн сарбозони аз Ҳисор омада дар қарибҳои Кангурт бо сарбозони парокандаи ҳокими Балҷувон муттаҳид шуданд. Восеъ инро шунида ақиб гашт ва дар «Сарикул» ном қишлоқи кўҳии шимолу шарқтари Ховалинг, ки барои мудофия мавқеи басо қулай буд, камин гирифт. Вале ин тадбир шўришгаронро аз шикаст эмин дошта наметавонист.

Сарбозони амир ва амалдорон шўришро ба хун ғарқ карданд. Восеъ дар кўҳҳо пинҳон шуда чанд маротиба ба қўшунҳои ҳокими Балҷувон ҳамла кард, вале тамоми дўстони вай паси ҳам дар ҷангҳо ҳалок шуданд; ниҳоят, худ Восеъ бо роҳи хиёнат фиреб дастгир карда шуд. Восеъро ишқелбанд карданд ва ҳокими Балҷувон ўро ба ихтиёри амир фиристод, ки таъбир кунад.

Амир Музаффар, ки андаке пеш бо мадади қўшунҳои Россияи подшоҳӣ аҳолии Шаҳрисабзу Китобро тасхир карда буд, барои тарсондани чашми мардум фармуд, ки Восеъ дар Шаҳрисабз дар тоқи нимвайронаи Оқсарой ба дор қашида шавад.

Қатли пешвои шўриш Восеъ деҳқонони тоҷикро рўҳафта накард. Муваффақиятҳои рўзҳои аввали шўриши соли 1885, қалъаи Балҷувонро фатҳ кардани шўришгарон мардумро мутмаин сохт, ки муборизаи зидди амир бео-

қибат нахоҳад монд. Ва халқ гаштаву баргашта зидди тартиботи феодалии аморат ба по мекест.

Дар ноҳияи Калиф ҳам вазъият нотинч буд. Дар ин ҷо ҳам мардум маъмурияти аморатро, ки ба қўшунҳои Россияи подшоҳӣ таъя менамуд, ҷашми дидан надоштанд. Беҳуда нест, ки сардори бригадаи корпуси махсуси посбонони сарҳаддӣи Амударё «...ба сабаби муносибати ниҳоят пуркинаи мардуми қишлоқҳои кўҳистон нисбат ба русҳо ва ҳатто нисбат ба ӣйигитҳои мусулмон...»³⁵ метарсид, ки солдатҳои худро барои хошокҷамъкунӣ ба қишлоқҳои атроф фириштад.

Д.Н.Логофет, ки авзои «Бухорои шариф»-ро нағз мефаҳмид ва чанд асар навишта, дар онҳо ҷаҳолату таассуби асримиёнагии феодалии он ва ҷазову кушокушиҳои синфҳои ҳукмронӣ онро мазаммат карда буд, оқибати дар понздаҳ соли аввал дар Бухорои шарқӣ ҳукмронӣ кардани амиро ба андозае ҷамъбааст намуда, навишта буд: «Чандин шўришҳое, ки дар кишвари Ҳисор ва дар бекиҳои нав ба он мулҳақ аз соли 1875 то соли 1890 ба вуқў пайвастанд, ҳукумати Бухороро бағоят ба ташвиш андохтанд, ки он ҳукумат мардумро ба шиканҷаи оҳанин дароварда буд, ба дўши мардум бор кардани андозҳои беҳад баъдҳо ҳам боиси ошўбҳои нав мегардиданд, ки ҳамаи он ошўбҳо пахш мегардиданд, ошўбгарон ва тарафдорони ошўбҳо қатл карда мешуданд».³⁶

Дар калонтарин шаҳру деҳаҳои аморат, аз ҷумла, дар Балҷувону Қалъаихумб, алаҳқусус, дар Кўлоб гарнизонҳои сершумори аскарони подшоҳӣ меистоданд. Барои ҷӣ лозим будани онҳоро муаллифи «Таҷрибае дар боби тавсифи бекии Кўлоб» М.А.Варигин хеле равшану аниқ гуфтааст: «...агар авзои дохилии мамлакат нотинч шуда монад, ба кор мераванд».³⁷ Вале мо борҳо дидем, ки амири Бухоро танҳо бо қувваи лашкари худ аз ўҳдаи коре набаромад. Агар нўкарони зарҳариди ҳукумати подшоҳӣ дар Туркистон доимо омодаи мадад намебуданду лозим шавад, филҳол қўшунҳои империяи Россияро ба имдоди амир намефиристониданд, маълум, ки кор ҷӣ ранге мегирфт.

Ба генерал-губернатор бо илтиҷо муроҷиат карда, ёрии ҳарбӣ талабидани амир (то ки онро дар муборизаи зидди деҳқонон истифода барад) дар муносибати тарафайни аморат ва Россияи подшоҳӣ як лаҳзаи мустасно набуд. Гумоштаи сиёсии Россияи подшоҳӣ дар Бухоро Н.В.Чариков ҳанўз соли 1886 ба генерал-губернатор ҷунин телеграф ирсол карда буд: «Агар илтимоси амиро иҷро кунему ақаллан ҳеҷ набошад, ягон ҳазорто берданка диҳем, дилаш анча бардошта мешавад, рафӣи бўҳрони дохилӣ ҳам осонтар мегардад, ки дар ин роҳ эҳтимом дорем».³⁸ Одами тамоман ҳафтафаҳм будан даркор, то гумон равад, ки генерал-губернатори Туркистон ба амири Бухоро фақат барои ҳамин лашкару аслиҳа меод, ки «дили амир бардошта шавад».

Соли 1898 мардуми Деҳнав ба шўр омад. Сабаби ошўб гирифтани хариатаи маҳал буд, ки барои таъмини мақсадҳои ҳарбӣ ва иқтисодӣ ин корро дар ҳама ҷо харитагирҳои округи ҳарбии Туркистон анҷом меоданд. Мардум бо кинаву адоват ба кори харитагирҳо муносибат мекарданд ва ҳаққонӣ ҷунин мепиндоштанд, ки ин кор ҳам барои «кулли явмин бадтар» шудани зиндагии деҳқонон боз як омиле мешавад. Мардум харитагирҳоро калтаккорӣ мекар-

³⁵ ЦГА Уз. ССР, ф. И-3, д. 228, л. 30, 1898, иқтибос аз китоби Раҷабов З., с. 199.

³⁶ Логофет Д.Н., 1911, с. 263.

³⁷ Варыгин М.А., 1916, с. 800.

³⁸ ЦГ ВИА ф. 1396, оп. 2, д. 213, л. 24; телеграмма дар санаи 18 ноябри 1886, иқтибос аз китоби Раҷабов З., 1957, с. 100.

данд ва аз деҳаҳо меронданд, намонданд, ки онҳо кор кунанд. Моҳи майи соли 1898 ваъзият якбора шиддат гирифт. 18-уми май аҳолии деҳаи Қатчоғлик, 20-уми май аҳолии Шайтон ба по хестанд, 21 май харитагирҳоро аз деҳаи Толеъ (?) пеш карданд. Аз Патта Ҳисор аскар ҷеғ зада шуд. Ошўбгаронро саҳт ҷазо доданд, бисёр одамонро парронданд.

Моҳи августи 1898 дар Нурато мардум ба ошўб омаданд. Ошўб дар бозор сар зад ва баҳона гўё ҳамин шуд, ки миқдори тарозупулӣ беҳад зиёд аст, вале сабаби ҳақиқӣ ин буд, ки кирдори маъмурияти амир косаи сабри ҳамаро лабрез гардонд. Дар ошўб қариб 250 нафар деҳқонон ширкат доштанд.

Аҳволи мардуми бекиҳои Помир – Шугнон, Рӯшон ва Вахон ниҳоят вазнин буд. Дар маълумотномаҳои гумоштаҳои сиёсӣ ба номи генерал-губернатори Туркистон ва дар арзу шикоятҳои бешумори тоҷикони Помир аз андозҳои беҳадду бешуморе сухан меравад, ки маъмурияти Бухоро ба василаи онҳо ин сарзаминро хароб мекард. Оқибати ин гуна сиёсат ҳамин шуд, ки «...обрӯи ҳукумати Бухоро дар пеши чапми мардум рехт. Агар бухориён ба ин ё он дараҷа расмиятчиӣ кунанд, фавран боиси ошўб мегардад. Бухориён ҳаргиз парвои беҳбудии табааи худро надоранд, бисёр худсариҳо мекунанд ва дилашон пур аст, ки барои ин худсариҳо ҷазое нахоҳанд дид».³⁹

Аз дигар тараф, помириҳоро ҳукумати подшоҳӣ тазъиқ меод, ки отрядҳои ҳарбии он дар пойгоҳҳои сарҳад ҷой гирифта буданд. Онҳо аз аҳолии хўрокворӣ талаб мекарданду нархи онро бо ихтиёри худ муайян менамуданд, аҳолиро маҷбур мекарданд, ки дар таъмири роҳ, боркашонӣ ва ғайра бемузд кор кунанд, аспҳоро капида мегирифтанд. Барои таъмини маъмурияти сарҳадбонҳо ва амалдорони подшоҳии вулус ба гардани аҳолии андозҳои иловагӣ меандоштанд. Ин кирдори ҳукуматдорон доимо боиси шӯру ошўбҳои мардуми бекиҳои Помир мешуд.

Материалҳои шӯру ошўбҳои нимаи дувуми асри XIX деҳқонони тоҷикро таҳлил намуда, баъзе нуктаҳои асосии онро таъкид кардан лозим. Дар Бухорои шарқӣ - дар ин кишвари соф аграрӣ қувваи асосии истеҳсолкунанда деҳқон буд. Ба ин сабаб тадқиқи шӯру ошўбҳои деҳқонон муҳимтарин масъалаест дар тадқиқи таърихи халқи тоҷик дар давраи мустамликадорӣ.

Аморати Бухоро протекторати Россияи подшоҳӣ бошад ҳам, дар айни ҳол, ҳамон давлати пешинаи феодалӣ буд: деҳқонон дар зери асорати феодалҳо монда, тамоми қаҳру ғазаби худро маҳз ба сари феодалҳо фурӯ мерехтанд. Бевосита набошад ҳам, тамоми ин шӯру ошўбҳо нафақат муқобили аморати Бухоро, балки муқобили Россияи подшоҳӣ ҳам буданд.

Неҳзатҳои деҳқонон хусусияти зиддифеодалӣ доштанд. Онҳо ба решаи итоати феодалӣ теша мезаданд, вале дар айни ҳол аз тамоми нуқсу иллатҳои ҷанги деҳқонон – стихиявӣ будан, номуташаккилӣ, аз ҷиҳати сиёсӣ пухта набудан, набудани роҳбарияти пуртаҷрибаву пухтакор озод набуд.

Ба Бухоро ҳамроҳ карда шудани ноҳияҳои ҷануби шарқии Осиёи Миёна ба шӯру ошўбҳои деҳқонон ранги дигар дод. Шӯришгарон содадиллона бовар мекарданд, ки ин худсарию бедодиҳоро амир намедонад. Бинобар ин рӯйро ба мусаллаҳона зидди феодалони маҳаллӣ шӯриш мекарданду дар айни ҳол ба амир аризаҳо менавиштанд ва ба наздаш одам мефиристонданд. Маъмурияти амир дар баъзе мавридҳо гўё манфиати деҳқононро ғимоя мекард, ба доди баъзеҳо ҳатто мерасиду ҳокимони ниҳоят бенўхташудаву обрӯрехта, амлоқдорони беҳад ҳарису носерамро аз кор ҳам мегирифт. Вале ин кирдори кам-

³⁹ ЦГА Уз. ССР И. 3, д. 50, л. 112, иқтибос аз китоби Раҷабов З., 1957, с. 103.

шумори амир ҳам фақат дар сурате воқеъ мешуд, ки ба манфиати худи амир андак зиён расида бошад ё нехзати халқ ба бунёди ҳокимияти худи амир таҳдид намояд ё хавф бошад, ки асоси иқтисодии ин ё он маҳал тамоман нобуд мешавад.⁴⁰ Вагарна аризаву шикоятӣ деҳқонон нафақат ғоидас намедод, балки боиси ваҳшиёна ҷазо додани онҳо мегардид.

Созиши сиёсии ҳукуматдорони Бухоро ва генерал-губернатории Туркистон боз як омиле буд, ки истисмори аҳолии маҳаллиро гаронтар мекард. Амалдорони Россияи подшоҳӣ ва маъмурияти аморати Бухоро дар бобати мақоми деҳқонон ва роҳҳои истисмори онҳо як забон доштанд. Бинобар ин, бедодию худсариҳое, ки дар маълумотномаҳои гумоштаҳои сиёсӣ ба назар мерасанд, ҳаргиз далели он нестанд, ки онҳо ғами мардумро меҳӯра бошанд. Амалдорони Россияи подшоҳӣ таҷрибаву оқибати дигар маҳалҳои Туркистонро дар назар дошта, фақат аз ҳамин метарсиданд, ки корд ба устухон расида, ғазби халқ тартиботи мавҷударо барбод доданад мумкин. Генерал-губернатори Туркистон ноябри соли 1898 ба номи император чунин маълумотномае ирсол карда буд: «Аз Туркистон бениҳоят даромад гирифтган хавф дорад, ин ба кор зарар меоварад ва кор аллакай зарар ҳам дидааст».⁴¹ Аммо ҳукумати подшоҳӣ ҳамоно амиро дастгир мекарду бо қувваи аслиҳаи худ нехзати халқро фурӯ менишонд.

Вале сарфи назар ба ҷазоҳои ваҳшиёна, ки ба сари шӯришгарон фурӯ мерехт, ошӯбу шӯриши деҳқонон беш аз пеш авҷ мегирифт. Мувофиқи далолати ҳуҷҷатҳо, дар зарфи солҳои 1896–99 дар Туркистон 647 шӯро ошӯбҳои халқӣ қайд шудааст ва зимнан аз ҳама зиёдтар шӯришҳо дар зарфи солҳои 1898–99 ба вуқӯъ омаданд.⁴² Алҳол мо дар бораи тамоми шӯро ошӯбҳои халқ маълумоти муфассал дар даст надорем, вале манзараи умумии таърихии он давра равшану возеҳ аст.

Дар ибтидои солҳои 70-уми асри XIX шӯро ошӯбҳои деҳқонон гӯё тасодуфӣ буданд, кам воқеъ мешуданд, гӯё худ аз худ аланга мезаданд, номута-шаккил буданд ва аксаран тез ба охир мерасиданд. Ин шӯро ошӯбҳои хурди зиддифеодалие буданд, ки асосан муқобили ҳукуматдорони маҳаллӣ карда мешуданд.

Дар миёнаҳои солҳои 80-уми асри XIX баъзе шӯро ошӯбҳои зиддифеодалӣ ба худ ранги ҷангҳои деҳқононро гирифтанд. Шӯришгарон аз ҷумлаи худ роҳбар интиҳоб мекарданд, маҷлису машваратҳо меоростанд, талаботи худро ба шакли муайяну расмӣ дароварда, ба сурати шикоят ба амир мефиристоданд ва бедодию худсариҳои ҳукуматдорони маҳаллӣ ва амлоқдоронро ғош менамуданд. Ба деҳқонони шӯришгар табақаҳои дорои аҳоли, намояндагони маъмурияти маҳаллӣ низ ҳамроҳ шуда, онро ба манфиати худ истифода карданӣ мешуданд. Маҳз онҳо аввалин шуда, ба шӯришгарон хиёнат мекарданд, байни шӯришгарон низоъ меандоختанд ва ба тезтар шикаст ёфтани шӯриш ҷаҳд мекарданд. Мисоли равшани ин нуктаҳо шӯриши Восеъ (1885) мебошад. Ин нехзатҳои зиддифеодалие буданд, ки ба вучуди худи аморат ҳамчун як давлати калони феодалӣ таҳдид мекарданд, бинобар ин онҳоро ба ин ваҳшоният ғарқи хун месохтанд, деҳаҳоро ба тўмаи оташ медоданд, роҳбарону иштирокчиёни шӯришро ба зиндон мефарофтанд ва дар майдонҳои Бухоро сар мезаданд. Ҳукуматдорони Россияи подшоҳӣ ба амир ма-

⁴⁰ Муқоиса шавад: Мўҳсинова Қ.З., 1959, с. 94–99.

⁴¹ ЦГ ВИА ф. 1396, оп. 2, в. м. 1767, л. 57, 57 об.

⁴² ЦГ ВИА ф. 400, оп. 261/911, в. м. 87/605, л. 37.

дад мерасонданд, ки шӯришгаронро ба зиндон партояду ба дор кашаду сар занад.

Дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX шӯру ошӯбҳои зиддифеодалии деҳқонон аллакай хосияти зиддимустамликадориро ба худ касб карданд ва дар солҳои 1905–07 ба ҷараёни революсионӣ ҳамроҳ гардиданд.

ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР АРАФА ВА ДАВРАИ РЕВОЛЮТСИЯИ СОЛҲОИ 1905-1907

1. ВАЗЪИЯТИ КИШВАРИ ТУРКИСТОН ДАР АРАФАИ РЕВОЛЮТСИЯ

Тараққиёти саноатии кишвари Туркистон. Сармояи банкҳо

Дар охири асри XIX ва аввали асри XX капитализм дар Россияи подшоҳӣ ба марҳалаи оӣ, марҳалаи империалистии тараққиёти худ қадам ниҳод.

Капитализми навбаромади Россия ба иқтисодиёти кишвари Туркистон низ асар кард. Гарчанде ҳукумати подшоҳӣ Осиёи Миёнаро мисли пештара ҳамчун манбаи ашёи хоми империяи Россия ва ҷои фурӯши маснуоти фабрику заводҳои Россия мононданӣ буд, ба ҳар ҳол равнақу ривочи саноат, алалхусус равнақи саноати истихроҷи маъдан ва коркарди ашёи хом возеҳ ба назар мерасад. Истифодаи конҳо хеле ҷон гирифт. Аз пештара дида хеле бештар ангишт, нефт, металлҳои ранга ва муми табиӣ (озокерит) истихроҷ мешуд. Ба кор даромадани корхонаҳои коркарди нахусти ашёи хом, ҳамчунин истифодаи роҳҳои оҳан талаб мекард, ки самараи конҳои ангишт бештар шавад. Махсусан, конҳои ангишти вилоятҳои Самарқанду Фарғона – Сулукта, Қизилкиик, Шӯроб, Андиҷон ва ғ. аҳамияти калон пайдо карданд. Дар уезди Хучанд панҷ кони ангишт амал дошт – конҳои Н.А.Овсянников ва шариконаш, Е.М.Краузе, Петрова, ворисони савдогар Иванов ва кўҳкор Новиков¹. Ба андозаи тақмили усулҳои ангишткани ва ба конҳо кашидани роҳҳои оҳан миқдори истеҳсоли ангишт ҳам меафзуд. Масалан, аз кони ангишт соли 1905 700 пуд, соли 1907 бошад, 1 млн.-у 220 пуд ангишт истихроҷ шуд².

Дар ибтидои асри XIX истихроҷи саноатии нефт ривоҷ ёфт. Бойтарин конҳои нефт – конҳои САНТО ва Чимиёни водии Фарғона ва кони ҷазираи Чалакони баҳри Каспӣ буд. Дар даҳсолаи аввали асри XX аз ҳама бештар аз кони нефти Чалакони нефт кашида шуд. Агар соли 1901 дар ин ҷо 600 ҳаз. пуд нефт истихроҷ шуда бошад, пас аз даҳ сол миқдори он ба 15 млн. пуд расид³. Дигар соҳаҳои саноати истихроҷи маъдан аз конҳои намаку озокерит, баъзе конҳои хурди истихроҷаш дасти тилло ва баъзе металлҳои ранга иборат буд.

Иқтисодиёти кишвари Туркистон мисли пештара сирф зироатпарварӣ ва соҳаи муҳими он пахтакорӣ ва пахтатозакунӣ буд. Дар байни заводҳо бешак заводҳои пахта аз ҳама бештар буда, дар ҷои якум меистоданд. Дар хоки генерал-губернаторӣ дар ибтидои асри XX 230 корхонаи пахта кор мекарданд, ки зиёда аз нисфи онҳо дар водии Фарғона воқеъ буданд. Ҷои дувумро саноати равған мегирифт, ки дараҷаи ҷиҳозоти он ниҳоят паст буд. Маҳалли асосии ин корхонаҳо ҳам дар Фарғона ҷой дошт.

¹ ЦГА Тадж. ССР, ф. 1, оп. 1., д. 1926, л. 9.

² Муфассалтар ниг.; Бобохонов М., 1975, с. 94-95.

³ Гулишамбаров С.И., 1913, с. 73.

Аз 34 заводи шаробкашӣ 28-тоаш дар вилояти Самарқанд буд. Ду ғоизи ин навъи маҳсулотро корхонаҳои уезди Хуҷанд медоданд. Дар иқтисодиёти Осиёи Миёна заводҳои чармгарӣ ва рӯдатозакунӣ ҳам мақоми намоён доштанд (ҳамаи онҳо асосан аз он ширкати немисии «Дюршмидт» буданд).

Дар марҳалаи монополистии инкишофи капитализми Россия дар боби истифодаи захираҳои мулкҳои мустамликавии он сармояи банкҳо мақоми маҳсус пайдо кард. Даврае, ки мавриди назар аст, даврае мебошад, ки ҷашми калонтарин банкҳои Россия ба Туркистон дӯхта шуд. Чунон ки пас аз борони баҳорон занбӯруғҳо якбора ба рӯй мезананд, ана ҳамин хел дар шаҳрҳои Тошканд, Самарқанд, Андиҷон, Хўқанд, Бухорои Нав (Когон) ва дигар шаҳрҳо Банки давлатӣ он тараф истад, шўъбаю шўъбаҳои мухталифи корхонаҳои гуногуни молия пайдо шудан гирифтанд.

Сармояи банкҳо асосан худро ба саноати пахта мезад, вале аз дигар соҳаҳои иқтисодиёти Осиёи Миёна ҳам рӯ намегардонд. Масалан, «Русский для внешней торговли банк» («Банки русии тиҷорати хориҷӣ») асосан ба савдои пўсти қароқўлӣ ҷаспида гирифт, «Русско-Азовский банк» («Банки Русу Азов») сохтмони роҳи оҳани Бухоро бо пул таъмин мекард ва дар аморати Бухоро калонтарин иҷорагири замин буд; «Азовско-Донской банк» («Банки Азову Дон»), ки ба он аркони саноати газвори пахтагини Петербург соҳибхитӣ мекарданд, тамоми хариди пахта ва коркарди нахусти онро ба даст гирифт; дар ин кор шарик ва дар айни ҳол, рақибӣ он «Сибирский-торговый банк» («Банки тиҷоратии Сибир») буд; дар ин ғўшаи дури империяи Россия «Московский учетно-ссудный банк» («Банки ҳисобию бунақдихандаи Москва») ҳам тақои зиёде дошт.

Дар як ҳуди шаҳри Бухоро дар солҳои ҷанги якуми ҷаҳонӣ 8 шўъбаи банкҳо (1 шўъбаи банки давлатӣ ва 7 шўъбаи банкҳои хусусӣ) кор мекарданд; муомилоти шабтои онҳо ба ҳисоби миёна соли 1915 20,3 млн. сўм буд⁴. Дар ин ҷо барои амалиёти ширкатҳои корчаллонӣ ҳарис шароити басо мусоид муҳайё гардид. Ана, баъзе аз он ширкатҳои пулчаллон: ширкати тиҷорату саноатии мануфактураи калони Ярослав, ширкатҳои Андреев, Потеляховский, Москва, ширкати тиҷоратии бародарон Крафт, ширкати тиҷоратии бародарон Вадяевҳо, ширкати тиҷоратии бародарон Шлоссберг, ширкати саҳмдорӣ газворҳои пахтагини Познанский, ширкати тиҷорат бо Эрон ва Осиёи Миёна ва ғайраву ҳоказо.

Ҳамаи ин даррандагони капиталистӣ, ки ба «ширкат»-у «ширкатчаҳо»-и аз худ хурдтар таъя доштанд, деҳқонон, пролетарҳо, нимпролетарҳо, косибонро бераҳмона талаву тороҷ мекарданд. Халқҳои мазлуми Осиёи Миёна мисли дигар халқҳои бисёр ноҳияҳои империяи Россия ҳам аз равнақу ривочи муносибатҳои капиталистӣ азоб мекашиданду ҳам ин муносибатҳо ба дараҷаи кофӣ равнақу ривоҷ надоштанд⁵.

Дар кишвари Туркистон истеҳсолоти молӣ ривоҷ меёфт. Аммо ин протсессии прогрессивӣ дар шароите ҷараён дошт, ки дар хоҷагии қишлоқ муносибатҳои токапиталистии истеҳсолот пурра ҳукмфармой мекарданд ва ин боиси ҳамин мешуд, ки меҳнаткашон беш аз пеш толону тороҷ мешуданд, тақсимои аҳоли ба синфҳо ва ба дараҷоти молумулқдорӣ сурат мегирифт.

Яке аз офатҳои мудҳиш иқтисодиёти Туркистон судхўрӣ буд, ки ба ривоҷи он банкҳо хеле мусоидат мекарданд. Банкҳо ба ширкатҳои калони пахта ва дигар хоҷагиҳо пул қарз медоданд. Дар болои ин пул ҷангу ҷанҷолу моҷа-

⁴ Рябинский А., 1941, с. 4.

⁵ Дар ин бора муфассалтар ниг.: Аминов А.М., 1959.

рову хархашаи зиёде мешуд. Ин пул аз дасти як олам гумоштаву вакилу миёнаву чаллобу даллол гузашта, фоизи худро зиёд мекард. Кор ба дараҷае мерасид, ки агар банк ба шарт 6-6,5 фоиз фоида қарз дода бошад, пул то ба дасти истеҳсолкунандаи бевосита, то ба дасти деҳқони пахтакор расидан фоизи худро даҳ маротиба зиёд мекард ва то ба 50-70 фоизи фоида мерасид.

Тарозудору пахтакашҳо дар хариду фурӯши пахта як навъ гумоштаҳои банкҳо буданд. Тарозудор аз савдогари серпул ё банк бунаки калон гирифта ба тарзи кӯтара пахтаи зиёдеро меҳарид. Одатан тарозудор ин бунакро байни пахтачаллобҳои хурдтар – байни пахтакашҳо тақсим мекард ва онҳо фоидаи қарзро боз зиёдтар карда, сад фиребу найранг сохта, ҳам аз пуду ҳам аз торзада, ба сари деҳқони бечора балое мешуданд.

Аҳволи меҳнаткашон

Ҳоҷати гап нест, ки ҳамаи ин дасисаҳо ба дӯши меҳнаткашон бори гарон мегардид ва онҳоро ба ғуломони якумраи як олам судхӯрон табдил меод. Миқдори қарзе, ки пахтакорон аз муассисаҳои қарздиҳандаву молиявӣ гирифтаанд, равшан далолат менамояд, ки онҳо чи қадар ба қарз ғўтидаанд – дар охириҳои соли 1912 ин қарз ба ҳадди беҳад бузург – қариб ба 160 млн. сўм расида буд⁶. Деҳқононе, ки замини худро ба гарав монда, аз судхӯрон қарз мегирифтанд, аксар вақт қарзи худро дар мўҳлаташ дода наметавонишанд аз замини худ маҳрум мешуданд. Деҳқонони хонабардӯш ё батрак ё чоряккор ё худ коргари олдӣ мешуданд. Дар баробари ин шумораи заминдорони калон ва бойҳо меафзуд.

Ҳукумати подшоҳӣ ҳарҷониба мадад мерасонд, ки хоҷагии бойҳо дар равақ бошад. Масалан, хоҷагис, ки то 0,5 десятина замин дошт, барои ҳар як десятина 8 сўму 64 тин андоз меод. Дар айнаи ҳол, хоҷагиге, ки зиёда аз 6 десятина замин доштанд, барои ҳар як десятина 6 сўму 96 тин андоз меоданд.

Бойҳо замини деҳқонони ноилҷомондаро харида мегирифтанд. Ба ҳамин тариқ, ғайр аз заминдории калони феодалӣ заминдории нимфеодалию бой ҳам маъмул шуд. Масалан, соли 1908 дар уезди Хучанд якчанд бой садҳо десятина замин доштанду 1369 хоҷагии деҳқонон умуман замин надоштанд, 1000 хоҷагӣ бошад, аз 1 то 0,25 таноб замин дошт. Дар қишлоқи Қистакўз (ҳозира вилояти Ленинобод) 70 хоҷагии бою муллоҳо 3 ҳаз. га замин, 18 ҳаз. деҳқонон бошанд, аз 500 га. андак зиёд замин доштанд. Дар Хучанд, Ўротепша, Нов ва Конибодом нархи як десятина замин 4-8 ҳазор сўм буд. Деҳқонони хонавайронгардида мардикорӣ мекарданд ё хизматгори дари бойҳову савдогарону судхӯрон мешуданд.

Пахтачаллобҳову судхӯрон аз бесаводию нодони деҳқонон истифода бурда, онҳоро фиреб меоданду талаву тороҷ мекарданд. Масалан, ба деҳқон 100 сўм қарз меоданду ба қимати 500 сўм векселро имзо кунанда мегирифтанд. Ҳамаи ин таҷзияи синфӣ деҳқонро суръат меод. Мустамлика будани кишвар, сохти иҷтимоӣ иқтисодии аморат, дараҷаи ниҳоят пасти саноат боиси он мегардид, ки деҳқонон пролетар не, балки паупер мешуданд. Пауперизм бениҳоят вусъат меёфт. Деҳқонон аз як порча замини худ маҳрум шуда, барои аз гушнагӣ намурдан ба корхонаҳои саноатӣ рафта кор мекарданд ва ҳамин тавр аввалин кадрҳои пролетариати маҳаллӣ ба вуҷуд меомад. Ин коргарон дар қонҳои мутлақо бечӣҳози ангишту маъдану намак ва ғайра

⁶ Демидов А. П., 1926, с. 125.

меҳнат мекарданду шароити кори онҳо, бемуболиға, аз шароити ҷаҳаннам бадтар буд.

Дар арафаи соли 1905 дар Осиёи Миёна то 32 ҳазор нафар коргарон буданд, ки 77 фоизи онҳоро коргарони миллатҳои маҳаллӣ ташкил медоданд. Дар вилояти Фарғона, ки саноаташ бештар тараққӣ ёфта буд, то 40 фоизи корхонаҳои тамоми кишвар воқеъ гашта, дар онҳо зиёда аз 8 ҳазор нафар коргарон кор мекарданд, дар вилояти Самарқанд 2800 нафар коргарон буданд.

Аввалин кадрҳои пролетариати маҳаллӣ аз ҷумлаи деҳқонони бенаво-гашта ташкил меёфтанд, ки онҳо дар ҷустуҷӯи кор ба шаҳр равона мешуданд. Қисми асосии пролетарҳои аввалини тоҷик мардикорон, коргарони мавсимӣ ба ҳисоб мерафтанд ва онҳо дар конҳо, корхонаҳои вилояти Самарқанд, заводҳои пахтаи Фарғона, дар сохтмони роҳи оҳан корҳои вазини зўрталабро ба ҷо меоварданд. Дар рубой ва таронаҳои ғарибӣ, ки то ба замони мо омада расидаанд, аз рӯзи сиёҳи мардикорони тоҷик ва ғарибмазор шудани онҳо су-хан меравад:

Дар ғарибӣ гашта-гашта, ранги зард овардаам,
Ранги зардамро ба пеши аҳли дард овардаам.
Ранги зардамро бубину аз хазонам ёд кун!
Дар сари қабрам нишину як даме фарёд кун!

Дар айни замон аз деҳот барои мардикорӣ ба шаҳрҳо баромада рафтани аҳоли «ҳодисаи прогрессивӣ мебошад. Вай аҳолиро аз ҷойҳои дурафтода, пасмонда, таърих фаромӯшкарда берун меорад ва ба гирдоби ҳаёти ҳозираи ҷамъиятӣ мекашад»⁷. Ин хулосаи В.И.Ленин, ки нисбат ба деҳқонони рус баровардааст, нисбат ба деҳқонони тоҷик ҳам комилан татбиқпазир аст.

Мардикорони тоҷик аз диёри худ баромада, ба коргарони рус воমেҳўрданд ва бо ҳамроҳии онон тамоми азобу азияти истисмори капиталистиро аз сар мегузаронданд. Робита бо пролетариати рус дар ҷараёни ташаккули пролетариати тоҷик роли калони револотсионӣ бозид ба буд.

Дар байни аввалин пролетарҳои тоҷик баъзан ба муқобили золимон исёнҳои номуташаккил сар мезаданд. Исёне, ки соли 1885 дар конҳои ангишти Завронкиштут ба амал омада буд, ба ин мисол шуда метавонад. Коргарон назоратчиёро дошта зада, таҷҳизотро вайрон карданд ва устои кону назоратчиёро гирифта, ба Панҷакент равона шуданд, ки барои муомилаи бераҳмона ба ҳукуматдорон шикоят кунанд. Дар исён 80 кас иштирок карда буд. Дар Панҷакент се нафар аз исёнгаронро ҳабс мекунанд, шикоят беоқибат ме-монад, ошӯби коргарон фуру нишонда мешавад.

Дар бораи дигар ошӯбҳои коргарони кироя, ки алалхусус дар ибтидои асри XX тез-тез ба вуқӯъ меомаданд, маълумоти ноқис боқӣ мондааст. Ин ошӯбу шӯришҳои меҳнаткашон алалхусус дар ибтидои асри XX ниҳоят вусъат ёфтанд, вале дар он давра онҳо роҳбарияти пролетарӣ надоштанд ва дошта ҳам наметавонистанд. Бинобар ин, ғазаби халқ танҳо дар шакли шӯру ошӯбҳои ҷудогонаву стихийӣ зоҳир мегардид. Ҳамаи ин шӯру ошӯбҳоро ҳукумати подшоҳӣ ва ҳукуматдорони маҳаллии Туркистон бераҳмона пахш мекарданд.

⁷ Ленин В. И., Асарҳо, ҷ. 3, с. 596.

2. ВАЗЪИЯТИ АМОРАТИ БУХОРО ДАР АРАФАИ РЕВОЛЮТСИЯИ СОЛҲОИ 1905-1907

Аморати Бухоро дар давраи аз соли 1868 то охири асри XIX истиқлолияти худро торафт бештар аз даст медиҳад. Дар соли 1886 дар Бухоро «Агентии сиёсии императории Россия» таъсис меёбад, ки он ба вазири корҳои хориҷӣ ва генерал-губернатори Туркистон тобеъ буд. Агентӣ дар аморати Бухоро сиёсати мустамликадорӣ ҳокимияти подшоҳиро ба амал мебаровард. Дар ибтидои асри XX дар қаламрави аморат қўшуни ҳаштҳазорнафарии подшоҳ мавҷуд буд, ки он ҳатти сарҳад ва пунктҳои муҳимтарини стратегии аморатро ишғол мекард. Дар соли 1895 қаламрави аморат ба сарҳади боҷхонагии империяи Россия ҳамроҳ карда мешавад. Амир аз ҳуқуқи сикка задани пул бе иҷозати генерал-губернатори Туркистон маҳрум мегардад. Дар пойтахти аморат шўъбаи банки давлатии Россия кушода мешавад. Шўъбаҳои банкҳои хусусӣ пайдо мешаванд. Банкҳо иқтисодиёти мамлакатро тадриҷан ба даст гирифта, ба соҳаи савдо, ба пахтакорӣ, ғўсфандҳои қароқўлпарварӣ ва ҳоказо сар мебароварданд.

Иқтисодиёти аморати Бухоро, алалхусус, ноҳияҳои шарқии он мисли пештара хусусияти ниҳоят қафомондаи зироатпарварӣ дошт. Дар ноҳияҳои тоҷикнишин саноат қариб умуман набуд. Дар тамоми Бухорои шарқӣ фақат дар Ҷилликўл як заводи хурди пахта кор мекард. Ягона соҳаи саноат, ки ғўё андаке ҷон гирифтани мешуд, саноати истихроҷи маъдан буд. Агар миқёси сарвати зери замини Тоҷикистонро ба назар гирем, андозаи он ҳам ночиз буд. Вале ҳаминро ҳам гуфтан даркор, ки ба шарофати заҳмати олимону сайёҳони машҳури чоряки охири асри XIX Россия конҳои калони ангишт, тилло, оҳан, қўрғошим, мис, селитра, намак ва ғайра кашф шуданд. Вале ба истифодаи босамари ин конҳо қафомонии умумии иқтисодии Бухоро монё мешуд. Файр аз ин бойҳои маҳаллӣ метарсиданд, ки ба ин «савдо»-и ношиносу номаълум маблағе гузоранд. Ба ин сабаб ва боз бо баъзе дигар сабабҳо ташкили истифодаи конҳо дар ихтиёри соҳибкорони империяи Россия монд. Яке аз кормандони боғайрати ин арса инженери кўҳкорӣ П.Н.Жоравко – Похорский буд. Бо дастгирии «Агентии сиёсии императории Россия» дар Бухоро ба вай муяссар шуд, ки бо амир шартномае бандад (июни соли 1895) ва ҳуқуқ пайдо кунад, ки конҳои тиллои бекии Балҷувон ва Дарвозро истифода барад. Жоравко – Покорский дар соҳили дарёи Яхсу дар Балҷувон кони тиллоро ба кор андохт, ки аз он соли 1900 5 қadoқу 18 нахўд ва соли 1909 16 қadoқу 23 нахўд тилло гирифта шуд.

Дигар намудҳои маъданро асосан худи аҳолии маҳаллӣ истихроҷ мекард ва ба хўҷаинҳои худ ҳаққи калони иҷора медоданд (махз ба ҳамин сабаб, масалан, беки Балҷувон ва атрофиёнаш ҳарчониба пешӣ роҳи соҳибкорони Россияро мегирифтанд ва намонданд, ки онҳо ба конҳои тилло кордор шаванд). Ҳаққи иҷозати истихроҷи тилло баъзан чоряки тамоми он тилло буд, ки заршўйҳо бо машаққат ба даст меоварданд. Агар инро ҳам ба назар гирем, ки баъди адои ҳаққи иҷозат боз закот додан даркор буд, амир ва як олам калоншавандаҳо муллоҳоро қаноатманд кунонидан зарур буд, худ аз худ равшан мешавад, ки саноати истихроҷи маъдан ғойаи казoi надошт, ба ҳар ҳол, ба соҳибкорони маҳаллӣ даромади кироӣ намедод.

Равнақи муомилоти тичорат

Пас аз анҷоми сохтмони роҳи оҳани Тошканд, ки Осиёи Миёнаро бо Оренбургу Москва пайваст, тичорат хеле равнақ ёфт. Масалан, агар соли 1865

содироти Бухоро 3306 ҳазор сўми тилло ва воридоташ 1913 ҳазор сўми тилло бошад, пас солҳои 1900-1904 ба ҳисоби миёна содирот ба 23700 ҳазор сўми тилло ва воридот ба 23 200 ҳазор сўми тилло расид.

Муносибатҳои пулию молӣ хеле ривоч ёфтанд. Деҳқонон беш аз пеш ба-рои бозор шуда кор мекарданду ба тақозои содирот мутобиқ мешуданд. Агар солҳои 1850–1860 баҳои содирот тақрибан 50 ҳазор пуд пахта ҷудо карда бошанд, пас дар арафаи асри XIX аллакай 1200 ҳазор пуд пахта баҳои соди-рот ҷудо карда шуд. Дар миёнаҳои асри XIX содироти пўсти қароқўлӣ сола ҳамагӣ 30-40 ҳазор дона бошад, ин миқдор дар ибтидои асри XX ба 1 млн. дона расид, мисли ҳамин содироти папшам ҳам сола аз якчанд ҳазор пуд то 150-170 ҳазор пуд афзуд.

Бухорои шарқӣ ҳам мисли тамоми аморат аз воридоти рўзафзуни молҳои фабрики заводҳои Россия хеле зиён дид. Миқдори фурӯши ин гуна молҳо дар Бухорои шарқӣ нисбат ба вилоятҳои Туркистон камтар бошад ҳам, вале ба он дараҷас буд, ки тавонист ба саноати косибии маҳаллӣ зарбаи қарорӣ занад. Ин зарбаву фақат мушкилгузар будани баъзе вилоятҳоро ноҳияҳо андак сабук кард. Дар якчанд шаҳрҳои нисбатан калони Бухорои шарқӣ – Душанбе, Ҳисор, Кўлоб, Қаротег, Балҷувон истеҳсоли газворҳои абрешимию папшмию пахтагин, маснуоти кулолию чармгарӣ, асбоби зироат, корду шамшер ва ғайра идома дошт. Зимнан баъзе бекиҳо маҳз дар истеҳсоли ин ё он намуди маҳсулоту маснуот тахассус меёфтанд. Масалан, Дарвоз, ки аз қонҳои маъда-ни оҳан бой буд, асосан маснуоти оҳанин мебароварду ноҳияҳои ҳамсояро ҳам бо асбоби анҷоми зироат таъмин мекард. Дар Кўлобу Балҷувон чармгарӣ ва истеҳсоли маснуоти чармин мақоми намоён дошт. Ҳисор бо шохҳои худ, Қаротегин бо хўрчинҳои пат, намад, газворҳои пахтагин, Қубодиён бо аб-решими худ ном бароварда буданд. Дар бекиҳо инчунин қорхонаву дўқонҳое, ки баҳои таъмини эҳтиёҷи рўзгори мардум зарур мебошанд, низ вучуд доштанд – осиебҳо, обҷувозҳо, ҷувозхонаҳо, дўқонҳои оҳангарӣ, мисгарӣ ва ғ.

Худсарию бедодии феодалҳо ба раванқи истеҳсолоти ин соҳаҳо ҳам монёш шуд. Намеонд, ки он каму беш бемалол вусъат ёбад. Масалан, газетаи «Тур-кестанские ведомости» навишта буд: «Дар бекии Ҳисор, бешубҳа, шохҳои дар ҷаҳон беҳтарин истеҳсол карда мешавад, вале он мутлақо ба бозор намебаро-яд, зеро тамоми онро худӣ бек қашади мегираду нархашро ҳам худаш мемо-над ва бар зами ин, чанд тўби онро як тин надода азони худ ҳам мекунад»⁸.

Аҳволи аҳли меҳнат

Дар хоҷагии қишлоқ ривоч ёфтани муносибатҳои пулию молӣ таҷзияи деҳқонро хеле тезонд – дар як қутб бойҳои кулак ва дар қутби дигар кам-бағалон, батракҳои беамин (мардикорон, یتимон, хизматгорон), мазлумон ҷойгир шуданд.

Деҳқонон аз кулфати беаминӣ аз ҷон безор мешуданд. Масалан, дар бе-кии Ҳисор бойҳо, ки ҳамагӣ 7,6% аҳоли буданд, 45,6% тамоми заминҳои оби-ро соҳибӣ мекарданд. Дар дасти 28% хоҷагиҳои камзамин ҳамагӣ 1% за-минҳои обӣ буд. Дар ноҳияи ҳозираи Орқоникидзобод 1,3% бойҳо 32% за-минҳои обиро соҳибӣ мекарданду 38% хоҷагиҳои камзамин ҳамагӣ 2,3% за-минро кишт менамуданд. Бойҳоро судхўрон деҳқони сарсахтро бо ҳазор ҳила-ву найранг хонавайрон мекарданду маҷбур месохтанд, ки қарз бардораду як пора заминашро ба гарав монад. Баҳои ин ки деҳқон дар замини худаш қор

⁸ «Туркестанские ведомости», 5 августи соли 1910.

кунад, маҷбур буд, ки ба қарзхоҳ ғоидаи ноинсофонае диҳад. Ҳамаи ин толо-ну торочро бо васиқаи замин ба расмият медаварданд, ки он деҳқонро дасту по баста, ба дасти бой меод ва тамоми лоқупару чизу чораву аҳлу аёлаш ба ихтиёри бой ё судхӯр мегузашт.

Дар аморати Бухоро деҳқонони ба ғуломӣ афтода бисёр буданд. Ҳамаи қарздорони қарзашонро адо накарда, инчунин бақиядорони аз хазинаи амир қарздор ба дафтарҳои махсус қайд карда мешуданд. Деҳқоне, ки номаш ба чунин дафтар афтода бошад, аз ҳамаи ҳуқуқҳо, аз ҷумла, аз ҳуқуқи бемалол ба ягон ҷо сафар кардан маҳрум мегашт. Ҷорчиён номи ўро дар бозорҳо эълон мекарданд ва баъд аз он ҳар касе ки қарзи дар дафтар қайдшударо адо кунад ё худ ба адо кардан ўҳдадор шавад, ҳуқуқи ҳўчаини ҳамон шахси қарздор шуданро молиқ мегашт.

Деҳқонони ба ғуломӣ афтода қашшоқона рӯз гузаронда, корҳои вазнинтарини зўрталабро иҷро мекарданд. Ҳатто онҳоро ба омочу ароба қатӣ мекарданд. Онҳо дар бадали меҳнати пуразоби худ як порча зағораи қоқу андаке шавлаи ҷуворӣ мегирифтанд, дар оғилхонаҳо бо чорпоён якҷоя мезистанд. Онҳоро калтакдорӣ карда, ба пойҳояшон ишкел меандохтанд.

Ғуломоне ҳам, ки вақти тохтутоз ба вилоятҳои ҳамсоя ба дасти бодиянишинҳо асир афтода ва дар бозорҳои ғуломфурӯшӣ фурӯхта мешуданд, дар шароити саҳти тоқатфарсо мезистанд. Аз заминҳои давлатӣ ба ғоидаи хазина аз даҳ чор ё худ аз сад чил қисми ҳосил гирифта мешуд.

Мувофиқи маълумоти С.Айнӣ, «кистиҳои ҳаққи подшоҳӣ ба ин тариқа буд: вақти расидани ҳосил муставфии хироҷ (амлоқдор) ё намояндаи он бо саворе чанд ба сари замин омада ҳосилро аз будаи ду дараҷа зиёдтар тахмин карда, миқдори ҳаққи подшоҳиро ба қиёси он тахмин ба номи деҳқони фалакзада навишта меравад... Дар охири сол, ки одатан нархи ғаллот гарон мешавад, билқасд маъмурони ҳукумат боз як ду бозорро гаронтар карда, нархро ба амир арз мекунанд. Табиӣ, нархҳои арзшуда аз тарафи амир тасдиқ меёбад ва бо ҳамон нарх ҳаққи подшоҳиро аз деҳқон нақдан меситонанд.

Бисёр воқеъ шудааст, ки деҳқон ҳама чизашро, ҳатто баъзан писар ва духтарашро фурӯхта ҳаққи подшоҳиро адо намудааст»⁹.

Зақоти чорпо ро мувофиқи қоидаю қонуни маҳаллӣ аз рӯи саршумори мавҷудаи чорпо гирифтаи лозим буд, аммо чунон ки С.Айнӣ менависад, дар ин бобат найрангу ҳилаҳои гуногуне ба кор бурда мешуданд. Масалан, агар падар ё худ бобои касе як вақтҳо як рама гӯсфанд дошта бошаду дар сари зақотандозӣ саршумори гӯсфандон кам шуда бошад, писар ё набераи соҳиби рама аз рӯи миқдори пештараи дар рӯйхати кўҳна будагӣ зақот меод.

Дар сари роҳҳо аз роҳгузарон зақоти савора гирифта ғорат мекарданд. Чун ягон роҳгузар ё сокини ягон шаҳр ба вилояти Бухоро сафар мекард, - менависад устод С.Айнӣ, - ўро одатан зақотчи аз назар мегузаронд. Агар ў ҳатто чизе надошта бошад ҳам, ки аз он зақот гирифтаи мумкин гардад, мебоист ба зақотчи ягон чизро ҳамчун «дастовез» меод. Ба зами ин, тасдиқномаи як зақотчиро зақотчи дигар ба эътибор намегирифт ва дубора зақот мерӯёнд. Ҳатто камбағалоне, ки аз мардикорӣ ба диёри худ бармегаштанд, аз зақотдиҳӣ озод набуданд. Дар замони амир Абулаҳад (1885-1910) зақоти чорпо, хироҷ аз хоҷагии қишлоқ ва зақоти савдо шакли ғоратгарии рӯйростро ба худ гирифта буд.

⁹ Айнӣ С. Куллийет, ҷ. 10, с. 111–112.

Аҳволи ҳунармандони гуногункасб низ вазнин буд. Ҳатто ҳунармандоне, ки дорои маҳорати баланди шахсӣ буданд, бо олоғи бағоят оддӣ маҳсули корро зиёд ва бо молҳои аз дигар ҷойҳо овардамешудагии фабрика рақобат карда наметавонистанд.

Дар Бухоро 9 корхонаи калони бофандагӣ буд, ки ҳар кадоме 50-60-тоғӣ дастгоҳ дошт ва ин мануфактураҳои хурд аз онӣ Ҳоҷӣ Қурбон, Ҳоҷӣ Абдулҷаббор ва дигарон буданд. Ба ғайр аз ин 80 корхонаи хурди бофандагии 3-4 дастгоҳдор мавҷуд буд. Ҳамагӣ дар Бухоро қариб 1500 бофанда кор мекард. Онҳо дар шароити вазнини тоқатфарсо, рӯзи дароз аз дӯконхона берун наомада кор мекарданд. На фақат ҳунармандони кироя, балки косибони алоҳидаи яккадаст ҳам аз тарафи соҳибони корхонаҳои калони бофандагӣ гирифтори асорат шуда буданд.

Алалхусус, аҳволи ҳунармандони кироя вазнин буд. Барои нишон додани системаи ваҳшиёнаи истисморшавии онҳо баъзе рақамҳоро мисол меоварем. Косибон ҳафтае як ҷӯра алоча мебофтанд, ки як тоқои он 12 олчин буда, дар бозор 10 сӯму 20 тин меистод. Косиб бошад, ҳафтае 1 сӯму 20 тин ҳақ мегирифт. Косибон якумр аз соҳибкорони худ қарздор буданд. Косибӣ қарздорро ба корхонаи дигар (агар соҳибӣ он қарзи косибро диҳад) гузарондан, яъне фуруҳтан мумкин буд.

Мануфактураҳои дигар ҳам сохта мешуданд, ки дар онҳо ҳунармандон дар зери истисмори саҳти бераҳмона мемонданд. С.Айний дар «Ёддоштҳо» чунин мануфактура – устохонаи рехтагариеро тасвир мекунад, ки ба шайхӣ давлатманд тааллуқ дошт. Коргарон дигар ба азобу машаққат тобоварӣ карда натавониста, устохонаро оташ мезананд ва соҳибаш дар он ҷо месӯзад. Ётирози коргарони бадбахт дар ҳамин шакл зоҳир гардид.

Ётироз дар шаклҳои дигар ҳам баён мешуд. Аҳолии баъзе маҳалҳо яроқ ба даст гирифта, зидди талошу торочу худсарию бедодиҳои ҳукуматдорони амир муборица мебуданд. Дар ибтидои асри XX дар бекиҳои Помир – дар Рӯшон, Шугнон, Вахон вазъият бениҳоят тезтунд шуд. Аҳолии ин маҳалҳо, ки худ гушнагӣ мекашиданд, андозҳои сершумореро, ки аз онҳо ҳукуматдорони амир ситондани мешуданд, адо карда наметавонистанд. Ба ин муносибат доимо шӯру онҷӯҳо мешуд.

Вазъият боз барои ҳамин ҳам шадид мешуд, ки дар ин ҷойҳо посбонгоҳҳои қўшунҳои рус воқеъ буданд ва офитсерони онҳо хавф доштанд, ки тоҷикон ба хориҷа кўчида мераванд¹⁰. Агар ин тавр шавад, аз як тараф, посбонгоҳҳо аз манбаи хўроку озуқа маҳрум мешуданд, аз тарафи дигар, ба ақидаи афсарон, «ба номи империяи Россия иснод мерасид». Дар байни офитсерон одамоне ҳам буданд, ки мафкураи демократӣ доштанд ва дар тоифаи худ нисбатан тараққишарвар ҳам буданду усулҳои асримийёнагии идораи Бухоро онҳоро ба даҳшат меовард. Масалан, сардори отряди Помир капитан А.Е.Снесарев дар бораи дигар шудани бекҳо навишта буд, ки «беки пештара мардумро ё ғорат мекард, ё калтак мезаду ҳар дуи инро якбора намекард; беки нав бошад, ҳар дуи ин корро якбора мекунад, яъне ҳам калтак мезанаду калтакхўрдагонро ғорат ҳам мекунад. Зимнан барои ин талошу калтаккорӣ баҳонаи дуруст ҳам ҷуста намеништаанд, чаққа мешуданду беҳуда кўфтан мегирифтанд»¹¹.

¹⁰ Ғайр аз ин шиддат ёфтани вазъияти Помирро империалистони Британия, ки кайҳо ба ин ноҳия тамаъ доштанд, мумкин буд истифода баранд ва инро З.Баҳромов дар мақолааш дуруст баён кардааст. Ниг.: Баҳромов З., 1957, с. 63–64.

¹¹ ЦГА Уз. ССР, р. 77,–вар. 105–109; Муфасссал ниг.: Халфин Н.А., 1975.

Бо исрори ҳукумати подшоҳӣ баъди дар бекиҳои Помир интишор ёфтани ҳокимияти Бухоро аз мардум дар муддати чанд сол андоз гирифтган мумкин набуд. Вале дар ин муддат сатҳи зиндагии мардум заррае боло нашуд, зеро асоси иқтисодии кишвар зироатпарварии беҳад қафомондае буд. Бинобар ин, вақте соли 1903 амалдорони амир эълон карданд, ки андоз гирифтанианд, мардуми ғарби Помир якбора ба шӯр омад. Дар баъзе маҳалҳо (масалан, дар Ғунд, Шохдара, Ғорон ва ғ.) мардум рӯйрост раҳти сафар мебастанд, ки ба маҳалҳои озод аз ҳукми амир, масалан ба Туркистони тобеи ҳукумати подшоҳии Россия кӯчида мераванд. Ҳамон сардори Отряди Помир ба губернатори ҳарбии Фарғона ҳаросон хабар дода буд, ки дар баъзе ҷойҳо, «дар маҷлисҳои маҳфӣ» гап рафтааст, ки «акнун вақти он аст, ки тоҷикон худро муҳофизат кунанд ва милитқ (чи тавре дар матни хабар айнан омадааст – «мултқ») ба даст гиранд»¹².

Тақрибан, пас аз ду ҳафта маълум шуд, ки ин хавф асос доштааст. 30 июни соли 1903 ба деҳаи Зинг (Вахон) ду амалдори Бухоро омада, адои андозро талаб карданд. Ин кор боиси ғазоби халқ гардид. Деҳқонон дар майдони канори деҳа ҷамъ омаданд. Дар ҷамъомади митингмонанд ҳама савганд хӯрданд, ки амлоқдоронро мекушанду баъд аз хоки амири Бухоро гурехта мераванд.

Ҳавлие, ки дар он амлоқдорон меистоданд, муҳосира карда ҳар дуру кашолакунон бароварданду дасту пояшонро кулук бастанд. Баъд чизу чораи худро ба китф партофта, ба роҳ баромаданд, ки Бухорои манфурро тарк намоянд. Мардум хеле дур рафтанду вале сардори яке аз посбонҳои хорунжийи Голявинский аз воқеа хабар ёфта, аз паси онҳо давид ва расонда гирифтӣ амлоқдорони аз тарс қариб гурдакашударо халос кард. Баъди маслиҳату машварати дурудароз Голявинский мардуми Зингро аз нияташон гардонд ва розӣ кард, ки ба деҳашон баргарданд.

Шӯру ошӯбҳои халқӣ дар ғарби Помир рӯз ба рӯз вусъат меёфт. Ҳукумати подшоҳӣ инро дида амирро розӣ кунонд, ки боз маншуре барораду дар бекиҳои Помир мӯҳлати ғундоштани андоз боз мавқуф гузошта шавад. Ин ғалабаи калони халқ буд.

Шӯру ошӯбҳои халқӣ

Авҷи шӯру ошӯбҳои халқӣ дар бекиҳои ғарби Помир ҳодисаи ҷудоғонаву мустасно набуд. Худи ҳамин хел ҳодисаҳо ва дар ҳамин шакл дар ноҳияҳои гуногуни аморати Бухоро ба амал меомаданд. Дар Бухорои шарқӣ, ки анъанаҳои озодидӯстӣ ҳанӯз мустаҳкам буданд, мардум зуд-зуд ба даст сангу кулӯх, калтаку таёқ ва белу каланд гирифта ба по меҳестанд.

Дар ибтидои асри XX неҳзатҳои зиддиҳукумати низоҳат шиддат гирифтанд. Ин воқеа сабабҳои зерин дошт – истисмори феодалӣ ва зулму асорати андозҳо тоқатгудоз мешуд. Худшиносии синфҳои камбағалони маҳаллӣ такмил меёфт, ба сабаби ҳама бозорҳоро зер кардани молҳои русии фабрику заводӣ мардум, алалҳусус, косибон тез бенаво мешуданд ва ғайраву ва ҳоказо. Ин неҳзатҳо барои ҳамин ҳам аҳамияти калон доштанд, ки бо муборизаи озодихонаи пролетариат ва деҳқонони тамоми Россия, бо ҳаракати револотсионии кишвари Туркистон зич алоқаманд шуда мерафтанд.

Масъалаи тадқиқи шӯру ошӯбҳои меҳнаткашони Бухорои шарқӣ зидди ҳокимияти амир ва нӯкарони вай дар солҳои охир хеле пеш рафта бошад

¹² ЦГА Уз. ССР, д. 77, лл. 160-170.

ҳам,¹³ аз афти кор, тадқиқи амиқу муфассали ин масъала дар пеш аст. Умуман, материалҳои архивҳо, алахусус ҳуҷҷатҳои архиви қушбегири, ки дар Тошканд маҳфуз аст ва фонди сектори таърихи асрҳои миёнаи Институти таърихи ба номи Аҳмади Дониши АФ РСС Тоҷикистонро дар Душанбе ниҳоят муфассал тадқиқ кардан даркор, ки онҳо мадракҳои басо муфид хоҳанд дод.

Вале маълумоти мавҷуда ҳам имкон медиҳанд иддао намоем, ки дар арафаи револютсияи якуми буржуазии демократии солҳои 1905–1907-уми Россия замона ҳам барои ҳукумати подшоҳии Россия ва ҳам барои ҳукуматдорони аморат бағоят ғарбӣ буд. Алангаи шӯру ошӯбҳои халқ гоҳ дар ин ҷову гоҳ дар он ҷо боло меҳест. Соли 1900 шӯриш бекии Калифро фаро гирифт, соли дигар (1901) дар Деҳнав, соли 1902 дар Қўрғонтеппа шӯриш шуд.

Дар солҳои аввали асри XX Қўрғонтеппа ва ноҳияҳои атрофи он дучори офатҳои табиат шуда буданд—аввал малах зер кард, баъд муромурии чорво сар шуд. Вале ба ин нигоҳ накарда амлоқдорони бек бераҳмона закоту андозро қашиди меғиританд, судхўрону савдогарон аз ночорию ноилоҷии мардум истифода бурда, давлат меандўхтанд. Замона басо нотинч бошад ҳам, амир бо таҳрики амалдорони подшоҳӣ фармуд, ки тамоми ғаллаи шаҳру деҳаҳоро ҷамъ карда гиранд, ҳол он ки худи мардум аз гушнагӣ мурда ме-рафт. Мардум дигар илоҷе намеёфтанд, баъзе мисли аҳолии Қўрғонтеппа ни-ят доштанд сарашонро гиранду ба Афғонистон ё ягон ҷои дигар гурехта ра-ванд, баъзе ҳамин тавр ҳам карданд.

Ба ҳоки генерал-губернатории Туркистон, ба Афғонистон ё ба дигар бе-киҳо, ки аҳвол дар он ҷойҳо ҳам беҳтар набуд, гурехта рафтан фақат аз ҳамин далолат меод, ки мардум ноумед шудаасту чӣ кор карданапро наметавонанд. Ин корро, албатта, усули қатъии мубориза номидан мумкин не. Аммо дар ай-ни ҳол бояд гуфт, ки ин ҳам як шакли эътирози мардуми бадбахту сарсахту хонабардўшу қашшоқу бенавои Бухорои шарқӣ буд, ки нисбат ба муҳити пур аз ҳақорату залолат ва зулму асорат зоҳир месохт...

3. РЕВОЛЮТСИЯИ СОЛҲОИ 1905-1907 ВА ИШТИРОКИ МЕҲНАТКАШОНИ ТОҶИК ДАР ОН

В.И.Ленин навишта буд: «Капитализми ҷаҳонӣ ва ҳаракати рус дар соли 1905 Осиёро тамоман бедор карданд. Садҳо миллион аҳолие, ки дар беҳаракатии асримиёнагӣ ҳорозор ва ваҳшӣ гаштааст, ба ҳаёти нав ва ба мубориза барои ҳуқуқҳои оддитарини инсон, барои демократия бедор шуданд»¹⁴. Ин суханон ба Осиёи Миёна, аз ҷумла, ба халқи тоҷик низ комилан дахлдоранд.

Дар арафаи револютсияи соли 1905¹⁵ пролетариати миллии камшумори Осиёи Миёна дар ҳаракати револютсионӣ роли асосиро бозӣ карда наметавонист. Дар сафи пеши ҳаракати револютсионӣ пролетарҳои рус меистоданд, ки дар шаҳрҳои калони Туркистон ва стансияҳои роҳи оҳан гирд омада буданд.

¹³ Дар бораи ин воқеаҳои муҳим дар ҷилди 2, китоби 2-юми «Таърихи халқи тоҷик» бисёр маълумоти пурқимат дода шудааст.

¹⁴ Ленин В.И., Асарҳо, ҷ. 19, с. 70.

¹⁵ Мо ин воқеаи таърихиро аз нуқтаи назари таъсири он ба тараққиёти халқи тоҷик баррасӣ менамоем; муаллиф дар назди худ вазифаи ҳаматарафа тадқиқ кардани онро нагузаштааст, зеро ба ин масъала тадқиқоти асосии Пяковский А.В. (1958) ва як қатор асарҳои дигар мавҷуданд.

Коргарони рус дар Осиёи Миёна ба воқеаҳои револютсионии солҳои 1905-1907 ғаёлона иштирок мекарданд: намоишҳо, корпартоиҳо, маёвқаҳо ташиқил намуда, агитатсияи васеъ мегузаронданд, шӯришҳо мебардоштанд, советҳои депутатҳои коргарон ташиқил мекарданд.

Ташиқилотҳои сотсиал-демократии Туркистон газетаҳои «Рабочий», «Русский Туркестан» ва «Самарканд» мебароварданд. Дар ин газетаҳо вахшигариҳои ҳукумати подшоҳӣ ғош карда шуда, аҳволи синфи коргар баён меёфт, вазиғаҳои револютсия маънидош карда мешуданд. Газетаҳо инчунин ба задухӯрд бо ҳукумати подшоҳӣ даъват мекарданд.

Дар инкишофи ҳаракати револютсионӣ дар Осиёи Миёна ва ғаёлияти ташиқилотҳои партиявӣ комитетҳои болшевикии Боку роли роҳбарикунанда мебозид. Комитетҳои Боку ба Осиёи Миёна кадрҳои ходимони партиявӣ фиристода, бо варақаҳо таъмин карда меистод¹⁶.

Муборизаи қаҳрамононаи пролетариати Россия, кори пропагандистӣ-агитатсионӣ ва ташиқилӣ, ки болшевикон мебуданд, пролетарҳои маҳаллиро, аз он ҷумла пролетарҳои тоҷикро ба роҳи ҳаёти сиёсӣ дароварда, онҳоро ба муборизаи револютсионӣ ҷалб менамуданд. Меҳнаткашонии маҳаллӣ торафт бештар яқин ҳосил мекарданд, ки ба онҳо бойҳои маҳаллӣ ва амалдорони подшоҳӣ зулм мекунанду пролетарҳои рус дар мубориза барои озодии миллӣ ва иҷтимоӣ бародарони калони онҳо мебошанд. Коргарони шуурноктари маҳаллӣ ба ташиқилоти болшевикон дохил мешуданд.

То аввалҳои соли 1905 на танҳо дар Тошканд, балки дар як қатор шаҳрҳои дигар, аз ҷумла шаҳрҳои тоҷикинишин ҳам ташиқилотҳои партиявӣ вучуд доштанд. Дар моҳи октябри соли 1906 генерал-губернатори Туркистон ба вазири ҳарбӣ ба ин мазмун хабар дода буд:

«Самарқанд дувумин маркази амалиёти револютсионерон дар кишвар аст...» Дар шаҳрҳо варақаю брошюраҳо, аз ҷумла, асарҳои В.И.Ленин паҳн карда мешуданд. Газетаҳои болшевикии – «Искра»-и ленинӣ, «Пролетарий», «Вперед», «Новая жизнь» ва ғайра ғояҳои Маркс ва Лениро дар байни халқ интишор мекарданд. Политсияи Туркистон ҳангоми кофтукови шаҳру деҳаҳои гуногуни генерал-губернаторӣ ин гуна адабиёти инқилобиро беш аз пеш меёфт. Ин адабиёт ба қасабаҳои русҳо, ки дар баъзе маҳалҳои аморати Бухоро¹⁷ воқеъ буд, ба худӣ шаҳри Бухоро, ҳамчунин ба хонии Хева низ роҳ ёфта буд. «Искра»-и ленинӣ дар Осиёи Миёна ҳанӯз соли 1902 пайдо шудааст (соли 1966 дар архиви шахсии яке аз сокинони шаҳри Ўротеппа шумораи якуми ин газета ёфт шуда буд). Дар газетаи «Искра» дар бораи аҳволи вазнини меҳнаткашонии Осиёи Миёна хабару мақолаҳо ҷоп карда мешуд ва ин равшан далолат мекунад, ки байни редакцияи ин газета ва ходимони ғаёли инқилобии дар ин ноҳия амалдошта робитаи мустаҳкам буд. Органҳои матбуоти ленинӣ ба дараҷаи ниҳоят бузург мусоидат карданд, ки ташиқилотҳои сотсиал-демократии Туркистон дар арафаи револютсияи якуми буржуазии демократии рус муттаҳид гарданд ва тактикаи дурусти худро кор карда бароянд.

Дар мулкҳои мустамликавии осийимиёнагии Россияи подшоҳӣ васеъ паҳн шудани брошюраи В.И.Ленин «Ба камбағалони деҳот» аҳамияти махсус дошт. Ин асар, ки аз тарафи доҳии даҳои пролетариат соли 1903 таълиф шуда буд, бо забони ба тамоми табақаҳои аҳоли ғаҳмо программаи болшевиконро, пеш аз ҳама, программаи болшевиконро дар масъалаи аграрӣ баён мекард.

¹⁶ Очерки истории Коммунистической партии Туркистана; Социал-демократические организации Туркистана в дооктябрьский период (1903 – март 1917), 1958, с. 27-28.

¹⁷ Дар ин бора ниг.: Фомченко А.Л., 1958, с. 31–39.

Махсус қайд кардан лозим, ки вақте баҳори соли 1906 дар империяи Россия, аз ҷумла дар Туркистон ҳам ҳодисаҳои револотсионӣ ниҳоят авҷ гирифтанд, газетаи «Зеравшан» (номи пештарааш «Самарқанд»), ки онро сотсиал-демократҳои маҳаллӣ нашр менамуданд, «Ислоҳоти аграрӣ» ном мақолаи махсус ҷоп карда буд.

Муаллифи ин мақола ба нуктаҳои асари В.И.Ленин «Ба камбағалони деҳот» комилан така карда навишта буд: «...Намояндаи сотсиал-демократҳои рус Ленин дар брошюрааш «Ба камбағалони деҳот» гӯё қарорҳои съезди III соли 1905 шудаи партиро пешакӣ баён намуда, ҳамчунин менависад, ки аз помешикон на қитъаҳои замин, балки тамоми заминҳоро мусодира кардан даркор... Вазифаи аввалин, асосӣ ва доимии мо бояд мустаҳкам кардани иттифоқи пролетарҳоро нимпролетарҳои деҳот ва пролетарҳои шаҳр бошад; модоме ин иттифоқ арзи вуҷуд менамояду мустаҳкам мегардад, пас ҳатман ғалаба ба даст меоварем ва бо суръати тамом ба озодии комили аҳли меҳнат муяссар мешавем»¹⁸.

Ҳоҷати гап ҳам нест, ки тезисҳои ленинӣ оид ба мустаҳкам кардани аҳолии мазлуми шаҳру деҳот дар шароити Осиёи Миёна, ки аҳолиаш асосан деҳқонон буданд, чӣ гуна аҳамияти калон доштанд!

Асари классикии коммунизми илмӣ дар Туркистон васеъ паҳн шуда буд. Ҳаминро гуфтан кофист, ки сағони бӯйгири подшоҳӣ дар қучое адабиёти сотсиал-демократиро ёбанд, аз он ҷо ҳатман «Манифести коммунистӣ» ҳам мебаромад. Дар Самарқанд, Хўқанд, Ашқобод, Марғелон, Тошканд, Марв, Чорқўй, Андиҷон – дар ҳама ҷо «Манифести коммунистӣ» буд ва ин ноқуси инқилоб баланд садо медоду халқро ба муборизаи зидди истисмору асорат ба по меҳезонд.

Муҳаққиқи тоҷик М.Аслонов рӯйхати китобу мақолаҳои пинҳониеро меоварад, ки дар байни ҳуҷҷатҳои сардори уезди Хуҷанд ёфт шудаанд. Дар ин ҷо мо асарҳои В.И.Ленин «Маърӯза дар бораи съезди муттаҳидкунандаи Партияи сотсиал-демократии корғарии Россия», «Аз нав дида баромадани програмаи аграрии партияи корғарӣ», «Пароканда кардани Дума ва вазифаҳои пролетариат», «Ду тактикаи сотсиал-демократия дар револотсионии демократӣ», асари К.Либкнехт «Тортанакҳо ва паппаҳо», Р.Люксембург «Револотсияи рус», Б.Самойлов «Озод кардани корғарон бояд кори худӣ корғарон бошад», Пол Лафарг «Материализми иқтисодии Карл Маркс» ва дигар китобу мақолаҳоро мебинем¹⁹.

Бешубҳа, ташкилотҳои сотсиал-демократии Туркистон, ки ба онҳо В.И.Ленин ва ҳамсафонаш роҳбарӣ мекарданд, дар масъалаи дар байни халқҳои Осиёи Миёна паҳн кардани ғояҳои револотсионии болшевикон хизмати бузургеро анҷом доданд. Сабаб маҳз ҳамин буд, ки револотсияи солҳои 1905-1907 на фақат ноҳияҳои аз ҷиҳати иҷтимоиву иқтисодӣ ва саноатӣ нисбатан мутараққии маркази мамлакат, балки ҳамчун сели тавоно тамоми ғўшаву канорҳои мустамликавии осӣёимиёнагии империяро пахш кард.

Уқдаи беҳад печдарпечи ихтилофҳои иҷтимоӣ, ки ҳоси ноҳияҳои руснишин буд, дар кишвари Туркистон ба касофати зулми гарони миллий боз ҳам мураккабтар мешуд. Пролетариати Туркистон нисбат ба пролетариати марказҳои калони саноатӣ аз ҷиҳати сӣёӣ ба андозае қафо мемонд, он қадар муташаққилу муттаҳид набуд ва мисли пролетариати марказҳои калони саноатӣ

¹⁸ Газ. «Зеравшан», № 27, 10 март соли 1906. Иқтибос аз китоби Мавлонӣ И., 1960, с. 29–30.

¹⁹ Аслонов М., 1965, с. 31,

дар муборизаи синфию сиёсӣ таҷрибаи казоя ҳама надохт, вале маҳз бори гарони зулми миллии кори пролетариати Туркистонро хеле осон мекард. Тасодуфӣ нест, ки вусъати воқеаҳои револотсионии Осиёи Миёна ҳукуматдорони Россияи подшоҳиро ҳама дар ҳуди Петербург ва ҳама дар ҳуди генерал-губернаторӣ гаранг карда партофт. Ин ҳодисаҳо барои онҳо ногаҳонӣ шуданд.

Зимнан муборизони зидди зулму асорат дар Осиёи Миёна равшан ба ишбот расонданд, ки онҳо ҳамафони лоиқаи шоистаи он қувваҳои револотсионие буданд, ки дар саросари мамлакати сермиллат амал доштанд.

«Якшанбеи хунин»-и 9 январи соли 1905, ваҳшиёна тирборон шудани намоишгарони беяроқ тамоми мамлакатро аз қаҳру ғазаб ба даҳшат оварду боиси нафрату адовати аҳли кишвари Туркистон ҳама гардид. Бо ташаббуси болшевикон дар рӯзи «Иди Татьяна», яъне 12 январи 1905, ки дар ин рӯз 150-солагии Университети Москва ҷашн гирифта мешуд, дар ҷандин шаҳрҳои генерал – губернаторӣ-дар Тошканд, Самарқанд, Қизиларват митингу намоишҳо шуда, иштирокчиёни онҳо дар ҷавоби ваҳшонияти нӯкарони бенӯхтаи подшоҳ, ки дар Петербург содир намудаанд, қаҳру ғазаб ва нафрату кинаи худро илҳор доштанд.

Дар Самарқанд - дар зиёфате, ки ба муносибати ҷашни Университети Москва барпо гардид, болшевикон М.В.Морозов ва П.В.Позняков иштирок карданд. Азбаски дар зиёфат асосан зиёиён ширкат меварзиданд, Морозов ба онҳо муроҷиаткунон нутқи шӯълаваре эрон кард ва хотирнишон намуд, ки «дар университет алангаи инқилоб мудом шӯълавар буд». Вақте бо талаби қисми иртиҷоии ҳозирон гимни подшоҳӣ навохта шуд, болшевикон ва ҳамфиқрони онҳо намоишкорона аз зиёфат баромада рафтанд. Бисёр аҳамияти калон дошт, ки револотсионерони Туркистон ба «Иди Татьяна» ранги рӯйрости сиёсӣ доданд, алалхусус, мумкин гуфт, ки ин якумин воқеае буд, ки дар мулкҳои осӣсимёнагии ҳукумати подшоҳӣ зидди он ин қадар эътирози оммавӣ зоҳир карда шуд.

Баҳори соли 1905 дар кишвари Туркистон ҳаракати сотсиал-демократӣ хеле вусъат ёфт. Махсусан, «Гуруҳи муттаҳидаи сотсиал-демократҳо ва сотсиал-револотсионерҳо», ки аз охири соли 1904 то марти 1905 амал дошт, (моҳи марти 1905 онҳо аз ҳама ҷудо шуданд ва гуруҳи тошкандии РСДРП таъсис ёфт) хеле фаъолона кор кард. Ин гуруҳи чанд варақаи шиорҳо бароварда, нашрияҳои гуруҳҳои сотсиал-демократӣ ва ташкилотҳои дигар ноҳияҳои мамлакатро дар Осиёи Миёна паҳн мекард. Яке аз варақаҳои гуруҳи тошкандии РСДРП аз санаи 2 апрели соли 1905 махсус барои коргарони роҳи оҳани Осиёи Миёна навишта шуда буд ва даъват мекард, ки роҳиоҳанчиён ва дигар коргарони ёрдамчиӣ стансияи Черняево иззати нафси худро нигоҳдоранд, аз маъмурият иҷрои талабҳои худро исро намоянд ва агар маъмурият рад кунад, корро партоянд²⁰. Ин даъватнома ва дигар корҳои револотсионерон, ки дар байни коргарони роҳи оҳан бурда мешуд, натиҷаи хуб доданд. «Черняевагиҳо» аз шарикони дар дигар стансияҳо кор мекардагии худ намонданд ва аз 9 апрел корро партофтанд. Ин нахустин иқдоми меҳнаткашони мазлуми генерал-губернатории Туркистон буд, ки дар арсаи неҳзати зиддиҳукуматӣ гузошта шуд. Ин неҳзатҳо аз бисёр ҷиҳат номуташаккил ва бенизом бошанд ҳама, вале ояндаи онҳо калон буд.

²⁰ Варақаи «К рабочим Среднеазиатской железной дороги» ниг.: Пясковский А.В., 1958, с. 118-119.

Корпартоиҳои отряди пешқадами пролетариати Осиёи Миёна – роҳиоханчиён бо мавҷи тавоноии шӯру ошӯбҳои камбағалони деҳот, ки баҳори соли 1905 якбора авҷ гирифта буд, ба ҳам печида рафт. Шӯру ошӯбҳои деҳқонон тамоми Туркистони Россияро фаро гирифтанд, аммо дар водии Фарғона вусъати махсус доштанд. Онҳо зоҳиран зидди қаллобию каззобӣ ва фиребу найрангу бедодию худсариҳо, ки дар вақти интиҳоби калонони деҳот рӯй меод, инчунин бар зидди тақсимои беинсофонаи об нигаронида шуда буданд.

Моҳи майи соли 1905 пур аз ҷамъомаду намоишу корпартоиҳо буданд, ки дар онҳо табақаҳои навбанами шахриён ва камбағалони деҳот, инчунин баъзе намояндагони табақаҳои майда-буржуазӣ, солдатҳои ақидаву мафкураашон револютсионӣ, муаллимон, адвокатҳо, инженерҳо ва дигар намояндагони ба револютсия хайрхоҳи зиёӣ иштирок мекарданд. Тобистони соли 1905-уми Туркистон ҳам аз митингу намоишҳои сиёсӣ ва вусъати корпартоиҳо моломол буд. Обрӯю эътибори ташкилотҳои сотсиал-демократӣ дар байни омма торафт баланд мешуд, онҳо аз пеш беш варақаву даъватномаҳо чоп мекарданд, кори ташкилии худро такмил меоданд. Намоишҳо дар Тошканду Самарқанду Ашқобод ва дар дигар шаҳрҳои кишвари Туркистон зери пиорҳои «Зинда бод озодӣ!» «Нест бод ҳукумати мутлақа!» мегузафт. Дар корпартоиҳо вакилони ҳарч, либосдӯзон ва коркунони нақлиёти шаҳр ширкат меварзиданд. Масалан, дар Самарқанд қариб тамоми коркунони муассисаҳои савдо, корхонаҳои чойпечонӣ, ки аксарияти он коркунон аз ҷумлаи миллатҳои маҳаллӣ буданд, дар корпартоӣ иштирок карданд.

Ҳаракати эътироз торафт вусъат меёфт қўшунҳои Округи ҳарбии Туркистонро ҳам фаро гирифт. Дар ин кор ҳам хизмати ташкилотҳои сотсиал-демократӣ калон аст. Бисёр даъватномаҳои онҳо махсус барои солдатҳо навишта шуда «Ба солдатҳо!» ном доштанд. Дар ин даъватномаҳо ҳаққонӣ исбот карда мешуд, ки ҳокимияти мутлақа, капиталистҳо ва помешикҳо барои пролетариату деҳқонони тамоми империяи Россия ҳар қадар касофатбор бошад, барои солдатҳо ҳам ҳамон қадар фалокатбор мебошад. Дар баъзе қисмҳои ҳарбӣ кружоку комитетҳои солдатҳо таъсис меёфтанд, ки зери таъсири сотсиал-демократҳо буданд. Ин кружоку комитетҳо дар анҷоми корҳои сиёсӣ тарбиявии байни қўшунҳо хизмати калон карданд. Тасодуфӣ нест, ки тобистони соли 1905 дар баталйони саперҳои Тошканд, дар ротаи телеграфчиёни ҳарбии Туркистон, дар баталони 7-уми тирандозони Туркистон, дар баталйони роҳиоханчиёни ҳарбии Закаспий ва дар дигар қисмҳои ҳарбӣ зуд-зуд шӯру ошӯбҳо мешуданд. Ин шӯру ошӯбҳо пешхабари ҳамон неҳзатҳои қатъӣ буданд, ки минбаъд бунёди тартиботи ҳукумати подшоҳӣ - қўшунҳоро фаро гирифт.

Авҷи тавоноӣ ҳаракатҳои револютсионӣ дар ноҳияҳои марказии мамлакат, дар Украина ва дар Кавказ тирамоҳи соли 1905 дар кишвари Туркистон ҳам хеле ҳамовозӣ ёфт. Дар ин бобат корпартоии умумии сиёсӣ, ки моҳи октябр дар Россия ба вуқӯъ омад, хеле мусоидат кард. Дар ҷидду ҷаҳди револютсионии меҳнаткашон ҷӣ мақом доштани он корпартоиро В.И.Ленин ба тафсил тавсиф додааст: «Корпартоии сиёсии умумироссиягӣ ин дафъа ҳақиқатан ҳам тамоми мамлакатро фаро гирифта, ҳамаи халқҳои «империя»-и лаънатии Россияро ба хуруҷи қаҳрамононаи синфи мазлумтарин ва пешқадамтарин муттаҳид намуд. Пролетарҳои ҳамаи халқҳои ин империяи ҷабру зулм акнун дар як армияи бузурги озодӣ ва армияи сотсиализм саф ораста истодаанд. Москва ва Петербург бо ташаббуси револютсионии пролетарии худ сазовори шаъну шараф гардиданд. Пойтахтҳо корпартоӣ карданд,

Финландия корпартой мекунад. Кишвари Остзей бо сардории Рига ба ҳаракат ҳамроҳ шуд»²¹.

Ин нуктаҳоро, ки 31 /18/ октябри соли 1905 баён шудаанд, пурра ба Осиёи Миёна ҳам нисбат додан мумкин аст. Тамоми роҳи оҳани Осиёи Миёна аз кор монд, зеро тамоми роҳиоҳанчиён корро партофтанд. Аз баромадҳои пештараи роҳиоҳанчиён фарқи ин корпатоӣ дар ҳамин буд, ки талаботи коргарон хосияти амиқу яқини сиёсӣ доштанд. Ин корпартой барои тарафдорию дастгирии роҳиоҳанчиёни қисми европоии мамлакат ташкил карда шуда буд ва ин роҳиоҳанчиён дар баробари талаби беҳтар кардани аҳволи иқтисодии худ ҳамчунин программаи мубориза барои ҳуқуқҳои сиёсиро ҳам пеш ниҳода буданд. Корпартой аввал дар Ашқобод сар шуд ва зуд дар саросари роҳҳои оҳани Осиёи Миёна дастгирӣ карда шуд. Дар Ашқобод, Қизиларват, Тошканд, Самарқанд ба роҳиоҳанчиён, коргарону коркунони дигар соҳаҳо – коркунони матбааҳо, вакилони харҷ ва ғайраҳо ҳамроҳ шуданд. Коргарони матбааи Демурови шаҳри Самарқанд, ки маҳз дар ҳамин матбааи газетай «Самарқанд» – органи болшевикон чоп мешуд, хеле ғаёлона амал карданд.²² Онҳо дар сафи пеши пролетариати Самарқанд мубориза мебарданд. Ва ҳанӯз соли 1904 ва ибтидои соли 1905 ба онҳо муяссар шуда буд, ки шароити кори худро ба андозае беҳтар кунанд.

Ташкилоти болшевикони Самарқанд ба муборизаи меҳнаткашон барои гузарондани корпартоии умумӣ сарвар шуд. Аллакай 17-уми октябр коргарони шаҳр ба корпартоии роҳиоҳанчиён ҳамроҳ шуданд ва рӯзи дигар намоиши умумии серодам ташкил намуданд. Дар бораи воқеаҳои 18-уми октябри Самарқанд муҳбири газетай «Русский Туркестан» чунин навишта буд: «Рӯзи сепанбе, соати 10 ба кӯча баромадаму дидам, ки ҳар ду матбаа бастагӣ, магазини дўконҳо қулф; аз гимназияи бачагон писарбачаҳо «Ура!», «Зинда бод озода!» – гӯён додзانون берун рехтанд, талабаҳои синфҳои болоии гимназия ба тарафи гимназияи духтарон давиданд, ки онҳоро ҳам «бардоранд». То соати 12 тамоми коргарони шаҳри Самарқанд корро партофтанд. Идораҳои нақлиёти шаҳр ҳам ба корпартофтагон ҳамроҳ шуданд. Ҳаёти шаҳр дар як они ҳол қарахтӯ шах шуда монд. Мардумони тангназар ҳаросон ғаллаву дигар хӯроқворӣ харид карда захира менамуданд, зеро гурдашон мекафид, ки корпартой дер давом хоҳад кард. Дар воқеъ, то бегоҳ тамоми нонвойхонаҳо руст буданд, фақат қарибиҳои шом мардум дар митинг ҷамъ омада қарор доданд, ки нонвойхонаҳо ва дўконҳои қассобӣ ғавран кушода шаванд»²³.

Сонитар, ба роҳиоҳанчиёни Осиёи Миёна коргароне ҳамроҳ шуданд, ки шоҳаи ҷанубии роҳи оҳани Оренбург-Тошкандро месохтанд. Даре нагузашта корпартоии роҳиоҳанчиён ба корпартоии умумии сиёсӣ табдил ёфт. Пролетариати Самарқанд, ки сарвараш болшевикон буданд, ҷавобан ба манифести 17 октябри 1905-уми подшоҳ намоиши тавоное ташкил доданд ва дар қорбоғи шаҳр митинги серодаме барпо карданд, ки дар он зиёда аз ҳазор кас иштирок доштанд. Ба раёсати маҷлис яқдилона болшевик М.В.Морозовро интиҳоб карданд. Вай ҳозиронро даъват намуд, ки эҳтироми шахидонро ба ҷо оваранд.

Ҳукуматдорон митингро бо воситаи дастаи казакҳо пароканда кардани шуданду вале натавонистанд. Дар резолютсияе, ки ҳозирон қабул карданд,

²¹ Ленин В.И. Асарҳо, ҷ. 9, с. 408.

²² Епифанов В.М., 1908.

²³ Газетай «Русский Туркестан», 9 ноябри соли 1905. Иқтибос аз китоби Пяковский А.В., 1958, с. 195.

чунин гуфта мешуд: «...мо ба синфи коргар, ба ин муборизи суботкору фидокори роҳи озодӣ изҳори ҳамдардӣ менамоем ва талабҳои иқтисодии вайро, аз он ҷумла ин талабҳо – бетаъхир қорӣ кардани рӯзи 8-соатаи кор ва дар тамоми соҳаҳои меҳнату истеҳсолот муқаррар кардани рӯзи пурраи истироҳатро қатъиян дастгирӣ мекунем... Ҳамаи ононе, ки вобаста ба фаъолияти сиёсӣ таъқиб шудаанд, бояд фавран авф карда шаванд. Ҳамаи маҳбусони сиёсӣ ва бадарғашудагон бояд фавран озод карда шаванд»²⁴.

Мутаассифона, сотсиал-демократҳои Самарқанд ба ҳуҷҷати авомфиреби подшоҳ – манифести 17 октябр созишкоруна муносибат намуданд ва ин кори онҳо ба ҳукуматдорони Самарқанд ба андозае имкон дод, ки корпартоии октябрро шикаст диҳанд. Вале корпартоиҳое, ки дар Самарқанд ва дар дигар маҳалҳои кишвар торафт авҷ мегирифтанду ба он коргарони заводи пахта ва дигар заводҳо низ ҳамроҳ шуданд, далолат менамуд, ки шуури сиёсӣ ва синфии меҳнаткашон хеле баланд шудааст. Қувваҳои революционии кишвар, ки ҳанӯз таҷрибаи кофӣ надоштанд, саҳву хатоҳои худро бартараф мекарданду аз онҳо ибрат мегирифтанд, дасисаву тўҳмату бўғтонҳои ҳукуматдоронро рафъ месохтанд, ба кушokuшихову террори политсайхову казакҳо муқобилат мекарданду торафт равшану возеҳтар изҳор медоштанд, ки қувваи сиёсӣ гардидаанд, ки иқтидори онро пурра ба назар нагирифтани мумкин нест.

Ҳамин ҳам аҳамияти аввалиндараҷа дошт, ки муборизони пешқадам – аъзоёни ташкилотҳои сотсиал-демократӣ (болшевикӣ) зарурати ба муборизаи зидди ҳукумати подшоҳӣ ва иртиқобпарастони ҳам умумироссия ва ҳам маҳаллӣ ҷалб кардани оммаи миллатҳои маҳаллиро нағз мефаҳмиданд. А.В.Пяковский қомилан дуруст таъкид менамояд, ки «Русский Туркестан» ва «Самарқанд» барин органҳои матбуот «масъалаи озодӣ ва баробарии миллатҳо, масъалаи муборизаи зидди миллатчиҳои буржуазиро ба таври болшевикона пеш мениҳоданд ва борҳо ба ҳимояту муҳофизати халқиятҳои мазлуми Туркистон баромаданд. Масалан, газетай «Русский Туркестан» моҳи декабри соли 1905 «Неҳзати озодӣ ва мардуми таҳҷой» ном мақолае ҷоп карда, дар ин мақола навишта буд: «Онҳо (яъне намоёндагони аҳолии маҳаллӣ –Б.Ғ.) оқибати нохуши корпартоии роҳиоханчиён ва дигар корпартоиҳоро фаҳмида, рӯйрост изҳори умед менамоянд, ки пас аз табaddулотӣ давлатӣ дар ноҳияи дурдасти мо ҳам тартиботи дигар муқаррар мегардад ва баробари қорӣ шудани ин тартибот даҳшати ҳалокатбори худсарияту зулму асорату зўрварӣ, ки зодаи тарзи мавҷудаи идора асту дар ниҳоди мардум тамоми падидаҳои солими ташаббуси шахсӣ, фаъолияти ҷамъиятӣ ва, умуман, пешрафти маданияро тамоман сўхтаву хокистар мекунад, абадуддаҳр барҳам хоҳад хӯрд. Аз афти кор, кайҳо вақти он расидааст, назарияи беақлонаи наҷодҳои олию омиро, ки мувофиқи он наҷодеро Худо барои ҳокимият халқ кардаасту наҷоди дигар – наҷоди омиро ба тадриҷан нест шудан аз арсаи таърихи башар маҳкум намулдааст, ба қуттии ахлот бурда партоем. Фақат тартиботи давлатдорӣ мо барин тартиботе, ки аз ўҳдаи ягон иқдоми эҷодию оқилона баромада наметавонад, тавонистааст, ин гуна назарияро асоси сиёсати дохилии худ қарор диҳад ва ин гуна сиёсатро нисбат ба мардумони шарқӣ ва сибирӣ раво бинад. Мо шубҳае надорем, ки аҳолии шашмиллионнафараи кишварҳои Туркистон дар ҷағғи иқтисодии Россия ва дигар мамлакатҳо мақоми намоёнро хоҳад дошт, вале ин кор бо қомебии қомил ба шарте ҷомаи амал мепўшад, ки қобилияти меҳнат ва умуман фаъолияти иқтисодии аҳоли ба дараҷаи лозима баланд бар-

²⁴ Газетай «Самарқанд», 22 октябри соли 1905. Иқтибос аз китоби Пяковский А.В., 1958 с. 206.

дошта шавад, ин кор бошад, ба шарти озодии комили сиёсии ин халқи меҳнатдӯсту дилсоф қобили иҷро аст»²⁵.

Газетаи «Самарқанд» навишта буд: «Замоне, ки ҳокимияти мутлақа бо тарғибу ташвиқи риёкоронаи одамбадбинӣ ва низои милли тамоми мамлакатро пур аз нақбат менамуд, пролетариати тамоми миллатҳо дар муборизаи зидди ҳукумати подшоҳӣ муттаҳид кардани муборизони ҳамаи миллатҳоро ягона роҳи халосӣ мешумурд»²⁶.

Ташкилоти сотсиал-демократии Туркистон даъватномаҳо, варақаҳо, хитобномаҳо, ки аз маркази Россия мегирифт, дар маҳалҳо бо усули гектограф нусхаи онҳоро зиёд мекарду интишор менамуд. 9 январи соли 1906 дар яксолагии «Якшанбеи хунин» дар кӯчаву паскӯчаҳо ва дару дарвозаҳои Ўротеппа «Ба гражданои Ўротеппа» ном хитобномае пайдо шуд, ки бо гектограф чоп карда буданд. Дар ин хитобнома шиорҳои «Нест бод ҳокимияти матруки мутлақа!», «Зинда бод Маҷлиси муассисон!» зикр шуда буд. Хитобнома хусусияти сирф револютсионӣ дошт. Дар байни аҳолии Ўротеппа, ки шаҳри аз ҷиҳати саноат нисбатан суст тараққикардае буд, паҳн шудани ин гуна хитобнома шаҳодат меод, ки ташкилоти револютсионии пинҳонкор дар арафа ва дар давраи Револютсияи Якуми Рус дар бобати ташаккули ҷаҳонбинии сиёсии аҳолии маҳаллӣ таъсири калон дошт²⁷.

Бо мақсади муттаҳид кардани ҳамаи ташкилотҳои партиявии Туркистон дар моҳи феввали соли 1906 якумин Конференсияи ташкилотҳои сотсиал-демократии Туркистон даъват карда шуда буд. Конференсияи мазкур дар хусуси ташкил додани Иттифоқи ташкилотҳои туркистонии партияи сотсиал-демократии Россия қарор мебарорад. Инчунин дар бобати вусъат додани кори байни пролетариати миллии маҳаллӣ қарор қабул карда мешавад.

Дар моҳи сентябри соли 1906 конференсияи дувуми ташкилотҳои туркистонии сотсиал-демократҳо дубора ба ин масъала таваққуф карда, бори дигар зарурати пурзӯр кардани муборизаи револютсиониро дар байни меҳнаткашони маҳаллӣ таъкид намуд. Ин мавқеи болшевикон шаҳодат меод, ки онҳо ба муборизаи зидди ҳукумати подшоҳӣ сафарбар кардани меҳнаткашони тоҷик, ўзбек, туркман, қирғиз ва дигаронро нағз мефаҳмиданд. Ташкилоти партиявии Самарқанд аз рӯи қарордодҳои мазкур амал карда, бо меҳнаткашони миллати маҳаллӣ алоқаи зич барқарор менамояд.

19 октябри соли 1905 таҳти раёсати болшевик Морозов маҷлиси калон барпо мегардад. Коргарони маҳаллӣ на фақат дар маҷлис ҳозир буданд, балки дар он фаёлона иштирок мекарданд. Дар резолютсияе, ки маҷлис қабул карда буд, чунин гуфта мешавад: «Маҷлис аз рӯи изҳороти коргарони ҳозирбудаи сартҳо (он вақт ўзбеку тоҷиконро ҳамин тавр меномиданд–Б.Ғ.) қарор дод, ки талаботи иқтисодии мардуми маҳаллиро дастгирӣ кунад ва ҳамаи он фирмаҳоеро, ки меҳнати мардуми маҳаллиро истисмор карда меоянд, саҳт мазаммат мекунад».

Таъсири болшевикон ба коргарони маҳаллӣ чунон зӯр буд, ки аксар вақт корпартоиҳо характери револютсионӣ, сиёсӣ доштанд. Соли 1905 дар Осиёи Миёна ҳатто «Иттифоқи роҳиоханчиён» таъсис ёфта буд, ки кори Советҳои депутатҳои коргаронро иҷро мекард. Дар байни аскарон ҳам ошӯб меҳест.

²⁵ Газетаи «Русский Туркестан», 6 декабри соли 1905. Иқтибос аз китоби Пяковский А.В., 1958, с. 486.

²⁶ Газетаи «Самарқанд», 8 июли соли 1906. Иқтибос аз китоби Раҷабов З.Ш., 1970, с. 68-69.

²⁷ Мухторов А., 1969, с. 62.

Чунончи, 25–27 декабри соли 1905 дар Хучанд дар ротаи понтонии туркистонӣ шӯриши револютсионӣ сар зада буд. Шӯриш бераҳмона паҳш гардид. 26 нафар аскарони ротаи понтонӣ ба ҳабс гирифта, 7 нафарашон бадарға карда шуданд.²⁸ Аз рӯи маълумоти архив, дар ноябри соли 1905 дар 9 заводи пахтатозакунӣ Бухорои Нав корпартой шуда, соли 1906 шӯриши яроқноки роҳиоханчиён ба амал омадааст.

Таъсири болшевикон на ин ки ба коргарону солдатҳо, балки ба дигар табақаҳои аҳолии маҳаллӣ мегузашт. Масалан, косибони Самарқанд аз додани андоз сар кашиданд, дар Ўротеппа деҳқонон андози заминро супурдан нахостанд. Генерал-губернатори Туркистон Сахаров 10 октябри соли 1905 ба Трепов хабар дода буд, ки эҳтимол шӯриши мусаллаҳ бархезад. Граф Витте дар телеграммаи рамзӣ ба генерал-губернатор 25 декабри соли 1905 чунин навишта буд: «ман ба шумо маслиҳат медиҳам, ки ба кишвари дар ихтиёри шумо будагӣ ҳолати ҷарбӣ қорӣ карда, ба корпартоён ва револютсионерон қатъиян хотима диҳед, вагарна кор ба ҷос мерасад, ки мо дар байни мардуми маҳаллӣ ҳама гуна нуфузу эътибори худро гум карда, ба шӯриш замина тайёр мекунем».

Губернатори ҳарбии вилояти Самарқанд ба генерал-губернатори Туркистон дар моҳи декабри соли 1905 ба ин мазмун хабари хавотирангез дода буд: «Дар он қисмати Самарқанд, ки мардуми маҳаллӣ менишинад, агитаторон халқро ёд медиҳанд, ки андоз ва дигар хирочҳоро насупоранд. Дар натиҷа ин ба ҷамъ шудани андозу хироч аз аҳолии уезду шаҳрҳо хеле таъсир мерасонад». Дар ҳақиқат, боқимондаҳои андозу хироч дар уезди Хучанд ба 355 ҳазор сӯми тилло, дар Самарқанд ба 155 ҳазор сӯм расида буданд.

Ошӯбҳои деҳқонон дар ҳама ҷо ба амал меоманд. Сардори уезди Хучанд навишта буд, ки тирамоҳи соли 1905 тамоми аҳолии уезд аз адои ҳама гуна андозу хироч «ҳам давлатию ҳам иҷтимоӣ» бо исрор саркашӣ карданд. Масалан, вай деҳаи Гончиро мисол меоварад, ки аз аҳолии он ҷо аз нимаи дувуми соли 1905 сар карда то июли 1906 «ягон андозе ҷамъ кардан мумкин нашуд», чунки деҳқонон ба қавли сардори уезд, «як навъ муқобилати ғайрифаволонаи дурудароз» нишон додаанд. Зимнан, кор фақат «бо муқобилати ғайрифаволона» анҷом намеёфт. Дар баъзе ҷойҳо деҳқонон аз ҷонашон сер шуда, ба ҳукуматдорони подшоҳӣ рӯирифт муқобилат мекарданд. 29 марти соли 1906 дар қишлоқи Чоркӯҳи вулуси Исфара воқеаи тезу тунде рӯй медиҳад. Ёрдамчии сардори уезди Хўқанд капитан Румянцев бо ҳамроҳии қариб даҳ нафар амалдорон барои яктарафа кардани ҷанҷоли обёрӣ ба он ҷо меравад. Дар вақти ба вулуси ҳамсоя як қисми обро сар додани шудани амалдорони подшоҳӣ гурӯҳи калони деҳқононе, ки бо сангу таёқ мусаллаҳ буданд, онҳоро фавран миёнагир мекунанд. Аз байни издиҳом нидоҳои: «Онҳоро сангсор кунед!» «Занед онҳоро!» баланд мешавад. Баъзе аз амалдоронро аз болои асп гирифта партофта, беяроқ мекунанд. Баъд дар ҳуди ҳамаи ҷо ҷамъомади деҳқонон барпо шуда, оқсаққоли қишлоқро, ки мардум бисёр бад медид, иваз мекунанд ва аз ёрдамчии уезд талаб мекунанд, ки фармонро дар бораи тасдиқ намудани оқсаққоли нав фавран имзо кунад. Румянцевро ғайр аз ризоият чораи дигар набуд. Оқсаққоли нав ҳамаи дам ба иҷрои кори худ шурӯъ мекунанд.²⁹ Айнан ҳамин гуна воқеа дар деҳаи Қўштегирмони вулуси Нов рӯй дод. Ба он ҷо ҳам барои ҳалли ҷанҷоли об бо як гурӯҳ одамонаш

²⁸ Раҷабов З., 1970, с. 97–98.

²⁹ Дар бораи шӯришҳои револютсионии меҳнаткашони уезди Хучанд ниг.- Қосимов Н., 1968, с. 121–126 ва ғ.

пристави Исфону штабе - капитан Артсишевский омад. Мисли Чоркўҳ дар ин чо ҳам онҳоро деҳқонони бисёр (зиёда аз 150 нафар) пешвоз гирифтанд, ки аз бедодии маъмурият ба дод омада буданд. Вақте бо фармони Артсишевский обро бастанд, мардум якбора дарафтода, худашон обро кушоданд, худи Артсишевскийро қариб зада чаппа карда буданд, штабе-капитан маҷбур шуд, ки одамонашро гирифта гурезад.

Мо фақат ду мисол овардем, ки ба ҳама чо хос буд. Саҳифаҳои матбуоти он солҳо, даҳҳо ҷилд материалҳои архив пур аз тасвири шўру ошўбҳои деҳқонон мебошад, ки шаклу вусъати гуногун доштанд. Худ аз худ маълум аст, ки амалдорони подшоҳӣ асли воқеаро ба ҳар роҳ таҳриф менамуданд, хусусияти иҷтимоӣ доштани он шўру ошўбҳоро рўйпўш мекарданд. Аз иттиҳоди ҳаракати револютсионии табақаи пешқадами русҳои кишвар ва муборизаи озодихонаи аҳолии маҳаллӣ, ки болшевикон маҳз барои амалӣ шудани ҳамин гуна омилҳо исроқорона мубориза мебуданд, амалдорони подшоҳӣ мурданивор метарсиданд.

Яке аз шаклҳои ошўбҳои деҳқонон ба бойҳои маҳаллӣ ва маъмурии подшоҳӣ ҳамла овардан буд. Статистикаи расмӣ ин гуна ошўбҳоро «ҳамлаоварии ғоратгарона» ҳисоб мекард, вале дар асл ҳама вақт дар паси таъбири «ҳамлаовариҳои ғоратгарона» золимону истисморкунандагони худро ҷазо додани деҳқонони камбағал пинҳон дошта мешуд.

Статистикаи ин гуна «ҳамлаовариҳо» аз рӯи «Маҷмӯаи гузоришоти воқеаҳо», ки идораи вилоятии Самарқанд тартиб дода буд, чунин аст:

Солҳои 1900–1904 – 131 бор ҳамла.

Солҳои 1905–1909 – 359 бор ҳамла.

Чунон ки дида мешавад, ба муносибати револютсияи соли 1905 дар кишвари Туркистон миқдори «ҳамлаовариҳои ғоратгарона» афзудаанд. Дар байни иштироккунандагони онҳо шахсони шӯҷое низ буданд, ки бо корномаҳои худ шўҳрат ёфтаанд. Яке аз ин қабил шахсони номвар Намоз Пиримқулов ном деҳқони камбағале буд, ки ба дастаи деҳқонони Самарқанд роҳбарӣ кардааст. Ёрдамчии губернатори ҳарбии Самарқанд дар бораи ин одам ба сардори худ чунин менависад: «Намоз дар байни мардуми камбағал бисёр ном баровардааст. Барои хизмати одамон саховатмандона ҳақ медиҳад, танҳо бойҳоро ғорат мекунаду ба камбағалон бо пул, ғалла, тухмӣ барои кишт ва ғайра ҳар гоҳ ёрдам карда меистад»³⁰

Намоз ба дастгирию ҳамкории камбағалони деҳот така мекард. Маҳз отряди вай аз ҷумлаи камбағалони деҳот пур мешуд, маҳз камбағалони деҳот ба вай мадад мекарданд, ки аз таъқиби ҳукуматдорон халос шавад. Аз архив ҳуҷҷате ёфт шуд, ки онро яке аз намояндагони маъмурияти ҳукумати подшоҳӣ тартиб дода будааст. Ин намоянда ин тавр менависад: «Мардуми уезд ба ҳеҷ ваҷҳ ягон дарак намедиҳанд, ҳеҷ кас, ҳатто подабонҳо ҳам, намеғўянд, ки даста аз кучо гузашт, ба кучо рафт, ҷавоби ҳама як хел: ҳеҷ чизро надидаам, ҳеҷ чизро намедонам. Аз чор се қисми одамони маъмурияти маҳаллӣ тарафдори Намоз; роҳбарони даста дар ҳамсоияи онҳо зиндагӣ мекунанду вале онҳо ягон хабар намедиҳанд. Ҷавоби аксари онҳо ҳам як хел: ҳеҷ чизро намедонам»³¹. Амалиёти ғаюронаву далеронаи шўришгарони Намоз Пиримқулов то дар Туркистон андак паст шудани мавҷи ҳаракати револютсионӣ давом дошт. Фақат дар нимаи дувуми соли 1908 ҳукуматдорони подшоҳӣ эълон карданд,

³⁰ ЦГА Узб. ССР, И-1, оп. 35, д. 244, лл. 2-3.

³¹ ЦГА Узб. ССР, И-18, оп. 2, д. 34, лл. 14-15.

ки ин ҳаракат қатъ шудааст, ҳол он ки сарвари ҷасуру шӯҷои ин ҳаракат Намоз Пиримқулов ҳанӯз моҳи июни соли 1907 ҳалок шуда буд.

Дар ин мобайн дар охири соли 1915 дар саросари Туркистон оташи инқилоб аланга мезад. Пас аз корпартоии умумии сиёсӣ октябри ҳамон сол дар қалъаи Тошканд шӯриши мусаллаҳ сар зад ва моҳҳои ноябр-декабр боз корпартоии умумии сиёсӣ авҷ гирифт. Дар ин корпартоӣ ҳам мақоми асосиро роҳиоханчиён доштанд, аз ҷумла комитети корпартоии стансияи Чернышево, ки қисми зиёди ҳаракат дар роҳҳои оҳани Осиёи Миёна дар зери назорати он буд, хеле хизмат кард.

Ривочи минбаъдаи ҳодисаҳои револютсионӣ

Дар ин давра газетаи «Самарқанд», ки ба он болшевикони дар боло номбурда М.В.Морозов ва П.В.Позняков (сонитар М.В.Морозов ба Тошканд кўчида омад) роҳбарӣ мекарданд, тарғиботу ташвиқоти револютсиониро маҳсусан авҷ гирифт. Болшевикони Самарқанд ҳам мисли сотсиал-демократҳои дигар шаҳрҳои кишвари Туркистон дар байни мардум ташвиқоту тарғиботи револютсиониро васеъ идома медоданд, варақаи хитобномаи муроҷиатномаҳо навишта паҳн мекарданд, дар митингу намоишҳои халқӣ нутқҳо эрод менамуданд ва ширкат меварзиданд.

Шикасти шӯриши мусаллаҳи декабрӣ дар ноҳияҳои марказии Россия, чи тавре маълум аст, боиси тадриҷан ақибравии револютсия гардид. Моҳҳои аввали соли 1906 дар Туркистон ҳам қувваҳои иртиқоъ тадриҷан ба ҳуҷум гузаштанд. Кишвар аз солдату казаку политейсӣҳо молломол шуд. Кушокушию дастгириҳову ҳабскуниҳову таъқибу таъзиру кофтуковҳову бадарғакуниҳу, судкуниҳу ниҳоят бисёр шуд. Нӯкарони бенӯхтаи ҳукумати подшоҳӣ органҳои матбуоти тараққиқарварро мебастанд, наشري газетаву журналҳои револютсиониро манъ мекарданд. Позняков, Морозов ва дигар муборизони фидокори роҳи озодии халқ маҳкум гардида, дар қалъа ҳабс карда шуданд. Вале ба ҳамаи ин бедодиҳо нигоҳ накарда болшевикони Туркистон ба меҳнаткашонии кишвар ҷасуруна муроҷиат мекарданд, ки рӯҳафтода нашаванд, ба воҳима наафтанд. «Кори мо ҳам омад мекунад – менавиштанд онҳо дар варақаҳо, – ва ба он рӯз тайёри дидан даркор!»

Моҳи майи соли 1906 дар кишвар оташи ҳаракати револютсионӣ боз аланга зад. Коргарони корхонаҳои таъмири роҳи оҳан дар Тошканд расо як моҳ корро партофтанду онҳоро тамоми қувваҳои демократии кишвар дастгирӣ намуданд ва оқибат коргарон ғалаба карданд. Сарвари ин корпартоӣ болшевикон буданд. Тобистони ҳамон сол дар байни қўшунҳои Оқруғи ҳарбии Туркистон ҳам чанд шӯру ошӯбҳо шуданд. Дар деҳот ҳам деҳқонон бештар ба ҷунбиш меомаданд.

Эҳтимоли такрори соли 1905 маъмурияти подшоҳиро ба воҳима меандохт. Генерал-губернатори Туркистон Д.И.Суботич, ки нисбатан нав ба кор таъин шуда буди зоҳиран гӯё андак озодибозӣ мекард, феврал маъзул гардид. Ба ҷояш генерал Матсеевский таъин шуд, ки одами бераҳму бешафқати золиму тарроре буд. Ин генерал тамоми ҳаёти сиёсии Туркистонро зери назорати саҳт гирифт. Тамоми кишвар ба қитъаҳо (қад-қад роҳи оҳани Осиёи Миёна) тақсим карда шуд, дар сари ҳар як қитъа маҳсус «генерал-губернатори муваққатӣ» меистод, ки дар масъалаи таъқибу таъзиру ҷазодиҳӣ

ҳуқуқи бекарон дошт³². Шумораи қўшунҳои «ба тахт содиқ зиёд карда шуда, амалиёти судҳои сайёри ҳарбӣ хеле авҷ гирифт. Намунаи ибрат барои тамоми маъмурони подшоҳӣ губернатори ҳарбии Фарғона-Покотило буд, ки матбуоти демократии он солҳо ба вай як лақаби аҷоиб «Хони зиреҳдори Фарғона» дода буд.

Дар кишвари Туркистон, ки аз давраҳои Кауфман умуман жандарм набуд, соли 1907 Шўъбаи ҳимояти ноҳиявии Туркистон таъсис ёфт. Зарбаи асосии ин нўкарони подшоҳ ба сўи ташкилотҳои болшевикии сотсиал-демократӣ равона гардид. Эсерҳо ва меншевикҳо, ки дар бобати тарқиш ёфтани фронти қувваҳои револютсионӣ хеле ҷидду ҷаҳд карда буданд, барои ҳукумати подшоҳӣ хавфи казoi надоштанд, ба ин сабаб онҳоро саҳт таъқибу таъзир ҳам накарданд.

Гарчанде дар ибтидои соли 1907 дар ҷойҳои «руснишини Осиёи Миёна алангаи револютсия нисбатан боло хест, вале ин болоравии револютсия, чунончи дар тамоми хоки империяи Россия, ба мавҷи наву тавонои пурвусъати револютсионӣ табдил наёфт. Равшан маълум буд, ки алангаи револютсия паст шуда истодааст. Вале, ба ҳар ҳол, ин револютсия барои пролетариат ва табақаҳои васеи демократии Туркистон таҷрибаи ниҳоят муфид гардид ва он барои сарнагун сохтани ҳокимияти мутлақа ва минбаъд, табaddулоти сотсиалистии соли 1917 тайёрии ниҳоят муҳим шуд.

Револютсияи солҳои 1905–1907-уми Туркистон ниҳоят возеҳу равшан нишон дод, ки байни пролетариати мубориз (асосан пролетариати рус) ва деҳқонони мубориз (асосан деҳқонони миллатҳои маҳаллӣ) иттиҳоди ниҳоят зич ҳатмист. Болшевикон мудом зарурати иртиботу илҳоқи муборизаи зидди-империалистии миллии озодихоҳӣ ва револютсияи зиддифеодалии буржуазии демократиро таъкид менамуданд ва ҳаёт комилан дуруст будани ин мавқеи болшевиконро исбот кард ва болшевикон ҳам дар воқеъ барои татбиқи амалии ин нуктаҳои ленинӣ ҷидду ҷаҳди бемисле нишон доданд. Маҳз ба шарофати ана ҳамин ҷидду ҷаҳд на фақат меҳнаткашони бисёрмиллионнафараи Осиёи Миёна, балки меҳнаткашони шарқи хориҷа-Империяи Усмония, Хитой, Эрон, Ҳиндустон ва дигар мамлакатҳо ба револютсия ҷалб гардиданд, барои фаъолияти сиёсӣ «бедор» шуданд.

Аммо маълум, ки ҳодисаҳои пуртуғғи тўфоннамои Туркистон аз ҳама бештар ба хоки ҳамсоя – ба аморати Бухоро асар кард. Хабарҳои револютсияи рус ба тамоми шаҳру деҳоти аморат роҳ меёфт. Ин хабарҳо дар ин ҷо заминаи мусоид меёфтанд ва авзои бе ин ҳам шадиди ин мулки феодалиро шадидтар мекарданд. Мардуми зору ҳақиру помолу абғори Бухоро ба ғоят суғт ба ҷунбиш меомад, кўркўрона амал мекард, вале ҳамин ки ба ҳаракат омад, пешии роҳи вайро гирифтани кори осон набуд. Байни аҳолии кишвари Туркистон ва аморати Бухоро алоқаи мустаҳкам буд. Дар айни авҷи шўру ошўбҳои кишвари Туркистон гумоштаи сиёсии ҳукумати подшоҳӣ дар Бухоро ба губернатори ҳарбии вилояти Сирдарё 27 июли соли 1906 ҳаросон навишта буд: «Мувофиқи баъзе овозаҳое, ки то ба мо расид, сартҳои Самарқанду Фарғонаву Тошканд аз Бухоро таппончаву милтиқ харида гирифта мерафтаанд. Дар Самарқанд ҳавлие набудааст, ки милтиқу таппонча надошта бошад».

Ба андозаи ба гўши оммаи деҳқонону косибони аморат расидани хабарҳои муборизаи қатъии қувваҳои тараққишарвари Туркистон зидди мут-

³² Ҷолиби диққат аст, ки ҳатто ҳамин Матсиевский барин золими гузаро ба назари ҳукумати подшоҳӣ на он қадар бераҳм намуд, ба ин сабаб дар ибтидои соли 1907 ўро маҷбур карданд, ки истеъфо диҳад.

лақияти подшоҳӣ, деҳқонону косибон ҳам зидди ҳукуматдорони феодалии худ ғаёлотару қатъитар ба по меҳстанд. «Аз соли 1907,—навишта буд Д.Н.Логофет,—дар аморати Бухоро дар байни аҳоли ҷунбишу изтироби номуайяне мушоҳида карда мешуд... дар аснои андозгундорӣ задухӯрдҳои майда бағоят тез-тез рӯй меодагӣ шуда, қариб ба ҳодисаи доимӣ мубаддал гардида буд... Мо дар қишлоқи дурдасти Бухорои шарқӣ нишаста будем ва аз бисёр одамон хабарҳои гуногуни тоза мешунидем. Онҳо гоҳ мегуфтанд, ки дар бекии Ҳисор талотӯб хеста, амлоқдорро дошта задаанд, гоҳ аз ҷое овоза пайдо мешуд, ки дар Деҳнав мардум ҷазои зақотчиرو додааст. Норозигии номуайян аз бекҳо ба шикваю шикоятҳои бешуморе аз амалдорони хурд табдил меёфт, ки охири охирон одамон дар хусуси имкони сар шудани шӯриш дар давлати ҳолии гап мезадагӣ шуданд»³³. Дарвоқеъ, соли 1905 ва соли 1908 садҳо нафар аҳолии Ҳойит ва Қалъаи Лабиоб зидди шаҳои Қаротегин рӯйрош ошӯб бардоштанд³⁴. Тирамоҳи соли 1907 дар Ҳисор мардум ба шӯр омад. 8 сентябри ҳамон сол шаҳри Қаротег аз зилзилаи сахт вайрон шуд, вале дастаи ҳарису ноодами беку бойҳову амалдорон ба ҷои мадад ба офатзадагон хулашон чизу ҷораи ночизи мурдагону маҷрӯҳонро талаву тороҷ карданд.

Соли 1908 аҳолии қишлоқи Ғузни қитъаи Мастҷоҳ ва деҳаи Қароянтоқи қитъаи Ўротешпаи вилояти Самарқанд бедодию ҳаромкориро дуздии намояндагони маъмурияти подшоҳиро дида бо сангу калтак ба онҳо дарафтоданд. Албатта, ин гуна шӯру ошӯбҳои зиддиҳукумати тоҷикони кишвари Туркистон ба тоҷикони аморати Бухоро ҳам бешубҳа таъсир расонда, онҳоро ба мубориза сафарбар менамуд. Моҳи феввали соли 1910 мардуми Кӯлоб шӯриш бардошт. Сабаби шӯриш толону тороҷи амлоқдорону зақотчиҳои бек Муллоаҳмад-бий буд. Бек ва муқаррабони вай аз ҳисоби деҳқонони бенаво давлату сарвати беҳад ҷамъ карданд ва асосан аз фарқи он нархи ғалла истифода мебарданд, ки байни нархи бозори маҳаллӣ ва нархи ғалла дар вақти андозу ҳосилгундорӣ вучуд дошт.

Аҳоли ба муборизаи қатъии зидди феодалони истисморгар тайёри меид. Амир ин авзои Кӯлобро шунида ба он ҷо яке аз муқаррабони маккору фиребгари худ – девонбегиро равон кард. Муллоаҳмад-бий бошад, дар навбати худ ба посбонгоҳи наздиктарини сарҳадчиёни рус, ба сардори дастаи сарҳадчиён полковник Гайдебуров қосид фиристода мадад пурсид. Девонбегӣ пеш аз қўшунҳои русҳо расида омаду чанд тадбир андешид. Пеш аз ҳама аз номи издиҳами панҷсаднафараи мардум аризае қабул кард ва бекро аз мансабаш азл намуд. Баъди ин қўшунҳои рус ҳам расида омаданд, вале молу мулки тороҷкардаи бек дар дасти худаш монду ҳатто гапи гапта додани он набаромад ва шӯриш ҳам пахш карда шуд.³⁵ Ин шӯру ошӯбҳои мардуми Бухорои шарқӣ далолат менамоянд, ки дар шуури сиёсии аҳолии маҳаллӣ дигаргуниҳо шудааст, шуурнокии синфӣ онҳо хеле такмил ёфтааст ва нисбат ба тарзи тороҷи феодали, ки дар ҳоки аморат ҷараён дошт, муқобилату норозигӣ рӯз ба рӯз меафзояд.

Ба ҳамин тариқ, қисми пешқадами меҳнаткашони тоҷик дар шаҳру деҳот таҳти таъсири револютсияи рус ба амалиёти ғаёлотонаи сиёӣ омода шуд. На ҷорӣ кардани ҳолати ҳарбӣ, на ҷазодиҳӣ оташи муборизаи револютсионии меҳнаткашонро фурӯ нишонда наметавонистанд, ки он баъдтар дар зери бай-

³³ Логофет Д.Н., 1911, ҷ. II, с. 264.

³⁴ Маҷлисав А., 1967, с. 302–303; дар бораи Қаротегин умуман ниг.: тадқиқоти муфассали Кисляков Н.А., 1954.

³⁵ Стеценко И.А., 1963, с.126–127.

рақҳои Революсияи Кабири Сотсиалистии Октябр бо қувваи нави зафаровар
авҷ гирифт.

Боби чорум

ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР ДАВРАИ АЗ СОЛИ 1908 ТО СОЛИ 1917

1. РЕВОЛЮТСИЯИ ФЕВРАЛИИ СОЛИ 1917

Вазъияти кишвари Туркистон ва аморати Бухоро баъд аз револүтсияи солҳои 1905–1907 ва то Ҷанги якуми ҷаҳонӣ

Ба ҳукуматдорони подшоҳӣ муяссар гардид, ки муваққатан ғолиб омада, аввалин револүтсияи русро буғӣ кунанд. Аммо онҳо зиддиятҳои општинапариро, ки пояи империяи калони подшоҳиро суғ мекарданд, ҳеҷ бартараф карда наметавонистанд. Ин зиддиятҳо бағоят тезу тунд ғашта, боиси хурӯҷи нави револүтсионӣ ғаштанд. Соли 1910, ҷун дар Россия, дар Осиёи Миёна ҳам мавҷи муборизаи синфӣ боло хест. Масалан, худӣ ҳамон сол дар вулуси Конибодом коргарони кони неғти «САНТО» корпартой карданд. Муборизаи муттағику муттағаккили коргарон мағмуриятро маҷбур сохт, ки ба талаби коргарон розӣ шавад, дар натиҷа музди кор зиёд ва муддати он кўтоҳ карда шуд. Худӣ ҳамон сол анғиштканони Сулукта корпартой карданд ва ба онҳо коргарону хизматчиёни стансияи Драгомирово ҳамроҳ шуданд (дар ин ҷо корхонаҳои тағмири конҳои Сулукта ва мағмурияи кон ҷойгир буд; ҳозир ин ҷо посёлкаи Пролетар). Шўру оншўҳои деҳқонон ҳам авҷ гирифт. Соли 1912 дар вулуси Нов деҳқонони қарздор ба ҳавлии судхўри калон ҳамла карда ва-сиқаҳои қарзро сўхта партофтанд¹.

Меҳнаткашони аморати Бухоро, ки аз зулму асорати гўшношуниди бойҳои маҳаллӣ ба танг омада буданду ин бойҳоро ҳукуматдорони Петербург дастгирӣ мекарданд, махсусан бо қажру ғазаб шўру оншў бардоштанд. Ин шўру оншўҳо ба дараҷае вусғат ёфтанд, ки ҳукуматдорони империяи Россия ҳам ба воғима ағтоданд. Кор ба ҷос расид, ки «масғалаи Бухоро» ва роҳҳои «танзими» он (мағлум, ки бо тағбири амалдорони подшоҳ) мавриди тағвишу тараддуи зиёд ва муҳокимаи махсуси амалдорони олимартаба қарор ёфт.

Соли 1909 нашр шудани «Кишвари беҳуқуқӣ. Аморати Бухоро ва авзои имрўзи он» ном китоби Д.Н.Логофет ба ин моҷаро таконе гардид. Муаллифи ин китоб ҷанд сол дар Осиёи Миёна зиндагӣ карда буд. Дар байни дараҷоти мансабҳои маҳаллӣ мартабаи баланд ҳам дошт – сардори идораи Оқруги ғумрукии Туркистон буд. Логофет ҷизи навиштаашро нағз мефаҳмид ва ҳукуматдорон ҳам ҳеҷ баҳонае надоштанд, ки ўро дар «тарғиботи револүтсионӣ» муттаҳам намоянд. Аслашро ғирем, мавқеи Логофетро мавқеи ҳамдардию ғамхорӣ нисбат ба меҳнаткашони тоҷику ўзбек ғуфтан ҳам ҳеҷ мумкин набуд. Логофет фақат ғами ҳаминро меҳўрд, ки обрўю эътибори ҳамон тарғиботи мағмурию сиёсӣ, ки ҳукумати подшоҳӣ дар Осиёи Миёна ҷорӣ

¹ Каримов Т.Р., 1966, с. 86–87

карда буд, паст нашавад. Вале дарвоқсѐ, «Кишвари беҳуқуқӣ» ин ҳукми сахтест ба тамоми он худсарию бедодиҳои феодалӣ, ки дар аморати Бухоро ҳукмфармо буданд ва онҳоро табақаҳои ҳарбию феодалии Россия бевосита дастгирӣ мекарданд. Корманди дар ихтиёри генерал-губернатор буда – генерал-майор Дрягин дар бораи ин китоб ба генерал-губернатори Туркистон маърузае ирсол намуда навишта буд, ки «ин китоб аз бедодиҳои дохилии Бухоро, аз худсариҳову бемаззагиҳои маъмуриони Бухоро, ки барои кирдори худ ҳеҷ гуна ҷазое намебинанд, сухан меронад»².

Д.Н.Логофет менависад, ки тамоми амалдорону маъмуриони амир қариб 50 ҳазор нафар мебошанд (ба ин ҳисоб сарбозон дохил не) ва ҳеҷ кадоми онҳо аз ҳукумат маош нагирифта, фақат аз ҳисоби толону тороҷи аҳоли зиндагӣ мекунанд. Амир ба баъзе одамон оила-оила одамонро пешкаш намуда, қариб ба ғуломӣ медиҳад ва иҷозат ҳам медиҳад, ки сеяки даромади он оилаҳо кашада гирифта шавад. Барои адои қарзу ҷарима савдои музоядаро бисёр истифода мебаранд ва баъзан дар баробари молу мулк зану фарзанди қарздорро ҳам ба фуруш мекунанд. Боварии кас намеояд, ки дар асри XX, дар он сарзамине, ки тахти «васояти» империяи Россия мебошад... ғуломдорӣ ҳасту ривож дорад. Ҳукумати амир миқдори андозу хироҷро торафт зиёд мекунад барои эҳтиҷи мамлакат як пули сиёҳро дарёғ медорад ва асосан пулро барои таъмини лашкар сарф мекунад, зеро он барои андозу хироҷамъкунӣ даркор мешавад. Аммо пулҳои ниҳоят калон зери пардаи «тўҳфа»-ю «пешкаш»-ҳо барои ришваи амалдорони маъмурияти генерал-губернатории Туркистон ва калонони Петербург сарф мешавад. Расман даромади Бухоро 2,5 млн. сўм аст, ки 1,5 млн.-и он барои лашкар, 900 ҳазораш барои амир ва 100 ҳазораш барои қозиву муллоҳо харҷ мегардад. Вале аслан, мегўяд Логофет, аз мардум соли 18 млн. сўм пул ситонда мешавад, ки ҳамаи онро худи амир ва нўкарони калону хурди вай – қушбегию парвоначию беку амлокдор ва ғайраву ва ҳоказои вай нўши ҷон мекунад. Логофет гапашро давом дода мегўяд, ки мардум ба ҳалди қашшоқию бенавоӣ расидаасту рўзи сериро намебинанд ва ба мурданаши кам мондааст, бинобар ин тақлиф мекунад, ки филҳол ба ҷои тартиботи маҳаллии маъмури тартиботи умумироссиягиро ҷорӣ карда, амирро фақат ҳамчун намояндае мондан даркор.

Вазъияти шадиди аморати Бухоро, ки эҳтимоли таркиданаши дур набуд, дар Тошканд дар маҷлиси махсуси машваратӣ муҳокима карда шуд, ки дар он генерал-губернатори Туркистон-Мишенко, ёрдамчии вай -Кондратович, сардори штаби Округи ҳарбии Туркистон-Рихтер, гумоштаи сиёсии Россия дар Бухоро-Лютш ва дигарон иштирок доштанд. Масъалаи якум, ки диққати ҳамаро ҷалб карда, ниҳоят қушоду равшану луччаку пўстканди таъбир карда шуд, ин тавр буд: «Дар бораи ба гардани аҳолии аморати Бухоро беҳад зиёд бор шудани андозҳо, ки ба туфайли ниҳоятдараҷа бевичдон будани ҳукуматдорони маҳаллӣ ба аҳолии аморати Бухоро бағоят гарон меафтаду миёншикан аст». Акнун инаш иддаои кадом -як «нависандаи бенўхта» набуд, ки китобаш ба ходимони давлатӣ маъқул нашуд. Инаш акнун муҳокимаи махсусу расмӣ пўшидаи масъала буд, ки дар айни он фикру ақидаҳои расмӣ ба таври қушоду равшан изҳор гардиданд ва минбаъд дар мактуби комилан махфии генерал-губернатор, ки ба вазирӣ ҳарбӣ ирсол дошта буд, зикр ҳам ёфтанд. Хўш, ин шўрои олии мансабдорони олимартабаи Туркистон чиҳо гуфт? Иқрори онҳо ба дараҷасе аҷиб аст, ки барои зикри онҳо мақоми муносиб до-

² ЦГА Узб. ССР, И-18, оп. 2, д. 251, л. I

дан даркор. Дар шартномаҳои солҳои 1868 ва 1873-уми байни Россия ва Бухоро моддаҳои низ буданд, ки мувофиқи онҳо амир бояд ғуломдорӣ ва ғулом-фурӯширо бекор мекард, вале дар ин бобат дар Бухоро ҳеҷ қор қарда нашуд. «Ба шарофати ҳокимияти русҳо ҳокимони Бухоро хеле бурд қарданд, зеро пештар воҳимаи ҳучуми душманони беруни онҳоро маҷбур менамуд, ки ба ин ё он роҳ лутфу садоқати табааи худро ба даст оваранд ва бедодию худсарии бекҳову амлоқдоронро қамтар кунанд. Акнун бошад, амир тамоман ба умеди ҳимояти сарнайзаҳои русҳо мебошад ва парвои қору бори мамлакатро надорад...»

Албатта, ҳозирон ҳама мағз андар мағз подшоҳпараст буданд, ба ин сабаб имони қомил доштанд, ки сабаби бадбахтии халқи тоҷик ва дигар халқҳои аморати Бухоро фақат «парвои қору бори мамлакатро надоштани амир» аст. Сарфи назар ба ин, онҳо маҷбур шуданд иқрор намоянд, ки мардум «батамом ба ихтиёри маъмурони ҳарис партофта шудааст, ба маорифи халқ касе аҳамият намедихад, роҳро пулҳо... ҳама фатарот шудаанд, нархи чизҳои зарурӣ ба қасофати хирочҳои бешумор ниҳоят баланд мебошанд ва мардум рӯз ба рӯз бенавотар мешавад».

Масъалаи даромади амир ҳам диққати ҳамаро ҷалб кард. Гумоштаи сиёсии Россия дар Бухоро таъкидан гуфт, ки маблағи даромади амирро махфӣ нигоҳ медоранд, вале мувофиқи «гуфтаи баъзе одамон» ин даромад соле ба 7.350 ҳазор сӯм мерасидааст. Дар матни қарори маҷлиси машваратӣ чунин як таъбири такдор ба назар мерасад: «Агар фарз кунем, ки амир аз замин ба ҳисоби миёна соле 5 млн. сӯм меғундорад, ҳамин маблағ ҳам аз маблағе, ки тамоми аҳолии маҳаллии қишвари Туркистон медиҳад, илова бар ин нисбат ба аҳолии Бухоро шумораашон ду маротиба бештар аст, чор маротиба зиёдтар мебошад». Агар ҳаминаро ба назар гирем, ки нӯқарони ҳукумати подшоҳӣ меҳнаткашонии Туркистонро чанд қабат пӯст меканданд, пас тасаввур қардан муҳол аст, ки аҳолии табааи «аълоҳазрат амири Бухоро» то ба қадом дараҷа табоҳ буд.

Агар ба умеди он шавем, ки генерал-губернатору муқаррабони вай қиддан дар ғами ислоҳи вазъият мешаванд, саҳт саҳв хоҳем кард. Дарвоқеъ, ин қалоншавандаҳо бедодию худсарии ваҳшиёнаи ҳукуматдорони Бухоро таъкид намуда, ғуломвор мутеъ будани халқро изҳор дошта, ба чунин қарор омаданд, ки... ба гумоштаи сиёсии дар Бухоро буда, сунурда шавад, ки дар бораи иқтисод ва андозҳои маҳаллӣ чунин маълумотҳоро гирд оварад³. Иттиҳоди синфҳои истисморгарони мухталифу ғуноғунмиллати империяи Россия, ки зидди истисморшавандагон равона шудааст, ана ҳамин тавр қушоду равшан зоҳир шуд.

Пас аз якҷанд моҳ, тирамоҳи соли 1909 дар Тошқанд барои муҳокимаи вазъияти Бухоро боз ҷамъомаде баргузор гардид ва иштирокчиёни он ҳам хеле ғап доданд, ки «дар аморат дигарғуниҳо мувофиқи мақсад мебуд», пас аз ин масъаларо ба ихтиёри Маҷлиси махсуси машваратӣ оид ба вазъияти Бухоро ҳавола қарданд, ки он дар Петербург 28 январӣ соли 1910 шуда гузашт. Аз дараҷаи эътибори ин маҷлис ҳайъати иштирокчиёни он шаҳодат медиҳад. Маҷлиси машваратӣ дар таҳти раёсати раиси Совети вазирон ва вазири қорҳои дохилии Россияи подшоҳӣ-Столишин мегузашт, дар он вазири молия Коковцев, вазири қорҳои хориҷӣ Изволский, вазири ҳарбӣ Сухомлинов, сардори штаби генералӣ Гернгросс, ёрдамчиҳои вазири қорҳои хориҷӣ Сазонов, ге-

³ ЦГА Узб. ССР, И. 2, д. 251, лл. 65–68

нерал-губернатори Туркистон Самсонов ва дигарон иштирок карданд. Инҳо хеле гапфурӯшӣ карданд, ки «ба сабаби дар кишвар набудани хоҷагии ботартиби пулӣ» ва набудани ёрии тиббӣ «аҳволи табааи Бухоро бениҳоят хароб аст», лашкари сершуморе вучуд дорад, ки барои таъмини он 1 млн. сӯм даркор ва ғайраву ва ҳоказо. Ба «гӯшаи дурдасти аморат» – ба Бухорои шарқӣ мароқи махсус зоҳир карда шуд, алалхусус, ки дар бораи ин ноҳия ҳукуматдорони подшоҳӣ хабари ночизе мегирифтанд. Ин маҷлиси машваратӣ ҳам ғайр аз бозори гапфурӯшӣ дигар чизе нашуд. Пеш аз ҳама сабаб ҳамин буд, ки иштирокчиёни маҷлисро ҳатто ба гӯшаи ҳаёлашон намеомад, ки бо чӣ роҳ «ба соҳибхитиёрии комили шоҳаншоҳ», яъне амир даҳолат кардан мумкин будааст. Самсонов дар як шакли ҳаросону ларзони нодилона барои муҳокима таклифе пеш ниҳод, ки дар аморат баъзе дигаргуниҳо кардан даркор, вале фақат баъди ин ки ягон вақт аморат ба Россия ҳамроҳ карда шавад, вале ҳамин таклифи нимчонро ҳам Столипин рад кард. Столипин қатъиян гуфт, ки «хонддорон кардан лозим не... хусусан дар чунин замонаи нотинҷ, ки тамоми қувваи империя барои такмили дохилии мамлакат равона шудааст». Маълум, ки Столипин револютсияи солҳои 1905-1907-ро дар назар дошт, ки баъди он ашхоси давлатии ҳукумати подшоҳӣ хеле вақт ба ифоқа омада натавонист. Самсонов боз аз номи маҷлиси машваратии Тошканд лоиҳаи ноқису думбурридаи баъзе ислоҳотро – дар Бухоро ҷорӣ кардани «бюҷети ботартиб», дигар кардани тартиби андозҳо, ё кам кардани лашкарро низ пеш ниҳод, вале ҳамаи онро аркони ҳукумат фавран рад карданд.

Намояндагони вазорати қорҳои хориҷӣ бо дастгирии дигар иштирокчиёни маҷлис таъкидан гуфтанд, ки «ба ҳисоби китоби пули амир даҳолат карда, аз вай тартиб додани ин ё он гуна бюҷетро талаб кардан ва ҳамчунин кам кардан шумораи лашкарро низ тақозо намудан, бешак, таҳрифи истиқлоли вай ва тақсири эътибори вай мебуд». Бинобар ҳамин ҷамъомади ин подшоҳпарастони гузаро чунин қарор баровард: «Масъалаи бюҷет, масъалаи лашкар, масъалаи таъйири тартиби андоз бардошта нашавад, роҳи ба мо мақбули беҳдошти вазъияти Бухоро муайян карда, онро рӯйрост не, балки тадриҷан ба иззати нафси амир нарасида, номаълум ба вай фаҳмондан даркор ва ба худӣ вай имкон додан лозим, ки аз номи ҳудуд ва бо роҳи усулҳои ба шароити маҳаллӣ мутобиқ муносиб он тадбирҳоро ба амал барорад». Маънои ин фақат ҳамин буд, ки лом нагуфта аз гуноҳи тамоми он селай даррандагони Бухоро гузаштанд ва хунрезии кушокушиҳои онҳоро таҳсин гуфтанд.

Маҷлиси машваратӣ қобили қабул донист, ки «минбаъд он одати то ба ҳол дар Бухоро мавҷударо бояд бекор кард, ки мувофиқи он агар мансабдорони рус ин ё он қору вазифаи ба амир вобастаро иҷро намоянд, амир ҳатман ба онҳо тортуқ медиҳад» (аслан ин ришваю порадиҳии рӯйрост буд, ки аз ҳисоби толону тороҷи меҳнаткашон карда мешуд) ва дар ин бобат як қарори муҷмал қабул ҳам карда, ба вазии ҳарбӣ супориш дода шуд, ки «инро мавриди назари марҳаматбори аълоҳазрат император созад, то роҷеъ ба ин, маншури мубораке шавад, ки ба муассисаҳои мутааллиқ чун дастурамал ирсол гардад»⁴.

Ҳулиас, тамоми амалдорони хурду калону пасту баланди подшоҳӣ аз худсарию бедодиҳои гӯшношунид, ваҳшиёна толону тороҷ шудани меҳнаткашон, ки дар аморати Бухоро ҳукм меронд, воқиф буданд, аммо ба

⁴ ЦГА Узб. ССР, И-3, оп. 2. 467, лл. 149-204

меҳнаткашони бадбахти Бухоро (ва маълум, ки ҳам ба меҳнаткашони Осиёи Миёна ва умуман ҳам ба меҳнаткашони тамоми империяи Россия) дастӣ ёрӣ дароз намекарданд ва парвоя надоштанд. Аҳволи мардум сол ба сол табохтар мешуд. Дар баробари ин даромади ашхоси феодалию клерикалии амир сол ба сол меафзуд. Аз ҳисоби арақи ҷабину хуни меҳнаткашони тоҷику ўзбек ва ғайра на фақат бойҳои Бухоро киса пур мекарданд, балки табақаҳои буржуазияи помещикии Россия ҳам насибаи худро зада мегирифтанд. Дар ин бобат тақоӣю даводавию таъшипу таралдуҳои аркони молия, соҳибони банку корхонаҳо ва умуман қаллобу қаззобони олимансаб, ки бо дарбори худӣ подшоҳ қаробат доштанд, ҷолиби диққат аст.

Соли 1915 дар Бухоро ғайр аз шўъбаи Банки давлатӣ боз 7 шўъбаи банкҳои хусусӣ буд, ки ҳамаи онҳо бо сармояи хориҷӣ алоқаманд буданд. Ин банкҳо дар дастӣ консессионерҳои қалон буданд ва онҳо бо иҷозати ҳукумати амир барои консессияи ирригационӣ заминҳои бисёро мегирифтанд. Масалан, ғумошгаи Банки Русу Осиё-Стовба соли 1913 дар бекии Қабодиён 10 ҳаз. десятина заминро ба муддати 99 сол ба консессия гирифта буд (қитъаи «Гавҳаралӣ»). Ҳукумати Бухоро аз соли 1912 то соли 1915 қамбулқамъ то 300 ҳаз. десятина заминро ба консессия дод. Ғайр аз қитъаи «Гавҳаралӣ» боз ду консессияи дигар дода шуд – соли 1914 – «Айвақ» 5 ҳаз. десятина заминҳое, ки дар қарибии ба Аму рехтани Қофарниҳон воқеъ буданд ва соли 1915 «Қўргонтешпа» 65 ҳаз. десятина замин (ин заминҳо ҳозир дар ҳудуди РСС Тоҷикистон мебошанд).

Амири Бухоро ва амалдорони вай ғайр аз ситондани андозу хироҷу зақоту пораву ришва ҳаннотию савдогарӣ ҳам мекарданд. Ҳазинаи давлат тамоман қисаи худӣ амир шуда монд. Дар ин бора устод Айни дар «Материалҳои ба таърихи инқилоби Бухоро» маълумоти ақоиб овардааст. Соли 1913 даромади амир 30 млн. сўми тилло буд, ки ин таър харҷ мешуд:

Таъмини сарбозон – 1 млн. сўми тилло.

Таъмини нўкарҳо – 100 ҳаз. сўми тилло.

Харҷи тортуқҳо – 1 млн. сўми тилло.

Хароҷоти ғуноғун – 100 ҳаз. сўми тилло.

Маорифи халқ ва тандурустӣ – ягон тин ҳам не.

Тамоми хароҷот 2200 ҳаз. сўми тилло. Тамоми пули аз ин боқӣ, яъне зиёда аз 27 млн. сўми тилло барои зиндагию айшу ишрати амир сарф мешуд. Ҳамаи ин далолат мекунад, ки дар аҳди амири охирин - Олимхон толону тороҷ шудани мардум ба авҷи аъло расид. Саросари аморат қажатию ғушнагию қасалиҳо ҳукмфармо шуданд. Аммо ҳукуматдорони Бухоро ба ин парвоя надоштанд, на дар ғами маорифи халқ буданду на дар ғами нигоҳдории тандурустии мардум, ҳатто оддитарин намудҳои хизмати тиббӣ набуд.

Авҷ гирифтани фаъолияти миллатчиёни буржуазӣ

Робитаи миллатчиёни буржуазии Туркистону Туркия қанўз дар охири асри XIX сар шуда буд (дар ин қор миллатчиёни тотор ҳам саҳм ғузоштаанд), яъне дар ҳамоно даврас сар шуда буд, ки панисломия ва пантуркия идеологияи расмии империяи Усмония ғардид ва ин робитаҳо пас аз револутсияи соли 1908-уми қавонтуркон ниҳоят вусъат ёфт. Пешвои қавонтуркон - Анваршошо, Талғатшошо, Қамолшошо ва дигарон ақидаҳои пантуркияро бо қидду қад тарғибу таъшиқ менамуданд, тамоми халқҳои «мусулмон», аз он қумла, халқҳои Поволжя, Кавказ, Закавказия, Осиёи Миёнаро даъват менамуданд, ки дар як «давлати усмонӣ» муттаҳид шаванд. Ходими намоёни пантуркия Зиё Гукалп нияту мақсади асосии онҳоро ба як шакли муайян оварда ғуфта буд,

ки «ватани турконна Туркияву Туркистон, балки кишвари абадзиндаву бекарони Тўрон аст»⁵. Пешвои аслии ҷавонтуркон Анварпоишо ҳам ба нияти таъсиси «Тўрони Қабир» аҳамияти калон меод. Вале кор фақат бо ният анҷом намасфт. Аз Туркия ба Осӣи Миёна ҷосусони пантуркия меомаданд, кору бори пайравони худро тафтиш мекарданд, роҳу равиши кору амалиёти минбаъдаро нишон меоданд, бо адабиёти лозима таъмин менамуданд.

Гарчанд ҳукумати подшоҳ ба интишори шиорҳои пантуркия дар Туркистон бо ҳавф менигарист ва ҷосусони онро саҳт ба назорат мегирифт, ба ҳар ҳол, бисёр ҷосусон аз доираи назорат берун мемонданд.

Баъди дар Истамбул охири соли 1909 таъсис ёфтани «Ҷамъияти Бухоро оид ба интишори дониши муфид дар байни ом» омаду рафти ҷосусони пантуркия аз Туркия ба Осӣи Миёна хеле зиёд шуд. Ин ҷамъият дар тахти назорати махсус ва ҳимояти шўъбаи маорифи партияи ҷавонтуркон «Иттиҳод ва тараққӣ» ва роҳбари он, ходими намоёни пантуркия доктор Нозим амал мекард. Генерал-губернатори Туркистон ба мулкҳои осӣимиёнагии Россия чаққа шудани Туркияро дида, ба таъшиш афтод ва 24 августи 1910 ба Раиси Совети вазирон ва вазири корҳои дохилӣ Столипин навишт, ки соли 1910 «омаду рафти туркҳо ба кишвар ақаллан нисбат ба соли гузашта хеле зиёд шуд, фақат дар нимаи якуми ҳамин сол нисбат ба тамоми соли 1909 ду маротиба зиёдтар туркҳо омада рафтанд».⁶

Аллакай соли 1910 бо имдоди «Ҷамъияти Бухоро оид ба интишори дониши муфид дар байни ом» мактабҳои олии Истамбул аз Туркистон ва давлатҳои Осӣи Миёна қариб сад студент қабул карданд. Даре нагузашта дар Истамбул «Клуби студентони мусулмони Россия» кушода шуд. Ин клуб ҳам мисли «Ҷамъияти Бухоро...» маркази одамгирӣ, тайёркунӣ ва фиристодани ҷосусон ба Осӣи Миёна буд, ки дар ин ҷо ҳам ин қабил ташкилот таъсис кардани буданд. Масалан, ҷадидони Бухоро бо ташаббуси худ барои мадад ба мусулмонони «донипгалаб» муассисаи хайрияе кушодани шуданд. Гумоштаи сиёсии Россия дар Бухоро 11 июни соли 1912 навишта буд, ки ҳайъати муассисон нияти ба тамоми Осӣи Миёна паҳн кардани нуфузи ин «муассисаи хайрия» далолат менамояд, ки он «дар банди саъю кўшишҳои миллатпарастӣ» мебошад. Гумоштаи сиёсӣ дуруст тахмин карда буд, ки ин ҷамъият бо ҷамъияти Истамбул бояд алоқа дошта бошад.⁷

Яке аз сарварони намоён ва роҳбарони ғоявии ҷадидони Осӣи Миёна Мунавварқорӣ Абдурашидовро сардори ҷавонтуркони ҷосуси партияи «Иттиҳод ва тараққӣ» дар Тошканд гуфтан мумкин аст. Мунавварқорӣ мудири яке аз мактабҳои ҷадид буд, дар нашрияҳои панисломия фаёлона ширкат мекард, журналу китобҳои туркиро тарҷума ва нашр менамуду пулашро ба Истамбул ба фонди «Ҷамъияти имдоди миллӣ ба флоти Усмонӣ» мефиристод. Дар ҳавлии Мунавварқорӣ мунтазам маҷлисҳои пўшидаи ҷадидон, ки зоҳиран, ба зиёфат мемонд, баргузор мешуд ва дар ин ҷамъомадҳо оид ба усулҳои тарғиботи пантуркия мубодилаи таҷриба мекарданд, инструкторҳои аз Туркия омада дастурҳо меоданд. Худи Мунавварқорӣ борҳо ба Фарғонаву дигар вилоятҳои Туркистон рафта кору бори ҷадидонро тафтиш карда меомад. Фаёлияти Мунавварқорӣ чунон вусъат гирифт, ки Шўъбаи ҳимояти ноҳиявии Туркистон ўро ба зерин назорати худ қарор дод.

⁵ Иқтибос аз китоби Alp Tekin, 1915, S. 16.

⁶ ЦГА Узб. ССР, п. 1, оп. 31, д. 648, л. 1.

⁷ ЦГА Узб. ССР, 4, 2, оп. 2, д. 439, л. 5-6.

Ҷадидон дар шаҳрҳои гуногуни Осиёи Миёна ҳар гуна «ташкilotҳои им-
доди Туркия» таъсис меоданд, ки онҳо ба ғоидаи Туркия ташвиқоту
тарғибот мебарданд, барои иҷрои маросимҳои гуногуни динию дунявӣ пул
меғундоштанд. Ҳатто ҳоҷҳои Туркистон ҳам ба тарғибу ташвиқи ғояҳои
панисломия сафарбар мешуданд. Ба ононе, ки ба ҳаҷ мерафтанд, таъкид карда
мешуд, ки «султон халифи муслимин асту ба вай итоати комил бояд кард» ва
онҳо пас аз ҳаҷ бояд дар ҳамон ҷо ғояҳои «иттиҳоду ваҳдати тамоми мусул-
монон»-ро паҳн мекарданд.⁸

Дар солҳои Ҷанги якуми ҷаҳонӣ як гурӯҳ пайравони пантуркизм, ки ба
онҳо Юсуф Оқчурӯғли роҳбарӣ мекарду ҳамаашон аз Россия муҳоҷират карда
буданд, ғайолияти худро ниҳоят вусъат доданд. Ин миллатчиҳо, ки худро
«намоёндагони тамоми мусулмонони Россия» меҳонданд, ба пойтахти
давлатҳои рафтуомад доштанд, ки бо Россия меҷангиданд ва дар ҳама ҷо ҷор
мезаданд, ки дар Россия «давлатҳои соҳибхитиёри исломӣ» ташкил кардан
даркор. Дар ин бобат «ғайолияти» яке аз миллионерҳои калонтарини Осиёи
Миёна, пайрави ашаддии пантуркизм Миркомил Мўминбоев ҷолиби диққат
аст. Ҳанӯз соли 1911 маъмурияти маҳаллии Андиҷон хабар дошт, ки Мирко-
мил ба манфиати пантуркия кор мебарад. Мувофиқи маълумоти муассисаи
хуфия Миркомил сардори «ташкilotи мусулмононе» буд, ки ният дошт зидди
русҳо шӯриши мусулмонро бардорад. Соли 1914 пеш аз офози Ҷанги якуми
ҷаҳонӣ вай ба Берлин рафта «бо амалдорони Германия нақшаҳои зидди Рос-
сияро муҳокима кард». Дар арафаи ҷанг ба Қўстантания омада бо Анвар-
паша мулоқот кард ва ба Туркия маблағи калонро хайр намул.

Моҳи июли соли 1915 аз хонаи Миркомил 31 дона варақае ёфтанд, ки
аҳолии маҳаллиро ба муборизаи зидди Россия ва тарафдории Туркия даъват
мекарданд. Дар шаҳрҳои гуногуни Осиёи Миёна чандин гурӯҳҳои пайравони
пантуркизм буданд, ки зарурати «ғазовоти зидди кофирон» онҳоро муттаҳид
менабуд. Ҷолиби диққат аст, ки амалиёти пайравони пантуркизми Осиёи
Миёнаро разведкаҳои хориҷа таҳрику дастгирӣ мекарданд.⁹

Ҷидду ҳаҳди ҷадидону пайравони пантуркизму панисломия, ки аз номи
«тамоми мусулмонон» гап заданӣ мешуданд, аломатҳои маҳз буд. Миллат-
чиёни буржуазӣ кучо буданду меҳнаткашон кучо буданд – тафовут аз замин то
осмон буд – миллатчиён аз орзуву умеду мақсаду нияти меҳнаткашони Осиёи
Миёна басо дур буданд. Камбағалони тоҷику узбек, туркману қирғиз ақидаи
ҷадидонро намепазируфтанд, ба он ҳамраиҳои набуданд, онро тарафгирӣ
намекарданд. Пролетариат ва деҳқонони Туркистон медидиданд, ки миллат-
чиёни буржуазӣ душманони синфии онҳо мебошанду ғайр аз толону торочу
зулму истисмор дигар чизро намендонанд ва аз истисморгарони дигар мил-
латҳо ҳеҷ фарқ надоранд.

2. ШҶРИШИ СОЛИ 1916 ВА АҲАМИЯТИ ОН

Таъсири харобиовари ҷанги соли 1914 ба иқтисодиёти Россия

Дар соли 1914 Ҷанги якуми империалистии ҷаҳонӣ сар зад. Азобу кулфа-
ти ҷанг, талафоти бисёри одамон, белаёқатии ҳайъати фармондиҳии ҳукумати
подшоҳӣ ва хиёнаткорӣҳои бевоситаи ҳукуматдорони намоёнтарини он, ки бо

⁸ Ниг.: газ. «Гюнаш», ки дар Боку нашр мешуд, № 10–12, 12 январи с. 1911.

⁹ Бобохонов М., 1970, с. 171–172.

дарбор бевосита алоқа доштанд, шикастхӯрӣ дар фронт ва харобшавии ақибгоҳ – ҳамаи ин кинаю адоват ва хашму ғазаби коргарон, деҳқонон, солдатҳо ва интеллигентсияро нисбат ба ҳукумати подшоҳӣ ба вучуд оварда, ҳаракати револютсионии оммаҳои халқро чӣ дар марказ ва чӣ дар ғўшаву канори мамлакат зӯр ва тезу тунд гардонд. Аҳволи вазнини оммаи халқ дар Осиёи Миёна бо як қатор сабабҳо вазнинтар мешуд.

Ҷанги якуми ҷаҳонӣ ба иқтисодиёти Россия, аз он ҷумла, ба иқтисодиёти Осиёи Миёна ва ноҳияҳои тоҷикнишини он таъсири харобиовар расонд. Кашонда овардани молҳои саноатӣ бағоят кам шуда, аз Осиёи Миёна баровардани ашёи хом ва озуқаворӣ баръакс ниҳоятдараҷа меафзояд. Дар натиҷа вазъияти хоҷагии халқи кишвар ва аҳволи табақаҳои меҳнатии аҳоли беш аз пеш вазнин мешаванд. Ба сабаби бисёр паст фуромадани нархи пахта хоҷагии пахтакорон хароб гардида, солҳои 1915–1916 дар Осиёи Миёна бӯҳрони ба худ хоси хоҷагӣ сар зад, ки ин боиси норозигиҳои калони пахтакорон шуда буд. Ба ғайр аз ин андозҳо хеле афзуда аспҳоро барои эҳтиёҷоти ҷанг меғундоштанд ва ғайра. Нархи молҳои сермасриф фақат дар зарфи як сол (1915–1916) 2–3 баробар гаронтар гардид. Дараҷаи зиндагии аҳоли хеле поин фурмад.

Дар арафаи Ҷанги якуми ҷаҳонӣ дар кишвари Туркистон ғайрироҳияти ташкилотҳои сотсиал-демократӣ боз сар шуд. На фақат дар Тошканд, балки дар бисёр дигар шаҳрҳо кружоку гурӯҳҳои сотсиал-демократӣ амал мекарданд. Дар Хучанд гурӯҳи болшевикон кор мебуданд, ки ба он Е.И.Иванитский сардорӣ мекард. Маҳз дар ҳамин ҷо дар паҳлӯи бародарони руси ҳамсинфи худ Ҷўра Зокиров, Абдулқодир Раҳимбоев, Раҳимбердӣ Эгамбердиев ва дигарон зидди душманони худ мубориза бурданд, обутоб ёфтанд ва таҷрибаи муборизаи револютсиониро дарёфт карданд. Инчунин кружоки сотсиал-демократии роҳиоханчиёни Хучанд ва кружоки сотсиал-демократии Драгомирово буданд, ки дар байни роҳиоханчиён ва ангиштканони Сулуктаву Драгомирово тарғибот мебуданд. Болшевикон хосияти империалистии ҷангро фаҳмонда мебуданд, ба муборизаи зидди истисморгарон даъват мекарданд. Соли 1914 коргарони Сулукта корро партофтанд. Дар уезди Хучанд деҳқонон паси ҳам шӯро ошӯб мебардоштанд.¹⁰

25 июни соли 1916 дар айнаи долузарбӣ ҳосилғундорӣ укази подшоҳӣ баромад, ки номаш ҳам ғўё қасдан муғлақ буд: «Дар бораи сафарбарии мардҳои аҳолии маҳаллии табааи империя ба кори сохтмони иншооти мудофия дар маҳалли армияи амалкунанда ва ҳамчунин барои анҷоми ҳама гуна корҳои барои мудофияи давлат зарур».¹¹ Мувофиқи яке аз моддаҳои ин указ «аз ҷумлаи мардҳои аҳолии маҳаллии табааи империя тамоми мардҳои аз 19 то 44-солаи вилоятҳои Сирдарё, Фарғона, Самарқанд...» ва дигар вилоятҳои кишвари Туркистон бояд сафарбар мешуданд.

Ҳар як вилоят бояд хеле мардикор меод. Тамоми вазни ин кулфат ба дӯши камбағалон афтид, зеро савдогарони калону бойҳо, ҳар гуна маъмурони маҳаллӣ, элликбошиҳо, мирзоҳо, қориҳо, муллоҳо ва дигар унсурони истисморгар ҳарисию пулпарастии маъмурони идораҳои подшоҳӣ ва маҳаллиро ба кор бурда, имкони «ивазии каси сафарбаршударо» истифода бурда, бо зӯри пул худро халос мекарданд, яъне ба ҷои худ ё наздикони худ камбағалбачаеро киро карда мефиристоданд. Ҳеҷ ҷои аҷобат надорад, ки як ҳуҷҷати бениҳоят

¹⁰ Каримов Т.Р., 1966, с. 94–97.

¹¹ Матни указо ниг.; «Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. Сборник документов», 1960, док. 1, с. 25–26.

ачибу такдор диққати тамоми муаррихонро ҷалб кардааст—ин ҳуҷҷат мактуби сардори Шўъбаи ҳимояти ноҳиявии Туркистон М.Н. Волков мебошад, ки 10 июли соли 1916 навиштааст ва дар он чунин гуфта мешавад: «...мувофиқи ҳабарҳое, ки ба шўъба мерасанд, аҳолии маҳаллӣ бениҳоят ба ғазаб омадааст ва сабабаш овозаҳое мебошад, ки одамони пулдори босавод метавонистаанд худашон ба мардикорӣ нараванд, рафта хандақковӣ накунад ба ҷои ин маблағи муайян диҳад. Дар бозору ҷойхонаҳову дигар ҷойҳо ғап-ғап шудааст, ки агар бойҳо ба мардикорӣ гирифта нараванд, камбағалон ҳатман шўриш мекунад ва худашон ин гуна бойҳоро кушта мекартанд».¹²

Ҷӣ тавре мебинем, халқ моҳияти синфӣи муносибати ҳукумати подшоҳиро дар масъалаи мардикорӣ нағз фаҳмидааст. Худи ҳамин ҳам як омили муҳиме гардид, ки оммаи халқро ба неҳзати тавонои зиддиҳукуматӣ сафарбар намуд.

Саршавӣ ва ҷараёни шўриш

Ошўбҳои аввалин дар шаҳри Хучанд сар шуданд. Аз рӯи тақсимот мувофиқи вилоят ва уездҳои кишвари Туркистон уезди Хучанд бояд 9 ҳазор мардикор меод. Ба мардикорӣ 4(17) июли соли 1916 бояд шурӯъ мекарданд. Опричники подшоҳӣ, губернатори ҳарбии Самарқанд Н.С.Ликошин (мисли ҳамвазифаҳои худаш дар вилоятҳои дигар) рӯйро ба таҳдид мекард, ки дар сурати саркашӣ кардан мардикорон ба воситаи қувваҳои мусаллаҳ сафарбар карда хоҳанд шуд. Хашиму ғазабӣ оммаи уезди Хучандро фаро мегирад.

Дар бораи воқеаҳои минбаъдаи шаҳр рапорти сардори гарнизони маҳаллӣ полковник И.Б.Рубах маълумоти муфасссал медиҳад. Ин полковник аз ошўби мардум сари калобаи худро гум карда ва ҳатто тартиби ба киҳо рапорт доданро ҳам аз ёд бароварда, рапортро рост ба номи подшоҳ фиристодааст: «Ба Шумо аълоҳазрат императори аъзам бо тақсир камияти тамоми арз мекунам, ки 4 июл, рӯзона, дар шаҳри Хучанд, мардуми шаҳр издиҳом карда, ба идораи пристави полиция омаданд ва талаб карданд, ки рӯйхати мардикороне, ки мувофиқи фармоишоти Шумо аълоҳазрати императори аъзам аз санаи 25 июни ҳамин сол бояд ба қорҳои ақибгоҳи армия фиристода мешуданд, бекор кунем. Ҳукуматдорони полиция хеле илтимосу зорию тавалло карданд, ки мардум хона ба хона раванд, вале касе ба гапӣ онҳо гӯш накарда ва ҳама баробар ғавғову мағал бардоштанд. Вақте политсайдҳо мардумро тала дода, дур кардани шуданд, аҳолии маҳаллӣ муқобилат карданд ва политсайдҳо дошта заданд.

Аз посбонҳо, ки дар наздикии воқеъ буд, панҷ нафар аскарӣ қатории дастаи қаравулони Хучанд, ки барои рафти бетартибӣ омода меистоданд, ба сари ғавғо давида омаданд, вале издиҳом онҳоро ҳам филҳол печонида гирифт ва дар ин мобайн яке аз шаҳриён милтиқи аскарро кашида гирифтани шуд, дигарон бошад, аскаронро сангборон карданд.

Дар ҳамин лаҳза аз байни издиҳом касе тир кушода буд, ки ин аскарони қаторӣ ва шарикони онҳо, ки дар болои девори қалъа меистоданд, ба тарафи издиҳом 16 маротиба тир кушоданд, дар натиҷа ду кас кушта ва як кас маҷрӯҳ шуд — ҳар се аҳолии маҳаллӣ мебошанд. Издиҳом фавран пароканда шуд».¹³

Воқеаҳои Хучанд ба шўру ошўбҳои оммавии саросари кишвари Туркистон як навб сархобор шуданд. Шўриш шаҳри асосии кишвар Тошканд ва пас

¹² Ниг.: Халфин Н.А., 1950; Турсунов Х., 1962, с. 198.

¹³ Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане». док. 53, с. 105.

аз он тамоми дигар вилоятҳоро фаро гирифт. Мо тамоми ҷузъиёти шӯришро муфассал баён намекунем, зеро дар бораи он тадқиқотҳои махсус ҷон шудаанд.¹⁴ Мо фақат дида мебароем, ки ин шӯриш дар ноҳияҳои тоҷикнишин чӣ гуна зоҳир шуд ва ба зуҳуроти он чӣ гуна баҳо додаанд.

Мо дар боло аз рӯи рапорти «бо тақсиру камтарини» полковник Рубах дидем, ки шӯриш аз нуқтаи назари ҳарбиёну политейсӣ чӣ гуна гузаштааст. Албатта, ин рапорт бисёр тафсилоти воқеаҳои 4 июли соли 1916-уми Хучандро баён намекунад. Ҳол он ки бояд махсус таъкид кард, ки дар шӯриш нафақат аҳолии шаҳр иштирок доштанд. Мардуми деҳаҳои атроф ҳам аз ҷон сер шуда, ба ғазаб омада буданд ва садҳо нафар деҳқонон ҳамон рӯз ба Хучанд омаданд. Вақте пристави политесия Устимович фармуд, ки бегоҳии 3 июл дар саҳни масҷиди Шайх Муслиҳиддин бо «калоншавандаҳои» мардум мулоқот мекунад, ба он ҷо понздаҳ-бист «калоншаванда» не, балки якчанд ҳазор одам ҷамъ шуд.

Ҳозирон қатъиян талаб карданд, ки тайёри ё худ сафарбарии мардикорон бекор шавад, ё мавқуф гузошта шавад. Устимович маҷбур шуд, ки маҷлисро қатъ кунад, аниқтараш, думро ҳода карда гурезад. Рӯзи дигар дар шаҳр як навъ намоише шуд. Марду зан, пиру кампир, хурду калон, баччаву қачча ҳам ба сӯйи гузари Охун рафтанд, ки дар он ҷо идораи оқсаққол воқеъ буд. Оқсаққол Мирзо Муинов ва пристав Устимович ин қадар одамро дида, зуд ваъда доданд, ки дигар рӯйхат тартиб дода намешавад. Баъди ин мардуми оташину пургазаб, ки шумораашон ба 6–7 ҳазор расида буд, ба тарафи «шаҳри нав» равон шуданд.

Пешопеши ин намоиш Ҷӯра Зокиров, Додобой Машарифов барин одамон мерафтанд, ки баъдҳо дар роҳи ғалабаи ҳокимияти халқ дар Тоҷикистон муборизони машҳур шудаанд. Қозӣ Бузрукхӯҷа ва Комилҷон Олимҷонов ном бойҳои шаҳр пеши роҳи издиҳомро гирифта аз роҳ гардондани ва пароканда кардани шуданд, вале мардум онҳоро ҳам гурезонданду идораи приставро печонида гирифтанд ва талаб карданд, ки рӯйхати мардикорон фавран nobуд карда шавад. Политейсӣ аз ғазаби мардум тарсида, андаруни бино пинҳон шуданд.

Ана дар ҳамин лаҳза аскарон пайдо шуданд, дастаи посбонони Хучанд пеш баромаданд ва якҷоя бо политейсӣ тир кушоданд. Аз тирҳои онҳо пирамарди ҳаштодсола шайх Оқил Нёматшайхов, ҷавони бистусесола Муҳаммадхон Миробидов ҳалок шуда, Мирзоҷон Мирфозилов маҷрӯҳ гардид. Аммо аскар кам буд. Ҳанӯз 7 июл Ликошин ба иҷрокунандаи вазифаи сардори штаби Округи ҳарбии Туркистон Н.Н.Сиверс муроҷиат карда, бо исрор илтиҷо карда буд, ки ба вилоят тезтар солдату казакҳоро фиристад. Гайр аз ин Ликошин навишта буд, ки сардори уезди Хучанд ҳам талаб карда истодааст, ки ба шаҳрҳои Хучанд ва Ўротепша фавран яктоғи пулемёт ва ягон панҷоҳнафарӣ казакҳоро фиристандан даркор.¹⁵

Аммо аскарфиристони ҳеҷ натиҷа надод ва ин кори ҳукуматдорони подшоҳӣ барабас рафт. Ба ин ҳуди Ликошин ҳам боварӣ ҳосил кард. Барои тафтиши вазъият вай 12 июл ба сафари вилоят баромад. Вай баъдтар (17 декабри соли 1916) ба генерал-губернатори Туркистон навишта буд, ки дар вокзали Хучанд «ба вай издиҳомӣ бузурге маътал будаанд, ки аз деҳаҳои

¹⁴ Ниг.: Раҷабов З., 1955; Турсунов Х., 1962; Усенбоев К., 1967; Кастелская З.Д., 1972; нашрҳои махсуси «Ахборот»-и АФ Тоҷикистон ва АФ Ўзбекистон, «Рисолаҳо»-и Институти таърих, забон ва адабиёти АФ Қирғизистон ва ғайра

¹⁵ «Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане», док. 56. с. 109.

Қистакўзу Исфисор омадаанд, ман бозистодам, ки бо онҳо гап занам. Гуфтам, ки ҳар каси дар чояш рост истодагӣ пинад, ҳудам рост истода ба ҳозирон аҳамияти фармоишоти аълоҳазрат императорро дар бораи мардикоргири ва тартиби мардикоргириро фаҳмонда додам. Ҳама гап назада, гӯш мекарданд, вале рӯи ҳама тираву қавоқҳо овезон буду аз сукути онҳо касро воҳима зер мекард». ¹⁶

Дар омади гап, губернатор сонитар мегӯяд, ки «на ҳама дар сукут буданд». Исфисорие баромада гуфт, ки Кауфман дар вақташ ваъда дода будааст, ки дар муддати 50-сол ягон касро аз ин ҷо ба аскари намегиранд. Пас аз ин Ликошин боз гапиро давом дода менависад:

«Ман ба он исфисорию ба издиҳом гуфтам, ки ин гап афсона асту маъно надорад ва зоҳиран гӯё ки гапҳои ман маъқул шуданд, вале оқибати кор тамоман дигар баромад – муллое, ки бо вай гап мезадам, якбора ба издиҳом рӯ оварду гуфт: «Гапро кашол додан ҷи лозим, ҳой халоиқ, шумо гуфта будед, ки мардикор намедихед, рост аст?». Тамоми издиҳом ба якборагӣ басо босалобату бадвоҳима гурунгос зад, ки: «Рост, намедихем. Рост, намедихем»– ман бошам фақат ҳаминро гуфта тавонистам, ки фармоиши аълоҳазратро дар бораи мардикорӣ ҳар коре шавад, иҷро кардан даркор».

Он ҷи аён аст ҷи ҳоҷат ба баён аст – магар аз ин зўртар манзараро дидан мумкин аст? Кай пештар мардум дида буд, ки ҳуди губернатори ҳарбии вилоят дар пеши деҳқонону косибони деҳот гап занад?! Хайр, агар гап зада бошад ҳам, кай як одами олимансаби генерал-губернаторӣ аз даҳони ом ин қадар гапҳои рӯйросту пухтаву бурро шунда буд?!

Минбаъд ҳам қистакўзиҳову исфисориҳо бо камбағалони Хучанд алоқаи мустақкам доштанд ва дар зарурат фавран ба мадади онҳо меомаданд. Масалан, вақте 21 июли 1916 ҳукуматдорони Хучанд чор касро ба ҳабс гирифтанд, ки онҳо гӯё мардумро ба шӯриш даъват мекардаанд, тамоми қистакўзиҳо ба мадади хучандиҳо шитофтанд. Хурду калон, ҳар касе ки гапша метавонист, ба роҳ баромаданд. Калонони шаҳр бо як азоб пеши роҳи ин издиҳоми панҷҳазорнафараро гирифтанд ва намонданд, ки ба Хучанд дароянд.

Дар Ўротекшаву деҳаҳои атрофи он ҳам шӯру ошӯбҳо мешуданд. Ликошин ба генерал-губернатори Туркистон А.Н.Куропаткин 7 декабри соли 1916 мактубе фиристод, ки дар он навишта буд: «... 1 август ба шаҳр аз вулуси Ғонҷӣ ду гурӯҳ деҳқонон омаданд – як гурӯҳ 200 нафар, гурӯҳи дигар 250 нафар, онҳо ба тартиб додани руйхат монё шуданӣ буданд. Бо ёрдами посбонони савора ва политсайҳо ғонҷигиҳо пароканда карда шуданд». ¹⁷

Сарфи назар ба ҳамаи ин, сардори уезди Хучанд полковник Рубах хавф дошт, ки мардуми ин ҷойҳо боз шӯриш мекунанд. Бинобар ин вай аз губернатори ҳарбии Самарқанд илтимос кард, ки ба вулуси Ғонҷӣ «отряди ҷазодиҳандаи Шаҳристон фиристода шавад... ва он бояд ҳуқуқ дошта бошад, ки дар зарурат таъзир ҳам кунад». Пас аз ин Рубах менависад: «...азбаски бетайхир тезутунд амал кардан даркор, бинобар ин даҳҳо ва садҳо касро ҳабс карда, ба зами ин тамоми расмиятхоро (қарори ҳабс, пурсишу тергав, маълумот ба идораҳои болоӣ) риоя кардан мумкин нест» ¹⁸ ва аз гапҳои маълум, ки шӯриш ҳақиқатан вусъат ёфта будааст.

¹⁶ Дар ҳамон ҷо, с. 162–163, док. 92.

¹⁷ «Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане», док 92 с 170

¹⁸ Дар ҳамон ҷо, док. 89, с.137, ахбороти Ликошин ба генерал-губернатор Куропаткин, 5 августи соли 1916.

Маъмурияти подшоҳӣ армияи худро ба манбаъҳои шӯриш бо азоб тақсим мекард, зеро отрядҳои ҷазодиҳанда намерасиданд. 9 август дар Қистақўз мардум боз шӯриш бардоштанд. Худи ҳамон Ликошин ба Тошканд чунин хабар дода буд: «Издихоми бузурги мардум – хурду калон, марду зан ба ҳавлии идораи сардори вулус зада даромаданд ва сардори вулус, элликбошӣ (?) ва посбонро дошта заданд».¹⁹

«Солдату казак фиристед!», «Солдату казак фиристед!» – аз тамоми вулусу уездҳои вилоятҳои кишвари Туркистон ба маркази он фақат ҳамин гуна телеграммаҳо меомаданд. Зеро шӯриш дар Хуҷанд сар шуда, саросари кишварро фаро гирифт ва то тирамоҳи соли 1916 дар манбаъҳои асосии худ ва дар баъзе ҷойҳо аз ин ҳам дертар давом кард. Фақат пас аз он ки ба Осӣи Миёна қисмҳои нави армия омаданд, шӯриш паҳн карда шуд. Қувваи асосии шӯриш деҳқонон ва қосибон буданд. Дар ноҳияҳои зироаткорӣ муқобилати шӯришгарон ба дараҷае саҳт шуд, ки генерал-губернатори Туркистон он муқобилатро фақат бо зӯри армия ва артиллерия рафъ карда тавонист.

Мувофиқи маълумоти архив дар аморати Бухоро ҳам шӯро ошӯбҳо аз ибтидои соли 1916 сар шуданд ва алалхусус, дар Китоб, Шаҳрисабз, Яккабоғ ва Чироқчӣ вусъат ёфтанд. Махсусан деҳқононе ба шӯр омаданд, ки амир барои сохтмони роҳи оҳани Бухоро-Тирмиз зӯран сафарбар карда буд. Тақрибан моҳҳои март-апрели соли 1946 Агентии сиёсии Россия дар яке аз хабарҳои худ навишта буд: «Норозигии коргарон торафт зиёд шуда истодааст. Истисмору худсарӣ ҳаҷд надорад. Барои ду ҳафта кор сартҳо ҳамагӣ як сӯм маош мегиранд ва хӯрду хӯрокашон аз худашон (дар мавзеи Калиф – Тирмиз). Овоза паҳн кардаанд, ки роҳ давлатӣ аст ва дар он бепул кор кардан даркор». Аҳолии бекиҳои кӯҳистон, масалан, аҳолии Балчувон сар бардоштанд.²⁰

Шӯриши соли 1916 неҳзати стихиявӣ буд ва на дар ҳама маҳалҳо хусусияти халқӣ дошт. Шӯришгарон на вазифаи шӯришро дуруст дарк мекарданду на роҳҳои ғалабаро медонистанд. Бисёр шӯришҳо ҷудо-ҷудои бербита буданд. Нақшаи ягонаи амалиёт, роҳбарияти ягона набуд.

Гарчанде мувофиқи маълумоти идораи политика дар баъзе маҳалҳо баъзе сотсиал-демократҳо, ки дар баъзе шаҳрҳои Осӣи Миёна зиндагӣ мекарданд, дар ин ё он шӯриш ба ин ё он андоза дахл доштаанд, вале мо гуфта наметавонем, ки дар ин шӯришҳо роҳбарии пролетарӣ вучуд дошт, ин гуна роҳбарӣ набуд. Пролетариати маҳаллии миллӣ ҳоло камшумор ва ташаккул наёфта буд, барои роҳбарӣ қодир набуд. Пролетариати рус бошад, гарчанде ба онҳо партияи болшевикон роҳбарӣ мекард, дар ибтидои шӯриш бо меҳнаткашони маҳаллӣ, ки асосан аз деҳқонон иборат буданд, робитаи мустақам надошт. Натиҷаи муҳимтарини шӯриши соли 1916 дар ҳамин, ки шӯриш дар он ҷойҳос, ки хусусияти ҳақиқатан халқию озодкунанда дошт, пояҳои ҳокимияти подшоҳӣ ва истисморгарони маҳаллиро сушт кард.

Дар айни ҳол, бояд ҳатман қайд кунем, ки дар баъзе шаҳру ноҳияҳои Осӣи Миёна ҷосусони империалистони Германия ва султони Туркия хеле ҷидду ҷаҳд карданд, ки шӯришҳои халқии зиддиподшоҳиро ба шӯриши зидди умуман русҳо табдил диҳанд. Дар навбати худ муллоҳои мутаассиб, алалхусус, пайравони ашаддӣи тасаввуф кӯшиданд, ки шӯриш ба худ шакли «ғазовот»-ро гирад, ки дар ин сурат тамоми русҳо бояд қир карда мешуданд.

Шоҳидон нақл мекунанд, ки дар яке аз маҳаллаҳои Хуҷанд як гурӯҳ одамон, ки ё ҷосуси империалистони Германия ё султони Туркия будаанд, бай-

¹⁹ Дар ҳамон ҷо, док. 92, с. 170.

²⁰ Мухторов А., 1967, с. 33.

роқи халифаи Туркияро бардошта баромадаанд. Маълумоте ҳаст, ки султони Туркия Афғонистонро таҳрик мекардааст, ки ба корҳои аморати Бухоро ва кишвари Туркистон даҳлат кунад.

Ба ҳосусони Туркия муяссар шуд, ки бо фиребу найрангу ришваю пора сардорони баъзе қabilaҳои туркманро аз роҳ бароранд ва дар ин ҳел маҳалҳо шӯру ошӯби мардум ба фоидаи султони Туркия ҷараён ёфт. Дар ноҳияҳои сарҳадди Афғонистон ва Эрон ҳодисаҳои рӯй доданд, ки шӯришгарон ба роҳиоханчиёни бегуноҳу муздури рус дарафтоданд, қасабаҳои русҳоро оташ заданд, посбонгоҳҳо, воситаҳои алоқа ва ғайраро хароб карданд. Бойҳо ва муллоҳои туркман меҳостанд, ки ба туфайли ин шӯриш қabilaҳои туркманро ба Эрон ё Афғонистон ва баъдтар ба Туркия ҳамроҳ кунанд. Ин гуна ниятҳои душманона дар дигар маҳалҳои Осиёи Миёна ҳам ҷой доштанд.

Хулласи калом, ҳангоми баҳо додан ба хусусияти шӯриши соли 1916 шароити конкретӣ ҳар як маҳалли Осиёи Миёнаро ба ҳисоб гирифтанд. Аниқу равшан ҷудо кардан даркор, ки кадом шӯриш стихиявӣ буд, кадом шӯриш хусусияти халқию озодкунӣ дошт, кадом шӯришро феодализм иртиқӣ, муллоён ва дигар унсурҳои зиддиҳалқӣ ташкил кардаанд, ё ба манфиати худ истифода бурдаанд.

Баъди бераҳмона паҳш кардани шӯриши соли 1916 ҳукумати подшоҳӣ мардумро бемалол ба мардикорӣ, аниқтараш, барои кор дар ақибгоҳи армия сафарбар кардан гирифт. Ин сафарбарӣ бо худсарию бедодии бешумор мегузафт. Ба мардикорӣ фақат фарзандони бенавоёну камбағалонро мегиританд, бойҳо бошанд, расман ҳуқуқ доштанд, ки ба ҷои фарзандони худ дигар касро киро карда фиристонанд. Фарзандони бойҳо, амалдорон, муллоҳо пораву ришва ҳам дода, аз мардикорӣ худро халос мекарданд. Деҳқонони бечора барои ришваю пора пул надоштанд, бинобар ин баъзан чунин мешуд, ки аз як оила якбора ду-се кас ба мардикорӣ мерафт – яке аз рӯйи «қонун», дигаре ба ҷои қарз ва севумӣ худро мефурӯхт, ки зану кӯдаку пиру кампирони дар ҳона монда қутӣ лоямути дошта бошанд.

Касони ба мардикорӣ сафарбаршуда дар соҳтмони иншооти мудофия кор мекарданд, дар корхонаҳои саноатӣ ҳар гуна корҳои сиёҳро иҷро мекарданд, баъзан онҳоро дар заминҳои помешикҳо ҳам кор мефармуданд. На идораҳои ҳарбӣ ва на соҳибони заводу фабрикаҳо, ки бояд мардикорони осиемиёнагиро қабул мекарданд, ба ин кор мутлақо тайёри надида будаанд. Ҳазорон ҳазор мардикорон дар бараку заминканҳои хуноки бепечка зиндагӣ мекарданд, аз хунокию гуруснагӣ касалиҳо садҳо нафари онҳо мурда мерафтанд.

Ваҳишона паҳш карда шудани шӯриши соли 1916, худсарию бедодию беинсофиҳои бешумори тартиби мардикоргирӣ, зиндагии мудҳишу вазнини тоқатгудози мардикорон дар ғарбӣ – ҳамаи инҳо нафрату адовати меҳнаткашони Осиёи Миёнаро нисбат ба ҳукумати подшоҳӣ, ҳукуматдорони маҳаллӣ ва тамоми золимон ҳеле саҳттар кард. Дар айни ҳол, шӯриши соли 1916 аз рӯи унсурҳои буржуазии миллӣ ниқобро канда партофт.

Тарғиботчиёни пантуркия натавонистанд, ки халқҳои Туркистонро ба роҳи қачи «иттиҳоди ҳамеи муслимин» равона кунанд, дар роҳи «иттиҳоди миллию динӣ» аз муборизаи синфӣ дур созанд.

Ҳамаи ин дар Осиёи Миёна дар вақти шӯриши соли 1916 басо аён зоҳир гардид ва дар ин кор ҳуди ҷадидҳо ҳам кӯмак карданд. Маълум, ки онҳо неҳзатҳои халқиро ба манфиати худ истифода бурдани мешуданд ва дар аҳён-аҳён ҷойҳо (масалан, дар Чиззах) ба онҳо муяссар шуд, ки эҳтисоси революционии омро ба маҷрои таассуби динӣ андозанд. Аммо аксари аҳоли – камбағалони маҳаллӣ душманони аслии худро нағз шинохта гирифтанд. Қайд

кардан лозим, ки аз худӣ аввали шӯриш то паҳш карда шудани он тамоми калони «обрӯманд», бойҳои маҳаллӣ бо амалдорони хурду калони подшоҳӣ ғайбона ҳамкорӣ мекарданд. Ба маъмурияти подшоҳӣ миллатчиёни буржуазӣ-қадидҳо ҳам ҳарҷониба кӯмак мекарданд. Аҳвол ҳам дар Хучанду Ёро-теппа, ҳам дар Самарқанду Марғелон, ҳам Дар Пишпеку Верний, дар ҳама шаҳрҳо, ниҳоят дар худӣ Тошканд ҳам ҳамин буд.

Ин ҳоинон ба манфиатҳои миллии халқи худ хиёнат карда, идораҳои махсус таъсис меоданд, ки ба ҳукумати подшоҳӣ дар масъалаи мардикоргири мадад расонанд. Масалан, дар маркази генерал-губернаторӣ «Комитети шаҳрии Тошканд барои ба кор даъват кардани аҳолии маҳаллӣ»²¹ ном муассисае таъсис ёфт, ки ба он Мунавварқории дар боло номбурдаи мо, Хоҷаев ном як савдогари серпули корчаллон ва дигар намоёндагони давлатманди бойҳову қадидҳо сарварӣ мекарданд. Дар вилояти Сирдарё намоёндагони буржуазияи маҳаллӣ ба губернатори ҳарбии вилоят махсус ариза дода иҷозат пурсиданд, ки «дар байни аҳолии ташвиқоту тарғибот баранду онҳо ба маъракаи ғундоштани чизу чораву молу ашё барои эҳтиёҷи ҷанг муқобилат наку-нанд».²²

Ин иқдом ва дигар кирдорҳои ба ин монанд равшан далолат мекунанд, ки қадидҳо ҳам мисли тамоми буржуазияи миллии Туркистон аз оммавӣ будан ва равияи муайяни синфӣ доштани шӯриши соли 1916 ба ҳарос афтода, дар ғами мавқеи худ шуда, бо душманони ашаддӣ тамоми халқҳои мамлакат – ҳукуматдорони подшоҳӣ забон як карданд.

3. РЕВОЛЮТСИЯИ БУРЖУАЗӢ-ДЕМОКРАТИИ ФЕВРАЛИ 1917 ВА АҲАМИЯТИ ОН ДАР ҲАЁТИ ХАЛҚИ ТОҶИК

Ҷанги якуми ҷаҳонӣ, ки оқибат ва ифодаи бӯҳрони умумии капитализм ба шумор мерафт, ин бӯҳронро тезтунд гардонда империализми ҷаҳониро суғ намуд. Коргарон ва солдатҳо 27 февралӣ (12 март) соли 1917 дар Петроград шӯриш бардошта, подшоҳро аз тахт сарнагун карда, Советҳои депутатҳои коргарон ва солдатҳоро ташкил доданд. «Ба коргарони рус, – навишта буд В.И.Ленин, – чунин шараф ва иқбале насиб шуд, ки якумин шуда револютсияро, яъне ҷанги бузург, ягона ҷанги қонунӣ ва ҳаққонии мазлумонро бар зидди золимон сар кунанд».²³

Ба шарофати роҳбарии партияи болшевикӣ, ба шарофати гегемонии пролетариат револютсияи буржуазӣ-демократии феврал дар тамоми сарзамини васеи Россия ғалаба кард.

Дар натиҷаи ҳоинии эсерҳо ва меншевиконе, ки ба роҳбарияти Советҳо даромада гирифта буданд, ба сабаби зудбоварии аз ҳад зиёди оммаҳои васеи коргарон ва солдатҳо, ки аз аввалин комёбиҳои револютсия сармаст шуда буданд, ҳокимияти давлатиро буржуазия ба дасти худ мегирад. Ҳокимияти нави давлатӣ дар шахси Ҳукумати Муваққатӣ аз намоёндагони буржуазия ва помещикони буржуазияшуда иборат буд.

Ба як тарзи махсус ба ҳам пайвастанӣ ду диктатура: диктатураи буржуазия дар шахси Ҳукумати Муваққатӣ ва диктатураи пролетариат ва деҳқонон дар шахси Совети депутатҳои коргарон ва солдатҳо вазъияти ба вучудомада,

²¹ ЦГА Узб. ССР, И. 1, оп. 31, д. 1128, лл. 5–8 ва ғайра.

²² ЦГА Узб. ССР, И. 17, д. 166, лл. 11–14.

²³ Ленин В.И., Асарҳо, ҷ. 23, с. 385.

рафти вусъати воқсаҳои револютсиониро чи дар тамоми мамлакат ва чи дар Осиёи Миёна ҳам муайян кард.²⁴

Револютсияи феврал оммаи васеи халқи Осиёи Миёнаро сахт ба ҷунбиш овард. Дар рӯзҳои аввалини револютсия аввал дар Тошканд, баъд дар дигар шаҳрҳои кишвар, аз ҷумла дар шаҳрҳои аксарияти аҳолиаш тоҷик дар Самарқанд, Хуҷанд, Ўротеппа, Бухорои Нав (Когон) Советҳои депутатҳои коргарон ва солдатҳо ба вучуд омаданд. Дар баробари Советҳо ташкилотҳои иттифоқҳои касабаи коргарон, косибон, ҳунармандон ва дигар табақаҳои аҳли меҳнат таъсис меёфтанд. Дар Самарқанд Иттифоқи мусулмонони меҳнаткаш («Иттифоқ») роли калон мебозид, ки бисёр ғаёлони он сиёсати болшевиконро суботкорона ва бо ҷиддиат дастгирӣ мекарданд. Дар Хуҷанд, ки дар байни аҳолии он роҳи оҳанчиён хеле зиёд буданд, «Комитети роҳи оҳани коргарон ва деҳқонони стансияи Хуҷанд» таъсис карда шуд.²⁵

31 март дар маҷлиси муттаҳидаи Совети депутатҳои коргарон ва солдатҳои Тошканд, Комитети иҷроия, инчунин намоёндагони Совети депутатҳои мусулмонон ва Совети деҳқонон дар бораи барҳам додани генерал-губернаторӣ яқдилона қарор қабул карда шуд. Ин ғалабаи калони револютсия ба ҳисоб мерафт.

Як қисми халқи тоҷик, ки дар кишвари Туркистон зиндагонӣ мекард, ба муборизаи револютсионии халқҳои Россия ҳамроҳ шуд. Дар зери таъсири пролетариати Россия ва бо ёрии вай дар як қатор шаҳрҳои иттифоқҳои мусулмонони меҳнаткаш ва Советҳои депутатҳои коргарони мусулмон ташкил меёбанд, ки дар онҳо меҳнаткашони миллати маҳаллӣ бо қисми болшевикии Советҳои депутатҳои коргарон ва солдатҳо ҳамкорӣ карда, таълими муборизаи револютсионӣ мегиранд.

Дуҳокимиятӣ дар Туркистон дар ҳамин зоҳир мешуд, ки дар баробари Советҳо комитети туркистонии Ҳукумати Муваққатӣ ҳамчун органи олии ҳокимият дар кишвар ташкил дода шуда буд, дар маҳалҳо (вилоят ва уездҳо) комиссарони Ҳукумати Муваққатӣ гузошта шуда буданд, инҳо органҳои ҳокимияти буржуазӣ ба ҳисоб мерафтанд, ки сиёсати Ҳукумати Муваққатиро ҷорӣ мекарданд, сиёсатеро, ки аз ҷумла, барои дар Туркистон нигоҳ дошта шудани машинаи кӯҳнаи давлатӣ равона карда шуда буд.

Ҳукумати Муваққатии буржуазӣ тамоми чораҳоро медид, ки режими мустамликавиरो дар Осиёи Миёна нигоҳ дорад. Ҷаллоди халқҳои Осиёи Миёна - генерал Куропаткинро Ҳукумати Муваққатӣ дар вазифаи пештарааш монанд. Вазири ҳарбии Ҳукумати Муваққатӣ капиталист Тучков дар телеграммаи худ изҳори боварӣ мекард, ки генерал Куропаткин барои нигоҳ доштани тартибот дар Туркистон «таҷрибаи худро истифода хоҳад бурд». Бо мақсади нигоҳ доштани ин «тартибот» губернаторони вилоятӣ, сардорони уезд ва тамоми дастгоҳи политсия дар ҷойҳои худ монанд шуданд.

Ҳамаи маҳдудиятҳои миллие, ки дар замони подшоҳӣ вучуд доштанд, бе-кор карда нашуданд, меҳнаткашон мисли пештара аз ҳуқуқ маҳрум буданд. Сардори комитети кадетҳои Туркистон Шепкин ба деҳқонони меҳнаткаш таҳдид мекард, ки барои заминҳои мулкдорони калон ва бойҳоро худсарона зер карда гирифтанишон ҷазои саҳт хоҳад дод. Коргароне, ки рӯзи кори 8-соата талаб мекарданд, дучори таъкибот мешуданд. Ба таври дигар гӯем, буржуазия ба сари ҳокимият омада барои аз миён бурдани на зулми иҷтимоӣ ва на миллий ҳатто кӯшиш ҳам накард. Вай баъзе зухуроти дурушти сиёсати

²⁴ Искандаров Б.И., 1970, с. 28–35.

²⁵ «Очерки истории Коммунистической партии Туркестана», вып II, 1959, с. 32.

миллӣ-мустамликавии ҳукумати подшоҳиро (фақат зоҳиран) аз байн бурда, онҳоро бо сиёсати нозуктар ва аз ин рӯ боз ҳам хавфноктар иваз намуд.

Буржуазияи миллӣ, унсурҳои феодалӣ-бой кӯшиш мекарданд, ки болоравии кайфияти миллии озодихоҳии оммаи халқро зери роҳбарии худ гирифта ва онро ба манфиати маҳдуди синфиашон истифода баранд.

Ба андозаи дар Россия ривоҷ ёфтани ҳодисаҳои революсионӣ моҳияти зиддихалқии ҷадидизм торафт ошкортар мешуд. Табаддулоти моҳи феввали соли 1917-ро ҷадидҳо бо вачду шодии тамом истиқбол гирифтанд. Хабарҳои револютсия расидан замон моҳи марти соли 1917 дар Тошканд «Шӯрои исломия» ном ташкилоти буржуазии миллатчигӣ таъсис ёфт, ки ба он собиқ депутати Думаи II давлатӣ Муллоабдувоҳид Қориев ва ҳамон Мунавварқорӣ Абдурашидов сарварӣ мекарданд. Онҳо бо М. Чукаев ва И. Сайфулмулуков барин пешвоёни пантуркия ба Шӯрои муттаҳидаи кишварии исломии Туркистон роҳбарӣ мекарданд ва «Турк эли» («Халқи турк») ном як газетача ҳам мебароварданд.

Моҳи апрели соли 1917 миллатчиёни буржуазии Осиёи Миёна дар Тошканд съезди мусулмонони Туркистонро даъват карданд. Иштирокчиёни съезд эълон карданд, ки барои интишори нуфузи буржуазияи миллӣ дар байни аҳолии Осиёи Миёна ғояҳои панисломия ва пантуркизмро ҳатталимкон васеъ истифода бурдан даркор. Дар съезд ягон масъалае муҳокима нашуд, ки барои беҳтар шудани аҳволи деҳқонон ё косибон лозим бошад. Ҷадидон ва пайравони онҳо «соҳибхитиёрӣ ва худидоракуний»-и Туркистонро талаб карданд, то ки фақат худашон меҳнаткашонро толону тороҷ кунанд. Онҳо кӯшиш мекарданд, ки сохти кӯҳнаи нимфеодалиро барқарор нигоҳ доранд, таъсири дини ислому ходимони он, таъсири буржуазияи миллиро ба халқҳои Осиёи Миёна мустақкамтар кунанд.

Пешвоёни ҷадидҳо – М. Беҳбудӣ, Мунавварқорӣ Абдурашидов, Абдурауф Фитрат ба тарғибу ташвиқи ғояҳои пантуркизм аҳамияти махсус дода, «бою камбағал»-ро даъват мекарданд, ки «дар роҳи як мақсад» хизмат кунанд ва бо ҳамин байни меҳнаткашони маҳаллӣ ва камбағалони рус низоъ меандоختанд. Дар ин кор «Тўрон» ном гурӯҳи буржуазии миллӣ, ки сонитар ба «Ташкилоти федералистони турк» («Турк адам марказият») табдил ёфт, мақоми намоён дошт.

Ташкилоти маҳаллии буржуазии «Шӯрои исломия» ва ташкилоти феодалии динии «Уламо» таъсис ёфтанд, ки майдони амалиёташон хеле васеъ буд. Онҳо шиорҳои контрреволюсионӣ, шиорҳои панисломия ва пантуркизмро пешбарӣ карда, меҳостанд, ки оммаи маҳаллии меҳнаткашро аз қафои худ гирифта баранд, оммаеро, ки бедор шуда будо аммо аз қайди ҷаҳолат ва азияти асрина раҳо наёфта буд.

Роҳбарони ин ташкилотҳо худро ҳомиёни дини ислом ва манфиатҳои умумимиллӣ ба қалам дода, табақаҳои боқимондаи ноогоҳи аҳолии маҳаллиро ба муқобили болшевикон иғво медоданд. Масалан, дар Хучанд ташкилоти «Шӯрои исломия» чунин овоза паҳн карда буд, ки гӯё болшевикон молу мулки мардумро кашида гирифта, ҷамъиятӣ кардан меҳостаанд, гӯё болшевикон расму оини диниро манъ карда, дини мусулмониро нест карданӣ будаанд. «Шӯрои исломия» ва махсусан «Уламо» аҳолии маҳаллиро на ин ки фақат барои ба болшевикон пайравӣ кардан, балки барои иштирок кардан ба ҳар як ташкилоти меҳнаткашон таъқиб менамуданд.

Органи Совети депутатҳои коргарон ва солдатҳои Тошканд «Наша газета» моҳияти зиддихалқии амалиёти «мустамликадорони навбаромад»-и ҳайъати Ҳукумати Муваққатӣ ва хиёнаткорихои миллатчиёни буржуазиро бо

далелу исботҳо фош карда ба меҳнаткашон (алалхусус, ба меҳнаткашони маҳаллӣ) моҳияти ҳақиқии мутаассибонро нишон меод. «Инак боз як касофати дигар шуд – баҳои севум омад, ки номаш «Уламо» будааст – навишта буд «Наша газета» – Ин бало аз қаҳтию вабо ҳам бадтар. Ин як селай бадаъмолони шаҳри кӯҳна аст, ки аз офати ҷанг миллионҳо сӯм дуздиданд, аз ҳисоби кулфати мардум давлатманд шудаанд».²⁶

Дар моҳҳои аввали Револүтсияи феврал ба миллатчиёни буржуазӣ муясар шуд, ки қисме аз аҳолиро гаранг карда аз паси худ баранд. Онҳо мекӯшиданд, ки дар Осиёи Миёна зидди болшевикҳо фронти ягона ташкил диҳанд, зеро таъсири болшевикон ба халқҳои Осиёи Миёна рӯз ба рӯз меафзуд. Ҷадидон, панисломчиҳо, пантуркчиҳо ба тарғиботи ташвиқоти болшевикон шиори худ «миллати ягонаи мусулмон»²⁷-ро муқобил гузоштанӣ мешуданд, синфҳои гуногунро ба иттиҳод даъват мекарданд. Дар ин бобат як хитобаи Фитрат хеле ҷолиби диққат аст:

«Мусулмонони Туркистон!– навишта буд вай дар хитобааш,– биёед, аз барои пайғамбар, аз барои дин, аз барои илм муттаҳид шавем; ба низои байниҳудӣ ва тафриқаи синфӣ ҷашм нӯшем, худро бо риштаҳои дӯстию иттиҳод барбандем, ки нахустпанди ислом аст, биёед, даст ба ҳамдигар диҳем»²⁸.

Вале вазифае, ки онҳо назди худ гузошта буданд, ба ҳеҷ ваҷҳ иҷро намешуд. Програмаи ленинии ҷамъияти болшевикӣ дар масъалаи милли ҳалли ҳамон масъалаҳои умдаеро дар назар дошт, ки миллионҳо меҳнаткашони тамоми миллатҳо ба умеди ҳалли он масъалаҳо буданд ва ҳамин нияти ҷамъияти болшевикон ба дили ҳамаи меҳнаткашон роҳ меёфт ва ба туфайли ҳамин мардуми ғушаву канорҳои Россия ҳам, аз ҷумла халқҳои Осиёи Миёна ғаёлона болшевиконро дастгирӣ мекарданд.

Худи ҳаёт ба ҷараёни аз ҳам ҷудошавии синфҳои аҳолии маҳаллӣ ёрӣ расонд. Меҳнаткашони тоҷик ва туркману қирғиз торафт бештар боварӣ ҳосил мекарданд, ки бойҳои маҳаллӣ мардумро ба ягонагии милли даъват карда, дар амал аз ҳисоби бародарони «ҳамхун»-и худ – деҳқонон ва камбағалони ҷашшоқу гуруснаи шаҳр, давлатманд мешаванд. Чунин воқеаи ҷолиби диққатро мисол меоварем, ки онро матбуоти болшевикӣ хабар дода буд: «Масъалаи озукворӣ дар Ўротепша бисёр мушкул аст. Мардум аз гуруснагӣ аз вулӯсҳои дар гирду атроф будаи Басманда, Шаҳристон ва дигар маҳалҳо, ба сӯи Дарё мегузешанд. Чунки дар Дарё ба ҳар ҳол арзан ҳаст. Воқеан, бо ин арзан корҳои беҳаёна мекунанд, бойҳои Ўротепша дар стансияи Кривошенно ҳар пуд арзанро 28 сӯмӣ харида, онро рустӣ бо поезди пассажирий ва молкашон ё бо ароба ба Ўротепша мекашонанду дар ҳавлиҳои он орд карда, ба мардуми гурусна ҳар пудашро 50 сӯмӣ мефурушанд»²⁹.

Оммаи меҳнаткаш торафт бештар ба ҳамин маънӣ сарфаҳм мерафтагӣ мешавад, ки байни камбағалони аз гуруснагӣ мурдаи стода ва сабабгори ин гуруснагӣ– бойҳои савдогар, ки ба ташкилоти «Шӯрои исломия» сардорӣ мекунанд, ҳеҷ гуна манфиатҳои «умумимиллӣ» шуда наметавонад.

²⁶ Аминов А., Бобоҳўҷаев А., 1966, с. 121.

²⁷ Ҷадидизм умуман манфи бошад ҳам, ба он муваққатан одамони поквичдони ҷўянда ҳам ҳамроҳ мешуданду програмаи зиддиҳалқии миллатчиёни буржуазиро эътироф намекарданд ва ба андозаи фош шудани моҳияти ирғичии ҷадидизм аз он дур мешуданд.

²⁸ Газ. «Хуррият», 25 июни с. 1917.

²⁹ «Наша газета», № 121, Тошканд, с. 1917 (Дарё – маҳаллаи Сир-Дарё ба назар дошта шудааст).

Фаъолияти собиқ мардикорон, яъне ононе, ки барои кори ақибгоҳ ба Россия сафарбар шуда буданд, ба инкишофи шуури синфӣи пролетарҳову ко-сібону деҳқонони маҳаллӣ хеле мусоидат кард. Онҳо ба Россия рафта, зуд ба майдони муборизаи шадидаи сиёсӣ мебароманд, дар роҳи муборизаи фаълони зидди золимон дарси муҳим мегирифтанд ва бисёр вақт дар ҳамон ҷойҳо ба партияи болшевикон аъзо мешуданд. Албатта, ҳамаи коркунони ақибгоҳро яхсела гуфта ҳисоб кардан нодуруст мебуд. Қисми болонишини онҳо, ки аз амалдорони хурди подшоҳӣ ва намоёндогони рӯҳониён иборат буданд, ҳамаи чораҳоро медиданд, ки коркунони ақибгоҳ бо коргарони рус ва украин алоқадор нашаванд. Аксар вақт аз рӯи маълумоти онҳо коркунони ақибгоҳро ҳаёс ва маҳкум мекарданд.

Аммо ҳамаи чораҳос, ки ҳукумати подшоҳӣ ва дертар Ҳукумати Муваққатӣ, буржуазияи миллӣ ва рӯҳониёни мусулмон барои мардикорони ақибгоҳро, инчунин меҳнаткашони миллатҳои маҳаллиро, аз таъсири идеяҳои болшевикӣ нигоҳ доштан медиданд, натиҷаи дуруст набахшид.

Мана, як мисоли ҷолиби диққат. Дар солҳои мардикоргири дар қатори дигарон ҳукуматдорони подшоҳӣ Ҷӯра Зокиров ва Абдуқодир Раҳимбоевро ҳам ба кори ақибгоҳ ба Россия гирифта рафтанд. Ҷӯра Зокиров ба заводи шаҳри Бердянск (ҳозир шаҳри Осипенко) афтод. Дар ин ҷо на фақат бо ғояҳои ленинии сотсиал-демократӣ шинос шуд, балки ба дурустии онҳо имони комил пайдо кард. Пас дар байни дигар мардикорони осиймӣнағӣ фаълоне ташвиқоту тарғибот бурд. Ёро ҳатто ба депутати совети шаҳри Бердянск номзад ҳам карданд.

Фаъолияти Абдуқодир Раҳимбоев ҳам чунин буд. Вай ба шаҳри Харьков ба заводи «Ширкати умумии электрикӣ» афтод. Баъдҳо Абдуқодир Раҳимбоев ба ёд меовард, ки чӣ гуна ба маҷлисҳои коргарони русу украин мерафт, чӣ гуна онҳоро бо ҳаёти халқҳои Осиёи Миёна шинос мекард ва худаш ҳам чӣ гуна аз воқеияти Россия ва Украина воқиф мегардид: «Ман ҳамон вақтҳо саводи дуруст надоштам, хусусан саводи аврупоӣ надоштам; аммо за-бони аврупоиро надонам ҳам ҳаракат мекардам, ки ҳамаи гапҳои дар маҷлисҳо мешудагиро фаҳмида гирам ва худам барои дигар дӯстони туркистонӣ тарҷумонӣ ҳам мекардам». Коргарони русу украин ба вай газета хонда воқеаву ҳодисаҳои замонаро фаҳмонда медоданд, худӣ Раҳимбоев бо ташкилотӣ болшевикон алоқаи мустақкам дошт ва бо ҳидояти ячейкаи партиявии завод дар намоишу митингҳо иштирок мекард.³⁰

Маълум ки вақте Зокиров, Раҳимбоев ва дӯстони онҳо, ки дар кӯраи ҳодисаҳои револотсионӣ қисми европоӣи Россия обутаб ёфта буданд, ба шаҳру деҳоту авулҳои худ баргаштанд, дарсҳои оид ба ҳамкорию ҳамфикрии синфӣи дар он ҷойҳо гирифтаи худро зуд ба кор бурданд. 25 майи соли 1917 дар Хуҷанд ба муносибати бозгашти мардикорон митинг шуд ва иштирокчиёни он Совети депутатҳои мардикорони коргарро интихоб карданд. Ҷӯра Зокиров, Абдуқодир Раҳимбоев, ки дар фаъолияти ташкилотҳои револотсионӣ мақоми намоён доштанд, аъзои Президиуми ин Совет шуданд.

Асосан ба шарофати ғайрату хизмати мардикорони ба Россия рафта омадагӣ моҳи июни соли 1917 дар Хуҷанд Совети интернационалии меҳнаткашон таъсис ёфт ва чор депутати он ба ҳайъати Совети депутатҳои коргарон ва солдатҳои шаҳр ҳамчун вакил фиристода шуданд.³¹ Ин гуна ҳодисаҳо ба бисёр дигар маҳалҳои Туркистон ҳам хос буданд.

³⁰ «Очерки истории Коммунистической партии Туркестана», вып. II, 1959 с. 35,

³¹ Дар ҳамон ҷо, с. 38–39.

Ташкилотҳои болшевикӣ, ки дар шаҳрҳои Осиёи Миёна пайдо шуда буданд, ба иттифоқҳои меҳнаткашони маҳаллӣ, «Иттифоқ» ва Совети депутатҳои мусулмонон бештар таъсир мегузаронданд. Пролетарҳо, деҳқонон ва ҳунармандони меҳнаткаш аз миллатҳои маҳаллӣ торафт бисёртар ба сафи партияи болшевикӣ медаромаданд. Дар ин бобат баҳои комитетҳои партиявӣ ба аввалин болшевикони миллатҳои маҳаллӣ бисёр ҷолиби диққат аст: «Пролетарҳои асил, ки фақат бо меҳнати худ зиндагӣ мекунанд, онҳо бо шавқу рағбати бағоят калон, бо ёрии тарҷимонҳо, идеяҳои сотсиал-демократияро гӯш карда, фаҳмида мегиранд; бо қувваи фаросати пролетарӣ... нуктаҳои асосии ҳаракати коргариро аз худ мекунанд. Онҳо ба сафи партия дохил шуда, аъзоёни боғайрат мешаванд, вазифаҳои худро бо майли тамом иҷро мекунанд»³².

Съезди II кишвари ташкилотҳои РСДРП-и Туркистон, ки моҳи июли соли 1917 дар Тошканд кушода шуду ба кори байни мусулмонон махсус диққат дод, дар ин бобат аҳамияти калон дошт. Дар резолюсияҳои съезд зарурати «аз банди ғояҳои клерикалию буржуазӣ раҳо додани мусулмонон, ҳамчунин равшан кардани худшиносии пролетариати мусулмон» қайд шуда буд.

На фақат дар шаҳрҳо, балки дар деҳоти Осиёи Миёна ҳам авҷ гирифтани муборизаи шадиди синфӣ, дар маҳалҳои гуногун таъсис ёфтани Советҳои революционӣ демократии мусулмонони меҳнаткаш, ки бо Советҳои депутатҳои коргарон ва солдатҳо муттаҳид мешуданд ё амалиёти худро бо он мутобиқ менамуданд, шиору програмаи РСДРП-ро комилан тарафдорӣ мекарданд – ҳамаи ин падидаҳо гарави муҳим ва бурҳони қотееи ҳамин буданд, ки табақаҳои васеи аҳолии Туркистон бо миллатчиёни буржуазӣ, ҷадидҳо, пантуркчиҳо не, балки ба ҳимоятгарони содиқи кори халқ – болшевикон пайравӣ мекунанд. Агар дар давраи революсияи соли 1905 дар байни миллатҳои маҳаллӣ танҳо ягон-ягон кас бевосита кори революционӣ мебудра бошад, ҳоло садҳо тоҷикон, ўзбекон, қазоқон, туркманҳо, қирғизҳо ва намоёндагони дигар халқҳои Осиёи Миёна ба сафи партияи болшевикӣ дохил мешуданд. Дар зери роҳбарии партияи болшевикӣ иттифоқи пролетариати рус бо меҳнаткашони миллатҳои мазлум ташкил меёфт.

Дар арафаи революсияи февралӣ буржуазӣ-демократӣ партияи мо доир ба масъалаи миллӣ назарияи аз тарафи В.И.Ленин чуқур асоснок кардашудае дошт, ки ин дар кори бомуваффақият ташкил ёфтани иттифоқи пролетариати рус бо меҳнаткашони миллатҳои мазлум бисёр кўмак расонд. Ташкилотҳои партиявӣ дар кори худ, ки байни меҳнаткашони миллатҳои маҳаллии гўшаву канори мамлакат, аз ҷумла, байни меҳнаткашони Осиёи Миёна мебуданд, чунин асарҳои В.И.Ленинро, монанди «Мулоҳизаҳои танқидӣ оид ба масъалаи миллӣ», «Дар бораи ҳуқуқи худмуайянкунии миллатҳо», «Революсияи сотсиалистӣ ва ҳуқуқи худмуайянкунии миллатҳо», «Ҷамъбасти мубоҳиса дар бораи худмуайянкунӣ», ки дар солҳои 1913–1916 навишта шуда буданд, ба роҳбарӣ мегирифтанд.

Қисми зиёди халқи тоҷик, ки дар аморати Бухоро сукунат дошт, аз нуқтаи назари ба революсияи ҳамроҳшавӣ дар шароити на чандон мусоид буд. Агарчанде ки амир Олимхон дар телеграммаи худ ба номи генерал-губернатори Туркистон Куропаткин ба муносибати хушӣ ба хушӣ ва ба тариқи тамоман озошуда ба сохти нав гузаштани тамоми Туркистон мамнунияти самимона илҳор карда буд, ё худ агарчанде ки Агентии сиёсии императорӣ дар Бухоро

³² «Победа Великой Октябрьской социалистической революции в Туркестане». Сб. документов. 1947, с. 41.

бо қарори Ҳукумати Муваққатӣ Резидентии Россия номида шуда буд, дар аморати Бухоро аслан ягон дигаргунӣ ба амал наомад. Дар ин мобайн дар аморат дар маҳалҳои руснишин вазъият якбора тезтунд шуд. Ҳанӯз 8 марти соли 1917 вақте хабари суқути подшоҳ ба ин ҷойҳо расид, коргарони роҳи оҳани стансияи Когон митинги калон орошанд, ки дар он шаш ҳазор одам иштирок кард. Дар ин митинг болшевик П.Г.Полторатский нутқи оташин эронд намуд. Пас аз ин дере нагузашта меҳнаткашонӣ маҳаллӣ яроқу аслиҳаи политсайҳоро қашида гирифтанд ва маҳбусони сиёсиро озод карданд. Дар телеграммаи бадвоҳимаи Гумонштаи сиёсии Россия дар Бухоро Миллер, ки ба Тошканд, ба генерал-губернатор Куропаткин фиристода буд, гуфта мешуд: «Коргарони сершумори рус, ки дар заводҳои пахтаву рағфани Бухоро кор мекунанд ва коркунони роҳи оҳани Осиёи Миёна ва Бухоро ба таъсиси муассисоти шурӯъ карданд, ки аз рӯи гуфтаи онҳо бояд ҷои муассисаҳои политсия ва аз афти кор, ҷои дигар муассисаҳои давлатии моро гиранд».³³

Ҳукумати Муваққатӣ мекӯшид инони вазъиятро ба даст гирад. Моҳи майи соли 1917 дар Когон, Чорҷўй, Тирмиз, Каркӣ комитетҳои иҷроия ташкил шуданд, ки бояд ба маҳалҳои руснишин роҳбарӣ мекарданд. Дар аввалҳои моҳи май дар Бухоро съезди вилоятии ин комитетҳо Комитети вилоятӣ таъсис кард, ки ба Комитети туркистонии Ҳукумати Муваққатӣ тобеъ буд.

Дар баробари ин органҳои ҳокимияти халқӣ – Советҳои депутатҳои коргарон ва солдатҳо ташкил мешуданд. Ба қавли прокурори суди округии Самарқанд, советҳо на фақат бо масъалаҳои сиёсати хориҷию дохилӣ, балки бо масъалаҳои ҳаёти рӯзмарра, алалхусус, масъалаи озуқа ҳам «машғул» мешопанд. «Советҳои депутатҳои коргарон ва солдатҳо дар пешии мардум эътибори баланд доранд, онҳоро муассисаҳои давлатӣ ва ашхоси расмӣ ҳам эътироф мекунанд. Эътибори комитетҳои иҷроия (яъне органҳои Ҳукумати Муваққатӣ – Б.Ғ.) камтар аст. Ин комитетҳо дар қатори Советҳои депутатҳои коргарон ва солдатҳо амал кунанд ҳам, ҳеҷ обрӯ надоранд. Сабаб бояд ҳамин бошад, ки ин комитетҳо мисли Советҳои коргарон ва солдатҳо он қудрати реализе надоранд, ки барои дар ҳаёт ҷорӣ намудани қарорҳои худ истифода баранд»³⁴. Ҷи тавре мебинем, прокурори Самарқанд дидаи бино доштааст. Органҳои ҳокимияти халқ бар ташкилотҳои сунъии буржуазия эсеру меншевикӣ афзалияти калон пайдо мекарданд.

Ташкил ёфтани Совети депутатҳои коргарон ва солдатҳо, болоравии кайфияти револотсионӣ дар шаҳрҳои Осиёи Миёна ба оммаи халқи тоҷик дар аморати Бухоро рӯҳи револотсионӣ мебахшиданд. Аммо ба ғўшаю канори дурдасти давлати хонӣ дар он вақт хабарҳои ҳаққонӣ дар бораи револотсияи феврал ҳанӯз рафта намерасиданд.

Табақаи пролетарии аҳолии маҳаллӣ ҳанӯз камшумор буд. Деҳқонон ба муллоҳо бовар мекарданд, онҳо аз ҷиҳати сиёсӣ ниҳоятдараҷа қафомонда буданд. Унсурҳои иртиҷой қисми зиёди аҳолии маҳаллиро дар таъсири худ нигоҳ медоштанд. Бо вучуди ин, дар ҳамон вазъияте ки аморати Бухороро фаро гирифта буд, таъсири зўри револотсия мушоҳида карда мешуд, дар байни меҳнаткашон хашму ғазаб аз беҳуқуқӣ дар аморат ва бедодғарӣҳои амиру муқаррабонаш торафт меафзуд.

³³ ЦГА Узб. ССР, И. 3, оп. 2, д. 514, л. 100.

³⁴ «Подготовка и проведение Великой Октябрьской социалистической революции», Сб. документов, 1947, с. 117.

Ҷадидони Бухоро ҳам ба ҷунбиш даромада буданд, аммо онҳо барои гузаронидани ягон хел ислоҳоти асосӣ, ки ба манфиати халқ равона шуда бошад, ҳаргиз наметавришанд. Ҷадидон ба амир талаботи қатъӣ пешниҳод накарданд ва бо як эҳтиёткори калон «азҳадгузариҳоро» дар системаи ҳукуматдории амир маҳкум мекарданду бас. Онҳо ҳаргиз нияти сарнагун кардани амиро надоштанд. Онҳо кӯшиш мекарданд, ки бо ёрии Ҳукумати Муваққатӣ дар системаи ҳукуматдорӣ баъзе ислоҳоти ночиз дароварда дар корҳои давлатӣ худро ба ҳисоб меоваранд.

Амири Бухоро барои ором кардани халқ ва мустақкам кардани пояи давлати худ 7 апрели соли 1917 дар бораи «ислоҳот» манифест баровард. Дар ин манифест ба ғайр аз ваъдаҳои хушку холии умумӣ чизе набошад ҳам, ҷадидони Бухоро ба вачд омаданду бо шиори «Зинда бод амири озодидӯст» ба намоиш баромада, изҳори миннатдорӣ тамаллуққоронаи худро ба амир ифода карданд. Аммо азбаски ҳукуматдорони амир ҳатто ҷадидони хушмаддӯро ҳам «революционерон»-и хатарноктарин ҳисоб мекарданд, баъди намоиш онҳоро ба таъқибкунӣ даромаданд. Махсусан мардуми меҳнаткаш ва ходимони ҳақиқатан тараққипарвари аморати Бухоро ба таъқиботи саҳт дучор гардиданд.

Дар ин рӯзҳо ҳамаи зиндонҳо аз бандиён пур буданд. Ҷаллодони амири Бухоро дар кӯчаҳо ҳатто одамонро ҳам медоштанд, ки сару либосашон назар ба ақидаи онҳо «ба рӯи мусулмонӣ» муносиб набудааст. Гурӯҳ-гурӯҳ одамони бегуноҳ ҳар рӯз ба марги пуразоб гирифта мешуданд. Садҳо одамонро бо андак шубҳа ҷӯб зада ҷазо медоданд. Бо фармони амир С. Айниро дастгир карда 75 ҷӯб мезананд ва ба зиндон мебароянд. Ёро солдатҳои революционии рус, ки аз Бухоро гузашта ба хонаҳои меҳнатдорона, аз марг халос мекунаанд. Ҳукумати Муваққатӣ барои маҳдуд кардани қатлу қуштори ваҳшиёнаи амири Бухоро чорае наметавист. Резидентии Россия, ҳам, ки намоёндагии дипломатии Ҳукумати Муваққатӣ дар назди амир ҳисоб меёфт, нисбат ба бедодгари ҷаллоди хунор - амир Олимхон беарво буд.

Ирриҷоъ дар Бухоро муваққатан тантана кард. Аммо рӯи революционии оммиаи меҳнаткаш рӯз ба рӯз болотар мешуд.

* * *

В.И. Ленин дар «Тезисҳои апрелии» машҳури худ ҷунин вазифаи нав мегузорад: «...Аз марҳилаи якуми революция, ки дар натиҷаи ба қадри кифоя шуурнок ва муташаккил набудани пролетариат ҳокимиятро ба буржуазия додааст, ба марҳилаи дувуми вай гузашта аст, ки ин марҳила бояд ҳокимиятро ба дасти пролетариат ва камбағалтарин табақаҳои деҳқонон диҳад».³⁵

Россия дар арафаи революцияи нав, революцияи сотсиалистӣ меистод. Партияи болшевикон синфи коргар ва деҳқонони камбағалтарини ҳамаи халқҳои Россия, аз ҷумла халқҳои Осиёи Миёнаро барои ба амал баровардани ин революция тайёр мекард.

³⁵ Ленин В.И., Асарҳо, ҷ. 31, с. 4.

4. МАОРИФПАРВАРӢ ВА АДАБИЁТИ ТОЧИК (НИМАИ ДУВУМИ АСРИ XIX - ИБТИДОИ АСРИ XX)

Маорифпарварӣ дар нимаи дувуми асри XIX – ибтидои асри XX

Ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна ба равнақи маданияту санъату адабиёт объективона мусоидат кард. Олимони тараққипарвари Россия дар бобати тадқиқи иқтисодиёт, этнография, таърих, забон, адабиёт, сарватҳои табиӣ ва ғайраи Осиёи Миёна хизмати калон карданд.

Бисёр мутафаккирон ва шоирони Осиёи Миёна аз намояндагони зиёиёни пешқадами Россия сабақ мегирифтанд. Тадриҷан адабиёти кишвар ҳам пеш рафт. Дар ташаккули ҷаҳонбинии мутафаккири шаҳри он солҳо Аҳмад Маҳдуми Дониш, мулаққаб ба Аҳмади Калла (1827–1897) таъсири маданияти пешқадами Россия калон аст.

Аҳмади Дониш яке аз фозилтарин одамони Бухоро ба шумор мерафт. Ӯ дар бораи худ ба таври ҳаққонӣ навишта буд, ки дар симои як шахс духтур, шоир, мусиқачӣ, рассом, мунаҷҷим, олим ва хаттотро муҷассам намудааст. Аҳмади Дониш ба ивази озодфикрӣ ва ақидаҳои танқидиаш ба «кофирӣ» ном бароварда буд. Бо вучуди ҳамин ҳам, дониш ва маълумоти фавқуллодаи ӯ амиро ро маҷбур мекард, ки ба вай бо назари эътибор нигарад. Аҳмади Дониш ба сифати котиби сафорати амир се маротиба ба Петербург сафар карда буд. Шиносой бо Россия ва маданияти рус дар тамоми ҳаёт ва фаъолияти ӯ роли ҳалкунанда бозид. Дар ҳамаи шароити таърихӣ, ки Аҳмади Дониш умр ба сар мебард, барои алоқа пайдо кардан бо одамони пешқадами Россия имконият надошт ва ба пояи ҳалли революционии масъалаи дигаргун кардани тарзи зиндагонӣ расида наметавонист. Ӯ дар иброи мақсад ва орзуҳои сиёсии худ ба шиори ҳаёларастонаи подшоҳи маърифатнок рӯ меовард. Ба ақидаи вай, агар амир ба фоидаи маорифи халқ «бовар кунонда шавад», гӯё ҳуди ҳамаи барои ба тарзи нав сохтани ҳаёти воқеии Бухоро кофист. Лекин, дар айни замон, Аҳмади Дониш барои таъсис намудани идораҳои машваратӣ ва ба ин восита маҳдуд гардонидани якҷаҳузмронӣ баромад мекард. Рӯҳи тамоми гуфтаҳои ӯро меҳру муҳаббат нисбат ба халқ ва ғамхорӣ барои соодатмандии он фаро гирифтааст. Аҳмади Дониш асли моҳияти ҳукумати мутлақаи Россияро дарк карда натавониста бошад ҳам, аммо Россияро бо Бухоро муқоиса карда, табиист, ки аз маданият, саноат ва шахрҳои рус ба ваҷд меомад.

Муҳимтарин асари Аҳмади Дониш рисолаи «Наводир-ул-вақоъ» мебошад, ки аз маҷмӯи порчаҳои илмӣи фалсафӣ, публицистӣ ва бадеӣ фароҳам омадааст. Аҳмади Дониш дар ақидаҳои фалсафии худ дар мавқеи идеалист монда, монанди Абӯалӣ ибни Сино ва Умари Хайём ба таълимоти абадияти олам ва офариданашудани он мухлис будани худро низ изҳор доштааст, ки ин дар шароити онвақтаи пуртаассуби Бухоро ҳамаи пояҳоро ба ларза медаровард. Ӯ дар рисолаи оид ба таърихи ҳукмронии сулолаи Манғитияи Бухоро, ки ба тариқи пинҳонӣ паҳн гардида буд, Бухорои феодалиро ба зерӣ танқиди саҳт гирифта, ошкоро гуфтааст:

«Бас, агар ҳоли султонро тафтиш кунӣ фосиқе, золиме, саффоке; ва қозӣ марди мурташии ҳаромхоре, ғосибе; ва раис к... бедиянате ва асос мухаммир ва муқаммир, саргурӯҳи роҳзанон ва саркардаи сориқон мебуд»³⁶.

³⁶ Аҳмади Дониш, 1959, с. 72.

Вай ҳамчунии пешбонӣ карда буд, ки наҷот аз зулму истибдод фақат бо ёрии халқи рус муяссар хоҳад шуд.

Тамоми одамони боистеъдоду поквичдони он солҳои Бухоро дар атрофи Аҳмади Дониш гирд меомаданд. Устод Айни дар «Ёддоштҳо»-и худ хеле зиндаву таъсирбахш ба қалам медиҳад, ки чӣ тавр Аҳмади Дониш ба тадриҷ худро аз дарбор дур мекашид ва дар атрофи худ одамонро чамъ мекард, ки кӯшиш доштанд мардумро аз банди ҷоҳилий ва бенавоӣ раҳо диҳанд.

Ба ин тариқа фикру ақидаҳои Аҳмади Дониш, бо вучуди он ҳама маҳдудиятҳои синфӣ худ, нисбат ба он замон ақидаҳои пешқадам ва прогрессивӣ буданд. Бузургтарин хизмати Аҳмади Дониш аз ин иборат аст, ки ӯ тавонист дар атрофи худ як гурӯҳ пайравон – маорифпарварони асри XIX тоҷикро муттаҳид кунад.

Абдулқодирхоҷаи Савдо (ваф. 1874), Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ (1828–1894), Исо Маҳдumi Бухорой (1826–1887), Шамсиддин Маҳдumi Шоҳин (1857–1893), Ҳайрати Бухорой (1876–1902) барин шоирони маҳфили Аҳмади Дониш ҳарчанд шоирони забардасти охири асри XIX буданд, вале аз ҷиҳати ақидаву мафкура ба дараҷаи ин мутафаккири бузург расида натавонистанд.

Ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна дар вилояти Фарғона, ки аз ҷиҳати тараққиёти саноат нисбатан пеш буду бар хилофи аморати Бухоро худ ба ҳайъати генерал-губернатории Туркистон дохил мешуд, ба инкишофу равнақи ақидаҳои ҷамъиятию сиёсии ходимони ин кишвар хеле мусоидат намуд. Дар атрофи шаҳру деҳоти аҳолии маҳаллӣ пайдо шудани маҳаллаҳои русҳо, алоқаву робита бо русҳои тараққипарвар ва революционерони рус, ки ба хоки кишвари Туркистон бадарға шуда буданд, шиносӣ бо ҳаракатҳои революционии Россия дар охири асри XIX, сохтмони роҳи оҳан ва зиёдагии рафтаи ба ноҳияҳои марказии Россия ва ғайра ба адабиёти маорифпарваронаи нимаи дувуми асри XIX ва ибтидои асри XX хеле таъсир карданд. Намоёндагони пешқадами ин гуна адабиёт дар вилояти Фарғонаи кишвари Туркистон - Муқимӣ, Фурқат, Ҳамза Ҳакимзода, Дилшод ва Анбаротун буданд.

Дар эҷодиёти Муҳаммадаминхоҷаи Муқимӣ (1850–1903) ҳаҷв мақоми намоён дорад. Муқимӣ маҳз бо тавассути ҳаҷв беинсофию бедодию худсарию золимии амалдорони идораҳои подшоҳӣ, заводчиҳо, соҳибони фабрикаҳо, риёкорӣ, муфтахурӣ ва ҷоҳилию нодонии муллоҳоро фош мекунад.

Зокирҷон Фурқат (1858–1909) ба Россия, ба маданияти рус ҳусни тавачҷӯҳи маҳсул дошт, дӯстию рафоқати халқи рус ва халқҳои Осиёи Миёнаро доимо тарғибу ташвиқ мекард.

Эҷодиёти шоири маорифпарвар Ҳамза Ҳакимзода (1889–1929) баъди революцияи якуми Россия хеле равнақу ривож ёфт.

Омилҳои асосии ташаккули ақидаҳои пешқадами маорифпарварони халқҳои тоҷик ва ўзбек зиндагии вазнини халқҳои Осиёи Миёна ва шиносӣ шудани шоирону мутафаккиронии Осиёи Миёна бо марказҳои илмию маданияти Россия ҳам дар ҳуди ҳамин ҷо, яъне Туркистон ва ҳам дар маркази ин мамлақати бекарон буд. Дар ташаккули ақидаҳои ҷамъиятию сиёсии Дилшод (1800–1905/06) ва Анбаротун (1874–1908/09) низ ин омилҳо яке аз омилҳои муҳимтарин буданд.

Дилшод ва Анбаротун мисли тамоми дигар равшанфикрон худсарию бедодии ҳукуматдорон, ҳокимияти ваҳшиёнаи феодалиҳо, истисмори ғушношуниди халқро маҳкум карда тавонистанд. Онҳо риёкорӣ, ҳарисӣ, фосиқӣ,

чоҳилий ва бераҳмии бойҳоро фолшу ошкор карда, муфтхӯрон, молимардумх-уронро зери ҳаҷви саҳт мегирифтанд.³⁷

5. АДАБИЁТИ ТОҶИК ДАР ИБТИДОИ АСРИ XX

Фаъолияти адибони пешқадами тоҷик

Дар ибтидои асри XX фаъолияти баъзе адибони пешқадами тоҷик басо вусъат ёфт. Ҳайрат, Саҳбо, Асирӣ, Айнӣ ва баъзе дигарон аз ҷумлаи он адибон буданд. Шиносоӣ бо адабиёти рус ба эҷодиёти онҳо таъсири бузург расонд.

Ҳайрат (1878–1902) шоири боистеъдод ва ғазалсарои забардаст буд. Аммо шаклу мазмуни кӯҳнаи назм ба Ҳайрат тангӣ мекарданд ва ӯ дар назм роҳҳои нав меҷуст. Дар ҳаёти тираву тори аморати Бухоро вай нури умеди надида, рӯҳафтаи шуд ва дар эҷодиёташ ҳам оҳангҳои яъсо ҳузну ғаму андӯҳ хеле афзуд. Вале гуфтан даркор, ки Ҳайрат шеърҳои низ дорад, ки дар онҳо оҳангҳои иҷтимоӣ равшан ба назар мерасанд ва шоир дар ин шеърҳои халқро ба маърифат даъват намуда, дар роҳи беҳбудии мардум ҷаҳд карданро сифати олии инсон мешуморад. Саҳбо худаш амалдори олимартаба буд, унвони тӯқсабо дошт. Аммо авомфиребию ҳарисию чоҳилии дарбориён ва амалдорони амир ба ин шоири поквичдон маъқул нашуд. Саҳбо аз дарбор рафт. Ашъори вай асосан лирикӣ бошад ҳам, вале ҳаҷви саҳт ҳам бисёр ба назар мерасад. Соли 1918 Саҳбо бо фармони амир барои иштирок дар неҳзати озодиҳои халқ ба қатл расонида шуд.

Тошхӯҷа Асирӣ (1864–1915) дар Хучанд зиндагонӣ мекард. Бо касибӣ камбағалона рӯз мегузаронд, касбаш сангиосиётарошӣ буд. Асирӣ шоири инсондӯст буд ва мегуфт, ки вазифаи адабиёт тавсифи ақлу дониш аст. Асирӣ дар ашъораш бою муллоҳои риёкорро саҳт танқид карда, онҳоро «худозадагони роҳи дин» меномад ва дар ҷои дигар мегӯяд: «Ҳама ҳумории майхонаи шароратанд, ҷӣ мӯҳтасиб, ҷӣ мударрис, ҷӣ қозию, ҷӣ раис».³⁸ Дар як шеъраш Асирӣ менависад:

Оҳ, аз ин ҷинси наҷосаттинатони зӯҳдкеш,
Ҷуз ба оби теғ натвонӣ мутаҳҳар доштан.
Анкабутонанд ҳангоме, ки гиранд эътиқоф,
Сайди мазлуме ғараз дар зери чодар доштан.
Суфӣшонанд, аммо дар ғами дебои Рум,
Аз қулоҳ ин ҷо ҳавои зеби қайсар доштан.
Ҷумла тарророни роҳи дину имони туанд.
Ҷашм бар ҳамаи симу кисаи зар доштан.
Аз сару кори намозу рӯзаи эшон мапурс!
Хешро дар зери бори охират дар доштан.³⁹

Асирӣ тарғиботгии фаёли илму дониш буд ва ақидае дошт, ки бо роҳи маърифат халқро аз ҷаҳолат ва таассуби динӣ раҳо додан мумкин аст. Вай имони комил дошт, ки мактабҳои дунявӣ, илму маданият мардумро хушбахт карда метавонанд. Масалан, вай дар як шеъраш мегӯяд:

³⁷ Муфассал дар бораи онҳо ниг.: Мухторов А., 1969.

³⁸ Раҷабов З.Ш., 1974, с. 45.

³⁹ Дар ҳамаи ҷо, с. 44.

Шуморо шояд акнун ҷаҳд кардан,
 Ғами ислоҳи кори хеш хӯрдан,
 Мақотибҳои нав эҷод кардан,
 Раҳи дарси наवे иршод кардан,
 Қироатхонаҳо барпо намудан,
 Мақоми маслиҳат иншо намудан,
 Ба авлоди азиз миннат ниҳодан,
 Ба нури дидагон фан ёд додан,
 Сару кори дигар бояд гирифтанд
 Ба роҳи тоза бояд пеш рафтанд,
 Сари худ дар ҳама сӯрох хастан,
 Зи ҳар дар роҳи истиқбол ҷустан.⁴⁰

Садриддин Айни (1878–1954) ҳам аз адибони тараққипарвари он давра буд, ки соли 1909 аввалин китоби дарсии дунявӣ «Таҳзиб-ус-сибён»-ро таълиф кард. Дар ҳамон солҳо Айни бисёр шеърҳои навишта буд, ки ба масъалаҳои муҳимми иҷтимоӣ бахшида шудаанд.

Тамоми адибони мазкур дар эҷодиёти худ хусусиятҳои мусбати маорифпарварии Аҳмади Донишро маҳфуз дошта, бо роҳи маърифат ба халқ хизмат мекарданд, аморатро зер танқид мегирифтанд ва бо Россия алоқаи робита карданро таъшиқ менамуданд. Вале бояд қайд кунем, ки онҳо фаъолияти маорифпарварии худро бо вазифаи талаботи револютсия, ки рӯз аз рӯз вусъат меёфт, мутобиқ карда натавонишанд, ба ҳамин сабаб, ақидаи онҳо ва, умуман, фаъолияти онҳо ба андозаи маҳдуд ва либералӣ буд. Зидда аз ин баъзе аз ин адибон пайрави идеологияи ҷадидизм шуданд. Тадриҷан, адибони равшанфикр ва дилсофу поквичдон ба андозаи ривоҷи револютсия боварӣ ҳосил карданд, ки ба кӯчаи ҷадидӣ даромада хато рафтаанд. Онҳо бо мурури замон фаҳмиданд, ки фақат партияи коммунистӣ қудрат дорад ба халқ озодии ҳақиқӣ ва маърифат оварад. Ба қавли устод Айни, партия ёро ва ё барин бисёр зиёиёни поквичдони ҷўндаро «аз ботлоқи ҷадидизм берун кашид». Ин қабил одамони ботинан тараққипарвар ҷадидиро қатъиян тарк карда, ба мавқеи бинокори сотсиализм, ба мавқеи маърифати коммунистии халқ қарор мегирифтанд.

⁴⁰ Дар ҳамон ҷо, с. 44.

ФЕХРИСТҲО

ТАВСИФИ САРЧАШМАҲО

Мадракҳои археологӣ барои таҳқиқи таърихи сохти ҷамоаи ибтидоӣ дар Осиёи Миёна (бо баназаргирии маълумот оид ба ноҳияҳои муштарак) сарчашмаи асосӣ ба шумор мераванд. Барои аниқ кардани муҳити атроф маълумоти палеографӣ ва геологӣ мадад мерасонад. Баъзе унсурҳои маданияти маънавии одамони аҳди қадим дар фолклор, этнография ва забони халқҳо боқӣ мондаанд. Гирдоварӣ ва истифодаи маҷмӯи маълумотҳо, баҳаммуқоисакунии онҳо имконият медиҳанд бо таърихи қадим ошно гардида, тарҳи умумии инкишофи ҷамоаҳои қадимтарини одамон дар ҳудуди Осиёи Миёна муайян карда шаванд. Хусусан аз он сабаб, ки ҳоло истеҳсолати моддӣ бештар таҳқиқ шуда, масъалаҳои иҷтимоӣ ва идеология ба таври бояду шояд мавриди тадқиқ қарор нагирифтаанд. Чуноне ки К.Маркс навишта буд, «чи тавре ки боқимондаҳои устухонҳо барои тадқиқи намудҳои ҳайвонҳои ҳафристӣ аҳамият дошта бошанд, боқимондаҳои воситаҳои меҳнат, ҳам барои таҳқиқи форматсияҳои барҳамхӯрдаи ҷамъиятию иқтисодӣ ҳамон қадар аҳамият доранд.»¹

Муҳаққиқони таърихи Осиёи Миёна ҳангоми тадқиқи давраи парокандашавии сохти ҷамоаи ибтидоӣ бидуни манбаҳои дар боло зикргардида дар ихтиёри худ боз маълумотҳои қисмҳои қадимтарини осори Ҳиндӣ – «Ведаҳо» ва форсии «Авесто»-ро доранд.

Ҳангоми таҳқиқи аҳди қадимтарин миқдори сарчашмаҳо хеле

меафзояд.² Хусусан маъхазҳои гуногунмазмун зиёданд. «Авесто» манбаи муҳим ба шумор рафта, дар фаслҳои чудогонаи он роҷеъ ба тарзи зиндагӣ, маданият ва идеологияи халқҳои эронинажод, аз ҷумла (эҳтимол, пеш аз ҳама) халқҳои қадими Осиёи Миёна маълумот медиҳанд. Бисёр воқеаҳои сиёсӣ ва ҳаёти маданияи халқҳои Осиёи Миёна дар катибаҳои шоҳони ҳахоманишӣ, ки рӯи санг, асбобҳои филизӣ ба забони қадимии форсӣ ё дигар забонҳо сабт шудаанд, акс гардидаанд. Дар катибаҳо ва навиштаҷоти расмӣ сулолаҳои минбаъдаи эронӣ – Сосониён низ доир ба таърихи Осиёи Миёна мадракҳо мавҷуданд. Барои таърихи давлати Кушониён катибаҳои бохтарии аз Сурхкӯтал (Афғонистон) ёфташуда хеле муҳим аст; навиштаҷоти ба забонҳои миёнаи Ҳиндӣ аз Ҳиндустон, Афғонистон ва Осиёи Миёна бадастомада низ ба аҳамияти калон молик аст.

Дар таълифоти муаллифони юнонӣ ва римӣ оид ба таърихи сиёсӣ ва этникӣ, иқтисодиёти иҷтимоӣ, маданӣ ва географияи таърихӣ Осиёи Миёна дар аҳди қадим материалҳо хеле фаровонанд. Муаллифони баъзе асарҳое, ки то ба замони мо расидаанд, дар Осиёи Миёна набуданд, вале аз қайдҳо ва хотироти ҳамватанони худ, – ҳарбиён, тоҷирон ва сайёҳоне, ки дар давраҳои гуногун ба ин кишвар сафар карда буданд, инчунин ҳуҷҷатҳои расмӣ ва ғайрирасмӣ истифода бурдаанд. Албатта, муаллифони қадим бевосита аз сар-

¹ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. т. 23, с. 191.

² Тавсифи нисбатан мукаммали сарчашмаҳо оид ба таърихи қадимро ниг. дар: ИТН, т. I-III.

чапмаҳо истифода набурдаанд. Бинобар ин, дар асарҳои онҳо баъзе ноаниқӣ ё таҳрифи воқеаҳо дида мешаванд. Тақлид намудан ба анъанаҳои таърихнависию юнонию римӣ баъзан боиси нодуруст инъикос намудан ё баҳо додан ба воқеаҳо ҳодисаҳо мегардид. Қатъи назар аз ин сарчашмаҳои юнонию римӣ яке аз манбаъҳои муҳимми хатӣ ба шумор мераванд ва аксар маълумоти гирдовардаи онҳо қимати калони илмиро дороянд. Бинобар ин, аз асарҳои Ҳеродот (а. V то м.), Ктесий (а. IV то м.), Ксенофонт (а. V то м.), Полибий (а. II то м.), Помпей Трог (а. I то м., баъзе порчаҳои асари ӯ дар осори Юстин муаллифи а. II ё III милодӣ боқӣ мондааст), муаррихони охириҳои а. I то м. – а. II милодӣ – Квинт Курсий Руф, Плутарх, Страбон, Арриан, инчунин асарҳои муаллифони минбаъда – Аммиан Марселлин, Прокопий Кесарӣ васеъ истифода бурда шудааст.

Баъзе маълумотҳои оид ба таърихи Осиёи Миёна дар сарчашмаҳои хитой (аз чоряки охири а. II сар карда), ки баъди ба ин кишвар сафар кардани сафири хитой Чжан-Сян боқӣ мондаанд, мавҷуданд. Инҳо мадракҳои мебошанд, ки дар солномаҳои сулолаҳои хитой, хотироти сафирҳо, пиллиграммаҳо боқӣ мондаанд, яктарафа, субъективӣ буда, дар онҳо идеологияи сулолаи «хан» ва бузургдавлатӣ мавқеи калон дорад.

Барои таҳқиқи давраҳои алоҳидаи таърихи қадими Осиёи Миёна, хусусан ҳамон замоне, ки як қисми ин кишвар ва Ҳиндустон дар ҳайъати як давлат буданд, сарчашмаҳои гуногуни ҳиндӣ, аз ҷумла катибаҳо аҳамияти калон пайдо мекунанд.

Дар солномаҳои сурёнии а. VI (хусусан асари Иешу Стилит), осо-

ри муаррихони асрҳои IV–V арман (Египсе Варданет, Фавст Бузанд, Моисей Хоренский ва диг.), асарҳои ба забони форсии миёна–пахлавӣ таълиф гардида оид ба таърихи қадим ва ибтидои асрҳои миёнаи Осиёи Миёна маълумоти зиёд мавҷуд аст. Таърихи аҳди қадим ва асрҳои миёнаи Осиёи Миёна, дар асарҳои ба забони арабию форсӣ таълифшуда инъикос ёфтаанд (асари Табарӣ ва тарҷумаи тоҷикии он аз тарафи Балғамӣ, асари Берунӣ ва диг.). Аз ин ҷиҳат «Шоҳнома»-и безаволи Абулқосим Фирдавсӣ қобили қайд аст.

Тавсифи вазъияти Осиёи Миёна дар арафа ва давраи ба ҳайъати хилофати араб дохил шудани он дар адабиёти арабию форсӣ мавҷуд аст. Аз катибаҳои рунии қадимии туркӣ низ материалҳои муҳим пайдо кардан мумкин аст. Се архиви дорои ҳуҷҷатҳои маҳаллӣ кашф карда шудаанд: дар Нисо – портӣ (а. I то м.), дар Тупроққалъа–хоразмӣ (а. III м.), дар қалъаи Муғ – суғдӣ (а. VII м.). Инчунин миқдори зиёди катибаҳои дар рӯи маснуоти гуногун ва осори санъат сабтшуда ба даст омаданд. Аҳамияти чунин маъхазҳои маҳаллӣ ниҳоят калон аст.

Умуман, манбаъҳои хаттӣ доир ба таърихи қадим ва ибтидои асрҳои миёнаи Осиёи Миёна парокандаанд. Дар қисми асарҳои хеле дур аз Осиёи Миёна таълифгардида баъзе воқеаҳои таърихӣ нодуруст тасвир ё маънидод карда шудаанд. Давраҳои то қарнҳои милодӣ ва бисёр протсессҳои муҳимтарини таърихӣ ва таърихию маданӣ хеле кам ё тамоман инъикос нагаштаанд. Баъзе мадракҳои аз материалҳои этнография, фолклор, забоншиносӣ, аз ҷумла этно- ва топонимика, ономастика пайдо намудан мумкин аст; барои ҳалли масъалаҳои этногенез материалҳои палеонтропо-

логӣ роли калон мебозанд. Вале марҳалаҳои инкишофи таърихи қадим ва асрҳои миёнаи Тоҷикистонро танҳо дар якҷоягии тадқиқи манбаъҳои хаттӣ бо материалҳои нумизматикию археологӣ муайян кардан мумкин аст. Мадракҳои нумизматикие, ки дар тӯли якуним аср дар асарҳои олимони рус, советӣ, инчунин хориҷӣ нашр гардидаанд, якҷоя бо манбаъҳои хаттӣ баъзе давраҳои сохти таърихи сиёсиро муайян менамоянд. Онҳо барои муайян кардани таърихи маданият, аз ҷумла, санъат ва идеология, аниқ намудани алоқаҳои тичоратӣ ёрии калон мерасонанд. Бисёр вақт сиккашinos ягона манбаест, ки ин ё он воқеаро равшан мегардонад. Захираҳои манбаъҳои археологӣ оид ба Осиёи Миёнаи аҳди қадим ва ибтидои асрҳои миёна хеле зиёданд. Масъалаҳои асосии таърихи қадим дар асоси таҳқиқи ин материал муайян карда мешаванд, ки вай на фақат барои масъалаҳои таърихи маданият (муайян намудани ҷиҳатҳои таърихи маданияти модии маънавий, алоқаҳои вай), балки барои аниқ кардани тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунанда, географияи таърихӣ, алоқаҳои иқтисодӣ, этногенез хеле муҳим аст.

Давраи ба ҳайъати хилофати араб дохил гардидани Осиёи Миёна дар асарҳои муаррихони арабизабон тасвир шудааст.³ Дар ин ҷо пеш аз ҳама асари компилятивии ба таърихи умумиҷаҳонӣ оиди Табарӣ (ваф. 923) «Таърих-ар-

русул ва ал-мулук», асари хеле муҳими таърихӣ Балозурӣ (ваф. с. 892) «Китоб футӯҳ ул-булдон» (дар он роҷеъ ба юришҳои ҷарбии арабҳо маълумот ҳаст), таълифоти Ибни Асир (ваф. с. 1231), таърихи умумиҷаҳонии Яъқубӣ (ваф. с. 897) ва ғайраро номбар кардан зарур аст. Инчунин дар осори хитоию туркии қадим низ мадракҳо мавҷуданд.

Материалҳои тозае, ки ҳоло ба даст омадаанд, архиви аз қалъаи Муғ ёфтшудааст, ки он ҳуҷҷатҳои расмӣи ихшидҳои суғдӣ, муносибати ҳокимони Осиёи Миёна ва арабҳо ва мадракҳои археологиро дар бар мағирад.

Таърихи давлатҳои Осиёи Миёна дар асрҳои IX–XIII дар манбаъҳои гуногуни хаттӣ ҳаматарафа инъикос шудааст. Бидуни асарҳои умумии тоҷикӣ, инчунин осори гуногуни ба забонҳои арабӣ ва форсӣ таълифёфтара номбар кардан зарур аст: асари Гардезӣ, ки с. 1050 таълиф гардидааст; асарҳои ба ягон сулолаю ҳоким оид ва ё ёддоштҳо, ба монанди таълифоти Байҳақӣ (ваф. с. 1077); таърихи вилоятҳо ва шаҳрҳо (аз онҳо «Таърихи Бухоро»-и Наршахӣ муҳимтар аст); луғатҳои тарҷимаиҳолию ҷуғрофӣ (Самъонӣ, ваф. 1167; Ёқут, ваф. с. 1229), қомусҳо (муҳимтарини онҳо аз они Юсуфи Хоразмӣ, ох. а. X), маҷмӯи ҳуҷҷатҳои расмӣ ва соҳаи ҳуқуқ.

Дар таълифоти ҷуғрофӣ, маълумотномаи маъмурию ҷуғрофӣ, тавсифи саёҳатҳо дорои маълумоти хеле бой мебошанд. Яке аз аввалин муаллифоне, ки тавсифи географияи ноҳияҳои гуногунро боқӣ гузоштааст, Ибни Хурдодбех (асараш с. 846/47 таълиф ёфта, с. 885/86 бори дувум таҳрир шудааст) буд. Муаррих Яъқубӣ ҷуғрофидон ҳам буд. Тақрибан с. 903 асари ба ҷуғрофия оиди Ибни

³ Тавсифи хеле хуби маъхазҳои оид ба таърихи Осиёи Миёнаи асрҳои IX–XII-ро В.В. Бартольд (1963 б, с.45–108) додааст. Беляев В.Н., 1939; Ромаскевич А. А., 1938, 1939; дар қисмати адабиёти ҷуғрофии арабӣ Крачковский И.Ю., 1957 иловаи он тавсифанд. Аз тавсифи умумӣ ва хеле муфид ниг.: Spuler B., 1952, XVI–XXXII; 1968, 100–168;

Фақеҳ таълиф шуд. Дар солҳои минбаъда ҷуғрофидонҳо Ибни Русто (тақр. с. 943), Ибни Фазлон (солҳои 921–922 ба Осиёи Миёна омада буд), Қудам (тақр. с. 928), Масъудӣ (с-ҳои 947–950), Истахрӣ (тақр. с. 941), Ибни Хавқал ва Муқаддасӣ (нимаи дувуми а. Х) асарҳои ҷуғрофии худро эҷод карданд. Вале асарҳои ба забони тоҷикӣ таълифгардида ҳам буданд. Асари муаллифи гумном «Ҳудуд-ул-олам» (с. 982–83), «Қаҳоннома»-и Баҳром (ибтидои асри XIII) аз қабилӣ чунин асарҳоянд. Асарҳои мансуби дигар жанрҳо ҳам манбаъҳои муҳими таърихӣ мебошанд. «Сиёсатнома»-хуҷҷати сиёсӣ, пандномаи охири асри XI, ибтидои асри XII, «Қаҳор мақола»-и Низомии Арӯзии Самарқандӣ (соли нимаи асри XII таълиф шудааст) «Қавомеъ-ул-ҳикоят ва лавомеъ-ур-ривоъ»-и Авфӣ (тақр. с. 1228 навишта шудааст), асарҳои дигари илмию адабии ба забонҳои тоҷикӣ, арабӣ, туркӣ таълифёфта ба ҳамин гурӯҳи манбаъҳо дохил мешаванд. Қайд намудан зарур аст, ки аз ҷиҳати ҳудуд, хронология ва мавзӯ ин маъхазҳо як хел нестанд. Масалан, таърихи давлатҳои Тоҳириён, Сомониён ва Ғазнавиён хеле муфассал тасвир шудааст, аммо доир ба таърихи Қарохониён маълумот хеле кам аст. Ё худ дар бораи иқтисодиёти асрҳои IX–X (хусусан оид ба обёрӣ, хоҷагии қишлоқ, савдо, топографияи шаҳрҳо, сарватҳои зерзаминӣ ва истихроҷи онҳо, андозҳо) маълумотҳо зиёданд, вале структураи ташкили ҳунармандӣ, ҳаёти шаҳриён, муносибатҳои иҷтимоӣ дар асрҳои IX–XII дар маъхазҳо ҷои намоёнро ишғол накардаанд.

Бинобар ин, дигар намунаҳои манбаъҳо, хусусан мадрақҳои нумизматикӣ ва археологӣ аҳамияти аввалиндараҷа пайдо мекунанд.

Таърихи Осиёи Миёнаро истило кардани муғулҳо дар асарҳои се ҳамзамони он воқеаҳо Ибни Асир, Ҷувайнӣ ва Насавӣ ҳаматарафа тасвир шудаанд. Тасвири пурраи воқеаҳои вобастаи ин замон дар «Таърихи қаҳонкушӣ»-и Ҷувайнӣ (с. 1260 таълиф шудааст) дода шудааст. Ин таълифот боз аз он ҷиҳат муҳим аст, ки дар он таърихи Хоразмшоҳиён низ инъикос ёфтааст. Ҷувайнӣ аз манбаъҳои гуногун, аз ҷумла муғулӣ истифода кардааст. Дар таълифоти ӯ баъзан идеализатсияи ҳокимони муғул ба назар мерасанд. Умуман, ин асар барои ин давра сарчашмаи асосӣ мебошад. Асарҳои таърихии Рашидуддин ҳам хеле муҳиманд. Таълифоти энциклопедияи таърихӣ ӯ «Қомеъ-ут-таворих» солҳои 1310–1311 ба охир расид. Тақрибан дар ҳамин давра Вассоф асари ба таърихи муғулҳо оиди худро эҷод кард. Каме дертар асарҳои ҷуғрофию таърихии Ҳамдуллоҳи Қазвинӣ ба миён омаданд. Якҷанд дигар асарҳо, хусусан таълифоти Ҷамол Қаршӣ (ибтидои асри XVI), маъхазҳои муғулӣ, арманӣ ва ғайраро номбар кардан зарур аст. Сайёҳони аз Хитой (Чан-чун), Европай ғарбӣ (Марко Поло ва диг.), мамлакатҳои мусулмонӣ ба Осиёи Миёна сафаркарда хотироти худро боқӣ гузоштаанд, ки дар онҳо маълумоти конкретӣ оид ба ин кишвар мавҷуданд. Хуҷҷатҳои ба вақфи мақбара ва хонаҳои Сайфуддини Бохарзӣ (1326–1333) оид хеле муҳиманд. Ҷабҳаҳои иҷтимоию иқтисодии таърихи ҳуди Осиёи Миёна дар маъхазҳо мукамал тасвир нагаштаанд. Бинобар ин, ҳиссаи таҳқиқоти нумизматикӣ барои муайян кардани ҳодисаю воқеаҳо ва ҷараёнҳои дар маъхазҳо аксёнёфта хеле калон аст. Баръакс мадрақҳои археологӣ доир ба ин замон камтаранд.

Дар аҳди Темур ва Темуриён асарҳои зиёди таърихӣ ба миён омаданд, ки аксари кулли онҳо ба забони тоҷикӣ, қисман ба забони арабӣ ва туркии қадим таълиф шудаанд.

Асоситаринашон инҳоянд: «Рӯзномаи ғазавоти Ҳиндустон»-и Ғиёсуддин Алӣ; «Зафарнома»-и Низомуддини Шомӣ (с. 1404 ҳангоми дар ҳаёт будани Темур таълиф шудааст); асари ҳамноми Шарафуддини Яздӣ (с. 1424–25 таълиф гардидааст); таълифоти ҷуғрофию таърихии Ҳофизи Абрӯ (с-ҳои 1417–1425 тартиб дода шудаанд); асари таърихии Абдурраззоқи Самарқандӣ (соли 1470 ба охир расондааст); асари таърихии Мирхонд (охири а. XV) ва набераи ӯ Хондамир (с. 1524 ба охир расондааст). Аз асарҳои регионалӣ хусусан таълифоти Исфизорӣ оид ба таърихи Ҳирот ва вилояти он аҳамияти калон дорад, ки дар он оид ба иқтисодиёт ҳеле материалҳо фаровонанд. Асарҳои хусусиятҳои тарҷумаиҳолӣ доштад, ки тарзи зиндагӣ ва ҳаёти маънавии Осиёи Миёнаро инъикос кардаанд, ҳеле зиёданд. «Бадосеъ-ул-вақосеъ»-и Восифӣ, «Бобурнома»-и Заҳируддини Бобур аз қабилӣ чунин асарҳоянд. Маҳзарот ё ҳуҷҷатҳои қозигии ҳамоно давра боқӣ монданд, ки аҳамияти бузурги сарчашмавӣ доранд. Маълумотҳои муҳим ва муфид дар қайдҳо ва хотираҳои сайёҳон, хусусан дар асари Рюи Гонзалес де Клавихо, ки ба дарбори Темур омада буд, боқӣ мондаанд.

Нумизматикаи ин давра пурра кор карда нашудааст, ҳарчанд ки баъзе масъалаҳои дар манбаъҳои ҳатти акснаёфта таҳқиқ гардиданд (масалан, ислоҳоти пулии Улуғбек). Аз маданияти моддӣ ёдгориҳои меъморӣ бештар мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд. Барои омӯзиши таърихи асрҳои XVI–XVIII сарчашмаҳои нақлӣ ҳеле

зиёданд. Инҳо солномаҳои таърихии ба забонҳои тоҷикию ўзбекӣ таълифёфта мебошанд. Баъзе ҳуҷҷатҳои таърихӣ дар давраҳои гузашта ҳам буданд, вале танҳо дар асрҳои XVI–XVIII миқдори онҳо ҳеле афзуд: ҳазорҳо ҳуҷҷатҳои гуногунмазмунӣ аз ноҳияҳои гуногуни Осиёи Миёна бадастомада, архивҳо ва ғ. Ин ҳуҷҷатҳо доир ба таърихи иқтисодию иҷтимоӣ материалҳои бебаҳо доранд.

Аз миёнаи а. XVI сар карда муносибатҳои иқтисодию дипломатии Россия бо хониҳои Осиёи Миёна инкишоф ёфтанд. Дар ҳуҷҷатҳои идораҳои давлатӣ ва Вазорати корҳои хориҷӣ, қайдҳои бочхонаҳо ва ведомостҳо, ҳисоботҳои сафирони рус, тоҷирон, асирони ҷарбӣ доир ба соҳаҳои мухталифи ҳаёти мардуми Осиёи Миёна маълумотҳои гуногун мавҷуданд.

Қисми зиёди сарчашмаҳои гуногуни нақлиӣ асрҳои XVII–XVIII бо супориши шоҳону ҳокимон тартиб дода шуда буданд. Масалан, бо супориши Нодирмуҳаммади Аштархонӣ соли 1634 Муҳаммад ибни Валӣ асари «Баҳр-ул-асрор фи-манақиб-ул-ахбор»-ро тартиб дод. Ба ғайр аз ин, таърихи сулолаи Аштархонӣ дар асари Муҳаммадйосуфи Муншӣ «Таърихи Муқимхонӣ» акс ёфтааст.

Таърихи ибтидои асри XVIII дар асари Мирмуҳаммад Амини Бухорӣ «Убайдуллонома» тасвир шудааст. Ин асар давоми «Таърихи Муқимхонӣ» ба шумор меравад. Давоми бевоситаи «Убайдуллонома» «Таърихи Абулфайзхон»-и Абдурраҳмони Толеъ мебошад. Ин асар воқеаю ҳодисаҳои чордаҳ соли аввали ҳукмронии Абулфайзхонро (1711–1747) дар бар мегирад. Дар он ҷангҳои феодалӣ, байниҳудӣ, харчу марҷи дарборӣ ва пароканда гардидани ҳокимияти

марказӣ, ки хоҷагии баъзе вилоятҳоро хароб карда, мамлакатро заиф гардонда буданд, муфассал тасвир гардидаанд. Дар охири асри XVIII сарчашмаи нақлӣ асари машҳури «Тӯҳфаи хонӣ» ба таърасид, ки дар он воқеаҳои байни солҳои 1722–1782 дар Осиёи Миёна баамаломата тасвир шудааст. Асар аз ду қисм иборат аст. Қисми якум воқеаҳои солҳои 1721–1758-ро дар бар гирифта, ба қалами Муҳаммадвафои Карминағӣ тааллуқ дорад. Қисми дувум воқеаҳои солҳои 1758–82-ро тасвир кардааст, ки онро Олимбек навиштааст. Дар асар ҷангҳои феодалӣ, хусусан муборизаи амирони манғит бо ҳокимони Ҳисор, Ўротепша, Хучанд, Ҷиззах, Кӯлоб ва ғайра инъикос гардидаанд.

Барои таҳқиқи таърихи нимаи дувуми асри XVIII ва ибтидои асри XIX-и халқи тоҷик асари машҳури Муҳаммад Яъқуб «Гулшан-ул мулук» ба аҳамияти калон молик аст. Асар боз аз он ҷиҳат пурқимат аст, ки муаллифаш ба табақаи дорои Манғития тааллуқ дошта, шоҳиди бисёр воқеаҳо буд ва онҳоро аниқ тасвир кардааст.

Дар муқотибаҳои дипломатии байни хонҳои Осиёи Миёна ва подшоҳони рус, қайдҳои тоҷирони осӣсимёнағӣ ва сафирон роҷеъ ба таърихи нимаи дувуми асри XVIII-и Осиёи Миёна маълумотҳои ҷолиби диққат мавҷуданд. Аз ин ҷиҳат ҳисоботи сафирони рус, ба монанди И. Д. Хохлов, бародарон Пазухинҳо, Флорио Беневени, материалҳои тоҷир Н. Григорьев қимати калон доранд. Онҳо дар бораи соҳти давлатӣ, вазъияти хоҷагии қишлоқ ва истеҳсолоти ҳунармандӣ, инчунин савдои хориҷии хонҳои Осиёи Миёна маълумоти муфассал медиҳанд. Хотираҳои Ф.Ефремов дар бораи саёҳати нӯҳсолаи ӯ ва хизмат карданааш дар сафи қўшуни хонҳои

Осиёи Миёна аҳамияти калонро дорост.

Барои таҳқиқи таърихи Бухорои охири асри XVIII маълумоти М. Бекчурин, С.Бурнашев, қайдҳои Мирзошамси Бухорӣ ва тавзеҳоти В.В.Григорьев ба ин қайдҳо аз аҳамият ҳолӣ нестанд. Барои таҳқиқи таърихи Бухоро ва хонии Хўқанд дар нимаи якуми асри XIX «Таворихи авоил ва авохир»-и Муинӣ, «Таърихи амир Ҳайдар»-и мулло Ибодуллоҳ ва мулло Муҳаммад, «Фатҳнома»-и Бухорӣ, «Зафарномаи Хисравӣ»-и муаллифи гумном, «Шоҳномаи Умархон», «Таърихи муҳочирон»-и шоира Дилшод, «Мунтахаб-уттаворих»-и Муҳаммад Ҳакимхон, асари назмӣ шоир Фазли Намангонӣ ва дигарон ёрии калон мерасонанд.

Таърихи асри XIX, хусусан нимаи дувуми он дар «Таърихи Шоҳрухӣ»-и Муллониёз Муҳаммад, «Зафарномаи Худоёрхон»-и Абдуғафур, «Таворихи манзума»-и Имом Али Қундузӣ хеле хуб инъикос гардидааст. Маорифпарвари машҳури халқи тоҷик Аҳмади Дониш (1827–1897) дар осори худ, хусусан дар асари таърихӣ «Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони Манғития» ақибмонӣ ва бепарвоии ҳокимони аморати Бухоро моҳирона тасвир кардааст. Асари Мирзоазими Сомӣ «Тӯҳфаи шоҳӣ» ба масъалаҳои иҷтимоии аморат бахшида шудааст.

Баъзе маълумотҳо роҷеъ ба таърихи асри XIX тоҷикон, арафа ва давраи револотсияи якуми буржуазии демократии рус дар архивҳои шаҳрҳои Душанбе, Тошканд, Москва, Ленинград ва дигар шаҳрҳо маҳфузанд. Сайёҳони рус ва муҳаққиқони асри XIX ва ибтидои асри XX (Н. В. Хаников, В. П. Наливкин, А.Л.Кун, А.Д.Гребенкин ва дигарон) дар

бораи таърихи халқҳои Осиёи Миёна маълумоти пурқимат медиҳанд. Дар асарҳои муҳаққиқони тореволюсионӣ баробари идеализатсия кардани баъзе ҳодисаҳои маълумотҳои ҷолиби диққати хактери иқтисодидошта мавҷуданд.

Дар боби охири китоби дувум илова ба сарчашмаҳои асарҳои муаррихони советӣ низ истифода шудаанд, ки дар онҳо доир ба таърихи Тоҷикистон дар арафа ва давраи револютсияи феврари 1917 маълумоти муҳим ҳаст.

Хулоса, таҳлили мухтасар ва ҳатто танҳо номбаркунии сарчашмаҳои имконият медиҳанд тасаввурот пайдо кунем, ки барои таҳқиқи таърихи тоҷикон дар аҳди қадимтарин, қадим, асрҳои миёна ва давраи нав манбаҳои гуногуну бой мавҷуд буданд. Сарчашмаҳои фаровони нақлӣ барои беҳтар таҳқиқ гардидани таърихи сиёсӣ, инчунин таърихи адабиёт⁴ ва илм мадад мерасонанд. Дар назар доштан зарур аст, ки баъзе асарҳои таърихшиносии замони феодалии Осиёи Миёна – панегирикӣ, ғарзнок буда, муаллифони онҳо ба тасвири вазъияти оммаи халқ, ҳаёти иқтисодию иҷтимоӣ мароқ зоҳир накардаанд. Бинобар ин, таҳқиқ ва муқоисаи дақиқи маҷмӯи сарчашмаҳо, хусусан манбаҳои, ки дар онҳо доир ба таърихи ҳаёти иқтисодию иҷтимоӣ маълумотҳои мавҷуданд, зарур аст. Илова ба ин, материалҳои нумизматикӣ ва археологӣ бояд васеъ истифода бурда шаванд. Дигар намудҳои манбаҳои хаттиро бо баҳисобгирии мавқеи синфии муаллифон ва мураттибони онҳо аз ҷиҳати танқидӣ

омӯштан зарур аст. Муаррихи марксист илова ба таҳлили расмӣ сарчашмаҳои онҳоро аз мавқеи синфӣ таҳқиқ мекунад.

Манбаҳои хаттӣ асосан аз рӯи нашрҳои интиқодии матнҳои истифода шуданд: юнонию румӣ аз рӯи серияи «The loeb Classical Library» бо баҳисобгирии нашрҳои русӣ ва тарҷумаҳои истифода шуд; асарҳои ҷуғрофидонҳои араб – аз рӯи серияи «Bibliotheca geographorum arabicorum»⁵ ва нашрҳои алоҳидаи минбаъда: бисёр асарҳои асримиёнагӣ аз рӯи силсилаосори Гибб.

Дар баъзе мавридҳо мо тарҷумаҳои русӣ ва забонҳои Европои ғарбии асарҳои муаллифони шарқро истифода кардем. Дар ҳолати набудани нашрҳои интиқодии сарчашмаҳои асримиёнагӣ баъзе дастнависҳои ва нашрҳои факсимилӣ истифода бурда шуданд.⁶

⁵ Sarton G., 1962.

⁶ Обзори захираҳои дастхатҳои шарқшиносии СССР-ро ниг. 1877, 1881; дар: Тверетина А.С., 1963; Rosen V., Миклухо-Маклай Н.Д., 1955, 1961. 1975; Михайлова А. И., 1961; Баевский С.И., 1962, 1968; Тоҳирҷонов А.Т., 1962; Акимущкин О.Ф., ва диг., Дмитриев Л. В., ва диг., 1965; «Собрание». I–VIII; «Каталог», I–III

⁴ Az обзори адабиёти тоҷик (тоҷику форс) ниг: Browke E.Y., 1902: 1906, 1920, 1924; Брагинский И. С., 1956 а. 1961; Бертельс Е.Э., 1960; Рупка Я., 1963, 1968; Рипка Я., 1970.

САРЧАШМАҶО ВА АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА*

Осори классикони марксизм-ленинизм

- Маркс К.* Лорд Пальмерстон.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 9.
- Маркс К.* Британское владычество в Индии.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 9.
- Маркс К.* Письмо Ф.Энгельсу от 2 июня 1853г.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.28.
- Маркс К.* Ост-индская компания, ее история и результаты ее деятельности 24 июня 1853 — Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 9.
- Маркс К.* Формы, предшествующие капиталистическому производству. Госполитиздат, 1940.
- Маркс К.* Письмо Фридриху Адольфу Зорге 27 сентября — Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 34.
- Маркс К.* Черновые наброски письма Маркса —В.И. Засулич (8 марта 1881).— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 35.
- Маркс К.* Восстание в Индии.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 12.
- Маркс К.* Восточный вопрос.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 12.
- Маркс К.* Налоги в Индии.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 12.
- Маркс К.* Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 8.
- Маркс К.* Наброски ответа на письмо В.И. Засулич.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 19.
- Маркс К.* Капитал, т. I, III.—Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 23, 25, ч. I, II.
- Маркс К.* Конспект книги Льюиса Г.Моргана «Древнее общество».—Дар кит.: «Архив Маркса и Энгельса», т. IX, М., 1941.
- Маркс К.* Хронологические выписки.—Дар кит. «Архив Маркса и Энгельса», т.V, VI. М., 1939.
- Маркс К.* Нищета философии. Ответ на «Философию нищеты» г-на Прудона.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.4.
- Маркс К.* К критике политической экономии.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.13.
- Энгельс Ф.* Крестьянская война в Германии.—Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.7.
- Энгельс Ф.* Действительно спорный пункт в Турции.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.9.
- Энгельс Ф.* Персия и Китай.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.12.
- Энгельс Ф.* Афганистан.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.14.
- Энгельс Ф.* Аттика.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.14.
- Энгельс Ф.* К смерти Карла Маркса.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.19.
- Энгельс Ф.* Анти-Дюринг. Переворот в науке, произведенный господином Евгением Дюрингом.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.20.
- Энгельс Ф.* Диалектика природы.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.20.
- Энгельс Ф.* О разложении феодализма и возникновении национальных государств. — Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.21.
- Энгельс Ф.* Происхождение семьи, частной собственности и государства. — Маркс К. и Энгельс Ф. Соч, т.21.
- Энгельс Ф.* Рабочее движение в Америке. Предисловие к амери-

- канскому изданию «Положения рабочего класса в Англии».– Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.21.
- Энгельс Ф.* К истории первоначального христианства.– Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.22.
- Энгельс Ф.* Послесловие к работе «О социальном вопросе в России».–Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.22,
- Энгельс Ф.* Письмо К. Марксу в Лондон (Манчестр около 26 мая 1853 г.) – Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 28.
- Энгельс Ф.* Письмо К. Марксу от 6 июня 1853 г.– Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 28.
- Энгельс Ф.* Петру Лавровичу Лаврову в Лондоне.- Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.34.
- Маркс К.* и Энгельс Ф. Немецкая идеология.– Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.3.
- Маркс К. и Энгельс Ф.* Манифест Коммунистической партии.– Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.4.
- Ленин В.И.* «Дўстони халқ» чист ва онҳо ба муқобили сотсиал-демократҳо чӣ тавр меҷанганд? Асарҳо, ҷ.1.
- Ленин В.И.* Тараққии капитализм дар Россия. Асарҳо, ҷ.3.
- Ленин В.И.* Боз доир ба масъалаи назарияи реализатсия. Асарҳо, ҷ.4.
- Ленин В.И.* Ҷанги Хитой, Асарҳо, ҷ.4.
- Ленин В.И.* Сабақҳои кризис, Асарҳо, ҷ.5.
- Ленин В.И.* Масъалаи миллӣ дар программаи мо. Асарҳо, ҷ.6.
- Ленин В.И.* Корпартоии сиёсии умумироссиягӣ. Асарҳо, ҷ.9.
- Ленин В.И.* Моддаи оташафрӯз дар сиёсати ҷаҳон. Асарҳо, ҷ.15.
- Ленин В.И.* Демократия ва халқчигӣ дар Хитой. Асарҳо, ҷ.18.
- Ленин В.И.* Европоиёни маданӣ ва осӣёҳои ваҳшӣ. Асарҳо, ҷ.19.
- Ленин В.И.* Европаи қафомонда ва Осӣёи пешқадам. Асарҳо, ҷ.19.
- Ленин В.И.* Бедоршавии Осӣё. Асарҳо, ҷ.19.
- Ленин В.И.* Тезисҳо оид ба масъалаи миллӣ. Асарҳо, ҷ.19.
- Ленин В.И.* Дар бораи программаи миллӣи РСДРП 15 (28) декабри 1913. Асарҳо, ҷ.19.
- Ленин В.И.* Ҷанг ва сотсиал-демократияи Россия. Асарҳо, ҷ.21.
- Ленин В.И.* Империализм, ҳамчун дараҷаи баландтарини капитализм. Асарҳо, ҷ.22.
- Ленин В.И.* Револютсияи сотсалистӣ ва ҳуқуқи худмуайянкунии миллатҳо. (Тезисҳо). Асарҳо, ҷ. 22.
- Ленин В.И.* Ҷамъбасти мубоҳиса дар бораи худмуайянкунӣ. Июли 1916. Асарҳо, ҷ. 22.
- Ленин В.И.* Дар бораи китобчаи Юниус. Асарҳо, ҷ. 22.
- Ленин В.И.* Дар бораи сулҳи сепаратӣ. Асарҳо, ҷ. 23.
- Ленин В.И.* Револютсияи Россия ва вазифаи коргарони ҷамаи мамлакатҳо. Асарҳо, ҷ. 23.
- Ленин В.И.* Дар бораи вазифаҳои пролетариат дар револютсияи ҳозира. Асарҳо, ҷ. 24.
- Ленин В.И.* Нутқ дар маҷлиси якҷояи Комитети иҷроияи марказии умуми Россия, Совети Москва, комитетҳои фабрикаю заводӣ ва иттифоқҳои касабаи Москва 29 июли 1918. Асарҳо, ҷ. 28.
- Ленин В.И.* Дар бораи давлат. Маъруза дар университети Свердлов, 11 июли 1919. Асарҳо, ҷ. 29.
- Ленин В.И.* Маъруза дар съезди II умумироссиягии ташкилотҳои халқҳои Шарқ 22 ноябри 1919. Асарҳо, ҷ. 30.
- Ленин В.И.* Ба рафиқон, коммунистони Туркистон. Асарҳо, ҷ. 30.
- Ленин В.И.* Мусаввадаи аввалаи тезисҳо оид ба масъалаҳои мил-

лӣ ва мустамликавӣ (Барои съезди дуюми Интернационали Коммунистӣ). Асарҳо, қ. 31.

Ленин В.И. Касалии бачагонаи «чаправӣ» дар коммунизм. Асарҳо, қ. 31.

Ленин В.И. Конспекти китоби Гегел «Лексияҳо оид ба таърихи философия». Асарҳо, қ. 38.

Ленин В.И. Ба А. М. Горкий. Асарҳо, қ. 35.

Ленин В.И. Внутреннее обозрение. Полн. собр. соч., т. 6.

Ленин В.И. Тетради по империализму. Полн. собр. соч., т. 28.

Ленин В.И. Тезисы ко II конгрессу Коммунистического Интернационала. Первоначальный набросок тезисов по национальному и колониальному вопросу. Полн. собр. соч., т. 41.

Монография ва мақолаҳо

Абаев В.И., 1945.— В.И. Абаев. Надпись Дария I о сооружении дворца в Сузе.—«Иранские языки», 1. М.—Л., 1945. (Серия Iranica. Материалы и исследования по иранским языкам», № 3).

Абаев В.И., 1945 а.— В.И. Абаев. Антидэвовская надпись Ксеркса.— «Иранские языки», 1. М.— Л., 1945. (Серия Iranika. Материалы и исследования по иранским языкам», № 3).

Абаев В.И. 1956.— В. И. Абаев. Скифский быт и реформа Зороастра —АОР, XXIV, 1956, № 1.

Абаев В.И., 1958 а.— В.И. Абаев. Историко-этимологический словарь осетинского языка, т. I. М.—Л., 1958.

Абаев В.И., 1958 а.— В. И. Абаев. Из истории слов.—ВЯ, 1958, № 2.

Абаев В.И., 1959.— В.И. Абаев. Среднеазиатский политический термин «афшин».—ВДИ, 1959, № 2.

Абаев В.И. 1963.— В.И. Абаев. Авеста. География Ирана. Авеста (религия).— «Хрестоматия по истории древнего Востока». М., 1963.

Абаев В.И., 1965.— В.И. Абаев. Скифоевропейские изоглоссы. На стыке Востока и Запада. М., 1965.

Абаев В.И., 1967.— В.И. Абаев. К этимологии древнеперсидских

имён.—«Этимология».1965 (МИИЯ, 1967).

Абаза К. К., 1902.— К. К. Абаза.Завоевание Туркестана. СПб., 1902.

Абдураззоқов А.А. ва диг., 1963. — А.А. Абдураззоқов, М.А. Безбородов, Ю.А.Заднепровский. Стеклоделие Средней Азии в древности и средневековье. Ташкент, 1963.

Абдураззоқов А.А., Безбородов М.А. 1966.— А.А. Абдураззоқов, М.А. Безбородов. Средневековые стёкла Средней Азии (опыт химической характеристики). Ташкент, 1966.

Абдураимов М.А., 1956.— М.А. Абдураимов. К истории народных движений в Бухарском ханстве в XVI —XVIII вв. Краткий обзор нарративных источников.— Изв. АН Уз. ССР, 1956, № 4.

Абдураимов М.А., 1961.— М.А. Абдураимов. Вопросы феодального землевладения и феодальной ренты в письмах эмира Хайдара, Ташкент, 1961.

Абдураимов М.А. 1966.— А.А. Абдураимов. Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве в XVI — первой половине XIX века, т. I. Ташкент, 1966.

Азимҷонова С.А., 1954.— С.А. Азимджанова. Черты социально-экономической жизни Ферганы

- на рубеже XV–XVI вв.–Тр. ИВАН УзССР, 1954., № 3.
- Азимҷонова С.А.*, 1957.– *С.А. Азимджанова*. Из истории Ферганы, второй половины XV в. Ташкент, 1957.
- Айни К.*, 1957. – *К. Айни*. Бадриддин Хилоли (Поэт XV–XVI вв.). Сталинабад, 1957.
- Айни С.*, 1926. – *С. Айни*. Намунаи адабиёти тоҷик. М., 1926.
- Айни С.*, 1944. – *С. Айни*. Исёни Муқаннаъ. Очерки таърихӣ-тадқиқотӣ. Сталинобад, 1944.
- Айни С.*, 1944 а.– *С. Айни*. Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик. Очерки адабӣ-таърихӣ. Сталинобад, 1944. (Материалҳо барои таърихи тоҷикон ва Тоҷикистон).
- Айни С.*, 1948.– *С. Айни*. Алишер Навоӣ. Сталинобад, 1948.
- Айни С.*, 1954.– *С. Айни*. Мирзо Абдулқодир Бедил. Душанбе, 1954.
- Айни С.*, 1956.– *С. Айни*. Восифӣ ва хулосаи «Бадоеъ-ул-вақоеъ». Душанбе, 1956.
- Айни С.*, 1959.– *С. Айни*. Устод Рудақӣ. Эпоха, жизнь, творчество. М., 1959.
- Айни С.*, 1960.– *С. Айни*. Воспоминания. М., 1960.
- Айни С.*, 1961.–*С. Айни*. Марги судхӯр. Кулӣёт, ҷ. 4. Душанбе, 1961.
- Айни С.*, 1962–1963.–*С. Айни*. Ёддоштҳо. Кулӣёт, ҷ. 6–7. Душанбе, 1962–1963.
- Айни С.*, 1966.–*С.Айни*. Таърихи амирони манғитияи Бухоро. Кулӣёт, ҷ.10. Душанбе, 1966.
- Айни С.* 1966 а.–*С.Айни*. Исёни Муқаннаъ. Очерки таърихӣ-тадқиқотӣ. Кулӣёт, ҷ. 10. Душанбе, 1966.
- Айни Х. С.*, 1956.– *Х.С. Айни*. Бедиль и его поэма Ирфон. Сталинабад, 1956.
- Акимущкин О.Ф.* ва диг. 1964.– *О.Ф. Акимущкин, В.В. Кушев*, Н.Д. Миклухо-Маклай, А.М. Мугинов, М.А. Салахетдинова. Персидские и таджикские рукописи Института народов Азии АН СССР (Краткий алфавитный каталог). Под. ред. Н.Д. Миклухо-Маклая, ч. I. М., 1964.
- Акимущкин О.Ф., Иванов А.А.*, 1968.– *О.Ф. Акимущкин, А.А. Иванов*. Персидские миниатюры XVI–XVII вв. М., 1968.
- Акишев К.А Кушаев Г.А.*, 1963.– *К.А. Акишев, Г.А. Кушаев*. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. Алма-Ата, 1963.
- Акрамов Н.М.*, 1974.– *Н.М. Акрамов*. Вопросы истории, археологии и этнографии народов Памира в трудах Б.Л. Громбчевского. Душанбе, 1974.
- Алиев И.*, 1960.– *И. Алиев*. История Мидии, т. I. Баку, 1960.
- Ализода А.А.*, 1956.– *А.А. Ализаде*. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII–XIV вв. Баку, 1956.
- Альбаум Л.И.* 1963.– *Л.И. Альбаум*. Раскопки замка Зангтепе.– «История материальной культуры Узбекистана», вып. 4. Ташкент, 1963.
- Альбаум Л.И.*, 1965.– *Л.И. Альбаум*. Поселение Кучуктепе в Узбекистане.– «Материалы сессии, посвященной итогам археологических и этнографических исследований 1964 года в СССР (Тезисы докладов)». Баку, 1965.
- Альбаум Л.И.*, 1971.– *Л.И. Альбаум*. Новые росписи Афрасиаба.– «Страны и народы Востока», вып. X. М., 1971.
- Альбаум Л.И.* 1974.– *Л.И. Альбаум*. Раскопки буддийского комплекса Фаяз-тепе (по материалам 1968–1972 гг.). В сб.: «Древняя Бактрия. (Предварительные сообщения об археоло-

- гических работах на юге Узбекистана)». Л., 1974.
- Альбаум Л.И.* 1975.– *Л.И. Альбаум.* Живопись Афрасиаба. Ташкент, 1975.
- Аминов А.Н.* 1959.–*Л.Н. Аминов.* Экономическое развитие Средней Азии (колониальный период). Ташкент, 1959.
- Аминов А.Н. Бобохоҷаев А.А.,* 1966.– *А.Н. Аминов, А.А. Бобоходжаев.* Экономические и политические последствия присоединения Средней Азии к России. Ташкент, 1966.
- Аминчорова М.,* 1960.– *М. Аминджанова.* О производстве стеклянных изделий в средневековом городе Кува.–«Научные работы и сообщения ООН АН УзССР», I. Ташкент, 1960.
- Аминчорова М.* 1961.– *М. Аминджанова.* О некоторых стеклянных сосудах Мавераннахр.– ИМКУ, вып. 2. Ташкент, 1961.
- Андреев М.С.,* 1926.– *М.С. Андреев.* Выработка железа в долине Ванча (верховья Амударьи). Ташкент, 1926.
- Андреев М.С.,* 1927.– *М.С. Андреев.* Из материалов по мифологии таджиков.– М.С. Андреев. По Таджикистану. Краткий отчет о работе этнографической экспедиции в Таджикистане в 1925 году, вып. 1. Ташкент, 1927.
- Андреев М.С.,* 1928.– *М.С. Андреев.* Экспедиция в Ягноб в 1927 г. Под руководством М.С. Андреева.–Бюл. САГУ, вып. 17. Ташкент, 1928.
- Андреев М.С. ва Пещерева Е. М.* 1957.– *М.С. Андреев, Е.М. Пещерева.* Ягнобские тексты. С приложением ягнобско-русского словаря, составленного М. С. Андреевым, В.А. Лившицем и А.К. Писарчик. М.–Л., 1957.
- Андреев М.С.,* Писарчик А.К., 1953–1958.– М.С. Андреев. Таджики долины Хуф. Примеч. и дополнения А.К. Писарчик. Душанбе, вып. 1 – 1953, вып. II – 1958
- Андрианов Б.В.,* 1969.– *Б.В. Андрианов.* Древние оросительные системы Приаралья (в связи с историей взаимодействия и развития орошаемого земледелия). М., 1969.
- Андронов М.С.,* 1965.– *М.С. Андронов.* Дравидские языки. М., 1965
- Аполлова Н.Г.* 1948.– *Н.Г. Аполлова.* Присоединение Казахстана к России в 30-х годах XVIII века. Алма-Ата, 1948.
- Артамонов М.И.,* 1973.– *М.И. Артамонов.* Сокровища саков. М., 1973.
- Арунова М.Р.* 1959.– *М.Р. Арунова.* О некоторых общих результатах археологических раскопок в Лашкаргах.–КСИВ, вып. XXXIII, 1959.
- Арунова М. Р., Ашрафян К. З.* 1958.– *М. Р. Арунова, К. З. Ашрафян.* Государство Нодир-шаха Афшара. Очерки общественных отношений в Иране 30–40-х годов XVIII в. М., 1958.
- Аскаров А.* 1969.– *А. Аскаров.* Раскопки могильника эпохи бронзы в Муминабаде.–ИМКУ, вып. 8. Ташкент, 1969.
- Аскаров А.А.,* 1972.– *А.А. Аскаров.* Сапаллитепа. Ташкент, 1972.
- Аслонов М.* 1965.– *М. Асланов.* Из истории распространения марксистско-ленинских идей в Таджикистане (1905–1924). АКД., Душанбе, 1965.
- Атагарриев Е.А.,* 1967.– *Е.А. Атагарриев.* Средневековое гсродище Шахр-Ислам (Языр). (Историко-археологический очерк). АКД. М., 1967.
- Ашрафӣ. М.М.,* 1974.– *М.М. Ашрафи.* Бухарская школа миниатюрной живописи 40–70-е годы XVI века. Душанбе, 1974.

- Ашрафӣ М.М.*, 1974 а.– *М.М. Ашрафи*. Персидско-таджикская поэзия в миниатюрах XIV–XVII вв. Из собраний СССР. Душанбе, 1974.
- Ашӯров Ғ.*, 1965.– *Ғ. Ашӯров*. Философские взгляды Носири Хисрава (на основе анализа трактата «Зад-ал-мусафирин»). Душанбе, 1965.
- Аҳмадов Б.А.*, 1965.– *Б.А. Аҳмадов*. Улугбек и политическая жизнь Ма-вераннахра первой половины XV в.– «Из истории эпохи Улугбека». Ташкент, 1965.
- Ахмадов Б.А.*, 1965 а.– *Б.А. Аҳмадов*. Государство кочевых узбеков. М., 1965.
- Аҳроров И.*, 1960.– *И. Аҳроров*. Средневековые стеклянные бокалы из Кувы.– Изв. АН УзССР, серия общественных наук, 1960, № 4.
- Аҳроров И.*, 1966.– *И. Аҳроров*. Керамика Ферганы IX–XII вв. АКД. Ташкент, 1966.
- Баевский С.И.*, 1962, 1968.– *С.И. Баевский*. Описание персидских и таджикских рукописей Института народов Азии, вып. 4. Персидские толковые словари (Фарханги). М., 1962; вып. 5. Двуязычные словари. М., 1968.
- Баженов Л.В.*, 1937.– *Л.В. Баженов*. Средняя Азия в древнейший период (между IV и II веками до нашей эры). Ташкент, 1937.
- Бакланов Н.*, 1944.– *Н. Бакланов*. Архитектурные чертежи узбекского мастера XVI века.– Сообщения Института истории и теории архитектуры, вып. 4. М., 1944.
- Бартольд В.В.*, 1893.– *В.В. Бартольд*. О христианстве в Туркестане в домонгольский период.– ЗВОРАО, т. 8, вып. 1–2, 1893.
- Бартольд В.В.*, 1898.– *В.В. Бартольд*. Туркестан в эпоху монгольского нашествия, ч. 1. Тексты. СПб., 1898.
- Бартольд В.В.*, 1903.– *В.В. Бартольд*. Историко-географический обзор Ирана. СПб., 1903.
- Бартольд В.В.*, 1918.– *В.В. Бартольд*. Улугбек и его время. Пг., 1918 («Записки Российской Академии наук по историко-филологическому отделению», т. 13, № 5).
- Бартольд В.В.*, 1922.– *В.В. Бартольд*. История Туркестана. Ташкент. 1922.
- Бартольд В.В.*, 1923.– *В.В. Бартольд*. К истории крестьянских движений в Персии.– «Из далёкого и близкого прошлого». Сб. в честь Н.И. Кареева. Пг., 1923.
- Бартольд В.В.*, 1925.– *В.В. Бартольд*. История изучения Востока в Европе и России, изд. II. Л., 1925.
- Бартольд В.В.*, 1927.– *В.В. Бартольд*. История культурной жизни Туркестана. Л., 1927.
- Бартольд В.В.* 1963.– *В.В. Бартольд*. Таджики. Исторический очерк.– Соч., т. II, ч. 1. М., 1963.
- Бартольд В.В.*, 1963 а.– *В.В. Бартольд*. Очерк истории Семиречья.– Соч., т. II, ч. I. М., 1963.
- Бартольд В.В.*, 1963 б.– *В.В. Бартольд*. Туркестан в эпоху монгольского нашествия.– Соч., т. I. М., 1963.
- Бартольд В.В.*, 1963 в.– *В.В. Бартольд*. Очерк истории туркменского народа.– Соч., т. II, ч. I. М., 1963.
- Бартольд В.В.*, 1963 д.– *В.В. Бартольд*. Таджики.– Соч., т. II, ч. I. М., 1963.
- Бартольд В.В.*, 1963 е.– *В.В. Бартольд*. История культурной жизни Туркестана.– Соч., т. II, ч. I. М., 1963.
- Бартольд В.В.*, 1963 ж.– *В.В. Бартольд*. История Туркестана (конспект лекций).– Соч., т. I, ч. I, М., 1963.
- Бартольд В.В.*, 1964.– *В.В. Бартольд*. К вопросу об языках сог-

- дийском и тохарском.— Соч., т. II, ч. 2. М., 1964.
- Бартольд В.В.*, 1964 а.— *В.В. Бартольд*. Афшин.— Соч., т. II, ч. 2. М., 1964.
- Бартольд В.В.*, 1964 б.— *В.В. Бартольд*. Греко-бактрийское государство и его распространение на северо-восток — Соч., т. II, ч. 2. М., 1964.
- Бартольд В.В.* 1964 в.— *В.В. Бартольд*. К истории арабских завоеваний в Средней Азии.— Соч., т. II, ч. 2. М., 1964.
- Бартольд В.В.*, 1964 т.— *В.В. Бартольд*. Улугбек и его время.— Соч., т. II, ч. 2 М, 1964.
- Бартольд В.В.*, 1964 д.— *В.В. Бартольд*. Народное движение в Самарканде в 1365 г.—Соч., т. II, ч. 2. М., 1964.
- Бартольд В.В.*, 1964 е.— *В.В. Бартольд*. Мир Алишер и политическая жизнь.— Соч., т. II, ч. 2. М., 1964.
- Бартольд В.В.*, 1964 ж.— *В.В. Бартольд*. Еще о слове «сарт».— Соч., т. II, ч. 2. М., 1964.
- Бартольд В.В.*, 1964 з.— *В.В. Бартольд*. Сарт.— Соч., т. II, ч. 2. М., 1964.
- Бартольд В.В.*, 1964 и.— *В.В. Бартольд*. Церемониал при дворе узбекских ханов в XVII веке.— Соч., т. II, ч. 2. М., 1964.
- Бартольд В.В.*, 1965 а.— *В.В. Бартольд*. К истории орошения Туркестана.—Соч., т. III. М., 1965.
- Бартольд В.В.*, 1965 б.— *В.В. Бартольд*. Сведения об Аральском море и низовьях Аму-Дарьи с древнейших времен до XVII века.— Соч., т. 3. М., 1965.
- Бартольд В.В.*, 1965 в.— *В.В. Бартольд*. Фергана.— Соч., т. III. М., 1965.
- Бартольд В.В.*, 1965 г.— *В.В. Бартольд*. Хлопководство в Средней Азии с исторических времен до прихода русских.—Соч., т. II, ч. 1. М., 1965.
- Бартольд В.В.*, 1965 д.— *В.В. Бартольд*. Согд.— Соч., т. III.М., 1965.
- Бартольд В.В.*, 1966 а.— *В.В. Бартольд*. Ещё о самаркандских оссуриях.— Соч., т. IV. М., 1966.
- Бартольд В.В.*. 1966 б.— *В.В. Бартольд*. К вопросу об оссуриях Туркестанского края.—Соч., т. IV. М., 1966.
- Бартольд В.В.*, 1966 г.— *В.В. Бартольд*. Бармакиды.— Соч., т. VI. М., 1966.
- Бартольд В.В.*, 1966 г.— *В.В. Бартольд*. Персидская надпись на стене анийской мечети Мануче.— Соч., т. IV. М., 1966.
- Бартольд В.В.*, 1977.— *В.В. Бартольд*. История изучения Востока в Европе и России.— Соч., т. IX. М., 1977.
- Баскаков Н.А.*, 1969.— *Н.А. Баскаков*. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969.
- Бауэр Г.М.*, 1966.— *Г.М. Бауэр*. Язык южноаравийской письменности. М., 1966.
- Бачинский Н.М.*, .1939.— *Н.М. Бачинский*. Мавзолей Фахр-Рази.— АПТ, вып. 1. М.—Ашхабад, 1939.
- Бачинский Н.М.*, 1947.— *Н.М. Бачинский*. Резное дерево в архитектуре Средней Азии. М., 1947.
- Бахор М.Т.*, I—II, 1942.— *М.Т. Бахор*. Сабкшиносӣ ё таърихи тававури насри форсӣ, I—II, Техрон, 1942.
- Бахромов З.*, 1957.— *З. Бахромов*. Земельные отношения в Шугнане в конце XIX — начале XX вв. (1895–1920 гг.). В кн.: Очерки по истории Таджикистана, т. 2. Сталинабад, 1957.
- Бекчурин М.*, 1872,— *М. Бекчурин*. Туркестанская область. Казань, 1872.
- Бекчурин М.*, 1916.— *М. Бекчурин*. Посольство переводчика Бекчурина в Бухару в 1781 г.—В кн.: «К истории сношений России с Бухарой и Хивой конца XVIII в.—

- «Восточный сборник общества русской ориенталистики». Кн. 2. Пг, 1916,
- Беленицкий А.М.*, 1940.– *А.М. Беленицкий*, Организация ремесла в Самарканде XV–XVI вв.– КСИИМК, вып. VI, 1940
- Беленицкий А.М.*, 1940 а.– *А.М. Беленицкий*. Из истории участия ремесленников в городских празднествах в Средней Азии XIV–XV вв.–Тр. ОВГЭ, т. II, 1940.
- Беленицкий А.М.*, 1941.– *А.М. Беленицкий*. К истории феодального землевладения в Средней Азии и Иране в тимуридскую эпоху (XIV–XV вв.). (образование института сюргал).– ИМ, 1941, № 4.
- Беленицкий А.М.*, 1946.– *А.М. Беленицкий*. Историческая география Герата XV в.– «Алишер Навои». М., 1946.
- Беленицкий А. М.*, 1948.– *А. М. Беленицкий*. К вопросу о социальных отношениях в Иране в хулагуидскую эпоху.– СВ, т. V, 1948.
- Беленицкий А.М.*, 1949.– *А.М. Беленицкий*. О появлении и распространении огнестрельного оружия в Средней Азии и Иране в XIV–XVI веках.–Изв. Тадж. ФАН СССР, 1949, № 5.
- Беленицкий А.М.*, 1950.– *А.М. Беленицкий*. Мавзолей у селения Саят.–КСИИМК, вып. 33, 1950.
- Беленицкий А.М.*, 1950 а.– *А.М. Беленицкий*. Историко-географический очерк Хуттала с древнейших времен до X в. н. э.– МИА, 1950, № 15.
- Беленицкий А.М.*, 1950 б.– *А.М. Беленицкий*. Раскопки здания № 1 на шахристане Пенджикента. – МИА, 1950, № 15.
- Беленицкий А.М.*, 1953 а.– *А.М. Беленицкий*. Бадахшанский лал.– Тр. АН Тадж. ССР, т. XVII, 1953.
- Беленицкий А.М.*, 1953 б.– *А.М. Беленицкий*. Раскопки согдийских храмов в 1948–1950 гг.– «Труды Таджикской археологической экспедиции», т. II. М.–Л., 1953 (МИА, № 37).
- Беленицкий А.М.*, 1954.– *А.М. Беленицкий*. Вопросы идеологии и культов Согда по материалам пенджикентских храмов.– «Живопись древнего Пенджикента». М., 1954.
- Беленицкий А.М.*, 1955.– *А.М. Беленицкий*. О периодизации истории Средней Азии.– «Материалы научной сессии, посвященной истории Средней Азии и Казахстана в дооктябрьский период». Ташкент, 1955.
- Беленицкий А.М.*, 1956.– *А.М. Беленицкий*. Из итогов последних лет раскопок древнего Пенджикента.– СА, 1956, № 3.
- Беленицкий А.М.*, 1958.– *А.М. Беленицкий*. Общие результаты раскопок городища древнего Пенджикента (1951–1953).– «Труды Таджикской археологической экспедиции», т. III. М.–Л., 1958.
- Беленицкий А.М.*, 1959.– *А.М. Беленицкий*. Новые памятники искусства древнего Пенджикента. Опыт иконографического истолкования.– «Скульптура и живопись древнего Пенджикента». М., 1959.
- Беленицкий А.М.*, 1960.– *А.М. Беленицкий*. Древнее изобразительное искусство и «Шахнамэ». М., 1960 (XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР).
- Беленицкий А.М.*, 1961 а.– *А.М. Беленицкий*. Об археологических работах Пенджикентского отряда в 1958 г.–АРТ, VI, 1961.
- Беленицкий А.М.*, 1961 б.– *А.М. Беленицкий*. О работе Пенджикентского отряда ТАЭ в 1959 г.– АРТ, VII, 1961.

- Беленицкий А.М.*, 1962 а.– *А.М. Беленицкий*. Зооморфные троны в изобразительном искусстве Средней Азии.– ИООН АН Тадж. ССР, № 1 (28), 1962.
- Беленицкий А. М.*, 1962 б.– *А. М. Беленицкий*. Результаты раскопок на городище древнего Пенджикента в 1960 г.– АРТ, VIII, 1962.
- Беленицкий А.М.*, 1967.– *А.М. Беленицкий*. Древний Пенджикент.– раннефеодальный город Средней Азии. АДД. М., 1967.
- Беленицкий А.М., Ставиский Б.Я.*, 1959.– *А.М. Беленицкий, Б.Я. Ставиский*. Новое о древнем Пенджикенте.– «Археологи рассказывают». Сталинабад, 1959.
- Беленицкий А.М., Бентович И.Б.*, 1961.– *М. Беленицкий, И.Б. Бентович*. Из истории среднеазиатского шелкоткачества (к идентификации ткани «занданечи»).– СА, 1962, № 2.
- Беленицкий А.М.* в диг., 1963.– *А.М. Беленицкий, И.Б. Бентович, В.А. Лившиц*. Камчатные ткани с горы Муг. СЭ, 1963, № 4.
- Беленицкий А.М., Маршак Б.И.*, 1976.– *А.М. Беленицкий, Б.И. Маршак*. Черты мировоззрения согдийцев в VII–VIII вв. в искусстве Пенджикента.– «История и культура народов Средней Азии (древность и средние века)». М., 1976.
- Беляев В.И.*, 1939.– *В.И. Беляев*. Арабские источники по истории туркмен и Туркмении IX–XIII вв.– МИТТ, т. I, 1939.
- Беляев Е.А.*, 1957.– *Е.А. Беляев*. Мусульманское сектанство. М., 1957.
- Бентович И.Б.*, 1956.– *И.Б. Бентович*. Плетеные изделия из раскопок на горе Муг.– КСИИМК, вып. 61, 1956.
- Бентович И.Б.*, 1958.– *И.Б. Бентович*. Находки на горе Муг. (Собрание Государственного эрмитажа)–МИА, № 66, 1958.
- Бентович И.Б.*, 1969.– *И.Б. Бентович*. Совещание по археологии Средней Азии.– СА, 1969, № 3.
- Бернштам А.Н.*, 1934.– *А.Н. Бернштам*. (Выступление) – ИГАИМК, вып. 103. М.–Л., 1934.
- Бернштам А.Н.*, 1940.– *А.Н. Бернштам*. Согдийская колонизация Семиречья.– КСИИМК, вып. 6, 1940.
- Бернштам А.Н.*, 1947.– *А.Н. Бернштам*. Новые работы по тохарской проблеме.– ВДИ, 1947, № 2.
- Бернштам А.Н.*, 1947 а.– *А.Н. Бернштам*. К вопросу об усунь, кушан и тохарах. (Из истории Центральной Азии).– СЭ, 1947, № 2.
- Бернштам А.Н.*, 1947 б.– *А.Н. Бернштам*. Среднеазиатская древность и ее изучение за 30 лет.– ВДИ, 1947, № 3.
- Бернштам А.Н.*, 1947 в.– *А.Н. Бернштам*. Древнейшие тюркские элементы в этногенезе Средней Азии.– СЭ, VI–VII, 1947.
- Бернштам А.Н.*, 1949.– *А.Н. Бернштам*. Советская археология Средней Азии.– КСИИМК, вып. XXVIII, 1949.
- Бернштам А.Н.*, 1950.– Труды Семиреченской археологической экспедиции «Чуйская долина». Сост. под. руков. А.Н. Бернштама. М.– Л., 1950 (МИА, № 14).
- Бернштам А.Н.*, 1951.– *А.Н. Бернштам*. Очерк истории гуннов. Л., 1951.
- Бернштам А.Н.*, 1952.– *А.Н. Бернштам*. Наскальные изображения Саймали-Таш.– СЭ, 1952, № 2.
- Бернштам А.Н.*, 1952 а.– *А.Н. Бернштам*. Историко-археологические очерки Центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алая. М.– Л., 1952 (МИА, № 26).
- Бернштам А.Н.*, 1956 – *А.Н. Бернштам*. Саки Памира.– ВДИ, 1956.

- Бертельс А.Е.* 1958.— *А.Е. Бертельс.* Рудаки и карматы.— «Рудаки и его эпоха». Сталинабад, 1958.
- Бертельс А.Е.*, 1959.— *А.Е. Бертельс.* Насир-и Хосрав и исмаилизм. М., 1959.
- Бертельс Е.Э.*, 1924.— *Е.Э. Бертельс.* Отрывки из Авесты.— «Восток», IV, 1924.
- Бертельс Е.Э.*, 1950.— *Е.Э. Бертельс.* Персидский — дари — таджикский.— СЭ, 1954, № 4.
- Бертельс Е.Э.*, 1960.— *Е.Э. Бертельс.* История персидско-таджикской литературы, М., 1960 (Избранные труды).
- Бертельс Е.Э.*, 1965.— *Е.Э. Бертельс.* Суфизм и суфийская литература. М., 1965.
- Бертельс Е.Э.*, 1965 а.— *Е.Э. Бертельс.* Навои и Джами. М., 1965 (Избранные труды).
- Беруни*, 1950.— *Бируни*. Сб. статей. Под ред. С.П. Толстова. М.—Л., 1950.
- Бобоев А.Ч.*, 1965.— *А.Д. Бабаев.* Крепости и погребальные сооружения древнего Вахана (Ишканинский район ГБАО). АКД. 1965.
- Бобоев А.*, 1973.— *А. Бабаев.* Крепости древнего Вахана. Душанбе, 1973.
- Бобохонов М.*, 1970.— *М. Бабаханов.* Социально-экономическое положение Северного Таджикистана накануне Октября. Душанбе, 1970.
- Бобохонов М.*, 1975.— *М. Бабаханов.* Предпосылки революционного союза трудящихся Туркестанского края с российским пролетариатом. Душанбе, 1975.
- Бобохоҷасв М.А.*, 1966.— *М.А. Бобоходжасв.* Экономические и политические последствия присоединения Средней Азии к России. Ташкент, 1966.
- Богаевский Б.Л.*, 1936.— *Б.Л. Богаевский.* Техника первобытно-коммунистического общества.— Тр. ИИНТ, сер. IV, вып. I, 1936.
- Боголюбов М.Н.*, 1956.— *М.Н. Боголюбов.* Ягнобский язык (Новосогдийский). Исследование и материалы. АДД. Л., 1956.
- Боголюбов М.Н., Смирнова О.И.*, 1963.— *М.Н. Боголюбов, О.И. Смирнова.* Согдийские документы с горы Муг. Вып. 3. Чтение, пер. и коммент.— В кн. Хозяйственные документы. М., 1963.
- Богомолова К.А.*, 1952.— *К.А. Богомолова.* Следы древнего культа воды у таджиков.— ИООН АН Таджикской ССР, вып. II, 1952.
- Богословский*, 1842, 2.— *Богословский* 2-й Записка о долине Зеравшана и горах, ее окружающих.— Горный журнал, 1842, кн. X, ч. 2.
- Бокщанин А.Р.*, 1949.— *А.Р. Бокщанин.* Битва при Каррах.— ВДИ, 1949, № 4.
- Болдырев А.Н.*, 1936.— *А.Н. Болдырев.* К фольклору Таджикистана. 1. (Предварительные данные об эпической традиции у таджиков). Тр. Таджикистанской базы АН СССР, т. 3, 1936.
- Болдырев А.Н.*, 1955.— *А.Н. Болдырев.* Из истории развития персидского литературного языка.— ВЯ, 1955, № 5.
- Болдырев А.Н.*, 1957.— *А.Н. Болдырев.* Зайналдин Васифи. Таджикский писатель XVI в. (Опыт творческой биографии). Сталинабад, 1957.
- Большаков О.Г.*, 1956.— *О.Г. Большаков.* Заметки по исторической топографии долины Зеравшана в IX–X вв.—КСИИМК, вып. 61, 1956.
- Большаков О.Г.*, 1958, 1963, 1966.— *О.Г. Большаков.* Арабские надписи на поливной керамике Средней Азии IX–XII вв.—ЭВ, XII, 1958; XV, 1963; XVII, 1966.
- Большаков О.Г.*, 1964.— *О.Г. Большаков.* Отчет о раскопках

- северо-восточной части объекта III.—МИА, № 124, 1964.
- Большаков О.Г.*, 1976.— *О.Г. Большаков*. Хронология восстания Мукашны.— «История и культура народов Средней Азии (древность и средние века)». М., 1976.
- Большаков О.Г. ва Негматов Н.Н.*, II., 1958.— *О.Г. Большаков, Н.Н. Негматов*. Раскопки в пригороде древнего Пенджикента.— МИА, № 66 1958.
- Бонгард-Левин Г.М.*, 1962.— *Г.М. Бонгард-Левин*. Харапская цивилизация и арийская проблема.—СЭ, 1962, № 1.
- Бонгард-Левин Г.И., Ильин Г.Ф.*, 1969.— *Г.М. Бонгард-Левин, Г.Ф. Ильин*. Древняя Индия. М., 1969.
- Борисов А.Я.*, 1940 а.— *А. Борисов*. К истолкованию изображений на Бия — найманских оссуариях.— ТОВЭ, т. II, 1940.
- Борисов А.Я.*, 1940 б.— *А.Я. Борисов*. Значении слова «наус».— ТОВЭ, т. III, 1940.
- Боровков А.К.*, 1952.— *А.К. Боровков*. Таджикско-узбекское двуязычие и вопрос о взаимовлиянии таджикского и узбекского языков.— Уз ИВАН, т. IV, 1952.
- Бородин И.Ф.*, 1965.— *И.Ф. Бородин*. Интерьер монументальных сооружений Самарканда конца XIУ-XУ веков. АКД. Л., 1965.
- Брагинский И.С.*, 1954.— *И.С. Брагинский*, Садриддин Айни. Очерк жизни и творчества. Сталинабад, 1954. (ТР. АН Тадж. ССР, т. XXIV).
- Брагинский И.С.*, 1955.— *И.С. Брагинский*. К вопросу о периодизации истории народов Средней Азии и Казахстана в досоветскую эпоху.— «Материалы научной сессии, посвященной истории Средней Азии и Казахстана в дооктябрьский период». Ташкент, 1955.
- Брагинский И.С.*, 1956.— *И.С. Брагинский*. Из истории таджикской народной поэзии. Элементы народно-поэтического творчества в памятниках древней и средневековой письменности. М., 1956.
- Брагинский И.С.*, 1956 а.— *И.С. Брагинский*. Очерки из истории таджикской литературы. Сталинабад, 1956.
- Брагинский И.С.*, 1966.— *И.Брагинский*. 12 миниатюр. М., 1966.
- Брагинский И.С. ва диг.*, 1953.— *И.С. Брагинский, С. Раҷабов, В.А. Ромодин*. К вопросу о значении присоединения Средней Азии к России.—ВИ, 1953, № 8.
- Бретаницкий Л.С.*, 1958.— *Л.С. Бретаницкий*. Об одном малоизвестном памятнике таджикского зодчества.— «Труды Таджикской археологической экспедиции», т. III. М.—Л., 1958 (МИА, № 66).
- Бретаницкий Л.С. ва диг.*, 1950.— *Л.С. Бретаницкий, А.В. Саломзаде*. Зодчие средневекового Азербайджана.— В. кн.: «Памятники архитектуры Азербайджана». Сб. материалов, Баку, 1950.
- Бродовский М.*, 1875.— *М. Бродовский*. Технические производства в Туркестанском крае. Приложение к промысловому альбому Туркестанского края, составленное и изданное по распоряжению Туркестанского генерал-губернатора, генерал-адъютанта К.П. Фон-Кауфмана 1-го. СПб., 1875.
- Бродовский М.*, 1892.— *М. Бродовский*. Колониальное значение наших среднеазиатских владений. М., 1892.
- Брыкина Г.А.*, 1971 а.— *Г.А. Брыкина*, Раскопки усадьбы Кайрагач.— «Археологические открытия 1970 года». М., 1971.
- Брыкина Г.А.*, 1971 б.— *Г.А. Брыкина*. Некоторые вопросы идеологии и культурные связи населения юго-западных предгорий

- Ферганы в V–IV вв. (По материалам усадьбы Кайрагач). – «Тезисы докладов, посвященных итогам полевых археологических исследований в СССР в 1970 году (археологические секции)». Тбилиси, 1971.
- Бубнова М.А., 1961. – М.А. Бубнова. К истории металлургии серебра в Средней Азии. – ИООН АН Тадж. ССР, вып. I (24), 1961.
- Бубнова М.А., 1962. – М.А. Бубнова. Извлечение серебра купелированием в Средней Азии в IX–XI вв. – ИООН АН Тадж. ССР, 1962, № 1 (28).
- Бубнова М.А., 1975. – М.А. Бубнова. Добыча полезных ископаемых в Средней Азии в XVI–XIX вв. М., 1975.
- Булатов М.С., 1953. – М.С. Булатов. О некоторых приемах пропорционирования в архитектуре Средней Азии. – ИООН АН Тадж. ССР, вып. 3, 1953.
- Булатов М.С., 1962. – М.С. Булатов. Построение архитектурной формы мавзолея Саманидов. «Искусство зодчих Узбекистана». I. Ташкент, 1962.
- Булатов М.С., 1969. – М.С. Булатов. Искусные приемы в зодчестве Самарканда конца XIV – начала XV в. – «Искусство зодчих Узбекистана». IV. Ташкент, 1969.
- Булатова В.А., 1965. – В.А. Булатова. К истории сложения ансамбля Шахи Зинда в XV в. – «Из истории эпохи Улугбека». Ташкент, 1965.
- Булатова-Левина В.А., 1961. – В.А. Буддийский храм в Куве. – СА, 1961, № 3.
- Бунаков Е.В., 1941. – Е.В. Бунаков. К истории сношений России с среднеазиатскими ханствами в XIX века. – СВ, т. II. М. – Л., 1941.
- Бунаков Е.В., 1960. – Е.В. Бунаков. Тенденции развития капиталистических отношений в Средней Азии накануне присоединения ее к России. – «Проблемы востоковедения», 1960, № 6.
- Буряков Ю.Ф., 1965. – Ю.Ф. Буряков. Древний серебрянный рудник Лашкерек. – СА, 1965, № 1.
- Бутинов Н.А., 1968. – Н.А. Бутинов. Первобытнообщинный строй (основные этапы и локальные варианты). – «Проблемы истории докапиталистических обществ», кн. I. М., 1968.
- Бутомо С.В. в диг., 1964. – С.В. Бутомо, В.А. Ранов, Л.Ф. Сидоров. Некоторые вопросы исследования каменного века Памира. – СА, 1964, № 4.
- Вактурская Н.Н., 1959. – Н.Н. Вактурская. Хронологическая классификация средневековой керамики Хорезма IX–XVII вв. – «Керамика Хорезма». М., 1959. (Тр. ХАЭЭ, вып. IV).
- Вамбери Г., 1873. – Г. Вамбери. История Бохары или Трансоксании с древнейших времен до настоящего. Перев. А. И. Павловского, т. 1–2, СПб., 1873.
- Вамбери Г., 1874. – Г. Вамбери. Путешествие по Средней Азии в 1862 году. СПб, 1874.
- Васильев А.И., 1936. – А.И. Васильев. Согдийцы и их вооружение. АКД. Л., 1936.
- Васильев Л.И., 1955. – Л.С. Васильев. Бань-Чао в Западном крае – ВДИ, 1955, № 1.
- Васильев Л.С., 1958. – Л.С. Васильев. Культурные и торговые связи ханского Китая с народами Центральной и Средней Азии. – ВИМК, 1958, № 5.
- Ваххобов М., 1957. – М. Ваххобов. Ташкент в период трех революций. Ташкент, 1957.
- Ваххобов М., 1961. – М. Ваххобов. Формирование узбекской социалистической нации. Ташкент, 1961.
- Веймарн Б., 1946. – Б. Веймарн. Регистан в Самарканде. М., 1946.

- Веймарн Б.В.*, 1947.— *Б.В. Веймарн*. Мечеть Кок-Гумбез в Ура-Тюбе.— «Новые исследования по истории архитектуры народов СССР». М., 1947 (СИИА, вып. 8).
- Вельяминов-Зернов В.В.*, 1853.— *В.В. Вельяминов-Зернов*. Исторические известия о киргиз-кайсаках и сношениях России со Средней Азией со времени кончины Абул-Хайр хана (1748-1765), т. I. Уфа, 1853.
- Вельяминов-Зернов В.В.*, 1856.— *В.В. Вельяминов-Зернов*. Исторические известия о Кокандском ханстве — от Мухамед-Али до Худоярхана.—ТВО РАО, т. II, 1856.
- Вельяминов-Зернов В.В.*, 1859.— *В.В. Вельяминов-Зернов*. Монеты Бухарския и Хивинския.—ТВО РАО, ч. IV, 1859.
- Вельяминов-Зернов В.В.*, 1864.— *В.В. Вельяминов-Зернов*. Исследование о касымовских царях и царевичах, ч. II.—ТВО РАО, ч. X, 1864.
- Венюков М.И.*, 1877.— *М.И. Венюков*. Россия и Восток. СПб., 1877.
- Венюков М.*, 1878.— *М. Венюков*. Очерк политической этнографии стран, лежащих между Россией и Индией.— «Сборник государственных знаний», т. 3. СПб., 1878.
- Веселовский Н.*, 1877.— *Н.(И). Веселовский*. Очерк историко-географических сведений о Хивинском ханстве от древнейших времен до настоящего. СПб., 1877.
- Веселовский Н.*, 1886.— *Н. Веселовский*. Новые материалы для истории Кокандского ханства.— «Журнал Министрства народного просвещения», 1886.
- Веселовский Н.И.*, 1910.— *Н.И. Веселовский*. Гератский бронзовый котелок 559 года гиджры (1163 г, по р. X.)—МАР, № 33, 1910.
- Виноградов А.В.*, 1968.— *А.В. Виноградов*. Неолитические памятники Хорезма. М., 1968.
- Винокурова М.П.*, 1957.— *М.П. Винокурова*. Ткани из замка на горе Муг.— ИООН АН Тадж. ССР, вып. 14, 1957.
- Вишневская О.А.*, 1973.— *О.А. Вишневская*. Культура сакских племен низовьев Сырдарьи в VII—V вв. до н. э. по материалам Уйгарака. (Тр. ХАЭЭ, т. VIII). М., 1973.
- Владимирцов Б.Я.*, 1922.— *Б.Я. Владимирцов*. Чингис-хан. Берлин—СПб.,—М., 1922.
- Владимирцов Б.Я.*, 1934.— *Б.Я. Владимирцов*. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. Л., 1934.
- Воеводский М.В., Грязнов М.П.*, 1938.— *М.В. Воеводский, М.П. Грязнов*. Усунские могильники на территории Киргизской ССР. К истории у-суней.— ВДИ, 1938. №3.
- Волин С.* 1940, — *С. Волин*. К вопросу о замке на горе Муг.— «Труды Таджикистанском АН СССР», т. IX. М.,—Л., 1940
- Воробьева М. Г.*, 1959.— *М.Г. Воробьева*. Керамика Хорезма античного периода.— «Керамика Хорезма». Сб. статей. М., 1959 (Тр. ХАЭЭ. IV).
- Воробьев-Десятовский В.С.*, 1956.— *В.С. Воробьев-Десятовский*. К вопросу о роли субстрата в развитии индоарийских языков.— СВ, 1956, № 1.
- Воробьева-Десятовская М.И.*, 1964.— *М.И. Воробьева-Десятовская*. Памятники индийской письменности из Средней Азии.—«Индия в древности». Сб. статей. М., 1964.
- Воронцов М.Э.*, 1957.— *М.Э. Воронцов*. Археологические исследования Института истории и археологии и Музея истории АН УзССР на территории Ферганы в

- 1950–1951 годах. Ташкент, 1957 («Тр. музея истории УзССР», вып. II).
- Воронина В.Л.*, 1949.– *В.Л. Воронина*. Узбекское народное жилище.–СЭ, 1949, № 2.
- Воронина В.Л.*, 1950.– *В.Л. Воронина*. Неизвестные памятники Средней Азии.– «Материалы по истории и теории архитектуры Узбекистана». Сб. статей, вып. I. М., 1950.
- Воронина В.Л.*, 1950 а.–*В.Л. Воронина*. Изучение архитектуры древнего Пенджикента (по материалам раскопок 1947 г.) –МИА, № 15, 1950.
- Воронина В.Л.*, 1950 б.– *В.Л. Воронина*. Резное дерево Зарафшанской долины.–МИА, № 15, 1950.
- Воронина В.Л.*, 1951 а.– *В.Л. Воронина*. Народные традиции архитектуры Узбекистана. М., 1951.
- Воронина В.Л.*, 1953.– *В.Л. Воронина*. Архитектурные памятники древнего Пенджикента.– МИА, № 37, 1953.
- Воронина В.Л.*, 1954– *В.Л. Воронина*. К характеристике архитектуры Средней Азии эпохи Саманидов.–Тр. АН Таджикской ССР, т. XXVII, 1954.
- Воронина В.Л.*, 1957.– *В.Л. Воронина*. Городище древнего Пенджикента как источник для истории зодчества.– «Архитектурное наследство», 8. М., 1957.
- Воронина В.Л.*, 1958.–*В.Л. Воронина*. Архитектура древнего Пенджикента. (Итоги работ 1952–1953 гг.)– МИА, № 66, 1958.
- Воронина В.Л.*, 1959.– *В.Л. Воронина*. Архитектурный орнамент древнего Пенджикента.– «Скульптура и живопись древнего Пенджикента». Сб. статей. М., 1959.
- Воронина В.Л.*, 1959 а.– *В.Л. Воронина*. Народная архитектура Северного Таджикистана. М., 1959.
- Воронина В.Л.*, 1959 б.– *В.Л. Воронина*. Раннесредневековый город Средней Азии.–СА, М., 1959, № 1.
- Воронина В.Л.*, 1964.– *В.Л. Воронина*. Архитектура древнего Пенджикента.– МИА, № 124, 1964.
- Вороновский Д.Г.*, 1965.– *Д.Г. Вороновский*. Астрономы Средней Азии от Мухаммеда ал-Хаваразми до Улугбека и его школы (IX–XVI вв.).– «Из истории эпохи Улугбека». Сб. статей. Ташкент, 1965.
- Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. Сб. документов. Ташкент, 1960.
- Восток, II. «Литература Ирана X–XII вв». М.–Л., 1935 («Восток», сб. II).
- Вязигин С.А.*, 1949.– *С.А. Вязигин*. Стена Антиоха Сотера вокруг древней Маргианы.– Тр. ЮТАКЭ, т. I, 1949.
- Вязьмитина М.И.*, 1945.– *М.И. Вязьмитина*. Раскопки на городище Айртам.–ТАЭ, т. II, 1945.
- Вяткин В.Л.*, 1902.– *В.Л. Вяткин*. Материалы к исторической географии Самаркандского вилаята.– СКСО, вып. VII, 1902.
- Вяткин В.Л.*, 1912.– *В.Л. Вяткин*. Отчет о раскопках обсерватории Мирзы Улугбека в 1908 и 1909 гг. – «Известия Русского комитета для изучения Средней и Восточной Азии», № 11, сер. 2. СПб., 1912.
- Вяткин В.Л.*, 1927.– *В.Л. Вяткин*. Шейхи Джуйбари.–«В.В. Бартольд». Сб. статей. Ташкент, 1927.
- Вяткин В.*, 1927 а.– *В.Л. Вяткин*. Афрасиаб-городище бывшего Самарканда. Археологический очерк. Ташкент, 1927.

- Вяткин В.Л.*, 1928.— *В.Л. Вяткин*. Каршинский округ, организация в нем войска и события в период 1215–1217 (1800–1803 гг.).— Изв. Ср. Аз. отдела РГО, т. XVIII, 1928.
- Гагеймстер Ю.*, 1882. — *Ю. Гагеймстер*. О торговом значении Средней Азии в отношении к России.— «Русский вестник», 1862, № 110.
- Гаевский П.*, 1919–1923.— *П. Гаевский*. Курган-Тюбинское» бекство.— ИРГО, т. V, 1919–1923 гг., вып. 2. М.— Л., 1924 г.
- Галеркина О.И.*, 1956.— *О.И. Галеркина*. Рукопись сочинений Навои 1521–1522 гг. из собрания ГПБ им. Салтыкова-Щедрина в Ленинграде.— «Труды АН Таджикской ССР», т. 62, 1956.
- Галкин М.Н.*, 1867.— *М.Н. Галкин*. Этнографические и исторические материалы по Средней Азии и Оренбургскому краю, т. I. СПб., 1867.
- Галкин М.Н.*, 1868.— *М.Н. Галкин*. Этнографические и исторические материалы по Средней Азии и Оренбургскому краю, СПб., 1868.
- Галкин А.*, 1890.— *А. Галкин*. Краткий очерк Бухарского ханства.— «Военный сборник», № 11, 1890.
- Ганковский Ю.В.*, 1958.— *Ю.В. Ганковский*. Северо-Западная Индия под властью шахов Дуррани (некоторые вопросы организации управления индийскими вилайята-ми).— «Краткие сообщения Института востоковедения», АН СССР, М., 1958.
- Ганковский Ю.В.*, 1958 а.— *Ю.В. Ганковский*. Империя Дуррани. Очерки административной и военной системы. М., 1958, № 58.
- Гейнс А.К.*, 1898.— *А.К. Гейнс*. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве (как характеристика администрации среднеазиатских народов). В кн. его же. Собрание литературных трудов, т. II. СПб, 1898.
- Герасимов М.М.*, 1959.— *М.М. Герасимов*. Скульптурный портрет Рудаки. Душанбе, 1959.
- Герценберг Л.Г.*, 1965.— *Л.Г. Герценберг*. Хотаносакский язык. М., 1965.
- Гинзбург В.В.*, 1949.— *В.В. Гинзбург*. Таджики предгорий.— Сб. МАЭ, XII, 1949.
- Гинзбург В.В.*, 1950.— *В.В. Гинзбург*. Материалы к палеоантропологии восточных районов Средней Азии. (Гунны и саки Тянь-Шаня, Алая и Южного Памира).— КСИЭ, 1950.
- Гинзбург В.В.*, 1959. — *В.В. Гинзбург*. Основные вопросы палеоантропологии Средней Азии в связи с изучением этногенеза ее народов.—КСИЭ, вып. XXXI, 1959.
- Гинзбург В.В.*, 1962.— *В.В. Гинзбург*. Антропологический состав населения Средней Азии и Казахстана.—«Народы Средней Азии и Казахстана».— 1. М., 1962.
- Гинзбург В.В.*, 1964.— *В.В. Гинзбург*. Расовые типы Средней Азии и их формирование в процессе этногенеза ее народов.—Тр. ТГУ, вып. 235. Исторические науки, кн. 39. Ташкент, 1964.
- Гиршман А.*, 1946.— *А. Гиршман*. Раскопки Французской археологической делегации в Беграме (Афганистан).—КСИИМК, вып. 13, 1946.
- Глуховской А.*, 1867. — *А. Глуховской*. Записка о значении Бухарского ханства для России и о необходимости принятия решительных мер для прочного водворения на-шего влияния в Средней Азии. СПб., 1867.
- Гордлевский В.*, 1941.— *В. Гордлевский*. Государство Сельджукидов Малой Азии. М.—Л., 1941.

- Грантовский Э.А.*, 1960.— *Э.А. Грантовский*. Индоиранские касты у скифов. М., 1960 (XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР).
- Грантовский Э.А.*, 1963.— *Э.А. Грантовский*. Из истории восточно-иранских племен на границах Индии.— КСИНА, вып. 63, 1963.
- Грантовский Э.А.*, 1963. а.— *Э.А. Грантовский*. Племенное объединение Рагсу-рагсав у Панини.— «История и культура древней Индии». М., 1963.
- Грантовский Э.А.*, 1970.— *Э.А. Грантовский*. Ранняя история иранских племен Средней Азии. М. 1970.
- Гребенкин А.Д.*, 1872 а.— *А.Д. Гребенкин*. Мелкие народности Зеравшанского округа.— «Русский Туркестан», вып. 2. М., 1872.
- Гребенкин А.Д.*, 1872 б.— *А.Д. Гребенкин*. Таджики.— «Русский Туркестан», вып. 1. М., 1872.
- Грек Т.Е.* ва диг., 1967.— *Т.Е. Грек, Е. Г. Пчелина, Б. Я. Ставиский*. Каратепе — буддийский пещерный монастырь в старом Термезе. М., 1967.
- Греков Б. Д., Якубовский А.Ю.* 1950.— *Б.Д. Греков, А.Ю. Якубовский*. Золотая Орда и ее падение. М.—Л., 1950.
- Григорьев В.В.*, 1861.— *В.В. Григорьев*. Записки Мирзы Шемса Бухары. О некоторых событиях в Бухаре, Коканде, Кашгаре. Казань, 1861.
- Григорьев В.В.*, 1867 а.— *В.В. Григорьев*. Греко-бактрийское царство.— ЖМНП, ч. 136, отд. II, 1867.
- Григорьев В.В.*, 1867 б.— *В.В. Григорьев*. Кабулистан и Кафиристан. СПб., 1867.
- Григорьев В.В.*, 1871.— *В.В. Григорьев*. О скифском народе саках. СПб., 1871.
- Григорьев В.В.*, 1874.— *В.В. Григорьев*. Русская политика в отношении Средней Азии. Исторический очерк.— «Сборник государственных знаний», т. I. СПб., 1874.
- Григорьев В.В.*, 1881.— *В.В. Григорьев*. Поход Александра Велико-го в Западный Туркестан — ЖМНП, ч. 217, отд. II, сентябрь-октябрь, 1881.
- Григорьев Г.В.*, 1940 а.— *Г.В. Григорьев*. Городище Тали-Барзу. Краткий очерк.— ТОВЭ, т. 2, 1940.
- Григорьев Г.В.*, 1940 б.— *Г.В. Григорьев*. Поселения древнего Согда — КСИИМК, вып. VI. М.—Л., 1940
- Григорьев Г.В.*, 1948.— *Г.В. Григорьев*. Келесская степь в археологическом отношении. (К истории культуры древних саков).—Изв АН Каз. ССР, № 46. серия археологическая, вып. I, 1948.
- Грулев М.*, 1909.— *М. Грулев*. Соперничество России и Англии в Средней Азии. СПб., 1909.
- Грязневич П.А.* ва *Болдырев А.Н.*, 1957.— *П.А. Грязневич, А.Н. Болдырев*. О двух редакциях «Таърихи Табарии» Балъами.—СВ, 1957, № 3.
- Губаревич-Радобильский А. Х.*, 1912.— *А.Х. Губаревич-Радобильский*. Значение Туркестана в торговле России с сопредельными странами.— «Материалы для изучения хлопководства», вып. II. СПб., 1912.
- Гудкова А.В.*, 1964.— *А.В. Гудкова*. Ток кала. Ташкент, 1964.
- Гудкова А.В., Лившиц В.А.*, 1967.— *А.В. Гудкова, В.А. Лившиц*. Новые хорезмские надписи из некрополя Токкалы и проблема «хорезмской эры».— Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР, 1967, № 1.
- Гулишамбаров С.И.*, 1913.— *С.И. Гулишамбаров*. Экономический обзор Туркестанского района,

- обслуживаемого Среднеазиатской железной дорогой, ч. I. Производительные силы. Ашхабад, 1913.
- Гумилев Л.Н., 1959.— Л.Н. Гумилев. Эфталиты и их соседи в IV в.— ВДИ, 1959, №1.
- Гумилев Л.Н., 1960 а.— Л.Н. Гумилев. Война 589 г. и Гератская битва.— ИООН АН Тадж. ССР, 1960, № 2 (23).
- Гумилев Л. Н., 1960 б.— Л. Н. Гумилев. Хунны. Средняя Азия в древние времена. М., 1960.
- Гумилев Л.Н., 1967 а.— Л.Н. Гумилев. Древние тюрки. М., 1967.
- Гумилев Л.Н., 1967 б.— Л.Н. Гумилев. Эфталиты-горцы или степняки? — ВДИ, 1967, № 3.
- Гуревич А.М., 1935.— А.М. Гуревич. О классовой борьбе в Самарканде в 1365–1366 гг.— «Труды Государственной публичной библиотеки УзССР», т. I. Ташкент, 1935.
- Гюзальян А., 1938.— А. Гюзальян. Бронзовый калемдан 1148 г.— «Памятники эпохи Руставели». Л., 1938.
- Давидович Е.А., 1949.— Е.А. Давидович. Стекло из Нисы.— Тр. ЮТАКЭ, т. I, 1949.
- Давидович Е.А., 1950.— Е.А. Давидович. К вопросу о курсе и обращении серебрянных монет в государстве Шейбанидов (XVI в.).— Тр. САГУ. Новая серия вып. II. Гуманитарные науки, кн. 3, 1950.
- Давидович Е.А., 1951 а.—Е.А. Давидович. Две денежные реформы в государстве Шейбанидов.— Тр. САГУ. Новая серия, вып. 23. Гуманитарные науки, кн. 4, 1951.
- Давидович Е.А., 1952.— Е.А. Давидович. Из истории Хисара в XVI в. (по нумизматическим данным).— ИООН АН Тадж. ССР, вып. 2, 1952.
- Давидович Е.А., 1953.— Е.А. Давидович. Средневековое оконное стекло из Таджикистана.— ДАН Тадж. ССР, вып. 7, 1953.
- Давидович Е.А., 1953 а.— Е.А. Давидович. Среднеазиатские серебрянные монеты с наименованием хорасанских городов.— ИООН АН Тадж. ССР, вып. 4, 1953.
- Давидович Е.А., 1953 б.— Е.А. Давидович. Термезский клад медных серебрянных дирхемов 617, 1220 г. — ЭВ. VIII, 1953.
- Давидович Е.А., 1954.— Е.А. Давидович. Нумизматические материалы для истории развития феодальных отношений в Средней Азии при Саманидах.— Тр. АН Таджикской ССР, т. 27, 1954.
- Давидович Е.А., 1954 а.— Е.А. Давидович. Денежная реформа Шейбанихана (из истории среднеазиатской экономики в XVI в.).— «Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии». Сб. статей, вып. I. Сталинабад, 1954 (Тр. АН Таджикской ССР, т. XII).
- Давидович Е.А., 1955. - Е.А. Давидович. Неопубликованные монетные находки на территории Узбекистана. Тр. ИИАН Узб. ССР, 1955.
- Давидович Е.А., 1956.— Е.А. Давидович. О работах Гиссарского отряда в 1955 г.—АРТ, VII. Сталинабад, 1956.
- Давидович Е.А., 1957.— Е.А. Давидович. Коллекции восточных монет Ферганского областного музея.—ИООН АН Тадж. ССР, вып. 14, 1957.
- Давидович Е.А., 1957 а.— Е.А. Давидович. Нумизматические материалы для хронологии и генеалогии среднеазиатских Караханидов.— Тр. ГИМ, вып. 26. Нумизматический сборник, ч. 2, 1957.
- Давидович Е.А., 1958.— Е.А. Давидович. Раскопки замка Калаи Боло. (Из работ Исфаринского

- отряда ТАЭ в 1951–1952 гг.). – МИА, № 66, 1958.
- Давидович Е.А., 1959. – Е.А. Давидович. Монетные находки на территории Таджикистана, зарегистрированные в 1957 г. – АРТ, V, 1959.
- Давидович Е.А., 1960. – Е.А. Давидович. Два самаркандских кувшина с датой и именем мастера в надписи. – КСИИМК, вып. 80, 1960.
- Давидович Е.А., 1960 а. – Е.А. Давидович. Из области денежного обращения в Средней Азии XI–XII вв. – НЭ, II, 1960.
- Давидович Е.А., 1961. – Е.А. Давидович. Материалы для характеристики экономики и социальных отношений в Средней Азии XVI в. – ИООН АН Тадж. ССР, 1961, № 1 (24).
- Давидович Е.А., 1964. – Е.А. Давидович. История монетного дела Средней Азии XVII–XVIII вв. (Золотые и серебрянные монеты Джанидов). Душанбе, 1964.
- Давидович Е.А., 1965 а. – Е.А. Давидович. Материалы для характеристики денежной реформы Улугбека. – «Из истории эпохи Улугбека». Сб. статей. Ташкент, 1965.
- Давидович Е.А., 1965 б. – Е.А. Давидович. Новые нумизматические материалы для характеристики товарно-денежных отношений на территории Южного Таджикистана в XV в. – «Абдурахман Джами. Эпоха, жизнь и творчество». Сб. статей. Душанбе, 1965.
- Давидович Е.А., 1966. – Е.А. Давидович. Денежное обращение в Мавераннахре при Саманидах. – НЭ, VI, 1966.
- Давидович Е.А., 1968 а. – Е.А. Давидович. Нумизматические заметки (Караханиды, Чингизхан, Шейбаниды). – ИООН АН Таджикской ССР, 1968, № 3 (58).
- Давидович Е.А., 1968 б. – Е.А. Давидович. О двух караханидских каганатах. – НАА, 1968, № 1.
- Давидович Е.А., 1970. – Е.А. Давидович. Материалы по метрологии средневековой Средней Азии. М., 1970.
- Давидович Е.А., 1970 а. – Е.А. Давидович. Денежное хозяйство и частичное восстановление торговли в Средней Азии XIII в. после монгольского нашествия. (По нумизматическим данным). – НАА, 1970, № 6.
- Давидович Е.А., 1970 б. – Е.А. Давидович. Клад саганианских монет второй четверти XI в. как исторический источник. – «Письменные памятники Востока», 1968. М., 1970.
- Давидович Е.А., 1972. – Е.А. Давидович. Денежная реформа Кучкунчи-хана. – НЭ, X. М., 1972.
- Давидович Е.А., 1976. – Е.А. Давидович. Первый клад тетрадрахм кушанца «Герая». – ВДМ, 1976, № 4.
- Давидович Е.А. ва Литвинский Б.А., 1955. – Е.А. Давидович, Б.А. Литвинский. Археологический очерк Исфаринского района. Сталинабад, 1955 (Тр. ИИАЭ АН Тадж. ССР, т. 35).
- Давидович Е.А., Мухторов А., 1969. – Е.А. Давидович, А. Мухторов. Страницы истории Гиссара. Душанбе, 1969.
- Давлатов Ч., Илёсов А., 1972. – Дж. Давлатов, А. Ильясов. Присоединение Туркмении к России. Ашхабад, 1972.
- Дальский А.Н., 1949. – А.Н. Дальский. Наскальные изображения Таджикистана. – Изв. ВГО, т. 81, вып. 2, 1949.
- Дандамасв М.А., 1958. – М.А. Дандамасв. Социальная сущность переворота Гауматы. – ВДИ, 1958, № 4.
- Дандамасв М.А., 1963. – М.А. Дандамасв. Поход Дария против

- скифского племени тиграхауда.— КСИНА, 1963, вып. 61.
- Дандамаев М.А., 1963 а.— М.А. Дандамаев. Иран при первых Ахеменидах (VI в. до н. э.). М., 1973.
- Данилевский В.В. в диг., 1940.— В.В. Данилевский, В.Н. Кононов и В.А. Никитин. Исследование растительных остатков из раскопок согдийского замка на горе Муг в Таджикистане — «Тр. Тадж. базы АН СССР», т. VIII. М.—Л., 1940
- Данилевский Г.И., 1851.— Г.И. Данилевский. Описание Хивинского ханства.—ЗИРГО, 1851, кн. 5.
- Дебец Г.Ф., 1948.— Г.Ф. Дебец. Палеоантропология СССР. М.—Л., 1948 (Тр. ИЭ, новая серия, т. IV).
- Демидов А.П., 1926.— А.П. Демидов. Экономические очерки хлопководства, хлопковой торговли и промышленности в Туркестане. М., 1926.
- Денике Б.П., 1928.— Б.П. Денике. Резная штукатурная декорация в Термезе.— Труды секции искусств. РАНИОН, VII. М., 1928.
- Денике Б. (П.), 1938.—Б. (П.) Денике. Живопись Ирана. М., 1938.
- Денике Б.П., 1939.— Б.П. Денике. Архитектурный орнамент Средней Азии. М.—Л., 1939.
- Деоппик Д.В., Мерперт Н.Я., 1957.— Д.В. Деоппик, Н.Я. Мерперт. К вопросу о конце цивилизации Хараппы.— СА, 1957, № 4.
- Дингельштедт Н., 1895.— Н. Дингельштедт. Опыт изучения ирригации Туркестанского края. Сыр — Дарьинская область, т. II, ч. III. СПб., 1895.
- Дмитриев В.И., 1950б. И. Дмитриев. Композиционные особенности бухарской архитектуры второй половины XVI века.— МИТАУ, вып. 1, 1950.
- Дмитриев Л.В. в диг., 1965.— Л.В. Дмитриев, А.М. Мугинов, С.Н. Муратов. Описание тюркских рукописей Института народов Азии, 1. История. Под ред. А.Н. Кононова. М., 1965.
- Добромыслов А. И., 1911.— А. И. Добромыслов. Ташкент в прошлом и настоящем, вып. 1. Ташкент, 1911.
- Долгорукой Дм., 1871.— Дм. Долгорукой. Пять недель в Кокане,— «Русский вестник», 1871.
- Долинская В.Г., 1955.— В.Г. Долинская. Художник-миниатюрист Мухаммед Мурад Самарканди.— Изв. АН УзССР, 1955, № 9.
- Долинская В.Г., 1958.— В.Г. Долинская. Миниатюры рукописи «Таърихи-Абул-Хайрхани» из собрания Института востоковедения АН УзССР.-ИООН АН Таджик-ской ССР, 1958, № 2 (17).
- Дройзен И.Г., 1890—1893.— И.Г. Дройзен. История эллинизма. Перев. с франц. М. Шелгунова, тт. I—III, 1890—1893, т. I. История Александра Великого. М., 1890.
- Дружинин Н.М., 1927.— Н.М. Дружинин. В страну туркмен и узбеков. Л., 1927.
- Дьяконов И.М., 1949.— И.М. Дьяконов. Развитие земельных отношений в Ассирии. Л., 1949.
- Дьяконов И. М., 1956.— И.М. Дьяконов. История Мидии от древнейших времен до конца IV века до н. э. М.—Л., 1956.
- Дьяконов И.М., 1959.— И.М. Дьяконов. Общественный и государственный строй древнего Двуречья. Шумер. М., 1959.
- Дьяконов И.М., 1963.— И.М. Дьяконов. Община на древнем Востоке в работах советских исследователей.— ВДИ, 1963, №1.
- Дьяконов И.М., 1966.— И.М. Дьяконов. Основные черты экономики в монархиях древней Западной Азии.—ВДИ, 1966, М1.
- Дьяконов И.М., 1967.— И.М. Дьяконов. Языки древней Передней Азии. М., 1967.

- Дьяконов И.М., 1970.— И.М. Дьяконов. Арийцы на Ближнем Востоке. Конец мифа.— ВДИ, 1970, № 7.
- Дьяконов И.М., Дьяконов М.М., Лившиц В.А., 1951.— И.М. Дьяконов, М.М. Дьяконов, В.А. Лившиц. Документы из древней Нисы (дешифровка и анализ).— Мат. ЮТАКЭ, вык. 2, 1951.
- Дьяконов И.М. ва Лившиц В.А., 1960 а.— И.М. Дьяконов, В.А. Лившиц. Документы из Нисы 1 в. до н. э. Предварительные итоги работ. М., 1960.
- Дьяконов И.М. ва Лившиц В.А., 1960 б.— И.М. Дьяконов, В.А. Лившиц. Парфянское царское хозяйство в Нисе I в. до н. э.— ВДИ, 1960, № 2.
- Дьяконов И.М., Лившиц В.А., 1966.— И.М. Дьяконов, В.А. Лившиц. Новые находки документов в старой Нисе.— «Переднеазиатский сборник», II. М., 1966.
- Дьяконов М.М., 1950.— М.М. Дьяконов. Работы Кафирниганского отряда.— МИА, № 15, 1950.
- Дьяконов М.М., 1951.— М.М. Дьяконов. Образ Сиявуша в среднеазиатской мифологии.— КСИИМК, вып. XI, 1951.
- Дьяконов М.М., 1953.— М.М. Дьяконов. Археологические работы в нижнем течении река Кафирнигана (Кобадиян) (1950–1951 гг.).— МИА, № 37, 1953.
- Дьяконов М.М., 1954 а.— М.М. Дьяконов. Росписи Пянджикента и живопись Средней Азии.— «Живопись древнего Пянджикента». Сб. статей. М., 1954.
- Дьяконов М.М., 1954 б.— М.М. Дьяконов. Сложение классического общества в северной Бактрии.— СА, XIX, 1954.
- Дьяконов М.М., 1956.— М.М. Дьяконов. У истоков древней культуры Таджикистана. Сталинабад, 1956.
- Дьяконов М.М., 1961.— М.М. Дьяконов. Очерк истории древнего Ирана. М., 1961.
- Дьяконова Н.В., 1964.— Н.В. Дьяконова. Среднеазиатские миниатюры XVI–XVIII вв. М., 1964.
- Дьяконова Н.В., Смирнова О.И., 1967.— Н.В. Дьяконова, О.И. Смирнова. К вопросу о культе Наны (Анахиты) в Согде.— СА, 1967, № 1.
- Ершов Н.Н., 1960.— Н.Н. Ершов. Сельское хозяйство таджиков Ленинабадского района Таджикской ССР перед Октябрьской революцией.— «Труды АН Тадж. ССР, т. 28. Сталинабад, 1960.
- Жуков В.Д., 1940.— В.Д. Жуков. Стеклообразные «медальоны» из дворца Термезских правителей. Изв. Уз ФАН СССР, 1940, № 4–5.
- Жуков В.Д., 1945.— В.Д. Жуков. Развалины ансамбля дворцовых зданий в пригороде средневекового Термеза.— ТАЭ, т. II, 1945.
- Жуковский В.А., 1894.— В.А. Жуковский. Древности Закаспийского края. Развалины старого Мерва. СПб., 1894, (МАР, № 16).
- Жуковский С.В., 1915.— С.В. Жуковский. Сношения России с Бухарой и Хивой за последнее трехсотлетие. Пг., 1915 («Труды общества русских ориенталистов», № 2).
- Забелина Н.Н., 1952.— Н.Н. Забелина. Обзор древнейших монет из коллекций Республиканского историко-краеведческого музея Тадж. ССР, вып. 1. Сталинабад, 1952.
- Забелина Н.Н. ва Ремпель Л., 1948.— Н.Н. Забелина, Л. Ремпель. Согдийский всадник. Ташкент, 1948.
- Заднепровский Ю.А., 1960.— Ю.А. Заднепровский. Археологические памятники южных районов Ошской области (середина I тыс. до

- н. э.–середина 1 тыс. н. э.). Фрунзе, 1960.
- Заднепровский Ю.А.*, 1962.– *Ю.А. Заднепровский*. Древнеземледельческая культура Ферганы. М.– Л., 1962 (МИА, № 118).
- Заднепровский Ю.А.*, 1967.– *Ю.А. Заднепровский*. Тюркские памятники в Фергане.–СА, 1967, № 1.
- Залеман К.Г.*, 1888.– *К.Г. Залеман*. Новые материалы по ягнобскому языку.– ЗВОРАО, т. III, вып. 1–2, 1888.
- Зарубин И.И.*, 1926.– *И.И. Зарубин*. Сказание о первом кузнеце в Шугнане.– «Известия АН СССР», 1926, VI серия, т. XX №12.
- Засыпкин Б.Н.*, 1928.– *Б.Н. Засыпкин*. Архитектурные памятники Средней Азии. Проблемы исследования и реставрации.– «Вопросы реставрации». Сб. статей. Пг.– М., 1928.
- Засыпкин Б.Н.*, 1948.– *Б.Н. Засыпкин*. Архитектура Средней Азии. М., 1948.
- Засыпкин Б.Н.*, 1961. - *Б.Н. Засыпкин*. Своды в архитектуре Узбекистана.– «Архитектурное наследство», 13. М., 1961.
- Заходер Б.Н.*, 1940. - *Б.Н. Заходер*. Мухаммед Нахшаби. К истории карматского движения в Средней Азии в X в.– УЗ МГУ, вып. 41, 1940.
- Заходер Б.Н.*, 1943.–*Б.Н. Заходер*. Денданекан.– ИЖ, 1943, № 3-4.
- Заходер Б.Н.*, 1945.–*Б.Н. Заходер*. Хорасан и образование государства сельджуков.– ВИ, 1945, № 5–6.
- Зеймаль Е.В.*, 1960.– *Е.В. Зеймаль*. Кушанские монеты из собрания Института истории, археологии и этнографии АН Таджикской ССР.– ИООН АН Тадж. ССР, 1960, № 1.
- Зеймаль Е.В.*, 1963.–*Е.В. Зеймаль*. Шива на монетах Великих кушан.– «Тезисы докладов научной сессии, посвященной итогам работы Государственного Эрмитажа за 1962 г.» Л., 1963.
- Зеймаль Е.В.*, 1964. - *Е.В. Зеймаль*. Проблемы кушанской хронологии и монеты.– «Тезисы докладов на юбилейной научной сессии (Гос. Эрмитаж)». Л., 1964.
- Зеймаль Е.В.*, 1965.– *Е.В. Зеймаль*. Кушанское царство по нумизматическим данным.– АКД. Л., 1965.
- Зеймаль Е.В.*, 1967.– *Е.В. Зеймаль*. Монеты Великих кушан в Государственном Эрмитаже.– «Нумизматика». Сб. статей, 3. Л., 1967 (Труды Гос. Эрмитажа т. IX).
- Зеймаль Е.В.*, 1968 а. – *Е.В. Зеймаль*. Кушанская хронология. (Материалы по проблеме). М., 1968.
- Зеймаль Е.В.*, 1968 б. – *Е.В. Зеймаль*. Начальная дата Канишки – 278 г. н. э.– «Тезисы докладов и сообщений советских ученых». Международная конференция по истории, археологии и культуре Центральной Азии в кушанскую эпоху. М., 1968.
- Зеймаль Т.И.*, 1962.– *Т.И. Зеймаль*. Археологические работы в Вахшской долине в 1960 г.–ДРТ, вып. 8 1962.
- Зеймаль Т.И.*, 1971.– *Т.И. Зеймаль*. Древние и средневековые каналы Вахшской долины.– «Страны и народы Востока», вып. X. М., 1971.
- Зеймаль Т.И.*, *Зеймаль Е.В.*, 1962.– *Т.И. Зеймаль*, *Е.В. Зеймаль*. Еще раз о месте находки Аму-Дарьинского клада.– ИООН АН Тадж. ССР, 1962, № 1 (28).
- Зельин К.К.*, 1953.– *К.К. Зельин*. Основные черты эллинизма. (Социально-экономические отношения и политическое развитие рабовладельческих обществ Восточного Средиземноморья в

- период эллинизма).–ВДИ, 1954, № 4.
- Зельин К.К., Трофимова М.К.*, 1969.– *К.К. Зельин, М.К. Трофимова.* Формы зависимости в Восточном Средиземноморье эллинистического периода. М., 1969.
- Зиёев Х.З.*, 1962.– *Х.З. Зиёев.* Ўрта Осиё ва Сибирь (XVI–XIX асрлар). Тошкент, 1962.
- Зиёев Х.З.*, 1965.– *Х.З. Зиёев.* Ўрта Осиё ва Волга буйлари (XVI–XIX). Тошкент, 1965.
- Зиманов С.З.*, 1960.– *С.З. Зиманов.* Политический строй Казахстана конца XVIII и первой половины XIX в. Алма-Ата, 1960.
- Зиновьев Н.*, 1868.– Н. Зиновьев. Осада Ура-Тюбе и Джизага.– «Русский вестник», 1868, № 3–6.
- Зограф А.Н.*, 1937.– *А.Н. Зограф.* Монеты «Герая». Ташкент, 1937.
- Зохидов П.Ш.*, 1965. – *П.Ш. Зохи-дов.* Самаркандская школа зодчих XIX – начала XX века. Ташкент, 1965.
- Зуев Ю.А.*, 1960.– *Ю.А. Зуев.* Тамги лошадей из вассальных княжеств.– Тр. ИИАЭ АН Каз. ССР, т. 8, 1960.
- Иброҳимов С.К.*, 1960.– *С.К. Ибрагимов.* Еще раз о термине «кавах».– «Новые материалы по древней и средневековой истории Казахстана». Сб. статей, Алма-Ата, 1960.
- Иброҳимов С.К.*, 1960 б.– *С.К. Ибрагимов.* «Михманнамеи Бухара» Рузбехана как источник по истории Казахстана. Алма-Ата, 1960.
- Иванов В.В.*, 1967.– *В.В. Иванов.* Языковые данные о происхождении кушанской династии и тохарская проблема. НАА, 1967, М 3.
- Иванов В.В. ва Топоров В.Н.*, 1960.– *В.В. Иванов, В.Н. Топоров.* Санскрит, М., 1960.
- Иванов Д.*, 1873.– *Д. Иванов.* Туркестанские походы– «Военный сборник», 1873, № 3, 4, 6, 7, 9, 10.
- Иванов И.К.*, 1965.– *И.К. Иванов.* Геологический возраст ископаемого человека. М., 1965.
- Иванов П.П.*, 1932.– *П.П. Иванов.* К истории развития горного промысла Средней Азии. Краткий исторический очерк. Л.– М., 1932.
- Иванов П.П.*, 1937.– *П.П. Иванов.* Восстание Китай-кипчаков в Бухарском ханстве в 1821–1825 гг. «Труды ИВАН СССР», т. XXVIII, 1937.
- Иванов П.П.*, 1937 б.– *П.П. Иванов.* Новые материалы по истории Средней Азии (по поводу открытия архива хивинских ханов).– «Историк-марксист», 1937, № 3.
- Иванов П.П.*, 1937 а.– *П.П. Иванов.* «Удельные земли» Сейид-Мухамедхана хивинского (1856–1865).– «Записки Института востоковедения АН СССР», т. VI. М.–Л., 1937.
- Иванов П.П.*, 1939.– *П.П. Иванов.* Казахи и Кокандское ханство (к истории их взаимоотношении в начале XIX в.).– «Записки Института востоковедения АН СССР», т. VII, 1939.
- Иванов П.П.*, 1940.– *П.П. Иванов.* Архив хивинских ханов XIX в. Исследование и описание документов с историческим введением. Новые источники для истории народов Средней Азии. Л., 1940.
- Иванов П.П.*, 1954.– *П.П. Иванов.* Хозяйство джуйбарских шейхов. К истории феодального землевладения в Средней Азии в XVI–XVIII вв. М.–Л., 1954.
- Иванов П.П.*, 1958.– *П.П. Иванов.* Очерки по истории Средней Азии (XVI – середина XIX в.). М., 1958.

- Иванов С.В.*, 1952.— *С.В. Иванов.* О находках в замке на горе Муг (Керамика, плетенные и кожаные изделия, ткани).— ИООН АН Тадж. ССР, вып. II, 1952.
- Игнатъев Н.*, 1897.— *Н. Игнатъев.* Миссия в Хиву и Бухару в 1858 г. СПб., 1897.
- Иерусалимская А.А.*, 1967 г.— *А.А. Иерусалимская.* К вопросу о связях Согда с Византией и Египтом (об одной уникальной ткани из северокавказского могильника Мощная балка).—НАА, 1967, № 3.
- Иерусалимская А.А.*, 1967 б.— *А.А. Иерусалимская.* О северокавказском «шелковом пути» в ранне средневековье.—СА., 1967, № 2.
- Ильин Г.Ф.*, 1958.— *Г.Ф. Ильин.* Древний индийский город Таксила. М., 1958.
- Иностранцев К.А.*, 1907 а.— *К.А. Иностранцев.* К изучению оссуариев.—ЗВОРАО, т. XVIII, 1907.
- Иностранцев К.А.*, 1907 б.— *К.А. Иностранцев.* Туркестанские оссуарии и астоданы.—ЗВОРАО, XVII, 1907.
- Иностранцев К.А.*, 1909.— *К.А. Иностранцев.* О древнеиранских погребальных обычаях и постройках.—ЖМНП, № 3–4, 1909.
- Иностранцев К.А.*, 1911. - *К.А. Иностранцев.* О домусульманской культуре Хивинского оазиса.— ЖМНП, новая серия, ч. XXXI, № 2.
- Искандаров Б.И.*, 1958.— *Б.И. Искандаров.* Из истории Бухарского эмирата. М., 1958.
- Искандаров Б.И.*, 1960.— *Б.И. Искандаров.* Восточная Бухара и Памир в период присоединения Средней Азии к России. Сталинабад, 1960.
- Искандаров Б.И.*, 1962, 1963.— *Б.И. Искандаров.* Восточная Бухара и Памир во второй половине XIX в., ч. I, 1962; ч. II, 1963.
- Искандаров Б.И.*, 1970.—*Б.И. Искандаров.* Бухара в 1919–1920 гг. Душанбе, 1970.
- Исламов О.И.*, 1955.—*О.И. Исламов.* Из истории горного дела и геологических представлений у народов Средней Азии с древнейших времен до XVIII в.— «Очерки по истории геологических знаний». Сб. статей, вып. 4. М., 1955,
- «История Бухары», 1976.— «История Бухары с древнейших времен до наших дней». Ташкент, 1976.
- «История Казахской ССР», 1957.— «История Казахской ССР. С древнейших времен до Октябрьской Социалистической революции», т. I. Алма-Ата, 1957.
- «История Киргизской ССР», т. I, 1963.—«История Киргизской ССР», т. I. Фрунзе, 1968.
- «История народов Узбекистана», 1947–1950.— «История народов Узбекистана», т. I. С древнейших времен до начала XVI в. Ташкент, 1950; т. II: От образования государства Шейбанидов до Великой Октябрьской Социалистической революции. Ташкент, 1947.
- «История Самарканда», т. I, 1969.— «История Самарканда. С древнейших времен до Великой Октябрьской Социалистической революции», т. I. Ташкент, 1969.
- «История Туркменской ССР», т. I, кн. 2, 1957.—«История Туркменской ССР. С начала XIX века до Великой Октябрьской Социалистической революции», т. I, кн. 2. Ашхабад, 1957.
- «История Узбекской ССР», 1967.— «История Узбекской ССР», 1967, т. I.— С древнейших времен до середины XIX века, Ташкент, 1967.
- Исхоқов А.*, 1971.— *А. Исаков.* Дворец правителей древнего Пенджикента — «Страны и народы Востока», вып. X. М., 1971.

- Итина М.А.*, 1958.— *М.А. Итина.* Памятники первобытной культуры Верхнего Узбая.— Археологические и этнографические работы Хорезмской экспедиции 1949–1953 гг. М., 1958 (Тр. ХАЭЭ, т. 2).
- Итина М.А.*, 1959.— *М.А. Итина.* Первобытная керамика Хорезма.— «Керамика Хорезма». М., 1959 (Тр. ХАЭЭ, т. 4).
- Итина М.А.*, 1962.— *М.А. Итина.* Степные племена среднеазиатского междуречья во второй половине II – начале I тысячелетия до нашей эры.— СЭ, 1962, № 3.
- Итина М.А.*, 1968.— *М.А. Итина.* Древнехорезмские земледельцы.— «История, археология и этнография Средней Азии». Сб. статей. М., 1968.
- ИТН*, I, 11 (1), II (2),. 1963, 1964.— «История таджикского народа», т. I. С древнейших времен до V в. н. э. М., 1963; т. II, кн. 1. Возникновение и развитие феодального строя (VI–XVI вв.). М., 1964; т. II, кн. 2. Поздний феодализм (XVII в.–1917 г.). М., 1964.
- Кабанов С.К.*, 1956 а.—*С.К. Кabanов.* Археологические данные по истории Нахшеба в III–V вв.— ВДИ, 1956, № 2.
- Кабанов С.К.*, 1956 б.—*С.К. Кabanов.* Раскопки жилого квартала X в. в западной части городища Варахша.—Тр. ИИА АН Уз. ССР, вып. VIII, 1956.
- Кабанов С.К.*, 1961.—*С. К. Кabanов.* Кешские монеты V–VI вв.— ВДИ, 1961, № 1.
- Кабанов С.К.*, 1963.— *С.К. Кabanов.* Археологические данные к этнической истории южного Согда в III–VI вв.—СА, 1963, № 1.
- Кабо В. Р.*, 1968.— *В. Р. Кабо.* Первобытная община охотников и собирателей (по австралийским материалам). «Проблемы истории докапиталистических обществ». Сб. статей, кн. I. М., 1968.
- Камолов С.*, 1968.—*С. Камолов.* Каракалпаки в XVIII–XIX веках. (К истории взаимоотношений с Россией и с среднеазиатскими ханствами). Ташкент, 1968.
- Капранов В.А.*, 1964.— *В.А. Капранов.* «Лугати фурс» Асади Туси и его место в истории таджикской (фарси) лексикографии. Душанбе, 1964.
- Каримов Т.*, 1957.—*Т. Каримов.* Победа Великой Октябрьской социалистической революции в Северном Таджикистане. Сталинабад, 1957.
- Каримов Т.*, 1965.— *Т. Каримов.* Таджикистан в период революции 1905–1907 гг. Душанбе, 1965.
- Каримов Т.*, 1968.— *Т. Каримов.* Восстание 1916 г. в Таджикистане. Душанбе, 1966.
- Кармышева Б.Х.*, 1954.— *Б.Х. Кармышева.* Узбеки-локайцы Южного Таджикистана. Душанбе, 1954 (Тр. АН Таджикской ССР, т. 28).
- Кармышева Б.Х.*, 1957.— *Б.Х. Кармышева.* Некоторые данные к этногенезу населения южных и западных районов Узбекистана.— КСИЭ, вып. XXVII, 1957.
- Кармышева Б.Х.*, 1960.— *Б.Х. Кармышева.* Этнографическая группа «тюрк» в составе узбеков (историко-этнографические данные).— СЭ, 1960, № 1.
- Кармышева Б.Х.*, 1960 а.— *Б.Х. Кармышева.* Этнические и территориальные группы населения северо-восточной части Кашка-Дарьинской области Узбекской ССР.— КСИЭ, вып. 33, 1960.
- Кармышева Б.Х.*, 1964.— *Б.Х. Кармышева.* К истории формирования населения южных районов Узбекистана и Таджикистана. М., 1964 (VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук).

- Кастальский Б. Е.*, 1909.– *Б. Е. Кастальский*. Биянайманские осыарии.–ПТКЛА, год 13, 1909 (приложение).
- Кастельская З.Д.*, 1934.– *З.Д. Кастельская*. К истории англо-русского соперничества в Средней Азии (с 1-й половины XIX века по 1907 г.).–НЗВ, 1934, М 2.
- Кастельская З.Д.*, 1937.–*З. Д. Кастельская*. Восстание 1916 г. в Узбекистане. (К 20-летию восстания). Ташкент, 1937.
- Кастельская З.Д.*, 1972.– *З.Д. Кастельская*. Основные предпосылки восстания 1916 г. в Узбекистане. М., 1972.
- «Каталог», I–III.– «Каталог восточных рукописей Академии наук Таджикской ССР». Сталинабад, 1960; т. II. Душанбе, 1968; т. III. Душанбе, 1968.
- Качановский Ю. В.*, 1971.– *Ю. В. Качановский*. Рабовладение, феодализм или азиатский способ производства? Спор об общественном строе древнего и средневекового Востока, доколониальной Африки, докулмбовой Америки. М. 1971..
- Кибиоров А. К.*, 1959.–*А. К. Кибиоров*. Археологические работы в центральном Тянь-Шане 1953–1965 гг. Тр. Кирг. АЭЭ, II, 1959.
- Кисляков Н.А.*, 1939.– *Н.А. Кисляков*. Жилище горных таджиков бассейна р. Хингоу.– СЭ. Сб. статей, вып. 2, 1939.
- Кисляков Н.А.*, 1940.– *Н.А. Кисляков*. Ишан-феодал Восточной Бухары.– «Труды Таджикской базы АН СССР», т. IX, 1940 г.
- Кисляков Н.А.*, 1947.– *Н.А. Кисляков*. К вопросу об этногенезе таджиков.– Сб. «Советская этнография», вып. VI–VIII, 1947.
- Кисляков Н.А.*, 1954.– *Н.А. Кисляков*. Очерки по истории Каратегина, 2 изд., Душанбе, 1954.
- Кисляков Н.А.*, 1967.– *Н.А. Кисляков*. Проблемы семьи и брака в работах советских этнографов.– «Советская этнография», М, 1967, № 5.
- Кияткина Т.П.*, 1965.– *Т.П. Кияткина*. Формирование антропологического типа таджиков по палеоантропологическим данным.– АҚД. Душанбе, 1965.
- Кияткина Т.П.*, 1976.– *Т.П. Кияткина*. Материалы к палеоантропологии Таджикистана. Душанбе, 1976.
- Климчицкий С.И.*, 1940 а.–*С.И. Климчицкий*. Название Согдианы в топонимике Таджикистана.– «Труды Таджикской базы АН СССР», т. IX. М.–Л., 1940.
- Климчицкий С.И.*, 1940 б.– *С.И. Климчицкий*. Ягнобцы и их язык.– «Труды Таджикской базы АН СССР», т. IX. М.–Л., 1940.
- Кляшторный С.Г.*, 1954.–*С.Г. Кляшторный*. Из истории борьбы народов Средней Азии против арабов (по руническим текстам).– ЭВ. IX, 1954.
- Кляшторный С.Г.*, 1959.– *С.Г. Кляшторный*. Древнетюркская руническая надпись на бронзовом перстке из Ферганы.– АРТ, вып. V, 1959 (Тр. АН Тадж. ССР, т. С 111).
- Кляшторный С.Г.*, 1960.– *С.Г. Кляшторный*. Титул согдийского владельца в древнетюркском тексте.–ПВ, 1960, № 6.
- Кляшторный С.Г.*, 1960 а.– *С.Г. Кляшторный*. К вопросу о подлинности древнетюркской рунической надписи с именем Чингисхана.– ПВ, 1960, № 1.
- Кляшторный С.Г.*, 1964.– *С.Г. Кляшторный*. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М., 1964.
- Кляшторный С.Г.*, 1965.– *С.Г. Кляшторный*. Проблемы ранней истории племени турк (ашина).– «Новое в советской археологии». М., 1965.

- Кляшторный С.Г., Лившиц В.А.*, 1971.– *С.Г. Кляшторный, В.А. Лившиц.* Согдийская надпись из Бугута.– «Страны и народы Востока», вып. X. М., 1971.
- Ковалев С.И.*, 1949.– *С.И. Ковалев.* Монархия Александра Македонского.– ВДИ, 1949, № 4.
- Кожемяко П.Н.*, 1959.– *П.Н. Кожемяко.* Раннесредневековые города и поселения Чуйской долины. Фрунзе, 1959. «Койкрылганкал», 1967.– «Койкрылганкала» – памятник культуры древнего Хорезма IV в. до н.э.–IV в. н.э. М., 1967. (Тр. ХАЭЭ, V).
- Колесников А.И.*, 1970.– *А.И. Колесников.* Иран в начале VII века (Источники, внутренняя и внешняя политика, вопросы административного деления). Л., 1970 («Палестинский сборник», вып. 22 (85)).
- Кононов А.Н.*, 1949.– *А.Н. Кононов.* Опыт анализа термина «турк»– СЭ, 1949, №1.
- Коробкова Г.Ф.*, 1969.– *Г.Ф. Коробкова.* Орудия труда и хозяйство неолитических племен Средней Азии. Л., 1969. (МИА, № 158).
- Коробкова Г.Ф., Ранов В.А.*, 1968.– *Г.Ф. Коробкова, В.А. Ранов.* Неолит горных районов Средней Азии (по раскопкам поселения Туткаул).– «Проблемы археологии Средней Азии». Тезисы докладов. Л., 1968.
- Коссович К.*, 1861.– *К. Коссович.* Четыре статьи из Зенд-Авесты. СПб., 1861.
- Костенко Л.Ф.*, 1871.– *Л.Ф. Костенко.* Путешествие в Бухару русской миссии в 1870 г. СПб., 1871.
- Костенко Л.Ф.*, 1871 а.– *Л.Ф. Костенко.* Средняя Азия и водворение в ней русской гражданственности. СПб., 1871.
- Костров П.И.*, 1954.– *П.И. Костров.* Техника живописи и консервация росписей древнего Пенджикента.– «Живопись древнего Пенджикента». Сб. статей. М., 1954.
- Костров П.И.*, 1959.– *П.И. Костров.* Исследование, опыт реконструкции и консервации живописи и скульптуры древнего Пенджикента. «Скульптура и живопись древнего Пенджикента». Сб. статей. М., 1959.
- Кошеленко Г.А.*, 1966 – *Г.А. Кошеленко.* Культура Парфии. М., 1966.
- Кошеленко Г.А.*, 1968.– *Г.А. Кошеленко.* Некоторые вопросы истории ранней Парфии.– ВДИ, 1968, № 1.
- Кошеленко Г.А.*, 1971.– *Г.А. Кошеленко.* Царская власть и ее обоснование в ранней Парфии.– Сб. «Истории Иранского государства и культуры». М., 1971.
- «Краткое описание...», 1823.– «Краткое описание Бухары и Хивы».– «Сибирский вестник». СПб., ч. I, 1823.
- Крачковская В.А.*, 1949.– *В.А. Крачковская.* Эволюция куфического письма в Средней Азии.– ЭВ, III, 1949.
- Крачковская В.А.*, 1958.– *В.А. Крачковская.* О средневековых текстильных изделиях в Средней Азии (мервские ткани IX–X вв.).– «Материалы Первой Всесоюзной научной конференции востоковедов», вып. 2. Ташкент, 1958.
- Крачковский И.Ю.*, 1945.– *И.Ю. Крачковский.* Над арабскими рукописями. М.– Л., 1945.
- Крачковский И.Ю.*, 1957.– *И.Ю. Крачковский.* Арабская литература.– Избр. соч., т. V. М.–Л., 1957.
- Крачковский И.Ю.*, 1958.– *И.Ю. Крачковский.* Очерки по истории русской арабистики.– Избр. соч., V. М.– Л., 1958.

- Крачковский* В.А. ва *И.Ю.*, 1931.– В.А. и И.Ю. *Крачковские*. Древнейший арабский документ из Средней Азии.– «Согдийский сборник». М., 1934.
- Крестовский* В.В., 1884.– В.В. *Крестовский*. В гостях у эмира Бухарского. (Путевой дневник).– «Русский вестник», 1884, № 1 2, 3, 5, 8.
- Кривцова-Гракова* О.А., 1955.– О.А. *Кривцова-Гракова*. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы. М., 1955 (МИА, 46).
- Кругликова* И.Т., 1974.– И.Т. *Кругликова*. Дильберджин. М., 1974.
- Кругликова* И.Т., 1976.– И.Т. *Кругликова*. Настенные росписи Дильберджина.– «Древняя Бактрия. Материалы Советско-Афганской экспедиции 1969–1973 гг.». Сб. статей. М., 1976.
- Кругликова* И.Т., *Сарианиди* В.И., 1976.– И.Т. *Кругликова*. В.И. *Сарианиди*. Пять лет работы Советско-Афганской археологической экспедиции.– В кн.: «Древняя Бактрия. Материалы Советско-Афганской экспедиции 1969–1973 гг.». М., 1976.
- Крюгер* Е.В., 1935.– Е.В. *Крюгер*. Сельскохозяйственное производство в эллинистическом Египте.– ИГ АИМК, вып. 108, 1935.
- Кузьмина* Е.Е., 1958.– Е.Е. *Кузьмина*. Могильник Заман-Баба. (К вопросу о культурных связях населения долины нижнего Зеравшана в III–II тысячелетиях до н. э.).–СЭ, 1958, № 2.
- Кузьмина* Е.Е., 1964.– Е.Е. *Кузьмина*. О южных пределах распространения степных культур эпохи бронзы в Средней Азии.– «Памятники каменного и бронзового века Евразии». Сб. статей. М., 1964.
- Кузьмина* Е.Е., 1975.– Е. Е. *Кузьмина*. Рец.: С. А. Вишневская. Культура сакских племен низовьев Сырдарьи по материалам Уйгарака. М., 1973.–СА, 1975, № 2.
- Кузьмина* Е.Е., *Певзнер* С.Б., 1956.– Е.Е. Кузьмина, С.Б. Певзнер. Оборонительные сооружения городища Кей-Кобадпах.– КСИИМК, вып. 64, 1956.
- Кун* А.Л., 1874.– А.Л. *Кун*. Поездка по Хивинскому ханству в 1873.– ИИ РГО, т. X, отд. 2, 1874.
- Кун* А.Л., 1873 а.– А.Л. *Кун*. Бухарские порядки. Заметки о порядки взимания поземельных податей.– «Туркестанские ведомости», 1873, № 32.
- Кун* А.Л., 1876.–А. *Кун*. Очерк Коканского ханства.– «Известия Русского имп. Географического общества», 1876, т. XII, вып. I.
- Кун* А.Л., 1880.– А.Л. *Кун*. Очерки Шахриябзского бекства.– ИРГО по отделению этнографии, т. VI, СПб., 1880.
- Куфтин* Б.А., 1954.– Б.А. *Куфтин*. Работа ЮТАКЭ в 1952 г. по изучению культур Анау.–Изв. АН Туркм. ССР. 1954, № 7.
- Куфтин* Б.А., 1956.–Б.А. *Куфтин*. Полевой отчет о работе XIV отряда ЮТАКЭ по изучению первобытнообщинных оседлоземельческих поселений эпохи меди и бронзы в 1952 г.–Тр. ЮТАКЭ, т. 7, 1956.
- Кушакевич* А.А., 1872.– А. *Кушакевич*. Сведения о Ходжентском уезде.–ЗИРГО, т. IV. СПб., 1871.
- Кушакевич* А.А., 1872 а.– А. *Кушакевич*. Аксакальство и кипляки полуоседлых узбеков и число юрт в них.– «Материалы для статистики Туркестанского края». Ежегодник, вып. I. 1872.
- Лазар* Ж., 1961.– Ж. *Лазар*. Общий язык иранских земель и его диалекты по текстам X–XI вв. н. э.– НАА, 1961, № 4.
- Лев* Д.Н., 1949.– Д.Н. *Лев*. Древний палеолит в Аман-Кутане. (Пред-

- варительное сообщение). Самарканд, 1949. (Тр. УЗГУ, новая серия, № 39).
- Лев Д.Н.*, 1960.– *Д.Н. Лев*. Археологические исследования Самаркандского государственного университета (1955–1956).–Тр. САГУ, вып. 101, ч. 2, 1960.
- Лев Д.Н.*, 1964.– *Д.Н. Лев*. Поселение древнекаменного века в Самарканде (исследования 1958–1960 гг.).–Тр. САГУ, вып. 135, 1964.
- Лев Д.Н.*, 1965.– *Д.Н. Лев*. Самаркандская палеолитическая стоянка.–ИМКУ, вып. 6, 1965.
- Лев Д.Н.*, 1967.– *Д.Н. Лев*. Керамика нижней и средней Сырдарьи в первом тысячелетии н. э. АДД. М., 1967.
- Левина Л.М.*, 1968.– *Л.М. Левина*. К вопросу об антропоморфных изображениях в джетыясарской культуре.– «История, археология и этнография Средней Азии». Сб. статей. М, 1968.
- Лерх П.И.*, 1870.– *П.И. Лерх*. Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 году. СПб, 1870.
- Лерх П.И.*, 1875–1909.– *П.И. Лерх*. Монеты бухархудатов.– ТВОРАО, ч. XVIII, СПб, 1875–1909.
- Лившиц В.А.*, 1957.– *В.А. Лившиц*. Согдийские слова в таджикском языке.– ИООН АН Тадж. ССР, вып. 12, 1957.
- Лившиц В.А.*, 1962 а.– *В.А. Лившиц*. Иранские языки народов Средней Азии.– «Народы Средней Азии и Казахстана», т. I. М., 1962.
- Лившиц В.А.*, 1962 б.– *В.А. Лившиц*. Юридические документы и письма. Чтение, перевод и комментарии В.А. Лившица. М, 1962. («Согдийские документы с горы Муг», вып. II).
- Лившиц В.А.*, 1965 а.– *В.А. Лившиц*. Надписи на фресках из Афрасиаба.– «Тезисы докладов сессии, посвященной истории живописи стран Азии». М, 1965.
- Лившиц В.А.*, 65 б.– *В.А. Лившиц*. Согдиана. «Ленинский путь», 6 июля, 1965.
- Лившиц В.А.*, 1966.– *В.А. Лившиц*. Первая согдийская азбука.– «Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. Тезисы докладов II годичной научной сессии ЛО ИНА, март 1966 года». Л.1966.
- Лившиц В.А.*, 1967.– *В.А. Лившиц*. Эллинистический Ближний Восток, Византия и Иран. История и философия. Сборник в честь Н. В. Пигулевской». М, 1967.
- Лившиц В.А.*, 1968.– *В.А. Лившиц*. Письменность древней Ферганы(?).–НАА, 1968, № 6.
- Лившиц В.А.*, 1969.– *В.А. Лившиц*. К открытию бактрийских надписей на Кара-тепе.– «Буддийские пещеры в Старом Термезе. Основные итоги работ 1963–1964 гг. Надписи, терракоты, каменные рельефы». М, 1969.
- Лившиц В.А.*, 1976.– *В.А. Лившиц*. Надписи из Дильбержина.– «Древняя Бактрия. Материалы Советско-Афганской экспедиции 1969–1973 гг.». М, 1976.
- Лившиц В.А.*, *Луконин В.Г.*, 1964.– *В.А. Лившиц*, *В.Г. Луконин*. Среднеперсидские и согдийские надписи на серебряных сосудах.–ВДИ, 1964, № 3.
- Лилисенталь*, 1894.– *Лилисенталь*. Гиссарское и Кабадианское бекства. 1889.– «Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии», вып. 57. СПб, 1894.
- Лисицина Г.Н.*, 1965.– *Г.Н. Лисицина*. Орошаемое земледелие эпохи энеолита на юге Туркмении, М, 1965 (МИА, № 128).
- Литвинский Б.А.*, 1949.– *Б.А. Литвинский*. К истории добычи полезных ископаемых в

- Челекене (до русского завоевания).– МЮТАКЭ, вып. I, 1949.
- Литвинский Б.А., 1950.– Б.А.Литвинский. К истории добычи олова в Узбекистане.– Тр. САГУ, новая серия, вып. II. Гуманитарные науки, кн. 3, 1050.
- Литвинский Б.А., 1952 а.– Б.А. Литвинский. Горные инструменты из коллекции Ленинабадского краеведческого музея.– ИООН АН Тадж. ССР, вып. 2, 1952.
- Литвинский Б.А., 1952 б.– Б.А. Литвинский. Намазга-тепе по данным раскопок 1949–1950 гг. (Предварительное сообщение).– СЭ, 1952, № 4.
- Литвинский Б.А., 1953.– Б.А. Литвинский. Мечеть-намозго в кишлаке Навгилем (Исфаринский район).– ДАН Тадж. ССР, вып. 9, 1953.
- Литвинский Б.А., 1953 а.– Б.А. Литвинский. Архитектурный комплекс Ходжа Нахшран.– Тр. ИИАЗ АН Тадж. ССР, т. XVII, 1953.
- Литвинский Б.А., 1953 б.– Б.А. Литвинский. О некоторых моментах развития средневекового города Средней Азии.– ИООН АН Тадж. ССР, вып. IV, 1953.
- Литвинский Б.А., 1953 в.– Б.А. Литвинский. Отчет о работе археологической группы V отряда ЮТАКЭ, т. II, 1953.
- Литвинский Б.А., 1954 а. – Б.А. Литвинский. Археологическое изучение Таджикистана советской наукой (краткий очерк). Сталинабад, 1954.
- Литвинский Б.А., 1954 б.– Б.А. Литвинский. Древнейшие страны, истории горного дела Таджикистана и других республик Средней Азии. Сталинабад, 1954.
- Литвинский Б.А., 1954 в.– Б.А. Литвинский. Из археологических материалов по истории средневековой горной техники Средней Азии (преимущественно IX–XII вв.).– Тр. АН Тадж. ССР, т. 27, 1954.
- Литвинский Б.А., 1956 а. – Б.А. Литвинский. Новые находки в старинных рудниках Карамазара.– Тр. АН Тадж. ССР, т. 63, 1956.
- Литвинский Б.А., 1956 б.– Б.А. Литвинский. Об археологических работах в Вахшской долине и в Исфаринском районе (в Ворухе).– КСИИМК, вып. 64, 1956.
- Литвинский Б.А., 1958. – Б.А. Литвинский. Предметы из погребения на Сталинабадских холмах.– «Сообщения Республиканского историко-краеведческого музея Тадж. ССР», вып. 3. Сталинабад, 1958.
- Литвинский Б.А., 1959. – Б.А. Литвинский. Изучение курумов в северо-восточной части Ленинабадской области в 1957 г.– АРТ, V, 1959.
- Литвинский Б.А., 1960.– Б.А. Литвинский. Даханинский могильник эпохи бронзы в Западной Фергане.– КСИИМК, вып. 80, 1960.
- Литвинский Б.А., 1960 а.– Б.А. Литвинский. Археологические открытия на Восточном Памире и проблема связи между Средней Азией, Китаем и Индией в древности. М., 1960 (XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР).
- Литвинский Б.А., 1960 б.– Б.А. Литвинский. «Саки, которые за Согдом».– Тр. АН Тадж. ССР, т. XX, 1960.
- Литвинский Б.А., 1961.– Б.А. Литвинский. О топорах эпохи бронзы на Таджикистана.– Изв. АН Тадж. ССР, вып. 1, 1961.
- Литвинский Б.А., 1961 а.– Б.А. Литвинский. Исследование могильников Исфаринского района в 1958 г.– АРТ, VI, 1961.
- Литвинский Б.А., 1964.– Б.А.Литвинский. Таджикистан и

- Индия (примеры древних связей и контактов).– «Индия в древности». М., 1964.
- Литвинский Б.А., 1965.- Б.А. Литвинский. Среднеазиатские железные наконечники стрел.– СА, 1965, 7« 2.
- Литвинский Б.А., 1966.– Б.А. Литвинский. Сложносоставной лук в древней Средней Азии. (К проблеме эволюции лука на Востоке).– СА, 1966, № 4.
- Литвинский Б.А., 1967 а.– Б.А. Литвинский. Археологические открытия в Таджикистане за годы Советской власти и некоторые проблемы древней истории Средней Азии. –ВДИ, 1967, № 4.
- Литвинский Б.А., 1967 б.– Б.А. Литвинский. Джунский могильник и некоторые аспекты кангюйской проблемы.–СА, 1967, № 2.
- Литвинский Б.А., 1967 в.– Б.А. Литвинский. Махадва и Дуттхагамани. (О начале буддизма в Парфии).–ВДИ, 1967, № 3.
- Литвинский Б.А., 1968 – Б.А. Литвинский. Сарматско-кангюйский фарн. Душанбе, 1968.
- Литвинский Б.А., 1969.– Б.А. Litvinsky. Saka Naumavarga в свете советских археологических исследований. - «Beitäge zur Alten Geschichte und deren nachleben. Fest scériff fur F.Alteim», Bd. v. Berlin, 1969.
- Литвинский Б.А., 1972.– Б.А. Литвинский. Курганы и курумы Западной Ферганы. (Раскопки. Погребальный обряд в свете этнографии). М., 1972.
- Литвинский Б.А., 1976.- Б.А. Литвинский. Работы Южно-Таджикистанского отряда в 1972 г. (Памятники Шаартузского района).– АРТ, вып. XII (1972 г.). Душанбе, 1976.
- Литвинский Б.А., 1976 а.– Б.А. Литвинский. Проблемы этнической истории древней и ранне-средневековой Ферганы.– «История и культура народов Средней Азии (древность и средние века)». М., 1976.
- Литвинский Б.А., Антонова Е.В., Виноградова Н.М., 1976.– Б.А.Литвинский, Е.В.Антонова, Н.М.Виноградова. Раскопки могильника Тандыр-йуль.– «Археологические открытия 1975 г.». М., 1976.
- Литвинский Б.А. ва Давидович Е.А., 1954.– Б.А.Литвинский, Е.А.Давидович. Предварительный отчет о работах Хуттальского отряда на территории Кулябской области в 1953 г.–ДАН Тадж. ССР, вып. 11, 1954.
- Литвинский Б.А. ва Зеймаль Т.И., 1964.– Б.А.Литвинский, Т.И.Зеймаль. Раскопки и разведки в южном Таджикистане.– АРТ, IX, 1964.
- Литеинский Б.А. ва Зеймаль Т.И. 1968.–Б.А. Литвинский, Т.И. Зеймаль. Буддийский сюжет в среднеазиатской живописи.– СЭ, 1968, № 3.
- Литвинский Б.А. ва Зеймаль Т.И., 1971.-Б.А. Литвинский, Т.И. Зеймаль. Аджина-тепе. М., 1971.
- Литвинский Б.А., Исломов О.И., 1953.– Б.А. Литвинский, О.И. Исламов. О некоторых орудиях и приемах средневековых рудокопов Средней Азии.–ИООН АН Тадж. ССР, вып. 3, 1953.
- Литвинский Б.А. ва Муҳиддинов Х., 1969.- Б.А Литвинский, Х. Мухитдинов. Античное городище Сак-санохур.–СА, 1969, № 1.
- Литвинский Б.А. ва диг., 1962. – Б.А.Литвинский, А.П. Окладников, В.А.Ранов. Древности Кайраккумов. (Древнейшая история Северного Таджикистана). Душанбе, 1962 (Тр. ИИА АН Тадж. ССР, т. XXXIII).
- Литвинский Б.А., Пьянков И.В., 1966.– Б.А. Литвинский, И.В.

- Пьянков. Военное дело у народов Средней Азии VI–IV вв. до н. э.». – ВДИ, 1966, № 3.
- Литвинский Б.А., Турсунов Н.О., 1971. – Б.А. Литвинский, Н.О. Турсунов. Ленинабадский кратер и луврская ваза Сосибия. Неоаттическое искусство и Средняя Азия. – ВДИ, 1971, № 3.
- Логофет Д. Н., 1909. – Д. Н. Логофет. Страна бесправия. (Бухарское ханство и его современное состояние). СПб., 1909.
- Логофет Д. Н., 1911. – Д. Н. Логофет. Бухарское ханство под русским протекторатом, тт. 1–2. СПб., 1911.
- Логофет Д. Н., 1913. – Д. Н. Логофет. В горах и равнинах Бухары. СПб., 1913.
- Луконин В. Г., 1961. – В. Г. Луконин. Иран в эпоху первых сасанидов. Л., 1961.
- Луконин В.Г., 1967. – В.Г. Луконин. Кушано-сасанидские монеты. – ЭВ, XVIII. Л., 1967.
- Луконин В.Г., 1969. – В.Г. Луконин. Завоевания Сасанидов на Востоке и проблема кушанской абсолютной хронологии. – ВДИ, 1969, № 2.
- Луконин В.Г., 1969 б – В.Г. Луконин. Культура сасанидского Ирана. Иран в III–V вв. Очерки по истории культуры. М., 1969.
- Лундин А.Г., 1961. – А.Г. Лундин. Южная Аравия в VI веке. М. – Л., 1961. («Палестинский сборник», вып. 8 (17).
- Лундин А.Г., 1971. – А.Г. Лундин. Государство мукаррабов Саба (сабейский эпонимат). М., 1971.
- Лунин Б.В., 1958. – Б.В. Лунин. Из истории русского востоковедения и археологии в Туркестане. – «Туркестанский кружок любителей археологии (1895–1917 гг.)». Ташкент, 1958.
- Лунин Б.В., 1972. – Б.В. Лунин. У истоков великой дружбы. Ташкент, 1972.
- Лунина С.Б., 1962. – С.Б. Лунина. Гончарное производство в Мерве X – начале ЧП в. – Тр. ЮТАКЭ, т. XI, 1962.
- Лыко М., 1871. – М. Лыко. Очерк военных действий 1868 г. в Зеравшанской долине. – «Военный сборник», 1871, № 5–8.
- Лэн-Пуль С., 1899. – С. Лэн-Пуль. Мусульманские династии. Хронологические и генеалогические таблицы с историческими введениями. Перев. с англ. с примеч. и дополн. В.Бартольда. СПб., 1899.
- Лященко П.И., – П.И. Лященко. История народного хозяйства СССР, тт. I–II. М., 1947.
- Мавлоний И.М., 1946. – И.М. Мавлоний. Распространение марксистско-ленинской литературы в Туркестане в период революции 1905–1907 гг. Ташкент, 1946.
- Маев Н., 1876. – Н. Маев. Азиатский Ташкент. – «Материалы для статистики Туркестанского края». Ежегодник, вып. 4. СПб., 1876.
- Маев Н.А., 1879. – Н.А. Маев. Очерки Бухарского ханства, Гиссарского края и горных бекств. – «Материалы для статистики Туркестанского края», 1879, т. V.
- Макшеев А.И., 1871. – А.И. Макшеев. Географические, этнографические и статистические материалы о Туркестанском крае. СПб. 1871.
- Макшеев А.И., 1890. – А.И. Макшеев. Исторический обзор Туркестана и наступательного движения в него русских. СПб., 1890.
- Маллицкий Н.Г., 1924. – Н.Г. Маллицкий. Ягнобцы. – «Известия Туркестанского отдела Русского географического общества», т. XVII. Ташкент, 1924.
- Малов С.Е., 1951. – С.Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. М. – Л., 1951.

- Малов С.Е., 1951 а. – С.Е. Малов. Енисейская письменность тюрок. Тексты и переводы. М.–Л., 1951.
- Малов С.Е., 1959 –С.Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.–Л., 1959.
- Малов С.Е., 1961.–С.Е. Малов. Уйгурские наречия Синьцзяна. Тексты, переводы, словарь. М., 1961.
- Мандельштам А.М., 1954.– А.М. Мандельштам. К вопросу о значении термина «чакир».– ИООН АН Тадж. ССР, вып. V, 1954.
- Мандельштам А.М., 1954 а.– А.М. Мандельштам. О некоторых вопросах сложения таджикской народности в Среднеазиатском Междуречье.–СА, XX, 1954.
- Мандельштам А.М., 1956.– А.М. Мандельштам. Несколько замечаний о наскальных изображениях бассейна верхнего Зеравшана.– Тр. АН Тадж. ССР, т. XVII, 1956.
- Мандельштам А.М., 1957.– А.М.Мандельштам. Материалы к историко-географическому обзору Памира и припамирских областей.– Тр. АН Тадж. ССР, т. LIII, 1957.
- Мандельштам А.М., 1958.– А.М. Мандельштам. К вопросу о кидаритах.–КСИЭ, вып. XXX, 1958.
- Мандельштам А.М., 1966 а.– А.М. Мандельштам. К вопросу об особенностях расположения памятников кочевого населения в Северной Бактрии.– «Сообщения государственного республиканского объединенного музея историков краеведческого и изобразительных искусств», вып. IV. Душанбе, 1966.
- Мандельштам А.М., 1966 б.– А.М. Мандельштам. Кочевники на путях в Индию. М.–Л., 1966 (МИА, № 136).
- Мандельштам А.М., 1966 в.– А.М. Мандельштам. К предкушанскому чекану Бактрии.–ЭВ, XVII. М.–Л., 1966.
- Мандельштам А.М., 1968.– А.М. Мандельштам. Памятники эпохи бронзы в Южном Таджикистане. Л., 1968 (МИА, № 145).
- Мандельштам А.М., 1975.–Л.М. Мандельштам. Памятники кочевников кушанского времени в Северной Бактрии. Л., 1975.
- Мандельштам А.М. ва Певзнер С.Б., 1958.– А.М. Мандельштам, С.Б. Певзнер. Работы Кафирниганского отряда в 1952–1953 гг.– МИА, N 66, 1958.
- Марков А.К., 1896.– А.К.Марков. Инвентарный каталог мусульманских монет императорского Эрмитажа. СПб, 1896.
- Марков Г.Е., 1966–Г.Е. Марков. Грот Дам-Дам Чапме 2 в Восточном Прикаспии.– СА, № 2, 1966.
- Марков Е., 1901.– Е. Марков. Россия в Средней Азии, тт. 1–2. СПб., 1901.
- Марр Ю. Н., 1939.– Ю. Н. Марр. Статьи и сообщения, т. II. М.–Л., 1939.
- Мартенс Ф., 1880.– Ф. Мартенс. Россия и Англия в Средней Азии. СПб., 1880.
- Марущенко А. А., 1959.– А. А. Марущенко. Елькен-депе.– Тр. ИИАЭ АН Туркм. ССР, т. V, 1959.
- Маршак Б.И., 1961.–Б.И. Маршак. Влияние торевтики на согдийскую керамику.– «Труды Государственного Эрмитажа», т. V, 1961.
- Маршак Б.И., 1964.– Б.И. Маршак. Отчет о работах на объекте XII за 1955-1960 гг.–МИА, 124, 1964.
- Маршак Б.И., 1976.– Б.И. Маршак. Серебряные сосуды X–XI вв. и их значение для периодизации искусства Ирана и Средней

- Азии.— «Искусство и археология Ирана», II. М., 1976.
- Масальский В.И., 1892.— В.И. Масальский. Хлопковое дело в Средней Азии (Туркестан, Закаспийская область, Бухара и Хива) и его будущее. СПб., 1892.
- Масальский В.И., 1913.— В.И. Масальский. Туркестанский край. СПб, 1913. («Россия. Полное географическое описание нашего отечества», т. XIX).
- Маслова О.В., 1955–1971 - О.В. Маслова. Обзор русских путешествий и экспедиций в Среднюю Азию. Ч. I–IV. Ташкент, 1955–1971.
- Массон В.М., 1954.— В.М. Массон. Древнесогдийская монета из собрания Музея истории Академии наук УзССР.— «Труды Музея истории УзССР», вып. II. Ташкент, 1954.
- Массон В.М., 1955.— В.М. Массон. Денежное хозяйство древней Средней Азии по нумизматическим данным.— ВДИ, 1955, № 2.
- Массон В.М., 1956.— В.М. Массон. Первобытнообщинный строй на территории Туркмении. (Энеолит, бронзовый век и эпоха раннего железа).— Тр. ЮТАКЭ, т. 7, 1956.
- Массон В. М., 1956 а.— В. М. Массон. Памятники культуры архаического Дахистана в югозападной Туркмении по раскопкам Б. А. Куфтина.—Тр. ЮТАКЭ, т. 7, 1956.
- Массон В.М., 1956 б. — В.М. Массон. Расписная керамика Южной Туркмении по раскопкам Б.А. Куфтина.—Тр. ЮТАКЭ, т. 7, 1956.
- Массон В.М., 1956 в.— В.М. Массон. Древнебактрийские монеты, чеканные по типу тетрадрахм Гелиокла.— ЭВ, II, 1956.
- Массон В.М., 1957.— В.М. Массон. Восточно-парфянский правитель Санабар.— Тр. ГИМ, «Нумизматический сборник», ч. 2. М, 1957.
- Массон В.М., 1957 а.— В.М. Массон. Древнеземледельческие племена Южного Туркменистана и их связи с Ираном и Индией.— ВДИ, 1957, № 1.
- Массон В.М., 1957 б. — В.М. Массон. К вопросу о чекане юэчжийской Бактрии.— ИООН АН Тадж. ССР, вып. 14, 1957.
- Массон В.М., 1958.— В.М. Массон. Проблемы древней Бактрии и новый археологический материал.— СА, 1958, № 2.
- Массон В.М., 1959;—В.М. Массон. Древнеземледельческая культура Маргианы. М.—Л, 1959 (МИА, № 73).
- Массон В.М., 1960.— В.М. Массон. Джейтунская культура.— Тр.ЮТАКЭ, т. 10, 1960.
- Массон В.М., 1961.— В.М. Массон. Деметрий Бактрийский и завоевание Индии.—ВДИ, 1961, № 2.
- Массон В.М., 1964.— В.М. Массон. Средняя Азия и Древний Восток. М.— Л, 1964.
- Массон В.М., 1966 а.— В.М. Массон. Археологические памятники Средней Азии и грекоримские влияния и связи.—«Academia nazionale dei Gincei» anno CCCBХІІІ, N 76, Roma, 1966.
- Массон В.М., 1966 б.— В.М. Массон. Хорезм и кушаны. (Некоторые вопросы хорезмийской нумизматики).— ЭВ, XVII, 1966.
- Массон В.М., 1966 в.— В.М. Массон. Страна тысячи городов. М., 1966.
- Массон В.М., 1967 в— В.М. Массон. Еще раз о геродотовой реке Акес.— «Эллинистический Ближний Восток, Византия и Иран». М, 1967.
- Массон В.М., 1967 б.— В.М. Массон. Протогородская цивилизация юга Средней Азии.—СА, 1967, № 3.

- Массон В.М., 1968.— В.М. Массон. Открытие монументальной архитектуры эпохи бронзы в Южном Туркменистане.— СА, № 2.
- Массон В.М., 1971.— В.М. Массон. Поселение Джейтун.— МИА, № 180, Л. 1971.
- Массон В.М., 1974.— В.М. Массон. Раскопки погребального комплекса эпохи бронзы на Алтын-депе.— СА, 1974, № 4.
- Массон В.М., 1974 а.— В.М. Массон. Проблема древнего города и археологические памятники Северной Бактрии (Перспективы исследования).— «Древняя Бактрия». (Предварительные сообщения об археологических работах на юге Узбекистана). Л. 1974.
- Массон В.М., 1976— В.М., Массон. Цивилизация древневосточного типа на юге Средней Азии.— «Памятники культуры. Новые открытия. Ежегодник 1975». М., 1976.
- Массон В.М., Ромодин В.А., 1964, 1965.— В. М. Массон, В. А. Ромодин. История Афганистана, т. I. С древнейших времен до начала XVI века. М., 1964; т. II. Афганистан в новое время. М., 1965.
- Массон В.М., Сарияниди В.И., 1973.— В.М. Массон, В.И. Сарияниди. Среднеазиатская терракота эпохи бронзы. М., 1973.
- Массон М.Е., 1929.— М.Е. Массон. Монетный клад XIV в. из Термеза.— Бюлл. САГУ, 18, 1929.
- Массон М.Е., 1929г.— М.Е. Массон. Мавзолей Гур-Эмир, усыпальница Тимуридов, изд. II. Самарканд. 1929.
- Массон М.Е., 1929 б.— М.Е. Массон. Регистан и его медресе, изд. II. Самарканд, 1929.
- Массон М. Е., 1929 в.— М. Е. Массон. Соборная мечеть Тимура, известная под именем мечети Биби-ханым, изд. II. Самарканд, 1929.
- Массон М. Е., 1933.— М. Е. Массон. Находка фрагмента скульптурного карниза первых веков н. э. Ташкент, 1933.
- Массон М. Е., 1934.— М. Е. Массон. Из истории горной промышленности Таджикистана. Былая разработка полезных ископаемых. Л., 1934. («Таджикско-Памирская экспедиция 1933. Материалы экспедиции», вып. XX).
- Массон М. Е., 1935.— М. Е. Массон. К истории промышленности Кара-мазара— «Труды Таджикской базы АН СССР», т. IV. М.—Л., 1935.
- Массон М. Е., 1935 а.— М. Е. Массон. Скульптура Айртама.— «Искусство». № 2, 1935.
- Массон М. Е., 1936.— М. Е. Массон. К истории добычи меди в Средней Азии. В связи с прошлым Алмалыка. М.—Л., 1936 (Тр. Тадж.-Памирской экспедиции АН СССР, вып. XXXVII).
- Массон М. Е., 1938.— М. Е. Массон. Термезская археологическая комплексная экспедиция 1936—1937 гг.— «Социалистическая наука и техника», 1938, №7.
- Массон М. Е. 1941.— М. Е. Массон. Обсерватория Улугбека. Ташкент, 1941.
- Массон М. Е., 1945.— М. Е. Массон. Работы Термезской археологической комплексной экспедиции (ТАКЭ) 1937-1939 гг.— ТАЭ, т. II, 1945.
- Массон М. Е., 1947.— М. Е. Массон. К истории черной металлургии Узбекистана. Ташкент, 1947.
- Массон М. Е., 1948.— М. Е. Массон. Самарканд времени Улугбека.— «Звезда Востока», 1948, № 5
- Массон М. Е., 1949.— М. Е. Массон. Городища Нисы в селении Багир и их изучение.—Тр. ЮТАКЭ, т. I, 1949.
- Массон М. Е., 1950 а.— М. Е. Массон. К периодизации древней ис-

- тории Самарканда.– ВДИ. 1950, № 4.
- Массон М. Е., 1950 б.– М. Е. Массон. Происхождение безименного «царя царей великого спасителя».– Тр. САГУ, новая серия, вып. XI. Гуманитарные науки, кн. 3, 1950.
- Массон М. Е., 1950 в.– М. Е. Массон. Самаркандский регистан.– «Археология Средней Азии», 1. Ташкент, 1950 (Тр. САГУ, новая серия, вып. 11).
- Массон М. Е., 1951.– М. Е. Массон. Новые данные по древней истории Мерва (из работ ЮТАКЭ).–ВДИ, 1951, № 4.
- Массон М. Е., 1953 а.– М. Е. Массон. Ахангеран (археологический топографический очерк). Ташкент, 1953.
- Массон М. Е., 1953 б.– М. Е. Массон. К истории горного дела на территории Узбекистана. Ташкент, 1953.
- Массон М. Е., 1954.– М. Е. Массон. Прошлое Ташкента. (Археолого-топографический очерк).– Изв. АН УССР, 1954, № 2.
- Массон М. Е., 1955 а.– М. Е. Массон. К вопросу о «черных дирхемах мусейяби».– Тр. ИИА АН Уз. ССР, вып. 7, 1955. (Материалы по археологии Узбекистана).
- Массон М. Е., 1955 б.– М. Е. Массон. Народы и области южной части Туркменистана в составе Парфянского государства.– Тр.ЮТАКЭ, т. 5, 1955.
- Массон М. Е., 1957.– М. Е. Массон. Исторический этюд по нумизматике Джагатаидов. (По поводу Таласского клада монет XIV в.).–«Археология Средней Азии». Ташкент, 1957 (Тр. САГУ, новая серия; вып. III. Исторические науки, кн. 25).
- Массон М. Е., 1957 а.– М. Е. Массон. Архитектурно-планировочный облик Самарканда эпохи Навои.– «Археология Средней Азии», IV.Ташкент, 1957 (Тр. САГУ, новая серия, вып. XXXI. Исторические науки, кн. 25).
- Массон М. Е., Пугаченкова Г. А., 1953.– М. Е. Массон, Г. А. Пугаченкова. Шахрисабз при Тимуре и Улугбеке.– «Археология Средней Азии». Ташкент, 1953 (Тр.САГУ, новая серия, вып. LXI. Гуманитарные науки, кн. 6).
- Массон М. Е., Пугаченкова Г. А., 1957.– М. Е. Массон, Г. А. Пугаченкова. Мраморные статуи парфянского времени из Старой Нисы. Предварительная публикация) Ежегодник Ин-та истории искусства, 1956.–«Скульптура, живопись, архитектура». М., 1957.
- Массон М. Е. ва Пугаченкова Г. А., 1959.– М. Е. Массон, Г. А. Пугаченкова. Парфянские ритоны Нисы. Ашхабад, 1959. (Тр. ЮТАКЭ, т. 4).
- Массон М. Е. Пугаченкова Г. А. ва диг., 1958.– М. Е. Массон, Г. А. Пугаченкова, Б. Н. Засыпкин и др. Мавзолей Ишратхона. Ташкент, 1958.
- Массэ А., 1962.– А. Массэ. Ислам. Очерк истории. М., 1962.
- «Масчиди Гўри Мир», 1905.– «Мечеть Гур-Эмир. Альбом архитектурных рисунков и чертежей». СПб., 1905 («Самаркандские мечети», в. 1)
- «Материалы для истории Хивинского похода, 1881 –1885.– «Материалы для истории Хивинского похода, вып. I–VIII. Ташкент, 1881–1885.
- Махмудов Н., 1966.–Н. Махмудов. Земледеление и аграрные отношения в Средней Азии в XIV–XV вв. Душанбе, 1966.
- Маҷлисӯв О., 1967.– А. Маджлисов. Аграрные отношения в Восточной Бухаре в XIX – начале

- XX века. Душанбе –Алма-Ата, 1967.
- Медведская И. Н., 1976.–И. Н. Медведская. Новый кушанский могильник в Бешкентской долине.– «Археологические открытия 1975 г.» М., 1976.
- Мейендорф Е., 1826.– Е. Мейендорф. Статистический взгляд на Бухарию.– «Северный архив», 1826, октябрь, № 19–20.
- Мейендорф Е. Ф., 1975.– Е. Ф. Мейендорф. Путешествие из Оренбурга в Бухару в 1820г. М., 1975.
- Мелюкова А. И., 1950.– А. И. Мелюкова. Войско и военное искусство скифов.– КСИИМК, вып. 34, 1950.
- Мережин Л., 1956.– Л. Мережин. К характеристике средневекового стекла из Мерва.–«Сборник студенческих работ САГУ, вып. XV. История. Ташкент, 1956.
- Мец А., 1966.–А. Мец. Мусульманский ренессанс. Перев. с нем. А. Е. Бертельса. М., 1966.
- Мешкерис В. А., 1962.– В. А. Мешкерис. Терракоты Самаркандского музея. Каталог. Л., 1962.
- Мешкерис В. А., 1964.– В. А. Мешкерис. Керамика Согда. (К истории согдийской культуры с середины 1 тыс. до н. э. по V в н. э.). АКД. Душанбе, 1964.
- Миддендорф А. Ф., 1882.–А. Ф. Миддендорф. Очерки Ферганской долины. СПб., 1882.
- Миклухо-Маклай Н. Д., 1952.– Н. Д. Миклухо-Маклай. К истории политических взаимоотношений Ирана с Средней Азией в XVI веке.– КСИА, IV, 1952.
- Миклухо-Маклай Н. Д., 1955.– Н. Д. Миклухо-Маклай. «Описание таджикских и персидских рукописей Института востоковедения» (вып. I. «Географические сочинения»). М.– Л 1955.
- Миклухо-Маклай Н. Д., 1961.– Н. Д. Миклухо-Маклай. «Описание таджикских и персидских рукописей Института народов Азии», вып. 2. «Биографические сочинения». М., 1961.
- Минаев И., 1879.– И. Минаев. Сведения о странах по верховьям Аму-Дарьи. СПб., 1879.
- Мирзоев А., 1949.– А. Мирзоев. Забони адабиёти классикӣ ва муносибате он бо забони имрӯзаи тоҷикӣ.– «Шарқи сурх», 1949, № 4.
- Мирзоев А., 1951.– А. Мирзоев. Чамбасти ва вазифаҳои мо дар соҳаи таърих, археология, этнография, забон ва адабиёт.– «Труды Таджикского филиала АН СССР», т. 27, 1951.
- Мирзоев А. М., 1954.– А. М. Мирзоев. Сайидо и его место в истории таджикской литературы. Сталинабад, 1954.
- Мирзоев А., 1957.– А. Мирзоев. Биноӣ. Душанбе, 1957.
- Мирзоев А. М., 1968.– А. М. Мирзоев. Рудаки. Жизнь и творчество. М., 1968.
- Мирзоев А., 1975. А. Мирзоев. Як омили қотъӣ.– «Садои Шарқ», 1975, № 8.
- Мирзоев Қ. М., 1954.– Қ. М. Мирзаев. Амляковая форма земельной собственности в Бухарском ханстве. Ташкент, 1954.
- Мирзозода Х. М., 1956.– Х. М. Мирзозода. Шамсиддин Шохин. Душанбе, 1956.
- Мир Ғуломмуҳаммади Ғубор.– Афғонистон ба як назар. Кобул, 1959.
- Михайлова А. И., 1961.– «Каталог арабских рукописей Института народов Азии АН СССР». Сост. А. И. Михайлова, вып. 2. Географические сочинения. М, 1961.
- Мончадская Е. А., 1959.– Е. А. Мончадская. О «Царском городе» или «второй столице» Согдианы.– ВДИ, 1959, № 2.
- Мончадская Е. А., 1961.– Е. А. Мончадская. О правителях Бак-

- трии и Согдианы VI–IV вв. до н. э. (Из древней истории народов Средней Азии).–ТОВЭ, т. V. Куль-тура и искусство народов Востока, 6. Л., 1961.
- Молчанов А. А., 1940.–А. А. Молчанов. К характеристике налоговой системы в Герате эпохи Алишера Навои.– «Родоначалник узбекской литературы». Ташкент, 1940.
- Мукминова Р. Г., 1950.– Р. Г. Мукминова. Народные движения в Узбекистане в 1499–1501 годах.– Изв. АН УзССР, 1950, № 1.
- Мукминова Р. Г., 1966.– Р. Г. Мукминова, К истории аграрных отношений в Узбекистане XVI в. По материалам «Вакфнаме». Ташкент, 1966.
- Мухторов А., 1957.– А. Мухтаров. Административное устройство и поземельно-податная система Ура-Тюбинского владения в первой половине XIX в.– «Очерки по истории Таджикистана», т.1 Душанбе, 1957.
- Мухторов А., 1960.–А. Мухтаров. Надписи с именем Бабура в верховьях Зарафшана. М., 1960 (XXV международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР).
- Мухторов А., 1963.– А. Мухтаров. Материалы по истории Ура-Тюбе. М., 1963.
- Мухторов А., 1963 а.– А. Мухтаров. К истории народных движений в Бухарском ханстве в первой четверти XIX в.–ИООН АН Тадж. ССР, № 1 (32). Душанбе, 1963.
- Мухторов А., 1964.– А. Мухтаров. Очерк истории Ура-Тюбинского владения в XIX в. Душанбе, 1964.
- Мухторов А., 1966.– А. Мухтаров. Резьба по дереву в долине Зарафшана. (Альбом средневековых орнаментов). М., 1966.
- Мухторов А., 1967.– А. Мухтаров. Восстание крестьян Бальджуанского бекства в 1916 г.–ИООН АН Тадж. ССР. № 1 (47). Душанбе, 1967.
- Мухторов А., 1967 а.– А. Мухтаров. Надгробные кайраки XIII–XVI вв. с упоминанием термина «дихкан».– ЭВ, XVIII. Л., 1967.
- Мухторов А., 1969.–А. Мухтаров. Дильшод и ее место в истории общественной мысли таджикского народа в XIX–начале XX вв. Душанбе, 1969.
- Мухторов А., 1975.– А. Мухтаров. Гузары Ура-Тюбе.– «Материалы по истории городов Таджикистана». Душанбе, 1975.
- Мухторов А., 1975 а.– А. Мухтаров. Аз паи таърихи куҳан. Душанбе, 1975.
- Мухторов А., 1976.– А. Мухтаров. Новые находки каменных капителей кушанского времени из Шахринау (Южный Таджикистан).– «Центральная Азия в кушанскую эпоху», т. II.– «Тр. Международной конференции по истории, археологии и культуре Центральной Азии в Кушанскую эпоху (Душанбе 27 сентября – 6 октября 1968 г.)». М., 1976.
- Мушкетов И. В., 1915.– И. В. Мушкетов. Туркестан, т. I, ч. I, изд. 2, Пг., 1915.
- Муҳаммад Ҳаётхон, 1874.–
Afghanistan and its inhabitants translated from havat-i Af-ghan'by Muhammad Hayat R'han dy Henry Pristly, Bahr, 1874.
- Муҳаммадҷонов А., 1955.– А. Мухаммеджанов. Характеристика основных изданных источников по взаимоотношениям Бухарского ханства с Россией в 20–50-х годах XIX в. Ташкент. 1955.
- Муҳаммадҷонов А. Р., Нейматов Т., 1957.– А. Р. Мухамаджанов, Т. Нейматов. Бухоро ва Хеванинг Россия билан муносабатла-

- ри тарихига доир баъзи манбалар, Тошкент, 1957.
- Мўҳсинова К. 3., 1965.– К. 3. Мухсинова. Документы о крестьянских движениях в Бухарском ханстве в 80-х годах XIX в. – «Из истории Средней Азии». Ташкент, 1965.
- Мўҳсинова К. 3., 1969.– К. 3. Мухсинова. К истории выступления бухарских крестьян против налогового гнета в конце XIX в. – «Проблема востоковедения», 1969, № 1.
- Набиев Р., 1942.– Р. Набиев. XIV асрда Ўрта Осиёда сарбадорлар қўзғолони. Тошкент, 1942.
- Набиев Р. Н., 1948.– Р. Н. Набиев. Из истории политико-экономической жизни Мавераннахра в XV в. – «Великий узбекский поэт». Ташкент 1948.
- Набиев Р. Н., 1959.– Р. Н. Набиев. Новые документальные материалы к изучению феодального института «суюргал» в Фергане XVI–XVII вв. – Изв. АН УзССР. Серия общественных наук, 1959, № 13.
- Набиев Р. Н., 1960.– Р. Н. Набиев. Из истории феодального землевладения в Фергане в XVI–XVII вв. Изв. АН УзССР Серия общественных наук, 1960, № 3.
- Набиев Р. Н., 1966.– Р. Н. Набиев. Ташкентское восстание 1847 и его социально-экономические предпосылки. Ташкент, 1966.
- (Назаров Ф.), 1968.– (Ф. Назаров). Записки о некоторых народах и землях средней части Азии Филиппа Назарова. М., 1968.
- Наливкин В. П., 1886.– В. П. Наливкин. Краткая история Кокандского ханства. СПб., 1886.
- Нафисй С. 1303–1313.– С. Нафисй. Аҳвол ва ашъори Абӯабдулло Рӯдакӣ. Теҳрон, тт. I–III, 1309–1313 ҳ.
- Небольсин Г. П., 1835.– Г. П. Небольсин. Статистические записки о внешней торговле России. СПб., 1835, ч. 1–2.
- Небольсин Г. П., 1850.– Г. П. Небольсин. Статистическое обозрение внешней торговли России. Тт. I–II. СПб., 1850.
- Небольсин П., 1856.– П. Небольсин. Очерки торговли России со странами Средней Азии, Хивой, Бухарой и Коканом (со стороны Оренбургской линии). СПб., 1856.
- Немцева Н. Б. ва Шваб Ю., 1968 – И. Б. Немцева, Ю. Шваб. Шахизинда, изд. III. Ташкент, 1968.
- Неразик Е. Е., 1966.– Е. Е. Неразик. Сельские поселения афригидского Хорезма. М., 1966.
- Неразик Е. Е., 1969.– Е. Е. Неразик. Раскопки городища Топраккала. – «Археологические открытия 1968 года». М., 1969.
- Несмеянов С. А., Ранов В. А., 1964.– С. А. Несмеянов, В. А. Ранов. О геологическом возрасте верхнепалеолитической стоянки Ходжа-Гор (Южная Фергана). – Тр. ИИ АН Тадж. ССР, т. XIII. Душанбе, 1964.
- Нестурх М. Ф., 1964 – М. Ф. Нестурх. Проблемы первоначальной прародины человечества. («Основные проблемы антропогенеза»). М., 1964.
- Нсѣматов Н. Н. 1954.– Н. Н. Нсѣматов. Уструшана в борьбе с арабским нашествием (конец VII – первая половина IX в.). – ИООН АН Тадж. ССР, вып. 5, 1954.
- Нсѣматов Н. Н., 1956.– Н. Н. Нсѣматов. Предварительный отчет о работах Ходжентского отряда в 1954г. – Тр. АН Тадж. ССР, т. XXXVII, 1956.
- Нсѣматов Н. Н., 1957.– Н. Н. Нсѣматов. Уструшана в древности и раннем средневековье. Сталина-

- бад, 1957 (Тр. ИИАЭ АН Тадж. ССР, т. 55).
- Неъматов Н. Н., 1959.– Н. Н. Негматов. Из истории позднесредневекового Ходжента.– «Материалы второго совещания археологов и этнографов Средней Азии». М.– Л., 1959
- Неъматов Н. Н., 1968.– Н. Н. Негматов. «Капитолийская волчица» в Таджикистане.– НЖ, 1968, № 2.
- Неъматов Н. Н., 1973.– Н. Н. Негматов. О живописи афшинов Уструпшаны. (Предварительное сообщение).–СА, 1973, №3.
- Неъматов Н. Н., Соколовский В. М., 1975.– Н. Н. Негматов, В. М. Соколовский. «Капитолийская волчица» в Таджикистане и легенды Евразии.– «Памятники культуры. Новые открытия. Ежегодник 1974 г.» М., 1975.
- Неъматов Н. Н. ва Хмельницкий С. Г., 1966.– Н. Н. Негматов. С. Г. Хмельницкий. Средневековый Шахристан. Душанбе, 1966. (Материальная культура Уструпшаны), вып. 1
- Неъматов Т. Н., 1955.– Т. Н. Негматов. Характеристика основных изданных источников по взаимоотношениям Хивинского ханства с Россией в 20–50-х годах XIX века. Ташкент, 1955.
- Никифоров В. Н., 1975.– В. Н. Никифоров. Восток и всемирная история. М., 1957,
- Нильсен В. А., 1950.– В. А. Нильсен. Мавзолей Мир-Саид Бахрам в Кермине.–МИТАУ, вып. I, 1950.
- Нильсен В. А., 1953.– В. А. Нильсен. Архитектурный облик обсерватории Улугбека в Самарканде.– Тр. ИИА АН УзССР, т. V, 1953.
- Нильсен В. А., 1966.– В. А. Нильсен. Становление феодальной архитектуры Средней Азии (V–VIII вв.). Ташкент, 1966.
- Ноткин И. И., 1961.– И. И. Ноткин. Бухарская резьба по ганчу. В работах усто Ширина. Ташкент, 1961,
- Обельченко О. В., 1956.–О. В. Обельченко. Куя-Мазарский могильник.– Тр. ИИА (АН УзССР), вып. VII, 1956.
- Обельченко О. В., 1961.– О. В. Обельченко. Лявандакский могильник.–ИМКУ, вып. 2, 1961.
- «Обозрение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии», 1849.– «Обозрение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии.– ЗИРГО, кн. III, СПб., 1849.
- Оболдуева Т. Г., 1955.– Т. Г. Оболдуева. Погребения эпохи бронзы в Ташкентской области.– КСИИМК, вып. 59, 1955.
- Огибенин Б. Л., 1968.– Б. Л. Огибенин. Структура мифологических текстов «Ригведы» (ведийская космогония). М., 1968.
- Одилов Н., 1964.– Н. Одилов. Чахонбинии Чалолиддини Румй. Душанбе, 1964.
- Озодаев Ф., 1959.– Ф. Озодаев. Ташкент во второй половине XIX века. Очерки социально-экономической и политической истории. Ташкент, 1959.
- Окладников А. П., 1949.–А. П. Окладников. Исследование мустьерской стоянки и погребения неандертальца в гроте Тешик-Тап, Южный Узбекистан (Средняя Азия).– «Тешик-тап», М., 1949.
- Окладников А. П., 1956.– А. П. Окладников. Пещера Джебел – памятник древней культуры прикаспийских племен Туркмении.– Тр. ЮТАКЭ, т. 7. 1956.
- Окладников А. П., 1956 а.– А. П. Окладников. Древнейшее прошлое Туркменистана (Древние охотники и собиратели в степях и пустынях Туркменистана). – Тр. ИИАЭ АН Туркм. ССР, т. 1, 1956.

- Окладников А. П., 1961.– А. П. Окладников. Ходжикентская пещера – новый мустьерский памятник Узбекистана.– КСИНА, вып. 82, 1961.
- Окладников А. П., 1964.– А. П. Окладников. Каменный век Таджикистана. Итоги разведок каменного века на Памире (1956–1958 гг.).– МИА, № 12, 1964.
- Окладников А. П., 1966 а.– А. П. Окладников. К вопросу о мезолите и эопалеолите в Азиатской части СССР.–МИА, № 126, 1966.
- Окладников А. П., 1966 б.– А. П. Окладников. Палеолит и мезолит Средней Азии.– «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы». М.–Л., 1966.
- Окладников А. П., Рацек В. И., 1954. – А. П. Окладников, В. И. Рацек. Следы древней культуры в пещерах Тянь-Шаня.–Изн. ВГО, т. 86, вып. 5, 1954.
- Ольденбург С. Ф., 1931.–С. Ф. Ольденбург. Восток и Запад в советских условиях. М.–Л., 1931.
- Оранский И. М., 1960.– Н. М. Оранский. Введение в иранскую филологию. М., 1960.
- Орбели И. А., Тревер К. В., 1935.– И. А. Орбели. К. В. Тревер. Сасанидский металл. Художественные предметы из золота, серебра и бронзы. М.–Л., 1935 (Государственный Эрмитаж. III Международный конгресс по иранскому искусству и археологии. Л., 1935).
- Османов М.-Н. О., 1959.– М.-Н. О. Османов. Фирдауси. Жизнь и творчество. М., 1959.
- Остроумов Н. П., 1908.– Н. П. Остроумов. Саргы. Этнографические материалы, изд. 3-е. Ташкент, 1908.
- Очерки истории, 1959.– Очерки истории Коммунистической партии Туркестана, вып. II. Ташкент, 1959.
- Ошанин Л. В., 1937.– Л. В. Ошанин. Иранские племена Западного Памира. Сравнительно-антропологическое исследование. Ташкент, 1937. (Тр. Узбекского института экспериментальной медицины», т. I).
- Ошанин Л. В., 1957.– Л. В. Ошанин. Антропологический состав населения Средней Азии и этногенез ее народов, ч. I. Ереван, 1957 (Тр. САГУ, новая серия, вып. ХСУ1. Исторические науки, кн. 16).
- Ошанин Л. В., 1957 а.– Л. В. Ошанин. Антропологический состав и вопросы этногенеза таджиков и узбеков Южного Таджикистана. Сталинабад, 1957 (Тр. АН Тадж. ССР. т.III).
- Ошанин Л. В., 1958.– Л. В. Ошанин. Антропологический состав населения Средней Азии и этногенез ее народов, ч. II. Ереван, 1958 (Тр. САГУ, новая серия, вып. ХСУII. Исторические науки, кн. 18).
- Ошанин Л. В. ва Зезенкова В. Я., 1953.– Л. В. Ошанин, В. Я. Зезенкова. Вопросы этногенеза народов Средней Азии в свете данных антропологии. Ташкент, 1953.
- Оғочонов С. Г., 1969.–С. Г. Агаджанов. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX–XIII вв. Ашхабад, 1969.
- Панков А. В., 1927.– А. В. Панков. К истории торговли Средней Азии с Россией ХУ1–ХУII вв.–«В. В. Бартольд». Сб. статей. Ташкент, 1927.
- Пачос М. К., 1966.– М. К. Пачос. Оборонительные сооружения Афрасиаба.–АКД. Ташкент, 1966.
- Пачос М. К., 1967.– М. К. Пачос. К изучению стен городища Афрасиаб.–СА, 1967, №1.
- Пашино П. И., 1867.– П. И. Пашино. Туркестанский край в 1868 году. СПб., 1868.

- Певзнер С. Б., 1954.—С. Б. Певзнер. О двух арабских азбуках из раскопок в Мерве.—ЭВ, IX. М.—Л., 1954.
- Перепелицына Л. А., 1966.—Л. А. Перепелицына. Роль русской культуры в развитии культуры народов Средней Азии. М., 1966.
- Периханян А. Г., 1956.—А. Г. Периханян. Древнеармянские восстания—ВДИ, 1956, № 2.
- Периханян А. Г., 1959.—А. Г. Периханян. Социально-экономическое значение храмовых объединений Малой Азии и Армении (IV в. до н. э.—III в. н. э.) М., 1959.
- Периханян А. Г., 1966.—А. Г. Периханян. К вопросу о происхождении армянской письменности.—«Перенпеазиатский сборник». М., 1966.
- Периханян А. Г., 1968.—А. Г. Периханян. Агнатические группы в древнем Иране.—ВДИ, 1968, № 3.
- «Персидские миниатюры», 1968.—«Персидские миниатюры XIV—XVII вв». Вступительная статья О. Ф. Акимовской и А. А. Иванова. М., 1968. («Восточная миниатюра и каллиграфия в ленинградских собраниях»).
- Петровский П. П., 1874.—П. П. Петровский. Шелководство и шелкометание в Средней Азии. Отчет министерству финансов агента в Туркестанском генерал-губернаторстве. СПб. 1874.
- Петрушевский И. П., 1948.—И. П. Петрушевский. Городская знать в государстве Хулагуидов.—СВ, т. V. 1948.
- Петрушевский И. П., 1949.—И. П. Петрушевский. Из истории Бухары в XIII в. Уз. ЛГУ, серия востоковедческих наук, вып. I, 1949.
- Петрушевский И. П., 1951.—И. П. Петрушевский. Феодалное хозяйство Рашид ад-дина.—ВИ, 1951, № 4.
- Петрушевский И. П., 1956.—И. П. Петрушевский. Движение сербдаров в Хорасане.—Уз. ИВАН, т. XIV, 1956.
- Петрушевский И. П., 1960.—И. П. Петрушевский. Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV веков. М.—Л., 1960.
- Петрушевский И. П., 1966.—И. П. Петрушевский. Ислам в Иране в VII—XV веках. Л., 1966.
- Пигулевская Н. В., 1940.—Н. В. Пигулевская. Месопотамия на рубеже V—VI вв. н.э. Сирийская хроника Иешу Стилита как исторический источник. М.—Л., 1940.
- Пигулевская Н. В., 1941.—Н. В. Пигулевская. Сирийские источники по истории народов СССР. Л., 1941.
- Пигулевская Н. В., 1947.—Н. В. Пигулевская. Византийская дипломатия и торговля шелком.—ВВ, т. I (XXVI), 1947.
- Пигулевская Н. В., 1948.—Н. В. Пигулевская. Мар Аба I (К истории культуры VI в. н. э.).—СВ, 1948, т. 5.
- Пигулевская Н. В., 1949.—Н. В. Пигулевская. Маздакитское движение.—«Известия АН СССР». Отделение истории и философии, т. I, № 3, 1949.
- Пигулевская Н. В., 1951.—Н. В. Пигулевская. Византия на путях в Индию. Из истории торговли Византии с Востоком в IV—VI вв. М.—Л., 1951.
- Пигулевская Н. В., 1956 а.—Н. В. Пигулевская. Города Ирана в эпоху раннего средневековья. М.—Л., 1956.
- Пигулевская Н. В. в диг., 1958.—Н. В. Пигулевская, А. Ю. Якубовский, И. П. Петрушевский, Л. В. Строева, А. М. Беленицкий. История Ирана с древнейших

- времён до конца XVIII века. Л., 1958.
- Пидасев Ш. Р., 1976.- Ш. Р. Пидасев. Некоторые данные о раскопках кушанского поселения Ак-курбан в Северной Бактриане.- СА, 1976, 1.
- Пиотровский Б. Б., 1949.- Б. Б. Пиотровский. Разведочные работы в Гяур-Кала в Старом Мерве.- Мат-лы ЮТАКЭ, вып. I, 1949.
- Писарчик А. К., 1937.- А. К. Писарчик. Жилой городской дом Бухары и Хивы. - «Архитектура СССР», 1937, № 1.
- Писарчик А. К., 1944.- А. К. Писарчик. Памятники Кермине.- СИИТА АА СССР, вып. 4, 1944.
- Писарчик А. К., 1954.- А. К. Писарчик. Строительные материалы и конструктивные приемы народных мастеров Ферганской долины в XIX- начале XX в.- «Среднеазиатский этнографический сборник». М., 1954, № 1.
- Писарчик А. К., 1956.- А. К. Писарчик. Некоторые данные по исторической топографии городов Ферганы.- Тр. АН Тадж. ССР, т. 42. Сталинабад, 1956.
- Писарчик А. К., 1958.-А. К. Писарчик. Примечания и дополнения к кн. М. С. Андреева «Таджики долины Хуф», вып. 2. Сталинабад, 1958.
- Писарчик А. К., 1970.- А. К., Писарчик. Жилище.- «Таджики Каратегина и Дарваза», вып. 2. Душанбе, 1970.
- Писарчик А. К., 1975.- А. К. Писарчик. Народная архитектура Самарканда. Душанбе, 1975.
- Писарчик А. К. ва Кармышева Б. Х., 1953.- А. К. Писарчик, Б. Х. Кармышева. Опыт сплошного этнографического обследования Кулябской области.-ИООН АН Тадж. ССР, вып. 3, 1953.
- Полупанов С., 1937,- С. Полупанов. Жилой дом в старом Самарканде.- «Архитектура СССР». М., 1937, № 1.
- Попов А. Л., 1940 а.- А. Л. Попов. Из истории завоевания Средней Азии.- «Исторические записки», 1940, т. 9.
- Попов А. Л., 1940 б.- А. Л. Попов. Борьба за среднеазиатский плацдарм,- «Исторические записки», 1940, т. 7.
- Попов А. Н., 1853.- А. Н. Попов. Сношения России с Хивой и Бухарой при Петре Великом.- ЗИРГО, 1853, кн. IX.
- Постовская Н. М., 1961.- Н. М. Постовская. Изучение древней истории Ближнего Востока в Советском Союзе (1917-1959 гг). М., 1961.
- Потанин Н., 1856.- Н. Потанин. Записки о Коканском ханстве хорунжего Потанина (1830г.), с предисловием П. Савельева.- «Вестник РГО», т. 6, ч. 18. СПб., 1856.
- «Предварительное сообщение», 1965.- «Предварительное сообщение об исследовании протоиндийских текстов». М., 1965.
- «Присоединение Туркмении к России», 1960.- «Присоединение Туркмении к России». Сб. архивных документов. Ашхабад, 1960.
- «Проблемы», 1971.- «Проблемы докапиталистических обществ в странах Востока (общее и особенное в историческом развитии)». М., 1971.
- Птицын Г. В., 1947,- Г. В. Птицын. К вопросу о географии «Шахнамэ».-ТОВЭ, IV, 1947.
- Пугаченкова Г. А., 1950.- Г. А. Пугаченкова. Миниатюры «Фатх-намэ» - хроники побед Шейбани-хана из собрания Института по изучению восточных рукописей Академии наук УзССР.- Тр. САГУ, новая серия, вып. II. Гуманитарные науки, кн. 3, 1950.

- Пугаченкова Г. А., 1951.– Г. А. Пугаченкова. Садово-парковое искусство Средней Азии в эпоху Тимура и Тимуридов.– Тр. САГУ, новая серия, вып. XXIII. Гуманитарные науки кн. 4 (История), 1951.
- Пугаченкова Г. А., 1953.– Г. А. Пугаченкова. К вопросу о научно-художественной реконструкции мечети Биби-Ханым.– Тр. САГУ, новая серия, вып. 49. Гуманитарные науки, кн. 6, 1953.
- Пугаченкова Г. А., 1954.– Г. А. Пугаченкова. Буддийская кумирня в Мерве.–КСИИМК, вып. LIV, 1954.
- Пугаченкова Г. А., 1956.– Г. А. Пугаченкова. Миниатюры «Хамс» Низами 1562/63 г. Самаркандского музея.–Тр. АН Тадж. ССР, т. 42, 1956.
- Пугаченкова Г. А., 1957.– Г. А. Пугаченкова. Памятники архитектуры Средней Азии эпохи Навои. Ташкент, 1957. (Тр. САГУ, новая серия, вып. CVIII. Исторические науки, кн. 22).
- Пугаченкова Г. А., 1958 а.– Г. А. Пугаченкова. Мастер-керамист Мухаммедали Инойятов из Мерва. (К характеристике штампованной керамики Мерва XII – начала XIII в.).–СА, 1958, № 2.
- Пугаченкова Г. А., 1958 б.–Г. А. Пугаченкова. Пути развития архитектуры Южного Туркменистана поры рабовладения и феодализма. М., 1958. (Тр. ЮТАКЭ, 1958).
- Пугаченкова Г. А., 1959.– Г. А. Пугаченкова. Бухарские миниатюры в списке Джамии XVI века.– «Искусство», 1959, № 5.
- Пугаченкова Г. А., 1960.– Г. А. Пугаченкова. К проблеме среднеазиатской школы миниатюристов XVI– XVII вв.–«XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР». М., 1960.
- Пугаченкова Г. А., 1960 а.–Г. А. Пугаченкова. Ак-Астана-баба.– СА, 1960, № 3.
- Пугаченкова Г. А., 1962.–Г. А. Пугаченкова. Архитектурные заметки.– «Искусство зодчих Узбекистана». Сб. статей, 1. Ташкент, 1962.
- Пугаченкова Г. А., 1963 а.– Г. А. Пугаченкова. Искусство Афганистана. Три этюда. М., 1963.
- Пугаченкова Г. А., 1963 б.–Г. А. Пугаченкова. Мавзолей Араб-ата. (Из истории архитектуры Мавераннахра IX–X вв.). Ташкент, 1963. («Искусство зодчих Узбекистана», II).
- Пугаченкова Г. А., 1965.– Г. А. Пугаченкова. Архитектурные памятники Мавераннахра эпохи Улугбека,– «Из истории эпохи Улугбека». Сб. статей. Ташкент, 1965.
- Пугаченкова Г. А., 1966 а.– Г. А. Пугаченкова. К дискуссии о «Сотере Мегасе».–Тр. ТГУ, вып. 295, 1966.
- Пугаченкова Г. А., 1966 б.– Г. А. Пугаченкова. Халчаян. К проблеме художественной культуры Северной Бактрии. Ташкент, 1966.
- Пугаченкова Г. А., 1968.– Г. А. Пугаченкова. Самарканд, Бухара. По древним памятникам Самарканда Бухары, изд. 2. М., 1968.
- Пугаченкова Г. А., 1969.– Г. А. Пугаченкова. Архитектура обсерватории Улугбека.– «Искусство зодчих Узбекистана». Сб. статей, IV. Ташкент, 1969.
- Пугаченкова Г. А., 1971.– Г. А. Пугаченкова. Новое в изучении Дальверзина-тепе.– СА, 1971, № 4.
- Пугаченкова Г. А., 1973.– Г. А. Пугаченкова. Новые данные о художественной культуре Бактрии.– «Из истории античной

- культуры Узбекистана». Ташкент, 1973.
- Пугаченкова Г. А., 1973 а.– Г. А. Пугаченкова. К архитектурной типологии в зодчестве Бактрии и Восточной Парфии.–ВДИ, 1973, № 1.
- Пугаченкова Г. А., 1973 б.– Г. А. Пугаченкова. Керамические печи эпохи кушан в Южном Узбекистане.–СА, 1973, № 2.
- Пугаченкова Г. А., 1976.– Г. А. Пугаченкова. Бактрийский жилой дом. (К вопросу об архитектурной типологии).– «История и культура Средней Азии (древность и средние века)». М., 1976.
- Пугаченкова Г. А., 1976 а.– Г. А. Пугаченкова. К познанию античной раннесредневековой архитектуры Северного Афганистана.– «Древняя Бактрия. Материалы Советско-Афганской экспедиции 1969– 1973гг» . М., 1976.
- Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И., 1958.– Г. А. Пугаченкова, Л. И. Ремпель. Выдающиеся памятники архитектуры Узбекистана. Ташкент, 1958.
- Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И., 1965.– Г. А. Пугаченкова, Л. И. Ремпель. История искусств Узбекистана (с древнейших времен до середины XIX века). М., 1965.
- Пугаченкова Г. А., Тургунов Б. А., 1974.– Г. А. Пугаченкова, Б. А. Тургунов. Исследование Дальверзин-тепе в 1972г.– «Древняя Бактрия». (Предварительные сообщения об археологических работах на юге Узбекистана). Л., 1974.
- Пьянков И. В., 1961.– И. В. Пьянков. Сведения Ктесия о владениях Бардии на востоке Ирана (Административная политика Кира II на северо-востоке его державы).– ВДИ, 1961. № 4.
- Пьянков И. В., 1964.– И. В. Пьянков. К вопросу о маршруте похода Кира II на массагетов.– ВДИ, 1964, № 3.
- Пьянков И. В., 1966.– И. В. Пьянков. Восточные сатрапии державы Ахеменидов в сочинениях Ктесия. АКД. М., 1966.
- Пьянков И. В., 1968.– И. В. Пьянков. Ктесий о Зороастре.– «Материальная культура Таджикистана», вып. 1. Душанбе, 1968.
- Пьянков И. В., 1970.– И. В. Пьянков. Мараканды.– ВДИ, 1970, № 1.
- Пяковский А. В., 1958.– А. В. Пяковский. Революция 1905– 1907 гг. в Туркестане. М., 1958.
- Пяковский А. В., 1959.– А. В. Пяковский. К вопросу о значении присоединения Средней Азии к России.– «Вопросы истории», 1959, № 8.
- Пўлодов Ў. П., 1968.– У. П. Пулатов. Чильхуджра. (К истории культуры Уструшаны). АКД. М., 1968.
- Пўлодов Ў. П., 1975.– У. П. Пулатов. Чильхуджра. («Материальная культура Уструшаны», вып. 3). Душанбе, 1975.
- Радлов В. В., 1880.– В. В. Радлов. Средняя Зеравшанская долина.– ЗИРГО по отделу этнографии, т. V, отд. 1. СПб., 1880.
- Радлов В. В., 1880 а.– В. В. Радлов. Остатки старинного зодчества (медресе, мечети и могильные памятники) в Самарканде.– ЗРГО по отд. этнографии, т. VI, отд. 1, СПб., 1880.
- Ранов В. А., 1960 а.– В. А. Ранов. Наскальные рисунки кишлака Лянгар (Западный Памир)– ИООН АН Тадж. ССР, вып. 1 (22), 1960.
- Ранов В. А., 1960 б.– В. А. Ранов. Новые наскальные изображения в Кураминском хребте–Тр. АН Тадж. ССР, т. XXIX, 1960.

- Ранов В. А., 1961.— В. А. Ранов. Рисунки каменного века в гроте Шахты.— СЭ, 1961, № 6.
- Ранов В. А., 1962 а.— В. А. Ранов. О стратиграфическом положении палеолита Средней Азии.— «Новейший этап геологического развития территории Таджикистана». Сб. статей. Душанбе, 1962.
- Ранов В. А., 1962 б.— В. А. Ранов. Раскопки памятников первобытно-общинного строя на Восточном Памире в 1960г.— АРТ, VIII, 1962.
- Ранов В. А., 1964.— В. А. Ранов. Итоги разведок каменного века на Памире (1956–1958 гг.).— МИА, № 12, 1964.
- Ранов В. А., 1964 а.— В. А. Ранов. О связях культур палеолита Средней Азии и некоторых стран зарубежного Востока. М., 1964. (VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук).
- Ранов В. А., 1965 а.— В. А. Ранов. Главные вопросы изучения палеолита Средней Азии.— «Основные проблемы четвертичного периода СССР». Сб. статей. М., 1965.
- Ранов В. А., 1965 б.— В. А. Ранов. Каменный век Таджикистана, вып. 1. Палеолит. Душанбе, 1965.
- Ранов В. А., 1966.— В. А. Ранов. Галечные орудия и их роль в палеолите Средней Азии. (Тезисы доклада). М., 1966. («Доклады и сообщения археологов СССР. VII Международный конгресс доисториков и протоистория»),
- Ранов В. А., Гурский А. В., 1960.— В. А. Ранов, А. В. Гурский. Краткий обзор наскальных рисунков Горно-Бадахшанской Автономной области Таджикской ССР.— СЭ, 1960, № 2,
- Ранович А. Б., 1950.— А. Б. Ранович. Эллинизм и его историческая роль. М.—Л., 1950.
- Рапопорт Ю. А., 1958.— Ю. А. Рапопорт. К вопросу о хорезмийских оссуариях.—КИЭ, XXX, 1958.
- Рапопорт Ю. А., 1962.— Ю. А. Рапопорт. Хорезмийские асоданы. (К истории религии Хорезма).— СЭ, 1962, № 4.
- Рапопорт Ю. А., 1967.— Ю. А. Рапопорт. Кой-Крылган-кала как памятник погребального обряда.— Кой-Крылган-кала. Сб. статей. М., 1967.
- Рапопорт Ю. А., 1968.— Ю. А. Рапопорт. Раскопки на городище Топрак-кала.— «Археологические открытия 1967 года». М., 1968.
- Рапопорт Ю. А. 1971.— Ю. А. Рапопорт. Из истории религии древнего Хорезма (оссуарии). М., 1971 (Тр. ХАЭЭ, вып. VI).
- Распопова В. И., 1971.— В. И. Распопова. Один из базаров Пенджикента VII–VIII вв.— «Страны и народы Востока», вып. X, 1971.
- Расторгуева В. С. ва диг., 1964.— В. С. Расторгуева, Ч. Х. Бакаев, М. И. Исаев, А. А. Керимова, Л. А. Пирейко. Типы двуязычия у иранских народов Советского Союза. М., 1964.
- Ратия Ш. Е., 1950.— Ш. Е. Ратия. Мечеть Биби-Ханым в Самарканде. Исследование и опыт реставрации. М., 1950.
- Ратия Ш. Е. ва Воронин Л. Н., 1936.— Ш. Е. Ратия и Л. Н. Воронин. Мавзолей Барак-хана.—Ар. ССР, 1936, № 11.
- Рахимов М. Р., 1957.— М. Н. Рахимов. Земледелие таджиков бассейна реки Хингоу в дореволюционный период (историко-этнографический очерк). Сталинабад, 1957. (Тр. АН Тадж. ССР, т. 43).
- Раҷабов 3. Ш., 1955.—3. Ш. Раҷабов. Шӯриши соли 1916 дар музофоти Хучанд, 1955.
- Раҷабов 3. Ш., 1957.—3. Ш. Раджабов. Из истории общественно-

- политической мысли таджикского народа во второй половине XIX и в начале XX вв. Душанбе, 1957.
- Рацабов З., 1961.— З. Раджабов. Выдающийся просветитель таджикского народа Ахмад До-ниш. Душанбе, 1961.
- Рацабов З. Ш., 1970.—З. Ш. Раджа-бов. Туркестан на страницах га-зет периода первой русской ре-волюции 1905–1907). Душанбе, 1970.
- Рацабов З., 1974.—З. Раджабов. По-эт-просветитель таджикского народа Асири. Душанбе, 1974.
- Рацабов С., 1954.— С. Раджабов. К вопросу об исторических корнях дружбы народов Средней Азии с великим русским народом. Ста-линабад, 1954.
- Рацабов С., 1955.— С. Раджабов. Роль великого русского народа в исторических судьбах народов Средней Азии. Ташкент, 1955.
- Рейснер И. М., 1954.— И. М. Рейснер. Развитие феодализма и образование государства у аф-ганцев. М., 1954.
- Ремпель Л. И., 1936.— Л. И. Рем-пель. Мавзолей Исмаила Самани.— «Архитектура СССР», 1936, № 5.
- Ремпель Л. И., 1961.— Л. И. Рем-пель. Архитектурный орнамент Узбекистана. История развития и теория построения. Ташкент, 1961.
- Ремпель Л. И., 1962.— Л. И. Рем-пель. Из истории градострои-тельства на Востоке. (Материалы по планировке старой Бухары).— «Искусство зодчих Узбекиста-на», 1. Ташкент, 1962.
- Ремпель Л. И., 1963.— Л. И. Рем-пель. Архитектурный орнамент Южного Туркменистана X — начала XIII вв. и проблема «сельджукского» стиля.— «Труды ЮТАКЭ», т. II. Ашхабад, 1963.
- Ремпель Л. И., 1969.— Л. И. Рем-пель. Искусство Руси и Восток как историко-культурная и ху-дожественная проблема. Таш-кент, 1969.
- Рерих Ю. Н., 1963.—Ю. Н. Рерих. Тохарская проблема.— НАА, 1963, № 6.
- Рифтин Б. Л., 1960.—Б. Л. Рифтин. Из истории культурных связей Средней Азии и Китая II в. до н. э.—VIII в. н. э.— ПВ, 1960, № 5.
- Рожкова М. К., 1949.— М. К. Рож-кова. Экономическая политика царского правительства на Среднем Востоке во второй чет-верти XIX века и русская буржу-азия. М.— Л., 1949.
- Рожкова М. К., 1960.— М. К. Рож-кова. Из истории торговли Рос-сии со Средней Азией в 60-х го-дах XIX века.— «Исторические записки», 1960, № 67.
- Розен В., 1888.— В. Розен. Рассказ Хилаля ас-Саби о взятии Бухары Богра-ханом.—ЗВОРАО, т. II, вып. 3–4. СПб., 1888.
- Розенбург Ф. А., 1932.— Ф. А. Ро-зенбург. Согдийские «старые письма».— «Известия АН СССР». Отделение общественных наук, 1932, № 5.
- Романовский Д. И., 1868.— Д. И. Романовский. Заметки по сред-неазиатскому вопросу. СПб., 1868.
- Ромаскевич А. А., 1938.—А. А. Ро-маскевич. Очерк истории изуче-ния «Шахнамэ».—«Фердауси». 934–1934. Л., 1934.
- Ромаскевич А. А., 1938 а.— А. А. Ромаскевич. Иранские источни-ки по истории туркмен и Туркмении XVI–XIX вв.— МИТТ, т. II, 1938.
- Ромаскевич А. А., 1939.— А. А. Ро-маскевич. Персидские источники по истории туркмен и Туркмении X–XV вв.—МИТТ, т. I, 1939.
- Ростовцев М. И., 1913.— М. И. Ро-стовцев. Эллинистическая Азия в

- эпоху Селевкидов.– «Научный исторический журнал», т. 1, вып. 1. СПб., 1913, № 1.
- Руир А. М., 1924.– А. М. Руир. Англо-русское соперничество в Азии в XIX веке. Пер. с франц. М., 1924.
- Рустамов У. А., 1956.– У. А. Рустамов. Пригиндукушские княжества Северной Индии в конце XIX – начале XX в. Ташкент, 1956.
- Рустамов Э. Р., 1963.– Э. Р. Рустамов. Узбекская поэзия в первой половине XV в. М., 1963.
- Рычков П. И., 1949.– П. И. Рычков. Топография Оренбургской губернии.– Оренбургские степи в трудах П. И. Рычкова, Э. А. Эверсмана и С. С. Наустроева. М., 1949.
- Рычков Ю. Г., 1969.– Ю. Г. Рычков. Антропология и генетика изолированных популяций. (Древние изоляты Памира). М., 1969.
- Рябинский А., 1941.– А. Рябинский, Царская Россия и Бухара в эпоху империализма.– «Историк-марксист», 1941, № 4.
- Рўзиев М., 1967.– М. Рузиев. Резные двери жилищ Бухары. Душанбе, 1967.
- Сайко Э. В., 1963.– Э. В. Сайко. Глазурованная керамика Средней Азии VII–XII вв. (По материалам керамических комплексов Хутгаля, Согда, Ферганы). Душанбе, 1963. (Тр. ИИ АН Тадж. ССР, т. XXXVI).
- Самойлович А., 1910.– А. Самойлович. К вопросу о сартах.– ЖС, XIX, 1910, вып. III.
- Свидина Е. Д., 1968.– Е. Д. Свидина. Алишер Навои. Библиография (1917–1966 гг.). К 525 летию со дня рождения. Ташкент, 1968.
- Северцов Н. А., 1860.– Н. А. Северцов. Месяц плена у кокандцев. М., 1860.
- Северцов Н. А., 1947.– Н. А. Северцов. Путешествия по Туркестанскому краю. М., 1947.
- Северцов Н. А., 1958.– Н. А. Северцов. Сборник документов. Ташкент, 1958.
- Семёнов А. А., 1924.– А. А. Семёнов. К истории бухарских мангытов.– Бюлл. САГУ, № 6, 1924.
- Семёнов А. А., 1924 а.– А. А. Семёнов. Светильник истории («Сирадж-ат-таварих»). История Афганистана, составленная по велению и при ближайшем участии афганского эмира Хабибуллы Хана.– «Известия Туркестанского отделения РГО», XVII. Ташкент, 1924.
- Семёнов А. А., 1929.– А. А. Семёнов. Очерк поземельно-податного и налогового устройства б. Бухарского ханства.– Труды САГУ, сер. II, Orientalia. Вып. I. 1929.
- Семёнов А. А., 1940.– А. А. Семёнов. Гератское искусство в эпоху Алишера Навои.– «Родоначальник узбекской литературы». Ташкент, 1940.
- Семёнов А. А., 1940, 1941.– А. А. Семёнов. Уникальный памятник агиографической среднеазиатской литературы XVI века.– Изв. Уз ФАН СССР, 1940, № 12, 1941, № 3.
- Семёнов А. А., 1946.– А. А. Семёнов. Письменности, существовавшие на территории Средней Азии.– Изв. Тадж. фил. АН СССР, № 12, 1946.
- Семёнов А. А., 1946 а.– А. А. Семёнов. Среднеазиатский трактат по музыке Дервиша Али (XVII в.). Ташкент, 1946.
- Семёнов А. А., 1946 б.– А. А. Семёнов. Гератская художественная рукопись эпохи Навои и ее творцы.– «Алишер Навои». М.– Л., 1946.

- Семёнов А. А., 1948, 1949.— А. А. Семенов. Надписи на надгробиях Тимура и его потомков в Гуре и Эмире.—ЭВ, I, 1948; III, 1949.
- Семёнов А. А., 1948 а.— А. А. Семенов. Бухарский трактат о чинах и званиях и об обязанностях носителей их в средневековой Бухаре.—СВ, № 5, 1948.
- Семёнов А. А., 1952.— А. А. Семенов. К вопросу об этническом и классовом составе северных городов империи хорезмшахов в XII в. н. э. (по актам того времени).— ИООН АН Тадж. ССР, II, 1952.
- Семёнов А. А., 1953.— А. А. Семенов. Абу-Али ибн Сина (Авиценна), 2-е изд., доп. Сталинабад, 1953.
- Семёнов А. А., 1954.— А. А. Семенов. К вопросу о происхождении Саманидов.—Тр. АН Тадж. ССР, т. XXVII, 1954.
- Семёнов А. А., 1954 а.— А. А. Семенов. К вопросу о происхождении и составе узбеков Шейбанихана.— «Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии». Сб. статей, вып. I. Сталинабад, 1954. (Тр. АН Тадж. ССР, т. XII).
- Семёнов А. А., 1954 б.— А. А. Семенов. Шейбанихан и завоевание Тимуридов.— «Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии», вып. I. Сталинабад, 1954. (Тр. АН Тадж. ССР, т. XII).
- Семёнов А. А., 1954 в.— А. А. Семенов. Первые шейбаниды и борьба за Мавераннахр.— «Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии», вып. I. Сталинабад, 1954 (Тр. АН Тадж. ССР, т. XII).
- Семёнов А. А., 1954 г.— А. А. Семенов. Очерк устройства центрального административного управления Бухарского ханства позднейшего времени.—Тр. ИИАЭ АН Тадж. ССР, т. 26. Душанбе, 1954.
- Семёнов А. А., 1955.— А. А. Семенов. К истории города Нисы в XII в. (По актам того времени).— Тр. ЮТАКЭ, т. V, 1955.
- Семёнов А. А., 1956.— А. А. Семенов. Миниатюры самаркандской рукописи начала XVII в. «Зафарнома» Шарафуддина Езды.— Тр. АН Тадж. ССР, т. XIII. 1956.
- Семёнов А. А., 1959.— А. А. Семенов. К вопросу о культурно-политических связях Бухары и Великомогольской Индии в XVII в.— МСАЭ. М.—Л., 1959.
- Семёнов А. А., 1960.— А. А. Семенов. К вопросу о термине «дари» как названии языка.—Тр. АН Тадж. ССР, т. 120, 1960.
- Семёнов А. А., 1960 а.— А. А. Семенов. Взаимоотношения Алишера Навои и султана Хусейн-Мирзы.— «Исследования по истории культуры народов Востока. Сборник в честь академика И. А. Орбели». М.—Л., 1960.
- Семёнов Ю. И., 1966.— Ю. И. Семенов. Как возникло человечество. М., 1966.
- Семёнов Ю. И., 1968.— Ю. И. Семенов. Проблема начального этапа родового общества.— «Проблемы истории докапиталистических обществ».— Сб. статей, кн. I. М., 1968.
- Симонова Л. Х., 1904.— Л. Х. Симонова. Рассказы очевидцев о завоевании русскими Самарканда и о семидневном сидении.— «Исторический вестник», 1904, № 9.
- Синха Н. К., Банерчи А. Ч., 1954.— Н. К. Синха, А. Ч. Банерджи. История Индии. Перев. с англ. Л. В. Степанова и др. М., 1954.
- Сирочидинов С. Х., Матвиевская Г. П., 1965.— С. Х. Сироджидинов, Г. П. Матвиевская. О математических работах школы

- Улугбека.– «Из истории эпохи Улугбека». Ташкент, 1965.
- Смирнов К. Ф., 1964.– К. Ф. Смирнов. Савроматы. Ранняя история и культура савроматов. М., 1964.
- Смирнова О. И., 1957.–О. И. Смирнова. Из истории арабских завоеваний в Средней Азии.–СВ, 1957, 2.
- Смирнова О. И., 1960 а – О. И. Смирнова. Карта верховый Зеравшана по мугским документам. М., 1960 («XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР»).
- Смирнова О. И., 1960 б.– О. И. Смирнова. К истории самаркандского договора 712г.– СКИВ, вып. XXXVIII, 1960.
- Смирнова О. И., 1963.–О. И. Смирнова. Каталог монет с горюдища Пенджикент (материалы 1949–1956 гг.). М., 1963.
- Смирнова О. И., 1965.–О. И. Смирнова. Нумизматические заметки.–ЭВ, XVIII, 1967.
- Смирнова О. И., 1969.–О. И. Смирнова. К хронологии среднеазиатских династий VII–VIII вв.– «Страны и народы Востока», вып. VIII. М., 1969.
- Смирнова О. И., 1971.–О. И. Смирнова. Места домусульманских культов Средней Азии. (По материалам топонимики).– «Страны и народы Востока», вып. X. М., 1971.
- «Собрание», I–VIII.–«Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР». Ташкент, т. I, 1952; т. II, 1954; т. III, 1955; т. IV, 1957; т. V, 1960; т. VI, 1963; т. VII, 1964; т. VIII, 1967.
- Содиқов А. С, 1965.– А. С. Садыков. Экономические связи Хивы с Россией во второй половине XIX– начале XX вв. Ташкент, 1965.
- Соколов А. Я., 1971.–А. Я. Соколов. Торговая политика России в Средней Азии и развитие русско-афганских торговых отношений. Ташкент, 1971.
- Соколов Ю. А., 1957.– Ю. А. Соколов. Бухара, Самарканд, Келиф в 1813 году.–«Труды САГУ», вып. 9, кн. 14. Ташкент, 1957.
- Соколов Ю. А., 1958.– Ю. А. Соколов. К вопросу об исторических предпосылках присоединения Средней Азии к России.– «Труды САГУ», вып. 142, кн. 3. Ташкент, 1958.
- Соколов Ю. А., 1965.– Ю. А. Соколов. Ташкент, ташкентцы и Россия. Ташкент, 1965.
- Соловьев М. М., 1936.– М. М. Соловьев. Ученая экспедиция в Бухару в 1841–1842 гг. при участии натуралиста Александра Лемана. М.–Л., 1936.
- Сорокин С. С., 1956 –С. С. Сорокин. Среднеазиатские подбойные и катакомбные захоронения как памятники местной культуры.–СА, вып. 26, 1956.
- Спришевский В. И., 1956.– В. И. Спришевский. Некоторые находки из мугхона в собрании Музея истории.– Труды Музея истории Уз. ССР, вып. III, 1956.
- Спришевский В. И., 1958.– В. И. Спришевский. Чустское поселение эпохи бронзы (раскопки 1955 г.).– КСИИМК, вып. 71, 1958.
- Ставиский Б. Я., 1950.– Б. Я. Ставиский. Раскопки жилой башни в кухендизе Пянджикентского владетеля –МИА, 1950, № 15.
- Ставиский Б. Я., 1952.– Б. Я. Ставиский. К вопросу об идеологии домусульманского Согда. (Погребальный обряд и представления о загробной жизни).– «Сообщение Республиканского историко-краеведческого музея Тадж. ССР», вып. 1. Археология, 1952.
- Ставиский Б. Я., 1957 а.– Б. Я. Ставиский. Археологические ра-

- боты в бассейне Магиан-Дарья в 1957 г.—АРТ, вып. V, 1959.
- Ставиский Б. Я., 1957 б.— Б. Я. Ставиский. Хутталъ в сообщениях китайских путешественников Сюан-Цзана и Хой Чао —ИООН АН Тадж. ССР, вып. 14, 1957.
- Ставиский Б. Я., 1960.— Б. Я. Ставиский. Раскопки городища Кулдортепе в 1956–1957 гг. СА, 1960, № 4.
- Ставиский Б. Я., 1961.— Б. Я. Ставиский. Основные этапы освоения земледельческим населением горных районов верхнего Зеравшана (Кухистана).— «Материалы по этнографии. (Географическое общество СССР)», вып. 1. Л., 1961.
- Ставиский Б. Я., 1961 а.— Б. Я. Ставиский. О северных границах кушанского государства.— ВДИ, 1961, № 1.
- Ставиский Б. Я., 1961 б.— Б. Я. Ставиский. Осуарии из Бия-Наймана.—«Труды Государственного Эрмитажа», т. V. 1961.
- Ставиский Б. Я., 1961 в.— Б. Я. Ставиский. Основные этапы освоения земледельческим населением горных районов верхнего Зеравшана (Кухистана).—МОЭ, 1, 1961.
- Ставиский Б., 1961г.— Б. Я. Ставиский. Работы Магианской группы в 1959 г.— АРТ, вып. VII, №61.
- Ставиский Б. Я., 1964 а.— Б. Я. Ставиский. Работы Магианской группы в 1961г.—АРТ, вып. IX, 1964.
- Ставиский Б., 1964 б.— Б. Я. Ставиский. Раскопки квартала жилищ знати в юго-восточной части Пенджикентского городища (объект VI) в 1951-1959гг.— МИА, № 124, 1964.
- Ставиский Б. Я., 1964 в.—Б. Я. Ставиский. Средняя Азия, Индия, Рим (К вопросу о международных связях в кушанский период).—«Индия в древности». М., 1964.
- Ставиский Б. Я., 1967.—Б. Я. Ставиский. О датировке ранних слов Тали-Барзу.— СА, 1967.
- Ставиский Б. Я., 1967 а — Б. Я. Ставиский. Раскопки буддийских комплексов на Каратепе в Старом Термезе.— «Археологические открытия 1966 г.». М., 1967.
- Ставиский Б. Я., 1969.— Б. Я. Ставиский. Буддийские пещеры Каратепе в Старом Термезе.— Основные итоги работ 1963–1964гг. Надписи, терракоты, каменные рельефы. М., 1969.
- («Материалы советской археологической экспедиции на Каратепе. Под общей ред. Б. Я. Ставиского»).
- Ставиский Б. Я. в диг., 1953.— Б. Я. Ставиский, О. Ш. Большаков, Е. А. Мончадская. Пенджикентский некрополь.—МИА, 1953, № 37.
- Стебелева И. В., 1965.— И. В. Стебелева. Поэзия тюрков VI–VIII веков, М., 1965.
- Стеценко И. А., 1963.— И. А. Стеценко. (Из истории народных движений в Таджикистане во второй половине XIX и начале XX вв. 1870– 1917 гг.).— Труды АН Тадж. ССР, т. 37. Душанбе, 1963.
- Стремоухов Н. Т., 1835.— Н. П. Стремоухов. Поездка в Бухару.— «Русский вестник», 1835, № 6.
- Стремоухов Н., 1875.— Н. Стремоухов. Поездка в Бухару.— «Русский вестник», 1875, № 6.
- Строева Л. В., 1949.— Л. В. Строева. Сербедеры Самарканда — Уз. ЛГУ, вып. 98. Серия востоковедческих наук, вып. 1, 1949.
- Строева Л. В., 1958.— Л. В. Строева, Борьба кочевой и оседлой знати в Чагатайском государстве в первой половине XIV в.— «Памяти академика Игнатия

- Юлиановича Крачковского». Сб. статей. Л., 1958.
- Струве В. В., 1932.— В. В. Струве. Советская наука о древнем Востоке в период 1917–1932 гг.— ИГАИМК, 1932, № 9–10.
- Струве В. В., 1934 а.— В. В. Струве. Заклочительное слово.— ИГАИМК, вып. 77, 1934.
- Струве В. В., 1934 б.— В. В. Струве. Проблема зарождения, развития и разложения рабовладельческих обществ древнего Востока— ИГАИМК, вып. 77, 1934.
- Струве В. В., 1945.— В. В. Струве. Родина зороастризма,— «Материалы по истории таджиков и Таджикистана», сб. 1. Сталинабад, 1945.
- Струве В. В., 1949.— В. В. Струве. Восстание в Маргиане при Дарии I.— ВДИ, 1949, № 2.
- Струве В. В., 1968.— В. В. Струве. Поход Дария I на саков-массагетов.— «Этюды по истории Северного Причерноморья, Кавказа и Средней Азии», Л., 1968.
- Субботин А. П., 1885.— А. П. Субботин. Россия и Англия на среднеазиатских рынках. СПб., 1885.
- Сулаймонов Р. Х., 1966.— Р. Х. Сулайманов. Характер развития одной из локальных ветвей эволюции каменной индустрии.— «История материальной культуры Узбекистана», вып. 7. Ташкент, 1966.
- Сухарева О. А., 1954.— О. А. Сухарева. К вопросу об исторической топографии Бухары X–XIII вв.— Тр. АН. Тадж. ССР, т. XXVII.
- Сухарева О. А., 1958.— О. А. Сухарева. К истории городов Бухарского ханства (историко-этнографические очерки). Ташкент, 1958.
- Сухарева О. А., 1962.— О. А. Сухарева. Позднефеодальный город Бухара конца XIX–начало XX в. (Ремесленная промышленность). Ташкент, 1962.
- Сухарева О. А., 1966.— О. А. Сухарева. Бухара XIX —начало XXв. (Позднефеодальный город и его население). М., 1966.
- Сухарева О. А., Бекчонова М. А., 1955.— О. А. Сухарева, М. А. Бекжанова. Прошлое и настоящее селения Айкиран. Ташкент, 1955.
- Тарн К., 1949.— К. Тарн. Эллинистическая цивилизация. Перев. с англ. С. А. Ляковского. М., 1949.
- Татаринов А., 1867.— А. Татаринов. Семимесячный плен в Бухарии. СПб., 1867.
- Тверитинова А. С., 1963.— Востоковедные фонды крупнейших библиотек Советского Союза. Статьи и сообщения. Сост. А. С. Тверитинова М, 1963.
- Тер-Акопян Н. Б., 1968.— Н. Б. Тер-Акопян. К. Маркс и Ф. Энгельс о характере первичной общественной формации.— «Проблемы истории докапиталистических обществ». Сб. статей, кн. 1, М., 1968.
- Тереножкин А. И., 1947.— А. И. Тереножкин. Вопросы историко-археологической периодизации древнего Самарканда.— ВДИ, 1947.
- Тереножкин А. И., 1948.— А. И. Тереножкин. Археологические находки в Таджикистане.— КСИИМК, вып. 20, 1948.
- Тереножкин А. И., 1950 а.— А. И. Тереножкин. Раскопки в кухендизе Пянджикента.— МИА, 1950, № 15.
- Тереножкин А. И., 1950 б.— А. И. Тереножкин. Согд и Чач.— КСИИМК, вып. XXXIII, 1950.
- Терентьев М. А., 1874.— М. А. Терентьев. Статистические очерки Среднеазиатской России.— ЗИРГО по отделению статистики. ч. 4. СПб, 1874.
- Терентьев М. А., 1875.— М. А. Терентьев. Россия и Англия в Средней Азии. СПб., 1875.

- Терентьев М. А., 1876.– М. А. Терентьев. Россия и Англия в борьбе за рынки. СПб., 1876.
- Терентьев М. А., 1906.– М. А. Терентьев. История завоевания Средней Азии. т. 1-3. СПб., 1906.
- Тихвинский С. А., 1970.– С. А. Тихвинский. Татаро-монгольские завоевания в Азии и Европе.– «Татаромонголы в Азии и Европе». М., 1970.
- Тихомиров М. Н., 1960.– М. Н. Тихомиров. Присоединение Мерва к России. М., 1960.
- Толстов С. П., 1934.– С. П. Толстов. Генезис феодализма в кочевых скотоводческих обществах.– ИГАИМК, вып. 103. 1934.
- Толстов С. П., 1938 а.– С. П. Толстов. Основные вопросы древней истории Средней Азии.– ВДИ, 1938, № 1.
- Толстов С. П., 1938 б.– С. П. Толстов. Тирания Аброя (из истории классовой борьбы в Согдиане и тюркском каганате во второй половине VI в. н.э.).– ИЗ, вып. 3. 1938.
- Толстов С. П., 1940.– С. П. Толстов. Подъем и крушение империи эллинистического Дальнего Востока.– ВДИ, 1940, № 3–4.
- Толстов С. П., 1948 а.– С. П. Толстов. Древний Хорезм. Опыт историко-археологического исследования. М., 1948.
- Толстов С. П., 1948 б.– С. П. Толстов. По следам древнехорезмской цивилизации. М.– Л., 1948.
- Толстов С. П., 1949.– С. П. Толстов. Периодизация древней истории Средней Азии.– КСИИМК, вып. 28, 1949.
- Толстов С. П., 1958.– С. П. Толстов. Работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции АН СССР в 1949–1953 гг. Тр. ХАЭЭ, т. 2, 1958г.
- Толстов С. П., 1962.– С. П. Толстов. По древним дельтам Окса и Яксарта. М., 1962.
- Толстов С. П., Итина И. А., 1960.– С. П. Толстов, И. А. Итина. Проблемы суярганской культуры.– СА, 1960. № 1.
- Томсон Д., 1953.– Д. Томсон. История древней географии. Перев. с англ. Н. И. Скаткина, М., 1953.
- Тошхўчаев Ш. С., 1967.– Ш. С. Ташходжаев. Художественная поливная керамика Самарканда IX–начала XIIIв. Ташкент, 1967.
- «Тоҷикон», 1966, 1970, 1976.– «Таджики Каратегина и Дарваза». Душанбе, вып. I, 1966; вып. II, 1970; вып. III, 1976.
- Тревер К. В., 1940.– К. В. Тревер. Памятники греко-бактрийского искусства. М.– Л., 1940 («Памятники культуры и искусства в собрании Эрмитажа», 1).
- Тревер К. В., 1947.– К. В. Тревер. Александр Македонский в Согде.– ВИ. 1947, № 5.
- Тревер К. В., 1954.– К. В. Тревер. Кушаны, хиониты и эфталиты по армянским источникам IX–VII вв.– СА. XXI, 1954.
- Тревер К. В., 1961.– К. В. Тревер. Бактрийский бронзовый фалар с изображением Диониса.– ТГЭ, т. VI, 1961.
- Тревер К. В. в диг., 1950.– К. В. Тревер, А. Ю. Якубовский и М. Э. Воронец. История народов Узбекистана, т. 1. С древнейших времен до начала XVIв. Ташкент, 1950.
- Троицкая А. Л., 1953.– А. Л. Троицкая. Военное дело в Бухаре в первой половине XIXв.– «Труды АН Тадж. ССР», т. XVII, 1953.
- Троицкая А. Л., 1968.– А. Л. Троицкая. Каталог архива Кокандских ханов XIX в. М, 1968г.
- Троицкая А. Л., 1969.– А. Л. Троицкая. Материалы по истории Кокандского ханства XIX в. По документам архива кокандских

- ханов. М., 1969. (АН СССР. Ин-т востоковедения).
- Трофимова Т. А., 1959.– Т. А. Трофимова. Древнее население Хорезма по данным палеоантропологии, М., 1959. («Материалы Хорезмской экспедиции», вып. 2.).
- Трудновская С. А., 1958.– С. А. Трудновская. Стекло с городища Шах-Сенем.–Тр. ХАЭЭ, т. II. М., 1958.
- Тураев Б. А., 1935-1936гг.– В. А. Тураев. История Древнего Востока, т.1, 2. (Л., 1935–1936гг.).
- Туркестанский край, 1912–1916.– Туркестанский край. Сборник материалов для истории его завоевания. Собрал полковник А. Г. Серебрянников, т.1–8, 17–22. Ташкент, 1912–1916.
- Турсунов Х. Т., 1962.– Х. Т. Турсунов. Восстание 1916г. в Средней Азии и Казахстане. Ташкент, 1962.
- Тюменев А. И., 1956.– А. И. Тюменев. Государственное хозяйство древнего Шумера. М.–Л., 1956.
- Тўхтаматов Т. Г., 1966.– Т. Г. Тухтаматов. Русско-бухарские отношения в конце XIX – начале XXвв. Ташкент, 1966.
- Умняков И. И., 1930.– И. И. Умняков. Абдулла-наме Хафизи Таниша и его исследователи.–ЗКВ, т.V, 1930.
- Умняков И. И., 1940.– И. И. Умняков. Тохарская проблема.–ВДИ, 1940, № 3–4.
- Умняков И. И., 1946.– И. И. Умняков. Тохары и тохарский вопрос.–Тр. УзГУ, новая серия, № 31. Серия историко-филологических наук, вып. 1, 1946.
- Умняков И. И., 1956.– И. И. Умняков. Международные отношения Средней Азии в начале XV в. Сношения Тимура с Византией и Францией.–Тр. УзГУ, вып. 61. 1956.
- Усенбоев К., 1960.–К. Усенбоев. Присоединение Южной Киргизии к России. Фрунзе, 1960.
- Федоров М. Н., 1965.– М. Н. Федоров. Новые факты из истории Караханидов первой четверти XI в. в свете нумизматических данных.– «Из истории культуры народов Узбекистана». Ташкент, 1965.
- Федоров М. П., 1903.– М. П., Федоров. Соперничество торговых интересов на Востоке. СПб., 1903.
- Федченко А. П., 1875.– А. П. Федченко. Путешествие в Туркестан. СПб., 1875.
- Федченко А. П., 1956.– А. П. Федченко. Сборник документов. Ташкент, 1956.
- Филанович М. И., 1969.– М. И. Филанович. К характеристике древнейшего поселения на Афрасиабе.– «Афрасиаб», вып. X. Ташкент, 1969.
- Фильштинский И. И., 1965.– И. И. Фильштинский.– Арабская классическая литература. М., 1965.
- Фильштинский И. И., Шидфар Б. Я., 1971.– И. И. Фильштинский, Б. Я. Шидфар. Очерк арабомусульманской культуры (VII–XII вв.). М., 1971.
- Фомченко А. Л., 1958.– А. Л. Фомченко. Русские поселения в Бухаре и их роль в экономическом развитии ханства и участие в революционном движении. АКД. Ташкент, 1958.
- Формозов А. А., 1966.– А. А. Формозов. О наскальных изображениях Зараут-Камара в ущелье Зараут-Сай.–СА, № 4. 1966.
- Формозов А. А., 1969.– А. А. Формозов. Очерки по первобытному искусству. Наскальные изображения и каменные изваяния эпохи камня и бронзы на территории СССР. М., 1969.
- Фрейман А. А., 1952.– А. А. Фрейман. Тохарский вопрос и его ре-

- шение в отечественной науке.— УЗ ЛГУ, № 128. Серия востоковедческих наук, вып. 3, 1952.
- Френкель Н. И., 1950.— Н. И. Френкель. Мавзолей Абубекра Мухаммад Каффаль Шаши в Ташкенте.— «Материалы по истории теории архитектуры Узбекистана». М., 1950.
- Хазанов А. М., 1966.— А. М. Хазанов. Сложные луки евразийских степей и Ирана в скифо-сарматскую эпоху.— «Материальная культура народов Средней Азии и Казахстана». Сб. статей. М., 1966.
- Халатьянц Г., 1903.— Г. Халатьянц. Армянские Аршакиды в «Истории Армении» Моисея Хоренского. Опыт критики источников. М., 1903.
- Халфин Н. А., 1958.— Н. А. Халфин. Британская экспансия в Средней Азии в 30–40-х годах XIX в. и миссия Ричмонда Шекспира.— «История СССР». М., 1958, № 2.
- Халфин Н. А., 1959.— Н. А. Халфин. Провал британской агрессии в Афганистане (XIX – начало XX вв.). М., 1959.
- Халфин Н. А., 1960.— Н. А. Халфин. Политика России в Средней Азии (1857–1868 гг.). М., 1960 (АН СССР, Ин-т востоковедения).
- Халфин Н. А., 1965.— Н. А. Халфин. Присоединение Средней Азии к России (60–90-е гг. XIX в.). М., 1965.
- Халфин Н. А., 1972.— Н. А. Халфин. О движущих мотивах политики России в Средней Азии (60–70-е годы XIX в.).— «История СССР». М., 1972, № 4.
- Халфин Н. А., 1974.— Н. А. Халфин. Россия и ханства Средней Азии (первая половина XIX в.). М., 1974.
- Халфин Н. А., 1975.— Н. А. Халфин. Россия и Бухарский эмират на Западном Памире. М., 1975.
- Ханыков Н. В., 1843.— Н. В. Ханыков. Описание Бухарского ханства. СПб., 1843.
- Ханыков Н. В., 1844.— Н. В. Ханыков. Городское управление в Средней Азии. «Журнал Министерства внутренних дел», 1844, кн. 5.
- Ханыков Н. В., 1851.— Н. В. Ханыков. Пояснительная записка к карте Аральского моря и Хивинского ханства с их окрестностями.— ЗРГО, кн. V, 1851.
- Хвостов М., 1907.— М. Хвостов. История восточной торговли греко-римского Египта. Казань. 1907.
- Хлопин И. Н., 1966.— И. Н. Хлопин. Энеолит юго-запада Средней Азии.— «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы». М.—Л., 1966.
- Хмельницкий С. Г., 1961.— С. Г. Хмельницкий. Исследование архитектурных памятников Ура-Тюбе в 1959 г.— АРТ, вып. 7, 1961.
- Хорошкин А. П., 1876.— А. П. Хорошкин. Сборник статей, касающихся до Туркестанского края. СПб., 1876.
- Хромов А. Л., 1966 а.— А. Л. Хромов. Общая лингвистическая характеристика топонимии и микротопонимии Ягноба.— ИООН АН Тадж. ССР, 1966, № 3 (45).
- Хромов А. Л., 1966 б.— А. Л. Хромов. Новые материалы по лексике языка ягнобцев.— «Acta Orientalia» Vol. XXX. Copenhagen, 1966.
- Хромов А. Л., 1968.— А. Л. Хромов. О роли экстралингвистических факторов в процессе взаимодействия ягнобского и таджикского языков.— «Язык и общество». М., 1968.
- «Центральная Азия в кушанскую эпоху», 1974.— «Центральная Азия в кушанскую эпоху, т.1. Труды Международной конфе-

- ренции по истории, археологии и культуре Центральной Азии в кушанскую эпоху. (Душанбе, 27 сентября – 6 октября 1968)». М., 1974.
- Чабров Г. Н., 1957.– Г. Н. Чабров. Поездка в Бухару переводчика П. И. Демезона (1833–1834 гг.).– «Труды САГУ», вып. 94, кн. 14. Ташкент, 1957.
- Черкасов, 1870.– Черкасов. Защита Самарканда в 1864 году. – «Военный сборник», 1870, № 9.
- Черников С. С., 1957.– С. С. Черников. Роль андроновской культуры в истории Средней Азии и Казахстана.–КСИЭ, вып. 26, 1957.
- Черников С. С., 1960.– С. С. Черников. Восточный Казахстан в эпоху бронзы. М.–Л., 1960 (МИА. № 88).
- Чехович О.Д., 1951.- О.Д. Чехович. Вакуфный документ времени Тимура из коллекции Самаркандского музея.–ЭВ, IV, 1951.
- Чехович О.Д., 1954.– О. Д. Чехович. Документы к истории аграрных отношений в Бухарском ханстве XVII–XIX вв. Ташкент, 1954г.
- Чехович О.Д., 1954 а.– О.Д. Чехович. К вопросу о периодизации истории Узбекистана (XVI–XVIII вв.).–Изд. АН УзССР, 1954, № 5.
- Чехович О. Д., 1954 б.– О. Д. Чехович. К истории Узбекистана XVIII в.– «Труды Ин-та востоковедения АН УзССР», вып. 3. Ташкент, 1954.
- Чехович О.Д., 1959.- О.Д. Чехович. Новый источник по истории Бухары начала XIV века.– ПВ, 1959, № 5.
- Чехович О.Д., 1959 а.– О.Д. Чехович. Бухарская летопись XVIII века «Убайдуллонома».– ПВ, VIII, 1959.
- Чехович О. Д., 1965.– О. Д. Чехович. Из источников по истории Самарканда XV в.– «Из истории эпохи Улугбека». Сб. статей. Ташкент, 1965.
- Чехович О. Д., 1967.-О. Д. Чехович. Бухарский вакф XIII в. (Предварительное сообщение).– НАА, 1967, №3.
- Чихачев П. И., 1849.– П. И. Чихачев. Об исследовании вершин Сыр и Аму-Дарьи и о нагорной площади Памир.-ЗИРГО, кн. III. СПб., 1849.
- Чугуевский Л. И., 1971.–Л. И. Чугуевский. Новые материалы к истории согдийских колоний в районе Дуньхуана.–«Страны и народы Востока», вып. X. М., 1971.
- Чулошников А., 1932.– А. Чулошников. Торговля Московского государства со Средней Азией в XVI–XVII веках.-МИУТТ, 1932.
- Шишкин В. А., 1936.– В. А. Шишкин. Архитектурные памятники Бухары, Ташкент, 1936.
- Шишкин В. А., 1946.– В. А. Шишкин. Гури-Эмир.– «Бюл. УзССР», 1946, № 2.
- Шишкин В. А., 1947.– В. А. Шишкин. Надписи на портале Большой мечети в Бухаре.– «Бюл. АН Уз. ССР», 1947, № 8.
- Шишкин В. А., 1953.– В. А. Шишкин. Обсерватория Улугбека и ее исследование.– Тр. ИИА АН Уз. ССР т. V, 1953.
- Шишкин В. А., 1963.– В. А. Шишкин. Варахша. М, 1963.
- Шишкин В. А., 1965.– В. А. Шишкин. Самаркандская обсерватория Улугбека. «Из истории эпохи Улугбека». Сб. статей. Ташкент, 1965.
- Шишкин В. А., 1969.– В. А. Шишкин. Калъаи Афрасиаб.– Работы Института истории и археологии АН Уз. ССР по изучению домонгольского Самарканда (1945–1966 гг.).–«Афрасиаб», вып. 1. Ташкент, 1969.

- Шишкина Г. В., 1961.– Г. В. Шишкина. Раннесредневековая сельская усадьба над Самаркандом.– ИМКУ, вып. 2, 1961.
- Шишкина Г. В., 1969 а.– Г. В. Шишкина. Древний Самарканд в свете стратиграфии западных районов Афрасиаба. АКД. Ташкент, 1969.
- Шишкина Г. В., 1969 б.– Г. В. Шишкина. О местонахождении Мараканды.– СА, 1969, № 1.
- Шмидт А. Э., 1925.- А. Э. Шмидт. Идеал мусульманского правителя – наместника IXв. (Шв. хиджры). (Послание Тахир ибн ал-Хусейна к сыну Тахиру).– Бюл. САГУ, 1925, № 8.
- Шоҳназаров А. И., 1908.– А. И. Шахназаров. Сельское хозяйство в Туркестанском крае. СПб., 1908.
- Шкапский О., 1900.– О. Шкапский. Аму-Дарьинские очерки. К аграрному вопросу из нижней Аму-Дарьи. Ташкент, 1900.
- Штейн В. М., 1960.– В. М. Штейн. Экономические и культурные связи между Китаем и Индией в древности (до III в. до н.э.). М, 1960.
- Штейнберг Е. Л., 1950.– Е. Л. Штейнберг. Английская версия о «русской угрозе» Индии в XIX–XXвв.– «Исторические записки», 33, М., 1950.
- Штейнберг Е. Л., 1951.– Е. Л. Штейнберг. История британской агрессии на Среднем Востоке. М, 1951.
- Шубинский П., 1892.– П. Шубинский. Очерки Бухары. СПб, 1892.
- Щербак А. М., 1956.– А. М. Щербак. К истории образования узбекского национального языка.– «Вопросы языкознания», 1956.
- Щербак А. М., 1959.– А. М. Щербак. Огузнаме. Мухаббатнаме. Памятник древнеуйгурской и староузбекской письменности. М, 1959.
- Щербак А. М., 1962.– А. М. Щербак. Грамматика староузбекского языка. М.–Л., 1962.
- Щетенко А. Я., 1974.– А. Я. Щетенко. Раскопки монументального архитектурного комплекса Зар-тепе.– «Древняя Бактрия (Предварительные сообщения об археологических работах на юге Узбекистана)». Сб. статей. Л., 1974.
- Эберман В. Л., 1927.– В. Л. Эберман. Персы среди арабских поэтов эпохи Омейядов. – ЗКВ, т. II, 1927.
- Эшнииёзов М., 1956.– М. Эшнииёзов. Ҳардурӣ (Баъзе маълумотҳои этнографӣ), УЗ. ТГУ, т. IV, 1956.
- Эшнииёзов М., 1967.- М. Эшнииёзов. Говор хардури. АКД. Душанбе, 1967.
- Юлдошбоева Ф., 1963.– Ф. Юлдошбоева. Из истории английской колониальной политики в Афганистане и Средней Азии. Ташкент, 1963.
- Юлдашев М. Ю., 1959.– М. Ю. Юлдашев. Землевладение и государственное устройство феодальной Хивы. Ташкент, 1959.
- Юлдашев М. Ю., 1964.– М. Ю. Юлдашев. К истории торговых и посольских связей Средней Азии с Россией в XVI–XVII вв. Ташкент, 1964.
- Юлдашев М. Ю., 1969.– М. Ю. Юлдашев. Аграрные отношения в Туркестане (конец XIX – начало XX вв). Ташкент, 1969.
- Юсуфов Ш., 1964– Ш. Юсуфов. Очерки истории Кулябского бекства. Очерки истории Кулябского бекства в конце XIX и начале XXвв. Душанбе, 1964.
- Юферов В. И., 1925.- В. И. Юферов. Хлопководство в Туркестане. Л., 1925.
- Яворский И. Л., 1883.– И. Л. Яворский. Путешествие русского посольства по Афганистану, т. II, СПб, 1883.

- Ягонй А. А., 1968.— А. А. Егани. Документы к истории аграрных отношений в северных районах Таджикистана в XVI — начале XXвв. АКД. Душанбе, 1968.
- Якубовский А. Ю., 1932.— А. Ю. Якубовский. Феодалное общество Средней Азии и его торговля с Восточной Европой в X—XVвв. — МИУТТ, ч. 1, 1932.
- Якубовский А. Ю., 1934.— А. Ю. Якубовский. Махмуд Газнави.— «Фердауси». Л., 1934.
- Якубовский А. Ю., 1936.— А. Ю. Якубовский. Восстание Тараби в 1238г. (К истории крестьянских и ремесленных движений в Средней Азии).— «Доклады группы востоковедов на сессии АН СССР 20 марта 1935г. М.,—Л., 1936. (Тр. ИВАН, т. XVII).
- Якубовский А. Ю., 1937.— А. Ю. Якубовский. Сельджукское движение и туркмены в XI в.— «Известия АН СССР». Отделение общественных наук, 1937, № 4.
- Якубовский А. Ю., 1940.— А. Ю. Якубовский. Краткий полевой отчет о работах Заравшанской археологической экспедиции Эрмитажа и ИИМК в 1939.— ТОВЭ, т. 11, 1940.
- Якубовский А. Ю., 1941.— А. Ю. Якубовский. К вопросу об этногенезе узбекского народа. Ташкент, 1941.
- Якубовский А. Ю., 1946.— А. Ю. Якубовский. Черты общественной и культурной жизни эпохи Алишера Навои.— «Алишер Навои». Сб. статей. М.—Л., 1946.
- Якубовский А. (Ю.), 1946 а.—А. (Ю.) Якубовский. Тимур (опыт краткой характеристики).—ВИ, 1946, № 8—9.
- Якубовский А. Ю., 1947.— А. Ю. Якубовский. Об исполных арендах в Иране в VIII в.—СВ, 1947, № 4.
- Якубовский А. Ю., 1948.— А. Ю. Якубовский. Восстание Мука-
- ны.— движение людей в «белых одеждах».— СВ, т. V, 1948.
- Якубовский А. Ю., 1949.— А. Ю. Якубовский. Вопросы периодизации истории Средней Азии в средние века.— КСИИМК, вып. XXVIII, 1949.
- Якубовский А. Ю., 1950.— А. Ю. Якубовский. Итоги работ СТАЭ а 1946-1947гг. МИА, № 15, 1950.
- Якубовский А. Ю., 1951.— А. Ю. Якубовский. Главные вопросы изучения истории развития городов Средней Азии.— Труды Таджикского филиала АН СССР, т. 29, Ста-линабад, 1951.
- Якубовский А. Ю., 1954.— А. Ю. Якубовский. Вопросы изучения Пянджикентской живописи.— «Живопись древнего Пянджикента». Сб. статей. М, 1954.
- Якубовский А. Ю. ва диг. 1954.— А. Карыев, В. Мошкова, А. Н. Насонов, А. Ю. Якубовский. Очерки из истории туркменского народа и Туркменистана в VII—XIXвв. Ашхабад, 1954.
- Янжул И., 1869.— И. Янжул. Исторический очерк русской торговли с Средней Азией.— «Московские университетские известия», 1869, № 5.
- Янин В. Л., 1956.— В. Л. Янин. Де-нежно-весовые системы русского средневековья. М., 1956.
- Гафуров Б. Ф., 1941.— Б. Г. Гафуров. История секты исмаилитов. Канд. дисс. М., 1941.
- Гафуров Б. Ф., 1945.— Б. Г. Гафуров. Глубже изучать богатое историческое прошлое таджикского народа. («Труды Таджикского филиала АН СССР», т. 21).— «Наука в Таджикистане». Ста-линабад, 1945.
- Гафуров Б. Ф., 1947. -Б. Ф. Гафуров. Таърихи мухтасари халқи тоҷик. ҷ. I. Сталинобод, 1947.
- Гафуров Б. Ф., 1949.— Б. Г. Гафуров. История таджикского народа в кратком изложении., т. I. С

- древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции 1917г. Под. ред. И. Брагинского. М., 1949.
- Фафуров Б. Ф., 1951.- Б. Ф. Фафуров. Барои ба таври марксистӣ баён кардани таърихи халқи тоҷик ва таърихи маданияти он.- «Болшевики Тоҷикистон», 1951, №8.
- Фафуров Б. Ф., 1952.- Б. Г. Гафуров. История таджикского народа в кратком изложении, т. I. С древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции 1917г. Под ред. И. С. Брагинского Изд. 2-е, исправ. и допол. М., 1952.
- Фафуров Б. Ф., 1955.- Б. Г. Гафуров. История таджикского народа в кратком изложении, т. I. С древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции 1917г. Изд. 3-е, исправ. и доп. М., 1955.
- Фафуров Б. Ф., 1957.- Б. Г. Гафуров. Состояние и задачи советского востоковедения в свете решений XX съезда. (Доклад на Всесоюзной конференции востоковедов). Ташкент. 1957.
- Фафуров Б. Ф., 1958.- Б. Г. Гафуров. О причинах возвышения и падения Саманидов – СВ, 1958, №1.
- Фафуров Б. Ф., 1963 а.-Б. Г. Гафуров. Исторические связи Средней Азии со странами Арабского Востока. М., 1963 (XXVI Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР).
- Фафуров Б. Ф., 1963 б.-Б. Г. Гафуров. Особенность культурной революции в Советской Средней Азии. М., 1963 (XXVI Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР).
- Фуломов Я., 1941.- Я. Г. Гулямов. Новый источник по истории завоевания Туркестана русским царизмом.- Изв. Узб. филиала АН СССР, 1941, № 4.
- Фуломов Я. Ф., 1948.- Я. Г. Гулямов. Чупаната – Тр. ИИА АН Уз. ССР, т. I. Ташкент, 1948.
- Фуломов Я. Ф., 1957.- Я. Г. Гулямов. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. М., 1957.
- Фуломов Я. Ф., 1969.- Я. Г. Гулямов. Стратиграфия Самарканда в свете новейших раскопок.- «Объединенная научная сессия, посвященная 2500-летию Самарканда. Тезисы докладов». Ташкент, 1969.
- Фуломов Я. Ф. ва Буряков Ю. Ф., 1958.- Я. Г. Гулямов и Ю. Ф. Буряков. К планировке обсерватории Улугбека по материалам раскопок 1967 года – ОНУ, 1968, № 2.
- Фуломов Я. Ф., Исламов У., Аскар-ов А., 1966.- Я. Г. Гулямов, У. Исламов, А. Аскар-ов. Перво-бытная культура возникновения орошаемого земледелия в низовьях Зеравшана, кн. I. Ташкент, 1966.
- Фуломова Э., 1961.- Э. Гулямова. Раскопки цитадели городища Хульбук в 1957г.-АРТ, вып. 5, 1961.
- Фуломова Э., 1961 а.- Э. Гулямова, Стекло с городища Хульбук.- ИООН АН Тадж. ССР, 1961, № 1 (24).
- Фуломова Э., 1962.- Э. Гулямова. Раскопки цитадели городища Хульбук в 1960г.-АРТ, вып. 8, 1962.
- Фуломова Э., 1964.- Э. Гулямова. Раскопки в Хульбуке в 1961г.- АРТ, вып. 9, 1964.
- Фуломова Э., 1968.- Э. Гулямова. Этапы истории Хульбукского дворца.-ИООН АН Тадж. ССР, 1968, № 3 (53).
- Қаюмов А. А., 1961.- А. А. Қаюмов. Қуқон адабий муҳити. Ташкент, 1961.

- Қодирова Т., 1965.– Т. Кадырова. Из истории крестьянских восстаний в Мавераннахре и Хорасане в VIII – начале IX в. Ташкент, 1965.
- Қосимов Н., 1968. – Н. Касымов. Прогрессивное значение образования русских поселков в Ходженском уезде. Душанбе, 1968.
- Ҳамроев М., 1959.– М. Ҳамроев. Очерки истории Гиссарского бекства кон. XIX и нач. XX вв. Душанбе, 1959.
- Ҳасанов А., 1961.– А. Ҳасанов. Взаимоотношения киргизов с Кокандским ханством и Россией в 50 – 70-х. годах XIX века. Фрунзе, 1961.
- Ҳасанов А., 1960.– А. Ҳасанов. Экономические и политические связи Киргизии с Россией. Фрунзе, 1960.
- Ҳидояттов Г.А., 1969.– Г.А. Хидояттов. Из истории англо-русских отношений в Средней Азии в конце XIX в. (60–70-е гг.) Ташкент, 1969.
- Ҷалилов А., 1958.– А. Джаллилов. Войско и вооружение согдийцев накануне и в период борьбы с арабским нашествием.– ИООН АН Тадж. ССР, вып. 8, 1958.
- Ҷалилов А., 1961.– А. Джаллилов. Согд накануне арабского нашествия и борьба согдийцев против арабских завоевателей в первой половине VIII в. Сталинабад, 1961 (Тр. ИИАЭ АН Тадж. ССР, т. XXX).
- Ҷамгерчинов Б.Д., 1959.– Б. Д. Джамгерчинов. Присоединение Киргизии к России. М., 1959.
- Ҷамгерчинов Б. Д., 1966. - Б.Д. Джамгерчинов. Очерки политической истории Киргизии XIX века. Фрунзе, 1966.
- Ҷамолов К., 1966.– К. Джамолов. К вопросу о торговых путях, связывающих Среднюю Азию с Россией в XVII веке.–Тр. ТГУ, серия исторических наук, вып. 2. Душанбе, 1966.
- Ҷувонмардиев А., 1965.– А. Джувонмардиев. Земельно-водные отношения Ферганы XVI–XIX вв. Ташкент, 1965.
- Abel-Rémusat, 1829.– Abel-Rémusat. Nouveaux mélanges asiatiques. Paris, t. 1, 1829
- Allan J., 1914.–J. Allan. Catalogue of the coins of the Gupta Dynasties and of Sasanka, King of Gauda. London, 1914
- Altheim F., 1947-1948.– F. Altheim. Weltgeschichte Asiens im griechischen Zeitalter, Bd. I–II. Halle (Saale), 1947–1948
- Altheim F., 1951.– F. Altheim. Aus Spätantike und Christentum, Tübingen, 1951
- Altheim F., 1953.–F. Altheim. Alexander and Asien, Geschichte eines geistigen Erbes. Tübingen, 1953
- Altheim F., 1959–1962.– F. Altheim. Geschichte der Hunnen, Bd. I–IV, Berlin. 1959–1962
- Altheim F., Stiehl R., 1953.– F. Altheim., R. Stiehl. Mazdak und Porphyrios.–«La Nouwele Clio», V, 1953
- Altheim F., Steihl R., 1954.–F. Altheim, R. Stiehl. Ein asiatischer Staat. Wiesbaden, 1954
- Assmussen J.P., 1965.– J.P. Assmussen. Xuastvanift. Studies in Manichaeism. Copenhagen, 1965 («Acta Theologica Danica», vol, VII)
- Assmussen J.P., 1967.–J. Assmussen, рец. на: G. Binder. Die Aussetzung des Königskindes Kyros und Romulus. Meisenheim, Glan. 1964.– «Orientalische Literaturzeitung», 62. Jahrg., 1967, N 5/6.
- Bailey H. W., 1931 a.– H. W. Bailey. The Word «but» in Iranian.–BSOS, vol. VI, pt. 2, 1931

- Bailey H. W., 1931 6.– H. W. Bailey. To the Zamasp Namak II.–BSOS, vol. VI, pt. 3, 1931
- Bailey H. W., 1932.– H. W. Bailey. Iranian studies.– BSO (A) S, vol. XI, pt. 4, 1932
- Bailey H. W., 1937.– H. W. Bailey. Thaugara.– BSOS, vol. VIII. pt. IV, 1937
- Bailey H. W., 1943.–H. W. Bailey, Zoroastrian problems in the ninth century books.– «Ratanbai Katrak lectures» Oxford, 1943
- Bailey H. W., 1954.–H. W. Bailey. Hârahuna.– «Asiatica, Festschrift Fr. Weller». Leipzig, 1954
- Bailey H. W., 1960.–H. W. Bailey. Iranian Arya-and Daha.–Reprint from «Transactions of the Philological Society» (1959). London, 1960
- Bailey H. W., 1968– H. W. Bailey. Kaniska.–«Papers on the date of Kaniska submitted to the conference on the date of Kaniska», London, 20–22 April 1960. Ed. by A. L. Basham. Leiden, 1968
- Bailey H. W., 1964.– H. W. Bailey. Sri Visa, Sura and the Ta-urang.– AM. N. S. vol. XI/1. London, 1964
- Bailey H. W., 1968.– H. W. Bailey. Saka of Khotan and Wakhan.– «Pratidanam. Indian, Iranian and Indo-European studies presented to F. B. J. Kuiper». Den Haag – Paris, 1968
- Barnett R. D., 1968.– R. D. Barnett. The art of Bactria and the treasure of the Oxus.– «Iranica Antiqua», v. VIII. Leiden, 1968
- Barthold W., 1906.–W. Barthold. Zur Geschichte der Saffariden.– «Festschrift Th. Nöldeke». Bd. I. Giessen, 1906
- Barthold W., 1913.–W. Barthold. Barmakids (Barmecides).–EI, vol. 1. Leiden –London, 1913
- Bartholomae [Ch.], 1895–1904 – [Ch.] Bartholomae. Grundriss der iranischen Philologie. Unter Mitwirkung von C. Bartholomae C. H. Ethé, K. F. Geldner (u. a.), hrsg. von W. Geiger und E. Kuhn, Bd. I–II. Strassburg 1895–1904. Bd. 1, Abt. 1. Vorgeschichte der iranischen Sprachen. Awestasprache und Altpersisch, Mittelpersisch 1895/1901. Bd. I, Abt. 2. Neupersische Schriftsprache, Die Sprachen der Afghanen, Balutschen und Kurden, Kleiner Dialekte und Dialektgruppen, 1898/1901.–Anhang, Die Sprache der Osseten, von Wsewolod Miller, 1 1903. Bd. II. Literatur. Geschichte und Kultur, 1896/1904
- Bartholomae Ch., 1901.–Ch. Bartholomae. Awestasprache und Altpersisch.– «Grundriss der iranischen Philologies» hrsg. W. Geiger und E. Kuhn, Bd. I, Abt. 1. Strassburg, 1901.
- Bartholomae Ch., 1904, 1961–Ch. Bartholomae. Altiranisches Wörterbuch. Strassburg, 1904; 2. unveränderte Auflage. Berlin, 1961
- Bartholomae Ch., 1918.–Ch. Bartholomae. Zum Sasanidischen Recht. I–V. Heidelberg, 1918–1923.– «Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse». Bd IX. 1918
- Bayer T. S., 1738.–T. S. Bayer Hisoria regni Graecorum Bactriani in quasimul graecorum in India coloniarum vetus memoria explicatur. Petropoli, 1738
- Beal S., 1906.–S. Beal. Buddhist records of the Western Worlf, vol, I. London. 1906
- Bellinger A. R., 1962.–A. R. Bellinger. The coins from the treasure of the Oxus.– MN (The American Numismatic Society). New York, 1962
- Benveniste E., 1929.– E. Benveniste. Essai de grammaire sogdienne, II. Paris, 1929
- Benveniste E., 1932.– E. Benveniste. Les classes sociales dans la tradition avestique.–JA, 1932, N 1

- Benveniste E., 1934.—E. Benveniste. L'Éranvez et l'origine légendaire des Iraniens.—BSOS, vol. VII, pt. 2, 1934
- Benveniste E., 1938.—E. Benveniste. Traditions indo-iraniennes sur les classes sociales.—JA, t. 230, 1938
- Benveniste E., 1947.—E. Benveniste. La ville de Cyreschata.—JA, 1947, t. 234
- Bernard P., 1966.—P. Bernard. Première campagne de fouilles d'Ai Khanoum.—CRAI (BL), Janvier-Mars 1966
- Bernard P., 1967 a.—P. Bernard. Ai Khanoum on the Oxus: a hellenistic city in Central Asia. London, 1967 («Proceedings of the British Academy», vol. LIII)
- Bernard P., 1967 b.—P. Bernard. Deuxième campagne de fouilles d'Ai Khanoum en Bactriane.—CRAI (BL), Avril – Juin 1967
- Bernard P., 1968 a.—P. Bernard. Troisième campagne de fouilles à Ai Khanoum en Bactriane.—CRAI (BL), Avril–Juin 1968, p. 203–279
- Bernard P., 1968 b.—P. Bernard. Chapiteaux corinthiens hellénistiques d'Asie Centrale découverts à Ai Khanoum.—«Syria», t. XLV, 1968, fasc. 1–2. p. 111–151
- Bernard P., 1969.—P. Bernard. Quatrième campagne de fouilles à Ai Khanoum (Bactriane).—CRAI (BL), 1969, Juillet – Octobre, p. 313–355
- Bernard P., 1970.—P. Bernard. Campagne de fouilles 1969 à Ai Khanoum en Afghanistan.—GRAI(BL), 1970, Avril–Juin
- Berle M. et D. Schlumberger, 1964.—Berle M. et D. Schlumberger.—Observations sur les remparts de Bactres.—MDAFA, t. XIX. Paris, 1964
- Bevan E. R., 1902.—E. R. Bevan. The House of Seleucus, vol. I. London, 1902
- Bhandarkar D. R., 1902.—D. R. Bhandarkar. A Kushana stone-inscription and the question about the origin of the Saka Era.—JRAS, vol. XX. Bombay, 1902
- Bhandarkar D. R., 1930.—D. R. Bhandarkar. A peep into the early history of India from the Maurya Dynasty to the downfall of the Imperial Gupta Dynasty (B. C 322–circa 500 A. D.). Bombay, 1930
- Bickerman E., 1938.—E. Bickerman. Institutions des Séleucides. Paris, 1938
- Bickerman E., 1966.—E. Bickerman. The Seleucids and the Achaeemenids.—«Accademia Nazionale dei Lincei, anno CCCLXIII. Quarendo N 76. Roma, 1966
- Binder G., 1964.—G. Binder. Die Aussetzung des Königskindes Kyros und Romulus. Meisenheim. Clans, 1964
- Bivar A. D., 1951.—A. D. Bivar. The Bactra coinage of Euthydemus and Demetrius.—NC, ser. VI, vol. XI, 1951
- Bivar A. D. H., 1955.—A. D. H. Bivar. Notes of Kushan cursive seal inscriptions.—NC, ser. VI, vol. XV, 1955
- Bivar A. D. H., 1956.—A. D. H. Bivar. The Kushano-Sasanian coin series.—JNSI, vol. XVIII, pt. 1, 1956.
- Bivar A. D. H., 1961.—A. D. H. Bivar. An unknown Punjab seal collector.—JNSI, vol. XXIII, 1961
- Bivar A. D. H., 1967.—A. D. H. Bivar. A Parthian amulet.—BSOAS, vol. XXX. London, 1967
- Bloch J., 1934.—J. Bloch. L'Indo-aryen du Veda aux temps modernes. Paris, 1934
- Bombaci A., 1966.—A. Bombaci. The kufic inscription in Persian verses in the court of the royal palace of Mas'ud III at Ghazni. Rome, 1966 (Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente. Reports and Memoirs, vol. V).
- Bosworth C.E., 1961.—C.E. Bosworth. The early Islamic history of Ghur.—CAJ. vol. VI, 1961

- Bosworth C.E., 1963 – C.E. Bosworth. The Ghaznavids, their empire in Afghanistan and Eastern Iran 994-1040. Edinburgh, 1963
- Bosworth C.E., 1965.-C.E. Bosworth. Early sources for the history of the first four Ghaznavid sultans, *IHQ*, vol. XII, № 1-2, 1965
- Bosworth C.E., 1968.-C.E. Bosworth. The armies of the Saffarids.–*BSOAS*, vol. XXXI, pt. 3. London, 1968
- Bosworth C.E., 1968 a. – C.E. Bosworth. The political and dynastic history of the Iranian world (A.D. 1000-1217).– «The Cambridge History of Iran», vol.5. «The Saljuq and Mongol periods». Cambridge, 1968
- Bosworth C.E., 1969 a.– C.E. Bosworth. The Tahirids and Arabic culture.–*JSS*, XIV/1, 1969
- Bosworth C.E., 1969 б.– C.E. Bosworth. The Tahirids and Persian literature –*JBIPS*, vol. VII, London, 1969.
- Bouvat L., 1912.–L. Bouvat. Les Barmécides d'après les historiens arabes et persans. Paris, 1912
- Bowen R. le Baron and Albright W.F., 1958 – R. Bowen le Baron and W.F. Albright. Archaeological discoveries in South Arabia. Baltimore, 1958
- Braidwood R.J., 1967 –R.J. Braidwood. Prehistoric men, 7-ed. Glenview, 111., 1967
- Brockelmann C, 1943–1949.–C Brockelmann. Geschichte der arabischen Literatur, Bd. I-II. Zweite, den Suppementbänden angepasste Aufl. Leiden, 1943–1949
- Browne E. G., 1902, 1906, 1920, 1924. – E. G. Browne. A literary history of Persia. Cambridge, vol. I, 1902; vol. II, 1906; vol. III, 1920; vol. IV, 1924
- Burrow T., 1934–1935 – T. Burrow. Iranian words in the Kharosthi documents from Chinese Turkestan, I.–*BSOS*, vol. VII, 1934; II.–*BSOS*, vol. VIII, 1935
- Burrow T., 1937.–T. Burrow. The language of the Kharosthi documents from Chinese Turkestan, Cambridge, 1937
- Burrow T., 1955.–T. Burrow. The Sanskrit language. London, 1955
- Bussagli M., 1963.–M. Bussagli. Die Malerei in Zentralasien. Geneva, 1963
- Cameron I., 1936.–G. Cameron. History of early Iran. Chicago, 1936
- Campbell L. A., 1968.– L. A. Campbell, Mithraic iconography and ideology. Leiden. 1968
- Cahen C., 1953.–C. Cahen. L'évolution de l'iqla du IXe au XIIIe siècle. Contribution à une histoire comparée des sociétés médiévales.– *Annales: ESC*, VIII, 1953
- Christensen A., 1925.– A. Christensen. Le règne du roi Kawadh I et le communisme Mazdakite. Kobenhavn, 1925
- Childe V. G., 1926.–V. G. Childe. The Aryans. A study of Indo-European origins. London – New York, 1926. XIII
- Christensen A., 1931.–A. Christensen. Les Kayanides. Kobenhavn, Hst, 1931
- Christensen A., 1943.–A. Christensen. Le premier chapitre du Vendidad et l'histoire primitive des tribus Iraniennes. Kobenhavn, 1943
- Christensen A., 1944.–A. Christensen. L' Iran sous les Sassanides, 2-e ed., rev. et augm. Copenhagen, 1944
- Coon C. S., 1957 –C. S. Coon. The seven caves., New York. 1957
- Cunningham A., 1883.–A. Cunningham. Book of Indian eras with tables for calculating Indian dates. Calcutta, 1883
- Cunningham A., 1892 –A. Cunningham. Coins «of the Kushânas, or Great Yue-ti.– *NC*, 3-d ser., vol. XII. London, 1892
- Curiel R., 1954.–R. Curiel. Inscriptions de Surkh Kotal.–*JA*, t. CCXLII, fasc. 2, 1954
- Curiel R. et Schlumberger D., 1953.– R. Curiel et D. Schlumberger.

- Trésors monétaire de Afghanistan. Paris, 1953 (MDAFA, t XIV)
- Curiel R. et Fussman C., 1965.— R. Curiel et C. Fussman. Le trésor monétaire de Qunduz. Paris, 1965 (MDAFA, t, XX)
- Dalton O.M., 1905.—The Friasure of the Oxus. London, 1906, 3d ed 1964
- Dalton O.M., 1964.—O. M. Dalton, The treasure of the Oxus with other examples of early oriental metalwork, ed. III. London, 1964
- Dani A.H., 1967.—A.H. Dani. With the collaboration of F.A. Durrani, A. Rahman, M. Sharif. Timargarha and Gandhara grave culture. Peshawar, 1967 (AP, III)
- Dani A. H., 1968.—A. H. Dani. Date of Kaniska (palaeographical evidence).—«Papers on the Date of Kaniska submitted to the conference on the date of Kaniska», London 20–22 April 1960. Ed. by A. L. Basham. Leiden, 1968
- Dani A.H., Humbach H., Göbl R., 1964 —A. H. Dani, H. Humbach, R. Göbl, Tochi valley inscriptions in the Peshawar Museum.— AP, vol. I. 1964
- Debevoise N.C., 1938.—N.C Debevoise. A political history of Parthia. Chicago, The University of Chicago press, 1938
- Degulgnes I., 1756–1758.— I. Degulgnes. Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mongols, et des autres Tartares occidentaux, t. I– IV. Paris, 1756–1758
- Dorn B., 1881.— B. Dorn. Inventaire des monnaies des Khalifes orientaux. SPb., 1881
- Droin E., 1896.—E. Droin. Notice sur les monnaies des grands Kouchans postérieurs et sur quelques autres monnaies de la Sogdiane et du Tokharestan.— RN, vol. 14, ser. 3. Paris, 1896
- Droysen J., 1834 —J. Droysen. Alexander des Grossen Züge durch Turan.— RMP, Zweiter Jahrgang
- Droysen I.G., 1952— I.G. Droysen. Geschichte des Hellenismus. Neue Ausg. hrsg. von E. Bayer, T. I– III. Basel (cop. 1952–1953), T. I, Geschichte Alexanders des Grossen (cop. 1952)
- Dubs H.H., 1957.— H.H. Dubs. A Roman city in Ancient China. London, 1957 (CSSS, N 5)
- Duchesne-Guillemin J., 1953—J. Duchesne-Guillemin. Ormazd et Ahriman. Paris, 1953
- Duchesne-Guillemin J., 1962,— J. Duchesne-Guillemin. La religion de L' Iran Ancien. Paris, 1962 («Mana», I. Les anciennes religions orientales, III)
- Dumezil G., 1930—G. Dumezil. La pré-histoire indo-iranienne des castes.— JA, t. 216, 1930
- Dumezil G., 1958.— G. Dumezil. L'idéologie tripartite des Indo-Européens. Paris, 1958
- Dumezil G., 1962 — G. Dumezil. La Socifete seythique revolt — elle des classes fonctionnelles Indo-Iranian Journdl, 1962, vol. V. N 3.
- Dyson R. H., 1965.— R. H. Dyson. Problems in the relative chronology of Iran, 6000–2000 B. C.— «Chronologies in Old World archaeology». Chicago and London, 1965
- Eilers W., 1964.—W. Eilers. Kyros.— «Beitrage zur Namenforschung», Bd. XV, Hit. 2. Heidelberg, 1964
- Emenau M. B., 1956. —M. B. Emenau. Linguistic prehistory of India—TC, 1956. vol., V, N 7
- Enoki K., 1955 L— K. Enoki, Sogdiana and the Hsiung-nu.—CAJ, vol. I, N 1, 1955
- Enoki K., 1955 6. — K. Enoki. The Origin of the White Huns or Hephthalites, —EW, VI, 1955, N 3
- Enoki K., 1958.— K. Enoki. The date of Kidârites.—«The Toyo Gakuho (Reports of Oriental Library)», vol. XLI, N 3, 1958

- Enoki K., 1959 a –K. Enoki. On the nationality of the Ephthalites.–MDTB, N 18. Tokyo. 1959
- Enoki K., 1959 б–K. Enoki. The Yüehshih-Scythians identity. A Hypothesis.–ISHEWCC, 1959
- Ettinhausen R., 1960.– R. Ettinhausen. Bihzad.– EI, New ed., vol. I, 1960
- «Explorations in Turkestan», 1908.– «Explorations in Turkestan». Expedition of 1904. Prehistoric civilizations of Anau. Origins, growth, end influence of environment. Ed. by R. Pumpelly, vol. I-II. Washington, 1908.
- Flügel G., 1862.- G. Flügel. Mani seine Lehre und seine Schriften. Ein Beitrag zur Geschichte dea Manichäismus. Aus dem Fihrist des Abū-lfaradsch Muhammad ben Ishak al-Warrāk bekannt unter dem Namen Ibn Abi Ja'küb an-Nadim. Leipzig, 1862
- Foucher A., 1931.–A. Foucher. L'art grécobouddhique du Gandhāra, 1905–1931. Paris, I, 1905; II/I, 1918; 11/2, 1922; II/3, 1931
- Frye R. N., 1949.–R. N. Frye. Notes on the early coinage of Transoxiana. New York.– ANS, 1949
- Frye R. N., 1962.–R. N. Frye. The Heritage of Persia. London, 1962
- Gabain A.V., 1961.-A.V. Gabain. Der Buddhismus in Zentralasien. –HO, I, VIII. 2 Uiden-Köln. 1961
- Gafurov B., 1957,–B. Gafurov. The rise and fall of Samanids. Paper for the XXIV International Congress of Orientalists. Moscow, 1957
- Gafurov B., 1959 a.– B. Gafurov. Nations in the Soviet Union. (Central Asia and Kazakhstan). New Delhi, Soviet Land Booklets, 1959
- Gafurov B., 1959 - б,– B. Gafurov. The rise and fall of Samanids.– «Akten des vierundzwanzigsten Internationalen Orientalisten Kongresses», München, 28, August bis» 4. September 1957. Wiesbaden, 1959
- Gafurov B., 1961–B. Gafurov. The solution of the national question in the USSR. (Lecture delivered for the Diplomatic Corpus in Moscow at the Institute of Peoples of Asia of USSR Academy of Sciences on Oct., 12, 1981). Moscow, 1961.
- Gafurov B., 1966.– B. Gafurov. Das sowjetische Mittelasien. DA. Berlin, 1966, Jg. 11. Hf. 2
- Gafurov B., 1968,– B. Gafurov. Kushan civilization and world culture. Moscow, 1968. (International conference on the history, archaeology and culture of Central Asia in the Kushan period. Dushanbe. 1968)
- Gafurov B., 1970– B. Gafurov. Kushan civilization and world culture– «Kushan Studies in the USSR». Papers presented by the Soviet Scholars at the UNESCO Conference on history, archaeology and culture of Central Asia in the Kushan Period. Dushanbe, 1968. Indian Studies, March 31, 1970
- Gauthiot R., 1914–1923.– R. Gauthiot. Essai de grammaire sogdienne, I. Phonetique. Paris, 1914–1923
- Galerkina O., 1970,– O. Galerkina. On some miniatures retributed to Bihzad from Leningrad collections. Urts orientalis. v. VIII, 1970
- Galerkina O., 1976.–O. Galerkina. Originalite et emprunts traditionnels dans la miniature de Vnaverannachre. Arts Asiatiques, t. XXXII, 1976.
- Gardin J. C., 1957.–J. C Gardin. Ceramiques de Bactres. Paris, 1957 (MDAFA, t. XV)
- Gardner M. A., 1878.–M. A. Gardner. A Catalogue of the Greek coins in the British Museum. The Seleucid Kings of Syria. London, 1878.
- Gardner P., 1886.–P. Gardner. The coins of the Greek and Scythic kings of Bactria and India in the British Museum, London, 1886 (Catalogue of Indian coins in the British Museum)
- Geiger W., 1882,–W. Geiger. Ostfranzösische Kultur in Altertum. Erlangen. 1882

- Geiger W., 1901.–W. Geiger. Über das Jaghnohi.–«Grundriss der Iranischen Philologie», 1/1. Strassburg, 1901
- Gershevitch I., 1954.–I. Gershevitch. A Grammar of Manichean Sogdian. Oxford, 1954
- Gershevitch I., 1959.–I. Gershevitch. The Avetan hymn to Mithra. With an introd., transl., and comment. by I. Gershevitch. Cambridge. The Univ. press, 1959
- Gershevitch I., 1964.–I. Gershevitch. Zoroaster's own contribution.– JNES. vol. XXIII, N 1, 1964
- Gershevitch I., 1967.–I. Gershevitch. Bactrian inscriptions and manuscripts.– IF, «Zeitschrift für Indogermanistik und allgemeine Sprachwissenschaft, 72, Bd. 1/2, Hft. Berlin, 1967.
- Ghirshman R., 1946 – R. Ghirshman Begram. Recherches archeologiques et historiques sur les Kouchans. Le Caire, 1946 (MDAFA, t. XII)
- Ghirshman R., 1948.–R. Ghirshman. Les Chionites-Hephthalites. Le Caire, 1948 (MDAFA, t. XIII)
- Ghirshman R., 1954.– R. Ghirshman. Village Perse-Achéménide. Paris, 1954
- Ghirshman R., 1957.– R. Ghirshman. La problematique de la chronologie des Kouchans.–CHM, vol. III, N 3, 1957
- Ghirshman R., 1964.– R. Ghirshman. Le trésor de l'Oxus, les bronzes du Luristan et l'art médé.– «Vorderasiatische Archäologie. Studies and Aufsätze [Festschrift] A. Moortgat». Berlin, 1964, p. 88–94.
- Ghosh B.K., 1957.–B.K. Ghosh. Indo-Iranian relations.– «The history and culture of the Indian people. The Vedic Age». Gen. ed. R. C. Majumdar, 3-d impr., vol. I. London, 1957
- Gibb H. A. R., 1923.– H. A. R. Gibb. The Arab conquests in Central Asia. London, 1923 («James G. Forlong Fund», vol. II)
- Glaesser G., 1965.–G. Glaesser. Рецензия на: Б. А. Литвинский, А. П. Окладников, В. А. Ранов.– Древности Кайрак-Кумов. Древнейшая история северного Таджикистана.– EW, N. S., vol. 15, N 3-4, 1965
- Gonda I., 1960.–I. Gonda. Die Religionen Indiens, I. Veda und älterer Hinduismus. Stuttgart, 1960
- Göbl R., 1957.–R. Göbl. Die Münzprägung der Kusan. von Vima Kadphises bis Bahram IV.– Althim F. und Stiehl R. Finanzgeschichte der Spätantike. Frankfurt am Main, 1957
- Göbl R., 1960 – R. Göbl. Roman patterns for Kushana coins.–JNSI, vol. XXII, 1960
- Göbl R., 1964.–R. Göbl. Zwie neue Termini für ein zentrales Datum der Alten Geschichte Mittelasiens des Jahr I des Kusankönigs Kaniska.– «Anzeiger der phil.-hist. Klasse der Österreich. Akademie der Wissenschaft, 1964
- Göbl R., 1967.–R. Göbl. Dokumente zur Geschichte der iranischen Hunnen in Bactrien und Indien. Bd. I-IV. Wiesbaden, 1967
- Göbl R., 1968.–R. Göbl. Numismatic evidence relating to the date of Kaniska.–«Papers on the date of Kaniska submitted to the conference on the date of Kaniska, London, 20-22 April 1960, ed. by A. L. Basham. Leiden, 1968
- Gray B., 1961.–B. Gray. La peinture Persane. Genève, 1961
- Grohmann A., 1954.–A. Grohmann. Einführung und Chrestomathie zur arabischen Papyruskunde. I. Bd. Einführung. Praha, 1954 (Monografie Archivu Orientálního, vol. XIII) (на обл.– 1955)
- Grousset R., 1944.–R. Grousset. Le conquérant du monde. Paris, 1944
- Gutschmid A., 1888.–A. Gutschmid. Geschichte Irans und seiner Nachbarländer von Alexander dem Grossen bis zum Untergang der Arsaciden. Tübingen, 1888
- Hackin J., Hackin R., 1939.–J. Hackin, R. Hackin. Recherches ar-

- chéologiques á Bégram.–MDAFA, t. IX. Paris, 1939
- Hackin J., Hackin R., Carl J., Hamelin P. 1954.–J. Hackin, R. Hackin, J. Carl, R. Hamelin. Nouvelles. recherches archéologiques á Begram (ancienne Kâpici) (1938– 1940).–MDAFA, t. XI. Paris, 1954
- Haloun G., 1937.– G. Haloun. Zur Üetsi Frage.– ZDMG, Bd. 91, N. F., Bd. 16, 1937
- Harmatta J., 1960.– J. Harmatia. Cusanice.–AOH, vol. XI. Budapest, 1960
- Harmatta J., 1965.–J. Harmatta. Minor Bactrian inscriptions.– AAH, vol. XIII/1-2, 1965
- Hansen O., 1951.–O. Hansen. Die Berliner Hephtaliten-Fragmente.– «F. Altheim. Aus Spätantike und Christentum». Tübingen, 1951
- Harmatta J., 1951.–J. Harmatta. The golden Bow of the Huns. Acta archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest, 1951, t. I, fase, 1–2.
- Hauschild R., 1962.–R. Hauschild. Über die frühesten Arier im Atlen Orient. Berlin, 1962
- Haussig H. W., 1956.–H. W. Haussig. Die Quelle über die zentralasiatische Herkunft der europäischen Awaren.– CAI, vol. II, pt. 1, 1956
- Hawkes J. and Wolley L., 1963.– J. Hawkes and L. Wolley. Prehistory and the beginnings of civilization. London, 1963 (History of mankind. Cultural and scientific development, vol. I).
- Henning W. B., 1940.–W. B. Henning. Sogdica. London, 1940 («James G. Forlong Fund», vol. XXI)
- Henning W. B., 1944.–W. B. Henning. Warucan – Sah.– JGIS, vol. XI, N 2. Calcutta, 1944 («Sir Marc Aurel Stein Memorial Number, part. II)
- Henning W. B. 1945.–W. B. Henning. Sogdian tales.–BSOAS, vol. IX, pt. 3, 1945
- Henning W. B., 1946.–W. B. Henning. The Sogdian texts of Paris.– BSOAS, vol. XI, pt. 4, 1946
- Henning W. B., 1948.–W. B. Henning. The date of the Sogdian ancient letters –BSOAS, vol. XII, N 3-4, 1948
- Henning W. B., 1951.–W. B. Henning. Zoroaster, politician or witch doctor? Oxford, 1951
- Henning W. B., 1956.–W. B. Henning. «Surkh-Kotal.–BSOAS, 1956, vol. XVIII, pt. 2
- Henning W. B., 1958.–W. B. Henning. Mittelliranisch.– «Handbuch der Orientalistik», I, Bd. IV. Leiden – Köln, 1958
- Henning W. B., 1960.– W. B. Henning. The Bactrian inscription.– BSOAS, vol. XXIII, (part. 1), 1960.
- Henning W. B., 1962.–W. V. Henning. A Bactrian seal-inscription.– BSOAS, vol. XXV, pt. 2, 1962
- Henning W. B., 1965a.–W. B. Henning. A Sogdian God.–BSOAS, vol. XXVIII, pt. 2, 1965
- Henning W. B., 1966.–W. B. Henning. Surkh-Kotal und Kaniska.– ZDMG, Bd. 115, 1965, Hft. 1
- Herrman A., 1914.– A. Herrman. Alte Geographie des unteren Oxusgebiets – «Abhandlungen der K. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen». Philologisch-historische Klasse. N. F., Bd. XV, N 4. Berlin, 1914
- Herrman [A.], 1920.–[A.] Herrman Sakai.– RE, Zweite Reihe, Hft. 8, 1920
- Herrman A., 1938.–A. Herrman. Das Land der Seide und Tibet im Lichte der Antike. Leipzig, 1938. (Quellen und Forschungen zur Geschichte und Völkerkunde, Bd. 1)
- Hertzberg G. F., 1875.– O. F. Hertzberg. Die asiatische Feldzüge Alexanders des Grossen, T. I–II. Halle, 1875 (Jugend-Bibliothek des Griechischen und Deutschen Alterthums, hrsg. von Dr. E. A. Eckstein, Bd. 7, 8, 9)

- Herzfeld E., 1930.- E. Herzfeld. Kushano-Sasanian coins.- MASI, N 38. Calcutta, 1930
- Herzfeld E., 1935.- E. Herzfeld. Archaeological history of Iran. London, 1935. (The Swedish lectures of the British Academy. 1934)
- Herzfeld E., 1941.- Herzfeld. Iran in the Ancienst East. Archaeological studies presented in the Lowell lectures at Boston London-New York, 1941
- Herzfeld E., 1947.-E. Herzfeld. Zoroaster and his world, vol. I-II. Princeton, 1947
- Herzfeld E., 1948.- E. Herzfeld. Geschichte der Stadt Samarra. Hamburg, 1948 (Die Ausgrabungen von Samarra, Bd. VI)
- Hinz W., 1936 -W. Hinz. Quellenstudien zur Geschichte der Timuriden.- ZDMG, Bd. 90 (N. F., Bd. 15), 1936
- «Historians», 1962.- «Historians of the Middle East». Ed. by B. Lewis and P. M. Holt. London - New York - Toronto, 1962 (Historical writing of the peoples of Asia)
- «History of Technology», 1957. Ed. by Ch. Singer, E. J. Hotmyard, A. R. Hall. Vol. 1. From early times to fati of ancient empires. Oxford. 1957; vol. 2. The Mediterranean civilizations and the middle ages c. 700 B. C. to c. A. D. 1500. Oxford, 1957
- Hodgson M. G. S., 1955,-M. O. S. Hodgson. The order of assasins: the struggle of the early Nizari Isma'ilis against the Islamic world. The Hague, 1955
- Hodgson M. G. S., 1968.- M. G. S. Hodgson. The Isma'ili state.- «The Cambridge history of Iran, vol. 5. The Saljuq and Mongol periods». Ed. by J. A. Boyle. Cambridge, 1968
- Humbach H., 1959.- H. Humbach. Die Gathas des Zarathustra, Bd. I-II. Heideiberg, 1959
- Humbach H., 1961.-H. Humbach. Bestattungsformen im Videvdat. - ZVSGIS, 77, Bd., 1/2 Hit. Göttingen, 1961
- Ingholt H., 1954.- H. Ingholt. Parthian sculptures érom Hatra. Orient and Hellas in art and religion. New Haven, Connecticut, 1954 (Memoirs of the Connecticut Academy of Arts and Science», 1954, July)
- Jackson W., 1928,-W. Jackson. Zoroastrian Studies the Iranian religion and various monographs. New York, 1928, XXXIII (Columbia University Indo-Iranian series)
- Jayaswal K. P., 1928.- K. P. Jayaswal Historical data in the Garga-Samh ita and the Brahman empire.- JBORS, vol. XIV, 1928
- Junge J., 1939.-J. Junge. Saka-Studien. Der Ferne Nordosten im Weltbild der Antike. Leipzig, 1939 (Klio, Beiheft 4, I, Neue Folge Hit. 28)
- Kafesoglu I., 1956.-I. Kafesoglu. Harezmsahlar devlati tarihi 485-617 (1092-1229) Ankara, 1956
- Klaproth J., 1826.-J. Klaproth. Tableaux historiques le 1'Asie, depuis la monarchie de Cyrus jusqu'à nos jours; accompagnés de recherches historiques et ethnographiques sur cette partie du monde. Paris - London - Stuttgart - Gotta, 1826
- Klima O., 1957.- O, Klima. Mazdak. Geschichte einer sozialen Bewegung in Sassanidischen Persien. Praha 1957
- Konom S., 1933- S. Konow. Notes on Indo-Scythian chronology.- JIH, vol. XII, pt. 1, Madras, 1933
- Kurat A. N., 1948 -A. N. Kurat. Kuteybe bin Müslim'in Hvarizm ve Semerkand'i Zabti.- «Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi Dergisi». c VI, 1948, N 4
- «Kutadgu bilig», 1947, 1959.-I. Metin, Istanbul, 1947; II. Tercümi. Ankara, 1959.
- Lahiri Q. N.. 1957,-Q. IM. Lahiri. When did Demetrius invade India? - IHQ, vol. XXXIII, 1957.

- Lahiri A. N., 1965.—A. N. Lahiri. *Corpus of Indo-Greek coins*. Calcutta, 1965.
- Lambton A. K. S., 1967.—A. K. S. Lambton. The evolution of the iqta' in medieval Iran.— *IJBIPS*, vol. I, 1967
- Lambton A. K., 1969.—A. K. Lambton. *Landlord and peasant in Persia.— A Study of Land Tenure and Land Revenue*. Administration, 2-ed. Oxford, 1969
- Laszio Gu., 1951.—Gu. Laszio. The signification of the Hun golden Bow (Contribution to the structure of the Hun Nomad Empire). *Acta archaeologica Academiae Otientiarum Hungaricae*, Budapest, 1951, t. T, fase. 1-2.
- Laufer B., 1919.—B. Laufer. *Sino-Iranica*, Chinese contributions to the history of civilizations in Ancient Iran, with special reference to the history of cultivated plants and products. Chicago, 1919.—*MNH*, publication 201, Anthropological series, vol. XV, N 3
- Lazard C., 1967.—C. Lazard. *Abu-e Muaddad i Balhi— Lodname ye-zan*, Rupka, Prague, 1967.
- Leakey I. S. B., 1951.—L. S. B. Leakey. *Olduvai Gorge*. Cambridge, 1951
- Lewis B., 1937.—B. Lewis. *The Islamic guilds*.—*EHR*, 1937.
- Lewis B., 1966.—B. Lewis. *The Assassins*. London, 1966
- Litvinsky B. A., 1968.—B. A. Litvinsky. *Outline history of Buddhism in Central Asia*. Moscow, 1968.
- Lockhart L., 1938.—L. Lockhart. *Nadir shah*. Critical study based mainly upon contemporary sources. London, 1938
- Lohuizen-de Leeuw J. E. van, 1949.—J. E. Lohuizen-de Leeuw van. The «Scythian» period. An approach to the history, art, epigraphy and paleography of the North India from the 1st century B. C to the 3 century A. D. Leiden —Brill, 1949
- Lokkegaard F., 1950.— Lokkegaard. *Islamic Taxation in the Classic Period*. Copenhagen, 1950
- Lozinski B. P., 1959.—B. P. Lozinski. The original homeland of the Parthians.— *S.-Gravenhage*, 1959
- Lowick N. M., 1965.—N. M. Lowick. Some countermarked coins of the Shaybanids and early Meghuls.— *JNSI*, vol. XXVII, part II, 1965
- Lowick N. M., 1966.—N. M. Lowick. *Shaybanid silver coins*.—*NC*, ver, VII, vol. VI, 1966
- Mac Dowall D. W., 1960—D. W. Mac Dowall. The weight standards of the gold and copper coinages of the Kushana dynasty from Vima Kadphises to Vasudeva.—*JNSI*, vol. XXII, 1960
- Maenchen-Helfen O., 1945.—O. Maenchen-Helfen. The Yüeh-Chih problem re- examined,— *JAOS*; vol. 65, 1945. N 2
- Maenchen-Helfen O., 1959.—O. Maenchen-Helfen. The ethnic name—Hun. «*Studia Serica Bernard Karlgén dedicata*». Copenhagen, 1959
- Makdisi C, 1961.—S. Makdisi. *Muslim institutions of learning in eleventh century Baghdad*.—*BSOAS*, vol. XXIV, pt. 1, 1961
- Majumdar R. C., 1951. R. C. Majumdar. *The age of imperial unity*. Bombay, 1951
- Majumdar, 1952.—Majumdar. *The history and culture of the Indian people*. Gen. ed. A. C. Majumdar. Assistant ed. A. D. Pusaher, vol. 1—2. London, Allen de Unwin, 1952
- Majumdar R. C., 1954.—R. C. Majumdar. *The expansion and consolidation of the empire*.—«*The Classical age*». Bombay, 1954 (The history and culture of the Indian people, vol. III)
- Margabandhi C, 1968.—C. Margabandhi. Trade contacts between western India and the Greco-Roman world in the early centuries of the Christian era.—*JESHO*, vol. VII, pt. III, 1965

- Maricq A., 1958.—A. Maricq. La grande inscription de Kaniska et l'etee to-kharien-l' ancienne langue de la Bac-triane—JA, t. CCXCVI, H 4, 1958
- Markoff A., 1891.—A. Markoff. Régistre général des mannaï orientales. Collections scientifiques de l'Institut des langues orientales du Ministère des Affaires Etrangères, vol. VII. SPh, 1891
- Marquart J., 1901,— J. Marquart. Eransahr nach der Geographie des Ps. Moses. Xorenac'l. Berlin, 1901 (AKGWG, N. F., Bd. III. N 2)
- Marquart J., 1895, 1896, 1905.— J. Marquart. Untersuchungen zur Geschichte von Eran.—«Philologus», d. 54 (N. F., Bd. 8). Göttingen, 1895; Bd. 55 (NF.,Bf. 9). Göttingen, 1896; Zweites Heft (Schluss)—Sonderdruck aus dem «Philologus», Supplementband, X, Nft. 1. Leipzig, 1905
- Marquart J., 1907.—J. Marquart. Untersuchungen zur Geschichte von Eran II.—«Philologus», Supplementband, X, Hit. 1, Leipzig, 1907
- Marquart J., 1938.—J. Marquart. Wehrot und Arang. Untersuchungen zur mythischen und geschichtlichen Landeskunde von Ostiran. Leiden, 1938
- Marshall J., 1956.—J. Marshall. Taxila. An illustrated account of archaeological excavations. Carried out at Taxila under the orders of the government of India between the years 1913-1934, vol. I-III. Cambridge University press. 1956
- Martin M., 1939.—M. Martin. Coins of Kidara and the little Kushans.—JASB, pt. III, 1939, N2
- Moravcsik G., 1958.—G. Moravcsik. Die Inde-Arier im Alten Orient. Wiesbaden, 1966
- Mc Govern W. M., 1939.—W. M. Mc Govern. The Early Empires of Central Asia. New York, 1939
- Meyer Ed., 1925.— Ed. Meyer. Blüte und Niedergang des Hellenismus in Asien. Berlin, 1925 (Kunst und Al-tertum, Alte Kulturen im Lichte neue Forschung, Bd. V.)
- Minorsky V., 1934.—V. Minorsky. Esquisse d'une histoire de Nadir-Chah. Paris, 1934
- Mohammad Ali. 1957.—Ali Mohammad. Aryana or ancient Afghanistan. (Kabul, 1957).—«Historical Society of Afghanistan», N 47
- Morgan J., 1923–1936 —J. Morgan. Manuel de numismatique orientale de l'antiquité et du moyen âge, t. I. Paris, 1923–1936
- Moravcsik G., 1958,— G. Moravcsik. Byzantinoturcica. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türk-völker, II. S Aufl., Bd. 1-2. Berlin, 1953
- Moscatti S., 1949–1950.—S. Moscati. Studi su Abu Muslim.— «Rendiconti dell' Accademia Nazionale dei Lincei. Classe di scienze morali, storiche a filologiche»,VIII/4–5, 1949–1950
- Movius H. L., 1944.—H. L. Movius. Early man and pleistocene stratigraphy in Southern and Eastern Asia.—PPMHU, vol XIX, N 3, 1944
- Movius H. U., 1953.—H. L. Movius. Palaeolithic and mesolithic sites in Soviet Central Asia,—«Proceedings of the American Philosophical Society», vol, 97. Philadelphia, 1953, N 4
- Movius H. L., 1953 a.—H. L. Movius. The Mousterian cave of Teshik-Tash, Southeastern Uzbekistan, Central Asia.— ASPR, Bulletin 17. 1953
- Mukherjee B. N., 1967.—B. N. Mukherjee. The Kushana genealogy, Calcutta, 1967 (Studies in Kushana genealogy and chronology, vol. I, Calcutta Sanskrit Research Series, N LIX. Studies, N 38)
- Müller T.W.K., 1918.—T. W. K. Müller. Toxri and Kuisan (Küsän).—SPAW. Philosophisch-historische Klasse. XXVIII. Berlin, 1918.
- Narain A. K., 1962.—A. K. Narain The Indo-Greeks. Oxford, 1962

- Narain A. K., 1968.—A. K. Narain. The Date of Kaniska.— «Papers on the date of Kaniska submitted to the conference on the date of Kaniska, London, 20–22 April, 1960, Ed. 6y A. L. Basam. Leiden, 1968
- Nazim M., 1931.—M. Nazim. The life and times of Sultan Mahmud of Ghazna. Cambridge, 1931
- Nasir al-Din Tusi, 1940.—Nasir al-Din Tusi. M. Minovy and V. Minorsky.— Nasir al-Din Tusi on finance.— BSOS, vol. X, 1940. pt. 3
- Newell E. T., 1938.—E. T. Newell. The coinage of the Eastern Seleucid mints from Seleucus I to Antiochus III. New York, 1938
- Nielsen D., 1927.— D. Nielsen. Handbuch der altarabischen Altertumskunde. In Verbindund mit F. Hommel und N. Rhodokanakis, mit Beiträgen von A. Grohmann und E. Littmann hrsg. von D. Nielsen, I. Paris—Kopenhagen — Leipzig, 1927
- Nöldeke Th., 1920.—Th. Nöldeke. Das Iranische Nationalepos, Auft. 2. Des im Grundriss der iranischen Philologie erschienen Beitrages. Berlin—Leipzig, 1920
- Nyberg H. S., 1938.—H. S. Nyberg. Die Religionen des alten Irans. Leipzid, 1938.— MVAG, Bd. 43
- Olmstead A. F., 1959.—A. F. Olmstead. History of the Persian Empire (Achaemenid period). Second Impression. Chicago-Illinois, 1959
- Parker R. and Dubberstein W. H., 1956.—R Parker and W. H. Dubberstein. Babylonian chronology 626 B. C—A. D. 75. Providence, 1956
- Parpola A., Koskeniemi S., Parpola S., Aalto P., 1969— A. Parpola, S. Koskeniemi, S. Parpola, P. Aalto. Deciphrement of the Proto-Dravidian inscriptions of the Indus civilization. A first announcement. Copenhagen, 1969 (SIAS, Special publication, N 1)
- Pelliot P., 1916.—P. Pelliot. Le «Chatcheoutou fou t'ou king» et la colonie segdienne de la region du LobNor.— JA, XI, Ser., vol. VII, N 1, 1916
- Pelliot P., 1934.—P. Pelliot. Tokharien ou Koutchéen.—JA, t. CCXXIV, 1934
- Petech L., 1950.—L. Petech. Northern India according to the Shui-Ching-Chu. Roma, 1950 (Seria Orientale Roma, II)
- Petrushevsky I. P., 1968.—I. P. Petrushevsky. The socio-economic condition of Iran under the II—Khans.— «The Cambridge History of Iran», vel. 5. The Saljuq and Mongol periods, ed. by J. A. Boyle. Cambridge, 1968
- Piggott S., 1952.—S. Piggott. Prehistoric India to 1000 B.C (Reprinted). Harmondworth, Middlesex, 1952
- [Pope, 1958].—Pope. A survey of Persian art, from prehistoric times to the present. Ed. by A. U. Pope, vols. I—IX. London —New York, 1938—1939. Printed in England. Index vol. corp. by T. Besterman, 1958
- Pritsak O., 1950.—O. Pritsak. Karachanidische Streitfragen 1–4. — «Oriens», vol. III, N 2, 1950
- Pritsak O., 1951.—O. Pritsak. Von den Karluk zu den Karachaniden.— ZDMG, Bd. 101, 1951
- Pritsak O., 1953.— O. Pritsak. Die Karachaniden.—DI, Bd. 30. Berlin, 1953
- Pritsak O., 1953 a.—O. Pritsak. Der Untergang des Reiches des oguzischen Yabgu.— «60 dogum yili münasebetiyle Fuad Köprülü armagani. Mélanges Fuad Köprülü». Istanbul, 1953
- Pritsak O., 1955.—O. Pritsak. Qara studie zur Türkischen Rechtssymbolik.— ZVFA, Dan Ayribasim. Istanbul, 1955
- Pulleyblank E. G., 1952.—E. G. Pulleyblank. A sogdian colony in inner Mongolia.— «T'oung Pao», vol. XLI, 4–5. London, 1952
- Pulleyblank E. G., 1962.—E. G. Pulleyblank. The consonantal system of Old Chinese —AM, N. S., vol. IX, pt. 1, 1962

- Pulleyblank E.G., 1966a.—E.G. Pulleyblank. Chinese and Indo-Europeans.—*JRAS*, 1966, N1-2
- Pulleyblank E.G., 1966–1968.—E.G. Pulleyblank. Chinese evidence for the date of Kanishka. —«*Bharati. BCI, X–XL Central Asia Number*». Banaras, 1966–1968
- Pulleyblank E.C., 1970.—E.C. Pulleyblank. The Wu-sun and Sakas and the Yüehchih migration.—*BSOAS*, vol. XXXIII, pt. 1, 1970
- Puri B. N., 1965.—B. N. Puri. India under the Kushanas. Bombay, 1965
- Ranov V.A., 1976.—V.A. Ranov. The Paleolithic Industries of the Central Asia, A. Revision IX' *Congres UTSP, Loci. VII. Putiraque, Hice*, 1976.
- Rapson E.J., 1922—E.J. Rapson. The Cambridge history of India, vol. I. Ancient India, ed. by E. J. Rapson. Cambridge, 1922
- Rawlinson G., 1873.—G. Rawlinson. The sixth great oriental monarchy or the geography, history and antiquities of Parthia. London, 1873
- Rawlinson H.G., 1912.—H.G. Rawlinson. Bactria. The history of a forgotten empire. London, 1912 (*Probshain's oriental ser.*, vol. 6)
- Rawlinson H. G., 1926.—H. G. Rawlinson. Intercourse between India and the Western World from the earliest times to the fall of Rome, Sec. ed. Cambridge, 1926
- Reichelt H., 1931.—H. Reichelt. Die soghdischen Handschriftenreste des Britischen Museum, Bd. II. Heidelberg, 1931
- Rieu Ch., 1879–1883. —Ch. Rieu. Catalogue of the Persian manuscripts in the British Museum, vol. I–III. London, 1879–1883
- Ringbom L.–1., 1957 –L.–I. Ringbom. Zur Ikonographie der Göttin Ardvī Sura Anahita, Abo, 1957 («*Acta Academiae Aboensis Humaniora*», XXIII, 2)
- Rosen V., 1877.—V. Rosen. Collection scientifiques de l'Institut des langues orientales du Ministère des Affaires Etrangères, I. Les Manuscrits arabes. SPb., 1877
- Rosen V., 1881.—I. Rosen. Notices sommaires des manuscrits arabes du Musée Asiatique. Première livraison. SPb., 1881
- Rosenfield J. M., 1967.—J. M. Rosenfield. The dynastic arts of the Kushanas. Berkeley–Los Angeles, 1967
- Rostovtzeff M., 1953—M. Rostovtzeff. The social and economic history of the hellenistic world, vols. I–II. Oxford, 1941; Sec. ed. (with additions and corrections by P. M. Fraser), vols. I–III. Oxford, 1953
- Ruben W., 1957.—W. Ruben. Die Lage der Sklaven in der altindischen Gesellschaft. Berlin, 1957
- Ryckmans J., 1964.—J. Ryckmans. La Chronologie es rois de Saba et du-Raydan. Istanbul, 1964 (*PIHANS*, XVI)
- Rypka J., 1963.—J. Rypka. Dejiny, perské a tádzické literatury Druhé, prepracované a rozsirene vvdáni. Za redakce J. Rypky napsali O. Klima, J. Rypka, V. Kubickova, F. Tauer, J. Becka, J. Marek, J. Cejpek. Praha, 1963
- Rypka J., 1968.—J. Rypka. History of Iranian literature. Written in collaboration with O. K'ima. V. Kubickova, F. Tauer, J. Becka, J. Cejpek, J. Marek, I. Hrbek and J. T. P. Bruijn. Ed. by K. Jahn. Dordrecht, 1968
- Sadighi G.H., 1938.—G.H. Sadighi. Les mouvements religieux iraniens au II-e et au III-e siècles de l'Hégire. Paris. 1938
- Sankalia N.D., 1963.—N.D. Sankalia. New light on the Indo-Iranian or Western Asiatic relations between 1700 B. C–1200 B. C «*Artibus Asia*», vol. 26," 1963
- Sarton G., 1962.—G. Sarton. Introduction to the history of science. Voi. I. From Homer to Omar Khayyam; vol.

- II, pt. 1–2. From Rabii ben Ezra to Roger Bacon; vol. III, pt. 1–2. Science and learning in the fourteenth century. Baltimore, 1962 (reprinted)
- Sastri K. N., 1956. –K. N. Sastri. Nem light on the Indus civilization, vol. II. Delhi, 1956
- Sauvaget J., 1965. –J. Sauvaget. Introduction to the history of the Muslim East. A bibliographical guide. Based on the sec. ed. as recast by C. Cahen. Berkeley and Los Angeles, 1965
- Scerrato U., 1959. – U. Scerrato. The first two excavation campaigns at Chazni, 1957–1958. – E\N, N. S., X, 1959
- Schafer E.H., 1963. –E.H. Schafer. The golden peaches of Samarkand. A study of T'ang exotics. Berkeley and Los Angeles, 1963
- Schlumberger D., 1949. – D. Schlumberger. La prospection archeologique de Bactres. –«Syria», t. XXVI. 1949
- Schlumberger D., 1953. –D. Schlumberger. L'argent grec dans l'empire Achéménide. –Paris, 1953 (MDAFA, t. 14)
- Schlumberger D., 1960. – D. Schlumberger. Descendants non-meuiterraneens de l'art grec. – «Syria», t. XXXVII, 1960
- Schlumberger D., 1964. –D. Schlumberger. The excavations at Surkh Kotal and the problem of hellenism in Bactria and India. – Reprinted from «Proceedings of the British Academy», vol. XLVII. London, 1964
- Schlumberger D., 1966 – D.Schlumberger. Ai Khanoum. une ville hellénistique en Afghanistan. – CRAI (BL), Janvier –Juin, 1966
- Schlumberger D., Robert L.. 1958. – D. Schlumberger, L. Robert, Dupont-Sommer A., Benveniste E. Une bilingue gréco-araméenne d'Asoka. – JA. t. CCXLI. N 1. 1958
- Schmidt H., 1908 – H.Schmidt. Archaeological excavations in Anau and Old Merv. – «Explorations in Turkestan. Expedition of 1904, Prehistoric civilizations of Anau. Origins, growth, and influence of environment». Ed. by R. Pumpelly, vol. I. Washington, 1908
- Schmidt E.F., 1953–1959. – E.F. Schmidt. Persepolis. vols. I–II. Chicago, 1953–1959 (The University of Chicago Oriental Institute publications, vol. LXVIII-LXIX)
- Schroeder L., 1923. –L. Schroeder. Arische Religion, Bd. I. Leipzig, 1923
- Schwartz F., 1906. –F. Schwartz. Alexander des Grossen Feldzüge in Turkestan. Zweite Auflage. Stuttgart, 1906
- Serjeant R., 1946. –R. Serjeant. Material for a history of Islamic textiles up to the Mongol conquest. –AI, vol. IX–XVI, vol. XI–XII. Ann Arbor, 1946
- Sezgin F., 1967. –F. Sezgin. Geschichte der arabischen Schriftums. Bd. I. Leiden, 1967
- Shiratori K., 1928. – K. Shiratori. A study on Su-t'ê, or Sogdiana. – MD TB, 1928, N 2
- Simonetta A. M., 1958. –A. M. Simonetta. A new essay on the Indo-Greeks. The Saka and the Pahlavas. – EW, vol. IX, 1958, N 3
- Sircar D. C., 1953. –D. C Sircar. The Kushanas. The age of Imperial unity. Bombay, 1953. – «The history and culture of the Indian people», v. II
- Sircar D. C., 1960. –D. C Sircar. The Kanishka era. –JIH. vol. XXXVIII, pt. 1. Trivandrum, 1960
- Sircar D. C., 1965. – D. C Sircar. Indian epigraphy. Delhi, 1965
- Smith V. A., 1906. –V. A. Smith. Catalogue of the coins in the Indian Museum Calcutta, including the Cabinet of the Asiatic Society of Bengal, vol. I. Oxford, 1906
- Smith S., 1924. –S. Smith. Babylonian historical texts relating to the capture and downfall of Babylon. London. 1924
- Sourdel D., 1959. 1960. – D. Sourdel Le vizirat 'Abbaside de 749 à 936 (132 à

- 324 de l'Hégire), vol. I-II. Damas. 1959-1960
- Spiegel F., 1871.- F. Spiegel. *Eränische Altherthumskunde*, Bd. I, Geographic, ethnographie und älteste Geschichte. Leipzig, 1871
- Sprengling M., 1953.- M. Sprengling. *Third century Iran. Sapor and Kartir*. Chicago, 1953
- Spuler B., 1952.- B. Spuler. *Iran in frühislamischer Zeit. Politik, Kultur, Verwaltung und öffentliches Leben zwischen der arabischen und der seldschukischen Eroberung 633 bis 1055*. Wiesbaden, 1952 (AWL Veröffentlichungen der Orientalischen Kommission, Bd. II)
- Spuler B., 1955. - B. Spuler. *Die Mongolen in Iran*. Berlin. 1955
- Spuler B., 1968. - B. Spuler. *Handbuch der Orientalistik*. AM. I, Bd. IV. Iranistik. Abschn. 2. Literatur, Lief. 1. Leiden, 1968
- Stagul G., 1969. - G. Stagul. *Excavation near Ghaligai (1968) and chronological sequence of proto-historical cultures in Swat valley*. - EW, vol. 19, N 1-2, 1969
- Stavisky B., 1960.-B. Stavisky. *Notes of gem-seals with Kushana cursive inscription in the collection of the State Hermitage*, -JNSI, vol. XXII, 1960
- Stchoukine I., 1954.- I. Stchoukine. *Les peintures des manuscrits Tîmûrides*. Paris, 1954 (Institut Français d'archéologie de Beyrouth. Biblio-thèque archéologique et historique, t. LX)
- Stein A., 1887,-A. Stein. *Zoroastrian deities on Indo-Scythian coins*.- OBR, vol. I, N 10, 1887
- Stein A., 1907.-A. Stein. *Ancient Khotan. Detailed report of archaeological explorations in Chinese Turkestan*, vols. I-II. Oxford, 1907
- Stein A., 1928.-A. Stein. *Innermost Asia, Detailed report of explorations in Central Asia, Kansu and Eastern Iran, Carried out and described...*, A. Stein, vols. I-III. Oxford, 1928
- Stern S. M., 1961-1962,-S. M. Stern. *Isma'ilis and Qarmatians*.- LEI, 1961-1962
- Storey C.A., 1927-1958. - CA. Storey. *Persian literature.- A bibliographical survey*, vol. I-II. London. 1927-1958
- Tarn W., 1950.-W. Tarn. *Alexander the Great*. Cambridge, vol. I. Narrative. 1948; vol. II. Sources and studies, 1950
- Tarn W. W., 1951.-W. W. Tarn. *The Greeks in Bactria and India*. Ed. II. Cambridge, 1951
- Tavadia J. S., 1939.-J. S. Tavadia. *Die Mittelpersische Sprache und Literatur der Zarathustrier*. Leipzig (Iranische Texte und Hilfsbücher, Nr. 2)
- Terra H. de and Peterson T.T., 1939.- H. de Terra and T. T. Paterson. *Studies on the ice age in India and associated human cultures*. Washington, 1939 (Carnegie Institution of Washington, publication, N 493)
- Teufel F., 1932.-F. Teufel. *Vorbericht über die edition des Zafarnama von Nizam Sami und der wichtigsten Teile der Geschichtswerke Hafiz-i Abru's*.-AOr, vol. IV, 1932
- Tcherikower V., 1927. -V. Tcherikower. *Die hellenistischen Städtegründungen von Alexander dem Grossen bis auf die Römerzeit*. Leipzig, 1927 (Philologus, Suppl. XIX, Hft. I) «The Yakataka-Gupta age (circa 200-550 A. D.)», ed. by R. Ch. Majumdar, A.S. Altekar. Banaras, 1954
- «The Vedic age. History and culture of the Indian people», vol. I. Bombay, 1950
- Thieme P., 1938,-P. Thieme. *Der Fremdling im Rgveda. Eine Studie über die Bedeutung der Worte ari, arya, aryaman und arya*. Leipzig, 1938
- Thompson S., 1955.- S. Thompson. *Motif-Index of folk literature. A classification of narrative elements in*

- folktales, ballads, myths, fables... Rev. and enl. ed. by S.Thompson. Bloomington, Indiana University press, vol. I, 1955
- Tibawi A. L., 1962.–A. L. Tibawi. Origin and character of al-madrasah.– BSOAS, vol. XXV, pt. 2, 1962
- Tomaschek W., 1877.–W. Tomaschek. Centralasiatische Studien. Sogdiana. Wien, 1877 (Sitz. d. Kais. Akad. d. Wiss. in Wien, «Phil–Hist. Klasse». Bd. LXXXVII)
- Tomaschek W., 1896.–W. Tomaschek. Baktrinae Baktrianoi.–RE, Bd. II. Hlbd. 4, 1896
- Treuer C., 1934. – C. Treuer. Terracottas from Afrasiab. Moscow – Leningrad, 1934
- Tritton A.S., 1957.–A.S. Tritton. Materials on muslim education in the middle ages. London, 1957
- Unvala G. M., 1925.– G. M. Unvala. Observations on the religion of the Parthians. Benbay, 1925
- Vasmer R., 1925.– R. Vasmer. Beiträge zur muchammedanischen Münzkunde.–NZ, 58, 1925
- Vasmer R., 1930.– R. Vasmer. Zur Münzkunde der Qarahaniden – Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen zu Berlin, Jg. XXXIII, abt. II. Berlin, 1930
- Vogel J. Ph., 1930.–J. Ph. Vogel. La sculpture de Mathura. Paris, 1930. (AA, t. XV)
- Walker J., 1941.–J. Walker. A Catalogue of the Arab-Sassanian coins. London, 1941
- Wheeler M., 1955.– M. Wheeler. Rome beyond the imperial frontiers. Penguin Books, 1955
- Wheeler M., 1962. –M. Wheeler. Céarsada. A metropolis of the North-West frontier. Oxford University press, 1962
- Whitehead R. B., 1914. –R. B. Whitehead. Catalogue of coins in the Panjab Museum Lahore, vol. I, Indo-Greek coins. Oxford, 1914
- Widengren G., 1965.–G. Widengren. Die religionen Iran. Stuttgart, 1965. (Die Religionen der Menschheit, Bd. 14)
- Wilson H. H., 1841.–H. H. Wilson. Ariana antiqua. A descriptive account of the antiquities and coins of Afghanistan. London, 1841.
- Wolski J., 1947.–J. Wolski. L'effondrement de la domination des Séleucides en Iran au III-e siècle av. J.– C. Cracovie, 1947 («Bulletin international de l'Académie Polonaise des sciences et des lettres. Classe de philologie, classe d'histoire et de philosophies», Suppl. 5, 1939–1945)
- Wright E. M., 1948.–E. M. Wright. Babak of Badkhan and al-Afshin.– MW, 1948, N 1
- Zaehner R. C., 1956.–R. C Zaehner. The teachings of the magi at compendium of Zoroastrian beliefs. London, 1956 (Ethical and Religions Classics of East and West, N 14)
- Zaehner R. C., 1961.–R. C Zaehner. The dawn and twilight of Zoroastrianism. New York, 1961
- Zolling Th., 1875 –Th. Zolling. Alexanders des Grossen Feldzug in Central-Asien. Eine Quellenstudie. 2 Aufl. Leipzig, 1875

Сарчашмаҳо

- Абдулраззоқи Самаркандӣ. - Notice de l'ouvrage persan qui a pour titre Matla-assaadein ou-madjma albahrein I) Матлаъ-ус-саъдайн ва маҷмаъ-ул-бахрайн et qui contient l'histoire des deux sultans Schah-Rokh et Abou Said, par M.Quat - rémère Paris, 1843 (Notices et extraits, t. XIV, pt.
- Абдулрахмони Толеъ, 1959.– Абдурахман Тали. История Абулфейзхана. Пер. с тадж., предисловие, примеч. и указатель А.А. Семенова. Ташкент, 1959.

- Абулфидо.—Geographie l'Aboulféda. Texte arabe publié d'après les manuscrits de Paris et de Leyde par M. Reinaud et M. Le Bon Mas Gucin de Slane. Paris. 1840.
- Абулғозӣ, 1958.—Абул-л-Гази. Родословная туркмен. Сочинение Абул-л-Гази хана хивинского. Пер. А.Н. Кононова. М.—Л., 1958.
- Абӯалӣ ибни Сино, 1957.—Абу Али ибн Сина. Донишнамэ. Книга знания. Предисловие А. М. Богоутдинова. Душанбе, 1957.
- Абӯалӣ ибни Сино, 1954–1960.—Абу Али ибн Сина (Авиценна). Канон врачебной науки, кн. 1–5. Ташкент, 1954–1960.
- Абӯдулаф, 1955.—Abu-Dulaf Miscar Ibn Muhalhils Travels in iran (circa A. D. 950.). Arabic text with an English translation and commentary by V.Minorsky, Cairo, 1955.
- Абӯдулаф, 1960.—Вторая записка Абудулафа. Изд. текста, пер., введение и комментарии П.Г.Булгакова и А.Б.Халидова. М., 1960 (ПЛНВ, Тексты, Малая серия, V)
- Аммиан Марцеллин, I–III.—Аммиан Марцеллин. История Пер. с латин. Ю. Кулаковского и А. Сонни, вып. 1-3. Киев, 1906–1908
- Антология 1951.—«Антология таджикской поэзии с древних времен до наших дней». Под ред. И.Брагинского и С. Улуг-Заде. М., 1951
- Авфӣ.—Lubabu 'L-Albab of Muhammad 'Awfi, ed. in the original Persian. Pt. 1, with indices, Persian and English prefaces and notes critical, in Persian, by E.G.Browne and Mirza Muhammad ibn 'Abdu 'l-Wahhab-i-Qazwini. London—Leide. 1906 (PHT, vol. IV); pt. II, with preface, indices and variants by E. G. Browne. London — Leide, 1903 (PHT, vol. II).
- Аппиан, 1946.—Аппиан. Митрида-товы войны. Сирийские дела. Пер. С.П.Кондратьева.—ВДИ, 1946, № 4
- Арриан, 1962.—Арриан. Поход Александра. Пер. с древнегреч. М.Е.Сергеевко. М.—Л., 1962.
- Баженов Л., 1940.—«Древние авторы о Средней Азии (VI в. до н. э.— III в. н. э.)». Хрестоматия. Под ред. Л. В. Баженова. Ташкент, 1940.
- Байҳақӣ, 1962.—Абу-л-Фазл Бейхаки. История Масъуда. 1030–1041. Пер. А.К.Арендса. Ташкент, 1962.
- Байҳақӣ, 1969 —Абу-л-Фазл Бейхаки. История Масъуда. 1030–1041. Пер. с персидского, введение и приложение А. К. Арендса. Изд. 2-е, дополненное. М., 1969.
- Байҳақӣ, нашри Нафисӣ.—Таърихи Масъудӣ маъруф ба Таърихи Байҳақӣ аз Абулфазл Муҳаммад ибни Хусайн Котиби Байҳақӣ. Бо муқобалаю тасҳеҳ ва ҳавошию таълиқоти Саид Нафисӣ. -Тоҳрон, муҷаллади 1, 1391.
- Балозурӣ.—Liber expugnationis regionum, auctore Imamo Ahmed ibn Djabir al Baladsori, guem e codice Leidensi et codice Musei Britannici ed. M. J. de Goeje, Lugduni Batavorum, 1866.
- Балъамӣ.—Chronique de Abou-Djafar-Mo'hammed-ben-Djarirben-Jezid Tabari, traduite sur version persane d'Abou-Ali Mohammed BeFarsh, d'après les manuscrits de Paris, de Gotha, de Londres et de Canterbury par H. Zotenberg, t. I—IV. Paris, 1867—1874.
- Бенсвени Ф., 1853.—Ф. Бенсвени (Реляция из Бухары).—А. Попов. Сношения России с Хивой и Бухарой при Петре Великом.—ЗРГО, т. IX, 1853.
- Берунӣ, 1957, 1963.—А.Бирuni. Избранные произведения, т. I. Памятники минувших поколений.

- Ташкент, 1957 т. П. Индия. Ташкент, 1963.
- Бичурин, I, II, III.— Н. Я. Бичурин (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, изд. 2, т. I—III. М.—Л., 1950.
- Бобур, 1905.— The Bábar-nama, being the autobiography of Emperor Babar, the founder of the Moghul dynasty in India, written in Chaghatai Turkish; now reproduced in facsimile from a manuscript belonging to the late Sir Salar Jang of Haydarabad, and ed. with a preface and indices by A. S.S. Beveridge. Leyden—London, 1905 (GMS, 1).
- Бобур, 1958.— Бабур. Бабур-намэ. Записки Бабура. Пер. М.Салье. Ташкент, 1958.
- Византийские историки, 1960. — Византийские историки. Пер. с греч. (Ю.) Дестуниса. СПб. 1860
- Восиф, 1961.—Зайн-ад-Дин Васифи, Бадаи-ал-вакаи. Критический текст, изд. и указ. А.Н.Болдырева, т. I—II. М., 1961 (ПЛНВ. Тексты, Большая серия, V).
- Гардезий, нашри Қазвиний.— Зайнул-ахбор. Таълифи Абӯсаъид Абдулҳай ибни Заҳҳок Маҳмуди Гардезий (таърихи таълиф дар ҳудуди соли 440 ҳиҷрий). Бо муқаддимаи ҳазрати устои муаззам оқои Мирзо Муҳаммадхони Қазвиний. -Техрон, 1315 шамсӣ.
- Гардезий, нашри Нафисӣ.- Зайнул-ахбор аз Абӯсаъид Абдулҳай ибни Заҳҳок ибни Маҳмуди Гардезий (шомили Таърихи Сосониён ва сирати Раслуи акрам ва хулафо ва ахбори умарои Хуросон то поении давраи Саффорӣ). Бо тасҳеҳу муқаддима ва феҳристи ҳавошии Саъиди Нафисӣ. -Техрон, 1333 шамсӣ.
- Геродот, 1888.— Геродот. Иодрия в девяти книгах. Пер. с греч. ГФ.
- Г. Мищенко, изд. 2, т. 1—2. М 1888.
- Геродот, 1946, 1957.— Herodotus, with an english transl. by A. D. Godley, vols. I—IV. London, 1946—1957 (The Loeb Classical library).
- Диноварӣ.— Abu Hanifa ad-Dinaweri. Kitab-al-ahbar af-at-tiwal Publie par V. Guigass. Leide, 1888.
- Дониш, 1960.—Дониш Ахмад. Путешествие из Бухары в Петербург. Сталинабад. 1960.
- Дониш, 1967.—Дониш Ахмад. Трактат Ахмада Дониша. История мангитской династии. Душанбе, 1967.
- Диодор, 1946—1957.— Diodorus of Sicily, with an English transl. by C.H.Oldfather, vols. I—II. London, 1946—1957 (The Loeb Classical library).
- Египте Вардапет, 1853.— Египте Вардапет. История. Пер. Шаншиева. Тифлис, 1853.
- Ёқут. Иршод.— The Irshad al-arib ila ma-rifat al-adib or Dictionary of learned men ol Jaqut. Ed. D. S. Margolionuth, vol. I—VII. Leyden—London, 1907—1927 (GMS, VI, 1—7).
- Ёқут. Мўъҷам.— Jacut's geographishes Wortebuch ans den Handschriften zu Berlin, SP., Paris, London und Oxford.. hrsg. von. F. Wüstenfeld, Bd. I—VI. Leipzig, 1886—1873.
- Заҳирии Самарқандӣ, 1960.— Заҳири Самарқанди. Синдбад-намэ. Пер. Н.О.Османова. М., 1960.
- Ибн ал-Асип, 1851-1876. - Ibn el-Athiri. Chronicon quod perfestissimum inscribitur ed. C. J. Tornberg, vol. I—XIV. Upsaliae et Lugduni Batavorum, 1851—1876.
- Ибни Арабшоҳ, 1868—1869 - Китобул-мақдур фй ахбори Тимур Лил-алфози ли-л-адиб-ил-комил Шихобуддин Аҳмад ибн Муҳаммад Абдуллоҳ ад-Димишқӣ-ал- Ансорӣ. Ал-

- маъруфу биибни Арабшоҳ. Алқоҳира, 1305.
- Ибни Баттута, 1853–1858 *Voyages d'Ibn Batoutah*, textearabe, accompagne d'une traduction par C.C.Defremery et B. R. Sanguinetti, t. I–IV. Paris, 1853-1858
- Ибни Исфандиёр, 1320 - Таърихи Табаристон. Таълифи Баҳоуддин Муҳаммад ибн Ҳасан ибн Исфандиёр. Ба тасҳеҳи Аббоси Иқбол, қисмҳои 1-2, -Техрон, 1320 шамсӣ.
- Ибни Мисковайҳ, 1917 – *The Tajârib al-Umam or History of Ibn Miskawauh*, (Abu 'AH Ahmad b. Muhammad) ob A. H. 421. Reproduced in Facsimile from the Ms. at Constantinople in the Aya Sûfiyya library. With a preface and summary by L. Caetani Principe di Teano, vol. I, to A. II. 37. Leyden—London, 1909; vol. V. A. H. 284 to 326. Leyden— London, 1913; vol. VI. A. H. 326— 369. Leyden — London, 1917 (GMS, VII, 1, 5, 6).
- Ибни Русто, 1892.— *Kitab al-'alk an-nafisa VII auctore Abû Ali Ahmed ibn Rosteh et Kitab al-boldân auctore Ahmed ibn abi Jakub ibn Wachib al-Katib al-Jakubi* (ed. M. J. de Goeje), edit. 2. Lugduni Batavorum, 1892 (BGA, VII).
- Ибни Халдун, 1958.— *Ibn Khaldûn. The Muqaddimah. An Introduction to History. Trans. From the Arabic by F. Rosenthal*, vol. 1—3. New York, 1958 (Bollingen Series.XLIII).
- Ибни Хурдодбех, 1889.— *Kitab al-Ma-salik wa'IMamalik (Liber viarum) auctore Abu'l-Kasim Obai-dallah ibn Abdallah Ibn Khordadhbek et Excerpta e Kitab Al-Kharabj auctore Kodama ibn Dja'far quae cum versione gallica edidit, indicibus et glossario instruxit M. J. Goeje. Lugduni Batavorum. 1889 (BGA, VI).*
- Идрисӣ, 1836–1840— *Geographie 'd' Edrisi traduite de l'arabe en francais d'apres deux manuscrits de la Bibliotheque de Boi et accompagne de notes, par A.Jaubert, t. I—II' Paris, 1836—1840.*
- Истахрӣ, 1870.— *Viae regnorum. Descriptio ditionis moslemicae auctore Abu Ishak al-Farisi al-Istakhri. Ed. M. J. de Goeje. Lugduni Batavorum, 1870 (BGA, I).*
- Камоли Хучандӣ, 1955.— Камоли Хучандӣ. Мунтахабот. Сталинобод, 1955.
- Квинт Курций— *Curtius Quintus. With an english transl. by I. C. Rolfe, vols. I—II. London, 1956 (The Loeb Classical library)*
- Квинт Курций, 1963.— Квинт Курций Руф. История Александра Македонского. Сохранившиеся книги. (Под ред. В. С. Соколова). М., 1963
- Клавихо, 1881.— Рюи Гонзалес де Клавихо. Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд в 1403–1106 гг. Текст с пер. и примечаниями, составленный под ред. И.И. Срезневского. СПб., 1881. («Сборник Отделения русского языка и словесности Академии наук», т. XXVIII, № 1
- Ковалевский А. П., 1956.— «Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг.». Статьи, пер. и комм. Харьков, 1956
- Ксенофонт, 1897.—Ксенофонт. Киропедия, с примеч. и указ.— Сочинения Ксенофонта в 5-ти частях, ч. 3. испр. и доп. СПб., 1897.
- Ксенофонт, 1925–1943.— *Xenophon, with an English transl. by W. Miller, vols. I—II. London—New York, 1925—1943 (The Loeb Classical library).*
- Ксенофонт. 1951.— Ксенофонт. Анабасис. Пер., статьи и примеч. М. И. Максимовой. Под ред. И.И.Толстого. М.—Л., 1951.
- Латышев В.В., 1900–1906.— «Известия древних писателей,

- греческих и латинских, о Скифии и Кавказе». Пер. В.В.Латышева, т. I, вып. 1–3. Греческие писатели; т. 2, вып. 1–2. Латинские писатели. СПб., 1900–1906
- Лившиц В. А., 1962 б.– «Юридические документы и письма». Чтение, пер. и комм. В.А.Лившица. М., 1962 («Согдийские документы с горы Муг», № II)
- Масъудӣ. Муруҷ, 1861–1877.– Macoudi. Les Prairies d'or. Texte et traduction par C. Bapbler de Meunard et Pavet de Courteille, 1.1–IX. Paris, 1861 — 1877
- Масъудӣ. Танбех, 189.– Kitab at-tanbih Wa'lischrâf auctore al-Masûdi... (ed. M. J. de Goeje. Lugduni Batavorum, 1894 (BGA, VIII)
- Масъудӣ. Танбех, 1896.— Macoudis. Le Livre de l'Avertissement et de la revision. Traduction par B. Carra de Vaux. Paris, 1896
- «Материалы по истории Ура-Тюбе», 1963.– «Материалы по истории Ура-Тюбе». Сборник актов XVII– XIX вв. Сост., пер., примеч. А.Мухтарова. Под ред. А.А.Семенова и О.Д.Чехович. М., 1963
- Мақдисӣ, 1877, 1906.– Descriptio imperil moslemici auctore Schamso' d'din Abu Abdollah Mohammed ibn Ahmed ibn abl Bekr al-Bannâ al Basschâri al-Mokaddasi Ed. M. J. de Goeje. Lugduni Batavorum, 1877; ed. 2, 1906 (BGA, III)
- Маҳмуди Қошғарӣ. – Китоби «Девони луғат-ут-турк». Муаллиф Маҳмуд ибн ал-Хусайн ибни Муҳаммад ал-Қошғарӣ. таърихи таълиф 466 санаи ҳиҷрия. Ҷилди 1-3. -Истонбул, 1333-1335.
- Мирхонд, 1849. - Китоби «Таърихи равзат-ус-сафо». Таълифи Муҳаммад Ховандшоҳ муштамил бар ҳафт ҷилд. -Бамбай, 1266.
- Мирмуҳаммадамини Бухорой, 1957.– Мир Мухаммад Амини Бухари. Убайдулла-наме. Пер. с тадж. с примеч. А.А. Семенова. Ташкент, 1957
- Моисей Хоренский, 1893.– «История Армении Моисея Хоренского». Нов. пер. Н.О. Эмина (с прим. и прил.). Посмертное изд. М., 1893, XXXVI (Этнографический фонд Н. О. Эмина, вып. 1).
- Муҳаммадвафоӣ Карминағӣ.– Мухаммадвафоӣ Карминағӣ. Тӯҳфат ул-хонӣ, дастхати Ин-ти шарқшиносии АФ РСС Ўзб., № 16.
- Мушфиқӣ, 1958.– Мушфиқи. Мунта-хабот. Сталинобод, 1958.
- Муҳаммад Солеҳ, 1908.– Муҳаммад Салих. Шейбанинамэ. Джагатайский текст, изд. П. М. Мелиоранского. Предисл. А. Н. Самойловича. СПб., 1908.
- Муҳаммадйосуфи Муншӣ, 1956.– Мухаммад Юсуф Мунши. Муким-ханская история. Пер. с тадж., предисл., примеч. и указ. А. А. Семёнова. Ташкент, 1956.
- Муҳаммад Ҳайдар, 1895.– The Tarikh-i-Rashidi of Mirza Muhammed Haidar, Dughlat. A. History of the Moghuls of Central Asia. An English version ed., with commentary, notes and map by N. Elias. The transl. by E. Denison Ross. London, 1895.
- Наршаҳӣ, 1897.– Мухаммад Наршахи. История Бухары. Пер. с персид. Н. Лыкошина. Под ред. В.В. Бартольда. Ташкент, 1897
- Наршаҳӣ, нашри Техрон - Таърихи Бухоро. таълифи Абӯбакр Муҳаммад ибни Ҷаъфар ан-Наршаҳӣ (286-348). Тарҷумаи Абӯнаسر Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Наср ал-Қубавӣ. Тахлиси Муҳаммад ибни Зуфар ибни Умар. тасҳеҳи Мударрисӣ Разавай. -Техрон, 1317 шамсӣ.

- Наршахй, 1954.— The history of Bukhara.— «The history of Bukhara. Transl. from a Persian abridgment of the Arabic original by Narshahi». Massachusetts, 1954.
- Насафй, 1906.— Насафи. Кандия Малая. (Пер. В.Вяткина).— СКСО, вып. VII, 1906.
- Низомиддини Шоми, 1937–1956.— «Histoire des conquetes de Tamerlan intitulee Zafarnama par Nizamuddin Sami... ed. par F. Tauer», t. I—II. Praha, 1937-1956.
- Низомулмулк, 1949.— Низам ал-мулк. Сиасат-намэ. Книга о правлении вазира XI столетия Низам ал-мулька. Пер., введение в изучении памятника и примеч. Б.Н.Заходера. М.—Л., 1949 («Литературные памятники»)
- Низомии Аръзии Самарқандй. 1910.— Chahar Maqala («The Four Discourses») of Ahmad ibn' Umar ibn' Ali an-Nizami al-Ar'udi as-Samarqandi, ed., with introduction, notes and indices, by Mirza Muhammad ibn Abdu'l-Wahhabof Qazwin, Leyden— London, 1910 (GMS, XI, I).
- Носири Хисрав, 1881.— Sefer Nameh. Relation du voyage de Nassiri Khosrau en Syrie, en Palestine, en Egypte, en Arabie, et en Perse, pendant les annees de l'Hegire 437—444 (1035—1042). Publie, traduit et et annote par Ch. Schefer. Paris, 1881.
- Носири Хисрав, 1954.— Носири Хисрав. Избранное. Душанбе, 1954.
- Носири Хисрав, 1957.— Носири Хисрав. Гулчине аз дсвони ашъор. Душанбе, 1957.
- Пазухин Б., 1894.—Наказ Борису и Семену Пазухиным, посланным в Бухару, Балх и Юргенч 1669 г. Статейный список их 1673 г. — «Русская Историческая библиотека», т. XV. СПб., 1894
- Пигулевская Н, В., 1941.— Н. В. Пигулевская. Сирийские источники по истории народов СССР. М.—Л., 1941.
- Плано Карпини, 1911.—Иоанн де Карпини. История Монголов.— Вильгельм де Рубрук. Путешествие в восточные страны. Введение, пер.и примеч. А. И. Малениа. СПб., 1911.
- Плиний, 1947–1958.— Pliny. Natural history. With an English transl. in ten volumes by H. Backham, vols. I—IX. London. 1947—1958 (The Loed Classical library).
- Плутарх, 1963.—Плутарх. Сравнительные жизнеописания, т. 1–3. Изд. подгот. М. Е. Грибарь-Пассек и С. П. Маркиш. М., 1963.
- Полибий, 1890–1899.— Полибий. Всеобщая история в сорока книгах. Пер. с греч. Ф. Г. Мищенко с его предисл., примеч., указ., карт., т. I—III. М., 1890–1899.
- Полиен, 1842.— Полиен. Стратегемы. Пер. с греч. Дм. Папшадопуло. СПб., 1842.
- Приск Панийский, 1861.— «Сказания Приска Панийского». Пер. С.Г. Дестуниса.—«УЗ II отд. АН», кн. 7. вып. I. СПб., 1861.
- Прокопий Кесарй, 1862.— Прокопий Кесарийский. История войн римлян с персами в двух частях (книгах). Пер. с греч. С. Дестуниса. СПб., 1862 («Византийские историки. Прокопий Кесарийский», I, 1862)
- Птолемей, 1932.— Geography of Claudius Ptolemy, transl. into English and edited by E. L. Stevenson. New York, 1932
- Рашидаддин, 1957.— Фазлуллах Рашидаддин. Джами-ат-таварих. (Сборник летописей), т. III. Составитель научно-критического текста на перс. языке А. А. Ализаде. Пер. с персид. языка А. К. Арендса. Баку, 1957.
- Рашидаддин, I—III.— Рашид-ад-Дин. Сборник летописей, т. I, кн.

- И. Пер. с персид. Л.А. Хетагурова, ред. и примеч. А.А. Семенова. М.–Л., 1952; т. I, кн. 2. Пер. о персид. О.И. Смирновой, примеч.
- Б.И. Панкратова и О.И. Смирновой, ред. А.А. Семенова. М.–Л., 1952; т. II. Пер. с персид. Ю.П. Верховского, примеч. Ю.П. Верховского и Б. И. Панкратова, ред. И.П. Петрушевского. М.–Л., 1960; т. III. Пер. с персид. А.К. Арендса, ред. А.А. Ромаскевич, Е.Э. Бертельс и А.Ю. Якубовский. М.–Л., 1946.
- Рӯдакӣ, 1349.– Рудаки. Сталинабад, 1949.
- Рӯдакӣ, 1958.– Абу-Абдулло Рудаки. Пер. с тадж.-фарси В. Левика и С. Липкина. Сталинабад, 1958.
- Рӯдакӣ, 1964.– Рудаки. Стихи. Ред. и комм. И.С. Брагинского. М., 1964.
- Самъонӣ, 1912.– The Kitab al Ansab of 'Abd al-Karim ibn Muhammad al-Sam'ani reproduced in facsimile from the manuscript in the British Museum Abd. 23 355 with an introduction by D. S. Margoliouth. Leyden—London, 1912 (GMS, XX)
- Саной, 1329. - Ҳаким Саной. Ҳадиқат-ул-ҳақиқа ва шарият-ут-тариқа. -Техрон, 1339.
- Саъдӣ, 1959.– Саъди. Гулистан. М., 1959 (ПЛНВ. Тексты. Большая серия, III).
- Сборник, 1884.– В. Тизенгаузен. «Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды», т. I. Извлечения из сочинения арабских. СПб., 1884.
- Сборник, 1941.– «Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды», т. II. Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузенем и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным. М.–Л., 1941.
- Себеос, 1939.– «История Епископа Себеоса». Пер. с испр. арм. изд. Ст. Малхасянц. Ереван, 1939
- Смирнова О.И., Боголюбов М.Н., 1963.–«Хозяйственные документы». Чтение, пер. и комм. М.Н. Боголюбова и О.И. Смирновой. М., 1963 («Согдийские документы с горы Муг», вып. III)
- Содиқбеки Афшор, 1963.– Садигбек Афшар. Ганун ассовар. Введение, перевод, коммент. и примеч. А. Ю. Казиева. Баку, 1963 Сокровенное сказание.
- Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. под названием Mongyol-un niyusa tobcian Юань чао би ши. Монгольский обыденный сборник, т. I. Введение в изучение памятника, пер., тексты, глоссарии. М.–Л., 1941
- Сомӣ, 1962.–Абдулазим Сами. История мангитских государей. Пер., предисл. и примеч. Л. М. Епифановой. М., 1962.
- Страбон, 1964.– Страбон. География в 17 книгах. Пер., статья и комм. Г.А. Стратановского. Под общей ред. С.Л. Утченко. Ред., пер. О.О. Крюгер. М., 1964 Сюань-цзан, см. Beal, 1960 .
- Табарӣ.– Annales quos scipsit Abu Djafar Mohammed ibn Djarir at-Tabari cum alliis ed. M. J. de Goeje. Lugduni Batavorum, series 1, t.I—VI. 1879—1890; series II, t. I—III, 1881-1889; series III, t. I—IV, 1879—1890; Introductio, glossarium addenda et emendanda, 1901. Indices, 1801.
- Таджикская поэзия, 1949.– «Таджикская поэзия». Сталинабад, 1949.
- Таърихи Бадахшон, 1959.–Таърихи Бадахшан. «История Бадахшана». Подг. к изд. А.Н. Болдырев. Л., 1959.
- Умари Хайём, 1955.–Хайям. Рубаи.М., 1955.

- Умари Хайём, 1959.—Хайям. Рубайиат. М., 1959.
- Умари Хайём, 1961.—Омар Хайям. Трактаты. Пер. Б.А. Розенфельда. М., 1961
- Умари Хайём, 1963.—Умари Хайём. Рубоиёт. Душанбе, 1963
- Утбӣ, - The Kitab-i Yamini, Historical Memoirs of the Amir Sabaktagin and the sultan Mahmud of Ghazna, Early Conquerors of Hindustan, and Founders of the Ghaznavide dynasty. Transl. from the Persian version of the contemporary Arabic Chronicle of al Utbi by J. Reynolds. London, 1858.
- Фахриддини Гургонӣ, 1963.—Фахраддин Гургани. Вис и Рамин. Поэма. М., 1963.
- Фидой, 1959.—Фидаӣ. Китаб би яв дайат ал-муъминин атталибин («История исмаилизма»). По таджикской рукописи издал, предисловием и примечаниями снабдил А.А. Семенов. М., 1959
- Фирдавсӣ, 1966.—Фирдавсӣ Абулқосим. Шоҳнома, ч. VIII. Душанбе, 1966
- Фирдавсӣ, 1960–1971.—Фирдоуси. Шахнамэ. Критич. текст, т. 1–9. М., 1960–1971 (ПЛНВ. Тексты. Большая серия).
- Фирдавсӣ, 1971.—Фирдавсӣ. Шоҳнома. Матни интиқодӣ, ҷ. I. Теҳрон, 1971.
- Фехрист, 1871–1872.—Kitab al-Fihrist. Mit Anmerkungen hrsg. von G. Flügel, nach dessen Tode besorgt von J. Roediger und A. Müller Bd. 1—II. Leipzig, 1871—1872.
- Фома Мецопский, 1957.—Фома Мецопский. История Тимурланка и его преемников. Баку, 1957.
- Фрейман А.А., 1962.—Описание, публикации и исследование документов с горы Муг. М., 1962 («Согдийские документы с горы Муг», вып. I)
- Хондамир Ҳабиб-ус-сияр фи ахбори афрод-ул-башар. Таълифи Ғиёсуддин ибн Ҳумомуддин ал-Ҳусайнии Хондамир. Ҷилди 1-2. -Бамбай, 1273.
- Чан-чун, 1866.—Си ю цзи или описание путешествия на Запад. (Пер. с кит. с примеч. архимандрита Палладия).—«Труды членов русской духовной миссии в Пекине», т. IV. СПб., 1866
- Чехович О. Д., 1954 б.—«Документы к истории аграрных отношений в Бухарском ханстве», вып. I. Акты феодальной собственности на землю XVII–XIX вв. Подбор докум., пер., введ. и примеч. О. Д. Чехович. Ташкент, 1954
- Чехович О. Д., 1965 а.—Бухарские документы XIV в. Ташкент, 1965
- Шарафиддини Яздӣ, 1723.—Histoire de Timur-Bec, connu sous le nom du Grand Tamerlan, Empereur des Mogols et Tartares. Ecrite en Persan par Charefeddin All, natif d'Yezd, Auteur contemporain. Traduite en Francois par feu M. Petis de la Croix... t. I—IV. Delf, 1723.
- Шарафиддини Яздӣ, 1887–1888.—The Zafarnamah by Maujana Sharfuddin Ali of Yazd. Ed. by Maulawi Muhammad Iahdad, vol. I—II. Calcutta, 1887—1888.
- Шайбонинома.—«Шейбаниада». История монголо-тюрков на джагатайском диалекте с пер., примеч. и прилож., изданная И.Березиным. Казань, 1849 («Библиотека восточных историков», издаваемая И. Березиным, т. I)
- Шмидт А.Э., 1958.—А.Э. Шмидт. Материалы по истории Средней Азии и Ирана.—УЗ ИВАН XVI. М.—Л., 1958
- Шоҳин, 1960.—Шоҳин. Ашъори мунтахаб. Душанбе, 1960
- Элиан, 1964.—Элиан. Пестрые рассказы, пер. с древнегреч., статья,

- примеч. и указ. С. В. Поляковой. М.—Л., 1964.
- Юань-ши, 1829.—Юань-ши. «История первых четырех ханов из дома Чин-гисхана». Пер. с кит. мо-наха Иакинфа. СПб., 1829.
- Юстин, 1954, 1955.— Юстин. Эпи-тома сочинения Помпея Трога. Пер. А.А. Деконского и Рижско-го. Гюд ред. М.Е. Грабарь-Пассек.—ВДИ, 1954, № 2-4; 1955, № 1
- Яъкубӣ, 1937.— Ya'kubi. Les Pays. Traduit par G. Wiet. Le Caire, 1937.
- Гиёсиддин Али, 1958.— Гийасаддин Али. Дневник похода Тимура в Индию. Пер. с перс, предисл. и примеч. А.А. Семенова. М., 1958.
- Гиёсиддин Али, 1915.— Гийасаддин Али. «Дневник похода Тимура в Индию Гияс-ад-Дина Али». С приложением соотв. отрывков из «Зафар-намэ» Низам-ад-дина Шами. Изд. Л.А. Зимина под ред. В.В. Бартольда. II г., 1915. (Тексты по истории Средней Азии, вып. I).
- Ҳамдуллоҳи Қазвинӣ, 1910.— The Ta'rikh-i-Guzida or «Select History» of Hamdu'llah Mustawfi-i Qazwini compiled in A. H. 730 (A. D. 1330), and now reproduced in facsimile from a manuscript dated A. H. 857 (A. D. 1453) with an introduction by E. G. Browne. Vol. I, containing the text. Leyden — London, 1910, (GMS, XIV, I).
- Ҳамдуллоҳи Қазвинӣ, 1919.— The geographical part of the Nuzhat-al Qulub composed by Hamd-Allah Mu-stawfi of Qazwin in 740 (1340).
- Ҳофиз, 1893.—Девони Ҳофиз. Навилкишур, 1893.
- Ҳофизи Абруӣ, 1936.— Hafiz-i-Abru. Chronique des Rois Mongols en Iran. Texte persan edite et traduit par K. Bayani.
- Ҳофизи Таниш.—Хафиз-и Таниш. Абдулла-наме. Рук. ИНА. Д. 88 (574 аде)
- Худуд ул-олам, 1930.— Худуд ал-алем. Рукопись Туманского. С введ. и указ. В.Бартольда. Л., 1930.
- Ченкинсон А., 1937.—А. Дженкин-сон. Путешествие из Лондона в Москву.— В кн.: «Английские пу-тешественники в Московском государстве в XVI веке». Пер. с англ. Ю.В. Готье. Л., 1937.
- Чувайний.— The Ta'rikh-i-Jahan-gusha of 'Ala'u 'd-Din 'Ata Malik-i-Juwayni (composed in A. H. 658 — A. D. 1260) Ed. with an introduction, notes and indices from several old MSS. by Mirza Muhammad ibn 'Ab-du'l-Wahhab-i-Qazwini pt. I—III. Leyden — London, 1912, 1916, 1937 (GMS, XVI, 1—3).
- Чузқонӣ.— Tabakat-i-Nasiri: A General History of Muhammadan Dynas-ties of Asia, including Hindustan, from A.H. 194 (810 A. D.) and to A.H. 658 (1260 A. D.), and the Irrup-tion of the Infidel Mughals into Is-lam. By the Maulana, Minhjud-Din, Abu-'Umar-i-'Usman. Transl. from Original Persian Manuscripts, by H.G. Raverty, vol. I—II. London, 1881 (BI, NS, N 272—273) Index. Calcutta, 1897.
- Anquetil du Perron, 1771.—Zend-Avesta. Ouvrage de Zoroastre... trad, en francais sur l' original zend, aves des remarques, vol.. I—III. Paris, 1771.
- Avesta, 1886.—Avesta die heiligen Bücher der Parsen im Auftrag der Kaiserlichen Akademie der Wissen-schaften in Wein, hrsg. von. K.F. Geldner, Bd. I—III. Stuttgart, 1886, 1889, 1885. Bd. I, Yasna, 1886, Bd. II. Vispered und Khorde Avesta, 1889. Bd. III, Vendidad, 1895.
- Beal S., 1906.— Buddhist records of the western world, Transl. by S. Beal, vol. I, II. London, 1906.
- Benveniste E., 1946.— Vessantara Ja-taka, texte Sogdien edite, traduit et commente par E. Benveniste. Paris,

- 1946 (Mission Pelliot en Asie Centrale, IV)
- Bretschneider E., 1888, 1910—E. Bretschneider. Mediaeval researches from Eastern Asiatic Sources. Fragments towards the knowledge of the geography and history of Central and Western Asia from the 13th to the 17th century, vol. I—II. London, 1888; 2d ed. 1910
- Buddha Prakash, 1957.—«Daiva-putra sahisahanu — sahi» in the Allahabad pillar inscription Samudragupta.—IHQ, vol. XXXIII, N 2, 1957
- Bulsara S. J., 1937.—The Laws of the ancient Persians as found in the «Mâtikan e hazâr dâstân», or «The Digest of a thousand points of law», Transl. with trad., glossary and index by S. I. Bulsara. Bombay, 1937.
- Chavannes E., 1903,—Documents sur les Toukiue (Turcs) occidentaux. Recueillis et commentés par Ed. Chavannes, SPb. 1903 (Сборник трудов Орхонской экспедиции, VI).
- Chavannes E., 1903 a.— Voyage da Song yun dans l'Udyana et le Gandhara (518—522 p. C.) — BEFEO, t. III, 1903, N 3.
- Chavannes E., 1906.— Trois généraux chinois de la dynastie des Han orientaux. T'oung Pao», ser. II, vol. VII, 1906.
- Chavannes E., 1907.— Les pays d'Occident d'après Heou Han chou.—«T'oung Pao», ser. II, vol. VIII, N 2. Leiden, 1907
- Darmesterer J., 1880—1887,—J. Darmesterer. The Zend-Avesta, I—III. Paris, 1892—1893; он же. англ. перевод: The Zend-Avesta, pt. 1—3. Oxford, 1880—1887 (SBE, vol. IV, XXII, XXXI)
- De Groot J. J., 1926.—Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens, Bd. II, Die Westlande Chinas in der vorchristlichen Zeit, In vollständiger zusammenfassung übersetzt und erläutert von J. J. De Groot. Berlin-Leipzig, 1926.
- Duchesne-Guillemin J., 1963,— J. Duchesne-Guillemin. The Hymns of Zarathustra. Boston, 1963.
- Fuchs W., 1938 —W. Fuchs. Huei — ch'ao's Pilgerreise durch Nordwest Indien und Zentral-Asien um 726.— SPAW, 1938. Philosophisch-historische Klasse. Berlin, 1938.
- Ferrand G., 1913—1914.—Relations de voyages et textes géographiques arabes, persans et turks relatifs à l'Extrême-Orient du VIIIe au XVIIIe siècles, traduits, revus et annotés par G. Ferrand, t. I—II. Paris, 1913-1914.
- Gerchewitch J., 1959,—The Avestan Hymn to Mithra, Cambridge, 1959 (University of Cambridge Oriental Publications, N 4).
- Gibb H.A.R., 1923.— H.A.R. Gibb. The Arab Conquests in Central Asia, London, 1923.
- Hanway J., 1754.—J. Hanway. An historical account of the British trade over the Caspian Sea: with the author's journal of travels from England through Russia into Persia, and back through Ruesia, Germany and Holland. To which are added the revolutions of Persia during the present century, with the particular history of the great usurper Nadir Kouli, 2d ed., vol. I—II. London, 1754
- Herzfeld E., 1924.—E. Herzfeld. Paikuli. Monument and inscription of the early history of the Sasanian empire, Vols. I—III Berlin, 1924 (Forschungen zur Islamischen Kunst, hrsg. Friedrich Sarre)
- Herzfeld E., 1938.—E. Herzfeld. Altpersische Inschriften, Berlin, 1938 (Erster Ergänzungsband zu dem Archaeologischen Mitteilungen aus Iran I)
- Hirth F., 1917.—F. Hirth. The story of Chang Kien, China's pioneer in Western Asia.—JAOS, vol. 37, pt. 2, 1917

- Hoffman, 1880.— Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer, Übersetzt und durch Untersuchungen zur historischen Topographie erläutert von G. Hoffman. Leipzig, 1880
- Ingholt H., 1954.—H. Inghoit. Parthian Sculptures from Hatra. Orient and Hellas in Art and Religion. New Haven, Connecticut, 1954 (Memoirs of the Connecticut Academy of Arts and Sciences, 1954, July)
- Ingholt H., 1957.— H. Ingholt. Gandharan Art in Pakistan. New York, 1957
- Kent R.G., 1953.—R.G. Kent. Old Persian. Grammar. Texts, Lexicon, Second ed., revised, New Haven, Connecticut, 1953, (AOS, vol. XXXIII)
- Lommel H., 1927.—Die Yast's des Avesta. Übersetzt und eingeleitet von H.Lommel. Göttingen — Leipzig, 1927, Quellen der Religionsgeschichte, Bd. 15)
- Marquart J., 1901.—J. Marquart. Eransahr hach' der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i. Berlin, 1901 — AKGWG, N. F., Bd. III, N 2
- Miller, 1959.—Accounts of western nations in the history of the northern Chou Dynasty, transl. and annotated by R.A. Miller. Berkeley and Los Angeles, 1959 (University of California. Chinese Dynastic Histories translations, N 6)
- Mohl J., 1866.—J. Mohl. Le livre des rois par Abou'l-Kasim Firdousi, publié, traduit et commenté par J. Mohl. Paris, t. I, 1838; II, 1842; III, 1846; IV, 1855; V, 1866; VI, 1868; VII, 1878
- Müller, 1851.— Fragmenta historicorum graecorum, Colleqit, disposuit, notes et prolegomenis illustravit, indicibus instruxit C. Müllerus, vol. IV Paris, 1851
- Nöldeke Th., 1879.—Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden. Aus der arabischen Chronik des Tabari übersetzt und mit ausführlichen Erläuterungen und Ergänzungen versehen von Th. Nöldeke. Leyden, 1879
- d'Ohsson C., 1834—1835.—C. d'Ohsson. Histoire des Mongols, depuis Tchingiz—khan jusqu'a Timour bey ou Tamerlan, t. I—IV. La Haye et Amsterdam, 1834—1835, ed. 2. 1852
- Schefer, 1883—1885.— Chrestomathie persane a l'usage des élèves de l'Ecole speciale des langues orientales vivantes, publiee par Ch. Schefer, t. I—II. Paris, 1883—1885 (RELOV, He ser., vol. VI-VII).
- Si-Yu-Ki cm. Beal S., 1906
- Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi.— Sharaf al-Zaman—Tahir Marvazi on China, the Turks and India», 1942. Arabic text (circa A. I. 1120) with an English translation and commentary by V. Minorsky. London, 1942
- «The life of Hsuan-Tsang». Compiled by monk Hui-li Peking, 1959
- West E.W., 1880, 1892.— E.W. West. Pahlavi texts, transl. by E.W. West. Oxford, 1880 (SBE, vol. V. XXXVII)
- Wolff F. 1910, 1960.— F. Wolff. Avesta die hei ligen Schriften der Parsen, Strassburg, 1910; II. Auflage, 1960
- Wylie A., 1881—A. Wylie. Notes on the Western Regions, transl. from the «TS ë en Han Shoo», Book 96, pt. I.—JAJGBI, t. 10, 1881, N 1д

РҶҲАТИ ИҲТИСОРАҶО

- АДД — Автореферат докторской диссертации
- АКД — Автореферат кандидатской диссертации
- АПТ — «Архитектурные памятники Туркмении». Ашхабад
- Ар. СССР — «Архитектура СССР», М.
- АРТ — «Археологические работы в Таджикистане». Душанбе (Тр. ИИ АН Тадж. ССР)
- Бюл. — «Бюллетень Академии наук СССР», М.
- Бюл. САГУ — «Бюллетень Среднеазиатского государственного университета». Ташкент
- ВВ — «Византийский временник». Л., М.
- ВДИ — «Вестник древней истории». М.
- ВИ — «Вопросы истории». М.
- ВИМК — «Вестник истории мировой культуры». М.
- ВРГО — «Вестник Русского географического общества». СПб.
- ВС — «Военный сборник». М.
- ВЯ — «Вопросы языкознания». М.
- ГЖ — «Горный журнал». М.
- ДАЛ — «Доклады Академии наук Узбекской ССР»
- ДАН Тадж. ССР — «Доклады Академии наук Таджикской ССР»
- ЕТК — «Ежегодник Туркестанского края». Ташкент
- ЖМНП — «Журнал Министерства народного просвещения». СПб.
- ЖС - «Живая старина». СПб
- ЗВОРАО — «Записки Восточного отделения русского археологического общества». СПб. Пг.
- ЗИВ — «Записки Института востоковедения АН СССР». М.-Л.
- З(И)РГО — «Записки Имп. Русского географического общества». СПб.
- ЗКВ — «Записки Коллегии востоковедов при Азиатском музее Российской Академии наук (Академии наук СССР)». Л.
- ИАН — «Известия (Императорской) Академии наук». СПб.
- ИВ — «Исторический вестник». М.
- ИГАИМК — «Известия Государственной Академии истории материальной культуры». М.— Л.
- ИЖ — «Исторический журнал». М.
- ИЗ — «Исторические записки». М.
- Изв. ВГО — «Известия Всесоюзного географического общества». М.
- Изв. ОЛЕЭ — «Известия Общества любителей естествознания и этнографии». М.
- Изв. Тадж. ФАН СССР — «Известия Таджикского филиала АН СССР»
- ИИ — Институт истории
- ИИАЭ — Институт истории, археологии и этнографии
- ИИНТ — Институт истории науки и техники
- ИМ — «Историк - марксист» М.
- ИМКУ — «История материальной культуры Узбекистана». Ташкент
- ИНА — Институт народов Азии АН СССР
- ИООН АН Тадж ССР — «Известия Отделения общественных наук Академии наук Таджикской ССР». Душанбе

- ИРГО — «Известия Русского географического общества». СПб.
- ИТН — История таджикского народа
- ИЯЛИ — Институт языка, литературы и истории
- КСИВ — «Краткие сообщения Института востоковедения Академии наук СССР». М.—Л., М.
- КСИИМК — «Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР». М.—Л., М.
- КСИНА — «Краткие сообщения Института народов Азии АН СССР». М.
- КСИЭ — «Краткие сообщения Института этнографии АН СССР». М.—Л.
- ЛО ИНА — Ленинградское отделение Института народов Азии АН СССР
- ЛУ — «Литературный Узбекистан». Ташкент
- МАР — «Материалы по археологии России». СПб.
- Мат-лы ЮТАКЭ — «Материалы Южно-туркменской археологической комплексной экспедиции». М.—Л., Ашхабад
- МИА — «Материалы и исследования по археологии СССР». М.—Л.
- МИИЯ — «Материалы и исследования по индоевропейским и другим языкам». М.
- МИТАУ — «Материалы по истории и теории архитектуры Узбекистана». Ташкент
- МИТТ — «Материалы по истории туркмен и Туркмении». М.—Л.
- МИУТТ — «Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР»
- МОЭ — «Материалы Отделения этнографии». Л.
- МСАЭ — Материалы второго со-
вещения археологов и этнографов Средней Азии
- МСТК — «Материалы для статистики Туркестанского края». Ежегодник под ред. Н.А. Маева, вып. I—V. СПб., 1872—1879
- НАА — «Народы Азии и Африки». М.
- НС — «Нумизматический сборник». М.
- НТрТГУ — «Научные труды Ташкентского государственного университета»
- НЭ — «Нумизматика и эпиграфика». М.
- ОВГЭ — Отдел Востока Государственного Эрмитажа
- ОИТ — «Очерки по истории Таджикистана». Сталинабад
- ООН — Отделение общественных наук
- ОРЯС — Отделение русского языка и словесности Имп. Академии наук. СПб.
- ПВ — «Проблемы востоковедения». М.
- ПЛНВ — «Памятники литературы народов Востока».
- ПС — «Переднеазиатский сборник». М.
- ПТКЛА — «Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского клуба любителей археологии». Ташкент
- РАНИОН — Российская Ассоциация научно-исследовательских институтов общественных наук
- РВ — «Русский вестник»
- РТ — «Русский Туркестан»
- СА — «Советская археология»
- САГУ — «Среднеазиатский государственный университет». Ташкент
- Сб. МАЭ — «Сборник Музея антропологии и этнографии при АН СССР». СПб., М.—Л.

- СВ — «Советское востоковедение». М.— Л., М.
- СГСТМА — «Сборник географических, статистических и топографических материалов по Азии». СПб.
- СИИА — «Сообщения Института истории архитектуры»
- СИИТА АА СССР — «Сообщения института истории и теории архитектуры Академии архитектуры СССР». М.
- СКСО — «Справочная книжка Самаркандской области»
- СМССДО — «Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской области»
- СЭ — «Советская этнография». М.— Л., М.
- ТАН — Труды Академии наук
- ТАЭ — Термезская археологическая комплексная экспедиция
- ТВ — «Туркестанские ведомости»
- ТВОРАО — «Труды Восточного отделения Русского географического общества». СПб.
- ТИИЯО — «Труды Института истории, языка и литературы»
- ТИЭ — «Труды Института этнографии»
- ТОВЭ — «Труды Отдела Востока Государственного Эрмитажа»
- Тр. ГИМ — «Труды Государственного исторического музея»
- Тр. ИИИТ — «Труды Института истории науки и техники». М.— Л.
- Тр. ИЭ — «Труды Института этнографии»
- Тр. Кирг. АЭЭ — «Труды Киргизской археолого-этнографической экспедиции». М
- Тр. ХАЭЭ — «Труды Хорезмской этнографической экспедиции»
- Тр. УзГУ — «Труды Узбекского государственного университета». Самарканд
- Тр. ЮТАКЭ — «Труды Южнотуркменистанской археологической комплексной экспедиции». Ашхабад
- УЗ ИВАН — «Ученые записки Института востоковедения Академии наук СССР». М.
- УЗ ЛГУ — «Ученые записки Ленинградского государственного университета»
- УЗ МГУ — «Ученые записки Московского государственного университета»
- УЗ ТГУ — «Ученые записки Таджикского государственного университета»
- ФС — Фонды сектори таърихи асрҳои миёнаи Институти таърихи АФ РСС Тоҷикистон
- ЭВ — «Эпиграфика Востока». Л.
- АА — «Ars Asiatica». Paris
- ААН — «Acta Antiquae Hungarica». Budapest
- АИ — «Ars Islamica». Paris
- АКГВГ — «Abhandlungen der Königl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen». Berlin
- АМ — «Asia Major». London
- АНС — American Numismatic Society. New York
- АОр — «Archiv Orientalni». Praha
- АП — «Ancient Pakistan», Peshavar
- АОН — «Acta Orientalia Hungarica». Budapest
- АОС — «American Oriental Series». New Haven, Connecticut
- АСПР — American School of Prehistoric Research
- АВЛ — Academie der Wissenschaft und der Literatur, Wiesbaden
- ВЦИ — «Bulletin of the College of Indology», Banaras

- BI — Bibliotheca Indica: a collection of oriental works, published by the Asiatic Society of Bengal
- BGA — Bibliotheca geographorum arabicorum. Edidit M. J. de Goeje parc. I—VIII, Lugduni Batavorum
- BRIPII — Brief report on the Investigation of the Proto-Indian texts. Moscow
- BSO(A)S — «Bulletin of the School of Oriental (and African) Studies». London Institution (University of London). London
- GAI— «Central Asiatic Journal» International periodical for the languages, literature, history and archaeology of Central Asia», Wiesbaden
- CHM— «Cahiers d'histoire mondiale», Neihatel
- CRAI (BL) — «Academie des inscriptions et belles—lettres. Comptes rendus des seances». Paris
- CSSS — China Society Sinological Series
- DI — «Der Islam». Berlin
- EHR — «Economic History Review», London
- EI - «Enzyklopaedie des Islam. Geographisches ethnographisches und biographisches Wörterbuch der muhammeda-nischen. Völker, Bd. I—IV, Leiden — Leipzig (1908), 1913—1934
- EI, New ed. — «The Encyclopaedia of Islam». New ed., vol. I. Leiden—London, 1960
- ESC — «Economies, societies civilisations». Paris
- EW — «East and West»
- GMS — «E. J. W. Gibb Memorial Series». Leiden
- HO — «Handbuch d. Orientalistik». Leiden — Köln
- IF — «Indogermanschen Forschungen». Berlin
- IHQ — «The Indian Historical Quarterly». Calcutta
- IJBIPS— «Iran. Journal of the British Institute of Persian Studies». London
- ISHEWCC — «International Symposium on History of Eastern and Western Cultural Contacts». Japanese National Commission of UNESCO
- IQ — «Indian Quarterly». Calcutta
- ISQ — «The Islamic Quarterly»
- JA — «Journal asiatique». Paris
- JAOS — «Journal of the American Oriental Society»
- JASB — «The Journal of the Royal Asiatic society of Bengal». Calcutta
- JBORS — «Journal of the Bihar and Orissa Research Society»
- JESHO — «Journal of the Economic and Social History of the Orient»
- JGIS — «Journal of the Greater India Society». Calcutta
- JIH — «Journal of Indian History». Madras
- JNSI — «Journal of the Numismatic Society of India»
- JNES — «Journal of Near Eastern Studies»
- JRAS — «The Journal of Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland». London
- JSS — «Journal of Semitic Studies»
- MAOr — «Monografie Archivu Orientalniho». Praha
- MASI — «Memoires of the archaeological survey of India». Delhi
- MCAAS — «Memoirs of the Connecticut Academy of Arts and Sciences». Connecticut
- MDAFA — «Mémoires de la Délégation archéologique Française en Afghanistan». Paris
- MDTB — «Memoirs of the Department of the Toyo Bunko»

MMAI — «Memoires de la Mission
archeologique en Iran»
MN — «Museum Notes». New York
MNH — Museum of Natural History
MVAG — «Mitteilungen
der Vorderasiatisch - Ägyptischen
Gesellschaft». Leipzig
MW — «Muslim World»
NC — «Numismatic Chronicle»
NS — New Series
NZ — «Numismatische Zeitschrift»
OBR — «Oriental and Babylonian
Record». London
OTF — Oriental Translation Fund
PELOV — Publications de l'Ecole des
langues orientales vivantes
PHT — Persian historical texts
PZGA — «Philologus. Zeitschrift für
das classische Alterthum». Göttingen — Leipzig
PIHANS — Publications de l'Institut
historique et archeologique
Neerlandias de Stanbul.
Stanbul
PPMHU — «Papers Peabody Museum
Harvard University»

RE «Pauly's Real—Encyclopædie der
Classischen Altertumswissenschaft», neue
Bearbeitung, begonnen von G. Wissowa,
hrsg. von W. Kroll
RMP — «Rheinschen Museum für
Philologie». Bonn, Frankfurt
am Main
RN — «Revue numismatique». Paris
SBE — The Sacred Books of the East
SIAS — «The Scandinavian Institute of
Asian Studies». Copenhagen
SPAW — «Sitzungsberichte der
Preussischen Academie der
Wissenschaften». Berlin
TC — «Tamil Culture»
ZDMG — «Zeitschrift der Deutschen
Morgenländischen Gesellschaft». Berlin
ZVTA — «Zeki Velidi Togan'a armağan».
Istanbul
ZVSGIS — «Zeitschrift für vergleichende
Sprachforschung auf dem Gebiete der
indogermanischen Sprachen». Berlin

ФЕҲРИСТИ АШХОС

Абаев В.И. - 56, 59, 62
Аббоси I - 551, 552
Аббосиён - 323, 324, 325, 329, 411
Аббот – Д. - 613
Абулазизхон - 553, 567, 568, 569
Абдуламин - 551
Абдулатиф - 485
Абдулаҳадхон - 662, 679
Абдулкарим-додхоҳ - 636, 679
Абдулкаримбек - 664
Абдуллохони II - 523, 524, 525, 526,
528, 531, 532, 534, 542, 543, 549, 551
Абдуллоҳ - 462
Абдуллоҳ ибни Тоҳир - 331, 332,
333, 346
Абдуллоҳи Ансорӣ, ниг. Ансорӣ -
442, 443
Абдулмалик ибни Марвон - 307
Абдулмалики ибни Нўҳи Сомонӣ -
343

Абдулмалики II ибни Нўҳ - 345
Абдулмўъмин - 551
Абдулқоҳири Бағдодӣ - 402
Абдурраҳимов М.А. - 463
Абдурраҳмон мирохур - 666
Абдурраҳмон Муҳаммади Нишопурий -
Абдурраззоқи Самарқандӣ - 486,
509
Абдурраҳмон - 667
Абдурраҳмони Офтобачӣ - 635
Абдурраҳмонхон - 641, 642
Абрамов - 632
Абрўй - 223, 295
Абубакр - 303
Абулмачди Саной, ниг. Саной
Абулмуайяди Балхӣ - 377
Абулфазл Байҳақӣ, ниг. Байҳақӣ
Абулфайзхон - 558, 571, 572, 573
Абулхайрхон - 485, 513

Абулғозй - 617
 Абулқосим Маҳмуд Замахшарии
 Хоразмӣ - 438
 Абулқосими Қушайрӣ - 439
 Абулқосим Ҳакими Самарқандӣ -
 378
 Абулқосим Ҳасан ибни Аҳмад
 Унсурии Балхӣ, ниг. Унсурӣ
 Абулқосими Симчурӣ - 389
 Абулҳасан Шаҳиди Балхӣ - 377,
 383
 Абунувос - 375
 Абӯалии Балғамӣ, ниг. Балғамӣ
 Абӯалии Симчурӣ - 344
 Абӯалии Чағонӣ - 343
 Абӯалӣ Ҳасан ибни Алӣ ибни
 Исҳоқ, ниг. Низомулмулк
 Абӯбакр Абулқоҳир ибни Абдур-
 раҳмони Ҷурҷонӣ - 438
 Абӯбакри Калавӣ - 474
 Абӯиброҳим Исмоил ибни Нўҳ,
 ниг. Мунтасир
 Абӯмуашшар Ҷаъфар ибни
 Муҳаммади Балхӣ - 387
 Абӯмуслим - 324, 327
 Абӯсаид - 485, 486
 Абӯсаиди Темурӣ - 509
 Абӯсаиди Ҳулоқуӣ - 509
 Абӯумар Минҳочиддини Ҷузҷонӣ -
 472
 Абӯҳотими Варроқ - 367
 Абӯҷаъфар ал-Мансур - 325, 330
 Абӯшақури балхӣ - 377, 383
 Август - 152
 Аврангзеб - 553
 Авфӣ - 380, 433, 508
 Агафӣ - 205
 Азиз-парвоначӣ - 604
 Айни С. - 4, 5, 9, 382, 601, 679, 680,
 700, 716, 718, 719, 720
 Айн-уд-Давлат, ниг. Муҳаммад
 ибни Наср - 404
 Акбар-(Акбаршо) - 534
 Акимбетов Ш. - 277
 Акимушкин О.Ф. - 502
 Алексей Михайлович - 559
 Алиев И. - 43
 Алӣ - 323
 Алӣ, қарахонӣ - 394, 403
 Алӣ ибни Муҳаммади Бурқай -
 335

Алштегин - 392, 395, 404, 405
 Алишер Навоӣ, ниг. Навоӣ
 Алмосбек - 657
 Алоуддини Ғурӣ - 398
 Алпарслон - 398, 399
 Алштегин - 343
 Алтекар А.С. - 196
 Алутар - 32, 290, 318
 Альбаум Л.И. - 32, 171, 230, 233,
 241, 242
 Альтхайм Ф. - 40, 101, 203, 206,
 208, 211
 Амир Муҳаммади Муиззӣ, ниг.
 Муиззӣ - 436
 Амир Хусрави Деҳлавӣ, ниг.
 Деҳлавӣ - 470, 471
 Амикромон - 167
 Аммиан Марцелин - 195, 204
 Амминасп - 91
 Амр ибни Лайси Саффорӣ - 334,
 335, 337, 338
 Амъақи Бухорой - 433
 Анаҳито - 68, 89, 122, 155, 169
 Анбаротун - 718
 Анварӣ - 702
 Анварпошшо - 702
 Андалеб - 508
 Андрагор - 107, 108
 Андреев М.С. - 9, 36, 50, 277
 Андрианов Б.В. - 180, 296
 Ансории Ҳиротӣ, ниг. Ансорӣ
 Ансорӣ - 440, 441, 442
 Антимах - 116, 121
 Антиох - 106, 107, 130, 137
 Антиохи III - 111, 112, 113, 118
 Антиохи Гиеракс - 107
 Ануштегин - 409
 Ань-Ши-гао - 171
 Аполлодор - 114
 Аполлон - 120
 Аппиан - 106
 Арасту - 388, 441, 442
 Ардавони I - 193
 Ардавони II - 131
 Ардашер - 158
 Ардашери I - 156, 193
 Ардашери II - 89, 94
 Ардашери II Мнемон -
 Ардашери III Ох - 94
 Ардвисура Анаҳито, ниг. низ
 Анаҳито

Артатр – 137
 Ардетр, ниг. Артатр
 Арриан – 95, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 185
 Арсак (Арсок) – 108, 109, 110
 Арсокиён –, ниг. низ Ашкониён
 Арсас – 94
 Арслон Тархон – 290
 Арслонхон – 402, 407
 Артабони I - 111
 Артемида – 120, 125
 Аршак – 125
 Аршакиҳо – 109, 111
 Арҷосп – 197, 384
 Асади Сомонӣ – 336
 Асад ибни Абдуллоҳ – 319, 336, 376
 Асадии Тўсӣ – 381, 433, 436
 Асирӣ – 624, 719
 Аскаров А. – 32
 Аспанаки Девгон – 278
 Ассабол – 229
 Астилҳангис – 167
 Аттор – 384, 440, 441, 442, 443
 Атурпати Меҳроспандом – 54
 Афина – 120
 Афросиёб, асот. – 81, 230, 630
 Ашкониён – 111, 193
 Ашрафӣ М. М. – 502
 Аштархониён – ниг. низ
 Чониён -551-563
 Аҳмад, набераи Сомон – 336
 Аҳмад Темурӣ – 483
 Аҳмад ибни Исмоил – 341
 Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Арабшоҳ – 503
 Аҳмад ибни Саҳл – 341
 Аҳмад Махдуми Дониш, ниг. До-ниш
 Аҳмадхон (Аҳмадшоҳ) – 572
 Аҳра–Манйу (Ангро Майну), ниг. Аҳриман
 Аҳриман – 68, 285
 Ахурӣ, ниг. Аҳура-Маздо–
 Аҳура Маздо – 36, 65, 66, 67, 68, 69, 75, 78, 86, 169, 200, 285

 Бадр Тархон - 319
 Байер Ф. – 108
 Байҳақӣ – 373, 377, 396, 421, 432
 Балозурӣ – 283, 306, 307

Балъамӣ, вазир – 206, 343, 377, 380, 382
 Барранд – 650
 Бармакиҳо – 330, 331
 Барр Л. – 56
 Бартольд В. В. – 9, 10, 63, 252, 269, 281, 283, 310, 345, 346, 416, 417, 461, 462, 617
 Бахофер – 150
 Баппшор ибни Бурда – 375
 Баҳром, ниг. Варахрони V.
 Баҳроми I Гӯр – ниг. низ Варахрони V
 Баҳроми Чўбина – 220, 221
 Баҳромшоҳи Ғазнавӣ – 398
 Бедил – 603, 623
 Бейкер В. – 640
 Бейли Г. – 61, 136, 153, 154, 200, 203, 206
 Бектузун – 345
 Бекчурин М. – 588, 594, 606
 Беленицкий А. М. – 227, 230, 257, 264, 266, 267, 271, 272, 275, 282, 283, 284, 286, 294
 Беляев Е. А. – 302
 Беневени Ф. – 558, 561, 566
 Бентович И. Б. – 256, 257, 258
 Бенвенист Э. – 44, 56, 167, 277, 278
 Березин И. Н. – 617
 Бернштам А. Н. – 39, 179, 209, 260, 291, 536
 Беросс – 74, 89
 Берра М. – 118
 Бертельс Е. Э. – 10, 12, 279, 507
 Берунӣ – 155, 169, 212, 277, 280, 281, 322, 375, 431, 432, 538
 Бесс – 95, 96, 98
 Бехбудӣ М. – 711
 Бехзод – 501, 503
 Бивар А. – 157, 194
 Биной – 547, 548
 Бичурин Н. Я. – 227, 250, 617
 Бобур – 514, 515, 516, 518, 519, 520, 521, 522
 Боголюбов М. Н. – 263, 277
 Бойсунқар – 484, 501
 Большаков О. Г. – 406, 418, 419
 Бонгард-Левин Г. М. –
 Борисов А. Ю. – 281
 Борнс А. – 611
 Боязид – 480

Боязиди Чалоир – 462
 Боқимуҳаммад – 552
 Боҳуй – 94
 Брагинский И. С. – 12, 617
 Бринҳандратҳа – 113
 Брыкина Г. А. – 292
 Бубнова М. А. – 349
 Буддо – 155, 279
 Бузрукхоҷа қозӣ – 705
 Бумон – 215
 Бунаков Е. В. – 606
 Бурзмехр – 167
 Бурнашев С. – 588, 610
 Буссалӣ М. – 242, 274
 Бутенев К. – 613
 Буғрохони Қарахонӣ – 344, 402, 471
 Бэрнетт Р. Д. – 84
 Бўбиллол – 397
 Бўкарзод – 252
 Бўритегин, ниг. Иброҳим ибни Наср
 Бўя – 365
 Бҳандаркор Д. Р. – 146, 148

Вайу – 35
 Валахш, ниг. Вологеси I
 Валимуҳаммадхон – П –
 Вальтер Рубен – 187
 Варахрони V – 196, 197, 198
 Вароҳран – 157
 Варуна – 36
 Варыгин М. – 669
 Варҳуман (Авархумон) – 250, 252
 Васильев А. И. – 262, 263
 Васишка – 147, 156
 Васудева – 146, 147, 148, 149, 156, 174
 Вата – 35
 Вахш, худо – 169
 Вельяминов – Зернов В. В. – 617
 Веселовский Н. И. – 281
 Вивасвонт, асот. – 36
 Виваҳвонт, асот. – 36
 Виденгрэн Г. – 56, 57
 Вима Кадфиз – 146, 147, 148, 152, 155, 156, 174
 Винокурова М. П. – 256
 Виткевич Я. – 612
 Витте – 690
 Вишневская О. А. – 84

Вишто – 203
 Виштосп – 66, 197, 203, 384
 Возеҳ – 718
 Волков М. Н. – 704
 Вологеси I – 54
 Воробьев – Десятовский В. С. –
 Воронина В. Л. – 262, 265, 266, 622
 Восеҳ – 667, 668, 669
 Восифӣ – 495, 516, 520, 546, 547
 Вревский А. Б. – 643
 Вэй-цзе – 281
 Вэрэтрагна (Вашэґн) – 155, 285
 Вяткин В. Л. – 269

Гайдебуров – 694
 Галеркина О. И. – 502
 Ганковский Ю. В. – 39
 Гардезӣ (Гардизӣ) – 377, 432
 Геготеи Милетӣ – 63
 Гейгер В. – 56, 59, 64, 277
 Геката – 120
 Гекотей (Гекатей) – 87, 150
 Гелиокл, падари Евкратид – 126
 Гелиокл, писари Евкратид – 136
 Герай – 143, 174
 Геракл – 120, 150
 Гермей – 150, 151
 Гернгрот – 698
 Геродот (Херодот) – 63, 64, 74, 76, 77, 80, 85, 87, 96, 97, 150, 185
 Гершевич И. – 56, 57, 60, 65, 167, 293
 Гебъл Р. – 147, 148, 157, 202
 Гёте – 505
 Гибб Х. А. Р. – 306, 309
 Гилл – 640
 Гинаков – 613
 Гинзбург В. В. – 540
 Гиркод – 137
 Гиршман Р. – 39, 84, 137, 146, 147, 202, 204
 Голявинский – 681
 Горацій – 142
 Готьо Р. – 277
 Гоффман К. – 55
 Грантовский Э. А. – 12, 39
 Гребёнкин А. Д. – 592, 596
 Григорьев В. В. – 127, 617
 Григорьев Г. В. – 140
 Григорьев Н. – 592

Грумбат– 204
 Гултегин – 312
 Гулханй – 623
 Гумилев Л. Н. – 211, 219, 316
 Гурак – 251, 310
 Гурский А. В.–
 Гутшмид А.– 213
 Гуштосп, ниг. Виштосп
 Гуюкхон –452, 457
 Гҳошак – 171

 Давидович Е. А.– 12, 143, 144, 153,
 291, 418, 489, 537
 Давлатшоҳ – 484, 487, 488, 508
 Дармстетер Ж.– 56
 Дарғмон – 89
 Дақиқй – 380, 384
 Деваштич, ниг. Дивоштак
 Деметра – 120
 Деметрий – 113, 114, 115, 126
 Демокрит– 87
 Денике Б. П.–
 Деҳлавй – 440, 444, 471, 503, 508
 Дибвойс Н.– 109
 Дивастй, ниг. Дивоштак
 Диваштич, ниг. Дивоштак
 Дивоштак– 251, 264, 296, 310, 312,
 317, 318, 371, 374
 Дишшод – 582, 624, 718
 Диноварй – 196, 217, 324
 Динмуҳаммад – 552
 Диогени Лазотй –
 Донилевский Г. - 613, 628
 Диодор - 64, 95, 101
 Диодоти I – 107, 108, 109, 110, 116,
 121
 Диодоти II – 109, 110, 121
 Диоскура – 120
 Дидоршиш – 78
 Дониёлбй – 573, 574, 575, 576, 605
 Дониш – 12, 574, 583, 596, 624, 630,
 682, 717, 718, 720
 Донй – 147, 148
 Дорой I - 56, 57, 75, 77, 78, 79, 89, 94
 Дорой III Қудумов– 94, 95
 Дукчй эшон– 663, 664
 Дун Дин – 141
 Дуғдова – 65
 Дьяков И. М.–

Дьяконов И. М.– 39, 48, 53, 57, 61,
 62, 124, 142, 187, 188
 Дьяконов М. М.– 77, 83, 124, 173,
 271, 274
 Дюранд – 643
 Дюшен-Гюймен Ж.– 56
 Дҳармамитра – 171

Евкратиди Кабир – 114, 115, 116,
 117, 120, 121, 136, 143, 174
 Егише Вардапет – 197, 198
 Еноки К.– 134, 196, 206, 209
 Ефремов Ф.– 597

Ёвмон – 167
 Ёрбе – 554
 Ёқубов Ю.– 270
 Ёқут– 248, 399, 432

Жоравко – Бокорский Б. Н.– 677

Заднепровский Ю. А.– 39
 Залеман К.– 277
 Заратуштра, ниг. Зардушт
 Зарвона – 285
 Зардушт – 55, 56, 57, 58, 60, 65, 66,
 67, 86, 203, 204, 283
 Заррина – 86, 87, 272
 Захау Э.– 224
 Заҳирии Самарқандй – 437
 Заҳҳок, асот.– 288, 385
 Зевс – 120
 Зеймал Е.В.– 147, 148, 151, 153, 156,
 231
 Зограф А.Н.– 143
 Зокиров Ч. – 703, 705, 713
 Зол - 385
 Зороастр, ниг. Зардушт
 Зоҳидов П.Ш. - 622

Ибн ал-Асир (Ибни Асир) – 450
 Ибн ал-Муқаффаъ – 370, 375
 Ибн ан-Надим – 382, 402
 Ибни Батута – 469
 Ибни Мисковайҳ – 338
 Ибни Муфарриғ – 375

Ибни Сино – 322, 375, 379, 388, 431, 438, 440, 441, 442, 717
Ибни Фазлон (Ибни Фадлон) – 358, 360
Ибни Хазм – 402
Ибни Хурдодбех – 375
Ибни Қутайба – 387
Ибни Ҳавқал – 313, 348, 353, 359
Иброҳим, султон – 482
Иброҳим атолиқ – 562
Иброҳим ибни Аҳмад – 343
Иброҳим ибни Муҳаммад – 323
Иброҳим ибни Наср – 405
Иброҳим Тамғочхон – 405, 406, 407, 418, 426
Иброҳим Аббос – 325
Иванитский Й.И. - 703
Иванов А. А. – 502
Иванов В.В. – 134, 154
Иванов П.П. – 10, 605
Игнатйев А. – 614, 627, 628
Идрисбой – 600
Изволский – 698
Илёс, набераи Сомон – 336
Илёсхоҷа – 474
Илминский Н.И. – 617
Имомалии Қундузӣ –
Имомқулихон - 552, 568
Иналхоҷон – 310, 313
Инголт Г. – 175
Индра – 66
Иностранцев К.И. – 44, 209, 224, 282
Иоани Антиохий – 131,
Ионов М. – 643
Ирсии Ҳисорӣ – 624
Исидори Хараксӣ – 113
Искандар – 95, 96, 97, 99, 100, 101, 102, 103, 103, 104, 106, 524
Искандари Зулқарнайн, ниг. Искандари Мақдунӣ
Искандари Мақдунӣ – 93 - 106
Исмоил, писари Сабуктегин – 391
Исмоил, имом – 400
Исмоили I (Исмоили Сафавӣ) – 502, 518, 519, 550
Исмоил (Исмоил ибни Аҳмад)-и Сомонӣ – 336-338, 339, 358, 363, 367, 397
Исо Махдуми Бухорой – 718
Истам - 215

Истахрӣ – 313, 347, 353, 358, 359
Исфизорӣ – 509
Исҳоқ ибни Аҳмад – 364
Исҳоқов А. – 268, 276
Итина М.А. – 30, 39

Йама, асот. – 36
Йеттмар К. – 40
Йима, асот. – 35

Кабакхон – 460, 462, 464
Кабанов С.К. – 270
Кадфизи I – 146, 147, 150, 151, 152
Кадфизи II – 151, 152, 153
Кайхусрав, хонадони қадими тоҷикон – 462
Кайқубодшоҳ – 119, 120, 143, 211, 213, 214
Каллисфен - 102
Камбучиё – 77
Камоли Хучандӣ – 504, 505, 508
Канишка (Канишкаи I) – 145, 146, 147, 148, 149, 153, 154, 155, 156, 167, 168, 173, 174, 186
Канишкаи II – 148
Каннингэм А. – 84, 145, 157
Карлгрэн Б. – 149
Кармишева Б.Ҷ. – 541
Карпини, Плано – 467, 538
Катулф – 219
Кауфман К.П. – 631, 633, 634, 637, 693, 706
Квинт Куртсий Руф – 81, 83, 85, 96, 97, 98, 100, 101, 185
Кенагасхоним – 580
Кениг Ф. – 39
Кидара, ниг. Сидоло
Кидориён - 194, 195
Киотсзюкю – 145, 149, 152
Кишлинг – 178
Клавиho – 478, 481, 497
Клейтон - 640
Климчитский С.И. – 277
Кляшторный С.Г. – 313
Кова – 288, 546
Коваи Вишгосп – 204
Коковтсев – 698
Кол Е.Ф. – 277
Комаров А.В. – 27, 641

Конолли – 613
 Конов С.– 146, 147
 Коробкова Г.Ф. –
 Костенко Л.Ф. - 638
 Кофизод – 123
 Кошеленко Г.А.– 124
 Кошиф – 624
 Красс – 141, 142
 Краузе Е.М.– 673
 Крачковская В.А.– 263
 Крачковский И.Ю. - 263, 264, 310
 Кристенсен А.– 213
 Ксанф- 89
 Ксенофонт – 97
 Ктесий – 64, 74, 87, 89
 Кувабара – 132
 Кужула Кадфиз – 146, 147, 148, 150
 Кужула Кара Кадфиз, ниг. Кадфиз-
 зи 1
 Кузгашка – 167
 Кузмина Е.Е.– 39, 84
 Кумарасвали А.А.– 175
 Кун А.Л.– 277
 Кунҳо – 199
 Куропаткин А.М.– 706, 710, 714
 Куруш (Куруши II) – 64, 73, 74, 75,
 76, 77
 Куфтин Б.А.– 27
 Кушонийн – 130, 136, 144-175, 185,
 186, 195, 196, 197, 198
 Кўчкунчихон – 521, 522, 531, 534

Лаодик – 115
 Лафарг П.– 684
 Лев Д.Н.– 18
 Леман А.– 613
 Ленин В.И.– 9, 19, 177, 183, 440,
 590, 607, 619, 628, 641, 647, 650, 676,
 682, 683, 684, 686, 709, 714, 716
 Лерх И.П.– 259, 617
 Лессар М. П.– 660, 661
 Лессепс Ф.– 650
 Либкнехт К.– 684
 Лившиц В.А.– 53, 61, 123, 124, 142,
 166, 167, 185, 186, 207, 230, 263, 289,
 293
 Ликошин Н.С.- 704, 705, 706, 707
 Лилиентал – 667
 Лисишп– 121, 122

Литвинский Б.А.– 12, 27, 32, 49,
 106, 138, 143, 173, 181, 209, 240, 242,
 243, 313, 537
 Логофет Д.Н.– 669, 694, 696, 697
 Ломакин Н.– 640
 Ломоносов М.В.– 350
 Лохвизен де Леев – 147, 152, 175
 Лоҳурӣ А.Н.– 113, 114, 120
 Луконин В.Г.– 148, 156, 157
 Лундин А.Г.– 303
 Люксембург Р.–

Маар Уммо – 157, 173
 Мавдуд – 396
 Мавлоно Хурдаки Бухорой – 474
 Мавлонозода – 474, 476, 478
 Маздак – 212, 214, 326
 Мак –Грегор Ч. – 640
 Макдоналд Г. – 108
 Макдоуэлл Д.– 152
 Макнуна – 623
 Маликшоҳи Салҷуқӣ – 399, 409,
 441, 450
 Маллитский Н.Г.– 277
 Мамадниёзов Э. – 613
 Мамадқосимов Ҳ.М.– 611
 Мангуқоон – 455, 456, 457, 467
 Манделштам А.М.– 39, 217
 Мансури Ҳаллоҷ – 333, 438
 Мансур ибни Исҳоқ – 341
 Мансур ибни Нўҳи Сомонӣ – 343,
 345, 377, 378
 Манғития – 573, 597
 Мао (Маҳо), асот.– 169
 Маодун (Модэ) – 131
 Марвони II (Марвон ибни
 Муҳаммад) – 323, 324
 Мардук, асот.–
 Марик А.– 167
 Маркварт И.– 44, 56, 63, 64, 133,
 134, 150, 197, 201, 203, 221, 224, 227,
 228, 230
 Маркс К.– 8, 9, 62, 182, 183, 189,
 422, 445, 451, 481, 591, 593, 603, 614,
 645, 646, 647
 Мармар – 86
 Марушенко А.А.– 277
 Марч В.– 640
 Маршак Б. И.– 284
 Маршалл Д.– 147, 175

Массон В.М.– 22, 27, 28, 39, 106, 150
 Массон М.Е – 151, 179, 236, 379, 460
 Масъуд ибни Аҳмад – 425
 Масъудбек – 455, 456, 458, 463, 446
 Масъуди Саъди Салмон – 433, 436
 Масъуди Ғазнавӣ – 393, 394, 396, 404, 405, 426, 428, 433, 434, 460
 Масъудӣ – 218, 249
 Маҳдумқули – 508
 Маҳмур – 624
 Машиарифов Д.– 705
 Маъдан – 624
 Маъмун, халифа – 331
 Маъмуни Сонӣ (Маъмуни Хо-размшоҳ) – 392
 Мақдисӣ (Муқаддасӣ) – 347, 370, 372
 Маҳадева – 171
 Маҳдӣ – 326, 328, 330
 Маҳмуд, писари Сабуктегин, ниг.
 Маҳмуди Ғазнавӣ
 Маҳмудбӣ – 554, 562
 Маҳмуди Музаҳҳиб – 546
 Маҳмуди Торобӣ – 454, 455
 Маҳмуди Ялавоч – 446, 452, 455
 Маҳмуди Ғазнавӣ – 344, 345-378, 386, 389, 390, 391, 394, 404, 416, 420, 426, 430, 431, 432, 433, 442
 Маҳмуди Қарахонӣ – 407, 408
 Маҳмуди Копғарӣ – 260
 Маҳмудхон – 578
 Маҷдуддин Муҳаммад ибни Аднон –
 Маҷумдар Р. – 147, 201
 Меванча – 167
 Мейс А – 55
 Мейендорф Г.– 577, 584, 588, 590, 610
 Мейер Эд.– 57
 Меликишвили Г.А.–
 Менандр – 113, 116, 117, 210, 216, 218
 Менчен-Хелфен – 203
 Меҳрдоди II Кабир – 131
 Меҳримон – 167
 Миддендорф А.Ф.– 586
 Миллер – 715
 Мираки Наққош – 501
 Миралибой Хўқандӣ – 596

Мирзо Абдулазими Сомӣ – 571
 Мирзобаҳодурхон – 652
 Мирзоев А.М. - 12
 Мирзомуҳаммадсодиқи Муншӣ – 624
 Мирзонуруллобек – 657
 Мириззатулло – 578
 Миркомилбой – 665, 702
 Мирмурод – 658
 Мирмуҳаммадамини Бухорой – 555, 556, 557, 563, 570
 Мирмуҳаммадшоҳ – 578
 Миробидов М.– 705
 Мироншоҳ – 482, 485
 Мирфозилов М.– 705
 Мирхонд – 393, 476, 509
 Митра – 35, 58, 60, 65, 68, 86, 89, 125, 155, 169, 285
 Митридоти I – 114, 115, 116
 Мишенко — 632
 Миҳирақул - 201
 Миҳро, ниг. Митра
 Моисей Хоренский –
 Монияҳ – 218, 219, 220
 Монӣ – 73, 156, 172, 173
 Моравиён – 113
 Моравчик Г. – 217
 Моргенштейне Г. – 203
 Морозов М.В. – 685, 687, 689, 692
 Моҳеду-тутун (Баҳодур ғудун) – 313
 Муваффақи Ҳиравӣ – 377
 Музаффар - 580, 597, 629, 630, 631, 632, 636, 637, 638, 639, 661, 668
 Музӣ – 380, 433, 436
 Мулло Абдурахмон - 277
 Мулло Исо-авлиё - 635
 Мулло Нафас – 508
 Мулло Ниёз Муҳаммад - 624
 Мулло Фозилқон – 600
 Муллоаҳмадбий – 694
 Муллобой – 652
 Муллообиди Мумтоз – 568
 Муллошариф мирохур – 665
 Мултон Қ.– 55
 Мунавварқорӣ – 701, 711
 Мунтасир – 389, 390
 Муоз ибни Муслим – 328, 329
 Муркрофт В.– 611
 Муродбахш – 553
 Мусайяб ибни Зуҳайр – 329

Мухторов А.– 12, 421, 582
 Мушкетов И.В.– 616
 Мушфиқӣ – 549
 Муқаннаъ – 267, 325-330, 365
 Муқаффаъ, ниг. Ибни Муқаффаъ
 Муқимӣ – 718
 Муқтадир – 360
 Муҳаммад, пайғамбар – 66, 303, 329, 411
 Муҳаммад, султон – 482
 Муҳаммад Авфӣ, ниг. Авфӣ - 471, 508
 Муҳаммад Давлатбӣ – 596
 Муҳаммад ибни Абдулвоҳиди Ҳиротӣ – 425
 Муҳаммад ибни Аҳад –
 Муҳаммад ибни Баис – 375
 Муҳаммад ибни Восиф – 376
 Муҳаммад ибни Наср – 404
 Муҳаммад ибни Нўҳ – 336
 Муҳаммад ибни Тоҳир – 334
 Муҳаммад ибни Фазл – 372
 Муҳаммад ибни Ховандшоҳ, ниг. Мирхонд - 509
 Муҳаммад ибни Қайси Розӣ – 472
 Муҳаммад Иброҳим – 551
 Муҳаммад Раҳимбӣ - 562, 572, 573, 578, 592
 Муҳаммад Фаноро – 605
 Муҳаммад Чехрай Муҳосин – 546
 Муҳаммад Ҳакимхон – 624
 Муҳаммадалӣ (Мадалӣ) – 581, 611
 Муҳаммадалӣ, ниг. Дукчӣ эшон
 Муҳаммадамин – 574
 Муҳаммадвафоӣ Карминағӣ – 571, 624
 Муҳаммади Бағдодӣ – 419
 Муҳаммади Сонии Арслонхон –
 Муҳаммади Хоразмшоҳ (Муҳаммад ибни Такеш) – 412, 413, 414, 415, 416, 445, 446, 447, 448, 450, 472
 Муҳаммади Шайбониҳон – ниг. Шайбониҳон
 Муҳаммади Ғазолӣ – 439, 441, 657
 Муҳаммадмуродбӣ – 657
 Муҳаммадмуроди Самарқандӣ– 546
 Муҳаммадназирбек – 666
 Муҳаммад Раҳим II – 633
 Муҳаммадйосуф – 610

Муҳаммадйосуфи Муншӣ – 570
 Муҳаммадъяқуб – 578, 624
 Муҳаммадҳакимбӣ – 558, 572
 Мишенков Д.К.–
 Мўсо ибни Абдуллоҳ – 307
 Мўъминҷонов А.– 610
 Мўътасим – 331, 346
 Мўҳон – 215

 Навой – 444, 501, 507, 508, 547, 548, 549
 Наврўз-Аҳмадхон – 523, 524
 Надири девонбегӣ - 567
 Назаров Ф.– 610
 Найзахоҷинов – 611
 Наливкин В.П.– 581
 Нана (Нанайя) – 125, 169, 272, 285
 Нанидод – 167
 Нан–I–доу-ми –
 Нарайн А.К.– 108, 129, 135, 147, 150, 151
 Наршахӣ – 223, 224, 279, 281, 282, 283, 295, 306, 309, 327, 329, 337, 338, 339, 354, 358, 361, 365, 366, 367, 671, 375, 378, 387
 Наср ибни Алӣ – 404
 Насри I ибни Аҳмад - 337, 363
 Насри II ибни Аҳмади Сомонӣ – 341, 382, 383
 Насри III ибни Абдулмалики Сомонӣ – 343
 Наср ибни Сайёб – 320, 324, 325
 Насри Илоқхон (Илекхон) – 345, 389, 390
 Насриддин – 635
 Насрулло – 578, 579, 580, 581, 589, 597, 613, 624, 627
 Нахшабӣ – 342
 Начмиддинхоҷа - 469
 Неболсин П.И.– 590, 592, 607, 608, 614
 Негри А.Ф.– 610
 Неразик Е.Е.– 198, 209, 296
 Нёзматов Н.Н.– 288
 Нёзматшайхов О. - 705
 Нёлдеке Т.– 213, 217
 Ниёзалӣ – 576, 578
 Ниёзқул – 620
 Низомиддини Шомӣ – 503

Низомии Арӯзии Самарқандӣ – 437
 Низомии Ганҷавӣ – 440, 442, 443, 471, 506, 507
 Низомулмулк – 397, 398, 399, 400, 401, 402, 417, 437, 441
 Ника- 120, 143
 Никифоров П.– 613, 627
 Николаи Димишқӣ –
 Николаи II – 644
 Никонов А.А.–
 Нилсен В.А.- 242
 Нино – 64
 Нисорӣ – 547
 Нишопурӣ – 223
 Новиков – 673
 Нодирадзе Л.И.– 303
 Нодирмуҳаммадхон – 553
 Нодиршоҳи Афшор – 571, 572
 Норбӯта – 574, 624
 Носир, халифа – 411
 Носири Бухорой – 505
 Носири Хусрав – 380, 433, 434
 Ноқанзоқ – 167
 Нуриддин – 482
 Нэпир – 640
 Нюберг Ч.– 55, 56
 Нўҳ ибни Наср – 342, 343, 383
 Нўҳи I Сомонӣ –
 Нўҳи II ибни Мансури Сомонӣ – 343, 344, 345, 384, 391

 Обручев Н.Н.– 6662
 Овсяников Н.А.– 673
 Окладников А.П.– 15, 20, 22
 Олимхон– хони Хўқанд - 580, 581
 Олимҷонов К.– 705
 Олгунтош – 394, 416
 Олденбург С.Ф.– 177, 178, 262
 Оранский И.М.– 12
 Орифи Озарӣ – 484
 Ороди II – 141, 142
 Оромоздо –. ниг. низ Аҳурамаздо
 Остонақулбӣ – 636
 Отаниёз Хоҷараис – 613
 Отсизи Хоразмшоҳ – 408, 437
 Охшо (Оахшо) – 169
 Ошанин В.Ф.– 638
 Ошанин Л.В.– 369, 540

Пазухин В.– 559, 560, 561
 Пашино П.И.– 592
 Пелйо П.– 149
 Периханян А.Г.–
 Перовский В.– 612, 627
 Петеч Л.– 150
 Петрова – 673
 Петрушевский И.П.– 302, 455, 464, 466, 477
 Пешерева Е.М.– 277
 Пигулевская Н.В.– 219, 303
 Пиримқулов – 691
 Пирмуҳаммад, набераи Темур – 482
 Пирмуҳаммадхони I – 523, 524
 Пирмуҳаммадхони II – 551
 Пирўзи I – 157, 198, 199, 200, 202
 Писарчик А.К.– 622
 Пичугин Ф.– 615
 Платон– 85
 Плиний– 75, 83, 85, 106, 165
 Плутарх – 89, 97, 116, 142
 Позняков П.В. – 685, 692
 Покотило – 660
 Полибий – 110, 112, 113
 Полиен – 78, 79, 85
 Полторатский П.Г.– 715
 Помпелли Р.– 27
 Посейдон – 120
 Поспелов М.– 610
 Потанин – 590, 610
 Поурушаспа – 65
 Приски Панӣ – 195, 199
 Прокопи Кесарӣ – 199, 205, 207, 210
 Птолемей - 134, 182
 Пугаченкова Г.А. – 151, 242
 Пуллейблэнк Э.– 133, 134, 149, 208, 260
 Пурӣ Б.Н. - 149
 Пяковский А.В.– 688
 Пўлодӣ А.– 261, 262

 Радлов В. – 588, 595
 Райҳона – 432
 Ранов В.А.- 12, 17
 Ранович А.Б.– 106, 116
 Раппопорт Ю.А.– 281
 Рапсон – 150

Рашидаддин, Фазлуллоҳ – 472
 Рашидаддини Ватвот – 437
 Раҳимбоев Абдулқодир – 703, 713
 Раҳимшо – 637, 637
 Раҳмонбердӣ – 579
 Раҳмонқулибек – 639
 Раҳмонқулҳоҷӣ – 665
 Ремпел Л.И.- 662
 Рерих Ю.Н. – 134
 Робиаи Балхӣ – 384
 Розен В.Р.– 345
 ар-Розӣ – 383
 Романи IV Диоген –
 Романовский Д.И.– 629, 630
 Ромодин В.А. -12
 Роулэнд Б.– 175
 Рофеъ ибни Лайс – 330
 Роҳили Самарқандӣ –
 Рубах И.Б.– 704, 708
 Рудоба – 385
 Руксона (Рухшонак)– 102
 Румӣ – 440, 470
 Румянтсев И. - 690
 Рустам, афсонавӣ – 69, 272, 279, 385
 Рӯдакӣ – 376, 377, 381, 382, 383, 436

Сабол – 306, 307
 Сабуктегин – 344, 345, 391, 417
 Савдо – 718
 Сазонов – 698
 Саид ал-Ҳарошӣ –
 Саид Алоулмулки Тирмизӣ –
 Саид ибни Усмон – 306, 307
 Саид-мингбошӣ – 666
 Саид Муҳаммадаминшо – 637, 638
 Саидов М.– 613
 Сайидои Насафӣ – 562, 563, 568, 569, 570
 Сайфиддини Бохарзӣ – 463, 469
 Сайфулмулуков И.– 717
 Сакандар (Искандари Мақдунӣ) ниг. Искандари Мақдунӣ
 Сакиэт– 89
 Салм ибни Зиёд– 307
 Салчуқиён (Салчуқиҳо) – 362, 380, 394, 396, 398, 399, 400, 402, 409, 416, 421, 434, 437, 441
 Самойлов Б.– 684
 Самсонов – 699
 Самъонӣ (Сомонӣ) – 382

Саной – 440, 441, 442, 443
 Санҷари Салчуқӣ – 399, 401, 407, 408, 409, 410, 412, 436, 545
 Саолибӣ - 375
 Саркор Д.– 150
 Сатибарзан – 95, 96
 Сафавиён – 518, 533, 548, 551
 Сафиуддини Исҳоқ– 518
 Саффоориён (Саффориҳо) – 333, 338, 373, 376
 Сахаров - 690
 Саъдӣ– 383, 470, 471, 506
 Саъдуддин Масъуд ибни Умари Тафтазонӣ – 503
 Саҳбо – 719
 Себеос – 221
 Селевки I - 106, 107
 Селевки II – 107, 110
 Селевкиён (Селевкиҳо) – 106, 107, 108, 110, 111, 112, 115, 116, 130, 137
 Семёнов А.А.– 9, 10, 572, 577, 578, 580, 601
 Сенковский О.И. - 617
 Сиверс Н.И. - 705
 Сиддиқмуҳаммад – 553
 Сидоло - 158, 195
 Сиёвуш, асот.– 272, 279, 281, 282
 Симбат Бағратунӣ – 221, 222
 Симонетта А.– 150, 151
 Симчуриҳо – 362, 364
 Сирочиддинхон – 638
 Сисимитр – 102
 Сиюркўктенӣ – 463, 467
 Скандагупта – 201
 Скобелев М.Д.– 638, 640, 641, 650
 Сқунҳа – 78
 Слосак - 123, 125
 Смирнова О.И.– 230, 250, 263, 303
 Снесарев А.Е. – 670
 Собири Тирмизӣ – 433, 436, 437
 Соболев Л.Н.– 632
 Совашоҳ – 220
 Содиқбеки афшор – 502
 Сомон – 336
 Сомониён – 330, 331, 350, 356, 357, 358, 359, 362, 363, 364, 365, 367, 368, 373, 375, 376, 377, 381, 385, 386, 417, 418, 419, 420, 421, 431, 435, 437
 Сон Юн - 210, 211, 225, 231, 232
 Сосониён - 54, 55, 58, 148, 154, 156, 157, 158, 168, 179, 187, 193, 197, 202,

207, 217, 218, 220, 221, 222, 304, 315,
 325, 339, 359, 379
 Софагасен – 113
 Спаргапис– 76
 Спитаман (Спитамана) – 65, 98, 99,
 100, 101, 102, 106, 185
 Спитамен, ниг. Спитаман –
 Ставиский Б.Я.– 265, 270, 281
 Стеткевич – 639
 Стоддарт – 613
 Столипин – 698, 699
 Страбон – 77, 81, 82, 96, 108, 109,
 113, 114, 117, 132
 Стриангей – 86, 87
 Струве В.В.– 56, 178
 Суботич Д.И.– 692
 Субҳогонасон – 113
 Субҳонқулихон – 553, 554, 555, 559,
 562, 568, 569
 Судошан – 278, 279, 286
 Султон Алий – 514
 Султон Маҳмудхон – 478
 Султон Муродбек– 635
 Султон Ҳусайн – ниг. Ҳусайн
 Бойқаро
 Султон Ҳусайн ибни Мансур ибни
 Бойқаро, ниг. Султон Ҳусайн
 Сумбоди Муғ – 325, 326
 Сурона – 142, 142
 Сухарева О.А.– 588, 589, 594
 Сухомлинов – 698
 Суюрғотмиш – 478, 482
 Сўзани Самарқандӣ – 433
 Сюан-Сзан - 154, 201, 207, 209, 210,
 226, 228, 236, 247, 248, 276, 280, 286,
 290, 294, 371

 Табарӣ – 156, 157, 196, 197, 212,
 217, 229, 282, 283, 306, 308, 310, 318,
 338, 375, 377
 Таваккалхон – 551
 Талҳаи Тоҳирӣ – 333
 Тамғочхон Буғрохон –
 Тармаширин– 460, 461, 462
 Тарн В.В. - 105, 108, 110, 112, 114,
 128, 129, 150
 Тарумана – 20
 Тархун – 309, 310
 Таҳмина – 272
 Тедеско П.– 55

Текеш – 410, 411, 419, 538
 Телятников Д.– 610
 Темур – 11, 461, 473-482, 484-504,
 513, 514, 567
 Темур-Аҳмад – 523, 524
 Темираён – 440, 473-482, 484-504,
 513, 514, 515, 516, 517, 518, 526, 547,
 548
 Темираёни Ҳинд – 524, 525
 Темурмалик – 448, 449, 450
 Тереножкин А.И.– 268, 269
 Тизенгаузен В.Г.– 617
 Тиллоҳочӣ – 665
 Тиридооти – 109, 110, 111, 123
 Тичо (Тиш) – 250, 307
 Тиши Якчашма – 330
 Тиш Трийа (Тиш) – 285
 Толстов С.П. - 39, 44, 56, 63, 133,
 134, 135, 139, 178, 179, 180, 210, 224,
 296, 297, 302
 Томас Э. - 145
 Томирис - 76
 Тоҳир (Тоҳир ибни Ҳусайн) - 331,
 332
 Тоҳири II - 333
 Тоҳириён (Тоҳириҳо) - 331-333,
 358, 361, 365, 373, 376
 Тоҷиддин - 560
 Требек Ч. - 611
 Тревер К.В. - 117, 121, 198
 Трог Помпей - 74, 76, 132, 133
 Тувахон -
 Тулуй - 447, 450, 452
 Туншаху - 222, 229
 Тури Фрастак (Афросиёб) , ниг.
 низ Афросиёб
 Турконхотун - 445
 Тўхтамиш - 479, 505, 567
 Туғоншоҳ - 419
 Туғрал - 624
 Туғралбеки Салҷуқӣ - 395, 398, 411
 Тўганхон - 403

 Убайдуллохон - 519, 521, 522, 547,
 554, 555, 556, 557, 558, 563, 564, 566,
 568
 Убайдуллоҳ ибни Зиёд - 306
 Уксорт - 102, 103
 Улуғбек - 482, 484, 487, 488, 493,
 501, 506, 566, 567

Улуғбек ибни Деҳнав
 Умавиҳо - 322, 323, 324, 325, 327, 329
 Умар - 303, 578
 Умар ибни Абдулазиз - 316
 Умарбӣ - 576
 Умари Хайём - 380, 383, 433, 435, 436, 717
 Умархон - 578, 581, 623
 Умаршайх - 482
 Умняков И.И. - 134
 Унсурӣ - 380, 431
 Уокер Д. - 259
 Усмон (Усмон ибни Иброҳим) - 413
 Усто Абдулло - 546
 Устод Сис - 326
 Утбӣ - 437
 Уэтхайд Р. - 113

Фавст Бузанд - 195
 Фазли Намангонӣ
 Фазлуллоҳи Рӯзбеҳхон - 550
 Файлақуси II - 93
 Фаридаддини Аттор - ниг. Аттор
 Фарозмон - 103
 Фарро - 155, 169
 Фарруҳӣ - 380, 431
 Фарҳоди II - 130
 Фатуфарн - 312, 313
 Фахриддин Муҳаммад ибни Умари Розӣ - 438
 Фахриддини Гургонӣ - 433, 436
 Федченко А. П. - 632
 Феофани Византӣ - 210
 Фергюссон Д. - 145
 Филон - 89
 Фирдавсӣ - 89, 197, 212, 377, 380, 381, 383, 384-386, 436, 484, 546
 Фитрат А. - 711
 Фитрати Зардӯзи Самарқандӣ - 568
 Фоиқ - 344, 345
 Формозов А.А.
 Форобӣ - 322, 387, 441, 442, 507
 Фотима - 323
 Фраат - 125
 Фрад - 87
 Фрай Р. - 259
 Фраке О. - 133
 Фрейман А. А. - 262, 263

Френ Х. Д. - 617
 Фузулӣ - 508
 Фурқат - 518
 Фухуман, ниг. Вархуман
 Фуше А. - 175
 Халилсултон - 482
 Халоун Г. - 132, 133
 Хан - 131
 Хан-Жу-лин - 451
 Хаников Н.В. - 579, 584, 588, 594, 613, 617
 Хаников Я.В. - 617
 Хатлоншоҳ, ниг. Шерри Хатлон
 Хварэнаҳ (Фарр), асот - 285
 Хвостов М. - 156
 Херсфелд Э. - 56
 Хетагуров Л.А. - 277
 Хинтс В. - 57
 Хусрави Анӯшервон, ниг. Хусрави I Анӯшервон
 Хой Чао - 228, 229, 248, 290, 370
 Хондамир - 476, 509, 550
 ал-Хоразмӣ - 355, 364, 375
 Хоразмшоҳиён - 389-416, 419, 446, Хорошхин - 594
 Хоэрко (Хувишка), ниг. низ Хувишка
 Хоҷа Аҳрор - 486, 491
 Хоҷа Исломи Чӯйборӣ - 528
 Хромов А.Л. - 277
 Хувишка - 146, 147, 148, 149, 155, 156, 174
 Худодод - 482
 Худоёрхон - 629, 631, 635, 637
 Худойод - 620
 Худойназар-додхо - 638
 Хумо, асот - 115
 ал-Хураймӣ - 375
 Хурзод - 309
 Хусрави I, А. Анӯшервон - 54, 194, 214, 216, 218, 219, 220
 Хусравшоҳ - 493
 Хушнавоз - 198, 218
 Хюсинг Г. - 39

Чан-Чун - 453
 Чариков Н.В. - 669
 Чағатой - 447, 450

Чейлитко В.Р. - 264
Черняев М.М. - 629
Чехович О.Д. - 461, 463
Чжан Сян - 135, 144
Чингизийн - 11
Чингизхон - 446, 447, 448, 450, 451,
452, 453, 457, 470, 570

Шаван Э. - 149, 217, 227, 228, 250,
251
Шайбонийн - 513-522, 523, 526, 529,
531, 532, 533, 534, 547, 548, 551, 559,
560
Шайбонихон - 503, 513-522, 527,
530, 539, 545, 548
Шамсиддин Махбубй - 455
Шамсиддин Мухаммад Хофиз
Шерозй, ниг. Хофиз
Шанюй Лаошан - 131
Шарафиддин Алии Яздй - 476, 480,
501, 503, 567
Шарик ибни Шайх - 325
Шашепи - 250
Шанспир - 250
Шекспир Р. - 613.
Шепард Д.
Шерак - 78
Шерали-иноқ - 630, 664.
Шери Кишвар - 223.
шери Хатлон - 229.
Шерхони Лўдй
Шефер Ш. - 232.
Шива - 155, 156, 172.
Ширатори К.
Шишкин В. А. - 269, 270.
Шиҳобиддини Сўҳравардй - 438.
Шломберже Д. - 118, 170, 175.
Шопури I - 154, 156, 193.
Шопури II - 54, 194, 195, 196.
Шоҳин - 718.
Шоҳичаҳон - 553.
Шоҳмалик - 483.
Шоҳмурод - 574, 575, 576, 577, 579,
623.
Шоҳрух - 482, 483, 484, 485, 487,
497, 501

Эгамбердиев Р. - 703.
Эверсман Э - 610.

Эл-Арслонхон - 410.
Элбарсхон - 572
Энгельс Ф. - 9, 19, 26, 50, 62, 93,
171, 179, 183, 184, 188, 190, 301, 400,
422, 519, 593, 611, 614, 619, 645, 646.
Эрназарпахлавон - 667.
Эрот, асот - 124.

Юнкер Г. - 277.
Юстин - 74, 76, 100, 106, 108, 109,
110, 111, 113, 114, 115, 117, 130, 131.
Юсуф Оқчурўғлий - 702.
Юсуфалихон - 642
Юсуфи Қадархон - 403, 404.

Яздигурди I - 194
Яздигурди II - 197, 198.
Яздигурди III - 303, 304, 305, 385.
Язид ибни Муовия - 307.
Язид ибни Муҳаллаб - 306.
Якубовский А.Ю. - 9, 10, 264, 271,
271, 283, 284, 302, 318, 365, 366, 417,
455, 461, 479, 535, 536.
Ялангтушбй - 560, 566.
Янгаочжен - 152.
Ян-Чжи-Сзю - 451
Ярхо А.И. - 369, 540.
Яъқуб, Сомонй - 336.
Яъқуббек - 637.
Яъқуб ибни Лайс - 334, 335, 336,
376.
Яъқубй - 250, 311, 312.
Яшодҳарман - 201.
Яшу Стиллат - 203.
Яҳё, набераи Сомон - 336.
Яҳёхоҷа Иноқ - 360.

Ғазанхон - 464, 466.
Ғазнавнён - 344, 364, 380, 389-404,
416, 417, 421, 430, 432.
Ғиёсиддин - 482.
Ғиёсиддин Муҳаммади Ғурй - 398.
Ғуломов Я. Ғ. - 269.
Ғурак - 310, 311, 312, 317.
Ғуриён - 398.

Қадархон - 413.

Қазанхон - 462.
 Қарахитонхо - 407, 408, 409, 410, 412, 413, 414, 415, 446.
 Қарахониён (Қарахониҳо) - 342, 344, 345, 362, 389-391, 402-408, 414, 416, 417, 418, 419, 421, 426, 430, 433, 535, 573.
 Қарақуюнлу - 482.
 Қарзанч - 317.
 Қаро-Чурин Турк - 223.
 Қилич Тамғочхон - 433.
 Қобус ибни Вушмгир - 378, 431.
 Қодирхони Қарахонӣ - 394.
 Қозизодаи Румӣ - 485.
 Қорисв М. - 711.
 Қосим Алӣ, наққош - 503.
 Қубилойхон - 467.
 Қутайба ибни Муслим - 229, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315.
 Қутайба ибни Туғшода - 325.
 Қутбиддин Маҳмуди Фурӣ - 398.
 Қутбиддин Муҳаммад ибни Ануштегин - 409.

Ўткан-II-73

Ўқтой (Угедей) - 447, 450, 452, 457.
 Ҳавма, асот - 58.
 Ҳайдар афшин - 333.
 Ҳайдар, манғит - 577, 578, 579, 589, 604.
 Ҳайрати Бухорой - 718, 719.
 Ҳайтол ниг.Ҳайтолиён
 Ҳайтолиён - 140, 198, 199, 201, 216, 217, 218, 220, 225, 230, 233, 246.
 Ҳамза Ҳакимзода - 718.
 Ҳамидаддини Балхӣ - 437
 Ҳарматта Я. - 167
 Ҳасан ибни Саббоҳ - 401.
 Ҳасани Бугрохон, ниг. Бугрохон - 403.
 Ҳахоманишиён (Ҳахоманишиҳо) - 56, 57, 58, 73, 75, 79, 80, 87, 88, 90, 91, 92, 94, 95, 103, 168.
 Ҳаҷқоҷ - 309.
 Ҳеннинг В. Б. - 55, 56, 57, 64, 154, 166, 167, 186, 257, 283, 285, 376.
 Ҳерсфелд Э. - 157, 204.
 Ҳилол ас-Сабӣ - 345.
 Ҳилолӣ - 548, 549.
 Ҳишом - 320, 324.

Ҳиҷлати Бухорой
 Ҳозиқ - 624
 Ҳорис (ибни Аламдор) - 390
 Ҳорун, писари Олтунтош - 394, 395, 404.
 Ҳорунарашид - 330, 331, 355.
 Ҳофиз - 383, 504, 505, 508.
 Ҳофизи Абрӯ - 509.
 Ҳофизи Таниш - 525, 550.
 Ҳошим ибни Ҳаким, ниг. низ Муқаннаъ
 Ҳоҷӣ Абдулҷаббор - 680.
 Ҳоҷӣ Қурбон - 680.
 Ҳубилой - 446.
 Ҳулокухон - 467.
 Ҳумбах - 167.
 Ҳурмузд (Ҳурмуз), ҳамчунин, ниг. Аҳурамаздо
 Ҳурмузди II - 157.
 Ҳусайн - 323.
 Ҳусайн, амир - 473, 474, 475, 476, 477, 478.
 Ҳусайн, манғит - 578
 Ҳусайн Бойқаро - 486, 487, 501, 503, 506, 507, 508, 509.
 Ҳусайн Воизи Кошифӣ - 509.
 Ҳусайн ибни Алии Марвазӣ - 341, 342.
 Ҳусайн ибни Муоз - 327.
 Ҳусайн ибни Тоҳир - 366.
 Ҷабраил ибни Яҳё - 328.
 Ҷавҳарӣ - 624.
 Ҷайҳонӣ Абдуллоҳ - 341.
 Ҷалилов А. - 307.
 Ҷалилов К. - 622.
 Ҷалолиддини Давонӣ - 509.
 Ҷалолиддини Маликшоҳ, ниг. Маликшоҳ
 Ҷалолиддини Румӣ, ниг. Румӣ
 Ҷалолиддин Юсуф - 546.
 Ҷаъфари Содиқ - 400.
 Ҷаҳонгир - 482.
 Ҷаҳоншоҳ - 483.
 ал-Ҷаҳишёрӣ - 374.
 Ҷексон В. - 56.
 Ҷенкинсон А. - 532, 533.
 Ҷомӣ - 383, 440, 442, 444, 506, 507, 508, 509, 541.
 Ҷониён - 551, 570, 575.
 Ҷонимуҳаммад султон (Ҷонибек-султон) - 551, 552.

ал-Ҷоҳиз - 375.

Ҷувайнӣ - 445, 454, 455, 472.

Ҷузҷонӣ - 396.

Ҷуҷӣ - 447, 450, 452.